

मीमांसाकोषोऽयं यद्यपि विषयज्ञोऽयं, तथापि शतसहस्रादिसंख्यत्वात् भूयिष्ठानां विषयाणां परस्परमसंसर्गत्वात् यथायथं वर्णक्रमेणैव ते निवेशनीया इति दूरपदगो वर्णक्रमः, इति वर्णक्रमं स्वीकृत्यैव रचना कर्तव्या । तत्र रीतिद्वैविध्यं इदानीमेषोक्ता द्वितीया रीतिरेव तृतीयभागान्ते स्वीकृता, चतुर्थादिभागेषु च सैव स्वीकारिष्यते शुद्धत्वात् इत्युक्तमेव । याचनां तु अत्र किञ्चित् स्वलितमिव स्यात् तथापि शुद्धत्वपक्षपातेन किञ्चित् कष्टं स्वीकारिष्यन्ति सद्वदया इति आशास्महे ।

अधिकरणादिसंख्या—तृतीयेऽस्मिन् भागे माध्याधिकरणानि १६४, संस्काराधिकरणानि २१, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि १२६, तौतातिक्काधिकरणानि ५, न्यायाः ३०९, लघु-सिद्धान्ताश्च ३७१० ।

अथ प्रथमभागमारम्य माध्याधिकरणानि ४५६, संस्काराधिकरणानि १४७, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि २८३, तौतातिक्काधिकरणानि २०, न्यायाः ६२६, लघुसिद्धान्ताश्च ९३२३ इति ।

मुद्रितशोधनविषये च धर्मकोशकार्यनिर्वाहकाः श्रीरङ्गनाथशास्त्री जोशी महाशयाः भूयसा साहायकमाचरन्तीति कृतज्ञा वयम् । इत्यलम् ।

विजया दशमी

शुक्रवासरः शकः १८७६.

स्वामी केवलानन्दसरस्वती

कु. कुतूहलम्— अक्षरमीमांसाकुतूहलवृत्तिः श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता । श्रीरङ्ग-वाणी-
विलासे मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के— केवलानन्दसरस्वती । तत्कृता जैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।

कैयटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकारः । काश्यां भाष्यसाहित्येन मुद्रितः ।

कौ— मीमांसाकौस्तुभः खण्डदेवप्रणीतः । चौखम्बायां १९३९ सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः,
अधिकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्कचतुष्टयम्, पृष्ठाङ्कश्च ।

कौपीतकिब्राह्मणम्— पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ सने मुद्रितम् ।

चन्द्रिका— अद्वैतसिद्धेः टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयसागरे मुद्रिता ।

दुष्— दुष्टटीका नाम वार्तिकं कुमारिलभट्टप्रणीतम्, पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शावरभाष्येण
सह १९३३ सनादौ मुद्रितम् ।

तत्त्व— तत्त्वप्रकाशिका शेखरटीकायाः भूतेः टीका । २००२ संवति काश्यां मुद्रिता ।

तन्त्ररत्नम्— दुष्टटीकायाः पार्षसारिधिमप्रणीता टीका । लिखिता । अध्यायः, पादः,
अधिकरणम्, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

तैसं— तैत्तिरीयसंहिता । काण्डम्, प्रपाठकः, अनुवाकः इत्यङ्कत्रयम् ।

तैससा— तैत्तिरीयसंहितायाः सायणभाष्यम् ।

तौता— तौतातिरुमनतिलकः भवेदेवप्रणीतः मीमांसासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणरचनात्मकः ।
काश्यां मुद्रितः ।

द्र०— द्रष्टव्यम् ।

नीतिमयूरः— श्री ज. र. घापुरे प्रकाशित । पृष्ठाङ्कः ।

नृ. पृ. भा— नृसिंहपूर्वतापिन्याः भाष्यं शाङ्करम् ।

न्यायनि— न्यायनिर्णयः नाम शांकरशारीरकभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता ।
अध्याय-पाद-सूत्राङ्काः ।

न्या. माला— न्यायरत्नमाला पार्षसारिधिमप्रणीता । चौखम्बायां मुद्रिता ।

न्या. सू— न्यायदर्शनसूत्रम् । अध्यायः, आह्निकम्, सूत्रम् इति त्रयोऽङ्काः ।

पं— पङ्क्तिः ।

पराक्रमः— उपक्रमरराक्रमः अप्यप्यदीक्षितप्रणीतः । लिखितः । पत्रम्, पृष्ठम् इत्यङ्कद्वयम् ।

परि— परिभाषा । क्रमाङ्कः ।

परिभाषेन्दुः— परिभाषेन्दुशेखरः नामेशप्रणीत । काश्यां २००२ संवति मुद्रितः ।

परिमहः— मानयाहीमन्त्र्याः कल्पत्रयेः टीका । अप्यप्यदीक्षितविरचिता । मोहमत्यां
निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रितः ।

प्रकाशकस्य निवेदनम्

अस्मद्गुरुचरणैः केवलानन्दसरस्वतीभिः संपादितस्यास्य पूर्वमीमांसाकोपस्य तृतीयभागेन प्रकाश्यमानेन गीर्वाणवाणीप्रणयिनां तत्त्वदर्शनप्राणानां पटुतर्क्यामान्वाक्षिक्यां कृतपरिश्रमाणां विशेषतः मीमांसातर्कलाघवे प्रणिहितमनसां परिणतप्रज्ञानां चेतांसि समुल्लासमनुभवेयुरित्याशास्महे । गुरुचरणानां खलु बलीपलितवतामायुषः अष्टसप्ततितमां शरदं प्रविष्टानामपि योगानुष्ठानलब्धसमाधिवैभवेन स्मृतिः धिपणा शरीरसंपत्तिश्च संप्रत्यपि प्रभवत्येव गम्भीरस्य मीमांसार्णवस्य तल्लमवगाहितुम् । एतस्मादेव हैतोः अनुमंस्यामहे यत् प्रचिकाशयिषितानां समप्राणामपानां भागानां प्रकाशनं गुरुचरणानां समक्षमेव निर्वर्तयितुं शक्यामः इति ।

विजया दशमी }
शकः १८७६ }

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

मीमांसाजीवरसा— प्रामात्यजानुसारिणी शाटिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके अन्ते पृष्ठे १९०४ सने मुद्रिता ।

सुरारिः— अङ्गचनिर्हृष्टिर्कर्ता । आनन्दाश्रमीये मीमांसादर्शने तृतीये भागे अन्ते १९३१ सने मुद्रिता ।

मेघातिथिः— मनुस्मृते, भाष्यकार ।

याज्ञ— याज्ञवल्क्यस्मृति । अप्याय, श्लेष इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न— तन्त्ररत्नम् । पार्षसारिणिमिश्रप्रणीतम् । दृष्टीकावार्तिकस्य टीका । लिखिता । अप्याय, पादः, अधिपकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्गचतुष्टयम् ।

रत्नप्रभा— शाङ्करशास्त्रीकभाष्यस्य टीका गोविन्दसरस्वतीप्रणीता । अप्यायपादसूत्राङ्का ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकर श्लेषवार्तिकस्य टीका पार्षसारिणिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रित ।

रमायन— विभिरसायनम् अप्यप्यदीक्षितप्रणीतम् । चौखम्बायां १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— भाट्टहस्य श्रीखण्डदेवप्रणीतम् । शम्भुशोधनिययकम् । काञ्चीनगरे मुद्रितम् ।

वा— तन्त्रवार्तिकम् आचार्यकुमारिलभट्टविरचित शास्त्रभाष्यस्य विवरणात्मकम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे भाष्येण सह १९३१ सने मुद्रितम् ।

वाक्यार्थ— वाक्यार्थमातृकावृत्ति शाटिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके एव अन्ते १९०३ सने मुद्रिता ।

वि. विस्तर— जैमिनीयन्यायमालाविस्तर सायणभाषवाचार्यप्रणीत । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रित । अप्याय, पादः, अधिपकरण चेति अङ्कत्रयम् ।

विद्वल— विद्वलेशी अद्वैतसिद्धे चन्द्रिकाटीकाया टीका । निर्णयसागरे १९१६ सने मुद्रिता ।

विधि— विधिविनेक मण्डनाचार्यप्रणीत । काश्या मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रित ।

वृ— मीमांसासूत्रवृत्ति सुनोधिनी नाम रामेश्वरसूरीविरचिता । काश्या मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १९२३ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— महादेववृत्ता सत्यापादश्रौतसूत्रवृत्ति । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता ।

वैद्यनाथ— शास्त्रभाष्यीयतर्कपादस्य टीकाकार । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वै. सार. कारिका— वैयाकरणभूषणसारस्या कारिका ।

व्यवहारमयूखः— श्री ज. र. भारपुरे प्रकाशित ।

ॐ नमो गुरुभ्यः ।

शबरकुमारिलगुरवो मण्डनभवदेवपार्थसारथयः ।

अन्ये च विश्वमान्या जपन्ति संत्रायमाणास्ते ॥

प्रस्तावः

मीमांसाकोपस्यायं तृतीयो भागः प्रकाश्यते । तस्यादौ ‘उपांशुयाजे प्रौवाज्यस्य विधानम्’ इत्यधिकरणं क्रमप्राप्तम्-। अन्ते च ‘ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम्’ इति लघुसिद्धान्तः ।

मीमांसाकोपोऽयं न शब्दकोषो न वा वाक्यकोषः, किन्तु विषयकोपोऽयम् । मीमांसा-शास्त्रस्य आकरग्रन्थेषु प्रकरणग्रन्थेषु च ये प्रतिपादिता विषयाः, तेषां वर्णक्रमेणात्र रचना कृता भवति । वर्णक्रमेण रचना च स्थूलदृष्ट्या च सूक्ष्मदृष्ट्या चेति द्वेधा संभवति । तत्राद्या वाचकानां विषयोपलम्भाय सुज्ञेया भवति, द्वितीया तु किञ्चिदिव क्लिष्टा । तत्र प्रथमे द्वितीये च भागे स्थूलदृष्ट्यैव स्वीकृताऽऽसीत् । तृतीयभागेऽप्यस्मिन् आदौ सैव स्वीकृता । अन्ते तु कियतिचित् प्रथिभागे द्वितीया दृष्टिः स्वीकृता । इत उत्तरं च द्वितीयैव स्वीकारिष्यते शुद्धत्वात् तस्याः । तच्च स्पष्टत्वाय किञ्चिद्विबोधाद्विषये— ‘जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः’ इत्यादिरेको विन्दुः, ‘जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः’ इत्यपरो विन्दुः । अत्रोभयत्रापि ‘जैमिनेः परत’ इत्यक्षराणि समानान्येवेति नात्र विचार्यम्, अत्रे तु ‘न्त्राप’ इत्येकत्र ‘न्त्रत्वाप’ इत्यपरत्र । एवं सति अनयोः क्रमश्चिन्तनीयः । तत्र ‘त्र’ इति ह्रस्वमक्षरम्, ‘त्रा’ इति च दीर्घम् । इत्वं पूर्वं दीर्घमुत्तरम् इति च स्थूलः क्रमः । तथा च ‘तन्त्रत्वापत्तेः’ इति विन्दुः पूर्वं निवेशनीयः ‘तन्त्रापत्तेः’ इति तु पश्चात् इति सुगमः पन्थाः । सूक्ष्मदृष्ट्या तु विचारे ‘तन्त्रापत्तेः’ ‘तन्त्र+आपत्तेः’ इति शब्दभेदः, द्वितीये तु ‘तन्त्र+त्व+आपत्तेः’ इति शब्दभेदः । सति चैवं ‘तन्त्रापत्तेः’ इति पूर्वं निवेश्यम्, ‘तन्त्रत्वापत्तेः’ इति पश्चात् इति गतिरस्माकम् । यथा वा ‘अवघातन्यायः’ इति ‘अवघातादिधर्माः’ इति च द्वौ विन्दू । अत्र ‘अवघा’ इत्यक्षराणि समानान्येव । ततः परं त-इत्वं, ता-दीर्घः इति स्थूलदृष्ट्या आदौ ‘अवघातन्यायः’ इति विन्दुं निवेश्य परस्तात् ‘अवघातादिधर्माः’ इति विन्दुर्निवेशनीयः इति स्थूला पद्धतिः । परन्तु ‘अवघात-आदि’ इति पदभेदात् आकारस्य च नकारात् प्राचीनत्वात् आदौ ‘अवघातादिधर्माः’ इति विन्दुर्निवेश्यः, ततः परम् ‘अवघातन्यायः’ इति । इति दिक् ।

शुद्धिपत्रकम्

मीमांसाकोषस्य प्रथमे भागे ४५४ पृष्ठे 'ऋ अन्त्यलोपाधिकरणम् । एकत्रिके क्रतौ' इत्यादि मुद्रितम् । तत्र '० अन्त्यलोपाधिकरणम् । कपालन्यायो द्रष्टव्यः' इति वाचनीयम् । 'ऋ एकत्रिके क्रतौ इत्यारम्य च ४५५ पृष्ठे 'ऋ अन्त्यलोपापवादाधिकरणम् ।' इत्यस्मात् प्राक्तनं सर्वमधिकरणम् इत उद्धृत्य तृतीये भागे १२७२ पृष्ठे द्वितीयस्तम्भे १०-१२ इति पङ्क्तित्रयस्थाने आक्षेपम् । अनवधानेन विपर्ययोऽयं समजनि ।

विद्म 'कारणादभ्यावृत्तिः' (५१२।१।३) इति सूत्रं भाष्यकारैर्द्वया व्याख्यातम् 'पदार्थानुसमयन्यायः' इति शीर्षकयुक्तप्रथमाधिकरणसूत्रत्वेन च 'काण्डानुसमयन्यायः' इति शीर्षकयुक्तद्वितीयाधिकरणसूत्रत्वेन चेति । तत्र 'कारणादभ्यावृत्तिः' इति सूत्रस्या टुप्टीका तु प्रथमाधिकरणे एव समग्रहीतव्या न द्वितीयाधिकरणे । अस्माभिस्तु काण्डानुसमयन्यायाख्ये द्वितीयाधिकरणे मुद्रितेति अयुक्तमभूत् । पदार्थानुसमयन्यायस्तु वर्णक्रमेण आगमिष्यति । तत्रेय टुप्टीका द्रष्टव्या ।

१. भ्यास्येव च प्रतिभागमशुद्धान्यमवन् । तथापि तृतीयभागे अन्तिमे प्रथिभागे अशुद्ध्यनूतैव । इत उत्तर तु अशुद्धं न भविष्यति इत्याशास्महे । तथापि 'यदभावि न तद् भावि, भावि चेन्न तदन्या' इत्याभागाक सारयित्वा तृतीयभागास्य शुद्धिपत्रकमेव निवेशयते ।

इद चावधेयम्, प्रथमभागे 'अतिक्रमाधिकरणम्' गतम् । तत्र सूत्रद्वयेनैकमधिकरणं भाष्यानुसारेण निवेशितम् । विस्तरे तु 'कर्मायं तु' इति सूत्रेण त्रयोदशम् 'व्यपदेशाच्च' इति सूत्रेण तु चतुर्दशमधिकरणम् इति विभागः कृतः । तदनुसारेण, अस्माभिः अर्धिमस्तृतीये भागे "ज्योतिष्टोमे उपरवेणु 'किमत्र'" इत्यादिक शीर्षक निवेश्य 'व्यपदेशाच्च' इत्येतदेव सूत्रं तदीयं भाष्य वार्तिकं चातिक्रमाधिकरणसमेव निवेश्य वि-मण्डन-शकरग्रन्थाः पूर्वतो भिन्ना निवेशिताः । तेष वि-मण्डन-शकरग्रन्था अलगा भवेयुः, विषयस्पष्टता च स्यात् । इति ।

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२१०	२	२९	स्तुतेरपि	स्तुतेरपि
१२३१	"	१	भूतानि ब्राह्मण	भूतानि आपानि नित्यानीत्येके मन्यन्ते । कुतः ! स्तुत्युपदेशा- भ्याम् । एव हि स्मरन्ति 'मन्त्र- भूतानि एतानि आपानि नित्या- नि' इति । उपदिशन्ति च एवं- विषयमेव शिष्येभ्यः । ननु यदेव स्मरन्ति, तदेव उपदिशन्ति । बादम् । अयमस्य उपदेशो वर्ण्यते, ऊहश्चिदीर्षितः इति ब्राह्मण

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धि श्रीमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता मोहमय्या निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

आचारमयूखः— श्री ज र. धारपुरे प्रकाशित ।

आपस्तम्बाचार्यः— प्रसिद्ध कल्पसूत्रकार ।

आभरणम्— शांकरशारीरकभाष्यस्य टीका । अध्याय-पाद-सूत्राङ्का । कचिद् तृतीयोऽङ्क-
अधिकरणस्य ।

आर्षेयब्राह्मणम्— सामवेदीयम् ।

आश्व गृ— आश्वलायनगृह्यसूत्रम् । तत्रत्या नारायणवृत्तिश्च ।

इ०— इत्यादि ।

उपदेशसाहस्री— श्रीशंकराचार्यप्रणीता । रामतीर्थ टीकाकार । प्रकरणस्योकाङ्कौ ।
गद्य पद्य च ।

ऋजु—ऋजुविमला नाम शावरभाष्यव्याख्यानरूपाया प्राभाकरायबृहत्या टीका श्रीशाङ्कि-
नाथप्रणीता । चौखम्बासीरीज् १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋसं— ऋग्वेदसंहिता । गण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐत्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणभाष्यम् । अध्याय-खण्ड-सूत्राणामङ्का । आनन्दाश्रमे
१९३० सने मुद्रितम् ।

कठोप— कठोपनिषत् ।

कणादसूत्रम्— वैशेषिकदर्शनम् । अध्याय-आहिरू-सूत्राणामङ्का ।

कणिका— न्यायकणिका विधिविवेकस्य टीका बाचस्पतिमिश्रप्रणीता । काशी मेडिकल्
हॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रिता ।

कर्क— कर्काचार्य, कात्यायनश्रौतसूत्रस्य भाष्यकार ।

कल्पतरुः— भामत्या टीका । अमलानन्दसरस्वतीप्रणीत, १९१७ सने मोहमय्या
निर्णयसागरे मुद्रित । अध्याय, पाद, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् ।

कस्तुरि—कस्तुरिरङ्गाचार्यरिचिता जैमिनिमूलवृत्ति । सन १९०८ सने मैसूरुनगरे मुद्रिता ।
सा च माहदीपिका पुस्तके एव मुद्रिता ।

कातीयसूत्रम्— कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

काशीखण्डः— स्कन्दपुराणान्तर्गत । रामानन्द टीकाकार । अध्याय-स्योकाङ्कौ ।

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७७	१	९	तात्पयतो	तात्पर्यतो
१३८१	"	३	असितिष्ठ	आसितिष्ठ
१३८५	"	३२	सिद्ध	सिद्धं
१३९३	"	२६	वा. घृ.	(वा. घृ.
"	२	१४	भावनाया	भावनया
१३९७	"	२०	जहोति	जहोति
१४०६	१	१५	यप्रत्यये छान्दस-	ऋहलोर्ण्यत् इति
			त्वाम्मुपगमेन	प्यप्रत्यये
१४२६	"	३४	(पञ्चमं	पञ्चमं
१४२८	२	१०	सवर्षो-	सर्वेषा-
१४४०	१	१७	काम्यं	* काम्यं
"	२	१५	कर्तव्यानि	कर्तव्यम्
१४४३	"	३१	कशादे	कुशादे
१४४८	१	६	मनषा	मनुषा
१४५३	२	"	वस्तुविल	वस्तु विल
१४५६	"	८	प्रत्यार्था	प्रत्ययार्था
१४६२	१	२३	कस्मे	* कस्मे
"	"	२६	"	"
१४६३	"	३५	तप्रसा	तत्प्रसा
१४७०	"	२८	समासः	समासैः
"	"	३४	लक्षणा	लक्षणो
१४७१	"	५	विधित्वे,	विधित्वे
"	२	३	यथाय	यथायै
१४७२	"	८	प्रातप्र	प्रातिप्र
"	"	३१	दिष्टन	दिष्टेन
१४७८	१	३४	पुरो	पुरो
१४८८	२	३२	केन्	* केन्
१४९१	"	१३	मुपनय	मुपनयनं
१४९२	१	११	अग्निथो	आग्नीथो
"	"	१४	कादा	कारो
१४९३	"	२५	कमुतिक	कैमुतिक
१४९५	"		साम	नाम

पा— पाणिनिः । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्र. पञ्जिका—प्रकरणपञ्जिका श्रीशालिकृत्तायप्रणीता । कास्यां विद्याविलासयन्त्रालये १९०४ सने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रभाकरविजयः नन्दीश्वरविरचितः । कलकत्तायां १९२६ सने मुद्रितः ।

प्रा. मयूखः— प्रायश्चित्तमयूखः । ज. र. धारपुरे प्रकाशितः । पृष्ठाङ्कः ।

वाल— वालमीमांसाप्रकाशः शंकरभट्टप्रणीतः । कास्यां विद्याविलासमुद्रणालये १९०२ सने मुद्रितः ।

विन्दुः— न्यायविन्दुः तत्सदुपाख्यवैद्यनाथप्रणीतः मुंबई गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रितः ।

वृहती— शाबरभाष्यस्य प्रभाकरमतानुसारिणी टीका । नव्यप्राभाकरमतम् । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

बृहस्पतिः— बृहस्पतिस्मृतिः ।

ब्रह्म— ब्रह्मसूत्रम् । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् । अङ्कचतुष्टये सति तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

भट्टसोमेश्वरः— तन्त्रवार्तिकटीकायाः न्यायसुधायाः कर्ता ।

भा— शाबरभाष्यम्, आनन्दाश्रमे मुद्रितम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्कचतुष्टयम् । कचित् पृष्ठाङ्कः अधिकः ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नव्यमीमांसकखण्डदेवप्रणीता । मैसूर १९०८ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणमिति अङ्कत्रयम् ।

मामती— श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता शांकरशास्त्रीकभाष्यस्य टीका । मुंबई-निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

भाट्टलंकारः— न्यायमीमांसाप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता । चौखम्बायां १९२१ सने मुद्रिता ।

भूतिः— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका श्रीतात्पाशास्त्रीपटवर्धनप्रणीता । कास्या २००२ संवत्सरे मुद्रिता ।

मणि— भाट्टचिन्तामणिः गागाभट्टविरचितः । तर्कसादमात्रम् । चौखम्बायां १९०० सने मुद्रितः ।

मण्डन— मण्डनमिश्रकृता मीमांसाऽनुक्रमणी । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

माध— माधवकृतं शिशुपालवधं नाम महाकाव्यम् । सर्गः, श्लोक इत्यङ्कद्वयम् ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रकाशः श्रीआपदेवप्रणीतः । चौखम्बायां १९२० सने मुद्रितः ।

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७८५	१	८-९	११२।१६।३९(३८वि.)	११२।१७।३८वि.
"	"	१६	तो नै	तोऽनै
१७९६	२	१६	भूदुपा-	भूदुपा
१७९९	"	९	चमिसि	चमसि

एषमुपलब्धानि अशुद्धानि शोधितानि । अन्यान्यपि कदाचित् कानिचित् स्युः । तानि विपश्चिद्भिः शोध्यानीति संप्रार्थ्यते ।

शंकर— शंकरभट्टकृतः मीमांसासारसंग्रहः । काश्यां विद्याविलासमुद्रणालये प्रकरणपञ्जिका-
पुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शांभा— शांकरं भाष्यम् । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्गसूत्रयम् । चतुरङ्गत्वे तु तृतीयोऽङ्कः
अधिकरणस्य ।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । निर्णयसागरे १९५१ सने मुद्रिता । अध्यायः,
पादः, अधिकरणं चेति अङ्गत्रयम् ।

शेखर— परिभाषेन्दुशेखरः नागेशप्रणीतः । काश्यां २००२ संवत्सरे मुद्रितः भूषादिसहितः ।

श्राद्धमयूखः— श्री ज. र. धारपुरे प्रकाशितः ।

श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः शैवमतानुसारी ।

श्लोका— श्लोकवार्तिकम् आचार्यकुमारिलभट्टविरचितम् । तर्कपादः । चौखम्बायां १८९८
सने मुद्रितम् ।

संकर्य— संकर्यकाण्डम् । भास्करभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्तिः । काश्यां
मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।

संक्षेपशारीरकम्— रामतीर्थकृतटीकासहितम् । अध्यायः, श्लोकः इति अङ्गद्वयम् ।

संग्रहः— न्यायसंग्रहः । लिखितः ।

सत्या. श्रौ— सत्यापादीयं श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सना. ध. प्र.— सनातनधर्मप्रदीपः । श्रीकुरुमुण्डेकरमहाराजप्रेरितैः न. म. अनन्तकृष्ण-
शास्त्रिभिः प्रणीतः ।

समयमयूखः— श्री ज. र. धारपुरे प्रकाशितः ।

सा— जीवनन्दविद्यासागरेः कलकत्तायां मुद्रितं शावरभाष्यम् ।

साहस्री— सुवनेशलीकिकन्यायसाहस्री । मुंबई वेङ्कटेश्वरे १८३० शके मुद्रिता ।
साहस्रपां यो न्यायक्रमाद्भ्यो निवेशितः स एवाहमाभिः प्रदर्श्यते ।

सु. सुधा— न्यायसुधा तन्त्रवार्तिकस्य टीका । भट्टसोमेश्वरविरचिता रायकापरपद्यायां
चौखम्बायां मुद्रिता ।

प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं कृतम् । तत्र विषयैवा-
मन्त्रस्मृतयः तावन्तो निर्णीताः, गुणविधिः नामधेयं
परीक्षितम् । संदिग्धानामर्थानां वाक्यशेषात् अर्थाच्च
अध्ययनानुक्रमम् । भा. २।१।१।१.

प्रमाणलक्षणं तावत् चोदनालक्षणप्रपञ्चस्य विध्यादि-
तत्त्वनिर्णीतिः प्रमाणेनैव स्यात् । समस्तो हि प्रथमः
पादः चोदनासूत्रपरिहारः । तत्र च धर्मस्य चोदनालक्षण-
त्वमुक्तम् । भूतिमूलत्वं विज्ञानस्य स्मृतिप्रामाण्ये तावम् ।
नामधेयस्य चोदनान्तर्गतत्वात् प्रमाणत्वम् । संदिग्धार्थ-
निर्णये वाक्यशेषसामर्थ्ययोः प्रामाण्यम् । इत्येवं समस्त-
मध्यायं प्रमाणलक्षणमाचक्षते । वा. २।१।१।१. ३७० ।
प्रथमाध्यायप्रतिपादितो हि प्रमाणविवेकविषयैवाधमन्त्र-
स्मृतिगुणविधिनानामधेयवाक्यशेषोपायैकृतसंदिग्धविधिनिर्णय-
प्रविभागः प्रत्येकं मेदादिरूपेण मेदेनैवोपलक्ष्यते । वा.
२।१।१. ५. ४४९.

‘विषयैवाधमन्त्रयो नाम चेति चतुर्विधम् । प्रथमा-
ध्याययोः पादेऽधुर्मिमानसीरितम् ॥’ प्रथमे पादे विधि-
रूपं मानसीरितम् । द्वितीये अर्थैवाधमन्त्ररूपं मानमुक्तम् ।
तृतीये स्मृतिराचारश्च । चतुर्थे कर्मविधाऽऽदिनामरूपं
मानं निरूपितम् । वि. प्रस्तावना श्लो. २३ । ‘विधिः
साक्षान्निर्दिष्टं, तस्य शेषोऽर्थैवाधमः । वेदमूला स्मृतिः,
नाम वाक्यासोऽसीभ्यः क्रमः ॥’ २७ । ‘प्रमाणमुप-
जीन्यन्तात् प्रथमेऽध्यायं दैरितम् ।’ २।१।१.

अथ अधिकरणशो निवेदनये

१।१।१।१ अथातो धर्मविज्ञाया । अत्र यदपि
‘शास्त्रास्मप्रतिष्ठा’ इति शीर्षकं संभवत्येव तथापि
सूत्रेणैव निर्देशो युक्तः ।

१।१।२।२ धर्मलक्षणम् ।

१।१।३।३ धर्मविषयकप्रमाणपरीक्षा-प्रतिष्ठा ।

१।१।४।४ प्रत्यक्षसूत्रम् ।

१।१।५।५ औपचरिकध्वनम् । अत्र (१) वैदिक-
चोदनायां स्वतः प्रामाण्यम् । (२) शब्दार्थसंबन्धस्य
नित्यत्वम् । तस्मान्नित्यत्वे न वेदस्य कृतकत्वं प्रसज्येत ।
(३) वृत्तिकारमात्रेण तृतीयादिरूपत्वस्य अर्थान्तरप्रति-
पादनम् । (४-५) निरात्मनश्चोदनादोर्निरासः ।

अन्यथा स्वर्गादेरवास्तवत्वे स्वर्गादिफलकर्मप्रतिपादक-
वेदस्य प्रामाण्यं न स्यात् । (६-१०) अनुमान-शब्द-
उपमान-अर्थापत्ति-अनुपलब्धीनां प्रामाण्यम् । तत्र
वाक्यार्थज्ञानोपयोगि भ्यवहारोपयोगि च । (११)
स्फोटवादः । वाक्यवाक्यार्थभूतकार्याणामभावे वेद-
वाक्यात् धर्मप्रमितिनं स्यात् । अतः वर्णपदवाक्यातिरिक्त-
वैयाकरणसिद्धान्तभूतस्य स्फोटात्मकशब्दस्य निरासः ।
(१२) आकृतिवादः । अनित्यन्यत्वे पदवाक्यात्
नित्यवेदप्रामाण्यप्रसङ्गात् नित्या आकृतिरेव पदवाक्या
इति साधितम् । (१३) अपोहवादिनिरासः । गोमित्रमेद-
पश्च गोत्रमपोहस्यमिति शेषः । तथाप्येव च वेदस्या-
प्रामाण्यप्रसङ्गः । अतः अपोहनिरासः । (१४) वनवादः ।
अत्र वनादिवत् परमाण्वादिपुञ्जात्मकं प्रवादयन्,
नार्थान्तरम् इति मत्वं पुञ्जस्य अप्रत्यक्षत्वेन व्यवहारा-
नुपयोगित्वात् संगतिग्रहसंभवेन तन्मूलकवेदाप्रामाण्या-
वहम्, इति वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थमेव वनादिदृष्टान्तवैयर्थ्यो-
पपादनेन निरस्तम् । (१५) संबन्धाक्षेपनिरासः-
पदपदार्थसंबन्धाक्षेपनिरासः । संकेतस्य ईश्वरकृतत्वे स्वीकृते
वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् वेदप्रामाण्यादेव ईश्वरसिद्धिर्ब्रह्मनि-
सीऽत्र कृतः । (१६) विश्वऽऽक्षेपनिरासः । तथा च
कर्मात्मकहितोत्तरमेव फलत्वमेऽपि कर्मादुत्तरेण प्रति-
पत्त्यनिरासे देहिकप्रयत्नेन परत्रादिवत्तत्त्वमस्य सिद्धिः ।
(१७) आत्मवादः । शरीरमित्रः परलोकात्मा आत्मा
नास्ति इति आक्षेपस्य निरासोऽत्र कृतः । तेन पारलौकिकं
कर्मणि प्रवृत्तेः सिद्धिः । एव एतदत्र पदार्था औपचरिक-
सूत्रे भाष्यश्लोकवार्तिकयोः प्रतिपादिताः ।

१।१।६।६-२३ शब्दनित्यवाधिकरणम् । ‘अनित्य-
वर्णपदवाक्यकस्य वेदस्यापि अनित्यत्वात् उपपादक-
धीनत्वेन धर्मं न प्रमाणता’ इत्याक्षेपस्य निरासोऽत्र
कृतः । वर्णानां नित्यतया तत्त्वप्रदायकत्वस्य पदस्यापि
नित्यत्वात् एव कारणमावात् स्वत एव प्रामाण्यम्
इत्युक्तम् ।

१।१।७।७-२६ वाचवाचिकरणम् । कारणसंभवात्
चोदनायां धर्मप्रमाणपदानासक्तिः इत्याक्षेपस्य पदार्थ-

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२४५	२	२२	तद्वचन	तद्वचन
"	"	३३	सारी	सारी ,
१२५४	"	३१	श्रुति	श्रुति
१२५५	१	३३	भूति	भूति
१२५८	२	३४	निवृत्तिः	निवृत्तिः
१२७२	१	२२	वर्चो अम्या	वर्चः अम्या
१२८२	"	सौर्षणि	पञ्चावसौष वपा	एकमसरताभङ्गभयेन
१२८४	"	३५	बोधक	बोधक
१२८९	"	१७	पूर्वस्य पा०	पूर्वस्य । पा०
"	२	२६	कलुषयोगात्	कलुषयोगात्
१२९८	१	१०	अतिः	श्रुतिः
१३०१	"	१	स्यात् । इत्यन	स्यात् इत्यन
१३०७	२	२५	याजोषु	याजोषु
१३०८	१	६	वभ्रः	वभ्रुः
१३०९	२	३१	सिद्धान्तः ।	सिद्धान्तः । के.
१३१६	"	६	एन्द्र	ऐन्द्र
१३१८	१	९	एन्द्र	ऐन्द्र
"	२	२३	चतुर्धा	चतुर्धा
१३२०	"	३१	त्वात् । सद्य	त्वात् सद्य
१३२२	"	१०	पाण्य	पौण्य
१३२८	१	३३	ड	डप्
१३३१	"	५	धर्माधर्मा	धर्माधर्मा
"	"	६	समवर्तु	सद्यवर्तु
१३३५	२	९	आत्यसि	आत्यसि
१३४१	१	११	सिद्ध	सिद्धे
"	"	१६	शतः	शतः
१३४४	२	१४	आहु-	आहु-
१३४६	१	२१	दर्श	दर्श
"	२	५	अभि	अभि
१३५७	१	२४	यथाकपालं	यथा कपालं
१३६२	"	१९	करज्जाकादि	करज्जाकादि
"	२	२८	७२	डप्
१३६३	"	३	सायक	। सायक

१।४।१२-५।२३-५ भूमाधिकरणम् । वि. १७.

१।४।१२-६।२३-६ लिङ्गसमावायन्यायः । वि. १८.

१।४।१३।२४ वाक्ताधिकरणम् ।

१।४।१४।२५ वाक्यधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायार्थः । प्रथमाध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम् । अनन्तर प्रधानाप्रधानानि परीक्षिष्यन्ते मित्रानि अभिज्ञानि चेति । एष एवाद्यो वर्णनीयो नान्यः । एष एव चाध्यायसंबन्धः । तदिह यद्विधः कर्मभेदो वक्ष्यते शब्दान्तरम्, अम्पासः, संख्या, गुणः, प्रक्रिया, नाम-पेयमिति । वक्ष्यमाणमतुसंकीर्णते प्रदमितुष्यमानं सुखं ग्राहयिष्यते इति, श्रोतुं यः बुद्धिः समाधीयते । तदेतत् 'नानाकर्मलक्षणम्' इति अध्यायमावधत्ते । एतत् तात्पर्येण, अतोऽन्यत् उद्योदात्तप्रसक्तानुपसक्तं चेति । मा. २।१।११२ घृ. ३७०.

ख— (घृ. ३७१) ननु प्रधानाप्रधानविन्ता तृतीय-चतुर्थयोर्विषयः, कथमत्रोपपन्न्यते । के चिदाहुः । इह द्रव्यकर्मणोः, उत्तरम् तु कर्मणामेव गुणप्रधानत्वविचार-द्वयेन वक्ष्यमिति । तदनुक्तम् । 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु' (३।१।१।३) इत्यत्र सर्वमिषानात् । तेन एवं वाक्यम्, 'लक्षणार्थोऽत्र तत्त्वेन भेदः शब्देवरादिभिः । सम-न्वपूर्वभेदोऽपि, प्राधान्यं तत्प्रसिद्धये ॥' कर्मभेद-ज्ञावत् औत्पत्तिकी लक्षणार्थः, तदपवादत्वेन अभेदः । तदनुनित्यादिनो तु अपूर्वभेदादेशे । तत्र प्रतिकर्मभेद-मपूर्वभेदप्रसक्तौ तृतीयमिदः प्रधानाप्रधानविचारः पुन रपवादत्वेन आरम्भ्यते । तस्यपि अग्रहनादीनां शब्दा-न्तरादिभिर्भेदे कर्मावाधितदृष्टप्रत्ययजनवर्षवयानात् न क्रियाजन्यापूर्वान्तरोपपत्तिः । यत्तु नियमापूर्वम्, तत् क्रियाकृतं न भवति इति न तथा स्पष्टिरपदे । तेन यत्रैव द्रव्यादीनि सति क्रियाणां प्रधानत्वम्, तत्रैव तद्वेदनिमित्तापूर्वभेदसिद्धिः । अस्य च विवेकायै यत् गुणप्रधानलक्षणं वक्ष्यते तदपवादार्थम् 'धर्मेणाने तु' (२।१।४।१) 'पुनरुक्तम्' (२।१।४।१३) इति चाधिवर-रूपं प्रतीयते । ततश्च आम्पासद्वैतस्य विचारिते प्रसङ्गात् तृतीयं प्रकरणम् अनिपादकं प्रति-पादयितुं सप्तप्रकाशः (२।१।४।१०-११) । दृष्टव्य-

यैनि तु प्रसक्तानुपसक्तौन यावत्पादसमाप्ति । ततः शब्दान्तराध्यायस्या भेदमुक्त्वा धर्मोन्मासधिकरणेन अम्पासापवादः करिष्यते समुदायानुवादस्यात् । ततः तदपवादार्थम् उपाश्रयाव-आधारादिशेष-पशुसोमधि-करणानि । ततः संख्या-संज्ञा-गुणैः भेदः । तावच्च गुणगतो विचारो यावत् प्रकरणान्तराधिकरणम् । (२।१।१०-१३। २४-२९, २।१।२-१०।१-२३) । ततः तन्मायानुबुद्धिः आ शास्त्राऽन्तराधिकरणात् (२।१।११-१४।२४-२८, २।१।१।२-७) । तत्र च पट्टातिरिक्तभेदकारणमुदाहरः, संज्ञाऽध्यायगुणप्रक्रियाणां च आशङ्कानिबुद्धिः इत्येतावान् भेदलक्षणार्थः । एष एव चार्थः अवश्यं यक्तव्यः अङ्गाद्विषयवधारणार्थम् । न चान्यस्य इदानीमवसरो-ऽस्ति इत्यवशेषाध्यायसंबन्धः । कुतः ? 'शेषोऽप्यादयः सधै कर्मभेदनिन्यधनाः । कार्ये ज्ञातेऽधिकारः स्यादुपदेष्टोऽतिदेशधीः ॥' प्राक् तावत् प्रमाणलक्ष-णात् वेदादेर्विचारात्मकत्वात् न कस्यचित् भेदलक्षणार्थः प्रज्ञावः इति उत्तरकालमारम्भः । तथापि शेषस्यैव प्रयोजकप्रत्ययवत्त्वं कथं मित्रानां भवति इति न भेद-लक्षणात् प्रागारम्भ्यते । तथा अधिकारः कर्मस्वरूपे अव-धारिते तद्योग्यतया सक्यो निरूपयितुम् इति पञ्चापि लक्ष-णानि प्रतीयते । तथा उत्तरः पट्टः अतिदेशविषयत्वात् उपदेष्टव्यतानाधीनसिद्धिः यमस्तः समस्तं पूर्वपट्टकमपेक्षते । ततश्च परिशेषसिद्धौऽप्य भेदलक्षणस्य संबन्धः इति आरम्भ्यते ।

सोम— प्रमाणनिरूपणानन्तर धर्मस्वरूपविशेषस्य प्रथमं विज्ञातितयात् तदर्थं भेदनिरूपकमेव कर्तव्यम्, न तु विनियोगादिनिरूपणम् । भावनाभेद एवाध्यायार्थः । अपूर्वभेदकावर्धमेदो तु तत्र पञ्चतया गुणतया च अन्यथासिद्धौ । २।१।१२.

खि— 'उद्योदात्तः कर्मभेदमान तन्मापवदधी । प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायप्रसङ्गाः ॥' द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आशङ्कनेन अपूर्वसोमकम् अपूर्वपट्टावयव इत्यादिः कर्मभेदविशेषोऽनुक्तः दृष्टोदात्तो कर्तव्यः । द्वितीये पशुभेदपुनरुक्तमितिः कर्मभेदः । तृतीये

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४९८	१	२७	ऽन्तर्मात्रो	ऽन्तर्मात्रो
"	२	६	प्रपात्राना	प्रपात्रादीना
१४९९	१	१६	प्राप्ते ।	प्राप्ते
१५००	२	३६	कल्प-त्रेगा	कल्पमात्रेणा
१५०३	"	१०	भत्या	भुत्या
१५१३	"	६	पान्वयः ।	पान्वयः । के.
१५४८	१	२६	एक्य	ऐक्य
१५५१	"	१३	प्रगाथाः ।	प्रगाथाः
१५०७	"	१	प्लुदः	प्लुदः
१५२५	२	१०	भवेत् ।	भवेत् ।,
१५२७	"	१३	बृहत् ताना	बृहत्ताना
१५३८	१	२७	शात् तपा	शात् । तपा
१५४२	"	७	षष्ठ्य	षष्ठ्य
१५५१	"	५	ममातोः	ममातोः
१५५९	२	१८	दद्यरावे	दद्यरावे
१५७१	१	४	विषा	विषा
"	२	२५	माभ्या	माभ्या
"	"	२६	क्यापान्	क्यापान्
१५७९	"	१४	योगात्	योगात्
१५८१	१	१५	एवेत्यत्र	एवेत्यत्र
"	"	२३	भुषा	भुषा
१५८३	"	२५	हि न्याय	हि पूर्ववत्तदः
"	१	२२	दमे	दमे
१५८४	"	३१	मत्र	मत्र
१५९१	१	७	। ' सा	सा ।'
१५९२	"	१७	विद्य	विद्य
१७१३	"	११	दित्वा	दित्वा
१७१३	"	१०	दित्वा	दित्वा
१७१४	"	१९	मन्त्र	मन्त्र
१७१५	२	२	मन्त्र	मन्त्र
१७३०	१	१८	मन्त्र	मन्त्र
१७३४	१	१९	मन्त्रः, हेमन्त्रो	मन्त्रः, हेमन्त्रो
१७८१	"	६	मन्त्रः ।	मन्त्रः
			हेमन्त्रो	हेमन्त्रो

२।३।१।२४ प्रकरणान्तरन्यायः ।

२।३।१।२५ फलसंस्काराधिकरणम् ।

२।३।१।२६ प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणन्यायः ।

२।३।१।२७-२९ अतोयस्तुत्यर्थताऽधिकरणम् ।

अयं द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रयोगमेव प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वम् । पूर्वपादे कर्मभेदे सहायत्वेन उक्तानुपादेयसमभिग्राहारेण प्रयोग-भेदप्रत्युदाहनात् आनन्तर्यम् । सोम. २।४।१.

२।४।१।१-७ यावज्जीवाधिकरणम् ।

२।४।१।८-३३ शास्त्राऽन्तराधिकरणम् ।

अयं तृतीयोऽध्यायः । नानाकर्मलक्षणं वृत्तम्, अनन्तर शेषलक्षणं वरविधायम् । कः शेषः, केन हेतुना शेषः, कथं च विनियुज्यते इति । भृत्यादीनि च विनियोगे कारणानि इति वक्ष्यते, तेषां च बलवदलङ्घनात् । एतत् तापयेन, अन्यत् उपोदातादिना । भा. ३।१।१।१.

या—तत्र 'कः शेषः' इति स्वरूपाभिधानप्रतिज्ञा । 'केन हेतुना' इति येनाद्यौ शेषं ह्युच्यते । तस्य च कारकहेतौः तद्वर्गस्यैव लक्षणं वक्ष्यते इति प्रतिज्ञायते । तथा विनियोगकारणानां कः शेषिणि कः शेषः, कतमेन प्रमाणेन, कतमत् प्रमाणान्तरं बाधित्वा विना बाधेन वा विनियुज्यते । तथा विनियोगकभृत्यादिषु कस्यैव लक्षण-ज्ञानम्, तेषां बलबलज्ञानं च । तत्र प्रथमे पादे तावत् भुक्तिविनियोगः किञ्चिद् मासहिकम् । द्वितीयपादादौ तिष्ठतिविनियोगः । तृतीयापादादौ तदेव प्रमाणद्वयमुपन्यस्य उपक्रमोत्तरसंज्ञादारेण एकवाक्यत्वेन विद्वान्तत्वात्मानात् विनाऽपि वाक्यप्रकरणेन 'प्रायदर्शनात्' (३।३।१।२) इति वाक्यविनियोगमुक्त्वा प्रकरणक्रमसमाप्तायामिः विनियोगः सूत्रोक्तवद् एव वक्ष्यते (३।३।४-५-६ अपि०) । ततो चत्वार्यधिकरणम् (३।३।७।१४) । ततः परं च भुक्तिह्निष्कारणानां प्रकरणेन सह विरोधा-विरोधविचिन्ता तावत्, यावत् 'तस्य सर्वेषां पञ्चाभिधिः' इति । (३।३।८।१५-३।४।१-२७, ३।४।१-२७, ३।६।१-६, तस्य सर्वेषां इति द्व. ३।६।७।१८) । 'तत्तद्व्युत्पत्तिः' (भुक्तिह्निष्कारणप्रकरणानाम्) कथमेव सह पुनः शेषं चिन्ता तावत् शास्त्रार्थं प्रयोजकम् इति (३।६।७-१६, ३।७।१-७ शास्त्रकलम् इति द्व. ३।७।८) ।

ततः उपोदातपूर्वकं पञ्चभिः सह समाख्यायाः विरोधा-विरोधविषयविचारेण अध्यायपरिचयनातिः । 'एतत् ताप-येन अन्यत् उपोदातादिना उपोदातप्रवक्तानुप्रसक्तेः इति वक्ष्यमाणमनुसृष्टीर्यते । प्रदर्शितमुच्यमानं सुखं प्राह-यिष्यते । सर्वं चैतत् शेषलक्षणप्रतिज्ञायेव सिद्ध्यति' प्रति-ज्ञातम्, इति न भेदेन सूत्रितम् । वा. पृ. ६४७-६४८.

सोम— हेतुहेतुनद्वावः अध्याययोः संगतिः । शेषत्ववत् शेषित्वस्यापि अवयवविशेषवत्ता शेषशेषिभाव-स्यैव अध्यायस्यत्वम् । ३।१।१, तृतीये विनियोगाध्यायार-भ्युत्थायः विनियोगविधिप्रवृत्तेः उत्पत्तिविधिप्रवृत्तिपूर्वक-त्वात् द्वितीयतृतीययोः पौर्वापर्यम् । ५।१।१.

वि— 'भुक्तिर्हिं च वाक्यपादि विरोधः प्रति-पक्षः । अनारभ्योक्तिबहुयस्त्वाम्यर्था अष्टपादगाः ॥ ' प्रथमे पादे शेषत्वज्ञेयकारणानां भुक्तिह्निष्कारिणा मन्वे भुक्ति-विचारिता । द्वितीये हिंम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपनीतादिषु अर्थवादव्यतिथिवादिनिर्णय-हेतुः भृत्यादेः परस्परविरोधकद्रव्यः । पञ्चमे प्रतिपक्षि-कर्मणि । षष्ठे अनारभ्योक्तिपादि । सप्तमे बहुपञ्चानोप-कारकप्रमाणतादीनि । अष्टमे ग्राह्यमानानि । अस्तावनायां श्रो. १५, 'द्वितीये कर्मणां भेदे विदे मित्रनिपात्यत्वम् । उपसृजितः शेषशेषिभावोऽतोऽन्वयमिषीयते ॥ ' ३।९.

माट्ट— पट्टप्रमाणके भेदे निरूपिते संगति शेषि-निरूपितं शेष-वापरपर्यायमहंत्वं निरूप्यते । निदातां च तत् संभवति नाभिधानाम्, इति तत्तिरुक्तस्य तत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च द्व्यर्थकमेवोः मिथोऽन्वयमिषावे न पूर्वोक्तनिरु-पणस्य हेतुता, तथापि अत्रत्वसामानाधिकरूप्येन हेतुता-नादायेव संगत्युपपत्तौ अवच्छेदकत्वच्छेदेन तदसत्त्वेऽपि न कश्चित् विरोधः । अतो एव हेतुत्वम् अन्धकारतः उ तत्पट्टान्निरूपणम् इत्यपि वा शेष्यम् । अत्रात्रमेव नाग्न-तापः । अग्निर्बलं उ अर्थात् । तदपि च भुक्त्यादिषु क-प्रमाणकम्, अतोऽप्येवमप्यस्य ह्वाविचार्यतात् । तस्य अनेकप्रकार विचार्यते । अत्रात्र-प्रमाणम्, शेषपट्टप्रम-ताऽवच्छेदकम्, अत्रात्रितोरवच्छेदकम्, भुक्त्यादीनि पट्ट-अत्रात्रे प्रमाणानि, तयोर्विरोधे बलावन्तं, विरोधस्य यस्मिन् क नास्ति इत्यादि ।

अधिकरणशीर्षकाणि *

भीमाशक्रोरे तावत् अधिकरणशीर्षकाणि वर्णक्रमेण निवेशितान्येव, अत्र तु पाठक्रमेणेति विशेषः । यान्येव, तु तत्र वर्णक्रमेण, तान्येवान् पाठक्रमेण । इत्यमुभयथा निवेशे च वाचकानां श्रुत्यनुपकारः स्यादिति कल्पनाऽ-
स्माकम् । शीर्षकेषु च कानिचित् पारिभाषिकाणि स्युः, कानिचित्च अधिकरणार्थबोधकानि स्युः । उभयान्यपि यद्यपि अधिकरणार्थबोधकान्येव तथापि पारिभाषिकेषु क्लेशेन अर्थबोधः, इत्येषु तु क्लेशाभाव इति विशेषः । ननु तर्हि पारिभाषिकाणि नैवान् निवेशयितव्यानि, वक्ष्यम् । तथापि भीमाश्रयायेव आकरप्रयेषु प्रकरणेषु च तत्रतत्र पारिभाषिकाण्येव अधिकरणनामानि उद्दिश्यन्ते, धर्म-
शस्त्रादियु च पारिभाषिकैरेव व्यवहारः । तस्मात् पारि-
भाषिकाणि अवश्यं निवेशयितव्यानि । केचानिचिदधिकरणानां च पारिभाषिकं नाम नोपलभ्यते, तत्र अपारिभाषिकमेव निवेशनाहंमिति उभयथा समावेशः ।

अत्र च तत्तदभ्यासतत्त्वादेव विषयप्रदर्शनम् अभ्यास-
पादसंगतिप्रदर्शनं च करिष्यते । अधिकरणसंगतिप्रदर्शनं च कोपे एव भविष्यति ।

भीमाश्रया वेदोपाङ्गभूताया अभ्यासास्तावत् विंशतिः । तत्र अन्तिममध्यायचतुष्टयं ब्रह्मभीमाश्रया नाम शास्त्रान्तर-
मिति भगवत्पुनरापादसिद्धान्तः । अत एव संकर्म-
काण्डान्ते 'विद्यतेऽन्यकालत्वाद् यथा याग्यासंश्लेषो यथा याग्यासंश्लेषः' इति द्विरुक्तिः । नैतादृशी च पदादि-
द्विरुक्तिः षोडशलक्षण्याम् । ब्रह्मभीमाश्रयां तु प्रथम-
द्वितीयतृतीयेषु अभ्यासप्रमाणसिद्ध्योक्तः पदाम्पासः, चतुर्थे च शास्त्रप्रमात्रिद्योतकः सूत्राम्पासः प्रसिद्धः । अथ,

धर्मभीमाश्रयास्तु अभ्यासाः षोडश । तत्र प्रथमे द्वादशा-
ध्यासाः द्वादशलक्षणी नाम । उत्तरे चत्वारोऽध्यासाः
संकर्मकाण्डं संकर्मणकाण्डं वा । द्वादशलक्षण्यां च
तृतीयपञ्चदशमाध्यासानां प्रत्येकमष्टावष्टौ चरणाः, शेषेषु
चत्वारश्चावष्टौ । संकर्मकाण्डेऽपि प्रत्येकमष्टौ चत्वारश्चावष्टौ
एव चरणाः । तत्र द्वादशलक्षण्यां वर्णकादिसंकलनया
१३३ अधिकरणानि, संकर्मं च ३४२ । संकलनेन १२७५
अधिकरणानि । श्रीसंकरभट्टेस्तु स्वीये भीमाश्रयासारसंग्रहे
नाम श्लोकात्मके प्रकरणे द्वादशलक्षण्यामेव सहस्रा-
धिकरणानि प्रदर्शितानि । अत एव च शारीरकमीमांसा-
टीकाया न्यायनिर्णयाख्यायां श्रीमदानन्दमिरिभिः 'न्याय-
सादृशी' इति द्वादशलक्षणी निर्दिष्टा ।

द्वादशानामध्यासानां नामानि च न्यायविस्तरप्रस्ता-
वनाया सावयवाधवाच्यैः सार्धश्लोकेन निर्दिष्टानि यथा—
'प्रमाण-मेद-शेषत्व-प्रवृत्ति-क्रमसंज्ञकाः । अधिकारो-
ऽतिदेशश्च सामान्येन-विशेषतः । ऊहो-बाधश्च-तत्त्वं
च-प्रसङ्गश्चोदिताः श्रमात् ॥' इति । प्रथमेऽध्याये
धर्मविषयकाणां प्रमाणानां निरूपणम् । द्वितीये कर्ममेदा-
मेदयोर्निरूपणम् । तृतीये शेषत्वस्य शेषोपनिर्वाहस्य,
चतुर्थे प्रवृत्तेः प्रवेग्यप्रयोजकभावस्य, पञ्चमे श्रमस्य,
षष्ठे अधिकारस्य, सप्तमे सामान्येन अतिदेशस्य, अष्टमे
विशेषतः अतिदेशस्य, नवमे ऊहस्य, दशमे बाधस्य,
एकादशे तत्त्वस्य तत्त्वप्राप्त्यस्य, द्वादशे च प्रसङ्गस्य
निरूपणं कृतम् । इति कृत्वा अभ्यासानां प्रमात्रादीनि
नामानि प्रमाणलक्षणम्, मेदलक्षणम्, इत्यादि ।

● द्वादशलक्षणीस्थानामधिकरणानां शीर्षकाणि पाठक्रमेण प्रदर्शनायै किञ्चिद्विष्टिपणं कृतिसमस्मानि । तदनेन
भीमाशक्रोपस्थ तृतीये भागे मुद्राप्यते । वस्तुतो यद्यपीदं वर्णकोशान्ते प्रकाशयितव्यमित्यत्र नास्ति संदेहः,
तथापि नानिचिदर्थेव यद्यः अष्टसततितमे संवत्सरे प्रविशतो मे धर्मभीमाशक्रोशान्नप्रतीकाकरणं न छापीयः,
इति इदानीमेव तन्मुद्रणं निमित्तम् । नातो हेतुविशेषचित्तने मनः भेदनीयम् ।

समर्पनाय इदमधिकरणम् । सोम- कालार्थसंगोते विमर्शविनियोगस्याप्राप्तेः अङ्गाद्विषयमुपनीत्य अयं विचारः प्रवर्तते ।

३।२।७।२० लिङ्गकमसमाख्यानाधिकरणम् । सु- भुतेर्लिङ्गपेक्षया पूर्वाधिकरणेनोक्तं प्रवृत्तात् लिङ्गस्यापि जगन्मप्रमाणपेक्षया मर्षीयते ।

३।२।८।२१-२४ आग्नेयीन्यायः । सु- लिङ्गस्य सामान्यसंघन्यापेक्षया विनियोजकत्वे अभिहिते प्रवृत्तात् लिङ्गवत्याः भूतेरपि सामान्यसंघन्यापेक्षया विनियोजकत्वमभिधीयते ।

३।२।९।२५-२६ लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम् । सु- लिङ्गभूयोः सामान्यान्यविद्वदर्थपेक्षयात् दुर्बलकम- प्रकरणाद्युत्तेषात् एकोचलक्षणे बापे अनन्तराधिकरण- द्रव्येनोक्तं अत्रापि सामान्यान्यवादिसिद्धये मधानुवाक- समाख्यापेक्षलिङ्गावस्य प्रवृत्त्यापवादः ।

३।२।१०।२७ गुणामिथानाधिकरणम् । सु- पूर्वा- पवादोऽयम् ।

३।२।११।२८-२९, ३९, ४४ इन्द्रयीताधिकरणम् । सु- मन्दादिमन्त्रे भक्षणे विनियुज्यते इत्युक्ते प्रवृत्तात् किमैन्द्रोमभक्षणेनैव विनियुज्यते, सर्वेषु वा होमभक्ष- णेषु इति चिन्ताऽर्थम् आ पादसमाप्तेः एकमधिकरणम् (अन्तरागमिणीत्वेन तु मध्ये अनेकान्यपि अधि- करणानि) ।

३।२।१२।३०-३२ पुनरुत्पत्तीताधिकरणम् । वा- क्तवाचिन्ता ऊहविषयत्वं चिन्तयति । सु- निष्कर्ष- सामर्थ्यात्मकलिङ्गदेवकविशेषचिन्ताऽऽत्मकमिदम् ।

३।२।१३।३३-३४ पूर्वदेवताऽनुपलब्धनाधिकरणम् । वा- पूर्वापवादार्थमात्मनः ।

३।२।१४।३५-३६ त्वष्टृधिकरणम् ।

३।२।१५।३७ विप्रदधिकरणम् । वा- अधिहरणा- विदेशोऽयम् ।

३।२।१६।३८ अनुवपद्वाराधिकरणम् ।

३।२।१७।३९ (वि.) ज्योतिष्टोमे अग्नेन्द्राणामन्मन्त्रं मध्यम् ।

३।२।१८।४०-४१ ऐन्द्राणामन्मन्त्रमन्त्रम् ।

३।२।१८।४२-४३ छन्दोऽधिकरणम् । सु- पूर्वाधि- करणोक्तोपेक्षसमाख्यायोगापवादार्थमधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः । वा- एवं लिङ्गविनियोगमुपवर्ण्य वाक्यविनियोगः प्रवृत्तते । सु- वाक्यस्य लिङ्गद्वारा भुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वाद् ऐहिकविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं वाक्योपविनियोग- प्रकारचिन्ता । कौ- लिङ्गकल्पकप्रमाणगाम्यविनियोगो- पयोगिचिन्तनं पादार्थः । तानि च (प्रमाणानि) वाक्य- प्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि, न तु भुतिके अर्पि ।

३।२।१९।८ उपक्रमाधिकरणम् । वा- व्यवधारणवत्स- नया व्यन्यतरपश्चादधारणं कार्यमित्यारम्भते । कौ- वाक्य- गम्यविनियोगोपयोगि- उद्देशवताऽवच्छेदकविचारणम् ।

३।२।२०।९ गुणमूल्यव्यवधिकमन्यतः ।

३।२।२१।१० ज्योतिष्टोमस्य आजुर्वेदिकत्वात् उपायुः प्रयोगः । वा- इदानीं यानि वेदान्तरेषु श्रूयन्ते प्रधानानि, तानि चेन (वेदेन) उपदेष्टव्यानि इति विचार्यते ।

३।२।२२।११ प्रकरणाधिकरणम् । वा- एवं तावत् भुतिलिङ्गवाक्यानि प्रधानमेव सर्वोपविधिकविषयानि प्रत्युदाहरणं न्यास्यताम् । इदानीं बलात्तल्लिन्ता प्रत्यासृता, इति उत्तराण्यपि श्रीणि प्रमाणानि सत्यमेव विनियोगसामर्थ्येन च दर्शयति । तत्र प्रकरणं विनियोगा- ज्ञानसंशयविषययागामन्यतमेन वन्यस्यति ।

३।२।२३।१२ क्रमाधिकरणम् (क्रमस्यैव स्थानमिति नामान्तरम्) ।

३।२।२४।१३ समाख्याऽधिकरणम् ।

३।२।२५।१४ बलात्तल्लिन्ताधिकरणम् । अथ विद्यते ७ भुतिलिङ्गाधिकरणम्, ८ लिङ्गावकाधिकरणम्, ९ वाक्य- प्रकरणाधिकरणम्, १० प्रकरणक्रमाधिकरणम्, ११ क्रम- समाख्याऽधिकरणम्, द्वादश च वाक्ययोग्यताऽधिकरणम् इति पृथगेव अधिकरणानि उपन्यस्तानि ।

भुतिलिङ्गाधिकरणम् । मा. घ. ८२१ आरम्भ ।

भुतिवाक्ययोः । वा. घ. ८२५, ८२८ ।

भुतिप्रकरणयोः । वा. घ. ८२५, ८२८ ।

भुतिक्रमयोः । वा. ८२६, ८२८ ।

भुतिव्याख्ययोः । वा. घ. ८२६, ८२८ ।

करणत्वमतिपादनेन चोदनाप्रामाण्यं प्रतिपादितमत्र ।
पदार्थमूलतया च वाक्यार्थप्रामाण्यम् ।

१।१।८।१७-३२ अयोरवयवत्वाधिकरणम् ।

अथ द्वितीये पादे अर्थवादमन्त्रस्य मानमीरितम्
इति वि. । उपजीवकात् पादसंगतिः । अप्रामाण्यप्रस-
ङ्गात्प्रकारकपुरुषसंख्याभावेप्रतिपादकतया प्रथमपादस्य
उपजीव्यत्वात् तदानन्तर्यमस्य विचारस्त इति पादयोः
संगतिः । सोम. 'सिद्धप्रमाणभावस्य धर्मो वेदस्य
सर्वशः । विध्यर्थवादमन्त्राणामुपयोगोऽधुनोच्यते ॥'
सामान्यतः प्रामाण्ये सिद्धे अधुना विमर्श विनियोगः
प्रतिपाद्यते । अवधूतप्रामाण्यस्य वा वेदस्य इदानीं
समस्तस्य विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयत्वकस्य यथाविभागं धर्म
प्रति उपयोगः प्रतिपाद्यते । वा. १।२।११ पृ. १०५.

१।२।११-१८ अर्थवादाधिकरणम् ।

१।२।११-२५ औदुम्बराधिकरणम् । फलबोधक-
निगम अपि स्तवकत्वेन धर्मं प्रमाणम् ।

१।२।३।२६-३० हेतुव्यतिरिक्ताधिकरणम् ।

१।२।३।३१-४५ मन्त्राधिकरणम् ।

अथ तृतीये पादे गौरवेषीयु स्मृतिषु आचारेषु
च वैदिकपरिगृहीतेषु चिन्ता । स्मृतीनामप्रामाण्येऽपि
चोदनाप्रामाण्यं न विहन्यते, तथापि किञ्चनो धर्मः
इति जिज्ञासाऽधिकारात् स्मृतिप्रामाण्यं लक्षणे संगतम् ।
शा. कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यचिन्ताऽनन्तर तन्मूलकतया
प्रमाणत्वात् स्मृत्यादीनां प्रामाण्यं विचार्यते इत्यनन्तर्यम् ।
सोम. एवं तावत् विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयत्वकस्य
वेदस्य धर्मं प्रति उपयोगः स्थापितः । इदानीं गौरवेषीयु
सर्वप्रमाणवेषिषु मन्त्रादिप्रणीतमिदमन्त्रनामु स्मृतिषु अनि-
वर्तये च आचारेषु चिन्ता । वा. १।३।११ पृ. १५९.

१।३।११-२९ स्मृत्यधिकरणम् । । माध्यकारीया-
धिकरणधेयः । वा. पृ. १८७.

१।३।३-४ विरोधाधिकरणम् । बाह्यप्रत्ययानाम-
प्रामाण्यम् । वा. पृ. १९४-१९६.

१।३।३।५-७ शिष्टकोशधिकरणम् । माध्यकारीकोदा-
हरणधेयः । वा. पृ. २१८ । शास्त्रातिव्यवहाराप्रामाण्यम् ।

वा. पृ. २०१ । उदाचाराप्रामाण्यम् । वा. पृ. २०३-
२१६ । माध्यकारीकोदाहरणाधेयः । वा. पृ. २१८.

१।३।४।८-९ यन्त्रवादाधिकरणम् । आर्यन्तेच्छ-
प्रयोगविप्रतिपत्तिबलान्वयम् । वा. पृ. २१९-२२० ।
स्मृत्याचारविरोधे बलान्वयम् । वा. पृ. २२०-२२१ ।
लोकवाक्यसोपयोगिरोधे बलान्वयम् । वा. पृ. २२१ ।
विश्ववर्वाश्रयत्वाधिकरणम् । वा. पृ. २२१.

१।३।५।१० पित्रेमाधिकरणम् ।

१।३।६।११-१४ कल्पसूत्राधिकरणम् ।

१।३।७।१५-२३ होलाकाऽधिकरणम् ।

१।३।८।२४-२९ व्याकरणाधिकरणम् ।

१।३।९।३० लोकवेदाधिकरणम् ।

१।३।९।३०-३५ आकृत्यधिकरणम् ।

अथ चतुर्थः पादः । चतुर्थे उद्भिच्चित्राऽऽदि-
नारूपं मानमीरितम् । वि., नामधेयपादोऽयम् ।

१।४।१।१ नामधेयप्रामाण्यम् । वि.

१।४।१।२ उद्भिदधिकरणम् ।

१।४।२।३ चित्राऽधिकरणम् ।

१।४।३।४ तत्पदव्यवहारः ।

१।४।४।५ तदन्यपदेशन्यायः ।

१।४।५।६ वाजपेयाधिकरणम् ।

१।४।६।९ अग्नेयाधिकरणम् ।

१।४।७।१० बर्हिषम्याधिकरणम् ।

१।४।८।११ श्रोत्रम्याधिकरणम् ।

१।४।९।१२ निर्मम्याधिकरणम् ।

१।४।१०।१३-१६ वैश्वदेवाधिकरणम् ।

१।४।११।१७-२२ जातेष्टिन्यायः ।

अर्थवादमहात् तदुपकारिगुणवार्तितिलक्षणं तत्र
नोक्तमिदानीमभिधीयते । अथवा गौथा हृत्तेरिह निमि-
त्तमभिधीयते । वा. १ इयं तसिद्धिपेटिका । अस्यां
पेटिकायां अधिकरणानि षट् । तानि यथा—

१।४।१२-१।२३-१ तद्विद्वत्पथिकरणम् । वि. १३.

१।४।१२-२।२३-२ ग्यालधिकरणम् । वि. १४.

१।४।१२-३।२३-३ वास्तव्याधिकरणम् । वि. १५.

१।४।१२-४।२३-४ प्रयोसाधिकरणम् । वि. १६.

समर्पनाय इदमधिकरणम् । सोम- कालार्थसंयोगे विमन्व्यविनियोगस्याप्राप्तेः अङ्गाद्विषयसौम्यं अप्यं विचारः प्रवर्तते ।

३।२।७।२० लिङ्गकमसमाख्यानाधिकरणम् । सु- भूतेलिङ्गसापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणेनोक्ते प्रसङ्गात् लिङ्गस्यापि जपेन्यप्रमाणपेक्षत्वमभिधीयते ।

३।२।८।२१-२४ आग्नेयीन्यायः । सु- लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धतापेक्षस्य विनियोजकत्वे अभिहिते प्रसङ्गात् लिङ्गश्रव्याः भूतेरपि सामान्यसंबन्धतापेक्षया विनियोजकत्वमभिधीयते ।

३।२।९।२५-२६ लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम् । सु- लिङ्गश्रुत्योः सामान्यान्यविद्वयार्थपेक्षत्वात् दुर्बलकम- प्रकरणाद्यनुरोधात् संज्ञोचलक्षणे बाधे अनन्तराधिकरण- द्वयेनोक्ते अस्यापि सामान्यान्वयादिसिद्धयै भयानुवाक- समाख्यापेक्षलिङ्गाबाधस्य प्रसक्तस्यापवादः ।

३।२।१०।२७ गुणमिधानाधिकरणम् । सु- पूर्वा- पवादोऽयम् ।

३।२।११।२८-२९, ३१, ४४ इन्द्रपीठाधिकरणम् । सु- मन्त्रादिमन्त्रो भक्षणे विनियुज्यते इत्युक्ते प्रसङ्गात् किमैन्द्रशोममक्षणेनैव विनियुज्यते, सर्वेषु वा शोममक्ष- णेषु इति चिन्ताऽयम् आ पादसमाप्तेः एकमधिकरणम् (अन्तरागमिणीत्वेन तु मध्ये अनेकान्यपि अधि- करणानि) ।

३।२।१२।३०-३२ पुनरभ्युपगमनाधिकरणम् । वा- क्यविनिव्या कइतिपत्त्यं चिन्तयति । सु- दिष्कर्ष- सामर्थ्यामकलिङ्गहेतुकविधेयचिन्ताऽऽत्मकमिदम् ।

३।२।१३।३३-३४ पूर्वदेवताऽनुबलध्यानाधिकरणम् । वा- पूर्वापवादार्थमारम्भः ।

३।२।१४।३५-३६ लब्धधिकरणम् । ३।२।१५।३७ विदधधिकरणम् । वा- अपिकरणा- तिदेशोऽयम् ।

३।२।१६।३८ व्यनुवगच्छाधिकरणम् ।

३।२।१६।३९ (वि.) ज्योतिष्टोमे अनेन्द्राणामभ्यग्नक मध्यमम् ।

३।२।१७।४०-४१ ऐन्द्राग्रशोममध्यममन्त्रकम् ।

३।२।१८।४२-४३ छन्दोऽधिकरणम् । सु- पूर्वाधि- करणोक्ततापेक्षसमाधोनापवादार्थमधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः । वा- एवं लिङ्गविनियोगमुपवर्ण्य वाक्यविनियोगः प्रस्तुत्यते । सु- वाक्यस्य लिङ्गद्वारा भूतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् तैद्विकविनियोगप्रकारचिन्तनानन्तरं वाक्यीयविनियोग- प्रकारचिन्ता । कौ- लिङ्गकल्पकप्रमाणमात्रविनियोगो- पयोगिचिन्तनं पादार्थः । तानि च (प्रमाणानि) वाक्य- प्रकरणस्थानसमाख्यापेक्षया, न तु भूतिकलिङ्गे अपि ।

३।२।१९।८ उपक्रमाधिकरणम् । वा- न्यवधारणकल्प- नया अन्यतरपश्चाद्वधारणे कार्यमित्यारम्भ्यते । कौ- वाक्य- शब्दविनियोगोपयोगि- उद्देश्यताऽवच्छेदकविचारमग्नः ।

३।२।२०।९ गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः ।

३।२।२१।१० ज्योतिष्टोमस्य बाहुवैदिकत्वात् उपाशुः प्रयोगः । वा- इदानीं यानि वेदान्तरेषु अन्यत्र प्रयानानि, तानि केन (वेदेन) उपदेष्टव्यानि इति विचार्यते ।

३।२।२२।११ प्रकरणाधिकरणम् । वा- एवं तावत् भूतिलिङ्गावाक्यानि प्रधानस्यैवप्रीत्यर्थं विविक्तविषयानि प्रत्युदाहरणं न्याय्यताति । इदानीं चलावलचिन्ता मत्तावला, इति उच्यते यदि ग्रीणि प्रमाणानि स्वरूपेण विनियोगात्मकत्वेन च दर्शयति । तत्र प्रकरणं विनियोगा- नानसंघटनविषयवागमन्यतमेन उपन्यस्यति ।

३।२।२३।१२ क्रमाधिकरणम् (क्रमस्यैव स्थानमिति नामान्तरम्) ।

३।२।२४।१३ समाख्याऽधिकरणम् ।

३।२।२५।१४ बलावलाधिकरणम् । अत्र विस्तरे ७ भूतिलिङ्गाधिकरणम्, ८ लिङ्गावकायाधिकरणम्, ९ वाक्य- प्रकरणाधिकरणम्, १० प्रकरणमाधिकरणम्, ११ क्रम- समाख्याऽधिकरणम्, द्वादश च वाक्योप्यताऽधिकरणम् इति पृथगेव अधिकरणानि उपन्यस्तानि ।

भूतिलिङ्गाधिकरणम् । भा. पृ. ८२१ आरण्य ।

भूतिवाक्ययोः । वा. पृ. ८३५, ८३८ ।

भूतिप्रकरणयोः । वा. पृ. ८३५, ८३८ ।

भूतिप्रमाणयोः । वा. ८३५, ८३८ ।

भूतिव्याख्यानयोः । वा. पृ. ८३५, ८३८ ।

रयंतरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगोभेदः ।

- भाट्ट— एवं धर्माधर्मप्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना तत्स्वरूपं निरूप्यते । यद्यपि च तदपि एतावद्व्यमात्रप्रतिपाद्यत्वेन रूपेण बुद्धमेव, तथापि एकत्वानेकत्वादिरूपेण अनुबुद्धत्वात् इह तेन रूपेण निरूप्यते । अत्र च शब्दान्तरादिपट्टप्रमाणकभावनाभेद एवाध्यायार्थः । घात्वर्थभेदस्तु तत्विद्वयर्थः क्वाचित्को निरूप्यते । अपूर्वभेदोऽपि फलत्वेन इति न, तो अध्यायार्थः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादार्थः उपोदातः प्रवक्तानुप्रसक्तं च । झा. २।२।२ । उपोदातः घात्वर्थकरणत्वम् । तच्च स्तुतयश्चाधिकरणान्तैः (१-५) अधिकरणैः स्परिकरं विचारितम् । तद्वत्सक्तं मन्त्रलक्षणाख्याताविषयकत्वम् (६) । तदनुप्रसक्तं मन्त्रलक्षणादि (७-२८) । सोम. २।२।१ । द्वितीयादिदशमान्तानामध्यायानां संगतिः, सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रातिरिक्तविषयत्वम् । बाधेन अतिदेशस्य बाधितेतरविषये संकोचकरणेन बाधनिरूपणस्यापि विशेषातिदेशनिरूपणत्वम् । तथा दशमान्तैरेव उपदेशातिदेशसंस्थितिः । सोम. १।२।१२.

२।२।१।२ प्रतिपदाधिकरणम् ।
२।२।१।२-४ भावार्थाधिकरणम् ।
२।२।१।५ अपूर्वाधिकरणम् ।
२।२।१।६-८ तानिद्वैपाधिकरणम् ।
२।२।१।९-१२ संमार्गाधिकरणम् ।
२।२।१।१२ स्तुते भाष्यव्यातिरेकयोः सक्तन्यायः ।
२।२।१।१३-२९ स्तुतयश्चाधिकरणम् । अथैव इन्द्रमहेन्द्राधिकरणम् ।

२।२।१।३०-३२ विधिपन्नाधिकरणम् ।
२।२।१।३२ मन्त्रलक्षणम् ।
२।२।१।३३ ब्राह्मण- (येदमागः-) लक्षणम् ।
२।२।१।३४ लक्षप्रवरनामधेयानां नास्ति मन्त्रत्वम् ।
२।२।१।३५ ऋलक्षणम् ।
२।२।१।३६ सामलक्षणम् ।
२।२।१।३७ यजुर्लक्षणम् ।

म. ३

२।२।१।३८-४५ निगदाधिकरणम् ।

२।२।१।४५६ एकत्वाक्यताऽधिकरणम् ।

२।२।१।४७ वाक्यभेदाधिकरणम् ।

२।२।१।४८ अतुल्यपञ्चाधिकरणम् ।

२।२।१।४९ न्यवेताननुपज्ञाधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । प्रवक्तानुप्रसक्तादौ गते व्यधुना शब्दान्तरादिभिः भेदो लक्षणाद्योऽभिधीयते । वा. २।२।१।१ उपोदातः पूर्वस्य पादस्यार्थः, अस्य तु कर्मभेदः इति पादभेदो द्रष्टव्यः । सोम.

२।२।१।२ शब्दान्तराधिकरणम् ।

२।२।१।२ अम्यासाधिकरणम् ।

२।२।१।३-८ पौर्णमासीन्यायः ।

२।२।१।९-१२ उषाशुष्याजाधिकरणम् ।

२।२।१।१३-१६ आपारमिश्रोषाधिकरणम् ।

२।२।१।१७-२० पञ्चोषमाधिकरणम् ।

२।२।१।२१ संख्याऽधिकरणम् ।

२।२।१।२२ संज्ञाऽधिकरणम् ।

२।२।१।२३ गुणन्यायः ।

२।२।१।२४ गुणप्रभुदाहरणम् ।

२।२।१।२५-२६ इन्द्रियकान्माधिकरणम् ।

२।२।१।२७ रेवत्यधिकरणम् ।

२।२।१।२८-२९ वैभराधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम-पूर्वसिन् पादे कर्मभेदः प्रतिपादितः । अस्मिन् पादे तदपवादः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्याहुः । २।२।१.

२।२।१।२-२ रयंतराधिकरणम् ।

२।२।१।३ अवैष्टयधिकरणम् ।

२।२।१।४ आधानाधिकरणम् ।

२।२।१।५-११ दाशायनयाधिकरणम् ।

२।२।१।१२-१५ आलम्भनिर्वापन्यायः ।

२।२।१।१६-१७ यस्तालम्भाधिकरणम् ।

२।२।१।१८ चरुपचानाधिकरणम् ।

२।२।१।१९ त्वाट्टपालीवताधिकरणम् ।

२।२।१।२० अश्वदाम्याधिकरणम् ।

२।२।१।२१-२३ अग्न्यधिकरणम् ।

३।४।१।२५-२७ जयविन्यायः । शा- कृत्यर्थपुन-
पार्थविचारप्रज्ञात् पूर्वाधिकरणे अनारम्भवादः प्रस्तुतः,
तत्प्रस्तावादेव अनारम्भाधीतानां अपादीनां यान्येनैव
कर्माङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषश्चिन्त्यते ।

३।४।१।२८-२९ अश्वप्रतिग्रहेष्टिः । वा-
लौकिकवैदिकप्रधानसंबन्धविचारप्रज्ञात् यत्र निमित्तानां
लौकिकवैदिकत्वाद्वा, तानि विचार्यन्ते । शा- अना-
रम्भवादस्यैव कृत्यर्थपुनरार्थविचारः ।

३।४।१।३०-३१ अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणम् ।
इष्टिर्वाच्यते । सोम- प्रसक्तानुप्रवक्तुनिमित्तम् ।

३।४।२।३२-३३ यमनाधिकरणम् ।

३।४।२।३४-३६ सोमेन्द्रश्वरः यजमानपान-
न्यापदि ।

३।४।२।३७-४१ सर्वप्रदानाधिकरणम् । शा-
यमनस्य इति शेषविषयत्वात् तत्प्रज्ञात् इति शेषो हृदय-
मागतः इति अतः प्रभृति आ पञ्चमपादपरिसमाप्ते, हविः-
शेषविषया कथा वर्तयते । प्रथमं तावत् (उपोद्घातत्वेन)
शेषसम्प्राप्ते एव प्रतिपाद्यते ।

३।४।२।४२-४५ स्विष्टकृदधिकरणम् ।

३।४।२।४६-४७ प्रथमोपस्थितन्यायः ।

३।४।२।४८-५१ चतुर्षोऽधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायरय पञ्चमः पादः । सोम-
शेषकार्याणि सर्वेभ्यः कर्तव्यानि इति पूर्वपादोक्तस्या-
पवादः अत्र प्रधानेन क्रियते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यम्
(पादयोः) चेत्येके । सर्वप्रदानाधिकरणे सामान्यतः
शेषसम्प्राप्ते उक्ते तद्विशेषचिन्तनात् पादान्तरत्वमानन्तर्यं
चेत्यन्ये ।

३।५।१।१-१२ उषांशुवाजसन्त्यादान्तात् स्विष्टकृदिक
नावदातन्यम् ।

३।५।२।१३-१४ साकंप्रसादीयाधिकरणम् । वा- अमा-
वास्यायां नित्यं स्विष्टकृदिक (स्विष्टकृद् इवा च अन्ययोः
समाहारः । समाहारपदार्थेषु न विवक्षितः । जे.)
एनाम्पादवदीयते, तदनुगुणविकारस्य साकंप्रसादीयः, अतः
इदानीं अवदातन्यमित्येतत्वात् विशेषेण अनुगुणविकार-
नसिद्धेयं क्रियते ।

३।५।३।१४-१५ शीतमप्यां शेषकार्यं नास्ति ।

३।५।४।१६-१७ सर्वदृष्टेष्टिः (शेषकार्यं तत्रेष्टिः) ।

वा- इदानीं सखु शेषकार्येषु तद्विशेषश्चिन्त्यते । यद्यपि
अयमेकादशानुगुणो विचारः, तथापि अत्र शेषकार्य-
प्रज्ञात् शेषशेषविचारारम्भकत्वाच्च क्रियते ।

३।५।५।१८-१९ श्वेन्द्रवापन्यायः । वा- ' सोमेऽवच-
नाद् मधो न विद्यते ' (३।५।१९) इति सामान्येन
मधुविचारं कृत्वा विशेषविचारोऽयं कर्तव्य आसीत् ।
यत्तु प्रथमतरं क्रियते, तत् पूर्वाधिकरणापवादत्वेन शीघ्र-
तरोपस्थानात् ।

३।५।६।१९-२१ ज्योतिष्टोमे सोमशेषमधुविधानाद्
अस्ति सोममधः ।

३।५।७।२२ ज्योतिष्टोमे चमसिना सोमशेषमधः ।

३।५।८।२३-२६ उद्गातृपनसमधुविचारणम् । वा-
इदानीं वपट्कारोमापिपवमभ्यान् अनुकवेव प्रज्ञात्
समाख्यामधुविशेषानुसरणमेव तावत् करोति । (स्मृतस्य
उपेक्षाऽनर्हत्वं प्रवृत्तः) ।

३।५।९।२७-३० प्रावस्तुतोऽपि हारिवोजने सोम-
मधः । सर्वशब्दन्यायः । वा- गतः समाख्यामधः,
इदानीं वाचनिकमेवावगच्छति ।

३।५।१०।३१ ज्योतिष्टोमे वपट्कारोऽपि पृथक्
सोममधुकारणम् ।

३।५।११।३२ ज्योतिष्टोमे होमामिपवौ सोममधो
निमित्तान्तरम् ।

३।५।१२।३३-३५ ज्योतिष्टोमे सोममधुनिमित्तानां
समुच्चयः ।

३।५।१३।३६-३९ ज्योतिष्टोमे एकपात्रे बहुभिः
सोममधो होतुः प्रथमं मधः । वा- एकस्मिन् पात्रे
अनेको मधुयुता साधितः । इदानीं तद्वृत्ताः क्रमादि-
विशेषाः प्रतिपाद्यन्ते ।

३।५।१४।४० ज्योतिष्टोमे एकपात्रे अनेकेः सोम-
मधो अनुकवेव मधुयुतत्वम् ।

३।५।१५।४१ ज्योतिष्टोमे एकपात्रे सोममधो अनुहा-
पनाऽनुष्ठे वैदिकमन्त्रेणैव ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुतेः प्राक्ख्यात् श्रुति-
विनियोगप्रकारः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । सोम. ३।१।१.

३।१।१।१ शेषलक्षणप्रतिष्ठा ।

३।१।२।२ शेषत्वनिर्वचनम् । आ- इह सूत्रे शेषस्य
लक्षणं येन च हेतुता शेष इत्युच्यते, तदुभयमाख्यायते ।
शा- अनेन सूत्रेण शेषस्वरूप हेतुश्च श्रुत्यर्थोभ्यामुच्यते ।
श्रुत्या हेतुवच्यते परायेत्वात् शेष इति, स्वरूपं तु
अर्थात् ।

३।१।३।३-६ बादर्थधिकरणम् । वा- एवं चतुः-
सूत्रेणाधिकरणेन समस्तः शेषत्वविषयः प्रतिपादितः ।

३।१।४।७-१० तेषामर्थाधिकरणम् । वा- उक्तः
सहेतुः शेषविषयश्च शेषः । इदानीं कथं च विनियुज्यते
इत्यप्रमंशो विचार्यते । तत्र त्रिषु अधिकरणेषु क्रमेण
संस्काराद्यभ्यगुणानां विनियोगः कथ्यते । तत्रापि किल
प्रथमे लिङ्गेन, द्वितीये वाक्येन, तृतीये तु श्रुत्या विनि-
योग इति केचित् । तत्तु आचार्यः (श्वचराचार्यः)
नेच्छति । श्रुतिविनियोग एवात्र पादे, लिङ्गादिविनि-
योगस्तु द्वितीयादिपादात् मर्यति भविष्यति इत्युक्तम् ।

३।१।५।११ द्रव्याधिकरणम् ।

३।१।६।१२ अणुनाधिकरणम् ।

३।१।७।३-१५ ग्रहणाय । वा- एवं यथासंयोगं
शेषविनियोगः स्थितः । इदानीं तद्विशेषोपचिन्ता । संस्कार-
चिन्ता सप्तमे, द्रव्यचिन्ता अष्टमे, गुणचिन्ता नवमे ।

३।१।८।१६-१७ जम्माधिकरणम् ।

३।१।९।१८ आनर्थक्यतदङ्गन्यायः ।

३।१।१०।१९-२० अपिक्रमणाधिकरणम् । वा-
एवं संस्काराद्यभ्यगुणा विचारिताः । इदानीं यत् कर्म
कर्मसंचयिण्येन भूयमाणमर्थात् संस्कारत्वं प्रतिपादयते,
तद् विचार्यते ।

३।१।११।२१ उपवीताधिकरणम् । वा- सिद्धे
कर्मणां कर्मसमवाये अयुता अमानन्तरप्रकरणमहाप्रकरणयोः
कतरद् विनियोजकमिति उपवीतमुदाहृतम् ।

३।१।१२।२२ वारणाधिकरणम् । वा- आनर्थक्यात्
तदङ्गेषु इत्यस्यापवाद आरम्भते ।

३।१।१३।२३ वार्तक्य (मी- कं) विकरणम् । वा-
यथासंयोगं निवेदार्थमात्रम् । क्रमविनियोगोऽत्र । सु-
यथावचनवाक्येन पात्राणां प्रकरणात् आधानाङ्गत्ववाधे
अभिहिते अनुवाकवानामपि क्रमावगताज्यभागाङ्गत्व-
वाधस्य प्रसक्तस्य अपवादायैतदधिकरणम् ।

३।१।१४।२४-२६ आनन्तर्याधिकरणम् । वा-
क्रमविनियोगः अनन्तरमवस्थितः । इदानीं तदपवादः
क्रियते ।

३।१।१५।२७-२७ उत्सृष्टारन्यायः । वा- यथा-
संयोगं धर्मन्यवरण्या उक्ता । च तु संयोगः किमेकदेशो-
नापि भवति, उत समस्तैरेव इति विचारः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । वा-
इदानीं लिङ्गविनियोगः प्रस्तूयते । तस्मिन्निदमे तु सिद्धे
गौणे तद्विनिर्मुक्तमेवः स्मार्थापरित्यागवृत्तिर्न च न्याख्यातम्,
इत्येवं विचारः अर्थात् पूर्वं प्रत्येत्यः । सोम- श्रुति-
विनियोगलिङ्गविनियोगरूपांमेवात् पादमेवः । लिङ्गस्य
श्रुतिकल्पकतया विनियोजकत्वेन लिङ्गविनियोगस्य श्रुति-
विनियोगोपजीवकत्वात् प्रचलश्रुतिविनियोगविचारानन्तरं
तदपेक्षया दुर्बललिङ्गविनियोगविचारस्य अवसरप्राप्तात्
पादयोः आनन्तर्यम् ।

३।२।१।१-२ वर्धन्यायः ।

३।२।१।२ सूत्रे पूषादुपक्रमणग्रन्थन्यायः ।

३।२।२।३-४ वेन्द्रीन्यायः ।

३।२।३।५-९ आह्वानाधिकरणम् । वा- एव तावत्
मुख्य कार्यं मन्त्राणामिति सापवादमवस्थितम् । अतः पर-
मेतद्विचार्यते (अधिकरणचतुष्टयेन) क उत्तरास्य विषयः
को वा अपवादस्येति । सु- को लिङ्गस्य विषयः, को
वा वाक्यरथेति विचार्यते ।

३।२।४।१० अयानवारिवसार्थाधिकरणम् ।

३।२।५।११-१५ सूत्रवाकन्यायः । वा- वेदग्रन्थ-
करणस्यापवादः । सु- सूत्रवाक्यस्य घनविनियोगन्यात्
प्रसक्तप्रादविषयन्यायि उत्तरादिविषयेव इत्यभिधानार्थ-
विदमधिकरणम्, आपवारिणी तु आवातरणमितिः ।

३।२।६।१६-१९ सूत्रवाकविभागन्यायः । वा-
अधिकारपुनर्जीवपुं विचारयति । सु- पूर्वोक्तप्राद-

३।७।७।१५-१७ ज्योतिष्टोमे 'उत्त यत् सुन्वन्ति' इत्यादिना श्रुतेन वाक्येन सामिषेभ्यनुवचनायै हविर्धान-देशो लक्ष्यते ।

३।७।८।१८-२० शास्त्रफलधिकरणम् । वा- अतः पर समाख्यायाः सर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्ता वर्तिष्यते । तत्र प्रथमं शास्त्रं उपोद्घातः क्रियते । सु- अष्टमन्वमयोः उपोद्घातः, दशमादिषु व्यष्टादशान्तेषु प्रसक्तानुप्रसक्त-विचारः ।

३।७।९।२१-२४ ऋत्विजः कर्तव्यानुसारिषंख्यदा वरीक्याः ।

३।७।१०।२५ चमसाध्वर्ष्युपकल्पन्यायः ।

३।७।११।२६ चमसाध्वर्ष्युपकल्पन्यायः ।

३।७।१२।२७ चमसाध्वर्ष्युपकल्पन्यायः ।

३।७।१३।२८-२९ पशो अग्नीषोमीये शमित्वा ऋत्विग्यो न मित्रः ।

३।७।१४।३० उग्रयातारः ऋत्विग्वजमानेभ्यो न मित्राः ।

३।७।१५।३१ ज्योतिष्टोमे सोमविनयी ऋत्विग्यो मित्रः ।

३।७।१६।३२-३५ ऋत्विग्विनाशः यागीयसर्वकर्म-क्रेपु न प्रवर्तते, किन्तु सप्तदशस्यैव ।

३।७।१७।३६-३७ ऋत्विग्नियमो दक्षिणामिः ।

३।७।१८।३८ ऋत्विजः स्वामिषसदद्याः ज्योतिष्टोमे ।

३।७।१९।३९ (सूत्राद्यः) अप्सवर्षादीनां समाख्यया नियतवर्षाधिकृत्यम् ।

३।७।२०।४०-४० अमिषहृत्तनीयादिः सर्वमहति विवृण्वयैः । वा- एवं कर्तुमेदं प्रतिपाद्य इदानीं समाख्यायाः पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्ता । शास्त्रार्थं प्रयोक्तारि (३।७।८।१८) इत्यादिना प्रवृत्तस्य उपो-द्घातस्य प्रसक्तानुप्रसक्तस्य च समाख्या प्राप्तवसरोऽयं विचारः ।

३।७।२०।४१-४२ ऋत्विजामनियतवर्षाधिकृत्यमपि विरोधसमाख्यायाः ।

३।७।२१।४३-४५ प्रैषानुवचनाधिकरणम् । सु- प्रेषेषु अनुवचनेषु च प्रैषावकरोत्तरेषां समाख्यायाः

दृष्टान्तिते प्रसङ्गात् सर्वेषु प्रेषेषु चानुवचनेषु च साम्यं, येषुचिदा इति चिन्ता ।

३।७।२२।४६-४९ चमसाध्वर्ष्यः अप्सवर्षादीनां न्यायवत्त्वे चमसदोमेषु कर्तारः । सु- अत्र विरोधसमा-ख्यायाः सामान्यसमाख्याप्रापकत्वस्य अपवादः ।

३।७।२३।५०-५१ द्येनवाजपेययोः प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकत्वम् । सु- विरोधसमाख्याया अपि सामान्य-समाख्यासाधकत्वात् दोषस्ये अनिहिते प्रसङ्गात् औप-देशिक्या अपि प्रयोगवचनाश्रयायाः समाख्यायाः आति-देशिकसमाख्याऽपेक्षत्वात् दोषस्याभिधानम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः । सोम-असिन्धु पादे पूर्वोक्तसमाख्यानिबन्धनाप्यन्तर्द्विकर्तृक-त्वापवादेन स्वामिकर्तृकता प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्पादः । वि- अष्टमे पादे याजमानानि विचारितानि ।

३।८।१।१-२ ऋत्विजा परिक्रयः स्वामिकर्म, न ऋत्विग्यैः ।

३।८।१।२ वि, अत्रिचयने स्ववनातुष्णोपचाने यर-दानमन्त्रयोः कर्म ।

३।८।२।३-८ वपनाधिकरणम् ।

३।८।३।९-११ उपोऽधिकरणम् । वा-तपसो दुःस-करत्वात् कर्ता गुणमूलः समाख्यया नियम्यते इत्याद्यङ्गा निवर्तयति ।

३।८।४।१२ ओहितोष्णीषाधिकरणम् ।

३।८।५।१३-१४ पाण्डाधिकरणम् ।

३।८।६।१५-१६ आशीरधिकरणम् ।

३।८।७।१७ द्वाभ्यामाधिकरणम् ।

३।८।८।१८ कल्पधिकरणम् ।

३।८।९।१९-२१ दर्शपूर्णमासयोर्द्वादश द्वंद्वानि आप्यवर्षाणि, न याजमानानि ।

३।८।१०।२२ परित्यागाधिकरणम् । सु- एकस्य कर्तुः द्वयोर्मन्त्रयोः प्राप्तयोर्विरोधे को माद्य इति विचार्यते ।

३।८।११।२३ प्रैषाधिकरणम् ।

३।८।१२।२४-२५ दर्शपूर्णमासौ प्रैषा आप्यवर्षाः ।

३।८।१३।२६-२८ यर्ष्योन्मायः ।

- लिङ्गवाक्ययोः । भा. घ. ८४७-८५२, वा. ८३८ ।
 लिङ्गप्रकरणयोः । वा. घ. ८३६, ८३९ ।
 लिङ्गक्रमयोः । वा. घ. ८३६, ८३९ ।
 लिङ्गसमाख्ययोः वा. घ. ८३६, ८३९ ।
 वाक्यप्रकरणयोः । भा. घ. ८५१-८५५, वा. ८३९ ।
 वाक्यक्रमयोः । वा. घ. ८३७, ८३९ ।
 वाक्यसमाख्ययोः । वा. घ. ८३७, ८३९ ।
 प्रकरणक्रमयोः । भा. घ. ८५४-८५५ । वा.
 ८५४, ८३९ ।
 प्रकरणसमाख्ययोः । वा. घ. ८३९ ।
 क्रमसमाख्ययोः । भा. घ. ८५५-८५८ । वा.
 ८५५, ८४० ।
 श्रुत्योः विरोधोदाहरणम् । वा. घ. ८४० ।
 लिङ्गयोः । वा. घ. ८४० ।
 वाक्ययोः । वा. घ. ८४० ।
 प्रकरणयोः । वा. घ. ८४० ।
 क्रमयोः । वा. घ. ८४० ।
 समाख्ययोः । वा. घ. ८४० ।
 श्रुतिलिङ्गादिषु क्वचित् विपरीतोऽपि बाध्यवाचक-
 भावः । वा. घ. ८४१ ।
 वाचस्वरूपविचारः । भा. घ. ८५८-८६२, वा. ।
 लिङ्गवाक्यादीनां प्राक्स्वरदीर्घस्ये वीजम् । वा. घ.
 ८३१-८३५ ।
 १।३।८।१५-१६ अष्टीनाधिकरणम् ।
 १।३।१।१७-१९ दिव्यबहुत्वधिकरणम् । वा—
 पूर्ववदेव विचारः । एतावत्तु मियते, पूर्वेन प्रधानान्तरेण
 प्रकृतसमर्पयन्त्यामिषेयेन सह संभव आसीत्, इह तु
 युगेन सह यजमानद्विवादिना कथञ्चिदसङ्गितप्रकृत-
 संवन्धेन ।
 १।३।१०।२०-२३ जायनीन्यायः । वा— उत्कर्ष-
 उद्देश्यवादः प्रसूयते । सु— निमित्तत्वेन उद्देश्यभूतयोः
 दिव्यबहुत्वयोः प्रकृतकर्मसंयोगात् तत्संयुक्तानां पत्नी-
 संयाजानामपि उत्कर्ष प्रसक्तनववदितुं चिन्तया इति
 विरोधाविरोधविस्तारप्रभृतीकथनानुत्कर्षचिन्तया ।

- १।३।१।२४-२१ संतर्दनाधिकरणम् । वा— इह
 वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाविरोधचिन्ता ।
 १।३।१।२।३२-३३ प्रवर्गन्यायः ।
 १।३।१।३।४ वीणपेपणाधिकरणम् । वा— संतर्दनादि-
 न्यायेनेव वाक्यप्रकरणविरोधे सति विवृत्यर्थत्वं सिद्धम् ।
 उत्तरविचक्षाऽयं प्रारम्भते ।
 १।३।१।३।५-३८ वीणं पेपणं चरावेव ।
 १।३।१।३।९-४९ वीणं पेपणं पूषमावदेवत्ये चरी ।
 अथ तुतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । वा— स
 एव श्रुत्यादिनित्यस्य प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचारः ।
 सोम— अत्र प्रकरणेन कृत्यर्थत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते
 इति पादान्तरावमित्याहुः ।
 १।४।१।१-९ निवीताधिकरणम् । सोम— यद्यपि
 विषयवादादिन्ता अस्मिन्नप्याये न संगता गतार्था च,
 तथापि अध्यायसंगतयाः मनुष्यधर्मत्वादिचिन्तायाः
 कृत्वाचिन्तात्वरूपेणार्थं तदुपन्यासः ।
 वि. १।४।२।१०-११ पट्टुनी । उपवीतस्य दर्श-
 पूर्णमासाहृत्य ।
 वि. १।४।१।१२ पट्टुनी—उपवीतस्य विधिः ।
 वि. १।४।१।१३-१४ पट्टु—उपवीतोदप्रवलयोरनुवादः ।
 वि. १।४।१।१५ पट्टु—उपरिधारणन्यायः ।
 १।४।२।१० दिग्विभागाधिकरणम् ।
 १।४।२।११ परकिदिताधिकरणम् ।
 १।४।४।१२-१३ अष्टवदनवर्जनन्यायः ।
 १।४।४।१२-१३ कर्मधिकरणम् (इदं भाष्यवार्ति-
 कयोः प्राञ्जिकम्, न स्वतन्त्रम्) ।
 १।४।५।१४-१६ जञ्जम्यमानाधिकरणम् । वा—
 इदानीं लिङ्गवाक्याभ्यां सह प्रकरणं विरुध्यते, न विरुध्यते
 इति विचार्यते । सु— तीर्थस्नानोदाहरणे लिङ्गवाक्याभ्याम्,
 मन्त्रोदाहरणे तु वाक्येनेव । शुद्धकृत्यधर्मत्वापवादोऽत्र ।
 १।४।६।१७ अवगोरणन्यायः ।
 १।४।७।१८-१९ संवादाधिकरणम् ।
 १।४।८।२०-२४ हिरण्यधारणन्यायः । वा— इदा-
 नीम् अप्रकरणाधीतानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरण-
 समवायं गच्छन्ति, न वा इति विचार्यते ।

४।२।१।२६ अयथादिखेस्कारविभिर्नियमविधिः ।

४।२।१।२७ यागलक्षणम् । भा- शेषविनियोग उक्तः, प्रधानलक्षणमुच्यते । किं तत् प्रधानम् ? यस्यैते शेषा इति ।

४।२।१।२८ होमलक्षणम् ।

(अधिकेन सूत्रेण सुबोधिनामण्डनाम्नां पृथगधिकरणं कृतम् । तत्र च दानलक्षणम् । भाष्यवाक्यं तत् इति परे) ।

४।२।१।२९-३० आतिथ्योपसदग्नीषोमीयवर्णनां वार्तिकमेव ।

अथ चतुर्थस्य तृतीयः पादः । सोम- 'मत्वर्थ-पुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' इति सूत्रे प्रथमोपासकत्वर्थपदसूचितानुप्रसक्तिः पादद्वयेन विचारिता । इदानीं चरमोपासकत्वार्थपदसूचितप्रसुप्तिर्विचार्यते ।

४।२।१।१-३ पर्यमयीत्यायः (फलश्रुतिर्यथादः) ।

४।२।२।४ नैमिचिकानि च निषत्त्वमुक्तानि ।

४।२।३।५-७ संयोगपृथक्त्वत्यायः

४।२।४।८-९ तत्ताधिकरणम् ।

४।२।५।१०-१२ विश्वजिदादि सकलम् ।

४।२।६।१३-१४ विश्वजिदादि एककलम् ।

४।२।७।१५-१६ विश्वजिन्त्यायः ।

४।२।८।१७-१९ रात्रिप्रणयायः ।

४।२।९।२०-२४ स्ववाक्यभुवकलानां कर्मणो न स्वर्गः फलम् ।

४।२।१०।२५-२६ दस्यपूर्णमाहत्यायः ।

४।२।११।२७-२८ योगसिद्धयधिकरणम् ।

वर्णक २ ऐहिकामुष्मिकत्वम् (पुन- बृहस्पदेः फलम्) ।

४।२।१२।२९-३१ बृहस्पतिवन्त्यायः ।

४।२।१३।३२-३५ वैश्वन्त्यायः ।

४।२।१४।३६ अनुपादानाम् 'आग्निमाध्याह्न्यं कर्तव्याः' इति काले विधीयते ।

४।२।१५।३७ उपोषिष्टोपः दस्यपूर्णमाहोत्तरं कर्तव्यं, इति कालार्थः संयोगः ।

४।२।१६।३८-३९ वर्णकं १ फलसंयोगाधिकरणम् ।

वर्णकं २ जातेष्टिः जात्यकमानुग्रहोत्तरं कर्तव्यम् ।

वर्णकं ३ जातेष्टिः पत्न्याः भाण्डस्वर्णान्दत्त्वा-पराये वीर्णमास्थदौ स्वकाले कर्तव्या ।

४।२।१७।४०-४१ अग्निचयनाद्यद्गमूढाः शौत्रा-मन्यादवः स्वकाले एव कर्तव्याः, न तु चयनाद्यनन्तरमेव प्रयोगमाप्ते ।

अथ चतुर्थस्य चतुर्थः पादः । सोम- पूर्वस्मिन् पादे फलप्रसुप्तिर्विनारिता । इदानीं फलप्रसुप्तर्यवादः प्राधान्येन विचार्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

४।२।११-२ रात्रिसूत्रत्यायः ।

४।२।१३-४ विदेवनाधिकरणम् ।

४।२।१५-६ शोमत्याहूयैकानानां पुरोडासानानुप-कल्लाधिकत्वम् ।

४।२।१७ आमनहोमत्यायः ।

४।२।१८-१९ दधिप्रहाधिकरणम् ।

४।२।१९-२१ अग्निचयने संकलरमुत्पन्नारणाभावे वैश्वानरेष्टिः ।

४।२।२४-२८ वित्तधिकरणम् ।

४।२।२९-३१ पिण्डमितुषकाधिकरणम् ।

४।२।३२-३४ रक्षाधिकरणम् ।

४।२।३५-३८ स्वर्ग- (६-अ) धिकरणम् ।

४।२।३९-४० इत्याधिकरणम् ।

४।२।४१-४२ होमयागप्राधान्याधिकरणम् ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः । भा- 'इदानीं क्रमनियम-लक्षणमुच्यते । तत्र भूति- अर्थ-पाठ-प्रवृत्ति-पाठ-मुल्लेखयते, मुतादीनां च न्यायत्वम् । भा- (४. ६५१)

'प्रयोजकयशो चेष्टो (च-१) मुखमप्रावृत्तिको ब्रह्मो । चतुर्धर्मलक्षणादूर्ध्वं क्रमोऽस्तद्धिन्त्वधिष्यते ॥' होम-चतुर्धर्मलक्षणमोर्होद्वेष्टमन्त्रावः । यद्यपि उपायगारि प्रयोग-विधिप्रापार एव स्पृष्टाव, तथापि चतुर्थे वेदामन्त्रानां प्रयोगविधिः प्रयोजक इति प्रयोजनविशेषविचारः, एतत् द्विजन्मविशिष्ट प्रयोग विधये इति तद्विषयक्रमविशेष-विचारः इत्यर्थमेतत् अन्वयमेतत् । प्रयोगविधिरनुष्ठेष्ट-भूतनो, प्रयोगपरत्वरूपमविशेषवत्तत्त्वावधारणो, परापर-हेतुहेतुमन्त्रावात् तदवधारणार्थोपस्थापनो, वीर्णार्थम् ।

वि- 'द्वितीयादिष्वे शोक्त मेष्टोपप्रसुप्तिभिः । अनुष्ठेष्ट-

३।५।१६।४२ ज्योतिष्टोमे सोममन्त्रे अनुशायाः
चाचने दाने च अर्थाशुचरेण मन्त्रक्रमः ।

३।५।१७।४३ ज्योतिष्टोमे सोममन्त्रः अनुशापूर्वकः
एकपातानामेव ।

३।५।१८।४४-४६ ऋतुयाजेषु स्वयं गान्यापाते
अर्जमानस्य वषट्कारनिमित्तोऽस्ति भञ्जः ।

३।५।१९।४७-५१ फलत्वमद्याधिकरणम् ।

३।५।२०।५२ दृश्येयन्यायः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः । सु- अस्मिन्
पादे अनारम्भाधीतानामङ्गत्वविचारः प्राधान्येन क्रियते
इति पादान्तरत्वम् । द्विरण्यभरण- (३।४।८) कषादि-
(३।४।९) अश्वपतिप्रदेष्टि- (३।४।१०-११) पान-
न्यापनीनाम् (३।४।१२) अनारम्भाधीतानां विचारे
प्रयुक्ते वचनस्य इतिशेषविषयत्वात् तद्यथागता-
इतिशेषविषयविचारसमाप्ती पुनः अनारम्भविचारस्यैव
बुद्धौ विपरिवर्तनात् आनन्तर्यं च ।

३।६।१।१-८ अनारम्भाधिकरणम् । वा- अनार-
म्भाधीतानां प्रकृतिलिङ्गवृत्तुक्तानां प्रकरणसंक्षेपे सति किं
प्रकृतिप्रकरणसंक्षेपः, उत सर्वार्थता इति विचारः ।

३।६।२।९ साहचर्यन्यायः । वा- अपवादधिकरण-
मेतत् । तत्र पूर्वोक्तिकरणेनैव सामिपेनोत्तमदृश्यवादस्य
प्रकृत्यर्थत्वे प्रकरणधीतेन पाददृश्येन सह विकल इति
विशेषाशङ्का निवर्तयति ।

३।६।३।१० गोदोहनाधिकरणम् ।

३।६।४।११-१३ वचमानेष्टि-कषाः । वा- अनारम्भ-
वादप्रस्तावेन अग्न्याधेयस्य प्रथमं तावत् अनारम्भवाद-
मेव प्रतिपाद्यते ।

३।६।५।१४-१५ आपाने सर्वकर्मार्थम् ।

३।६।६।१६-१७ आपाने परमानेष्ट्यः न परमानेष्टि-
संस्कृतेऽमी, किन्तु केवलपानसंस्कृते एव ।

३।६।७।१८-२० पशुवर्माधिकरणम् । वा- इदानीं
स्थानस्य प्रकरणेन सह पूर्वोक्त विरोधाविरोधौ विनश्यते ।
अथ तु अविरोधः क्षणिकः ।

३।६।८।२०-२९ दसौ शाखाऽऽहरणादसौ घर्मा
दोहद्वयार्था एव, न केवलं सार्धदोहार्थाः । वा- एव-
मविरोधं दर्शयित्वा विरोधं दर्शयति ।

३।६।९।३० मृदधर्माधिकरणम् । वा- मृदधर्माणां
प्रातःसवनस्य च समानदेशे समानान्तमुद्धानं च इत्यनेन
अतुल्यत्वाशङ्कया तुल्यत्वमापाद्यते ।

३।६।१०।३१ रसानाऽधिकरणम् ।

३।६।११।३२-३४ अंशवदाम्भोरुपि सादनादसौ
मृदधर्माः सन्ति । वा- प्रसङ्गात् प्रकरणविरोधाविरोधौ
विचार्यते । शा- अतः पर प्रासङ्गिकी कथा ।

३।६।१२।३५ विमिष्यादयोऽपि अग्न्यङ्गम् ।

३।६।१३।३६ सोमधर्मावसानविधिव्याधिकरणम् ।
वा- अधिकरणद्वयेन (१०-११) कार्यप्रयुक्तत्वात्
धर्माणां साधारण्यमुक्तम् । इदानीं फलवचनस्यपि सोम-
धर्मेविधिः साधारण्य इति प्राप्ते अभिधीयते ।

३।६।१४।३७-३९ प्रतिनिधाषपि मुख्यधर्माणां-
मुद्धानम् ।

३।६।१५।४० प्रतिनिधेः श्रुतस्यापि मुख्येन समान-
विधित्वम् । वा- यदि अशाखलक्षणत्वात् नीवाराणां
कार्योपसिर्नास्ति, पूर्वीकानां तर्हि शाखलक्षणत्वात् अनि-
त्यत्वाच्च फलवचनवत् कार्यापत्तिप्रसङ्गः इति प्राप्ते अभि-
धीयते ।

३।६।१६।४१-४७ संस्थाऽधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम-
वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविचार एव अत्रावर्तते ।
एकप्रकरणगतान्गप्रधानानां समानासमानविधानव्यविचारः
प्राधान्येन क्रियते इति पादान्तरत्वम्, अनारम्भविचार-
नन्तर्यं च । वि- सप्तमे पादे बहुमधानोत्कारकप्रमाणादीनि
विचारणीयानि ।

३।७।१।१-५ वेदिशर्द्धर्मन्यायः ।

३।७।२।६ स्वामियुक्ताधिकरणम् ।

३।७।३।७ विधिर्गान्यायः ।

३।७।४।८ अभिमर्शनाधिकरणम् ।

३।७।५।९-१२ दीक्षादधिकन्यायः ।

३।७।६।१३-१४ मूरदेरिन्यायः ।

५।३।५।३-१४ अतिरागे काम्यस्तोमविद्वदौ
संख्यापूर्णाये मास्यंदिनाभयवयमानयोः आगमितानां
साम्नां गायत्रीउन्दस्ते दृष्टे आवायः ।

५।३।६।१५-१६ मदेष्टकाधिकरणम् । या- औरो-
दातिक्रमिदम् ।

५।३।७।१७-१९ अग्निचयने चिन्विण्यादीनामिष्ट-
काना मध्यमचितौ उपधानम् ।

५।३।८।२० अग्निचयने चिन्विण्यादीनामनारम्या-
धीतानामिष्टकानां लोकमृगातः प्रागुपधानम् ।

५।३।९।२१-२५ आधानेन पवमानेष्टिभिश्च संकृतेषु
अग्निषु कर्माणि कर्तव्यानि ।

५।३।१०।२६-२८ अग्निचयने अग्निविद्वत्तानां
कृत्वन्तेऽनुष्ठानम् ।

५।३।११।२९-३१ एवोतिष्ठोमे दीक्षणीयेष्टया दीक्षा-
सिद्धिः, न तु दृष्टादिमात्रेण, अतो दीक्षणीयाऽन्ते
दीक्षितवमनुष्ठानम् ।

५।३।१२।३२-३६ काम्येष्टिन्यायः ।

५।३।१३।३७-३८ अग्निष्टोमस्य यज्ञेषु प्राथम्यम् ।

५।३।१४।३९-४२ अग्निष्टोमविकाराणामग्निष्टोमोत्तर-
कालमनुष्ठानम् ।

५।३।१५।४३-४४ अग्निष्टोमविकाराणामेकानेकस्तोम-
कालमपि अग्निष्टोमोत्तरमनुष्ठानम् ।

अथ पञ्चमस्य चतुर्थः पादः । सोम- इह
अत्यधिकमविषयकप्रमाणानां बलावले चिन्त्यते । पूर्वं तु
कश्चिद् विचारः प्रावृत्तिकः इति यादान्तरत्वनान्तरे च ।

५।४।१।१ क्रमकोपाधिकरणम् ।

५।४।२।२-४ दत्ते आग्नेयपुरोडासस्य अवदानादि-
प्रदानान्त कृत्वा घानाव्यस्य सत् कर्तव्यम् ।

५।४।३।५-१० आधानस्य इष्टिपूर्वत्वोपपूर्वत्वयो-
र्विकल्पः ।

५।४।४।१-१४, १७-१८ उल्लेखाधिकरणम् ।

५।४।५।१५-१६ आधानस्य सोमपूर्वत्वे सोमकालस्य
वाचः, नाधानकालस्य ।

५।४।६।१९-२१ उपान्यासस्य सोमोत्तरं नोक्तं
विष्णुपञ्चापतिदेवस्य ग्रामपि संभवात् ।

५।४।७।२२-२४ ऐन्द्रामादीनां विकृतिरूपाणि हीना
सद्यस्कालात् ।

५।४।८।२५ अग्नीषोमीयपुरोडासविकाराणां सान्नाम्य-
विकाराणां च सोमोत्तरकालात् ।

५।४।९।२६ सोमविकाराणां दशपूर्वमाताम्या मातृ
नानुष्ठानम् ।

अथ षष्ठोऽध्यायः । या- अविचारलक्षणमिदम् ।

अधिकरोति यथोदितकर्मनुष्ठानसामर्थ्येन कर्तुं स्वार्थे
इति क्रमनियमपर्यन्तोपदेशान्तोत्तरकालमारम्यते । ३।१।

१।२. या- (६।१।१) अयमवसरोऽध्यायस्य । कथम् ?

मेदामेदरोपरोपिमयोऽयमयोऽत्रैवक्रमयुक्तैः कर्मभिः क्रो-

डधिक्रियते इति विचारस्य अप्रमेयावसरः । सोम-

द्वितीयाद्यध्यायचतुष्टयस्य अनुष्ठेयवर्गनिरूपणमकथया
अनुष्ठेयनिरूपणाधीने अविचारनिरूपणे हेतुत्वात् द्विती-

याद्यध्यायचतुष्टयनान्तरम् अविचारलक्षणारम्भो युक्तः ।

अधिकारविशेषश्च अध्यायैः नाधिकारसद्भावमाश्रमम् ।

अधिकारप्रमेयगुणान्तरमधिकारलक्षणम् ।

अथ षष्ठ्यायस्य प्रथमः पादः । सोम-

(६।१।१) अयं स्वर्गकामनिरादह्यपदीष्टयादिभिः
अधिकारिनरोपस्थापकशब्दैः अधिकारो निरूपितः ।

६।१।१।२-३ स्वर्गकामाधिकरणम् । या- औरो-
दातिक्रमिदम् । फलत्वे अवगते क एतैरधिक्रियते इति

युक्तौ विचारः । अफलत्वे च विचारानुपपत्तिः ।

सोम- अधिकारसद्भावमानं प्रथमाधिकरणप्रतिपाद्यम् ।

के- देशविशेषो वा सुगन्धे वा मीतिपदवाच्यं स्वर्ग-
परमैः इत्यपि विचारितव्यम् ।

६।१।२।४-५ तिर्यगधिकरणम् ।

६।१।३।६-१६, १९-२१ अधिकारः प्रपुष्टुं जिया
अपि ।

६।१।४।१७-१८ सहाधिकाराधिकरणम् । दण्ट्योः
सहाधिकारः ।

६।१।५।१९-२३ द्वाधाधानाधिकरणम् ।

६।१।६।२४ केन्द्रपञ्चमन्यायः ।

६।१।७।२५-२८ अग्न्युद्गाधिकरणम् ।

६।१।८।२९-४० अधिकारः कर्मसु द्व्यपरहितव्यापि ।

३।५।१६।४२ ज्योतिष्ठोमे सोममूत्रे मनुष्यायाः
वाचने दाने च अर्थास्तुष्टिरेण मन्त्रक्रमः ।

३।५।१७।४३ ज्योतिष्ठोमे सोममूत्रः मनुष्यापूर्वकः
एकपादाणामेव ।

३।५।१८।४४-४६ ऋतुयामेषु स्वयं पात्रपाठे
न्यूनमानस्य घण्टकारनिमित्तोऽस्ति भद्रः ।

३।५।१९।४७-५१ फलचमकाधिकरणम् ।

३।५।२०।५२ दशपेयन्यायः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः । सु- अस्मिन्
पादे अनारम्भाधीतानामङ्गत्वविचारः प्राधान्येन क्रियते
इति पादान्तरत्वम् । हिरण्यमरण- (३।४।८) जपादि-
(३।४।९) अधपतिमहेष्टि- (३।४।१०-११) पान-
न्यापनीनाम् (३।४।१२) अनारम्भाधीतानां विचारे
प्रस्तावे चमनस्य हविःशेषविषयत्वात् तद्व्यवहारात्-
हविःशेषविषयविचारप्रमातो पुनः अनारम्भविचारस्यैव
सुदो विपरिवर्तनात् आनन्तर्ये च ।

३।६।१।१-८ अनारम्भाधिकरणम् । या- अनार-
म्भाधीतानां प्रकृतितिल्लघुतुक्तानां प्रकरणसंक्रमे सति किं
प्रकृतिप्रकरणसंक्रमः, उत सर्वोपेता इति विचारः ।

३।६।२।९ सातदस्यन्यायः । या- अपवादाधिकरण-
मेतत् । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामिधेनीसातदस्यवादस्य
प्रकृत्यर्थत्वे प्रकरणधीतेन पात्रद्वयेन सह विकल्प इति
विशेषाद्यद्वा निवर्तयति ।

३।६।३।१० गौरीदनाधिकरणम् ।

३।६।४।११-१३ परमानेष्टिन्यायः । या- अनारम्भ-
वादप्रस्तावेन अन्त्यपेयस्य प्रथमे तावत् अनारम्भवाद-
मेव प्रतिपाद्यते ।

३।६।५।१४-१५ आपाने सर्वकर्मायम् ।

३।६।६।१६-१७ आपाने पचमानेऽप्यः न परमानेष्टि-
मेष्टेनेऽमी, किन्तु केवलापानमेष्टेने एव ।

३।६।७।१८-२७ पशुपदमाधिकरणम् । या- इदानीं
स्यात्मा प्रक्रमेण सह पूर्वैश्च विशेषातिशेयो विन्यसेते ।
अथ तु अतिशेषः कथितः ।

३।६।८।२८-२९ दशौ शाखाऽऽहरणादशौ घर्ता
दोद्द्वयार्था एव, न केवलं सार्धदोहार्थाः । या- एव-
मविरोधं दर्शयित्वा विरोधं दर्शयति ।

३।६।९।३० ग्रहधर्माधिकरणम् । या- ग्रहधर्माणां
प्रातःसवनस्य च समानदेशे समानान्तमनुष्ठानं च इत्यनेन
अनुव्यवहारद्वयार्थां तुल्यत्वमापाद्यते ।

३।६।१०।३१ रथनाऽधिकरणम् ।

३।६।११।३२-३४ ब्रह्मदाम्यशेरपि सादनादयो
ग्रहधर्माः सन्ति । या- प्रसङ्गात् प्रकरणविरोधाविरोधो
विचार्यते । शा- अतः परं प्रासङ्गिकी कथा ।

३।६।१२।३५ चिमिन्यादयोऽपि अम्प्यङ्गम् ।

३।६।१३।३६ सोमधर्मासमानविधित्वाधिकरणम् ।
या- अधिकरणद्वयेन (१०-११) कार्यपशुक्तानां
धर्माणां साधारण्यमुक्तम् । इदानीं फलचमस्यापि सोम-
धर्मेविधिः साधारणः इति प्राप्ते अभिधीयते ।

३।६।१४।३७-३९ प्रतिनिधावपि मुख्यधर्माणां-
मनुष्ठानम् ।

३।६।१५।४० प्रतिनिधेः भुक्त्यापि मुख्येन समान-
विधिचम् । या- यदि असाध्वल्लघुतात् नृवासाणां
कार्यावतिर्नास्ति, पूनीकानां तर्हि शाश्वल्लघुतात् अमि-
त्यत्राद्य फलचमस्य च कार्यावतिप्रसङ्गः इति प्राप्ते अमि-
धीयते ।

३।६।१६।४१-४७ संस्थाऽधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम-
यावत्प्रकरणविरोधाविरोधविचार एव अयानुवर्तते ।
एकप्रकरणसङ्गमपचानानां समानत्वमानविधानविचारः
प्राधान्येन क्रियते इति पादान्तरत्वम्, अनारम्भविचार-
नन्तर्ये च । वि- एतन्ने पादे पशुपदानीं प्रक्रमवात्रादीनि
विचारणीयानि ।

३।७।१।१-५ वेरिबर्हिर्मेन्यायः ।

३।७।२।६ सामिपुत्रपिडरणम् ।

३।७।३।७ विदिराण्य्यायः ।

३।७।४।८, १० अमिमर्शनाधिकरणम् ।

३।७।५।११-१२ दीयादधिन्यायः ।

३।७।६।१३-१४ मुरवेष्टिन्यायः ।

प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । यच्च पूर्वपादोक्तद्रव्यापचारा-
नुपपत्तयः इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

६।४।१।१-२ अवचनाशो प्रतिनिधिमाम्यमवदाय
यष्टम्यम् ।

६।४।१।३ नाराधिकरणम् ।

६।४।१।४-९ दर्शपूर्णमासदौ इवाऽऽदिशेषमखण-
मृत्विजामेव (यनमानस्य च) ।

६।४।१।१०-१६ दर्शपूर्णमासयोः कपालाद्वैरेकदेश-
भेदनादायपि प्रायश्चित्तम् ।

६।४।१।१७-२१ छामेष्टिन्यायः ।

६।४।१।२२-२३ आर्तिन्यायः ।

६।४।१।२४-२५ ज्योतिष्टोमे होमामिषवौ वहितौ
एकं भक्ष्यमित्यम् ।

६।४।१।२६-२७ अग्निहोत्रे उमयाग्निनाशे पुनराधानं
प्रायश्चित्तम् ।

६।४।१।२८-२९ दर्शपूर्णमासयोः हविरातौ पञ्च-
शराव ओदनः कर्मान्तरम्, न चांन्यायस्य प्रतिनिधिः ।

६।४।१।३०-३१ दर्शस्याह्न हविरार्तिनिमित्तकः
पञ्चशरावयागाः ।

६।४।१।३२-३३ सप्तर्कस्यानन्तरं सप्तमकुर्वतः
सप्तफलार्थतया विश्वजिज्ञासाम् ।

६।४।१।३४-४० दर्शपूर्णमासयोर्मते वत्साद्युप-
लक्षितकालस्य विधानम् ।

६।४।१।४१-४३ दशै वत्सापाकरणकालेन अत
सोमोः अर्चनयत्यष्टेऽपि ।

६।४।१।४४-४८ दशै वात्साप्रहरण प्रस्तरप्रहरण-
काले ।

अथ यज्ञाभ्यायस्य पञ्चमः पादः । सोम-
वृत्तीयपादोक्तद्रव्यापचारानुपपत्तयद्रव्यापचारानिमित्तक-
प्रायश्चित्ताधिकारनिरूपणानन्तरं परिशिष्टकपालाद्यपचार-
निमित्तकप्रायश्चित्ताधिकारनिरूपणत्वाद् पादान्तरत्वमानन्तर्यं
च ।

६।५।१।१-९ अम्युदितेष्टवधिकरणम् ।

६।५।१।१०-११ अम्युदितेष्टौ ढपाशुफाज्जेऽपि
देवताऽपययः ।

६।५।१।१२-१५ अम्युदितेष्टवपुष्ठानं दर्शमव्युत्तरं
निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये ।

६।५।१।१६-१७ अम्युदितेष्टौ दर्शमव्युत्तर
निर्वापात् प्रागपि चन्द्राम्युदये वैकृतीन् एव देवताभ्यो
निर्वापः ।

६।५।१।१८-२० अम्युदितेष्टौ अर्चनिर्वापार्थं
चन्द्राम्युदये अवशिष्टनिर्वापः तृणैः कर्तव्यः ।

६।५।१।२१-२४ अम्युदितेष्टिरुं चन्द्राम्युदय-
निमित्तकं प्रायश्चित्तं अर्चनयतोऽपि भवति ।

६।५।१।२५-२७ सशाय प्रवृत्तमात्रस्य साम्युदये
विश्वजिज्ञासाम् ।

६।५।१।२८-२९ द्वादशरात्रे दीक्षा द्वादशैव ।

६।५।१।३०-३३ गवामयनस्य दीक्षा माय्याः पौर्ण-
मास्याः पुरुस्त्रात् चतुरद्रे, न वेत्याः ।

६।५।१।३४-३९ दीक्षोक्तये अग्निहोत्रादीनामपि
उत्कर्षः ।

६।५।१।४०-४१ ज्योतिष्टोमोक्तये प्रतिहोमा
नानुष्ठेयाः ।

६।५।१।४२ उदवहानीयोक्तयेऽपि प्रतिहोमानां
नानुष्ठानम् ।

६।५।१।४३ प्रतिहोमपक्षे क्षायमग्निहोत्रमारभ्यानु-
ष्ठानम् ।

६।५।१।४४ योदशिसंस्थायां आतरग्निहोत्रमारभ्य
प्रतिहोमानामनुष्ठानम् ।

६।५।१।४५-४७ मेदनादिनिमित्तकहोमाः दर्श-
पूर्णमासाह्नयम् ।

६।५।१।४८ भ्यापघ्नं नाम आर्पणमभोग्यम् ।
(अभोग्यत्वात् प्राप्तम्) ।

६।५।१।४९-५० अयच्छेदयोग्ययेऽपि प्राय-
श्चित्तम् ।

६।५।१।५१-५३ अयच्छेदयोग्यये अदाक्षिण्य-
सर्वस्वदाक्षिण्ययोर्वैकृत्यः ।

६।५।१।५४ अयच्छेदस्यापः ।

६।५।१।५५ उद्राप्रच्छेदस्य परत्वे तत्रिमित्तक-
पुनःप्रयोगे सर्वस्वदानम् ।

३।८।१४।२९ (विस्तारानुसारेण) ज्योतिष्टोमे उपरवेपु
' किमत्र, भद्रम्, तनौ सह' इति श्रुतं फल्गुस्त्रिजोऽपि ।

३।८।१४।२९-३० अतिक्रमाधिकरणम् ।

३।८।१५।३१ द्रव्यसंस्कारन्यायः । भा- गतः समा-
ख्याविरोधाविरोधविचारः सर्वैश्च क्षुत्पादिविरोधाविरोध-
विचारः प्रकृताविव विकृतावपि द्रष्टव्यः ।

३।८।१६।३२ यूपवटस्तरणवर्हिर्न्यायः ।

३।८।१७।३३ विधृतिपवित्राधिकरणम् ।

३।८।१८।३४ पुरोडाशकपालाधिकरणम् ।

३।८।१९।३५-३६ उपसंस्तुताधिकरणम् ।

३।८।२०।३७-३९ इतिनवनीताधिकरणम् ।

३।८।२१।४०-४२ इतिनवनीतं द्येने सर्वेषामेवा-
ज्ञानाम्, न सुत्याकाङ्क्षीनानामेव ।

३।८।२२।४३-४४ मासाधिकरणम् ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः । भा- कर्त्तर्यपुरुषार्थो जिज्ञा-
स्येते कं कर्त्तर्यैः कः पुरुषार्थ इति । वि- ' प्रधानस्य
प्रयोजकत्वं, मपधानप्रयोजकतुता ।, फलचिन्ता, जघन्याह-
चिन्तेत्येते चतुर्थ्याः ॥' माट्ट- सिद्धे रोषिणिरुपिते
रोषत्वे प्रयोजकनिरूपितं प्रयोज्यत्वमिदानीं निरूप्यते ।
प्रयोज्यत्वं क्वचित् कर्त्तर्यपुरुषार्थविचारद्वारेण, क्वचित्
अन्यद्वारेण, क्वचित् साक्षादेव निरूप्यते इति प्रयोज्यत्व-
मेवाध्यावार्यः । कर्त्तर्यपुरुषार्थत्वं तु तृतीयसिद्धमपि
सदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोज्यत्वसिद्धयर्थं विचार्यते ।

अथ चतुर्थस्य प्रथमे पादे प्रधानप्रयोजकत्वं
विचारितम् ।

४।१।१।१ कर्त्तर्यपुरुषार्थनिष्ठायाऽधिकरणम् ।

४।१।२।२ वर्णकं १ कर्त्तर्यपुरुषार्थलक्षणम् ।

वि वर्णकं २ कर्त्तृ न विधेयम् ।

वि. वर्णकं ३ गोदोहनवर्णकम् ।

२ नेदिरक्षणदेः पुरुषार्थत्वम् ।

३ द्रव्यार्जनवर्णकम् ।

४।१।३।३-६ प्रजापतिप्रज्ञाधिकरणम् ।

४।१।४।४-९ सदायुषाधिकरणम् ।

४।१।५।५-१५ पञ्चेकत्वाधिकरणम् ।

४।१।६।६-१८ स्निग्धाधिकरणम् ।

४।१।७।७ आभविन्यायः ।

४।१।८।२०-२२ प्रयुक्तिविचारप्रतिपा । भा- अति-

क्रान्तस्तृतीयाध्यायविषयः । अतः प्रयुक्ति द्रव्याणां कर्मणा
च अर्थे प्रयोजने समवैषम्यं नश्यते । आभविन्यायनि-
योर्वैषम्यम्, कृपापातना वैषम्यम् । दण्डस्य मैत्रावदण-
चारणे यजमानधारणे च साम्यम् । एव तत्रतत्र द्रष्टव्यं
साम्यं वैषम्यं च ।

४।१।९।२३-२४ आभिक्षा तस्ते पयसि द्रव्यानयनस्य
प्रयोजिका, न बाजिनम् ।

४।१।१०।२५ व्यक्षाम्यञ्जनन्यायः ।

४।१।११।२६ पुरोडाशकपालन्यायः ।

४।१।१२।२७ शङ्खलोहिताधिकरणम् ।

४।१।१३।२८-३२ उत्तरार्चन्यायः ।

४।१।१४।३३-३९ प्रजाजरोधामिषाणन्यायः ।

४।१।१५।४०-४१ आग्न्यसमाननयनाधिकरणम् ।

४।१।१६।४२-४५ दर्शपूर्णमासयोः बीडानां प्रजा-
जयम् (औपमृत्यम् च प्रजाजनायुजाजयम्) ।

४।१।१७।४६-४८ उपभृति चतुर्गुहीवयोर्द्वय
विधेयम्, न तु अष्टद्वीतमेकम् ।

अथ चतुर्थस्य द्वितीय पादः । सोम- पूर्वसिद्धम्
पादे साक्षादागमाधनहविरादेः प्रयोजकतुता चिन्तिता, इह
तु पारमर्थेण तसाधनस्त्वोदेः इति सादान्तरत्वमानन्तर्यं
चेत्याहुः ।

४।२।१।१-६ स्वह आग्नीषोमीये पशौ छेदनादेर्न
प्रयोजकः ।

४।२।२।२ शारावादाः ।

४।२।३।३-९ उपवेपाधिकरणम् ।

४।२।४।४-१३ घाताप्रहरणाधिकरणम् । छे- इत
आरम्य पञ्च अधिकरणानि प्रतिपत्तिपेटिका ।

४।२।५।५-१५ निनयनन्यायः ।

४।२।६।६-१८ दण्डदानन्यायः ।

४।२।७।७ इष्णुविषाणाप्राधान्याधिकरणम् ।

४।२।८।८-२२ अवभृते कृत्वाग्निरनयनं प्रतिपत्ति-
कर्म ।

४।२।९।९-२४ कर्तृदेहाकालविषयो निषण्णार्थः ।

४।२।१०।१० द्रव्येण शुभसुवि निषण्णविषयार्थः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः । वि-प्रथमे पादे
'समानमित्यत इत्येनेन' इत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः ।

७।१।११-१२ अतिदेशान्यायः ।

७।१।११-१६ अतिदेश इवो इत्येनीयविशेषधर्मा-
णाम् ।

७।१।१७-२१ अतिदेशः वरुणप्रपासगतपञ्च-
संज्ञेषु वैश्वदेविकसार्थवादविधिकाण्डस्य ।

७।१।१२ अतिदेशः साकमेधीयेन्द्राग्नौककपालयोः
वाक्यप्रयासिकसार्थवादविधिकाण्डस्य ।

७।१।२३ अतिदेशः साकमेधीयेककपाले वारुण-
प्रयासिकैककपालधर्माणाम् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम-
शीतिवचनव्यविचारस्य अतिदेशाभ्युत्पत्तेन तन्मुखेन अति-
देशस्यैव विचार्यत्वात् द्वितीयपादस्य अध्यायसंगतिः ।
प्रथमपादे आद्याधिकरणे पारिप्लवविचारानन्तरं तत्ता-
पेक्षारूपेनादिवचनातिदेशो विचारितः । इदानीं तद्विरोधो
वचनातिदेशो निरूप्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्ये च ।

७।१।११-२१ रथतराधिकरणम् (द्वितीयम्) ।

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम-
प्रत्यक्षवचनस्य प्रथमं बुद्धौ आरोहणं तस्मिन्निश्चितविदेशं
पादद्वयेन विचार्य कल्पनीयवत्पर्यंतया ततो विलम्बितो
नामधेयातिदेशः तृतीये प्रस्तुते ।

७।१।११-४ मासमिश्रोप्रत्यायः ।

७।१।१५-६ अतिदेशो न प्राणणोयनाम् ।

७।१।१७-१२ अतिदेशः विश्वजिते षडहगत-
पुष्टानाम् ।

७।१।१३-१६ अतिदेशः वरुणप्रपासवभूये अव-
स्यनाम्ना शौमिकावभूयधर्माणाम् ।

७।१।१७ निष्कालावभूयस्यायः ।

७।१।१८ वैजयन्त्यायः ।

७।१।१९ निर्मन्वन्त्यायः ।

७।१।२०-२३ प्राणनाधिकरणम् ।

७।१।२४-२६ चातुर्मास्येषु अग्निप्रयजनं मय्य-
मनोरथं पर्ययोः ।

७।१।२७ स्तरसामैककपालमिक्षाधिकरणम् ।

७।१।१२८-२९ अनोराशोन्त्यायः ।

७।१।२१०-३२ गर्गनिराशे आज्यदोहस्रोमकले

लौकिकामेकपनिपातम् ।

७।१।२३।३-३४ अतिदेशो न उपशये यूप-
संस्काराणाम् ।

७।१।२४।५-३६ अग्निचयने पृष्ठैरुपतिष्ठते इति
पृष्ठशब्दः ऋग्व्यावाचकः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम-
प्रत्यक्षवचननिमित्तातिदेशविचारानन्तरं कल्प्यभुक्तितया
ततो विलम्बितनामधेयनिमित्तातिदेशं विचार्य अनन्तरं
कृत्स्नस्य वचनस्यैव कल्प्यतया नामापेक्षणाऽपि विल-
म्बितेन चोदनालिङ्गानुमित्यन्येन अतिदेशो विचार्यते
इति पादान्तरत्वमानन्तर्ये च ।

७।४।११ अतिदेशः सौर्यादी इतिकर्तव्यतायाः ।

७।४।२-१२ विष्ण्वन्ताधिकरणम् ।

७।४।३।३-२० अतिदेशः शवामयनगतस्योति-
रदिपु एकाहकण्डपठितस्योतिरादिपरिणामम् ।

अथ अष्टमोऽध्यायः । भा- एव तावत् सप्तमेना-
ध्यायेन सामान्यतोऽतिदेशलक्षणमुक्तम् । अयेदानीं वृत्तात्
सामान्यातिदेशलक्षणादनन्तरं विशेषलक्षणं वक्ष्यामः ।

सोम- असमात् कर्मणः इमे पदार्थाः अग्नं भवन्ति
इति अतिदेशविशेषस्वरूपमप्यष्टमः ७।१।१ । सामा-
न्यतो निरूपणानन्तरं तद्वैतको विशेषपातिदेशो निरूप्यते
इति हेतुहेतुमद्भावेः संगतिरध्याययोः ८।१।१ । माह-
यदेव त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तत्रापि प्रत्यक्ष-
वचननामातिदेशयोः वारुण्येन चिन्ता वृत्ता । चोदना-
लिङ्गस्य तु सामान्यतो निरूपितस्य प्रवृत्तिविशेष-
निरूपणार्थम् अष्टम आरम्भ्यते ।

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः । वि- प्रथमे
पादे स्वष्टेन लिङ्गेन अतिदेशविशेषः । (प्रस्तावनायाम्) ।

८।१।११ अतिदेशविशेषोपनिपादनप्रतिज्ञा ।

८।१।२२ अतिदेशो धर्मानां सादृश्यविशेषेण नियत-
प्रवृत्तिः ।

८।१।३।३-१० अतिदेशो न सोमे वेदिकपरिणामम् ।
वि.वर्णकं २ इष्टपमिश्रोमोमानां मूलव्यवस्थितम् ।

मनुश्रानक्रमः पञ्चम ईर्यते ॥ भुत्वादितिः क्रमः, सत्य
विशेषो, वृद्धयवर्धने ।, भुत्वादेर्विज्ञा चेति पञ्चमा-
ध्यायपादाः ॥

अथ पञ्चमस्य प्रथमः पादः ।

५।१।१।१ भौतक्रमाधिकरणम् ।

वर्णकं २ क्रमधर्मः स्रोदनालक्षण एव ।

वर्णकं ३ भुत्वा क्रमो विधीयते ।

५।१।२।२ अर्थक्रमाधिकरणम् ।

५।१।३।३ दर्शपूर्णमासयोः साजमानानां प्रशान्नायु-
मन्दगमन्त्राणां क्रमो न निषाधकः ।

५।१।४।४-७ पाठक्रमाधिकरणम् ।

५।१।५।५-१२ प्राशुचिक्रमन्यायः ।

५।१।६।६ स्थानक्रमाधिकरणम् ।

वर्णकं २ साधक्ये सवनीयमाख्य इतरयो-
रालम्भ इति साहित्यम् ।

५।१।७।७ मुख्यक्रमाधिकरणम् ।

५।१।८।८ पाठक्रमः मुख्यक्रमपेक्षया बलीयान् ।

५।१।९।९ पाठधर्मोन्मत्ताद्यगतधर्मोन्मत्ताद्यो बली-
यान् ।

५।१।१०।१०-१८ अक्षरकल्पन्यायः ।

५।१।११।११-१२ साकमेधीयन्यायः ।

५।१।१२।१२-२४ तदादितदन्तन्यायः ।

५।१।१३।१३-२६ ज्योतिष्टोमे प्रोचगदय ऐहिकाः
पूर्वमनुश्रेयाः प्रचरणीरोमादयः सोमिकास्तु पश्चात् ।

५।१।१४।१४ पूषकर्मन्यायः ।

५।१।१५।१५ दक्षिणशिक्षहोमानपकर्षाधिकरणम् ।

५।१।१६।१६ वेदिकरणन्यायः ।

५।१।१७।१७-२४ उत्तरिणीयान्यायः ।

५।१।१८।१८ उपलक्षणानामुत्कर्षे योऽप्युल्लेखानि
उत्कर्षः ।

अथ पञ्चमस्य द्वितीयः पादः । सोम—पूर्वस्तिव्
पादे भुत्वादितिः प्रमाणैः क्रमो निरुतिः । इह तु
पश्चात् पूर्वोक्तप्रमाणानुगर्भं क्रमं स्वीतुर्वैयं प्रयोगविधिः
अनुश्रयानुगुत्स्वरूपनिरुक्तन्यायोरनुश्रयैव पश्चित् पदार्थ-
श्रवणं यच्छति, अथित् अश्रयानुक्रममिति भुत्वादि-

प्रमाणगम्यस्यैव क्रमस्य विशेषपर्यवसानमुत्पादनात्
पादान्तरत्वमानन्त्यै च ।

५।१।१।१-२ पदार्थानुक्रमन्यायः ।

५।१।२।२ काष्ठाानुक्रमन्यायः ।

५।१।३।३-५ लक्ष्म्यानुक्रमन्यायः ।

५।१।४।४ अवदानादिप्रदानान्तानुक्रमन्यायः ।

५।१।५।५-९ ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनोपते अश्र-
नादिप्रिण्याणान्तेन काष्ठेन अनुक्रमः कर्तव्यः ।

५।१।६।६-१२ वाजपेये प्राजापत्यपशुपु देवता-
वदानादिना अनुक्रमः ।

५।१।७।७-१५ कृष्णाजिनोद्धारन्यायः ।

५।१।८।८ पात्रमेदन्यायः ।

५।१।९।९-२० उपशोमन्यायः ।

५।१।१०।१० विदेवनादीनामभिषेकान् प्रागपकर्षः ।

५।१।११।११ सावित्रशोमन्यायः ।

५।१।१२।१२ अग्निचयने स्वमप्रतिमोचनादि दीक्षित-
संस्कारेभ्यः परस्तात् कर्तव्यम् ।

अथ पञ्चमस्य तृतीयः पादः । सोम—एवं
पादमेव नानापदार्थाभितः क्रमश्चिन्तितः । अग्निम्
पादे अग्न्याकाशितः क्रमश्चिन्तिते इति पादान्तरत्वम् ।
मित्रपदार्थाभितक्रमापेक्षया आशुचिनिष्पन्नक्रमस्य
सूत्रमत्वात् आनन्त्यै च । द्वि—प्रस्तापनायां १७, पञ्च-
मप्राजादीनामावर्तनेन ऐकादशमित्यादिर्युद्धिः, अदाम्य-
महविष्णोरनाशुचिः हव्यादिर्द्वयमात्रं भिन्नस्यते ।

५।१।१।१-२ प्रयाजैकादशत्वन्यायः ।

५।१।२।२ अग्निचयने तरहदां षट्त्वं तिष्ठतां
स्वस्वानविद्वद्वा संपादनीयम् ।

५।१।३।३-६ दशसुंमावयोः सामिपेनीषेत्परायां
आग्मविद्वदो आगन्तुनामन्ते निवेशः । त्रि—स्तिव्
सोममिन् दण्डकलितवत् आशुचिः स्वस्वानविद्वदियां इति
विन्या अत्रवर्तते ।

५।१।४।४-१२ अग्निरग्ने काव्यरत्नेमविद्वदो संख्या-
प्रत्यये ब्रह्मिष्वग्ने आगमितानां तुवानां पदातिधर्मा
निवेशः ।

प्रसङ्गेन च । सोम- अतिदेशविद्यमानन्तरमतिदिष्टपदार्थ-
विषयतया तत्संपेक्ष ऊहो हेतुहेतुमन्त्रावसंगत्या चिन्त्यते ।

। अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः । द्रष्टु-
प्रथमे पादे प्रष्टुग्रहः प्रायेण चिन्तितः ।

१।१।१११ अग्निश्रोत्रादीनां धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः ।

वर्णक १ अवपातादिधर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः ।

१।१।२।२-३ हन्तिमिष्यधिकरणम् ।

वर्णक १ दीक्षणीयावाह्नियमन्यायः ।

१।१।३।४-५ फलेदेवताऽधिकरणम् ।

१।१।४।६-१० देवताऽधिकरणम् ।

१।१।५।११-१९ द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायन्यायः ।

१।१।६।२०-२२, २५ अग्नीषोमीयपशुशाम्नामागत-
पदावधर्म उपास्यत्वं तत्तत्पदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तम् ।

१।१।७।२३-२४ प्रणीताधर्मन्यायः ।

१।१।८।२५-२८ हिरण्यशक्यधिकरणम् ।

१।१।९।२९-३२ अहर्गणे द्वादशाहे उत्तमाहवर्ज-
पत्नीसंयोजान्तत्वम् ।

१।१।१०।३३ दशपूर्णमासयोः सावित्रीनेष्टु निरग्नासः
प्रथमोत्तमस्थानधर्मः, न तु प्ररोवाजादिकृग्विशेषधर्मः ।

१।१।११।३४-३५ आरम्भणीयान्यायः । दशपूर्ण-
मासपञ्चाशवि आरम्भणीयायाः आदौ सङ्गदेवानुष्ठानम्,
न तु प्रत्यावृत्तिः ।

वर्णक १ नान्वातरम्भणीया पुक्कपत्य आरम्भ-
योग्यता संपादयति ।

- १।१।१२।३६-३७ देवस्यवेतिमन्त्रन्यायः । (सवित्रा-
दिपदानां नोहः) । द्रष्टु- उद्गोदात्तप्रसक्तानुमसक्तादि
वृत्तम् । इदानीयूहचिन्त्यते ।

१।१।१३।३८-३९ ऊहः अग्निशब्दस्य विवृती
निर्वाचनम् ।

वर्णक १ धान्याधिकरणम् ।

१।१।१४।४० यज्ञपत्यधिकरणम् ।

१।१।१५।४१ आयुःपरिचक्षणायः ।

१।१।१६।४२-४४ अग्निष्टुति सुवदग्नानिगदे हरि-
यशदिपदानां नोहः ।

वर्णक १ ऊहो न पाचकं सोमवन्दनायने सान्दे
पुस्तकेऽपि ज्योतिषोमगतप्रत्यक्ष तस्य द्रुतम् इत्यादेः ।

१।१।१७।४५-४९ मेध्यधिकरणम् ।

१।१।१८।५०-५३ गिरापदस्य हरापदेन नाधः
ज्योतिषोमे यशाययी ।

१।१।१९।५४-५८ गिरापदस्थानापदे हरापदे गानं
कर्तव्यं ज्योतिषोमे यशाययी ।

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम-
अस्मिन् पादे (१।२।१।३१ आरम्भ) सामोहचिन्त्यते ।
सामोपोदात्तस्य अवान्तरसंगतिलोभेन पूर्वपादे एव
प्रक्रान्ततया आनन्तर्यं च ।

१।२।१।३२ सामशब्दो रसंतरादिशब्दाश्च गीति-
धावकाः ।

वर्णक १ ऊहप्रत्ययः पौक्येयः ।

१।२।२।३३ सामान्मृकसंस्कारकर्मत्वेन प्राधान्य-
नास्ति ।

१।२।३।४४-२० तृप्ते गेवं साम श्रव्य सम-
पनीयम् ।

१।२।४।२१-२२ साम षट्कं समानच्छन्दस्के एव
तृप्ते गेयम् ।

१।२।५।२३-२४ उत्तरवोगांपति इति उत्तराशब्देन
उत्तराग्रयणवोर्द्वयोर्होमोर्द्वयम् ।

वर्णक १ (२।१-२४) मैद्योकाधिकरणम् ।

१।२।६।२५-२८ ज्योतिषोमे बृहद्वयतरयोः स्वयोन्यु-
त्तराग्रप्रयत्नेन संपादितयोः कुरुमोरिव गानम् ।

वर्णक २ ज्योतिषोमे बृहद्विष्टारपट्टकपौरव
प्रथमनेन संपादिते नार्हे तृप्ते रौत्वयोर्धाव्य-
साम्नोर्गानम् ।

वर्णक ३ ज्योतिषोमे अनुष्टुभौ गायत्रीश्च
प्रथमनेन संपादिते आगुष्टुमे तृप्ते रवावाधान्यौगव-
साम्नोर्गानम् ।

वर्णक ४ गवामनेन द्रष्टोर्द्वयोर्होमोः प्रथमनेन
ब्रह्मगानम् ।

१।२।७।२९ (मृत्वायः) गीष्पुषायावो विश्वेवादीनां
शान्वाभेदेन सामान्तज्ञानं विवक्ष्यः ।

१।२।८।२९-३० सामेव स्तोत्रम् ।

६।१।९।४१ अधिकारः अग्निहोत्रादौ प्रतिस्मावेवाङ्ग-
वैकल्यस्यापि ।

६।१।१०।४२ अधिकारो नास्ति कर्मणि अपति-
समावेवाङ्गवैकल्यस्य ।

६।१।११।४३ न्यायैवाधिकरणम् ।

६।१।१२।४४-५० दयकाराधिकरणम् ।

६।१।१३।५१-५२ निपादस्वपतिन्यायः ।

अथ पद्याध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम- इह
आख्यातेन अधिकारो निरूप्यते । आख्यातं च अनव-
गतसंख्यापानपतिपादकम्, तद्द्वारा नभप्रतीतिर्विलम्बिता
इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्तादुः । वि- द्वितीये पादे
अधिकारिष्मा उक्ताः ।

६।२।१।१-२ प्रयोजनाधिकरणम् ।

६।२।२।३-१३ अधिकारो दर्शपूर्णमासादौ, एकस्यैव
कर्तुः स्वीयद्वितीयस्य ।

६।२।३।४-१६ शिष्टगर्हाधिकरणम् ।

६।२।४।७-१९ तद्धाधिकरणम् ।

६।२।५।२०-२१ कलप्रभक्षणप्रतिषेधन्यायः ।

६।२।६।२२-२३ अधिकारः स्मार्ताधिक्रमेण उप-
नीतस्यैव ।

६।२।७।२४-२७ अग्निहोत्रन्यायः ।

६।२।८।२८-२९ वेवामौषसिक्रवाधिकरणम् ।

६।२।९।३० ऋग्वर्णानां नैमित्तिकानां निमित्तावृत्तौ
आवृत्तिः, यथा भेदनसंस्कन्दनाद्यावृत्तौ प्रायश्चित्तावृत्तिः ।

६।२।१०।३१ सुर्वतुगमनादीनां निमित्तावृत्तौ
आवृत्तिः ।

६।२।११।३२ वर्णक १ सोमविद्याप्रनाधिकरणम् ।

वर्णक २ ऋग्वज्रयागाकरणं सन्निधौ दययो-
रपि नित्यम् ।

अथ पद्याध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम-
नित्ये यथाशक्ति अहोरात्रहारसमयेभ्यधिकारः अस्मिन्
पादे स्मृत्याद्यते । स च पूर्वपादद्वयोक्तद्वयमित्यनेनैमि-
त्तिकाधिकारनिरूपणाधीननिरूपणः इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं
च ।

६।३।१।१-७ यथाशक्त्यधिकरणम् ।

६।३।२।८-१० सर्वशक्त्यधिकरणम् ।

६।३।३।११-१२ द्रव्यभेदेऽपि कर्म न भिद्यते ।

आ- अतः परं अतिप्रवृत्तिनिराकरणेन नैमित्तिके
स्वाधितस्य यथाशक्तिप्रयोगस्य शेषत्वेन प्रतिनिधिषिञ्चारः
प्रस्तोष्यन्ते । तदुच्यते तत्वेन तु इदं चिन्त्यते ।

६।३।४।१३-१७ प्रतिनिधिन्यायः । इत आरभ्य
पादस्मात्तिपर्वन्तं प्रतिनिधिषेष्टिका ।

६।३।५।१८-१९ देवताऽसिधब्दक्रियाणामपचारेऽपि
प्रतिनिधिर्यं ग्राह्यः ।

६।३।६।२० प्रतिनिधित्वं प्रतिषिद्धस्य भाषादेर्द्रव्यस्य
नास्ति ।

६।३।७।२१ प्रतिनिधिर्यं भवति स्वामिनः ।

६।३।८।२२ छत्रे कस्यचित् स्वामिनो मरणे प्रति-
निधिर्भवति ।

६।३।९।२३-२५ छत्रे स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य न
स्वामित्वम् ।

६।३।१०।२६ छत्रे प्रतिनिहितस्य स्वामिपर्वन्तं भवति ।

६।३।११।२७ सट्टशब्दः ।

६।३।१२।२८-३० वैकल्पिकन्यायः ।

६।३।१३।३१ पूतीकाः सोमस्य प्रतिनिधिः श्रौतः ।

६।३।१४।३२ प्रतिनिध्वपचारे मुख्यसट्टशब्देन प्रति-
निधित्वम् ।

६।३।१५।३३-३४ प्रतिनिधेः श्रुतस्यापचारे मुख्य-
द्रव्यसट्टशब्देन प्रतिनिधित्वम्, न तु प्रतिनिधिसट्टशब्दः ।

६।३।१६।३५ मुख्यानुपदन्त्यायः ।

६।३।१७।३६-३७ प्रतिनिधिनो प्रज्ञानस्यैव निष्ठा-
यिते ततो मुख्यद्रव्यत्वमेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनम् ।

६।३।१८।३८ द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम् ।

६।३।१९।३९ मुख्ये कर्माधमये लभ्येऽपि प्रतिनिधेः
कर्माधमयस्य सत उपादानम् ।

६।३।२०।४०-४२ मुख्यस्य अन्ननिर्वाहसमर्थस्यापि
प्रधाननिर्वाहसमर्थस्य सतः उपादानम् ।

अथ पद्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम-
चतुर्थपदप्रयोगः पादयोः प्रायश्चित्ताधिकारे विचार्यते ।
तत्र चतुर्थे पादे द्रव्यापचारादिमित्तकप्रायश्चित्ताधिकारः

पञ्चीतिरेणां यङ्कयः इति समासवचनम् । चतुर्विंश-
मन्त्रतःप्रतिषेधन्यायः ।

१।४।३।२२ अभिगुपेयगतेन उरुशब्दान्देन वषाऽमि-
थानम् ।

१।४।४।२३-२४ अभिगुपेयगतेन प्रशसाशब्देन
बाहोः प्रशंसा ।

१।४।५।२५-२७ अभिगुपेयगताः इयेनसालाऽऽदि-
शब्दाः कृत्स्नोद्वरणप्रकाशकाः ।

१।४।६।२८ ज्योतिष्मतीष्टयधिकरणम् ।

१।४।७।२९-३० अभिचयने धार्यामिनाशे ज्योति-
ष्मतीष्टेननुष्ठानम् ।

१।४।८।३१ अभिहोत्राशोद्वरणमन्त्रस्य दर्शपूर्णमासा-
शोद्वरणकाले नानुष्ठानम् ।

१।४।९।३२-४० आदित्यपयोऽधिकरणम् ।

१।४।१०।४१-४२ अम्युदितेष्टौ दक्षिणतयोः प्रदेय-
धर्मानुष्ठानम् ।

१।४।११।४३-४४ दक्षिणतयोः पशुकामेष्टौ प्रदेय-
धर्मां नानुष्ठेयाः ।

१।४।१२।४५-५० ज्योतिष्टोमे भैत्रावरुणादिप्रदेय
अपराधेषु पयसादिषु प्रदेयधर्मां न कर्तव्याः ।

१।४।१३।५१-५५ आरण्यन्यायः ।

१।४।१४।५६-६० पालीवते पशो 'आज्येन रोषं
संस्थापयति' इति वाक्येन कर्मान्तरं विदधाति ।

अथ दशमोऽध्यायः । टुप्— दशमे बाधाम्बुचया-
नुविधादिनी रोपेयसाचिन्ता । ७।१।१, दशमेऽध्याये
बाधाम्बुचयो वृत्तो चोदकक्रातानां प्रत्यक्षविहितानां च
पदार्थानाम् इत्यत्र चिन्तितः । ११।१।१ । सोम— अत्र
बाधाम्बुचयो नाप्याचार्यत्वम् अभ्यायभेदापत्तेः । तन्नि-
अङ्गादिमानमेकमेव अभ्यायार्थः इति न भेदप्रसङ्ग-
रित्याहुः । नष्टुतस्तु बाध एवाभ्यायार्थः । तस्य चैक-
त्वात् नाप्यायभेदप्रसङ्गः । बाधापवादतया च अम्बुचय-
चिन्तानोपपत्तिः ।

अथ दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधेष्ट-
द्वारलोभे निरूपितः । वि.

१०।१।१।१-३ विहृतौ हुनार्यानां प्राहुतानमङ्ग-
नाथः ।

वर्णकं १ अवघातस्य कृष्णचरो बाधः ।

वर्णकं २ वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनशब्दे

विष्णोर्वरुणस्य आवाहनस्य बाधः ।

१०।१।२।४ आरम्भणीयायाः ज्योतिष्टोमायङ्कृत

दीक्षणीयाऽऽदिविहृतौ बाधः ।

१०।१।३।५ आरम्भणीयायाः राजसूयतानुमन्त्र-
दीष्टौ बाधः ।

१०।१।४।६-८ आरम्भणीयान्यायः ।

१०।१।५।९ मृषाहुतिन्यायः ।

१०।१।६।१०-१३ स्वाध्याहुतिन्यायः ।

१०।१।७।१४-१५ दर्शपूर्णमासयोः पञ्चमः प्रवार
आज्यमागादिदेवतासंस्कारार्थः ।

१०।१।८।१६-१८ आग्नेयाज्यभागन्यायः ।

१०।१।९।१९-२५ पशुपुष्टोडासन्यायः ।

१०।१।१०।२६-४६ चरुशब्दवाक्येनौदनेन सौर्य-
यागे प्राकृतद्विषो बाधः ।

१०।१।११।४७-५१ सौर्यनरोः पाकः स्वाध्यामेन ।

१०।१।१२।५२-५३ सौर्ये चरो वेपथस्य बाधः ।

१०।१।१३।५४ सौर्ये चरो संयवनस्य बाधः ।

१०।१।१४।५५ सौर्ये चरो संयवनस्य बाधः ।

१०।१।१५।५६ सौर्ये चरो संतापनस्य बाधः ।

१०।१।१६।५७ सौर्ये चरो उपधानस्य बाधः ।

१०।१।१७।५८ सौर्ये चरो प्रथमरुद्राधिकरणो-
बाधः ।

१०।१।१८।५९ सौर्ये चरो मध्यमरुद्राधिकरणो-
मन्त्रारोपस्य बाधः ।

१०।१।१९।६० सौर्ये चरो अवमूलनस्य बाधः ।

१०।१।२०।६१ सौर्ये चरो मृगद्वरणस्य बाधः ।

अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम-
पूर्वमित्त्वं पादे द्वारलोपनिकषणो बाधो मृत्पादितः ।
अभिमन्त्र पादे तदपवादः माघाज्येन प्रतिपाद्यते इति
पाशान्तरव्यमानन्त्यर्थे चेत्पादः । वि- पूर्व संशेवेगेतस्य
द्वारलोपस्य इह बहुमिदद्वारलौपिस्तात् ।

६।६।२।१।५६ सद्भावच्छेदविशिष्टस्यैव अहः अह-
राणे आवृत्तिः, न तु सर्वस्याहर्गणस्य ।

अथ पञ्चाध्यायस्य षष्ठः पादः । सोम— पूर्वेषु
पादेषु प्रकृतिषु अधिकारः प्राधान्येन निरूपितः, इह तु
विकृत्यधिकारः प्राधान्येन निरूप्यते इति पादान्तरत्व-
मानन्तर्यं च ।

६।६।१।११-२१ अधिकारः सते समानकल्पानामेव
(कल्पः प्रयोगः) ।

६।६।२।१२-२५ अधिकारः कुलायस्ये मिश्र-
कल्पयोरपि ।

६।६।३।१६-२३ अधिकारः सते साक्षरानामेव ।

६।६।४।२४-२६ अधिकारः सते वैश्वामित्यतत्त्वमान-
कल्पानामेव ।

६।६।५।२७-३२, ३५ अधिकारः सारस्वतमिश्र-
सत्त्वेषु आहिताग्नीमानेव ।

६।६।६।३३-३४ अधिकारः सते संपादितवाधा-
रणपात्रानामेव यजमानानामेव ।

६।६।७।३६-३९ अधिकारः अश्वरकल्पाऽऽदिषु
भुतकामिचैरीयास्तद्वत्तुषु विकृतिषु वर्णव्यवस्था ।

अथ पञ्चाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम— पूर्वेषु
पादेषु एकपदार्थलोचनात् अविशेषतः प्रवृत्तरपाधि-
कारस्य पदान्तरवाक्यान्तर्पदिनत्वात् व्यवस्था कथिता ।
इह तु यत्पदार्थलोचनात् अविशेषतः प्रवृत्तिः, तावद-
व्यवस्थादेव विशेषे व्यवस्थाप्यते इति पादान्तरत्वम्, अस्य
सूक्ष्मत्वात् आनन्तर्यं च । वि— सप्तमे पादे द्वैविचारः ।

६।७।१।१-२ सर्वस्वदानव्ययः ।

६।७।२।३ विश्वजिति सर्वस्वदाने महाभूमिर्न देवा ।

६।७।३।४ विश्वजिति अश्वदपः केसरिणो न देवाः ।

६।७।४।५ विश्वजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य
दानम् ।

६।७।५।६ विश्वजिति घर्मासंसेवकः द्यौर्न देयः ।

६।७।६।७ विश्वजिति दक्षिणकाले विद्यमानस्यैव
सर्वस्वस्य दानम् ।

६।७।७।८-१३ विश्वजिति दक्षिणार्थनिर्दिष्टो माग
एव सर्वो देवः ।

६।७।८।१४-१७ अष्टरात्रयातेऽपि विश्वजिति सर्वस्व-
दानम् ।

६।७।९।१८-२० अधिकारो नास्ति विश्वजिति
द्वादशघतन्यूनघनस्य ।

६।७।१०।२१-२२ अपरिमिताधिकरणम् ।

६।७।११।२३-२५ व्यापाने दक्षिणानामपरिमितत्वं
शब्दादधिकम् ।

६।७।१२।२६-३० परकृतिपुराकल्पाधिकरणम् ।

६।७।१३।३१-४० अधिकारः विधत्तुनामयने
प्रतुभ्यानामेव संवासरशब्दस्य दिवसरत्वात् ।

अथ पञ्चाध्यायस्य अष्टमः पादः । सोम— चतु-
र्होत्रहोमरिषु आहिताग्नेर्वात्यधिकारः इत्येवमधिकारणा-
प्रवादोऽत्र प्राधान्येन न्युत्पाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं
च । वि— अष्टमे पादे लौकिकामो उन्नयनशोमः
स्वपरीष्टिः इत्येवमादिः अग्निविचारः ।

६।८।१।१-१० अधिकारः चतुर्होत्रहोमेषु अग्ना-
दितामेरेव ।

६।८।२।११-१९ उन्नयनशोमाधिकरणम् ।

६।८।३।२०-२१ निपादस्वपरीष्टिः लौकिकेष्वपि
ह्यात्, न संस्कृतेषु ।

६।८।४।२२ अवकीर्णवद्वधिकरणम् ।

६।८।५।२३-२४ उदगयनादिकृते उन्नयनादि-
कर्मणि कर्तव्यानि ।

६।८।६।२५ मिथ्यकर्मणामपरपश्चादिः कालः ।

६।८।७।२६-२७ च्योतिष्टोमे भुविन्नयनं छोपक्रवक्ष
नित्यौ ।

६।८।८।२८ च्योतिष्टोमारिषु पयोननानीनि नित्यानि ।

६।८।९।२९ ज्योतिष्टोमे अपररात्रे दत्तं न दियम् ।

६।८।१०।३०-४३ छागन्यासः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः । मा— घतमे तावत् घति
घर्माः (ऐन्द्रमादिषु) इत्युच्यते । दुप्- १०।१।१
सप्तमेन अतिदेशवत्ता न्यासत्वात् ।

सोम— यथामरणं दर्शपूर्णमादिरिषु घर्मास्तथा
गर्भितायां घर्माश्चन्द्र्येषु होत्रिषु अविदेशो
घर्मास्तथा घतमः ।

१०३१४१२३-२९ अमित्रयने भुक्तानां दीक्षाऽऽ-
हुतिमन्त्राणां सौमिकदीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः समुच्चयः ।

१०३१४१३०-३३ नैमिचिके पुनराधाने भुक्त-
दक्षिण्या सामान्यविहितैकादिदक्षिण्या बाधः ।

१०३१६१३४ आम्रपणे उपदिष्टवाधोक्तदक्षिण्या
व्यतिदिष्टान्वाहार्यदक्षिण्या बाधः ।

१०३१७१३५ आम्रपणे दक्षिणारूपमोर्वाधोक्तसोः
प्राकृतान्वाहार्यधर्माः कर्तव्याः ।

१०३१८१३६ आम्रपणे अन्याहार्यस्थानापनेऽपि वस्ते
पाकस्य बाधः ।

१०३१९१३७ आम्रपणे अन्याहार्यस्थानापनेऽपि
वायसि पाकस्य बाधः ।

१०३११०३८ आम्रपणे वाधोक्तसोः अन्याहार्य-
स्थानापनयोरेपि अमित्राणस्य बाधः ।

इत उत्तरमधिकरणस्य करिष्यमाणविकृतिगतदक्षिणा-
विचारस्य उपोद्घातकम् ।

१०३१११३९-४९ दक्षिणाऽधिकरणम् ।

१०३११२१५०-५२ ज्योतिष्टोमे द्वादशशतगौरूप-
दक्षिणा सदस्यसहितस्य, पौडशस्य ऋत्विग्यो
विभक्त्य देया ।

१०३११३१६३-५५ ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षि-
णायाः अर्धिनस्तृतीयिन, पादिनः इति समाख्याऽनुसारेण
विभागः कर्तव्यः ।

१०३११४१६६-५८ वेनुन्यायः ।

१०३११५१६९, ६२ सोमापदारादौ एकादिगो-
दक्षिण्या नित्यप्रयोगीययोगतद्वादशशतसंख्याया एव
बाधः, न तु अक्षादीनाम् ।

१०३११६१६०-६१ अन्तरागर्भिणी । निवृत्ताधि-
करणम् ।

१०३११७१६३-६४ प्राक्तनन्यायः ।

१०३११८१६५-६७ द्यावाभाषिकरणम् ।

१०३११९१६८-७३ ऋतुपेये विहितत्वा सोमचमन-
दक्षिण्या प्राकृतस्तत्तत्तदक्षिण्या बाधः ।

१०३१२०१७२-७३ ऋतुपेये शोषचमनेन कृत-
क्रतुदक्षिण्याः पुनरान्तरस्य च निवृत्तिः ।

१०३१२११७४-७५ यजुर्वेत्ताधिकरणम् ।

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम-
पूर्वपादे बाधापवादत्वेन अथाधो व्युत्पादितः । इह तु
अभ्युच्चपो व्युत्पाद्यते । इति पादान्तरव्यमानन्तपे चेत्याहुः ।

१०४१११-२ नारिष्टहोमादीनामातिदेशिकानां
नक्षत्रेष्टयादौ उपदिष्टैरहोमादिभिः समुच्चयः ।

वर्णकं १ शरन्यायः ।

वर्णकं २ द्यापोपाधिकरणम् ।

१०४१२१३-५ अदसमुच्चयन्यायः ।

१०४१३१६ वाजपेयोपदिष्टैः प्राजापत्यैः पशुभिः
आतिदेशिकानां ऋतुपशूनां समुच्चयः ।

१०४१४१७ सामहण्ये उपदिष्टैरामनहोमैः आति-
देशिकानामन्याजानां समुच्चयः ।

१०४१५१८-९ उरगानकर्मिभिः पत्नीभिः आति-
देशिकपशूनां कर्तव्यामृतिकां गवामवगते महामते
समुच्चयः ।

१०४१६१०-१२ अज्ञानान्यज्ञाने सत्रे गोमृगवा-
दिना नवनीतस्य समुच्चयः ।

१०४१७१३-१५ महाशते ताप्यादिभिः प्राकृता-
हृतवायसः समुच्चयः ।

१०४१८१६-१७ महाशते स्तोत्रान्तरवायनीमृतैः
श्रीवादिशामभिः प्राकृतशाम्नां समुच्चयः ।

१७ वर्णकं १ कौत्सकण्ववसिष्ठस्यजनिता-
दिशामभिः विकृतिविशेषे प्राकृतशाम्नां बाधः ।

१०४१९१८-१९ कौत्सादिन्यायः ।

१०४११०१२० विवृद्धस्तोमकृत्तु उपदिष्टैः
शामभिः प्राकृतशाम्नां न बाधः, अविवृद्धस्तोमकृत्तु
च उपदिष्टैः शामभिः प्राकृतशाम्नां बाधः ।

१०४११११२-१२ विवृद्धाविवृद्धस्तोमकृत्तु
माध्यदिनाभैवपवमानस्तोत्रयोरेव शाम्नामावापोदाधौ
(विवृद्धत्वे आवापः, अविवृद्धत्वे उदाधः) ।

१०४११२१३-१४ विधिगन्धाधिकरणम् ।

१०४११३१५ देवतानां विधिगतमन्त्रेणैव प्रश्नानां
चोपादिविहितौ आवादानरिमिगयेतु ।

१०४११४१६-१९ पावकान्नन्यायः ।

८।१।४।११ अतिदेशः ऐन्द्रामादिविकृतौ दार्शपौर्ण-
मासिकधर्माणाम् ।

८।१।५।१२ अग्नीषोमीये पक्षौ दार्शिको विध्यन्तः ।

८।१।६।१३ दैह्यन्थायः ।

८।१।७।१४ अतिदेशः ऐकादशिन्येषु पशुषु सबनीय-
पशुधर्माणाम् ।

८।१।८।१५ अतिदेशः पशुगणेषु ऐकादशिन्यपशु-
धर्माणाम् ।

८।१।९।१६ अतिदेशः उद्भिदादिषु अस्पत्यगणेषु
सौमिकधर्माणाम् ।

८।१।१०।१७ अतिदेशः अर्हर्गणेषु (अहीनात्मक-)
द्वादशाहधर्माणाम् ।

८।१।११।१८ अतिदेशः संवत्सरसंज्ञेषु गवामयन-
धर्माणाम् ।

८।१।१२।१९ अतिदेशः निधायिनामुत्तरेषु पूर्व-
निकायिधर्माणाम् ।

८।१।१३।२०-२२ अतिदेशो न फलनिधमकतुं-
समुदायानां दार्शपौर्णमासिकानाम् ।

८।१।१४।२३-२५ अतिदेशो न विकृतौ प्राकृत-
काम्यगुणानाम् ।

८।१।१५।२६ अतिदेशः सौर्यं चरौ आग्नेयद्वयधर्माणां
विकल्पेन ।

८।१।१६।२७-३१ अतिदेशः सौर्यं चरौ आग्नेय-
सौर्येय धर्माणाम् ।

८।१।१७।३२-३४ अतिदेशः ऐन्द्रे पुरोडाशो आग्नेय-
पुरोडाशधर्माणाम् ।

८।१।१८।३५-३९ अतिदेशः कृष्णलचरौ आग्नेय-
धर्माणाम् ।

८।१।१९।४०-४३ अतिदेशः विज्ञेयौ मधूदकयोः
उपाशुपाजधर्माणाम् ।

अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीये पादे अस्पष्टलिङ्गे-
रतिदेशः ।

८।१।१।१-९ अतिदेशः वाजिनमुत्तमश्वयोः ऐष्टिक-
धर्माणाम् ।

८।१।२।१०-१४ अग्नीषोमीयः पशुः सान्नाय्य-
विकारः ।

८।१।३।१५-१८ अग्नीषोमीयपक्षोः पयोविकारत्वम्,
न दधिविकारत्वम् ।

८।१।४।१९-२४ अतिदेशः वैश्वदेव्यामिक्षायां
सान्नाय्यपयोधर्माणाम् ।

८।१।५।२५-२९ अतिदेशः सवाहीनयोः सवा-
हीनोभयतामकद्वादशाहधर्माणां व्यवस्थया ।

८।१।६।३०-३३ अतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुम्भपायि-
नामयने च सत्रात्मकद्वादशाहधर्माणाम् ।

अथ अष्टमेऽध्याये तृतीये पादे प्रचकेन लिङ्गेन
द्विद्वेयत्वविना अतिदेशः प्रतिपाद्यते । वि. प्रस्तावना
२०.

८।१।१।१-२ अतिदेशः अभ्वरकल्याणतामावेष्णवादौ
अग्नीषोमीयादियुरोडाशधर्माणाम् ।

८।१।२।३-५ जनकशतराकन्यायः ।

८।१।३।६-७ अतिदेशः षट्पिशाचरात्रे षडहधर्मा-
णाम् ।

८।१।४।८-९ अतिदेशः शतोक्त्यादिष्वष्टागणेषु
द्वादशाहिकधर्माणाम् ।

८।१।५।१०-११ अतिदेशः शतोक्त्यादौ ज्योति-
ष्टोमिकोक्त्यादित्तोत्राणाम् ।

८।१।६।१२-३६ बृहस्पतिसवादौ द्वादशपौर्णम्यः
उत्पन्नगायत्रीगणमानयनम् ।

अथ अष्टमेऽध्याये चतुर्थे पादे दर्विहोमेषु
अतिदेशः अपोद्यते । वि. प्रस्तावना २०.

८।१।१।१,५-९ दर्विहोमन्यायः ।

८।१।२।१२-३ दर्विहोमशब्दः साक्षादां वैदिकानां च
कर्मणा नापद्येयम् । अन्तरागर्भिणी ।

८।१।३।४ दर्विहोमशब्दः होमानामेव नामधेयम्,
न यागानाम् । अन्तरागर्भिणी ।

८।१।४।१०-२८ दर्विहोमा अपूर्वाः ।

अथ नवमोऽध्यायः । भा- इदानीमूलखण्डं सर्व-
विध्याम् । त्रिविधश्लोहः प्रन्तशामस्तकारविधयः । स
इह प्राधान्येन वर्ण्यते । अन्यदपि किञ्चित् उपोद्धानेन

१०।५।२१।७३-७४ गृह्यमतिकर्मे सादनस्यापि
प्रतिकर्षः ।

१०।५।२२।७५-७६ गृह्यप्रतापु सादनापकर्षेऽपि
प्रदानस्य नापकर्षः ।

१०।५।२३।७७-७८ द्वादशाहे न्यनीकायां प्रथम-
द्वितीययोः अहो, ऐन्द्रवायवामव्यक्रामत्वयोः पुनः भवणात्
समानविधित्वम् ।

१०।५।२४।७९-८२ द्वादशाहो न्यूढः समूहस्य
विकारः ।

१०।५।२५।८३-८७ अनीकाऽधिकरणम् ।

१०।५।२६।८८ द्वादशाहे न्यूढे भव्यवमानपरिधि-
कपालमन्त्रगतानां गायत्रादिशब्दानामेव न्यतिक्रमो नाथा-
नाम् ।

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चः पादः । सोम-
स्वाध्यायप्रार्थिकचैश्वराधो विधन्तारात् इति पादान्तरात् ।
यद्वा सामविषये ब्राह्म, प्राधान्येनाय चिन्त्यते इति पादा-
न्तरात् । पूर्वस्य चवनबलात् अयथास्वाध्यायवेऽपि इह
यथास्वाध्यायस्यैव इत्युक्त्यात् पादान्तरसंगतिश्चेत्याहुः ।
पस्तुतस्तु एकाहाहर्गणामकसोमयागविषयो योपोऽथ
न्युत्पाद्यते इति पादान्तरत्व बोध्यम् ।

१०।६।१।१-२ रथतरादिगाम्नां तृचे गानम् ।

१०।६।२।३ रथतराणे 'स्वदेवं प्रति वीक्षेत'
इति वीक्षणं स्वर्देकपाठकालस्य विधानम् ।

१०।६।३।४-५ गवामयने पृष्ठे पङ्क्ते बृहद्रथतरयोः
प्रत्यहमेकैकस्यैव अनुष्ठानम् ।

१०।६।४।६-१२ ऐकदशिनः पशवो द्वादशादे
प्रथमो पञ्च उदयसानीये पट् इति विभज्यानुष्ठेयः ।

१०।६।५।१३-१४ विभजिति पादद्विकरथंतरादि-
शान्तां मन्थे वैकल्पस्य हेतुः पृष्ठस्तोमार्थं निवेद्यः ।

१०।६।६।१५-२१ उदयवादिश्रुती बहुमीद्विपद-
सिद्धिदानं वैकृपादिशान्ता हेतुः पृष्ठे एव निवेद्यः, न तु
कृत्तने श्रुती ।

१०।६।७।२२-२३ अग्निपुति भुवस्य विह्वलस्य
स्तोत्रीयान्वकल्पस्य स्तोत्रान्तरगतस्तोमयागपकत्वम् ।

१०।६।८।२४-२६ संवादादौ उदयसामके कवौ
बृहद्रथतरयोः पृष्ठस्तोमे एव समुचित्य निवेद्यः ।

१०।६।९।२७-२८ गवामयने पृष्ठपङ्क्त्यान्ते वैक-
ल्पिकमध्यशान्वृताशनयोरनुष्ठानम् ।

१०।६।१०।२९-३० गवामयनादौ पृष्ठपङ्क्त्यान्तौ
सर्वपङ्क्त्यान्ते सकृदेव मध्यशानम्, न तु प्रतिपङ्क्त्यान्तम् ।

१०।६।११।३१ गवामयने विजातीयपङ्क्त्यान्तव्यवधानेन
पृष्ठपङ्क्त्यान्तौ मध्यशानादेरपि आहुतिः ।

१०।६।१२।३२-३३ द्वादशाहे सप्तम्योऽपि त्रिभिः
मधुमक्षणे कर्तव्यं कालसंज्ञात् ।

१०।६।१३।३४-४४ मानससंज्ञको ग्रहः द्वादशाह-
दशमाहाहम् ।

१०।६।१४।४५-५० सत्रे यजमाना बहवः ।

१०।६।१५।५१-५९ सत्रे यजमाना एव ऋषिजः ।

१०।६।१६।६०-६१ सत्रसमाप्तनोपाधिवोदनत्वम्,
अदीनत्वं तु यजतिवोदनत्वे सति अर्हर्गणवाच्यत्वम् ।

१०।६।१७।६२-६८ पौष्टरीके गवायुतस्य अश्व-
सहस्रस्य च सकृदनुष्ठानम् ।

१०।६।१८।६९-७२ पौष्टरीके गवायुतस्य अश्व-
सहस्रस्य च दक्षिणायाः प्रत्यहं विभज्य वैशोर्मप्येन
उत्तरस्यां विधि नवनम् ।

१०।६।१९।७३-७६ सोमस्रीरेणौ तामिमेनीकायं
मानवीनामृचमेकादशानामेव दशतयीभ्यः समानवनम् ।

१०।६।२०।७७ ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावरणं
च वासव कर्तव्यम् ।

१०।६।२१।७८ अहर्गणे प्रत्यहं सोमोपावरणापे
पृथक् वासः उपादनीयम् ।

१०।६।२२।७९ उपावरणधिकरणम् ।

अथ दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम-
सोमयागविषयकवाधन्युपादानान्तर प्रायेण चरद्भूतेषु
पदवादिषु मध्यपूर्वाधोदितयोर्विचार्यते इति पादान्तर-
मानन्तर्यं च । गृहमेधीयविचारानु अवान्तरसंगत्या ।

१०।७।१।१-२ अग्नीरोमीये पत्नी प्रत्यहं इविभेदः ।

१०।७।२।३-५ द्वादशदिन्यायः ।

वर्णकं १ अयं सहस्रमानव इति श्रुत्वा
प्रगीतयैव द्वादशाहस्य दशमेऽहनि आहवनीयोपस्थानम् ।
वर्णकं २ कश्यपशुन्याणां कर्मणि तानस्त्रैगैव
प्रयोगः । तान एकश्रुतिः ।

१।२।१।३१-३२ सामोहन्यायः । दुप्- 'आग्ना-
तादन्त्य' (१।२।१।८।५०) इत्यारम्य औषोदातिकं
वृत्तं प्रासङ्गिकं च । प्रकृतमिदानीमभिधीयते । सामोहः
प्रतिज्ञातः, सोऽभिधीयते ।

१।२।१।३३-३७ स्तोभाधिकरणम् ।

१।२।१।३८ स्तोमलक्षणम् ।

१।२।१।३९ ऊहः स्थानिधर्माणां प्रतिनिधी ।

दुप्- अनेनाधिकरणेन कार्यवृत्तिः प्रतिपाद्यते ।

१।२।१।४०-४२ परिवौ यूपधर्मापुत्रानाक्षेपस्य
समाधानम् ।

१।२।१।४३-४४ अभ्युदितेष्टौ दक्षिणयोः प्रणीता-
धर्मापुत्रानम् ।

१।२।१।४५-४६ बृहद्रथंतरधर्माणां व्यवस्था तत्त-
त्समागानकाळे अनुष्ठानम् ।

१।२।१।४७ कश्यपंतरवरे अविरुद्धानां बृहद्रथंतर-
धर्माणां समुपयो वैश्यस्तोमे ।

१।२।१।४८-४९ बृहद्रथंतरोमयसामके ऋतौ रथं-
तपदिधर्माणां प्रकृतिवद् व्यवस्था ।

१।२।१।५०-५५ पार्यग्न्यायः ।

१।२।१।५६-५७ पार्यग्न्यहोमयोस्त्यतरस्थैव तत्त-
त्समुदायोपकारकस्य दर्शयूपमाख्योऽनुष्ठानम् ।

१।२।२।०।५८-५९ दर्शयूपमाख्योः प्रयाजा आरा-
दुपकारकाः समिदादिपदानां नामधेयत्वात् ।

अथ नयमाध्यायस्य हृत्तीयः पादः । सोम-
प्रथमे पादे मन्त्रोद्देशे एव अगन्तरसंगतिलोभेन
सामोद्देशोदात्तप्रसक्त्या सोमोदात्तं सामोद्देशविचारं तत्संगत-
उत्सायोद्देशविचारं च परिवर्तयाम्य इदानीं स एव मन्त्रोहः
प्रसूयते इत्यनन्तर्यम् । न चैवं प्रथमपादसंगन्धिनी
मन्त्रोद्देशेनास्ति विचारो कथं पादमेव इति धाच्यम् ।
मन्त्रोद्देशान्तरमेवमाद्य पादमेवोपपत्तेः । प्रायेण प्रथम-
पादे मन्त्रोद्देशो विचारितः । अत्र पादे तु प्रायेण

वचनोद्देशिष्यते । मन्त्रयूहस्तु अल्पतः इति प्रायेण
प्रकृतिवचनोद्देशविचारसामकत्वात् प्रथमतृतीययोर्भेदः ।

१।२।२।१-२, ४-८ मन्त्रोहन्यायः ।

१।२।२।१ मीद्रे चरो प्राकृतवर्हिः लक्षणमन्त्रे हरित-
पदस्थाने रक्तपदोहः ।

१।२।२।९ अग्नीषोमीये पशो यागसमाप्युत्तरं
लौकिके यूपसर्वे प्रायश्चित्तम् ।

१।२।२।१०-१४ पाशान्यायः ।

१।२।२।१५-२० पाशाधिकरणम् ।

१।२।२।२१ पत्नीसंनहन्यायः ।

१।२।२।२२ ऊहो न 'पत्नी संनह' इत्यत्र वचनस्य
द्विवहुपत्नीके विकृतिप्रयोगे ।

१।२।२।२३ अभिगुपैषगतस्य शस्त्रे इति पदस्य
अग्नीषोमीयसवनीययोः समानविधित्वपक्षे न विकारः ।

१।२।२।२४-२७ ऊहो न मीद्रीमन्त्रस्य नीवारणां
मीद्रीप्रतिनिधित्वेऽपि ।

१।२।२।२८-२९ अभिगुपैषगतानां 'संवर्धित्व-
वाचकचक्षुरादिपदानां पञ्चगणे ऊहो न ।

१।२।२।३०-३२ एकपादधिकरणम् ।

१।२।२।३३-४१ मेघपत्यधिकरणम् ।

१।२।२।४२-४३ अभिगुपैषगतस्य मेघपति-
शब्दस्य एकवचनान्तस्य बहुदेवते पशो द्विवचनान्तेन
विकल्पः ।

१।२।२।४४ अभिगुपैषगतस्य मेघपतिशब्दस्यैक-
वचनान्तस्य एकदशसिन्ध्यामूहः ।

अथ नयमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम-
येषामश्वान्तरक्षयं संदिश्यम्, तेषां मन्त्राणामूहः अस्मिन्
पादे विचार्यते । तादृशमन्त्रोद्देश मन्त्रगतपदाश्वान्तर-
कार्यनिरूपणपूर्वकनिरूपणीयत्वेन विद्वन्मोक्षरिक्तिकः
इत्यनन्तर्यं च । ज्योतिष्मादिविचारस्तु प्रासङ्गिकः ।

१।२।२।१-१६ अभिगुपैरे पञ्चगणे समस्तारक्ष-
यतामश्वानाथे समानेन वचनम् ।

१।२।२।१७-२१ अथपक्षे अभिगुपैरे अथपक्ष-
पदानाश्वानाथे वैदिकमन्त्रकरणयोः मन्त्राणां पञ्चानामर्थे

एकप्रयोगवचनचोदितानां संहत्यकारिणां बहूनां कर्मणां साधारणसङ्गमनाजामनुग्रहं किं तन्नेष, उतावृत्त्या (आवापेन) इति चिन्ता लक्ष्यार्थः । सोम— प्रकृतौ विकृतिषु च अनुग्रहपदार्थेयता अवधारयितुं शक्यते नान्यथा । ततश्च न परिमाणसङ्गमनाजं इह निरूपणम्, किन्तु बाधाध्यायकृन्तुपदार्थेयताऽवधारणहेतुतया फलयोः हेतुहेतुमद्भावादसि, इति न पूर्वपट्टके अस्य विचारस्य प्रवृत्तिः । फलतस्तत्र पदार्थतन्त्रम् अनुग्रहानन्तरं चेति निविधमपि तन्त्रमप्यर्थः । यद्यपि उपदेशातिदेश-साधारणं तन्त्रम्, तथापि बाधस्य अङ्गपरिमाणं फलम्, तन्त्रस्य प्रयोगपरिमाणम् । तथा च दशमे अङ्गपरिमाण-फलकत्वसामान्यात् एकादशे चिन्त्यते । वि- अथ एका-दशस्य प्रथमे पादे तन्त्रम्योरोद्धतो वर्जितः ।

११।१।११-४ तन्त्रमप्यर्थः ।

११।१।२५-१० अङ्गानां समुच्चित्तानामेव एको-पकारकत्वम् ।

११।१।३१-१९ अङ्गानां समुच्चित्तानामेव प्रवा-नोपकारकत्वं काम्येषु ।

११।१।४१०-२६ कृषिमप्यर्थः ।

११।१।५१२७ अवस्थावादिप्रियाणाम् अट्टहासोनां प्रयोजननिष्पत्तिर्गन्तमप्यतः । (इदमेव न्यायस्य स्वरूपम्) ।

११।१।६१८ अग्निवचने सर्वोपधावपातस्य नान्यातः ।

११।१।७१२९-३७ फलभूमाधिकरणम् ।

११।१।८।३८-४६ कपिशालाधिकरणम् ।

११।१।९।४०-५३ उत्तरगोशेदधिकरणम् ।

११।१।१०।५४-६७ दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादि-प्रधानभेदेऽपि देशकालकर्मण्येकत्वात् आपाराधद्वानां तन्त्रेणोद्धानम् ।

११।१।११।६८-७१ आग्नेयपञ्चदशमप्यर्थः ।

अथ एकादशस्य द्वितीयः पादः । सोम— पूर्व-सिन्नु पादे केवलप्रधानार्थानामनुग्रहानन्तरतया विचारिता । इह तु अङ्गप्रधानार्थानां देशानां तन्त्रता प्राधान्येन विचार्यते इति पादन्तरत्वम् । अनुग्रहानन्तरनिर्वाह-कत्वात् देशादितन्त्रतायाः आनन्तर्यं च बोध्यम् ।

११।१।११-२, ८-१२ आग्नेयादिप्रधानानां एक-देशकालकर्मकत्वं दर्शपूर्णमासचालाम्स्यादौ ।

११।१।२।३-७ अङ्गप्रधानयोः एकदेशकालकर्मक-त्वम् ।

११।२।३।३-२९ इष्टिराजसूयाधिकरणम् ।

११।२।३।२९ पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायः । (२।२।५।१६ पृ. ५०६ इत्यत्र वार्तिके उल्लिखितोऽयम्) ।

११।२।४।२०-२४ अश्वरक्तपान्यायः (२) ।

११।२।५।२५ वृत्ताहोमन्यायः ।

११।२।६।२६ ऐकादशिनपशुवृत्ताहोमनां तन्त्रभेदः ।

११।२।७।२७-३० ध्रुवैकादशिन्या य्पाहुतीनां तन्त्रम् ।

११।२।८।३१-३४ अवश्यः साङ्गः अप्सु अनु-ग्रहः ।

११।२।९।३५-४३ वरुणप्रसाप्तेषु दक्षिणविहारे क्रियमाणमापत्यर्धे ध्रुवगङ्गाउद्धानम् ।

११।२।१०।४४-४८ वरुणप्रसाप्तेषु अर्धध्रुवमिथानां कर्तव्या तन्त्रम् ।

११।२।११।४९-५० वरुणप्रसाप्तेषु पत्नीर्तयावानां द्विराहुतिः ।

११।२।१२।५१-५३ प्राजापत्यानां पशूनां ब्रह्म-सामक्रांते आलम्भोत्कर्षमात्रम् ।

११।२।१३।५४-५६ पञ्चधारदीयाधिकरणम् ।

११।२।१४।५७-६२ अग्निपेचनीयदशपेययोः सिद्धं तन्त्रम् ।

११।२।१५।६३-६६ अवभृथधर्मकर्मन्तरस्य वरुणप्रसाप्तेषु विधानम् ।

११।२।१६।६७-६९ उदयनीपानिर्वापधिकरणम् ।

अथ एकादशस्य तृतीयः पादः । सोम— पूर्व-सिन्नु पादे कालदीनानामङ्गप्रधानादितु तन्त्रता प्राधान्येन निरूपिता । इदानीं तदवकाशतया क्वचिद् अङ्गप्रधानयो-र्मिषाकालत्वं प्रपुन्य मिषदेशकालानामङ्गानां तन्त्रत्वं न्युपाद्यते इति पादन्तरत्वमात्रमर्थम् ।

११।३।११ अन्नप्रधानयोः वचनध्वज्य मिषदेश-कालकर्मकत्वमपि ।

११।३।२१ आपाने सर्वकर्मणां तन्त्रम्, न तु मृदिकर्म पृथक् ।

१०।२।१।१-२ कृष्णलेपे मुख्यपाकासंभवात् औष्य-
रूपः पाकः कार्यः ।

१०।२।२।३-१३ कृष्णचरौ उपस्तरणमिधारणयो-
र्वाधः ।

१०।२।३।१४-१७ कृष्णलचरौ भक्षणा न बाधः
क्षुद्रपुष्पाकारेण तत्संभवात् ।

१०।२।४।१८ कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षाः युगपत् परि-
हरणीयाः ।

१०।२।५।१९-२० कृष्णलचरौ सर्वे शेषभक्षाः
पुष्पाङ्गरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहरणीयाः ।

१०।२।६।२१ कृष्णलचरौ युगपदुपहृताः सर्वे भक्षाः
ब्रह्मणा तत्तद्भक्षकाले एव भक्षणीयाः ।

१०।२।७।२२ कृष्णलचरौ चतुर्पाकरणस्य बाधः ।

१०।२।८।२३-२९ दक्षिणान्यायः ।

१०।२।९।३०-३४ इडाऽऽदिभक्षाः शेषप्रति-
पत्त्यर्थः ।

१०।२।१०।३५ वरणं सवे नास्ति ।

१०।२।११।३६-३९ सवे कृत्तिकपरिक्रमस्य बाधः ।

१०।२।१२।४०-४१ उदयतानीयन्यायः ।

१०।२।१३।४२, ४४ पृथगमनीय-न्यायः ।

१०।२।१४।४३ पृथगमनीये सन्निभ्योऽन्वेऽपि
श्रवित्वजः, न ह त एव ।

१०।२।१५।४५-४६ सारस्वते सवे दक्षिणादान-
महद्यर्थम् ।

१०।२।१६।४७ दार्शपौर्णमासिकपत्नीसंयाजगतकपाल-
मिहोमनिमित्तकवैश्वानरेष्टे द्वेष्पाद दानमहद्यर्थम् ।

१०।२।१७।४८-४९ अस्थियज्ञस्य जीवतामविभ्रारः ।

१०।२।१८।५० अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे
जप-संस्कार-इष्टीना लोपः ।

१०।२।१९।५१ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे
क्रत्वर्था नामनुष्ठानम् ।

१०।२।२०।५२ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे
शुणकमाना नानुष्ठानम् ।

१०।२।२१।५३-५५ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे
सूक्तवाकान्तगतैतद्विरादिकथकायकभागास्य नानुष्ठानम् ।

१०।२।२२।५६-५७ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे
होतृकामना अनुष्टीयमानानां गुणकमाना नानुष्ठानम् ।

१०।२।२३।५८-५९ सर्वस्वारः यजमानमरणोत्तरमपि
समापनीयः ।

१०।२।२४।६० सर्वस्वारे यजमानमरणोत्तर क्रत्वर्थे
कर्तव्यम्, इतरत्र कर्तव्यम् ।

१०।२।२५।६१-६२ सर्वस्वारे यजमानजीवदशाया
क्रियमाणप्रायणीयाऽऽदौ सूक्तवाकान्तगतैतद्विरादिकथनादेर्न
बाधः ।

१०।२।२६।६३ कतुवाच्यावरणहिरण्यदानयोः अदृष्टा-
र्थयोः एवे न बाधः ।

१०।२।२७।६४ गुणलोपन्यायः ।

१०।२।२८।६५-६८ संख्यामुष्टिन्यायः ।

१०।२।२९।६९ वेनुवत्सर्वभाषिकरणम् ।

१०।२।३०।७० द्रव्यस्य गुणेन न बाधः ।

१०।२।३१।७१ खलेवात्स्या प्राकृतस्य स्वादिरत्नस्य
विशेष्यौ च तण्डुल्यना श्रीहिपवान्पतरजन्यासस्य निषमो
नास्ति ।

१०।२।३२।७२-७३ खलेवात्स्या तक्षजोषणादि-
वर्माणो बाधः ।

१०।२।३३।७४ खलेवात्स्या पूर्वह्यादिसंस्काराणामनु-
ष्ठानम् ।

१०।२।३४।७५ महापितृपक्षे घानास्य अवघातस्य न
बाधः ।

अथ दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम-
पूर्वेन पादद्वये बाधः प्राधान्येन स्यादिति । इह ह
विज्ञेयौ भुक्तेन प्राकृतस्य अभावः प्राधान्येन स्यात्पक्षे
एति पादान्तरव्यमानन्तर्वयं व ।

१०।२।३१-३२ अग्नीषोमीयपदयोः प्रयाजादियु
एकादशत्यादिगुणविधिः ।

१०।२।३२-३३ हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायः ।

१०।२।३४-३५ चतुर्मासेषु लौमिरेषु प्राकृत-
सादनविशेषानुवादेन विहितान्वाहकपरिधिष्वपि
प्राकृतयोर्वैदिरूपयोर्वाधः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः । भा- अधुना प्रसङ्गलक्षणं
प्राप्त्यापत्ति । दुष्- तन्त्रावापेण ईदृश्यामिषत्तायां प्राप्ताया
तदपवादत्वेन द्वादश आरभ्यते । अन्यादृशी इयत्ता
प्रसङ्गेन भवति । सोम-यद्यपि तन्त्रप्रसङ्गयोर्न ऐतरेह-
मन्त्रावः, तथापि प्रसङ्गनिरूपणं तन्त्रनिरूपणमपेक्षते ।
ततश्च प्रयासादीनामव्युत्पत्त्याविशेषतया एकदेशकाल-
वर्तुक्तानेकप्रधानोपकारकत्वलक्षणतन्त्रव्यापादनस्य व्युत्पत्त्या-
विशेषस्यैऽपि एकस्थानेकोपकारकत्वसंभावनाद्वारा प्रसङ्ग-
निरूपणहेतुत्वात् युक्तमानन्तर्यम् । वस्तुतस्तु देशाद्यभेद
विना प्रसङ्गोऽपि न संभवति इति देशादितन्त्रतायाः
प्रसङ्गोपजीव्यत्वात् साक्षादपि तन्त्रप्रसङ्गयोरपि हेतुहेतु-
मन्त्रावः संभवतीति ध्येयम् ।

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१२।१।१।१-६ पञ्चपुरोडाशाधिकरणम् ।

१२।१।१।७ पौरोडाशिकाव्यभागन्यायः ।

१२।१।१।८-९ सौमिकवेदिन्यायः ।

१२।१।१।१०-११ प्रसङ्गः न ज्योतिष्टोमे सवनीय-
पुरोडाशादिषु सौमिकपार्थिवैर्द्वन्द्वमग्नेः दार्शिकप्राधान्या
शुद्धादीनाम् ।

१२।१।५।१२ अग्नीषोमीयपञ्चपुरोडाशश्रवणं शाला
मुखीये, न तु शामिनि ।

१२।१।६।१३ कुण्डपायिनामपने प्रागद्विदेऽमौ
प्राठागिहोश्रवणम् ।

१।२।१।७।१४-१६ ज्योतिष्टोमे इयमादौ हविर्धान-
शकटाभ्यां मित्रे शकटे हविर्निर्वायः ।

१२।१।८।१७ जागरणन्यायः ।

१२।१।९।१८ वयणमपत्तेषु दक्षिणविहारैः प्रतिप्रस्थाभा
मन्त्राः अथर्वयोः वृष्यगृह्यारणीयाः ।

१२।१।१०।१९ अग्न्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे दीक्षणी-
याऽऽदिषु न कार्यम् ।

१२।१।११।२०-२३ ज्योतिष्टोमे प्रावणीयाऽऽदिषु
दार्शिकं न नातुष्टेयं प्रसङ्गात् सिद्धेः ।

१२।१।१२।२४-२८ अग्न्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे
दीक्षणीयाऽऽदिषु देवतापरिश्रयार्थमपि न कर्तव्यम् ।

१२।१।१३।२९ प्रसङ्गसिद्धिः सौमिकेन पत्नीर्जनहनेन
सौमिकेष्टिपञ्चसु पत्नीर्जनहसम् ।

१२।१।१४।३० अरण्यमोजनन्यायः ।

१२।१।१५।३१-३२ प्रसङ्गसिद्धिर्न ऐष्टिकशेषभक्षणार्थं
सौमिकप्रतमष्टेण ।

१२।१।१६।३३ सौमिकदक्षिणान्यायः ।

१२।१।१७।३४ प्रसङ्गो न सोमाग्निष्टिगतशेषभक्षणार्थं
सौमिकदक्षिणया ।

१२।१।१८।३५-४२ होतृवरणं दार्शिकं ज्योतिष्टोमे ।

१२।१।१९।४३-४४ आतिष्यावर्हिःप्रोक्षणन्यायः ।

१२।१।२०।४५ अग्नीषोमीये पचो आतिष्यावर्हिथः
स्तरणकाले स्तरणमग्न्यस्यावृत्तिः ।

१२।१।२१।४६-४७ सैनहनहरणमग्न्याधिकरणम् ।

अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम-
पूर्वस्मिन् पादे यदीयतन्त्रमध्ये यद्विपत्तिरिति तदीयाङ्गानां
तत्र प्रसङ्ग इति तन्त्रमग्न्यगतस्यैव प्रसङ्गो न्युक्त्यदितः ।
इदानीं तन्त्रमग्न्यपाताभावस्यैव प्रसङ्गः प्राधान्येन प्रति-
पाद्यते इति पादान्तरत्वम् । तन्त्रमग्न्यपाते सति प्रसङ्गो
हृदित्युरसिष्ठते तदभावे तु वितम्बेन ह्यनानन्तर्यं च ।

१२।२।१।१-७ विहाराधिकरणम् ।

१२।२।१।८-१० सवनीये पचो पञ्चपुरोडाशः
कर्तव्यः ।

१२।२।१।११ सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानाभावाः ।

१२।२।१।१२-१३ हविष्कृदाह्वानं तार्क्ष्यसवनि-
पुरोडाशेषु न कर्तव्यम् ।

१२।२।१।१४-१८ निशीथिन्यायः ।

१२।२।१।१९-२१ आरम्भणीययाः दशैर्पूर्णमाश-
विकृतिषु सौवर्दिषु पुनरुत्पन्नम् ।

१२।२।७।२२ भूयोऽनुयहन्यायः ।

१२।२।८।२३ आभावेणवन्यायः ।

१२।२।९।२४ अग्न्युगविरोकन्यायः ।

१२।२।१०।२५ चानुर्मास्येषु पात्रेषु परिषो मू-
परिष्वस्ययमार्गानामविरुद्धानामनुत्पन्नम् ।

१२।२।११।२७-२९ चानुर्मास्येषु पात्रेषु परिषो
स्वधर्मविरोधे मूत्रपर्मा नानुश्रयाः ।

१०।४।१५।३०-३१ पवमानेष्टिषु आश्वयमागयोः
गुणवाचकपदरहितस्यैव देवतापदस्याभिधानं कर्तव्यम् ।

१०।४।१६।३२-३३ अनुसन्ध्यावनस्पतिमागयोर्निग-
मेषु विधित-उत्तावनस्पतिशब्दाभ्यामेव द्रव्यदेवतयोः
अभिधानम् ।

१०।४।१७।३४-३५ अत्रभूमे स्विष्टकृदाणीयनिगमेषु
सर्वेष्वेव अग्नीवरुणयोर्वचनं सस्विष्टकृच्छब्दकमेव कर्तव्य
ज्योतिष्टोमे ।

१०।४।१८।३६-३७ अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्विष्ट-
कृति त्वागे निगमेषु च स्विष्टकृच्छब्दलोपः ।

१०।४।१९।३८ अनुयाजस्य तृतीयस्य अग्निस्विष्ट-
कृद्देवस्यस्य शेषसंस्कारार्थावशिष्टस्विष्टकृद्देवतासंस्कारकतया
संनिपाद्योपकारकत्वं दर्शपूर्णमासयोः ।

१०।४।२०।३९-४० दर्शपूर्णमासयोः याज्यापुरोऽ-
नुवाक्याऽनुवचनं देवतासंस्कारार्थम् ।

१०।४।२१।४३ मनोतान्यायः ।

१०।४।२१।४४-४७ कण्वरथतरस्य वैद्वस्तोमे वृष्ट-
स्तोत्रवाचनतया विहितस्य 'पुनतनः सोम धारया' इति
स्वयोनौ एव गानम् ।

१०।४।२३।४८-४९ कण्वरथतरस्य वैद्वस्तोमे वृष्ट-
स्तोत्रवाचनतया विहितस्य स्वोत्तरपामेव 'दुहान ऊव-
र्द्धिष्यम्' इत्यस्यामेव गानम् ।

१०।४।२४।५० अधिष्टुति स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां प्राकृ-
त्तानामेव अविकारेण प्रयोगः ।

१०।४।२५।५१-६० उपवाक्याधिकरणम् ।

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः । सोम-
प्राकृतस्य पदार्थस्य वाचनिरूपणानन्तरं पदार्थैकदेशवाधो
निरूप्यते इति पादान्तरव्यमानन्तर्यं च ।

१०।५।१।१-६ कपालन्यायः । अन्त्यलोपाधिकरणम् ।

१०।५।१।७-९ एकविधेः ऋतौ माष्यदिनपवमानस्तोत्रे
व्याये एव वृत्ते गानम् । (इदमधिकरणम् अनुवचनाने
मी. कोपस्य प्रथमे भागे ४५४-५५५ वृष्टयोर्मुद्रितम् ।
तत्र द्रष्टव्यम्) ।

१०।५।३।१०-११ एकत्रितेः ऋतौ एकस्य एव
ऋच. त्रिरम्यसेन त्रिकस्तोमपूर्णानम् ।

१०।५।४।१२-१३ द्विरान्न्यायः ।

१०।५।५।१४ अन्त्यलोपापवादाधिकरणम् ।

१०।५।६।१५-२५ अतिराने एकविंशदौ काम्ये
अधिकसंख्यापूर्णमप्राकृतानां सामानामागमेन कर्तव्यम् ।

१०।५।७।२६ विबुद्धस्तोमके ऋतौ बहिष्यवमाने
सामान्यासः ।

१०।५।८।२७-३३ दर्शपूर्णमासयोः सामिषेनीनां
काम्यसंख्यायाः विबुद्धौ प्रथमोत्तमे त्रिरम्यस्य अवशिष्टा
नामुचामागमेन संख्यायाः पूरणम्, नाम्नासेन ।

१०।५।९।३४-४१ षोडशिश्रदौ ज्योतिष्टोमाङ्गम् ।

१०।५।१०।४२-४३, ४५-४८ षोडशिनः आम्य
यणपाम्यदेव ग्रहणम् ।

१०।५।११।४४ अन्तरागर्हिणी । ज्योतिष्टोमे तृतीय-
सवने एव षोडशिनो ग्रहणम् ।

१०।५।१२।४५-५२ अष्टिष्टोमोक्थ्ययोः षोडशीं
शहीतश्चेत् सस्युतशस्त्र एव ।

१०।५।१३।५३-५४ अग्निरस्य द्विराने षोडशिमहस्य
उपसंहारः (इति वृत्तिकारमतम् । वर्णकं १-षोडशुत्तरे
इत्यस्य वैज्ञानसप्तमविषयवैवादावसिति भाष्यमतम्) ।

१०।५।१४।५५-५७ नानाऽहीनेषु प्रत्यहीनं चतुर्थे
दिवसे षोडशिनो ग्रहणम् ।

१०।५।१५।५८ आम्यपणप्रतायाः विपुवति निवेशः ।

वर्णकं १ जगन्नामाधिकरणम् ।

१०।५।१६।५९-६१ उपवत्प्रवत्तोः नैमित्तिकयोः
प्राकृतयोः वृष्टपतिपदोः संज्ञादिविबुद्धौ नानुष्ठानम् ।

१०।५।१७।६२-६४ ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य मैमा-
वरुणादिग्रहापेक्षा पूर्वमनुष्ठानम् ।

१०।५।१८।६५-६६ ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य काम-
संश्लेषोऽपि पाठप्राप्ते स्वस्थाने एवानुष्ठानम्, न तु सर्वा
दितः ।

१०।५।१९।६७-६९ काम्यान्नाविधौ शुक्रादिग्रहस्य
वर्णादितः प्रतिकर्षः ।

१०।५।२०।७०-७२ अम्रताया, काम्याया विधौ
शुक्रादिग्रहस्य ऐन्द्रवायवादिग्रहापेक्षा पूर्व प्रतिकर्षः, न
तु उपायोः प्राक् ।

१।२।१७ 'अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीमभिचरन्'

इति न प्राकृतानुवादः ।

१।३।१ साकंप्रस्थापीये दोहयोरेव सह प्रदानम् ।

१।३।२ साकंप्रस्थापीये दादयभैरेव होमाः, न कुम्भीमिः ।

१।३।३ साकंप्रस्थापीये 'कुम्भीमिः' इति सायं-
प्रातर्होमयोस्तुवादः ।

१।३।४ साकंप्रस्थापीये उपस्तृणाभिपारणे स्विष्टकृच
नास्ति ।

१।३।५ साकंप्रस्थापीये प्रेषप्रपं 'महेन्द्राधानुवृत्तिः,
आधावय, इन्द्रे यज' इति यथाकालं विभज्य प्रयोक्तव्यम् ।

१।३।६ दाधायणयजे दग्धस्यैवावृत्तिः ।

१।३।७ दाधायणयजे द्विरेव आवृत्तिर्निषता ।

१।३।८ दाधायणयजे पाठितानि अन्तरालप्रतानि न
प्राकृतानि ।

१।३।९ दाधायणयजे गुणविकाराणां प्रथमप्रयोगे एव
विकृताः ।

१।३।१० यूपविरोदये प्रापश्चितं प्रकृतावपि ।

१।३।११ अग्निचित्कर्तृकलोमे लोकपृष्णारूपगुणान्तर-
विधिः ।

१।३।१२ अग्निचित्कर्तृके सोमे उत्तरपेदिपुराणाग्नि-
द्वयस्यैव एकविंशतिलोकपृष्ठानां च समुच्चयः ।

१।३।१३ अग्निचित केवललोमयाने एष एकविंशति-
लोकपृष्ठानिभिः गुणविधिः ।

१।३।१४ अग्नीषोमीये यथावेव स्वहस्तस्तथा
विनिर्गमः ।

१।३।१५ 'बाहिः स्तुतीहि' इति प्रेषः होमार्थः ।

१।३।१६ 'यथाभावा व्यावर्त्तयाम्' इत्यथ पिण्डावेव
संशोध्यो ।

१।३।१७ 'इदमग्रेरिदमग्नीषोमयोः' इति विभक्तयोरेव
पिण्डयोः देवतानिर्देशः ।

१।३।१८ पुरोडाशयगे 'यथाभागं व्यावर्त्तयाम्'
ह्ययूहः कार्यः ।

१।३।१९ पुरोडाशयगेऽपि उत्तमयोः पिण्डयोः
यथापकृति 'यथाभागं व्यावर्त्तयाम्' इति धर्मोः ।

१।३।२० पुरोडाशयगे देवतानिर्देशः अन्ययोः

पिण्डयोः देवतानिर्देशः, न सर्वेषाम् ।

१।३।२१ अधिवपनशालेऽपि समन्त्रक एव विभागः ।

१।३।२२ चक्षुपुरोडाशोभयसत्त्वे चक्षुणां पुरोडाशानां
चेति द्वौ राशी युगस्य कर्तव्यौ ।

१।३।२३ चक्षुपुरोडाशोभयसत्त्वे राशिद्वये देवता-
निर्देशः समुचित्य कार्यः ।

१।३।२४ सर्वपृष्ठायां न हविर्बिभागमन्त्रावृत्तिः ।

१।४।१ वाजिनम् उपसेचनायै यागार्थाय वृषट्
नोत्थायम् ।

१।४।२ वाजिनानुवपट्कारस्यैव स्विष्टकृद्यागात्वात्
अभिधायागास्विष्टकृतोर्न नासः ।

१।४।३ अनुवपट्कारयागः पूर्वोत्पन्नसोपादेव कार्यः,
सहृदवदानादि न कार्यम् ।

१।४।४ यूपे विशाले (शास्त्राद्व्यवति) निरोबन-
स्थानस्यैव भेदः ।

१।४।५ यूपे विशालेऽपि यूपधर्मः शालयोर्भेदेन
कार्यः ।

१।४।६ यूपे विशालता उपरादूर्ध्वं कतिपयाहुल-
परिमितभागे एव, न तु नाभिदग्गादूर्ध्वम् ।

१।४।७ यूपे विशाले 'दिवमयेण' इत्यत्र 'दिव-
मग्न्याम्' इत्यूहः कार्यः ।

१।४।८ यूपदौ पञ्चारत्नित्वादि परिमाणं उपरं
वर्जयित्वा शेषम् ।

१।४।९ यूपदौ अरण्यादिपरिमाणं यजमानगतमेव ।

१।४।१० अग्निचयने चित्तमानेषु यजमानगतमेव
मानं प्राप्नोति ।

१।४।११ निवपि मुष्टिपरिमाणम् अन्वयोरेव ।

१।४।१२ 'अग्निष्ठे रचना नाशयति' इति रचना-
संस्कारः ।

१।४।१३ अग्निष्ठे द्वाभ्यां द्वाभ्यामेव क्रमेण परिष्ठाण-
मेकादधिन्व्याम् ।

१।४।१४ यूपैकादधिन्व्यामपि रचनाद्वयेन युगरत्
परिष्ठाणम् ।

१०।७।३।१०-११ अग्नीषोमीये पशौ श्विष्टकृत्
अग्निष्योषीः निमिजैः कर्तव्यः ।

१०।७।४।१२-१६ अध्वूनीन्यायः ।

१०।७।५।१७ वनिष्टु-अधिकरणम् ।

१०।७।६।१८-१९ अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य
अस्ति भक्षः ।

१०।७।७।२०-२१ अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य
एक एव मासः ।

१०।७।८।२२-२३ अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रसातुः
भक्षो नास्ति ।

१०।७।९।२४-३३ गृहमेधीयाज्यभागन्यायः ।

१०।७।१०।३४ गृहमेधीये यावदुक्त कर्तव्यम् ।

१०।७।११।३५-३७ गृहमेधीये आग्न्यभागपुनः-
श्रवणस्य परिसंख्याऽर्थव्यमिति पञ्चमे पदे श्विष्टकृच्छ्र-
यणमसि स्वस्वजातीयप्रतिपत्यन्तराणां विशेषकार्याणां
निवर्तकमिति प्रयोजनप्रतिपादनम् ।

१०।७।१२।३८-३९ ज्योतिष्टोमे प्रायणीया शंखन्तैव,
व्यातिष्या च इडाऽन्तैव ।

१०।७।१३।४०-४२ ज्योतिष्टोमे प्रायणीया पूर्वं-
शंखन्ता, व्यातिष्या च पूर्वैवाऽन्ता ।

१०।७।१४।४३-४६ उपसन्न्यायः ।

१०।७।१५।४७-५० अवधूयः सौमिकः अपूर्वः ।

१०।७।१६।५१-५७ बाजपेयादिचिह्नौ वैकल्पिकानां
प्राक्तानां लादिरादीनां मध्ये अन्यतमपुनःश्रुतौ नियम
विधित्वम् ।

१०।७।१७।५८-६० काम्पास्तु विकृतिषु उपदिष्टै-
र्ब्रह्मदेवताऽऽदिभिः प्राकृतब्रह्मदेवताऽऽदीनां बाधः ।

१०।७।१८।६१-६२ लादिरवस्य प्राकृतस्य सोमा-
वीज्ये पशौ श्रूयमाणेन औद्भ्रारत्वेन बाधः ।

१०।७।१९।६४-७१ सोमरौद्रादियोगे श्रूयमाणैः
शुक्रादिरागुणविशिष्टाग्नीहिभिः प्राकृत्यवानां बाधः ।

१०।७।२०।७२-७३ अग्नीषोमीये पशौ वषायाग्नि
सर्वेभ्योऽपि पञ्चावचत्वम् ।

अथ दद्यामाध्यायस्य अष्टमः पादः । सोम-
वायस्य त्रैविष्यकयनात् अश्वपदयोः अयैलेपप्रसाम्मानं
निबन्धनवाच्योर्निरूपणानन्तरम् अतिष्ठस्य प्रतिषेध-

निबन्धनवाचस्य अस्मिन् पादे प्राधान्येन निरूपणम् ।
इति पादान्तरत्वमागन्तव्यं च ।

१०।८।१।१-४ पर्युदात्तन्यायः ।

१०।८।२।५ पाञ्चक्राज्यभागन्यायः ।

१०।८।३।६ नातिरामे इत्यत्र नशब्दः प्रतिषेधार्थक
एव, न पर्युदात्तार्थकः, न वा अर्थवादः ।

१०।८।४।७ जर्तिल्यवाग्न्यायः ।

१०।८।५।८ श्वम्बकाधिकरणम् ।

१०।८।६।९-११ उपवादाधिकरणम् ।

१०।८।७।१२-१५ नदीक्षिताधिकरणम् ।

१०।८।८।१६ ज्योतिष्टोमादौ कर्मदिना विरोध-
विहितेन आहवनीयस्य सामान्यविहितस्य बाधः ।

१०।८।९।१७-१९ वैमृधादौ सामिषेनीयासदस्यपुनः-
श्रवणस्य अनारम्भाधीतस्यसदस्येन उपसंहारः ।

१०।८।१०।२०-२२ दर्शितोमेषु कसिद् स्वाहाकार-
पुनःश्रवणस्य अनारम्भाधीतस्वाहाकारश्रवणेन नोपसंहारः ।

१०।८।११।२३-२८ अग्न्यतिप्राज्ञाधिकरणम् ।
अग्न्यतिप्राज्ञाणां विकृतौ अतिदैवः ।

१०।८।१२।२९-३२ उपस्ररणादिविधिन्यायः ।

१०।८।१३।३३-३४ उपाश्रयाजे उपस्ररणाभिचारण-
योर्लोपेऽपि द्विविधः, एव चतुरवचसंपत्तिः ।

१०।८।१४।३५-४६ दर्शपूर्णमासघोरोसोमाग्निः
पुरोडाशद्वयश्रवणमनुवादः ।

१०।८।१५।४७-४८ उपाश्रयाजे प्रौढाग्नस्य
विधानम् ।

१०।८।१६।४९-५० उपाश्रयाजस्य दर्शपूर्णमासगत-
गतदेवताऽन्यतमदेवतानिवारः ।

१०।८।१७।५१-६१ उपाश्रयाजे वैकल्पिकी
विष्ण्वादित्येवता पौर्णमासीकालश्च ।

१०।८।१८।६२-७१ उपाश्रयाजः एकपुरोडाशाया-
मपि पौर्णमास्याम् ।

अथ प्रकादशोऽध्यायः । भा-इदानीं तन्त्रावापलक्षणं
निर्देष्टव्यम् । शा-संप्रति उपदेशातिदेशाचारान्धेन
प्रयोगपरिमार्गं परिमाणप्रसङ्गात् एकादशे तन्त्रावापचित्तया
चिन्त्यते । उपदिष्टातिष्ठिपदायैवताऽवधारणाधीनं च
प्रयोगेवताऽवधारणमिति तदुत्तरकालमारम्भः । तदिदं

२।१।३२ अग्निचयने 'यदधीगामग्रेयम्, तेन
सर्वस्वरमग्निं विन्वीत' इति दाशतयीस्य आग्नेयमन्त्रा
आधाराः ।

२।१।३३ अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीस्य
आहूतानामग्नेयीनां यज्ञसेनीभिर्न समुच्चय ।

२।१।३४ अग्निचयनाङ्गत्वं दाशतयीस्य आनीतानां
सर्वासामेव आग्नेयीनाम् 'यदधीगामग्रेयम्' इत्यनेन ।

२।१।३५ अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीस्य
आनीतैराग्नेयसूक्तैरेव प्रतिस्तुक्तमुपधानम्, न प्रयुज्यम्
(सूक्तपाठनाशमेवेदं न तु इष्टकोपधानमिति मन्त्रव्यम् ।
के.) ।

२।१।३६ अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीस्य
आनीतानामग्नेयसूक्तानां चयनाविरिके उपस्थानादौ
नोपयोगः । (तत्तद्दिने नोपयोगः । दिनान्तरे तु उप-
योगः स्यादिति भाति । के.) ।

२।१।३७ अग्निचयने सांवत्सरिके 'गायन्तचितं
विन्वीत वदार्नसकामः' इत्यादि तत्तत्तन्त्रकामुक्तानामेव,
अकामानां तु तदतिरन्ध्रदत्ता एव श्रद्धा (गायत्र्यः
इतरा य इच्छया दद्याद्वा इति भाति । के.) ।

२।१।३८ इष्टकाविशेष एव 'सशिरस्क एवाग्नि-
श्वेतस्यः' इति शिरश्चन्द्रेण दद्यात्, न तु वक्षिशिरः ।

२।१।३९ अग्निचयने गुणार्णकृतिर्न नित्या,
सन्नेषकमन्त्रास्तु अर्थवादः ।

२।१।४० अग्निचयने श्वेनाकृतिः कारयेत् (नित्येति
यावत्तु ।) ।

२।१।४१ अग्निचयने लोकतृतामन्त्रेणोरधानं सूद-
दोहका च अग्निमन्त्रम्, न तु द्वाभ्या मिलित्वा
उपधानम् ।

२।१।१ अग्नीषोमीयादिपञ्चमपार्थः श्रुततन्त्रम् ।

२।१।२ समिद्-बर्हिर्-वत्सल्यादीनामलौकिकानां
देवतात्वम् ।

२।१।३ पार्ष्णरोमी विकृतिषु न भवतः ।

२।१।४ व्योतिष्ठेमे श्वजानमन्त्राणां न परिसेव्या ।

२।१।५ अवदानं चतुस्त्वं विना वचनं सर्व-
होमेष्वेव ।

२।१।६ अवदानं पञ्चावत्तं आमदग्न्यादीनाम् ।

२।१।७ अवदाने पञ्चावत्ते पञ्चममोषस्यैव ।

२।१।८ अवदाने पञ्चावत्ते पञ्चममवदानमभिधारणात्
प्रागेव ।

२।१।९ अवदाने पञ्चान्तरे नृवीर्यं पक्षापदिउत्पद्यते ।

२।१।१० वनस्पतिपाने नोपक्षरणाभिधारणे ।

२।१।११ अवदाने 'पूर्वपूर्वाण्यवद्येत्' इति न
वैश्वकालपरत्वम् ।

२।१।१२ 'पोडशान्शानि शृङ्गावि' इति समस्त-
संख्या ।

२।१।१३ 'सप्तदशान्यानि पशुकामस्य' इति
वाम्यमुखाख्यपञ्चावामिश्रायम् ।

२।१।१४ अवदानं नैषातवीयायां सदैव ।

२।१।१५ नानापदानाविकरणम् (मिश्रगुणक-
देवताभिदे प्रदानभेदः) ।

२।१।१६ अवदानं प्राकृतमैककपाले वैश्वानर्या
वपाया च नातिदिश्यते ।

२।१।१७ पाशुकेषु सर्वेष्वङ्गेषु प्रयमिधारणम् ।

२।१।१८ अवदानं पशो देवतस्त्रिष्टुतयोः सम-
कालम् ।

२।१।१ प्रजापतिः सप्तदशो दृष्टार्थ एव ।

२।१।२ अग्न्यादिदेवतावदयोऽपि न सप्तदश-
प्रजापतिस्त्वमङ्गः ।

२।१।३ अनुवाजेषु 'देवान् यज' इति त्रैपः
नित्यसाधारणः ।

२।१।४ अनुवाजेषु एकादशसु चत्वारो बर्हिषो
विकाराः, चत्वारो नराशंस्यः, नवम एकादशश्च विह-
ङ्गतः ।

२।१।५ अनुवाजो दशम बर्हिर्विकारः ।

२।१।६ प्रवाजेषु पाशुकेषु आशाश्वत्थारः प्राकृतानां
चतुर्णो क्रमेण विकाराः, पञ्चमादिषु षट्सु श्रवण्यः, चतुर्थ-
पञ्चमयोर्विकारः, अन्यदशान्यस्य ।

२।१।७ अनुवाजोः पाशुकाः प्राकृतस्य प्रथमस्य
त्रैपस्य विकारः ।

११३।३।३-४ यूपन्यायः ।

११३।४।५-९ अग्निष्टोमे पशुन्यार्थयूपसंस्काराणां तन्त्रम् ।

११३।५।१०-१४ अग्निष्टोमे पशुन्यायैः स्वरः तन्त्रम् ।

११३।६।१५-१६ अहर्गणे अन्त्यदिने एव कृष्ण-विपाणयाध्यात्वाले प्राशनम् ।

११३।७।१७ राजसूये नानाबीजैश्चो अन्त्यबीज-संघमिषहविष्कृदाह्वानकाले एव चाग्निवर्गः ।

११३।८।१८ अग्निषोमीये पशो चाग्निवर्गः पौरो-डाधिककर्मार्थं इतिष्कृदाह्वाने कर्तव्यः ।

११३।९।१९-२२ अग्निचपने प्रधानादौ अग्नि-योगः, प्रधानान्ते च अग्निविमोक्तः ।

११३।१०।२३ अहर्गणे उपलब्धकालीनसुनक्षणाऽऽ-ह्वानं तन्त्रम् ।

११३।११।२४-२४ अहर्गणे सुत्याकालीनसुनक्षणाऽऽह्वानस्य मत्सहमाहृतिः ।

११३।१२।२५ देशप्रादादीनामनुष्ठानार्थं प्रयोगान्तरे उपधानेऽपि न दोषः ।

११३।१३।२६-४४ यष्टप्राणां यावन्तीं पारणं नियतम् ।

११३।१४।४५-४७ यष्टप्राणां पारणमाधान-भारमैव ।

११३।१५।४८-५४ वाक्येये सर्वशोभोत्तरं प्राजा-पत्याग्रप्रचारः ।

११३।१६।५५ आग्निमाधत्तुर्न्ये अग्न्याजोक्त्येव उक्त्यभागे सूक्तशक्ते धवनीपयुरोहायदेवतानामपि उक्त्यैः ।

अथ एकादशाध्याये पशुधर्मः पादः । सोम—वाद्यवेण यत्र देवहातृकृत्यां मेदामेदो रज्जु, तद्विषय-सन्ध्यायो विचारितो । इदानीं यत्र मेदामेदो न रज्जु-प्रियु दक्षिणतश्चाकारिता उलेयो, तद्विषयको सन्ध्यायो विन्येदे इति पादान्तरात्मानन्तरं च । धि-चतुर्थे पादे आवायः तद्विषयकपुष्टेन प्रवृत्त्यते ।

११।४।१।१-३ राजसूये वृषादग्निमुत्पादयन्त्या-वेणायनी मेदेनाद्वानुवन् ।

११।४।२।४-८ राजसूयोपक्रमे वृत्तानामेव ऋत्विजां समाप्तिपर्यन्तता ।

११।४।३।९-१२ अवेष्टेः ब्राह्मणारिक्तृतायाः राज-सूयात् भिन्नतन्त्रता ।

११।४।४।१३-१६ आपाने पवमानहविषां काम्य-प्रयोगे प्रथमस्य तन्त्रमेदः उत्तरयोस्तन्त्रम्, ब्रह्मवर्चस-कामत्वे नित्यप्रयोगे च त्रयाणामपि तन्त्रम् ।

११।४।५।१७-२५ द्वादशादे दीक्षोपसक्तुत्यानां प्रत्येकं द्वादशदिनस्यप्यहम्, तेन पशुमेषाहम् ।

११।४।६।२६-२९ द्वादशादे सुत्याकालीनानामाह्वानमाहृतिः ।

११।४।७।३०-३२ द्वादशादे उपलब्धकालीनसुनक्षणाऽऽह्वाने विशुद्धसुत्याहनुपलब्धम् ।

११।४।८।३३ तत्रं कुम्भीयल्ववाधपणीनां वाज-पेयगतप्राजापत्यपशुप्रादिअपणार्थम् ।

११।४।९।३४-३९ ऐकादशिये पशु कुम्भीयल्व-वाधपणीनां तन्त्रम् ।

११।४।१०।४०-४१ तत्रं न कुम्भीयल्ववा-धपणीनां नानागतीषु पशुषु पाकृष्यम् ।

११।४।११।४२-४४ अथप्रतिमदेष्टो प्रतिपुरोडासं कपालचतुष्कमेदः ।

११।४।१२।४५ अथपातन्यायः ।

११।४।१३।४६ नानाबीजन्यायः ।

११।४।१४।४७-४८ निर्वान्यायः ।

११।४।१५।४९-५० मेदिमोष्ठन्यायः ।

११।४।१६।५१-५२ कण्डूयनमन्त्राय एककाले अन्नमेदेनासि कण्डूयतो वज्रं प्रयोगः कथेतिष्टोमे ।

११।४।१७।५३ कथेतिष्टोमे शमिगन्धर्वमिदाऽमे आदौ वृद्धेय मन्त्रः अत्रान्तरनिशमेदेऽपि, एवं नरी-तले अभिवर्णने अनेष्यदर्शने च ।

११।४।१८।५४ कथेतिष्टोमे वीरिगन्धर्वमिदाऽमे मन्त्रमभिवर्णनादौ वृद्धेय प्रथममन्त्रमन्त्रः ।

११।४।१९।५५-५६ उतरन्यायः ।

११।४।२०।५७-५९ हरिश्चन्द्रः अग्निमे. पुनोऽमु-वाक्यमनोऽप्येव आहृतिः ।

३।१।५ सद्यस्कालताऽपि साङ्गप्रधानस्य ।

३।१।६ सोमे सुन्या संधिदिने एव ।

३।१।७ धामयत्यादीनां तन्त्रमन्त्रे प्राप्ते उत्कर्षः ।

३।१।८ आग्रयणमेकरिमन्त्रसि संवत्सरे सत्यमेदेन मिश्रमेव कार्यम् ।

३।१।९ मध्येषु समन्वयेष्वेव मन्त्रमन्त्रः ।

३।१।१० आग्रयणाकरणे ग्राम्यधान्यमक्षणनिषेधः ।

३।१।११ आग्रयणाकरणेऽपि शाकप्राचीनौषधीना मक्षणे यथाकामम् ।

३।१।१२ आग्रयणाकरणेऽपि शमीधान्यमक्षय न निषेधः ।

३।१।१३ आग्रयणस्य आपानोत्तरमेव मासौ तद-
करणे नवाक्षमक्षणपतिषेधः ।

३।१।१४ आग्रयणं नवाक्षमुष्णऽमावेऽपि कर्त-
व्यम् ।

३।१।१५ ग्रीष्मिरेव वा ग्रीष्मिरेव यजेत आ-
ग्रेभ्यः इति मङ्गलौ द्वयविधिः ।

३।१।१६ आग्रयणेषु न द्रव्यविकल्पा, नापि कर्म-
विकल्पाः ।

३।१।१७ आग्रयणेषु तत्तत्संश्लेषवृत्तिकालविधिः, न
चान्द्रादिसंवत्सरविधिः ।

३।१।१८ चातुर्मास्येषु चाग्नौ मासः स्वीकार्यः ।

३।१।१९ चातुर्मास्येषु पाञ्चस्रावस्वरिकपक्षे मध्ये
मासस्यैवोत्तमः, न तु संवत्सरस्य ।

३।१।२० चातुर्मास्येषु पाञ्चस्रावस्वरिकपक्षे इव
यावन्मीशम्यास्यस्योऽपि विशान्ते ।

३।१।२१ चातुर्मास्येषु पाञ्चस्रावस्वरिकावृत्तावपि
वैश्वानरपार्जन्य-पञ्चशेनुदोमानां सङ्गदेवावुज्जगन् ।

३।१।२२ चातुर्मास्येषु 'यदि प्राहुषि यजेत सङ्ग-
दुपस्तीर्य द्विरमिधारेत्' इत्यत्र वक्ष्यप्रपाठप्रदणम् ।

३।१।२३ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवेन तवा भभूतवपस्कन्ते
वस्कन्ते यजेत ।

३।१।२४ चातुर्मास्यानां पञ्चकामप्रयोगे सहस्रदनु-
प्राप्तिर्वन्त्या वैश्वदेवमेव अन्वस्य अप सत्स्रकाले
वक्ष्यप्रपाठादीनि वर्णाणि अनुतिष्ठेत् ।

३।१।२५ कुण्डपापिनामयने 'मासं दर्शपूर्वाभ्यां
यजेत' इति प्रत्यहं पाठः ।

३।२।१ आधाने मयितोऽग्निः गार्हपत्यार्थ एव ।

३।२।२ आधाने आहवनीयः गार्हपत्याद् प्रणीय
वाधीयते ।

३।२।३ आधाने सव्यावसव्यौ स्त्रौक्तिकारूपौ, न
तु आहवनीयात् प्रणेतव्यौ ।

३।२।४ आधाने दक्षिणाग्निर्निमन्त्र्यः, गार्हपत्याद्वा
प्रणेतव्यः ।

३।२।५ आहवनीयधारणं गतभीजितयमिच्छस्य न
नित्यम् ।

३।२।६ आहवनीयादेः कर्मापवर्गेऽपि न पुनरु-
धानम् ।

३।२।७ आहवनीयादेः प्रतिकर्म गार्हपत्यादुद्धरणमेव,
न तु मयनम् (उद्धरणपक्षे इदम्) ।

३।२।८ आहवनीयः गार्हपत्यादुद्धृत्यैव उत्प्रेष्यः ।

३।२।९ अमिदद्वृत्तः अपवृत्ते कर्मणि लौकिकः
संपन्नो ।

३।२।१० अग्निः ज्योतिष्टोमे सत्पवर्गे एव लौकिकः
स्मात्, न तु दीक्षणीयाऽऽद्यपयम् ।

३।२।११ अग्निः ओत्तरवेदिकः शालामुखीपल्य
एकदेश एव, न कृत्स्नः ।

३।२।१२ ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तरं शाल-
मुखीयः गार्हपत्यः संवसते, प्राचीनगार्हपत्यस्य प्राजहितो
भवति ।

३।२।१३ ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये
एव ।

३।२।१४ ज्योतिष्टोमे शालामुखीयादेव आग्नीमीय-
प्रणयनम् ।

३।२।१५ ज्योतिष्टोमे विष्णुवद्विहरणं आग्नीमीयादेव ।

३।२।१६ ज्योतिष्टोमे तृतीययज्ञे दिग्भिन्नवतिरसम् ।

३।२।१७ ज्योतिष्टोमे तृतीययज्ञे एव आग्नेय-
संवाधरणम् ।

३।२।१८ ज्योतिष्टोमे पूर्वोक्तः चतुर्थोः आग्नेय-
सोमेन वा संवाधरणम् ।

१२।२।१२।३०-३२ सवनीयादिन्यायः ।

१२।२।१२।३३ प्रकृतिविकृतयोः समानतन्त्रत्वे विकृति-
तन्त्रेण प्रकृतेः प्रसङ्गसिद्धिः । कृत्वाचिन्ता ।

१२।२।१२।३४ आग्रयणेष्टिन्यायः ।

१२।२।१२।३५ आग्रयणे ऐन्द्राग्रवैधदेवयोर्द्याग-
गृथिव्यानुरोधेन वैश्वदेविकतन्त्रनियमो नास्ति । आग्रयणे-
ष्टिन्यायः । (द्वितीयः) ।

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम—
इदानीं विकल्पसमुच्चयमुत्तेन प्रसङ्गकया प्रकृत्यते । अन-
च पादे समुच्चयः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । ततश्च प्रसङ्गा-
पवादभिरूपणपर्यवसानात् पादान्तरत्वमानन्तर्ये च ।
अस्तुटविषयविकल्पसमुच्चयचिन्ता अन पादे ।

१२।३।१।१-२ अष्टरात्रगते विश्वजिति चन्धलवहत
वाससोः समुच्चयः ।

१२।३।१।३-८ अनुनिर्वाप्यधिकरणम् ।

१२।३।१।९ समुच्चयो भिन्नकार्याणां गुणानामेकस्मिन्
कर्मणि ।

१२।३।१।१०-१५ विकल्पाधिकरणम् ।

१२।३।१।१६ प्रायश्चित्तानां दोषनिर्वातार्थानां
विकल्पः ।

१२।३।६।१७ समुच्चयधिकरणम् ।

१२।३।७।१८-१९ अनध्यापादापि कर्मकालीन-
मन्त्रप्रयोगः ।

१२।३।८।२०-२२ भाषास्वरधिकरणम् ।

१२।३।९।२३-२४ कठो ब्राह्मणोत्पत्तानां मन्त्राणां
भाषिकः स्वरः प्रयोक्तव्यः ।

१२।३।१०।२५ करणमन्त्रेषु मन्त्राते कर्मप्रारम्भः ।

१२।३।११।२६-२७ अग्निचयने बधोर्वायया मन्त्रा-
न्तेन कर्मादिर्धनिपातः ।

१२।३।१२।२८ अत्यारे मन्त्रान्तेन कर्मादिर्धनिपातः ।

१२।३।१३।२९ करणमन्त्राणामेकार्थानां विकल्पः ।

१२।३।१४।३० अग्निचयने संख्यायां विहितानां
मन्त्राणां समुच्चयः ।

१२।३।१५।३१-३५ मन्त्राणां ब्राह्मणविनिमुक्तानां
विकल्पः ।

१२।३।१६।३६-३८ होतृमन्त्राणां समुच्चयः ।

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम—
अस्तुटविषयविकल्पसमुच्चयचिन्ताऽनन्तरं स्फुटविषये
तस्मिन्तन्त्रात् पादान्तरत्वमानन्तर्ये च ।

१२।४।१।१-२ अस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणां समु-
च्चयः ।

१२।४।२।३-४ ऐन्द्राग्राह्यत्वे कर्मणि या.पाऽनु-
वाक्यायुगलद्रूपस्य विकल्पः ।

१२।४।३।५-७ सोमकन्दन्यायः ।

१२।४।४।६ उपवातगुदसमुच्चयन्यायः ।

१२।४।५।९ आपाने दक्षिणानां संख्यासु विकल्पः ।

१२।४।६।१०-१६ ऐसादशिनोदपसुगणेषु पत्नी-
संज्ञेषु जाघनीनां विकल्पः ।

१२।४।७।१७-२५ अग्निचयनगतेन ब्रह्मद्वृक्षा-
प्राद्याहृतेन काम्येनामिना उदयस्यादेशः ।

१२।४।८।२६-२७ अग्निचयनप्रारम्भे भुतस्य चन्द्र-
वृक्षाप्राद्याहृतस्य काम्याग्नेः आहवनीयात् नास्ति ।

१२।४।९।२८-२९ अग्निचयने भुतस्य ब्रह्मद्वृक्षा-
प्राद्याहृतस्य काम्याग्नेः आपानादिसंस्काराणां होतृः ।

१२।४।१०।३०-३१ अग्निचयनगतस्य उदयस्याग्नेः
नित्यं न धारणम् ।

१२।४।११।३२ सत्राह्वीनयोः शुभान्वारम्भादीनामेक-
गमयममलकर्तृत्वम् ।

१२।४।१२।३३ अहीने शुभान्वारम्भादि केनपिच-
ज्यादेन कर्तव्यम् ।

१२।४।१३।३४ सत्रे शुभान्वारम्भादौ निशोगतो
यदपतिकर्तृत्वम् ।

१२।४।१४।३५-४१ सत्रे यजमानसंस्काराः सर्व-
यजमानार्थाः ।

१२।४।१५।४२-४७ अघिकारः आर्चिन्ते ब्राह्मण-
स्यैव ।

३।४।४ प्रवरेषु 'अध्ययुवशात्' होतुरपि आनुपूर्वी-
नियमः ।

३।४।५ आर्येयमित्रब्राह्मणानां मनुवत्कल्पः ।

३।४।६ निपादरथकारयोरेषि आर्येयवरणमस्ति ।

३।४।७ राजोपेतब्राह्मणोपेतयोरेषि जातिप्रयुक्तप्रवर-
वरणम् ।

३।४।८ प्रवरवरणे द्विगोत्राणाम् एकतो द्वौ अन्यत
एकः इति नियमः ।

३।४।९ अग्नीषोमीये पदो 'सप्त वृणीते' इति
वपट्कर्तृणामेव वरणम् ।

३।४।१० अग्नीषोमीये पदो सप्तानामपि वरणं
लौकिकया वाचा ।

३।४।११ 'शत्रुमेपादिभिर्वृणीते' इति चेपा साष्टाया
वचनम्, तेषां तैरेव मन्त्रैर्वरणम् ।

३।४।१२ अग्नीषोमीये पदो 'सप्त वृणीते' इति
वपट्कर्तृनुवादः, न वरणान्तरम् ।

३।४।१३ निरुदयशुक्ले होतृमेवावधनयोर्द्वयोर्वरणम् ।

३।४।१४ सोमार्थे वरणम् औपसथ्येऽहमि ।

४।१।१ व्याहृति- दिक्- दशहोतु- सामिषेनीना
न्यायात् क्रमः ।

४।१।२ 'अन्तराऽनूचम्' इति मध्यमस्य स्वरस्य
विधिः ।

४।१।३ 'अन्तरेऽन्य पादः' इति लृङ्गपा
देशविधिः ।

४।१।४ सामिषेनीषु आशोत्तमयोः त्रिराहुत्या
छल्पावृणम्, नागम् ।

४।१।५ सामिषेनीषु आशोत्तमयोरनवानविधिः तृतीयै
वचने एव ।

४।१।६ सामिषेनीनां सर्वाणामेव सांजनविधिः ।

वर्णकं २ देवता देवताभेदेभ्यः ध्यातव्या ।

४।१।७ सामिषेनीषु दत्ताधेपूर्वाधेयोः संधानं कार्यम् ।

४।१।८ सामिषेनीषु पठिते एव आयान्ते ऊचो
संधतरी गार्होत्तये न, न तु सामोनी ।

४।१।९ सामिषेनीषु 'त्रिदिवद्वाति' इति त्रिमहः
'त त्वा समिधिरिन्द्रिः' इत्येकमेव ऋषिः ।

४।१।१० सामिषेनीषु 'समिद्वती धृत्वती चानु-
च्येते' इति 'त त्वा समिन्द्रिः' इत्येव ग्राह्या ।

४।१।११ सामिषेनीषु प्रणवविधानम् ऋगक्षरस्यने
एव ।

४।१।१२ सामिषेनीषु प्रणवविधानम् अन्ते ऋगक्षरे
एव टेः स्थाने ।

४।१।१३ सामिषेनीषु प्रणवशब्दार्थस्य ओङ्कारस्यैव
विधानम्, न तु 'प्र ण व' इति शब्दस्य ।

४।१।१४ सामिषेनीषु 'श्रीस्तुचाननुवृत्तात्' इति
त्रिखिद्यक्तौ प्रयमोक्तौ द्वौ तुचौ, 'अम आ याहि'
इत्यादिश्च तृतीयः ।

४।१।१५ सामिषेनीषु 'सर्वाणि च्छन्दावि अतु-
ब्र्यात्' इति गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्य एव सर्वाणि च्छदाणि ।

४।१।१६ षट्पात्री नाम सोमपात्री एव ।

४।१।१७ निविदामनवानस्य वाचनिकमेव, न संज्ञानः ।

४।१।१८ वरणवर्मा ऊर्ध्वभुजाविर्होत्रैरेव, न सर्वेषा-
मूत्रिजाम् ।

४।१।१९ प्रवरो होतुरेव पूर्वः, अध्ययोरुत्तरः ।

४।१।२० आवाहननिगदे 'आवह देवान्' इति
ऊह्यमाणानां सर्वदेवानामेव वादः ।

४।१।२१ 'अग्निमय आवह' इति संघोष्ठोऽग्निः
आहवनीयः ।

४।१।२२ 'अग्नि होत्रावाह' इत्युक्तोऽग्निः आहव-
नीयादन्यः ।

४।१।२३ अग्निः स्विष्टकृत् गार्हपत्यापिष्ठता
देवताविशेष एव ।

४।१।२४ अग्नेः स्विष्टकृत् आश्विन इत्यवहनाधे-
मेवेति तत्रैव 'अग्नि होत्राव' इति निगदः ।

४।१।२५ 'एव गार्हपत्यावाह' इति गार्हपत्यावाहः ।

४।१।२६ 'अतर्तो होत्रा तृमिद्विष्टकृत्' इति आहव-
नीयवादः ।

४।१।२७ 'आ चामे देवान् वद' इति आहव-
नीयवादः ।

४।१।२८ 'व्यादाऽग्नि होत्राऽनुवागाः' इति स्विष्ट-
कृताः ।

संकर्षकाण्ड्याधिकरणशीर्षिकाणां पाठक्रमः ।

[अधुनेव पूर्वं द्वादशलक्षणीत्याधिकरणशीर्षिकाणि पाठक्रमेणोपन्यस्तानि । इदानीं न्यूनतापरिहाराय संकर्षकाण्ड्याधिकरणशीर्षिकाणां पाठक्रमेणैवोपन्यासः क्रियते । एतानि शीर्षिकाणि लिखितसंकर्षकाण्ड्युक्तके आदौ उपलब्धानि । तायेव कचिदक्षरपरिवर्तनेन क्वचिन्मूलतः पूर्णेन च परिष्कृत्य उपन्यस्यन्ते । त्रयोदशदशशतवारोऽप्यापाश्च एकद्वित्रिचतुर्लक्षैरेवास्माभिरत्र प्रदर्शयिष्यन्ते इति चेष्टम् । तथा च अप्यायवादाधिकरणप्रदर्शकास्तयोऽङ्का अत्र भविष्यन्ति । षोडशलक्षण्या अधिकरणशीर्षिकाणि वर्णक्रमेणापि परस्ताद्विवेक्यन्ते ।]

१।१।१ अनुवपट्टकारविधिः ।

१।१।२ अनुवपट्टकारस्य द्वयं पूर्वैश्चोप एव ।

१।१।३ अनुवपट्टकारस्य प्रतिनोपमावृत्तिः ।

१।१।४ प्राजापत्यपशुषु उक्तैर् यूपो-मोचनप्रभृति माध्यदिने एव ।

१।१।५ 'अग्निं चित्वा' इति विहितं खीरामणी क्रतोरङ्गम्, न चित्यङ्गम् ।

१।१।६ अग्निचयने तिसृष्वन्वानं ब्राह्मणावैव ।

१।१।७ अग्निं चित्त्वान्वाय दक्षिणादानं कव्यङ्गम् ।

१।१।८ अग्निचेतुर्दक्षिणाया न ऋतुर्दक्षिणावाचः ।

१।१।९ प्राजापत्यपशूनां सवनीयपशूनां च शामिश्रोऽग्निस्तन्मम् ।

१।१।१० परिवन्वहोमयोः 'अभितः पुरोडाशो' इति पूर्वोत्तरकालवादः ।

१।१।११ 'वाग् वै हविष्कृत' इति वाचो हविष्कृत्वमयैवादः ।

१।१।१२ शमिता एक एव ।

१।१।१३ शमिता क्षत्रियेव, न भिक्षाः ।

१।१।१४ शमिता अप्ययुगमस्य एव ।

१।१।१५ अष्वयुगमस्येतैव पशुसंश्रपनं कर्तव्यम् ।

१।१।१६ संनहनादौ यजमानस्यैव पत्नी, नाश्वर्योः ।

वर्णक १ यजमानस्य सर्वासा पत्नीनां संनहनं दर्शादौ ।

१।२।२ विषमकर्ममन्त्रायाः (एकस्मिन् कर्मणि याजाऽऽदिभेदेन मन्त्रनानात्वे विकल्पेन विविधाः) ।

१।२।३ भूयोमन्त्राधिकरणम् (एकस्मिन् कर्मणि भूयोमन्त्रत्वे मन्त्रस्य विकल्पेन ग्रहणम्) ।

१।२।४ सानाच्ये पुरोडाशविधिवाक्यं दाहयान-स्तुत्यर्थम् ।

१।२।५ वैमृचो भिद्यतन् एव, न समानतन्त्रः ।

१।२।६ वैमृचो यद्युपब्रज्यात् अनित्य एव ।

१।२।७ वैमृचारम्भः आधानानन्तरपौर्णमास्यामेवेति न नियमः ।

१।२।८ अभ्युदितेष्टिप्राप्तौ तां कृत्वा केवत्तदर्शोऽपि पुनः कार्यः ।

१।२।९ पिण्डपितृयज्ञं दर्शदिनेऽपि स्वकाले एव ।

१।२।१० पिण्डपितृयज्ञः सिनीवालीकुक्षौ संनिपाते उत्तरस्मिन् दिने कार्यः ।

१।२।११ पिण्डपितृयज्ञहोमो दक्षिणाग्नौ, नाहवनीये ।

१।२।१२ पिण्डपितृयज्ञे अनाहिताग्नेरप्यधिकारः ।

१।२।१३ पिण्डपितृयज्ञे, अनाहिताग्नेः औपासनाग्नौ स्थात् ।

१।२।१४ पिण्डपितृयज्ञे अनाहिताग्निना अतिप्रणीतः औपासनाग्नौ वा उपस्थेयः ।

१।२।१५ पिण्डपितृयज्ञे उपस्थानमन्त्रसंग्राहपत्यदस्य होयः । (अनाहिताग्नेरिदम्) ।

१।२।१६ 'अस्मात्स्यामभिरचन्' इत्यनेन अभि-नातोद्देशेन अग्नीधेयीयमाहविर्विधिः, पौर्णमासीनियमपौर्णमासीनमुदायविधिः ।

अकाराद्यनुक्रमेणाधिकरणशीर्षकाणि

[इतः पर द्वादशलक्षणीयानि अधिकरणशीर्षकाणि संकर्षकाण्डवतुलंशुणीयानि अधिकरणशीर्षकाणि च एकीकृत्य वर्णक्रमेण निवेश्यन्ते । तत्र पूर्वं पाठक्रमोपन्यस्तानि शीर्षकाण्येव सन्ति, परन्तु तत्रचप्रधानशब्दान् प्राथम्येन उपन्यस्य तदनुसारेण शेषपदानि यथायथं विपरिवर्त्य पूर्वसंख्यापेक्षया द्वित्रयुगेन वर्धयित्वा निवेश्यन्ते, न केवलं प्राचीनानामेव यथालिखितरूपेणैवेति ध्येयम् । एवं सति नानासीत्या यथेच्छं अधिकरणलाभः स्यात् । संकर्षकाण्डस्य अध्यायचतुष्टयं यद्यपि वस्तुतः १३-१६ इत्येवाह्वाः प्रदर्शनीयाः, तथापि अस्माभिः १-२-३-४ इत्यह्केरेव अध्यायनिर्देशः कृतः । यत्र 'संकर्ष.' इति अह्कादौ निवेशः सत् शीर्षक संकर्षकाण्डस्यम्, तत्र च अध्यायपादाधिकरणाह्का निवेशिताः । 'संकर्ष' इतिपदरहित-केवलाह्कनिवेशे तु द्वादशलक्षणीयं शीर्षकमिति ज्ञेयम् । तत्र च अध्यायपादाधिकरणाह्कत्रयमेव निर्दिष्टं न सत्राह्का निवेशिताः ।

अत्रत्यवर्णक्रमे तु तृतीयभागप्रस्तावे प्रदर्शितरीतिद्वये प्रथमैव रीतिः सरलवर्णक्रमरूपेव स्वीकृता, न तु द्वितीया शास्त्रीया रीतिरित्यवचेयम् ।]

अंशवदाम्यग्रहौ संयोगवृथक्त्वेन क्राम्यौ नियौ च ।

संकर्ष. ३।३।१५.

अंशवदाम्यग्रहौ सादनादयो ग्रहधर्माः सन्ति ।

३।६।११.

अंशवदाम्यग्रहौर्ध्वप्रधानन्तर यागः । (इदं ३।३।८ अधिकरणेन विरुद्धं भाति ।) संकर्ष. ३।३।१४.

अंशवदाम्यग्रहौ महाः क्रतुरोपत्वात् धाराग्रहेभ्यः पूर्वं सकृदेव कर्तव्याः । चित्रिण्यादय इष्टकाश्च अग्निरोपत्वात् सकृदेवोपधातव्याः । ५।३।६.

अंशवदाम्यग्रहौ अधिकरणम् (अंशवदाम्यग्रहौर्ज्योतिष्टोमा-धेयाः) । २।३।१९.

अंशवदाम्यग्रहान्तरमेव दधिमग्रहागः न तु प्राक् । (इदं ३।३।१४ अधिकरणेन विरुद्धं भाति ।) संकर्ष. ३।३।८.

अक्ताधिकरणम् । (अक्ताः चार्का इति घृतेनेति वाक्यतोपात् ज्ञेयम्) । १।४।१३.

- अक्षाम्यञ्जनन्यायः । (एकदायनीनयनं न अक्षाम्यञ्जनप्रयुक्तम्) । ४।३।१०.

अगम्यस्य कस्याप्युपपादावे (दो ए) वादस्यैव सानि-धेयः । संकर्ष. ४।४।३.

अग्निं चित्वेति सौत्रमणी क्रतोरङ्गम्, न चित्सङ्गम् । संकर्ष. १।३।५.

अग्निं चित्रानाय दक्षिणादानं कृत्वङ्गम् । संकर्ष. १।३।७.

'अग्निं होत्रापावह' इत्युक्तोऽग्निः आहवनीयादन्यः । संकर्ष. ४।३।९.

अग्निः शालग्रामखीयः औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तर गार्ह-पत्यः संपद्यते । संकर्ष. ३।३।१२.

अग्निः स्विष्टकृत् गार्हपत्याधिष्ठाता देवताविशेष एव । संकर्ष. ४।३।१०.

अग्निचयन (ने) उपसदा पट्वं तिष्ठतां स्वस्थान-विद्वद्वा संपदादीनं न तु दण्डकलितवत् । ५।३।३.

अग्निचयन (ने) उपसदा पट्वसंख्या सर्वसंपादा । ५।३।१.

अग्निचयनं त्रिवारमेव कर्तव्यमिति न नियमः चतुर्धायाहारसंभवात् । संकर्ष. २।३।३०.

अग्निचयनगतनिर्मन्त्र्ये अग्नीषोमीयपुण्यननिर्मन्त्र्य-धर्माणा नातिदेशः । ७।३।७.

अग्निचयनगतस्य उग्न्यग्न्याग्नेः नियं न धारणम् । १२।४।१०.

१।४।१५ यूपैकादशिन्याम् 'युवा युवासाः' इति
हौनमन्त्रस्तन्मन्त्रम् ।

१।४।१६ यूपे 'एकयूपं भिनोति' इति संख्याविधिः ।

१।४।१७ यूपानामग्निष्ठमिन्नानां मानं सौत्येऽहनि ।

१।४।१८ यूपैकादशिनीसमानमुत्कृष्टं सत् तन्मन्त्रेव ।

१।४।१९ यूपैकादशिन्यामग्निष्ठरशने यूपरशनाश्च
तन्मन्त्रम् ।

१।४।२० यूपैकादशिन्यादौ अग्निष्ठमिन्ना यूपाः
उदयदक्षिणा मातन्याः ।

१।४।२१ यूपैकादशिन्यादौ रथाश्वमात्राणि यूपा-
न्तराज्यानि ।

१।४।२२ यूपैकादशिन्या 'वेदिर्भित्तान् विभिनोति'
इत्यस्य रशनामानेन न विकल्पः ।

१।४।२३ यूपैकादशिन्या दशमैकादशयोर्धन्ययः
अग्निश्रोणे दशमः, ऐशानश्रोणे चैकादशः इति ।

१।४।२४ यूपैकादशिन्यामुपराणां दैव्येण साम्यम्,
न तिर्यक्त्वेन ।

१।४।२५ यूपैकादशिन्यामेकादशपशुयोजनं कापेभ्यः
पदस्य अहीनेषु उद्गृह्यते, इतरं पदतिष्ठु प्रह्नौ ।

१।४।२६ इष्टकाश्चयनशष्पनीभूता मूत्रमस्य एव ।

१।४।२७ इष्टकाः अभिमत्य एव कार्याः ।

१।४।२८ इष्टकाः समचतुरस्याः कार्याः ।

१।४।२९ इष्टकाः पशुतीर्षानुपधाने अन्तरालपूरणामे
न विधेयाः ।

१।४।३० 'इष्टकासु सर्वान् वर्णान्' इति रेखावादः ।

१।४।३१ इष्टकाः पक्वा एव प्राक्याः ।

१।४।३२ इष्टकापक्वः निर्मन्थ्येन लौकिकेनाग्निना ।

१।४।३३ इष्टकासन्दात् दुर्वादिषु नेष्टकाधर्माः ।

१।४।३४ इष्टकाधर्माः विकृतासु न भवन्ति ।

१।४।३५ इष्टकाधर्माः चरुसर्वोपशेषेषु न भवन्ति ।

१।४।३६ इष्टकाधर्मा नैकंतीषु न भवन्ति ।

१।४।३७ अग्निचपने 'सहस्रं विन्वीत' इति
सहस्रतन्त्रः न मनुष्यः ।

१।४।३८ अग्निचपने 'सहस्रं विन्वीत' इति
सहस्रतन्त्रः इष्टकापर एव ।

२।१।१४ अग्निचपने 'सहस्रस्य प्रमा अस्ति'
इति मन्त्रः सर्वचित्ताङ्गम् ।

२।१।१५ इष्टकोपधाने मन्त्राधिक्ये चयनान्तरप्रयोगे
अवशिष्टमन्त्राणामुपयोगः ।

२।१।१६ इष्टकासंख्यापूरणं श्लोकद्वयमिति मन्त्र-
न्यूनत्वे ।

२।१।१७ अग्निचपने चितिशब्दे न प्रस्तापरा,
किन्तु तदवयवपरः ।

२।१।१८ इष्टकोपधाने 'प्राचीरुपदधाति' इति
रीत्यवयवर्गवादः ।

२।१।१९ इष्टकोपधाने 'प्राचीं, प्रतीचीम्' इति
कर्तृमुखवादः ।

२।१।२० अग्निचपने कूर्मचित्रौ 'प्राश्चम्' इति
कर्तृमुखवादः, 'प्रत्यक्षम्' इति तु कूर्ममुखवादः ।

२।१।२१ अग्निचपने 'पुष्कलादस्याः प्रतीचीः पश्चा-
दस्याः प्राचीः' इति विधी अपवर्गानियमागौ ।

२।१।२२ अग्निचपने 'वृषममुपदधाति' इति
'त्वामग्रे वृषमम्' इति मन्त्रोपशेषेष्टकापरो वृषमशब्दः ।

२।१।२३ इष्टका एव प्राणशब्दघटितमन्त्रोपशेषाः
'प्राणभृत उपदधाति' इत्यम् ।

२।१।२४ अग्निचपने 'घृतेष्टका उपदधाति' इति
घृतपूर्णघटोपधानम् ।

२।१।२५ अग्निचपने चतुरस्यामिष्टकानामेव
'मण्डलेष्टका उपदधाति' इति नामान्तरम् ।

२।१।२६ अग्निचपने चित्तिगुणदायस्यैव वेदिधर्माः,
न तु तदाद्याधर्माः ।

२।१।२७ अग्निचपनमुपसहदिनेष्वेव, न तु ततः
पूर्वम् ।

२।१।२८ इष्टकानिर्माणं दीशोत्तरमेव ।

२।१।२९ अग्निचपनविशिष्टे षत्तो एकादिदीक्षा-
पञ्चाशानां न बाधः ।

२।१।३० अग्निचपनं शिवाग्नेन कर्तव्यमिति न
नियमः, चतुर्धाद्याहारसंभवात् ।

२।१।३१ अग्निचपने चतुर्धाद्याहारेण विवाहस्य-
यिक्ता संख्या भ्यात् ।

अग्निचयने भुतस्य बलद्वयसाक्षादादृतस्य काम्यस्याग्निः
वाधानादिसंस्काराणां बाधः । १२।१।९.

अग्निचयने भुतानां दीक्षाऽऽहुतिमन्त्राणां शैमिक-
दीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः समुचयः । १०।३।४.

अग्निचयने पट्टी वितर्नमितिर्वी । ४।४।७.

अग्निचयने संलपया विहितानां मन्त्राणां समुचयः ।

१२।३।१४.

अग्निचयने संवत्सरमुलपयारणाभावे वैश्वानरद्विः ।

४।४।६.

अग्निचयने समारोचैव अन्यत्राग्निनयनम् । संकर्म.

३।२।३।४.

अग्निचयने सर्वोपपातपातस्य नाम्याघः । ११।१।६.

अग्निचयने 'सहस्र चिन्वीत' इति सहस्रशब्दो न
क्रतुपरः, किन्तु स्वविलम्बरः । संकर्म. २।१।१२.

अग्निचयने 'सहस्रस्य प्रमा अति' इति मन्त्रः
सर्वचित्यङ्गम् । संकर्म. २।१।१४.

अग्निचयने सावसरिके 'गायत्रिचित चिन्वीत ब्रह्म-
चर्चसकामः' इत्यादि तत्तत्कालकामानामेव । अकामानां
तु तदतिरच्छन्दस्का एव ऋचः । संकर्म. २।१।३७.

अग्निचयने सावसरिके दायतयीम्य. आहृतानां
माग्नेयीनां वाक्येनीभिः न समुचयः । संकर्म. २।१।३३.

अग्निचयने सावसरिके दाशतयीम्य आनीतानाममेव-
सूक्तानां चगनाविरिके उपस्थानादौ नोपयोगः (तद्दिने,
दिनान्तरे तु स्यादेव इति वक्तव्यम् । के) । संकर्म. २।१।३६.

अग्निचयने सावसरिके दाशतयीम्य आनीतेः सूक्तेरेव
प्रतिमुक्तमुपधानम्, न प्रवृत्तम् । संकर्म. २।१।३५.

अग्निचयने सावित्रीशोभोत्तर दीक्षणीया कर्तव्या ।
५।२।११.

अग्निचयने गुणार्णवितर्नं नित्यं, बोधकमन्त्रस्तु
अपेयाद । संकर्म. २।१।३९.

अग्निचयने स्वयमातृणोरपाने वरदानमप्यर्थो. कर्म ।
वि. ३।८।२.

अग्निचयने हिरण्यराकले. प्रोक्षणं कर्तव्यम् ।
१।१।८.

अग्निचितः केवलशोभयाग्रे एव एकविंशतिलोकं
पृष्ठानिभित्तिः गुणविधिः । संकर्म. १।१।१३.

अग्निचित्कर्तृकशोभे उत्तरवेदिपुराणमिदयस्यैव एक-
विंशतिलोकपृष्ठानां च समुचयः । संकर्म. १।१।१२.

अग्निचित्कर्तृकशोभे लोकपृष्ठारूपगुणान्तरविधिः । संकर्म.
१।३।१२.

अग्निचिद्वसतानां ऋचन्ते अनुष्ठानम्, न तु चयन-
मानन्ते । ५।३।१०.

अग्निचिद्वसिण्या ऋतुदक्षिणायाः न बाधः । संकर्म.
१।१।८.

अग्निनयनमन्यत्र समारोच्यैव अग्निचयने । संकर्म.

३।२।३।४.

अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येन मध्यमशोरेव पर्वण्योः ।
७।३।९.

अग्निमेदेऽपि अग्निमेदो नावश्यकः । संकर्म.
३।२।३२.

'अग्निमम आसह' इति संवेज्योऽग्निः आहवनीयः ।
संकर्म. ४।२।८.

अग्निदोष. प्रधानादौ, अग्निविभोक्तः प्रधानात् अग्नि-
चयने (इति भाष्यम् । साह्यप्रधानादौ साह्यप्रधानान्ते च
इति चार्तिकम्) । १।१।३।९.

अग्निराहवनीयादिः सर्वप्रवृत्तिविहितस्यैः । ३।७।१९.

अग्निदृष्टोऽप्युक्तो कर्मणि लौकिकः संपद्यते ।
संकर्म. ३।२।९.

अग्निरोत्तरवेदिकः क्षालाशुलीयस्य एकदेश एव, न
वृत्तः । संकर्म. ३।२।१९.

अग्निज्योतिःशैमिक. तदपचने एव लौकिकः संपद्यते,
न तु दीक्षणीयाऽऽपचयनोऽपि । संकर्म. ३।२।१०.

'अग्निर्देवो होता देवान् यज्ञः' इति आहवनीय-
वादः । संकर्म. ४।२।१८.

'अग्निर्होता वेत्तु' इति सुगादापनमिमेदे आह-
वनीयवादः । संकर्म. ४।२।१९.

'अग्निर्होमेनेदं हविरभ्युपत' इति गार्हपत्यवादः ।
संकर्म. ४।२।१६.

२।३।८ प्रैषः 'अजैदग्निः' इत्यतः दुषक् 'उप प्रेष्य होतः' इति ।

२।३।९ प्रैषः 'अजैदग्निः' इति अघ्वशोर्धेना-
वरुण प्रति ।

२।३।१० प्रैषः 'उक्थशा यज सोमस्य' इति
शाल्ववन्मान्ने निवेश्यते ।

२।३।११ प्रैषः 'उक्थशा यज सोमानाम्' इति शाल्व-
वत्स्वपि चमथैर्महेश्व युगपद्भूयमानेष्वेव सोमेषु निवेश्य ।

२।३।१२ 'पुरोऽध्वर्युर्विमजति' इति देशवाद एव ।

२।३।१३ प्रैषात् मैत्रावरुण एव ब्रूयात् ऋतुयाजेषु ।

२।३।१४ 'होतर्यज, प्रधास्त्यर्यज' इति वक्तृ-
विकल्पः ।

२।३।१५ अनुवपट्कारे आश्रावणादीना प्रतिषेधः ।

२।४।१ यजति नोदनासु प्रसेचान्तावम् ।

२।४।२ अभ्रुवदेवताकेषु मन्त्रवर्णादिना देवताविधिः ।

२।४।३ सामिवेनीना नाहुतिमन्त्ररूपवत् ।

२।४।४ अग्निचयने अग्न्याग्नीहोमेषु मान्त्रवर्जिकी
देवता ।

२।४।५ चित्रेष्टी 'अग्रे गोभिर्न' इत्यादिभि पुष्टि-
मन्त्रैरेव होमः ।

२।४।६ दर्विहोमेषु वचनाभावे सङ्गदृष्टोत्तमेव
नित्यम् ।

२।४।७ आहुतिगणे प्रयाहुति सङ्गदृष्टद्वयम् ।

२।४।८ दर्विहोमेषु प्रतिहोमं समिधमावायेव होमः ।

२।४।९ पाकयज्ञशब्दः नाहुतिपर्यायः ।

२।४।१० पाकयज्ञशब्दः दर्विहोममात्रवाचकः ।

२।४।११ पाकयज्ञशब्दः लौकिकहोमानामेव वाचकः ।

२।४।१२ पाकयज्ञेषु 'दिर्जुशेति, द्विर्निगर्हि, द्विः
प्राश्रति, उस्त्याचामति, निर्लेष्टि' इति धर्मा
मवन्ति (अग्निहोमे इदम्) ।

२।४।१३ देशदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रवणे यजेत' इति
विहारदेशोपदेशः ।

२।४।१४ 'पदे जुशेति, यत्नेन जुशेति' इति
आहवनीयापवादः ।

२।४।१५ व्यम्बकेषु चतुष्पथ-एकोत्सुकयोः समु-
च्चयः ।

२।४।१६ 'अगभ्येन पत्यञ्चश्रन्ति' इति कर्तृगम-
विहारविधानम् ।

२।४।१७ होमे पुरस्तात्स्वाहाकारा अपि मन्त्राः करणम् ।

२।४।१८ 'स्वाहाकृतमिन्द्राय जुहोमि' इत्यादौ
स्वाहाशब्दो न प्रदानार्थः ।

२।४।१९ 'नपट् ते विष्णो' इति वषट्शब्दः न
होमार्थः ।

२।४।२० वनस्पतिवागवाज्याया न देवतोपलक्षणम् ।

२।४।२१ 'चित् च चित्तिश्च' इत्यादौ न चतुर्थ्या
विपरिणामः ।

२।४।२२ 'चित्ताय स्वाहा, चित्तये स्वाहा'
इत्यादिभिः शालाऽऽन्तरीयमन्त्रैः 'चित् च स्वाहा'
इत्यादीना विकल्पः ।

२।४।२३ अग्निचयने भूतल्लोपधानं प्राकरगिक-
मन्त्रैरेव ।

२।४।२४ अग्निचयने भूतल्लोकानामुपधानं राजसूय-
गतमन्त्रैरेव इति पक्षे यथाऽऽन्तावैरेव स्वाहाकारान्तैः
कर्तव्यम् ।

२।४।२५ अनुवाक्यासु प्रैषाग्नयोद्धारः ऋतुप्रहेषु ।

२।४।२६ राट्भूदोमेषु 'ताम्यः स्वाहा' इत्येव
द्वितीयोद्वितीयो मन्त्रः ।

२।४।२७ आध्वरिकाहुतीना दीक्षाऽऽहुतिभिः समु-
च्चयः ।

२।४।२८ 'भुवनस्य पते' इत्यादयो दशाहुतयः रथद्रुलो
स्तुः ।

२।४।२९ 'भूत भग्यं मविष्पद वपट् स्वाहा नमः'
इत्यादौ न मन्त्रमेदः ।

२।४।१ दर्शपूर्णमासशब्दो सूर्यावप्रमणोः संनिर्द्ध-
विपर्यवचनो ।

२।४।२ पर्वतपि, तन्त्रमन्त्रे प्रहीतव्यः ।

२।४।३ दर्शपूर्णमासवागस्य परेष्टुरनुष्ठानेऽपि दिवैव
अनुष्ठानम् ।

२।४।४ अमावास्याया प्रागुदपाद् यागस्योपक्रमः ।

अग्नीषोमीयवैचनं सस्विष्टकृच्छ्रकमेव कर्तव्यं
योतिष्ठेमे अवभृथे स्विष्टवृक्षागीयनिगमेपु । १०।४।१७.

अग्नीषोमीयः पशुः छाग एव । ६।८।१०.

अग्नीषोमीयः पशुः सानाव्यगतपयोविकारः । ८।२।३.

अग्नीषोमीयः पशुः सानाव्यविकारः । ८।२।२.

अग्नीषोमीयदेशे स्तरणार्थम् आतिष्यावर्हिषि संनद्ध
आह्वयमाणे संनद्धनहरणमन्यथोनावृत्तिः । १२।१।२१.

अग्नीषोमीयवपुशुगतनिर्मन्थधर्माणा अग्निचयनगत
निर्मन्थे नातिदेशः । ७।१।७.

अग्नीषोमीयवपुशुधर्माणां सवनीये पशो अतिदेशः ।
८।१।६.

अग्नीषोमीयवपुशुपुरोडाशश्रवणं शालामुखीये, न तु
शामिषे । १२।१।५.

अग्नीषोमीयवपुशुपुरोडाशस्विष्टकृति त्यागे निगमेपु च
स्विष्टकृच्छ्रकलोपः । १०।४।१८.

अग्नीषोमीयवपुशुग्रागमावर्तिपदार्थधर्मं उपाशुत्वं तत्त-
त्पदार्थजन्यावा-तरापूर्वपशुक्तम् । १।१।६.

अग्नीषोमीयपशवदौ प्रयाजादिषु एकादशत्वादिराग-
विधि । १०।३।१

अग्नीषोमीयपुरोडाशपसांगातिदेशः अध्वरकल्या-
गतामावैष्णवे । ८।३।१.

अग्नीषोमीयपुरोडाशविकाराणा सानाव्यविकाराणां च
सोनोत्तरकालता । ५।४।८

अग्नीषोमीयसन्नीयसो समानविधित्वपक्षे अभिशु-
प्रेषगतस्य धारमे इति पदस्य न विकारः । १।३।८.

अग्नीषोमीयादिपशुधर्माः शूल. तन्त्रम् । सकर्षं,
२।२।१.

अग्नीषोमीयायां, पशुधर्मा. । ३।६।७

‘अग्नीषोमीयेण यजेत अमावास्यामभिवरन्’ इत्यनेन
अभिचारोद्देशेन अग्नीषोमीयइतिविधि । सकर्षं. १।२।१६.

‘अग्नीषोमीयेण यजेत वीर्गमासीमभिवरन्’ इत्यनेन
अभिचारोद्देशेन अग्नीषोमीयइतिविधि । सकर्षं.
१।२।१७

अग्नीषोमीये पशानेव प्लक्षदापायाः विनियोग ।
सकर्षं. १।३।१५.

अग्नीषोमीये पशौ अग्नीषः प्राकृतकृत्स्नेहामशस्य
वनिष्टुना निवृत्तिः । १०।७।५.

अग्नीषोमीये पशौ अध्वर्युष्या होतुः कृत्स्नेहामशस्य
निवृत्तिः । १०।७।४.

अग्नीषोमीये पशौ आतिष्यावर्हिष. स्तरणकाले
स्तरणमन्यस्यावृत्तिः । १२।१।२०.

अग्नीषोमीये पशौ दार्शिको विध्यन्तः । ८।१।५.

अग्नीषोमीये पशौ पशौषत्वपाशवहुत्वानिपायिनो-
र्मन्थवैकल्पः । १।३।५०.

अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रत्यानुर्भक्षो नास्ति ।
१०।७।८

अग्नीषोमीये पशौ प्रत्यङ्ग हविर्भेदः । १०।७।१.
अग्नीषोमीये पशौ प्रयाजान्याजार्थपशवर्भेदः ।

५।२।८.
अग्नीषोमीये पशौ प्रयाजान्याजकर्षः, सवनीयपशो च
अन्याजादेरकर्षः, तददितदन्तन्यायात् । ५।२।१२.

अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य अस्ति भक्षः ।
१०।७।६.

अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य एक एव भागः ।
१०।७।७

अग्नीषोमीये पशौ यामसमाव्युत्तर लौकिके यूपसर्वे
प्राप्यभित्तम् । १।३।३.

अग्नीषोमीये पशौ यूपनिलने ‘अयमन्तर्वेदि अयं
वह्निर्वेदि’ इति उभयोपरलक्षितदेशविशेषस्य विधानम् ।

३।७।६.
अग्नीषोमीये पशौ वषाणमिव सर्वेष्वङ्गेषु पश्चात्तत्तम् ।
१०।७।२०.

अग्नीषोमीये पशौ वाक्विकर्मः पुरोडाशिकमर्त्ये
इतिवृत्तहाने कर्तव्यः । ११।३।८.

अग्नीषोमीये पशौ ‘सत वृणीते’ इति वषट्कर्तृणामेव
वरणम् । सकर्षं. ३।४।५.

अग्नीषोमीये पशौ ‘सत वृणीते’ इति वषट्कर्तृणामेव
न वरणात्तरम् । सकर्षं. ३।४।१२

अग्नीषोमीये पशौ सप्तानामपि वषट्कर्तृणां वरणं
लौकिक्या वाचा । सकर्षं. ३।४।१०.

१।१।१९ ज्योतिष्टोमे होमेन विष्णव्यापारणं परि-
ष्टुषावेगेव ।

१।१।२० ज्योतिष्टोमे वैवर्जनेहोमेषु आश्रयमेव न
शोयः ।

१।१।२१ ज्योतिष्टोमे 'स यैव स्वात्' इति प्राव-
हितपादः ।

१।१।२२ शालामुखीशो निरुद्धादिष्वपि भवति ।

१।१।२३ पशो प्रथमेद्विषये इष्टपथे प्रणीत एव
आहवनीयः परपर्ययमपि धार्यः ।

१।१।२४ अग्निहोत्रहोमः सार्वतनः पशुवागदिनेऽपि
नीचरवेदिके, देशात् पशुकर्मण उक्तं तु औचरवेदिके
एव ।

१।१।२५ अग्निहोत्रपाकः पशोः दारुकाण्ये प्राजहिते
एव ।

१।१।२६ पशो पुरोडाशस्य भरणं शालामुखीये एव ।

१।१।२७ पशुः सघरकात्, न दारुकात् ।

१।१।२८ पशो षड्गणपक्षेण च शालामुखीयोऽस्ति ।

१।१।२९ लोमानवर्गे शालामुखीपादैव समाशेयः ।

१।१।३० लोमानवर्गे गणभिषः शालामुखीपवत्
आहवनीयमपि समाशेयः ।

१।१।३१ अग्निहोत्रमावेऽपि दीक्षितस्य अग्न्यन-
गमने गमे अग्निः समाशेय्यैव नेयः ।

१।१।३२ अग्निमेदेऽपि अग्निमेदो तावदपकः ।

१।१।३३ उग्ररथ प्रत्यक्षमेव नपनात् न समाशेयः ।

१।१।३४ अग्निष्वने समशेय्यैव अग्न्यज्जिनपनम् ।

१।१।३५ अग्नेः अग्न्यज्जिनपनोरेऽपि अग्न्योरेव प्रत्य-
क्षेण मयनं कार्त्तम् ।

१।१।३६ अग्नेः आग्न्यज्जिनपनोरेऽपि अग्न्योरेव
उग्ररथेऽपि ।

१।१।३७ अग्निपक्षेण समनपिपितम् ।

१।१।३८ अग्निपक्षः सप्तो अग्निहोत्रेऽपि, न
विष्वक्तेव ।

१।१।३९ अग्निपक्षमीयः दृक्पक्षमीयश्च एव ।

१।१।४० अग्निपक्षेण दृक्पक्षमीयस्येति विवक्षा-
न वस्तुतः ।

१।१।४१ अग्निप्राधान्यां पूर्वपदे उत्तरपदे च
मयसितविकल्पः ।

१।१।४२ अग्निप्राप्तः पृष्ठये पद्वे वैराजस्तोत्राय
आग्नेशो यजते, नाम देवताविधिः ।

१।१।४३ अग्निप्राधान्यां माहेन्द्रप्रधानन्तरमेव होमः, न
तु सह ।

१।१।४४ दधिप्रहारायः अंशवदाम्भानन्तरमेव, न तु
प्राक् (इदं १।१।४५ अधिकरणेन विरुद्धम् । षड्गणमात्र-
मेव तु युक्तम्, नेदम्) ।

१।१।४५ दधिप्रहारायः आग्न्यहोममशी कर्मान्तरम् ।

१।१।४६ दधिप्रहरो नित्यः क्षाम्यश्च संयोग-
पृथक्त्वेन ।

१।१।४७ दधिप्रहविकारे होमपदे न होमपर्यः ।

१।१।४८ दधिप्रहविकारे होमपदे होमपर्याभावेऽपि
अभिप्यव्याशेयः ।

१।१।४९ अभिप्ये एव 'निक्षो महुस्य सविषः'
इति मन्त्रः प्रयोगः ।

१।१।५० अंशवदाम्भयोः दधिप्रहानन्तरं पाणः ।
(इदं १।१।५० अधिकरणेन विरुद्धम्, परन्तु युक्तम्) ।

१।१।५१ अंशवदाम्भयोः संयोगपृथक्त्वेन क्षाम्यो-
निषो च ।

१।१।५२ अग्निशब्दे सविषर्वादेशु मयस्यमन्त्रा-
वयुषयः ।

१।१।५३ दृक्भिन्नमन्त्रा अग्निं प्रह एव ।

१।१।५४ प्रत्यक्षविरुद्धामन्त्रा एव प्रत्यक्षार्थाः ।

१।१।५५ दृक्भिन्नमन्त्रमन्त्रा न मन्त्रार्थाः, किन्तु
होममार्थाः ।

१।१।५६ दृक्भिन्नमन्त्राणां अकारणत्वात् अकारण-
कारणदे प्रत्यक्षविरुद्धीयतोः दृक्प्रत्यक्षेण च विवेकः ।

१।१।५७ 'अग्निं वृद्धी' इति षड्गणपक्षेण दृक्
पक्षश्च ।

१।१।५८ अग्नेत्यां नामनि अग्न्यज्जिनपनस्येति
विदुष्यन्ति ।

१।१।५९ अग्नेत्यामेव वक्तव्यम्, इतो अग्नेत्याः ।

अतिदेशः अग्निचयनस्य अतिप्राप्ताणां च विवृतिषु ।

१०८११९.

अतिदेशः अग्नीषोमीये पशौ सान्नाय्यगतपयो-
धर्माणाम् । ८१२१३.

अतिदेशः अग्नीषोमीये पशौ सान्नाय्यधर्माणाम् ।
८१२१२.

अतिदेशः अप्वरकल्याणताप्रावैष्णवादी अग्नीषो-
मीयादिपुरोडाशधर्माणाम् । ८१२११.

अतिदेशः अहर्णिषु अहीनामकदादशहधर्माणाम् ।
८१२११०.

अतिदेशः आग्नेयपुरोडाशधर्माणां शुचिदेवताके
हविषि । वि. ८१२११.

अतिदेशः हवीं स्वर्णीयधर्माणाम् । ७१२१२.

अतिदेशः उद्भिदादिषु अभ्यक्तपात्रेषु सौमिकधर्मा-
णाम् । ८१२१९.

अतिदेशः ऐकादशिनेषु पशुषु सवनीयपशुधर्माणाम् ।
८१२१७.

अतिदेशः ऐन्द्रप्रादिविकृतौ दार्शदीर्गमादिकधर्मा-
णाम् । ८१२१४.

अतिदेशः ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयपुरोडाशधर्माणाम् ।
८१२१७.

अतिदेशः कुण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे नित्या
भिहोत्रधर्माणाम् । ७१२११.

अतिदेशः कृष्णलक्षरी आग्नेयपुरोडाशधर्माणाम् ।
८१२१८.

अतिदेशः गवामयनगतज्योतिरादिषु एकादशकण्ड-
पङ्क्तिज्योतिरादिधर्माणाम् । ७१२१३.

अतिदेशः गवामयनगतस्वरसामधर्माणाम् अष्टराज-
गतस्वरसामद्वये । ७१२१०.

अतिदेशः त्रिनेष्ट्रिगतमधूदकपो. उपाध्यायधर्माणाम् ।
८१२११९.

अतिदेशः जनकसहस्रे द्वादशदिकसप्तहधर्माणां
क्रमेण । ८१२१२.

अतिदेशः दार्शदीर्गमादिकपुरोडाशधर्माणाम् ऐन्द्रे
एकादशकपाले, न तु सान्नाय्यधर्माणाम् । वि. ८१२१७.

अतिदेशः दार्शिकधर्माणाम्नीषोमीये पशौ । ८१२१२.

अतिदेशः धर्माणां सादृश्यविशेषेण नियतप्रवृत्तिः ।

८१२१२.

अतिदेशः न अग्निचयनगतनिर्मन्थ्ये अग्नीषोमीय
पशुगतनिर्मन्थ्यधर्माणाम् । ७१२१७.

अतिदेशः न उपशये यूपसंस्काराणाम् । ७१२१४.

अतिदेशः न चाहुर्मास्यगताग्निप्रगवने सौमिकग्नि-

प्रगवतधर्माणाम् । ७१२१८.

अतिदेशः न पार्वणहोमयोर्विकृतौ । १२१२८.

अतिदेशः न प्राकृतावदानधर्मस्य एककपाले वैशा-
नर्यां यथाया च । संकपे. २१२१९६.

अतिदेशः न प्रायणीयताम्ना । ७१२१२.

अतिदेशः न पशुनिषमकृतं वमुदायानां दार्शदीर्ग-
मादिकानाम् । ८१२१३.

अतिदेशः न राजसूयगतवैष्णवे आतिथ्यागतवैष्णव-
धर्माणाम् । ७१२१६.

अतिदेशः न विकृतौ प्राकृतकाम्यगुणानाम् ।

८१२१४.

अतिदेशः न होमे ऐहिकधर्माणाम् । ८१२१३.

अतिदेशः निकायिनामुच्यते पूर्वैकविधधर्माणाम् ।

८१२१२.

अतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने च सप्त-
मकदादशहधर्माणाम् । ८१२१६.

अतिदेशः पशुगणेषु ऐकादशिनपशुधर्माणाम् ।

८१२१८.

अतिदेशः योनिगतानां स्त्रोभानामुच्यते पूर्वैको ।

१२११०.

अतिदेशः बह्वध्यायगतपञ्चसंस्कारेषु वैश्वदेविक-

सार्थवादविधिकारणस्य । ७१२१३.

अतिदेशः बह्वध्यायगतैककपालधर्माणां साकमेधी-
देवकपाले । ७१२१५.

अतिदेशः बह्वध्यायसाधुभूते अवभृथनाम्ना सौमि-
कावभृथधर्माणाम् । ७१२१४.

अनवान्वयमनुयाजेषु सर्वेष्वेव, नोत्तमे एव । संकर्म. ४।३।१४.

अनारम्भाधिकरणम् । (अनारम्भाधीतं प्रकृत्यर्थम् । अनारम्भाधीतन्याय. । अनारम्भन्याय. । अनारम्भ-
वादन्यायः ।) ३।६।१२.

अनारम्भाधीतसाहचर्येन वैमृचादौ सामिपेनीसात्त-
द्वयपुन. भवणस्य उपसहार. । १।०।८।९.

अनारम्भाधीतसाहाकारभवेण दर्शितोमादौ कचित्
स्वाहाकारपुन. भवणस्य नोपसहार. । १।०।८।१०.

अनाहिताग्निना पिण्डपितृयज्ञे अतिप्रणीत. औपासनी
वा उपसर्गेय. । संकर्म. १।२।१४.

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञः औपासनाग्नौ स्यात् ।
संकर्म. १।२।१२.

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञे उपस्थानमन्त्रश्रुत्याह-
पत्यपदलोप. । संकर्म. १।२।१५.

अनाहिताग्नेरपि पिण्डपितृयज्ञे अपि कार. । संकर्म.
१।२।१२.

अनाहिताग्नेरेव षडूर्ध्वहोत्रेणु अपि कारः । ६।८।१९.
अनुष्ठानानुष्ठे एकपाने सोममद्ये वैदिकमन्त्रेणैव ।

३।५।१५.

अनुष्ठानपूर्वकं सोममद्यमेकपानाणामेव । ३।५।१७.

अनुष्ठानपूर्वकमेव सोममद्य एकपाने अनेकै. सोम-
मद्ये । ३।५।१४.

अनुनिर्वाप्याधिकरणम् (अग्निचपनादौ अनुनिर्वा-
प्येषु देवयुगां हविर्गतिषु षण्णुषोदाद्यवत्प्रत्यय प्रवृत्त.) ।

१।२।१२.

अनुयादेयशुभानां कर्मान्तरचलापकत्वं नास्ति ।
२।३।१३.

अनुय प्वायामनुनिर्वाप्येषु देविकमन्त्रेषु षण्णुषो-
दाद्यत प्रत्यय प्रवृत्तः । १।२।१३.

अनुय प्वायामनुनिर्वाप्येषु देविकमन्त्रेषु षण्णुषो-
दाद्यत प्रत्यय प्रवृत्तः । १।२।१३.

अनुय प्वायामनुनिर्वाप्येषु देविकमन्त्रेषु षण्णुषो-
दाद्यत प्रत्यय प्रवृत्तः । १।२।१३.

अनुय प्वायामनुनिर्वाप्येषु देविकमन्त्रेषु षण्णुषो-
दाद्यत प्रत्यय प्रवृत्तः । १।२।१३.

अनुयाजस्य तृतीयस्य अग्निस्त्रिष्टुप्देवत्यस्य नोप-
संस्कारार्थानापिकस्त्रिष्टुप्देवतासंस्कारकतया संनिवयोप-
कारकत्वं दर्शपूर्णमासयोः । १।०।४।१९.

अनुयाजाः आमिमादतादूर्ध्वं कर्तव्याः इति कालो
विधीयते । ४।३।१४.

अनुयाजाः पाशुकाः प्राकृतस्य साधारणस्य प्रथमस्य
प्रेयस्य विकारः । २।३।७.

अनुयाजानामानन्धोः समुच्चयः साम्प्रणीतो ।
१।०।४।५.

अनुयाजीत्येवताप्रकाशनायै प्राकृतावाहनमन्त्रस्य
अधिकारेणैव प्रयोगः चातुर्मास्येषु । १।०।४।२५.

अनुयाजेषु देवान् यज' इति प्रेयः नित्यसाधारण
एव । संकर्म. २।३।२.

अनुयाजेषु येयजामहस्य पर्युदासः । १।०।८।१२.

अनुयाजेषु सर्वेषु अनवान्वयम्, नोत्तमे एव ।
संकर्म. ४।३।१४.

अनुयाजेष्वेकादशम् चत्वारो बर्हिषो विकाराः,
चत्वारो नराद्यस्य, नवम एकादशश्च स्थिरकृतः ।

संकर्म. २।३।४.

अनुयाजो दशमो बर्हिर्विकारः । संकर्म. २।३।२.

अनुयपट्टधारयागः पूर्वोवाचरोपादेव । संकर्म. १।४।३.

अनुयपट्टधारयिषि । संकर्म. १।३।१९.

अनुयपट्टधारस्य द्वय पूर्वोदरोप एव । संकर्म. १।३।२.

अनुयपट्टधारस्य प्रतिरोपमात्रात् । संकर्म. १।३।३.

अनुयपट्टधारधिकरणम् (अनुयपट्टधारदेवता अग्निः
सोमे मध्यमन्त्रे नोपलक्षणीयः) । ३।२।१६.

अनुयपट्टधारः अग्निभाषणायोऽपि प्रतिषेधः । संकर्म.
२।३।१५.

अनुयपट्टधारोदरोपि मयेक प्रायः नरादिगुरुषु ।
संकर्म. ४।४।६.

अनुयपट्टधारः पूर्वो वाचरोपादेव । संकर्म. १।३।२.

अनुयपट्टधारः पूर्वो वाचरोपादेव । संकर्म. १।३।२.

अनुयपट्टधारः पूर्वो वाचरोपादेव । संकर्म. १।३।२.

अनुयपट्टधारः पूर्वो वाचरोपादेव । संकर्म. १।३।२.

अनुयपट्टधारः पूर्वो वाचरोपादेव । संकर्म. १।३।२.

अनुयपट्टधारः पूर्वो वाचरोपादेव । संकर्म. १।३।२.

अनुयपट्टधारः पूर्वो वाचरोपादेव । संकर्म. १।३।२.

अनुयपट्टधारः पूर्वो वाचरोपादेव । संकर्म. १।३।२.

अग्निचयनगतेन ज्वरद्वृष्ट्याप्रायाहृतेन काम्येनामिता
उल्लेखस्यानेर्वाचः । १२।४।७.

अग्निचयनगतो निर्गन्ध्यश्चन्दः लौकिकनिर्मथन-
ज्वरान्निषाचकः योगरुदः । १।४।९.

अग्निचयनप्रकरणे पञ्चमानानां बीजवपनार्थानामा-
धूनामर्पानां च मन्त्राणां श्रुतपरिष्कारपक्षे केषांचिदेव
उपादानम्, न प्रथमानामेव । १०।५।५.

अग्निचयनप्रकरणे भुतस्य ज्वरद्वृष्ट्याप्रायाहृतस्य
काम्याग्नेः आहवनीयत्वं नास्ति । १२।४।८.

अग्निचयनमुपसंहिनेष्वेव, न तु ततः पूर्वम् ।
संकर्ष. २।१।२७.

अग्निचयनविशिष्टे क्रतौ एकादिदीक्षापक्षाणां न
वाधः । संकर्ष. २।१।२९.

अग्निचयनस्य अतिग्राह्याणां च विकृतिषु अतिदेयाः ।
१०।८।११.

अग्निचयनादा(दौ अ) वतुनिर्वाप्येव देवसुवां हवि-
रसिषु पशुपुरोडासतन्त्रस्य प्रसङ्गः । १२।३।२.

अग्निचयनाद्यपन्नसूताः सौश्रामण्यादयः स्वकाले एव
कर्तव्याः, न तु चयनाद्यनन्तरमेव प्रयोगमप्ये । ४।३।७.

अग्निचयनेऽकामिनः उल्लेखोऽभिर्नित्यः, कामिनस्तु
वृक्षाप्रजन्त्यादिः काम्यः इति व्यवस्थितो विकल्पः ।
१२।४।७.

अग्निचयनेऽग्निविद्मतानां कथ्यन्ते अनुष्ठानम्, न
तु चयनमात्रान्तो । ५।३।१०.

अग्निचयने चतुर्षाद्याहारिषु त्रिषाहत्याधिका संख्या
स्यात् । संकर्ष. २।१।३१.

अग्निचयने चरुमुपदधाति इति नैवारचरोऽयं
धानमात्रं विधीयते । २।३।७.

अग्निचयने स्थितिमात्रेण यजमानगतमेव मानं प्राह्यम् ।
संकर्ष. १।४।१०.

अग्निचयने विशिष्टादीनामनारम्याधीतानामिष्टकानां
लोकवृणतः पायुरधानम् । ५।३।८.

अग्निचयने विशिष्टादीनामनारम्याधीतानामिष्टकानां
वृद्धदेवोपधानम् । ५।३।९.

अग्निचयने विनिष्ठादीनामिष्टकानां मध्यमचितावुप-
धानम् । ५।३।७.

अग्निचयनेऽज्जानीहोमेषु मानवार्णिकी देवता ।
संकर्ष. २।४।४.

अग्निचयने तिसृष्वन्वदानं ब्राह्मणायैव । संकर्ष. १।१।६.
अग्निचयने धार्याग्निनाशे श्वोतिष्मतीष्टेर्नानुष्ठानम् ।
१।४।७.

अग्निचयनेऽनुनिर्वाप्येषु देवसुवां हविःषु पशु-
पुरोडासतन्त्रस्य प्रसङ्गः । १२।३।२.

अग्निचयने 'निवेशनः संगमनः' इति मन्त्रः गार्ह-
पत्योपस्थाने विनियोज्यः । १।२।२.

अग्निचयने वृष्टेरपतिष्ठते इति वृष्टशब्दः ऋग्वेदस्य-
वाचकः । ७।३।१४.

अग्निचयने प्रधानादौ अग्नियोगः प्रधानान्तो च अग्नि-
विमोक्तः (इति भाष्यमतम् । छाद्रप्रधानादौ अग्नियोगः
छाद्रप्रधानान्तो अग्निविमोक्त इति वार्तिकमतम्) ।
१।३।९.

अग्निचयने प्रोक्षणविकर्षणे सङ्घट्टये । १।१।८.

अग्निचयने भूतेष्टकानामुपधानं राजसूयमन्त्रैरेव इति-
पक्षे यथाऽऽह्नातैरेव स्वादाकारान्तैः कर्तव्यम् । संकर्ष.
२।४।२४.

अग्निचयने भूतेष्टकोपधानं प्राकारणिकमन्त्रैरेव । संकर्ष.
२।४।२३.

अग्निचयने 'घटपीणामाग्नेयम्, तेन घण्टारमणिं
चिन्वीत' इति दासतपीम्यः आग्नेयमन्त्रा आहार्याः ।
संकर्ष. २।१।३२.

अग्निचयने रुक्मपतिमोचनादि दीक्षितमंस्कारिम्यः
परस्तात् कर्तव्यम् । ५।२।१२.

अग्निचयने वधोर्षातया मन्त्रान्ते कर्मारिचनिपातः ।
२।३।३१.

अग्निचयने 'वृषममृगदधानि' इति वृषममृगः
'त्वामग्ने वृषमम्' इति मन्त्रोपयेष्टकापरः । संकर्ष.
२।१।२२.

अग्निचयने देवनावृतिः काम्यैव । संकर्ष. २।१।४०.

अपूर्वप्रयुक्तो दीक्षणीयाणामुच्चावचध्वनिः । १।१।१२
वर्णकं २.

अपूर्वबोधकम् आख्यातपदमेव । २।१।११.

अपूर्वस्यैव फलप्रदत्वेन देवतानां धर्मप्रयोजकत्वं
नास्ति । वि. १।१।१४.

अपूर्वाधिकरणम् (कर्मजन्यमपूर्वं स्वीकर्तव्यम्) ।
२।१।१२.

अपौरुषेयत्वाधिकरणम् । १।१।१८.

अप्रतिसमाधेयान्नैकत्वस्य कर्मसु नाधिकारः ।
१।१।१०.

अभिक्रमणाधिकरणम् (' अभिनामं जुहोति ' इति
अभिक्रमण प्रयाजमात्राद्भम्) । १।१।१०.

अभिधारणात् प्रागेव पञ्चावचे पञ्चपगवदानम् ।
संकर्ष. २।२।८.

अभिचारानामभिधारणस्य ध्वम्बकपुरोडासेषु मीमांसा
अर्थवादः । २०।८।१५.

अभिचारेद्देशेनाग्नीषोमीयहविर्विधिः ' अग्नीषोमीयेण
यज्ञेन षोर्गमासीनामभिचरन् ' इति । संकर्ष. १।२।१७.

अभिचारेद्देशेनाग्नीषोमीयहविर्विधिः ' अग्नीषोमीयेण
यज्ञेनामाशासामभिचरन् ' इति । संकर्ष. १।२।१६.

अभिर्मर्याताधिकरणम् (हविरभिर्मर्जनमन्नप्रधाना-
र्थम्) । ३।७।४.

अभिचर्यणमेदेऽपि वक्रुदेव मन्त्रप्रयोगो दीक्षितस्य ।
१।१।४।१७.

अभिपवे (होमस्य) एव ' तिष्ठो यद्दस्य समिधः '
इति मन्त्रः प्रयोग्यः । संकर्ष. १।१।१२.

अभिषेचनीयवशपेयशेभिर्ज्ञं तन्मन्त्रः । १।१।२।१४.

अभ्यासः काम्यानां कर्मणा पुनःपुनः कामनाऽनुरोधेन
कृतिवत् । १।१।१।४.

अभ्यासाधिकरणम् (समिधो यजति, तनूनपात यजति
इत्यादौ यजतिपदार्थाः कर्मभेदकः) । २।२।२.

अभ्यासो न अभिचयने सर्वविधावधातस्य । १।१।१।६.
अभ्यासो न प्रधात्वादीनामपह्नानामेकस्मिन् प्रयोगे ।
१।१।१।७.

अभ्यासोऽवधातादिक्रियाणां दृष्टार्थानां प्रयोजन-
निष्पत्तिपर्यन्तम् । १।१।१।५.

अभ्युदितेष्टाव (षौ अ) र्धनिर्वापोत्तर चन्द्राम्युदये
अवशिष्टनिर्वापः तृणी कर्तव्यः । ६।५।५.

अभ्युदितेष्टा (षौ उ) नृपाश्रुयानस्य लोपः दशै ।
उपाश्रुयानाभावे तु ह्रस्वाचिन्ता । वि. ६।५।२.

अभ्युदितेष्टा (षौ उ) नृपाश्रुयानेऽपि देवताऽपनयः ।
६।५।२.

अभ्युदितेष्टिप्राप्तौ वा कृत्वा केवलदर्शोऽपि पुनः
कार्यः । संकर्ष. १।२।८.

अभ्युदितेष्टिरूप चन्द्राभ्युदयनिमित्तकं प्रागभित्तम्
अस्तनयोऽपि भवति । ६।५।६.

अभ्युदितेष्टौ दधिपयसोः प्रणीताधर्मतुष्टानम् ।
१।२।१४.

अभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मतुष्टानम् ।
१।४।१०.

अभ्युदितेष्टौ दर्शप्रवृत्त्युत्तर निर्वापात् प्रागापि चन्द्रा-
भ्युदये वैकृतीयस्य एव देवताभ्यो निर्वापः । ६।५।४.

अभ्युदितेष्टधिकरणम् (अभ्युदितेष्टौ नैमित्तिको
देवताऽपनयः) । ६।५।१.

अभ्युदितेष्टयनतुष्टान दर्शप्रवृत्त्युत्तर निर्वापात् प्रागापि
चन्द्रोदये । ६।५।३.

अमावास्यातन्त्रस्य निशीथी प्रवृत्तः । २।२।२।५.

अमावास्याया प्रागुदयात् यागस्योपक्रमः । संकर्ष.
१।१।४.

अमेध्यानामनेकेषामेकदा दर्शनेऽपि दीक्षितस्य
वक्रुदेव मन्त्रप्रयोगः । १।१।४।१७.

अयं सहस्रमानवः (साम. ४५८) इति ऋचा
प्रणीतयेव द्वादसादे दशमेऽहनि मानसस्तोत्रात् ऋक्
आहवनीयोपस्यानम् । १।२।८ वर्णक १.

' अयाह देवानामभ्ययानाम् ' इति पयाजानुयाजो-
पयदेवतावादः । संकर्ष. ४।१।१२.

अग्निभेदोऽग्निभेदेऽपि नावयकः । संकर्ष. १।२।३२.
अरण्येरेव अग्नेः प्रयवरोहः आत्मसमारोपक्षेऽपि ।
संकर्ष. १।२।३६.

(अनेष्ट्यधिकरणम् (अनेष्टिः कृत्वन्तत्प) । २।१।२.
 अशक्तानामन्वादीना न कर्माधिकारः । ६।१।२.
 अशक्तिकृताङ्गस्यागन्वायः (निये कर्मणि कस्य
 चिदङ्गस्य अशक्त्या अकरणेऽपि न दोषः) । ६।१।२.
 अश्वदानन्यायः (अश्वदाने वैदिके वारुणी इष्टिः) ।
 ३।४।१०.
 अश्वप्रतिप्रहेष्टिः (वैदिकेऽश्वदाने) । २।४।२०.
 अश्वप्रतिप्रहेष्टौ प्रतिपुरोडाश कपालचतुष्कमेदः ।
 २।१।४।११.
 अश्वप्रतिप्रहेष्ट्यधिकरणम् (दातुः) । ३।४।२१.
 अश्वमेधेधेवातवीयाया दीक्षणीयाया नास्त्यूहः । वि.
 १।४।२ वर्णकं २.
 अश्वमेधेऽभिगुपेऽश्ववह्नीयत्तापकाशनाथे वैशेषिक-
 मन्त्राकरणपक्षे त्रयाणा पशूनामर्थे पञ्चशैतिरेषा बहुकयः
 इति समासवचनम् । १।४।२.
 अश्वमेधे परस्त्रयागे आरण्यवस्तुपु पर्यगिकरणात्ताङ्ग-
 रीक्षित्वित्तेन तदुत्तराङ्गप्रतिषेधः । १।४।२३.
 अश्वमेधे एवनीयवस्तुवाच्ये अभिगुपेऽश्वविषये
 'चतुर्जिह्वाजिन' इति मन्त्रस्य विकल्पः । वि. १।४।२.
 'अश्वमेधे सोमवर्णराजताम्या महिनप्रक्ष्म्यादैर्द्रवाय-
 चादिप्रहाणा समुच्चयः । १।४।२.
 अश्ववह्नादिप्रतिप्रहे पुरोडाशपरमाणा काण्डानु-
 समयः । १।४।२.
 अष्टराज्यतस्त्ररसामदये गवामयनयतस्त्ररसामयमाणा-
 मतिदेशः । ७।१।२०.
 अष्टराज्यतेऽपि विश्वजिति सर्वस्वानम् । ६।७।८.
 अष्टराज्यते विश्वजिति यस्त्वयद्वत्वातसोऽमुच्यते ।
 १।२।१।१.
 अष्टकपालादिवाक्यानि जातेष्टिप्रकरणगतानि दादय-
 कपालम्यार्थेवादः । १।४।२१.
 असंनयतेऽपि चन्द्रानुदमनित्तिक अम्बुदितेष्टिर्ल-
 भायश्चित्त भवति । ६।५।६.
 असंनयवधेऽपि दशै व वापाकरणकालेन मतसंयोगः ।
 ६।१।२३.

असंबद्धपदव्यवधान्यायः (असंबद्धपदेन व्यवधाने
 पूर्वस्य पदस्य उत्तरं नातुपन्नः) । २।१।२७.
 अस्थियश्च स्त्रीवतामधिकारः । १।२।१७.
 अस्थियश्च मृताधिकारित्वपक्षे कर्त्तव्यनामनुष्ठानम् ।
 १।२।२९.
 अस्थियश्च मृताधिकारित्वपक्षे गुणकामाना नानु-
 स्थानम् । १।२।२०.
 अस्थियश्च मृताधिकारित्वपक्षे अपवत्कारेष्टीनां
 लोपः । १।२।२८.
 अस्थियश्च मृताधिकारित्वपक्षे सूक्तवाकान्तर्गतानु-
 रादिकृतप्रकाशकभागस्य नानुष्ठानम् । १।२।२२.
 अस्थियश्च मृताधिकारित्वपक्षे होतुकामनस्य अनु-
 स्थिमानानां गुणकामाना नानुष्ठानम् । १।२।२२.
 अतश्चासस्तात्पर्यादिभिः समुच्चये महावते । १।४।७.
 अहर्गणे उन्नात्रवच्छेदविशिष्टस्यैवाहुः आहुतिः, न तु
 सर्वस्याहर्गणस्य । ६।५।२१.
 अहर्गणे उपसःकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानं तन्म ।
 १।१।१०.
 अहर्गणे तत्तदहर्गणस्यैवसोमोपावहरणकाले एव पृथ-
 कपृथग् वासोऽन्तरमुपादनीयम् । १।६।२२.
 अहर्गणे द्वादशार्धे उत्तमाहवर्जं पत्नीसंपाजान्तवम् ।
 १।१।२.
 अहर्गणेऽन्यदिने एव कुण्ठविषाणायाम्नात्वात्ते
 प्राशनम् । १।१।३६.
 अहर्गणे प्रत्यह सोमोपावहरणार्थं पृथग् वासः
 उपादनीयम् । १।६।२२.
 अहर्गणेषु अहीनामकद्रादशार्धवर्गाणामतिदेशः ।
 ८।१।१०.
 अहर्गणे सुत्वाकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य प्रत्यह-
 माहुतिः । १।१।३।२१.
 अहीनत्वं यजतिचोदयते इति अहर्गणस्यपक्षम् ।
 १।०।१६.
 अहीनाधिकरणम् (अहीनस्य उपसदो द्वादश) ।
 १।३।८.

आम्रपणाकरणेऽपि शमीधान्यमक्षरस्य न निषेधः ।
संकर्ष. ३।१।१२.

आम्रपणाकरणेऽपि शाक(प्राचीन—)पक्षीपक्षीनां
मक्षणं यथाकामम् । संकर्ष. ३।१।११.

आम्रपणाप्रतायाः विबुधति निवेद्यः । १०।५।१५.

आम्रपणे अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वस्त्रे पाकस्य बाधः ।
१०।३।८.

आम्रपणे अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वासि पाकस्य
बाधः । १०।३।९.

आम्रपणे उपदिष्टवासीवस्तुदक्षिण्या अतिविष्टान्वा-
हार्यदक्षिण्या बाधः । १०।३।६.

आम्रपणे ऐन्द्राग्रैश्चदेवयोर्वावायुमिथ्यातुरोवेन वैश्व-
देविकतन्त्रनियमो नास्ति । १२।२।१५.

आम्रपणे दक्षिणारूपयोर्वासीवस्तुयोः प्राकृतान्वाहार्य-
धर्माः कर्तव्याः । १०।३।७.

आम्रपणे वासीवस्तुयोः अन्वाहार्यस्थानापनयोरपि
अभिघारणस्य बाधः । १०।३।१०.

आम्रपणेपु सुत्तस्योत्पत्तिकारणविधिः, न आन्द्रादि-
संघर्षविधिः । संकर्ष. ३।१।१७.

आम्रपणेपु न इत्यविकल्पः, नापि कर्मविकल्पः ।
संकर्ष. ३।१।१६.

आम्रपणेहिण्यायः (आम्रपणे जपन्यवावायुमिथ्यातु-
रोवेन मुख्यस्य ऐन्द्राग्रदेवरपि निरीपाभावात् प्रसूतचर्चयो
नियमः) । १२।२।१४.

आधारस्यः कर्मनामपेयम् । १।४।३.

आधाराग्निहोत्राधिकरणम् (आधाराग्निहोत्रावश्यक-
मपूर्वकर्मविधायकम्) । २।२।५.

आधाराग्निहोत्राधिकरणम् (कर्मनामपेयम्) । १।४।३.

आधारादीनामान्येयाद्यङ्गत्वम् । ४।४।११.

आधारे उत्तरे हिरण्यगर्भेऽमनस्य निवेशः बाधव्यपयी ।
१०।३।२.

आधारे मन्त्रान्तेन कर्मादिस्मितपतः । १२।३।१२.

आचमनं पदार्थत्वात् प्रथमम्, तत्कर्मो गुणत्वाद्
दुर्बलः । १।३।३.

मी. अ. १०

‘आ चाम्ने देवान् यह’ इति आहवनीयवादः ।
संकर्ष. ४।२।१४.

आज्यहोस्तोत्राकाले लौकिकान्येवमिधानं गर्ग-
मित्राणे । ७।३।१२.

आज्यभागः आग्नेयः आराधुपकारकः । १०।१।८.

आज्यभारापुनः श्रवणेन गृहमेधीयस्य अपूर्वत्वम् ।
१०।७।९.

आज्यभागप्रतिषेधस्य सोमे नित्यानुवादत्वेन पयो
आज्यभागप्रतिषेधस्यार्थवादत्वम् । १०।८।२.

आज्यभारायोः ऋजुपाणयावयोर्विकल्पः । संकर्ष.
४।३।१०.

आज्यभारायोः गुणवाचकपदरहितस्यैव देवतापदसा-
मिधानं पवमानेष्टिषु कर्तव्यम् । १०।४।१५.

आज्यभागमाहता वार्ध्वीधुधन्व्योरनुवाक्ययोः ।
३।१।२३.

आज्यभागौ पञ्चपुरोडाशे कर्तव्यौ । १२।१।२.

आज्यभागौ विकृतिषु सद्गन्तो वा प्राकृतौ वा इति
विकल्पाः । संकर्ष. ४।४।२.

आज्यमेव वैश्वर्जनहोमेषु, न सोमो ज्योतिष्टोमे ।

संकर्ष. ३।१।२०.

आज्यसमान्यनाधिकरणम् (प्रजागर्भमाज्यसमान्यन-
मौपम्यताज्यस्य प्रयोजकम्) । ४।१।१५.

आज्यसोमग्रहौ दधिमहविकारः कर्मान्तरम् । संकर्ष.
३।३।९.

आज्येडा पत्नीसंयाजान्नमेव । संकर्ष. ४।३।१६.

‘आज्येन यूपमनक्ति’ इति आज्य लौकिकम्, न
संस्कृतम् । ३।८।१६.

आज्येन न्यापारणं तृतीयपञ्चने एव ज्योतिष्टोमे ।
संकर्ष. ३।२।१७.

‘आज्येन शेषं संश्रयपति’ इति वाक्यं कर्मान्तर
विदधाति पत्नीवते पयो । १।४।१४.

आज्येन सोमेन वा न्यापारणं ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः
सवनयोः । संकर्ष. ३।२।१८.

आतिष्या इत्यन्ता ज्योतिष्टोमे । १०।७।१२.

आतिष्या पूर्वोऽन्ता ज्योतिष्टोमे । १०।७।१३.

अधिकारः विश्वरूपमयने मनुष्याणामेव, सर्वस्व-
रूपस्य दिवसपरवात् । ६।१।३.

अधिकारः सवे प्रत्येकं कृत्स्नेनार्थनाम् । ६।१।१.

अधिकारः सवे ब्राह्मणानामेव । ६।१।२.

अधिकारः सवे वैश्वामित्रतत्त्वमानकृतानामेव ।
६।१।४.

अधिकारः सवे संपादितसाधारणप्राप्त्याणामेव यज-
मानानाम् । ६।१।५.

अधिकारः सवे समानकल्पानामेव (कल्पः प्रयोगः,
न तु स्तनम्) । ६।१।१.

अधिकारः सारस्वतभिन्नस्तथेय आदित्यप्रीतानाम् इष्ट-
प्रथमयज्ञानाम् । ६।१।५.

अधिकारः सार्वत्रिकमेतुं उनीतस्यैव । ६।१।६

अधिकारस्यापि (कर्मानुष्ठानाधिकारस्तत्तत्फलैश्चो) ।

६।१।१.

अधिवसनकालेऽपि सम्पन्न एव विभागः । सकर्षं.
१।१।२२.

अध्वप्रीत्यायः (अग्नीषोमीये पशौ अध्वपूष्या होतुः
कृत्स्नेदाभ्यस्य निवृत्तिः) । १।०।१४.

अग्निगुपैवगतस्य एकवचनान्तस्य मेघपतिशब्दस्य
एकादशिन्या बहुवचनान्तेन ऊहः । १।३।१४.

अग्निगुपैवगतस्य ' प्रारभे ' इति पदस्य अग्नीषोमीय-
सवनीययोः समानविधिवपक्षे न विकारः । १।३।८.

अग्निगुपैवगतस्य मेघपतिशब्दस्य एकवचनात्तस्य
बहुदेवत्ये पशौ द्विवचनान्तेन विकल्पः । १।३।१३.

अग्निगुपैवगतस्य देवनशब्दोऽद्विगन्ताः कृत्स्नोद्धरण-
प्रकाशकाः । १।४।५.

अग्निगुपैवगतानां संसर्गद्रव्यवाचकचक्षुरादिपदानां
पञ्चमणे ऊहो न । १।३।१०.

अग्निगुपैवगतेन उरुकच-देन वराऽभिधानम् ।
१।४।३.

अग्निगुपैवगतेन प्रवसाशब्देन काङ्क्षो प्रवसाः ।
१।४।४.

अग्निगुपैवस्य वारत्तव्या भिन्ना प्राक् । कृत्वाचिन्ता ।
१।१।१७.

अग्निगुपैवे अश्वमेधे अश्ववह्नीयत्ताप्रकाशनायै
वैशेषिकमन्त्राकरणपक्षे प्रवाणा पशूनामर्थे पटव्यतिरेपा
वद्वक्तव्य इति समाख्यचनम् । १।४।२.

अग्निगुपैवे एकवाच्यस्य पञ्चमणे यावत्स्वचमन्ताः ।
१।३।११.

अग्निगुपैवे पञ्चमणे समस्तवह्नीयत्ताप्रकाशनायै
समाख्येन वचनम् (' द्विवचनान्तयोः, अष्टसप्ततिरेपाम् ')
इत्यादिरेत्या । १।४।१.

अग्निगुपैवे मेघपतिशब्दस्य दिवसवद्विविक्तो
देवताऽनुसारेण वचनोद्देशः कर्तव्यः । १।३।१२.

अग्निगुमन्त्रस्य आबुक्तिः बाजपेये ऋतुपशूना प्राजा-
पत्यपशूना च । १।१।४२०.

अध्वरकल्याणताप्राप्तेष्वादी अग्नीषोमीयाद्विपुलेदाय-
धर्माणामतिदेशः । ८।३।१.

अध्वरकल्याणऽऽदिषु धृतकामिषेनीसात्तद्वप्राप्तुं अधि-
कारः वर्णव्यवसायि । ६।१।७.

अध्वरकल्याणायः (अध्वरकल्याणा संवत्सरे अज्ञाना
मेदेनानुष्ठानम्) । १।१।२।४.

अध्वरकल्याणायः (बार्हस्पत्यवद्वधर्मा आग्नेयविकार-
त्वात् पूर्वं कार्याः) । ५।१।१०.

अध्वर्युगणस्य एव शमिता । सकर्षं १।१।१४.

अध्वर्युगणस्येवैव पञ्चमण्येन कार्त्तम् । सकर्षं.
१।१।१५.

अध्वर्युमिधानां फर्तूणा वद्वपपासेषु तन्मम् ।
१।१।२।०.

अध्वर्योरन्यत्र न्यायवत्त्वे चमठहोमेषु चमसाध्वर्यवः
कर्तारः । ३।७।२२.

अध्वर्योरैव मुष्टिरिमान निवधि । सकर्षं. १।४।१२.

अध्वर्यवदीनां समाख्यया निपतवदार्थकृत्यम् ।
३।७।१९ (३९ सूत्राय)

' अनद्धाहो बुनक्ति ' इति द्विव विवधित
व्योक्तिद्वये । ४।१।५.

अनघ्यावादावपि कर्मसंज्ञीनमन्त्रप्रयोगः । १।२।१७.

अनघानः निविशो वाचनिकमेव, न उगानः । सकर्षं,
४।२।४.

आनन्तर्याधिकरणम् (सूत्रपदानुवारात् शीर्षकम् ।
हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गता) । ३।१।१४.

आनर्भकपदद्वन्द्व्यायः (प्रधाने अनर्भकं तदङ्गे
अवतरति) । ३।१।१५.

आन्धीयवसाम्नो गानम् अनुष्टुभो गायत्र्योश्च प्रथमेन
संपादिते आनुष्टुभे तुचे । ज्योतिष्टोमे । १।२।६ वर्णकं ३.

आमनहोमन्वायः (घासद्वन्द्वम्) । ४।४।४.

आमनहोमैः अवृत्ताजानां समुच्चयः साग्रहणीयौ ।
१०।४।४.

आमिक्षा तस्ते पयसि दध्यानश्नस्य प्रयोजिका, न
चात्रिनम् । ४।१।१५.

आमिक्षायां वैश्वदेवपर्वगताया सान्नाय्यवयोवर्माणा-
मतिदेशः । ८।१।४.

आमिक्षायागस्विष्टकृतीर्न बाधः । संकर्ष. १।४।२.

आमिक्षाघान्दो धर्मातिदेशकः । ७।१।१०.

आमिक्षासु सर्वास्तु वैश्वदेवपर्वगतमैत्रावरुणामिक्षा-
धर्माणामतिदेशः । ७।३।१०.

आयुरादिफलन्यायः ('यजमाना आयुराशास्ते' इत्यथ
सखे 'यजमाना आयुराशास्ते' इत्युद्ः) । १।१।१५.

आरण्यन्यायः (आरण्यपशून् पर्वगिरणान्ताङ्गरीति-
विधानेन तदुत्तराङ्गप्रतिषेधः अश्वमेधे परस्त्वान्ने) ।
१।४।१३.

आरण्यभोजन-वायः (आरण्याशनस्य प्राकृतस्य
प्रापणीयाऽऽदितु लौभिकपयोम्रतादिना प्रसङ्गसिद्धिः) ।
१३।१।१४.

आरम्भणीयान्यायः (आरम्भणीयायां आरम्भणीयाया
बाधः) । १०।१।४.

आरम्भणीयान्यायः (आरम्भणीयायात् द्यौर्गर्णमासा-
शुक्लवसि आदौ षष्ठदेवानुष्ठानम्, न तु प्रत्यावृत्तिः) ।
१।१।११.

आरम्भणीयायाः ज्योतिष्टोमाद्यङ्गभूतदीक्षणीयाऽऽदि-
विकृती बाधः । १०।१।२.

आरम्भणीयायाः द्यौर्गर्णमासविकृतितु लौभिकद्वि-
पुनस्तुष्ठानम् । १२।२।६.

आरम्भणीयायाः राजसूयगतानुमत्पादीष्टौ बाधः ।
१०।१।३.

आराद्वुपकारकः आग्नेय आन्यमागः । १०।१।८.

आर्तिन्यायः (एकद्विविधावपि पञ्चमरावनिर्वापः) ।
६।४।६.

आर्त्विज्ये अधिकारः वादाणस्यैव । १२।४।१५.

आर्भवपचमाने विषुद्धस्तोमकक्रतुषु साम्नामावापः,
अविषुद्धस्तोमकक्रतुषु तु उद्वापः । १०।४।११.

आर्यभट्टेन्द्रविप्रतिपक्षिबलाबलम् । १।३।४ वा. पृ.
२१९.

'आर्यं वृणीते' इति यजमानपूर्वत्रा एव श्रवणः ।
संकर्ष. ३।४।१.

आर्येयश्रवणस्यैव वरणम्, इतरे अर्येवादाः । संकर्ष.
३।४।३.

आर्येयवरण निपादप्रकारशोरपि । संकर्ष. ३।४।६.

आर्येयाणां नामानि अपत्यप्रत्ययान्तानि संयुक्तपन्थानि ।
संकर्ष. ३।४।२.

आलम्भनिर्यापन्यायः (आलम्भे, निर्वपेत् इति
यागविधिः) । २।३।५.

आनसम्योऽयिः लौकिकरूपः, न तु आदवनीयात्
प्रणीतः । संकर्ष. ३।३।३.

आवाहननिगदे 'आवह देवान्' इति ऊह्यमानानां
सर्वेषामेव देवानां वादः । संकर्ष. ४।२।७.

आवाहनस्य बाधो न सावित्रेनीनिषेधेऽपि यद्वेधीये ।
संकर्ष. ४।४।७.

आवाहनादिनिगदेषु देवतानां विधिगतचन्दनैर
पञ्चघनं कर्तव्यम् । १०।४।१३.

आवृत्तिः प्रतिशेषमनुवर्तमानस्य । संकर्ष. १।१।११.

'आवासेऽप यजमानः' इति नित्यं निर्देशः । 'यज
निर्दिशेत्' इति नित्यानुवादः । संकर्ष. ४।३।२०.

आचीरधिकरणम् ('आनुदां अग्नेऽसि' इत्यादय
आचीर्मन्त्राः यजमानाः) । ३।८।६.

आभविन्यायः (आभविर्कर्मणा दृशदशर्षेता) ।
४।१।७.

अनुपद्माधिकरणम् (पूर्ववाक्यगतपदानुपगमेण उच्यते
वाच्यपूर्तिः ' या ते अमे इराद्या ' इत्यादौ) ।
२।१।१६.

अनुज्ञानसादेदवत्प्रक्रमम् पदुषर्णानामश्रीयोमीया-
ज्ञत्वम् । ३।३।१५.

अनृतबदनवर्जन्त्यायः (दर्शपूर्णमासप्रकरणे अनृत-
यदननियेषः फलार्थः) । ३।३।१४.

अनेन्द्राणाममन्त्रकं अक्षणम् । वि. ३।२।१६.

अनेन्द्राधिकरणम् (अनेन्द्रगोममक्षणेऽपि समन्त्र-
कत्वम्) । ३।२।१९.

अनोवाशोन्त्यायः (अनोवाशः यज्ञो जातिवचनौ,
सिद्धयोरेव तयोर्दानम्) । ७।३।१९.

' अन्तराऽनृत्यम् ' इति सामिचेनीपाठे मध्य-
मस्य स्वरस्य विधिः, न तु म्याहुतिर्हिंकारयोर्मध्यभागस्य
विधिः । संकर्त. ४।१।२.

अन्तर्विद्विष्विद्विपदलखितदेवविशेषः गृयाङ्गम् ।
३।७।६.

' अन्तर्वैद्यः पादः ' इति छक्षणाया सामिचेनी-
काष्ठे देवविधिः । संकर्त. ४।१।३.

अन्तेनिवेशन्यायः (नारिष्ठोमानामन्ते उपहोमाः) ।
६।३।१९.

अन्तलोपाधिकरणम् (प्राकृतैकदेशग्रहणे प्राथमिकानां
ग्रहणम्, अन्त्यानां लोपः) । १०।१।१८.

अन्तलोपायवादाधिकरणम् (अग्रिचपनप्रकरणे पठय-
मानानां बीजवपनार्थानाम् आपूर्णनार्थानां न मन्त्राणां
भुतसंख्यासंभवत्वे केमाचिदेव उपादानम्, न वयमाना-
नेव) । १०।१।५५.

अन्तरम्भणीया पुरुषस्य आरम्भयोग्यता संवादयति ।
९।१।१९ वर्णकं १.

अन्तरम्भणीयाविषयकम् आरम्भणीयावन्दे द्रष्टव्यम् ।

अन्वाहार्यदक्षिणायाः अतिदिष्टायाः आयपणे उप-
दिष्टावोचत्तदक्षिणाया वाचः । १०।३।१६.

अन्वाहार्यदक्षिणायाः सीमिकदक्षिणाया प्रसङ्गविधिः ।
१२।१।१६.

अन्वाहार्यधर्माः आयपणे दक्षिणावर्तयोर्वागोक्तयोः
कर्तव्याः । १०।३।७.

अन्वाहार्यस्थानापन्नयोरेपि वागोक्तयोः अभिप्राणस्य
वाचः आयपणे । १०।३।१०.

अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि बले पाकस्य वाचः
आयपणे । १०।३।८.

अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वासपि पाकस्य वाचः
आयपणे । १०।३।९.

अपच्छेदन्यायः (अपच्छेदयौर्वापयौ परनिमित्तकं
प्राथम्यमनुष्ठेयम्) । ६।५।१९.

अपच्छेदयोगपदे अद्राक्षिण्यसर्वस्वदक्षिण्ययो-
र्विकल्पः । ६।५।१८.

अपच्छेदयोगपदेऽपि प्राथम्यत्वम् । ६।५।१७.

अपरपञ्चादिः विष्वक्कर्मणा फालः । ६।८।६.

अपरमितत्वं दक्षिणायाः सहस्रादधिकफलवाचने ।
६।७।१९.

अपरिमिताधिकरणम् (अपरमितत्वं पूर्वोक्तात्
संख्याऽन्तरम् आवाते) । ६।७।१०.

अवशयो वै अन्ते गोअवन्त्यः इति गोअक्षानां
स्तुतिः । १।४।१२-४. वि. २६.

अपदद्राधिकरणम् (शूद्रमित्रानां त्रेवारिकानां औते
अधिकारः) । ६।१।७.

अवा प्रणयने गोशेहनदिपात्रं काम्यम् । ३।६।३.

अपूर्वधर्माणां प्रयोक्तृकं निमित्तं व । ९।१।१९ वर्णकं ३.

अपूर्वप्रयुक्तः प्रयोगावयवः । ९।१।७.

अपूर्वप्रयुक्तमुपाश्रयत्वम्- अग्नीश्रीमपयमुपाश्रयत्व-
पदार्थेष्वने उपाश्रयत्वं तत्तदार्थजन्यावान्ततत्तत्पूर्वप्रयुक्तम् ।
९।१।६.

अपूर्वप्रयुक्ताः अग्निश्रीमदीनां धर्माः । ९।१।१९.

अपूर्वप्रयुक्ताः अवषादादिधर्माः । ९।१।१९ वर्णकं २.

अपूर्वप्रयुक्ताः प्रयागादिधर्माः । ७।१।१९.

अपूर्वप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः, न तु द्रव्यसंस्था-

हेतुमुदाहरणप्रयुक्ताः । ९।१।५.

अपूर्वप्रयुक्ताः फलदेवताप्रकाशका मन्त्राः । ९।१।१९.

इष्टकानिर्माणं दीक्षोत्तरमेव अभिचयने । संकर्ष. २।१।१८.

इष्टकापर एव 'सदृशं चिन्वीत' इति सहस्रशब्दः अभिचयने । संकर्ष. २।१।१२.

इष्टकापाकः निर्गन्धेन लौकिकेन अभिचयने । संकर्ष. २।१।७.

इष्टकाविशेषः एव अभिचयने 'सधिरस्क एवामि-
श्वेतन्यः' इति शिरःशब्देन ग्राह्यः, न तु पक्षिशिरः ।
संकर्ष. २।१।१८.

इष्टकाशब्दात् दूर्वाऽऽदिषु न इष्टकाधर्माः अभिचयने ।
संकर्ष. २।१।८.

इष्टकासंख्यापूरणं लोकपुत्राणि मन्त्रम्यूनत्वे अभि-
चयने । संकर्ष. २।१।१६.

इष्टकासु 'सर्वान् वर्णान्' इति रेतावादः अभिचयने ।
संकर्ष. २।१।५.

इष्टकोपधाने 'पुरस्तादभ्याः प्रतीचीः, पश्चादभ्याः
प्राचीः' इति विधी अपवर्गनियमायां । संकर्ष. २।१।२१.
इष्टकोपधाने 'प्राचीं, प्रतीचीं' इति कर्तुमुंजवादः ।
संकर्ष. २।१।१९.

इष्टकोपधाने 'प्राचीरुपदधाति' इति रीत्यपवर्ग-
वादः । संकर्ष. २।१।१८.

इष्टकोपधाने मन्त्राधिक्ये चयनान्तरप्रयोगे अदक्षिष्ट-
मन्त्राणामुपयोगः । संकर्ष. २।१।१५.

इष्टिराजसूयाधिकरणम् (दर्शपूर्णमाशराजसूयचातुर्मा-
स्येषु सप्तमेदेन प्रयोगभेदे अङ्गनामावृत्तिः) । २।१।२३.

इष्टीना विकृतिरूपाणामेन्द्रमाद्रीना सद्यस्कालता ।
५।४।७.

इष्ट्य(ष्टि अ)प्रिष्टोप्रतोमाना मूलप्रकृतिता । वि.
८।१।३ वर्णकं २.

इष्ट्याऽधिकरणम् (उदाहरणवाक्यस्य ईषापदपठितत्वात्
शीर्षकम् । आलभेत निर्वपेत् इति यागविधिः) ।
२।३।५.

'उत्पश्या यज सोमस्य' इति प्रैषः शस्त्रव-माने
निवेद्यते । संकर्ष. २।३।१०.

'उत्पश्या यज सोमानाम्' इति प्रैषः शस्त्रव-स्वर्षि
चमथैर्महैश्च युगपद्व्यमानेभ्येव सोमेषु निवेद्यः । संकर्ष.
२।३।११.

उत्पश्यन्तोत्राणामुत्कर्षे षोडशितोत्रस्यापि उत्कर्षः ।
५।१।१८.

उत्पस्यादिकृतौ बहुव्रीहिपदनिर्दिष्टानां वैरूपादिताम्ना
रोतुः पृष्ठे एव निषेधः, न तु कृत्स्ने कृतौ । १०।६।६.
उत्पश्येऽतिग्राहनिषेधः पृष्ठयोर्व्यत्ये एव । संकर्ष.
३।३।३.

उत्पश्येत् पृष्ठगतेषु अतिग्राह्याणां विकल्पः, न
पर्युदासः । संकर्ष. ३।३।४.

उत्पश्ये पोषधी गृहीतश्चेत् सस्तुतयश्च एव ।
१०।५।१२.

उत्पश्योषह-वयोर्पागवोः औपदेशिकाश्वदक्षिणदा
प्राकृतकृतस्तकृतदक्षिणाया वाधः । १०।३।१८.

उत्पश्यस्य प्रत्यक्षमेव नयनात् दीक्षितस्य अन्यत्र गमने
प्रातिऽपि न समारोपः । संकर्ष. ३।२।३३.

उत्पश्यस्योः अभिचयनगतस्य नित्यं न चारणम् ।
१२।४।१०.

उत्पश्यस्योः अभिचयनगतस्य ज्वलद्ब्रूषाप्रपाद्युतेन
काम्येनाग्निना वाधः । १२।४।७.

'उत् यत् सु-वन्ति' इति वाक्येन ग्रामिपेन्त्यु-
वचनायै इविमन्तदेशो लक्ष्यते । ३।७।७.

उत्करेण प्राकृतवाजिनासादनात्वादेन विहितेन वेदे-
र्वायः चातुर्मास्येषु सौमिकेषु । १०।३।३३.

उत्कर्षः ग्रामचत्यादीनां तन्मन्थे प्रातौ । संकर्ष.
३।१।७.

उत्कर्षाविकरणम् (अग्नीषोमीयं योर्णमासं इतिः
सोमात् परस्तात् उत्कर्षम् ग्राह्यमेव) । ५।४।४.

उत्तरयोर्कचोर्वीणिगतानां स्तोमानामविदेशः ।
१।२।१०.

'उत्तरयोर्वीणि' इति उत्तरग्रन्थेन उत्तरग्रन्थस्यो-
र्द्वयोर्कचोर्मदणम् । १।१।५.

अरण्यादिपरिमार्जं सूपादौ यजमानगतमेव । संकर्म. १।४।९.

अरणाधिकरणम् (अरुणया पिङ्गाक्षया इति आरुण्यं क्रयसाधनम्) । १।१।६.

अर्कम्रेक्षैश्वर्यापवादीनां समुच्चयः विपुवति । १०।४।२.

अर्कक्रमः पाठक्रमाद् बलवान् । ५।४।१.

अर्कक्रमाधिकरणम् । ५।१।२.

अर्णवादाधिकरणम् । १।१।१.

अवकीर्णपदवधिकरणम् (अवकीर्णपदशुद्धिकेऽगौ) ।

६।८।४.

‘ अवगम्यं वपट् करोति ’ इत्यनयोर्वाग्यन्यवायेऽपि पौर्वापर्यम् । संकर्म. ४।३।४.

अवगोरणनिषेधस्य दशपूर्णमासप्रकरणे भुतस्य केवल-
पुष्टपायैतया प्रकरणदुर्कर्षः । ३।४।६.

अवगोरणन्यायः (अवगोरणस्य प्रकरणदुर्कर्षः) ।
३।४।६.

अवघातन्यायः (दशपूर्णमासयोः अवघातमन्त्रस्य
सृष्टत् प्रयोगः) । ११।४।१२.

अवघातमन्त्रन्यायः (अवघातन्यायः) । ११।४।१२.

अवघातमन्त्राहुतिर्नानाबीजिह्वी प्रतिबीजम् । ११।

४।१३.

अवघातस्य कुण्डलचरो बाधः । १०।१।११ वर्णकं १.

अवघातस्य घानासु न बाधो महापितृयज्ञे ।
१०।२।३४.

अवघातादिक्रियानामदृष्टार्थानां प्रयोजननिष्पत्तिपर्यन्त-
मभ्यासः । ११।१।५.

अवघातादिधर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । १।१।११ वर्णकं २.

अवघातादिस्कारविधिनिर्णयविधिः । ४।२।११.

अवगन्तव्यस्य बाधः क्षौर्वं चरो । १०।१।१९.

अवघानाद्ये प्रतिनिधिमाम्यमवघाप यदगम्यम् ६।४।१.

अवधानं चतुरवचं विनावचनं दर्शितमेव । संकर्म.

२।१।५.

अवधानं वैभाषीयामां छदेव । संकर्म. २।१।१४.

अवधानं पञ्चावचं जामदग्न्यादीनाम् । संकर्म.

२।२।६.

अवधानं पञ्चो देवतास्विष्टकृतयोः समकालमेव ।
संकर्म. २।२।१८.

अवधानं प्राकृतमेककाले, वैश्वानर्याम्, ब्रह्मया च ।
(यत्र सकृदेव ब्रह्मणम्) । संकर्म. २।२।१६.

अवधानं वाजिनस्य नास्ति परप्रयुक्तद्वयत्वात् ।
संकर्म. ४।४।८.

अवधानादिप्रदानान्तानुसमयन्यायः (दशपूर्णमासयोः) ।
५।२।४.

अवधाने पञ्चावचे तृतीयं पश्चाद्वाप्युत्तरार्धात् । संकर्म.
२।२।९.

अवधाने पञ्चावचे पञ्चममभिषारणात् प्रागेव । संकर्म.
२।२।८.

अवधाने पञ्चावचे पञ्चमनौपचयैव । संकर्म. २।२।७.

अवधाने ‘ पूर्वपूर्वाग्न्यवयेव ’ इति न देशकालपरत्वम्,
किन्तु कर्मपरत्वम् । संकर्म. २।२।११.

अवभृथ (ये) आप एव संमार्जनीयाः, नाग्निः ।
२।१।४.

अवभृथ (ये) ऋजीपादिनपनं प्रतिपत्तिकर्म ।
४।२।८.

अवभृथाः साहोऽणु अनुश्रेयः । १।१।१८.

अवभृथाः सौमिकः अपूर्वः । १०।७।१५.

अवभृथपनैककर्मोन्तरस्य वरुणप्रपत्तेषु विधानम् ।
१।१।२।१५.

अवभृथशब्दो घर्मानतिदिशति । ७।३।४.

अवभृथे ‘ प्रत्यक्षोऽवभृथेन चरति ’ इति कर्तृगर्भ-
विहारविधानम् । संकर्म. २।४।१६.

अवभृथे सिष्टकृतान्योपनिगमेषु अग्नीवकणयोर्वचनं
सिष्टकृतकृत्यमेव कर्तव्यं ज्योतिषोमे । १०।४।१७.

अवभृथोक्त्यै दीक्षाया अनुष्ठितत्वात् होमादि-
निषेधानुसृत्या प्रतिहोमाभावः । वि. ६।५।१२.

अवहननादीनां श्रीहोदिषेयानुष्ठानम् इति धनं-
म्यनस्या । ३।१।४.

अवेष्टेमाद्यफलकम् । २।२।११.

अवेष्टेनोद्धानादिकर्तृभ्याः सप्तस्थात् मित्रव्यस्य ।
१।२।४।१.

ऊहो न विहृतौ इवानिगदे यत्रपतिशब्दस्य ।
१।१।१४.

ऊहो न ब्रीहिमन्त्रस्य नीवारणां ब्रीहिप्रतिनिधित्वे ।
१।१।१५.

ऊहो न सायक्रे सोमकृपणधने णाण्डे पुंस्त्वेऽपि
ज्योतिष्टोमगतमन्त्रस्य 'तस्यै शृतम्' इत्यादेः । १।१।१६
वर्णक १.

ऋक्संस्कारकमेवेन साम्ना प्राधान्यं नास्ति । १।१।१७.
ऋक्षुपाणाधिकरणम् (आज्यमागयोः ऋक्षुपाण-
याज्ययोर्विकल्पः) । संकल्प. ४।१।१०.

ऋद्रव्यवाचकः पृष्ठशब्दः 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति ।
७।३।१४.

ऋज्यजुर्मन्त्राणां कर्मणि तानस्वरैर्यैव प्रयोगः । तान्
एकभुक्तिः । १।१।१८ वर्णक २.

ऋग्लक्षणम् । २।१।१०.

ऋजीपादिनयने प्रतिपत्तिः अवश्येन । ४।१।१८.

ऋणत्रयापाकरणे धान्यवैदपयोरपि नित्यम् । ६।१।११.

ऋतपेये विश्रित्वा सोमचमस्यदक्षिणया प्राकृतकुत्सन-

क्रतुदक्षिण्याया वायः । १०।१।१७.

ऋतपेये सोमचमसेन कुत्सनक्रतुदक्षिणायाः ब्रह्ममित्र-

पुत्रपाया च निवृत्तिः । १०।१।२०.

'क्रतुप्रेयादिमिर्वृणति' इति येषां शाखायां वचनम्,

तेषां तैरेव मन्त्रैः वपट्कर्तुणा वरणम् । संकल्प. ३।४।११.

ऋतुयाजेषु प्रैषान् मैत्रावरुण एव ब्रूयात् । संकल्प.

२।१।१३.

ऋतुयाजेषु स्वर्गं याज्यापाठे यजमानस्य वपट्कार-

निमित्तोऽस्ति मन्त्रः । ३।१।१८.

ऋतुयाज्यावरणहिरण्यदानयोः अष्टधार्म्ययोः सन् न

वायः । १०।१।१६.

ऋतुयाज्यासु प्रैषादात्सोद्भासः । संकल्प. २।४।२५.

ऋत्विक्परिक्रमस्य सन्ने वायः । १०।१।११.

ऋत्विक्परिक्रमस्यै दक्षिणादानमुदवहानीये, तस्य

सन्नाह्रयात् । १०।१।१२.

ऋत्विक्शब्दः साग्रीयवर्तकर्मक्रेषु न प्रवर्तते, किन्तु

सप्तदशत्वेन । ३।१।१६.

ऋत्विक्संस्काराः सर्वेषामुत्विजाम् । ३।८।४.

ऋत्विगानस्यै दक्षिणादानम् । १०।२।८.

ऋत्विगेव क्षमिता, न भिन्नः । संकल्प. १।१।१३.

ऋत्विगस्यः सोमविक्रयी भिन्नः । ३।१।१५.

ऋत्विग्यजमानस्य उपगतातो न भिन्नाः । ३।१।१४.

ऋत्विङ्मिनयो दक्षिणाभिः । ३।१।१७.

ऋत्विजः कर्तव्यानुसारिष्वप्यत्र वरीतव्याः । ३।१।१९.

ऋत्विजः सोमे सतदथ । ३।१।१६.

ऋत्विजः स्वामिश्रसदशाः ज्योतिष्टोमे । ३।१।१८.

ऋत्विजा परिक्रयः स्वामिकर्म, न ऋत्विक्कर्म ।

३।८।१.

ऋत्विजा राजस्योपक्रमे श्रुतानामेव सम्यक्सिपर्यन्तवा ।

१।१।१२.

ऋत्विजामनियतपदार्थकर्तृत्वमपि विरोपसमाख्यया ।

३।१।२०.

ऋत्विजामुपगमे पत्नीनां समुच्चयः महाव्रते ।

१०।४।५.

ऋषीणां कर्माधिकारो नास्ति । ६।१।२२.

एककृपात्रयन्दो धर्मातिदेशकः । ७।१।१०.

एककृपात्रे प्राकृतान्वदानचर्यसा नातिदेशः । संकल्प.

२।१।१६.

एककृपायां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि विकल्पः ।

१२।१।४.

एकत्रिके क्रता (तौ ए) वेकक्षा एव ऋचः नि-

स्त्यासेन विक्रसोमधूगानम् । १०।५।३.

एकत्रिके क्रतो माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे व्याजे एव

तुष्टे गानम् (इदमधिकरणं वनवधानेन भीमताकोपस्य

प्रथमे आगे ४५४-४५५ पृष्ठयोर्मुद्रितम्, तत्र प्रष्टव्यम्) ।

१०।५।२.

एकदेवताकरशुण्णे वसाहोमाना तन्त्रम् । ११।१।५.

एकधाऽधिकरणम् (पशुगणे अग्निगुप्तैरेककृपाशब्दस्य

वाच्यत्वमन्यासः) । १।१।११.

एकवाच्यताऽधिकरणम् (एकवाच्यत्वलक्षणम्) ।

२।१।१४.

अहीने शुक्रान्तरम्मगादि केनचिद् यजमानेन
कर्तव्यम् । १२४१२.

अहीनेषु पूर्वैकादशिन्यां पशुनिषेजनं कापेय्या पदत्वा,
इत्यत्र तु पदविः प्रवृत्तौ । संकर्व. १४४१५.
अहीनेष्वहीनात्मकद्वादशाह्यवर्माणामतिदेशः । ८१२५.
आकृत्यधिकरणम् (आकृतिः शब्दायै, न न्यक्तिः) ।

१३१९.

आख्यातपदमेव अपूर्वबोधकम् । २१११.

आग्रावैष्णव्यायः (प्रपानेषु समसंख्येषु सहास्रौप-
मानेषु घर्मेविरोधे प्रथमपठितपर्मोऽनुप्रासः) । १२११८.
आग्रावैष्णवादीनां वृषदधियापुक्तानां भेदेन राजसूये
अङ्गानुष्ठानम् । ११४११.

आमिमासतादूर्ध्वमनुष्यजोत्कर्षेण लुङ्घ्यमाने गृह-
वाके खनीयपुरोडाशदेवतानामपि उत्कर्षः । १११११६.
आमीप्रमथनं शास्त्रापुराणादेव ज्योतिष्टोमे । संकर्व.

१३११५.

आमीधीपादेव पिप्पविहरवं ज्योतिष्टोमे । संकर्व.

१३११५.

आमीभोपस्थाने प्रवृत्तरीयमिमीमन्त्रस्य विनियोगः ।

१३११८.

आग्नेयवतुषां अधिकरण-कायः (उपसंहारन्यायः) ।

१३११५.

आग्नेयद्विक्रिः ऐन्द्राग्रभुज्या । २१११५.

आग्नेयपशुदक-वायः (कृष्णसीरयोः प्रथमवृत्तीययोः
पदयोः भेदेनानुष्ठानम्) । ११११११.

आग्नेयपुरोडाशप्रवर्माणामतिदेशः शीघ्रं चरौ ।

८१११५.

आग्नेयपुरोडाशप्रवर्माणामतिदेशः ऐन्द्रं पुष्टेयसौ ।

८१११७.

आग्नेयपुरोडाशप्रवर्माणामतिदेशः कृष्णचरौ । ८११११.

१८.

आग्नेयपुरोडाशप्रवर्माणामतिदेशः सुविदेवश्चे

इतिवि । वि. ८११११.

आग्नेयपुरोडाशस्य मरुतादतिप्रसक्तं कृष्णं
सोनामस्य तु कर्तव्यम् । ५१११२.

आग्नेयपुरोडाशस्यैव वर्माणामतिदेशः शीघ्रं चरौ ।

८१११६.

आग्नेयस्तुत्येताधिकरणम् (आग्नेयद्विक्रिः
ऐन्द्राग्रभुज्या) । २१११५.

आग्नेयपशुदक-वायः (आग्नेय आन्यमायः आस-
दुपकारकः) । १०१११८.

आग्नेयपदिप्रधानानामेकदेशकालकृत्यं कर्तव्यं दर्शपूर्णमास-
वातुमांसादौ । ११११११.

आग्नेयपदिशीनां कर्मान्तरत्वम् । २१११२.

आग्नेयधिकरणम् (आग्नेयद्विक्रिः ऐन्द्राग्र-
भुज्या) । २१११५.

आग्नेयधिकरणम् (आग्नेयचन्दो देवताविधायकः,
न नामयेयम्) । १४११६.

आग्नेयशक्यताद्वेः द्रव्यदानमात्रस्य शोमः ।

१३११५.

आग्नेयान्यायः (आमीभोपस्थाने प्रवृत्तरीयमिमीमन्त्रस्यैव
विनियोगः) । १३११८.

आग्नेये पयसि सान्नाभ्ययोर्वर्माणामतिदेशः । वि.

८१११७.

आग्नेयोऽतिप्रसक्तः शुद्धे गृह्ये 'येतादक्योश्च पदयोः'
इति नाम देवताविधिः । संकर्व. ११११६.

आग्नेयोऽतिप्रसक्तः इति आग्नेयचन्दोः प्रादुर्भावस्य स्वरूपः
उपयोगः प्रवृत्तरीयमनुष्यजान् । ११११२-२. वि. १५.

आग्नेयस्य नवरात्रिपुष्टाऽभावेऽपि कर्तव्यम् । संकर्व.

१३११५.

आग्नेयपशुदक-वायस्यैव कर्तव्यं देवतादिकर्तव्यं

कालवर्माणामतिदेशः । ११११०.

आग्नेयपशुदक-वायस्यैव कर्तव्यं कर्तव्यम् । १०५११०.

आग्नेयपशुदक-वायस्यैव कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं
कर्तव्यम् । संकर्व. ११११८.

आग्नेयपशुदक-वायस्यैव कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं
कर्तव्यम् । ११११०.

आग्नेयपशुदक-वायस्यैव कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं
कर्तव्यम् । १११११.

कपिञ्जलाधिकरणम् (बहुवचनस्य त्रिवे पर्वव-
सानम्) । ११।१।८.

‘ कपिञ्जलानामते ’ इति बहुत्वं विवक्षितमश्वमेवे ।

४।१।५.

करणमन्त्रप्रकाशयं कर्मोद्योगिफलं ऋत्विग्यामि ।

३।८।१४.

करणमन्त्रप्रकाशयं फलं याजमानम् । ३।८।१३.

करणमन्त्राणामेककार्याणां विकल्पः । १२।३।१३.

करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भः । १२।३।१०.

कर्तृरर्धविहारविधानमवभृथे ‘प्रत्यञ्चोऽभुयेन चरन्ति’

इति । संकर्म. २।४।१६.

कर्तृदेशकालविधयो नियमार्थाः । ४।१।९.

कर्त्रधिकरणम् । ३।४।४. (इदं भाष्यवार्तिकयोः

प्रासङ्गिकम् । कर्ता नाख्यतवाख्यः)

कर्मकालीनो मन्त्रप्रयोगः अनध्यायादावपि । १२।३।७.

कर्मजन्यमपूर्वं स्वीकर्तव्यम् । २।१।२.

कर्मणा सर्वपामाधानं तन्त्रम्, न तु प्रतिकर्म पृथक् ।

११।३।२.

कर्मणि एकस्मिन् भूयोमन्त्रवत्त्वे मन्त्रस्य विकल्पेन

ग्रहणम् । संकर्म. १।२।३.

कर्मणि एकस्मिन् शास्त्रामेदेन मन्त्रनानात्वे विकल्पेन

विनियोगः । संकर्म. १।२।२.

कर्मणि समाप्ते उद्धृतोऽस्ति लौकिकाः संपद्यते ।

संकर्म. ३।२।९.

कर्मनामपेक्षम् अपावच्छेदकत्वेन धर्मं प्रमाणम् ।

१।४।१ वर्णकं १.

कर्मप्रारम्भो मन्त्रान्ते करणमन्त्रेषु । १२।३।१०.

कर्मभूयत्वाधिकरणन्यायः (व्यनीकाऽधिकरणम्) ।

१०।५।२५.

कर्मसु यजमानेन त्यागः स्वयं कर्तव्यः, इतरत्

ऋत्विगद्वारा । ३।ज.८.

कर्मसु न्याकरणशिष्टाः सायवः शन्दा एव प्रयोग्याः ।

१।३।८.

कर्मादिस्तिपातो मन्त्रान्तेन अशिचयने षष्ठी-

धर्षणम् । १२।३।११.

कर्मादिस्तिपातो मन्त्रान्तेन आधारे । १२।३।१२.

कर्मोपेक्षाधिकरणम् (कर्मोपेक्षयस्य अत्रफलस्य

कनिग्गामित्वम्) । ३।८।१४.

कलञ्जनायः (कलञ्जं न भक्षणीयम्) । ६।२।५.

कलञ्जमक्षणीयेष्वन्यायः । ६।२।५.

कल्पसूत्राधिकरणम् (कल्पसूत्रं वेदाविरोधे धर्मं

प्रमाणम्) । १।३।६.

काशमोजिन्यायः (काशपात्रभोजननियमवतः शिष्य-

स्नानुरोधेन नियमरहितस्य गुरोरपि काशपात्रग्रहणम्) ।

१२।२।१४.

काण्डाधिकरणम् (गुणकामा याजमानाः) । ३।८।५.

काण्डानुसमवन्त्यायः (अश्वसहस्रादिप्रतिग्रहे पुरो-

डाद्याधर्माणां काण्डानुसमयः) । ५।२।२.

कापेय्याः पक्ष्वा पशुनियोजनं धूपैकादित्यामहीनेषु,

इतरा पदतित्त्वा प्रकृती । संकर्म. १।४।२५.

काम्यं नित्यस्य बाधकम् । ३।६।३.

काम्यकर्मणः प्रारब्धस्य भ्रुतद्व्यावचारे प्रतिनिधिना

समापनम् । ६।३।४.

काम्यगुणानां प्राकृतानां विकृतौ नातिदेशः ।

८।१।१४.

काम्ययाज्याऽनुवाक्याकाण्डस्य काम्यमात्राङ्गता ।

३।२।७.

काम्यग्रताविधौ शुक्रादिग्रहस्य सर्वादितः प्रतिकर्मः ।

१०।५।१९.

काम्यानां कर्मणां कामनाऽनुरोधेन पुनःपुनरभ्यासः

कृषित्व । ११।१।४.

काम्यानामनुष्ठाने पाठक्रमो न नियामकः । ५।३।१२.

काम्यासु विकृतित्त्वा उपविष्टैर्देवदेवताऽऽदिभिः

प्राकृतग्रन्थदेवताऽऽदीनां भाषः । १०।७।१७.

काम्येषु समुचितानामेवाङ्गानां प्रधानोपकारकत्वम् ।

११।१।३.

काम्येषु सर्वाङ्गोपसंहारसमयस्यैवाधिकारः । ६।३।२.

काम्येष्टिन्यायः (काम्यानुष्ठाने पाठक्रमो न नियाम-

कः) । ५।३।१२.

काम्येष्टिषु उपाश्रयं प्रधानार्थम् । ३।८।१९.

आतिथ्याबर्हिःशोषणन्यस्यः (आतिथ्याबर्हिःशोषणा-
दिना उपसदानीयोमीयबर्हिःशोषणादेः प्रवृत्तिरितिः) ।

१२।१।१९.

आतिथ्याबर्हिः उपसदानीयोमीययोः स्तरणकाले
स्तरणमन्यस्य आधुत्तिः । १२।१।२०.

आतिथ्याबर्हिः अग्नीयोमीयदेशे स्तरणार्थे संनद्ध
आतिथ्यमागे संनद्धनक्षत्रमन्यस्यो नाधुत्तिः । १२।१।२१.

आतिथ्यावैष्णवमार्गो राजसूयगतवैष्णवे नातिदेशः ।
७।३।६.

आतिथ्योपसदानीयोमीयपश्चता नदिरिकनेव ।
७।२।१४.

आमसमारोपपक्षेऽपि अरण्योरेव प्रत्यवरोहः ।
संकर्य. ३।२।३६.

आमसमारोपेऽपि अग्नेः प्रत्यवरोहः अरण्योरेव,
ततो मयनम् । संकर्य. ३।२।३५.

आदित्ययोऽधिकरणम् (आदित्यचन्द्रप्रणये पक्षि
प्रदेशपर्यान्तुषेयाः) । १।४।९.

आदित्यो यूपः इति आदित्यशब्दः यूपस्य स्थापकः
तेजस्विब्रह्मरूपम् । १।४।१२-३ वि. १५.

आधानं न पवमानेष्टयम् । ३।६।४.

आधानं सर्वकर्मणां तन्त्रम्, न तु प्रतिकर्म पृथक् ।
१२।१।२.

आधानं सर्वकर्मार्थम् । ३।६।५.

आधानमारुच्यैव यज्ञप्राज्ञां धारणम् । १२।१।१४.

आधानस्य सोमपूर्वत्वे गोमूत्रमलस्य वापः, नाधान-
कालस्य । ५।४।५.

आधानस्येष्टिपूर्वत्वोमपूर्वत्वयोर्विकरः । ५।४।३.

आधानाधिकरणम् (बह्वेष्टे मादगोऽग्नीनादधीत
इत्यादिना वसन्तादिकालविशिष्टमाधानं विधीयते) ।
२।३।३.

आधाने आहवनीयः गार्हपत्यात् मनीय आधीयते ।
संकर्य. ३।२।९.

आधाने एकस्यैव पुरुषस्याधिकारः । ३।२।५.

आधाने गानस्योपायः । ३।२।२.

आधाने दक्षिणामिः निर्मन्यः गार्हपत्याद्वा । संकर्य.
३।२।४.

आधाने दक्षिणानां संख्यासु विकल्पः । १२।४।५.

आधाने दक्षिणानामपरिमितत्वं पूर्वोक्तात् संख्या-
ऽन्तरम् । ६।७।१०.

आधाने दक्षिणानामपरिमितत्वं सदृष्टादधिकत्वम् ।
६।७।११.

आधानेन पवमानेष्टिमिथ्यं संसृतेषु अग्निषु कर्माणि
फलं न्यानि । ५।३।९.

आधाने निन्दायादेन विहितसामानप्रतिपेक्षात्
सामविकल्पः । १०।८।९.

आधाने पवमानाद्विषां काम्यप्रयोगे प्रथमस्य तन्त्रमेदः
उत्तरयोस्तन्त्रम्, नद्यावत्संक्रामने नित्यप्रयोगे च
प्रयाणापि तन्त्रम् । १२।४।४.

आधाने पवमानेष्टयः न पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ, किन्तु
केन्द्रलघानसंस्कृते एव । ३।६।९.

आधाने मादगस्यापि इष्टिगोमपूर्वत्वयोर्विकल्पः ।
५।४।४.

आधाने मयितोऽग्निः गार्हपत्यार्थं एव । संकर्य.
३।२।१.

आधाने धन्यावस्थो लौकिकामिरूपी, न तु आह-
वनीयात् प्रणीतो । संकर्य. ३।२।३.

आधानोत्तरमेव आश्रयस्य प्रातो तदकाले नवाश-
मध्यमिषेयः । संकर्य. ३।२।१३.

आधूननाधीनां अग्निचयनप्रारम्भे पटवमानानां बहूनां
मन्त्राणां मध्ये केवाचिदेन सत्तावामेव ग्रहणं, न
प्रथमानामेव । १०।५।५.

आध्वरिक्कद्रुतीनां दृष्टाऽऽहुतिभिः समुद्यतः ।
संकर्य. २।४।२७.

आध्वर्यवाः प्रैताः । ३।८।२.

आध्वर्यवादिषमाकृत्या अध्वर्यादीनां नियन्त्रणार्थ-
कर्तृत्वम् । ३।७।१।३९ सूत्राः.

आध्वर्यवे वात्रमाने च द्रष्टव्ये आम्नाऽऽ मन्त्रा
इत्येति । ३।८।७.

कत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाऽधिकरणम् । ४।१।१.

क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणम् । ४।१।२ वर्णक १.

क्रत्वर्थानां नैमित्तिकानां निमित्ताद्भूतो आद्युत्तिः यथा
मेदतस्कन्दनायावृत्तौ प्रायश्चित्ताद्युत्तिः । ६।१।९.

क्रत्वर्थानामनुष्ठानम् अस्त्रियवत्स्य मृताधिकारित्वपक्षे ।
१०।२।१९.

क्रमक्रोधाधिकरणम् (पाठक्रमात् श्रुत्यर्थक्रमौ च-
वन्तौ) । ५।४।१.

क्रमयोर्विशेषे । १।३।७. वा. घ. ८४०.

क्रमशोदनालक्षण एव । ५।१।१ वर्णक २.

क्रमवमाख्ययोर्विशेषे । १।३।७. भा. घ. ८५५.
वा. घ. ८४०, ८५५.

क्रमवमाख्याऽधिकरणम् । वि. १।३।११.

क्रमाधिकरणम् (क्रमोऽपि विनियोजकं प्रमाणम्) ।
३।३।५.

क्रमो न्यायात् व्याहृति-ईकार-दशहोवृ-सामिधेनी-
नाम् । संकर्षे. ४।१।१.

क्रियाधामः न प्रतिनिधिः । ६।१।५.

श्रुत्यैवेत्ययोरपि कृत्प्रत्ययाराकरणं नित्यम् । ६।२।११.

सामवत्यादीनां तन्ममध्ये प्राप्ती उक्तये. । संकर्षे.
३।१।७.

सामेच्छिन्याधः (सर्वपुरोडाशसामे प्रायश्चित्तम्) ।
६।४।५.

सौम्याधिकरणम् (अग्नीनादधानपदोदभन्तोर्वहने
सौमविविधानम्) । ६।१।६.

सादिरत्वादीनां वैकल्पिकानां प्राकृतानां मध्ये
अन्वयतममुन-धुतौ निषमविधिल वाजपेयादिविकृतौ ।
१०।७।१६.

सादिरत्नमेन कदरे संस्कृते पुन. सादिरत्नमे सादिरः
संस्कृत आद्य., संस्कृतोऽपि कदरत्नाम्यः । वि.
६।३।१७.

सादिरे लन्वेऽपि पञ्चमियोजनासमर्थे सति नियोजन-
समर्थः कदर एवोपादेयः । वि. ६।३।२०.

सलेवाल्पां सलपजोषणादिधर्माणां बाधः । १०।२।१२.

सलेवाल्पा पर्वङ्गादिस्काराणामनुष्ठानम् ।
१०।२।३२.

सलेवाल्पा प्राकृतस्य सादिरत्नस्य चित्रेष्टौ च
सण्डुखानां श्रीद्वियवान्यतरजन्यत्वस्य नियमो नास्ति ।
१०।२।३१.

सलेवाल्पा मृणालुतेर्माषः । १०।१।५.

सादिरत्नस्य प्राकृतस्य सलेवाल्पा नियमो नास्ति ।
१०।२।३१.

सादिरत्नस्य प्राकृतस्य सोमादीन्ने पयो मृषार्थे
श्रूयमाणेन औदुम्बरेण बाधः । १०।७।१८.

सतश्रियः सोमपक्वैर् शालामृखीयवत् आहवरीय-
त्वापि समारोपः । संकर्षे. ३।२।३.

सर्गशिरावे आन्यदोहस्तोत्रकाले लौकिकामेवप-
निधानम् । ७।३।१२.

सवामयनगतस्वोत्तरादिषु एकहकाष्टपठितव्योति-
रादिधर्माणामतिदेशः । ७।४।३.

सवामयनगतप्रत्ययणीये द्वादशाङ्गगतप्रत्ययणीयधर्माणां
नातिदेशः । ७।३।२.

सवामयनगतस्वरसामधर्माणाम् अष्टराजगतस्वरसामहये
अतिदेशः । ७।३।१०.

सशामयनधर्माणां सावत्तरिकत्वेषु अतिदेशः ।
८।१।११.

सवामयनस्य वीक्षा माध्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात्
वृत्तरदे, न चैतन्यः । ६।५।९.

सवामयनादौ श्रुत्यपयङ्गावृत्तौ सर्वपङ्कहान्ते उक्तदेव
सम्काचयनम्, न तु प्रतिपङ्कहान्तम् । १०।६।१०.

सवामयने च्यवीकाया. स्वस्थानविवृद्धया अभ्यासः,
न तु दण्डकलितम् । १०।५।२५.

सवामयने द्वयोर्द्वयोर्कचोः प्रप्रपनेन ब्रह्मसामगानम् ।
१।२।६ वर्णक ४.

सवामयने श्रुत्यपयङ्गहान्ते वैकल्पिकमध्ययनपूतावनयो-
स्तुष्ठानम् । १०।६।९.

सवामयने श्रुत्ये पङ्कदे सृष्टदधन्तरयोः प्रत्यहमेकैक्यैव
अनुष्ठानम् । १०।६।३.

आश्रवाच्च. प्रस्तरः इति दर्भमपत्यम् । १।१।४
पा. घ. २२१.

आश्विनप्रदो दशमो यज्ञवे, तृतीयो हूयते ज्योतिष्टोमे ।
५।४।१.

आश्वनीपायिचोदत्वं सनत्तम् । १०।६।१६.

आहवनीयः गार्हपत्यात् प्रणीय आधीयते आधाने ।
सं. १।१।२.

आहवनीयत्वं नास्ति अग्निचयनप्रकरणे श्रुतस्य
ज्वलद्ब्रह्मामाद्यादृतस्य काम्यस्याग्नेः । १२।४।८.

आहवनीयपारग गतश्रीप्रितयमिन्नस्य न नित्यम् ।
सं. १।१।२.

आहवनीयस्य उपस्थानादि गार्हपत्यादुद्भूतस्यैव
कार्यम् । सं. १।१।८.

आहवनीयस्य प्रतिकर्मा गार्हपत्यादुद्भूतमेव, न तु
मयनम् । सं. १।१।७.

आहवनीयस्यापि शालग्रामोक्तवत् समारोपः गतभियः
सोमापवर्गे । सं. १।१।३०.

आहवनीयादिरग्निः सर्वप्रकृतिविकृत्यर्थः । १।७।१९.

आहवनीयादेः कर्मापवर्गेऽपि न पुनःपुनराधानम् ।
सं. १।१।६.

आहवनीयपवादः 'पदे जुहोति' 'वामेति जुहोति'
इति । सं. १।१।१४.

आहवनीयोपस्थान 'अयं सद्यमानव.' (साम.
४।५८) इति शब्दा प्रणीतयेव ब्रह्मदे दशमेऽहनि
मानवस्तोमात् प्राक् । १।१।८ वर्णक १.

आहुतिगणे प्रत्याहुतिं सक्तुं हविर्द्वयम् । सं. १।१।७.

आह्वानाधिकरणम् (हविष्कृदेहि इति मन्त्र आह्वानं
नाम्नम्) । १।१।१.

इष्ट्याऽधिकरणम् (आधातवीनामन्त्रम्) । १।४।११.

इष्ट्याऽदिमध्या रोपप्रतिपत्त्यर्थाः । १०।१।९.

इष्ट्याऽदिरोपमध्यान्नुत्पिबामेव यजमानस्य च ।
५।४।१.

इष्ट्यादिगदे विहृतौ यज्ञविष्टान्तस्य नोह. । १।१।१४.

'इष्टमग्नेः, इष्टमग्नीयोमयोः' इति विभक्तयोरेव
मिष्टयोः देवताविदेष्टः । सं. १।१।१७.

इन्द्रपीताधिकरणम् (इन्द्रपीतात्येतदप्येन्द्रधोमभवतो
विनियोगाभ्यम्) । १।१।११.

इन्द्रमहेन्द्राधिकरणम् (इन्द्रमहेन्द्रो मित्रौ) । १।१।१५.

इन्द्रियक्रामाधिकरणम् (इन्द्रियस्वप्नसमाय दधि विधी-
यते, न कर्मान्तरम्) । १।१।११.

'इमे वयम्, स्मो वयम्' इति दुग्गादापनमन्त्रे
पाठयोर्न विकल्पः, कर्मान्तरे सावकशब्दात् । सं. १।१।११.

इष्ट्यादे गिरापदस्थानापने गान कर्तव्यं यज्ञायज्ञीये ।
१।१।११.

इष्टी यागे इष्टेनीयवर्णाभ्यमतिदेष्टाः । ७।१।२.

इष्टका अग्निचयने अभिमस्य एव दायाः । सं. १।१।२.

इष्टका अग्निचयने पक्वा एव प्राद्याः । सं. १।१।६.

इष्टका अग्निचयने पश्चात्तीर्णमुपधाने अन्तराण्यूपाये
न विधेयाः । सं. १।१।४.

इष्टका अग्निचयने समस्तुरक्षा एव कर्माः । (भौवा-
यनपदत्येदम्) । सं. १।१।३.

इष्टका एव प्रागशब्दपठितमन्त्रोत्प्रेषाः 'प्रागभत
उपदधाति' इत्यत्र, अग्निचयने । सं. १।१।११.

इष्टकाः चयनसाधनीभूता मृमस्य एव । सं. १।१।१.

इष्टकापर्मा अग्निचयने नेष्टवीपु इष्टकानु न भवति ।
सं. १।१।११.

इष्टकापर्मा. गिरकानु न कर्तव्या. अग्निचयने ।
सं. १।१।९.

इष्टकापर्माध्यकवर्णयेषु न कर्माः अग्निचयने ।
सं. १।१।१०.

इष्टकापर्माभिरिष्ट्यादीनामपि । १।१।१२.

इष्टकानां चतुरस्रगमेव 'मण्डलेष्टका उपदधाति'
इति नामान्तरम् । सं. १।१।२५.

ग्रहधर्माः सादनादयः अर्धवदाम्ययोरपि । ३।६।११.
 ग्रहधर्माधिकरणम् (सवनप्रधार्यता) । ३।६।१२.
 ग्रहधर्मा न फलचमससाधारणाः । ३।६।१३.
 ग्रहधर्माः (ग्रहम् इत्येकत्वं न विवक्षितम्) । ३।११।७.
 ग्रहसंमार्जनाधिकरणम् (ग्रहाणां सर्वेषां संमार्जनम्) ।
 ३।१।७.
 ग्रहसमुच्चयन्यायः (बृहस्पतिसवादिविकृतौ औप-
 देशिकैर्नार्यस्पत्यादिग्रहैः आतिदेशिकानामेन्द्रवायवादि-
 ग्रहाणां समुच्चयः) । १०।५।२१.
 ग्रहाग्रताम् ग्रहणप्रतिकर्षं सादनस्यापि प्रतिकर्षः ।
 १०।५।२२.
 ग्रहाग्रताम् सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः ।
 १०।५।२२.
 ग्रहेष्टकाधिकरणम् (ग्रहा इष्टकाश्च सकृत् कार्याः) ।
 ५।३।१६.
 ग्रहेकत्वन्यायः (ग्रहमित्येकत्वं न विवक्षितम्) ।
 ३।१।७.
 ग्राम्यकान्यमखणनिषेधः आम्रपणकरणे (नवाज-
 मखणनिषेधः) । संकर्म. ३।१।१०.
 ग्राम्यस्तोऽपि हारिषोबने शोममधः । ३।५।१९.
 'धृतं देवानां, मस्तु पितॄणाम्' इत्यादिरपैवादः ।
 ३।५।३.
 'घृतेष्टका उपदधाति' इति श्रुतपूर्वघटोपधानमग्नि-
 चयने । संकर्म. २।१।२५.
 चतुरवचसंपत्तिः उपसर्गनामिषारणान्यां सहेव ।
 १०।८।१२.
 चतुरवचसंपत्तिः उग्राग्रवाजे उपसर्गनामिषारणयो-
 र्नेष्टेऽपि इतिषेव । १०।८।१३.
 चतुरवचसंपत्ते इति इदोषद्वैतेतिपदविषयमेव । संकर्म.
 ५।३।१८.
 चतुर्गुह्यद्वयाधिकरणम् (उपग्रहेति) । ५।३।१७.
 चतुर्षांकरणस्य षाषः कृष्णकवरी । १०।९।७.
 चतुर्षांकरणाधिकरणम् (उपग्रहाख्यः) ।
 ३।१।१५.

चतुर्षांकरणाधिकरणम् (चतुर्षांकरणं मक्षार्थम्) ।
 ३।५।१७.
 चतुर्गुह्यद्वयेषु अधिकारः अनाहिताग्नेरेव । ६।८।१.
 चतुर्षांकोस्तुक्रयोः समुच्चयः ज्यम्बकेषु । संकर्म.
 ३।५।१५.
 चतुर्गुह्यद्वयमन्वतप्रतिषेधन्यायः । १।५।२.
 चतुर्गुह्यद्वयेषु चमसाध्वर्यवः कर्तारः अध्वर्योरन्यत्र
 न्यायतत्वे । ३।७।२२.
 चमसाधिकरणम् (चमसा न संमार्जनीयाः) ।
 ३।१।८.
 चमसाध्वर्युर्दशत्यन्यायः । ३।७।२२.
 चमसाध्वर्युपुत्रत्यन्यायः । ३।७।२०.
 चमसाध्वर्युवहुत्यन्यायः । ३।७।२१.
 चमस्मिन्मेव शोमशेषमधः । ३।५।७.
 चयनमग्निर्वासरविशेषः । ३।३।१०.
 चयनाङ्गत्वं दशत्यन्यस्य आनीतानां सर्वांशमेव
 आग्नेयीनाम् । संकर्म. ३।३।२५.
 चरपुरोडाद्यद्रवसत्त्वे चरुणा पुरोडाशानां चेति द्वौ
 राशौ युगपत् कर्तव्यौ । संकर्म. ३।३।२२.
 चरपुरोडाशोभयसत्त्वे राशिद्वये देवतानिर्देयः
 सगुचित्य कर्तव्यः । संकर्म. ३।३।२३.
 चरुशब्दः ओदनवत् । ३।३।४ पा. पु. २२१.
 चरुशब्दचान्तेन ओदनेन शौर्ययागे प्राकृतद्विषो
 वाधः । १०।३।१०.
 चरुपधानाधिकरणम् (अग्निचयने चरुमुपदधाति इति
 नैवारवरोः उपधानमात्रं विधीयते) । ३।३।७.
 चरौ इष्टकाधर्माः अग्निचयने न कर्तव्याः । संकर्म.
 ३।३।८.
 चरौ सप्तदशरात्रे मुष्टिलेपेन चतुर्षांकरणाऽनुग्रहः
 कर्तव्यो वाद्यपेये । १०।२।२८.
 चतुर्मास्यताम्रिप्रयत्ने शीमिद्यमिदमनधर्माणां
 नातिदेशः । ७।३।८.
 चतुर्मास्यानां पञ्चाग्रमयोरेव ग्रहसंमार्जनपर्यन्तं
 वैश्वदेवेनैव अभ्यक्ष्य अथ चरुमन्त्राणादीनि वराणि
 अनुविधेत् । संकर्म. ३।३।२५.

उपाधुयाजस्य दर्शपूर्णमासतन्त्रगतदेवताऽन्यतम-
 देवतानिषयः । १०८।१६.
 उपाधुयाजस्य सोमोचर नोक्तयः, विष्णुप्रनापति-
 देवत्वस्य प्रागपि संभवात् । ५४।६.
 उपाधुयाजाधिकरणम् । ('उपाधुयाजं यजति'
 इति यजतिपदं अपूर्वमागविषाकम्) । २।२।४.
 उपाधुयाजे उपसृष्टाभिपारणोलोपेऽपि हविषेव
 चतुरस्रचसपतिः । १०८।१९.
 उपाधुयाजे धौवाज्यस्य विधानम् । १०८।१५.
 उपाधुयाजे पत्नीसंयन्त्रेण च आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रभव-
 वपट्कापदिभिश्चेत्येव मन्त्रेषु उपाधुत्वम् । संकर्षं.
 ४।३।१५.
 उपाधुयाजेऽपि देवताऽपनयः अभ्युदितेष्टौ ।
 ६।५।२.
 उपाधुयाजे वैकल्पिकी विष्ण्वादिवेवता पौर्णमासी-
 कालश्च । १०८।१७.
 उपावहरण सोमस्य वासता कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे ।
 १०६।२०.
 उपावहरणधिकरणम् (अहर्गणे तत्तदहःसंविध-
 सोमोपावहरणकाले एव पृथक्पृथक् वासोऽन्तरमुत्पाद-
 नीयम्) । १०६।२२.
 उक्तशब्देन अग्निगुपैपगत्येन वषाऽभिधानम् ।
 १।४।३.
 ऊहः अग्निपदस्य विह्वली निर्वापमन्त्रे । १।१।१३.
 ऊहः अग्निगुपैपगत्यैकवचनान्तस्य मेवपतिशब्दस्य
 बहुवचनान्तेन एकादश्याम् । १।३।१४.
 ऊहः । 'इन्द्राय मन्त्रते नैवायमेकादशकपालम्'
 इत्यत्र पुरोडाशादानमन्त्रे 'नैवायणा मेव' इति ऊहः
 कर्तव्यः । वि. ५।३।१.
 ऊहः श्रयः पुरोडाशगणे 'यथामाग म्यावर्तन्वम्'
 इति । संकर्षं. १।३।१८.
 ऊहः कार्यः गुपे विद्याले 'दिवमयेन' इत्यत्र
 'दिवमप्रत्याम्' इति । संकर्षं. १।४।७.
 ऊहः । द्विपदादिविह्वली अग्निगुपैप नैवपतिशब्दस्य
 देवताऽनुकारेण वचनोद्धारः कर्तव्यः । १।३।१२.

ऊहः 'धान्यमसि' इत्यत्र 'मासमसि' इति शाक्या-
 नामयने । १।१।१३ वर्णकं १.
 ऊहः पशुद्वयवत्या विह्वली पाशैकवपाशबहुव्याभि-
 धायिनोर्मन्त्रयोः द्विवचनान्तेन । १।३।४.
 ऊहः वैह्वद्व्यादिवाचकपदस्य सौर्वादिविह्वली
 अतिदिष्टे मन्त्रे । १।३।१.
 ऊहः सौर्वचवादी अगन्तोक्तिमन्त्रयोः, दर्शपूर्ण-
 मासयोस्पूर्वार्थत्वात् । वि. १।३।३.
 ऊहः स्थानिवर्णानां प्रतिनिधौ । १।३।१२.
 ऊहः हरितपदस्यैव रक्तपदस्य मौद्गोचरी बर्हिः-
 स्तरणमन्त्रे । १।३।२०.
 ऊहमन्त्रः पौर्वयेव । १।२।१ वर्णकं १.
 ऊहमवचनामपेक्षाना नास्ति मन्त्रत्वम् । २।१।६.
 ऊहसिद्धिः तत्तद्वर्णान्तरपूर्वार्थत्वात् । वि. १।३।१
 वर्णकं १-२.
 ऊहो न अग्निद्विष्टौ सुमहात्म्यानिगदे हरिवादिपदानाम् ।
 १।३।१६.
 ऊहो न अग्निगुपैपगतस्य प्राप्तौ इति पदस्य
 अग्निगोमीयसवनीययोः समानविधित्वपक्षे । १।३।८.
 ऊहो न अश्वमेधैवातवीयायां दीक्षणीयायाम् ।
 वि. १।३।२ वर्णकं २.
 ऊहो न कर्तव्यः पाशुक्रवातुर्मास्येषु मध्यमे परिषो
 'परिषयेऽन्यमानाव' इति । वि. १।३।२३.
 ऊहो न दर्शपूर्णमासयोर्द्विवहुपत्नीके याने 'पत्नी
 संनद्य' इत्यत्र एकवचनस्य । १।३।६.
 ऊहो न निर्वापमन्त्रगतानां सविद्यादिपदानाम् ।
 १।३।२२.
 ऊहो न 'पत्नी संनद्य' इत्यत्र वचनस्य द्विवहुपत्नीके
 विह्वतिप्रयोगे । ५।३।७.
 ऊहो न पशुगणे अग्निगुपैपगतानां संवर्गिद्रव्यशब्द-
 चागुपदिपदानाम् । १।३।१०.
 ऊहो न वाक्पदादिपत्नी मन्त्रोक्तमन्त्रस्य (त्व ह्यने
 प्रथमः' इत्यत्र 'त्वं हि वाको प्रथमः' इति) । १०।
 ४।२२.

अपसंस्कारिणीनां षोषः अस्वियश्च मृताधिकारिव-
पठे । १०१२।८.

अपस्तुत्यादीरमिषानमन्त्राणां समुच्चयः । १२।४।१.

अपारिमन्त्रेषु कृती मन्त्रसमाम्नायविद्वत्स्वर एव
प्रयोक्तव्यः, न माघिकलपः । १२।१।८.

अपारिन्त्यायः । अपारिन्त्यानाधिकरणम् (अपारिन्त्या-
नामराष्ट्रभूदोमाः वैदिकेष्वेव कर्मसु) । १२।४।१.

अतिव्यापीधुमाधिकरणम् । अतिव्यापान्यायः (अति-
व्यापिनाम्नाः निषेधः पयोहोमविध्वंसवादः) । १०।८।४.

आगारणव्यायः (सोमिकेन दीक्षाआगारणेन दार्शिक-
आगारणस्य न प्रवृत्तः) । १२।१।८.

आपनीनां विषयः ऐन्द्रादशितारिपशुगणेषु पत्नी-
संघाजेषु । १२।४।६.

आपनीन्यायः (आपन्या पत्नीः संघाजवन्ति) ।
१२।१०.

आतेष्टिः पत्न्याः भाण्डश्चर्यानिर्वाहप्रणये पौर्णमास्यादौ
स्रष्टाते कर्तव्या । ४।१।१६ वर्णकं ३.

आतेष्टिः पुत्रगतपूजाधिकृत्यपुष्टा । ४।१।१६.

आतेष्टिन्यायः (अन्नकालादिनाकानि भर्षवाहः) ।

१।४।११.

आतेष्टिर्वाक्यार्थानुष्ठानोच्चारं कर्तव्यं । ४।१।१६
वर्णकं २.

आयधिकारम् (आमेतो प्राज्ञस्य इति आमेतशब्दः
ऋक्सस्य ह्यवष्टः तस्योः प्रजातिमुत्पन्न-व्यायः) ।

१।४।२-२. वि. १४.

आयद्वन्द्वीनां यथावत्प्रदानम् । छंदर्. २।२।१७.

आमायां चर्मा दधकृत्प्रमन्त्राः कयुक्कपुत्रवर्णनः ।

१।४।५.

ओतिः विश्वमेष्टोः सर्वमेष्टोः इति त्रिषा संज्ञा
कर्मभेदकं प्रदानम् । २।४।८.

ओतिष्ठतानेकैकैकान्यतिष्ठतानां च पत्नीः, देवा-
मुदिदेवाः मसमन्त्रानां ओतिष्ठतिषु । ४।४।१.

ओतिष्ठोमाः संपूर्णवयोवर्षं कर्तव्यः इति वचन-
प्रदेशः । ४।१।१४.

ओतिष्ठोमाः द्विर्वा दृष्टव्येति । ४।१।११.

अ. अ. १२

ओतिष्ठोमाः सर्वहोमानां विवृतिः । वि. ८।१।१
वर्णकं २.

ओतिष्ठोमस्य याजुर्वेदिकत्वात् उपास्यः प्रयोगः ।
३।३।३.

ओतिष्ठोमादिषु पयोवतादीनि नित्यानि । ६।८।८.

ओतिष्ठोमादौ दक्षिणादानं ऋषिगानतत्पर्यम् ।
१०।२।८.

ओतिष्ठोमादौ वर्मादिना विशेषविहितेन आहव-
नीयस्य सामान्यविहितस्य जायः । १०।८।८.

ओतिष्ठोमे अनुवाचोक्तर्षेऽपि पिष्टपिष्टपट्टीकरण-
होमवर्गोक्त्यः । ५।१।१५.

ओतिष्ठोमे अनुष्टुभो गायत्र्योश्च द्रष्टव्येन संपारिते
आनुष्टुभे तुये द्वायश्वाधोमाससामोमानम् । १।२।६
वर्णकं ३.

ओतिष्ठोमे अनेष्टव्यामन्त्रकं भक्षणम् । वि.
३।४।१६.

ओतिष्ठोमे अपराधे प्रतं न नित्यम् । ६।८।१६.

ओतिष्ठोमे अपराधे तथोद्भिर्लोचिकः संपद्यते,
न तु दीधन्वीपायागर्भेऽपि । छंदर्. ३।२।१०.

ओतिष्ठोमे अचभूये विष्टवृत्तागीवनिगमेषु अग्नी-
पदमनोर्वचनं वसिष्ठकृत्पुत्रहमेव कर्तव्यम् । १०।४।१७.

ओतिष्ठोमे अचभूयोक्तौ दीधितवर्मानां दानहोमादि-
प्रतिषेधनामपि वाच्यः । वि. ६।५।१११.

ओतिष्ठोमे आभिनवद्वयः दधमो दधते तूर्वाको हूयते ।
५।४।१.

ओतिष्ठोमे इष्टवादी इतिर्वासायकृत्या निषेधकते
इतिर्वासाः । १२।१।७.

ओतिष्ठोमे 'अ वा सुनन्ति' इत्यादिना भुजेन
वाक्येन कान्तिरेवमुत्पन्नार्थं इतिर्वासादेवो वाच्यः ।

१।४।७.

ओतिष्ठोमे उपश्रव्योक्तो कर्षे अतिशयोक्त्यः ऋषि-
दोक्तो वा न कर्षे । वि. ६।५।११३.

ओतिष्ठोमे उपश्रव्ये 'विमन्त्र, मन्त्र, तथो
म' इति मन्त्रेण दानम् अपराधैरवन्मनोवर्णनः ।

वि. ३।८।११. भा. १।८।११।२५.

एकद्विचतुर्विंशति पञ्चशतवर्तिर्वापः प्रायश्चित्तम् ।
 ६।४।६.
 एकहायनीनयन न अक्षाम्यञ्जनमुक्तम् । ४।१।१०.
 ऐकादशिनपशुधर्माणामतिदेशः पशुगणेषु । ८।१।८.
 ऐकादशिनपशुवशाशेमाना तन्त्रमेव । १।१।२।६.
 ऐकादशिनः पशवो द्वादशाधे प्रायणीये पञ्च
 उदपनीये षट् इति विभक्त्यानुष्ठेयाः । १०।६।४.
 ऐकादशिनपशुगणेषु पत्नीसंपादेषु जायनीया
 विकल्पः । १।२।४।६.
 ऐकादशिनेषु पशुषु कुम्भीशूलवपाश्रपणोना तन्त्रम् ।
 १।१।४।९.
 ऐकादशिनेषु पञ्चसु सवनीयपशुधर्माणामतिदेशः ।
 ८।१।७.
 ऐन्द्र (न्द्रे) एकादशकपाले दार्येनैमाखिकपुरोडाश-
 धर्माणामतिदेशः, न तु ऐन्द्रस्य सानाप्यस्य । वि.
 ८।१।१७.
 ऐन्द्रवायव्यन्त्याः (ऐन्द्रवायवग्रहस्य द्विर्भक्षणम्) ।
 ३।५।५.
 ऐन्द्रवायवरय ग्रहस्य कर्मसंयोगेऽपि पाठ्यते एव
 स्वस्थाने अनुष्ठानम्, न तु सर्वादिता । १०।५।१८.
 ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य मैत्रावरुणादिग्रहापेक्षया पूर्व-
 मनुष्ठानम् । १०।५।१७.
 ऐन्द्रवायव्यामव्यञ्जकप्रवयोः पुन श्रवणात् समान-
 विधित्वं द्वादशाधे स्त्रीकाया प्रथमद्वितीययोरोहो ।
 १०।५।२३.
 ऐन्द्रवायवादियाधेनु प्रकृतपुरोडाशयकलदीनामेव
 निधानम् । ३।८।१८.
 ऐन्द्राग्रैश्वदेवयोर्वावाहृषिन्मनुष्येन वैश्वदेविकत्वम-
 निधौ नास्ति आग्रयणे । १।२।४।५.
 ऐन्द्राग्रधोममधममन्त्रकम् । ३।१।७.
 ऐन्द्राग्रधुन्यर्था आग्नेयदिपक्षिः । २।३।४।४.
 ऐन्द्राग्रदिविह्वो दार्येनैमाखिकधर्माणामतिदेशः ।
 ८।१।४.
 ऐन्द्राग्रदीना विह्विरुक्तामिष्टीनां सप्तस्रज्जला ।
 ६।४।७.

ऐन्द्राग्रहस्यै कर्मणि याग्याऽनुवाक्यानुगलद्रवस्य
 विकल्पः । १।२।४।२०.
 ऐन्द्रान्यायः (ऐन्द्रा ऋचा गार्हपत्यमुपतिष्ठते) ।
 ३।२।२.
 ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः ।
 ८।१।१७.
 ऐहिकशेषमखाणा लौकिकवृत्तादिभक्षणं न प्रशङ्ग-
 विद्धिः । १।२।१।१५.
 ऐहिकामुभिकत्वम् (पुनश्चद्वयादेः कलस्य) । ४।१।
 ११ वर्गकं २.
 औत्थिकसूत्रम् । १।१।५.
 औदुम्बरविकरणम् (उदाहरणवाक्यगतपदानुवृत्ति
 शीर्षकम्) । १।२।२.
 औदुम्बरेण सोमाशौच्ये पशो यूपार्थे विहितेन
 प्राकृतस्य साविरस्य नाथः । १०।७।१८.
 औषवस्येऽहनि सोमार्थे वरणम् । चर्क. ३।४।१४.
 औषासनामो अनादिताम्रेः पिण्डपितृवकः स्नात् ।
 चर्क. १।२।१३.
 कण्डूयमन्त्रस्य एककाले आग्रभेदेनापि कण्डूपशो
 यष्टव्यं प्रयोगः ज्योतिषेमे । १।१।४।१६.
 कण्वरथतरस्य वैश्वस्तोमे वृष्टस्तोत्रवापनवया विहितस्य
 'पुनानः होम धारया' इति स्वयनोने एव गानम् ।
 १०।४।२२.
 कण्वरथतरस्य वैश्वस्तोमे वृष्टस्तोत्रवापनवया विहितस्य
 स्तोत्रपद्यामेव 'दुष्टान ऊषर्दिभ्यम्' इत्यस्या गानम् ।
 १०।४।२३.
 कण्वरथतरे अविपद्याना वृष्टस्तोत्रधर्माणां सप्तपशो
 वैश्वस्तोमे । १।१।१६.
 कपाल न द्वयोर्वसवमुक्तम् । ४।१।११.
 कपालचतुष्प्रभेदः प्रतिपुरोडाशयमन्त्रनिर्देशो ।
 १।१।४।११.
 कपालन्यायः (विह्वो प्राकृतैकदेशग्रहे प्रायश्चित्त-
 नानेव महत्तम्) । १०।५।११.
 कशादादेकदेशमेदनादायति प्रायश्चित्तम् । ६।४।४.

ज्योतिष्टोमे राजन्यवैश्ययोर्जमानयोः फलचमसः
होममधयोः । ३।५।१९.

ज्योतिष्टोमे रात्रिगतकृत्स्नमिद्राऽर्थम् आदौ सङ्कदेव
मन्त्रः अवान्तरमिद्रामेदेऽपि, एव नदीतरणे अभिवर्षणे
अनेष्वदर्शने च । ११।४।१७.

ज्योतिष्टोमे वपट्कारोऽपि ध्रुवङ् सोममधकारणम् ।
३।५।१०.

ज्योतिष्टोमे वैश्वर्जनहोगेषु आग्न्यमेव, न सोमः ।
संक्षर्प. ३।२।२०.

ज्योतिष्टोमे शाल्यमुखीयादैव आग्नीध्रप्रणयनम् ।
संक्षर्प. ३।२।१४.

ज्योतिष्टोमे ध्रुवम् अमिषवणकलकपोः संतर्दनं दीर्घ-
सोमसंख्याम् निविशते । ३।३।११.

ज्योतिष्टोमे श्रुतं देवानामित्यादि नवनीतेनाभ्यङ्क्ते
इति विधेयवादः । ३।४।१३.

ज्योतिष्टोमे श्रुतं ' यत् पूर्णं तन्मनुष्याणाम् ' इत्यादि
' अथ. उपम-यति ' इति विधेयवादः । ३।४।३.

ज्योतिष्टोमे श्रुतो दिग्बिभागः प्राचीनवंशविधेयवादः ।
३।४।२.

ज्योतिष्टोमे सदानीचमानादौ वृष्टपादिकामना याव-
मानौ, नाविजी । ३।८।५.

ज्योतिष्टोमे सप्तमपद्महणादि सोमकयणानयनस्य न
प्रयोगकम् । ४।१।१०.

ज्योतिष्टोमे सवनीचपुरोडाशेषु सौमिकपानैर्ग्रहचमसैः
दार्शिकपात्राणां लुह्यादीनां न प्रसङ्गः । १२।१।५.

ज्योतिष्टोमे मुख्या पर्वणि कार्वा, दीक्षा तु अपर्वणि ।
१२।२।९.

ज्योतिष्टोमे सोममधमिमिचाना समुचयः । ३।५।१२.

ज्योतिष्टोमे सोममधोऽनुज्ञायाः याचने दाने च
अर्थानुसारेण मन्त्रकम् । ३।५।१६.

ज्योतिष्टोमे सोममधोऽनुज्ञापूर्वकः एकपात्राणाद्यैव ।
३।५।१७.

ज्योतिष्टोमे सोमविशयो ऋत्विग्यो मित्रः । ३।७।१५.

ज्योतिष्टोमे सोमसोपमध्वविधानात् अस्ति सोममधः ।
३।५।६.

ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावहरणं च वाससा वर्तये ।
१०।६।२०.

ज्योतिष्टोमे सोमेन विष्यन्त्याधारणं परिष्कृषादेण ।
संक्षर्प. ३।२।१९.

ज्योतिष्टोमे स्वामिष्ठमदया ऋत्विजः । ३।७।१८.

ज्योतिष्टोमे होमामिषवौ सहितौ एकं मधमिमिचम् ।
३।४।७.

ज्योतिष्टोमे होमामिषवौ सोममधे समुचयेन
निमिचान्तरम् । ३।५।११.

ज्योतिष्टोमोक्त्यादिस्तोत्राणामतिदेयः शतोक्त्यादौ ।
८।३।५.

ज्योतिष्टोमोक्तये प्रतिहोमा नानुष्ठेयाः । ६।५।११.

ज्योतिष्टमतीष्टेनानुष्ठानम् अमिचयने धार्याग्निनामोऽपि ।
९।४।७.

ज्योतिष्टमतीष्टयधिकरणम् (दर्शपूर्णमासार्थोद्घृष्टाग्नि-
नाशे ज्योतिष्टमतीष्टेनानुष्ठानम्) । ९।४।६.

ज्वलद्बृहस्पताद्यादृतस्य अमिचयनप्रकरणे श्रुतस्य
काभ्यस्यग्ने, आधानादितर्ष्काराणां बाधः । १२।४।९.

' तं चतुर्षां कृत्वा, आग्नेयं चतुर्षां करोति ' इति
वाक्यदोषसंहारेण आग्नेयपुरोडाशस्यैव चतुर्षाकरणम् ।
३।१।१५.

तक्षजण्यजादिपृथग्धर्माणां खलेवास्या बाधः ।
१०।२।३२.

तक्षशास्त्रम् । तक्षस्पृतिः । तक्षधिकरणम् (आग्न्य-
लौकिकक्रमेण. समातिर्न नियता) । ६।२।४.

तद्बुद्ध्याः श्रीद्विपान्यतरजन्यवस्य विधेदो नियमो
नास्ति । १०।२।३१.

तद्वारुण्यबाधः (आपाराग्निसोमशब्दौ कर्मनामधेयम्) ।
३।४।३.

तत्तद्विध्वनिकरणम् (मज्जमानः प्रक्षरः इति यजमान-
शब्दः प्रक्षरस्य द्वावङ्कः उपयोः कर्मविधिवेदानाम्) ।
१।४।१२-२. धि. १२.

तथाहमाधिकरणम् (गुणक्रमा याजमाना) ।
३।८।५.

कालवादः । 'परिवर्त्यहोमयोः अमितः युगेहासौ'
इति पूर्वोत्तरकालवादः । संकषे. १।१।१०.

कालविधिर्दूरपूर्णमासादौ नियमार्थः । ५।२।९.

कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रघनदः गित्याग्निहोत्र-
धर्मान् अतिदिशति । ७।३।१.

कुण्डपायिनामयने आध्वर्यवं परिग्राह्यकरणमन्त्रं होता
ब्रूयात् । ३।८।१०.

कुण्डपायिनामयने श्रावणितेऽसौ मासाग्निहोत्रधनम् ।
१२।१।६.

कुण्डपायिनामयने 'मासं दूर्यपूर्णमासाम्ना यजेत'
इति प्रत्यह वागः । संकषे. ३।१।२५.

कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रादिक फर्मान्तर
प्रकरणान्तरगतत्वात् । २।३।१२.

कुण्डपायिनामयने उक्तामरुद्रादशादपमणीमतिदेशः ।
८।२।६.

कुम्भीशूलवपाधपणीना तन्म न नानाधातीयेषु पशुषु
पाकवैधम्यात् । ११।४।१०.

कुम्भीशूलवपाधपणीना तन्म बाजवेयगतप्राजपत्य-
पदवह्नादिधनार्थम् । ११।४।८.

कुम्भीशूलवपाधपणीना तन्ममैकदशिन्येषु पशुषु ।
११।४।९.

कुलाययज्ञे अधिकारः भिन्नकल्पदोरपि । ६।६।२.

कुलायदौ प्रतिपदोदककर्मः (पुर्वं दि सः, पते
अस्तुमन्दिनः) । ३।३।९.

कूर्मचित्रो अग्निचपने प्राञ्चमिति कर्तुमुक्तवादः,
प्रत्यञ्चमिति तु पूर्वमुक्तवादः । संकषे. २।१।२०.

कृत्विन्यायः (काम्बानां कर्मणां कामनाऽनुरोधेन
पुन.पुनरन्यायः कृत्विक्त्) । ११।१।४.

कुण्डीकयोः प्रथमतृतीययोः परतो. येदेनानुष्ठानम् ।
११।२।१२.

कुण्डलचरौ अपपातस्य वाधः । १०।१।१ वर्णकं १.
कुण्डलचरौ आग्नेयपुरोडाशवर्माणांमतिदेशः । ८।१।
१८.

कुण्डलचरौ चतुर्धाकरणस्य वाधः । १०।२।३.

कुण्डलचरौ ब्रह्मभक्षाः युगपत् परिहरणीयाः ।
१०।२।४.

कुण्डलचरौ भक्षणा न वाधः नुस्तुत्रकारेण
तत्संभवात् । १०।२।३.

कुण्डलचरौ युगपदुपहृताः सर्वे भक्षः ब्रह्मणा तच्च-
क्षेत्रणकाले एव भक्षणीयाः । १०।२।६.

कुण्डलचरौ सर्वे शेषभक्षाः पुरुषान्तरैर्मोऽपनीय
ब्रह्मणे परिहरणीयाः । १०।२।५.

कुण्डलेषु मुक्त्यपाकासंभवात् औषध्यकृत्यः पाकः कार्यः ।
१०।२।१९.

कुण्डलेषुपुस्तकणाभिचारणयोर्वाधः । १०।२।२०.

कुण्डलविषाणाग्रावनाधिकरणम् (प्रतिपत्तिः) ।
४।१।७.

कुण्डलविषाणाग्रावनाले प्राशन अहर्गणे अन्तरिने
एव । ११।३।६.

कुण्डलिनाखरण्यायः (नानावीजेषु) । ५।२।७.

कृत्यधिकरणम् (कृत्यमन्त्राणां वाचनं ज्ञानवतः
एव वाजपेये) । ३।८।८.

केदारमधुन्यायः (केदारमधुमतः पुरुषस्यैव आधारे
अधिकारः, तस्यैव विहितवपनस्य संभवात्) । ६।१।६.

केतरिणः अश्वादयः विश्वजिति न देशाः । ६।७।३.

कोण्डपायिनामयने इति कुण्डपायिनामयने इतिग्रन्थे
द्रष्टव्यम् ।

कोत्सकाश्ववसिष्ठस्वजनिमादिशामयिः विवृतिविशेषे
प्राकृत्यसाम्ना वाधः । १०।४।८ वर्णकं १.

कोत्सादिन्यायः (विवृतिविशेषे भूयमाणेः कोत्सादि-
शामयिः तत्त्वसमस्तस्याप्राकृत्यसाम्ना वाधः) । १०।४।९.

कतुपशूनां प्राजापत्यपशूनां वा धानिमोऽतिस्कन्धम् ।
संकषे. १।१।९.

कतुपशूनां प्राजापत्यैः पशुभिः समुद्यमो वाजपेये ।
१०।४।३.

कतौ ब्राह्मण्योक्तानां मन्त्राणां अधिकः स्वर्ग-
प्रयोकन्यः । १२।३।१९.

कन्वये यजमानमरणोत्तरं कर्तव्यम्, इत्यत्र कर्तव्यं
सर्वेकारे । १०।२।२४.

तेषामोत्पत्तिक्रमाधिकरणम् (इदं सौवपदानुसारि ।
अभिधोषाधिकर्मणा निमित्तानुरोधेन आहृतिः) । ६।२।८.
त्यागातिरिक्तस्य ऋत्तिकर्मत्वम् । ३।७।८.
त्यागावाहनादिषु देवतानिष्ठगुणवाचिषदस्यापि प्रयोगः
प्रथमानुष्ठयादिषु । १०।४।१४.
त्रिषदधिकरणम् (पालीवतगोमभयमन्त्रे त्रयस्त्रिंशत्तां
देवानां नोपलक्षणम्) । ३।२।२५.
विक्रतोमधूमानम् एकस्या एव ऋतः निरन्तरात्
एकत्रिके ऋतौ । १०।५।३.
त्रिवर्षाधिकरणम् (साद्यस्ते विहितेन त्रैवार्षिकेन
पुंगवेन प्राकृतसर्वकृपद्रव्यस्य वाचाः) । १०।३।१६.
त्रिवृचर्नाश्ववालाधिकरणम् । १।३।४ वा. पृ. २२१.
त्रिवृचस्य स्तोत्रीयानवकल्पस्य अग्निपुष्टि भुक्तस्य
स्तोत्रान्तरगतस्तोममात्रवाचकत्वम् । १०।६।७.
त्रिवृत्-शब्दः ऋतून्वकत्वात् । १।३।४ वा. पृ. २२१.
त्रैषातवीयायामवदानं सदैव । संकर्ष. २।२।१४.
त्रैवर्णिकमिन्द्रस्यापि निषादस्य रौद्रेष्टयाधिकारः ।
६।१।१३.
त्रैशोकाधिकरणम् (त्रैशोकाध्यात्मः तत्तत्प्रत्ययपदितयो-
र्बृहत्परोक्षेव गानम्) । १।२।५ वर्णकं १.
व्यनीकाऽधिकरणम् (रात्रामयने व्यनीकायाः स्वस्थान-
विवृद्धया अभ्यासः, न तु दण्डकलितवत्) । १०।५।२५.
व्यनीकाया प्रथमद्वितीयोरुद्धोः ऐन्द्रवायवाग्निवसुक्रा-
न्वयोः पुनःश्रवणात् समानविधिर्वा द्वादशदि ।
१०।५।२३.
व्यम्बकाधिकरणम् (व्यम्बकपुष्टोद्योरोऽपि भविष्यारण-
मिषारणमीमांसा अर्थवादः) । १०।८।५.
व्यम्बकेषु चतुष्पथैकोत्पद्युक्तयोः समुच्चयः । संकर्ष.
२।४।१५.
व्यार्थेवभिन्नब्राह्मणानां मनुवत् कल्पः । संकर्ष.
३।४।५.
व्यार्थेवाधिकरणम् (मवरप्रवृत्त एव दर्शनाधिकारः) ।
६।१।११.
स्वदृष्टिकरणम् (पालीवतगोमभयमन्त्रे स्वदृ-
ष्टोपलक्षणीयः) । ३।२।१४.

व्याघ्रपानीवताधिकरणम् (व्याघ्रपानीवतस्य पयोः
पर्यमिकरणात्त्वत्वं) । १।३।८.
दंपलोः सहाधिकारः । ६।१।४.
दक्षिणया अग्निं चिन्वानाय दत्तया क्रतुदक्षिणायाः न
वाचः । संकर्ष. १।१।८.
दक्षिणविहारे त्रिवमाणमाकर्ष्य वृषगङ्गानुग्रहम् ।
१।१।१९.
दक्षिणविहारे प्रतिमस्यावा मन्त्राः अभ्यर्च्योः वृष-
गुहार्थाः वक्ष्यमाणेषु । १।२।१५.
दक्षिणाः प्रयत्नार्थाः । ३।७।५.
दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानं विधत्तेति ।
६।७।६.
दक्षिणामिः निर्मे-प्यः गार्हपत्याद्वा प्रणीयते । संकर्ष.
३।१।४.
दक्षिणाग्नौ सिण्डपितृहोमः, नाद्वनीये । संकर्ष.
१।२।१२.
दक्षिणादानं स्वाधिकर्म । ३।८।१.
दक्षिणादानमग्निं चिन्वानाय कल्पद्रुम् । संकर्ष.
१।१।७.
दक्षिणादानमदृष्टार्थे सारस्वते खने । १०।२।१५.
दक्षिणादानमृत्तिकृप्रीक्रपार्थमुदयसानीये सप्तानङ्ग-
त्वात् । १०।२।१२.
दक्षिणा द्वादशवतगोमुखा ज्योतिष्टोमे सदस्यसहितेभ्यः
पोढवाभ्यः ऋत्विग्भ्यः विभज्य देयः । १०।३।१२.
दक्षिणाऽधिकरणम् (ज्योतिष्टोमे दक्षिणाऽन्तर्याम्येव
द्वादशवतगोमुखा निवेद्यः) । १०।३।११.
दक्षिणार्णां संख्यासु विकल्पाः आधाने । १।२।४।५.
दक्षिणानामपरिमितत्वमापाने पूर्वोक्तात् सदृशदधि-
कत्वम् । ६।७।११.
दक्षिणान्याया (आन्तल्यायां दक्षिणा) । १०।२।८.
दक्षिणामिः ऋत्विग्भ्यः । ३।७।१७.
दक्षिणायाः द्वादशवतगोमुखायाः ज्योतिष्टोमे अर्पितः
नृदीपितः पादितः इति समान्यानुरोधेन विभागः
कर्तव्यः । १०।३।१३.

गवामयने विनावीयपडहस्यवधानेन पृथक्पडहावृत्तौ
मध्यशनादेरपि आशुतिः । १०६१११.

गान कर्तव्यं गिरापदस्यानापत्ते इरापदे ज्योतिष्टोमे
यशाययीये । १११११९.

गायनच्छन्दसः इत्यादिपदानामनेकच्छन्दस्के सोमे
विनियोगः । ३१२१८.

‘गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति’ इत्येवमादिलक्षणानि
अनुपदिष्टाण्यसु विवृतिषु नेयानि । संकल्प. ४।३।११.

गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये एव ज्योतिष्टोमे ।

३।२।१३.

गार्हपत्यन्यायाः (पेन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते) । ३।२।१२.

गार्हपत्यायामिषु लौकिककर्मणा नानुष्ठानम् । १२।२।१९.

गार्हपत्यार्थे एव मयितोऽग्निराधाने । संकल्प. ३।२।१३.

गावीपुत्रकवाम्बा, निषेध पयोदोमविष्येयवादः ।

१०।८।४.

गिरापदस्यानापत्ते इरापदे गानं कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे
यशाययीये । १११११९.

गिरापदस्य इरापदेन बाध ज्योतिष्टोमे यशाययीये ।

११।१।८.

गीलुवायाना विस्त्रेपादीनाः शाखाभेदेन समाम्नाताना
विकल्पः । ११।२।७.

गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति कर्माणि द्विविधानि ।

२।१।३.

गुणकामाधिकरणम् (दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् इति
इन्द्रियफलस्य दधिगुणो विधीयते, न तु कर्मान्तरम्) ।

३।१।११.

गुणकामानां नानुष्ठानम् अल्पियशस्य मृताधिकारिण
पक्षे । १०।२।२०.

गुणकामानां होवृत्तमनया अनुष्ठीयमानानां नानुष्ठानम्
अल्पियशस्य मृताधिकारिणपक्षे । १०।२।२२.

गुणकामां याजमानाः । ३।८।९.

गुणन्यायः (गुणभेदः कर्मेभेदकः) । २।२।९.

गुणमनुदाहरणम् (दप्ता जुहोति पयसा जुहोति इति
अग्निहोमे वैकल्पिक इत्यं विधीयते, न कर्मा-न्तरम्) ।

२।२।१०.

गुणभेदः कर्मेभेदकं प्रमाणम् । २।२।९.

गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः (गुणस्य मुख्यस्य च अति-
कृते प्राप्ते गुणः अतिक्रमिष्यति, न मुख्यः) । ३।३।२.

गुणरोपन्यायः (एवमानेष्टिषु अग्निहोहस्यव्यमावेऽपि
निर्वाणोऽनुष्ठेयः) । १०।२।२७.

गुणमिधानाधिकरणम् (मन्त्रानिमृतिरित्यादिर्भक्ष-
याम्यन्त एको मन्यः) । ३।२।१०.

गुदानामुपपाजकाधनानां समुच्चयः पञ्चगणे । १२।१।४.

गुर्वनुगमनादीनां निमित्तावृत्तौ आवृत्तिः । ६।२।१०.

गृहपतिर्कृतं कृत्व श्रुतान्तरमादेः पक्षे । १२।१।१३.

गृहमेधीय (ये) आग्न्यभागपुनः भवणस्य परिर्हत्याऽ
धैत्वमिति पञ्चमे पक्षे खिष्टकृच्छ्रवृणमपि स्वर्गवातीय-
प्रतिपत्त्य-तराणां विशेषकार्याणां निवर्तकमिति प्रयोजन-
प्रतिपादनम् । १०।७।१६.

गृहमेधीयन्यायः । (गृहमेधीयस्य आग्न्यभागपुनः
भ्रवणेन अपूर्वत्वम्) । गृहमेधीयाग्न्यभागन्यायः ।

१०।७।९.

गृहमेधीये यावदुक्तं खिष्टकृत्वादि कर्तव्यम् ।

१०।७।१०.

गृहमेधीये सामिधेयीनिषेधेऽपि नावाहनवाचः । संकल्प.

४।४।७.

गोदोहनवर्णकम् । वि. ४।१।२ वर्णक ३.

गोदोहनादिगुणकामानां दर्शपूर्णमासगतानां विद्वदो
नातिदिष्टः । ८।१।१४.

गोदोहनाधिकरणम् (गोदोहनवातमवां प्रणयने
काम्यम्) । ३।६।३.

गौगुलवादिदोलेन नववीतस्य समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जने
सत्रे । १०।४।६.

गौगुलवादिदोलेन नववीतस्य समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जने
सत्रे । १०।४।६.

गौगुलवादिदोलेन नववीतस्य समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जने
सत्रे । १०।४।६.

गौगुलवादिदोलेन नववीतस्य समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जने
सत्रे । १०।४।६.

गौगुलवादिदोलेन नववीतस्य समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जने
सत्रे । १०।४।६.

गौगुलवादिदोलेन नववीतस्य समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जने
सत्रे । १०।४।६.

दर्शपूर्णमासयोः अवघातमन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः ।

११।४।१२.

दर्शपूर्णमासयोः असोमयाजिनः पुरोडाशद्वयश्रवण-
मनुवादः । १०।८।१४.

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयमवदाय हुत्वा पश्चात्
अग्नीतोमीयादेरवदानहोतृ इति अवदानादिप्रदानान्तागु-
समयः । ५।२।४.

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशयोः मुष्टि-
कपालोपधानावदानेषु समुदायानुसमयः । ५।२।१३.

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादिप्रधानमेदेऽपि देशकाल-
कर्तव्यामेकत्वात् आधाराद्यहानां तन्त्रोक्तानुष्ठानम् ।
११।१।१०.

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाष्टाकपालादेः द्वयवदानमात्रस्य
होमः । १।४।१४.

दर्शपूर्णमासयोः कपालादेरेकदेशमेदनादावपि प्राय-
श्चित्तम् । ६।४।४.

दर्शपूर्णमासयोः जौहवाक्यं प्रयाजार्थम् (औपभृताक्यं
च प्रयाजानुष्ठानार्थम्) । ४।१।१६.

दर्शपूर्णमासयोः त्रयोपवायः पुरोडाशकपालस्य न
प्रयोगः । ४।१।१२.

दर्शपूर्णमासयोः तृतीयस्यानुयाजस्य शेषसंस्कारार्था-
पापिकस्त्रिष्टकदेवतासंस्कारकतया संनिपत्योपकारकत्वम् ।
१०।४।१९.

दर्शपूर्णमासयोः त्रिपुरी संयाज्ये कान्ये नित्ये च
संयोगपृथक्त्वेन । संकर्ष. ४।१।१२.

दर्शपूर्णमासयोः द्वयविधिः ' त्रीहिभिरिष्ट्वा त्रीहिभि-
रेव यजेत आ यजेत्यः ' इति । संकर्ष. ११।१।१५.

दर्शपूर्णमासयोः द्वादश दंडानि आम्बर्षवाणि, न
याजमानानि । १।८।१९.

दर्शपूर्णमासयोः द्विपहृषणीके यागे ' पत्नीं संनक्ष ' इत्यत्र
एकवचनस्य नोहः । ९।१।९.

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चमः प्रयाजः आग्न्यभागादिदेवता-
संस्कारार्थः । १०।१।७.

दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु जायन्ती इत्यत्र । या च
आज्येन विकल्प्यते । १।३।१०.

दर्शपूर्णमासयोः पार्श्वहोमयोर्न्यतरस्थैव तत्तत्समु-
दायोपकारकस्य अनुष्ठानम् । ९।२।१९.

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य सर्वस्य दादे पुनरितिः
कर्तव्या (खेव धामेष्टिः) । ६।४।५.

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजशेषेण हविरभिचारणार्थं शेष-
धारणतयात्रे पृथङ् न कर्तव्ये । ४।१।१४.

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आरादुपकारकाः समिदा-
दिप्रदानां नामधेयत्वात् । ९।२।२०.

दर्शपूर्णमासयोः श्रोत्रस्यात्तादनादि कर्म नाध्वर्षोः,
किन्तु अग्नीचः । वि. ३।८।१२.

दर्शपूर्णमासयोः याजमानानां प्रयाजाद्यनुयाजमन्त्राणां
कर्मो न नियामकः । ५।१।१३.

दर्शपूर्णमासयोः यत्स्यात्पुरोऽनुयाजस्याऽनुवचनं देवता-
संस्कारार्थम् । १०।४।२०.

दर्शपूर्णमासयोः यत्सोपावर्जनीत्याऽपि श्रयणादीनि
द्वादश दंडानि अश्वर्षोः कर्म, न यजमानस्य । १।८।१९.

दर्शपूर्णमासयोः व्रते वाचाद्युपश्रितकालस्य विधानम् ।
६।४।१२.

दर्शपूर्णमासयोः भुतं निनीतपत्नीनाचीतवाक्यम्
उपवीतविधेरर्थवादः । ३।४।१.

दर्शपूर्णमासयोः भुतं ' यो विदः ' इत्यादि ' अवि-
दहता अपविदित्यः ' इत्यस्य विधेरर्थवादः । ३।४।३.

दर्शपूर्णमासयोः भुतस्य ' मयि दधकृ ' इति मन्त्रः
कतुपुक्तज्ञस्यमानपुत्रयंस्कारः । ३।४।५.

दर्शपूर्णमासयोः भुवोऽनृतवदननियेषः कत्वध्वेनेन
विधीयते । ३।४।४.

दर्शपूर्णमासयोः तामिचेनीना काम्यसंख्याया विद्वद्दी
प्रथमोत्तमे निरन्त्यस्य अवशिष्टानामृचामागमेन संख्यायाः
पूरणम्, नाम्न्यसेन । १०।५।८.

दर्शपूर्णमासयोः तामिचेनीषु त्रिरन्त्याः प्रथमोत्तम-
स्थानधर्मः, न तु प्रतोषाद्यादिक्रमविशेषधर्मः । ९।१।१०.

दर्शपूर्णमासयोः त्रिष्टङ्ग इति संख्यापृथग्भार्यः ।
वि. ४।१।७.

दर्शपूर्णमासयोः हविरभिघनघनमज्वपानोमस्यार्थम् ।
३।७।४.

चातुर्मास्येषु चाद्रो मासः स्वीकार्यः । संकर्ष. ३१११८.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चरात्रावरिकपक्षे इव यापयतीवपक्षो-
 ऽपि विज्ञायते । संकर्ष. ३१११२०.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चरात्रावरिकपक्षे मध्ये मासस्यैवोत्सर्गः,
 न तु सवत्सरस्य । संकर्ष. ३१११२१.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चरात्रावरिकावधि वैश्वानरपार्वत्य-
 पञ्चोत्सर्गो नामा सकृदेवातुष्टानम् । संकर्ष. ३१११२२.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चकेषु परिषौ यूपपर्गः पञ्चम्यन-
 कर्तव्यम् । वि. ११२१२२.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चकेषु परिषौ यूपपरिषुभयपर्माणा
 मविरुद्धानामतुष्टानम् । ११२१२०.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चकेषु परिषौ स्वर्णविशेषे यूपपर्मा
 नातुष्टेयाः । ११२१२२.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चकेषु स्वविष्टे मध्यमे परिषौ
 अविरुद्धा यूपपर्मा. सर्वभ्याः, यूपान्नद्वये च
 ('परिषयेऽन्यमानाव') इति ऊहः न कर्तव्यः ।
 वि. ११२१२३.
 चातुर्मास्येषु 'वदि प्राहुषि पजेत सङ्कुपस्तीर्य
 द्विरभिपारयेत्' इत्यत्र वरणप्रपाठमदहम् । संकर्ष
 ३१११२२.
 चातुर्मास्येषु सोमिषेषु प्राकृष्टासादनविषोऽनानुवादेन
 विहितान्याम् करपरिधिन्वा प्राकृतयोर्वेदिगुणयोर्वाच. ।
 १०११२३.
 चातुर्मास्येष्वभिप्रायन मध्यमपरेषु पर्वणो । ७११२१.
 चातुर्मास्येष्वनुवाचीयदैवतामन्त्राद्यैः प्रष्टुवावाहन-
 मन्त्रस्य अविकारेणैव प्रयोगः । १०११२५
 चात्वाले कृत्विपाणया, प्राठनम् अहर्गणे अन्त्यादिने
 एव । ११११२६.
 चा द्रो मास एव स्वीकार्यः चातुर्मास्येषु । संकर्ष.
 ३१११२८.
 विकीर्णान्यामः ('गोमिह्वेदि. विदीर्णितगत्र
 प्रपानार्था') । ३१११२९.
 विविदिम्य' अमिचयने न प्रसूतर, किन्तु तदवतर-
 पर. । संकर्ष. ३१११३७.

चितितमुदायस्यैव वेदिधर्माः, न तु तदापारभूतेः ।
 संकर्ष. २१११२६.
 'चितं च चित्तिश्च' इत्यादौ न चतुर्णां विपरि-
 णामः । संकर्ष. २१११२९.
 'चित्तस्य स्वाहा, चित्तये स्वाहा' इत्यादिभिः
 शास्त्राऽन्तरमन्त्रैः 'चित्तं च स्वाहा' इत्यादीनां विरुद्धः ।
 संकर्ष. २१११२२.
 चित्तधिकरणम् (पक्षी चित्तिर्नैमित्तिकी) । ४१११७.
 चित्ताऽऽख्याधिकरणम् । चित्ताऽधिकरणम् (चित्रा-
 शब्द. कर्मनामधेयम्) । ११११२२.
 चित्रिण्यादय इष्टकाः सङ्कुदेवोपधातव्याः । ५१११६.
 चित्रिण्यादयोऽपि अन्यद्वम् । ३१११२२.
 चित्रिण्यादीनामिष्टकानां मध्यमचित्तावुपधानम् ।
 ५१११७.
 चित्रिण्यादीनामिष्टकानां लोकाङ्गुणात्. प्रागुपधानम् ।
 ५१११८.
 चित्रेष्टितवमभूदकयोः उपाधुपाचयनानामतिदेशः ।
 ८१११२९.
 चित्रेष्टौ 'अग्ने गोमिन्' इत्यादिभिः पुष्टिमन्त्रेण
 होमः । संकर्ष. २१११५.
 चित्रेष्टौ तन्त्रुतानां श्रीक्षिपव्यान्तरजन्मत्वस्य निवर्गो
 नास्ति । १०११३१.
 चोदक प्रयोगवचनाद् बलीयान् । ५१११२०.
 चोदनातुष्टम् । ११११२.
 ऊदोऽधिकरणम् (मापवच्छदश्च इत्यादिपदाना-
 मनेकान्तरस्यैव लोमे विनिर्गमे) । ११११२८.
 छागयाय । छागरगुल्फाय* । (अमीनोमीयः
 पञ्चदशाय एव) । ५१८१२०.
 जगत्तानाधिकरणम् (जगदीन्द्रस्वभावस्य दश
 तान उपपन्नम्, स जगत्तानम्) । १०११२५ वनक १.
 जङ्गममात्राधिकरणम् (जङ्गमादौ तयो दशवतुमत्र-
 पादः सङ्कुपस्युपपन्नम्.) । ११११२५.
 जनकततयकस्याः (सदादिहस्तद्वयनां कर्मण-
 निदेशः) । ८११२९.

दार्शिकं हेतुवरणं ज्योतिष्टोमे कर्तव्यम् । १२।१।१८.
दार्शिकजगरणस्य सौमिकेन दीक्षाकालीनजगरणेन
न प्रवृत्तः । १२।१।२८.

दार्शिकपात्राणां जुहुदीनां सवनीयपुरोडाशेषु सौमिक-
पात्रैर्महचमदैर्न प्रवृत्तः । १२।१।४.

दिविषमागधिकरणम् (ज्योतिष्टोमे भुतो दिविषमागः
प्राचीनवंशविशेषवादाः) । १२।४।२.

दीक्षणीयाऽऽदिधर्माणामग्निष्टोमावृताः । १६।१६.

दीक्षणीयाऽऽदिविकृतौ आरम्भणीयाया बाधः ।

१०।१।२.

दीक्षणीयाऽऽदियु अन्यत्वाधानं देवतापरिव्रह्मार्थमग्नि
न कर्तव्यम् । १२।१।२२.

दीक्षणीयाऽऽदियु अन्यत्वाधानं न कार्यम् ।
१२।१।२७.

दीक्षणीयाऽऽदियु अन्वाहार्यदक्षिणायाः सौमिक-
दक्षिणया प्रवृत्तिविधिः । १२।१।२६.

दीक्षणीयाऽऽदियु दार्शिकं हेतुवरणं कर्तव्यम् ।
१२।१।२८.

- दीक्षणीयाऽऽदीनां सोमयन्मावृताः । ४।४।२२.

दीक्षणीयाऽधिकरणम् (भङ्गगुणविशेषन्यायः) ।
१२।२।९.

- दीक्षणीयाऽन्ते दीक्षितधर्मानुष्ठानम् । ५।३।११.

दीक्षणीयावाङ्मन्यमन्यायः (दीक्षणीयाया उच्चावच-
ध्वनिः अपूर्वप्रयुक्तः) । १।१।२७ वर्णकं २.

दीक्षा गवामनस्य माय्याः पौर्यमास्याः पुरस्तात्
चतुरस्रे, न चैत्याः प्राक् । ६।५।९.

दीक्षाणां क्रमविशेषनियमो द्वादशादे । ५।१।११
वर्णकं १.

दीक्षादक्षिणन्यायः (दीक्षा दक्षिणाश्च प्रचानार्थाः) ।
३।७।५.

दीक्षा द्वादशैव द्वादशादे । ६।५।८.

दीक्षायां यूपमात्रपक्षः ज्योतिष्टोमे । ५।१।२४.

- दीक्षाऽऽहुतिभिः आपवरिकाहुतीनां समुच्चयः ।
संक्षर्प. २।४।२७.

दीक्षाऽऽहुतिपन्थाया अश्विचयने भुतानां सौमिक-
दीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः समुच्चयः । १०।१।४.

दीक्षितकर्तृकवस्य पुरुषार्थदानपाकदोयेषु पयुंदाष्टः ।
१०।८।७.

दीक्षितधर्मानुष्ठानं दीक्षणीयाऽन्ते । ५।३।११.

दीक्षितस्य अन्यत्र गमने प्राप्ते अग्निहोत्राभावेऽपि
समारोप्यैव अग्निर्नित्यः । संक्षर्प. ३।२।३१.

दीक्षितस्य अन्यत्र गमने प्राप्तेऽपि उर्यस्य प्रत्यक्षमेव
नयनात् न समारोहः । संक्षर्प. ३।२।३३

दीक्षितस्य निन्द्रामेदेऽपि, नदीतरणे अनेकस्रोतस्त्वे-
ऽपि, अभिवर्णनमेदेऽपि, अनेकामेष्वदर्शनेऽपि च
उक्त्यनुदेव तत्तन्मन्त्रपाठः । ११।४।१७.

दीक्षितस्य संकल्पितप्रवाणचमातिर्यक्तमादौ उक्तदेव
प्रवाणमन्त्रपाठः । ११।४।१८.

दीक्षोक्तर्पे अग्निहोत्रादीनामपि उत्कर्षः । ६।५।१०.

दीक्षोत्तरमेव इष्टकानिर्माणमभिचयने । संक्षर्प.
२।१।२८.

दीक्षोपसक्तुत्यानां प्रत्येकं द्वादशस्तिनताप्यात्वेन द्वादशा-
हस्य पदार्थैश्चदहस्यम् । ११।४।५.

हतिनवनीतं इत्येनं सर्वेषामेवाङ्गानाम्, न तुत्या-
कालीनानामेव । १।८।२१.

हतिनवनीताधिकरणम् (इत्येनं हतिनवनीतमङ्गाना-
मेव) । ३।८।२०.

इष्टमूलकस्मृतैर्धमे न प्रामाण्यम् । वि. १।३।३.

देवतागतगुणमेदे प्रदानमेदः । संक्षर्प. २।२।१४.

देवताऽग्निरुदकक्रियाणामपनचारेऽपि प्रतिनिधिरिति
प्राज्ञः । ६।३।५.

देवतात्व समिद्धवर्हिर्वनस्पत्यादीनामलौकिकानाम् ।
संक्षर्प. २।२।२.

देवताऽधिकरणम् (देवता निग्रहवत्यो न सन्ति) ।
९।१।४.

देवताभ्याम् वषट्काराय प्राक् ' वा ' प्यानेत् वषट्
करिष्यन् ' इति लुङ्प्रयोगात् । संक्षर्प. ४।३।५.

देवतानां विधिगतयन्त्रेणैव प्रकाशनं सौषादिविकृतौ
आवाहनादिनिगमेषु । १०।४।१३.

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे अनेकैः सोममधणे अनुहाप्येव भक्षयित्वम् । १।५।१४.

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे बहुभिः सोममधणे होतुः प्रथम मधः । १।५।१३.

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे सोममधे अनुहापनानुवे वैदिक-मन्त्रेणैव । १।५।१५.

ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रव्यादिपात्रेषु प्रकृतपुरोडाशकपाल्य-दीनायेव निधानम् । १।८।१८.

ज्योतिष्टोमे औत्तरवैदिकमिषयनोत्तर शालामुखीयः गार्हपत्यव्यापद्यते । संकर्म. १।२।१२.

ज्योतिष्टोमे कण्डूयनमन्त्रस्य एककाले अङ्गमेवेनाति कण्डूयचौ सकृत् प्रयोगः । १।१।४।१६.

ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये एव । संकर्म. १।२।१३.

ज्योतिष्टोमे चमसिना सोमरोपमधः । १।५।७.

ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव आज्येन भ्याषारणम् । संकर्म. १।२।१७.

ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव षोडशिनो मद्रणम् । १।५।११.

ज्योतिष्टोमे दक्षिणान्तर्गतगोत्रेण द्वादशशतसंख्याया निवेद्यः । १।०।३।११.

ज्योतिष्टोमे दधिप्रहो नित्यः । ४।४।५.

ज्योतिष्टोमे दार्ष्टिकं होतृवरणं कर्तव्यम् । १।२।१।८.

ज्योतिष्टोमे दीधनीयाऽऽदिषु अग्न्यन्वाधानं देवता-परिमहार्थमपि न कर्तव्यम् । १।२।१।२.

ज्योतिष्टोमे दीधनीयाऽऽदिषु अग्न्यन्वाधानं न कर्तव्यम् । १।२।१।०.

ज्योतिष्टोमे दीधनीयेष्टया दीधान्तिर्दिनं तु दण्डादि-मात्रेण । अतो दीधनीयाऽन्तं दीधित्वमनुष्ठानम् । ५।१।११.

ज्योतिष्टोमे दीधित्वस्य संकलितप्रसक्तमकालिपर्यन्तं मादौ स्रग्देव प्रपाममन्त्रगठः । १।१।४।१८.

ज्योतिष्टोमे द्वादशशतगोत्ररक्षित्य सध्वजह्वित्वेन्यो दोह्यन्त्यः श्रविम्यो विभज्य देवा । १।०।३।१२.

ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणायाः आर्षिनः तृतीयिनः पादिनः इति सप्ताख्याऽनुशेषेन विभागः कर्तव्यः । १।०।३।१३.

ज्योतिष्टोमे द्विर्भिष्यविहरणं तृतीयसवने । संकर्म. १।२।१६.

ज्योतिष्टोमे विष्यविहरणम् आग्नीषीयादेन । संकर्म. १।२।१५.

ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः सवनयोः आज्येन सोमेन वा भ्याषारणम् । संकर्म. १।२।१८.

ज्योतिष्टोमे प्रथुपरवत्तननमुपरवमन्त्रस्यावृत्तिः । १।१।४।१९.

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयाऽऽदिषु दार्ष्टिकं प्रवं नानुशेषम् । १।२।१।२१.

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयाऽऽदिषु सोमिकप्रयोक्तृतादिना दार्ष्टिकस्य आरण्यभोजनस्य प्रवृत्तिरिति । १।२।१।१४.

ज्योतिष्टोमे प्रायणीया पूर्वसंयन्ता, आतिथ्या च पूर्वेषाऽन्ता । १।०।७।१३.

ज्योतिष्टोमे प्रायणीया श्रव्यन्तेव, आतिथ्या च इक्ष-न्तेव । १।०।७।१२.

ज्योतिष्टोमे श्लेष्मणाद्य ऐष्टिह्यः पूर्वमनुशेषः, प्रवरणीरोमादयः सोमिकान्तु प्रकृतम् । ५।१।११.

ज्योतिष्टोमे बृहतीविष्टास्रष्टक्योरिव प्रथमेन संश्रिते गार्हवे नृचे रौरव्योवाचयसाम्नोर्गानम् । १।२।१६ वर्णकं ९.

ज्योतिष्टोमे बृहद्रथवरयोः स्वयोन्मुत्तमप्रथमेन संश्रितयोः कङ्कभोरिव गानम् । १।२।१६.

ज्योतिष्टोमे भूतिवत्तनं सोमकप्रथमं नित्यम् । ६।८।७.

ज्योतिष्टोमे मेधाकया दिग्देव भयनायेन पवभारिषु प्रदेयधर्मा न कर्तव्याः । १।८।१२.

ज्योतिष्टोमे वक्षारधीये इष्टप्रदे विष्टारधर्माः आशी-भावारिः कर्तव्याः । वि. १।२।१२.

ज्योतिष्टोमे यावमानमग्न्यान् न परिहृष्य । संकर्म. १।२।१५.

ज्योतिष्टोमे सूर्योदयसिन्धवे अग्न्यादिपरिमन्त्रान्तेन अज्येन अनुमन्य. कर्तव्यः । ५।२।१५.

द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि 'विश्वाः पुतनाः' इत्यति-
जगत्सामुत्पत्तौ नैषोक्तं साम उत्तरचोर्बृहत्स्येव नेमम् ।
वि. १।१।५.

द्वादशाहे च्यवीकाया प्रथमद्वितीययोरद्वोः ऐन्द्रवाय-
वाप्रवयुक्ताप्रवयोः पुनःश्रवणात् समागमिधित्वम् ।
१०।५।२३.

द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसस्तोत्रात् प्राक् 'अयं
सहस्रमानवः' (साम. ४५८) इति कृत्वा प्रसीतयैव
आहवनीयोपस्थानम् । १।२।८ वर्षकं १.

द्वादशाहे दीक्षाणा क्रमविशेषनियमः । ५।२।१
वर्णकं १.

द्वादशाहे दीक्षा द्वादशैव । ६।५।८.

द्वादशाहे दीक्षोपशान्तुयाना प्रयेकं द्वादशदिन-
साध्यत्वेन षट्त्रिंशद्वहम् । १।४।५.

द्वादशाहे प्रथमैरष्टयुक्कालानामग्नाना तन्त्रं न ।
११।४।६.

द्वादशाहे प्रायणीये पञ्च उदयनीये षट् इति विभज्य
ऐकादशिताः पशवोऽनुष्ठेयाः । १०।६।४.

द्वादशाहे भ्यूदे मक्षपचमानवरिधिकतत्त्वमन्त्रावगता
शास्त्रादिशब्दानामेव न्यतिक्रमः, नार्थानाम् ।
१०।५।२६.

द्वादशाहे सनात्मके सविमिः नमुमक्षणं कर्तव्यं
श्रवयत्वात् । १०।६।१२.

द्वादशाहे कुलाकाडीनाममङ्गानामावृत्तिः । ११।४।६.

द्वादशाहो भ्यूदः समूदस्य विकारः । १२।५।२४.

द्वादशोपसत्ताधिकरणम् (द्वादशोपसत्ता अहीना-
ङ्गम्) । ३।३।८.

द्विगोत्राणा प्रथमवर्गे एकतो द्वौ अन्यत एकः इति
नयः । संकर्ष. ३।१।८.

द्वित्वबहुत्वाधिकरणम् (द्वित्वबहुत्वमानके 'कुलायादौ
' युव हि सः, एते अष्टप्रसिन्दवाः ' इति
प्रतिपदोक्त्यर्थः) । ३।३।९.

द्विपदविद्विहती देवताऽनुशारेण अग्निगुपैरे मेघ-
पृथिव्यास्यश्च वचनोऽहः कर्तव्यः । १।३।१२.

द्विराग्न्यायः (द्विराग्न्यहर्गणेषु द्वादशाहिकदशाह-
पर्मोणामनुग्रामम्) । १०।५।४.

द्वयाधानाधिकरणम् (सौनपदानुशारि इदम् । द्वयोः
पुरुषयोः आधाने न सहाधिकारः) । ६।१।५.

द्व्याम्नाताधिकरणम् (आभ्वर्ववे जायमाने च ज्ञान्ते
आम्नाता मन्त्रा द्वयोरपि) । ३।८।७.

घनरहितस्यापि कर्मस्वधिकारः । ६।१।८.

धर्मत्रिंशताधिकरणम् । १।१।१.

धर्मलक्षणम् । १।१।२.

धर्मविषयकप्रमाणपरीक्षा-प्रतिष्ठा । १।१।३.

धर्माणां प्रयोजकं निमित्तं चापूर्वम् । १।१।१ वर्णकं ३.

धर्मे प्रत्यक्षायप्रमाणम् । १।१।४.

धानाद्यु श्रवणात्स महापितृवये न बाधः ।
१०।२।३४.

धान्याधिकरणम् । (शाकत्यानामवने 'धान्यमसि
चिनुहि' इत्यत्र 'मासमसि चिनुहि' [वस्तुतस्तु
'तरसमसि चिनुहि' इति केवलः] इहम्हः) ।
१।१।१३ वर्णकं १.

धार्मागिनारोऽपि अतिचयने ज्योतिष्मदीधेनानु-
ष्ठानम् । १।८।७.

धिष्ण्यविहरण तृतीयसवने द्वितारं ज्योतिष्टोमे ।
संकर्ष. ३।२।६.

धिष्ण्यविहरणमाग्नीध्रीयादेव ज्योतिष्टोमे । संकर्ष.
३।२।५.

धिष्ण्यध्याधारणं छोमेन परिप्लुगमेण । संकर्ष.
३।२।१९.

धेनुग्यायः (भूंसङ्कैकादे औपदेशिकवेनुदक्षिण्या
आतिदेशिकद्वादशरातदक्षिण्यायाः बाधः) । १०।३।१४.

धेनुवातवर्मभाधिकरणम् (चावापृष्टिन्यादौ प्रत्यक्ष-
वेनुवत्त्वादिसम्बन्धेदिष्टगोद्व्येण प्राकृताजद्रभ्यस्य बाधः) ।
१०।२।२९.

धुवाया पञ्चाव्ययहण षड्गुकामस्य । संकर्ष. २।२।१३.

ध्रौतज्यस्य उपाध्याये विधानम् । १०।८।१५.

नक्षत्रेन्द्रियायः (नक्षत्रेन्द्रियु नारिदशेमा उपरहीमेभ्यः
पूर्वम्) । ५।२।९.

तदात्मन्यायः ('तदामे हि तद् दृश्यते' इति
सूत्रानुसारत् शीर्षकम् । पञ्चैकत्वं विवक्षितम्) ।

४।१५.

तदादितदन्त्यायः । तदातुल्यकर्मतदापकर्षन्यायः
(अग्नीषोमीये पञ्चो मयाजान्तापकर्षः सवनीयपञ्चो
अनूयाजोदककर्षः) । ५।१।१२.

तदभूताधिकरणम् (वेदवाक्यं धर्मन्यायकम् ।
शीर्षकं तु वीजतदनुसारि) । १।१।१७.

तद्व्यपदेशन्यायः (स्वेनादिसम्बन्धः कर्मोनामधेयम्) ।
१।४।४.

तन्मम् आभ्यर्चुमिलाना कर्तृणा वरुणप्रसादेषु ।

१।१।१०.

तन्मम् आवातं सर्वकर्मणाम्, न तु प्रतिकर्म पृथक् ।

१।१।१२.

तन्मम् उपसक्तालीनं सुनक्षत्राऽऽङ्कानमहर्गणे ।

१।१।१०.

तन्म कुम्भीशूलवशाभयणीनां धावपेयगतप्राजापत्य-
परवद्वादिधरणाथम् । १।१।१८.

तन्म कुम्भीशूलवशाभयणीनामेकादशिनेषु पशुषु ।

१।१।१९.

तन्म न कुम्भीशूलवशाभयणीनां नानाजातीयेषु पशुषु
पाकवैषम्यात् । १।१।१०.

तन्म न प्रधानैरष्टपञ्चकालानामद्वानां द्वादशादे ।

१।१।१६.

तन्म पशुमवायेनूपर्हच्छरणामग्निहोमे । १।१।१४.

ऊर्ध्वं वृषः अग्निहोमे पशूना मयाजम् । १।१।१३.

तन्म यूनानुवीनां यूपैकदशिन्याम् । १।१।१७.

तन्म यूपैकदशिनीमानम् दृष्टं सत् । संकर्षं.

१।१।१८.

तन्म यूपैकदशिन्यामग्निहोमने यूपरजनाम् ।

संकर्षं. १।१।१९.

तन्म यज्ञहोमानामेकदेवताके पशुगणे । १।१।१५.

तन्म शान्तिहोमिः प्राजापत्यपशूना सवनीयपशूनां च
वाकपेये । संकर्षं. १।१।१९.

तन्म गृहः अग्नीषोमीयादिपशुमवायेः । संकर्षं. १।१।१८.

तन्म स्वयः पशुमवायेः अग्निहोमे । १।१।१५.

तन्मं दौवमन्मः 'युना सुवासाः' इति यूपैकदशिन्यां
परिग्राणे । संकर्षं. १।४।१५.

तन्मन्यायः (दर्शपूर्णमासद्विपु आग्नेयादीना समुदि-
तानामेकत्वंगफलकावम्) । १।१।११.

तन्ममेदः मित्रदेवताके पशुगणे । १।१।१६.

तन्मेषे शेषकार्ये सर्वगृहेषु । ३।५।४.

तपोऽधिष्ण्यम् (उपवासवर्षं तपो याजमानम्) ।

१।८।३.

तानस्वरणैव ऋषयुर्मन्त्राणा कर्मणि प्रयोगः । तान

प्रकथतिः । १।१।८ वर्षक २.

तानिद्वैधाधिकरणम् (शुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति
कर्माणि द्विविधानि) । १।१।१९.

ताप्यादिभिः अहवसासवः समुपचरो महाप्रते ।

१०।४।७.

तिर्यगाधिकरणम् (तिरश्चो न कर्माधिकारः) ।

६।१।२.

तिखल्वदानमग्निचये प्राज्ञायाथैव । संकर्षं. १।१।१६.

'तिष्ठ आहुतीर्जुहोति' इति संख्या कर्मभेदक
प्रमाणम् । १।२।७.

'तिष्ठो पक्ष्य समिधः' इति मन्मः अग्निपत्रे
(सोमस्य) एव प्रयोगः । संकर्षं. १।१।१३.

तुषोपवातन्यायः (तुषोपवातः कपालस्य न
प्रयोजकः) । १।१।११.

तुचे मेनं धाम प्रतुचं समायनीयम् । १।२।१.

तुचे रथतद्विधामां गानम् । १०।६।१.

तुवीयमनदानं पश्चात्तरे पश्चात्तुल्यपञ्चशः । संकर्षं.
१।२।१.

तुवीयवसनगतपुषेष्टारोपु शीघ्रवचः-आधिनद्विहृते
च भेदेन दक्षिणदक्षिण न कर्तव्यम् । १।२।४.

तुवीयवसने एव योतिहोमे योदशिनो महम् ।
१०।५।११.

वेदान्त्याधिकरणम् (सूत्रानुसारानुसारि शीर्षक-
मिदम्) । १।१।४.

निर्वापालम्भन्यायः (निर्वपेत् आलभेत इति
यामविधिः) । २।३।५.

निर्वपे मुष्टिपरिमाणमध्वर्योरेव । संकर्ष. १।४।११.

निविदधिकरणम् (प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशतिसामि-
चेपनुवचनं दर्शपूर्णमासप्रयोगान्तर्गतम् । शीर्षकं तु
निविद्विध्यवधानात्) । १।१।११.

निविदामन्वधानात् वाचनिकमेव, न संतानः ।
संकर्ष. ४।२।४.

निवीताधिकरणम् (निवीतप्राचीनावीतवाक्यं दशपूर्ण-
मासप्रकरणे श्रुतम् उपवीतविधेरर्थवादः) । ३।४।१.

निवीतेन द्यौने उपविष्टेन अतिदिष्टस्य उपवीतस्य
समुच्चयः । १०।४।११.

निशीष्टिन्यायः (निशीष्टौ अमावास्यातन्त्रस्य प्रवङ्गः) ।
११।२।५.

निषादरथकारयोरपि आर्येष्वरणमस्ति । संकर्ष.
३।४।६.

निषादस्यवर्तिन्यायः (रौद्रेष्ट्यामधिकारः) । ६।१।१३.
निषादस्यवर्तीष्टिः लौकिकेष्वपि तु स्यात्, न संस्कृतेषु ।
६।८।३.

निषेधातिक्रमे पुनरप्यस्य मत्तयायः । ६।२।५.
निष्क्रवावभृत्पण्यायः (वक्त्रप्रवातावभृत्पस्य तुप-
निष्क्रवतदभ्यकल्पम्) । ७।३।५.

नीवाराणाम् । ' इन्द्राय मरुवते नैवारणेकादश-
कपालम् ' इत्यत्र पुरोडाश्यादानमन्त्रे ' नीवाराणां मेघ ' इ-
त्युक्तः कर्तव्यः । वि. १।३।१.

नीवाराणां ग्रीहप्रतिनिधित्वेन ग्रीहिमन्त्रस्य ऊहो न ।
१।३।१६.

नैमित्तिकानि न नित्यव्ययकानि । ४।२।२.

नैमित्तिके गुणराधाने भूतदक्षिणया सामान्यविदितै-
काऽऽदिदक्षिणाया वाचः । १०।३।५.

नैर्ऋतीषु ह्यकाशु ह्यकाशमां न कर्तव्याः अक्षिचयने ।
संकर्ष. २।१।११.

पञ्चदशरात्रे सत्रामकदादशाहधर्माणामतिदिशः ।
८।२।६.

पञ्चशराव ओदनः हविराहौ विहितः कर्मान्तरम्, न
सानान्यस्य प्रतिनिधिः । ६।४।९.

पञ्चशरावन्यायः (एकहविराहोऽपि पञ्चशराव-
निर्वायः) । ६।४।६.

पञ्चशरावयोगो हविराहौनिमित्तकः दशस्याङ्गम् ।
६।४।१०.

पञ्चशारदीयाधिकरणम् (पञ्चशारदीये उशवाक्ये
कर्तेशेषप्रतिषेधात् प्रतिसंवत्सर भिक्षानानेवोद्देशमा-
नयनम्) । ११।२।१३.

पञ्चावच्छेदं त्रयायामिव सर्वेष्वङ्गेषु अग्नीषोमीये पशौ ।
१०।७।२०.

पञ्चावच्छेदमनदानं जामदग्न्यादीनाम् । संकर्ष. २।२।६.
पञ्चावच्छेदे अवदाने तृतीयं पश्चादर्थोदुत्तरार्थाद्वा ।
संकर्ष. २।२।९.

पञ्चावच्छेदे अवदाने पञ्चममभिघारणात् प्रागेव । संकर्ष.
२।२।८.

पञ्चावच्छेदे अवदाने पञ्चममौषधस्यैव । संकर्ष. २।२।७.
' पत्नी संतत ' इत्यत्र वचनस्य नोहः द्विबहुवचनिके
विकृतिप्रयोगे । १।३।७.

पत्नीमिरुपगानकर्मणिः ऋत्विजानुपगाने समुच्चयो
महात्मते । १०।४।५.

पत्नीसंनहनपण्यः (दशपूर्णमासयोर्द्विबहुवचनिके यागे
' पत्नी संतत ' इत्यत्र एकवचनस्य नोहः) । १।३।६.

पत्नीसंनहनेन सौमिकेन प्रवङ्गविद्धिः सौमिकेष्टि-
पश्चादपि पत्नीसंनहनस्य दार्धिक्यम् । १२।१।१३.

पत्नीसंयाज्यगतकपालाभिहोमनिमित्तकवैश्वानरेष्टौ
द्वेष्ट्याम् दानप्रदह्यैषम् । १०।२।१६.

पत्नीसंयाजन्यायः (पत्नीसंयाजेषु पशुजाघनी हविः ।
सा च आज्येन विकल्प्यते दशपूर्णमासयोः) । ३।३।१०.

पत्नीसंयाजाङ्गमेव आज्येवा । संकर्ष. ४।३।१६.

पत्नीसंयाजान्ता वक्त्रप्रवासेषु द्विष्टुष्टिः । ११।१।१६.
पत्नीसंयाजान्तवसुत्तमाहवर्जमर्हणे द्वादशाहः ।
१।१।९.

पत्नीसंयाजेषु जाघनीनां विकल्पः ऐकादश्यादिपशु-
गणेषु । १२।४।६.

दक्षिणाधैर्दिष्टो भाग एव विश्वजिति सर्वो देयः ।

६।७।७.

दण्डदानन्यायः । दण्डन्यायः । दण्डप्रदानाधिकरणम्
(भैत्रायणाय दण्डदानमर्थकम्) । ४।२।६.

दक्षिणहवाग. अश्वदाम्यानन्तरमेव, न तु प्राक् (इदं
३।३।१४ अधिकरणेन विषदम्, अयुक्त च भवति) ।

संकर्ष. ३।३।८.

दक्षिणहविकारः आप्तोत्तमप्रहौ कर्मान्तरम् । संकर्ष.

३।३।९.

दक्षिणहविकारे सोमप्रदे न सोमधर्मः । संकर्ष.

३।३।११.

दक्षिणहविकारे सोमप्रदे सोमधर्माभावेऽपि अमि-
पवस्य आद्येषः । संकर्ष. ३।३।१२.

दक्षिणहविकरणम् (दक्षिणहः ज्योतिष्टोमे नित्यः) ।
४।४।५.

दक्षिणहो नित्य. काम्यश्च संयोगवृत्तत्वेन । संकर्ष.

३।३।१०.

दक्षिणायः (संयोगवृत्तत्वेन) । ४।३।३.

दक्षिणयतो. पशुक्रमेष्टौ प्रदेयधर्मा नानुयेयाः ।

१।४।११.

दक्षिणयतोः प्रणीताधर्माग्रमनुग्राममनुदितेष्टौ ।

१।३।१४.

दक्षिणयतोः अम्युदितेष्टौ प्रदेयधर्मानुग्रामम् ।

१।४।१०.

‘दप्ता जुहोति, पयसा जुहोति’ इति अग्निहोत्रे
वैकल्पिक द्रव्य विधीयते, नान गुणभेदात् कर्मभेदः ।

३।३।१०.

‘दक्षेन्द्रियक्रामस्य जुहुयात्’ इति इन्द्रियक्रामाय
दक्षिणगो विधीयते, न कर्मान्तरम् । ३।३।११.

दक्षिणमत्रो मन्थवर्ती मन्थवर्तिन. उवागुवावसाह
वपामन्थवर्तात् । ३।३।५.

दक्षिणमन्वाय. (दक्षिणमन्वायः कर्मनामधेयम्) ।

८।४।१.

दक्षिणमन्वायचक्रः पाकपण्ड्यन्. । संकर्ष.

३।४।१०.

दक्षिणमन्वायः स्मार्ताना वैदिकाना च कर्मणा
नामधेयम् । ८।४।१२.

दक्षिणमन्वायः होमानामेव नामधेयं न यागानाम् ।

८।४।३.

दक्षिणमाः अपूर्णाः । ८।४।४.

दक्षिणमेतु कचित् स्वाहाकारपुन. भवणस्य अना-
रम्भापीतस्वाहाकारभवेन नोपसंहारः । १०।८।१०.

दक्षिणमेतु प्रतिहोमं समिपमाद्यैव होमः ।

संकर्ष. २।४।८.

दक्षिणमेतु वचनाभावे सकृदगृहीतमेव द्विः ।

संकर्ष. २।४।६.

दक्षिणमेवेव विनावचनमवदानं चतुरवत्तम् ।

संकर्ष. २।२।५.

दक्षिणमागामीवोमीये पयो अतिदेयः । (दक्षि-
दार्ष्टिक इति अग्रे द्रष्टव्यम्) । ८।१।५.

दक्षिणमागगतपुरोडाशधर्मागमतिदेयः ऐत्रे एका-
दशकषात्, न तु क्षान्म्यधर्मागम् । वि. ८।१।१७.

दक्षिणमागगतानां कृत्विपमकर्तृसमुदायना नाति-
देयः । ८।१।१३.

दक्षिणमागचातुर्मास्यदो आमोयादिप्रधानानामेकदेश-
कालकृतं कल्पम् । ११।२।११.

दक्षिणमागसत्प्रगतदेवताऽन्यतमदेवतानिपमः
उवागुवावसा । १०।८।१६.

दक्षिणमागधर्माणां सोमे नातिदेयः । ८।१।३.

दक्षिणमागधर्माणामेन्द्रादिविकृतौ अतिदेयः ।
८।१।४.

दक्षिणमागधर्मायः (दक्षिणमागौ स्वर्गक्रामार्थौ) ।
४।३।१०.

दक्षिणमागप्रकरणे ध्रुवस्य मज्जद्वय संवादनियेषस्य
केवलमुदाहर्यतया प्रकरणादुत्कर्षः । ३।४।७.

दक्षिणमागधर्मास्य परेमुदुत्तमेऽपि द्विवैव
अनुदानम् । संकर्ष. ३।३।३.

दक्षिणमागसो. अग नोतिमिन्वनो. अगूर्वयुक्तत्वेन
सोर्वैवसो उरः । वि. १।१।३.

पवमानहविषा काम्यप्रयोगे प्रथमस्य तन्त्रभेदः उत्तर-
योक्तृन्तम्, । ब्रह्मवैवर्तकाम्बवे नित्यप्रयोगे च त्रयणामपि
तन्त्रम् । ११।४।४.

पवमानेष्टयः केवल्युपानसंछृतेऽमी । ३।६।६.

पवमानेष्टिन्यायः (पवमानेष्टयस्य नामानम्.) ।
३।६।४.

पवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहव्यभावेऽपि निर्वातोऽनुष्ठेयः ।
१०।२।२७.

पवमानेष्टिष्वग्निभागयोः गुणवाचकदरहितस्यैव
देवतापदस्याभिधानं कर्तव्यम् । १०।४।१५.

पवमानेष्ट्यादिषु देवतानिष्ठगुणवाचिपदस्यापि त्यागादौ
प्रयोगः । १०।४।१५.

पशुः सयस्त्रकालः, न द्वयस्त्रकालः । संकर्य. ३।२।२७.

पशुकामस्य चातुर्मास्यप्रयोगे सहस्रपशुप्रतिपर्यन्तं
वैश्वदेवमेवाव्यस्य अथ वसुधमपासादीनि पशूनि अनु-
तिष्ठेत् । संकर्य. ३।१।२४.

पशुकामस्य भुवाया, पश्चात्पशुहन्तम् । संकर्य.
२।२।२३.

पशुकामेष्टौ दधिपयसोः प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः ।।
१।४।११.

पशुगण (जे) उपवायव्यवधानानां शुदानां समुच्चयः ।
१२।४।४.

पशुगण (जे) एकदेवताके यज्ञोपासना तन्त्रम् ।
११।२।५.

पशुगणेऽग्निगुणैरगतानां संवर्गद्वयवशाच्चकवज्रुदि-
पदानां मोहः । १।३।१०.

पशुगणेऽग्निगुणैरेकव्याघ्रद्वयस्य यावत्तन्त्रमव्याघ्रः ।
१।३।११.

पशुगणेऽग्निगुणैरेकव्याघ्रद्वयवशाच्चकवज्रुदिपदानां
धर्मास्य वचनम् । १।४।१.

पशुगणे मिश्रदेवताके यज्ञोपासना तन्त्रभेदः ।
११।२।६.

पशुगणेभ्यश्चदधिवरमुपमागामविदेयाः । ८।१।८.

पशुगणेभ्यश्चदधिवरमुपमागामविदेयाः । ८।१।८.
पशुगणेभ्यश्चदधिवरमुपमागामविदेयाः । ८।१।८.
पशुगणेभ्यश्चदधिवरमुपमागामविदेयाः । ८।१।८.

पशुजापनीवाक्यन्यायः । ३।३।१०.

पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायः (पशुतन्त्रानां प्रचारस्य वचनात्
विप्रकर्षः । २।२।५।१६ पृ. ५०६ इत्यत्र वार्तिके
उल्लिखितोऽयम्) । १२।२।३।१८ (१९).

पशुतन्त्रार्थः स्वस्त्यन्त्रमग्निष्टोमे । ११।३।५.

पशुतन्त्रार्थमुपसंस्काराणां तन्त्रमग्निष्टोमे । ११।३।४.

पशुद्वयवत्या विकृतौ पशौकवशाच्चकवज्रुवामिधापिनी
मन्त्रौ द्विवचनान्तेन ऊहितव्यौ । १।३।४.

पशुपमणामागीमीमीयाङ्गवन् अनुष्ठानावादेवकृत्वात्
कामात् । ३।३।५.

पशुधर्माधिकरणम् (अग्नीधोमीयवध्वर्यता) । ३।६।७.

पशुपुरोडाश (यो) आग्न्यभागे कर्तव्यः । १२।१।२.

पशुपुरोडाशः पशुनीये पश्चादपि कर्तव्यः । १२।२।२.

पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रवृत्तः अग्निवचने अनुनिर्वाप्येषु
देवसुर्वा इतिरादिषु । १२।३।२.

पशुपुरोडाशतन्त्रायः (पशुपुरोडाशतन्त्रायः पशुगागीय-
देवतासंस्कारकः) । १०।१।५.

पशुपुरोडाशाधिकरणम् (परमार्थानुष्ठितपशुजातिभिरेव
पशुपुरोडाशस्यापि उपकारविदेः सत्यं पृथगङ्गानुष्ठानं न
कर्तव्यम्) । १२।१।२.

पशुप्रागदिनेऽपि अग्निहोत्रहोमः सायंतनः नोत्तर-
वेदिके, देवात् पशुकुर्मणः उत्कर्षे तु ओत्तरवेदिके
एव । संकर्य. ३।२।२४ (२४-२७).

पशुपु नामाजलीयेषु कुम्भीशूलव्याघ्रपणीनां न
तन्त्रम्, पाकरोपमात् । १२।४।१०.

पशुपु मिश्रदेवताकेषु एकजातीयेषु कुम्भीशूलव्या-
घ्रपणीनां तन्त्रम् । १२।४।९.

पशुपुष्टानममवर्गगणस्थैरेव कर्तव्यः । संकर्य. १।२।१५.

पशुलोमाविस्तरणम् (' पशुमात्रमेत, लोमेन वनेत '
इति आख्यातान्त्राम्पूर्वकर्मविधिः) । २।२।६.

पशुर्ना यज्ञानां यूपस्तन्त्रमग्निष्टोमे । ११।३।३.

पशुर्दधिवरमुपमागामविदेया एव अग्निहोत्रवशः ।

संकर्य. ३।२।२५.

पशो अग्नीधोमीये यमित्रा कतिव्यो न मिथः ।

३।३।११.

दशपूर्णमासयोः हविराग्नौ पञ्चसराव ओदनः कर्मा-
न्तरम्, न संनाम्यस्य प्रतिविधिः । ६।४।९.
दशपूर्णमासयोगेऽन्यः प्रयाजः देवतासंस्कारपूर्वो-
भयार्थः । ४।१।७.
दशपूर्णमासयोगे च दद्यान्निगदे 'सूपावसाना सूपावचना'
इत्यस्य निवेद्यः । संकर्म. ४।१।९.
दशपूर्णमासराजसूयचतुर्मास्येषु सवमेदेन प्रयोगभेदे
अङ्गानामावृत्तिः । १।१।१।२.
दशपूर्णमासविकृतिषु सौर्षादिषु आरम्भणीयायाः
पुनरनुष्ठानम् । १।२।१६.
दशपूर्णमासशब्दो सूत्राचन्द्रमसोः संनिकर्षविप्रकर्ष-
वचनौ । संकर्म. १।१।१.
दशपूर्णमासादाविडाऽऽदिशेषमखम् कृत्विजामेव
(यज्ञमानस्य च) । ६।४।३.
दशपूर्णमासादाविकरैव कर्तुः स्त्रीषु द्वितीयस्य
अविकारः । ६।२।२.
दशपूर्णमासादीनां सर्वफलकत्वेऽपि प्रतिफलं पृथ-
गनुष्ठानम् । ४।३।११.
दशपूर्णमासादौ निर्वाणप्राप्तमन्त्राणामावृत्तिः । १।१।
४।१४.
दशपूर्णमासादौ श्रेया आध्वर्यवाः । ३।८।१२.
दशपूर्णमासानुष्ठानात् प्राक् सोमविकाराणां नातु-
ष्ठानम् । ५।४।९.
दशपूर्णमासाद्येवैन्द्रराजममन्त्रम् । वि. ९।४।९.
दशपूर्णमासाद्येवैन्द्रराजममन्त्रम् उद्योतिष्मदीष्टेननु-
ष्ठानम् । ९।४।९.
दशपूर्णमासादुत्सववि आरम्भणीयायाः आदौ सकृ-
देवानुष्ठानम्, न तु प्रत्यावृत्तिः । ५।१।११.
दशपूर्णमासेष्टिः सर्वेषामिष्टीनां प्रकृतिः । वि.
८।१।३ वर्णक २.
दशपूर्णमासेष्टिष्वर्णमविदेद्यो वाजिनमुपग्रहयोः ।
८।२।१.
दशमं ब्रह्मसूत्र निर्वाणत् प्राक् बन्धुद्वये भन्मुदितेष्टौ
वैद्वीम्य एव देवताभ्यो निर्वाणः । ६।९।४.

दशमं ब्रह्मसूत्र निर्वाणत् प्रागपि चन्द्रोदये अम्युदिते-
ष्टपनुष्ठानम् । ६।५।३.
दशमं ब्रह्मसूत्रं यागारम्भे कृते चन्द्रोदये सति नैमित्तिकं
दशमं प्रयोगमनुष्ठाय पुनः स्वकाले दशमं प्रयोगोऽनुष्ठायः ।
वि. ६।५।३.
दशौ पूर्वसुवेदेरकर्वेऽपि हविरभिरासनान्तस्य नाप-
कर्षः । ५।१।१६.
दशौ वत्पापाकरणकालेन व्रतव्ययोगः अर्धनयस्येऽपि ।
६।३।१३.
दशौ शालाप्रहरणं प्रहारप्रहरणकाले । ६।४।१४.
दशौ शालाऽऽहरणादौ घर्मा द्रोहद्वयार्था एव, न
केवलं सार्वभौमार्थाः । (दशपूर्णमासिक इत्यादौ
पुनर्दृष्टव्यम्) । ३।६।८.
दशपेयस्यायः (दशपेयं राजसूयचमसमङ्गं ब्राह्म-
णानामेव) । ३।५।२०.
दशपेयस्य अभिषेचनीयात् मित्रं वज्रम् । १।१।२।
१४.
दाधायणपक्षविकरणम् । २।३।४.
दाधायणपक्षे गुणविकाराणामैच्छिको विकल्पः प्रथम-
प्रयोगे एव । १।३।९.
दाधायणपक्षे दशस्यैव, तथापि सानायस्यैवावृत्तिः ।
संकर्म. १।३।६.
दाधायणपक्षे पठितानि 'नास्तु वेदेत्, न मास-
मभीयात्, न स्त्रियनुपेयात्, (कठौ भाग्यमुपेयात्)
नास्त्य पश्यन्नेन वाघः पश्यन्नेतुः' इति ब्रह्मनि
प्राकृतसमानान्यपि पाशान्तरालकालेऽपि कर्तव्यानि, न तु
प्राकृतवत् वागदिनमात्रकर्तव्यानि । संकर्म. १।३।८.
दाधायणपक्षे सानायस्य द्विरेव आवृत्तिर्निवृत्ता ।
संकर्म. १।३।७.
दाधायणपक्षे सानायस्य कर्तव्यविकरणम् । ५।१।१५.
दानलक्षणम् (भाष्ये) । ४।२।१३.
दाकपदेरेव होमः साकप्रवसापीव, न कुम्भीमिः ।
संकर्म. १।३।२.
दशपूर्णमासिकपत्नीसंवाजगवत्पशुमहोमनिमित्तिक-
वैश्वानरेष्टौ देव्याव दानमदद्यात् । १०।१।१६.

: पाशुदाज्यभागन्यायः (सोमे आज्यभागप्रतिषेधस्य
नित्यानुवादत्वेन पशौ आज्यभागप्रतिषेधस्यार्थवादत्वम्) ।

-१०८।१२.

पाशुकुपे सवैष्वज्ञेषु प्रत्यभिचारणम् । संकर्ष. १।२।७.

पिकनेमाधिकरणम् (पिकनेमशब्दयोः प्लेच्छप्रसिद्धय-
नुसारेण अर्थो प्राशः आर्यप्रसिद्धभावात्) । १।३।५.

पिण्डमितृवत् (चे) उपखानमन्त्रसमार्हपसपदलोपः
(अनाहिताग्निरिदम्) । संकर्ष. १।२।१५.

पिण्डमितृवत्: सिन्धीवाष्ठीकुक्षोः संनिपाते उत्तरसिन्धु
दिने कार्यः । संकर्ष. १।२।१०.

पिण्डमितृवत्क्षेमो दक्षिणाम्नी, नाहवनीये । संकर्ष.
१।२।१२.

पिण्डमितृवत्ताधिकरणम् (न दद्याद्भिम्) । ४।४।८.

पिण्डमितृवत्क्षेऽनाहिताग्निना अतिप्रणीतः औपासना
या उपस्थेयः । संकर्ष. १।२।२४.

पिण्डमितृवत्क्षेऽनाहिताग्नेरपि अभिचारः । संकर्ष.
१।२।२२.

पिण्डमितृवत्क्षे भुवं पशुपितादि समूलार्हविविधैर्य-
वादः । १।४।३.

पिण्डमितृवत्क्षे दशदिनेऽपि स्वकाले एव ।
संकर्ष. १।२।९.

पिण्डमितृवत्क्षे न दद्याद्भिम् । ४।४।८.

पिण्डमितृवत्क्षेऽनाहिताग्नेः औपासनाग्नौ स्यात् ।
संकर्ष. १।२।१३.

पिण्डिकर्मणमपस्यसादिः कालः । ६।८।६.

पिण्डलेपकृत्करणदोमवोर्दाधिनामिक्रवोर्नोर्निकर्षः अनु-
याजोक्तयोऽपि । ५।१।१२५.

पुंश एष्वैव क्षीरद्वितीयस्य दशपूर्णमासादा-
वधिक्रमः । ६।२।२.

पुनरनुप्रीताधिकरणम् (पुनरनुप्रीतसोममसमन्त्रे
इन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः) । १।२।१२.

पुनरुपानं मयभित्तम् अग्निहोत्रे उभयामिनाने ।
१।१।८.

पुरोडाशप्राप्त्यन्यायः (कालं न तुरोराव-
यमुक्तम्) । ४।१।१२.

मी. धे. १८

पुरोडाशगणे देवतानिर्देशः अन्त्ययोः पिण्डनोः
देवतान्तरार्थः, न सर्वेषाम् । संकर्ष. १।३।२०.

पुरोडाशगणेऽपि उत्तमयोः पिण्डनोः यथाप्रकृति
'यथाभागे भ्यावर्तयाम्' इति प्रयोगः । संकर्ष. १।३।१९.

पुरोडाशगणे 'यथामागे भ्यावर्तयाम्' इति ऊहः
कार्यः । संकर्ष. १।३।१८.

पुरोडाशद्वयश्रवणमनुवादः दर्शपूर्णमासयोः असोम-
वाजिनः । १०८।१४.

पुरोडाशविधिवान्नं दास्यमानं च रत्नाम्ये स्तुत्यर्थम् ।
संकर्ष. १।२।५.

पुरोडाशशकलाधिकरणम् (ऐन्द्रवायवादिपात्रेषु पुरो-
डाशशकलादिमिधानं प्रकृत्यैव एव) । ३।८।१८.

'पुरोऽप्यर्चुर्विभवति' इति देशवादः । संकर्ष.
२।३।२२.

पुरोऽनुवाक्यायाः 'अमे नय सुपथा' इति कृष्णमीवयोः
सौम्यम्वहृतयोः आशुतिः । ११।४।२०.

पुरोऽनुवाक्ये द्वे महापितृवये । संकर्ष. ४।४।५.

पूतीक्षाः सोमस्य प्रतिनिधिः भोक्तः । ६।२।१२.

पूतीकायनारे सोमसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्, न
पूतीकसदृशस्य । ६।२।१५.

पूर्णमासचन्दः सूर्याचन्द्रमखोर्विमर्कवचनः । संकर्ष.
२।१।२.

पूर्णमासे पूर्वमाग्नेयस्य, पश्चात् अग्नीधोमीयस्यानुष्ठानं
मन्त्रपाठस्य प्रान्त्यात् । ५।१।१९.

पूर्णमासे बर्हिःसंपादनकाले मतनुपेयात् । ६।४।१२.

पूर्वदेवताऽनुपलक्षणाधिकरणम् (पालीवदमहमसमन्त्रे
पूर्वदेवतानामिन्द्रवाय्वादीनां नोपलक्षणम्) । १।२।१३.

पूर्वदोर्भक्ष्यन्यायः (अपचन्देन्यायः) । ६।५।१९.

पूषानुमन्त्रमन्त्रन्यायः (पूषानुमन्त्रमन्त्रः पूषदेवत्ये
उत्कर्षणीयः) । ३।२।१२.

'पूषाश्रवत्यौ प्राय्ये, अनुपदाश्रमभागी' इत्या-
श्रमवादाः विद्वदो उत्कर्षणीयाः । संकर्ष. ४।१।१.

शुभिजागमहा अति मया एव । संकर्ष. २।३।१०.

देवताभिः शुभं वाचिषदस्यापि त्यागादौ प्रयोगः
 वमानेष्ट्यादिषु । १०।४।१४.
 देवतापदस्य गुणवाच्यपरहितस्यैव प्रवमानेष्टिषु
 आन्यभागयोः अभिधानं कर्तव्यम् । १०।४।१५.
 देवतापरिग्रहार्थेनपि आन्यव्याधानं दीक्षणीयाऽऽदिषु
 न कर्तव्यम् । १२।१।१२.
 देवताप्रसन्नकामन्त्रा अपूर्वप्रयुक्ताः । १।१।१३.
 देवताप्रकाशनं यागादौ विधिगतसन्देहेन कार्यम् ।
 १०।४।१२.
 देवता मान्यवर्णिकी अजानीहोमेषु । संकल्पे. २।४।४.
 देवता वैषम्यद्वयैव ध्यातव्या । संकल्पे. ४।१।६
 वर्णकं २.
 देवता वैषम्यसन्देहेन ध्यातव्या । संकल्पे. ४।१।६
 वर्णकं २.
 देवताध्वन्यामात्रे मान्यवर्णादिना देवताविधिः ।
 संकल्पे. २।४।२.
 देवतासंस्कारार्थं याग्यापुष्टुताक्याऽनुवचनं दत्त-
 पूर्णमासादौ । १०।४।१२०.
 देवता समानाऽपि अन्येन न्यवहिता चेत् भेदेना-
 वादनं प्रदानं च । संकल्पे. ४।१।१९.
 देवतास्तिष्ठकृतयोरवदानं पशौ समकालमेव । संकल्पे.
 २।२।१८.
 देवतोपलक्षणं न भवति यन्सतिपागवाग्यायाम् ।
 संकल्पे. २।४।२०.
 देवमुद्रा हस्तिरादिषु अग्रिययने अनुनिर्वाण्ये पशु-
 पुरोडाशतन्त्रस्य प्रसङ्गः । १२।१।१२.
 देवस्यचेति मन्यन्मायः (सवित्रादिपदानां नोदः) ।
 १।१।१२.
 देवानां न कर्माधिकारः । ६।१।१२.
 देविकाहस्तिरधिकरणम् (अनुकम्पायां अनुनिर्वाण्ये
 देविकाहस्तिषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रसङ्गः) । १२।१।१२.
 देवस्यलक्ष्यत्वेनोदोऽपि अन्नप्रधानयोर्वचनचलात् ।
 ११।१।१२.
 देशस्त्रलक्ष्यैक्यं दत्तपूर्णमासवातुर्मासादौ आग्नेयादि-
 प्रधानानाम् । ११।१।१२.

देशस्त्रलक्ष्यैक्यमन्नप्रधानयोः । ११।१।१२.
 देशप्रधानदीनानामुपयुक्तानां प्रयोगान्तरे उपादानेऽपि न
 दोषः । ११।१।१२.
 देशविधेयैर्दत्तपूर्णमासादौ नियमार्थः । ४।३।९.
 देशन्यायः (अग्नीषोमीयग्रन्थनां सवनीये पशौ
 अतिदेशः) । ८।१।६.
 दोहयोरेव षड्मदानं तावत्प्रत्यागये । संकल्पे. १।३।१.
 यावावृधिन्यादौ प्रत्यक्षपेनुवत्सादिरान्दोषद्विगोद्वयेन
 माकृताजग्रन्थस्य वाचः । १०.२।२९.
 द्रव्यकर्मसंयोगन्यायः (इदं शोभयदानुसारि) । ६।१।१२.
 द्रव्यदेवतादिभिः काम्यासु विकृतिषु उपदिष्टैः प्रकृत-
 द्रव्यदेवताऽऽदीनां वाचः । १०।३।१७.
 द्रव्यन्यायः । द्रव्यसंख्यान्यायः । द्रव्यसंख्याहेतु-
 समुदायन्यायः (प्रोक्षणादयो धर्माः द्रव्यादिषुक्ता न
 भवन्ति, किन्तु अपूर्वप्रयुक्ताः) । १।१।१५.
 द्रव्यमेदोऽपि कर्म न भिद्यते । ६।१।१३.
 द्रव्यसंस्कारन्यायः (शोभयदानुसारि शर्पिकम् ।
 विधिधर्माः बर्हिर्धर्मौ च अन्नप्रधानोभयार्थाः) । ३।८।१५.
 द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम् (विद्येते द्रव्यस्यैवो-
 पादानम्) । ६।१।१८.
 द्रव्यस्य गुणैश्च न वाचः । १०।१।१३०.
 द्रव्याधिकरणम् (स्पष्टादि द्रव्यम् उत्पत्तिवाक्यानु-
 सायात् तस्मिन्स्मिन् पदार्थे उपयोक्तव्यम्) । ३।१।१५.
 द्रव्याजैनवर्णकम् । ४।१।२ वर्णक ३.
 द्रव्येषु शुभश्रुतिः नियमविधानार्था । ४।१।१०.
 द्वादशानि द्वादश आश्वमेधानि, न याजमानानि द्वा-
 पूर्णमासयोः । ३।८।१९.
 द्वादशाहस्य अहीनात्मकस्य धर्माणामहर्मेणेषु अति-
 देशः । ८।१।१०.
 द्वादशाहिकधर्मानामतिदेशः शतोक्त्यादिसंस्तराण्येषु ।
 ८।१।४.
 द्वादशाहिकताहर्माणांमतिदेशः क्रमेण वनक-
 सप्ततये । ८।१।२.
 द्वादशदि उत्तराश्विनीमुनमक्याऽऽहाने विशुद्ध-
 सुतुगहानुपलब्धम् । ११।१।७.

प्रणयनाधिकरणम् (चातुर्मास्यगतादिप्रणयने सौमिका-
मिप्रणयनधर्मानां नातिदेशः) । ७।३।८.

प्रणवविधानं सामिपेनीयु अन्त्ये ऋगधरे एव वेः
स्थाने ('अचोऽन्त्यादि टि' पा० १।१।६४) । संकर्म. ४।१।२२.

प्रणवविधानं सामिपेनीयु ऋगधरस्थाने एव । संकर्म. ४।१।२२.

प्रणवशब्दवाच्यस्य ओङ्कारस्यैव सामिपेनीयु
विधानम्, न तु 'प्र ण व' इति शब्दस्य । संकर्म. ४।१।२३.

प्रणीताभनेत्यायः । प्रणीतावाङ्मियमन्यायः (प्रणीता-
वाङ्मयः तद्देशापूर्वप्रयुक्तः) । १।१।३.

प्रणीताधर्माणामनुष्ठानम् अम्युदितेष्टौ दक्षिपपक्षोः । १।२।२४.

प्रणीतानिनयनं प्रतिपत्तिर्हमे । ४।२।५.

प्रतिनिधावपि मुख्यधर्माणामनुष्ठानम् । १।६।२४.

प्रतिनिधित्वं प्रतिपिदस्य माषादेर्दन्त्यस्य नास्ति । ६।१।६.

प्रतिनिधिना प्रकाशद्यै निष्कारिते ततो मुख्यदन्त्य-
त्वमेऽपि प्रतिनिधिनैव समपनम् । ६।१।२७.

प्रतिनिधिन्यायः (दन्त्यापचारे प्रतिनिधिना सम-
पनम्) । १।१।४.

प्रतिनिधियेष्टिश्च । ६।१।४-२०.

प्रतिनिधिनं भराडि स्तानिनः । ६।१।३.

प्रतिनिधेः भुवत्कारचारे मुख्यदन्त्यवस्थास्यैव प्रति-
निधित्वम्, न तु प्रतिनिधिव्यवस्था । ६।१।२५.

प्रतिनिधेः भुवत्स्थितिं मुख्येन समनविधित्वम् । १।१।२५.

प्रतिनिधौ संस्काराद्ये त्वमेऽपि संस्काराद्यवस्थानि
सुप्रत्ययेनान्वयम् । १।१।२८.

प्रतिनिधौ स्तानिधर्मज्ञानम् । १।२।२२.

प्रतिनिधिरचारे सुप्रत्ययवस्थास्यैव प्रतिनिधित्वम् । १।१।२८.

प्रतिपत्तिः वा काले कल्पयितव्यमनम् । ४।२।३.

प्रतिपत्तिः प्रणीतानिनयनम् । ४।२।५.

प्रतिपत्तिः शास्त्राग्रहरणम् । ४।२।४.

प्रतिपत्तिरवभृते ऋजोपादिनयनम् । ४।२।८.

प्रतिपदाधिकरणम् (वाक्यगतं प्रत्येकं पदं नापूर्व-
बोधकम्, किन्तु एकमेव) । २।१।२.

प्रतिपदोः कुलवादी उत्तर्यः (युक्ते हि स्वः, एते
असुप्रमिन्दवः) । १।१।९.

प्रतिपदोः पृष्ठगतयोः उपवत्यवत्योर्नेमिचिह्नयोः
प्राकृत्योः संवत्सादिविकृतौ नानुष्ठानम् । १०।५।२६.

प्रतिप्रत्ययानुः पयो भयो नास्ति । १०।७।८.

प्रतिप्रत्ययाना मन्त्राः अप्ययोः पृथगुपागणीयाः वक्ष्य-
प्रकाशेषु दक्षिणविहारे । २।२।१९.

प्रतिष्ठाकामस्य एकविधितिसामिपेन्यनुवचनं दशपूर्ण-
मासप्रयोगान्तगतम् । १।१।२२.

प्रतिष्ठाभाषेयाद्भवेत्कलास्याप्यधिकारः कर्मणु । ६।१।९.

प्रतिशोमपक्षे सायमग्निहोत्रमागम्यन्तुष्ठानम् । ६।५।२२.

प्रतिशोमाः पौडशिर्दस्तायां प्रावर्तयित्वागम्य-
कर्त्तव्याः । ६।५।२४.

प्रतिशोमा नानुष्ठेयाः अवभृथोऽर्घ्यं दीक्षाया अनुष्ठान-
त्वात् होमादिनिषेधानुवर्त्तनात् । वि. ६।५।२२.

प्रतिशोमा नानुष्ठेया ज्योतिशोमोऽर्घ्ये । ६।५।२२.

प्रतिशोमो न कर्ष्यः तद्वर्त्तमानोऽर्घ्ये । वि. ६।५।२३.

प्रत्ययसूत्रम् । १।१।४.

प्रत्ययपारणं पादुकेषु वर्ण्येऽपि । संकर्म. २।२।२३.

प्रत्ययपारः अग्नेः अरन्धरीर अग्न्यग्न्यायोरप्येऽपि । संकर्म. १।२।२६.

प्रत्ययपारोऽपि अग्नेः अरन्धरीर अग्न्यग्न्यायोरप्येऽपि । संकर्म. १।२।२६.

प्रत्ययपारोऽपि अग्नेः अरन्धरीर अग्न्यग्न्यायोरप्येऽपि । संकर्म. १।२।२६.

प्रत्ययपारोऽपि अग्नेः अरन्धरीर अग्न्यग्न्यायोरप्येऽपि । संकर्म. १।२।२६.

प्रत्ययपारोऽपि अग्नेः अरन्धरीर अग्न्यग्न्यायोरप्येऽपि । संकर्म. १।२।२६.

प्रत्ययपारोऽपि अग्नेः अरन्धरीर अग्न्यग्न्यायोरप्येऽपि । संकर्म. १।२।२६.

प्रत्ययपारोऽपि अग्नेः अरन्धरीर अग्न्यग्न्यायोरप्येऽपि । संकर्म. १।२।२६.

प्रत्ययपारोऽपि अग्नेः अरन्धरीर अग्न्यग्न्यायोरप्येऽपि । संकर्म. १।२।२६.

मीमांसाकोषः

९८

नधमेष्टयादौ उपदिष्टेष्टयशोमादिभिः नारिष्ठशोमादीना-
मतिरिक्तानां समुच्चयः । १०।४।१.

नदीक्षिताधिकरणम् (युक्तार्थदानपाकशोमेषु दीक्षित-
कर्तृकत्वस्य पर्युदासः) । १०।८।७.

नदीतरणे अनेकलोतस्त्वेषि आदौ सकृदेव
दीक्षितस्य तरणमन्यप्रयोगः । ११।४।१७.

‘न ब्रह्मा वयद् कुर्यात्’ इति अध्वरग्यूहनविष्पय-
वादः सर्वेष्टयायाम् । संकर्ष. ४।४।४.

नवनीतस्य गोमूलवादिनैलेन समुच्चयः अञ्जनाभ्य-
ञ्जनाख्ये षष्ठे । १०।४।६.

‘नवनीतेनाभ्यङ्गकः’ इति विधेः उद्योतिष्टोमे अतं
देवानामित्यादि अर्थवादः । ३।४।३.

नवाग्रबुमुक्षाऽभावेऽपि आम्रपणं कर्तव्यमेव । संकर्ष.
३।१।१४.

नवाग्रमध्वनियेषः आपानोत्तरमेव आम्रपणप्रप्तौ
तदकरणे । संकर्ष. ३।१।१३.

नातिरात्रे इत्यत्र नशब्दः प्रतिषेधार्थक एव न
पर्युदासार्थकः न वा अर्थवादः । १०।८।३.

नानाप्रदानाधिकरणम् (मित्रगुणदेवताभिदे प्रदान-
भेदः) । संकर्ष. ३।२।१५.

नानाबीजन्यायः (नानाबीजैश्च प्रतिबीजम् अवपात-
मन्वावृत्तिः) । ११।४।१३.

नावावीजेषु कृष्णामिनाम्बरणादितप्तदुलप्रक्षालननि-
यनान्तेनानुष्ठानमयः । ५।२।७.

नानाबीजैश्च अन्यबीजसंविपरिविष्टदाहानक्राले एव
पात्रिसर्गः राजपुत्रे । ११।३।७.

नानाऽक्षीनेषु प्रत्यक्षीनं चतुर्थं दिक्ते पोदशितो
ब्रह्मणम् । १०।५।१४.

नामधेयं दर्शिशोमशब्दः श्रोतस्सार्तकमेव । ८।४।२.
नामधेयं दर्शिशोमशब्दो होमानामेव, न यागनाम् ।
८।४।३.

नामधेयस्यायः । नामधेयप्रमाणम् (कर्मनामधेयं चर्मे
प्रमाणम्) । १।४।१ वर्णकं १.

नारिष्ठन्यायः (नारिष्ठशोमा उपशोमेभ्यः पूर्वम्) ।
५।२।९.

नारिष्ठशोमादीनामातिदेशिकानां नधमेष्टयादौ उपदिष्टै-
रुपशोमादिभिः समुच्चयः । १०।४।१.

नाशाधिकरणम् (शेषकार्थाव्यवचनादौ शेषकार्य-
लोपः) । ६।४।२.

निकायिना पूर्वोपा ये धर्मास्तेषामतिदेशः उत्तरेषु
निकायिषु । ८।१।१२.

निगदाधिकरणम् (निगदाः यजुर्विशेषः) । २।१।१३.
नित्यकर्मणः भुवद्व्यापचारे प्रतिनिविना समापनम् ।
६।३।४.

नित्यस्य कार्यं वाचकम् । ३।६।३.
नित्यामिश्रोषप्रमाणं कुण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे
अतिदेशः । ७।३।१.

नित्ये यथाशक्ति अज्ञातुष्टानम् । ६।३।१.
निनयनन्यायः (प्रणीतानिनयनं प्रतिपत्तिः) ।
४।२।५.

निमित्तपरीष्टपधिकरणम् । १।१।३.
निममविशिरव्यापारिसंस्कारविधिः । ४।२।११.

निरुद्धपशुबन्धे होतृमेनावकणयोर्द्वयोर्वैजयम् ।
संकर्ष. ३।४।१३.

निरुद्धादिपशुष्वपि शालगुलीयो भवति । संकर्ष.
३।२।२२.

निर्मन्थन्यायः (निर्मन्थनशब्दो धर्मान् नारि-
दिशति) । ७।३।७.

निर्मन्थाधिकरणम् (निर्मन्थनशब्दो यौगिकः अग्नि-
विशेषपरोपकः) । १।४।९.

निर्मन्थनेन लौकिकेन अग्निचयने इष्टयापाकः ।
संकर्ष. २।१।७.

निर्वापः अग्निहोत्रहव्यभावेऽपि कर्तव्यः पव-
मानेषु । १०।२।२७.

निर्वापन्यायः । निर्वापमन्थन्यायः (दस्यपूर्णमासादौ
निर्वापसमन्वयप्रमाणमावृत्तिः) । ११।४।१४.

निर्वापमन्वयव्यवहारविधानं नोदः । ५।१।१२.
निर्वापमन्वयव्यवहारमिषदस्य विहृतौ रुद्रः । १।१।१३.

प्रसङ्गोऽनुचिन्त्यायामनुनिर्वाप्येषु देविकाहविःषु पञ्च-
पुरोवाचतन्मस्य । १२।१।२.

प्रसङ्गोऽभावाव्यातव्यस्य निशीथो । १२।२।५.

प्रसारप्रहरणकाले शाखाप्रहरणे दत्ते । ६।५।१५.

प्रसारप्रहरणन्यायः (प्रसारप्रहरणाद्यं सूक्तवाक्यः) ।
३।२।५.

प्राकाशन्यायः (राजसूयगते दशपेये [अश्वमेधे इति
भाष्यम्] विहिताम्ना प्राकाशाम्नां प्राकृताण्यनुभागमात्रस्य
वापः) । १०।३।१७.

प्राकृतधर्माः विहृत्यपूर्वैरदार्थानां नाहम् । ३।८।१६.

प्राचीमाहवति इति शाखागदो न दिग्वादः । ४।२।२.

प्राजहितवादः ' स वैव स्वात् ' इति ऋषेतिथौ ।

संकरं. ३।२।२१.

प्राजहिते एव अग्निहोत्रादः पयोः दण्डकालवे ।

संकरं. ३।२।२५.

प्राजहितेऽग्नौ मातामिश्रोतध्वनं कृञ्जराविनामने ।
१२।१।६.

प्राज्ञान्यन्यायः (प्राज्ञान्यन्यवृत्तधर्माणां पदार्थानुवमयो
वाच्येये) । ५।२।२.

प्राज्ञान्यन्यवृत्तु ऊर्ध्वं यूयोन्मोचनकभृते माध्वदिने
एव । संकरं. १।१।४.

प्राज्ञान्यन्यवृत्तु देवतावदानादिना अनुवमयः
वाच्येये । ५।२।६.

प्राज्ञान्यन्यवृत्तौ वरुणवद्वत्तौ च दानिवोऽग्नि-
शान्त्म् । संकरं. १।१।९.

प्राज्ञान्यन्यवद्वत्तयाऽ वाच्येये सर्वलोमोचनम् ।
११।३।२५.

प्राज्ञान्यन्यो पञ्चानां मन्त्रागमकाले आत्मभोक्तव्य-
मात्रम् । १०।३।२२.

प्राज्ञान्योः पञ्चानिः कुर्यात्तानां वद्वत्तौ वाच्येये ।
१।५।३.

' क्वमुत्तु उदधति ' इत्यत्र माध्वः इति उच्यते-
पेत इत्यत्र एव । संकरं. २।१।२३.

प्राज्ञान्यन्यस्य मन्त्र एव माध्वतायाः । संकरं.
३।१।८.

प्राज्ञान्यन्यायः । लिङ्गसमवायन्यायः । (प्राज्ञान्यन्येन
इत्यप्यनुदायो यद्यते) । १।५।१२-६. वि. १८.

प्रातरग्निहोत्रमारभ्य प्रतिहोमानामनुष्ठानं योऽग्नि-
सेव्यायाम् । ६।५।१५.

प्राथमिकहविःसोपादेव स्विष्टकृदादिरोपकृमानुष्ठानम् ।
३।५।१६.

प्राथणीयान्माता नातिदेशः । ७।३।२.

प्राथणीयन्यायः (प्राथणीयेषु पयसि प्रदेयधर्मा
नानुष्ठेयाः) । ९।५।९.

प्राथणीयाऽऽदित्यु दार्ष्टिकं त्रतं नानुष्ठेयम् । १२।१।११.

प्राथणीयाऽऽदित्यु सौमिकययोक्तादिना प्रवृत्तसिद्धिः
प्राकृतस्य आरम्भभोजनस्य । १२।१।१५.

प्राथणीयानिष्काले उदपनीयानिर्वापः उदपनीया-
संस्कारः, नार्थक्यं नापि प्रविवचिः । ११।२।१६.

प्राथणीया पूर्वसंस्वता ऋषेतिथौ । १०।३।१६.

प्राथणीया संस्वता ऋषेतिथौ । १०।३।१२.

प्राथणीयेषु पयसि प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः । ९।५।९.

प्राथमिकं कालादेरुददेशमेवनाश्वरि । ६।५।५.

प्राथमिकं पुनराधानं अग्निहोत्रे उभयप्रतिपाते ।

६।५।८.

प्राथमिकं यूपविरोधने प्रकृतापि । संकरं. १।३।१०.

प्राथमिकमग्नीषोमीये पयोः यागसमाप्युत्तरं छीकिके
यूपस्ये (यूपसंस्वतानुगारेण ' एव ते पायो, एवो ते
वायू, एव ते वायवः ' इति मन्त्रादः) । ९।३।३.

प्राथमिकमनुष्ठितेऽह्नौ चन्द्रामुदपनिमित्तकम्
अर्चनवतोऽपि भवति । ६।५।६.

प्राथमिकमुद्रावृत्तविहर्तव्येऽग्नीषोमीयेऽपि । ६।५।१७.

प्राथमिकमेकस्मिन्पितृणां पञ्चवृत्तवर्तिताः ।

९।५।६.

प्राथमिकानां शेषनिर्वाहार्थानां विवदः । १२।१।५.

प्राथमिकानामग्नीषोमीयाणां अनुष्ठेयः । १०।३।१६.

प्राथमिकानुष्ठेयः समानानुष्ठेयः । ६।३।३.

प्राथमिकमन्त्रायाः । ५।१।६.

निवृत्तपितृवत्तु (निवृत्तः न वरपञ्चस्येता) ।

१।३।४.

पत्नीसंयाजेष्वभुतप्रत्याश्रुतप्रणवषपट्टकारमित्तमन्त्रेष्वेव
उपाश्रवम् । संकर्ष. ४।१।१५.

पत्न्यधिकरणम् (दंपत्यो, सहाधिकारः) । ६।१।४.

पत्न्याः यावदुक्तमधिकारः । ६।१।६. ।

पदकर्मन्यायः । पदन्यायः (पदपाठवः न एक-
हायनीनयनप्रयोजकाः) । ४।१।१०.

पदार्थप्रावल्याधिकरणम् (पदार्थः प्रबलः, गुणो
दुर्बलः । आचमनं प्रबलम्, तत्कर्मो दुर्बलः) । १।३।३.

पदार्थानां शक्तिमालोच्य कर्मसु विनियोगः । १।४।१४.

पदार्थानुसमन्यायः । ५।२।१.

‘पदे ब्रूहेति, वामेति ब्रूहेति’ इति आहवनीया-
पवादः । संकर्ष. २।४।१४.

पय आश्रित्य मेषावश्यादिप्रदेसु धवणापेषु प्रदेसधर्मा
नानुष्ठेयाः ज्योतिष्टोमे । १।४।१२.

पयसि अदितिचरधवणार्थे प्रदेसधर्मा नानुष्ठेयाः
प्रायणीये । १।४।९.

पयसि आग्नेये खानाव्यययोधर्मानामेवातिदेशः । वि.
८।१।१७.

पयोधर्माणां खानाव्ययतानामतिदेशः वैश्वदेवपूर्वगतः
निष्ठायाम् । ८।२।४.

पयोधरादि ज्योतिष्टोमे अपररात्रे न नित्यम् । ६।८।९.

पयोमज्जादीनां कृत्वर्पेता । ४।१।४.

पयोमज्जादीनि ज्योतिष्टोमे नित्यानि । ६।८।८.

परकृतिपुराकृत्याधिकरणम् । ६।७।१२.

परप्रावल्यान्यायः (अपरच्छेदन्यायः) । ६।५।१९.

परिक्रमः ऋत्विजां स्वागिकर्म । १।८।१.

परिगृहीतदम्भापचारे वैकल्पिकदम्भान्तरस्य न प्रति-

निषिद्धं यथा मीमांसवचारे यवानाम् । ६।१।१२.

परिषधो यत्र बाधवन्तः, सत्र बाधवन्त एव

समाह्वेयाः । २।१।४.

परिधिना प्राश्रुतपशुनिषेजानुवादेन विक्षिप्तेन

यूपस्य चापः सौमित्रेण चातुर्मास्येण । १०।१।३.

परिधौ मन्थमे अविवक्षा यूपधर्माः कर्तव्याः पशुक-

चातुर्मास्येण । वि. १।२।३.

परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाधेयस्य समाधानम् । १।२।१३.

परिधौ यूपपरिधुमयधर्माणामविवक्षानां चातुर्मास्येण
पाश्र्वकेषु अनुष्ठानम् । १२।२।१०.

परिधौ स्वधर्मविरोधे यूपधर्मा नानुष्ठेयाः चातुर्मास्येण
पाश्र्वकेषु । १२।२।११.

परिष्कृताग्नेयं सोमेन विष्वक्वाधारणं ज्योतिष्टोमे ।
संकर्ष. ३।२।१९.

परिमाणं यूपस्य पञ्चारत्नित्वादि उपरं वर्जयित्वा
जेयम् । संकर्ष. १।४।८.

परिन्यस्यष्टोमयो. ‘अमितः पुरोडाशौ’ इति पूर्वो-
त्तरात्प्रवादः । संकर्ष. १।१।१०.

परिन्यायं रथनाद्वयेन युगपत् यूपैकादशिन्यामसि ।
संकर्ष. १।४।१४.

परिन्वाणमग्निष्टे द्वाभ्याद्वाभ्यामेव रथानाम्नां क्रमेण ।
संकर्ष. १।४।१३.

परिन्यायाधिकरणम् (परिन्वाणकरणमन्यमानाभ्यर्थेन
कुण्डपायिनामपने होता ब्रूयात्) । १।८।१०.

परितस्क्या न भवति खानमानमन्याणां ज्योतिष्टोमे ।
संकर्ष. २।२।४.

परितस्क्या पशो हृदयादीनामेव अवदानधर्मावपि तथा
अयमानानां हविर्हृत्वेन तदतिरावयवानां हविर्हृत्स ।
१०।७।२.

परिधित्वाधिकरणम् (परिधित्वादिवाक्यमनु-
वादकम् । परिधित्वादिति विष्कृतिवत्ते भुतं सम्भार-
विपर्येवादः) । १।४।३.

पर्णतान्यायः (प्रहृत्यर्पेता) । १।६।९.

पर्णतान्यायः (पर्णमयीन्यायः) (फलवृत्तिर्येवादः) ।
४।१।१.

पशुदासः पशुवधदानपाकदोमेण दीधितकर्तृकत्वस्य ।
१०।८।७.

पशुदासन्यायः (अनुवाचकमहादित्यपशुयोः देयतामह-
दोनुवर्णयोः पशुदासः) । १०।८।९.

पशुदासिधर्माणां तद्विज्ञानानुष्ठानम् । १०।२।
३३.

पशुसंघः दक्षमप्ये प्रदीतव्यः । संकर्ष. १।१।२.

। नादस्यधिकरणम् (भूतगतवादिशब्दानुरोधेनेदं नाम-
धेयम् । शेषलक्ष्याधिकरणमिदम्) । १०।१।१.

नामः अतिदिष्टान्वाहार्थदक्षिणायाः आग्रयणे उप-
दिष्टवाचोवत्तदक्षिणायाः । १०।१।६.

नामः अभिगुप्तैषस्य सारस्वत्या मेधाम् । कृत्वा-
चिन्ता । १०।१।१७.

नामः अवधातस्य कुण्डलचरो । १०।१।१८ वर्णकं १.

नामः अवज्वलनस्य शीर्षे चरो । १०।१।१९.

नामः आधारेणस्य अन्वाहार्थस्यानापन्नदेरपि वाचो-
वत्तयोः आग्रयणे । १०।१।२०.

नामः आविदेशिकद्रादशशतदक्षिणायाः औपदेशि-
कैकेषुदक्षिणाया भूतजैकैकहे । १०।१।२४.

नामः आधानादिस्काराणां अभिचयनप्रकरणे भूतस्य
चलद्ब्रह्माग्रादाहृतस्य काम्यस्याग्रे । १०।१।२५.

नामः आरम्भणीयायाः आरम्भणीयायाम् । १०।१।२६.

नामः आरम्भणीयायाः दीक्षणीयाऽऽदिविकृतौ ।
१०।१।२७.

नामः आरम्भणीयायाः राजसूयतानुमत्यादीन् ।
१०।१।२८.

नामः आह्वनीयस्य ज्योतिष्टोमादौ विरोपविहितेन
चर्मादिना । १०।१।२९.

नामः उत्सवस्याग्रेः अग्निचयनगतयेन चलद्ब्रह्माग्रा-
दाहृतेन काम्येनाग्रिना । १०।१।३०.

नामः उपधानस्य शीर्षे चरो । १०।१।३१.

नामः उपदास्यानिवारणयोः कुण्डलेषु । १०।१।३२.

नामः श्रविकारिकयस्य खने । १०।१।३३.

नामः कुशानां शरीः सोमारीदे यागे । १०।१।३४
वर्णक १.

नामः कृत्स्नकतुदक्षिणायाः ब्रह्ममिषपुरुषाणां च
ऋतपेये विहितेन ब्रह्मणे देवेन सोमचमपेदेन । १०।१।३५.

नामः गिर्यपदस्य ह्यपदेन ज्योतिष्टोमे यथापरीये ।
१०।१।३६.

नामः गुणकामानामस्थिवदस्य मृत्ताधिकारिकत्वपक्षे ।
१०।१।३७.

नामः चतुर्वाकरणस्य कुण्डलचरो । १०।१।३८.

नामः तक्षणजोषणादिधर्माणां खड्गेवाह्याम् ।
१०।१।३९.

नामः तत्तत्समसंख्याकप्राकृतसाम्ना विकृतिविशेषे
भूयमागेः कौशादिसामभिः । १०।१।४०.

नामः पाकस्य अन्वाहार्थस्यानापन्नदेऽपि वत्ते आग्रयणे ।
१०।१।४१.

नामः पाकस्य अन्वाहार्थस्यानापन्नदेऽपि वासि ।
१०।१।४२.

नामः पेयणस्य शीर्षे चरो । १०।१।४३.

नामः प्रथमश्लक्ष्णीकरणयोः शीर्षे चरो । १०।१।४४.

नामः प्राकृतकृत्स्नकतुदक्षिणायाः उक्तयोपहृत्ययोर्वागयोः
औपदेशिकाश्वदक्षिणाया । १०।१।४५.

नामः प्राकृतकृत्स्नकतुदक्षिणायाः ऋतपेये विहितया
सोमचमपदक्षिणाया । १०।१।४६.

नामः प्राकृतदर्भमन्त्रयोः माहिन्द्रस्तोत्रोपाकरणसाधनतया
विहितेन रथद्वन्द्वमिषोपेण वाजपेये । १०।१।४७ वर्णक २.

नामः प्राकृतद्रव्यदेयताऽऽदीनां काम्यास्तु विकृतिषु
उपदिष्टैर्द्रव्यदेयताऽऽदिभिः । १०।१।४८.

नामः प्राकृतयवानां सोमारीदादियाने भूयमागेः
शुक्लादित्रीहिभिः । १०।१।४९.

नामः प्राकृतयोर्वेदियूपयोः प्राकृतासादनमियोजनानु-
वादेन विहितस्या उक्तपरिधिभ्यां यौमिकेषु चाहु-
मस्थेषु । १०।१।५०.

नामः प्राकृतसर्वकथ्यद्रव्यस्य साद्यत्के विहितेन
त्रैश्वार्येण पुन्येन । १०।१।५१.

नामः प्राकृतसाम्ना अविवृद्धस्तोमककृत्यु उपदिष्टैः
सामभिः । १०।१।५२.

नामः प्राकृतसाम्ना कौस्तुभान्ववसिष्ठस्यजनित्रादि-
सामभिः विकृतिविशेषे । १०।१।५३ वर्णक १.

नामः प्राकृतस्य त्वादिरस्य सोमापोष्णे पथौ यूपस्य
विहितेन औदुम्बरेण । १०।१।५४.

नामः प्राकृतदक्षिणः चक्षुशब्दाप्येनोदनेन शीर्षे-
यागे । १०।१।५५.

नामः प्राकृतान्नद्रव्यस्य दद्यापूषि-वादी प्रत्यक्षपेनु-
वत्त्वादियन्दीनादिहोमद्रव्येण । १०।१।५६.

पशौ आज्यभागप्रतिषेधः अर्थवादः । १०।८।२.
पशौ उत्तमप्रयाजायैवमपि सुगन्धादानमप्येषः आधुतिः ।
संकर्य. ४।१।१०.

पशौ देवतस्विष्टकृतपोरवदानं समकालम् । संकर्य.
२।२।१८.

पशौ पुंस्त्वादि लिङ्गं विवक्षितम् । ४।१।१६.
पशौ पुरोडाशस्य अपणं शास्त्रमुखीये एव । संकर्य.

३।२।२६.
पशौ प्रपणोष्ठिपक्षे इष्टवर्षे प्रणीत एव आहवनीयः
पश्वयमपि धार्यः । संकर्य. ३।२।२३.

पशौ बहुदेवत्ये अग्निगृहेष्वगतस्य एकवचनान्तस्य
नेषपतिशब्दस्य द्विवचनान्तोऽपि विकल्पः । १।३।१३.
पशौ वचनप्रवासेषु च शास्त्रमुखीयेऽपि । संकर्य.

३।२।२८.
पशौ शङ्खस्त्राणेष्वेव लोहितनिरुधनं च पश्वालम्भस्य
न प्रयोगोक्तः । ४।१।१२.

पशौ हृदयादीनामेव अवदानसंबन्धितया श्रममाणानां
हविष्ट्वेन तदितरवयवानां हविष्ट्वस्य परिरुद्धता ।
३०।७।२.

पश्वयानुष्ठितप्रयाजादिभिरेव पशुपुरोडाशस्यपि उप-
कारसिद्धेः तदर्थे पृथग्दानुष्ठानं न कर्तव्यम् । १२।१।१.
पश्वैकत्वाधिकरणम् (पशुना यजेत इत्येकव विव-
क्षितम्) । ४।१।५.

पाकः कृणुतेषु औष्ण्यरूपः कार्यः । १०।२।१.
पाकपशुशब्दो दार्ढ्यशोमाशवाचकः । संकर्य. २।४।१०.
पाकपशुशब्दो लोकिकशोमानामेव वाचकः । संकर्य.

२।४।११.
पाकपश्वेषु 'द्विजुहोति, द्विर्निर्माष्टि, त्रिः प्राश्नाति,
उत्सृज्य आवाचमति, निरुद्धे' इति पञ्चमौ भवन्ति ।
संकर्य. २।४।१२.

पाकशोमशब्दो नाहुविपर्यायः । संकर्य. २।४।५.
पाश्र्वावतरिकप्रयोगोऽपि चातुर्मास्येषु । संकर्य.
३।१।१९.

पाश्र्वावतरिकावृत्तावपि चातुर्मास्येषु वैश्वानरप्राज्य-
नादुद्देशोमानां सङ्गदेवानुष्ठानम् । संकर्य. ३।१।२१.

पाठक्रमः कर्म्यनुष्ठाने न निधानकः । ५।३।१२.

पाठक्रमो मुख्यक्रमापेक्षया बलीयान् । ५।२।८.

पाठक्रमात् यथासंख्यरूपात् दक्षिणमन्त्रो मध्यवर्ती
मध्यवर्तिनः उपाधुयाजस्यप्राप्तम् । ३।३।५.

पाठक्रमाधिकरणम् । ५।२।४.

पाठयोर्मन्त्राद्वागगतयोर्मन्त्रपाठो बलीयान् । ५।२।९.

पालीवतमध्याधिकरणम् (पालीवतग्रहभक्षमन्त्रे पूर्व-
देवतानामिन्द्रवाय्यादीनां नोपलक्षणम्) । ३।२।१३.

पालीवतशोममध्यागे अप्रवृत्तिशतानुपलक्षणम् । ३।२।

१५.

पालीवतशोममध्यागन्त्रे त्वष्टा नोपलक्षणीयः । ३।२।२४.

पालीवतधिकरणम् (त्वष्टापालीवतस्य पशोः पूर्वमि-
करणान्तत्वं) । २।३।८.

पालीवते पशौ 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इति
वाक्य कर्मान्तरं विदधाति । १।४।१४.

पात्रन्यायः । पात्रभेदेन्यायः (पशौ प्रयाजानुष्ठापनोः) ।
५।२।८.

पात्रन्यायत् (पीतशोमन्यापचो नापश्चितम्) ।
३।४।१२.

पार्श्वकन्यायः (पार्श्वशोमयोर्विहृतौ नातिदेवः) ।
१।२।१८.

पार्श्वशोमपोरन्यतरपैव तत्तत्समुदायोपकारकस्य दर्श-
पूर्णमाशयोस्तनुष्ठानम् । १।२।१९.

पार्श्वशोमो विहृतिषु न भवतः । संकर्य. २।२।१.

पावकानिन्यायः (पश्वानेष्ट्यादिषु देवतानिष्ठगु-
णाविपक्षत्वादि यामादौ प्रयोगः) । १०।४।२४.

पाश्र्वावतरिकप्रयोगः (पश्वद्वयस्यां विहृतौ पावैकवयवा-
वृत्तामिषाविनी मन्त्रो द्विवचनान्तोऽपि ऊहितयोः) ।
५।२।४.

पाशाधिकरणम् (अग्नीधोमीये पशौ पाशैकवयवा-
बहुत्वाभिधादिनोर्मन्त्रयोर्विकल्पः) । १।३।५.

पाशुहस्तस्यैव तवनीयपुरोडाशेषु प्रयत्नः ।
१२।२।१२.

पृथिमाणमहाणाम् अनारण्यापीतानामपि द्वादशोदे
प्रायणीरोदयनीययोः दशमेऽहनि च निवेशः । सकर्षे.
३।३।२०.

पृथिमाणमन्याः न यागायाः, किन्तु सोममानार्याः ।
संकर्षे. ३।३।१९.

पृथदाभ्याधिकरणम् (चातुर्मास्येषु अनुयाजीपदेवता-
प्रसन्नयनार्थे प्राकृतावाहनमनस्य अविकारेणैव प्रयोगः) ।
१०।४।२५.

पृथयमनीयन्यायः (पृथयमनीयस्य ऋत्विजन्तर-
संपादनेन सत्रकर्तृणां प्रत्येकं कर्तव्यम्) । १०।१।१२.
पृथयमनीये सन्निभोऽन्येऽपि ऋत्विजः, न तु व
एव । १०।२।२४.

पृथैवतिष्ठते इति पृथयन्दः ऋद्रम्यवाचकः ।
७।३।२४.

पृथयमतेषु उक्त्येषु अतिप्राधान्यां विकल्पः, न
परुदासः । संकर्षे. ३।३।४.

पृथयपदद्वयस्य विजातीयपदद्वयवधानेन आहुचो
मध्वयनादेरपि आहुचिर्गन्तामयने । १०।६।१२.

पृथयपदद्वयान्ते गवामयनगते वैकल्पिकमध्वयनश्रुता-
यनयोरनुष्ठानम् । १०।६।९.

पृथयपदद्वयान्तौ सर्वपदद्वयान्तौ सकृदेव मध्वयनम्,
न तु प्रतिपदद्वयान्तौ गवामयने । १०।६।१०.

पृथये पदद्वे उपविष्टेन मध्वयनेन अतिविष्टस्य
पयोमतादेः समुच्चयः । १०।४।१२.

पृथये पदद्वे गवामयनगते बृहद्रथतरयोः प्रत्यहमेकै-
कस्यैव अनुष्ठानम् । १०।६।३.

पेषणस्य बाधः सोर्वै चरौ । १०।१।१२.

पेषणस्य मन्ये न बाधः महाविषयदे । १०।२।२४.

पौण्डरीकराईदि 'पुण्डरीके. स्तूणीत रते.' इत्युः
कर्तव्यो नोदो चरौ । वि. १।३।२.

पौण्डरीके गवायुतस्य अश्वशतस्य च दक्षिणायाः
प्रत्यह विभयस्य वैद्योमयेन उचरणा दिष्टि नयनम् ।
१०।६।१८.

पौण्डरीके गवायुतस्य अश्वशतस्य च सकृन् दानम् ।
२०।६।१७.

पौरोडाशिककर्तार्यं इविष्टदाहने वाग्विषयः कर्तव्यः
अग्नीषोमीये पथौ । १।१।३।८.

पौरोडाशिकार्यभागन्यायः (पशुपौरोडाशो आग्न-
भागो कर्तव्यौ) । १२।१।२.

पौर्णमासीन्यायः (पौर्णमास्यप्रावासाशब्दौ याग-
निकषोरनुवादकौ) । २।२।३.

पौर्वापर्यन्यायः । पौर्वापर्यबद्धीयस्वन्यायः (अपच्छेद-
न्यायः) । ६।५।१९.

पौष्ण पेषण चरायैव । ३।३।२४.

पौष्णं पेषणं पूषमादेवत्ये चरौ । ३।३।२५.

पौष्णपेषणाधिकरणम् (विकृतौ पौष्णं पेषणम्) ।
३।३।२२.

प्रकरणक्रमविवेचने । ३।३।७. भा. पू. ८५४. वा.
पू. ८५४, ८३९.

प्रकरणक्रमधिकरणम् । वि. ३।३।१०.

प्रकरणविवेचने । ३।३।७. वा. पू. ८४०.

प्रकरणसमाख्येविवेचने । ३।३।७. वा. पू. ८३९.

प्रकरणाधिकरणम् (प्रकरणमपि विनिर्गोचकं
प्रमाणम्) । ३।३।४.

प्रकरणान्तरन्यायः (कुण्डपायिनामयने मासाग्नि-
दोषादिकं कर्मान्तरं प्रकरणान्तरमात्रम्) । ३।३।१२.

प्रकरणान्तरप्राप्तुदाहरणन्यायः (अनुपादेवगुणानां
कर्मान्तरवसाधकत्वं नास्ति) । ३।३।१३.

प्रकृतिविकृत्योः समानकृत्ये विवृतिकृत्ये प्रकृतेः
प्रसङ्गविधिः । कुलपित्वा । २।२।१।३.

प्रगीताया एव ऋचः यैकृत्यपूर्वस्तोत्राचनत्वम् ।
१।२।८ वर्णक ८.

प्रजापतिः सप्तदशो दद्यात् एव । संकर्षे. २।३।१.

प्रजापतिव्रताधिकरणम् (प्रजापतिं पुरोवापीनि) ।
४।१।३.

प्रजापतिमत्तानि उवदादित्यानीधमसंकरादीनि
पुरोवापीनि । वि. ४।१।३.

प्रजापतिव्रतद्वयस्य अग्न्यादिदेवतायोगेऽपि न
भद्रः । संकर्षे. २।३।२.

महाप्रते शुक्रग्रहेण ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः ।
१०।४।२.

महाप्रते स्तोत्रान्तरसाधनीभूतैः श्लोकादिसामभिः
प्राकृतसामनां समुच्चयः । १०।४।८.

महिमग्रहाम्यामैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः अश्वमेधे ।
१०।४।२.

महेन्द्राधिकरणम् (इन्द्रमहेन्द्रौ भिजौ) । २।१।५.

मार्गाधिकरणम् (धान्यमसि इत्यन मार्गमसि इत्यूहः
शाक्यानामयने) । १।१।१३ वर्षर्षं १.

मार्गाधिकरणम् (शाक्यानामयने सवनीयपुरो-
डाशास्त्ररसमयाः) । ३।८।२२.

माध्याः पीर्णमाश्याः पुरस्तात् चतुरहे गवामयनदीक्षा
कर्तव्या, न चैव्याः प्राक् । ६।५।९.

माध्यदिनपवमानस्तोत्रे आये एव तृचे गानम्
एकत्रिके कर्तौ । १०।५।२.

माध्यदिनार्भवपवमानयोः संख्यापूर्णाथमागमितानां
साम्ना गायत्रीरुन्दश्चे तृचे आवापः अतिरात्रे काम्य
स्तोमविबुद्धौ । ५।३।५.

माध्यदिनार्भवपवमानयोरेव विबुद्धाविबुद्धस्तोमककृत्यु
साम्नामावापोद्वापी (विबुद्धावे आवापः, अविबुद्धत्वे
उद्वापः) । १०।४।११.

माननुपावहरणं च सोमस्य वासशा कर्तव्ये
ज्योतिष्टोत्रे । १०।६।२०.

मानव्रीनाम्बुचाम् एकादशानामेव सामिधेनीकार्यं
दाद्यतयीम्यः समानयन सोमरौद्रेष्टौ । १०।६।१९.

मानससंश्लो ग्रहः द्वादशादशमाहाङ्गम् । १०।६।१३.

मापपाकाधिकरणम् (मापपाकाव्यमर्थवादः) ।
६।७।१२.

मापादेः प्रतिषिद्धस्य द्रवस्य न प्रतिनिधित्वम् ।
६।३।६.

‘ मापानेव मर्षं पचत ’ इत्यर्थवादः । ६।७।१२.

मास ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां गजेत ’ इति प्रत्यङ् मासः
कुण्डपायिनामयने । संकर्षः ३।१।२५.

मासाग्निहोन्म्यायः (अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मादि-
देवः) । ७।३।१.

मासाग्निहोत्रपथं प्राचहितेऽग्नौ कुण्डपायिनामयने ।

१२।१।६.

माहेन्द्रस्तोत्रान्तरमेव अतिग्राह्याणां होमः, न तु
सह । संकर्षः ३।३।७.

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणसाधनतया विहितेन रथद्वन्द्वमि-
षोषेण प्राकृतदर्शमन्त्रयोर्वाचो वाजपेये । १०।४।१
वर्णकं २.

मीमासा अग्निधारणानग्निधारणस्य भ्रमकपुरोडाशेषु ।
१०।८।५.

मुख्यक्रमादौपदेशिकात् पाठक्रमः आतिदेशिको
बलवान् । ५।१।१०.

मुख्यक्रमाधिकरणम् । ५।१।७.

मुख्यस्य अग्ननिर्वाहासमर्थस्यापि प्रधाननिर्वाहसमर्थस्य
सत उपादानम् । ६।३।२०.

मुख्यातुग्रह-वायः (मुख्यद्रव्यापचारे गृहीते प्रतिनिवौ
पुनर्मुख्यप्राप्ते मुख्यपद्वैवोपादानम्) । ६।३।१६.

मुख्ये कार्यसमर्थे लब्धेऽपि प्रतिनिवेः कार्यसमर्थस्य
सत उपादानम् । ६।३।१९.

मुष्टिकपालादियु चतुर्मुष्टिनिर्वापादिसमुदायेन अनु-
समयः । ५।२।३.

मुष्टिपरिमाणं निवापे अप्यर्थोरेव । संकर्षः १।४।११.

मेघपतिशब्दस्य अग्निगुप्तैपगतस्य एकवचनान्तस्य
बहुदेवत्वे पञ्चो दिनचरान्तान्ते विकल्पः । १।३।१३.

मेघपतिशब्दस्यैकवचनान्तस्य अग्निगुप्तैपगतस्य एका-
दशित्या बहुवचनान्तान्ते रुढः । १।३।१४.

मेघपत्यधिकरणम् (द्विपश्वादिविकृतौ देवताऽनुसारेण
अग्निगुप्तैवे मेघपतिशब्दस्य वचनोद्घः कर्तव्यः) ।
१।३।१२.

मेध्यधिकरणम् (मेष्वां शारत्सत्या अग्निगुप्तैपस्य
बाधः । कुत्वाचित्ता) । १।१।१७.

मैत्रावकण एव ऋतुवाजेषु मैत्रात् म्र्यात् । संकर्षः
२।३।१३.

मैत्रावकणस्य अग्नीषोमीये पञ्चो अति मद्यः ।
१०।७।६.

प्रधानेभ्यस्तेषु संनिवृत्तिनां पदार्थानुसमयः । ५।२।१.

प्रधानैरनुपकुञ्चलानामप्रज्ञानं तन्त्रं न दादयाद्ये ।

१।१।१६.

प्रमेयवज्ज्वलन्यायः (प्रमेयः पदार्थो वज्रवान्, गुणः अवलः) । १।१।१६.

प्रयाजः पञ्चमः आश्वभागादेवतासंस्कारार्थो दर्शपूर्णमासयोः । १।०।१।७.

प्रयाजशेषामिपारणन्यायः (प्रयाजशेषेण हविरमिधारणार्थे शेषधारणतयापे पृथक् न कर्तव्ये) । ५।१।१५.

प्रयाजा आरादुषकारका दर्शपूर्णमासयोः । १।२।२०.

प्रयाजादिधर्मा अपूर्वपशुकाः । ७।१।१२.

प्रयाजादियु एकादशत्वादियुविधिः अग्नीषोमीयपश्चादौ । १।०।१।१०.

प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासज्ञानं प्रकरणात् । ३।३।४.

प्रयाजादीनामज्ञानमेकास्मिन् प्रमेये सङ्गदनुष्ठानम् ।

१।१।१।७.

प्रयानां द्वाजादीनामेकादशत्वादिसंख्या सर्वसपायापश्चादौ । ५।१।१२.

प्रयानार्थमाश्वसमानयनम् औपश्रुताग्न्यस्य प्रयोजकम् । ५।१।१५.

प्रयाजेषु पाशुकेषु आयाध्वजारः प्राकृतानां चतुर्णां विकारः, पञ्चमादियु पशूषु नपजपः चतुर्यपञ्चमयोर्विकारः, अन्त्यः अन्त्यस्य । संकल्पः २।३।६.

प्रयाजेकादशत्वन्यायः (एकादशत्वसंख्या सर्वसंपाजा) । ५।३।१.

प्रयाजोऽन्त्यः देवतासंस्कारपूर्वो नपयः । ५।१।१०.

प्रयुक्तिविचारप्रतिष्ठा । ५।१।८.

प्रयोजनाधिकरणम् (सने प्रत्येकं कृत्स्नकृतभोक्तृणां मधिकारः) । ६।१।१८.

प्रमेयप्रयोजकभावनिरूपणप्रतिष्ठा । ५।१।८.

प्रवरनपसंपादनसमयस्य दद्यादवधिकारः । ६।१।११९.

प्रवरवरणे द्वितीयज्ञानम् ' एकतो द्वौ अन्वत् एकः '

इति नयः । संकल्पः ३।५।८.

प्रवरैश्चतुर्वधात् होतृषि अनुपूर्वीनियमः । संकल्पः ३।५।४.

प्रवरौ होतृदेव पूर्वः, अथर्वोत्तरः । संकल्पः ५।२।६.

प्रवर्गन्यायः (प्रवर्गस्य निपेयः अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे) । ३।३।१२.

प्रश्चिक्रमात् मुख्यक्रमो वलीयान् । ५।५।२.

प्रशलाऽधिकरणम् (अपघवो वै अन्ये गोभक्ष्येभ्यः इति गोभक्षानां स्तुतिः) । १।५।१२-४. वि. १६.

प्रशलाशब्देन अग्निगुप्तेपगतेन बाहोः प्रशला । ५।५।४.

प्रशन्नः पशुपुरोडाशतन्त्रस्य अग्निवयने अनुनिर्वाण्येयु देवमुवा हविरादियु । १२।३।२.

प्रशन्नः सवनीयपुरोडाशेषु पाशुकृत्स्नस्यैव । १२।२।२२.

प्रशन्नसिद्ध दार्थिकं सर्वं प्रायणीयाऽऽदियु औमिकप्रयोजनार्थिनः । १२।१।१२.

प्रशन्नसिद्धिः प्रकृतेर्विकृतिरन्त्येन प्रकृतिविकृत्योः समानतन्त्रत्वे । कृत्वाचि-वा । १२।२।१३.

प्रशन्नसिद्धिः प्राकृतस्य आरम्भभोजनस्य औमिकप्रयोजनार्थिनः प्रायणीयाऽऽदियु । १२।१।१४.

प्रशन्नसिद्धिः औमिकेन पत्नीसंनहनेन औमिकेष्टिपशुपुरोडाशकपत्नीसंनहनस्य । १२।१।१३.

प्रशन्नसिद्धिरुपसदन्तीषोनीयवर्द्ध-प्रोक्षयस्य अविष्णवर्द्धः प्रोक्षणेन । १२।१।१५.

प्रशन्नसिद्धिरुपसदन्तीषोनीयवर्द्ध-प्रोक्षयस्य अविष्णवर्द्धः प्रोक्षणेन । १२।१।१५.

प्रशन्नसिद्धिरुपसदन्तीषोनीयवर्द्ध-प्रोक्षयस्य अविष्णवर्द्धः प्रोक्षणेन । १२।१।१५.

प्रशन्नसिद्धिरुपसदन्तीषोनीयवर्द्ध-प्रोक्षयस्य अविष्णवर्द्धः प्रोक्षणेन । १२।१।१५.

प्रशन्नसिद्धिरुपसदन्तीषोनीयवर्द्ध-प्रोक्षयस्य अविष्णवर्द्धः प्रोक्षणेन । १२।१।१५.

प्रशन्नसिद्धिरुपसदन्तीषोनीयवर्द्ध-प्रोक्षयस्य अविष्णवर्द्धः प्रोक्षणेन । १२।१।१५.

प्रशन्नसिद्धिरुपसदन्तीषोनीयवर्द्ध-प्रोक्षयस्य अविष्णवर्द्धः प्रोक्षणेन । १२।१।१५.

प्रशन्नसिद्धिरुपसदन्तीषोनीयवर्द्ध-प्रोक्षयस्य अविष्णवर्द्धः प्रोक्षणेन । १२।१।१५.

प्रशन्नसिद्धिरुपसदन्तीषोनीयवर्द्ध-प्रोक्षयस्य अविष्णवर्द्धः प्रोक्षणेन । १२।१।१५.

याजमानाः 'आयुर्दां अयेऽसि' इत्यादय आशी-
मेन्ताः । ३।८।६.

याजमानाः गुणकामाः । ३।८।५.

यान्याऽनुवाक्यायुगलद्रवस्य विकल्पः ऐन्द्रावाहै-
स्वत्यादिकर्मणि । १।२।४।२.

याज्यापुरोऽनुवाक्याऽनुवचनं देवतासत्कारार्थं दर्श-
पूर्णमासादौ । १।०।४।२०.

याज्यावपट्टकारयोः समुच्चयः संतानं च । संकपे.
४।१।३.

यावन्वीरपक्षोऽपि चातुर्मास्येषु विज्ञायते । संकपे.
३।१।२०.

यावज्जीवाधिकरणम् (अग्निहोत्रं यावज्जीवं कार्यम्) ।
२।४।१.

यूपकर्मन्यायः (दीक्षासु यूपमात्रापकर्षः) ।
५।१।१५.

यूपधर्माः विशाखे यूपे आलशोर्भेदेन कार्यः ।
संकपे. १।४।५.

यूपधर्माणामुपशये नातिदेशः । ७।३।१३.

यूपनितनने 'अर्धन्तर्वेदि अर्धे वहिर्वेदि' इति
उपलक्षितदेशविशेषस्य विधानम् । ३।७।९.

यूपन्यायः (अग्निहोत्रे नथाणा पशूना यूपस्तन्यम्) ।
१।१।३।३.

यूपस्तन्यः यूपैकादशिन्या 'युवा मुवावाः' इति
शौनमन्त्र. परिष्माणे तन्त्रम् । संकपे. १।४।१५.

यूपविरोहणमयश्चित्तं प्रकृत्यपि । संकपे. १।३।१०.

यूपविशाजता उपयान्तुर्वै कतिपयाङ्गुलपरिमितभागे
एव, न तु नातिव्याप्यम् । संकपे. १।४।६.

यूपवेदिन्यायः (अन्तर्वेदिनहिरैर्विपदलक्षितदेशविशेषो
यूपान्नम्) । ३।७।६.

यूपस्थो लौकिके अग्नीषोमीये पशौ यागसमाप्त्युत्तर
मायश्चित्तम् । १।१।३.

यूपस्य पञ्चरत्नित्वादि परिमाणं उपर वर्जयित्वा
शेषम् । संकपे. १।४।८.

यूपदौ अल्प्यादिपरिमाणं यजमानतमेव । संकपे.
१।४।९.

यूपाधिकरणम् (दीक्षासु यूपमात्रापकर्षः) ।
५।१।१५.

यूपानामग्निहोत्राणां मानं सौत्वेऽह्नि । संकपे.
१।४।१७.

यूपवदस्तरणवर्हि-यर्षाः (इदं वर्हिः लौकिकम्) ।
३।८।१६.

यूपगृह्णित्यायः (सादृश्ये ललेबास्था यूपगृहे-
वर्षाः) । १।०।१।५.

यूपगृहीतीना यूपैकादशिन्या तन्त्रम् । १।१।१७.

यूपे 'एकयूपं विनोति' इति संख्याविधिः ।
संकपे. १।४।१६.

यूपे विशाखे 'दिवमयेण' इत्यत्र 'दिवमप्राप्त्याम्'
इत्युहः कार्यः । संकपे. १।४।७.

यूपे विशाखे नियोजनस्थानस्यैव भेदः । संकपे.
१।४।५.

यूपे विशाखे यूपधर्मा आलशोर्भेदेन कर्तव्यौ ।
संकपे. १।४।५.

यूपैकादशिनीमानमुत्कृष्टं सत् तन्त्रमेव । संकपे.
१।४।१८.

यूपैकादशिन्या दद्यात्तैकादशयोर्भालयः अग्निहोत्रे
दद्यामः ऐशानक्रोणे चैकादश इति । संकपे. १।४।२३.

यूपैकादशिन्या परिष्माणे 'युवा मुवावाः' इति
शौनमन्त्रः तन्त्रम् । संकपे. १।४।१५.

यूपैकादशिन्या यूपगृहीतीना तन्त्रम् । १।१।१७.

यूपैकादशिन्या 'वेदिमयिताम् विमिनोति' इत्यस्य
रथाधमन्त्रेण न विरोधः वेदिमन्त्रस्यापि लक्षितत्वात् ।
संकपे. १।४।२२.

यूपैकादशिन्यादौ अग्निहोत्रे यूपः उदग्दक्षिणा
मातन्याः । संकपे. १।४।२०.

यूपैकादशिन्यादौ रथाधमन्त्राणि यूपान्त्यगन्ति ।
संकपे. १।४।२१.

यूपैकादशिन्यामग्निहोत्रे यूपरथनाम् तन्त्रम् ।
संकपे. १।४।१९.

यूपैकादशिन्यामपि रथनादयेन पुनरावृत्तिरिति ।
संकपे. १।४।१५.

यूपैकादशिन्यामपि रथनादयेन पुनरावृत्तिरिति ।
संकपे. १।४।१५.

श्रीता ब्राह्मणवृत्त्या जीवन्तः क्षत्रियाः ब्राह्मणोपेताः) ।
संक्षेपं. ३।४।७.

शान्तिव्रज्यायः (आर्यवादिनां पञ्चम्) । ४।१।८.

राष्ट्रमुद्रोमेषु 'ताम्यः स्वाहा' इत्येव द्वितीयोद्वितीयो
मन्त्रः । संक्षेपं. २।४।२६.

चक्षुःप्रतिमोचनादि अन्तिचक्षुः शीघ्रतस्कराभ्यः
प्राक् कर्तव्यम् । ५।२।१२.

रेवतीवारवन्तीयाधिकरणम् (रेवत्यधिकरणम् (उदा-
हरणयतरेवतीपदानुसारत् शीर्षकम् । वारवन्तीयादीनां
कर्मान्तरत्वम्) । २।२।१२.

रौद्रेण्या निषादस्याधिकारः । ६।२।१३.

रैख्यगोषाजयसाम्भोर्गानं बृहतीविष्टपङ्क्तयोरेव
प्रप्रथमेन संपादिते चार्हते तृप्ते गानं ऋषिद्वये ।
३।२।६ वर्णक २.

लिङ्गक्रमोर्विशेषः । ३।३।७. वा. पृ. ८३६, ८३८.

लिङ्गक्रमव्याख्यानाधिकरणम् (काम्ययाज्यानुवाक्याः

लिङ्गादिभिर्विनियोज्यः) । १।२।७.

लिङ्गप्रकरणोर्विशेषः । वा. ३।३।७ पृ. ८३६,
८३८.

लिङ्गयोर्विशेषः । ३।३।७. वा. पृ. ८४०.

लिङ्गवाक्ययोर्विशेषः । भा. ३।३।७ पृ. ८४७,
वा. पृ. ८३८.

लिङ्गवाक्यादीनां प्राक्त्वयदौर्बल्ये वीजम् । ३।३।७.
वा. पृ. ८३१.

लिङ्गवाक्याधिकरणम् । वि. ३।३।८.

लिङ्गविनियोगाधिकरणम् (बर्हिर्लवनमन्त्रस्य लिङ्गेन
मुष्ट्ये विनियोगः) । ३।२।१.

लिङ्गसमवायन्यायः (प्राणभृदादिग्रन्थैः प्राणादि-
लिङ्गसमवायत् तन्मन्त्रैरुपेया इष्टका गृह्यन्ते) ।
३।४।१२-६. वि. १८.

लिङ्गवमाख्ययोर्विशेषः । ३।३।७. वा. पृ. ८३६, ८३८.

लिङ्गवमाख्यानधिकरणम् (लिङ्गवमाख्यायां मन्त्र-
मन्त्राणां विनियोगः) । ३।२।१.

लिङ्गाधिकरणम् (पयौ पुस्तकादि लिङ्ग विवधि-
चम्) । ४।१।६.

लिङ्गाधिकरणम् (लिङ्गेन बर्हिर्लवनमन्त्रस्य मुष्ट्ये
विनियोगः) । ३।२।१.

लिङ्गाख्यम् । ४।२।२।२.

लोहपूषामन्त्रेण उपधानम्, सुदोहता च अभि-
मन्त्रम्, न तु द्वाभ्यां मिलित्वा उपधानम् । संक्षेपं.
२।१।४१.

लोकवाक्यस्योपयोर्विशेषः कलाखलम् । १।३।४. वा.
पृ. २२१.

लोकवेदाधिकरणम् (य एव लौकिकास्त एव वैदिकाः
शब्दाः) । १।३।९ वर्णक १.

लोपः जपसंस्कारेणोपा अक्षिपञ्चस्य मृताधिकारित्व-
पक्षे । १०।२।१८.

लोहितोष्णीपाधिकरणम् (लोहितोष्णीपादि-कृत्वि-
वर्तस्काराः सर्वेषामृत्विजाम्) । ३।८।४.

लौकिककर्मणः आरब्धस्यापि समाप्तिर्न नियता ।
६।२।४.

लौकिककर्मणा गार्हपत्याद्यग्निषु नानुष्ठानम् ।
१२।२।१.

लौकिकविषयनिधानं गर्गनिरात्रे आच्यदोहस्तोत्र-
काले । ७।३।१२.

लौकिकेऽग्नौ अयकीर्णेषु । ६।८।४.

लौकिकेऽग्नौ उपवनबन्धोमः । ६।८।२.

लौकिकेष्वग्निषु निवारस्वपटीष्टिः । ६।८।३.

वसन्तगृह्यतवाचसोः समुच्चयः अष्टात्रयते विश्वजिति ।
१२।१।१.

वशापाकरणक्रमेन व्रतस्योक्तो दर्शो अर्चनवर्षाद्येऽपि ।
६।३।१३.

वशापाकरणक्राले व्रतस्येवात् दर्शो । ६।४।१२.

वशात्मनाधिकरणम् ('वशात्मालमेत' इति अग्निहो-
रौधे वसवश्चर्मामविधिर्यम्) । २।३।६.

वसन्तविषयग्रन्थाया न देवतोपलक्षणम् । संक्षेपं.
२।४।२०.

वसन्तविषये निगमेषु विविग्नवपनवपतिग्रन्थैरेव
देवताया अभिधानम् । १०।४।१६.

वाचः प्रकृत्यध्वयुंभागमप्यस्य राजसूयगते दशपये
विदितान्मा प्राकृत्याम्नाम् । १०।१।१०.

वाचः भस्मसहितानामग्नाराणामप्योपस्य सोमं चरो ।
१०।१।१८.

वाचः यूपहुतेः साद्यत्के लजेनाल्याम् । १०।१।१५.

वाचः विह्वतो उसायानां प्राकृतानामग्नानाम् । १०।
१।१.

वाचः वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले विष्णोर्दक्षक्रमस्य
आवाहनस्य । १०।१।११ वर्णक २.

वाचः व्युद्धरणस्य सोमं चरो । १०।१।२०.

वाचः संतापनस्य सोमं चरो । १०।१।१५.

वाचः संयवनस्य सोमं चरो । १०।१।१३.

वाचः संयवनस्य सोमं चरो । १०।१।१४.

वाचः सामान्यविहितैकादिदक्षिण्याः त्रैलोक्यिके पुन-
राधाने धृतदक्षिण्या । १०।१।१५.

वाचः सोमापशारादो एकादिदक्षिण्या निलम्बोमीय-
गोनलदादराशतसल्यायाः, न तु अश्वदीनाम् । १०।
१।१५.

वाचः स्यात्वाहुतेः साद्यत्के । १०।१।१६.

वाचयोग्यताऽधिकरणम् । वि. १।१।१२.

वाचस्त्वप्यविचारः । १।१।१०. भा. वा. पू. ८५८.

वाचो न अवपाठस्य महासितुयते पानासु ।
१०।१।१४.

वाचो न आभिधापागस्त्विकृतः । संकर्म. १।४।१२.

वाचो न एकादिदीक्षापधानां सामिचित्ये कृतौ ।
संकर्म. २।१।२९.

वाचो न कुण्डचरी भक्षणां चुम्बुपाक्षरेण
लम्बनवात् । १०।१।११.

वाचो न क्रतुदक्षिण्या. अग्निचेतुदक्षिण्या । संकर्म.
१।१।८.

वाचो न क्रत्वर्पानामस्त्रियस्य मृताधिकारिक्रत्वपदे ।
१०।१।११.

वाचो न निर्वावस्य अग्निहोमद्वयमावेऽग्नि पवमाने-
तिष्ठु । १०।१।२०.

वाचो न पर्युहणादिसंस्काराणां साद्यत्के लजेनाल्याम् ।
१०।१।२३.

वाचो न पश्चाद्विह्वतो उपदिष्टैकादशप्रवाचादिभि-
रग्नेः प्राकृतान्तरस्य । १०।१।११.

वाचो न पावस्य कुण्डचरी । १०।१।११.

वाचो न प्राकृतसामानां विष्टुद्रस्तोमककषु उपदिष्टैः
सामभिः । १०।४।१०.

वाचो न प्राकृताबद्धस्य वायव्यपद्यो उपदिष्टश्चेत-
गुणेन । १०।१।३०.

वाचो न मन्ये वेपथस्य महासितुयते । १०।१।२४.

वाचो न सद्ये क्रतुगान्ध्यावरणहिरण्यदानयोः
अष्टधर्मयोः । १०।१।२६.

वाचो न सर्वस्वारे यजमानजीवद्वयानां क्रियमाणप्राय-
णीयाऽऽदौ सूक्तवाकान्तगतसुराशासनान्देः । १०।१।२५.

वाहैस्त्वयमग्नेन ऐन्द्रनायवादिप्राधानां समुपस्य
बृहत्सत्त्वित्वे । १०।४।२.

वाहैस्त्वयचक्षुर्मांसं पूर्वम्, पश्चात् सरस्वत्यान्वस्य
कर्तव्याः अन्वरकल्याणम् । १।१।१०.

वाह्यप्रमानामप्रामाण्यम् । १।१।२. वा. दृ. १९४.

वाजवचनापानां अग्निचयनप्रकरणे पठ्यमानानां
महतां मन्त्राणां केवाचिदेव चतुर्दशानाम् उपादानम्, न
प्रथमानामेव । १०।५।१५.

बृहदथतत्त्वमांशं भवत्स्य तत्तत्तामसानकाले अनु-
ष्ठानम् । १।१।१५.

बृहदथपर्यमाणमविविधानां कण्वरथदेरे समुपस्यो
वैश्वस्ये । १।२।१६.

बृहदथपरयोः दृष्टस्तोत्रे एव समुचित्य निवेशः
संस्कारो उभयपक्षान्ते कृतौ । १०।६।८.

बृहदथपरयोः पत्यहमेरेक्येवानुष्ठानं गयामयने दृष्टये
पठ्ये । १०।६।११.

बृहदथपरयोः स्वोन्मुत्तमप्रपन्नेन संसादितयोः
क्रतुनोश्च गानम् । १।२।१६.

बृहदथपरोभरणमग्ने कृतौ रथवरपक्षिर्माणां महतिवद्
भवत्स्य (दृष्टस्तोत्रे) । १।२।१०.

वाक्यप्रकरणाधिकरणम् । वि. ३।३।९.

वाक्यभेदाधिकरणम् । २।१।१५.

वाक्ययोर्विरोधे । ३।३।७. वा. ट. ८४०.

वाक्यदोषाधिकरणम् (संदिग्धस्योपक्रमस्य वाक्य-
शेषान्तिर्णयः) । १।४।१३.

वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे । ३।३।७. वा. ट. ८३७,
८३९.

वाक्याधिकरणम् (वेदवाक्य धर्मप्रत्यापकम्) । १।१।७.

वाग्विस्मयः योरोडाशिकमार्थे हविष्कृदाह्वाने कर्तव्यः
अग्नीषोमीये पक्षी । १।१।३८.

वाग्विस्मयः राजसूये नानाबीजैश्च अन्यबीजसंवन्य-
हविष्कृदाह्वानकाले एव । १।१।३।७.

‘वाग् वै हविष्कृत्’ इति वाचो हविष्कृत्वमर्थवादः ।
संकर्य, १।१।११.

वाजपेयः प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकः । ३।७।२३.

वाजपेयगतप्राजापत्यपस्वह्नादिषण्णार्थे कुम्भीशूल-
वपाशपत्नीनां तन्त्रम् । १।१।४८.

वाजपेयादिविहृतो वैकल्पिकानां प्राकृतानां खादिर-
त्वादीनां भक्ष्ये अन्यतमपुनःश्रुतौ नियमनिधित्वम् ।
१।७।१६.

वाजपेयाधिकरणम् (वाजपेयशब्दः कर्मनामधेयम्) ।
१।४।५.

वाजपेये कृतपशूनां प्राजापत्यपशूनां च अग्निगु-
मन्त्रस्यावृत्तिः । १।१।४२०.

वाजपेये कर्त्तृसमन्वाचनं ज्ञानवत् एव यजमानस्य ।
३।८।८.

वाजपेये नेवारचरुनीवारेषु मोक्षणावपातादयः
कर्तव्याः । वि. १।२।१२.

वाजपेये प्राजापत्यपशुधर्माणां पदार्थानुवमयः ।
५।२।१९.

वाजपेये प्राजापत्यपशुषु देवतावदानादिना अनुवमयः ।
५।२।१६.

वाजपेये श्राद्धेन्द्रतोमोपाकरणसाधनतया विहितेन
रघुदन्तुमिषोपेन प्राकृतदर्भमन्त्रोपनिषत् । १।७।४।१
वर्णकं २.

मी. को. १६

वाजपेये श्रुतेन यजुर्व्यकरणेन अश्वशोः दास्यादि-
भोगान्तरस्य समुच्चयः । १।०।३।२१.

वाजपेये सप्तदशशरायै चरौ मुष्टिलेपेन चतुःसंख्या-
ऽनुग्रहः कर्तव्यः । १।०।२।२८.

वाजपेये सर्वशोभोत्तरं प्राजापत्याङ्गप्रचारः ।
१।१।३।१५.

वाजपेये हिरण्यमालिलं सर्वेषामेव ऋत्विजाम्,
नाश्वशोरेव । ३।८।४.

वाजपेयोपदिष्टैः प्राजापलैः पशुभिः आतिदेशिकानां
कृतपशूनां समुच्चयः । १।०।४।३.

वाजिन-न्यायः (वाजिनं तस्ते पयसि दध्यानयनस्य न
प्रयोजकम्) । ४।१।९.

वाजिनन्यायः (वाजिनयामः द्रव्यदेवतात्पशुगुणभेदात्
कर्मान्तरम्) । २।२।९.

वाजिनमुपसेननार्थं यामार्थात् पृथङ् नोपायम् ।
संकर्य, १।४।१.

वाजिनमुपग्रहयोः ऐदिकधर्माणामतिदेशः । ८।२।१९.

वाजिनस्य परप्रयुक्तद्रव्याभात् नावदानम् । संकर्य,
४।४।८.

वाजिनातुषपट्टकाररसैव स्निग्धकृत्वागत्वम् । संकर्य,
१।४।२.

वाग्व्यपशो उत्तराधारे हिरण्यसर्ममन्त्रस्य निवेद्यः ।
१।०।३।२.

वाग्व्यपशो उपदिष्टस्वेतगुणेन प्राकृताजद्रव्यस्य न
वापः । १।०।२।३०.

वाग्व्यादिपशो मनोतामन्त्रस्य नोदः (‘त्वं ब्रमे
प्रथमः’ इत्यत्र ‘त्वं हि वागो प्रथमः’ इति नोदः) ।
१।०।४।२१.

वारणवैकट्याऽधिकरणम् । वारणाधिकरणम् (वारण-
वृक्षजन्यपानविचारार्थं शीर्षकम् । वैकट्यतपाम्बुणां दश-
पूर्णमासादिष्वैक्येषु विनिर्भोगः) । ३।१।१२.

वारवन्दीयादीनां कर्मान्तरत्वम् । २।२।१२.

वारणाधिकरणम् (वारुणी इष्टिः वैदिके अभ्युदये) ।
३।४।२०.

भूतिग्राहने ज्योतिषोपे मिलम् । ६।८।७.
 भेदनश्चन्दनाद्यावृत्तौ प्रायश्चित्तावृत्तिः । ६।१२।९.
 भेदनादिनिमित्तकहोमाः दर्शपूर्णमासाङ्गम् । ६।१५।१५.
 ब्राह्मण्यग्निना काम्येन अग्निचयनगतेन उत्पत्त्यग्नि-
 र्वायः । १२।४।७.
 ब्राह्मण्यग्नेः कर्मण्यस्य अग्निचयनप्रकरणे धृतस्य
 माह्वनीयस्य नास्ति । १२।४।८.
 'मण्डलेष्टका उपदधाति' इति चतुरस्राणा-
 नेवेष्टकानां नामान्तरम् । संकपे. २।१।२५.
 मयितोऽग्निः आधाने गार्हपत्यार्थ एव । संकपे.
 ३।१।१.
 मधुमक्षणे कर्तव्ये सन्निभिः कर्तव्यम् । १०।६।१२.
 मधूदकपोक्षिनेष्टिगतयोः उपाशुयाजवर्नाणामतिदेशः ।
 ८।१।१९.
 मध्वयानवृत्ताद्यनयोर्वैकल्पिकयोः गवामयने पृष्ठय
 पडहान्ते अनुष्ठानम् । १०।६।१९.
 मध्वयनादेरनुष्ठानं गवामयने पृष्ठयपडाहावृत्तौ सर्व-
 पडहान्ते सङ्कदेव, न तु प्रतिपडहान्ते । १०।६।१०.
 मध्वयने वृत्ताद्यने न वैकल्पिके पडहधर्माः कर्तव्याः ।
 वि. १।२।१२.
 मध्वयनेन पृष्ठये पडहे उपदिष्टेन अतिविष्टस्य पयो-
 ब्रतार्थे समुच्चयः । १०।४।१.
 मनुचव कल्पः न्यायैश्चमिन्नब्राह्मणानाम् । संकपे.
 ३।४।५.
 मनोताम्यायः (मनोताम्यस्य वायव्यादिपक्षो मोहः—
 'त्व ह्यग्ने प्रथमः' इत्यत्र 'त्व हि वाचो प्रथमः' इति
 मोहः) । १०।४।२१.
 मनोताम्यस्य 'त्व ह्यग्ने मनोता' इत्यस्य सौम्य-
 न्यवहितयोः दृष्ट्याग्नीक्योऽवृत्तिः । ११।४।२०.
 मन्त्रगतमाख्यात न विधायकम् । २।१।६.
 मन्त्रप्रयोगः कर्मकालीनः अनण्यापादावपि । १२।१।७.
 मन्त्रलक्षणम् । २।१।७.
 मन्त्रलक्षणतोषाधिकरणम् (ऊर्ध्वतरनामधेयानां न
 मन्त्रत्वम्) । २।१।९.

मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् (मन्त्रस्य लिङ्गेन कर्मणि विनि-
 बोधः) । १।२।४.
 मन्त्रस्य न प्रतिनिधिः । ६।१।५.
 मन्त्राणां ब्रह्मण्यविनिमुक्तानां विप्लवः । १२।१।१५.
 मन्त्राणां ब्राह्मण्योपश्रान्ता भाषिकः स्वः प्रोक्तकर्मः ।
 १२।१।९.
 मन्त्राणां संतुष्टया विहितानां अनुष्ठयः अग्निचयनादौ ।
 १२।१।१४.
 मन्त्राणां हौतानां अनुष्ठयः (वाग्याऽनुष्ठानचययोः) ।
 १२।१।१६.
 मन्त्राधिकरणम् (प्रोत्साहनमन्त्रा याजमानाः) ।
 ३।८।६.
 मन्त्राधिकरणम् (मन्त्रा अनुष्ठेयार्थस्तारकाः) ।
 १।२।४.
 मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भः करणमन्त्रेण । १२।१।१०.
 मन्त्रान्तेन कर्मादिस्मिन्नायः आधारे । १२।१।१२.
 मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातो बलोर्वापामग्निचयने ।
 १२।१।११.
 मन्त्रोहन्त्यायः (सौर्वादितिकृतौ भतिदिष्टे मन्त्रे
 वैकृतद्वय्यादिवाचकपदस्योहः) । १।१।१.
 मन्त्राभिभूतिरित्यादिः भयवाग्भूतः एको मन्त्रः ।
 ३।२।१०.
 मन्त्रवद्वद्वत्संवादनिर्घोषाधिकरणम् (रजस्वलाया
 संवाद्यस्य निर्घोषः पुरुषार्थः) । १।४।७.
 महापितृपते तिसृणामुवाच दे एव पुरोनुवाक्ये, तृतीया
 याज्या । संकपे. ४।४।५.
 महापितृपते द्वयोः अनुवाक्ययोः प्रत्येकं प्रत्येकः ।
 संकपे. ४।४।६.
 महापितृपते धातायु अववातस्य न वायः ।
 १०।२।३४.
 महापितृपते मन्त्रे येषमस्य न वायः । १०।२।३४.
 महापितृपते येषममहस्य पतुंराव. । १०।८।१.
 महाभूमिर्देवा विश्ववित्ति उपसंस्तुते । ६।१।२.
 महाजते वाय्वादिभिः प्राकृता इत्यवशयः समुच्चयः ।
 १०।४।७.

- विधृतिपवित्राधिकरणम् (विधृतिः पवित्रं च लौकिकाद् बाह्यः) । १।८।१७.

- विष्पन्ताधिकरणम् (सौर्वादी वैदिकस्यैव विष्पन्त-
स्यातिदेशः) । ७।४।२.

- विरोधाधिकरणम् (प्रत्यक्षवेदाङ्गविरोधे स्मृतयो
नानुग्रयः) । १।३।१.

- विवृद्धस्तोमककृत्यु उपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्ना
न बाधः, अविवृद्धस्तोमकनक्षुपु च उपदिष्टैः सामभिः
प्राकृतसाम्ना बाधः । १०।४।१०.

विवृद्धस्तोमके ऋतौ बहिष्यमाने सामैकत्वात् ऋगा-
गमेन संख्या पूरयित्वा (एकस्यैव सामः अग्न्याः
इति माह, सामाग्न्यवसितमिति भाष्यम्) । १०।४।७.

विवृद्धाविवृद्धस्तोमककृत्यु माध्यन्दिनाभ्यवपमान-
स्तोत्रयोरेव साम्नामात्रयोद्वापौ (विवृद्धत्वे आवापः,
अविवृद्धत्वे उदापः) । १०।४।१२.

विधजिति अथादत्तः केसरिणो न देयाः । ६।७।३.

विधजिति अष्टरागतेऽपि सर्वस्वदानम् (इति
भाष्यम् । द्वादशशतमेवेति वार्तिकम्) । ६।७।८.

विधजिति अष्टरागते वत्सलवहतवाचसोः समुच्चयः ।
१२।३।१.

विधजिति दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य
दानम् । ६।७।६.

- विधजिति दक्षिणापेतिर्दिष्टो भाग एव सर्वो देयः ।
६।७।७.

विधजिति द्वादशशतन्यूनघनस्य नास्त्यधिकारः ।
६।७।९.

विधजिति धर्मासंसेवकः शूद्रो न देयः । ६।७।५.

विधजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम् । ६।७।४.

विधजिति सर्वस्वदाने पित्रादयो न देयाः । ६।७।१.

- विधजिति सर्वस्वदाने महाभूमिर्न देयः । ६।७।२.

- विधजिति पञ्चदशतष्टशानामतिदेशः । ७।३।३.

विधजिति पाददिक्रयतरादिसाम्ना मध्ये वैरूपस्यैव
हेतुः पृष्ठस्तोत्रार्थे निवेशः । १०।६।५.

विधजिदादि एकफलम् । ४।३।६.

विधजिदादि सकलम् । ४।३।५.

विधजिदिधिः सत्राय प्रवृत्तमात्रस्यापि साम्त्याने ।
६।५।७.

विधजिन्याय. (स्वर्गः फलम्) । ४।३।७.

विधस्तृतामयने मनुष्याणामेवाधिकारः संवत्सरशब्दस्य
दिवसपरत्वात् । ६।७।१३.

विधमकर्ममन्त्रन्यायः (एकस्मिन् कर्मणि श्रापामेदेन
मन्त्रनामात्वे विकल्पेन विनियोगः) । संकर्ष. १।२।२.

विधुवति अर्घ्यद्वयेन ऐन्द्रनामपादीना समुच्चयः ।
१०।४।२.

विधुवति आप्रवणप्रतापः निवेशः । १०।५।१५.

विष्णोरुचक्रमस्य आवाहनस्य बाधः वैश्वदेवीयदेवता-
ऽऽवाहनकाले । १०।१।१ वर्षिक २.

विहारादेशशोषदेशः ' प्राचीनप्रवणे यजेत ' इति
वैश्वदेवपर्वणि । संकर्ष. २।४।१३.

विहारस- ' प्रत्यक्षोऽवस्थेन चरन्ति ' इति कर्तृगर्म-
विहारस्य विधानमवस्थेयम् । संकर्ष. २।४।१६.

विहाराधिकरणम् (गार्हपत्यादिषु लौकिककर्मणां
नानुष्ठानम्) । १२।२।१.

' वृषभमुपवधाति ' इति वृषभशब्दः ' स्वामने वृषभम् '
इति मन्त्रोपयेयेष्टवापरः अग्निचवने । संकर्ष. २।१।२२.
वेतसावकन्यायः (अग्निचवने वेतसावकैर्विकर्षणं सकृत्
कार्यम्) । १।१।८.

वेदवाक्य धर्मप्रत्यायकम् । १।१।७.

वेदापोरुपेयवाधिकरणम् । १।१।८.

वेदिभूतन्याय. (दत्तं पूर्वेषु वेदेभ्यः ऋषि हविर्गन्धि-
वासनान्तस्य नापकर्षः) । ५।१।१६.

वेदिधर्माः वितिसमुदायस्यैव, न तु तदाधारभूतः ।
संकर्ष. २।१।२६.

वेदिधर्मा बर्हिधर्माश्च अङ्गवर्णानामेवार्थाः । ३।८।१५.

वेदिशोधनन्यायः । (वेदिशोधनाङ्गमन्त्रस्य सकृत्
प्रयोगः) । १।१।४।१५.

वेदिबर्हिधर्मन्यायः । वेदिबर्हिधर्मिनः (अङ्गवर्णा-
न्यार्थाः) । ३।७।१.

मेनावरणस्य अग्नीषोमीये पशौ एक एव भागः ।

१०।७।७.

मेनावरणस्य त्रैणातुवचनकर्तृत्वम् । १।७।२१.

मेनावरणादिग्रहेषु अथगांशेषु पयआदिषु प्रदेयवर्मा

नानुष्ठेयाः । १।४।१२.

मेनावरणस्य दण्डदानमर्पकम् । ४।२।६.

नौत्रे चरौ प्राकृत्यनर्है.स्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने

रक्तपदस्थोदः । १।३।२.

यजतिचोदमन्त्रे सति अहर्माणसाध्यत्वमहीनत्वम् ।

१०।६।१६.

यजतिचोदनातु प्रक्षेपान्तत्वम् । सकर्षे, २।४।१.

यजति जुहोति इत्यादौ शब्दान्तर कर्मेभेदकं प्रमाणम् ।

२।२।१.

‘यजमानः प्रस्तरः’ इति यजमानशब्दः प्रस्तरस्य

स्वावक. उभयोः कर्मसाधकत्वात् । (याजमान-शब्देऽपि

द्रष्टव्यम्) । १।४।१२-१. वि. १३.

यजमानगतमेव अरण्यादिरिमाणं गृणादौ । सकर्षे.

१।४।९.

यजमानगतमेव मानम् अमित्रयने वितिमनेषु

आह्वम् । सकर्षे, १।४।१०.

यजमानपूर्वैजा एव ऋषयः ‘आप्येव वृणीते’ इति

उक्तः । सकर्षे, ३।४।१.

यजमानमरणोत्तरमपि सर्वस्वार. मन्त्रिभिः समा

पनीयः । १०।२।२३.

यजमानसंस्काराः प्रधानमानार्थाः । ३।७।२.

यजमानसंस्काराः सर्वयजमानार्थाः सन्ते । १२।४।१४.

यजमानवोमवान-गायत्री सेनेन्द्रश्वर. । ३।४।१३.

यजमानस्य ऋतुशब्देषु स्वपयान्वासात् वेदत्कार-

निमित्तोऽस्ति भयः । ३।५।१८.

यजमानस्य पानीना सर्वांश्च संनदनं दर्शयूग्मनादादौ ।

सकर्षे, १।२।१.

यजमाना एव ऋत्विजः सन्ते । १०।६।१५.

यजमानाः सन्ते बहवः । १०।६।१४.

यजमानेन वनेषु त्यागाः स्वयं कर्तव्यः, इत्यतः

ऋत्विज्याम् । ३।७।८.

यज्युंकाधिकरणम् (याजयेते श्रुतेन यज्युंकारणेन

अश्वयो. दास्यादिभागान्तरस्य समुच्चयः) । १०।३।२१.

यज्युंक्षेत्रम् । २।१।१२.

यजपत्यधिकरणम् (विह्वली इडानिगदे यजपति-

शब्दस्य नोदः) । १।१।१४.

यजमानाणां धारणमाधानमारभ्यैव । ११।३।१४.

यजमानाणां यावन्मित्रं भारणं निवृत्तम् । ११।३।१३.

यज्युंक्षेत्रे निरापदस्थानापत्रे इरापदे गानं कर्तव्यम् ।

१।१।१९.

यज्युंक्षेत्रे निरापदस्य इरापदेन वाधः । १।१।१८.

यज्युंकाधिकरणम् (यज्युंकाधिक्यमनुवादकम्) ।

४।१।४.

यज्ञेषु अग्निष्टोमस्य प्राथम्यम् । ५।३।१३.

‘यथाभामं न्यावर्तयाम’ इति ऊहः पुरोडाशगणे

कार्यः । सकर्षे, १।३।१८.

‘यथाभामं न्यावर्तयाम’ इत्यत्र पिण्डायेव सवोष्यौ ।

सकर्षे, १।३।१६.

यथाशक्त्यधिकरणम् (यथाशक्त्यनुष्ठानेन नित्यकर्मस्य

अधिकारः) । ६।३।१.

‘यदि रथतरतामा सोम. स्वात्’ इत्यादिप्रज्ञाप्रतायाः

स्योतिष्ठोमाह्वयम् । २।३।१.

यववराशधिकरणम् (यववराहशब्दयोः अर्थप्रातिज्यप-

नुष्ठारेण अर्थः कर्तव्यः) । १।३।४.

यजामयण-मीक्षाप्रवणयोर्भेदेनानुष्ठानम् । सकर्षे,

३।१।८.

यागलक्ष्यम् । ४।२।२२.

यागादौ विधिगतशब्देनैव देवताप्रकृत्यनं कार्यम् ।

१०।४।२२.

यामे निर्धनस्याप्यधिकारः । ६।१।८.

याजमानं तत्र उग्रवासकृत्तम् । ३।८।१.

याजमानमन्याणां न परिचर्या उपोतिष्ठोमे । सकर्षे,

२।२।४.

याजमाननितिसमाप्ततातानीं कर्मणा पानीकृत्यकृत्वा

भावाः । ६।१।६.

‘व्यवस्थाऽधिकरणम् (शक्यतुष्टारेण पदार्थविनियोग-
व्यवस्था) । १।४।१४.

‘व्यवाधाधिकरणम् । व्यवसानुपपन्नाधिकरणम् (अर्था-
न्तरपरेण पदेन व्यवहितस्य पूर्वस्य पदस्य उत्तरत्र
नानुपपन्नः) । २।१।१७.

‘व्याकरणधिकरणम् (व्याकरणविद्याः साधनः शब्दाः
कर्मसु प्रयोज्याः) । १।३।८.

‘व्याघारणमाज्येन ज्योतिष्टोमे दृवीयधने एव ।
संकर्य. ३।२।१७.

‘व्याघारणमाज्येन सेमेन वा ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः
सवनयोः । संकर्य. ३।२।१८.

‘व्यापन्नं नाम आर्वाणामभोग्यतां प्रातम् । ६।५।१६.

‘व्याहृति-ईकार-दशहोतु-सामिपेनीनां न्याघातु
क्रमः । संकर्य. ४।१।२.

‘व्युद्धरणस्य बाधः शीर्षे चरो । १०।१।२०.

‘व्युद्धे द्वादशाहं भक्षयमानपरिधिकपात्रमन्वगतानां
शापव्यादिशब्दान्त्रमेव व्यतिक्रमः, नाधनान् ।
१०।५।२६.

‘व्युद्धो द्वादशाहः समूहस्य विकारः । १०।५।२४.

‘व्रतं कृणुतेति वाचं विरुजति’ इति व्रतकरण-
वाग्विषययोः कालार्थः संयोगः । ३।१।४.

‘व्रताधिकरणम् (पयोव्रतादीनां क्रावर्पता) । ४।३।४.

‘वीहयः शेषकार्यावर्षासा अपि प्रधानपर्वसाधेतु त
एव प्राप्ताः । वि. ६।३।२९.

‘वीहिन्त्यायः (वीहीनवहन्ति इत्युदाहरणानुवायत्
शीर्षकमिदम्) । ३।१।४.

‘वीहिमिः शुक्लदिमिः सोमारीद्वादियागे ज्यमालीः
प्राकृतपवानां बाधः । १०।७।१९.

‘वीहिभिरिष्ट्वा वीहिभिरैव यजेत आ यवेभ्यः’
इति प्रकृतौ द्रव्यविधिः । संकर्य. ३।१।१५.

‘वीहियवन्त्यायः (वीहियवयोः एककार्यत्वात् एकस्मिन्
कर्मणि विकल्पः) । १।२।३।४.

‘वीहीणां मेघ’ इति वीहिमन्त्रस्य नीवारणां वीहि-
प्रतिनिधित्वे ‘नीवारणां मेघ’ इति ऊहो न कर्तव्यः ।
३।३।९.

‘वीहलामेन नीवारसंकल्पे कृते पुनर्वीहिल्यमे वीहय
एव प्राप्ताः । ६।३।१६.

‘वीहवपातन्त्यायः (अवपातन्त्यायः) । ११।४।१२.

‘शंयु-अधिकरणम् (अवगोरणादीनां पुमर्थत्वात्
प्रकरणानुत्कर्षः) । ३।४।६.

‘शकुलोहिताधिकरणम् (शकुत् लोहितं च न परवा-
लम्भप्रयोजकम्) । ४।१।१२.

‘शक्यधिकरणम् (शक्यतुष्टारेण कर्मसु पदार्थ-
विनियोगव्यवस्था) । १।४।१४.

‘शतोक्त्यादिसंख्यागणेषु द्वादशाहिकधर्मावामतिदेशः ।
८।३।४.

‘शतोक्त्यादौ ज्योतिष्टोमिकोक्त्यादिस्तोत्राणामतिदेशः ।
८।३।५.

‘शब्दनित्यत्वाधिकरणम् । शब्दाधिकरणम् । १।१।६.

‘शब्दागतताधिकरणम् (यजति जुहोति इत्यादौ
शब्दान्तरं कर्मदेशकम्) । २।२।१२.

‘शमिता अर्धयुगणस्य एव । संकर्य. १।१।१४.

‘शमिता कृत्विमेव न भिन्नः । संकर्य. १।१।१३.

‘शमिता कृत्विभ्यो न भिन्नः पशोः । ३।७।१३.

‘शमिता एक एव । संकर्य. १।१।१२.

‘शमीधान्यमधुगणस्य न निषेधः आम्रवृणाकरणेऽपि ।
संकर्य. ३।१।१२.

‘शमीधन्यो हिरण्यधो वा कुचः संमार्द्धभ्याः वरुण-
प्रणामेषु । २।१।४.

‘शरन्त्यायः (सोमारीदे यागे उपदिष्टेः शरेः
आतिवेशिकातां कुटान्तां बाधः) । १०।४।११
वर्णकं १.

‘शक- (प्राचीन-) पक्षीपक्षीनां भक्षणं यथाकामम् ।
संकर्य. ३।१।११.

‘शक्यानामवने घान्यमसि इत्यत्र मांसमसि
(तरुमसि इति तु कैलः) इत्युक्तः । १।१।१३
वर्णकं १.

यूपैकादश्यामुपराणां दैर्घ्येण साम्यम्, न तिर्यक्त्वेन ।
संकर्य. १।४।२४.

यूपैकादश्यानेकादशपञ्चभोजनं कापेय्या पदत्वा
अहीनेषु उच्यन्त्येते, इतरा पदतित्सु प्रवृत्तौ । संकर्य.
१।४।२५.

येमजामह्न्यावः (पर्युदाहृत्यावः) । १०।८।१.
योगसिद्धयधिकरणम् (प्रतिफलं पृथगनुष्ठानम्) ।

४।३।११.
योनिताना स्तोमानाम् उत्तरयोर्द्वोरतिदेशः ।
१।२।१०.

योनिसाम्नः उत्तरघर्षणशेन उत्तरयोर्द्वोरतिदेशः
(साम्योन्या ये आर्द्धभावादम्, ते उत्तरयोः तद्वत्घर्ष-
णशेनैव कर्तव्याः) । १।२।९.

' यो विदम्ब. ' इत्यादि दर्शपूर्णमासयोः ध्रुवम्
' अतिदहता भ्रमयितव्यः ' इत्यस्य विपरीत्यवादः ।
३।४।३.

यौवाजयवाम्नो गानं बृहदीविश्रापकृत्तयोरेव प्रप्रथनेन
संपादिते बार्हते तृचे ज्योतिष्टोमे । १।२।६ वर्णक २.

रथतरगाने ' स्वर्द्धं प्रति वीक्षत ' इति वीक्षणे
स्वर्द्धस्यदपाठकालस्य विधानम् । १०।६।२.

रथतरादिशब्दा. सामशब्दश्च गीतिवाचकाः । १।२।१.

रथतरादिशब्दां तृचे गानम् । १०।६।१.

रथतराधिकरणम् (यदि रथतरासाम्नो सोम. स्वात्
इत्यादिप्रशङ्गायाः ज्योतिष्टोमाश्रयाः) । २।३।१.

रथतराधिकरणम् (रथतरादिशब्दानां गीतिवाचि-
त्वम्) । ७।२।१.

रथतरासाम्नो आप्येववरणमस्ति । संकर्य. ३।४।६.

रथतराधिकरणम् (सोमन्वनः आपाने अविवाहः) ।

६।१।१२.

रथयोवाधिकरणम् (नाजपेये माहेन्द्रस्तोत्रोवाकरण-
साधनतया विहितेन रथद्वन्द्वमिषोपेण प्राहुवदभ्यङ्गवरो-
वाच) । १०।४।१ वर्णक २.

रथमुले ' युवनस्य पते ' इत्यादयः दशानुवतः स्युः ।
संकर्य. २।४।२८.

रथाश्रमाश्रणि अन्तरालानि यूपैकादश्यादौ ।
संकर्य. १।४।२१.

रथानाः ऐरादशिनः ' अग्निष्टे परितीयं वाचयति ' इति
रथानास्यकारतिशेषः । संकर्य. १।४।२२.

रथानाद्वयेन युगपत् परित्र्याणं यूपैकादश्यामपि ।
संकर्य. १।४।२४.

रथनाऽधिकरणम् (यूपान्नम्) । ४।४।९.

रथनाऽधिकरणम् (रथनाधर्माः सर्वपशुधाधारणाः) ।

३।६।१०.

राजन्यचमसमक्षणं दशपेये ब्राह्मणानामेव । ३।५।२०.

राजन्यचमसमक्षणं दशपेये ब्राह्मणानामेव । ३।५।२०.

राजन्यचमसमक्षणं दशपेये ब्राह्मणानामेव । ३।५।२०.

राजसूयगतैर्गणैः आतिथ्यावैष्णवधर्माणां नातिदेशः ।
७।३।६.

राजसूयगते दशपेये (अश्वपेये इति भाष्यम्)
विहितान्या प्राकाशान्या प्राकृतार्थव्युत्पन्नानामस्य वाचः ।

१०।३।१०.

राजसूयस्यादौ मित्रं तत्र ब्राह्मणविकृतं काया अवेष्टे ।

१।४।३.

राजसूये नानावीजेष्टौ अन्यवीजसंनिबद्धविष्टौ-

ह्वानकाले एव वाग्विधौ. १।१।३७.

राजसूये नैर्द्धे चरौ गुपविमोक्षकालेषु नलेषु

उत्तराष्ट्रमुसलधर्म. शोधय कर्तव्यम् । वि १।२।१२.

राजसूये पृथग्दक्षिणपुष्कानामाग्रावैष्णवादीनां भेदेन

अङ्गातुष्टानम् । १।१।४।१२.

राजसूये विदेयनारीनाममिषेवत् प्रागपकर्षः ।

५।२।१०.

राजसूयोपक्रमे वृत्तानामेव कृत्वि वा समातिपर्यन्तता ।

१।१।४।२.

राजोपेतब्राह्मणेपेययोरेव जातिप्रयुक्तं प्रवरवत्त्वम्

(धर्मिष्वृचिमाधित्वा विना राजोपेताः । ब्राह्मणेन पुत्रवेन

सत्रे यजमानैः साधारणानि धामाणि संपादनीयानि ।
६।६।६.

सत्रे वरण नास्ति । १०।२।१०.

सत्रे शुक्लान्वारम्भणादीनामेकतमयजमानकर्तृकत्वम् ।
१२।४।११.

सत्रे शुक्लान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वम् ।
१२।४।१२.

सत्रेषु संवत्सरसाध्येषु गवामयनवर्माणामतिदेयः ।
८।१।११.

सत्रे सवाम्भकद्राद्याह्नयर्माणामतिदेयः । ८।२।१०.

सत्रे शारस्वतमिते आहिताग्नीनामिष्टयमयजमाना-
मधिकारः । ६।६।५.

सत्रे स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य न स्वामित्वम् ।
६।३।५.

सत्रे स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मस्य भवति ।
६।३।१०.

सदान्तराग्राह्यम् । १।३।३. वा. पृ. २१८.

सदृश-ग्राह्यः (भुक्तद्वयसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्) ।
६।३।११.

सदोनीचनानादौ वृष्टपादिकामना याजमाना ,
नार्थिजी । ३।८।५.

सदास्मरताऽपि शास्त्रप्रधानस्यैव । सकर्ष. ३।१।५.

'सदृशग्राह्यानि पशुकामस्य' इति काम्यमुवाच्य
पञ्चशामिप्रायम् । सकर्ष. २।२।३.

'सता वृणोते' इति अग्नीधोनीये पशो वपट्कर्षमुवाचः,
न तु वर्णा-तरम् । सकर्ष. २।४।१२.

सम्पादयन्त्यौ लौकिकामिरूपौ, न तु आहवनीयात्
प्रणीतौ । सकर्ष. २।२।३.

समाख्यना अप्यस्यादीना नियतपदार्थकर्तृत्वम् ।
(३।७।१।३९ सूत्रादः) ।

समाख्ययोर्विरोधे । २।३।७. वा. पृ. ८४०.

समाख्याऽधिकरणम् (समाख्याऽपि विनियोजक
प्रमाणम्) । २।३।६.

समानकत्वानामेव सत्रे अपिद्वारः । ६।६।१.

मी. को. १७

समिद्धर्हिर्वनस्पत्यादीनामलौकिकानां देवतात्वम् ।
संकर्ष. २।२।२.

'समिधो यजति, तन्नृत्पातं यजति' इत्यादौ यजति-
पश्यासाः कर्मभेदकं प्रमाणम् । २।२।२.

समुच्चयः अग्निचयनादौ सख्यया विद्विदानां मन्त्राणाम् ।
१२।३।१४.

समुच्चयः अग्निचयने श्रुतानां दीक्षाऽऽहुतिमन्त्राणां
सौमिकदीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः । १०।३।४.

समुच्चयः अङ्गनाम्पञ्जनाख्ये सत्रे सौम्युल्कादितेनेन
नवनीतस्य । १०।४।६.

समुच्चयः अनुवाक्यात् याज्यासु च गायत्रीपुरस्ता-
त्त्वकमत्वादिधर्माणां विकृतिषु मयावयम् । संकर्ष. ४।३।१२.

समुच्चयः आतिदेशिकोपगानकर्तृणामुत्तिजाम् उपगान-
कर्त्रभिः पत्नीभिः गवामवने महावते । १०।४।५.

समुच्चयः आप्तोरिकाद्वतीनां दीक्षाऽऽहुतिभिः ।
सकर्ष. २।४।२७.

समुच्चयः कतुपशूनां श्राव्यापयैः पशुमिवाञ्जये ।
१०।४।३.

समुच्चयः प्रदचमनानाम् अतिरात्रे सन्निपत्येषु ।
संकर्ष. ३।३।१६.

समुच्चयः चतुष्वयैकोल्लुक्कयोः व्यवहेषु । सकर्ष.
२।४।१५.

समुच्चयः जपमन्त्राणाम्, स्तुतिमन्त्राणाम्, आग्नी-
मन्त्राणाम्, अभिधानमन्त्राणां च प्रत्येकम् । १२।४।१.

समुच्चयः न दामवदीश्व आनीतानामाग्नेयीनां याद-
सेनीभिः वाज्वरिके अग्निचयने । सकर्ष. २।२।३.

समुच्चयः नरिष्टशोभादीनामातिदेशिकानां नवमेष्टपादौ
उपदिष्टद्वयोमादिभिः । १०।४।१.

समुच्चयः पशुमने उपपाज्जकपानानां गुदानाम् ।
१२।४।४.

समुच्चयः पृष्टये पद्वदे उपविष्टेन मध्यस्थेन अवि-
दितस्य पयोऽन्तादेः । १०।४।१.

समुच्चयः ऋतुषाम्नां क्षोण-तरबाधनीभूतैः श्रोत्र-
दिवामभिः महावते । १०।४।८.

वनस्पतियानो नोपस्यारणमिषारणे । संकर्म. २।२।१०.
वनिद्रु-अधिकरणम् (वनिद्रुना अग्नीधः प्राकृतकृत्स्ने-
डामुखस्य निवृत्तिः, अग्नीधोमीये पञ्चौ) । १०।७।५.
वपनाधिकरणम् (वपनादयः संस्कारा यावमानाः) ।

२।८।२.
वपाया प्राट्ठावदानवर्मस्य नातिदेशः । संकर्म.

२।२।१६.
वमनाधिकरणम् (सोमवमने प्रापञ्चितम्) । २।४।२२.

वरणम् । ' ऋतुधैपादिभिर्बृणोते ' इति येषां शास्त्राया
वचनम्, तेषां तैरेव मनैर्वरणम् । संकर्म. २।४।२२.
वरण निरुद्धपशुवन्वे होतृमेनावरणयोर्द्वयोः । संकर्म.

२।४।२३.
वरण वपट्कर्तृणां सप्तानामपि लौकिकया वाचा,

अग्नीधोमीये पञ्चौ । संकर्म. २।४।२०.

वरण वपट्कर्तृणामेव अग्नीधोमीये पञ्चौ ' सत
वृणोते ' इत्यनेनोक्तम् । संकर्म. २।४।१९.

वरण सत्रे नास्ति । २०।२।१०.

वरण सोमायम् औपवसथ्येऽपि । संकर्म. २।४।२४.

वरणधर्मे ऊर्ध्वजुत्वादिः होतृरेव, न उर्ध्वपामृत्विजाम् ।

संकर्म. ४।२।५.

वरणप्रयासगतपश्वसचरेषु वैश्वदेवित्रयार्थवादविधि-

फाण्डस्य अतिदेशः । ७।१।२.

वरणप्रयासगतसकृत्फाल्यमाणा साकनेमीयैककृताले

अतिदेशः । ७।१।५.

वरणप्रयाससार्थवादविधिकाण्डस्य साकनेमीयै द्वामेक-

कृतालेष्वतिदेशः । ७।१।४.

वरणप्रयासार्तां प्राकृति अनुष्ठाने ' सङ्कटुपत्तीर्षे

द्विरभिचार्येत् ' इति विधिः । संकर्म. २।१।२२.

वरणप्रयासवभृथस्य तुपनिष्ठादध्यकत्वम् । ७।३।५.

वरणप्रयासवभृथे अवभृथपानानां होमिच्छावभृथ-

धर्माणामतिदेशः । ७।२।४.

वरणप्रयासेषु अश्वमुषिजानां कर्तृणां त्वम् ।

२।२।१०.

वरणप्रयासेषु अवभृथधर्मैककर्मांतरस्य विधानम् ।

२।२।१२.

वरणप्रयासेषु दक्षिणविहारे म्रियमाणमादत्यर्थं पुण्यज्ञा-
नुष्ठानम् । १।२।२।९.

वरणप्रयासेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रस्यन्ता मन्त्राः
अश्वयोः पृथगुच्चारणीयाः । १।२।१९.

वरणप्रयासेषु पानीसंयाजानां विरावृत्तिः । २।२।२।२.

वरणप्रयासेषु शमीमन्यो हिरण्यम्यो वा जुवः
संमार्हन्ताः । २।२।४.

वरणप्रयासेषु शालमुख्योऽक्षि । संकर्म. २।२।२८.

वर्चोनायाः (कणमन्त्रप्रसारयं फल याजमानम् ।
' ममाग्रे वर्चो विद्महेष्वस्तु ' इत्युदाहरणमन्त्रगतपदाजु-

खारेण शीर्षकम्) । ३।८।१३.

वर्णवयस्यासि अथिकाऽऽ अन्तरकल्याऽऽदिषु भुत-

सामिधेनीसातदस्यासु । ६।६।७.

वर्मादिना विरोपविहितेन ज्योतिषोमादौ आद्य-

नीयस्य सामान्यविहितस्य नाशः । १०।८।८.

वपट्कारे प्राणायाननिमेषाणां प्रतिशालमुपसंहारः ।
संकर्म. ४।३।७.

वपट्कारे ' य क्रमयेत् प्रमादुक्तः स्वात् ' इति
स्वर्गक्रमविधेरन्यथादः । संकर्म. ४।३।५.

वपट्कारोऽपि पृथक् सोममवधारणम् । १।५।१०.

' वपट् ते विष्णो ' इति वपट्शब्दः न होमार्थः ।
संकर्म. २।४।१९.

' वसन्ते ब्राह्मणेऽग्नीनादधीत ' इत्यादिना पश्वन्ता-

दिकावलिधिप्रमाणान विधीयते । २।२।३.

पशाहोमनायाः (वशाहोमानामेकदेवताकरगुणे
तन्त्रम्) । १।२।१५.

वशाहोमाना मिश्रदेवताके पशुगणे तन्त्रयेदः ।
२।२।२६.

वशोर्धाराया मन्त्रान्ते कर्मादिपनिषादः अग्निवचने ।
२।२।२१.

वाक्पदमशीर्विशेषे । २।३।७. वा. ट. ८।७, ८।९.
वाक्पदगत प्रायेक पदं नापूर्वोपकम्, किन्तु एकमेव ।
२।२।२.

वाक्पदवरणयोर्विशेषे । २।३।७. भा. ट. ८।९,
वा. ट. ८।९.

शेषलक्षणप्रतिष्ठा । ३।१।१.

शेषलक्षणाधिकरणम् । ३।१।३.

दयावाक्षाधिकरणम् (उक्त्योपहृन्वयोपागयोः औप-
देशिकाश्चदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नकृतदक्षिणायाः बाधः) ।
१०।३।१८.

दयावाक्षान्वीगवसाम्नोगानम् अनुष्टुभो गायत्रीश्च
प्रप्रपनेन संपादिते आनुष्टुभे तथे ज्योतिष्टोमे । ३।२।३
वर्णक ३.

दयेनः इत्यादिशब्दाः कर्मेनामधेयम् । १।४।४.

दयेनधर्माणिमिषी याने अतिदेशः । ७।१।२.

दयेनवाजपेययोः प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकत्वम् ।
३।७।२३.

दयेन-शब्दाऽऽदिशब्दाः अङ्गिगुपेयगताः कृतनो-
दरणप्रकाशकाः । १।४।५.

दयेनाङ्गुतिरङ्गिचयने काम्येव । संकषे. २।१।४०.

दयेनादौ उपदिष्टेन निवीतेन अतिदिष्टस्य उपवीतस्य
समुच्चयः । १०।४।१.

दयेने दृतिनवनीत सर्वेयामेताद्धानाम्, न मुत्थाकाव्यी-
नानामेव । ३।८।२१.

दयेने दृतिनवनीतमद्धानामेव । ३।८।२०.

दयेने लोहितोष्णीपादिक सर्वेयामुत्थित्वाम्, नोद्गातृणा-
मेव । ३।८।४.

धुवद-भाषचारे लभद्वयस्यैव प्रतिनिधित्वम् । ६।३।११.

धुवद-भाषचारे नित्यकर्मणः प्राग्व्यक्षाग्न्यकर्मणश्च
प्रतिनिधित्वा समपनम् । ६।३।४.

धुतिक्रमयोर्विरोधे । १।१।७. वा. पृ. ८३५, ८३८.

धुतिक्रमयोर्विरोधे । ३।१।७. वा. पृ. ८३५, ८३८.

धुतिपावक्याधिकरणम् (धुत्यपेक्षया धुतिः प्रवृत्तिः) ।

कु. १।३।२.

धुतिविद्राष्टि क्विद् विपरीतोऽनि बाष्पवायव्यक
भावः । १।३।७. वा. पृ. ८४१.

धुतिविद्राष्टिकरणम् (धुतिविद्राष्टि प्रवृत्तिः) । वि.
१।३।७. भा. पृ. ८२१.

धुतिपावक्योर्विरोधे । १।३।७. वा. पृ. ८३५, ८३८.

धुतिव्यापक्योर्विरोधे । १।३।७. वा. पृ. ८३५, ८३८.

धुत्यपेक्षया पाठकमात् चलन्ती । ५।४।१.

धुत्या क्रमो विधीयते । ५।१।२ वर्णक ३.

धुत्योर्विरोधे । ३।३।७. वा. पृ. ८४०.

धुतिक्रमाधिकरणम् । ५।३।२.

धुत्यधिकरणस्य छेदे चरो बाधः । १०।१।१७.

धुत्यादिसामभिः प्राकृतवसाम्ना समुच्चयो महावते ।

१०।४।८.

धुतिविद्राष्टये पठद्वर्माणामतिदेशः । ८।३।३.

पठद्वर्गपूजाना विश्वजिति अतिदेशः । ७।३।३.

'पोडशाग्यानि गृह्णाति' इति समस्तसंख्या ।

संकषे. २।२।२२.

पोडशिग्रहस्य अङ्गिरवा द्विपदे उपसंहारः इति वृत्ति-
कारमतम् । 'पोडशुचरे' इत्यस्य वेदान्तसंख्यामतिव्यर्थ-
वादत्वमिति भाष्यमतम् । १०।५।१३.

पोडशिग्रहो ज्योतिष्टोनाङ्गम् । १०।५।१९.

पोडशिनः आद्ययगयात्रादेव ग्रहणम् । १०।५।१०.

पोडशिनः ज्योतिष्टोमे तृतीयचयने एव ग्रहणम् ।

१०।५।१८.

पोडशिनः नानाऽहीनेषु प्रत्यहीनं चतुर्थे दिवसे
ग्रहणम् । १०।५।१४.

पोडशिषंस्यायां प्रातरग्निहोममारभ्य प्रतिहोमान्त-
मनुष्ठानम् । ६।५।१४.

पोडशिस्तोत्रस्वीकृत्यः उक्त्यस्योपायानुकार्ये । ५।१।

१८.

पोडशी अग्निहोमोक्त्यस्योर्विरोधेत् सन्तुष्टयञ्ज
एव । १०।५।१२.

संख्या विदितानां मन्त्राणां समुच्चयः अग्निचयनादौ ।
१२।१।१४.

संख्याऽधिकरणम् (सिख आहुतीर्गोति इति संख्या
कर्मभेदः) । १।३।७.

संख्यामुद्रिष्यायः (पावकेषु सतद्वयचरे चरे
मुद्रित्वेन च.प.ग्याऽनुसृष्टः) । १०।३।२८.

संख्याधिकरणम् (ज्योति. विश्व.गोति. सन्तुष्टयः
इति संख्याभेदात् कर्मभेदः) । १।३।८.

वाक्योक्तिः अश्वदाहः । १।४।११.
 वार्धक्यधिकरणम् (वार्धक्यीदृश-वयोरनुवाक्ययो-
 राग्यभागाद्वत्त्वम्) । १।१।१२.
 पाषोवत्तदक्षिणया आग्रणे उपदिष्टया अतिदिष्टा-
 न्वाहार्थदक्षिणया पाषः । १।१।१६.
 वासोवत्तयोः आग्रणे दक्षिणारूपयोः प्राकृतान्वा-
 हार्थवर्माः कर्तव्याः । १।१।३०.
 विकल्पाः अग्नीषोमीये पृथी पाथेकत्वपाशवहुनाभि-
 पाथिनेर्मन्त्रयोः । १।३।५.
 विकल्पः अदाक्षिण्य-सर्वस्वदाक्षिण्ययोः उद्गातृप्रति-
 हर्षोरपच्छेदयोगपथे । ६।५।१८.
 विकल्पाः अग्निगुणैवगतस्य एकवचनान्तस्य मेघपति-
 वान्दस्य द्विवचनान्तेन । १।३।१३.
 विकल्पः अश्वेने सवनीपपशुनाभये अग्निगुणै-
 र्वाश्वविपथे 'वत्तुस्त्रिपदाजिनः' इति मन्त्रस्य । वि.
 १।४।३.
 विकल्पः आधानदक्षिणाना संख्यायु । १।२।४।५.
 विकल्पः । एकस्मिन् कर्मणि धाताभेदेन मन्त्रानांत्वे
 विकल्पेन विविधयोगः । संकर्म. १।२।२.
 विकल्पाः ऐकादक्षिनादिपशुगणेषु पत्नीसंवायेषु
 जायनीनाम् । १।२।४।६.
 विकल्पः करणमन्त्राणामेककार्याणाम् । १।२।३।१३.
 विकल्पाः । कर्मणि एकस्मिन् भूदोमन्त्रस्यैव मन्त्रस्य
 विकल्पेन ग्रहणम् । संकर्म. १।२।३.
 विकल्पः गौसुपायानां विक्रोपादीनां धाताभेदेन
 समान्तायानाम् । १।२।७.
 विकल्पः 'चित्ताग स्वाहा, चित्रये स्वाहा' इत्यादिभिः
 धातान्तरमन्त्रैः 'चित् च स्वाहा' इत्यादीनाम् ।
 संकर्म. १।४।२२.
 विकल्पः प्राग्विज्ञाना दोषनिर्वाणार्थानाम् । १।२।१५.
 विकल्पः वाक्याऽनुवाक्यानुगच्छस्य ऐन्द्रावाहस्यै
 कर्मणि । १।२।४।२.
 विकल्पाधिकरणम् (विकल्प एककार्याणां गुणाना-
 मेकस्मिन् कर्मणि) । १।२।१४.

विकल्पो न 'इमे वयम्, त्वमे वयम्' इति पाठयोः
 सुगदापनमन्त्रे, कर्मान्तरे सायकाद्यत्वात् । संकर्म.
 ४।३।१.

विकल्पो न द्रव्यस्य कर्मणो वा आग्रणेषु । संकर्म;
 ३।१।१६.

विकल्पो ब्राह्मणविनियुक्तानां मन्त्राणाम् । १।२।३।१५.
 विकल्पो न्यवस्थित. अग्निस्यने अकामिनः उल्लो-
 ऽग्निर्निवः, कामिनस्तु ब्रह्मावाहृतः काम्यः इति ।
 १।२।४।७.

विकल्पो न्यवस्थितः अतिप्राधान्या पृथक्ग्रहद्वये ।
 संकर्म. ३।३।५.

विकृतिगतद्रव्यादिवाचकपदस्योहः लोषादिविकृतौ
 अतिदिष्टि मन्त्रे । १।३।१.

विकृतिपाणेषु केषुचित् अग्निवचनस्य अतिप्राधान्या
 चातिदेशः । १।०।८।११.

विकृतिषु पार्वणहोमौ न भवतः । संकर्म. २।२।१.
 विकृतौ इदानीगदे यशपतिगन्धर्वा नोहः । १।२।१४.

विकृतौ द्विपशुपत्नीस्यणाम् 'पत्नी संनस्य' इत्यत्र
 वचनस्य नोहः । १।३।७.

विकृतौ पार्वणहोमयोर्नातिदेशः । १।२।१८.
 विकृतौ प्राकृतवाक्यगुणानां नातिदेशः । ८।२।१४.

विकृतौ प्राकृतैर्इदेषग्रहणे प्राथमिकतामेव ग्रहणम् ।
 १।०।५।१२.

विकृतौ हुताधानां प्राकृतानामज्ञानां पाषाः ।
 १।०।११.

विदेवनाधिकरणम् (इन्द्रयागाद्वत्) । ४।४।२.
 विदेवनाधिकरणम् (विदेवनादीनामभिरेकात् प्राग-
 पक्रमः शब्दस्ये) । ५।२।१०.

विधिपन्नाधिकरणम् (विधिवदनुगारेण शीर्षकम् ।
 मन्त्रगतमाख्यात्वे न विधायकम्) । २।२।६.

विधिपन्नाधिकरणम् (फलविधिरन्तु नियममानमि-
 वाक्य स्वाचक्रमेव) । १।२।२.

विधिपन्नाधिकरणम् (यामादी विधिगतग्रहदेवै-
 देववाक्यमन्त्रं चापन्) । १।०।४।२२.

सस्मभेदेन आम्रयणमेकस्मिन्नपि संवत्सरे भेदेन कर्तव्यम् । संकर्व. ३।१।८.

सदृशसंवत्सरसन्ने मनुष्याणामेवाधिकारः, संवत्सर-
शब्दस्य द्विवचनत्वात् । ६।७।२३.

सहाधिकाराधिकरणम् (दंपत्योः) । ६।१।४.

साम्रहणीन्यायः (साम्रहण्यङ्गमामनहोमाः) । ४।४।४.

साम्रहणीयौ उपदिष्टैरामनहोमैः आतिदेशिकाना-
मनूपाजाना समुच्चयः । १०।४।४.

सातपनीयान्यायः (सातपनीयोक्तयेऽपि अग्निहोत्र-
क्षेमस्य नोक्तयेः) । ५।१।१७.

सानाव्यधर्माणामतिदेशः अग्नीषोमीये पद्यौ । ८।२।२.

सानाव्ययधोवर्माणानामेवे पयसि अतिदेशः । वि.
८।१।१७.

सानाव्ययविकाराणा सोमोत्तरकालत्वा । ५।४।८.

सानाव्ययार्थे तिसृष्व्योऽधिकाः सर्वाः स्वीया गावो
वेग्य-याः । ११।१।९.

सानाव्यये पुरोडाशविधिवान्वयं दास्यार्थं च स्तुत्यर्थम् ।
संकर्व. १।२।४.

साकंप्रस्थापीयाधिकरणम् (साकंप्रस्थापीये सर्वस्य हविषो
हुतत्वेन शेषाभावात् न शेषकार्यम्) । ३।५।२.

साकंप्रस्थापीये उपस्तरणामिधारेण स्विष्टकृच्च नास्ति ।
संकर्व. १।३।४.

साकंप्रस्थापीये 'कुम्भीमिः' इति साध्यातदोद्देश्यो-
रनुवादः । संकर्व. १।३।३.

साकंप्रस्थापीये दास्यार्थैरेव होमः, न कुम्भीमिः ।
संकर्व. १।३।२.

साकंप्रस्थापीये दोहयोरेव सहप्रदानम् । संकर्व. १।३।१.

साकंप्रस्थापीये 'महेन्द्रायानुमूहि, आश्वयय, इन्द्रं
यज' इति त्रैगव्यं यथाकालं विमग्न्य प्रयोक्तव्यम् ।
संकर्व. १।३।५.

साकमेघपर्वतसातपनीयोक्तयेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य
नोक्तयेः । ५।१।१७.

साकमेघीयन्यायः (साकमेघीयानामनीकवत्यादीनां
सद्यस्कालता) । ५।१।११.

साकमेघीयेककपाले वारुणप्राधासिकैककपालपर्यागा-
मतिदेशः । ७।१।५.

साकमेघीयेन्द्राद्वैककपालयोः वारुणप्राधासिकवार्थवाद्-
विधिकान्दस्य अतिदेशः । ७।१।४.

साङ्गप्रधानस्यैव सद्यस्कालता । संकर्व. ३।१।५.

सादनस्यापि प्रतिकर्षः ग्रहणप्रतिकर्षे ग्रहाग्रतासु ।
१०।५।२२.

सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः ग्रहाग्रतासु ।
१०।५।२२.

सादस्यविशेषेण नियतप्रकृतितो धर्माणामतिदेशः ।
८।१।२.

साद्यस्के खलेवास्या यूपानुत्तेर्वाधः । १०।१।५.

साद्यस्के विहितेन त्रैवार्षिकेण पुंश्वेन प्राकृतसर्व-
कृत्यदन्यस्य शपः । १०।३।१६.

साद्यस्के यवनीयमालम्ब्य इतरयोरालम्ब इति
साहित्यम् । ५।१।६ वर्णकं १.

साद्यस्के सोमकयसाधने साण्डे पुंस्त्वेऽपि ज्योतिष्टोम-
गतमन्त्रस्य 'तस्यै शृतम्' इत्यादिनोद्देशः । १।१।१६
वर्णकं १.

साद्यस्के स्वाध्याहुतेर्वाधः । १०।१।६.

साद्यस्कादिनिष्क्रियसु तत्त्वप्रथमनिकाविधर्माण-
मतिदेशः । ८।१।१२.

साधुशब्दाधिकरणम् (कर्मसु साधव एव शब्दाः
प्रयोग्याः) । १।३।८.

सातद्वयन्यायः (सामिषेनीसातद्वयं विकृतिगामि) ।
३।६।२.

साम एकं समानच्छन्दस्के एव तुचे गेयम् ।
५।१।४.

सामगानमाधने उभासु । ३।३।२.

साम तुचे गेयम्, तच्च प्रबुधं समानीयम् । ९।१।३.

सामव्याधिकरणम् (यदायैसामव्यानुष्ठारेण विनि-
योगः) । १।४।१४.

सामलक्षणम् । २।१।१२.

‘सरस्वती भवताः’ इति । तत्र सरस्वती च सरस्वाश्च
इति लोकेकत्वस्य पूर्वं यावदाऽनुवाक्ययोः समाम्नातम्
‘प्र गो देवी’ इति । मुख्यक्रमात् । ४।१।७.

सरस्वत्या मेध्या अग्निमुपैषस् दाधः । कृत्वाचिन्ता ।
१।१।१७.

सारुष्पाधिकरणम् (तेजस्विकसारुष्पात् आदित्य-
शब्दः यूपस्य स्तावकः) । १।४।१२-३. वि. १५.

सावित्रहोमन्यायः । (सावित्रहोमः सावित्रित्ये
दीक्षणीयायः प्राक्) । ५।१।११.

सिकतासु इष्टकाधर्मो अग्निचयने न कर्तव्यः ।
संकर्य. १।१।१९.

सिनीवालीकुहोः संनिपाते उत्तरदिग्म् दिने एव
सिन्धविद्युद्यः कार्यः । संकर्य. १।२।१०.

सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य अहर्गणे प्रत्यह-
माहुतिः । १।१।१।११.

सुत्याकालीनानामह्वानमाहुतिर्द्वादश्यादे । १।१।४।६.
सुत्या पर्वणि कार्या प्रधानत्वात्, दीक्षा तु अपर्वणि
अज्ञत्वात् । १।२।२।९.

सुत्या संविदिने एव सोमे । संकर्य. १।१।१६.
सुपर्णाकृतिरग्निचयने न नित्या, गोधकर्मन्वास्तु
वर्षेवादः । संकर्य. २।१।१९.

सुब्रह्मणानिषदे हरिवादपदानाम् अग्निष्टुति नोहः ।
१।१।१६.

सुब्रह्मण्याऽऽह्वानमुपसंकाळीनं तन्महर्गणे । १।१।३।
१०.

सुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य सुत्याकालीनस्य अहर्गणे प्रत्यह-
माहुतिः । १।१।३।११.

सुब्रह्मण्याऽऽह्वाने उपसंकाळीने विष्टदसुत्याहातुपलक्षणं
द्वादश्यादे । १।१।४।७.

सुतमदे दृष्टिकर्मणामविदेयः । ८।२।१.

सुवर्णधारणं पुष्यपर्यम् । ३।४।८.

सूक्तवाकन्यायः (सूक्तवाकः प्रत्यप्यहरणाजम्) ।
३।२।५.

सूक्तवाक्यमने ‘वचमान आधुरावासे’ इत्यत्र वच-
‘वचमाना आधुरावासे’ इत्युहः । १।१।१५.

सूक्तवाक्यविभागन्यायः (सूक्तवाक्यमन्यो दक्षे पूर्णमासे
च विमजनीयः) । ३।२।६.

सूक्तवाक्यन्तर्गतयुगद्विकल्पकाशकभागस्य नानुद्धानम्
अस्थिरशस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।१।११.

सूक्तवाक्यन्तर्गतयुगद्विसनादेः न बाधः सर्वस्वारे यज-
मानजीवदशया क्रियमाणमावणीयाऽऽदी । १०।२।२५.

सूक्तवाक्ये असोमवाजिना नामद्वयमहयम् । संकर्य.
४।३।२२.

सूक्तवाक्ये यजमाननामनिर्देशे नामद्वयमहयम्, सोम-
वाजिनस्तु तृतीयमपि । संकर्य. ४।३।२१.

सूत्रावसानाऽधिकरणम् (‘सूत्रावसाना रूपचरणा’
इत्यस्य प्रकृतत्वेव द्वाविंशदे निवेशः) । संकर्य. ४।३।१९.

सृष्टिन्यायः (सृज्यतासुपटितमन्त्राणां बहुत्वात्
‘सृष्टीरुपदधाति’ इति इष्टकासमुदायो यद्भाते) ।
१।४।१२-५. वि. १७.

सोमकलत्वं बाधः नाधानकलस्य आपानस्य सोम-
पूर्वत्वे । ५।४।५.

सोमकयः ज्योतिष्टोमे नित्याः । ६।८।७.

सोमकयन्यायः (सोमकयद्रवणां समुच्चयः) ।
१।४।१३.

सोमकयसाधने साण्डे पुस्त्येऽपि ज्योतिष्टोमगतमन्त्रस्य
‘तस्यै शूतम्’ इत्यादेः नोहः सात्तरके । १।१।१६

वर्णक १.

सोमकयात् प्रागपि तत्र संकल्प्य उचितठो विश-
जिदिधिः । वि. ६।५।७.

सोमग्रदे दधिग्रहविकारे न सोमधर्मः । संकर्य.
३।३।११.

सोमग्रदे दधिग्रहविकारे सोमधर्मान्नायेऽपि अमि-
पस्य आक्षेपः । संकर्य. ३।३।१२.

सोमचमसदक्षिण्या ऋतवेये विदितया प्राकृतगृह-
कृतदक्षिण्याः बाधः । १०।२।१९.

सोमचमयेन ऋतवेये विदितेन कृत्स्नकृतदक्षिण्याः
व्यभिचयपुरुषाणां च निश्चिधिः । १०।३।२०.

सोमधर्मोवामानवित्याधिकरणम् (सोमधर्मो अंश-
तन्मयोऽपि अनारम्भाधीतयोः) । ३।६।११.

संतर्दनाधिकरणम् (फलकयोः संतर्दनं दीर्घसंज्ञेपु) ।

३।१।२२.

संवापनस्य सौर्वे चरी वाधः । २०।१।१५.

संक्षिप्तव्योपक्रमस्य वाक्यव्योपासिर्गणः । १।४।१३.

संविद्धिने एव सोमे सुत्या । संकर्ष. ३।१।६.

संनहनं सर्वांषा यजमानपत्नीना दद्यादी ।

संकर्ष. १।२।२१.

संनहनहरणमन्त्राधिकरणम् (आतिथ्याग्राह्येपि अग्नी-

योनीयदेशे स्तत्प्राये संनक्ष आह्विनमाणे संनहनहरण-

मन्त्रयोर्नाष्ठिष्ठिः ।) १।२।१।२२.

संनहनदौ यजमानस्य पत्नी एव, नावयोः ।

संकर्ष. १।२।२१ वर्णकं १.

संनिषिधाठात् ' शुनपथं दैव्यान् कर्मणे ' इति मन्त्रः

सानाव्यप्राप्त्योषणे विनियुज्यते । ३।१।५.

संनिषतोपकारकस्तृतीयोऽनुवाचो दर्शपूर्णमासयोः ।

१०।४।१९.

समाग्राधिकरणम् (सुकसंनार्गो गुणकर्म) । २।१।४.

संमार्जनाधिकरणम् (संमार्जनं सर्वेषां प्रशणम्) ।

३।१।७.

सम्यक्वाधः सौर्वे चरी । २०।१।१३.

स्यार्ये निष्टुभौ काम्ये नित्ये च संयोगपूयकत्वेन

दर्शपूर्णमासयोः । संकर्ष. ४।३।१२.

संयोगपूयकत्व-वायः । संयोगान्तरव्यायः (कामना-

संयोगः नित्यसंयोगश्च वाक्यद्वयेन पृथक् प्रतिपाद्यते ।)

४।३।३.

संस्तरसन्दस्य दिवसपरत्वात् विश्वस्वामये वरस-

संस्तरसन्ने मनुष्याणामेवाधिकारः । ६।७।१३.

संस्तरसन्नेपु गवागयनसंमार्गामतिदेशः । ८।१।११.

संस्तरस्य सौर्वे चरी वाधः । २०।१।१५.

संवादाधिकरणम् (रजस्वल्प संवादस्य निदेशः

पुरुषार्थः) । ३।४।७.

संस्वादविकृतौ उत्तरन्यमवयोः (उत्तरने गायत,

प्रपुत्रो वाचो अमियः) नैमित्तिकतोः प्रादु नो. पृष्ठ

प्रतिपदो. नादुष्टानम् । ३०।५।१६.

संस्वादौ उभयसामके ऋतौ बुधद्रव्यंतरयोः पृष्ठस्योने

एव समुच्चित्य निवेशः । १०।६।८.

संस्थाऽधिकरणम् (सोमसंस्था न समानविधानः) ।

३।६।१६.

संस्तुत्यायः (सन्तुष्टो जुरोति इति द्वितीया न

प्राधान्यबोधिका) । २।१।४।२२ भाष्यवार्तिकयोः.

सर्वे संकल्प्य अकरणे प्राप्यभिचार्ये विश्वविद्याय

कुर्वात् । वि. ६।४।१२.

समकृत्या प्रत्येकं पृष्ठसामनीयकर्तृत्वं ऋत्विगन्तर-

संपादनेन । १०।२।१३.

समावमासोपायिचोदनत्वम्, अहीनत्वं तु यजति-

चोदनत्वे सति अहर्गमसाध्यत्वम् । १०।६।१६.

समन्वायः (रात्रिसमन्वायः) । ४।३।८.

समसंस्कल्पानन्तरं सममनुवृत्तः समकलाप्यतया विश्व-

जिद्विधानम् । ६।४।११.

समागमकदाद्याहर्षमार्गामतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुण्ड-

पायिनामयने च । ८।२।६.

सनाय प्रवृत्तमासस्य सामुदायाने विश्वजिद्विधानम् ।

६।१।७.

समाहीनोभयामकदाद्याहर्षमार्गामतिदेशः म्यक्त्वया

उद्ये अहीने च । ८।२।५.

उद्ये अधिकारः वैशानिप्रतःसमानकल्पानमेव (कलाः

प्रयोगः) । ६।६।४.

उद्ये अधिकारा समानकल्पानमेव (कलाः प्रयोगः,

न तु घृतम्) । ६।६।१.

उद्ये ऋतुपायानावरजद्विष्पदानयोः अहर्षार्थसर्वो

वाधः । १०।२।१६.

उद्ये ऋत्विग्विष्पदस्य वाधः । १०।२।११.

उद्ये कक्षचित् स्वामिनो मरणे प्रतिनिधिर्भवति ।

६।३।८.

उद्ये प्रत्येकं ऋत्वेन कलेनार्थिनामधिकारः । ६।४।२.

उद्ये मादग्न्यनमेवाधिकारः । ६।६।३.

उद्ये यजमानसंस्कारा. सर्वयजमानार्थाः । १२।४।१५.

उद्ये यजमाना एव ऋत्विजः । १०।१।१५.

उद्ये यजमाना यवः । १०।१।१५.

शावल्याना- (कयाना) मयने सवनीयपुरोडाशाः
तरसमयाः । शावल्यानामयनाधिकरणम् । ३।८।२२.
शाव्यादिवचसामप्रामाण्यम् । १।३।३ वा. घ. २।८.
शाया छेदनादिप्रयोजिका, नोपवेयः । ४।२।३.
शायातराधिकरणम् (शायाभेदेऽपि न कर्मभेदः) ।

२।४।२.

शायाप्रहरण दर्शे प्रस्तरप्रहरणकाले । ६।४।१४.
शायाप्रहरणाधिकरणम् (शायाप्रहरण प्रतिपत्तिकर्म) ।

४।२।४.

शायाभेदेऽपि नामिशोभभेदः । एवं कर्मान्तरेषु ।

२।४।२.

शायावादः (प्राचीमादरति) । ४।२।२.
शायाऽऽहरणदशे धर्मा दोहद्रवार्था एव, न वेवल

सायदोहार्थाः । ३।६।८.
शामिनोऽभिस्त्रान् प्राचापत्यपशूना सवनीयपशूना च ।

सं. १।१।१९.

शालामुखीयः पशो बहणप्रधासेषु चास्ति । सं. १.
३।२।२८

शालामुखीयवत् आहवनीयस्यापि समारोपः गतभियः
सोमापवर्गे । सं. ३।२।२०.

शालामुखीयस्य एकदेश एव औचरवेदिकोऽभि, न
व कुलत्नः । सं. ३।२।११.
शालामुखीयस्यैव समारोप सोमापवर्गे । सं.

३।२।२९

शालामुखीयादेय आग्नीप्रपणयन ज्योतिष्टोमे ।
सं. ३।२।१४.

शालामुखीये अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशप्रपणम्, न व
शामिने । १।२।१।५.

शालामुखीये एव गार्हपत्यकर्माणि ज्योतिष्टोमे ।
सं. ३।२।१३.

शालामुखीये एव पशो पुरोडाशस्य प्रपणम् । सं.
३।२।२६.

शालामुखीयोऽभिः औचरवेदिकप्रपणनोचर गार्हपत्यः
संपद्यते । सं. ३।२।१२.

शालामुखीयोऽभिः निरुदादिपशुष्वपि भवति ।
सं. ३।२।२२.

शाखफलाधिकरणम् (सूत्रमतपदानुसारि नामनेय-
निदम् । त्यागातिरिक्तम् ऋत्तिकर्म) । ३।७।८.

शिष्टगर्हाऽधिकरणम् (आरण्य समापनीयम्, अन्यथा
शिष्टा गर्हन्ते) । ६।२।३.

शिष्टाकोपाधिकरणम् (विहितस्य अवाये स्मृतिः
प्रमाणम्) । १।३।३.

शुक्रपक्षेण ऐन्द्रवायवादिग्रहाणा समुच्चयः महाप्रते ।
१०।४।२.

शुक्रादिग्रहस्य काम्याप्रताविषो सर्वादितः प्रतिकर्षः ।
१०।५।१९.

शुक्रादिग्रहस्य काम्याया अमताया विषो ऐन्द्रवाय-
वादिग्रहादिष्वेव पूर्वे प्रतिकर्षः, न तु उपायोः प्राक् ।

१०।५।२०.
शुक्रान्वास्तरम्भादीनामेकतमयजमानकर्तृकत्वं स्ये ।

१२।४।११.
शुक्रान्वास्तरम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वं स्ये ।

१२।४।२२.
शुचिदेवताके हविषि आग्नेयपुरोडाशप्रमाणानातिदेयः ।

वि. ८।३।१.
'शुच्यथ देव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः शान्त्यप्राप्त

योजने विनिगुज्यते सन्निधिसादात् । ३।३।५.
घट्टः धर्मायत्तेष्वकः सन् विश्वमिति न देयः । ३।७।५.

घट्टस्य वेदिके कर्मणि नापिपारः । ६।१।७.
शुशोधिकरणम् (उदाहरणवाक्यगतद्वयसंज्ञानुसारम्

चौर्ध्वम् । तेन घट्ट क्रियते इत्यर्थवादः । १।२।३.
शुशो धनमग्नीषोमीयादिपशुप्रपायः । सं. ३।२।१९.

शोपकार्यं तन्नेन सर्वथेष्टौ । ३।५।४.
शोपकार्यानुष्ठानं सर्वेभ्यो हविर्भ्यः । ३।२।१५.

शोपकार्यायमन्त्रस्य नाशो शोपकार्यलोपः । ६।४।२.
शोपननिर्वचनम् । ३।२।२२.

शोपप्रतिपत्त्यर्थो द्वाऽऽदिमन्त्रः । १०।२।१९.
शोपमन्त्रा सर्वे ह्यणलवरी पुरातन्त्रेभ्योऽपनीय

मन्त्राणे परिहर्णीयाः । १०।२।५.

समुच्चयः प्राकृताहृतनाशसः तांर्यादिभिः महाभूते ।
१०।४।७.

समुच्चयः बृहदयंवरचर्माणां विवृद्धानां वैश्वस्तोमे
कृष्णरश्मते । १।२।१६.

समुच्चयः बृहस्पतिस्वादिविश्वो औपदेशिकैर्वाहै-
स्पत्यादिभिः आतिदेशिकानामेन्द्रवायवादिग्रहाणाम् ।

१०।४।२.

समुच्चयः भिन्नकार्याणां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि ।

१२।३।३.

समुच्चयः वासवगृहवृत्ताश्लोः अष्टराश्रयते विश्वजिति ।

१२।३।१.

समुच्चयः वाजपेये भुक्तेन सत्सुक्तुर्येन अश्वयोः
दाक्षादिभागान्तरस्य । १०।३।२६.

समुच्चयः द्येनादौ उपदिष्टेन निर्वीतेन अतिदिष्टस्य
उपवीतस्य । १०।४।२.

समुच्चयः संतानं च याज्यावपट्टस्त्रयोः । संकर्षे,
४।३।३.

समुच्चयः सामशीघ्रो उपदिष्टेन मनहोः आतिदेशिका-
नामनृवाजानाम् । १०।४।४.

समुच्चयः सोमकपद्रव्याणाम् । १२।४।३.

समुच्चयः सोममहाया निमित्तसंनिपाते । ३।५।१२.

समुच्चयः होममन्त्राणाम् (याज्याऽनुवाक्ययोः) ।

१२।३।१६.

समुच्चयाधिकरणम् (समुच्चयः अदोपनिषात्पर्यानां
प्रायश्चित्तानाम् ।) १२।३।६.

समुदायानुसमपन्थायः (मुष्टिकपालादिषु) ५।२।३.

समुद्रस्य व्यूढो द्वादशहो विश्वारः । १०।५।२४

सर्वपरिधानाधिकरणम् (सर्वेषु वपरायणान् अव-
गोरणादीनां प्रकरणादुत्कर्षः) । ३।४।६.

सर्वशृङ्गायाम् ' न बृहत्या वपट्टं कुर्यात् ' इति
अश्वत्थान्वितविषयवादः । संकर्षे, ४।४।४.

सर्वशृङ्गायामिष्टौ न हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः । संकर्षे,
२।३।२४.

सर्वशृङ्गेष्टिः (शेषकर्म उच्यते) । २।५।४.

सर्वप्रदानाधिकरणम् (औपपदातुषाणि शीर्षकम् ।
द्विरवसरस्यैव होमः) । ३।४।२४.

सर्वप्रशस्तिधिकरणम् (काम्येषु सर्वान्वेषाद्वाग्न्यानु-
ष्ठेयानि) । ६।३।२.

सर्वसन्दन्यायः (क्षारियोजने सर्वग्रन्थेन श्रवणतोऽपि
ग्रहणम्) । ३।५।९.

सर्वसाराप्रत्ययन्यायः । २।४।२.

सर्वस्वदानन्यायः (विश्वजिति सर्वस्वदाने निगदयो
न देयाः) । ६।७।९.

सर्वस्वस्य विद्यानानस्यैव विश्वजिति दानम् । ६।७।४.

सर्वस्वसारः यजमानमरणोत्तरमपि समापनीयः ।

१०।२।२३.

सर्वस्वारे यजमानजीवदद्यात् क्रियमाणप्रायणीयाऽऽशौ-
चकृत्वाकान्तर्गतायुषाश्वनादेर्न वायः । १०।२।२५.

सर्वस्वारे यजमानमरणोत्तरं कर्तव्यम्, इतरतः
कर्तव्यम् । १०।२।२४.

सर्वोपपावचातस्य नाम्यासः अस्मिन्नयने । १।१।१६.

सर्वोपपेषु शृङ्गायामां अस्मिन्नयने न कर्तव्याः ।

संकर्षे, २।१।८.

सर्वनीयपशुवर्माणाम् ऐकादशियेषु पशुषु अतिवेद्यः ।

८।१।७.

सर्वनीयपशुलोकायाः शाकत्यानामयने उत्समयाः ।

३।८।२२.

सर्वनीयपशुलोकाशेषे सौमिकपात्रेर्महचमवेः दार्शिक-
पात्राणां छद्वादीनां न प्रसङ्गः । १२।१।४.

सर्वनीयपशुलोकाशेषे हविष्कृदाह्वानाभावः । १२।१।३.

सर्वनीयादिन्यायः (सर्वनीयपशुलोकाशेषे पाशुङ्कृतस्यैव
प्रसङ्गः) । १२।१।२२.

सर्वनीये पशौ अग्नीषोमीयपशुवर्माणान्तिदेशः ।

८।१।६.

सर्वनीये पशौ पशुपुटोदाशः कर्तव्यः । १२।१।२.

सर्वनाशिकपदानां निर्वापमन्त्रगतानां नोहः । १।१।१२.

' स वैव स्यात् ' इति प्राबहिवचनो अतिष्टोमे ।

संकर्षे, ३।२।१९.

मीमांसाकोषः

ॐ उपांशुयाजे ध्रौवाज्यस्य विधानम् ॥

उपांशुयाजमन्तरायजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतिस्वाद् यथाक्रमी प्रतीयेत । १०।८।१५।४७ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासवोराम्नायते 'उपाशुयाज-
मन्तरायजति' इति । तत्र द्रव्यं प्रति संवेदः किम-
नियमः, उत नियतं किञ्चित् द्रव्यमिति । किं प्राप्तम् ?
न किञ्चित् हवीरूपं श्रूयते । तस्मात् यथाक्रमी
प्रतीयेत । तत्रोच्यते । श्रूयते हवीरूपम् 'आज्यस्यैव नो
उपाशु पौर्णमास्या यजन्' इति । तस्मात् आज्यद्रव्यकं
स्यात् । उच्यते । एवमपि अनियमः । यत्किञ्चित्
आज्य गृहीत्वा इज्येतेति ।

ध्रौवाद् वा, सर्वसंयोगात् । ४८ ॥

भाष्यम्— ध्रौवाद् वा आप्यात् इज्येत, न यतः-
कुतश्चित् । कुतः ? सर्वसंयोगात् । सर्वयजतिभिर्हि
संबद्धं 'सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते, यद् भूयाया-
माज्यम्' इति । तस्मात् ध्रौवाप्यात् यजेतेति ।

सोम—अहोमहाजिनः संनाम्पवाधत् उपाशु
याजेऽपि अयमातद्रन्ध्रान्तरस्य न बाधः इत्युत्पत्तेः
दृष्टान्तसंगतिः । विस्पृष्टादर्थ्यचतुर्थीबलात् अभुत-
द्रव्यकप्रकृतयागानां द्रव्यापेक्षाबलात् ध्रौवस्य प्रयोजनापेक्षा-
बलाच्च विधितालपर्ये निश्चिते येशब्दे 'यदाग्रेयः' इत्यादौ
यच्छब्दत्वात् न विधियन्तिप्रतिषेधकः । सूत्रार्थस्तु-
द्रव्यं विना यागानुपपत्त्या यजतेर्द्रव्यच्छिन्नात् विशेषा-
भरणञ्च 'उपाशुयाजमन्तरायजति' इत्यत्र द्रव्ये यथा-
कामी इति ।

वि— 'उपाशुयाजे यत्किञ्चित् द्रव्यमान्यमुदा-
मिमः । विशेषानुक्तितो, मेवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ॥'

भाट्ट— उपाशुयाजे उत्पत्तिराज्ये द्रव्याविधानेऽपि
आद्येणैव यत्किञ्चित्द्रव्यमासीत् 'चतुर्भुवाय गृह्यति' इति

प्रयोजनविशेषासंयुक्तं ध्रौवाज्य द्रव्यसाक्षादुपपन्नक्रिया-
मात्रे अधिसाराख्यप्रकरणेन विनियुज्यमानम् आज्य-
भागादाविव उपाशुयाजेऽपि प्राप्नोति । 'सर्वस्मै वा
एतच्छ्रव्य गृह्यते यद् भूयायामाज्यम्' इत्यनन्यदोष-
भूतात् वचनाच्च वैयर्थ्यबलव्यविधिशक्तिकत्वात् तद्व्यमः ।
न च अन यत्र पत्नीसंयाजादौ सामान्यतः आज्यद्रव्यकत्वं
प्राप्तम्, तत्र लघुत्वात् ध्रौवतामात्रविधिरस्त्विति वाच्यम् ।
तथात्वेऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितचतुर्गृहीतविधिना
आज्यभागादाविव उपाशुयाजेऽपि सामान्यात् आज्य-
द्रव्यस्य प्राप्तत्वात् तद्व्यस्तित्वेन ध्रौवविधानोपपत्तेः, पत्नी-
संयाजादौ आज्यस्वात्त्याज्यस्य वाचनिकत्वाच्च । न चैवं
प्रकरणादेव ध्रौवाज्यस्य उपाशुयाजाद्यर्थत्वसिद्धेः 'सर्वस्मै
वै' इति वाक्यान्वयक्यापत्तिः, प्रकरणात् अपेक्ष्यपि
अलङ्करणादिषु तत्प्राप्तौ तद्व्यावृत्तिप्रकृतत्वेन सार्पकत्वात् ।
अत एवान यज्ञोद्देशेन एतच्छब्दार्थभूतध्रौवाज्यस्यैव
विधिः, तत्तात्पर्यब्राह्मणं च 'भूयायामाज्यम्' इति पदम् ।
अतो न विशेषानेकता । एतच्छब्दप्रकारादौ आज्य-
स्यास्याज्यमेव । सर्वथा उपाशुयाजे ध्रौवमेवेति तद्विकार-
भूतं मधुदकम् आज्यस्य बाधकम् । पूर्वपक्षे तु अनियमात्
नियामकप्राप्तमिति बाधोपयोगिता । पूर्वपक्षस्यातिमन्द-
त्वेऽपि शिष्यहितामेमुक्तत्वात् विशेषः ।

मण्डन— 'उपाशु. स्वाद् भूयान्यतः ।' १६.

शंकर— 'ध्रौव चोपाशुयाजके ।' १७.

● उपांशुयाजेऽपि देवताऽपत्यः चन्द्राभ्युदितौ ।

भा. ६।१।२।१०-११. ● उपांशुयाजे याज्या-
ऽनुवाक्यानुगत्यानां क्रमभित्तिपुस्तकानामपि देशाक्षरभेद-
इत्येते । सु. १. ४५७.

सामविक्रयः आधाने विहितत्वात् निन्दितत्वात् ।

१०८।६.

सामशब्दे रथंतरादिरन्त्याश्च गोतिशब्दाः ।

१।२।१.

सामिधेनीशब्दे मानवीनामृचा एकादशानामेव दातव्यमित्यः समानपदे गोमारीद्वेष्टे । २०।६।१९.

सामिधेनीशब्दे 'अन्तर्वैद्यः पादः' इति लक्षणा देशविधिः । संकर्ष. ४।१।३.

सामिधेनीनां काम्यसंख्याया विषुद्धौ प्रथमोत्तमे विरम्यस्य अवशिष्टानामृचामागमेन संख्यायाः पूरणम्, नाम्यस्तेन दर्शपूर्णमासयोः । २०।५।८.

सामिधेनीनां नाहुतिगन्त्ररूपत्वम् । संकर्ष. २।४।३.

सामिधेनीनां सर्वांशमेव सातत्यविधिः (तच्च पूर्वस्था ऋच उत्तरार्धस्य उत्तरस्या ऋचः पूर्वार्धस्य सातत्येनैव विधायि) । संकर्ष. ४।१।६.

सामिधेनीनामेकविंशतेस्तुवचन प्रतिज्ञाकामस्य दर्शपूर्णमासप्रयोगान्तर्गतम् । ३।१।११.

सामिधेनीनिधेयेऽपि नावाहनवाचः ग्रहमेकीये । संकर्ष. ४।१।७.

सामिधेनीषु आयोचमयोः अनवानन्तविधिः तृतीये चने एव । संकर्ष. ४।१।९.

सामिधेनीषु आयोचमयोः त्रिगुण्या संख्यापूरणम् । संकर्ष. ४।१।४.

सामिधेनीषु उत्तरवर्षपूर्वयोः संधानं कार्यम् । संकर्ष. ४।१।७.

सामिधेनीषु विरम्यासः प्रथमोत्तमस्थानवर्मे, न तु प्रयोवावादिभूतवर्षवर्मे दर्शपूर्णमासयोः । १।१।१०.

सामिधेनीषु 'शिविप्रकृति' इति विग्रहः 'तत्त्वा' सतिद्विराद्विरः' इत्यस्मात्प्रकृतिः । संकर्ष. ४।१।९.

सामिधेनीषु 'श्रीस्तुवाननुत्पत्तौ' इति त्रिविरुक्ते प्रथमोत्तमे एव द्वौ तुवौ 'अग आ वाहि' इत्यादिषु तृतीयस्तुवः । संकर्ष. ४।१।१.

सामिधेनीषु पठिते एव आधान्ये ऋचौ शयतरी बाह्वी च, न तु सामयोनी । संकर्ष. ४।१।८.

सामिधेनीषु प्रणवविधानम् अन्ये ऋगधरे एव तेः स्थाने ('अचोऽन्त्यादि टि' पा० १।१।६४) । संकर्ष. ४।१।२२.

सामिधेनीषु प्रणवविधानम् ऋगधरस्थाने एव । संकर्ष. ४।१।२२.

सामिधेनीषु प्रणवसंख्याव्यस्य ओङ्कारस्यैव विधानम्, न तु 'प्र ण व' इति शब्दस्य । संकर्ष. ४।१।३.

सामिधेनीषु 'समिद्वी घृतवती चातुल्ये' इति 'तत्त्वा' समिद्विराद्विरः घृतेन वर्षणामसि' इत्येव ग्राह्य (द्विचनं छान्दसे पदद्वयपर वा) । संकर्ष. ४।१।१०.

सामिधेनीषु 'सर्वाणि छन्दासि अनुत्पत्तौ' इति सामयोनिप्रियुज्जगत्स्य एव सर्वाणि छन्दासि । संकर्ष. ४।१।२.

सामिधेनीसंख्याया काम्यविषुद्धौ आगन्तुमृचां समिधमानवतीसमिद्धवत्योन्तराद्ये निवेद्यः । ५।३।३.

सामिधेनीसातदस्य विकृतिगामि । ३।६।२.

सामिधेनीसातदस्यपुनः श्रवणस्य अनारम्यावीतसातदस्येन उपसंहारः नेमृधादौ । २०।८।९.

सामिधेन्य एकादशैश्च अगस्त्यस्य कृपाश्रुनीवादी । संकर्ष. ४।१।३.

सामिधेन्यनुवचन दक्षिणहविर्धानदेशे ज्योतिष्टोमे । ३।७।७.

सामिधेन्यनुवचनायाम् 'उत यत् सुन्विति' इति वाचनेन हविर्धानदेशे रूपवत् ज्योतिष्टोमे । ३।७।७.

सामोहत्यायः (सामोहत्या ये व्यार्हमायस्य, ते उत्तरयोस्त्राद्विरुक्तेष्वेव कर्तव्याः) । १।२।९.

साम्नामप्रकृतानामागमेन अतिशये एकविंशदौ क्राम्ये अधिकसंख्यापूरणं कर्तव्यम् । २०।५।६.

साम्नामृचसंस्कारकर्मत्वेन प्राधान्यं नास्ति । १।२।२.

सामनेव स्तोतव्यम् । १।२।८.

साममहिहोत्रमारम्य प्रतिहोनाः कार्याः प्रतिहोमः करण्यग्रे । ६।५।१९.

सारस्वतमिश्रसंघेय अधिकारः आहिताग्नीनामिष्टयपमः यज्जनाम् । ६।६।५.

सारस्वते सन्ने दक्षिणादानमष्टाध्वम् । २०।२।१५.

आनन्तर्यं पुरोडाशेन दृश्यते । कथम् ? ' आश्वभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेन अग्नीषे सुवीं प्रदाम सह कुम्भीभिः अमिक्षामन् आह ' इति आग्नेयादानन्तर्यं संन्यास्य दर्शयति, नोपांशुयाजस्य । तस्मात् नामावास्यामुपांशुयाज इति ।

अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधीयते । ५६ ॥

भाष्यम्— दुतब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैलदेवम्, पौर्णमास्यामेव उपांशुयाज इति । उभयत्र स्यात्, देवताविकल्पश्च । कुतः ? अविज्ञेयेन हि उपांशुयाजः श्रूयते, ' उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इति । यदेतत्, ' आश्वस्यैव नापुषाशु पौर्णमास्यां यजन् ' इति देवताविधानमेतत् पौर्णमास्याम् । तस्मादग्नीषोमदेवस्यः पौर्णमास्यामुपांशुयाजः । मन्वाग्मनान् वैष्णवोऽमावास्यायामिति देवताविकल्पः स्यात् ।

प्रतिषिध्य विधानाद्वा विष्णुः समानदेशः स्यात् । ५७ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, यदुक्तम् उभयनोपांशुयाजो देवताविकल्पश्चेति । किं तर्हि ? पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः, तत्रैव च विष्णवाया देवता इति । कुतः ? प्रतिषिध्य विधानात् । किमिदं प्रतिषिध्य विधानादिति । अमावास्यां वर्जयित्वा पौर्णमास्यां विधानादिति । कथम् ? ' आश्वस्यैव नापुषाशु पौर्णमास्यां यजन् ' इति प्रकृत्य समानायते, ' जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वजो पुरोडाशो, उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इति । पौर्णमास्यामिति गम्यते । तत्रैव चेदं वचनम्, ' विष्णुश्चाशु यष्टन्योऽजामिन्वाय, प्रजपतिवशाशु यष्टन्योऽजामिन्वाय, अग्नीषोमापुषाशु यष्टन्यावजामिन्वाय ' इति । तत्र पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः । तत्रैव च विष्णवाया देवता इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ५८ ॥

भाष्यम्— इतश्च नामावास्यामुपांशुयाजः । कुतः ? अन्यार्थोऽपि एतन्मर्थं दर्शयति । कथम् ? चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हुवन्ते, प्रयोदशमावास्यायामिति । इतरथा अमावास्यायामपि चतुर्दशाहुतयो भवेयुः, यथोदशेति नोपपद्यते । तस्मात्तमावास्यामुपांशुयाज इति ।

न चानङ्गं सकृच्छ्रुतादुभयत्र विधीयेता-
संबन्धात् । ५९ ॥

भाष्यम्— इतश्च नामावास्यायाम् । नहि उक्तच्छ्रुतमागमनङ्गम् उभयत्र भवति । अङ्गं हि प्रधानार्थेनादुभयत्र स्यात् । प्रधानं चेदं नाङ्गम् । तस्मात् पौर्णमास्यां श्रूयमाणं नामावास्यायां भवेत्, असंबन्धात् । नहि प्रधानं प्रधानेन, अङ्गमङ्गेन संबन्धं यातीति ।

गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति । ६० ॥

भाष्यम्— गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति । न प्रधानानाम्, अपरार्थत्वात् । कथम् ? ' अभ्युपन्यस्यमागमो यजति ' इति, ' एकादश प्रयाजान् यजति, एकादशानुयाजान् ' इति । तस्मादपि उपांशुयाजो नामावास्यायामिति ।

विकारे चाश्रुतित्वात् । ६१ ॥

भाष्यम्— अमावास्याविकारे च साकम्पस्यस्योये उपांशुयाजो न श्रूयते । कथम् ? ' आश्वभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन च पुरोडाशेन अग्नीषे सुवीं प्रदाम सह कुम्भीभिरमिक्षामन्वाह ' इति आग्नेयादानन्तरं सान्नायं दर्शयति, नोपांशुयाजम् । तस्मादपि नामावास्यामुपांशुयाज इति ।

शा— (सिद्धान्तमाह—) ' विष्णवाया देवताः सत्यं मन्त्रवर्णाद् विकल्पिताः । न तु कालद्वये यागः पौर्णमास्यां तु वाक्यतः ॥ ' ये तु आश्वलायनाः कालविधिमतिः सन्त्यः पर्वद्वयेऽपि उपांशुयाजमाहुः, ते कथमिव ' प्रयोदशमावास्यायाम् ' इति लिङ्गं समर्थयेरन् । कालविषयभावे च पौर्णमासीवाक्येन अनुवादसंभवात् पूर्णमासवशादेनापि न फले विनियुज्येत इति प्राधान्यमुपांशुयाजस्य न स्यात्, आश्वमागदिवत् अत्र ता स्यात्, इत्याहो तावत् । तस्मात् पौर्णमासीकालस्य वाच्यत्वरूपात् प्रधानादुत्तरेतस्य देवतानां सिद्धान्तमपि तत्र विकल्पः ।

सोम— पूर्वलिङ्गार्थे विनोपविचारत् एकविषयसंभक्तिः ।

सोमधर्माणाम् उद्भिदादिषु अन्यकथागेषु अतिदेशः ।

८।१।९.

सोमधर्मावमानविधित्वाधिकरणम् (पञ्चमसस्य) ।

३।६।३.

सोममक्षः अनुज्ञापूर्वकः एकपात्राणामेव । ३।५।१७.

सोममक्षः एकपात्रे अनुज्ञापूर्वकः । ३।५।१४.

सोममक्षनित्तानां समुच्चयः । ३।५।१२.

सोममक्षमक्षे अनुवपद्वारदेवताया अग्नेः नोप-

लक्षणम् । ३।१।१६.

सोममक्षे अनुज्ञापनं वैदिकमन्त्रेण । ३।५।१५.

सोममक्षे अनुज्ञायाः याचने दाने च अयानुष्ठारेण

मन्त्रक्रमः । ३।५।१६.

सोममक्षे होमामिषवो समुचितं निमित्तम् । ४।४।७.

सोमयागाभाष्यविकरणम् । ४।४।१२.

सोमयाजिनां तृतीयमपि नाम प्रहीतव्यं सूक्तवाक्ये ।

संकर्य. ४।३।२१.

सोमयाजी एव बहुयाजी नाम । संकर्य. ४।२।३.

सोमलिहानामवभये नपनं प्रतिपत्तिः । ४।२।८.

सोमवमनाधिकरणम् (सोमवमने प्रायश्चित्तम्) ।

३।४।१२.

सोमविकाराणां दसपूर्णांमासानुष्ठानात् प्रादु नानुष्ठानम् ।

५।४।९.

सोमविकर्यो कृत्स्न्यो मित्रः । ३।७।१५.

सोमविद्यापञ्चाधिकरणम् (सोमविद्यापञ्चानां संपादनं

नित्यम्) । ४।२।११.

सोमशेषमक्षमस्निनाम् । ३।५।७.

सोमशेषमक्षे होमामिषवो समुच्चिन्य कारणम् ।

३।५।११.

सोमसंख्याः न समानविधानाः । ३।६।१६.

सोमस्य प्रतिमिथिः श्रोत्रां पृथीकाः (यमरोर इति भाषा) । ६।३।१३.

सोमस्य मानमुपावरणं च वासवा कर्तव्ये ज्योतिष्टोमे ।

१०।६।३०.

सोमाङ्गोष्ठिगवदोपमज्जानां सौमिकदक्षिण्या न प्रवृत्तसिद्धिः । १२।१।१७.

सोमाङ्गोष्ठिगवदियु सौमिकवेद्या दार्ष्टिकवेदेः प्रवृत्त-
सिद्धिः । १२।१।१३.

सोमापवर्गे गतक्षियः शालामुखीयवत् आहवनीय-
स्यापि समारोपः । संकर्य. ३।२।३०.

सोमापवर्गे शालामुखीयस्यैव समारोपः । संकर्य.
३।२।२९.

सोमापहादादौ एकादिदक्षिण्या नित्यप्रयोगीययोगत-
द्वादशशतसंख्याया एव बाधः, न तु अश्वदीनानाम् ।
१०।३।१५.

सोमापोष्णे पशो विहितेन औदुम्बरेण प्राकृतस्य

खादिरस्य बाधः दूपायम् । १०।७।१८.

सोमारोद्रादियामे भूयमाणेः शुक्लद्युतिगुणविशिष्ट-

धीक्षिणिः प्राकृतयवना बाधः । १०।७।१९.

सोमारोद्रे यामे उपदिष्टे श्वैः अतिदिष्टानां कुशानां

बाधः । १०।४।१२ वर्णकं १.

सोमारोद्रेष्टो सप्तविधेनीकार्ये मानवीनामृचा एवमश्व-

नामेव दाशवधीन्यः समानयनम् । १०।६।१९.

सोमार्ये वरणम् औपवत्तव्येऽहनि । संकर्य.

३।४।१४.

सोमे आश्वभागप्रतिषेधस्य नित्यनुवाकत्वेन पशो

आश्वभागप्रतिषेधस्यार्थबाधम् । १०।८।१२.

सोमे कृत्विचः सप्तदश । ३।७।१६.

सोमे वैष्टिकधर्मानां नातिदेशः । ८।१।३.

सोमेन धिष्यन्त्याधारणं परिप्लुयाद्वेण । संकर्य.

३।२।१९.

सोमेन्द्रध्वजः यजमानसोमयान्म्यादि । ३।४।११.

सोमे सुव्या संधिदिने एव । संकर्य. ३।१।६.

सोमोपावरणार्थम् अहर्गणे प्रत्यहं पृथग् वातः

उत्पादनीयम् । १०।६।१९.

सोमेऽहनि अग्निष्टमिष्टानां दूपानां मानम् । संकर्य.

१।४।१७.

सोमामनी ' अग्निं विद्या ' इति विहितः ऋग्वज्रम्,

न नित्यवज्रम् । संकर्य. १।१।५.

सोमामनी यजमानाङ्गुलिः । ४।३।१२.

मानवचनो नावकस्येत् । मत्वक्षे तु आज्यमपि तत्राव-
सीयते, इति अवकल्लिख्यते । क पुनरिदं भूयते ?
तदभिधीयते 'आदित्यः प्रावणीयः पयसि चरुः'
इत्येको यागभेदितः । पुनस्तत्रैवोक्तम् 'आज्यस्यैन
चक्रममिष्ये' आज्यमाग्राः पयसादयश्चतस्रो देवता यष्टव्यः'
इति (अर्थतः श्रुत्यनुवादेऽयम्) । ते च द्रव्यसामान्यात्
उपाध्यायजविहाराः चत्वारोऽपि यागाः, आदित्यश्चरुः,
(अदितेश्चरुः) आग्नेयविकारः । तत्र 'अग्नेये स्विष्टकृते
समनयति' इति श्रूयते । तत् यदि चरुरेकस्य
अतिदेशेन स्विष्टकृत् प्राप्ता, ततः अवयति इत्येव
स्यात् (न समवयति इति) । यदा तु प्रकृतौ आवादादि
उपाध्यायजद्रव्यात् स्विष्टकृत्, तदा अत्रापि यष्टव्यः,
इष्टुमनोः चर्वाभ्योश्चरुदाने समनयश्चन्द्रः समर्थितो
भवति । तस्मादपि सन्ति आज्ये शेषकथाणि इति ।
(एकस्मादवदानेऽपि अवचन्द्रः, समनयश्चन्द्रस्तु
अनेकैर्मनोऽवदाने एव प्रयुज्यते) ।

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य । ४ ॥

भाष्यम्— श्रौवे चान्ये स्विष्टकृदर्थवादे भवति,
'अवदापावदाय भुवा प्रत्यभिपारयति । न हि ततः परमा-
हुतिं पश्यन् भवति' इति प्रत्यभिपारणस्य एतत् प्रयोजन
दर्शयति, ततः परमाहुतिं शोभयति, इति । सौविष्टकृते
अवत्ते ततः पर आहुतिर्नास्तीति न प्रत्यभिपारयति ।
स्विष्टकृदर्थे भुवाया भवति प्रत्यभिपारणमिति दर्शयति ।

वा— 'अवदापावदाय भुवा प्रत्यभिपारयति,
स्विष्टकृतेऽवदाय न प्रत्यभिपारयति' इति भूवात एव
अवदायेति प्रतिशङ्कात् अदृष्टार्थेवाद्य अवगम्यते ।
यदि स्विष्टकृते भवतीत्येव, तथापि भूवात एव, येन
तदर्थे अवत्ते भुवायाः प्रत्यभिपारण प्रतिपिप्यते । 'न
हि ततः परमाहुतिम्' इति हेतुवचनात् पूर्वाणि प्रत्यभि-
पारणानि स्विष्टकृदर्थानि इति दर्शयति । ततश्च
'तस्मान्मायात् इत्येव उपाज्यम्' (१।२।२।२३) इति
सर्वं शेषकथार्थमवित्यम् ।

अत्रोपस्थात्तु नैवं स्यात्, सर्वोदानादशेषता । ५ ॥

भाष्यम्— नैव प्रोक्तव्यात् स्विष्टकृदिदम् अव
दातमिति । कस्मात् ? अत्रोपस्थात् । कुतो नास्य

शेषः ? सर्वोदानात् । (सर्वस्य व्यादानात्) ।

वा— सति प्रधानग्रन्थशेषे शेषग्रन्थानि क्रियन्ते ।
न च उपाध्यायजहविःशेषो विद्यते । सर्वोदानात् ।
कथं सर्वोदानमिति चेत्, तत् उत्तरमूयेणैव ।

साधारण्याच्च भुवायां स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— ननु उपाध्यायार्थे गृहीते यत् भुवाया
शिष्टम्, तत् शेषभूतम् । नैवत्, साधारण हि
तत् उपाध्यायनाय अन्येभ्यश्च प्रयोजनेभ्यः । यावत्
आज्येन यष्टव्यम्, तत्तत् आज्य प्रयोजयति । यस्यस्य
आज्यम्, तस्यतस्य एव गृहीतव्यं संस्कृतं चेत ।
तस्मात् साधारण प्रोक्तमाज्यम् । दर्शयति च 'सर्वस्मै
वा एतदशाय गृह्यते यद् भुवायामाज्यम्' इति ।
किमतो यथेयमिति ? यत् साधारणमुपाध्यायनाय अवत्त
भुवायामाज्यम्, तेनान्यानि प्रयोजनानि कर्माणि, न तु तत्
प्रतिपाद्यम्, यदि कृतप्रयोजनम् आशीर्वाहरमवतिष्ठते, तत्
प्रतिपादयितव्यमिति । कश्चिच्च यत् प्रतिपादयितव्यम्,
तदेवं प्रतिपादयितव्यम् । तस्मात् भुवायामुपाध्यायार्थस्य
सौमित्रकृतस्य कश्चिच्छेपः प्रतिपादनीयः । यथा यैकस्या-
मुपाया बह्वनमोदनं कुतो भवति, तथैकस्मिन् मुक-
यति, न तस्य शिष्ट भूयेभ्यः प्रतिपादनीयम्, उपाया
मरुतीति गम्यते । प्रयोजनवदि तत् । एवमुपाध्यायना-
यैऽपि द्रष्टव्यमिति ।

वा— भुवाया तादृशोऽनुपायश्च शेषो विद्यते ।
श्रौत्रस्य अमृतकुपोषतेः सर्वोपाकार्यमादानात्, 'सर्वस्मै
वा एतदशाय गृह्यते' इति चाक्यात् । तैत्तिरीयाणां तु
कतिपयोरुत्तराणां भिषाणादिकार्यामृतकुपोषणात् तन्मध्ये
उपाध्यायनायानि संवीर्यतात् तावतो साधारणम् 'उर-
स्तुण्डभिषारयन्नायश्च यजन्' इति चाक्याद्गम्यते ।
साधारण्येन च परिपदनेन हारमोदीभोजनादिषु इव
क्षितिः । यदेकस्य भागे अवयति ते तादृशप्रमेयं तस्य ।
अगच्छिषु तु तस्मान्मात्रम् अवयवमात्रेण न पूर्वशेष
इत्येव अहुतापत्तेन प्रतिपदिष्येच्छते । यदा तु सर्वं
तस्मान्मात्रमभिषारयन्मुद्रयुक्तं भागा भवति, तदा तस्य
साधारण्यमुपैव प्रतिपदिष्येच्छते भवति । तदिह उपाध्या-
यार्थे भागे अनवीते, न कश्चिदपि वक्ष्ये शेषो

स्मृतिः प्रमाणं विहितस्य माध्यामे । १।१।१.
 स्मृत्यधिकरणम् । स्मृत्याचारप्रामाण्याधिकरणम्
 (स्मृतिर्धर्मं प्रमाणम्) । १।१।१.
 स्मृत्यपेक्षया श्रुतिः प्रमाणा । १।१।२.
 सुगादापननिगदे 'अग्निहोता वेत्तु' इति आहव-
 नीपवादः । संकर्ष. ४।१।१९.
 सुगादापनप्रेषस्य आपृत्तिः पशौ उत्तमप्रयाजाय-
 ममि । संकर्ष. ४।१।२०.
 सुगादापनमन्त्रे ' इमे वयम्, सो वयम् ' इति पाठौ
 कर्मान्तरे यावत्तत्त्वाद् न विकल्पः । संकर्ष. ४।१।२.
 सुचः शमीमय्यो हिरण्ययो वा संमार्ष्टव्याः वरुण-
 प्रघातेषु (सुवादि संमार्गो गुण्यकर्म) । १।१।४.
 सुवाधिकरणम् (सुवजादिरत्नविधिः मङ्गविगामी) ।
 १।१।२.
 ' स्व महिमानमावह ' इति गार्हपत्यवादः । संकर्ष.
 ४।१।२२.
 स्वपमादृणोपधाने वरदानमन्त्रयो, कमे अत्रिवयने ।
 वि. १।८।२.
 स्वर्गामैककपालमिक्षाधिकरणम् (स्वर्गामादिशब्दाः
 धर्मादिदेशकाः) । ७।१।२०.
 स्वर्गः अग्नीषोमीये पशौ छेदनादेनं प्रयोजक. ।
 ४।१।२.
 स्वर्गस्त्वं पशुवपार्यः अग्निष्टोमे । १।१।३५.
 स्वर्गवामाधिकरणम् (स्वर्गसमस्य ज्योतिष्टोमाय-
 नुष्ठाने अधिकारः) । ६।१।२.
 स्वर्वं (व अ) विकरणम् (छेदनादेनं प्रयोजकः) ।
 ४।१।२.
 स्वर्वं (व अ) विकरणम् (स्वर्गः पशवद्वयम्) ।
 ४।१।२०.
 स्ववान्यभुवपलानां कर्मणां न स्वर्गः फलम् । ४।१।९.
 स्वामिन्मं कृत्विनां परिच्छेपः । ३।८।१.
 स्वामिनः कस्यचिन्मन्त्रे जने प्रतिनिधिर्यवति ।
 ६।१।८.
 स्वामिनः (यजमानस्य) न प्रतिनिधिः । ६।१।७.

स्वामियुक्ताधिरणम् (स्वामिर्द्युक्ता यमाः
 प्रधानायाः) । ३।७।२.
 स्वामिस्तदशा ऋविजो ज्योतिष्टोमे । ३।७।२८.
 स्वामिस्तले जने प्रतिनिधित्वस्य न स्वामित्वम् ।
 ६।१।९.
 स्वामिस्तले जने प्रतिनिधित्वस्य स्वामिधर्मा वपनादि-
 संस्कारा मयन्ति । ६।१।२०.
 स्वाहाकार-पुरस्तात्स्वाहाकारोऽपि मन्त्रः होमे
 करणम् । संकर्ष. २।४।१७.
 ' स्वाहाकृतमिन्द्राय ते जुहोमि ' इत्यादौ स्वाहायम्भो
 न प्रधानायाः । संकर्ष. २।४।२८.
 ' स्वाहाऽग्निं होनाञ्जुषाणाः ' इति सिष्टकृदादः ।
 संकर्ष. ४।१।२५.
 ' स्वाहा देवा आज्यथाः ' इति प्रयाजानुषामदेवता-
 वादः । संकर्ष. ४।१।२९.
 सिष्टकृद्वृन्दलोचः अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमिष्टति
 त्यागे आवाहनादिनिगदेषु च । १०।४।२८.
 सिष्टकृताः आमिक्षायागीयस्य न बाधः । संकर्ष.
 १।४।२.
 सिष्टकृतोऽमेरावाहन इत्यवहनयैव इति तत्रैव ' अग्निं
 होषाय ' इति निगदः । संकर्ष. ४।१।२१.
 सिष्टकृत् साकदस्वयीवे नास्ति । संकर्ष. १।१।४.
 सिष्टकृत् इति संस्कारापूर्वोभयार्थः । वि. ४।१।७.
 सिष्टकृताः गार्हपत्याविज्ञाता देवताविशेष एव ।
 संकर्ष. ४।१।२०.
 सिष्टकृदधिकरणम् (सर्वेभ्यो इतिभ्यः) । ३।१।२५.
 सिष्टकृद्विज्यालोचैः विमिरद्भिः कर्तव्यः अग्नीषोमीये
 पशौ । १०।७।३.
 सिष्टकृदादि दावदुक्तं कर्तव्यं यदग्नीषीये । १०।७।२०.
 सिष्टकृतादिशेषकर्म माध्यामिकहवि, येषादेव । १।४।१६.
 सिष्टकृतागीयमिगमेषु अग्नीषोमीयगोर्वचन सस्विष्ट-
 कृद्वृन्दकमेव कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे अवश्यम् । १०।४।७.
 सिष्टकृताभ्यामिगदे ' अश्वत्थमिरेः ' इति गार्ह-
 पत्यारैव वादः । संकर्ष. ४।१।२७.

येषा शेषसद्भावेन प्रतिपत्तिर्कार्याधिकारोऽस्ति, ये वा विद्यमानत्वेन प्रकृतोपाः, तेभ्यः सर्वेभ्य इति गम्यते ।

जातिविशेषात् परम् । ११ ॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम्, प्रायणीये केरले चरौ समवत्तस्यो नावकवते । यदि न तत्र चोदकेन आख्या दपि शिवद्वन्द्वदानमिति । उच्यते । अस्यपि आख्या शेषकार्ये समवत्तस्यो जातिविशेषापेक्ष उपपद्यते, ओदनजातिम् आख्याजातिं चापेक्ष्य अनुवादो हि यः । यथासंभव चानुवादः कल्प्येत ।

वा—पूर्ववदेव समवत्ततेः अनुवादत्वात् यथासंभरम् आग्नेयेऽपि इति चरौ अवदीयमाने सौक्ष्म्यात् तदवयवस्य अन्विनीर्षितमपि अवदानं यत्नात् भवति । तदेतत् सधृष्ट-द्रव्यजातिद्वयमपेक्ष्य सद्यन्तः अनुवादः ।

अन्त्यमरेकार्थे । १२ ॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम्, शिवद्वन्द्वे धुवायाम भिषाण दशीवतीति । न तत् शिवद्वन्द्वे, शेषाभावा-दित्युक्तम् । तस्मादप्यवसायः, न हि तत् आहुतिं यक्षन् भवति, इति न रक्षते । एवमातो यदि आहुतिर-परा होतव्या भवेत्, न च प्रथमिषावेव, एवम ततः किल रिच्येत । न रक्षते । अत्रस्या आहुतेरभावात् किं प्रथमिषारणेनेति ।

वा—अन्त्य यत्तु कारणं शिवद्वन्द्वे, अर्थवादः श्रुतम्, तत् अन्त्यमरेऽपि उपपद्यते एव, अरेकार्थ-त्वात् । 'शिवद्वन्द्वेऽन्यथा' इति तावत् यतः तस्या-वदानं भवति । यादृश वा संभरति, तादृशम् इति गम्यते । पुरोडाशादिभ्यश्च तस्यावदानम्, एवमपि उपसंहरण-भिषाणये । न तदुच्यतेन शीवमेव अवदानं संभवति । वा हि देवताऽर्चनान्तोपसंहरणेऽपि उपसंहरण-भिषाणयेऽप्योपशितत्वात् प्रत्यभिषाणसंवेधते एव । तेन प्राक् शिवद्वन्द्वः परादापि श्रौतयोगोऽस्ति, इति अवचे-अवचे प्रतिपूरयितव्या । ततः एव न किञ्चित् वार्यमिति नार्थः । प्रतिपूरणेन । नहि एतत् प्रतिपूरण पूर्वस्यावदानस्य संस्कारम्, अदृष्टार्थवद्भावात् । अरेकस्य उपसंहरणार्थः प्रत्ययः । तस्मात् अन्तेऽपि शिवद्वन्द्व-र्थेन उदाधिरेकार्थत्वेन उपसं. अर्थवादः ।

सौम—शेषकार्याणि सर्वेभ्यः कर्तव्यानि इति पूर्वपादोक्तस्य अत्रापवादः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते, इति पादान्तरं आनन्तर्यं चेत्येकं । सर्वप्रदानाधिकरणे सामान्यतः शेषसद्भावे उक्ते तद्विशेषचिन्तनात् पादान्त-रुत्तरान्तर्यं चेत्तस्ये । सूत्रार्थस्तु—आख्यादपि शेषकार्याणि कर्तव्यानि, तेषामविशेषेण सर्वप्रदानशेष संयोगादिति ।

वि—'उपाधुयाजशेषेण शेषकार्यं भवेत् वा ।, भवेदितिभ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रपितवतः ॥, हुताग्न-द्रव्यशेषस्तु भाग्युपसंहरणदिङ् । अतो न प्रतिपत्त्यर्थः शेषकार्यं ततः कथम् ॥ ' नास्तीत्यर्थः ।

भाट्ट—उपाधुयाजशेषाज्जगत्तुपाधुयाजदिद्रव्याणां जौहवादीनां शिवद्वन्द्वजातीनि शेषकार्याणि कर्तव्यानि, उत न इति चिन्तायाम्, 'उत्तरार्धात् सकृदुक्तमवयवति' 'सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति' इत्यादिस्मृत्येव. 'वेद्या हवींश्चादयति' इतिवद्वन्त्यमसंभारण हविरर्थत्वप्रतीतेः कर्तव्यानि । इति प्राप्ते, यत्तवदेवा तत्तद्योगेषु अत्राधारण प्रवागनुभावेण जौहवाद्येकदेशवत्तम् आभ्यभागीयानुभावेण च याचनिक प्रीतिपादानक चतु-र्गुहीतं, तस्य तत्तद्योगादिसमवेपयोरुपशेषप्रतिपत्तिवत्त्वात्, 'चतुर्गुहीतं गुहोति' इति भाष्यस्योदाहृतोपाधुयाज-कान्तप्रकरणस्यैवपादेव तस्मात् न सामान्यविहित-विद्यमानशेषोपाधीगसिद्धद्वन्द्वप्रतिपत्तिप्रादुर्भूता । अत एव यत्र प्रवाजशेषाभिषाणदौ विशिष्टैव तद्विधानम्, तत्र अगत्या अवयवसंख्योः समुच्चयः । न च एवमा-शेषस्यापि विविध चतुर्गुहीतमभ्यगणप्रतिपत्तिविधा-नात् शिवद्वन्द्वदायकरणपत्तिः, तत्र भक्ष्यस्य कल्पव्ययेन तस्यापि विलम्बोपलक्षितत्वेन तुल्यत्वात् । नापि तत्त-द्वदानभूतौगवत्त्वात् स्वाध्यायान्नां प्रकरणम्, तयोः 'सर्वेभ्यो वा एतत्' इत्यादिवाक्यात् यदादित्येकस्मिन्प्राग-कार्यैवत्वस्यापि अवयवम्भावेन आशीर्णकस्याभावात् । न च, आशीर्णकस्याभावेऽपि आग्नेयादौ मध्ये एव प्रतिपत्तिः, तत्रापि स्वाध्यायस्य पिष्टलेपकरीकरणदौ उपरोगसत्त्वेऽपि चवनाद्यैव पत्नीसंवाक्यान्तरेणैव प्रतिपत्त्युपपत्ताय प्रकृते तादृशवचनाभावेन आधारन-

मीमांसाकोपः

१३६

होमामिपवौ सोमभक्षे समुचित्य निमित्तान्तरम् ।

३।५।११.

होमे पुरस्तात्वाहाकारोऽपि मन्त्र, करणम् । सकर्ष.

२।४।१७.

होमो दर्विहोमेषु प्रतिहोम समिधमात्रायैव । सकर्ष.

२।४।८.

होलाकाऽधिकरणम् (होलाका सर्वलोकाय, न
प्राज्यानामेव) । १।३।७.

होत्रमन्त्राणां समुच्चय, (याज्याऽनुवाक्ययो.)

१२।३।१६.

होत्रमाध्वर्यवमौद्रात्रम् इति समाख्यया होतुः अध्वर्योः
उद्गातुश्च तत्तत्कर्मणिः सन्त्यः । ३।३।६.

यद्यन्वोऽजामित्राय । 'प्रजापतिरुपाशु यद्यन्वोऽजामित्राय । 'अग्नीषोमावुपाशु यद्यन्वोऽजामित्राय' इति । तत्र सदैहः 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति किं विष्णवादिगुणकानां प्रकृतानां यागानां समुदायस्य वाचकः, अथवा अपूर्वस्य वागस्येति । तत्र उच्यते पौर्णमासीव-
उपांशुयाजो भवितुमर्हति । कुतः ? नामसम्बन्धात् । नामसम्बन्धो हि विशिष्टो वागः श्रूयते उपांशुयाजसंज्ञकः । न च द्रव्यदेवते रूपम्, प्रकृताश्च उपांशुगुणकाः वागा विच्यन्ते । तस्मात् समुदायशब्द इति । ननु उपांशुगुणकं यागान्तरम् उपांशुत्वेन रूपेण रूपवत् विधीयते । (उत्तरम्—) नैवजातीयकः शब्दः उपांशुविशिष्टं वागं शक्नोति वक्तुम् । उपांशुयाग इति हि तस्य वक्ता । 'वज्रोः कुं विष्ण्यतोः' (चस्य जस्य च कुलं स्यात्) इति श्रुतिरिति च प्रत्यये परे । पा० ७।३।५२ इति कुलेन भवितव्यम् । अभ्युपगमः पुनः उपांशुयाजशब्दः । तस्मान्न रूपवत् यागान्तरम् । अथापि नामसंपुर्णं पञ्चतिष्ठामात्ममेव, तथापि अनुपदिष्टदेवताद्रूपरूपं न यागान्तरं प्रतिपद्येमादि । ननु एक एव सति प्रकृतानामपि अवाचकः प्राप्नोति । (उत्तरम्—) मा भूत् उपांशुयाज-
शब्दः, यत्रतिराज्यो भविष्यति । तथा सति उपांशुयाज-
शब्देऽपि अनुवादत्वात् अनाज्ञस्येऽपि न दोषः ।

या— इदानीमधिकरणेनैव समुदायानुवादापवादः क्रियते । तत्र 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति तावत् सकलः प्राशुको न्यायोऽस्ति । कुतः ? 'यागान् विष्णवादिर्गन्तुर्कर्मविहितान् रूपवत्तया । अरूप-
मन्तरायुक्तमगार्यैवावलम्ब्यते ॥' तेषु तावत् तन्मूल-
येनास्तिविधौ विधिः । तत्र यदीदं यागान्तरं कल्प्यते,
तेन प्राप्तं रूपमात्रम् अदृष्टान्तरकल्पनं च । किञ्च
'अजाधिकरणं तेषु प्रत्येकमवगम्यते । जामि-
त्रोपेण चोपांशुयाजोपगम्यसत्तं कृतम् ॥' यथोपक्रम-
मुपसंहरात् जामुपगम्यस्य, अजामित्रायाश्च एक
विषयत्वात् एते एव विषयो गम्यन्ते । नहि अन्तराल-
वाक्ये तादर्थ्यादौ विधिवान् पश्ये दृश्यते । समुदाया-
नुवादप्रयोजनं च कथं नाम 'उपांशु पौर्णमास्यां
यजत्' इत्यत्र परीकृतानां कालसंज्ञां तत्र सर्वथा

प्राधान्यं स्यात् । ननु उपांशुगुणकम् इति । कथं
द्रव्यदेवताभ्यतिरिक्तं रूपत्वेनोच्यते ? नैव दोषः ।
सर्वथा येन यामान्तरात् भवन्ति चोपांशुयाज-
तदेव रूपम् । शक्यते च उपांशुत्वेन अग्रे व्यवच्छिन्न-
रूपः प्रायेतुमिति । अत आह— नैवजातीयकः शब्दः
...शब्दोति इति । यदि हि अथवायर्थभेदेन गुणविधिर्यं
कल्प्येत, ततो याजशब्दस्य घञन्तत्वात् अकृतकूलस्य
अवाप्त्यर्थं स्यात् । अनुपगमनामपेक्षया तु नैव प्रवृत्तः ।
ननु एवं सति इति नामपेक्षयाऽपि अवश्यम् । तदर्थस्य
नान्यशास्त्रम् इत्येवम् 'विष्णुरवाप्तु यद्व्यः' इत्यादिभि-
र्विहितम्, तद्गुणयोगमाश्रित्य प्रसिद्धिरस्माभ्या । ततश्च
तस्यो दोष इति । तत् परिहरति मा भूत् उपांशुयाज-
शब्दः, यजतिशब्दो भविष्यति इति । विधौ हि
अत्यन्तमाज्ञाप्येन कार्यम्, नामपेक्षे तु यत्रिप्रतामुवाद-
रूपेण प्रकीर्तयाने किञ्चित्कारूपानुगमेऽपि भविष्येति ।

चोदना वाऽप्रकृतत्वात् । १० ॥

भाष्यम्— कर्मन्तरस्य वाचकः स्यात् उपांशुयाज-
यजतीति । कुतः ? प्रकृतानां यागानामभावात् । न चेत्
प्रकृता विद्यन्ते, कस्य समुदायं यजति । ननु इदानी-
मेवोक्तं विष्णवादिगुणकाः प्रकृता यागा विच्यन्ते इति । न
विच्यन्ते । नहि ते विषयो 'विष्णुरवाप्तु यद्व्यः' इत्येव-
मादयः । अर्थवादो हि ते । कथम् ? अस्मिन् वाक्ये
विष्णु-तरस्य भावात् । 'उपांशुयाजमन्तरा यजति'
इत्येतदेतस्मिन् वाक्ये विधीयते । यदीदेऽपि विधीयेत्,
मिथ्येते तर्हि वाक्यम् । अत्रिच यागस्य विष्णवादीनां च
संयन्तोऽत्र गम्यन्ते वाक्ये, न च यागस्य विधानम् ।
ननु च 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्यस्यापि अन्त-
रालसंज्ञोऽत्र गम्यते । वादम् । स तु विधीयते उपांशु-
त्वादिसंज्ञा । एकं हीदं वाक्यं नामैकं विधानमर्हति ।
कथम् ? 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते' इत्येवमुपक्रम-
मुपसंहरात् जामुपगम्यस्य, अजामित्रायाश्च एक
विषयत्वात् एते एव विषयो गम्यन्ते । नहि अन्तराल-
वाक्ये तादर्थ्यादौ विधिवान् पश्ये दृश्यते । समुदाया-
नुवादप्रयोजनं च कथं नाम 'उपांशु पौर्णमास्यां
यजत्' इत्यत्र परीकृतानां कालसंज्ञां तत्र सर्वथा

एवं तर्हि तद्वदेव नियमं देवतायाः संप्रदानत्वेनैव निर्देष्टव्यं प्रवक्ष्यते । नैतस्याः तादृशं संप्रदानत्वमपि अस्ति, प्रति-
 ग्रहीतृत्वाभावात् । अपिच दृश्यते हि क्वचित् संप्र-
 दान- (त्वेन) निर्देशः 'योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय
 यजते' इति । सर्वथा इयं देवता न चायैः संप्रदानैस्तुल्या,
 न च कर्मभिः । असाधारणेन तु (अत्र आनन्दा-
 श्रमीये 'कर्मभिः साधारणैः नैव तु' इति पाठः, स न
 युक्तः । सुभाषिताठस्तु पृ. ७९० असामिगृहीतः)
 आत्मनः केवलं यन्निविष्टं कर्म, संप्रदानं वा भवति ।
 तच्च एतस्याः (देवतायाः) क्रियासाधनत्वात् सप्तम-
 कारकात्तत्वाच्च एवं कल्प्यते । नहि देवता शब्दवाच्येन
 आत्मना धारयैतद्विधानं प्रतिपद्यते । तेन तदुद्देश-
 त्यागोनेन प्रतिग्रहीतृत्वापारात् विनाऽपि कथञ्चित्
 साकल्यकल्पनया संप्रदानं निर्दिश्यते । यद्वा तद्विशेषत-
 मपि आप्यमानत्वं त्यागादोऽपि अर्थस्य सकलस्य गजेः
 कर्मत्वेन उच्यते, तेन यत्र संप्रदानत्वनिर्देशः, तत्रैव
 एतदुक्तं भवति परस्त्वपिवा आपादयितुं तदुद्देशेन द्रव्यं
 त्यजेत् इति । यत्रापि कर्मनिर्देशः, तत्रैवोऽर्थः 'त्यक्तुं
 द्रव्यं देवता उद्दिशेत्' इति । तथा च कैरलोद्देशाभावात्
 'त्यक्तुं त्वरहितेषु 'यत्र' इति प्रयोगो भवति । तदेत-
 दुभयमपि लक्षणिकम् । तथापि संप्रदानत्वं त्यागा-
 र्थभिचारित्वात् असमस्तसमकत्वात् (समस्तसंप्रदानत्वा-
 भावात्) दूषितमपि सन् प्रत्यक्षतर देवतात्वस्य, कर्मत्वं
 तु क्रियान्तरैर्वापि व्याप्यमानत्वसंभवात् सार्थभिचारम्,
 इति-विश्रुद्धतर देवतात्वस्य । नहि तत् देवतात्ववत्
 सकलं यन्निविष्टं कर्म इत्यवधार्यते । परमार्थतः पुनः
 देवताशब्देन तद्विशेषत्वेन वा देवतात्व-
 मभिधीयते, न कारकविभक्त्या कया चित् ।
 तथा च 'देवतातद्विशेषादे नहि पाणिनिना
 तथा । इदमप्रय इत्येवं तेनकीतमिवादितम् ॥'
 ये हि विभक्तिवाच्या अर्था भवन्ति तद्विभक्तिसमर्थेभ्य
 एव तेभ्यः तद्विशेषविधानं दृश्यते 'तद्वदिति, तेन कीतम्,
 तस्मै हितम्, तत् आगतम्, तस्याप्यम्, तत्र भव' इति ।
 न तु देवतायाम् 'तस्ये इदम्' 'तामनेन यजति' इति
 वा निर्देशो दृश्यते । कथं तर्हि ? 'साऽस्य देवता'

इति । तस्मात् नूनम् अनन्यवाच्योऽयमर्थः इति गम्यते ।
 ततश्च श्रितमेतत् 'न विष्णुवाग्नु यष्ट्यः इत्यनेन
 देवताऽपि अभिधीयते' इति । तत्र क्लेशेन तं कल्प-
 यित्वा यजिमावना कल्पनीया । ततश्च वरम् अर्थवादत्वमेव
 आश्रितम् । 'अन्तरा यजति' इति तु यद्यपि अन्तरात्-
 संयन्धविधिरावात् न स्वस्वविधानार्थम् इत्याशङ्क्यते,
 तथापि अनन्यगतित्वात् विशिष्टविधानम् । नहि यथा
 इतरेषाम् अर्थवादत्वेन अर्थवत्ता, तथा इह केन चित्
 प्रकरणे । ननु च समुदायीकरणेन अर्थवत्ता इत्युक्तम्,
 यथा च नैतेन अर्थवत्ता, तथा अन्यार्थदर्शनं व्याचक्षाणाः
 वक्ष्यामः । किञ्च 'अन्तरालेऽनुपादेये कर्म तत्र विधी-
 यते । तादृशं विपरिदुष्टिच्च नेत्युपत्तिरपीष्यते ॥'
 यादृशी हि आख्यातेन स्वयंभवा पूर्वापरीगृता भावना
 अन्तरालमुपादेयं प्रति उपपत्ता, न तादृशी 'विष्णु
 यष्ट्यः' इत्यादिभिः उपस्थाप्यते इति नोपत्तिविधि-
 कल्पनाभङ्गः । तत्र सत्यपि इतरेषां कर्मविधिवै कर्मा-तर
 स्यात्, न प्रवृत्तानुवादः इति मत्वा आह- 'कर्मा-तरस्य
 वाचकः स्यात्' इति (भाष्यम्) । देवतायाः पुनः
 उपादेयत्वात् कर्मोद्देशेन (देशे न) विधिः संभवति
 इति नानुवाददुष्टिरपि । (अत्र चोगम्यायाम् आनन्दाश्रमे
 च 'कर्मोद्देशेन' इति तृतीयान्तमेव मुद्रितम् । तथापि
 'उद्देशवत्तेऽपि देवतायाः कर्मकाळे शब्दप्रतिपाद्यत्वेन
 आपाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वात् न तदन्वयः कर्मान्तर-वा-
 पादकः' इति सुधामन्यात् 'कर्मोद्देशे' इति सप्तम्यन्तम्
 'न विधिः संभवति' इति ननः उच्यते न च
 पश्यामः) । कर्मविध्यभ्युपगमे तु सत्यपि प्रवृत्तवद्भावे
 तदनुगता प्रवृत्तानामभावात् इत्यभिप्रायः । अथवा यदिदम्
 आश्रयादिभ्यः कर्मान्तरं चोच्यते, तस्य 'उपाध्यायाज
 यजति' इत्यर्थं वाचकः स्यात्, नैतरेषाम् । तस्मात्
 अन्तरालमुपादेयत्ववशेन अथ प्रेक्षास्तिके कर्मविधित्वे
 सति इतरेष्वुपादेयेषु भवितव्यम् । धारयै वाच्यव
 विदधत् प्रत्ययः संनिष्ठवृत्तिर्मविष्यति । 'तु विधीयते
 उपाध्यायादिसर्वत्र' इति (भाष्यम्) उपाध्यायादिसर्वत्र
 गुणनिधि मन्वते । यत्तु अत्राचकत्वमस्मिन् पक्षे कृत्व-
 प्रवृत्तात् इति, तत्रोच्यते । तस्यमेतत् त्वत्वे । कुतः ?

विधिप्रसङ्गात् । अतः 'उपाध्यायजाजन्तस्य' इत्यनेनैव प्राप्त्या संकीर्तनमिति ।

प्राये वचनाच्च । १२ ॥

भाष्यम्— प्रधानकर्मप्राये वचनं प्रधानकर्मतामुपो-
द्वल्यति, यथा अन्नप्रमाये लिखितं दृष्ट्वा, भवेदयमन्नमय
इति मतिः । तस्मात् समुदायशब्दः इति ।

वा— 'हृदयमुपाध्यायः' इति पशुपदस्य
प्रधानप्रायेण अवयवेन संस्तुतात् प्रधानमिति अवगम्यते ।
कर्म पुनः अग्रधानत्वं पूर्वपक्षे प्रसज्यते ? उच्यते ।
'अग्रधानां वैष्णवादीनां समुदायेऽवधारिते । अग्नी-
षोमीय एवैक' पीर्णमास्यां विधीयते ॥ 'तावज्जा-
मघीषोमी' इति योऽग्नीषोमदेवस्य, स एवैकः काल-
विशेषसंयुक्तः पूर्णमास्यद्वयेन फले चोच्यते । तत्र वैष्णव-
प्राजापत्ययोः शुभमात्रात् सकलेशुभाशुभप्राधान्यवचना-
नुपपत्तिः । ननु तत्रापि वैदिककालोपपात्तं देवतासु सदैव
अग्नीषोमीय (योम—) देवतः, तदैव प्राधान्यम्, इति
नित्यत्वं प्रधानत्वसंकीर्तनं नैव घटते । नैव दोषः ।
'कालदेवतयोर्नात्र संयन्त्रोऽयं विधीयते । ननु
तल्लक्षितं कर्म तद्व्याख्यापि विद्यते ॥' यदि हि
अग्नीषोमयोरैव पीर्णमासीदन्त्यः क्रियते, ततो विष्णु-
प्रजापतिपक्षे न स्यात् । अयं पुनः देवतोपलक्षितस्य
मासस्य संयन्त्रः । सर्वत्र च उपलक्षणाभावेऽपि उपलक्ष्यं
गृह्यते, यथा वक्ष्यति 'अनुपायश्च कालस्य लक्षणं हि
पुरोडासी' (१०।८।१७।३०) इति । न च एकस्यैव
कर्मणः कदाचित् प्रधानत्वं कदाचिद्व्यवृत्तम् इत्युपपत्तये ।
नानात्वे तु अविरुद्धं स्यात् । न च संभवि तत् ।
तस्मात् एकस्मैत्याय 'उपाध्यायजन्तस्य यजति'
इत्यनेन विधिः ।

शा— 'तत्र विष्णवादिवाक्येषु तत्त्वप्रत्ययदर्श-
नान् । येरान्ति स्ते विधिर्नात्र चर्तमानाप्रदेशतः ॥'
वस्मात् विष्णवादिवागना समुदायानुवादः । इति प्रते-
द्विधीयते । 'जामित्येवंप्रकारमादेकजामित्येव-
संज्ञते । वास्यम्, तन्मध्यपाताच्च विष्णवादेरर्थ-
यादता ॥ पात्रपक्षेणानुपपन्नं गम्य सत्यां न
पुन्यते । अनुचोचननिमित्तश्च (पुरोडाशद्वयनिमित्त-

श्चेति) जामिदेवोऽत्र कीर्तितः ॥ तेनान्तराल-
संयुक्तो विधिस्तत्रैव निश्चितः । अजामितरं च
तस्यैव प्रशंसेत्यवधारितम् ॥' तस्मात् (उपाध्या-
यजन्तस्य यजति इति) विधिश्च, न समुदायानुवादः ।

सोम— दशमे 'अजामिकुराणच' इति सूत्रभाष्ये
जामिता सादृश्यम् इति व्याख्यातम् । सादृश्यस्य दोष-
पर्यवसायित्वं च एकस्यायाः क्रियायाः पुनःपुनरनुष्ठाने
तन्ना स्यात् इति तन्नाऽऽपादकत्वेन बोध्यम् । इदमेव
च न्यायमुपाध्यायं सादृश्यस्य दोषपर्यवसायित्वमुक्तम् ।
(सौन्दर्यावाजिगमिश्रन्दलक्षितस्य सादृश्यस्य नैरन्तरानुष्ठाने
सति आलस्यापादकत्वेन दोषत्वात् तत्कीर्तितस्य च
निर्दिष्टाश्रुतेः निन्दापर्यवसायित्वात्तन्मात्रात् आकाङ्क्षावरोधेन
अजामित्येवस्तुत्यर्थव्यापयमात् जामित्येवप्राप्तयोः एक-
वाच्यता अवतीर्यते सुधा. पृ. ७१०) । तत्रविषये
तु दशमे जामिता सादृश्यम् एकस्या द्वि. क्रियेति, तेन
तदाहृताननुपपिदोषः इति सादृश्यस्य दोषपर्यव-
सायित्वमुक्तम् ।

यथा विद्वद्वाक्ये समुदायानुवादात् आपेयादीनां फल-
संस्थाः, एतन्तत्त्वान्वाक्ये समुदायानुवादात् विष्णवादि-
वागानामपि फलसंस्थाः इति वा, फलसंस्थाः इति वा
प्रत्ययस्थानात् (दृष्टान्त-) संगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे
विष्णवादिदेवत्यान्त्रयो यामा, समुच्चयेनानुष्ठेयाः । सिद्धान्ते
तु एक एव विरुद्धितविष्णवादिदेवत्यः इति (सूत्रार्थस्तु
'पीर्णमासी यजते' इति वाचयन् 'उपाध्यायजन्तस्य
यजति' इति वाक्यमपि समुदायानुवादः स्वादिनि ।

वि— 'उपाध्यायजामित्येवोऽनुवादोऽप्राप्यत्र विधिः ।
विष्णवादिवाक्ये विष्णुविधेरस्यानुवादता ॥, जामित्येव
उत्तराल उपाध्यायगुणे विधौ । उत्तरार्थदशे विष्णवादि-
साम्यं प्रौढमन्वत् ॥'

भाट्ट— तत्रैव 'जामि वा एतद्व्यय क्रियते
यदन्वयो पुरोडाशादुपाध्यायजन्तस्य यजति, विष्णुद्वयम्
यद्व्योऽजामित्याय, प्रजापतिरुपाध्याय यद्व्योऽजामित्याय
अग्नीषोमायुपाध्याय यद्व्योऽजामित्याय' इति श्रुते अन्तर-
वाक्ये पूर्ववदेव न कर्मान्तरविधिः, अपि तु तावद्व्ययता-
न्वाच्यनैरितिद्वानां देशतोऽपि विधिद्वयगतानां अनुपाध्या-

उपाध्यायजड्व्याख्य

विद्यते । शिष्टस्य परस्मादन्त्युपस्तरणमिधारादिगृहीतत्वेन
अद्वैतार्थत्वात् । इत्यर्थप्रतिपत्त्यर्थं शेषकार्याणि न स्वय-
मेव अद्वैतप्रयोजनमपि द्रष्टुं प्रमुञ्जते । तस्मात् भुवाया
शेषोऽस्ति । यत् समस्तकर्तृनिर्वृत्तुत्तरकाल साधारणः
शेषो भविष्यति, तस्य समिध्यजुराख्य प्रतिपत्त्यन्तरमा-
ज्ञातम् । यदा तु इदमपि उपस्तरणादिवदेव अर्थकर्म
अवधारयते, तदा सुतरां शेषामावः । शून्यं तु तैत्तिरीय-
वाक्यापेक्षया उपसौ अन्वसंयोगात् समिध्यजुष्व
उरोतिचोदितत्वेन अयञ्जत्वात् प्रतिपत्तिरनन्वधारयितुम् ।
नि शेषत्वेन चारी अवस्थितेति शेषकार्यान्तराणि वाच्ये ।
तस्मात् भव्याया तावन्नास्ति शेष ।
अवतत्तत्वाच्च जुडाम्, तस्य च होमसयो-
गात् । ७ ॥

भाष्यम्— अह । जुडा तर्हि आजस्य शेषो
भविष्यति चमसवत् । यथा चमसेषु ग्रहेषु च
चोदना इति । तत्र प्रत्याह । भुवाया तावन्नास्ति शेष,
उपाध्यायजस्य साधारणत्वात् इत्युक्तम् । अथ कस्मात्
जुडा मन्त्रिष्ठ तेन शेषकार्यम्, यथा होमार्थे चमसे शेष
इति । उच्यते । यजुजामवसत् तत्तुर्होमेन सन्दभ्य,
तस्मात् जुडा शेष ।

वा— तत्र एतत् स्यात् । यत् वेपथोपाध्यायार्थे
जुडामवसत् तस्यैव—ग्रहचमसेष्वेव होमस्य— शेषो
भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुत ? तस्य समस्तस्य
'चतुरवच उरोति' इति होमसंयोगात् । उक्तं हि
एतत् (२१२।१८) उपधानार्थं चारी नान्यत्र धृतम्,
अन्यत्र विनियोजकमिति । तस्मात् न जुडा शेष
उपपद्यते ।

चमसवदिति चेत् । ८ ॥

भाष्यम्— इति पुनर्बुद्धम्, त परिहर्तव्यम् ।

वा— अथ यदुक्तं चमसवत् कस्यचि होमसंयोगे
शेषो भविष्यतीति । तत् परिहर्तव्यम् ।

न, चोदनाविरोधादपि प्रकल्पनत्वाच्च । ९ ॥

भाष्यम्— नैवदेवम् । कुत ? चोदनाविरोधात् ।
'होमस्याग्ने वीहीत्यनुवपट्टक्येति' इति तत्र चोदना ।
अपिच तत्र 'ऐदवायच गृह्णाति' इत्येवमादीनि ग्रहणानि

न होमसंयुक्तानि, (चिन्तु) इति प्रकल्पनान्तेव । इदं
पुनर्होमसंयोगः, 'चतुर्व्यूहोत्त उरोति' इति ।

वा— नैतत् होमेन तुल्यम् । तत्र हि ग्रहचमसेषु
हविःप्रकल्पनमात्रे कृते यथा न सर्वहोमः, तथा 'होमे
अवचनाद्भक्षो न विद्यते' इत्यन्वयिक्तये वक्ष्यामः ।
तेन चोदनाविरोधः तत्र वक्ष्यमाण परिहरता न सर्वहोमो
भविष्यति । शेषकार्यान्त्यार्थदर्शनं च 'होमस्याग्ने वीही-
त्यनुवपट्टक्येति' इत्यादि, 'सर्वतः परिहरामाक्षिण
मक्षपति' इत्यादिचमसमस्या न च विरोधत्वे,
अन्यथा तद्विरोधः स्यात् । अथवा न तत्र असमस्त
होमे सति का चिन्वोदना विरुध्यते इत्यविरोधात् सर्व
होमः, इह तु विरोधः स्यात् । अप्येव चाविरोधो हेतुः,
इति स्वगतमनिका । यथा तु माष्यकारेण पूर्वे चमसमष्टौ
दाह्यत् 'चमसवदिति चेत्' इति सूत्रमुपपन्नम्,
तथा परिचोदनासूत्रमेव होमसंयोगान्तेकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थं
कस्यचित्वा परिहारो वक्तव्यः । तत्र वचनान्तरपक्षे सति 'इति
शेषः स्यात्, अत्र 'वचनान्तरपक्षेति' सति 'इति
विशिष्टस्य हेतोः' अप्यभिचारः । अथवा 'अवच-
त्वाच्च जुडाम्' इत्येतदेव तदन्वयत्वेन चमस-
त्वात् पूर्वेपक्षबाधिमत्पक्षान्न न्याचक्षणे चमसो
कृत्वा दृष्टान्तो दातव्यः । परं च अनुभाषणस्य वक्तव्यम् ।
एतदुक्तं भवति 'अवचत्वाच्च जुडा चमसवत् शेषोऽस्तु'
(इति) । तस्योत्तरम् 'तस्य च होमसंयोगात्' इति
नवार्थम् ।

उत्पन्नाधिकारान् सति सर्ववचनम् । १० ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, 'सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सम-
वदति' इति । उच्यते । उत्पन्न शेषमपि हव्य एतदुच्यते,
नाविशेषणम् । तस्मादेव शेषः, तेभ्यः सर्वेभ्यः इति ।
यथा 'सर्वे ओदनो भुजः' 'सर्वे मादगा भुजन्तः'
इति प्रहतापेक्ष सर्वशब्दः, एतन्मात्रेति ।

वा— यन्म सर्वेभ्य इति प्रकल्प्यतः अनुवादः,
तत्र यादृशं वचनं सत्यं पदव्याम, तादृशस्यैव अनुवादः
इति मन्यमाने । सर्वत्रैव च परमसर्वेण भव्यहाउमन्त्रात्
अधिकृतापेक्षः सत्यमन्त्रो यज्यते, इति न विरोधः । तत्र

॥ उपाकरणादीनां पशुधर्माणाम् अग्नीषोमीयमात्रा-
यैता । भा. ३।६।७।१८-२७.

॥ उपाकरणानन्तरमेव नियोजनम् इति यथाप्रकृति
प्राज्ञापत्यवसुप्तु अनुष्ठानम् । भाट्ट. ५।२।१.

॥ उपाख्यानानाम् असत्यत्वेऽपि तत्र अर्थवादानाम-
तात्पर्यात् तात्पर्यगोचरीभूते च प्राज्ञख्याप्राप्तस्वरूपेऽर्थे
सत्यत्वात् नाप्राप्त्यापत्तिः । सु. पु. ५.७. ॥ उपाख्यानानां
षेदगतानामसत्यत्वेऽपि प्रवर्तकत्वम् । 'लोकेऽपि वा
क्रिया फलान्तरयुक्ता मेधादिहेतुत्वेन आता मन्वन्ते,
तस्या कं चित् प्रवर्तयन्तः तदभिमतं सौम्यादिफलम्
असत्यमपि उपपत्त्य निपुञ्जते । तत्प्रवृत्तश्चेत्तरोऽपि
क्रियाऽऽभयं फलं प्राप्नोति । यद्यपि च प्रतिपत्ता जानाति
' नैतदत्र पारमार्थिकं फलं तदभिप्रायानुसारेण एतेस्व-
न्मन्त्रम् । सर्वथा तु अप्रवृत्तार्थे मा न प्रवर्तयन्ति, तदर्थं
नामेतत्, किमपि अन्यदवाप्स्यामि ' इति शाखाऽनु-
तिष्ठति । एवं वैदेऽपि विधिना तावत् फलमवगमितम् ।
अर्थवादास्तु असत्येन नाम प्ररोचयन्तु, न तद्वत्
सत्यात्मत्वे किञ्चित् दूषयतः, प्रवर्तनमात्रेणकारित्वात् ।
यत् परस्ताद्विष्यति, क्व विदेवपरि गतम् इति निश्चित्य
नैव विद्वांसो न प्रवर्तन्ते । तस्मात् उपाख्यानानाम्
असत्यत्वमतन्त्रम् । वा. १।२।१।१० पु. १२५.

॥ उपाख्यानार्थस्वतन्त्रार्थवादकल्पः विधिः एक-
कर्तृकोपाख्यानरूपपरद्विकल्पः, अनेककर्तृकोपाख्यान-
रूपपुराकल्पकल्पश्चेति द्विविधः । तत्र 'ताभ्यामेतमग्नी-
षोमीयमेकद्वयकपाल पूर्णमासे प्राप-च्छत्' इति प्रथमः ।
'तावन्नतामग्नीषोमी आग्रस्यैव नौ उपास्तु पूर्णमास्यां
यजन्' इति द्वितीयः । बाळ. पु. १२.

॥ उपादातकत्वम् । यद्धि उपादातक्यम्, नहि तदनु-
पादाय कश्चित् प्रयोगमारमते । नहि अनुपादाय होहीम्
प्रधुत्य प्रयोगम्, मीहीन् मृगयति । एवं कुर्वाणस्य प्रयोग
एव न संवर्तते । भा. १।१।५।९.

॥ उपादानस्य-कगलोपादानस्य अववातकादीन-
स्तुपोपवासः न प्रयोजकः । भाट्ट. ५।१।११.

॥ उपादानलक्षणा एव अजहत्तार्था लक्षणा इति
आलंकारिकाः । मणि. पु. ७५.

॥ उपादानविधानशब्दौ मित्रार्थौ । अप्रवृत्त-
प्रवर्तनं विधानम् । तच्च पुरुषविषयः शब्दव्यापारः ।
अननुष्ठितखानुष्ठानमुपादानम् । तच्च कर्मविषयः पुरुष-
व्यापारः । वि. २।१।१३.

॥ उपादीयमानेषु आकाङ्क्षा उपजायते, न उद्दिश्य-
मानेषु । वा. ३।१।७।१४ पु. ७२३.

॥ उपादेयं विच्छिन्नप्रकरणस्य कर्मणः संवर्धिव,
यथा आहवनीयप्रतिपदादि । तस्य प्रदेशान्तरस्योद्देशेन
अपि शक्यं विधानम् । वा. २।१।१।१५ पु. ६१५.
॥ उपादेयम् अनुपादेयेन आप्यते यथा गातपनीषोक्तर्णे
अग्निप्रणयने कालेन । बाळ. पु. १२२. ॥ उपादेयः
गुणः तिरोहितकर्मत्वादेन शक्यो विधातुं नानुपादेयः ।
ए हि कुण्डलाभिनारायणे होमस्येव वलात् कर्मान्तर-
माप्नादपति इति खितं प्रकरणान्तराधिकरणे । वा.
३।६।७।२२ पु. १०४९.

॥ उपादेयक्रियासंविधानमिव परस्परान्वयः, नोद्देश्य-
क्रियासंविधानम् । उक्तं च अग्निमाधिकरणे (६।४।७)
तन्त्ररत्ने 'उपादेयानां हि देककर्मसंनिधयः ।
नोद्देश्यानाम् इति सप्ततन्त्रं क्षुण्णम्' इति । सोम.
६।४।६ पु. ४८६.

॥ उपादेयगतं द्विवादि विवक्षितम् । यथा 'एतेन
राजपुरोहितो सायुज्यकामो यजेयाताम्' इति द्वित्वम् ।
वि. १०।२।१४, यथा वा 'चमसाध्वर्ण्यं वृणीते'
इति बहुत्वम् । ३।७।११.

॥ उपादेयत्वं कृति-आप्यत्वम् । बाळ. पु. ९८.
॥ उपादेयत्वं यजेः अनुष्ठीयमानताऽऽकारः शरीरो-
पाधिकः । वि. १।४।६. ॥ उपादेयत्वेन चोदितस्य
एकत्वं विवक्षितम् । यथा 'प्रवयसमृषमं दक्षिणा ददाति'
इति दक्षिणैक्यमाह । भा. १।१।१०।४६, ॥ उपा-
देयत्वेन हि अनुपादया चोपेतं तत्तत्कत्वं विवक्षितम् ।
३।१।१२।२३.

॥ उपादेयपदवादिगता संख्या विवक्षिता । भाट्ट.
५।१।५.

उपांशुयाजधर्माणां

द्रव्यस्य प्रतिपत्त्यस्योक्त्यात् । न च सर्वकार्यान्ते क्रमं बाधित्वाऽपि प्रयोगजनकश्चेन तत्करणम्, तन्निष्ठपदपुरादि-विशिष्टप्रतिपत्त्यन्तरविधानेन तत्र तदप्राप्तेः । अतः शेषाभावात् शेषकार्याणि ।

मण्डन— 'आन्यात्र शेषकार्याणि ।'

शंकर— 'शेषकार्यं न चान्यतः ।'

• उपांशुयाजधर्माणामतिदेशः विवेष्टो मधु-
दक्षयोः । भा. ८।१।१९।४०-४३.

• उपांशुयाजपत्नीसंयाजेषु देवतापदयाज्यानु-
याक्ययोरेव उपांशुत्वम् ॥

पत्नीसंयाजे उपांशुयाजे च 'उपाशु यजति' इति विहितमुपाशुत्वं साक्षाद्यागे अग्रमन्त्रात् तदग्रमन्त्रेषु अवि-
शेषात् सर्वेषु निविद्यते । इति प्राप्ते, द्वैतार्थादिप्रतिपत्त्य-
र्थत्वेन आधुतप्रत्याश्रुतप्रवचनपदभ्रष्टादिभिन्नमन्त्रैरेवैव
वस्तुतामर्थादुपाशुत्वम् । सकर्ष ४।१।१५.

• 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति यजति पद-
विधायकम्, न तु अनुवादक दर्शपूर्णमासयोः । वि.
२।२।४. • 'उपांशुयाजमन्तरा यजतीति' इति
सूत्रेण (१०।८।१५।४७) हविर्विशेषाश्रयणेन उपांशु-
याजे द्रव्यान्तियम पूर्वपक्षान्ता 'प्रोवादा सर्वसंयोगात्'
(४८) इत्यनेन अवहितद्रव्यकेषु प्रोवविधिः वक्ष्यते ।
सु. पू. ७२२.

• उपांशुयाजमन्तरायजतीति हविर्लिङ्गाश्रुति-
त्वात् यथाकामी प्रतीयते । १०।८।१५।४७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति
श्रूयते, तत्र हविर्लिङ्गाश्रुतित्वात्, हविर्विशेषस्य लिङ्गित-
त्वात् न श्रूयते । हविर्लिङ्गस्य श्रुतिर्गमिन् सः हविर्लिङ्ग-
श्रुतिः । न हविर्लिङ्गश्रुतिः हविर्लिङ्गाश्रुतिः । उपांशु-
याजः । तादृशत्वात् । तस्मात् ऐन्द्रिकं लिङ्गितं द्रव्य-
माह्वम् । ननु 'आज्यस्य नै उपांशु पीर्णमास्यां यजत्'
इति अत्रणात् आज्यं हविर्विशेषेण शक्यम् । सत्यम्, तथापि
कीदृशम् आज्यम् इति न ज्ञायते । इति यथाकामी स्वात्
इति प्रतीयते । यथा ज्ञायते तथा, यत् किञ्चिदाज्यं
प्रतीयते । इति पूर्वः पक्षः ।

प्रोवादा सर्वसंयोगात् । ४८ ॥

वाच्यः पूर्वपक्षनिरासार्थः । उपांशुयाजः प्रोवादा-
त्प्रवाधा विद्यमानात् आन्यात् प्रतीयते न यत्तु
श्रुतिः । सर्वसंयोगात् । 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्
ध्ववायामाज्यम्' इति सर्वैरेव यागैः प्रोवाज्यस्य संयोगात्
संयोगस्य श्रुतत्वात् । तस्मात् प्रोवाज्यात् उपांशुयाजः
इति सिद्धान्तः । के.

• उपांशुयाजविधिः एकपुरोडाशायायामपि पीर्णं
मास्याम् । भा. १०।८।१८।३२-३९.

• उपांशुयाजशब्दः अणुत्वनः । चबोः कु विष्णु-
तोरिति कुत्वेन भवितव्यम् । भा. २।१।४।९. • उपांशु-
याजशब्दस्य नामत्वेपता वार्तिककारानभिमतः । सु.
पृ. ७४६.

• उपांशुयाजसस्त्वम् अभावात्स्यायामपि साक्षात्पान-
शात्वाऽनुपेक्षेन । रत्न. १।२।१७।२२.

• उपांशुयाजाभेयविकृतयोः आज्यवाहस्यसो-
र्वाहस्यत्वोपपत्तिर्मात्रं । चोदकर्यात् आन्यवर्गस्यैव, पूर्व-
कर्तव्या, न तु प्रयोगविधौ चोदितानां प्रथमम् अनुष्ठानम्
प्रहात् मुख्यक्रमेण आज्यधर्माणां प्रथमम् अनुष्ठानम्
अध्वरकृत्यायाम् । कल्लसकृत्ययोः वल्लसं वञ्चयत् ।
भा. ५।१।१०. • उपांशुयाजाधाराभिहोत्र-
पशुधोमाधिकरणानि पीर्णमास्यधिकरणोक्तं समुदाया-
नुवादापवादः । वा २।२।४।९. • उपांशुयाजाज्य-
निर्वापात् पूर्वम् आभीरोमीयपुरोडाशनिर्वापः । याजः
दर्शपूर्णमासयोः मुख्यक्रमस्य पाठक्रमत्वात् दुर्नलत्वात् ।
भा. ५।१।८।१५.

• उपांशुयाजादौ याज्याऽनुयाक्यात्कवाकारिमन्त्र-
कृत्यो देवतानिधि- विधियुक्तवाक्यान्तरवचनम् ।
वाल् ट. १२. • उपांशुयाजापार्धहविर्भ्यः शेषार्ध-
नानुवेष्टम् । भा. २।५।१।१-१२.

• उपांशुयाजाधिकरणम् । उपांशुयाजस्यापि ॥
यजति इति विधिः, नानुवादः । उपांशुयाजस्यापि ॥
पीर्णमासीयदुपांशुयाजः स्यात् । २।२।४।९ ॥
भाष्यम्— 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्व्यञ्जी
पुरोडाशो, उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति । विष्णुकृतम्

उभयपथे संभवति, अहर्बहुत्वात् । तस्मात् हरणश्ले एव ऊपायमिति ।

सोम—चोदकपातैकवधापेऽपि काले न वाध्यः इत्युक्त्यात् संगतिः । अन्तिमेऽहनि तु अनुपपत्त्याभावात् मानवाससैवोपावहरणमिति ।

वि—‘तत् किं माने ह्यतो वा, ऽऽद्यः प्रवृत्तावेकदेशणात्, अर्थात् तदेकं तनोक्त्या ह्यतो स्मात् सार्थकत्वतः ॥’

भाट्ट—पूर्वाधिकरणे गतम् ।

मण्डन—‘पृथक्प्रमहर्गणे ।’ २२. ‘हरणायै प्रयत्यतः ।’ २३.

शंकर—‘अर्हापे वाससो मिदा ।’ २२. ‘काले सा ग्राहतेः कार्या ।’ २३. सा वाससो मिदा ।

७ उपावहरणाधिकरणे ‘यस्मिन् काले यत् प्रयोजनमपेक्षते तस्मिन् काले तत् संवादनीयम्’ इति लौकिको न्यायो बीजम् । पृ. १०६।२२।८०.

७ उपावहरणार्थं मध्यं वातोऽन्तरोत्पादनम् (अहर्गणे) तस्य सोमोपावहरणश्ले एव । भा. १०६।२२।७९-८०.

७ उपासनात्मकस्य ज्ञानस्य कर्मणि पुण्ये च दृष्टप्रयोजनाभावात् अदृष्टापेक्षायाम्, धृत्वाद्यभावेन क्रत्वर्थत्वाभावात् वाक्यदोषनीताभ्युदयनिःप्रेषकत्वतया शान्तिप्रयत्नपुरुषार्थत्वात् । रत्नाकरः संन्याक्षेपरिहारे १०४.

७ उपासनाफलभाजो यजमानस्यैव उपासककर्तृत्वम् इति न्यायः (पूर्वपक्षे) । कल्पवृक्षः १।४।११।४ व. सू.

७ ‘उपासमी गायता नराः इति श्रामण्याव प्रतिपदं कुरात्’ प्रतिपदो गुणसमस्य विद्वतो नातिदेशः । भा. ८।१।१।४२३-२९.

७ उपायोपासकयोर्मैदाभेदः संयवेत् इति न्यायेन सर्वदेवान्तविद्वान्तः । ओकर. ३।१।३९ व. सू.

७ उपेक्षात्वं प्रथमिनिश्रवणकथनत्वं । तादृशेन संश्रानुपपत्तेः सर्वसमकुरात् । उपेक्षाऽन्वयश्च उपेक्षाव्यत्यन्ताभावरत्नम् । तेन अतो उपेक्षाऽऽपेक्षस्य अतो अनुपेक्षाऽऽपेक्षस्य ‘सुरणं गुणे’ इति ज्ञानस्य आया-

नोन संश्रानुपपत्तयः प्रवृद्धम् । तदसौ उपेक्षात्वाभावरत्नत्वात् । मणि. पृ. १२, ७ उपेक्षात्वात्नुपेक्षात्वयोः अधिकृतयोः एकानुभववृत्तित्वं संभवति । पृ. ३०.

७ उपोद्घातस्य लक्षणम् ‘चित्तां प्रवृत्तविद्ययां मुपोद्घातं प्रवक्षते । प्रवक्तानुमसकानि प्रवृत्तादुपजायते ॥’ वा. २।१।१११ पृ. ३७२.

७ उपोद्घातन्यायः । ‘प्रतिपत्यमर्थे ह्यदौ संश्रय प्रागेव तदर्थम् अर्थान्तत्वेणेतन्मु उपोद्घातः’ न च सू-कारवत् भाष्यकारेणापि विषयमयोजनवत्त्वं मूलतो नाभि-येयम् इति वाच्यम् । शिष्यानुग्रहाय उपोद्घातन्यायेन पर्वतनात् । शरीरकभाष्यवार्तिकम् पृ. ३९.

७ उपोद्घातपादोऽयं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पाठः । सा. २।१।२।७।४९ अन्ते ।

७ उपोपपन्नम् । दार्ढ्यौषधमासिके विध्यन्ते सति नियतम् उपोपन्नं स्मात् । (उपोपपन्नं दर्भादिदाहः समाप्तौ । ‘उप दाहे’ ।) भा. ८।१।३।९.

७ उभयोरविशेषात् । १।२।१।१।५६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः एकमेव प्रकरणम् । तत्र च द्वयपि पार्वणहोमौ विहितौ । उभयोः प्रकरणे तयोर्विधानात् उभयोरपि वाग्योः उभावपि पार्वणहोमौ ध्याताम् अविशेषात्, पौर्णमास्यामैवैकः अमात्रस्यायमेव अपर इति विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् उभयोः उभौ इति पूर्वं पथः । यदमीन्या वा, तद्विषयो । ५७ ॥

पूर्वपथं वाच्येन निरस्य विद्वान्तमाह । उभयो-यागयोः उभावपि होमौ न कर्तव्यौ । किन्तु यदमीन्या उभयपथम् अमिलेष च इत्या य. पार्वणहोमः, तद्विषयः होमः । आग्नेयाग्नीषोमीनोऽनुपानवमुदापनुद्दिश्य ‘क्षयम वाजिनम्’ इति मन्त्रस्मरणतो होमः, आग्नेय-सान्नाय्यमुदापनुद्दिश्य च ‘अमाताम्या सुभगा मुदिता’ इति मन्त्रस्मरणतो विहितः । तस्मात् परब्रह्मसं-विषयक एतः, अरब्रह्मसंविषयतोऽपरा । नोभौ उभयव्यापि इति सिद्ध्यतः । के.

७ उभयोर्हविषोर्दधिरवोर्गन्धे एकैकस्य नयवेऽपि पञ्चगव्यं कर्तव्यः । आपि न्यायः । भा. ६।४।६।२२-२३.

ज्ञानितोऽप्य उक्तः, तं भिषजितुम् 'उपाध्यायमन्तरा
यवति' इति विहितम् । कथं तेन भिषजिष्यते ? तस्मिन्
क्रियमाणे जायते एव, यथा विष्णुर्ग्रन्थः प्रजापतिरमी-
षोमौ वेति । ततश्च व्यवधानात् अज्ञानिता
अवगम्यते एव । तेनाज्ञानिताऽर्थवादं यस्यानीति
विष्वादिष्वग्र्योऽनूयते, न तु अन्तरालसंबन्धस्य अन्यत्
प्रयोजनमस्ति अतो विधानात् । कथं विष्वाद्यो यष्ट्या
इत्यवगम्यते ? यष्ट्यान् अयष्ट्यान् वा विष्वादीन्
उपाध्यायाभिष्टाय संकीर्तयति इति गम्यते । तत्र के
चित् तावदाहुः प्राप्ता एवेति । कुतः ? यावत्तन्त्रे
विधानादिति । यद्यपि अग्राप्तिः, तथापि उपाध्यायसामा-
न्तात् प्रजापतिर्देवता विष्णुश्चेति अनुज्ञादावेव, उपाध्या-
यमांशौ हि विष्णुप्रजापती । तस्मात् 'यत् किञ्चित्
प्राज्ञापयं यत् क्रियते, वदुषारवेव क्रियते' इत्येवमादि-
संकीर्तनात्, मन्त्रसामानानाच्च विष्णुम् अग्राप्तमपि
प्राप्तमेव वदेत् । अमीषोमयोस्तु विषयक्रमदाहियते एव
'तावद्ब्रह्ममशीषोमी आन्यस्यैव नो उपाधु वीर्णमास्या
यजन्' इति । वस्मात् यागान्तरम् ।

वा — कर्मचोदना 'उपाध्यायं यवति' इति, न
उपाध्यायानुवादः । कुतः ? 'प्रकृतानामसंज्ञावाद्
गम्यते नानुवादः । यागो विष्वादिष्वनुयुक्तैर्न हि
वार्क्यविधीयते ॥' यथा वैश्वानरजत्रये द्वादशकपालेन
उपक्रमोपवदराग्न्याम् अष्टादायः एकवाचयतामाप-
मानः द्रुपक् विधिव न प्रतिपन्नाः, तथा अग्राप्ति
'ज्ञानि वा एतत्' इति विष्णुप्रक्रमे दोषसंकीर्तनं कल्प-
यित् विधीयमानस्य आश्रयश्चित्तम्, तदपनयनद्वारेण
स्तुत्यर्थमिति गम्यते । ज्ञानिता च पुरोडाषयोरुत्पद्यते
कस्मिंश्चित् अविधीयमाने भवति, इति नर अन्तराल-
कालसंबन्धेन विधास्यते, तस्य अज्ञानिकत्वं प्रपञ्च्य,
इत्यवधारणात् 'उपाध्यायमन्तरा' इत्यस्य स्तुत्यर्थेन
ज्ञानात् विष्वादिष्वनुयुक्ते च तदपेक्षितज्ञानिरूपस्तुति-
संकीर्तनात् अनपेक्षितं विधिवमनाहृत स्तुत्यर्थता
युज्यते । नहि विष्वादिष्वनुयुक्ते अन्तरालसंबन्धोऽ-
स्ति, येन उपक्रमोक्तया ज्ञानितया वद्विधिः तद्वत् वा
जाभिर्वा स्थावकतया अपेक्षितं संभवति । अन्तरालसं-

संयुक्तस्य पुनः विष्णुप्रक्रमप्रक्रमवाक्यविधानादेवात्
तद्वत्तरेण च इतरेषां स्थावकत्वोक्तयोरे सति न अनेक-
दृष्टकल्पनाऽनुयुक्तविष्णुप्रक्रमयो दुक्तः । किञ्च
'विष्वादिष्वनुयुक्तसंबन्धे कृते यागोऽर्थतो भवति ।
उपसर्जनभूतस्य औते चैवन्न युज्यते ॥'
कर्मोत्पन्नस्यप्रत्ययः यागोपसर्जनविष्वादिप्रधानः ।
तत्र अर्थात् निष्कृष्ट यागकर्तव्यता कल्पनीया, न
चासी युज्यते, 'अन्तरा यवति' इत्यनेन प्रत्य-
प्रधानोपदेशोपपत्तेः । तत्र यद्यपि तावत् विष्वादि-
युक्तानि द्रुपक् वाक्यानि भवेयुः, तथापि तस्मिन्नेव
अन्तरालविहिते यागे देवता निदध्युः, न कर्मान्तराणि ।
न च देवताऽपि एवंविधैः सम्प्रगमिषीयते । नहि
एते सप्रधानं देवतात्वं वा वदन्ति, किं तर्हि ?
कर्मोपसर्जनद्रव्यवचनाः । तत्र कर्मोपसर्जनं प्रधानीकृत्य
द्वितीयातुल्यार्थता तावत् लब्धव्या । न च तावता
देवतात्वं सिध्यति । त्यागार्थत्वात् हि यवतेः परमा-
श्रितः त्यज्यमानं इत्यनेव कर्म भवति । ततः तेन
आप्यमाना देवता पश्चात् कर्म संपद्यते । तत्र द्विकर्म-
लक्षणप्रवक्तो 'समाप्तिः शब्दार्थः' इत्यनेन ('प्र-
क्रमात् नियमेव' इति १२१११४ अथर्वभाष्योक्तेन)
न्यायेन पूर्वं त्यज्यमानकर्मविधेयत्वेन परद्रव्यमानकर्म-
निर्माणत्वं एककर्मत्वावधारणेन संप्रदानव्यवस्थितम् अभि-
प्रेयैव निर्दिष्टो भवति 'विष्णु यवति' 'विष्णुर्ग्रन्थः'
इति, न तु तत्र देवतात्वमभिधीयते, किं तर्हि ?
कर्मोत्पन्नयाऽनुपसर्जितलक्षणयेव गम्यमाना निधीयते ।
ननु च यवतेः देवतापूजायकत्वात् तदीयकर्मदेवता-
दन्तरी पर्यायो एव, इति न यत्कन्दम् 'लक्षणता गम्यते'
इति । नैव साध्यात् देवतापूजावचनः । कुतः ?
'स्तुतरेपि हि पूजात्वात् ज्ञाप्यते यजिवाक्यता ।
न वाऽविधिविधेयतयाः पूज्यतेपि च वक्ष्यते
(देवताऽपि कल्पे) ॥' नहि देवताः पुरातनः कल्प-
वाङ्मोऽपि यत् क्रियते 'यवते' इत्युच्यते । त्वा-
यमवापित्वाच्च नानिधियत् देवता पूजमानतां प्रतिपद्यते ।
न च यविः त्वयः इति नयमेव यवते । दानेन वा
उताभ्यादयिः पूजमानोऽपि न कर्म संप्रदानो दृष्टः ।

इति वचनात् तुल्यं दधि आज्येन प्रधानभूतमिति । तत्र । ग्रहेण हि वत् तुल्यमाज्येन, न यागे । यागो हि चित्रेण आज्येन भूयते 'वृषदाज्येन यजति' इति । अस्याः श्रुतेः भाव्यप्रधानत्वात् दध्नो गुणत्वम्, न प्रधानत्वम् । तस्मात् दध्नः उपलक्षणं न कर्तव्यम् ।

दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्य-संयोगात् । ५७ ॥

चातुर्मास्येषु 'वृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति श्रुतम् । चोदकप्राप्तेषु आवाहनादिभिर्गतेषु 'देवाना-ज्यपानावह' इत्यादि वक्तव्यम् इति पूर्वमुक्तम् । इदानीम् 'देवान् दधिपानावह' 'स्वाहा देवान् दधिपान्' इत्यादि वक्तव्यम् इति पक्षमाह । वाशब्देन इतरपक्षं निवर्तयति । दधि प्रधानं स्यात्, न आज्यम् । कुतः ? आज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात् । प्रथम. स्वयोग उपस्तरणम् । अन्त्यः संयोगः अभिधारणम् । उपस्तरणाभिधारणश्रुतिश्च 'यदि वसन्ते यजेत द्विपश्वपशूनिशत् सङ्कृतमिधारेयेत्, यदि प्राहुषि यजेत सङ्कटुपश्वपशूनिशत् द्विपमिधारेयेत्' इति । आन्याम् उपस्तरणाभिधारणशब्दाभ्यां दधि प्रधानभूतम् आज्यं च तस्य गुणभूतम् इति शङ्कते । तस्मात् 'देवान् दधिपानावह' इति दध्न एव उपलक्षणं कर्तव्यम् इति ।

अपिवाऽऽज्यप्रधानत्वाद् गुणार्थे व्यपदेशो भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात् । ५८ ॥

अपिवाशब्दः दधिक्रधान्यपक्षस्य निराकर्षणः । न दधिप्रधानं वृषदाज्यम् आज्यप्रधानत्वात् वृषदाज्यस्य । तत्र आज्यमेव प्रधानम्, तस्य विशेषणीभूत. वृषच्छब्दः गुणार्थो व्यपदेशः । आन्यस्य वृषत्तागुण. वृषच्छब्दो व्यपदिशति । स च वृषच्छब्दः संस्कारबोधकः शब्दः । एवं च वृषदाज्यपदार्थस्य आन्यप्रधानत्वात् वृषत् इति व्यपदेशो गुणार्थे सति वृषत् इति संस्कारबोधकः शब्दः भक्त्या स्यात् गौणः स्यात् । किञ्च 'वृषदाज्येन अनुयाजान् यजति' इति आज्यस्यैव यागसंन्यात् तदेव प्रधानम्, तदेव च प्रयोजनवत् । न च काने दधि करणं भविष्यतीति श्रुतिप्राप्ते आज्ये सति प्रतीतिरिति । दध्ना तु आज्ये वृषत्ता गुणः संघायते । वृषत्तागुणकं हि आज्यं यागकरणत्वेन भूयते ।

तस्मात् 'उपस्तृणाति अभिधारयति' इति व्यपदेशो गुणार्थे सति उपस्तृणाति इत्यादिः संस्कारशब्दः भक्त्या स्यात् गौणः स्यात् । तस्मात् आज्यपानिगमा एव भवेद्युः, न दधिपानिगमाः इति सिद्धान्तः ।

अपिवाऽऽज्यवाविकारत्वात्, तेन स्थादुप-लक्षणम् । ५९ ॥

चातुर्मास्येषु आवाहनादिभिर्गतेषु चोदकप्राप्तेषु 'देवान् वृषदाज्यपानावह' 'स्वाहा देवान् वृषदाज्य-पान्' इत्यादि वक्तव्यम् इति पक्षमाह अस्मिन् सूत्रे । अपिवाशब्दः इतरपक्षस्यावृत्त्यर्थः । निगतेषु वृषदाज्य-शब्दो वक्तव्यः आख्याविकारत्वात् । आख्यायाः आज्यपदस्य वृषदाज्यशब्दो विकारः । आन्यस्य दधि-मिश्रणेन वृषदाज्यं नाम विकारो भवति । आख्याविकार-त्वात् आख्येयविकारत्वात् तेन आज्यपदेन वृषदाज्यस्य उपलक्षणं स्यात् । तस्मात् 'देवान् वृषदाज्यपानावह' 'स्वाहा देवान् वृषदाज्यपान्' 'अथाह देवाना वृषदाज्यपानम्' 'देवाः वृषदाज्यपानः वृषदाज्यम-जुपन्त' इति पठनीयम् इति अन्त्य. पूर्वपक्षः ।

न वा स्थाद्, गुणशास्त्रत्वात् । ६० ॥

न वा वक्तव्यम् । वाशब्दः वृषदाज्यशब्दोपलक्षण-पक्षस्यावृत्त्यर्थः । वृषदाज्यं न द्रव्यान्तरम् । आन्यशब्दो हि सर्पिषो वाचकः, वृषच्छब्दः चित्तस्य यथा वृषद्रज्जुः वृषन्मूत्रः इति । तेन वृषदाज्यशब्दः चित्राज्याभिधानं गम्यते । तेन वृषच्छब्दः गुणशास्त्र गुणशास्त्रेण गुण-बोधकः । तस्मात् वृषदाज्यपदस्य नोपलक्षणम् । अतः आज्यपानिगमा एव भवेद्युः इति सिद्धान्तः । के

० उभयप्राप्ती व्यवस्थाविधिर्यथा वार्त्तन्वीवृधन्वसोः आज्यभागकमे पाठाद्विज्ञात उभयप्राप्तीः । बाल. पृ १८.

० उभयवादिद्वयत्वात् नैकः पर्यनुयोगः । सु. पृ. ७०३.

० उभयनिधाने काव्यपदेशः । भा. १।५।१३ पृ. ३२५, ० उभयसंन्याये वाक्यं भिद्येत । २।२। १२।२७ पृ. ५६२.

० उभयसामके संव्यापिकौ नोपगती प्रतिपद् नाभिवरती, अन्यैव कृतमिति भाविदुमइति । भा. १०।

॥ समयहविरातिन्यायः । ' आतिन्यायः ' इति विन्दो अधिकरणं द्रष्टव्यम् । के. ६।४।६।२२-२३.

॥ उभयाकाङ्क्षाक्षणसंन्याभावे हि अन्यतराकाङ्क्षाक्षणः सन्धो यद्गते न समवे । तस्मात् नष्टाश्वरधरयदेव परस्परनियमः सिद्धः । वा. ३।३।४।११ पृ. ८१८.

॥ उभयामिनाद्यो पुनराचानरूप प्राथम्यवत् । भा. ६।४।८।२६-२७.

॥ उभयाभावे विशिष्टाभावः इति न्यायः । अस्य न्यायस्याप्युदाहरणं पञ्चता संभवति । तद्यथा यत्र सिद्धिरिति सिद्धावधिषा च नास्ति, तत्र प्रकृतन्यायेन पञ्चता न भवति । पञ्चताप्रतिबन्धकसिद्धावधिविविरहविशिष्टायाः सिद्धेः सत्त्वात् । सिद्धावधिविविरहविशिष्टसिद्धभावस्य असत्तादुभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः इत्यलमतिविज्ञेयम् । साहस्री. ५४८.

॥ उभयामिदानीं वाक्य भिद्येव । ' भिद्येव तर्हि एव सति वाक्यम् ' । भा. १।२।१।७ पृ. ११९.

॥ उभयार्थमिति चेत् । ४।३।१३।३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणे ' संज्ञाप्य पौर्णमासी वैमृध-मनुनिर्वपति ' इति श्रुतम् । तत्र किम् उभयाद् वैमृधः कालार्थः पौर्णमासीसंयोगः, उत अङ्गत्वमवज्ञानाभ्यां संन्यः इति विचारे पूर्वः पथः । वैमृधः उभयार्थं दर्शद् पौर्णमास्यङ्गं चेति । उभयोः प्रकरणे आम्नानात् । इति चेत् ।

न, शब्दैकत्वात् । ३३ ॥

पूर्वमूत्रेण पूर्ववद्ये प्राप्ते त निषेधति । न उभयाद् वैमृधः । शब्दैकत्वात् अनुनिर्वपति इति विशिष्टान्दस्य एकत्वात् । नहि एकस्मिन् वाक्ये एकः शब्दः वैमृधस्य दर्शपूर्णमासमा पौर्णमासीकालेन च संन्यं विधातुं शक्नोति । तस्मात् नोभयाद् वैमृधः ।

प्रकरणादिति चेत् । ३४ ॥

' संज्ञाप्य पौर्णमासी वैमृधमनुनिर्वपति ' इति श्रुतो वैमृधयाः प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणात् उभयार्थं एव स्यात्, न पौर्णमासीमात्राद् इति पुनः पूर्वपथः । इति चेत् ।

नोत्पत्तिसंयोगात् । ३५ ॥

सिद्धान्ती निषेधति । न प्रकरणादुभयाद्गता, किन्तु पौर्णमासीमात्राद्गता । उत्पत्तिसंयोगात् । उत्पत्त्या उत्पत्ति-वाक्येन वैमृधस्य संन्यात् । एतदेव हि वैमृधस्य उत्पत्तिवाक्यम् । तच्च प्रकरणात् दर्शपूर्णमासग्राम्यम् एक-वाक्यतामियात् प्रत्यक्षं वा पौर्णमास्या । तत्र प्रत्यक्ष-संयोगः प्रकरणात् बलवान् । तस्मात् पौर्णमासीमात्राद्गत्वं वैमृधः । के.

॥ ' उरु प्रथस्य ' इत्यादीनां पुरोडाशप्रथनमन्त्राणां त्रिरपेक्षसाधनत्वावगमात् विकल्पः । भा. १२।३।१५। ३१-३५.

॥ ' उरुर्कं मन्यमानाः ' इत्यग्निगृपैरे उरुकशब्देन त्रिपाटमिधानम् । उरु विस्तीर्णम् ऊर्मौ मेदो वन इत्यव-यवद्वयं चराया युक्तः उरुकशब्दः । वि. १।४।४.

॥ उरोबृहती बृहती । पादेषु अक्षराणि ८।१२। ८।८। उदा० एत शतमिन्द्रा (श्रव. १०।१३।११) । के.

॥ ' उलपरजि स्तृणाति ' ऊर्ध्वस्तृणैः दीपैः वेदिमध्ये स्तरणम् उत्तरपरजितरणं प्रयेतव्यम् । वा. २।१।४।२४ पृ. ७४० । ऊर्ध्वस्य छनतेः कान्तं-प्रत्यये ज्ञात्वन्तोषसमाप्तयोः लोपनिघातनात् कक्षरतकारयोश्च ह्रस्वत्वेन लोपात् उलपशब्दस्य ऊर्ध्वलानां तुगाभ्यादि-कृतिनवृणवाविता ऊर्ध्वशब्देनोक्ता । तृतीयया उलपैः कृता राजिः इत्यर्थे तृतीयसमाप्तौ दर्शितः । रेखाऽपर-पर्यापराभ्यामालम्बवावितया राजिशब्दं भ्रातृत्वात् दीर्घ-मित्युक्तम् । सु. ५ १०६७. (ऊर्ध्वलवन नाम कियन्तं किन्तु मूलभागे त्यक्त्वा भूमेरुपरि चतुरङ्गुलदिभागे लवनम् । के.) ॥ ' उलपरजि स्तृणाति ' वेद्यामाहारीतुं त्रिपाटितस्तृणमुद्रायः उलपरजिः । वि. ३।१।१४.

॥ उल्लुल्लम् एक तन्त्रेण रामत्वे नानाविजेटो, न तु नाना । भा. ५।२।१।१३-१५. ॥ उल्लुल्लम् औदु-म्बरम् अभिचपने उपधानार्थम् । तत्र ' सर्वापिधम्य पूरयित्वाऽवहति ' इत्यवहनं घरुकार्थं सङ्गदेव कर्तव्यम् अदृष्टफलकनात् । वि. ११।१।६. ॥ उल्लुल्लं किं तन्त्रम् उत भिन्नम् इति फलवद्वयः, किं कृष्णाविना-दयः दृष्टकृ पदार्थाः उत कृष्णाविनाश्वरणादिफली-

उपांशुयाजाधिकरणं

सिद्धपर्यन्तुवादः एव । तत्प्रयोजनं च अन्तरालकाल-
विपरिणाममेव । 'तावद्भूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव
नाडुपाशु वीर्णमास्या यजन्' इति कालसंज्ञास्य-
ग्रहद्वारा फलसंबन्धसिद्धिर्वा । अन्यथा हि अग्नीषोम-
देवस्यैव कालसंज्ञायात् फलसंज्ञाः स्यात् । इति
प्राप्ति, उपक्रमोपसंहारयोः एव विपरिवर्तनैकवाक्यत्वमपीतेन
तस्य प्रत्ययान्तवाक्यैः कर्मविधिः । अन्तरवाक्ये एव
तु कालोपाशुलविशिष्टः एककर्मविधिः । तदर्थवादश्चापि
पूर्वोत्तरमात्रेण सर्वोऽपि । अन्यथा वाक्यमेदापत्तेः ।
अत एव 'तत्प्रत्ययान्ते देवतामात्रविधिः अन्तरालाक्य-
रपकर्मणि' इत्यत्राहम् । न च तत्र देवताऽहम् ।
शास्त्राभेदेन वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्याऽनुवाक्या-
नुगलानाम् एतद्यागक्रमे समाम्नातानां विकल्पेन तत्त-
द्व्येताकल्पकलोपपत्तेः । उच्यते च 'तावद्भूताम्' इत्यनेन
कालसंज्ञायात् फलसंज्ञाः । न च उत्पत्तिश्चिह्नकालसंज्ञा-
नामेव अग्नेयादीनां शट्युपस्थितत्वेन उत्पत्तिश्चिह्नकाल-
संज्ञास्योपाशुयाज्यस्य फलसंज्ञायापत्तिः । अन्यथा
पुरोडाशान्तरालकालसंज्ञायाऽनुपपत्तौ 'तावद्भूताम्'
विकल्पलाभेन उपाशुयागस्य फलसंज्ञापत्तेः । 'तावद्भूताम्'
इत्यस्यापि तत्फलवानुपपत्तेरिति वाच्यम् । 'तावद्भूताम्'
इत्येतदनुत्तरम् । उपाशुयाजमन्तरा अस्यापि कालस्योत्पत्ति-
पठितमिति चार्थिकदर्शनात् । अस्यापि कालस्योत्पत्ति-
वाक्येनैव विधेयतया मित्रवाक्यत्वाभावेन तुल्यप्रत्ययत्वात्
फलसंबन्धोपपत्तेः । अतो नाप्यनुवादयानुवाद इति
सिद्धम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ।

मण्डन— 'स्वादान्तरालवचने गजतेर्विधानम् ।'

शुकर— 'अन्तरा यन्निमित्तम् ।' यन्निमित्तं

वाग्विधिः । भाषे विन्तु विन्तु वा ।

• यत्तु साधित्वस्य पूर्वं पश्चादपि गुणोक्तैः

तन्मध्यस्थं निर्गुणवाक्यमपि उपाशुयाज्यायेन तदनु-

गुणतया लेपमिति, तत्र । अद्वैत. २।४।२०६.

• उपांशुयाजाधिकरणं वीर्णमास्याधिकरणस्यैव ।

वा. २।२।२१ पृ. २०१ • तान्द्रातमग्नीषोमी इत्यस्य

मित्रवाक्यत्वे उपाशुयाज्यविकल्पाक्यत्वे वा फलसंबन्ध-

सिद्धपर्यन्तु अमावास्यायादुपपत्तेः वा कालमात्रविधायकत्वं

मेव न तु देवताविधायकत्वम्, तस्याः आज्यस्यैव प्रमाण-
न्तरेण सम्यग्प्राप्तिः । विधिवैयर्थ्यात् इत्युक्तम् उपाशु-
याजाधिकरणे । माट्ट. १०।८।१६. • 'विष्णुर्याजुः
यष्टस्योऽनामित्वाय प्रजापतिर्याजुः यष्टस्योऽनामित्वाय
अग्नीषोमाडुपाशु यष्टस्यावजामित्वाय' इति शास्त्राभेदेनो-
पाशुयाजक्रमे आम्नातेः वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्या-
ऽनुवाक्यानुगलेः प्राप्ताः विष्णवाद्या देवताः उपाशुयाजस्यैव
कीर्त्यन्ते इत्युक्तम् उपाशुयाजाधिकरणे वास्तवोपनिषत्प्रमाणम् ।
देवताविधिरूपः अर्थवादोऽयम् । वाल. पृ. ५३.

• उपांशुयाजानुसन्ध्यायेन चित्रानुगृहीतकम्
एवात्र प्रकरणात् वहीयात् विज्ञाप्यते । वा. ३।६।२९.

• उपाशुयाजानुष्ठानं प्रथमम्, ततः अग्नीषोमीयानु-
ष्ठानम्, मन्त्रक्रमस्य ब्राह्मणक्रमत्वात् अन्तरङ्गत्वात् । पृ.
५।१।१।१६.

• उपाशुयन्त्रांममहयोः वपट्कारहोमो नास्ति ।
सोम. २।२।६

• उपांशुवादिभ्यः उत्तमेव दधिप्रहो माहयो न
पूर्वम् । सकपे. ३।२।८.

• उपाकरणं आग्नेयस्यैव यज्ञो प्रथमम्, न तु
अग्नीषोमीयस्य साध्यः । रत्न. ५।१।५।११. • उपा-

करणम्, पूर्वमिदंकरणम्, यूपे नियोजनम् इत्यादयः पशु-

धर्मा । तत्र 'प्रजापतेर्जायमानाः' 'इमं पशुम्'

इत्याद्यामुच्यते पशोरुपस्थानम् उपाकरणम् । दर्भकाला

मिः प्रदक्षिणीकरणं पूर्वमिदंकरणम् । वि. २।६।७. • उपा-

करणं प्रथमतः सवनीयस्य कार्यम् । तदुत्तरं दैवस्य,

तदुत्तरम् अनुबन्धस्य प्रवृत्तिरुपेर्वापर्यस्य एव निगमका-

न्तर्भावः निगमकत्वाङ्गीकारात् । साध्यः सहृदवा

लभ्ये सवनीयोत्तरम् । के. • उपाकरणं सवनीययोगोः

आश्विनप्रहोत्तरं द्वितीयरात्र्या गृपपरिमाणं कृत्वा

कर्तव्यम् । के

• उपाकरणनियोजनादयः संस्काराः बाजपेये

प्राज्ञप्रत्ययानु कर्तव्याः । तत्र उपाकरणे यः शुचिः

कर्म. स्वीकृतं, स एव नियोजनदिशंशोऽपि स्वीकृतः ।

शोऽयं प्रवृत्तिप्रथमो नाम । वि. ५।१।५.

० ऊर्ध्वजान्वासनं होतवरणधर्मे एत, न सर्ववि-
मरणधर्मेः प्रकरणधर्मो वा 'आसीनमूर्ध्वजान्' होतार
वृणीते' इति विधानात् । संकल्पः ४।२।५.

० ऊर्ध्वस्त्वम् क्रतुर्ध्वं संततत्वम् इत्याशयमाणा दशै-
पूर्णमासयोः समुक्चयः, न विकृत्यः । वि. १२।१३.

० ऊर्ध्ववृद्धती वृद्धती । पात्रेषु अधराणि १२।१२।
१२ उदा० अथ यदिमे (ऋषेः १।११०।९) । के.

० ऊर्ध्वमानं सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयपद्धता यूपस्य,
न तु षोडशियामस्य । वि. ३।११९.

ऊ ऊपरवापितदीजन्मायाः । वैश्वर्ण्योयमोऽयम् ।
यत्र क्रिया निष्फला तत्रैवमवर्ततीति स्वधार्म्यः ।
साहस्री. ५६३.

ऊ ऊपरवृष्टिन्यायः । (यथा ऊपरे ज्ञायमानाऽपि
वृष्टिर्न्यायं न धान्यजननायाम् । एवं यत्र कर्माणि
निष्फल तत्रापि प्रवर्तते । के.) साहस्री. २९५.

(उत्तरसिन्धु ऊर्ध्वपटके विन्दुक्रमरचना विषया-
नुसरणं कृता, न प्राग्यत् इति ज्ञेयम् । तत्र आदौ
संगतिः, स्वरूपम्, ऊर्ध्वदेशः, यस्य ऊर्ध्वः, यस्य नोर्ध्वः ।
ततः परं च प्राग्वदेव ऊर्ध्वपदार्थानां समस्तानां
निवेद्यः इति) ।

० ऊर्ध्वः अतिदेशोऽनीम्बत्वात् अतिदेशनिरूपणान-
न्तरं निरूप्यते । कु. १।१।१।१. ० ऊर्ध्वः अभ्यासा-
भरुः भाक्तः अग्निगुणैरेककाशमन्त्रस्य । सोऽयम्
अन्धत्वमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावात् ऊर्ध्वः इति स्वव-
हियते । भाट्ट. १।१।११. ० ऊर्ध्वः इदानीम् ऊर्ध्वलक्षणं
चर्चयितुम् । (विविधस्य ऊर्ध्वः मन्त्रज्ञानसंस्कारविषयः ।
य इह प्राधान्येन वक्ष्यते । अन्यदपि किंचिद् उरो-
द्व्यात्वेन प्रवक्ष्येन च । भा. १।१।१।१. ० ऊर्ध्वः द्वायान्तर-
संक्रयनिलितः अन्यथाभावायुक्तः (प्रयोगविज्ञातमक.
सोम.) । द्वा. १।१।१. ५. ५५. ० ऊर्ध्वः नाम
प्रवृत्तस्य प्रयोगस्य अन्यथाभावः । १०।१।१. ० ऊर्ध्वः
नाम वितर्कः । या च एकस्या । मन्त्रज्ञानसंस्कारेषु
क्रियानां षेपः । न तस्या. कश्चिद्विरोधः । विषयश्च
विशेषोऽयः । या. १।१।१।१. ५. १६३५.

० ऊर्ध्वः वक्ष्यतेऽयः 'अग्रेषु ज्ञेयं निवेदयति'

इत्यत्र शीर्षे चरो 'सूयाय जुष्टं निवेदयति' इत्यादिः ।

वि. १।१।१. ० ऊर्ध्वः । यस्य पदार्थस्य यत्पदार्थ-
संस्कारता उपदेशादवगता, तस्य पदार्थस्य तद्विलक्षण-
पदार्थसंस्काराय विवृतः पदार्थः ऊर्ध्वः । कु. १।१।१।१.

० ऊर्ध्वः विकारेषु उपपद्यते । भा. ३।२।१।१२९.

० ऊर्ध्वः । विवृतो (शीर्षे चरो) भाग्य ब्रह्मचर्यम् ।
तस्य प्रत्यक्ष वाक्यविहितं करणम् । भाग्यमानं धर्मा-
नाकादृशति करणानुप्रद्वारेण । न च यस्मिन्ने धर्माः
सन्ति । तस्मात् चोदनासामान्यात् आग्नेयधर्माः शीर्षेऽ-

तिदिश्यन्ते साक्षादृशत्वात् वाक्यस्य । तथैवा वचनन्यक्तिः
यथा आग्नेये उपकृतं तथा शीर्षेऽपि उपकृतंभ्यम् ।

आग्नेये च निर्वापमन्त्रेण भाग्यमानस्य देवता प्रकाशिता ।
इहापि तथैव प्रकाशयितव्या । न च ऊर्ध्वदेव शक्यते

प्रकाशयितुम् । तस्मादूहः कर्तव्यः । दुष्ट. १।१।१।१
५. १६३५. ० ऊर्ध्वः विद्वो भवति अद्वानाम् अगूर्ध्व-

प्रयुक्तत्वात् । भा. १।१।१।१. ५. १६३६.

० ऊर्ध्वः द्विविधः सार्वत्रिको न्यायगम्यश्च । आग्ने-
यथा 'अवहृदरहति' इति । द्वितीयस्य तु लक्षणमाहु-

र्मौघवाचायौ अधिकरणमालयात् 'प्राकृतस्यानपठित-
पदार्थान्तरसंयतः । ऊर्ध्वः प्रयोगो विवृत ऊर्ध्वमानवरो-

दितः ॥' इति (नग्ने प्रस्तावना) । अत्र कार्यत उपकारात्
प्रयोगनानेन चास्य हेतुत्वम्, तेन उपकारार्थमित्यर्थः ।

अत्र च प्राकृतस्यानपठित इत्युक्तौ, पदार्थान्तरं प्रीदितो
यताः, तदुपकारार्थं विवृते पदार्थान्तरान्तरादेन अन्यथा-

भूते प्रोक्षणापगतप्रयोगे अतिभ्यातिः स्यात्, अत उक्तं
प्राकृतस्यानपठितेति । न च प्रीदितान्तरात् यताः

'प्रत्यक्षविधिना भावे विधानेन विद्यतः । स्वशब्दाद्य
निषेधानुसारात् त्वत्सर्वस्वरितः ॥' इति सोमेश्वर-

संयुद्धीतनमनोक्त्यनानपठितस्यानपठितस्य भावात् । अन्यथा
वैपरीत्यस्यापि प्रवृत्ताच्च । पदार्थान्तरत्वमुच्यते । तत्र हि

विवृतस्य संभक्तिरान्यत्र, इत्यत्रः सार्वत्रिकं न कार्यम् ।
कार्यतः एतन्त्रे 'अवहृदरहति' इति सार्वत्रिके

विवृतौ अनपठितस्य विवृतप्रयोगे अतिभ्यातिः स्यात्
अत उक्तं कार्यत इति । भवौ च सार्वत्रिके न कार्यतः ।
आहृत्योपापगतस्य उपपत्तिरुक्त्यनपठितः प्रते,

जुष्टमिति । अत्र लिङ्गं तदवस्थम् । (६) क चित् लिङ्गवचने यथा 'प्राप्ता अग्निं भरत' इत्यत्र 'अग्नी'-पदं पुलिङ्गैकवचनम्, 'महत् आलमेत' इत्यादिषु 'प्राप्तोऽग्निम्' इति स्त्रीलिङ्गबहुवचनरूपेण उच्यते । अत्र प्रहृतिस्तदवस्था । (७) क चित् धनाणामपि, यथा 'आपो देवीः शुद्धाः स्य' इति प्रोक्षण्यमिमन्-णाधो मन्त्रः तत्र अप्रशब्दः स्त्रीलिङ्गे बहुवचनान्तः 'कृतं प्रोक्षणम्' इति विहिते घृते 'कृतं देव शुद्धमस्ति' इति । (८) क चित् तु तदवस्थस्य सकलस्य अभ्यासः । यथा पशुगणे एकधैरूपा इति एकधाशब्दः अभ्यस्यते । दुपू-रत्न. १।३।१।१.

★ ऊहः पङ्क्तः । मन्त्रविषय इदानीमहश्चिन्त्यते । स च पङ्क्तः । ये कार्यवन्तो मन्त्राः, सुप्रकाराभिधानश्च, अपूर्वप्रयुक्ताश्च धर्माः, प्रकृतौ समवेतार्थाभिधानिनः, अपरार्थाश्च, यदि बोध्यन्ते प्राकृतस्थानापमान्य-द्रव्यदेवताका विकृतिरिति । दुपू. १।३।१।१ पृ. १७४३. अत्र तन्त्रारत्नम् । (१) अप्रैवन्तः अप्रैवप्रशानार्थाः न तु उच्चारणमात्रात् अष्ट कुर्वन्ति, (२) मूल्यार्थाभिधानिनः न तु गौणार्थाः, (३) तथा अपूर्वप्रयुक्ताश्च धर्माः न तु अभ्यादित्वस्य प्रयुक्ताः, (४) तथा प्रकृतौ समवेतार्थाभिधानिनः न तु शक्तिविपदवत् अवसमेतार्थाः, (५) तथा अपरार्थाश्च न तु वरपतिवन्दवत् परार्थाः, (६) तथा यदि वा प्राकृतस्थानापमान्यद्रव्यदेवताका विकृतिः इति ।

(अथ यत्र ऊहः)

ऊ ऊहः अग्निशब्दस्य विकृतौ निर्वापमन्त्रे ॥

शुनशब्दस्तथेति चेत् ॥ १।३।१३।२८ वर्गक १ ॥

भाष्यम्— तस्मिन्नेव वाक्ये (देवस्य वा श्रुत्यादौ) दर्शपूर्णमासयोः 'अग्नये जुष्टं निर्वापामि' इति समा-श्रयते । तत्रापमर्थः साधारणिकः किमग्निशब्दोऽपि विकृतौ नोक्षते, सोऽपि न समवेतवचनः, उह ऊहित्वः, सम-वेतवचनो हि स इति । किं शास्त्रम् ? एव चेत्तत्र संशयः, सोऽपि शुभशब्दः तत्रैव असमवेतवचनः । ऊहः ? शक्तिशब्दः अस्मिन् वाक्ये असमवेतवचनाः । यदि अग्निशब्दोऽपि असमवेतवचनः, एवमवैलक्षण्यं भविष्यति ।

अवैलक्षण्यं च न्याय्यम् । यदि समान कारणं तेन न्यायेन अवैलक्षण्यमुच्यते । समानं चेद कारणम्, य एषा शब्दानामर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति । 'अग्नये जुष्टं निर्वापामि' इत्यस्यापि योऽर्थः स इह नास्ति । 'अग्नये जुष्टं निर्वापामि' इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते । न चेद् जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति । अजुष्टं चेद् निर्वापम् । निर्वापेणैव तत् जोष्यते । तस्मात् समवेतवचनः । तस्यापि अधुतार्थस्य वचनम् इतरार्थे प्रयुज्येत निर्वाप-स्तुल्येनेति । तस्मात् एतदपि विकृतौ नोहितव्यमिति ।

दुपू— 'अग्नये जुष्टं निर्वापामि' इति 'जुष्टी प्रीतिसेवनोः' इति (धातुपाठेन) अग्निना यत् द्रव्यं सेवितम्, तत् निर्वापम् । न च अग्निना सेवितं द्रव्यं मस्ति । तस्मात् अविचयमानत्वात् तादृशस्य द्रव्यस्य असमवेतवचन इति ।

न, समवायात् । ३९ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । समवेतवचनो हि 'अग्नये जुष्टं निर्वापामि' इति । ननु पठदुक्तं जुष्टस्यात्र निर्वाप उच्यते, न च जुष्टं निर्वापमिति । अत्रोच्यते । नैव जुष्टस्य निर्वापः एतेन वाक्येनोच्यते । किं तर्हि ? निर्वापेण जुष्टकरणम् अग्नये जुष्टं करोमि इति । एव हि दृष्टार्थं भवतीति । अतः अनुत्पत्त्यकारणात् वैलक्षण्यमेव न्याय्यम् । तस्मात् समवेतवचनः अग्निशब्दः ऊहि-तव्यश्च विकृताविति ।

दुपू— समवेतवचनः (अग्निशब्दः ।) कृतः ? (न जुष्टस्य निर्वाप उच्यते, किन्तु) निर्वापेण करणभूतेन जुष्ट भावयेत् (इत्युच्यते । स जुष्टो) भाव्यमान एव भाव्यते अग्निरिदं जोषिष्यते द्रव्यम् (इति) । एव (देवताविशिष्टः) सेव्यमानः (मन्त्रस्यमानः) दृष्टार्थो भवति निर्वापः ।

शा— 'तत्राय समवेतोऽग्निरस्मिन् कर्मणि यद्यपि । मन्त्रे त्वत्राग्निशब्दो न समवेताभिधानकः ॥' (तस्मादग्निशब्दो विकृतौ नोहितव्य इति प्राप्ते,) उच्यते 'नात्र जुष्टस्य निर्वापो मन्त्रेणानेन कथ्यते । निर्वापकरणात् तत्र स्वीर्यते जुष्टभावनम् ॥' तस्मात् अग्निशब्दस्य ऊहः ।

ऊहित्यः नैमित्तिकः अविकारेण प्रयोज्यः, उत उभावपि यथास्थानमूहित्यौ, जातिशब्दः स्तरणे, नैमित्तिकः स्तरणसाधने द्रव्ये इति । तत एव तावत् परीक्ष्य किमयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, उत स्तरणद्रव्यगुणमिश्रित्येति । कश्चान् विशेषः ? यवि दर्भाणां हरितगुणसंज्ञो वक्तव्यः, व्यक्तमसौ अदृष्टोऽर्थः । तदा पुण्डरीकाणामपि अदृष्टाथैव हरितवस्तुवो वचनीयो भवतीत्यविकारेण प्रयोज्यः । अथ स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुण्डरीकाणामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति । तदेतत् द्रव्यमपि हरितशब्दादवगम्यते । किं तु विपश्चितमिति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् । अविकारेण प्रयोज्य इति । तत एतत् तावच्चिन्त्यते हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते इति । कुतः ? हरितशब्दस्य मन्त्रे भावात् । नहि बोधो द्रव्यगुणः सोऽन्यवचनीयो भवति । स्ववक्ष्ये तु वाचको मन्त्रे शब्दोऽस्ति, स गुणो यक्ष्य इति गम्यते । हरितगुणस्य वाचको मन्त्रोऽस्ति । तस्मात् हरितगुणो वक्तव्य इति । ननु स एव स्तरणद्रव्यगुणस्य वाचकः । नेत्याह । नहि असौ स्तरणद्रव्यगुणः इत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते । कथं तर्हि ? हरितान्योगात् हरितशब्देनोच्यते । स एव हरितव्यं श्रुत्या अभिदर्शयति, लक्षणया स्तरणद्रव्यगुणम् । श्रुतिश्च लक्षणया ज्ञायसी । तस्मात् हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, निवृत्तौ नोहित्य इति । एवं प्राप्ते, ज्ञूमः । जातिशब्दो नैमित्तिकश्चोभावपि ऊहित्यौ । तव एतत् वर्ण्यते । स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यते इति । यद्यपि हारित्यं श्रुत्या हरितशब्दोऽभिगच्छति, तथापि हरितगुणवचनमनर्थकम् । अदृष्टं हि तत्र कल्पनीयं स्यात् । तस्याः शस्य दृष्टे सम्भवति । स्तरणद्रव्यगुणं तु लक्षणया अभिगच्छति । तद्वचने तु दृष्टं परोक्षं स्तरणद्रव्यप्रत्यायनम् । एव चेत् इहापि स्तरणद्रव्यस्य पुण्डरीकस्य गुणः प्रत्याययितव्यः । तस्मात् तत्रात्र ऊहित्यो रक्तशब्द इति ।

शा— प्रकृतौ अस्ति बहिर्निमित्तः 'दर्भे लूणीत हरिते' इति । तत्र दर्भशब्दस्थाने पुण्डरीकवदमूहित्यं पूर्वेण आयेन । हरितादस्थानेऽपि रक्तपदमूहित्यं, नेति संशयः ।

सोम— द्रव्यवाचकशब्दोऽमुपजीव्य तद्विज्ञेयगुणवाचकशब्दोऽविज्ञेयगुणस्य संगतिः । अत्र दर्भपदेनैव अभिधानविद्धेः हरितपदे नोहः इति पूर्वपक्षः, गुणद्वारेणापि द्रव्यप्रकाशकत्वात् ऊहः इति विद्वान्तः । सूत्रार्थस्तु— जातिशब्दो दर्भशब्दो द्रव्ये नैमित्तिकः, गुणशब्दो गुणे च यथास्थानम् ऊहित्यो इति ।

वि— 'हरितोक्तिः पुण्डरीके न त्याग्या त्यज्यतेऽयथा । नादृष्टार्थत्वतो, नैवं गुणिद्रव्यस्य भावनात् ॥' ।

भाट्ट— मोक्षे चरी 'पुण्डरीकाणि बहिर्निमित्तं भवति' इति श्रुतम् । तत्र बहिर्पदेन तत्प्रायाणि ह्यिदमादत्त-वेदिसारणहोतृपदतपसिजकरणादीनि लक्षयित्वा तदुद्देशेन पुण्डरीकाणि विधीयन्ते । जन्मत्वसंज्ञायाश्चैकश्च वदितः । वक्ष्ये वेदिसारणे प्रकृतिप्राप्ते 'लूणीत बहिर्पदे' (भाष्ये द्र०) इति मन्त्रः अवश्यं बहिर्पदे दर्भपदे ऊहित्य एव । हरितपदेऽपि ऊहित्यो न वेति चिन्तायाम्, गुणस्य प्रकृतौ अविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्य अतदवेतार्थत्वात् अनुहः । कथञ्चित् मानवार्जकगुणविधिकल्पनाया वा समवेतार्थकत्वेऽपि इह पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपदमावित्यात् दर्भपदस्थाने ऊहित्वेन पुण्डरीकपदेनैव गुणप्रकाशनोपपत्तेः, न पुनः पदान्तरेण प्रकाशनापेक्षा । अतो हरितपदलोप एव, न तु तत्स्थाने पदान्तरप्रवेपः । इति प्राप्ते, विधी श्रुतस्य पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपदमावित्वेऽपि प्रकृतौ दर्भादिपदस्य जातिमानवार्जकतात् तन्मन्त्रप्रकाशनायै जातिमानवार्जकस्य पदमादिपदस्यैव दर्भादिपदस्थाने ऊहित्व्यत्वात् प्रकृताविव पदान्तरेण गुणप्रकाशनायै हरितपदस्थाने पुण्डरीकपदप्रकाशगुणमाविष्यादन्तोहः आवश्यक एव । तत्र यद्यपि 'पुण्डरीकं विज्ञाग्भोजम्' इति जिज्ञाशीस्तरणात् विज्ञापदं प्रयुज्यते, तथापि 'यथा कन्यासं पुण्डरीकमेतन्मखिणी' इति वेदे (छाउ. १।६) श्रुत्यात् 'पुण्डरीकाक्ष' इत्यादौ रत्नाग्भोजे एव शास्त्रज्ञानो पुण्डरीकपदप्रयोगाच्च रत्नाग्भोजश्चैव विज्ञेयत्वेन रक्तपदेनैव ऊहित्यम् । शास्त्रेऽपि कदाचिद् दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदेनैव वदतः पार्थेतापेः रक्तगुणस्थाने ज्ञेयेन प्रकाशनात् न रक्तपदेनैव विज्ञेय इति ध्येयम् । (मन्त्रे

किं नीवारेषु श्रीहिशब्दस्य ऊहेन प्रयोगः, उत अवि-
कारेणेति । किं प्राप्तम् ? अविकारेण श्रीहिशब्दः प्रमुन्य-
मानः कार्यवतो नीवारान् न शक्नोति प्रकाशयितुमिति
तेषु प्रकाशयितव्येषु नीवारशब्दः प्रयोक्तव्यो भवति ।
तस्माद्दूहः कर्तव्य इति । एवं प्राप्ते, दूनः । प्रतिनिधौ
चाविकारात् । प्रतिनिधौ चेति किम् ? ऊहो न कर्तव्य
इत्यनुकुर्यते । किमेवं भविष्यति ? एवमविकारो
भविष्यति । तत्र आर्षमनुग्रहीष्यते । तस्माद्दूहः ।

अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्थान् । २४॥
भाष्यम्— न चैतदस्ति अनुद् इति । एवमनुद्दो
भवेत्, यदि तस्मिन् मन्त्रे श्रीहिशब्दः अनाम्नातः
स्यात् । अभावाच्चेतरस्य, यदि च जेदं द्रव्यान्तर
नीवारस्य स्यात् । न चेदममयमस्ति । तस्मादभिधान-
सिद्धये ऊहितव्यो नीवारशब्द इति ।

तादर्थ्याद्वा तदाकथं स्यात्, संस्कारैरविशिष्ट-
त्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— वाच्यः पक्षं न्यायवति, नैतदस्ति
ऊह इति । अविकारेण प्रयोगः । कुतः ? तादर्थ्यात् ।
तादर्थ्ये श्रीश्रयता नीवारानाम् । ये श्रीहो श्रीश्रयादयः
संस्काराः, ते तद्विशिष्टेषु विशेषेषु कर्तव्याः । तेषां
च विशेषाणां के चित् नीवारेषु विद्यन्ते । तदर्थेन
श्रीश्रयादयः संस्काराः क्रियन्ते । संस्कारैः अविशिष्टश्चायं
श्रीहिशब्दो यथा अन्येषु श्रीहिशब्देषु भवति,
एवमेतेष्वपि नीवारेषु । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य इति ।

उक्तं च तत्त्वमस्य । २६ ॥

भाष्यम्— कथं पुनर्भावते, योषो श्रीहिशब्दो
विशेषः, स निवारोऽपि । उक्तं च तत्त्वमस्य । उक्तो-
ऽस्य विशेषस्य तद्भावेः एतेऽध्याये, 'यामान्यं तच्चि-
वीर्षा' (१३/११/१७) इति । तस्मादव्यविकारः ।

दुष्— श्रीहिशब्दस्य कृतिहादयानां च व्याख्यानं
तत्रैकोक्तम् । 'श्रीहीणा मेघ' इत्यथ प्रेयश्चादिषु कथं
प्रयोग इति चेत् । यदि श्रीहीणा विकारस्तत ऊहः, यदि
यवानाम्, ततोऽभिधानमेव । इति प्राप्ते, दूनः । कथं-
रथतदवदेत् (प्रेयश्च इति) उपपत्तिकारम्, उपप-
त्तिमाणां प्रादुर्भाविति ।

सोम— 'प्रसू' इत्येकवचनस्य अविवक्षितत्वात्
अनूदेऽपि श्रीहिशब्दस्य विवक्षितत्वात् ऊहः इत्युचितः
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— प्रतिनिधौ च अविकारमाश्रित्यैव
मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ।

वि— 'श्रीहिप्रतिनिधावुद्दो श्रीहीणामिति नास्ति
वा । अर्थाद्दूहो, न हादयार्थानां साधनत्वतः ॥'

भाट्ट— यत्र तु अवयवहादयानेन प्रतिनिधिनिर्णयः
यथा नीवारपूतीकादौ, तत्र श्रीहिशब्दस्यैव नीवारवि-
गतश्रीहिशब्दस्यमानजातीयावयवानामपि साधनत्वावगतोः
संस्कारविधीनां मुख्यपक्षे यथामात्रविधानत्वस्य तृतीये
स्थापितत्वात् 'श्रीहीणा मेघ' इति मन्त्रोऽपि अविकारेणैव
प्रवर्तते, न तु नीवारस्यासित्येकमुद्दिश्यः । एवं सोम-
पदघटितमन्त्रा अपि, प्रतिनिधौ मुख्यस्थानापरवतिदेसो
प्रमाणभावात् । न च नीवारगतश्रीहिशब्दस्यैव श्रीहिज्जाती
प्रमाणभावेन तत्र कथं श्रीहिपदप्रयोगः, पुरोडाशप्रकृति-
त्वस्य पञ्चम्यत्वेन श्रीहिपदस्यैव श्रीहिज्जातोः प्रकृति-
त्वायोगे श्रीहिपदेन लक्षणस्य श्रीहिज्जावयवगतोऽपि
साधनताकत्वसम्बन्धेन श्रीहिशब्दः इव तदवयवानामपि
उपादानेन नीवारगतश्रीहिशब्दस्यैव प्रमाणगोचरः ।
'श्रीहिमिर्वज्रेत' इत्यनेन श्रीहिज्जातोः साधनता शब्दे-
नोच्यते तदाश्रयावयविनः तदवयवानां च साधनताम्
अर्थादाश्रियते इत्युक्तं तृतीये । वस्तुतः पुरोडाशस्य
श्रीहिशब्दस्यैव प्रकृतित्वस्यैव सर्वत्र श्रीहिपदेन श्रीहिश-
ब्दस्यैव लक्षणस्य । सोमत्वादिकं तु अवयवावयवि-
वृत्तिनातिरिचिती पूर्तीकगतसोमावयवेष्वपि सा अश्लेषः ।
पूर्तीकगतस्यैव जातीयावयवानाहुत्वात् सा नामिभ्यवर्तते ।
अतस्तत्रापि नोहः । यदि हि नीवारस्यैव नीवारानां
प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत्, तदा तेषां साधनप्राप्त्यकरण-
संभवे कर्मविधाश्रित्यानां संस्कारविधुत्तरप्रकृतिकतया
समानविधानत्वाभावात् भवेदप्युद्दः । वस्तुतस्तु तदाऽपि
नीवारेषु श्रीहिपदातिदेसो प्रमाणभावात् । तस्यैव श्रीहि-
ज्जावयवस्यैव लौकिकप्रमाणेनैव तेषां नियमज्ञानात्
यूरायस्तरणार्थिष्वपि अतिदेशकत्वात् अनुवचने; अन्यथा
यूरायस्तरणेऽपि अर्द्धसाधनत्वात् तदतिदेशाच्चः ।
फलवमसे तु 'तममे भक्ष प्रयच्छेत्' इति लिङ्गादेव

मस्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नवनीत तस्यै वृत तस्या
आमिक्षा तस्यै बाजिनम्' इत्येकहायनीमन्त्रे स्त्री-
लिङ्गस्य पुल्लिङ्गोद्देश्यं अविवाद एव । श्रुतादिपदे
अपि किम् 'तस्य शुक्रम्, तस्य बलम्, तस्य दुद्धम्,
तस्य जयः, तस्य हुम्भारवः, तस्य पलायनम्, तस्य
जीवः, तस्य भारोद्वहनम्' इत्येवम् ऊहितव्यो न वेति
सदेहे, 'श्रुतम्' इत्यादी 'अतिश्रि' इत्यादिवत्
अवस्थाप्याहार्ये क्रियापदे षष्पि 'अस्ति' इति नाप्याहर्तुं
शक्यते एकहायन्यवस्थायां श्रुतादेरभावत्, तथापि
'भविष्यति' इत्यप्याहर्तव्यम्, ततश्च भविष्यत्तायाः
समवेतत्वात् विज्ञेयानमनार्थत्वेन च दृष्टार्थत्वात्
निवृत्तेऽपि विज्ञेयानमिति हेतुनिवृत्तगुणप्रकाशनार्थं कर्तव्य
एवोहः । इति प्राप्ते, भविष्यत्ताया अपि मरणवन्धात्वा-
दिना निवृत्ताभावात् 'सममि' इत्येव पदं प्रकृतौ
अप्याहार्यम्, तच्च गोस्तावकं विज्ञेयानमनार्थं चेत्यन्य
देतत् । उभयपथाऽपि निवृत्ते अविज्ञेयत्वेन प्रयोगाद-
नूहः । शक्यते हि साण्डात् या गौर्भविष्यते तस्या
जाममानं श्रुतादि साण्डौपमिति स्मरवेदुम् । तस्मात्
समावनाया विवृतावपि समवादनूह एव ।

मण्डन— 'तस्यैश्रुतादौ न भवेत्तयोहः ।' १८.

शंकर— 'साण्डे कथमनौ तथा ।' मनौ मन्त्रे ।
तथा नोहः । २४.

॥ ऊहः न स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां प्राकृतानाम् अत्रि
हुति । भा. १०।४।२४।४९, ॥ ऊहः न हरिवृद्धादि-
पदानां ज्योतिषोमेगवसुब्रह्मण्यानिगदस्याना अमिहुति
सुवद्वानिगदे । याजिज्ञास्तु ऊहं कुर्वन्ति । १।१।१६।
४९-४४. ॥ ऊहस्य विज्ञेयमात्रविषयतया दशमे
वक्ष्यमाणत्वात् । कु. ३।२।१।२५.

ऊहग्रन्थः पौरुषेयः ॥

सामानि मन्त्रमेके, स्मृत्युपदेशाभ्याम् । १।२।
१११ वर्णक २ ॥

भाष्यम्— एव वा । इदं संदिश्यते योऽयम् ऊहो
नाम 'कथमन्त्र आभूवत्' इति (काया नश्चायिना
आभूवत् इति) किमयमपि आप्यो मिलः, उत पुरष-
प्रणीतः इति । किं मातम् ? एतापि ऊहग्रामानि मन्त्र-

भूतानि ब्राह्मणमुपदिशन्ति । चिकीर्षित इति च इष्ट
उच्यते । इच्छाया हि सन् विधीयते । यदि चायम् अपुरुष
बुद्धिपूर्वको वेदपुरुषस्त्वत इष्ट । अथ पुरुषप्रणीतः ततो
न प्रमाणम् । यद्ये चाचिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः ।
चिकीर्षित इति व शब्दो भवति । तस्मादित्य ऊह इति ।
तदुक्तदोषम् । २ ॥

भाष्यम्— तदेतदुक्तदोषं भवद्वचनम् । भवतैव
हेतुं वर्णयता असौको दोषः, ऊहश्चिकीर्षित इति ।
ऊहश्चिकीर्षित इत्यनित्ये एतद्वचनं । यदुक्तम्,
इष्टे चिकीर्षितशब्दो भवति, इच्छाया हि सन् विधीयते
इति । उच्यते । वलयम् इष्टं कर्तुम्, यद्धि क्रियते, तत्कर्तु-
मिष्टं भवतीति । तस्मादनित्य ऊहः । यदुक्तम्, स्मृते-
नित्यतेति । नैया स्मृतिः प्रमाणम् । दृष्टमूलं लोपा ।
भवति हि वचनम्, 'कवतीपु रथतर गापति' इति ।
तस्मादतिदेशवचनात् न्यायेनैव गातव्यमिति वाचनिक
प्रथमं विज्ञानम् । तत्र एषा स्मृतिः । तस्मात्प्रमाणम्,
वृत्तिम ऊह इति । किं भवति प्रयोजनम् ? न्याय-
विरुद्धमपि प्रमाणं यथा पूर्व. पक्षः । यथा तर्हि
सिद्धान्तः न्यायविरुद्धप्रमाणम् ।

दुष्— (भाष्योक्तं सिद्धान्तमाधिरति—) 'तदुक्त-
दोषम्' इत्येतदुक्तम् । कथम् ? 'कवतीपु रथतर
गापति' इति कश्च्यस्तावत् न कृतक्राः । रथतरमपि
नैव कृतकम् । यदपि अतिदेशवाक्यम् 'कवतीपु रथ-
तर गापति' इति, तदपि नैव कृतकम् । तस्मात् ऊह-
ग्रन्थे न किञ्चित् कृतकम् (पदयाम्) । अत्रोच्यते ।
रथतरगीतो कवतीपु गीयमानाया पुरुषस्य जीतिक्रिया
प्रति य. प्रथमः प्रयत्नः, स कृतकः । उमात्मानेन
(तावत्) अभिवृत्त्या रथतरगीतिदृष्टा अतिदेशग्रामप्यास्तु
अन्यास्तु (कवत्यादिपु) क्रियते । यथा प्रयाजानां
नित्यानामपि वदनुष्ठानं तत् कृतकम्, एवमिहापि
(कवतीपु रथतरस्यानुष्ठानं विधिवशात् पुरुषेण स्वयं
क्रियते, न तु आम्नानविरुद्धम्) ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— सामानि ऊहग्रामानि मन्त्र-
भूतानि आप्यापि इत्येके मन्त्रन्ते इति ।

मुख्यत्वेऽपि सनहनीपत्नीच स्यात्प्रकाशनाच्च स्वार्थत्वेऽपि, एकत्वस्य च अनेकपत्नीप्रयोगेऽपि पत्नीत्वसामान्ये समवायात् समवेताधीनत्वेऽपि प्रकृतौ अपूर्वसाधनीभूतपत्नी-
 यन्तिररत्नात् सामान्यसंख्याप्रकाशनस्य अष्टाधीनत्वेन ऊहाभावात् दृष्टार्थता इत्युक्तम् । (३) इडोषाहानमन्त्रे 'यश्चपति यर्षान्' इति यश्चपतिशब्दस्य यजमाने मुख्यत्वेऽपि तद्योताहानार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाभावमेवऽपि यजमानस्य च कर्मसमवायात् समवेताधीनत्वेऽपि इडासुख्येयुद्धिविशेषणत्वात् स्वाधीनत्वाभावेन ऊहाभावात् स्वार्थे इत्युक्तम् । (४) 'इन्द्रायच्छ इरिव आगच्छ' इति सुवक्ष्यमन्त्रे इरिवच्छब्दस्य इरिवत्त्वलक्षणे गुणे मुख्यत्वेऽपि तस्य च 'इन्द्राय इरिवते धामाः' इति सवनीयहविरादिषु देवतास्वात्म्यार्थेन तत्प्रकाशनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वेऽपि यश्चपतिशब्दप्रकाशनाच्च स्वार्थत्वेऽपि वस्तु इत्या ऐन्द्रे इरिवत्त्वोपमयायात् समवेताधीनत्वाभावेन ऊहाभावात् समवेताधीनता इत्युक्तम् । (५) तत्त्वस्य मुख्यत्वादपि अपर्ययप्रकाशनवत् शब्दस्वरूपस्यापि आदरे सति अर्थान्तरयुक्ताया विवृतौ ऐन्द्रीवत् गौणत्वोपपत्तेः ऊहासमवायः 'प्रकृतौ यथोक्तचित्रचमर्षानां तपोत्तरस्थां ततो तपश्चरित्वाद्यर्थं चाकार्यत्वात् (१३।१।१) इत्येतदधिकरणविद्वद्व्यवस्थारूपानादरमूलनाय आदिशब्दः । (६) ननु प्रकृतौ मन्त्राणां मुख्यत्वादिरूपेण प्रयोगेऽपि विवृतौ अर्थान्तरयुक्त्यापाम् अतिदेशेन प्राप्ताना तदीय-
 श्रवणद्वयाऽऽदिप्रसाधनासामर्थ्येन प्राकृतकार्याधिव्यवस्थात् अतिदेशपरत्वात् कार्यान्तरकल्पनैव स्यात् नोहेन प्राकृतकार्य-
 सामर्थ्यरूपेण इत्यामन्त्रस्य विवागेण कार्यातिदेशतो गताः इत्युक्तम् । प्राकृतकार्यनैवेत्येवमेव पदार्थातिदेशो शास्त्राति-
 देशो वा कार्यान्तरकल्पना मुन्येत वैकृतभावनाऽऽकाङ्क्षा-
 यच्छात् करणोपकरणलक्षणाय कार्यद्वारेणैव अतिदेशस्य
 दशमार्थे वक्ष्यमाणत्वात् न कार्यान्तरकल्पना इत्याशयः ।
 (७) यद्यपि प्रकृतौ श्रीहिमन्त्रे मुख्यदृष्टार्थतास्वाधे-
 त्वसमवेताधीनविद्वत्स्वरूपा निवधाः उन्ति, यवेषु श्रीदिकार्ययोगाभावनताऽप्यस्ति, तथापि श्रीदिव्यविष्णोः
 युगपदागतुरादेन प्रवृत्तेः श्रीदिकार्यं खलु यवैः शास्त्रे
 इति नियमनाविरहात् अनवगतैः लेट्प्रयोगेपदेशेनेन

कार्यापत्तिमुत्पादितदेशेनापि अप्राप्तेः श्रीहिमन्त्रावृत्तः इति
 अतिदेशविधित्वाद्यास्या सूचितम् । (८) मुख्य-
 त्वादिसप्तयोजकशब्देऽपि 'पूयति वा एतद्वचोऽश्चर-
 यदेनवृत्तिरिति तस्माच्च नोहेत्' इति निषेधात् अन्तर्-
 प्राकृतयाज्याऽनुवाक्याऽऽदी वक्तुम् 'अनिधिदोहाः'
 इत्युक्तम् । (९) कार्यद्वारा अतिदेशोऽपि कार्यान्तरार्थे
 श्रीह्यादौ यथावच्छरणशर्हिभ्यामेव मन्त्रप्राप्तेरेव अभावेन
 ऊहाभावात् 'प्राकृते कार्यमापन्नेषु' इत्युक्तम् । (१०)
 प्राकृतकार्याधिपत्येनैव वैकृतश्रीहिदु अर्थान्तरनाभावेन
 अविकृतस्यैव श्रीहिमन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेः ऊहाभावात्
 'अर्थान्तरेषु' इत्युक्तम् । (११) ननु कार्यद्वारेण-
 ऽपि अतिदेशे श्रीह्यादिकार्यापदेशेनैव च नीचारेषु
 श्रीह्यादिकार्याभावेन श्रीहिमन्त्रस्यैव अप्राप्तेः नोहः स्यात्
 इत्याशङ्क्य 'अपूर्वायंद्वारेण' इत्युक्तम् । स्वल्पप्रयुक्तत्व-
 निरासेन अपूर्वप्रयुक्तत्वस्य नयमाये वक्ष्यमाणत्वात्
 नीचारादिषु श्रीह्यादिस्वरूपाभावेऽपि श्रीह्यादिलक्षिता-
 पूर्वघातनत्ववद्वत्त्वात् उत्प्रेरणेन अति प्राप्तिः इत्याशयः ।

कार्यापत्तिश्च पञ्चधा विभक्तविभागात् प्रमाणपञ्चक-
 प्रमेयत्वाच्च । तद्यथा— क चित् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
 शब्दान्तु वैध । क चित् प्रत्यक्षादेव स्वशब्दात्, क चित्
 प्रतिषेधेन स्वशब्दानुमानम् अनुमिताश्च स्वशब्दात् कार्या-
 पत्तिः, क चित् अभावेन प्रतिषेधानुमानं प्रतिषेधश्च
 स्वशब्दानुमानं तेन अनुमितानुमानलभात् स्वशब्दात्
 कार्यापत्तिः इति । तत्र (१) 'नैवारध्वः' इति
 विकारतद्धितेन नीचाराणां चक्रमकृतिलोकोः प्रत्यक्षव-
 द्भूतविधिना प्रदेययत्तित्वलक्षणश्रीदिकार्यापत्तिरवधीयते ।
 (२) 'नतायगूतानां नरः' इत्यादौ न प्रत्यक्षेण कार्या-
 पत्तिः, नहि निरुद्धनप्राप्तयोः प्रमाद्येण ऐक्यं गम्यते,
 येन प्रत्यक्षतो नतानामुद्धातुमुल्लङ्घनार्थापत्तिः स्यात् ।
 किन्तु अवयवमस्य वैयर्थ्यं कर्तुं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा अनुमान-
 भवति 'नूनम् उद्धातुमुल्लङ्घय नतां वर्तन्ते' इति ।
 अतोऽत्र अनुमानेन कार्यापत्तिः । (३) 'परिषी-
 यन्ति निमुञ्चन्ति' इत्यत्र तु स्वशब्देनैव परिषि उक्त्या
 मूरकार्ये निवोधने प्राकृते अधिकरणेन यूपनां रिषी-
 यते । नक्षयम् अप्राकृतनिवोधनोपपत्तिः श्रीह्यात् ।

नासावधयवाधिस्यदिनाशेषु विनश्यति ॥' नहि गोग्रुणि जाते विपाणे वा भग्ने गोवं तितोपीषते, तद-
मिष्यक्तिसमर्थावयवान्तरसद्भावात् । कियत्यपि सस्थाने
धियमाणे सर्वा विज्ञायन्ते । सा चेपं मन्त्राकृतिर्विशिष्ट-
स्वरवर्णानुपूर्वावमिष्यक्ता न किञ्चिद्विकारदर्शने नश्यतीति
प्रत्यक्षमुपलभामहे । तथाहि, 'यत्र वर्णविकारो वा
वर्णलोपोऽपि वा स्मृतः । स्वरावरनियोगो वा न
मन्त्रस्त्वत्र नेष्यते ॥' यत्र वचनात् वर्णलोपं विकार
वा कृत्वा प्रयोगः 'ऐर कृषोद्रेयम्' इत्यादौ, यत्र च
स्वाध्यायकालदृष्टैस्त्रैसादिपरित्यागेन ऐरुभूयं नियुज्यते,
न तत्र कस्य चित् मन्त्रमुद्धिरवैति । स्यादेतत्, वचन-
सामर्थ्यादिह नापैतीति । तदुक्तम् । वचनेन हि प्रयो-
क्त्यन्तेतदुच्यते न मन्त्रत्वं न नश्यतीति । नहि वचन-
विनियुक्तानां मीमादीना मन्त्रत्वं भवति, अतश्च अमन्त्रा-
णामेव सत्ता वचनाद्विनियोग इत्यापद्यते । न चाहंति
भवितुममन्त्रत्वम्, मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् । अतश्च
अत्रापि कस्यम् इरापरादीनामेव अमन्त्रत्वं भवत्, न
सकलस्य वाक्यस्य । (सिद्धान्तमाह --) न च तेषामपि
एतत्संबाधलोचनेन मन्त्रवन्निरूपणात् इह गिरापदवान्
मन्त्रः इह इरापदवान्, इह त्रैलोक्यान्, इहैकश्रुतिमानिति
हि आदित एवावधार्यते । यथेवम्, ऊहादीनामपि मन्त्रत्व-
प्रवृत्तः । तत्रापि हि प्रकृतिविकल्पालोचनेन शक्यमेवं
निरूपयितुम् इह अग्निपदवान् निर्वापमन्त्रः, इह सूर्यादि-
पदवामिति । नैतत् समानम् । कुतः 'यत्र वैदिक-
मन्त्रस्यं तत्र मन्त्रत्वमिष्यते । न्यायेन कल्प्यमाने
तु न शक्यं तन्निरूपणम् ॥' वैदिकं हि आलोच्य
एवमवधारणा भवति, इहेदशो मन्त्र इहेदश इति ।
सूर्यादिपदप्रयोगस्तु कार्यवशेन न्यायात् कल्प्यते, न च
मन्त्रत्वं न्यायमागम्यमिति वैदिकम् ।

ननु चातिशयोऽपि वेदप्रकार एवेति सर्वमुदाहर्कं
वैदिकम्, इतरथा हि अप्रमाणकमेव स्यात् । न हि
अत्राङ्गिभावः प्रत्यक्षानुमानादिगम्यः । तस्मात् सूर्यश-
पदयोरविशेष इति । अत्रोच्यते । सत्यम्, ऊहस्यापि
नापैदिकत्वम् । अत एव 'अनाम्नातेश्वरान्त्वम्'
इत्युच्यते । वेदभागो हि कश्चित् प्रत्यक्षः श्रूयते, कश्चि-

दनुमानादिगम्यः । प्रत्यक्षश्रुतश्च आम्नात इत्युच्यते ।
तत्र यथा इरापरादीनां विनियोगः श्रूयते नैवं सूर्यपदादी-
नाम् । ननु 'सूर्ये नक्षत्रम्' इत्येवमेव श्रुतिसमवायित्वात्
देवतायाः सूर्यपदस्य विनियोगश्च श्रूयते । नैतन्मन्त्रे सूर्य-
पदस्य प्रक्षेपं व्रवीति, हविषस्त्यागकालमात्रे तदुच्चारणा-
भिधानात् । यस्तु मन्त्रेषु तत्प्रक्षेपः, सोऽतिदेशकृते
भविष्यति । न चातिदेशवचनन्यायमल्पमत्वादेव
आम्नायते । तस्मादनाम्नातविनियोजकत्वात् अमन्त्रत्वं
सूर्यपदादीनाम् ।

मन्त्रेण एति प्रवरनामधेययोः प्रत्यक्षोपदेशात् मन्त्रत्व-
प्रसङ्गः । स्यादेवम्, यदि तत्स्वरूपमनाम्नायेव, वचनायै
तु ज्ञात्वा अनाम्नातयोरेव प्रवरनाम्नोः प्रयोगाच्च मन्त्रत्व-
निरूपणायाम् अन्तर्गतिः । एवं तर्हि यत्रापि सर्वनाम-
युक्तमन्त्रात्माने एति तस्य स्थाने अन्यपदप्रक्षेपः कियते,
तत्रापि अमन्त्रता स्यात् । तथा नामेति के चित् ।
(स्वमतेन परिहरति --) अथवा विशेषाणामान-
न्यात् अनुगम्यत्वात्वाच्च आम्नातमशक्यः स्वरूपस्य
सर्वनामप्रकारेण आम्नातमस्त्वेव इत्यन्यस्यानान्वयमन्त्रस्य
शक्यमेव निरूपणं कर्तुम्, यदम पद निषेक्यते तद्वानव
मन्त्र इति । इतरथा हि सर्वनाम्नामप्रयोगादित्वात् यदि
विशेषाणामनेवैतत् तेनोपायेनेति न शक्यते, ततः तदश-
न्यतात्वात् मन्त्रस्वरूपस्य भर्षमेव सर्वनामाणाम् स्यात् ।
प्रवरनामधेयकदेव तु विधानात् तदवकाशस्वपदप्रयोगः
कल्प्यते । तस्मादेवमादीनि आम्नातान्येवेति मन्त्रधर्मैः
संनध्यते । न तु प्रवरपदीना मन्त्रवाक्यकाले कश्चिदपि
संस्वरीः । न च वाङ्मणेन रूपं दर्शितम्, येन प्रवचन-
लक्षणत्वात् मन्त्रत्वाध्यवसानं भवेत् । (विस्तान्तर-
विद्वान्तकुपसंहरति --) अतश्च विकृतिषु अभिधानार्थ-
चोदकस्या सकले मन्त्रे प्राप्तिरेवावगन्तव्यम् अर्थाभावात्
न्यायार्थे अन्यत् प्रक्षिप्यते ताकन्मात्रमेव लौकिकम् ।
अपशिष्टं तु तथा प्राप्तमेव कृत्वाकादृशितप्रत्यभिज्ञाय-
मानमन्त्रत्वं चेति न प्रायश्चित्तच्छान्दस्यपौरोहैर्वर्जयमिति
विद्वद् ।

सु -- वेदस्य (मन्त्रभागणयोर्देवनामधेयम् इति)
द्वैतव्यमिदमे एति ऊहादेरपि अनुमानादिगम्यत्वे-

संस्तौति । न च श्रृङ्गमुद्रायेन कश्चिदर्थः (संभूय) स्तूयते । इति (१।२।१।७) । के.

● श्रृङ्गः एकविंशतिवर्णवर्द्धिदायिषु आगमयितव्याः, ताः काण्डक्रमेणैव न तु अनियमेन । भा. ५।१।६।१३. ● श्रृङ्गः ता एव कश्चित् शिष्या विद्वांसो वेदेषु पठयन्ते, तथा यज्ञेषु । वा. १।१।१।१२ पृ. ८०४. ● 'श्रृङ्गः आगमि ब्रह्मणि' इति प्रकृत्य 'एषा प्रत्येव विद्या' इति वेदेषु लक्षणायाः संमतत्वात् प्रैतिचोऽयं ब्राह्मणः इति वेदस्यै लक्षणा लोचसेमता । पराक्रमः. ४।२. ● पादेष्वेन चोपनिषदा वृत्तवदा मन्त्राः श्रृङ्गः । वि. २।१।१०. ● श्रृङ्गा 'अयं सख्यमानवः' इत्यनया प्रगीतवैव ब्राह्मणस्य दशमेऽहनि आहवनीयोपस्थानम् । भा. १।२।८।१०-२१ वर्णक २, ● श्रृङ्गमयुक्तं रथं होमे ददाति वाजपेये, नान्यत्, न चान्यस्मै । १०।१। २१।७५, ● श्रृङ्गः अप्ययत्त सामर्थ्यं गन्तव्ये । नहि अन्तरेण श्रृङ्गं सामर्थ्यमिच्छति भवति, अन्तरेण तु साम श्रृङ्गं निर्वाप्यते । १।२।८।११ वर्णक २, ● श्रृङ्गः एकस्या एव शिष्यमतेन निरुक्तो मधुराणाम् एकत्रिके प्रवृत्तौ । १०।५।१।१०-११, ● श्रृङ्गः संस्कारकमेव गुणभूतम् । १।२।२।१२-१३, ● श्रृङ्गोः द्वयोर्द्वयोः प्रमथनेन ब्राह्मणान्तेष्टिकागमनं गवामयने । १।२। ६।२५-२८ वर्णक ४, ● श्रृङ्गाम् उत्तराग्रपठितानामेव प्रथमम् 'उत्तरयोर्गवति' इति उत्तराग्रान्देन । १।२।५।२३-२४, ● श्रृङ्गाम् एकादशानामेव मानवीनां दामयत्येष्य आनयन विवृतिविधये सामिपेन्यर्थम् । १०।६।१।१०३-७६. ● श्रृङ्गो विवृद्धत्वोपपत्तेषु कृत्रु बहिष्पन्नमाने आगमयितव्यानाम् अन्ते निषेधाः । रत्न. ५।१।५।१३-१८. ● श्रृङ्गि ऊरो न भवति । पश्च-मन्त्रोर्भवेति, परन्तु न वी श्रृङ्गोदसी । तस्मात् श्रृङ्गोद-सायाम् श्रृङ्गि नोदः श्रृङ्गे उत्तमम् । पाशान्याये (१।३।४) दह्यम् । के. ● श्रृङ्गि (दामयतीत्यायाम्) ऊरो नास्ति 'यूपि वा एतरोऽपाम्, वदेनश्रुति, तस्मादर्थं नोदत्' । भाट्ट. १।१।१ पृ. १४०. ● श्रृङ्गि तुल्यवर्णं प्रत्येकं यान् वरिधमाश्रितव्यम् । भा. १।२।१।१८-२०, ● श्रृङ्गोः उत्तरयो योनिशान्ते

गानमुत्तराग्रवदेन । १।२।१।२२-२३, ● श्रृङ्गोः उत्तरयोः योनिस्तोमानामतिवेद्यः । १।२।१०।३४-३८.

● श्रृङ्गु तिसृषु समानच्छन्दस्त्रास्येव गानं श्रोतिष्टोमे । वि. १।२।४. ● श्रृङ्गु पादस्यैवस्या अपर्यवर्धिते अर्थे वृत्तवदेन । वा. २।१।१०।३५.

● श्रृङ्गो यत्र भेषमायचितम् 'भूः स्वाहा' इति गार्हपत्ये जुहुयात् । वि. १२।३।५.

● श्रृङ्गत्वादिन्यायेन च अनेकान्तरमहात्मकेषु घटयु न धातुवं जातिः । आह्निककारे. पृ. १६.

● श्रृङ्गश्रृङ्गः यत्रात्मके वेदे प्रयुक्तः । 'श्रृङ्गिः प्रात-र्दिशि देव इत्ये' इत्यत्र । वा. १।१।१।१. ● श्रृङ्ग-सामयजुषु तु तथी इति शब्दः प्रसिद्धः । भा. ३।३। १।५. ● श्रृङ्गादीनाम् (श्रृङ्गानाम् उन्वेष्टव्या इत्यादी) वेदलक्षणाऽर्थेभ्यम् । वा. ३।३।१।२ पृ. ८०७.

● श्रृङ्गादिशब्दाः केवलाः श्रृङ्गोदायिषु वेदे दृष्टाः । 'श्रृङ्गिः पूर्वाह्ने दिशि देव इत्ये' इति । पराक्रमः. ४।२.

॥ श्रृङ्गजुषाणाधिकरणन्यायः । आग्यभागयोः श्रृङ्ग-जुषाणायाग्ययोर्विकल्पः ॥

आग्यभागयोः 'जुषाणो अग्न आग्यस्य वेतु । जुषाणः होम आग्यस्य हविषो वेतु' इति निगदरूपी यागश-मन्त्रो भ्रूतो । 'श्रृङ्गस्यायेका जुषाणाग्नौ भवतः' 'श्रृङ्गाग्नौ भवतः' 'सहविषी भवतः' 'अहविषी भवतः' इति च विधयः । तत्र श्रृङ्गजुषाणायोर्विलक्षणार्थ-प्रतिपादकत्वेन कार्यमेवात् समुच्चयः । सहविषहविष्क-योस्तु पदमात्रवद्वज्राचक्रवर्तेऽपि प्रतिपाद्यमेवात् उत्तममशानवाग्ययोः हवि.पदस्यैव विकल्पाः, कार्यस्यैव । इति प्राप्ते, अर्थप्रतिपादनकराद्यर्थेऽपि मुक्ता-विशेष-भूतप्रदानमद्यस्तत्कार्यस्यैव कर्तव्यं श्रृङ्गजुषाण-निगदोर्विकल्पाः । यागशरपदस्यैवोद्यत्वादेऽपि याच-निरुः समुच्चय इत्युक्तम् । इति.पदविषये तु अहवि-सहवि.पदयोः समिद्वयन्यायेनोक्तयोरेव निगदयोः प्रयोगसंभवाद्भुक्तमनयम् । उत्तममशाने उ यागश-न्तपीय इति.पदस्यैव निगदाग्रमवृत्तं 'अग्न आनयन् भवति' इति श्रृङ्ग आनयन् तथा कुशः इति निगदस्य विनिष्पत्तिरुक्तवत् ।

अहप्रन्थः वीरुपेयः

वि-- 'ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवा, ऽमिमः ।
वेदसामग्र्यमानत्वाद्, विधिसार्थत्वतोऽन्तिमः ॥'

वेदसामसामान्याद्, विधिर्वाप्यन्तर्वादाः ।
भाट्टः— अथवा योऽयम् इह नाम ग्रन्थविशेषः
सामगोः पठ्यते, स हि पौरोषेय उतापौरोषेय इति
चिन्तायाम्, कर्तृस्मरणाभावरूपवेदापौरोषेयत्वहेतोः । अत्रापि
तुल्यत्वात् । इतरथा तत्त्वानैकान्तिकत्वेन वेदस्यापि
अपौरोषेयत्वानापत्तेः । स्वाध्यायानप्यापरिपालनस्य च
तुल्यत्वात्, ऊह इति समान्ध्यायाश्च रूढत्वेनापि नेतुं
शक्यत्वात् । इतरथा कर्तृस्मरणाभावेऽपि समान्ध्याब्रलेन
पौरोषेयत्वाद्गीकरणे काटकादिसमाख्यया वेदस्यापि
पौरोषेयत्वापत्तेः अपौरोषेय ऊहप्रत्ययः । इति प्राप्ते, 'ऊह
विवर्के' इति सृष्ट्या तर्कप्रमत्तत्वरूपयोजनेनैव समाख्यो-
पपत्तौ रूढत्वे प्रमाणाभावात् । ऊहप्रत्यये च योनिप्रत्यये
योन्मुत्पन्नस्यैव साम्ना 'योन्या गादति, तदुत्तपो-
गांयति' इत्यादिना अतिदिष्टस्य न्यायेनोत्तरादी पठ-
नीयस्य यो ह्यप्यपि पाठ्यात् । अस्यापि वेदत्वे सर्वांगामागान-
सिद्धतया योनिप्रत्ययनेन योन्मुत्तरादिविभागास्य अति-
देशशास्त्रस्य च वैधर्म्यापत्तेः पौरोषेयत्वत्वेन । अत एव
बलवत्पौरोषेयत्वशापकप्रमाणान्तराभावविशिष्टकर्तृस्मरणा-
भावं एव पौरोषेयत्वाभावावशङ्कः इति नानैकान्तिकता
वदपि च तत्रत्या श्रुचः सामानि च स्वरूपेय अपौ-
रोषेयस्य, यस्यापि उत्तराऽऽदिषु न्यायसिद्धातिदिष्टधाम-
न्योपाप्येव पौरोषेयः । अत एव स्वाध्यायानप्यापि
परिपालनम् ऋगादिविषयत्वादन्यथासिद्धम् । कर्तृस्मरणा-
भावात् तु मूलभुक्तिरन्याऽभावादिषु उपपद्यते । मन्या-
रम्भितुषु हि मन्यादिविशिष्टेन भुक्तिरन्याऽप्येव कर्तृस्मर-
णावरपदम् । प्रकृते तु न्यायनूलङ्घनात् तदभावेऽपि
अत्र चित् शक्तिः । अत एव सन्यावतिरोपे अ-
प्रामाण्यम्, न तु अन्यम्भुतिषु मूलभूतभुक्तिरस-
न्यायस्यैव आभादीश्वरजम् । अत एवमेव सामोदन्-
विचारोऽपि हीन-उत्ते ।
'न्यायसिद्धातिदिष्टधामन्योपाप्येव पौरोषेयः ।'

मण्डन—‘सामोहः क्रियते नृभिः।’

शंकर—'ऊरमाधो न नित्यः स्थिरः ।
इत्येवमाकाशमन इति वैश्वकरमाः

(२) 'पानीम्' इति वचनम्

महाभाष्यम् ।) तत्राह नीमांसावार्तिककारः 'ऊहार्थ-
नपि शब्दानां न व्याकरणमर्थवत् । ऊहत्याप्यन्वयः
सिद्धेरुक्तानुविभागावत् ॥' १।१।८।२४ पृ. २६३।
यथा ऊहानुविभागाः सीमावादिद्वत्वात् न भ्रान्त्या-
पेक्षः, तथा ऊहस्तत्त्वमपि लोकवेदिसिद्धत्वात् इत्यर्थः ।
सु. पृ. २७९. '...नित्यम् एकम् । मणि. पृ. १३

* ऊहप्रमाणं स्थानापत्तिर्नाम एकम् । मणि. पृ. १३.

० उद्ग्रथोऽयम् एकादशविधः निरूपितः । प्रमुखाः
कम् 'मुख्यार्थयथा स्वार्थसमवेताप्येताऽऽविधिः । प्रमुखाः
प्रज्ञौ मन्त्रा गताः कार्याविदेशतः ॥ विद्वद्भ्य-
निधिदोहाः कार्यापेक्षेय पञ्चधा । अर्थान्तरापेक्षार्थान्-
गोहं प्रवर्जित नः ॥' इति । तत्र एवमेकदश प्रयोगानु-
त्तानि । १ मुख्यार्थत्वम्, २ इष्टार्थत्वम्, ३ स्वार्थत्वम्,
४ समवेताप्येत्वम्, ५ शब्दस्वरूपाविवक्षा आदिशब्द-
स्वार्थः । ६ कार्यमुद्रोद्दिष्टदेशः, ७ विहितगतत्वम्,
८ अनिधिदोहत्वम्, ९ कार्यापत्तिः, १० अर्थान्तरत्वम्,
११ अपूर्वाप्येत्व च परमाणुम् इति । तानि चैतानि
एवादायानि प्रयोगानि कार्यमुद्रोद्देशे एवापेक्षितानि, न
शामन्यन्तेऽप्योद्देशोः । तत्र तु अष्टाधेय प्रयोगानि
१ इष्टार्थत्वम्, २ शब्दस्वरूपाविवक्षा, ३ कार्यमुद्रोद्दि-
ष्टदेशः, ४ विहितगतत्वम्, ५ कार्यापत्तिः, ६ अर्था-
न्तरत्वम्, ७ अनिधिदोहत्वम्, ८ अपूर्वाप्येत्व च
परमाणुमिति । एतच्च 'मन्त्राः' इत्यनेन सूचितम् । अत्र
एकदशानामपि मुख्यार्थानां नाम उद्ग्रथोद्ग्रथविधये
एकैकपक्षितेऽपि उक्तानां नवमापि इष्टार्थत्वं द्रष्ट-
मापद्यि च । कार्यमुद्राविदेशक उद्ग्रथोद्ग्रथ पञ्चधेय-
वर्थादि (१) । इह गोः तत्र क्षीणानि तत्रे प्रवृत्त-
इत्यादी शेषकार्या इष्टार्थत्वप्रकाशनायै सन्त्ये ह्यपि
वाचिनां मूलादिशब्दानां विवेचनमनर्थक्यं इष्टार्थत्ववि-
श्रुत्याप्यन्यत्र न्यर्थमात्र स्वार्थेऽपि प्रत्यक्षतः चे-
दशक्यामपि क्षीरादिपञ्चमत्त समवेताप्येतेऽपि एकादश-
न्यथाकाम उच्यमानस्य क्षीरदिमात्रस्य सूत्रेण सामर्थ-
भोगकारिकस्य क्षीरदिमात्रस्य आद्योपादिश्रवणमात्रे-
दोषेण खण्डेऽपि उक्तंतेऽऽशङ्कान्त्तु सूत्रेण पुन-
(२) 'पञ्चमत्त' इत्येकवचनस्य विदमानार्थे

(२) 'पानीम्' इति कथञ्चन विदमानम्

कथमवगम्यते ! पशुप्रतिपेधानुवादात् । एव-
मान्मायते । 'ऋतं वै सोमोऽमृतं पशवो, यत्पशून् दद्यात्
सोऽमृतं कुर्यात्, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा'
इति । पशुदानमग्रेण सोमचमसो विधीयते । यः पशून्
दद्यात्तस्यैव दोगो भवेत् । एतस्मात् पशवो दातव्या
इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः, 'सोमचमसो
दक्षिणा' इत्याह । सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्ते
इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निवर्तकोऽवकल्पते । ब्रह्म-
दानस्य निवर्तके सति अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् ।
तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्तकः इति ।

ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् । ७० ॥

भाष्यम्— इति चैतद्व्यति, पशुदानविप्रतिषेधात्
कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः इति । ब्रह्मदानेऽपि
एतदवकल्पते । ब्रह्मणे सोमचमसो देयः यः पशून्
दद्यात् ब्रह्मणे, इति गम्यते । तस्मात् नियोगतः कृत्स्न-
स्यैव ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तके पशुप्रतिपेधानुवादोऽव-
कल्पते । ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपवचते इति ।

उत्तमस्य कल्पयैवात् प्रतिपिद्वयस्य कर्म स्यात्
च गौः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् । ७१ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्तकः
सोमचमसः इति । कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः
स्यात् । अस्य सोमचमसस्य य उत्तमः, स ऋतव्यः
स्यात् । दक्षिणाशब्देन हि संबध्यते, 'सोमचमसो
दक्षिणा' इति । न च प्रष्टौ एकैको गणादिर्दक्षिणा ।
उक्तमेवेदं गणादीनां समुदाये दक्षिणाशब्दः इति । तदेवं
सोमचमसदानेन प्रतिपिद्वेय पशुन् यदि ब्रह्मदानेऽपि
एतदविशिष्टमिति कृत्वा अन्येभ्यः पशवो दीयेरन्,
प्रतिपिद्वं क्रियेत । नो हि ब्रह्मभागः, न सा दक्षिणा ।
दक्षिणावयवो हि सः । दक्षिणाऽवयवे दक्षिणाशब्दो
निविशमानो गौः स्यात् । न च विद्यमाने मुल्ये,
गौः उपदीयते । सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणा-
निवृत्तिः । सर्वेषामुत्पिजमानमनं प्रयोजनं दक्षिणानाम्,
न ब्रह्मदानम् । तस्मात् कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः
सोमचमसः इति ।

यदि तु ब्रह्मणस्तद्वत् तद्विकारः स्यात् । ७२ ॥

मी. को. १५६

सर्वं वा पुरुषापनयात् तासां ऋतुप्रधानत्वात् ।
७३ ॥

भाष्यम्— प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम् । यदि तु ब्रह्म-
भागस्य निवर्तकः सोमचमसः, ततो ब्रह्मभागोना सा
दक्षिणा । एतेन विकारेण अन्या दीयेरन् यथा पूर्वं
पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा सर्वं निवर्तते ।
तस्मिन् निवर्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते 'स
ब्रह्मणे देयः' इति । तासां दक्षिणानां ऋतुप्रधानत्वं
भवति । सर्वविगानमनेन हि ऋतुः सिध्यति, न ब्रह्म-
नया केवलया । सोमचमसेन च सा सर्वानिति कृता,
इति नान्यत् किं न दीयेत । एतत् प्रयोजनं गवत्येव
पशोः कृतं यथोपवर्णितमिति ।

के— सूत्रद्वयमिदं पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनकथनार्थत्वेन
व्याख्याय भाष्यकारेण पुनरधिकरणान्तराद्येन व्याख्यातम् ।
तत् प्रकृताधिकरणोत्तरं निवेक्ष्यते ।

आ— तत्र पूर्ववत् संशयपूर्वोत्तरपक्षः । का पुन-
र्विशेषाशङ्का ? (प्राभाकरोक्तमाह—) पूर्ववत् दे एव
वाक्ये, इह तु एकमिदम् वाक्यम् । अतः प्रथमं ऋतु-
संकोचाभावात् ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः इति विशेषाशङ्का ।
(प्राभाकरोक्तं परिहारमाह—) यद्यपि एकं वाक्यम्,
तथापि दक्षिणासंयोगात् सर्वमिति । इत्येवं के चित्
वर्णयन्ति । (प्राभाकररचना निरस्यति—) न तु एत-
द्युक्तम् । अत्रापि दे एव वाक्ये, 'सोमचमसो दक्षिणा'
इत्येकम्, 'स ब्रह्मणे देयः' इत्यपरं स्पष्टमेव । अतो
नायं विशेषः । सिद्धान्तोऽप्युक्तः । सति हि एक-
वाक्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः स्यादिति यथाम् ।
तस्मादेवं वक्तव्यम् । अत्र हि केना चित् दक्षिणा-
द्रव्याणां प्रतिषेधः श्रूयते, अथो तस्यां प्राप्नो घटते ।
तस्मात् सोमचमसः सर्वस्य निवर्तकः इति विशेषाशङ्का ।
सोमचमसस्तुल्यमर्थोऽयं अर्थवादः । 'यत् पशून् दद्यात्
सोऽमृतं कुर्यात्' इत्यादिः, न प्रतिषेधः । तस्मात् पूर्ववत्
सर्वमिति ।

यि— 'किं सोमचमसो ब्रह्मभागदातुं (री उव)
कृत्स्नद्वारं । पशूनां निवृत्ता सर्वमवकरोर्ब्रह्मभागद्वारं ॥
निन्देवं न निषेधात् चमसस्तुतये त्वयी । द्यावापचनत्

ऊहप्रयोजकं

(४) 'न गिरागिरेति ब्रूयात्' इति गिरापदकर्म्ये लक्षयति । प्रतिपिडे हि गिरापदे लक्ष्ये वाचनामिलापि लक्ष्यते । तत्र च लक्षिते इरापदस्य साध्यामिलापिणो विधिः । नहि इरापदं कार्यप्रतिपादकशब्दाद्वे तत्साधनत्वेन शक्यं विपादुम् । नहि अशान्देन शान्दस्य एकवाक्यता भवति इति । तस्मादन स्वशब्दानुमानम् । परिवो तु आम्नात एव स्वशब्दः इति विशेषः । (५) 'ब्रूया एतर्हि वाग् भवति, यर्हि वृद्धपः पट्टः संतिष्ठते' इत्यन संसया प्रतिषेधो लक्ष्यते, नहि सखितः कर्तव्यो भवति इति । प्रतिषेधेन च पूर्ववत् कार्यं लक्ष्यते । तस्मिन् लक्षिते माध्वयानवृत्ताद्यने विधीयेते । एवमन लक्षितलक्षणया स्वशब्दः । तदिदं मधुपुलाद्यनो-दाहरणं वार्तिककृता दूषितम् । संसा हि समातिः, नचा-भूतस्य संसा, सखितस्य वा अनातः । तेन छिन्न-वाक्याभ्यां कृतपदस्य पुषः संस्कारके अवगम्यमाने मधुपुलाद्यने कथं पदलक्षणे स्थापयामि । तस्मात् अशोदाहरणं मृग्यम् इत्युक्तम् । तत्र वयं ब्रूमः । पदे (६।१।११) उक्तम् 'सत्रावाग्ये विश्वविता यजेत' इत्यत्र आगोऽणशब्दोके सत्रपदकले विहिते विश्वविद् सत्रमकुर्वतो भवति, न कुर्वतः इति । तेन इदमभावे विधानल्लोदाहरणमिति । इति एकदशविधस्य ऊह-प्रयोजकस्य निरूपणम् । याज्ञ. उ. १२७-१३०.

ऊहप्रवरनामधेयानां नास्ति मन्त्रत्वम् । अनाहनातेष्वमन्त्रत्वमान्तातेषु हि विभागः । रा१।१।३४ ॥

भाष्यम्— ऊहप्रवरनामधेयेषु संवयः मन्त्रः, उह-नेति । अमिषाप्रकवात् मन्त्रः । इति प्राप्ते, ब्रूमः । अनाहनातेषु मन्त्रस्य न स्वदमिषाप्रकवापि । नामि-षाप्रकवं मन्त्रके हेतुः, हि तर्हि । अमिषाप्रकरोणाः । ये अमिषाप्रकमन्त्रा इति नोच्यन्ते, न ते मन्त्राः । नचैव-मादशो मन्त्रसमग्रभावे लक्षितः । तस्मादमन्त्रः । प्रयोजनं मन्त्रे भ्रष्टे यत् प्रायश्चित्तम्, अमन्त्रेषु तत्र ।

वा— सूर्यो उग्र निर्वर्तति, इत्युः । तथा यत्र यजमानस्य आर्षेण विरते स प्रवृत् । यत्र यजनन-त पुत्रादीनां नाममदने उज्जमपेयम्, यथा तुल्यज्ययाम् ।

'देवदत्तो यजते' इत्यादि । तेषामपि 'तयोदयेषु' इत्यस्य उच्छ्वासात् मन्त्रमध्यपाताच्च मन्त्रप्रमातो उच्यते, 'स्वाध्याये पठपमानेषु येषु मन्त्रपदं स्मृतम् । ते मन्त्रा नामिधानं हि मन्त्राणां लक्षणं धियतम् ॥'

किं पुनरेकस्मिन् पदे कर्ममाने समस्तस्यैवमन्त्रत्वं, ऊहितपदमानस्यैव वेति । समस्तस्यैव । इति प्राप्तम् । कुतः ? 'स्वरवर्णानुपूर्व्यादिविशिष्टे हि प्रयुज्यते । मन्त्रशब्दस्ततोऽन्यत्वे न तस्यार्थः प्रतीयते ॥' संप्रदायकालावगतत्वान्मन्त्रं चेत् केन विदित्वेनोक्तं न शक्यते मन्त्रत्वं प्रायश्चित्तानुम् । अथ एकदेशोऽपि तत्संज्ञावाग्युपगमः, ततः सर्वत्रैव मन्त्रत्वविशेषान्

मन्त्रत्वमपन्नः । (पूर्वपक्षप्रयोजनमाह—) तस्मात् एक-वर्णायाप्येति मन्त्रत्वाभावात् समस्तत्वापेक्षिण्येति । (एतदेव प्रपञ्चयति—) ततश्च यथैव तदिदानीं सर्व-व्यववर्तिनि प्रायश्चित्ताभावाः, एवं मन्त्रमन्त्रोपनिषत्तत्वेन पावन्तः शब्दविशेषाः संप्रत्ये, तेन भवितव्यम् एतेक-पदतदवयवौहे तन्मन्त्रव्यववर्तना-रक्षणोद्देशेन लौकिक-वाच्यप्रयोगः कर्तव्यः इति । (तस्य ऊहवतो पावनस्य

न केनल्ल ऊहितवाच्यमामवर्तिनि निमित्तादौ मानस्य-निमित्तप्रयश्चित्ताभावाः, किन्तु स्वाविवचवर्तिनि इति एकं तावत् प्रयोजनम् । 'मन्त्रे श्वेतरोक्षयपुत्रोदायो भिन्न' (वा० १।२।३१) । 'श्वेतवादीनां इन् पदस्येति वक्तव्यम्' । यत्र पदस्यं भावि, तत्र गितः अपरादः इत्-उहवर्तः । श्वेतवाः श्वेतवादी श्वेतवाः । उहवर्तः उहवर्तः श्वेतव उहवर्तः यजमानाः, उहवर्तयो उहव-वासाः । पुत्रो दास्यते दीयते गच्छत्येति इति पुत्रोदाः स्वा-दिना वाच्यताः 'श्वेतवाः उहवर्तः पुत्रोदाः' इत्यादौ मन्त्र-विषयत्वेन, 'हृदयोऽन्त्येदति' इत्यादिना च भाषाव-वेदात्मक-दोषविषयत्वेन 'आह-विदो मातरिषा जभार' 'इनामदन्त' इत्यादौ वाच्यताः श्वेतरोक्ष-सम्प्रत्ये, तेषामनामन्त्र- 'श्वेतवाः, उहवर्तः, पुत्रो-दायाः, जभार, अदन्त' इत्यादिः लौकिकः प्रयोगः

कर्तव्यः । इति द्वितीयं प्रयोजनमुच्यते । (मि०-उ०-३१-३२) अत्र ब्रूमः । तावन्मन्त्रस्य यजन्तः इति । कुतः ? आहूतीनाममिषाप्रकवां कथाप्रतिश्रुतिः ।

यजन्तः इति । कुतः ? आहूतीनाममिषाप्रकवां कथाप्रतिश्रुतिः ।

ऊहप्रवरतामधेयानां

स्वाशुष्यगमात् विधिप्रयोजनत्वामात्रेण च ब्राह्मणः प्रा-
भावात् मन्त्रप्रवृत्ते पठ्यमानत्वेदविषयत्वं द्वैराश्य-
नियमस्य वक्तुम् इदमधिकारम् ।

[illegible]

वि—'रुहप्रवरनाम्ना किं मन्यताऽस्यथ नहि ।
 न्नास्तदेकवाक्यत्वात्, न तदुध्मनर्जनात् ॥'

मन्त्रस्तदेकवाच्यत्वात्, न तदुपगमनात् ॥
भाट्ट— उहमप्रवरनामेषयानां कल्पि प्रयोगकृते
 अर्घ्यसाराण्यैर्युसार्थत्वे मन्त्रपदैकवाच्यत्वे च तत्त्वेष्वेव
 चेदेव व्यपठितात्वात् अभियुक्तमिदं विप्रविप्रत्वेन नैवा
 मन्त्रत्वम् । अतश्च नैवा त्रेणे मन्त्रश्रेयनिमित्तं प्राप्यक्षिप्तम् ।
 अपि तु अङ्गधेयनिमित्तत्वमेव ।
 (अङ्गधेयौ मन्त्रगतास्तु मन्त्राः ।)

मण्डन—‘नोहादयो मन्त्रगतास्तु मन्त्राः ।’
‘नोहादयो मन्त्रगतास्तु मन्त्राः ।’ १२.

संज्ञा—'कृष्णदेव्याप्यमन्त्रम् ।' १२.

शंकर—'ऊहादेऽप्यमन्त्रवम् ।' १८.
 'ऊहालक्षणम्' अवपातादिधर्मा अप्रपञ्चयुक्ता.
 इति बिन्दो भाट्टे आदित एव परिष्कृतं द्रष्टव्यम् ।
 भा. १।१।१।१.

० ऊहलक्षणं नवमेऽध्याये वर्तयिष्यामः । भा. १।१।१११.

॥ ऊहसाधनेषु मुख्यं परिणिगताकार्यः (यय-
सारथिभिः) । मुख्ये द्वापरात् स्थापयन्नेतर्थादाः
दिभिः । प्रवृत्तः प्रकृते मन्था गताः कर्मातिदेवताः ॥
विकारैश्च निषिद्धोऽहः कार्यान्वेषेण प्रपन्ना । अर्थात्-
देवपूर्वांधराणोऽहः प्रवृत्तः ते ॥ इति । सोम. ३।१।१.
देवपूर्वांधराणोऽहः प्रवृत्तः । अन्यथाभुतस्य च

उद्वापोहन्यायः । अन्यथाभुतस्य उपरिणमनम् उदः । उक्तं

ॐ उद्धारोद्धार्याय नमः ।
अन्यथासिद्धयवतादिभेदेन विपरिणामनम् उहः । उक्तं
च महाभाष्ये “ ऊहः गन्धविन खर्वोद्भिः, न च
खर्वोद्भिर्विभक्तिभिः वेदे मन्त्रा निगदिताः । ते पावरादं
यजुगतेन पुत्रोक्तं यथायथं विचारिणामतिशयाः ” इति ।
अथ कैपटो यथा “ तप आग्नेय्योऽस्ति ‘ आग्नेयं वा
जुष निर्वपामि ’ इति । त्रयो यरो मन्त्र ऊहते ‘ त्रयो
त्वा जुष निर्वपामि ’ इति ” । “ अर्धोऽत्रेयमप्य ऊहः
इति जैमिनिः । “ अप्पाहारस्तवं ऊहः ” इत्यमरः ।
उत्तरिण इत्यमरः अलोः, अगत उहः इत्यर्थः । ह्रीं दो
नितित्वा यम सः, तयमं न्यायः प्रसन्ते । यथा ऊहः
पोदकुराद्येन ननः, ऊहोद्धारोद्धारितायाम् इति ।
साहस्री. १२०.

५.

० कश्च एष एकं स्वप्न यावत् भवति । न
कल्पनायां भवत् एक यावत् भवति । तदाः स्वप्न-
नाशे— एतेषु कश्च हृत्वेन परमाणेन च वि-
भुवि भविष्येति । न कश्च-तेषु गृहं विद्यते

होनादिवरणम् (तत् अदृष्टार्थत्वात् सनेऽपि कर्तव्यम्) ।
सूत्रे धर्ममात्राणां अदृष्टार्थानामित्यर्थः ।

यि— 'आनेषदानं तु वाच्यं वृत्ती सनेषु नाचरेत् ।
कुर्वादा, ऽऽनल्लिख्यो, धर्मापि क्रियता इयम् ॥'
शत्रुघ्नाय च वृत्तिर्वर्ण च ते हे ।

भाट्ट— सने वरणभरणयोर्दृष्टार्थत्वात् तेषां अभिहिते
यत् प्रकृतावदृष्टार्थम् शत्रुघ्नायामरणम् आनेषाप दानं
च, तत् सने कार्यमेवेति प्रत्युदाहरणमात्रम् । सोमे हि
वृत्ते पुनः शत्रुघ्नायामरणमदृष्टार्थमेव । एवम् 'आनेषाय
द्विषणं ददाति' इत्यपि । नख्यं प्रातश्चिणादाना-
नुवादेनोभयविधिः संभवति, वाक्यमेवादपरोः । अतो
दानान्तरमेवावश्यं विधेयम् । तदपि च न 'वैश्वामिनो होता'
इत्यादिविदोषविहितारितिकश्रुतिषु, आग्नेयत्वविधि-
करणनाशदानान्तर्गते उक्तविधिकल्पननिरपेक्षदक्षिणादानेनैव
निराकाङ्क्षायामानतो विधिकरानुष्ठापेक्षदानस्य जनकत्वेन
अन्यथायोग्यता । न च पञ्चप्रातःशत्रुघ्नायामरणमर्थमेव
तदित्युपपत्तेर्नात्रैवविधिकल्पनं प्रमाणीतं चाक्षयम् ।
'द्विषणमन्वर्षाय' जुहोति इत्यादौ उच्युक्तद्विषणमति-
पत्त्यर्थेनेनापि दानस्य दृष्टार्थत्वोपपत्तौ तादृशश्रुतिग्रा-
नत्यर्थमेव एव प्रमाणाभावात् । अतो विनिगमनाविरहात्
अदृष्टार्थमेवेद दानम् । अत एव नात्राग्नेयोन्यायेन
(११२।८) दैवशरशंसकश्रुतिग्राभेयस्यैव ग्रहणम्,
आग्नेयत्वस्य अपूर्वसाधनताऽवच्छेदकत्वेन अस्त्यतेः
तन्नाशायभावात् । १०।१२।२५.

मण्डन— 'सने दानमदृष्टम् ।' २५.

शंकर— 'सने दानमदृष्टम् ।' २७.

श्रु शत्रुघ्नश्रुत्याः 'यथुलिङ्गान्तरः स्वमेवर्तु-
पर्वये । स्वानिस्त्वान्मिषचन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥'
(मनुः १।१० मेधापाठः) 'यथुर्लुङ्गलिङ्गानि नाना-
रूपाणि पर्वये । ददन्ते तानिदान्येव, तथा भावा
युगादिषु ॥' इति । (शाम्बा. १।१।१० अम्.)
इदं न्यायस्वरूपम् । के.

● शत्रुघ्नश्रुत्यायेन प्रतिषिद्धिं पुरातनव्यवहार-
न्यासरूपत्वेनानिस्त्वान्मिषचन्तः । (मतिशंकर यथा वे

एव श्रवणः तैरेव लिङ्गैश्चैवैविशिष्टा आवर्तन्ते तथा
सुष्टावपि ।) वा. १।२।१।१० पृ. १२६.

● श्रुतिक् इति संज्ञायाः यद्यपि प्रवृत्तिनिमित्तम्
श्रुतौ यजनम्, तथापि श्रुत्युत्पत्त्यस्य वसदशैव श्रुतिजः
इति चमसाध्वर्युणा न श्रुतिक्त्वम् । वि. ३।७।१६,
● श्रुतिक् एक एव अप्यर्थः अग्निहोत्रे 'अग्निहोत्रस्य
यज्ञकतोरैकः एव श्रुतिक्' इति नियमविधिः । ४।२।१९.
। श्रुतिक् फलं करणेऽर्थवत्त्वात् । ३।८।
१३।२६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः अग्न्यन्वाधाने विद्वन्मन्त्राः 'ममाग्ने
वर्चो विद्वेक्षन्तु ययं त्वेन्मानास्तनुव पुयेन । मद्या
नमन्तां प्रदिशब्दतल्लस्ययाऽभ्यक्षेण पृतना ज्ञयेम ॥'
इत्यादयः पठ्यन्ते । अग्न्यन्वाधानस्य करणमन्त्रोऽयम् ।
तत्रोक्तं वर्चस्तनुवोपेणदिद्वन्मन्त्रादिकल्पम् । एवं कण्येपु
मन्त्रेपु उक्तं फलम् श्रुतिक् स्वस्यैव आशासीत न
स्वामिनः । कुतः ? अर्थवत्त्वात् । 'ममाग्ने वर्चः' इति मन्त्र-
गतमममन्त्रस्य अप्यर्थुणा स्वफलदायके एव सफलत्वात् ।
स्वामिकलांशने तु ममेतिपदं व्यर्थं स्यात् । तस्मात्
करणमन्त्रोक्तं फलं करणमन्त्राशक्तस्य श्रुतिजः एव
इति पूर्वं पथः ।

स्वामिनो या वदर्थत्वात् । २७ ॥

वाचस्पदेन पूर्वपक्षं निरस्यम् सिद्धान्तगतिः । श्रुतिक्-
पदमनुवर्तते । श्रुतिक् करणमन्त्रेण स्वामिनः फलं
आशासीत । तदर्थत्वात् । कर्मणो यजमानार्थत्वात् ।
'मम वर्चः अस्तु' इत्यपि यजमानस्य वर्चः 'मम'
इति व्यपदिशति लक्षणया । तस्मात् करणमन्त्रोक्तं फलं
यजमानस्यैवेति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २८ ॥

उच्यते सिद्धान्ते हेतुत्वविशिष्टादक त्वम् । 'गं
वै कां चन श्रुतिज आशिपमायासते यजमानस्यैव सा'
इति भार्यवादः फलस्य यजमानार्थत्वात् दर्शयति ।
इत्यस्मात् लिङ्गस्य दर्शनात् श्रुतिक् यजमानस्यैव फल-
माशङ्कितं न स्वस्य इति सिद्धम् । के.

● नहि देव्यः श्रुतिक् भवति । 'श्रुतिग्राचार्यो वाति-
चरितो' इति । भा. १०।१।१।१६, ● श्रुतिजः अन्ये

श्रुतपेये सोमचमसेन

सर्वदेवपुरुषान्तराद्यस्तः ॥ 'यत् पशून् दद्यात् सोऽदृतं कुर्वीत' इति पशुनिन्दा ।

भाट्ट— श्रुतपेये 'औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा, स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देवः' इति श्रुतम् । तत्रापि पूर्ववत् दक्षिणातच्छब्दोर्ध्वपर्यायत्वेः पूर्ववाक्येन गुणद्वय-विशिष्टप्राकृतविजातीयदानविधिः, तेन च प्राकृतकृतन-दाक्षिण्यनिवृत्तिः । उत्तरवाक्येन च द्रव्यसंप्रदानोप-विशिष्टस्य ब्रह्मण्यर्थत्वस्य पदान्तरकल्पनया अवगमात् पुरुषान्तरादपनयः । अत्र हि ब्रह्मोद्देशेन द्रव्यविधिपक्षो नैवोपप्रावर्तितुं शक्यः, सगोत्रावादेः अविवक्षाऽऽपत्तेः । अत एव श्रुतपेये सगोत्र एव ब्रह्मा ।

अपि क्लृप्ताश्च यः 'यत् पशून् दद्यात् सोऽदृतं कुर्वीत' इति पशुदानवर्षदासो नास्त्विति पशुप्राप्तौ घटते इति ब्रह्ममागस्यैव निवृत्तिः । अतश्च अक्षय्यादिभागेषु पशुप्राप्तौ तत्पशुंदाधात् तेषां मापादयो देया इति । सा चास्य नितानुवादत्वेन सोमचमसविवेकवाक्यतया अवैवादावात् गमकवानुपपत्तेः कृत्स्नकतुदाक्षिण्यस्यैव निवृत्तिरिति निराकृत्या ।

मण्डन— 'तथा समस्तं चमसेन बाध्यम् ।'

शंकर— 'स सोमचमसेऽपि च ।' स बाधः ।

श्रुतपेये सोमचमसेन कृत्स्नकतुदाक्षिणायाः पुरुषाग्नरस्य च निवृत्तिः ॥ (अन्तिमसूत्रद्वयेन वर्णकान्तरं कृत्वाचिन्तया) ।

यदि तु ब्रह्मणश्चद्वन्द्वं तद्विकारः स्यात् । १०।३। १९।७२ वर्णके २ ॥

भाट्टम्— एवं वा । श्रुतपेये ध्रुवते, 'औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देवः' इति । तत्रैवोऽर्थः आधिक्यः किं ब्रह्ममाणेन ऊनं दातव्यम्, उत सोमचमस एव वेत्तव्यो दातव्य इति । नतु सोमचमसो दक्षिणा इत्येव संबन्धः शङ्क्यः । तत्रो-च्यते । सोमचमसो ब्रह्मणः इत्येव संबन्धः इति कृत्वा चिन्ता । सर्वत्र ब्रह्मणः सोमचमसः इति संबन्धो विवक्षितः, सोमचमसेन ब्रह्ममाणो निवर्तितः । अत्र-शिष्टे दातव्यं तदुक्तो विचारः स्यादिति ।

सर्वं वा पुरुषापनयात्, तासां क्रतुप्रधान-त्वात् । ७३ ॥

भाट्टम्— सर्वं वा सोमचमसेन निवर्त्यते । कुतः । सोमचमसो दक्षिणा, इत्येव संबन्धः प्रत्यक्षः । तेन निवर्तिते सर्वस्मिन् दक्षिण्ये पुरुषापनयः एव क्रियते । तासां क्रतुप्रधानत्वात् । दक्षिणानां सोमचमसो यः क्रतुदक्षिणा, स सर्वं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्तयतीति ।

शंका— 'सर्वं वा पुरुषापनयात्' इति कृत्वाचिन्तो-दातव्यम् ।

सोम— पूर्ववदिदं अपि निवृत्तिः इत्युच्यतेः संगतिः । सत्वे यदि ब्रह्मदः अक्षिण्ये सदिध्याम्येन वा पर्येकं वाक्यम् इत्यप्याहारेण वा कथञ्चित् बोध्यः ।

वि— 'पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्वपक्षमित्येकवाक्यताम् । भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणाद्ये ब्रह्मभावं निवर्तयेत् ॥' कृत्वा-चिन्तामुदाहृत्य— 'दक्षिणोक्तिः नतो दृष्टा सर्वप्राप्तौ न चिन्तामुदाहृत्य— 'दक्षिणोक्तिः नतो दृष्टा सर्वप्राप्तौ न पुष्टि सा । वाक्यमेव द्विवर्णं युक्तोऽतः पूर्वनिर्णयः ॥' तस्मात् कृत्स्नदक्षिणापुरुषाग्नरस्यैव इत्यप्यनेन यदाहृतः ।

भाट्टम्— पूर्वाधिकरणद्वये अपि मित्रवाक्यत्वमनु-पगम्य कृत्स्नदक्षिण्यनिवृत्तिरित्युक्तम् । यदा तु कृत्वा-चिन्तया एकवाक्यत्वमप्युपगम्यते, तदाऽपि किं कृत्स्न-दक्षिण्यनिवृत्तिः, उत ब्रह्ममाणस्यैव चिन्तायात्, दक्षिणापदतच्छब्दयोः भवनाविरोधात् मित्रवाक्यत्वे इव एकवाक्यत्वेऽपि कृत्स्नदक्षिण्यनिवृत्तिः पुरुष-ान्तरादपनयः । इति प्राप्ते, एकवाक्यत्वे ब्रह्म-ननुद्देशेन द्रव्यसंप्रदानोभयविशिष्टप्राकृतदानमाग्नरस्यैव विधेयत्वावगतेः क्रतुद्देशेन द्रव्यविशिष्टप्राकृतविजातीय-दानविध्यनुपपत्तेः, दक्षिणाशब्दस्य च ब्रह्मसंबन्धिन्यभा-मानत्वावपि यत्कलेन अनुदाशोपपत्तेर्ब्रह्ममाणस्यैव निवृत्तिः । बह्वुक्तत्वात् अर्पणादप्यवधानात् तच्छब्ददक्षिणा-पदस्यैव संबन्धेन मित्रवाक्यत्वमेव युक्तमिति तदेव कृत्स्नकतुदाक्षिण्यस्य निवृत्तिः ।

मण्डन— 'न ब्रह्ममाणस्यतिरिक्तदानम् ।'

शंकर— 'वाक्येनैव भागवाचः स्यात् ।'

● श्रुतपेये सोमचमसप्राप्यं ब्रह्मणे एव देवम् । इत्येवम्भ न किमपि शङ्कीयम् । लौक्येन तु

नाम कश्चित् पदार्थः, येन अस्य कर्तृविशेषः केन चित् प्रमाणेन नियम्येत । तस्मात् सत्येव सदस्ये सूक्तम् 'स्वामिसप्तदशाः' इति । यच्च भाष्यकारेण किञ्चित् सदस्यनिराकरणपरम् उक्तम्, तत् श्रुतिस्वरानिराकरण-परस्य अतिरभवचनम् ह्युपेक्षणीयम् ।

सोम— सप्तदशम्यानिर्धारणे के चिदेव श्रुतिज्ञो न सर्वे इत्यस्यार्थस्वास्तिरात्मा तत्स्मरौकरणार्थं सप्तदशस्य निर्धारणात् हेतुहेतुमद्भावात्, संगतिः । नहि यागोपयुक्त-पदार्थकरणभावात् श्रुतुप्रवर्तनं सोमविक्रयिमृत्तिषु अति-प्रसङ्गात्, किन्तु कलाङ्गकरणं कलाकृतमत्यवेषणं च काल्यङ्गत्वेऽपि काल्युपयुक्तत्वात् न यजनम् ।

वि— 'सदस्ये यजमाने वा सातदस्यम्, वृत्तवत् । सदस्ये, कुस्ते किञ्चिदास्ती स्वामिनि तत् त्वतः ॥' (तु अतः) ।

भाट्ट— सप्तदशस्य सदस्यः । तस्यापि पुण्यवरणा-मन्तानात् चमविविधानाच्च । इति प्राप्ते, सदस्यकर्तृत्वपदार्था-ध्रुवणात्, वरणस्य सक्तुन्यायेन विनिर्देशाभावात् कल्पयित्वा अदृष्टार्थान्नवर्गते, सदस्यस्य पाक्षिकात्वेन सप्तदशभुतेः प्राक्षिक्तानुवादत्वाच्चेति, सन्ने तस्य दीक्षाऽऽम्नानाच्च स्वाम्येव सप्तदशः । कर्मरुत्वेऽपि वा न पत्नी सप्तदशत्वं जननीभूता, अपेक्षापुत्री लिङ्गवैरुप्याङ्गीकारे प्रमाणा-भावात् ।

सदपन— 'स्वामिसप्तदशाश्च ते ।'

शंकर— 'स्वामी सप्तदशो मतः ।'

● श्रुतिविभिन्ना वदेष-समाख्यालिङ्गानुकारेण सर्वस्य कर्म कर्तव्यम् । भा. ३।७।२०।४१-४२, ● श्रुतिविभि-रेव प्रादिनाविशेषनमप्य कार्यम् । ६।१।३४-९, ● श्रुतिविभिः चमस्यार्थवः वरीतव्याः, न यजमानेन । (लोके तु महारण्यकाले यजमान एव तावद् भूतोति ।) ३।७।१०।२५, ● 'श्रुतिम्यो दधिणां ददाति' अत्र उदेदपगतं बहुत्वमविवक्षितम् इत्येकैकः प्रतिमहीता । वि. १०।३।१२, ● श्रुतिम्यो यद्ये दधिणः । यस्य यावान् भागः आभक्तं स्वयमेव यजमानेन विभक्तं तस्य तावान् कल्पयितव्यः न तु परिरदा । भा. १०।३।१२।५०-५२, ● श्रुतिविरुद्धः अन्यः एव योमविक्रयी ।

३।७।१५।३१, ● श्रुतिविरुद्धः अन्ये चमस्यार्थवः । ३।७।१०।२५, ● श्रुतिम्यः न मित्रा उपमातराः । ३।७।१४।२०.

तु श्रुतिज्ञाम् अनियतपदार्थकर्तृत्वमपि विशेषसमाख्यया । सामान्यसमाख्यायाः विशेष-समाख्यया बाधः ॥

तस्योपदेशसमाख्यानं निर्देशः । ३।७।२०।४१॥

माध्यम— किमेव एकोऽयमः, सर्वे समाख्यातं समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यमिति । नेति ब्रूमः । तस्योपदेशात् विशेषसमाख्यानाच्च निर्देशः । यथोपदेशः, 'तस्मान्मेता-वरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह' इति । समाख्या प्रोक्षीया, नेष्टीयेति । एष समाख्यायाश्चापवाद इति ।

वा— विशेषसमाख्याऽपि विशेषध्रुतिवदेव शीघ्र-तमप्रवृत्तेर्वारिका भवति ।

वद्वच्च लिङ्गदर्शनम् । ४२ ॥

भाष्यम्— 'यम होतुः प्रातरनुवाङ्मनुवत् तपश्शृणुयात्' इति होत्रे प्रातरनुवाके समाख्याया प्रातं होतार दर्शयति । तपेदमपर लिङ्गं भवति, 'उत्तरीय उद्गातृणाम्, ऋचा प्रणव उक्थयशसिनाम्, प्रतिगृतेऽ-वर्गणाम्' इति समाख्याकृत भेदं दर्शयति । तपेदमपि लिङ्गं भवति । 'यो वाऽध्वर्योः स्वं वेद, स्ववानेन भवति । एतद्वा अध्वर्योः सन्, यदाभावति' इति समाख्याकृतं निषम दर्शयति ।

वा— सामान्यसमाख्याविनियोगस्यैव एतद्विद्मः ।

विशेषसमाख्यायां तु किञ्चिदन्यत् दृष्टव्यम् ।

सोम— प्राभाकरेदिदं सूत्रं सामान्यसमाख्यायाः पचनविशेषसमाख्याया बाधस्य भुत्पादनार्थमपि कृत्वा नन्तरत्वेन व्याख्यातम् । तदनुपपन्नम् । समाख्याया बचन-पेक्षया, सामान्यस्य विशेषापेक्षया च दुर्बलत्वात् अन्यत्र सिद्ध्यन्ते पूर्वस्थानुपेक्षात् । तस्मात् प्रकृताधिकरण(१९) रोपभूतमेवेदम् । सूत्रार्थस्तु— तस्य 'तपश्शृणुयात् कर्मणा' यत्र ता स्मार्त्तं रोपोगत्यापेक्षयात् इति पूर्वपूर्वे प्रभुत्वस्य अपाख्यादिपुनरुपरोधस्य भाष्यव्यतिरिक्तसमाख्यातस्य इति यावत् । तस्य उपदेशेन तच्चेन विशेषसमाख्यानं (च) निर्देशः निष्कर्षः अत्रादः इति यावत् ।

याग्याप्रश्नेनासौ गृह्यते । यत्तु तस्या अधि वषट् करोति इति, अन्येनापि प्रयुज्यमानाया उररि होता वषट् करिष्यति । याग्याऽपनयो हि वचनात् । न वषट्कारा-पनयः । यावद्वचनं वाचनिकं भवत्येव । वचनं हि तद्विषयमेव ।

वा-- ऋषीतिद्वेमे ऋतुप्रदेश्यासु यजमानसप्तमाना याग्याप्रयोगार्थे वरयमानास्तम् । तेषु यजमानस्य याग्या । तस्याश्च पञ्चद्वयं विहितम्, होमे प्रत्यर्पणं स्वयं योकारणम् । तत्र यदा स्वयं यजति, तदा किं वषट्कारः तस्मिन्निचय मधोऽपनीयते, नेति संदेहे, नापनयो वचनभावात् । अन्त्यापनये च नान्यस्यापनयः, असम्भवात् । याग्या-मात्रस्य हि अपनयनं भूयते, न वषट्कारमधयोः । तस्याद्यथा याग्याया अपनये कस्यपि होतृपर्यं नापनीयते, तथा मधोऽपीति । ननु च यदा स्वयं यजते, तदा नैवा-पनयो भवति 'यजमानस्य याग्या' इति वचनात् । यदा तु होऽग्निधेयस्य तदाऽपनयः । अत एव विचार-यितव्यम्, किं याग्याऽपनये यजमानात् मधोऽपनीयते, नेति । तच्चयते । 'याग्यामध्ववषट्काराः प्राप्ता होतुः समाख्यया । यजमानस्य याज्येति ततोऽपनयनं श्रुतम् ॥' (पूर्वपक्ष-वायोऽप्यम्) शैवकामाप्स्यवा हि प्राक् 'यजमानस्य याग्या' इति हि अतो वचनात् सर्वे होतुः प्राप्तिरिति । तत्र वचनेन याग्यामार्थं यजमानध्वनि-कृतम्, वषट्कारादप्यस्य होतृछन्दसस्य एव । यदि पुनः यजमानात्पनय इति व्याकृत्येत, ततस्तस्य याग्यामात्र प्राप्तिं सत् अपनीयते इति वषट्कारादिप्राप्त्यभावात् अपनयध्वनेव न स्यात् । तस्मात् 'यजमानस्य याग्या' इत्यनेन याग्यामात्रापनयात् वषट्कारस्य च याग्यातः अत्यन्त-परिरेकात् अङ्गाङ्गित्वाभावाच्च यजमानेन प्रयुज्य-मानाया उररि होता वषट्कृत्य मधयेत् । वषट्कार-मिमितो हि मधः, न याग्यामिमित इत्यनानीतः । यदुर्था, कारणागमात् । ४५ ॥

भाष्यम्-- यदुर्था मधः स्यात् । कुतः । कारणा-गमात् । मधस्य स्वरूपं वषट्कारः । स च याग्याया-मात्रमन्त्रकामागच्छति । एवं हि भूयते 'याग्यास्य-अधि वषट् करोति' इति । ननु एतदुक्तं यजमानेनापि

प्रयुज्यमानाया अधि होता वषट् करोति इति । नैव समाधिः । अनन्यता यष्ट्यम्, वषट्कारेण यागः क्रियते न याग्यामात्रेण । तस्मात् आ वषट्कारात् नावा-नित-य यजमानेन । अन्यश्चेत् वषट् कुर्वति, अवा-न्यात् यजमानः, न च यजेत । यष्ट्ये चासौ चोद्यते, न याग्यामात्रवचने, 'स्वयं निपद्य यजति' इति याज्ञस्य निपद्यवाये विधानात् ।

वा-- यदि 'यजमानस्य याग्या' इत्येतदन्मान-मेव भूयेत, ततः कदाचित् नापनीयेव मधः । इह त्वेवं श्रूयते 'स्वयं निपद्य यजति' इति । वषट्कारेण च द्वि-प्रदानार्थवादित्यये, न केवलया याग्या । तथा 'अववानं यजति' इति याग्यातः आरभ्य यावद्यजतेः अर्थः समाप्यते वावत् न अवानितम्पम् । एककर्तृकत्वे च याग्यावषट्कारयोः वदयुपपद्यते, नान्यथा । तस्याद्य याग्या तत्र वषट्कारमध्वनि इति अन्तरेणापि एकत्वम् अङ्गमात्रं चापनयो विज्ञायते ।

प्रयुक्तत्वात् प्रवरस्यानपनयः । ४६ ॥

भाष्यम्-- अयं यदुक्तम्, यथा प्रवरो नापनीयते एवं मधोऽपीति । उच्यते । अत्यवयवात् प्रवरो नाप-नीयते । अतिकान्तो हि स कथमपनीयते होतुः । प्रदे चावसरे अतुपीयमानो यजमानस्य विगुणः स्यात् । न च विगुणः कथञ्चिदप्ये साधयेत् । नात्र चोदकेन प्राप्नोति । अपोच्येत, यन्मन्त्रं तन्मोदकेन प्राप्तिरिति, यत्र शक्यं न तद्व्यपितमिति । प्रकृतिरिवम् । अपूर्व-स्यान् विधानं यादयुक्तम्, तादृशं यदि शक्यते, कर्तव्यम् । यदि न शक्यते, तत्रैव शक्यते तत्रैव कार्यम् । न यत्र विगुणमिति । तस्मात् प्रवरस्य अनपनयो पुनः, न मधयेति ।

वा-- यत्तु प्रवरवत् इति, तत्रोच्यते । 'प्रवरो न त्वद्विक्रान्तो याग्यायाकालेऽपनीयते । भक्षणस्य तु भावित्यात् याग्याऽपनयकल्पना ॥' तस्मात् मितिचापनकात् अपनीयते, यत् अनेन शक्यते अन्यत्र च योजयितुम् । न च प्रवरस्य याग्याऽपनयवेद्यता होतृपरमन एवम्, नापि यजमाने अतिक्रान्त्यवस्था-करणं वगुणं वरम् । मधश्च तु इत्यपि शक्यम् ।

वचनादितरेषां स्यात् । २ ॥

भाष्यम्— किमेव एवोत्तरां । नेत्युच्यते । वचना-
दितरेषां स्यात् । यत्र वचनं भवति, तत्र वचन-
मामाण्याद्भवति परिक्रयः । 'य एतामिष्टकामुपदध्यात्, स
श्रीन् वरान् दद्यात्' इति ।

वा— उपदध्यादिति परस्मैपदात् अपाजमानत्वे
अवधारिते वरदानमुत्तिकर्मे । तत्सिद्धिश्च यदि तावत्
शास्त्रीयेण परिक्रयेण लभ्यते, ततोऽस्यैव यजमानस्य
कर्तृत्वम् । अथ न लभ्यते, ततो लौकिक उपायः इति ।

सोम— अस्मिन् पादे पूर्वोक्तसमाख्यानिबन्धना-
धर्मादिकर्तृत्वावपादेन स्वामिकर्तृत्वं प्राधान्येन
प्रतिपाद्यते इति पादान्तएवमानन्तर्मे चेत्पाहुः । 'गौर्वै
वरः, अतिवरोऽन्यः । वेतुर्वरः, अतिवरोऽन्यः ।
अनड्वान् वरोऽतिवरोऽन्यः' इत्यापरतश्चाचार्योक्तो
वरमन्दाधो द्रष्टव्यः । स्वपानावृणोपपात्तः अविद्वद्-
ब्राह्मणस्य कृत्विक्त्वाभावात् 'अनड्वान् होवा देयः'
इत्यादिकमुदाहरणं रोध्यम् । सूत्रार्थस्तु— परिक्रयः
स्वामिकर्म, पात्रस्य कर्मणः स्वाम्यर्पणत्वात्, स्वामिकर्तृ-
त्वाभावे अत्रानां तत्कर्तृत्वावृणोपपत्तेः इति ।

वि— 'दक्षिणादिपरिक्रमे निरूपितेन स्वामिनोऽथवा ।
परिक्रयः समाख्यानद्विविजः स्वाद् यथेतत् ॥, परि-
क्रयात् पुराऽध्वर्युर्होत्रादीनामभावतः । परिक्रमणकर्तृत्वं
यजमानस्य नर्त्तव्यः ॥' (विस्तरे 'वचनादितरेषां
स्यात्' इति सूत्रेण पृथक् द्वितीयमधिकरणमारचितम् ।
तत्र 'अग्निवचने स्वपानावृणोपपादोत्तरं' इति
विन्दो द्रष्टव्यम् ।

आहु— वरणं दक्षिणादानं च समाख्यानं अध्वर्या-
दिभिरेव कार्यम् । अध्वर्युश्च यथा तान् स्वद्वयेण
परिशीणीते, तदुपायं यजमानः कुर्वीत् । अध्वर्योश्च
'इतरमनः' इति न्ययेन वरणादिकं प्रतिपन्नाया
कुर्वीत् । स च अध्वर्युः दक्षिणाऽऽम्नानात् तेनानतः
स्वकृत्वा कुर्वीत् । ऋत्विगन्तरप्ये स्वद्वयं दातुं यजमान
उपायान्तरं कुर्वीत् । इति प्रामे, अवश्यं वृत्तं, अध्वर्युः
अभ्यासं दृष्टीते, अथवा अध्वर्यावृणोपपादं, वरणस्य
अदृष्टार्थत्वावपादश्च । तदण च येन आदौ कर्तव्यम्,

तस्य अध्वर्युगणत्वावृणोपपत्तेः वरणस्यावृणोपपत्त्यात् । तस्य च
असमाख्यातकर्तृत्वावृणोपपत्त्यात् वरणे तावत् समाख्य-
नाथ आवश्यकः एव । एवं दक्षिणादानेऽपि उपायान्तर-
कल्पने गौत्वापत्तेः प्रयोगाश्चावृणोपपत्त्यात्स्वामिकर्तृत्वाभा-
वपत्तेश्च समाख्याया एव केवलतायाः बाधः । वस्तुतस्तु
सर्वेन स्वामिकर्तृत्वाभावात् वरणेनेव दक्षिणादानेनापि
अन्यत्र अन्यकर्तृत्वावे सिद्धे समाख्यया नियममान् नियते,
इति स्वपानावृणोपपादेषु समाख्या वरणभरणविपरिणी ।
सत्यपि वा तस्मिन् उपायान्तरकल्पनाऽऽध्वर्युपेनैव दान-
मात्रे स्वामिकर्तृत्वम् । यत्र तु वचनं यथा 'य एता-
मिष्टकामुपदध्यात् स श्रीन् वरान् दद्यात्' इत्यादौ,
तथाध्वर्यादीनामपि दानकर्तृत्वम् । तत्र हि स्वामिकर्तृ-
त्वावे उपायान्तरं सामानाधिकरन्धेन तावमानकर्तृत्वाव-
गतेः, तस्यापि तत्कर्तृत्वावे 'उपदध्यात्' इति परस्मै
पदानुपपत्तिः, तस्य श्रुतिवचनेन उपपन्नमिष्टगामि-
क्रियाफलत्वावगतेः । यदि तु क्रियाफलस्य अभ्यादि-
गतात् परस्मैपदोपपत्तिरित्याशङ्क्येत, ततः प्रतोप-
पादानुपादेन दानस्य तत्कर्तृत्वस्य च विधौ वाक्यमेदा-
पत्तेः, य इत्यनेन कर्तृमातिप्रतीतेश्च उपायान्तरस्य अध्व-
र्युः कर्तृत्वावृणोपपत्त्यात् तावमानकर्तृत्वस्य दानस्यापि तत्कर्तृ-
त्वसिद्धिः ।

मण्डन— 'परिक्रयः स्वाद् यजमानकर्म ।'

शंकर— 'परिक्रयः स्वामिकर्म ।'

● श्रुतिज्ञां परिक्रयार्थम् उदवगतीये दक्षिणा-

दानम्, तस्य सम्यग्ज्ञात्वात् । भा. १.०।२।१२।४०-४१

● श्रुतिज्ञा प्रकल्पितः । संकल्पः १।२।३.

● श्रुतिज्ञा प्रतिनिधिरस्ति । वि. ६।३.८, ● श्रुतिज्ञा

प्रथमाः, अर्धिनः, तृतीयिनः इति चत्वारो वर्गाः ।

तत्र प्रथमाः अध्वर्युः ब्रह्मा उद्गाता होता चेति । तेषां

पूर्णां द्वादशगोरूपा दक्षिणा । अर्धिनः प्रतिद्वयात्

ब्राह्मणाच्छती प्रतोषा मैत्रावरुणश्चेति । ते दक्षिणार्धे षड्

गाः लभन्ते । तृतीयिनः नेष्टा अमीर् प्रतिद्वौ अष्टौ

वाकश्चेति । ते तृतीयार्धं गोचतुष्टयरूपा दक्षिणा लभन्ते ।

पादिनः खेता पोता मुखदाय्यः पात्रस्तु च । ते

चतुर्धा गोमयरूपा दक्षिणा लभन्ते । १।०।१७,

यज्याऽपनयेन याज्याऽर्धवरणलक्षणः प्रयो नापनीतः तद्गत् भक्षोऽपि इति । ऋतुयाज्यावरणस्य वन्येण सकल-याज्योपकारकत्वात् एकस्य याज्यायां होतुरपनीताया तदर्थं यजमानस्य वरणावश्यंभावेऽपि याज्याऽन्तरायं होतुरपि वरणस्य अवश्यकर्तव्यत्वात् न तस्य होतुरपनयः इति प्रवरवैपश्यं सिद्धान्ते बोध्यम् । १७.

चि— 'होतुर्याज्याऽपनीतो किं न वपट्कारमश्वयोः । अपनीतिरुतापायो, नापनीतिरिविमेदतः ॥, यजमानेन यष्टन्य न विनेदित्वं पट्कृतिम् । वपट्कृत्याज्याऽतः सहापेतदन्तं तथा ॥' (अतः याज्याया सह वपट्कृतिः अपैति, तथा अदन सोममश्वण होतुः सकलात् अपैति) ।

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे ऋतुयाज्यासु होतवचनज्ञातासु अन्यथा याज्या होतुरपनीय यजमानस्य विकल्पेन विधीयते 'यजमानस्य याज्या, होऽपिमेत्येति होतरेतदनेति, स्वयं या निवय यजति' इति । तत्र स्वयंवायमाद्यष्टे वपट्कारमश्वयोः स एव कर्ता, उक्त होता वा इति चिन्ता-याम्, पृष्टीभुत्या यजमानस्य याज्यामात्रं भूतं न वपट्-कारः, तस्य 'याज्याया अथि वपट् करोति' इति वचनेन याज्यातो भेदात् । अतश्च वपट्कारे समाख्यानिमित्तो होतरेव इति तद्विनिश्चो भवतात्यैव । यत् 'स्वयं वा' इति वचनम्, तत् न तावत् यागकर्तृवविधापकम्, तस्य प्रधानशक्त्यादेव विद्धे । नापि यागमश्वणकृषवपट्कार प्रयोक्तृवविधापकम्, विधान्तरेषु यागव्यभेदापत्तेः । अतः आद्यवाक्येन यजमानस्य याज्यायां विदित्वायां द्वितीयेन प्रयोक्तृवविधानात् प्रेषयैकतुःवानुसरतेरेव याज्या-ध्वजिकल्पप्रप्तेः, यागकर्तृवस्य च याज्याप्रयोक्तृत्वमात्रे-णाप्युपपत्तेः, तृतीयमर्थवादः । 'निवय' इत्यपि याज्याया निवयवचनस्य सामान्यविधितः, एव प्राप्त शब्दवादः । 'अनवाच यजति' इति याज्याऽन्तरवचनम् । इति प्राप्ते, आपत्यावधनमात् वायन्तानुसरतेश्च तृतीयमेव विधापकम्, आद्य उ अर्थवादः । अतश्च याज्याऽन्तेन वपट्कारमेव प्रधानशक्त्यात् वपट्कारोऽपि तस्यैव, याज्यावपट्कारयोः समानकर्तृत्वस्य अनवानस्य च बाधविधत्त वपट्कारे होतुर्कर्तृत्वमानस्यैव एकस्य समाख्याप्रदानकस्य बोधोपनिषत् । एव च अयमप्यति

विधिनि न कश्चिदोपः । अतश्च वपट्कारनिमित्तो भक्षोऽपि तस्यैव । १४.

मण्डन— 'याज्यापाठी वपट् पठेत् ।'

शंकर- - 'मध्यापनेयी याज्येष्टा ।'

* ऋतुयाजप्रेषान् अश्वयुर्न विमजेत् किन्तु मैत्रावचनः । संकल्पः २।३।१३.

* ऋतुयाज्याः प्रातःपवने एव नोत्तरयोः पवनयोः । प्रसिधत्ताज्यास्तु त्रिष्वपि । संकल्पः २।३।१३.

ऋतुयाज्यासु प्रेषांशस्योद्धारः ॥

ऋतुमदे 'होता यष्टिर्न होता' इत्यादीन् 'होतयंज' इत्यन्तान् प्रेषनाम्नाय 'प्रेषेण यजन्ति' इत्याम्नातम् । तथापि यथासामान्यतस्मैव मन्त्रत्वेन प्रधानाङ्गयोर्मैत्रावहवपट्कारयोः क्रमाद्यन्तर्भाष्योपेय योजनया प्रयोगे प्राप्ते, होता यष्टदोतयंजयोर्मैत्रावहव-वित्तत्वेन तादृक्मूल्यं तत्त्वान्ते तयोर्मैत्रेण प्रयोगः । संकल्पः २।४।२५.

* ऋतुयाज्यावरणस्य अद्वयार्थस्य अनुदानं दादद्याही वन । भा. १०।२।२६।२८.

ऋतुयाज्यावरणद्विरपदानयोः अद्वयार्थयोः सत्रे न बाधः ॥

क्रिया स्यात् धर्ममात्राणाम् । १०।२।२६।२९ ॥

आप्यम्— अथि दादद्याहः 'दादद्याह्मद्विधामा उरेषु' इति । अथि वन योऽद्वयस्य धर्ममात्रं क्रियति । यथा ऋतुयाज्यावरणम् आनेद्विरपदानं च । तत्र संशय किं धर्ममात्रं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । स्वय-कर्तृत्वान्तरं कर्तव्यं वरण दान च निरर्तते इत्युक्तम् (१०।२।१०) न चान्यत् वचनमथि कर्तव्यमिति । याज्या-नेव भूतस्यो यमं होतः तावान्भूतकृत्यमात्रम् । समार न कर्तव्यमिति । एव प्राप्ते, भूमा । क्रिया स्यात् धर्म-मात्राणाम् । यदि वरण दान वा न भवति अनत्यर्थम्, तत्र स्वयंकर्तृत्वस्य न विशेषयुक्तिः । तन्मात्रं योदका दुपहारं क्रिया स्फुरति ।

सौम— अनुगच्छतः सगतिः । ऋतुयाज्याऽपरीः 'इह होतुं वपट्कारं भा पूर्तिम्.' इत्यादिभिः वर

भुता । नहि दण्डादिना परिक्रयः सम्भवति । तस्मात्
धर्ममात्र दानम् इति पूर्वं पठ । २४ ॥

परिक्रयार्थं वा, कर्मसंयोगाद्देवकृत् । २४ ॥

वाशुब्दः उक्तपूर्वपक्षनिरासार्थः । 'श्रुतिगम्यो दक्षिणां
ददाति' इति श्रूयते । सा, दक्षिणा न, धर्ममात्र किन्तु
परिक्रयार्थं स्यात् । कर्मसंयोगात् कर्मणा सह कर्तव्येन
सयोगमभिलेख दक्षिणा भुता । कतो द्रुजन्ति इति
आगकर्तृत्वेन श्रुतिकृशब्दस्य प्रवृत्तिः । 'श्रुतिगम्यो
दक्षिणा ददाति' इति च श्रूयते । एव च कर्मसंयोगेन
दक्षिणा भवणात् परिक्रयार्थत्वमवगम्यते । लोभत्वा यथा
लोके काष्ठब्राह्मणमस्तिभ्यो यदीयते, एवं अस्वीकृतिरेऽपि
परिक्रमे आनमनामयेन भवति । तस्मात् यद्येऽपि
परिक्रयार्थं दक्षिणादानम् इति सिद्धान्तः । क किं
कर्मनूनाधिक्यविचारमकुरावपि अधिक्यूनदक्षिणादान
दण्डः, शुद्धा इति, इत्यादिदक्षिणां च वचनबलात्
सन्निवृत्तिः ।

दक्षिणायुक्तवचनाच्च । २५ ।

सिद्धान्ती देव-तरमाह । दक्षिणायुक्ता वहन्ति

श्रुतिः' इति दक्षिणायुक्ता वचनात् लिङ्गत्वा यद्धे
श्रुतिकृपरिक्रयार्थे दक्षिणादानं न भवति इति ।

न चान्येनानस्येत परिक्रयात् । कर्मणः
परार्थत्वात् । २६ ॥

श्रुतिकृ दशार्थं कर्मणि परिक्रयात् अन्येन सामा-
दिना उपायेन नामस्येत इति उच्यते । कर्मण परार्थं
त्वात्, परार्थं हि कर्म कर्तव्यम्, तच्च नास्तरेण परिक्रय
पर परार्थं करोति । तस्मात् यद्ये दक्षिणादानम्
श्रुतिव्यतिरिक्तार्थम् ।

परिक्रीतवचनाच्च । २७ ॥

देवन्तरमाह 'दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता
श्रुतियो वाचयन्ति' इति परिक्रीतवचनात् श्रुतिव्य-
तिरिक्तवचनात् लिङ्गात् यद्ये दक्षिणादानं परिक्रयार्थं
मिति गम्यते ।

'सन्निवृत्त्ये च भविवचनात् । २८ ॥

पण्य दाने, यत् वाचने । अत्र यन्नि द्रव्यम् । सने
वच्य द्रव्यस्य वाचनम् । वाचनाप्राप्तं द्रव्यं सन्निवृत्त्यम् ।

तस्मिन् सन्निवृत्त्ये भूतिवचनं भवति । यद्ये वै
देवताना न समभवत्, तत्र भूत्या समप्रापयन्, यद् भूतिं
पुनरे, यत्स भूत्यै, द्वादश राजीर्दीक्षितो भूतिं वन्दीत'
इति । यद्यर्थं यत् मिश्रितम् श्रुतिव्यतिरिक्तम् । अन्य
च यद्यर्थं रापयितुम्, तस्मिन्नेव भूतिवचनं भवति ।
भूतिश्च कर्मकरोस्व आनयार्थं यदीयते, तदुच्यते । तस्मात्
परिक्रयार्थम् श्रुतिगम्यो दानम् ।

नैष्कर्तृकेण सप्तपाच्च । २९ ॥

'यथा वै दासहारी नैष्कर्तृको निष्कर्तृनभूतः कर्मयोगे
वर्तते, एव वा एते वत्सलः श्रुतिव्यतिरिक्तः' इति नैष्कर्तृकेण
श्रुतिव्यतिरिक्तः सप्तपाः भुतः । यथा दासहारी काष्ठहारकः
निष्कर्तृत्वेन दृष्टच्छेदनायेन द्रव्येण भूतः, सन् कर्मयोगे
दृष्टच्छेदनादी वर्तते, तथा श्रुतिव्यतिरिक्तः इति परिक्रयार्थं दानं
दर्शयति । इति यद्ये श्रुतिगम्यो दक्षिणादानं परिक्रयार्थम्
इति सिद्धान्तः । के-

श्रुतिविग्रहानियमो दक्षिणाभिः ॥

नियमस्तु दक्षिणाभिः, धुतिसंयोगात् । ३० ॥

३० ३६ ॥

भाष्यम्-- सप्तदश श्रुतिव्यतिरिक्तः इति समधिगतम् ।
कतमे ते सप्तदश इतीदं चिन्तते । किं प्रातम् । अश्वानम् ।
एव प्रातः, द्रुमः । नियमस्तु दक्षिणाभिः भूतिसंयोगात् ।
दक्षिणासंयोगेन नियम्यते । एव हि आह्वयते
'श्रुतिगम्यो दक्षिणा ददाति' इति । एवमस्मिन्नाय
दक्षिणादानक्रमपरे वाक्ये ब्रह्मादयः श्रूयन्ते । अग्निधेऽग्ने
ददातीति, ततो ब्रह्मणे, ततोऽसुम्ये चासुम्ये चेति के
चिदेव विविधा अप्यन्ते । एव ये श्रूयन्ते, ते ताव
हवित्र । ततोऽभ्यधिक्यं नाम्ये भवितुमर्हति ।
दक्षिणाभिर्नियम इति ।

वा -- मनुवाना येकेचित्सप्तदश इति प्राते अग्नि
धीयते । सामानाधिकरण्यापयोगात् नियमः । तच्च दक्षिणा-
दानक्रमवाक्यगतं ब्रह्मादीनां दृश्यते, न चमसाधन्यम् ।
यद्यपि न सिद्धश्रुतिक्रमम् अनुसमानं न शक्यमपसंदर्भ-
मिति हृदिभवति, तथापि सप्तदशधृत्येधितविशेषाव
स्यान्तः, तेष्वेव वेदेन सिद्धत्वं आधितम् । अतः
असाक्रमेण परिच्छेदो भवति, नूनमेते एव श्रुतिव्यतिरिक्तः इति ।

एभिः पृष्ठमनीये । १०।२।१४।२३, ७ 'श्रुतिवज्रः उपपावन्ति' इति प्रकृतौ । १०।४।१८, ७ 'श्रुतिवज्रः उपपावन्ति' इति सहस्रसंख्येरे उक्तम् । ८।१।२१।२८, ७ 'श्रुतिवज्रः एकस्मिन् प्रयोगे प्रयुक्ताः प्रयोगान्तरे ते एव ग्राह्याः अन्ये वा ह्युच्यन्ते । न तु तेषां यातयामत्वम् । ११।३।१२।३५.

॥ श्रुतिवज्रः कर्तव्यानुसारिसंख्यया वरीतव्याः ॥

तद्यार्थात् कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ।

३।७।१।२१ ॥

भाष्यम्—तत्र तैः परिकीर्तैः कर्तव्येषु अनियमेन कर्तृपरिमाणं स्यात् । कुतः ? अविशेषात् । न कर्तृपरिमाणे विशेषः कश्चिदग्रहण्यते, अथैनं तत्परिमाणं वापन्निरासो इति कर्तव्यता निर्वर्तते, तावतो वृणीतेति ।

वा—एकस्य द्वयोर्वा उपादाने परिक्रमः शक्यः कर्तृमित्यनियमः । अथवा फलवमानकर्तृकत्वे सामानाधिकरण्याभेदेपदार्थ्या समस्तस्य प्रयोगस्य प्राप्ते, यन्मात्रमेव अन्नादित्वा परिक्रमविधिरुपपन्नः, तदेव बाधित्वम् । स चेकेन कर्ता धर्माधिक्यकुर्वता उपपन्नः इति नानेकं बाधित्वमिति ।

अथवा श्रुतिभेदात्, प्रतिनामधेयं स्युः । २२ ॥

भाष्यम्—यावन्ति कर्तृनामधेयानि कर्माणि भूयन्ते, तावन्तो वरीतव्याः भिद्यन्ते । तानि नामधेयश्रवणादि 'तान् पुरोऽप्यर्क्युपिभजति' 'प्रतिप्रस्ताता मग्निं न इहोति' 'नेष्टा पत्नीमस्युदानयति' 'उत्तेता चमसा-नुत्तयति' इति । तथा 'प्रस्तोषा प्रस्तौति' 'उद्गतो-द्गमति' 'प्रतिहर्षा प्रतिहरति' 'मुनस्तप्यः मुनस्तप्यामाह' 'होता पातनुवाकमुज्जुते' 'मैत्रावरुणः प्रेषति चानु चाऽऽह' 'अव्यधाको यदति' 'मा-स्तुत् श्रवस्तोषीयामन्वाह' । एतादृजिः कर्मणि प्रयोगजनम् । तेन ते अवश्यमेतानि यथाश्रुतानि कर्तुं वरीतव्याः । एतदपत्तिरिक्तोऽन्यः पदार्थो न विद्यते । योऽपि वाक्येन नोपदिष्टः, स समाख्यया गम्यते । तस्मादेतावतो वृणीते इति ।

वा—मित्रवमाकाशानियतकर्तृहरदार्थं युक्तभाराना-विधिना तावतामुपादानमिति विहितं भवति । 'संश-

चोत्पत्तिरयोगात्' इति चैव न्यायो यथा कर्मभेदं बोधयितुं समर्थः, तथा कर्तृभेदमपीति यावत्समाख्यं कर्तार उपादातव्याः ।

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् । २३ ॥

भाष्यम्—एवं चेत् प्रतिज्ञायते, एतावतो वृणीते इति । तत्र । योयः तत्कर्म करिष्यतीति संकल्पते, तस्य तत्तच्छब्दाभिषेयो भवति । एकोऽपि बहून् पदार्थां कर्तुं बहुभिर्नामधेयैरुच्येत । तस्मादनियमः ।

वा—व्याप्तिग्राहणानयेताः समाख्या उपलभ्यन्ते । न च लोकादवगतता इति सूपादित्वं कार्यतत्तावत् परि-च्छिद्यन्ते । तत्रस्य पाचकादित्वं तत्तदौत्रादि कर्म कुर्वन् होत्रादिष्वन्दैरभिधास्यते इत्यभेदः ।

नोत्पत्तौ पुरुषाणाम् । २४ ॥

भाष्यम्—नैतदेवम्, उत्पत्तौ पुरुषाणाम् ।

उपायमानेषु पुरुषेषु नामधेयानि भिद्यन्ते 'ब्रह्माणं वृणीते' 'होत्रा वृणीते' 'उद्गातारं वृणीते' 'अथर्वं वृणीते' इत्येवमादि । तस्मात् कर्मणि तैरेवंनामकैः प्रयोजनम् । अवश्यं ते वरीतव्याः । तस्मादेवा यरणे सवीर्तनम्, न विधिः । प्रयोजनस्याभावात्तानुवादः । न वेदे तावतो वरीतव्या इति ज्ञानात्, अनर्थक्येव स्यात् । शक्योति चेदं प्रत्याकथितं संख्याविशेषम् । तस्मात् सख्याविशेष एषां प्रतीयते, तदर्थमेतद्वचनम् । तस्मात् योऽयं कर्तारो वरीतव्याः, तावत्कर्तृकस्य धोमः स्यात् । एवं दर्शयुर्गमाश्वोरपि ।

वा—यदि हि कर्मविनियोगवेत्तायामिदमुत्तरकालं वा एताः समाख्याः श्रूयेन्, एवं कति न मित्युरपि । वरणं तु अत्यन्ताप्रवृत्तानां प्रवर्तनार्थमव्यर्थनम् । तत्रैताः श्रूयन्ते 'ब्रह्माणं वृणीते' इत्यादि । न च तदानीं निमित्तान्तरं हरयते, यत्कृतः समाख्याभेदो भवेत् । वरणान्वपि चैतानि 'एकस्मिन् पुनः श्रुतिः' 'देवम्, 'गुणश्चापूर्वसंयोगे' इत्येवं शब्दबन्धुति भिद्यन्ते । तद्भेदाच्च उपादेयानाम् कविनामपि स्वस्तिमान एव भेदः । समाख्यनामपि च प्रागनुपलब्धैरुत्तरकालं च सिद्धवत् स्वरहासात् वरणमिति तत्रैव गम्यते । निमित्त-भेदाच्च नैमिचित्यभेदश्चिद्विद्विः । दृष्टार्थत्वाच्च नैकपदेन कर्तुः

तस्मात् 'एवं' श्रुतौ यजन्ति । ये च श्रुतौ यजन्ति, ते श्रुतिवजः । न कश्चित् विशेष आधीयते, इमे एव श्रुतौ यजन्ति इति श्रुतिवजः, इमे वेति । तस्मात् सर्वेषामृत्तिकवपम् । ननु परिसंख्या भूयते 'दीप्य-
स्वाध्वरस्य यत्कृतोः सप्तदश श्रुतिवजः' इति । उच्यते । परिसंख्याया बहवो दोषाः सन्ति, इति अवधुल्यवादोऽयं भविष्यति ।

वा— श्रुतिकृद्वाद्यो हि निपात्यमान एव (पा० ३।२।५९) उपपदनाद्युपलस्यसमन्वितेऽर्थे वर्तते, श्रुतौ यजन्ति इति श्रुतिवजः । एतस्मात् चेत् कारणात् श्रुतिवजो भवन्ति, इत्य सर्वेषां तत् अविविधिमिति तदनुसारम् श्रुतिकल्पमपि सर्वेषामेव प्राप्तम् । अतः चत्वारः पक्ष पद सप्तदश इत्याद्याः अवयवा अपि एतस्य महान्तः इत्येवं सोऽनुम् अपयुक्तवादः ।

न वा, परिसंख्यानात् । ३३ ॥

भाष्यम्— न वा सर्वे । कस्मात् ? परिसंख्यानात् । एवं हि श्रूयते 'दीप्यस्वाध्वरस्य यत्कृतोः सप्तदश श्रुतिवजः' इति । स एष न विधिः बहुतराणां प्राप्तत्वात्, नानुवादः प्रयोजनमाभावात्, न चेत् परिसंख्याऽपि आनर्थक्यमेव स्यात् । ननु परिसंख्यायां स्वार्यहानं परार्थकल्पना प्राप्तवाधश्च । उच्यते । स्वार्यहान-
मदोषः प्राप्तत्वात्, परार्थकल्पना च (न इत्यनुवर्तते) प्रत्यक् । बहुनामृत्तिकवे जाते, पुनः 'सप्तदश श्रुतिवजः' इत्युच्यते । (तैत्त) सप्तदशमिः श्रुतिकृद्वाद्यस्य संबन्धः पुनः प्रकाश्यते, अधिकश्च न प्रकाश्यते, तत्र विजायते एतत् । श्रुतिकृद्वाद्यस्य पुनर्यः संबन्धे पुनः प्रकाश्यमाने सप्तदशम्यः अव्ययिकाः वर्जिताः इति गम्यते । तत्र किं सप्तदशमिः सप्तम्यो विवक्षितः, किं वा अधिकानां वर्जनमिति । सप्तदशसंज्ञकस्य अप्रयोजकत्वात् अधिकानां वर्जनं विवक्षितमिति गम्यते । आह, ननु प्रतिपिष्यमानेष्वपि अधिकेषु प्रतिषेधो न श्रमोति । नहि ते श्रुतौ न यजन्ति, न वा श्रुतौ यजन्तो न श्रुतिवजः स्युः । उच्यते, सत्यम् । न प्रतिषेधात् श्रुतिकृद्वादेन न संबध्यते, किन्तु प्रतिषेध-
सामर्थ्यादि श्रुतिकृद्वाधे न भवन्ति । किं पुनर्यद्विकृ-

कार्यम् ? 'श्रुतिवज उपवसन्ति' 'श्रुतिवजो' दृणीते ' श्रुतिवज्यो दक्षिणां ददाति ' इति । आह, यत् श्रुतिवजो कार्यम्, कथं तत् केषां चित् श्रुतिकृद्वाद्यज्ञानं न स्यात् ? उच्यते । एवं तर्हि द्विविधोऽयम् श्रुतिकृद्वाद्यः, श्रुतयजननिमित्तः वरणभरणनिमित्तश्च । तत्र याम-
निमित्तस्य ग्रहणमनर्थकम् । तस्मात् वरणभरणनिमित्तो गृह्यते इति । आह ननु इतरेतराभयमेवं भवति, ये श्रुतिवजः ते वरीतम्याः, ये मित्रन्ते ते श्रुतिवजः, इति तदितरेतराभयम् । उच्यते । नहि 'श्रुतिवजो दृणीते' इति ('अस्य') अवमर्थः 'श्रुतिवजः सन्तो वरीतम्याः', इति । कथं तर्हि ? 'वरणेन श्रुतिवजः क्रियन्ते' इति । एवं द्वितीयमर्थेऽपि पुनो भविष्यति 'अप्युक्तं दृणीते' इत्येवंलक्षणः । दृष्टार्थता च वरणस्य भविष्यति । कथमा-
मेच्छया अप्यनुमंरति इति चेत् कश्चित् न्यात्, मनतीति न्यात् । कथम् ? एवंसम्बन्धेन व्यय पदार्थः कर्तव्यः इति, नास्ति एवंशब्दकः । पक्ष नास्ति त यदि शक्यते कर्तुम्, कर्तव्यो भवति यथा 'शुद्धा ज्ञोति' इत्यविद्यमाना जुहूः क्रियते, एवेमेतदपि प्रष्टव्यम् । तत्र अर्थात् अनियमेन श्रुतिकृद्वाद्यसंबन्धे कर्तव्ये एवं-
वरणविशेषेण कर्तव्य इति नियम्यते । तस्मात् नेतरे-
तराभयम् । तस्मात् सप्तदशैव श्रुतिवजः कर्तव्याः इति परिसंख्या । सप्तदश श्रुतिवजः संस्कारैः कर्तव्या इति ।

वा— परिसंख्यानात् इति (सौत्रपदेन) भाष्य-
कारेण परिसंख्यायैव व्याख्याता । सप्तदशासु अन्येषु च प्राप्तवत्तु सप्तदशपुनःश्रवणे न तावन्मात्रपरिग्रहायैव, यः अर्थात् इतराभावप्रत्ययः तमाश्रयितुम्, न सप्तदशस्वरूपं प्रत्याययितुम् । सर्वत्र हि द्वयोः संबन्धे कृते तात्पर्यं समर्थश्च प्रतीयते अन्वयनिवृत्तिश्च । क विधौ किञ्चिप्रयोजन-
वशेन विवक्ष्यते । स्वरूपसंसर्गसंभवे च बलादेव विधिः इतरनिवृत्तिप्रयोजनो भवति । अतश्च त्रिदोषसमदोषः । स्वार्यस्य प्राप्तयेनैव हेतुत्वात्, प्रतीतस्य च परार्थस्य अपरिग्रहे विधानार्थकत्वात् । परसु कर्मकरणमेव हेतुं परिगृह्य सति निमित्ते अन्येष्वपि शब्दपञ्चत्वरसं-
म्भावित्वं मत्वा आह— 'ननु प्रतिपिष्यमानेष्वपि' इति कार्यप्रतिषेधेनैव तावत् प्रक्रमते । सर्वत्र हि

श्रुतिवज्रः भृतिनिर्देश

*भाषाहितश्च यजमान. श्रद्धावतता तथैव प्रतिपद्य तेभ्यः
 प्रयच्छति । वा. १।१।१।४ पृ. १८७. * ऋत्विजः
 भूतिनिर्देशविधिष्टेन वरणेनैव उपादेयाः इति निवयः ।
 सु. ३।७ पृ. ३५. * ऋत्विजः मध्वत.कारिण. दक्षयजमान-
 होनुद्रातारः । पृ. १२४३. * ऋत्विजः यजमानादये
 ज्योतिष्टोमे । वि. १०।६।१५. * ऋत्विजः 'यजमानप्रथमा
 इवा मध्वयन्ति' दर्शपूर्णमासयोः । भा. १.१।१।१५।
 १२. * ऋत्विजः ये ऋतौ यजन्ति, ये चाव्ययैवादि-
 कुर्वन्ति । के च ते ? ये तत्तमर्थाः, सामर्थ्यरहिताना-
 मनधिकारात् । के च समर्थाः ? ये विद्रावः । तत्रापि
 स्मृतिप्रामाण्यात् ये ब्राह्मणाः । दण्डोपात्ता ये इति पुन-
 र्निरोधः । वा. १।७।१६।३ पृ. १०९७. * 'ऋत्विजो
 दृणोते' इति उपसत्तिषाम् । हुपृ. १।१३।१।२०.
 * ऋत्विजः द्यौने ख्ये एव लोहितोष्णो वा लोहितवचनाः
 प्रवर्तन्ति, न केवलम् उद्रातारः एव । वाचपेये च हिरण्य-
 मालिनः, न केवलमध्वर्यवः एव । भा. १।८।४।१२.
 * ऋत्विज. होमेऽध्वरे वसतः । अपर्युः प्रतिप्रसाता
 नेष्टा उधेता च । दक्षा ब्राह्मणाच्छधी अमीव पोता च ।
 होता मैश्वरयण. अच्छावाकः प्राक्स्मृत्य च । उद्राता
 प्रस्तोवा प्रतिहर्ता सुप्रदाम्या चेति । उदम्यश्च चमसा
 ध्वज्वलो दक्ष च, न ते ऋत्विजः । सातदस्य च
 यजमानेन । वि. १।१।७. ४।१।१५.
 * अग्निमप्रवद्राः ज्योतिष्टोमे ॥

ॐ ऋत्विजः स्वामिसप्तदशः । अथादिता ३८॥
स्वामिसप्तदश, कथं सामान्यात् । अथादिता ३८॥

स्वामिसप्तदश, कर्मसामान्यात् ।
(भाष्यम्— एतदुक्तम् 'सप्तदश कर्मिणः' इति,
ते च त्रयोदश । तत्र सप्तदशः क्रमेण सदस्यः नवदश,
उत्तमपतिः । किं तावत् प्राप्तम् । सदस्यः इति । स
हि कर्मकरः । इतर, स्वामी । यथ कर्मदण्डे स परि-
कृतः यः । कतिपय कर्मिणीपते । तस्मात् सदस्यः
सप्तदश, कतिपयिनि । अपिच तस्य कर्मसामान्य-
वशात् । कतिन्व परीत-यो न स्वामी । तस्मात्
सदस्यः सप्तदशः । इति प्राप्ते, वक्ष्यते । स्वामितदस्य
कर्मसामान्यात् । स्वामेण सप्तदशः स्यात् । पुनः ?
कर्मसामान्यात्, यत्तु त्रयोदशः कर्मिणो भवन्ति । सत्ते च
त्रयोदशपतिः, तस्मात्कतिन्व । यत्तु कर्मसामान्यात् ।

यदुक्तम् 'तु सगागमन्ति तस्य चमसमानन्ति वरुण
च तस्मात् उदस्यः सतदशः' इति । उच्यते । ब्रह्माण-
मेव ते समामनन्ति, वरुणमपि चमसश्च ब्रह्माण एव । उ-
हि उदसि भवः । तस्मात् स्वाभिस्तदशः ।

हि सदसि भवः । तस्मात् स्वामित्वात् ।
 वा — दीक्षादक्षिणत्रययोः षोडशाना सकीर्तनात्
 तावन्तः अनघारिताः । सप्तदशः कल्पेष्टमिति न शक्यते ।
 सदस्यजनमानचमशाखैर्वैभवं अतिदिश्वन्ते । तत्र चमपा-
 ध्यायणा तुल्यकल्याणात् अन्यतरावधारणप्रमाणं नास्ति
 इति सदस्यजनानयेत्यस्तः सदृश्यते । तत्र कर्मकरत्व-
 सामान्यात् सदस्यगृह्यप्रसक्तौ अभिधीयते । 'स्वामित्त-
 दशाः स्तुः' इति । कथं पुनः पूर्वतः क्रतुयजनवर्त्म-
 निमित्तत्वम् अनुष्ठानगम्य अधुना तस्मान्मान्यात् स्वामिनः
 क्रत्विकर्म अभिधीयते । 'सदस्ये णूतोते' इति च
 उत्पत्तिरयोगात् अभ्यस्तविद्यत् भेदः । न च ब्रह्मणि
 अवचनप्रसिद्धिः संभवति, समुदायप्रसिद्धया बाधितत्वात् ।
 न च ब्रह्मणः पुनरेवेन विषयमुपबुद्धिः वा उपवनम्,
 अपञ्चविद्भिश्च एवमेव प्रवृत्तात् । एवं तु च उपहवा-
 दिषु ब्रह्मगम्यस्थितिरनेन अस्य मन्त्रः पठ्यते । तत्र च
 अन्यास्यो विकल आशीर्यते । न च समसंबन्धेऽपि
 ब्रह्मणः प्रतिर्वतं सदस्यगमने उपयुज्यते । चास्पृश्याधि-
 च उपद्रष्टा सदस्येन अवश्य भवितव्यम् । योऽपि न
 प्रत्यवेक्षणत् क्रतौ यद्वति इति वक्तव्यं वर्तुम् । स
 याज्ञिकाश्च भेदेन उ वृण्वते । समात् अनुष्ठा सदस्य-
 निराधियेति । उच्यते । 'मत्तद्भस्त्वेन नेवेह सदस्यस्य'
 निराधियेति । उच्यते । 'मत्तद्भस्त्वेन नेवेह सदस्यस्य'

निराक्रिया । चमसाधयुक्तत्वेन तत्त्वानुसारेण
धीयते ॥ एतस्यो हि भेदेन वरीत्य एव । न च
ब्रह्म सदस्यान्देनोप्यते, कृत्यप्रभेदे हि वरमेव
कृत्यस्त्वपि प्रमाणा । दक्षिणमार्गस्य च द्वाहृदया-
पात्रयोश्च अर्थ प्रितेनान् । कर्मस्य हि नोपपत्तेः (सदस्य)
यथा सत्यपि वरमेव कृत्यप्रभेदेनैव च कारणद्वयप्रभत्वात्
चमसाधयुक्तत्वेनोपपत्तेः । स्वानिमित्तस्य च यपि च
वर्तुण मतिः, यथापि अल्पम् । सर्वमिति इति पुनश्च
कृत्यस्त्वपि । यत्तु एतस्योदरि प्रत्ययेनान् यस्मिन्नि
चमसाधयुक्तत्वेनोपपत्तेः । न तु कर्मिन् एतस्य
वर्तुणः, येनान् एतस्योदरि । न च प्रत्ययेनान्

वचनम् । 'एकं पद०' इति न्यायात् अर्थवत्त्वे यदा
उभयान्तः, तदा वचनान्तरबोधितदिने एव वारणं कुर्यात्,
न तु अर्थवत्त्वे वारणम् इत्येवंपरम् । न्यायश्चायं तृतीये
सिद्धः (घा. १।१।८) 'यथाचमसमन्याश्रमश्रममिदो
मुखयन्ति अयेतस्य हारियोजनस्य त्वं एव लिप्सन्ति'
इत्यत्र चमसिपदस्य हारियोजनान्वयान्म्युपगमात् ।
सायमयसूत्र. पृ. ३२.

७ एकं साम तृचे कियते । तुप् १।२।१।१४.
७ यदेव हि एकम्, तदेव अन्यापेक्षया अनेकम् । घा.
१।१।१।१४ पृ. ७२०.

८ 'एकोऽपि हन्ति गुणलक्ष्मणीह दोषः ।
कश्चित् परो यदि गुणोऽस्ति न तद्धिरोपी । मद्यस्य
विन्दुरपि पावनपञ्चगव्यसंपूर्णमित्र कलशं मलिनी-
करोति ॥' इति न्यायः स्थाप्यः । साहस्री. ५७९.

७ एकः घटः इति एकत्वामिश्रसंख्यावान् घटः
इति दोषः इति वैयाकरणः । जमि. पृ. १२४.
७ एकः पदार्थः अवधातः, कृष्णाग्निस्तरण-उद्धृत-
शिवर्तन-वीजाधाय-अवधात-एरावपण-विवेचन-
फलीकरणानि इति । शा. ५।२।६. ७ एकः पदार्थः
अवदानं प्रदानान्तम् । भा. ५।२।४६, ७ एकः
पदार्थः कृष्णाग्निध. स्तरणादितण्डुलनिष्पत्तः । राजसूये
नामावीजेष्टी विशिष्टपदार्थानुसमयः, तेनैकमुद्धृतं
तन्त्रेण । ५।२।१।१३-१५. ७ एकः पदार्थः
कृष्णाग्निस्तरणादिः पेषणान्तः । तस्यानुसमयो राजसूये
नामावीजेष्टी । भाट्ट ५।२।७ पृ. १८४, ७ एकः
पदार्थः दैवतावदानादिः प्रदानान्तः एकदेवताकरणगुण्ये,
विभिन्नदेवताकस्येऽपि (च) । एकदेवताके तु पदार्था-
वधानामेवानुसमयः (इति विशेषः) । ५।२।६.
७ एकः पदार्थः मुष्टिचतुष्टय निवर्षे दशपूर्णमासयोः ।
वि. ५।२।३.

८ एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्द्रोः
किरणेष्विवाद्भुः इति न्यायः । अप कुमारसंभवे
फलिदासोक्तिसुभा स्पष्टाभिप्रायः । साहस्री. ५८०

७ एकं पुरोडाशं अधिभ्रमयति (अवदानं च सदेव ।
इन्द्राय सदेव इन्द्रायपिराणे इन्द्राय स्वराजे इत्यत्र) ।

संकर्ष. २।२।१४. ७ एकं प्रति विवृतिर्वेऽपि अन्यं प्रति
प्रवृत्तिर्बन्धनं विरुद्धम् । (यथा दैवस्य परोः दशदि-
विवृतिर्वेऽपि सवनीयपरोः प्रवृत्तिर्वन्धनम्) । वि. ८।१।६.

८ एकं संघित्ततोऽपरं मध्यवते इति न्यायः ।
यथैककांस्रान्नावयववि संघातुमिच्छतः अवर
तद्व्यन्ताऽनलसंयोगादेः प्रच्यवते, तथा 'मूलोः स
मृदुनामोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादिनावयवः
अभेदवचनः प्रामाण्यभावेन प्रवृत्तानां वैषम्यं वैयर्थ्या-
दिपुराणसंक्रमेदात् 'चतुर्भिर्मगजान् विष्णुर्दाम्पा क्रत्वा
तथा रविः । अश्वदशपुराणेषु सिष्टेस्तु भगवान् शिवः ॥'
इत्यादिप्रमाणादिवचनाच्च प्रकृतन्यायविषयत्वं दुर्वारमिति
भेदादिनो वदन्तीति । साहस्री. ८४.

८ एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्, यथा
कृतवत्तरेषु, प्राप्तेषु चोत्तरावन्त्यात् । ११।१।३।११॥

अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां प्रयोगः एकेन अपि-
शब्दात् द्वाभ्या आदिभिरपि भद्रेः युक्तः समाप्येत न
सर्वाज्ञोपसंहारेणैव । एकेनापि अज्ञेन कृतेन इतिकर्तव्यता-
ऽऽकाङ्क्षायाः कुतश्चेत्यात् । यथा कृतवत्तरेषु सीधे-
आर्यमण-प्राजापत्यादिषु यो वाचन्ति कर्माणि करोति
स तावज्ज्ञः फलमश्नुते । ननु प्रधानसंनिधानाभिरुपात्
सर्वाण्येव अद्वाभि प्राप्यन्ते । उच्यते । प्राप्तेषु चापि
सर्वेष्वज्ञेषु उच्यतवत् यथोक्तार्थम् अनुष्ठानं स्यात् । यथा
सूत्रेणैवै 'वाग्यतस्तिष्ठो दोहयित्वा वितृप्तवान्न-वार-य
तृष्णीमुत्तरा दोहयति' इति यत्र यावन्तो मातः, सः
विष्णुम् उत्तरा अधिका अपि तावतीर्दोहयति इति
तावतीन्त्रपि कृतार्थः उच्यतवन्तः । एवमिदमपि
यथोक्ताहमद्वाभि करिष्यन्ते । इति पूर्वः पक्षः ।

फलाभावाज्ज्ञेति चेत् । १२ ॥

सिद्धान्ती सङ्कते । न यथोक्ताहमद्वाभिरनुष्ठानम्,
किन्तु स्वर्गद्वयस्य इदं कर्तव्यमिति यावच्छ्रुतम्, तत्
वाक्येन अकुर्वन्तः फलमावात् । सकलानुष्ठाने फलं न
स्यात् । तस्मात् सकलान्येन अद्वाभि कर्तव्यमिति
नैवादिक्म् । इति चेत् ।

न कर्मसंयोगात्, प्रयोजनमशङ्कदोषं स्यात् । १३ ॥
पूर्वपक्षी उत्तरमाह । सकलानुष्ठानेऽपि न फल-

• श्रुतिज्ञा लोहितोष्णीपत्वादिक श्वेनयामे । न तु उद्रातुणामेव । ३।८।५ • श्रुतिज्ञा वरणम् ऋतुमेषु ऋतुमेषैरेव, येषा शारताया तथा आम्नातम् । संकर्षे ३।४।११. • श्रुतिज्ञा वरण कृपायाम् । एषे तु सर्वेषा यजमानत्वात् कृपासम्मानं वरणम् । वि १०।२।१० • श्रुतिज्ञा वरण ज्योतिष्टोमे आमननार्थे दृष्ट प्रयोजनम् । भा १०।२।१०।३९ • श्रुतिज्ञा वरण दैष्टे पशौ वपट्कृतुणामेव श्रुतिज्ञाम्, न सर्वेषाम् । संकर्षे ३।४।१९, • श्रुतिज्ञा वरण सर्वेषा लौकिक्या एव वाचा, न तु होतृमैत्रावरुणशोर्वैदिक्या । ३।४।१० • श्रुतिज्ञा वरण सोमे ' अमिहोता ' इत्यादिमन्त्रे क्रियते । तत्र कृपायाम् । वि १०।२।१०, • श्रुतिज्ञा सख्याविद्योपनियमं ऋतु कर्मानुसारेण । कायाणि न कानि चिदेवम्, ' पुरोध्वतुर्विममति ' ' प्रतिपस्याता मयिन जुहोति ' ' नेत्रा यनीमुद्रायति ' ' उज्जेता चमसाजुयति ' ' प्रस्तोता प्रवोति ' ' उद्रातो-
द्रायति ' ' प्रतिहर्ता प्रतिहरति ' ' सुवक्ष्य सुवक्ष्यया माह्वति ' ' होता प्राशतनुवाकमनुवृते ' ' मैत्रावरुण मेयति ' ' अन्ध्रावाको यजति ' ' प्रावस्तुन् प्रावस्तोनी यामन्वाह ' इत्यादि । ३।७।९ • श्रुतिज्ञा समासं ब्राह्मणं कुण्वपायिनामने ' यो होता होऽध्वर्यु ' इत्यादि । (स होता । य उद्राता स नेत्रा होऽन्ध्रावाक । यो मैत्रावरुण स ब्रह्मा, स प्रतिहर्ता । य प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छो स प्रावस्तुन् । य प्रतिपस्याता होऽमीत् न उज्जेता । यद्वपिगृह्यति, सुवक्ष्य सुवक्ष्य । सत्यमी १८।४।१०) । भा ३।८।१०।१९ • श्रुतिज्ञां सासदृश्य यजमानेन, न तु सदस्येन । यजमानो हि तामसत्वा किं करोति इति श्रुतिस्त्व तस्येवपचते । वि ३।७।१८, • श्रुतिज्ञा सोमब्रह्मे होमेन्द्रवर्णयति । यजमानस्यैव च । ३।८।१०, • श्रुतिज्ञा द्विरण्यमाहित्वं वाचयेते यजुर्वेदोक्तम् । न तु अन्ध्रयामेव । ३।८।१५

• श्रुतिवन्दन-तरंगशब्देन प्रत्येककर्तृकं च त्रु शमनीयम् । भा १०।२।११।२-४

• श्रुतिवगाचार्यो नातिचरित-यौ इति तु पुरवचनं, न कर्मचर्यम् । कर्मचर्योभावात् प्रकरणभावात् । भा ११।३।१२।१५

• श्रुतिवर्द्धनं स्वपरातुष्णोपधाने परदानम् । यदि तावत् साक्षीवेद्य परिक्रयेण लभ्यते, ततोऽस्यैव यज मानस्य कर्तृत्वम् । अथ न लभ्यते, ततो लौकिक उपाय इति । वा ३।८।१।२

• श्रुतिवग्मासि कर्मोपयोगि करणमात्रप्रदाय कल संतापभावादि । भा ३।८।१५।२९-३०

• श्रुतिवत्स्य ब्राह्मणनामैव, न राजस्यवेदयो । भा १२।४।१५।४२-४३, • श्रुतिवत्स्य योग्यतालक्षणम् अध्ययनध्वन्याया सिद्धमिति । वा ३।७।१६।३३
ट १०।९८ • श्रुतिवत्स्य सजे यजमानानामेव । वि १०।६।१५, • ब्रह्मवादिकरणयोग्य एव ऋतौ यजसु श्रुतिवत्स्य न सर्वेषु ऋतौ एव यजसु भवति न तु भवत्येव । वा ३।७।१७।३७

• श्रुतिवत्स्यनियामकन्याय । ' आग्नेय्या आसीधनुषतिष्ठते ' । संभवति च प्रकृतानामपि आग्नेयीनां बाह्विजमन्त्रयेन स्तोत्रद्वारा ज्योतिष्टोमापूर्वं संव-चासंभवेऽपि कायन्धिरादाय च । आग्नेयीनां स्तोत्रादौ विनिश्चयेऽपि पार्यन्त्येन ज्योतिष्टोमप्रकारे पाठादेव तावत् अपूर्वसंव-पावयाम् । अपर्येव च ब्रह्मीदनप्राधाने (चतुरो ब्राह्मणान् भोजयेत् इत्यादौ) श्रुतिवत्स्यनियामकन्याय । भाट्ट ३।१।८

• श्रुतिवन्दन धर्ममात्रं त्वात् इदामि मामध्यात् । १०।२।८।१३।

' श्रुतिवन्दो दक्षिणा ददाति ' इति भूवे । वदान किं धनमात्रं परिक्रयार्थे वेति विचारे पूर्वपथमाह । श्रुतिवन्दम् श्रुतिवन्दो दक्षिणया दान धर्ममात्रं कवच धर्मयन् भद्रवाम् भ्यात् । दक्षिणामर्षम् इति अतिशयम् । येषातवीक्षायां सख दक्षिणा भुता अस्ते कर्मणि मदौ । ऋतवे च वेत्तु सोम चमक भुत माति कर्मणि प्रसा । क विष दण्ड, दानदौ, पुण्य इति (चमस्यम्) इति दक्षिणा

तथा कर्मोपदेशः स्यात् । १७ ॥

तथा सर्वाङ्गोपसहारे षट् चतुर्दश पौर्णमास्या-
माहुतयो ह्यन्ते, त्रयोदश अमावास्यायाम् । इति
कर्मोपदेशः आहुतिकर्मणाम् उपदेशः उपपन्नः स्यात् ।
पञ्च प्रजायाः द्वौ अग्न्यमागौ उपाधुशानः श्रीणि
प्रधानानि स्विष्टकृत् त्रयोऽनूयाजाः इति पौर्णमास्यां
चतुर्दश आहुतयः । अमावास्याया तु उपाधुशानाभावात्
ऐन्द्रायः पुरोदायः दधिपयोरुपक्षानाम्यम् इति द्वे
प्रधानाहुतौ शेष समानम् इति त्रयोदश आहुतयः इति
उदाहृतप्रत्ययैः । नेयमाहुतिर्षल्या सर्वाङ्गोपसंहारा विना
उपपद्यते । तस्मात् सर्वाङ्गोपसंहारः सिद्धान्तः ।

कृत्स्नन्तरेषु पुनर्वचनम् । १८ ॥

यदुक्तम् 'यथा करन्तरेषु' इति (सू. ११)
तत्राह, कृत्स्नन्तरेषु सौर्वाभिमणायिषु तु पुनर्वचनं भवति
प्रत्येकं पृथगेव विधिः । ततस्तेषां भेद एव । इति
वैषम्यम् ।

उत्तरास्वश्रुतित्वाद् विशेषाणां कृतायैत्वात्
स्वशेहो यथाकामाणी प्रतीयेत । १९ ॥

यदुक्तम् उत्तरावत् इति (सू. ११) तत्राह ।
'यत्प्रवृत्तिहो शोहयिष्या विस्वष्टागनन्वारम् गृणी-
मुत्तरा शोहयति' इति वाक्यं वाग्विधवादीनां विशेषाणां
विधानेन कृतायै नोत्तराया दोहनं विषयमुक्तवते ।
तस्मात् उत्तरास्तु गोपु दोहनस्य अभूतित्वम्, न श्रुतिः,
न विधिः । तथा च कृतायैत्वात् उत्तरास्तु अभूतित्वात्
स्वशेहो स्वाया स्वीयानां यथा शोहे यथाकामाणी
यथाकामता प्रतीयेत । प्रकृते तु यथाकामता न
संभवति इति वैषम्यम् । यथाकामा इति प्रायः सर्वत्र
पाठः । प्रतीयते इति च भाष्ये सुद्रितम् । सत्ये तु
प्रतीयेत इति पाठः सर्वत्र । के.

● एकैकं च नेराकाङ्क्ष्ये संभवति न प्रयोजनान्तर
कल्पयितुं शक्यम् । वा. १।४।१।१८ पृ. १५१.

॥ एकस्माच्चैद् यथाकाम्यविशेषात् । ३।४।१६।
४६ ॥

कृताचित्वात् पूर्वापचः । स्विष्टकृदिड दोषकार्यं
एकसादेव हविषधेन स्यात्, तदा अनेकप्रधानके

याथाकामाणी यथाकामताबुद्धिः स्यात् । कस्माच्चिदे-
कस्मात् कर्तव्यम्, - न आग्नेयादेव अग्नीषोमीयादेव
वा । अविशेषात् विशेषाभावात् । 'याथाकाम्यम्
इत्यस्यैव बुद्धितामानाधिकरण्येन स्वीत्वविवक्षाया
'पित्रोयदिभ्यश्च' (पा० ४।१।४१) इति ङीप् कृते
'हलस्यदितस्य' (पा० ६।४।१५०) इति ष्यङ्यकारे लुते
याथाकामा इति भवति " इति वार्तिकम् ।

मुक्त्याद्वा पूर्वकालत्वात् । ४७ ॥

कृताचित्वादेव सिद्धान्तः । स्विष्टकृदिडम् एकस्मादेव
हविषः कर्तव्यं स्यात्, तदा तत् मुख्यत्वात् प्रथमादेव
कर्तव्यम् । मुखे आदौ भवं मुख्यम्, तस्मात् ।
वाच्यः पूर्वपक्षनिरासार्थः । पूर्वकालत्वात् मुख्यस्य ।
पाठकृतात् मुख्यस्य काठः पूर्वमुपस्थितः तत्परिणामो
च न कारणम् इति प्रथमादेवेति सिद्धान्तः ।
वस्तुतस्तु एकस्मात्कालेन दोषकार्यं किन्तु सर्वत्र एवेति
पूर्वाधिकरणे लक्षितमेव । अत एव एकस्मात् इति
कृता चित्वा । सा च चेतनेन उद्घाटिता । के.

॥ एकस्याप्यनेकशक्तिसंभवाद्नेकार्थप्रत्यायन-
मविरुद्धम् इति न्यायः । अनेकार्थग्रन्थेपु चरितार्थो-
ऽयं न्यायः सप्रार्थः । साहस्रो. ४२९.

॥ एकस्यैवं पुनःश्रुतिविशेषादन्वर्थकं हि
स्यात् । २।२।२।२ ॥

'समिधो यजति' 'तत्तुलपातं यजति' 'इडो
यजति' 'वर्धयिष्यति' 'स्वाहाकारं यजति' इत्यादि
पञ्चकृतोऽन्यतो यजतिग्रन्थः क्रमेणपूर्वं चोदयति,
किंवा प्रथम्यासमपूर्वमेदम् इति । अत्र ग्रन्थान्तरान्तर
पञ्चभिः प्रमाणैः कर्मेभ्यो यजाम्ये अस्यासपूर्वपक्षस्य
शब्दान्तरास्तुदाहरणरूपात् अनन्तरमप्याकारम् ।
अत्रार्थं पूर्वपक्षिणोऽभिप्रेक्ष्यति. — युक्तं प्रत्ययैकत्वेन एक-
कृततया प्रतिभाष्यमानोऽपि प्रत्ययार्थः प्रत्ययार्थोऽप्यगाम्
प्रतीकात् मिश्रते इति । इह पाठोरपि एकत्वेन एक-
रूपभावात्प्रागगाम् कुतो भेद इति । न हि स्वतन्त्रोऽपि
करः कर इत्युक्ते मेदोऽवगम्यते । तदुक्तम् 'प्रत्ययार्थः
समानोऽपि धातुभेदेन भिद्यते । पाठोरपि
समानत्वे केन भेदोऽवधारयताम् ॥' इति । (पा. २.

ऋत्विङ्निगमो

चत्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥३॥

भाष्यम्—‘य ऋत्विजस्ते यजमानाः’ इत्येवमभिधाय प्रजादीनां दीक्षाक्रमपरं च वाक्ये दीक्षां दर्शयति । कथम् । ‘अध्वर्युर्गृह्णाति दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति, एत उद्गातारम्, ततो होतारम् । ततस्तं प्रति-प्रस्थाता दीक्षयित्वाऽऽर्विना दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छुचिर्न ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मेमावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयो दीक्षयति, आग्नीत्र ब्रह्मणः, प्रतिहोतारमुद्गातुः, अच्छायाक होतुः । ततस्तमुनेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतार ब्रह्मणः, सुप्रह्मणमुद्गातुः, आबस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणे दीक्षयति, ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषितः’ इति । दीक्षा च यजमान-संस्कारः । तस्मात् ब्रह्मादय ऋत्विजः सप्तदश इति ।

वा—‘य ऋत्विजस्ते यजमानाः’ इति यजमानत्विङ्-शब्दो यजमानविषयो निबन्ध यजमानसंस्कार दीक्षा ब्रह्म-विष्णु नमाम्यनुवदन् एतेषु तौ द्रावयि इति दर्शयति । तस्मात् ब्रह्मवादिद्वययोगेभ्येव ऋतो यजन्तु ऋत्विक्त्वं न सर्वेषु, तद्विषयमेव च ऋतुयजनं शब्दस्य प्रवृत्ति-निमित्तम् । यथा सास्तादिमहत्तम गोशब्दस्य । यथा वाय्वाशब्दः सामिषेनीषु निपात्यमानः (पा० ३।१। १२५) तास्तेव इत्यवधारणात् नाम्यसु पीयमानास्त्वपि वाय्वाशब्दवाच्यायं भवति इत्यवधारयति, तथैव ऋतायैव यजन्तु भवति, न तु भवत्येव, इत्यवधारयितव्यम् ।

सौम—प्रयोगमेवेन सर्वेषामृत्विक्त्वात् पूर्वोक्तः सर्वेषाम् ऋत्विक्त्वाभावः अतिरुद्धः इति प्रत्यवस्थानात् (आक्षेपः) संगतिः । सूचयन्तु — ‘ऋत्विग्न्यो (आक्षेपः) संगतिः । अग्निं ददाति, ब्रह्मणे ददाति’ इत्येवं दक्षिणा ददाति, अग्निं ददाति, ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे दक्षिणाभिः सहाह्मते ‘अग्निं ऋत्विजं ददाति, ब्रह्मणे ऋत्विजं’ इति पर्यवसानात् सामानाधिकरण्यात्प्रयोगो यः ऋत्विक्त्वं इति पर्यवसानात्, तस्मात् अग्नीध्रभूतीनामेव ऋत्विक्त्वं इति नियमः स्मृतः इति ।

वि—‘संस्कारा अग्निं देवे विविधता वाऽविरोधताः । आपो, न दक्षिणादाने दीक्षाया च विरोधताः ॥’ दीक्षायाश्चे निर्दिष्टा अध्वर्युर्भूतवः ऋत्विजः पोद्ग्य, न तु चमसाध्वर्यवः इति नियमो द्रष्टव्यः ।

भाट्ट—के ते सप्तदश इत्यपेक्षायाम् ‘ऋत्विग्न्यो दक्षिणा ददाति’ इत्युपक्रम्य अग्निं ब्रह्मणे उद्गाते इत्यादिना पोद्ग्यशानमेव संकीर्तनात् तेषामेव ऋत्विक्त्वं । अत एव सद्ये यजमानानामेव ऋत्विक्त्वात् तेषामेव यजमानसहितानां दीक्षाश्रवणम् । अतः पोद्ग्य तावत् समधिगताः ।

मण्डन—‘ते तु ब्रह्मादयो नान्ये ।’

शंकर—‘नियता दक्षिणामिते ।’

● ऋत्विक्त्वाद्येन पल्लुपादाने स्वामिचवनपत्नी-यजमानशब्दमुपपत्तेः तयोः कर्तृत्वं न्यास्यवृत्तिः । विन्दुः ३।१।४. ● ऋत्विक्त्वाद्यस्य स्वरूपम्—‘ऋत्विजो हि परिशीताः कर्म कुर्वन्ति, परन्तु न तेषां यागकर्तृत्वं नाम ।’ यद्यतेऽतो यजमानः, यद्यद्योगाच्च पत्नीत्वं पाप्मनिगृह्य ‘पल्लुतो यद्यद्योगे’ इत्यनेन । तयोस्तु यागकर्तृत्वमिति । के.

● ऋत्विक्पदस्य योगरूपा केया विदेव प्रतप्ताम् । वि. ३।१।१६.

● ऋत्विक्पृथगेभ्यानां सर्वाधिपा यजमानसंबन्धः । वा. ३।८।१।२८.

● ऋत्विक्कृच्छं दक्षिणालमात्मकं विनाऽपि तैः (सश्रद्धैः) उरलभ्यते । वा. ३।८।१।४.

● ऋत्विक्बहुत्वसाधनाधिकरणे ‘ब्रह्मण वृणोते’ इति वचनं भाष्यकृत उदाहृतम् । (३।१।१।४) । शा.

३।१।१८.

● ऋत्विग्वाद्ययोश्च अन्यमिवापे घर्मे । भा. १।१।१।५.

● ऋत्विक्शब्दः द्विविधोऽयं ऋतुयजननिमित्तः वरकर्मनिमित्तश्च । भा. ३।१।१।३३.

● ऋत्विक्शब्दः सामीयसर्वकर्मकरेषु न प्रवर्तते, किन्तु सप्तदशस्येव ॥

कर्मधारयात् सर्वेषामृत्विक्त्वमविरोधायम् । ३।१। १६।३२ ॥

भाष्यम्—‘ये एते पुरुषा वरेष्ठिष्टोमस्य भूयते, ते हि सर्वे एते ऋत्विजः, उत के विदेवामिति । किं प्रमत्तं ? सर्वे । कुत ? पर्यवर्तनीयं । सर्वे यागस्य कार्यं कुर्वन्ति ।

संभवादेव गुणस्य तावन्न भेदकत्वम् । नापि नामधेयस्य, अनन्वपरविध्याख्यातशममिष्याहृतत्वात् । नहि अत्र अन्यथासिद्धविध्याख्याताभ्यासः, यथा 'तद्विदा यजेत पशुकामः' इत्यत्र, तत्र प्रकृतरैरेव ज्योतिष्टोमस्य यजितशब्देनाप्युक्तं पशुकले विधानेनापि विध्याख्याताभ्यास सामर्थ्याच्च कर्मान्तरत्वम् । किं तर्हि ? गुणस्यैव, ज्योतिष्टोम-नामत्वकृदे नामान्तरस्य प्रवेशासम्भवात् तत्र नामधेयमेव भेदकम् । अत्र तु अनन्याकृष्टतात्पर्यस्य आसम्भवात्स्यैव कर्मान्तरमन्तरेण असंभवः । विध्याख्याताभ्यासस्यैव भेदकत्वे सिद्धे नामधेयमपि तद्विषयमेव व्यवतिष्ठते, न तु अप्रतः एव । तदुक्तम् 'प्रायेणाख्यातसंबन्धि नामेष्टं पारतन्त्र्यमाह । तस्यैव अर्थमं तेन भेदा-भेदनिमित्तत्वा ॥' इति । (वा. पृ. ४६७) । न चेयं सति यथा अभ्यासात् भेदः, तथा 'समिधो यजति' इति बहुवचनश्रुतेः संख्यातोऽपि भेदः प्राप्नोतीति पक्षश्चयम् । अनन्यगामिनी हि संख्या कर्मगता कर्म निमित्तं यथा 'विश्व आहुतीर्जुहोति' इत्यस्य द्वादशानि जुहोति' इति । इह पुनः 'समिद्रयः स्वाहा, इह्यः स्वाहा' इति मान्तर्यकदेवतासंबन्धस्य नामप्रशुचि-निमित्तत्वात् देवतासङ्ख्याननिमित्तमेव एतद्बहुवचनम्, न चैतद्बहुवचनं कर्मनिमित्तमिति । अत्र च वाचका-न्तरागतभावनाऽनुवादेन धातर्येविधानस्य पूर्वार्थिकरणे निरुद्धत्वात्, स्वार्थान्तरागतभावनाऽनुवादस्य च पूर्वार्थात्वेन अनुवादार्थसम्भवात् भावनाऽभिधानम् अवश्याङ्गीकरणीयम् । विविधं अभाससहायो भेदकः इति सप्तान्तरागमेव भावना विधिर्भेदयति । अतो यत् आस्ता, के विचल्यन्ति धातर्येभेद एव अभ्यासतो धात्वर्थभेदाच्च भावनाभेद इति, तदुपेक्षणीयमेवेति ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे एकस्मिन् कर्मणि देवताया वैकल्पिकत्वात् सहृदयज्ञानम् । सिद्धान्ते तु प्रत्यव्यासं कर्मभेदेनाज्ञानम् । सूत्रं तु- एकस्य पुनःश्रुतिर्वन्त्यात्, यथा शब्दान्तर भेदकं तथा स्यात्, अवशिष्टात् । अ-यथा क विद्विरोपमनभिद्वत् वाच्यमनर्थकमेव स्यात् । टीका.

मो. को. १५९

॥ एकस्यैवं पुनःश्रुतिविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २।२।२२ ॥

'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' 'इहो यजति' 'वर्हिर्वजति' 'स्वाहाकारं यजति' इति पञ्चकृत्यः अभ्यस्तो यजतिशब्दः । अत्र शब्दान्तर नास्ति । किन्तु एकस्य यजतिशब्दस्य पञ्चकृत्यः पुनःश्रुतिरस्ति । सा एव शब्दान्तरात् कर्मणो भेदिका स्यात् । एकेन यजतिशब्देन यदुक्तम्, तस्मिन्नेव पुनःपुनःश्रुतेन यजतिशब्देन विधी-यमाने अवशिष्टात् विशेषाभावात् पुनःश्रवणम् अनर्थकं हि यस्मात् स्यात् । सार्थक्याय तु प्रत्यव्यासम् अदृष्टभेदः स्वीकृत्यः । तस्मात् अभ्यासेनापि कर्मभेदः सिध्यति । समिदादयः पञ्च प्रजापत्याख्या यागा विधीयन्ते । के.

● 'एकस्यैवं पुनःश्रुतिविशेषादनर्थकं हि स्यात्' इति न्यायः 'अभ्यासाधिकरणम्' इति विद्वद्विद्वद्व्यः । (२।२। २।२) । ● चोदकेनाव्यवभागी, प्रत्यक्षेणाभ्यास्यभागी इति 'एकस्यैवं पुनःश्रुतिः' (२।२।२।२) इत्यनेन न्यायेन कर्मान्तरम् । उपु. १०।७।२।२७. ● वरणा-यपि नैतानि 'एकस्यैवम्' इत्येवम् 'गुणस्यापूर्वसदमे' (२।२।२।२३) इत्येवं यावन्श्रुतिरिति । वा. ३।७।१।२४. पृ. २०९०.

● एकस्य एव पुरुषस्य जीवद्वितीयस्य आधाने-ऽभिधानः । भा. ६।१।५।२२-२३.

॥ एकस्यैवं प्रयुक्तं सदसत्त्वविरोधः इति न्यायः । 'तस्याश्च (शक्तेः) सर्वगामित्वं तन्वाय-त्वात् प्रतीयते । नैकगामेव सा द्रष्टि, केना निद्रा न विद्यते ॥' वा. १।२।४।८ पृ. २२६ । अत्र सुप्रा- (पृ. २०७) तस्मिन् सर्वगामित्वे न्यायः युक्तिः यस्याः शक्तिरस्ति सा तन्वाया, तन्वायस्तन्वायत्वम् । कीदृशो न्यायः ? इत्यपेक्षायामाह- नैकगामिति । एकस्यैव नष्टुनः सदसत्त्वविरोधादित्याशयः । सर्वगामिति पुंसि वाचकशक्तिः न विद्यते इत्येतदसि नष्टुनर्थः । इति ।

● एकस्य कर्मणः प्रकृतात् प्रभृति आ समासेः एकसत्त्वम् । सु पृ. ७७९.

॥ 'एकस्य कर्मभेदादिति चेत्' इति न्यायः । एकस्य कर्मभेदादिति चेत् । ३।७।५।२३ ॥ नोत्तरो हि पुरुषायाम् । २४ ॥ ज्योतिष्टोमस्य श्रुतिर्वा

॥ एकस्मिन्नेकसंयोगात् । ३।३।१५।३९ ॥

पौष्णं पौष्णं विकृतौ चर्वथं भवति इत्युक्तम् । तत्
पौष्णं किं पौष्णं एकमात्रदेवत्वं भवति, द्विदेवत्वंऽपि वा
इति विचारो सिद्धान्तमाह । इदं पौष्णं एकस्मिन् एव
“पौष्णि देवे चर्वथं स्यात् । एकसंयोगात् ‘पूषा प्रविष्ट-
भगः’ इत्यत्र एकेनैव पूष्णा सञ्चन्नावगमात् ।

धर्मविप्रतिषेधाच्च । ४० ॥

पौर्णं पेपणम् एकमात्रदेवत्ये एव, न द्विदेवत्ये ऐन्द्रा-
पौष्णादौ, धर्मविप्रतिषेधात् एकस्मिन्नेव चरौ प्रपार्थ्य
पेपणं इन्द्रार्थं न अपेपणम् इति पेपणापेपणरूपधर्मयोः
विप्रतिषेधात् विरोधात् । तस्मात् एकदेवत्ये एव पेपणम्,
न द्विदेवत्ये ।

अपिवा सद्धितीये स्याद्, देवतानिमित्तत्वात् ।
४१ ॥

पूर्वपक्षी आह । अथिकाशब्दः सिद्धान्तप्रधानावृत्त्यर्थः ।
सद्वितीयेऽपि पूर्वपक्षे वेपथुः स्यात् द्विदेवत्ये । देवताभिनिमि-
त्वात् वेपथुस्य, देवता पूर्वाभिनिमित्तस्य वेपथुस्य तादृश-
स्यात् । पूर्वदेवतासङ्ग्राह्यमात्राभिनिमित्तत्वावयवत्वात्, द्विदेवत्ये
च षट्कतस्य पूर्वदेवतायाः सङ्ग्राहात् । तस्मात् एकदेवत्ये
द्विदेवत्ये चापि वेपथुः स्यात् इति पूर्वः पक्षः ।

लिट्ठदशैनाथ । ४२ ॥

पेपणं देवतानिमित्तकम् इत्यत्र लिङ्गस्य दर्शनं भवति ।
 'वस्मात् पूषं प्रसिष्टागामः अद्वक्तो हि' इति स्तुत्यर्थ-
 वादः देवतानिमित्तकं पेपणं दर्शयति । 'सोमागौषं चरं
 निर्वपेत् नेमपिष्टं पशुकामः' इति अर्पणपिटदा दधयति ।
 'नेम' इति अर्थाय सर्वनाम । 'अर्धे पिटमर्धमपिष्टं
 भवति द्विदेवत्वावाय' इति देवतानिमित्तकमेव पेपणं
 दर्शयति । तस्मादपि सद्द्वितीयेऽपि पूषणि पेपणं स्मात्
 इति पूर्वपक्षः ।

वचनात् सर्वपेयणम्, तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थ-
भावाद्वि चरावपेयणं भवति । ४३ ॥

ननु 'होमस्योऽथ चरं नेमादिष्टम्' इति पेषणे नेमात्वस्य विधायक्येन कृतो न स्यात् । ततश्च नेदं किंनृद्वर्तनम् । इति चेत्तदाह पूर्वपक्षी । पेषणशब्देन उपलक्षणतया अधिविषणं ग्राह्यम् । यदि तत् वचनं विधिः स्यात्, तदा

यचपदस्योपलक्षणं स्वीकृत्य सर्वपेणं सर्वेषु चरो पशो पुरोडाशो चेति सर्वत्र पेपण नेमपेणं स्यात्, न चरावेन । कुतः ? तं प्रति, सोमापौष्णं चरं पशुं पुरोडाशं च प्रति अर्धपेपणस्य शास्त्रवत्त्वात्, सर्वत्र नेमपेणं प्रति वा शास्त्रवत्त्वात् । शास्त्रम् अस्ति अस्य इति शास्त्रवान्, तादृशवान् । तत्र पुरोडाशो अर्थात् पेपणे प्राप्ते चरो चरूपलक्षिते पशो च अपेपणं भवति, पेपणं न भवति । तत्प्राप्यते पूर्वोक्तं वचनं स्यात्, सर्वे चेदमशुक्तम् । तस्मात्त्वायं विधिः, किन्तु अनुवादः । तथा च तस्य द्विद्वयं सुस्पष्टम् । अपेपणं भवति इत्यत्र भवतिना अन्वितस्य नञः पेपणपदेन समासः असमर्थः । लोटि 'किमोदनम् + शालीनाम्' इत्यादिवत् न बोधाव । अथवा, 'अ इति पृथक् नजर्थकं पदं निपातस्वभावम् । तथा च पेपणम् अ भवति, न भवतीत्यर्थः ।

एकस्मिन् वाऽर्थधर्मत्वादेन्द्राप्रवदुभयोर्न स्या-
दुचोदितत्वात् । ४४ ॥

पौष्णं पेयणम् उभयदेवत्येऽपि इति पूर्वपक्षोक्त-
निराहार्थं वाचस्पदः । एकस्मिन् पूषामात्रिकदेवत्ये पौष्णं
पेयणं भवितुमर्हति, न ऐन्द्रागोष्णादौ सद्वितीयं पूषणि ।
अर्थवर्गमात्रात् अर्थस्य यागस्य धर्मोऽयम्, न देवताधर्मः ।
अपूर्वधर्मोऽयम् । अथवा अयमत्र पूषो भागः, य-
पूषणमुद्दिश्य त्यक्तव्ये, यश्च द्रव्यस्य त्यागे पूषा देवता ।
‘सोमापौष्णश्चः’ इत्यत्र उभयोः सोमापूष्णौ. यासक्त-
देवतत्वात् केवलस्य पूषा. सोमापौष्णे अत्रोदितत्वात्
अविहितत्वात् अनुकलत्वात् सोमापौष्णे चरौ पौष्णं पेयणं
न स्यात् । ऐन्द्राश्रवत्, यथा ऐन्द्रामस्य पुरोडाशस्य
यासक्तदेवताकत्वात् न केवलश्रेयस्वम् । यथा वा
ऐन्द्रामस्य ग्रहस्य न केनैन्द्रावत् तद्वत् । तस्मात् केवल
पूषदेवताकं पेयणं न सोमापौष्णादौ द्विदेवत्ये ।

हेतुमात्रमदन्तत्त्वम् । ४५ ॥

यत्तु पूर्वपक्षिणा 'अदन्तो हि' इति देवताधर्मं
दन्तशून्यत्वं दर्शयति इति । ततोच्यते । इदम् अदन्तः
हेतुमात्रम्, हेतुव्यभिचार्यादाय एषः । तच्च पेषवत्
देवताधर्मव्यभिचारे इव अपूर्वपर्यवस्येति उपपद्यते एव ।
तस्मात् पौर्णं पेषणं एकदेवत्वे एव न द्विदेवत्वे ।

श्रुतिवशब्दः

[illegible]

गंधर्वः — स्युः सतद्वयं जालिनेः ।
 * कृत्विक्कुण्डः संधारकण्डः । वरमभरणे
 हि संधारणे । तौ येषां न स्तः, न ते सत्यं विद्यायोगे
 सन्ध्यावाप्या भविष्यति । ते च वरमभरणे सत-
 दधामात्रेण यजमानेन क्रियेते । वा. शि. ११. १३. ३.
 * कृत्विक्कुण्डो हि (कृत्विक्कुण्डाभ्यां) शिवायमानः
 एव तावद-वाङ्-प्रत्ययसमन्वितोऽप्येव ब्रूते (कृत्विक्कु-
 वाङ् यज वाङ्ः शिवन् प्रत्ययः) । कृत्विक्कुण्डो यज

अतिथिः ॥ ३॥ १६३२, * अतिथिः शब्दात् निगदना-
 ख्यानद्वारेण श्रुत्यननिमित्तत्वं गम्यमानं सत् परित्यक्तं
 न शक्यते ॥ ३॥ १६३२ वृ. १०१७, * अतिथिः-
 शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् कृतो वजनम् । वि. ३॥ १६६,
 * अतिथिः संचाराणां सर्वविधमते । भा.
 ३॥ १६३२.

३८४१२.
ॐ 'श्रद्धास्य राजः पुत्रः' इत्यत्र रोषिकोऽपि
राजः विशेषणत्वाद् श्रद्धिमपेक्षमाणस्य समाधौ न
भवति । रत्नाकरः. पृ. ३४७.
ॐ श्रद्धिमपेक्षमाणस्य (उक्तोक्तिः)

भवति । रत्नाकरः पृ. ३४७.
 • अद्विकामस्य ज्योतिष्मोमातिरामः (ज्योतिरति-

राष्ट्रः) काव्ये । वाल्म. ४. १४.
 * नमः) नाम रथकारः गोपयनाः । वेताम्
 आधाने अविष्कारः । 'वर्षासु रथकारः आदधीत ।'
 तथ त्रेतावर्गेष्वपि ज्ञानन्तरं किञ्चित् । भा. ६।१।१३।
 ४६-४७. ०।१।१३। अथेष्टी राक्षसे ।

४४-५०.
० नक्षत्रो दक्षिणा द्वितीयायां अवेष्टी राजस्ये ।
भाट्ट. ११।४।३. ० 'प्रत्ययभूषणं दक्षिणां ददाति'
यत्प्रत्ययस्ये । भा. ११।२।१०।४६.
यत्प्रत्ययस्ये । भा. ११।२।१०।४६. वि.

[illegible]

17.

५. एवं पदमेकप्राप्तिवत् अथवा विना
 यत्पदमुपपत्त्या नाम्नेति इति श्रुत्याः ।
 'विष्णुसर्वेश्वरं छंदो नमस्कृतमपि वा । सर्व-
 प्रभवेति त्वं कुर्वीत सर्वविधा नरानिष्कम्भः' इति

यादीतिविशेषेण स्वक्यासिद्धिं परिहरतो बौद्धस्य
स्वोपायासिद्धिरप्यते । इत्यन्तेन । साहस्यो. १२.

० 'एकां गां दक्षिणां दद्यात्' (लोमापहरे) इत्यम
गौरकणेन प्राकृतसंस्कृतयोः वाचः । भा. १.०३।१५।५९.

ॐ एकां पञ्चेति चेन्नम् । १.०३।१५।५९ ॥

'यस्य लोममरहरेषुः एकां गां दक्षिणां दद्यात्,
अमिदमे पञ्च गाः' इति श्रूयते । चेन्नम् तथा
भूनाम्निकतो एका चेन्नः कृत्स्नस्य प्राकृतस्य क्रतुशक्ति-
ष्वस्य निरर्तिता वदन् एकां इति पञ्च इति च यनोक्तम्,
तथापि श्रेयम् । एकस्याः पञ्चानां च दक्षिणासंख्याः
पश्यन्तः भूयते । तेन ताभिः प्राकृत्याः सर्वदक्षिणायाः
न्याय्यतिः इति पूर्व. पद्यः ।

एके तु भूतिभूतत्वात् संख्यायां तेषां लिङ्ग-
विशेषेण । ६२ ॥

पूर्वपक्ष्यावृत्त्यर्थः तुल्यः । न कृत्स्नक्रतुदक्षिणा
निवृत्ता भवति । किन्तु एके मुख्यः आदौ पठितः अर्था
एव निवृत्ता भवन्ति । तथा च एकां गाम्, पञ्च गाः
इत्यनेन दादयस्तगतामेव निवृत्तिः नाश्वर्यानाम् । तेषां
संख्यायां संख्यायाम् भूतिभूतत्वात् । एकां इत्यस्य गाम्
इत्यनेन, पञ्च इत्यस्य च गाः इत्यनेन वाद्यत् संख्याः
भूतिभूतः न वागारिकः । एवं लिङ्गविशेषेण 'एकां
गाम्' 'पञ्च गाः' इत्यनेन प्राकृतदक्षिणावृत्त्यै आदिभूता
गौरादयो एव निवृत्ता भवन्ति । तेन अथादयो
रथापठिता एव दातव्याः एव । ६०-६१ इति द्वाभ्यां
गृह्ययोः भवतोभेदम् अधिष्ठत्यान्तरं भवति । के.

ॐ एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोतो द्वितीयस्या-
स्तृतीयस्याश्च न भविष्यति । (परि. १२० ट.
१३२) यत्र अन्त्याहोकरणे मिषायेत्यर्थमायना
परिचयेऽप्येव न्यायः । 'कृत्स्नावृत्तये' इति त्रये-
नाप्येव शब्दोऽयम् । (सीत.) । अस्यम् 'यत्र तत्र'
इति शेषः । आकृत्यः आश्रयस्यपरिचयप्रदर्शकश्चो-
पदेशः । आश्रये चोपपत्त्यै प्रयोगः । तस्य च अभ्यस्तः
एव भवत्युक्त्या प्रवृत्तम् । तथाच यत्र वाक्ये वक्ष्य-
कर्मणः प्रयोगोऽस्ति, तत्र वाक्ये उपपत्त्युक्त्येव प्र-
योगो भवति प्रयोगो भवति, न तु तत्पर्यन्तिसंख्याः

इति परिभाषाऽर्थः । समानार्थकसमानार्थमिति एकस्मिन्
तावत्परिभाषणे अन्यत्र तादृशे शब्दे तावत्परिभाषा-
नवेषा इति स्वयमेवैवमानीयम् । (भूतिः)

० एकस्या काज्याः एकस्याः पुरोडाशो वैश्वदेवर्षिणा यावा-
दयोः सवयवः एव, परस्परस्थापेत्तत्वात् साहित्यविधानाच्च ।
वि. १.२।५२ वर्णनं २.

० एककपालः पुरोडाशो वैश्वदेवर्षिणा यावा-
दृषिभ्यः, चरुगमयासेषु वायः, शाकमेपेयु वैश्वकर्मणः,
धुनासीतीये धौयः श्वम्बदाश्रय, आम्रणे वावापृथिवीयः,
अवभृथे नारुणः । के. ० एककपालः चरुगमयासगतः
वायः, आम्रणगतो वावापृथिवीयश्च वैश्वदेवर्षिणायावा-
पृथिवीकृतालस्य घर्माणा प्रादकः । भा. अ३।१०।२६.

० 'यजमान एककपालः' अथ एककपालो यजमान-
त्वेन सृज्यते, न गुणविधिः, नापि नामदेयम् । वि.
१।४।१३, ० एककपालाः पुरोडाशो चरुगमयासेषु
श्वम्बकनामकाः । तेनामभिप्रायमन्तरेण । १.०।८।५.

० एककपालम् 'अवशार्वतन् पुरोते' । इदम्
उपशोभनमद्यत् प्रवृत्तकारकम् अद्यत्तं संनिशो-
कारकम् फलमेव प्रवृत्तकर्म वैदिकं कर्म । प्रवृत्तौ तु
पर्यावर्तनविधिः अद्यत्तः एव । यावत्. पु. ८३.

० एककपालस्य सर्वशोने सिद्धकृतागम्य लोभ एव,
आग्नेनापि च समानं नास्ति । भाट्ट. ४।१।७

० एककपालानां वैश्वदेविकः एककपालः प्रवृत्तिः ।
भा. ७।१।५।२३.

ॐ एककपालानां वैश्वदेविकः प्रवृत्तिरामये
सर्वलोमापयानुत्तिर्योनादवभृथे च सङ्कृत्य-
दानस्य वचनात् । ७।१।५।२३ ॥

शाकमेपेयु 'एतद्वयम् एककपालः' इति भूतम् ।
इदमेककपालमनं वैश्वदेविकस्य, तत्र तदनवपृथिवीयस्य
इति तिनारे काशमपृथिवीय एव एककपालस्य प्रागम्
इति सिद्धन्तः । शाकमेपिकेऽपि एककपाले वैश्वदेव-
पयोः मयाः तेनामभिदेयोऽन्यथेकः । काशमपृथिवीय-
मे वैदिकिप्र भवति, 'द्वितीयस्य सुनो नास्ति',
तृतीयस्य वा 'इदमेवैव अमता, तेनामभिदेयः
अप्येव । तत्रा एव एककपालस्यैवैककपालः १३

एकेनापि समाप्येत

भावः । कर्मसंयोगात् प्रधानकर्माणः फलेन संयोगात् ।
'दशपूर्णांमासाभ्यां स्वर्गकामः' इति प्रधानकर्मस्यामित्यर्थः
नाज्ञैरपि । अज्ञानाद्वा तु एकेनाप्येनैव शाम्यति ।
एवं सति प्रयोजनम् अङ्गद्वय उपकारः, स्वर्गादि फलं च
अशब्दद्वयं स्यात् । विविच्यशब्दस्य दोषो न स्यात् ।
शब्दस्य दोषः यैष्यं शब्दद्वयोः, अविद्यमानः शब्दद्वयोः
यस्मिन् प्रयोजने तत् अशब्दद्वयम् । तस्मात्
सकलज्ञाननुष्ठानेऽपि न फलभावप्रसङ्गः ।

एकशब्दाप्रेति चेत् ॥ १४ ॥

सिद्धान्ती पुनः शङ्कते । नैतदुक्तम् एकशब्दात् ।
एक. शब्दः विधायकः येषां प्रधानानामिव अज्ञानानामपि
सर्वेषां तानि एकशब्दानि, तेषां भावः एकशब्दम् ।
'दशपूर्णांमासाभ्याम्' इत्येकः शब्दः उपदेशकः
प्रधानानां समिदादीनां च प्रयोगस्य । तेन च फलसंबन्धः
कृतः । तस्मात् सर्वाङ्गसहितस्यैव फलम् ।
'एककर्ममिति चेत्' इति पाठान्तरे तु, एकस्य
अङ्गस्य कर्मं करणम् अनङ्गान् एककर्म, तस्य भाव
एककर्मम् । एकमेव अङ्गं क्रियताम् । एकेनापि प्रधानं
मङ्गवत्प्रवर्तते । न सर्वाङ्गप्रधानानि कर्तव्यानि इति चेत्
इत्यर्थः ।

नार्थवृथयस्यात्, समत्वावशुण्यत्वम् ॥ १५ ॥

पूर्वपक्षी तु आह, न अज्ञानानामपि फलेन संबन्धः ।
अर्थवृथकत्वात् अर्थस्य अङ्गफलस्य प्रधानफलत्वात् वृथ-
कत्वात् । प्रधानस्य फलं स्वर्गादि, अज्ञानां तु फलं
प्रधानतामर्थसिद्धिः । एवम् अर्थवृथकत्वात् नाज्ञानां
फलसंबन्धः । यदि तु प्रधानानामज्ञानां च सममेव फल-
संबन्धः स्यात्, तदा प्रधानानुष्ठाने समत्वात् अज्ञानानाम्
अशुण्यत्वं युगत्वाभावः स्यात्, गुणत्वं न स्यात्, अज्ञा-
नानामपि प्रधानत्वमेव स्यात् । ततश्च न फलान्यम् । तस्मात्
सर्वाङ्गोपसंहारस्यावश्यकता । अपवा नाज्ञानां फलसंबन्धः
अर्थवृथकत्वात् । अर्थः उपकारः । एकेनाङ्गेन अल्प-
उपकारः, बहुभिर्भागः । यदि एकेन बहुभिर्भेदं सन एव
उपकारः स्यात्, तदा एकस्य बहुना च समत्वप्रसङ्गः ।
एकस्यैव गुणत्वं स्यात्, इत्येतां तु अशुण्यत्वं स्यात् ।
तस्मात् अङ्गद्वयस्यैव फलानुत्पत्त्यस्यैव । तत्पक्षेऽप्यनेक-

वा अङ्गमनुष्ठानस्य इत्यर्थः । समर्थत्वाद्गुणत्वम् इति
पाठे तु अज्ञानानामपि प्रधानत्वत्वं स्वर्गादिफलदाने समर्थ-
त्वात् गुणत्वं न स्यात् इत्यर्थः ।

विधेस्त्वेकश्रुतिवादापर्यायविधानानित्यवच्छेद-
भूताभिसंबन्धादर्थेन युगपत् प्रतिषेधाप्राप्ते स्वशब्दो
निवीतवत् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥

तु शब्दः प्राप्तनिरस्तार्थः । नैकेनाङ्गेन प्रयोगः । विधेः
एकश्रुतित्वात् । अज्ञानां प्रधानानां च विधानस्य
एकश्रुतित्वात् । एका 'दशपूर्णांमासाभ्यां यागाभ्याम्'
इति एकैव श्रुतिः शब्दो यस्य च विधिः एकश्रुतिः ।

एकस्यां श्रुत्या सर्वेषामज्ञानां प्रधानानां च विधाना-
दित्यर्थः । कथमेकश्रुतिवत्, तथाह अपर्यायविधानत्वं
एकस्यां विधिभूत्या अपर्यायेण पर्यायं विधेयं विधानात्
एकस्यां देव्या सर्वेषां विधानात्, 'प्रवाजानुयाजा इत्यन्ते'
इति ऐकविधेनेन प्रवाजानां विधानात् । कदा चित्
उपनिषत्, कदा चित् तन्त्रप्राज्ञ इति नाम पर्यायो विदितः ।
अपर्यायविधानमेव विदित्यति नित्यवच्छेदभूताभिसंबन्धो
इति । नित्यवत् नित्यत्वेन भूतभूतानि भूतानि
अज्ञानानि, तेऽभिसंबन्धोमात् संबन्धात्, नित्यत्वेन
भूतैरङ्गैः संबन्धात् इति । नित्यवच्छेदभूताभिसंबन्धो

हेतुमाह अर्थेन युगपत् प्राप्तेः इति । अर्थेन प्रधानोपसं-
रूपेण प्रयोजनेन तत्त्वे कपोतवत् युगपत् अज्ञानां प्राप्तेः ।
उक्तस्य सर्वस्य फलमाह यथापत स्वशब्दः विदधाति
इति शेषः । अर्थेन युगपत् प्राप्तेः नित्यवच्छेदभूताभि-

संबन्धो अपर्यायविधानात् विधेः एकश्रुतित्वात् स्वशब्दः
'दशपूर्णांमासाभ्यां स्वर्गः'
सर्वाङ्गसहितप्रधानविधायकः । 'दशपूर्णांमासाभ्यां स्वर्गः'
इति शब्दः यथापत सर्वमङ्गत्वात् विरहाति । एव
यथापत स्वशब्देन विधानात् निवीतवत् सर्वप्रयोगे
प्रवृत्तिः स्यात् । यथा 'निवीतः क्रियितः प्रवर्तितः'
इति श्वेतानी क्रियित्विषयेऽप्युक्तं वा सर्वे क्रियितु
निवीतस्य विधेः प्रवृत्तिः, तथा सर्वप्रयोगे सर्वेषामज्ञानां
प्रयोगे अङ्गविधेः प्रवृत्तिः स्यात् । अथवा क्रियित्वं
सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात् सर्वप्रयोगेऽप्यनेक-
प्रयोगः ।

(अन गौणमासा सौर्ययागप्रयोगे चतुर्होत्रैवामि-
मर्शनम्, अमाशासाया सौर्ययागप्रयोगे तु पञ्चहोत्रैवामि-
मर्शनम् इति मन्त्रयोर्भेदस्यैव विनियोगः । सामान्यस्तु
विकल्प एव भवति, च्यवस्थितविकल्पः इति तु विशेषः
इति युक्तमुपस्थापयामः । विकल्पसिद्धान्तस्तु तदवस्था
एव ।) के.

● 'एककर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनेकत्वात्'
इत्यष्टमाधिकरणन्यायेन विकृतौ सार्वभौतहोमाङ्गयोः
अग्निसंयोगो विकल्पेन प्राप्तिः । (सा च च्यवस्थया) ।
मु. पृ. ७८८, प्रकृतौ विशेषमात्रेऽपि कर्मभेदे सति,
'एककर्मणि०' इतिन्यायेन एकस्य ऐन्द्राद्यवादि-
वाच्यविहितस्य यागस्य विकृतौ विकल्पेन विभ्यन्ताति-
देशात् विकल्पेन एकस्य धर्माः कार्याः सकृच्च यागः,
कर्मक्ये यथाप्रकृति इति विशेषः । पृ. ८०७.

● एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म
स्यात् । १२।३।३।९ ॥

एककर्मणि एकस्मिन् कर्मणि बहूनां गुणानां शिष्ट-
त्वात् विहितत्वात् सर्वकर्म सर्वेषां कर्म अनुग्रह स्यात् ।
यथा आपारे 'ऋजुमाधारयति' 'सततमाधारयति'
'प्राञ्चमाधारयति' इति विधानात् ऋजुत्व-सततत्व-
प्राञ्चत्वानां समुच्चयः, एवमन्यथापि इति सिद्धान्तः । के.

● 'एककर्मणि शिष्टत्वात्' इत्यन आपारे ऋजुत्वोर्ध्व-
रादीर्षेयसततत्वानां समुच्चयः उक्तः । पाठ. पृ. १०९.

● एककार्याणां करणमन्त्राणां विकल्पः । भा. १२।
३।३।२९, ● एकस्यार्थां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि
विकल्पः । १२।३।४।१०-१५.

● एकजातीयधर्मानुपपत्तौ वाच्येये प्राजापत्यगण-
कर्तव्यः सहचानुपस्थाप । भा. ५।२।१।१-३.

● एकवन्त्रत्वं तन्मिनाम् एहदेष्टाद्यन्त्रत्वे
एहकायचोदितानां भवति यथा दस्यपूर्णमासयोः, यथा
च निशाचामित्रो । यानि तु यागाकारकेभ्योदितानि, तेषु
त्यत्रैव भेदः स्यात् । भा. १२।१।१।१.

● एकतो द्वौ, अन्यतः एकं द्वायुध्यापयानो
भार्गवरयन् । संक्षेप. १।१।८.

● 'एकत्र उभयम्' इतिरीत्या विशिष्टवैशिष्ट्यकान्ते
विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वाभावः ।
मणि. पृ. १५. ● एकत्र गुणस्यापि अन्यत्र प्राधान्यं न
विरुद्धम् । देवतायाः पशुं प्रति गुणत्वेऽपि पशुपुरोडाशं
प्रति प्राधान्यात् । वि. १०।१।९.

● 'एकत्र द्वयम्' इति न्यायेन पट्टस्त्रयायाश्चतुः-
स्रयायाश्च कर्मान्वयमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदशका-
पत्तिः, पट्टत्रिशद्वये 'पट्टहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति'
इत्यत्र । भाट्ट. ८।३।३, ● प्रकृतौ देशादिवाक्ये देशवत्
अङ्गप्रधानसहित्यस्यापि 'एकत्र द्वयम्' इति न्यायेन
प्रधानप्रयोगे वैशिष्ट्याङ्गीकारेण सकलविशेषणविशिष्ट-
प्रयोगविधानात् । १।२।१.

● एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्रापि तथा इति
न्यायः । यत्र स्वमतविरुद्धेषु नानाविधवादिमतेषु एकत्र
प्रबलमुक्तिशाल्यप्रमाणसिद्धस्वमतेन स्वमतविरुद्धादिमत
निरस्तं चेत्, तदर्थे सर्वे निरस्ता येवा इति ।
सादृश्यो. २५८.

● एकत्रिकः । एकस्त्रयायाः विस्त्रयायाश्च स्यति-
पट्टविधानात् एकत्रिकत्वमेकः कश्चित् कृतुर्भवति । स च
एवं ध्रुवते 'अथैव एकत्रिकः तस्य एकस्या बहिष्परमान
तिष्ठतु होतुःपश्यन्, एकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु
प्राज्ञाणाञ्छसिनः, एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्वरिनः
परमानः' इति । वि. १०।५।२, ● एकत्रिके कृतौ
आद्ये तृचे गानम् । १०।५।२.

● एकत्रिके कृतौ एकरथा एव ऋचः
त्रिरभ्यासेन त्रिक्रतोमधुर्यागम् ॥

त्रिक्रतुचे तुर्ये स्यात् । १०।५।३।१०॥

भाष्यम्— अस्ति एकत्रिकः कृतुः 'अथैव एक-
त्रिकः तस्यैकस्या बहिष्परमानम्, तिसृषु होतुःपश्यन् ।
एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु प्राज्ञाणाञ्छसिनः । एकस्या-
मच्छावाकस्य, तिसृषु माध्वरिनः परमानः' इति ।
सन्ति तु भूदि कामानि । तेषु सद्यः किं तृचे मेकानि,
तत्र एकस्यामपि इति । किं यातम् । विक. श्लोकः तृचे
स्यात् भूरिधामम् । एवं तृचजनकभेदकः अनुपदीयते ।
तस्मात् तृचे मेकमिति ।

एकस्यैवं पुनःश्रुतिः-

४६८.) । न च अयामेदे सति दृष्टार्थाव्यवस्थितव्युप-
स्थापितस्य यजति यजतीत्यस्य पक्षपादस्य सत्यस्य आनर्थक्य-
मयुक्तमिति प्रत्युच्चारणमर्थमेद एवेति वाच्यम् । मन्त्रवत्
प्रयोगविधिपरिगृहीतानाम् असमवेतार्थानाम् अदृष्टार्थानाम्
अदृष्टार्थत्वेनैव उपपत्तिः । अथवा प्राथम्यानुसारेण समि-
द्वान्येनैव सिद्धान्तवत् समिदाभावश्चित्ते कर्मणि विहिते
तदतिरिक्तः तदनुपादेन तनूनूपादादिदेवताभिधानात् अर्थ-
वत्त्वमविधिः । न च कथं नामवेतव्यमिति वाच्यम् ।
'समिद्वयः स्वाहा' इति मान्त्रवर्णिकदेवताप्रत्यभिनिमित्त-
त्वेन समिद्वदस्य नामयेकत्वात् । न च एवं सति वाक्य-
विहिततनूनूपादादिदेवताभिः दुर्बलमान्त्रवर्णिकदेवतापक्ष-
एवेति वाच्यम् । मान्त्रवर्णिकप्रतिदेवतामपेक्ष्य समि-
द्वामावर्तिष्ठब्रह्माणुनादेनैव तनूनूपादादिदेवताविधानात्
'न निमित्तं विधिरपवाधेते' इति न्यायात्
मान्त्रवर्णिकप्रतिदेवताप्रापः । अतो देवताना निश्चय-
एवेति । ननु समिदागवत् 'तनूनूपादे स्वाहा' (तनु-
न पातयति इति तनूनूपात्) इत्यादिमन्त्राः क्रमपरिहिताः
न पातयति इति तनूनूपात्) इत्यादिमन्त्राः क्रमपरिहिताः
प्रत्येकं भिद्यन्ते एव, तत्र तनूनूपादादिपदमपेक्ष्य
मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तिमिति चिन्तनाभावाच्चिन्नकर्मविधानमेव
युज्यते । गुणविधानं तु कुतः । इत्येवं यदि यजतीत्यत्र
प्रकृतकर्मव्रत्यमिहानवलेन च कर्मैकत्वे सति तस्याविधेय-
त्वात् यदि गुणमपि न विद्वन्वा, वाक्यमनर्थकमेव
भवेत् । तेन मान्त्रवर्णिकीं प्राप्तिम् उपेक्ष्य प्रत्येकं समिदां
यैकस्मिन्कदेवताविधानार्थमेव उत्तरेणमिति ।

अथवा सर्वदेव समिदादिवाक्यैः उपाधुना
मा-नस्योद्भवेनतात्परेण वैकलिकतया समिदाया देवता
विधीयन्ते इति । न न उपाधुना वाच्यं यन्मा-नस्योद्भवेन
नर्धक्यम्, उत्तरभाषि समिदादिदेवतावाक्येन अये-
नार्धक्यम् । यथा वा विष्णुवाक्ये देवताः सन्ति, तत्रोक्तं
अर्थवत्त्वं भवितुम् । अस्मिन् पद्ये " पञ्चभूतैः पञ्चलो-
कैः त्रिभिः शब्दैः विभक्त्यर्थे चोदयति इति भाष्येन देवता-
वाक्येन उपाधुना वाच्यम् अर्थे चोदयति अनुपाधुना वाच्यम् ।
न न वाच्यम् " उक्तं तत्र चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन
देवताः । देवतासंघातिरत्र दुर्ध्वं तु परं परम् ।
(वा. पृ. ५३३) इति चतुर्थीन्यायसंग्रहेन

देवताप्रतिपादकत्वमुक्तम् । तर्हि द्वितीयाऽन्ततन्मूपा-
दादिपदैरेवताविधानमिति ॥ यतो 'विष्णुं यवति'
इत्यादिवितीयाऽन्तेनापि देवताविधानात् प्राधिक्यमिदम् ।
तेन पञ्चधाऽभ्यखेन यज्ञतिष्ठानेन एकोमेव समिवाग-
भावनारूपम् उपाधुवाचभावनारूपं वा कर्म प्रतिपादते
इति । एवं प्राप्ते, अमिषीयते । अवेदेवं यदि प्रत्यभिज्ञान-
मानम् अनुपादकार्थं भवेत्, किं तर्हि ? अनुपादाभावा-
ऽपि । वा च विधेयोपपदार्थप्राप्तौ भवति । तथाहि, भाव-
नामो विधिः प्रथमं भावनमेव पाल्यार्थानुरक्तं विदधाती-
त्युचितम् । यदा ह्युपपदार्थम् लिखते, तदा विशिष्टविधि-
गोचरमिषा पाल्यार्थे परित्यज्य उपपदार्थमेव विधातुमनु-
सर्जते । तत्र विधियोगोपपदार्थप्राप्तौ सर्वो पाल्यार्थ-
मनुवदितुम् आकाङ्क्षति । तां ताकाङ्क्षां पाल्यार्थप्रत्यभिज्ञा-
पूरयति । यदि तु विधियोगोपपदार्थप्राप्तिर्न भवति, नापि
पाल्यार्थप्रत्यभिज्ञानम्, तदा पञ्चद्वय भावनाऽनुरक्ततया
पाल्यार्थमेव विदधातीति सर्वत्र हितम् । तथाहि, विधेयता
विधानयोग्यम् उपपदार्थं पदवति । न च तन्नुपपदाधिक्यं
द्वन्द्वेन वा । देवतात्वेन वा । न च तन्नुपपदाधिक्यं
द्वन्द्वं किञ्चित्शेके प्रतिपद्यमिति । नापि द्वितीयाऽ-
न्तेन देवता प्रतिपादयिष्यं यवति 'विष्णुं यवति'
इत्यादी अगत्या तथा आभितम् । न येह ताल्य-तर नास्ति ।
मान्यवर्गकदेवतात्वात् तत्र प्रत्यन्यत्वेन नामत्वेपयत्वेन
तत्पत्तेः । अतोऽत्र प्रतिपादयाम्यभ्यस्तो विधिः गुणाना-
द्वयपत्तेः । भावनमेव पाल्यार्थानुरक्तं विदधाति । तदुक्तम्
'आपपातप्रत्ययः पूर्व विषये कर्म यत्किञ्च ।
अभ्येनाश्रितमिच्छन्तु तदाकाङ्क्षालम्बितम् ॥'
इति । (वा. अ. ४. २६) । न च विहितव्य विधानं
संभवतीति प्रत्यस्यासं कर्ममेतः एवेति । न चात्र
सर्वमानापर्येष्टकृतता विषयव्याप्त एव नास्तीति वक्त-
व्यम् । 'कर्म वा एतदव्ययं किञ्च, यदात्राकाङ्क्षा
हन्ते कर्म यजमानाव आगृह्णामिदृशे' इत्येषाद-
संभवेन प्रत्ययऽहोविधिर्मिमीयते, विधिभूतयोरेकविषय-
त्वात् । यत्तु 'गुणो वा नामादरे वा अभिवादिदृशे'
मवेत् । तन्मन्त्रे च भेदोऽत्र किमन्य व. कीदृश्यादीं
इत्युक्तं, तत्र सन्निहितव्यस्य द्रव्यमेव गुणवत्

छन्दस्यनुग्रहस्य चोदकप्राप्तत्वात् आनुमानिकत्वम् ।
आनुमानिकाय छन्दोऽनुग्रहाय क्रमानुग्रहो बलवान् ।
तस्मात् आद्ये तृचे एव गानम्, न तु मयाशा तुचानां
यायाऽऽद्यामु तिसृषु कञ्चु इति सिद्धान्तः ।

यथानिवेशं च प्रकृतिवत् संख्यामात्रविकार-
त्वात् । ९ ॥

एकविंशे नाम कतुविरोधे माध्यदिने पवमाने यथा-
निवेश यथाक्रम आद्ये एव तृचे गानं न नयाशा तुचानां
आयाऽऽद्यामु कञ्चु । प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ एव-
मथापि । ननु क्रमानुरोधे स्वीकृते 'मिच्छन्दा आचापो
माध्यदिनः परमानः' इत्युक्तः मिच्छन्दस्त्वविरोध
एवेति, - तथाह । मिच्छा संख्यामात्रस्य विकारः चापः
स्यात्, न च्छन्दसः न च क्रमस्य । क्रमानुग्रहेषु मुख्यः,
जपनः छन्दसाम् । तस्मात् आद्ये तृचे एव गानम् इति
सिद्धान्तः । के.

• एकत्वम् 'अग्नीषोमीय पशुमात्मते' इत्यय
विबधितम् । भा. ४।१।७।१-१६, • एकत्वम्
अविबधितम् 'मई संमार्ष्टि' इत्यम् । ३।१।७।४-१५.

• एकस्वरस्य काराद्वारा क्रियाऽन्यत्वात् युक्ता विषयता
('मई' इत्यम् । ३२ पूर्वपक्षे) । सु. पृ. १०१४.

• एकत्वयुक्तमेकस्य भुतिसंयोगात् । १३ ॥

ज्योतिषोमे भूयते 'दद्यागविशेष मई संमार्ष्टि' इति ।

अग्निरोमे 'अग्नेस्तृणान्यपचिनोति' इति । तथा दस-
पूर्णमासयोः 'पुरोडाशं पर्यभि करोति' इति । तत्र

किम् एकं मन्त्र एकस्य अग्नेः एकं पुरोडाशम् इति,
किञ्च सर्वेषां मर्यानां सर्वेषामग्नीनां सर्वेषां पुरोडाशान्

इति विकारे पूर्ववत्प्रमाण । संमार्जनं तुगापचयः पर्यभि-
करणं च एकत्वयुक्त स्यात् । एतत् भुतिसंयोगात् एक-

यचनोक्तम् एतदेवैव भुतिसंयोगात् विधिभूत्या संयोगात् ।
'मई संमार्ष्टि' इति एतदेव मन्त्रस्य संमार्जनेन

पञ्चपशून् । एतम् उदाहरणान्तरेऽपि ।
सर्वेषां या, लक्षणाया इति सिद्ध हि लक्ष्यम् ।

१५ ॥
याचनः पूर्वपञ्च-याचनः । सर्वेषां मर्यानां संमार्जनं
कर्मन् नैकरोच । मन्त्रस्य लक्ष्यमात्रं कृत्यन्वक्तुम्-
मो. शो. १६०

स्वापकत्वात्, उद्देवताऽन्यच्छेदकत्वात् इति वा । मन्त्र-
जात्या द्वयं लक्षयित्वा संमार्गादि विधीयते । अविशिष्टं
समानं हि यस्मात् लक्ष्यं सर्वप्रदेशेषु मन्त्ररूपम् ।
तस्मात् सर्वे मन्त्राः समाहृत्याः, सर्वेषामग्नीनां तुगा-
पचयानि, सर्वे पुरोडाशाः पर्यभि कर्तव्याः । उद्देव-
मतस्य एकावस्य अविबधितत्वात् ।

चोदिते तु परार्थत्वात् यथाशुचि प्रतीयेत ।
१५ ॥

ननु तर्हि 'पशुना यजेत' इत्यत्रापि पुंसवर्गकत्वं च
अविबधितं स्यात् इति चेत्प्रेलाह । चोदिते विषेयतया
उपादेये एकवचनसंयोगेन विहिते पशौ तु यथाशुचि
भुतिमनतिक्रम्य, भुतमेकवचनमनतिक्रम्य एकत्वं
विशितं प्रतीयेत । परार्थत्वात् यागक्रिया प्रति पुंसवै-
कनयोगांशभूतत्वात् । इति विषयो दृष्टान्तः । तस्मात्
मन्त्र इत्यादौ एकरचनमविबधितम् । के.

• एकत्वयुक्तमेकस्य भुतिसंयोगात् इति महापिकरण-

पूर्वपक्षस्यैव अत्रयातादीनां भुतिसंयोगात् न्यत्रयाऽ-
भ्युपगमे संमार्गाद्यपि एकरचनभुतिसंयोगात् एकरि-
मन्त्रे मन्त्रोऽपि व्यवतिष्ठेत् इति सिद्धान्तः । सु. पृ. ११११.

• एकत्वस्य वदः सर्वोऽपि । भा. १।१।१।४०.

• एकरचसमार्गशोरकचः 'मई संमार्ष्टि' इत्यम् ।
भा. ३।१।७।४ पृ. ७।५-१६.

• एकत्वादयो यदा विभक्त्यर्थाः, तदा कर्मादयो
विरोधण वेनेति । भा. ३।१।७।१ पृ. १२६.

• एकत्वादिवैलक्षण्ययानुपलम्भमन्यायः । 'न
योगवादिषु संख्या जतिमेतेषु भिद्यते ।'
(भा. ३।१।७।१ पृ. १२०) इति कार्तिकेयेन

एकत्वादिरित्यप्यनुपलम्भमन्यायेन इत्यत्रा चरकेऽपि
एकत्वाद्यस्यान्वययोगः । अमिहितः । सु. पृ. १४१५.

• एकदेवताकृत्यं देवताभाष्यप्रतिपादयेद्ध्यैकवत् ।
एकत्वम् एकवचनकृत्यम् । अर्थस्य देवतात्वपक्षे तु
एकदेवतात्वप्रतिपादनं नो यत् एतत् । भाट्ट. ८।१।३.

• एकदेवताकपशुगणे देवताः आग्नीः देवता-
नाम्, गोविश्वतोः श्रीविश्वतानाम्, देवेभ्य देवेषु-
यमयाः वाचदेवे प्राजापत्येऽपि । भा. ५।१।१।१०-१२,

सख्यानिमयो नास्ति । एकः द्विदिक् वा कविबो
वर्तितव्याः । होता अथर्वः समाख्यास्तु
एकस्यापि कर्मभेदात् तत्तद्विप्रकर्मकरणत् उपपद्येत ।
इति चेन्न । पुरुषाणाम् कविनाम् उपत्तौ तत्तद्विप्रकर्मण्यु
सख्यानियमस्योपलब्धत्वात् । इति न्यायसूत्रयोरर्थः । के.

• सख्यम् (कविषु शमित्रा) सख्या-
विबुद्धिर्गम्यते, न तु उपलभ्यमानेषु । वा तु
अनुवृत्तिस्तेषु गम्यते, तत्र 'एकस्य कर्मभेदात्' इत्येव-
मवस्थते । भा. १।७।१३।२९. • होनादिसमाख्या
च तथैव (पञ्चमानस्यैव) तत्तत्कुर्वाणस्य 'एकस्य
कर्मभेदात्' इत्यनेन न्यायेन भविष्यति इति मन्यते
(पूर्वपक्षी) । वा. १।७।८।१८. • शमितृशब्दस्य
कर्मयोगनिमित्तत्वेन 'एकस्य कर्मभेदात्' (१।७।९।२३)
इति न्यायात् प्रकृतेषु कविषु ब्राह्मणेषु उपपत्तेः
अत्राज्ञाणस्य शमितृत्वभात्यभावः । सु १।७ पृ. २८.

• एकस्य तृभयत्वे संयोगवृथक्त्वम् । ४।१।३।५॥
अग्निरोमीये पशो आम्नायते 'तादिरं वप्नाति'

इति, 'तादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वन्' इति च । अत्र
भुतं तादिरत्वं किं नैमित्तिकमेव, उत नित्यार्थमपीति
विचरेत् तादिरत्वं नैमित्तिकमेव, नित्यार्थं तु अन्यत् इति
गोदोहनन्यायेन (४।१।३।५) पूर्वपक्षे प्राते, सिद्धान्त-
सूत्रम् । उग्रशब्दः गोदोहनवैलक्षण्यार्थः । नेद गोदोहन-
वत्, किन्तु तादिरत्वादे. एकस्यैव उभयत्वे नैमित्तिकत्वे
नित्यत्वे च संयोगवृथक्त्वं कारणम् । कथंत्वेन संयोग-
'तादिरं वप्नाति' इति भुतं, पुरुषार्थत्वेन च संयोग-
'तादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वन्' इति भुतः ।
तस्मात् संयोगयोः पृथक्त्वात् एकस्यापि उभयार्थत्वं
स्वीकार्यम् । एवम् 'दन्धा उरोति', 'दधेन्द्रियकामस्य
उडुवात्' इत्यादावपि ज्ञेयम् ।
शेष इति चेत् । ६ ॥

सादिरत्वं उभयार्थत्वं स्वीकार्यम् इति सिद्धान्तिना
उक्ते शङ्कामुपमिदम् । 'तादिरं वप्नाति' इत्यस्यैव
'तादिरं वीर्यकामस्य' इति वाक्यं शेषः स्यात् ।
उभयोरैकवाक्यत्वा स्यात् । तथा च पुरुषार्थभेदे
सादिरत्वं न प्रत्यभिहितम् । इति चेत् ।

नार्थवृथक्त्वात् । ८ ॥

वृद्धा निराश्रयेति । नार्थवृथक्त्वात् । इत्यस्य
मित्रसाध्ययो. परस्परसंबन्धो नास्ति । अर्थवृथक्त्वात्
अर्थभेदात् । 'दन्धा उरोति' इति होमप्रशोधनेनैव
निराकाङ्क्षम् । 'दधेन्द्रियकामस्य' इति च इन्द्रियेण
साध्येन निराकाङ्क्षम् । तस्मात् तादिरत्वं नित्यं कथ्यम्,
वीर्यार्थं नैमित्तिकं पुरुषार्थं चेति उभयार्थत्वमेव । के.

• एकस्य उभयार्थत्वे संयोगस्य संयुज्यते तादिर्येन
बोध्यते अनेनेति 'मुलत्वा वाक्यस्य पृथक्त्वं नानात्वं
कारणम् । तादिराश्रयि इति दधितादिरादिकम् उभय-
र्थम् । सोम. ४।१।३. • एकस्य एवद्रव्यस्य, उभयत्वे
र्थम् । सोम. ४।१।३. • होमार्थत्वे इन्द्रियार्थत्वे च,
उभयार्थत्वे, एकस्य द्रव्यं. होमार्थत्वे इन्द्रियार्थत्वे च,
संयोगस्य सद्व्यवस्थेऽनेनेति 'युक्तत्वा संयोगस्य वाक्यस्य,
पृथक्त्वं वाक्यभेदः । वाक्यभेदादुदेरगपृथक्त्वमिति
भावः । 'दन्धा उरोति', 'दधेन्द्रियकामस्य उडुवात्'
इति च वाक्यद्वयम् । सु. ४।१।४।५. • 'एकस्य तृभयत्वे
संयोगवृथक्त्वम्' इति न्यायः. 'संयोगवृथक्त्व-नाय.' इति
विन्दो द्रष्टव्यः । ४।१।३।५. • 'एकस्य तृभयत्वे संयोग-
वृथक्त्वम्' इत्येवम् अतिशोभान्तस्य नित्यस्यैव कामसंयोग-
इति । वा २।६।१६।४२ पृ. २०७९. • ननु 'एतज्ज-
ज्ञानं यमं वाचयेत्' इति वर्णविशेषेण अवयव वृथक्त्वं राज-
सूययोगवचनादेव अनेनेति वचनामिति । नैवेदेयम्, तदा हि
निर्वाणनिवर्तकत्वात्. कर्तृत्वे वचनामिति. अविधीय-
मानाया. पृथक्त्वयोगाच्चास्माभावाच्च राजसूयमभ्यस्तव्या
एव 'एकस्य' इत्यनेन न्यायेन साधारणं च साधनम्
पठम्, प्रात्यक्षिकं चाप्रायं विहायते । १।१।२।३
पृ. ७७९. • वैधेदेवस्य आ मन अन्नस्य च संस्थापयो.
'तनेतात् पशाम् अहरे. कुर्वन्' इति, 'अथ सायनात्.
विदम्य इविम्यस्य उडुवात्' इति वचनात् च 'एकस्य
तृभयत्वे' इति न्यायाच्च । आपारम्यसूत्रः पृ. ५९.
• एकस्य सुवचनेकपौरुषत्वविहा (२५
भादित्यस्य) । बृहती. पृ. १९५.

• एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजाऽर्थम् भावानादिविष-
प्रयोजनं यजमानं 'रथोदने वज्रमग्ने उक्तात्
सन्नामि' इति । वि. १।१।२०.

संभरणस्य पीत्रीपर्यस्य न समकालत्वे एव संभवात् । तस्मात् तन्मम् । अमावास्याया याति श्रीणि हवींषि संभ्रियन्ते प्रथमम् अग्निदेवताकः पुरोडासः, सत उत्तरे च द्वे गानाव्यस्ये दधिपयसी इन्द्रदेवताके इति, तानि उग्रानि दोराणि च । अग्रे इन्द्रस्य च उग्रत्वात् दोराणां चोति भुत्वर्थः ।

धुतिश्रेयां प्रधानयत् कर्मधुतेः परार्थत्वात् । ६ ॥

किञ्च एषां देशादीनां प्रधानत्वं प्रधानानां विव धुतिः पुनः धुतिवत् अनुशादत्वेन प्रतीयते 'समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' इत्यादिः । कर्मधुतेः 'दर्श-पूर्णमासाभ्याम्' इति कर्मवाचकधुतेः परार्थत्वात् 'दर्श-पूर्णमासाभ्यां करणभूताभ्याम् अन्यत् किमपि कार्यं कुर्यात्' इत्येवदर्शत्वात् । तस्मात् देशादिधुतिः प्रयोग-चोदनापुनः धुतिः । तस्मात् तन्मम् ।

कर्मणोऽधुतत्वाच्च । ७ ॥

कर्मणः कार्यस्य प्रधानस्य देशादिवाक्ये अभुतत्वात् । तेन देशादेर्गुणभागेऽवगम्यते । तस्मात् प्रयोगचोद-नायाः अनुशादो देशादिधुतिः । तस्मात् प्रधानानाम् एकदेशकालकृत्यं कृत्यं विज्ञानतः । चतारः पूर्वहेतुषु-चतार्षः । के.

● एकदेशकालकृत्यं इत्येकदेशाधिकरणे प्रधान-कालनभवा वक्ष्यते । (अत्र सूत्रान्ते 'स्यात्' इति परमधिकम्) । सु. पृ. ७३३.

● एकदेशद्रव्यभोक्ते आहितः प्रवृत्तिः । यथा 'विश्रुत्यो देव्यान्' एतानि श्रीणि कृत्वा तानि अक्षरकपालस्य आदिमकपालवत्स्य धर्मवन्ति । यथा वा 'एकौ सामि-पेनीमन्वाह' इवम् एका पञ्चदशमिपेनीयु आदिमा दाहन् । यथा वा द्विपचविपथयिषु दाहदाहस्य आदिम-स्यस्य (द्वितीयाहमारस्य) धर्माः इति । यि. १०। ५।१ । अक्षरादाहम् एकविके आन्तरस्तेषु (१०।५। २), एकविके एव धूमनि (१०।५।३) द्विपथदी दाहदाहस्य द्वितीयाहमारस्य दाहदिप्रथे (१०।५।४) अग्निपते (१०।५।५) आपननमन्त्रेण वीक्रावननन्त्रेण च (१०।५।६) । ● एकदेशकालकृत्ये अनुपूर्वकतां आचोदासनम् अन्यत्वेन भेदी । भा. १०।५।१२-१३.

● 'एकदेशद्रव्यं नोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात्' इति चतुर्थाधिकरणे (४।१।१३।२८) एकदेशद्रव्यकस्य सतः कर्मणः सनिहितसोपसत्त्वात् न द्रव्यप्रयोजकत्वम् इति वक्ष्यते । कु. ३।५।१८।४३. ● पुरोडासाधानाऽऽदीनां सवनीययामार्थत्वात् पूर्वैरेव न्यायेन ग्रहणश्रवणार्थम् अन्ये पुरोडाशकपालादयः इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'एक-देशद्रव्यं च' इत्यनेन अमप्रयोजकलक्षणऽऽपत्तेः अन्यस्य च शक्यत्वाभावात् (न अप्रकृतग्रहणमिति) । वा. ३।८। १८।३३ पृ. ११३५. ● यदा हि द्रव्यदानमात्रे हुते पुरोडाशादयः संयोगाः क्रियन्ते, तदा 'उत्तराधार्त्तं स्विष्टकृते समवयति' इत्येवमादिचोदनावरोधेन 'एक-देशद्रव्यं संयोगात्' इत्येवं स्विष्टकृदादीनां अमप्रयोज-कत्वं भवति । ३।५।१८।३७ पृ. १०४. ● 'एकदेश-द्रव्यं नोत्पत्तौ विद्यमानैकदेशितयोगात्' (सुभाषः) सोपसद्भावे सोपकारात्पत्तौ 'विद्यमानैकदेशितयोगात्' इति चतुर्थाधिकरणविज्ञानतत्वेनैव सोपकाराणां पुरोडाश-प्रयोजकत्वम्, सर्वप्रयोजेण सोपकारप्रयोजकहेतुभावात् द्रव्यान्तरीयादानेन सोपकाराणां वृत्तिरित्याशयः । सु. पृ. १५१५. ● विद्यमानसंयोगयोगे च सोपकाराणां द्रव्या-न्तरीयादानप्रयोजकत्वम् 'एकदेशद्रव्यं च' इत्येतदधिकरण-शङ्कासूत्रे तस्य विद्यमानस्यैकदेशित समसस्य प्रधान-देवतायै निर्देशात् सोपकाराणां अन्यत् द्रव्यम् अर्थात् उद्यादय इति सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति । पृ. १५१६. ● 'एकदेशद्रव्यभोक्तृत्वौ विद्यमानसंयोगात्' अमप्रो-वक. (४।१।१३।२८) इति चतुर्थं ततोच्यते । (पाठपरार्थकलसोऽयमुदाहरः) । वा. ३।३।१०।२२ पृ. ८७०. ● 'एकदेशद्रव्यभोक्तृत्वौ विद्यमानसंयोगात्' इत्यपि द्वारेण 'उत्तराधार्त्तं स्विष्टकृते समवयति' इत्युत्तरार्धं सत्यम् एकदेशावनतस्य कस्योपसत्त्वात् इत्याकाङ्क्षायां प्रकृताभेदादिद्रव्यस्य इत्यत्रमनेन द्रव्यान्तरप्रयोगेनैव सिद्धयता प्रतिपत्तिरिति भवत्यस्य विवृते । कु. ३।३। १५।१८. ● विज्ञाने तु विद्यमानसंयोगात् कार्याधिक-न्यायेन (एकदेशद्रव्यस्य इत्यनेन) प्रतिपत्तिरित्य-नात् अविरचितसंयोगोपाकृत्यावयतिभेदे नोत्पत्तिः (इतिर्नः सिद्धयः) करणम् । भाट्ट. ३।१।१९.

एकस्मिन्नेकसंयोगात्

वचनं परम् । ४६ ॥

वचनं परम् ॥ ४६ ॥
अथ यत् पर कारणमुक्तं पूर्वपक्षिणा 'नेमसिष्ठं
भवति' इति द्विदिवले पेषणं दर्शयति, 'अर्थे सिष्ठं
भवति, अर्थमसिष्ठं द्विदिवस्तथाय' इति देवताधर्मं
दर्शयति इति । अत्रोच्यते । पर परस्मान् उक्त द्वितीय
कारण वचनं भवति, अप्रते पेषणे विधायकं नवननितं
भवति । न च वाक्यभेदः । एतु पक्षान्तरे अनेकस्थ-
विधिः पक्षान्तराग्रगणेन परिहित्यते । अहति पुनः पक्षा-
न्तरे उच्चारणार्थैकप्रसङ्गपरिजिहीर्षया अनेकस्थ वाक्यम्
अभ्युपगन्तव्यं भवति । तस्मात् न द्विदिवले पेषणम् इति
सिद्धान्तः । के.

* एकस्मिन्निष्यस्योगात् (३।३।२०।३९) इति
 रूपप्रतिष्ठाभाविचारे प्रत्ययेन सप्तम्यपूरेवत्यस्य
 ऐन्द्रीयाणादेभ्योऽणं (नेति) वक्ष्यति । सु. ४. ६४७.
 * एकस्मिन्नेवयस्योगात्, इत्यधिकरणं, 'प्रावि-
 करणम्' इति विन्दो ग्रन्थम् । ३।३।१५।३९-४६.
 * प्रावि-करणम्, प्रावि-करणम्, प्रावि-करणम्

ॐ एकस्मिन् कर्मणि एकस्मिन् गुणानां विकल्पः ।
 वीक्ष्यन्तोः साक्षात्तानां यूपद्रव्याणां बृहद्रथरयोश्च ।
 भा. १२।१।१०-१५.

मा. १२।३।४।१०-१९.
 ॥ एकस्मिन् कर्मणि भिन्नकार्याणां गुणानां
 समुच्चयः ॥ गुणानां सर्वकर्म ह्यात् ।

समुच्चयः ॥
एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म स्यात् ।
१२३:३९ ॥

१२।३।२१ ॥
भाष्यम्— ये एकस्मिन् कर्मणि गुणा बहव.
शिष्यन्ते, तेषां सर्वेषां क्रिया स्यात्, समुच्चय ।
एष सर्वेषां शासनमर्थकद्रविष्यति । सर्वान्नेपसंहारी च
प्रयोगवचनोऽनुपपद्यते । यथा आपारे, 'ऋतुमाचारयति'
'यथा' यथाप्राययति' इति च ।

सोम—अस्तु भिन्नकर्माभित्वमेतु मुख्यत्वेन
 यवस्य, एककर्माभित्वे तु उन्मत्तयानवशात् अन्विमः
 इमुनियतेः सगतिः । सूत्रे—सर्वरूपे सर्वेषां द्विषा स्मृत
 इत्यर्थः ।

वि-- 'ऋतु-वादय आकारे विकल्पन्ते न वा,
ऽग्निमः । एकयन्त्रं, दृष्टयन्त्रेदात् संभन्तोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— वाक्येन एध्वप्राप्त्येव विहितानामपि
'ऊर्ध्वपाधारयति' 'संततपाधारयति' 'ऋतुपाधारयति'
इत्यादिना ऊर्ध्वत्वादीनामवान्तराद्यर्थमेदात् प्रयासादिप्रवे-
प्रधानप्रयोगविधिना सर्वेषां सुगमदुष्करणे समुच्चयव्यवर्तेन
विकल्पमन्नीहृत्य एकस्य एकेन प्रवृत्तिरिति । ऊर्ध्व-
हि यथा दृष्टविधया आधारजनकम्, न तथा संततत्वम् ।
तत्तन्निष्पन्नमहष्टमेदस्तु स्फुट एव । अवधारतौपयादिवदेव
एतेषां समुच्चयः ।

मण्डन—'कर्मण्येकस्मिन् गुणा. स्युः समस्ताः ।'
'सर्वान् विधाधारे ।'

शंकर— ' सर्वमध्यायि नाचारे ।'
 ० एकस्मिन् वागे सोममधुने प्रवृत्ते प्रथममधो
 मधुः, सतोऽध्वर्योः, न तु अध्वर्योः प्रथममधुः । वि.
 ११।१३. ० एकस्मिन् प्रयोगे प्रजापादस्य सहजव-
 नमन् । भा. ११।१।२९-३०, ० एकस्मिन् वागे
 अन्वाधो विधीयमानो नात्येन सवपये बचत-पकि.
 मेधाव् । ११।१।२९ वृ ६९०.
 ० एकस्मिन् वागे प्रयोगे एकस्मिन् वागद्वय क

मेधाव् । ११।१।१२२ ६ ६९०.
 ॐ एकस्मिन् वाक्ये एकस्य वाक्यस्य क
 चिन्मुख्यत्वं क चिन्नोपलब्धम्, इति वैश्वस्य न
 सुकम् इति न्यायः । अथ भाष्यम् । "नतोऽस्मिन्
 प्रकरणे एकस्मिन् वाक्ये एक, वाक्य, सकृदुच्यते
 बहुभिः संवक्तव्यम्, क चिन्मुख्यत्वं, क चिन्नोपलब्धः
 इत्यप्यवशात् सुवचनैक्यप्रधानम्" इति । "एकस्मान्वाक्ये
 प्राप्नो मनः संनिद्रियणि च । रं वाचुनोतिषणः" इति
 भूतो वाक्यो 'वाक्यन्ते' इति पदं यदि मुख्यत्वेन, तर्हि
 प्राप्नोति मुख्यत्वेन प्राप्नोति रतनप्रभा २१॥१११ नमः ।
 * एकस्मिन् वाक्ये न तत् विशेषवाक्यत्वं संभवति ।

वि. २।१।४.
 ॥ एका क्रिया द्वयर्थकरी भवतु इति श्रुत्याः ।
 यथा मुमुक्षुणा भ्रोकथिते निदमांनं कर्म सत्त्वगुह्यद्वय
 त्वस्य मोक्षदेव. भवति, उद्वपादिद्वय जगत्परिदेव ।
 भवति । अत उभयपादौ कर्म कर्म-वन्नेवेति । सादृश्यी
 ५२९.

५२९.
 ॐ एकमसिद्धि परिहृतो द्वितीया आपयते
 इति न्याय. योऽधिकारे उदयनाचार्येणः
 अङ्कुरादि अङ्कुरे शरीरप्रत्यय इत्य

इति न्यायः
अष्टकुरादिषु

शुनि श्रव्यहारवत् । अयं न्यायः शास्त्रीयकार्ये एव ,
तेन शास्त्रीयविकारे एव इत्यास्ताम् । विकृतावयवनिबन्धन-
कार्ये तु नायम् । छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्तन्व्यहार-
वत् । एवम् अक्षपरिमाणग्रहणेऽपि (परिच्छिन्नपरि-
माणेऽपि इत्यर्थः) नायम् (तेन संख्यात्वव्याप्यवर्मा-
नयने, परिमाणत्वव्याप्यवर्मानयने, तद्गुणितवर्मानयने
च एतदपवृत्तिः (तेन घातत्व-घातमुद्राघटितमञ्जूरा-
त्वयोः, शेटकत्व-शेटकपरिमितचाम्यघटितमञ्जूरात्वयोश्च
नातिदेशः-भूतिः) (तथा च परिच्छिन्नार्थवाचकानां
द्वेष्टादकाद्येकद्वयादिशब्दानां सर्वनामविकारादिशब्दानां
च अनेन न्यायेन न्यूनं न प्रवृत्तिः । तत्त्व.) (एकदेशः
स्वावयवः, विकृतम् इति भावना-तत्त्ववृत्तिप्रत्यय-
जन्तम् । अनवयवत् स्ववत् इत्यर्थः । तथा च स्वावयव-
विकाराघटितं स्ववत् भवति इति यावत् । [एकदेशः
विकृतं इति कर्मधारयः समासः । विकृतशब्दस्य निघात-
नात् परनिघातः । तत्त्व.] एकदेशो विकृतो यस्मिन् इति
बहुव्रीह्यां बोधः । भूतिः ।) अर्थाधिकविकारे तु एत-
न्न्यायस्य न प्रवृत्तिः-तत्त्व. ।

एतद्व्याप्यत्वानामो भवत्येव परिभाषा एकदेश-
विकृतमनन्यवद्भवति इति । महाभाष्यम् ४।१।८३.

● एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायः । वाय हि-
‘स्यानिबदादेशोऽनन्विष्यौ’ १।१।५६ इति सूत्रमहा-
भाष्येऽभिहितः । तथा हि-‘एकदेशविकृतस्योपसंख्यान-
म् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयो-
जनम् ? पचतु, पचन्तु तिङ्मन्त्रेण प्रदण यथा स्यात् ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सिद्धम् । एकदेशविकृत-
मनन्यवद्भवतीति तिङ्मन्त्रेण प्रदण भविष्यति । तद्यथा,
आ कमे पुच्छे वा उच्छे श्वेव भवति, नाऽश्वो न
गर्दभः’ इति । साहस्री. ३५०.

● एकदेशविकृतन्यायेन दीन्यत्-शब्दः (प्राग्
दीन्यतोऽण् पा० ४।१।८३) दीन्यतिशब्दाच्चाद्यर्थे
बोध्यति । तत्त्व. परिभाषा ३७.

● एकदेशविकृतन्यायेन पुण्यविशिष्टे पुण्यश्रया निरादिष्टेण
(मण्डिपपयति इत्यत्र) अवतरणसंयतिः इति यत्तु
तत्र (यद्यमवतरिमाणाः शब्देऽनुकृतस्यावतरणस्य

वसंयतेः) - तत्त्व. परिभाषा ११, * तत्कारकदेशस्य
रेक्ष्य लब्धे कृते एकदेशविकृतन्यायेन अचक्षर्य-
सिद्धिः । शब्दकोस्तुभः फलकसूत्रे.

● एकदेशव्यापारः श्रवणः नावयवितमुवादेय-
त्वेन बोधयति । भा. ४।१।१४।३४.

● एकदेशस्तुतिद्वारेण वैकदेशो स्तुतो भवति । वा.
१।४।१।२० पृ. ३५१.

● एकदेशानुमतौ सर्वानुमतिः इति न्यायः ।
निष्ठावपटन्नपटलध्वन्यरूपत्वत्वानुमतौ सदैलक्षणा-
नुमतेरपि संभवात् । यदि सद्गुणं स्यात्, तदा न
शुक्तिज्ञानसाधनं स्यात् इति वाचकवक्तृत्वविषयः ‘एक-
देशानुमतौ सर्वानुमतिः’ इति न्यायस्य जागरूक-
त्वात् । अद्वैतसि. टिप्पणी पृ. ३३.

● एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम्,
तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्यास्तुतम्
प्रयोगः स्यात् । १।१।१।२।४५॥

दर्शपूर्णमासयोः व्रीहीणाम् अरहनेन किं प्रतिप्रहार
मन्त्रः, उत सद्रुदेवादे इति विचारे विद्वान्तमाह ।
एकद्रव्ये एकस्मिन् व्रीह्यादी द्रव्ये संस्काराणाम् अव-
हननादीनाम् ‘आ तण्डुलनिर्वृत्तेः एकस्मिन् कर्म’ इति
एककर्मत्वं व्याख्यातम् (५।२।१।२५) । यत्र तु
मन्त्रार्थस्य नानात्वम्, तस्मिन् आवृत्तौ सत्या मनस्य
असकृत् प्रयोगः स्यात् । प्रकृते तु एक एव मनार्थः,
कारणात् मनस्य । तस्मात् अवहनमनस्य सकृत्
प्रयोगः इति । के.

● एकद्रव्यपदार्थसम्यगेन कर्मपदार्थ उच्यते एकद्रव्य-
श्रवणो पदार्थेति । एकद्रव्यम् आश्रयभूतं तस्मै, न
द्रव्यपदार्थस्य श्रवणपदार्थस्य वा । फलजु. पृ. १९८.

● एकद्विदेवत्वम् इष्टिप्रवृत्तिर्निमित्तम् । बाळ.
पृ. ११९.

● एकद्विबुद्धाब्दाः संख्यावचनाः, तामनभिधाय
(तेषाम्) संख्येयै ब्रह्मसंभवात् । वा. ३।४।१।३
पृ. ९२४.

● ‘एकधा अर्थ एव त्वमात्रेणान्’ अथ लोके मन-
यतः औषो विधौ । बाळ. पृ. २९. * ‘एकधा अर्थ

मह्यमिति । सूत्रार्थेषु, सर्वेषाम् एककपालानां वैश्वदेविकः एककपालः प्रकृतिर्भवति । एवं सति आमरणे यावा-
पृथिव्यस्य एककपालस्य यः सर्वहोमः या च अपर्याप्तृत्तिः,
तपोदर्शनं वैश्वदेविकस्य धर्मस्त्वैवानुवादः, नापूर्वो धर्मः ।
तस्मात् आमरणे सर्वहोमार्थीवृत्तिदर्शनात् वैश्वदेविक
एव प्रकृतिः । औमित्ये अवभृथे च वाद्यस्य एक-
कपालस्य सङ्घत् दानदानस्य वचनं भवति । वचनबलात्
प्रधानहोमे सङ्घदानम्, शिष्टवृत्ति च पुनः सङ्घ-
दानम्, इति द्विः सङ्घदानं भवति इति विशेषः ।
तस्मात् अवभृथे सङ्घत् दानदानस्य 'एककपालस्य दिव-
यति' इति वचनाच्च वैश्वदेविकैककपालस्य प्रकृतिस्तेऽपि
न विशेषः । ततश्च वैश्वदेविक एककपाल एव सर्वेषाम्
एककपालानां प्रकृतिः । तथापि वाद्यप्रशासिकेषु यो
विशेषः 'हिरण्यस्यः समीम्यो वा सुवद' इति तस्मात्पथं
वाद्यप्रशासिकस्यैव एककपालस्य धर्मावा साकनेधीयैक
कपाले अतिदेशः, न साक्षात् वैश्वदेविकैककपाल-
धर्माणाम् इति सिद्धान्तः । के.

• 'एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः' इत्यधि-
करणन्यायस्य (७११५१२३) स्वस्म्य 'अन्यलभ्यं
न विधीयते' इति । एतच्च 'आये (साकनेधस्य-
पञ्चसचरेषु अतिवेशविधिरिति इति पद्ये) एतदधिकरण-
न्यायस्य अन्यलभ्यस्य अभावात्' इति भाट्टप्र-
थात् (७११५) श्रूयते । के.

• एककपाले यावापृथिव्ये आग्नेयाष्टकपालमात्रप्रधान-
कपालस्य नियन्तः । भा. १०५११६, • एककपाले
साकनेधीये वरुणप्रशासगते एककपालधर्माणाम् अतिदेशः ।
७११५१२३.

• एककपालधर्मा 'अलङ्कृत्य, अभिपूयं, उग्रा
वह्न्यः' इत्येवमादयः । ७११५१२३, 'सर्वहुतं जुहोति'
'अपरावर्तयन् जुहोति' इति । ७११५१२६, अवभृथे
एव तु एककपालस्य दिव्यदानम् । भा. ७११५१३,
• वरुणप्रशासगतसाकनेधकपालधर्माणाम् साकनेधीयैव-
धर्माणैककपाले अतिदेशः । ७११५१२३.

• एककपालमात्रहविषेष्टौ आपादिकस्तिष्ठत्येवात्
उत्तमान्पात्रवस्थानि लोपः । भाट्ट. १०५१२०.

• एककपालेन्द्राग्नी च तद्वत् । ७११५१२२ ॥

वैश्वदेवे पर्वणि यावापृथिव्य एककपाल आम्नातः ।
वरुणप्रयातेषु च ऋष एककपालः आम्नातः, ऐन्द्राग्नौ
द्रादशकपालश्च । अथ साकनेधेषु वैश्वकर्मणैककपालम्
ऐन्द्राग्नेकादशकपालं चाम्नाय 'एतद्वाद्यं ऐन्द्राग्नः,
एतद्वाद्यं एककपालः, यद्वाद्यं इतरक्षेत्रश्च' इति ।
तदेदं सिद्धान्तसूत्रम् । एककपालश्च ऐन्द्राग्नश्च सावेदो
तदत् स्याताम्, यद्वत् पञ्चसचराणि । तथा च अत्रापि
सविधिकस्य सार्थवादकस्य सर्वस्य काण्डश्रुतिदेशः ।
चयान्दः पूर्वाधिकरणोक्तद्वयन्तार्थः । अतिदेशोऽयम् । के.
• एककपालेन्द्राग्नेयोः साकनेधीयोः वाद्यप्रशासिक-
कायैककपालेन्द्राग्नधर्मविधायकत्वात् सविधिकश्रुतिदेशश्चातु
मांसेषु । भा. ७११५१२२.

• एककर्मणोपाख्यातत्वे सति वेदपाठ्यत्वम् अयं-
वादस्य परवृत्तित्वम् । बाल. ५. १२.

• एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनी
कत्वात् । ८११५१२६ ॥

'सौर्यं चरं निर्वपेत् अक्षरवैकस्यामः' इति
श्रुतम् । अस्ति च प्रकृति हविरभिमार्यनद्वयम् 'चतुर्होत्रा
वीर्णमासीमभिमृशते, पञ्चहोत्रा अभावाभ्याम्' इति ।
वेद्या हविषि आवादिते 'पृथिवी होता' इत्यादिना
चतुर्होतृपञ्चकेन मन्त्रेण अभ्युः, वीर्णमास्याम् अभि-
मृशति । अनुज्जेन पाणिना । अभावाभ्यामप्येव तु 'अग्नि
होता' इत्यादिना पञ्चहोतृपञ्चकेन मन्त्रेण अभिमृशति ।
अथ सौर्यो यदा वीर्णमास्यां प्रभुर्भते तदा चतुर्होत्रा
अभिपूयन् । यदा च अभावाभ्यामप्यसौ सौर्यः प्रभुर्भते
तदा पञ्चहोत्रा अभिपूयन्, किंवा तत्रायं मन्त्रविकल्पः
इति विचारे मन्त्रजोद्धमयः परस्परः इति उभये पूर्वपक्षे
सिद्धान्तमाह । एककर्मणि एकविमम् सौर्यं कर्मणि अभि
मर्यनमस्यो, विकल्पः स्यात् । हि यस्मात् चोदनीकत्वात्
'सौर्यं चरं निर्वपेत्' इति चोदनाया एकत्वात् कर्मणः
एकत्वात् अभिमर्यनमस्यो अविभागः समुपपन्नः
प्राप्नोति । स च एकस्मिन्वात् न संभवति । तस्मात्
विकल्पः इति सिद्धाः ।

सकृत्वं त्वैक्यं स्यादेकत्वात् त्वचोऽनभि-
प्रेतम्, तत्प्रकृतिस्वात् परेष्वभ्यासेन विवृद्धा-
वभिधानं स्यात् । ३२ ॥

भाष्यम्-- दुशब्दः पञ्च भावतेत्यति । न
अविकारः, अभ्यसितव्यः शब्द इति । एककाले कर्मणि
अभिधीयमाने सहैव त्वचामभिहितं भवति । तत् प्रकृतौ
एकस्या त्वचि अवयवात् अनभिप्रेतम् । तत्प्रकृतिस्वा-
दुचराया ततीना परेषु वर्धमानेषु पशुषु अभ्यासेनाभि-
धानं स्यात् ।

शा-- 'प्रकृतौ यस्य शब्दस्य यादृशोऽर्थो
निरूपितः । तादृशोवातिदेशोऽपि स हि कार्यपरो
यतः ॥' कार्यपरो हि अतिदेशः, न शब्दस्वरूपपरः ।
तेन प्राकृतम् एकप्रपञ्चसाध्यत्वं प्रत्येक त्वचाम् अभिधातुम्
'एकवैक्या' इत्येवम् अभ्यसितव्यम् ।

सोम--सर्गार्थे इव अविकारः इत्युच्यतेः संगतिः ।
प्रतिपद्य एकप्रपञ्चसाध्यत्वं न लभ्यते इति तदर्थम्
अभ्यास एव स्वीकर्तव्यः । सूत्रार्थस्तु-- एकधा
इत्यभ्यासेनाभिधानं स्यात् एकश्लोकात् अभ्यासेन विना
सर्वविषयव्यासमत्वात् इति ।

वि-- 'एकवैक्याविकारः स्यादभ्यासो वा, सह-
चरः । आद्यो, यैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितः यतः ॥'

भाट्ट-- तत्रैव त्रैवे (अभिगुप्यै) 'एकधाऽस्य
त्वचमाच्छ्रयत्वात्' इति श्रुतम् । तत्र पठ्यन्त
द्वितीयांश्च व पशुगणे द्विजपशुवनान्तेन ललितव्यम्
इत्यविवादम् । एकधाशब्दस्य तु अविकारः, अथवा
अभ्यासात्मको भाग ऊहः इति चिन्तायाम्, एकधा-
शब्दस्य एकप्रपञ्चसाध्यत्वे एकदेशकालकृते च लौकिक
प्रयोगेण नानाऽर्थकत्वावगते, प्रकृतौ एकत्वात् त्वचः
देशतः कालतो वा साहित्यरूपायसंभवेन त्वचः
साकस्यसंपत्तये एकप्रपञ्चसाध्यत्वस्यैव प्राप्तयेऽपि
विवृतौ अभुताभ्यासकल्पने प्रमाणाभावात् एकधाशब्देन
अपान्तरभूतं देशतः कालतो वा अनेकवच्छेदनसाहित्य-
स्यैव शक्यता प्रकाश्यते इति अविकारात् अत्रुहः । यदि
तु उपकारदृष्टभावेन पदार्थानामतिदेशात् प्रकृतौ यस्य
शब्दस्य योऽर्थो निर्णीतः, तस्य तदर्थदृष्टभावेनेव

साध्यत्वगतेः न अपान्तरप्रकाशनस्य प्रयोजनवत्कल्पनम्
उपपत्तिमत् इति विमान्यते, तदा अस्तु एकप्रपञ्च-
साध्यत्वमेव विकृतौ अपि एकधाशब्दार्थः । तथापि तु
नाम्नापि सकृदुच्यतेनैव एकधाशब्देन सर्वत्वगतैक
प्रपञ्चसाध्यच्छेदनकल्पनं वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यपि च
सहितानां सर्वासा त्वचाम् एकप्रपञ्चसाध्यच्छेदनकालं
वाधितम्, तथापि प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्बुद्धत्वात्,
उद्देशानां त्वचा साहित्यविवक्षणाच्च प्रत्येकमेव संभार्ग-
दिवत् तासु एकप्रपञ्चसाध्यच्छेदनकल्पनं अवश्यमवश्योप-
पत्तेः नार्थोऽभ्यासेन । इति प्राप्ते, प्रकृतौ यादृशनिर्णयं
प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीसत्त्वे कल्पेयवाक्यता,
विवृतावपि तादृशसामग्रीसत्त्वे एव तादृशपदज्ञानस्य
तादृशनिर्णयोपवाक्यकत्वं वाच्यम्, इतरथा प्रकृतिवद्भावा-
नुपपत्तेः । तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्यन्तरनैर
पेक्षयेनैव स्वजनं विशेष्यताऽवच्छेदकीकृत्य त्वचिदेशोप-
कैकप्रपञ्चसाध्यच्छेदनकल्पनकारकः पदार्थसिद्धिर्लोको
निर्णयो जनिताः । न चापि विवृतौ सकृदुच्यतेन
एकधाशब्देन सहकार्यन्तरनैरपेक्षेण संभवति, तस्य
समुचितत्वत्वं विशेष्यताऽवच्छेदकीकृत्यापि तादृशोप-
जनकत्वात् । अतश्च तादृशोपे वाधितविषयकप्रति
संधानस्यापि उक्तनिर्णये सहकारिकारणता वाच्यः इति
अधिकशामग्रीकत्वात् प्रकृतिपदज्ञानवाधापत्तिः । अतः
प्राकृतसहकारिकारणमात्रेण प्रत्येकप्रतिपदोपकल्पितवतोप-
जननार्थम् एकधापदस्य यावत्वनमभ्यासः आवश्यक एव ।
योऽयम् अभ्यासमात्रेण प्रकृतितः अभ्यासाभावात् ऊहः
इति व्यवहित्यते । न तु अयं वस्तुतः संस्कारोद्दि-
ष्टाचारोद्दिष्टाचारकान्ताः इति ज्ञेयम् ।

मण्डन-- 'अभ्यासमुच्छेत् परमैरुपेति ।'

शंकर-- 'अस्य त्वनैरुपेति च ।' तत्र
अभिगुप्यै ।

॥ एकधाऽधिकरणन्यायस्य सारम् 'प्रकृतौ
अभ्यासत्वेन निर्गीतस्य शास्त्रस्य विवृतौ अनिदेशेन
अन्यार्थपरता न न्याय्या' इति । बाल. सू. १००.

॥ एकधाशब्दः एकप्रपञ्चजनः । सहजनपि
एकप्रपञ्चः, सहजनपि । तदप्य, य. सह् ११

एकस्यां वा, स्तोमस्यावृत्तिधर्मत्वात् । ११ ॥

भाष्यम् — एकस्यां वा कश्चि नेयम् । स्तोमस्य
 हि तत्र आशुचिर्ममता भवति, वचनप्रामाण्यात् । इदं
 भवति वचनम् 'आशुचं धूर्तं स्वावते' । पुनराशुचं
 श्रुदेवविद्यते' इति । किमिदं वचनं न कुर्यात् । पुनरि
 सामम् एकस्यामिव नेयमिति ।

सामानु एरुक्ष्यामृचि गंधामात ।
सोम— प्राकृतकमात्रपयत् इहायि प्राकृतवृत्तवाधो
 न्याय्यः इत्युच्यते : (दृष्टान्त-) संगतिः । गायत्र-
 विकारामकानि सामानि धूर्गानशन्देत्यन्वते । ' गीति
 विकारो गायत्रस्य पुरः ' इति वननात् । सूत्रार्थस्तु-
 धुरे धूर्गानसंपादस्तोत्रमध्ये यत् त्रिकस्तोत्रकम्, तत्
 उच्येत् स्यात् इति ।

वि—'तृचे स्यादत्रि वैकस्या धूर्यान्म, प्रज्ञाविब ।
तृचे भवे, दिदैकस्या भुग्याऽऽवृत्तिविधानतः ॥'

वृत्ते भवे, दिक्कस्या भुक्ताऽऽवृत्तौ चैव कर्तव्यम् ।
भाट्ट— मूढो कानि चित् भूगानसपाद्यानि
स्तोत्रानि, कानि चित् सदसपाद्यानि । तदिह एकत्रिं
त्रिंस्तोमकभूगानसपाद्यास्तोत्रेषु किं विभिन्नाय
तिसृषु कश्चु गानम्, अत्रैकस्याः एव कचः अग्न्यासेन
निरस्तोमकता सपाद्या इति चिन्तायाम्, तुवगानमपि
चोदकानुप्राय विभिन्नावेव तिसृषु गानम् । न च
एकत्रिंशत्प्रकरणे 'आवृत्तं भूर्धुः स्तुवते' इति वचनेन
एकस्या एवर्चो अग्न्यासविधानात् तद्वप इति वाच्यम् ।
अथ साग्रावृत्तिप्रत्यक्षतया अनुवादत्वात् । तथाहि,
न तावदनेन स्तोममानोद्देशेन आहूतिविधिः, अधर्मानं
संपादयेति तदावचेः । भूर्धुः इत्यस्य विरोधत्वे विविधो-
द्देशावचेः, स्तोमोद्देशेन अग्न्यासविधौ तस्यैवावृत्तिप्रवृत्तेन
एकस्या एव कचः आहूतौ प्रमाणभावाच्च । अतो भूगानि
एवाहूतिसंबन्धः 'स्तुवीत' इत्यस्य अनुवादत्वमप्रीत्य
विरोधस्यैव सिद्धे. अस्य

विशेषः । तस्य च तुलनाप्रतिबोधकश्चैव विदः । अत्र
वाक्यरचानुगद्भावत् विमिश्राण्येव लिख्यु गेयम् ।
इति प्राप्ते, समस्तवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अनेन पूर्णं निमित्त-
भूतम् । ततोद्देशेनैव आधुत्तिर्निर्णीयते, सतम्प निमित्त-
त्वमेव । फलगतमेतन्मस्यैव निमित्तत्वत् उद्देश्यभूत-
त्वोद्देश्यस्यैव भूतान्तर्ग निमित्तत्वत् न स्तोत्रान्तरे
आधत्तिप्रसङ्गः । शुण्ठिकीर्तनम्कस्त्वोद्देश्ये तन्नेन

धातुवाच्यत्वात् तदुद्देशेन आनुचितविधिः । अत एव
लक्षणाप्रसङ्गेन आगत्यष्टपञ्चादिना उद्देश्यत्वाभावात् न
सकृदस्माद्वृत्तिप्रसङ्गः । गुणपञ्चैकैतानामकस्तोत्रानुत्प्रेक्ष
कृद्गावृत्तिमन्त्रेणानुपपत्तेः एकस्या एवर्चः अग्न्यादेन
विस्तोमकृता संपाद्या, तेन विस्तोमके धूर्यं तृच-
मानस्य पृथक्त्वनिवेशि-गमेव बाध्यम् । एकस्तोमके तु
तृचगानमेव इति ध्येयम् ।

मण्डन-- ' भवेद्गोदा धुरि सामगीतौ । '

शंकर-— 'एकस्यामृचि धूर्गानम् ।'

शंकर-- 'एकस्मिन् धूमान्' ।
 * एकत्रिके कृतौ माघदिने पवमने गानार्थे लिखित
 आयस्त्वृच एव माघ., न तु त्रयाणां तृत्राणाम् आयाः
 तिष्ठ कचः । भा. १.०।५।१३७-९.
 तिष्ठ माघंदिने, छन्दसां

तस्यैकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिने, छन्दसां
श्रुतिभूतत्वात् ॥ १०५२७ ॥

श्रुतिभूतत्वात् । १०। पा. ३॥
अस्ति एकत्रिकः कणः 'अथैव एकत्रिकः तस्य
एकस्या बहिष्यवमानम्, तिसृषु हेतुराश्रयम् । एकस्या
बहिष्यवमानम्, तिसृषु हेतुराश्रयम् । एकस्या भैवा
वरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणच्छतिनः । एकस्यामन्त्रावाक्यस्य,
तिसृषु मार्षधिनः पवमानः' इति । अस्मिन् एकत्रिके
कनो माषदिने पवमाने तृचादियु तृचाना आवायु
फक्षु स्तोत्रिषां तु गानं स्यात् । छन्दसा श्रुतिभूतत्वात् ।
अतिभूतानि हि गायत्रीवृद्धतिमिषणो नाम श्रीति च्छन्दासि
प्रभृतौ उक्तानि 'विच्छन्दा आवायौ माषदिन-
पवमानः पञ्चसामा' इति । तानीह चोदयप्रसूतानि
उपसंहृत्य शक्यन्ते यदि तृचायासु गानम् । तस्मात् तृचा-
दियु गानम् इति पूर्वं पक्षः ।
आदितो वा, तन्मयायत्यादिवरस्यानुमानि-
कत्वात् । ८ ॥

कल्पितात् । ८ ॥
एकत्रिके नाम कृत्विरोधे माध्यादिने पवमाने आदितः
आधे तुल्ये एव गानम् । तन्माध्यावन्तात्, सः पुराधि-
करोक्तः कपालविषयने न्यायः, यस्य माध्यादिनपवमान-
गानस्य तत् तन्माध्यावन्, तस्य भावः तन्माध्यावन् तत्समात् ।
क्रमवत्तमेकदेशेमादितः आदितः प्रवृत्तिः । इति
पुराणेन न्यायः । तत्रैव न्यायेन अत्राधि निर्णयः । इतरस्य
निष्कर्षात् आधयो माध्यादिनेः पवमानः । इत्यमोक्तस्य

संनिपाते च समुच्चयः इत्युक्तम् । तदनुकारेण यत्र एकस्मिन् पादे बहवो भक्षयन्ति, तत्र केन क्रमेण भक्षणम् इति निचारे, एकपात्रे भक्षे प्राति अभ्यर्तुः पूर्वः प्रथमः सन् भक्षयेत्, आदौ भक्षयेदित्यर्थः । कुतः ? कमात्, 'द्वया भक्षयति' इति होमनान्तर्गते भक्षस्य दर्शयति । यस्य हस्ते होमः स एव आदौ भक्षयेत् इति युक्तम् । इति पूर्वः पक्षः ।

होता वा, मन्त्रयणात् । ३७ ॥

पूर्वपक्षस्य निराकार्ये वादब्दः । अभ्यर्तुः न पूर्व भक्षयेत्, किंतु होता एव पूर्व भक्षयेत् । कुतः ? 'होतुः श्रित् पूर्व हविरजमादात' इति, 'होतेन नः प्रथमः पाहि' इति च मन्त्रयणात् । होतुः चित् अभ्यम् अदनीयं हविः आदात भक्षयत, इति प्रथमस्य मन्त्रवादस्वार्थः । यथा होता प्रथमं पिबति, तथा त्वं पिब इति द्वितीयपादायः । अत्र होमन्त्रयोः होतुः प्रथमं भक्षणं स्पष्टं दर्शितम् ।

पञ्चमीच्छ । ३८ ॥

विद्वान्ते हेतुन्तरप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । हेतुन्तर-समुच्चयार्थेभकारः । 'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति वचनाच्च होतुः पूर्व भक्षयेत् । प्रथमत्वविशिष्टो भक्षः प्रथमभक्षः । स च वपट्कारमुच्चारयितुः होतुः इत्युपगमः भुतेः ।

कारणानुपूर्वोक्त । ३९ ॥

विद्वान्ते तृतीयहेतुप्रदर्शनार्थं सूत्रमिदम् । कारणान्तं मधुमिषितानाम् आनुपूर्व्यात् कमात् होवा पूर्वम्, पश्चात् अप्यर्तुः भक्षयेत् इति लिखति । वपट्कारो होतुर्मधु-निमित्तम् आदौ भवति ततो होमो निष्पद्यते, तच्च अप्यर्तोर्मधुनिमित्तम् । तस्मात् अप्यर्तोः पूर्व होवा भक्षयेत् । पूर्वमनतिक्रम्य वर्तते इति, अनुपूर्वम् । तस्य भासः आनुपूर्वं क्रमः । चक्षुरो हेतुसमुच्चयार्थः । के.

● एकपात्रे होतुः प्रथमं होमस्य मधुः । भा. ३।५। ११।१५-१६.

● एकपुत्रेवाद्यायामपि होमंमन्त्रान् (मन्त्र-होमात्) उग्राग्रावविधिः । भा. १०।८।१।८।६२-७१.

मं. अं. १९१

● एकप्रत्ययरूपा भुतिर्व्या 'पश्या' इति सुव-रूपा, 'यजेत' इति विद्वरूपा च । तथा हि कर्त्रे-कत्वादिसंख्या भावनायां विनियुज्यते । बाह्य. पू. ४२.

● एकप्रयोगोपचयनपरिग्रहीकानि सर्वाण्यन्तानि युगपत् प्राप्तानि भवन्ति । वि. ११।१।३.

● एकप्रसरताभङ्गापत्तिः । 'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति सम्यक् रूपे एकस्मिन् पदे एकाहोऽन उद्देश्यत्वे, एका-होऽन विधेयत्वे चाद्वैतक्रियमाणे एकप्रसरताभङ्गापत्तेः कर्मा-न्तरमेवेदम् । सर्वत्र उद्देश्यविधेयभावस्यैव उद्देश्ये विधेया-न्वयात् पूर्वम् उद्देश्यस्य उद्देश्यत्वेन क्रियाऽन्वयः अवश्यं वाच्यः, पश्चादेव विधेयस्य वागस्य उद्देश्ये अन्यस्य इति स्थितिः । अतश्च क्रियाऽन्वयात् पूर्वं भक्षप्राथम्ययोः विरोधविरोधभावानुवयमात् एकार्थीभावच्छरणसामर्थ्य-भङ्गात् अपरिपूर्णस्य समासपदस्य पदान्तरेण आख्यातेनापि अन्वयायोगात् । अतश्च एकप्रसरताभङ्गा-पत्त्या मथान्तरमेव विधेयम् ।

तत्र तत्र एकप्रसरताभङ्गापरिहाराप्रसङ्गे पश्यते—
'लोहितोष्णीषाः' इत्यादौ अतिदेशात् पूर्वमेव लोहितो-ष्णीषविशिष्टकृतौ एव प्रचारीदेशेन विधीयते विशेषण-भावनविशिष्टकाः इत्यादि । प्रकृते एकप्रसरताभङ्गमिया प्राथम्यस्य पूर्वकर्माणे अनिवेद्यात् गुणोद्देशे वपट्कर्तु-प्राथम्योभयविशिष्टमथान्तरमेव विधीयते होमसंस्कारा-र्थम् । भाट्ट. ३।५।८, ● 'अयजिया वै मापाः' ● अत्र लक्षणया यशोदेशेन मापनिषेधविधानात् नैकप्रसरता-भङ्गः । १।३।६, ● 'एकप्रसरताभङ्गलक्षणशक्त्यनेन-पक्षे उद्देश्यविधेयभावस्य अनेनैवदशाप्युक्तम् । मीमंसा.
● एकस्मिन् पदे उद्देश्यविधेयभावस्याद्वैतधरे एकप्रसरता-भङ्गापत्तेः । १०।७।१८, ● 'स्वहोते विद्वज्जं यजति' इत्यत्र नियतव्यापकभाषाभीभूताद्गानुवादेन वि-विधाने विधिदेशेयः एकप्रसरताभङ्गस्य आगत्य...
(पूर्वपक्षे) । १०।७।३, ● न तावत् यजेतशोरोद्देशेन शोरोद्देशेन वा संकल्पना विधिः 'यत्नामिदमेव' 'यतो-न्यम्' 'यत्नामिदमेव' इत्यत्र एकप्रसरताभङ्गापत्तेः । ८।१।८, ● पञ्चमहोऽन इति पञ्चाहोऽनस्यैव एकप्रसरताभङ्गापरिहारायैव पञ्च विधिशेषोक्त-पञ्चा

एकदेवताकपशुगणे

* एकदेवताकृष्णगणे वसाक्षेमः तन्त्रम् । ११२।१२४.

* एकदेशः समुदायिनः समुदायं प्रत्याप्य अनुसृत-
र्यान् गमयितुं शक्नुवन्ति यथा गा-वादयः । भा. १०।
१।१।२४; * एकदेशोऽपि जातिनिमित्तः (शब्दाः)
— विहितः भवितुमर्हन्ति । १।१।७।१०.

दृष्टाः सर्वत्र जातिनिमित्ता भवितुमर्हन्ति । १४॥ १४८॥
 तेनोपदिष्टः साक्षो दृष्टो जातिनिमित्तकः ।

० “एकदेशोऽपि यः शब्दो दृष्टो ज्ञातिनिमित्तकः ।
सद्व्यागाच्च तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥” य एव
वैदिकाः, त एवाभीपार्याः ।

लौकिका शब्दाः, त एव वेदिकाः, त एवामिमांसा
इति स्थितत्वात् लोकप्रसिद्धिप्राप्ते वेदे यत्रैकदेशोऽपि
जातिनिमित्तता लभ्यते, न तत्र पुनर्निमित्तान्तरादिक-
त्वात् संभवति ।" (वा. ११७।१० पृ. ३४३) इति

फलपना संभवति ।" (वा. १।४।३०-३२) राज्याहिते क्षत्रिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतस्य राजशब्दस्य राज्ययोगिन्यपि क्षत्रिये जात्यस्याग्रात् अक्षत्रियेऽपि च अग्रहस्तायैर्दृष्टि-
नित्यं प्रमाणायाम् निमित्त-

त्वेन जात्यत्यागसम्भवात् नानेकशक्त्यापादकं निमित्ता-
त्वा कर्तव्यम् । सु. पृ. १०. • एकदेशोऽपि

हूयमाने सर्वसिद्धं द्रव्यं देवतोद्देशेन त्यज्यमानं याम
साधयति । वा. शरार७अ१४, * एकदेसेष्वपि समु-

दापञ्चानाम् उत्पत्तिः यथा 'ग्राम आयातः' इति ।
३।३।१।२ पृ. ८०३.

३१।१।११२ वृ. ८०३.
 * एकदेशस्य अवयविनं न प्रयुक्ते, विद्यमानस्य
 अवयविनः एकदेशः उपादातव्यः इति तत्रार्थो भवति ।
 न अवयविनमुपादादीतेति । यथा 'इष्टुत्पञ्चमये प्रयुज्यते'
 'मोदकप्रकल्पस्य प्रयुज्यते' इति न इष्टुमुपादादीतेति
 गम्यते । (किन्तु) सतः इष्टोः उपञ्चमुपादादीतः, सतो
 मोदकान् शक्यमुपादादीतेति । सा. ४।१।१।१२८.
 'मोदकप्रकल्पस्य प्रयुज्यते' मुख्यानामेकदेशोप

मोदकान् शकलमुपादशेति । मा. शशरसोत्त.
 ४ एकदेशकालकृत्तुं मुख्यानामेकशब्दोप-
 देशत् । ११।२।११ ॥

देशात् । ११।१।१११॥
 दशपूर्णमासयोः मुख्यानां प्रधानानाम् एकदेशकाल-
 कर्तृत्वं तत्र स्यात् । एकस्य प्रधानस्य यो देशो यो कालो
 ये च कर्तारः, ते एव देशकालकर्तार इवेष्टव्यमिति
 प्रधानानाम् । एकस्य दोषदेशात् । 'दशपूर्णमास्यान्म' ।
 इति एकेनैव शब्देन सर्वेषां प्रधानानामुपदेशात् । एक-
 यद्व्यपदेशात् समानदेशकालकर्तृत्वं स्यात् । देश-
 कालकर्तारौ हि प्रयोगाद्व्यम् । इति सिद्धान्तः ।

अविधिश्चेत् कर्मणां नाभिसंदन्वः प्रतीदेत,
लक्षणार्थाभिसंयोगाच्चोदनाविधित्वाचेतरेषां प्रति-
प्रधानं भावः स्यात् ॥ २ ॥

प्रधानं भावः स्यात् । २ ॥
पूर्वपक्षमाह । अविधिश्चेत् यदि देशकालकृत्या
विधिर्न स्यात् तदा कर्मणाम् आग्नेयादीनां प्रधानता
प्रत्येकं देशादिभिः अनिषत्तव्यः सन्त्यो न प्रतीयेत ।
चोदनाविधिरप्यस्तु अथ देशादिः । तस्मात् प्रत्येकं
सम्बन्धः । लक्षणार्थमिति शेषात् । इदं पूर्णमाससम्बन्धः
समुदायसम्बन्धः, आग्नेयादप्यस्तु यद् समुदायिनः, समुदाय-
सम्बन्धस्य न समुदायिणु लक्षणा । तथा च लक्षणाऽर्पेण
समुदायिभिः देशादीनां अनिषत्योगः सम्बन्धः ज्ञाप्ये ।
इतरेषा देशादीनां च चोदनाविधिरप्यस्मात् प्रधानविधि-
रप्यस्मात् प्रधानसोपस्थात् इति यावत्, प्रतिप्रधानं
देशकालकृत्या भूयः स्यात् । तस्मात् देशकालकृत्या न
नियमेन तत्प्रश्नः । (३, ८-१२ सूत्रेषु अन्तर्यामिणी
अधिकरणे प्रथमेवेति ध्येयम्) ।

अधिकरणं पृथगेवेति ध्येयम् ।
यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः स्यादैकशब्दात्
प्रधानार्थाभिप्रेत्यात् ४ ॥

प्रधानार्थमिंसयोगात् । ४ ॥
 सिद्धान्ती पुनरह । यदि आधेययोः कर्मणः देश-
 कालकृपा विधिना सङ्गः स्यात्, ततः स्यात्
 बोधनाविशिष्टोऽयम्, मेदेन च देशादयः, न तु
 तदर्थित । कुतः ? एकस्यात् आधेयानी समस्तानां
 दर्शपूर्णमासध्याय इति एवेन शब्देन बोधितत्वात् एकः
 शब्दो बोधको वेद्यामाधेयानी ते एकशब्दाः, तेषां
 भावः एकशब्दं वत्स्यात् । प्रधानार्थमिंसयोगात् ।
 प्रधानं फलम्, प्रधानार्थः प्रधानसाधनार्थः आधेयानी
 प्रयोगस्तु न्यायः, तेन देशानाम् अभिमयोगात्
 एकशब्दोऽपि तेषां विधिभिः देशादीनां संख्यात्
 फलसाधकं यथोपेक्ष्य तेषां मुख्यत्वं अवगम्यात् न तेषां
 बोधनाविशिष्टोऽयं भवति । तस्मात् देशशब्दकृत्यः
 तत्परः ।

तन्मन् ।
 तथा चान्यायेदर्शनम् । ५ ॥
 'उपनिषद् इ वा एतानि चोपनिषद् इति यद-
 नावास्थाया उपनिषत्ते, आमेन प्रथममेतदे उच्यते' इति
 अन्वायेदर्शनं सर्वेषां प्रधानानाम् एकवाक्यत्वं दर्शयति,

• एकवाक्यम् । यावन्ति पदाति एकं प्रयोजनमभि-
निर्वर्तयन्ति तावन्ति एक वाक्यम् । भा. १।१।११२७
पृ. ५६०, • एकवाक्यस्य द्वावर्थौ विधातुनयक्यौ ।
१।४।२।३ पृ. ३३२.

• एकवाक्यगतस्य विपरिणामः अन्यसादेवित्यन्तात्
लघ्वीयान् । कुतः ? प्रत्यक्षा तेनैकवाक्यता, परोक्षा
अन्येन । भा. ३।४।८।२४.

• एकवाक्यचोदितानाम् एकदेशकालकर्तृकत्वे एक-
तन्त्रत्वं भवति । यथा दर्शपूर्णमासयोः । यथा च
विनायामिदौ । भा. १२।१।१।१ पृ. २२१५.

• एकवाक्यता आकाङ्क्षावशेन भवति, पूर्वप्रतीते
च उत्तरम् आन्तानुमुगमपिक वा आकाङ्क्षति । वा.
३।३।१।२ पृ. ८०६, • एकवाक्यता च सति विशेषण-
विशेषणभावे भवति नान्यथा । सोऽपि च सामानाधि-
करण्येन भवति समानविभक्त्यन्तानाम्, वैयधिकरण्येन
वा किष्काकाररूपः सौपरीषिरूपश्च । ३।४।४।२ पृ.
९२३. • एकवाक्यता विधेर्विशेष नहि भवति, वचन-
न्याकिमेदात् स न एकवाक्यतास्य बाध्यते । भा. ३।४।
१।९, • अनन्तरमुच्चारितेन हि एकवाक्यता भवति ।
अनन्तरसंबद्ध हि विशेषणं विशानं तिरोदु शक्नोति ।
नहि भवति । १।०।३।१।४१. • 'तस्मात् पदेषु
यावन्तु ध्रुपमाणेषु दृश्यते । तिलग्रमैक्यमर्थस्य तावता
मेकवाक्यता ॥' लोकरमन्त्राक्षणेपु अन्यमिचारि एतदेव
वाक्यलक्षणम् इति श्रितम् । वा. २।१।१।४।५ पृ. ४४५.

• न अन्यार्थ इति ज्ञानेन संनिहितेनापि एकवाक्यता
भवति अन्यसंक्रयोरपत्तौ सत्याम् । यथा 'भार्या राजः
पुरुषो वेदवृत्तश्च' इति । भा. ३।८।१।३।२१, • न च
द्राम्यामपि सह एकवाक्यता स्यात् । यदा एकेन
एकवाक्यता, तदा तेन निरास्यदृश्य न अन्येनापि
एकवाक्यता कल्प्यते । १।१।२।२ पृ. १६४२, • न च
बुद्धौ असंनिहितेन एकवाक्यता भवति । द्राम्या पदार्थान्मा
याकार्यः संबध्यते नान्यतरेण । संनिधौ समानानस्य
एतदेव प्रयोजनम्, कथम् उभाम्वा पदार्थान्मा
विशिष्टा बुद्धिम् उपादयेयुरिति । अनन्तरावबुद्धेन
वाक्यार्थः शक्यते कर्तुम् । असंबद्धपदोपादयेन च

नानन्तरोऽवबुद्धौ भवति । तस्माद् व्यवहितेन सह नैक-
वाक्यता नवतीति । ३।१।१।१।२१ पृ. ७३४. • नहि
अङ्गाङ्गित्वरहितयोः उभयोः स्वतन्त्रयोः परस्परसंबद्धयोः
विधीयमानयोः एकवाक्यता भवति, वचन-पत्तिकमेदात् ।
अ-वा हि प्रधानविधेः तावन्मान्योपसहाराणि वचन-न्याकिः,
अन्या च स्तुतेः पराङ्गमावानुगतरूपा । वा. ३।४।१।९,
• नहि विधायकविधायकगतयोर्विशेषणविशेष्यभावेनैक-
वाक्यता, 'छागस्य वपायाः' इति वपाविशेषण छाग-
शब्दः । ६।८।१।०।३१, • 'पदार्थः पदविज्ञातेर्वाक्यार्थः
प्रतिपाद्यते । लोकादिदे, नै तयास्ति वाक्यैक्यनिमित्तता ।'
यदि हि वाक्यं पदवत् वाचकं भवेत्, ततसादेकानु-
वर्तिता वाक्यार्थस्याप्युपगम्येत कदा चित् । यद् तु
पृथग्भूतैरेव पदैरितरेतरनिरपेक्षैः स्वेपु पदार्थैरुक्तैः
तत्प्राप्त्यादेव पद-यापाननपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो भवति,
तद्वशेन च तावन्ति पदानि एक वाक्यम् इत्यवधार्यते,
न तदा वाक्यवदेकत्वयोः म्भापार पक्षामः । २।१।१।४।
४६ पृ. ४४५, • प्रत्यक्षेण विविना यथाकथञ्चित् एक-
वाक्यताया संभवन्त्या न परोक्षा एकवाक्यता युक्ता ।
तथा सति च अनेकादृष्टकल्पना स्यात् । ३।४।१।९.
• अर्थैकत्वान् एकवाक्यतां वक्ष्यति । भा. १।१।१।१
पृ. ५.

• एकवाक्यताऽधिकरणम् ॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साक्षाद्बुद्ध चेद्भिन्नाने
स्यात् । २।१।१।४।४६ ॥

भाष्यम्—अथ प्रक्षिप्तपक्षितेषु यत्तु य कथमव-
गम्येत, इत्येकं यञ्जुरिति ? यावता पदसमूहेन इत्यते
तावान् पदसमूह एकं यत्तु । किमता नेज्यते ? यावता
क्रियाया उपकारः प्रकाश्यते तावत् वक्तव्यत्वात् वाक्य
मित्युच्यते । तेनाभिधीयते अर्थैकत्वादेक वाक्यमिति ।
एतस्माच्चेत् कारणादेकवाक्यता भवति, तस्मादेकार्थः
पदसमूहो वाक्यम् । यदि च विभक्त्यमानं तावच्छब्द
पदं भवति । किमुद्राहरणम् 'देवस्य त्वा सवित्रः प्रथवे'
इति । ननु पदपदमनैकार्थम् । धर्मं, न तु तद्विभागे
तावच्छब्दम् । न तर्हि अर्थैक्यमुपनयते, ननु तावत्
पदार्थानाम् । पदसमूहास्य च प्रथमार्थो नास्तीत्युक्तम् ।

एकदेशद्रव्यश्रोतसौ

एकदेशद्रव्यश्रोतसौ विद्यमानसंयोगात् ।
४।१।१३।२८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समरयति'
इति श्रूयते । तत्र किं पुरोडाशस्य आग्नेयभागः स्विष्ट-
कृत्त्वोर्मर्षं प्रयोजकम्, आग्नेयभाग एव वा प्रयोजकः
इति विचारे विद्वान्त्वत्प्रतिपक्षम् । एकदेशद्रव्यः एकदेशः
पुरोडाशस्य उत्तरार्धात् द्रव्यं यस्य सः एकदेशद्रव्यः
स्विष्टकृत्त्वभागः पुरोडाशस्य न प्रयोजकः । चकार
प्रकरणप्राप्तमप्रयोजकत्वं परामृशति । उत्पत्तौ 'यदाग्नेयोऽ-
ष्टाकपालः' इत्युपचिदाक्ये विद्यमानसंयोगात् । विद-
शाने इत्यस्य रूपं विद्यमानपदम् । विद्यमानेन अवयव-
मानेन आग्नेयभागानेन पुरोडाशेन एकदेशद्रव्यकस्य
स्विष्टकृत्त्वः संयोगात् । तथा च परम्परापञ्जीवितात्
स्विष्टकृत्त्वभागः न प्रयोजकः इति सिद्धान्तः । एकदेश-
द्रव्यम् इति पाठे तु स्विष्टकृत्त्वम् इति विशेष्यं ज्ञेयम् ।
'विद्यमानैकदेशिकयोगात्' इति हेतुवदस्य सुभाषाटे तु
विद्यमानस्य एकदेशिनः समस्तस्य द्रव्यस्य प्रधानदेवतया
संयोगात् संयोगनिर्देशात् इति सुभाषणातुसारमेव (५.
१५१६) व्याख्येयम् ।

निर्देशात् तस्यान्यदर्शोदिति चेत् । २९ ॥
दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयपुरोडाशस्य आग्नेयभागः
प्रयोजकः, न स्विष्टकृत्त्वभागः इति पूर्वस्त्वेन विद्वान्तिना
उक्ते पूर्वपक्षः । निर्देशात् 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इति
तद्वित्तेन तस्य पुरोडाशस्य अप्रमेय एव निर्देशात्, तस्य
स्विष्टकृत्त्वं दानासम्भवात्, स्विष्टकृत्त्वध्वन्याऽनुपपत्त्या
अर्थात् अन्यत् पुरोडाशद्रव्यं स्विष्टकृत्त्वम् उत्पादयितव्यम्
इति स्विष्टकृत्त्वपि पुरोडाशस्य प्रयोजकः इति चेत्
पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, शेषसंनिधानात् । ३० ॥
विद्वान्ती ब्रूते । स्विष्टकृत्त्वम् अल्पः पुरोडाशः
संपादनीय इति चेन्न शेषसंनिधानात् । शेषस्य परार्थस्य
अभ्यर्थस्य पुरोडाशस्य संनिधानात् प्रकृतत्वात् । यस्मिन्
अनुत्पादिते शेषकार्ये न सिध्यति तदेव कार्यवशात्
उत्पादनीयम् । प्रकृते तु परार्थपुरोडाशस्यैव संनिहितत्वेन
उत्तरार्धात् स्विष्टकृत्त्वाने समरयति न पुरोडाशान्तरमुत्पाद-

यितव्यम् । तस्मात् स्विष्टकृत्त्वभागः पुरोडाशस्य प्रयोजकः ।
कर्मकार्यात् । ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयपुरोडाशस्य स्विष्टकृत्त्वाने न
प्रयोजकः इति विद्वान्ते हेतुन्तरपरं सूत्रम् । कर्मणः हन्य-
वहनरूपस्य कार्यं फलं पुरोडाशस्य उत्तरार्धात् अत्रत्य
प्राप्तिः । तदुपपत्त्या स्विष्टकृत्त्वभागस्य न पुरोडाशप्रयोजक-
त्वम् । तथाहि श्रूयते 'देवा नै स्विष्टकृतमवृणुत' इत्यं
नो ब्रूतेति । सोऽब्रवीत् वरं ब्रूते, भागो मेऽस्त्विति ।
ब्रूणोन्नेत्यवृणुत । सोऽब्रवीत्, उत्तरार्धादेव ममं वृणु-
सक्तुदवृणुत' इति । कर्म कुरुते भागोऽयम् उत्तरार्धात्
इति स्तुतिर्भवति । तस्मात् स्विष्टकृत्त्व प्रयोजकः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ३२ ॥

सिद्धान्ते हेतुन्तरपरं सूत्रम् । चकारः समुच्चयाद्यः ।
'तद् यत् सर्वेभ्यो हविष्यः समरयति, तस्माद्विदुर्दे-
विश्वरूपमज्ञं समरयतीत्ये' इत्यर्थादेव सर्वैकत्वस्य
लिङ्गस्य दर्शनात् न आग्नेयादेव स्विष्टकृत्त्व । तस्मात् न
स्विष्टकृत्त्व प्रयोजकः । तथा 'शेषात् स्विष्टकृते सम-
रयति' इति परार्थवचनशेषान्दात् लिङ्गात् न स्विष्ट-
कृत्त्वभागः प्रयोजकः । के.

३. 'एकदेशनियमे समरतैकदेशिनियमः'
इति सोमरधिकरणन्यायस्वरूपम् । वा. २।२।१।२९
पृ. ५७०, ३. एकदेशनियमे सति कास्यनोतिन्यायेन
उपस्तनियमः सोमरतौ । २।२।१।२९.

३. एकदेशन्यायः । (२।२।१।२८) न च किवा-
न्तरस्यावच्छेदकत्वेऽपि प्रकरणावगतसोमद्रव्यभावात्
आज्यादिभावनात्वात् अङ्गप्रधानयोः एकदेशन्यायसम्भ-
वस्यापनस्यैव अवच्छेदकत्वसंगतः । को. १।४।१।३ पृ.
१८६.

३. एकदेशभिन्नम् । परं यकृते निगतेऽपि प्रयोजन-
समर्थम्, तत् एकदेशनियमः । भा. ६।१।४।१०.

३. एकदेशभेदनाशयि प्रापयितव्यम् । वि. ६।१।८.

३. 'एकदेशविकारे हि नित्यं नोपपद्यते' इति
शास्त्रिकमुल्लेखसिद्धान्तः । सोम. ६।१।१३.

३. एकदेशविकृतवत्तन्मन्त्रवत् इति न्यायः ।
अनप्यन्त इत्यस्य अन्यत्र इत्यर्थः । ऽत्रिपुन्ठे

कत्वज्ञानोत्तरकालभाविना किं वाक्यैकत्वज्ञानेन । वक्तृणा च परप्रत्यापनार्थं वाक्यप्रयोगः इति नामार्थं लक्षण-
ज्ञानापेक्षा । श्रोतृणा पुनः अन्यन्तानवगतो अर्थे प्रवर्तमानं प्रवचनावक्यमपि न वेदवाक्यात् निश्चते । अव-
गतार्थे तु अनुवादत्वात् अनादित्यमेव इति न एकानेक-
ज्ञानमपेक्ष्यते ।

किमर्थं च वैदिकानां लक्षणं नोक्तम् ? यदि तु अर्थापत्त्या उक्तमेवेति, तत्र । श्रुत्या तल्लक्षणमभिधाय अर्थापत्त्या लौकिकवाक्यसिद्धिः आश्रयितव्या, न चार्था-
पत्तिः संभवति । नहि एतत् लौकिकवाक्यलक्षणज्ञानम् ईदृशेन वैदिकवाक्यलक्षणज्ञानेन विना नोपपद्यते ।
न च एतस्यापि वाक्यलक्षणता सिद्धा, वाक्यैकत्वज्ञानेन अर्थैकत्वलक्षणार्थापत्त्युपपत्त्यात् । अपिच कदाचित् वैदिकवाक्यानामपि एतत् लक्षणम् अत्यन्तविप्रकृतं वा किं चित् भवेत् इत्याद्यद्विज्ञानात् न निशेयतः अर्था-
पत्तिः । न च परिसंख्या, सामान्यविशेषभेदानुपादानात् । यदि हि सामान्येन इदं लक्षणं क्वचिदभिधाय पुनः केतलोपेक्षेयसंबन्धस्येत, ततः परित्यज्यावयेन वैदिका-
नामिदं तावत् न भवति इत्येतान्मानं गम्येत । न तु लक्षणविशेषः अनेनोपपद्यते । एवमपि हि विपर्ययवहानं संभवति अपरिज्ञेयत्वात् एकं (अनेकं) वाक्यं निराकृत्य चैतु विभागे स्थादिति । अथवा अर्थैकत्वात् नानावाक्यत्व-
मिति । तस्यादकल्पनेयम् । किञ्च 'कथं चार्थानपेक्षत्वे वाक्यैकत्वं प्रसिध्यति । नहि वर्णस्वरूपेण श्रोतृनैतन्निरूप्यते ॥' वाक्यैकवाच्य अर्थैकत्वे अवधार्यमाणे अवश्यम् अभ्यन्तिरेषं वाक्यैकत्वम् अवगन्तव्यम् । न च तस्य अवधित्वेन किञ्चित् पदयामो वर्णगतं वर्णवद्वेष्टं वा । तथाहि 'अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्यैकवर्तिषु । न कदा चिन्मतिरिष्टा वाक्ये-
यस्त्वाधारणे ॥' (बहुवाक्यवर्तिषु एकवाक्यवर्तिषु वा वर्णेषु बहूनि वाक्यानि एकं वा इत्यवधारणा न दृष्टा इत्यर्थः) । 'तस्मात् पदेषु यावत्सु श्रूयमाणेषु दृश्यते । विस्मयप्रमेयमर्थस्य, तावतामेकवाक्यता ॥' लोकात्मनाद्येषु अन्वयविचारि एवमेव वाक्यव्यवहारीति स्थितम् ।

यत्तु न प्राक् वाक्यात् अर्थतदेकवाच्यधारणमस्तीति, अत्र ब्रूमः । 'पदार्थैः पदचित्तात्तैर्वाक्यार्थैः प्रति-
पाद्यते । लोकसिद्धौ तत्रास्ति वाक्यैकत्वनिशि-
त्तता ॥' यदि हि वाक्यं पदवत् वाचकं भवेत्, ततः तदेकत्वानेकत्वावर्तिता वाक्यार्थस्य अमपुगम्येत कदा-
चित् । यदा तु वृषक् भूतैरेव पदेः इतरेतरनिरपेक्षैः स्वेष्टे पदार्थेषु उक्तेषु तत्त्वसाधनं पदव्यापारमपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो भवति, तदनेन च तावन्ति पदानि एकं वाक्यम् इत्यवधार्यते, न तथा वाक्य-तदेकत्वयोः व्यापारं पदयामः । तस्मात् अविरोधः । 'भावनेव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता । तस्याश्च ज्ञायते नित्यं भेदः शब्दान्तरादिभिः ॥' यस्मिन् पदसमूहे शब्दान्तरा-
दिभिः न भावनाऽन्तरं प्रतिपाद्यते तस्य एकवाक्यत्वम्, भावनाऽन्तरपेक्षया तु नानात्वम् । तच्च एतदुभयमपि अन्यत एव ज्ञायते इति अनिमित्तं वाक्यैकत्वम् अर्थै-
कत्वस्य ।

(परमाख्यां दूषयित्वा यथाभाष्य सूत्रं 'वाक्यवृत्त्युप-
पत्तेः) तस्मात् यथामाश्रयमेव व्याख्यातव्यम् । (संगतिं तावदाह—) भेदलक्षणे मन्त्रप्रस्तावे च तद्वेदस्तावत् ऋग्यजुःसामात्मकः अनिहितः । तदन्तरपेक्षाकाङ्क्षायाम् ऋक्सामानाम् [अचतुर्विचतुरेति साधुगम्] । आप्येनूमिदे भेदे लक्षणं न क्रियते । यत्तु तु प्रसिद्ध-
पठितत्वात् न लक्षणात् विना भेदज्ञानम् इत्यास्त्यते । ननु भिन्नपटीकविनियोगात् तद्वेदः (यजुर्मन्त्रभेदः) सेतयतीति । न तावत् सर्वव्यापेय ब्राह्मणे विनियोगोऽस्ति । न च 'उत्तरादिः पूर्वोत्तरलक्षणम्' इत्येतत् वेदरचनम् । (देवार्चनविशेषता पदसमूहस्य एकवाक्यता इति—) न्यायेन तु सूत्रप्रसिद्धे (आपस्तम्बेन आसीदब्राह्मण...) विनियोगे तु एतदुक्तम् इति न्यायस्य लक्षणमुच्यते । तच्च अवधारणमुल्लिखितेन आह— (यज्ञेः उक्तिं प्रत्यये वृत्ते यजुःपदम्) यावता इत्युक्ते इति । सर्वमन्त्राणां 'अनेन यजेत' इति हि प्रथमं प्रवृत्ताभ्यानामुक्ति-
तावन्तिविनियोगो भवति । ततः साध्यात् यागवैशेष्या-
संभवात् वृत्तपरिग्रहप्रपञ्चेन तेऽहं भवति इति कल्प्यते । तेनोच्यते 'यावता पदसंज्ञेन ज्ञायते

त्वचमाच्छ्रयतात्' इत्यय एकधा इत्येव शब्दः ऐक्य-
वचनः । एकीकृत एवा त्वचः इत्यर्थः । बह्वीषु त्वभु
एकीकरणम् एकधाशब्दो वदति इत्यसेयम् । भा.
१।३।१।३।३.

ॐ एकवेत्येकसंयोगादन्यासेनाभिधानं स्याद-
सर्वविषयत्वात् । १।३।१।३।३० ॥

(एकधा इति वृथक् पदम् ।) अभिगुणैरे 'एकधा-
ऽस्य त्वचमाच्छ्रयतात्' इत्याश्रयते । द्विवचनादिषु
पशुगणेषु स एकधाशब्दः अभ्यसितव्यो न वेति विचारे
सिद्धान्तमाह । एकधा इति अभ्यासेन अभिधानम् उच्चारणं
स्यात् । एकपैकधा इत्यभ्यसितव्यम् । एकसयोगात् एकैति-
शब्देन सयोगात् । एकशब्दात् प्रकाशये प्राप्तव्यम् ।
'एकधा अस्य त्वचम् आच्छ्रयतात्' अस्य पशोः त्वचम्
एकधा एकेन प्रकारेण एकेन प्रयत्नेन छिन्ना कुब इति
उत्तरार्थः । जे छेदने दिवादिः । एकश्च प्रयत्नः एक-
स्मिन् पशौ स्यात् पशुशब्दे तु प्रयत्नद्वयं स्यात् । तस्मात्
पशुगणे ' एकपैकधाऽनयोऽवचनौ, एकपैकपैकधेया
त्वच' इत्युहः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः ।

अविहारो वा, बहूनामेककर्मवत् । ३१ ॥

पूर्वपक्षी आह । वाशब्दः अभ्यासपञ्चव्याहृत्पर्यः ।
अविहारः एकधापदस्य अभ्यासरूपो विहारो न स्यात् ।
एकधाशब्दः एकस्मिन् काले एकस्मिन् देशे वा त्वचः
एकीकृत इत्याह । तस्मात् बह्वीषु त्वभु एकीकरणम् एकधा-
शब्दो वदति । तस्य अभ्यास विनैव सिध्यति । बहूनाम्
एककर्मवत् ' एकधा गा. पायसति' इत्यय बहूना गवाम्
एककर्मवत् । तस्मात् कर्तुं शक्यते तद्वत् । एक कर्म इव
एककर्मवत् इति निमहः ।

सकृदर्थं त्वैकध्वं स्यादेकत्वात्, स्वचोऽनभिप्रेतं
तत्प्रकृतिवत्त्वात्, पदेध्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं
स्यात् । ३२ ॥

एकधापदस्य अभ्यासो न कर्तव्यः इति यत् पूर्व-
पक्षिणा त्वक तद्वाहृत्पर्यं, वृथशब्दः । एककाले कर्मानि
अभिधीयमाने ऐक्यम् एकधाच नाम शक्यत् साहित्य
त्वचाम् अभिहितं स्यात् । त्वच प्रकृतौ त्वच. एकत्वात्
अनभिप्रेतं स्यात्, असम्भवात् । तथा च प्रकृतौ अग्नी-

योमीये पशौ ऐक्यम् एकधाभावः एकप्रयत्नः एव स्यात्
न सङ्गत् । तदेव च परेषु अनेकपशुकृत्योषु त्वकृति-
त्वात् अग्नीयोमीयप्रकृतिरुपात्तं, विवृद्धौ पशूना त्वचा
च विवृद्धौ अपि चोदकेन प्राप्तत्वात् एकधापदस्य एक
प्रयत्नवाचकस्य अभ्यासेनैव अभिधानं स्यात् । तस्मात्
पशुगणे एकधापदस्य अभ्यास एवेति सिद्धान्तः । के
० 'एकधा ब्रह्मणे परिहरति' इति कृष्णलेखे भस्मागम्
उपहसः सह कर्तव्यः इत्यर्थः । भा. १०।३।४।१०.

ॐ एकभाषिकरणम् । अभिगुणैर्यगतेकधाशब्दस्य
पशुगणे यावत्त्वचमभ्यासः ॥

एकवेत्येकसंयोगादन्यासेनाभिधानं स्यात् ।
१।३।१।३।३० ॥

भाष्यम्— अस्ति जेतित्येने पशुश्रीयोमीयः ' यो
रीक्षितो पदश्रीयोमीय पशुमालम्बते' इति । तत्र अभिगु
प्रेषे समान्नायते ' एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्रयतात्' इति ।
तत् विवृद्धौ द्विवचनादिषु संदिह्यते, किम् एकधाशब्दः
अभ्यसितव्यः, उत अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । किं
प्राप्तम् । एकधा इत्ययमभ्यसितव्यः । कुतः ! एक-
संयोगात् । एकः त्वचः प्रकारः आच्छ्रयता (छिन्नुता)
कर्तव्य इति । तत्र द्वयोर्बह्वीषु वा त्वभु उक्तव्यमानासु
नैक प्रकारो भाति । पशौने हि पशुस्य आच्छ्रयति ।
एकस्या त्वचि आच्छ्रयमानासाम् एकेन प्रकारेण
आच्छ्रयेयुः । तस्मात् अतर्कविषयो भवति अविवृत्तः शब्दः
प्रयुज्यमानः । तस्मात् अभ्यसितव्यः इति ।

अविहारो वा, बहूनामेककर्मवत् । ३१ ॥

भाष्यम्— वाशब्दात् पशो विपरिवर्तते । नैतदस्ति
अभ्यसितव्यं इति, अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । कुतः ?
ऐक्यवचन एव शब्दः, एकीकृत, एवा त्वचः इति । किं
एककर्मम् ? एककर्मलोपदेशो वा एककाले कर्माणि
वा । बहूनामेककर्मवत् । बहूनाम् एककाले कर्माणि
भवन्ति, ' एकधा गा. पायसति' इति, एतन्निहायि
ऐक्यं त्वचः कुब इति । बहूनां तु एकीकरणं शक्यते
कर्तुं न एककर्मत्वचः । तस्मात् बह्वीषु त्वभु एकीकरणम्
एकधाशब्दो वदति इत्यभ्यसेयम् ।

अथ किमर्थम् उभयं सूत्रितम् इति ।
 येन संहताना एवप्रयोजनवत्त्वम्, तेना तदशक्तेः ।
 च्यस्तानामेकान्तेनैव साक्षाद्व्यवृत्तं भवति इति अवान्व्यं
 तात् । अथवा विभज्यमानसाक्षाद्व्यवृत्तं संहृतेकप्रयोजनत्वेन
 विना न भवति, प्रत्येककार्येषु निरोपेक्षपटुचिच्छिदेः ।
 अतः साक्षाद्व्यवृत्तिभागेनैव इतराद्येषात् तन्मात्रमेव
 अभिधातव्यमिति । प्रत्युदाहरणे दर्शयति उच्यते इति ।
 पुरोडाशविभागप्रधानम् एकं प्रयोजनं निरोपेक्षणा
 दृष्टम् । निवापि दशोत्तराऽपि विभागानात्वपरिचोदना
 संहस्य विरोपेक्षानुपादानात् पुनः पुनः प्रयुक्तस्य अनुपद्वे-
 दोभावात् उपन्यस्यते । तत्रोत्तरम्, न तावत् निरोपे-
 क्षाधनभेदादपि क्रियानानात्वम् इति वक्ष्यामः (अनु-
 पद्व्याधिकरणे 'चित्तविसृष्टा पुनस्तु' इत्युदाहरणे 'न च
 तस्य सारकभेदात् भेदः' इत्यादिना) । साधनप्राधान्यं
 तु प्रयुक्तमेव । एतद्वृत्ते विरोधः कर्मानन्दत्वात् अना-
 दराण्यः इति सामान्यप्रकाशनात् एकार्थत्वम् । 'तस्मिन्
 चीद' इत्यस्य पूर्वविधिवे सत्यपि प्रयोजनभेदात्
 वाक्यान्तरत्वम् । तस्मात् संवत्सरेव लक्षणम् ।

सोम— अवसरः संगतिः । प्रयोजनं— यावदेकं
 यत्नः तात् प्रयोगसमये प्रयोज्यत्वम्, न तु तदेकदेशः
 इति सूत्रे वाक्यशब्दो यत्नपरः । सूत्रे यत्न शब्दे
 प्रयोज्यत्वेऽपि उक्तप्रयोजनसूचनायैव वाक्यशब्दप्रयोगः,
 इति नाभीशाल सूत्रकारस्य ।

वि— 'देशकालेतिवाक्यस्य भिन्नत्वमभौकता ।
 ऐक्यप्रयोजकत्वञ्च दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥, विभागे
 सति साक्षाद्व्यवृत्तार्थत्व प्रयोजकम् । तस्मात् वाक्यैक्य-
 मन्तेन यत्न-लोऽप्यार्यते ॥'

भाट्ट— यत्पुन यावन्तु पदेपु वाक्यस्य पर्याप्तम्,
 तावन्तु पर्याप्तम्, न तु वाक्यशब्दे । तस्य विनियोगा-
 नर्हात् । वाक्यत्वं च यत्राप्येकत्र विभज्यमानवद-
 साक्षाद्व्यवृत्तं न तावन्तु । अर्थैक्यं च भिन्नप्रतीतिरित्या-
 नेकमुक्तविरोधप्रक्षितम्, अन्यस्य दुर्बलत्वात् । अस्ति
 च गामान्येतादौ मुख्यविरोधभूताया भावनाया एकरात्
 त्वम् । दर्शपूर्णमाशमन्त्रोन्मोहादिवाक्येषु च भावनात्मने-
 काशमति भिन्नप्रतीतिविशेषाभावात्, प्रीतिरतत्त्वयोः

'मनो वा विभज्य' इत्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीति-
 विपर्यये मुख्यविरोधभूताया भावनाया एकरात्पर्येक-
 त्वम् । अतस्तत्रैकवाक्यत्वस्यावृत्त्यर्थे द्वितीयमन्वीयमानयोः
 पदार्थयोरनन्वये अनिवृत्ताङ्गाव्यवृत्तस्य विरोपणम् । 'स्योनं
 ते सदन करोमि । तस्मिन् चीद' इत्यत्रान्वये साक्षाद्व्य-
 त्वेऽपि भिन्नवाक्यत्वादाये विरोपणम् । १५.

मण्डन— 'साक्षाद्व्यवृत्त्यर्थेकार्थैकवाक्यम् ।'
 १४ (१५).

शंकर— 'परिमाणं यत्नमेतदोः ।' यत्नमेवमस्य ।
 १७. 'यत्नभेद इत्येतादौ ।' १८.

• एकवाक्यताऽधिकरणम् । यत्पुनयाधने निरूपितो
 अधुना प्रसङ्गात् यत्पुनं कियत्तु पदसमूहेषु व्याख्यय वर्तते
 कियत्तु वा पर्याप्तोति इति विवेकार्थविदमारभ्यते । कौ.
 २।१।१५।४७ पृ. १२०, (यथा) वाक्ये एव पर्याप्त
 यत्पुन्यम्, एव मन्त्रत्वमपि वाक्ये मन्त्रशब्दप्रयोगात्
 पर्याप्तमेव । तस्मात् सिद्धं वाक्यमात्रवृत्ति यत्पुनमिति ।
 पृ. १२२, • विभज्यमानसाक्षाद्व्यवृत्तिविशिष्टार्थैक्यवृत्त-
 वाक्यैकत्वेन यत्नः परिमाणं चिन्तितम् । २।१।१६।४८.

• एकराक्यत्वोपपन्नमन्त्रमर्थैक्यं शब्दसामर्थ्ये लिङ्गं
 विनियोजकम् । बाळ, पृ. ९.

• एकवाक्यत्वम् अध्याहारेण अग्नीषोमीये पद्यो
 'सं ते प्राणो वातेन' इत्यादौ । वि. २।१।१८, • एक
 वाक्यत्वम् अनुपद्वेण ज्योतिष्टोमे उपशब्दोपमन्त्रेण 'या ते
 अग्नेऽयायवा' इत्यादौ । २।१।१६, • एकवाक्यत्वम्
 अनुपद्वेण ज्योतिष्टोमे दीधाम्नकरणे 'चित्तविसृष्टा
 पुनस्तु' इत्यादौ । २।१।१७, • एकराक्यत्वम् एकरा-
 त्वम् । वा. २।१।११।२७ पृ. ५६०, • एकवाक्यत्व
 द्रव्योपकरणयोः केन विदुषाव्ययेन विना न सम्भति ।
 २।१।१।२४ पृ. ७४०, • एकराक्यत्वम्, योग्यत्वम्,
 अवान्तरप्रकरणं च महाप्रकरणेण पटीयापि विनियोज-
 कानि । ३।१।१।२४ पृ. ७८०, • एकराक्यत्वं सर्वत्र
 आग्रहप्रमाणकम् । ३।१।१।४ पृ. ८२९, • न च
 निमित्तत्वादिभिर्मिर्ता अनेकवाक्यैकैकवाक्यत्वं पठ्यते ।
 ३।१।२०।५२ पृ. १०२३, • नहि विभागध्वनिवाक्य-
 यकरणोऽकराक्यत्वं भाति । विभावकं नाश्वम् ।

एकधैकधा :

पाययति, सः 'एकधा पाययति' इत्युच्यते। योऽपि एव
प्रापयति सोऽपि एकधा प्रापयतीति। भा. २।१।२।१७.

० 'एकैकधा' इति प्राकृतस्यैव उपलब्धं ।
अभ्यासगतक ऊहोऽयं पशुगणे । बाल. पृ. १२७.
प्रकृती

एकघोषहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षणम्, प्रकृतौ
विहृतत्वात् ॥ १०१४१८ ॥

विद्वत्त्वात् ॥ १०२॥१४१८ ॥
 शतकृष्णले चरो शीघ्रमलेषु ध्रुतम् 'एकघा' ब्रह्मणे
 परिहरति' इति । तत्र एकघा इत्यनेन उपहारे उप-
 हरणे ब्रह्मभक्षणया सहनं गम्यते । प्रकृतौ विद्वत्त्वात्
 दर्शपूर्णमासयोः इमे मक्षाः विद्वताः भिक्षे काले भेदेन
 दत्ताः भवन्ति । ते इह बोदकेन विद्वता एव प्राप्ताः, तत्र
 सहवासचने एकप्राशब्दः अवकल्पते । तस्मात् शतकृष्णले
 सहवासचने यगपत् परिहृत्या इति सिद्धान्तः । के.

ब्रह्ममन्त्रः सुमयत् परित्यज्य
 ॐ एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् । ४।१।५।२॥
 चानुमोष्यगवतैश्चैवपर्वणि । ततो वयसि दद्यान्मयसि
 सा वैश्वदेवाभिषा, वाजिन्यो वाजिनम् । इति श्रुतम् ।
 दद्यान्मयनस्य आभिषा वाजिन च उभयमपि प्रयोजकम्,
 आभिषैव वा प्रयोजिका इति विचारे पूर्ववत्तुमिदम् ।
 निष्पद्यते इति निष्पत्ति, कर्मणि क्तिन् । एकेन दद्यान्
 नयनेन सुतो वयसि दधिप्रक्षेपेण आभिषावाजिनयो-
 रभ्यनेनैव, सर्वम् आभिषा वाजिनं चैव सुमयम्,
 सम प्रयोजक स्यात् उभयोः प्रयोजकत्वं तुल्यमेव स्यात् ।
 संतर्गदसनिष्पत्तेरभिषा वा प्राधानं स्यात् ।

२३ ॥

२३ ॥
सिद्धान्तयति । वाचस्पदः पूर्वपक्षमावर्तकः । आभिषा-
प्रमाणं प्रवेजिका स्यात् । कुतः ? संवत्सरनिष्पत्तेः
दक्षिणपत्तेः । संवत्सरेण उभयपक्षस्य मधुरस्य आभिषाणमेव
निष्पत्तेः । बाजिने तु तिक्तकटुचौ रसो निष्पद्यते ।
तस्मात् दधानतपनस्य आभिषेचनं प्रवेजिका, न
बाजिनम् । रसस्य निष्पत्तिः रतनिष्पत्तिः, तस्या, संवत्स-
रनिष्पत्तेः इति पक्षमी ।
रतनिष्पत्तिः । २४ ॥

मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च । २४ ॥

मुख्यशब्दाभिस्त्ववाच । २४ ॥
 दधानपानस्य आमिषेव प्रयोजितं न वाजिनम् इति
 सिद्धान्तस्य तापक हेतुत्वरम् उपन्यस्यते अनेन सूत्रेण ।
 अर्थवादे आमिषाणाः स्तुतेः यैव प्रवानम् । कथम् ?

‘मिथुनं वै दधि च द्यूतं च, अथ यत् सवृष्टं मण्डपि
मत्तित्व परिदृश्यते गर्भ एव सः’ इति गर्भशब्देन
आमिश्रायाः अभिसंस्तयाः द्रव्यः । मिथुनस्य च गर्भाः प्रयो-
जको न गर्भोदकम् । तस्मात् आमिश्रैव दधानयनस्य प्रयो-
जित्वा न वाजिनम् । मुख्यस्य आमिश्राण्यद्रव्यस्य बोधकः
शब्दः मुख्यशब्दः गर्भशब्दः, तस्य तद्वर्धयस्य द्रव्यस्य
अभिसंस्तयात् । अथवा मुख्यशब्देन गर्भशब्देन
आमिश्राण्यद्रव्यस्य अभिसंस्तयात् इति सम्यगः ।
हेतुसमुच्चयार्थश्चकारः । के. ‘... स्यात्’ । (सोपकण्ठो-)

हेतुसमुच्चयार्थश्चकारः । कं.
 * 'एकनिष्पत्तेः सर्वे सम स्यात्' । (लोककृपणी-)
 नयनादुभयं निष्पद्यते क्रयः पदं च । तस्मादुभयं प्रयोज
 कम्, नहि गम्यते विशेषः । तदुक्तम् 'एकनिष्पत्तेः'
 इति (इति पूर्वपक्षः) । भा. ४।१।१०।२५ पृ. २२१.
 एकवचनरूपा तिष्ठन्तामिह विनियोज्यते

॥ एकपदरूपा विद्वत्तामिरा विविधोपपत्तिः
 भुतिर्पया, 'पजेत' इत्यादिका भुतिर्भावनाया
 भावार्थस्य करणत्वं प्रतिपादयति । बाळ. पृ. ४४,
 ॥ एकपदरूपा मुक्तात्मिका विविधोपपत्तिः भुतिर्पया
 "पयसा पजेत" इति । अत्र पदभूत्या एकस्य पदवत्त्वं
 प्रतीयते । पृ. ४२.

प्रतीयते । पृ. ४२.
 कम्' इति न्यायेन एककार्यारम्भभाष्यकल्पनात्प्राप्तु-
 रोच्येव न यदि सत्याविरोधो भावनाऽन्वयः इत्याहः,
 तदा अस्तु आख्यातलक्षणे एव कर्त्रदौ उभयान्वयः
 (हूतोः संज्ञायाश्चेति) । रदस्य, पृ. २७.

● एकपात्राणाम् अनुज्ञापनं स्यात् । एकपात्रे गोमे साधारणे वसन्त्येव (मश्वमाणे) न्यवेनेन समो विभागः प्राप्नोति । तत्रानिषज्य पीयमाने कदा चिदन्वेन (कुञ्जिका) पात-न्यग्न्यः सिञ्चेत् । तत्रानुज्ञापनं समवति, यत्रासुर्वे पातव्यं मयाऽधर्मं, कदा चिदन्वयिकं न्यूनं वा सिञ्चेत् तदनुज्ञापनमस्ति । इति । भा. ३।५।१७।४३३ ।

● एकपात्राणामेव ज्योतिषोमे गोमभक्षणम् अनुज्ञापन-पर्वकम् । ३।५।१७।४३३ ।

पूर्वकम् । ३५/१७४२.
॥ एकपात्रे क्रमादध्वयुः पूर्वं भक्षयेत् । ३५/१७४३ ॥

१३३६ ॥
ज्योतिषीने सोमरोषमक्षणे निमित्तग्रस्तमुक्तम्, खेपां

જ્યોતિર્ગૃહે સમિશ્રવનમ્બન નામ

० एकधुन्तगतफलद्वयन्यायः स्पष्टः । 'वृत्तं प्रथम-
वपनम्' इत्यमरः । अयं साहित्यदर्पणस्य दशमपरिच्छेदे
श्लोकांशप्रकरणे उक्तः । तथाहि— 'अमङ्गल्य अयं-
श्लेष इव यम स्वरभेदादभिसम्यज्योर्बाधयथा शब्दभेदा-
दयंयोरैकधुन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः' इति । साहस्री.
८२४.

० एकशब्दत्वेन अनेकशब्दार्थं बाध्यते । यथा
न्याकरणाधिकरणे । याळ. पु. १४०.

० एकशब्दसंयोगात् समुदायानुवादरूपेण वा समु-
दायत्वापादनं भवति यथा 'य एवं विद्वात् वीर्णमासी
यजते' इति । वा. २।२।१।१ पु. ४६३.

० एकशब्दार्थत्वेन अनेकशब्दार्थं बाध्यते ।
अग्रतयायः । वा. ३।३।७।१४ पु. ८६०.

० 'एकश्रित्तिपात् पेयः' (ऐन्द्रश्रित्तेषु द्वादशः
पशुः । अश्वमेधे ज्योतिषोमे च । पेयः याज्ञिकपुष्यः ।
एकः श्रित्तिः श्वेतः पादः यस्य स एकश्रित्तिपात् । पादस्य
लोगः संख्यामुपसंख्यं पा० ५।४।१४०के.) । वि. ८।१।७.

० एकश्लेषः श्लोत्ररोगोपाप्यवर्षधृतवद्रापवादः
श्लोत्ररोगोमाश्री । सु. पु. ८०९. ० यो हि द्वंद्वस्य
धर्मः श्लोत्ररोगो नाम, स एकश्लेषस्यापि । इवास्तु
विशेषः एकत्र शब्दार्थस्य द्वयमपि भिन्नौ, इतरत्र अर्थो
भिन्नः, शब्दः एक एव । वा. ६।१।५।२२ पु. १३६६.

० एकधुतिः, यन्त्रः, तानः, इति पर्यायाः । उदात्ता-
नुदात्तस्वरितेभ्यो न्यक्षिरितः चतुर्थेः स्वरः एकधुतिः ।
याज्ञादीनां प्रयोगे तानेनैव पाठः, न तु स्वरत्रयस्य तानस्य
च समुच्चयो वा विहस्यो वा । वि. १।२।८ वर्णकं ३.

० एकधुतिर्वयं मन्त्रान्तर्वेदाधाराणां एकजालीय-
स्वरकचम् । संकपं. ४।३।३.

० एकसंज्ञायोगः प्रयोजनान्तररहित एव अतिदेश-
पापकः । भाट्ट. ८।१।३.

॥ 'एकसंबन्धिज्ञानेन अपरसंबन्धिसंस्मरणम्'
इति न्यायेन ननुप्रमाणान्तरम् अग्रापदं गवाधत्विक्-
पावरजःपुत्रोपात् अर्थसादेति च 'पयसो गोभक्षः'
इति शान्ताधिकरणान्तरम् गवाधः (आयः) गतजगत्पा-
भात्तोनस्वारकम् । ओ०००००० गवाधत्विक्पावरजःपुत्रोपात्
नो. ओ. ११२

अजादीनां निन्दा अवगम्यते । कौ. १।४।१६।२६
पु. २८४. ० एकसंबन्धिज्ञानात् अपरसंबन्धि-
स्मरणम् । मणि. पु. ७८. ० एकसंबन्धिदर्शनम्-
परसंबन्धिसंस्मरणम् इति न्यायः । यथा इक्षिपकदर्शने
हस्तिनः स्मारकं भवति, तथा इक्षिपकदर्शनस्य हस्ति-
स्मारकावयवत् नद्यादिशानस्य तत्संबन्धिकुशादिस्मारकत्वं
भवतीति भावः । साहस्री. ११.

० 'एकसंबन्धिदर्शनेनापरसंबन्धिसंस्मरणम्'
इति न्यायेन गवाधत्वात् शक्यैव प्रवाह्योपे जाते
तत्संबन्धवत्तादयोः । कौ. १।४।३।२३ पु. २७८.

० कृत्स्नकर्मपूर्वपदार्थोपस्थितिः उत्तरपदार्थस्य
साठियुपस्थापिका एकसंबन्धिदर्शनी इति न्यायात् ।
भाट्ट. ५।१।६.

० एकसंबन्धिदर्शनन्यायः । न्यायसुधाऽऽदौ
पशुपदं गवाधत्विक्पावरजःपुत्रोपात् गन्ता तदभावः
अजादौ प्रतिपाद्यते इत्युक्तम् । तद् यदि
एकसंबन्धिदर्शनन्यायेन गवाधत्विक्पावरजःपुत्रोपात्
रमिषेता, वतः अग्रापदत्वात् तस्य शब्देन ननुयेन
अन्ययानुपपत्तिः । कौ. १।४।१६।२६, ० 'एकसंबन्धि-
स्मरणेन अपरसंबन्धिसंस्मरणम्' इति न्यायेन विह-
शब्दोपादारेण सति शक्यैव प्रतीयमानेन विदेन सवृत्ति-
गुणानुपपत्तिरिति । तैश्च तैरेव न्यायेन तत्त्वमानजालीय-
गुणरत्तात्पापनादेव एवंविधगुणवत्तागते सति विहपदात्
उक्तविषयान्वयोपपत्तौ न किञ्चिद्विशेषमुपपत्त्यायः ।
१।४।३।२३ पु. २७८.

॥ एकस्तोमस्य वा कतुसंयोगात् ॥ ५३।१५।४३॥

'य एतेनानिद्राऽपान्येन यजेत' इत्यत्र अन्व-
शब्देन ज्योतिषोमविक्षाराणां कृत्यां वाद इत्यवगतम् ।
ज्योतिषोमविक्षारस्यापि हिम् एवस्तोमस्य वादः, उत
एकमेवस्तोमज्ञानं सर्वेषां वादः इति विकारे पूर्वेणध-
माह । एकस्तोमस्य, एतः एव विश्रुतः स्तोमः यस्य स
एकस्तोमज्ञः, तस्य एवस्तोमस्य अविश्रुतादेरेर अन्व-
शब्देन वादः स्यात् । कतुसंयोगात् 'यो वै विश्रु-
अन्वं यद्वक्तुमारदते स तं दारयति, यः पश्यत्यः
(अन्वं यद्वक्तुमारदते) स तन्, इत्यादिना एकस्तोम-

पञ्चावत्तैव यथा

प्राकृतकार्यापराधस्य वयोदेहेन विधानम् । अत एव
द्वितीयपक्षे पञ्चत्वतो नित्यत्वसिद्धयर्थे विधिः, अवदानादो
न ह्यविष्टसिद्धयर्थम् एकप्रसस्तामङ्गपरिहारार्थं चेति
द्रष्टव्यम् । १०।७।१८, ७ 'पञ्चापस्यैव यथा कार्या'
इति वचनेन एकप्रसस्तामङ्गमेव प्राकृतकार्यापराध-
दानान्तरविपेक्षस्य रूपत्वात् । १०।७।१९, ७ 'यथा
प्रसिष्टभागः अदन्तको हि' इत्यत्र न तावत्
भागशब्दलक्षितयागोदेहेन पेदणविधिः एकप्रसस्तामङ्ग-
पक्षेः । ११।१।१३, ७ वृषदाज्यम् । आग्नेदेहेन
पृषत्तामायं विधीयते । एकप्रसस्तामङ्गमिया वा
वृषत्ताविशिष्टयागस्यैव अतिदेशमवृत्तितः पूर्वप्रवृत्तौ
वृषत्तामायमङ्गको विधिः । १०।१।१५.

● एकभागत्वं मैत्रावरुणस्य न द्विभागत्वं ज्योति-
ष्टोमे अग्नीषोमीये पशो । मा. १०।७।३।२०-२१.
॥—इति वृत्ति न्यायः ॥

एकमन्त्राणि कर्माणि इति न्यायः ॥

ॐ एकमन्त्राणि कर्माणि इति न्यायः ।
(एक एव मन्त्रः अङ्गवेन कर्तव्यो येषां तांनि एक-
मन्त्राणि । एकस्य कर्मणः कर्णभूतो मन्त्रः एक एव
भवति इत्यर्थः ।) सत्याश्री. १।१।३४. * अधि-
मैत्रुभिः (तैआ. ३।८) इत्येकविंशतिर्मन्त्राः संमार-
यन्त्रभिः । समासे अनुयाके (नेपे क सति मन्त्राकाङ्क्षा-
याम्) पुनरप्यावः कार्यः एकमन्त्राणि कर्माणि इति
न्यायात् । सत्याश्री. सूत्रवृत्ति. २।१।१९. * तत्र
कहोडादिषु अयं तर्षाभिः कार्यः । सर्वत्र प्रति-
वाक्यं तर्षं कुर्वत । 'एकमन्त्राणि कर्माणि' इति
न्यायात् । आश्व. गृ. नारायणवृत्ति. १।१।४. * 'नमो
अस्तु सर्वभ्यः' इत्येतेषां (मन्त्राणां मन्त्रे) एकेन
सर्वशिर उपस्थाति (चपने) 'एकमन्त्राणि कर्माणि'
इति न्यायात् । सत्याश्री. १।१।१६. ३.

इति न्यायत्) । तस्यैव ।
 ॐ एकमेव हि बुद्ध्याऽसौ गृह्यते चित्ररूपया ।
 पदार्थाद्विहस्यैव चित्रपिण्डप्रसूत्या ॥ इति न्यायेन
 अङ्गादिभिः क्रमेणानुगैरेषि एकमुत्प्लावतेः युगपदेव
 कथभाषना भव्यमनुभवति । एतन्. ६।१।५।२२
 वर्णकं २. विज्ञेयं न्याय्यायवत् १।१।१।११।

एकवर्गस्थानि यत्र स्युः, स्वाध्यायवत् । १६ । ११ । १ ।
 रधेवरद्विदासीनि सामानि यत्र एकवर्गस्थानि स्युः

एकस्यामृचि गातम्यानि, न तृचे। स्वाध्यायवत्। यथा
स्वाध्यायकाले एकस्यामृचि गीयन्ते तद्वत्। एषा चारौ
ऋक् च एकचम्। 'ऋग्वेदपुराणप्रमाणे' (पा०
५।४।४४) ऋक्-पुर-अप्-पुर-पयिन्, एतदन्त्य
समावस्थ (अ अनेके) अ-प्रत्ययः स्वात्। अने अर्थे
या धूः तदन्त्यस्य कु न। इति व्य-प्रत्ययः। अर्धवादिक्त्वात्
नपुंसकत्वम्। एकचं विद्वन्ति इत्येकचस्यानि। इति पूर्वः
पद्यः।

तृचे वा, लिङ्गवर्शनात् । २ ॥

तुचे वा, लिङ्गवर्शनात् ॥ २ ॥
 पूर्वपक्षं वाच्यो न्यायतत्पत्तिः । यत्र सामानि
 तुचे गेयानि, न एकत्रै । 'अष्टाधरेण प्रथमायाः कचः
 प्रस्तोवि, अष्टारेणोचरयोः' इति लिङ्गवर्शनात् । नहि
 तुत्र विना प्रथमायाः उत्तरयोः इति च निर्देशः संभवति ।
 'एकं साम तुचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इत्यर्थवादपूर्वकं
 विधिरिति तत्र प्रमाणम् । यस्मात् सामानि यत्र तुचे
 गेयानि इति सिद्धान्तः । के.

नोयानि इति सिद्धान्तः । के.
 * एकलक्षणया अनेकलक्षणा बाध्यते । यथा दशमे
 'रथोपेण' इत्यत्र एनाहारद्वन्द्वः इति पूर्वपक्षे पदद्वय-
 लक्षणा स्यात्, तापुष्टे तु पूर्वपदे एवेति, स अथ युक्तः
 इति सिद्धान्तः । बाल. व. १४३.
 ...कर्मिणः इति प्राविभेत्तत् दारादिषु

इति सिद्धान्तः । बाळ. पृ. १४३.
 * एकवचनमेकस्मिन् इति प्रायिकोक्तम् दासदिपु
 न्मभिचारम् । बृहती. पृ. १२०-१२१.
 कथं पुनर्वचना वाचको भविष्यति ?

• एकवचनमक्रान्तिरु. १३०-१३१.
• अभिचारत् । वृहती. पृ. १३०-१३१.

॥ एकवचनान्तः कथं पुनश्चैतन्नाम वाचको भविष्यति ।
 इति यदि उच्यते, समुदायवत् अवकल्पिष्यते । भा.
 १।१।१३ पृ. ४७९, ॥ भवति हि बहुनाम् एकवचनान्तः
 वाचकः समुदायवत्, यथा मूयम्, वनम्, कुलम्,
 परिणम् इति । पौर्णमासी, अमावास्या इति च
 विद्वद्वाक्यार्थो गच्छेत् । १।१।१३ पृ. ४८०.
 ॥ एकवचनान्तः कथं पुनश्चैतन्नाम वाचको भविष्यति ।

विश्वद्वयार्थो ज्ञेयो । शशिपुत्रः पुं । १०-१५ ।
 * एकवचनान्तबहुवचनान्ताद्यमन्वयोः द्विवच-
 नान्तेन ऊहः द्विवचन्या विहृतौ । भा. शशिपुत्र
 १०-१५ ।

१०-१४. * एकवचनान्तमेधपतिग्रन्थस्य पञ्चमोऽङ्कः ।
भा. ११३/१४४४, * एकवचनान्तमेधपतिग्रन्थस्य
चतुर्थेऽङ्के पञ्चो दिवचनान्तमेध विरक्तः । ११३/१४४४
४२-४३.

अन्यायेमपि शक्नोति कर्मम् । तथया शाल्यर्थे कुल्याः प्रणीयन्ते, लाभ्यश्च पानीयं पीयते उपसृज्यते च । एवमिहापि क्रयसंबन्धार्थमेकहायनीशब्दः उच्चार्यमाणः अरुणशब्देन सह संभन्तस्यते, न किञ्चित् दुष्यति । तस्मात् वाक्यभेद इति । ३।१।६।१२ ट. ६८९.
 * एकहायनीशब्दस्य क्रीणातिना अन्वयः नाकणाशब्देन इति विचारः 'अरुणान्नायः' इति भाष्यीयाधिकरणे द्रष्टव्यः । के.

* एकहायन्यादिशब्दाः कालविशेषयुक्तद्रव्यवचनाः सन्तो वनो लक्ष्यन्तः प्रवर्तन्ते । वा. ३।१।६।१२ ट. ६७९.

॥ एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत् इति न्यायः । (हेतुं न्याति च विना केवला प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुं न शक्नोति इत्यर्थः । के.) साहस्री. १४८.

॥ एकाग्रितवादपरेषु तन्त्रं स्यात् । १।१२।११।४९॥ वरुणप्रपासेषु वीरागिकानां होमानाम् अग्निमेवाग्नेद उक्तः । अथ अपरेषु गार्हपत्ये कर्तव्येषु पत्नीसंयाजेषु तन्त्रं स्यात् एकस्मिन्वात् । दक्षिणविहारसंविधानानुत्तर-विहारसंविधानं च पत्नीसंयाजानां अग्निः एक एव गार्हपत्यः । एकास्मिन्वात् अपरेषु होत्रेषु तन्त्रं स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ।

नाना पा, कर्तुंभेदात् । ५० ॥

शिद्धान्ती आह । वासुदेन पूर्वपक्षं न्याययति । अपराग्रेरुक्त्येऽपि कर्तुंभेदात् कर्त्तुंभेदात् पत्नीसंयाजाः नाना भवैषुः मित्राः । दक्षिणविहारार्थाः प्रतिप्रस्नाना कार्यः उत्तरविहारार्थास्तु अघर्षणा । के.

* 'एकादश ये पयोरयदानानि' अयं परिसंख्या-व्यावर्तितविषयः प्रतिप्रनवविधिः सोमेधरमतेन । वाल ट. १६. * एकादशभिरद्वैः इतरेषामदानां परिसंख्या अभीष्टमीये वती । भा. १।०।७।१-९. * एकादशानां यूपानां समूहः स्यैषद्वितीयः । तत्र दक्षिणतोऽवस्थितः एकादशो यूपः उत्तरपक्षः नाम । तस्मिन् उन्त्युत्तरि-भ्यामग्निशो यूपसंख्याये नाति । वि. ७।१।११.

* एकादशः (अध्यायः) प्रयोगेयताविजायते-मारम्यते तन्त्राशयेन । दुपु. ७।१।१।१ ट. १५३४.

* एकादशो अज्ञाना प्रधाताना च एकैनेव प्रयोग-विधिना विधानम् इति वक्ष्यते । भाट्ट. ५।१।११.

* एकादशकपालः माघ्यदिने सजने सवनीयः पुरोडाशः । के. * एकादशकपाले ऐन्द्रे औपधस्य आमेयपुरोडाशस्य विध्यन्तः । भा. ८।१।१७।३२-३४.

* एकादशरात्रे चयनं कर्तुं शक्यते । भा. १०।५। १३।७८.

* एकादशरात्रान्तानां द्विरात्रादीनामहीनत्वं यजतिचोदानात् । भा. ८।२।६।२६.

* एकादशाये (अधिकरणे) यजित्वैकशब्दो-पादानात् आमेयादीनां साहित्यं विवक्षितम् इति साधितम् । वाल. ट. १६८.

* एकादशाध्यायार्थः 'उपोदातस्तथा तन्त्रावापो तन्त्रस्य विस्तृतिः । आधापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादशः ॥' प्रथमे पादे तन्त्रस्य उपोदातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापो संक्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रम् उदाहरणमात्रत्वेन प्रशस्चितम् । चतुर्थे तथैव आवापः प्रदर्शितः । वि. प्रस्तावना, श्लो. २३.

* एकादशाध्यायार्थः । तत्र तन्त्रलक्षणम् उक्तमेव 'साधारणं भवेत् तन्त्रम्' इति । अत्र साधारण-शब्दः विशेषग्रहणमाह । ततश्च विशेषग्रहणे सति प्रवक्ष्याम्योजरुचे भवतः । विशेषग्रहणे तु तन्त्रं सङ्गदनुष्ठानमित्यर्थः । विशेषग्रहणं च सप्तधा १ फलक्षमनात्, २ निमित्ततः, ३ रूपतः, ४ संख्यातः, ५ कालतः, ६ मन्त्रतः, ७ कर्तृतश्चेति । तत्र च प्रधानानामज्ञानो चेति द्विविधम् । यथा सान्तर्यायगायोः मयाजानां च दर्शपूर्णमासयोः । तत्र बोधयनं पूर्वाकं सप्तधा विशेषग्रहणं नास्ति भावे स्वर्गोद्यमनायाः, द्वितीये कारणेव सान्तर्यायनायाः अविशेषात् । नहि अत्र साम्यामि-होत्रेन नियामित्वोपपन्नं इव धामनातो विशेषग्रहण-मिति । न चोक्ततन्त्रोदाहरणद्वये निमित्ततो विशेषग्रहण-मिति वप्रा वैरपनिमित्तकामादस्येन नियमादस्येन प्रवक्ष्यामी । न च तन्त्रोदाहरणद्वये द्वापरेव तदस्य-रुचते विशेषग्रहणमस्ति, यथा वायुकेः 'यूपदामेनानु-शकान् यजति' इति यूपदामप्रपरेषुक्तोक्तो के। प्राय-स-

एकव्यक्ताधिकरणं

भेदः संयोगो वा वाक्यार्थः इति यदुच्यते, तथापि एका-
र्यता न स्यात् । यदुपदे भेदानां संस्मरणं च बहुवचः ।
एकपक्षेन न त्वदुपपन्नम् । यथा तावत् देवस्य त्वेति
निर्वाणप्रकाशनम् । तस्य विशिष्टस्य वाचक एतावान्
पदम्बुहः, तत् वाक्यम् । नन्वत्र 'देवस्य त्वा सवि-
प्रसवे निर्वपामि' इत्येकं वाक्यम्, 'अग्निर्वाहुभ्या
निर्वपामि' इत्यपरम् । एवं बहूनि वाक्यानि । यदि
निर्वपामीत्यनुपपन्नः, ततो बहूनि वाक्यानि । न त्वेवमु-
पपन्नो भवति । यदि गुणभूतो निर्वपामीति, तदा प्रति-
ग्रहानं भिद्येत । न च निर्वपामो देवस्य त्वा इत्येतन्नादी-
नामर्थेनोच्यते । साधनवाधान्ये हि अदृष्टार्थता वचनस्य
स्यात् । निर्वाणे पुनः प्रपाने, दृष्टं कार्यं निर्वाणप्रकाशनम् ।
तत् सर्वविशेषयोगे विशिष्टमुच्यते । तस्मादवितोषः । यथा च
पदं पदेन विरोच्यते, तथोक्तं तद्भूतानामिति (१११७
२५) । तस्मादेकं वाक्यम् ।

२५) । तस्मादेकं वाक्यम् ।
अथ किमर्थमुच्यते सूत्रितम्, अर्थैरुपादिति च,
विभागे साक्षाद्वाच्यमिति च ? उच्यते । भवति विशि-
ष्टैकार्थम्, न तु विभागे साक्षाद्वाच्यम् । तथा ' भगो वा
विभजतु ' ' अयं मा विभजतु ' इत्येकार्थाः सर्वे
विभागमभिदधति । ननु भगविशिष्टादिभगात् अव-
यविशिष्टोऽन्यो विभागः । नेत्युच्यते । विभागवाम्नेन
वस प्रयोगजम्, न विशेषेण । सामान्ये हि द्रष्टोऽर्थो
भवति, न विशेषे । विभागे तु न साक्षाद्वाच्यम् । तस्मा-
न्निमित्तमिदं वाक्यं विभागे विरूप्यते । तथा ' ह्येवं ते
वदन् कृणोमि पृथक् पारया सुतेवं कथयामि । वसिष्ठ
सोदामृतो प्रतिपिब ब्रीहीणा नेप सुमनस्यमागः ॥ ' इति
विभागे साक्षाद्वाच्यम् । द्वे तु प्रयोजने क्रियेते वदनकरणे
पुरोडाशप्रतिष्ठापन च । तस्मान्निजे वाक्ये, पूर्वं वदन-
करणे विनियुज्यते, उत्तर पुरोडाशप्रतिष्ठापने । तस्मात्
सम्यक् सूचितम्, न सूत्रोपालोभो भवति ।

वा — के विदेत् स न वाक्यलक्षणपरत्वेन
 न्यायसुते । तत्रापि किल लौकिकैरिदमाश्लक्षणेन
 हेतुप्रसिद्धिरो न लौकिकानमेव एतदुच्यते । कुतः ?
 'अन्यतोऽवगतोऽयं हि लोके वास्यं प्रपद्यते । तत्रै-
 काथैत्वविद्वानात् सुखयोषक (धा ए) वाक्यतः ॥'

लौकिकानां हि वाक्यानां प्रमाणान्तरेण अर्थः तदेकैव
चावधार्यते । तत्र प्रसिद्धेन हेतुना शक्यमेकवाक्यत्वम्
अवगम्यन्तुम् । वैदिकानां पुनः अनन्वयमाणमन्यत्वात् प्राक्
वाक्यात् तदेकवाक्यत्वात् अहातेऽप्ये तदेकत्वविहितत्वात्
इति एतच्छङ्कानुपपत्तेः अर्थापत्त्या विपर्यय लक्षणं द्रष्टव्यं
'वाक्यैकत्वात् अर्थैकत्वम्' इति । यथैव हि धर्मिणा
वाक्येन धर्मन्तरम् अर्थः प्रतिपाद्यते , तथा एकवाक्य-
धर्मेण एकत्वेन अर्थैकत्वम् । आह च 'नित्यवाक्याधि-
धर्मेण एकत्वेन अर्थैकत्वम् । आह च 'नित्यवाक्याधि-
गम्यत्वात् यथावाक्यं प्रवर्तते । वेदार्थस्तदसिद्धेस्तु
न वाक्यस्यार्थवैयर्थ्यात् ॥' अत्रानिधीयते । वेद-
वाक्यानामनुसृत्य जेमिने, कः प्रसङ्गो लौकिकवाक्यलक्षणा-
भिधाने ? वैदिकवाक्यलक्षणस्यापि भेदलक्षणे (भेदा-
प्यये) कः प्रसङ्गः ? किमर्थं प्रमाणलक्षणे एव नोक्तम् ?
एकशब्दश्च न वक्तव्यः , 'अर्थैकत्वात् वाक्यम्' इति
एतावतैव सिद्धत्वात् । कप च मन्त्राधिकारे तदसंबन्धो-
ऽप्येऽभिधीयते । भाष्यकृतश्च 'प्रसिद्धपठितेषु यत्तु'
इत्युपन्यासः प्रमाणवानसि विना कारणेन अस्तिनास्तः ।
किञ्च 'यत्तुर्भेदं च मुक्त्वावैतद् वाक्यैकत्वस्य लक्षणम् ।
मन्त्रप्राधान्यलोक्येण वक्तव्यं कोपयुज्यते ॥' कस्मै-
सामयोल्लाभत् परिमाणं प्रयोगमर्थं प्रविश्य, इति
न कश्चित् वाक्यलक्षणम् एकवाक्यतालक्षणमात्रं
उपगते भवति । तथा प्राधान्ये अग्नौश्रिद्विनायैः
साध्यवाक्येति कर्तव्यत्वात्वा भावनाया विमुक्त्युपलब्धेः
एकमेकवाक्यशब्देन कोपयुज्यते । ननु अयमुपयोगः,
एकवाक्यतालक्षणस्य वाक्यभेदं परिहरिष्यति । नाय-
एकवाक्यतालक्षणस्य वाक्यभेदं परिहरिष्यति । नाय-
मुपयोगः । कुतः । 'वाक्यभेदो ह्यस्मात्तदर्थं शब्दा-
वृत्त्यादिरोपतः । एकनाताव्यवहाननिरपेक्षोऽव-
धार्यते ।' पदतदेकदेशतः समुदाहृतिप्रधानमकः तदि-
भागतल्लघो ना वाक्यैकत्वनाताव्यवहाननिरपेक्षेण दोषत्वेन
अवधार्यते । विभागतल्लघो गम्यमानसंबन्धपरित्यागः
अनाकारकत्वना च दोषः । इतरा आहूये- अवेदत्वात्
अप्रमाण्यम् इति नैकवाक्यलक्षणेन अर्थः । योरेष्य-
वाक्ये तु लक्षणनिरपेक्षस्य लोकस्य न्यराहारविदेः
अत्यन्तानौपयिकत्वम् । यदि च अर्थैकत्वेन वाक्य-
कत्वमवधार्यते, वाक्यस्य अर्थप्रत्यायनादेवात् तत्तत्त-
कत्वमवधार्यते, वाक्यस्य अर्थप्रत्यायनादेवात् तत्तत्त-

पुरुषस्य नियोज्यत्वात् तददेव कामागता निमित्तं स्यात्, न फलत्वं स्वर्गस्य विधेयत् । स्यादेतत्, दाहादयो हि निष्पन्नाः युक्त यत् निमित्तीभवन्ति इति । स्वर्गस्तु अनिष्पन्नो न निमित्तः भवितुमर्हति इति फलत्वमेव नियोज्यविशेषणमिति । तत्र अनिष्पन्नस्य निष्पन्न-नियोज्यविशेषणत्वमोगात् । नहि अद्यति विशेषणे तद्विशिष्टस्य नियोज्यस्य सिद्धिरवकल्पते । अस्मिन्नेन च कथं नियोगः साध्यते ? तेन तद्विद्विमर्शकृत्वा अवश्य-मेव फलविषया कामना तद्विशेषणमभ्युपगन्तव्यम् । सा च सिद्धत्वात् शक्त्येव 'परस्त्रीकामः प्रायश्चित्त-कुर्यात्' इतिवत् निमित्तत्वेनैव नियोज्यमवच्छेदुम् । एव च एतन्निमित्तं सर्वलोकावगातक्रियाकार्याभिधानं लिङ्भूतेः अवापितं भवति । कामस्वभावभावो न युक्त इति चेत्, न, श्रुतिप्राप्तत्वात् । तत्रैतत् स्यात्, यद्यपि निमित्तेनापि कामान्वयः संभवति, तथापि फलत्वेनैव विशेषणत्व-मङ्गीकर्तुं युक्तम्, कामनास्वभावमङ्गप्रसङ्गात् । कामना हि स्वभावत एव काम्यमानप्रधाना । निमित्तत्वे च सति तत् प्रधान्यं दीयेत इति फलत्वमेव युक्तमिति । तत्र, श्रुतेर्लिङ्गात् कर्तव्यत्वात् । कामनास्वभावो हि लिङ्गम् । तस्य च निमित्तपरत्वे बाधः, फलपरत्वे तु लिङ्भूतेर्बाधः । सा हि लैके क्रियात्वकार्याभिधायि-त्वेन अवगता सती उत उच्यते फलपरत्वे सति अर्था-न्तरं नेतव्या स्यात् । तत्र लिङ्गादुद्देशेन श्रुतिं दाधित्वा फलपरत्वमनुषेयताम्, उत भुतानुशासत् लिङ्गप्रापेन निमित्तपरत्वम् इति धर्मेदे अत्यनुग्रहो न्याय्यः । फलपरत्वे हि तस्य कालात्तरभाविनात् तत्प्राप्तत्वं घनमङ्गुरस्य कर्मणः साक्षात् संभवति । न च फलपूर्वद्वारेण उत्पत्त्य-पूर्वद्वारेण परमापूर्वसाधनस्यापि कर्मणः फलप्राप्तत्वं संभवति । अतः समवेतस्य अतकालीनस्य च अपूर्वस्य सञ्चक्रित्वद्वयापारम्भयोगात् । चाकिन्त्यापारोरेव फलप्राप्तत्वं निर्वोदकत्वात् । अन्यदारेण चित् अवश्य-साधनत्वं काष्ठदारेण ज्वलनादिदारेण अनुमानस्य वा साधकद्वारेण स्मृतिप्राप्तसाधनत्व न संभवति इति असाधकं कर्म स्यात् । साधनसाधनं तु स्यात् । न च किल साधनं फलं लिङ्गमानेन साधने साक्षात् प्रवर्तितुमशक्तं-

यता ग्रीहिकामेनेव कर्षणम्, कार्यतया अवगन्तुं शक्यम्, इत्यनया स्वतन्त्रया लोकविरुद्धया प्रक्रियया लिङ्भूतेः लोकप्रसिद्धक्रियाकार्याभिधानपरित्यागेन अलौकिका-पूर्वाख्यकार्याभिधायित्वं फलनीयम् इति श्रुतिबाध-प्रसङ्गात् निमित्तपरत्वमेव ज्ञायः । ननु एवं सति प्रयोजकत्वं विधेः कल्पम्, इति गौरवं स्यात् । नैव दोषः, अत्यनुग्रहमे निमित्तपरत्वाभ्युपगमेन तत्फलजनक-न्यायत्वात् । न च एतदतीव कल्पनीयम्, सामान्येनैव कार्यस्य स्वसाधनप्रयोजकत्वं लोकेत एव सिद्धं भूतस्येव अग्न्यनुवन्धिवत्, रूपस्येव चालुपातवत् । अतश्च कार्य-विशेषयत् पूरानवगते अवगम्यमानेऽपि तस्य प्रयोज-कत्वम् अग्न्यनुवन्धित्वादिवत् निर्वाहकस्येव अनुसमीयते, न तु अपूर्वं किञ्चित् कल्पयितव्यम् । सामान्येन अव-गतमपि अस्मिन् विशेषे अनवगतमेव कल्पम् इति चेत्, नेदं तावत् अनुमानस्य अनवगतमेव चरत्वसमर्थं विस्मरता न भाषितुं युक्तम् । अपिच एतावन्मात्रं कामा-धिकारेऽपि फलस्य कल्पनीयमेव । नो रज्जु फलविशेषस्य स्वर्गादेः ज्योतिष्टोमादिप्रयोजकत्वं लोकप्रसिद्धम् । न च फलस्य अतदाहमनः कार्यात् विशेषतः प्रयोजकत्वं लोक-प्रसिद्धम्, येन न तत् कल्पनीयम् । किञ्च, फलमपि न फलतया प्रयोजकम्, किन्तु कार्यतया । सा च अफलरूप-स्यापि कार्यस्य अवशिष्टा, इति न निश्चितं गौरवम् । किञ्च 'फलस्य विध्यधीनस्य तावन्मात्रनिरीक्षणत्वात् । नैव कामाधिकारेऽपि प्रयुक्तिः साधनेऽङ्गत्वम् । ३ ॥ यदि हि नैमित्तिकाधिकारवत् कामाधिकारेऽपि विधेः प्रयोजकत्वं न स्यात्, ततः साधनेऽपि वक्तुं प्रयोजकत्वं मा कल्पे इति कामाधिकारवत् परिकल्प्यते इति, न तु एतदस्ति, कामाधिकारेऽपि विधिरेव साधना-नुष्ठानं अङ्गानुष्ठानवत् प्रयुक्तं न फलम्, तस्य काल-स्वरमाविनः तत्काल्यत्वाविधिपरमानुष्ठानस्य तद्विदि-मानप्रतीक्षात्वात् । नहि तत् साक्षात् कर्मणो विध्यति, यतः सदनुष्ठानमेव । निषिद्धं तेनैव साधनमानो युक्त-यत् सदनुष्ठानमिति इति । य-आद्येन विधिरत् फलमपि प्रयोजकमिति चेत् न, दासार्थमभ्यु । अथापि स्यात् यथा हि विधिः उत्तरपूर्वद्वारेण प्रधानानामङ्गानां च

यागसाधनम् । तावद् यजुश्च वाक्यं च वक्तव्य-
त्वाभिरूप्यते ॥' वचनाहं हि वाक्य कार्ये समर्थं च
तदहं भवति, न न्यूनमधिकं वा, तातेनैव ज्ञेयते ।
तपु कीदृशम् इति 'एकायं साक्षाद्वाक्यं च'
इति लक्षणम् । ईदृशं चेत्, एकं यजुः । यत् ततोऽधिकम्,
तत् वाक्यान्तरं यजुस्तन्तरं च इत्युक्तं भवति । एवं सर्वत्र
पुरस्तात् परस्ताद्वा एकार्थत्वमर्थपदपरिग्रहात् असमर्थ-
पदविमोक्षेन च भिन्नानि यजुषि कल्पन्ते । तेन एक-
वाक्यलक्षणोक्तौ च अर्थात् यजुर्भेद-वाक्यभेदलक्षणयोः
सिद्धिरिति 'एतस्मात् चेत् कारणात्' इत्याह ।
'किमुदाहरणम्' इति अमिषेयवाचिनम् अर्थशब्दं
यदीत्या लक्षणद्वयसमावेशासंभावनाया पृच्छति । तथाहि
'एकार्थत्वं पदस्य स्यात् साक्षाद्वाक्यं न तु'
साक्षाद्वाक्यवयवः संप्रत्ययैकोऽर्थो न विद्यते ॥'
पदस्य हि आकृतिसंनिधौ भवेत्, न तु तदवय-
वानां वर्णानां प्रकृतप्रत्यययोर्वा विभागे साक्षाद्वाक्यम्,
अर्थप्रत्यायनशक्त्यभावात् । समुदाहृत्यवाच्य पदानि
विभागे परस्परमाकाङ्क्षन्ति, न तु एवमैकार्थत्वम्,
प्रतिपदमर्थभेदात्, समुदाहृत्य च पृथगर्थान्तप्रसिद्धेः ।
अतो लक्ष्याभावात् अलक्षणमेतत् इति (एवावता
'किमुदाहरणम्' इति आक्षेपमात्रं स्वात्म्यातम्) ।
प्रयोजनवाच्यमिमांशेन (हीनम् अर्थपदं प्रयोजनं ब्रूते
इति प्रयोजनवाचि इति अभिप्रायेण, प्रयोजनवाचित्वाभि-
प्रायेण इत्यर्थः) 'देवस्य त्वा' इत्युदाहरणम् (भाष्ये) ।
ननु इति परः स्वाभिप्राय प्रकटयति । यदा पदार्थन्यति-
तत्त्वदर्शयामां एव सामीप्यवशात् तेषां गम्यमानौ
भेदसंलग्नौ स्याताम्, अत आह-'तथापि एकार्थता न
स्यात् ।' कथम् 'भेदो नाम पदार्थानां व्यवच्छेदः
परस्परम् । स च प्रतिपदार्थत्वात्नेकत्वं प्रतिपद्यते ॥'
व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्वव्यवर्तिना गवादिपदेनैव व्यवच्छेदमान
विषयसन्धेः शुक्लादिभिः कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वात्
वक्तव्यम् । तत्संलग्नः पदार्थान्तर्गतत्वात् न वाक्यार्थो भवति,
इति वदुस्तर्जनेन तेषां भेदो गच्छते । स च यथा शुक्ल-
शब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वात् भवति,

एवं शुक्लशब्दस्य गोशब्देन अश्वदिभ्यो निवर्तितस्य
भवति, न्यवच्छेदनामानवाच्यं नास्त्येकत्वे प्रमाणम् । भेद-
सामान्यग्रहणे वा सर्ववाक्यार्थैकत्वप्रसङ्गः । यदा तु भेद-
वन्तः पदार्थाः एव वाक्यार्थः, तदा सिद्धमेव नानात्वम् ।
तथा 'संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योन्येतानुरञ्जनम् ।
एकैकत्र तदप्यस्तीत्येकत्वं न प्रतीयते ॥' आकृति-
पदार्थपक्षे शुक्लवर्णोक्तयोः स्वरूपेण अभिहितयोः
(न्यक्तिवहित्वातेः स्वरूपतो भानम् इति परिभाषा)
संनिधानात् इतरेतरानुरञ्जनम् अप्यसिद्धमेव वाक्यार्थः ।
स च गोत्वे शुक्लवर्णसंलग्नः, शुक्लत्वे वा गोत्वसंलग्नः
सामर्थ्येन एकैक्यवस्तुपदसंहातौ उपलभ्यते इति
नाना । यद्यपि च कथञ्चित् द्विपदे स एव उभयपक्षि
संलग्नः इति एकत्व गम्येत, तथापि बहुपदे नैन्येन
प्रदेनेन पदद्वयं समूह्यते, तेनतरेन संलग्नत्वेन उपलब्धेः
अनेकत्वम् । किञ्च 'स्वप्राधान्यात् पदार्थानां धर्मा-
नेतामुभावयि । धर्मिभेदेन भिद्येते नष्टकत्वमुपा-
नितम् ॥' यावत् हि प्रयोजनैकत्वं नाधीयते, तावत्
स्वतन्त्राः पदार्थाः न एकताप्रापदयितुं शक्यन्ते, इति
पृथगेव भेदसंलग्नौ अनुभवन्ति, तस्मादपि नाना । यद्यपि
च अस्माकं आकृतिपदार्थैकत्वात् नैव भेदो वाक्यार्थत्वेन
अभिप्रेतः, तथापि पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेण उप-
न्यस्तः । शिद्धान्तमिमांशविवरणे प्रयोजनवाचित्वात् अर्थ-
शब्दस्य उपपन्नम् । एव सति एक एव कश्चित् पदार्थः
प्रधानभूतः, सद्विरोधत्वेन इतरोपशानम् इति । सर्वेषां
च तज्ज्ज्ञेयत्वं तत्संलग्नं च एको भेदः संलग्नो वा इत्यपि
शक्यं वदितुम् । तस्मात् कर्मसमवाचित्वेन दृष्टार्थत्वात्
अतोपशान्तिपदार्थविशिष्टमिवापपन्नकालं (देवत्वत्वा
सवितुः इत्यादेः) समस्तस्य पदसमूहस्य एकं प्रयोजनम्
इति सिद्धमुदाहरणम् । परन्तु निर्वाणप्राधान्यं अहान्त
पृच्छति ननु अत्र देवस्य त्वा इति (भाष्ये) ।
सिद्धान्तवादी आह यदि निर्वाणमिति अनुपपन्नः,
ततः एवम् । स च अनुपपन्नः तदनुगमनेन भवेत्, न
वास्त्यनुगमनः, प्रयोजनवशात्, सवितृवादीनां च अर्थ-
समवायात् इत्येकार्थत्वम् ।

गम्यते, तस्यापि तदेव ज्यायः । आहृत्तिर्वा प्रयोगस्य दाशाययस्यवत् अर्थवत्तायास्तु, न तु अर्थान्तरकल्पना शक्यते कर्तुम् । अथवा नैमित्तिकस्यैव अनुदानस्य याव-जीवकालम्यावो यावजीवकालस्येन लक्षणया विधीयते । सा हि लौकिकी, लिङ्गस्य तु अर्थान्तरकल्पना इहैव । अतो न कामाधिकार्यं युक्तम् । आशीर्षतां वा सूत्र-भाष्यारूढं वार्तिककारोप्यं दर्शयन् 'यागाद्यवच्छिन्ना भावना विधुषेता पुरुषामिलयितभाग्यापेक्षिणी वाक्येन स्वर्गादिकं भाग्यतया स्वीकरोति न निमित्ततया, तस्य अन्येक्षितत्वात्' इति । तत्र हि यागादेः करणत्वं कल्पितपूर्वद्वारेण संभवति, कायकर्मणादीनामिव ज्वलन-विलेपनादिद्वारेण मीढिषाकादिषाधनत्वम्, आग्नेयादि-पट्कस्यैव उपरत्नपूर्वद्वारेण परमापूर्वसाधनत्वम्, अव-गोराणादीनां शतशतनादिषाधनत्वम् । इति सर्वं निश्चितं भवति ।

'सौर्वादियु निमित्तत्वं कामनायाः प्रसज्यते । नहि तत्र वचः किं चिदान्येकयमुपादत्तुते । ७ ॥' भवतु वा दर्शपूर्णमासदियु यावजीवभूति-सद्भावात् फलरत्नम् । येन तु सौर्वादियु नित्यत्वभूति-नास्ति, तत्र किम् आनयेदपरिहारार्थं फलरत्नवद्भी-कियते ? अथायमभिप्रायः 'दर्शदावेव वाक्य-स्वमपूर्वस्यापारितम् । मा भावि कामना-लिङ्गमित्यन्यायापि संश्रितम् । ८ ॥' यावन्जीव-भुक्त्यानयेदपरिहारार्थमेव तावत् 'दर्शपूर्णमासायां स्वर्ग-कामो यजेत' इत्यादियु फलरत्ने कामसम्पत्त्यापारिते सति भव शास्त्रे कामिनः कार्यान्गमाजुरग्नयेः, कर्मैव ध-यमहगुरस्य त साधनभागाधमरात् तदतिरिक्तमेव ह्यास्तु कार्यं लिङ्गस्यः प्रतिपादयति इत्यगते सौर्वादियुपि लिङ्गभूतेः कर्मैव तदतिरिक्तं वा पश्चात्ताभावात् काम-सभागाधमार्थं फलरत्नमेव युक्तमिति । नेति वदामः 'अभिधानभूतिर्यद्यप्येवं लिङ्गं न वापते । समान-पदरूपा तु भुतिरस्यापि वापिनी । ९ ॥' यद्यपि लिङ्गस्य लोके क्रियायां प्रयोगात्, दर्शपूर्णमासदि-याक्येन च भूतौ प्रयोगात् उभययुगपद्वयसामान्य-ताभिः क्रियाऽतिरिक्तेऽपि कार्यवित्तो नास्ति

अभिधानम्यायात्, तथापि सामान्यस्य विनोपापेक्षया समानपदोपादानलक्षणया श्रुत्या प्रकृत्युपात्तो भावार्थ एव विनोपत्वेन संवध्यमानो न पदान्तरोपात्तविनोप-विनोपगोभूतज्ञानास्यभावकाललिङ्गवदोन निवारयितुं शक्यते । उच्यते एव हि प्रत्ययः स्वार्थे कार्यसामान्यं प्रकृत्यर्थानुरक्तमेव अभिषते । यथोक्तम् 'प्रातिपदिका-मुच्चरन्ती द्वितीया(यादि)विभक्तिः प्रातिपदिकोपे विनोपकः इत्याह' इति (भा. १.१.१.७२५ पृ. ९९) । तेन अभिधानविनोपेऽपि पदभूतिविनोपादेव लिङ्गवचः । तदिदमुपहन्ति प्राभाकराः । ते किल मन्यन्ते 'अपूर्व-स्याभिधेयत्वे क्रिया लाक्षणिकी भवेत् । अनेकार्थ-त्वदोषास्तु न द्वयोरभिधेयता । १० ॥' यदा हि फलकामिनिनोपसमभिन्यासात् क्रियाऽतिरिक्तमपूर्व-लिङ्गाद्यभिधेयमाश्रितम्, तदा न क्रियाया अपि तदभिधेयत्वं युक्तम्, अनेकार्थत्वं न च अन्वयत्वात्, क्रियापतीत्यत्र लक्षणयाऽपि उपपत्तेः । अपूर्वत्वमता हि क्रियाज्ञपयताविनाभूता शब्देनागता तदुपस्थापयति इति नाभिधेयत्वसंभारः । न च सौर्वादियु लक्षणा-कारणमसि ह्यपूर्वमेव तदद्वौर्लब्धादिभिः अभिधीयते । अतो न युक्तः कामनास्यभावमह्येन निमित्तरत्न-न्युपगमः (इति । तत् वृथपति-) इदं तु तेषामभि-मानप्राप्तमिति प्रामाणिका न भद्ध्यति । तथाहि 'अनेकार्थत्वमन्यार्थं शक्यते कल्प्यते' । एत-यैवोभयोः सिद्धौ प्रतीतेरभिधेयता । ११ ॥' न तावत् लौकिकाः 'सामान्य' इत्यादियु लिङ्गः (लिङ्ग-स्य लोभः) लक्षणया युक्तिं मन्यन्ते, किन्तु मुक्त्वा-नैव । तत्र यदि क्रियाज्ञार्थं मुक्त्वा तु सा अभिधीयमाने सत्यन्तरकल्पना आपतेत्, ततो व्युत्पत्तिरन्यमुप-गम्येत, न चेत्तदस्ति, एकैवैव कार्यमाश्रितान्तरकल्प-उभयतः युक्तयोरपत्तेः । अनेकार्थत्वं हि अनेकार्थकि-कल्पनादोषात् अन्वयस्य न स्वस्वमेव, मा दूषि नाना-विधमित्यन्वयमाहुरेहाभिनेयपूर्वाणां तदभिधेयम् । अतो यथा तेषां कार्यन्तरलोकाद्वयवशेनात् तदभिधेयं । भवति, एवं क्रियाया अपि तदतिरिक्ततां ततोना त-भिधेयं न परिपश्यति । आह, 'नेत्या प्रकृत्या क्रियास्य

एकवाक्यत्वं

अविद्याको मनः । भा. १०।८।१०२०, * विभज्य-
मानानि चात्र ('वायस्य श्वेतमालमेत' इत्यादौ) पदानि
वाक्याणि इयुपपन्नमेकवाक्यत्वम् । २।१।५।१४.
* 'स्वार्थेवोपे समानानामग्राहित्वायेनेषवा । वाक्याना-
मेकवाक्यत्व पुनः संहरा जयते ॥' (विष्ण्वैवादादौ)
वा. १।४।१३।१४ पृ ३६६ । मुद्या— पदार्थानां
परस्परकादृशोऽप्यर्थवतनेऽपि वाक्यार्थानां परस्परपेक्षया
अन्वयो न विरुद्धः ह्युपायः । भावप्रत्ययेन संबन्धमि-
धानात् (श्लोके) अग्राहिसंबन्धापेक्षया अहस्य अङ्गि
संबन्धापेक्षया, अङ्गिनश्च अहस्यसंबन्धापेक्षया । आदिशब्देन
अग्राधोदिप्रधानानाम् एकपरसंबन्धापेक्षया अग्राणां
च एकस्योपकारसंबन्धापेक्षया स्वार्थपर्यवसितानामपि
वाक्यानां सदृश एकमहावाक्याणां दत्तेन एकवाक्यत्व
मन्तीत्यर्थः । पृ ५२५.

मन्त्रालयः । पृ ५२५.
 * एकवाक्यत्वे सम्भवति अनेकाह्वानुबन्धितवाक्य-
 भेदादावपि विधिवाह्यीकरणयोगः । इदं 'न वेदन्य
 प्रकल्पयेत्' (१०८१८१७) इत्यस्य न्यायस्य
 स्वरूपम् । सु पृ ६२.

सकृत् । सु पृ ६२.
 * एकवाक्यत्वलक्षणम् 'अर्थकलादेक वाक्य
 साक्षाद्भेदविभागे स्यात्' (धृ) यत् विभागे इति
 साक्षाद्भम्, अविभागे च एकवचनम्, तदेक वाक्यम् ।
 'स्योन वे-वसिन् वीद' इत्यत्र अतिव्याप्तिनिरासार्थम्
 एवावयवम् इति । 'अगो वा विभज्यते, पूषा वा विभज्यते'
 अत्रोपेक्षितानि निरासार्थं विभागे साक्षाद्भ इत्युक्तम् ।
 वि. २।१।४५.

वि. २।१।४.
 * एकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदस्य अन्वयान्तरात् ।
 पराक्रम. ५१ पृ १

पराक्रम . ५१४ १

एकवाक्यत्वाप्रज्ञाना संभूयैकार्यप्रतिपादक-
त्वम् इति न्याय । संभूय मिश्रित्वा इत्यस्मिन्ने-
त्यर्थे । यथा प्रज्ञानाद्यज्ञानावाक्यसंभूतानां दर्शयार्थ-
साधकत्वेन एकवाक्यत्वेनैव विवक्ष्यते तत्राह प्रवृत्ति ।
यथा न अनेन एकाद्वितीयवस्तुत्वेन इतिहरणेन
तद्वस्तुवप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रमाणभूतानि भवन्तीति
संशेष । साहस्री १३०.

● 'एकविंशः षोडशी' इति एकविंशतिवृत्तः।
षोडशिमि अन्यस्यामाने ज्येष्ठकाम्यासः । (षोडशिमि
सर्वस्तोत्राणि एकविंशानि भवन्ति) । भा. १।१।५१२
वर्णक २. ● एकविंशः स्तोमः अष्टरात्रे चतुर्षोऽ-
हनि । वि ५।१।१०, ● एकविंशः स्तोमः अतिरात्रे
वहिष्यमाने काम्ये विहितः । 'एकविंशोऽतिरात्रेण
प्रजाकाम याजयेत्' इति । ५।१।१४, ● एकविंशस्य
स्तोमस्य विष्टुतिरेवामान्यायेते । 'सप्तम्यो द्विक्रोति,
स त्रिवृमि, स त्रिवृमि, स एकया । सप्तम्यो द्वि-
करोति, स एकया, स त्रिवृमि, स त्रिवृमि । सप्तम्यो
द्विक्रोति, स त्रिवृमि, स एकया, स त्रिवृमि.' इति ।
१।१।१६ वर्णक २ । अस्यांशे— प्रथमे पर्वणि प्रथमा कृक्
निवारम्, द्वितीया कृक् निवारम्, तृतीया कृक् एक
वारम् इति सप्त । अथ द्वितीये पर्वणि प्रथमा एकवार
वारम् इति सप्त । अथ द्वितीये पर्वणि प्रथमा एकवार
द्वितीया निवार तृतीया निवारम् इति सप्तैव । तृतीये
द्वितीया निवार निवार द्वितीया एकवार तृतीया निवारम्
पर्वणि प्रथमा निवार द्वितीया एकवार तृतीया निवारम्
इति सप्तैव । सकल्पया एकविंशति इति । के. ● एक-
विंशे अतिरात्रे आगमेन संख्यापूर्णे 'सप्तमाप्तयाद-
न्नामादेवाय नियमः' । भा. ५।१।१६।१२ वर्णक २.
● एकविंशे अतिरात्रे विष्टुतस्तोमके सामनामगमेन
द्विष्टः, न न्यस्तमेन । वि १०।५।६, ● एकविंशे
अतिरात्रे विष्टुतानां चतुर्णां तुषानां पर्वलोत्तर नियेष्ट, न
प्राक् वहिष्यमाने । ५।१।१४
एक पद्याय । वि ५।१।१३

• एकविधिराम्य एक. पदाय । वि ५।२।३

• एकविभक्तिनिर्देशान् अन्तरेणानि पठ्या स्यात्
नापिहरण्यम् भवगमिष्याम् यथा नीलमुष्णमिति ।
इति वभिदाह । भा ११।१।१२ पृ ६८५.
इति 'एकविभक्तिनिर्देशान्' इति न्यायेन

इति वाच्यं । नो ।
 'एकविंशति अपरविंशत्यम्' इति म्यायेन
 पञ्चम्याविंशति ननु संख्यात्वो वाच्यः । अतश्च सप्तविं
 एकतास्य वे ननु संख्या आह्वयतादिभ्यः । भाट्ट ८।१३।
 विनोदो वाच्यः । वा

१८।१।७. निवमनसिंखने

३१८।१३७.
 ५ परब्रह्मवत्कलद्रव्याय । नियमसिद्धये
 परब्रह्मवत्त्वात् परस्परानुबन्धो मीहिषु नास्ति-
 संवत्सरत्वेन अप्युक्तम् । इत्यादि । ३१८.

संयोजकरीतेन अथ छम्भ. । रत्नायन. पृ. १३८.

ग्याहारात् अनन्योपसर्जनं क्रियाऽतिरिक्तं कार्यं सिध्यति' इति, प्रतिज्ञादेनं न, निरसितवाचनत्वादिति । कामपदसममिथ्याहारो हि अन्योपसर्जनकार्याभिधाने एवं प्रमाणम्, न स्वातन्त्र्ये । स हि स्वर्गे कामयमानः तत्कामित्वेन रूपेण तदुपसर्जनं कार्यं बोद्धुमलम्, इत्यनेन हेतुना तत्तावन्तत्वाद्योग्यक्रियापरित्यागेन तदनुकूलपूर्वाभिधानं लिहादीनामुपेयते, तत् कथं स्वप्रमाणविरुद्धप्राधान्याभ्युपगमः । गतु वस्तुदृष्ट्या फलानुगुणमपि न तथा शब्देन अभिधातव्यम्, क्रियेतावता स्वप्रधानभूतमपि तावत्प्रत्यम्, नहि प्राधान्ये कश्चिदपि प्रमाणफलः समस्ति । अपिच निवोच्यपदसंज्ञादेवं कल्पयितव्यम्, यादृशं कार्यत्वं फलकामी 'ममेदं कार्यम्' इति बोद्धुमलम्, तादृशमभिधातव्यम् । स च स्वकामानुगुणमेव बोद्धुमर्हति इति तथैव अभिधातव्यम् अह्नायुष्येव । यो हि 'प्रमाणविधिव्यापूतं विनियुक्तविषयतया स्वतन्त्रीभवितुमसमर्थम्' इति स्वशब्देन अधिकारवाक्यनिर्वातप्रवातकार्याभिधानाशक्त्याऽपि लक्षणया अन्योपसर्जनीभूतम् अभिधीयते' इति वदति, स क्रमम् (हास्यो न स्यात् इत्युच्यतेऽत्रावयवः), कामाधिकारताकदाह-यन अविविदप्रधानकार्याभिधानगाम्येन प्रसृत लोकावगत-गुणभूतकार्याभिधानधाम्येन कामपदसममिथ्याहाराच्च अपूर्वाभिधानप्रमाणात् अवश्यम्भावितादकत्वेन लिङ्-शब्देन करणीभूतविषयतया च तद्वदेव विनियुक्त-विषयतया प्रत्युद्गमाध्यात्ममूर्धे प्रधानतयैव लोकस्वप्रमाण-स्वविषयविरुद्धम् अभिधीयते' इति वदन् हास्यो न स्यात् । तत् उभयत्रापि गुणभूतकार्याभिधानाशक्त्या एकत्रैव मुख्यबोधपरत्वेः न क्रियायाः लाक्षणिकत्वम् । 'लोकतः स्वप्रमाणाय फलार्थविषयवत्ततः । अन्यार्थत्वमपूर्वस्य प्राधान्यं न कुतश्चन ।' १२ ॥ इति संप्रश्लोकः ।

एतेन नैमित्तिकाधिकारेऽपि कामाधिकारम्युत्तरनु-सायात् अन्यार्थत्वेन अपूर्वस्याभिधानान् तदुपपत्त्यर्थं निवोच्यवत् फलमस्यं करणीयमिति दर्शितम् । क्रिय, 'प्राधान्येऽपि नियोगस्य गुणभावेऽपि कर्मणः । विरोधद्वयहानेन सामान्यरदेव वाच्यता ।' १३ ॥

मी. को. १६१

यद्यपि नियोगस्य कृत्युद्देश्यतया प्रधानस्य अन्यादृशी कर्तव्यता, क्रियायाश्च अन्योद्देशप्रवृत्तकृतिग्याप्यतया गुणभावात् अन्यादृशी कर्तव्यता, तथापि उभयन युज्यमानस्य लिङ्शब्दस्य गोचरद्वयेव सण्डादिषु प्राधान्य-गुणभावप्रमाणेन सण्डत्वादिविशेषग्रहणेनेव सर्वाणुगतं कार्यत्वसामान्यं गोत्वमिव वाच्यं स्यात् । अनेकेन प्रयुक्तस्य शब्दस्य सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ अन्याया लक्षणा । उदेवत् कपिञ्जलविकरणे (१११।८।१८) भगवता भाष्यकारेण महता प्रबन्धेन साधितमपि स्वसमयसंलग्न-तिरस्कृतदृष्टिभिः नालोचितम् । एतेन 'गामानय' इत्यादिषु कार्यानिष्ठे प्रयोगात्, तथा 'नयास्तीरे फलानि घटि' इत्यादिषु सिद्धार्थान्विते प्रयोगात्, उभयानुगतकादृशितमनिहितयोगार्थमात्रान्वितसार्थ-मिषाधित्वात् मयादिशब्दानां कार्यान्वितामिषाधित्वं निरस्तम् । 'यदि त्वेवम् मृष्येत प्रमाणान्तरगोचरः । शब्दानामभिधेयं स्यात् ततो वेदाप्रमाणात् ।' १४ ॥ यदि हि अनेकेन प्रयुज्यमानस्यापि शब्दस्य सर्वाणुगत-सामान्यसङ्ग्राहेऽपि तद्वच्चित्तमन्युपेयस्य म्युत्तरवत्तत्त्व-गतविरोधवाचित्वेन अन्यत्र लाक्षणिकी वृत्तिरभ्युप-गम्येत, ततो वृद्धपञ्चगारे प्रमाणेन तदामात्रेन वा वक्तु-बुद्धयारुहे एवार्थे शब्दप्रयोगात् तथाविधः एव सर्व-शब्दानामभिधेयः स्यात्, वेदे चाप्योरोये तदसंग्रहात् अप्रतिपादकत्वम्, वेदस्य पौरुषेयत्वं वा वलादापचते इति अप्रामाण्यं स्यात् । तथा लिङ्शब्दस्यापि स्मृत-स्थानामिमते कामाधिकारे फलकामिनिवोच्यफलानुगुण-पूर्ववाचित्वं म्युत्तरम् इति नैमित्तिकविषयाधिकारयोरेति म्युत्तरानुसारेण तथाविधपूर्वाभिधानात् तदनुसारेण फलं तत्कामी च नियोगः कल्पयितव्यः इति सर्वत्र फलवि-कारत्वं जातेष्टिवत् स्यात् । तस्मात् सिद्धार्थेऽपि वेदस्य प्रामाण्याविधात्मात् 'आनन्दं ब्रह्म' इत्यादीनां प्रामाण्य-निराकरणं नास्ति ब्रह्ममेव फलति, इत्यलमनेन ।

तस्माच्च क्रियाया लाक्षणिकत्वम्, इति गोप्यदिषु लिङ्शब्दस्य कार्यत्वामान्यवाचिनः सामान्यप्रयोगादान्ध्रुवा भाषार्थविषयत्वात् तत् मा चापि इति निमित्तकारण-धमनायाः भवन्मते स्यात् । तस्मात् विविदुक्त्याः

एकस्तोमस्य वा

केनैव कृतुना संयोगो दर्शितः । तस्मात् एकस्तोमकानामेव चारोऽयम् इति पूर्वः पथः । वाहनन्दः पथान्तर-
भाववर्तयति । अथ 'एकस्तोमो वा' इति 'एकस्तोमे वा'
इति च अन्यत्र पाठः ।

इति च अन्यत्र पाठः ।
सर्वेषां वा बोदनाऽविशेषात् प्रशंसा
स्तोमानाम् । ४४ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्तत् सिद्धान्त-
माह । चोदना उक्तिः वाद इति एकोऽर्थः । सर्वेषा-
मेकस्तोमकानाम् अग्निष्टुदादीनाम्, अनेकस्तोमकाना-
मुक्त्यादीनां च चोदना स्यात्, वादः स्यात् अन्य-
शब्दस्यार्थः स्यात् । अविरोधात् अन्यपदेन एकस्तोम-
कानाम् अनेकस्तोमकानां च प्रथमं तिरोभावात् ।
' यो वै भिन्नः अन्यं यश्चक्रामपश्यते स तं दीपयति '
इति एकस्तोमकस्य वादस्तु स्तोमानां सर्वेषामेव प्रशस्यः
स्यात् । प्रकृतौ अम्यस्ता धर्माः विहृतौ चोदकप्रश-
स्यन्तु भूतेष्वेव सुखं प्रतिपद्यन्ते इति तं दीपयति प्रश-
यति इत्युक्तम् । अनम्यस्तौ तु सुखप्रतिपत्त्यभावात्
सम्यग्दीपनं न स्यात् । तस्मात् एकानेकस्तोमकानां सर्वेषां
ज्योतिष्टोमविकारणाम् अन्यशब्देन चोदना इति सिद्धान्तः ।
चोदनाऽविरोधात् चोदनागतस्य अन्यशब्दस्य एकस्तोमकेषु
अनेकस्तोमकेषु च अविरोधात् इति ऐक्यवचनं न्याय्यं ।
मुनेष्विन्द्रा कुन्दिहले न ऐक्यपदेन ग्राह्यताम् । के-

* 'एकस्तोमम् वा ऋगुपेयोमात्' इत्यधिकरणम्
 'अग्निष्टोमविकाराणाम्' एकानेकस्तोमकानामपि' इति
 विन्दौ द्रष्टव्यम् । के. ५।३।१५।१-४३ * विशेषमृद्धोत्त-
 रमातुषायेष औपसंहारकविशेषावगच्छ यथाकथमिदं
 'यत्स्थानम् 'एकस्तोमे वा ऋगुपेयोमात्' इति पाठमि
 काधिकरणे सितम् । परितम्. ३।१।१२३-२४ मय्.
 * एकस्तोमकाः कृतवः 'विद्वद्विष्टोमो भवति'
 'पञ्चदश उपस्यो भवति' इत्यादयः । वि. ५।३।१५.
 * एकस्तोमकानाम् अनेकस्तोमकानां च 'अयान्तेन'
 इति वादः । भा. ५।३।१५।१३-४४, * एकस्तोम-
 कानाम् अनेकस्तोमकानां वा सर्वेषामपि अग्निष्टोमविकारा-
 णाम् अग्निष्टोमोत्तरकालात् । ५।३।१५।१३-४४.

० एकद्विप्रादीवपि पञ्चरात्रनिर्यापः कार्यः दशै
सायमातदौश्योः । आर्तिन्यामः इति विन्दौ अभिचरण
द्रष्टव्यम् । भा. ६।४।६।२२-२३.

द्रव्यम् । भा. ६।४।१२-१३.
 * एकहायनस्य पशोः द्वेधाव दानं घर्मेमात्रं
 न परिगणयेत् । अन्तस्त्रिजे इदम् । पत्नीस्यजेषु
 कपालाभिहोमे वैश्वानरो द्वादशकपालः । तनेदं दानम् ।
 भा. १०।२।१६।७.
 इत्ययं द्रव्यस्य नियमः

भा. १०१२६।४७.
 * एकहायन्या क्रीणाति । इत्ययं द्रव्यस्य नियम
 विधिः । बाळ. घृ. २४. * एकहायन्याः कर्ममात्र
 कृत्वावधायान् तदङ्गभूतजननरूपविधौ तन्मात्रार्थव्यप्रीते ।
 भाट्ट. ४।१।१०. * एकहायन्याः तत्त्वजनस्य वा अथा-
 न्यस्तान् पदपाठवः पदशेधो वा न प्रयोजकानि, किन्तु
 सोमकव एव । भा. ४।१।१०२९. * एकहायन्यां कदापि
 नीयमानावो वैवात् प्रावणि लक्षमपदावते अध्याम्यस्तानायमे
 न पुनस्तदानयनं प्रयोक्तिशेधो सोमकये । भाट्ट. ४।१।१०.
 * क्रीणाति । अङ्गनायाम् । इति विदो

॥ अण्णानियं ॥
 द्रष्टव्यं । के. १।१।६।१२ ॥ प्रकृतौ ब्रह्मिण्यपुरोडासा-
 ग्रहणात् तत्साधनत्वम् (पर्यमिकरणस्य) शास्त्रकृतात्वा-
 द्वातोति इति वक्तव्यम् । तथापि अण्णानिन्यायेन
 अग्रशेखरत्वात् तदभावे (पर्यमिकरणस्य) शेषवत् ।
 वा. १।१।६।१२ वृ ४४६ । अण्णानिन्यायेन पुरोडा-
 साच्च प्रकृतिब्रह्मिण्यग्रशेखरत्वेऽपि वक्तव्यं । अण्णानिन्यायेन
 पुरोडासापेक्षितः पर्यमिकरणोऽप्यवस्यते । एतत्पूर्व-

• एकहायनीपि द्वाक्षी शब्दौ प्रावि सामानाधि-

* एकहायसीपित्राक्षोदयेत् । वा ।
 करणपात् एकद्वयवचनौ । वा । ११।१।१२ ट. ६७१.
 * एकहायसीशब्दः प्रये विधेयमानः अशतवृ
 क्षात् । अथवायनेन संवधयमानश्चातवृत् । भा.
 ११।१।१२ ट ६६९. * एकहायसीशब्दः यदपि
 प्रीणानिना अभिप्रेषयमानः इत्यर्थः । न पदान्तरेण
 संवधयमानाच्छ्रुतिः । (तथापि) अथवायनश्च पदा-
 न्तरेण संवधयमानमानः अन्यथैव इयेकहायसीयनेन
 एकवचनयमानमुपेति । ननु उक्त क्रियावृत्तयोर्नादय-
 संवधायै इति । आह, अथवायनस्य आनयैवयति-
 हात्ता उभयसंवधायै इति वदामः । अनर्थमपि कृतम्

ननु यदि प्रयागविधिरेव अनुष्ठापकः नाह्वविधयः अनुष्ठापकाः, किमर्थात्तर्हि तेषु अर्थवादाः 'वर्मे वा एतद् यत्स्य क्रियते' इत्यादयः, ते हि विधेः प्रयोजकशक्तिम् उत्तन्मन्ति इति स्थितिः । अप्रयोजकत्वे तु तेषां किमुत्तममम् एषा कार्यमिति, उच्यते, प्रधानविधेरेव सर्वाङ्गविधिप्रधानविधायिनः तदङ्गानुविद्धारिण सर्वे एव अर्थवादाः शेषमृता इत्यदोषः । नैवदेवम् । विधेकानामभवेन हि अर्थवादानां तत्तम्, न च प्रधानविधिना अङ्गवाक्यरूपाणामर्थवादानाम् एकवाक्यत्वसंभवः इति न तच्छेषात्संभव इति । नैव दोषः । प्रयागविधिप्रयोजकत्वं विविष्टं विषयीकृत्य अर्थात् विशेषणेषु अङ्गेषु सकाममिति, तत्सर्वविधेकवाक्यमृता अर्थवादाः युक्तं यत् तामुत्तन्मन्ति इति । यथा 'वायुर्धौ शेषिषा देवता' इत्यनेन विशिष्टात्मविधिशक्तेः अर्थात् विशेषणभूते वायो घञ्ज्ञानायाः सङ्गमकरणम् । इषास्तु विशेषः, यत् तत्र वायोः वाक्येन विनिर्गोप्य, प्रयागादेश्च प्रकरणेन । नैतान्ता अर्थवादसंगतेः कश्चिद्विरोधः । तत् सिद्धम् अङ्गानामपि संभूयकारित्वमिति ।

तथा एककालात् नहुना प्रधानानाम् एकदेशकालकृच्छ्रानां तादृशान्यङ्गानि त्वन् यथा आग्नेयादीनां प्रयागादयः । यत्र तु अन्यतमस्यापि भेदः यथा निकटपक्ष फलभेदः, वरगद्वयतेषु माहत्याः अन्येषां च देशभेदः, तत्रैव आपराधिकानां (पत्नीसंवाजानाम्) कर्तृभेदः, तत्र अङ्गानाम् आपराध- आदृष्टिरित्यर्थः । एकदेशकालकृच्छ्रत्वेऽपि पञ्चनादावापः यथा 'अग्नेयं परमान्नाय निरूप्य' पात्ररूपयित्वा समानवर्तिनि निर्वपेत् इति । (इति एकादशाध्यायार्थविचारः । अत्र अध्यायार्थविचारः अस्वीकार्यः, प्राभाकरनिराकरणं प्रधानम्) ।

● एकादशिमी (पयसा) गन्धमयने अम्यस्यमाना दण्डकडितवदम्यत्वे । भा. १०१/१५१८२ । 'पुनः पर्याङ्गतेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यालभेत्' इति पञ्चनाम् परिशुचिः ऐश्वर्यमिनेषु । ८६. ● एकादशिमी (पयसा) रादृष्टादे विचार विदुतायाम् एवस्य (पयोः) अतिरेकं दर्शयति । १०१/१५१८२. ● एकादशिन्याः समस्यैव प्रायणीदेवपत्नीपयोः संज्ञकः कर्तव्यः ह्युक्तः

विधेरुत्वेकधुतित्वात् (१११/११६) इत्यत्र । १११/११० ५४. ● एकादशिन्याम् अग्निगुप्ते देवानां गणनाभावेन वृथकृत्वेन च 'मेधपतिभ्यो मेधम्' इति बहुवचनान्तत्वमेव ऊहनीयम्, न त्वेकवचनान्तमन्यस्य विवक्षा । वि. १११/१४. ● एकादशिन्याम् अनारम्यविहारः शिष्टः । 'यथा हि प्रभवः पयसः स्युः । तानेवानुचीनागद्वरहरालभेरन्, आग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यालभेत्, वारस्वतीं मेयीं द्वितीये, चौम्यं बभ्रु नृतीये, वारुणमन्ततः । अप पुनर्नोतिगदीनां पर्यावर्तेष्वतिरमेक प्रथमेऽह्न्यालभेत्, वारस्वतीं मेयीं द्वितीये, चौम्यं बभ्रु नृतीये, वारुणमन्ततः' इति । तदनारम्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ज्योतिषोमं प्रविष्टम् । तत्र अह्ना बहुवचसाभावादसंभवापरा प्रकृतिं द्वादशरात्रमागतम् । तत्रापि, पुनर्नोतिगदीनां पर्यावर्तेषु इत्येतत् दुष्यते इति तृतीया प्रकृतिं गन्धमयनापचम् । एवमागतस्यैव दर्शनमिति । भा. १०१/१२०. ● एकादशिन्यो (यूपानां) यूपानुतिः तन्मय अन्तिकदेशस्याविचक्षितत्वात् । १०१/११११.

● एकारवातः (ए इत्यधरस्य वातः) यत्रैव स्थानान्तरे उत्तरादौ, तत्रैव आर्हभावस्तथा गीतिः ऊहित्वया, न तु प्राकृतस्यनपठिताधरान्तरे कर्तव्यः । भाट्ट ११/१८८.

● एकाध्यानां कण्ठप्रत्यागो विकल्पः । भा. १२/१३ । १३। २९. ● एकाध्यानां ब्राह्मणविनिपुक्तानां प्रथमादिप्रत्यागो विकल्पः । १२/१३। १५। २९-३५. ● एकाध्यानां विकल्पो वा वायो वा भवति । १०१/११११ पृ. १९१३.

● एकाध्यायम् अनेकमुत्प्रेषितोभ्यस्तद्विषयम्, न तु एकाध्यायतात्पर्यम् । तेन आह्वयतभेदेऽपि पयैकघटनार्थे अन्यास्वातायैः ब्रह्मणे यथा 'पयस्य मूत्रो पाति' इत्यादौ, तौक्याकल्पनमेव । मज्जि. पृ. ६३. ● एकाध्यायत्वेन अनेकाध्यायं वाच्यते । पाठ. पृ. १४०. ● एकाध्यायत्वात् (अविमर्शयतोः) यद्रूपो न संभवेति औ० यो । भा. ८। ११/१५१८५.

एकादशाध्यायार्थः

द्रव्यज्ञानानुयाजानां वीरोडाधिकानां प्रवृत्तश्चिदो । नापि
पूर्वोक्ततन्त्रोदाहरणद्वये संख्यावः कालतो वा विरोध-
प्रवृत्तमस्ति, यथा पाशुकेः प्रवाजेः 'सिध्दन्ते पशुं
प्रवर्तन्ति' इति सिध्दति पशो अपरुक्त्वमात्रेणः 'एकादश
प्रयाजान् यजति' इत्येकादशसंख्याकैश्च, वीरोडाधिकानां
'आश्वेपु हविःपु प्रयजन्ति' इति हविःप्रादोचर-
कालविहितानां पञ्चसंख्यानां च आतिदेशिकानां प्रयाजानां
प्रवृत्तश्चिदो । न च प्रागुक्ततन्त्रोदाहरणद्वये भ्रमः
कर्तव्यो वा विरोधप्रवृत्तमस्ति, यथा स्वनीयपशो मैत्र-
वरुणकृत्स्नात् 'अमिम्य होताः प्रवृत्तानां सुतासुती यज-
मानः' इति अग्नीषोमीयात् अतिदिष्टात् सूक्तवाक्यैवात्-
तन्त्रिणः स्वनीयद्विविधानां मैत्रवरुणरहितानां प्रवृत्तो-
पक्रमित्वे । तस्मात् सतथा विशेषप्रवृत्ते तन्त्रं भवतीति
सिद्धम्, सतथा च विशेषप्रवृत्ते प्रवृत्तगो भवतीत्यपि
सिद्धम् । तत्र च प्रवृत्तान् सतथाविधानुदाहरणान्यपि
उक्ताम् ।

तत्र तन्त्रं निविष्टम् । तत्र द्विविधमुक्तं प्रधानतन्त्र-
मन्त्रतन्त्रं च । प्रधानतन्त्रतन्त्रं च तृतीयम् । प्रधानतन्त्रमपि
त्रिविधं प्रकृत्योः विकृत्योः प्रकृतिविकृत्योश्च । तत्र
प्रकृत्योर्वैधा सान्नाय्ययोः ह्युक्तम् । त्रिविधं यथा आहि-
ताग्नेः गुणपद अनेकगृहदाहदो धामवत्वादीनाम् । तृतीय-
भेदे औत्तुकाहरणं मुख्यम् । स्मार्ते तु हेमाद्रिगोक्तम् अमा-
वास्यान्तीयात् आह्वादीनाम् एकदिनकर्मवत्त्वापत्तौ इति ।
अन्ततन्त्रमपि तेषां उपदिष्टानामेवाज्ञानानामन्योन्यम्, यतो-
दाहत्वं दद्याज्ञाना प्रयाजानाम् । उपदिष्टातिदिष्टयोः तन्त्रो-
यथा 'दीक्षानु यूपं छिनत्ति' इत्यनुष्ठुपमात्रस्य अग्नी-
षोमीये उपदिष्टस्य स्वकीये चातिदिष्टस्य यूपस्य तत्संस्का-
राणां चान्योन्यम् । अतिदिष्टानामेव अन्योन्यं यथा वरुण-
प्राग्नेषु उत्तरे विहारे अष्टपु हविःपु अतिदिष्टानां पया-
जानां तन्त्रम् । प्रधानतन्त्रं तु तेषां प्रकृतिप्रधानस्य
ज्ञानां तन्त्रम् । प्रधानतन्त्रं यथा 'यस्योमं हविर्वाति-
स्वाह्विष्टस्य सह तन्त्रम्, यथा 'यस्योमं हविर्वाति-
माच्छेत्' ऐन्द्रं पञ्चशतमोदनें निर्वैषत्' इति
सान्नाय्यमात्रमन्त्राणां अभिप्रायमविवक्षितमूला इष्ट्या सह
सान्नाय्यमात्रस्य तन्त्रम् । यथा विकृतिप्रधानस्य स्मार्त-
विधानस्य तन्त्रम्, यथा ऐन्द्रस्य आमिषायागस्य प्रधान-

भूतस्य आमिषाऽऽतो अतिदिष्टेन तदन्तर्भूतेन विकृति-
रूपेण सान्नाय्यहविर्वातिनिमित्तकैन्द्रपञ्चशतपयागेन सह
तन्त्रम् । न च उक्तोदाहरणद्वये प्रवृत्त एवेति वाच्यम् ।
सान्नाय्यवत् द्रव्यभेदात् दैवतैक्याच । तदेवम् अष्टविधं
तन्त्रं निरूपितम् । इत्येकादशाध्यायार्थसंग्रहः । दाल.
पृ. १४७-१४८.

• एकादशाध्यायार्थविचारः । एकादशो तु प्रयोग-
परिमाणं तन्त्रावापद्वारेण चिन्तयते । तत्र नाम सारारणम्
अज्ञातानुष्ठानम् । यथा आग्नेयादिषु प्रयाजदीनाम् । तत्र
प्रथमं तावत् आग्नेयादीनां फलतन्त्रत्वं प्रतिपाद्यते । किम्
'दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं ज्ञानो यजेत' इत्येतत् फलम्
आग्नेयादीनां तन्त्रम्, उत पृथगिति । किम् अन्येभ्य-
निरपेक्षाणां फलसाधनत्वम्, उत संहितानामित्यर्थः ।
यत्तु अन भाष्यकारेण (११.१.११) पुरुषपर-
त्वादिति उक्तं कृत कामसन्तस्य (स्वर्गकामसन्तस्य),
तदिह अन्तितमपि सूत्रितविचारोदाहरणेन भाषार्थ-
धिकरणोदाहृतभूतप्रतिपदाधिकरणपदं कृतमिति वेदि-
तन्त्रम् । निमित्तपराय तु 'प्रवेगे पुरुषभुतेः' (६.१.१)
इत्यत्र प्रवृत्तान् सूत्रकारेणैव निरुक्तम्, इह
२१३) इत्यत्र प्रवृत्तान् सूत्रकारेणैव निरुक्तम्, इह
भाष्यकारेण स्मरितम् । इदं च पुरुषपरत्वादिनिरा-
करणं स्वर्गकामाधिकरणस्यापि उदाहरणम् । निमित्तपरा-
त्वमपि अनागतप्रत्ययवेषणेन प्रदर्शितम् । निमित्तपरा-
त्वात्तु फलमेव अनेन प्रतिपाद्यते इति युक्तम् ।

'पुरुषस्य नियोज्यस्य ये विदुः (प्राभाकराः)
प्रतिपादयन् । कामशब्देन भाषयेण त एतेन
निराकृताः । १॥ ' कार्यस्य फलमेव सूत्रत्वात् तदपेक्षितो
नियोज्यः एव स्वर्गकामादिशब्देः प्रतिपाद्यते इति चे
मन्त्रे, तेषां पुरुषपरत्वनिराकरणमात्रविधेयः । तत्र
नहि अनेन कर्तृवचनवचनेन निरुक्तिरिति । तत्र
'पुरुषस्यायं वक्ता' इत्यादिना पुरुषपरत्वमात्र-
निराकरणात् 'निमित्तपरात्वात् दैवं भूतवाचायु-
प्रत्ययते । सिद्धवाचसंध्यादि स्वाध्यायस्य भुक्ति-
यायनम् । २॥ ' यदि च नियोज्यः स्वर्गकामस्यः
स्वात्, ततः स्वर्गकाममविविष्टस्य यदादिदाहविष्टस्येव

॥ एकार्थत्वादविभागः स्यात् । इत्यन, 'रथं तरे प्रस्तुयमाने संमीलयेत्' । 'बृहति प्रस्तुयमाने समुदं मनसा भ्यायेत्' इत्यादी प्रतिनियमनिर्देशान्वयाऽनुपपत्त्या अपूर्व-साधनीभूतरथं तरेत्वाविलक्षणपक्षस्यापि आशयत्वात् न धर्माणां साकर्म्यम् इति वक्ष्यते । की. १।२।४४ पृ. ८४.

॥ एकार्थत्वादविभागः स्यात् । १०।२।७।२२ ॥ दर्शपूर्णमासयोः 'इदं ब्रह्मणः इदं होतुः' इत्यादिना चतुष्पक्षिणमाम्नातं बहूनां पुरुषाणां शेषेण संबन्धः कर्तव्य इति । शतकृष्णले चरौ तु सर्वे भागाः ब्रह्मणे एव परिहृताः । तस्मादन सर्वशेषाणामेकार्थत्वं ब्रह्मण्येवं सिद्धम् । तस्मादन अविभागः स्यात् विभागः चतुष्पा-करणं न स्यात् । इति सिद्धान्तः । के.

॥ एकार्थत्वे उभयोः विकृत्यो भवति । भा. १।२।१।११.

॥ एकार्थविधानेन अनेकार्थविधानं बाध्यते । अग्रतः प्रायः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८९०. ॥ एकार्थ-विधाने संभवति अनेकार्थविधानमन्यास्यम् । भा. १।४।२।१८, ॥ एकार्थविधाने हि एकं वाक्यं भवति । २।३।१।४ पृ. ५९२.

॥ एकार्थवत्त्वं वरणविशिष्टकर्माधिकारो नास्ति इति सूत्रमाग्निकारौ । तथापि एकार्थवत्त्वापि आर्षेयनवरण-समयत्वात् अधिकारोऽस्ति । मनुवत्त्वे तु एकार्थमन्तरण-मपि शक्यन्तीरे स्वीकृतम् । एवं चेदम् ६।१।१० अधिक-रणे भाटे । के.

॥ एकाष्टका । मातो हि अन्यासु अष्टमीसु एका-ष्टकावन्धः । एषा हि मुख्यं या मात्या हुता । भा. ६।५।१।३४. ॥ एकाष्टका माघकृष्णाष्टमी इति याज्ञिक-समाख्या । वि. ६।५।१०.

॥ एकाहः । एकेनाह्ना योगात् एकाहः यागः । वा. २।२।२।२ पृ. ४७१. ॥ एकाहः सोमविकारण गवादनः दर्शपूर्णमासाम्नामृष्ये स्तुः, न प्राक् । भा. ५।४।१।२६. ॥ एकाहः सोमविकृतिरूपा यागाः अग्निदोषात् प्राक् नातुतेषाः । वि. ५।३।१।४. ॥ एकाहे उपहये कृतौ । अश्वः इत्यो वनमल्लयो दक्षिण, ध ब्रह्मणे देवः । अथ यशः कूस्मन्दाकृतदक्षिणायाः महावि-

रिन्सपुत्रान्तरस्य च वाचकः । १०।३।१८. ॥ एकाहे तु एकाहदेव विभागासेभवात् समस्ते (सामनी) 'ज्योगाम-याविनः उभे कुर्वातु' इति । ज्योक् अनेकवारम् आमयावी रोगमुक्तः । तस्य द्वे अपि सामनी कुर्वातु । भा. १०।६। ३।५. ॥ एकाहे भूनामके सोमे 'पेनुर्दक्षिणा' । पेन्वा च अनया 'गौआश्वश्च' इत्यादिनिखिलदक्षिणावाचः । वि. १०।३।१४. ॥ एकाहे विश्वनिति परिधानार्थं वत्सवक्त्रं विहिता । परिधानमन प्रावरणम् । १२।३।१.

॥ एकाहकाष्ठपठितस्योतिरादिधर्माणां गवामवनगत-ज्योतिरादिषु अतिदेशः । इदम् 'अतिदेशः गवामवन-गतः' इति विन्दी द्रष्टव्यम् । भा. ७।४।१।३-२०.

॥ एकाहशब्दस्य एकाहयोगः उपाधिः । सु. पृ. ७।७.

॥ एकाह्यादिदीक्षापक्षाणां प्रकृतितः प्राज्ञानां न बाधः साम्प्रतिक्ये क्तौ । संकर्म. २।१।२९.

॥ एकैकस्य एव उपनीकरस्य पुराणस्य कर्तृत्वं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ६।२।२।३-१३. ॥ एकैकस्य कृत्स्न साधनेन कर्म बोधते । वि. ४।३।११.

॥ एकैकाङ्गभ्रवणे सति अन्येषामङ्गानामुप-संहरणम् इति मीमांसाभ्यायः (सर्वशाखाभ्यन्य-न्यायः) । श्रीकर. ३।३।२६ अम्.

॥ एकोदिष्टे सदा भोजनं निषिध्यते । सविष्टी-करणोत्तरम् एकोदिष्टम् अन्येषां सत्तया मतेन अनिविद्धम् । सु. पृ. १६६.

॥ एकोद्देशेन अनेकविधाने वाक्यमेदमवहः । मीम्या.

॥ एकोनपञ्चाशद्वाचं सयम् अन्ननभ्यज्जतं नाम । तन वेष्टते गौःपुलकादिमिश्रपञ्जनेः प्राकृतस्य नवनीता-भ्यज्जनस्य समुच्चयः । वि. १०।४।७.

॥ 'एते अघृणमिन्दः' इति 'बहुभ्यो यञमानेभ्यः' इति ज्योतिषोमप्रकरणे विहितायाः प्रतिपदः श्वे उक्त्याः । वि. ३।३।१५.

॥ 'एते पक्षाः पुनर्व्याख्या व्यवस्थिताः पर-स्परम्' (वा. १।३।१।३० पृ. २११) इति न्यायेन

एकदशाध्यायार्थविचारः

प्रयोजको भवति । नहि तेषामुत्पत्त्यपूर्वं साक्षात् साध्य-
मपि प्रयोजकम्, अकार्यत्वात् । नहि उत्पत्त्यपूर्वं कार्यम्,
किन्तु तेन परमापूर्वम् । अकार्ये च न प्रयोजकम् इति
परमापूर्वमेव स-द्वाराणां कर्मणां प्रयोजकम्, तद्वत् कामा-
धिकारे फलमपि अपूर्वद्वारेण साधनं प्रयुक्ते इति ।
तच्च नैवम्, द्वारासभरात् । यदि हि उत्पत्त्यपूर्ववत्
परमापूर्वमपि स्वातन्त्र्येण प्रयोजकं भवितुमशक्यम्, ततः
तद्वदेव प्रयोजकस्य फलस्य द्वारीभवेत् । तत्तु स्वयमेव
प्राधान्येन कार्यमन्वयवहितं च कलापेक्षया प्रथमप्रतीतं
च किमिति म्यवहितपरम् अप्रतीतफलप्रयुक्तिं प्रतीक्षते ।
औपादानिकं हि फलस्य साध्यत्वम् । तेन प्रतिपन्ननियोग-
विशिष्टनियोग्यसंबन्धभाषीनत्वात् युक्तमेव चरमप्रति-
पन्नत्वम् ।

ननु काम्येण फलकर्मणीभूतस्य विषयत्वात् फल-
साध्यत्वपुरःसरमेव नियोगसाध्यत्वम् । नूनं भवान् यथा-
युक्तिं निर्णयेऽपि न सम्यगलोचितपूर्वी । तत्र हि
नियोगसाध्यत्वनिरोधस्य फलस्य कर्मसाध्यावे
निरूप्यमाणो अपूर्वाभिधानमाध्याम्यप्रहाकादिदूषणमगः
प्रदर्शित एव । तेन नियोगः स्वयमेव प्रयुक्ति-
सामर्थ्यात् अभ्यवधानाच्च न फलस्य कर्म प्रयुक्तानस्य
द्वारीभवितुमर्हति, अतः प्रयुक्तत्वाच्च । उत्पत्त्यपूर्वाणि हि
स्वयमकार्यरूपाणि परमापूर्वसिद्धपुण्यत्वेन प्रयुक्तकार्य-
त्वाति युक्तं यत् परमापूर्वस्य कर्मप्रयोजकस्य द्वार-
भवति इति परमापूर्वं तावत् कार्यम्, तच्च न कृते
अवान्तरापूर्वस्य तिष्ठति इति तावदपि कर्तव्यमिति ।
तानि च कर्मापीनविद्यीति इति कर्मापि कर्तव्यमिति ।
अनेन हि क्रमेण अपूर्वं साधनानुग्राहकं भवति । न च
एवं फलकर्तव्यत्वाधीनं अपूर्वकर्तव्यत्वम्, तस्य स्वयमेव
कार्यत्वात् । यच्च यच्च न प्रयोजकम्, तत् तद्वद्वारेण
अन्यस्य प्रयोजकं भवति इति कुतः एतद् ? तत् विदं
कामाधिकारेऽपि विषयेव प्रयोजकत्वम्, न नैमित्तिक-
कामाधिकारयोः कश्चित् प्रयुक्तिकल्पनाविशेष इति ।
कामाधिकारयोः कश्चित् प्रयुक्तिकल्पनाविशेष इति ।
प्रयुक्त 'कामाधिकारेऽप्यधिकं त्रयं स्यादपूर्वत्वं
फलसाधनत्वम् । यागस्य तत्साधनता च कल्प्या,
प्रयोजकत्वं तु समानमेव । ४ ॥' प्रयुक्तिकल्पना

तावत् पश्येऽपि फलपूर्वयोः, उभयम वा अपूर्वस्य
अविविष्टेव । कामाधिकारे तु अमूर्तिद्वयपूर्वस्य तस्य
फलसाधनत्वम्, यागस्य तत्साधनत्वं च कल्प्यम्,
इति विशेषः । अयापि नाम कामाधिकारे न
प्रयुक्तिकल्पना, तथापि अपूर्वस्वरूपं धर्मि, तस्य
च फलसाधनत्वम्, यागस्य तत्साधनता (च) कल्प्या ।
नैमित्तिकत्वे तु 'क्रियारूपस्य कार्यस्य सिद्धिरूपस्य'
धर्मिणः । प्रयोजकत्वमात्रं स्यात्, तत् नैमित्तिकत्वा-
वरम् । ५ ॥ लोकसिद्धादपेक्षयागच्च धृतिवाचः स्थित-
एव । तस्मात् भुल्लवाधात् कल्पनालाभवाच्च नैमित्ति-
कमेव युक्तम्, न कामाधिकारत्वमिति । कथं पुनः
यच्छब्दादिविरहिणो निमित्तत्वम् ? न वयं शीतं निमि-
त्तत्वं ब्रूमः, किन्तु जञ्जम्भानवत् कामनाविशिष्टस्य
निषेधवत्त्वात् अर्थात् निमित्तत्वं कामनायाः कल्प्यते ।
'किञ्च यच्छब्दवाच्यत्वं न निमित्तत्वस्य विद्यते ।
उद्देश्यत्वं ततः सिद्ध्यैविद् तत् सिद्धमन्यतः ।
६ ॥' यच्छब्दो उद्देश्यत्वमात्रं प्रतिपादयति,
न निमित्तत्वम् । अनुपादेयविशेषाविशिष्टस्य उद्देश्यस्य
निषेधवत्त्वेन एवदाहदिमतः अन्यथात् विशेषणभूतस्य
दाहस्य आर्थिकं निमित्तत्वमुच्यते । तच्च फलकामस्यापि
नियोज्यस्य उद्देश्यत्वात् तत्कामनाया अपि अवि-
शिष्टमिति युक्तं निमित्तत्वम् । बहुधाश्च यच्छब्दादि
श्रूयते 'यः प्रजाकामः ययुकामः स्यात्' 'यदि काममेत
वर्षकः पलेनः स्यात्' इत्यादिषु, इति न निमित्तारस्य
कश्चित् विशेषः । तन्तु नियामि दर्शयूपादानादिक्रमाणि,
न तांति नैमित्तिकानि भवितुं प्रभवन्ति । यदि तावत्
नियोगेन क्रियेत ततो नैमित्तिकविषयानर्थक्यम् । अथ
तदनेन निमित्ते सति अनुग्राह्यम्, ततो यावज्जीवविषे-
रानर्थक्यम् । तस्मात् कामाधिकार एव युक्त इति । नेत्यु-
च्यते । यदि हि उभयपक्षवाच्येण वाक्यं स्यात्, ततः
अस्मिन् पक्षे अर्थवत्वं समानीयेत । अथ तु भुल्ल-
वाधनादियुक्तिकदम्भकमेव निमित्तारस्यमेव अवधीयते ।
यदि तथा सति आनर्थक्यमन्यतरस्य भवति भवत्, नहि
आनर्थक्यं नाम धृतिप्रमाणवर्गे अन्तर्भवति । यस्य अर्थ-
वत्त्वमन्यमस्यते, तस्य तदेव । यस्य तु आनर्थक्यमेव

रत्न. ॥ यतः एवकारकरणं ततोऽन्यथावधारणम् ।
भा. १०।७।२०।७३.

॥ एवकारप्रतिपाद्यो ननर्थमूतश्च सर्वोऽपि निषेधः
परिसंख्येति युक्तम् । रत्नायनं. २१६.

॥ एवकारश्रवणादन्यनिवृत्तिर्गम्यते । यथा 'पङ्-
विद्यतिरित्येव द्र्यात्' इति चतुर्हिरादभ्यावृत्त्यर्थम्,
न पङ्विद्यतिविधानार्थम् । दुष्ट. १०।७।२०।७३.

॥ एवशब्दः 'एताम्यामेव अशोमपाजिनं याजयेत्,
यावेतो आग्नेयश्वेन्द्राश्वश्च' इत्यन पुनः इत्यस्मिन्नर्थे
भविष्यति । यथा 'क्षीरेण भुक्त्वा देवदत्तः क्षीरेणैव
भुञ्जीत' इति । भुञ्जीतैव इति पुनरिति गम्यते । एवमिहापि
शोमपाजिनश्च अशोमपाजिनश्च दर्शपूर्णमासविधानेन
विहितौ पुरोडाशौ पुनः अशोमपाजिनः तौ विधीयते
'पुरोडाशाभ्यामेव अशोमपाजिनं याजयेत्' इति । तद-
र्थेऽस्याम् इति गम्यते । भा. १०।८।१४।३६, ॥ दर्शपूर्ण-
मासयोऽस्यापते 'पुरोडाशाभ्यामेवाशोमपाजिनं याजयेत्,
यावेतो आग्नेयश्वेन्द्राश्वश्च' इति । तथास्तान् एवशब्दो
भवति, पुरोडाशाभ्याम् अशोमपाजिनमेव इति तु
विवक्षितम् । यथा 'यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तम्'
इति, यं शुचिमेव विद्याः इति वदितव्ये 'यमेव विद्याः
शुचिम्' इति । (शारकः) । १०।८।१४।३६.

॥ 'एष व-भ्यामुतो याति' अर्थं शब्दाभावाः । बृहती.
७. ८२. ॥ 'एष वाव प्रथमो यतो यज्ञानाम्' अत्र
वाक्ये अमिष्टोमसंस्तुत्योऽपि तद्विद्यमानत्वे तदु-
त्तरतः कालविधिः । आहु. ५।१।१८. ॥ 'एष वाव
प्रथमो यतो यज्ञानाम्' इत्यत्र वाक्याद्यो विचार्यते ।
अत्र अमिष्टोमस्य प्राथम्यं न विधीयते नापि उत्तरतः
प्राथम्यं प्रतिविधत्ते, किन्तु इदं वाक्यम् अमिष्टोमस्य पूर्वं
कर्तव्यतामाह पश्चात् ग्राह्यताम् । तेन अमिष्टोमप्राथम्यं
ग्राह्यतामाह अनेन वाक्येन बोधते इति वार्तिक-
तात्पर्यम् । के. ५।१।१४।३०.

॥ एषशब्दोऽपि समिहितप्रत्ययवतः सन् यथैव
च पूर्ववद्वे तद्वत्प्रत्ययवतः तथोचरे प्रत्ययानेऽपि
इत्यत्रोपपत्तिः । अत्रानि-छेदप्रत्ययप्रक्रिये च संश्रुति-
परा आधीनत्वादे निरीये । पर. १।२।८।२२७. ५३०.

॥ एवितव्यादन्यस्यात् एकवाक्यतास्य विपरिणामो
ल्योपान् । कुतः ? प्रत्यक्षा तेन एकवाक्यता, परोक्ष
अन्येन । भा. ३।४।८।२४.

ऐ.

॥ ऐककर्म्यान् विकल्पो भविष्यति यथा आग्नेय-
विकारेषु अनिमर्शनस्य । भा. ८।१।५।२४.

॥ ऐककर्म्यान्निधनः स्यात् इति न्यायः ।
'अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्निधनः स्यात्' (३।१।६।
१२) इति सूत्रैकदेशोऽयम् । द्रव्यस्य एकहायन्याः
गुणस्य आकल्पस्य च निधनः परस्परवच्छेदकस्य स्यात्
एकहायनी अक्षयैव, एकहायन्येव अक्षया इति । ऐक-
कर्म्यान्, एकै कमे क्रियापदं यस्मिन् पदसमूहे, तत् एक-
कर्म, तस्य भावः ऐककर्म्यं तस्यात् । एकेन 'क्रीणाति'
इत्यनेन क्रियापदेन उभयोरपि संज्ञयात् तयोर्निधनः
स्यात् । इति न्यायप्रारम्भः । के. ॥ ऐककर्म्यान्निधनः
स्यात् (३।१।६।१२) (अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्-
निधनः स्यात्) एकस्य शब्दस्य एकार्थित्वमेव युक्तं न
तन्नेकार्थत्वम् । 'गोशब्देन सास्नादिमान् व्यभिधीयते'
इत्यासक्त्ययात् वाच्यवाचकताप्रदशायाम् अनिधान-
क्रियाकरणकर्मणोः सास्नादिप्रत्ययविशेषादयोः अनि-
धानक्रियाद्वारा 'ऐककर्म्यान्निधनः स्यात्' इति
तावोपि क्रियायात् प्राथम्यमवगतस्य संज्ञकस्य निधनरूपस्य
कदा चित् व्यक्तिपरिहारेण आहुतिवाचित्वे बाध-
प्रवृत्तात् । (पूर्ववत् इदम्) । कु. १।३।१।२८७. ८२.

॥ ऐकभक्तिकथः — प्रायशम् अनारभ्यकथनस्य
कर्मणोऽभिव्यञ्जकम् । तत्तावितोयाम् यत्किञ्चिद्विद्वान्प्र-
कथ्यम्, तस्य सर्वस्वमभिव्यञ्जकम् । (शांभा. ३।१।२।८
बम्.) इति न्यायस्य स्वरूपम् । एकशब्दो भवः जन्म
च एकभवाः तत्र भवः ऐकभक्तिः कर्माद्यः । य न
मरणशब्दे सर्वं एवमित्यन्यत्र, उत्तरमेकमेव च देह-
नारभते, इति न्यायप्रारम्भः । के. ॥ कर्मणाम् ऐक-
भक्तिस्तस्य वित्तवस्तुमेव सम्पत्तयस्तस्य निरन्तरं पूर्ववत्
प्रयोजनम् । योगिनामत्र यथा । कलत्रकः ३।१।२।८ बम्.

एकादशाध्यायार्थविचारः

हि प्रकृत्याये तस्य कर्तव्यत्वरूप विशेषणमेव लिङ्ग
 प्रतिपादयितव्यम् । अपूर्वं तु नान्येन केन चित् प्राप्तम्,
 इति लिङ्गैव कर्तव्यताविशिष्ट तत्स्वरूपमभिधातव्यम् इति
 नैस्तुल्यारसंभनः । यदि विधिष्टाभिधायी, ततः अपूर्वमेव न
 क्रियामभिदध्यात् । अथ विशेषणाभिधायी, ततः क्रिया-
 मेव, नापूर्वम् अभिदध्यादिति । नैतदेवम् । विधिष्टा-
 भिधायी एवायं शब्दः । स यदा क्रियापरो भवति, तदा
 तत्स्वरूपस्य प्रकृतित्व एव प्राप्तवत्त्वं विशेषणपरो भवति ।
 तदथा 'दण्डी प्रयान्वाद' इति विधिष्टाभिधायी अपि
 दण्डित्वन्द्वे विशेषणपरो भवन्नपि न लक्षणया । तथा
 कार्यवचन- शब्दोऽपि यदा क्रियाया प्रकृत्यते, तदा
 कार्यस्वरूपविशेषणपरो भवति इत्युच्यते । सन् प्रतिपद्यते,
 तदा तत्स्वरूपं भवति इत्युच्यते ।

[illegible]

यागानां तादृश्ये । कर्तव्यता मविध्यति । स्वतन्त्रव्यापि
धायी हि हिष्टशब्दे यन्निना सममित्याह्वय, तमेव
तादृशं प्रतिपादयति । ' न लौकिकक्रियायाः तादृशी
कर्तव्यता अवगम्यपूर्वा ' इति चेत्, न । निवोगस्य वा
किमवगता ? येन अभ्युपगम्यते । लोकानवगताऽपि वेदा-
देव तस्य तादृशी कर्तव्यता अवगम्यते इति चेत्,
क्रियायामपि तुल्यम् । ननु प्रत्यक्षविकल्पा दुःश्रुत्याया
क्रियायाः कथमागमेनापि शक्यते कर्तव्यता प्रतिपाद
यितुम् । निवोगात्मा वा (कथम्) भगवद्भक्तिमान्त्रन्दैव
रहो वः, तस्य कर्तव्यता न प्रमाणान्तरविकल्पा स्यात् ।
सोऽपि बहुदूर-व्यवस्थासत्ताभ्यो दुःसागर एव न चैतन-
व्यापारस्य उद्देश्यतामनुभूतितुमर्हति । यथा तु तस्य
नित्यनिरपेक्षाम्नायात् कर्तव्यता, तथा क्रियाया अपि
मविध्यति ।

मतिष्यति ।
अथ च नियोगस्य सुगुप्तं संप्राप्तिपरिहारव्यतिरिक्तस्य
क्रियात्वं न स्वात्मन्येव कार्यत्वमुपपद्यते । कृतिर्हि
नेतनप्रत्यक्षरूपा इच्छापूर्वकत्वात् तद्वोचरमेव गोचरयितुं
मर्हति । इच्छा हि सुगुप्तं संप्राप्तिपरिहारोचरेव इति वाऽपि
तद्वोचरेव । अतो नापूर्वस्य प्राधान्यमुपपद्यते इति यथा
शक्तिमतेनैव वर्णितम् । किञ्च, नान्तात्पर्यवृत्तवृत्ति-
व्याप्यताऽऽत्मिका क्रियायां कर्तव्यता इति भवता
यन्यतो वक्तव्यम्, इच्छायादाप्रवृत्तात् । 'लोकं हि क्रिया-
कर्मणि विद्यते' इत्यादिनात्मवगते क्रियारूपविरोध-
परिहारो न वेदे अपूर्वपर्यन्तत्वात्तान् कामपदसममि-
त्याहारात् अवगम्यते' इति भवता दर्शनम्, तत्र
यदि अन्याथैव तद्वृत्तिरिति व्याप्यत्वात्पक्षेऽप्यतोऽपेता क्रिया
तदयं नेतनवगतः, इत्तं तर्हि वेदेऽपि तद्व्याप्यत्वात्तान्
अपूर्वपर्यन्तत्वात्तान् कल्पनीयम् इति अपूर्वप्राधान्य-
व्याज्येतेति । स्वर्गकामपदसममिनाहापो हि क्रियारूपस्यैव
विरोधस्य परिपत्तौ, न तु अन्योत्सर्जनत्वस्य । तेन
तत्त्वेदोषमयो अन्योत्सर्जनकार्यमिनाहापो नास्ति
अनेकार्थत्वम् । प्रयुज्यते सर्वसामपदसममित्याहात्
एवमेव अवगम्यते । यो हि तद्व्याप्यत्वात् क्रियायामि-
तिदादीनामिच्छति, स वक्तव्यं किमपि
प्रमाणमिति । स चेत् व्याप्यत्वं 'कर्मक्रियामिच्छति' इति

ग्रन्थः । 'तत्र द्वंद्वमविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षायां भवति समासः । यमस्य च इतरेतरयोगात् सहित-
योगेन आलम्भः' इति [आर्थिकोऽयमनुवादः] ।
(अत्र को विदाराङ्गमपनुद्वान्—) प्रायणीयोदय-
नीयो विधीयमानो शब्दद्वयेन प्रधानभूतो । प्रधानस्य
(प्रधानतम्) अपेक्षमाणस्यापि भवति समासः ।
(यथा 'राजपुरुषो दर्शनीयः' इत्यत्र वस्तुतो गुण-
भूतस्यापि संबन्धः प्राधान्यात् पुरुषस्य दर्शनीयत्वमपेक्ष-
माणस्यापि राश्या सह समासो भवति । एवं प्रायणीयो-
दयनीययोः ऐकादशिनान् अपेक्षमाणयोरपि भवति
समासः) । यदि न विधीयताताम् (तथा सति
शब्दद्वयः) गुणभूतो । गुणभूतोश्च ऐकादशिनान् अपेक्ष-
माणयोः समासो न गन्तव्यः । तस्मात् विधीयते
(देशत्वेन प्रायणीयोदयनीयो । तस्मात् प्रत्येकं कृत्वा-
लम्भश्चोदकप्राप्तौ बाध्यते) ।

विहारप्रकृतित्वाच्च । ९ ॥

भाष्यम्— इतश्च विभागः । कुतः ? विहारः
(विभागः इत्यर्थः) प्रकृतः 'एकादशिन्यामन्वद्वेकैक-
मालमेत' इति । तस्यैव विकारः 'ऐकादशिनान् प्राय-
णीयोदयनीययोरतिरात्र्योरालमेत' इति । यावच्छक्यम्,
तावत् विहारस्य अनुगदीत्यन्यम् ।

विशेषो य उदासत्तेः । १० ॥

भाष्यम्— इदं पक्षोचरं नूनम् । आह । यदि
विहारोऽस्मिन्नेते, तत्रैकत्र पञ्च आलम्बन्याः, एकत्र
यत् । तत्रैकदेशो न निर्णीयते, किं प्रायणीये किमुदय-
नीये इति । अत्रिण्येन अत्रपञ्चपञ्चम् । अत्रपञ्चपञ्चः
अमङ्गलः । तत्रोपदेशोपेक्ष्यं स्यादिति । अमोन्वते ।
विशेषो एतस्मिन् संशये, प्रत्यक्षसिमुल्लेखेनानुश्रमेत । तत्र
प्रायणीये पञ्च आलम्बन्ते, यदुदयनीये इत्यप्यवस्थाम् ।

प्रयस्तथेति चेत् । ११ ॥

भाष्यम्— इति चेत्तत्रापि प्रत्यक्षसिमुल्लेखेनानु-
श्रमेति चेत् । तस्मात् न च एव प्रायणीये आलम्बन्याः,
यावत् बहुवचनमविवक्षितं भवतीति । सिताशो प्रतिष्ठायां
सूत्रेण प्रतिबोधत्वेनम् ।

मी. धे. १६४

न, समत्वात् प्रयाजवत् । १२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । कुतः ? समत्वात् । यथा
प्रायणीयोदयनीययोः इतरेतरापेक्षयोः ऐकादशिनो विधी-
यन्ते, न सर्वे अन्यतरसिमुल्लेखे कर्तव्याः, तदपेक्षया
कार्त्स्न्यं प्राप्तिं भवति । तत्र यावन्निरूप्यतरं भवन्निरूप्यं
बाधितव्यम्, तावन्निरुद्धातो बाधः । अत एव साम्ये-
नेन विभागः प्रयोजनानिष्ठः । यथा, पञ्चागन्तव्यं
प्रयोजनः प्रयोजनमयोर्विकारभूतः साम्येन प्रविभज्यते,
एवमिहापि यावत्सु साम्यं भवति, तावतः साम्येन
विभज्य, अभ्यधिकः (एकः) उदयनीये आलम्ब्यते,
प्रत्यक्षसिमुल्लेखेनानुश्रमेति चेत् । तस्मादोपः ।

सोम— उत्पत्तिं द्वंद्वे तादित्यविचक्षा इत्युत्पत्तिः
प्रत्युदाहरणसंमतिः । सूत्रार्थस्तु— प्रायणीयोदयनी-
ययोः ऐकादशिनानां समासः सामर्थ्यं स्यात्, यदुक्तौ
उपेक्षितेन सामर्थ्यस्य दर्शनात् इति । 'विहारप्रकृति-
त्वाच्च' इति सिद्धान्तगुणम्— 'विभागः प्रकृतः 'एका-
दशिन्यामन्वद्वेकैकमालमेत' इति तस्यैव विकारः
'ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरालमेत' इति,
तद्भाष्यं च 'विभागस्य संनिहितत्वात् विभागविरोध-
परावं प्रायणीयवक्तव्यम्' इत्येवंपरतया योग्यम् ।
अन्यथा प्राथमिकसन्ततद्व्याप्यविरोधात् इति ज्ञेयम् ।

वि— 'सुरेकादशिनः किं प्रायणीयोदयनीययोः ।
प्रत्येकमस्मिन्नेते किं विभज्याः सुस्तयोरपि ॥, उद्देशयोः
प्रयोजनत्वात् प्रत्येकं पक्षोऽल्लिखः ।, नोद्देशो यदात्
भागः सिद्धत्वावचितोऽस्ति चेत् ॥

भाट्ट— ज्योतिषोमे वैकल्पिके पक्षेकादशिनो
समागन्तात् । सा द्वादशस्य गुणात्सु मेदेन तयोः कर्तव्य-
तया प्राप्ता । तयोः च 'अन्वद्वेकैकमालमेत' इति
आद्यम् । इति वचनेन विहारपक्षं विनाच ऐकादशिनान्
प्रायणीयोदयनीयोद्देशेन ऐकादशिनविधिः, यत ऐका-
दशिनानुगदेन प्रायणीयोदयनीयोरालम्बितव्यविधिः इति
चिन्तायाम्, प्रायणीयोदयनीयपक्षस्य उद्देश्यतया संभवति
त्यधुनिककालोत्पन्नत्वे प्रमाणाभावात्, श्रुतिप-
विधिप्रकारसंभवे च श्रुतिविधिप्रकारस्य अनुगन्त्यात्
प्रायणीयोदयनीयोद्देशेन ऐकादशिनविधिः । द्वेष्टव्य-

एकादशाध्यायार्थविचारः

क्रियायाः फलपेक्षयात् तत्परत्वेन कामशब्दस्य, न निमित्तपरत्वमनपेक्षितत्वात् इत्यमेव निमित्तपरत्वनिराकरणहेतुः, अमुञ्चयमात्रं तु नित्यत्वम् । भङ्गमुत्पा अपि क्रियायाः फलसाधनत्वम् अवान्तरत्वात्प्राप्तद्वारेण प्रागेव समर्थितम् । बहु एव हि ततोदाहरणं काष्ठमे- यावगोराणि इति नाम विनोपे मनः खेदविषयम्, न च अलौकिकमभिप्रेयं कल्पम् । अयं संग्रहश्लोकः 'श्रुतिः समर्थिता भवेत्त्रिमित्ततासमाश्रये । विरुध्यते हि कामनास्वरूपलिङ्गमेव तु । १५ ॥ फले समाश्रिते प्रतिः प्रसिद्धमर्थमुत्सृजेत् । अलौकिक- समाश्रयेद्वत्तु सा विरुध्यते । १६ ॥ निमित्त- ताऽऽश्रये विधेः प्रयुक्तिकल्पनं तु यत् । फले समाश्रितेऽपि वत् समं फलस्य तस्य वा । १७ ॥ अपूर्वरूपमस्ति वत् फलस्य साधनं तथा । यजिअ तत्र साधनं त्रयं त्रिदं ततोऽधिकम् । १८ ॥ अथ प्रयुक्तिकल्पनं निमित्त एव नो फले । तथापि तद् चरं यत्तत्र प्रकल्पयमन्यथा । १९ ॥ कथं तु यत् पदादिभिर्भिन्ना निमित्ततेति चेत् । फलार्थिनो नियोगतो न तु श्रुतेर्निमित्तता । २० ॥ कथं तु नित्यवच्छ्रुतं निमित्तवद्भविष्यति । अनर्थकं प्रस- ज्यते वचस्त्वयोर्हि किं चन । २१ ॥ भवत्वन्वर्थकं नहि प्रयोजनात् प्रमास्थितिः । प्रयोगभेदकल्पनं निमित्ततोऽथवा भवेत् । २२ ॥ निमित्तता प्रस- ज्यते न यत्र नित्यवच्छ्रुतिः । द्वयोः प्रसङ्गवः श्रुतिर्न ज्यते न यत्र नित्यवच्छ्रुतिः । २३ ॥ अतः स्वभावलिङ्गव- लिङ्गवाचनक्षमा । २४ ॥ पदश्रुतिर्हि कामनास्वरूप- फलत्वमेव चेत्तत् । पदश्रुतिर्हि कामनास्वरूप- लिङ्गवाचिनी । २५ ॥ अपूर्वमेव चेच्छ्रुतिर्विनीति- न क्रियामपि । द्वयोरपि प्रयोगतोऽनुवृत्तमेव सा वदेत् । २६ ॥ यथैव गोत्वमेव गोकुलस्यैव लिङ्गश्रुतिः । द्वयोः क्रियानियोगोर्भवेति कार्य- मात्रकम् । २७ ॥ अतः श्रुतेस्तुमहात्तथाऽस- कल्पनादपि । निमित्तत्वैव त भवेदियं तु तज्जि- कृतिः । २८ ॥ अपेक्षते फलं क्रिया विधिश्चमा हि नाम्यथा । तत्सर्वदेव गृह्यते निमित्तताऽनपेक्षिता । २९ ॥ कथं फलस्य साधनं क्रिया विशाहकेति

चेत् । अवान्तरक्रियाऽन्वयात् स्वरूपवस्तु नो भवेत् । २९ ॥ यथैव वासनावशात् प्रमाणतः स्मृति भवेत् । यथैव नैवान्तरक्रियावशाच्च विक्रिद्विः । ३० ॥ यथाऽवगोराणादिना शतादियावतोद्भवः । यथैव कर्मणस्तथ स्वरूपभङ्गगुरादपि । ३१ ॥ अवान्तरक्रियावशाद्भवेदधिक्रियाविधिः । तथा ततः फलं भवेत् किमत्र खेदते मनः । ३२ ॥'

तदेवं फलपक्षे एति किं तत् आग्नेयादीनां तन्त्रम्, उत भेदेन इति विचार्यते । यत्र अन्योन्यनिरपेक्षा एव आग्नेयादिभाननः भान्यमपेक्षन्ते, इति तथैव संबन्धते । इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु फलश्रुतस्य आग्नेयादीनां मुपादीयमानानां तन्त्राभिधानावगतं साहित्यं विच- क्षितम् । एकेनापि च फलेन सर्वेषां नैरा- क्षर्यं भवति इति सर्वेषामेव तन्त्रं फलमिति । काश्चन भवति इति सर्वेषामेव तन्त्रं फलमिति । ततः अत्राना निरपेक्षेरेव वाच्यैः तन्त्रपक्षापत्तयेन ततः अत्राना निरपेक्षेरेव तत्साधनं च लोभार्थमपदीना- विनियोगात् निरपेक्षेरेव तत्साधनं च लोभार्थमपदीना- निव ब्रह्मचर्यादिशाधनत्वमाह्वय उक्तं नैवा पश्येय- निव विनियोगः, स्वरूपमात्रेण तु स्वभावैक्यव्यवस्थितानां प्रकरण- विनियोगः । तच्च अपर्याप्त्यापारम् इति तद् सर्वेषां विनियोगः । कथं तर्हि अत्रविधिना विनियोजकत्वम् । तदभावे प्रकरणविनियोगस्य अत्रापत्तात्, न तु स्वरूप- मेव विनियोजकत्वम् । प्रयोगैक्यत्वापत्तात् इत्ययुक्त- मेतत् । यदा तु श्रेयसावन्तैव विधिः लिङ्गादिभि- रमिषीयते इत्याधीयते, तदाऽपि क्रयैर्दम्यमानेन प्रकरणधनापेः प्रातिस्विकैर्विधिभिः विनियुक्तानां प्रयाजा- दीनाम् एकैरेव प्रयागविधिना अष्टोपदुष्टविकल्पपरि- विहीर्या सर्वविधिश्रमपनाविधादिना सर्वेषां उपग- त्ययोगावगमात् तद्वशेन अवान्तरत्वाभेदद्वारेण सर्वेषां मुपकारकत्वस्य सर्वैव परिकल्पनात् काष्ठादीनामिव वाक्- ज्ञानां समुपपत्तिः । नहि उपकारमुद्दिश्य पदार्थानां विधिः संभवति, तेष्व- प्राक् उपकारस्य अभावत्वात् इति पुण्यमेतत् । यत्र तु प्रमाणान्तरेण एककार्यत्वावगम- यथा श्रीहृदयस्यो, यत्र सा प्रयोगविधिना नामेककार्ये वैदि- यथा अग्निविधयोः पदव्यवहो, तत्र त्रिकल इति ।

अयाज्यत्वाद् वसानां भेदः स्यात्, स्वायाज्या-
प्रदानत्वात् । ३६ ॥

भाष्यम्— कुम्भ्यास्तन्नाशो न घटते । अयाज्य-
त्वात् वसानम् । 'याज्याऽर्धर्चान्ते वसा जुहोति' इति
श्रुते प्रकृतौ । तत्र स्वायाज्याऽर्धर्चान्ते वसा हुता । इहापि
तथैव होतव्या । न च वसाना लिङ्गं कर्तुं शक्यम् ।

अपिवा प्रतिपत्तिस्वात् तन्त्रं स्यात्, स्वत्व-
स्याश्रुतिभूतत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— अपिवा तन्त्रं कुम्भी स्यात् प्रति-
पत्तित्वात् । रोषभूता वसाः । तासां प्रतिपत्तिरियम् ।
प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोजयति । कुतः तद्वारणार्थं पात्रम् ।
अत्यन्तसंसृष्टाश्च वसाः, ताः स्वायाज्याऽर्धर्चान्ते एव
हुता भवन्ति । नतु परयाज्याऽर्धर्चान्तेऽपि प्रसज्यन्ते ।
अन्येष्वप्येव । स्वत्वस्य अश्रुतिभूतत्वात् । नात्र भूयते
स्वायाज्याऽर्धर्चान्ते होतव्या न परयाज्याऽर्धर्चान्ते इति ।
तस्मात् परं होमो न दोगाप, नाम्नुदपाप । अउ-
स्तन्त्रमेव कुम्भ्यपि स्यात् ।

सकृदिति चेत् । ३८ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि स्वत्वं न श्रुतमिति ।
तेन तर्हि सकृदेव होमः प्रथमे याज्याऽर्धर्चान्ते भवति ।
एवं सहस्रं वानुग्रहीयते, याज्याऽर्धर्चान्ते च हुत
भविष्यति । स्थितायां प्रतिज्ञायां सौत्रेण परिचोदयति ।

न, कालभेदात् । ३९ ॥

भाष्यम्— नैतदेवं प्रथमे अर्धर्चान्ते इति । किं
तर्हि । प्रत्यर्धर्चान्ते होतव्याः । कुतः । कालभेदात् ।
मिमांसा याज्याऽर्धर्चान्ताः । निमित्तसकृती येवं, याज्याऽर्ध-
र्चान्ते इति, अधिकरणत्वात्संभवात् । निमित्ताहृत्तौ च
नैमित्तिकाहृत्तिः यथा निवे जुहोतीति । तस्मात्
सर्वयाज्याऽर्धर्चान्तेषु होमः ।

सोम— 'अयाज्यत्वाद् वसानां भेदः स्यात्'
इत्यादिमूलवत्तुल्यं वसाविषयकम् अधिकरणान्तरत्वेन
केचित् न्यास्यात्, तदनुकूलम् । एकदेवत्वसत्तेऽपि
विद्वत्करणव्यग्न्यामोहनिराखेपायातुसरणस्य आवश्यक-
त्वेन प्रत्युत्पादिकरणस्य तन्मापरत्वेन वैषम्यार्पणं ।
अतो 'वसानां विद्वत्करणसंभवात् न तन्त्रावम्' इति

विशेषाशङ्कानिराकरणार्थं - प्रत्युत्पादिकरणम् इति
वक्तव्यत्वेन उक्तसूत्रचतुष्टयस्य अधिकरणान्तरत्वायोगात् ।
एवं च उक्तविशेषाशङ्का उपशानात् संगतिः ।

वि— (अत्र आदिमसूत्रद्वयेन एकमधिकरणं
नवमम्, अन्तिमसूत्रचतुष्टयेन च द्वितीयमधिकरणं
निरचितम् । तदधिकरणद्वयमपि अवैव निवेद्यतेऽ-
स्माभिर्मोक्षानुसारात्) 'किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादे-
र्मिद्वान न वा ।, असदेहाय भेदो, न लिङ्गादेवास्य
सिद्धितः ॥' (इति नवमम् । अत्र दशमम्) 'तत्तन्त्रं
देवमुत नो, चिह्नं नास्ति वसास्वतः (वसामु, अतः) ।
देवम्, नो प्रतिपत्तिस्वात् साकर्वैशाप्यदोषतः ॥'

भाट्ट— यत्र तु मिमदेवताका एकजातीयाः पशवः,
तत्रापि विद्वत्करणेन विवेकविदेः प्रयोगविषयगत-
वाहित्यलाभार्थं कुम्भ्यादेकत्वमेव । न च वसानां विद्वत्-
संभवात् सर्वासां स्वैस्वे याज्याऽर्धर्चान्ते होमसिद्धयर्थं
मेदेनैव कुम्भी स्यादिति वाच्यम् । सर्वेष्वपि
क्षीरनीरविवेकिन्या देवतायास्तत्काले तत्तद्व्याप्राप्ति-
त्वोपपत्तेः । यथा च वसासर्वेष्वपि तत्तत्वाज्याऽर्धर्चान्ते
वसाहोममेदस्योक्तं पुरस्तात् । न च सर्वसंमिया
साहित्यत्वात्, सान्नाभ्येऽपि तद्व्यपत्तेः ।

मण्डन— 'एकैव मिमदेवत्ये ।' १. 'वसाऽर्ध-
मपि नो वृथक् ।' १०.

मांकर— 'नानादेवैष्वप्येवं स्यात् ।' १. 'वसा-
भेदेऽप्यभिज्ञता ।' १०.

● ऐकादशिनेषु पशुषु पत्नीसंवाजोप जापनीना
विरुद्धः । जापनीसमुच्चयन्यायः । भा. १२।४।६।
१०-१६, ● ऐकादशिनेषु पशुषु प्रतिपशु मूषः ।
८।१।८।१५, ● ऐकादशिनेषु सवनीयपशुचर्मणाम्
अतिदेशः । (अतिदेशप्रपञ्चके अधिकरणं द्रष्टव्यम्) ।
८।१।७।१४.

● ऐकादशिनेषु सौत्याय, द्विरश्वस्य दर्शनात् ।
८।१।७।१४ ॥

तुलायां भरः सौत्यः आश्वयादिः सवनीयः पशुः ।
सौत्यस्य पशोर्मूषः दाम्नां दर्शमपराशनाम्नां परिवेषपदे ।
ऐकादशिनः पशवः नाम '१ आश्वेयः कृष्णमौषः,

स्वस्थानविद्विर्वाऽह्नामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् । ८४ ॥
 पूर्वपक्षे वाच्यो व्यावर्तयति । स्वस्थानविद्विः स्यात्
 न दण्डकलितवत् । अहो नवनान् अमृत्यक्षसंख्यत्वात्
 अहो संख्या न प्रयथा । प्रयथा संख्या येषां तन्व-
 हानि प्रत्यक्षसंख्यानि , न तथा इति अमृत्यक्षसंख्यानि ,
 तस्य भावात् । अहमंशमनुवादो न विधानार्थम् । अग्रता
 विधीयन्ते । तस्मात् स्वस्थानविद्विः कर्तव्या । स्वस्य
 प्रथमाया ऐन्द्रायवामप्रतायाः पत् स्थानं प्रथममहः तस्य
 विद्विः कर्तव्या । श्वनीकायाः हि न च अहानि, तेषु
 न च अग्रताः क्रमेण विहिता द्वादशाह । गवामयने तु
 सर्वाणि अहानि नवथा विभज्य एकैकस्मिन् विंशति-
 दिनाभ्यन्ते भागे क्रमेण एकैकं अग्रता संपादनीया ।
 प्रथमे विंशतिदिनाभ्यन्ते भागे ऐन्द्रायवामप्रता, द्विती-
 याया विंशते शुक्राग्रता, तृतीयया विंशते आम्रगणा-
 ग्रता, चतुर्थो विंशतौ पुनः ऐन्द्रायवामप्रता इत्येवंतीत्य
 स्वस्थानविद्विः इति सिद्धान्तः ।

पृष्ठपादुतो चाग्रगणस्य दर्शनात् प्रयस्त्रिंशो
 परितुक्तो पुनरेन्द्रायवरः स्यात् । ८५ ॥

अथ सिद्धान्ते हेतुन्तरं पूर्वपक्षे च दोषमाह । उत्तर-
 रिम्न पक्षि परितुक्तो श्रुतिलोभेन पृष्ठपादुतो पृष्ठपक्ष
 पक्षस्य आदुतो प्रयस्त्रिंशो आम्रगणस्य दर्शनात् स्वस्थान-
 विद्वद्वत् आशुतिर्गम्यते । दण्डकलितवत् आदुतो तु
 पुनः ऐन्द्रायवः स्यात्, नवत्रिंशो ऐन्द्रायवरः स्यात्
 तथाप्युक्तम् । तस्मात् स्वस्थानविद्विरेव सिद्धा भवति ।
 तथाहि स्वस्थानविद्विपक्षे गवामयने आद्येयोरहोः यन्
 वाचनिकम् ऐन्द्रायवामप्रतं तद्विरोधाभावेन आदित
 आद्येयं प्रवर्तमाना श्वनीका पूर्वस्मिन् पक्षि न तथा
 विभक्ते (१८०-१९ = २०) परितमप्यते । अथ
 श्रुतिलोभेन प्रवृत्त्य उत्तरस्य पक्षः प्रथमभागयते
 नवत्रिंशो आम्रगणाग्रता भवति (पठेऽहनि) । तदेव-
 दुर्ध्वं पृष्ठपादुतो नवत्रिंशो आम्रगणस्य दर्शनात् इति ।
 दण्डकलितवत्पादुतिषु तु श्रुतिलोभेन प्रवृत्त्य उत्तरस्य
 पक्षः तत्र नवत्रिंशो ऐन्द्रायवामप्रता श्रुतीति ।
 क्षरिपत्, पूर्वपक्षि श्वनीका निविद्यमाना आद्ये दे-
 अरनी वरंविता भवति । ततोः ऐन्द्रायवामप्रतायाः

मत्तस्थानानात् दण्डकलितपक्षे तु द्वितीयेऽहनि ऐन्द्रायव-
 मप्रताया अभवात् शिष्टेषु अहःषु निविद्यमानायाः एकोन-
 विंशतिवारम् आशुतायाः श्वनीकायाः (१८०-२=१७८
 = [१४१९ = १७१+७]) सप्त अहानि शिष्यन्ते ।
 तेन सप्तमेऽहनि ऐन्द्रायवामप्रता । तस्मिन् पूर्व पक्षः
 समाप्तम् । श्वनीका तु अपरितमप्यते । सां च परितमा-
 पयितव्या । ततो विपुत्रात् शुक्राग्रता, ततः प्रथमः स्वरसामा
 आग्रगणाग्रता, ततः द्वितीयः स्वरसामा ऐन्द्रायवामप्रता,
 ततः तृतीयः स्वरसामा शुक्राग्रता, ततो विश्वजित् आग्र-
 गणाग्रता, ततः पञ्च आशुताः प्रवृत्त्यते । तस्य आशुतस्य
 प्रथममहः प्रयस्त्रिंशम्, तत् ऐन्द्रायवामप्रता श्रुतीति ।
 एवं दर्शनं नोपपद्यते दण्डकलितवत्पादुतो । तदेतदुक्तं
 पुनः ऐन्द्रायवः स्यात् इति । ' गवामयने अहः-
 स्थितिः ' इति गन्धे द्रष्टव्यम् ।

तस्मात् श्वनीकापरितुक्तिः स्वस्थानविद्वद्वत् इति
 सिद्धान्तः ।

वचनान् परितुक्तिरेकादशिनोषु । ८६ ॥ -

पूर्वपक्षिणा दण्डकलितवत्पादुक्तम् ऐकादशिनवत् इति,
 तद्युक्तम् । ऐकादशिनोषु पशुषु परितुक्तिः ' वाक्यमन्तरः,
 पुनः पशुषु चैषु आम्रगणेन प्रथमेऽहन्त्यालमेत ' इति
 वचनात् स्यात् । सा द्वादशाहं अवभृत्नी गवामयन
 विंशति । तथा च विषयो दृष्टान्तः । तस्मात् स्वस्थान-
 विद्वद्वैव श्वनीका ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ८७ ॥

लिङ्गस्य दर्शनाच्च ऐकादशिनोः पक्षः गवामयने
 दण्डकलितवत् व्यावर्तयते इति । ' प्राणा वा ऐकादशिनोः,
 यदेकादशिनोमितिषुः अहान्यतिरिच्यते पक्षो वा ' इति ।
 स्वस्थानविद्वद्वो नामस्वतिरेकः । दण्डकलि-
 तवत्पादुतो तु न्यूनतः अतिरिक्तता वा भवति । तस्मात्
 ऐकादशिनानां दण्डकलितवत् आशुतिरिति युक्तम् ।
 श्वनीका तु स्वस्थानविद्वद्वैवेति सिद्धान्तः ।

ऐकादशिनोविपशुगणेषु पत्नीसंख्याजेषु
 जापनीनां विवरः ॥

द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थक्यं स्यात्, तथा
 विकल्पे नियमः, प्रधानत्वात् । १२४/११० ॥

एतेन क्रतुर्थकत्वे

वचनभ्यक्त्यान्त्यात् वाक्यभेदानन्त्यम् । न्यतिनीर्णाः
मिश्रिताः । सु. ट. ७४१.

• एतेन क्रतुर्थकत्वं प्रतिपादनद्वारेण उपनिषदा
नैराकाङ्क्ष्य व्याख्यातम् । वा. १।२।१।७ पृ. ११४ ।
अत्र सुधा (पृ. २४) - परलोकाकलेषु कर्मसु
विनाशिदेहादिन्यतिरिक्तनित्यकर्तृभोक्तृरूपात्मज्ञानं विना
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अहंप्रत्ययेन च देहेऽपि दृष्टेन स्फुटतया
सद्व्यतिरेकस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् शास्त्रीयमात्मज्ञानं
क्रतुविधिमिरपेक्षितम् । तस्य अनारम्भविहितस्यापि
सामर्थ्येन उपनिषद्व्यतिरिक्तस्य आत्मज्ञानस्य फलतिशय-
लक्षणवीर्यवच्चरत्वाभिप्रायेण क्रत्वन्त्यावधारणात् तद्वद्वारेण
पुरुषार्थानुबन्धित्वम् । ज्ञानस्य च अन्यापाररूपत्वेन स्वरू-
पेण अविवेकत्वेऽपि उपासनापरनामवेयं ध्यानमेव 'आत्मा
ज्ञातव्यः' इत्यादिभिर्निर्दिष्यते । अप्रतिपत्तस्वरूपस्य च
ज्ञातव्यः' इत्यादिभिर्निर्दिष्यते । अप्रतिपत्तस्वरूपस्य च
ध्यातुमशक्यः आत्मस्वरूपप्रतिपादनम् 'अविनाशी वा
अरेऽयमात्मा' इत्यादिभिः क्रियमाणं विध्यपेक्षितत्वात्
नान्येवावेधिव्यवहारादप्येवमिति तद्वद्वारेण उपनिषदा
पुरुषार्थपर्यवसानम् इति भावः । एतच्च संस्काररूपाय
प्रतिपादनाभिप्रायम् । अहंकारित्वस्य गुणनिर्गुणत्वज्ञानस्य
अभ्युदयनिःशेषसार्थतया साधुशब्दाधिकरणे वक्ष्यमाण-
त्वात् । • एतेन 'य एतेनातिष्ठत्वा' अत्रत्यएतच्छब्देन
अभिष्टोमसंज्ञः एव ज्योतिष्टोमः परामुच्यते, न तु
सप्तसंस्कारूप ज्योतिष्टोमं प्रकरणात् लिङ्गाच्च । सु.
५।२।१।३०-३८. • 'एतेन (कुलायस्येन)
राजपुत्रेहिती सायुष्यकामौ यजेताम् ।' अत्र राजः
पुत्रेहितीत्यस्य चेति द्वयोर्व्यवसाययोः एको यज्ञो विहितः ।
भा. ६।१।५।२२ पृ. १३६४. • 'एतस्यैव देववीतु
वारवन्तीयम् अभिष्टोमज्ञानं कृत्वा पञ्चकामो ज्ञेयः
यजेत' इत्यत्र कर्मान्तरत्वेन वचनमत्र, न तु गुणात् फलम् ।
२।२।१।२।२७.

• एतया अत्रायकर्मं याजयेत्' इत्यत्र वाक्ये
'आग्नेयोऽष्टाङ्गकालः पुरोडाशो भवति' इत्यादिना
उक्तैव अवेष्टिः गृह्यते फलविधानार्थम्, न कर्मान्तरम् ।
भा. २।२।१।२।२६.

• एतस्यैव विशा वाच्या शुक्रदेरिति नित्या'
इत्यादिवार्तिकोक्तम्यायेन शुक्रादिगुणानाम् अवाच्यत्वेना-
भावेन गुणशब्दानां जातिवाच्यत्वयोगात् । सु. ट. १३१.

• एतच्छब्दः सन्निहितस्य प्रतिनिर्देशकः । भा.
२।२।१।२।२६. • एतच्छब्देन सन्निहितवाचिना
अतीतसंनिहितस्येव आगामिसंनिहितस्यापि परामर्शः
('अर्थय ज्योतिः' 'अथैव विध्यज्योतिः' 'अथैव
सर्वज्योतिः') आगामिसंनिहितश्च ज्योतिरादिशब्दः ।
वि. २।२।८.

• 'एतद्वाङ्मय एतद्वाङ्मय', एतद्वाङ्मय एककालः,
इत्यनेन वक्ष्यमाणसंगतैर्द्वानैककपालगतस्य सार्धवादविधि-
नष्टस्य सार्धमेवैष अतिदेशः । भा. ७।२।५।२२.

• 'एतद्वाङ्मयान्येव पञ्च इवीति' इत्यनेन स
वाङ्मयस्य लक्षणं 'मन्त्रमिच्छते इति वेदभागात्म्यं' इति ।
वि. २।२।८. • 'एतद्वाङ्मयान्येव पञ्च इवीति'
इत्यनेन वक्ष्यमाणसंगतपञ्चसंघेरेण वैधेयवर्णनसार्धवाद-
विधिकाण्डस्य अतिदेशः । भा. ७।२।१।२७-२९.

• एतच्छब्दोक्तव्यायः यथा वक्ष्यते तदा एतच्छ-
बीजवचोर्जित्विरिति । साहस्यो. ७०५.

• एवं पदार्थवच्यार्थसंघातेरुपकल्पिताम् ।
विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिविधिविधेययोः ॥'
इति न्यायेन विधिवत् निवेद्यस्यापि विशिष्टभावना-
विषयत्वम् । सु. ट. १३६७. घातयैकारकालां न
विषयत्वम् । सु. ट. १३६७. घातयैकारकालां न
वाङ्मयादिभिः संभवतीति यदुक्तं तदनुगम्यमहो इत्याह-
एव पदार्थेति । भावनामेव विशिष्टा विदप्य प्रत्ययः
अर्थात् यागादीन् विदधाति, न साक्षात् । रत्नाकर-
सूत्रे. वा. वाक्यधिकरणे २३३.

• 'एव' । 'अत्र दोषाववृत्ति, अत्र एवेद-
पन्ति' इति एवकारः परिसंख्यायोगश्च । वि. १०।४।
१३. • एवकारः अन्यवचनोद्देशात् । सु. ट. ८०१३.
• यत्र दे संख्ये प्राप्नुयुः तत्र एवकारः अन्यवच-
नियर्थेयत्वं तत्र एवकारस्य परिग्रहः । सु. १०।४।२०।
७३. • एवकारस्य अर्थवाक्येऽपि वस्तुनिष्ठत्वाभावे
भवत्येव यथा विधौ । १०।४।२।८२ । विधौ
एव अर्थवाक्येऽपि भवता भ्यास्ताने दोष एव ।

प्रयोगनापेक्षा भवति । इदं च श्रूयते, 'जापन्त्या पत्नीः संवाजयन्ति' इति । तदेव विज्ञायते, इदमस्य प्रयोजनम् । पशुगणे च प्रतिपशु कर्मभेदः । तस्यतस्य पशोः कर्म-निष्पन्नं जापनीद्वयम् । अवस्तवापि तत् पत्नीसंवाजार्थ-मेव कर्तव्यम् । एव सति यथाप्रकृति कृतं भवति । तस्मादर्धकर्मण्यपि समुच्चयः एव ।

कपालेऽपि तथेति चेत् । १२ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि कर्मनिष्पत्ति-जापनीनां समुच्चय इति । तेन तर्हि कपालेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति 'पुरोडाशकपालेन तुपोनुवपनपि' इति । तदपि कर्मणा प्रयुज्यते । तस्यापि तुपोनुवपनं प्रयोजनं भवितु-मर्हति । तथा पुरोडाशगणे तस्यतस्य पुरोडाशस्य कपालेन तुपोनुवपनं कर्तव्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ।

न, कर्मणः परार्थत्वात् । १३ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । कुतः ? कर्मणः परार्थत्वात् । परार्थे च कपालानां प्रयोगकर्म, पुरोडाशभक्षणार्थम् । तदर्थमुपाये कपाले तुपोनुवपनमपि अन्वाच्यते । तदस्या कालान्वाहर्तुं प्रस्थिते पुरुषे शाकम्भरणमपि उपाधिः क्रियते, शाकम्भारहरेति । न तस्य भक्षणं शाकार्यमपि भवति । कथं पुनर्वायते पुरोडाशार्थे कपाले तुपोनुवपन-मन्वाच्यते, नैतदुपकार्यमिति । उक्तोऽन न्यायः । 'भविष्यता संयोगस्य तद्विमिश्रत्वात्' (४।१।११३६) इति । न चेत् तुपोनुवपनार्था कपालानामुत्पत्तिः, तत्रैव सर्वेष्वुपोनुवपनं कर्तव्यम् । अथवा उभयोरपि प्रतिषेधोऽयम्, न कर्मणः परार्थत्वादिति । कपाले स्वाकषात् । जापन्यामपि, कर्मणः परार्थत्वम् । इदयादीनां निपातार्थे विशेषकर्म, न जापन्याः । अपिच इदया-दिनिपत्तयैर्वैष्टु पशोरन्वस्य विद्यमानकामपि तदर्थ-मेव । तस्मात्त्र जापन्या निष्पत्त्यर्थे विद्यमानम् । न चेदेवम्, नैवान् प्रयोजनादपेक्षा, कुतश्च संभवः । इदयादीनि अनुनिपत्ता जापनी, ता पत्नीसंवाजनिर्वृत्त्यर्थमुपदिष्टा । एकया वा तया ते निर्वहन्ते । तस्मात् पशुगणे जापनीनां विकल्पः ।

प्रतिपत्तिस्तु, शेषत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्— भवेद्विकल्पो यदि अर्थकर्म स्यात् । प्रतिपत्तिस्त्वेवा । कस्मात् ? शेषत्वात् । पशुना निर्वर्तिते यागे शेषभूता जापनी निष्पत्योजना क चिद्विषेयाह । तस्या निषेधः पत्नीसंवाजेषु क्रियते, न जापनी विधीयते, न पत्नीसंवाजाः । उभये विहिताः । संवन्धो न विहितः । स विधीयते । तत्र च जापन्याः प्राधान्यं युक्तम्, न गुणभावः । गुणभावे अस्या अनेकन गुणभावः स्यात् । तत्र को दोषः ? 'अग्नीध्रीय पशुमालभेत' इत्येवा नोदना बाध्यते । नानादेवतोऽयं तदा पशुमर्भवति । एक-देवतोऽस्य अग्नीध्रीयः । एकदेशः पत्नीसंवाजदेवतानां मिति । तस्मात् प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तौ यत्नैव पशोर्जापनी न प्रतिपाद्यते, तस्यैव तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात् । तस्मादपि समुच्चयः ।

श्रुतेऽपि पूर्ववत्त्वात् स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्— 'श्रुते चक्षुः, दर्शयन्' इत्यादि प्रति-पत्तिः स्यात् । कुतः ? पूर्ववत्त्वात् । अन्यपूर्वकं श्रुतं दधि च इन्द्राय उत्तमम् । तस्यापान्तरगमनं निष्पु शिपि-विष्टं प्रति । तस्माच्चस्यापि 'ज्वलन्तो येन संयुक्तं तत्र तदर्थं तन्नुद्विष्टेति' तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रति-पत्तिः स्यात् । इत्यनेन न्यायेन (४।१।७।१९) प्रति-पत्तिः प्राप्नोति । वक्तव्यो वा विशेषः ।

विकल्पे स्वार्थकर्म, नियमप्रधानत्वाच्छेषे च कर्मकार्यसमवायात्, तस्मात् तेनार्थकर्म स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वादिति, श्रुते च पूर्ववत्त्वात् स्यादिति च । यत्तावदुच्यते जापन्या प्रतिपत्तिरिति । तत्र प्रश्नः । विकल्पः प्रकृतौ जापन्या आन्वेन सह । पशो च तथैव विकल्पे प्राप्ते, नियमप्रधाना पुन भूतिः, 'जापन्या पत्नीः संवाजयन्ति' इति भाष्यस्य निश्चि-कृत्वा कृतार्था भवति, जापन्या अर्थकर्म न वाच्यते । पशु शेषत्वादिति, शेषस्यापि वचनादेवैकं गुणभावे भवति । यथा प्रक्षाल्य । यथा श्रुतस्य अन्वर्थगुणस्य अन्यत्र भक्षणं प्रतिपत्तिरिति, तदप्युक्तम् । कुतः ? शेषे च कर्मकार्यसमवायात् । य उक्तम् : शेष, दधिनम्

ऐक्यमत्ये द्वयोरेव

प्राप्यस्य सकलकर्मैश्वर्यमिच्छकत्वात् अभिव्यक्त-
शक्तिभिः कर्मभिः प्राप्यज्ञानतन्माविनि एकस्मिन्नेव शरीरे
फलजननावश्यकभावः । परिसरः ३१।३८ वृत्तः ।

● ऐक्यमत्ये द्वयोरेव किमसाध्यं भवेदिति
न्यायः । अयं च एकमतिविशिष्टो द्वापि सर्वे स्वाभीष्टं
साधयतः इति विषये प्रवर्ततीति । साहस्री, १४३.

● ऐक्यमत्ये परार्थवत् (१।४।५।८) ' ज्ञापयन्ता
पत्नीः स्याज्जपन्ति ' इत्यनेन यदि ज्ञापयन्नुद्देशेन च कर्म
विधीयते पत्न्याश्च विधीयन्ते ततः अनेकार्थविधानात्
' ऐक्यमत्ये ' इति त्रैलोक्यलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् ।
वा. ३१।१०।१२। ४. ८७०.

● ऐक्यदशिताः पञ्चवो अक्षमेये पठिता अपि ज्योति-
प्रोमे विधीयन्ते एव, तेषु लौकिक द्वैतसम्बन्ध दर्शनात् ।
वि. ८।१।७. ● ऐक्यदशिताः पञ्चवः ' कृष्णशीर्षं
आग्नेय, ' इत्याख्यायमानाः । अन्येषां च ' आग्नेयेन
वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति, प्रजनयति सोम्येन ' इति । तेषु नाम्नीभोनीयस्य विपत्त्यः । किन्तु लौकिक
सवनीयशोरेव । भा. ८।१।७।१४, ● ऐक्यदशिताः
पञ्चवः द्वादशाहे प्रत्यहमेकैकः । ११।४।६।१२९.

● ऐक्यदशिताः पञ्चवो द्वादशाहे प्रापणीये
पञ्च, वदयनीये पद् इति विभज्यानुष्ठेयाः ॥
समासस्त्वैकादशिन्ये तु तत्प्रकृतित्वात् । १०।६।१।६।

भाष्यम्— इदमाश्रयते ' ऐकादशिनान् प्रापणी-
योदयनीयोदयितधनयोरालम्बेत् ' इति । तत्र सद्यः ।
निर्मेकादश प्रापणाय, पुनस्त एव एकदश उदयनीये,
अहोर्दिवस के चित् पञ्चवः प्रापणीये, के चिदुदयनीये
इति । समानाचारिर्द्वैतस्य संघट्ट । किं प्राप्तम् ?
उपभृत् संघट्टमिच्छयम् । समास एवैकादशिन्ये, सर्वे
प्रापणीये, सर्वे पुनरुदयनीये भवितुमर्हन्ति । कुतः ?
तत्प्रकृतित्वात् । प्रवृत्तो ज्योतिषोमे समस्तानामैकादशिता-
नामात्मन्, इहापि समास चोदकः प्रापयति । अपिच
लक्षणत्वेन प्रापणीयमुदयनीयं चाहः भूयते । तत्र
प्रापणीये सर्वे विहितं भवन्ति । न गम्यते विराम, के
इकादशिता न विहिता इति । तयोदयनीये । तस्मात्
समासस्य ।

विहारप्रतिषेधाच्च । ७ ॥

भाष्यम्— विहाप्रतिषेधभाष्यम्, ' ऐकाद-
शिनान् प्रापणीयोदयनीययोरतिरान्त्योरालम्बेत् ' इति ।
' अन्वहमेकैकमात्मने ' इति विहारः प्राप्तः । तत्रैकः
पञ्चः प्रापणीये प्राप्त एव । अन्ये अन्येष्वहः, तु । ततो-
ऽनेन किं कियते ? ये अन्येष्वहः, ते प्रतिपिप्यन्ते,
प्रापणीये च ते सर्वे भवन्तीति । तयोदयनीये । तस्मात्
सर्वे प्रापणीये भवितुमर्हन्तीति ।

श्रुतिवो वा लोकवद् विभागः स्यात् । ८ ॥
भाष्यम्— नाशब्देन पक्षं स्याद्वर्तयति । नैतद्विधमगः
इति विभागः स्यात् । कुतः ? द्विव्यभूतिः । द्विव्यभूतिर्हि

सपति, प्रापणीयोदयनीययोरिति । सा चेदानीमुपदेव-
त्वेन, न लक्षणतया । कुतः ? एकदशिनीविधो संनिहिते
वचनदेकादशिनी विधाय पुनः अत्रा वा लक्षणस्य प्रो-
जनविधिरस्य एतद्विधीयते, प्रापणीयोदयनीययोरिति ।
तत्र द्वदशभिर्नोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षायां भवति
समासः । समासे चेतरेतरयोगात् त्रैकादशिनी केवले प्राप-
णीये । सा उदयनीययुक्ते भवितुमर्हति । तद्वदयनीयेति ।
तस्मात् समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । यदि पुनर्नोत-
देयत्वेन अत्रोपेतम्, तत्र द्वदशभिर्नोरप्रापणाय
अप्रापण्ये असत्यामाकाङ्क्षायां न समासो भविष्यति ।
तत्र प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यात् । उदादेयत्वेन
तु एतच्छ्रुते । तस्माद्विभाग इति । लोकवत् । यथा लोके
शत देवदत्तपञ्चदशयोर्द्वैतमित्युक्ते समासार्थो विधीयते,
यदेतच्छ्रुतम्, तदेतयोर्द्वैतमाप्तिः । द्वदशुनिविधान-
सामर्थ्याच्छत विभज्यते, एवमेकादशिन्यपि विभज्यतेति ।
उप— एकदशिनी विहित (वाक्यान्तेन)
तस्मिन् (एकदशिनी—) प्रकरणे (इदं द्वितीयं
वाक्यम्—) ' प्रापणीयोदयनीययोरालम्बेत् ' इति । तत्र
एकादशिनी (प्रकरणादेव सन्वयत्वा, वेदत्वा) इति-
कर्मत्वत्वात् (कर्म च देव च) अपेक्षते । अपेक्षमाणा-
वाक्यं देवचित्तोपपन्नत्वेन प्रापणीयोदयनीयो विधीयते ।
(तत्र) द्विवचनम् इत्येतत्तत्तदर्थं सर्वे विविधित्वं
(उदासीनमानात्) । (कर्म पुनरुदादेयत्वा,
नोदेवत्वा इत्याद्युक्तं उत्तरभूतः) अत्र (भाष्य—)

राजन्यः स्यूते । १।४।१४. * ऐन्द्रो राजन्यः इति ऐन्द्रशब्दः अर्थवादः, न गुणविधिः । भा. १।४।१२। २३-२, * ऐन्द्रो ब्रुविः कोटिभिः आलम्ब्यः ? (कृतपञ्चः सवनीयस्तृतीयः) । १।६।७।१८.

* ऐन्द्रः सोमो यज्ञते मीयते च । तेन ऐन्द्रेषु सोमः, अनेन्द्रेषु सोम एव नास्ति । इति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अधर्मका इतरे साक्षाद्भाः । कथं पुनर्भाव्यते ऐन्द्रः सोमो यज्ञते मीयते चेति ? मन्त्रवर्णात् । 'इन्द्राय स्वा वसुमते' इत्येवमादिर्मन्त्रः ऐन्द्रं सोमं वदितुं शक्नोति, नान्यम् । तस्मादैन्द्रः सोमः । तेन ऐन्द्रेषु सोमधर्माः । अस्यानि तु प्रदानानि साक्षाद्भाणि, अतो धर्मान् ग्रहीष्यन्ति । इति न्यायः । तस्मात् वयादेवर्त ऊहितव्यो मन्त्रः । भा. १।१।१।१२९. * ऐन्द्रमेकादशकपालम् श्रवभो दक्षिणा' अवेष्टिपु द्वितीया राजसूये । भाट्ट. १।१।३१. * ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यादौ प्राकृतपुरोडाशप्रमतिदेशः, न तु सान्नायधर्मा-विदेशः, देवतासामान्यात् हविःसामान्यस्य बलत्वात् । वि. ८।१।१७, * ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः ।' अत्र अस्ति प्रतिमन्त्रे फलमैहिकं सति तु आयुधिमम् । ४।३।१२, * ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इत्यादिः काम्यो यागः कामनावता कर्तव्यः । ५।३।१२. * ऐन्द्रं ग्रहं प्रतिप्रस्थाता आदत्ते सौत्रामण्याम् । भा. ३।१।३।१४. * ऐन्द्राणाम् अनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिव नास्ति । इति नास्त्यहः अनैन्द्रेषु ततः अनैन्द्राणाम् अमन्त्रकं भक्षणम् (कृत्वान्वित्वा) । वि. ३।१।१७. * ऐन्द्रे एकादशकपाले औपयस्य आग्नेय-पुरोडाशस्य लिप्यन्तः । भा. ८।१।१।७।३२-३४. * ऐन्द्रे पुरोडाशे सान्नायविष्यन्तः प्राप्तः आग्नेयविष्यन्तेन जायते । बाल. ४. १४१.

* ऐन्द्रचमसभक्षणे वपत्कारदेवता अग्निर्नोपलक्षणीयः । वि. ३।१।१६.

* ऐन्द्रवायवं यज्ञति' इति इन्द्रवायुस्या संकल्पयति श्येतावदुक्तं भवति । तत्र यामान्यतरेण संकल्पयति इति एतन्न युज्यते इति यागः कल्प्येत । भा. ३।१।६।१८.

मी. को. १६५.

* ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य कामसंयोगोऽपि पाठप्राप्ते स्वस्थाने एवानुष्ठानम्, न तु सर्वादितः ।।

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् । १।५।१।८।६५ ।।

भाष्यम् — अथ यत्र कामसंयोगे वचनमैन्द्रवायवस्य ऐन्द्रवायवाणाम् ग्रहान् गृहीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेत्' इति । तत्र किं सर्वादितः प्रतिकर्षः, उत तत्रापि स्वक्रमस्यस्य ग्रहणमिति ? किं प्राप्तम् ? पूर्वेणाधिकरणेन (१७) स्वक्रमस्यस्येति । तथा प्राप्ते, भूयः । कामसंयोगे तु सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः ? वचनात् । वचनं हि भवति ' ऐन्द्रवायवाणाम् ग्रहान् गृहीयात्, यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेत्' इति, तत् सर्वादितः प्रतिकर्षे अर्थवत्, अत्रताया विधीयमानायाम् । अप्रवृत्तिविशेषकरं तदप्राणा ग्रहणे विधीयमाने । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः इति ।

तद्देशानां वाऽप्रसंयोगात्, तद्युक्तं कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् । ६६ ।।

भाष्यम् — न चैतदस्ति, यदुक्तं सर्वादितः प्रतिकर्षः इति । स्वक्रमस्यस्य ग्रहणे क्रमानुसारे भविष्यति । तस्मात् स्वक्रमस्यस्येति । यदुक्तं अग्रशास्त्रमिदं आदितः प्रतिकर्षः इति, तत्र तद्देशानां वारादेशयाम् ऐन्द्रवायवप्राणाम् अयमुपदेशः । तद्युक्तानां तदप्राणा ग्रहणेन कामः साध्येत । श्रुतिरेवमनुग्रह्यते, त्वत्वे वाक्यम्, श्रुतिश्च वाक्यात् बलीयसी । अथ यदुक्तम्, अप्रवृत्तिविशेषकरं ग्रहणविवौ इति, तत्र संयोगादुक्तं स्यात् । एकोऽत्र नित्यस्य कामसंयोगः, ग्रहणेन कामं साधयेत् । अपरतो नित्यसंयोगः, ये ऐन्द्रवायवस्य ग्रहाः, तान् गृहीयात् इति । तस्मात् अस्ति प्रवृत्तिविशेषः । अतः तद्देशसंयुक्ते कामसाधनमेतत् । तस्मात् स्वक्रमस्यस्य ग्रहणमिति ।

सोम — इह तर्हि भवतु आदितः प्रतिकर्षः अनुष्ठानात् (प्लुष्टादण —) संगतिः । ननु अप्रतायाः कामस्य विधाने ' वायवा एष यदैन्द्रवायवो, यदैन्द्रवायवाणां प्रजा यद्गन्ते' इति वचनमनर्थकं स्यात् । ग्रहणामेव फले विधाने तु तेषां

इति । ' ऐन्द्रवायवाम्नां कुर्वात् ' इति निर्देशात् । नात्र ग्रहस्य कर्तृत्वता उच्यते । तदग्रः कर्तृभ्यः इति श्रूयते । अग्रता परार्था, न स्वार्था विज्ञापते । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् ।

अपिवा धर्माविशेषात् तद्वर्माणं स्वस्थाने प्रकरणादप्रत्यमुच्यते । ६३ ॥

भाष्यम्— अपिनेति पञ्चान्नाहुतिः । न सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् । किं तर्हि ? स्वस्थानस्य ग्रहणम् । कुतः ? नान तदग्रता विधीयते । वाक्यं हि तदाऽनुग्रहते । किं तर्हि ? तदग्रणा ग्रहणं विधीयते । तथाहि श्रुतिरनुग्रहीता भवति । ' यदि रयंतरसामा सोमः स्यात् ' (तदा) ' ये ऐन्द्रवायवाग्ना ग्रहाः समाम्नाताः तेषामनेनानुपूर्व्येण ऐन्द्रवायवादितया धर्मा (मै) विशेषेण तद्वर्माणं प्रकृतान् ग्रहणं विधीयते । स्वे स्थाने ये ग्रहा ऐन्द्रवायवाग्नाः, तान् प्रकृत्य ग्रहणविधिः, इति न सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ।

धारासंशोभाच्च । ६४ ॥

भाष्यम्— अपि च धारासंशोभो भवति ऐन्द्रवायवादिवाक्ये ' अण्णा अन्वचिद्वरा धाराया यज्जति ' इति । तस्मात् धाराग्रहास्ते । तदग्रानधिकृत्य ग्रहणं विधीयते इति ।

सोम— पूर्वान् बहुवीहिरलात् निरपेक्षपृष्ठसाधनत्ववत् इष्टाभि बहुवीहिरलादेव सर्वग्रहधर्मतालाभः इत्युत्पितः संगतिः ।

वि— ' पुरोरायोक्त स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।, आचोऽप्रवविषेत्, मैत्रं धारायुक्ताप्रतोक्तितः ॥ '

भाट्ट — अपावन्तर्धर्मो ज्योतिहोमे अधाराग्रहो विधाप धाराग्रहाणाम् ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणादीनामुपक्रमे श्रुतम् ' वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो, यदैन्द्रवायवाग्ना यदा यजन्ते वाचमेवान् प्रयति ' इति । तदनेन किम् ऐन्द्रवायवस्य पाठान् मैत्रावरुणमहात् पूर्वमेवानुष्ठाने कृते उपावन्त्वर्णामात् पूर्वमन्तर्या विधीयते, उत नेति चिन्तायाम्, ' ऐन्द्रवायवे यज्जति ' ' मैत्रावरुणं यज्जति ' इत्यादिना प्रत्यक्षतत्सिद्धिभिरेव प्राप्ताना ग्रहणानां संशेषेण पुनर्विधानस्य विहितविधानायोगेन अनुपपत्तेः

प्रकृतसर्वग्रहोद्देशेन ऐन्द्रवायवाग्रतैव अनेन विधेया । अत एव न ग्रहपदेन मैत्रावरुणाया एव ग्रहा उच्यन्ते, संक्षेपे प्रमाणभावात्, तदप्रतायाः पाठादेव प्राप्तत्वाच्च । अतश्च उपावन्त्वर्णामापेक्षयाऽपि अग्रता ऐन्द्रवायवस्य विधीयते । तस्याथ बृहत्तामत्वे नैमित्तिकशुक्राग्रत्व-विरोधात् अनिवेशोऽपि रयंतरसामकत्वे एव निवेशो यद्यपि न्यायादेव प्रातः, तथापि ' यदि रयंतरसामा ' इत्यनेन नैमित्तिकत्वेन विधीयते, तत्प्रयोजनं च सिद्धान्ते इय कथुरयंतरादौ तदप्राप्तिः । अतः ऐन्द्रवायवस्य सर्वादितः करणम् । इति प्राप्ते, धा-वर्षमात्रविधिलिख्यवा ग्रहणान्येव अत्र विधीयन्ते नात्रात्र, ग्रहोद्देशेन तृतीयविधिप्रकारा-पत्तेः । न च विहितविधानायोगः, यन्प्रकारकद्विरोध्यक-विधौ कृते तत्प्रकारकद्विरोध्यकविषययोगोऽपि, तस्यैव विरोध्यस्य धर्मान्तरप्रकारकविधौ बाधकाभावात् । ' ऐन्द्रवायवं यज्जति ' इत्यादिना हि विज्ञातीयग्रहणादिना तत्तदग्रहणानां विधिः, अनेन तु वक्ष्यमाणतावद्ग्रहणनिष्ठ-वापकीभूतवैचाल्यप्रकारकः तत्तदग्रहणानां विधिः । वैचाल्यं च एतद्विधेरेव आयविधिमप्रकारलिप्यासहकृतस्य विधेयताऽवच्छेदकत्वात् सिद्धम् । तदपि च न उपावन्त्वर्णामादिधायाधारण्येन, प्रकृतग्रहणमात्रे तथात्वे उपावन्त्वर्णामोत्तरम् एतत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः, ऐन्द्रवायवाम्ना इत्यस्य अनुवादानुपपत्तेश्च, सामान्यधर्मप्रकारकविधि-प्रयोजनानां वक्ष्यमाणानाम् उपावन्त्वर्णामाधारण्येनानुपपत्तेश्च । अतश्च विशिष्य गच्छद्विधिलिखितानामपि ऐन्द्रवायवादिग्रहणानां संशेषेणानां विधिः । तेषु च ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्यं पाठप्राप्तम्, इति ' ऐन्द्रवायवाग्ना ' इत्यनुवादात् न ऐन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः । संक्षेपविधिमयोगेन च तेषामेव ग्रहणानां विशिष्य आकाङ्क्षोपापनप्रदाय तद्वान्तरप्रकरणसिद्धिः । ततश्च तदुपपत्तिनवाक्येषु ' अण्णा धाराया यज्जति ' इत्यादिषु यज्जतिना तेषा-मेवानुवादात् तेष्वेव धाराऽऽदिधर्मविधिः, न तु उपावन्त्वर्णामोत्तरम् । अतश्च तयोत्पत्ताग्रहणसिद्धिः । प्रयोजनान्तर काम्यग्रहणविधौ एतेषामेव ' काम्यसंशोभे ' इति (उच्चरानिर्णये) वक्ष्यते । ग्रहाभिन्नानुपपत्तेषु च एतेषामेव आशयसिद्धिः इति च । यत्तु दण्ड-

कुतः ? वचनात् । वचनमिदं भवति, 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विर्लौतस्य वषट्करोति' इति । नास्ति वचन-
स्थितिनाशः ।

च।—'लोमेऽवचनग्रहो न विद्यते' इति सामान्येन भक्षविचारं कृत्वा विशेषविचारोऽयं कर्तव्य आसीत् । यत्तु प्रथमतरं क्रियते तत् पूर्वाधिकरणापवादत्वेन द्यौमतेरोपस्थानात् । पूर्ववद्धि द्व्यैकावात् सङ्गच्छते कुतः शास्त्रार्थे इति न्यायात् प्राप्ते, वचनात् द्विर्भक्षणं 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति' इति । भवन्ति चेदशान्यपि अधिकरणानि, येषां न्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति । न चेतत् युक्तम् । घटेद्वाभावात् । तत्र नैतत् क्रियन्ते, यत्र न्यायेन प्रतिपादितो वचनद्विधितः, तदभावात् समानन्यायेपकारिष्यति । स चेह न्यायः पूर्वाधिकरणेनैव प्रदर्शित इति मन्दफलो विचारः । तस्मान्नैवं वर्णनीयम् । किं तर्हि ? सर्वग्रहानामेव प्रतिकर्म स्विष्ट-
कृदिकं कर्तव्यं प्रमाणमेवात् । तथाहि, सिद्धव्यथान-
भेदम् ऐन्द्रवायवसंस्कारहेतुमाह (ऐन्द्रवायवसंस्कार-
भूतभक्षणहेतुमाह इत्यर्थः) 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति,
द्विर्लौतस्य भक्षयति' इति । तस्मात् यावद्वषट्कार
शेषसंस्कारः इत्युक्तोचरे दत्ते दृष्टान्तमनुभाष्य सूत्रेण
परिहारो वक्तव्यः । ऐन्द्रवायवे तु सङ्गच्छरणे प्राप्ते वचनात्
द्विर्भक्षः, न प्रधाननिमित्तः । ऐलधिकरणे (१३१२)
हेतोर्निर्गृह्यत्वात् । ('तेन द्वानं क्रियते' इतिवत्
'द्विर्लौतस्य वषट्करोति' इत्यत्रापि वर्तमाननिर्देशात्,
वर्तमानकालिकस्य च वषट्कारभेदस्य हेतुत्वाद्यभावात्
नन्दो भूतकालग्रहणाऽवग्रहप्रमाणत्वात्, लक्षणत्वाच्च 'न
विद्यो परः शब्दार्थः' इत्यनेन निषिद्धत्वात् इति युक्त्या
निराकृतत्वादित्यर्थः) । एव च सति पूर्वाधिकरणहेतुर्नैव
सता सोमभक्षसामान्यविचारसारणात् न क्रमकोपो
भविष्यति इति ।

वि—'ऐन्द्रवायवरोपस्य सङ्गच्छता सङ्गच्छत् ।
पूर्वस्यायात् सङ्गच्छतो, द्विर्भो वचनाज्ज्ञेयम् ॥'

भाट्टे तु इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणे एवान्तर्भावितम् ।
'ऐन्द्रवायवे तु वचनादेव भक्षयति' इति च तस्योक्तम् ।

मण्डन—'द्विरैन्द्रवायवे भक्षः ।'

शंकर—'तन्त्रं तन्नैन्द्रवायवे ।' तत् भक्षणरूपं
शेषकार्यम् ।

* 'सर्वतः परिहारमाश्रितं भक्षयति' इत्यादिपु
ऐन्द्रवायवस्यायः एव स्यात् (पूर्वपक्षे 'वचनात्
ऐन्द्रवायवग्रहे द्विर्भक्षः' इति तस्य न्यायस्य स्वरूपम्) ।
वा. १०५११११९.

* ऐन्द्रवायवप्राप्ते पूर्वसिद्धपुरोडाशशक्तं निषेधं
ज्योतिष्टोमे, न तु तदपे स्वतन्त्रपुरोडाशसंपादनम् । वि.
१०८११९.

* ऐन्द्रवायवाग्रः द्वितीयः स्वरसामा । टुपु. १०।
५।२५।८५ ट. १९८०.

* ऐन्द्रवायवाग्रतायाः ज्योतीकायां पुनःश्रवणं
अहर्गणेषु समानविध्यम् । भा. १०५।२१३७७-७८.

* ऐन्द्रवायवाग्रतन्त्रम् अनैमित्तिकं द्वादशाहविकृतिपु
रयंतरायामकतिमित्ताभावेऽपि भवति । वि. १०५।२२३,

* ऐन्द्रवायवाग्रत्वं ज्योतिष्टोमे दृष्टस्तोत्रस्य रयंतरायामत्वे
सति कर्तव्यम् 'यदि रयंतरायामां सोमः स्यात् ऐन्द्र-
वायवाग्रान् ग्रहान् गृहीयात् ।' १३११, * ऐन्द्रवायवा
ग्रत्वं भाराग्रहेषु द्वादशाहे न्युदे, द्वितीये पक्षे दशमे-
कादशयोध अहःषु प्राक्पणीयोदयनीययोश्च इति पट्मु
अहःषु । समुदे च द्वितीये पञ्चमे अष्टमे दशमे
प्राक्पणीयोदयनीययोश्च इति पट्मु अहःषु । १०५।२४.

* ऐन्द्रवायवाग्रतन्त्रग्रहणयोः प्रथमद्वितीययोर्द्वयोः
पुनःश्रवणात् समानविधित्वं ज्योतीकायाम् । भा. १०५।
२१३७७-७८.

* ऐन्द्रवायवाग्रद्वयोः ग्रहणयोः ज्योतिष्टोमे प्रथमम् ।
इष्टिप्राप्तोऽग्रम् । वि. १०५।२२. * ऐन्द्रवायवादीनि
ग्रहणानि सोमयाग्रद्वयस्यैव संस्कारकाणि । टुपु. १०।
१०५।२२ ट. १८१८. * ऐन्द्रवायवादीनि यानि प्राकर
णिकानि ग्रहणानि तानि यथायादमेव व्यवक्षिर्ताणि ।
भाट्ट. ५।१३६.

* ऐन्द्रवायवादिग्रहाणाम् अमवाविष्ये ग्रहणमवि-
कर्षणं सादृश्यापेक्षं प्रतिकर्षः । भा. १०५।२१३७३-७४,
* ऐन्द्रवायवादिग्रहाणाम् अमवाविष्ये ग्रहणमतिकर्षेऽपि
प्रदानस्य नापकर्षः । १०५।२१३७५-७६, * ऐन्द्र-

पेक्षादगिनादिपशु

भाष्यम्— 'जाधन्या पत्नीः संपाजयन्ति' इति
 भ्रूयते । तत्र पशुगुणेषु विचारो भवति किं जाधनीना
 समुच्चयः, उत विकल्प इति । अत्रापि पूर्वं एव न्यायः ।
 यदि अर्थकर्म ततो विकल्पः, अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चय
 इति । किं प्राप्तम् । द्रव्यविकार तु पूर्ववदर्थकर्म
 स्यात् । पूर्ववदेतदर्थकर्म, यथाधन्या पत्नीसंयाजनं दर्थ-
 पूर्णमासपूर्वकं चोदकारमर्थस्या पशुगुणं प्राप्तम् । दर्थपूर्ण-
 मासयोः तैतदर्थकर्म । नहि तत्र वा चिच्छेषभूता जाधनी
 अस्ति, यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात् । लौकिक्यास्तु तत्र
 आज्ञेन सह विकल्पभोदकेन आशीरोमीयं पशुं प्रातः ।
 तत्रापि भ्रूयते, 'जाधन्या पत्नीः संपाजयन्ति' इति ।
 वा श्रुतिविकल्पे प्राप्ते नियमाप्यो भवति । यथाप्राप्तयोश्च
 नियमः । गुणभूता च प्राप्ता । तस्मादशीरोमीये गुणभूता
 जाधनी, कर्म प्रधानम् । यथा आशीरोमीये तथा
 पशुगुणेषु । तस्माच्चप्राप्त्यर्थकर्म । अर्थकर्मणि च
 एतार्थानां समुच्चयो न युक्तः । तस्माद्विकल्पः ।

एकार्थानां समुच्चयो न युक्तः । तस्मात्तद्विपर्ययः ।
 दुष्प-—पद्मगणे जापनीनां विकल्पः, अथ समुच्चयः
 इति (चिन्त्यते । पूर्वपदमाह—) समुच्चय इति ब्रूमः ।
 कथम् ? अश्रीधोमौखे पदो भाग्यं च जापनी च (पत्नी-
 संयाजद्रन्त्यतया प्रकृतिवः) विकल्पेन प्राप्यते ' जापन्या
 पत्नीः संयाजवति ' इति । तत्पुनश्च न जापनी नियम-
 यति । स चायं नियमो दृष्टार्थः । कथम् ? (यावता)
 विशक्तनेन हृदयादीनि उत्पादितानि (तथा च विशक्तन
 हृदयाद्युत्पादनार्थम्, न जापन्युत्पादनार्थम्), तानि
 (च) वाक्यान्तरेष्विनिधियुक्तानि (यागार्थत्वेन), जापनी
 तु अविनिधुक्ता, तेन प्रतिपत्त्यर्हा । तथा यागे क्रियमाणे
 यादौ प्रतिपत्तिरपेक्षिता जाक्याः, सा भवत्येव ।
 (ननु अन्मुद्वेषेष्टावपि इन्द्रायर्थावप्रसू सान्नाप्यदेः
 विष्णवादिमन्त्रेन प्रतिपत्तिः स्यात् । अत आह—)
 सान्नाभ्ये तु (वज्रलेपे च) यागादपूर्वम् (न प्रतिपत्तिः
 उपपद्यते शिष्टाभावात्) । सोऽयम् (दस्यूर्णानां सवेषः)
 भाग्यं जापन्योर्विधाननियमः, सोऽपि अदृष्टार्थ एव ।
 पदो यागादपूर्वम्, नियमः (द्रु) दस्युसंस्कारः ।
 पद्मगणेनपि एत्येव (संस्कारतया नियमः) प्राप्यते
 नोदकेन । तस्मात् सर्वः (जापन्याः) संस्कर्तव्यः ।

(तस्मात् समुच्चयः) । (अत्र भाष्यम् 'जायन्ताः प्राधान्यं
युक्तम्' इत्यादि 'तस्मात् प्रतिपत्तिः' इत्यन्तं [भा.
पृ. २२७८ वं १-४] तदर्थोऽनुमाप्य दूषयि-)
यदेतत् 'तस्मैकदेशोऽप्यदेवत्यः स्यात्' इति पूर्व-
पक्षवादी सिद्धान्ते दौषमुपन्यस्यति, तदुपक्रमम् । इदं प-
क्षानाम् अमीनोमदेवत्वत्वात् (न कृतस्य तदेवत्वस्य
पक्षोः) । तदुक्तं दशमे (१०/७११) । तस्मात् पूर्वोक्तः
(पूर्वपक्षोक्तः एव) पूर्वपक्षो नेतरः (भाष्योक्तः ।) ।
अतः पूर्वपक्षोऽपि समुच्चये जायतीति नमः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । नास्ति समुच्चये जापनभूतः
 कुतः ? (गुणत्वात् जापन्याः । संस्कार्यत्वे हि) यागः
 अपूर्वायै, दृष्टायै द्रव्यम्, नियमाच्च यागः (प्रधानभूतः
 सन् द्रव्यस्य) संस्कारकः इति विश्वशास्त्रम् (अग्नि-
 कर्तव्यम्, तच्च) न सभ्यते एतेन वाक्येन । अविच-
 यागादपूर्वं प्रधानभूतम्, द्रव्याच्च यागः (प्रधानभूतः)
 नियमात् (च) द्रव्यम् (प्रधानभूतम्) । तेन भवति
 प्रधानम् अङ्गायै कृतं स्यात् । (प्रधानभूतो यागः स्वाङ्ग-
 भूतनियमायैः स्यात् । नियमः कस्मिन्तदभ्यस्तकारायै
 स्यादित्यर्थः) । [यदि तु मुद्रितलिखितयोः ' अङ्गाङ्गायै
 कृतम् ' इति पाठः स्वीकृते, तदा ' प्रधानभूतो यागः
 स्वाङ्गभूतद्रव्याङ्गनियमायैः स्यादित्यर्थः ' इति तद्विवरणं
 स्वाङ्गभूतद्रव्याङ्गनियमायैः स्यादित्यर्थः । तत्रानलयादसु उत्तरिष्ठात्
 भा-विष्णोयस्य द्रव्यम् । तत्रानलयादसु उत्तरिष्ठात्
 प्रवर्तिते एवास्माभिः । के.] यदि च संस्कारार्थं
 जापनी ततः अवाकृतस्त्रायन्त्यात् (पत्नीसंयाजास्त्वम्)
 कर्मानन्तरं पशो प्राप्नोति । नोदकेन च अन्ये पत्नी-
 संयाजाः प्राप्नुवन्ति (वचनबद्धत्वात् सोऽमाणीपुत्रपुत्रोद्वाच-
 नम्) एवमेते दोषाः पूर्वपक्षे (प्राताः स्रुः ।) तस्मात्
 यथा (येन प्रक्षरेण आरादुपक्षरकवेन) निर्वाताः
 पत्नीसंयाजाः प्रवृत्तो, तथा प्रातानां पशो जापनी
 (वैकटिकी) नियम्यते (न तु संस्कारार्थं । तस्मात्
 ' पुत्रपुत्रे जापनीनां विद्वयः ') ।

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो, द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः
पुनरपि कर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृतिः । ११ ॥

मात्स्यम्—यदि आपनी गुणभूता कमलि, र
मनि समुषयो गुक्तः । कुतः ।-द्वयस्य कमलिप्रत्ते ।
आवनी द्वय कमणा विशदनेन निबध्नमिति । उप

* ऐन्द्राग्रद्वन्द्वकपालवैश्वकर्मणैककपालयोः साक-
मेवीययोः स्वातुर्मास्यश्चणप्रपासगतकावैककपालैन्द्राग्रगत-
सार्यवादिविधिकाण्डातिदेशः । भा. अ१।४।२२.

* ऐन्द्राग्रवत्— यथा ऐन्द्राग्रपुरोडाशस्य अग्नि-
संस्पर्शेऽपि चतुर्वाकरणं नास्ति, तद्वत् सोमापीणे चरो
पूषसंस्पर्शेऽपि पेषणं नास्ति । के. ३।३।१५।४४.

* ऐन्द्राग्रवत्— यथा चतुर्वाकरणं मिश्रदेवतत्वात् ऐन्द्राग्रे
न भवति, तद्वत् उपोष्यायाज्यम् अग्नीषोमीयशब्देन न
शक्यते वदितुम्, वैष्णवत्वादेरपि संभवात् । भा. ५।४।
३।२१.

* ऐन्द्राग्रविकाराणामपि सोमप्राकालत्वमेवेति के-
चित् । वसुवसु तद्विकाराणामनियतकालत्वम् । भाट्ट.
५।४।९.

* ऐन्द्राग्रविकृतिस्त्वम् इन्द्रासोमीये इन्द्रमुखात् ।
एवम् ऐन्द्रावैष्णवे ऐन्द्रापीणे ऐन्द्रागर्हस्थसारी च
ऐन्द्राग्रविकृतिरमेव । पाळ. पु. १२०.

* ऐन्द्राग्रविधानार्था 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावा-
स्याया भवति' इति आग्नेयपुनःश्रुतिः । भा. २।३।१४।
२९, * ऐन्द्राग्रवैश्वदेवयोर्वागपृष्टि-व्यापुरोपेन आग्र-
यणे वैश्वदेविकतन्त्रस्य नियमो नास्ति । आग्रयणेऽदि-
व्यावोऽयम् । १।२।१।१५-२७.

इह ऐन्द्राग्रसोमभक्षणममन्त्रकं ज्योतिष्टोमे ॥

ऐन्द्राग्रे तु लिङ्गभावात् स्यात् । ३।१।१७।४०॥

भाष्यम्— एनं स्थिते चित्त्यते । अस्ति तत्रैन्द्राग्रः
सोमः * ऐन्द्राग्रं गृह्णाति' इति । तत्र संदेहः किं मन्त्र-
वद्भक्षणम् अमन्त्रकं चेति । किं प्रातः ? ऐन्द्राग्रे तु
स्नात् । यत्स हीन्द्रामी देवता तस्य नेन्द्रः । शक्यते हि
य इन्द्रपीत इति न्यपदेष्टुम् । यत्स हि अवयवान्तरमिन्द्रेण
पीतम्, स इन्द्रपीतः । तस्येन्द्रमिभ्या पिवद्भया पीतम्
अवयवान्तरमिन्द्रेण । तस्मात् मन्त्रवद्भक्षणमिति ।

वा— (अन्यवृत्तिरेन्द्रदेवत्वोपमपथगे ऊहितमन्त्र-
प्रयोगोपचयः अमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानेन्द्रा-याप-
कात्वेन आधिपत्यं न्यायकत्वोपचयस्यैव इमं अधिकरणम् । सु.
५. १।५९.) अप यत्र अन्यवृत्तिः इन्द्रो देवता,
तत्र किं इन्द्रपीतव्यदेशः अस्ति, न इति संदेहे अस्तीति

ब्रूमः । कुतः ? 'न' देवतात्वमिन्द्रस्य' तस्मीतत्वेने
कथ्यते । तेन नाग्नेयमुत्सवत्वमसामर्थ्यादिहेष्यते ॥
आग्नेये हि यजमानेऽकस्यो विशेषणत्वेन संकीर्त्यते । स
च तदितेन अन्यतिरिक्ताग्निविषय उक्तः, इति सापेक्षं
न प्रतिपादयति । अत्र पुनः इन्द्रपीत इति संप्रदान-
न्यायस्य विशेषणम् । स च उभयोरपि संकल्प्यमानयोः
प्रत्येकं केन चिद्देशेन विद्यते । यत्स च याज्ञान् व्याहारः,
स तेन प्राता इत्युपलक्ष्यते । ('यत्स हि अवयवान्तरम्'
इति भाष्यं पूर्वभाष्येण असंबन्धत्वात् उक्तव्यं न्यात्यर्थं
मत्वा 'तस्य इन्द्रमिभ्याम्' इति भाष्यम् आदौ
न्याचष्टे—) तेन ऐन्द्राग्रस्य इन्द्रमिभ्या पिवद्भया
अर्थम् इन्द्रपीतम्, अर्थम् अग्निपीतम् इति शक्यं वदि-
तुम् । ('यत्स हि' इति भाष्यं पूर्वमुपेक्षितं अधुना
न्याचष्टे—) न च वर्तमानस्य साक्षात् इन्द्रपीतत्वम् इति
हुतावयवद्वारेण न्यपदेशः । न च तस्य इत्यन्तिपदः
अस्ति । एतावता पीतेन न्यपदेशः— इति । तस्मात्
विशेषणोपचयः मन्त्रवत् भक्षणमिति ।

एकस्मिन् वा, देवताऽन्तराद् विभागवत् ॥४१॥

भाष्यम्— नत्सावयवान्तरमिन्द्रेण पीयते । न
चावयवान्तरेण इन्द्रपीतेन तत् पीतं भवति । तेन पीतः
इति लक्षणासन्दोऽयम् । इन्द्रमुदिरिव या सकल्पितः,
इन्द्रो यत्स देवतेति । यथैव च साकाङ्क्षस्य तद्विधायनं
असंबन्धः, एवं सदाहोऽपि इन्द्रपीतस्येति साकाङ्क्षस्य
नापकत्वात् । तदुक्तम्; 'अवयवा वाऽऽर्धसंयोगात्'
(३।१।१५।२७) इति । आह, ननु तैत्तिरीयकारणेन
एतद्व्रतम्, किमर्थं पुनश्चिन्त्यते इति । उच्यते । यत्तत्र
विचारितं सिद्धयेन तत्, कथं पुनर्विचार्यते नैव वाङ्म-
नस्य देवतासंस्पर्श इति । नेवेन्द्र देवतासंस्पर्श इति पूर्वः
पक्षः, पानमानसंस्पर्शोऽप्येति । पानमानसंस्पर्शेन वत्र
दाभ्या पीयते, तत्रैकेन देवतासंस्पर्शः, शत्रुत्तरः पक्षः ।
तस्मात् पुनश्चिन्त्यते ।

वा— त्वयम्, यदि देवताभ्यामारः वाङ्मनम् इह
विशेषणं स्यात्, ततः ऐन्द्राग्रोऽपि गृह्येत । न तु
अस्माकं देवता विनष्टि । किं तर्हि ? संस्पर्शविषयत्वेनैव
उक्तव्यते । न च मिमंस्कल्पे अवयवान्तरदेशः संभवति,

किं प्राप्तम् । विवृतिः प्राकृतान् धर्माधोदकेन यद्भाति ।
अतस्ते धर्मा आनुमानिकाः । धर्मोपाधी चान्यः कालः ।
य यदि वा प्रकृत्या यद्भाते, यदि वा विवृत्या, अतंभवे
अन्यतरस्याः कालस्तत्कल्पः । तत्र आनुमानिको वैकृतस्य
त्यग्यताम्, न प्रत्यक्षभूतः प्राकृतस्येति न्याय्यम् ।
तस्मात् सद्यस्काल एता विवृतयो भवेयुरिति ।

द्वैयहकाल्ये तु यथान्यायम् । २३ ॥

भाष्यम्— द्वैयहकाल्ये क्रियमाणे यथान्याये कृत
भवति । तस्मात् द्वैयहकाल्य स्यात् । चोदकतयाऽनु-
गृहीतो भवति । प्रकृतौ हि धृत्ये 'पूर्वधुरमि यद्भाति,
उत्तरहर्दधेता यदति' इति । तस्मात् द्वैयहकाल्येक-
मभिविर्तय, तदहरोपक्रम्य अपरेषु परिसमापयेत् ।

यचनार्हिककाल्ये स्यात् । २४ ॥

भाष्यम्— नैतत्तत्र द्वैयहकाल्य विवृतयो भवेयुरिति ।
सद्यस्कालः स्युः । कस्मात् । वचनमिदं भवति, 'य
इदम एवमा लोमेन वा यश्चमणः स धर्मोपाध्यामना-
यास्यायां वा यजेत' इति । साङ्गलौकिकचनम् । तस्मात्
साङ्गं धर्मोपाध्यामनायास्यायां वा कुर्वितेति गम्यते । तेन
सद्यस्काल्य विवृतयः ।

त्रा— विवृतीत्येव द्वैयहकाल्य इति प्राप्ते, उच्यते
'न प्रत्यक्षभूतः कालः संकोचं चोदकात् प्रजेत' ।
सर्वाङ्गयुक्ता विवृतिः पञ्चदश्यामतो भवेत् ॥'

सौम— वचनस्य पूर्वतः प्रयोगशोकार्थमध्यायम् इह
सद्यस्काल्यायामध्यायम् इति प्रत्यक्षतानात् संगतिः ।
ननु धर्मोपाधीत्यन्ते यस्मिन् धर्मे चन्द्रः उपूर्णः,
वद्वचनः । अनायास्यायन्द्वयं यस्मिन् धर्मे सूर्याचन्द्र-
मणौ छह पठतः, तद्वचनः । स च पञ्चदश्यामित्ये-
व अन्तिमः धर्मः । तथा च साङ्गस्य कर्मणः धर्ममति
अनुष्ठानमवस्थानात् संश्लेषस्याऽपि बाध्यः । (इति
चोदकचने) नेतो धर्मो धर्मविशेषमात्रचनो, किन्तु
वेदे 'लोमस्य ये यज्ञोऽर्पमाधत्त यमयः पतय आधत्त,
तत्तमामनायासां च धर्मोपाधी च नोरेत्' इति विनये-
(अग्निहोत्रे) प्रयोगे लौकिकन्यायस्य पञ्चदश्या म-
र्धमिधोपपन्नको इति तन्मन्त्रेण भाष्यमिति गम् ।
सुत्रार्थेन— निवृत्तेः प्रवृत्तिः, तत्राप्यहकाल्याय

चोदकनाथः स्यात् । तत्र एव ततिः विवृतिः सद्य-
स्काल्य स्यात् । प्रकृतौ तु तथोः द्वैयहकाल्यपूर्वकाल्ययोः
प्रत्यक्षशिष्टतया उभयमनीकृतम् । इह तु एकस्यानु-
मानिकत्वात् बाध एवेति ।

वि— 'द्वैयहकाल्यः किमेन्द्रामायाः सद्यस्कालना
उत । आद्यः प्रवृत्तिः, नैवं विवृत्युक्तिविशेषतः ॥'

भाट्ट— 'य इदम' इति वचनेन न तावत्
प्रवृत्तीयो धर्मोपाध्यादिकालविधिः 'पशान्त उपवस्तस्याः,
पश्चादयोऽग्निपश्याः' इत्यादिचनैस्तरयाः प्रतिपत्तकाल्य-
विधानात् । अत एव 'धर्मोपाध्या धर्मोपाध्या यजेत'
इत्यादिचनेषु धर्मोपाध्यादिकालविधि आरम्भद्वारा
पूर्वप्रतिकलमुदायलक्ष्यो वा । अत एव प्रवृत्तौ द्वैयहकाल्य
प्राक्रमिकम् । अतश्च इदमनायास्याधीतं वचनं विवृती-
धिविशेषपरम्, विवृतिपदपरं च । अग्नीधोमीत्यस्य
ओषधेऽप्येदमिति निहितत्वात् । अतिदेयमात्रोऽपि च
विवृतौ धर्मोपाध्यादिकाले यथा धर्मोपाधीति कृत्या
धर्मोपाध्या करणम्, अनायास्याविकाराणां कामनायास्यां
करणमित्येव न्यस्त्या प्रमातामन्यवस्थाम्, तथा
साङ्गानां तावत् धर्मोपाध्यादिकालविधानात् आतिदेशिक-
द्वैयहकाल्यवाधनाथमिति । न च तद्विवृतीनां तद्विधा-
नेन प्रयोगस्य प्राप्तत्वादत्र प्रयोगविषयभावेन प्रथममात्रे
एव धर्मोपाध्यादिनालविधानोपपत्तेः प्रतिपत्तकाल्यादि-
नापेऽपि, चतुर्दश्यामनाधानकरणेन प्राकृतद्वैयहकाल-
त्वभावे प्रमाताभावः इति याच्यम् । कालस्य प्रयोग-
न्यवितया प्राप्तप्रयोगसंविमलेन विधानात् अनायाध्याऽपि
धर्मोपाध्यादिकालकरणस्य औपदेशिकत्वात् । अतः
साङ्गमिति विवृतिप्रधान धर्मोपाध्यादिकाले कर्तव्यम् ।
तत्र पूर्ववर्ति अपराङ्गधी वा विवृतिं कृत
प्रवृत्तेरन्याधानं निर्दिशतेन । अनायाध्याने प्रातःकाल्य
उपरिहोऽपि अद्रुमुक्तान् आग्निदेष्टुकेनापि विवृति-
प्रधानाद्वातः कालेन बाध्यते । पूर्वाङ्गध्यायपि औपदेशिक-
पूर्वगः प्रवृत्तेरन्याधानं पूर्ववर्तयेत् वा तद्विषयवर्धक-
स्यानुपपत्तेरिति अतिदेयमात्रतः कालद्वैयहकाल्यं च बाधितं
विवृत्युक्तचनम्, ततः प्रवृत्तेरन्याधानमिति धर्मम् ।
एव धर्मोऽपि, पूर्वधुरा अभिध्यामनायाध्यायम् । यत्

कर्मणि उपलक्षणकार्ये नास्तीति द्वितीयं यावदाऽनुवाक्या-
दयं प्रयोगान्तरायं भवति । तस्मात् विकल्पः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं चैवमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं
भवति ? एवमाह, 'ऊरु चै देवानां यावदाऽनुवाक्ये,
एकया प्रत्यागच्छति, समन्तलम्बा, अथात्र तिष्ठः
कार्याः' इति, पितृयजे यावदाऽनुवाक्याव्यविधानपरं
वाक्ये तथोद्दिष्टमुचितं दर्शयति । तथा, 'न सर्वाणि सह
पञ्चायुषामि महत्कामि, मानुषं तत् निषते, नैकमेकम्,
पितृदैवं तत् । द्वेदे सह प्रहृये, यावदाऽनुवाक्ययो रूपम्'
इति । तस्मादपि विकल्पः । (अथ एकस्मिन्नेव यावदा-
ऽनुवाक्यायुगले तथोद्दिष्टं निरस्य समुच्चयं वर्णकान्त-
रेण प्रतिपादयति भाष्यकारः । के.) अथ तयोरेव मियः
कस्माद्विकल्पो न भवति । एकार्थत्वात् प्राप्नोति, अन्य-
तरस्यापि हि देवतोपलक्षणं सिध्यति । उच्यते । समाख्या
पुरोऽनुवाक्येति । पूर्वमन्यन्ते इति पुरोऽनुवाक्या । भाष्ये-
श्विकः पूर्वशब्दो यावदाग्रपेक्ष्य भवति । समुच्चये चैत-
दुपपद्यते । तस्मात् समुच्चयः । ननुपलक्षितं, उपलक्षण-
कार्याभावादपेक्षोपादान्यतरस्याः प्रयोगो न प्राप्नोति ।
उच्यते । समाख्यासामर्थ्यात् द्विरुपलक्षणसामर्थ्यं कर्म भवि-
ष्यति । यथा, 'द्वाम्या राजति' इति वचनसामर्थ्यात्
द्वमिधानवाच्यम् । तस्मादतिरोचः ।

सोम— पूर्ववत् (उपलक्ष्यशीरनिधानमन्त्रवत्)
इहापि समुच्चयः इत्युच्यतेः संगतिः । एवं च यावदा
पुरोऽनुवाक्याग्रपेक्ष्यप्रतिपादनमात्रे अस्य (अधिकर-
णस्य) तात्पर्यम् । पुरः पूर्वम् अन्व्यते इति समाख्या
समानादौपयावदाऽपेक्षया पूर्वमर्थं विना न संभवति
इति तद्व्याज् समुच्चयः ।

वि— 'इत्यादिद्वयोः किं स्यात् साहित्यं वा
विकटानम् । साहित्यं पूर्ववत्, मेवं देवताकोष-
नैक्यतः ॥' (इत्यादि 'इद वामास्ये इति' इत्यादि
श्रवणं । इति प्रथमं वर्णकम्) । 'पुरोऽनु-
वाक्यया यावदा विकल्प्य वा समुच्चिता । पुरोवाच्यं,
समाख्यानाद् वचनाच्च समुच्चयः ॥' (इति द्वितीयं
वर्णकम्) ।

भाट्ट— ऐन्द्राबाह्वस्वये कर्मणि द्वे यावदाऽनुवाक्या-
युगले श्रुते । तयोर्देवताप्रकाशनरूपद्वयार्थवादिकल्प एव ।
पुरोऽनुवाक्यायास्तु योज्यया सह पुरोऽनुवाक्यासमाख्या-
व्यादेव समुच्चयः ।

गण्डन— 'यावदाऽनेका विवक्ष्यन्ते ।'

शंकर— 'अनुवाक्यावाच्ययोश्च सः ।' तः समु-
च्चयः । (अथ गण्डनाचार्येण प्रथमवर्णकस्य एवोक्तं,
शंकरमद्वैतं द्वितीयवर्णकस्य एवोक्तं इति शेषम् । तेन
न तयोर्विरोधः । के.)

* ऐन्द्रावैष्णवश्वरुः राजसूये प्रथमे निम्बपुत्रे
द्वितीये इति । भा. १.१.५।१२. * ऐन्द्रावैष्णवस्य
शुतासीरियमतस्य ऐन्द्राविकृतिवत् इन्द्रमुखावत् ।
बाल. ट. १२०.

* ऐन्द्री (एव) सुनक्षत्राया कस्यां पञ्चदशरात्रे
अग्निष्टुति प्रथमादे एकादशानामह्ना धर्मभूता, नामेयी ।
भा. १.२।१७।२२. * ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।
अत्र गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनिमुच्यते ।
वि. १.१।१५. * ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्र
गार्हपत्यश्रुत्या 'कदा चन सतीरसि' इति मन्त्रेण गार्ह-
पत्यस्य एव उपस्थानम्, न तु लिङ्गात् इन्द्रस्य । भा.
१.१।७।१४. * ऐन्द्रा सदः' इति ज्योतिषोमे सदो-
मण्डपोपस्थानम् (अभिमर्शनं) प्रकृताभिरेन्द्रीभिः ।
वि. १.१।८.

ड्ड ऐन्द्रीन्यायः । ऐन्द्राधिकरणम् । अभिवचने
'निवेशनः संगमन' इत्येन्द्रा गार्हपत्योपस्थानं कर्तव्यम् ॥
वचनात् स्वयथार्थमैन्द्री स्यात् । ३।२।३ ॥

भाष्यम्— अग्नौ भूयते 'निवेशनः संगमनो पक्ष-
नाम् इत्येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति । तत्र संदेह किं
इन्द्रोपस्थानं कर्तव्यम्, उत गार्हपत्येति । कुतः पुनः
गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्येवं विषये वचने संशय इति ।
उच्यते । यद्वि वाचयेनोपस्थानं तत् स्तुतिवचनेन संस्के-
रणम्, न समीपस्थानमात्रम् । न च ऐन्द्रेण मन्त्रेण भस्मे-
रभिधानं शक्यते कर्तुम् । अतो गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति न
गार्हपत्योपस्थानमेतत् इति नायेत शङ्क्य । गार्हपत्यः
उपस्थानार्थो भवेत् इति सादृश्यं च शब्दो नास्ति तृतीयाऽन्तः

गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् संवन्धस्य शास्त्र-
हेतुत्वात् । ४ ॥

भाष्यम्— अत्राह, ननु एतदुक्तं न ऐन्द्रेण मन्त्रेण
गार्हपत्योपस्थानं भविष्यतीति । उच्यते । वचनात्
भविष्यतीति । आह । न वचनघटेनापि शक्यमेतत् ।
इन्द्रशब्देन अग्निं प्रत्याययेत् इति सूत्रं विहन्येत । यथा
'अग्निना सिधेत्' 'उदकेन दीपयेत्' इति । नहि
शास्त्रहेतुकः शब्दार्थयोः संवन्धो भवति । नित्योऽद्यौ
लोकतोऽवगम्यते हेतुकम् । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्य-
र्थेन संस्यः' इति । ननु शब्दलक्षणेऽपि भवति
शब्दार्थयोः संवन्धः कृत्रिमः । यथा देवदत्तो वसुदत्त
इति । भवति कश्चित्, यत्र संवन्धस्य विधायकं वाक्यं
भवति । न तु एतद्वैक्यं शब्दार्थयोः संवन्धस्य विधायकं
गार्हपत्यस्य इन्द्रशब्दो नामेति । कथं तर्हि सिद्धसंवन्धेन
इन्द्रशब्देन गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति । न च शक्यते पर-
शब्देन परो वदितुम् । किमत्र वचनं करिष्यति । अत्रो-
च्यते । 'गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् संवन्धस्याद्याहहेतु-
त्वात्' इति । यद्यपि नेदं वाक्यं शब्दार्थसंवन्धस्य विधाने
हेतुमेतत्, तथापि अनेन इन्द्रशब्देन शक्यं कर्तुं गार्हपत्या-
भिधानम् । कुतः ? गुणसंयोगात् गौणमिदम् अभिधानं
भविष्यति । भवति हि गुणादपि अभिधानम्, यथा 'विद्धो
देवदत्तः' 'अग्निर्माणवकः' इति । एवमिहापि अनिन्द्रे
गार्हपत्ये इन्द्रशब्दो भविष्यति । अस्ति चास्य इन्द्र-
सादृश्यम् । यथैव इन्द्रो यज्ञवापनम्, एवं गार्हपत्योऽ-
पि । अगवा इन्दुरेः ऐश्वर्यकर्मणः हृदो भवति । भवति
च गार्हपत्यस्यापि स्वस्मिन् कार्ये ईश्वरत्वम् । तस्मात्
इन्द्रशब्देन यः प्रत्याख्यते अर्थः, स प्रतीयते, सादृश्यात्
गार्हपत्यं प्रत्याविष्यति, ऐश्वर्याद्वा प्रत्याविष्यति, इति
न दोषः ।

वा— ननु च मन्त्रोऽपि अग्नय एव गार्हपत्ये
विनियोजकम् । तथाहि, 'गौणेऽपि तावदेतस्य वृत्तिः
क्लेशेन जायते । अत्यन्तासह्यत्वात् न गौणो-
ऽप्यत्र दृश्यते ॥' नहि वचनघटेन इन्द्रशब्दः शक्यो
गार्हपत्याभिधानसमर्थः कर्तुम् । 'न वाऽदेवैरगुण-
वच्छास्त्रादिन्द्रोऽग्निः पारिभाषिकः । नहि शब्दार्थ-

संवन्धः प्रसिद्धः शास्त्रहेतुकः ॥' अत्रोच्यते ।
'स्यादग्नेर्गौणमिन्द्रत्वं यज्ञसंवन्धकारित्वम् ।
इन्द्रत्वयोस्तु साराद वा स्वकार्ये सोऽपि हीनः ॥'
तस्मात् अन्यथाऽनुपपत्तेर्गौणमभिधानम् इति सिद्धम् ।

शा— 'पूर्वाधिकरणन्यायात् मुख्यस्येति प्रती-
यते । विनियोगानुसारेण विनियोगस्तु वर्धते ॥
न खल्विन्द्राभिधानस्य मन्त्रस्याभिप्रायकाशने । शक्ति-
रस्ति न चाशक्तोऽशक्येऽर्थे विनियुज्यते ॥ तेन
मन्त्रानुसारेण विनियोगार्थवर्णना । इन्द्रो हि
गार्हपत्येन गौण्या वृत्त्याऽभिधीयते ॥ यज्ञसाधन-
साधर्म्याद् यद्वा गृह्यतेऽर्थतः । तेनार्थं गार्हपत्यः
स्यादिन्द्रोऽवयवयोगतः ॥' इति श्रुतेः, अभिधीयते ।
'अग्नौ वचनसामर्थ्याद् विनियोगः प्रतीयते । न
चात्यन्तासमर्थत्वं गौणसामर्थ्यसंभवात् ॥ यत्र
मानान्तरं नास्ति तत्र गौणो न गम्यते । प्रमाण-
ान्तरसद्भावे गौणे शब्दः प्रवर्तते ॥ पूर्वोधिकरणे श्लेष्वा-
वर्णितं विद्यतेऽत्र च । विस्पष्टं वचनम्, तेन गार्ह-
पत्यार्थता स्फुटा ॥ अवश्यं कल्पनीये हि मन्त्रस्य
ब्राह्मणस्य वा । गौणत्वम्, तत्र मन्त्रस्य प्रार्थार्थस्यैव
युज्यते ॥ अप्रार्थार्थं विधौ नैव गौणत्वमुपपत्तिम् ।
न चावयवयोगेन वृत्तौ [वृत्तिः] रूढथाऽग्नि-
वेदनात् ॥ अभिधानकियायाच्च प्रधानत्वात् उद-
न्वयः । गार्हपत्यस्य नाम्नार्थसमीपविधिवगमिता ॥

सोम— श्रुतिविनियोगविचारस्यापि अस्य मुख्यार्थे
एव मन्त्राणां विनियोग इति पूर्वोक्तार्थवादतया अत्र
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— वचनरसात् ऐन्द्रो इत्यमर-
अपवादाश्रुतायां स्यात् इति । एवं च यदुक्तं न्याय-
सुधाधाम् 'इन्द्रो न तस्यो' इति नकारस्य उपमा-
ऽर्थतया अग्निप्राधान्यमेवायं मन्त्रस्य, न तु इन्द्रप्राधान्य-
मिति । तत् एतत्सूत्रविरोधात् 'गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्'
इत्युक्तस्य विरोधात् भाष्यनार्तिकयोः स्पष्टमेव गौण-
मभिधानम् । नकारस्य लोकेनोक्तोभयद्विदिनियोगार्थस्य
संभवे तत्परित्यगेन 'उपमाधीय उपरिष्ठादुपवादाः' इति
निरुक्तमायम् (११४) अत्रात्मन्यत्र तामाऽर्थ-
स्वीकृत्योपाय अनारम्भणीयम् ।

वायवादिग्रहणम् आतिदेशिकानाम् अश्वमेधोपदिष्ट-
चौवर्णराजतप्रह्वान् समुच्चयः । १०।४।२३-५, * ऐन्द्र-
वायवादिग्रहणम् आतिदेशिकानां नृहसतिष्वधौ औप-
देशिकैः आहस्पत्यादिग्रहैः समुच्चयः । १०।४।२३-५,
* ऐन्द्रवायवादिग्रहणम् आतिदेशिकानां विपुनति
विहितेन अर्कप्रहेण समुच्चयः । १०।४।२।३-५.

* ऐन्द्रवायवादिग्रहापेक्षया काम्पाग्रहाविधौ घृता-
दिग्रहणस्य पूर्वं प्रतिकर्णः । भा. १०।५।२०।७०-७२.

* ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु देववाविशिष्टग्रहण-
विध्वन्मुपगमः । सु. ५, ७९०. * ऐन्द्रवायवा-
दिवाक्येषु 'सोमेन यजेत' इत्यस्मिन् उपतिष्ठमाने
नान्यपविकल्पना । वा. १।२।१।७ ५. १२०.

* ऐन्द्रवायवाद्या महाः प्रातःसवने दश समाज्ञाताः ।
भा. ३।६।१।२०.

* ऐन्द्रशब्दः राजन्सुत्यर्थः 'ऐन्द्रो राजन्' इति,
न गुणविधिः । वि. १।४।१४.

* ऐन्द्राग्रः द्वादशकपालः पुरोडासाः आग्रयणगतः
दर्शपूर्णमासयोर्विकृतिः । भाट्ट. १२।२।४. * ऐन्द्राग्रः
पञ्चकस्ये आलम्ब्यः ' । (उक्त्ये सवनीयो द्वौ तत्राव
द्वितीयः) । भा. ३।६।१।८. * ऐन्द्राग्रः संहितः
ऐन्द्राग्रिनेषु नवमाः पठ्यः । संहितः शुक्लहृण्यवर्णद्वय-
विशिष्टः । वि. ८।१।७. * ऐन्द्राग्रं कर्म (-इषम्)
विद्यतसजातस्यास्ति श्राद्धं नवतः । तस्य वाक्याऽनु
वाक्यामुपगममपि आग्रावते । ऐन्द्राग्रम् ' इन्द्राग्नी रोचना
दिवः, प्र चर्चगिभ्यः ' इत्येकम्, ' इन्द्राग्नी नवति पुरः,
अथद्वयम् ' इति द्वितीयम् । तत्र (देवक्रामान्तात्)
पूर्वं युगलं पूर्वस्यैन्द्राग्रस्य उत्तरमुत्तरस्येति । भा. ३।१।
५।२, * ऐन्द्राग्रानि सुकृत्वाणि ' (देवतया) ।
३।६।१।८, * ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् ' इत्या-
दीनि वैकृतानि कर्माणि सत्यस्थालिनि न द्रव्यस्थालिनि ।
५।४।१।२२-२४. * ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्
प्रकाशम् इति प्रकाशमेतिः दर्शपूर्णमासस्या कर्मा-
न्तवत् । वि. २।१।२२, * ऐन्द्राग्रं प्रकाशम् ' इत्यादि,
कस्य भवति प्रतिकर्णे ऐन्द्रिभ्यः सति तु
आनुष्णिभ्यः । ४।१।२, * ऐन्द्राग्रं प्रकाशम् ' इत्यादिषु
इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् । ८।१।४,
* ऐन्द्राग्रं प्रकाशम् ' इत्यादिषु शक्तयोर्द्वयदेव-
योर्ने प्रातिः । विकृत्यसमुच्चयो तु दूरपेक्षो । १०।४।२७,
* ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् श्राद्धं नवतम् ' अत्र
' इन्द्राग्नी नवति ' इत्यादिकं वाक्याऽनुवाक्यामुपगम्य ३।१।
७, * ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् यस्य सदा
वीयुः ' । सजातः शतयः । वीयुः विगतः विमति-
पलाः । अत्र ' इन्द्राग्नी रोचना ' इति वाक्याऽनुवाक्यामुपगले
स्यात् । ३।२।७. * ऐन्द्राग्रमे एकादशकपाले निर्वपन्त्ये
ऐन्द्राग्रपदस्योदः । भा. ९।३।१।२-२.

॥ ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात् स्यात् । ३।२।१।४०॥
ज्योतिष्टोमे ऐन्द्राग्रमहोपलोममध्यमन्त्रे इन्द्रपीतस्य
इति न्यदेशः स्यात् वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह ।
ऐन्द्राग्ने यीनमाने मन्त्रवत् भवत्ये स्यात् इन्द्रपीतस्य
इति विशेषणमुच्यते स्यात् । लिङ्गभावात् द्वाभ्याम् इन्द्रा-
ग्रिभ्या पीतेऽपि इन्द्रपीतस्वरूपस्य लिङ्गस्य भावात्
सत्त्वात् । तुल्यः पूर्वाधिकरणसिद्धान्तैरेव उपपद्यते ।

एकस्मिन् वा, देवताऽन्तराह विभागात् । ४।१॥

सिद्धान्तमाह । वाक्यम् पूर्वपक्षमिच्छति ।

एकस्मिन् एकमात्रदेवताकथनीयसोपभोगे एव इन्द्र-
पीतस्य इति मन्त्रः, न तु द्विदेवत्ये ऐन्द्राग्ने । अत्र देवताऽन्-
तरात् अग्निरूपस्य देवताऽन्तरस्य सत्त्वात् । विभागात्
' आग्नेर् चतुर्धा करोति ' इत्याम्नातचतुर्धाकरणवत् । तत्र
नया आग्रयणदेन अग्निरातदेवतावाक्यस्य तद्विधेन
प्रतिपादनात् व्यामत्यहतिदेवतावर्गे अग्नीरोमीन्द्रो
चतुर्धाकरणं न प्रसज्ये तद्वत् । तस्मात् ऐन्द्राग्रोपभयमन्त्रे
इन्द्रपीतस्य इति पदं लोचनमिति सिद्धान्तः । के

* ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात् इत्यधिकरणोक्त्या एतद्वाक्यम्

एव वाक्यान्तात् सत्त्वे (इन्द्रपीतस्य) को. ३।२।१।४१

(४४) २. १०९. * ऐन्द्राग्ने साद्वेपीये वाक्यपरस्यैन्द्राग्रस्य

साद्वेकादशविकल्पस्य अतिदेशः । भा. ३।१।६।२२.

* ऐन्द्राग्रमहो ज्योतिष्टोमे मातृवर्गने । के.

* ऐन्द्राग्रमहविकृतिस्त्वम् ' इत्यत्र च अथरवेदवाविधि-

' मातृवर्गमाह्वयम् ' इत्यत्र च अथरवेदवाविधि-

कारणम् । वा. ८. १२०.

॥ ऐन्द्रीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकेन ज्योतिरादिनाम्ना आग्नेयी-सुब्रह्मण्याप्रवर्तकम् अग्निपुत्राम् बाधते पञ्च-दशरात्रे । बाळ पृ. १३२.

॥ ऐन्द्रयधिकरणे, (१।२।१।३) तद्धितश्रुत्या-लोचनया पूर्वपथः, श्रुतिस्त्रिविधविरोधाधिकरणे तु मन्त्रस्वरसामर्थ्यालोचनेन पूर्वपथः इत्यपीनकल्पम् । सु. पृ. १०८६. ॥ ऐन्द्रयधिकरणे श्रुतिबलेन मन्त्रस्य (निवेदानः संगमनः इत्यस्य) पथार्थनाभिधानात् । पृ. १२०८, ॥ तत्र (ऐन्द्रयधिकरणे) गौणसामर्थ्यस्य श्रुतिसहायत्वमात्रमित्युक्तम् । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५०.

॥ मन्त्रस्य विधिविहितार्थप्रकाशकतया तत्परतन्त्रस्य तदुत्तरकालप्रवृत्तिकस्य विधिविरोधिन मुख्यार्थमतिक्रम्य योगार्थस्य युक्त्याभिव्युक्तम् इति ऐन्द्रयधिकरणस्याव-स्वरूपम् । कु. ३।२।२।४. ॥ वस्तुतस्तु यथैव नायं केवलश्रुतिविरोधः, एव न केवलवाक्यविरोधोऽपि, गार्ह-पत्यपदसमन्विताहारस्य ऐन्द्रयधिकरणपूर्वपक्षस्यायेन समीपस्थितिविशेषणावधिनाऽपि उपपत्तेः । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५३, ॥ धृतेरपि असमर्पितिविशेषणयोगेन असत्येव स्वावगाताद्वापयैवहानार्थे गौणसामर्थ्यापेक्षा (लिङ्गापेक्षा) । अतश्च ऐन्द्रयधिकरणपूर्वपक्ष-न्यायेन कथञ्चित् श्रुतिरेव (अन्यथा) वाक्येया इति पूर्वपथः । ३।३।७।१४ पृ. ३५१, ॥ तद्धितश्रुतिर्वैदिकस्य बला-न्वाधिकरणसिद्धत्वेन ऐन्द्रयधिकरणवियपेक्षामावात् गोपसामर्थ्यस्य विनियोजकभूतसहायतामात्रत्वेन एत-दधिकरणवियपः । अत एव न तेन पीनकल्पमपि । ३।३।२।१ पृ. ३२९. ॥ ऐन्द्रयधिकरणपवादतया श्रुतिविनियुक्तस्य सूक्तशक्तस्य पुष्ट्यर्थविनियोगस्य पूर्वाधिकरणोक्तस्य आक्षेपसमाधानार्थम् (३।२।६) अधिकरणम् । भा. टिप्पणी. ३।२।६।१९.

॥ 'परे क बोद्धेयम्, न गिरागिरा इति ब्रूयात्, यद् गिरागिरित् ब्रूयात् आत्मानमेव तत् उद्गाता गिरित् ।' 'योगिगाने ' गायत्रीगीत ' इति गायन्ति, तत्र ' गायी-रायीर ' इति गायन्तम्, ब्राह्मणेन वाचपूर्वकमुक्तम् । यज्ञायजीरं सप्त ' यज्ञपथा वो अग्रे गिरागिरा च

दक्षते ' (घामसं. ७०३) इत्यस्यामृचि । वि. १।१।१८-१९.

॥ ऐरवत्, गिरापदस्य स्थाने ' इरा ' इति यथा पदविकारः, तथा आक्षेपेयिकसवनीयाश्चस्य विषये श्रुतः ' चतुर्विंशत्-पदस्थाने पञ्चविंशतिः ' इति पदविकारः स्यात् इति पूर्वः पथः । के. १।४।२।२०. ॥ ऐरवत्, यथा इरापदस्य उपदेशात् कर्मकाळे गिरापदस्य निवृत्तिः, तद्वत् मन्त्रेषु प्रावचनस्य स्वरस्य निवृत्तिः । भा. १।२।१।८।२०.

॥ ऐहिकः विष्णुतः प्रयाजादिः । वि. ८।१।३. ॥ ऐहिकेषु लौमिकेषु अन्यन्याधानं देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम् । प्रधानदेवतावत् अङ्गदेवतानामपि गृहीत-त्वात् । भा. १।२।१।२।४-२८. ॥ ऐहिकेषु लौमिकेषु अन्यदायैदानाभावः । वि. १२।१।१६. ॥ ऐहिकेषु लौमिकेषु दार्शिकः देवादिः शेषमद्यः चोदकप्रातः कर्तव्यः एव, संस्कारार्थत्वात् । भा. १२।१।२।५।३१, ॥ ऐहिकेषु लौमिकेषु दार्शिकम् आरण्यभोजनं चोदकप्रातः लौमिकेन परोक्षतदिना प्रवृत्तिदेवात् न कर्तव्यम् । १२।१।२।५।३०, ॥ ऐहिकेषु लौमिकेषु दार्शिकं ब्रह्मचर्यं लौमिकेन प्रवृत्तिदम् । १२।१।२।८।३७-४०, ॥ ऐहिकेषु लौमिकेषु धारणार्थम् आग्न्यन्वाधानं लौमिकेन प्रवृत्तात् सिध्यति । १२।१।२।२४-२८, ॥ ऐहिकेषु लौमिकेषु पत्नीसंनहनाननुज्ञानम् । १२।१।२।२९, ॥ ऐहिकेषु लौमिकेषु शेषमद्याः न परिक्रवार्थाः । संस्कारार्थे ते कर्तव्याः । १२।१।२।३४-३५, ॥ ऐहिकेषु लौमिकेषु होतुः वरणं कर्तव्यम् । १२।१।२।८।३६-३७, ४०-४२.

॥ ऐहिकधर्माणां लोमे न अतिदेशः । भा. ८।१।३।३-१०.

॥ ऐहिकधर्मातिदेशः ऐन्द्रामग्रे । वि. ८।१।४.

॥ ऐहिकी वैदिः लौमिकयाः महावेद्याः पुष्यं न कायां । वि. १२।१।३.

॥ ऐहिकफलके कर्म्यं वैदिकं कर्म यथा ' कसरीर्णां वृष्टिर्हमो यजेत ' ' इत्येनागमिचरम् ' यजेत ' ज्ञातेवि-भेति । बाळ. पृ. ८५.

(शास्त्रदीपिकाकारेण) सर्वत्र लिख्यते । इह तु वैविध्यात्
'योगविधिर्वा' इति सिद्धान्तस्य लिखितं बोध्यम् ।

दशदिः पदायेण सर्वकलाधेये उक्तो प्रतज्ञात् इदानीं
तेषां कलानाम् पेहिकामुष्मिकत्वं विन्यते । सूत्रार्थस्तु—
इदं वि एषा फलयोगस्य सिद्धिः स्यात्, न तु अमुनेव,
अर्थस्य फलस्य जन्मान्तरोत्पत्तिर्योगिजनवगमात् इति ।

वि— 'चिन्ता पदार्थोऽमुष्मिकेव स्फुरिष्यता न वा ।
आद्यः स्वर्गेण तुल्यात्वाद् देहस्योत्पादकत्वतः ॥
चित्रोत्पत्तिस्तु निष्पन्नो न भूतो नापि कल्पनम् । पुंस्फ-
ुर्यादिनाऽपेते प्रतिपद्ये भवेत् फलम् ॥' चिन्ता
देहस्य उत्पत्तिर्योगिजनो न भूतः । १२.

भाट्ट— एवं वा । स्वर्गैस्त्वात् आमुष्मिक एव,
'यद्यदुत्पन्नं सन्निधौ न च प्रसन्नमन्तरम् । अनिलापो-
पनीतं यत्तत्तु न स्वपदात्पदम् ॥' इति वाच्यरोपा-
दयगतस्य निरतिशयप्रतीकस्य तस्यैव जन्मव्यवसाय-
मन्त्रार्थवादादौ देशविशेषाभोग्यत्वसिद्धेर्वा । पशुपुत्रा-
दीनां त्रैहिकामुष्मिकत्वम्, न तु केवलमुष्मिकत्वम् ।
तथापि योगपदविन्यक्तद्वितिसर्वे आमुष्मिकत्वम् । तद-
भावे त्रैहिकत्वमेव । न च कर्मणा मरीचारम्भद्वारेण फल-
साधनतत्वेन क्रियितव्यमकमस्ति, येन केवलमुष्मिकत्वं
भवेत् । न चैषा केवलैहिकत्वम्, इह च मनो पुत्राशु-
राद्यादिसर्वे तदभोग्यत्वेऽपि वा 'जन्मान्तरे तन्मे स्यात्'
इति कामनाया दुरवधारणात् । अतो मुपपूर्णागमि
पञ्चाशत् चिन्ताशब्देवमेव । यत् तु बृहदारो पेहिके एव
कामना, तत्र केवलैहिकत्वम् । अस्तु वा बृहदारोपि
तदभोग्यामन्त्रसर्वे उभयव्यवसायम् । केवलैहिकत्वं तु पुत्र-
राज्यवत् शरीरो आहवनीयादौ च द्रष्टव्यम् । १ वर्णक २.

मण्डन— 'अत्र याऽमुष वा फलम् ।' १२.

शंकर— 'पदार्थामुष्मिकमपि ।' १२.

ओ.

● ओजःशब्दं प्रितयेन अतिरागेण याजयेत् । भा.
१०।१।१०।२०.

● ओतप्रोत्पन्त्याः— अयम् 'मयि सर्वविद् प्रोतं
स्ये मनियगा इह' इति (मगी. ७।३) श्लोकीयव्या-
पिण्याः इति । साहस्री. ११५.

मो. धे. १६३

● ओदनस्तु विनैव पेयणेन भवति । क्रमं पेयणेन
प्राह्वयते, पिष्टकम् (पिठळं) मन्वागूनां स्नात् सलतिर्वा
(पळ) । भा. १०।१।१२।५०. ● ओदनः पञ्चशरावः
प्राप्यश्चित्तं दत्तं दोहयोरेकस्य नासोऽपि । ६।४।६।२२-२३.

● ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् (१०।१।१०।४८) इत्यत्र
चक्षुशब्दस्य ओदनवाचकतायाः स्वस्यापविष्यमाणत्वात्
(पूर्वपक्षे) । ओदनशब्दस्य तद्वत्प्रयुक्तिकावलावितानयसा-
वितोभयविशेषविशदपञ्चाशवाचकत्वात्, चक्षुशब्दस्य तद्वत्प्र-
युक्तिकामवलावितान्तरूपपक्षविशेषोपपादकत्वात् । दाश-
मिकसूत्रं तु चक्षुशब्दस्य स्वालीपरत्वमवृत्तिपरम् । कु.
३।३।११।२२. ● 'ओदनं पचति' इत्यत्र अभिधीव-

मानकर्मशक्त्या आश्रितप्रयोग्यव्यापारो वा, स्वयमेव
आश्रितप्रयोग्यव्यापारो वा केवल प्रयोग्यव्यापार एव
विवक्ष्यते । (वार्तिकनिष्पन्नार्थोऽयम्) । वा. २।१।१।१
पृ. ३७३-३७८. ● ओदनेन चक्षुशब्दाच्चेन शीर्ष-
यागे पाठ्यतद्विधीः । भा. १०।१।१०।३६-४६.

● ओदनक्रामः पचेत्, वाद्यान्वाहरेत् इत्यदिषु
सापेक्षेऽपि शब्दे भेदविविधयोगप्रयोगक्रमव्यतीतदर्शनात् ।
रत्न. ६।१।१।३. ● ओदनपाकः यदूष्मगा उद्वेगतेन
निर्गन्तव्ये, च ओदनपाकः कषातगतोभोग्या न
निर्गन्तव्ये । भा. १०।१।१।५०. ● ओदनवत्
यथा 'यस्योभयं हरिरातिमाच्छति' इत्यत्र पञ्चशराव
ओदनः अन्वतरस्याती अपि भवति । (६।४।६।२२-२३)
एवम् अग्निशोभे अन्वतरस्यान्वयमुपगमेऽपि प्राप्यश्चित्तं
पुनरापेक्षं कर्तव्यम् इति पूर्वं पक्षः । के.

● ओदनोपपादनाशरणविधिरं वाक्ये भूताना-
मपि श्रमार्जात्प्रीत्याम् अविधीयमानत्वात् अविशेषण-
त्वम् । कुतः ? 'न ह्यवप्रभयाद् १११ः श्रमार्जात्प्रीत्योऽन-
यः । पुन्यव्यापारव्यापारं तु वाग्मदेरपि कारणम् ॥'
वैधा न आह— 'वाक्येभ्यो रक्षणमाद्यमिति व्यापेऽपि
श्रुतिः । उपपातप्रधानत्वात् आदिभ्यो न रक्षति ॥'
वा. ३।१।३।१४ पृ. ७१३.

● ओषधिना वा अग्राधारणेन लिङ्गेन एक-
रेकत्वान्न न 'शीर्षं नर्षं निरेषे' इत्यत्र आमेव-
विष्यन्तो नियन्तरी । भा. ८।१।१।२.

देव हिंसा पुण्यलक्ष्मता । ५ ॥ न पश्चात् पुण्यमिच्छन्ति के विदेवं विमानतः । ग्लेच्छार्थां प्रसिद्धत्वं न धर्मस्योपपद्यते । ६ ॥ न चार्थिणा विरोधोऽस्ति यावच्छास्त्रमनाश्रितम् । तन्मूलाऽर्थप्रसिद्धिस्तु तत्प्रानाग्नये स्थिते भवेत् । ७ ॥ तस्याद्भाववक्तृस्थौ धर्माधमा न शङ्क्यात् । चोदना चेत् समदत्तुं प्रस्तौ तेनैव पद्यताम् । ८ ॥ (परयताम् इत्यनादरे पृथी) । उपदेशो हि भवति ज्ञानं तस्येति शोभते । ज्ञायते येन तज्ज्ञानमेवाधिकरणत्वतः । ९ ॥ औत्पत्तिकगिरि, दोगः कारणस्य निवार्यते । अत्रार्थोऽन्यतिरेकेण, स्वस्वस्तेन (स्वतेन) प्रमाणता ॥१०॥ सर्वस्वानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यम्, स्मृतिरूपया । चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्यवाचिनः ॥ ११ ॥ (शङ्कते—) वाचयान्तरे एवमर्थेऽपि किमर्थं विधियश्रितः । साध्यतायनसंबन्धः सर्वाभ्यांतेषु विद्यते ॥ १२ ॥ सर्वनाम्नेषु चाध्यातां तेनाक्राड्यामिवर्तनात् । प्रवृत्तिरिच्छिरिच्छतः प्रतिषेधानु ज्ञेयम् । १३ ॥ (उत्तरम्—) विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते । अतस्त्वगादिवाधेन भावार्थः साध्यतां वज्जेत् । १४ ॥ विधौ तु समविकल्प स्वर्गादिः साध्यतेष्यते । तत्साधनस्य धर्मत्वमेव सति च लभ्यते । १५ ॥ स्वप्रमाणान्तरापेक्षा स्वादानानुरोक्तिकु । आतोक्तिकु नरापेक्षा, गोमयं चोदनासु नः । १६ ॥

बृहती— ननु च शब्दं प्रमाणमात्रं प्रमाणान्तरापापमेव लौकिकानामनवहारे उपलभ्यते । सर्वं प्रमाणान्तरविषयमेवोपलभ्यते, न तु प्रमाणान्तरसापेक्षम् । स्तार्थं हि औत्पत्तिकी शब्दशक्तिः । तदुक्तम् 'औत्पत्तिकसूत्रं' (इति सूत्रम्) ।

शा— उक्तं प्रत्यक्षादीनामभिनिमित्तम् । तत एव तन्मूलपुरुषवचनस्यापि अभिमित्यम् । एवं तर्हि शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षेन प्रामाण्यदर्शनात् तदभावे तत्साध्यप्रामाण्यत्वं अपराधवगम्यत्वमेव आपातं धर्मस्य । इत्याद्यहकानिर्वाकरणाय चोदनायाः प्रामाण्यमुच्यते । सत्यं सत्येन प्रमाणान्तरमूल्यतां प्रामाण्यम्, अतन्मूल्यतां च अप्रामाण्यं लक्ष्यते, न तु एवमपि सापेक्षं प्रामाण्यम्, किन्तु स्वत एव । अनामताकृत्यं तु अप्रामाण्यं न मूलविरहात्, किन्तु दुष्टमूलतया शब्दस्य

दुष्टत्वात् स्वाभाविकस्य प्रामाण्यस्य अपवादनात् । अत्रोपपत्तेः तु वेदे ययपि आतप्रणीतत्वं नास्ति, तथापि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाऽभावनात् । अनामताकृत्यमिति सिद्धेनाभावत्वाच्च अनुपपत्तिं प्रामाण्यं भवति । येषां ह्यत्र पुरुषानुपपत्तेः, पदपदार्थसंबन्धद्वारेण वाचयताकृत्यसंबन्धद्वारेण ग्रन्थस्यैव वा भारतादिवत् पौरुषेयत्वात् । न तु एतत् नयमावस्यति । पदपदार्थसंबन्धस्य निर्यात्वम् अत्र औत्पत्तिकशब्देनोक्तम् । वाचयार्थस्य च पदार्थमूल्यत्वम् । वेदस्य च अत्रोपपत्त्यं उपरिष्ठात् वक्ष्यते । न च साक्षात् वाचकमस्ति इति अन्वयतिरेकशब्देनोच्यते । अनुपलब्धाध्यायत्वाच्च नातुवादलक्षणम् अप्रामाण्यमस्ति इति 'अर्थेऽनुपलब्धे' इत्यनेनोक्तम् । एतच्च विशेषणन्ये तदादानेन सूत्रकारेण कारणदोष— वाचकज्ञानरहितम् अयदीतमाहि ज्ञानम् इति प्रमाणलक्षणं सूचितम् । तर्कपादे पृ. ४१-४५, सोम— पदार्थसंबन्धः औत्पत्तिको नित्यः, न तु उक्तचित्तपुरुषाधीनः । तस्य च वैदिकपदेचपि गोत्रादिताम्रान्यमुखेन सुप्रवृत्तात्, अग्निहोत्रादिचोदनाभ्यो जायमानस्य ज्ञानस्य स्वतः प्रमाणभावस्य प्रामाण्यवाचकपुरुषादोतासपस्यादुपपत्त्यं प्रामाण्यम् इति औत्पत्तिकसूत्रे प्रतिपादितम् । ११२१९.

वि— 'अत्रोक्तो बोधो वा, न तावद् बोधो विधिः । शक्त्येतरलौकिके धर्मे प्रद्वं दुर्बलं यतः ॥, समन्वित्वाद्भेदे धर्मे शक्तिप्रदणसंभवात् । बोधकस्य विधेर्मात्रमनपेक्षता सतिताम् ॥' यथा— 'प्रतिपक्षमलोदरे मधूनि मधुकरः गिरति' इत्यत्र मधुकरपदस्य अर्थमजानन् अन्यपदार्थमागत्य तत्सममिवाहारात् कमलमधुगतं मधुपानं दुर्वति ददवमानभ्रमरे मधुकरपदस्य संगति एहीत्या वाक्यार्थं प्रतिपद्यते । तथा 'कार्तर्या बृहि ह्यगो यजेत' इत्यत्र ह्येकप्रसिद्धार्थदुष्टाद्विपक्षममिवाहारात् अलौकिकभावनायां विधेः संगति एहीत्या विधिवान्तरार्थं पुरुषो वृष्यते । तस्मात् अत्रोपलब्धत्वं अप्रामाण्यं नास्ति । न च एतादाभावात् अप्रामाण्यम्, समान्तरभावप्रतिनियतकाले प्रवृत्तादौ संकटस्यापि संभवात् । अनियतदृष्टकाले चित्रावागादौ, प्रतिनियतजन्मान्तरकाले ज्योतिरोभासौ च संसारः कथमिति चिन्त,

भुवेरेण मानावात् । तथा च सर्गादौ भगवता स्यावर
जङ्गम जगत् धर्माधर्मौ च सृष्ट्वा ऽयवहाराय तत्तच्छब्दाना
तेनतेनार्थेन संबन्ध कलरयित्वा धर्माधर्मप्रतिपादनपरान्
वेदान् कलरयित्वा हिरण्यगर्भादिभ्यः प्रतिपादिताः,
तेभ्येभ्यः, इमेवम् उच्योत्तर शब्दाधर्मप्रतीतिरिति ।

सिद्धान्तस्तु— मयमे अनेने अयंप्रत्ययमावस्य
नित्यसंन्यानवगममूलरूपेण उपपत्तेः ईदृशार्थकत्वेन
मानाभावात् । सर्वत्र एकस्यस्य अनुभवविद्वत्त्वेन सर्गादौ
नाशाभावात् मन्त्रार्थेनादेतिहासपुराणानामपि पौरोषेय-
संन्यायेनितया पौरोषेयतया च शाक्यसंन्यात् अतीन्द्रि-
यार्थे प्रामाण्यसंभवेन अयमात्रवैतिपादितकगदिः दूरा-
पेतमात् । भतो न सर्गादिकाले पदपदार्थसंबन्धकरण
संभवति । किञ्च सर्वपदानामर्थानां च संन्यसिद्धौ
वाक्येन तसंबन्धकरणं स्यात् । अज्ञातार्थसंबन्धकर-
पटितनाक्येन तदसंभवात् । न च एव श्रोतुषा अम-
विद्वत्संबन्धत्वात् संन्यसितशेषरूपमपि अनुपपन्नम् इति
वाच्यम् । यतः संन्यस्य उगाथाभावात् अज्ञातस्य
वाक्येन ज्ञानसंभवात् । बुद्ध्यावरहारेण संबन्धज्ञान-
रूपमेव तज्ज्ञातकस्यकस्यस्य अनारभ्यकत्वात् । तस्मात्
पौरोषेयः संन्यः इति संबन्धस्य नित्यतया पुरापापेया
नासित इति सिद्धं चोदनाप्रामाण्यम् ।

न च तथापि विनाऽऽदीनां अनन्तरप्रदर्शनेन
विशेषादात् अत्रामात्रमिति वाच्यम् । शब्दोक्तवाचन-
मात्रस्य अपूर्वक्षरेण कलरवरेऽपि तेनानात्वं एवमेव
अविशेषादात् । अपूर्वक्षरकस्य अद्रुप्रधानमेलना-
व्यथाऽपुरातया शक्यार्थेभ्यो वैधर्म्यत्वत्वात् । पद-
तत्त्वमात्रस्य अकलरवा तदुपयोगस्य कलरवेन तत्त्व-
व्यापि इतरकलरवाऽऽवरमभ्येन अपूर्वबोधाय । भतो न
विशेषादात् । न च तथापि 'य एव यज्ञपुत्री' इत्यत्र
हृदयिरोपात् अत्रामात्रमिति वाच्यम् । पतिरपतिरिनां
अनन्तरमेवमात्रेणैव तत्त्वप्रदर्शकस्य पतिरस्य यज्ञपुत्री-
परस्परता यज्ञपुत्रीतः आ मत्रः स्वर्गममनलित्वितभोगो
प्रादुरिषेयाभावात् । कलरवाकलरवोदुत्तरकलरवे-
गामानविद्वत्स्य 'अग्निं विन्दते, कृष्णे देव'
'दिग्मेव पञ्चो, स्वर्गमेव तेजमेति' इत्यादौ वदुत्तो

दर्शनात् । एवमत्रापि यज्ञमानः स्वर्गं याति इत्युपपन्नम् ।
एवम् 'संक्रत्यादेवास्स पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इति
संकल्पनिरूपितकर्तृत्वबोधकपटया आत्मनः संकल्पं प्रति
कर्तृत्वम् । न च न्यायकस्य स्वन्दो न संभवति इति
वाच्यम् । प्रधानद्वारा प्रयोजकत्वसंभवात् । सर्वधात्वर्थस्य
क्रियारूपेण तत्र कर्तृत्वसंभवादेति । तस्मात्
कारणदोषबाधरुजानरदितापदीतप्रादित्वेन वेदप्रामाण्यम् ।
वादायशमहर्षं पूजार्थम् । मणि. पृ. १६५-१६७.

० आत्पत्तिके तु ० इत्यधिकरणस्य (धावाशुधिम्याधि-
करणस्य) न्यायस्तु 'अज्ञातारण्यगुणवचने अधि-
ज्ञानमन्तरेणैव गुणः संपादितो भवति । तस्माच्चोदक-
वाचः' इति । डू. १०१२१५६८.

॥ औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विचारः स्यादकार्य-
त्वात् । १०१२१५६९ ॥

काम्ययज्ञकाले 'धावाशुधिम्यां धेनुमालमेत, मारुतं
यत्तम्, ऐन्द्रयज्ञमम्' इति भुत्तम् । एते धेनुकल्पेभा
अत्रजातीया या गोमातीया वा इति विचारे, सिद्धान्त-
माह । औत्पत्तिके उत्पत्तिः स्वभावतः गौरव विना-
ऽपि प्राप्नुयैव योगवतानादिगुणामिवाप्ये धेनुवदिशब्दे
भूतमाणे इत्यतः चोदकतात्त्रादप्यस्य विराट् वाचः
स्यात् । अगार्थत्वात् प्रत्ययभूतानां धेनुवदिशब्दानाम्
अत्रजातीयेषु लज्जाऽऽभयगस्य अन्याम्यतात् । तस्मा-
दिह धानादिगुणज्ञाना गामेरे आलम्बो नाजानाम् ।
यान प्रत्यानन्त्येवं दृश्यदानम् । कि.

० प्रमात्रात्मनितिविषयमे औत्पत्तिकरूपे चकते
ऽवगन्तुम् । न पुनर्वन शब्दावगमपूर्वक्षे ऽवसरदात्र
औत्पत्तिकरूपे चकतावगमम् । वृहती. पृ. २९५.

॥ औत्पत्तिकरूपप्रामाण्यव्यायः । कर्तृत्ववर्त-
तेऽपि मन्त्रे प्रत्ययेनूनताया मानायाः प्रामाण्यमिदमे-
कं न्यायप्रतिपादयति नो धर्मिष्ठे न्याते निरर्थरिति ।
कर्तृत्वप्रत्ययेनूनताया नु न्यते कर्तृत्वप्रामाण्यप्रदर्शने
औत्पत्तिके न्याते निरर्थरिति । सु ११३२-३३,
० भावनायाः प्रत्ययेनूनतायाः प्रामाण्यप्रदर्शने
औत्पत्तिकरूपप्रामाण्यव्यायः तत्रावगमयोगः ।
७. ११३२.

आनयैन्वप्रसक्तौ पूर्वाधिकरणैवैव (११२१) स्तुत्य-
यत्ता साधिता, तथा च दर्शितम् 'शोभतेऽस्य सुप्तम्'
इत्यादिपु (११२११५) । केचित् पुनः आहुः—
युक्तम् 'वायुर्ध्वं क्षेपिष्य' इत्यादौना स्तुतित्वम्, 'उज्जो-
ऽवकद्वयै' इति पुनः यथा कलविधिवत् प्रत्यानयते,
तथैव विस्वादेन स्तुतिहादपि, इति कामे विधिर्भवतु,
येन कालान्तरमात्रित्वेन कथञ्चित् विस्वादे निवर्तते
इत्यारम्भः (अस्याधिकरणस्य) । तदप्युक्तम् ।
अपि च वेदे न्यक्तम् अविसर्वादः इति हि
अन्युपपत्तेः अपुनक्तः स्यात् । अधिकरणस्यारी-
तु तदेव (वर्णमध्यधिकरणस्यारीतम् अभिज्ञम्) विस्-
वादेऽपि च 'गुणवादस्तु' (११२१११०) इत्यनेन
न कश्चिदपरिहृतः । पुनरपि च तावन्नाममेव उत्तर
भविष्यति । (प्रकृत्यान्तरं गृह्यते—) तस्मात् 'विधिर्वा-
स्यात्' (११२१११९) इति अविशोषेणोपादानात्, चतुर्थे
च कलभुतिमहत्वात् । 'इह अशेषद्रव्यगुणक्रियादि-
विधिरूपाः, ताव कलविधिरूपा एव उदाहरणम्'
इत्यपरे । तथा च 'विधिश्चानर्थकः क चित्' (११
२१२२३), 'प्रकरणे च संभवत्' (२४) इति च,
'अप्सुगोमिर्वा अश्व, अप्सुगो वेतमः' 'यो विदग्धः'
इति चोदाह्रियते । अ-यथा कलविधिमामोपपत्तौ तत्
अर्थवजमेव स्यात् । (निरूपयति—) इहापि तस्य
तावत् विशेषविषयत्वात् इदममतायै भवेत्, अनेन
तु नामान्यतः सर्वविषयत्वोपेक्षा तत् पुनश्चकमेव ।
(प्रकृत्यान्तरमाशङ्कते—) इति (हेतोः) न्यवस्था के-
चित् उदाहरणित् अत्र इत्यादिबिधीनेन, तत्र कलविधी-
नेन । मास्यकारोदाहरणम् अतन्वीह्य उदाहरणान्तर-
दातव्यम् इति । अत्र वदामः, किम् अधिकरणद्वयम्
अनपराधकम्, येन एवमुदाहरण-परस्ता आभीयते ।
नहि उदाहरणमेतात् अधिकरणं भिद्यते, मा भूत् यथा-
न्यासिष्येऽपि सारिरीदुग्धरसमेतात् अपोनक्तव्यम् ।
न्यासविषयत्वेन तु अधिकरणाना तदेव एव अपोन-
क्तव्ये हेतुः । द्रव्यारविषयत्वेऽपि न सर्वे विचारिताः,
के चित् तल्लिङ्गिने (११२१२२१), के चित्
निवीताधिकरणेषु (११२१२), परकृतिपुत्राकृत-

द्वारेण अन्ये पठे (११०१२२), 'यदवा स्तुवते'
इत्यादयः 'अर्थैकवादिकल्पः' इति नवमे (११२१८),
कर्तृलगावीधुक्तिविधिरूपा दशमे (११०१८४) । (मता-
न्तरद्वयमाह—) अतश्च न पुनक्तता महान् दोषः
इत्येव वक्तव्यम्, अथवा एकस्यैव न्यायस्य क चित्
कश्चिदर्थः शोष्यते इति पुनरारम्भः । (प्रकारचतुष्टये
एकः प्रकार उक्तः । द्वितीयमाह—) स्पष्टं वा (च-
मुधायां) विषयनातात्वम् एव वर्णनीयम्, सर्वविधि-
रूपाणां केवलविधित्वनिराकरणेन अर्थवादत्वमिह
सिद्धम् । यस्तु चतुर्थे पुनरारम्भः, स अर्थवादत्वरिते
विधौ कलाकाङ्क्षावैलम्बाम् अन्यायोपात्तमपि कृत्-
प्रयोगवचनात् तदेव संनिहिततरम् । क्लृप्तसम्बन्धस्य च
निरोधमात्रं सुकरम् । इतरथा सन्धः तद्विरोधश्च
उपकारकत्वं कल्पनीयम् इति रात्रिस्तत्रप्रतिपादयितुं
कलविधिवन्मपि इति पूर्वपक्षप्रमाणः । कथञ्चित् प्रो-
जानान्तरे लभ्यमाने, न एकस्यामेकांशां युक्ता, तस्मात्
अर्थवादत्वमेव इति सिद्धान्तः । एतेन निवीताधि-
करणानि न्यास्यताम् (केवलार्थवादत्वेन) । अथवा
औदुम्बराधिकरणपूर्ववत् कृत्वा चिन्तास्ताः प्रत्येत्या ।
विधित्वान्मुपगमनेन हि कस्य शेषः कतोः पुरुषस्य वा
इत्यादि विचार्य इहसिद्धेन अर्थवादत्वेन उपसंहारः । तथा
परकृतिपुत्राकृतयोः किं वदोमानाम्, उत सर्वयुक्तम् इति
चिन्तितम् । एवम् ऊदाध्यायपक्षेन नवमद्वयममता
चिन्ता । तल्लिङ्गिने तु गुणवादनिमित्तमात्मकपक्षम् ।
(अथ तृतीयं प्रकारमाह—) अथवा कलविधौ यत्र भेदेन
स्तुतिफलदासि भवति, तद्विह उदाहरणम् । यथा अनेन
'ऊर्गुदुग्धरः ऊर्गु पन्नः' इत्येतैरेव स्तुतिः, 'ऊर्गोऽव-
कद्वयै' इत्यनेन कलमिति । यत्र पुनः तावन्नाममेव
कल वा स्तुतिर्वा वक्तव्येति मयति, ते चतुर्थे इति ।
(अत्रापि अपरिहोपात्तं चतुर्थं प्रकारमाह—) अथवा तत्र
'परापेक्षत्वात्' (११२११) इति हेतुपददेखात् प्रसिद्धं च
हेतुना न्यासहारान् ये विचारतामर्थान्, ते उदाहरणं यथा
'यस्य वर्णमयी जडः' इति । अत्र हि अत्रैव उक्त-
वादेन वर्णमयीं विधातव्यम्, स्यात्-न्येन कलपेक्षया-
तर्कः । सर्वत्र हि गुणः कदाच नोपायानः क चित्

वा— लोके तावत् बुद्धिपूर्वकारिणः पुनराः माना-
मपि न निष्प्रयोजना प्रयुज्यते । तत्र च केतव्या इति
विहिते बहुधीरादिभिर्गुणैः स्तुतिः प्रवृत्तिविशेषनिमित्त-
त्वेन आधीयते । न च धीरादयः फलविषयः, प्रत्यक्ष-
विषयत्वात् । अतः स्तुतिः । एवं वेदेऽपि । भुत्वधमकाच्च
लक्षणापरिग्रहः इत्यदोषः ।

न, पूर्वत्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । लोके विदितपूर्वा अर्था
उच्यन्ते-बहुधीरादयः । तेषां विज्ञानमेव न प्रयोजनम् ।
अतः प्रशंसा गम्यते । अविविक्तवादे न श्रद्धावीर्य पूर्व-
वचनादिव । विदित-वादेव च प्ररोचयन्ते । वैदिकेषु
पुनर्वदि विविधशब्देन न प्ररोचयन्ते, नतरामर्थवादेन ।
जाताशब्देन हि विविधशब्दे स तदानीम् । अथ निधि-
शब्देन प्ररोचितः, किमर्थवादाशब्देन । अपि च वेदे
व्यक्तमसंवादः, 'ऊर्जोऽवकृद्भ्ये' इत्यप्रसिद्धं वचनम् ।
'ऊर्जा' उदुम्बरः । इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धम् । यस्मात्
ऊर्जुदुम्बरः, तस्मात्तन्मयो यूयः कर्तव्यः इत्युदुम्बर
इत्यनुवचनत्वात् अन्यदस्य अनुत्तमिति परिकल्प्यते ।

वा— नायं दृष्टान्तः, स्तुतेः प्रमाणान्तरावगत्यपेक्ष-
त्वात् । लोके तसंभवादुपपत्तिः, वेदे तु अविविक्तवाद-
त्वात् न श्रद्धावीर्य । अथवा लोके एव यदि अविविक्तं
कथितं वदेत्, तदा नैव श्रद्धावीर्य । 'पुनर्वचनानिव' इति
विच्छेदोपपत्तिः । अथवा वैधर्म्योपपत्तिः, यथा अधि-
गतपूर्ववचने श्रद्धावते, नैव अविविक्तवादे । न च उक्ति-
मात्रेण एते बहुधीरादयः प्ररोचयन्ते, किं तर्हि । विदित-
त्वादेव । वेदे तु अर्थवत्त्वलक्षणेन विधौ जाताशब्दो
न प्रवर्तते । अथवा यो विधिगुरुमप्यर्थवादां प्रार्थयते,
तूनमस्य विधौ अविविक्तः । तत्र चेदनाश्रयः
(यत्र चोदनाऽनाश्रयः, तत्र) अर्थवादे कुतः
प्रत्ययः इति । 'अपि च वेदे व्यक्तम्
असंवादः' । वतमानेन ऊर्जोऽरूपेणैव इयं स्तुतिः,
न च तदस्ति, तत्र अविविक्तमानबहुधीरादीर्नित्यत्वं एतत्
स्यात् । स्वरूपतत्त्वात् उदुम्बरे अन्तरं पदार्थमेव अग्र-
विद्धम् । अन्यत्रातिदेशश्च हेतुः प्रामाण्यः । नहि यद्यपि

अत्रं सद्य यूयः इति लोके वेदे वा प्रसिद्धम् । तस्मात्
असंवादात् वर विधिरिव, किं स्तुत्या सवादापेक्षित्या इति ।

उक्तं तु वाक्यशेषेष्टम् । २२ ॥

भाष्यम्— उक्तमस्माभिर्वाक्यशेषात् 'विधिना
ल्लेखनाकृतत्वात्' इति । ननुक्तं फलवचनमिह गम्यते,
न स्तुतिरिति । यदिह फलवचनम्, तत् औदुम्बरस्य
यूयस्य । न च अविविक्त औदुम्बरो यूयोऽस्ति । तत्र
फलवचनमेव अनर्थकम् । स्तुतिवचनः शब्दो नास्तीति-
चेत्, इह फलवचनेन फलवत्ता प्रतीयते, फलवाच्यमस्य
इति । तत्र फलवत्तायाम् आनर्थक्यमिति यो द्वितीयोऽर्थः
प्रशंसा नाम, स गम्यते । लक्षणेति चेन्न । लक्षणावगम्यते
व्यर्थवत्ता भवत्येव । लक्षणाऽपि हि लौकिकी । ननुक्तम्
असंवादो वेदे, नहि ऊर्जुदुम्बर इति । गुणवादेन
प्ररोचनाऽर्थेता ब्रूमहे । गौणत्वात् सवादः । किं सादृश्यम् ।
यथा अत्रं प्रीतेः साधनम् एवमिहमपि । प्रीतिसाधनसाधक-
मुक्तं प्रशस्तितुं प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनशब्देनोच्यते ।
शक्यते हि तत् पदकल्पमेवभावात् ऊर्जु इति वक्तुम् ।

वा— 'ऊर्जुदुम्बरः' इत्यादि तावत् 'ऊर्जोऽ-
वकृद्भ्ये' इत्यस्योपपत्तितया एकवाक्यभूतत्वं, न विच्छिन्नं
स्यवकम् । नहि अन्तरबहुधरः द्रव्योऽपि पुनरपि प्रशस्तता
गम्यते । 'ऊर्जोऽवकृद्भ्ये' इति तु प्ररोचयति ।
तदुपपत्तिरितरेति सम्प्ल्यते । तस्मात् कृतत्वेन फलं
प्ररोचना वा । तत्र यद्यपि तावत् लिङादिः स्यात्, तथापि
मुत्तमार्थवादतया पक्षीयात् । किमुन वर्तमानापदेशो यो
विधिसिद्धयर्थमेव । प्रकरणेन च यामोपपत्तिः प्ररोचने लभ्य-
माने, किमितिवाचकात् फल कदापिनामः । प्रकरण
वाक्येन वाच्यते इति चेन्न, अपिरोधात् । यदि हि
एकाग्रमादित्वेन वाक्यप्रकरणे संनिपतेताम्, तथा तति
वाच्यः स्यात् । इह तु प्रकरणोदुम्बरताविधि यस्मात्,
लोऽपि 'ऊर्जुदुम्बरः' इत्यादिलभ्या प्ररोचनाम् । तत्र
तद्विधौदुम्बरत्वमादिनः प्रकरणस्य को विरोधः । तस्मात्
कृतविधिरामर्शभावात् प्रकरणकापेन निरोपसंभवे
नातिप्रतिषेधः । प्ररोचनाऽपि च वाक्यपरोधादुपप-
त्ताना, नापारम्भक विच्छेदोपादेव कश्चिन्न भविष्यति ।
अन्यत्र विधिरिति हि तावत् तौ कथयेत् । इह

(अर्थवादान्तरस्य अपेक्षया प्रवृत्ताम्) तां दत्तं प्रति
'आपो वै शान्ताः' इति । अनेन हि विधिवात् प्रवृत्त्यु-
त्तेन अपा प्राशस्यमुच्यते, तत्र कस्य चित् प्रसिद्धा-
स्यवन्धस्य तन्मात्रस्यैवनादेव स्तुतिर्भवति । अन्येना तु
संबन्धिसंबन्धात् संन्यः कीर्त्यते । प्रसिद्धशान्तत्व-
संबन्धाभिः (प्रसिद्धः शान्तत्वेन सह संबन्धो यासां
ताभिः) अद्भिः संबन्धात् अश्वादिरपि शान्तात्मकः,
तत्संबन्धेन च कर्मणा यजमानस्य कर्तुं शक्यति, इत्येवं-
विधप्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । एव शिष्टदैवतेन शीम फल-
प्राप्तिः, अन्नमयेन च यूनेन अन्नप्राप्तिः, इति स्तुतिस्ते
विद्धे तत्त्वमानस्यापानामपि एवमात्मकत्वम् ।

प्रकरणे संभवन्नपकर्षो न कल्प्येत, विध्या-
नर्थक्यं हि तं प्रति । २४ ॥

भाष्यम्— इत्थं पश्यामः स्तुतिरिति । कुतः ?
इदं उच्यते— 'यो विद्वान् यः नैर्ऋतो, योऽश्वतः स
रौद्रो, यः शतः स दैवतः, तस्मादविद्वान् अश्वित्यः
सदैवतत्वात्' इति । यदि स्तुतिः, दत्तपूर्णमासस्योरेव
श्रुतः स्तुतिश्चेत् । तथा संभवन्नपकर्षो न कल्प्येत ।
अपकर्ष्यते इत्यपकर्षः । विधिगच्छे तु यत्र नैर्ऋतः तत्र
विद्वान्ता नीयेत । तथा एतत् प्रकरणे बाधितं भवेत् ।
दत्तपूर्णमासकर्म प्रति नैर्ऋताभावात् विद्वन्प्रतिपादनमर्थकं
स्यात् । तस्मात् स्तुतिरेव ।

या— विधिगच्छे च अपमपरो दोषः । यदि तावत्
यथाऽनुरूपतवाक्यप्रदेशम्, ततः प्रकरणगतविद्वद्भेदेन
देवताऽन्तरविधानात् तत्रचिदाक्यसिद्धदेवताऽपकर्षं
ह्यात् । इयं वा तावपि अपकर्षाति इति अपकर्षः ।
तत्र नैमित्तिकत्वात् अमृदुदिवेष्टिवत् बाधोऽपि कल्प्येत
यदि अन्यथा न संभवेत्, सति तु संभवे न युक्तमेतत् ।
अथ एतद्दोषाभीतिः अर्थतन्त्रवचनवक्तृत्वात् अश्वित-
वचनना आभीयते 'यो नैर्ऋतः, स विद्वान् कर्तव्यः'
इति, ततः प्रकरणे नैर्ऋताभावात् यथाशो विहितं, तत्र
विद्वन्ता नीयेत, तत्र प्रकरणे बाध्यते । न च अत्रापसंभवे
तत् युक्तम् । अतः अर्थवादान्तरं अपमपरोः इति ।

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् । २५ ॥

भाष्यम्— 'औदुम्बरो यूषो भवति' इति विधौ
तस्मिन्नाधीनमाणे 'ऊर्जोऽवकद्वयै' इत्येतस्मिन्, चानर्थ-
मिष्येत । इत्यमौदुम्बरो यूषः प्रशस्तः, स च ऊर्जोऽव-
कद्वयै इति । तस्मात् विधिविगदानामपि स्तुतिरेव
कार्यमर्थवादानामिति ।

या— स्तुतिस्तेन विधिमतिक्रमप्रवृत्तयः पुनस्तेनैव
कलकलनाया वाक्यभेदः । तस्मादर्थवाद एवेति ।

शा— (प्राप्ताकारस्तु) औदुम्बरो यूषो भवति '
इति यूषोदुम्बरतत्त्वसंबन्धविधिः, 'ऊर्जं पशुनाप्नोति'
इति पशुदुम्बरसंबन्धविधिश्च प्रतीयते इति वाक्यभेदः
प्रतिपाति, तथा 'ऊर्जं पशुनाप्नोति' इत्यस्य स्तुति-
परत्वावलम्बनेन सस्तुतिकौदुम्बरताविधेः एकताक्यत्वं च
प्रतिपाति । तयोश्च बलाबलान्तरवशात् अप्रामाण्यम्,
इति पूर्वपक्षं कृत्वा यथानियोग विनियोगः इति
एकताक्यस्य प्रशङ्कात् सस्तुतिकविधिरवमेव इति
विद्वान्तितम् । तत् रूपति—) एकदेष्टिना तु वाक्येनैव
आश्रयसंबन्धे फलसंबन्धे च गुणाधिकारे (४।३।१)
अभ्युपगम्यताम् इहापि तथैव संभवात्, यत् एकताक्येन
संबन्धद्वयासंभवात् अप्रामाण्यमाशङ्क्य तत्रिरुक्तार्थे
स्तुत्यर्थलभापादितम्, तदनर्थकम् । (प्राप्ताकार हि
गुणकथविधियु 'दमेष्टिप्रक्षामस्य जुहुयात्' इत्यादिषु
दध्यनुरक्तौ होमः कथय विधीयते इति उक्तो दधिहोम-
जन्यः कथकथश्च वाक्येनैव कल्प्यते, इति स्वीकुर्वन्ति ।

तेषामिहापि एकेनैव वाक्येन यूषोदुम्बरतत्त्व-
कथकथश्च च लानसंभवेन वाक्यभेदाशङ्क्यात्
अनन्तराश्रयनिकेयनाप्राप्ताकारवाक्येनैव श्रुतपानात्, तत्रिरु-
क्तकारणं स्तुत्यर्थानुवाद-न्यमित्यर्थः । ननु कथ-
मलम्बने दध्यनुरक्तौ होमः कथय विधीयते, यथापि
दध्यनुरक्तो न वाक्येन नियेत, किन्तु क्रियाकारक-
मात्रेण लेख्यत्वेन दधिहोमसंबन्धमात्रेण केवल-
होमसंबन्ध एव नियेत । न च दध्यनुरक्त-होमे
विधानभावे पशुनापि दध्यनुरक्त-नियमेन न स्यात्,
इति वाक्यम् । दध्यनुरक्तकथकथसंबन्धे होमस्य
कथविधिविषयत्वात् गुणोत्तरादेनैव तस्मादुक्तव्यम्

* औपगवादिशब्दे देववत्तादिविभेदाप्रतीतावपि उपगवत्पञ्चमांशप्रतीतिरूपवत्तिः । सु. घृ. ८२९.

* औपदेशिकेन अङ्गेन औपदेशिकस्य अङ्गस्य प्रवृत्तौ यथा वैश्वनिमित्तकेन साप्तदशयेन नित्याङ्गस्य पाञ्चदशस्य । बाळ. घृ. १४९, * औपदेशिकेन आतिदेशिकस्य अङ्गप्रवृत्तौ यथा दशार्थेन प्रवाजादिना निशोष्यार्थस्य प्रवाजादेः । घृ. १३३, * औपदेशिकेन काम्येन औपदेशिकस्य नित्यस्य प्रवृत्तौ यथा प्रतिष्ठाऽर्थेन सामिषेनीनाम् एकविंशतित्वेन नित्यस्य पाञ्चदशस्य । घृ. १३३, * औपदेशिकेन काम्येन नैमित्तिकस्य औपदेशिकस्य प्रवृत्तौ यथा प्रतिष्ठाऽर्थेन सामिषेनीनाम् एकविंशतित्वेन वैश्वनिमित्तकस्य साप्तदशस्य । घृ. १३३, * औपदेशिकेन नैमित्तिकेन अङ्गेन औपदेशिकस्य नित्यस्य प्रवृत्तौ यथा वैश्वनिमित्तकसाप्तदशयेन नित्यस्य पाञ्चदशस्य । घृ. १३२. * औपदेशिककालबलात् आतिदेशिकद्वैकालत्वं ब्राह्म्यम् । तेन चतुर्मास्यमाक-
मेधीयेष्टिपु उच्यतेकाल्यमेत । सोम. ५।१।११. * औप-
देशिकधेनुदक्षिण्या आतिदेशिककृत्स्नकतुदक्षिण्या
बाधो भूतशकैकाहे । भा. १०।१।१४।५६-५८.
* औपदेशिकमुख्यकमापेक्ष्य आतिदेशिकपाठकमस्य
बलवत्त्वम् । ५।१।१०।७-१८.

* औपनिषदः यावत्संसारमाम्यगुपरिमाणलिङ्गसरीर-
मिश्रत्वात् आत्मनः भूतानं वदति । सु. घृ. ६१६.

* औपभृतमाज्यं जुष्टाम् अर्थे समानेत्यमन्तिम
प्रवाजद्वयाधेयम् । भा. ४।१।१७।४६-४८, * औप-
भृतमाज्यं प्रवाजानुवाजोभयार्थम्, जीहवं तु प्रवाजार्थं
दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१६।१२-४५, * औपभृतस्य
आज्यस्य प्रयोजकं प्रवाजार्थं समानवनम् । ४।१।१५।
४०-४१, * औपभृतस्य आज्यस्य प्रयोजकः अनुवाजाः
अन्तिमव्याजौ च दर्शपूर्णमासयोः । वि. ४।१।१५.
* औपभृते आज्ये द्वे ऋतुर्गृहीते एते, न तु एकमेव
व्यष्टयहीतम् । भा. ४।१।१०।४६-४८.

* औपयज्ञा अग्नयः पशुभेदेन त्रयः सोमे ।
संक्षेप. १।१।१६.

मी. को. १६९

* औपवसथ्ये अहनि असीधोमपण्यनोत्तरकालम्
उपाकरणादथः पशुधर्माः पठन्त्ये । बा. १।६।७।१८.
* औपवसथ्ये अहनि एव सोमायै वरणम्, न तु तस्य
सुत्याकाले उत्कर्षः । संक्षेप. १।४।१४. * औपवसथ्ये
अहनि दर्शपूर्णमासयोः आरण्यभोजनमाम्नातम्, तत्
वृत्त्यर्थम् । भा. १२।१।१।४।३०. * औपवसथ्ये अहनि
पशुनयतन्वभूतो यूपः संमीयते अग्निधोमे । संक्षेप.
१।४।१९. * औपवसथ्ये अहनि रात्रौ जागरणं दर्श-
पूर्णमासयोः एकपां मतेन आम्नातम् । भा. १२।१।८।
१७. * औपवसथ्ये सुत्यापूर्वदिने अग्नीषोमीयः पशुः
अग्नेः सोमस्य च मधुपर्कार्थं क्रियते । वि. ५।१।१६.

* औपादानिकप्रवृत्तिनिषेधे न क्रव्येद्व्यवसक्तिः
'नामृतं वदेत्' इतिवत् । ऋजु. घृ. २९.

॥ औपाधिकाकाशभेद्व्यायः । यथा औपा-
धिकाकाशगोचरं ज्ञानं सविशेषो हि इति न्यायेन
उपाधिभेदविययम्, तथा जीवब्रह्मभेदविययं प्रत्यक्षादिकं
तदुपाधिभेदविषयमित्येवं यत्र विवक्ष्यते, तत्रापि प्रवर्तते ।
'घटसङ्गत आसन्नो नीयमाने यथा पुनः । घटो नीयेत
नाकाशं तद्वज्जीवो नभोभयः ॥' इति श्रुत्युक्तिश्च
(गौडपादाः) एवमन्यायमूलिकेति । साहस्री. ४९२.

* औपानुवाक्यं काण्डम् । कर्मणि उच्यमानो मन्त्रो
वाक्यः । तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणम् अनुवाक्यः । तत्र एकैकं
मन्त्रमाग्नाय तस्यतस्य समीपे पठितम् उपानुवाकम् ।
तत्संविधिं काण्डम् औपानुवाक्यम् उच्यते । तृतीय
काण्डं (तै.) औपानुवाक्यम् इति काण्डावुक्तमग्या-
भुक्तम् । अनुवाक्यमा समीपम् उपानुवाकम् । तत्र अन्येर्तुं
योग्यानामर्थानां प्रतिपादकत्वात् इदं काण्डम् औपानु-
वाक्यम् । एतद् सर्वम् अनारव्यं आम्नायते । तै. सं. १।
१।११ प्रस्तावे. * औपानुवाक्ये काण्डे श्रुतौ अंश-
दाम्यौ ब्रह्मो ऋतुसोपो, विविध्यादवयव इहकाः अवि-
चयनसोपाः, न तु तदुभयं एवमवितितोषम् । भा. ५।
१।६।१५-१६, * औपानुवाक्ये काण्डे भुवाः विविध्या-
दव इहकाः मध्यमायासेव वितौ उपवेधाः, न तु पञ्चम्या
वितौ । ५।१।७।१७-१९, * औपानुवाक्ये काण्डे

॥ ककुम्भककुशिराः उष्णिक् । पादेषु अधराणि ११।१२।४ उदा० 'ददीरेक्षणस्तन्वे' । (कर्ष. ८।४६।१५) । के

॥ 'ककुक्षचितं चिन्वीत' इति कङ्कशकारता (चपनस्य) मुक्त्वा अग्न्यतिग्राहस्य विकृतौ प्राप्तिं दर्शयति । भा. १०।८।११।२६.

॥ कच्छपन्यायः । गुण्या शिष्ये क्रियापाणस्य पृष्ठप्रक्षारस्य शक्तिपातस्य दृष्टान्तः कच्छरः । श्रीकर. १।१।५ त्रसू.

॥ 'कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च ।' (मरीचिः) आद्रे वर्ज्यानि । अयं कर्षवर्गः शुण्विषयकः स्मृतिकल्पः प्रतिषेधः । बाल्य. पृ. ३१.

॥ कठः पुनः इमा केवला शारा अल्पायावभूय । य बहुशाराध्यायिना संतिधौ एकशाराध्यायी अन्यशारापानधीयानः तस्या प्रकृष्टत्वात् असाधारणत्वात् उपपद्यते विशेषणम् । (तस्मात् कटशारा इति वादः) । भा. १।१।८।२०. ॥ कठस्य वैदश्यापान्तेवासित्वात् । सु. पृ. ९८७.

॥ कटाराण्यायः यन बहुवचनेन आदिष्व शापते तनामं प्रवर्तते । यथा 'कटारा. कर्मधारये' (पा० २।२।१८) इति पाणिनिस्त्रे बहुवचनेन कटारादय इति शापते, तथा 'निवीतमाष्टदशावलम्ब आभ्यवर्मेण' इति निगमपरिशिष्टे दर्शनात् । आभ्यवर्मो भेषुनम् । कटारा इति बहुवचनमाधये । साहस्री. ३१४.

॥ कण्टकं कण्टकेनैव इति न्यायः । पादादौ प्रविष्टमेकं कण्टकम् अपरेण दृढेन कण्टकेनैव नि. गारयति, तथा एकं कुटिलं दृढम् अन्येन तादृशेनैव वशीकृतेन समुत्था नाशयति इति न्यायस्य अर्थ उच्यते । संमह

॥ 'कण्टकेर्वितुदन्ति' इति श्येने । तत्र उज्जातारो विरोत्सयन्ति । भा. ३।४२३।५१.

॥ कण्टकन्यायः । तत्र कण्टकाः प्रसिद्धाः, घनश्च । तत्र प्रथमपक्षे पादप्रविष्ट कण्टकं यथा दृढेन कण्टकान्तरेण निष्ठास्य, अनेनापि कालान्तरे पीडा मा भूत् इति तमपि अन्त्यादौ प्रसिध्गति । प्रथम पादत्वेन

तदुद्घातय अनुमतिष्टेन च कृतं जगादिकं यथा शोभोपायैरुपशमं नयन्ति । द्वितीयकल्पे च यथा, ये शनवः स्वदेशोपद्रवं कुर्वन्ति, तदपेक्षया प्रबलमभिमानं तामदानरूपोपायेन वशीकृत्य तदुद्घातं तान् पराजित्य भेददण्डरूपोपायेन तमपि पराजयन्ते, तैः कृतं प्रजोत्सादनशुपद्रवं च स्वस्थस्थाने स्थापनादिना दूरीकुर्वन्ति नीतिनिपुणा नृपाः, तथा प्रकृतेऽपि । अरुणाति-आमरुणाति-असरुणाति-अन्यथाख्यातिभेदात् चतुर्विधाः ख्यातयः सन्ति । तत्र अरुणाति-असरुणाति-आमरुणातिवादान् अन्यथाख्यातिवादेन निरस्त्यः तमपि निराकुर्वन्ति इति । अनिवर्चनीयपक्षयो वैतर्किकं दूषणमणमुदरयति इति न्यायोदाहरणसंगतिः । साहस्री. २५९.

॥ कण्टकामीकरन्यायः । चामीकरः नाम कृतस्वरस्य. उनिविशोपः । तत्र भर्तुं सुवर्णं चामीकरम् । यद्वा चमनं चामि. 'इणशदिभ्य.' इति इण् । 'अनाचमेः' आश. अविश्रितरागात् वृद्धिः । 'कुक्षिकारात्' इति डीप् । चामीं करोति चामीकरम् । तेन सुवर्णेन निर्मितं भूषणमपि चामीकरम् । यथा कण्टगतं दैमभूषणम् अशानात् अप्राप्तमिव 'कठे तत् परं' इत्युपदेशात् ज्ञातं सत् प्राप्तमित्युपचर्यते, तथा प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणः प्राप्तत्वेऽपि मायोरहितत्वात् अप्राप्तमिव 'सदृदि तत् परं' इति गुरुपदेशात् ज्ञातं सत् प्राप्तमिति निश्चीयते । उक्तं च- 'प्रत्यगात्मतया तस्य प्राप्तत्वेऽपि च सर्वदा । कण्टकामीकरन्यावात् तत्प्राप्तिरुपचर्यते ॥' इति । साहस्री. ५.

॥ कण्टबन्धः (उपनीतस्य) प्रायेणाश्रय एव । इति अस्ति नियमविधेरवस्थाः (निवीतं मनुष्याणाम् इति) । वा. ३।४।१।३

॥ कण्डूयनम् 'कण्डूविपाणया कण्डूयति' इति ज्योतिषोमे दीक्षितव्रतम् । पुनश्च भुतम् 'नीतायु (दक्षिणायु) चात्राले कण्डूविपाणां प्राप्यति' इति । भा. १।१।३।१३. ॥ कण्डूयनं कण्डूविपाणया दादशादे, प्रथमादे दीक्षामारम्भ उत्तमादे दक्षिणायनपर्यन्तम् । चात्राले प्रादुर्भव उत्तमादे दक्षिणायनपनोत्तरम् । १।१।३।१३-१४. ॥ कण्डूयनं दक्षिणामाकुलक्षमापि विधीयते 'कण्डूविपाणया कण्डूयते' इत्यनेन सीमे ।

भाट्ट— कण्वाविपाशाकण्डूयने 'कण्वै त्वा सुतस्यायै' इति मन्त्रः । यदि कालमेदेन कण्डूयनम्, तदा स्मृतिविच्छेदान्मात्रावृत्तिविवादैव । यदा तु एककाले एवासेकाद्रविषय कण्डूयनम्, तदा स्मृत्यविच्छेदादनावृत्तिः । न च तदाऽपि त्वापदयुक्तत्वात् निर्वापमन्त्रस्यायेन (११।१।१४) तत्तद्व्रमेदेनावृत्तिः, अङ्गानामुपयुक्तत्वाभावेनासंस्कार्यत्वात् त्वापदेन तन्निर्देशानुपपत्तेः । अत एव तत्तद्व्रमेदेन तत्तत्कण्डूमेदात् तज्जन्यदुःखमेदेन तद्वृत्त्यवस्थापनमेवेऽपि न मन्त्रावृत्तिः । त्वापदनिर्देशस्याभावात् (निर्देशस्तु आत्मनः) एव कण्डूजनितचित्तविक्षेपनिवृत्तिद्वारा संस्कार्यत्वात् तस्य चैकत्वेन निर्वापन्यायानुपपत्तेः ।

मण्डन— 'सकृत् कण्डूयने मन्त्रः ।' १७.

शंकर— 'सकृत् कण्डूवा सकृन्मन्त्रः ।' १७.

* 'कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कृष्णाण्डं च विवर्जयेत् ।'

इत्यत्र सामान्यप्रतिषिद्धस्य वृन्ताकस्य उपसंहारकः कालयैः प्रतिषेधः । बाळ, पू. ३४.

* कण्वकण्डूयसंस्कृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । भा. ६।६।१।२.

* कण्वरथंतरं बृहद्रथतरोभविषकारः इत्युक्तम् (१।२।१६।४८) । भा. १०।४।१२।४३, * प्रस्तावोद्रीथप्रतिहारोपद्रवमिधनवतः सर्वस्य सस्तोमस्वरकाग्रभ्यासस्य कण्वरथंतरम् इत्याख्या भवति । तस्मात् गीतरिषि विशेषणम् । तदयुक्तम् । १०।४।२२।४४.

ॐ कण्वरथंतरस्य वैश्यस्तोमे वृष्टस्तोत्रसाधनस्य विदितस्य पुनस्तः सोम चारवा' इति स्वयोनौ एव गानम् ॥

पुष्टार्थेऽन्यद् रथंतरान्, तद्योनौपूर्वत्वात् स्यादेषा प्रविभक्तत्वात् । १०।४।२२।४३ ॥

भाष्यम्— अस्ति वैश्यस्तोमः 'वैश्य, वैश्यस्तोमेन यजेत' इति । तत्र श्रूयते 'कण्वरथंतरं पुष्टं भवति' इति । उभयविषयः कण्वरथंतरम् इत्युक्तम् 'अमाकृते सद्रिषायद् विशेषाद् भवति श्वेतम्' इति (१२।१६।४७) । तत्र संशयः किं रथंतरयोनी बृहद्योनी वा अनिवर्मेन कण्वरथंतरं गेयम्, उत रथंतरयोनी, अथवा स्वयोना-

विति । किं प्राप्तम् ? चोदकेन अनियमः, लाघवं हि तथा भवति । ततः प्रयोगप्राप्ताभावः । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पुष्टार्थे पदेतत् अन्यत् रथंतरात् कण्वरथंतरं श्रूयते, तत् रथंतरयोनी स्यात् । ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्यस्तोमः । ज्योतिष्टोमे रथंतरयोनी पुष्टं कृतम् । ननु बृहद्योनावपि तत्र कृतम् । नैवम्, कृत्वा प्रविभक्तत्वात् । कृत्वा प्रविभागः इह गम्यते । यथा रथंतरयोनिर्भवतीति । कुतः ? कण्वरथंतरे रथंतरशब्दः श्रूयते, तेन गम्यते रथंतरविशेषः कण्वरथंतरमिति । अर्थांतरे कण्वरथंतरशब्दो भवेत्, यदि रथंतरमर्थाः न भवेयुः । तेषु सत्यं भूयवदुपपत्तिः । यथा 'औदुम्बरो यूषो भवति' इति । नहि उदुम्बरो दूषद्रथं प्रकृतौ संकीर्तितम् । धर्मेनिमित्तस्य अत्र शब्द उपपत्तिः । एवमिहामि धर्मेनिमित्तः कण्वरथंतरे रथंतरशब्दो भवति, नाम्यथेति ।

स्वयोनौ वा, सर्वस्वित्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्— न नैतदस्ति रथंतरयोनी गीतेति । किं तर्हि ? स्वयोनौ । कुतः ? सर्वस्वित्वात् । सर्वविशेषमिच्छितस्य हि रथंतरशब्दो वाचकः । प्रस्ताव-उद्रीथ-प्रतिहार-उपद्रव-मिधनवतः सर्वस्य सस्तोम-स्वर-काल-अभ्यासस्य कण्वरथंतरम् इत्याख्या भवति । तस्मात् गीतरिषि विशेषणम् । अपिच अर्थांतरे कण्वरथंतरे रथंतरशब्दः कल्प्यः स्यात् । तस्मात् स्वयोनौ गेयमिति ।

टिप्पणी— भाष्यकारेण यद्विदं भ्यास्त्वानं कृतं 'प्रस्तावोद्रीथादौ कण्वरथंतरशब्दा' इति, तदयुक्तम् । 'गीतेषु सामाख्या' (२।१।१२।३६) इति कण्वरथंतरशब्देन साम उच्यते, न कम् । प्रकृतौ च क्रमशः अपि सस्कुर्वती रथंतरगीतिः पुष्टस्य साधनभावेन अवगता । एव बृहद्गीतेरपि । इह तु बृहद्रथंतरानुवादेन अन्यत् गीत्यन्तरं विधीयते पुष्टसाधनत्वेन । तस्मात् गीतिः गीतेरेव कार्यं (अधराग्नि-मन्त्रो) वर्तते, न ऋक्कार्यं (अखमत्वात्) । ऋक् च (चोदकेन) प्राकृती प्राप्नोति । सा (विकारेण) न वाचितव्या (सा हि प्रकृतौ क्रमपकरणभ्याम्) अत्रभूता । वाचकस्य तावत् अवमर्शः । (यदुत साममात्राभ्यासकरणम् । तेन शब्दतत्त्वात् न कस्यो वाचः) । न च पदार्थसामान्यत्वं

प्राकृतकृपाधिकरणरूपमेव । (भाष्ये अधिकरणयोर्भेदः ।
अन तु ऐकाधिकरण्य स्वीकृतम् । के.)

मण्डन— 'स्वधोनौ साम कण्वाक्यम् ।' २५.
कण्वाक्यं कण्वरथंतराख्यम् ।

शंकर— 'कण्वादिसामिन् स्वा योनिः ।' २५.

ॐ कण्वरथंतरस्य वैश्यस्तोमे वृद्धस्तोत्रसाधन-
तया विदितस्य स्वोत्तरायामेव 'बुद्धान्
ऊर्ध्वदिव्यम्' इत्याद्यामेव गानम् ॥

कार्यत्वादुत्तरयोर्वैधाप्रकृति । १०।४।२३।४७ ॥

भाष्यम्— कण्वरथंतरे एव भवति संशयः ।
'उत्तरयोर्मायति' इति किं रथंतरयोऽनुत्तरयोः, बृहद्योऽनु-
त्तरयोर्मायति, उत स्वयोऽनुत्तरयोरेति । किं प्राप्तम् ?
बृहद्योऽनुत्तरयोर्मायति रथंतरयोऽनुत्तरयोर्वैति । कुतः ? चोद-
कात्प्रपञ्चम् । न तत्रैव दोषो भवति, स्वयोर्निविष्टिश्च कण्व-
रथंतरमिति । उत्तरयोर्हि यत् कार्यम्, तत्र स्वयोर्निवश्य
हातव्या भवति । तस्मात् पकरणमपेक्षितमिति ।

समानदेवते वा, वृचस्याविभागात् । ४८ ॥

भाष्यम्— न नैवद्वित, बृहद्योऽनुत्तरयोः, रथ-
ंतरयोऽनुत्तरयोर्मायति । किं तर्हि ? स्वयोऽनुत्तरयोः ।
कुतः ? तृचशब्दात् । समानच्छन्दसि समानदेवताफे च
अविशेषितवृचशब्दो भवतीत्युक्तम् । अतः भुत्वा
चोदको बाध्यते, इति स्वयोऽनुत्तरयोर्मायति ।

सोम— यथा उत्तराग्र्ये पठितयोरपि स्वयोऽनु-
त्तरयोः अगानम्, एवं पठितवाक्यमपि स्वधोनौ (स्वोत्तरा-
याम्) न गानमिति पूर्वाधिकरण्येपेक्षेणोपानातुं संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— कण्वरथंतरस्य स्वयोऽनुत्तरयोरपि कार्यत्वात्
आम्नानसिद्धाभावेन पुरुषकृतिसवायावात् यथाप्रकृत्यैव
उत्तरे ब्राह्मे इति ।

वि— 'संदेहमिर्गमौ पूर्वदेवोत्तरयोर्कृत्वाः । योनि-
सामः समभेजं वृचशब्देन प्रापनात् ॥' २५.

भाट्टे तु इदमधिकरणं पूर्वाधिकरण्ये एव समावेशितम् ।

मण्डन— 'स्वयोऽनुत्तरयोश्च तत् ।' २६.

शंकर— 'तत्र स्वे एर चोत्तरे ।' २६.

ॐ कण्वरथंतरे अतिरुद्धानां बृहद्रथंतरधर्माणां
समुच्चयः वैश्यस्तोमे ॥

अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधाद् व्यक्तित्वेरेत् ।
१।२।१६।४८ ॥

भाष्यम्— अस्ति वैश्यस्तोमः 'वैश्यो वैश्यस्तोमेन
यजेत' इति । तत्रेदमाश्रयते 'कण्वरथंतरे वृद्धं भवति'
इति । तत्रापमर्थः साधयिकः, किं कण्वरथंतरे अन्यतरस्य
रथंतरस्य बृहत्तो वा धर्माः कर्तव्याः, उतोभयोरपीति ।
किं प्राप्तम् ? अन्यतरस्येति । कुतः ? एवं ह्युक्तम् ।
रथंतरस्य रथंतरा भवन्ति बृहत्तो बृहदधर्माः, निर्देश-
तामप्यादिति । तद्विरुद्धे अनुव्यमाने यावदुक्तं तावत्
प्राप्तमिति । तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्तव्या इति ।
एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अप्राकृते कण्वरथंतरे तद्विकारात् ।
यस्मात् कण्वरथंतरधर्मयोः कार्यं वर्तते, तस्मादुपपन्नधर्मान्
लभेत । नहि विहृतो निर्देशोऽस्ति यथा प्रकृतौ ।
अर्थापत्तिरिदं धर्मा भवन्ति, न चोदकेन । कण्वरथ-
ंतरमुपगौरपयितुम् । तस्मादुपपन्नधर्मान् लभेत । ये तु
विरुद्धा धर्माः, तद्यथा उच्चैर्गम्य बलवद्वैयमित्येवंजाती-
यकाः, विरोधात् स्वरुतिरेत् । अविच्छेदं समुच्चयः ।

तुप्— द्वेषा कर्मणां प्राप्तिः चोदकेन अर्थापत्त्यै च ।
कण्वरथंतरे च उपयोः कार्यपक्षम् । अतः उपपन्नधर्म-
प्राप्तम् । 'अर्थापत्तिरिदं धर्मा भवन्ति, न चोद-
केन' इति (भाष्यं) कार्यपक्षम् (अर्थापत्तिरुक्तम्)
आह । तदेतदुक्तम् । कथम् ? बृहद्रथंतरयोः
अभिद्योमे समुच्चयः । किमतः ? एतदतो भवति, यत्र
अभिद्योमेस्य बृहद्रथंतरे वृद्धसाधनत्वेनाश्रयते, तथापि
तयोर्कृतिकृत्वात् एतत्स्यैवं कण्वरथंतरमाश्रयते । एव
चेत् एतस्यैव धर्मान् ग्राहीष्यतीति ।

शा— वैश्यस्तोमे भूयते 'कण्वरथंतरं वृद्धं भवति'
(ताण्ड्य. १।२।१७) इति । तत्र संशयः किं कण्व-
रथंतरं बृहद्रथंतरयोः स्वानायासं कार्ययुक्तत्वाद् रथंतर-
धर्मान् बृहदधर्माश्च वृद्धं तिरुत्वेन वृद्धाति, उत समुच्च-
येनेति । 'विरुद्धं एव तेषां स्वायां प्रकृत्यवसमु-
च्चयम् । मिथोऽनपेक्षैस्त्वैधर्मैः प्रकृतौ साधित-
स्तुतिः ॥' उच्यते । 'युष्मद्निर्देशसाधयिकयाद्

• तत्त्वज्ञानोपसिद्धितीयक्षणे तत्त्वज्ञानादिष्वर्हदस्य-
नाशोत्पादात् । चन्द्रिका, पृ. ३, दृश्यत्वा-
विशेषात् कतकरजोन्यायेन—विद्वेदशी. • यथा
कतकीयेन (निवर्त्तनीया विषा) रजःकृतपिप्पे जले
प्रक्षिप्तं जलगतं सकलं रजो विलपयत् स्वयमपि विडीय-
मानं सलिलमनाविलं करोति । तथा यथोक्तविवेकमुद्धि-
वृत्तिरपि परे प्रत्यगात्मानि संसिद्धा तद्वत्सकलविशेष-
मुन्मूलयन्ती स्वयमपि उन्मूलिता प्रत्यगात्मानि निरस्त-
समस्तविशेषम् अनाविलमापादयति । उपदेशसाहस्री.
पद्य. १२।१४ रामतीर्थ. • वेदान्तशङ्करभट्टन्यायचरमचित्त-
वृत्तेः कतकरजोन्यायेन स्वपरदापनतया अनारम्भाया
अभावात् । अद्वैत. ४९९.

• कतपयमूर्ध्वं नाम धाम अन्तकम् । वाल. पृ. ७२.

• 'कथम्' इत्याकाङ्क्षायां यत्र संनिधौ आश्रानं
निपकाङ्क्षीकरणसमम्, तत्र तत्रैव निराकाङ्क्षत्वात्
भजति कृत्यनिधानता । इह न (योगे) संनिधौ-
कारणाः सर्वे आश्रयमाना निराकाङ्क्षीकरणसमयाः ।
उपरोमादिषु संनिधौलोपकारकाभावात् कृत्यनिधानता
नास्ति । तस्मात् तत्र आकाङ्क्षा न संनिवर्तते । तुप्. ८।१।१५. • कथम्भावः अनुपपन्ने कर्मणि न भवति ।
वा. २।२।७।२१ पृ. ५२५. • कथम्भाः सर्वेः उप-
कारमाकाङ्क्षति । तमुपरार चोदक. साहस्येनोपादयति
प्रापयति च । उत्पादितं प्रापितं च प्रयोगवचन. उप-
सृष्ट्यावि । ते चोपकाराः शास्त्राण्यन्तरेण न संभवन्ति
इति शास्त्राण्यनुपपत्तिं प्राप्तिं च करोति । तुप्. १२।१।
१।८. • 'कथम्भाः हि भावानो यावदाख्यातमित्यते ।
न तस्य प्रतिपत्त्योद्विष्ट महाप्रकरणदिशिः ॥ नान्य-
प्रकरणपक्षिः सरस्वते वा विहितं तम् ।' वा. ३।१।
१।१११ पृ. ७३२ । सुभा- महाप्रकरणायतनप्रधान-
भावात्तदन्तरोपपादकत्वात् प्रधानात्तदप्रकरणस्य न महा-
प्रकरणपक्षेन अङ्गत्वेन कथम्भावः प्रतिपन्नते इत्यर्थः ।
पृ. १०५४. • कथम्भावः 'नाशान्तरकिशोरोमाद् कथो
काक्षोरकस्त्रितात् । गुणद्वये कथम्भावेकस्त्रितात् प्रलयाः
क्रियाः ॥' वा. १।१।२।३ पृ. ३३१. • कथ-
म्भास्य (प्रकरणस्य) इषाभावात् (सिद्धिर्न दत्तत्वात्)

अप्येनासम्भवात् । ३।१।५।१५ पृ. ९४६. • कथ-
म्भावस्य प्रकारविशेषाकाङ्क्षात्मकत्वम् । सु. पृ. ७७७.
• कथम्भाव-देशसामान्य-बौगिकरूपाणां प्रकरण-
कम-समाख्यानविवेकः सुज्ञान एव । वा. ३।३।७।१४
पृ. ८२६. • कथम्भावाकाङ्क्षा नाम करणगतपरा-
काङ्क्षा । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । करणगत.
क्रियाविशेषाकाङ्क्षा कथम्भावाकाङ्क्षा । मीन्या.
• कथम्भावाकाङ्क्षयैव उपकारपृष्ठभावेन दृश्यमाणाः
पदार्था गच्छन्ते । मीन्या. • कथम्भावाकाङ्क्षायांमुत्प-
न्नयाम् अङ्गसंज्ञः । तत्र कथम्भावो यस्मिन्नेव क्षणे
प्रयोज्यते दृष्टाति, तस्मिन्नेव अनुयाज्यतेति । न च भिन्नः
कथम्भावः, येन सिद्धानि संवयेत् । तुप्. ११।१।२।६
पृ. २१०५. • कथम्भावाकाङ्क्षामृद्हीतस्य इतिकर्त-
व्यताम् । मीन्या. • कथम्भावसमकं प्रकरणं
क्रतुधर्ममेषधर्माणां पुत्रधर्मे विधीयमाने अत्यन्तं वाधितं
भवति । वा. २।४।१।१ पृ. ६२४. • कथम्भावा-
त्मकस्य प्रकरणस्य कलषवन्धोत्तरात्तत्वेन प्रयोगशक्या-
धीनवस्तुत्वात् । २।१।५।१५ पृ. ४९९. • कथम्भावा-
त्मकस्य प्रकरणस्य वाक्येन शङ्कावच्छिन्नत्वेन तादर्थ्यशेषक-
त्वात् । सु. पृ. ९११.

• कदम्बमुकुलन्यायः । कदम्बो वृक्षविशेषः, तस्य
मुकुलः शिपूद्विस्त्रितपुष्पं कलिकेति यावत् । 'कुड्मलो
मुकुलोऽस्त्रिष्वम्' इत्यमरः । तत्रथा गोलाकारकदम्ब-
पुष्पस्य गोलके यथा सर्वांगवेषेय युगपद्युष्माणमुत्पत्तिः,
एव सन्दृश्यापि । अपि चोक्तम्—'कदम्बमुकुलन्याया-
दुत्पत्तिः कस्य विमृशते' इति । साहस्री. २२९ । कदम्ब-
दृश्यं कुड्मलं प्रथमवृष्टिपाते सर्वतः दशसु विद्यु अपि
सदृशं निरूपयति तद्वत् एरुस्मात् प्रथमोत्पत्त्यात् स्रग्दन्तं
सर्वदिक्कामि शीर्षदीपाणि सन्दर्शयन्ति उच्यन्ते । के.

• वीरितप्रज्ञानायेन कदम्बमुकुलन्यायेन या
तादृक्काणां शब्दयुगलस्य इन्द्रियसंनिधौ कोप्यः । कु.
१।१।६।१५.

• कदरः सदिरस्य युगौ प्रतिनिधिः । 'कदरः
सदिरस्येति' इत्यमरः । वि. ३।१।७-२०.

उपरि चाङ्गाय अम्युहन्ते । ७ कपालेषु पुरोडाशस्य प्रथम दर्शपूर्णमासयोः क्रियते, 'उह प्रथा उह प्रपत्त्व' इति मन्त्रेण । १०।१।१।७।५५ (५८).

* कपालकार्ये निषप्रेऽपि भेदनहोमो भवत्येव ।

भाट्ट. १।४।५ (६).

* कपालचतुष्कभेदः अथप्रतिग्रहेऽप्यपि पतिपुरोडाशम् । भा. ११।४।१।१३९-४१.

ॐ कपालन्यायः । कपालसामिपेनीन्यायः । विहृतौ प्राकृतैकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणम् अन्त्यानां लोपः ॥

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्त्यलोपः स्यात् । १०।५।१।१ ॥

भाष्यम्— 'चावापृथिन्यमेककपालम्' 'आश्विनं द्विकपालम्' 'वैष्णवं त्रिकपालम्' इत्याद्येकदेशप्रचनम् । समस्तप्रचनमपि भवति, 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्' इति । तथा 'द्विराग्नेयं यजेत, त्रिराग्नेयं यजेत, चतुराग्नेयं यजेत, पञ्चराग्नेयं यजेत, षड्वराग्नेयं यजेत, सप्तराग्नेयं यजेत, अष्टराग्नेयं यजेत, नवराग्नेयं यजेत, दशराग्नेयं यजेत, एकादशराग्नेयं यजेत' इत्येकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि भवति 'द्वादशादेन प्रचक्रामं सानयेत्' । तथा 'एका सामिपेनीमन्वाह' 'तिस्र सामिपेनीमन्वाह' इत्येकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि भवति, 'पञ्चदश सामिपेनीमन्वाह' इति । तदत्र संशयः किं सर्वेभ्यः आयोपादानम् अन्त्यलोपश्च, उत विकल्पर इति । किं प्राप्तम् ? आनुपूर्व्यवता कमनतामेकदेशग्रहणं द्रष्टुम् । अन्त्यलोपः आयोपादानं चेति । किं कारणम् ? मुख्यमायम्, चपन्मन्त्रम् । मुख्यवचन्यशोरन्यतरस्मिन् लोमन्ये जघन्यो छुप्येत । मुख्यः हि अनुवहतीत्यर्थः । तदुक्तम्, मुख्य वा पूर्वोदनाल्लोक्यते' (११।२।८।१३) इति । आगमवत् । यथा, समाजेषु समासेषु च ये आगन्तव्यो भवन्ति, ते पूर्वोपदिष्टान् अनुवन्तुवैव निविशन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २ ॥

भाष्यम्— इतश्च आयोपादानमन्त्यलोपश्चेति । कुतः ? लिङ्गमन्त्रेण भवति, 'छुप्येत वा एतत् पश्यमहो

यव्यन्नाहानुपयन्ति' 'छुप्येत वा एतत् पश्यं कपाल यव्यन्त्रकपालं निर्वपन्ति' इति पश्यस्य लोपं दर्शयति, न प्रथमस्य ।

विकल्पो वा, समस्तात् । ३ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, आयोपादानमिति । किं तर्हि ? विकल्पः । भाष्यमन्त्रं वा उपादातव्यमिति । कुतः ? समस्तात् । समो हि अन्त्यलोपः आद्यलोपेन नहि आद्यलोपे भ्रुतिः, नो रास्वपि अन्त्यलोपे । मुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति । नहि विशेषभ्रुतिरस्ति, मुख्यमुपादातव्यमिति । तस्मादगमिव इति ।

क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं समाजेषु समासेषु च आगन्तुर्जने यथा वास्तव्यान् अनुपमृशैव निविशते एवमिहापि, युक्तं यत् वास्तव्यैः आक्रान्ते देवे आगन्तुर्बन्धे असम्भवात् अन्ते निविशते । इह तु अनक्रान्ते चिन्त्यते के प्रथममाक्रमेणुरिति । तेनान न केचनित् क्रमो विदुः इति ।

लिङ्गमविशिष्टम्, सख्याया हि तद् वचनम् । ५ ॥

भाष्यम्— अप यद्विद्वद्भुक्तम् 'छुप्येत वा एतत् पश्यमहः' इति पश्यस्य लोपं दर्शयति, नाद्यस्येति, तदविशिष्टं विकल्पेऽपि । संख्याया हि पश्यमिति पूरणवचनं भवति । यस्मिन्कस्मिन्निदृशगते, तेन प्रथमेन मध्येनान्येन वा सख्या पूर्णते, तत् पश्यम् । यथा पश्ये प्रातृणां न दृश्यते इति, क्लीयस्य ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

आदितो वा प्रवृत्तिः स्वादारम्भस्य तदादित्वाद्, वचनतदन्त्यविधिः न्यायः । ६ ॥

भाष्यम्— वास्तव्यः पश्य न्यावर्तयति । आदितः प्रवृत्तिर्नविशुभर्हति । कुतः ? आरम्भस्य तदादित्वात् । आरम्भो हि तेषामानुपूर्व्यवतामादितो न्यायः । पूर्वैर्ग हि उपक्रान्तो द्वितीयादिः कर्तव्यः । य इह प्रथममेव क्रियमाणः अनुपक्रान्तः, केन चित् क्रियेत । पूर्वो हि पदार्थः क्रियमाणः उत्तर पदार्थेन निविशच्छति । यः पुनराद्यः पदार्थः, सोऽनुपक्रान्तः पदार्थेन कर्तव्यः । तस्मिन्नेव प्रथममुपादीयमाने नानुपक्रमदोषो

भाट्ट. ४।१।७. ० कण्डूयन दीधितेन कृष्ण-
विषाणया कर्तव्यम्, न हस्तेन । कृष्णविषाणाप्रचोत्तर
हस्तेन इत्यर्थात् । वि. १।१।१६, ० कण्डूयनं यथा-
दृश्ययोगेनमावर्त्यताम्, मनस्तु सङ्कृत् पठनीयः । कण्डू-
यनजन्यनिर्दुःखत्वसंस्कारेण संस्कार्यस्यामनः एकत्वात्,
न तु प्रत्यङ्गमन्यस्यानेऽपि कण्डूयने मन्त्राभ्यासः । १।
४।१७. ० कण्डूयनं विषाणायाः प्रयोगकम्, प्राचनं तु
प्रतिषेधः । ज्योतिषोमे । भा. ४।१।७।१९, ० विषाणा-
कण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे निवर्त्यते । अन्येऽहनि प्राचनं
‘स्मात् । १।१।१६।१४.

‘कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् । १।१।१६।५१ ॥

ज्योतिषोमे कृष्णविषाणया कण्डूयने ‘कृषिं मुसस्यामुकृपे’ इति मन्त्र उक्तः । यदा अनेकस्मिन्नने युगपत्
कण्डूविरचयते, तदा किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः, उत
सङ्कृत् प्रयोगः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । कण्डूयने
कर्तव्ये प्रत्यङ्गम् अनेभ्यो कर्मभेदात् कर्मणः कण्डूच-
नस्य अङ्गभेदेन भेदात् प्रत्यङ्गं मन्त्रस्य आवृत्तिः स्यात् ।

अपिवा चोदनैरुकात्मैककर्म्यं स्यात् । ५२ ॥

विद्वान्तमाह । न प्रत्यङ्गं कण्डूयने मन्त्रावृत्तिः ।
एककालम् इति अत्यन्तप्रयोगे द्वितीया । एकस्मिन्
काले यावन्तु अङ्गेषु कण्डूयनम् उपचयते, तावती एका
चोदना स्यात् । तावन्तु चाहर्गेषु अवान्तरभेदेन भिन्न-
स्यापि कण्डूयनस्य एककर्म्यम् एककर्मत्वं स्यात् । ततश्च
अङ्गभेदेऽपि सङ्कदेव मन्त्र पठनीयः । घटिकाऽर्धपटिका-
दिभिरल्पभेदेन कण्डूयने तु मन्त्रावृत्तिः । के.

‘कण्डूयनमन्त्रप्रथ एककाले अङ्गभेदेनापि
कण्डूयनस्य सङ्कृत् प्रयोगः ज्योतिषोमे ॥

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् । १।१।१६।५१
(४८ अन्यत्र) ॥

भाष्यम्— ज्योतिषोमे कण्डूयनार्थो मन्त्र. ‘कृषिपु
स्यामुकृपे’ (‘कृषिं मुसस्यामुकृपे’) इति । यदा अनेक-
स्मिन् अङ्गे युगपत् कण्डूविरचयते, तदा चिन्ता किं प्रत्यङ्गं
मन्त्रावृत्तिः, अथवा सङ्कदेव प्रयोगः इति । किं प्रातः ?
प्रत्यङ्गं मन्त्रः इति । कुतः ? कर्मभेदात् । अनेभ्यो
कण्डूयन कर्म भिन्नम् । यतोः पर्यवसानात् एवमेत

विशेषः । तस्मादावृत्तिः । (अथ आनन्दाश्रमीये
‘कृषिपु स्यामुकृप’ इति मुद्रितम् । मैत्रायणीये (१।२।
४।१८) ‘कृषिं मुसस्यामुकृपे’ इति मन्त्रः ।
प्राचनवशतेऽपि (४।१।२।११, १२) तथा । शास्त्र-
दीपिकायां तु ‘कृष्यै वा मुसस्यायै’ इति मन्त्रः । विश्वे
च ‘मुषिष्यलाम्यस्यौषधीभ्यः’ इति मन्त्रः । एवं वति
भाष्ये ‘स्याम् अकृपे’ इति वा ‘स्याम् अकृपः’ इति
वा छेदः इति सहायः । वयं तु भा-पाठः लेखकप्रामा-
दः इति मावा मैत्रायणीयपाठ एव भाष्यसंमत इति मन्या-
महे) ।

अपिवा चोदनैरुकात्मैककर्म्यं स्यात् । ४९ ॥

भाष्यम्— अपिवा नैवं स्यात् । नहि अत्र कण्डू-
यनं चोदये । अर्थात् क्रियते कण्डूयनयनार्थम् ।
किमतः ? यदि नोचये, अदृष्टार्थं स्यात् । अस्मिन्ने
शास्त्रमर्थवदिति । प्रतिप्रयोगं च अदृष्टभेदात् कर्मनानात्व
भवेत्, तथा गृह्येति विशेषः । अथ पुनरर्थगृहीते
कण्डूयने यावता उपपन्ना कण्डूरपनीयते तावच्चिकीर्षि-
तम् । तत्र विशेषो न गच्छते । ननु यस्याद्वयस्य निष्कर्षण
कृतं तत् सङ्कृतम्, अङ्गान्तरे पुनः कर्तव्यम् । उच्यते ।
नाङ्गनिष्कर्षणार्थोऽयं यतः । किं तर्हि ? कण्डूयन-
यनार्थः । वा च कण्डूयनयने, न शरीरस्य । तत्र न
गच्छते विशेषः तस्मात् सङ्कदेव प्रयोगः ।

शा— आमानं कण्डूदुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-
कण्डूकुम्भं कर्तुं कण्डूयनं क्रियते । तेन सावता तु खेन
अनपनीतेन आत्मनि तु तं भवति, तावत् सर्वमपनेतु-
मभिप्रेषाय कण्डूयनमुपक्रममाणेन प्रयुक्तो मन्त्रः
अथयमाणविशेषत्वात् कर्म भवति ।

सोम— संस्कार्यवेगैक्यात् मन्त्रस्य सङ्कृत् प्रयोगेऽ-
पि इह तद्भेदात् (संस्कार्यभेदात्) भेदः, इत्युच्यतेः
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— कण्डूयने प्रत्यङ्गमावृत्तिः स्यात्
कर्मभेदात् इति ।

वि— ‘एककालीनचङ्कण्डूयन मन्त्रे भिदा न
वा । अङ्गभेदान्मन्त्रभेदो, निद्वयेऽस्त्वतो न वा ॥’
कण्डूयने ‘मुषिष्यलाम्यस्यौषधीभ्यः’ इत्यादिको मन्त्रो
विहितः । १७.

धानोत्तरकर्तव्यपदार्थस्यैव अनुपस्थितत्वेन तदनुरोधात्
सत्पूर्वपदार्थकर्तव्यतानिबन्धनमुपपत्तेः, प्रथमकपालोपधान-
पूर्वभाविपदार्थस्य तु उपस्थापकस्य सत्त्वेन नियमेनोप-
स्थितत्वात् तदनुरोधेन आद्यस्यैव यावत्संख्यमनुष्ठेयता ।
अतोऽन्त्यस्यैव संख्यमनुष्ठेयं लोपः । एवं च 'लुप्येत
वा एतत्प्रथमो यत् पञ्चाशानुपपत्ति' 'लुप्येत वा एतत्
पद्यं कपालं यत् पञ्चकपालं निर्वपति' इति णिङ्गमभ्यु-
पपद्यते ।

मण्डन — 'अक्षेकदेशग्रहणेऽन्यलोपः ।'

शंकर — 'लोपोऽन्यस्यैव विवृत्तौ ।'

• कपालन्यायः । अष्टाकपालः प्रकृतिः, एककपालः
द्विकपालः त्रिकपालः, इत्येवमादयो विकृतयः । तत्र
अष्टाकपालगतप्रथमकपालधर्माः एककपाले भवेयुः,
अष्टाकपालगतादिमकपालद्वयधर्माः द्विकपाले, अष्टा-
कपालगतादिमकपालत्रयधर्माः त्रिकपाले इत्यादि । भा.
१०५।१।१. • कपालन्यायस्य स्वरूपं तु 'कमवतामेक-
देशग्रहणे आदिमग्रहणम् अन्यलोपः' इति । पृ. १०५।
४।१२.

• कपालप्रयोजकं न अणम् । भाट्ट. ४।१।१.

• युगपदानेककपालभेदेने होमतन्त्रम्, ५।१।२.

• कपालमन्त्रानच्छन्दसमेव न्यतिक्रमो व्यूढे
द्व्यंशद्वये । भा १०५।२६।८८.

• कपालवत् । अनेकगुणभावश्च कपालवत्
भविष्यति । यथाकपालः प्रयोजेऽपि तुयोरवयवेऽपि । एवम्
अशीरोमात्रेपि अशिशोः पशुयामे पुरोडाशयामे च गुणभूतो
भविष्यति । भा. १०५।१।२२. • कपालवत् (तासं-
हानात् कपालवत्) । यथा एकेन कपालेन तुषेत्तु उप-
मानेयु अन्येषां कपालानां न किं चित् क्षीयते, एव-
मन्यथा देवतया पशुपुरोडाशयामे निर्वर्त्यमाने न किं चित्
पशुदेवतया क्षीयते (पूर्वपक्षे) । १०५।१।२६(२७).

• कपालवत् । यथा 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपपत्ति'
इति परार्थकपालेन तुषा उपपन्नः इत्युपदीयते, एवम्
एकेनापि यजमानेन समिता ओहुस्वरी सर्वेषां यजमानानां
'संमिता भवति । (ओहुस्वरीः परार्थत्वात् कपालवत्) ।
६।६।१६.

• कपालसामिधेनीन्यायः । कपालन्यायः ।
प्रथमाधिकरणोक्तकपालसामिधेनीन्यायेन आधूननायेण
वपनार्थेषु च मन्त्रेषु प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः
मात्रोति (पूर्वपक्षे) । वि. १०।५।५. • अष्टाकपालादिषु
अष्टादिकपालवस्तुद्वयः एकः पदार्थः । तेन तत्र
समुदायानुसमयः । भा. ५।१।३।४-५.

• कपालाभिहोमे दर्शपूर्णमासयोः पत्नीधयाजेषु,
वैश्वानरो द्वादशकपालः । तत्र एकहायनस्य गोर्दानं
द्विधाष । तच्च धर्ममात्रं न परिश्रयार्थम् । अनुचित्त्वे
इदम् । भा. १०।१।१६।४७ (४७).

• कपालाष्टकोपधानम् आग्नेयपुरोडाशे एकः
पदार्थः । दर्शपूर्णमासयोः । वि. ५।१।२.

• कपालोद्भासनं दर्शपूर्णमासादौ 'एकं दे'
इत्यादिरित्या संख्याय कर्तव्यम्, 'संख्यायोद्भासयति
यजमानस्य गोपीयाय' इति वचनात् । के. • कपालो-
द्भासनं 'यानि धर्मे कपालानुपचिन्वन्ति' इत्यादि-
मन्त्रेण क्रियते । एककपालोद्भासने तु 'यदमे कपाल-
मुपचिन्वन्ति वेधसः । पूषस्तदिति व्रत इन्द्रयायु विमुञ्च-
ताम् ॥' इत्युहः । आधुनिका याज्ञिकान् 'यदमे कपाल-
मुपचिनोति वेधसः' इति पठन्ति, तदत्यन्तमशुद्धम् ।
नहि उपचिनोती कपालं कर्तुं, किन्तु वेधसः एव ।
द्विकपाले तु 'ये धर्मे कपाले उपचिन्वन्ति वेधसः । पूषस्ते
अपि व्रत इन्द्रयायु विमुञ्चताम् ॥' इत्युहः कार्यः । के.

• कपालोपधानम् उपवेष्टेणाङ्गारं सम्प्रगवसाय
तस्मिन् क्रियते । वि १०।५।१. • कपालोपधाने
'युगमपि पृथिवीम्' 'धर्मनस्यन्तरिक्षम्' इत्यादयो
मन्त्राः । १०५।१. • शास्त्रा परित्याग्य परित्यक्तं मूले
संनिहितं सति कपालोपधानार्थं कण्ठान्तर्गतेष्वणमसालो
न कर्तव्यो दण्डो । पूर्णोमासा तु दोहनरहितस्या प्राजाप्या
एवाभावात् उपवेष्टार्थं शास्त्रान्छेदो न कर्तव्यः । १।१।३.

• कपालोपादानासादनयोः अन्वयात्कालीन-
तुषोपवापः न प्रयोजकः, निनयनकालीनस्तु कपाल-
धारणस्य प्रयोजको भवत्येव । उपादानस्य तु षोडशि
अप्रयोजकः । भाट्ट ४।१।११.

पर्यन्तः बहुवचनस्यार्थः । सर्वे चेतयः, 'कपिखलाना-
लमेत' इति सर्वे प्राप्यन्ते । तस्मात् विकल्पः ।

प्रथमं वा नियम्येत, कारणादतिक्रमः स्यात् । ४३ ॥

भाष्यम्— प्रथमं वा बहुलं त्रित्वं नियम्येत । किं
कारणम् ? नहि कश्चित्पुत्र उपादानो न यीतुवाप्ते ।
यत्कारणम् । अनुगतस्त्वप्यश्वत्थं । त्रिषु चोपात्तेषु वृत्तः
शब्दार्थः । बहुनालमेतेति श्रुतम् । आलम्ब्यथाश्च वद्वः ।
एव मति कारणादतिक्रमः स्यात् । यदि च यथाश्रुतानु-
पादाने त्रिचिदन्वत् कारण त्रिवृत्तिक्रमे स्यात्, ततोऽ-
तिक्रमः । न तदस्ति । तस्मात् त्रिव नियम्येत । ननु
फलभूयस्त्व कारण भविष्यतीति । नैवदस्ति । यत्र बहवः
कल्याः भूयन्ते, तेषां कश्चित् लघुः, कश्चित् गुरुः, तत्र
गुरोः कल्पस्य अनुष्ठानाभ्यानसामर्थ्यात् तदनुष्ठानात्
फलभूयस्त्वम् अनुमीयते । यथा 'एका देया, षड् देयाः,
द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिदेवाः' इति । इह तु एक
एव कलाः बहूनामालम्भः । स त्रिभिः चतुरादितिः
(च) त्वस्य । अतस्तत्र यो लघुमुद्रस्य मुद्रकल्प-
मातिष्ठेत्, तस्य फलभूयस्त्व न भवितुमर्हति ।

टिप्— अनेन तु (वक्ष्यमाणन्यायेन त्रित्व-) नियमः ।
(तमेव न्यायं नियम्यारब्धवातेन तृप्ते दशैवति-) प्रथमं
वा नियम्येत, कारणादतिक्रमः स्यात् इति । प्रकृतिः
(स्वभावाः) इव लोके यथा न्यग्रोषतले रथातन्म्य इति
प्रथमे एव न्यग्रोषे अवतिष्ठते, एवमिहापि । (चित्तुरा-
दिषु फलवचनायेषु प्रथमान्विश्रमे कारणाभावात् त्रिभिरेव
शास्त्रागोपचो नाधिकप्रवृत्तित्वस्यः ।)

श्रुत्यर्थान्वितेषात् । ४४ ॥

भाष्यम्— यथा 'पशुमात्रमेत' इति धृते यो महान्तं
महात्मा वा पशुमात्रमेत, न तस्य फलभूयस्त्व भवति ।
यस्तु मासीयन् (मागमिच्छन्) शिष्टमतिरामेत्, स
यदि तावत् वैदिकीरूपे हिंसानु प्रत्यासक्तः, ततः प्रत्या-
वेयात् । अथ श्रम्यवयाप, तथापि शिष्टवितरणं च लभ्येत
' वृते श्रुत्येव मासीयन् पशुत् इति ' इति । तस्मात्
प्रत्ये कपिखला आलम्ब्यथाः ।

तथा चान्वार्थदर्शनम् । ४५ ॥

भाष्यम्— अन्यार्थोऽपि च एतमर्थे दर्शयति यथा
न्याय उपदिष्टः । यथा 'कृष्णा याम्याः (यमदेवत्याः),
अवलित्ता रौद्राः (गरुडिष्ठाः पशवः रुद्रदेवत्याः),
तमोरुणाः पार्जन्याः (नीलरणाः पर्जन्यदेवत्याः),
तेजामेन्द्रासो दशमः' इति । यदि च त्रय एते त्रिकाः,
एव नियोगतः ऐन्द्रासो दशमः संपश्यते । इतरथा
पाथिकः स्यात् । तस्मादपि (कपिखलानाम्) त्रित्व-
नियमः ।

प्रकृत्या च पूर्ववत् तदासत्तेः । ४६ ॥

भाष्यम्— प्रकृत्या अमीषोमीषेण एकत्वं प्राप्यते,
तस्य भावसिर्भाविष्यति त्रित्वे उपादीयमाने । इतरथा
विप्रसङ्गः स्यात् । इदं चापि लिङ्गम्, गृहमेधीये
भूयते 'ओदानानुद्धरति' इति । तत्र मध्यमस्य इति
त्रयाणां निरुपपदं भवति, अन्यत्र सोपपदम्, पञ्चानां
मध्यम, अष्टानां मध्यमः इति ।

सोम— पूर्वैरप्यनेनोपागन्तु संगतिः । यद्यपि
कपिखलानां पर्याप्तित्वानां उक्त्यात् न हिंसाप्रसक्तिः,
तथापि यत्र न पर्याप्तित्वोऽस्ति, तदभिप्रायेणैव बोध्यम् ।

वि— 'कपिखलेषु त्रिनाशा कश्चिन्नाशितमेव
वा । आसो बहुव्यमाया, च विधेनैव कृतवतः ॥'

भाट्ट— 'यमन्ताय कपिखलानालमेत' इत्यादौ
यत्र बहुवचनं श्रुतम्, तत्र तस्य व्यादिपरासर्पण-तत्सर्व-
संस्कारास्त्रिषु चतुरादिसंस्कारानामपि शास्त्रीयत्वेन
तत्करणे फलधिक्यम् । नहि बहुवचनस्य त्रिव्येवार्थः,
' अन्तरो ब्राह्मणा' इत्यादौ चतुरादिसंस्कारास्त्रि-
प्रयोगात् । अस्तु वा नानाऽर्थैर्नमिषा बहुवचनस्य
द्वित्रिचिकसंख्यायामेव शक्तिः, अतश्च 'पशुमात्रमेत'
इत्यत्र महारजुषाणेऽपि यथा न वेगुष्यम्, तथा
चतुरादिसंस्कारेऽपि । अस्तु वा कश्चिद्वत् कपिखलो-
टाहरणे विव नियमः, ' न हिंस्यात्' इति निषेधप्रवृत्तेः
समाहितं वा । इदं पूर्णमात्राया ' ब्राह्मणास्त्रिषु वा'
इत्यादौ त्रिचिकसंस्कारे तु नैव किञ्चित् प्रमाणं पश्यामः ।
इति प्राप्ते, अन्यत्, दक्षिणसंस्कारे बहुवचनस्यार्थः ।
तथापि चतुरादिसंस्कारे त्रिचिकसंस्कारादयस्त्रिचिकसं-
स्कारेण कारणमात्रेण त्रिभिरेव शास्त्रार्थोपपत्तेर्नियमः ।

व्यवस्था प्रकृतौ कृता । इदं स्वप्राकृतं साम द्वयोः कार्यं विधीयते ॥' तत्र द्वयोरपि कार्यं कुर्वन् धर्मानपि द्वयोः समुच्चयेन गृह्णाति इति भाष्यकारः । वार्षिक-कारस्तु विकल्पमेव मन्यते ।

सोम— प्रकृताविव न समुच्चयः इत्याद्यानात् प्रत्युदाहरणसंगतिः । सूत्रार्थस्तु (भाष्यमते—) अत्राहुते कण्वरथंतरे तद्विकारत्वात् बृहद्रथंतरोमयविवार-त्वात् उभयस्यानापन्नत्वात् उभयधर्माः स्युः । विकृतास्तु ये धर्माः, ते विरोधात् समुच्चयसंगमेन व्यवतिष्ठेरन् इति । वार्षिककारपक्षे, वैद्यस्तोमस्य ज्योतिष्टोम-विकारत्वात् यथाप्रकृति स्तुतिद्वयविकल्पे, तदर्थं अपि विवक्ष्येन् ' बृहति उच्चैर्धम् ' ' रथंतरे नीचैः ' इत्यादिधर्माणां विरोधात् इति ।

वि— ' तयोर्धर्माः समुच्चया न वा कण्वरथंतरे ' , द्विस्त्रान्त्याद् भाष्य (भाष्ये) आद्यो विरोधाद् वार्षिकेऽन्तिमः ॥ '

भाट्ट— वैद्यस्तोमे ' कण्वरथतरं पृष्ठं भवति ' इति श्रुतम् । तत्र प्रकृतौ बृहद्रथतरयोरेव पृष्ठगन्धसामानाधि-रण्यात् पृष्ठपदसामानाधिपन्नसामानसाहचयेन होतुः पृष्ठे ऽनं निविद्यते, न तु मैत्रायणस्यादिपृष्ठे इति तथैव कौमुभे स्पष्टम् । अतश्च बृहद्रथतरविस्तरत्वात् तद्वर्गं प्राप्तिरपि पूर्वाधिनरणोक्तरीत्या अविवर्धयेत् । सा च हि समुच्चयेनोभयधर्मप्राप्तिः, उत विकल्पेनेति चिन्तायाम्, स्तोत्रद्वयजनकविजातीयसंस्कारसमुद्भवो, प्रकृतौ तत्र दत्तमापारिग्रामसीधेनेन विकल्पेनोपलभ्यते वैद्यस्तोमे कण्वरथतरतदाश्रयभूतस्माद्विष्णुसामान्यीक्येन एकं शिमेनेन समदशसंग्रहसंस्कारभूते तत्रानुगुणमिधान-समुद्भासने वा वैजान्त्यसामिन्वचो वाचकमावात् प्रयोजकद्वयमेव भवितुमर्हतीत्यादिधर्माणां समुच्चयः, त्रिकोन्नेष्टुवादीनां तु विस्तरः । इति प्राप्ते, भाष्य-कारेण तावद्विस्तरेण सम्यक्तम् । वार्षिककारस्तु-बृहद्रथन्व-वादीर एवकाटीर येन अतिदेशेन इह प्रकृतौ तत्प्रापनेन विवक्ष्येनेव पृष्ठोत्पत्त्यर्थं तत्प्रापनीय-संस्कारसमुद्भासने न प्रोक्तत्वात्प्रापनेनैव चोप-रिष्टयोः कण्वरथंतरेऽस्मात्तदन्वोपदिश्येनेव उक्तमह-

त्वम् । न च सामग्रीरगतात् वैजान्त्यस्याप्रच्छिन्नोत्पत्तिः, निमीलनादेरपि सामग्रीरुत्पादकतया ऋक्साममात्रस्य तदभावात् । न च समीलनादेरपि समुच्चयः, समीलनादि-समुच्चये सामग्रीरुत्पात्तत्वात् वैजान्त्यस्याप्रच्छिन्नोत्पत्तिः, तदु-त्पत्तौ च प्रयोजकसत्त्वात् समीलनादिसमुच्चयः इति इतरेतराध्यात् एकत्वको जातिद्वयाद्वीकारे साङ्कर्य-प्रसङ्गाच्च । अतः समीलनादीनामप्रच्छिन्नो विकल्पर एवेति ।

मण्डन— ' कण्वरथंतरे त्वे (धर्माः) । ' (भाष्यमते) । २३.

शंकर— ' कणादौ तद्विकल्पनम् । ' (वार्षिक-मते) । २७.

ॐ कण्वरथंतरे रथतरथर्मान् निराकरिष्यति । (१०।४।२१।४८-४९) वा. ३।३।६।१३. ॐ कण्व-रथंतरेऽशब्दः लोके एवास्ति । नासौ कणावः रथंतर कण्वरथंतरम् इत्येवं ब्रूयन्त्येते । तस्मात् साविश्वविकः (रुद्र) कण्वरथंतरशब्दः । भा. १०।४।२१।४८. वस्तु-तस्तु कण्वरथंतरसामस्य कण्वः ऋषिः, इति कण्वरथतरम् इत्युच्यते । आपर्वेयाद्भाष्ये स्पष्टमिदम् । के. ॐ ' गीतिषु सामाख्या ' (२।१।१२।१६) इति कण्वरथंतर-शब्देन सामोच्यते, न ऋक् । कण्वरथतरगीतिस्तु ऋगन्तरेऽपि दृष्टेयं प्रयुज्यमाना । वा. ॐ कण्वरथंतर-शब्दस्य योगिनश्चेति अथतरं रथतरशब्दस्य वल्लभैक्यतया शब्दोक्तात् साहचर्यात् प्रकृतः, साहचर्यस्य च धर्मसामान्यतयात्वात् रथतररथमि-देशस्य स्पष्टः, रुद्रिण्यात् शब्दसाहचर्येण रथतरशब्दो-पस्थापनद्वारा रथतरोपस्थापनेऽपि शब्दसाहचर्यस्य प्रच-क्षणं गम्यन्तेन शब्दत्वात् तद्वाच्यं रथतरोपस्थापने उच्यते । अन्वयात् नान्तिदेशकता युक्ता । सु. ४ २२०२ ॐ नहि कण्वरथंतरावयवो रथतरमिति निश्चीयते । वा. २।१।४।२२ पृ ५३२.

ॐ कतकरजोग्यायः । यथा कतकबीजं जलस्य मूलं नीत्वा स्वयमपि अवस्तात् गच्छति एव ब्रह्माकर-रूपिः प्रायः निर्वर्तयति तां स्वयमपि निवृत्ता भवति इति । आत्मसोपः ।

कफोगिगुह्यायः

ॐ कफोगिगुह्यायः । ' सुत्राद् प्रवेष्टो दोः
स्यात् कफोगिगुह्यायः ' इत्यमरः । कफोगौ गुह्यगव्य-
प्रन्थौ गुह्यामावेऽपि तदाद्या यथा लेहनेमेवं यत्र वस्य-
एतद्विऽपि तदप्यशया ग्यापारमेदस्तत्राप्य प्रवृत्तिरिति ।
साहस्री. ४९५.

ॐ कमिषद् निरपेक्षमभिग्याहारमात्रमणकस्य
साध्यायस्य पर्जन्यविकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । सु.
४९०.

ॐ कम्बलनिर्णेजनन्देत् मविष्यति । निर्णेजनं हि
उभय करोति, कम्बल्युद्धिं पादयोश्च निर्मेलात् ।
भा. २।२।१।२५ पृ. ५४६.

ॐ कयाधुमीयासु (फलं. १।१६५।१-१५)
पद्मदस्य एकादशसमिधेभ्यः, अन्त्याश्चतस्रो याव्याऽनु-
वाक्याः । संकर्ष. ४।४।३.

ॐ करणद्वन्द्वन्यायः । कण्ठगन्धस्य वरन्मण-
वाचिवेऽपि तत्पूर्वं करणद्वन्द्वप्रयोगे यथा प्रयोगकाले तस्य
करसन्निधत्वा योज्यते, एवमप्यस्यापि तत्काले तत्सकण-
योजनायै यत्र प्रयोगः, तत्राप्य प्रवृत्तिः । साहस्री
२०७.

ॐ करुजाकादित्यामरेवतापूजाऽऽदिकं स्वस्वदुःख-
गत क्रियते । तत्र ' आहूनीनेतुम् ' इत्युच्यते । तत्र
दाष्टिगाथैः क्रियते । वि. १।१।८.

ॐ करण — शूद्राया वैश्यादुत्पन्नः करणः ।
वि. ६।१।२९.

ॐ करणं त्रियायाः शक्तिरूपं द्रव्यं तदाधारा या
शक्तिः । वा. १।४।१।१ पृ. ३२२ ॥ करणम्, ' यत्
साधनमन्त्रवेन कस्य चित् किं चिदुच्यते । तस्यनुयाह
कापेक्षा न स्वशक्तियुतिर्वा ॥ ३६ ॥ नहि तन् करणं
लोके वेदे वा किञ्चिद्विद्यम् । इति कर्तव्यतयाप्येव यस्य
नानुप्रेक्षेऽर्थिता ॥ ३७ ॥ प्रत्यागमनियतत्वाच्च यथैव करण
भवेत् । यथागमनविभागेन क चित् स्वादा विवक्षया
॥ ३८ ॥ ' (सर्वत्र बहुधादौ प्रदीपाद्यर्थिवदर्थान्वा
ऐकान्तिकं सहायपेक्षया नास्तित्वाभावादप्यति । प्रयुक्त
इतिकर्तव्यतयैव करणत्वम्, तदभावे एव तदा विषयि,
प्रतिकरणं तदपेक्षया नियतत्वात् । उदाहरणमाह—)

' उद्दिष्टो ह्यप्यपरिण कश्चिदेवं प्रतीत्यपि । किं बहुधा
ममेतेन दृष्टं दीपेन यन्मया ॥ ३९ ॥ तिलपूजो ह
नान्धाना दृष्टिर्दीपशतैरपि । रुपादिदर्शने यस्मात्
तस्मात्पशुः प्रकाशकम् ॥ ४० ॥ शरीरामननोयोगाद्-
साधारणताबलात् । विशानास्तित्वाभावाच्च चतुः करण-
मिष्यते ॥ ४१ ॥ श्लोवा. सन्धाक्षेपपादे पृ. ५०७-०८.

ॐ करणं व्यापारवदसाधारणं कारणम् । मणि. पृ.
१९. ॥ करणं हि वायुः । उद्दिष्टाद्यपि तृतीयानिर्देशात्
करणम्, तत्र उद्दिष्टा यागेन इति धर्मनामधेयत्वेन
सामानाधिकरण्यावगमजन्यम् । भा. १।४।१।२ पृ. ३२४.

ॐ करणैः इतिकर्तव्यता न सञ्च्यते इत्युक्तम्
(इन्द्रियसामाधिकरणे) । वा. ३।६।१६।४३ पृ.

१० ६९. ॐ करणस्य अनुप्राहृतपेक्षा न व्यक्तिकामा-
पादयति । के. ॐ करणस्य नन्वन्तरागमनविधिनियेषः
' कर्मणस्तद्वृत्तित्वात् ' (८।१।१।२०) इत्य-
नोक्तः । सु पृ. ९६१, ॐ एकत्रियाकरणस्य अन्य-

करणानामनुपपत्तिः । पृ. ८६१. ॐ करणानां मन्त्राणा
च मन्त्रान्तेन कर्मादिस्मितात उच्यते ' मन्त्राणां करणार्थ-
त्वात् ' इति । भा. १।३।३।२५.

ॐ करणे वृत्तीया
कारकविमक्तिरूपा त्रिनियोक्तृनी भूतिः यथा ' सोमेन
यजेत ' । बाल. पृ. ४४. ॐ करणे पञ्चमी कारकविमक्ति-
रूपा त्रिनियोक्तृनी भूतिः यथा श्लोकेन श्लोकद्वया सुप्तः ।

पृ. ४५. ॐ करणे पञ्चमी कारकविमक्तिरूपा त्रिनियोक्तृनी
भूतिः यथा ' आतस्य वैश्वस्य ' । आतस्य प्रतिश्वस्यति ' ।

' अग्नये छागम्य वषाया इवितो मेदसः प्रेष्य ' ' आग्नेयस्य
यजते ' । पृ. ४५. ॐ करणेषु (करणमन्त्रेषु) कानि
चित् पदानि गुणं प्रत्याययन्ति, कानि चित् गुणिनम् । तत्र

विपरिक्ताया लुनिः गुणिनं व्यापयति । ॥ १२।४।१।१.
रत्न- करणेषु अभिधानार्थेषु इत्यर्थः । तत्र गुणिसंज्ञि-
तया गुणहीनत्वं न स्वात्मनि पर्यवसितम्, किन्तु गुणि-

संज्ञिततया गुणः कथं नाम प्रकाशितः स्मारित्वेनमर्थम् ।
तेन गुणविशिष्टतया गुणिप्रकाशनम् अभिधानमित्यर्थः ।

ॐ करणेषु मन्त्रेषु शक्तिः शक्तिः फलमादायितव्यम् इति
वमपिगतम् (१।८।१।३।२६) । भा. १।८।१।३।२८.

‘कदयीणां परे प्राणाः प्रायेणाऽनर्थसंख्यया’ इति न्यायः । कदर्यलक्षणम्- ‘आमानं धर्मकृत्यं च पुनरापाद्य पीडयन् । यो लोभात् संविनोत्तर्यान् स कदर्य इति स्मृतः ॥’ इति । साहस्री. ७२८

‘कदलीकलन्यायः । कदलीफलं यथा स्वजननीं कदलीं नाशयति, तथा ज्ञानम् अज्ञानं नाशयति इति । संप्रहः ।

‘कदा चन स्तरति’ इति मन्त्रः भूत्या गार्वाङ्गयोक्त्याने विनियोज्यम्, न तु छिन्नेन इन्द्रोप-स्थाने । धृतिलिङ्गादिन्ययम् । के. ३।३।७।१४.

‘कनककुण्डलन्यायः । यथा सुवर्णजन्यकुण्डलस्य सुवर्णमिश्रणम्, तथा वस्त्ररूपकारणजन्यवस्त्रगतः कर्पस्य वस्त्ररूपकारणमिश्रणमिति । साहस्री. ४१६.

‘कनककुण्डलन्यायेन प्रवेष्टे जगदाकारेण परिणतम् । समस्तुज्जातीये नीलकण्ठः २।३७.

‘कनिष्ठार्जितसवनोपजीवनं ज्येष्ठस्यानुचितम् । सु. ४. १८६.

‘कनीयोऽर्जितस्त्रातुजायपरिणयनम् अनाचारः । वा. १।३।७।४ ४. २०३-२०४.

‘कन्दुरुन्मायः । यथा कन्दुरः कटापाते पतितोऽपि स्वभावत एवोपपति, तथा साधुवचनो भवन्तीति । साहस्री. १९०.

‘कपालम् एकं यदि नश्येत् जावादिपिपीपमेक कपालं निर्वपेत्, यदि द्वे नश्येयाताम् आश्विनं द्विकपालं निर्वपेत् । उपवाससंयोगोऽयं निमित्तार्थः । भा. ४।३। १।३।८-११. ‘कपालं प्रथमं भरणेन प्रमुग्यते । अरण्येनैव शुकं कपालं पुनश्चाप्येऽपि प्रवृत्तात् विन्यति । वि. १।३।११. ‘मित्रं कपालमप्यु प्राशति’ इति सर्वनामो भूयते । भा. ६।१।१।१६.

‘कपालानि कुम्भीयन् मुस्यसकृद्यानाम् । १।१। ४।१।४२ ॥

‘काशरोऽध्वन् प्रसिद्धीनाम् ताशरो वादनाध्व-कपालान् निर्वपेत्’ इति अश्वत्थिप्रदेश्या वादनाध्व-पक्षस्यः पुरोडाशः अपरपक्षः भूयते । यदा वे पुरोडाशः २५५ स्तु, तदा किं तेषां ध्वनः ।

दीर्घेषु कपालेषु स्यात्, उत प्रतिपुरोडाशं कपाल-चतुष्कमेदः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । तुल्यसंख्यानां पुरोडाशानां कपालानि प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भीयत् तन्म-स्तुः दीर्घवर्दीर्घतमेषु चतुर्ध्वेव कपालेषु अनेकेषां पुरोडाशानां ध्वने स्यात् ।

प्रतिप्रधानं वा, प्रकृतिवत् । ४३ ॥

सिद्धान्तमाह । प्रतिप्रधानं प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्क-मेदः स्यात् । प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाशं कपालानि मिश्रानि भवन्ति तद्वत् नोदका-नुव्रतात् ।

सर्वेषां चामिमथनं स्यात् । ४४ ॥

‘यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति’ इति पुरोडाशस्य स्त्रीषु कपालेषु सर्वेषु अभिमथनं विहितम् । तच्च तन्त्रवे अशक्यं संशयमित् । तस्मात् कवेयानां सर्वेषां पुरो-डाशानां स्त्रीषु कपालेषु यथा अभिमथनं स्यात् इत्येतदर्थं प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कमेदः स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

‘कपालानि मिलानि प्रतिपुरोडाशं दर्शपूर्णमासयोः । भा. १।१।४।१।४०.

‘कपालानि यशमुपयम् । ‘कपालेषु भवयति’ । वि. ३।१।५.

‘कपालेभ्यो न्युदभूत् पुरोडाशस्य धेयाम् आवादनं क्रियते दर्शपूर्णमासयोः । भा. १०।१।२०। ५८. ‘कपालस्य तुपोपवाचं प्रति सेपवेऽपि तदुपोपवाचं नास्ति । वि. ३।१।२. ‘कपालस्य भेदे संघर्षे वा प्रावधिर्न होमविहीनः । ६।४।४. ‘कपालानाम् उपधानं होये चरो न वर्तयन् । भा. १०।१।६।५४. ‘कपालानां संतापनं प्रकृतौ भवति । यन्मूनां कृष्णमादित्यानां भृङ्गामर्द्धिरसां धर्मस्य तद्वत् तस्यैवम्’ इति मन्त्रेण । १०।१।५।५५.३ (५६). ‘कपालानां संतापनं होये चरो न वर्तयन् । १०।१। १।५।५३ (५६). ‘कपाले नष्टे तदन्वेष्टव्यायां नहि इदित्युक्तं, नहि कश्चिन्नां नष्टार्थं तदन्वेष्टनं कार्यावशेन क्रियते । १।३।१।६।३९. भा. ६।१।१।१०. ‘कपालेषु एव पुरोडाशसक. पुरोडाशस्यापुनरात् । वि. १०।३।११. ‘कपालेषु वनेषु अपशामये पुरोडाशोऽविधीयते,

कुतः । संनिपातित्वात् । करणा एते मन्त्राः । करणानां च मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपात उक्तः, 'मन्त्राणां करणार्थै-
त्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः स्यात्' (१२।३।१०।
२५) इति । न च विकल्पमतरेण सर्वेषामन्तैः कर्मादि-
संनिपातः कर्तुं शक्यः । किं वचनमेतत् ? नहि, न्यायः-
सर्वस्य वचनार्थत्वादिति । यद्येवं समुच्चयेऽपि स मन्त्र-
सर्वे उच्येते, तथापि वचनार्थः सिध्यति । एकेन तु कृते
कर्मणि द्वितीयेषु प्रयोगोऽनर्पकः । तदेतदेककार्यत्वे
भवति । तस्मादेकार्थत्वादिकल्पः । तच्च पूर्वमेवोक्तम्,
एकार्थास्तु विकल्पेभ्यः (१२।३।१।१०) इति । तच्च
सं प्रतिमूत्रमिदमुत्तरचिन्ताऽर्थम् ।

सोम— पूर्वोक्तमन्त्रान्तकर्मादिसंनिपातोपजीनात्
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— एकत्रियाकरणभूतानां मन्त्राणां
विकल्पः स्यात्, संनिपातितात् कर्मादिसंनिपातनशील-
स्यात्, विकल्पमतरेण सर्वेषां मन्त्राणां कर्मादिसंनिपाता-
संभवात् इति ।

त्रि— 'पूजाग्रेसार्यमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पना ।,
आयं शक्यत्वो, मैत्र मन्त्रान्ते संनिपाततः ॥' मीहि-
परमोर्णीतस्यैव विकल्पस्यार्थं प्ररञ्ज ।

भाट्ट— तदेवमुपस्थितमन्त्रव्यवहारात् विचारे उभाते
अनुना मन्त्रेषु प्ररञ्जविचार एव निश्चितः । ये करणमन्त्रा
एकत्रियाप्रकाशनाम्नां ' भवो वां विभजतु ' इत्यादयोऽ
नेते, तेषां मीहिपरमोर्णीतस्यैव विकल्पान् एवैतापराय प्ररञ्ज
सिद्धिः । न च प्रकाशितस्यापि पुनः प्रकाशनसंभवात्
समुच्चयः, प्रकाशनस्य अनुग्रानार्थत्वेन सृष्टं प्रकाशनेनापि
अनुग्रानसिद्धौ प्रकाशनास्तरानुपयोगात् ।

मण्डन— 'सादेकार्थं मन्त्राकार्ये विकल्पः ।'

शंकर— 'त्रिप्याः करण मन्त्र ।'

० करणमन्त्राणां कर्मसमवेतानुग्रान्मन्त्रानार्थमिति-
फलकम् । सु. पु. १०२.

॥ करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भः ॥

मन्त्राणां करणार्थैरान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनि-
पातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् । (१२।३।१०।२५)

आध्यम्— ये पदार्थैरकरणा मन्त्रा, यथा, ' इमे
ध्वेति तिनन्ति ' ' देवस्य त्वां हविः, प्रयव इत्यादौ '

इति । तेषां मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः, यस्मिन् कर्मण्यु-
पयुज्यते । किं वारणम् ? सर्वस्य वचनार्थत्वात् । सर्वे मन्त्र-
समस्तं वचनार्थं करोति । कः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः ?
प्रयोगशाले पदार्थस्योपस्थानम् । मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः
कर्तव्य इति विज्ञायते, तदर्थस्य मन्त्रस्य आन्तान्तमार्थार्थ-
द्वचनाच्च । यच्च वित् ' इत्यादौ ' ' निर्वपति ' इति ।
मन्त्रान्ते च तस्योपस्थानम् । उपस्थितः पदार्थो यावन्न
प्रययते इति । तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः करण-
मन्त्रेषु ।

सोम— मन्त्रप्रवृत्त्या संगतिः । सूत्रार्थस्तु—
मन्त्राणां त्रियाऽनुग्रानार्थं चात् मन्त्रान्तेन कर्मादि संनि-
पातः स्यात्, सकलस्य मन्त्रस्य विनियोजकवचनेन
समुत्तरार्थत्वावगमात् इति ।

वि— 'यदा करा चिन्मन्त्रान्ते वा, कर्मान्वयमाद्
भवेत् । आद्यो, मैत्र कृत्स्नजन्यस्मृतेरुत्पत्त्योऽन्तिम् ॥'

भाट्ट— ये करणमन्त्रान्तेषामनुग्रहेव त्रियाप्रकाशन-
प्रयोजनकत्वात् सकलमन्त्रयप्रकाशनस्यैव त्रियाऽनुग्रान-
करणत्वावगते मन्त्रान्ते एव कर्मादिः संनिपातः । न तु
त्रियावाचनपदोच्चारणानन्तरमेव, अवशिष्टपदानां वैयर्थ्या-
पत्तेः । यत्तु 'मन्त्रान्तेन कर्मादिः संनिपातः' इति
कल्पसूत्रकारादिवचनम्, तेषां अप्यर्थः सिध्यत्येव,
तथापि न्यायेनापि सिद्धयतीत्येतदर्थं तदुपपत्तयः । न
चेन्न न्यायेनैव सिद्धिः वचनानर्थक्यम्, तस्य 'आमन-
मस्तममस्य देवा इति त्रिय आहुतीर्भूतेति' इत्यादौ
यत्र एकमन्त्राणां अनेकानि संततानि कर्मणि, तत्र
सृष्टमन्त्रादौ वैदिकप्रोक्षणन्यायेन (१२।३।१५)
स्मृत्यभिच्छेदान् होमव्यवहरणपक्षो विहिततमदिः
मन्त्रान्तसंनिपातविधानात् मन्त्राह्वयप्रयोजनकतया
साध्यक्यात् । अत एव नेदं परवस्तु न्यायप्रामाण्यवादकम् ।
(वस्तुतस्तु आमनमस्य इति त्रिभिरेव मन्त्रे त्रिय
आहुतयो दृश्यते, त्रैकेनैव मन्त्रेण । मन्त्रत्रयस्य तु
'आमनमस्तममस्य देवा' इति आदिमो भागः
समान एव, अन्तिमो भागस्तु 'दे सन्नाताः'
'दे सन्नाताः कुमापः' 'था, त्रिय' इत्यादिभिर्न
एवेति मन्त्रत्रयवैदिकम् । इति ध्येयम् । के.)

भविष्यति । तस्मात् सर्वत्रैवं ये क्रमान् आरब्धव्याः,
ते प्रथमादुपक्रमितव्या इति । अपिच, प्रथमस्य
निमित्तमुपसंग्रहम् । न च विरोधोऽस्ति तदा-
दिषु कृतेषु । अन्त्यानां निमित्तेऽपि प्राप्ते, परिपूर्णत्वात्
पदार्थानां लोपो न विरुद्धः । तस्मादाद्योपादानम् अन्त्य-
लोपश्चेति । अथैवं न्यायेन प्राप्ते यत्र वचनं भवति,
तत्रान्वयीय मध्यममपि विधिर्भवति । यथा ‘अपवर्हिषः
प्रयाजान् यजति’ ‘अपवर्हिषावनुयाजो यजति’ इति ।
विना वचनेन अन्तर्लोप एव न्याय्य इति ।

सोम— प्राकृतस्य पदार्थस्य वाधनिरूपणानन्तरं
 पदार्थैकदेशधन्यो निरूप्यते, इति पादान्तरत्वम् आनन्तर्यं
 च । यद्यपि 'वावाग्निभ्यमेकदशालम्' इत्यादी कपाल-
 विशिष्टकर्मविधानेन कपालनामादिदेशिक्त्वाभावात् न
 प्राकृतेकदेशत्वसंभवः, तथापि प्रकृतौ कपालोपधानार्था-
 नाम् 'मुनमसि पृषिरी दह' 'धनमसन्तरिषं दह'
 इत्यादीनां न-वाणाम् इहातिदेशिकत्वात् तदभिप्रायेण
 'एकदेशग्रहणम्' इत्युक्तम्, तदभिप्रायेणैव च आदि-
 मन्वातभावश्च, इति ध्येयम् । यद्यपि महापितृवृत्ते
 'एषां सामिपेतीम-वाह' इति श्रूयते, तत्र च अग्र-
 कृतसामिपे-यन्तरपाठात् न प्राकृतेकदेशग्रहणम्, तथापि
 यत्र विहृती न सामिपे-यन्तरपाठः, तत्रैकदेशत्वसंभवो
 बोध्यः । न च द्विराश्रयिषु द्वादशाहस्य कारयेन न
 प्रकृतिवत्, किन्तु द्विराशे द्वादशाहनाहर्द्वयस्य, द्विराशे
 तद्वदाहस्यस्य इत्येवमवधारणः एव, सारतादृशि
 आद्याहस्यान्ते । तथाच प्राकृतेकदेशग्रहणभावात्
 नात्येवादहरणसंभवाः इति याचकम् । इच्छस्य द्वादशा-
 हस्य न प्रकृतिवत्, किन्तु आध्याहर्द्वयस्य इत्यशेषा-
 र्थस्यावगत्यादयः । एव चेद्विधिपाठिदेशविचारतया
 अष्टमे संवत्सरे कपालादित्युल्लेखयोग्यमवगम्य कथं वा
 हेतवः प्रकृतिमिति ध्येयम् । न वाशानुन्यायः । यत्र प्राथ-
 मिकपदार्थविशेषो निश्चितः, तत्र अग्न्यनुज्ञायात् अत्य-
 लेयः । इह तु त्रोटि न निश्चितः, सर्वेषां चोदकाव-
 गत्याविशेषात् । 'मुनं च पूर्वं नोदनात्' (१२।१।
 ८।३३) इत्यत्र मुनरभिधी प्रयोगादपि स्थितेति
 इह एकस्यैव धर्मिक- आधयनोक्तदानं विनश्ये इति

न ततोऽपि गतार्थत्वमिष्याहुः । सूत्रे आगमयत् यन
आगन्तुषु अन्ते निवेद्य, तद्वत् इत्यर्थः ।

वि— 'प्राकृतानायेकदेशे कोऽपि स्थादाय एव वा ।
अविशेषेण कोऽप्या, —यः पूर्वणास्यैव बोधनात् ॥ ' आ
चतुर्थात् कर्मणोऽभिव्यक्तेः, इदं करिष्यामि इदं करि
ष्यामि इत्युक्त्वात् अनुकुर्येण स्मृत्वा (कर्माणि)
अनुयेयामि । तत्र प्राकृतोऽनुक्रम एव विधाय, उपवेशनामकैः
कादाचित्परेण प्रथमम् अङ्गारविशेषं सम्मगदस्याप्य
' ध्रुवमसि ' इति मन्त्रेण तस्मिन्प्रहारे पुरोडाशकपाल-
मुपदधाति । सोऽयमनुक्रमः चोदकप्रातः, तथैव स्मर्यते ।
तत्र अङ्गारवस्यायनेन पूर्वपदार्थेन अनन्तरं भावि प्रथम
कपालोपधानमेव बुद्धो उपस्थाप्यते । तेन च द्वितीयम् ।
न च प्रथमद्वितीययोर्विशेषाभावः, द्वितीयस्य हि
' ध्रुवमसि ' इति मन्त्रः प्राचीनदेशेऽथ विधिष्यते ।
सति एवं त्रमनियमे प्रवीतविरत्यागमोत्तस्वीकारयोः
अप्युक्तत्वात् आद्य पदैश्चैतदेव स्वीकार्यं । अवशिष्टस्तु
प्रयोजनाभावात् सुप्यते ।

भाट्ट— यम प्रहृती अष्टादशिवंशवृत्तानि कपाल-
दीनि भूतानि तत्र विवृती तत्समसंख्यास्थले तावदेव
कथिद्विवाहः । अधिष्टसंख्यास्थले चोक्तं मष्टद्वाह-
पद्यम् (५१३१) । वक्षते च । क विच मानि-
षेनारी आगमादिकृतो विरोधोऽपि । न्यूनसंख्याकं
विकृतल-साविषेनीयम-द्विराशरी । तत्र भुवत्संख्या-
ध्वन्यर्थमावदवक्तं पदार्थलोपे विनिगमनाविरहान् यस्-
कस्यचिद्योः । न च मुख्यस्यानुमदे उति अत्यलोप-
स्यैव स्वात्म-वम्, प्रहृती तर्कानुमेयानां पाठवमेष
मुख्य वाक्यमेऽपि विवृता न्येषामननुमेयत्वेन तद्विकृति-
मुख्यत्वात्सम्बन्धः । अत एव एककसंख्यावशाभावात्तानु-
सङ्गातविरोधित्वादिकमपि । न च भाट्टवचनमकपाल-
संन-शरीः त पूर्वराशेरुक्तस्योक्तस्यैव उक्तान्
तदनुमेयेन तस्यैवावृत्तवन्तावती अ-त्यलोपस्यैव-
त्वनम्, अन्य इत्यागेषानोक्तानुमेयराशेभ्य अन्य इत्यालो-
पशानोक्तस्यैवाप्तानुमेयेन तदनुमेयान् अन्य इत्यालो-
पशस्यैवाप्तानुमेय राशयोः, मुख्यपूर्वकस्य तदनुमेयेन प्रधान-
पूर्वराश्यानां नित्य वाचानुरवदेव । इति प्राप्तिः, इत्यागेष-

● कपिञ्जलाः । यथाऽयैव न विचार्यते । किं कपिञ्जल आलम्बन्याः उत मयूराः कपोताः वेति । तत् कस्य हेतोः । यतः कपिञ्जलशब्दस्य न मयूराः कपोताः वा वाच्याः । (इति चेन्न) । कपिञ्जलशब्दस्य दृष्टः प्रयोगः कपोते मयूरे च । महान् कपोतः उच्यते 'कपिञ्जलोऽयं न कपोतः' इति । तथा अत्यो मयूरः उच्यते 'कपिञ्जलोऽयं न मयूरः' इति । (तेन तर्हि यः उच्यते 'कपा' 'हुल्लुग' इति, स कपोतः स्यात् । यस्तु 'पारस' इत्युच्यते स कपिञ्जलः स्यात् ।) आह भक्त्या तन कपिञ्जलशब्दः प्रमुच्यते, न च भाके प्रयोगे शब्दार्थादाश्चा भवति । भा १।१।८।३८-८१, ● कपिञ्जलानालभते इति बहुल विवक्षितमेव अश्वमेधे । भा।१।११-१६. ● कपिञ्जलानालभेत इति मन्त्र-विधिकल्पः । वि १।१।७ ● 'कपिञ्जलानालभेत' इत्यत्र नहु वक्ष्य कारकद्वारा वागान्वयः, पश्चात् च कपिञ्जला वच्छेदकत्वम् । तथा च बहुमिरेत-त्रिभिः-कपिञ्जलै र्यागः, न द्वाभ्या नैकेन । के ● कपिञ्जलानां पर्यामि-रृतानामु र्गम् । (शङ्कराचार्योपनिषदकरण तु कपिञ्जला-विस्मरणे सोमे द्रव्यम्) । सोम २।२।७ पु १४५. ● 'जुहुयात् सर्पिणाऽऽहूयि' । अत्राहूतीरिति बहु-वननात् कपिञ्जलशब्दस्यायेन आहूतिमयमेव ज्ञेयम् । प्रा मयूय पु ६, ● 'पिण्याकं वा कण्ठात् वाऽपि भक्ष येतु समा निशि' (याज्ञ २४४) अत्र 'समा निशि' इति पठे कपिञ्जलशब्दोऽयं अभ्यर्थः भवति । पु ५१ ● 'मन्त्रतो हृणोते' इति विधिः । तत्र चाग्निमेतेन वहु वसक्यानां श्वादीनां कपिञ्जल-वायेन प्रशान्तामेव वा वरणवन्तो पश्चादेव वरणमेवमेव विधीयते इति पूर्वं पथः । सूर्य १।१।३. ● कपिञ्जलशब्दात् बहु वननस्य विवे ताप्यम् । दत्तकमीमांसाटीका ३२ ● 'अभेदेकसक्यावा वृत्तौ भानमिति श्रितिः । कपि ञ्जलशब्दभावादेव त्रिव श्वायाद् यथोच्यते ॥' अभेदे-कसक्या नाम संख्यावसोपागाम् अविभागेन तापम्, परित्यक्तविशेष वा संख्यसामान्यम् । वै सारः कारिका ५४ ● 'मयूरेण सूर्यं राक्षसं च दिवान् जुषेत्' । दिवानिति बहु-व शिबरेवस्ति कपिञ्जल-

न्यायात् । दत्तकचट्टिका १०, ● राक्षसिपेके अगत्या-पराजितायाः सन्नाः प्रयोगे वक्ष्यते (ते च) बहुवचनेन प्रपन्नयो माद्याः कपिञ्जलशब्दात् । नीतिमयूयः पु. ५. ● कपिञ्जलवच्च (स्तोत्रारिपु) त्रिवैव (उद्गातृणाम् इति) बहुवचनश्रुतिरवस्थान्यते । भा. १।५।८।२६पू. १००४. ॥ कपिञ्जलाधिकरणम् । बहुवचनस्य त्रिवै-पर्ववसानं नावसाभावे ॥

बहुवचनेन सर्वप्रामेयिकल्पः स्यात् । १।१।८।३८ ॥

भाष्यम्— 'वक्तव्य कपिञ्जलानालभते' इति भूयते । तत्र विचार्यते, किं तत्र प्रपन्नकारः पक्ष वा विवक्ष्येन आलम्बन्या, अथवा नय एवेति । किं प्राप्तम् ? विकल्पेन आलम्बन्या । कस्यात् ? सर्वप्राप्तेः । सर्वे एते सद्यस्त्वितोपा नहुवचनेन प्राप्नुवन्ते । सर्वे तस्य वाच्याः, सर्वेव प्रयोगात् । न च समुच्चयेन सम्भवति, अशक्यत्वात् । तस्माद्विकल्पः । नन्वेव सति एकस्य शब्दस्यानेकावयत्वा आश्रिता भवति, न चैव न्यायः । उच्यते । तस्यमेतत् । अगत्या आश्रीयते । यदि अगत्या आश्रीयते, सत्या गतो नाश्रयितव्यः । अस्ति तु इय गतिः, यत् दिव बहुवचनस्यार्थः स्यात्, तस्योगात् ननुपदिश्यते वर्तते, सर्वेषु तेषु त्रिवचनस्तीति । नैतद्युक्तम् । यदि बहुवचनस्य त्रिवचनम् । स्यात्, ततश्च चारो वादना इति सामानाधिकरण्यं नोपपद्येत । वादना इत्यस्य प्रयोज्यं, चत्वार इत्यस्य चत्वारः, तयोः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । नहि भवति च तारक्ष्य इति । एवं सर्वत्र लक्षणया भविष्यति । यथा न्यप्रोचः क्षेत्रमिति । त्रिव हि ननुपदिशति साहचर्यात् शनोति लक्ष्यितुम् । विवक्षति, लक्षणा नाश्रिता भवति । किं क्रियताम् ? अगत्या आश्रीयते । सत्या गतो नाश्रयि-तव्या । अस्ति चैव गतिः, यदुव बहुवचनस्यार्थः स्यात् । सर्वेऽपि ते ग्रहवः, इति भूयैव साधनाविस्मरण-यम् । यदि बहुव विज्ञायेत, किं तत्र बहुवमिति ? उच्यते बहुव शब्दः उपपन्न-नाश्रयितव्यम् । कथं नृवा ? नृवति अत्र नृवपर्यं । तस्य नौवादिक उद्धारः प्रपन्नः । 'कुर्तेनोपपन्न' इति

भा १०।२।२३।८८ * 'जिषैव शायते कर्ता विशेषेण
प्रतिनिष्पत् । योग्यत्वाप्रतिपिद्धवशितोषोपपदान्धये ॥'
वा १।३।०।१६ पृ २४० । 'स्वर्गमानो यजेत'
इति अविशेषध्वनेऽपि अग्नि-विद्यारहितत्वेन
अयोग्यस्य शब्दादे कर्तृत्वाप्रभावात्, योग्यत्वेन
वैचारिक कर्ता विशेषरूपेण शायते । 'प्रतिपद्यन्ते
द्विजानिर्मम्यो हानि' इति निषेधात् तद्वर्जित अग्नि-
पिद्धत्वेन शायते । 'राजा राजस्येन यजेत' इति
विशेषोपपत्तेन ध्वनि कर्ता शायते । सु पृ २४६
* प्रतिग्रहे हेतुभूत दान य आचरति सोऽपि प्रतिग्रहे
कर्ता इति व्यपदिश्यते हेतुकर्तृत्वापि स्वव्यापारद्वारा
प्रयोग्यव्यापारकर्तृत्वसत्त्वात् । पराक्रम ५।२ * यस्य
कारकत्वाज्जातव्यापार धातु प्राधान्याद् स कर्ता ।
वा ३।४।४।१३ पृ ९१७ * यस्य व्यापारो धातुना
प्राधान्येनोपादयते स कर्ता । धातुना मन्त्रकारकानुधापि-
व्यापारोपादानेऽपि कारवान्तरव्यापारस्य राजसमिधानं
अमत्तानामिव न्यन्मावाकान्तिभ्यति । सोम १०।२।१९
* कर्तारं विधानिर्गुणा उपवर्चति । भा १।१।२।
१०।८५, * कर्तारं ते एव आ अत्मा एव राज-
सूये । १।१।२।४-७ * कर्तारं ते वा अये वा
कर्तृमेदे । १।१।२।२।३३ * कर्तारं तत्र राजसूये इति
भाष्यवत्तम् । सवि रमेदे ते एव कर्तार इति ज्ञाति
वम् । पे १।१।२।४-७ * कर्तारं तत्र विद्यारद्वये,
अस्युप्रतिप्रव्यासेऽपि धराता मेव वरुणप्रतामपु ।
भा १।१।२।०।८८-८८, * कर्तारं दर्शयन्मासो
पुन प्रयोगं ते एव वा अये वा अनियत ।
१।१।२।२।३३, * कर्तारं वोढुं वर्तत वा
उपेतिशोभे । तावज्जुहोम । ३।३।०।२४
* तत्रे च यजमाना एव कर्तार । हुप् १।१।४।१७
* कर्तुं आभिषेधायैव विष्णोर्वा-देव वोढवते
अयमाह (अयमाह-) अभिषादादिदिवा
वम् । वा ३।४।४।१३ पृ ९१७ * कर्तुं अग्रा
रन्तेन मन्त्राद्वयस्य विद्यारन्तेमदितवम् । सु पृ
१४४७ * कर्तुं अमर- एव कर्तार इति वि-
वाच्यवत्तानुवर्तनम् (अमर- एव कर्तार-)

कर्त्तृसारणम्) । वि १।२।१ वर्षक २.७ कर्तुं दार्शोर्ण-
मासिक्श्च विज्ञतो सौर्षादी नातिदेश । भा ८।१।२।
२०-२२ ७ कर्तुं दीक्षादिशकलाम्नु अनुग्राहयन्नात्
इत्यपदस्येन ज्ञानुपपन्न । एव च सर्वस्यसि
एकवाक्यउल्लाम (दीक्षावाक्ये) । भाट्ट. ५।१।१
७ कर्तुं निपमविधि । 'अभिज्ञोत्पन्न यज्ञतो एक
एव कृत्विक्' अर्घ्यम् । 'दर्शपूर्णमासोर्पञ्चतोश्च वार
कृत्विज' अर्घ्यम् ब्रह्मा होता आग्नीध्रश्चेति ।
'चानुर्मास्याना यज्ञकर्तृनां पञ्च कृत्विज' अर्घ्यम्
प्रतिप्रस्थाता ब्रह्मा होता आग्नीध्रश्चेति । 'यत्तु यध्य यज्ञ
न्तो यत् कृत्विज' । अर्घ्यम् प्रतिप्रस्थाता होता मैत्रा-
वरुण ब्रह्मा आग्नीध्रश्चेति । 'सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञकर्तो
सप्तदश कृत्विज' अर्घ्यम् प्रतिप्रस्थाता नैषा उन्नेना
च, ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छरीरं अग्नीन् पोता च, उद्गाता प्रस्तोता
प्रतिहर्ता मुनिराध्यक्ष, होता मैत्रावरुण अग्न्यानाक
आध्वर्यु च सदस्यश्च । वि ४।२।१, ३।३।१०
७ कर्तुं पुन ऐकान्तिक भावनया उपादान विरोपरूपेण
चेयुक्त्वम् । वा ३।३।४।३ पृ ११९
३ कर्तुं फल्गु इति फल्गोत्सर्गन्याय ।
परिमल ३।३।१।४४ अम्
७ कर्तुं फल्गुभोगसंभवेनाधिकार वर्गम् ।
वि ६।१।१
३ कर्तुं शुक्लसयोगात् (३।३।१।२) इति
न्यायेन यजमानैकत्वात् कर्तुंभवे इत्युक्तम् । भा
१।२।१।२०
७ कर्तुंमा अत्युत्तमिहाना त य ज्ञानुर्मास्यनवरुण
प्रमत्तम् । भा १।१।१।४।४८-४८, ७ कर्तुं म
एवम् अत्रोपासीत प्रकृतात् । दर्शपूर्णमासानुर्मास्येति ।
१।१।१।११-२, ४-७
३ कर्तुं शास्त्रागम्येर्ष्ये' इति यजितान
न्यायेन कर्तुं वध्य विदेशानुपराधे कर्तेति आश्रयाभा
योगात् तदुपबधुपराधेन य तस्य पुद्गेण सप्तद्विजेन
प्रधानभूतेन संधय पञ्चभूया मासदे । सु ३१२।८० ।
'कर्तुं' अग्न्याध्वर्युभे वेदानां पञ्चिह्वा । निविश
न भवन्ती कर्तुं कर्तव्ये ॥' इति अनुश्रुत

प्रथमम् । अत एव 'गा दधात्' इत्यादौ मशोषकारक-
गोदाने अत्योषकारकगोदानामासः, सत तद्दाने पल-
धिकम्, प्रुते तु निधम् । अत एव 'कृष्णा याग्मा
अवल्लिा रोदा नभोऋषाः पाज्ज्यास्तेपामेन्द्रासो दशमः'
इति त्तिममनुपपत्तेः । ६.

मण्डन— 'त्रित्वं नियम्येत कपिञ्जलेषु ।'

शंकर— 'कपिञ्जलेषु त्रित्वं स्थात् ।'

० कपिञ्जलाधिकरणम् । 'कपिञ्जलानालमेत' इत्यत्र अवश्यम्भाविबेन प्रथममावित्तेन लाघवेन च त्रित्वे
उपात्ते शास्त्रार्थसिद्धौ ततोऽधिकवर्हिहिंसाया प्रत्ययाय ।
वि. १।१।१८. ० कपिञ्जलाधिकरणस्यापवादः उत्तरा-
न्यायः (१।१।१९) । कै. ० कपिञ्जलाधिकरण-
न्यायः । कपिञ्जलतित्तिराख्यपधिविशेषः । 'कपिञ्जल
इति प्राज्ञे, कथितो गौरतित्तिर, ' इत्युक्तेः । अधिकरणं
नाम 'प्रिययो विशयस्यैव पूर्वपक्षस्योत्तरः । निर्णयश्चेति
पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥' इति । यत्र
बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानं तदर्थं प्रसूते । यथा
'कपिञ्जलानालमेत' इति । अत्र कपिञ्जलमिति बहुवचनेन
न्यायः पदार्थाविशेषः कपिञ्जलाः, प्रयो वा, कत्यारो वा,
पञ्च वेत्यादि, कपिञ्जलानालमेतद्वैद्यानचिह्ना वेति सहाये
दिष्टकृत बाह्यान् त्रित्वे पर्यवसितमिति सिद्धान्तः ।
साहस्री. ५३६. ० ननु तत्र कपिञ्जलनयः, परैकमनुपादाय
द्विवहूपादानासक्तिः । इह त्वेनानुपादानेऽपि द्विवहूपादानं
समागति, इति न कपिञ्जलाधिकरणन्यायः इति शङ्कते ।
सोम. ८।१।१६. ० सोमे 'दीक्षादुर्गिमुद्रोति' । अत्र
बहुवचनात् संख्यया कर्मभेदः । मन्त्रपट्टाज्जानात्
कर्मपट्टावगते, न कपिञ्जलाधिकरणन्यायः । आह-
०।१।१८. ० अत्र 'आग्नेः' इत्युपसिद्ध्यै बहु-
वचनात् संख्यया कर्मभेदः । कर्मणि क्त्वादि न तु
कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन नीति, तस्य नामान्तरतत्वे अत्र
श्रुते । कै. १।१।३१ उ. १८७. ० अधिकरणयोचनं
समागमस्य प्रधानकर्मत्वे पशुवतुर्मांसादिषु सुगुह्यादिवि-
कृतिजन्यधिकरणन्यायेन विमुक्त्यभेदं समागमः । सोम.
२।१।८. ० 'अहानि पञ्च रिक्ताग्यान्' अत्र कपिञ्जलाधि-
करणन्यायेन पञ्चसु अनि अहं तु अपत्ययो निराः । प्रा.

मयूज. पृ. २८. ० 'कल्तीर्वाचयति' अत्र उक्त-
विकरणन्यायेन यावदप्रथमाऽन्तं कल्तिमेदः इति न कपि-
ञ्जलाधिकरणन्यायेन नित्यनामपर्यवसानाशङ्का । कै.
१।१।१६।४८. ० 'ज्योतिष्टोमे गोश्वाभ्याश्चतस्रः ० ।'
अत्र एकः अथादिदेव एव । अथादयस्तु कपिञ्जलाधि-
करणन्यायेन त्रयः । आह. १०।३।११. ० त्रयाणामेव
च तेषां (वीहीणां) कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन सः (अत्र-
घातः) इति प्रयोजनम् (पूर्वपक्षे), सिद्धान्ते तु वारीय-
प्रत्येऽवघातनियमः । कै. २।१।४८. ० प्रयोजनं
सुगुदाहरणे पूर्वपक्षे समार्गसाधनीभूतत्वा प्रकृतौ विव-
क्षितसंख्यात्वात् कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वस्यैव
शास्त्रीयत्वात् पञ्चादौ तुगुविश्रुत्वापि त्रित्व एव समा-
र्हत्याः । सिद्धान्ते तु सत्कार्यत्वात् तर्वा एव समार्हत्याः ।
२।१।४२ पृ. ७९. ० 'मनोर्कचः सामिमेत्यः'
प्रकृतिवदनुत्पन्नानुपादाने मनोर्कविधानात् उपदेयेन
बहुत्वस्य कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसानमासी
अतिदेशमासंख्यानुरोधेन एकादशेः । आह १०।६।१८.
० वृत्तौ संख्याविकेपानुगमेऽपि संख्याऽपेक्षया
प्रमातिरमे कारणाभावात् कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन
एकत्वं प्रतीयते । सोम. ८।१।१६. ० विषयैदश-
मुष्टिरिति ततोमप्रश्नोत्तरम् 'अवशिष्टानुगुत् उतसपू-
इति' इत्युपसमूहनविधानात् अथवादे शानुपेक्षित-
परवपनीतेः कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्यापि अपवृत्त्या
परिमाणाभावात् प्रदेमविशुद्धिः सुकमेव । आह. ३।३।
११. ० इत्येते च उत्तरान्यायेन प्रमाणान्तरतत्वे अत्र-
त्रापि कपिञ्जलाधिकरणन्यायवाचाः । यथा— 'आग्नेः
सूक्तैः इत्यका उरदधाति' इत्यत्र वायुदिष्टकर्ममेवस्य-
प्रथमम्, न तु तत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायप्रवृत्तिः ।
१०।६।१८. ० 'अमेत्युपान्वयिनीति' इत्यत्रानुप-
द्वितीया उरउत्तररित्तरानुपप्रतिरक्षित्यावगमात् तद्वत्
तामनु न निश्चितम्, इति न कपिञ्जलाधिकरण-
न्यायादरः । अमेत्यु अतदानचैन गुण वेऽपि प्रति-
पाद्यनुगानुरोधेन प्रयेनैवानुपादानगमैः न निश्चि-
विशेषणम् । कै.

पूर्वोऽप्यो मायानुसारी द्वितीयोऽप्यो वार्तिकानुसारी ।

कौस्तुभे तु संदर्भेन अभिव्यक्त्याऽहम् अभिप्रमण-
वाक्यं प्रयाजवाक्यैकनाक्यं स्यात् । नहि आद्योत्तेजक-
मात्रेण अभिव्यक्तैः समातिरिति, तस्याः अन्तिमनाशय-
त्वात् इति सूत्रं व्याख्येयम्-इत्युक्तम् । के.

● 'कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद् वाक्यभेदः स्यात्'
इत्यत्र असत्यपि लक्षणतो वाक्यभेदे परस्परतत्तन्धामि-
मायेणोक्तम् । वा. ३।६।२२२ पृ. १०५०.

● कर्तृतः तुल्यानि अङ्गानि प्रधानानि च दर्शपूर्ण-
मासयोः । 'दर्शपूर्णमासयोश्चात्वार ऋत्विजः' इति ।
प्रधानैः सह अङ्गानाम् एकदेशकालकर्तृत्वं वक्ष्यति
'अङ्गानि तु प्रधानात्वात्' (११।२।८) इत्यत्र ।
भा. ११।१।२०।५६.

● कर्तृतः वाचनिको
व्यवहारविधिः 'पशो मत्तं ब्राह्मणस्य, यवाम्
राजन्त्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य' इति । तथा
'वर्हद्भिर्न ब्राह्मणस्य ब्रह्मसम कुर्वात्, पार्श्वरामं राज-
न्त्यस्य, राशेवाजीयं वैश्यस्य' इति । तथा 'सुवं हि
स्यः स्वपंती इति द्रव्योयजमानयोः प्रतिपदं कुर्वात्,
एते अष्टमिन्दवः इति वृद्धयो यजमानेभ्यः' इति ।
याल. पृ. १६-१९, ● कर्तृतः वाचनिकः व्यवस्थित-
निकलो यथा याजमाने भवे 'अमे प्रवपते, वायो
प्रतपते, आदित्य वतपते' इति मन्त्रप्रथम्य ब्राह्मणादि-
कर्तृतः क्रमेण व्यवस्था । (चिन्त्यमिदं ब्राह्मणेनापि
उक्तमन्त्रप्रथम्य प्रयोग्यत्वात् । के.) पृ. १५९.

● कर्तृतो व्यवहारकः प्रतिपेक्षो यथा 'नासीमपाजी
सनपेत्' इति । पृ. ३४.

● कर्तृतम् अनुष्ठेयत्वात्प्रतिपूर्वकर्तृगुणम् । सु.
पृ. १३८१. ● कर्तृतम् इतराकारप्रयोगत्वे एति कारका-
न्तप्रयोगत्वं । कारवान्तरनिष्ठस्यापारजनकत्वं विशेष्य-
दलायै । अस्ति चेद् बुविन्दो । सत्वादितिष्ठत-
जवर्गयोगरूप्यापारजनकत्वात् । नृठारेऽपि काष्ठनिष्ठ-
सर्भोगजनकत्वेन कर्तृवापचौ उत्पन्नम् । तल्ल पुष्पजन्य-
सर्भोगजनकत्वेन तन्मयोऽप्यत्वात् । इति सर्वदर्शनानुवादिनः
प्राज्ञाः । तत्र, ईश्वरप्रयोगरतीत्ये अस्यातेः । दण्डजन्य-
सर्भोगजनकत्वेन कुलले अस्यातेः । अतः धातृपात-

व्यापाराश्रयत्वं कर्तृतम् इति वैयाकरणग्रन्थाः ।
'चैनः पचति', 'घटो भवति' इत्यादौ चैवपटारो
पाकमावनाऽऽदिरूपव्यापाराश्रयत्वात् स्थण्डिलमन्त्र्यः ।
व्यापारपदोपादानात् न फलाश्रये कर्मणि बोधनादौ अति-
व्याप्तिः । 'पाचयति चैनः मेनेन' इत्यादौ पाकस्य
विशेषस्य च उपयोगान्तात्तत्प्राप्तत्वात् तदाश्रययो-
रभायोरपि कर्तृतोदपत्तिः । परन्तु चैववृत्त्ये कर्तृतं तिहु-
पातम् इति तस्यैव तदुपात्तसंख्याऽन्यः न तु मैत्रस्य ।
न चैवं 'चैनो मैत्रं गमयति' इत्यत्र मैत्रे कर्तृत्वापत्तिः,
तस्मिन्नपि तद्व्यवहारसत्त्वेन इष्टत्वात् । तृतीयायाम्
अनुशासनवलात् कर्मसंज्ञाऽवरोधान् न प्रपन्नः । एवं
'खाद्यी पचति' इत्यादौ खाद्यीनिष्ठव्यापाराश्रये धातुना
उक्तत्वात् कर्तृत्वाविरोधः इत्याहुः । तत्र 'चैनो न
पचति' 'भूतले घटो नास्ति' इत्यादौ धातृपात-
व्यापाराभावाश्रये चैवादौ अस्यातेः । न च तत्र चैव-
वृत्तिः पाकः अभावाप्रतियोगी इति, भूतलवृत्तिपटनिष्ठ
सत्ता अव्यवहारप्रतियोगिनी इत्येवं धान्द्वयोपाङ्गीकारात्
नास्यापत्तिः, 'हुदे वद्विनास्ति' इत्यादौ प्रतियोगिताऽ-
वच्छेदकाराच्छिन्नप्रतियोगिनः अप्रतिष्ठया अस्याप्या-
पत्तेः । न च तत्र 'वद्विद्वृत्तिरुक्ता हुदवृत्त्यभावप्रतियोगिनी'
इत्येवं धान्द्वयोपाङ्गीकारात् तदभिसरणम्, तथात्वेऽपि
'शुद्धो घटो भवति' इत्यादौ शुद्धगुणत्वेन भावनाऽऽश्रय-
त्वेन तत्र अतिव्याप्तिप्रसङ्गात्, पटे अस्यातेः । अथ तत्र
विरोधप्रतियोग्योः उपयोगमवनाश्रयत्वम्, तदा 'चक्रे
घटो भवति' इत्यादौ चक्रव्यापि तदापत्तिः । अथ
पदाव्यवस्थितत्वेन यो विवक्षितः, स तत्कर्ता इत्यु-
च्यते, चक्रे च विवक्षाऽमावात् नापिप्रसङ्गः, तदा
'घटो घटो न' इत्यादौ अन्योन्याभावप्रतियोगिनि
घटादौ धान्द्वयोश्रयत्वाभावात् अस्यापत्तिः । न च तत्र
भवतिपदाध्याहारेण घटपटोभववृत्तिं तादात्म्यभरणं भू-
धातुना लक्ष्यपिना तादात्म्यभरणम् अभावाप्रतियोगि इति
धान्द्वयोपाङ्गीकारात् अर्थाच्च अन्योन्याभावप्रतियोगिपत्तेः
तादात्म्यत्वेन भवत्यस्य च उपपत्तिवत्तात् उपपत्तयो-
पत्तिः इति वाच्यम् । तथापि उपपत्तिपि तिहुपात-
सङ्ख्याकत्वापत्तेः । 'घटो न घटो' इतिप्रयोगानापत्तेः ।

• करणत्वम् अतिशयितसाधकत्वरूपं साधकत्वमत्वम् ।

सु. घ. ११९४, • करणत्वं धात्वर्थेतिरूपितत्वेन

संसर्गेण क्रियाऽन्वयित्वम् । रहस्य. घ. १००, • करणत्वं

फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारोचरत्वम् । सोम. ११३/४

घ. २३७, • करणत्वं मन्त्रस्य क्रिया तत्संश्लिष्टं वा

प्रशस्तयती मनति । ११/१३, • करणत्वम् 'साधकत्वम्

करणम्' (पा. १/४/४२) इति सूत्रेण निरुक्तम् । तत्र

कारकान्तरनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वाभावे यति

क्रियाहेतुत्वम् । सत्यन्तेन कर्तृकर्मणोः करणनिष्ठव्यापार-

द्वारा क्रियाहेतुत्वात्, संप्रदानस्य च स्वामुनतिद्वारक-

र्मर्निष्ठोत्पादनद्वारा क्रियाहेतुत्वात्, अपादानस्यापि

पतनमनिकथनसंयोगनाशकविभागद्वारा पतनहेतुत्वात्,

अति-पातियारणम् । चरमसारणस्यैव लक्ष्यत्वेन कुठारादे-

रपि कर्मादिनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वात् ना-याधितः

इति सर्वदोषानुपायिनः प्राज्ञः । तत्र । कुठारेण

स्थिनसि इत्यादिप्रयोगाणां भागत्वे प्रमाणा-

भावात् । अतो यद्व्यापाराभ्यन्तरोत्तरं यत्क्रिया-

निष्पत्तिर्विशेष्ये, तत् तन्निशाकरणम् । अधिस्तरादि-

व्यापारानन्तरत्वेन यदा पञ्चादिनिशापिप्पत्तिर्विश्रिता,

तदा तेषामपि करणत्वम् इत्येते । पञ्चिपातोश्च तदा

तत्क्रियैव विपश्चिता । अत एव 'गता दानं संपादयति'

'दास्यते दानं साधयति' 'स्वात्मा पचति' इत्यादयः

प्रयोगा अपि संगच्छन्ते इति वैयाकरणनन्याः । तदपि

न । 'औषधभोजनेन परपरया भ्रमेण पुष्टिं संपादय'

इत्यादिप्रयोगाणां भागत्वे प्रमाणाभावात् । अतः व्यापार-

वदत्ताधारणहारणत्वं करणत्वम् । कर्मादीनां च करणत्वेऽपि

न धत्ति, अपापि कार्यस्य अदोषत्वात् । विनशातश्च

कारणनिमित्तकः इत्यपि अन्ये । तदपि न । 'अग्न्या

पटं करोति' 'पुण्येन स्वर्गं मुह्यते' इत्यादिप्रयोगाणां

भागत्वे प्रमाणाभावात् । अतः करणं न 'करणं करणम्'

इत्याद्यनुगतप्रतीत्या अग्न्यङ्गोत्पत्तिरूपेण कारणत्वा-

दित्वम् । तदेव च वृत्तीपस्यः । तस्य च कर्मादी

अतिप्रवृत्तिगतः पूर्ववत् । तस्य च स्वरूपरूपत्वात्

संश्लिष्टतत्संसर्गेण भावनाऽन्वयः, पूर्वदेव एक-

कार्यकारणभावरूपत्वेन स्वपत्वात् । प्रवृत्त्यर्थान्वयवत्

आधेयतया तत्र बोध्यः । रहस्य. घ. ९६-९७.

• करणत्वं साधकत्वमत्वम् 'साधकत्वम् करणम्'

इति सूत्रात् (पा. १/४/४२) साधकत्वमत्वं च

अन्यत्रात्वेन फलजनकव्यापारवत्करणत्वम्, फलयोग-

व्यापारवत्त्वात् वा । तेन 'आत्मना जानाति' इत्यादी

आत्मनोऽपि करणत्वमविवक्ष्यम् । फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृ-

व्यापारोपकार्यत्वं वा । अस्ति चेदं कुठारादौ । एवं च

'कुठारेण छिनत्ति' 'दधेपूर्णेमावाभ्या यजेत'

इत्याद्युपपत्तिः । मणि. घ. १३२-१३३, • करणत्वं

हि क्रियामपेक्षते । अत एव अनुपपन्नः अनुकर्षो वा ।

वि. २/१/१७, • यत् मान्यम्, तत् कर्तव्यता प्रति-

पद्यते । यत्किञ्चनम्, तत् करणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नोति

दानादि । वा. ६/१/१११ घ. १३४७, • कर्तृव्यापार-

विषयस्यैव करणत्वात् । सोम. ७/१/१ घ. ५२६.

• करणत्वस्य साधकत्वमत्वलक्षणत्वात् तत्पर्यस्य चाति-

शयस्य आपेक्षिकत्वात् । सु. घ. ८७७, • कर्तृव्यापार-

व्याप्यत्वं विना करणत्वायोगः । घ. ६९७,

• निर्वापारस्य करणव्यायोगः । घ. ५४६.

• करणमन्त्रः कर्तृपक्षे वस्तुनः अमिसंघानाथः

समधिगतः । भा. १/४/१२/४२, • करणमन्त्राः

एकान्तेन कर्मसंघानां कर्तृत्वात् आपर्पयाः । वा. १/८/

१३२५, • करणमन्त्राः 'कथेमि' इत्येवं प्रत्ययं

कुर्वन्ति । क्रियमाणास्तुतिस्तु 'एन कर्तव्यम्'

इति । भा. १२/१/६/१३७, • करणमन्त्रम् आपर्-

पयम् 'परिचीरति' इति होता कुर्वात् । कुण्डपादि-

नामपथे यूपविष्ण्याणे । होमं तु कश्चित् रोतुपुदकः

कुर्वात् । १८/१/०/२१, • करणमन्त्राणाम् अन्तेन

कर्मादिनिर्वातं बधयति 'मन्त्राणां करणपर्यायात्' इति

(१२/१/०/२५) । १२/१/१/१८.

• करणमन्त्राणामेकार्यानां विकल्पः ॥

मन्त्राणां संनिपातित्वादेकार्यानां विकल्पः

स्यात् । १२/१/१३/२९ ॥

आद्यम्— ये मन्त्र एतद्व्यापारो, यथा पुरोहता-

विभागाध्यां, 'एवा वा विभक्तु' 'भयो वा विभक्तु'

'अयेना वा विभक्तु' इत्येवमादय, तेषां विभागः ।

संसर्गोऽन्यथ । मानसश्च भवनाश्रयणो, मेदरोपः ।
एव च स्वतन्त्राणांऽन्यथ कर्तृत्वं च उपपन्नोपायम्
इति ध्येयम् । एवम् 'यत्ता न समन्वयेन जातिवृत्तिः'
इत्यादिप्रयोगोऽपि लक्षणाऽभ्यासारादिना व्याख्यायाः,
अयोग्या वा इत्यन्यथ विह्वलः । अतः च आशयत्वमेव
तृतीयप्रमाणप्रतिवादीनामर्थः । अन्यस्तु सर्वे प्रमाणान्तरेण
लभ्यम् इति ध्येयम् ।

अथवा कृत्वाश्रयत्वमेव मुख्य कर्तृत्वम्, यतवाचि-
वृत्त्युपापत्तिः तात् कर्तृत्वस्य । अन्यथ कर्तृत्वव्यवहारो
भात एव द्रष्टव्यः ।

यस्तुतस्तु 'धर्मे नाये च कामे च नातिचरितभ्या
स्येयम्' 'पशुर्नो यज्ञसंयोगे (पा० ४।१। ३३)'
'जायपती अग्निनादधीयाताम्' इत्यादिप्रमाणान्तरा-
नुपपत्त्या त्रिपा अपि यत्तद्वानपदेव कर्तृत्वे अवगते
'यदेतं प्राक्तनोऽमीनादधीत' 'यदेतं स्वर्गकाम'
इत्यादौ एकत्वध्वज निपादस्वरूपधिकरणन्यायेन लक्ष-
णाया प्रमाणाभावात् उभयोऽभ्यासपशुति एक कर्तृत्वं
गमयति । तच्च न सलण्डोपाधिरूपम्, बाधात् । अपितु
पूर्वोक्तसलण्डोपाधिरूपकम् अलण्डोपाधिरूप कर्तृत्वम्,
तद्वत्त्वमेव च एकवादिक् इयुक्तं प्राक् । अस्मिन्
पक्षे कर्मकर्तृत्वलेऽपि न फलश्रया । अपितु आख्यात-
रूपस्य अलण्डोपाधिरूपस्य कर्तृत्वस्यैव आख्यातो
पातइतो एव स्वसमानाधिकरणत्वाप्रयोजकत्वसंसर्गेण
अन्यथ इयुक्तं कीदृशम् । इदमेव च कर्तृत्वं
तृतीयाऽर्थः । तस्य च 'संयोगे पच्यते' इत्यत्र स्वनिर्क-
पकपात्रानुसूलसंसर्गेण निरूपकवेदेन वा लिङ्गानांयति-
भावनायामवयव । इदमेव च कदावायनमते प्रथमाऽर्थ-
कर्मविपाकस्य इत्यन्यथापत्त्याऽवच्छेदक वृत्तौ
निमित्तकपरीतोय च । रहस्य. पृ ९१-९६.

कर्तृत्वं कृतिप्रयोजकत्वं कृतिसमवायि च ।
मणि पृ. ८६, कर्तृत्वं भावनाऽऽक्षित आनन्दो-
पाधि । पृ १३३. कर्तृत्वं भौकृतृत्वं च उच्चित्तस्य
स्वात् न निमित्तस्य । सञ्जु पृ १७१. कर्तृत्वं
भोक्तृत्वार्थम् 'साक्षकस्य भोक्तरि' इति न्यायात्

(३।३।८) । सोम. ३।३।२ • कर्तृत्वं यागक्रिया
निपादकत्वम् । वि. ६।१।१.

हु 'कर्तृत्वं साधकत्वेन'— इत्यादिवार्तिकोक्त-
न्यायेन । सु पृ. १३८२ । 'कर्तृत्वं साधकत्वेन
सिद्धं तच्चभिधीयते । स्वामित्वं तु तत् पश्चात्
प्रमाणान्तरगोचरः ॥' यद्यपि स्वामित्वेन विना कर्तृत्वं
नोपपद्यते, तथापि प्रमाणान्तरलक्ष्ये तस्मिन्
आख्याताद्योरनुष्ठानत्वाशमाश्रमभिधीयते । तथा च
स्वामित्वप्रतिपादनार्थां तदनतः स्वर्गकामादिशब्दाः
प्रयुक्ता । तस्मात् शुणत्वमेव केवल कर्तृत्वम् । वा. ३।४।
४।१२ पृ. ९०४.

कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यम् । 'स्वतन्त्रं कर्ता' इति
सूत्रात् (पा० १।४।५४) त्रियाया स्वातन्त्र्येण
विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्वात् । प्रधानीभूतभावत्वावश्यकत्वं
स्वातन्त्र्यम् । स स्वतन्त्रः त्रिविधः शुद्धः, प्रयोजकः,
कर्मकर्ता चेति । तत्तत्कृत्वापारफलाभयं शुद्धः ।
न्यायानाश्रयत्वे सति फलश्रवः द्वितीयः । फलना-
श्रयत्वे सति अनुकूलन्यायाराधय तृतीयः । कर्तृत्वं न
तावत् य नाश्रयश्च तदुपादानविषयकापरोक्षज्ञानविहीन-
कृतिमात्रं वा, 'कूल पिपतिपति' 'रक्षो गच्छति'
इत्यादौ अभावात् । नापि कारकान्तरप्रयोजकत्वे सति
कारकांतरप्रयोजकत्वम्, उक्तदूषणपरिहारात् । किन्तु
धातव्यन्यायाराधयता तत् । यदातुत्तराव्यातेन याताय-
नमभिःपाहनेन यदावयवीपतपर्मवरा ओपते, तदव-
लक्षितानुसूलम् । 'चैत्र पचति-जानाति-नश्यति'
इत्यादौ पात्रानुसूलन्यायाराधन-आश्रय-प्रतिप्रयोगिवा-
दिकमेव तच्चिचाराकर्तृत्वम् । 'पच्यते तदुल्ल'
इत्यादौ कर्मणि अतिप्रबलशरणश्च यथावयवभिःपाहनेन
इति । तेन 'ह्यादी पचति' 'काग्राणि पचन्ति'
इत्यत्र स्वातीकाग्रादयः कर्तृत्वम् अतिवदम् । मणि.
पृ १३२ • यागकर्तृत्वं यागानुकूलन्यायश्रवणम् ।
माट्ट १०।१।१६.

कर्तृदेशयोः मेदस्य अनियम मितकर्मसु । अ।
१।१।१।२।३ (३५).

मण्डन — 'मन्त्रान्ते स्यात् कर्मणः संनिपातः ।'

शंकर — 'मन्त्रान्ते कर्म चारमेत् ।'

* करणमन्त्रप्रकाश्यं फले क्व वित् कृत्वियामसि , यन फले कर्मार्थम् । यत्र वा उपरवेषु 'तसौ सह' इति व्यपदेशो भवति । भा. ३।८।१४।२९-३०, * करण-मन्त्रप्रकाश्यं फले याजमानम् । ३।८।१३।२६-२८, * करणवाचिनः प्रातिपदिकत् तृतीया भवति । १।४।१।२ पु. ३२४. * करणवाचिनी तृतीया । वा. १।४।१।१ पु. ३२२, * करणविभक्तिविनियुक्तानां सकलेशयोगान्यथाऽनुपपत्त्या फलसाधनता युक्ता । १।२।४।३५ ट. १५३, * करणव्यतिरिक्तत्वात् इति-कर्तव्यतायाः । २।२।१।२९ पु. ५५०, * करणशब्दो यादृशमर्थं नवीति, तादृशस्य प्रातिपदिकं वाचकमेव । इदन्तेन हि कारकविशिष्टं द्रव्यमेव उच्यते, न विभक्ति-यत् निष्कृष्टं वाकितं । तथा च 'करणम्, करणेन, करणाव' इति च कारकान्तरयोगो दृश्यते । अन्यथा हि विभक्त्यभिहितेनैव एकेन कारकेन वशीकरात् न द्वयं कारकान्तरयोगं प्रतिपद्येत । शक्तेस्तु शक्यन्तर-नास्त्येव । तस्मात् शक्यपुसर्वानद्रव्यवचनात् उपपन्नं करणसन्दर्भवाचिनं प्रातिपदिकस्य । १।४।१।१ ट. ३२४. * करणाकाङ्क्षाऽनुपपेन अङ्गोपकारः कल्पः । करणं च स्वयमेकं सत् स्वशक्त्युपगोचरलक्षणम् एक-मेवोपकारम् अङ्गकृतमपेक्षते । अङ्गमुल्लेखं तु द्रव्यमेवेनो-पपद्यते । वि. १।१।१२. * करणानुग्रहकारेण, भाष्य-मान धर्मानाकाङ्क्षति । दुप्. १।१।१।१ पु. १६३७, * करणानुग्राहिणी इति कर्तव्यता लोके दृष्टा, सा तपेभेदापि भवितुमर्हति । ७।१।१।१ पु. १५२६, * करणेतिकर्तव्यते भावनाया आकाङ्क्षिते । तत्र करण-फले व्याप्तिवते । १।१।१।७।३५. * करणेतिकर्तव्यत्वयो-उभयोः अपूर्वेण प्रथममन्यय । पश्चात्तु परस्पर गुण-प्रधानभावेनान्यय । वि. ७।१।१. * करणेतिकर्त-प-तयोः संख्यः अस्वाधिकरणन्यायेन । दुप्. १।१।१।१ पु. १६३७.

* करमत्वं उल्लेकार्थमप्रापिनी जादृशादन्तर-जातिः । सु. ट. १४११.

॥ करस्यविलम्बन्यायः । विलम्बस्य फलं विलम् । फलामके विकारे तद्वित्तस्य लुक् । करे स्थितं विलम् यथा चतुर्थेव दृश्यते, न तत्र सशयविरामवः । तद्वत् त्रसृणि प्रत्यगात्मतया खाड्याकृते न सशयविरामवाचि-संभवः इति । साहस्री. २८१.

॥ करिषण्डान्यायः । यत्र बलापेक्षया दुर्देमेहत्वं विवक्ष्यते, तत्रास्वावतारः । उक्तं च — 'मतिरेव बलाद्रौपसी यद्भावे करिणामिव दशा । इति शेषयतीव डिण्डिमः करिणो हस्तिपकादृतः कणम् ॥' इति । साहस्री. ६५३.

॥ करिवृद्धितन्यायः । अयं विशिष्टवाचकप्रदानां सति पृथग्विशेषणवाचकप्रदसमप्रधाने विशेष्यमानप्रस्तावा प्रवर्तते । यथा — 'वृद्धिं करिणार्जितम्' इति कोशात् विशिष्टवाचकस्य वृद्धितपदस्य 'तत्र स द्विरद्वृद्धितशब्दो' इत्यादौ विशेषणवाचिद्विरदपदसमप्रधानात् यथा गर्जित-रूपविशेष्यमानप्रवृत्तिमिति । यथा वा — 'स चीवर्कनीयत-पूर्णरम्भ' इत्यादि चीवर्कपदस्य 'चीवर्क वेणुरस्ते स्युर्ध्वं स्वनन्त्यनिलोद्धतः' इत्यभिधानात् विशिष्टवाचकत्वेऽपि तथा विशेष्यमानप्रवृत्तिमिति । साहस्री. २०६.

* करोतिः अभूतप्रादुर्भावनवनः । दुप्. १।२।१। १४ पु. १७०६. * 'करोतिर्येष्विव सर्वपादू' इति यथा चाहुः । (करोतिभावव्यतिरेकोऽर्थः) । वा. २।१। २।१ पु. ३८० । सुधा- (पु. ५६५) 'विभज्य सेना परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरदत्तेषु । निवोजयमास स मनुस्येनो करोतिर्येष्विव सर्वपादू ॥' * करोति उपत्तिरूपफलवाचित्वं तदनुकूलभाषारो मनोरूप-प्रत्ययवाच्यः । एव च न करोतिवत्यो समानार्थ-कत्वम्, न वा यत्ने-सकर्मकत्वापत्तिः अनुप्रयोगश्च । मणि. पु. १०२. * करोतिः उपत्तिविधानार्थः इति सिद्धान्तवित्तवम् । .. सिद्धान्ते विधानं करोतिशब्दम् । सु ट. ११८० * करोति. । इतो-भाषारोऽर्थः । करोते भवत्यर्थकर्तृकर्मकात्वात् निवन्तमवतिष्ठमानार्थ-कत्वम् । मणि. ट. १०८. * करोति. विप्रमाणेन न कश्चित् कर्मणा विना । मान्येभ्य कर्ता च करोतेः

प्रवासादीनामपि इति चेत्, तत्र । यत् पक्षे विधि-
मन्तरेण प्राप्नोति, तत् श्रवणम् अनियतारो ग्रविशन्
नियमः अमिर्धायते । न चागुदः शक्यते वक्तुम् ।
सर्वदा यत् प्राप्नोति, तत् अनुयते । अत आह (भाष्यम्)
' अनियतम् नियतता ' इति ।

श्रु — ' सर्वं क्रियाविधेरेव कारकं प्राप्यते
यतः । तत्तत्र विधातव्यमप्राप्ते स्वर्थवान् विधिः ॥
विपमादिनिवृत्त्यर्थं समादिश्रवणं यदि । परि-
संख्या प्रसज्येत नातोऽस्याऽस्ति विधेर्विधा ॥ '
तस्मादनुवादः । (सिद्धान्तमाह —) नेमम् । ' नियमेन
नहि प्राप्तिः समादीनां क्रियाविधेः । समे च
विषये याऽपि सोमेनाम्येन वा यजिः ॥ प्राप्नोति ,
तेन सोमादेः प्राप्तिर्न स्यादपि क चित् । यस्मिन्
पक्षे न सोमादेः प्राप्तिर्न स्यादपि क चित् ।
अप्राप्तिपक्षसद्भावात्त्रियमार्थो विधिः स्थितः ॥ '
(नियमपरिसंख्योः इतरपरिवर्तनाऽन्विष्येऽपि यत्र
प्रयोगे समादेः प्राप्तिः, तत्रापि प्रावणस्य शास्त्रेण अकरणे
विध्याद्येपात् प्राप्नुतो विपमादेः वर्जनात्मेन प्रथमो-
पक्षिन्यात् विधेयसमादिगततया प्रत्यावृत्तयात् भाव-
रूपेण लघुसहोत्वाच्च अप्राप्ताद्यपरिपूर्णमेव कल्पम् । विप-
मादिनिवृत्तिस्तु तद्वैपरीत्यात् अप्राप्ताद्यपरिपूर्णरूपनिय-
मातुनित्यादिवाच्यं न कल्पम् । परिसंख्यायां तु उभयो-
रपि नियमप्रसक्त्यैव अप्राप्ताद्यपरिपूर्णस्य कल्पवार्त्तमवत्
इतरपरिवर्तनमेव कल्पम् । एवं च ' समे एव यजेत '
इत्येवकारेण कल्पविषयम् अवरोधवच्छेदार्थम्, न
तु परिसंख्यापत्तिरव्यवस्थायवच्छेदार्थम्, इति नियम-
परिसंख्ययोः कल्पमेदात् अवर्जनीया तृतीयो विधिप्रकारः
[नियमविधिरूपः] इत्याद्य) ।

सोम — अवयवदेशप्रसङ्गात् अन्यस्य समादि-
देशस्य तत्त्वमानव्याप्यं कालान्तर्बोधिगोमादेरपि बुद्धि-
विपरिवर्तनात् प्रासङ्गिकी संगतिः । सूत्रार्थस्तु — कर्त्ता
दीनाम् अन्वोदनम् अनुवाद एव स्यात्, प्रयोगे कर्त्तादि
सामान्यस्य नियमवकायात् इति ।

वि — ' समे यजेत (इत्यादिना) देशादेरनुशासो-
ऽपवा विधिः ।, प्रयोगानुपपत्तेर प्रातःवादनुवादता ॥,

समे वा विषये वेति पाक्षिकमनिवृत्त्ये । अप्राप्ताद्यानु-
पातेन नियमोऽत्र विधीयते ॥ '

भाट्ट — तत्र कर्त्तारः अष्टस्वादिभ्यः, कात्याः पीर्ण-
माख्यादयः, देशाः समादयः, इत्यादि ब्रीह्यादीनि, गुणाः
सुह्रादयः, संस्कारा अत्रयातादयः तत्तद्वाक्ये ध्रुताः क्रमे-
चोदनयैव आद्येपेण प्राप्तत्वात्त विधीयन्ते, अतो न ते
कर्मविधिमिर्नियमेन प्रयुज्यन्ते इत्याशङ्क्याऽऽभासे
प्राप्ते, यात्राद्येपेण अनियताः प्राप्यन्ते, तावत् वचनेन
नियमकत्वव्यतिरेकणात् निबन्धनैव प्रयोज्यम् । नियम-
विधिप्रकारश्च सर्वोऽपि अनागतव्यवस्थान्यायेनात्र, बौद्धिभ्ये
च मन्माधिकरणे एव प्रदर्शितः ।

मण्डन — ' देवादिवाक्ये नियमो विधेयः । '

शंकर — ' कालादौ नियमो विधिः । '

● कर्तृधर्मो यावज्जीविकाप्याह । वृ. २।४।१।२-७.

● कर्तृनामधेयानि कर्माणि यावन्ति श्रूयन्ते, तावन्तो
वरीताः (कर्त्तारः कर्त्तव्यजः) नियन्ते । भा. १।७।१।
२२.

● कर्तृन्यायः । कर्त्तृधिकरणम् (३।४।१।२-१३)।

के. ● कर्तृप्राधान्ये (यजेत इत्यत्र) कार्यमावात् न
साधनाद्युत्तरा भवितव्यम् । नहि भवति पावकः चेत्
विमर्षं कथमिति । (भावणाधान्ये तु भवति, चेत्
विमर्षं कथमिति ।) भा. १।१।४।२४, ● कर्तृभेदः ।
अद्वयमानानाम् अमो वीरानमया (च) दक्षिणामेदात्
अन्यकर्तृत्वं विज्ञायते ' वचना दक्षिणा ' इति ।
१।१।१।२.

● कर्तृभेदस्तथेति चेत् । १।१२।१०।४४॥

वदन्प्रधानेषु दक्षिणोत्तरविहारयोः हि कर्त्तारो मित्राः,
उत तत्रमिति विवारे पूर्वैरक्षमाह । यथा उभयो-
र्विहारयोः पूजाधिकरणे अङ्गानि मिश्रणीयुक्तम्, तथा
कर्त्तृभेदोऽपि स्यात् । उभयत्र सर्वे कर्त्तारोऽपि मित्राः
स्युः । इति चेत् पूर्वपक्षी न्यायः ।

न, समवायात् । ४५ ॥

उभयोर्विहारयोः न सर्वे एव कर्त्तारो मित्राः । होत
तद्वत् स्वव्याप्त्यर्थ एव सन् याग्याऽनुपाक्या अनुपुनम्
अप्यनुमिष्य प्रतिपन्नातारमपि सज्जोषितुमल्पम् । आसीदो-

प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मतु ॥' न च तेषाम् अप्यन्तानाम्
अशक्तिः इति अन्येषामशक्त्या भवितव्यम् । अन्येषा
वा शक्तिः, इति एषामपि तद्वत् भवितव्यम् । कुतः ?
' शक्यः सर्वभाषाणां नातुशेषाः स्वभावतः । तेन
नामा वदन्त्यानां प्रकृतिप्रत्ययादयः ॥' एवं करोत्य-
र्थद्वारेण सर्वोक्त्यातेषु भावयत्यर्थः सिद्धः । वा. २।१।१।१
पृ. ३७७-३७८.

● कर्कश्वम् अक्षलैकार्थसमन्विष्टकलावन्तरजातिः ।
सु पृ. १४१०.

● कर्णं पृष्ठे कटिं चालयति इति न्यायः । एतेन
शानानिर्वर्त्यरूपसत्त्वाभाषनिवेशो असत्त्वाभाववैयर्थ्या-
शङ्कितम्, विपयताविशेषरूपसत्त्वाभाषनिवेशेन च तत्
समाहितम् इति ' कर्णं पृष्ठे ' इतिन्यायेन संदर्भाशुद्धिः,
इति परास्तम् । चिदुल. पृ. ८७.

● कर्णकौन्तेयन्यायः । यथा कर्णः कौन्तेय एव
सत्यपि कौन्तेयत्वाशान्त्वात् राधेयनामाने मेने, पश्चादात्तो-
पदेशेन कौन्तेयनामानं मन्यते स्म, तथा ब्रह्मेन स्वत्व-
रूपाशान्तात् जीवमात्मानं मन्यते । गुरुपदिष्टमहावाक्यज-
बोधात् अवोधवाधे त्वौशाहमिति मन्यते इति ।
साहस्री. ३५६.

● कर्णवर्तिनाऽपि कुण्डलेन ' कुण्डली देवदत्तः '
इति देवदत्ताभिधानं भवति । एकदेशवर्तिनाऽपि
निमित्तेन एकदेशिनोऽभिधानम् । रत्न. ५।४।७।२२.

● कर्णशङ्कुली । अश्वत्थेऽर्ककर्णशङ्कुत्वमेव श्रौत-
निशगन्धप्रज्ञयोग्यताजनकस्मरारोपनिः अङ्गीक्रियते ।
मणि. पृ. १६८. ● कर्णशङ्कुली पार्थिवी संयोग-
रूपश्रौत संनिकर्षेण शब्दं यच्छति इति न च वाच्यम् ।
पार्थिवत्वेन अरण्येन्द्रियस्य शब्दोपलम्भसम्भवश्चात् ।
शङ्कु. पृ. २४२.

● कर्तव्यम् अरुवा कुर्वात्, न अकर्तव्यम् ।
भा. ६।१।१।१४०.

● ' कर्तव्यं हि सतां यथाः ' इति न्यायः ।
शक्तिः कर्तव्यतया यद्विहितं तत् कर्तव्यम् इत्यर्थः ।
साहस्री. ७३९.

● कर्तव्यश्च सुप्रबन्, अकर्तव्यो दुःप्रबन् ।
भा. ६।१।१।१ पृ. १३४९, ● कर्तव्यतायां चोदि-
तायाम् इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा भवति कथं कुर्यादिति ।
प्रकरणेन धर्माः संवध्यन्ते इत्थं कुर्यादिति । ७।१।१।२
पृ. १५२७, ● कर्तव्यतालिङ्गेन गुणानां भूयस्त्वेन
ज्योतिष्टोमस्य याजुर्देवस्य चोदना अनुमीयते । ३।३।
३।२०, ● कर्तव्यतावचनः भावनाया पुरुषं प्रवर्त-
यति । तस्माच्च प्रयोजनेन भाव्यम् । स च पुरुषार्थः
प्रयोज्यता प्रतिपद्यते । तस्मात् पुरुषार्थो भाव्यमानः ।
अतः सर्वस्वातेषु पुरुषार्थः अपि न अभूतः । पञ्चात्रादियु
द्वारेण, दर्शपूर्णमासादियु साक्षात् । तुप्. ४।३।५।११.
● कर्तव्यतोषदेशश्च शक्यादियु अर्थेण भवति । भा.
६।२।३।१४ । शक्यः कर्तुम् इत्यस्मिन्नर्थे कर्तव्यता-
वचनस्य कल्पना शक्या कर्तव्यम् । तुप्.

● कर्ता अनुष्ठेयकियाऽगमादेव अगम्यते इति
प्रत्यक्षम् । तत् तावत् केन चित् वाध्यते । भा. ३।४।
४।१३ पृ. ९३१, ● कर्ता आख्यातस्य आर्यकोऽर्थः
न श्रौतः । ' गतु कर्तास्मि प्रतिपत्ति (आख्यातत्वात्) ।
सत्यं प्रतिपत्ति न तु शब्दान् । कुतः तर्हि ? अर्थात् ।
यदा क्रिया अनुष्ठायता विशीयते, तदा अर्थात् कारक-
न्यायोपरो गम्यते । यथाश्चात् गम्यते न स श्रौतः ।'
३।४।४।१३ पृ. ९३३, ९३१, ● कर्ता आख्यातस्मिन्निव-
भावनाऽऽविनाभाववादेव लभ्यमानो नामिषेयो भवितु-
मर्हति । शा. ३।४।८. ● कर्ता एकः एव आधेयादि-
प्रधानानां दर्शपूर्णमासवायुमांस्यादौ । भा. १।१।१।१-२।
८-१२, ● कर्ता एव सर्वभावनानु एकान्तसिंहितः
इति अष्टाचारमत्वेन तिङ्वाच्यता संख्यता संभवत्येते ।
भा. ३।४।४।१३ पृ. ९३४, ● कर्ता करणादीनि समा-
दत्ते, तानि अस्माद्विद्वानि न शक्नुवन्ति स्वत्वमर्थम्
अभिनिर्वर्तयितुम् । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९६,
● कर्ता कर्म वा नैव प्रत्ययार्थः इत्याचार्यो आह. ।
३।४।४।१३ पृ. ९३३, ● कर्ता नाम्नात्तार्थः सिद्धु
आधेयत्वः । मीमा. ● जीतोऽपि पुत्राः कर्ता,
न शरीरम् । स च पतिरोऽपि शरीरे पुरुषोऽपि ।
तस्मात् स एव (पतिरात्मनः) परिधमनी कर्ता ।

अत्रापि गुणभूतकर्तृकायाः क्रियायाः कर्तुं प्रति
उपादीयमानत्वा न कश्चित् विरोधः । यदि तु
आप्यतेन कर्तुः प्राधान्यमुच्येत ततः प्रकरणागम्येन
कर्तुप्राधान्येन विरोधः स्यात् । यदि वा कर्तुर्वि
कृतोरपि गुणत्वं स्यात्, तत उभयोः शेषयोः शेषिसम-
वायविरोधो लक्ष्यते । न तु तदुभयमप्यस्ति । अतः श्रुत्या
कर्तुर्गुणमात्रात्, प्रकरणेन च नतोः प्राधान्यात्, गाना-
विपत्त्येन असमवायाद्विरोधः । तदभावात् अवाधः
स्यादिति । नैतदेवम् । ' यद्यप्यादौ गुणत्वेन कर्ता
कर्मेणि गम्यते । तथाप्यस्य प्रधानत्वं न पश्चात्
प्रतिपिध्यते ॥ ' यद्यपि प्रथम साधकमपेक्षमाणा क्रिया
वर्तते गुणत्वेन यद्वाति, तथापि सत्त्वाः प्रयोजनाकाङ्क्षा-
वेल्लभामपि कर्तव्यं परिहितः ता निर्देष्टयितुं समर्थः ।
तोऽपि न साधकत्वं प्रतिपद्यमानः । ' किमिव मनोपकरि-
ष्यति ' इत्येवमपेक्षते । ततोश्च प्रकृत्यभ्योपासकोः पर-
स्परमग्नये निर्देष्टमाने विप्रकर्षात् साधकभावो न यद्वाति ।
न च सामवाधिकारे (सनिपत्योपनिराकृते)
संभारति आरादुपकारकत्वना युवा । तद्यथा
' अग्नीषोमीयस्य वयसा प्रचर्य अग्नीषोमीय पशुपुरोडासा-
मनुनिर्वपति ' इत्यत्र सत्यापि तद्विज्ञेन देवतोपसर्जनयो-
पादाने साधकस्य प्रयोजनाकाङ्क्षाया सत्याम् अग्नीषोम-
वोरेव संनिहितयोः संस्कारत्वं निश्चयते, इति न पशोः
(पशुपुरोडासायाने पशुपागस्य इत्यर्थः) आरादुपकार-
त्वेन (संस्कार्यत्वम्) कल्प्यते । नहि पूर्वं गुणत्वम्,
उच्यते प्राधान्येन विरुध्यते । अरदप्रत्यागत्या प्रयो-
जनकत्वात् कस्य चित् प्राधान्यम्, एवमपि इति ।
अथवा आप्यतेन कर्ता केवलमभिधीयते, गुण-
प्रधानभावात् अर्थात् कष्टेन यथायोग्य मविष्मतीति ।
तेन उभयोः क्रियाकर्त्रोः अपेक्षासंनिधिरोग्ये आयोग्य
गुणप्रधानभावा उपायते । ' यद्वैतद्विशेषेण नियतं
ममपशादुभौ । प्रत्ययार्थं नह मृत. प्रकृतिप्रत्यया
विति ॥ तेनाख्यातेऽपि सर्वैर प्रकृत्यर्थोपसर्जन ' ।
प्राधान्येनाभिधीयते द्वाभ्यामपि कृदन्तश्च ॥ '
नहि अस्य औपनिषत्स्य गदप्रत्यय स्वरप्रत्यय वा
अरन्तश्च न्ययन्तस्वरप्रत्यय चोरण्यते । तेन

कृतद्विधास्तददेव प्रत्ययार्थप्राधान्यं प्राप्नोति । ततश्च
शब्देनैव धात्वर्थस्य शेषत्वमुक्तं नातिश्रमिषुं शक्यते ।
ननु सामान्यम् सुष्टं प्रतीतिविशेषेण अपोत्रेत । तथाहि,
' धात्वर्थस्य प्रधानत्वमाख्यातेषु प्रतीयते । कर्तो-
पसर्जनं तस्य, प्रधानत्वे ह्यसंगतिः ॥ ' द्वयोस्तत्वात्
प्रधानवोर्गुणयोर्ना सर्वत्रैव सकृद्यो नावकल्पते । तत्रातस्य
कल्पनीये गुणप्रधानत्वे यथाप्रतीति न्यवस्था अपाध्वते ।
तत्प्रतीतिश्च यथा अन्यत्र प्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थविषय-
त्वेन उपलभ्यते, तथा अन प्रत्ययार्थोपसर्जनप्रत्ययार्थविषया
सर्वस्य स्वसंवेद्ये । न च ततोऽन्वत् फलत्वं कारणमस्ति ।
तस्मात् अपरग्रहः कर्तुः प्रधानत्वत्वेति । उच्यते ।
' धात्वर्थस्य प्रधानत्वं न तावदिह जन्मति ।
औत्सर्गिको न च न्यायो मत्पक्षे हि निवर्त्यते ॥ '
भावप्रधानत्वात् आख्यातेषु न कदा चित् धात्वर्थस्य
नित्यं करणभूतस्य प्राधान्यम् इति शिस्तं (भाषाभा-
षिकरणे) । न च धात्वर्थ एव भार ह्यनुक्तम् । ननु
प्रतीतिवशात् कर्तुप्राधान्यं तात्त्वं निश्चितम् । सर्वं
निश्चितम्, न तु भवत्येव, किं तर्हि असंगत्ये । यो हि
मात्रमेव प्रत्ययार्थं वदति, तस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थप्राधान्य-
न्याय. लैरिर्वा प्रतीतिः (च) उभयमपि न विरुध्यते ।
यत् त्व वतैव शुद्धः प्रत्ययार्थः, तस्य नैव येन चित्
भाषापादानम्, इति तप्राधान्यानुगमलक्षणं न स्यात् ।
लक्षणत एव कर्तुः प्राधान्यं प्राप्नोति, तत्र प्रतीतिविरुद्धम् ।
तत्र यदि प्रतीतिरनुगन्तव्या, ततः तदनुगार्थेन प्रत्ययार्थ-
लक्षणं प्रणेतव्यम् । तत्र भावप्रत्ययार्थेकादिभिरेव प्रणीतं
नैरे । अतः अतिप्रान्याया लोहिकप्रतिपत्ति औभ-
पेयारम्भ कर्तुः प्राधान्यमनुगमन्तव्यम्, इति क्रियायाः
साधकत्वग्रहः । (यद्वैतम् इति श्लोकोदयोर्धं परिहारं
दूषयितुमार्थम्) — आह — तत्र एतत् प्रपञ्चते, यत्र
तादर्थ्यसिद्धयमेव धृतिद्वारादते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः पुनः
अपेक्षाद्वयं निरोधविरोधभावात् प्रतीयते । तत्र यदापि
विरोधेन धात्वर्थस्य उपलब्धत्वं, तथापि राजपुनः
इत्यादिभिरेव कदा विद्वद्भाषाया विरणीत स्यात् ।
तथापि, ' विरोधगतया राजा पुनराप्योपसर्जनम् ।
अर्थयोः शेषतोषित्वे सर्वत्रैव प्रधानत्वा ॥ ' अत्रिय

मानात्मकं कर्तृत्वम्, तथापि तत् बुद्धिपूर्वकारिणा फल-
संकल्पनसिद्धिम् । तादृशानामेव वैदिकेषु कर्मत्वधिकारो
नास्तेतनानाम् । विधियुक्ताश्चेताः सर्वाः क्रियाः,
प्रतिषेधानामपि विधिप्रत्ययसम्बन्धाधीनत्वात् । वा.
३१४४।१२. १०६.

• कर्तरि तृतीया कारकविभक्तिरूपा निनिषेधवन्ती अतिः
यथा 'प्राधान्येन निष्कारणेन पदज्ञो वेदोऽप्येवो नैवथ' ।
बाल. पृ. ४४, • कर्तरि पृथी कारकविभक्तिरूपा
निनिषेधवन्ती भूतिः यथा 'कृष्णस्य कृतिः' । पृ. ४५.

• कर्तृकर्मणोरेव आख्यातात् तत्पर्यतिपयतया प्रतीतिः
तद्विहितश्च सख्याऽन्वयः, न कारकान्तराणाम् इति नियमे
'प्राधान्यविश्वधारेतुक्रियात् तात्पर्यस्य, कारकान्तराणां च
कर्मवत् सत्सुलक्षणस्य कर्तृवद्वा शब्दलक्षणस्य प्राधान्यस्य
विश्वितुमशक्यत्वम्' हेतुः । सु. पृ. १४५७. • 'तस्मात्
पचतिशब्दादिर्विचक्रः कर्तृकर्मणोः । तत्पदामेदवर्ति-
त्वात् पक्तुपक्षादिशब्दवत् ॥' अपेदेवर्तित्वं हि तत्पद-
सामानाधिकरण्यम् असंदिग्धवाक्येषु वृद्धतेषु 'पक्ता
देवदत्तः, पक्का ओदनः' इत्यादिषु दृष्टम् । यत्र च कर्तृ-
कर्मयचनत्व नास्ति, तत्र सामानाधिकरण्यमदृष्टं यथा
पासादिशब्दे । (इति पूर्वपक्षे) । वा. ३१४४।१३
पृ. १३०. • कर्तृकर्मकर्तृत्वं कर्तृत्वाश्रये शक्तिः ।
मणि. पृ. ११४.

• कर्तृकर्मविशिष्टसंख्यायामाख्याः लौकिक-
न्यायः । सु. पृ. १४२७.

• कर्तृकर्मार्थाख्याते 'ओदनः पच्यते स्वयमेव'
इत्यादी ओदननिष्ठयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोः विश्वधर्मात्
ओदननिष्ठकर्मत्वसमानाधिकरण्यकर्मत्वोक्तौदननिष्ठकर्तृत्व-
समानाधिकरण्यपात्रानुद्धमत्वात् इति बोधः । मणि.
पृ. ११४. • कर्तृ-काल-देश-द्रव्य-गुण-संस्काराः
अवधारिता-गौणमाख्यादि-समादि-बीजादि-शुद्धादि-
अवधारिताः सत्ताकाव्यै. नियमेन प्रयुज्यन्ते । (तत्र
अप्यर्थादिः कर्ता, गौणमाख्यादिः कालः, समादिः
देशः, बीजादि द्रव्यम्, शुद्धादिः गुणः, अवधारिताः
संस्काराः ।) के. ४।२।१-१।१२३-२६.

मी. को. ७२२

• कर्तृगुणे तु कर्मासम्भवायाद् वाक्यभेदः
स्यात् । ३।१।१०।१९॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजवाक्ये भूयते 'अभिक्राम
जुहोत्यभिजिज्वै' इति । अभिनामम् इति णमुत् । अभि-
क्रम्य अभिक्रम्य इत्यर्थः । किमिदम् अभिक्रमणं प्रयाजे-
ष्वेव निविशते, उत कृत्स्ने प्रकरणे इति विचारे पूर्वपक्ष-
माह । अग्निसमं तावत् कर्तृगुणः । तस्मिन् अभि-
क्रमणे कर्तृगुणे सति 'अभिक्राम जुहोति' इत्यत्र वाक्य-
भेदः स्यात् । कर्मासम्भवायाद् कर्मणा जुहोतिना अभि-
क्रमणस्य कर्मणः समवायाभावात् सङ्गन्धाभावात् । तत्रश्च
कर्तृद्वारा सर्वस्मिन् प्रकरणे निविशते अभिक्रमणम् ।

अथवा अभिक्रमणे कर्तृगुणे, अग्नानाम् इति कर्तृगुणा-
ऽऽकाङ्क्षाविरुद्धेन अनन्तरप्रकरणपूर्वपस्यापितकेवलप्र-
याजहोमकर्मसङ्गन्धामावात् कर्मासम्भवायाद्, तत्पक्षेणैक-
वाक्यत्वाभावरूपो वाक्यभेदः स्यात् इति वार्तिकमुच्यते
सुतार्यः । पूर्वसु भाष्यानुवर्ती । • कर्तृगुणे अभिक्रमणे
प्रयाजकर्मणि असमवायात् तद्वैकल्यानस्य तत्र न स्यात्
इति सुतार्यः' इति कौस्तुभः ।

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि
पूर्वेण । २० ॥

उपान्तः पूर्वपक्षः व्यावर्तयति । 'अभिक्रामं जुहोति'
इति अभिक्रमणं दर्शपूर्णमासप्रकरणे न निविशते । किन्तु
प्रयाजेष्वेव निविशते । अभिक्रमणेन समाचीदति आह-
वनीयं कर्ता, दूग्धा अभिप्रतार्य इत्य जुहुयात् । तस्मा-
दभिक्रमणम् उपचरोति होमस्य । अतः प्रयाजेष्वेव
निवेशः । सूत्राक्षरायस्थु- अभिक्रमम् इत्येतत् जुहोतिना
एकवाक्यम् एकार्थप्रतिपादकं स्यात् । हि यस्मात् पूर्वेण
अभिनामम् इत्येतावता पदेन जन्वं पदार्थज्ञानम्
अवभासम् अपर्यवसज जुहोतिना उत्तरेण साकाङ्क्ष
भवति । अतः तदेकवाक्यत्वं युक्तम् ।

अथवा अभिक्रमणं प्रयाजभाववशा साकाङ्क्षम् इत्य-
न्वावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणयुक्तमेव । तस्मात् तत् एक-
वाक्यं प्रयाजभावनायामेव अन्वितं स्यात् । पूर्वेण पूर्व-
पठितसमानयनविधिना तस्यापि प्रयाजभावनयाः
इत्यन्वावाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणम् अवभासम् । इति ।

पुन उपकार्यं च विवक्ष्यते, तदा तस्य विशेषलक्षणा
पक्षे राजाज्ञाकारणेन उपकारकभूता पुरुषा विशेषण
भवति, इति पुरुषराजशब्द एव प्रयोक्तव्य । प्रयोग
द्वयस्य विद्यमानस्य तावत् व्यवस्थाहेतौ अर्थद्वये
संभवति, निमित्ति वक्ष्यमाणक्रियोपयोगेऽप्येषा विवक्षा
भेदमात्रेण क्लृप्ता व्यवस्थामाश्रयिणामहे । तेन भूत
निमित्तनालोच्य शब्दे प्रयुज्यमाने राजपुरुष इत्यस्य
उपकारासृजत शेषत्रमेव विवक्षितमिति गम्यते ।
यस्य गोमर्मादादिस्वामिनि अत्यन्ताविद्यमानमेव
शेषत्रम्, तथापि उपकारकसंभवात् उपचरितमिति
दृष्टम् । अथापि एवमादीनां मुरुचसिद्धयर्थम् उप
कारकत्वेन उपसर्जनत्वम् न शेषत्रम्, तथापि शेषस्य
एवफलत्वात् एतत् प्रत्यासृजतरम्, न शेषिण इति
शेषत्रप्रतिपत्त्यर्थं कमेव विज्ञायते । पाचकादावपि सर्वत्र
तद्भूतवृत्तिमात्रात् उपकारकत्वसंभवात् क्रियाणामुप
सर्जनम्, न निर्निर्वचनेन अवस्थानात् प्राधान्यम् ।
ननु एव गति 'श्रेष्ठिताभ्यामुद्रवल्मुशलाभ्याम्' इत्य
त्रापि प्रोषणस्य द्रव्यार्थेव प्राप्नोति । कश्च वा एतद्
निगम्य (नास्त्वकमनिष्टमित्यर्थः) । ननु एव सति
हन्तिरिपिपुक्तत्वापूर्वमुक्तवविचाये (११।२।२-३)
विरुध्यते । कथं नाम विरुध्यते ? यदा अन्यदेव तत्र
पुक्तत्रम्, अन्यच्च तादर्थ्यम् । अवस्थिते हि द्रव्यार्थे
कर्मपुक्तो हि धर्म किम् अन्तरकार्येण हन्तिना रिपिणा
च प्रयुज्यताम्, उत व्यवहितेनापूर्वैरेति । योऽपि च
तादर्थ्यविचारस्तत्र, योऽपि एवमेव उद्धारलमुशलापरि
त्तमेनैव द्रष्टव्यं किं यत् तयोर्हन्तिरिपिपाचनञ्च तदर्थं
मेतत् प्रोषणम्, उत यदपूर्वसाधनञ्च तदर्थमिति ।
'विरोहित च कर्मतर न गृहीत्वादपि क्रियाम् ।
आविर्भूतं तु कर्तृत्वमाह्वयात्तरा प्रहीत्यति ॥'
तृदन्तामिहितानि कारकाणि विरोहितानां न शक्नुवुरपि
तामार्थेनैव क्रियां प्रहीतुम्, मुनिहन्तस्यानि तु
आविर्भूतत्वात् शक्नुवन्ति । यत्तु परप्रेषकारिवत्
अपेक्षितार्थसंवायेन न शक्यत्वेन विरोध्यते इति तत्रो
च्यते 'कारणेण गृहीतत्वादेकत्वादे क्रियाऽयंता ।
कारकभूतिगम्यत्वाद् वापत द्रव्यशेषत्वम् ।'

कारकोपसर्जनीभूतस्य द्रव्यस्य प्रयासत्तिमात्रेण संख्या-
दय शेषा समवेस्य, ते तु अन्यतमप्रयासप्रधानभूतेन
कारणेण अपहृत्य क्रियायै नीयते । न वेन बाधार्थता
येन चित् बलप्रक्षेपे प्रमाणेन कथयामनगम्यते,
येन कर्तृत्वशेषता ज्ञाप्यते । यत्तु कर्तृत्वस्य
गुणामकत्वात् प्राधान्याभिधाने सति सुतरां गुणच
प्राप्नोतीति, तदसत् । कुत ? 'कर्तृणा शास्त्रगम्ये
ऽर्थे चेन्नानामधिक्रिया । विधिश्च न भवेत्तेषां
फलसकल्पनादृते ॥' यद्यपि अनुष्ठानमात्रा मक कर्तृत्वम्,
तथापि तत् बुद्धिपूर्वकारिणा फलसकल्पनसिद्धम् ।
तादृशानामेव वैदित्येषु कमसु अधिकार, नाचेतनानाम् ।
विधियुक्तास्ते सर्वे क्रिया, प्रतिषेधानामपि विधि
प्रत्यक्षसंवाधानात् । न च पुरुषार्थकर्तृत्वतामत्रेण
विधि संभवति । तेन अवश्यमनुष्ठानत्वेन उच्यमान
पुरुष निमित्ति 'गमैषा क्रिया साक्षात् पारमर्शेण वा
उपपरिच्छति' इत्युच्यते । साक्षादुपकारके च संभवति,
न पारमर्शोपकारकत्वेना लभ्यते । न च संस्कारानर्हं
कर्ता, क्रतुफलधारणेन सप्रयोजनत्वात् । कस्तथोपकार
इति चेत्, सर्वथा तावत् सामान्येनोपकारमात्रमवधारि-
तम् । तावता च श्रवणम् आनर्तितम् । तद्विशेषाच्च
परण च यद्येदं कल्पयित्यते । न तद्विशेषयुज्यते ।
(तृतीयपरिहारगमापानमुपपदहरति-) तस्मात् न श्रव-
यंता । यद्यपि च प्राधान्यात् कर्तृत्वचक्षणेन अनभिहित,
तत्र चान्तर्गतं, तथापि तदन्वयाऽनुपपत्त्यैव प्रत्यापि
तच्चात् संभव्यते । यथा स्वगानादिशब्देन पुरुषविशेष
चक्षणेन अनुक्तमपि स्वरूपं तावच्च कल्पयित्यते, तथा
स्वामित्वमपि बुद्धिपूर्वकारिण पुरुषस्य फलविषयेन
कर्तृत्वप्रतीत्या प्रतिपद्यते । तत्र यथेन देवताया कमया
अभिप्रयमाणा प्राधान्यं वागवाचनव्यतिरेकविषये
ज्ञाप्यते, न प्राधान्यसकलपक्षवैवाधिवेन, तथेदं गुणच
प्राधान्यविषयमेव द्रष्टव्यम् । 'गुणमात्रे हि कर्तृणा
न धात्वर्थान् प्रतीत्यते । भावनाया तु शेषस्य
धात्वर्थं हि न ते गुण ॥' यस्यापि कर्ता
प्रत्ययाय तेनापि अगम्य प्रतीतिवशात् भारताऽप्युच्य
यन्ता । न तस्य एतन्वयोत्तदानात् प्राधान्याय शेष

एतेन 'घटो न पटः' इत्यन घटपदं घटप्रतियोगिकान्यो
न्याभावावलक्षणम्, ननुपदं च तात्पर्यप्रादुर्गम्,
अन्वयश्च उभयोरपि 'शुक्लो घटः' 'अवटः पटः'
इतिवत् पार्थिकभेदसंमन्धमादाय विशेषणविरोधभावेन
वा अप्याहुतक्रियायाम्, इत्यपास्तम् । तथात्वे तददेव
'घटो न पटो' इति प्रयोगानापत्तेः । 'घटो नश्यति'
इत्यादौ कथमपि कर्तृत्वानुपपत्तेश्च ।

अतो यद्वाच्यार्थवच्छिन्नलिङ्गान्न-वसिपदोपस्थाप्यार्था-
श्रवणं यस्य, तस्य तत्कर्तृत्वम् । अस्ति चेदम् 'पच्यते
चैत्रेण' 'पचति चैत्रः' इत्यादौ, चैत्रस्य वाच्यार्थं
च्छिन्नकृत्याश्रयत्वात् कर्मलक्षणेनापि कृतेरुक्तेः । 'घटो
भवति' इत्यादौ आख्यातेन आश्रयत्वस्य लक्षणात्,
'घटो नश्यति' इत्यादौ प्रतिशेधगित्वस्य तेन लक्षणात्
तथापि लक्षणसमन्वयः । अवच्छिन्नत्वं च स्वरूपसंबन्ध-
विशेषः, न तु जनकत्वाच्च । तेन प्रतिशेधगित्वादेर्नाशा
जनकत्वेऽपि न क्षतिः । 'चैत्र पाचकः, पक्ता' इत्यादौ
वृत्तेव पाकतुल्यकृते, लिङ्गानन्वयि-याः उक्तत्वात् तस्य
कर्तृत्वोपपत्तिः । 'चैत्रस्य पाकः' इत्यादिष्वनन्ते घटार्थे
लिङ्गान्न्येऽपि पविषाणुना उक्तस्य लक्षणया पाका-
च्छिन्नपाकारस्य लिङ्गानन्वयात् तदाश्रये चैत्रं कर्तृत्वा
विरोधः । पक्ता वा लक्षणया वृत्तेः, घातया पाकाख्यस्य
भावस्य उक्तेः पाकावच्छिन्नकृतिसाध्यः पाकः इति
शब्दशेषः । वृत्तौ चैत्रस्यान्वयात् कर्तृत्वोपपत्तिः ।
शेषपट्टीयाद्या कर्तृत्वामात्रेऽपि न क्षतिः । प्रधानभूता-
भ्याहृतक्रियावत्स्यैव च तत्सम्बन्धः । चैत्रस्य पाककृतिः
इत्यादिप्रयोगोपपत्त्यर्थे च हृदमावश्यकम् । 'चैत्रेण
कृतः' इत्यादिकर्मैह तु अपि धातुना पाकतुल्यव्यापार-
स्यैव वस्तुतः उक्तेः तदाश्रयत्वेन चैत्रे कर्तृत्वाविधातः ।
एवम् 'पाचयति चैत्रो मैत्रेण' इत्यादावपि मैत्रस्य
धातृरूपाकान्तुल्यकृत्याश्रयत्वात् कर्तृत्वम् । चैत्रस्य तु
आख्यातोपात्तृत्वाश्रयत्वादेव । अत्र 'पाकं कारयति'
इति विवरणात् इत्यनुक्तव्यापारः निश्चयः इति लक्षण
समन्वयः । कर्मलक्षणारब्धत्वे च पक्षस्य उत्तरमविषयेन
मागधीकरणे पदोपस्थाप्यत्वाभावात् न तदाश्रये ओदने
अतिगम्यति । 'विनिश्चयति तण्डुलः' इत्यादौ आख्या-

तेन वाच्यार्थाश्रय-लक्षणात् तद्वति तण्डुले नाप्याति ।
एवम् 'स्थाली पचति' इत्यादावपि धातुना स्थाली-
निष्ठस्यैव व्यापारस्योक्तेः न कर्तृत्वविधातः । कर्मकर्तृ-
रब्धत्वे च फलस्यैव अस्मिन् पक्षे आख्यातेन लक्षणात्
न ओदनस्य कर्तृत्वविधातः । ततश्च वस्तुपदमिषेव-
भावनायाः चैत्रान्वयवारणार्थं लिङ्गानन्वयि इति । 'चैत्रो न
पचति' 'भूतले घटो नास्ति' इत्यादौ 'चैत्रवृत्ति-
पाकभावना, भूतलाधिकरणकषट्सत्त्वाऽऽश्रयश्च च
अभावप्रतियोगि' इति शब्दबोधप्राप्तीकारात् न चैत्रादेः
कर्तृत्वविधातः । अभावे चैत्रवृत्तिय सममिष्याहारात् नजा
वा चैत्रवृत्त्यभावलक्षणा इति न विरोधः । 'वापो रूपं
नास्ति' 'जातौ समन्वयेन सत्ता नास्ति' 'हृदे
वह्निर्नास्ति' इत्यादौ च उक्तविषयशब्दबोधप्राप्तीकारे
प्रतियोगिप्रतिषेधनानपत्तेः अगत्या 'रूपादिवृत्तितत्त-
संमन्धान्छिन्नविषयमानत्वाश्रयत्वात् वाग्यादिनिष्ठभावा-
प्रतियोगि' इति शब्दबोधप्राप्तीकारात् न ह्युदादेः कर्तृत्व-
विधातः । प्रकारान्तरं तु यामिनीकरणे चक्षते । 'पटः
पटो न' इत्यादौ भवतिक्रियापदाभ्याहारात् घटप्रति-
योगिकान्योन्याभाववलक्षणत्वात् ननुपदस्य च तात्पर्य-
प्रादुर्गत्वात् 'शुक्लो घटोऽस्ति' इतिवत् पार्थिकान्वय-
लभ्याभेदनादाय उभयोः क्रियाऽन्वयात् उभयोरपि कर्तृ-
त्वोपपत्तिः । वस्तुतस्तु 'घटो न पटो' इत्यादौ विभिन्न
संख्याकानुपपत्त्या न अभावलक्षणा, अपितु अप्याहुत-
क्रियावाचकाख्यातेन प्रतिशेधगित्वाश्रयत्वोः उभयोरपि
लक्षणा । ततोश्च यथातात्पर्यं घटपटाव्ययात् घटपटसंब-
न्धिनी यथाकमम् अन्योन्याभावीये विद्यमानत्वं प्रतिषेधनी
प्रतियोगित्वाश्रयत्वे इति च शब्दबोधप्राप्तीकारात् उभयोः
कर्तृत्वोपपत्तिः । परन्तु 'अनुशेधगित्तिर्लभ्यावचनमेव
आख्याते, न तु प्रतिशेधगित्तिर्लभ्यावचनम्' इति
निश्चयोऽपि अनुमानानुसारेण प्रवृत्ते कल्प्यते, इति
नैतादृशोऽपि बोधः, अपितु 'पटो भवति, पटो न भवति'
इति क्रियापदद्वयाप्याहारेण एकवचनवृत्तिमननाश्रयत्वात्
पटद्वयवृत्तिमननाश्रयः प्रतियोगिकान्योन्याभावान् इत्येवं
ननुपदस्य तात्पर्यप्रादुर्गत्वाभावात् इत्येवमवगत्यते । 'परस्य
मृगो धावति' इतिवत् स्वप्रतियोगिकान्योन्याभावान्वय-

अपि च नैव कर्ता प्रत्ययार्थः कर्म वा इत्यानायाः आहुः । ननु कर्तरि कर्मणि च लङ्गाः श्रूयते । नासौ कर्तरि कर्मणि वा श्रूयते, किन्तु एकस्मिन् एकवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम्, इति तत्र अपर वचनम् । तत्र एवमपिसंख्याः क्रियते एकस्मिन् कर्तरि, द्वयोः कर्त्रोः, बहुषु कर्तृषु इति । एवं कर्मणि एक-त्यादिसंख्याः । तत्र नैव भवति कर्तरि भवति, एक-स्मिन्नेति । कथं तर्हि ? कर्तरि एकस्मिन् एकवचने कर्तुरेकत्वे इत्यर्थः । एव दित्वे बहुत्वे, कर्मणि च । एवं वर्णमाने गौतमिण्यानुगतः सूत्रार्थो वर्णितो भवति, सूत्राश्रयिणि च गौतमिण्यानुगताः भवन्ति । आगमोऽपि चायमेव 'यदा एकपादयो विनक्तयार्थाः, तदा कर्मादयो विशेषणत्वेन' इति । ननु यत्तद्व्यतिरिक्तं 'यदा कर्मादयो विनक्तयार्थाः, तदा एकपादयो विशेषणत्वेन' इति । उच्यते । अर्थमात्रा हि कर्मादयः, तेन भवन्ति शब्दव्याप्तिष्वेवभूताः, न तु एकपादयः अर्थात् प्राप्नुवन्ति, तेन ते शब्दाद्वेभूताः । तस्मात् यद्यपि विशेषणमेकपादयः, तथापि विशेषणमेवामिधीयते, यथा 'हिरण्यमालिनः श्रवित्वः प्रचरन्ति' इति हिरण्यमालिनं विशेषणत्वेन (प्रतीयते), तथापि तदेव निधीयते । तस्मात् कर्तुरेकत्वं शब्दार्थो न कर्ता (८. १३०) ।

वा— (८. १३१) 'सर्वविधातेषु कर्तृणा-मिष्टा नैवामिधेयता । या तु तेभ्यः प्रतीतिः, सा संयोगान्तरतो भवेत् ॥' सर्वत्रैव तावत् शब्दादुच्य रितात् अनेकोऽर्थो गम्यते । न च तावता सर्वैः एका मिधेयो भवति, तद्भावादिवाक्यस्याऽनुपपत्त्यपीनित्यात् वाचकशक्तिरित्यनया । स नाम अर्थः अभिधीयते, यत्र शब्दस्य वाचकशक्तिः कल्प्यते । क चासौ अदृष्टा सती कल्प्यते । यत्र तत्कल्पनामन्तरेण प्रतीतिप्रयोगो नावच्छेद्यते । यत्र तु अन्यविधयोगे शक्यता अत्रलि-सता शब्द अन्यशक्तिं तौ विध्यतः, तस्मान्नलक्ष्यता शक्य-भावः प्रतीयते यथा आकृतिशब्दानां व्यक्तौ, विरादि-शब्दानां च मागवकादौ । तदिर पञ्चादिशब्दोच्चारणात् इत्यतोऽर्था गम्यन्ते भावना-प्राप्तय-कर्तृ-जनक्या-पुरुष-उद्गम-कारादिभिराः । (पुरुषः प्रथममप्यगो

त्तरूपः, उपपन्नः परस्परैवद्वयमनेयरूपः) । तेषां तु कः शब्दः, कोऽर्थात् इति विभागो न शक्यते । लक्षणं चैतावत् 'योऽर्थात् गम्यते स शब्दार्थः' इति । भावनाप्राप्तावत् न शब्दव्यतिरिक्तं प्रत्यायकं पदधामः, तत्र कालादीनां स्थितिचारित्वात्, संभवन्ति हि विनाऽपि भागनया कालसंख्यादयः । कर्तृभावार्थान्या अन्यमिचारात् गम्यते इति चेन्न, वृत्तन्तवत् व्यग्रधान्यप्रतीतिप्रपञ्चात् । यदि कर्ता धात्वर्थेन च भावना गम्येत, ततः पाचकदि-शब्देऽपि च तितोहितस्वरूपा गम्येत, प्राणान्यप्रचराणु शब्दार्थस्याप्यवसानम् । न च तथा कालादयः प्रतिपाद्यन्ते, कालान्तरसंख्याऽन्तरभावार्थान्तरपुरुषोपपन्नतोऽपि दृष्ट-त्वात् । एवं कालसंख्याऽऽदीनां परस्परमिचारादेव अगमकत्वं वाच्यम् । यादृशस्य गुणभूतः कर्ता अज्ञ-वगम्यते, न तादृशेन विना भावना उत्पद्यते इत्यर्थ-पत्त्या अनुमानेन वा शक्यता गमयितुम् । कारकान्तरेऽपि संवन्धेन स्थितिरात् अत्रवतेति चेन्न, अन्यसंयधमात्र-त्वरूपमिचारात्म्यपगमात् । दिष्टा हि एकः सत्यं अनेकेन संवध्यते, कश्चित् संवन्धन्तर परित्यज्य, कश्चित् पूर्वापरित्यागेन । तत्र यः परित्यज्य अन्यस्यान्यत्र वर्तते, स स्थितिचारदगमको भवति यथा ऊर्ध्वत्वं क्षाणुपुद्गयोः । न च तत्र अन्यसंयधः कारणं स्थि-चारस्य । किं तर्हि ? तेन विनाऽपि प्रवृत्तिः । यस्तु अन्यशक्तिं वनमानः, पूर्वावगमसंयधपरित्यागेनैव वर्तते यथा दिशार्थं वृत्तराशिर्यत्रत्यवस्थेषु, न तस्य अनेकान्तिरूपम्, सर्वेषु प्रत्यानयकत्वविषयात् । भावना च कारकेषु वर्तमाना न विस्तररूपेण वर्तते, किं तर्हि सर्वेषु युगयत् । न चेदत्र स्थितिचारित्वमुच्यते, अन्यत्रापि वृत्तौ पूर्वपरित्यागात् । अत्र सर्वकाराणि अमुं सर्वं गम्यन्ते । यद्यपि नाम अक्षरमिचारात् संप्रदाना-पादानयोस्तु वादान्त्यात् अग्रप्रतीत्या स्थितिचार आश-ट्कपते, तथापि तेषामेव, न तु कर्तुः कदा चित् । नहि क चित् कर्तुरहिता वा चित् क्रिया विद्यते, तन्मूलत्वात् निषाप्रवृत्तेः । तदस्थितिचारो वेह (चेह) सुतरा परोचनम् । तावत् इत्यस्मिन् स्थितिचारिणि, तावत् केचन-कर्तृभावनतामर्थमस्याः स्फुटतरं व्यज्यते । सम्यग्नीय

॥ कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्य-
समवायात् ॥ ४।२।१।२३ ॥

‘अग्निहोत्रस्य यज्ञकृतोरेक ऋत्विक्’ ‘दर्शपूर्ण-
मासयोर्वैश्वदेवश्चत्वार ऋत्विजः’ ‘चातुर्मास्याना यज्ञ-
कृत्ना पञ्च ऋत्विजः’ इत्यादिना कर्तार उक्ताः ।
‘समे दर्शपूर्णमास्या यजेत’ इत्यादिना देश उक्तः ।
‘पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत’ इत्यादिना काल उक्तः ।
एतेषां कर्तृदेशकालानाम् एभिर्विधैः अचोदनं न चोदनं
न विधानं क्रियते, किन्तु अनुवादः क्रियते । प्रयोगे
अनुष्ठाने नित्यसमवायात् नित्यं संबन्धात् । नहि विना
कर्तृदेशकालेभ्यः अनुष्ठानं भवति । तस्मादनुवादः ।
इति पूर्वैः पथः ।

नियमार्था वा श्रुतिः । २४ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षे व्यावर्तयति । कर्तृदेशकालानां नानु-
वादः, किन्तु विधानमेव । ननु प्रयोगे नित्यसमवायात्
कर्त्ताद्विभूतिरनुवादः इत्युक्तम् । उच्यते । सा श्रुतिः
नियमार्था भवति । अनियमे शान्ते नियमार्था श्रुतिः ।
अग्निहोत्रानुष्ठाने एकस्मिन् अनेनस्मिन् ऋत्विजि
प्राप्ते ‘अग्निहोत्रस्य यज्ञकृतोरेक ऋत्विक्’ इति अघ्नयो-
र्नियम उक्तः । दर्शपूर्णमासयोः चतुर्षु अधिकेषु वा
ऋत्विषु अनियमेन प्राप्तेषु ‘दर्शपूर्णमासयोर्वैश्वदेवो-
श्चत्वार ऋत्विजः’ इति अघ्नयोर्दोषवद्वादीनाणां चतुर्णां
नियम उक्तः । दर्शपूर्णमासयोः समे विधौ च देशो
अनियमेन प्राप्ते ‘समे दर्शपूर्णमासायां यजेत’ इति
समभूतस्य देशस्य नियम उक्तः । एवं पौर्णमासयागस्य
पौर्णमासी अस्या वा तिथिः संभाष्यते, ततश्च ‘पौर्ण-
मास्या पौर्णमास्या यजेत’ इत्यनेन पौर्णमासीतिथिरूपः
कालः नियमेन उक्तः । एवं नियमार्था श्रुतिः । तस्मात्
कर्तृदेशकालानां विधिर्यार्थं नानुवादः इति सिद्धान्तः ।
के.

॥ कर्तृदेशकालविधयः नियमार्थाः ॥

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसम-
वायात् ॥ ४।२।१।२३ ॥

भाष्यम्— इदं श्रुते, ‘पञ्चरूपस्य यज्ञकृतोः
पट् ऋत्विजः’ ‘दर्शपूर्णमासयोर्वैश्वदेवश्चत्वार ऋत्विजः’

‘चातुर्मास्याना यज्ञकृत्ना पञ्च ऋत्विजः’ ‘अग्निहोत्रस्य
यज्ञकृतोरेक ऋत्विक्’ ‘सौम्यसाध्वरस्य यज्ञकृतोः सप्तदश
ऋत्विजः’ । तथा, ‘समे दर्शपूर्णमासायां यजेत’ ‘प्राचीन-
प्रवणे वैश्वदेवेन यजेत’ ‘पौर्णमास्या पौर्णमास्या
यजेत’ ‘अमाकास्यायाममासास्या यजेत’ इति ।
तत्र उद्देशः किं कर्तृदेशकालां विधीयन्ते, उत अनुष्ठाने
इति । किं तावत् प्राप्तम् ? कर्तृदेशकालानाम् अचोदनं
अनुवादः । कुतः ? प्रयोगे नित्यसमवायात् । प्रयोगे नित्य-
समवेता एते इति । न ऋते कर्तृदेशकालेभ्यः प्रयोगः
सिध्यति । तेन प्रयोगाचोदनयैः प्राप्तानामनुवादः । ननु
विषमादिप्रतिषेधार्थमेतद्वचनं भविष्यति । नेति द्रूमः ।
उपदेशकमेवञ्जातीयकं वचनम्, न प्रतिषेधकम् ।
तस्मादनुवाद इति ।

दृष्टम्— कर्तृदेशकालां समादयश्च प्रयोगवचनेन
आश्रितत्वाच्च विधीयन्ते । तस्मादनुवादः । न च समादि-
प्रदणं विषमादिनिवर्तकम्, प्रतिषेधवचनस्य अभावात् ।
न चेतरनिवृत्तिः एवकाराभावात् । न च विधिः, प्राप्त-
त्वात् । अनेनाभिप्रायेणाऽऽह— ‘उपदेशकमेवञ्जातीयकं
वचनं न प्रतिषेधकम्’ इति (भाष्यम्) ।

नियमार्था वा श्रुतिः । २४ ॥

भाष्यम्— उच्यते, न नैतदस्ति, अनुवाद इति ।
अनुवादमाश्रयनार्थकम् । यदि विधिः, एवमापूर्वमेव
प्रकरिष्यति । तस्माद्विधिरिति । ननु प्रयोगाद्वाग्मात् प्राप्ता
एवेति । उच्यते । नियमार्था श्रुतिर्मेविष्यति । कोऽयं
नियमः ? अनियतस्य नियतता । प्रयोगाद्वाग्मात् सर्वे
देशाः प्राप्नुवन्ति, न तु समुच्चयेन । यदा समो न तदा
विषमः, यदा विषमो न तदा समः । स एव समः
प्राप्तश्च अशस्तश्च । यदा न प्राप्तः, स पशो विधिं प्रयो-
जयति । अतो विषमविधीनां प्राप्तां समो विधीयते ।
तस्मात् विषमस्य अप्राप्तिः विधी सति मन्त्रतीति समो
विधीयते । एवमितरेष्वपि । तस्माद्विधिरिति ।

दृष्टम्— ‘वीहिर्मयिजेन’ इति दर्शपूर्णमासयोः
श्रवणात् तावत् आचारात् अद्रमाव, तावत् देशादि
स्थितम् । दर्शपूर्णमासापूर्वम् एषां निमित्तं प्रयोगकं
चेति । अतो निषतनिमित्तत्वात् नियम इत्युच्यते ।

विशिष्टप्रत्यये जाते विरोधविशेषयोः किं शब्देनोपासं-
 हिमन्येन इति परीक्षाया यत्र यत्र विशेष्यमन्यतः सिध्यति
 तत्र विरोधेन शब्दव्यापारः, यत्र विशेष्यमन्यतो लभ्यते
 तत्र विरोधे । सर्वत्र च विशिष्टप्रत्ययादेव अपरिपक्वा
 एकस्य द्वयोर्वा अवयवयोः विरोधविशेषयोः व्यापारः
 शब्दे कल्प्यते । सा च अन्यथाऽनुपपत्तिरुपावात्
 अनन्यलभ्ये विषये भवति । तद्विह विरोधमभूत् विशेष्य
 भूत् वा एकत्वं तावत् नान्यतो लभ्यते, येन अनभिधेय
 कल्प्येत । यदि हि कदां तन् प्रतिपादयितुं शक्यमात्,
 तत् आवृत्तिन्ययेन स प्रामिषेयः । इतरन्तु न्यक्षिचत्
 गम्यमानमिच्छाधीयते, तस्य तु यमिचारेण अशक्तत्वात्
 एकत्वमपि अभिधेयमेवाश्रयणीम् । ततश्च तत्र
 संचरितायामभिधानशक्तौ गम्यमानलक्षणाऽऽपन्नः कर्ता
 यत्पि विशेषणत्वे नाभिधेयः सच्यते । यदा तु एकत्व-
 मेव विशेषणम्, तदापि अन्यत्वं तदेव प्रथमतः नमि-
 धातव्यम् । तच्चेत् अभिहितम्, क्षीणशक्तिः शब्दः कर्तार-
 मन्यतः सिध्यन्तमपेक्षते । सिध्यति चातो भावनातः,
 इति नामिधानशक्तिकल्पनाहेतुर्भवति । यत्तु अ-
 न्यपि कारकाणि प्रतीयन्ते, न तैः प्रतीतैरस्मीतिर्वा कश्चि-
 द्रूपकारः अनुपकारो वा भवति । सर्वथा तावत् य
 प्रार्थितः कर्ता, स प्रतीतः । यदि तु अन्यदपि प्रतीयते,
 किं नो वाच्यते । तेन हि अप्रतीतेन यत्र वाच्यमहि,
 नाम्यविकल्पयेन । प्रतीतान्यपि तु कर्तृणादीनि शब्द-
 शक्तिशालान् कर्तृभित्तिविषया संलक्षणं न प्रतीयते । नहि
 तत्रा यन्तु प्रतीतम्, तत्तत् प्रतीतमन्यम् । सर्वत्र हि प्रतीत्य
 पेशोभेदादि ग्रहणे कारणं भवति । तदत्र उभयसिद्धेन
 सम्बन्धा कर्तृनामिधेयैः कारकातराणि अत्रपेक्षितवान्
 अक्षोभ्यतायाः समिहितान्यपि न समन्विचत् प्रतिपद्यते ।
 न च तेषामपि निरभिहितसंख्याऽमिलयो विद्यते, सर्वत्र
 सुप्रसिद्धितेषापरिच्छेदत्वात् । न वैषा संख्या नामान्य
 रूपेण प्रतीता गती संवन्धन्तरमपेक्षते । कथितो
 हि वदनाकवयोर्विशेषः, यौवार्धर्मविषयम् (वाचयापि
 करणे श्लोका, ३५५-५७) । तन् वाच्यदेवेह पाचयः
 प्रतीतः, तावदेव 'अपि भावना कर्ता च कश्चित्
 भविष्यति' इत्यवधारणे । ततश्च पूर्वतरप्रतीते कर्तरे

संख्या वेदलेखे अभिधीयमाना विशेषणत्वं विशेषणत्वं वा
 प्रतिपत्स्यते । 'यदा भावनाया कर्ता प्रथमं प्रति-
 पद्यते । न संख्यासंगतेश्चास्ति तदतिक्रमकार-
 णम् ॥' सत्यपि कारकसंबन्धविशेषे भावना पूर्वं तावत्
 कर्तारमपेक्षते गृह्णाति च तदधीनपादितारकारकमन-
 धानस्य । कर्तृवापारतामान्यरूपैव चातो तमेव विशेषतः
 पुरुषस्याप्यति, कारकान्तराणि तु पाचयसंबन्धित्वात्,
 सर्वत्राप्येति कर्तृव्यतातमक्यापारनिवन्धनत्वाद्वा यद्विह-
 तराणि भवन्ति । न च किञ्चित् कारणमस्ति, येन
 प्राथम्यश्रावणोपस्थितकर्तृव्यतामेव कारकान्तराणि संख्या
 गच्छेत् । अपिच यद्यप्यकारकस्य अवान्तरव्यापारः धातुः
 प्राधान्येनाह, स कर्ता इति । व्याचरणेऽपि कारका-
 न्तराणि कर्तारमेव आधिर्मतरूपं श्रवयन्ति, तेन स एव
 संख्या संन्यते, अभिहिततत्र विशेषरूपेण प्रतीयते ।
 कारकान्तरेषु तादृशार्थाभावात् अनादरेण तदपि गम्य-
 मानत्वं असदपि प्रतिभाति, परमाधेयनिर्दिष्टाणवेत्या वा
 अविनाभावात् तान्यपि भावनया तुल्यवदुपस्थाप्यते,
 इति नास्त्यन्तमनादृतानि । नेतु एवं सति (पूर्वतरप्रतीति-
 प्राधान्याभ्यां कर्तुः तिहुपासकसंख्याऽन्वये अर्थाक्रियमाणे
 सति) 'ओदनः पच्यतां त्रया' इत्यादितु कर्मसंख्या-
 ऽमिधानं न प्राप्नोति । कुतः ? 'प्राधान्येनात्र
 नोपात्ता धातुना ह्योदनक्रिया । मा भूत् तस्यैव
 कर्तृत्वमभिधेयं न भावना ॥' नात्र ओदनश्रावणे
 धातुना प्राधान्येनोपादीयते, यत्र कर्मणे विशेषप्रतीत्य
 संख्या लभ्येत । मा भूत् तस्यैव कर्तृत्वलक्षणपत्रात्
 कर्मत्वमुक्त्यर्थं कर्तृत्वम् । अकर्तृत्वादेव च न तदथापारो
 मानः । तेन तथापि (तत्राऽपि) न विशेषरूपेण
 कर्मत्वं पुरुषस्यानम् । अन्यत्र च पुरुषस्यापार एव
 प्राधान्येन वक्तव्यं, अन्यथा हि परव्यापारे अस्व
 नियोग एव न भवेत् । आल्लसतपदेन च अकल्पितं
 कर्तृत्वं पदान्तरोपासकस्यापि नाभिर्भवेत् । ततश्च 'त्रया'
 इत्यपि द्वितीया न स्यात् । तदथापारेण वा अनभिभूत-
 व्यापारः कर्म तेन अनाप्यमानत्वात् कर्मत्वं हित्वा
 आधिर्मतरापापारतया कर्तृत्वमेव प्रतिपद्येत इति
 स्वसंबन्धन्यागेन कर्तृसंख्यायै सचप्येत । तेन

ऽपि उत्तरदेशस्यः प्रत्याश्रयणे करिष्यति । ब्रह्माऽपि उभयोरपि विहारयोर्दक्षिणतः स्थितः सन् कृता-कृतानि अवेक्ष्य अनुश्रुतां दास्यति । तस्मादेतेषां मयाणां तन्मन् । समवायात् 'चातुर्मासानां यज्ञकृतानां पञ्च कृत्विजः' इति वचनेन पञ्चानामेव सम्बन्धात् । अन्यथा हि दश स्युः । अभ्यर्थप्रतिप्रत्यातारी तु कृत्विजौ भिन्नौ । एवं हि पञ्च भवेयुः । अभ्यर्तोरपि तन्मन्त्वे तु चत्वार एव स्युः, न पञ्च ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४६ ॥

'प्रथमसमृप्यं दक्षिणं ददाति' इति वरुणप्रयासेषु उभयविहाराय दक्षिणैक्यमुक्तम्, तत् लिङ्गम् एककर्तृकत्वं दर्शयति । तथा च तन्त्रे कर्तारः । प्रथमं ब्रह्म ।

वेदिसंयोगादिति चेत् । ४७ ॥

आह पूर्वपक्षी । 'अनुवैद्यन्यः पादो होतुर्भवति, वहिर्वैद्यन्यः' इति होतुः वेद्या संयोगः भ्रूयते । पाद-संयोगश्चायं वेद्याम् उत्तरश्रोण्यां कर्तव्यः । स च एकेन होत्रा न दास्यः कर्तुं दक्षिणोत्तरयोर्वेद्योः । तस्मात् होतारो तावत् द्वौ स्वीकर्तव्यौ । तस्मात् लिङ्गाच्च सर्वेऽपि भिन्नाः स्युः ।

न, देशमात्रत्वात् । ४८ ॥

सिद्धांती आह । नैतदेवम् । देशमात्रत्वात् 'अन्त-र्येकनः' इत्यादिना देशमात्र विधीयते, तस्मिन् देशे होना स्थातव्यम्, यत्र अस्म्य एकः पादः अग्नर्वेदि भवेत् वहिर्वेदि अन्यः । नाम होतुः पादो वेदेः येषोर्वा उप-कारकत्वेनोपदिश्यते । एकस्य च होतुः द्वौ पादौ भवतः एव । न तदर्थं होतुद्वयपेक्षा । न च वेदिद्वयेऽपि होना होतृभ्यां वा स्थितव्यम् । तस्मात् न कर्तृभेदः । के-

* कर्तृभेदः दक्षिणभेदात् । कर्तृभेदाच्च अङ्गभेदः । भा. १.१.४।१।१-२. * कर्तृभेदः नास्ति दक्षिणैवयात् द्वादशाह । टुप्. १.१.४।१।१७.

* कर्तृभेदात् अङ्गभेदः । राजत्वे सोमपोष्णादि-विके आग्रावैष्णवादिविके च दक्षिणभेदात् कर्तृभेदः, कर्तृभेदाच्च विकवीरङ्गभेदः । वि. १.१.४।१. * कर्तृ-समुच्चयसंस्पर्शान्नैवेति किंवा प्रशङ्का भवति । प्रशस्तं च प्रतिपाद्यम् । भा. ६।७।१२।२६. * कर्तृवत् । यथा

दीर्घः कर्ता न सतर्दनतिमितं तथा सत्या अपि, अग्निपूयमाणशोमधारणे सतर्दनप्रशक्ते अर्थशब्दोक्ते, कर्तृवैद्ये इव सत्यास्तपि अविरोधेणार्थवादोऽगम्यात् । 'धृत्वे' इत्यर्थवादः 'दीर्घलोमे सत्तयात् धृत्वे' इति । सु. * कर्तृवत् 'वपट्कारश्च कर्तृवत्' ३।२।१६।३८ । लोमे भक्षमन्वे अनुत्पट्कारदेवता नोपलक्षयितव्या कर्तृवत् । यथा कर्ता नोपलक्ष्यते 'होतृपीतस्य, अभ्यर्थपीतस्य' इति, एवं अग्निपीतस्य इत्येवम् अनुत्पट्कारदेवताऽपि नोपलक्षयितव्या । भा. * कर्तृविकल्पः एको द्वौ वद्वौ वा अहीनेन यजेत इति । चाल. प्र. १६३. * कर्तृविधिः अर्थवादः 'एषा वा अनादित्तमेराहुर्निर्यस्तुर्होतारः ।' (६।८।१ अधिपकरणे) प्र. ५५. * कर्तृविधिसंस्कारः अर्थवादः 'इति ह स्नाह वट्कुर्वाणिः मायान् एव महां पवत' इति । (६।७।१२ अधिपकरणे) । प्र. ५६. * कर्तृव्यापारसामान्यरूपैव चाहो भावना, तमेव विरोपत, पुरुषस्यापवति । वा. ३।४।४।१२ प्र. ९१७. * कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तर्गो भक्षणं नाम । ३।४।१।७।१०. * कर्तृस्मरणाभावात् अवैरुपेक्षा, वेदाः । अर्थस्मरणेन कृतार्थानां निष्प्रयोजन मूलस्मरणम् अनारम्भं भ्रष्टम् इति (केचित्) तदयुक्तम् । वैश्वनाथः. १।१।८।२९.

॥ कर्त्रधिकरणम् । कर्तृन्यायः । कर्त्रेणमिधान-न्यायः ॥ ३।४।४।१२-१३ ॥

वा-- किमाख्यातेन कर्ता अमिधीयते नेति । तत्र यदि अमिधीयते, तत्र औतत्वात् प्रयोजनाकाङ्क्षिणो भावना प्रकरणमन्वक्तव्यत्वात्पक्षेन पुरुषार्थो भवति । अथ नाभिधीयते, ततः भुवि विरोधाभावात् प्रकरणेन कर्तव्यता (भवति) । ननु सत्यमि कर्तृरभिधाने भावनापधानत्वात् आख्यातेन ता प्रति उपादीयमानस्य औतोऽपि संतन्धः प्रकरणानुगुणत्वात् अविरहो नैव कर्तव्यता वाप्यते । विरोधिनो हि त्ववकथौ संकथौ परस्पर पापेयाताम्, न गुणमधानभूतो । तथा 'दशा-पवित्रेण ब्रह्म संमार्ति' इत्यम दशापवित्रोपहर्तनस्य संमार्तस्य ग्रहं प्रति उपादीयमानस्य नैवमायङ्गा भवति 'किं दशापवित्रेण संतन्धताम्, उत ब्रहेण' इति । तथा

नास्ति इति प्रमाणान्तरागम्यविशेषमद्वितीयं सामान्य-
मात्रेणविधेयत्वम्, क्वचित् पुनः शोभादिविशेषाब्ध-
सद्भावात् विशेषरूपेणाभिधानम् । तथा क्वचित्
अपभ्रंशेन कश्चित् विशेषः प्रतिदेशमभिधीयते यथा
'रौहिणिका गौः' इति । न कदाचित् अक्षया
शाब्दा या रत्नगुणायामेवमभिधानं भवति । तस्मात्
जात्यन्तराण्येव शोभाव-कर्कष-गौरवादीनि अश-
मनुष्यादिशङ्कायिनि अभिधीयमानानि तेष्वपि प्रत्ययमा-
दधति (अथत्वैकार्यसमवायिशुक्लावान्तरजातिः कर्क-
षम्, मनुष्यत्वैकार्यसमवायिशुक्लावान्तरजातिः गौर-
वम् । एवं पञ्चमैकार्यसमवायिशुक्लावान्तरजातिः
शुक्लरीकत्वम्, रत्नावान्तरजातिः कोकनदत्वम् इत्यादि
आदिशब्दानामुक्तम्) । यथा गोत्व सात्तादिमत्तु
इति न वाच्यतामादाह्वयम् । एतेनैव कुमार-कर्म-
कर्म-विशेष-कर्म-वर्गादयो विशिष्टजातिशब्दवयो-
विशेषजननेन मनुष्योद्देश्यत्वादीनां ग्रहणे सत्यपि
अवाचका इति व्याख्यातम् । (मनुष्यवैकार्यसमवायिनी
वाक्यान्तरजातिः कुमारत्वम्, उद्भवैकार्यसमवायिनी
कर्मत्वम्, हस्तिवैकार्यसमवायिनी कर्मत्वम्, अश्ववै-
कार्यसमवायिनी विशेषत्वम्, गोवैकार्यसमवायिनी वल्ग-
त्वम्, अश्ववैकार्यसमवायिनी वर्गत्वम्) । तथाहि
'वाल्मव्यादौ समानेऽपि बहूतैरेष्टितादिभिः । वयो
भेदाः प्रसिध्यन्ति प्रतिजाति व्यवस्थिताः ॥'

अथ यदुक्तं गवादिष्वपि तद्वत्संख्यादिमात्राभि-
धानादेव जातिविशेषोपपत्तिः अनभिपेक्ष्य प्रसज्यते इति,
तत्र ब्रूमः । 'न शोणत्वादिवत् संख्या जातिभेदे-
ऽपि भिद्यते । वमयोरभिधेयत्वं नात्र शब्देन
वाच्यता ॥' यदि हि शोणत्वादिवत् गवाश्वगवानामेक-
त्वादीनामपि प्रत्यक्षेण विशेषो लभ्येत, तत एवं कल्पेत ।
यदि च यथा शोणत्वादिपदिकम् अविवेकावयव गुणाश्च
त्वमेवोचकमापद्यमानम् अनेकशक्तिरूपनामभावात्
अन्यतरवाचित्वेनाध्यवसीयमानम् अश्वत्वम् स्वविवचि-
त्वेन अगमकत्वात् अन्यविचारिगुणजननेनावधारितम्,
एवं गोत्वस्यैवोपि समानशब्दाभिधानभाजो अन्य-
तरस्यान्यविचारितया वाचकत्वमपवादित्वेन, न तु सदस्ति ।

संख्यायास्तावत् सर्वत्र परिच्छेदात्मकत्वात् न कश्चित्
भेदो दृश्यते । न च तानामेव शब्दः उभयोर्वाचकत्वेन
संभाव्यते, अन्यथाविशेषाभ्यां प्रातिपदिकेन जात्यभि-
धानात्, विभक्त्या च संख्याऽभिधानात् । न चानेक-
शब्दस्य अनेकार्थरूपनादीयः । यदि तत्रानेकस्य शब्दस्य
शक्त्यनेकत्वं न कल्पेत, ततः अन्यतरस्य अनर्थ-
कत्वमेव भवेत् । न च संख्यासंख्येययोः अन्वय-
विचारित्वम्, येन अन्यतरदुष्यमानम् इतरस्य गमकं
स्यात् । तथाहि 'परिच्छेदो गवादीनां न कदा
चिन्न संख्यया । न क्वचित्च न संख्येये संख्या सैव
प्रवर्तते ॥' ननु च लिङ्गं प्रातिपदिकेनैवोच्यमानं प्रति-
जाति लिङ्गत्वम् अन्यविचारिरूपेण प्रवर्तमानं शोणत्वा-
दितुल्यं स्यात् । नैतदेवम् । 'अचेतनेषु यत् ताव-
द्भूयते न विलक्षणम् । तेन वृक्षादिजातीनां
वाच्यत्वं न निषेधति ॥ तथा यत्रापि टावादि-
संबन्धात् स्त्री प्रतीयते । तत्रापि प्राक् ततो जाते-
र्वाच्यत्वमवधार्यते ॥' यद्यपि टावादयः स्त्रीलिङ्गस्य
सोतकत्वात् न भेदेन वाचका भवन्ति, पूर्वस्यैव च
शब्दरूपम्, तस्य अप्रतीतावस्थे लिङ्गो जातिः प्रति-
जातिः कलितः' न पश्चात् आपनेतुं शक्या । तथा
यत्र विभक्तिसंख्यात् पुरुष नपुंसकत्वं चाभिव्यज्यते,
तथापि एकमेव जात्यभिधानं योग्यम् । यत्र तु प्रागेव
विमर्शः, तत्किञ्चित् वा खया शब्दादेव प्रातिपदिकात्
अन्यतरलिङ्गत्वमेव भवति यथा हस्ती ना देहदत्ता भीः
सरित् सोयं वारि इति, सप्त तथानाम्पुत्रगमेऽपि न शिञ्जि-
द्रिङ्गम् । अथवा विनाऽपि शब्दविभागेन अर्थप्रतीती
उपायमानाया सर्वस्वसंख्येय विभागेन प्रथमतः जातिः
प्रतिपद्यते । (वा. पु. १२१) किञ्च 'व्यक्तिधर्मश्च
पुंस्त्वादिः प्राक् ततो न प्रतीयते । न च ज्ञाता-
वपुद्वायां व्यक्तिः कैश्चित् प्रतीयते ॥' तेन कामं
लिङ्गमेव जातिगम्य भवेत्, न जातिर्लिङ्गगम्या । निर्व-
चोपसर्जनीभूतमेव एतत् (लिङ्गम्) गम्यमानं नास्ति
प्राधान्येन प्रतीयमानाया जातेरभिधेयत्वं वाचयितुम् ।
न च गोपरादिष्वपि अन्यतरलिङ्गविधायिनि जाति-

‘नि संदिग्धप्रधानत्वं पाषाकादिषु कारकम् ।
तथापि तु न तादर्थ्यं क्रियापामयधायैते ॥’
तथा च पश्येत्कल्पवृक्षादिषु समानपदोपादानलक्षणभूति-
संबन्धेषु वाक्येन क्रियार्थत्वेन अर्थधायमाणेषु वक्ष्यते
‘न भूतिर्मेते वाक्यार्थो नेति’ (गार्गीति इति मूले.
मा. ४।१।१।१५. वृ १२०५) । तेन अत्रापि शक्य
वक्तुम् ‘न युतिर्मेते प्रमरणार्थो नेति’ । अपिच
‘प्राधान्येनेह कर्तृत्वं यदि नामाभिधीयते । तत-
स्तात्पर्यतो वाच्यं गुणत्वमवधारितम् ॥’ प्राधान्ये-
नाभिधानं तात्पर्येणाभिधानम्, न रोपित्वेन । तद्विदुः गदि
कर्तृत्वपरमाख्यातम्, ततः सुतरां गुणत्वमभिहितं भवति ।
नहि अङ्गत्वं कर्ता इत्युच्यते । यश्च यत् करोति, त
तस्मै शान्तेन गुणभूतः, तेन अस्मानुपपन्नं रोपित्वेन
प्राधान्यम् । एतत् औदासीन्याभिधानपक्षेऽपि वक्तव्यम् ।
(द्वितीयं परिहारं दूययति—) यत्कृतम् ‘अभिधीयते
केवलं प्रत्ययेन कर्ता, गुणप्रधानभावस्तु अर्थात्
मविध्यति’ इति । (वा. ९०२।१९) । तथापि यदि वक्षु-
मानत्वेन कर्ता अभिधीयते, ततः औदासीन्यावस्थानात्
यथेष्टम् अङ्गार्थिभाव प्रतिपद्यते । स तु कर्तृत्वात्वेन
गुणात्मेन अभिधीयते इति नास्ति औदासीन्याव-
स्थानम् । (‘यथाप्यादी गुणत्वेन’ इति श्लोकोक्तम् आद्यं
परिहारं दूययति—) यदपि उक्तम् ‘गुणात्मेनाभिहितो-
ऽपि द्वितीयया आकाङ्क्षाया पुनः प्राधान्यं प्रतिपद्यते’
इति, तदपि भूतिविरोधादयुक्तम् । आख्यातेन हि
भूतये गुणपदार्थात्मना कर्तृत्वमभिहितम्, तत्
पश्चात् स्मरतः भूतिविरोध आपद्यते । न च
तत्परत्वात्मानोक्त्य आनर्थक्यप्रसङ्गः, यत् एव वक्ष्यते,
प्रकरणेन प्रयोगसंक्षेपसिद्धेः । यथैव च अनभिहिते
कर्तारि निष्पत्तिर्द्वंद्वं प्रसङ्गं विनियोगावपरांतं भवति,
तथा एतत्कल्पेणमिहितेऽपि अविवेच्यम् । न च एक एव
प्रत्ययः बहुवचनपरः शब्दोऽपि गुणप्रधानत्वे गुणपरमि-
ष्यतुम् । तत्र एकस्मिन् आधीनमाणे यदि प्राधान्यमाधी-
यते, ततः क्रियागुणस्य कर्तृत्वमुच्यते तथा आप्य-
मानेन कर्मपरमप्राद तत्रैव लक्षणोपपत्तेः यमात्मने-
पदादिशब्दान् अन्यत्र एव शब्दः स्यात् (कर्मणि

लभारोपतो यमात्मनेपदप्रकारणसीयुद्गन्नात् ‘उपेत’
इत्यनुरूपः शब्दः स्यात्, न तु ‘यदेत’ इत्येवंलभः ।)
अथोच्येत, सर्वः कर्ता किञ्चित् प्रयोजनमनुद्दिश्य
क्रियाया न प्रवर्तते । ततश्च इत्यात्मकमेव कर्तृत्वं साधक-
रूपं क्रियाफलस्वरूपं चेति । उभयरूपेणमिहिते सति
आकाङ्क्षादयं प्रसृतं क्रियातो निर्वर्तयिष्यते इति ।
तदयुक्तम् । कुतः ? ‘कर्तृत्वं साधकत्वेन सिद्धम्,
तस्माभिधीयते । स्वामित्वं तु ततः पश्चात् प्रमाणा-
न्तरगोचरः ॥’ यथापि स्वामित्वेन विना कर्तृत्वं
नोपपद्यते, तथापि प्रमाणान्तररूपे तस्मिन् आख्यातैः
अनुयातृत्वात्तमानमभिधीयते । तथा च स्वामित्वप्रतिपाद-
नार्थाः सततम् स्वर्गक्रमादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तस्मात्
गुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वम् । अतश्च (इत्येवमर्थः)
एतदेवम्, तथाहि । ‘अचेतनेऽपि काष्ठाद्यौ कर्तृत्व-
मभिधीयते । न च तत्र फलोद्देशात्तस्मान्नैषाव-
धारणा ॥’ यथापि हि कर्तृत्वलक्षणमन्यौकर्तृत्वम् । न च
फलोद्देशस्य स्वाधिकार्यम्, अचेतनेष्वभावात् । साधकत्वं तु
न्यापि, तेन तदेवाश्रित्यन्त्यम् । (परिहारवचनदूषणमुप-
संहरति—) तस्मात् नैव पुरुषार्था तुतेति । तस्मा-
त्कारण्यम् (अविमर्शम् । परिहर्ता तृतीयं परिहारं
समाधातुम् ‘तत्रैतत् प्रमज्येत’ (वा वृ ९०३।१९)
इत्यादिवाचिनेन दूषणं परिहरति—) अत्राभिधीयते ।
यथापि भ्रुवा शोपर नामिहितम्, तथापि यदेव तद्वि-
रोधजन्येनोपवर्जनत्वम्, तदेव शोपत्वमपि आप्यायति ।
तेन हि एकं चापत् तादर्थ्यम् अभिधानात्मन्युपात्तमेव,
केवलमनुदानेऽपि तदेवाद्वादीर्तव्यम् । यत्पुरुषादिष्वपि
शब्दार्थद्वयं राजादीनां गुणत्वमेव प्राप्तम्, प्रमाणा-
न्तररूपेण तु विपरित वक्ष्यते । तत्र धर्माविपरित्ये
दर्शितम् । न चैतत्तत्र शब्दार्थं भवतीत्युच्यते । यत्
वस्तुतोऽपि तत्र शब्दो गुणत्वम्, तत्रैवोपादाय शब्दः
प्रवर्तते । अस्ति चासौ । कथम् ? ‘विश्राणः पुरुषं
राजा गुणत्वं वापदृच्छति । स्वामित्वं भजते
पश्चात्, विषयस्तु न यथारुचि ॥’ तत्र यदा राज-
मिषिः पुरुषो विगच्छति, तदा शब्दार्थोऽप्युक्तम्
एवमेव वस्तुत्वमपि आहारकं विपरित्यज्यम् । यदा

व्याकरणे । तत्र हि एकैकस्मिन् पदे प्रायेण अष्टाध्यायी व्याप्तिरिति । तेन 'लः कर्मणि च' इत्यस्यैकदेशान्तर-परिपूर्णस्य बोध्यः, तेन सह विरोधः परिहर्तव्यः । इह च एतावता प्रत्ययविधिः परिपूर्णं 'प्रत्ययः परश्च, आबुदात्तश्च, अनुदातो मुष्पितो, घातोः, ततोऽपदं सप्तमीस्यम्, वृद्धतिङ्, वाऽतस्त्वोऽस्त्रिषाम्, वर्तमाने लट्, कर्तरि कृत्, लः कर्मणि च भावे चाकर्मकस्य', लभ्य, तिरादयः (निपुत्सुति इत्यादि सर्वे सूत्रम्), अनुदात्तचित्ताभावेनपदम्, शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्, सुभदसुदुपपदादिषु सत्यमादयः, तिङ्छीणि भ्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः, तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः, बहुषु बहुवचनम्, द्व्येकवोर्द्विवचनैकवचने इति । एताणि च सप्तशरीरभाषाऽऽदिरूपेण लोपानामपण-विकारादिशालाणि सर्वाणि एक वाक्यम् । एकवाक्यता च एतं विशेष्यविशेष्यभावे भवति, नान्यथा । लोऽपि च सामानाधिकरण्यात् न भवति समानविभक्त्यन्तानाम्, वैयधिकरण्यात् वा निगान्तरकल्पः शेषतोऽपि रूपश्च । तदिह अनौपधिकत्वात् अवयवान्तरगुण्यपेक्ष्य 'लदेशाः कर्तरि कर्मणि च भवन्ति, एकस्मिन्नेकवचनम्, द्व्येकवचनम्, बहुषु बहुवचनम्' इत्येतेषां विदोषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यादधिकरणप्रवृत्तिश्च विन्यते । तत्र तावत् बहुद्व्येकशब्दाः सत्यावचनाः तावन्भिधाय सत्येये श्रुतसमवात् इत्याह्लाधिकरणे स्थापितम् । पातञ्जलेऽपि च 'केषु बहुषु' इति प्रथमपूर्वकमुपनम्य तत्र दोषानभिधाय संख्यावचनत्वमेवावधारितम्, बहुत्वे द्विवेकत्वोऽपि विवरणात् । 'कथमन्वयेण भावप्रत्ययं भावप्रधानो भवति निर्देशः' इति शृते, भवति यदा प्रथम एव गुणः स्वप्राधान्येन विवक्ष्यते इति व्याकृतम् । तथाहि, "पूर्वमेव गुणः कश्चिद् स्वातन्त्र्येण विधीयते । कश्चिद् द्रव्याङ्गभावेन ततो निष्कृत्य चापरः ॥" यत्र गुणः प्रथममेव स्वप्राधान्येन विवक्षितः, तत्रात्र तद्वैय भावप्रत्ययम् विना च सामानाधिकरण्यम्, समदो भवति 'पठस्य शुरुः' इति । यत्र तु द्वयोः पञ्चमवचनं च न निष्पद्यते विवक्ष्यते, तत्र सामानाधि-

करणं भाति 'शुरुः पठः' इति । यत्र पुनः उपपन्न-त्वेन विशिष्टा पश्चात् निष्कर्षविवक्षा भवति, तत्र यस्या गुणस्य हि भावात् द्वये नान्यनिवेद्यः, तदभिधाने 'स्वतन्त्रे' (तस्य भावस्वतन्त्रे पाठः ५१११११) इति भागप्रत्ययोत्पत्तिः । स्वप्राधान्यविवक्षायां तु अत्र अनङ्गत्वात् गुण एव न भवति, न तद्वारेण द्वये शब्द-निवेद्यः । तेन नात्र तदा तस्य द्वयस्य शब्दप्रयोगं भावयति, इति सामान्यत्वेन नाभिधीयते । पूर्वमेव निष्कृत-त्वात् निष्कर्षकारिणः प्रत्ययस्य निष्कृतत्वं स्यात् । तदा तर्हि नित्यं संख्येये पठ्यैव भवितव्यम्, सत्यमेव उत्तरम् । यदा चित्तं यथैव गुणवचनः शब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यप्रति-पिपादयिषया तच्छब्दसमानाधिकरणो भवति, एवमेव गुणोपसर्जनगुणविवक्षायां गुणशब्दानुरोधेन सामानाधि-करण्यं भवति । तुल्यो हि हेतुः अमेदोऽचारलक्षणयोः । तथापि तु एष प्रयोगो न प्रचुरः इति न शीघ्रमितरवत् प्रतिभाति । यदा तु नाम कथं चिदापतति, तदा एतेन न्यायेन अनुसृत्य इति कथ्यते । तस्माद्वरित अन्तरेणापि भावप्रत्ययं प्रत्यययोग्यवस्तुप्रधानो निर्देशः । एव च सति 'द्व्येकशः' इति द्विवचनं समर्थितं भविष्यति । अन्यथा हि 'द्व्येकसंख्येयसघाते बहुत्वमुपजायते । द्व्येक-त्विति भवेत्तत्र यदि संख्येयतन्त्रता ॥' संख्येयप्रधाने हि निर्देशः 'द्वौ च एकश्च' इति कृते बहुवचनमेव प्राप्नोति । सत्याप्राधान्ये तु द्विवेकत्वोः प्राधान्यात् आभीयस्यत्वादिर्देशो भवति द्व्येकशः । इति प्रयोगः । कस्यात् पुनः विशिष्टमेव भावप्रत्ययेन न निर्दिश्यते ? यत्रविवक्षायां बहुप्रकारत्वात् । अपवा यदा 'बहुत्वे बहुवचनम्' इति नियते ततो यथा वैषम्यं महत्त्वं वा शब्दसाम्यः 'बहुः समुद्रः, बहुरोदनः' इति, यच्च त्रिपञ्चतीनां द्वित्वानिरेकसामान्यम्, ततोऽप्यनोरपि अविवेकेण बहुवचनं प्राप्नोति, तत्र 'बहुषु' इत्युच्यते, कथं नाम भेदनिबन्धनसंख्यावाचि एव बहुवचनं स्यात् । अतश्च 'बहुरोदनः' इत्येकवचनं सिद्धम् । यस्तु 'संख्याप्राधान्यपक्षे तद्वेदे मन्यते' इत्येकवचनान्यात् एकरचनप्रपञ्चोक्तिः, सः अन्यनान्यत्वेन परिहृतः । तस्मात् बहुत्वादपि बहुवचनादीनि इति सिद्धम् ।

कर्तारमङ्गीकरोति इति न धात्वर्थाद्भूता भवतीति ।
 स तु भावनायां न्ययुनः तामन्यथाकृतमशक्नुन् धात्वर्थमेवाङ्गीकरोति । न च उभयात्मकत्वं विप्रतिषिद्धम्, विषयान्वादेव । यदि धात्वर्थमेव प्रति गुणत्वमेव कल्प्येत, ततः सकृदुपादाने विप्रतिषिद्धमिव स्यात् । इह तु भावना प्रति गुणत्वम्, धात्वर्थेषु (धात्वर्थे तु) प्राधान्यम् इत्यविरोधः । स्वभावश्च उभयात्मकं वस्तु । यदि तथैव शब्द उपादत्ते, किं तत्र विप्रतिषिद्धम् ? अथवा एकं शब्दात्, एकं सामर्थ्यात् इत्यविरोधः । सर्वथा अस्ति तावत् कर्तुं. प्राधान्यप्रसक्तिः, इति पुरुषार्थो धात्वर्थः प्राप्नोति । अयं चापरो विरोधः, ' क्रियाऽन्तरेण संबन्धः पाचकादेः प्रतीयते । तत्र शब्दार्थमात्रेण भवेद्भातुर्विशेषणम् ॥ ' शब्दार्थवस्त्वर्थमना उभयपकारस्य उपसर्जनवस्थायं विवेकः । ' पाचकं राजपुरुषं वा आनय ' इत्यत्र पुरुषस्य आनयनसंबन्धिनः पाचको राजा वा शब्दार्थमात्रतया उपसर्जनत्वं प्रतिपद्यते, इति शेषत्वं यावत् न गच्छेदपि । ' वदेत् ' श्लेषमादिपु तु कर्तुः कार्यान्तरसम्पत्तानुपादानात् न शब्दार्थोपसर्जनत्वमाकाङ्क्षितम्, इति परिशेषात् वरुचोपसर्जनमेव शेषत्वमवधार्यते । (कर्मणिधानपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानमुपसंहरति-) तस्मादस्ति अमिधानपक्षे धात्वर्थानां पुरुषार्थत्वे प्रमाणमिति ।

(सिद्धान्तप्रयोजनाभावात् कर्तुः आख्यातवाच्यावाच्यत्वमिन्ता अनर्थिका इत्याक्षरिति-) ननु एव सति अनभिधीयमानोऽपि समानपदोपासमाधानालक्षितः प्रकरणात् स एव प्रत्यासन्नतरः शक्नोति धात्वर्थस्य प्रयोजनाकाङ्क्षा निवर्तयितुम्, इति अभिधीयमानपक्षतुल्यत्वं प्राप्नोति । (परिहरति-) नैव दोषः । ' स शब्दो लक्षणां याति यः श्रुत्या नोपयुज्यते । श्रुत्यर्थेनोपयुक्ते तु लक्षणा नाम्तरतीयकी ॥ ' अभिधीयमानो हि अगम्यमानविशेषया श्रुत्या तन्वेगोपात्तो यदा कार्यमुपतिष्ठते, तच्च सर्वं निरुपाङ्गीकर्तुं समर्थ इति न क्वचित् शङ्कायैवात् हीयते । लक्ष्यमाण, पुनः आदित एव 'नैव शास्त्रेणोक्तः' इत्येवं तावत् प्रतीयते । न च तेन अनुक्तः आदर्शो भवति । तत् यदि लक्षणाधीनं शास्त्र

तनोपसहरिष्यते, ततः शास्त्रार्थत्वमध्यवसाय प्रमाणीकरिष्यते । सर्वमेव शास्त्रम्, यदा श्रुत्यर्थः कर्मणि नोपयुज्यते, तदा लक्षणासंभारान्न प्रापयति । श्रुत्यर्थे एव च इह भावना उपयुज्यते । न च सुगपत् अतिविक्षणादुपयुक्तयोगित्वमवकल्प्यते । तस्मात् यथैव ' पूर्णं धावति ' इत्युक्ते रात्रिधन्वात् अयरो गम्यमानोऽपि न कापेण संबध्यते, तथैव अन्यपरेऽपि शब्दबलात् संबन्धी कर्ता गम्यते एव केवलम् इत्यवधारणात् नोपयोगित्वेन शक्यते । या चासौ प्रतीयति, सा गुणत्वेनापि उपयुक्ता, इति न पुनः प्राधान्यकल्पनामपि करोति । तदा च भावना कर्तारम् आत्मसिद्ध्यर्थम् अनन्यथासंभवमात्रेण उपसर्जनीकृतमेव गमयति, न प्रधानभूतम्, इति निष्पन्नामिनां प्राधान्यप्रतिपत्तिर्भवेत् । नहि त प्रधानभूतं भावना गमयितुं समर्था । तेन यदैव कर्ता प्रधानत्वं प्रतिपत्तुमारभते, तदैव ' किम् एतस्य प्रमाणम् ' इत्यविषयत्वेन शब्दो भावना च उभयमप्युदासीनम् । न च ततः अन्यत् प्रमाणमस्ति । (कर्तृवाच्यावाच्यत्वनिवारस्य अर्थवत्त्वमुपपादितमुपसंहरति-) तस्मात् अपेक्षात् अमिधानागमिधानविचारः ।

भाष्यम्— (३।४।१३३ पृ. ११३) अत्र भूमि । सर्वेष्वाल्लोकात्पु क्रियाऽनुष्ठानं श्रूयते, न कारक विञ्चितम् । कथमेतत् गम्यते ? प्रत्ययात् । यतः क्रियामनुष्ठेया प्रतीयते । ननु कर्तारमपि प्रतियन्ति, सत्यं प्रतियन्ति, न तु शब्दात् । कुतस्तर्हि ? अर्थात् । यदा क्रिया अनुष्ठानात् विधीयते, तदा अर्थात् कारकस्यापारो गम्यते । यथाप्यत् गम्यते, न स श्रौतः । यत्र न श्रौतः, न स वाक्यात् गम्यते, कथमसौ प्रकरणं धारिष्यते ? आह । ' प्रतिपत्तययो प्रत्यायार्थं सह नूत ' इत्याचार्येणैवैवशात् कर्ता शब्दार्थः कर्म च इत्यवगम्यते । ' कर्तरि शप् (पा० ३।१।६८) कर्मणि यक् (' सार्वधातुके यक् ' ३।१।६७ धातोर्यक् प्रत्ययः स्यात् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे इति सूत्रेण इत्यर्थः) इति प्रत्यायार्थं कर्तारं कर्म च समानन्ति आचार्या । तस्मात् शब्दार्थः कर्ता कर्म चेति । उच्यते । नाचार्यवचनात् सूत्रकारवचनाद्वा शब्दार्थो भवति । प्रत्ययादसौ गम्यते । अनुष्ठेया च क्रिया प्रतीयते सती कारकमपि प्रत्याययति इत्यवगतमेतत् ।

विभक्त्यर्थः, नार्थः अनभिहितविशेषणः इति तु पातङ्गल्लुके वाचः । मट्टादेषु अर्थतः अनूदितः (के.) ' ननु एतदप्यस्ति, यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थः, तदा एकत्वादयो विशेषणत्वेन ' इति । एतत् पूर्व-पक्षवचनात् अनुपपन्ननीयं सत् अभ्युपेयत्वादेनो-पपन्नम् । एतदुक्तं भवति, यदाऽपि कर्मादयो विशेषण-भूता, प्राधान्येन विभक्त्यर्थान्तर्यन्ते, तदाऽपि एक-त्वादय एव विशेषणचैनास्त्विताः सन्तः अभिधीयन्ते, अनभिहितानां विशेषणानुपपत्तेः, विशेषस्य चान्यत एव सिद्धेः । भवति हि ईदृशमवस्थायाम् उपसर्जनपरत्वं विधेः यथा लोहितोष्णौपादियु । अथवा अर्थशब्देन प्रयोजनमभिधीयते । यदाऽपि ते प्रयोजन तादर्थ्येन विभक्तिः प्रयुज्यते इत्यर्थः । यदा उभयोर्वचनयोः उन्मृष्टयोः (अनिर्दिष्टविषयविशेषयोरित्यर्थः) यथा-संभवं निवेद्यात् एक तिङ्विषय यत् पूर्वमुदाहृतम्, अपर तु सुप्रविषय भविवन्ति, तत्र कर्मादीनां विभक्त्यर्थ-त्वानुपपन्नम् । ननु च समानत्वात् बहुवचनादिशास्त्रस्य ऐक्यस्येति सति यथैव तिङ् कर्मादिनिशिष्टसंख्याऽभि-धानात् न कारकमिधानं जातम्, तथैव गुणमपि प्राप्नोति । ततश्च ' यत् करणाभिधायिन्या विभक्त्या संयुज्य निर्दिशति ' (भा. ३।१।६।१२९ पृ. ६७९), ' तदागमे हि तद् दृश्यते तस्य शानम् ' (वृ. ४।१।६।१२९) इत्यादि-पञ्चशब्दविशेषः स्यात् । (आगमद्वयस्य -पवरिषत-विषयव्यवहारितमेव समाधानमाह -) तत्र केचिदाहुः । एकमपि शास्त्रं प्रयोजनार्थात् सप्रतिभेदेन निष्पत्तयाम् अत्रथा च विशेषणविशेष्यभारप्रतिपत्तेः तिङ्हु विशेषणत्वेन संख्या च वक्ष्यति, मुमुक्षु विशेषणत्वेनेति । (स्वमतेन आह -) अथ एतेनापत्तिर्यः, ततोऽन्यथो-च्यते (पा. पृ. ९२७) ' शास्त्रे यद्यपि तेनेत्यामभिधेय-त्वमभिहितम् । तथाप्याभिहितसिद्धयर्थमभिधेय-त्वमिष्यते ॥ ' शास्त्रे हि कार्यवशेन अनभिधेयस्यापि अभिधेयत्वं पारिभाषिकमाधीयते । न च तावता लोके तथैव प्रसज्यते । न च कर्मादयः अनभिधेया एव इत्येत् शास्त्रे अभिहितम्, किं तर्हि ? एकान्ताभिधेयै-

कानादिविशेषणं तावत् (कर्मादयः) भवन्ति इत्येत् व्याख्यातमेव । तस्मात् विशेषणतामेवेति प्रतिपत्त्यन्ते । तत्र यम न शास्त्रेण, न न्यायेन अभिधेयत्वमिति, तस्मानभिधेया विशास्यन्ते । यत्र पुनः शास्त्रोक्ता विशेषण-तामनभिधीयमानाः प्रतिपत्तुं न शक्यन्ति, तत्र न्याय-लक्ष्याम् अनन्यगतिर्यात् अभिधेयतामपि प्रतिपत्त्यन्ते । अर्थावस्था या शास्त्रेणापि अभिधेयत्वा उच्यते भवि-ष्यति । तत्र तिङ्हु भावनोपस्थानात् विशेषणत्वमिदं, नारदयम् अभिधेयत्वमहीरतं स्यात् । मुमुक्षु पुनः प्रतिपत्ति-कार्यानामेकतापीना च अस्मिन्नेव कारकान्तरेषु च -मि-त्वात्वात् अवतरप्रतिपादनशक्तौ विहतायाम्, अन्यस्य च भावनावाच्यधर्मेः गमकस्यानभिधानात् न किङ्कि-त्वापकमरित इति स्वयं कारकमनभिधाय तद्विशिष्ट-संख्याऽभिधानानुपपत्तेः कारकमपि अभिधेयं भवति । ननु च केवलकारकादप्रयोगाभावात् अवश्य-म्भावात्प्रत्ययतदभिहितभावनोपस्थानानेव कारकता तिङ्विषय सप्रतिपत्त्यः अपकल्पिष्यते । (परिहर्ता आह -) कथमत्रकल्पते, यदा धाक्ये स्वनिष्ठपदकमेणु यदा चिदाख्यातशब्दात् प्रथममप्युक्तेन सुबन्तेन ' वृक्षम् ' इति कारकपदयोर्जन्यमानो जाभिधायमन्तरेण सिध्यति । (स एव शङ्कते -) ननु तत्रापि क्रियासंबन्धात् प्राक् कारकत्वानुपपत्तेस्तावत् कारकविभक्त्या नोपपत्त्यम्, यावत् क्रियासंबन्धो नोपदर्शितः । ततश्च क्रियापूर्वकत्वं संप्रतिपद्यते इति । (परिहर्ता शङ्का दूषयति -) सत्यम्, वक्तुं शक्यम् । श्रोता पुनः यः प्रथममेव वृक्षमिति शृणोति, न तेन क्रिया तसंज्ञयो या अन्यतः पूर्वमत्रारितः, किं तर्हि ? शब्दमात्रात् कारकं प्रतिपद्य अनुमानेनार्थावस्था या वक्तुः पूर्वतःसंक्रियता क्रिया प्रतिपद्यते । अन्यथा हि इतरेतराश्रयत्वं स्यात् । कुतः ? ' क्रियया कारकं गम्यं कारक्येण क्रिया तथा । एतदस्याप्यनपेक्षत्वे न मूलमध-धारितम् ॥ ' द्वयोर् संबन्धिनोः अवश्यमेव इतर-निरपेक्ष प्रतीतिमूलमनुपपन्नत्वम्, तदिह यदि क्रियागम्यं कारकम्, ततः क्रिया येन प्रत्याप्यते इति वक्तव्यम् । न च तावत् वृक्षप्रतिपत्तिकं त्रियाया

एव च एषोऽर्थः (भावनायाः कारकान्तरव्यभिचार-
रूपः) संख्यासम्बन्धे (घटनीये) कर्तुः असाधारणता-
सिद्धयर्थम् । वसितिष्ठत्यादिषु करणानुपेक्षणात्, चलन-
पतनादिषु च आधारानाश्रयणात्, अकर्मकेषु कर्मा-
भावात्, आसनस्थानवचनादिषु संप्रदानापादानाभावात्
कर्तुः सर्वभावनासु एकान्तसंनिहिताः, इति असाधारणत्वेन
सिद्ध्यान्वया संख्या संनस्यते । कर्तुर्विशिष्टा चेह
संख्या गम्यते, न कारकान्तरगता, इति सर्वथा प्रत्यक्षम् ।
तत्र यदि कश्चित् वदेत् ' समाने सर्वकारकाणां गम्य-
मानत्वे कस्मात् कर्तुः संख्यासंबन्धः, न करणविभिरपि '
इति, स वक्तव्यो यथैव भवति । इति । स चेत् ब्रूयात्
' मम कर्ता संख्या च एकेन शब्देन उपात्तौ परस्पर
नियम्यते इति, तेन अतमिष्येभ्यो बाह्येभ्यो निवृत्ता
संख्या कर्तृपैव वर्तिष्यते ' इति । तत्र एवं प्रत्यक्षेयम्,
' अयं समाने कारकावे किं कारणं भवति, कर्तृवा-
ग्भिषीयते, न कारकान्तराणि ' इति, तत्र व्यवश्य
फलवशात् शब्दशक्तिरेव शरणं प्रतिपद्यन्त्या, यतः
तद्विषया बुद्धिरुपपद्यते इति । सा च असात्वले-
ऽपि अवैशिष्टा ' यतः कर्तृगतां संख्यां प्रतीमः
केवलमतः । तस्मादेतावती शक्तिरितहा कार्यात्
प्रसीयते ॥ ' समाने भावना कारकोपशाने क.
शक्तिनियमे हेतु ' इति चेत्, ' उक्तं वस्तुन समाने
कारकत्वे कर्त्रभिधाने शक्तिनियमहेतु ' इति । न च
शक्त्यः पर्यनुवचने, यथाकार्यं यथारूपं अनुगत-त्वाः
इष्टुम् (शक्त्यः सर्वभावना इत्यादिना २।१।१।१ वृ
३७८) । अपिच नवता कर्त्रभिधाने शक्ति कल्पयित्वा
भूय, तद्वत्संख्याऽभिधाने शक्ति, कल्पयित्वा । ननु एक-
प्रयशोपादानादेव तत्सिद्धः न कल्पनाऽन्तरमाश्रियते,
कुतः । उक्तं अनेकशक्तिरूपतया विना नियमः सिद्धयति ।
अवश्यं हि एतदपि कल्पनीयम्, यत् समाने संख्या-
भाक्त्वे अभिहितस्यैव संख्यामाह, न अनभिहितस्य ।
शक्या हि विना एतदेव विपरीतमपि उच्येव ' यतश्च
अभिधीयते कर्ता, तत एताश्च न वक्तव्या संख्या धरम्
अनभिहितानामेतावता संविद्या कृतः ' इति । न च
अभिहितस्य वैचलं नवशक्त्यकारणं भवति, तेनैव प्रत्ययेन

अभिहितानामपि भावनाकालोपग्रहपुरुषविक्रियाणां सख्या-
सम्बन्धाभावात् । प्राधान्यप्रतीता भावनैव सुतरां सम्बध्यते ।
यदि तु अयोग्यत्वात् तद्वत्तन-बोऽभिधीयते, तत् गम्य-
मानेषु कारकान्तरेष्वपि अविशिष्टम् । अथोच्यते ' अस्ति
तेषां संख्यासंबन्धयोग्यत्वम्, येन शब्दान्तराभिहितया
सम्बध्यते ' इति, तत् भावनाऽऽदिष्वपि भावनाऽऽदि-
शब्दाभिहितेषु समानम् । अथैह तेषामनन्तरभूतत्वात्
अयोग्यत्वमिति, तदुक्तम् । असत्त्वभावस्यैव पर्यनुवृत्त-
त्वात् । नहि संख्याऽऽदिसंबन्धयोग्यत्वात् तदन्तर-
भूतत्वम् । तत्र एतदेवामुपगतत्वम्, ' तादृशेन
शब्देनभिहिता संख्या भावनाऽऽद्यो वा न परस्पर
संबन्धो शब्दवृत्ति ' इति, तत्र तुल्यम्, एतदभि-
हितायाः कारकान्तरसंबन्धयोग्यत्वात् । कथमयोग्यत्वमिति
चेत्, ' शब्दशक्तिवशेन भावनाऽऽदिष्वपि ' इत्युक्तम् ।
ननु च आख्याताभिहितसंख्यायोग्यत्वं कर्मणो दृष्टम्,
इति तस्य संबन्धं प्राप्नोति यथा ' पच्यते ओदनः '
इति । नैतदस्ति । कुतः ? ' यथैव क चित्कृत्वाऽपि
कर्मान्तरं न वक्ष्यति । तथैवैतस्य संख्याऽपि
शब्दशक्त्येवैवमिति ॥ ' यो हि भवत्ये ' कर्मणः
क चित् तदभिहितसंख्याऽर्हस्य दृष्टम्, अतोऽन्यापि
तेन भवितव्यम् ' इति, तस्य क्व चित् तिष्ठन्तामिषेयत्व-
दर्शनात् सर्वशक्तिविषयत्वमपि स्यात् । अथ तत् कथञ्चित्
न्यवतिष्ठते, ततः संख्याऽपि तथैव न्यवस्थास्यते, इत्य-
न्योद्यमेत् । तत्र एतत् स्यात्, ' कर्तुर्विशिष्टा संख्या
अभिधीयमाना न शक्या कर्तारवदनमिषाय वक्तुम् ' इति,
उच्यते ' विशिष्टा इष्टं नेष्टमष्टुष्टीरुषिरोपपन्नम् ।
अभिधाऽनभिधाने तु न केन चिद्विद्वाभिते ॥ '
' अयदीदृशविरोधे तदनुसारा विरोधवृत्तिर्नोपजायते '
इति तदग्रहणमादत्तम् । न तु अनभिहितविशेषणं वेन
किञ्चित् कुर्यात् । यदि नाम अनभिहितमपि विशेषणं
केन चिदन्येन प्रत्याख्यमानं विशिष्टप्रयशोपादानाय
पर्याप्तं अस्ति, किं तत्र अभिधानानुरोधेन । अस्ति चेह
भावनायैव प्रत्याख्यतस्य कर्तुं विशेषणत्वशक्तिः, इति
नाभिधानमपेक्षते । सर्वत्र विशिष्टव्ययेषु चैतन्नविद्यतम्
' न चेदन्त्येन शिष्टा ' (२।१।१९) इति । तत्र

वर्तनं सर्वप्रकारं दृश्यते । तत्तु सामानाधिकरण्यात्
भवति । सामानाधिकरण्यं च द्वयोरपि एकविषयत्वे
कुर्यात् । तेन यदि हि देवदत्तादयः सामान्यतः पचति-
शब्देनाभिहिताः, तत्तु, सामानाधिकरण्यं लभ्यते ।
लक्षणाया आकृत्यदण्डाधिकरणोक्त्यायेन भविष्यतीति
चेन्न । तदुल्लेखेन पात्रेन लक्षयितुमशक्यत्वात् ।
तन्मतेनैव हि एकत्वादि लक्षयितुं शक्यते, नान्य-
थमपि । तत्र एतत् स्यात्, अधिश्रवणादशेषि
देवदत्तसमवेताः तस्य पाकत्वोच्यन्ते इति । सत्यमुच्यते,
न तु तद्द्वारा सामानाधिकरण्यं भवति । गोपारुणा
दीनि हि विरोधे भवानुरूपप्रयोगोपादानात् मनुजोपा-
भेदोपचारनिमित्ता प्रतिपद्य शब्दं घटवर्तयति (प्रथमा-
यतुवचनमेतत्) सामानाधिकरण्यं कार्ययति, न त्वेवम्
अधिश्रवणादिरूपावको देवदत्तो गम्यते, येन अमेदो-
पचारमनुजोपी स्याताम् । अतो यथा दण्डादिशब्दाः
देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न प्रतिपद्यते ' दण्डो देव-
दत्त ' इति । यथा वा ' अधिश्रवणादयः पाको वा
देवदत्त ' इति प्रयोगो न भवति, यथा ' पचति
देवदत्त ' इत्यपि न स्यात् । ' तस्मात् पचतिशब्दा-
दिवोचकः कर्तृकर्मणो । । तस्य दामेदवर्तित्वात्
पचत्वकादिशब्दघटत् ॥ ' (अनुमानं तु ' पचति-
शब्दः कर्तृगन्वी देवदत्तादिकर्तृपदामेदवर्तित्वात् पचतु-
शब्दत् ' ' पच्यते शब्दः कर्मगन्वी ओदनविषयमेव
मेदवर्तित्वात् पच्यते शब्दत् ' इति) । अमेदवर्तित्वं हि
त पदसामानाधिकरण्यम् असंश्लेषशक्येण दृढन्तेऽपि
' पक्ता देवदत्त ' ' पक्व ओदन ' इत्यादिषु दृढम् ।
यत्र च यन्तुर्मवचनार्थं नास्ति, तत्र सामानाधिकरण्यं
दृढं यथा पाकादिशब्दे । किञ्च ' तच्छब्दोपात्त-
तद्भूतसंख्याभेदानुवर्तनात् । तथैव वाचकत्वं
स्यात् दृष्टान्तो नाविहायि च ॥ ' पचति देवदत्त,
पचतो देवदत्तपक्षयोः, पचति देवदत्तपक्षद्वयि
मिश्रद्वय ' इति यैव कर्तृत्वनिमित्तं देवदत्तादिशब्दे गम्या,
यैव आह्वयतेऽपि दृढते । यत्र नानो दृढते, स
वाचको दृष्टो यथा ' पक्ता देवदत्त, पक्ता ' इत्यादि ।
तथा कर्मण्यपि ' पच्यते ओदनः, पच्यते ओदनपात्रो

' पक्व ओदनः, पक्वो शाकौदनो ' इत्यादीनि पक्षद्वयान्तो-
दाहरणानि वक्तव्यानीति । (तथा च प्रयोगो ' पचति-
शब्दः कर्तृवचनः कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्तनात् पक्ता
देवदत्त इति वाक्यस्य पक्षद्वयशब्दत् ' इति, ' पच्यते शब्दः
कर्मवचनः, कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्तनात् पक्व ओदन
इति वाक्यस्य पक्षद्वयशब्दत् ' इति च) । किञ्च
' तयोरभिहितत्वेन विभक्तिप्रतिपद्यधनात् । साधर्म्ये
पूर्वमेवाप्यदेवदत्तेन पच्यते ॥ ' इत्यत्र वाचकः, येन
अनभिहिताधिकारविहितकारकविभक्तिप्रतिपद्यो दृश्यते
' पचति देवदत्त ' ' पच्यते ओदनः ' इति । यदि हि
नाचकत्वं न स्यात्, ततः ' अनभिहिते ' (पा० २।१।
१), ' कर्मणि द्वितीया ' (पा० २), ' कर्तृकरणपो-
स्तुतीया ' (पा० २।१।१८) इति च विभक्तिप्रतिपत्ति-
येन चित् प्रतिपद्यते । यथा ' पच्यते देवदत्तेन ' ' पच-
त्योदनम् ' इति । यतस्तु एतत् प्रतिपद्यते, तेनात्मगतपते
पक्षपक्षभाष्येणैव वाचकत्वम् । साधर्म्यादप्यत्र वैधर्म्यम्,
तदेव दर्शयितव्यम् ' यत्र च वाचकत्वं नास्ति,
तत्र कारकविभक्तिप्रतिपद्यधनात् नास्ति, यथा पच्यते
देवदत्तेन, पचत्योदनम् ' इति । ' इत्यत्र बोधकः
शब्दरहितद्विदोषावबोधनात् । यथा श्रोत्रमकारण्य
बोधक शब्दबोधकम् ॥ ' (पचतिपच्यते शब्दः कर्तृ-
कर्मगोर्बोच कर्तृकर्मविशेषोपपन्नत्वात्, यत् तद्विशेष-
बोधकं तत् तद्वोधकं यथा बोधं शब्दविशेषोपाकार-
[विशेषस्य अकारण्य] बोधकम् इति प्रयोगः)
यदि पचतिशब्दादिभिः कर्तृकर्मणी नोच्येयाताम्, कथं
तद्विशेषः संख्या अभिधीयते । ' तत् नामिपचे, तद्वि-
शेषमभिपचे ' इति हि विप्रतिपद्यते । नहि श्रोत्रं
शब्दतामात्रम् अगमयत् तद्विशेषम् अकार गमयति ।
न च शब्दस्य अभिधानुवर्तनात् सन्नाह्य बोधकं भवति ।
भावमया हि गम्यमानत्वे अर्थ एव बोधकः स्यात् शब्दः ।
तस्मादपि वाचकत्वम् (या. पू. १।२२) किञ्च ' विशेष-
पक्षे च सङ्गधादुच्यते कर्तृकर्मणी । नह्युपचार्य
संबन्धः स्वयुगेव दृश्यते ॥ ' इत्यभिधीयते, विशेष-
पक्षे । संख्यामानं तत् ' इह बोधमः पचति ' ' बोधमः
पच्यते । यत्र अनयोर्विशेषसंबन्धः, सन्नानिपेयतापि

पचतिशब्दवदेव पच्यतेइत्येवमाद्यमिहिताऽपि संख्या
अनभिभूतत्वात् कर्तुरेव प्राप्नोति, न कर्मण इति ।
(वा. घृ. ११७) उच्यते । ' यस्यापि कारकं
वाच्यं तस्याप्येतत् प्रसज्यते । न चोभयाभ्रयं
दोषमेकत्रोद्यो विचारयन् ॥ ' सर्वथा 'यल्लक्षणो हि
भवतः कर्ता सन्नभिधीयते । कर्म वा, तादृशस्यैव
यत्र संख्याऽभिधीयते ॥ ' तत् पदि मम कर्मोत्पन्न-
लक्षणेऽप्यपि कर्तुरेव संख्या प्राप्नोति, त्वपि तर्हि तन
कर्तृमिधानेन भवितुम्यम् । अथ तत्र तत्र कथञ्चित् कर्तु-
रनभिधानम्, तद्वत् ममापि तत्संख्याऽनभिधानम्,
इत्यदोषः । तदेतत् अवश्यमावाभ्याम् एवं परिहर्तव्यम्,
' सर्वत्रैव तावत् ईप्सिततत्वात् वस्तुलक्षणं कारका-
न्तरेभ्यः कर्मणः प्राधान्यम्, भाव्यादोनेन च तद्व्यापारस्य
भावनाऽन्यथैतत्त्वम् । तत्र यदा तत् प्राधान्यम् आख्या-
तेनैव दर्शयामि इति विवक्ष्यते, तदा सत्यपि कर्तुः शब्दा-
र्थरूपेण लिङ्धातुभ्याम् अभिधीयमानप्राधान्यभूतसामान्य-
विशेषरूपव्यापारत्वे, तावता च कर्तृत्वत्वात् अपरस्य वस्तु-
लक्षणस्य प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात् कर्मणि तत्संख्याया
वा लकारोपपत्तिः । यदा तु राहु तत् विषयमानमपि
अविषयितत्वात् धातुविशेषवशेन वा नैव तदस्ति
इत्यवगम्यते, शब्दार्थरूपप्राधान्यमात्रे (च) विवक्षा
भवति, तदा गुण कर्मप्राधान्यामिन्द्रियमिन्द्रियत्वं कर्तरि
तत्संख्याया वा लकार उत्पद्यते । करणादीनां तु न
वस्तुलक्षणं, नापि शब्दलक्षणं प्राधान्यविवक्षा अस्तीति
नित्यमेष शास्त्राद्व्यापारकत्वम् । केचित् पुनराहुः ।
यदा एवेविधं शब्दसामर्थ्यमवगम्यते यथा ' अयं
कर्तुरेव संख्या शक्नोति वस्तुम्, अयं कर्मण एव ' इति,
तदा अन्तरेणपि भावनोपस्थापनं तैव संख्या अनन्व-
विषयत्वेन अमिहितत्वात् कर्तारमुपादास्यते, तत्रया शोण-
शब्दः अन्येन अमुपात्तेऽपि अर्थे तद्वत् गुणं वदन्
आत्मनैव अश्वानमपि गमयति । तथा च सति अनेनैव
गमनेन सर्वं गवादयोऽपि अनभिधेयाः प्राप्नुवन्ति ।
कथम् ? ' कश्चित् तद्वत् एवेह लिङ्गसंख्यादिरूप्य-
ताम् । स एवामिहितः पश्चाद् गवादीन् ज्ञाप-
यिष्यति ॥ ' एतावती चेत् शब्दशक्तिः कल्पिता तद्वत्-

मेवैवा गुणं ब्रवीति, किं ततः परं शक्यन्तरकल्पनया,
पूर्वैरेव व्यवहारोपपत्तेः । अयं तु एवमादिषु एकशब्दो-
पात्तत्वेन सप्तमनियमो न शब्दशक्तिवशेन, ततः कर्तु-
संख्याविध्वपि तदेव (सुपा केवलसंख्याऽभिधानम्) अमु-
पगन्तव्यम् इति अनभिधेयत्वज्ञापितः । तत्रापरे मन्यन्ते
' शोणेऽपि नैव वाजित्वमनुकत्वा तद्वत्तेऽभिधा ।
हृष्टा हि न कश्चित् बुद्धिरगृहीतविशेषणा ॥ '
कथं हि अश्वत्वे अनुच्यमाने तदवच्छिन्नरक्तत्वप्रत्ययो
जायेत, रक्तत्वविशिष्टो ह्यस्ती । गुणो (गुणिनमर्थं)
गमयिष्यति इति चेन्न, गवादियु व्यभिचारात् । ऐका-
न्तिकं हि गमनं भवति, न रक्तत्वमश्वत्वमपिचारी ।
द्रव्यमात्रं तु ऐकान्तिकत्वात् गमयेत्, न तद्विशेषम् ।
तस्मादुभयोरपि अश्वत्वरक्तत्वयोः अन्योन्यव्यभिचारी-
त्वेन अगमकत्वात् वस्तुतन्त्रोपस्थापितान्यतरग्रहणा-
समवाय शोणशब्दाभिधेयत्वममुपगन्तव्यम्, नहि तत्र
वस्तुन्तरसाधारण्येन अश्व-वनेषु ऐकान्तिकं केन चित्
गमितम् । कर्तुः पुनः ऐकान्तिकं भावनया उपादानं
विशेषरूपेण च इत्युक्तम् । अथवा अस्तु शोणशब्देन
अश्वत्वैकार्थ्यसमवायिगुणमात्रमभिधानम् (तथापि न तद्-
द्वान्तेन संख्यायाः कर्तृगमकता युक्ता) । कथमनन्व-
गतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः इति चेत्, उच्यते ।
' अश्वत्वं नैव शोणस्य विशेषणतयेष्यते । गुण-
जात्यन्तरं त्वेवैतद् दैवान् तत्संगतिं गतम् ॥ ' यदि
हि रक्तत्वमानमयं ब्रूयात् ततोऽश्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेत्
शक्यन्तरं वा, येन तदेकार्थसमवायेव रक्तत्व वदेत् । एष
तु यथैव सत्तागुणवशोवाचकः, तथा रक्तत्वमितक्रम
शोणत्वं नाम रक्तावान्तरजातिं वदति । सा च अर्थेनैव
विद्यते, न गवादियु, इत्यश्वत्वं प्रतीयते, न रक्तत्वादिकम्
संशयो भवति । कीदृशं पुनस्तत् गमादिरक्तत्वातिरेकेण
शोणत्वम्, यत् अर्थेण समवेतम्, अन्यत्र चाशमवेतमिति,
उच्यते । ' सर्वसुंसां स्वसंवेद्यं प्रतिजाति गुणा-
न्तरम् । कश्चित् तस्य विशेषणेन, कश्चित्
सामान्यतोऽभिधा ॥ ' सर्वशक्तिषु तावत् स्वयत्किमात्र-
गुणारिणः कृष्णलक्ष्मणरक्तत्वादयो विवक्षणाः प्रत्यक्षयु-
क्तमन्ते । तत्र कश्चित् सतो विशेषणं वाचकं, शब्दो

(सिद्धान्ती-) यदि एवम्, ततः सर्वदेव तिष्ठमिहितया संख्या कर्ता नातिक्रमितायः । (शब्दकृते) कर्म तर्हि ' स्यात्ती पचति ' इति प्रयोगः । (सिद्धान्ती-) उच्यते । किं पुनरत्र युक्तम्, किं कुतश्चित् कारणत् कर्तारमतिक्रम्य अधिकरणं संख्याया आधितम्, अपवा तत्संख्याऽहं कर्तृत्वमेव स्यात्वा विवक्ष्यते इति (विचारे) कर्तृ-विविधता युक्तेति मन्यामहे । कुतः ? ' न सुख्यातिक्रमे किञ्चित् दृश्यते कारणा-न्तरम् । सुख्यद्वयस्य विवक्षा तु यथेष्टं ननु युज्यते ॥ ' सर्वत्रैव अर्थद्वये समगति अन्यतरस्य-विवक्षा युक्ता । समगति च सर्वकारणा स्वस्यापारा-पेक्षया कर्तृत्वम् इति पुरस्तात् प्रतिपादितम् । (वाक्याधि-करणे श्लो. ६६ इत्यादिना) । नहि प्रधानक्रियागत कारकवैचित्र्य स्व-भावारविषयात् कर्तृत्वादिना उपपद्यते । तस्मात् सर्वेव विवक्षितम् इति व्याख्यम्, न कारकान्तर-संख्याऽभिधानमिति । एवं च सति यत् कर्मसंख्याऽपि क्वचिदभिधीयते, तस्योक्त कारणम् । न च तत् अन्यता-स्तीति व्यवस्था । (अन्य एकदेशी आह-) तदा तु अनभिहिताधिकारोऽपि एवं करिष्यते ' अनभिहिते कर्मण एकत्वे दिव्ये बहुत्वे चेत्पादि ' । कुतः ? ' विभ-क्तयो विधीयन्ते यत्र तस्य विशेषणम् । युज्यतेऽ-नभिधानं हि न पुनस्तद्विशेषणे ॥ ' नहि उपसर्जनस्य विशेषणसंबन्धो युज्यते । विशेषास्तु एकत्वादप्येव पुनः विशेषणान्तरसम्बन्धं गृह्यते प्रधानत्वात् । तथा च समासाधिकारेऽप्युक्तम् ' भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ' इति (समर्पणस्ये पतञ्जलिना । संख्याविशेषणत्वेन अनभिहिताधिकारव्याख्या-मुपसंहरति-) तस्मात् एकत्वादिषु अनभिहितेषु इति सक्रियः । (अनिष्टावस्था एतां व्याख्यां दूषयति-) एतस्मिन्सु ' भाष्यार्थे ' कृत्ः कटः ' इति शब्दशोरपि द्वितीया स्यात्, उपपन्नमि कर्मैकत्वस्य अनभिहित-तात् । अत्र प्रधानवैशमिहितत्वात् न भविष्यतीत्युच्यते, तदयुक्तं प्रायेण प्रथमोपपत्तेः तदनुष्ठानम् । अपिच ' कटं करोति भीममुदार दशनीयम् ' इत्यत्रापि कट-द्वितीयवैशमिहितत्वात् भीमादिषु अभावः प्रतीयते ।

ननु कर्मादिविमक्त्यर्थवादिनोऽपि (कर्मादिविशेषणान-मिहितत्वादिनोऽपि । विमक्त्यर्थस्य विशेषणम् अनभिहितत्वम् इति वादिनः इत्यर्थः) अवशिष्टमेतत् । न, तस्य तिष्ठकृतद्वितीयमर्थः अनभिहितेषु इति परि-संख्यानात् । न च कटद्वितीया तिष्ठादिष्वन्तर्भूता, यतः तयोक्तानां पूर्वदासो भवेत् । ननु ममापि परिसंख्या भविष्यति, भवेत्, यदि कदाचीनामपि संख्या वाच्या भविष्यति, न त्वेते संख्यायां समापन्ते, नापि वदन्तो दृक्त्वन्ते । तेन तिष्ठः केवलस्य ग्रहणमुपपद्यते, नेतेरेषाम् । कर्मा-दयस्तु सर्वेषामर्था इति वैयर्थ्यम् । अतः कृतवाचकदि-शब्देभ्यः प्राप्नुवन्त्येव द्वितीयादयः, इत्यन्तः परिहारो वक्तव्यः । स च एव संभवति, यदि कर्मादिविशेषणम् अनभिहिताधिकारः । तथाहि, ' कृतः कटः इतीहापि कर्मत्वं निष्ठुयोरुच्यते । तस्मिन्नभिहिते संख्या न द्वितीयां ग्रहीष्यति ॥ ' यद्यपि च कर्मादयो वाच्याः, यस्य च तद्विशिष्टा एकत्वादप्येव, तस्योक्तमर्थोपपत्तिरिति । अनभिहिते कर्मादिविशेषणम्, ' अनभिहिते कर्मणि द्वितीया, अनभिहिते वा कर्मणि ये एकत्वादयो वर्तन्ते तेषु द्वितीया ' इति । यद्यपि सौपसर्जनं कर्मादयः, तथापि विशेषे-षणेन संवध्यन्ते । समासस्य हि उपसर्जनं विशेषणत्वं संवध्यते, वाक्यस्य तु ' कटस्य राज्ञः पुरुषः ' इतिवत् संवध्यमानं दृष्टम् एवमादि । एवं च वृत्तिवाक्य-योर्विशेषो भविष्यति । वाक्यस्याथ कर्मादयः । अतः सत्यपि उपसर्जनत्वे शङ्क्यति समानविभक्तिकानभि-हिताधिकारविशेषतां प्रतिबन्तम् । (पूर्ववशी शङ्कते-) ततश्च ' पचति देवदत्तः ' इति तिष्ठादिभिरनभिहितस्य कर्तुः संख्यामभिधातुं तृतीया प्राप्नोत्येव । (संख्यायां कारके वा प्रीः [पृ. १३९] इत्यत्र तृतीयाप्रतिनिश्चय इति शङ्कते-) गतार्थत्वात् अभातिः इति चेत् । (भीमादिकारकविभक्तिभिः अदेकान्ति-कत्वेन देतुं दूषयति-) न, भीमादिभिरनेकान्तात् । उक्तं येतन् कटद्वितीयेत्येकऽपि कर्मणि भीमादिभ्यस्त-दुत्पत्तिरिति । यदि च तृतीया गतार्थत्वात् नोपपद्ये, ततः प्रथमावाच्याऽपि संख्या गतेवेति कर्मं वा नोदगते । केचनप्रातिपदिकप्रयोगसंभवात् तदुत्पत्तिरिति चेन्न,

वदस्ति । तस्मात् जानिस्तावदभिप्रेषा । सा च यम लिङ्गं न ध्वमिचरिष्यति, तत्र गमयिष्यत्यपि । यनापि (अचे-
तने) न्यभिचारे सति अन्यतः प्रतीयते, तत्र तदेव
गमकं तदनुगृहीता वा जातिः प्रातिपरिहृ वेति यथेष्टं
कल्प्यते । (गणादिशब्देषु शोणादिशब्दद्वयत्वाशङ्काया
निरासमुपसंहरति-) तस्मात् शोणादितत्त्वता ।

पञ्चस्यादिशब्देभ्यः यदि संख्या सर्वकारकान्तर-
भ्यामुच्यता कर्तृमात्रानुसारिणी शोणवत् उच्येत,
ततः तथा नाम कर्ता गम्यताम्, तावताऽपि अनभिप्रेषो
भवेत् । यदा तु पूर्वोक्तं न्यायेन संख्याभेदो न लभ्यते,
प्रतिषत्तु च अनभ्यानेकस्यादिजात्य-तराणि न शक्यन्ते
कल्पयितुम्, तदा भावनाभावार्थान्मयेव (कर्तुः)
उपादानमादत्तं भवम् । किञ्च ' शोणादीनां न चान्येन
जातिर्बुद्धौ निषीयते । क्लेशश्चेनाश्रितस्तत्र, न
स्वत्राप्त्येव निष्यते ॥ ' यदि शोणस्यापि कश्चिदन्यः
अश्वपुत्रवेत्, नैराहो स्वयं विहरयेत् । संख्यायाश्च
भावनाभावार्थौ उपादेतौ इति न स्वभावावस्थिति ।
भावनोपस्थाने चोक्तो विशेषः (वा. पृ. ९४११५)
(भाष्यं व्याख्यातुमाह-) तस्मात् अनभिप्रेषयैव कर्तुः
विशेषत्वविशेषणोपपत्तेः अप्रमाणमभिधानशक्तिरूपेण
मित्यनगच्छतः ।

एव न्यायेनावधारिते कश्चित् आगमविरोधं दर्श-
यन्नाह (भाष्य) ' प्रवृत्तिप्रत्ययो प्रत्ययार्थे सह मृतः
इत्याचार्योपदेशात् कर्ता शब्दार्थः, कर्म च इत्यगम्यते '
इति, ' छ कर्मणीतिरूपेण (पा० ३।४।६९) च-
ञ्जानात् कर्तेरिति च । आदेशस्थानियच्छास्त्र-
ल्लिख्यो कर्तृकर्मणी ॥ ' ननु सूत्रार्थेन आगम-
विरोधे दर्शिते प्रवृत्तिप्रत्ययो प्रत्ययार्थे इत्येतदसंबद्धम् ।
कथमसंबद्धम् । यदा पूर्वेण न्यायेन (पक्षेदविशेषण-
इति । वा. पृ. ९०२) कर्तुः प्राधान्यगति पूर्व-
पक्षगतिना दर्शयितव्यम् । तदेतत् अभिधानं प्राप्यम्
च उपपन्नमिति स्पष्टिच्छिदं दर्शयति । यस्मात् प्रवृत्तिप्रत्ययो
सह मृतः प्रत्ययार्थेव कर्ता कर्म च सत्येति, तस्मात्
विषयविशिष्टोपायोः अभिधानात् अत्रेव भुविप्रकरण-
विरोध इति । एत ' ल. कर्मणि च ' (भाष्ये चाकर्म-

कर्म्यः पा० ३।४।६९ लकाराः सकर्मककर्म्यः कर्मणि
कर्तरि च स्तुः, अकर्मककर्म्यः भावे कर्तरि च) इत्यन-
तावत् एकान्तेन अभिप्रेषयेन कर्तृकर्मशोकादानम् ।
' कर्तरि शप् ' इत्यत्र पुनः एकमभिप्रेषणवर्तमानम् ।
अन्वत्तु कर्तरि इति परसप्तमी । न च शब्दसंनिवेशो
कर्ता परतावस्थितः संभवति, अतः ' आनर्थक्यात्
तद्वेषु ' इति शब्दे कार्यं विहायते । तत्र एषोऽर्थः
(कर्तरि शप् इत्यस्य-) कर्तृवाचिनि सर्वेषां कर्तृ प्रत्यये
परन अवस्थिते इति । सर्वेषां तावत् प्रत्ययार्थैः कर्ता
इत्युक्तम् आचार्यैः (व्याकरणआचार्यैः) तस्मात् अयुक्तम्
अनभिप्रेषणानुमानमिति । तदुच्यते । ' वाच्य-
वाचकसंबन्धो नाचायैरुपदिश्यते । अन्यथाऽनु-
पपत्त्या हि व्यवहारात् स गम्यते ॥ ' तत्र नाम
अगमविशेषो युक्तः उदाहरयितुम्, यत्र न्यायामो
समानविषयी भवतः । इह तु न्यायस्य अन्य एव विषयः
' किं वाच्यं किं गम्यमानम् ' इति, अन्य एव व्याकरण-
स्मृतैः ' एषां प्रत्ययानां का तावुः कोऽपभ्रंसाः ' इति ।
न च अन्यविषयेण अन्यविषयस्य दुर्बलत्वावि पात्रो
युक्तः, निमुक्तं शास्त्रमध्यमातविषयानेन प्रत्यक्षमेव तत्-
स्वसंबन्धः । तेन यत्रापि ' कर्ता शब्दार्थः ' इत्येवमाचार्यो
वदेषु, तथापि स्वविषयादन्यत्र वदन्तो नादत्तव्याः भवेयुः ।
ते तु नैव तथा वदन्ति । ननु प्रत्यक्षमेव सूत्रमुदाहृतम् ।
सत्यम्, न तु शास्त्रस्वरूपमालोच्य । किं तर्हि । एकदेशा-
लोचनेन । न च तावन्मात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनं शक्यम् ।
युतः । ' सर्वाण्येव हि शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तरेः
सह । एकवाक्यतया युक्तमुपदेशं प्रत्यवते ॥ ' यदि
शास्त्रेऽदेशान्तेन तद्विद्वत्प्रत्ययगच्छता शास्त्रविरोध
उद्भाष्यते, ततः ' सुग न पातन्त्या ' इत्यस्यापि एकदेशेन कर्म
विहितमनुवर्तुं शास्त्रविद्वद् बुधात् । तथा भिन्नवाक्येण
' यानजीरममिश्रोत्रं क्षुरीति ' इत्यादिमात्रप्रेषण
क्षिप्तोऽपि अनुवर्तुं प्रत्यवते । व्याकरणेऽपि ' विदेगुणः '
इत्येतावन्मात्रे दृश्यमाने ' मित्रः ' इत्यत्र सुगारणे
शास्त्रविद्वद् स्यात् । तस्मादेकदेशेन विरोध उद्भाष्यतः ।
आह च ' अन्य एवैकदेशेन शास्त्रार्थाः प्रतीयन्ते ।
अन्यथा परिपूर्णेन समस्ताहोपसंज्ञौ ॥ ' विशेषेण प्र

प्राप्नोति । तस्मात् शक्तिमद्द्रव्यकारकपक्षेऽपि अवश्यं निष्पद्य शक्तिमानं सुतिष्ठत्याम् अविषयेष्टव्यम् । तथा सति हि 'आविर्भूतैकया शक्त्या द्रव्यमात्मवशी-
कृतम् । न शक्त्यान्तरयोर्मित्वं तदेव प्रतिपत्तयते ॥' तेन कारकान्तराद्यौ लङ्घ्यस्वार्हितत्वं च द्रव्यप्रधान-
कृतत्वैक्षण्येन सिद्धम् । (श्रौतत्वविशिष्टस्य सामाना-
धिकरण्यस्य हेतुतायाः उभयासिद्धतामुपपद्यते -)
ततश्च अप्रतिष्ठं श्रुतिगामानाधिकरण्यस्य उभयोरसिद्ध-
त्वम् । अथ लक्षणा सामानाधिकरण्यम् अविशेषितं
वा हेतुः, ततः 'सिद्धौ माणवकः' इत्यादिषु अन्तराणापि
वाच्यवाचकमार्थं सामानाधिकरण्यं दृष्टम्, इत्यनैकान्ति-
कता । (श्रौतत्वविशेषणपक्षे एव हेतोः साध्या-
विशिष्टत्वलक्षणप्रतिपक्षैकदेशत्वेन अन्यतरासिद्धत्वं
चक्रमुपारभते -) यच्च भौत सामानाधिकरण्यम्,
तस्य बोधार्थः । समानमाधिकरणम् इति समान वाच्य-
मित्यर्थः । नहि अन्यथा शब्दस्य अर्थे, अधिकरणं
भजति, सर्वशब्दानामनाधिकरण्यं वात् (नैवास्मरणमतेन
वृ -) आनामाधिकरण्यशब्दाः वाच्यस्य तु विषयत्व-
प्रतिपक्षा अधिकरणत्वमुच्यते । तदपि च लक्षणादि-
निवृत्त्यर्थं मुख्यत्वेन विनोदयते । ततश्च मुख्यया वृत्त्या
सामानाधिकरण्यम् - समानो विषयः - समानमभिधेयमिति
वाच्यम् । ततश्च एवं साधनं भवति, वाचकं पतति-
शब्दो देवदत्तस्य तच्छब्दसमानार्थत्वात् देवदत्तवचन-
त्वादित्यर्थः । नतश्च अनित्य, शब्द अनित्यत्वात् इति-
यात् प्रतिपक्षान्तर्देशेनो हेतुः स्यात् । तद्भूताधिकरणो-
क्त्येन च ग्राह्येन (कर्मविशेषेन यो. २०-४६),
यथा तवधर्माणेन (भाष्योक्तेन) च शब्दो तद्भूतयोः
अर्थयोः अर्थसुदृष्टो इत्यादिभिः शब्दशब्दकाले (अनु-
मानपरद्वाराकाले) सामानाधिकरण्यं विवक्ष्य सर्वप्रकार-
मगिदस्य महाकादिशब्दादिनोपादा अनेकानिहयमुद्भाव-
नीयम् । अनुमानविशेषो नैव हेतुभिः (कर्मविशेषेना-
भूतपैराधिकारिभिः, अनुमानविशेषाच्च नैव हेतुभिः ।
निराकरणम् अतिरिक्तमिति ।) नैव हेतुभिः मुख्य-
कारणानुरक्तम्) एतद्विषयत्वं च कथयते । दृष्टव्यम् ।

ऽपि यदि तावत् शक्त्यभिधानत्वेन, ततः साध्य-
विकलता । नहि पाचकादिशब्दाः शक्तिपराः, किं तर्हि
शक्त्यन्तर्गोष्ठावात् शक्तिमत्परा इत्युक्तम् । अत्र च
शक्तिपरत्वे तथैव मुख्यसामानाधिकरण्यामकमेव हेतु-
विकल्प्यम् । (हेतुर्विकल्प्यमाह -) पाचकादि-
मन्दवदेव प्रधानभूतशक्त्यनभिधानप्रसङ्गात् शिष्याव-
यिधितममविशेषविपरीतसाधनता । अथवा यदा मुख्यं
सामानाधिकरण्यमसिद्धम्, तदा इतरदवाचकत्वेन दृष्टम्
इति विरुद्धता । न च लक्षणाया गौणत्वे वा वाचकाव-
मर्शित इति तत्तिष्ठित्वेन (भाष्यकृता) अर्थाभिधान-
संयोगात् इत्यत्र च (सूत्रे अर्थेन नित्यसंयोगात् इत्यव-
यवेन समुद्भूता) साधितम् । तेन विषय एव नास्तीत्येवं
शक्यं वक्तुम् । एवं परेष्वपि साधनेषु यथासंभवं गौण-
वित्यम् । तद्वत्सङ्कोचशान्तिरपि क्षतिगतत्वेन तावद-
शिद्धम् । नहि शक्त्यात्मकारकश्रद्धायाः संख्याः केन
चिद्विष्यते द्रव्यधितत्वात्साध्याम् । अथ तु यद्गतमगौ-
संख्यामुपादत्ते तथैव प्रतिद्वयस्य वाचक इति प्रतिश-
यते, ततः पूर्वमुपगमविरोधः । नहि कश्चित् पैराकरणः
आलम्ब्यतस्य द्रव्यवचनचमिच्छति । यदि तु वाच्य-
लक्षितगतसंख्यामैशोपादानम् अभेदोपचारादा गौणमैश-
हेतुः, ततः 'सिद्धौ देवदत्त, सिद्धौ देवदत्तपरदत्तौ,
मिहा देवदत्तपरदत्तचरित्युक्तिः' इत्यादिभिः अने-
कात्मिकम् । पाचकादौ यानि पञ्चिकर्मविधानम्,
तापयि संख्यामैशोपादायि नास्ति, विमर्शवाच्यत्वात्
संख्याया इति हेतुविकल्पात् । यत्र तु विमर्शो न दृष्टः,
तस्यां कर्मविधानाभावात् साध्यविकल्पात् । तेन सूत्रीया-
न्तमेव सिद्धिं पदमुदाहर्तव्यम् । तथापि तु सर्वसामा-
नाधिकरण्यवत् दोषाः संशयानि इत्यसाधनम् । इदम्-
परम् (दृष्टम्, यद्गत्) अनेकान्तिकम्, गौणशब्दो न
सर्वत्र द्रव्यम्, अथ तु तद्वत्संशयसिद्धमुपादत्ते । नैव
विषय इति यदि चेदपि, आहृत्यधिकरणमगौ-
साध्या-
कल्पम् (नतः भविकावाधाना निरन्तरात् स्वकल्प-
मिधानकदिनादपि वैयर्थ्येन गौणसंख्यायि यथावाच्य-
पगमेन अनेकान्तिकता परितुष्टं न शक्या इत्यर्थः)
' कथमद्वयानुमानं धाधितुमर्हति ' इति (भाष्येन)

एवं च सति तिङ्विधाने लादेशत्वात् कर्तरि तिप् इत्येकं वचनम्, एकवचनसङ्ख्याच्च एकत्वे तिप् इत्यपरम् । तत्र यदि वा अन्योः परस्परमन्वयः सति च केवलेन संवन्धः स्यात्, 'कर्तरि तिप् एकत्वे वा' इति । अथवा एकस्मिन् कर्तरि इति प्रतिपन्नविशेषण-विशेष्यत्वयोः तिङ्विपर्ययम् । (तत्र नैवं इत्यादि भाष्यं न्यायहे-) तत्र न तावत् अविशेषितकोस्तिता संवन्धः । नतः । 'अनेकस्मिन्नपि प्राप्तिः कर्तरि स्यात् तिप्स्तथा । सर्वकारकसंस्थे च सैकत्वे च प्रसज्यते ॥ ' यदि हि स्वतन्त्रमेव कर्तरि एकत्वे च व्यन्योन्यनिरपेक्षताक्यमेवेन तिङ्विधानमिष्यते, ततः प्रयोगकाले तद्वदेव नैरपेक्ष्यम्, इति द्विग्रहणमपि कर्तुं प्राप्नोति, कारकान्तरत्वेऽपि वा एकत्वे । तस्मादयस्य प्रथम विशेषणविशेष्यसंबन्धोऽस्युपगन्तव्यः । स चैक विभक्त्यन्तत्वात् सामानाधिकरण्येन । तत्रापि औत्तवाभावात् एकस्य लक्षणगृह्णितं, विभक्तिविपरिणामेन वा वैयक्तिकसंबन्धः । सामानाधिकरण्ये तावत् अवस्थित-संख्यापाधानानुरोधेन कर्तृशब्दो लक्षणात् अभेदोपचार वा भजते नैकशब्दः, संख्येयप्राधान्यप्रज्ञात् । ततश्च सामानाधिकरण्यसंबन्धमयं मुख्यता वृत्त्या दर्शयितुम् उप-सर्जने पक्षी प्रयुक्ता 'कर्तुरेकत्वे इत्यर्थः' इति (भाष्ये) । अथवा मिथार्थविषये सामानाधिकरण्यं न भवति । न च स्पष्टिकरणयोः एकविभक्त्यन्तयोः पठया विना एवंगतीयरुः संबन्धोऽवकल्पते । न च संबन्धमन्तरेण अभिप्रेतोऽर्थः सिध्यति । तदा अवश्यं कर्तृभ्ये अन्तरविभक्तिविपरिणामे तत्रैव न्यायेन संख्या-प्राधान्यात् नित्यं च विशेषणे पक्षीययोगात् एव विपरि-णामेन कल्पते 'कर्तुरेकत्वे' इति । दुरागतश्चाथ एक-त्वस्य विभक्तिविपरिणामः, अर्थात्तत्तुद्धिमवद्वात् । यदि चैकत्वस्य कर्तुरि कर्मणि चेत्युच्यते, ततोऽन्य एवार्थं आपद्येत, एकत्वं यः करोति, यच्च तस्य कर्मणि । तस्मात् कर्तुरेकत्वे इत्येवमादिना दर्शयते कर्तृकर्मविशिष्टा एकत्वादयः प्रत्ययशब्दाः शास्त्रानुगताः इत्यविरोधः । एवं च स्पष्टावधानेन यत् सौष्टिकेन न्यायेन (अन्यतः प्राप्त-कर्तृकर्मगौरवाच्चता इत्यनेन) भाष्यनातः प्राप्तात्

कारकानमिधानमवगतम्, तदपि अनुगतं सूत्रैर्मविष्यति । सूत्रांतराणि च 'द्वयेकतोः' इत्येवमादीनि एतदपेक्ष्य नियम्यमानानि विशेषणविशेष्यत्वादिन्यायानुगतानि भविष्यन्ति (विशेषणविशेष्यता उचिता इति न्याय-मनुगतानि इति, विशेषणविशेष्यत्वन्यायानुगता इति च तुषाणानुक्तम्) । 'लौकिकन्यायानुगतश्च सूत्रार्थः' इत्यस्य अपरोऽपि अभिप्रायः, यथा लोके कर्तृकर्म-विशिष्टसंख्याप्रतिपत्तिरियम् एवं न्याख्यायमाने अनुगता भवति । अन्यथा हि स्वातन्त्र्येण इतरनिरपेक्षतया न्याख्याने लोकप्रसिद्धिविपरीतपरस्परपक्षद्वयस्याकारक-मात्रावित्याहो सूत्रार्थः स्यात् । न केनमेतद्व्यवधानम् किं तर्हि स्वगोत्रेणापि (व्याकरणगोत्रेण योऽनुसृतो न्यायः न्याख्यपाकारः तेनापि) शब्दाधाराणि न्यायापेक्षानि स्युः । विशेषणविशेष्यतया तु न्याय्याने सर्वे न्याय्यं भविष्यति । तत्र एतत् स्यात्, त्वया मीमांसकेन वचनभ्यक्तिकुशलेन भूया स्वमनीषिकया पश्यमुच्यते, न तु व्याकरणसंबन्धाय एवमवस्थित इति, अत आह- (भाष्यम्) 'आगमोऽपि चागमेव, यदा एकत्वादयो विभ-क्त्यर्थः तदा कर्मादयो विशेषणत्वेन' इति । द्रव्या-मपि वाक्यनाराभाष्यनाराभ्या बहुवचनकार्तिके अनभि-हितगार्तिका च द्वापि कर्मादौकत्वादिव्याच्यरणयो दूरमुमुख्य अन्ते निर्दोशतया अवधारितम् । (पा० २/३/१ सूत्रान्ते) कर्मादिनिशिष्टा एकत्वादयो विभक्त्यर्थः । इतरथा येन्येनचित् बहुवचनं प्राप्नोति । अनभिहितवाचिकारथ न कर्तव्यः स्यात् । अन्यत्राप्यभिहिते, विधानाभावात् तिङ्मुक्तद्वितसमासाभिहितेषु कर्मादियुः कः प्रसङ्गो द्वितीयादीनाम्, येन अनभि-हितवाचिकारः कियेत । अनभिहितानां तु कर्मादीना एक-त्वादियु द्वितीयाऽऽदयः इति नैतदनुक्तं वक्ष्यते । नहि न्यायेन तेषामभिहितानामनभिहितानां न कश्चित् विशेषो दृश्यते । तदेतत् कार्तिकोत्तरं इदं भाष्य-कारेण (वतञ्जलिना) उक्तम् 'एकत्वादियु विभक्त्य-येषु कर्तव्यः अनभिहितवाचिकारः, कर्मादियु तु अन्यतः' इति । ('अनभिहितवाचिकारः कर्तव्यः, स कथं कर्तव्यः यदि एकत्वादयः विभक्त्यर्थः । अथ हि कर्मादयो

वाचकम्, शालादिमन्त्रादिमात्रवचनत्वात् । नापि प्राति-
पदिकायां गमकः विनाऽपि क्रिया उपपत्तेः ।
अथोच्येत, न जातु चित् कश्चित् निष्क्रियः सभवति,
अतः अस्तित्वप्रवादिका का चित् एकान्तेन आश्रिता
क्रिया भविष्यति । अथवा 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथम-
पुरुषः अपयुज्यमानोऽप्यस्ति इति गम्यते' (महा-
भाष्यं २।३।४६) इत्येव कृत्क्रियात् कारकाक्षेपः
सेव्यते इति (नेवरेतराश्रयत्वम्) । तदनुपपन्नम् ।
कुतः ? ' तिष्ठत्यादावुपात्तेऽपि क्रियामात्रे शक्यते ।
कर्तृमात्रमुपात्तं स्यान्न कर्मादि नियोगतः ॥ '
सामान्येन ह्यन अस्यादिक्रिया का चित् प्रातिपदिकार्थेन
आश्रित्येत, न चासौ सर्वकारकाक्षेपे समर्था, इति
कर्मादीनामन्वत् प्रापकं मृष्यम् । न च विभक्तिः क्रिया
ब्रवीति, यथा कर्म आश्रित्येत । न च संख्या क्रिया-
कारकविरोधाक्षेपसमर्था इत्युक्तम् । अतो न कारक-
प्रतीतिं युक्ता अन्यत् क्रियायाः प्रत्यापकमस्ति । तथ
यदि कारकस्यापि क्रिया प्रत्यापिकस्यते, ततः स्फुटतरम्
इतरेतराश्रये उभयोरपि निरूप्यत्वमापद्यते । तस्मादिह
अनन्यगतिकत्वात् कारकं विभक्तिसाध्यम् । तसंब-
न्धाच्च तदतुल्यक्रियाऽऽक्षेप इति शक्यम् । यदा तर्हि
क्रियापदपूर्वक कारकादं प्रपुण्यते, तदा तसंबन्ध-
योग्यायाः क्रियायाः पूर्वतरप्रतीतत्वेन वाचकप्रत्यापन-
साधन्यान् विभक्तिभिः संख्यामात्रमभिधीयते । सत्यमेव
मपि प्राप्यते, यदि नियम् आह्वयतोषकमाश्रये वाक्यानि
साधोक्ष्यते, तेषां तु अनियमेनैव प्रयोग तर्वाद स्थितः ।
'सां पदम्, पदम् गाम्' चेति । (कारकस्य वाच्यत्वमुप-
पादितमुपसंहरति-) तस्मात् मानभिषेपता । ननु एवमपि
अभियानशब्देऽपि अनियमेन भवितव्यम् । न शक्यमेव
भवितुम् । यदा हि मुख्यपूर्वप्रयोगापेक्षया कलिता वाचक-
शक्तिः, तदा किमनौ प्रयोगान्तरे अरनेतुं शक्यते । नहि
अस्मिन् शब्दाक्षेपवचः । शनिद्वयनियमश्च संरथः
इत्युक्तम् (श्लो. संवत्सरोत्तरादे १३-१४) । अथो-
च्येत आगन्तात्पूर्वप्रयोगापेक्षया रिमेषे शक्यभावे
आधारिते आरवगमाभिनि नैव शक्ये अत्यन्ततत्त्वचिरेन
भवति, तदुक्तम् । कुतः ? ' सत्यप्यवशादुता

शक्तिः कृतार्थत्वात् दुष्यति । असत्यास्तु फलं
तरयाः प्रार्थितं दुष्कृतं भवेत् ॥ ' सर्वेन यस्य-
कस्यचित् कार्यस्य सदसद्भावदर्शनात् विरुद्धसद-
सद्भावमकत्वानभ्युपगमे सति ऐक्यस्य परिदृष्टते ।
तत्सद्भावः परिगृहीतः, सतामपि प्रतिबन्धात्
कारणान्तराभावात् अन्यतो वा सिद्धेः कार्यान्तरमा-
विरोधात् । अतश्च कार्यवेलायां देवैरपि अप्राप्तेः
अनिमित्तकार्योपादयमङ्गात् इत्युक्तं संवत्समिन्त्ये
(संवत्साक्षेपरिहारे श्लो. ३३) । तस्मात् कल्पिता
वाचकशक्तिः गानपूर्वं तावत् प्रयोगे व्यापारिष्यते ।
विषये (आह्वयतापूर्वप्रयोगे) पुनः उद्गमिष्यते ।
लब्धत्वमकत्वाद्वा श्रौतत्वे सति अनुमानप्रत्यय निराकुर्वती
कार्यगारप्स्यते । (तथैव न शास्त्रेण इत्यादिनोपपादिता
न्यायात् न्यवस्थासुपसंहरति-) अतश्च सिद्धाः सुपा
कर्मादयोऽप्यर्थाः । तेषां तु निवृत्तयोर्वापर्वरात्
एकान्तेन धात्वर्थभावनस्यासुपस्थापितयोः कर्तृकर्मणो,
पश्चात् संख्या अगम्यते इति न कदा चिदपि कारके
विद्येयणे वाचकशक्तिकल्पनाऽवसरः । ततश्च निरानुमेये
कर्तृकर्मणो इति सिद्धम् ।

भाष्यम्— (पृ १३०-११, १२) ननु कर्तु-
रेकत्वात् एकवचनम्, कर्तुर्द्विगात् द्विवचनम्, कर्तुर्बहुगात्
बहुवचनम् । तेन नूतं कर्ता शब्दार्थः इति गम्यते ।
उच्यते । नैतदनुमानात् शक्यम् । कर्ता अनुवेषक्रियाऽ-
वगमादेवानगम्यते इति प्रत्यक्षम् । तच्चावत् केन चित्र
गम्यते । एकवचननिर्देशे कथं कल्प गम्यते, द्विवचन-
निर्देशे कर्तुर्द्विवचनम्, बहुवचननिर्देशे कर्तुर्बहुवचनम् । तदपि
प्रत्यक्षम् । कतरद्वयानुमान बाधितमस्तीति । यथा
आकृतिरचने शब्दे द्विवचने द्रव्यदेशोऽवगम्यते
एकरवने द्रव्यैकताम् एवमिहापि द्रव्यम् ।

धा— (पृ. १३०) अथात्र कश्चित् अनुमान-
कुशल आह— ' ननु कर्तुर्द्विगात् द्विवचनम्,
कर्तुर्बहुगात् बहुवचनम्, कर्तुर्बहुगात् बहुवचनम् ।
तेन नूनं कर्ता शब्दार्थः ' इति (भाष्यम्) ।
योऽभिप्रायः ? कर्तृविशेषप्रत्यापनाय यः शब्द उच्यते
देवदत्तः, तेन एव पराशरीया प्रयोगानानां वरु-

आद्यम् अष्टाध्यायमेव यथा प्रयाजा । संनिपत्योपकारक तु
 द्विविध दृष्टार्थम् अष्टाध्यायम् उभयार्थं च आश्रयिकर्मा
 स्यन् । दृष्टार्थमपि द्विविध आन्त्युपयोगसंस्कारार्थं भूतो
 पयोगसंस्कारार्थं चेति । तत्र आद्यद्वयं प्रत्येकं द्विविधम् ।
 द्रव्यसंस्कारकं देवतासंस्कारकं चेति । तत्र दृष्टार्थं
 भागुपयोगद्रव्यसंस्कारार्थं संनिपत्योपकारकं द्विविधम्,
 साक्षात् विनियुक्तसंस्कारार्थम्, साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुप
 कारकम्, तत्संस्कारार्थं चेति । तत्रायं यथा 'ग्रीही-
 नवहन्ति' इति । द्वितीयं यथा 'वसमालभेत'
 इति । अत एव 'वसत्येव विनियुक्तदोहा
 द्रुगोद्वयोपकारकतया 'वसमालभेत' इत्यत्र
 आलम्भसंस्कारार्थेवम् इति पशुलोमाधिकरणे (२।२।६)
 भवदेव । (भूतोपयोगद्रव्यसंस्कारार्थं दृष्टार्थं संनिपत्यो
 पकारकम्) प्रतिपत्तिस्तु निविधा प्रधानोत्तरकालात् तत्पूर्वं
 पला तत्समकालं च । तत्रायं यथा 'चापांते
 कृष्णविषाणा प्रास्वति' इत्यादि । द्वितीया यथा 'शङ्ख
 प्रविष्यति' 'लोहि व निरस्वति' इति । इयं चतुर्थे
 'पशवनालम्भाद्धेतुव्यङ्ग्योत्तरकर्मवम्' (४।१।११।२७)
 इत्याधिकरणे प्रतिपादिता । प्रधानसमकालं यथा आग्नेय
 चोदनया विहिते यथे 'चतुरवचं उहोति' इति होम
 रूपा प्रतिपत्तिः । होमो हि 'यपयुते उहोति' इति
 विधानात् यपयुतारोचारीत्तरस्थगे अणुगुणा कर्तव्य
 तस्मिन्नेव च क्षणे यातस्मरणायैव यपयुतारोचारी
 यामो यजमानोऽनुष्ठेय । तदिदं सर्वप्रयत्नाधिकरण
 वार्तिके (३।४।१४) प्रतिपादितम् । भूतानामुपयोगो
 भयसंस्कारार्थं तु द्रव्यसंस्कारकं नास्तेन । भूतानां तु
 पयोगो भयदेवतासंस्कारकस्तु पशुपुरोडाशायाम् आश्रयि
 कर्मभेदेऽपि वक्ष्यते । अष्टाध्यायं संनिपत्योपकारकं यत्,
 तदपि प्रतिपत्तिर्देव द्विविधम् । भूतोपयोगसंस्कारार्थं
 भागुपयोगसंस्कारार्थम् उपयोगसमकालं च । तत्रायं
 यथा हुतद्विदहं शिष्टाचारकल्पविधिप्रया । न चेय
 प्रतिपत्तिः, होमेन प्रतिपादितस्य आधीर्णकरानिष्ठुचौ
 प्रतिपत्त्युत्तरानुष्ठेयवान् । भागुपयोगद्रव्यसंस्कारार्थमपि
 द्विविधं साक्षाद्विनियुक्तसंस्कारार्थं साक्षाद्विनियुक्तस्य
 यदुपकारकम्, तत्संस्कारार्थं चेति । तत्रायं यथा

'ग्रीहीन् प्रोक्षति' इति । द्वितीयं यथा खलेवाल्या
 स्यात्पाहुति यूपीपात्राश्चनस्यानुसंस्कारद्वारा यूपयस्कारार्था ।
 तृतीयं यथा 'एकपालम्पयार्थवत्स्यं जुहोति' इति ।
 प्रवृत्तौ तु पर्यावर्तनविधिं अष्टाध्यायं एव । दृष्टार्थोभयार्थम्
 आश्रयिकर्माख्यं यत्, तदपि निविधं किञ्चित् द्रव्यप्रक्षेप
 रोन दृष्टार्थम्, देवतोद्देशारोने तु अष्टाध्यायम् । यथा
 खिलदृष्ट्यायं शमे खिलदृष्टं कचिदयमविनियोगात् ।
 किञ्चिदेवतोद्देशारोने दृष्टार्थं द्रव्यप्रक्षेपारोने तु अष्टाध्यायं
 यथा उक्तं प्रयाज । तत्र हि 'स्वाहाऽग्निं स्वाहा
 सोमम्' इत्यादियज्यामन्त्राद्वात् क्रमेण प्रत्यभिर्वापमाना
 आत्यभागादिषु यथ्यमाणा एव देवता सत्कार्या ।
 तदेतद्दशमे 'प्रयाजे च तन्यायवात्' (१०।१।१०)
 इत्यधिकरणे प्रतिपादितम् । पशुपुरोडाशायामोऽपि एव
 भेदेति दशमे एव 'पशवपीति चेत्' इत्यधिकरणे
 (१०।१।१९) प्रतिपादितम् । किञ्चिदाश्रयिकर्मं देवतो
 द्देशारोनापि दृष्टार्थं इयप्रक्षेपारोनापि, द्रव्यप्रक्षेपारोनेनैव
 तु केवलं अष्टाध्यायम् इति आश्रयिकर्मात् सम्यक् यथा
 'मूलाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति प्रस्तरप्रहरणं मूला-
 काप्रश्रयितेदेवताकल्याणात् तदुद्देशेनापि दृष्टार्थम् ।
 एवम् 'प्रस्तरे जुहूमागादयति' इत्युपयुक्तप्रस्तारद्रव्य-
 प्रक्षेपारोनापि दृष्टार्थम् । तत्रायमानं तु तत्राष्टाध्यायं
 मिति ।

पुनरपि वैदिकं कर्म चतुर्विधम् उत्पत्ति-प्राप्ति-विकृति-
 संस्कारार्थं येन । तत्रायं यथा 'प्रणीताग्निं संशोति'
 इति संयवनं पुरोडाशविष्णोः परमार्थं पागादि च स्वर्गान्
 तास्यर्थम् । द्वितीयं यथा 'पशोः दोषिन्' इति ऊरु ख
 र्वेव हि दुष्टस्य प्राप्त्यर्थं दोदनम् । तृतीयं यथा
 'ग्रीहीनवहन्ति' इति, वेतुष्यरूपविकारार्थं यत् । चतुर्थं
 यथा 'ग्रीहीन् प्रोक्षति' इति, अष्टरूपसंस्कारार्थं यत् ।

पुनरपि वैदिकं कर्म चतुर्विधं प्रवृत्तिर्निष्ठमवा-
 नम्पुनश्च मरु च । तत्रायं यथा अग्निहोत्रार्थं यूपो
 मातादि । द्वितीयं यथा मागमिहोवादि । तृतीयं यथा
 अग्नीमीमीयमग्नीयमग्नादि । अग्नये स्वेनदुक्तं दर्शयु-
 मावयो अग्नीमीमीयो विवृति, तस्य च सवनीयवत्,
 वेता चैवदग्निना मुन्याकर्तव्यमाणात्, वेता च प्राजा

दृष्टं यथा, शोभनः पक्ता, रमणीयः पक्कः ' इति । यच्च
तु अमिधेयत्वं नास्ति, तत्र विशेषणसंबन्धोऽपि न दृष्टः
यथा ' शोभनमास्ते ' इति । न च गम्यमानस्य
विशेषणसंबन्धो यथा धूमशब्दादेरवगतस्य न बलना-
दिभिः संबन्ध इति । तदेतत् सर्वम् ' ननु कर्तुरेकवा-
देकवचनम् ' इत्यादिनैव (भा. घृ. १३० पं. १)
दर्शितत्वात् भाष्यकारेण न प्रपञ्चितम् । तद्वत्संस्था
योग्यत्वं सामानाधिकरण्यादिभिर्विना नोपपद्यते । तस्मात्
अभिधानवश एव ग्राह्य इति । अत्राभिधीयते ।
यत् शान्तुक्तं ' वाचकः पञ्चत्वादिशब्दः कर्तृकर्मणोः
सामानाधिकरण्यात् ' इति, तत्र यदि वाचकशक्त्या
अस्तिरामनुमीयेत, ततः पूर्वोक्तेन अर्थापत्ति-
भवेन सर्वप्रमाणानुपपत्तेः अनुपलब्धिविरोधः । सर्व-
शक्तीनां च अर्थापत्तिरेवैक प्रमाणम् । सा चेह अन्यथा-
ऽप्युपपत्तेर्निराकृता । अनुमानविरोधश्च नाभिधाता
कर्तृकर्मणोः पञ्चत्वादिशब्दः, तद्व्यस्त्याविनाभूता
शक्त्याप्यित्यात् । (कर्तृकर्मविनाभूताभावनारूपाभि-
धापित्वान् इत्यर्थः) यो यद्व्यस्त्याविनाभूताभिधापि,
स तस्य न वाचकः यथा शिवाशब्दे वृक्षत्वनिवत-
शिवाभावस्य (वाचको, न वृक्षत्वस्य) । तथा कर्तृकर्मणी
नाभिधेये तिष्ठा, तदभिधेयापरित्यागात् सद्भावात्
विनाऽपि च प्रतीयमानत्वात्, द्रव्यत्वान्, तस्मिन्नेव
शिवाशब्दे वृक्षत्वात् । कारकत्वात् आख्यातानभिधानं
करणादिवत् । तिष्ठशब्दस्य अत्राचक्षयम् आख्यातव्यत्वात्
आख्याते इत्यादिवत्, इत्येवमपि शक्यं वक्तुम् । ननु
' अचन्द्रः शशी ' इतिवत् एतत् लोकविरुद्धमनु-
मानम्, नैव दोषः । यदि यच्च प्रत्याख्यत्वं प्रत्यायकत्वं
वा निहन्तुमिह, ततो लोकविरुद्धं द्रव्यम् । वाच्यवाचक-
शक्तिप्रतिषेधस्तु अयं कियते, न न तेन लोकप्रसिद्धि-
विरोधः, प्रत्ययोपादमत्वेण कृतार्थस्य (वा. घृ. १३३)
लोकस्य अमिधेयगम्यत्वोत्पत्तिव्यवहारार्थचतुष्टयविवेका-
नादण्डः । (गणादिशब्दानाम् अमिधेया जातिः,
गम्यत्वमिति, उपगमाया बोधः. गमनादिरर्थः, योग
रूढानां विषयः पदमन्तगदिरिति चतुष्टयम्) । यदि तु
लोकप्रसिद्धं प्रत्याख्यप्रत्यायकत्वमात्रं राधेत, ततः

प्रागुक्तेन भावनाद्वारपत्तित्यनुपगमात् सिद्धवाचनम् ।
लोकविरोधोऽपि तत्रैव आपद्येत । कुतः ? ' लोको
यदन्यतः सिद्धम्, नाभिधेयं तदिच्छति । यथा
श्रीमद्गृहीतव्यान् स्वरूपं नाभिधीयते ॥ ' शेषा
अपि प्रतिज्ञादोषाः पूर्वोक्तेन मार्गेण (लोका, शब्द-
नित्यत्वाधिकरणोक्तमार्गेण ३१८) वर्णस्तोत्रात्यादि-
शब्दविकल्पनया शक्तिद्रव्यकारकविकल्पेन व्यतिरेका-
व्यतिरेकप्रमेयेन न वैवाकरणं प्राप्तिं योजयितव्याः (मुखा.
घृ. १४४०) ।

तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं व्यसंगिकं वा हेतुवत्पते ?
श्रौतं तावत् उभयोरप्यसिद्धम् । कस्मात्, अस्माकं भावना-
मानाभिधानात्, तच्च शक्तिमात्रकारकत्वात्पुनरुपगमात् ।
देवदत्तादिशब्दो हि द्रव्यवचनो न शक्तिं ब्रवीति । कारक-
च अमिधेयत्वं प्रत्ययः शक्तिमानरूपेण अमिधेयत्वात्
न द्रव्यरूपेण, तस्याकारकत्वात् । यस्यापि हि द्रव्यं
कारकम्, तेनापि शक्तिर्विशेषणत्वेन अवश्यमभ्युपगन्तव्या
तद्विद्वत्प्रवचनप्राप्तमवात् । ततश्च आकृत्यधिकरणात्
शक्तेरेवाभिधानम्, इति द्रव्यशब्देन सह सामाना-
धिकरण्यात्पुनरुपपत्तिः । शक्तिवचनस्तु नैव आख्यातसममि-
त्याहुतं कश्चित् शब्दोऽस्ति, येन सह श्रौतं सामाना-
धिकरण्यं स्यात् । स हि कारकविभक्त्यन्तो भवेत् ।
न चेदानीं कारकविभक्तिः प्रयुज्यते । यस्य तु (शक्त्यन-
त्युपगन्तुर्वैशेषिकस्य) द्रव्यं कारकम्, तस्य यत् द्रव्यं
केन चित् कारकत्वमना अवधारितम्, तस्य जातिवत्
तत्त्वानुपायात् यावत्सद्भावात् कारकत्वानुपायवशात् प्राप्नोति ।
शक्तिपक्षेऽपि अमिधेयमिति चेन्न, एकद्रव्याश्रितानां
तावाम् आतिर्मात्रनिरोधवाचकवशादेन तथाप्यऽति-
घातान् । द्रव्यस्य तु एकत्वमप्यत्रापि अपेक्षाऽस्मरहितस्य
न विवक्षाऽन्तरं प्राप्नोति । ' यदि च द्रव्यवाचित्वं
सुप्तिङन्तेष्वपीष्यते । ततो लिङ्गादिविशेषः । इत्यात्
सत्त्वभावात् कृदन्तवत् ॥ ' यथैव पाचकादिराग्नेऽपि
द्रव्यभावात् सत्त्वप्रत्यययो भवति, एवमुक्तं ते-
ष्वपि स्यात् । ततश्च यथेतेष्वेव ' पाचक इति '
' पाचकैव कृतम् ' ' पाचकाय देहि ' इति कारका-
न्तर-
योगो भवति, एवम् ' पञ्चलोदनम् ' इत्यादिभ्यः

तद्वद्वयं वचनात् पाक्यज्ञवत् । ४ ॥

सामशब्दे गीतिवाचकः । सा गीतिश्च न प्रधानभूता
निन्तु गुणभूता । ननु यत् प्रति गीतिः गुणभूता,
तत् किं स्यात् ? आह । तत् आशयभूतं द्रव्यम् कृत्
स्यात् । अथवा कृत् द्रव्यं यत् सामः तत्
कणद्रव्यं स्यात् । अगुरुत्वं द्रव्यं प्रति गुणभूता गीतिः ।
यवनात् 'कृषि अपूर्वं साम गायति' इति । पाक-
यशवत् पाक्यशेषे इव । पाक्यशेषे वाचनिकं द्रव्यं भवति
त्यात्राः घानाः तद्वदुल्लाः आज्यम् इति, एवमिहापि द्रव्यम्
कृत् । तस्य गुणभूता गीतिः, इति पूर्वः पक्षः ।

तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः
प्रदेशश्च । ५ ॥

सामस्वरूप वा गीतिः सा कृचः प्रति प्रधानभूता
इति पूर्वपक्ष उक्तः । तत्र विशेषमाह । तत्र कृणाभिते
सामिन् प्रधानभूते स्वीकृतेऽपि आशयात् कणद्रव्यात्
व्यतिरेकः द्रव्यान्तरे कणान्तरे योनेः सजायात् उत्तराणाम्
कृषि प्रदेशश्च संवन्धश्च अविप्रतिषिद्धः न विरुद्धः ।
'कवर्तुषु रयतर गायति' इति विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण
सामान्यविहितम् 'अग्निं त्वा हव' इति कृत्-रूप
द्रव्यं कथ्येत । अतो न विरोधः । तस्मात् प्रधानकर्म
साम इति पूर्वः पक्षः ।

शब्दार्थत्वाच्च नैवं स्यात् । ६ ॥

साम कृचः प्रति प्रधानम् इति पूर्वपक्ष प्राप्त
निरस्त्य सिद्धान्तं स्तुत्यति । एवं न स्यात् साम कृचः
प्रति कणद्रव्यस्य प्रधानं न स्यात् । निन्तु कृचोऽत्र प्रधानम्,
साम तु तस्य कृचः गुणभूतम् । शब्दार्थत्वात्
कृत्-रूपशब्दार्थत्वात् कृत्-रूपस्य संस्कारार्थं सामेति
शब्दसंभवे । यच्च सति नादृष्टकल्पना । तस्मात् कृत्
प्रधानं साम गुणभूतम् इति सिद्धान्तः ।

पराधर्तत्वाच्च शब्दानाम् । ७ ॥

सिद्धान्ते हेतुन्तरमाह । परार्थः शब्दाः स्तुत्यार्थः ।
'आग्नेः स्तुते' । 'होतुः स्तुते' इति स्तुतिशब्देन,
स्तुतिश्च कृत्-रूपमिति । एवम् कर्मशब्दानां परा-
धर्तत्वं कृत्-प्रधानम्, साम गुणभूतम् ।

असंख्यशब्द कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् । ८ ॥

साम कृचो गुणभूतम् इति सिद्धान्तवादी सामः
कृत् गुणभूता इति पूर्वपक्षे दोषमाह । कृचो गुणभूतत्वे
वर्मेणा स्तोत्ररूपकर्मणा सामः असंख्यः, सवचो न
स्यात् । शब्दयोः 'रयंतर पृष्ठं भवति' इत्यत्र रयंतर-
शब्दस्य गीतिवाचकत्वेन पृष्ठशब्दस्य च स्तोत्रवाचकत्वेन
पृथगर्थत्वात् मिथ्यापेक्षत्वात्, अतः सामानाधिकरण्यं
वाप्येत । 'रयंतर पृष्ठम्' रयंतरागच्छे पृष्ठम् इत्युप-
दिश्यते । सामः गुणभूतत्वे सति रयंतरशब्दो गीतिविशिष्ट-
वाचो सन् पृष्ठशब्देन सामानाधिकरण्यं लभेत । तस्मात्
साम कृचो गुणभूतम् । चण्डो हेतुमुद्यमार्थः ।

संस्कारश्चाप्रकरणेऽभिब्रूयत् स्यात्, प्रयुक्तत्वात् ।

९ ॥

कृचः गुणभूतं साम इति सिद्धान्ते पूर्वपक्षी दृष्टते ।
अप्रकरणे, प्रकरणे अप्रकरणत्वं कर्म, अप्रकरणम् अकर्म
अकर्मकालः । अप्रकरणे अकर्मकाले अप्रकरणकाले
गानेन कृचः संस्कारः प्रयुक्तः संशयितः । तथा च
अकर्मकाले संस्कारस्य प्रयुक्तत्वात् कर्मकाले पुनः गानेन
संस्कारो न कर्तव्यः । नहि हृतस्य पुनः कर्तव्यं सफलम् ।
अभिवक्तुं अग्न्याधानवत् सङ्गत् इवे अग्न्याधाने पुनर्न
कियते सदा ।

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयते । १० ॥

सिद्धान्ती आह । तत्र मते यद्वत् परस्मानां शब्दानां
पुन कर्मकाले अकार्यत्वात् पुनः संस्कारार्थमावाप्तुं
अप्रयोगः शान्तस्य कर्मकाले प्रतीयते । अवमर्षः, यदि हि
अप्रकरणकाले गानं कृतं कर्म वाच्यं तिष्ठन् वाच्यं
विनश्येत्, यदि वा पुनः न शक्येत कर्मकाले गानं
कर्तुम्, एवम् अकार्यत्वात् पुनरप्रयोगः स्यात् । तद्य
तथा नापि । शक्यते तु प्रतीयः शब्दाः पुनः
प्ररोक्तवन् । तस्मात् अप्रकरणकाले प्रयुक्तमपि गानम्
अकार्यक कर्म इति कर्मकाले पुनः प्रयुज्येत तस्यैव
शेषः ।

आश्रितशब्दश्च । ११ ॥

कर्मकाले कृत्-गानं कर्तव्यमेवेति सिद्धान्ते हेतुन्तर-
माह । 'औदुम्बरं हृत्वा अनरक्षित्य दद्यात्

भा. ११११४२४. * कर्मणा आकृत्यमाणस्य (भगवन्)
तत्त्वमानवर्तकत्वनिवमः । वा. ३८१११२६. * कर्मणा
कर्मणः अवमशयान् । भा. ३१११०१९. * कर्मणा
प्रयोज्यभाषाराक्षेपः निर्वाणारस्य कर्मरायोगात् । सु.
पृ. ५५७. * कर्मणः एकस्य नहि अनेकया देवतया
अनेकया (या) अनुवाक्यया कार्यमस्ति । वा. २१११३३
पृ. ४७९. * कर्मणः नारित प्रतिमिषिः । वि. ६३१५.
* कर्मणः निरेषस्य सयोगविभागौ पम्प,
न्या अव.

॥ कर्मणः निरपेक्षस्य सर्वोपायनिमित्तम् ॥
अभिधातादपेक्षस्य न वेगाख्यः सत्कारः, तथा अव-
यवसंयोगादपेक्षस्य अवयवद्विधमनपि इति वदन्ति ।
सु. पू. ८४३, ॥ कर्मणः पूर्वापरोभूतानि धर्मवत्स्वत्वात्
नित्यान् न संभवति इति कृत्यनित्याभावेऽपि
नित्यविधिविषयवत्त्वरूपेण प्रवहन्तित्वम् । पृ ३१६.

ॐ कर्मणः पृथग्बन्धः स्यात् तथाभूतोप-
देशात् । ७३११४३५ ॥

देशान् । ७३११४१३५ ॥
 अग्निवपने 'पृष्ठकपतिष्ठे' इति श्रुतम् । तत्र किं
 पृष्ठपर्याः कर्तव्या न चेति विचार्यते । ते च हिंसादायः
 सामान्यपर्याः, 'रम्यते' प्रत्ययमाने पृथिवीं मनसा
 ध्यायेत्, पृथति समुद्रम्' इत्येवासादायो विशेषपर्याः ।
 निश्चयः अत्र पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः, अपवादः द्रव्य
 स्थेति । तत्र कर्मणः स्तोत्रकर्मणः वाचकः पृष्ठशब्दः पृष्ठ
 इति शब्दः स्यात् । पृष्ठ, इति शब्दः सामानाचारकः स्यात् ।
 तथाभूतोपदेशात् । पृष्ठशब्दः कर्मतासाधयेयम् इत्युक्तं प्राक्त-
 नम् (१४११४१३५) । तथाभूतस्य कर्मवाचकस्यैव 'पृष्ठ-
 कपतिष्ठे' इत्यवमपि उपदेयः । तस्मान् गीतिवाचकः ।
 वतश्च पृष्ठपर्या अपि अत्र कर्तव्या एवेति पूर्वं पठः ।
 'पृष्ठकपतिष्ठे' इत्यस्य च पृष्ठपदद्वयोः कर्मणि, उप-
 तिष्ठते इत्यर्थः ।

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधात् द्रव्येषु
पृष्ठशब्दः स्यात् । ३६ ॥

पृष्ठानन्दः कर्मणो वाचकः, तेनात्र द्विजराष्ट्रदयः पृथिवी-
ध्वनादप्यक्ष घर्माः कर्तव्या इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्रोक्तं
वाच्यन्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । 'पृष्ठेऽप्यतिष्ठते' इति
अभिधानस्य लपदोऽयम् । पृष्ठे. अभिधानाति हन्यपः ।
उपतिष्ठते इति वाच्यवाच्येनम् । उपोत्तरमार्गं परस्मान्

विप्रतेः आमनेनेदं मन्त्ररत्नात्वे भवति । मन्त्राक्षात्र
 पृष्ठराज्येणा एव संभवति । पृष्ठराज्यस्य कर्मनामत्वे तु
 आत्मनेपदेन विप्रतिषेधः प्राप्नोति । विप्रतिषेधात् नावं
 पृष्ठराज्यः कर्मवाचकः । अभिधानोपदेशात्, अन्यथा
 आत्मनेपदेन विप्रतिषेधात्, अयं पृष्ठराज्यः द्रव्येषु
 स्यात् 'अभि त्या दार नोनुमः' इति कर्तृरूपद्रव्यवाचकः
 स्यात् । न कर्मवाचकः । तथा च नात्र हिकारादयः
 ध्रुविवीत्यानादयश्च घर्मा भवन्ति इति सिद्धान्तः । के.

७ कर्मणः पृष्ठशब्दः स्वात्तयामुपपदेशात् । 'पृष्ठ-
रपतिष्ठते' इति पृष्ठशब्दोऽयं हिंसादिपृष्ठप्रयोगविदेशार्थो
न वेति विचारयितुम् अयं स्तोत्रवाची श्रृङ्गाची वेति
सदृश चित्राऽधिकरणे (१५१२) स्तोत्रनिवा-
वाचित्वेन सितस्व पृष्ठशब्दस्य इह अनेकार्थतादोषप्रसङ्गात्
ऋतुस्य वाचिक्कल्पनाऽनुपपत्तेः सुष्ठाना च पृष्ठानाम्
अन्वय नित्यावाक्ये विनिमुक्तानाम् इह विनिनेयात्
'मासप्रक्षिप्तोऽं ज्ञोति' इतिवत् सर्वाविदेशार्थता इति
पूर्वपक्षिते, 'अभिधानोपदेशात्' (३६) इति स्वर्ण
'अमि स्वा गृह' इत्याद्यानामुक्तम् अयं पृष्ठशब्दो
वाचकः इति सिद्धान्तविष्यते । सु पृ. ४२०.

० कर्मणः पञ्चसाधनव शास्त्रेकसमधिगम्यम् । वि.
 ६।१२. ० कर्मणः भक्षित्वे कार्यैक्यादावुपरिपुष्यते,
 न त्वत् कार्यस्वाम्यात् । वृहती. । आवर्तमान हि
 कार्ये कर्तारानमेव ह्यात् न पुनस्त्वेव कृतमित्यनागयो-
 भेदात् । ऋजु. ट. २४३. ० कर्मणः विधेयस्य पाप-
 फल्वास्तम्भ्यात् । वा. ३।४।१०।२८ ट. ९५८.
 ० कर्मण औत्तरपाणि आह्वनीयानावे आनरपाप्ते
 लौकिकेऽप्यो अनुशासम् अविफ्रदम् । सोम. ६।८।४.
 ० कर्मण. सर्वस्यापि द्वयेच्छा भवति गुणभूता । तथा
 द्वय्यामानेन यतते दृष्टेनेव दारेण । भा. ६।१।१।१
 ट १३४०. ० कर्मणः सर्वत्र विच्छिन्नप्रकरणस्य संक्षिप्त-
 विप्रकाश भूयते, उपादेयमनुपादेयं च । तन यदुपादेयं
 द्यमा आह्वनीय-प्रतिरदादि, यद् प्रदेशान्तस्थोदेरो-
 नापि तावत् विधातुम् । यत् अनुपादेयं देशपालनिमित्त-
 व-संस्थापानाम्, तस्य प्रदेशान्तस्थान्तितव्य कर्म

सप्रतिपाद्यतां यथोक्ता दर्शयित्वा ' यथा आकृति-
वचने शब्दे ' इति परकीयस्य अनैतान्तिकतामुद्गाह्य
आत्मिणेन निर्णयः कृतः । यदपि च कारकविभक्तेः प्रति-
बन्धनम्, तदपि यदि तावत् संवेद्याः, ततः असिद्धम्,
प्रथमाया अपि अभिहितकारकविभक्तित्वात् । अथ
यस्याः कस्याश्चित्, ततः अनभिधापकेष्वपि अपवादेषु
तद्वति, इत्यनैतान्तिकता । (एतदेव विवृणोति-)
' सम्यग्मात्रो जर्मणि ' (पा० २।१।६६) इति परि-
संख्यानान्तर्गतं कर्मयत्ता पट्टी न तावत् कर्तारमभिपद्यते, अथ
च हृदन्ताभिहितक्रियासंज्ञिककर्तृविभक्तिः पट्टी प्रति-
बन्धाति । यत्तु अनभिहिताधिकारोक्ते द्वितीयातृतीये
प्राप्नुतः इति, तदनुपपन्नम् । कुतः ? ' संख्यायां
कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्तते । सम्यग्-चात्र
तन् सिद्धं मायनातिवृत्तिभक्तितः ॥ ' ' पचति
देवदत्तः ' इत्यत्र कर्तुं तावत् भावयथैव बोधितम् ।
याऽपि संख्या, साऽपि तिङा । किमन्यदवशिष्यते,
यस्यै विभक्तिरुपपद्यते । कथं पुनः अनेकरूपकसंनिपाते
सति कर्तृत्वमेव भावयथा देवदत्तस्यावगणितम्, न
कारकान्तररमिति ? योग्यतावरोधेन इति के चिन्तु ।
देवदत्तो हि पाकस्य कर्तृत्वयोग्यः, न करणत्वादियोग्यः, न
चात्सरस्क्य सतः आख्यातेन संबन्धः अवकल्पते, तस्मात्
कर्तृत्वं गृह्णाति इति । न त्वेतत् ' काष्ठानि पचन्ति '
इत्यत्र समवति, नहि तानि कर्तृत्वयोग्यानि, किं तर्हि ?
करणत्वाद्वापि इति प्रसिद्धमेतत् । अधोक्ष्येत नैवान
काष्ठानां कर्तृत्वम्, किं तर्हि ? करणत्वमेव । इदमुक्तेन
न्यायेन (आसिद्धिद्वयादिषु इत्यादिना उक्तेन च, पु.
११४ पं १५) कर्तृत्वान्त्वा विभक्तिं नोपादयति,
एवम् ' स्वाधी पचति ' इत्यधिकरणत्व सतमीम् ' तदुल्लः
पचन्ति ' इति कर्मत्वं द्वितीयाय, ' कुशूः पचति '
इत्यवधानमेव पञ्चमीम्, ' ब्राह्मणः पचति ' इति सप्त-
मीनां च चतुर्थीम्, सर्वत्र बोधपात्रस्य निर्णयकारणत्वा-
दिति । (सिद्धान्ती-) तदनुपपन्नम्, कर्तृत्वतीतेः सर्वस्य
स्वपदेष्टव्यम् । (एवदेही-) आह । नैवेपं कर्तुं-
प्रतीतिः । नात्रकारकप्रतीतिरेव तु सती तिङ्भाव्यकर्तृत्व-
प्रसिद्धिवाचनारोधेन तु सामानाधिकरण्यादुदया कर्तृत्वप्रत्यय-

वत् आभासते । यस्तु निपुणः पश्यति, तस्य मन्त्रेव
वनतन कारकविभेदः । तथाहि, ' स्थावरादेशोऽपि
कर्तृत्वं तदानीमन्यवस्यति । नाधारादयथाभूतं
व्यापारं सोऽपि बिन्दति ॥ ' यं हि व्यापारं साधयन्ती
स्वाधी अधिकरणतः प्रतिपन्नती, कर्तृत्वैवापि अभिधीय-
माना तमेव प्रतिपद्यते । तस्मात् वरमधिकरणत्वेनैव स्वाधी
उच्यते इति कल्पितम् । लङ्कारावस्थे तु सति कर्तरि अधि-
करणादिषु लङ्कारानुपादात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः,
तिङा च सत्त्वाऽनभिधानात् समुत्पादिप्रसक्तौ सत्या
प्रथमासिद्धयर्थे तिङ्भिधानाहंकर्तृत्वमेवोपपद्यते इति
कलादभ्युपगमनीयं स्यात् । अनभिधाने तु यस्मै तिङ्क-
सख्यासम्बन्धो विवक्षितः, तदेव सिद्धकल्पात् फलभूता
विभक्तिम् अनुवादवदपि गम्यते, शिष्टानि पुनः उपाद-
विष्यन्ति । ननु एवं सति सर्वेषां भावनायां गम्यमानत्वं
संख्यासम्बन्धयोगात् चारित, इति सर्वदेव द्वितीयाऽनु-
वादः प्राप्नोति । नैप दोषः । यस्मि कारकाणि
स्वरूपवो गम्यमानत्वात् तदेव विभक्तिं न प्रयोजयति,
तथापि तिङुपात्ता संख्या केन संबन्ध उपपद्यते इति
शेषसंख्यासमवयव विभक्त्यन्तराणि प्रयोजन्यानि । ननु
तिङुपात्तैव अष्टप्रमाणविरोधात्तत्र सर्वैः संबध्यते ।
(परिहर्ता-) कथमेका सती शक्नोति संबध्यम् । संबध्य-
मानाया च संख्यान्तरोपजन एव प्राप्नोति । विक्लवः
स्यात् इति चेत् । इष्ट एतावती, यथाप्रयोग तु गम्यरिथतो
न प्रयोगान्तरकाळ पपेष्टकल्पना । पदेव प्रथमाऽस्तम्
आहितः प्रयुक्तम्, तदेव तिङ्भाव्यसंख्यायोग्यत्वेन
निवक्षितम् इत्यवगम्य शेषेषु यथास्थ विभक्त्यन्तराणि
प्राप्यन्ते । (आशङ्कते-) यथा तर्हि बहुवचनप्रयोगः,
तदा साधारणविभक्त्या शेषेषु विभक्त्यन्तरास्तमप्रसङ्गः ।
(परिहर्ति-) इष्ट प्रयोगोऽपि, यदा सर्वाणि तुल्यकल्पा-
त्वेन विवक्ष्यन्ते यथा ' काष्ठानि पचन्ति ' इत्यत्र ।
यदा तु गम्य कर्तृभाष्यगतमेव बहुवचनं विवक्ष्यते, कारका-
न्तराणि च भुवि गुणभूतानि दर्शयितव्यानि, तदन्ती
प्राप्यन्तकारकायाश्च कर्तृत्वं सम्भवात् तदतिक्रमकारका-
भावश्च न कारकान्तराणि गच्छति इति कर्तृत्वेव लीयेत,
कारकान्तराणां च स्वविभक्तिमिरेव संख्या अभिधीयते ।

गुणमाः । भा. ० कर्मणां यागहोमादिरूपेण भेदः, न यागादीनां ऽप्योत्तिष्ठोमद्वयपूर्णमासदिरूपेण इति केना निगम्यतम् । सु. पृ. ३४३. ० कर्मणां लौकिकानां सार्ध-पत्याद्यग्नौ नानुष्ठानम् । भा. १२।२।१।२-३, ० कर्मणा सर्वेषाम् आधानं तन्मम् । १२।३।२।२, ० कर्मणा स्मार्तानां खालीपाकादीनां वैदिकस्य च वास्तुहोमस्य नामधेयं दर्शितोमशब्दः । ८।४।२।२-३. ० 'एक-कालमिच्छेद्यो गार्ध' मित्रानामपि कर्मणाम् । समुदायार्पणं घन्यमेकदेशस्यष्टकवत् ॥ 'यथेन हि एकदेशावस्थितान् दृष्ट्वा आग्नेयं चनमिति समुदायमुद्दिर्भवति, एवम् एककालमुक्तकर्मसमुदायनामधेयमुद्दिः । या. २।२।३।३ पृ. ४८०, ० नहि उत्पत्तिवाक्ये अरित कर्मणा प्रकरणम्, फलसंक्रोचरकालत्वेन कथ्यमावात्मकस्य प्रकरणस्य प्रयोगवाक्याधीनप्रभृतत्वात् । २।२।५।१५, ० कर्मणि अगुणोपचौ तत्रैव गुणः, सगुणोपचौ तु प्रकाशान्तरेण चाविधीयमानान्नेरगुणसंगतौ सत्या कर्मान्तरत्वम् इति । २।२।१।२।२ पृ. ५३९, ० कर्मणि अधिकारः अविद्युषः असमर्पणं च नास्ति । ३।४।१।१५ पृ. ९५५, ० कर्मणि अधिसारः नास्ति अन्यपद्व्या-देरशक्तत्वात् । वि. ६।१।२, ० कर्मणि अधिकारः लौकिकमपि । ६।१।३, ० कर्मणि अपष्टुत्वे संस्कारापावात् अमनो लौकिका, संपद्यन्ते । संकर्षे. १।२।९. ० कर्मणि अपि वाक्यमृतेः कारकत्वेनैव क्रियाऽन्वयः । स्वशब्देन भूततया उपादानात् । ईश्वरतत्त्वमसि तु प्रमाणान्तरविषयः । विवि. पृ. ४३९, ० कर्मणि अतिरहिते गुणविधान-मनर्थकम् । भा. १।४।१।१ पृ. ३२२.

हु कर्मण्यारम्भभाष्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं फलानि स्युः । ११।१।४।२० ॥

काम्ये कर्मणि प्रत्यारम्भम् आरम्भेभारम्भे इति प्रत्यारम्भम् । पुन पुनराग्ने पुन-पुनः पत्यमि स्युः । पुनराग्नौ स्युः कर्मण्यारम्भम् । आरम्भभाष्यत्वात् आरम्भेण कर्मप्रयोगेण फलं भाष्यते ज्ञयते । इति कर्मार्हत्तौ पत्यादिति । कृषिवत् चतुष्पक्षमैः वृषेरावृत्तौ यथा पत्यावृत्तिर्भवति तद्वत् । इति सिद्धान्तः ।

अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वाद्गुणपद्यते विशेषः । २१ ॥

सिद्धान्ते हेतुन्तरपरं सूत्रम् । सर्वेषां काम्यानां कर्मणां पुनःपुनरपि कार्यत्वात् अनुष्ठेयत्वात् विशेषः अधिकारः अधिकः फलसंक्रयः उपपद्यते । तस्मात् पत्येच्छमन्यावः इति सिद्धान्तः ।

सकृत् स्यात्, कृतार्थस्वादङ्गवत् । २२ ॥

पूर्वपक्षी तु अह । काम्यं कर्म सृष्टेव कर्तव्यं स्यात् सकृदधिकेन सृष्ट्यन्तरे च जोदनायाः कृतार्थत्वात् कर्तव्यं । अङ्गवत् एकस्मिन् प्रयोगे यथा अह्नानि सकृदेव क्रियन्ते, नाभ्यस्यन्ते तद्वत् ।

शब्दार्थश्च तथा लोके । २३ ॥

पूर्वपक्षी एवाह । लोके शब्दार्थः शब्दस्य अर्थः तथेन भवति । 'काष्ठान्याह' इत्युक्तः सकृदाह्वरति, न पुन पुनः । तद्वत् । नशब्दः पूर्वपक्षे हेतुन्तरपरः ।

अपिवा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताधुति-त्वाद्, विधिषु वचनानि स्युः । २४ ॥

अपिवाशब्दः पूर्वपक्षं म्यावर्तयति । अर्थिनः कर्मणश्च संप्रयोगे सक्त्वे सति यथाकामी यथाकामतावुद्दिः प्रतीयेत अनुष्ठाने । फलभूमार्थी बहुकृत्वः, संतुष्टः सकृत् । अधुतिनात् सकृदसृष्टकरणस्य धुतिनास्ति । तस्मात् फलधिकशार्थिना काम्यं कर्म यावद्विच्छमन्यसितमन्यम् । यदि च निषेधेन सृष्टेव कर्तव्यं भवेत्, ततः 'तेषां ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रः, ये द्वितीयं तेषामागुः' इत्यादीनि शरादीनां विधिषु वचनानि निरर्थकानि स्युः । अपवा काम्यसमिधायकानि वचनानि विधिषु स्युः, कर्म विधाय कृतार्थानि, सृष्ट्वे अतसृष्ट्वे वा उदासीनानि । तस्मात् फलभूमार्थी असृष्टवि प्रयुज्जीत ।

ऐकशच्यात् तथाऽङ्गेषु । २५ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा अङ्गवत् इति (सं. २२) तत्राह । अङ्गेषु ऐकशच्यात् तथा । अह्नानां प्रधानानां च उपदेशकः एक एव शब्दः अपेक्षया सर्वाण्यह्नानि गृह्णामि । इति अह्नानां सृष्ट्यै प्रयोगो युक्तः । प्रत्ये तु प्रतिप्रयोगम् अन्यस्यान्यस्योत्तर्तिर्न विरुद्धा । इति दृष्टान्तदीपनम् ।

वाक्यतेनापि तत्त्वानुपादानाच्च । कौ. ३।१।१०।१९ पृ. १९१. * कर्त्रधिकरणन्यायस्य स्वत्वमेव, 'अनन्य-
तायाः शब्दायः' इति । बाल. पृ. ९३. * 'तः
कर्मणि च' इत्यागमस्य एकदेशान्तरेः पूर्णस्य योऽर्थः,
तद्विरोधः कर्त्रेनभिधानन्यायं बाधेत, न चाभावसि ।
सु. पृ. १४१९.

* साध्यसाधनेति कर्तृत्वताविशिष्टभावनाविधानमात्रेण
भावनाऽऽलोपादेव तन्निष्पादनसमर्थकर्त्रेवगमसिद्धिः ।
सु. पृ. २४६.

* कर्त्राख्याते आख्यातलक्षितकर्तृत्वस्य सामाना-
धिकरण्येन भावनायामन्यवः । मणि. पृ. ११३,
* कर्त्राख्याते 'देवदत्तनिष्ठकर्तृत्वप्रधानाविकरणः पाकानु-
कूले यन्' इति बोधः । पृ. ११४. * कर्त्राख्यातस्थले
संख्याया अन्यवः 'संख्याया अपि तिञ्जानुत्पायाः' इति
विन्दौ दृश्यः । रहस्य.

* कर्तृत्वसर्गन्यायः 'अङ्गाभितम् अङ्गकर्ता कर्तृत्वम्'
इति । 'कर्मभावः एव प्रधानकर्तृत्वम्' इति । 'सर्वे
कर्म कर्तृत्वान्' इति च तस्य स्वरूपम् । ३।४।१३।४४
मसू. । के. * 'उत्पत्तये प्रधानत्वात् यजमानेन कर्तृ-
त्वम्' इति पत्न्ये-सर्गन्यायात् कर्तृत्वसर्गन्यायो तुर्वलः
प्रधानाकर्तृत्वगतत्वेनपदभूतेः । परिमल. ३।४।१३।४४
मसू.

* कर्त्रेक्यमङ्गानां प्रधानेः सह । भा. १।१।१।
१-२, ४-७.

* 'कर्त्तृ हवि.' अपं तत्प्रत्ययः कृत्यायः
विधौ, कर्त्तृम् इति । बाल. पृ. ४०.

* कर्म अपि उपकाररूपेण कर्मसाधनं भवति ।
भा. ३।१।१०।२० पृ. ७३०. * कर्म अततः कर्मस्य
व्यापकम् । भा. १।१।१।१२५. * कर्म असङ्गतिः
इति कर्तृत्वतायुक्त कर्मसाधनं दृष्टम् । दुप. ८।१।१।२
पृ. १५८४. * कर्म आरम्भम् अरम्भ समापनीयम् ।
६।४।१०।३१. कर्म आरम्भं काम्य समापयितव्यमेव ।
भा. ६।३।१।१४-१६. * कर्मैव ऋते दृष्टानि, न
देष्टानि । यागे गुणभूता देवता । तस्मा. दानुवं नृत्वी-
च्यते । ८।१।१।८।१४. * कर्म करणकर्तृत्वं न

भवति । ऋजु. पृ. १७७. * कर्म कर्ता वा नैव
'प्रत्ययार्थः' इत्याचार्याः आहुः । भा. ३।४।४।१३
पृ. ९२३. * कर्म कर्तुं संकल्प्य अननुष्ठाने प्रायश्चित्तं
भवति । यथा 'यः सनाथगुरुते' इति निमित्तत्वेन
अन्यायात् यदि सन् संकल्प्य नानुतिष्ठने, तदा प्रायश्चि-
त्तार्थे विश्वजिज्ञासं कुर्यात् । वि. ६।४।११. * कर्म,
कर्मत्वम् अन्यथोः लक्षणे विभागादिकं च 'द्वितीया'
इति विन्दौ मणौ द्रष्टव्यम् । के. * कर्म कालान्तरानव-
स्थापि इति मीमांसकमतम् । ऋजु. पृ. २४६.

* कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावाभिप्रेतं,
तादर्थ्यं धृतिसंयोगात् । १०।१।५।९ ॥

'साव्यक्ते रत्नेवाली यूपो भवति ।' रत्ने बली-
पर्दान् वारयति दूरं गन्तुं प्रतिमर्थं करोति इति रत्ने-
वारी, रत्नयोमेदात् सेन रत्नेवाली रत्नमप्यशः सम्म ।
त एतान् यूपः । तत्र यूपानुतिरूपं कर्म, यत् द्रव्यसंशो-
गायं यूपसंस्कारार्थं भवति, तत् अर्थाभावात् प्रयोजन-
योगात् निवर्तते निवृत्तं भवति । तादर्थ्यं यूपानुतिः यूप-
संस्कारार्थं तु धृतिसंयोगात् 'यूपमच्छेद्यता शेतव्यम्'
'आयं चारणि नादाय यूपस्थान्तिकेऽग्निं मथित्वा
यूपानुतिं करोति' इति अनुक्तत्वात् । तस्मात् साव्यक्ते
यूपवर्णायां यूपानुत्पादकः संस्कारा. अपेक्षेतात् निवर्तते ।
तस्माच्चाल्ति रत्नेवास्या यूपानुतिः इति सिद्धान्तः । के.

* कर्म चतुर्विधम् उत्पाद-आप्य-विकार्य-संस्कार्य-
रूपम् । सु. पृ. ८।१३. * कर्म चरुतामकम् एकम् ।
(न तु न्यायप्रते इव पत्र) । मणि. पृ. २१. * कर्म
दर्शदिकं न विध्यन्तविहितम्, विध्वादिविहितं तत् ।
भा. ८।१।१।३।२०. * कर्म देयतां प्रति द्रव्यस्य उत्तमः ।
८।१।१।७।१२.

* कर्म द्विविधं लौकिकं वैदिकं च । वैदिकमपि
निषिधं प्रवृत्तिरूपं निवृत्तिरूपम् उभयरूपं च । अन्नं
पशुंदाकारम् इति । तत्र आयं यन् द्विविधं कर्म
पुरुषार्थं च । पुनरपि वैदिकं कर्म द्विविधं गुणार्थं
प्रधानकर्म च अर्थकर्मावर्णायम् । तत्र आप यथा
आधानम् । द्वितीयं यथा अग्नितोषादि । कर्ममपि
द्विधम् अशतद्वयकारं मथित्वोपकारं च । एव

तस्यैव गुणत्वेन लक्षणया उपादानात् आद्यकालेन विवरणा-
नुसारेण शक्यैव कृतेरुपादानात् तस्यैव कर्तृत्वस्य
स्वतन्त्रमस्ति न हि तस्यैव कर्तृत्वस्य प्रत्यक्षप्रमाणं तस्यैव
अन्यथा इति न्यक्त कौस्तुभे । रहस्य. पृ. ४५-४६.

॥ कर्मकार्यान्त सर्वेषामुत्पत्तिकत्वमविशेषात् ॥
३।७।१६।३२ ॥

यद्येतद्विधेः अभ्यर्प्य प्रतिप्रत्यक्षा नेष्टा उच्यते, यदा
ब्राह्मणाच्छ्री आशीषः पोता, होता मैत्रावरुणः अग्नि-
वानो ब्रह्मशुक्ल, उद्गाता प्रतोता प्रविह्वो सुब्रह्मण्यः,
सदस इति सतदग्न, चमसाध्वर्यश्च दश, शमिता उ-
पगातार ओमविकशी चेति भूयान् पुण्याः यजमानपत्नी-
भ्यामन्ये यामानुशमे उपयुजा शता पूर्वम यात् । तेषां
सर्वेषामेव कर्त्तृत्वम् स्यात् । कुतः ? कर्मकार्यात् । कार्यं
शब्दे भाग्यार्पणे यज्यते छान्दोग्यश्रुत्युपगमेन वृद्धौ च
करणार्थक । ते सर्वे याम कुर्वन्ति । यामरूपस्य कर्मण
करणात् सर्वेषामुत्पत्तिकत्वम् । अविशेषाच्च ये कर्त्तव्यो
यन्ति ते कर्त्तव्यो नाम । तथा च ऋतुयजनरूपस्य
कर्त्तृत्वप्रदप्रतिनिमित्तत्वं सर्वेषु अविशेषात् विशेषस्य
भेदस्य अभावात् सर्वेषामुत्पत्तिकत्वमपि अविशिष्टम् ।
तस्मात् सप्तविंशतेरपि पुण्याणाम् कर्त्तृत्वकथम् इति पूर्व-
पक्षः ।

न वा, परिसंख्यानात् । ३३ ॥

सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते यावत्तदेन स निरस्य सिद्धान्तवति ।
न सर्वेषाम् कर्त्तृत्वकत्वम् । कुतः ? परिसंख्यानात् 'सौम्य-
स्वाध्वरस्य यशस्वतो सप्तदश ऋजिज' इत्यनेन सप्त
दशान्वोऽधिकानाम् कर्त्तृत्वकत्व निषिद्धम् । ततश्च सप्त
दशानामेव कर्त्तृत्वक नाधिकानाम् । कर्त्तृत्वकशब्दो हि
यथा ऋतुयजननिमित्तः, तथा धरणभरणनिमित्तोऽपि ।
तत्र धरणभरणनिमित्तोऽयमग्न यज्जते । तेन येषां विधित.
वर्ण भरणं (भूतिदानं) च क्रियते ते कर्त्तव्यज । ते
च सप्तदशेव ।

पक्षेणेति चेत् । ३४ ॥

सप्तदशानामेव अभ्यर्पणमधीनाम् कर्त्तृत्वकम् इति
सिद्धान्तित्वा उच्ये पूर्वपक्षिण शब्दा । यद्यपि सप्त-

विंशतेरेव कर्त्तृत्वकत्वं तस्यपि 'सप्तदश ऋजिजः' इति
वादः अवयुत्वादापक्षेण स्यात् । सप्तविंशतो सप्तदश-
संख्यावान् अवयुत्वं पृथक्कृत्य वादोऽयम् । न तत्रता
इतरेषां चमसाध्वर्याणाम् कर्त्तृत्वकत्वं विनश्यति । इति चेत्
पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, सर्वेषामनधिपारात् । ३५ ॥

अवयुत्वानुवादः इति पूर्वपक्षिणा शङ्किते सिद्धान्ती
उत्तरयति । न अवयुत्वानुवादः संभवति । कुतः ?
सर्वेषाम् अनधिपारात् । 'सौम्यस्वाध्वरस्य सप्तदश
ऋजिजः' इति वाक्यस्य प्राक् पश्चात् वा सर्वे सप्त-
विंशतिसंख्याकाः नाधिकृताः नोक्ताः, यानधिकृत्य 'सप्त
दश' इति अवयुत्वानुवादे भविष्यति । यत्र महती
संख्या वीर्यते तत्र अपराया संख्यायामुच्चायाम् अवयुत्वा-
नुवादो भवति । यथा द्वादशकपालमुक्त्वा 'यद्वा-
कपालो भवति' इति वादः । न चेद तथा, तस्मादाय-
मवयुत्वानुवादः । ततश्च कर्त्तृत्वकत्वं सप्तदशानामेव । के.

॥ कर्मकालशाल्म्यं सर्वविषया धनलमपि प्रातिस्विक-
शाल्मेण वाच्यते इति नन्याः । तत्र । तदेव हि प्राति
स्विकशाल्म्यं कर्मकालवाचकम्, यदनन्यथासिद्धं भवति ।
समयमयुतं पृ २८.

॥ कर्मकालीनमन्त्रप्रयोग. अनध्यायादावपि ।
भा १।३।७।१८-१९.

॥ कर्मचोदना दन्वन्तरेणानुपपन्ना दन्वन्तरेणान्य
माधिपति, तत्र मीमादिशाल्म्यं नियामकम् । वि ६।३।४.

॥ कर्मजे कर्म यूपवत् । ७।३।११।२८ ॥

'अनो ददाति' 'वासो ददाति' इति ध्वये ।
अन वास एवनादयः शब्दाः क्रियानिमित्तः । अतः
कर्मजे क्रियाजन्ये द्रव्ये भूयमणे कर्म तक्षणशानादि-
क्रिया । तक्षणेन अग्नो निष्पाद्य देयम् । एतं यामकाले
वानेन वस्त्र निष्पाद्य देयम् । न तु पूर्वसिद्धम् । यूपवत् ।
यथा यूपशब्द जोषणादिक्रियानिमित्तः । स यत्र भूयते
तत्र जोषणाया क्रिया प्राप्यन्ते तद्वत् ।

सिद्धरूपं याऽशीयमुत्पत्त्यात् । २९ ॥

'अनो ददाति' 'वासो ददाति' इति अनोशब्दः-
शब्दो आहूतनिमित्तो, न क्रियानिमित्तो । ततश्च प्राक्-

पत्याः पशुगणवशाभ्यादिति । चतुर्थं यथा दर्विहोमा नारिषादयः । तेषां हि अपूर्वत्वम् अष्टमान्ये उक्तम् । एवं गृहमेधीयाद्यपीति ।

पुनरपि वैदिकं कर्म द्विविधं नैमित्तिकं काम्यं च । नैमित्तिकमपि द्विविधं नियतनियतकर्म अनियतनियतकर्म च । अनियतनियतकर्मपि द्विविधं दोषनिर्घातार्थम् अदोषनिर्घातार्थं च । तत्र नियतनियतकर्म यथा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' 'यद्यन्तेवमन्ते ज्योतिषा यजेत' इति । तत्रार्थं यावज्जीवाधिकरणे (१४१) प्रतिपादितम्, द्वितीयं तु षष्ठे 'योमविद्याजमृगवाक्येन संयोगात्' (६१२११३२) इत्यधिकरणे प्रतिपादितम् । अनियतनियतकर्म दोषनिर्घातार्थं यथा 'योऽमावास्या पौर्णमासी वाऽतिपातयेदमये पथिहुतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' इति, 'योऽमावास्या पौर्णमासी वाऽतिपातयेद् नैश्वरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इति च । दोषनिर्घातार्थं स्वादेव एकार्पण्यदानपूर्विकृत्यो द्वादशे 'प्राथञ्चित्तु नैकाह्यात्' इत्यधिकरणे (१२३१५११६) वक्ष्यते । अनियतम् अदोषनिर्घातार्थं यथा द्वादशे एव 'समुच्चयस्वदोषनिर्घातार्थेषु' इति पूर्वोपवादायेंऽधिकरणे (१२३१६१७) प्रतिपादितम् 'मित्रे जुहोति' इत्यादि ।

काम्यमपि कर्म त्रिविधम् ऐहिकफलकं आमुष्मिक-फलकम् अनियतफलकं च । तत्रायं यथा 'अग्नीर्षा वृष्टिकामो यजेत' 'द्येनेनामिचरन् यजेत' इति, जातेष्टिश्च पूतत्वादिकृत् । उपस्थितसंस्पर्धेन हि हृष्टिः सर्वैः काम्यते, नागुपस्थिता ऐहिकफलकार्याऽपि, किमुत जन्मान्तरीयस्यार्थाः । एवमभिचारोऽपि उपस्थितशरीरे च काम्यते, नागुपस्थितस्य ऐहिकस्यापि, किमुत जन्मान्तरीयस्येति । आमुष्मिकफलकं यथा स्वर्गार्थाग्निहोत्रादि । नहि स्वर्गः केवलमुपगम्यो मानुषशरीरेण गुणदुःस्वेषमभोगार्थं वर्तमानमभिवार्येन अनुभवितुं शक्य इति । अनियतफलकं यथा 'विप्रया यजेत पशुकामः' इत्यादि । पशूनां हि फलं ऐहिकामुष्मिकत्वेना-

नियतं चतुर्थे योगसिद्धयधिकरणे (४१२११) प्रतिपादितमिति ।

निवृत्तिरूपमपि कर्म द्विविधं कृत्यार्थं पुरुषार्थं च । तत्रायं यथा 'नातिरागे षोडशिनं गृह्णाति' इति । द्वितीयं यथा 'न हिंस्यात् सर्वान् भूतानि' इति । प्रवृत्ति-निवृत्त्यात्मकतया उभयवर्णं पुरुषार्थत्वं यत् कर्म, तदपि द्विविधं कृत्यार्थं पुरुषार्थं च । तत्रायं यथा 'यजतितु सेयनामहं करोति नानुवाजेतु' इति, 'नार्येण वृणीते, न होतार वृणीते' इति च । द्वितीयं यथा 'नेषेद्योचन्तमादित्यम्' इति । इति सकलकर्मभेदनिरूपणम् । बाळ. प्र. ८१-८६.

* कर्म न आख्यातवाच्यम्, किन्तु अर्थात् गम्यते । 'आख्यातेषु सर्वेषु' इतिशब्दे द्रष्टव्यम् । भा. ३।४।४।१३ प्र. ११३-१४०. * कर्म न भिद्यते द्रष्टव्यमेव तद्वेदं चलनं यवनम्, इत्यादिप्रत्यभिवाचक्यात् क्रियेक्यप्राप्ते प्रतिनिष्ठुपादानेऽपि न क्षतिः । उच्यते जगतीतलवर्तिनी एतैव कर्मन्यक्तिः । अभिनयक्तिमानं तु भिद्यते । अथवा माऽस्तु न्यक्तिभेदः, शब्दान्तरादिप्रमाणैश्च आग्नेयादि-जातय एव भिद्यन्ते । भाट्ट. ६।३।३. * कर्म नित्यानुमेयम् । ऋजु. प्र. २४६.

* कर्म प्रकाशं वीतव्यामपि फलेच्छया प्राप्तेऽपि वा फले अवश्यं समापनीयम् इति 'प्रकमास्तु नियम्येत' (६।२।१।४) इत्यनेकम् । सु. प्र. ७४९. * कर्म लोके अर्थलक्षणं भवति, न व्यङ्ग्यलक्षणम् । यथा अर्थस्तथा क्रियते न यथा शब्दः । वेदे तु शब्देनैवा-र्थोऽवगम्यते तथेवास्तुयमिति । भा. ६।८।१७२७, * कर्म लोके अर्थलक्षणम्, शब्दलक्षणं पुनर्वेदे । ३।१।८।१७.

❧ कर्म वा विधिलक्षणम् । १।२।२।३ ॥

सामशब्दः गीतिवाचकः इत्यवगतम् । सा गीतिः किम् ऋचः प्रति प्रधानभूतः, उत गुणभूता इति विचारे पूर्वपक्षमाह । सामशब्देन कर्म प्रधानकर्म उच्यते । यतः निधिलक्षणम् । 'रगं वद गावति' 'वृद्धं गावति' इत्यत्र प्रधानकर्माद्यो विधेः लक्षणं स्वरूपं दृश्यते द्वितीय विभक्तिः । वाशब्दः पशान्तरनिर्वाहार्थः ।

इति समाप्ते विमक्तिलोपस्यैवाभावात् न तस्य सन्न्या-
भिषायकत्वसंभारः । तस्मात् निषादशब्देनैवात्र लक्षणया
पट्टपर्यः प्रतिपादनीयः । न चैवं सति पट्टीसमाप्तोच्छेदः,
पदद्वयस्यापि समानाधिकरणतया कर्मधारयप्रसङ्गात् इति
वाच्यम् । यत्र पट्टपर्यलक्षणा सामानाधिकरण्यम्, तत्र
पट्टीसमाप्तः । यत्र तु कर्म विनैव सामानाधिकरण्यम्, तत्र
कर्मधारयः इत्युपगमात् । न चैवमपि राजपुरुष इत्यत्र
राजा चासौ पुरुषश्चेति विग्रहः स्यात् । राजशब्देन
राजसंयन्त्रिनः पुरुषस्य प्रतिपादनात् राजः पुरुष इति
विग्रहो न स्यात् । समाप्ते पट्टपर्यत्वात् समाप्तान्तर्मूलस्य
न विग्रहवाक्ये प्रयोगयोगात् इति वाच्यम् । इष्टावस्थेः ।
कथं तर्हि राजः पुरुष इति स्वात्म्यादारोऽपि विग्रहते
इति चेत् । अयंविषयश्रीकरणार्थमिति गृहण । अन्यथा
हि कर्मधारयोऽपि समाप्यते । तत् सिद्धं पट्टीसमाप्ते
निषादशब्दस्य लक्षणाऽऽपत्तात् कर्मधारय एव समाप्तः ।
अतो निषादः एव स्वशक्तिः अधिक्रियते इति । कु.
६।१।३।३. ० यत्र पट्टपर्यलक्षणा विनैव सामानाधि-
करणम्, तत्र कर्मधारयः । यत्र तु पट्टपर्यलक्षणा
सामानाधिकरण्यं तत्र पट्टीसमाप्तः । सोम. ६।१।३.
० निषादलपत्यधिकरणे लक्षणाऽऽपत्त्या त पुरुषापेक्षया
कर्मधारयस्य प्राक्त्वमुक्तम् । यणि १. १४५ ० कर्म-
धारयविचारः 'समाप्त्यादः' इति विदेशो मनीषये
दृश्यः । के.

० कर्मनाम सर्वम् अन्यत्र भूयमाणं चर्मागो
माह्वम् इति उक्तम् । भा. अ३।३।२.

० कर्मनामधेयम् अग्निहोत्रशब्दः 'अग्निहोत्र
जुहोति' इति । भा. रा३।३।४, एवं अभिजित् शब्दः
'अभिजिता यजेत' इति । १।४।१।१, एवम् आपार-
शब्दः 'आपारमापारयति' इति । १।४।३।८, एवम्
आश्रयशब्दः 'श्रोत्रकर्मविशिष्टनामधेयम्' पञ्चदशानि
आश्रयति' इति । १।४।१।१, एवम् उद्भिद्-शब्दः
कर्मनामधेयम् 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इति ।
१।४।१।१, एवं हो-शब्दः 'महा अभिचरन्' यजेत इति
१।४।४।८, एवं विश्राशब्दः 'विश्रा यजेत पशुकामः'
इति । १।४।४।३, एवं दर्शितो-शब्दः 'दीननामधेयम्' ।

८।४।१-२।१-६, एवं पञ्चमानशब्दः 'सोमविशेषनाम-
धेयम्' 'निहृद् बहिष्पवमानम्' इति । १।४।२।३,
एवं पृष्ठशब्दः 'सतदशानि पृष्ठानि' इति । १।४।२।३,
एवं बलभिद्-शब्दः 'यामविशेषनामधेयम्' 'बलभिदा
यजेत' इति । १।४।१।१, एवं वाजपेयशब्दः 'वाज-
पेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति । १।४।४।६, एवं
विश्वजित्-शब्दः 'विश्वजिता यजेत' इति । १।४।
१।१, एवं वैश्वदेवशब्दः 'वैश्वदेवेन यजेत' इति ।
१।४।१।०।३, एवं इत्येवशब्दः 'इत्येनामिचरन्
यजेत' इति । १।४।४।५, एवं संदशशब्दः 'संदशेना-
मिचरन् यजेत' इति । १।४।४।५० । के. ० कर्मनाम-
धेयं स्वाहाकारशब्दः पञ्चमस्य प्रपञ्चजम् । वि.
१०।१।७, ० कर्मनामधेयानाम् अग्निहोत्रादिशब्दानाम्
आतिदेशिकत्वम् । योगिकानां प्रायणीयादिशब्दानाम्,
गुणविधीनां च वैष्णवादिशब्दानाम् आतिदेशिकत्वं नास्ति ।

० कर्मपदार्थः अनुमेयः । ऋजु. पु. १९८,

० कर्मपदार्थः एकस्मिन्नेव द्रव्ये वर्तते इति एवद्वय-
पदार्थशब्देन उच्यते । पु. १९८.

० कर्मप्रयोगः सर्वकालम् अप्याये अनप्यायेऽपि ।
अपि च कर्म वर्धति, वर्धति व्याप्यजनस्य प्रतिपेक्षः ।
भुक्त्युत्प्रेषेण प्रयोगः प्राप्नोति, भुक्त्युत्प्रेषेणाप्रयोगः ।
भुक्तिश्च भुक्तिनो बलीयसी । भा. १।२।३।७।१९,
० कर्मप्रयोगेण फलं भावते । कथं ज्ञायते ? प्राक्
कृतात् कर्मण फलं नास्ति । यदि भवेत्, कर्म अवर्धकं
स्यात् । कर्मोत्तरकालं च अस्तीति भुक्तिरुत्पद्यमाने ।
यद्यपि कर्मणो नास्ति कर्मोत्तरकालं च भवति, तत्
तेन कर्मणो भावते कृषिक् । १।१।१।१।२०.

० कर्मफलयोः संबन्धे, कर्म गुणतः, कर्म प्रधानतः ।
इत्युक्तं 'प्रत्यये नाभिलषेतोक्तम्' (६।१।१।१) इत्यत्र ।
भा. अ३।१।१ पु. १५६५.

० कर्मपञ्चविधाकर्मण्येन वेदमूलम् । सु पु. ११०.

० कर्मपञ्चसंबन्धपरः वाच्यः पुरुषार्थविशारदविधिः
'तर्हि पूर्वमेवास्मिन् स्वर्गकामो यजेत' इति । वा३. पु. १८.

० कर्मोत्तीर्णं इत्योक्तनाम प्रमाणम् । उक्तं
'कर्मोत्तीर्णं यजेत' इति वाक्येन भुक्तिः

उद्भावेत्' इति कर्मकाले गानस्य आश्रितत्वात् । तस्मात्
अध्ययनकाले कृत गानम् अम्प्यध्वनयत् न कल्पयि-
तयम् ।

प्रमुञ्चयत इति चेत् । १२ ॥

अध्ययनकाले कृतेऽपि गाने कर्मकाले गातव्यमेवेति
सिद्धान्तिना उक्ते पुनः पूर्वपक्षी राक्षते । यत् अर्थ-
पक्षमात्रं मात्मा अध्ययनं प्रमुञ्चते, तत् कर्मकलाय
भविष्यति । ततश्च कर्मकाले माऽस्तु गानम् । इति चेत् ।

ग्रहणार्थं प्रमुञ्चते । १३ ॥

गानाध्ययनं कर्मकलाय स्यात् इति पूर्वपक्षिते
सिद्धान्ती आह । गानाध्ययनं न कर्मकलाय भविष्य-
मर्हति अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । दृष्ट हि तत्र फलम् ।
यत्तावत् उपाध्यायः शिष्यसमिधौ अधीते तत् ग्रहणं
र्यम् । यत् शिष्यः, तत् धारणर्यम् । ग्रहणधारणे न
प्रयोगार्थे । तस्मात् दृष्टार्थे सति नादृष्टार्थमध्ययनम् ।
तस्मात् यत्कारकं साम । ऋक्ष प्रथमतः, साम च गुण-
भूतम् इति सिद्धान्तः । के.

● कर्म वा विचित्रश्रुणम् । साममन्त्राणां गीत्यात्मक
त्वेन अपांभावात् तदभिधानादसौयोगासंभवेऽपि
क्रमसमामिधकिद्वारा गुणाभिधानरूपलौकिकरणत्वात्
दृष्टविषयेन उपायोगसंभवे नादृष्टासौधारणप्रयोगजनकत्व-
फलना पुनः इति निरूपयिष्यते । कौ. १।२।४।४२
पृ ७२ ● कर्म क्षुतिमूलमित्युक्तं चोदनालक्षणेऽप्यो धर्मः
इति । भा. २।१।२।१३. ● कर्म छात्राङ्गं कर्मान्तयत्
गया धर्मान् यच्छति, तथा द्रव्यमपि । वा. २।६।१३।२६.

● 'अन्यदेव हि धात्वर्थप्राप्यं कर्म सकर्मके ।
अन्यदेव च सर्वत्र प्रत्ययार्थनिष्पन्नम् ॥' चोदनं
पचति, ग्रामं गच्छति, इति धात्वर्थपर्यायलभ्यमेक कर्म ।
अपरं पुनर्भावनाकर्म । तत्र कदा चिद् गानार्थकर्मैव
भावनाकर्मत्वमपि प्रतिपद्यते पाकेन ओदनं गावयतीति ।
वा. २।१।१।१ पृ ३८५.

● यत् अथप्येव दैवान्तरं प्रापयति तत् कर्म इत्यु-
च्यते, न तदात्मनि समवेतं सर्वव्यवहारात् आगमः । भा
२।१।२।५ पृ ४००. ● यदाऽपि कामना अनेकविधया

मी. को. १७६

उत्पन्ना, तदाऽपि एकमेवोद्दिश्य कर्म अनुष्ठानस्य कर्मण-
स्तथा सामर्थ्यात् । वा. ४।३।१।२८.

● कर्माणि अशिष्टोन्नाशीनि नियतानि । ऐन्द्रास्वादीनि
अनियतानि । भा. ५।३।१।२१. ● कर्मा-
ण्यपि जैमिनिः (३।१।३।४) इत्यनेन कर्मणा
फलशेषभावः उक्तः । वा. ५।३।१।२. ● कर्माण्यपि
जैमिनिः फलार्थत्वात् । जैमिनिस्तु आचार्यः कर्माण्यपि
शेषभूतानि मन्यते स्म । स हि ददर्श, न यागः कर्तव्यतया
चोद्यते । फलकामस्य तु तत्ताधनत्वेनेति । द्रव्यगुणसत्काराः
शेषभूताः, यागोऽपि शेषभूतः फलं प्रतीति । भा. ३।२।
३।४. ● कर्माणि अवभृतास्वरूपाणि प्रयोगशक्त्येन यज्ञाते ।
वा. २।२।१।१ पृ. ४६६. ● कर्माणि कर्तुं स्वाध्याय-
मग्न्यस्यन्ति । भा. १०।३।१।१. ● कर्माणि, 'क्रम-
भेदं न याश्नन्ति स्वरात्ताविहितः क्रियाः । परिमाणं च
तद्वर्ति नान्यत्वं प्रतिपत्स्यते ॥' वा. २।४।१।२२.
● कर्माणि न इमानि फलादिनि परम्य (कर्तुरन्यस्य)
भवन्ति । भा. ४।३।१।३।२८. ● कर्माणि न देवता-
प्रयुक्तानि, किन्तु अपूर्वप्रयुक्तानि । बि. ९।३।४.
● कर्माणि न फलप्रयुक्तानि (किन्तु अपूर्वप्रयुक्तानि) ।
भा. ४।३।१।१-४. ● कर्माणि गहि इतिकर्तव्यतां प्रति
विधीयन्ते, किन्तु फलं प्राति तेया विधिः । इतिकर्तव्यता
तु कर्मणा विधीयते । ३।२।६।१९. ● कर्माणि यानि
परायानि स्याद्दीनयोः यज्ञमानानां गणे शुक्रान्वारम्भौ
दुम्बरीसंभानादीनि, तानि एको यजमानः कुर्यात्, न
तत्र । २।२।४।२।३२. ● कर्माणि शुक्रान्वारम्भौदु-
म्बरीसंभानादीनि कश्चिदेको यजमानः कुर्यात्, न तत्र
निषेधः अहीने क्रयं चिन्मुत्पन्नाभावत् । १।२।१।२।
३३. ● कर्माणि शुक्रान्वारम्भौदुम्बरासंभानादीनि सपे
एको यजमानः कुर्यादिति पञ्चकम्, स यद्विदितरेव कुर्यात्
नियतः । २।२।४।२।१३. ● कर्माणि समानकलास्य यानि
परस्परानुपेक्षायां नियन्ते, तेया यथावच्च अनुष्ठानात् नाप्य-
नर्थक्यकरत्वम् । वा. १।२।१।४. ● वेदादितेऽपि कुर्वन्ति
कलैः कर्माणि याजिवा. । न तु कलैर्वेदिना के वि मन्त्र-
नाहायमायकात् ॥' १।३।६।११ पृ ३३२. ● कर्मणा
असत् भाव्यते । पुनः पुनरपि भागविभक्ते इति ।

• कर्ममध्ये न कर्मान्तरम् 'अप वा एतद्यस्य चिद्यते यदन्यस्य तन्ने निवर्ते अन्यस्य तन्त्रं प्रतापते' इति कर्मनेदे दोषभङ्गात् । भा. ५।१।१०।३१.

• कर्मवत् । 'अभिधानं च कर्मवत्' प्रधान-कर्मण इव चाभिधानं भवति द्वितीयासंयोगेन 'प्रथमं संवति' 'निष्कैवल्यं शसति' इति । भा. २।१।५।२८.

• कर्मवत् । 'प्रतिषेधश्च कर्मवत्' । तत्रे ऋत्विजा-नेव यजमानत्वात् यथा धरणरूपं कर्म न प्राप्नोति, एवं यथादिदानमपि न प्राप्नोति स्वधप्रदानरूपासंयते । तथा 'न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासः' इत्यादिः प्रतिषेधोऽपि न प्राप्नोति । के. १०।२।१।१६, • कर्मवत् 'यजमानास्तु तदभिधानत्वात् कर्मवत्' । ज्योतिष्टोमे वचनादिसेवकाः याजमानाः स्युः 'कैशश्मभ्रुवपते, दतो भावते' इति संस्कारकल्पस्य यजमानगामित्वेन यजमान-प्रधानत्वात् । कर्मवत् यथा प्रधानकर्माणि पुरुषार्थानि यजमानस्य भवन्ति तद्वत् । १।२।१।४, • कर्मवत् । 'संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद् भवतिष्ठेत्' । यथा वचनादिभ्योऽन्ये पदार्थाः यस्मिन् वेदे आम्नाता तसमाख्यातेन पुरुषेण क्रियन्ते, तथा ज्योतिष्टोमे वचनादिसंस्कारा अप्ययुवेदेता. अप्ययुगा कर्तव्याः इति पूर्व. पञ्च. १।२।१।३.

• कर्मविधीनाम् अभ्ययनमिद्विद्योयजीवित्यमेव, न तु स्वयं विद्यायोजकत्वम् । ओम ६।८।२.

• 'देवदेवशाराश्च कर्मसाक्षिणानुगा । मृत्या रम्भेचिन्मातु हरयतेऽरमा-यमाना' । वा. ३।१।७।११ पृ. ७०२ । ननु देवानां पार्थिवं शप्यते. क्रमेदेश-दीना भ्यापकपार्थिवं चमिदुगा भ्यापदेवचमिदुपवयमाना नाममि. (वेदानां) अधिष्ठानं पुनम् इत्यष्टक आह—देहेति । पृथिवीरमाणादीनां देहप्रतिभूतानां देहप्रमभेविभानां देवानां मित्राः प्रकृत इदुने प्रत्यक्षरम्भेचिन्मिन्निसेपेनादम् अरमायमाना जीवानां देहविचित्रकर्मवन्विचित्रकर्मभोगानादवापुर्गाम्यवन्वि-वजानुग. इदुक्तम् । तत्रथ मुद्राया. पवित्रा प शिष्ट देहप्रतिभानां वातुवन्वि च भूतान्तरेभरि भावन्

देहस्य पार्थिवत्वेन ग्यातिरसिद्धा इति परिहाराशयः । सु. पृ. १००९.

• कर्मशब्दाः भवन्ति के चित्, न भावार्थाः यथा दयेनैकमिहादय । के चित् भावार्थाः, न कर्मशब्दाः यथा भवर्न भावो भूतिः इति । भा. २।१।१।१ पृ. ३८६.

• कर्मशब्दं लौकिकाः कर्मसंघे प्रयुज्यते । बृहती. पृ. २७.

• कर्मशेषस्य उद्यवाक्ये प्रतिषेधविधानेन प्रवि-संस्कार भिन्नानाम् एव तस्यामानयनम् । पञ्चशास्त्रीने अहीने । भा. १।१।३।१।५४-५६, • कर्मशेषत्वपक्षे द्रव्यसंस्कारः प्रयोजनत्वात्, अनर्थकस्तु पुरुषार्थे । १।४।८।२३. • कर्मशेषभूतार्थसंस्कारत्वसंनवे कर्मोप-कारित्वात् मन्त्राः प्रयोक्तव्याः, नान्यथा (द्वितीयमूल-वाकाधिकरणन्यायस्य स्वल्पमिदम्) । सु. पृ. ११०८.

• कर्मसमुत्काः (वेदिककर्मसंयुक्ताः) जप-अभ्या-सान-तपश्च-होमाः । न स्वतन्त्राः, न वा लौकिककर्म-संयुक्ताः । भा. ३।४।१।२५-२६.

• कर्मसंस्कारपक्षे हृत्पानसंस्कारपक्षे वा तज्ज्ज्ञेय मेरो भवेत् (सर्वदेहेने विष्टहृदिह्य पृम् ह्येपु) । वा. ३।४।४।१७ पृ. ९९६

• कर्मममयेतार्थवशाद्यनमार्थस्य शब्दमामर्थ्ये लिप्तिम् । वाल. पृ. ९.

• कर्मसादृश्यप्रयोजनत्वात् विधेः । भा. १०।६।१।१३.

• कर्मनिर्दि विना प्रयोगारिच्छेदमिदे प्रयोग-परिच्छेदे साधिते कर्म आगितम् । सु. पृ. ८५६.

• कर्मस्वरूपत्वेन द्रव्यदेवताविषयम् अवधार्ये यदुदे-सकृन्मात्रावने । वेदान्तरे तु त्रिकाशान् संसार्यं ज्योतिष्मादीनि पठयते । वा. ३।१।४।११ पृ. ८१६.

• कर्माह्वाने (ओदन पच्यते) मन्त्रुगमिप्रा-भित रर्नैवकतनाधिकरूपकप्रयोजनो भ्याशयः इति शेष । मजि. पृ. ८१४. • कर्माह्वानपक्षे संज्ञाया अन्वय 'संज्ञाया अति जिहादुनायः' इति विन्ती शब्द । के.

प्रति विद्वद्यसक्तः, एषा वचन-यक्तिर्भवति 'तनैन कर्म कर्तव्यम्' इति । वा. २।१।११।२४ पृ. ६१५.

ॐ कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्ययस्त्वद्वन्धनत्वात् । ८।१।१३।२० ॥

तुल्यः उत्सृज्यङ्गानिरासार्थः । दर्शपूर्णमासादिरूपं कर्म न प्रवर्तते सौर्वाधिकर्मणि, विध्यादिविहितत्वात् कर्मणः, विध्यन्तविविधत्वाच्च धर्माणाम् । एष च कर्मणः अप्रवृत्तित्वात् न प्रवृत्तिर्यस्य तादृशत्वात् दर्शपूर्णमास-कर्मणः यत् फलं स्वर्गं, यश्च नियमः यावज्जीविकत्वादिः, यश्च कर्ता स्वर्गकामः, यश्च आयेयादिः समुदायः, तस्य फलनियमकर्तृसमुदायस्य सौर्वादी अनन्ययः, न अन्ययः, न प्रवृत्तिः । तद्वन्धनत्वात् कर्मवन्धनत्वात् फलादेः । दर्शपूर्णमासकर्मणो यत् फलादि, तत् दर्शपूर्णमासकर्मणैव निषिद्धं सत् न सौर्वादी सक्रमिष्ठ समर्थम् । फलनियमकर्तृ-समुदायस्य इति समाहाद्वन्दः । तेन कर्मणा न्यन्धनं नित्य-संज्ञयो यस्य फलादेः इति व्यक्तिकरणो बहुव्रीहिः ।

प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् । २१ ॥

दर्शपूर्णमासादिकर्मणः ये फलनियमकर्तृसमुदायाः, तेषां सौर्वादी प्रवृत्तौ स्वीकृताया चापि अपि च तादर्थ्यात् पुरापार्थत्वात् सौर्वादी प्रवृत्तिः पर्येष । प्रवृत्तिफलादेः विवृतो अनुपकारकत्वात् । तस्मात् प्राकृत फलादि विवृतौ न प्रवर्तते । 'अपि च' इति वक्तव्ये 'चापि' इति न्यत्ययेन पाठः सूत्रकृतेर्नानाविधत्वात् ।

अश्रुतिस्माच्च । २२ ॥

सिद्धान्ते हेतुवन्प्रतिपादकं सूत्रम् । दर्शपूर्णमासिक फलनियमकर्तृसमुदाय सौर्वादी न प्रवर्तते, अश्रुतित्वात् । प्रयानादीनि तु विध्यन्तेन प्राप्ताणि । फलादेः तु श्रुति-नोक्तिः । तस्मात् दर्शपूर्णमासिकं फलादिकं सौर्वादी न प्रवर्तते । नास्ति श्रुतिर्यस्य सत् अश्रुति तस्य भावः अश्रुतिरूपम् । के.

॥ कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् ० (८।१।१३।२०) इत्यन

करणस्य कालन्तरगमनविधिनियमेषः उक्तः । सु. पृ. १५६.

॥ 'कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्' इत्यष्टमस्याधो पुरुषार्थस्य

नातिदेशः इति वक्ष्यते । कु. २।४।१।६. ॥ कर्मणः

द्विः प्रत्यासन्नम् (अन्तरङ्गम्), देवता तु बहिरङ्गम् ।

भा. ८।१।१७।३२. ॥ फलस्य अनुपादेयत्वेन प्राप्त-

स्यापि कर्मणः फले विधानात् अनेकगुणविशिष्टता

सेव्यस्य । सु. पृ. ८६९. ॥ कर्मणाम् अग्निहोत्रादीना

नानाधास्यानु विहितानामेक्यम् । वृ. २।४।२।८-३२.

॥ कर्मणाम् अदृष्टार्थत्वात् तस्य प्रतिनिधिना सिद्धौ

प्रमाणाभावात् प्रतिनिध्यभावो वक्ष्यते 'न देवतादि०'

(६।३।१८) इत्यन । सु. पृ. ६२१. ॥ कर्मणाम्

उत्पत्तिवेलायाम् एकमेकत्वनिर्णयो भवति । उत्पत्तिश्च

सर्वप्रोपदेशेन गम्यते, नातिदेशेन । नहि अनुपपत्ते

कर्मणि कथम्भान्यं भवति । न च तस्मिन् अगति

अतिदेशः प्रवर्तते । वा. २।१।७।२१ पृ. ५२५.

॥ कर्मणा तन्वमेदः कालभेदात् । भा. १।१।२।१२३.

॥ कर्मणा दृष्टादृष्टाधनत्वविवेकः । सर्वत्रैव द्रव्यकर्म-

संबन्धे कर्मणा द्रव्येण विनाऽनुपपत्तेः प्रथमं तावत् द्रव्यं

कर्मोत्पादयत् दृष्टोपकारित्वात् तदर्थमाभावे । तत्र क

चित् भूयः कर्म परावृत्त्य द्रव्यस्योपकरोति, क चित्

आत्मसामभावमुपपत्ति । तत् यदा आत्मसामभावं

तस्य दृश्यते, तदा साक्षाद्द्रव्यत्वात् अदृष्टं कल्पयितु

शक्यते । यदा तु कार्यान्तरौपयिकेन दृष्टेनैव तद्वृत्त-

निर्हत्यादिना द्रव्योपकारेण निरुपाध्वी भवति,

तदानीम् अदृष्टकल्पनाऽवसराभावात् अन्यथैव विधानार्थ-

वक्षोपपत्तेः नादृष्टाभनन् प्रतीयते । वा. २।१।३।६,

॥ कर्मणा देशादृष्टदेशेन विधीयमानानां स्वतन्त्रतावाद-

कल्पनं युगपद्विभक्त्यादोपादयतुम् । २।१।१३।२६

पृ. ६१९. ॥ कर्मणा देवानामुपनयनादीनाम् उदगमन-

पूर्वपक्ष-अह-पुण्याह. इति कालस्य नियमः । भा.

६।८।५।२३, ॥ कर्मणा नामधेयं दर्शहोमशब्दः ।

८।५।१।१ । स्मृतानां वैदिकानां च कर्मणाम् ।

८।५।२।२-३ । परन्तु होमरूपकर्मणो मेव । ८।५।३।४.

॥ कर्मणा प्रातिद्वेषा, चोदकेन कार्यापत्त्या च । कण्वरथतर

य उभयोः (बृहद्रथतरयोः) कार्यापत्त्यम् । अतः उभय-

धर्मप्रादकम् । उप. १।२।१।७।४८. ॥ कर्मणा कलशोपगमा

'कर्मण्यपि वैमिनि.' (३।१।१।४) इत्यत्रोक्तः । ५।१।१।११

पृ. १२८७ ॥ कर्मणा भिन्नानामपि फलस्य एकत्वमेवैव

एकचनं भवति । यथा अग्निरकला, सर्वप्रका, मृगारा

नहि संयोगविभागातिरिक्तं निपुणमपि निरूपयन्निः
 श्वर वस्तु उपलभ्यते । तदुक्तम् 'नहि ते प्रत्यक्षाः'
 इति (भा. पु. ७७ पं. ३) । किमर्थं तर्हि 'देव-
 दत्तश्च गतिपूर्विका देशान्तरस्यासिमुपलभ्य आदित्येऽपि
 गतिसारणम्' इत्युक्तम् ? (भा. पु. ३७ पं. १) देव-
 दत्तेऽपि अनुमेयत्वात् । सच्यते । देवदत्ते तावत्
 आत्मसंयोगातिरिक्किणि अनुमिते तत्कामान्यात् आदित्ये-
 ऽपि गतिरेवानुमीयते । देवदत्ते देशान्तरमाप्तेः तत्कारण-
 त्वेन निमित्तत्वात् । एतदुक्तं भवति, सर्वान् चेतने वा
 अचेतने वा गतिरेव देशान्तरे प्राप्ते निमित्तमिति ।
 ऋजु. पु. ७६-७८.

● कर्मानुवादेन गुणविधिः इत्युद्योपः । सु.
 प्र. ७६६.

● कर्मान्तरम् अवश्यः वरुणपक्षेऽपि । भा. ११।
 २।१५।६३-६६. ● कर्मान्तरम् अवधिः 'यदि ब्राह्मण'
 इत्यादिना विदिता राजन्यप्रकरणे । वि. २।३।२.
 ● कर्मान्तरम् आग्नेयादिकाद्येष्टिः । २।३।१२. ● कर्मा-
 न्तां क्रीडायाविनामयनगतमग्निहोत्रं नित्याग्निहोत्रात् इत्य-
 धिगतम् । (२।३।११) । भा. ७।३।११. ● कर्मान्तर
 तेजस्कामेष्टिः । (रुक्मयेष्टिः, आग्नेयेष्टिः ।) वि. २।३।
 १२. ● कर्मान्तरं पञ्चशतानां द्रव्यदेवतासंख्येन गम्यते ।
 भा. ६।५।१।१. ● कर्मान्तरं पञ्चशतम् 'एतरेव देव-
 तीषु वायव्यतीषु' इत्यादिना विधीयते अग्निष्टुति । वि.
 २।३।१२. ● कर्मान्तरं प्रजाकामेष्टिः 'एन्द्राग्नेकादस-
 कपालं निर्वपेत् प्रजाकाम' इति । २।३।१२. ● कर्मा-
 न्तरम् 'वायव्यं श्वेतमान्मेन' इति विहितं वायव्यक्षेत-
 पञ्चलम्नमम् । भा. २।३।५।१२-१५. ● कर्मान्तरम्
 'गौरिं चरुं निर्वपेत् प्रजावर्षवज्राम्' इति द्रव्यदेवता-
 मुक्तत्वात् । २।३।५।१२-१५.

● कर्मान्तरं न 'अग्निं चिनुते' इत्यवधिः ।
 चिनु चयनरूपसंस्कारस्य विधिः । वि. २।३।१०.
 ● कर्मान्तरं न 'प्लुताऽप्लावकाम् पात्रयेत्' इत्यवधिः,
 चिनु पण्यवर्षवेधिलेन । २।३।१३. ● कर्मान्तरं
 न 'ज्योतिर्मेने ऐन्द्रावपञ्चकादि', चिनु सोमपयस्ये
 गुण । २।३।१३. ● कर्मान्तरं न 'दध्नेऽप्यकामस्य'

इति, किन्तु गुणमात्रं पलाय विधीयते ।
 २।३।११. ● कर्मान्तरं न दाक्षायणपक्षे, चिनु दस्यपूर्ण-
 मास्योरेव विकारः । आनृत्तिगुणविधानान्तु संज्ञाविरोधः ।
 भा. २।३।५।१५-१२. ● कर्मान्तरं न 'नैकारध्व-
 भवति' 'चरुमुदधाति' इति, चिनु उपधानमात्र-
 विधिः अस्मिन्वयने । २।३।७।८. ● कर्मान्तरं न पर्याप्ति-
 करणान्तत्वं स्वाष्टयनीयवत्स्य, चिनु गुणः । २।३।८।१९.
 ● कर्मान्तरं न 'वीर्णमास्या वीर्णमास्या यजेत' इत्या-
 दिना विधीयते, चिनु कालसंबन्धः । वि. २।३।१३.
 ● कर्मान्तरं न 'यदामेयोऽष्टारुणलोऽनावास्यावा भवति'
 इति पुनरुक्तः आमेयः दार्ढ्यकाल ऐन्द्रात्वात् । २।३।१४.
 ● कर्मान्तरं न 'योऽंशुं यज्ञाति' इति अशु, चिनु
 ज्योतिर्मेने गुणविधिः । भा. २।३।९।२०. ● कर्मान्तरं
 न 'योऽदाम्यं गृहीत्वा' इति अदाम्यः । चिनु ज्योति-
 र्मेने गुणविधिः । २।३।९।२०. ● कर्मान्तरं न 'वस-
 मालभेत' इत्यनेन अग्निहोत्रदोहाधिकारे, चिनु स्वर्ग-
 मान्तरगुणविधिः । २।३।६।१६-१७. ● कर्मान्तरं न
 सनिधित्वेऽपि अनुपादेयगुणयोगेऽपि । भाट्ट. २।३।
 १३. ● कर्मान्तरं न 'समे यजेत' इत्यादिना विधी-
 यते, किन्तु दस्यपूर्णमास्या देशविरोधसंबन्धो विधी-
 यते । वि. २।३।१२. ● कर्मान्तरं न साकंमल्लायीषः
 (मल्लाप्य-पाठः) चिनु दस्यपूर्णमास्यो. पलाय
 गुण । भा. २।३।५।१५-१२. ● कर्मान्तरं न स्विष्ट-
 कृषागम्, चिनु सवकार. प्रपानरहित्याम् । वि. २।३।११.
 ● न च गुणसंबन्धपर्ये वाक्ये सति कर्मान्तरम् ।
 वा. २।३।८।२२

● कर्मान्तरत्वम् । भावनाऽन्वयानुपपत्तिरतीत्यावेत्यां
 सत्यं भावार्थकत्वे भावना तावत् आनृत्तप्रमाणत्वात्
 आनृत्तप्रमाणत्वेनानुपपत्तिरतीत्यावेत्यां सत्यं
 मित्रावते इत्युक्तं प्रयोगानुपपत्त्यम् । (कर्मान्तरत्वम्) ।
 वा. २।३।१३।३४ पु. ६६६. ● कर्मान्तरत्वमात्रकत्वं
 नाग्निं अनुगतेयगुणानां देश-काल-निमित्त-पण्य-
 संस्काराणां संनिधौ । वि. २।३।१३. ● टन्यतिरत्यं
 विना अनेकार्थविध्ययोगात् तदवस्थाऽनुपपत्त्या उपचार-

लोके कर्मार्थलक्षणम् । २६ ॥

यदुक्त पूर्वपक्षिणा 'यथा लोके' इति (सू. २३) तथाह । लोके कर्म अवैलक्षणम् अर्थेन प्रयोजनानुसारेण लक्ष्यते । कार्यवशात् सकृदप्युक्तः अवकृदाद्वरति, सकृदाद्वरति नाद्वरति वा । प्रकृते तु शब्दलक्षणे कर्मणि यथा-शब्दायै प्रवृत्तिर्युक्ता । तस्मात् स्वाम्ये कर्मणि कृत्भूमार्थी अवकृत् प्रवर्तते इति सिद्धान्तः । कृत्विन्यापोऽयम् । के.

● 'कर्मण्यारम्भभाष्यत्वात् इत्यधिकरणे' 'सकृत् स्थात् कृतार्थत्वात्' इति गुणसूते कृतवागस्य आध्मन एव फलम् इति कल्पना उक्त्या निराकरिष्यते । कु. २।१।२।३.

● कर्मणि उपराले तदसम्पन्नं नहि कर्मण्डलमस्मिन् युक्तं वचनाभावे । संकल्प. १।१।७. ● कर्मणि एकेन (अधिकरणेन द्रव्येण वा) अवबद्धेन अन्यत् संभवति । वा. २।२।५।१६ पृ. ५०७. ● कर्मणि एकस्मिन्

एकधारिणा गुणानां विकल्पः यथा ग्रीहिवयवोः ग्राहियदीनां गृहद्वाराणां बृहद्रथवरयोश्च । विकल्पाधिकरणम् । भा. १२।१।४।१०-१५. ● कर्मणि एकस्मिन् मिश्रकार्याणां गुणानां समुच्चयः । यथा भाषारे 'ऋतुमाषारयति, संततभाषारयति, प्राज्ञभाषारयति' इति । १२।१।३।९. ● कर्मणि गुणभूता देवता वाग्याऽनुवाक्याद्वयेन कर्मसिद्धयर्थमुपलक्ष्यते । १२।४।२।३.

● कर्मणि द्वितीया कारकविभक्तिरूपा विनियोजनी भूतिः । यथा 'ग्रीहीनवदन्ति' । बाळ. पृ. ४४. ● कर्मणि तृतीया कारकविभक्तिरूपा विनियोजनी भूतिः । यथा 'यवाणां लुपेति' 'पित्रा पितर वा सजानीते' । पृ. ४४. ● कर्मणि चतुर्थी कारकविभक्तिरूपा विनियोजनी भूतिः । यथा 'प्राप्ताय गति' 'फलेभ्यो गति' 'नृणां गति' । पृ. ४४. ● कर्मणि पष्ठो कारकविभक्तिरूपा विनियोजनी भूतिः यथा 'जगतः कर्ता' 'विप्रमदोपेन गवा दोहः' 'धर्मजिज्ञासा' 'मन्त्रजिज्ञासा' । पृ. ४५.

● कर्मणि नहि अविद्वान् विदितोऽस्ति । यो हि अविद्वान् नाहौ अधिकृतः, समर्थाभावात् । भा. ३।८।८।१८. ● कर्मणि प्रायजनसंख्येण मन्योधारणविधिः । वि. १२।१।८. ● कर्मणि कृत्भूतिः 'वर्म' वा एत-

त्तस्य क्रियते यत् प्रधाजान्प्रधाजा इव्यन्ते' इयमर्थवादः । 'कर्मणि कृत्भूतिरर्थवादः' इत्यत्र कर्मपदं आरादुपकारकमेवम् । मीमा. ● कर्मणि यस्य पैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ् निञ्चित् शब्दगतमर्थगतं वा वैकृत्या कर्मबोदनाया तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते, तत्र स विध्यन्तः स्थात् । भा. ८।१।२।२.

● 'कर्मणि व्यप्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः' इति न्यायः । कार्यकरणे बुद्धिः प्रकाशयते । स्वस्थे प्रकृतिस्थे जने को वा जनः पण्डितो न, सर्व एव पाण्डित्यं दर्शयतीति भावविषयेऽस्य प्रचार इति । साहस्री. ८००.

● कर्मसु उत्तमं स्वं कुर्यात् शेषमन्यः कुर्यात् । वि. ३।७।८. ● कर्मसु द्वैषु उदगपनं पूर्वपक्षः बहः पुण्यादश्च कालः । भा. ६।८।५।२३-२४. ● कर्मसु द्रव्यद्वित्त्यापि अधिकारः । ६।१।८।३९-४०. ● कर्मसु विषयेषु अपरपक्षादिकालनियमः । ६।८।६।२५. ● कर्मसु मिषेषु देशकर्तृविषये न भेदनिवम । पुरय-पयोऽहो, न कर्ममर्मः । ११।३।१।२।३३.

● कर्मकरः परिश्रुतः । श्रुतिवज्र परिश्रियन्ते । भा. ३।७।१।८।८. ● कर्मकरः वः परस्त्रोपकारे वर्तते । नैराहौ फलं प्राप्नोति । ६।३।१।२४. ● कर्मकराः कर्म कुर्याताः पादिकमपि बहः लभन्ते, पन्तुफलं नैव ज्ञायते । १०।३।१।४५. ● कर्मकराणां घनकामानामपि प्रारम्भकाले स्वयमङ्गीकृताया भूतेः अधिकं धनं न लभ्यते । वि. १०।२।२६. ● कर्मकरेषु प्रवासानुरूपेण भूतितारतम्यं दृश्यम् । १०।३।१।३.

● कर्मकरानतिशयनववने हि दक्षिणाशब्दः । भाट्ट. ३।७।८.

● कर्मकर्तारो निष्ठातुमेवो भाषनका । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९३०.

● कर्मकर्तारि आख्याते कर्तृत्वादेः आननायामेवान्वयः । एवम् 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० ३।२।८७) इति श्रुत्यात् 'पश्यते बोदनः स्वयमेव' इत्यादौ यत्र सम्यक्कथातोः यत् कर्मकारं तद्दृष्टव्यमस्ते. पाणिन्यकर्मकारविषया कर्तृत्वविषया, तत्र आख्यातेन

मुपाः प्रादेशान्तराः । तत्र हस्तौ प्रवेद्य अव्यय्युज-
मानमाह ' निमग्न ' इति । स आह ' भद्रम् ' इति ।
' तन्नो सह ' इत्यव्ययुः प्रत्याह । इति व्यपदेशो भवति
अव्यय्योर्जनमानस्य च । ' तन्नो सह ' इत्युभयोर्जनमान-
स्य अव्यय्यजनमानयोः । तस्मात् अव्यय्यफलम् आशासितव्य-
मनेति ।

वा— ' व्यपदेशादितरेषाम् ' (३।८।१५)

इत्यत्र ब्राह्मणगतमुदाहृतम् इह तु प्रस्तावयोगेन मन्त्रगतम् ।
तदि द्वैशेन वरुण्यमानं कदा चित् उभयोर्न शक्यते
कल्पयितुम् इत्याशङ्क्य स्यात् । कल्पनादेष्टातु युगपत्-
प्रवृत्तेः अनिर्वाहः, इति न विशिष्टं गौरवम् । अथ
कस्मात् नोभावेन प्रवृत्तते, यदा एवेनापि प्रवृत्त्यमानः
शक्तो वेव उभयगामि फलं प्रकाशयितुं तदा सिद्धेऽपि न
विशिष्टुभयकर्तृत्वेन प्रयोजनमस्ति इत्याच्युनियमः ।

शा-वि-भाट्टेण गण्यन-शवरयोश्च ' कर्मार्यं तु ' ।
' व्यपदेशाच्च ' इति अपिकरणद्वयं योजितम् । भाष्ये
तु सूत्रद्वयेनापि एकमेव । रोमेऽपि पूर्वपक्षात्
यजमानगामिभूमिति प्रथमे, वैपण्यात् इति द्वितीये
समाप्तिः उक्ता । के. ।

वि— ' मा मा संतातमि येतात् वस्मिन्, स्वामिनि
पूर्ववत् ।, आभ्यर्च्य तु तत् तेन स्वामिकर्मोव-
योगतः ॥' १५. ' भद्र तन्नो सहयेतन् कर्मिन्, स्वामिनि
युज्यते ।, द्विवधुत्वा द्वयोरेतद्व्यय्यजनमानयो ॥' १६.

भाट्ट— यत्र तु ' मा मा संतातम् ' इत्यादौ
हिनिकरणविभक्तौ एव असंतापनादिकस्य फलम् कृत्वित्
गामि वेदपि ऋग्विरोहितेतापनित्वैकनया तदुच्योक्तं,
तत्र ' यजमानस्य मा ' इति पठ्या परंपरायाऽपि
उपपत्तेः सिद्धान्तोक्तत्वात् कृत्वित्वाभ्येव । १४.
एव यत्रापि ' तन्नो सह ' इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिः,
तत्रापि कृत्वित्वाभ्येव । १५.

मण्डन— ' न स्वामिनोऽर्पितत्वं फलं स्यात् ।'
१५. ' हस्तौ च भद्रादामिदमेवम् ।' १६.

शंकर— ' अष्टोत्तमशक्तिं तु ।' १७. ' यदा-
देतो च तद्रवेत् ।' (अथारिहन् उभयगामि) १८.

७ कर्मोव्यवहिते फले अलब्धेऽपि कालान्तरे लप्सते
इत्याह— ' उतमात्रे नहि मीढी फलमुत्पद्यते क चित् ।
अथाहङ्करोऽपि तस्य स्यात्, स्वर्गोऽप्यस्तीति गम्य-
ताम् ॥ स्थूलीभूतभिरनैव भोग्यत्वं प्रतिपद्यते । सर्वस्यो-
त्पद्यमानस्य क्रमः स्वाभाविकः स्थितः ॥' श्रुत्या-
वित्राऽऽक्षेपपरिहारे ८-९.

तु कर्मके, तत्र दर्शनात् । १।१।६॥

पूर्वसूत्रात् शब्दस्य इति शब्दः प्रथमान्तत्वेन विपरि-
णतः अनुपपञ्जनीयः । क्रियते इति कर्म कार्यम् अनित्यम्
इत्यर्थः । तथाच शकारादिः शब्दः अनित्यः इत्येके
वदन्ति । कुतः ? तत्र उच्चारणप्रयत्ने कृते सति दर्शनात् ।
अतः प्रयत्नानन्तरात् तेन क्रियते इति गम्यते ।
तस्मादनित्यः शब्दः इति पूर्वं वक्षः । शब्दः कार्यम्,
अतः त संन्योऽपि अनित्यः इति के विन्यम्यन्ते । तत्र
दर्शनात् प्रपञ्चोत्तरकाले दर्शनात् इति कु ।

अस्थानात् । ७ ॥

यदुक्तं पञ्चमे सूत्रे शब्दाद्यो संन्यो नित्य इति तत्र
युक्तम् । शब्दस्य अनित्यत्वात् । कथम् अनित्यवम् ?
तत्राह द्वितीयं सूत्रम् । अस्थानात् । स्थानं स्थितिः
स्थिरता । शब्दस्य गृह्णन्मपि स्थिरता नास्ति उपप-
न्नपक्षी शब्दः । तस्मादनित्यः ।

करोतिशब्दात् । ८ ॥

पूर्वपक्षी शब्दान्नित्यत्वे तृतीयं सूत्रमाह । ' शब्दं
ब्रूय, मा कारी । इति अथवर्ततेः करोतिशब्दं प्रवृत्तते ।
तेन मन्त्रादौ त्रिपमाणत्वात् अनित्यः शब्दः, वृत्तः,
उत्पत्त्यैकत्वात् । करोतिशब्दात् करोतिशब्दप्रयोगात्
इत्यर्थः ।

महत्यागदरे च योग्यपद्यात् । ९ ॥

शब्दान्नित्यत्वे चतुर्थं सूत्रमाह पूर्वपक्षी । शब्दान्तरे
प्रत्यन्तरे शब्दज्ञानस्य योग्यपद्यात् । नानादेशात्पर्यङ्कतुमिः
उपपत्तिः एक एव शब्दादिशब्दः युगम् नानादेशोऽपि
उत्पद्यते । न चेदं नित्यस्य एवम् संभवति ।
तस्मादनित्यः शब्दः । नकारो देवमुच्यते ।

सिद्धं रूपं यस्य तत् सिद्धरूपम् अनः सिद्धरूपं च वासो देवम् । न तु दानकाले निष्पन्नं देवम् । वासन्ध. पूर्व-पक्षनिरासार्थः । अशेषभूतत्वात् । नान तक्षणादिक्रिया दानसोपभूता । यूपे तु जोषणाद्याः क्रियाः श्रूयन्ते । तस्मात् विषयो दृष्टान्तः । एवं तक्षणादिक्रियायाः दान-सोपभूतत्वाभावात् सिद्धरूपमेव अनो वा वासो वा देव-मिति सिद्धान्तः । के.

• कर्मजे कर्म यूपवत् । अनह्रसापि विधिना आक्षेपे, 'वासो ददाति' 'अनो ददाति' इति वक्ष-शकटद्वानविधिना वक्षशकटोत्पादकयोर्वानतक्षणयोः आक्षेपः सममाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणः । तक्षण- (वपन-) कर्मजन्ये शकटे वस्त्रे च विहिते तदुत्पादकम् आक्षिप्यते । यथा यूपे विहिते तदुत्पादक छेदनादि इति सूत्रार्थः । सु. पृ. ११७.

• कर्मतः वाचनिक. यवस्वविधिः यथा 'रथंवेरे पक्ष्मयमाने संमीलयेत्, नृदति समुद्र मनसा ध्यामेत्' इति । सप्तोऽपि बृहस्पतिः— 'इष्टिभाद्रे चतुर्दश, सप्तो नान्दीमुखे वसुः । नैमित्तिके कालकानो, काम्ये तु धुरिलोचनो ॥ पुरुषावर्गौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ॥' इत्यादि । तथा मनुः— 'पित्र्ये स्ववितमित्येवं चान्द्रम्, गोष्ठे तु तुभ्रुतम् । सप्तमि-त्यम्युदये, दैवे रोचितमित्यपि ॥' इति । बाल पृ. १९, • कर्मतः शकनिकः न्यवस्थितविकल्पे यथा वक्ष-प्रयोगेषु 'अष्टावध्वरुक्तरं विशारे हवींषि आवादायति, मास्तीमेव प्रतिपक्षता दक्षिणस्मिन्' इति । पृ. १६०. • कर्मतः न्यवस्थारूपः प्रतिषेधो यथा कातीयसूत्रे अतिरात्रान् त्रयोदश उपक्रम्य 'तेषां नववारः अथोड-शिकाः प्रथमाः' इति सूत्रेण चतुर्थैव न्यवस्थितः षोडशितिर्येवः कृतः इति । पृ. १४-१५.

• कर्मतारतम्येन श्रुतितारतम्यं लौकिके कर्मणि, यथकर्मणि तु नास्तीत्यायः । के. १०११९६८.

• कर्मत्वं (श्रुतेः) त्यागप्रक्षेपविषयोपचारिक-न्याप्यत्वम् । सु. पृ. ६३२. • कर्मत्वं परसमवेतक्रिया-जन्यकलमाश्रितम् । मणि. पृ. ५४, • कर्मत्वं भावना-

ऽऽक्षितः आरण्योपाधिः । पृ. ११३. • निर्व्यापारस्य कर्मत्वायोगः । सु. पृ. ५५७.

• कर्मधारयः तदुत्पात्तं बलीयान् । 'समानाधिकरण-समासस्तु पठीयान् तत्र हि स्थायै शब्दौ (निपादस्यपति इति) वृत्तौ भवतः । द्वितीया च विभक्तिः तन्नेगोभाभ्यां संवध्यते । तेन द्वितीयानिर्दिष्टो निपादो गम्यते । तत्र पष्ठपर्यं कल्पयन् अभुतं गृहीयात् । तस्मात् निपाद एव स्वपतिः स्यात् । भा. ६।१।१३।५१.

• कर्मधारयः पठितपुण्यात् बलयान् । निपाद-स्यपतिः । तथाहि, 'समयैः पदविधि.' (पा० ३। १।१) इति समासः सामर्थ्यादिः । सामर्थ्ये व एका-र्थीभावः । नीलोत्पलम् इत्यत्र हि नीलोत्पलशब्दान्ध्याम् एक एवार्थः प्रतिपाद्यते इति एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्य-सत्त्वात् समासः । एवं पठितसमासेऽपि सामर्थ्यादिः । तत्र यदि निपादशब्देन निपादः एकोऽप्येव स्वपतिसम्बन्धेन स्वपतिरेव, तदा सिद्धार्थकत्वात् सामर्थ्यभावात् समासो न स्यात् । ततश्च सामर्थ्यसिद्धयर्थं निपादशब्दः पठितसमासे स्वपतिलक्षकः स्यात् । न च निपादानां स्वपतिः इति विग्रहवाक्ये लक्षणाऽन्वातात् समासेऽपि न लक्षणा, न्याससमासयोरेकार्थ्यत्वात् इति वाच्यम् । निपादानां स्वपतिः इति विग्रहवाक्ये हि पष्ठशैव निपाद-संबन्धित्वस्य निपादानात् नास्ति लक्षणा । समासे तु पठि न विद्यते, अनुपलभ्यमानत्वात् । अतो निपादशब्देनैव लक्षणा संवन्धो प्रतिपादितः । न चैतावता न्यास-समासयोर्भिन्नार्थकत्वम्, उभान्यामपि निपादसंबन्धिनः स्वपतेः प्रतिपादानात् । इत्यलु भेदः, क विद् भुत्वा, क चिच्छ्रवणा । न तु एतावता एकार्थत्वहानिः । न च समासे कृता पठि संबन्धिनमभिधास्यति इति वाच्यम् । न्यातात्वात् । न हि कृता पठि शकनोत्पत्तिपातुम् अभिप-मानत्वात् । एतेन पठिनेव एव अभिधास्यति इत्यपि निरस्तम् । लोपस्य अपाशान्तरकत्वेन तस्य अभिधावकत्वा-संभवात् । समासे विभक्तिलोपस्यैव अविदेशः । 'एक-देशविहारे हि नित्यत्वं गोचरयते' इति वैपारग-सिद्धान्तात् । एव च रेतामवगमनायेन अनुशासनस्य कथिते प्रक्रियावाक्ये एव विभक्तिलोपः काल्पनिकः

शोभन्दाः इति । तथा च शब्दे संख्याया अभावात् शब्दमेदो नास्ति । तच्च नित्यत्वं विना न घटते इति नित्यः शब्दः ।

अनपेक्षत्वात् । २१ ॥

पटादिषु तन्तुवियोगात् तन्तुविनाशाद्वा कणात् अनित्यत्वं ज्ञायते । शब्दे तु तादृशापेक्षितविनाश-कारणाभावात् नित्यत्वम् अवगम्यते । नहि गकारादिः शब्दः सान्धवः येन अवयवनाशादिना विनष्टः स्यात् । तस्मात् विनाशकारणानपेक्षत्वात् नित्यः शब्दः ।

प्रख्याऽभावाच्च योगस्य । २२ ॥

शब्दनित्यत्वसिद्धान्ते पञ्चमो हेतुः प्रतिपाद्यते । प्रष्टा ह्यत्र स्थातिः प्रख्या प्रत्यक्षाभिधा प्रत्यभिज्ञा । योगस्य वायवीयावयवसंयोगस्य इत्यर्थः । तथाच शब्दस्य वायुकारणत्वपक्षे कारणीभूतवायवीयावयव-संयोगस्य प्रात्यक्षिकप्रत्यभिज्ञाया अभावात् न वायुकारण-कत्वं शब्दस्य इति न अनित्यत्वम् ।

वैद्यनाथी । योगस्य इति वृत्तौ पाठः । योगस्य श्रोत्रेन्द्रियबन्धप्रत्यक्षविपर्ययस्य शब्दस्य वायुविकारत्वे प्रख्याया अभावात् श्रोत्रेन्द्रियबन्धज्ञानविपर्ययत्वस्य अभाव-प्रसङ्गात् न तस्य वायवीयत्वं तस्मात् नित्यत्वम् इत्यर्थः । कुतूहले तु, 'प्रेक्षाभावाच्च संयोगस्य' इति पाठः । शब्दे वायुवयवसंयोगस्य अनुपलब्धेः न वायुकारणक शब्दः । प्रख्याभावाच्च इति पाठे योगस्येति जातावेकत्वमम् । योग्याना वायवयवानां प्रख्याया उपलब्धेः अभावात् इत्यर्थः । चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः शङ्कापरिहार समु-क्षितोति । ननु वायुर्न प्रत्यक्ष-विन्म तदीय एव स्पर्शः स्पर्शानुप्रत्यक्षः । अतः शब्दे वायवयवगुणलब्धिः इति चेन्न । 'वायु वृत्ताग्नि' इति प्रतीत्या तस्यापि प्रत्यक्षत्वात् स्पर्शमात्रेणलब्धावतिर्लभत्वाच्च । न च शब्दे अनु-द्वभूतस्पर्शकल्पनाद् दोष इति वाच्यम् । तथा कल्पने मानाभावात् इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २३ ॥

शब्दनित्यत्वसिद्धान्ते हेतुत्वप्रदर्शनपरम् अन्तिमं सूत्रम् । लिङ्ग च एव भवति 'वाचा विरूपनित्यया' इति । अन्यपरं हीदं वाक्यं वाचो नियतात् अनुपदति ।

तस्मात् नित्यः शब्दः । भा. । 'विरूपा च सा नित्या चेति विग्रहः । रूपयति इति रूपं कर्ता । विगतं रूपं यस्याः इति कर्तारहिता इत्यर्थः । अत एव नित्या वाक् । 'वैद्यनाथी । के.

* 'कर्मके तत्र दर्शनात्' इत्यधिकरणे (१११ ६।६-२३) वेदमामाण्यसिद्धयर्थं शब्दनित्यत्वम् आश्रित्य समाधीयते । तदिदं अष्टादशसूत्रकं शब्दाधिकरणं नाम । बाल. पृ. ७.

* कर्मकत्वविज्ञान 'सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् संज्ञा-रूपगुणादिभिः । एककर्मत्वविज्ञानं न शालास्यप-गच्छति ॥' वा. २।४।२।९ पृ. ६३५.

कु कर्पतिन्यायः । 'पृष्ठमिहलैः कर्पति' इत्यत्र पृष्ठलोपादानसामर्थ्यात् वयंतेः प्रयोजककर्तृत्वं यथा, तथा 'योऽक्षं प्रतिपृच्छति' इत्यस्यापि प्रयोगस्य निर्वाहः । पराक्रमः. ६।१२.

* कलञ्जन्यायः । कलञ्जमक्षणाप्रतिषेधन्यायः । के. कलञ्जमक्षणाप्रतिषेधन्यायः । कलञ्जन्यायः । प्रतिषेधप्रतिषेधो दुर्दस्य प्रत्ययः ॥

प्रतिषेधेऽप्येवमस्त्वात् क्रिया स्यात् प्रतिषिद्धानां विभक्त्यादकर्मणाम् । ६।२।५।१९ ॥

आध्यम् — इदं हि उपदिशति । 'न कलञ्जं भय-यितव्यम्, न लघुनम्, न यञ्चन च' इति । तत्र संदेहः किमेवंजातीयकं कञ्चमेन न भययितव्यम्, निष्कामेन आचम्, अथवा नियोगेन वर्णयितव्यमेवेति । किं प्राप्तम् । कर्तापिना न भययितव्यम् । अनर्थिनः अभियम इति । कुत ! नियमो हि अयमन्यते, इदं न भययितव्यमिति । एवमुक्ते द्वयमापतति, यदि वा अभयार्थं कर्तव्यमिति, यदि वा भयार्थं न कर्तव्यमिति । यदि ननुविशिष्टं भयार्थं कर्तव्यमित्यमुपगम्यते, ततः अभयार्थं भूत्वा तस्यो विदधाति । ननु भययतिविशेषणम् । तद्-म्यापाराच्च कर्तव्यत्वात् ननु न संभवते । अथ नमर्थः कर्तव्यः ततो वाक्येन विधानम् । भययतिश्च ननुविशे-षणम् । भूतिश्च वाक्यादलीयसी । तस्मादभयार्थं कर्तव्य-मिति गम्यते । अभयार्थं च भयार्थभावः । न तस्य कर्त-व्यता अभिन् । तस्मात् वस्तु मानतो व्यापारः, यः

कथं पुनः प्रजापतिव्रतेषु नियमः कर्तव्यवशा चोच्यते इति ?
उच्यते । 'तस्य व्रतम्' इति प्रकृत्य प्रजापतिव्रतानि
समागन्तानि । व्रतम् इति च मानस कर्म उच्यते 'इदं
न करिष्यामि' इति यः संकल्पः । कतमत् तत् व्रतम् ?
'नोद्यन्तमादित्यमीधेत' इति, यथा तदीक्षणं न भवति,
तथा मानसो व्यापारः कर्तव्यः, तस्य च पालनम् । तत्र
तस्मात् (सकलत्वात्) युक्त्यायोऽस्ति इत्यवगम्यम् । तत्र
च एतान्येव प्रकृत्य उच्यते 'एतावता हैनखा अनुक्तो
भवति' इति, एतावता कृतेन अयुक्तः एतत्वा (वायेन)
भवति इति । अथ इह तयोः असमवायित्वम् । इह
क्रिया प्रतिषिध्यते, न अक्रिया उपदिश्यते । नहि
कलञ्जं मध्यम् प्रतिषेधविधिं नातिनामति । इह पुनः
आदित्यं परित्यज्य नातिक्रामति विधिम् । नहि तस्य दर्शनं
प्रतिषिद्धम् । नियमः तत्रोपदिष्टः । यः तं नियमं करोति,
स फलेन संवध्यते । इह तु प्रतिषिध्यते कलञ्जादिः ।
कथमत्र संवध्यते ? नात्र 'तस्य व्रतम्' इति प्रकृत्य वचन-
मस्ति । न च 'न मध्यवितत्यम्' इत्यस्य मानसो व्यापारः
अर्थः । मध्यवितत्यम् इति च मध्यम कर्तव्य शब्देन
उच्यते, नेति तत् प्रतिषिध्यते भूयैव । एवं प्रसिद्धो-
ऽर्थः अनुपहीतो भवति, इतरथा लक्षणा स्यात् । भुति-
लक्षणविशये च भुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्मात् इह
प्रतिषेध उच्यते । आह, प्रतिषिद्धं नाम, दोषो न
भूयते । तस्मात् प्रतिषिद्धमपि अनुज्ञातव्यम् इति । कथं-
विध्यते इति चेत्, न, प्रमाणाभावात् । अर्थापत्ति
प्रमाणम्, उरदेहादेवैर्वाप्रसङ्गात् इति यदि उच्येत,
नैतदेवम् । स्वर्गोऽपि उरदेहाः अज्ञानात् संभवति ।
न कल्प्यो दोष इति । उच्यते । सद्य न कल्पनीयः,
किन्तु कथं एव । कथम् ? अवन्तरमेव एनं शिष्टाः
वज्रैरेव 'पतितः कर्मकमेव' इति वदन्त । महा
श्रेय दोषः, यत् शिष्टाः ईर्षयन्ति । तस्मात् निरोगतः
कलञ्जादि न मध्यवितत्यमिति । यथा 'न शराय
अद्भुतिं दद्यात्' । तत्र दोषदर्शनात् निरोगतः न शराय
अद्भुतिं दीयते, कलञ्जो वा न फलेन अपिहीयते, एव-
मिदमस्ति ।

तुम् — 'तस्य व्रतम्' इति उपक्रम्य 'नोद्यन्त-
मादित्यमीधेत' इति भूयते । व्रतमिति च परमनाम ।
तद्यदि प्रतिषिध्यते, पूर्वमुच्येण न संवध्यते । तस्मात्तत्र
विरोधात् नञ् प्रच्युतः प्रत्ययानन्तरेण धातुना संवध्यते ।
इह तु नास्ति व्रतस्थानीयं पूर्ववाक्यम् । अतः भूयः
कर्तव्यतावचनेन नञ् संवध्यते । धातुलक्षणे ह्यने अपि
पदे लक्षणावृत्ते स्थाताम्, असमाप्ते च समाप्तः अस्या-
रोप्य प्रदर्शनीय इत्येते दोषाः । तथा, नञ्प्रत्ययसंज्ञके
सर्वाणि स्वार्थवृत्तानि । शिष्टविगर्हणा चोपापनेन सर्व-
वितत्या । चोदनायाम्, कलञ्जवृत्तिरिति ते सूत्रे अस्मिन्वदेन
नेने । (विश्वविद्विक्तरणस्य द्वे अपि पूर्वोत्तरपक्षे
(४११५१०-११) विश्वविद्विदिषु अश्रुतफलक्यपि
विधित्तमन्यादेन समीहित फलं कल्पयितव्यम् इत्येव
प्रतिपादनपरे कलञ्जमक्षणादिष्वपि अश्रुतफलनेषु निषेधस्य
निवर्तकत्वसिद्धयुक्तोपदेनेनैव प्रत्ययव्यवस्था फलं कल्प्यते
इत्यस्मिन् अर्थोऽपि लङ्घने योजनीये इत्यर्थः) ।

शा — 'मक्षणाव्यवधानेन नन्विबध्योर्नास्ति
संगतिः । मक्षणे तु नञा युक्तमव्ययायाद् विधी-
यते ॥ ह्युक्त्या च विधिसंज्ञक्यो मक्षणस्य नञः
पुनः । पदान्तरत्वाद् वाक्येन श्रुतेर्वाक्यं च
तुल्यं ॥ तस्माद् मक्षणेनैवेह नञा युक्तं
विधीयते ॥' अनोच्यते 'नञ्मक्षयत्योरेवं तु स्वार्थ-
हानिः प्रसज्यते । संक्षयलक्षणात् तत्र श्रुतेरव्यव-
धानम् ॥' मन्थे पुनः प्रत्ययसिमावधानम् ।
न वा तदपि, किं तर्हि, मध्यैव इति पदं परिपूर्णं नञा
संवध्यते 'मध्यैव' इति । मध्यैव इति च मध्यम-
भावनाया प्रवर्तना गम्यते, नञा संवदेन विधिना तद्वि-
रुद्धनिवर्तनाप्रतीतिः । निवर्तना च निश्चिच्छले व्यापारः ।
न च प्रेक्षापूर्वकारी युक्तो स्यात् प्रवर्तमानः अस्ति
प्रत्ययव्यवस्था निवर्तयितुं शक्नोति, इति श्रुतिनिवर्तना-
ऽव्यवधानेन विपरीतमध्यमव्यापारस्य प्रत्य-
यव्यवस्था कल्प्यते । अतः तद्विरुद्धाया सर्ववितत्यं-
वादीयकं वर्गम् । (नोम-ननु यदि क्रियाया निवर्तना-
निषेधः, तर्हि विधिनियमयोः एकविधयन्ता भेदो न
स्यात् इति चेत्, मध्यं विधैक्ये परस्परप्रतियोगि-
तया

● कर्माज्ञानामित्या श्रुत्या निधीयते । लौकिक-
कर्माज्ञानामित्या तु प्रत्यक्षेण निधीयते । वि. ८।१।३
वर्णक २.

● कर्माज्ञानादका मन्त्राः । नियमोच्चारणं च
नियमाद्व्यर्थम् । के. १।२।४।३१-५३ (वि).

● कर्मादयः अर्थप्राप्ताः, तेन भवन्ति शब्दस्य
अभिव्येकभूताः । भा. ३।४।४।१३ पृ. १२७. ● कर्मा-
दिसनिपातः मन्त्रान्तेन आधारे दर्शपूर्णमासयो । १२।३।
१२।२८. ● कर्मादिसनिपातः मन्त्रान्तेन करणमन्त्रेण ।
१२।३।१०।२५. ● कर्मादिसनिपातः मन्त्रान्तेन
वसोधायायम् । १२।३।१।२६-२७.

● कर्माधिकारः नास्ति अत्रतिसमाधेयान्नैकत्वस्य ।
मा. ६।१।१०।४२. ● कर्माधिकारः प्रतिसमाधेयान्न-
ैकत्वस्यास्ति । ६।१।९।४१.

● कर्मानुमेयत्वविचारः । ‘ यथा फलभूतं तत्तत्
उत्पत्तिमतोऽनन्तरम् ’ इति सामान्यतः तन्वादि संयो-
गादि च अत्रयमिति संकल्पदर्शने सति देशान्तरप्रति-
पादाद्विचर्य फलभूतम् अत्राचार्य उत्पत्तिमतः प्राग्भावि-
क्रियेदनुमीयते । तत्र च लोकस्य कर्मरन्ध्रप्रयोगः । न
च इत्यनेन उत्पत्तिमतः इति शक्यत्वमवश्यम् । तस्य
प्रत्यभिज्ञा स्याद्विचारावधूतत्वात् । न च दृष्टविच्छे-
दनुमानम् अविरुद्धिः संभवति इति युक्तम्, तस्मात्
दृष्टान्तरिके कर्म अनुमीयते । अत्राचार्यः परीक्षार्प-
णालोककृत्युक्तान्तःकरणः कर्मणः प्रत्यक्षमाकाङ्क्षते ।
तामाह । ननु नानुमेयं कर्म, किन्तु रूपिद्रव्यमवैत-
त्वात्पुनरेव, ‘ गन्तव्यम् ’ इति प्रतीतेः इति शक्यत्वात्पुन-
रुक्तम् । तथा च तन्वात्तरे सूत्रम् ‘ संकल्पः परिभाषाया
पूयकत्वं संयोगविभागो पराभाषण्ये कर्म च रूपिद्रव्य-
वसरमायाधुनापि ’ (कणादग्ल ४।१।११) इति ।
अथ संयोगविभागानुमितिकारिणोऽप्यं प्रत्यक्ष इति ।
तदनुपपन्नम् । आकाशस्य अतीक्ष्णत्वात् तेन सह
संयोगस्य बाधुरतायाः संयोगात् अन्त्यक्षत्वात् विद्व-
धत्वात् परमं वतन्ति ‘ वतन्ति ’ इति युक्तिर्न स्यात् ।
अयोच्यते, निरापत्तिं विनापि निरापत्तिरितिः सह संयोग-
विभागो प्रत्यक्षो विद्वन्निमित्तः, सः । शास्त्रात्मकः

निर्वाच्ये स्यादिति तद्विधि स्फुरत्या चरतीति प्रतीतेः ।
अपि च संयोगविभागो गम्ये गन्तारि च सः । ताभ्या
चेत् कर्म अनुमेयम्, गन्तरीयं तद्वृद्धिः गम्येऽपि
स्यात् । किञ्च कार्यविरोधि कर्म । ततश्च संयोगानुगतं
कर्मणि वर्तमानावभासो न स्यात् । किञ्च न संयोग
विभागो कर्म अनुमापयितुमीयाते । तस्यापि पादाविक-
त्वेन हेत्वन्तरापेक्षत्वात्, तदेव विमतादेव तथोदभवते ।
तदेतत् च धिरदोषविलासमात्रम् । अनुमितिक्रिया-
निमित्तः चलतीति प्रत्यक्षः । विद्युति तु मेधावप-
संयोगविभागाल्लिङ्गानुमिता चलनक्रिया इति नानुपपत्तिः ।
न च गम्ये क्रियाऽनुमानम् । गन्तुमवैतत्यै क्रियया
संयोगविभागोऽवश्यम् । न चेदं विपरीतमापादयितुं
शक्यते गम्यक्रियौ गन्तारि फलं प्रस्तुतम् इति उत्तर-
देशसंयोगस्य गन्तारि क्रियाऽन्तनुमानाऽऽपत्तेः । देव
दत्तगता तु क्रिया पूर्वप्रवेशेन विभागम् उत्तरदेशेन
संयोगं चारभते इत्युपपन्नम् । न च ‘ चलति ’ इति
वर्तमानावभासः एकक्रियासत्ताभिप्रायेण, सगम्यं पौर्वा-
ण्यमावात् । तस्मात् क्रियाध्वजानां संताननिमित्तं, एव
‘ अयं चलति ’ इति वर्तमानत्वावसायः । तेन ध्या-
न्तरे नष्टेऽपि क्षणान्तरे अनगतेऽपि प्रादव्यापारिवस-
त्वात् एककालावच्छिन्नस्य क्रियासंतानस्य वर्तमानता
नानुपपत्तिः । संभवति च फलोद्देशेन उत्तरध्वजगम्यमात्
एव प्रतीतिः । तदुक्तम् ‘ यदा त्यागपारिणामप्रभृत्या
कल्याणतः । त्रिया पूर्वपरीक्षायां लक्ष्यते वर्तते तदा ’
इति (श्रोग. श्रोत्रशब्दे ७९) । न च कर्मदेशेरेव
संयोगविभागोऽयं । तथाहि । आत्मशरीरसंयोगात्
आमाभितयप नानुपपत्तिः पादद्वयादि कर्म इत्येते ।
तदुक्तम् ‘ आत्मशरीरसंयोगवतान्तरां इत्येते कर्म ’ इति
(कणादग्ल. १।१।११) । संयोगश्च संयोगिन्त्येव कार्य-
मारभते यथा अत्रयमिति अनुपपत्तिः । संयोग
विभागो न च वेदान्तमाध्वनमवैतौ, अत्राभवेऽपि देशो
समवायात् । तेन आत्मसंयोगानिरिक्तम् अत्र कर्म
अनुमीयते । न च तत्र अयं नियमो दृष्टः ‘ साधव-
मेव कर्मात्मनो ’ इति, तन्माध्वनम् । तेन भद्र-
मेव येऽपि न चिरोप । प्रत्यक्षं तु प्रतीतिरिच्छन् ।

न्यायगतेः उच्यते-उच्यते-उच्यते कर्मोन्तरत्वसिद्धिः । सु.
पृ. ८७०.

० कर्मोन्तरविधाने तु अनेकार्थत्वमशेषः (न
वाक्यभेदः) । वा. २।३।१।२४ पृ. ६१४.

० कर्मोन्तरीया पर्वणहोमं न कालाभीया ।
(कालम् अमिलश्य इत्या वाग. कालाभीया । एव कर्म
अमिलश्य इत्या कर्मोन्तरीया) । संकल्प. २।१।३.

॥ कर्मार्थं तु फले तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थै-
वत्त्वान् । ३।८।१४।२९ (भा. २८) ॥

करणमन्त्रोक्तं फल यजमानस्य, न कृतिवत्, इत्युक्तं
पूर्वसिद्धधिकरणे । तदपवाद उच्यते अथ । बुध्दः
पूर्वसादेलक्षणार्थः । यत् कर्मार्थं फलम्, यजमानकर्म-
सिद्धयर्थं यत् फलम्, तत् तु तेषाम् कृतिज्ञा स्यात् ।
यद्यपि च तत् कृतिज्ञा फलम्, तथापि तस्य फलस्य
स्वामिनं प्रति अर्थवत्त्वादेव फलत्वम्, न स्वातन्त्र्येण ।
कृतिवत्त्वेनापि स्वामिन एव अर्थवत्त्वा फलत्वं पर-
परम् भवति । यथा 'अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिषम्,
विजिहाषाम्, मा मा संतामम्' इत्यादिर्मन्त्रः आवासायै
वेदिसतिक्रम्य दक्षिणाया विधिं समनकात् अध्वर्युणा
पठयते । ओ अग्नाविष्णु अहं वा युवा मा अवक्रमिषम् ।
मया युवयोः अतिक्रमो न कर्तव्यः । तदर्थं
युवा विजिहाषा युशम्यां किंविद्वपशरणं क्रियता
मागो मे दीयताम् इति श्रायैना । छिन्न मा मां
प्रति युवा मा संतातं मम बुध्दसेतुजं यथा तापो न
स्यात् तथा क्रियताम् । इति मन्त्रार्थः । अपमपि करण-
मन्त्र एव भगने । अत्र संतापाभावः फलमुक्तम् । इदं
च फलं साधनम् अपवर्गेव । अपवर्गे संतापामावे
सिद्धे यजमानस्य निर्दिष्टं कर्म भ्यात् इति परपरया
यजमानस्य फलसिद्धिरस्येव । तथापि साक्षात् फलम्
अपवर्गो, इति विनोपः ।

व्यपदेशाच्च । ३० (भा. २९) ॥

इदं शब्दं चेत्तु चित् मध्ये बुद्धिरेव च वृषगधि-
करणेनैव रतीहन्तम् । भाष्यदोषे तु पूर्वाधिकरणगुण-
मूलन्येवैव रतीहन्तम् । अतिरिक्ते दक्षिणस्य इतिर्धान-
सदृश्य अशस्य पुरस्तात् च वार उररसः नाम गतीः

प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तराद्याः अपस्तम् एकीभूताः, उप-
रिष्टात् वृषगधूताः सन्त्यन्ते । तत्र हस्तौ प्रवेद्य धृत्वा
अध्वर्युयजमानमाह ' किमत्र ' इति । यजमान आह
' अद्रम् ' इति । अध्वर्युमाह ' तन्नो सह ' इति । अन ' नो '
इति द्विषवनेन अध्वर्युयजमानशोर्ध्वदेशः । अस्मात्
व्यपदेशान्तायते यजमानस्येव अध्वर्योरपि फलमिति ।
तस्मात् व्यपदेशात् कृतिज्ञोऽपि फलं भवतीति । याज-
मानकृतिवत्त्वस्य क वित् प्रमाणानुरोधात् अपमवत्त्वाद
उक्तः । अधिकरणान्तरत्वपक्षेऽपि सत्तार्थः स एव । के.

० कर्मार्थो अप्येते (प्रोक्षणादेशो धर्माः) सन्तः
न आस्कन्दपालिकावत् (साक्षात्) कर्मणि संवध्यन्ते ।
किं तर्हि ? कर्हिद्वारेण । (आस्कन्दः वेदारस्यं सस्यम् ।
तस्य पालिका तु स्त्री सस्यपालनकर्मण्येव साक्षात्
संवध्यते) । भा. २।२।१२।१४.

० कर्मार्थकरणमन्त्रोक्तं फलमार्थिगम् ।
वि. ३।८।१५.

० कर्मार्थता द्रव्यस्य स्वभावतः । भा. ६।१।१।१
पृ. १३४६.

॥ कर्मार्थफलाधिकरणम् । अतिक्रमाधिकरणम् ।
दर्शपूर्णमासादौ करणमन्त्रव्याख्यानं कर्तव्यमिति फलम्
कृतिगमादि ॥

कर्मार्थं तु फले तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वान् ।
३।८।१४।२९ ॥

भाष्यम्— इदं समधिगतं करणेऽपि मन्त्रेषु स्वामिनः
फलमावाप्तित्वमिति । तिनोप एवोक्तं : नेत्याह ।
क वित् कृतिजामपि फलमावाप्तित्वमिति, यत्र
कर्मार्थं फलम् । यथा ' अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिषं
विजिहाषां मा मा संतामम् ' इति । अर्धततोऽध्वर्युः
कर्मं करोति कर्तुम् । कर्मसिद्धिः यजमानस्योपकारिकेति
कृतिफलमावाप्तित्वमप्येति ।

या— यत्तु असेतायादि फलं कर्मप्रयोगे एवोक्तमुच्यते,
तत् यजमानेनापि तदर्थेनैव देवेति नाम्नेरभेदेन विरुध्यते ।
व्यपदेशाच्च । ३० ॥

भाष्यम्— यत्र च व्यपदेशो भवति तत्रार्थिगम् ।
दक्षिणस्य इतिर्धानस्य अपस्तम् पुरस्तात् उररसः मन्त्रेण-

तेषां स्वयं कल्पप्रयोगकम् । कल्पाः पठितसिद्धा-
हि प्रयोगाणां प्रतिष्ठुः ॥ वौधायनीयवाराहमाशका-
दिप्रबन्धवत् । स्वसंज्ञापरिभाषामिश्रेदुत्सर्गा-
पवादनम् ॥ हेतुह्यन्तवत् सूत्रं तद्वद्व्यव्यापि
लक्षणम् । आश्वलायनकं सूत्रं वैजायापिकृतं तथा ॥
द्राह्यायणीयलाटीयकाल्यायनकुतानि च ॥ तत्र सकल-
प्रत्यक्षवत् अगतिपाद्यक्रतुप्रयोगोपनिबन्धनात् अन्तर्हित-
विमर्शानुमेयप्रायश्चित्तमूलस्मृतिग्रन्थेभ्यो महानेव
कल्पसूत्राणां विशेषोऽस्तीति न तत्तद्व्यव्याप्यं व्यवस्थाप्य
ग्रामाण्यानि विज्ञाप्यते । 'अग्रामाण्यं स्मृतीनां च
यदशब्दवयोदितम् । पूर्वपक्षे, न तद्वक्तुं कल्प-
सूत्रेषु शक्यते ॥ प्रत्यक्षवेदशब्दत्वात् तदुक्तं
नापशब्दता । नह्यत्यन्तानृतं वक्तुं शक्यते पूर्व-
पक्षिणा ।' स्मृत्यधिकरणे (१।३।१) चाग्रामाण्यं
मूलानुपपत्त्या पूर्वपक्षे अग्रिमाय सिद्धान्ते अनुमितश्रुति-
मूलत्वेन ग्रामाण्यं स्थापितम् । एतानि च न तत्रोदा-
हृतानि पूर्वपक्षहेत्ववभावात् । न चैषामिदं ग्रामाण्यप्रति-
पादनम् । अतिरिक्तग्रामाण्यव्यवस्थापिपादनाहेत्वात्
अधिकरणस्य । 'यद्वा भवतु नामैषां तस्मिन्प्रति
विचारणा । तेषां चात्रापि सर्वेषामिति ग्रामाण्य-
वारणा ॥' यदि धर्मं प्रति स्मृतीनां ग्रामाण्यमनुप-
गम्यते तथा एति 'तासामपि हि वेदत्वे तेषां
तुल्यप्रमाणता । स्वातन्त्र्याच्छक्यते यत्तु न तु
मूलानुमानतः ॥ यद्वा प्रयोगशाल्यमङ्गानाम-
भिधीयते । वेदत्वं वा पठन्तेऽपि वेदत्वरस्मृतिरिति
हि ॥' मन्त्रप्रादण्योर्वेद इति नामधेयं पदद्वयेन
इति अङ्गान्यपि वेदशब्दवाच्यानि स्मरन्ते ।
तस्मात् तान्यपि वेदा वा प्रमाण्यानि स्वतोऽप्यथा ।
प्रतिभान्तीति कर्तव्यमन्यथा प्रतिपादनम् ॥
यद्वा शाक्यादिशाखाणां स्मृतिशास्त्रत्ववारणान् ।
वेदशाखासमान्यमाशङ्क्येदं निवार्यते ॥
शाक्यादयो हि एव यदन्त्येन । यथा 'उत्पारादा
तपगतानामनुत्पारादा शिष्यैषां धर्मेनित्यता' इति ।
'तत्रश्च वेदभक्त्यास्तेऽपि वेदागमा मताः । श्रोत-
नालक्षणे धर्मस्तदुक्तोऽपि प्रचर्यते ॥ काम न

प्रविशेद् ग्रामं वारितो दण्डपाणिभिः । स्पष्टं महा-
पथेनैव संग्रति प्रविबिधति ॥' एवमेतानि चत्वार्यपि
विचारस्थानानि एकमार्गवर्तितानि कल्पसूत्रविचारेणैव
गतमायापि भविष्यतीति मन्यमानेन तदुपन्यासमात्रमेव
क्रियते ।

'का गतिः कल्पसूत्राणामित्यस्मिन् संशये
सति । प्रयोगशालातां तावत् प्राह स्म ह्यक्तसंश-
यम् ॥ वेदत्वं कल्पसूत्राणां न मोक्तव्यं मनापि ।
यदि वा वेदतुल्यत्वं स्ववन्त्राणां प्रतीयताम् ॥
वेदेनैवाभ्यनुज्ञाया धर्मं तेषां प्रमाणता । वेदव-
मेव वा सिद्धे सवादादिप्रमाणकम् ॥' ननु
च वीर्येयत्वादेवानेतदुपममप्यनुपपन्नम्, 'नैतेषां
पौरुषेयत्वं भविष्यति हि वेदवत् । माशकादि-
समाख्या हि प्रोक्तत्वात् काठकादिष्वपि ॥' येष
काठकिप्रोक्तः शाखाः काठकादिसमाख्यया अभिधीयते
इति अङ्गप्रिमाः स्थापिताः, तस्यैव वेदसमाप्तातमशक्ति-
समाख्यातग्रन्थनियताऽपि प्रत्येतस्या । यथा सामसूता-
नाम् इदमस्य आर्यम् इदमस्य इति सत्यामपि तस्मिन्-
स्या समाख्याया न नित्यत्वप्रतिपातः । एवं प्रत्यातर्हि-
प्रकल्प (कलत्) भूतप्रमाणमापि । तथाहि, 'न
तावदनुपिः कश्चित् स्मर्यते कल्पसूत्रकम् । कर्तुं
यदपीणा तु तत् सर्वं मन्त्रकृतमम् ॥' यथा 'सैतान्
भवति, शिष्यां अद्रिखो मन्त्रकृता मन्त्रहारीन्' इत्यत्र
मन्त्रहृच्छन्दं प्रोक्तपि प्रवृत्तः, एव सत्यस्य भवत्यस्य
सूत्रस्य वा प्रयोगतः तत्कारित्वेन स्वयदेवकथते । अत्राय-
विधाने च 'एवं विद्वान् स्थापयामपीयते' इत्युक्त्वा
तत्रशब्दे 'यद्वीर्योऽपीते यद्यत्रापि सत्यामपि यद्वाग्राणि
यदिनिद्रास्तपुराणानि यत्कलान्' इति तत् जल्पमानत्वेन
विधानान् आर्यत्वमेव विज्ञाप्यते । पुनरुक्तानां जप-
मित्युक्तमर्थेनैव नैव नित्यविधिव्यवहार्यमवत् । अत्रण-
पराशरशाखाग्राह्यस्य च कल्पसूत्रात् तद्व्यवस्थाप्यत्वं
स्वशाखाधीन्यपि रिक्तवत्तत्त्वात्तद्व्यवस्थाप्यत्वं तद्व्यवस्था-
प्यवस्थानात् कल्पसूत्राणां च इतरसमाप्ताधीन्यवत्
ननुविनियोगाभ्यवगन्तुं शक्यम् । 'आर्येयवचनं नित्य-
पयोग्यत्वेन गम्यते । आर्येयवचनमिदं कल्पसूत्रे-

येषां दण्डशो नाभिसंगतम् । स्वग्रन्थकरणं तेषां
वेदस्थाने कथं भवेत् ॥ वेदादेव च विज्ञातो
वेदार्थः साधयेत् फलम् । नान्यस्मात् पुरुषग्रन्थात्
मन्त्राभासात् स्मृतौ यथा ॥ कृता मन्वादिभिर्यद्वन्न
मन्त्रप्रतिकञ्चुकाः । न ह्येतेन स्मृतं कर्म मिष्य-
तीत्यवधारणात् ॥ तथैव तैर्न कर्तव्या ब्राह्मण-
प्रतिकञ्चुकाः । नावेदविहितं कर्म फलतीति हि
निश्चितम् ॥ न वैभिभिन्नदेशस्थवेदवाक्यसमु-
च्चयः । कृत इत्यवगन्तव्यमीदृग्न्यावधारणात् ॥
ईदृशोऽप्यत्राद्यं वेदग्रन्थ इतीदृशी । युज्यते हि
मतिः कर्तुं न मूलान्तरकल्पना ॥ तेन प्रयोग-
शास्त्रत्वं तदैवापवितं बलात् । धर्मं प्रत्यप्रमाणत्वं
यदेवैषां न संमतम् ॥ चोदनालक्षणे धर्मे पूर्व-
मेवावधारिते । अवेदस्य प्रमाणत्वं ब्राह्मणस्यापि
नेष्यते ॥ तेनैषां धर्मशास्त्राणां न वा धर्मोप-
योगिता । वेदता वाऽयुपेतक्या गतिर्नास्त्यान्त-
रालिङ्गी ॥ यदन्वि धर्ममेतानि चोदनां गमयन्ति
च । अशक्यमीदृशं यत्तु यावदुक्तप्रमाणकैः ॥
सक्तमर्थं परित्यज्य यदुक्तं प्रतीयते । अनुक्तेन च
सोऽप्यर्थ इति किं नोपपद्यते ॥ तस्माद्धर्मप्रयो-
गस्य नाश्चादुक्तस्य तत् स्वयम् । प्रमाणं धर्मशास्त्र
स्यान्न वेदस्यवधानतः ॥

‘शाक्यादिनिर्मिते धर्मशास्त्राभासे निराकृते ।
धर्मप्रयोगशास्त्रत्वं तस्य वेदनिरोच्यते ॥ (वा
इदम् इति स्पष्टेः) । येनेवाकृतकत्वं हि वेदस्य
प्रतिपाद्यते । न्यायेन, तेन शाक्यादिग्रन्थस्यापि
मन्त्रिष्यति ॥ योषकस्यात् प्रमाणत्वं स्पष्टतयापि
लभ्यते । न च सदिह्यते युद्धिने विषयेयते
कचिन् ॥ अकर्तृकमथा नापि कर्तृदोषेण दुष्यति ।
वेदस्य पुद्गलवाक्यादि कर्तृमरणवर्जनात् ॥ पुद्ग-
लवाक्यसमाधेयाऽपि प्रवृत्तवनिवन्धना । नद्वन्द्व-
निमित्ता वा काठवाहिरस्मादियत् ॥ यावदेवोदितं
विशिष्टेदमागम्यनिन्दये । तत्सर्वं पुद्गलवाक्या-
नामतिशेयेन गम्यते ॥ तेन प्रयोगशास्त्रत्वं यथा
वेदस्य संमतम् । तथैव पुद्गलाद्वादेर्षां मीमां-
सकोऽहंति ॥ इति ।

नासन्नियमात् । १२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । असन्नियमात् । नैतत्
सम्बन्धं निश्चयम् । स्वाभावात् ।

वा— ‘एवं प्राप्ते वदामोऽत्र तन्नासन्नियमा-
दिति । असन्नियम्यन्ते ह्येतत् पूर्वाक्तं सर्वमीदृयते ॥
इहैका परमार्थेन युद्धिरर्थेण जायते । अग्न्या
भ्रान्तिरजाताऽपि त्वग्न्या जाताऽपि दुष्यति ॥
परेण सह केषां चिद् वाकोवाक्यानि जल्पताम् ॥
(उत्तरमनुत्तररूपवाक्यानि वाकोवाक्यानि) वक्तव्यः
प्रातिभासिकयो जायन्ते परवाक्यतः ॥ स्वसंवेद्यं
च सिद्धान्तमात्मीयमपि जानताम् । छायां तथापि
रक्षन्तो जल्पन्ति प्रतिशब्दकैः ॥ यथा मीमांसकवक्ताः
शाक्यरैशेषिकादयः । नित्य एवागमोऽस्माकमित्याहुः
शून्यचेतनम् ॥ मध्येपाद् वेदपूर्वैरवमनिच्छन्तः कथं
चन । तन्मात्रेऽपि च भूषिष्मामिच्छन्तः सत्य-
वादिताम् ॥ भूयसां वेदवाङ्मत्वादं युद्धादिवचसा-
ममी । अहिंसाऽऽस्वात्पतस्त्वंमित्याहुस्तर्कमानिनः ॥
ततश्च पौरुषेयत्वादप्रमाणमपमतीन्द्रिये । श्राशुर्तद्वैद-
नित्यवधारणाभासैर्विरोधते ॥’

यादनादतन्मीमांसकैरपि अतीन्द्रियविषयपुरुषवचन-
प्रमाण्यनित्यकरणत्वं अपोदयेत् तावत्तत्वादनिराहृतकारण-
दोषाच्च निरवसादप्राप्तविधिः प्रतिबन्धमवाक्या मन्त्र-
माना निरुत्तरीभूता बाणानुवर्णककल्पनदोषः स्ववाक्यैः
व्यवस्थित्यमानद्वयः गन्तोऽपि प्रतीगुदेत्यवचनज्ञायाः
कदाचरणार्थमनूयिगमोत्रप्रोचरवत् । ‘यदेव मयहां
गोयं तदस्माकमसीदिवत् । आहुः स्वगमनित्यत्वं
परवाक्यानुकारिणः ॥ अस्मदीयमिदं वाक्यं भव-
तामिति चोदिताः । जल्पमन्यमाकमेवेत्यनु-
वा मीमांसकैर्हृतम् ॥ त्यक्त्यजं सुवागो हि वापो-
युष्टिमनर्थिकाम । कुर्वन् पराविसंघानमथान्तः
कोऽपसीदति ॥ तत्र तावदेव, प्रसिद्धाऽपि सर्व-
क्षणीक्यादिता । न्यज्यते वेदमिदं शास्त्राज्जन्मदि-
नित्यमागमम् ॥ धर्मस्येनोपदिष्टोऽयमनित्यं सर्व-
संगृह्यम् । यजिष्ठा सर्वसंस्कारा अभियरागा

द्वयोपदिश्यते, यैर्नोपायेन नञ्विविशिष्टं भक्षणं भवति । पूर्वं नञ्मध्यपत्योः संख्यः, ततो विधानम् । यथा 'नोद्यन्त-मादित्यमोक्षेत्' इत्येवमादित्यु प्रजापतिव्रतेषु कुर्वतः फलम्, अयुर्वैतो न फलं न दोषः, एवमिहापि । विभक्त-त्वादकर्मणाम् । मात्र कर्म प्रतिषिध्यते, अकर्ममात्रमुप-दिश्यते । अन्यद्वि कर्म भक्षणं प्रतिषिध्यमानम्, अन्यदकर्म मानसः संकल्प इति ।

टुप्— (पूर्वपक्षमाह— 'न कलञ्जं भक्षयितव्यम्' इति) चम्पतेन प्रतिषेधोऽयम्, मम तु पूर्वदास एव । कथम् ? 'न कलञ्जं भक्षयितव्यम्' इति उपलक्षणस्य (पद—) भूत्या भक्षणमतेः कर्तव्यता तस्यो विदधाति । नकारश्च (कलञ्जभक्षणविषया—) भवद्विहितत्वात् न कर्तव्यतावचनेन (प्रत्ययेन) सच्यते । (चन्द्रः तुवाच्ये नकारस्तु इति) तस्मात् (धात्वर्थावकदात् कर्तव्यतावचनात्) प्रच्युतः (नञ्) अन्वेन (शब्देन) संक्षेपमानः पूर्वदासः (एव) भवति । (केनास्य तर्हि संख्यः इति विवेकमाह—) तन तावं कलञ्जेन (अन्वहितेनापि) सच्यते । किं कारणम् ? असमासात्वात् [असमास्तत्वात् इति मुद्रिते पाठः] युज-न्तयोः समासे सति पूर्वदासो भवति, न असमासे । अतः (असमास्तात्वात्) तस्मात् (कलञ्जशब्दात्) पूर्वदसः (प्रच्युतः मध्यपति इति—) धातुना सच्यते । तन मुख्यत्वाभावात् समासो नास्ति (न प्रसज्यते इत्यर्थः) तस्मात् (नञो भक्षयतिना संख्यत्वात्, तद्विशिष्टस्य च भक्षणमतेः विधिना संख्यत्वात्) अनभक्षणं कलञ्जविशिष्टं (विश्वविन्पायेन स्वर्ग—) फलार्थिना कर्तव्यम् । (हेतुत्तरमाह—) अयम् । सर्वपदानि भावनोपनिषादीनि । तत्र यदि अयम् (नञ्) स्वाये-इत्यः (सन् भावनया) संख्येत, ततो भावनावैपरीत्येन (विरोधेन) वर्तेत (शब्दिकद्विविधप्रतिपादनात्) । तस्मात् (स्वायंभूतो) भावनविरोधात् स्वायं हित्वा लक्षणाद्वृत्तः संख्यते । न च कैवलः (नञ्) लक्षणा प्रविशन् शक्नोति । ततः (अपरविरोधलक्षणासिद्धयर्थम्) धातुना संख्यते तेनैव न्यायेन ('समासाभावात् न कलञ्जसंख्यः' इति उक्तेन न्यायेन) । अर्थभावा-

विरोधात् तस्याः प्रच्युतः (नञ्) अनकारेण धातुना संख्यते । तस्मात् अभक्षणं नाम मानसो व्यापारः (संकल्पाख्यः फलार्थिना) अनुस्यूतः । क्रिया कुर्वन् प्रथमं तावत् संकल्पं करोति, तदुत्तरकालं तस्या प्रवर्तते । स्वर्गनादिक्रिया (वृ) विप्रकृष्टा, मानसस्तु संकल्पः (स्वर्गक्रियासाधारणत्वात्) अनन्तर (संनिष्ठः), अतः तमेव (संकल्पं पूर्वदासद्विभिः नञ्) आति-ष्ठति । (प्रकारान्तरमाह—) प्रतिषेधेऽपि प्रथमं संकल्पयति, ततो निवर्तते । एवं चोदितत्वात् नान्तरोपपन्नः संकल्पः क्रियाचोदनायाम् (धर्मेनचोदनायाम्) अविना-भूतः । (अस्मिन् पक्षे नञ्भक्षयतिष्य भक्षणभावाः प्रतिपादितः स्वयं विविधवर्णयोगं स्वमूलभूतं संकल्पं लक्षयति । पूर्वस्मिन् पक्षे तु मध्यपतिनैव भूत्वर्थान्या भक्षणमकल्पे गामान्यरूपे प्रतिपादिते नञा भूतिमति-पादितभक्षणमुदात्तेन ए एव संकल्पो न लक्ष्येत इत्येवं विविधविरोधरूपेण प्रतिपाद्यते इति विवेकः । पुनरपि प्रथमपक्षमेव उपलक्ष्यमाह—) यथा अत्राक्ष-मानस इति नञ्शब्देन आक्षणादितरेव अभावः क्रिये, पुरुषज्ञानेः (आर्थिक्याः) नामां च उच्यते । तस्मात् यत्र पुरुषत्वं विद्यते (छत्रिणादौ) आक्षणात्वं पूर्वदस्तम्, स आनीयते, एवमिहापि नकारेण मध्यमं पूर्वदस्तम् (शीतम्) । यस्तु मानसो व्यापारः (संकल्पाख्यः स्वर्गक्रियासु) अनुस्यूतः, सः अन्तरङ्गत्वात् (अपर्युदस्त-त्वाच्च) कर्तव्यतावचनेन संख्यते । यथा नोद्यन्तमादि-त्यम् ईक्षेत् इति (अत्र संकल्पविधिः, एवमत्रापि) । इहास्तु विरोधः, तन (प्रजापतिव्रतेषु) श्रुतव्यत्वात् (हेतोः) नोद्यन्तमित्यनेन निमित्तमपिधीयते । अतः तन (आगते आदित्योदये) नित्यम् (संकल्पश्च) अवद्युक्तम् ।

शास्त्राणां स्वर्गवचनेन पुरुषार्थो विधीयते, तयोऽसम्बन्धितत्वात् तादृश्यं विषयविक्रमः । २१ ॥

भाष्यम्— उपनिषान्तरीयशस्त्रात् उच्यते । युक्तं ननु प्रजापतिव्रतेषु शास्त्राणाम् अपर्यवचनेन पुरुषार्थो विधीयते । तत्र भिन्नः कर्तव्यता उपदिश्यते । यत्र कर्तव्यः, स कल्याणोदयः । यो न कर्तव्यः, स पापोदयः ।

रूपताम् ॥ को मूढो दुष्टिपूर्वो वा नियमात् कल्प-
यिष्यति । तेन वेदस्वतन्त्रत्वं रूपादेवावगम्यते ॥
किञ्चिदेव तु तद्व्याख्य सद्यः लौकिकेन यत् ।
तत्रापि च्छान्दसी मुद्रा दृश्यते सूक्ष्मदर्शिभि ॥
एव च यत् अध्येतारोऽध्यापयितार पार्श्वस्था वा
वेदपदवाक्यतदर्थरूपाणि आलोचयन्ति, तदा स्वसंवेद्यमेव
अपौरुषेयवन्मध्यवस्थन्ति । तावता तु माह्यताकिंकाणा
प्रतीतिमात्रा नोत्पद्यते इति तत्तत्प्रतिपादनसमवेदो या
वित् यथोपनिषत्तत्तत् सीमासकं केवलं यदा एव पीतम् ।
शाक्यादिप्रत्येयं पुनर्यदि निश्चितं राधुसन्ध्यामिषायेण
अविनष्टद्वयं प्रयुक्तम्, तत्रापि प्रसूतिविशेषिपदयताति
छताऽऽदिप्राप्तयोगात् किञ्चिदेव अविच्छिन्नं लभ्यते ।
किमुत यानि प्रविष्टाप्रसूतदशमायाम्योऽपि अप्रसूततराणि
मिक्तत्वे श्येयमादीनि । द्वितीयावहुवचनस्य हे हि एका
रातं प्राकृतं पद हृष्टम्, न प्रथमावहुवचने संनोपनेऽपि ।
संस्कृतशब्दस्थाने च ककारद्वयसंयोगोऽनुवारलोपः,
ककाराकारावृत्तिमात्रमेव प्राकृताप्रसूतेषु दृष्टं न दृष्टा
पत्तिरिति । सोऽयं संस्कृता घना इत्यस्य सर्वकाल स्वयमेव
प्रतिपिद्योऽपि विनाश इति अत्राहुः प्रत्ययवचनवात्
इत्येतेन हेतुना वेदवाक्यतद्व्याख्यातव्याहानिश्चिति ।
(तृतीयं व्याख्यानमाह—) यानां अत्र तत्रोऽविनष्ट
वान्दराणि तस्य व्याकरणमेव एकमुपलक्षणम्, तदुपल-
क्षितरूपाणि च 'वेदे यथोपलक्ष्यन्ते नैव शाक्यादिमा-
यिते । प्रयोगनियमाभावाद्देवोऽप्यस्य न शास्त्रता ॥'
असंशयमादिति च व्याकरणोक्तं नियमाभावादित्यर्थः ।
(प्राग्विकप्रमाणस्य प्रत्यक्षं निबधनात् इति चतुर्थं
मान्यं धर्मियमाभ्युपगममिषायेण असंशयमाद् इत्यु-
क्तम् । (स्वसिद्धान्तसिद्धयर्थमिति निराकृतं 'स्थिते
वेदं धर्मनित्यत्वं' इत्युक्तेन धर्मविनाशकामनित्यत्वेन
सिद्धमनित्यत्वं यस्य प्रमाणं स यथोक्तं, अत एव
निबधनात् प्राक् अत्यन्ताविद्यमानस्य निबधनाभ्युप-
गमाद् इत्यभिप्रायेण इति योजनम् । पृ. ४. २३८ ।
(पञ्चमं व्याख्यानमाह—) अथवा वा छान्दोग्य-
न्यायशास्त्रात्माहंकारादीनाम् । (४ व्याख्यानमाह—)

असंशयमिति प्रतिपादननियमात् तदेककर्तृत्वमवचना-
नामपि अप्रामाण्यम् । 'कर्तृस्मरणदाढर्षाच्च तेषाम-
कृतत्वा मता । तेनाकृतकगम्योऽर्थे स्वातन्त्र्यात्
प्रमाणता ॥ एव समस्तवेदाङ्गधर्मशास्त्रेष्वपीष्टतात् ।
कर्तृस्मृतिद्विद्विज्ञ स्यात् स्वातन्त्र्येण शास्त्रता ॥
अनेन कल्पसूत्राणां प्रत्याख्याता स्वतन्त्रता । कर्तृ-
स्मृत्या दृष्टं ज्ञाता तेषामप्यसत्ता क्रिया ॥ येन
न्यायेन वेदानां साधित्वाऽनन्विता पुरा । दृष्टकर्तृ-
स्मृतेरतस्य कल्पसूत्रेण वाधनम् ॥' यथैव हि कल्प-
सूत्रं यान् इतराङ्गस्मृतिनिबधनानि च अध्येनप्यापि
तार स्मरति, तथा आध्यायनबौधायनापस्तम्बकाल्यापन-
प्रभृतीन् प्रयकारवेन (स्मरन्ति) । (प्रागसत्ता वेदाति-
रिक्तविद्यास्थानानां निबधनात् इति सूत्रं योजयति—)
'ततश्च प्रागवस्थायामसतमेव धन्यवतात् । कुत्र
प्रयोगशास्त्रत्वं वेदवत् वेदतैव वा ॥' न वेदां
समारथमानत्रलोपे कर्तृवस्तुच्यते, येन 'आख्या प्रवच-
नात्' इत्युक्तमप्युच्येत । पुनरप्यस्मर्येव हि स्मृत्यु कर्तृ-
समारथा अभ्युच्येतेन वेन ज्ञायते । यथा च कर्तादिवर्गे
अनादिभिः प्रोच्यमानानाम् अनादिवेदात्तानाम्
अनादिसमारथासम्भवं, नैव नित्यवस्थितमाशानादि-
गौरवचरणवचननिमित्तसमारथोपपत्तिः । माशकनोपा-
यनापस्तम्बादिसन्धा हि आदिमदेवद्रव्योपदेष्टिनः, इति
न तस्य प्रवृत्तिभूतस्य अनादिमप्यतिप्रयगमत्त्वा-
भ्युपादनसम्भवं । (अनाप्येव सूत्रं योजयति—) अतश्च
माशकादिसमारथाऽपि अविविच्यमाणं धर्मियमनादेव
प्रत्येयपि हेतुयोजनम् । वेदरूपनियमाविद्यमानया
दिति वा अत्र हेतुमाशङ्क्यम् । 'कामं तु वेदाङ्गानि' इत्येन
ध्याधर्मियमागावदिति वा योज्यम् । यत्तु माध्यकोरेण
'स्वराभावात्' इत्यभिप्राये व्याख्यानं कृतम् ।
'तन्मन्त्रेणैवैतदस्य कल्पापीत्येव भाष्येन । तथा
गङ्गोपदिष्टेषु च्छान्दोग्यब्राह्मणेषु च ॥ ब्राह्मणानि
हि याग्ये मरहृश्यापधीयते । छान्दोग्येण
संवेपु न कश्चिन्नियतं स्वरः ॥ तेन तेष्वप्येवैतदस्य
स्वराभावात् प्रमाणत्वे । तस्मादुक्तमव्ययवैदिकम्

स्वरूपत एव भेदोपपत्तेः । उक्तं च न्यायमुधायाम्
 'पञ्चधाऽप्यन्तर्भित्त्वाद् भेदो विधिनिषेधयोः ।
 विधिरिष्टफलोऽनिरूपरिहरफलोऽपरः ॥, प्रेरितोऽस्मीति
 पूर्वं चीनरितोऽस्मीति चापरे ।, विषयस्येष्टेतुल्यं
 विधिना च प्रमीयते ॥ निषेधेन निषेधस्य प्रत्यवाय
 निमित्तता ।, विधिआधिक्योत्पन्नकारणेन प्रावर्तितम् ।
 रागादिना प्रवृत्तं तु निषेधस्तद्विलक्षणम् ॥, मन्त्रजितो
 लिङादिश्च विधिवोधस्य कारणम् । लिङावनुरहीतस्तु
 नञ् निषेधस्य बोधकः ॥' इति । एतेष्वभिप्रेत्य
 बृहद्दीक्षायास्तुक्तम् 'अन्तर यादृजं लोके ब्रह्मत्याऽश्च
 मेधयोः । इत्यते तादृगेवेद विधानप्रतिषेधयोः ॥' इति ।

प्राभाकरास्तु सर्वत्र कार्यवश्यायैवादिनः निषेधस्य
 प्रत्यवायफलकत्वं न प्रमाणम्, तेन विनाऽपि
 विषयनिषेधोऽन्वितनिषेधस्य वाक्यार्थस्य परिपूर्णत्वेन
 तत्फलकत्वाभावात् । तथाहि निषेधवश्यास्तद्विना कार्य-
 मभिधीयते, तत्र च नञर्था विषयः । न च विषयत्वं
 कृत्वपश्छेदद्वारा कार्यताऽवच्छेदकम् । तत्र कृतिविषय-
 स्यैव संभवति । नञश्च ओदासीन्यात्मा न कृतिसाध्यः,
 इति न तस्य विषयत्वम् इति वाच्यम् । औदासीन्य-
 स्मापि प्रागभावरूपस्य केवलामस्वरूपावस्थाऽपरपर्यायस्य
 प्रचलितावस्थपुरुषेण अनुपात्यतया कृतिविषयत्वोपपत्तेः ।
 प्रचलितत्वं नाम निषेधकार्यताबोधः तदुपायविकीर्ण-
 या । तदवस्थस्य पुरुषस्य भक्षणप्रागभावपरिपालनम्
 उत्तरकालसंश्लिष्यलक्षणम् उक्तचिकीर्णविधातकानु-
 पात्यवबुद्धयुत्पादनं विना न संभवति । ततश्च
 व्युत्पात्त्यवबुद्धयुत्पादनेन उक्तचिकीर्णप्रपन्ननद्वारा अनु-
 पात्यस्य प्रागभावस्य कथञ्चित् कृतिराप्यत्रात् युक्तं
 विषयत्वम् । भक्षणप्रवृत्तस्य भक्षणभावाविवेके कार्ये
 नियोज्यः । तस्मात् विषयस्य नियोज्यस्य नियोज्यस्य च
 प्रत्यक्षपरिहरादवच्छेदस्यैव लक्ष्यात्मकत्वेन अनुपपत्त्य-
 भावात् न प्रत्यक्षः कल्पः इत्याहुः । तन्मतमन्य
 निरस्यति—ये तु इति । ये तु नञर्थविषयस्य निषेधस्य,
 भक्षणप्रवृत्तस्य नियोज्यस्य च लक्ष्यात् न प्रत्यक्ष-
 कल्पना प्रमाणावती इत्याहुः, ते श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणवो-
 पपादनात् निरस्ताः । किञ्च भक्षणं नञर्थविशेषणत्वेनो-

पक्षीणं न नियोज्यविशेषणम्, आख्यातेन कर्तुरन्तर्भि-
 धानात् । उभयविशेषणत्वे च आवृत्तिप्रसङ्गात् । ननु न
 नूनः श्रुत्या नियोज्यविशेषणत्वम् । नञर्थविशेषणस्यैव
 अर्थात् नियोज्यविशेषणतामात्रमहं । भक्षणप्रवृत्त एव
 हि तदभावे नियोज्यत्वं शक्यते, नान्यः । सत्यमेवम्,
 तथापि न नियोज्यविशेषणत्वे भक्षणस्य प्रमाणमस्ति ।
 यदि हि एतावतैव नियोज्यविशेषणत्वमाश्रीयते, ततः
 सर्वत्र जीवन् शक्तिश्च नियोज्यविशेषणं स्याताम् । तत्र
 यत् किञ्चित् चेन्न चित् उच्यते 'प्रवृत्तिलक्षणवाय
 फलकत्वनम्' इति, तत् निषेधाधिकारिभ्यः समानम् ।
 इत्यास्तां तावत् ।

सोम—यथा यदाफलेच्छावतामेव प्रकान्त समा-
 पत्तीपम्, एवम् 'न कलङ्कं भक्षयेत्' इत्यादिकमपि
 फलेच्छावतामेव कर्तव्यम् इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।
 सूत्रार्थस्तु—प्रतिषेधत्वेन विद्वान्त्वमित्येतु 'न कलङ्क
 भक्षयेत्' इत्यादिषु अकर्मत्वात् भक्षणकर्मत्वतिरिक्त-
 संकल्पविविधत्वात् प्रतिषिद्धाणां भक्षणदीना निष्काम-
 पुरुषैः क्रियाऽपि स्यात् अकर्मणा संकल्पानां विभक्तत्वात्
 कर्मनिषेधान्त्वत्वात्, अत्र कर्मनिषेधाभावात् इति ।

वि—'पर्युदासो निषेधो वा नापाद् एतन्नित्यसौ,
 नञ्वाच्योऽन्वयादायाः कल्पः संकल्पतः फलम् ॥, पदा-
 न्वयात् नञ्विध्योर्निषेधोऽनर्थहानये । संकल्पे लक्षणा-
 प्राप्तिर्नैव काम्यविधित्वा ॥'

भाट्ट—'न कलङ्कं भक्षयेत्' इत्यादिषु किं
 स्वर्गप्राप्त्याधिकारः, उत प्रवृत्तमवश्येति विन्तायम्,
 नञो निषातत्वेन क्रियाऽन्वयनैकत्वाभावात् । क्रियाऽ-
 न्वयाद्वीकारे च प्रधानभूतायास्तस्या एवान्वयान्वापत्तेः,
 आनयैकपदद्वन्द्वयानेन (१.१.१९) क्रियाविशेषणत्व-
 न्वशावगमात्, तथापि कलङ्कान्वये शुक्तसंज्ञत्वेन नञ्-
 समासापत्तेः, कलङ्कातिरिक्तभक्षणस्य च रागमासत्वेना-
 विषयत्वात् वारिरोष्येण घातसंज्ञापादगतेः भक्षण-
 भावस्य च कर्मसंज्ञात्वत्वेन घृतापतिप्रत्यवेव लक्षितस्य
 भक्षणभावावच्छेदस्य विशिष्टान्वायेन स्वार्थाविवेन विधा-
 नम् । इति प्राप्ते, 'तत्र प्रवृत्तम्' इत्युपपत्तानुसारम् प्रज्ञा-

मित्युक्तं न कल्पसूत्रकारवचनविषयम् । 'न च पुंस्वचनं सर्वं सत्यत्वेनावगम्यते । वागिह ध्रुवते यस्मात् प्रायादग्नूतवादिनी ॥' तथा अन्यत्राप्युक्तम् । 'तस्माद् द्वयं वाचा वदति त्वयं चानृतं च, पाप्मानो ज्ञेया विद्वा' इति ।

सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्, संनिधानशास्त्राच्च । १४ ॥ (वा-सु-५-कु-पाठोऽयम्)

भाष्यम्-- यद्येकं सत्यवानामेवानि वचनानीति, तत्र । आचार्यवचनं हि भवति 'पूर्वपक्षे सर्वान् त्रिपिपु अमावास्या' इति, संनिहितं च शास्त्रम् 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्या यजेत' इति । तेन धृतिविद्वद्वचनान् न सत्यवाचः । तस्मादप्रमाणम् ।

वा-- 'वेदादेवानृतत्वं च तद्वाचामवगम्यते । विसंवादो हि भूयिष्ठस्तन्मयायेन च दृश्यते ॥' ('यज्ञायज्ञीयमेव प्रायणीयाग्निगोमसाम कार्यम्' इत्यादेः [कल्पसूत्रस्य] पञ्चविंशब्राह्मणे जरावोचीययाज्ञीययोः प्रायणीयाग्निगोमसामकार्यैरुक्तविक्रियानेन साक्षात् वेदेन विसंवाददर्शनात्, 'अपिवा नानामोत्रा. स्यु' इत्यादेः (कल्पसूत्रस्य) तत्तुन्वाचारागसकत्वाद्यवैशेष्याय 'समानकत्वानामिव सन्धेयधिकारः' इति वेदोत्प्रेन न्यायेन (६।१।११-१२) विसंवाददर्शनात् कल्पसूत्रकारवाचां वेदादेव अनुत्त्वावगति' इत्यर्थः । सु. ८. २४२) 'सर्वत्र च प्रयुक्तत्वादित्यनेन निदर्शयते । संनिधानाच्च शास्त्रस्य विसंवादः स्फुटः स्फुटः ॥' तत्र यत् वृत्तिकारेणोदाहरणं पार्श्वस्थानीपाकविषयप्रश्नरूप-कारवचनध्वनान् दर्शपूर्णमासचरककल्पसूत्रकारवचना-ध्वनोपेक्ष दत्तम्, (अत्र सुधाया दर्शपूर्णमासयो. चरकं यमक कल्पसूत्रकारवचनम् इति न्यायक्यतम् । चरकशमशीपककल्पसूत्रकारवचनम् इति तु न्यायक्यतम् सुक्त-भाति-वे.) तत् अन्यन्तारोशमिमावमिमावप्रयुक्तम्, इत्युदाहृतम् । गुणध्वनवचनं हि एतत् । अद्यतद्दोमे तावत् 'आ क्षयमाहुतेः प्रातरहुतिर्मासेति, आ प्रात राहुते. तावमाहुति' इति । अतश्च पक्षेत्तत् अग्नि-होत्रविषयत्वेन न कल्पते (प्रयोगात्तो होमकात्, सङ्गवान्त. पात., तमतिनीच 'चतुर्गृहीतमात्रं जुहुयात्' इति अग्निहोत्रस्य स्वकालातिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणान् । सु. ८. २४३), तथैतदपि कर्म 'आ पौर्णमास्याः अमावास्या नात्येति, आ अमावास्याया. पौर्णमासी' (इत्येतदपि) दर्शपूर्णमासविषयं न कल्पनीयमिति । तस्मादस्यत् उदा-हार्यम् । ('सर्वाणि हवींषि पर्यग्नि करोति' इति वक्ष्य-सूत्रकारैः पर्यग्निकरणस्य सर्वत्र हविषु प्रयुक्तत्वात् उदि-वदस्य च 'पुरोडास पर्यग्नि करोति' इति शास्त्रस्य संनिधानात् इत्येवं न्याय्येयमित्यर्थः । सु. ८. २४३)

शा-- अत्र कल्पसूत्राण्युदाहृत्य किं प्रमाणप्रमाणं वेति भाष्ये विचारितम् । ननु स्मृत्यधिकरणे एव सर्वपौ-मेव वेदातिरिक्तानां प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता वृत्ता । तत्र के चिदाहुः, तत्र अश्वत्थया पूर्वपक्षमुक्तया शब्दात् मानेन सिद्धान्तितम् । एतानि च वैदिकार्थनिर्भरत्वान् प्रायश्चित्तशब्दानि, इति न तथोदाहरणम् । स्मृतयो हि प्रायेण इत्यस्तोत्रविषयिण्यप्रत्यक्षपठितवाच्यसेपगतसिद्ध-वर्जितैशानुपपत्तिकल्पिततितोहितप्रापयविधिभूलाः । तस्या 'नयन वक्षिण दीक्षित. पूर्वम् अह्ने, एवं हि मनुष्या पूर्वमजते' इति प्रसिद्धम् स्वयस्य पूर्वमजतं निर्दिष्टम्, तत्र दृष्टमयोजनाभावात् प्रामाण्यवैशेष्याप्राप्तम् । इत्यनुपपत्त्या विधि. कल्पयते ('मातृगमि. तत्तुन्वना-क्षतं प्रथम कर्तव्यम्' इति) । तथा 'तस्मादपि वर्षं प्रपन्न न प्रतिप्रयच्छन्ति' (आदित्यग्रहस्य द्विदेवाय-प्रद्वेभ्यो ब्रह्म सार्धयादकं ध्रुवते 'देवा वै यस्मात् रुद्र-मन्तरापन्, आदित्यानन्याक्रमत, ते द्विदेवाय् प्राप-च्छन्, सन् न प्रतिप्रयच्छन्, तस्मादपि वर्षं प्रपन्न न प्रतिप्रयच्छन्ति, तस्मात् द्विदेवयेभ्यो गच्छते' इति । स्वयं शरणागतो न प्र वर्गणीय. इति विधिरनुमीयते) । 'तस्मात् गर्भेणाविशानेन ब्रह्मा' ('अविशाने या एय गच्छते यदाप्रवणम्याख्या म्हाति वाययेन जुहोति' इति विधिसौवः 'तस्मात् गर्भेणाविशानेन ब्रह्मा' इति । आग्रहणात्तो ब्रह्म न्यास्या प्रदणमये 'ये देवा दिवि' इति मन्त्रेण ऐन्द्रवाचकादिमन्त्रवत् देवताविशेषविशाना-भावात् अविशानो गच्छते । अतः न्यास्या गृहीतस्य न न्यास्यैव होम-यम्, किन्तु न्यासीगतं होमं वायव्येन ऊर्ध्वगमेन पुनर्गृहीता तौ जुहुयात् । तथा

पुरुषैः प्रकाश्यते । स पठद्भिः प्रकाश्यते स्मरद्भिर्वैति
तुल्यभाक् ॥ ' वा. १।३।२।४ पृ. १८७. * कल्प-
सूत्राणाम् ' तस्माद् वर्धतश्चेऽपि यस्य न शक्यतेऽ-
वधिः । न तत्कृतकतां लब्ध्वा लभते नित्यमूलत्वात् ॥ '

१।३।६।११ पृ. २३३. * कल्पसूत्राणां ब्राह्मणोक्तार्था-
नुवाहकता अवसीयते, ' हेतुर्वैपट्यकारे जमखा नीयन्ते
उद्गातुर्ब्राह्मणो यजमानस्य ' इति भक्षणार्थं नयनमुक्त्वा
केनादौ मण्णीयम् इत्यपेक्षायाम् ' तेषां होताऽग्रे भक्षयेत् '
इति प्रतिज्ञाय ' तस्य वपट्कारान्वयत्वात् ' इत्यादिमिः
' वपट्कर्तुः प्रथममर्थः, ' इत्यादिब्राह्मणोक्तैर्हेतुभिर्म्याख्या-
दर्शनात् । तथा ' प्राच्य घृतं शोसेत् यथा ह वा इदमनो
वा रभो वाऽङ्को वर्तते एवं हैवाङ्को वर्तते ' इत्यादिमिः
घृतप्राशनादिविशेषोपभूतैर्बाह्यैः ' नाचामेदिति विश्रयते,
वेवरभो वा यद् होता, नाशमग्निः करवाणीति ' इत्यादि-
शक्यैः आचमनाभावाद्विश्रयनात् अनुवादकत्वनिश्चयः ।

सु. पृ. २४१. * कल्पसूत्रेषु अपेक्षादिमिधक्षाणा-
ऽन्तरविपरीतैर्न्यायलभ्यविध्युपसंहारकम् अर्थनिरूपणं
यत्, तत् प्रमाणमङ्गीकृतम् । लोकन्यवशात्पूर्वैर्नाश के-
चित् ऋग्विद्यादिभ्यवहाराः सुगार्थहेतुत्वेन आश्रिताः ।
वा. १।३।१।२ पृ. १६७ * कल्पसूत्रेषु कथंतेपुरुषार्थाङ्ग-
प्रधानपतिपादनं प्रयोजनम्, वेदश्च भूतम् । अर्थवादमग्न-
मिश्राणां विधीनामुपसंहारो विविक्तिकरणं शाखान्तरविप-
रीतार्थानामेकत्र सन्निवेशः, न्यायलभ्यता तात्पर्यनिर्णयश्च ।
ये तु कल्पसूत्रेषु ऋग्विद्यादीनाम् ' को यज्ञः ' इत्यादि-
प्रश्नोत्तरादिभ्यवहात् ' वेगामनुष्ठानचौक्यादिसुखं प्रयो-
जनम् । दक्षिणाप्रश्नोत्तरादिभ्यवहाराणां च अर्थः प्रयो-
जनम् । लोकश्च लभ्यत्र मूलम् । सु. पृ. १२९.

* कल्पसूत्रेषु सर्वाङ्गोपसंहरणाय प्रश्नेषु, नानाशाखा-
गतविनियोगवक्रमाद्व्याख्यावत्प्रसंगमत्तत्वात् कल्पसूत्राणाम् ।
कु. १।२।१।१८ पृ. २८. * कल्पसूत्रकाराः ।
' स्वशाखाविहितैश्चापि शाखाऽन्तरगमनात् विधीन् । कल्प-
कारा निवृत्तानि सर्व एव विकल्पितान् । सर्वशाखोप-
संहारो जैमिनैश्चापि संभवः ॥ ' वा. १।३।२।३ पृ. १७८.
* कल्पसूत्रकाराणाम् । ' वेदादिवानतत्वं च तदाचा-
गवगम्यते । विस्वाहो हि भूविष्टस्तन्वायै न वदयते ॥ '

वा. १।३।६।१४ ' यज्ञायसीम्येव प्रायणीषाऽग्निष्टोमसाम-
कार्यम् ' इत्यादेः (कल्पसूत्रस्य) पट्टविश्राज्जणे
जरागोवीपयज्ञायसीययोः प्रायणीषाऽग्निष्टोमसामकार्यवैक-
ल्पिकविधानेन सांश्चात् तिस्रैर्वाददर्शनात्, ' अपिवा
नानागोत्राः स्युः ' इत्यादेः (कल्पस्य) तत्रुत्पादारा-
शंसकस्याद्यवैगुण्याय ' समानकल्याणामिव सन्नेषाधिकारः '
इति वेदोक्त्येन न्यायेन विस्वाद्दर्शनात् कल्पसूत्रकाराणां
वेदादेव अनुत्त्वावगतिः इत्यर्थः । सु. पृ. २४२.
* कल्पसूत्रप्रस्था. बोधायनापस्तम्बकान्वायनादिनामा-
हुविताः पौरोषेयाः । तथापि वेदमूलकत्वात् प्रमाणम् ।
वि. १।३।७. * कल्पसूत्र-निरुक्त-सीमातानाम्
अधीतमन्त्रब्राह्मणपरिविज्ञानोपयोगमन्वात् । वा.
१।३।८।२४ पृ. २६८.

॥ कल्पसूत्राधिकरणम् । कल्पसूत्राणि यमै-
प्रमाणं वेदमूलकत्वात् ॥

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् । १।३।६।११ ॥

आद्यम्— इह कल्पसूत्राण्युदाहरणम् । माशकम्,
हास्तिकम्, कौण्डिन्यकमिवैवल्लवकानि किं प्रमाणं
प्रमाणं वेति संदिग्धानि । किं प्राप्तम् ? प्रयोगस्य शब्दे
प्रमाणम् एवंजातीयकमिति श्रमः । यत्तत्वाचमेतानि
वचनानि । कथमवगम्यते ? वैदिकैरेषा संवादो भवति ।
ये एव हि वेदे प्रशस्ते एवेह, या एव वेदे इष्टकस्ता
एवेह । तस्मात् सत्यत्वाच्च आचार्याः । आचार्यवचः
प्रमाणमिति च श्रुतिः । प्रसन्नत प्राप्ताभ्यनवगत-
मिति यदि उच्येत, प्रमाणातरेण वचनेन अवगतमिति
न दोषः । वेदवाक्यैश्च एषा तुल्य आदरः । तस्मात्
प्रमाणम् ।

वा— ' कल्पसूत्राण्युदाहरणं संक्षेपेत्तद्विधा-
येते । किमेतेषां स्वतन्त्राणां प्रामाण्यं वेदवद्भवति ॥
किंवा वेदत्वमेवैषा मन्त्रप्राप्त्यवगम्यतम् । वैदि-
कार्यप्रवन्धादि नैतेषां स्मृतितुल्यता ॥ ' आह । के-
पुनः कल्पाः कानि सूत्राणीति । उच्यते । ' चिद्वक्ष्यः
प्रयोगो ये कर्मणांमनुगम्यते ॥ ते कल्पाः,
लक्षणायांनि सूत्राणीति प्रचक्षते । कल्पनादि-
प्रयोगाणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनम् ॥ सूत्रं तु सूचनात्

व्यवस्थिता ॥ ' लाट्टाह्यायणसूत्रकाराभ्यामपि च
 दृढकल्पाप्रामाण्यापेक्षया इदं माशकमपेक्ष च ' तत्प्रत्यक्ष-
 विहितं च आर्पकत्वेन, तन्नुमानं न विद्यते ' इति
 ब्राह्मणविहितादपि आर्पकत्वविहितगरीयसवमङ्गीकृत्यो-
 कम् । कात्यायनेन च कृताश्वपूजपूजनपक्रमेऽभि-
 हितं यशविपयब्राह्मणगतस्तोत्रविधिवार्ययोपे ' यथा माशकं
 तत्राभावात् करिष्यते, न तस्मिन्पेक्षशुद्धब्राह्मण-
 प्रामाण्यात् ' इति । तथा च प्रायणीयाऽग्निश्रोमसामि-
 यशायसीयेन सह वैकल्यकम् ' जराबोधीयमग्निश्रोमसाम-
 कार्यम् ' इति पञ्चविंशब्राह्मणे अभिहितमपि माशकानुवृत्त्या
 कात्यायनेन आर्मेवीयतायश्रुतीकत्वेन ' जरा हात् ' इति
 लक्षितम् (जरा जराबोधीयम्, हात् आर्मेवीयगायत्रात्
 परम् इत्यर्थः) । आर्मेवीयगायत्रीसततायत्रानन्तरसाम्नो
 हि तेन समिति संज्ञा कृता । तस्माच्च परत्वेन पदैक-
 देशप्रभोगेन जराबोधीयमुक्तम्, देशन्देन च ऋषिद्विभो-
 काग्निश्रोमसामसंज्ञाभूतेन यशायसीयमेव अग्निश्रोमसाम-
 त्वेन नियतम् । यदि च कल्पात् ब्राह्मणमतिरिक्तं कात्या-
 यनोऽप्रस्यत ततः प्रत्यक्षब्राह्मणदृष्टं विकल्पमेवावश्यम् ।
 ' बहुवेदगतन्यायपिचेकक्षो यदब्रवीत् । कात्या-
 यनो न तद्वाक्यमन्याय्यमिति मादशैः ॥
 आचार्यवचनानां च प्रामाण्यं श्रूयते श्रुतौ ।
 ब्रह्मज्ञानं च प्रणेता आचार्या ऋषयो मताः ॥
 यथा च सर्वशास्त्रानां संवादात् तुल्यकल्पता ।
 तथैव कल्पसूत्राणामिति प्रामाण्यतुल्यता ॥ '
 यान्यपि अमलितयपुरुषवन्नानि प्रमाणान्तरसंगतानि
 यन्त्रि, तान्यपि सत्यत्वेन अवधार्यन्ते, किमिह पुनः
 सत्यवाचां वचनानि । ' सत्यवाचां च वाक्यानि
 वैदिकैः संगतानि च । ज्ञातसत्यानि तान्येव कोऽ-
 न्यथा कल्पयिष्यति ॥ ' अपिच ' वेदादृतेऽपि
 कुर्वन्ति कल्पैः कर्माणि याज्ञिकाः । न तु कल्पे-
 र्विना के चिन्मन्त्रब्राह्मणमात्रकात् ॥ ' इत्थं न
 संप्रदायिकं स्वाध्यायाभ्यसनविधिवचनं प्राक् दर्शित कल्प-
 मङ्गात् । ' अथवा संप्रदायानामप्येवार्णं च यादृशः ।
 मन्त्रब्राह्मणयोर्धनं, कल्पसूत्रेषु तादृशः ॥ अनु-
 योगेषु वेदानां घटिकामार्गवृत्तिषु । (वेदकीश-

जिज्ञासाऽर्थे तत्तद्देवभागविद्मलेख्यानि घटिकाया
 कुम्भाख्यायां निश्चिप्य ' तत्तद्देवभागपरीक्षाकाले तान्या-
 कृष्य आकृष्टलेख्यविहितं पठन्ति अभ्येतारोऽनुबुद्धते
 इति घटिकामार्गानर्तिनोऽनुयोगाः इति) । न कल्पसूत्र-
 हीनानां लभ्यते कृत्स्नवेदता ॥ तस्मात् कर्मप्रयोगाणां
 शास्त्रमेतदतिस्फुटम् । वेदो वा वेदतुल्यं वा
 कल्पसूत्रासंशयम् ॥ '

‘ एतेन धर्मशास्त्राणामज्ञानां चापि वेदता ।
 तनुल्यताऽपि वा वाच्या सर्वेषां सर्वहेतुभिः ॥
 धर्मशास्त्रेषु वेदेषु सर्वकालं प्रयुज्यते । प्रयोगशास्त्रात्
 तेषां वेदज्ञः को हरिष्यति ॥ अपिचाङ्गानि
 वेदाश्च धर्मशास्त्रं च तुल्यवत् । विद्यास्थानानि
 गण्यन्ते सर्वदा वेदवादिभिः ॥ '

किञ्च ' कर्मणां ब्राह्मणोक्तानां यथा मन्त्राः
 प्रकाशकाः । अष्टकापार्वणादीनां दृश्यन्ते ते तथैव
 हि ॥ तथाऽऽवकीर्णियागादि कृच्छ्रचान्द्रायणादि
 वा । वेदमन्त्रप्रकाश्यं सत् स्वयं कथमवैदिकम् ॥
 सिद्धवद्भिन्नित्वादि यत्न मन्त्रैस्तूयते ।
 चीलोपनयनप्राप्तं तत् स्थानं कथमवैदिकम् ॥
 एवं च वेदमूलत्वं किमेषामनुमीयते । संभवत्येव
 वेदत्वे नित्यत्वे चापि तत्समे ॥ वेदं हि कल्प-
 जित्वैभ्यः पुनस्तस्यापि नित्यता । यत्कश्चैव वरं
 तेन सा तेज्ज्वावधारिता । सिद्धानां नित्यत्वैवैका
 मुयोधा वेदताऽपि वा । असंगतित्वेदार्थविषय
 त्वात् प्रकल्प्यते ॥ तस्माद्वैसहस्रेऽपि यत्थ न
 ह्यायतेऽपिभिः । न तत् कुतश्चो लब्ध्या लभते
 नित्यमूलताम् ॥ यान्येव धर्मशास्त्राणां मूल-
 वाक्यानि मन्यन्ते । तान्येवैतानि पठ्यन्त इत्येतत्क-
 ल्पितं वरम् ॥ मन्त्रादिभिरप्यर्थं च स्वमध्यप्रति-
 पादने । तान्युपन्यसनीयानि शिष्टाणां वेदवादि-
 नाम् ॥ तेन तान्येव वेदैभ्यः संश्रवानीति गम्यते ।
 के हि तेष्वलक्ष्येषु गृहीयुः प्रतिकञ्जुकाः ॥
 यथा च धर्मशास्त्राणां नाद्यत्वे प्रतिकञ्जुकाः ।
 ब्राह्मस्तथा पुराऽप्यासन्न वेदप्रतिकञ्जुकाः ॥
 संप्रदायविनाशकाच्चेद् गीतेस्तदसम्भवेन । मन्त्रादि-
 यनुमीयेत स्वप्रग्याकरणं तथा ॥ वेदवाक्यार्थेन

कृतः क्रिया ॥ बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृते
क्षणिकं च तत् ॥

‘तथा शब्देऽपि बुद्धेर्निष्पत्त्या नामित्येकैर्वाऽपि दोगात्
इत्येवमादिभिः सर्वदा एतदर्थसंबन्धानित्यवप्रतिपादनात्
तद्विपरीतम् आगमनित्यत्वम् अमुपगम्यमानं लोभोप-
हास्यदमात्रमेव भवेत् । तथाहि, ‘यस्तन्तूननु-
पादाय तुरीमात्रपरिमहान् । पटं कर्तुं समीहित, स
हन्त्यात् व्योम मुष्टिभिः ॥ यावदागमनित्यरवेदम-
दारूपरूपते । (दाहभिः काष्ठैः ठरकलिते)
हेत्याभासाग्निनिर्देशे तस्मिन्तद् वेदम दुष्करम् ॥’
अथहारमित्यताशब्दश्च क्रियानित्यत्वपर्यायः, तत् यस्य
शब्दार्थसंबन्धानामनित्यत्वम्, तथा तदाश्रयणहार
नित्यत्वं विभाधार मविष्यतीत्यतिदुःसंपादम् । ‘न च
शब्दार्थसंबन्धकूटाधत्वंमनिरुद्धताम् । नित्यता
व्यवहारस्य निराधाराऽवकल्पते ॥ शब्दादिषु
विनश्यत्सु व्यवहारः कः कर्तृताम् । नियतेषां धर्म-
तेत्येतदर्थशून्यमतो वचः ॥ एषेत्यपि न निर्दिष्टं
शक्यं अणवित्ताशितो । किमुत स्थितया साकं
एषेत्यस्यैकशक्यता ॥’ तेनानित्यशब्दादिनाम् आगम-
नित्यत्वानुपपत्तेः अतीन्द्रियविपर्ययश्च वाक्यस्य प्रयोग-
शास्त्रभावात् नावशिष्टमादित्युच्यते । ‘असाधु-
शब्दभूयिष्ठाः शाक्यजैन्मागमादयः । अनश्रियन्धन-
त्वाय शास्त्रत्वं न प्रतीयते ॥’ मागमदादिना यत्तदप-
भ्रंशमाश्रयाशब्दमिवन्वता हि ते । ‘मम वि हि
मित्रगणे कम्प यथाही सवे । तथा ‘उत्थिते लोडभिः
उत्थे अधि कारणम्, पटने पथि कारणम्, अणुभवे
कारणम्, इमे सकृदा धम्मा, संघमति तकारण,
अकारणा विणम्वति । अणुपविधारणम्’ इत्येवमादयः ।
(मम नि-मम अपि, हि, मित्रगणे-मिशोः, कम्प-कम्पे,
यथाही-यतते, सवे-सर्वम् । उत्थिते-उत्थिते,
लोडभिः-लोड, उत्थे-ऊर्ध्वम्, अधि-अधित कारणम् ।
पटने-पटने, पथि-नाशित कारणम् । अणुभवे-अनु-
भवे कारणम् । इमे सकृदा-सकृदाः, धम्मा-धर्माः ।
मित्रगमति-मित्रमपति । अणुपविधारणं-अनुपवि-
धारणम् इति संज्ञितम् । के.) तदभासस्यदादेषु

कृतस्तेष्वर्थसत्यता । दृष्टावधृष्टरूपेषु कथं वा स्या-
दनादिता ॥’ वेदेषु हि तापदेव पदवाक्यपर्यायात्मक-
त्वादिहेत्याभावेः कृतत्वव्याप्तिर्भवति । ‘या तद्वृद्धि-
रवस्थानाद् वेदरूपं न दृश्यते । ऋक्सामा-
दिस्वरूपे तु दृष्टे आतिर्निवर्तते ॥ आदिमात्रमपि
श्रुत्वा वेदानां पौरुषेयता । न शक्याऽप्यवसातुं हि
मनागपि सचेतनैः ॥ दृष्टार्थव्यवहारेषु वाक्यैर्लोका-
तुसारिभिः । पदैश्च तद्विधैरेव नराः काव्यानि
कुर्वते ॥ प्रपाठरुचतुःपट्टनियतस्वरकैः पदैः ।
लोकेष्वप्यश्रुतप्रार्थैर्गणैर्दः कः करिष्यति ॥
अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातममित्येतन्नुवचः कथम् ॥
किमालोच्य क वा दृष्ट्वा वाक् प्रतिच्छन्दसी-
दशम् । रचयेत् पुरुषो वाक्यं किं चोद्दिश्य प्रयो-
जनम् ॥ अग्रेः पुरोहितत्वं च क दृष्टं येन कीर्त्यते ।
इच्छेन्नृद्धप्रयोगश्च क दृष्टः रत्नप्रगोचरः ॥ देवत्वं
चास्य यज्ञस्य विहितं कोपलक्षितम् । विधिनेव हि
देवत्वं प्रतिकर्मावधार्यते ॥ न जात्या देवतात्वं हि
कः चिदस्ति व्यवस्थितम् । होतृत्वमपि यत् तस्य
देवताहानहेतुकम् ॥ रत्नधातितमत्वं च तत्प्रज्ञो-
यते कथम् । अविज्ञातशुणानां च कल्पते स्तवनं
न तु ॥ स्वतन्त्रो वेद् एतन् केवलो यक्षुमर्हति ।
इमे त्वेत्ययमप्यर्थः पुरुषेणोच्यतां कथम् ॥
शास्त्रान्तेदीपयोगश्च पुनिर्रमेष्टयां गुनः । एष-
मूर्त्त्यर्थं मन्त्रः केन शास्त्राऽनुमानेन ॥ वक्तुं
शक्यो नियोक्तुं वा बुद्धिपूर्वकारिणाम् । वाययः
स्येत्यर्थं मन्त्रो वत्सापाकर्णं प्रति ॥ एकशो
विनियोक्तव्य इति कः कथयिष्यति ॥’ वायुमन्त्रेन
बहुवचनत्वेन मनुर्विद्योभयमान एकैको वयोऽपिधीयते
इति नेतृत्वं बुद्धिपूर्वकारिणा विहितं शक्यम् । ‘सामवेदे
यदोप्राईप्रभृतीनां प्रमुच्यते । रूपं तत्रापि रीतत्वे
नाभिप्रायोऽस्ति कश्चन ॥’ को नाम बुद्धिपूर्वकारि
पुरुषः, अर्थाभिधानवशमात् कणउपणां लोकात्मकरादिषु
आनवगम्यत्वं अग्रे शक्यं पदस्य अकारणोद्भवेन
पुत्रेन विदुर्वाच । ‘तथा धीतय इत्यतिमनीकारवाचि
विश्रियाम् । तदश्वत्थ च तोशब्दं वेदश्रुत्यापि

॥ 'काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्' इति न्यायः । अस्यन्तिवृत्त्यातिवृत्तत्वापि दुर्लभत्वेऽयं न्यायः प्रवर्तते इति । साहस्री. ४९६.

॥ काकाक्षिगोलकन्यायः । काकस्यैकमेव चक्षु-
रिन्द्रियं गोलकद्वयेऽपि चाप्युपपन्नस्योपजनने हि उपकारकं
भवतीति । 'न वेति विभाषा' (१।१।४४) इति
सूत्रस्य इतिरामः काकाक्षिगोलकन्यायेनेमाभ्या
सवर्ष्यते । नेति निषेधः, वेति विकल्पः, विभाषायाः
सङ्गीर्यः । किञ्चोक्तं मुनीश्वरैः 'अविरोधिसुखे बुद्धिः
स्वानन्दे च गामगमी । कुर्वत्यास्ते क्रमादेया काकाक्षि-
दितस्ततः ॥ एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणेनयोः ।
यास्यायायेवमानन्दद्वये तत्त्वविदो मतिः ॥ भुञ्जानो
विपयानन्दं ब्रह्मानन्दं च तत्त्ववित् । विभाषामिश्र-
वद्विद्यादुभौ लौकिकैरेकौ ॥' इति । साहस्री. २४८.

● 'नाराधये मूलकल्पयतेः किं मय्यनाराधयराध-
दृक् स्या.' । नाराधये किम् ? अपराधदृक् किं स्याः ?
इति काकाक्षिन्यायेन किञ्चान्दस्य उभयवाप्यन्वयः ।
काशीखण्डः रामानन्दः. ५।३२, ● 'रक्षात्वं रक्षालै-
ख्येऽस्योक्तै. शोकरहितम्' इति मूलम् । तत्र टीका-
तैः रक्षालैः आग्नेः । काकाक्षिन्यायेन तच्छब्दस्य उभयत्र
सम्बन्धात् तै. अयोक्तैः शोकरहितैः शोकरहितं ब्रह्मलोकं
विलोकयान्तके । १।८. ● तेष्वदर्थनादिरोपस्य इति वा
(सप्तमसूत्रे) समाप्तिः । अनन्तराग्रे विपरिपत्यु
पातविरोधाभासोक्तैः अनुवपुर्गमनत्वात्, इह च
प्रकृत्यविरोधाभासस्य अवरपववनीकत्वात् उपायोगसद्भावे-
ऽपि च काकाक्षिवत् अनुपप्रेक्ष्य तज्ज्ञेय बोधमशङ्कत्वात् ।
भा. १।१।१७ पृ. १९८. ● 'मातुर्भिषुते रजसि,
प्रक्षुप्तं भगिनीयु च । निवृत्ते वाऽपि रम्ये निवृत्तुरत-
पृष्टे ॥' (नारदः १।४।३ प. को. न्य वा. पृ. १।५२)
अत्र 'प्रक्षुप्तं भगिनीयु च' इति काकाक्षिवत् रजोरमग-
निशुभोर्गोरितम् । व्यञ्जहारमयूखः ४२. ● नक्षत्रस्य
अभिषेधः भावनेतिमां शम्भानपि काकाक्षिवत्
संबन्धने । सु. पृ. १४०६ । अनेन सुषामन्वेन
'प्रक्षन्नेनात्र' (ओऽनः पचन्ता तत्रा' इति वाक्ये)
नोसत्वा धातुना द्योतनकिञ्च । मा भूत् तथैव कर्तव्य-

मभिषेधं न भावना ॥' इति वार्तिकलोके (पृ. ९।७)
त्रुतयैचरणे 'न' इति शब्दः 'अभिषेधं' इति पदेन
च सवर्ष्यते इति प्रतिपादितं दृष्टान्तेन । के.

॥ काकिणीन्यायः । 'वराट्काना दशकद्वयं यद्
सा तु काकिणी' इति । पचेन विवृष्टोऽयम्, यथा-
'मिथन्ते भ्रातरो दासः पितरः मुह्यदस्तथा । एकास्मिन्धाः
काकिणिना तदाः सर्वेऽरयः कृताः ॥' इति । अस्मार्थः-
मिथन्ते स्नेहं त्यजन्ति । कथम्भूताः एकास्मिन्धाः एके
एकपागास्ते च ते आस्मिन्धा अतिमियाश्चेत्यर्थः । कुतः ?
काकिणिना । पुंस्वमायंमिति । भीभागवते एकादशस्कन्धे
त्रयोविंशत्याये । साहस्री. ५५७.

॥ वाचमणिन्यायः । यथा मणिकाचयोः परीक्षा-
काले एकाय कानोऽयं मणिरिति निश्चीयते, एवं नव
विवक्षा, तत्रापि प्रवर्तते । उक्तं च-'मणिरुद्धि पारेषु
वाचः क्षिरसि धार्यते । क्रयविक्रयपेलाया वाचः कानो
मणिर्नगिः ॥' इति । साहस्री. ६५०.

● 'यथा च पञ्चरागादीन् काचस्फटिकमिथितान् ।
परीक्षाया विज्ञानान्ति साधुत्वपरे तथा ॥ यथा रत्न-
परीक्षाया साधुसाधुत्वलक्षणम् । तथा व्याकरणात् सिद्धं
साधुशब्दनिरूपणम् ॥' वा. १।३।८।२७ पृ. २८२.

● काञ्जिकादिनाऽपि अन्येन अग्नेनापि दध्यभावे
पयो घनीक्रियते । भा. ८।२।५।२२.

● काठकम् अग्निहोत्रे येन धृतं नामो कदा चित्
तेचिरीयकं शुनोति । (शुन्यमपि वा स्वराज्येन प्रति-
पद्यतात् तैचिरीयकप्रतिपत्त्यर्थमेवेत्युक्तं इति बलवति वा न
पुनर्भूति मन्थते ।) वा. २।४।२।६. ● काठकं नाम
यजुर्देवस्य प्राणोऽन्तरम् । वि. १।१।८. ● काठककाण्व-
माभ्यदिनतैचिरीयदिन्यागान् दशपुण्यमाश्राप्य कर्म
आप्तावन् । तस्य स्वातमेदात् एकं कर्म, न प्राणा-
मेदेऽपि कर्म नियते । २।४।२. ● 'इतिम काठका-
दुक्तमाप्यावचननादिति । न वाऽनादीनि नियते
कर्मोपादिमना सक ॥' यद्यपि काठकादेर्भावेऽपि निय-
तान् नियेयान्ना, तद्यपि प्रवचनमितिसेव मन्थते ।
वा. २।४।२।२२. ● 'मन्त्रकर्मण्यर्हान् समूहे
काठकादिके । वेदस्य सवैति नियमनेकप्राणमिति ॥'

भावोऽत्र कारणम् ॥ खरोऽपि त्वस्ति रूपंशे नत्व-
सावेव केचलः ॥'

अवाक्यशेषाच्च । १३ ॥

भाष्यम्— 'कृत्वितो वृणीते' 'वृता यजन्ति'
'देवयजनमभ्यवस्यन्ति' इति नात्र विधिराम्यते वर्त-
मानकालप्रत्ययनिर्देशात् । न चान वाक्यरोपः स्तावको-
ऽस्ति । तस्मादप्रमाणम् । यश्च आदर उक्तः, स ज्ञान-
रीयकत्वात् वेदवाक्यमिष्टमात्मनात् । यत्तु भुतिरिति,
नेतृ गणैर्वाद्वात् । कथमर्थवादः ? विष्मन्तर ह्यस्ति,
आप्रेयोऽप्राकपाल इति । अत्र आचार्यो वेदोऽभिप्रेतः ।
आचिनोत्यस्य बुद्धिमिति । यद्वा आचार्यवचन प्रमाणं
तदपेक्षम् । कतरत्तत् ? यत् प्रमाणमगम्यम् ।

या-- 'अतश्च वाक्यशेषोऽपि तस्मिन्नेवोप-
युज्यते । बहवो वाक्यशेषा हि येषां लोकेष्व-
संभवः । अनुद्धिपूर्वतासिद्धिरस्तेन वेदस्य तैरपि ॥'
बृहस्पतिर्वै देवानामुदगायत्, इन्द्रो बृधमइन्, प्रजापति-
र्येषामात्मन उदखिदत्, गायो वा एत-सवपासत तासां
दशतु मास्तु शुक्लाभवायन्त इत्यादयः कथमिव बुद्धि-
पूर्वकारिणा अर्थवादाः प्रणीयेयत् । 'नित्यत्वे सति
येषां हि हेतुशेन विधियोजना । तान् कृत्वाऽभ्यापयन्
कर्ता सुसमर्थं व्यजेज्जडः ॥' न च तादृशवाक्यशेष-
मुद्राऽपि कल्पसूत्रादिग्रन्थेषु का चिदस्ति, यद्वलेन अङ्कत-
कावयेषाम् अवधीयेत । 'विधिश्चान्यतया चेपां विहि-
ताऽऽस्त्वत्तरूपता । गम्यते न त्वपूर्वार्थप्रतिपादन-
शक्तता ॥ वर्तमानापदेशोऽपि त्वर्थवादप्ररोचितः ।
विधिर्ये लभतेऽन्यत्र कल्पसूत्रेषु नास्ति सः ॥
पञ्चमेन लकारेण विधिर्येष्टछन्दसि स्मृतः । मन्त्र-
ब्राह्मणभिन्नत्वात् सोऽप्येतेषु न युज्यते ॥' यद्यपि
'पङ्कभेके' इत्यनेन कल्पसूत्राणां वेदत्व मवेत् ।
'तथापि तर्कवत् तेषां छन्दस्त्वं नोपपद्यते ।
मन्त्रब्राह्मणयोरैव छन्दाऽस्य विषयः स्थिताः ॥'
यथैव 'विधिर्येष्टेयस्तर्कोऽर्थद्वयानुमिता मीमांसाऽपि
वेदशब्दाच्चा भवति न तु अममन्त्रब्राह्मणकालात् छन्दो-

निष्पन्नानि कार्याणि लभते, तथा कल्पसूत्राण्यपीति
विधियर्थप्रयोगशास्त्रताभावः । 'इतिहासपुराणाभ्यां
सा त्वनैकान्तिकी स्मृता । या त्वेषां ब्रह्मयज्ञोऽपि
विधानाज्जितोदितः ॥ इतिहासपुराणानि कल्पा-
निति हि सा श्रुतिः । तस्मात् कृत्रिममप्यत्र विद्या-
स्थानं गृहीष्यते ॥' वेदार्थोपदेशस्य कल्पसूत्रानपेक्षः
कर्तुमशक्यत्वात् । अवश्य च यावदेवं यावत्कर्मप्रयोगं च
क्रियमाणैरपि विद्यास्थानाशून्यताऽर्थे कैरपि कल्पसूत्रे-
भवेत्तस्यम् । 'वेदार्थकल्पनात् कल्पो नित्यये-
वाख्ययोच्यते । जपे च नित्यकर्तव्ये नित्यमेव
विधीयते ॥ कर्मोप्यासाभिर्संज्ञानं विध्यर्थश्चात्र
गम्यते । स चार्थो नित्य एवेति नापेतेत् प्रत्य-
नित्यता ॥ यः पुनर्वैदसंवादः स तत्पूर्वतयेष्यते ।
तदर्थानुगमाच्चैषां न स्वतन्त्रप्रमाणता ॥ वेद-
शब्दाभिधेयत्वं नैवमाध्येतुषु स्थितम् । पङ्कभेक
इत्येवञ्च च सिद्धान्तभाषितम् ॥ संवादत्वाल्लाद-
त्वमेकर्यैकान्तनिश्चितम् । ऐकान्तिकविधित्वात्तच्च
ब्राह्मणे तन्न युज्यते ॥ कल्पादावनुवादत्वमापन्नं
परिरोपतः । न च शाखाऽन्तरन्यायानुल्यायेत्युक्त-
तापक्षान् ॥ सर्वशाखाविविक्तं हि सिद्धमप्येतु-
भेदतः । प्रतिशाखं तु ये कल्पास्तदर्थप्रतिपादकाः ॥
समानाध्येतृकत्वात् न कदाचिद् विधिश्चक्षमाः ।
विद्वृष्वन्तश्च दृश्यन्ते हेतुभिर्ब्राह्मणोत्थितैः ॥ कल्प-
कारस्ततोऽप्येषां नैव ब्राह्मणतुल्यता । अन्यार्थै-
र्ब्राह्मणैश्चान्यान्य ब्राह्मणन्यर्थनिर्णयान् ॥ तस्मादपि
स्वतन्त्रत्वं कल्पानां नोपपद्यते । अर्थैकत्वेन केपां
चिदक्षराणां च साम्यतः ॥ सादृश्याद् ब्राह्मण-
भ्रान्तिर्जातैवमपनीयते । आचार्यवचसां यच्च
प्रमाणत्वं श्रुती श्रुतम् ॥ श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्
तस्याप्यन्यार्थतोदितः । व्याख्यानस्य वेदार्थान्
वेदाश्च धदतः स्वयम् ॥ शिष्यान् प्रत्याप्तमावात्
स्यादाचार्यैकप्रमाणता ॥ आचार्यशब्दस्यापि मत्वा-
दिभिरेवं व्याख्यातः । 'उपनीय तु यः पिब्यं
वेदमभ्यासयेद् द्विजः । साक्षं च शरत्सवं च तमाचार्यं
प्रचक्षते ॥' इति । वेदसंप्रदानकाले च शिष्याः तद्वच-
नं कथं नाम भवतीत्यु इत्येवमर्थम् आचार्यवचन प्रमाण-

सोम—सदोनामकमण्डपः उदगायतः । तत्र दक्षिणत आरभ्य उदगयन्मान् मध्यमासु स्थूणासु औदुम्बरी यजमानसंमिता, इतरा औदुम्बरीसंमिताः । तावत् पश्चात् पुरस्ताच्च याः स्थूणाः, ताः पर्यन्तस्थूणाः । तासु नामि-
दम्बः इति नित्ये प्रमाणम् । वृष्टिकामस्य तु औदुम्बरी-
मृषि नीचैः कृत्वा सदो मातव्यम् ।

अत्र समाख्यायाः वचनानुगुणत्वात् न बाधः इति प्रचरस्थानात् संगतिः । अधिकारचिन्ताऽपीयं काम-
गुणोपपत्त्यर्थवतिता, इति अप्पापघनिर्दोष्या ।
स्त्रार्थस्तु कामोऽपि तथा याजमान एव अर्थेन ननुकेन यजमानस्य नियमयोगात्, उदरं नित्यगुणस्य प्रयोगेन तत्र परकीयकाम्यगुणानवस्थात् इति ।

वि—‘वृष्टिकामी सदो नीचैर्मितुयादिति कामना ।
अध्वर्योः स्वामिनो वा, ऽऽथो वाक्यान्मानु, सनुप्यते ॥
परस्मैपदतोऽन्युप्याचारस्य परार्थता । प्रतीताऽतो वाक्य-
शब्दे ततोऽन्यु स्वामिनोऽस्तु तत् ॥’ ३।१।६.

भाट्ट— ये गुणजन्माः कामाः ‘यदि कामयेव
चतुः पर्वण्यः स्यादिति नीचैः सदो नितुयात्’
इत्यादयः ते मानाद्याश्रयस्य तावत् आश्रयवत्त्वात्
तन्नामानाधिकरण्याश्च कामयतेः तत्कामानवर्तुं कल्पप्रतीतिः
आश्रयनिष्ठा एव । अत एव यत्र ‘दमेन्द्रियकामस्य’
इत्यादिवैषधिकरणम्, तत्र यजमानगतित्वमेव, प्रयोग-
स्यस्य होमस्थानाश्रयवत्त्वात् । इति प्राप्ते, ‘नितुयात्’
इति निष्ठः परस्मैपदनिर्देशात् अपरमुंभितकृतं कालावगतेः
कामानाधिकरण्यशब्देन याजमानत्वमेव । यथापि ‘सो
वृष्टिकामः स धीमरेण क्षुवीत’ इत्यादौ न परस्मैपदम्,
तथापि न उदात्तगामित्वम्, कृत्रिकामानुपदेन यजमान-
कल्याणधीभूतनिवृत्तगुणकापादुपरचतेः । अतस्तत्र कामाना-
धिकरण्यमागमनेषु च प्रयोगककृतुं वाभिप्रेदयेव भावने-
यम् । अत एव यत्र न नियमगुणशब्दः, शब्देऽपि वा
शास्त्रादेव वचनम्, तत्र स्वनिमित्तगमित्वेऽपि न क्षतिः,
यथा ‘आगमे वा यजमानाय वा यं कामं कामयते
तमुदायेत्’ इति । अत्र पृथक्प्रवचनवदक्षणात् वा-
शब्दशब्दाच्च अमनेदेन उदात्तैकीक्यते । अत्र एवामु-
पदेन वाक्यमेतौऽपि भवतः । ‘तन्’ इत्येतौमयः

निष्ठं वैकल्पिकं कामं परामुदय उद्रेयत्वविधानाद्वा न
वाक्यमेतदः । गायतेश्च ‘गायन्ति यं कामगाः’ इत्यदौ
अर्थाभिधानेऽपि प्रयोगात् कामरूपायैव उद्रेयत्वविधानः ।

(‘यं चेवाः समुपसते’ इति श्लोकारम्भः ।)

मण्डन—‘स्वामी सदो मानफलस्य सोपी’ । ६.

शंकर—‘आविश्यं न गुणात् फलम् ।’ ८.

काण्डाधिकरणे अज्ञातितुगुणफलानां यजमान-
गमित्वमुक्तम् । परिमलः. ३।१।३।४। ४८.

काण्डानुसमयः अनेकाधप्रतिग्रहे अभ्युपेतयः ।
भा. ५।२।२।३. काण्डानुसमयः । काण्डे पदार्थ-
वर्गः । अनुसमयः पश्चात् संगतिः, ‘इह गतौ’ इति
वातुनिष्पन्नत्वात् अनुसमयपदस्य । तत्रैव एकस्य पशोः
कृष्णोपाकरणदिपदार्थवत् कृत्वा परस्य तथा कर्तव्य-
नित्यर्थः । सोम. ५।२।१. काण्डानुसमयः सति-
पातिनामज्ञाना प्रधानविरोधे सति । भा. ५।२।२।३.
एकैकस्य प्रधानस्य सतिपशोपकारकाङ्क्षायां इत्या-
दितस्य कर्तव्यम् इत्येवं काण्डानुसमयः । भाट्ट. ५।२।१.

काण्डानुसमयन्यायः । अश्वत्थस्यदिप्रतिग्रहे
पुष्टेष्टाद्यपमार्गा काण्डानुसमयः ॥

कारणादभ्यावृत्तिः । ५।२।२।३ ॥

भाष्यम्— अथवा अविकारान्तरम् । अनेक-
सहस्राधप्रतिग्रहे तन्नामुदानम् इति पूर्वः पक्षः । काण्ड-
ानुसमयः अभ्युपेतयः इति विद्वान्तः ।

उत्तरम्— कारणादभ्यावृत्तिः इति । न तस्यातो मुक्तः,
नापि परिहारः । अश्वत्थप्रतिग्रहे (निमित्ते) चतुःपञ्चाशत्
विधीयन्ते । यावत् इत्यनेन अश्वत्था उच्यन्ते, तावत् इति
पुष्टेष्टाद्यपमार्गा । एकत्र निमित्तेपत्ता, अत्रापि नैमित्तिके-
पत्ता, वादगा इति देवतासंयोगो विधीयते, कर्तव्ये
अथ (एवम्) सादित्वम् (विधीयते ।) । तस्मात्
निष्ठा एवैवा प्रयोगः । अत्रापि एवम् एकः (न प्रयोगः) ।
यथा प्राजापत्यसंयोगः (एकत्रापि एवैवा प्रयोगः)
न तत्रैव इति कर्तव्यम् (इति प्रसादप्रयोगः)
तस्मात् अत्रापि प्रयोगः । एतद्विहितम् । (यथा उ-
‘प्राजापत्यसंयोगः सत्रेव इति कर्तव्यम्’ इति पाठः,
नम् न पठ्यते, तैत्तिरीयसंयोगः, इति कर्तव्यम्)

सति 'वाममय सवितः' इत्यादिपु पुनर्ग्रहमन्त्रेषु होमार्थमन्त्रेषु च सवित्रादिदेवताविशेषविज्ञानसद्भावेन अष्टासप्तदशैः परिहृतो भवति । अदिकृतस्य च दीपावत् 'तस्मात् गर्भेण' इति वाक्यरोपेण प्रतिपाद्यते । गर्भिणीकवे गर्भस्य स्त्रीपुंसभावान् विशिष्टाविज्ञानात् 'ब्रह्मा भवति' इति गर्भस्याविज्ञातत्वेन ब्रह्मत्वाऽभिधानात् । अथ च अविज्ञातगर्भकवे सिद्धत्वं ब्रह्मत्वादिदेशान्मयाऽनुपपत्त्या तत्र ब्रह्मत्वात्तुल्यप्रायश्चित्तविधिः 'इत्या गर्भमविज्ञातमेतदेव मतं चरेत्' इति स्मृतिमूलभूतः अनुमीयते - १।१।७ ।

सोम-— पिकादिस्पर्शान्ननिर्णये म्लेच्छपक्षिदेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यवत् अमीषापक्षि स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यम् इत्याधानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु-प्रयउच्छात्र विरोधे पूर्वपक्षपरपक्षयोरपि दर्शपूर्णमासकृतैश्चतपरकल्पसूत्रस्य अप्रामाण्यं सूत्रकारिणैव प्रतिपादितम्, इति स्वोक्तमन्यायस्यात् 'अविरोधादुमी वा' इत्यादेरपि अप्रामाण्यं तदनुमतम् इत्यर्थप्रयोगस्य स्वतः प्रमाणम् इति चेत् इति ।

वि-— 'गोरोपेयाः कल्यायाः वृषिमा वा, न वृषिमाः । भुतिस्मृत्पूर्वमुदेः स्वतो मात्वं यतः समम् ॥, पुंनामोक्तैः वीरोपेयाः काठरायसमत्वतः । तयोपलेभिरे के विदाप्रस्ताभ्यादिकर्तृताम् ॥'

भाट्ट-— स्मृतीनां कल्पस्थानां वा, पञ्चज्ञानामेव वा, शास्त्रादिप्रपञ्चानां वा वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा भवतु । न भुत्यादिमूलकत्वम्, गोरवात् नियमप्रकृतिविधिविषयत्वात्पुनरपेक्षे । अङ्गानां तु 'पट्टद्वयेके' इति स्मृतेरपि वेदत्वम् । मुद्रावैधान्त्याकवादिसमाख्यां तु काठकादिवत् प्रचनमितिलिख्येति उपपद्यते । इति प्राप्ते, दृष्टकृत्स्नस्यात् काठकादिवत् प्रचनमितिलिख्येति उपपद्यते, तेषां वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा । प्रतिपन्नान्तरं वा पूर्वविधानां प्रपञ्चानां पञ्चान् नियमप्रकृतिविधिरप्येतेषां विधिः । 'पट्टद्वयेके' इति तु परमोक्तत्वतः पक्षपक्षप्रकारः । समानतेतेषां स्मृत्यपि कल्पस्थानेन (१।१।१२) वेदमूलकत्वमेव । शास्त्रादिसमाधानां तु तदर्थमात्रमात्रमात्रमेव । प्रयोजनम् पूर्वपक्षे

कल्पसूत्रादीनां वेदत्वे वेदतुल्यत्वे वा यत्र प्रत्यक्षभूतिविरोधः, तत्र विकल्पः । यत्र वा प्रत्यक्षभूतिविरोधामात्रेऽपि न्यायमात्रमूलकं वचनम्, तत्रापि वचनत्वादेव तदनुष्ठानम्, न्यायोपन्यासस्तु हेतुधिकरणन्यायेन अर्थवादः । सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षभूतिविरोधे वा न्यायविरोधे वा यावच्छ्रुतिदर्शनम् अननुष्ठानतुल्यमप्रामाण्यम् । भुतिदर्शनेोत्तरं तु विकल्पादि । यत्र तु न्यायोपन्याससहितं भीमाकाश्यावक्षिणं च स्मृतिवचनम्, तत्र भूतिमूलकत्वमेव वचनविरोधे न्यायस्यैव आभासत्वात् तदर्थः एवावुक्त्येव इति । अथ सर्वत्रोदाहरणानि मूलोक्तोदाहरणरूपेणानि चास्मत्कृतकीलमेव दृष्टव्यानि ।

मण्डन-— 'न कल्पसूत्रावगनेधमात्रम् ।'

शंकर-— 'कल्पसूत्रास्वतन्त्रता ।' १२ । स्मृतीनामस्वतन्त्रत्वम् । १३ । अङ्गानामस्वतन्त्रता । १४ । शास्त्रादेः स्वास्वतन्त्रत्वम् । १५ ।'

अत्र कुल्लूहलम्-अथेदं चिन्त्यम् । 'सर्वोऽपरपक्षः पूर्णमासस्य, सर्वः पूर्वपक्षो दर्शस्य' इति कल्पसूत्रम् 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इत्यादिप्रपक्षः भूतिविरोधात् अप्रामाण्यम् इत्यनुपपन्नम् । पूर्वपक्षपरपक्षयोरपि दर्शपूर्णमासकर्मकावयस्य प्रपक्षसिद्धत्वात् । एव हि उदाहरति भूतिवाक्यं घोषापनासस्तम्भस्योपाटभारद्वाजाः "अपेक्षां" वि वा एतस्य पक्षसिद्धयते, अस्य यथे प्रतते अन्तरेतामिति निर्वेपति । य एवातो आमेषोऽष्टाकपालः वीर्णमाशानां योऽमासस्यवामम्, तम अये पथित्वे पुत्रात्, तेनैव पुनः कन्वावमैति, न यत्र विच्छिन्नसि' इति निराक्यते" इति । अस्यापि-— 'अमये पथित्वे पुत्रोदासमशक्यते निर्वपेत्, यो दर्शपूर्णमासयज्ज्वात् सन् अमावास्यया वा वीर्णमाशौ वाऽतिवादयेत्' इत्यादिना दर्शपूर्णमासयोः स्वध्वज्यतिक्रमे तापिकृतीदिः प्रायश्चित्तयेन निहिता तेष्विवादिशास्त्रात् । तस्यास्त्यक्त्य अतिरमेन पूर्णमासेन दर्शेन च समानवन्त्रता शास्त्रान्तरे निहिता । तस्मिन्वातुल्येक दर्शपूर्णमासिक्रमेव कल्पसूत्रे पथित्वे पुत्रात् शास्त्रान्तरे विधीयते 'मय्य यजेत' इत्यादिना । यत्र पञ्चमानसदर्शपूर्णमासयोः भवन्तस्मिन् अत्रिमे यजेत प्राप्ते

हृते कात्यायनस्य इदमित्यसिद्धये 'ब्रह्मच्छ' (पा० ४।१।१४) इति उपलब्धे तस्य इत्यदेशो 'कृत्विजो-
रन्तरस्याम्' (पा० ४।१।१९) इति पञ्चम्यस्य
छद्मश्चे कात्यः इति । यकाराकारत्वं परतः उपम्यमासौ
'आपम्यस्य च तद्धितेऽनाति' (पा० ६।१।१५९) इति
आकारादिवर्जिते तद्धिते परे अपम्यकान्तिनः यकारस्य
छेदात् कातीयम् इति रूपसिद्धिः । सु. ४. १०७५.

● कात्यायनः । नित्यो हि अस्य नशब्दस्य सुकृत-
शब्देन समाप्तः इति वार्तिककस्ये भगवान् मन्यते स्म ।
'प्रावचनानयैक्यं च स्वमानसिद्धत्वात्' इति । (समर्थस्यै
वार्तिकमिदम् ।) न इति भगवान् पाणिनिः । स हि
'विभाषा' (पा० २।१।११) इति प्रत्यय ईदृशं समास-
मुक्तवान् । सद्वादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम् । असद्वादि-
त्वात् न कात्यायनस्य । भा. १०।८।११४. ● कात्यायनः
मन्वादिसमानः प्रामाण्ये । वि. १।३।९. ● कात्यायन-
कस्मिन् पोषयेत्येव । वेदमूलत्वाच्च प्रमाणम् । १।३।७.

● कान्तारोत्तरपायः । तद्यथा, 'कश्चिकान्तारे सद्यु-
स्थिते सार्यमुपादत्ते, स यदा निष्कान्तकान्तारो भवति,
तदा सार्यं जहातीति । 'स्वरादीनि च' (पा० १।१।७४)
इति सूत्रभाष्ये प्रोक्तोऽयम् । साहस्री. ८३४.

● कान्तारोत्तरपाय सार्यं इति न्याय ।
अथ न्याय. 'इको गुणवृद्धी' (पा० १।१।३) इति
सूत्रस्यैवैतेऽस्मिदिति । तथाहि, 'संज्ञकमनुवर्तिष्यते'
इति महाभाष्यस्य संज्ञकमिति प्रतीयमादाय संवर्णने
इति संवर्णम्, 'कर्मणि घञ्, नृपुन्यकण्मिषेयत्वात्
नृपुन्यकनिर्देशः । अदेह् अदेहस्य हृदिघञम् 'अदेह्
गुण' (पा० १।१।२) इत्यत्रानुवर्तते, तेन अदेहमिदं
संवर्णते । इदं तु अनुवृत्तमादेवो जहाति कान्तारोत्तरपाय
सार्यस्येव त्यागोपादाने इति । साहस्री. ४७४.

● फाविषन द्विरात्र. । उच्चमहस्रप अतिरात्र. ।
कु. १०।१।१३।८.

● 'कामं हने संवेत्, पश्चाद् स गतः' (होमोत्तरम्
अग्नीनां मध्येन कामं गच्छेत् । कामम् इत्यम्यम् । हि
यस्मात् स. आहवनीयः पश्चात् गार्हपत्ये गत इति) ।
होमोत्तरम् आहवनीयस्य दधिप्रैश्च गार्हपत्ये गमनात्

अग्निद्वयमावेन मध्ये सचाराभ्यनुष्ठानमत्र । संकल्प.
३।२।५. ● कामः याजमानः एव न आर्चिषः । 'यः
कामयेत पर्वेत् पर्वन्त्यः इति नीचैः छरो मितुपाद्'
इत्यादिः ज्योतिष्टोमे । वचनात् तु आर्चिषोऽपि स्वात् ।
भा. ३।८।५।१२-१४. ● कामः वा निमित्तं वा यदो-
त्पद्यते, तदा तथोदितो यागः कर्तव्यः । वि. ५।३।१२.

● 'कामचात्त्र्य वतिनिर्वैदो वाक्यदोषं समर्थ-
यितुम्' इति न्यायः । तद्यथा 'उशीनरवत् मग्नेऽ
यवा. सन्ति न सन्ति इति, मातृवत् अस्या. क्लृ. सन्ति
न सन्ति इति' इति महाभाष्यम् (६।३।२४) ।
उपमानोपमेयभावविषयो वति. । तत्र उपमाने सत्ता
असत्ता वा प्रसिद्धा उपमेये प्रतिपाद्यते इति
यथासमान वाक्यदोषपरिकल्पने कामचात्रः इति कैचदः ।
साहस्री ८३६.

● कामचात्रकामधादकामभयः प्रागुपनयनात् ।
वि. ६।२।६.

● कामपदोपादानादेव पत्यस्य पुत्रपार्थक्यं गम्यते ।
नहि वक्षिन् वृद्धिपूर्वकारी एव कामयते 'स्वर्गं आमानं
रूपताम्' इति । किं तर्हि ? ममोपभोग्यः स्वादिति ।
वा. ३।१।३।५.

● कामवत् 'आयुर्दो अमेऽस्यायुर्मे देहि' इत्यादि-
मन्त्रोऽपि याजमानः । वि. ३।८।७.

● कामशास्त्रस्य दृष्टमन्त्रमूलत्वेन प्रामाण्यसिद्धिः ।
(इति संक्षेपः) । सु. ४. १२२.

● कामश्रुतय वसन्तादिधुनिमि. प्राप्तेन आधाना-
शेषसमर्था. इति आहिताग्निवै अषिदुर्वन्ति । वा.
३।१।८।२० पृ. ७७९.

● कामसंयोगोऽपि ऐन्द्रवायव्य पादमातस्य स्थाने
एवानुष्ठानम् । ज्योतिष्टोमे । भा. १०।५।१८।६५-६६.

● कामसंयोगो ज्योतिष्टोमे आभिनादेर्देहस्य ऐन्द्रवायवात्
प्रक् प्रतिकर्षं कर्तव्यम्. । १०।५।१९।७-६९ । स च

प्रतिकर्षं पराप्रदेह्य प्रक् । १०।५।२०।७०-७२ ।
इन्द्रप्रतिकर्षे आननस्यापि प्रतिकर्षः । परतु ऐन्द्रवायव-
मन्त्रोत्तर शादनम् । १०।५।२१।७३-७४ । प्रदानस्य
तु न प्रतिकर्षः । १०।५।२२।७५-७६.

मिश्राणा च तदुद्धारेण एकत्रोपसंहाराः, न्यायलभ्यानां चार्थानां तात्पर्यनिर्णयः प्रयोजनम् इति पूर्ववदेव वेदाङ्गत्वम् इति कल्पसूत्रार्थिकरणे वक्ष्यते । १।३।१।२ पृ. १०, * ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्य कल्पसूत्रार्थिकरणे (वा. पृ. १७७) ' कर्माग्रासानुसंधानं विधेयं श्रानुगम्यते ' इत्यत्र प्रयोग-प्राप्तुभावोपयोगिकर्मानुसंधानप्रयोजनस्य वक्ष्यमाणत्वेन केशवदृष्टार्थत्वम् । १।३।३।७ पृ. ३७.

* कल्प्यान् कलस्तं वलवत् । चोदकपक्षः क्रमः कलस्तः, प्रयोजनवचनात् तु कल्पः । ततश्च अप्वरकल्पायां पूर्वम् आमेयविकारो यादृश्यत्वचरनिर्वापः, ततः सारस्वात्यनिर्वापः । के. ५।१।१।०।१७-१८, * कल्प्यान् कलस्तं वलीयः इति व्रताधिकरणन्यायस्वरूपम् । के. * कल्पात् कलस्तं वलीयः । ' न च कल्पे उपपद्यमाने कल्पः शक्यः कल्पयितुम् । ' भा. ३।८।३।६. * कल्पात् प्राकृत्यमत्यो बलवान् । दुपृ. ६।५।३।१२. * कल्प्योपकारात् कल्लोपकार वलीयः । वैकुण्ठोपदेशेभ्यः प्राकृत्यचोदकप्राप्तनारिष्ठहोमाः प्रवृत्ताः । के. ५।१।१।३७-२०.

* कथस्यः शब्दः तिस्रः ककारपठिताः ' कथा न श्रितो (ऋषे. ४।३।१।१ सारं, ६८२) कत्वा सत्यो (ऋषे. ४।३।१।२ सारं, ६८३) अभी यु णः (ऋषे. ४।३।१।३ सारं, ६८४) इति । वि. ७।२।१२.

* कथपशब्दः अग्निगुप्तेयस्यः कात्पर्यवरः । भा. ९।४।५।२५-२७.

* कविभिर्निर्मितं गये तज्जदेशीयभाषासु च चतुर्वि-शत्यक्षरसंख्यया गायत्रीजन्दस्त्वं मवत्येव । वि. ८।३।६.

* क-शब्दः कथ-शब्दस्यैकदेशः समुदायमत्य-मादधाति । भा. ९।४।३।२२

* कथा-शब्दो मेदसि प्रसिद्धः । यथा कथावाहितो रथाः मेदोदाहिनः इति गम्यते । भा. ९।४।३।२२.

* कथाङ्कुशप्रतोदैः अश्वमृगभ्याः प्रेर्यन्ते (क्रमेण) । ऋजु. पृ. १५३.

* कथपयमोत्राणां नासरोतो द्वितीयः प्रपात्रः । वि. ६।१।१. * कथपशब्दः अग्निगुप्तेयस्यः कात्पर्यवरः । भा. ९।४।५।२५-२७.

* ' कपायसमवहन्ति ' इति विनाऽपि तन्हुलैः प्रयोगो दृश्यते अवहन्तेः । न चायं प्रयोगः गौणः विशेषा-भावत् । (कपायप्रकृतिद्वयम् अवधातेन संस्फोटोतीत्यर्थः । के.) भा. ११।१।६।२८.

* कृष्टं कर्मेति न्यायः । कर्मणो दुःखहेतुत्वम् अनुभवसिद्धमिति भावः । साहस्री. १.७४.

* अग्निहोत्रादिकर्मसु इष्टवाचनत्वावगतित्वं अनिष्टवाचन-त्वावगतेरपि ' कृष्टं कर्म ' इति न्यायेन लोकसिद्ध-त्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्मेषस्य उदासीतैव, न प्रवर्तेत । सोम. १।१।२.

* कांस्येन ब्रह्मनर्चनक्रमस्य प्रगयेत् दर्शपूर्ण-मासयोः । भा. ४।३।२।४.

* कांस्यभोजिन्यायः । अस्यायमर्थः । ' यथा यथा नियमे गुरुचिच्छेदं भोक्तव्यं काष्ठपात्रे च भोक्तव्यमिति नियमवतो विनयेस्य नियमाग्रहणाय गुरुनिवृत्त्या काष्ठपात्रे भुङ्क्ते इति । यद्यप्ययं शास्त्रीयः, तथाप्येतद्व्यवहारस्य लौकिकत्वात् सुन्दोषसुन्दन्यायवञ्छाधिकेपु परिगणितः इति । साहस्री. ३३८.

* आमरणे ऐन्द्रायादीनि गुल्यानि हवीरि, वेया बर्हिः प्रमन्त्रं अप्रमन्त्रं वेति न कश्चिन्नियमोऽस्ति । यावापृथग्य एकत्रपात्रे जप्यं हविः, तस्य वैश्वदेवेक-कपालप्रकृतिक्त्वात् प्रमन्त्रं पुषितं बर्हिः इति नियमः प्राप्तः । तत्र मुख्यत्वात् बहुत्वाच्च ऐन्द्रायादीना तदनु-रोधादिनियमप्राप्तौ जपन्यस्यापि यावापृथग्यस्य धर्मः प्रमन्त्रनियमः आदर्शस्य, प्रमन्त्रोपादानेऽपि ऐन्द्रायादीना-मवैगुण्यात् अनियमे च यावापृथग्यस्य वैगुण्यप्रवृत्त्या च । यथा अनियतवानभोजिनो गुरोः निपतन्नासभोजिनः शिष्यस्य च क्व विदेकपात्रभोजनप्राप्तौ गुणभूतस्यापि शिष्यस्यानुरोधेन काष्ठपात्रनियम आदीप्यते तद्वत् । तत्समावपणे पुषितमेव बर्हिरेति सिद्धान्तः । पराक्रमः. २९।२-३०।१. * गुह्या यथा काष्ठपात्रभोजननियम-वान् छात्रोऽनुस्मियते तथा विदुषा अवष्टोऽनुस्मत्यम् । संप्रहृ. * कांस्यभोजिन्यायः प्राशनपीडया तावतरपि इति द्वादशे वक्ष्यते । कु. ६।३।१८।३८. * नवाग्र कांस्य-भोजिन्याय अङ्गवचनात् शतविधये अर्थवत्त्वेन गुह्यस्य

ये स्वात्' इति । साध्ये च सुखा कामना, साधने तु नान्तरीयकी, साधनेन विना साध्यार्थभवात् । तस्मात् साधने वा कामना वा गौणी । टुप् ११।१।१११ पृ २०९९ ० कामनाऽनुरोधेन पुन पुनरन्यास काम्यानां कर्मणाम् । भा ११।१।४२०-२६

० कामिन हि अधिकृत हाङ्गस्य वागस्य वचनम् । भा ६।६।१।८

० कामिनोऽपि काम्यकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायो नास्ति । वि ६।३।२ ० कामिन स्वयं फलसाधनावच्छिन्नभावना कारित्वम् 'शास्त्रकृत प्रयोक्तिर' (३।५।८।१८) इत्यनोक्तम् । सु ३।८ पृ ६० ० कामिना सप्त विधीयते । ते च परस्परनिरपेक्षा बहव एव । वचनात्तु बहुवचनस्य प्रयोगो विधीयते । भा १०।६।१४। ४५-४६ ० कामिना स्वतः फले प्रवृत्तत्वात् सदर्थितयैव कर्मणि प्रवृत्ते 'न हि स्वात्' इति प्रतिषेधाविरोधः । ऋजु पृ २९.

॥ काम्य कर्म आरब्धम्, माधे कामे निवृत्ते वा लभ्येऽपि वा समापनीयमेव, निःसाम्याभिसक्तो भवणात् । वि ६।२।३, ० काम्य कर्म कृत्वाद्भवेत् कर्तुं यदा शक्नुयात्, तदैव कुर्यात् । निय तु यथा शक्नुयात् तथा कुर्यात् । ६।३।२, ० काम्य कर्म विनाऽऽदि सहदेव कर्तव्यमिति न नियमः । य स्वर्गपश्चादीन् भूशेभूव कामपते, तेन प्रयोगादुचि वर्तव्यः । ११।१।४, ० काम्य मोदोद्वानरि नित्यप्रयोगे ब्रह्मभोग्यम् । ४।३।२ ० काम्य नित्यात् नैमित्तिकाद्य वल्लवत् 'आसन्नपुराणार्थ' वाद विप्रकृतकृत्या । वक्तव्यं शीघ्रपरित्यात् काम्य नैमित्तिकादिति ॥ वा ३।६।३।१० पृ १०३३. ० काम्य नित्यात् प्रवृत्त कामस्य शीघ्र प्रवर्तकत्वात् । वि १२।२।१३, ० काम्य नित्यस्य बाधकम् अश्लिष्यने काम्येन बहुवचनस्य लक्षणस्य बाधो यथा । १२।४।३

॥ काम्य नित्यस्य बाधकम् इति न्यायः । लिङ्गादेव भवे प्रवृत्त्याभयवमरि प्राप्तेऽपि पुनरार्यतमा सते, काम्य नित्यस्य बाधकम् इति न्यायेन पत्न्यायतदा वक्तव्यस्य उत्तरवेदिनाच्छात्वात् । अपमेव काम्यवत् वक्तव्यः । रसायन पृ १७७

० काम्य नित्यस्य बाधकम् । 'पुराणार्थतमासते काम्य नित्यस्य बाधकम्' इति 'नैमित्तिके तु प्रकृतौ तद्विकार सप्रयोगविशेषात्' (३।६।३।१०) इति तृतीयाधिकरणवक्ष्यमाणवायोऽयम् । (वा पृ ३५२) । 'पुनरुत्पिद्यर्थो हि सर्वः प्रयास इति त प्रयासत नष्ट वलीनो भवति ।' (वा पृ ३५२) काम्यस्य नित्यबाधकत्वे अयमेव मुख्यो वायः, 'अतिशेषेण यच्छास्त्रम्' (१०।८।८।१६) इति दशमाधिकरण न्यायेनापि काम्य नित्यस्य बाधकम् । 'वोर्वापये पूर्वोर्वावैल्य प्रवृत्तिवत्' (६।५।५४) इति यथाधिकरणन्यायेनाप्येवम् । सु पृ. ४८८ ० काम्य नित्यस्य बाधकम् इति न्यायेन काम्यप्रयोगे चमत्स्य (प्रणयने) अनङ्ग्यम् । मुरारि पृ १९७८ ० काम्य नीचे सदो माननित्यादि अश्लिष्यते न कर्तव्यानि । भा १०।२।२०।५१. ० काम्य वैदिक कर्म विविधम् । ऐहिकफलकम् 'कारीयां श्रुतिकामो यजेत' इत्यादि । आमुष्मिकफलकं स्वर्गापान्निहोहादि । अनियत फलकम् 'चित्तया यजेत पशुकाम' इत्यादि । वाल पृ ८५

० काम्यानि जमातरकानि । भा ४।३।१।१३० वर्षक २

॥ काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानाद् अथैतरस्यानुक्त्यमानानि । ६।७।२।२०।५२ ॥

अथियथे 'यदि कामयेत योत् वर्जय इति नी' सदो भिनुयात्' इत्येवमादीनि काम्यानि न विद्यन्ते, न वर्तन्ती । यत्रमानकामनेया द्वे तानि वर्तन्ती भवति । यदा हि यत्रमानोक्तया सन्नामस्य ज्ञानं स्यात् तदा ऋषिद्वयस्य पुत्र्यु । आर्यान् तु कामार्थमात्रात् ऋषिज्ञां यत्रमात्रकामस्य अज्ञानात् तत् कथं विद्येत । यथा ज्ञानस्य जीकरोऽपि यत्रमानस्य काम्यानि तेन अनुप्यमानानि कविगिमा कर्तुं न शक्यते । अथियथे तु वा कथा । तस्मात् अथियथे काम्यानि न वर्तन्तीनि । दुग्ध वर्तन्तीनां दुग्धकृता अममयन' नाथं । के

० काम्य गुण नित्यमर्थे विक्रोति, तत् इति वक्तव्यविपर्यय- (२।२।११) मोनेराधिकरणा- (३।६।३)

विष्णवे । अत एव यत्र न कास्मोजिन्यायः यथा कारोयोदौ, तत्र न तस्य वृष्टयर्था व्यावर्त्यते । कौ. २।२।१३।२८. * पशुत्वलामन्यस्य च कृतनश्य छागेऽपि सद्भावविरोधेन कॉस्मोजिन्यायावतारात् । पराक्रमः. ४।१२.

॥ काकतालीयन्यायः । अयं न्यायोऽप्राप्तोपमा-
लङ्कारमीमांसाया धर्मोपमानावाक्यकुतोपमोदाहरणे 'यत्तथा
मेत्यन तत्र लभो मे वक्ष्य तद्वदेतः । तदेतत् काकतालीय-
मवितर्कितसंभवम् ॥' इति । 'अप्रवृत्तिं किं ब्रवीमि ते'
इति वा पाठः । इति परं प्रकृत्योदाहृतः अप्रत्यक्षद्वितीयः
कुत्रलयानन्दे दृष्टावसी । वेणीसंहारनाटके तु, 'फलन्ति
काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न विभ्यति' इत्यत्र अनिष्टा
वासी उदाहृतः । काकतालशब्दो समासविषये काक-
तालसमवेतक्रियावर्तिनी । तेन काकगगनमिव ताल-
पतनमिव काकतालमिति 'समासाच्च तद्विषयात्'
(५।१।१०६) इति शापकादिवाच्यं समासः । इत्यर्थे
समासमात्रे तद्विषयादित्यनेन इत्यर्थेविषयसमासात्तुवादस्य
अनुपपन्नत्वात् तन्नाशकत्वमिति । 'सह सुभा' (२।१।४)
इति सूत्रेण वा समासः । उभयत्र काकगगनमतालपतनयो-
रुपमेयं त्रयेण स्वस्य क चिद्वचनं तस्यैव रहसि तन्त्या
अवस्थानम्, तेन च काकतालसमवेतक्रियापरयोः काक-
तालपदयोः इत्यर्थेसमासेन स्वस्य तस्याश्च समासमः काक-
तालसमासमसदृश इति फल्यतीति । तादृशसमासानन्तरं च
काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयपरिग्रहार्थं 'समा-
साच्च तद्विषयात्' इति सूत्रेण 'ह्ये प्रतिज्ञातो'
(५।१।१०६) इत्यधिकारस्थेन छ. मन्थः । तथा च
पतनदलितं तालफलं यथा काचिनोपप्लवङ्गम्, एवं
रहोदर्येनक्षुभितद्वदया तन्वी श्वेतोपप्लवङ्गेति हृदयैः ।
अयं न्यायः 'समासाच्च तद्विषयात्' इति सूत्रमहामात्रे
ऽपि व्याख्यात इति । साहस्री. ५५.

* यद्यपि 'समासाच्च तद्विषयात्' इति सूत्रेण इत्यर्थ-
विषयात् समासात् इत्यर्थेन उभयस्येन निष्पादितः काकता-
लीयशब्दः उपमाद्वयार्थः । तथा च काकतालयोदिव याद-
च्छिको दम्बुदेवदत्तयोः समासमः इत्येवा समावाच्योपमा,
तदानीमेव पतता तालेन काकक्षेत्रे दम्बुना देवदत्तस्य वधः

कुतः इत्यन्या तद्विचार्योपमा चेति पदोपमाद्वयं तनैवास्व
शब्दस्य संपूर्णार्थता, तथापि यादच्छिकसमासमन्त्रेऽपि
अस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते । परिसर. पृ. १४.
* काकतालीयन्यायेन संवादकारिणी का चन शक्तिः ।
यथा ऋतुमतीना मोषिता कत्रा चित् करिम्बिहतो
गर्भधारणं इत्यादि । श्वेताश्व. शंकरानन्दः १।२.
* फलार्थमपि संततफलकामेन काकतालीयन्यायेन
पञ्चदशवर्षपर्यन्तद्विराट्पदसंपूर्णमासप्रयोगानुष्ठाने तावदेव
त्रिंशद्वर्षमासप्रयोगसंख्यासंपत्तेः पञ्चदशवर्षप्रत्युत्ति-
रूपपन्ना भवति । कौ. २।३।४।१ पृ. ४०.

॥ काकदधिपातकन्यायः । संमहः. (उत्तर-
न्याये द्रष्टव्यम्) ।

॥ काकदधुपपातकन्यायः । यथा 'काकम्भो
दधि रक्ष्यताम्' इत्युक्ते काकपदं दधुपपातकमाश्लक्षकम्,
एवं यत्र तावत्पर्यवर्ततेतत्पर्यवर्त्तं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।
साहस्री. १२४. 'नहन्मखणाद् रक्ष्याः श्रमाजरा-
दयोऽत्र नः । तुल्यताद्योपपातात्तु काकादेरपि वारणा ॥'
तथा ब्राह्म, 'काकम्भो रक्ष्यतामवमिति बालोऽपि
चोदितः । उपपातप्रधानवात्र आदिभ्यो न रक्षति ॥'
वा. ३।१।७।४ पृ. ७१३.

॥ काकदन्तपरीक्षा (— गवेषण) न्यायः ।
काकस्य दन्ताः सन्ति न वा, चेपा शीरस्वं न वेति
विचारो यथा निष्फलः, एवं यत्र तत्रास्य प्रवृत्तिः ।
साहस्री. १०४.

* काकदन्तविचारो निष्फलः । 'काकस्य कति
वै दन्ता मेपस्याण्डे विद्यन्तम् । गर्दमे कति रोमाणि
भ्यर्थेता तु विचारणा ॥' 'काकदन्तविचारवत्' इति
विस्तरः । ४।१।१.

* काकनिलयनम् अनविधोपमानमपि देवदत्तगृह-
शब्दस्य स्वार्थमभिदधतः चिद्विभूतता प्रतिपद्यते । वा.
१।३।१।३३ पृ. ३२७.

॥ काकपिकन्यायः । 'काक. इण्य. विव इण्यः
को मेदः त्रिकशक्यो. । प्रोते वसन्तप्रमये काकः काकः
पिकः पिकः ॥' इति । साहस्री. ६५१.

कामस्य प्रायेत् ' इत्यत्र 'अथ प्रायेतरूपे यथाहमे
कत्वर्थः । अर्थात् इत्यर्थः उपकारः, कृतोः अर्थः
कृत्यर्थः कर्तृप्रकारः, स नित्य एव गोदोहनस्यापि नित्य
प्रयोजनं पशुलभोऽपि अन्वाच्येन, एवं प्रवृत्तेऽपि ।

१. 'वीते च कारणे नियमात् । २१ ॥

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरपर सूत्रम् । फलेन्द्रारूपे कर्मानुष्ठानस्य
कारणे वीते अवाप्ते निवृत्ते वा सत्यपि कर्मसमाप्तिनियमो
हृदयेते । तत्र काम्ये फले सन्वेऽपि स्वर्गरूपनित्यफल-
लाभार्थः कर्मसमाप्तिनियम उपपद्यते गान्ध्या । काटीयो
वृष्टिकमोष्ठयाम् ' यदि यथैव तात्पत्रेण जुहुयात्, यदि न
यथैव श्रोभृते जुहुयात् ' इत्युक्तम् ।

कामो वा तत्संयोगेन चोच्यते । २२ ॥

सूत्रादेन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । वाच्यः पूर्व-
पक्षे व्यावर्तयति । काम्ये कर्मणि स्वर्गः न नित्य, किन्तु
कामः एव नित्यः । काम्यते इति काम अनुकूलम्, इति
शब्देनोक्त फलमित्यर्थः । यस्मात् तत्संयोगेन कामसंयोगेन
कर्म चोच्यते । अनुमानिकोऽस्य स्वर्गकामेन एक-
वाक्यभावः, प्रत्यक्षस्तु कामवन्नेन । प्रत्यक्षं चानुमानात्
प्रतीय । तस्मात् काम एव फलम्, न स्वर्गः ।

अङ्गे गुणत्वात् । २३ ॥

हृदयतत्त्वैवावयवदर्शनाय सिद्धान्तसूत्रम् । गोदोहनादौ
अहमे गुणत्वात् गुणत्वेन विधानात् युक्तं प्रायेत्येवम् ।
यौरे चरी तु न तथा विधानम् ।

वीते च नियमनदुर्धम् । २४ ॥

गौरवर्नादौ काम्ये कर्मणि स्वर्गो नित्यं फलम्,
काम्यं तु फलम् अन्वाच्येन इति पूर्वपक्षे 'वीते च
कारणे नियमात्' इति सूत्रेण यो देवदत्तः, तन्निराकरणार्थं
सूत्रमिदम् । वीते च अनुष्ठानस्य कारणे यो नियम उक्तः,
स तदर्थं तस्मै प्रयोजनाय । कर्म ? सिद्धाविगर्हणाय ।
उपक्रम्य आरम्भमावयनः तदन्तरमेव सिद्धा विगर्हयेत्
'प्राक्कर्मिकोऽव बाधुना' इति पदम् । तस्मादवयव
समापयितव्यम् । तस्मात् काम्यनां काम एव फलम्, न
स्वर्गोऽपि । के.

● काम्ये कर्मणि भुनक्ति एव प्राद्यम्, न
स्वर्गः, वक्तव्यम् । वि. १४१९, ● काम्ये कर्मणि भुनक्ति

द्रव्यस्यापचारे द्रव्यान्तरेणापि तत् कर्म अनुष्ठानमप्येव ।
न तु भुतद्रव्यामावात् कर्मलोपः । ६।१।४. ● काम्ये
नित्यप्रयोगः अन्तर्गतः । धुतिकृतस्तु अस्ति भेदः ।
दुप्. ६।१।१।१. ● काम्ये प्रातर्नाऽऽक्षितेष्टापाचनं
प्रधानासौ एव, न तु साङ्गे । साङ्. ६।१।१ पु. २५०.
● काम्ये ब्राह्मदाह्यादौ अग्नौ आधानादयः संस्कारा
उच्येत् । भा. १२।४।१।२८-२९. ● काम्ये विष्णो-
क्षितेष्टापाचनवशान्नोचरामेव अङ्गविनियोगः । साङ्. ६।१।१
पु. २५०. ● काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्य अधिकारः ।
दुप्. ६।१।१।१. ● काम्येषु अङ्गवैकल्ये फलसिद्धेः
नास्ति तत्प्राङ्गविकल्पस्याधिकारः । वि. ६।१।२०.

॥ काम्येषु चैवमर्थित्वात् । ६।१।२८ ॥

ऐन्द्राग्नौर्षाग्नौवापि काम्येषु कर्मसु नित्येति
कतिपयाङ्गहोत्रेष्वपि एवं फलवत्ता स्यात् । अर्थित्वात्
प्रधानजन्यफलकामानुगतत्वात् कर्तुं । निष्ठादिव विगुण-
दपि काम्यात् फल स्यादिति पूर्वः पक्षः । चकारः
नित्यकर्महृदयार्थः ।

असंयोगात् नैवं स्याद्, विधेः शब्दप्रमाण-
त्वात् । ९ ॥

काम्य कर्म विगुणमपि नित्यवत् फलवत् इति पूर्वपक्षं
सूत्रेण प्रातर् दृग्भेदेन निरस्य सिद्धान्तमाह । एव
विगुणस्य काम्यकर्मणः फलवत्ता न स्यात् । प्रधानमात्रस्य
फलन असंयोगात् संवधानाभावात् । विधेः विधीयमानस्य
साङ्गस्यैव प्रधानस्य फलवत्तायै शब्दप्रमाणत्वात् । सङ्गदेन
हि प्रमाणेन साङ्गमेव फलवत् इति विज्ञाप्यते ।

विधेः विधानस्य फलवत् समस्तहोत्रेण प्रधानवशेनात्र
फलवत्त्वदमात्रजन्यत्वात् सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैव
काम्येऽधिकारः । इति सुपूहलम् ।

अकर्मणि चाप्रत्ययायात् । १० ॥

काम्यं कर्म साङ्गमेव फल फलवत् इति सिद्धान्ते
हेत्वन्तरपर सूत्रम् । चकारः समुच्चये । विधेः कर्मणि
प्रधानस्य अकारणे प्रपञ्च उच्यते, नैव काम्ये प्रधानस्य
अकर्मणि अकारणे प्रपञ्चः, भवति । अकर्मण्यपि अकारण-
वायात् प्रपञ्चाभावात् न काम्यं नित्यफलम् । तस्मात्
सर्वहोत्रोपसंहारसमर्थेनात्र काम्ये कर्मणि अधिकारः ।

३।३।११ पृ. ८०४, * 'तथा न भिद्यते कर्म काठकादिसमाख्यया । ग्रन्थनामास्मृत्यैल्लोके निमित्तस्मरणादपि ॥' ३।३।११ पृ. ६५०.

* काठिन्यं नाम न गुणान्तरम्, अपितु अवयवानाम् अविरलः संयोगः । ऋजु पृ. १४६.

* काणादाः परमाण्वो जगत्कारणमाहुः । सु पृ. १३१.

* काण्डकर्मः अतिदेशविषयोऽपि । टुप् ५।१ १।१ पृ. १२८७ । न केवलमुपदेशविषयः । काण्डकर्मोऽपि भिन्नस्थानानां सतमेकस्थाने सहचोदितानां सर्वत्र प्रकृतौ विस्तृतौ च संभवति । रत्न, * काण्डकर्मः चोदकाश्रितत्वात् बलीयान् मुख्यप्रवृत्तिकर्मो तु प्रयोगवचनाभिसत्त्वात् दुर्बलौ । टुप् ५।१।१०।१८, * काण्डकर्मः । भिन्नदेशानां द्वि सहसृष्ट्याने चोदिते क. प्रथमः आरम्भसाम् इति यत्सैव बोधकं पदार्थो विद्यते, स प्रथमं क्रियते । ५।१।१३.

* काण्डवीणादिभिः क्रियमाणमुपमानं दुन्दुभिनन्दनसमानजातीयम् । राजावपने महाव्रते 'पत्नय उपगावन्ति' काण्डवीणादिभिः । तत्र पत्न्यो न कृत्विजा निवर्तिकाः । वि. १०।४।६.

ह्रु काण्डाधिकरणम् । गुणजन्यकामानां यालमानत्वम् । तयाकामाधिकरणम् ॥

तथा कामोऽर्थसंयोगात् । ३।८।५।१३ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे समामनन्ति 'यदि वामयेत वर्षेत् पञ्चन्यः इति, मोचे. सद्यो मितुयात्' इति । तत्र संदेहः किम् आर्त्विजः काम, अप यज्ञमानः इति । किमेवम् ? यदि कामयेत अध्वर्युः इति, उत यज्ञमानः इत्येव सहायः । किं प्राप्तम् ? आर्त्विजः काम, समाख्यानात् । अर्थी प्रकृतः अध्वर्युः । स वाक्येन संबध्यते मितुयात् इति । एस्तात् आर्त्विजः काम इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तथा कामः स्यात्, यथा तपः । याज्ञमानः कामः इत्यर्थः । कुतः ? अर्थसंयोगात् । अर्थेन यागस्य सादृश्यं यज्ञमानः फलेन संबध्यते इति गम्यते उपग्रहविशेषात् (आत्मनेपदात्) 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । उपग्रहविशेषाच्च

(परस्मैपदात्) मितुयात् इति अध्वर्युः परार्थे (धेः) इति गम्यते । अथ यदुक्तं प्रकृतेन अर्थिना सह एकनाक्यत्वात् इति, सच्यते । एवमपि प्रकृतेन अर्थिना सह एकवाक्यता यज्ञमाने कामयमाने मितुयात् इति ।

वा— प्रधानकामस्य 'यजेत' इत्यात्मनेपदात् सामानाधिकरण्यात्, आपानगताच्च आत्मनेपदात् प्रधानकर्तृविधयत्वे अन्यतः (शास्त्रकलाधिकरणात् ३।७।८) सिद्धे, ये गुणकामाः सदोमानविशेषादिषु भूताः, तेषु 'मितुयात्' इत्यनेन समानकर्तृकत्वात् अविरुद्धया समाख्यया अध्वर्युविषयत्वे प्राप्ते, प्रधानगतेन आत्मनेपदेन समस्तप्रयोगविषयः फलसङ्गो यज्ञमानविषयोऽवगम्यते इति 'यदि कामयेत यज्ञमानः' इति प्रकरणात् अध्वर्या तज्जामिह गम्यते । तथा च अध्वर्युभाषारे परस्मैपदमुपपस्यते । अन्यथा 'हुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य कर्मणिप्रापकियाफलविधवायां नित्यात् आत्मनेपद स्यात् । अनया च भुव्या सामानाधिकरण्यं वाक्यगम्यं वाचितमित्यदोषः । तद्वत्तरेन वा यज्ञमानपार्थेना तुल्यो य. अध्वर्योः कामः 'एव मे यज्ञमानो वृद्धिं प्राप्नुयात्' इति, तदपेक्षया सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । तथाचान्देन च पूर्वाधिकरणात् एतावत् अतिविरूपते 'समाख्यया न नियम्यते' इति ।

व्यपदेशादितरेषां स्यात् । १४ ॥

भाष्यम्— यम भवति न्यपदेशः तत्र आर्त्विजः कामो भवति । यथा, 'उद्गाता आत्मने वा यज्ञमानाय वा य काम कापयते, तस्मान्नायति' इति । यदि आत्मने इति यज्ञमानायेति परिकल्प्येत, यज्ञमानग्रहणं वाच्यं च न समर्थितं स्याताम् । तस्मात् यज्ञमानन्यपदेशात् आत्मनेव उद्गाता प्रतिनिर्दिष्टतैति गम्यते ।

वा— अन्यत्र 'वचनादितरेषां स्यात्' (३।८।१।१२, ३।८।३।११), इह तादृशस्य वचनस्याभावात् व्यपदेशात् इत्युच्यते । वाग्व्यपदेशात् यज्ञमानन्यतिरेकेण च आत्मनेपदात् चतुर्थ्या न विस्पष्टतादर्थ्यपतितेः 'आत्मने वा यज्ञमानाय वा' इति कर्तृद्वयस्य फलसंबन्ध इति शक्यं विशयम् ।

सिद्ध एव च पाथः पूर्वे तत्रतत्र ग्यवद्भुत इति ध्येयम् । १५.

सण्डन— 'द्रव्येषु काम्येषु न चोदकोक्तम् ।' १७.

शंकर— 'प्रत्यागमनाच्च बाधनम् ।' १७.

● काम्यकर्मणाः प्रारब्धस्य समाप्तिर्निवृत्ता । भा. ६।२।३।१३-१५. ● काम्यकर्मसु सर्वाङ्गोपसंहारेणानुष्ठानम् । १।१।३।११-१९. ● काम्यकर्मोत्करणेऽपि कामिनोऽपि प्रत्यवायप्रत्यभिवे न भवतः । वि. ६।२।२.

● काम्यकर्मोत्क्रमोच्चरं धीताया स्वर्गादिकलेच्छाया तत्कलासंभवात् नित्यकर्मवत् पापक्षय एवम् कल्म । स्वष्ट चेदम् उक्त्यधिकरणे दुर्योकात्तन्त्रजयोः । सोम. ६।२।३.

● काम्यगुणानां विवृत्तौ नाधिदेशः । भा. ८।१।१५। २३-२५. ● 'काम्यनैमित्तिकाभ्यां हि तथा नित्यस्य बाधनम्' । पा. ३।६।१।१०. ४. १०३३.

● काम्यवस्तुकाण्डे 'आग्नेयं कृष्णमीरमालमेत, लौघ्यं वधूम, आग्नेयं कृष्णमीरं पुरोधाया स्वर्धमानः' इति षड्विधोः आग्नेययोः लौघ्येन ग्यवधानात् न तन्त्रम् । वि. १।१।१।११.

● काम्यवस्तुत्वव्याप्यः । काम्यं नित्यस्य बाधकम् इति न्यायमिष एवायम् । के.

● काम्ययाज्यानुवाक्यानां तैत्तिरीयादी प्रायः प्रतिपाठकम् अतिमानुवाक्यमुदायात्मकम् । के.

● काम्ययाज्यानुवाक्यानां तैत्तिरीयानां मन्त्राणां काम्येष्टिषु एव प्रथमाध्यामिष्ठौ प्रथमस्थानपठिते याज्यानुवाक्ये, द्वितीयेष्टौ द्वितीयस्थानपठिते याज्यानुवाक्ये इति त्रयेण विनियोगः । अ चित् सुगण्डपादिकमपि पठितम् । तस्य तु त्रयमवस्थानादिति तैत्तिरीयेण विनियोगः । के. ३।२।७।१०.

● काम्यामतासु अपि ऐन्द्रवायव्ये ऐन्द्रवायव्यस्य स्वस्थाने एव प्रथमम्, न तु तृतीयो. पूर्वम् । भा. १०।५।१।८।१५-१६.

● काम्यामताविषये शुभ्रादिप्रदस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः ॥

परेषु आग्रशब्दः पूर्ववत् व्याज् उदादिषु । १०।५।१९।६७ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र ऐन्द्रवायव्यं परे प्रहाः कामाय भूयन्ते 'आश्विनाग्रान् यज्ञीयादाम्नायविनः, शुक्राग्रान् यज्ञीयादाम्निरतः, मन्थग्रान् यज्ञीयादाम्निरवर्णनाय' इति । तत्र संशयः किमेतेष्वपि स्वक्रमस्थानां ग्रहणम् उत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् ? परेषु च ऐन्द्रवायव्यादौ परेषु एवमादिषु ग्रहणेषु अग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् स्वक्रमस्य ग्रहणमिति । मध्यपक्ष अवस्था भूयते तदमाणा कामसंयोगः इति ।

प्रतिकर्षो वा, नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात् । ६।८।

भाष्यम्— प्राक् ऐन्द्रवायव्यात् प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः ? नहि अत्र नित्यार्थेन कामस्य संयोगो भवति । यदि हि नित्ये कामो भवेत्, आश्विनाग्रान् मन्थग्रान् इति अवग्रहः अस्य नोपपद्येत । नहि तस्मिन् वचने सति प्रवृत्तेः पश्चात् विशेषः उपलभ्यते । प्राक् ऐन्द्रवायव्यात् पुनः प्रतिकर्षे वचनम् अवश्यम् भवति । अत्रिच प्रवृत्तास्ते प्रहाः, तेषाम् आश्विनाग्रता, शुक्राग्रता (न) विधीयते । तस्मात् आदितः प्रतिकर्ष इति ।

प्रतिकर्षे च दर्शयति । ६९ ॥

भाष्यम्— 'पारयेयुक्तम्, यं कामाय यज्ञीषुः । ऐन्द्रवायवं यज्ञीया सादयेत्, अथ तं सादयेत् न कामाय यज्ञीषु' इति क्रमाद्यं यज्ञीते पार्यमाणे ऐन्द्रवायव्यं प्रहा दर्शयति । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्ष इति । सोम— पूर्ववत् इति प्रहागोष विधानम् इत्युच्यते. संगतिः । सूत्रार्थान्— शुक्राग्रान् परेष्वपि परेषु अवग्रहः पूर्ववत् स्वक्रमस्यैव अभिधानात् स्यादिति ।

वि— 'स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुभादेः, पूर्ववद्भवति । ग्यने, मेर तदमवायुः प्रातिः स प्रतिवृत्त्ये ॥'

भाट्ट— तत्रैव 'शुक्राग्रान् प्रविष्टाग्राम्य, मन्थ-ग्रान् अभिवर्ण' इति धृतं चण्ड्य, न तु प्रहणव्यम्, ग्रहणव्यम् इति अग्रशब्दे. अथमपि अग्रमार्थेन गोन्देवगिरिवत् निषेधस्य तथैव कर्त्तव्यम् । पूर्ववत् शुक्राग्रवत्प्रदस्य प्रहणव्यमिति दर्शयति चण्ड्यं च ओ-पक्षम् । न च शुक्राग्रवत्प्रहणव्यमिति प्रहणानां भावा

अन्यकार उच्यते, यथा प्रयत्नादीनां मिश्रप्रयोगाणामपि एक एव कृत्यकारः प्रयोजनं भवति, एवमिहापि । वाक्यान् इत्यनेन साहित्यमिति चेन्न । देवता हि अनेन उच्यते (न तत्र बहुल्यं विवक्षितम् । किञ्च वाक्यान् इत्यन-) बहुल्यं ध्वनार्णं (विवक्षितं सत्) यागमेव कुर्यात्, यथा प्राजापत्यान् इति । तत्र एक स्मिन् अश्वमतिप्रदे चहो वाक्याः प्राप्नुवन्ति (न चैतद्विष्टम्) । पुनरपि नैवारित साहित्यम् (इति न चोपरिहारी उपायसि उपपन्नो इति) । तस्मात् वचनान्तरमेव साहित्यप्रतिपादकं द्रष्टव्यमिति ।

सोम-अथ भाष्ये कारणद्वयव्युत्तिः इति श्रुते बहुषु पुरोहतासु यथा काण्डानुसमयः एवमिहापि इति पूर्व-पक्षोक्तद्वयान्तरेपरम्यकथनार्थत्वेन व्याख्याय बहुषु पुरो-हतासु अपि उक्त्यायेन पदार्थानुसमर्थं प्राप्य प्रमान-लोपप्रवृत्त्या काण्डानुसमयः इति अधिकरणतत्परस्तथाऽपि व्याख्यातम् । यद्यपि अश्वदाने निमित्ते चतुष्कपाले-क्षिणीयत्वे, तत्र कात. इति विषेयसंस्मरणलक्षणीभूत-निमित्तेष्वप्यप्रतिपादनेनैव नैमित्तिकेत्यावाः अत्रगतत्वात् अत्रगतविषयता 'सत्रादुदाहरणं वृद्धशमनीयेन यजेत्' इत्यत्र बहुषु चतुष्कपालबहुषस्य अविवक्षितत्वात् 'यावतोऽश्वान्' इति बहुवर्य निमित्तगतत्वादेव अविवक्षितत्वात् एकस्मिन् द्रव्योः चतुषु वा अभ्येय दत्तेषु तावत्संख्या वाग्येति. सर्वथा इति वाक्यार्थः । तथा च साहित्यस्य अविवक्षितत्वात् न सद्रूपयोगः, किन्तु मेदेन इति काण्डवदाद्योनुसमपावत्यैः इदमयुक्तम् । तथापि साहित्यविषयकं ययनात्मकमिति इति तत्रानेन समर्थितम् ।

वि — 'प्रतिपदे तु बहुषु पूर्वव्याप्तेऽस्ति वा न वा ।, अस्ति तावत्प्रयोगे, मेरा पुरोहतासु योपताः ॥' माट्ट — यत् तु प्रमाणविरोधः, यथा अश्वमतिप्रदेश्यां गते वा सहो वा अश्वदाने तावत् पुरोहतासु अप्यमणेषु यदि योपतामधिभरणं कृत्वा वृद्धासन विधेय, दमेत् । तत्रानेन काण्डानुसमय एव कतिपयान्नाम् ।

यद्यु अथ वार्तिके निमित्तगतत्वं वाक्यस्य अति-पक्षितं वा नैमित्तिकगतत्वं च तावत्तदुक्त्यादेः वृद्ध-

शमनीयन्यायेन (१०२।१३) अनुवाद्यवृत्तत्वेन अवि-वक्षितत्वात् साहित्यबोधकवचनात्मावेन अनेकेष्वपि अश्व-दानेषु प्रत्येकप्रयोगेनैव वाक्येष्टिकर्तव्यत्वावगते, भाष्यस-मेतदुदाहरणं साहित्यबोधकवचनान्तरसंभवात्वात् इत्युक्तम् । तत्र । 'सत्रादुदाहरणं वृद्धशमनीयेन यजेत्' इत्यत्र हि उदवसानसमानकर्तृकत्वबलेनैव वृद्धशमनीये बहुधावादेः प्राप्तत्वात् युक्ता साहित्यविवक्षा । प्रदेने तु निमित्तसम-संख्याकत्वस्यैव तावच्छब्दार्थस्य नैमित्तिकविशेषणतया अप्राप्तस्य विषयत्वात् युक्तमेव अनेकनिमित्तसंनिपाते नैमित्तिकसाहित्यम् । तावच्छब्दाभावे हि युगपदनेकनिमित्त-संनिपाते तस्यैव नैमित्तिकी इष्टिरित्येव प्रसज्येत इति युक्त एव तावच्छब्दार्थस्यैव । यत्रापि हि पुरुषार्थतया न कल्पन्त, प्राप्तिव यथा युगपदनेकचण्डालादिरपराधी अनेक्यद्ददाहारी च, तत्रापि नैमित्तिकस्य सहृदयानम्, विमुक्त व्रतप्रयोगमप्यर्जिततद्गवाचनेः । अतश्च आभ्यास-विमेदेऽपि प्रथमाद्यष्टतमवचनं युगरदनेककालमेदने होमसम्बन्धस्य वाक्येष्टे, तत्रत्यपस्यो निमित्तसमसंख्या-कत्वविधानेन तावत्प्रतीतावपि एकप्रयोगविधिरि-यहीतत्वेन साहित्यपत्तीत्. युक्तमेव उदाहरणम् ।

तत्र च आरादुपकारयेषु बहुधा प्रसङ्ग एव । संनि-पातिषु बहुधा पदार्थानुसमय एव । क विदेने तु प्रमाण-विरोधे काण्डानुसमय । प्रदेने तु संप्रतिपक्षदेवताकन्यात् तत्रत्यमेव । पुरोहताशमने तु निमित्तसमसंख्याकत्व-प्राजापत्यान् इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन — 'काट्टं पुरोहताशमने प्रमेयः ।'

शङ्कर — 'काण्डानुसमयश्चोक्तः ।' २,

● काण्ड नाम चाप्यमेदः शुक्लपुत्रोदयतः । वि. २।४।२, ● काचं नाम साम विद्विषितीशोपस्य प्राहृतस्य सामो वाचकम् । १०।४।१०, ● काण्डानां ययमागानां नागरासो द्वितीयः प्रमाण । वा १।१।१।१०७.

● कातीयम् इति रूपस्य सिद्धिः । कृत्यान् च मोनय इत्यसिद्धये 'यगदिम्यो यत्' (वा. ४।१। १००) इति यत् कृत्वा कृत्यस्यार्थे युता इत्यसिद्धये 'यमितोय' (वा. ४।१।१०१) इति कृत्यस्ये तत्त य अत्रादिभूत्वेन (वा. ४।१।२) आदत्तादेरी

सोम— दीक्षितयर्माणां इष्टिसाप्यदीक्षालक्षण-
निमित्तानन्तर्यनियमेऽपि फेयिकृतादीनां नैमित्तिकानां न
निमित्तानन्तर्यनियमः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।

भाट्ट— काम्यानाम् उदित्वोपादीनाम्, नैमित्तिकानां च मेदनहोमादीनां सनिदादिष्वेव पाठक्रमात् क्रमे प्राप्ते, उपायप्रवृत्तिवाच्येति प्रति पलेच्छायाः कारणत्वात् नैमित्तिकानुष्ठानस्य च निमित्ताधीनत्वात् तदनुपेनैव क्रमावगतेः न पाठस्य नियामकता । वधु-
तस्तु, यमैकप्रयोगविधिपरिग्रहः अनेकेषाम्, तस्यैव क्रमा-
पेक्षायां पाठादीनां नियामकता, न तु यत्र मिश्रप्रयोग विधिपरिग्रहः । अत एव तादृशस्थले पाठः पारायणादौ उपयुज्यते ।

अण्डहन्— ' काम्ययोगे न क्रमः । '

शंकर— ' पाठक्रमः कृतानां न । '

* क्रास्य एककपालस्य वरुणप्रासासगते यत् सार्ध-
वादविधिकाण्डम्, तस्य साक्येधौपैककपाले अतिदेशः ।
भा. ७।१।४।२२, * काये एककपाले वरुणप्रासासगते
आश्रयगततथावापृथिव्यैककपाले च द्वावापृथिव्यैककपाल-
विध्यन्तस्यातिदेशः । एककपालत्वसामान्यात् । ७।३।१०।
२६-२७.

* कारकम् अमिदपत् प्रत्ययः शक्तिमात्ररूपेण
अमिदप्यात्, न द्रव्यरूपेण तस्याकारकत्वात् । वा. १।४।
४।१३ पृ. ९३३. * कारकमेव प्रधानम् । ' प्रकृतिप्रत्ययो
प्रत्ययार्थे सह ग्राह्यः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन ' इति
प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृत्यैः । लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थत्वा-
न्निर्देशेण एकस्मिन् एव अनेकेषु, प्राधान्येणैव एक-
स्यैव प्राधान्येऽवगते कारकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात् प्राधान्य-
प्रतीतिः । लिङ्गसंख्याऽपेक्षया वा प्रातिपदिकार्थप्राधान्य-
स्युपपत्तेः कारकमेव प्रधानम् । सु. ४. १०।४.
* कारकं क्रियाया एव भवति, न इत्यस्य । के.
* कारकं च निवाड्यम्, भूतवत् । भा. १।१।१६।
६६. * कारकं च विभक्तिनिपादितम् आविर्भूतपूर्वा-
परीभूतभावनेरुदेशः इत्युक्तम् । वा. १।१।१३३ पृ.
७०४. * कारकं विभक्त्या अनूप प्रातिपदिकार्थो
विधीयते इत्येव परमार्थः । १।१।१३२ पृ. ६९९,

* कारकं विभक्त्या प्रत्याख्यते । २।२।५।१६ पृ. ५०७.

* कारकं सर्वे कार्यसमधिगम्यम् । ऋजु- पृ. ९४.

* ' कारकं द्रुम्यते पुर्वैर्भाक्रियां तत् करोति च । तस्मात्
द्रव्यसंग्रहः कारकस्यास्ति कस्य चित् ॥ ' (क्रियां कुर्वत्
कारकमुच्यते । तत् च कारकं अक्रिया क्रियामिर्भ-
द्रव्यादिकं न करोति इत्यन्वयः) । वा. १।१।६।१२

पृ. ६९२. * कारकाणि कर्मादीनि सर्वाणि तावत्
क्रियायाः उपजुर्वन्ति. अथ च प्रतिकारक कार्यमेवः ।

भा. १।१।२।७. * कारकाणि कृदन्तमिहितानि तिरो-
हितत्वाच्च शक्नुयुरपि नामार्थत्वेन क्रिया प्रहीतुम् । कुति-

कृदन्तस्थानि तु आविर्भूतत्वात् शक्नुवन्ति । वा. १।१।
४।१२ पृ. ९०५. * विधीयमानाया क्रियाया कारकाणि
उद्भूतशक्तीनि भवन्ति- । तानि क्रियया संवर्ण्यते

कारकत्वात् । अविधीयमानाया तु क्रियाया कारकाणि
अनुद्भूतशक्तीनि भवन्ति । दुपु. १०।३।१।७।६४.

* कारकस्य कर्तृकरणापादानाधिकरणकर्मसंप्रदानातिरि-
क्तस्य अभावान् । सु. पु. ७५१. * कारकस्य क्रियानिर्बुद्धेः
स्वभावत्वम् । सोम. ४।१।५ पृ. २५३. * कारकस्य य

आसीयो न्यायारः न एकवचने विवक्षिते एतेन कर्तृणो
भवति । भा. ६।१।४।१७. * कारकयोः साधनं

(क्रिया विना) अन्ययायोगात् । सु. पृ. ८२७.

* कारकाणाम् अवान्तरक्रियासु कर्तृत्व प्रतिपद्यमानायां
प्रधानक्रियासु कर्मादिविभागो जायते । प्रतिक्रिये योग्यता-

मेदात् अवान्तरक्रियावैचित्र्ये भवति । वा. १।१।१।१३ पृ.
३७७. * कारकाणां क्रियाऽऽक्षिप्तत्वेन परमपरवचन्या-

भावान् । २।१।१७।८८ पृ. ४५८. * कारकाणां
क्रियापरिहारेण (क्रियां विना इत्यर्थः) अन्योन्व-

संबन्धमावात् । १।२।४।३१-३२ पृ. १४६. * कारकाणां
धात्वर्थान्वयस्य अन्युत्पत्तत्वात् । एतेन कारकाणां धात्व-

गान्वयवादिनो नैयायिकाः परास्ताः । २।२।५. ४१४.

* कारकाणां न ह्य चित् परस्पर माणात् संबन्धः ।
क्रियाऽन्वितानां तु तद्वशरकोऽप्येव पश्चान् संबन्धः ।
रत्नाकरः, श्लोका, शब्दार्थसंबन्धे ४ * कारकाणां
प्रथमो भावनाऽन्वय एव स्वीक्रियते । भाट्ट.

॥ कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् । १०।५।१८।६५ ॥

तुल्यः पूर्वसिद्धान्तवैयर्थ्यात् । कामसंयोगे ' ऐन्द्र-वायवाग्रान् ग्रहान् यद्वीथान् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेन् ' इति वन कामेन ऐन्द्रवायवस संयोगः, तत्र आदितः सर्वादितः अंशोरपि प्राह प्रतिकर्षः स्यात् ' यः कामयेत ' इत्यादेवैवचनात् । इति पूर्वः पक्षः ।

तद्देशानां याऽप्रसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं स्वात्रित्वसंयोगात् । ६६ ॥

याशब्दः पूर्वपक्षे न्यायवर्तयति । कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य न सर्वादितः प्रतिकर्षः । किन्तु तद्देशानां धारादेशानामेव अप्रसंयोगात् अप्रकाशसंयोगात् तद्युक्तं धाराऽप्रनाद्युक्तं कामशास्त्रं फलस्य शासनं स्यात् । धाराग्रहणाग्रतयेव कामः साधयितुं शक्यते । नित्यसंयोगात् अप्र कामसंयोगेऽपि संयोगवृत्त्यन्वयेन नित्यसंयोगात् ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहणतयेव काम्यत्वं नित्यत्वं च संयोगमेवेन सेव्यते । तस्मात् कामसंयोगेऽपि स्वकम-स्वस्य ग्रहणम्, न सर्वादितः इति सिद्धान्तः । अत्र अप्रना न विधीयते, किन्तु तदनुवादेन ग्रह एव विधीयते इति शेषम् । के.

॥ कामाकुलकामिनीन्यायः । यथा नायकगुण-गणसंभवप्रवृत्तानुरागा का चन कामिनी मदनविह्वला विरहचक्षुःशमयनाना मदनलेपाऽवलम्बनस्वावस्थानियेद-नानि विषये । ततो वैगात् तत्रिकटं अटलपि । तस्मिन् अवनेकितेऽपि तदवनेकनं तदीयगुणरसमर्शमाने जन-साधारणतः प्राप्ते हृदयंगममात्रं न लभने । यदा तु पूर्व-वचनात् तदीयगुणरसमर्श करोति, तदा तद्व्यगमेव पूर्णभावमन्वेति । एवं स्वगमनि विशेषधरामना भाव-मानेऽपि तस्मिन्मात्रं तदीयगुणरसमर्शविरहसमये पूर्णभावं न संशयति । यदा तु गुणवचनादिना सर्व-स्वययदेकं तदिल्लभणपरमेष्ठो र्परसामर्थ्यं जायते, तदा तद्व्यगमेव पूर्णभावलाभः इति । म. द. छ. प्रत्य-भिज्ञादर्शने प्लिनीऽयं न्यायः । साहस्री. ७।३.

● कामाधिकारे निजोक्तो गामय कर्तव्यता न यदी, यच्च एव कर्तव्यतश्चिदे । श्रमु. ट. २९,

● कामाधिकारेषु काम्यमानफलविधिपर्यन्तत्वात् शास्त्रस्य न नियोग एव स्वसिद्ध्यर्थं पुराणं प्रयुज्यते । समाक्षितप्रवृत्तिनात् पुराणां फलत एव प्रवृत्ति-विदेः । ट. २९.

॥ कामेष्टी च दानशब्दात् । १०।२।१५।४५ ॥

' प्लाक्षं प्रक्षरणं प्राप्य अक्षये कामाय गृहकपालं पुरोडासं निर्वपन्ति, तस्मादन्वा पुराणी च धेनुके दत्त्वा प्रति यमुनामवभृपमनयन्ति ' इति सारस्वते स्मने कामेष्टि-रुक्ता । तत्र च अधा धेनुकं पुराणी च धेनुकाम्, अश्व-जातीयां मनुष्यजातीया च धेनुकां धयन्तीम् अर्धकाप दुग्धदानीं दत्त्वा इति ऋग्विष्णो दानयुक्तम् । इयं कामे-ष्टिश्च सारस्वतस्मनेष्वपि, स्मने च दानं नास्तीत्युक्तम् ' तथापि दानशब्दात् दत्त्वा इति दानवाचकशब्दात् इदं परिक्रियार्थमेव स्यात् । इति पूर्वः पक्षः । चशब्दः उद-बधानीयदृष्टान्तायः । उदवसीने कर्मणि यथा परिक्रियार्थ-मेव दानमित्युक्तं तद्वत् इति ।

वचनं वा, संभ्रत्यात् । ४६ ॥

याशब्दात् पूर्वपक्षे न्यायवर्तते । सारस्वते स्मने विहितायां कामेष्टी ' तस्मादन्वा पुराणी च धेनुके दत्त्वा । इति वचनं भरति । कामेष्टेश्च सत्यमध्यपनितत्वेन सत्य-त्वात् सभाङ्गात् न तत्र परिक्रयः संभवति । वचनबलात् तु अश्वजातीयाया मनुष्यजातीयायाश्च धयन्त्याः दानं पर्यमानं कर्तव्यम् अदृष्टार्थम् इति सिद्धान्तः । के.

● कामेष्टी सारस्वतस्यगतयां दुग्ध-मनुष्य-गो-जातीयानां दानमदृष्टार्थं न दानमर्थम् । ' अधां पुराणी धेनुके दत्त्वा ' इति । वि. १०।२।१५.

● कामैक्यं सौमन्निधनयोः (सौमर काम) । हीप्, ऊर्क, ऊ इति निधनविशेषनिधनविधिः फल-भेदेन । वि. २।२।१३.

● कामोपबद्धानां यदानां कल्पस्वरूप एवदृष्टाये वयने । सु ट. ८८२.

● कामना च विषयवीन्द्रवैशानात् स्वा एवोपपत्तेः, न तु विधिप्रवृत्त्यात् उत्पत्तेः । वि. २।१।१२. ● कामना द्विविधा ताप्ये कार्ये च । तत्र स्वर्गस्य कार्यमेव न कामना । वि. कारणम् । श्री श्री कामवने ' स्वर्गे

भ्युपगमात् । अन्यथा च एक वादे कारकद्वारा क्रियाङ्ग
सोक्त्यभोगात्ते संस्यैव कारकविशेषणम् । पृ १४३०
● कारकविभक्ते बलीयस्यात् । सर्वो हि संबन्ध
क्रियागर्भ एव । तेन सूक्तवाक्यस्य प्रहरणयो लक्षण
क्रियागर्भोऽय संबन्ध । न चेह लक्षणक्रिया उपपत्ता,
ताम्रनपात्तामपेक्ष्य अप संबन्ध प्रयेतम् इति विप्र
कृष्यते । क्रियाकारकसंबन्धस्तु नान्यपेक्ष इति बलीय
सम् । तेन कारणमेव सूक्तवाक्य । आ ३।२।२।
सोम— क्रियागर्भं क्रियाघटितं क्रियाप्रयुक्तं इति
यावत् । यथा राह पुरुष इति राजपुरुषस्यो संबन्ध
एकस्यां दानक्रियानाम् उभयो दातृप्रतिग्रहीतृत्वमावात्
तथा दानक्रियाया प्रमुप्यते, तद्वत् सर्वोऽपि संबन्ध क्रिया
प्रमुक्त । उक्तं न ' न क्रियागर्भसंबन्धादते संबन्धन
क चित् ' इति । तेन यद्यत्र तृतीया इयभूतलक्षणे
स्यात्, तदा तृतीयया (सूक्तवाचने प्रस्तर प्रहरति)
सूक्तवाक्यस्य प्रस्तरस्य च लक्ष्यलक्षकभाव प्रत्यास्य । स
च लक्षणक्रियाप्रयुक्त, लक्षणक्रिया विना लक्ष्यलक्षण
भाववत्पारस्यमात् । लक्षणक्रिया नाम ज्ञानक्रिया । न
चात्र ज्ञानाभिका क्रिया उपपत्ता । एव च लक्षणक्रिया
कषात्रिहृदयमागमस्य शाप्यशापकभावान्नको लक्ष्य
लक्षणभावः प्रयेतय इति त प्रतीति विलम्बेन जायते ।
कारकभावेन संबन्धस्तु शब्दोपात्तक्रियाया नासादेव
सोमवति इति क्रियान्तरानपेक्षणात् क्रियाकारकसंबन्ध
शीघ्र प्रतीयते । एव च (उपपद-कारक-विभक्त्यो)
स्वस्वापेक्षतीतिद्वैप्रपन्ना दृष्टतत्त्वानुमित्यर्थः । ● कारक
विभक्तीनां विनियोजक्यम् । पा ३।१।३।२ पृ ४००
● कारकविभक्तिरूपस्य विनियोजनी भुति ।
कर्तारं तृतीया यथा श्राद्धेन निष्कारण पट्टो वेदो
ऽप्येवो ज्ञेयश्च । कर्तारं पट्टी, यथा ' इत्यस्य दृति ' ।
कर्मणि द्वितीया, यथा ' ग्रीहीतवर्ति ' । कर्मणि
तृतीया, यथा ' यवाग्वा जुनेति ' ' शिवा शिरः या
संजानीते ' । कर्मणि चतुर्थी, यथा ' प्रामाग्य याति ' ।
कर्मणि पट्टी, यथा ' जगत कर्ता ' ' विप्रमगोपेन
गता रोह ' । करणे तृतीया, यथा ' गोमेन यजेत ' ।
करणे पट्टी, यथा ' स्तोत्रेन स्तोत्रादा युजते ' ।

करणे पट्टी, यथा ' शतस्य दीप्यति ' ' शतस्य प्रति-
दीप्यति ' ' अग्रे छागस्य हविषो वपाश मेदस
प्रेष्य-अनुमृष्टि ' ' आग्नस्य यजेत ' । संप्रदाने चतुर्थी,
यथा ' मिश्रावकाय दण्ड प्रच्युति ' । संप्रदाने पट्टी,
यथा ' गोवा कालका दार्वाघाटास्ते वनस्वतीनाम् ' ।
अपादाने पट्टी, यथा ' अग्नेस्तृणान्यवचिनोति ' ।
अधिकरणे पट्टी, यथा ' पञ्चकुलो दिवां अहो मुहूर्ते ' ।
अधिकरणे सप्तमी, यथा ' तमे दर्शपूर्णमासस्या यजेत ' ।
प्रातिपदिकार्थक्रिययो अस्मापेयोरेति विनियोजनी तुप्-
तिङ्-भुतिस्तु स्तोक्तानामेव अपांना विनियोजनी ।
बाल पृ ४४, ४५ ● कारकविभक्तिभुतेरेव
विनियोगहेतुवम् । सु पृ १२०९ ● कारकविभक्ति
साध्ययात् न्यायतन्त्रापस्य । पा ३।१।६।१२ पृ ६७९

● कारकभुति तद्विभक्त्येवलीयसी इति ' ऐद्या
गार्हपत्यम् ' इत्यत्र मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गत्वमेव, ने दृष्टत्वम् ।
दीप्यनेकवे इदम् । की (तापर्यम्) ३।१।३।४
पृ ३५१, ● कारकभुति पदभुत्यपेक्षाया दुर्बल उप
जीवकत्वात् ' गोमेन यजेत ' इत्यादी । तोपानेकवे
इदम् । ३।१।३।४ पृ. ३५१, ● कारकभुत्योर्विरोधे
सामान्यविशेषाभावादिना बलान्न दृष्टव्यम्, ' आग्नेय
चतुर्थी करोति ' ' पुरोडाश चतुर्थी करोति ' इत्यत्र
यथा । इदं दीप्यनेकवे । ३।१।३।४ पृ ३५१

● कारकापेक्षे विधेर्भाषाभेदो भवति एककारक
निवधान तु अर्थतद्वयमपि एकप्रयत्नसाध्यम् । बा.
२।२।५।१६ पृ ५०७

● कारणम् । अभ्यभिचारि च कारणम् कारणतया
मिष्टम् । भा ३।१।६।१९ पृ ६८२ ● न च बलीय
कारण शक्यते भाषितम् । ३।१।३।४ पृ ८४९
● येन विना यत्र संभवति, तत् तस्य कारणम् । बृहती.
पृ ५४

● कारणादभ्याश्रुति । ५।२।१।३ ॥
वीजरीकानो यत्र यतो भूतसामर्थ्यानां प्रतियोगो
भवति, तत्र प्रत्यक्षप्रतिद्वयं चतुष्कालो यावत् पुरोडाशः
प्रत्यक्षितत्रता कर्तव्यो भवति । तत्र भूयः पुरोडाशेऽपि
तत्रेण इवेऽपि कर्मात्पानादिरविरमिषागन्तानां

भ्यामुपसर्तन्त्यम् । वा. ३।६।१६।४३ पृ. २०६७,
० काम्यः गुणः मित्रप्रयोजनोऽपि अवाप्तराज्यैकत्वात्
विरोधिगुणान्तराज्ञानमिष्यात्वावधारणसमर्थः । ३।६।३।१०
पृ. २०३६.

ॐ काम्यः गुणः श्रयमाणो नित्यमर्थं विवृत्य
निविशते । इति न्यायः । यथा गोदोहगुणो नित्यं
चमसहाधनकम् अपां प्रणयनं विवृत्य निविशते, एव-
मुक्त्यगुणो नित्यामग्निष्टोमस्य संज्ञा विवृत्य संज्ञाऽन्तरेत्वं
गमयति । वि. ३।६।१६. ० काम्यः पुराणैः अधि-
कारविधिः कर्मैकत्वसंन्यपरः 'दशपूर्णेमासाभ्यां स्वर्ग-
क्रामो यजेत' इत्यादिः । गुणैकत्वसंन्यपरश्च 'दत्ता
इन्द्रियकामस्य शुद्ध्यात्' इत्यादिः । बाल. पृ. २४.

ॐ काम्यो वा नैमित्तिको वा निरयमर्थं विवृत्य
निविशते । इति न्यायात् अनित्यधारेण निविद्य-
मानमपि न नित्यमनित्यवति । आनन्ती. ३।४।८।३२
ब. सू. ० काम्यो वा० यथा अश्वयमे मुद्गौदनमोजनं
निवातशय्या चेति नित्यं शय्याधनं मोजनं च विनरोति ।
भा. १०।३।५।३२, १०।५।१४।८१. ० काम्यो वा०
यथा स्वर्गाद्योऽग्निप्रयोगो नित्यप्रयोगं विवृत्य प्रयोग-
स्थोमयनाविशेषात् नित्यविधेः प्रयोजकत्वं बाधित्वा
निविशते, यथा वा फलचमसप्रयोगो नित्यं सोमप्रयोगं
विवृत्य निविशते काम्यनैमित्तिकत्वात् नित्यकार्यविधेः ।
कन्तरतः. ३।४।८।३२ ब. सू. ० 'उच्यते यो गुणः
काम्यः क्रत्यर्थेन न यज्ञते । क्रत्यर्थं कर्म यज्ञाति स एव
स्वार्थविद्ये ॥' वा ३।६।३।१० पृ. १०३५. ० काम्याः
साधनैरिष्टाः दशपूर्णेमासयोः 'एकविंशतिमनु-
ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य' 'एकविंशतिमनुब्रूयात् अन्न-
कामस्य' 'चतुर्विंशतिमनुब्रूयात् ब्रह्मचर्यकामस्य'
'द्वाविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य' 'पञ्चविंशतिमनु-
ब्रूयात् यजुःकामस्य' इत्येवमादयः तत्र पाठद्वयमन्यस्य
(आधत्तयोः त्रिसृष्टिं कृत्वा) अवशिष्टादनामा-
द्येन संज्ञा पूरयितव्या । भा. १०।५।८।२७-३३.
० काम्येन अपिष्टोमप्रयोगेन नित्यस्य अपिष्टोम-
प्रयोगस्य पक्वद्विष्टिः । बाल. पृ. १३२. ० काम्येन
नित्यस्य अन्नप्रयोजनो यथा प्रतिष्ठाऽर्थस्य एकविंशत्यु-

पचनस्य अन्नेन एकविंशतिव्येन नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य ।
पृ. १४९. ० 'काम्येन नित्यस्य बाधः' इति 'उतायां
काम्यनित्यसमुच्चयः' (२।२।४।७।२७-२५) इत्यभि-
करणस्य न्यायः । के. ० काम्येन नैमित्तिकस्य अन्न-
प्रयोजनो यथा प्रतिष्ठाऽर्थस्य एकविंशत्यनुपचनस्य अन्नेन
एकविंशतिव्येन वैश्यनैमित्तिकस्य सातदश्यस्य । बाल.
पृ. १४९. ० काम्येन नैमित्तिकस्य बाधः । पृ. १३३.
० काम्यस्य अन्तेः (अग्निचयने वृक्षाग्निजन्यस्य)
आहवनीयत्वाभावः । भा. १२।४।८।२६-२७.
० काम्यस्य अन्नैकत्वो नैष्यत्यम् । वि. ६।३।२.
० काम्यस्य उपपत्तिश्चिष्टाया उपचिष्टिश्चापकल्पम् ।
सु. पृ. ४८८. ० काम्यस्य कर्मणः यावद्विच्छेदमन्यातः
सकृत् वा बहुकृत्यो वा । फलभूतार्थं बहुकृत्यं, संतुष्टः
सकृत् । यथाकामो प्रतीयते । भा. ११।१।१।१४,
० काम्यस्य धर्मा न नित्यस्य भवितुमर्हन्ति । ६।३।१।५.
० काम्यानां कर्मणाम् अनुष्ठाने पाठकर्मो न नियामकः,
एकप्रयोगाभावेन परस्परकर्मकादृशस्या अपमानम् । तस्मात्
पापो वा निमित्तं वा यत् यद्योययते, तथा तथोक्तितो
यागः कर्तव्यः । वि. ५।३।१२. ० काम्यानां कर्मणाम्
अवति प्रतिपत्ते देहिर्कं फलम् । इति तु आमुष्मिकम् ।
स्वर्गस्तु आमुष्मिक एव । ५।३।१२. ० काम्यानां प्रति-
निधिभिः प्रकृतो नास्ति । यदि तु प्रकान्ते कर्मभिश्च
गुणैकमकृत्ये दम्यमानो इति प्रतिनिधीयते, ततस्तस्य
अवश्यं समापनीयत्वात् विकारेण प्रतिनिधिना तुल्यं
समापनम् । वा. ३।६।१५।४०. ० काम्यानां पारम्यानां
नित्यकर्मणां च भुतद्रव्याकारे प्रतिनिधिना समापनम् ।
भा. ६।३।४।१३-१७.

ॐ काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाह्ने
क्रत्यर्थः । ४।३।५।२० ॥

'सोऽपि चर्दं निर्देष्टुं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यं' इत्यादौ काम्ये
कर्मणि विधिशब्दः नित्यः स्वर्गः स्यात् । ब्रह्मचर्यकारिकं
तु अन्वाचयेन स्वादेशः । यथा आश्विन्याशुं प्रविशः
उच्यते 'मरुता शक्यमपि आहर्तव्यम्' इति । तत्र
आश्विन आश्विनमाह्वयते, रूपेण चाके सोऽपि आह्वयते
उच्यते । यथा ब्रह्मचर्ये कर्मणः 'गोरोहनेन वज्र-

इदं सत् कुतूहले नास्त्येव । के.

* काम्येषु सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारः । सर्वशक्त्यधिकरणम् । भा. ६।३।१८-९.

* काम्याः इष्टयो गोप्या इति तामु प्रधाने उपाद्यु-
ज्यम् । वि. ३।८।२०. * काम्यासु इष्टिषु उपाद्युत्वं
प्रधानेरेव संवध्यमानम् अङ्गस्याचोदितम् इति वक्ष्यते
(३।८।२९।३५-३६) । वा. २।१।४।२२ पृ. ४१४.

॥ काम्यासु विकृतिषु उपदिष्टैर्द्रव्यदेवताऽऽ-
दिभिः प्राकृतद्रव्यदेवताऽऽदीनां बाधः ॥

सर्वासां गुणानामर्थवत्त्वाद् महणमप्रवृत्ते
स्यात् । १०।३।१७।५८ ॥

भाष्यम्— काम्या इष्टयः श्रूयन्ते । 'आग्नेयमष्टा-
कपाल निर्वर्षेद् रुक्मः' 'अग्नीषोमीपमेकादशकपाल
निर्वर्षेत् श्यामाकं ब्रह्मवर्चस्कामः' 'देन्द्रेमेकादशकपाल
निर्वर्षेत् प्रजाकामः' इति । तत्रैतेषु यागेषु अवमर्थः
सांख्यिकः किं प्राकृतं द्रव्यदेवतं निवर्तते, उत न निवर्तते
इति । सर्वाणामेवजातीयकानां चोदनानामुपपन्नानां द्रव्य-
देवतेनेव सहोपपत्तिः । तस्योत्तरकालं चोदकः । तस्याद-
गृहीते द्रव्यदेवते चोदकेन, विधिनाैव प्राप्ते । द्रव्यदेवतं
प्रति निराकाराच्छे गाने अवशिष्टानुपपन्नानि चोदकः प्राप-
यिष्यतीति । अथ यदुक्तम् (१०।७।१।३०) अमहणात्
महणमिति, तद्विद सिद्धम् ।

अधिकं स्यादिति चेत् । ५९ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, विधित्वा प्राप्तत्वादव-
शिष्टानि चोदकः प्रापयिष्यतीति । नैतदेवम् । अधिकं
स्यात् । उक्तमेतत् (१०।७।१।३१) तुल्यचोदकः
सर्वेष्वङ्गेषु । नहि स पदार्थमाकाङ्क्षति । पदार्थकृतं प्रकार-
माकाङ्क्षति । तस्मात् द्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति ।
प्राप्ते वचनप्रामाण्यात् अधिकं मन्विष्यति । एकं
वचनप्रापितम्, अन्यचोदकेनेति ।

नार्थोभावात् । ६० ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, अधिकं कर्तव्यमिति । कुत ?
अर्थाभावात् । श्रौतनामावाहित्यर्थं । सर्वं चोदक-
प्राप्तं मन्व्यध्वज्येन न प्रतिषिद्धं द्रव्यदेवतम्, किन्तु पराये
सत्, यागनिर्मुक्तये । स च याग एवेनैव द्रव्येण एकया

देवतया निर्वर्तयितव्यम् । श्रूयते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
र्षेद् रुक्मः' 'इषेयमादि । तस्मिन् सहायापेक्षे कल्प्य-
माने निर्देशो बाध्येत । अथ तेन निर्वर्तिते चोदकप्रापितस्य
न पिञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति तत् श्रुतमपि सिद्धं नात्
प्रयोजनस्य न करिष्यते ।

सोम—पूर्वन श्रुतस्यैव नियतत्वेऽपि इह श्रुतस्य
चोदकप्राप्तस्य च विकल्पः इत्युच्यते । संगतिः । सूत्रा
र्थस्तु— सर्वाणां द्रव्यदेवतादिगुणयुक्तवैकृतचोदनानां
चोदके द्रव्यविषये अवगृह्यते सति वैकृतद्रव्यादीनां द्रव्ये
स्यात् उपदेशार्थवत्त्वाव इति ।

वि— 'काम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्तते ।
नियतं वा, न प्राप्तेर्नैकत्वे वा समुत्पन्नः ॥, उपपत्ति-
शिष्टेनैवान निराकाराद्भावतः कुतः । चोदकः शिष्ट एवास्य
विषयोऽप्योजिवर्तते ॥ ' (चोदकः कुतः, नास्तीत्यर्थः ।
किन्तु अभ्य विषयः शिष्ट एव इत्यन्यथः) ।

माह— वैकृतं श्यामाकादिद्रव्यं सर्वादिदेवता क्रिया-
ऽन्तरमाधनं च आदि प्राकृतं स्यानापचद्रव्यदेवता-
कुशादेः निवर्तकं न वेति संदेहे, उभयोपि प्रमाणतिद्ध-
त्वात्, कल्पत्वेऽपि अतिदेशस्य प्रमाणादिविषये आब-
ध्यकत्वेन कुशादिविषयत्वापरवम्भावात्, दुर्बलप्रमाण-
प्राप्तित्वापि च प्रबलप्रमाणप्राप्तित्तेनापि अत्यन्तवाधा
योगात् उभयोपि तुल्यबलत्वेन विकल्पः । नहि प्रायज्ञं
मित्रोऽतिदेशः कथमभावाकाङ्क्षिण्या विद्वत्सा सत्येन
प्रातिवर्तिन्येनमाकारकस्य एकस्यैव अतिदेशस्य कल्प-
नात् । अतो न क विदपि प्रत्याम्मानावाधः । इति
प्राप्ते उत्पत्त्यपुनराधेन पदार्थानामतिदेशात् यदुपकार-
जनकीभूत पदार्थो विकृतो आम्नातः, तदुपकारजनकी-
भूतप्राकृतपदार्थातिरिक्तपदार्थानामेव विद्वत्प्राप्तिदेशात्
कुशादिपदार्थस्य आकाङ्क्षाऽभावे अतिदेशविषयत्वस्यैव
अकल्पनात् कुशानां नैव प्रामाणिकत्वम् । अत एव
वस्तुतः अत्रातस्यैव कशादेर्निर्देशादस्ति सति प्रायक-
शास्त्रस्य आहवमीवादिवाक्येन वक्ष्यते कुशादि-
विषयवध्नात् प्रातवाक्यत्ववहात् । विश्लेषेण नैन-
विहसितं कौस्तुभे कल्पवन्निष्कर्षे (३।१।३) । अतः
सिद्धः प्रत्याम्मानात् आरादिभिः कुशादीनां बाधः । ६१

कम् । तद्यथा— कश्चित् कं चिदुपदिशति 'प्राचीनं
आभादाग्राः' इति, तस्य सर्ववाग्बुद्धिः प्रसक्ता ।
'ततः पश्चादाह ये क्षीरिणोऽनरोहयन्तः पृथुपर्णास्ते
न्यग्रोधाः' इति । स तत्र आसन्नबुद्ध्या न्यग्रोधपुङ्क्तिं प्रति-
पद्यते । स ततः पश्चात् बुद्ध्या, आसन्नचापकृष्यमाणान्
न्यग्रोधाश्च आर्षीयमानान् । नित्या एव च हि अस्मिन्
विषये आसन्नः, नित्यारच न्यग्रोधाः, बुद्धिस्तस्य विपरि-
णम्पते इत्येवं प्रकृतेऽव्यूहणीयम् । साहस्री. ६०६.

• कार्यवैलायायाम् अततः देवैरपि अप्रतिः, अनि-
मित्तकार्योपादप्रपन्नात् इत्युक्तं संन्यवनित्ये । (श्लो. २.
संन्यवाधोपपरिहारे ३३) । वा. ४।१।४।१३ पृ. ९२९.

• कार्यव्युत्पत्तिसमर्थनम् । इदानीमाद्य-व्युत्पत्तिः
कार्ये एवेति प्रतिपाद्यते । प्रवृत्तावेव आद्या व्युत्पत्तिः,
प्रवृत्तिश्च कार्यशानादेव भवति ।

ननु न तारदवस्थं प्रवृत्त्यधीनं व्युत्पत्तिः, 'पुत्रस्ते
जातः' इति शक्यश्चक्षणमनन्तरं श्रोतुमुपनिर्वाहं
व्युत्पत्तिः पश्यति, तदा मुपनिर्वाहस्य हर्षहेतुकत्वेन
तस्य स्वरिमप्रवगतत्वात् हर्षोऽस्तीति निश्चिनोति, हर्षस्य
च प्रियायोगमपूर्वकत्वेनाप्यगमात् प्रियार्थज्ञानमनुमिनोति,
प्रियापेक्षानं च शब्दानन्तर्वात् शब्दहेतुकमेवैत्यवधारयति ।
तत्र कः प्रियायै इति पर्यालोचनायां प्रत्यक्षेण पुत्रजनन
दृष्ट्वा हेत्यन्तरादर्शनाच्च पुत्रजन्येगानेन शब्देन प्रति-
पादितमिति समाकल्पति, तत्र प्रतिपदमावापोऽप्राप्यार्थं
पराधीनिशेधोऽपि निश्चीयते इति सुखेन सिद्धेऽपि आद्या
व्युत्पत्तिः । अधोच्येत पुत्रजन्यैसाध्य प्रियमिति पारि-
तोष्यवधारणं न शक्यते, अतीतानागतहर्षहेतूनामपि
तसैव संभवादिति । तत्र, दृष्टेदौ हेत्यन्तरसंभावना-
माशेण तत्र हेतुत्वलागो न शुक्तः, अनिमग्नत्वात् 'हेतु
दर्शनाय' इत्यधिकृत्यविरोधाच्च । अतः पुत्रजन्येव हर्षं
हेतुरिति शक्यः पारितोष्यनिश्चयः । किञ्च पुत्रजनने
समयेव बहुधाः प्रयोगदर्शनात् हर्षहेत्यन्तरेष्वप्यप्रयोगात्
पुत्रजननरूपो हर्षहेतुविरोधोऽयं इति निश्चीयते । किञ्च
यद्यपि न शक्यः पारितोष्यनिश्चयः, तथापि हर्षहेतुमात्र-
निश्चयात् सिद्धस्यापि शब्दापेक्षाऽनगमात् सिद्ध कार्य-
व्यभिचारः । किञ्च यद्यपि प्रवृत्त्यधीनं आद्या व्युत्पत्तिः,

तथापि न कार्यविपर्ययेति नियमः । यदा बृद्धमातुरं कं
प्रति विनोदार्थं 'नद्यास्तीरे फलति सन्ति' इति वाक्यं
प्रयुङ्क्ते, तदा अन्यः कश्चिदेतद्वाक्यमप्याच्युता तत्र
गत्वा फल्माहरति तत्र अन्यः अन्युत्पन्नत्वात् दृष्ट्वा
तत्प्रतिपादने तस्य वाक्यस्य सामर्थ्यं कल्पयति । अतो न
कार्ये एव व्युत्पत्तिरिति नियमः ।

किञ्च 'कोऽयं राजा ? पाञ्चालराजः' इत्यादिषु
प्रश्नप्रतिवचनादिषु दृष्टः कार्यव्यभिचारः । निश्च
यद्यपि कार्ये एवाद्या व्युत्पत्तिः तथापि
वचनकालं बहुधाः सिद्धार्थे लौकिकवैदिकप्रयोगदर्शनात्
सिद्धार्थकार्यविरोधं परित्यज्य अयं माने शक्तिनिधयो
शुक्तः, यथा गोशब्दस्यैकस्या न्यक्तौ चेष्टा दृष्ट्वा
तसैव शक्तिकल्पने यति, तेन न्यक्तिमानानिश्चयप्रसङ्गे
पश्चात् न्यवत्यन्तरेऽपि बहुधाः प्रयोगदर्शनादनुगतं सामा-
न्यमेव गोशब्दार्थः इति कल्प्यते, एवमत्रापि सिद्धकार्य-
विरोधं परित्यज्यार्थमात्रे शब्दस्य शक्तिकल्पनमुचितम् ।
किञ्च कार्यज्ञानात् प्रवृत्तिरिति इदमेव दुर्घटम्, सर्वविशेषो-
पायज्ञानादेव प्रवृत्तिदर्शनात् । यत्रोपायवाक्यमवगतं तत्र
लौकिकाः प्रवर्तन्ते, यत्र तत्प्राप्तिः, न तत्र प्रवर्तन्ते इति
अन्यथापत्तिरेकस्यापि सिद्धाचनज्ञानमेव प्रवर्तकम् । अधो-
च्येत अनन्यथासिद्धौ अन्यथापत्तिरेको हि कार्यकारणभावं
कदाप्यतः, अत्र विशेषोपायज्ञानात् 'ममेदं कार्यम्' इति
ज्ञानमुत्पद्यते, तद्विज्ञानात् स्वतन्त्रः प्रवर्तते इति । तत्र ।
इदोपायज्ञानादेव प्रवृत्त्युत्पत्तौ निमित्तमन्तर्गुह्यमानं
कार्यज्ञानं मध्ये निक्षिप्यते । ननु इदोपायज्ञानमात्रं प्रवृत्तौ
व्यभिचरति अतीतज्ञानगते विशेषोपायज्ञानं प्रवर्तयति,
अतः कार्यज्ञानं निक्षिप्यते, कार्यं च बुद्धिग्राह्यम्,
अतीतमनागतं च कार्यमेव न भवति इत्यत्रात् करिष्य-
माणं वाच्य । अतोऽतीतानागतकार्यज्ञानेन न व्यभिचारः
शङ्कनीयः । अतः अन्यव्यभिचारिण्यात् कार्यज्ञान-
निक्षेपः । एवं तर्हि इदोपायज्ञानं कार्यज्ञानोपादकम्
इत्यस्तीत्युक्तम् । तत्र च अतीतज्ञानागतयोः इदोपायज्ञानं
कार्यज्ञानं मोक्षदयति इति कार्यज्ञानं कारणं न न्यायि-
तुल्यवचनम् । अथ नृत्यहेतोरुपायज्ञानात् कार्यज्ञानमुत्प-
द्यते इति विरोधश्च इति चेत्, तर्हि तत्र एव प्रश्नि-

भाषिकरणन्यायेन फलसंज्ञोपपत्तेः तावत्सु च शुक्राग्रन्व-
मन्यप्रत्वादेः प्राप्तत्वात्, विधेयताऽवच्छेदकशुक्रादि-
ग्रहवमन्यवादिग्रहप्रतिपादकतया च गुणत्रयकषयस्य
सार्धक्योपपत्तेर्नात्र प्रकृतपाराग्रहमाश्रितशुक्राग्रत्वादे-
र्गुणस्य फलसंज्ञः इति ध्यातव्यम् । तथान्वे 'शुक्राग्रान्'
इति अग्रपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः विधेयताऽवच्छेदकस्य
शुक्रादिग्रहस्य 'शुक्राग्रान् गृहीयात्' इत्येवं पदेनाभिधानं
शुक्रत्वात्, शुक्रग्रहापेक्षयाऽपि पूर्वं चाराग्रहसत्त्वेन
अग्रपदस्यानुशादानुपपत्तेः, 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्'
इत्यादिवाक्यस्यग्रहपदस्य सर्वधारग्रहाविनः ह्मनुपकस्य
कतिपयचाराग्रहपरत्वे वैकल्यापत्तेः । अतश्च ग्रहपदसंज्ञोच्चे
प्रमाणभावात् प्रकृतचाराग्रहाभित्ता शुक्राग्रता मन्यप्रता
च तत्तत्फलोद्देशेन विधीयते । शुक्रादेव पाठप्राप्तं स्वस्यान
वापित्वा पूर्वं प्रतिकर्षः ।

सण्डन-- 'मन्यप्रताऽऽदिः सकलग्रहाणाम् ।'

शेकर-- 'काम्या शुक्राग्रताया न ।' २१.
काम्या अग्रता ।

● काम्येष्टीनामेकार्यानां पुरुषार्थैकियोन्यायगम्ययो-
र्विचलः । चाल, पृ. १५४. ● काम्येष्टीनां काम्यशब्दवाच्ये
प्रधाने 'यथाधर्वणं वै' इत्यादिना विशेषवचनेन उपागुल्य-
विधानात् अज्ञाने स्वरस्य युक्तम् । सु. पृ. ११७८.
● काम्येष्टिषु उपाहृतं प्रधाने एव, अष्टेषु तु तत्तद्देवा-
नुवारी स्वरः । उपागुल्यधिकरणम् । भा. ३।८।१९।
३५-३६. ● काम्येष्टिषु ऐन्द्राग्निषु द्रव्यदेवते उपदिष्टे
एव, न माहृताविदिष्टाया विरुद्धः सञ्चक्ष्यो वा,
अज्ञानपक्षे चोदकप्राप्तः । वि. १०।३।१७. ● काम्येष्टिषु
प्रधानम् उपागुल्येण, अज्ञानि तु तत्तद्देवानुवारेण
स्वरेण । ३।८।२०. ● काम्येष्टिकाण्डे 'प्राज्ञापत्यं धृते
वर्धं निर्वपेच्छतृणालमासुः फाम.' 'धृते भगवति' इति ।
तन्नावधारो न कर्तव्यः पाकस्य कर्तव्यः, स चोष्णीकरण-
पर्यन्तः । कृष्णलं गुणं शकलं शुद्धापरिमितम् । १०।१।१
वर्णकं २. ● काम्येष्टिकाण्डपठिताः 'ऐन्द्राग्नेकादश
कपाल निर्वपेत् प्रज्ञाकाम.' इत्यादय इष्टयः प्रहतेः
कर्मान्तरम् । २।१।१२.

हु काम्येष्टिन्यायः ॥

अङ्गवत् कतूनामासुपूर्वम् । ५।३।२।३२ ॥

भाष्यम्— इह काम्या इष्टय उदाहरणम् 'ऐन्द्राग्ने-
कादशकपालं निर्वपेत्' इत्येवमादयः, गवादयः सोमाः,
सौम्यादयः पशवः । तत्र संदेहः किं येन क्रमेण
अधीतास्तेनैव क्रमेण प्रयोक्तव्याः, उतानियमः इति । किं
तावत् प्राप्तम् ? कतूनामासुपूर्वम् यत् पाठे, तदेव प्रयोगे
भविष्यतीति । एवं पाठकमोऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा
पाठकमो बाध्येत । तन्मा भूदिति क्रमेणानुष्ठानम् ।

न वाऽऽसवन्धात् । ३३ ॥

भाष्यम्— न चायं क्रमो नियम्येत । कुतः ? असे-
वन्धात् । पृथक्पृथगेवा कर्मणः प्रयोगवचनानि । तानि
स्वपदार्थानामुपसंहारकाणि । यो यत् नोपकारकः, स
तस्य न क्रमेण नोक्तमेव । यो यथोपकरोति कस्य चिद्,
तस्योपकुर्वतः क्रमः साहाय्ये वर्तते । न चैतानि कर्माणि
अन्योन्यस्योपकुर्वन्ति । तस्मात् नैवा क्रमः साहाय्ये
वर्तते । तस्मादसंक्षेप इति ।

टिप्पणी— अनियमेन कामा उत्पद्यन्ते । तेषां नास्ति
क्रमः । क्रमेण च निमित्तेन कर्म कर्तव्यम् । तस्मात्
नैमित्तिकेन क्रमेण प्रयोगे स्वाध्यायकमो बाध्यते
अनङ्गत्वात्तस्याम् । एकप्रयोगवचनामात्रात् नास्ति क्रमः ।

काम्यत्वाच्च । ३४ ॥

भाष्यम्— काम्यानि चैतानि कर्माणि । कामाश्च न क्रमे-
णोत्पद्यन्ते । तेन निमित्तस्य अकर्मत्वात् न क्रमवन्त इति ।

आनर्थक्यवाप्रेति चेत् । ३५ ॥

भाष्यम्— इति पञ्चक पूर्वपक्षे, तदेव पुनरुच्यते
परिहर्तुम् । एवं क्रमेण पाठः अर्थवान् भविष्यतीति ।
एतदाभाष्यन्तं सूत्रम् ।

स्याद्विषाऽयं स्वाध्याय परेषु सर्वैस्वारात् । ३६ ॥

भाष्यम्— साधर्म्यवान् क्रमपाठः । अतएव प्रयोगे
क्रमे विद्यामर्णयत्वात् । कर्मावरोपनाधीनां विद्यायां
क्रमनियमादपि तदाश्रयमेव भविष्यतीति । यथा त्वत्पक्षे
परेषु सर्वैस्वारात् । यस्मापि क्रमः । अहमित्ये पशवः,
तस्मापि सर्वैस्वारात् परेषां सर्वैस्वारेण य. क्रमः, तस्मा-
दशार्थता अवश्य कल्पनीया ।

हर्षहेतुविशेषनिश्चयो न घटते । न भवतु विशेषनिश्चयः,
एतावतैव शब्दादर्थनिश्चयः कार्यव्यभिचारश्च सिद्धः ।
नैवम् । इदं च हर्षहेतुत्वमानानाम्, हर्षहेतुमात्रं च न
'पुत्रस्ते जातः' इति वाक्यस्थाः । किन्तु पुत्रजनन-
रूपहर्षविशेषः एव, यावद्विशेषनिश्चयश्च न शक्यते,
हर्षहेतूनां बहूनां संभवात् । न च पारिशेष्याद्विशेषयोः,
नहि कस्य चिज्जन्तोरिकमेव प्रियम् । अथ यस्मिं बहूनां
प्रियार्थानां संभावनाऽस्ति, तथापि पुत्रजननविशेषस्य
दृष्टत्वात् पारिशेष्यनिश्चय इति । नैवम्, तत्रैव बहूनां
हर्षहेतूनां दृष्टत्वात् । यथा पुत्रजननं हर्षहेतुलया सुप्र-
प्रसन्नः प्रियायाः, पितामहादीन् प्रति ऋणापाकणम्,
तथा पुत्राभ्यो नरकात् भाग्ये इति पुत्रः अतो नरकात्
त्राणम्, अवस्थात्वं ज्ञेयत्वमादीनां बहूनां दृष्टत्वाच्च
विशेषावधारणम् । किञ्च वर्तमान एव हर्षहेतुः हर्षो-
त्पादक इति नियमो नास्ति, अतीतादीनामपि स्मृतिद्वारेण
हर्षहेतुत्वेन स्वस्मिन् दृष्टत्वात् । परद्वेषेऽपि तथैव
संभवात् । किञ्च विरक्तश्च कथिन्सुवर्णादिलभ्यो सत्यपि
स्ववैराग्यमिति तं हर्षसंज्ञात् स्मृत्वा इत्यति विकसितसुखश्च
दृश्यते, तत्र वर्तमानोऽपि सुवर्णादिलभ्यो न हर्षहेतुः ।

यदुक्तम्, बहुधाः पुनर्जनने सति एवंविधवाक्य-
प्रयोगात् पुनर्जन्मविशेषावगतिरिति, तदतिमन्दम्,
यदूनां हृदयेतानां संभवात् यदाऽतिनिश्चयः, तदा प्रयोगा-
न्तरेऽपि लक्ष्यभावादनिश्चय एव । यदि प्रयोगान्तरे
निश्चयेऽवगतिरिति, तच्च प्रथममेव वक्तव्यः । यत्तुक्तम्,
यद्यपि प्रथमं कार्यं एव श्रुत्यपि तथाप्युत्तरकालं बहुधाः
सिद्धेऽपि प्रयोगदर्शनात् उभयानुगते अर्थेमाने शक्ति-
संकेतेति, तदयुक्तम्, गङ्गाशब्दस्य नदीविशेषावकत्वे
निश्चिते उत्तरकाले तीरादिषु बहुधाः प्रयोगदर्शनात् उभया-
नुगते अर्थान्तरे शक्तितत्त्वनाममन्त्रात् । तीरादिषु लक्ष-
भादिभूतया प्रयोगोपपत्तेर्न शक्तिकल्पनेति चेत्, अत्रापि
तर्हि लक्षणया सिद्ध्यर्थप्रयोगोपपत्तेर्न कल्पनामिति श्रुत्य-
वर्षः । गोपदे तु आनन्त्यर्थभिव्यक्त्या शक्तौ कल्पना-
ऽनुपपत्तेः सामान्ये वचनमिति विशेषः । यदुक्तम्,
यद्यपि प्रत्यक्षेव श्रुत्यपि, तथापि कार्यसंज्ञानियमो
नास्ति, यथा वृक्षादियं सति विनोदायम्, 'नानाधरे

फलानि सन्ति" इति प्रथमपदरहितवाक्यप्रयोगे यादृच्छिकः
 कश्चित् प्रवर्तते इति । तच्च नैवम्, तथापि कार्यज्ञाना-
 देव यादृच्छिकस्य प्रवृत्तिः प्रत्यक्षावयवगतोदकादौ यथा
 विपासोः कार्यबुद्धिरुपचरते, तथा द्रव्यापीति । शब्दात् कार्य-
 बुद्धिर्नास्ति, तथापि स्मृतित्वोः शब्देनैव कार्यप्रथमः, सोऽपि
 पश्चाद्विवर्तते । अतो न कार्यस्यमिचारः प्रवृत्तेः । यन्तु-
 क्तम् अर्थान्तराश्रितपरत्वकल्पनादपि कार्यपरत्वविशिष्टः
 ब्रूयेव कार्यरूपविशेषे शक्तिगौरवमिति, तदपि न,
 प्रवृत्तेः कार्यनियतत्वेन कार्याश्रिते एव कल्पनं युक्तम्, न
 तु अर्थान्तराश्रिते । कल्पनाद्यौरवमपि विपरीतमेव ।
 अस्माकं तु कार्यमात्रे शक्तिरेकविपया, तत्र तु अर्था-
 न्तराश्रित्ये महाविषये शक्तिरिति, यथा बहिरिति नियते
 दाहकार्ये न द्रव्यमात्रे शक्तिः, एवं कार्यपरत्वादौ पर-
 त्वरान्वयोऽपि ग्युगलः इति न प्रतिपदाधिकरणविरोधः ।
 न च लोकवाक्यवत् परस्परान्वयपरत्वं वेदान्तानामभ्यु-
 पगन्तुमुचितं निवृत्त्याऽभावात् । अतः कार्यपरत्वमेव
 वेदान्तानाम् । ननु सिद्धार्थस्यपदेनोप लौकिकेषु मुख्य-
 र्थाभावादस्मिताभिधानं न स्यात् । सत्यं तत्र वक्तुमि-
 प्रायादेकमर्थमिदम्, नास्मिताभिधानात्, संयतेतदेभ्य
 इव सिद्धयोऽपि ग्युगलचेतिरतिमकल्पार्थानां ग्युगलि-
 रत्वेत्येव । तथा "अस्य शब्दस्य अयमर्थः" इत्यप्यति,
 यथा प्रथमप्रतिवचनविषयि । तत्र पदोया ग्युगलिः आया
 कार्यविपर्ययेति सिद्धं कार्ये एव ग्युगलितिरिति । प्रवि.
 पृ. ४०५-४२. * कार्यस्योपमायाः सर्वत्र वाचनिकः । भा.
 १०६१११३४. * कार्यसिद्धयर्थं हि कारणं कल्प्यते,
 न पुनः कार्यविनायाप । बृहती. पृ. ५४. * कार्यानु-
 सारेण कृत्वित्वां संख्याविशेषनियमः । के. १।३।१।
 २१-२४. * कार्यानुसारिणा कारणेन भाव्यम् इति
 नियमम् अवलम्बन्ते संख्याः । परिमलः. २।१।३।४९
 म. सू. * कार्यान्तरदर्शनाच्च कारणान्यन्वक्ष्यता
 न्यायेव । बृहती. पृ. २१४. * कार्यान्वत्वात्
 एवमपि न्यानमेरप्रतिः । बा. २।१।१।२५ पृ. ५६९.
 * कार्यान्वये विशेषप्रायेष्ठेयत्वात् । सु. पृ. ८४४.
 * कार्यान्वितः एतार्थः सर्वतन्त्रमिषेयः । कार्यान्मात्र-
 पूर्वकं वा महत्तिमिदं योः, प्रवृत्तिमिदं योः मात्रं

४।१।३. * कारकाणां भावनाऽन्वयः साक्षादसंभवात् धात्वर्थपरिच्छेदद्वारकः । मणि. पू. ११२. * कारकाणां भावनोपसर्जनधात्वर्थनिष्पत्त्येवात् धात्वर्थेनैव संबन्ध-
विधिः । 'स एव हि तानि स्वसिद्धधर्ममपेक्षते, भावना-
ऽपि च तथाभूतान्येव तानि गृह्णाति इत्यविक्रदः
सम्बन्धः । वा. २।१।११ प्र. ३८२. * कारकाणां
विभक्त्यर्थान्वाभ्युपगमात् । 'करणाभिधायिन्यां तृतीया-
'विभक्त्या' इति अरुणऽधिकरणस्य (३।१।६।१२ प्र.
६७९) भाष्यम् । १।१।११ प्र. ३२४. * कारकाणां
सर्वेषां तदभूताधिकरणवार्तिकं (१।१।७) स्वभापारेषु
कर्तृत्वस्योक्तत्वात् (६५-६८ स्तो.) । तस्मिन्नेव
चाधिकरणे 'तत्त्वात्तन्वावगम्यैव विनिवृद्धन्ते प्रयोजक'
(२९५ स्तो.) इत्यादिवार्तिकेन स्वभापारकर्तृत्वादिना
प्रधानक्रियागतकारकत्रैविन्यानुपपत्त्युक्त्या स्वभापारे
कर्तृत्वस्योपपादितत्वात् । सु. पू. १५५३. * कारकाणां
सिद्धरूपत्वेन न्यापाररूपभावन्येनिष्पादनं विना साक्षात्
भावनाऽन्वयायोगः । पू. ७६७. * कारकाणां स्व-
भापारेषु कर्तृत्वसद्भावात् स्थावरादीनां कर्तृत्वविषयता
तिष्ठः स्थावरादिष्वोक्तसंख्यऽनुवर्तनम् । पू. १४५३.
* कारकाणां स्वभापारापेक्षया कर्तृत्वं संभवति
इति पुरस्तात् प्रतिपादितम् । (वा. २।१।११
प्र. ३७० इत्यत्र) । वा. ३।१।४।१३ प्र. ९३७. * गुण
स्येव द्रव्यपरिच्छेदं विना, कारकाणां धात्वर्थनिष्पादनं
विना भावनाऽन्वयायोगात् धात्वर्थसिद्धधर्मस्यैव
भावनया ग्रहणात् आख्याताश्रयणे भावनाऽन्वयामवेऽपि
धात्वर्थान्वयः अविक्रदः । सु. पू. ५७३.

* कारकत्वं नाम क्रियाहेतुत्वम् । वि. ४।१।५.

* कारकत्वं विना क्रियाऽन्वयायोगः । सु. पू. ७५१.
* नतु किमिदं कारकत्वम् । न तावत् क्रिया-
प्रयोजकत्वम्, 'देवदत्तस्य सख्युलं पचति' इत्यत्र अनु-
मतिद्वारा क्रियाप्रयोजके देवदत्ते अतिप्रसङ्गात् । नापि
क्रियाजनकत्वम् । 'यथाज्ञानं पचति' इति ज्ञाने अति-
प्रसङ्गे । अथ धात्वर्थान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारक-
त्वम्, 'पचाथ गच्छति' 'स्वर्गाय मत्ते' इत्यादौ
अकारकयोः धनस्वर्गयोः अतिव्याप्तेः । 'न पचति'

इत्यादौः सार्थेऽतिव्याप्तेश्च, तस्य पाकान्विताख्यात-
विभक्त्यर्थान्वयात् । निषातातिरिक्तत्वेन विशेषणे 'नन्तं
पचति' इत्यादौ अधिकरणे नन्तादौ अर्थाप्तेः । तस्मात्
कर्तृकर्माभ्यन्तमत्वं कारकत्वम् इति नैयायिकाः । सामा-
न्यतः सम्भवेतासम्भवेत्यस्य द्वैविध्यात् कारकत्वं कर्तृत्वादिकं
च अनुगत-यवहारपिद्धम् अलङ्घ्योपापिरूपं सामान्यम्
इति रत्नकोशकृतः । सिद्धान्तस्तु आख्याताशान्वित-
विभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वम् । लिङ्गसंख्याऽऽदीनां
कारकत्वम् इदमेव । 'आव्यस्य यजति' इत्यादौ साक्षयिक-
यद्यर्थस्यापि आख्याताशान्वयात् आग्रादेः कारकत्वम् ।
उपपदविभक्त्यर्थानां तु कथितधात्वर्थान्तरे अन्वयात्
भुतभावनाऽन्वयवित्तेन न कारकत्वम् । मणि. पू. १२८-
१२९. * कारकत्वेन यद्यपि द्रव्याणि प्रतीयन्ते, तथापि
तन्पदानि अधिधायकान्येव । वा. ३।१।३।१२ पू. ६९४.
* निम्बोपास्य कारकत्वायोगः । सु. पू. १४४०.
* कारकप्रतीतिं मुक्त्वा नान्यत् क्रियायाः प्रत्या-
यकमस्ति । वा. ३।१।४।१३ पू. ९२९.
* कारकप्रतीतिपरा विभक्तिः नान्तरायकत्वात्
संख्या प्रतिपादयति (उद्देश्ये) । वा. ३।१।४।१४ पू. ७२३.
* कारकलक्षणा द्वितीयाऽऽदिः विभक्तिः क्रियासंबन्धे
विनक्षिते भवति । सा क्रियासंबन्धस्य वाचिका । भा.
३।१।६।१२ प्र. ६८८.

* कारकविभक्तिः द्वितीया सामर्थ्यादेव आख्या-
तेन संबध्यते, न नाम्ना । भा. १०।१।१०६३. * कारक-
विभक्तिः नामपदार्थलोचनाय (नया) प्रत्ययं प्रयुङ्कते ।
सा च नानोच्चारितायां नैव प्रयुङ्कते । वा. २।१।५।
१६ पू. ५०७. * कारकविभक्तिः यम कर्तृत्वादे
विभक्त्यर्थस्य साक्षात् भावनायामन्वयः, सा । मणि.
पू. १३३. * न च कारकविशेषणत्वात् गुणानां कारक-
विभक्तिः, किं तर्हि ? कारकत्वादेव । एतदपि पक्षक-
विषयाऽधिकरणे वक्ष्यते (४।१।५।११-१६) । वा.
३।१।६।१२ प्र. ६८८. * कारकविभक्तिमन्तरेण
क्रियासंबन्धमात्रात् । ३।१।७।१४ पू. ७१९. * कारक-
विभक्तिं विना आख्याताशान्वयायोगः । सु. पू. ४०१.
* कारकविभक्तिभिः कारकत्वेन प्राधान्येन मिथ्याना-

६।२।६।२५. * कालः नञ्समभिव्याहाराभावे कालिक संवत्सेन भावनायामन्येति । नञ्समभिव्याहारे तु तत्कालीनाभावमनियोगित्वसंवत्सेन साक्षादेव वा तस्यामेव । रहस्य. प्र. १९. * कालः । ननु नाडिकागुहूर्तमद्वयप्रत्ययानं परवापरत्व-योग्यतायोग्यत्व-विरत्यधिप्राव-विशिष्टपदार्थप्रत्ययानां च कालकृतत्वेन अङ्गीकृतानां विभक्त्यात् आकाशवद्विभक्त्येन कालद्रव्येण करणाशक्तेः, सूर्यादिगणिक्रियाऽवच्छेदात् विभक्तस्य कालस्य विभक्त-प्रत्ययहेतुत्वाम्बुपगमे तु सूर्यादिगणिक्रियाणामेव नमः-पठितमनागातिलङ्घनफलः सूर्यादिगणित्यध्यायः नाडिका, नमस्त्रिसप्तममनागातिलङ्घनफलः मुहूर्तः, नमोऽष्टमभागानिलङ्घनफलः प्रहः, इत्येवं नाडिकादिप्रत्यय-हेतु चोपपत्तेः, प्रतियोगिपदार्थविषया बहुल्यतमसूर्यादि गतिरक्षण- (गतिक्षण-) वच्छेदयोः परत्वापरत्व-निशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुचोपपत्तेः, एकमिच्छाणावच्छेदयोः योग्यतायोग्यनिशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुचोपपत्तेः, उत्पत्त्यादिभावविचारान्तर्गतबहुत्वसूर्यादिगणितक्षणवच्छेदयोः, चिरत्वधिपवनिशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुचोपपत्तेः, क्रियाभ्यतिरिक्तकालमानात् जीवगतिपाया एव कालत्वव्यतिः इति क्रियायामातिरिक्तकालाभाववादिनः । वज्र (अथ किञ्चित् परित्यक्तमस्माभिः) । सूर्यादिस्थायाः गति-क्रियायाः सुबस्यविरादिपदार्थसंघातावेन तदवच्छेदक-त्वायोगात् । कालस्य तु सर्वगतत्वात् सर्वत्रुतसूर्यादि-समेतक्रियाऽवच्छेदकत्वविभागात् सुबस्यविरादिपदार्था-वच्छेदक योग्यते सुगणविरादिषु पञ्चपरादिप्रत्ययैः क्रियाऽतिरिक्तकालमुमानात् ।

पदार्थासन्नदायाः त्रिधायाः तेषु परादिप्रत्ययहेतुचा-योगात् कालस्य अनुमेयवैदपि क्रियाभ्यतिरेकस्थितिः इत्यपि यदन्ति । परमार्थतस्तु प्रत्ययत्वान्मुपगमे कालस्यकिञ्चिदेव स्मात् । परापरादिप्रत्ययानां हि सावै-त्रिकत्वात् सर्वगतहेतुत्वेष्वेवैदपि आकाशादेरेव अन्यतः सिद्धात् कालवत् स्वरूपेण अमिलादपि उत्कारिभेदा-पादितविरक्षणतामस्यात् उपपत्तेः न कालकत्वकत्वं भवति । प्रत्ययत्वे तु 'सूर्योरो वर्तते' इति क्रिया-विषयोदयप्रत्ययविरक्षण । 'वर्तते' इति अक्षयप्रत्यय

वेद्यत्वात् गतिरिक्तकालविद्धिः । 'भूतः सूर्योदयः भविष्यति वा' इति भूतभविष्यकालवच्छिद्योदयसंका-प्रादिणि प्रत्यये वर्तमानताप्रतीतेश्च न 'वर्तते' इति मुद्वेः सत्ताऽऽलम्बनत्वं शङ्कनीयम्, 'क्षो भूतः' 'अथ नश्यति' 'क्षो भविष्यति' 'अथ नोत्पद्यते' इति प्रत्ययप्रागभावप्राहिनाशानुत्पत्तिमुद्विष्येत्क्षणस्य भूतभवि-ष्यदुदयोः प्रत्ययप्रागभावप्राहिनाशानुत्पत्तेः भूतभविष्य-कालावच्छिन्नकत्ताऽऽलम्बनत्वं चातुप्रत्यापारोचनना भासमानं नापहोतुं शक्यम् । कालानवच्छेदे च सूर्योदयविरतदत्वयोः आकाशाशक्तिपाणयन् सर्वदा सदवत्तापत्तेः, कादाचित्कत्वप्रतीतिविरोधः । स्वतश्च कालस्य एकरूपत्वेऽपि उपाधिमेदात् भूतभविष्यद्वर्तमानत्वव्यप-देशोपपत्तिः । एकक्षणवच्छिन्नाः हि क्रियाक्षणाः यावत् काल म्याप्नुवन्ति, तावत् काले वर्तमानत्वेन व्यपदिश्यते । क्रियाक्षणाया च अपौरुषेयत्वेऽपि एकपक्षेऽपि अनुशील-मानानाम् आद्यक्षणादास्य फलोपतिक्षणपर्यन्त क्रियैक-व्यपदेशात् विद्यमानक्रियाऽवच्छेदोपाधिकं कालस्य वर्त-मानत्वम्, विनष्टक्रियाऽवच्छेदोपाधिकं भूतत्वम्, भावि क्रियाऽवच्छेदोपाधिकं भविष्यत्वम् उपपन्नम् । सूर्यादि-क्रियाऽवच्छेदकस्य च कालस्य अक्षिपक्षपादिक्रियाया अवच्छेदाभ्युपगमात् मान्योन्याश्रयापत्तिः । अतश्च सूर्यादिक्रियाणामपि भूतभविष्यद्वर्तमानकालावच्छेदात् क्रियाभ्यतिरिक्तस्य आकाशादिभ्यतिरिक्तस्य च कालस्य प्रत्ययकालादमिते विलक्षणप्रतीतिवलादेव सिद्धेः तेषां तावत् पराजयः अनाशङ्क्य एव । अनुमेयकाल वादिनोऽपि तु आकाशादिभ्यतिरेकासिद्धावपि क्रियातः तावत् भ्यतिरेकसिद्धेः अशक्याः पराजेतुम् । यणनाऽ-परपार्थायमङ्गनवाचित्वेन स्मृतात् कालपतेः धातोः पथि कृते कालश्चन्दमुपपत्तिः । सु. प्र. १३०-७१. * कालः परो अमीशोमप्रत्ययनात् अनन्तरम् । अ. १।२।१।११. * कालः पशुपुरोडासस्य दश-प्रचारवर्षम् । १।२।१।११. * कालः प्रकृतेः दशैश्व पूर्णमासश्च । १।२।१।१।२०. * कालः लभ्यते । यथा 'नागवेलायाम् आगन्तव्यम्, श्वेतवेलायामागत्यम्, पट्टवेलायामागत्यम्' । यस्मिन् प्राप्ते न नागाः न

भूयोभूयः स्मारकमपेक्षन्ते नैवं कालः । तु. पु. १।२।११।५७.

० कालस्य उद्गमनादिरूपस्य नियमो दैवकर्मणाम् ।

भा. ६।८।१।२३-२४. ० कालस्य नियमविधिः 'घोर्णे-

मास्या घोर्णमास्या यजेत' इत्यादिः, न अनुवादः ।

५।९।१।२३-२४. ० कालस्य व तमर्हिरलक्षितस्य दर्श-

पूर्णमासयोर्गतार्थे विधानम् 'यदि या पूर्णमासे वतमुवैति,

यत्सेरमानास्यायाम्' इति । ६।४।१।२।३४-४०.

० कालस्य पठिन्द्रियजन्यप्रत्ययविषयत्वं चाद्यविषय-

संबन्धिचेन 'इशनीं पठो ज्ञातः' इत्याद्यनुमत्तात् । मणि.

पृ. १७०. ० कालस्य पठिन्द्रियवैश्वत्वं पूर्वेक्षणविशिष्ट-

मयस्य विषयीकरणत्वात् । पृ. १२३. ० कालस्य संबन्धः

'घोर्णमास्यां यजेत' इत्यादिना विधीयते, न कर्मा-

न्तरम् । वि. २।३।१२. ० कालस्य सर्वत्रैव अधिकरण-

त्वात् । वा. २।२. ३।३ पृ. ४७८. ० कालस्य सिद्धवदा-

कारकत्वेदेवत्वेऽपि स्मारकप्रवृत्तिविषयताऽऽपादक-

प्रयोजनाकाररूपेण उद्देश्यतामागच्छ स्वरूपतश्च सिद्धव-

त्तस्य निर्देशोऽपि कर्माङ्गत्वेनाप्राप्तत्वात् विधेयत्वोपपत्तिः ।

सु. २. १५८. ० कालस्य स्वतन्त्रप्रत्ययेन धर्मिरूपत्वात् ।

पृ. १७५. ० कालस्य सर्वत्रैव दृष्टव्यविधिनः वीक्षणो-

पिधानम् । भा. १०।३।२।३. ० आकाश-दिक्-

कालाभ्यामा परमाणुदृष्टान्तगतेन नित्यत्वात् । वा. १।३।

८।२७ पृ. २८५. ० देशकालयोश्च साहचर्यानप्रयोग-

विषयत्वावधारणात् सर्वोपनिबन्धम् । ३।७।४।१. ० काले

निमित्ते कर्म विधीयमानं तस्मिन्नेव काले कर्तव्यम् ।

५।१।१७।३३. ० काले मियामने तन्ममेदो भवति यथा

दर्शो घोर्णमासेऽपि । भा. ११।४।६।२३. ० काले विहिते

एव अग्निशेषादीनि कर्तव्यानि । ६।२।७।२३-२६.

० कालरूपेण देशानां नियमविधिः । भा. ४।२।१।

२३-२४

० कालतः तुल्यानि दर्शपूर्णमासयोः अङ्गानि

प्रधानानि च, 'घोर्णमास्यां घोर्णमास्या यजेत'

'अमावास्यायां अमावास्यायां यजेत' इति । प्रश्नैः सद्यः

अङ्गानाम् एकदेशकालकृतं च यथयति । 'अङ्गानि तु

विधानत्वात्' (१।१।२।८) इत्यत्र । भा. १।१।१।

१०।५६. ० कालतः वाचनिके व्यवसायविधिः यथा

'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि

वेदय', वर्षासु रथकारः आदध्यात्' इति । स्मार्तमपि

'दिवा संघासु कर्णस्यश्रमस्य उदहृतः । कुर्णोन्मूत्रपुरीषे

च रात्रौ चेदक्षिणमुप. ॥' इति । बाल. पू. १।८. ० कालतः

वाचनिके व्यवस्थितविकल्पो यथा आश्वभगयोः 'वाग्द्वितीयो

घोर्णमास्याम् अनुच्येते, हृषन्वद्वी अमावास्यायाम्'

इति । पृ. १५९. ० कालतः विदोषप्रदं यथै

'तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति' इति अवरूढमप्यै एका-

दशमि. प्रश्नैः इमिरासादोत्तरकालविहितानां पञ्चानाम्

आतिदेशिकानां प्रयाजानां प्रवृत्तिरिति । पृ. १४७-४८.

० कालतः व्यवहाररूपः प्रतिषेधो यथा 'सर्वं प्रत-

र्हिजातीनामशयं अतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्वात्'

इति । पृ. ३४. ० कालदेशादेरनुपादेयसंनिधेः कर्ममेद-

कत्वं नास्ति इत्यधिकरणार्थः । वा. २।३।१३।२६.

० निषेधकाङ्क्षासमुद्भातोऽप्राप्तवर्षमेदेन कालपरि-

माणं लोकन्यवहासिद्धयर्थम् । सु. पु. १२८. ० काल-

परिमाणौदिकपत्तं लोकस्योति शास्त्रन्यवहासिद्धयर्थं

दर्शनगणितसमदायानुमानपूर्वकम् । वा. १।३।१।२

पृ. १६७।२.

० कालपादः । सर्वेषु ३।१।१-२५ अधिकरणानि ।

तत्र दर्शपूर्णमासयोः कालः ३।१।१-४, अमावास्यास्य

३।१।५, सुखायाः ३।१।६, नैमित्तिकेष्टीनाम् ३।१।७,

आमपणस्य ३।१।८-१७, चातुर्मास्यानाम् ३।१।२८-

२५, मासैर्दर्शपूर्णमासयोः ३।१।२५ इति । ० 'अथा

दधीत' इत्यनेन आपाने एव कालप्राप्तः इति वक्ष्यते ।

आहृ. ५।४।३ ० आधानस्य सोमपूर्वैकवर्तये सोमस्य

विहितकालाद्यः । भा. ५।४।५।१५-१६. ० कालभेदः

दर्शपूर्णमासयोः 'घोर्णमास्यां घोर्णमास्या यजेत, अमावा-

स्यायाममावास्यायां यजेत' इति । तथा चातुर्मास्येण पूर्वणाम्

'वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत' 'वर्षासु उदगमयानिर्धजेत'

'देमन्ते साकमेधैर्वजेत' इति । भा. १।१।२।३।२३,

० कालभेदान् अत्रमेदः दर्शपूर्णमासयोः 'घोर्णमास-

काव्यान्नानि काव्येभ्यः न दर्शस्योपबृज्यन्ति' । १।१।१।

१।२, ० कालभेदान् नवमं तन्ममेदः । १।१।२।४।२७.

पृ. २१९. * कार्यकारणयोरैवानुमानम् इति केचित् । तदयुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि वृत्तिरुदीनानाम् अन्विरोद्धतरोहिण्यादिप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात् । वा. १।२। २।२९ पृ. १२९.

॥ कार्यकारणभावनिवृत्तः अतिप्रसङ्गं भवत्कु-
मर्हति इति न्यायः । अन्यस्योद्देशो अन्यदीयस्यापि
एवानुमानमतिप्रसङ्गः । सदसं. आहते । साहस्री. ७०१.

* न गच्छेन्न अन्यपमाभात् कार्यकारणभावावगतिः,
न्यमिचारात् । किन्तु यदि अस्मिन् एति संभ्रमति, एत्यपि

तदन्यमिन् तदभावे न भवति, तत् तस्य कारणम् इति
प्राप्तमिति । कणिका. पृ. ४०६. * कार्यकारण-

संशङ्गो नाम च भवति यस्मिन् एति यद्वदति, यस्मि-
न्वावति यत् भवति, तमेव कार्यकारणसंशङ्गः । भा.

४।१।१२ पृ. १२४६. * कार्यतस्तु कारणवगतिरनु-
मानमेव । शब्दु पृ. २४. * कार्यताशानं द्विविधम् ।

‘ मयेदं कर्तुं शक्यते ’ इत्येवंरूपमेकम् । ‘ मयेद-
मार्थं कार्यम् ’ इत्येवंरूपं द्वितीयम् । तत्रापि पदार्थनिष्ठ-

योग्यतागम्यम् इति न प्रवृत्तिं प्रति हेतुः । द्वितीयं तु
स्वेष्टसाधनत्वबलरदनित्येननुवर्धित्यज्ञानजन्यं चिकीर्षा-

द्वारा प्रवृत्तिं प्रति हेतुः इति गुरवः । मणि. पृ. ८३,
* कार्यताशानं प्रवर्तकम् इति गुरवः । पृ. ८४,

* कार्यतमेव विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.
॥ कार्यत्यादुत्तरयोर्यथाप्रकृति । १०।४।२३।
४८ ॥

वैरस्तोमे कथंयतरं साम । ‘ यद्योन्वां तदुत्तर-
योग्यमिति ’ इति यत् गानम् उत्तरयोग्योद्योदरि उक्तम्,
तत् किं रयंतरस्य उत्तरयोग्ये वृद्धतः उत्तरयो. स्वस्यो
चारयोग्यं इति विचारे पूर्वपक्षमाह । कार्यतात् उत्तरयो
यैव कर्तव्यं तस्य कार्यतात् अतुष्टयत्वात् उत्तरयोः रय-
तरस्य वृद्धते वा उत्तरयोः यथाप्रवृत्तिं अमिष्टोद्यो-
प्रवृत्तिमनुसृत्य कर्तव्यम्, न स्योत्तरयोः इति ।

समानदेवते वा, वृष्टस्याविमाणात् । ४५ ॥

वास्तव्येन पूर्वपक्षं निरस्त्य विद्वान्माह । समाना
एकैव देवता यस्य त्वस्य, तस्मिन् समानदेवते त्वे
कथंयतरं मातृपत्न्यम् । त्वस्य कथंयतरस्य अविभागात्

विभागाभावात् । ‘ एकं साम त्वे कियते ’ इति हि एक-
स्यैव अविभक्तस्य त्वस्य सामाधारत्वेन विभागात् । तस्मात्

कथंयतरं स्वयमुत्तरयोरेव गेयम् इति सिद्धान्तः ।
कथंयतरम् ‘ पुनानः सोम धारयापो, दुहान कषादिभ्यम् ’

इति ऋग्वेदं प्रथमपेन कथंयत् कृत्वा गीयते इति गेयम् ।
(उत्तरार्चिके ६७५-६७६ गानस्ये च ५११९) । के.

* कार्यद्वयवृत्तिविशेषगुणानां पाकादिना विरोधि-
गुणान्तरोपस्था द्रव्यनाशेन वा नाशत्वम् इति नियमः ।

मणि. पृ. ५३.
॥ कार्यनाशे कारणनाशः इति न्यायः । यथा

पटनाशे तन्तुनाश इत्यादि । साहस्री. २७८.

* कार्यप्रयुक्ता हि स्वानविशेषादपि न स्वरूप-
प्रयुक्ताः स्वरूपस्य स्थानान्तरेऽपि अविमाणात् । नहि

यत् देवदत्तस्य पुष्पमानस्य स्थानमवगतम्, तदेव
मुह्यमानस्यापि भवति इति गम्यते । वा. २।२।१२।२९

पृ. ५६९.
॥ कार्यप्रयोजकस्य कस्य चिद्विद्दे एक-

जातीयानेककारणान्तरसत्त्वेऽपि फलानुसृतिः इति
न्यायेन भूयोमिरपि प्रतिहेतुमिः अनुमितिप्रतिरूप-

फलनिर्वादात् । गाढावरी. उपाधिरूपकताञ्चै पृ.
१०५९.

* कार्यरूपो वेदार्थः इति गुप्तमतम् । वि. १।१।२.

* कार्यलक्षणया परमलक्षणा कार्यते । यथा त्रेधात-वा
दीर्घणीया इति । बाल. पृ. १४३. * कार्यविनाशः

कारणविनाशात् । ‘ यथा अभिनवं पट दृष्ट्वा, न
वेन क्रियमाणमुपलभ्यमानं, अथ च अभित्यपम-7-

गच्छति रूपमेव दृष्ट्वा । तन्मुपलभ्यपन्नमित्येव तन्मु-
पलभ्यपन्नविनाशात् तन्मुविनाशाद् विनश्यति इत्यन-

गच्छति । भा. १।१।१२।२. * साधनविनाशमपि-
रेवेण कार्यविनाशमाभात् । वा. २।२।१२।२

पृ. ५२८.
॥ कार्यविपरिणामात् सिद्धम् इति न्यायः ।

अत्रावश्यं विपरिणामाद्येव तत्त्वं सामर्थ्यात् कार्यने
बुद्धिर्गम्यते, तेन तु कार्यतन्तो बुद्धिवर्था इति चेदतः ।
अथ एव भाष्ये कार्या बुद्धिः, ता विपरिणम्यते इत्यु-

ॐ कालाभ्यासेऽपि वादरिः कर्मभेदात् । ८।
१।३।६॥

पट्टविशद्वये भूयते 'पट्टहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति'
इति । किमपि विधीयते, किं द्वादशाहिकानामहो प्रवृत्तिः,
उत पट्टहस्येति । तत्र पूर्वपक्षमाह । चत्वारः पट्टहाः
इति तान्त् कालस्य अभ्यासः भूयते । पट्टहस्यस्य
कालस्य चतुर्वारमभ्यासोऽयम् । अस्मिन् कालाभ्यासेऽपि
जनकसमराप्रवत् द्वादशाहिकानां नाना अह्ना प्रवृत्तिः
स्यात् इति वादरिचार्य आह सः । पट्टहस्येन एकै-
केनाह्ना निर्वर्त्यन्ति पट्ट सौत्यानि कर्माणि उच्यन्ते ।
तेषां च धन्या कर्मणः भेदः कर्मभेदः गम्यते, चत्वारः
पट्टहा इति संख्यायाः पृथक्त्वनिवेद्यात् । तस्मात्
द्वादशाहिकानां नाना अह्ना प्रवृत्तिः ।

वदावृत्तिं तु जैमिनिरह्नामप्रत्यक्षसंख्यत्यात् ।

७ ॥

पट्टविशद्वये चत्वारः पट्टहा भवन्ति इति न द्वाद-
शाहिकानां अह्ना प्रवृत्तिः, किन्तु जैमिनिराचार्यः तदा
वृत्तिं तस्य प्रकृतस्य पृथग्व्येव पट्टहस्य आवृत्तिं मन्यते
सः । अह्नाम् अप्रत्यक्षसंख्यत्यात् । अह्ना चतुर्विंशति-
संख्या प्रत्यक्ष साक्षात् नोच्यते, अप्रत्यक्षा अनुमेया इय
संख्या, चत्वारः पट्टहा इत्युक्त्यात् । तच्चानुमानं पट्टह-
चतुष्टयेनैव । तत्र प्रथम पट्टहस्य प्रत्ययः, ततः तच्चतु-
ष्टयस्य । एव सति पट्टहप्रत्ययदेव प्राथमिकात् पट्टह-
प्रवृत्तिः प्रवर्तयते । तस्मात् पट्टहाभ्यासः । इति सिद्धान्तः ।
तुल्यभेदः पञ्चमावृत्त्येव । पट्टविशद्वयस्य अहःकलतिष्ठ
'अतिरात्रः, चत्वारोऽभिद्रव्याः, द्वादशाहस्य दशाहानि,
अतिरात्रः' (१+२४+१०+१=३६) इति । सेय
सत्यापादीये भौतस्य १८।२।१३ इत्ययं द्रष्टव्यः । के.

● कालार्थः संयोगः 'आग्निमारुताधूर्ध्वमनुवाधै-
भरन्ति' इति अनुवाजानाम् आग्निमारुतोर्ध्वसमयेन
सह । वि. ४।३।१४. ● कालार्थः संयोगः आग्निमारु-
तानुवाजयोः हारिगोबनपरिधिप्रहरणयोश्च । भा. ४।३।
१४।३६, ● कालार्थः संयोगः 'उत्तिष्ठन् अन्वाह आग्नी-
दमीन् विहर' इति, तथा 'व्रतं कृणुतेति वाचं विमुञ्चति'
इति । उपाधानकाष्ठे व्रतकरणकाष्ठे च प्रेशादि कर्तव्यम् ।

१।२।४।१०, ● कालार्थः संयोगो न 'अग्निं चित्वा
सौत्रामण्या यजेत' 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिवनेन
यजेत' इति, किन्तु अद्रम्योवनसंमन्थः । ४।३।१२।२९-
३१, ● कालार्थः संयोगो न 'संख्याप्य पीर्णमासी वैमृच-
मनु निर्वपति' इति किन्तु पीर्णमास्या एवाहं वैमृचः ।
(परंतु वैमृचस्य पृथगनुष्ठानं स्यात् । याज्ञिकस्तु
पीर्णमास्या तत्रमपि कुर्वन्ति) । ४।३।१३।२२-३५,
● कालार्थः संयोगो न 'सूक्तवाचनेन प्रस्तर प्रहरति' इति
सूक्तवाकप्रहरणयोः, किन्तु प्रहरणमप्यः सूक्तवाकः ।
३।२।५।११-१५. ● कालार्थः संयोगः स्वर्द्धक्यन्द-
वीक्षणयोः । १०।६।२।३, ● सर्वत्र च कृतांतयोः संवत्से
कालार्थत्वं स्यात्पति (४।३।१२-१५ अवि०) ।
वा. ३।२।५।११ पृ. ७५९.

● 'कालेयस्तत्कामाणां हि सर्वांते प्रातिरिष्यते' ।

(सु. प्र. १८० 'ननु वैदिकपदार्थमाप्नुत्तरकालीनानामपि
क्रमादीनाम् आचमनादिभिः स्मार्तैः पदार्थैः सह
योग्यत्वात् विरोधो भविष्यति इत्याशङ्क्याह-नालेति ।
प्रयोग्यत्वस्याप्यक्रमात्पेक्षया, स च सकलपदार्थाप्युत्तर-
मावी इत्याशयः ।) वा. १।३।३।७ पृ. १९९.

● कालैक्यमज्ञानां प्रपानैः सह । भा. १।१।२।३.

● कालिदासादिकाकर्षं शीरुषेयम्, वेदवाक्यं च
अपीरुषेयम् । वि. १।१।८.

● कालेयं ताम 'तरोभिर्नो विद्वद्भुम्' (तां. ६८७) इति बृहतीपट्टकिच्छन्दस्कण्डयामके सूक्ते
प्रमथनेन वृत्तात्मके गीयते । तस्य माध्यस्थिने बृहत्तोषेण
चतुर्थम् । वि. १।४।३, १।२।६ वर्णकं २.

● कार्यं ताम 'अग्निं प्रियाणि पवते' (तां. ५५४,
७००) इति जगतीयशक्त्ये सूक्ते शेषं ज्योतिषोमे
तृतीयवने आर्भतपवमाने । वि. १।२।६ वर्णकं ३.

● काविराट् अष्टगुणः । पादेषु अक्षराणि १।१२।५
उदा० ता विद्वत्ता (अक्ष. १।१२०।३) । के.

● वाच्यम्-- (पाप्मविशेषोदहरणम्) 'निदाप-
समवर्तचन्विमथ्यदिनावर्तिर्गणितरक्तनिकरनिपातादित
तु उत्तरं तावद्गतमनो हं विहितमगममण्डलं प्रसङ्गो-
क्तित्वा आकस्मिकीम् अम्भसमारगम्भीराम् अभिनव-

रिति किं कार्यज्ञानमयत्नेन ? किञ्च कृत्यहेतोपायविरिक्तं कृत्यदेश्ये न तत्रिरूप्यते, अतः कार्यज्ञानं प्रवर्तकमिति वदता नामान्तरेणोपायज्ञानविशेषात् प्रवृत्तिरित्युक्तं भवति इति ।

अत्रोच्यते । कार्यधीतः (वीरशब्दात् तविल्) एव प्रवृत्तिः, तदन्वयव्यतिरेकित्वात् प्रवृत्तेः । इष्टोपायज्ञानस्यापि अन्वयव्यतिरेकौ स्तः इति चेन्न, कार्यज्ञानोपायव्यतिरेकः अन्यथासिद्धत्वात् । तथाहि, यय कार्यज्ञानं नास्ति केनलमिष्टोपायज्ञानमेव, तन अतीतानागतवर्तमानोपायज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्न दृश्यते । ननु अयं व्यभिचारः इष्टोपायवत्या कार्यधीजननेऽपि समः । नैवम्, कृत्यदेश्यस्य इष्टोपायस्य कार्यधीदेष्टव्यम्, अतः अतीतादिन्यावृत्तिसिद्धिः । दिवा हि उगमतापोः अतीतायाकारा कार्याकारा च । तन कार्याकारतः प्रवृत्तेः कार्यधीतः प्रवृत्तिरूप्यते । ननु पूर्वापरविच्छेदमुच्यते पूर्वमिष्टोपायज्ञानात् कार्यज्ञानमुपपद्यते, कार्यज्ञानात् प्रवृत्तिरित्युक्तम्, इदानीमिष्टोपायधीवैयमेव कार्यमित्युक्तम् । नैवम्, इष्टोपायताऽऽकारोऽपि नादेव कार्यपर्यन्तं वैप्रमितिः कृत्वा इष्टोपायज्ञानान्वयमुक्तम्, न तु मिश्रज्ञानाङ्गीकारेण । यथा आकृतिभ्यस्त्वोरेकज्ञानविषयत्वेऽपि आकृतिज्ञानत्वम्येकैकं भाष्यकारेण, 'शब्दादाकृतिः, आकृतिवो व्यक्तिः' इति । अतः कृत्यदेश्यत्व नाम धर्मः कृत्यदेश्योपायव्यतिरेकसिद्धोऽङ्गीकर्तव्यः । तदेव च कार्यमित्युच्यते । ननु कृत्यदेश्योपायज्ञानात् प्रवृत्तिरस्तु, किं कृत्यदेश्यत्वत्वेन धर्माङ्गीकृतेन ? नैवम्, यदि तथाविधस्य कृत्यहेता कृतिप्रयोजनत्वं विनाऽपि विष्ण्वति, ततः कृत्यदेश्यत्वमिति नान्नीकारेण युक्तः । न च तथा संभवति, तथाविधेषु कृतिबंधनः कृत्यदेश्यत्वस्यैव संभवति नान्यथा । अतो मानसालमानाभ्यां वृत्तिस्थितधर्मव्याख्ये धर्मः अवधारणीकार्यः । इष्टोपायत्वमेव कार्यत्वमिति न शक्यते वक्तुम्, कार्यत्वोपायत्वयोरेकत्वमेदं स्फुटं स्यात् । कार्यत्वं च इष्टे च वर्तते इष्टाधने च, तथा अनिष्टपरिहारोऽपि वर्तते, इष्टोपायत्वं तु न तपेति तयोर्भेदः स्फुटतर एव । इष्टाधनत्वं तु कल्पप्रतिशेगिकम्, कार्यत्वं च वृत्तिप्रतियोगिकम् । न चेकविज्ञानतया

तयोर्भेदः पितृपुत्रत्वयोरिव । यथैक एव देवदत्तः स्वपितृपेक्षया पुत्रः, स्वपुत्रापेक्षया पिता, पितृत्वप्रयुक्तं च कार्यमित्युच्यते, पुत्रत्वप्रयुक्तं चान्यत् । न च तत्रैकविज्ञानतया तयोर्भेदः । किञ्च रूपमेदादयि तयोर्भेदः, एकस्य फलसाधनत्वं रूपम्, इतरस्य कृतिप्रयोजनकत्वम् । कथं विभिन्नरूपयोर्भेदः ? विलक्षणकारुण्डिबोर्ध्वं वस्तुविलक्षणमिति हि प्रसिद्धिः । किञ्च अन्योन्यव्यभिचारोऽपि भेदः, कार्यत्वं मुखेऽपि विद्यते, तमेष्टोपायत्वं नास्ति । इष्टोपायत्वं भूतभोजनादावपि वर्तते, तन कार्यत्वं नास्ति । अतोऽन्योन्यव्यभिचारोऽपि भेदः । किञ्च इष्टाधनत्वेन कार्यतेति यो वदति स पश्यः किं कार्यज्ञानानुविद्धबोधे कृतिजन्यताऽतिरेकेण कश्चिद्धर्मः स्फुरति न वा ? यदि न स्फुरति, तर्हि अपुष्टार्थेऽपि कृतिजन्ये कार्यधीः स्यात् । स्फुरति चेत्, स कृतिप्रतियोगी धर्मः कार्यबुद्धिशब्दगोचरोऽङ्गीकृतः । किञ्च कार्यशब्दज्ञानं ममागशब्दः, कृतिस्तु प्रकृत्यर्थः तत्प्रयोजनं प्रत्यक्षार्थः, अतः प्रकृत्यर्थसंबद्ध एव प्रत्ययेन सोऽर्थोऽभिधातव्यः, इतरथा सामर्थ्याभावात् प्रकृतिप्रत्ययसमभिधातारो न स्यात् । अत एव 'समर्थः पदविधिः' इति । अतः कृतिवद्वत्प्रत्ययेन कार्यशब्देनाभिधातव्यम् । अतः कार्यशब्द एवेष्टाधनकार्यवोभेदे प्रमाणम् । अथ इष्टाधनताऽपि कृतिजन्यविज्ञानतया कृतिनिरूपणा, तस्मात्तदभिधानेऽपि कृतिबंधनः उपपद्यते इति । तन्न कृतिबंधनमिधाने अङ्गीकृते तादात्म्यकृतिबंधनमिधातव्यमेवाधर्माधीयम्, न्यरधने प्रमाणाभावात् । न च कृतिनिरूपणमभिधानं युक्तम्, अतः इष्टाधनकार्यवोः स्फुटतर एव भेदः । एवम् सर्वमभिधेयोक्तं प्रकरणे पञ्चिभाषम् 'फलसाधनता नाम परा, परा च कार्यता' इति । तस्मिद्धम् 'कार्यता कृतिजात्यर्थं फलसाधनता पुनः । कारणत्वं फलैवादे ते मिथेने परस्परम् ॥' इति ।

यत्तुक्तम्— आद्या न्युत्पत्तिः विद्वेऽपि पुत्रा 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादिपत्तिः, तदुक्तम् । यद्यपि 'पुत्रस्ते जातः' इति वाक्यप्रत्ययसमन्वये ओऽनुव्यविद्यते दृश्यताम्, गुणविज्ञानमर्थं हर्षार्थः इति निधीयताम्, हर्षश्च विषयज्ञानकार्यः इति, तथापि

नलदग्धा दुःखं लभमानाः पूर्वोद्धारितपुण्यकर्मपरि-
पाकादेव तत्त्वदर्तिनः प्रत्यगभिन्नज्ञाक्षाक्षरवशाच्चायान्
सदगुरोः सत्तागदुपदेशं तत्तमस्यादिमहावाक्यार्थजन्य-
ज्ञानरूपमवाप्य मोक्षमुपे प्राप्नुवन्तीति । साहस्री. ५५०.

॥ कीलप्रतिकीलन्यायः । अयं यथा 'अन्तः-
करणसंयन्तात् निखिलानीन्द्रियाण्यपि । रथाङ्गनेमिवलये
किल्लिङ्गा इव कीलम् ।' इति । साहस्री. ९१०.

॥ 'कुठर्मै सर्वैः सर्वस्य फलसात्मनि सर्वदा' इति न्यायः । स्पष्टार्थः । साहस्री. ७३५.

॥ कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटो, दूकरश्च दूकरी च दूकरी, एवं सोमं वसानश्च वसाना च वसानौ । भा. ६।१।१२२-२३. ॥ कुक्कुटस्यालस्य मिथुनं करिणामः इत्यादिविकल्पकोषस्य अर्धवृत्तरणसापेक्षत्वात् विलम्बेनागतौ । सु. ८१०.

॥ कुक्कुटध्वनिन्यायः । आदौ लघुरपि पश्चात् दीर्घो भवति, तद्वत् सञ्जनमैमी । संग्रहः.

॥ कुक्कुटध्वनन्यायः । यथा कुक्कुटध्वनिर्हंस-
दीर्घध्वनमेवेन कमेण कथ्यते, तथा साधुमैमी । कुक्कुट-
स्ते उकारे एकरिश्मिमात्रवप्रसिद्धेः अकारादयो नोक्ता इति 'ऊकारलोऽव्यस्वरिप्युतः' (पा० १।२।२७) इति सूने शब्देन्दुशेखरे इति । साहस्री. ३३३.

॥ कुञ्जसन्तानन्यायः । अयं स्वच्छकर्म कृत्वा तदनु तत्कृतकर्मविपातकर्मैरणविवये प्रवर्तते । यथा हस्ती स्नानं कृत्वा जलाशयाद्द्विहिर्निर्गम्य स्वगुडान्-
रण्येन पूरितं निजसीर्यष्टोपरि धिपति मलिनोक्तोतीति यावत् । त्वयं प्रहतेऽपि शेषम् । साहस्री. ८९४.

॥ कुठारादीनां देवनादी करणत्वात् उच्यमानाश्च कर्मणात् मित्रविषयत्वेन अवशिष्टः (कर्मत्वकरण-
विधोः) । सु. पृ. ३९९.

॥ कुण्डगोलकरचनमपि वायवे प्राणव्ये अरान्तर-
संक्राविसोपपत्तिरादनपरम् । सु. पृ. १३.

॥ कुण्डपातोपाधिन्यायः । यथा कुण्डपातो हि
कथिष्यो प्रनागे सविषयक्षेपसतो ह्यनतः कथ्य
विषयधीभूष प्रनागिह्वायुष्यार्थमस्व मगानस्तेन सह
देवतामपि प्राप्य, देवताः शब्दे, तत्तादेन ज्ञानानुष्ठान-

भाजं कृत्वा तं मोक्षभागिनमकरोदिति भास्ते प्रसिद्धिः ।
तथा शिवशक्त्यादिमन्त्रप्रणीतुरपि तत्तद्देवताः स्वमहादेव
मोक्षोपायानुष्ठानादिविशेषितजलानोनिवर्तनसत्त्वामिद्वि-
द्वाया चित्तव मोक्षं संपादयन्तीति रामानुजीवा इति ।
साहस्री. ८४३.

॥ कुण्डपायिनामयनम् इति क क चित्, कौण्ड-
पायिनामयनम् इति च क क चित् न्यपविशते । के.
॥ कुण्डपायिनामयनम्, 'मासममिश्रोतं बुद्धि' इत्या-
ख्य यावत् 'दशरात्रे महाव्रतम् उदयनीयोऽतिरात्र' इति । भा. ८।२।६।२९. ॥ कुण्डपायिनामयने
अभिज्ञेयवर्मा नाम्ना प्राप्यन्ते । वा. ५।६।१।२२.
॥ कुण्डपायिनामयने अख्यद्वैतः चमत्तेः खेगत् प्रहृष्टति । भा. १०।२।१।३३ (३४). ॥ कुण्डपायिनामयने पशौ
आध्वर्यवम् 'परितोषि०' इति मृपपरिषाणकरणमन्त्रं
होता पठेत्, 'युग सुवाताः०' इति क्रियमाणारि-
ण्यानुवादिनं होतं मन्त्रं कश्चित् होतृपुत्रः पठेत् ।
कल्पिजा मय्यामविभाज्यत् । के. १।८।११.

॥ कुण्डपायिनामयने प्राज्ञहितेऽपि मासाभि-
होत्रमपणम् ॥

अपणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्,
प्राज्ञहितस्य विद्यमानत्वात् । १२।१।६।१३ ॥

माषयम्— कौण्डपायिनामयने अभिज्ञेये विन्यते
कि तदीयस्य द्रव्यस्य शालामुखीये भवत्य, अथवा प्राज्ञ-
हिते इति । प्राज्ञहितः इति गार्हपत्यस्य पूजापार्षदा ।
अथपि स एव न्यायः । गार्हपत्ये भयं भुतम्, स एव
भुतको विषय, अत्रुक्ते च प्रवृत्ताः स्यात् इति ।
भूमाभ्यास परिहारः । चोदकेन शालामुखीयः प्राप्यते ।
अत्रेतिज्ञेये हि तस्य गार्हपत्याय भुतम् । तस्य चोदकर-
वर्या कौण्डपायिनामयनमागतम् । नामयेयेन तु प्राज्ञहिते
भयं प्राप्यते । चोदकस्य नामयेरुग्मो कथयता ।
तस्मात्तस्य भयं कर्तव्यमिति ।

आ—(प्राभाकरास्तु नामकस्य पतने एव सि-
त्वेन पूर्वप्राप्तुषीः क क चित्ते वादुः । त म म ६—)
के चित् कुण्डपायिनामयनम् । अत्र गति नामयेये 'गार्ह-
पत्ये इति भवति' इति अत्र १०-१४२१२ गार्ह-

प्रवहारस्य, वृद्धव्यवहारे एव च शब्दानां स्वाधे
न्यूनतैः । ऋजु. पृ. १६.

• कार्यपत्तिः पञ्चधा । ऊहप्रयोजकेषु या कार्या-
पत्तिः सा पञ्चधा प्रमाणपञ्चकप्रमेयत्वात् । प्रत्यक्षेण
अनुमानेन शब्देन अनुमितशब्देन अनुमितानुमानलम्ब-
शब्देन चेति । बाल. पृ. १२९-१३०. • कार्यपत्तिः
प्रतिपाद्यते । सा च पञ्चधा भवति । बास्तवी सा द्विविधा
प्रत्यक्षानुमानान्भ्याम् । शब्दात् येषां । स्वशब्दात्, प्रति-
पेयेन स्वशब्दानुमानम्, एषस्या प्रतिपेधानुमानम्, प्रति-
पेधाच्च शब्दः । (प्रत्यक्षात्, अनुमानात्, धृतस्व-
शब्दात्, प्रतिपेधानुमितस्वशब्दात्, अभावे विष्यनु-
मितप्रतिपेधकविषयस्वशब्दात् इत्यर्थः । अस्य उदाहर-
णाद्विस्तारः 'ऊहः स्वानिधर्माणां प्रतिनिधौ' इति चिन्तौ
ऋषयः ।) वा. १।२।१।२।९. • कार्यपत्तिप्रमाणानि
नावमिहानि पञ्च । प्रत्यक्षविधिः, अभावविधिः,
विरागः, स्वशब्दः, निपेधस्तुवादयेति । बाल. पृ. ८.

• कार्योन्निधायकत्वं लिहादेः अवशीयते अपौरुषेये
वेदे । ऋजु पृ. १६.

• कार्योपपन्नः द्वाविंशत्कुलजनतपरिमाणः । सु.
पृ. १४५. • कार्योपपन्नं शुद्धं वाच्यवाच्यकार्याणामप्यात्
तत्परीक्षिभिः विवेक्तुं शक्यते । वा. १।३।४।९
पृ. २२०.

• कालः अङ्गप्रधानयोर्वचनेन निश्चोऽपि,
'पूर्वपुरमावास्याया वेदिं करोति' इति । भा. १।१।१।
१।१. • कालः अङ्गान्तरात् बलीयान् क्रमानु बलिष्ठः ।
'कालस्य च पूर्वधिकरणरीत्या अङ्गान्तरादपि बलीयसः
क्रमात् बलीयस्तरत्वात्' । रत्न. १।१।१।८।३५. • 'कालो-
ऽपि च प्रयोगाङ्गं सर्वान्ते शोऽपि यस्मिन् । स्मार्ते. सद्य
स साहित्यमाश्रित्य वा प्रयस्यते ।।' (ननु यद्यपि प्रधान-
साहित्यं श्रेष्ठ्यं च स्मार्तेः सद्यः साध्यं संभवति, तादृशा-
ङ्गोपपत्त्या अविरोधः, तथापि पूर्वाङ्गादिकालादिक्रमो
भूषिकाङ्गानुक्रमेण दुर्बल एव इत्याद्यङ्गवाह-) 'कालो
ह्यत्र प्रधानस्य सर्वाङ्गसहितस्य च । अङ्गैरविमृष्टा-
मीदृशस्यैव शोभते ।।' (प्रधानस्यैव साक्षात् विहितः
कालः । स च प्रयोगाङ्गत्वात्, प्रयोगस्य च साङ्गप्रधान-

विषयत्वात् प्रधानद्वारा अङ्गेषु शमोक्तिः, इति प्रधानस्य
स्वकालसंपादमाहस्य अङ्गेषु यथासंभवं संपादयमानो न
विशेष्यते इत्याशयः । साहित्यसंपत्तिं विजृम्भति-अङ्गै-
रिति । आशुत्वमपि सर्वाङ्गवहितस्यैवेति । सु. पृ. १८०)
वा. १।३।१।७ पृ. २००. • कालः । ' आ पौर्णमास्या
अमावास्या नात्येति, आ अमावास्यायाः पौर्णमासी '
इति यत्नस्मरवचनस्य सत्यपि दर्शपूर्णमासविषयत्वे
' स्वकालादुत्तरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः ' इति
वचनान्तरानुरोधात् गौणकालविषयत्वावागतेः न मुख्य-
कालविषयकप्रत्यक्षश्रुतिविरोधः । कौ. १।३।६।१४
पृ. १५. • कालः इति लोके विप्रकर्ष उच्यते । (विप्र-
कर्षः कालस्य विप्रकर्षः इत्यर्थः) । वा. १।२।१।१४.
• कालः इष्टेः पशोः मुन्यायाश्च ' य इष्टया पशुना
शोभेन वा यजेत शोऽमावास्याया पौर्णमास्या वा यजेत ' ।
भा. १।२।२।१२५. • काल एक एव आग्नेयादीनां
प्रधानानां दर्शपूर्णमासवाच्यमासीदौ । १।१।१।११-२,
४-७. • कालः त्रिविधः प्रधानसंनिक्षेपलक्षणः,
प्रयोगाद्युभावलक्षणः, पूर्वोक्तादिलक्षणश्च । तत्र
पूर्वाङ्गादिकालः ' पूर्वाङ्गो वै देवानाम् ' इत्यादिश्रुति-
गम्य इति निर्वाच्यम् । इत्येते तु प्रयोगविधिना सर्वाङ्ग-
सहितप्रयोगानुसारेण एकस्मिन् छणे अष्टमवान्
साहित्यनिर्वाहार्थमाश्रितत्वात् प्रयोगविधिगम्यौ । सु. १।३।
४।५. • कालः दर्शपूर्णमासयोः ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या
यजेत ' अमावास्यायाम् अमावास्यायां यजेत ' । पि. १।१।
२।१. • कालः दर्शपूर्णमासयोः । यदा पौर्णमासी अमा-
वास्या च अहम्येव तदृशं सती समाप्यते तदा पूर्वोत्पूर्वागः
इति पूर्वपक्षः । परेचुरैवेति सिद्धान्तः । संक्षेप. ३।१।१,
तथापि आश्रयत्वात् परतो रात्रौ वा यदि संधिः, तोय-
वासाहो पौर्णमासी, तस्यामन्वाधानं परेचुरागः । आव-
र्तते ततः पूर्वं वा यदि संधिः, तदा पूर्वा उगवासाहो
संधिदिने वागः । ३।१।२, परेचुरपि न रात्रौ सिन्धु
दिवेन । ३।१।३. • कालः दर्शपूर्णमासयोः. ' वायवाजीर
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति । भा. २।४।१।१. • कालः
देश. यत्नं निमित्तं संस्मरणम् इति अनुशासकप्रत्यक्षम् ।
बाल. ८८. • कालः न गुणः, निमित्तं क्षेत्रम् । भा.

कार्यान्तरे प्रवृत्तत्वेऽपि एतत्कार्यस्य पृथगनुष्ठेयत्वेन लाघवाभावात्, सनिहितत्वमात्रस्य प्राजहितेऽपि साध्याम् । न च भागधर्मत्वेन प्रयानाश्रितत्वात् शालामुखीयस्य प्राबल्यम्, प्रयानाश्रितस्यापि अत्रैव कल्प्यत्वेन स्वाश्रित-प्राजहितापेक्षया दुर्बलत्वात्, मासाग्निदोषस्यापि कौण्ड-पायिनामयने प्रधानत्वेन प्रकरणात्तराधिकरणकार्तिके स्थापितत्वात् । वस्तुतस्तु नायं भागधर्मः, पदार्थवत् भागस्यापि स्ववान्मे भूतत्वाभावात्, योग्यतया साक्षा-त्पदार्थधर्मत्वस्यैव युक्तत्वात् । अतश्च पूर्वपूर्वमासाग्निदोषे न शालामुखीयस्याद्वायव्यसक्तिः । वस्तुतस्तु न कौण्ड-पायिनामयनत्वेन एकोऽतिदेशः, प्रमाणाभावात् । अपि तु तद्वृत्तितत्त्वसोमयागात्वेन भिन्न एव । अतश्च शाला-मुखीयस्य प्रकृतौ प्रकृतापूर्वसंवाध्यागार्हपत्ये एव विनि-योगः, न तु असंवाधिताकार्यः । अतश्च मासाग्निदोषे तदग्निदेशप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् स्वातिदेशेन प्राजहित-प्राप्तिरविकलैव । अत एव प्राजहितसत्ताऽपि सोमयागा-पूर्वमागनीभूतवत्कार्यं एवेति ध्येयम् ।

मण्डन— ' एते पक्षिः प्राजहितेऽग्निदोषके । '

शंकर - ' नाम्ना पाकोऽपराग्रिगः । ' ७.

कुण्डपायिनामयने ' मांसं दशपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति प्रसङ्गं यागः ॥

' मास दशपूर्णमासाभ्याम् ' इत्यादिष्ववशिष्ट-दशादेः प्रकृतिमातृफलानुप्रदाय त्रिशत्यर्चस्वनुष्ठानम् ' चत्वारोऽभिप्रायाः एक पृथक्, स मासः ' इत्यादौ भिन्न-कर्मस्वादि मासपदयोगात् । इति प्राप्ते, ' मास निवृत्त ' इत्यादिपक्षे पाठात् अल्पतत्पयोगाद्विधीयता च संतयेव यागः इति । संकल्पः ३।१।२५.

कुण्डपायिनामयने ' मासमग्निदोषं जुहोति ' इति कर्मव्यर्थे न मासगुणविधिः । वि. २।३।११. * कुण्ड-पायिनामयने ' मासमग्निदोषं जुहोति ' इति यथाप्रकृति अनुष्ठानम् । वा. २।२।५।१६ पृ. ५०९. * कुण्ड-पायिनामयने ' मासमग्निदोषं जुहोति ' इत्येवमादीनि ऋगधीनेमीपात् । तत्रोपाश्रुत्यसंवाधो न भवति सिद्धान्ते । भा. १।१।७।२५. * कुण्डपायिनामयने ' यो होता सोऽजर्जुः स पोता, य उद्गाता स नेष्टा

सोऽच्छावाकः, यो मैश्रवकः स ब्रह्मा स प्रतिहता, यः प्रस्तोता स ब्राह्मणच्छेपी स प्रावस्तुतु, यः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीतु स उज्जैता, यद्वपतिर्द्वपतिः, सुब्रह्मण्यः सु-ब्रह्मण्यः ' इत्यृत्विचसमाप्ते सामान्नाते होत्रादिसन्धाना मुख्यार्थत्वमङ्गीकृत्य तत्तानानाधिकरण्याय अभ्यव्यादि-शब्दानां लक्षणाऽऽर्थत्वं तृतीये ' विप्रतिषेधे करणः सम-वायविसौपात् ' (३।८।१०।२२) इति समवायविसौपं व्याचक्षणेन भाष्यकृतं लक्षम् । सु. पृ. ४९६. * कुण्ड-पायिनामयने सनाभकदादशद्विधमाणागमतिदेशः, तस्य सनत्वात् अहीनत्वाभावात् । भा. ८।२।६।२०-२३, * कुण्डपायिनामयनगतमग्निदोषं नैवमिहादग्निदोषात् कर्मांतरम् इति समधिगतम् (२।३।११) । मासाग्नि-दोषन्यायोऽयम् । ७।३।१।१.

कुण्डवदरन्यायः । ' ऋषि प्रणवं दधाति ' इति विधानात् सामिधेनीय प्रयुजं प्रणवः प्रयोज्यः । स च ऋषि कुण्डवदरन्यायेन ऋगक्षरासंमिश्रो वा दधनि-सिताभ्यामेव तत्संमिश्रो वा इति द्वेधाऽपि संभाव्यते, तथापि प्रकृतेरगुणवाजुपरोक्तयोस्तरमिव कुण्डवदरन्याय एव युक्तः इति पूर्वपक्षः । संकल्पः ४।१।११.

कुं ' कुंजोऽपि चित्रं शयितुं समीहते ' इति न्यायः । कुंजः नाम हस्तेन विवृतः । साहस्री. ९०४-९०५.

* कुमार- करम-कलभ-किशोर-वत्-वर्कुरादयः । विशिष्टजातिसंघटनयोर्विशोगवचना. मनुष्योद्बृहत्स्यश्वा-दीनाम् । (अक्षराभ्योस्तर गोभजयोश्चलक्षणं कार्यम्) । वा ३।४।४।१३ पृ. ९२०. * कुमारत्वं मनुष्य-स्यैकार्थत्वमावापिना साध्यावागतरजातिः । सु. पृ. १४।११.

* कुमारिलपादा अपि ' उगाकमानानां न तरग-न्यायानि तापर्वणम् ' इति अर्थेवादाधिकरणे विवेच-यन्ति । मत्ता, प्रदीपे प्रमाणप्रकाशे पृ. ४८.

कुं कुमारीककुण्डन्यायः । अयं श्लोकेन विवृतः । तथाहि ' यदुना रुद्धो निनं द्वाभ्यां संघर्षेण तथा । एकात्री विवरिण्यामि कुमारीककुण्ड यथा ॥ ' इति । साहस्री. ८१६.

शङ्कता न पट्टाः, तस्मिन्नपि स एव कालः । तत्र हि आगमनं क्रियते । १०।८।१।६९.

‘**कुः कालः संनयत्यस्ते तद्विहङ्गसंयोगात् । ६।४। १३।४१ ।**

‘बलैरमावास्यायां वनमुपयन्ति’ ‘पुरा वल्गानामपा-
क्तोः’ इति वत्सापाकरणकालः व्रतार्थं निर्दिश्यते इति
पूर्वाधिकरणे सिद्धान्तितम् । स कालः संनयत्यस्ते स्यात् ।
यः सानाध्यं करोति, तस्य स कालः स्यात् । तद्विहङ्ग-
संयोगात् तस्य सानाध्यस्य वत्सापाकरणं लिङ्गम् ।
तादृशेन लिङ्गेन संयोगात् संनयत्वात् संनयतः पक्षे एव
स कालः स्यात्, न असंनयतः सानाध्यमकुर्वतः इति
पूर्वः पक्षः ।

कालार्थत्वाद्बोभयोः प्रतीयेत । ४२ ॥

पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्तं वाच्येन निराकृत्य सिद्धान्त-
माह । उपयोः संनयतः असंनयतश्च अयं कालः प्रती-
येत । कालार्थत्वात् व्रतस्य । न वत्सापाकरणेन व्रते
किञ्चिदापीषते, कालेन तु प्रयोजनम् । कर्म पुनर्दत्ता-
पाकरणं कालार्थमिति, परार्थत्वात् । पक्षे हि ते
व्याक्रियन्ते । तथाहि दृष्टार्थता भवति । तस्माद्योपा-
देयत्वेन वत्सापाकरणं श्रूयते ।

इदं परार्थत्वात् इति हेतुपदं सूत्रगतमेव स्यात् इति
भाष्यस्यारम्भात् श्रूयते । कापि पुस्तके सूत्रासत्वेनाव-
गमाभावाच्च नास्माभिरपि सूत्रे प्रवेशितम् ।

असंनयतोऽपि कालाह्वानात् । ४३ ॥

यत्तु तद्विहङ्गसंयोगात् संनयत्यस्ते प्रवेत्युक्तम्,
तत्र । असंनयतोऽपि, यस्यापि न सानाध्य तस्यापि,
वत्सापाकरणाभावेऽपि सानापाकरणकालोऽस्ति । कालेन
च नः प्रयोजनं न वत्सापाकरणेन । तस्मात् संनयत
एव व्रतम्, किन्तु असंनयतोऽपि । के.

• कालः सानाध्यविकाराणां सोमात् प्रागूर्ध्वमिति न
नियतः । ‘तद्विकाराणामनियतकालत्वम्’ । भाट्ट.
५।५।८. • काले हि दुरतिक्रमः । वा. ३।१।३।२३
पृ. ७००. • अनादिर्हि कालः अस्माकम् । ६।१।२।५.
• प्रयोगार्हं हि कालः पदार्थानामुपकारकः । भा.
१।३।३।७ पृ. २००. • ‘सूत्रमः कालोऽस्ति तत्र नः ।

दुर्लभस्तु यथा जैवः पद्मपत्रशते तथा ॥’ श्लोका.
शून्यवादे १५७. सन्तमपि कालमेदं अतिशेषम्यात्
अलक्ष्यता पद्मपत्रशतमतिभेदे इव यौगपद्यभ्रमः ।
रत्नाकरः । • न यावत्पक्षीकालः प्रकृतेः शेषशतः,
कर्तृधर्मोऽसौ इत्युक्तम् ‘कर्तृर्वा अतिसंयोगात्’ इति
(२।४।१।२) । भा. १।२।१।२०. • संनयमेदसत्त्वे-
ऽपि वर्तमानकालः सर्वत्र कृतावेव अन्येति इति न
कापि तस्य विशेषान्तरकल्पना । अतः सिद्धं सर्वत्र
वर्तमानकालस्य कृतावेवात्म्य इति । १६६५. पृ.
४१, ४२. • कालो द्वौ सोमस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रागूर्ध्वं
च । वा. ५।५।३।६. • भाष्यकारः ‘उपसद्भिश्चरित्वा’
इति तद्विहितकालमेव अनुपादेयत्वं मेदहेतुत्वेन
दर्शयति । २।३।१।२४ पृ. ६१७. • कालेन
सर्वमपक्षीयते । भा. १।२।१।४४. • कालस्य
अननुपेयत्वेन मन्थानाकाङ्क्षत्वम् । सु. पृ. ७२२.
• कालस्य अनुपादेयत्वेन निमित्तत्वात् तदनुप्रादेशेन
प्रणयनवाच्यः । तस्मादग्निहोत्रे हुत्वा सारपत्नीयेति ।
विष्णुः. ५।२।१७. • कालस्य अपरपक्षादेः निवृत्तः
विन्यक्तमसु । भा. ६।८।६।२५. • कालस्य अपि
अनुपेयपदार्थावच्छेदकत्वेन विधेयत्वात् । सु. पृ. १७५.
• कालस्य अपि निमित्तवदेव अनुपादेयत्वात् । वा. २।४।
१।१ पृ. ६२४. • कालस्य अपि पडिन्निवृत्तत्वम्
‘इदानीं सृष्ट्यामि’ ‘इदानीं पश्यामि’ इत्यादि-
प्रतीतेः । पाराकाहिके च वत्सक्षणविशिष्टपञ्चादेः पूर्वपूर्व-
ज्ञानादृष्टीतस्यैव उत्तरोत्तरज्ञानविषयत्वम् । न च कालः
अतिसूक्ष्मत्वात् कथं प्रत्यक्षमाह इति चाक्षयम् । ज्ञान-
धारायामुपरतायाम् ‘किमत्र घटोऽवस्थितः’ इति पृष्ट. सन्
कामपति ‘अस्मिन् क्षणे मयोपलब्धः’ इति, ‘प्रातरात्यर्थैव
एतावन्त कालं मयोपलब्धः’ इति च । कालमेदे तु
अगृहीते कथमेव भवेत् । ‘शतपत्रभ्रमस्तं मया सूच्या
सुगपत् मिश्रम्’ इति तु शूलशालविषयकम् । कालमेदस्य
इन्द्रियवैद्यानामावेऽपि न क्षतिः । कु. १।१।५।५.
• कालस्य असंस्कार्यत्वात् । यद्यपि कालस्य कर्माङ्गता
अक्षममते, तथापि सकृदेव वेदिते कर्म प्राप्नुवते । न
तस्य भूयोभूयः स्मृत्या प्रयोजनम् । यथा अन्त्याग्न्याहनि

॥ कुलालचक्रटीट्यायः । यत्र सौमगत्या
आभासभ्रमेण भाषेयस्य प्रतीपगतिः प्रतीयते, तत्राव-
मवतरतीति ॥ ज्योतिःसिद्धान्तेऽयं व्यवहृतः । तथाहि
'यान्तो भवन्ते लघुपूर्वगत्या सेदास्तु तस्यापरस्त्रीप्र-
गत्या । कुलालचक्रे भ्रमिवामगत्या यान्तो न कीटा इव
भान्ति यान्तः ॥' इति सिद्धान्तशिरोमणिगोलाध्याये
भास्कराचार्येणोक्तः इति । एवं हि श्रीमद्भागवते
पद्मभरुचये द्वाविंशतितमाध्यायेऽपि 'यथा कुलालचक्रेण
भ्रमता सह भ्रमता तदाश्रयार्था पिपीलिकादीना गतिरप्यैव
प्रदेशान्तरेष्वप्युपलम्बमानत्वात्, एवं नश्वरादिभिस्त-
लक्षितेन कालचक्रेण' इत्यादि । साहस्री. ५९७.

॥ कुलालचक्रन्यायः । यथा हस्तदण्डादिभ्रमि-
मेरित कुलालचक्रमुसरेऽपि तस्मिंस्तद्वत्प्रदेव आसंस्फार-
ध्वं भ्रमति, तथा भवस्येनामना अवपर्वप्राप्तये
बहुशो यच्छत प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व-
संस्फारादालेखान्ते गमनमुपपद्यते इत्यादौता आहुः ।
साहस्री. ७०१

॥ कुलालचक्रभ्रमन्यायः । जीवन्मुक्तिः सिध्यति
न्यायेनानेन । संमहः.

• 'कुशा दर्शयतो मन्त्रा वासनाश्च बहुभ्रताः ।
न ते निर्माल्यतां याति विनियोग्याः पुनःपुनः ॥' इति
चवनेन विनियुक्तविनियोगेऽपि क्षिप्तान्तरविशेषाभावः ।
भाट्ट ११।३।१२. • कुशाः प्राप्ता एव शरीरार्थ्यन्ते
इत्युक्तं बलावर्णचिह्नके । वा. १।६।१।८. • कुशाता-
मातिदेशिकानां सोमरोद्रयोगे उपरिष्ठेः शरीरार्थाः । भा.
१०।४।१।१-२ वर्णं २.

॥ कुशाकाशावलम्बनम् इति न्यायः । अवयवे
काशकुशावलम्बनन्यायः । शत्रु. पृ. ७३ • 'अर्पयन्
न चेन्नर्तं मृग्येभ्यः प्रयोधनेः । तस्यानुपपन्निकेवाद्या
कुशाकाशावलम्बनी ॥' वा १।३।८.२४ पृ. २६८.
• 'अरहन्तेर्गुरुं कुशं' इति शास्त्रार्थः ।
प्रायनवृत्तिपत्रे तद्वत् कुशं इत्यतिदेशे 'अवहतिः
कुशं' इत्यर्थो भवति । तस्मात् सिध्यति विहती
अवधान । न न यथाकुशापातोऽद्वय इत्यपि कुश-
काशावलम्बनमर्थं इत्, यत् परं धर्मताद्वयं भवति ।

शा. १।१।१. • नहि अत्र ग्रहस्य परिच्छेदानाकाङ्क्षात्
न तत्कर्मणे परपरसंक्चेन एकलान्ययः इत्यादि कुश-
काशावलम्बनं शङ्कितं शक्यम् । आकाङ्क्षाभावे (यस्य-
मेदाभावे) वैकृतान्नम् आकाङ्क्षेत्तदनुसंधानेन तस्या-
किंचित्करत्वादिति चेत् । कौ. ३।१।७।२४ पृ. १८०.
• यथा नद्यादौ पतितः सन् अन्यदावलम्बनमलममानो
व्याकुलचित्तः कुशाकाशादीनालम्बते, तथा वादे ददामु
मुक्तिपु निरस्तासु भ्रान्तचित्तः पुमान् निर्बलं शुक्तिम-
लम्बमानः कुतश्चो भवतीति भावः । साहस्री. ४६५.
• यदपि च प्राकरणिशाश्रयवर्षे अग्निष्टोमस्तोत्रमाय-
वृत्तिधासंभवे वरणम् औपदेशिकरुतनाधायोत्तरम् उक्तं
तदपि स्तोत्रान्तरस्याश्रयत्वे ऋचा लान्नश्च बाधापत्तेः
उभयवशाच्चेष्टया च एकस्यैवोपदेशिकस्यापि बाधोचित्यात्
कुशाकाशावलम्बनम् । कौ. २।२।१।२९ पृ. २८७.

॥ कुशाकाशावलम्बनन्यायः । नयाः वेगेन नीद-
मानो यः तीरगत इहमपि अवष्टभ्य स्नातुं न शक्नोति,
तस्य यथा कुशावलम्बनं काशावलम्बनं चानर्थकं
तथैतदपीत्यर्थः इति । सु. पृ. २९२.

• कुशावर्धियः सारमयवर्धिया बाधः सोमरोद्रे चरो
आभिचारिके । भाट्ट. १०।४।२.

• कुशावर्धने एव 'महिर्देवदत्तं दामि' इति
मन्त्रः, न तु डलपराखिलने । मीन्या.

• कुशलः इति शब्दः, बहुषु कुशानां दातृगुणेषु
शत्रु, निपुणतायामेव कुशलसन्दर्भयोगात् रुद्धिशब्द एव
भवति । भा. ६।७।१०।२९

• कुसुमस्तवकन्यादीनां तु यदि क विद्विषोप-
रुपायो नास्ति, ततः सामान्यविधानेन अर्थरता
प्रविण्यति । तत्र स्तोमे सर्वमश्वोपदेसात्, तथा आग्निने
सर्वोदशायि वनाप्यवसंभवे सर्वाभूतामुपदेसात् ।
वा. २।१।५।२४ पृ. ४२७ (पुत्रमभूत्सु तु 'कडतो
न कडय' इत्यादि, अग्निमश्वोक्तं). कुसुमस्तवकन्यायात्
ऋच. १।१९।११-१६ के.)

॥ कुसुमस्तवकन्यायः । यथा पुनरावर्तं दिगन्तं
भवति सर्ववैद्यमूर्तिपतिना कने पिछोर्माता वा तथा
महात्मनामपी देवदिव्येऽथ्य परार्जनमिति । (तदुक्तं

* कूलं पिपतिपत्तीत्येवमादौ पातकालप्रत्यासत्तेः इच्छामुपचर्य एवं व्यपदेशो भवति । वा. ३।१।७।१३१ ट. ७००.

* कून् 'गन्धन-अवशेषण-सेवन-साहसिक्य-प्रतियत्न-प्रकथन-उपयोगेण कून्' (पा० १।३।३२) उपपूर्वस्य करोतेः अवकारप्रयुक्तहितप्रामकसूचनाख्ये गन्धने, अवपूर्वस्य च भर्त्सनाख्ये अवशेषणे, प्रपूर्वस्य च अनु-सुत्याख्यसेवने, प्रकृपकथनाख्यप्रकथने, धर्माद्यर्थविति-योगाख्योपयोगे उपपूर्वस्य, साहसिककर्मसाहसिक्ये, उपपूर्वस्य सतः गुणान्तराधानाख्ये प्रतियत्ने कून्-धातोः प्रयोगः । सु. ट. ५५६-५७ । एष्यथैव कून्; आत्मने-पदं भवति । अत्र कौमुदी-गन्धनं हिंसा, ऊकुस्ते सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणविवोगानुकूलत्वात् हिंसे । अवशेषणं भर्त्सनम्, स्वयेन वर्तिकापुनश्चकृते भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकृते खेवते । परदारम् प्रकृते तेषु सहसा प्रवर्तते । एषः (इ-धनम्) दक्ष्य (जलस्य) उपरुकृते गुणमाचवे । गायाः प्रकृते प्रकथयति । शत प्रकृते धर्माय विनियुङ्क्ते । एषु किम् ! कटं करोति । इति । के. * कूज. यनामिवायकव 'किं करोति' इति प्रश्ने पचति इत्युत्तरात् । इति नैयायिनाः । मणि. ट. १०६.

ऊ कुवदेशानु पूर्वपां स देशः स्यात् तेन प्रत्यक्षसंयोगान्नायसाप्रमितरत् । ५।२।१०।२१ ॥

राजसूयावयवभूतात् अभिपेक्षनीयात् सोमपागादूर्ध्वे दधयेयात् प्राक् विदेवनादयः अभिपेक्षन्ताः पदार्थाः पठ्यन्ते । अभिपेक्ष्य 'माहेन्द्रस्य स्तोत्रे पति अभि-विचरते' इति वाक्येन अभिपेक्षनीययोगमगतामाहेन्द्र-स्तोत्रकाले अपट्टः । स च इतस्तनपकर्षाति न या इति विचारो वैकृतानामन्ते निवेद्यः इति विदेवनादयः अभि-पेक्षेण एव नापकृष्यन्ते इति उक्तं पूर्वपक्षं प्रचन्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । कृतदेशान् इति भावप्रधानो निर्देशः । कृते देशो यस्य अभिपेक्ष्य स कृतदेशः कृतदेशत्वात् । अभिपेक्ष्य माहेन्द्रस्तोत्रप्रदेशस्य कृत-त्वात् स्वतत्वात् ततः पूर्वपां विदेवनादीनां स एव देशः स्यात् । तेन प्रत्यक्षसंयोगात् अभिपेक्षेण साक्षात् संयोगात्

अभिपेक्षात् पूर्व विदेवनादीनां प्रत्यक्षनात् । तथा च माहेन्द्रस्तोत्रकाले आदौ विदेवनादयः ततोऽभिपेक्षः इति तद-वस्थापकम् । इतस्तु अन्ते निवेद्यं तु न्याय-मात्रम् 'अन्ते तु वादस्याप्य' इति न्यायेन प्राप्तम् । तसु पाठकमात्रं बाध्यते । तस्मात् अभिपेक्षान्तस्थापकम् । के.

* कुवदेशानु पूर्वपा० (५।२।१०।२१) इत्यन अप्राकृतानामपि विदेवनादीना अपकर्षार्णनेन । वा. ३।७।७।२२ ट. १०४८. :

ऊ कुप्रणाशाकुप्रत्यागमप्रसङ्गः इति न्यायः । कृतस्य प्रणाशः कुप्रणाश इति । अकृतयोः पुण्य-पापयोरकृतात् फलदातृत्वेनाभ्यागमः स्वीकार इति यावत् अकृताभ्यागमः तयोः प्रसङ्गः, अन्योद्देशेन प्रवृत्तो अन्यस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । साहस्री. ७०२.

ऊ कुतमप्यकृतं भवेत् इति न्यायः । 'भाद्र अदाविहीनेन कुतमप्यकृतं भवेत् ।' स्कन्दपुराणे प्रभावतण्डे वज्रावधक्षेयमाहात्म्ये १३।४१.

* अविशेषं प्रयोगादिकालवन्द्येण कालेषु अवहित-त्वात् कृतमपि अकृतं स्यात् । भा. ६।२।अ२५.

ऊ कृते कार्ये किं सुहृत्प्रवर्त्तनेनेति न्यायः । साहस्री. ३१०. । कार्यनिर्वर्तनोत्तरं तत्कार्यसुहृत्प्रभो निरर्थकः इत्यर्थः । 'परतीमायन षोड' इति भाषान्यायः । के.

* कृते युगे 'भरोषाः वर्षसिद्धार्थाश्चर्ष्वर्षरत्नामुपः । चतुष्पात् सकले धर्मः सर्वं चैव कृते युगे ॥' इति स्वरूपम् । सु. ट. ६०.

* कृताकृतम् आग्नेयेण परितरणम् (आश्व-गृह-सूत्रम् १।३।८.) एवं संज्ञावतः न्यस्याः । वाल. ट. १५.

ऊ कृताकृतप्रमङ्गी यो विधिः स नित्यः इति न्यायः । यो कृतेऽपि यो भवति अकृतेऽपि च भवति स विधिः नित्यः स्यात् इति । संप्रदा.

ऊ कृतायदेऽनुशयसामिति न्यायः (३।१।२।८ म. सू.) कृताय कर्मवः अवशो नाशः कृतान्तः तस्मिन् अनुशयश्च भवति । 'मरेदुपगतो देवे पश्चा-त्तानुबन्धनाः' इति मेदिनी । वेदपहितकमनुशयं न,

तन्ने पयोदानेन साधनीभवन्ति । तस्मात् प्रमगन्दस्य
कीकटाधिपतेः यत् वेदः धनम्, तदस्माकं नैवाद्यात्
नगरम् आभार । 'द्विप्रहोमैरुन्मत्ति' इति भस्तरः । अथवा
अस्मान् प्रति तत् विमृष्टि धारय पोषय च (वा) इत्ये-
तत् । नो मयवन् रूपय साधय अस्माकमिति । छान्दसं
पीर्यन्तम् । वा. पृ. १४९ । सुभा- ऋषिप्रत्ययाधीनत्वात्
अथैतश्च निर्णयस्य आर्षकथनम् । अगृह्यस्माधर्म्योत-
'नार्यं ज्ञेनेनैवैधर्म्यवचनम् । ' किं कृतेन इति वदन्तः'
इति कीकटाशब्दनिर्वचनम् । तस्मै धृते पयोनिक्षेपेण
निष्पदिते यत् शिष्टम्, तत् धर्मशब्देनोच्यते । 'भृन्
भरणे' इति भौशादिकस्य भृजो धातु-वरेणाधिक्यं
न्याख्यानायम् । 'दुभृन् धारणपोषणयोः' इति बौद्ध्या
दिकस्य भृजो रूपं विभृहि इति दर्शितम् । पृ. १०१ ।
यजमानस्तान् प्राप्येयता, इन्द्रश्च प्रार्थमानः सर्वदा
अस्ति । कीकटाः नाम यद्यपि जनपदाः, तथापि नित्याः ।
अथवा सर्वलोकाश्च । कृपायाः कीकटाः । प्रमगन्दः कुशीद-
वृत्तिः । स हि प्रभूततमरागमिष्यति इत्येवं ददाति । नीचा-
शातः पण्डः । तदीय धनं नैवाद्यात् । तच्च सर्वम्
अपशान्नमूतम्, तेषां कर्मणि अप्रवृत्ते । तन् अस्माक-
माह इति । रोषं गतायम् । वा. १२।१।४२ । सुभा-
प्रमगन्दनैवाद्यात्पण्डयोः राजनगरविशेषसंज्ञाये सति
अनित्यसंयोगापत्तेः अन्यथा न्याख्यानम् । पृ. ११२ ।

॥ कस्मिं चिह्नस्य पुनः कस्मिं विज्ञानं कर्तुं न
शक्यम् । वि. १।४।१९ । अस्यापवादः स्विष्टरुद्रोमः ।
१।४।१९ ।

॥ 'कस्मिं देवाय इविषा विषेम' (ऋत. १०।
१२।१-९) इति । एकस्मै देवाय इत्यर्थः । एकस्मै देवाय
एतच्छब्दविज्ञानात् एतदप्येवमप्यो भवति । एकस्मै देवाय
इविषात्वमिति । भा. १०।१२।१९ पृ. १८०० ।

● किञ्चित् इति कौष्यायें वर्तते । दुर्. १।१।६।५५
पृ. १६६० ● किञ्चित्-पदस्य अणतप्यस्यवन्ति
सन्ति । सणि, पृ. १६४ ।

॥ किञ्चिद्व्यप्रकरणास्मादेकस्य शब्दस्य प्रवेशा
न्दरास्मादधिकवाक्यस्येवभावादि पायीयान्
विकल्पः इति न्यायः । परिमळ. १।१।५।२६ न. ५.

॥ 'किञ्चित् वस्तु स्वत एव विलक्षणम्' इति
न्यायेन प्रपञ्चस्य तद्वद्व्यवोपपत्तेः । सिद्धिव्याख्या.
पृ. ८१ ।

● किञ्चित्तिरुते अग्युदये अवशिष्टस्य तूष्णीं निर्वायः ।
वि. ६।५।५ ।

● यत्र स्वशब्दे एव विधीयमानस्यैव किमंशपूर्णं
पदान्तरेणोपनीयते यथा 'युव हि स्वः स्वर्पी' इति
प्रतिप्रत्तं विधीयमानैव वाक्येन द्वियजमानेन ऋतुना
संभवते, तत्र प्रकरणवाधो युक्तः । यथा च द्वादशो-
पसत्तस्य विधीयमानस्यैव किमंशपूर्णम् अधीनशब्दः
करोति । दुर्. १०।५।९।३० ।

॥ किमु ज्ञानस्य दुष्करम् इति न्यायः । संप्रद.
● किण्वमवहति इति विनाऽपि तण्डुलैः प्रयोगो

दृश्यते अवहन्तेः । न चायं गौणः प्रयोगो विशेषभावात् ।
भा. १।१।६।१८ ।

● किशोरत्वम् अश्वनैकायं तमवायिनी वात्यावा-
न्तरातिः । सु. पृ. १४११. ● किशोरशब्दः अवयव
वयोविशेषवचनः । वा. १।४।४।१३ पृ. १२० ।

● कीकटाः नाम जनपदाः । 'किं ते कृपवन्ति
कीकटेषु गावः ।' भा. १।२।४।३१ । ते हि नास्त्रिकाः
किं ऋतुना इति वदन्तः न किं चिन् कर्म अनुतिष्ठन्ति
वा । 'किं कृतेनेति वदन्तः' इति कीकटाशब्दनिर्वच-
नम् । सु. पृ. १०१ ।

॥ कीटधृङ्गन्यायः । यथा 'कीटको भ्रमर व्याप्य
भ्रमरवाय कल्पते' एवच कीटो भ्रमरेण गृहीत-
स्तन्निष्ठा तममिष्याप्य तत्स्वरूपतामेति, तथा हरिहरो
प्रेम्णाऽप्यो-वममिष्यानादप्योऽन्या मकता प्राप्तावित्यर्थः ।
सादृश्यो. ११०

॥ कीटोद्धारन्यायः । यथा नदीव्यापयिताः कीटा
आवर्ततावतान्तरमाप्य ब्रजन्तो दुग्गिताः सन्त तन्म-
परिणकान् (तूष्णीं गतिगुण्यकर्मपरिणकान्) इत्युक्तं
केन चिन् युक्तविशेषोद्गृह्य नदीप्रवाहाद्विनिर्गमिताः
सन्त. तीगृह्य-अथवा अप्य गुण यथा भवति तथा
विधायन्ति, तथैवमाद्य स्वतन्त्रमव्यक्तयोग्य
मनुष्यादिष्वपि जन्मनो जन्म ब्रजन्तो जीवाः संजाय-

कत्वम् । अविभाजियामकत्वं च तात्पर्यसंकोचकत्वम् ,
अयंविशेषे तात्पर्यमाहकत्वम् । यत्तु संज्ञाशास्त्राणां (वृद्धि-
यदेन् इत्यादीनाम्) मन्त्राले अनेन शब्देन एते एव
इति नियमावर्त्ये वृत्तिमाहविमग्न्यावबीजम् इति , तत्र
तेषाम् अगृहीतव्यक्त्याहकत्वेन विविक्षे , संभवति
नियमसंगोपात् । अत एव आग्नेहितशब्देन कृत्स्नस्यैव
ग्रहणम् , न तु द्वित्रिपुंस्स । भूतिः पु. ३५-३६ .

● कृत्वमुच् प्रत्ययः ' संख्यायाः क्रियाम्यवृत्ति-
गणने कृत्वमुच् ' (पा० ५।४।१७) इति विहितः
विनियोगोऽस्ति भूतिः इति भट्टलोमेश्वरमते । पार्श्वधारिणमते
तु तत्र वाच्योपे विनियोगः , न श्रौतः । बाल.
पृ. ४५, ४६ . ● कृत्वमुच्प्रत्ययार्थो भावनाऽवश्यी ।
मणिः पु. ११३ .

● कृत्वाचिन्तायां प्रयोजनं न वक्तव्यम् । भा. ६।८।
१०।४३ .

● कृत्वाचिन्तान्तायः । (यथा कृत्वाचिन्ता तथा
तथा रीत्य इत्यर्थः) । यत् पुनः पराश्रय भाष्यकारेणोक्त
(पञ्चल्लिना व्याकरणे) ' अथवा पुनरस्तु ज्ञाने परमः '
इति अभ्युपेय्यतदमानं तत् पूर्वोक्तदोषपरिहारकामर्थ-
प्रदर्शनाय कृत्वाचिन्तान्यायेनोक्तम् । वा. १।३।८।२७
पृ. २८७ .

● कृत्वाशब्दश्च नैव विधौ लक्षते । वा. १।१।
१२।२७ पृ. ५५८ .

● यत्र संविधौ आक्षान्तं नियमाद्विपर्ययम् ,
तत्र तेनैव नियमाद्वैतं भाति कृत्स्नविधानता ।
उद्. ८।१।२।५ . कृत्स्नोपदेशभेदे (कालख्य)
प्रावृत्तिमुद्रणम् । भाट्ट. ६।१।४ .

● कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्वव्ययम् । ३।२।
६।१६ ॥

' सूक्तशक्तेन प्रवर्तं प्रवर्तते ' इति दर्शपूर्णमासयोः
भूषते । य किं सर्वः सूक्तशक्तः पौर्णमास्यो प्रयोक्तव्यः
सर्व एव च अमावास्यायां , उत यथाशक्तं निष्कृत्य
यथायत्र प्रयोग इति विचारो पूर्ववत्तमाह । उभयत्र
पौर्णमास्यां अमावास्यायां च सर्वत्र सर्वत्र
सूक्तशक्तं वचनं कर्तव्यम् । पु. ३ । कृत्स्नोपदेशात् ।

दर्शपूर्णमासयोः एकमेव प्रकरणम् । तत्र च कृत्स्नस्यैव
सूक्तशक्तमन्त्रस्य उपदेशः कृतः ।

यथाथ वा , शेषभूतसंस्कारात् । १७ ॥

पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन व्यावर्त्यन् सिद्धान्त-
माह । यथायम् अभ्युपेय्यतदाम्य सूक्तशक्तः उभयत्र
प्रयोक्तव्यः । ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दाः ,
ते पौर्णमास्यो प्रयोक्तव्या नामावास्यायां , ये
अमावास्यादेवतावाचिनः , ते अमावास्यायां न
पौर्णमास्याम् । पूर्वसूत्रात् समासैकदेशभूतं वचनशब्द-
मनुकृत्य यथायं वचनं कर्तव्यम् इति बोधना ।
शेषभूतसंस्कारात् यागशेषभूतानां देवतायां संस्कारात्
संस्कारार्थत्वात् सूक्तशक्तस्य । तस्मात् विभज्य प्रयोक्तव्यः ।
वचनादिति चेत् । १८ ॥

ननु ' सूक्तशक्तेन प्रवर्तते ' इति वचनात् सर्वे एव
सूक्तशक्त एते मन्त्रः , तत्र विभागो न संभवति । तस्मा-
दुभयत्र सर्वो वक्तव्यः इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः । १९ ॥

सिद्धान्त्यी आह । प्रकरणाविभागात् पौर्णमास्य
अमावास्यायाश्च एकमेव महाप्रकरणम् । तस्य प्रकरणस्य
विभागो नास्ति । तेन उभयोर्मैलित्वा यत्नात् सूक्तशक्त-
मन्त्रः च सर्वोऽपि एकत्र पठितः । तस्मात् उभे प्रति
दर्शपूर्णमासकर्मणी प्रति , कर्मद्वयमभिधेयं , कृत्स्नशब्दः
कृत्स्नसूक्तशक्तवाचः । विनियोगस्तु देवताऽनुकारेण
विभज्येन कर्तव्यः । तस्मात् पौर्णमास्यां अमावास्यायां
च सूक्तशक्तमन्त्रः विभज्येन विनियोक्तव्यः ।

श्रीसुमे तु -प्रकरणस्य महाप्रकरणस्य आश्रयव्यक्ति-
रूपस्य अविभागात् प्रवृत्तिमात्रात् रुदिरुत्तराऽनुत्तरयोः
उभे प्रति आश्रयप्रयोगेऽपि कृत्स्नसूक्तशक्तशब्दार्थो
नानुत्तरस्य - इति त्वं व्याख्यातम् ।

कृत्स्ने तु प्रकरणं च अविभागमेति यथाहारद्वयः ।
प्रकरणे प्रकृति आश्रयभूतशब्दम् । तु उक्त आश्रय-
भागादपि निर्दिष्टम् अभ्युपेय्यतदाम्य इति भूतशक्त
सूक्तशक्तशब्दः इदंशब्दस्य व्युत्पत्तिरवतः । अतः
पौर्णमास्येऽपि उभे प्राप्ते एव यथादेश विभागः
सूक्तशक्तस्य इति सूक्तशक्तशब्दः कृताः शब्दः । यत्र

त्वात् उपदेशतः प्राप्तेः प्राजहितः चोदकप्राप्तं शाल्य-
मुखीये वापते इति । तस्यु नैषम् । अनारम्भवाद्यस्य
हविः भ्रपणद्वारकत्वात्, कुण्डपायिनामयने च हविः भ्रपणस्य
अश्रुत्वात् प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सदैव प्राजहितेन
प्राप्तेः द्विरुक्तत्वात् नोपदेशसंभवः । तस्मात् नाम्नेव
प्राजहितप्राप्तिः ।

ननु कुण्डपायिनामयने गताग्निहोत्रे न चोदनालिङ्गाति-
देशेन अन्वयः भ्रपणप्राप्तिः, तस्य दर्विहोमत्वेन अपूर्व-
त्वात् । नापि नामधेयात् नैयमिकाग्निहोत्रतः भ्रपणप्राप्तिः,
परैः नाम्ना अतिदेशो नास्ति इति कृत्वाचिन्त्या
अविकरणस्य प्रवर्तितत्वेन नाम्ना भ्रपणप्राप्यसंभवात् ।
तस्मात् प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सद् प्राजहितेन प्राप्तेः
द्विरुक्तत्वम् इत्येतदयुक्तम् । इति चेत्, सत्यम् । परैरपि
नाम्ना अतिदेश एव नास्ति इति कृत्वाचिन्त्या अधिकरण
न प्रवर्तयितुं शक्यम् । तथा सति भ्रपणस्यैवात्र
प्राप्यभावेन 'कुञ्ज भ्रपणम्' इति विचारस्यैवानुपपत्तेः ।
भ्रपणस्यात्र प्रत्यक्षविषयभावात्, दर्विहोमत्वेन चोदना-
लिङ्गातिदेशाभावात् । तस्मात् परैरपि नामधेयेन नैयमिका-
ग्निहोत्रतः भ्रपणप्राप्तिमप्रीकृत्य सत्यपि नाम्ना अतिदेशो
तस्य प्राप्त्यस्य नास्ति इति कृत्वाचिन्त्या प्रवर्तनीया । तथा
सति यत्र नैयमिकात् भ्रपणं प्राप्यते, तदा सदैव प्राज-
हितेन प्राप्नोति इति युक्तमेव द्विरुक्तवाचिभानमिति ।
न च एवं नाम्ना प्राजहितप्राप्तिसंभवेऽपि तस्य प्राप्त्या-
भावेन कुण्डपायिनामयने चोदकतः शाल्यमुखीय एव
प्राप्नुयात्, इति वदाम्यस्यैव अनारम्भविधेः अतिदेशिक-
भ्रपणविषयत्वमपि संभरति, इति न द्विरुक्तत्वमिदं
दोषात् इहम् इति वाच्यम् । तथा सति द्वादशाहादिष्वपि
भ्रपणस्य अतिदेशिकद्वारा तथापि चोदकप्राप्तशाल्यमुखीय-
भावेन अनारम्भविधिना मुष्णगार्हपत्यस्यैव विधिप्रवृत्तेन
चोदकरपरया कुण्डपायिनामयने भ्रपणे शाल्यमुखीय-
प्राप्तेरेव संभवप्राप्त्या अनारम्भविधेः तत्र शाल्यमुखीय-
वाचनार्थवानुपपत्तेः । तथा सति द्वादशाहादिष्वेव
अस्य विचारस्य प्रवर्तयितुं शक्यत्वेन सूत्रभाष्ययोः
कुण्डपायिनामयने प्रवर्तयितव्यत्वाच्चानुपपत्तिः, तत्र वृत्ता-
न्विता भ्रपणकलेयाम्भावात् इति दिक् । ननु किञ्

नाम्नः प्राजस्यं सतमे । सत्यम् । इह तु प्रवृत्तिनिवारणार्थं
सूत्रम् । 'शाल्यमुखीयस्त्वावत् अस्मिन् तन्ने चोदकेन
सर्वगार्हपत्यकार्याय प्रवृत्तः, स एव प्रवृत्तः अग्निहो-
त्रभ्रपणमपि साधयिष्यति विनाऽपि तादर्थ्येन' इति शब्दका
सेयं निराक्रियते । अन्वयार्थस्य नामप्राप्तेन प्राजहितेन
वाचितत्वात् इति । पूर्ववत् 'सादृश्यासंभवे
वैशुण्यानाभ्रपणान्' इत्यस्यैव न्यायस्य (पाणिपु च-
११११४ इत्यत्र विद्वत्स्य) प्रपञ्चोऽयम् ।

सोम— पूर्ववत् इहापि शाल्यमुखीये पाकः श्यु-
यितेः संगतिः ।

वि— 'शाल्यमुखीयवद्भो किं भ्रप्यतां कौण्डपायिने ।
किंवा प्राजहिते वद्भो, चोदकप्राप्तितोऽग्निगः ॥,
प्राज्वंसे पक्षिमो वद्धिर्भवेत् प्राजहितोऽग्नः सः । अग्नि-
होत्रेतिनाम्नाऽऽतो नामातो लिङ्गतो वद्भो ॥' तस्मात्
प्राजहिते भ्रपणम् ।

भाट्ट— होमे आहवनीयादुत्तरवेद्याम् अग्निप्रणय-
नोत्तरम् अवशिष्टाहवनीयस्य शाल्यमुखीयः इति
संज्ञा । स एव च 'शाल्यमुखीयः एव अत्र ऊर्ष्यं
गार्हपत्यो भवति' इति एकत्वेन अग्निप्रणयनापूर्वं
गार्हपत्यस्यैव विनियुक्तः । गार्हपत्यस्य तु तदपरस्य
प्राजहितः इति संज्ञा । कौण्डपायिनामयने च
परपरया सर्वेतिदमतिदिष्टम्, तत्र मासाग्निहोत्रमपि सर्वो-
पकुत्तरकाटीनशावकालकत्वात् अग्निप्रणयनोत्तरमिति
तदीयं धरणं शाल्यमुखीयस्य प्रवृत्तत्वात् तत्रैव स्थात् ।
नह्यमग्निवत् मासाग्निहोत्रीयधरणे तस्याद्वादशाहक-
प्रमाणभावात्, चोदनालिङ्गातिदेशस्यैव प्रमाणत्वात् । न च
तदपेक्षया प्रवृत्तनामातिदेशवाचितप्राजहितेन तस्य वापा-
दनन्तरम्, कार्योत्तरे प्रवृत्तस्यैव शाल्यमुखीयस्य लघुवा-
दुपनीयनेन नामातिदेशस्यैव प्राजहितविषयत्वत्वस्य-
त्वात्, शाल्यमुखीयस्य प्रवृत्तौ अग्निप्रणयनोत्तरकाटीनवश-
भाग्यत्वेन प्रवर्तनीयत्वात्, तेन नामातिदेशप्राप्तितस्य
आधोऽपेक्षः, प्राजहितत्वमाहवद्या तस्य कार्यसाधन-
त्वाभावाच्चातिवेत् । अतश्चोदनादानन्तरानुत्तरेण शाल्य-
मुखीयस्यैव प्रवृत्तेन महत्त्वात् प्राजहितस्य निश्चितः । इति
प्राप्ते, नाम किञ्चिदुपादानत्ययस्य, शाल्यमुखीयस्य

शब्दार्थश्च तथा लोके । २३ ॥

भाष्यम्— लोकेऽपि तथैव शब्दार्थौ भवति ।
'काद्यान्वाहर' इत्युक्तः सकृदाहरति, न पुनःपुनः ।

अपिवा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेतामुत्तिवाद्,
विधिषु वचनानि स्युः । २४ ॥

भाष्यम्— अपिवा नैवं स्यात्, अस्ति अर्थिनः
कर्मणश्च संप्रयोगे सकृदेव अर्थी कर्मप्रयोगे नतैतेति ।
कथं तर्हि ? यथाकामी प्रतीयेत । सकृदा बहुकृत्यो वा ।

फलभूमांश्च बहुकृत्यः, संप्रष्टः सकृत् । कुतः ? अश्रुति-
त्वात् । नात्र यदुहोतुम् फलं भूयते । यत् 'प्रकृतिमत्ययो
प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः' इति, तत् कर्मनिमित्तेषु नाम-

पदैषु पाचको व्यवक इत्येवमादिषु । आख्याते तु
न कर्ता, न क्रिया प्रधानतः । किं तर्हि ? भावप्रधानमा-
ख्यातं भावनां कस्यापि ब्रूते, भावप्रमुखस्य साधनश्रामस्य
अपेक्षितत्वात् । यजेत, केन किमर्थं कथमिति ।

कर्तृप्राप्त्यान्वये कार्यभावात् न साधनाकाङ्क्षाया नवितम्भम् ।
नहि भवति, पाचकः केन किमर्थं कथमिति । भावना
च फलस्य उच्यते न क्रियायाः, तृतीयानिर्देशात् 'उद्भिदा

यजेत, बलमिदा यजेत' इति । भाग्यत्वे हि द्वितीयया
निरदेशत्वात् । स्वर्गस्तु इच्छितः कामसंयोगात् स्वर्गकामः
इति । तदेतत् प्रवृत्तपश्यते 'स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं भाव-

येत्' इति । यच्च भाग्यते तत् म्यक्तम् अष्टम् । सतो हि
भावः (उपादनम्) नोपपद्यते । असत् चेत् कर्मणा
भाग्यते, पुनःपुनरपि भावयिष्यते । कृपिवत् । तस्मात्

फलार्थिना काम्यं भावयितुं न सम्भविष्यति । यदि
च नियोगात् सकृदेव कर्तव्यं भवेत्, ततः 'तेषां
ये प्रथमं यजेरन्' इत्येवमादिषु गवादिविधिषु वचनानि

एतानि कृत्येरन् 'न द्वितीयं यजेरन्' इति । तथाच
वाक्यानि भिद्येरन् । 'वे च द्वितीयं यजेत् तेषां गोः
अतिराजः' इति ।

ऐकशब्दात् तथाऽङ्गेषु । २५ ॥

भाष्यम्— यत् अत्रन्व इति, युक्तं यत् अङ्गानां
सकृत् प्रयोगः, ऐकशब्दत्वात् । एकस्मिन् अङ्गानां प्रधा-
नाना च उपदेशकाः चन्दः सर्वाङ्गानि अपेक्षया गृह्णाति
इत्युक्तम् । सा चापेक्षा सकृदेव एषु अङ्गेषु भवति

मो. को. १८५

कृतार्था । तस्मात् तत्र पुनःपुनः क्रियायाः हेतुर्नास्ति ।
इह तु असतः फलस्य कर्म उपादकम् । तस्य प्रतिप्रयोगं

अन्यस्यान्यस्य उपपत्तिः अविच्छेदा इत्येवमपदिष्टो हेतुः ।
तस्मात् विषयत्वमङ्गैः ।

लोके कर्माधिकक्षणम् । २६ ॥

भाष्यम्— यच्च लोकेवत् इति । लोके कर्म अर्थ-
प्रधानम् । कार्यवशात् सकृदपि उक्तः असकृत् आह-
रति, असकृदपि उक्तः सकृदाहरति, नाहरति वा ।
अथैव शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दायै प्रवृत्तिः । तस्मात्
लोकेवत् इति अदृष्टान्तः ।

शा— काम्यानां कर्मणामनर्थकः पुनःप्रयोगः, सकृ-
देव तु प्रयोगः । इति प्राप्ते, प्रमः । 'आत्मव्यतिशयः
कश्चित् कृते कर्मणि नैव चेत् । प्रागवस्थासमान-
त्वाद्व्यसनो न भवेत् फलम् ॥ आत्मस्वरूपहेतुत्वे
कश्चिदुपपत्तिरपि तद् भवेत् । तस्माद्विप्रत्ययः कश्चित्
कर्मस्यो जायते नरे ॥ स च कार्यविरोधित्वात्
स्वफलमतेर्विनश्यति । फलान्तरार्थं कर्तव्यं तस्माद-
विशयान्तरम् ॥ स एवाविशयोऽस्मात्प्राग्पूर्वमिति
गीयते । तस्माद् भूयः प्रयोक्तव्यं भूयःफलमभी-
प्सवा ॥ 'कर्मस्यः फलविदिप्रकारे विकल्पसमुच्चयकूपे
चिन्तिते बहुफलविदिप्रकारः सकृदसकृदप्यन्यते इति
संगतिः । ३.

सोम— सूत्रार्थस्तु— काम्यकर्मणि प्रतिप्रयोगं
कृपिवत् फलानि स्युः, फलस्य कर्मप्रयोगसाध्यात्वात् इति ।

वि— 'काम्यकर्मप्रयोगः किं सकृदेवाकृत्य वा ।,
फलविदेरादिनो, ऽन्यो भूयः स्वेच्छाऽपुनरागतः ॥ '

भाट्ट— काम्यानां कर्मणां भूयोभूयः फलप्राप्त्याया
पुनःपुनः प्रवृत्तिर्न वेति चिन्त्यायाम्, सकृद्व्यसनेऽपि
कामप्रीत्यन्तरे पुनःपुनः कामनायां पुनःपुनःफलोत्पत्ति-
संभवात्प्राप्त्यतिः । तथाहि, यदा तावत् फलोत्पत्तेः पूर्वमेव
फलान्तरापेक्षा, तदा तत्फलम्यक्तमुपादानपूर्वस्यैव सत्त्वात्
तैर्नैव फलान्तरावत्पुनरुत्पत्तिः । न चैकमपूर्वमेकमेव फल-
म्यक्तमुपादायते इत्यत्र नियामकमस्ति, प्रतिबन्धकत्वमेव
फलप्राप्त्या आपादयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबन्धकत्वमस्य
चापूर्वोत्पत्तिद्वितीयवत् फलोत्पत्तिप्रवृत्तेन तस्यापि आरम्भः-

॥ कुमारीन्यायः । कुमारीकङ्कन्यायाथेक एवा-
यम् । संमहः ।

● कुम्भकारः घटोर्ध्वं उपायोत्पाय विनीगति
ददाति च । भा. २।३।३।४ ट. ५९९.

॥ कुम्भीधान्यन्यायः । कुम्भी उरग, रन्धन-
ह्यादीति यावत् । यथा कुम्भीधान्याय विप्रार्थे चैतुर्द्वयेत्यत्र
विरोपपक्षकस्यापि कुम्भ्यामेव धान्यं यत्पेति विमृशते,
तथा 'तं खौरनिपदं पुरुषं वृन्नामि' इत्यत्र औपनिपद-
मिति उपनिपन्मावैङ्गममिति विपक्षताम्, अन्यथा
विपुलधान्यत्वतामपि सर्वेषां विप्राणां कुम्भीधान्यत्व-
सम्भवेन कुम्भीधान्यायेति विरोपपक्षवैयर्थ्यवत् जीवतदुपा-
ध्यादेशेति औपनिपदबोधविपयत्वसम्भवेन विरोपप-
क्षवैयर्थ्यापातात् । अयं च- 'सुद' (वा. १।३।७) इति
सूत्रमशामध्येऽप्यभिहितः । तथाहि- 'कुम्भीधान्यः
श्रीमिप इत्युच्यते । तस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भी-
धान्यः । तस्य पुनः कुम्भ्यां चात्वनं च धान्यम्,
नाथौ कुम्भीधान्यः । नागम् इदिति । कुम्भीधान्यन्वादेन
उक्त्यो विज्ञातम्' इत्यादि । साहस्री. २०२.

● कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रं वाजपेय्यावा-
प्यादिपञ्चवृक्षवपाश्रपण्यम् । भा. १।१।४।८।३३.

● कुम्भ्यादीनां तन्त्रं भिन्नदेवताकेषु पशुषु एकजालीयेषु ।
१।१।१।१४-३९, ● कुम्भादीनां तन्त्रं न नाना-
जालीयेषु पशुषु, पाकवैयम्पात् । १।१।४।१०।४०-४९.

॥ कुरुपाण्डवव्यायः । (ययि) आचारोऽपि
कर्मविरोध एव, तथापि (करणवरणयोः)
मेदोक्तिः कुरुपाण्डवनायमेव । गोविन्दभाष्ये १।१।१२
न. सू. । ययि पशुपुत्रा अवि कुरुवंशीया एव
तथापि पशुपुत्रत्वेन विशेषेण वेषां पृथक् ग्रहणम् । एवं
समानवर्गमेवोऽपि यत्र अवान्तरवर्गेण मेदेन निर्दो
मयति, तत्रार्थं न्यायः । के.

● 'कुप्यन्तं क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्वादिति
पञ्चमम् । एतद् स्वात् सर्ववेदेषु निवर्तं विपिलङ्घनम् ॥'
एवं हि पदवाक्यार्थन्यायविदः श्लोकमामनन्ति । विधि-
विमर्शं हि विधाविधा लिङ्गं मन्यमानाः स एवं समा-
मनन्ति । भा. ४।३।१।३ पृ. १२४०.

● कुले सतताप्यवनात् मेधावी चापते, इति स प्रति-
महावज्रं प्राप्नोति । भा. १।२।१।१५.

॥ कुलकन्यान्यायः । यथा कुलकन्यस्य सह सौन्द-
र्यादिगुणैर्नैवजनकरभ्ये एव गौरवं प्राप्नोति, तथा विव-
क्षावमयमवतस्तीति । प्रोक्तं च 'देदृक्षमिना- ' एवं
सन्ति गृहेण्ये गुरुवो येषां वचश्चातुरी, स्ये इभ्ये
कुलकन्यकेव लभते जातैर्गुणैर्गौरवम् ॥' इति । साहस्री.
७१७.

● कुलकन्यः यदेकैतारब्धं पुत्रीनादिभिः समान्यते
स कुलकन्यः । रत्नाकरः आत्मवादे १६.

● कुलपरीक्षापूर्वकः इदानींतनपुरुषगणविवक्षादि-
मप्यहारः । सु. पृ. १२. ● कुलशब्दो हि समुदा-
यजनः समानजातीयेषु दृष्टः ब्राह्मणकुलम् इत्यादौ ।
रत्नाकरः श्लोत्रवादे श्लो. ४९.

● 'कुलधात्रणकाः आदे न देयाश्चैव बोद्धवाः ।'
मरीचिः । अयं कृत्यर्थः जातिविपयकः स्मृतिकल्पः
प्रतिषेधः । बाल. पृ. ३२.

● कुलाययज्ञे 'अनेन राजपुरोहितौ साधुज्यक्रांभौ
यजेयाताम्' अथ राजा च पुरोहितश्च इति द्वयोः कर्तृ-
त्वम् । भिन्नकस्त्रयोरपि सहाधिकारः । प्रयाजेषु तु तयो-
र्यद्यतन्त्रपातौ विद्वत्पति (भिन्नकस्यात्वं तु कं वित्
अभियस्य ब्राह्मणश्च च प्रयोगमेदेन) । वि. ६।६।१२.

● कुलाययज्ञो द्वियजमानो तावत्संख्याकाङ्क्षानाघनसमयः
न प्रत्येकम् । तत्रैव पदार्थानुसमयः एतावत् । एकपदार्थस्तु
त्रिविधिशिष्टाङ्गनमेव । सोम. ५।१२२. ● कुलावादी
प्रतिपदोक्तकर्मः ज्योतिषोमात्, 'तुवं हि सः' 'एते
अस्तुमम्' अनयोः प्रतिपदोः प्रथमायाः द्वियजमान-
विपयत्वात् द्वितीयस्याश्च बहुयजमानविपयत्वात् ।
भा. १।३।९।१७-१९.

● कुलायिनी विपुष्टिः जिह्वस्तोमस्य । तत्र प्रथम-
सूक्ते पाठक्रमः एव प्रथमे पर्याये । द्वितीये
पर्याये द्वितीये सूक्ते मध्यतोममपमनाः इति क्रमेण
गानम् । तृतीये पर्याये तृतीये सूक्ते उत्तममध्यमपमना
इति क्रमेण गानमिति । वि. १।४।३.

वीर्यो भ्राता इत्याशङ्क्य मातृसंबन्धवचनम् । तस्यवत्या-
मृदाया पराशरात् वैपायनो जातः, शतमुना पश्चाद्-
दाया विचित्रवीर्यः । एवमपि 'यस्या द्वियेत कन्याया
वाचा सखे वृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो
विन्देत देवरः ॥' इति निगोमस्य बाग्दत्ताविषयत्वात्
अभिकाऽम्बालिकयोश्च विचित्रवीर्येण परिणीतत्वात्
दास्याश्च भ्रातृजायात्वाभावात् ब्रह्मचारिणश्च मैथुनस्य
निषिद्धत्वात् अपरितोषेण प्राकृतैस्त्वयुक्तम् । पृ. १९१.

* 'कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति के चन ।
येऽपीच्छन्ति न तेषामपीदो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥'
(त्रिकण्डमण्डनः) अयं देशतो न्यवसारूपः प्रतिषेधः ।
घाल. पृ. १४.

* कृष्णमुत्तिष्ठामायः (यो देशः) स आहो-
मैबुक्षदीना (देशः) । भा. १।३।७।२२.

* 'कृष्णं लोडोति' एते चरी प्रयाजप्रयाजे ।
वि. ७।४।२, * कृष्णलानां अनदनीयानामपि प्रदानं
'सर्वं प्रक्षणे परिहरति' इति वचनात् कर्तव्यम् । १०।२।३,
* कृष्णलानां शेषभक्षणं प्राजापत्यवर्गे चुरचुपाकरेण
'चुरचुपाकारं भक्षयन्ति' इति वचनम् । इतुदण्डभक्षणे
सखीकरे यः शब्दविज्ञेय उच्यते, स चुरचुपाकारः ।
१०।२।३.

॥ कृष्णलेपु मुख्यपाकासंभवात् औष्ण्यरूपः
पाकः कार्यः ॥

कृष्णलेष्वर्धलोपाद्भाकः स्यात् । १०।२।१।१ ॥

भाष्यम्— 'प्राजापत्यं चरुं निर्वेद्ये पुते शतकृष्णल-
मायुष्कामः' इति । तत्र संदेहः किं चोदकेन पाकः
प्राप्यते कर्तव्यश्च, उत न प्राप्यते न कर्तव्य इति ।
किं तावत् प्राप्तम् । कृष्णलेपु पाको न स्यात् । प्रकृतौ
हि पुरोडाशार्थः पाकः । इह अन्तरेणापि पाकम्, कृष्ण-
लानि कृष्णलान्येव भवन्ति । तस्मात् प्राप्यते । अतो न
कर्तव्य इति ।

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्, प्रदत्तवत् । २ ॥

भाष्यम्— स्याद्वा पाकः । चोदकेन तु न प्राप्यते ।
प्रत्यक्षं तु अस्य शासनम्, 'पूते भवयति' इति ।
प्रातृनस्य कार्यस्यार्थं न भवति, वचनप्राप्त्या

अदृष्टार्थो भवति । यथा तेषामेव अनदनीयानां
प्रत्यक्षशासनात् प्रधानम् । एवं पाकोऽपीति ।

सोम— ननु न विकिलितः पाकशब्दार्थः, किन्तु
वद्धेतुभूतमग्निमयोजनमेव । अन्यथा धातुपात्तस्य विकिलित-
लक्षणव्यापारस्य तण्डुलनिष्ठत्वेन 'देवदत्तः पचति'
इति देवदत्तस्य कर्तृत्वं न स्यात्, तेजःसंयोजनस्य च न
कृष्णलेष्वश्वयज्यम् इति चेन्न । अग्निमयोजनमानस्य
पाकत्वे आकाशदेरपि पाकप्रसङ्गात् विकिलितहेतुभूत-
स्तेजःसंयोगः इति वक्तव्यम् । तथा चाश्वयज्यकन्यत्वात्
नागृहीतविशेषणन्यायेन रूपपरावृत्तिलक्षणविकिलितैरेव
पच्यर्थः । न तैवं देवदत्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः, नहि
धातुपात्तव्यापारवत्त्वेन कर्तृत्वम्, तथा सति 'देवदत्ताय
रोचन्ते मोदकाः' इत्यत्र मोदकानां कर्तृत्वं न स्यात् । स्व-
धातोः इच्छार्थकत्वेन मोदकानां तद्वशाभावात्, किन्तु
धातुपात्तव्यापार प्रति प्रयोगकौभूतो यः प्रत्ययोक्तो
व्यापारः, तद्वत्त्वेन कर्तृत्वम् । तथा च विकिलितः तण्डुल-
निष्ठत्वेऽपि तदनुकूलव्यापारस्य देवदत्तवशात्वात् युक्तं
देवदत्तस्य कर्तृत्वमिति । वस्तुतस्तु न विकिलितः पाक-
शब्दार्थः, किन्तु अनुष्णसर्वावद्वन्त्यस्य उष्णीकरणम् ।
किमत्र प्रमाणमिति चेत्, विकिलितसंभवेऽपि कृष्णलेपु
पाकप्रतिपादकम् 'कृष्णलं श्रपयति' इति वचनमेव ।
लक्षणाया श्रवण्ये वा मानाभावात् । विकिलितेषु पलम् ।
एव च 'पचेहि' विकिलितः प्रधानार्थः' इति महा-
भाष्यमपि कथमिष्टायम् । यद्वा भवतु एतद्वाश्यातुसारात्
विकिलितैरेव पच्यर्थः, तथापि न स्वरहाद्यन्यथाभावो
विकिलितः, किन्तु उष्णीकरणमेव, कृष्णलेपु
पाकवचनादेव ।

वि— 'नास्त्यक्षि वा कृष्णलेपु पाकः, श्रोतोऽप्य-
संभवी । अदृष्टार्थतया स स्वादौष्ये तु सुतरां भवेत् ॥'
औष्ये पचधामन्ये स्वीकृते तु सुतरां भवेत्, न संशयः ।

भाट्ट— कृष्णलचरी पाकः कर्तव्यो न चेति विन्ता-
याम्, कृष्णलानामेव हविर्धत्वात्, तेषां च भक्षणमन्ते-
णापि तत्त्वादर्थलोपादकरणम् । यत् 'पूते भवयति' इति
तत्प्रकरणे वचनम्, तत्र भक्षणविधायकम्, तत्तच्छब्दा-
नुकूलव्यापारस्यैव पच्यार्थत्वेन स्थापितत्वात्, प्रष्टे

क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणान्, सामान्यात् तदुगुणत्वम् । ६ ॥

भाष्यम्— क्रिया वा तयोभोदकानुपदानम् । मुख्या-
वदानस्य हि प्रकृतौ परिमाणमुक्तम् 'अनुष्ठपर्वमायं
देवतानामवयति' इति । इहापि कृष्णलक्ष्म्यः परिमाण-
वचनः श्रूयते । स चतुःसंख्यया अनुचक्ष्यते 'चत्वारि
कृष्णलक्ष्यवयति' इति । न यानि चत्वार्षवदानानि, तानि
कृष्णलक्ष्म्यपरिमाणानि भवन्तीति । हिरण्यपरिमाणवचनः
एव कृष्णलक्ष्म्यः, नाम्नस्य परिमाणं वदितुमुच्छते ।
तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्तयति । नहि द्रव्यकार्येषु गुणो
चर्तितमर्हति । परिमाणं यत् प्राकृतम्, तस्य कार्ये
वर्तमानं तत् निवर्तयेत् । यथा 'इदं दधि घृतं शाकमिमे
शाख्यं, देवदत्तो मोन्वताम्, देवदत्तवत् यद्वत्ततेलेन'
इति । तैलं हि भोजने स्नेहनेन उपस्त्रोति, तत् स्नेहनार्थं
प्राकृते निवर्तयितुमर्हति घृतम्, न शाकं दधि चोदन
वा । एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं परिमिमीते,
न द्रव्यं निवर्तयेत् । प्रकरणान्तु मुख्यपरिमाणं स्यात्,
नोपस्तरणाभिधारणयोः । तस्मात् तयोपरिनिवृत्तिरिति ।

तेषां चैकावदानत्वात् । ७ ॥

भाष्यम्— चतुर्थो च एकैकावदानतां दर्शयति
'चत्वारि कृष्णलक्ष्मि एकमवदानम्' इति । इतरथा
चत्वारि अवदानानि अभविष्यन् । तत्र एकावदानवचनम्
उपरोक्ष्यते । तस्मादपि अनिवृत्तिरिति ।

आग्निः संख्यासमानत्वात् । ८ ॥

भाष्यम्— अथ बहुक्तम् आसिचचनं भवतीति,
चतुःसंख्यासंस्तुरितरेण । एवं चतुःसंख्यायाः पादाभ्यस्यम्,
यत् एकस्मिन् अवदाने चत्वारि अवदानानि भवन्ति
इति । यथा 'यद् वैश्वदेवः प्रातःसवने यजते, प्रातः-
सवने वा (वै) एवम् वैश्वदेवस्य संस्थापयति' इति
वैश्वदेवसंस्तुतिः, नाम्नस्यचननिवृत्तिः । एवमिहापि चतुः-
संख्यासंस्तवः, नोपस्तरणाभिधारणयोः निवृत्तिरिति ।

सतोस्तथासिचचनं व्यर्थम् । ९ ॥

भाष्यम्— तृतीयः एवं चतुःसंख्यासंस्त-
वः नावर्तयति । नहि विद्यमानयोः उपस्तरणाभिधारणयोः
वदासिचचनेन कश्चित् संसारोऽस्ति । यदि अविद्यमानम्

आवयति इत्युच्यते, ततो गुणशान् इत्युक्तौ भवति, तत्र
संस्तव्यते । अथ विद्यमानम् आवयति इति, अन्तर्धेनो
भवति इत्युक्तं भवति, न संस्तवः । तस्मात् विद्यमानयोः
उपस्तरणाभिधारणयोः आसिचचनं व्यर्थमेव । अन्यः
परिहारो वक्तव्यः ।

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् । १० ॥

भाष्यम्— तृतीयः 'आसिचचनात् निवृत्तिः उप-
स्तरणाभिधारणयोः' इत्येतत् निवर्तयति । यथा भवत्य-
भूते, आसिचचनात् लिङ्गात् निवृत्तिः एतोरिति, एवम्
एकावदानवचनात् लिङ्गात् अनिवृत्तिः । एतयोः इति
लिङ्गविकल्पः । लिङ्गविकल्पाच्च न एकावदानतः निवृत्तिम्
आसिचचनं कर्तुमर्हति ।

सर्वविकारे स्वभासात्तन्वैक्यं हविषो हीतरस्य
स्यात् । ११ ॥

भाष्यम्— तृतीयः आसिचचनं वाधते । आसि-
चचने आसिच्यते यति चतुर्षु कृष्णलेषु सर्वावदानविकारेषु
अन्यालोऽनर्थकः स्यात् 'चत्वारिचत्वारि कृष्णलक्ष्म्य-
वयति तमुक्त्यै' इति । अस्माकं पुनः, इतरत् हविः
दीर्घावदानवदानमपेक्ष्य अन्यालोऽनर्थकश्चिन्तते ।

अथिवा सिचष्टकः स्यादितरस्यान्याप्यत्वात् ।
१२ ॥

भाष्यम्— अथ मतम्, एतन्नमापि सिचष्टका-
मपेक्ष्य अभ्यासो भवतीति । तत्रैवम् । इतरस्य सिचष्ट-
कृतः अपेक्ष्यमन्याप्यम् । प्रकरणान्तु प्रवाचनमिदं भवते
वचनेन । न च सिचष्टकृतः प्रकरणम् । बोधकेन हि स
प्राप्यते । तस्मात् त्वपेक्षे अभ्यासः अनर्थक एव ।
उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये एव । (एतत् एतदस्य प्रायः
सर्वत्रैकमेव मुद्रितं 'संख्यातं च । एतु अस्माभिः
लिख्यम् । भाष्यमपि तदनुसारेण लिख्यं मुद्रितम् ।
तत्कारणं तु असदीये नीमादादयं अवैव तदु लिख्यम्,
द्रष्टव्यम् । के.)

अकर्म बाऽऽसंस्वर्गार्थनिवृत्तित्वात्, दक्ष्यादासि-
चमर्थत्वम् । १३ ॥

भाष्यम्— अत्रिथा उपस्तरणाभिधारणयोः । कु. १.
सर्वम्, सुवि प्रोवाचचूर्णानां, सप्रमाणं वा भूदिति

तद्वानित्यर्थः । कर्मफलसंघे शेपकर्मानुभूये निवर्तते
इति भावः । साहस्री. ५४०.

• कृतार्थयोः संबन्धे कालागमं स्थास्यति (४१२
प्रतिपत्तिपेक्षायाम्) । वा. ३१३५११.

• कृतार्थद्रव्यशेषः उपयोगपेक्ष. प्रतिपत्तिमईति ।
वि. ३१५११. • कृतार्थसंयोगस्य कालविषिष्टेत्वम्
'आग्निमाहतादूर्ध्वमनुयज्ञैश्चरन्ति' 'प्रहृत्य परिधीन्
हारिगोक्ष्णं कुशेति' 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिह्ना सोमेन
यजेत्' इत्यादौ स्थास्यते । सु. पृ. १०१९.

• कृतिः भवतुष्टु । पादेषु अष्टाणि १३१३८
उदा० ना कश्चै पात (कर्ष. ११२०१८) । के.

• कृतिः चेतनप्रयत्नरूपा इच्छापूर्वकत्वात् यद्वोचर-
मेव गोचरणिमुमईति । इच्छा हि सुखदुःखपरिहार-
गोचरेव । न्या. माहा. एकादशाध्यायः.

• कृतिमुखविशेष्यकत्वमेव मष्टसंमतम् । रहस्य.
पृ. १७. • कृतिविषयता त्रिविधा साध्यता, उपा-
दानता, उद्देश्यता चेति । तद्यथा स्वर्गमुद्दिश्य याग
साधयितुं हविरादिमुपादेय इत्यादिप्रतीत्या यागे साध्यता-
ऽऽख्यविषयता । स्वर्गे उद्देश्यताऽऽख्या, हविरादौ उपादान-
ताऽऽख्या । मुरारि. पृ. ११५३. • कृतिव्याप्यमुपादेय-
त्वम् । तदव्याप्यत्वं न अनुपादेयत्वम् । बाल. पृ. ९८.

• कृतिमाध्यस्त्वापरपर्यायं विषयस्य प्रयोगमपि इष्ट-
साधन-वमिव प्रवर्तनारूपो विधिः आधिपति । भाट्ट.
५११।

• 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकम् अभि-
धात्री भूतिः । (कृदन्तं वटितान्तं समासश्च प्रातिपदिक-
सूत्रक भवति इति पाणिनिमुपार्थः) । बाल. पृ. ४१.

• 'कृत्तद्धितसमासाः संघ-पातिधान भावप्रत्ययेन'
इति श्रुतेः संबन्धवाची वाच्यत्वान्दः । सु. पृ. ३६४.

• कृ-प्रत्ययानाम् आधपवाचिनां इत्यो अन्वयः ।
मणि. पृ. १६२. • कृ-प्रत्ययानां कारकाख्यशक्तिवाचि-
न्येऽपि द्रव्योत्पत्त्यन्वितवृत्तवृत्तिविवेकेन पक्षो तात्पर्या-
स्तइत्यभावात् । सु. पृ. १४४०. • कृ-प्रत्ययवृत्ति
उद्यमो वाच्यमेदः । बाल. पृ. १८१.

• कृत्यः प्रतिपेक्षे श्रौतो यथा 'तस्माद् बर्हिषि
रजतं न देयम्' । बाल. पृ. ४०. • कृत्यः विधौ
श्रौतो यथा 'स्वाध्यायोऽप्येतन्यः' । पृ. ३९. • कृत्यः
विधौ स्मार्तो यथा 'चरित-वमतो नित्यं प्राप्तश्चित्तं
विशुद्धये ।' पृ. ४०. • कृत्यानां प्रैषवाचित्वात् सत्यपि
भावनाऽभिधाने तावत् स्वायंपर्ववसानं नास्ति, यावत्
अंशमपपरिपूर्णा भावना न लभ्या । वा. २१११११
पृ. ३८२. • कृत्येषु तावत् भोक्तव्यं वष्टव्यम् इति
किञ्चिन्म्यूना आख्यातात् भावना गम्यते । तत्रापि
कर्तव्येषु द्रव्यसाधनात् 'ब्राह्मणे न हन्तव्यः' इति
भावोत्पन्नेन न्यूनतया भावना गम्यते । २१११११
पृ. ३७९. • कृत्यप्रत्ययानां विनाऽपि सारणेन न
विधायकत्वम् । २१११११ पृ. ३८२. • कृत्यार्थः प्रति-
पेक्ष. श्रौतो यथा-तवै- 'तस्माद् ब्राह्मणेन न चलेच्छि-
तवै' । केन- 'नावगाहे' 'नावगाहितव्यम् इत्यर्थः इति
कसिकाश्याम् । केन्त्यन्तो मूषो । बाल. पृ. ४०,
• कृत्यार्थः विधिः श्रौतो यथा-तवै- 'अन्तेतवै'
अन्तेत-व्यम् इत्यर्थः । केन- 'अवगादे' अवगाहित-व्यम्
इत्यर्थः । केन्त्य- 'गुभ्रयेन्यः' गुभ्रयित-वमित्यर्थः ।
त्वन्- 'कर्वे इविः' कर्त-व्यमित्यर्थः । ३० । पृ. ४०.

• कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे स्वरसंप्रत्ययः इति
न्यायः । तद्यथा लोके गोपालकमानय, वटजकमानयेति ।
यस्यैषा संज्ञा भवति स भानीयते, न यो याः पालयति,
यो वा कटे जातः इति । अयं संप्रत्ययः अर्थात् प्रकरणद्वया
भरतीति । यथा गोपालकमानय माणरकमप्यावपिच-
तीति यद्विद्वन्मया अन्वयानासंभवात् कृतसंज्ञिन एव
प्रकरणमिति । भ्याकरणमात्रे तु 'उभयमतिरिह भवति'
इत्युक्तम् 'यदुपववतुदति संख्या' (पा० १।१२३)
इति सूत्रमहाभाष्येऽप्युपरोरिति । साहस्री. ६५.

• ननु सकृत्प्रदणे प्रह्वानीनामेव (बहुममवतुद्वीना-
मेव) प्रह्वं स्वान् प्रकरणम् अभिधानियामक-व-
सिदान् 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः' इति न्यायान् । अस्ति
च प्रदते बहुव्रीह्या संज्ञासंज्ञा कृता इति शतकप्यप्रकरणे
ननु लोभप्रसिद्धादीनाम् । भूतिः. पृ. ३९, मेधातिथिः
१।१५३. • कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवीजम् अभिधानियाम-

तत्रापि सभावितत्वात् । प्रकृते तु सर्वस्य अस्मावितत्वात्
प्रचुत उपस्तरणादिकरणे एव तत्संभावनाद्विद्वत्सिस्तयोः ।

मण्डन— 'नोपस्तृत्यमिधारणे' कृष्णलेपु ।

शंकर— 'नोपस्तृतासमिधारणे ।'

ॐ कृष्णलचरौ चतुर्धाकरणस्य वाचः ॥

एकार्थत्वादविभागाः स्यात् ॥ १०।२।७।२२ ॥

भाष्यम्— तत्रैवेद चिन्त्यते । प्रकृतौ न्यादेश
आन्तात् : 'इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमभ्यर्च्योः,
इदमग्नीध्रः' इति । स इह कर्तव्यो न कर्तव्य
इति सवयः । चोदकमाप्त्वा कर्तव्य इति यस्य
बुद्धिः स्यात्, तस्य निवृत्त्यर्थे स्यात् । प्रकृतौ बहुना
सबन्धः कर्तव्यः । स विभागमन्तरेण न सिध्यतीति
विभागो बहुसंज्ञाया कियते । इह तु 'सर्वे ब्रह्मणे
परिहरति' इति एकस्मै सर्वध्वजः । तत्र विभागेन न
प्रयोजनम् । किमप्योऽपि न प्राकृतार्थः स्यात्, अदृष्टार्थ-
मेव कियते । तस्मात् कृष्णलचरौ न न्यादेशः इति ।

सोम— यदि वचनवर्मानं विधाय वचनस्य चरि-
तार्थत्वात् न कालमात्रः, तर्हि न्यादेशोऽपि न वाच्यः
इत्युच्यते : संगतिः । सूत्रार्थस्तु— एकार्थत्वात्
'इदमग्ने' इत्येवंस्यो विभागो न कर्तव्यः इति ।

वि— 'चतुर्धाकृतिनिर्देशौ तद्वत्त्वे स्तो न वा, ऽग्रिमः ।
चोदकात्, तौ तु सर्ववर्ण्यत्वाऽर्थवतोऽत्र न ॥'

भाट्ट— प्रकृतौ पुष्टेडाशस्य चतुर्धाकरणं चरितार्थकरणं
च विधाय 'इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमभ्यर्च्योः, इदम-
ग्नीध्रः' इति न्यादेश आन्तात्, स कृष्णलेपु सर्वस्यैव
ब्रह्मण मधुणीयत्वाच्च कर्तव्यः । नहि होत्रादिसंभ-
न्धमात्रे 'इदं होतुः' इत्यादिन्यादेशो युज्यते । अतश्च
न्यावर्तनीयाभावात् 'इदं ब्रह्मणः' इत्यपि न । न
चैवं चतुर्धाकरणस्यापि प्रयोजनमात्रः, सर्वपरिहरणीयो-
द्देशेन सहस्रविधानादेव तदावश्यकत्वात् । यदि तु
तत्तद्व्यवहृत्तन्वमधुनापरिहरणीयानामेव सहस्रविधिरिति
विभाग्यते, तदा माऽपु सुमस्तारस्यसदपि । बर्हिपत्करणे
तु सुभवात् कृष्णलचरौ चतुर्धाकरणोपरकालमात्रावप्य
निपर्वते इत्यन्यदेतत् ।

मण्डन— 'न कृष्णलेपु न्यादेशः ।'

शंकर— 'न्यादेशो न चतुर्धाऽत्र ।'

ॐ कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षाः युगपत् परिहर-
णीयाः ॥

एकधोवहारे सहस्रं ब्रह्मभक्षणाम्, प्रकृतौ
विहृतत्वात् ॥ १०।२।४।१८ ॥

भाष्यम्— तत्रैव श्रूयते, 'एकवा ब्रह्मणे परि-
हरति' इति । तत्र सदेहः किमेतत् सहस्रम्, उत
एकत्वमिति । किं प्राप्तम् ? एकत्वं वा, सहस्रं वा,
अनियम् इति । कुतः ? एकप्रकारवचनः एकमेति
शब्दः । सकृत्वमपि एकः प्रकारः, सहस्रमपि । तदथा,
यः सकृद् वाः प्रापयति, स एकवा प्रापयतीत्युच्यते ।
योऽपि सह प्रापयति, सोऽप्येकवा प्रापयतीति ।
तस्मात् सकृत्वं सहस्रं वा कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते,
द्रूमः । एकवा ब्रह्मणे परिहरतीति सदेति गम्यते ।
एव ब्रह्मभक्षस्य अवब्रह्मभक्षस्यापि परिहारः कृतो भवि-
ष्यति । इतरस्मिन् एषे कस्य चिद्ब्रह्मभक्षस्य परिहारो
न कियते । तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनो बाध्यते । विहृता-
श्रामी भक्षाः प्रकृतौ । ते इह चोदकेन विहृता एव
प्राप्ताः । तत्र सहस्रवचनः एकपाशब्दोऽनवकल्पते । ननु
वाचनिक इह भयः अशक्यतः, न प्राकृता विहृताः प्राप्त-
मर्हन्तीति । उच्यते । पुण्यसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति,
दम्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति । यदि प्राप्नुवन्ति,
किमर्थे तर्हि वचनमिति ? भक्षोपायविधानार्थम् । ननु
निर्धानं नुबन्धुगाकरणं वा अर्थप्राप्तम् । व्यर्थप्राप्तत्वा-
दनुवादः । उच्यते । न नियमेन प्राप्यते । नियमार्थश्च
विधीयते इति ।

टिप्पणी— 'ननु वाचनिक इह भयः अशक्यतः, न
प्राकृता विहृताः (भिक्षालीनाः) प्राप्नुवन्ति' इति,
योऽग्रिमः अर्थः (भाष्य-) मध्यस्य १ (पूर्वाधिकरणे
प्रीत्यर्थत्वात् अप्राप्तिं प्राकृतानामुक्त्या कथयितुं प्राप्य-
मिधानम् इति भासः । उत्तरम्—) नेते कर्तुं संस्कारार्थः
(भक्षाः) यः (कर्ता) अत्र युगपत्, प्रधानभूता भक्षाः १
(मध्यन्ते इति भक्षाः द्रव्याणि) । कथं (प्राप्तिवत्
इदम् इति) द्वितीयतो भयः (कियते मति-)

यावन्तो देवता इष्टाः तत्र तावदेवतापदप्रयोगस्य सत्वात् ।
अतिहृदेवतानामपि प्रयोगे दुर्कृताकृत्यं स्यात् । अवि-
भागात् उभयदेवतापदसंज्ञे कृत्तननिगदे सूक्तवाक-
शब्दस्य अभ्येवप्रसिद्धेः अभ्ययनकाले विभागानाकलनेन
अन्यथासिद्धत्वाच्च इति व्याख्यातम् । के.

● कृत्तनोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् (१।२।६।१६)
इत्यधिकरणे सूक्तवाकनिगदे अग्नीषोमादिदेवतापदं
दौर्गम्याख्यामावास्यायां च यथालिङ्गं विनिष्कृत्य
प्रयोक्तव्यम् इति स्थितम् । कु. ३।१।१६.३.

● कृदन्तेन हि कारकविशिष्टं द्रव्यमेवोच्यते, न
विभक्तिवत् निष्कृष्टा शक्तिः । वा. १।४।१२ पृ. ३२४.

● कृदन्तानां शक्त्युपगमजन्यवचनत्वम् । १।४।१२
पृ. ३२४, ● कृदन्तेष्वपि भागना अत्येव किञ्चिदप
कृत्यमाणरूपा । २।१।११ पृ. ३७९.

● कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति
न्यायः । अथ न्यायस्य तु 'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोगेन-
दृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयमादलस्यवितण्डादेवाभास-
च्छलजतिविग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानाति श्रेयसाधिगमः'
इति गौतमीयसूत्रान्तर्गतमभिगम इति पदमुदाहरणं
शोधमिति पक्षेयः । माहस्त्री. २२७.

● कृपा न फलं रागपक्षे वर्तते । ननु इयं परदुःख-
प्रहाणेच्छा इति राग एव, मैत्रम् । नहीच्छामात्रं रागः ।
अपि तु चित्तमलम् आत्मनो दर्शनावरणम् अभूतपुणा-
भिनन्दनं रागमाचखते । कणिका. पृ. ११३.

● कुम्भीकटापचान्तरभेदानां विशेषाविज्ञानरहिता-
नामपि अनेकतो दर्शनत्वात् सामान्यतोऽभिधानेनापि च
व्यवहारसिद्धेः विशेषसन्दर्भावेऽपि अशान्तराज्यपद्वतो
न युक्ता । सु. पृ. १४१०.

● 'कृषिषु खामकृषे' इति ज्योतिषोमे कण्डू-
यनमन्त्र. । १२। अनेसरिमन्त्रे युगान् कण्डूकपयते,
उताऽपि कण्डूयनमन्त्रस्य सकृदेव प्रयोगः, न तु
प्रत्यक्षं सत्यावृत्तिः । भा. १।४।१६ । ५१-५२.

● कृषिकर्मोप । 'रोहिण्य कृषिकर्मणि कारयेत्'
'पुरस्तात् कृषिकर्मणां प्राच्यां छेजमर्षादानं यावा-
दृषिषीतं बलिं होरेत्' । सु. पृ. १७८३.

● कृषिन्यायः । काम्यानां कर्मणां कामनानुरोधेन
पुनःपुनरन्यासः ॥

कर्मण्यारम्भमावयत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं
फलानि स्युः । १।१।४।२० ॥

भाष्यम्— काम्येषु कर्मसु चिन्ता किं काम्यं कर्म
सकृदेव प्रयोक्तव्यम्, अथवा फलस्य भूयस्त्वमिच्छतां
भूयोऽन्वक्षितमिति । किं प्रसन्नम् । काम्ये कर्मणि
प्रतिप्रयोगे फलभेदः, आरम्भमाभ्यन्तात् । कर्मप्रयोगेण फलं
मान्यते । कथं शक्यते ? प्राक् कृतान् कर्मणः फलं नरितं,
यदि भवेत् कर्मानयैक्यं स्यात् । कर्मोत्तरकाले चास्तीति
श्रुतितोऽवगम्यते । यम शाकर्मणे नास्ति कर्मोत्तरकालं
च भवति, तत्रेन कर्मणा भाव्यते । कृषिवत् यथा
कर्माणेन धान्यम् । असच्चेत् भाव्यते पुनःपुनरपि ।
धाम्यवदेतद्गृह्यति ।

अधिकारश्च सर्वेषाम्, कार्यत्वादुपपद्यते
विशेषः । २१ ॥

भाष्यम्— एवं च कृत्वा सर्वेषां कर्मणां पुनःपुनः
क्रियमाणानामधिकारो भविष्यति । तत्रेयानि दर्शनानु-
पपत्स्यन्ते । 'तेषां ये प्रथमं यजेरत्तेषां गौरतिराजः, ये
द्वितीयं तेषामासुः' इति । प्रथमं यजेरन्, द्वितीयं यजेरन्,
इत्येतदभ्यासे सति भवति । तस्यावतिष्ठमन्यासः ।

सकृन् स्यात्, कृतार्थत्वादाङ्गपम् । २२ ॥

भाष्यम्— सकृदेव तु काम्यं कर्म प्रयोक्तव्यम् ।
कृतः । कृतार्थत्वात् । सकृद्वृत्तेन कृतश्चोदनाऽर्थः । न च
कृते पुनः कर्तव्यमिति । कः पुनश्चोदनाऽर्थः ? यागस्य
कर्तुः फलं दोषस्य कर्तुः फलमिति । कथं कृत्वा तदुच्यते ?
इह यजेन जुहुवदिति धान्वा क्रियोच्यते, पश्येन
कर्ता । ततोः कर्ता प्रधानभूता, उपकर्जनभूता क्रिया ।
'प्रवृत्तिप्रयत्नो प्रयत्नार्थे सह-भूतः' । अनुपयोगश्च
कर्तृप्राप्त्ये एव भवति 'पवनि देवदत्तः' इति । तेन
शौर्यपुंश्च फलमुच्यते । सकृद्वृत्तेन सकृदिष्टेन चागो होता
यथा च जातः । तत्र द्वितीयादिप्रयोगः अनयकः स्यात्,
कृतार्थत्वात् । अत्रवत् । तद्यथा प्रधानस्य साधनोप-
पादनाय अग्राणि क्रियते । सकृद्वृत्तौ तदुपपादितविति
नाशस्यन्ते, तद्वत् ।

वचनं वाऽऽज्यमक्षस्य प्रकृतौ स्यादभासि-
त्वात् । १६ ॥

भाष्यम्— न त्वेतदस्ति, प्राप्यन्ते भक्षाः इति,
अर्थलोपादेया निवृत्तिः । यत्तु भक्षणे विशेषजनं भव-
तीति, वचनादेतत् आग्न्यस्य भविष्यति । निराध्वयन्तो
भक्षयन्ति आग्न्यमिति, चुक्षुषाकार भक्षयन्ति आग्न्य-
मिति । निर्धानं चुक्षुषाकार कार्यप्राप्तं भक्ष्यमाणस्य
अनुशते इति न वाक्यभेदः ।

वचनं वा हिरण्यस्य, प्रधानद्रव्याज्यस्य गुणभूत-
त्वात् । १७ ॥

भाष्यम्— तस्यम्, वचनमेतत् हिरण्यस्य, न तु
आज्यस्य । कुतः । भक्षयन्ति इत्येतावत् ध्रुपते, न
इदं ना तद् वा इति । तत्र यत् निर्दिष्टं प्रकृतम्, तस्य
तेन संवन्धो भवतीति । हिरण्यं चापि निर्दिश्यते,
नाज्यम् । कथम् ? 'प्राजापत्यं चव तिर्यपेत्
धृते दत्तकृष्णलम्' इति । दत्तकृष्णलक्षकः अत्र कार्यं
संवन्धार्थमुच्यते, तद्विरोधप्रायेण धृतम्, न त्वनिर्देशा-
र्थेन । तस्मात् चक्षुरेव दान्दन्तरेः संवध्यते, न धृतम् ।
तद्यथा 'एष दण्डः इष्टकाकूटे तिष्ठति, प्रहर अनेन'
इति, 'दण्डेन' इति गम्यते, न 'इष्टकाकूटेन' इति ।
एवमिहापि चरुं भक्षणयननेन संवध्यते, न धृतम् ।
तस्मात् चरुमैक्षणम् । प्रधानवत् । यथा तेषामेव
कृष्णलानाम् अनद्वीयानां प्रधानं क्रियते, एवमत्रापि
दृष्टमिति ।

। सोम— यथा उग्रहारणाभिप्रायशोर्द्वारलोपात्
अननुज्ञानम्, तथा भक्षणागमपि वृत्तिरूपद्वारलोपात्
अननुज्ञानम् इत्युक्तिर्युक्त्याः ।

यि— 'मशौ नास्त्वस्ति वा तेषु, नास्ति शीते-
भारतः ।, चुक्षुषाकारनिर्धानवचनात् स्यात् पदान्तरम् ॥'
इत्युपपन्नमर्थे तदन्वयिभिर्ये च य. दान्दन्तरेः, तन्म-
नुष्येण चक्षुरा इति । निर्धानं नि.रोधेन आग्न्यस्य
चोरणम् ।

भाट्ट— प्रधानो 'रोपमशः रोपप्रतिपत्तयः'
इति वक्षते (१०.१.१९) । रोपप्रतिपत्तयं वेदपि च
प्रधानरोपस्यायेन (१०.१.१८), कर्तुः करिष्यमानकर्मणि

मौ. श्रौ. १८६

वलाघानार्था अपि, इत्युक्तं पदे (६.१.१३) । तत्र च
प्रतिपत्तेः प्रयोजकस्य सत्वात् कृष्णलेपु कर्तव्या एव ते ।
यदा तु दृष्टावन्ति यथा शुद्धसमृद्धीत्यर्थवत्, तदा ते तत्र
भवन्ति न वा इति चिन्तायाम्, कृष्णालानामनद्वीय-
त्वेन प्रीत्ययोग्यत्वादर्थलोपादाय । न च 'हिरण्यस्य
निरवपयन्तो भक्षयन्ति चुक्षुषाकारम्' इति वचनेन
प्रतिप्रत्ययः, योग्यतया अत्र आज्यस्यैव हिरण्यधारस्य
भक्षणविधानात् 'हिरण्यस्य निरवपयन्तः' इत्यस्य
हिरण्यं त्यक्त्या इत्यर्थात् । यदा तु भाष्यानुसारात्
'हिरण्यम्' इति न पश्यते तदा आज्यस्यैव
निरवधानं दन्तासंयोगः । अत एव 'चुक्षुषाकारम्'
इत्यपि अनुवादः, आज्यभक्षणे तदावश्यकत्वात् ।
अतश्च अप्राकृतमिदं भक्षणम् आराधुपचारकम् अवि-
करणीभूताव्यवस्थितिर्वा, इति न तत्र प्राकृतमक्षधर्माः
कार्याः । इति प्राप्ते, प्रधानान्वयस्याप्यर्हितत्वात् हिरण्य-
स्यैव भक्षणम्, न तु आज्यस्य 'निरवपयन्तः' इत्यस्य
दन्तेन पीडनमनुवृत्त्या इत्यर्थात् । अतो लक्षणात्
हविर्मैक्षणस्यैव प्रतिप्रत्ययविधिः । स च चुक्षुषा-
कारवर्तिशिशस्य प्रधानान्वयानुरोधेन पञ्चमविधि-
प्रकारस्यापि अङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु स्वपृष्ठा-
ज्यामिप्रायेण चुक्षुषाकारत्वस्यापि अनुवाद एव ।
अतश्च वेदगम्यायेन (३.१.१३) कार्यं एव भक्षणमर्मा
भक्षाश्च । वृत्ताचिन्तोद्भाटने तु प्रातर्भक्षानुवादेन दन्त-
संयोग एव निविध्यते इति विवेकः ।

मण्डन— 'मशोऽस्ति कृष्णलचरौ' ।

शंकर— 'मक्षश्च तत्र स्यादे' । 'तत्र कृष्णलचरौ ।

॥ कृष्णलचरौ युगपदुपहृतः सर्वं भक्षा-
प्रधाना तत्तद्व्यकाले एव भक्षणीयाः ॥

पुरुषावपयन्तः स्वमालस्यम् । १०.१.१८ ॥

भाष्यम्— तत्रैव पदेः समपिगते रोपमशये
किमेकस्मिन् काले सर्वं भक्षा भक्षयितव्याः, उत स्वान्द-
न्तरे काले इति । किं प्रातः । मध्याह्नं तद्विद्वत्
क्रियते । भवेत् यद् भक्षणं परिहृतम्, तद् अनन्तरं
भक्षयितव्यम् । एवं प्रातः, मध्याह्नं, पुरुषावपयन्तः
समालस्यमिति । पुरुषावपयन्तः इत्यादिः शब्दः

कुपिन्यायः

कत्वात् । न च सहस्रकरण्यापूर्व्यक्रोः आचक्र-
ध्यक्त्युपस्था नाशात् न फलान्तरोत्पत्त्युपपत्तिः, 'स्यते
चास्य क्रमाणि' 'ज्ञानमिः सर्वक्रमाणि भस्मभात्
कुर्वतेऽर्जुन' इत्यादिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया तत्प्रशान-
स्यैव अपूर्वनाशकत्वेन फलस्य तद्वाचकत्वे प्रमाणमाभात् ।
फलैकनाशकत्वे पञ्चपुरोडाशोपकारजननेनैव नाशात्,
पञ्चपञ्चजनकत्वावुपपत्त्या प्रसङ्गसिद्धिर्नापत्तेश्च । अतश्च
फलोत्पत्त्यनन्तरमपि अपूर्वस्य सत्त्वात् फलान्तरकामनाया
सर्वा तेनैवापूर्वेण फलान्तरोत्पत्तौ न किञ्चिदाद्यकम् ।
यदि तु अपूर्वकल्पनाया प्रमाणाभावात् 'कृत्याग्रादात्मन
एव फलम्' इति मूलोक्तः पक्ष आधीयते, तदा
सुतपत्रम् । इति एकस्मिन् जन्मनि सहदेव काम्य-
करणम् । इति प्राप्ते, न तावत् कृत्याग्रादात्मनः
करणम्, वागेन आत्मनि अतिशयानाधाने यागकरणे इव
यागकरणत्वात् प्रागपि आत्मसत्त्वेन फलोत्पत्त्यापत्तेः ।
यागार्थवैशिष्ट्यस्य फलजनकत्वाद्भीकारे ध्वस्यैव
तदुपपत्तौ अपूर्वापि इत्यनेनोक्तद्वयप्रसङ्गात् । नापि
अपूर्वस्य ज्ञानैकनाशकत्वम्, तथाप्ये प्रयाजाद्यनुष्ठानमपि
सत्त्वेन विज्ञातो तत्करणानापरया आरब्धमागदेः 'न तो
पशो करोति' इत्यादिनिषेधानुपपत्तेः, प्रसहत्याज्य-
पाणापूर्वस्य नरकलोपेऽपि सत्त्वेन पुनर्नरकान्तरप्रसङ्गात् ।
न च तत्र कामनाऽभावात् पुनरुत्पत्तिः, फलनाशमात्राः ।
प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वेऽपि फलं प्रति अकारणत्वात् ।
अतोऽप्यस्य यम समवायिदिसंयन्ते फलम्, तस्य
अभावावतिरोपणार्थसंयन्ते अपूर्वनाशः इत्येवं कर्मा
वर्णनाभावः कल्पनीयः । अत एव जीवमुक्तिशालमपि
उपपद्यते । अत्र च यदुद्देशो न तादृशापूर्ववाचनोभूत-
क्रियाऽनुष्ठानं तस्यैव फलत्वम्, न तु अनुष्ठानक्रि-
जन्मस्यापि, स्वर्गारम्भकघटोत्पत्त्या अपूर्वनाशानन्वी-
कारात् । अतश्च पञ्चपुरोडाशोपकारोत्पत्त्यापि तस्य
फलत्वाभावात् तेन प्रयाजाद्यपूर्वनाशः । अतश्चैतेन
अपूर्वेण एकदेव फलस्योत्पत्तेः कर्मप्रसङ्गो युज्येत
पुनःपुनः काम्यकरणम् । अत एव 'तेषां ये प्रथम
स्येन्न तेषां गोरहितो, ये द्वितीयं तेषामाहुः' इति
लिङ्गमन्युपपद्यते । ३.

मण्डन— 'काम्य यथेच्छं पुनरेव कुर्यात् ।'
 शंकर— 'काम्याभ्यासः प्रतिफलम् ।'
 केन्द्रमश्रयपन

* कुरीपलादिभिर्कलविभिश्च केचमभुवपनादि-
 सेस्वररहितैरपि किंवा निष्पाद्यमाना इत्यर्थः । ततो न
 तादृशा दृष्टार्थः, किन्तु अदृष्टार्थ एव । वि. ३।७।२.
 * कुप्यादितः कर्मणः प्रीत्यादि फल इष्टम् । लिङ्गलदि-
 वापनल्लङ्घेः । पाठानामकल्ल कुपेः । भा. ३।२।१।२९.
 अत्र लङ्घेः पूर्वस्य लङ्घेः अत्र लङ्घेः अत्र लङ्घेः

* 'कृष्णस्य वृत्तिः' इयं कर्तरि पठी कारकविभक्ति-
वाचकः । बाल. पृ. ४५.

रूपा विनियोज्ज्वली भुतिः । बाल. पृ. ४५.
 '... नीलीया नैर्कृतं चरु निर्वपेत्' । भा.

० 'कुष्णानां ब्रीहिणा नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत्' । भा.

१०।७।१९।६४, * 'कृष्णानां ब्रह्मीणां सोमरोद्र च
विर्वसेत अभिचरन्' । १०।७।१९।६४.

निर्वपेत् अभिचरन् । १०७११११०.
 * कृष्णप्रीतयोः आग्नेययोः प्रथमतृतीययोः प्रदाने
 भा. १११११

भेदेन कर्तव्यम् । आग्नेयपशुद्वयदायः । भा. २१।१

११६८, * कृष्णप्रीवयोः कालभेदेन कर्मभेदात् भेदे
नारायणं सर्वभूषणम् । १११४।७।२७, २९, * कृष्णप्रीवयो

नावाहनं कर्तव्यम् । ११।४।७।२७, २९, * कृष्णप्रीवयो
सौम्येन भवायात् कालभेदात् ' अग्रे नय सुपथा ' इति

सौम्येन भवायात् कालभेदात् 'अग्ने नय सुपथा' इति
परोऽनुवाकमायाः 'त्वं ह्यग्ने प्रयतो मनोता' इति

पुरोऽनुवाक्यायाः 'त्वं ह्यग्रे प्रयतो मनोति' इति
मनोवासूक्तस्य स्वावृत्तिः, न तन्मम् । ११।४।२०

मनोवास्तवस्य स्वावृत्तिः, न तन्मयम् । ११११११
५७-५९.

५७-५९. ० कुण्डलपायनस्य गतीतनेष्टिकप्रवृत्तयस्य विनिर्दिष्टः । (धर्मन्यायिकम्)

वीर्यदारेषु अपत्योत्पादनप्रसङ्गः (धर्मन्यायिकम्)

वा. ११११७ पृ. २०३.
अत्र मधा-- विविधवीर्ये अनपत्ये एव

अत्र सुधा-- विविधवीर्ये अनपत्ये एव
तद्भाषायांमभिव्यक्त्या पृथग्वृत्तम्, अभ्याल्लिङ्गायां पाण्डु

तद्भार्यायामभिराया पृतराष्ट्रम्, अभ्यालिकाया पण्डित
अभिराष्ट्रप्रेषिताया दारया विदुर न वृष्णद्वैपाय

अभिज्ञापेयिष्याया दारया विदुर न हृषीकेश
बनयामास । विध्वानिशोभोऽपि मत्तवारिणोऽनुवित

निशेधविषयेऽपि एकापत्यविषयत्वात् अनेकोत्पाद

नोचितम् । पृ. १८५.

षा— द्वैपायनस्यापि गुरुनिर्गोतात् 'अ
अपराधिष्णुः देवतात् गुरुप्रेरितात् अनुमतीव

अपत्यलिप्सुः देवपात् गुह्येतिहात् अनुमतीव
इतिवमागमात् मातृसंस्कारात्तुजायापुत्रजननं प्राप्नु

इतिवर्मागमात् मातृसंबन्धमातृजायापुत्रजननं प्रोक्तं
पश्चात्करिष्यमाणत्वोक्तत्वेन नातिदुष्करम् । अन्ये

प्रथम
' इति

शिव मुधा- कथं पराचरन्मुनये देवायनस्य शतनुपुत्रो वि

सोम— पूर्वेन यथावचनं चोद्भाविरोधेन नीतम्, एवंविधासि इत्युच्यते: संगतिः । परिहरति प्रयच्छतीत्यर्थः । सूत्रार्थस्तु— तेषां ब्रह्ममन्त्राणां सर्वेषां विधेयं स्यात्, अधिकारात् स्वल्पेण तेषां नोदकतः प्राप्तत्वात् । ततश्च सर्वेषां विध्यईम इति ।

यि— 'सर्वे ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागास्य सर्वता । अन्यभागस्यापि वा, ५५यो भागान्तरमावधितुम् ॥, सर्वेष्वन्यभागीय ब्रह्मणोऽन विधीयते । स्वमाग्मीयं चोदकस्यैवाध्यतामन्यमक्षयम् ॥'

भाट्ट— तत्रैव (शनकुण्डलचरौ) 'सर्वे ब्रह्मणे परिहरति' इति श्रुतम् । तदनेन ब्रह्ममागस्य सर्वस्य परिहरणीयविधाने, तस्य वा परिहरणीयस्य सर्वलविकाने निश्चिदोद्देशापत्तेः नान्यवैयर्थ्याच्च सर्वोद्देशेन ब्रह्ममन्त्रो विधीयते । परिहारस्य च पूर्ववाक्ये उद्देश्यत्वेन प्रत्यभिप्रायमानत्वाद्वाच्यम् । अतश्च परिहरतीत्यमनुवादः । अत एव पूर्ववाक्ये परिहारस्य कर्मापेक्षया कुण्डलशेषस्य पूर्वप्रकृतस्य प्राधान्येनोपस्थितस्य अन्वितत्वात् तत्परिहार एवाश्रयः, न तु अन्वाहार्थादिपरिहारः । अथवा परिहरणोद्देशेनैव ब्रह्मसक्यः प्रकृतिप्राप्तेः पूर्वं विधीयते । तावत् चावच्छेदश्चावच्छेदेन ब्रह्मसक्यविधानात् ब्रह्मभागास्य तत्सक्यप्राप्तावपि पुरुषान्तरमागस्य तत्सक्यसिद्धिः, सर्वेषां चानुवादः । अतश्च भाषा-तरेषु प्रत्याम्नानात् पुरुषान्तरस्य वाचः । एवं च 'निरवधकतो मध्यगति' इति बहुवचनं व्याख्येयम् । एतद्वत्त्वात् पुरुषान्तरभावो वैकल्पिकः । अपूर्वपुरुषाविशिष्टाकृतमध्यविधानाच्च न वाक्यभेदः ।

मण्डन— 'ब्रह्मे सर्वमग्राः स्तुः ।' समर्पणीयाः ।

शंकर— 'मग्राः सर्वे ब्रह्मणः स्तु ।'

● कुण्डविवाणाया कण्डूयने द्वादशाहं प्रथमाहं योधाभारस्य उत्तमाहं दक्षिणाभयनवर्षेत्तम् । चात्वाले प्रासनं च उत्तमाहं दक्षिणाभयनोत्तरम् । भा. ११।१।६।

१५-१६, ● कुण्डविवाणायाः कण्डूयने तोषभूतायाः ज्योतिष्टोमे माषादिने सवने दक्षिणादानोत्तरं चात्वाले प्रासनम् । ४।२।६।१६, ● कुण्डविवाणायाः प्रासनं द्वादशाहं भर्गणे अन्ये एवाहनि, न मध्ये मध्ये वा ।

तेन सर्वैर्मन्त्रैर्वाहर्गणे विवाणाकण्डूयनं नियम्यते । १।३। ६।१५-१६.

ह्ये कुण्डविवाणाप्रासनाधिकरणम् । कुण्डविवाणाधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे कुण्डविवाणाप्रासनं प्रतिपत्तिः ॥ उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्, तस्यार्थान्तरागमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यात् । ४।२।७।१९ ॥

भाष्यम्— अथवा अधिकरणान्तरम् । विवाणायाः कण्डूयनं प्रासनं चोभयमपि प्रयोजकमिति पूर्वः पक्षः । एकनिष्पत्तेः सर्वे समं स्यादिति उत्तरः पक्षः । कण्डूयने वृत्तिगानिर्देशात् विवाणाया गुणभावः, प्रासने च द्वितीयानिर्देशादन्यत्र च कृतार्थत्वात् प्राधान्यमिति ।

शा— 'कुण्डविवाणाया कण्डूयने' इति विधाय ध्रुवते 'चात्वाले कुण्डविवाणा प्रास्यति' इति । तत्र संशयः किं चात्वाले प्रासनम् अर्थकर्म, उत प्रतिपत्तिरिति । तत्र 'न द्रव्यस्य कृतार्थस्य संस्कारेण प्रयोजनम् । प्रतिपत्तिरतो नेयमिहा स्विष्टकृदादि च ॥' उच्यते । 'कृतार्थमपि च द्रव्यमाकीर्णकरमिष्यतः । प्रतिपत्तिमपेक्षेत तद्विधानमतो वरम् ॥'

सोम— अर्थकर्मत्वप्रतिपत्तिविविचारसमाप्यनन्तरं प्रतिपत्तेरेव अर्थभावितात्वात् कथम् अर्थकर्मत्वप्रतिपत्तिविविचारः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । यद्यपि अग्निमाधिकरणेऽपि प्रतिपत्तिविविचारः क्रियते, तथापि सोमलिप्तनयनस्य अर्थकर्मत्वेऽपि अग्निमाधिकरणमन्त्रेण प्रयोजकत्वाभावात् प्रयुक्तिर्यत्तच्छिद्विचारः समाप्त एव ।

इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणे दण्डप्रदानं कुण्डविवाणाप्रासनं क्व प्रतिपत्तिः स्यात् इति पूर्वपक्षे दृष्टान्तीकृतप्रासनवैयम्यपरतया वासनाय कल्पन्तः प्रातिपत्तिरुक्तकण्डूयनस्य विवाणाकार्यतया प्रासनानन्तरमपि कण्डूयनसक्यत्वेन विषयत्वात् कृतार्थत्वाभावात् न प्रासनं प्रतिपत्तिः इति पूर्वपक्षं कृतम् द्वितीयावधेयात् प्रासनं प्रतिपत्तिः । न च तावत् विवाणावस्था एव प्रासनमस्तु, न तु प्रतिपत्तिः इति वाच्यम् । तथापि प्रासनात् पूर्वाभाविपु कण्डूयनेषु केवलविवाणायाः विनिर्गमः, तदनन्तरभाविपु तु प्रासनं घट्टताया, इति 'विवाणाया कण्डूयने' इति विधिरेकस्य-

तुप— शर्पमुसलकृष्णाजिनानि तन्त्रेणैव उरकुर्वन्ति
(पञ्चद्वयेऽपि । शूर्पादिप्रहणम्, सूत्रे उद्धृतप्रहणं
मुसलमुपलक्षणं ना विज्ञापि इति सूचयति)
उद्धृतम् (एव ह) चिन्त्यते (किं तन्मम्,
उत पृथगिति) । तत्र येयं, तन्मात्रापचिन्त्यता,
इदमस्य (अधिकरणस्य) फलम् । (अधिकरणशरीरं ह
अन्यदेव । तच्च संगतमेवेत्याह—) किं कृष्णाजिनास्तर-
णादिः तण्डुलनिर्गुह्यन्तः एक पदार्थः इति अयमस्य
प्रसङ्गः । (अशान्तरसंगतिरित्यर्थः । लक्षणसंगतिमाह—)
कमान्वयमपि [दासैर्ज्ञातवन्तावयवकमात् कमान्वयम्]
विद्यते एव ।

विद्वद्भिर्वा नियमानुपूर्वस्य तदर्थत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्— विद्वद्भिः उद्धृतानां स्यात् । नियतं हि
आनुपूर्व्यं पाठकृतं सहाये सति उपपद्यते, पदार्थानां
स्वातन्त्र्यमयः । पृथक् पदार्थाश्च अथ स्तरणादयः, यदी-
भावास्त्य एवंवदन्तात् । [यद्विधि-छेदः इति उच्यते ।
अथतेः यतोः भावः यदीभावाः सिञ्चितत्वम्,
समाप्तिरिति यावत्, यदीभावास्त्य । अथ स्तरणादेश्च
परैरभिधानात् । तस्मात् विद्वद्विरिति ।

एक वाऽऽतण्डुलभावाद्यन्तेस्तदर्थत्वात् । १५ ॥

भाष्यम्— एकं चोद्धृतं पञ्चविधं स्यात् । एते
हि अथ स्तरणादिः तण्डुलपर्यन्तः पदार्थाः । स्तरणादिः
हन्तेकाक्रमः, फलीकरणान्तश्च तस्यैव रोगः । यतो हन्तिः
तण्डुलनिष्पत्त्यर्थः । एवं स्तरणादीनां हन्तेश्च नादृष्टार्थता
भविष्यति । तस्मात् तन्ममिति ।

शा — फञ्जिवारोऽयम् (तन्मात्रापचिन्त्यायाः) ।
'तत्र नानापदार्थादर्थं विधिभेदेन मन्यते ।
तण्डुलीकरणांशत्वादपृथक्त्वं तु गम्यते ॥' यद्यपि
'कृष्णाजिनमपस्ताद्वन्त्याति' 'शर्पेण विविनक्ति'
इति विधिभेदः, तथापि तण्डुलभावाऽऽवयवत्वेन तदि-
धानं न स्वातन्त्र्येण, अदृष्टार्थत्ववद्भावात् । एवञ्च चावौ
तण्डुलभावात् ।

सोम— पूर्वापदं इदमपि प्रत्येकमनुक्रमयः इति
प्रत्यवस्थानात् संगतिः । पूर्वापेक्षेति एकस्मिन्नेव कृष्णा-
जिने चतुर्नामुद्धृतानां अधिर्वातसंभवत् एकेनैव

मुमलेन शर्पेण च पर्यायतः । अतः हननपरावपणादिसिद्धेः
कृष्णाजिनमुपलक्षणायां तन्मन्त्रमेव इत्याशयेन सूत्रे
उद्धृतत्वमननिर्देशः ।

वि— 'नानावीजेषु नानावमुद्धृत्य उतैकता ।
अजिनास्तरणादीनां मित्रत्वात् स्यादनेकता ॥, स्तरणादी-
तण्डुलान्ते पदार्थैरुपलक्ष्यतात् । उद्धृतत्वैकं नीवार-
वयमाकाशदिग्बलितम् ॥'

भाट्ट— राजसूये 'अग्रे गृहपतयेऽष्टाकपालं कृष्णानां
मीहीणाम्, सोमाय पनस्यते दशमाकं चरम्' इति
नानावीजेषु रोगान्ता । तत्र अतिदेशमप्यस्ति कृष्णाजिना-
स्तरण-उद्धृतत्वधिवर्तन-बीजावप-अवधात-परावपण-
विवेचन-फलीकरण-पा-पधिकरणकतण्डुलप्रधानानामि-
तत्तद्विधिविहितत्वेन पृथक्पदार्थत्वात् प्रत्येकम् अनुक्रमे-
यानि । नहि अत्र द्वयदानस्य अवचक्षेदमित्याशङ्कितवत्
सर्वेषाम् अवधातविधाशङ्कितत्वम्, येन एकपदार्थत्वं गृह-
कथेत, तदप्यतिरेकेणापि अवधातसंभवात् । नापि सर्वेषा-
मेव अवधातपदार्थत्वम् उद्धृतमुल्लेखयोगविरोधश्चैव
सर्वेषावधातवत् तदपार्थक्यत्वात् । अतः प्रत्येकमनुक्रमये
प्राप्ते, तत्तद्विधिविवेचयेऽपि पृथक्पदार्थत्वे अदृष्टार्थत्वा-
पत्तेः सर्वेषामेषां तण्डुलनिष्पत्तिरुल्लेखवत्तद्विधिसोपल-
भेयं विवेच्यतात् एकपदार्थत्वावगतेः तावता अनुक्रमयः ।
एव सति उद्धृतत्वमपि एकमेव इति सिध्यति पानी च ।
इतरथा हि कृष्णाजिनमुपलक्षणायां एकेनैव उरकारक-
संभवेऽपि उद्धृतत्वान्नोभेदादवयवभावात् । तस्मात्
कृष्णाजिनास्तरणादिष्वप्यपि करणकतण्डुलप्रधानमनियमान-
न्तेन अनुक्रमयः । उक्तेरैव तद्विधिविधौ तन्त्रेण इति
विवेकः । एवं कृष्णाजिनास्तरणादिष्वेवत्यान्तेन तदप्यनु-
क्रमयः । तेषामपि पदार्थविषयेऽप्युल्लेखनता एकपदार्थत्वात् ।

अनु अथ किम् अनुक्रमेण पदार्थानां पदार्थत्वम् ? न
सावत् अनुपेक्षत्वम्, एकस्मिन्निर्वाणौ अति-प्राप्तेः । नापि
विहितव्यवहृत्यमङ्ग-इत्, दशमाकं इति-प्राप्तेः । नापि किञ्च-
नविरोधितं तत्, उरस्तरणकृष्णाजिनास्तरणादी अति-
प्राप्तेः । नापि पञ्चनवरात्रे सति निष्कक्रियमाणम्,
भावात् तदप्यपि निर्मुक्तमवकाशम् । एतद्विषयं किञ्च-
नतेरुल्लेखयति चिद्, अथ तद्विषयं दशमाकं

उपस्तरणेन सुखं क्षिण्यन्तिनये, अमिषारणेन इविः
सुवि असुखं कृष्णं यथा अग्नी पतेदिति । न तु
विषयस्य कृष्णस्य सुवि संयोगो भवति, यस्मिन्निच न उप-
स्तरणमभिप्राणं च सेहनाये सुवर्णस्य क्रियेत । तस्मात्
प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वात् कृष्णलेपु उपस्तरणा-
भिप्राणे निवर्तितुमर्हतः । एव न आतिवचनम् उपपन्नं
भवियति । 'नन्वारि कृष्णलक्ष्म्यवदति चतुरवच्छस-
न्ये' इति ।

सोम— दृष्टार्थं अपणमपि यदा कर्तव्यम्, तदा किं
वचन्यमदृष्टार्थयोः उपस्तरणमिषारणयोः इत्युपानात्
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— उपस्तरणमिषारणयोः स्वादि-
मार्थत्वात् अनुग्रहं स्थात् इति ।

वि— 'उपस्तरणमिषारौ स्तस्तेषु नो वा, द्वय
भवेत् । अदृष्टार्थं, मर्तव्यकिदृष्टार्थौ नैति लुप्यते ॥ '

भाट्ट— उच्यते उपस्तरणमिषारणे कर्तव्यं न वेति
प्रकृतौ अदृष्टार्थत्वात् कर्तव्यं एव । न च 'उपस्तरणमि-
षारणपल्लवमृताहुतिमेवेना करोति' इति वाक्यस्येव
अनयोः स्वादिमार्थत्वात्तः कृष्णलक्ष्म्या च अनर्तनीयत्वेन
तदभावाद्येन इति वाच्यम् । देवताया भोगभावेन तस्य
अर्थवादमाश्रित्य । यद्यपि च प्रकृतौ एषो नादृष्टार्थता
कल्पेत, किन्तु चतुरवच्छसपदार्थेव, तस्मात् कृष्णलक्ष्मी
अत्येव । न च तस्यापि 'नन्वारिचन्वारि कृष्णलक्ष्म्य-
वदति चतुरवच्छसपदार्थे' इति वचनेन अवदानानुवादेन
कृष्णलक्ष्म्यपुष्पविधानात्, तेन च चतुरवच्छसपदार्थानुवादात्,
प्रकृतौ अवदेवचतुरवच्छसपदार्थवर्गये, उपस्तरणमिषारण-
साधनीयतायाश्च साध. इति वाच्यम् । तथाले वीष्ठा-
ऽनुष्ठानानुवर्गये । न च त्विदृशमिमांसेन नुष्ठान-
प्रमाणमात्रम् । इदं रूपकृष्णलक्ष्म्यपुष्पविधानस्य अदृष्टार्थ-
वर्तमानं प्रमाणमत्रास्ति संभवेन प्रमाणमत्रास्ति वीष्णो
परमं । चतुरवच्छसानुवादस्तु कृष्णलक्ष्म्यपुष्पविधान-
वदपि चतुरवच्छसपदार्थवत् उपस्तरणमिषारणसाधन-
साधनं नैव विरुध्यते । अतश्च चतुरवच्छसपदार्थ-
वदपि कर्तव्य एव उपस्तरणमिषारणयोः । नहि ततो
प्रकृतौ कृष्णलक्ष्म्या एवेदं प्रमाणवत्तया सुवि संभवादे,
अत्रान्येवमदृष्टार्थमेवेन अदृष्टार्थत्वात्, कृष्णलेपु न

तद्व्यवस्थामावात् कोः इति वाच्यम् । तथाले उप-
स्तरणमिषारणयोः अन्यतरेणापि तत्तिदृष्टया विस्तरापत्तेः,
यानावशाऽऽदौ संवर्णमिषारणस्य तदन्वयश्च, प्रकृतौ
चतुरवच्छसपदार्थत्वाभावे वशाऽऽदौ पञ्चावदानादितिदृष्टार्थ-
ममिषारणस्य वृद्धपदार्थश्च । इति प्राप्ते, दृष्टार्थत्वात्
असंभवं. एव तयोः प्रयोजनम्, न तु चतुरवच्छसपदार्थः,
तस्य प्रकृतौ अविहितत्वात् । 'चतुरवच्छस इति' इत्यत्र
अवचोद्देशेन प्रवेशो विधीयते, चतुर्पदं तु उपस्तरणा-
यमिषारणानुवादाः, इतरथा विशिष्टोद्देशो वाक्यभेदात्
गौरवाच्च । अतश्च चतुरवच्छस उद्देशवचनेन अप्रसिद्धौ
विषयत्वेन सुखमप्रसिद्धेः न तत्संशयत्वेन उपस्तरणमि-
षारणयोः । अतः असंभवंमात्रमर्थत्वात् अत्रापि कृष्ण-
लेपु तद्विरिति मूढानुयायिनः । वस्तुतस्तु न तु वदन्त्य
प्रमादग्राह्यत्वे. उद्देशत्वाऽवच्छेदककोटिप्रतिष्ठितमन्येव ।
आकृताऽतिरिक्तसंज्ञेन विशिष्टस्य व्युत्पत्त्या न
वाक्यभेदः । अत एव उद्देशवचनत्वाऽनुपपत्त्या चतुरव-
दानस्य विशिष्टत्वात् । अत एव वशाया सृष्टवदान-
विधानेऽपि प्राकृतस्य चतुरवच्छसपदार्थे. 'यद्यपि चतुरवच्छ-
स' इति निर्देष्टः संशयल्ले. इतरथा असंभवं सृष्टेव
उपस्तरणमिषारणयोः स्वरूपीति निर्देष्टावत्. । अतः
उपस्तरणमिषारणयोः प्रकृतौ असंभवं चतुर्पद-
संगतिमि प्रयोजनम् । तत्र तु एकाग्रं विरोधः,
असंभवंस्य मुखप्रयोजनता वैतुष्यम् दृष्टार्थत्वात्,
चतुर्पदस्य तस्यैव एव । अतश्च यथैव नावधानादयो
वैतुष्यभावे निवन्नादयेन प्रयुज्यन्ते अपि न तदभावे
एव, तथा अवधानादियमनोवचनार्थे एव चतुर्पदसाधन-
उपस्तरणमिषारणे प्रयुज्यन्ते, मान्यता । अतश्च कृष्णलेपु
मिषारणदृष्टार्थम् अवधानादियमनोवचनार्थम् चतुर्पदसाधन-
मिषारणमिषारणमत्रास्ति । एव प्रमाणमाऽऽदियमोऽपि
मन्वीयति. तु तद्विरतिवदवच्छेदकत्वात् पुष्टासाधन-
तदनुष्ठानम् । यददृष्टार्थं तु कतिपयावदानमनोवचन-
संभवितात् तद्विरतिवत् तदवच्छेदके पञ्चावदानमनोवचन-
तद्विरतिवत् कृष्णलक्ष्म्याऽपि संभवं संशयल्ले. एतदेव
कृष्णलेपे कर्तव्यं चतुरवच्छसपदार्थे तद्विरतिः,

पस्थितयोर्विशेषणयोः कलुप्तोपस्थितिकस्यैव व्यवचनेन
आशङ्क्यम् । पराक्रमः. २६।२.

● कलुप्तजातिवाचित्वेन संस्कारनिमित्तत्वं वाच्यते
यथा मरिचस्यपुरोडाशादौ । बाल. घृ. १४५.

● कलुप्तयोः परित्यज्य कल्पकृत्पाथ्यणयोरात्
अभीष्टगौ शिष्टकृत्पञ्चदहितौ पक्ष्यौ । वि. १०।४।

१९. ● कलुप्तयोः संस्कारनिमित्तत्वं वाच्यते यथा
प्रोधाणीयान्ते । बाल. घृ. १४५. ● कलुप्तलक्षणया

अकलुप्ता लक्षणा वाच्यते यथा 'ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव
इत्येते' इत्यत्र ऋगादिशब्दानां वेदस्य लक्षणा कलुप्ता,

'उत्तरेऽर्कं वा क्रियते' इत्यत्र ऋगादिशब्दानां एव वेदपदः,
वेदपदं न ऋगादिलक्षणम्, तल्लक्षणयाः अकलुप्तत्वात्

इति । घृ. १४५. ● कलुप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने
समुदायव्यक्तिरूपनाऽप्येव । सु. घृ. १२००. ● कलुप्तो-

पकारकत्वेन प्राकृतानामप्राकृतानां निराशादृष्टीकरणसामर्थ्ये
यद्वैयर्थ्यादिपक्षेण वाच्यते । घृ. ११९७.

● कलुप्तोपकारसाक्षात्कारः प्रथमं प्राकृतैः सह ।
संक्षेपयन्ते समीपस्थं विकाराः प्रोच्यन्ते चोदितम् ॥'

(वा. २।१।४।१२ घृ. ४१४) इति न्यायः । आनु-
मानिकेभ्यः प्राकृतेभ्यः अन्तेभ्यः प्राक् प्रत्यक्षत्वात् वैकृता-

द्गम्योः बहिर्लुनाति इत्यतिविष्टया भूत्या प्राकृतैरुत्तरादि-
कदेरोन लवनविधानात् सर्वाधीनम्, इति पूर्वपक्षयित्वा

कलुप्तोपकारः इति न्यायेन आनुमानिकेभ्योऽपि कलुप्तोप-
कारत्वात् प्राकृतोपकारविधौ अपूर्वस्य अनुदेहाः इति

निगृह्यतम् । सु. ३।७ घृ. ७९.

● कलुप्तोपकाराद्वैयर्थ्ये कल्पनागौरवासाद-
वाकलुप्तोपकाराङ्गानां नाकादृष्ट्या इति न्यायः

'निर्देष्टव्यम्' (३।८।१६।११) इत्यधिकरणस्य
स्वरूपभूतः । सु. घृ. ६३४.

● कलुप्त्यधिकरणम् । वाचरेषु कलुप्त्यधिकरण-
वाचनम् अभिप्रेक्ष्यति यत्रान्यत्र ॥

प्राते च वाचनम्, नष्टादिद्वान् विहिषोऽस्ति ।
३।८।१।८ ॥

आशङ्क्यम्—वाचरेषु भूते 'ऋषीर्ब्रह्मण रावयति'
'उत्तिरीर्ब्रह्मण वाचयति' इति । अत्र संदेहः किं

शब्द अशब्द सर्वो वाचयितव्यः, उत शः एवेति । किं
प्रातम् ? अनिशोपात् शब्द अशब्द । इति प्राप्ते, ब्रूमः ।

शः एवेति । कुतः ? नहि अविद्वान् विहिषोऽस्ति ।
यो हि अविद्वान् नाशो अविद्वान्, सामर्थ्याभावात् । ननु

प्रयोगशक्तेः सिद्धिस्तत्र प्रयोग्यते, सामर्थ्यात् अधिक्रियेतेति ।
नेति ब्रूमः । वेदाध्ययनात् उत्तरकाले प्रयोगः भूयते ।

न प्रयोगश्रुतिपक्षे वेदाध्ययनम् । कुतः ? अनारम्भ्य
कर्माणि वेदाध्ययनं भूयते 'तस्मात् स्वाध्यायोऽप्येतव्यः'

इति । सति एतस्मिन् वचने 'अग्निरोनं लुपुतात्'
इत्येवमादिभिः वेदोऽप्येतव्यः इति एतदुक्तं भवति इति

न शक्यते कल्पयितुम् । तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी
वाक्यः इति अधिक्रियते, नाविद्वान् । किंवा पुनः

विहितेन विद्वान् अधिक्रियते इति ? याता विहितेन
शक्तो भवति यथोक्तं कृत्वा अभिनिर्वर्तयितुं तावत् यो

वेद, स तेन कृत्वा अधिक्रियते । ननु 'वेदमपीधीय'
इति वचनात् कृत्वा यो वेदः अप्येतव्यः इति भवति, न

वेदावयवेन अधिक्रियते इति । उच्यते । कृत्वा ज्ञानार्थं
वेदाध्ययनं कार्यम् । तत्र अन्वयस्मिन् कृतो कर्तव्ये

अन्यकृतज्ञानं न दृष्टाय भवति । तस्मात् कृतान्तरज्ञानम्
अधिकारे नादत्तव्यम् । कृतान्तरज्ञानाय कृतान्तरमनः ।

सर्वे कृतवः कथं शक्येत् पृथक्पृथक् इति कृतस्य वेदस्य
अध्ययनं भूयते । तस्मात् स्वरदायकः अधिक्रियेत इति ।

तेन अस्वरदायकस्य कर्मैव नास्ति, कथमसौ वाच्येत ।
तस्मात् यावत् अभिधीयते शः एव वाचयितव्यः इति ।

वा — यत्र 'यत्रमानं वाचयति' इति भूयते, तत्र
अविद्वानपि गच्छतः शक्तो वाचयितुम् इति अभिप्रेक्ष्यतः ।

अथवा विद्वान् स्वयमेव कृत्वा, तत्र प्रयोगशक्त्यागौरवार्थं
भवेत् । तस्मात् अविद्वानेन वाचयितव्यः इति प्राप्ते-

ऽभिधीयते । नहि अविद्वान् विहिषोऽस्ति इति । यदि
कामश्रुतिपरिगृहीत वेदाध्ययनं भवेत्, ततः प्रयोगशक्ते-

ऽपि अप्राप्येत, तस्य आपानात् अनारम्भ्य सिधीयते
'तस्मात् स्वाध्यायोऽप्येतव्यः' इति । तथा यदि न

अप्राप्येत तस्मात् विद्वानेन वेदं कर्मणि अभिरूढं दृष्टव्यं,
न विद्यमानं दृष्टव्यं । न न विद्वानेन वेदो भाति (अत्र

अविधिरो वेदो भवति इति शक्तो मुनो भाति तथापि

प्रधानभूतः ग्रहवत्, कर्ता (तु) क्रियायां गुणभूत
उपादीयते अभ्यर्तुवत् । दम्बप्रज्ञावत् एवम् (प्राधा-
न्यम्), वस्तुतश्च (दम्बप्रधान्यमेव गम्यते) । कृत्स्नम्
(हि) द्रव्यम् उदप्रलेपेण संस्क्रियते, न तु कर्तुः
कृत्स्नस्य संस्कारः । (नहि एतद्वत्ता तस्य सामर्थ्यं ज्ञयते ।)
द्वार्था च (कृतप्रयोजनस्य) द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः । न तु
कर्तृसंस्कारेऽपि दृष्टमेव (प्रयोजनम्) । धत्वम्, उक्तम्
(तु) द्रव्यस्य कृत्स्नस्य संस्कारो न कर्तुः । (कृत्स्नस्या-
स्तीति मन्दं तत्र प्रयोजनम्) । अपिच सोमे (तित्त-
फुटके) अत्यन्तमेव संस्कारो नास्ति (पूर्वीकान-
मिषेलेदम्, न मुख्यं सोमम्) । अपकारस्तु कदा चित्
स्यात् (संमपेत्) । अपिच (जायतां नाम कर्तुरपि
संस्कारः, तथापि) कृतप्रयोजनं द्रव्यं प्रतिपत्तिमपेक्षते ।
तत् (वचनात्) कर्तुं प्रतिपाद्यते । तस्य यदि कर्तु-
संस्कारेऽपि (नियम-) प्रयोजनं (अनुनिष्पादि)
भवति, तथापि सति अविरोधः एव । न तु स विव-
क्षितः । (नैवावता द्रव्यार्थता न दीयते । तस्मात् प्रति-
पत्त्यर्थः प्राकृता भक्षाः कृष्णलेध्वपि प्राप्नुवन्ति इति
तेषां सद्व्यविधानमुपपन्नम् । कथं तर्हि पूर्वाधिकरणम्,
तत्राह—) या चासी (पूर्वा) चतुःस्थी वा अनेन
न्यायेन (विवक्षा) प्रत्याख्येयैव (कृत्वापिगवता) ।

सोम— पूर्वं यथा वचनवत्यात् भक्षणम्, एव-
मिहापि वचनस्य साधारणत्वात् खल्वदन्तियमाः इत्युच्यतेः
संगतिः । स्वार्थस्तु— ब्रह्मभक्षणां प्रकृतौ विहित-
त्वात् मित्रकालत्वात् तेषाम् ' एकधा ' इत्यनेन इह
सद्व्यविधाने विधीयते इति ।

चि— ' यद्ग्रहवयोरेकमेतत्कर्ममेव वा ।, एक
नियमज्ञाभावा, दबाधादन्त्यमेव हि ॥ ' अन्त्यपक्षस्य
सद्व्यमेव एकधा इत्यस्य दम्बस्यार्थः ।

भाट्ट— कृष्णलचरमेव ' एकश्च ब्रह्मणे उदररति ' इति
भूतम् । तत्रैकपादान्तरं एवप्रयत्नवाच्यत्वात्
सङ्कल्पे एककालकृत्यत्वे सद्व्ये च लोके प्रयोगात् किम-
नेन विधीयते इति चिन्त्यायाम्, प्रकृतौ इजामागिन
चतुर्धरगणयुवाककालभक्षणानां मध्ये सङ्कटाविधानात्
आराख्यैव करणम्, इतरेषां निवृत्तिः । सद्व्यविधानाद्वा

सर्वेषां योग्यवयम् । इत्यनियमे प्राप्ते, यत् एवायं विधिः
साधारणः, अत एव अतिदेशेन हविःसंस्कारकृत्या
प्राप्तानां भक्षणा बाधे प्रमाणभावात् सद्व्यमेव सर्वेषां
विधीयते । अथ च तत्तच्छ्रेयभक्षणार्थानां तत्तद्धारणाना-
मेव उद्देशेन साहित्यं विधीयते, भक्षणे नानाकालीनत्वस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मसंस्कथश्च वक्ष्यमाणन्यायेन अनुवाद
इति न विशिष्टोद्देशः । अतः सद्व्यविधानात् कालस्यैव
प्रत्यागमनाद्बाधः ।

भण्डन— ' एकमेति सद्व्यर्थकम् । '

शंकर— ' एकमेति तु सद्व्यलगीः । '

इति कृष्णलचरौ भक्षणां न बाधः, चतुष्पाकारेण
तत्संभवात् ॥

भक्षणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् । १०।
२।३।१४ ॥

भाष्यम्— यत्कृष्णलचरब्रह्मदाहरणम् । सन्ति प्रकृतौ
भक्षाः, इजामागिनचतुर्धरगणयुवाककालाः । तेषु
संशयः कृष्णलचरौ ते भक्षाः कर्तव्याः, उत नेति । किं
प्राप्तम् ? न कर्तव्याः । प्रीत्यर्थे हि प्रकृतौ ते कृताः,
सामर्थ्यं जलविष्णुन्तीति । न तु हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति
भक्ष्यमाणम् । अतो न कर्तव्याः ।

डुम्— ' भक्षणां तु ' इत्यादिभिर्ये चतुःस्थी
कर्तृसंस्कारार्था भक्षा इत्येतमर्थं प्रतिपादयति । ते न
कृष्णलचरौ प्राप्नुवन्ति । अस्मिन्कारकत्वात् । तस्मात्
(चोदकेन) अप्राप्तौ भक्षो वचनाद्विधीयते हिरण्यस्य ।
(चतुर्धाधिकरणान्ते तु ' वाडौ चतुःस्थी (१४-१७),
या अनेन न्यायेन विवक्षा प्रत्याख्यातयैव ' इति
इष्टीत्यायामुक्तम् । कृत्वापिगवता इत्यपि तत्र
तन्त्राने उक्तम्) ।

स्याद्वा, निर्धानदर्शनात् । १५ ॥

भाष्यम्— स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षः । भक्षणविरोध-
दर्शनात् । ' निरवधपन्तो भक्षयन्ति ' ' चतुष्पाकारा
भक्षयन्ति ' इति प्राप्ते भक्षे केवल भक्षोपाय विशाकृति
शब्द इति । इतरथा भक्षोपाय भक्षणं च विवृतौ विद-
प्यात्, तत्र वाक्यं मिथेय । तस्माच्चोदकेन प्राप्यते
भक्षः इति ।

० केन्द्र-प्रत्ययः कृत्यार्थः प्रतिषेधे मुख्यः । बाल. पृ. ४०, ० केन्द्रप्रत्ययः कृत्यार्थः विधौ यथा 'शुभ्रयेण्यः' द्रष्टव्यमित्यम् इत्यर्थः । बाल. पृ. ४०.

० केवलान्वयित्वतिरेकित्वेनोः पञ्चरूपोपपन्नानामवेन अनुमापकत्वामावात् । एवं च केवलान्वयित्वतिरेक्यनुमानमेव नास्ति । माणि. पृ. ३१.

० केशकीटादिभिः दूषितमजम् आर्यभट्टम् । तच्च 'भाष्यमप्यु हरन्ति' इति वचनादप्यु त्यक्तम् । वि. ६१/१६. ० केशकीटावपन्नादि यदभोग्यमायाणाम्, तत् ग्रापक्षं नाम । भा. ६१/१६/४८.

० केन्द्रश्रुत्यायः । श्रियाः यावदुक्तं एव कर्मणि अधिकारः ॥

तस्या यावदुक्तमाश्रीर्निर्वाच्यमनुसृतत्वात् । ६१/१६/२४ ॥

भाष्यम्— 'दर्शपूर्णमाशस्या स्वर्गनामो यजेत' 'ज्योतिषोमेन स्वर्गनामो यजेत' इत्येवमादिषु एतदुक्तं स्त्रीपुंषोः सहाधिकार इति । अयेदानीं संदिश्यते किं सर्वं याजमानं पत्न्या कर्तव्यम्, उत यावदुक्तम् आशीः ब्रह्मवर्षं चेति । किं प्राप्तम् ? सर्वं याजमानं पत्न्याः स्यात् । ताऽपि हि यजमाना, वृक्षत्वात् । तस्मात् सर्वं तस्याः इति । एवं प्राप्तं, ब्रूमः । तस्याः यावदुक्तं स्यात् वचनमाश्रयात् । आशीः ब्रह्मवर्षं न स्यात् । तत् कस्मात् । अनुसृतत्वात् । अनुसृष्टा हि स्त्री पुंषा । यजमानः पुमान् विद्वान्, पत्नी स्त्री च अविद्या च । किन्तो यदि एवमनुसृत्यम् ? एतदतो भवति, कर्तव्येषु यानि याजमानानि भवन्ति, तेषु उपादेयत्वेन भवन्तु विवक्षितं जिह्मम् । तेन तेषु पत्नी न स्यात् । यानि च कर्तव्यानि सन्त्यक्तानि, तेषु अविद्यात्वात् पत्नी न स्यात् । तत् पत्न्याः अभ्यवसनस्य प्रयोजकं स्यात् इति यदि उच्यते । तस्य । अथवापि प्रयोजकत्वे तस्य निर्मुक्तिरित्यपि । अस्मिन् हि तस्य पुमान् निर्गतेः । यथा कर्तव्यम्, तत् एकेन येन केनचित् निर्वातयितव्यम् । तस्मात् प्रतिविद्वन् पत्न्याः अभ्यवसनं पुनः प्रथमे न विद्वद्विदं प्रमाणम् । अतः तदपि पत्नी न दुर्गर्हः । काश्चु आशियः दम्ब ब्रह्मवर्षम्, तत् पुरुषे मतिं गुणभूतम्, न तत्र भव्यतेन कृते

सिध्यति । अन्यतरस्य हि संस्कारो होयेत । न च तत्र उपादेयत्वेन यजमानस्य भ्रवणम् । तस्मात् जिह्ममपि अविवक्षितम् । अतः आशीः ब्रह्मवर्षं च उभयोरपि स्यात्, यच्च आहृत्य उच्यते, यथा 'पत्नी आश्वमेधेषु' इति । तस्मात् अनुसृतत्वात् अद्यमानविधाना पत्नी यजमानेन भवितुमर्हति इति ।

उप— (आशीःशब्देन 'आयुर्दा अमेऽस्यायुर्मे देहि' इत्यादिमन्त्रवचनमुच्यते । तत्पापुक्तम्, अविद्यायाः श्रियाः मन्त्रवचनासंभवात् । तथाह—) आशीःशब्देन केशश्रुत्यायः संस्कार लक्ष्यते । (आदिशब्देन अजानाम्पञ्चनक्षत्रादीनां प्रथमम् । केशश्रुत्यायः यजमानस्यैव च संभवसंस्कारोपलक्ष्यार्थम् । नहि पत्न्याः केशश्रुत्यायः यजमानस्येति द्वितीये व्याख्याने नक्षत्राः ।) ते उभयोरपि भवन्ति । पुरुषार्थत्वेन ब्रह्मवर्षमुक्तम्, तथा कर्तव्यत्वेनापि दृश्यते (प्राकर्मिकेन यावदेन) । एवं चेत् (कर्तव्यत्वे सति) अब्रह्मवर्षेण कतोः वैगुण्यम् (स्यात्) । इतरथा (कर्तव्यत्वाभावे, तस्य केवल—) पुरुषार्थत्वात् (तद्विधानवपि कर्तव्यगुण्यं) न स्यात् । (तस्मात् आशीः ब्रह्मवर्षं च यावदुक्तं पत्न्याः स्यात् । ततोऽन्येषु याजमानं पुरुषे एव । कथम् ? तत्र—) 'दुक्तं यजमानोऽन्वारभते' इत्येवमादिषु (तावत्) तस्य (यजमानस्य) उपादीयमानत्वात् पुंलिङ्गं विवक्षितम् । याजमानकण्ठेऽपि ये समाम्नास्यन्ते (समारवायन्ते इति मुद्रितपाठो रत्नपाठश्च) तेषु यजमानकर्तृका एव । (कथम् ?) तत्र ये मन्त्राः, ते (तावत्) यजमानैरेव उपाणीयाः । कथम् ? स हि विद्वान् (अभ्यवसनसंज्ञात्) इतरं तु अविद्या । अभ्यवसानुपपत्त्या (सा) अभ्यवसते इति चेत्, (निरुद्धोति—) हादपि (अभ्यवसानुपपत्तिः) यजमानसिद्धत्वात् क्षीया, तदीयेनैव अभ्यवसनेन (कतोः) निरुद्धोत्वात् न प्रतिविद्वन्पवनम् (स्त्री) करिष्यति । एवं चेत् 'याजमानम्' इति अन्यतरस्यात् तद्विद्वान् कृत्यां वेदनि अनवचनाः पदार्थाः, तानपि यजमान एव करिष्यति । (तदेव भवति—) यद्यपि तेषु अर्थेनम् (निरुद्धोति—)

स्वकाला मध्याना न निवारयति । तस्मात् यथाकालमेव भक्षयितव्या इति ।

द्या-- (कृष्णलचरो) किं युगपदुपहृतानां युगपदभक्षणम्, उत प्रविविक्तं नानाकालं भक्षणम् (इति संशये) ' भक्षार्थो ह्युपहारोऽतो भक्षोऽपि युगपद्वेत् । सहाप्युपहृतौ शक्यं यथाकालं तु भक्षणम् ॥ ' तस्माद्योदकावापायं सहोपहृतानामपि प्रविविक्तं नानाकालं भक्षणम् ।

सोम-- गतनयद्रवोपजीवनात् संगतिः ।

वि-- ' युगपत् स्वस्वकाले वा तत् सर्वं भक्षये दयम् ।, अत्रिलम्बादिभ्यो, ऽन्त्यस्त कालमवाधि तम् ॥ ' अथ ब्रह्मा ।

भाट्ट-- सर्वेषां रोपणां युगपदुपहृतानां युगपदेन ब्रह्मा भक्षणम्, उत तत् प्राकृतकाले इति चिं तायां, परिहारस्य प्रज्ञायां तत्रैव अनेन सहैव नामांतरेण विधीयते । इतरथा सर्वे यस्यापि परिहारमात्रं विधानाय च पुरुषान्तराणामपि भक्षयति । इति प्राप्ते, सर्वे वस्य परिहारमात्रं विधौ अदृष्टार्थं वापत्तेयुक्तं भक्षे पुरुषान्तरं नियतकालम् सहैव तत् परिहारमात्रे विधायापि अदृष्टार्थं नामात्रात् युगपत् सर्वे ब्रह्मणे परिहृत्य तत् काले तेन भक्षणोपपत्ते न भक्षणे प्राकृतकालमात्रं ।

मुण्डन-- ' यथाकालं तु भक्षणम् । '

शंकर-- ' स्वकालास्ते तु संमताः । ' ते भक्षा ।

ॐ कृष्णलचरो सर्वे रोपभक्षा पुरुषान्तरेश्वरोऽपनीय ब्रह्मणे परिहरणीया ॥

सर्वे च तेवामधिकारात् स्यात् । १०१/५११॥

भाट्टम्-- कृष्णलचरोऽत्र उग्रहणम् । तत्र भूयते, सर्वे ब्रह्मणे परिहरति' इति । तत्र संदेहः किं ब्रह्मभक्षणमेव एव परिहारः, उत पुरुषस्य रोपापत्त्य इति । कथं ब्रह्मभक्षणो परिहारः, कथं वा रोपापत्त्य इति ? यदि ब्रह्मणे परिहृतीत्यन्यं स्वमिति विधीयते, ब्रह्मणे सर्वमिति वा अन्यं परिहृतीति विधीयते, उतो ब्रह्मभक्षणो परिहारः । अथ सर्वमिति लक्षयित्वा ब्रह्मणं परिहृतीति विधीयते, परिहरतीति वा श्रुतिं वा सर्वे ब्रह्मणे इति, एतं रोपापत्त्यः । किं प्राप्तम् ? सर्वे च

ब्रह्मभक्षणा स्यात् । उत ? ब्रह्मणे परिहृतीति प्राप्तमेव, न विधीयते । सर्वपरिहारस्तु अप्राप्तः, तस्य विधानं भवितुमर्हति । अथवा, अन्यत्वं ब्रह्मणे सर्वो भागः । तत्र कस्य विद्वांस्य परिहारः प्राप्तः, कस्य चित्तं प्राप्तः । यस्य च न प्राप्तः, तस्य परिहारो विधीयते । तस्मादधिकृतानां ब्रह्मभक्षणामेव वाद इति ।

पुरुषापनयो वा तेवामवाच्यत्वात् । २० ॥

भाट्टम्-- वाच्यं पक्षः न्यायवर्तयति । पुरुषापनयः स्यात् । यदि एवमुच्येत ' यत् ब्रह्मणे परिहरति, तत् सर्वम् ' इति, सर्वमेव हि तत् विधानम् अनर्थकं स्यात् । अथ ' यत् ब्रह्मणे तत् सर्वं परिहरति ' इति, विदोष्यस्य अनिर्देशात् न ब्रह्मभक्षो विदोषणम् । अथ ' यत् ब्रह्मणे सर्वम्, तत् परिहरति ' इति, एवमपि विदोष्यो नैव निर्दिष्टः स्यात् । ' यत् सर्वम्, तत् परिहरति ' इति नैव वचनमर्हति । सर्वं हि सर्वम् । ततश्च विशयपित्तयम् । तस्मात् ' सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ' इति ब्रह्मसंज्ञं च सर्वस्य विधीयते चरो । एव न किञ्चित् अनर्थकम् । तस्मात् पुरुषस्य रोपापनयः इति ।

दुर्गा-- (यदुक्तं सर्वं विधीयते ' इति वचनम्) यदि (तावत् केवलम्) ब्रह्मभक्षोऽनुवादः, सर्वमिति विधीयते (यत् ब्रह्मणे, तत् सर्वम् इति), तथा सति न श्रूयते किं (तत्) सर्वम् (यत्) विधीयते इति । अथ यदि ब्रह्मपरिहारमात्रं अनुवर्ते (यत् ब्रह्मणे परिहरति इति), तथापि स्वमिति न विधीयते (प्राप्तं वात्) । वद (हि) कस्य चित् भागस्य परिहारः प्राप्तः, कस्य चित्तं तदा विशयमुपपत्तेः । सर्वेषां तु (ब्रह्मभक्षणानां तेन भक्षयितृत्वात्) प्राप्त एव परिहारः । (तस्मात् सर्ववदं तावत् विधेयम्) । अपाति ' ब्रह्मणे सर्वम् ' (इति ब्रह्मभक्षो सर्ववदः च) अन्यत्वं परिहारः (विधीयते, यत् ब्रह्मणे सर्वम्, तत् परिहरति इति) तथापि प्रयत्नशोको यो दोषः, स त्वीरेण (पक्षे श्रित्य प्रवृत्तः) । तस्मात् सिद्धं ते भक्षवदं विधीयते (न संवरणम्, नापि परिहरति यदम् । प्राकृतं परिहृतं वमन्यं तत् ब्रह्मणे ' इत्यनन्तं विधीयते) ।

फेडादगशु वपते

भाषात् । प्रकृते तु प्रत्येकमेव क्रियाऽन्वयात् नैकत्वमे
अपरलोपः । ६।५।२०.

* 'केशश्मश्रु वपते' इति वपनस्य 'मृता वा एषा त्वक्' इत्यादिः फल्यर्थवादः, न तु फलविधिः स्योतिष्टोमे । भा. ४।१।११-३. * केशश्मश्रुवपनं

अस्थियशे मृताधिकारपक्षे दुष्यते । वि. १०/११८.
 नैमिषारथवपनं ज्योतिष्टोमे यजमानसंस्कारः । भा.

३१/१२/३८. * केदारमश्रुचपनेऽपि नित्यं नापित-
३१/१२/३८. * केदारमश्रुचपनेऽपि नित्यं नापित-

कर्तृकल्प इति नाध्वनौ, धुम्रदण्डाविति । वा. ३१/३४.
 * केन्द्रमश्रुस्यपनपवोघतादयो यजनमानसंस्काराः प्रहै-
 सोमशेमरूपकुलार्थं एव, न तु अग्निषोमीय-
 पश्चाद्वह्मार्थाः । वि. ३१/३२. * केन्द्रमश्रुसमुदायेन
 दपनस्थानुसमयः यजमानानेकैः । भा. ५१/३४-५.

● केशोष्ण्डाद्। मनुष्यमलकादिस्तकेशोऽप्य-
त्वेऽपि आकाशावयवस्यैवेति ग्रहियोरुपपत्तिरिष्टामात्मनानाम्
अन्यत्वात्तत्ता केशानाम् आरोगे दृष्टः इति चेत्
हिमिषादिनित्यैकतालोऽपि स्थितिः ततोऽवयवाः तत्र
अत्यन्तगोचरप्रकाशादीनि दृष्ट्यादिगुणसंयवेन ग्राह्यात्
केशादुपपत्त्या आरोप्यते । (इति तत्त्वम्) । सु. ट. ५०८.

* केसरिणः दानं प्रतिग्रहो विक्रयश्च अनन्तरः
लरीयानाम् । घा. १।३।१।७ पृ. २०४.

४ वैदारिकग्यायः । यथा वैदारिकः वेदारिय
कुत्र्यान्तर्ल संचारयन् एकस्य द्वारे निषाद्य अपरस्थो-
द्वाडयति, तद्वत् वैतारणेन विपश्यतोः गिर्यस्मिन्नेत-
वम्प्राप्तेन, कस्याप्यज्ञानेन द्वादशपदे इति । (नीलकण्ठ-
गीता, ६।३५) । साहस्री. ११८.

॥ कैमुतिकन्यायः । अयं दृष्टान्तदार्शनिकयोः
 श्रुतिनिन्दोपपादाख्यः । 'मां हि वार्यं व्याभित'
 (गी. १।३२) इत्यपिबन्धवृत्तिरुक्त्याः । संवदः ।

० नेमुतिस्मयः । किं च तत्, उत च, सदाश्री ना,
 प्रिदुत् । तथा मायः नेमुत्तुं सुप्रिको वा । काशार्थातिः
 अथ नामान्तरम् । उक्तं च 'नेमुत्तेनापेतिगिदिः
 सार्थातिरितिपते । स त्रितस्मन्नेमुत्तेनुः का पाठो
 सार्थीकम् ।' इति । क निर्व् अविना अपि रोम्यते ।
 यथा- 'द्वानितो निन्दन् भुना ने न याति त्वरा-

न्यताः । स्थानान्तरं ह्यप्रतिष्ठास्तेऽपि स्युः पापयोनयः ॥'
अयं भावः— यदीशनिन्दां श्रुत्वा ये दीपं स्थानान्तरं

न यान्ति, ते ह्यप्रतिष्ठाः सन्तः पापयोग्यो भवन्तीति ।

किमु यक्तव्यम् । अत्र प्रकृतन्यायशोतकः अपि रतः ।
माहसी. १०८. * ननु एवं न विधीयमानस्य

साहस्री. १०८. ननु ह्येवम्
उपद्रष्टारो भवन्ति, किमु दक्तव्यं विवेचनं न कर्तव्य-
मिति चेन्न तत्रापि विवेचनं न कर्तव्यं

मिति कैमुतिकन्यायेनैव अध्यर्थादीनामपि विवेचन-
विशेषमिति इति चेन्न तस्य दोषाधिक्यप्रदर्शनायत्वेन

निषेधसिद्धिः इति चेन्न, तस्य दायीधैव्यमदत्तना
वैयर्थ्याभावात् । सत्या. श्री. ज्योत्स्ना. ७।१।७५.
निषेधात् संसृजि

● यद्यद् विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात् संभवति, तद्विस्तारविज्ञानः इति प्रविष्टं लोके

स ततोऽपि अधिकतरविज्ञानः इति प्राच्ये लोक-
किम् यक्तव्यम् अनेकशास्त्राभेदमिन्नस्य ऋग्वेदाद्याख्यस्य

यस्मात् लीलान्यायेन संभवः, तस्य सर्वशक्त्यम् । शांभा

१।१।१३ वर्णकं १, * लौकिकस्यापि पुंताः समग्रं
नार्थवत्त्वं दृष्टम्, किमत विषयशून्यादात्मनः अन्यद्वस्त

नार्यदत्तं दृष्टम्, किमुत विषयानुव्यादानात् । तस्मात्तानि
न्तरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपेति । तस्मात्तानि वि

सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । २३१७४६. • वि

०८. गणत्वेन ध्रुवमाणस्यापि कपालादेः तुरीयाधिकारस्य
प्रयोगोऽप्युक्त्या विशेषणत्वेन अभ्ययमाणस्य आधिक्यं

०८. प्रयोग्यविवृत्या विरतयनायः । वाङ्मनाप्रयोग्यत्वं कैमुत्या
वाचनस्य दधानयनादेः । वाङ्मनाप्रयोग्यत्वं कैमुत्या
विनिर्दिष्टं । योग्य ४१११. ० कैमुतिव्यायः धर्मस्य

विध्यति । सोम. ४।१।१. ७ वैमुक्तिर्न्यायः । यन्त्र
वाधीषते इति तु आप्रह्मायं गौरितृतीयादिनिर्ण

तदानीकारस्य अनेकशो दृढमानतात् । यदपि

‘ऊढाऽपि देया’ इत्यत्र न वैमुक्तिकन्यायाङ्गीकारः,
सोमेष्टेष्टोदाया अपि पुनस्त्यस्तै प्रदानं प्रानुपात

रूपः समीपेनोदाया आप पुनरुत्पत्तये प्रवृत्तः ।
 येन युक्तम् ' भोगतस्त पत्न्याय पालयेन्ननीति
 विवाहप्रसारे प

इत्युक्तेः । मनातनयमप्रदीपे विराहप्रसादो पु
प्रसूतेः प्रसूतुतेः एववाभ्युपगमेऽपि अप्वरथंतरे

● प्रहली पृष्ठश्रुतेः एकत्वान्तरात्प्रहली श्रुतिर्गोचरे कथं
विकल्पसिद्धौ किमु यत्प्रहली श्रुतिर्गोचरे कथं
अन्तिमसिद्धिः इति हेतुविकल्पायाम

समवेदः । विष्णुसंहिता । बृहद्रथेतरथमं विष्णुसंहिता । इति विष्णुसंहिता ।
 हारी ना, प्रथमं । सुवैद्येद्वि विष्णुसंहिता । इति विष्णुसंहिता ।
 मर्षाप्रति । विष्णुसंहिता । इति विष्णुसंहिता ।

प्रथमं मुन्येवैतद्विदित्वा मुनिः ।
१६. ० प्रत्यक्षरचनातिरिक्तमक्षरविषये यदि
अक्षरं कदाचित् उपपादनीयं, तदा विमुक्तं ।

मुक्तपकारेण ऊह्यथौ उपपादनीयो, तदा विमुक्त
अनुमितश्चनानातिदिष्टाद्वानपिषे इति वेमुक्त

तत्त्वरादः । अनुमितं च नास्ति । सोमः । मुमुक्षोः च नास्ति । यत्नेन च ।

एवं प्राप्ते, भूमः । अथैतु अश्रुयमाणे रोपत्वात् प्रावृत्तस्य विकारः स्यात् । तुवाब्दः पक्षं न्यायतेति, अश्रुयमाणेऽपि कर्षे प्रावृत्तस्य विकारः स्यात् । रोपभूतं हि प्रवृत्तौ साम् । इदमपि साम् भूयते । तत् सामत्वेन सामान्येन सामः कार्यं भवितुमर्हति । तद्यथा, दधि घृतं दाकं शाल्यः, देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तस्य यज्ञदत्त-सौतेनेति । यद्यपि तैलेन रोहयितव्य इति न भूयते, तथापि क्षेत्रे एव तैलं भवति, तत्त्वमर्थतयात् । एवं यद्यपि साम्ना ऋक् संस्कृत्येति न भूयते, एवमपि तत्त्वमर्थतयात् साम ऋक्संस्कृते एव भवितुमर्हति ।

स्रोतः— अथैतु अश्रुयमाणे इति इदं सूत्रं पूर्वाभिहितेषु स्रोतानां कौत्सादेशे नैतन्म्यप्रतिपादनपरत्वेन व्याख्याय पुनः 'एवं वा' इत्यधिकरणान्तरत्वेन भाष्ये व्याख्यातम् । पूर्ववत् प्रावृत्तस्यार्थतयात्वात् अनिवृत्तिः इत्युक्त्यानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— स्तुतिरूपे प्रावृत्ते प्रयोजने अश्रु-यमाणेऽपि प्रावृत्तसामनिवृत्तिः स्यात्, प्रावृत्तस्य ग्राह्यत्वादेः स्तुत्यर्थतया रोपत्वात्, इहापि तथात्वसंभवात् इति ।

वि— 'समुचीयेत कौत्सादि यदा प्रावृत्तसामस्य', 'स्तुत्यभावादिभ्यो, ऽन्त्यो लिट्प्रत्ययस्येति ॥' १०. (भाष्यम्— 'अथैतु' इति स्तुत्यस्य द्वितीय वर्णस्य 'सर्वेण' इत्यादिभूतप्रत्ययस्य विकारणं च मिलित्वा एकमेवापि प्रत्ययं दशम भाट्टीपिकायां भवति । तदुद्भवित्वे—)

भाट्ट— तत्तद्विहितविशेषे 'कौत्सं भवति, काण्डं भवति, वसिष्ठस्यनिति भवत, कौत्सानि भवन्ति' इत्यप्रावृत्तानि सामानि विहितानि । तेषां चोपरोम-न्यायेन (५।२।१) सविधानस्य प्रत्ययस्येति गते, दृष्टे संभवति अट्टकस्यन्याया व्याख्यायात् प्रावृत्तसामस्य-मित्यपि द्वावप्यत्र गते. प्रावृत्तसामानि निवृत्तिः । न च कौत्साध्यायभूतानि निवृत्तसामानि मित्यप्यत्र वेदेन अप्रवृत्त-न्तरवत् कौत्सादेशे प्रावृत्तसामानि, तदनुरोपेन च कौत्समपि अर्थप्रकाशनाय प्रत्ययकारणतोरोपेन प्रावृत्तसामसाम्यं-त्वमिति साध्यम् । कण्वपरमरूपेण कौत्सादिगोपे-कृतप्रत्यये पाठ्यभावेन पृथगगमनात् कौत्सादेशे प्रत्यये विहितोपमप्रत्ययेन कौत्सं तदगमभूतस्य ऋकोऽपि

तदन्यथाऽनुपपत्त्या प्रावृत्तसामानि, तावत् अतिदेश-प्रमाणानुगतसामानानामेव ऋचा कौत्साध्यायस्यन्याय-कारणेन प्रावृत्तसामसामोपपत्तेः, अत एव 'उदपति' इत्युदाहरणानुसारेणापि तत्त्ववदपक्याय । अत एव न कौत्सादीनि सर्वेषां प्रावृत्तसामानां निवर्तकानि । यदि हि अत्र प्रावृत्तसामानुवादेन तानि विधीयेरन्, ततः श्रवण्यथेन (१।४।१) उपदिष्टसामानेन निराभाहृत्यात् तद्विषये अतिदेशस्यैव अकल्पनेन भवेत् सर्वसामनाथः, इदं तु अतिदेशकल्पनोत्तरम् उपरोमन्यायेन कौत्सादि-विधीयेत्यर्थतयाऽनुपपत्त्या अन्यतराकाङ्क्षयैव कौत्सादि-विधानात्, तस्य च तत्र समवेत्यप्रावृत्तसामसामोपपत्ति-परिहारोपपत्तौ सर्वत्रापि प्रमाणभावः । अत एव यत्र प्रावृत्तानुवादेन वैकृतविधिः यथा 'आग्नेया गृहा भवन्ति' 'आग्नेयीयं स्तुते' इत्यादी, तत्र प्रापशः सर्वेषां वैकृतविधिरिति । १०.

मण्डन— 'कौत्सादि पूर्वं बोधेत' पूर्वं प्रावृत्तं मति । ११.

मंकर— 'कौत्सेन प्रावृत्तं बाध्यम् ।' ११.

ॐ कौत्सादिन्यायः । कौत्सादिसामानि विवृति-विशेषे अपमाने— तत्त्वमर्थस्याप्रावृत्तसामनाथ ॥

सर्वेषामविशेषात् । १०।४।१। १८ ॥

भाष्यम्— क विच्छ्रुते 'कौत्सं भवति, काण्डं भवति, वसिष्ठस्यनिति भवत, कौत्सानि भवन्ति, इत्युदाहरणेन प्रावृत्तानि सामानि तत्र बोधेन प्राप्तानि । तानि प्रावृत्तानां निवर्तकानीत्येत् स्तुतिविधौ । अपैरोऽर्थः संदिश्यते किं सर्वेण सर्वेषां निवर्तकानि, अपि हि एवमेव, दे दशो, बहूनि बहूनामिति । किं तावत् प्रातम् । सर्वेण सर्वेषामपि । पुनः । विशेषाभावात् । नहि विशेष कश्चिदस्ति, येनावगम्यते इदमर्थ-निर्णयम्, नान्यथेति । तस्मात् सर्वे सर्वस्य निवर्तकमिति । एवमेव वा स्तुतिसामर्थ्यात्, प्रकृतसामानाधिकार्यात् । १९ ॥

भाष्यम्— न वेदमिति, सर्वेण सर्वेषां निवर्त-कानीति । एवमेव, दे दशो, बहूनि बहूनामिति ।

यागपेयणाद्युपकारकत्वेन अवयवत्वापत्तौ अवघातादि-
पेयणात्तेन अनुष्ठममापत्तेः । अवघातसालीनवद्वयशदि-
मन्त्राणाम् अदृष्टविधया उपकारकत्वेन । अवयवत्वाना-
पत्तेश्च । किञ्च सत्यपि अवयवत्वे कृष्णाजिनास्तरणादीनां
विहितत्वेन अत्रैवात् प्रयोगविध्युपसंभवेन साहित्यावगतेः
प्रत्येकानुष्ठमनः किं न स्यात् । एवं द्रव्यदानस्यापि
होमवत् इति संस्कारकत्वात् पेयणावघातन्यायेन
(३।१।११) प्रत्येकानुष्ठमनः किं न स्यात् । इति चेत्,
न । सत्यपि कृष्णाजिनास्तरणादीनां स्वतन्त्रविधिविधेयत्वे
अज्ञानेन प्रयोगविधिप्रयोग्यत्वे वा अवघाताद्यज्ञत्वेन
तदुद्देशेन प्रयोग्यत्वाद्यगमात् तदनुष्ठमपेनैव अनुष्ठमनः,
इति न प्रत्येकानुष्ठमनः, प्रत्येक साहित्यावगतेः ।
एव परावपणदिप्रसाधाननिवन्तान्तानामपि तण्डुल
रूपावघातपक्षोपयोगितया अवघातार्थत्वात् न द्रव्यवर-
दायेत । अत एव अदृष्टार्थमपि तदङ्गे न द्रव्यवरदायेत ।
एवमुपसारादेषु सुवि अर्पणमार्गाद् होमार्थत्वात् न
स्वाभ्यासेन प्रयोग्यत्वं, इति न द्रव्यमुपसमः । द्रव्यदानस्य
च इति संस्कारकस्यापि अत्रोद्देशेन होमविधानात्
व्यपेन अत्रहोमपेन प्रयोग्यत्वं । अवघातान्तोऽपि
द्रव्यप्रयोगसंज्ञकत्वात् न द्रव्यवरदायेत्यम् । अत एव
पदार्थैव नाम स्वातन्त्र्येन प्रयोगविधिविषयत्वम् । पदार्था-
वधारणेन धर्मज्ञानं हि कृष्णाजिनास्तरणादीनां न अर-
थादिनिष्ठशुक्तिविषयवर्णनं विना प्रशुक्तिविषयवर्ण-
नापत्तेः । अवघातादीनां तु ना-वनिष्ठशुक्तिविषयवर्ण-
नानोच्चारणवन्निवृत्तं तस्मान्, प्रयोगविधिना अत्र
प्रधानोपायविधिप्रधानावगमुक्तिव्यापनेन अङ्गमुक्तेरपि
प्रधानप्रशुक्त्यवघातानुसंज्ञितमृत्तु सामायात् । अतश्च
वदुक्त्यवघातानुसंज्ञितेन वदुक्त्यवघातवर्णनम्,
७ तः पदार्थान्तरमिति सिद्धम् ।

मण्डनम्— ' उद्देश्येन वदुक्तवदने । '

शंकर— ' नाना-कीयेषु वाच्यम् ' (कृष्णाजि-
नमनः) ।

● वक्ष्यमानकृष्णाजिनास्तरणन्यायेन एकरशद्वे-
गवोरपानस्य द्रव्यम् । भा. ५।१।११. ● कृष्णाजिना-
स्तरणादिः वदुक्तप्रसाधाननिवन्तान्त्व. दक्षः पदार्थः

अवहननं नाम । भा. ५।१।७।१३. ● कृष्णाजिना-
स्तरणादिषु तण्डुलप्रसाधाननिवन्तान्तेन अनुष्ठमनः नाना-
कीयेषु । ५।१।७।१३-१५.

● कृष्णादित्रीहिभिः होमारोद्रादौ विहितैः प्राहुव-
यवादीनां वाचः । भा. १०।१।१५४-७१.

● कृष्णार्जुनयोः छविपत्न्यात् पैशीपानं विरुद्धमेव ।
मन्त्रावघातानु अविरुद्धम् । सु. ४. १९५.

● कलत्रं कल्याद् बलवत् । चोदकप्रातः क्रमः
कलत्रः, प्रयोगवचनात् कल्पः । तत्रैव अन्धकारकल्पा-
याम् आग्नेयविकाराद्यैस्तत्त्वचरुनिर्वापः पूर्वम्, ततः
उपायुयानां व्यवहारस्तत्त्वान्तरावनिर्वापः । शा. ५।१।१०.

● कलत्रं कल्यात् कलियः । न च कलत्रे उपवयमाने
कल्पः शक्यः कल्पयितुम् । भा. १।१।१।१६, ७ न च
कलत्रमुदित्वा कलनीपट्टेन्यो न्यायः । १०।१।१३२.

● ' कलत्रेन विनिगमनाविरुद्धे कल्पमन्यत्
सिध्यति ' इति न्यायः । रहस्य. ४. ११.

● ' कलत्रे सामान्यान्वयप्रकृतमन्त्रविधौ
विशेषान्वयविधिमन्त्रेण आग्नेयीयन् अर्थस्योपपत्तेः
सामान्यविशेषान्वयकल्पनाऽऽपवादकम् आग्नेयी-
मात्रप्रवृत्तिरिति युक्तम् ' इत्यनेनैव न्यायेन प्रकृत-
मात्रप्रवृत्तिरिति सिद्धिः । सु. ४. ११११.

● कलत्रस्या कल्या होतो वाच्यते यथा रथवारः
इति । (१ पञ्चमशब्देन कल्या वाच्यतितोषणं प्रवृत्तिम्,
न तु ' रथं करोति ' इति होतेन वैयर्थिकम् इति)
वा. ४. १८५. ● कलत्रायां श्रयो भुक्तिः कलत्रिणं
न एवमेव । वा. १।१।१।२२ ४. ७७९.

● कलत्रं कलत्रनान्यायः (कलत्रं कल्याद्
कलियः) । ययति निम्नमादिपदे भेदे-उपविद्धिः
शुद्धावघातिविध्या कलत्रं च, निगमादिपदिष्टम् अव-
घातविद्धिः कल्यात् । अतश्च रथकायविद्धि-वाच्येन
कल्यात्कलत्रनान्यायेन च भेदे-उपविद्धिरेव कलियम्
भवेत् । तथापि निगमादिपदेनैव. आनर्थक्यमिति दत्त-
न्यायेन भेदे-उपविद्धिरेव दीर्घमन्युपगमं युक्तम् ।
की. १।१।१।० ४. ८० । एवं न न्यायः
अवघातकल्पविधयः । १।१।१।०-९. ● कलत्रकल्या-

भुक्तम् । तद्यथाऽन्तः सफलवाजपेयसममिग्यादृतं वाक्यात्
वाजपेयाङ्गत्वं गृहस्पतिस्त्वप्येति । तथा चतुर्थे एव उप-
वेधाधिकरणे (४।२।३।८-९) उक्तम् ' न च परि-
वाशेति नवाप्रत्ययात् उपवेधपरकारण्ये परिवाशनं वाक्य-
संयोगात् नदीयस्या द्वितीयया ' इत्यादि । यत्तु घातु
संबन्धविहितस्य कथाप्रत्ययो वाजपेयगृहस्पतिस्त्वप्येव
संबन्धमाचष्टे इति तत् परमतम्, किंवाऽन्यस्य वाक्यार्थ-
त्वोपपत्तौ वाच्यत्वायोगात् । ' घातुसंबन्धे प्रत्यागः '
(पा० ३।४।१) इति तु साधुत्वान्वाख्यानमात्रमयम् ।
बाल. पृ. ४५-४६.

● कथाप्रत्ययस्य मूर्तेरप्यादाय स्वपिति इतिवत्
समानकर्तृकायमात्रेण उत्पत्तिः । सु. पृ. ८६७. ● कथा-
प्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वे पूर्वकालत्वे च शक्तिः इति
वैयाकरणः । नैयायिकास्तु ' भुक्त्वा प्रवर्ति ' इत्यादौ
भोजनोत्तरकालीन भजनम् इति बोधात् उत्तर-
कालत्वे समानकर्तृकत्वे च शक्तिः । समानकर्तृकत्वं च
तामसिः यद्वातप्राप्त्यर्थं जगद्व्यापाकरीकृतिष्ठम् । तेन
' रथो गवा विष्ठति ' इत्यादिप्रयोगः । उत्तरकालत्वं च
तावत्पविष्यतीभूतावपचयानविशिष्ट बोध्यम् । तेन ' अथ
गत्वा श्रुतिष्ठति ' इत्यादिप्रयोगः । ' मूर्तेरप्यादाय
स्वपिति ' इत्यादौ समानकर्तृकत्वमामे सामानाधिकरन्धे
वा लक्षणा । ' मृत्वा मूर्तेरप्यादसे इति वैपरी येन बोधः '
इति कश्चिद्वा । ' दर्शपूर्णमासप्रतिष्ठापिषुवा गोमेन यजेत '
इत्यादौ तु अप्यवहितत्वमानम् । सणि. पृ. १६४,
● कथाऽप्या भावनाऽन्यती । पृ. ११३. ● कथा-
शब्द पूर्वकालतां समानकर्तृकत्वमात्रं च वदति नान्त-
रंगम् । पूर्वे रावतेर्दोषा उत्तर इदम्. इत्येतावदाह
अन्तर्गतं तु परि वदार्थमहमपि करोति, नास्ति पूर्वो-
त्तरबोधः । दुप. ५।१।१।१.

● मृतु आनुष्मिकपीनिकारी, भोजनादिक तु ऐहिक-
पीनिकारि । वि. ४।१।२ वदिक ४. ● मृतुः कल्याणं
नादेवते । वा. २।१।८।२३ पृ. ५९८. ● मृतयः
अनादित्येने लति । भा. ६।८।१०. ● कथाऽह
पुराणमदिकमेतं विदुर्निरपत्तिः । सु. पृ. ११९४.
● कथाः सप्तविंशती विभिन्निर्देशी अनेकगणः तद-

तिक्रमे सति विगुणा भवन्ति । ये मुख्यगता विधिप्रति-
षेधाः, ते भ्रान्तरगतता इव अस्य सदमज्ञापयो-
रविशिष्टाः । तेन दर्शपूर्णमासयोगवृत्त वदन् नरकं च
प्राप्नुयात्, दर्शपूर्णमासकले च अविषकमेव आप्नुयात् ।
वा. ३।४।४।३ पृ. ९१२, ● मृतोः तन न वैगुण्यम्
' यो नाम मृतुमध्यस्थः कल्कादीनि भक्षयेत् । न
क्रतोस्तान वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः ॥ ' ३।४।४।३
पृ. ९१२, ● मृतूनां क्रमविवक्षा न चेति वक्ष्यामः
(५।३।१२ अधिकरणे) । २।२।८।२२. ● मृतूनां
ज्ञानार्थं वेदाध्ययनं कार्यम् । तान् अप्यस्मिन् मृतौ
कर्तव्ये अन्यश्रुतज्ञानं न दृष्टव्यं भवति, तस्मात् कल्-
न्तरज्ञानम् अधिकारे नादत्तव्यम् । भ्रान्तरज्ञानाय प्राव-
न्तरमध्यः । भा. ३।८।८।१८, ● मृतौ अनप्यायेऽपि
मन्त्रप्रयोगः कर्तव्यः, अनप्यायसाहचर्यं प्राध्याप्यन-
विषयकत्वात् । १।२।३।७।८-१९, ● मृतौ जपादि-
मन्त्राणां प्रावचनः स्वरः एव प्रयोक्तव्यः । १।२।३।८।
२०-२२.

॥ कृतौ फलार्थवादमङ्गयत् कार्णालिजिनिः ।
४।३।८।१७ ॥

' प्रतिष्ठिति इ वा य एता शशीरुपमन्ति ' ये
पञ्चगानाः एताः शशी अशोचामेः साध्यानि समस्तगणि
कर्मणि उपवन्ति अनुतिष्ठति ते इ ये निश्चयेन प्रति-
तिष्ठन्ति प्रतिज्ञां समन्ते । रात्रिवाहः अशोचामवचनः ।
उपेयुः इतिशब्दात् सन्नयं शब्दे । अम शिमेते
फलार्थवादः, उत फलविषयः इति विचारो पूर्ववत्सादाह ।
मृतौ रात्रिपञ्चके वसन्ति ' प्रतिष्ठिति ' इति फल-
संवाद मन्ते कार्णालिजिनाकार्यं । अङ्गवत् यथा
छद्मपूर्णमासदिषु अद्वेयुः अपावकोऽथवापरिः अर्थवादः
तद्वत् । तस्मादेव मन्तं, कल्पनीयः ।

फलमात्रेयो निर्देशादुक्तं छद्ममानं एवम् ।
१८ ॥

छिदान्नमाह । रात्रिपञ्चकौ मृतौ ' प्रतिष्ठिति '
इत्यदि फलम् अत्रेव आनार्थो मेने, न फलार्थवादम् ।
वसन्तः चैन मवितानम् । तस्य संनिहिते अर्थवादे
भुक्तम् । अप्यत्रासात् वरं संनिहितत्वमन्यता । सर्वथा

मुखायाम् 'विशिष्टानुपूर्वीकस्य अक्षरराशौर्वेदयेन कृत्यस्या-
दियन्ममाश्रयः सिद्धितस्य वेदत्वामावात् वेदात्मकानामेव
च मन्त्राणां स्थाप्यावविधिषामर्थात् कर्माङ्गत्वमतेः'
इति अवतरणात् यथामुद्रित एव पाठः समीचीनः—
के.) । तस्माद् प्राक् कर्मणो ये मन्त्राः पठिताः, ते
अङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते इति नाविदुषः अधिकारोऽयम् ।
शक्यते च तत्रापि प्रेयात् यथोज्ज्वलाधारस्य अयैवत्तः,
कृत्यामपि शक्योऽप्युच्यो न द्रव्यात् इति । तत्र प्रयो-
जकत्वं द्रव्या भवति, यदि वा दृग्दृशः समर्प्यते, अथवा
'ब्रूहि' इत्यभिधीयते, इति यथेष्टं कर्म । 'क्रियता
पुनः विदितेन' (इति भाष्यं), वैदीयिकद्वयः
स्वशास्त्रेणपि अनधिकार्येन अनधिकार वदन्ति इति
स्पष्टनिरूपणार्थं पृच्छति । (वैतोपनिषद् : 'अपातो धर्मो
व्याख्यास्यामः' ११११ इति स्वशास्त्रस्य धर्मोपासार्थ-
स्योक्त्या स्वशास्त्राधीनो धर्माधिकार उक्तः । सु. ३।०
ट. ६३) । तत्र विद्वत्तायाः यज्युपादानद्वारेण प्रत्यक्षेणैव
उपगतिनात् 'वाचता विदितेन' इत्याह (भाष्यकारः) ।
यद्यपि स्थाप्यावमण्डनेन सकलो वेदः परिपूर्यते, तथापि
दर्शपूर्णमासो जुगोपस्य रजोनिक्षेपिकमन्त्राद्वयम् न क
चिदुपयुज्यते इति अमरसि नाधिकार-भावसर्वथा, इष्टि-
वेदेनैव योग्यतायाः सिद्धत्वात् । तेन तत्राभिन्नः तावानेव
स्थाप्यारः । यत् अतो सङ्गः पश्यते, तन् नित्य-
कारः नैमित्तिकतां ब्रमेणा यथोरसमन्वयत्वात् न
ज्ञापते 'कतश्च कदा करिष्यते' इति । तत्र कदा चिद्
यत् न पठितं तत्पक्षार्थनामिनिष्ठं वा आधेयकार्यते, तत्र
तदविद्वत्त्वात् (तस्य विद्वान् तद्विद्वान्, न तद्विद्वान् तद-
विद्वान्, तस्य भावः तद्विद्वत्त्वात्, तस्य इति विमर्शः ।
के.) अयमनुक्तं विद्वन्ते । तस्मिन् वा अधीनतस्य
व्रतमित्यमरस्यवचनासम्भवात्, कर्मनिष्ठं विशिष्टक्रियो-
पाक्षवेदसिद्धिरुच्येः तद्वदस्य अमरस्याः प्रेरणायुक्तम् ।
क्षमभुत्तगतिप्रहास उरैः अनन्तरकारविष्णोः वेदः
अपेक्षितः, इत्यत्रैव प्रसन्नवैकल्ये एव समस्तो वेदोऽ-
भेदः । नहि तु र्ब्रह्म अक्षतो नाप्येते सङ्गत्,
अभिधीयतेऽनुपूर्वीकमन्त्रम् (३) कर्मिणः अधिकार्यते,
न तस्य तत्र अनधिकारः । एवं च र्ब्रह्म कर्मजं

कृत्यमिच्छते । यत् आत्मज्ञानम्, तेन विना प्रवृत्तिरेव
नास्ति, अतः सर्वकर्मायम् अङ्गीकृत्यम् ।

श्री— वाचमानमन्त्रप्रवृत्तात् चित्त्यते । तत्र
'अविरोधादुभौ (उः अक्षश्च) यद्वा स्वयमेव
यदेद् वुषः । अहस्तु वाच्यते, नैवं नष्टो विद्यते
कवी ॥ अधिकारो हि विदुषां नान्येषामिति
निश्चयः । ब्रूहीति स्मारणाद् हस्त्य संभवित्यति
वाचनम् ॥'

सोम— 'आयुर्वेतेन कृत्यताम्' इति कृत्य-
र्थक्यमनुक्तं मन्त्राः कृत्यतः ।

वि— 'वाचयेत् स्वामिन् शक्यो वाचनीयौ च एव
वा । अविरोधादुभौ, इत्यस्मात्वाद् वाचयेदनुम् ॥' १.

भाट्ट— वाचयेदादौ यत् 'कृत्यीयेवमानं वाचयति'
इति भूतम्, तत्र वाचमानो मन्त्रः, वाचनमाधेयत्वं
इत्यविवादम् । परन्तु वाचयतेः वृद्धनारिणो गायन्त्यु-
देयादौ शिष्टगवाचित्वेन कृत्यमवशा प्रवृत्तेऽपि शिष्टग-
विकायि-वाचयतेः, तस्य च अदृश्यत्वमसद्वेन शास्त्रे
अस्मिन्नात्, उक्तविकारादनुपेक्षेन अत्र एव वाचयेदादौ
अधिकारी । अतोऽन्येषां कृत्यनामधेयनविधिसिद्धशान्ते-
पदीवनेन शास्त्राधिकारिकत्वेऽपि वाचयेदादौ तदसम्भवात्
अक्षयैव वाचनम् । इति प्राप्ते, वाचयतेः यवनातु-
कृत्यधारमात्रावचित्वेन क विद्वत्त्वात् अनुपपत्त्या शिष्टग-
वप्रवृत्ति स्मारकमात्रप्रवृत्तिनापि प्रवृत्ते वाचनीयतयोः
अज्ञानाद्येव (अक्षश्च आधेयकम्, न भवति तन्
अज्ञानाद्येवकम्, तस्य भावः इत्यर्थः) प्रमाणमात्रात्
तस्यैव वाचनम् । तस्य गण्डशो वा, 'इमं मन्त्रं
ब्रूहि' इत्येव वा इत्यन्यदेतत् ।

मण्डन— 'कृत्यकार्यः पुरीदुरेव वाच्यः' । १.

शंकर— 'च एव वाच्यः कृत्यीयः' । १.

● केन्द्र-प्रत्ययः कृत्यार्थः प्रत्ययेषु यथा 'नाह-
मरे' नाहमर्हति-इत्यर्थः इति कश्चिद्विद्वत् । बाट्ट,
ट. ६०, केन्द्र-प्रत्ययः इत्याद्यः विरो यथा 'अवमर्ह-
ति' अहमर्हति-इत्यर्थः । ट. ६०.

५६-५८. * ऋतुदक्षिणायाः कृत्स्नायाः उपरम्ये ऋतो
इत्येन अभ्येन बाधः । वि. १०।३।१८. * ऋतु-
दक्षिणायाः कृत्स्नाया ऋतपेयविहितसोमचमसदक्षिणाया
बाधः । भा. १०।३।१।१६८-७३. * ऋतुदक्षिणायाः
कृत्स्नायाः (ब्रह्मभिन्नस्य) पुरुषान्तरस्य च ऋतपेय-
विहितसोमचमसेन निवृत्तिः । १०।३।२०।७२-७३.

* ऋतुधर्मता अमृतवदनमिषेषस्य दर्शपूर्णमासयोः
इत्यधिकरणार्थः । भा. ३।४।४।१२-१३.

* ऋतुपशवः । आग्नेयः पशुरग्निप्रोमे आलम्ब्यः
(एक एव), ऐन्द्राग्रः पशुवक्ष्ये (द्वितीयः),
ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिमि (तृतीयः), सारस्वती मेयी
अतिरात्रे (चतुर्थी) । भा. १।१।१७।५. * ' ऋतु-
पशवः ऐकादशिनश्च विकल्पन्ते ' इति विकल्पविधानात्
ऐकादशिनानां मुन्याकालम् । सोम. ८।१।७.

* ऋतुपशरः प्राजापत्यपशवश्च वाजपेये सशेषकम्यते ।
तत्र ऋतुपशूनामाश्रमः प्रातःसवने एव । प्राजापत्यानां
तु पर्वतिकरणान्तं प्रातः कृत्वा माध्यन्दिने ब्रह्महवि
आलम्बः । वि. ४।१।१४. * ऋतुपशूनां प्राजापत्यानां
च वाजपेये समुद्योषे वषत्ये (१०।४।४।६) । भा.
४।१।४।३३. * ऋतुपशुषु वाजपेयेऽग्निमुनैषस्य
प्रायेकमावृत्तिः । ११।४।२०।५७-५९. * ऋतुप्रकरणे
यच्छतम्, तत् नियमेन ऋतुकारणम् । वि. १।४।१२.
* ऋतुप्रक्रमे एव सर्वैरेकविंशतानामाधारणान् अवश्यम्
ऋतुग्वजमानेः ' एवमिदं कर्तव्यम् ' इत्यवधार्य प्रार्थित-
व्यम्, तदनेन प्रयोगोत्तराभ्यामिदं सिद्धेः । धा. २।३।
१।२ पृ. ५७७.

* ऋतुभाषनाऽन्वभाषो नास्ति अत्यग्निशोमादि-
संज्ञानाम्, तानां कर्तव्यत्वात् । अग्निशोमसंज्ञा तु ऋतु-
भाषनाऽन्तर्गता । शा. ५।३।१३. * ऋतुमण्ये अन्य-
प्रयोगमिषेयः ' वि वा एतच्छास्त्रिणे, दस्यस्य रुन्ने
मण्ये अभ्यस्य तन्ने मनायने ' इति । के.

* ऋतुपशुपुरुषधर्मतां पुरुषदारा ऋतुवृत्तेन
आदिनेन पशुशुभापादकणम् । सु. पृ. १३१४.
* ऋतुपशुपुरुषधर्मत्वं नाम प्रतिपन्नम्, ऋतुवृत्तिवि-

पुरुषगतयोग्यतासंवादकक्रियाविषयम् । भाट्ट. ३।४।८
पृ. ३१६.

॥ ऋतुवद्धाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ।
११।१।७।२९ ॥

वाशब्दः संशयं निरस्यति । दर्शपूर्णमासादेः सङ्ग्रहयोगे
प्रयाजानामङ्गानाम् अभ्यासे कृते फलभूमा फलवृत्त्यं
स्यात् । अनुमानेन प्राक् अङ्गप्रयोगात् प्रयानोपकारो
नासीत्, ऊर्ध्वं तु भवति, तेन विज्ञास्ये नूनं अङ्गेन
क्रियते, इति पुनःपुनः क्रियेत चेत्, उपकारोऽपि पुनः-
पुनः करिष्यते इति । ऋतुवत् यथा सौष्यमनारिषु
ऋतु फलं कर्मणा क्रियते इति ज्ञानोपपत्तेः फलभूमा
भवति, तद्वत् । इति दूर्यः पक्षः ।

सकृद्वा, कारणैकत्वात् । ३० ॥

एकस्मिन् प्रयोगे अङ्गं सकृत् प्रयोग्यं नावृत्त्या ।
कारणैकत्वात् अङ्गानुष्ठानस्य एकं कारणं प्रधाने
फलदानसामर्थ्यजननम् । तच्च सकृत्करणे निष्पन्नमिति न
पुनःप्रयोगः । इति सिद्धान्तः । वाशब्दः पक्षस्यावर्तकः ।
परिमाणं चानियमे न स्यात् । ३१ ॥

अनियमे एकस्मिन् ऋतुप्रयोगे अङ्गानुष्ठानं सकृद-
सकृद्वा इति नियमाभावे ' चतुर्दश षोर्णमास्यामाहुतयो
हन्ते, यशोदशमायास्यामा ' इत्युक्तं परिमाणं न
स्यात्, बाधित स्यात् । तस्मात् अङ्गानां नाभ्यासः ।
अन षोर्णमास्यां चतुर्दश आहुतयः ' यश्च प्रशनाः,
द्वौ आग्नमागौ, आग्निप्राग्निशोमी द्वौ, उर्वाशुश्रवः
एकः, श्विष्टकृत्, यशोऽनुयाजाः ' इति । अगमावास्यां
तु उर्वाशुश्रवामावृत्ते प्रयोगश्चैव ।

फलदाराण्यनियमतेः ऋतुषु स्यात् फलान्यस्यम् ।
३२ ॥

यदुक्तं ऋतुवत् इति (सू. २९) तत्र येषमप्याह ।
ऋतुषु शोषारिषु अनुष्ठानावन्ते फलान्यस्य स्यात् नाम ।
फलस्य अत्रमेव अनुष्ठानेन निष्पत्तेः निष्पन्नत्वान्नात् ।
अङ्गानां तु सकृत्करणेन प्रयानोपकारो सिद्धे न पुनःकरणम् ।
अर्थवर्त्यु, नैष्ठ्यादिव्यासः स्यादन्वर्थको, यथा
भोजनमेकमिन्द्रप्रस्थापरिमाणत्वात्, प्रधाने च
क्रियाऽर्थस्याद्विषयः स्यात् । ३३ ।

नास्ति दोषः, तथापि यजमानेनैव केशलेन, तद्वितम्ब
उपयमानत्वात् (उपयमानत्वात्) न पन्था अनु-
ष्ठानम् । न च पन्थीयजमानयोः कृतैकतयोः (यज-
मानश्च यजमाना च यजमानौ तयोः कर्म याजमानम्
इति) तद्वितः, प्रमाणभावात् ।

[द्रव्याधानं च० तस्य यावदुक्तं० इत्यधिकरणद्वय
वार्तिककारैः प्रकाशान्तरेण पुनर्याख्यासम् । तत्र द्विती-
याधिकरणस्य व्याख्या इत्यम्-] (सर्वे याजमानम्
उभाम्भामपि कृतैकम् उपयोरपि यजमानत्वात् । इति
प्राप्ते, सिद्धान्तमाह-) ' शुक्र यजमानोऽन्वारभते
इत्येवमादिषु (यावत् यजमानस्योपादेयत्वात् तद्वितयोः)
पुष्पैकतयोः विवक्षितत्वात् पुमान् (एव)
प्रत्येत्यः । न च (' आयुर्दा अग्रेऽस्यदुर्मै
देहि' इत्यादि-) आशीर्वचन तस्याः । कुतः ?
' ब्राह्मणमुपनयीत ' इति आनार्यद्वये नयेत्यन्ते
पद भवति (तेन आगनेनदशयात्) देवदत्तः
(उपनयनेन) आगनेन आचार्यं माययति । तत्र देव-
दत्तः उपनयनकृतम् (आचार्यनम्) भजमानः प्रदान
नृतः । (अष्टवर्षस्य) मायवत्स्य न (उपनयनं प्रति)
उपनयनमात्रात् विद्वत्स्य विवक्षितम् । स तु
(देवदत्त) वेदमप्यापयन् आचार्यो भवति मान्यथा ।
तस्मात् (अप्ययनाप्यापयो. पुत्रियत्वात्) पुत्र.
(एव) अप्ययनं विहितम्, इतरथाः (तु रिशः)
रिधानाभावात् अवेष्टा । न च (आशीर्वचना-)
अन्यथापुनरागत अभ्यर्चने तस्याः (कस्यपि उपवस्य),
अन्यथाऽपि (पुत्रिद्वयैव आशीर्वचनम्) उपनयन-
त्वात् । (यत् एवं नानादेर विद्वन्नाप्ययनम्) अतः
प्रतीत्ययनप्रतिषेधः । (पञ्चान्तमाह-) अथ
समूहः (प्रमाणार्) प्रतिषेधः । (कथं तर्हि मूलमत्र
नाह-) पर तेषु आशीर्वचनेन संशय उपपद्यते,
ते उपनयसि भवन्ति । (कुतः ?) तत्र (द्वि-)
विद्वत्स्यमवस्थितम् । (सःशरेण-) न च पन्था,
यजमानम् । किं कालम् ? ' देवदत्तम् (वने) ' इति
द्वितीयम् । तत्र (देवदत्तम्) उपनयनेन वन
मित्रयते । (न च पन्था. तयोः सःशरेणस्ति,

रमधुनः अभावात्) । ननु केशरमधुनोः सत्त्वात्त्वात्
(तद्वत् द्वंद्ववगमम्) साहित्यमविवक्षितम् । उच्यते ।
(न तयोः सत्त्वात्त्वं भूतमावुपयोगित्वाभावात् ।
तथाहि,) तयोः अपनीतयोः अन्यथा किञ्चित् प्रयोजनं
भूयते, येन उग्निक्रयेयाताम् । वपनेन अपनीताश्च
(रमधुकेयाः) अमेधा भवन्ति । न च कृतमपनीतः ।
ततः पुनः वपनेन सत्क्रियते । तस्मात् केशरमधुनोः
सत्त्वात्त्वेन उपादानात् विवक्षितं साहित्यम् । (एवम-
उभवात् स्त्रियाः वपनस्य निवृत्तिः । एवम् आशी.पद-
मनुष्याय ब्रह्मचर्यपदमनुसंघत्ते-) ब्रह्मचर्ये कल्प्येतया
यदि न निधीयते, ततः (तदोपेऽपि) फलरविगुणा,
किन्तु पुत्रस्य वैगुण्यम् । (विधाने तु वति कल्पेतया
तदानीं वक्तुं वैगुण्यत्वात्) तस्मात् (पुत्रार्थयाक्येन)
अग्रमत्वात् विषयम् (एव) ।

(एव वदार्थवपद यथाश्रुतं व्याख्याय आधिपति-)
संक्षरेण गतायेतात् (संक्षारयोधयाशी.पदात् पृथक्)
अवाच्यम् (आद्येन स्त्रीकृत्य ब्रह्मचर्यमन्त्रा-)
अतो ब्रह्मचर्येण कामा लभ्यते । ते (च) पन्थाः अपि
समवन्ति । (बोधयति-) वेपु नारीयत्तदोषः (अभ्यन्तक-
त्वात्) न पोषादीयमानता (पुनान्तरमन्त्रादित्वात्) तत्र
(अवस्य) निवसः इति चेत् । न । तस्यापि दुष्टत्वात्
(स्वतन्त्रत्वात्) यजमान एव भवति (सर्वो, न वली
परतन्त्र तन् । परिहासन्तरमाह-) अथवा, यद्यपि
अमन्त्रद्वये पदार्थाः, तथापि विद्वत्त्वा वेपु यजमानेन
क्रियमाणेषु (वदर्थेषु) प्रमादो न भविष्यति । (वली
तु प्रमादोत्त ।) न च (वदार्थमात्रस्य) अन्वयादु-
परत्वा तस्याः (अन्वयनादिक्रान्तेना) विद्वत्ता यस्या
कृत्येण, तद्वत्त्वा (यजमानस्येति-) विद्वत्त्वा
क्रान्तेना कृत्यत्वात् । (परिहास-तरमाह-) अथवा
(दोषं कलकलवतः) ' याजमानम् ' इति तद्वितः,
(सः) क्षीमतिरिद्धम् (यजमानस्येतात्त्वात्) उवाचः,
पुनरिदं कृतम् (यजमानस्येतात्त्वात्) इत्येव क्षीमति-
रिद्धम् । (अमुगममप्यापयन्) कलकल-
नियेधः (कर्त्तु, क्षिप्रं, अनरिहाणम्) । न तु
पुनरिदं कृतम् उपनयनं अत्र विधीयः (पुनः सर्वं

सा मुक्तस्य स्यात् इति कैमुतिकन्यायमाह । उपदेश-
साहस्री. पद्य. १८-३१ रामतीर्थः. ॥ समुग्नद्वयविदामपि
ब्रह्मलोकं गतानां तत्रोपद्रवस्यदर्शनप्रसादादेव मुक्तिरिति
स्थितिः. सम्भ्यदर्शनात् अनावृत्तिस्तु सुगता स्थिति इति
कैमुतिकन्यायमाह । न्यायनिर्णयः. ४४।७।२२ मसू.

॥ एकवाक्योपात्तशेषेऽपि आश्रयद्वययोः परस्परनियमे
एकप्रत्ययोपात्तयोः द्वित्वसंभवो. कैमुतिकन्यायेन पर-
स्परनियमात् पुंशुवाक्यमः । ('श्रीमे वसानौ अग्नि
मादधीयाताम्' इत्यत्र पूर्वपक्षे इदम् ।) सोम. ६।१।५.

॥ 'गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्रह्मण वा बहुभृतम् ।
आवतामयिताम्यान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥' मनुः (७।
३५१) अत्र विद्वानेश्वरः— एतादृशो ब्राह्मणोऽपि
वश्य. किमुनाम् इति कैमुतिकन्यायेन एतादृशान्यपर-
माह । वस्तुतस्तु स्वशोधतो ब्राह्मणोऽपि वश्य एव ।

नीतिमसूतः. पृ. ६२. ॥ ज्ञानकर्मसमुच्चयनज्ञाणा-
मनुक्तत्वसिद्धये कैमुतिकन्यायेन ज्ञानकाले कर्मणामसंभ-
माह । सं. शारी. रामतीर्थः ४।९. ॥ न च अरुह-
संविशालेनैव कैमुतिकन्यायेन शक्तिस्थावपि परदिने
यामयिद्धौ शक्तिस्थिगुणमनयकं स्यात्, अतश्चन्द्रदर्शने
निषेधवाक्यतवेव शक्तिस्थिगुण सार्धकमिति वाच्यम् ।

समयमसूतः. पृ. ७२. ॥ कैमुतिकन्याये हि अन्याये
सायये पर्यवसीयते, स्वार्थे निषेधश्च भवति । यथा
'दोषा वाच्या गुरोरपि' इत्यत्र गुरोस्तु दोषा नैव वाच्या.
छात्रव्यमहापतेः । अन्येऽपि तु सर्वेषामपि वाच्या हस्यते ।
(तत्त्वप्रकाशिका पृ. २००) । 'अर्थमात्राधनेन
पुनोऽत्र मन्वन्ते पैवाकरणा' इत्यत्र अपि तद्वन्तेनेन
अर्थमात्राधनेनापि पुनोऽत्र पैवाकरणा मन्वन्ते, निगुण
तनोऽधिकन्यायेन इति कैमुतिकन्यायेन मात्राधिकन्यायः.

यस्य आदर्शोपन्यासाह. । भूतिः. पृ. ३३७. ॥ अन्य-
शेषत्वस्यावश्यकत्वेऽपि अपि श्रान्त्युपगता विरोध-
समाधानेन विनियुक्तविनियोगः कर्तुं सारथे, इह (वाज-
पेयसूत्रसंविधयोः) तद्वन्ते किमु (किमुन) वक्तव्यम्
इति कैमुतिकन्यायोद्घाटनार्थम् अनया भङ्गना विरोध-
समाधानोत्पन्नम् । परिमल. ३।३।१।२५ मसू.
॥ वस्तु ब्रह्मरीते— 'आंशये तु वेदा विद्वन्मा वेद

इत्यते । कदाचनेष ह्याहुराचार्या ये हरिभिषाः ॥'
इति, वत् कैमुतिकरीत्या अरुणोदयवेधनिन्दाऽर्थम् इति
माधयः । तत्त्वं तु पूर्ववत्प्रामेयु भवत्कृतः पूजावर्जनार्थ-
मित्यनुपदेव वक्ष्यते । समयमसूतः. पृ. ४२.

॥ कोकनद्वं पञ्चैकाग्र्यसमाधिरक्तावान्तरजातिः ।
सु पृ. १४१०.

॥ कोटिद्वये साधारणधर्मस्य आवरणवत्त्वम् । संकषे.
३।२।२१.

॥ कोटिशोऽदृश्यमानोऽप्युद्गणन्यायः । एतन्त्या-
नुरोधात् ईश्वरस्य अजरत्वादर्शयद्गुणत्वसिद्धिः । स्वयो-
क्तिसौः न्यायैर्मयस्संनानात् उर्ध्वगुणानुरोधेन अवस्थापनं
व्यापः इत्यर्थः । (इतिहासपुराणानि उर्ध्वगुणार्थाः ।
कोटिशोऽदृश्यमानम् उर्ध्वगुणं व्यापः इत्युत्तरार्थः । के.)
साहस्री. ८।५.

॥ कोट्रवाः मुद्रानां न प्रतिनिधिः 'अवस्थिया वै
माषाभ्यङ्गाः कोट्रवाः ।' वि. ६।३।६.

॥ कोपपानन्यायः । न्यवशरे दिव्यविशेषोऽयम् ।
तथा च वाचस्पत्यः 'देवानुमानं सममर्थ्यं तत्त्वानो-
दकमाहरेत् । संख्येयं पापयेत् तस्मात् जपं तु प्रवृत्ति-
नयम् ॥' (२।१।२२) 'अर्वात् चतुर्दशादहन्ते यस्य
नो रात्रैविकम् । स्पष्टन जायते पोर स शुद्ध. स्वाद्य
संशय. ॥' (२।३३) इति । साहस्री. १।५.

॥ कौण्डवायितामयनविपयकं सर्वं पुण्डरागिना-
मपन-गन्धे द्रव्यम्, गन्धमेरेऽपि भयंस्यामेतत् । के.

॥ कौत्सकण्यपरसिद्धयजनित्रादिसामभिः
विकृतिविशेषे प्राक्तनसाम्नां माधः ॥

अर्थे स्वसूयमाणे नैकस्यात् प्राक्तनस्य विनाश
स्यात् । १०।४।६।१७ वणक २ ॥

भाष्यम्— एतां वा । वचिच्छ्रुते 'कौत्सं भावते,
काशं मरति, वशिष्ठस्य बन्धने भरतः, शुद्धागुदीनं भरतः,
मर्गं पयसी भरतः, क्रौञ्चानि मरति' इति । एतत्
तु प्रज्ञो वामानि तत्र कोटकेन प्रज्ञानि । किं तानि
निरवन्ते, न इदेषोऽर्थः संदिग्धः । किं प्रज्ञम् ?
अनिर्गुणः गजवर इति । कुत ? ज्ञाननय विज्ञाने, न
श्रुत्ये इति प्रहरेतिद्वन्द्वतोऽपि । प्रज्ञाद्वन्द्वयोः ।

मेवात्प्राप्तार्थः । अन्वयैपुरुषार्थत्वं तु लुपतिद्वयमपि
उदाहरणविशेषमिष्टतया प्रयोग्यत्वसिद्धयर्थे विचार्यते इति
विवेकः ।

सण्डन— 'अथ प्रयोगकाध्यायः ।'

शंकर—‘तुर्थाध्यायप्रतिश्रवः ।’ प्रतिश्रवः प्रतिज्ञा ।

० क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वं तृतीयाध्यायसिद्धम् । भाट्ट.
४१११२.

ॐ क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणम् ॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य हिरसाऽर्थ-
लक्षणा, ऽविभक्तत्वात् । ४।१।२।२ वर्णकं १ ॥

भाष्यम्— अथ किल्थणः कर्तव्यः, किल्थणः
 पुरकार्यं. इति लथण वाच्यम् । तथाहि लक्ष्मीयसी
 प्रतिवृत्तिः, वृष्टाकोटेन उपदेतो गरीयसी । (भूमिगतानां
 मनेनेषां द्रवाणां प्रवेकं स्पर्शनेन पदशने कर्तव्ये वृष्टल
 आकीट- बुद्धिस्मरण कर्तव्यं भवति, इति गौरवम्)
 तदुच्यते । यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, यस्मिन् कृते पदार्थे
 पुरुषस्य प्रीतिर्भवति, स पुरुषार्थः पदार्थः । कुत ?
 तस्य लिप्ता अभ्येल्लग्या । तस्य लिप्ता अभ्येनेन भवति,
 न शालेया । प्रावयो हि शास्त्राद्वगम्यते, नाग्यया ।
 अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या । योयः प्रीतितापनः, स
 पुरुषार्थः । पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरीतः कर्तव्य इति
 कर्तव्यस्य लथण सिद्धम् ।

उत्तर— (भाष्यमाधिरहित-) यस्मिन् वृत्ते पदार्थे
 पुरुषस्य श्रुतिद्वारापत्तेः (स्वर्गादिलक्षणा) स पुरुषार्थः
 पदार्थः (दत्तपुरुषमात्रादि) । तस्य लिप्सा अर्थलक्षणा
 इति । निमित्तमात्रादि । यदि लिप्साशब्देन अनुष्ठान
 मुख्यते, तन् अयुक्तम् । नहि वृत्तयेनापि विविधानां सत्तात्
 पुरुषाः प्रपञ्चते । (समाचते-) सत्यम् । प्राचये-
 पुरुषार्थेन । द्वयोःपि साध्यसाधनैकतया वैदिकः । किन्तु
 पुरुषार्थे वरणम् इच्छातः, न निर्योगतः । वृत्तये तु
 अनिच्छातो निर्योगतः । तेन वरणमभिधेयं उक्तम्,
 'तस्य लिप्सा अर्थलक्षणा' इति । दुःशास्त्रनात् कथं
 नामः पुरुषार्थः । साध्येन अविनाभावान् साधनस्य
 पुरुषार्थता दृष्टा ।

सोम—सूत्रार्थः—यस्मिन् पदार्थे कृते पुरुषस्य प्रीतिः
स्वर्गादिलक्षणा उपजायते, स दशपूर्णमासादिः पुरुषार्थः ।
यतः तस्य लिप्या अनुष्ठानम्, अपर्लक्षणां पुरुषार्थस्य
प्रीत्या नविभक्तत्वात् इति ।

वि— 'अथवादिनास्ति वाऽस्ति लक्ष्म, नास्त्य-
निरूपणात्। अतएव यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम्॥'

निरूपणात् । अतएव यस्तद्व्याख्यातव्यं तद्व्याख्यातम् ।
भाट्ट — वक्ष्यमाणयोः मन्वस्येपुरुषार्थयोर्लक्षणमुच्यते ।
तत्र तन्त्ररत्ने तावत् स्वयंप्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानं
पुरुषार्थः । तदुपकारकं कर्मणः इत्युक्तम् । तत्र । एते
काम्यकालादौ 'न कल्लं भक्षयेत्' इति निषेधेषु च
अन्याप्यापत्तेः, अनुष्ठेयत्वाभावात्, निषेधेषु स्वयंप्रार्थित
साध्यापसिद्धेश्च । क्रतवर्थलक्षणस्य आपानादौ अति-
न्यातेश्च । यदपि शास्त्रदीपिकायां इतिवर्त्यतात्वेन
अनितरं मन्वस्यत्वम्, तन्निष्ठत्वं करणफलवृत्तिपुरुषार्थ-
त्वमित्युक्तम् । तदपि न, अतर्क्यनिषेधानाम् अन्यात्वेन
अनिवर्त्यतात्वेन तेष्वन्यातेश्च । आपानाध्ययनयोः
उभयमिन्नत्वस्य तन्त्ररत्ने त्वदुक्तत्वेन तत्र पुरुषार्थलक्षणस्य
अतिन्यातेश्च । तस्मात् स्वयंप्रार्थितवृद्धेरेवतानिरूपित-
विधेयताकं पुरुषार्थत्वम् । स्वयंप्रार्थितत्वं च शास्त्रान-
धीनेष्टसाधनताज्ञानजन्येष्टाविषयत्वम्, स्वर्गप्राप्तौ हि
दृष्टसाधनता न शास्त्रगम्या । इदं च स्वर्गस्य देशविशेष-
रूपत्वे । गुप्तविशेषरूपत्वे तु शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञान-
जन्येष्टाविषयत्वं बोध्यम् । यागान्तूपकारादौ तु सा शास्त्र-
गम्येति ते न स्वयंप्रार्थिताः, स्वार्थदयश्च तथा । अतः
तदुद्देशेन विधीयमानयागादिभिरिति पुरुषार्थः । कल्य
पुरुषार्थत्वमध्यहारो मातः । इत्युक्तमेव 'कल्य च पुरुषार्थ-
त्वात्' इत्यत्र । उद्देश्यताविषयत्वे न स्वपुरुषार्थवत्त्व-
विषयताविशेषाभावे लक्षणपट्टे, न तु साध्यं तादृश-
त्वाभावे । तेन निषेधस्यैव नरकभावेर्द्देशेन निवृत्ति-
विधानात् कलेर्द्देशेन च कलविधानात् नाभासि । पुरुषा-
र्थेयु अन्यतुगातिविधिं च दोषाभावेर्द्देशेन तत्तद्विधा-
नविधानात् नाभासि । एवं च स्वयंप्रार्थितमित्रवृद्धेरेवतान-
निरूपितविषयेष्वन्यत्वाभावेऽपि त्रयस्यैव । अतुष्टादौ हि
अस्मिन् प्रकरणे स्वयंप्रार्थितताः । तेन आपानाध्ययनयोः
प्राप्तेर्द्देशोमाध्ययत्वाभावेऽपि तद्व्याख्यातव्यं तद्व्याख्यातम् ।

क्रमः नाम

च स्यात् । नहि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किञ्चित्
 दृष्टं प्रयोजनमस्ति । पदार्थेष्वपक्रवाक्यानां यः क्रमः, स
 पाठक्रमः । तस्माच्च पदार्थानां क्रम आशीर्यते । येन हि
 क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणापीतानि अर्थ-
 प्रत्ययं जनयन्ति, यथाऽर्थप्रत्ययं च पदार्थानांमनुष्ठानात् ।
 स च पाठो द्विविधः । मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्र
 आग्नेयश्रीगोमयोः (पुरोडाशयोः) तत्तद्व्याख्याऽनु-
 वाक्याकृताम् यः क्रमः आशीर्यते, स मन्त्रपाठान् ।
 स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठात् बलवान्, अनुष्ठाने
 ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रवाक्यस्य अन्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मण-
 वाक्यं हि प्रयोगात् बहिरेव ' इदमेवं कर्तव्यम् ' इत्येव-
 मन्वरोधः कृतार्यम्, इति न पुनः प्रयोगवन्ति व्याप्रियते ।
 मन्त्राः पुनः अनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः
 इति वक्ष्यामः । तेन अनुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमापीन-
 स्वात्, तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमापीनत्वात् अन्तरङ्गो मन्त्र-
 पाठः इतरस्यात् अनिबलवान् । अत एव आग्नेयश्री-
 गोमीययोः ब्राह्मणपाठात् आदौ अग्नीषोमीयानुष्ठानं पश्चा-
 दग्नेयानुष्ठानम् इत्येवं क्रमं पाथित्वा मन्त्रपाठात् आदौ
 अग्नेयानुष्ठानं पश्चात् अग्नीषोमीयस्य इत्येवं क्रमः इत्यु-
 क्तम् । प्रयाजानाम् ' सतिषो यजति ' ' तनूनपातं यजति '
 इत्येवं विधापदकाक्यक्रमात् यः क्रमः, स ब्राह्मणपाठ-
 क्रमः । अथ च यद्यपि ब्राह्मणवाक्यानि अर्थं विधाय
 कृतार्थानि, तथापि प्रयाजानां स्मारकान्तरस्याभावात्
 तान्मेव स्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते । तथा च येन क्रमेण
 तानि अधीतानि तेनैव क्रमेण अर्थस्मरणं जनयन्ति, इति
 युक्तं तेनैव क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति । किञ्च यथाय-
 स्मारका मन्त्रा न सन्त्येव यथा तूष्णीविहितेषु कर्मसु,
 तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमान्, तत्र तेषामेव प्रयोगसम-
 वेतार्थस्मारकत्वात् । प्रयाजादाहरणं तु कृत्वाचिन्तया, तत्र
 ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् । यथा
 आहुः अर्थसादकत्वे वार्तिककाराः ' प्रयाजद्विधाक्यानि
 अर्थं मगप्यं चरितार्थानि स्मरन्मगप्यं मगप्यं प्रयोजकतां
 न प्रतिरन्त्ये ' इति । तस्मात् समन्वयक्रमेणां पाठक्रमो
 मन्त्रपाठात्, अमन्त्रपाठक्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमादेव
 इति ।

प्रकृतौ नानादेशस्यानां पदार्थानां विवृत्तौ वचना-
 देकस्मिन् देशे अनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशो अनुष्ठीयन्ते,
 तस्य प्रथममनुष्ठानम्, इतरयोश्च पश्चात्, अयं यः क्रमः
 स स्थानक्रमः । स्थानं नाम उपस्थितिः । यस्य हि देशो
 योऽनुष्ठीयते, तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो
 भवति, इति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम् । अत एव
 सायभके अग्नीषोमीयसवनीयानुष्ठानानां सवनीयदेशो
 वशानुष्ठाने कर्तव्ये आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानम्, तस्मिन्
 देशे आश्विनप्रहणानन्तरं सवनीयपशवे प्रथममुपस्थितोः,
 इतरयोस्तु पश्चात् । आश्विनप्रहणानन्तरं हि सवनीयदेशः ।
 प्रकृतौ ' आश्विनं प्रहं एहीत्वा, श्रुता पूर्वं पवित्रीय,
 आमेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति ' इत्याश्विनप्रहणानन्तरं
 तस्य विहितत्वात् । तथा च सायभकेऽपि आश्विनप्रहणे
 कृते सवनीय एवोपस्थितो भवति, इति युक्तं तस्य
 स्थानात् प्रथममनुष्ठानम्, इतरयोश्च पश्चात् । प्रथमक्रमेण
 यः अङ्गानां क्रम आशीर्यते, स मुख्यक्रमः । येन हि
 क्रमेण प्रयानानि क्रियन्ते, तेनैव चेत् क्रमेण तेषा-
 मङ्गानि अनुष्ठीयन्ते, तदा सर्वेषामङ्गानां स्वप्रधानैः पुरुष-
 स्ववधानं भवति, मन्त्रक्रमेण तु अनुष्ठाने केना चिदङ्गानां
 स्वेः प्रधानैः अन्यन्तमप्यवधानम्, अन्येषाम् अन्यन्ते
 व्यवधानं स्यात्, सत्पातुक्तम्, प्रयोगविध्यगतमाहित्य-
 वादापत्तेः । अतः प्रधानक्रमोऽपि अङ्गक्रमेः अग्निरागमम्,
 एव प्रयाजदोषेण आदौ आग्नेयहविषः अग्निरागमम्,
 पश्चादैन्द्रस्य इन्द्राः, आग्नेयपशोन्द्रवागयोः गोबोपशवः ।
 अतश्च आदौ आग्नेयहविषमिषारगम्, ततः ऐन्द्रस्य
 हविषः, ततः आग्नेयपावाः, ततश्च ऐन्द्रो वागः इत्येवं प्रत्ये-
 मुख्यक्रमान् सिद्धो भवति । अतो युक्तः प्रयाजदोशमि-
 षारगस्य मुख्यक्रमान् प्रथमः इति । न नामो मुख्यक्रमः
 पाठक्रमान् दुर्बलः । मुख्यक्रमो हि प्रमाणात्तरगापेक्ष-
 प्रयानक्रमप्रतिपत्तिमात्रेण तत्रा नित्यविवर्तनविधिः । पाठ-
 क्रमस्तु निरपेक्षस्यापवापराष्टकममात्रमात्रेण न तथा
 (विवर्तितप्रतिपत्तिः) इति वक्ष्यामः । अत एव
 आग्नेय-उपानुशात्र-अग्नीषोमीयानां क्रमेण अनुष्ठीय-
 माङ्गानामपि उपाङ्गवाचाश्चिन्तितः मुख्यक्रमान् न पूर्व-
 मनुष्ठीयते तस्य दुर्बलत्वात्, पाठक्रमान् पश्चादनुष्ठीयते

अधत्तौ अधरणे हि यस्मात् विश्वजिति इव फलस्य अनुमानं स्यात् । इह तु अर्थवादे धृतमेव फलम् । ततो नानुमानम् । तस्मात् रात्रिसन्नादौ अर्थवादस्यमेव फलं कल्प्यते कल्पनात्पञ्चात् ।

अद्वेष्टु स्तुतिः, परार्थत्वात् । १९ ॥

पूर्वपक्षोक्तदृष्टान्तवैषम्यप्रदर्शनार्थं सिद्धान्तस्तुम् । छुट्-खुट्. इत्येवमादिषु अद्वेष्टु 'न स पापं श्लोकं क्षुणोति' इत्यादि यत् फलवचनं स स्तुतिरेव, जुह्वादीनां परार्थत्वात् प्रधानार्थत्वात् । रात्रिसंज्ञेषु तु नैवम्, परार्थत्वाभावात् । तस्माद्वासी 'प्रतिष्ठिति ह वै' इत्येषा स्तुतिः । तस्मादत्र आर्थवादिकं फलम् । के.

॥ कतौ ब्राह्मणोत्पन्नानां मन्त्राणां भाषिकः स्वरः प्रयोक्तव्यः ॥

तन्म्यायत्वाददृष्टोऽप्येवम् । १२।३।१।२३ ॥

भाष्यम्-- यो मन्त्रो मन्त्रसामान्याये वैश्वर्येण दृष्टः, तस्य तथैव प्रयोगः । यस्तु तत्र न दृष्टः, ब्राह्मणेन च भाषिकेण उच्यते. यथा 'त वै प्रोहेत् वानस्पत्योऽसि' इति, तत्र का प्रतिपत्तिः ? उच्यते । तन्म्यायत्वात् अदृष्टोऽपि । सोऽसौ न्याय उक्तः 'मन्त्रोपदेशोऽप्यतद्वत्त्वात् शब्दस्य' इति, तेनैव न्यायेन (१२।३।८। २१ प्रथमपाठ्यायम् आर्थिकेन) अदृष्टोऽपि मन्त्रोपदेशः एव, न भाषिकोपदेशः । तस्मात् (न इति पर्दं यद्यपि आगन्ताधर्मीये तस्मात् इति पदात् परस्तात् शुद्धिम्, तथापि तदनुक्तम् इति मन्त्रमहे) तस्यापि प्रायश्चनेनैव स्वरेण प्रयोगः ।

तदुत्पत्तेर्षा, प्रयचनलक्षणत्वात् । २४ ॥

भाष्यम् तदुत्पत्तेः वा ब्राह्मणोपत्तेः मन्त्रस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात्, प्रयचनलक्षणत्वात् । प्रयचन मन्त्राणां लक्षणम् । यथा प्रोच्यन्ते तथाविधा. विश्रयन्ते । ते च भाषिकैः एव उच्यन्ते । तेषाम् अन्यथाविषये प्रमाणं नास्ति । तस्मात् यथोक्तम्, तथाविध एव प्रयोक्तव्याः ।

सोम-- सूत्रार्थः--मन्त्रसामान्यावादेऽपि मन्त्रे पूर्ववत्त्वात् न मन्त्रस्य स्वरः इति ।

मी. को. १८८

वि-- 'ब्राह्मणोत्पन्नस्य वैश्वर्यं भाषिकोऽप्यथा ।, आसौऽप्यमन्त्रवत्, मंत्रं स्वरान्तरविचर्जनात् ॥' प्रायश्चन-स्वरविचर्जनात् इत्यर्थः ।

भाट्ट-- ये पुनर्मन्त्रसामान्याये नाधीताः ब्राह्मणे एवोत्पन्नाः जन्मन्त्राः, तेषां स्वरान्तराभावात् असत्यपि स्वरभूते. विनियोगविधौ यथापठितमन्त्रगठनलेन स्वरस्यापि स्वाध्यायविधिवशेन विनियोगकल्पनात् भाषा-स्वरोऽपि तत्र प्रयोक्तव्य एव । भाषास्वरश्च 'उन्देशोऽप्यनुवृत्ताश्चैव तथा वाङ्मनस्येयिनः । उद्यमीचस्वर प्राहुः, स वै भाषिक उच्यते ॥' इति वचनलक्षितो ब्राह्मणस्वर एव ।

मण्डन-- 'न्यादेवाय ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रे ।' अयं भाषिकः स्वरः ।

शंकर-- 'ततोयसाक्षात्स्वरेण ।' तत्र ब्राह्मणे ।

* कतौ मन्त्रेषु प्रयचनस्वर एव प्रयोक्तव्यो न भाषिकः । वि. १२।३।८ । ज्योतिष्टोमे कतौ सोमद्रव्यस्य इत्यादिदेस्तानां च यजुर्वेदे विषयानां उपांशु स्वरः । ३।३।१ । 'वानस्पत्योऽसि' इत्यादिब्राह्मणोपदेशेषु मन्त्रेषु तु भाषिकस्वरः एव प्रयोक्तव्यः, नास्त्येषाम् प्रयचनस्वरः । २।३।१२.

* क्रतुषु क्षिया अपि अधिकारः । भा. ६।१।३। ६-१६.

* क्रतुकथंभायमशनात् अङ्गाह्निसंयथाः स्यात् । या. १।१।२२।१७ ड. ५६२

* क्रतुजन्यमपूर्वज्ञातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकम् । वि. १।१।११.

* क्रतुतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः । ३।३।१२।२३ । माथ्येण कर्तुं चक्षिरासायं तथा वाचस्पदं न्यायनाय क्रतुः. इति सूत्रावयवस्य पूर्वसूत्रमयमामन्त्रविपरिणतविदोप-शब्दानुपपत्तेः क्रतुतः एवाय विनियोगः, (अग्निष-कालकोः उत्तरार्धेन 'दीर्घोमे संतयेत् धृषी' इति अनुक्तः) न कर्तुं, एते इत्यर्थवादानुपपत्तेः इवैव ग्राह्यताम् । सु ड. १३०५.

* क्रतुदक्षिणायाः कृष्णनाभा आर्तिदेयिकयाः भूर्भुव-देवदे उच्यते नृकृपदक्षिणायाः वायाः । भा. १०।१।१५

प्रधानाङ्गा तत्तन्मन्त्रोच्चारणस्य पाठक्रमेणैव । अत्रापि पूर्ववत् दर्वीशोमादिरूपत्वे उभयाकाङ्क्षा, विकृतिरूपत्वे तु अन्यत्राकाङ्क्षा । उरहोमानां विह्वलपङ्क्तं संनिविषादात्, तेषां प्रमाणान्तरेण अविमिश्रितात् । उभयाकाङ्क्षया संनिवेशविशेषकत्वे तु यद्यपि त्रैलोक्यहारेण संभवति, तथापि तस्य अपूर्वविशेषोपलक्षणदिना तदुपयोगितया विमिश्रोवकव्यवहारः । इति सिद्धं क्रमस्य विमिश्रोवकत्वम् । (ग्रन्थसंशोधनम्) । कौ. ३।३।५।१२ पृ. ११६. * क्रमः हि आनन्तर्यम् । उ च विशेषसंज्ञके कारणम् इति समधिगतम् । सर्वे कारणम्, न तु वही-यसा प्रमाणेन यत्र विकल्पते । भा. १।५।१।२७-२८, * अनेकस्य आम्नायमानस्य संनिविशेषोपलक्षणमात्रं हि क्रमः । ३।३।७।१४ पृ. ८५५. * उपाकरणशरीरा पाठ-क्रमेणैव औपस्यप्राप्तये दक्षपदेनो अनुष्ठानावगममात् अनुष्ठानसादेव्यवस्थोऽपि क्रमोऽस्ति । सु. पृ. ११९७, * वैतर्क्यसंनिविष्टिपि क्रम एव । पृ. ११९७. * क्रमं समाख्या च शक्नोति लिङ्गं वाधितुमिति । तथापि वाच्य-याग्याऽनुष्ठानाकाङ्क्षासमाख्या व्यवहती । भा. ३।२।७।२०, * क्रमेण अनुष्ठानं गम्यते वाक्यात् पदार्थानाम् । यथा लोके स्नायादनुष्ठित्येव श्रुती इति । यथा च अदृष्टार्थेषु उपादिश्वमानेषु बन्धिद् भूयात् देवाय धूपो देयः पुष्पाण्यवहरितव्यानि चन्दनानातुलेतव्यः उपहारः अग्ने उपाहृतव्यः, एवं कृते देवस्तुष्यतीति ! तन्मन्त्रः प्रति-द्वते, नैतदेवम्, न प्रथमं धूपो दातव्यः, प्रथमं पुष्पाण्यव-हरितव्यानि इति, एवं भव्यते धूपदानस्य प्राथम्यमने-नोक्तमिति । ५।१।४।४, * क्रमेण अपरच्छेदे परमित्तन-प्राथम्यमनुष्ठेयम् । ६।५।११५४.

क्रमेण वा नियम्येत क्रमेणैव, दक्षगुण-त्वात् । ५।१।४।४ ॥

दशपूर्वमाश्रये ' सविषो यजति ' ' तनुपातं यजति ' ' इदो यजति ' ' शर्विषं यजति ' ' स्वाश्वकारं यजति ' इति पञ्च पञ्चाज नाम यागाः धुताः । तेषां मनुष्ठानं क्रिम् अनियतेन क्रमेण कर्तव्यम्, उक्त पाठेन यः क्रमस्तेनेति विचारे अनियतः क्रमः इति पूर्व-पक्षः । तं वाशब्देन निरस्य सिद्धान्तयति । क्रमेणैव

क्रमेणैव सति अनुष्ठानं क्रमेण पाठक्रमेण नियम्येत । पाठक्रमेण अनुष्ठाननियमः स्वीकर्तव्यः । तदुपगमत् तस्य पाठक्रमस्य पदार्थक्रमं प्रति बोधकतया गुणत्वात् । यथा स्नापात् अनुष्ठित्येव श्रुती इति क्रमेणानुष्ठानं गम्यते पदार्थानां सद्दत् ।

अशाब्द इति चेत् स्याद् वाक्यशब्दत्वात् । ५ ॥

पूर्वपक्षिणः सन्तम् । वाक्यशब्दत्वात् अशाब्दः स्यात् इति चेत् इत्यन्वयः । वाक्यमेव शब्दः शब्दस्त्वं प्रमाणं यद्यपि उ क्रमः वाक्यशब्दः, तस्य भावः वाक्यशब्दत्वं तस्मात् । वाक्यार्थः पदार्थपूर्वकः, पदे-म्वश्च पदार्था एवावगम्यन्ते न क्रमः । तथा चात्र क्रमस्य वाक्यशब्दत्वमेव नास्ति इति अशाब्दोऽयं क्रमः, न शब्देन प्रतिपाद्यते । तस्मादनियम एव क्रमस्य ।

अप्युक्ते चानुष्ठानं स्यात् क्रमेणैव, पदार्थ-त्वात् त्वेन त्वर्थेन संबन्धावतरमात् स्वशब्द उच्यते । ६ ॥

पाठोऽपि क्रमनिष्पन्नः इति सिद्धान्तप्रतिपादनार्थे तन्मन्त्र । क्रमेणैव क्रतोः कर्तव्य एतत्वे सति अवरुधं स्वीकार्ये क्रमे अप्युक्ते सति आर्थिकं क्रमे स्वीकार्ये सति अनुष्ठानं स्यात् क्रमस्य । सर्वत्र आनुमानिक एव क्रमः स्यात् । परार्थत्वात् वेदस्य इति माघे मुनोर्धिन्यां चापराहः कृतो वेदशब्दश्च । वेदस्य क्रत्वनुष्ठानोप-योगिपदार्थतत्त्वमन्त्रानार्थत्वात् त्वेन अप्येन संज्ञको वेदस्य । यथा च पदार्थो वेदार्थः, तथा क्रमोऽपि वेदार्थः । तस्मात् वेदस्य क्रमार्थत्वात्, पदार्थानुष्ठान-क्रमः स्वशब्दः, न्वः स्वीयः स्वप्रतिपादकः शब्दो यस्य तादृशः उच्यते । वेदसिद्धः पाठसिद्ध एव क्रम इत्यु-च्यते । एकस्य क्रमेणः कर्तव्य एकः । अनुष्ठेयाः पदा-र्थास्तु बहवः, तत्र कश्चिन् क्रमः स्वीकार्य एव । वेदश्च ऋगुगानार्थः सन् स्वार्थभूतेन क्रमेणापि प्रतिपादकता-संज्ञत्वेन संबद्धः । अतः क्रमः वेदशब्दराष्ट्रेन बोधित एव भवति । तस्मात् पाठक्रमोऽपि नियामक इति स्वभावावगम्यम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ७ ॥

अनियमः इति द्वितीयं पूर्वपक्षमाह । अङ्गानाम्
अभ्यासः अर्थवान् सफलः । न अभ्यासः अनर्थकः
स्यात् । एकत्वादभ्यासः अनर्थकः स्यात् । अभ्यासे
अनभ्यासे च फलस्य एकत्वे तु अभ्यासः अनर्थकः
स्यात् । यथा एकस्मिन्नेव प्रहरादिन्यूनकाले भोजनं
तृप्तिरूपफलकत्वात् नाम्न्यस्यते तद्वत् । कृत्वद्गेषु तु
अर्थस्य फलस्य अपरिमाणत्वात् परिमाणशून्यत्वात्
अपरिमितत्वात् अभ्यासो नानर्थकः । प्रपाने च प्रपाने तु
क्रियाऽर्थत्वात्, प्रपाने या क्रिया सफलवकरणे तदर्थत्वा
दङ्गानां सकृत् करणमपि संभवति । तस्मात् अभ्यासस्य
सकृदा यद्यदङ्गा इति अनियमः स्यात् इति ।

पृथक्कृत्वा विधितः परिमाणं स्यात् । ३४ ॥

यदुक्तं सिद्धान्तिना 'परिमाणं च' इति (सू. ३१),
तत्राह अनियमवादी । उपकारस्य पृथक्कृत्वा अङ्गाभ्यासे
प्राप्ते । परिमाणम् आहुतिसंख्यानियमः विधितः स्यात् ।
आहुतिविधीना परिमाणमिदं नाहुतीनाम् । तेन आहुत्य-
भ्यासेऽपि न दोषः ।

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्, सर्वस्य
युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मण स्यात् क्रियाऽर्थ-
त्वात् । ३५ ॥

सिद्धान्ती आह । वाशब्दः अनियमपक्षभ्याश्रयार्थः ।
अङ्गानाम् अनभ्यासः स्यात् अभ्यासो न स्यात् । अङ्गानां
प्रधानानां च प्रयोगवचनैकत्वात्, प्रयोगवचनमेकं येषां
तादृशत्वात् । सर्वस्य अङ्गप्रधानकल्पस्य युगपत् शास्त्रात्
शास्त्रात् विधानात् । सर्वस्य युगपच्छास्त्रात् प्रयोग
वचनैकत्वात्, तस्याच्च अनभ्यासः । कर्मण अङ्गानुष्ठानस्य
स्वातन्त्र्येण अफलत्वाच्च नहि केवलं अङ्गे अनुष्ठिते किञ्चित्
फले स्यात् । अभ्यासे कृतेऽपि न किञ्चित् फलम् ।
क्रियाऽर्थत्वात् अङ्गकर्मणः प्रपानक्रियाऽर्थत्वात् । प्रपानं
कथं फलमद स्यात् इति अङ्गानि क्रियन्ते । तस्मात्
अङ्गानामेकस्मिन् प्रयोगे सकृदेवानुष्ठानम्, नाम्न्यासः ।

अभ्यासो वा, छेदनसमार्गावदानेषु वचनात्
सकृत्त्वस्य । ३६ ॥

वाशब्देन सिद्धान्तराशस्य न्याहृतिः । अङ्गानामभ्यासः
कर्तव्यः । पितृष्वे 'सकृदाच्छिन्नं बहिर्भंगति' इति छेदने

सकृत्त्वमुक्तम् । 'सकृत् परिधीन् संग्राहि' इति संग्रामे
सकृत्त्वमुक्तम् । 'उत्तरार्धात् सकृदवधेति' इति अत्रादने
सकृत्त्वमुक्तम् । एवं छेदनसमार्गावदानेषु सकृत्त्वस्य
वचनात् लिङ्गात् अभ्यासस्य सिद्धिः । सकृत्त्ववचनाभावे
तु अभ्यासः स्यात् इति सकृत्त्वम् आहत्य उच्यते । ततः
एतत् ज्ञापते विशेषवचनाभावे अभ्यासः एवेति ।
तस्मादभ्यास इति पूर्वः पक्षः ।

अनभ्यासस्तु, वाच्यत्वात् । ३७ ॥

पुनरुक्तः पूर्वपक्षभावार्तकः । दर्शपूर्णमासयो बहि-
रुद्धेदने परिधिषमार्गे च निवृत्त्य विधानात् रिगृह्यति
च दिवसस्य विधानात् पिण्डपितृव्येऽपि तत्रातो
सकृत्त्वस्य वाच्यत्वात् सकृत्त्वमुक्तम् । तस्मात् यम आहत्य
अभ्यासो न विहितः, तत्र सकृत्त्वमेव । तस्मात् एकस्मिन्
प्रयोगे प्रयाजाधीना सकृदनुष्ठानम् । इति सिद्धान्तः । के.

* कतुषट्ठयः अर्थज्ञानोपायाक्षेपकत्वाभावत्वाच्च-
सकृत्तां शास्त्रादिवरा एव भवन्ति । मणि. ट. ४.

* कतुषट्ठेपाः अनारम्भाधीना प्रहाः, न तु हवन
शेषः । तेन तेषां सकृत् प्रहणम्, नैकप्रतिबन्धम् । भा.
५।३।६।१५-१६.

* कत्वन्ते अनुष्ठानम् अग्निचिद्वतानाम् ।
भा. ५।३।१०।२६-२८.

* कत्वन्तरम् अनेष्टि राजसूयान्तर्गतावेष्टे सकृ
शात् ब्राह्मणाद्यधिकारात् । भा. २।३।२।३. * कत्वन्तर

नित्यात् मातामिश्रोत्रं कुण्डपायितानमपने । वि. २।३।१.१.
* कत्वन्तरं तेषु सौर्ध-आर्षमण-प्राचयपल-नैर्कतादिषु यो

यान्ति कमानि करोति, स तावद्व्य. फलमश्नुते ।
भा. १।१।३।१. * कत्वर्थम् अतिविशेषते ।
न च गोदोहनादीनां कत्वर्थता, फलार्थत्वात् ।

रत्न. ८।१।४२४.
इति कत्वर्थं तु कियेत् शुभमूतत्वात् । १=२।
१९।११ ॥

'वक्ष्यानेन समिता औदुम्बरी भवति' इति,
'शुभं वयानोऽन्यारमते' इति च प्रवृत्तौ भूतम् । तत्र
प्रत्ययैश्च, न पुरुषार्थम् । एतादृशं प्रत्ययं कर्म अलि-
पये विधेत् । द्वयम् पुरुषार्थकर्मैरेक्षणार्थः । तत्र

सोम— इह भुत्वादिप्रमाणानां कल्पना चित्यते ।
पूर्वे तु क चित्तिद्वारा प्रासङ्गिक इति पादा-तरस्य-
मानन्तर्यं च । तत्र भुत्वर्यपेक्षितोऽप्य न संभवति,
यथाभुत्वेव प्रयोजनस्य कल्पनीयत्वात् । तदुक्तम्
(तत्परने) ' भुत्वर्यपेक्षितोऽप्य न संभवति ।
यथाभुत्वेव हि यावत्प्रमाणस्य परिकल्पनम् ॥ ' इति ।
सूत्रार्थस्तु— प्रयोजनश्रुतिभ्यां पाठक्रमस्य बाध, औत्त-
क्रमस्य भुत्वा प्रत्यक्षश्रवणेन कल्पनीयपाठक्रममात्रं विशेष
संज्ञात् सर्वस्य प्रयोजनार्थमाच्यते ।

वि— 'आश्विनो दशमं पादो यवाग्रा ऐन्द्रिक
क्रम । नियतो वा, ऽग्रिमं पाठभुत्वापादो समवत ॥,
पाठात् क्रम कल्पनीय प्रमाणस्तु भूते क्रम । कलहतिर्न
शक्तिमुदङ्ग्य भुत्वार्यो प्रकरोति तत् ॥ '

भाट्ट— तदेव निरूपितेषु क्रमप्रमाणेषु तदुक्तस्य
दोषेभ्यः प्रमाणस्याभिनिर्दिष्टत्वं । सुनोपपातु न सूत्र
करणेच्यते । शिष्यानुवृत्तये तु क चिदुच्यते । भूति
विशेषे पाठस्य दोषेभ्यः यथा 'आश्विनो दशमो गृह्यते, त
तृतीयं ज्ञोते' इति । अत्र पाठात् ' ऐन्द्रवाग्रा गृह्यति,
मैत्रवाग्रा गृह्यति, आश्विन गृह्यति ' इत्येवविधात्
आश्विनग्रहणस्य तृतीयस्थाने प्रातस्य दशमश्रुत्या
दशमस्थाने अनुष्ठानम् । ' त तृतीयम् ' इति तु
पाठप्राप्त्युत्पाद एव, प्रवृत्ते पाठेन नापात् । एवमर्थेनापि
पाठस्य बाध । यथा 'अग्निहोत्रं ज्ञोतेति, यवाग्रा
पचति ' इति । स्वाक्यात्तद्वैमिदम् ।

मण्डन— ' भुत्वार्यपाया पाठबाध क्रमेण । '

शंकर— ' भुत्वार्यपाया पाठबाध । '

ॐ क्रमकोषोऽर्थसाक्षात्तया भूतिविशेषादर्थपर-
त्वाच्च । ५।४।१।१॥

पाठक्रम भूतिक्रमेण अर्थक्रमेण च बाध्यते न वा इति
विचारे क्रमस्य प्रमाणवाविरोधात् सर्वेषां तुल्यवन्तत्वा
न बाध्यते इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । क्रमसन्देशेन
पाठक्रमो गृह्यते । क्रमस्य पाठक्रमस्य बीज बाध,
अर्थसाक्षात्तयाम् अप्येन भुत्वा च भवति । भूतिविशेषात्
' आश्विनो दशमो गृह्यते, त तृतीयं ज्ञोते ' इति । अत्र
प्रयोजनश्रुतिरेव क्रममाह । वा आनुमानिक पाठेन क्रम

बाधेत । अर्थपरत्वात् च । अग्निहोत्रेण पूर्वं पठ्यते,
यवाग्राश्रवण पश्चात् पठ्यते, तत्र यवाग्राश्रवणस्य
प्रधानार्थत्वात् पाठक्रमो बाध्यते । तस्मात् पाठक्रममात्रं
औत्तक्रम आर्थक्रमश्च बन्धान् । के

० क्रमधर्मं चोद्देश्यमात्र एव । वि ५।१।१
वर्णक २ ० क्रमनियमलक्षण पदमेऽप्युच्यते उच्यते ।
तत् श्रुति-अर्थ-पाठ-प्रवृत्ति-काण्ड-सुरपैर्विदपते । भा
५।१।१।१। भुत्वार्यपाठना उपदेशविषया एव । प्रवृत्ति
काण्डमुद्देश्यक्रमास्तु अतिदेशविषया अपि प्रधानभूता
पदार्था । कर्ता गुणभूत । तस्य प्रतिप्रधानमनुष्ठान
द्वयैव नम सिद्ध एव । क्रमनियमस्तु चित्यते । वा
० क्रमप्रमाणानां प्रमाणमत्रैव अनियम । यथा प्रया
वानुमन्त्रणादीनां नानाशाखाऽ-तरसमाभ्यानां नाम 'वस'व
मृगना प्रीतिमि ' इत्यादीनाम् ' एको मम ' इत्येवमादीनां
च । भा ५।१।१।१ ० क्रमबोधकानि प्रमाणानि
भुत्वार्यपाठस्यानुसृत्यप्रवृत्तिरूपाणि पठ् । मणि पृ १३

० क्रमवन्त एव आरम्भवा, ते प्रथमादुपक्रमिष्यन्वा ।
भा १०।५।१।१, ० क्रमवन्ताम् एकदेशप्रमाणेषु आयो
पादानम् अत्यन्तार्थ । १०।५।१।१-६

० क्रमविनियोगस्य (३।१।३।३३) अपवाद
आप्तवर्षमवोदना इति । भा ३।१।४।२४-२५

० क्रमविपर्ययसन्निमित्तं प्राप्यक्षितं कान भवेत्
(अग्नीधोमीये पणो पुरोडासे च) न (तु अङ्गानाम्)
आवृत्तिं प्राप्यक्षितं तर्हि कर्तव्यम् । क्रियते 'अवाक्याये'
इति सर्वप्राप्यक्षितं ज्ञोतीति । प्रातर्निकवाद्या प्राप्यक्षित-
भाव । भा १२।१।१।४

ॐ क्रमविपर्ययसम्पाद । यत्र नमस्य पूर्वपर
विधेर्विपर्ययो न्ययस्य भवति, तत्रायमन्तरतीति ।
साहस्री ४१०

० क्रमविशेषो धार्येन सम्पन्ने सत्र दीक्षाणाम् ।
वि ५।१।१ वर्णक ३

० क्रमविषये प्रयोगविधिं प्रत्यक्षं, सर्वत्र क्रमकरोते
प्रयोगविषयधीनत्वात् इति चेन्न, पदार्थप्राप्त्यधीनत्वात्
प्रयोगविधेः सग्राह्येऽर्थप्राप्त्यधीनत्वात् । चोदकोऽनवित्तया
प्रयोगविधिर्दुर्बल । सोम ५।१।१०

यत्प्रत्ययविकरणवार्तिके पशुकामप्रयोगे च (पु. ८३८)
उक्तः । बाल. पु. १५७. * ऋत्वर्थनिषेधातिक्रमे
ऋत्वर्थगुणालयः प्रत्ययः । सु. पु. १३९५. * ऋत्वर्थ-
नैमित्तिकानां निमित्ताद्युक्तो आनुक्तिः (इति शीर्षकम्) ।
भा. ६।२।१२९. * ऋत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा
शेषलक्षणगोचरत्वात् नाध्यात्मन्तर प्रयोजयति । रत्न.
५।१।११९.

ॐ ऋत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाऽधिकरणम् ॥

अथातः ऋत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा । ४।१।१११ ॥

भाष्यम्—तृतीयोऽध्याये भुक्ति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-
स्थान-मगारुणानेः शेषविनिर्गोचलक्षणमुक्तम् । इहेदानीं
ऋत्वर्थपुरुषार्थं जिज्ञास्यते । कः ऋत्वर्थः कः पुरुषार्थः
इति । याऽपि प्रयोजकप्रयोजकफलविषयवादाङ्गग्रथान-
विन्ता, ताऽपि ऋत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम् ? अहं
ऋत्वर्थः, प्रधानं पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः
ऋत्वर्थः । प्रयोजकः कश्चाप्युपपत्तिः, अप्रयोजकः
ऋत्वर्थः । तस्मात् ऋत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासतेति सूत्रितम् ।
तत्र अथातः गच्छेत् प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्णिते ।
अथेति पूर्वप्रकृतं शेषविनिर्गोचलक्षणम् अपेक्षते । अतः
इति ऋत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकृते । कतवे यः,
स ऋत्वर्थः । पुरुषार्थः यः, स पुरुषार्थः । जिज्ञासाशब्दो
ऽपि तत्रैव समधिगतः, शान्तिच्छा जिज्ञासतेति । तदेतत्
प्रतिज्ञासन् ऋत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासतेति ।

टुप्—तृतीयेन अवधूते शेषके कः ऋत्वर्थः, कः
पुरुषार्थः इति विशेषः चिन्त्यते पूर्वम् अवधूते सामान्ये ।
यथा सममेव सामान्यातिदेशे सिद्धे अग्रमेव विशिष्टातिदेशः
चिन्त्यते । एत लक्षणमेदः । अथवा 'अर्थे समवैषम्यम्'
(४।१।१२९) इति (उक्तम्) प्रयोजकप्रयोजकत्व-
यत् तत् असाधारणं चिन्त्यते । भाष्यकारश्च इदमेव
अभिप्रेत्य आह (अर्थे समवैषम्यम् इति सूत्रे) ' अति
क्रान्तः तृतीयविषयः' इति । पञ्चमे च (प्रथमे सूत्रे)
असाधारण्येनैव एवं व्यवहृत्यते ' प्रयोजकप्रयोजकलक्षण-
वृत्तम्' इति ।

सोम—ऋत्वर्थत्वे कतुप्रयुक्तत्वम्, पुरुषार्थत्वे तत्प्र-
युक्तत्वम्, एकात्मादेः यथाज्ञत्वे तत्प्रयुक्तत्वम्, स्थिष्ट-

कदादीत्यागारी अपूर्वतद्भावे तत्प्रयुक्तत्वम्, नियमविधौ
एति दद्यादेतिपमेन मयदेगाविप्रयुक्तत्वम्, अभास्योक्त-
श्रवणादीनां फलविधौ च पणमपत्वादीनां फलप्रयुक्तत्वम्
अर्थवादत्वे कतुप्रयुक्तत्वम्, विश्वजिज्ञासादीनां अफलत्वे
प्रयुक्तिरेव दुर्लभा फलत्वे तत्प्रयुक्तत्वम्, दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्ट्वा इत्यस्य काळार्थत्वे सोमस्य न दर्शपूर्णमास-
प्रयुक्तत्वम्, सौवामण्यादेः अन्वयज्ञत्वे तत्प्रयुक्तत्वम्,
अनुपन्यादीनां विदेःप्रादीनां च समप्रधान्ये सर्वेषां फलमेव
प्रयोजकं विदेवनादीनामज्ञत्वे कतुप्रयुक्तत्वम् इत्यादि-
रूपेण सर्वस्मिन् अध्याये प्रयुक्तिरेव चिन्तिता । ऋत्वर्थ-
पुरुषार्थमग्नयो, प्रयुक्तिपरत्वात् युक्तं प्रतिज्ञासन् नम् ।
यदा प्रायेण पुरुषार्थः प्रयोजकः इति पुरुषार्थतत्त्वेन
प्रयोजको लक्ष्यते, ऋत्वर्थतत्त्वेन च तत्प्रतिपक्षवाचकेन
अप्रयोजको लक्ष्यते इति सूत्रयोजनिका । प्राभाकरास्तु
उपादानाख्यं धृत्वादिभ्यतिरिक्तं शेषत्वे प्रमाणान्तरमस्ति
इत्यवगम्यात् उपादानाख्यप्रमाणमस्य शेषत्व-प्रयुक्ति-
अधिकार-उत्पत्त्याख्यं चतुष्टयम् अभ्यग्यार्थः इति वदन्ति ।
तत्र युक्तम् ।

त्रि—'चिन्ता न कार्या कारां वा ऋत्वर्थपुरुषार्थ-
योः ।, अफलत्वाच्च कर्तव्या, प्रयुक्तो कियतामिषम् ॥,
क चिदेतद्विचारेण क चित् फलविषयेवशात् । क चित्
साक्षाद्विहाभ्याये प्रयुक्तिर्बहुभ्योऽन्यते ॥' वर्णकं १.

माह— एवं सिद्धे शेषनिरूपणे शेषत्वे
प्रयोजकनिरूपित प्रयोग्यत्वमिदानीं निरूप्यते । अत्र च
वद्यपि न प्रयोग्यत्वावच्छेदेन तत्निरूपणं प्रति
शेषत्वनिरूपणस्य हेतुत्वम्, निमित्तात्तत्त्वाभावेऽपि
नैमित्तिकस्य संप्रयोग्यत्वेन अज्ञत्वे भाष्यकारस्येव
पुरोडाशकालादेः तुपोपवासं प्रति कारकत्वेन अज्ञत्व-
मत्वेऽपि तत्प्रयोग्यत्वाभावेन न्याय्यत्वस्यापि अभावात् ।
अतो न अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुहेतुमद्भावाः, तथापि
क चित् दध्नायनादिनिष्ठप्रयोग्यत्वनिरूपणे तत्तत्प्रयोग्य-
निरूपणस्य उपयोगात् सामानाधिकरण्येन तत्निरूपणं
प्रति अज्ञत्वनिरूपणस्य हेतुत्वात् गङ्गालुपपत्तिः । अत्र
प्रयोग्यत्वं क चित् ऋत्वर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण, क
चिद्वनद्वारेण निरूप्यते, क विनाशादेवेति प्रयोग्यत्व-

वि— 'द्विजनिमिति मनोऽद्रमुपाद्रुयजतेर्न वा । साधारणमाहिन्द्रादेर्मोनाभावादनङ्गता ॥, मन्त्राणां कर्मणा चात्र क्रमोपाधानमीक्ष्यते । प्रक्रियावत् क्रमो मानं यथा- संख्यं सतोऽङ्गता ॥' (भ्रमं विभजति—) 'क्रमः रामानदेशत्वम्, पाठादर्थाच्च, पाठतः । यथासंख्यं, संनि- धिश्च, यथासंख्यमुदाहृतम् ॥, शुन्धपत्तिमिति संताप्य- पात्राङ्गं संनिधेर्मतम् । पशुधर्मोऽर्थसादेर्यदाभीनोमीपतो भवेत् ॥' तदेवं क्रमस्य श्रेष्ठिष्वं द्रष्टव्यम् ।

भाट्ट—स्थानं चाङ्गत्वे पञ्चमं प्रमाणम् । तत्र इति- कर्तव्यतात्वेन अयोग्यत्वमन्योर्कावर्त्ययोः संनिधिः । इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यत्वं द्वेषा । क चित् आकाङ्क्षाविर- हात् यथा विवृतेष्वप्येवमादिविषये कृतोपकारप्रकृतान्ते- रेव निराङ्गाङ्गत्वात् । न चिदध्यापनात्मकत्वात् यथा जपादिमन्त्रादौ । अत्र च एकत्रावधेयान्तरीहियागादि संनिधेरपि तथात्वापत्तेः बाधार्थोक्तुम् । प्रमादानीना स्थानविषयवाचकनिरासाधेयार्थं विशेषणम् । तत्र सादेर्यदापरपर्यायं द्विविधं पाठसादेर्यदनुष्ठानसादेर्यं च । अर्थं द्विविधं यथाक्रमपाठः संनिधिपाठश्चेति । त्रयमपि इदं द्विविधम् उभयाकाङ्क्षाया अन्यतराकाङ्क्षाया च इति । अत्र उभयाकाङ्क्षापठकप्रधानाकाङ्क्षा च इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभिन्ना द्रष्टव्या । तत्र पाठक्रमान्ता काम्यपाठ्याऽनुवाक्यमन्त्राणां कार्येष्टयज्ञत्वम् । संनिधेरनु- स्तानाध्ययानुष्ठानविधिसंनिधौ समागतास्य 'शुन्धपत्तिम्' इति मन्त्रस्य तदङ्गत्वम् । अनुष्ठानसादेर्यस्य तु पशुधर्मणा देशपञ्चत्वम् । यद्यपि यैषा लिङ्गादिमन्त्राणान्तरेणैव विनियोगात्, क्रमादीना च क. चिदपूर्वसाधनत्वलक्षणा- तात्पर्यमाहकत्वमाशङ्क्यात् नाङ्गत्वे प्रमाणम् । तथापि पञ्चविधस्यापि क्रमस्य अन्धकीर्णोदाहरणानि कौस्तुभोक्त- रीत्या ऊनीयानि । अत्र पञ्चविधेऽपि क्रमे आराद्रुप- कारस्थले तावत् इतिर्कृत्यताऽऽकाङ्क्षायाः कल्पनीय- त्वात् प्रकरणव्यपनत्वम् । मन्त्रादिक्रमसंनिधयोपकारक- त्वेऽपि मन्त्रादेः स्वरूपेण सामञ्जन्यत्वेऽपि तद्वि- यमाहोदयपहितस्य तदजनकत्वात् करणनिष्ठोपवाचनकत्व- रणेतिवर्तव्यताऽऽत्मनःप्रकरणमन्त्रना आदर्शस्येव । अत एव तदोद्यम्य तस्य दोषत्वम् । पञ्चविधे तु क्रमे उभया-

पाठसादेर्यदा अन्यतराकाङ्क्षासंख्यं, तथापि पाठ- क्रमात् अनुष्ठानसादेर्यस्य विधिसंनिधानस्य पुरस्कृति- कत्वात्, तयोस्तु मध्ये संनिधानस्य मानत्वम्, एकप्रत्य- सत्वात्, इत्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'क्रमेण विनियोगोऽस्ति ।'

शंकर— 'क्रमश्च विनियोक्तोऽस्ति ।'

• 'शुन्धपत्तिं देशाय कर्मणे' यथा चान महापि- काराख्यगोपकरणेन समाख्या संनिधि च बाधित्वा न सर्वसंबन्धिपानाङ्गत्वम्, तथा क्रमाधिकरणे एव स्युत्पादितम् । कौ. १।३।७।४ घ. २६६.

• क्रमानियमाधिकरणम् । 'दशपूर्णमासयोः याजमानानां प्रधानाद्यनु' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम् । के. ५।१।१।१. • क्रमानुमदः मुख्यः, जपस्यः छन्दसाम् । तस्मात् आग्ने तृत्वे गतव्यमिति । (एकविके क्तौ माध्वदिनपवमाने) । भा. १०।१।२।१. • क्रमोन्नयनं च सर्वेषु पदाथेषु आग्नेतेषु पञ्चात् पाठादिभिः संप्रवर्ते । वि. ५।१।१।६.

• क्रयः यागवाचनगोमप्राप्त्यर्थः । वा. १।१।६।१२ घ. ६९८. • क्रयः सोमस्य त्रियो ज्योतिष्टोमे स्वयं सोमवतोऽपि । भा. ६।८।७।२६-२७. • नहि विधीय- मानावस्यः क्रयः गुणेन सर्वप्रधानं द्रव्यं विशिनष्टि इति उक्तम् अरुणाऽधिकरणे (१।१।६) । वा. १।१।७।१४ घ. ७१५. • क्रयो द्वौ एकः अर्धहेतुकाः, अन्यः शब्दद्वयः । तत्र शब्दद्वयं प्राक् ऋतुपञ्चकेः पञ्चरात्रो- पाजनेकाले सोमविभक्तिणा सह संवादः । भूत्वार्चनं चार्धहेतुकाः । भा. १।१।२।१।५९. • क्रयाः साधन- द्रव्यरूपगुणेदेवत् निष्ठाः । भाट्ट. १।१।६. क्रये एव अग्निमा निवेक्ष्यति न सर्वस्मिन् प्रकरणे । भा. १।१।६।१२ घ. ६९६.

• क्रयद्रव्यार्थां सोमलिपयकाणां समुच्चयः । भा. १।१।१।१५. • क्रयप्रयुक्तं सोमरूपणीयवनम्, न तु पदवातुप्रयुक्तं ज्योतिष्टोमे । ४।१।१०।१५. • क्रयसंबन्धः आरुण्यस्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा लब्धः । वा. १।१।२।१ घ. ७५२. • कथसमुच्चयपरम् 'दधमिः प्रीणाति' इति वचनम् । भाट्ट. १।१।६. क्रयामिपवादिः मुख्य-

येत्वात् कृत्यर्थलोपपत्तिः । कृत्यर्थनिषेधेयु च उक्तविधया क्रतुवैगुण्यपरिहारीदेशेन निवृत्तेर्विधेयत्वात् नाख्यातिः । 'नातिरागे' इत्यादौ च क्रतुसादृगुण्यस्य अङ्गांतरजन्यत्वेऽपि षोडशिमृष्टाभावं प्रति उद्देश्यत्वाविधाताज्ञ सा । एवं क्रतुर्गोभृशुशविधिष्यपीति सर्वं समञ्जसम् ।

मण्डन— 'पुमर्थे पुरुषप्रियम् ।'

शंकर— 'लक्षणं पुरुषार्थस्य ।' २.

● कृत्यर्थपुरुषार्थानुमयरूपं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म यथा अध्ययनम् आधानं च । बाळ. पु. ८१.

● कृत्यर्थलक्षणमुक्तम् 'असंयुक्तं प्रकरणात्' (३।३।४)

इत्यनेन श्रुत्यादिस्मिन्वदसंयुक्तं कृत्यता च क्रतुना प्ररूपे दृष्टाने, तत् कृत्यार्थम् इति । टुप्. ५।१।११ पु. १२८७.

● कृत्यर्थविकल्पभेदाः न्यायशास्त्राः वाचनिकाश्च 'विरूपभेदमिरूपणम्' इति विन्दौ बालगीमासाप्रकाशे द्रष्टव्याः । के. १ कृत्यर्थविधिषिष्यकं सर्वम् 'विधिः द्विविधः' इति विन्दौ बालगीमासाया द्रष्टव्यम् । के.

● क्रमः आनन्तर्यलक्षणः । सु. पु. १०३७. ● क्रमः क्रियाविशेषगतया विधीयते । वि. ५।१।१ वर्णकं २.

● क्रमः न कश्चित् पाठादिनिवृत्तः कम्पाना नैमित्तिकाना च कर्मणामनुष्ठाने । यथाकामं यथानिमित्तं चानुष्ठानम् । भा. ५।३।१२।३२-३६.

● क्रमः नाम अन्तरहितोत्तराचरणम् आनन्तर्यम् । तच्च एकपत्तिवोगिकम् एकवृत्तिः । यथा 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इत्यत्र वेदकरणप्रतिशेगिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्तिः । अत्र च दर्शपूर्णमासोत्तराचरणमपि सोमाङ्गत्वात् तद्-अचरणमर्थम् अन्तरहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमासपूर्वकालिकत्वमार्थं नत्वाप्रत्ययार्थः, न तु अन्तरहितत्वावरोऽपि । न च सोमविधेः कालपेक्षा, येन अन्तरधाने एव तत् पर्यवस्येत्, सोमविधेः मिलपयोराविधिनिषेधदर्शपूर्णमासप्रतिशेगिककमानपेक्षात्वात् । अतस्तत्र उत्तरकालत्वमेव विधेयम्, न क्रमः । क्रमश्च सर्वत्र उत्तरपदार्थाहं तस्यैव 'कालं कर्तव्यः' इत्यपेक्षणात्, न तु पूर्वपदार्थाङ्गम् 'मनुत्तर कः पदार्थः कर्तव्यः' इत्यपेक्षायाः छ विरुपि अनुदद्यात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया क्रमविशेषणं दर्शपूर्णमासोदिरिव पूर्ववाच्यतायाः ।

एतेन उभयवर्तीवर्त्यरूपोऽपि क्रमः पदार्थद्वयाङ्गम् इति केया चिदुक्तम् अपास्तम्, प्रमाणभावात् । अस्तु वा 'प्रथममक्षः' इत्यादौ प्राथम्यं पूर्वपदार्थाङ्गमेव । 'तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्थाः इत्येवम् अनेकपदार्थ-वृत्तिवर्तीवर्त्यमनुदायकरूपविततिरेव क्रमः' इति मूलोक्तः पक्षः अशान्दत्वात् विकृतौ क चित् एकपदार्थलोपे तावत्पदार्थवृत्तिवर्तीवर्त्यमनुदायस्य असंभवात्, व्युत्क्रमेणानुष्ठानेऽपि वैगुण्यानापत्तेः उपेक्षितः । अस्य च क्रमस्य प्रयोगनिष्ठत्वात् तत्तत्प्रमाणोत्तरमारम्भः । तद्विषये च पट् प्रमाणानि श्रव्यादीनि । तेषां लक्षणानि तत्तत्प्रकरणायसरे वक्ष्यन्ते । तत्र श्रौतः क्रमः प्रातिस्विकविधिना विधीयते । आर्थादिकमास्तु प्रयोगविधिनैव इति मूलानुयायिनः । वस्तुतस्तु श्रौतक्रमस्यैव कर्माऽऽदिना अवगतेः ऊपरस्य वाक्येन विनियोगः । क्रमान्तरे तु अपार्थिना उत्पन्नस्य प्रकरणादिकलितश्रुत्या विनियोगः । प्रयोगस्तु सर्वत्रैव अङ्गान्तरात् प्रयोगविधिनैव । इदं च तत्रतत्र स्फुटीकरिष्यते । सुस्पष्टे च क्रमस्यापि द्रव्यगुणादिवत् पदार्थविशेषणत्वेन विधानम् । भाट्ट. ५।१।१ पु. १५३.

● क्रमः नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा । तत्र च पट् प्रमाणानि श्रुति-अर्थ-पाठ-खान-गुल्ल-प्रहृत्वाख्यानि । तत्र क्रमपर वचनं श्रुतिः । तच्च द्विविधं केवलक्रमपर तद्विशिष्टपदार्थपर चेति । तत्र 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इति केवलक्रमपरम्, वेदिकरणादेः वचनान्तरेण विहितत्वात् । 'वपत्कर्तुः प्रथममक्षः' इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम्, एकमक्षताभङ्गमयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य निष्ठापुमत्तत्वात् । सर्वं श्रुतिः इतरप्रमाणपेक्षया बलवती, तेषां वचनत्वेनैव क्रमप्रमाणात्वात् । अत एव आश्विनस्य पाठक्रमात् तृतीयस्थाने मण्डनपत्रको 'आश्विनो दशमो दृष्टो' इति वचनात् दशमस्थाने मण्डनित्वमुक्तम् । यत्र तु प्रयोजनरोधेन निर्णयः, स आर्थः क्रमः । यथा अग्निशेमशेम-यवागुतकयोः । अथ हि यवाग्वाः शेमार्थत्वेन तत्वाकः प्रयोजनरोधेन पूर्वमनुगीयते । स चार्थः पाठनपाठं बलवान् । यथापाठं दृष्टान्ते कर्मपरवर्तीजनभावः अदृष्टार्थत्वं

कैश्चिदपि क्रिया न साधयते इत्यन्वयः । वा. ३।१।६।१२
पृ. ६९२. * क्रिया तिङन्तेन कथ्यते । भा. ३।१।५।१४.
* क्रिया धातुवाच्या इति लौकिकाः । अन्यथा धातुसंज्ञै
न स्यात् । ऋजु. पृ. १७३. * 'क्रिया धात्वर्थमात्रं
स्यात्' न तु परिस्पन्द एव । श्रुयोवा. आत्मवादे ७५.
* क्रिया न च सप्तमवायिन्येव केवला, चलनात्मिका
वा सर्वत्रैष्यते । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९३. * क्रिया
न धात्वर्थेः सीमावकमते । 'मातार्याधिकरणोक्तरीत्या
धात्वर्थस्य त्रियावाभावात्... स्वमते धात्वर्थस्य त्रिया-
त्वाभावेन कारकविशेषकशेषप्रकाशयोगात् । सीम.
३।४।८. * क्रिया न प्रत्यया, किन्तु विभक्त्योत्तरसंयोगा-
भ्यामनुमेया । अतस्तत्प्रत्यये महत्त्वस्य न हेतुता इति के-
चित् । मणि. पृ. २१. * त्रिया यम पुनः स्वविशेषणा
विशिष्टा विधीयते, वाक्यान्तरात् तस्य क्रियाऽन्तरस्य
विशेषणम्, तत्रावस्थावर्तनीयो विधिप्रत्ययः । वा. ३।६।
७।२२ पृ. १०४८-४९, * क्रिया यत्र विधीयते द्रव्यस्य
च विद्धि, तत्र प्रत्ययान्तरात् तस्य वाक्यभेदः । ३।१।
६।१२ पृ. ६८९. * क्रिया विधीयमाना कारकैर्विना न
भवति । दुपृ. १०।३।७।६३ पृ. १८९८. * क्रिया
संस्कारहेतुः, न द्रव्यम् । तस्य भवक स्यात् ।
वि. ५।३।११. * क्रिया साधनविशेषणमाकाङ्क्षति ।
भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९५.

॥ त्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् । १।२।२६।६३ ॥
द्रव्यसाधे सने कलुषाभ्यान्तरणम् आनेपाव हिरण्यदानम्
इति त्रिभिः चोदकप्राप्त धर्ममात्र यन्त्रवति, तेषां धर्म-
मात्राणां क्रिया स्यात् । तत् कर्त्तव्यम् । नहि तत्
आनन्त्यर्थम्, किन्तु धर्ममात्रम् । के.

* त्रिया हि कर्त्तव्यमाधियति इति त्रियाद्वारा
कर्त्ताऽपि विधेयः । वि. ६।१।२.

॥ क्रिया हि विकल्प्यते न परतु इति न्यायः ।
वेदतदुक्त शारीरकभाष्ये 'कर्त्तृमन्त्रमन्यथा वा
कर्त्तुं शक्य लौकिक वेदिकं च कर्म, यथा 'अनिराये
योऽश्विनं यद्वाति, नातिराये योऽश्विनं यद्वाति' 'तद्विदे
बुधोति, अनुविदे बुधोति' 'श्येन पश्यामन्यथा वा
गच्छति, न गच्छति वा' । इति । न तु वक्ष्येन नैन-

मरित नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पना हि पुरुष-
बुद्धिवापेक्षा, न वस्तुवापेक्षायां पुण्यबुद्धयमेवम्,
किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव, न हि स्थानावेकमिन् स्थानपूर्वा
पुरुषोऽन्यो वा इति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषो
वाऽन्यो वेति सिद्धान्तानाम्, स्थानपूर्वेऽपि तत्त्वज्ञानम् ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् इति । साहस्री. ५१.

* नहि अन्यायां क्रिया प्रधान भवति, बलेशामकृतात्
क्रियायाः । अन्यायां एव प्राधान्यम् । ऋजु. पृ. १३.
* नहि क्वचित् कर्त्तृरहितता वा चित् क्रिया विद्यते,
तन्मूलकत्वात् क्रियाप्रवृत्तेः । वा. ३।४।५।१२ पृ. १९४,
* 'प्रथमं हि स्ववाक्यस्यैर्गुणैः संबध्यते क्रिया ।
वाक्यान्तरगतैः पश्चात् शुद्धा सा द्वाप्यते ॥' १.४।२।३
पृ. ३३०. * 'यदा त्वात्परिस्पन्दात् प्रभृत्या कल-
त्वाभतः । त्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदा ॥'
अनेककलाधनलेकक्रियाऽवयवसमूहस्यैव त्रियात्मनि-
धानात्, तस्याः पूर्वापर्यन्तैश्चक्षणभ्यासकालस्य पूर्वापरी-
भूतस्य विशेषणम् । सु. पृ. ५५४. * विधीयमाना हि
त्रिया भाग्यमानावत् कारकैः संबध्यते । अविधीय-
मानायाः न कारकैर्वैरिति सङ्गः । वा. ६।१।६।२४
पृ. १३७१. * 'नोक्तान्तरक्रियायोगाद्वेत् वाक्योपस्थित-
त्वात् । गुणान्ये कथंभावेऽर्हन्ति प्रवृत्ताः क्रियाः ॥'
१।४।२।३ पृ. ३३१. * क्रियाम् अप्रतिनिर्वर्तयते गुणस्य
एतदेव सामर्थ्यम्, यत् साधनं विशिष्यात् । भा.
३।१।६।१२ पृ. ६९५.

॥ 'क्रियां क्रियासंबन्धिनं वा प्रकाशयन् मनः
करणत्वं भजते' इति न्यायः । भविष्यपुराणोक्ते
संस्कृतवाक्ये उपशमस्य कर्त्तृमन्त्रेनोद्दिष्टात् सोऽपि प्रधान-
मिति चेत् न । अत्र वेऽस्तुप्राप्तत्वं 'क्रिया भजते'
इति न्यायात् त्रियासंबन्धुपवाचप्रश्रान्तकत्वेनापि मनस्य
(संस्कृतत्वं) करण योग्यत्वेन, उपशमस्य पूजाकरण-
त्वात्भवत् । समयमयूरा.

* त्रिया प्रति द्रव्यं वाक्यद्वाराकोति, गुणस्तु त्रिभि-
नपि साधनम् । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९५. * त्रिया
विना इत्यादि पञ्च साधयितुं न शक्यते, पञ्चक्रियाभ्यन्त-
रेण कायस्थाल्यादीनां ओदनप्राप्तकालदर्शनात् ।

तस्य प्रवृत्तत्वात् । स चायं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमात् बल-
वान् । प्रवृत्तिक्रमे हि आश्रीयमाणे बहूनामज्ञाना प्रपान-
विप्रकर्षो भवति । अस्मिन्बु आश्रीयमाणे सनिकर्षः ।
तन्मात्रं दर्शपूर्णमासयोः आदौ आश्रेयानुष्ठानम्, ततः
सान्नाय्यस्य । तदमीश के चित् पूर्वमनुष्ठीयन्ते । तत्र
यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तदमीशः सर्वे पूर्वमनुष्ठीयेरन्,
ततः आश्रेयधर्माः, ततः आश्रेयानुष्ठानम्, ततः सान-
न्यानुष्ठानम्, तदा तद्वर्णाणां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्याम्
आश्रेयधर्मैस्तदनुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षं स्यात् । यदा तु
सान्नाय्यधर्माणां केपां चित् पूर्वमनुष्ठानेऽपि अन्ये सर्वे
मुख्यक्रममाश्रित्य आश्रेयधर्मानुष्ठानान्तरम् अनुष्ठीयन्ते,
तदा सर्वेषाम् आश्रेयधर्मज्ञानाश्वधर्माणां प्रत्येनैव
विजातीयैव व्यवधानं भवति, आश्रेयधर्माणां स्वप्रधानेन
सह आश्रेयानुष्ठानेन व्यवधानात् इति न विप्रकर्षः ।
तस्मात् मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमात् बलवान् ।

सदप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु संनिपातितामज्ञानानाम्
आहृत्या अनुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानु-
ष्ठितप्रदार्थकत्वात् यः क्रमः, स प्रवृत्तिक्रमः । यथा
प्राज्ञापलाङ्गेषु । प्राज्ञापलाः हि 'दैक्षदेवीं कृत्वा
प्राज्ञापयैश्वरन्ति' इति वाक्येन द्वितीयानिर्देशात् सेति-
कर्तव्यताकाः एकत्राल्लेन विहिताः । अतस्तेषां तद-
ज्ञानाच्च उपाकरणविधौन्नप्रवृत्तीनां साहित्यं यथादगी-
यम् । अतः प्राज्ञापलेषु एक पदार्थे (उपाकरणं) सर्वज्ञा-
नुष्ठानं द्वितीयः पदार्थोऽनुष्ठेयः । तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठानं
कस्माच्चित् पतोः (इच्छा) आरम्भ्य कर्तव्यम् ।
द्वितीयमस्तु पदार्थः, येन क्रमेण प्रथमोऽनुष्ठितः, तेनैव
क्रमेण अनुष्ठेयः । तत् पिछ प्रथमानुष्ठितपदार्थकत्वात् यो
द्वितीयपदार्थक्रमः स प्रवृत्तिक्रम इति । तदेवं गिरुचितः
संशेषतः पदविवेकमनिरूपणैव प्रयोगविधिवापारः ।
(अनं सर्वो ग्रन्थो न गृहीतः किन्तु मध्यमपदप्रयुक्त-
मेवेति ध्येयम् ।) सौम्या. पृ. २२४-२२५.

● क्रमः पदार्थानां गुणभूतो भवति । भा. ५।१।२।२.

● क्रमः प्रयोगकाम्योपकरणत्वे न सिद्धिः । या. ७।१।१।१
पृ. १५२४. ● क्रमः भिन्नप्रयोगानुष्ठानां कर्ममन्त्राणां
वनकपोरकारकाङ्क्षायां दादनाधीतैः कर्मभिः मन्त्र-

सहिताऽपीतेषु मन्त्रेषु उपकारकत्वेन, मन्त्रैश्च कर्मसु उप-
कारकत्वेन, आलोच्यमानेषु आवृत्त आरम्भ्य आलोचनात्
आद्यप्रथमप्रदेशाधीतयोः कर्ममन्त्रयोः अन्योन्यम्,
द्वितीयप्रदेशाधीतयोश्च अन्योन्यम्, इत्येवं क्रमेण
बुद्धौ विपरिवृत्तेः सर्वस्ववैयर्थ्येन अग्रहवायोगात्
पाठसादेश्यहेतुकः क्रमोऽस्ति । सु. पृ. ११९७,
● क्रमः भिन्नप्रयोगवचनगृहीतानां नास्ति । पृ. ९५१.

● क्रमश्च देशसामान्यात् । ३।३।५।१२ ॥

भुतिलिङ्गावयवप्रकरणवत् क्रमश्च, क्रमोऽपि अज्ञादि-
भावे प्रमाणं भवति । क्रमः स्थानं सन्निधिः इति
परायाः । देशसामान्यात् । क चित् देशः स्थानम्
उभयोः समानं भवति । क चित् उभयोरपि एकस्मिन्
देशे पाठो भवति । तेन तथोक्तयोः अज्ञाद्विभागः
सिध्यति । यथा दर्शपूर्णमासयोः अनुमन्त्रणमन्त्रपाठे
'अग्नेरहम्' इति प्रथमः पठ्यते, 'दक्षिणसि' इति
द्वितीयः पठ्यते । तेनैव क्रमेण प्रथमम् आश्रेयपाणः, ततः
उपाश्रयाजः इति निवमः । यथा न्याकरणे 'वशास्त्व-
मनुदेशः समानात्' इत्युक्तम् । तेन च 'एवोऽववायायः'
इति एकारस्य स्थाने अय्, ओकारस्य अन्, ऐकारस्य
आय्, औकारस्य आव् इत्यादेशा भवन्ति अत्रि परे
तथैवायं स्थानक्रमः । के.

● क्रमः संयोगादिवत् अनेकपदार्थवृत्तिकः अभिमतः ।
कणिका. पृ. ४२१. ● क्रमः सादेश्य-स्थानापरपर्यायो
द्विविधः अनुष्ठानसादेश्यं पाठसादेश्यं चेति । पाठ-
सादेश्यमपि द्वेधा यथाकतापाठः सन्निपाठाद्येति ।
नममपीदं उभयाकाङ्क्षा अङ्गमात्रकाङ्क्षा चेति । एव नमः
पठतिथः । सोऽयं स्थानपरपर्यायो विनियोजकः । यत्र
फलवत् एकं समाम्नातम्, स्थानतरे च अनारम्भ-
विषया अफलमागदुपकारकम् । तयोश्च उभयोरपि वचनं
द्वयोश्च स्वतन्त्रैककालकर्तव्यता, तत्र तत्प्रयत्नस्य फल-
दङ्गत्वं अनुष्ठानसादेश्यात् इति । तत्र फलवतो दर्श-
होमत्वेन अपूर्वत्वे उभयाकाङ्क्षायां, विद्वत्तिथे तु अन्य-
तराङ्गयेति । यत्र विभिन्नक्रमानेकप्रधानाभ्यां प्राप्ते,
मन्त्रे च तेनैव क्रमेण अपादिमन्त्रोच्चारणविधानम्, तत्र
तत्तद्विधीनां पाठक्रमेणैव तत्तत्प्रधानविशुद्धसाधकत्वात्

दर्शपूर्णमासयोः 'समिधो जाति' इत्यादीनां प्रया-
जानामनुष्ठानं पाठक्रमेण वर्तन्यमितिसिद्धान्ते हेत्वन्तर-
माह । तथा च पाठक्रमेण अनुष्ठानमेव अन्वार्थस्य
दर्शनं भवति, 'न्यस्तत्त्वं कृतव्या उपदधाति' 'आश्विनो
दशमो दशमे, तं तृतीयं जुहोति' 'अभिचरता प्रति-
लोमं होतव्यम्' इत्यादि । यदि अनियमेनैव उपधाना-
दिकं स्यात् त्वयत्तादिवचनमनर्थकं स्यात् । तस्मादेत-
स्मात् अन्वार्थस्य दर्शनात् अन्यत्र पाठक्रमेण प्रयोगः
सिध्यति । तस्मात् प्रयाजानां पाठक्रमो नियामकः । के.

० क्रमात् पाठ्यप्रकरणे बलीयसी । भा. ३।६।१३०.

० क्रमात् विनियोगः । प्रथमस्य हि प्रधानस्य मन्त्रमविवृष्टत्वं
अपश्यं मन्त्रमग्राह्यम् आदित आरभ्य आलोचयति ।
ततश्च प्रथमः एव मन्त्रः प्रथमं हृदयमागच्छति । न
चाप्याधिक्रमे कारणमस्ति इति य एव गृह्यते । तथा
मन्त्रस्य दोषिणमपेक्षमाणस्य अनर्थैव प्रक्रियया आद्येन
दोषिणा सह संशयो भवति । ततश्च तस्मिन्नाहृततया
द्वितीयानीनामपि एवमेव द्वितीयमिदमिदं योगेन
भविष्यम् । या. ३।१।१२२ पृ. ८९९. ० क्रमस्य
आनन्तर्यलक्षणस्य सिद्धान्तेऽपि विनियोजनार्थं नाम्युप-
गमते । सु. पृ. ११९३, ० क्रमस्य पाठनादेरनन्तर्यस्य
अनुष्ठानसादेरनन्तर्यस्य या मन्त्रादिकत्वाद्वाया विनि-
योजनं युक्तम् । आनन्तर्यलक्षणस्य तु क्रमस्य बहु-
पठितव्येऽनु अत्राङ्गीकृतया उभयावाह्यकारित्वमकरणा-
वभावेऽपि उच्यते तत्कल्पाद्ययोग्यान् न विनियोजकता
इत्यादाह्वय संक्षिप्तविरोधात्मकानर्थकतया मन्त्रा-
दिकत्वाभ्य आनन्तर्येऽपि तुल्यत्वात् विनियोजनं
संप्रति इति सूचयति । पृ. १०६०. ० क्रमस्य
पाठोदयितव्यस्य विनियोजकत्वकवकत्वमप्यत्रा अत्र ये आगते
प्रयोगविधानम् । माट्ट. ५।१।८. ० क्रमस्य मन्त्रयोगेन
भविष्यत्विषे तुल्यत्वात् मन्त्रस्य मन्त्रार्थान्तर्यानि
विधानमेव, न च य विनियोजकत्वमिति । भा. १।१।१०।
१५. ० क्रमस्य भूतिवत् साक्षाद्विनिर्वाहकत्वमात्रः ।
सु. पृ. १०६८. ० य एव वतावर्तनां वाचकः सन्, य
एव क्रममाह । भा. ५।१।१५. ० पर्यायवचन-
निर्देशकत्वमात्रः, तद्विधान एव क्रमस्य । यथा

'वयन्तमृत्तुर्ना' इत्येवमादीनां शाखावेदेनास्मात्मानं
प्रयाजानुमन्त्रयानाम् दर्शपूर्णमासयोः । या. ५।१।३.
० क्रमयोर्विरोधे काम्ये एव याज्याणां वैशेष्यप्रवृत्ति-
क्रमेण तथोक्तं ऐन्द्राद्योर्गुणयोः अनियमेन प्राप्नुयतोः
यथासंख्यक्रमेण अत्यन्तदेसात्म्येन प्रत्यासन्नत्वात् विनि-
योगो भवति । या. ३।१।१४ पृ. ८४०. ० क्रमे वेदः
प्रमाणम् । वि. ५।१।१. ० क्रमकालपरिमाणानि समस्त-
पदार्थपरमेत्वेन निश्चितानि । या. १।१।३।५ पृ. १९६.
० क्रमकोपाधिकरणम् । अन्वार्थकाम्यां पाठक्रमस्य
वाचः ।।

क्रमकोपोऽर्थमाह्वयार्थं सुविनिर्वाह्यपर-
व्याच्य । ५।१।१।१ ।।

भाष्यम्— इह पाठक्रमस्य अन्वार्थकाम्यां सह
वार्थां प्रति विचारणा । किं पाठक्रमस्यार्थां तुल्यः, उत
वाच्यते इति । किं प्राप्तम् ? तुल्यमन्त्रवैतौ । पाठोऽपि हि
वारणम्, अन्वार्थमपि । न च प्रामाण्ये पश्चिमोऽस्ति ।
तस्माद्विधानम् इति । एवं प्राप्तिः, सूयः । पाठक्रमे हि
वाच्यते अन्वार्थः, अर्थेन च । युक्तः । सुविनिर्वाह्यः,
अर्थपरत्वाच्च । सुविनिर्वाह्यः कः । यन् भागम्, तन्
प्रयत्नं कारयम् । पाठक्रमस्य आनुमानिकः । पाठक्रमेण
स्वरूपम् एवमभिव्यक्तिरित्यन्वयम् इत्यन्वयस्य । तस्यार्थ-
कत्वेन एका उच्यते तथैवमुक्तम्, अन्वार्थं पुन-
रनुष्ठानमेव एवं मन्त्रादीनि प्रयत्नाद्वारणमेव । तथा
अर्थेन । युक्तः । अर्थपरत्वाच्च । अर्थार्थे हि सर्वे प्रा-
नार्थम्, प्रधानमभिव्यक्तिरित्यन्वयस्य सर्वे विद्यते । तस्मात्
पाठस्याप्यार्था वाच्यते । किमुदाहरणं प्रयोजनं य । सुती
'आश्विनो दशमो दशमे, तं तृतीयं जुहोति' । अत्र
पाठक्रमस्य बलीयस्य तृतीयस्य प्रथमम्, सिद्धान्तो तु
दशमस्य । अर्थे, अग्निहोत्रोऽयम् पूर्वमागतायै, पश्चात्
भरयन् । एवं कर्मणम्, यदि वाडो वताम् । सिद्धान्ते
भवनं पूर्वम्, ततो होमः ।

ज्ञा— 'क्रमे अन्वर्थे विहिते पाठनः को तु क्रम-
योगः । प्रयोजनविरोधे या कः पाठमनुष्ठप्यते ।।
तस्या हि पश्चमानस्य मयेद् द्वयमनर्थकम् । वाच-
मेव यथागम्य, तं पश्चात् अनुष्ठप्यते ।।'

तथा आहिताग्निप्राप्तप्रतिपत्तेः 'दक्षिणे हस्ते जुहुमात्ता-
दयति' इत्याद्याः प्रतिनिधिः पतिताहिताग्निप्राप्तेषु
अन्या सम्यक् 'पात्राणि तु दहेदमो यजमाने वृषा घृते'
इति । यथा वा द्विजाभावे आहूतमोक्षस्य दर्शकद्वय-
अमो गवे अप्पु वा इति देवलः । बाल. पृ. २३.

● क्रियाप्राधान्ये तस्या विधीयमानत्वात् विशेषणं
विशेषितम् । गुणभूतत्वात् यत् प्रधानस्य विशेषणम्,
सद्विवक्षितम् । वा. ६।१।६।१२ पृ. १४४२.

● क्रियाभेदः प्रतिकारकम् । भा. ६।१।४।१७.

● क्रियाभेदात् फलभेद इति न्यायः । यथा-
यथा यत्करोमि, तथा तत्फलमाप्नोतीति । साहस्री.
५३९.

● क्रियाप्राधान्ये हि कृत्यसुबोधः प्रत्यक्षे न क्रिया-
भेदे । भा. १।१।४।१४७.

● क्रियाप्राधान्यसंबन्धे अस्या कृते विशेषसंबन्धो
वाक्येन अकण्ठा क्रीणाति इत्यत्र । वा. ३।३।४।११
पृ. ८१७.

● क्रियाविशेषणानि द्वितीयाऽस्यानि । एतद्विषयो
विचारः 'द्वितीया (माहुरदृश्यता)' इति विन्दो
द्रष्टव्य-अन्वयमागे । के. ● क्रियाविशेषणानि सर्वाणि
यत्र भवन्ति तत्र विशिष्टविधानात् अकलेष्टो भवति ।
वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८९, ● यानि एकक्रिया-
विशेषणानि भवन्ति तया (क्रियया) विधीयमानत्वा
अपरिचित्यमाणानि न विधाषकभाषापर भिद्यन्ति ।
क्रियान्तरविशेषणे पुनरिधीयमाने तथा क्रियया संबन्ध-
रहितत्वा अनाधिप्यमाणे अवश्यं विधायककालावधिरेष्टत्वा
इति वाक्यभेदः प्राप्नोत्येव । २।२।१२।२४ पृ. ५५६.

● क्रियाविशेषणानां कर्मस्य नृपसकलित्वात् न इति
वचनात् । के.

● क्रियाशब्दानां यापादिशब्दानां जातिभावकत्वं
नास्ति । सु पृ. ३३१, यावत्कर्मते तु तेऽपि जाति-
भावकाः महादिशब्दग्रहणं सर्वनामाख्यातशब्दानां
अन्तर्भावार्थमि युक्तत्वात् । पृ. ३५५.

● क्रियासंबन्धस्य कारकविभक्तिसाध्यात् । वा.
३।१।६।१२ पृ. ६७९. ● क्रियासंबन्धस्य याविका

विभक्तिः कारकलक्षणा द्वितीयाऽऽदिः । सा क्रियासंबन्धे
विवक्षिते भवति । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८८.

● 'क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोप-
करणे' इति न्यायः । अपमपि पथेन विवृतः ।
तथाहि- 'पठो जन्मस्थानं मृगपरिजनो भूर्जनं वने
वातः कन्दादिकमशनमेव विधगुणः । अगस्त्यः पाथोपि
यदकृतं कराम्भोजकुहरे क्रिवापिद्धिः सत्त्वे भवति महता
नोपकरणे ॥' इति । साहस्री. ९००.

● क्रीणातेः प्रयोगः कर्तव्ये उपसर्गादेऽपि दृष्टः ।
यथा देवदत्तेन सद् अस्माभिर्षान्य क्रीतम् । उपर-
सङ्घा, अतस्तस्य संवादः । भा. १।१।२।४।५९.

● क्रीणातेः स्वद्रव्यस्य परस्वत्वाभावेन परद्रव्यस्य
आगमत्वाभावादेन द्रव्यविनिमये वृत्तिः । कु. ३।१।६।१२
पृ. २५६.

● क्रीते वा राजनि यूपं छिनत्ति वीक्षानु वा । भा.
१।१।३।३।३. ● 'श्रीतराजकः अमोग्याव्रतः' अयं
निषेध. विशेषरूपः । बाल. पृ. १६, ● 'श्रीतराजकः
मोग्याव्रतः' अयं पुरुषार्थः अम्यनुशासिभिः । पृ. १२.

● 'श्रीतराजकः मोग्याव्रतः' अयं प्रतिप्रसररूपः
अम्यनुशासिभिः । पृ. १५. ● 'श्रीतराजको मोग्याव्रतः'
इति स्मृतिर्धर्मे प्रमाणं नवेति छेदेदे 'तस्मादमीषोमीये
संस्थिते यजमानस्य यदेऽक्षितम्यम्' इति श्रुत्या
विरुद्धत्वात् प्रमाणम् इति सिद्धान्तः । भा.
१।३।२।२ पृ. १६९. ● श्रीतराजकमोग्याव्रत्य-
वचनम् अगर्भवेदेऽस्ति । वा. ३।१।२।३ पृ. १८१.
'तस्मादीक्षितस्य श्रीतराजकस्य भोग्यं भवति ।' सु.
'श्रीतराजकमोग्याव्रतस्य चाधर्ववेदिकम् । न च तस्या-
प्रमाणत्वे किञ्चिदप्यस्ति कारणम् ॥ यदि यशोरोयोतिरं
नेहास्त्यापर्वणश्रुतेः । अर्थात्तत्प्रमाणं न येनाभ्याः प्रति-
हृत्यते ॥' ● वाक्यान्तरेर्निषेधं यदीक्षितम्याव्रतमोजनम् ।
तस्यैव धूपने पश्चादम्यनुशासिभिर्द्रव्यम् । अमीषोमीय-
संस्थायां श्रीने वा सति राजनि । गोऽपि चात्रविकल्पः
स्यादासीच-भेदरत्नम् ॥' वा. पृ. १८१०. ● आप-
दनां यथैवान्ये मुग्धासंभारहेतुकाः । तथैव प्राणपीडायां
श्रीतराजकमोजनम् ॥' पृ. १९०, यत् श्रीतराजकमोग्या-

॥ क्रमसमाख्ययोः क्रमे वेदकलितमेव अङ्गाद्विनो-
र्देशसामान्यमिति परस्परपूर्वस्थानम् । एवं हि केन
चित् अमिश्रदेशेन संख्योऽयंकल्पते । न च समाख्यान-
वतः किं चित् देशसामान्यं वेदकल्पतु उपलभ्यमानं, येन
संबन्धाभिमुख्यसंभवः । पा. ३।३।अ१४ पृ. ८३४.

॥ क्रमाधिकरणम् । क्रमोऽपि विनियोगे प्रमा-
णम् ॥

प्रमथ्य, देशसामान्यात् । ३।३।५।१२ ॥

भाष्यम् — अयं किं एतान्तयेव विनियोगावर-
णानि ! तेष्वुच्यते । किञ्च ! क्रमश्च, देशसामान्यात् ।
प्रमथताम् आनुपूर्व्येण उरदिश्यमानानां यस्य पदोपे यं
धर्मेयमानमिति, तस्य तं प्रति आनादृशा अनुमीयते ।
सत्याभावाच्छापायमेककपमावः, तस्मात् ततो
विनियोगः इति । किमिदोदाहरणम्, किं च प्रयोजनम् ।
आनुपूर्व्येण पापानाम् अनुमन्त्रणे आम्नातेषु उपाय-
याज्य क्रमे 'द्विगर्नामाऽपि' इति (मन्त्रः)
उपायनातः । तस्य आनादृशमुपाय, तेन एककपता
यात्रा तत्रैव विनियोगमर्हति इति । तथा च ऐन्द्राग्रं क्रमं
विद्यतवृज्जातस्य (यस्य सजाताः वाग्धराः विधाताः त्रिरोध
गताः, तस्य) अग्निं भ्रातृव्यवतः । तस्य यागश्चऽनुतावशा-
मुत्तममपि आम्नायते ऐन्द्राग्रम् 'इन्द्राग्री रोचना दिवः,
प्र चर्षमित्यः' इत्येकम्, अथर्वम् 'इन्द्राग्री नरतिं पुरः,
अथर् दृवन्' इति । तत्र लिङ्गात् विनियोगे सिद्धे
त्रिरोधविनियोगो भवति पूर्वं सुगन् पूर्वस्य ऐन्द्राग्रस्य,
उत्तरमुत्तरस्य इति । एतत् उदाहरणं प्रयोजनं च इति ।

पा.— पूर्वोदेन क्रमसमाख्ययोरपि अज्ञानादिभिः
उपश्रवणः कर्तव्यः । 'तत्र क्रमो द्विपदेष्टो वेदा-
सामान्यलक्षणः । पाठातुष्टानसादेदयाद् विनि-
योगस्य पारणम् ॥' विनाऽपि अनुगन्देशशक्त्येन
यानीं प्रदेतो ज्ञानेन प्रयाग पठवो, तांमेव गतेषु
मन्त्र. । ततोश्च अङ्गादृशेष्टावेष्टायां यथासंभवात्तयेन
यथादेशेष्टात् सुदो हनिषान मरि । प्रमथनं हि
प्रमथनस्य प्रमथनमिच्छत् अथवा प्रमथनमात्रम्
आदिन आरभ्य आनेवपि । तत्र प्रयाग एव प्रमथ
प्रमथ दृढवन्गच्छति । नव अन्त्याक्रमे देहपति, इति

ए एव गृह्यते । तथा मन्त्रस्य शेषिणमपेक्षनागस्य अन-
पेन प्रक्रियाया आयेन शेषिणा सह संबन्धो भवति ।
ततश्च तत्रिकाङ्गद्वयतया द्वितीयादीनामपि एवमेव
द्वितीयादिभिरेव योगेन भवितव्यम् । तत्र आमेयाद्यनु-
मन्त्रयानां आमेयादिलिङ्गात् तेनापि यवस्था सिध्यति
इति अभ्यक्तलिङ्गम् उपायुपाज्यक्रमाधीतम् 'द्विग-
र्नामाऽपि' इत्युदाहरति । ननु चास्य प्रकरणत् सर्वोभयं
विद्ययते, तच्च पथीय. इत्यपि विनियोगः प्राप्नोति ।
अत्र केचिदाहुः । उपायुपाज्यद्वयान् द्वयमपि अनुगृह्यते,
तस्मात् तद्वद्वयमिति । शक्यं तु पक्षतुम् अननुप्राप्त
एव क्रमः प्रकरणप्रत्ययविकल्पात् इति । शेषस्य हि सर्वा-
धैत्य प्रतिप्रधानादृतेः प्रकरणावगतं न शक्यं बाधितुम् ।
तत्र एतावदुत्तरं भवति येऽन्ये शेषिणः आमे-
यादयः, ते विरहलिङ्गेः क्रमप्रकरणवद्भिः प्रमथन्तरेः
अपकल्पात् नैनमपेक्षन्ते । न च विरहः, आरह-
लिङ्गत्वेन येष्व्यात् । अदृष्टार्थानां समुच्चयः इति चेत्
न । प्रहयतातन्त्रवेष्टनेन दृष्टार्थयात् । तस्यपि च
अदृष्टार्थे निरपेक्षायां गच्छन्तरे पति समुच्चयानभव-
णात् । आमेयादिभिः कृतार्थैः उपेक्षितः सन् अगत्या
पुनः वेष्टेन भवेत् । अस्ति चास्य गति उपायुपाज्य
इति । किञ्च 'न याऽविज्ञातलिङ्गाणां प्रक्रिया विनि-
योजिका । असीत्यस्य च सामर्थ्यं सनिधायुप-
संहृतम् ॥' 'द्विगर्नामाऽपि' इति आरहलिङ्गोऽ-
यम् । न च ईदृशं सन्तं प्रकरणं विनिरुक्तं रामम् ।
अथ तु अधिपत्यः सुप्रसङ्गविरहात् संनिहितम्
अभिप्रायं वा अभिपद्ये, नावन्म् । उपायुपाज्यस्य संनि-
हितः अभिप्रायः इति अभिधानशामर्थ्यं प्रमात् उपायु-
पाज्यविरवं विहायने । तत्रच लिङ्गेन प्रकरणं वाच्यं एव
इत्योपः । कथंयथाङ्गाङ्गद्वयमपि स्वागतान एव ।
अनुगन्देशशक्तोऽपि यनुगर्नाम् अमीनीनीकार्येन
भविष्यति ।

मीमा.— सूत्रार्थेन प्रमथ विनियोगे प्रमथं
देवकपयन्तस्य तस्य आनादृश ईदृशेन विनियोग-
संमत् इति ।

राष्ट्र अतदात्मानमपि मोचयति, दवीपसौ त्वय्य
 स्वपममोचयति । स्वसेवेनानुपममेऽपि आत्माऽनाम-
 प्रशयनमात्रं नामानं समयेन आत्मना वा,
 नीलं समयेन वा धत्तेत् । आलोचनमात्रतया
 विशेषणविशेष्यभावऽविषयत्वात् । आलोचनस्यापि
 तत्त्वमप्यभिधेदेऽपि नीलादीनां नैकशृणुमानार्तित्व-
 विधिः । आलोचनरूपसिद्धिर्नाशप्रतिपत्तिर्वा एव
 खणमात्रप्रत्ययविधिः । न चैकस्य नमबदेकशब्दो
 विरुध्यते इति निवेदयिष्यते । तत् सिद्धं प्रत्यक्षेण
 शृणुविवेकप्रतिभासमानत्वात् न इन्द्रियविषयजविषयता
 मानसस्य किञ्चिदिन्द्रियविषयप्राप्त्यन्त्यमेवेति ।

ननु मा नाम कश्चेदः प्रतिभासताम्, तदभेदस्तु
दुत इत्यत आह— 'अभेदप्रतिभासतात्' (वि. १.) सोऽप
स्पष्टिक इति प्रत्यभिज्ञेन भावयतीत्यापदिध्यति स्पष्टि-
कम् । नित्यं न स्पष्टिकस्य पूर्वोपस्थापनस्थानलक्षण
स्थिरत्वं गोचरमित्युच्यते । न तस्येतद्विशान्मेकम्,
कारणभेदात् विपर्ययेदात् स्वभावाविरोधाच्च । तथाहि, स
इति परोक्षम्, अव्यभिचि त्वं साक्षात्कारः । न त्वनयोः
स्वभावविच्छेदोऽननुदिनमेविव शक्यः शेषेणापि
एवता आभादवितुम्, त्रैलोक्यमेकत्वप्रसङ्गात् । तस्यपि
च 'स्पष्टिकः' इति व्यपदेशाभेदे हेतुत्वाभेदात् विच्छेद
धर्मसङ्गात् अनयोर्गोचरो भिद्यते । न च संस्कार
पूर्वाभ्युपगमेनितया तद्विपर्ययित
कर्म अथ कृतम् अथयामवितुर्भवेति । न चेद्भवानि
संनिहितविपर्यायानि प्राग्वन्ती गोचरस्यति तत्ताऽऽस्पदस्य
सत्ताम् असंनिहितत्वात् । न च कारणभेदेऽपि कारणभेद
संभवः । कारणभेदोभेदाधीनत्वात् तदभेदभेदो । अन्यथा
आश्लिक्तत्वात् । तत्तेदाऽऽस्पदे च स्वर्गोचरमात्र
चारिणी स्मरणप्रत्यये न परस्परस्य गोचर संमितः ।
न च आश्रयमात्रेण विज्ञानमुपविधासंभेदसमर्थ
संभवति तदादेव प्रमात् । न चास्य प्रमाणादम्,
निवर्तयेन अवस्तुनिर्मातृत्वात् स्मात्तद्विरोधाच्च ।
रहात् प्रत्यभिज्ञां स्थापयति सायानिति मनोरथमात्रम् ।
आशोच्यते । एतदेवेदं विशान् प्रत्यभिज्ञासमाख्यापनम् ।
ननु कं स्वभावविरोधाभेदि, तद् विनिर्दिष्टां भवतामनु-

मानविज्ञानमपि नैकम् । तदपि हि प्रत्यक्षप्रत्यक्षं वा
विनश्यतोऽविनश्यत्, समारोपोऽसमारोपश्च । खानुभवा-
वस्थापिताभेदस्य स्वरूपस्य तद्वाधमेदापेक्षया प्रत्यक्षवा-
दीनामविरोधः इति चेत् । न, इहापि साम्यात् । न
तच्चेत्तदपि विज्ञानं तत्तेदन्ताऽधिचरणमेकं आभ्यामनुक्तं
स्फटिकं नोचरयति, यदभिन्नं नानुभूयते अनुभूयते वा ।
एकत्वेऽपि च वस्तुनः तदनुसङ्गत्तत्तेदन्ताऽभेदापेक्षया
प्रत्यक्षताऽनुरोधते न विरोधेते । सर्वसंभवाभावात्,
विज्ञानेकारस्य च प्रमाणसिद्धत्वात् । न च इति
पूर्वदेवतालक्षत्वं, अथमिति च समिहितदेवतालक्षत्वं
एकस्य विवक्ष्यते । अतो यत् पञ्चरामस्य स्वरूपे
परिच्छिद्यमाने तदभासो व्याप्तिश्च्यते इति । तद-
व्याच्छेदे तत्स्वरूपापरिच्छेदात् स्वप्नविन्याच्छेद-
स्वभावात् पञ्चरामभावस्य, तदव्याच्छेदे तत्परिच्छेद-
नुपपत्तेः । कस्मात् पुनस्तदस्य पुञ्चरामादयो व्या-
प्तिश्च्यते ? तदभावाविनाभावाविति चेत्, स एव ब्रूते ।
प्रत्यक्षेण कदा चिदपि पुञ्चरामपञ्चरामयोः तादात्म्यनु-
बन्नादिति चेत्, यत तर्हि सत्तादात्म्यप्रतीतिः, तत्र न
तदभावाविनाभावात् । समष्टि च ' होऽयं पञ्चरामः '
इति देवतालभेदानुगतमेकं पञ्चरामतत्त्वमवभास-
यन्दी साक्षात्कारयन्ती प्रतीतिः । तेन भवतु
देवतालक्षणे संसर्गयोरी परस्परम् अतदात्म्यम्, न तु
तदवच्छिन्नस्य पञ्चरामस्य तस्य भावात्, संसर्गाभ्या
वा यत्वात् । ततोऽप्ये त संसर्गयोः पुञ्चरामस्यप्रतीति
येत्, स्वभावदेवेति संसर्गरीत्यायां निपुणतत्त्वग्राह-
विन्यते । तस्मात् तत्तेद ताऽऽस्त्यस्य पञ्चरामस्य तदव-
भासिनोऽनुभवस्य च एकस्यमनुभवाद्वा अनुमानाद्वा
तदवभासलक्षणकामेदत्र मनः विवक्ष्म् । विवक्षितकार्य-
सिद्धौ च अग्रणीयमानमपि कारणं कल्पनीयम्, न पुनः
अग्रणीयमानकल्पनामयात् कार्यैश्याप्रमदोऽनुभूतिम्,
कदाचिद्विज्ञानीनामपि अवलम्बप्रवृत्त्यात् । तद्विदं यद्यपीदं
केवलमवयवम्, यद्यपि च सैवकारमात्मम्, संवसार-
सग्रीवीण इतिद्वय भावविशेषि प्रत्यभिज्ञातद्वाराभावा-
नुषंगानात् प्रत्यभिज्ञाभावाभावयोः । नहि नाजीनन-
वीनहृत्पुत्रम्, इति मृदादिद्विदमपि न जनयति । तेन

सोमधर्मः पूर्तीकादिषु श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु त्रयः । भा. ३।६।१५।४०, * क्रयार्थं सोमस्य सादृशके विहितेन प्रैवार्यिकगुणेन प्राकृतसर्वकृपद्रवस्य बाधः । १०।३।१६। ६०-६१.

* क्रयणं सुरायाः सोममप्याम् 'सोतेन क्रीणात् क्रया' । भा. ८।२।१।४.

ॐ क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् । १२।४।३।५ ॥

'अत्रया क्रीणाति' 'हिरण्येन क्रीणाति' इत्यादिना उक्तेषु क्रयणेषु सोमकृपणार्थेषु दशसु द्रव्येषु विकल्पः स्यात् । केन चित् एकेन क्रीणीयात् । एकार्यत्वात् एककार्यकत्वात् । इति पूर्वः पथः ।

समुच्चयो वा, प्रयोगे द्रव्यसमवायान् । ६ ॥

वाशब्दः पूर्वपथं स्वावर्तयति । सोमकृपणद्रव्याणां न विकल्पः, किन्तु समुच्चयः । प्रयोगे कृपणस्य प्रयोगे विन्नेतुरनुमन कर्तव्यम्, तत्र द्रव्याणां समवायात् समवायस्य आशयकत्वात् । एकद्रव्यादिना द्रव्येण विन्नेतु-रानुमनार्थमभावात् । तस्मात् विष्णुवारेण समुच्चयः इति सिद्धान्तः । दशद्रव्याणि तु १ एकहायनी गौः, २ हिरण्यम्, ३ अजः, ४ भेत्तुः, ५ तद्वहः, ६ ऋगमः, ७ अनङ्गान्, ८-९ मिथुनो गान्, १० वासव इति ।

समुच्चयश्च च दर्शयति । ७ ॥

'त वै दशमिः क्रीणाति, दशवध विराट् विराजमेन प्रप्नोति' इति ऋणानुवाद्ः सोमकृपद्रव्याणां समुच्चयं दर्शयति । तस्मात् समुच्चयः सिद्धान्तः । के.

* 'क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात्' इत्यपि कृपणे सोमकृपे गतादीनां न्यायेन समुच्चयः साधितः । सोऽयं जायो. समुच्चयः । घाळ. पृ. १६६. * क्रयणे तु विकल्पः स्वादेकार्यत्वात् । क्रयणेषु विकल्पः इति शु-पाठः) इति त्रयेण सोमकृपसाधनात् द्रव्याणां विकल्पः पूर्वपथितः । सु. पृ. १३०३. * कृपमेश्मगुरुगमे क्रयणेषु ० इत्यधिकरणस्य अनुन्मेषसङ्गात् । तत्र हि कृपसाधनेषु अजःसिद्धयेषु विकल्पः स्वाद् इति पूर्वपथविशेषात् सोमकृपस्य अनुज्ञाने दशानां समवायस्यो-पाधेः समुच्चय एव । कार्यमपानात् पदार्थानां लौकिक-

मालोच्य द्रव्यविधीनां सापेक्षत्वकल्पनात् समुच्चयः इति सिद्धान्तविधत्ते । कु. ३।१।६।१२ पृ. २५६.

* क्रियते देवदेवेन, क्रियते स्वमेव इति वा प्रयोगे उपसर्गवैभूतप्रयोजकव्यापारः प्रयोज्यव्यापारः विवक्ष्यते । घा. २।१।१।१ पृ. ३७८.

* क्रियमाणता नाम संकल्पादेः कारकप्रचलनात् प्रवृत्ति आ समातेः । घा. ३।८।१०।२२ पृ. ११२५.

* क्रियमाणानुवादी मन्त्रः होतुः यूपपरि-पाणे 'युवा सुशवः' इति । भा. ३।८।१०।२२ पृ. ११२४.

* क्रियमाणानुवादिनो मन्त्राः अभ्यवृणो क्रियमाण-मनुवदन्ति 'अजन्ति तामध्वरे देवयन्तः' इति यथा । सोऽनुवादः अलमध्वर्योः स्मृतिं कर्तुम् । १२।३।१६।३७.

* क्रियमाणानुवादिनो मन्त्राः एतं कर्तव्यमिति प्रत्ययं कुर्वन्ति, करणमन्यास्तु करोमि इत्येवम् । १२।३।१६।३७.

* क्रियमाणानुवादिनः होमा मन्त्राः अभ्यवृणोः स्मरणार्थाः । स्मरणार्थस्य न मन्त्रस्य आभानात्सामर्थ्यात् स्मरितं कुतश्च अट्टाचार्य भवति । तस्मात् होताणां मन्त्राणां समुच्चयः । १२।३।१६।३६-३८.

* क्रियमाणानुवादिनो मन्त्राणाम् अनुष्ठीयमानार्थस्मृतिकृत्कृत्यम् । सु पृ. १०२.

* क्रिया अनुमानमन्त्रा । वृद्धी पृ. २४३.

* क्रिया अनुज्ञेया प्रवीता सती कारकाणि प्रयापयति इत्यनुमनमेतत् । भा. ३।४।४।१३ पृ. ९२३. * क्रिया-

ऽपि जायदिवत् देवदेवादिभेदेऽपि 'चलति यनति दर्शयूमाद्यानुतिष्ठति' इत्येव एकतुदिवेदनीशा न भेदं प्रतिपद्यते । नहि अत्यन्तानिष्ठान् द्रव्यान् क्रियायाः,

येन तज्जेदात् भेदः स्यात् । भेदेऽपि तु अश्वेव, अने-कान्वाचपुत्रगमात् । शा. ६।३।३. सोम--यत्र तु न

शब्दान्तरादिभेदकप्रमाणमस्ति, तत्र प्रथमिहाशः क्रिया-व्यक्तिरैव, भेदप्रत्ययस्तु कर्मादिभेदकत्वम् ।

सततानुवन्निषयं व्यञ्जनामाशङ्कपरयत्ने । तत्र च सन्देहवत् क्रियाया अपि निवृत्त्यम् । अस्तु वा सर्वत्रेवैकवर्तकत्वे-

मात्रेण एकव्यक्तिरानुभावेयमीशोनीशोऽति ऐक्यम् । यावत् एकाद्वर्तकत्वम् एकेन यज्ञेन विधीयते,

साधरेक कर्म, अ पत्तु मिथये । * 'क्रियाऽपि न विना वैभिर' सारगते करके क वि१ । (करकेति न

द्वयोस्त्यतरनिधेये अयतरव्यवस्थानमिति प्रकारान्तरा-
भावात् भावानामर्थक्रिया क्रमाक्रम्याभ्यां तां न च
स्थितात् स्थानार्थमानी अर्थक्रियाभिः स्वावर्तयती वृक्षतेन
शिक्षावाचम् एकशिलाप्रवादचरप्रदेशात् । तथाहि, न
चात्र क्रमेण अर्थक्रियासंभवः, स्वैवेव हि रूपेण भावा
अर्थक्रियासंप्रयुज्यमाना दृश्यन्ते । यतो यन् यन्मार्गं
न्ययतिरेकानुविहितभावाभावात् तत् कार्यप्रवचनमर्थम्,
रूपं च तेषां कार्येण अनुकृतान्ययतिरेकम् इति
तदेव समर्थम् । सद्यः द्वितीयादिद्विषय क्षणेषु प्रथमेऽपि
क्षणे सदिति द्वितीयादिद्विषय कार्यकलाप प्रथमे एव
क्षणेषु जनयेत्, समर्थस्य क्षेत्रायोगादिति नाश्लिष्यकस्य
क्रमवद्वाच्यतासंभवः ।

स्यादेतत् । अतमर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिसंनिधानात्
क्रमेण करोतीति । तदनुपपन्नम्, विलम्बादभावात् ।
किमस्य सहकारिण विद्विन् उपकारमादधति न वा ?
आदधाना अपि भावाऽस्मिन्ममिन्न वा ? तत्र भिन्नोऽत्र
काराधाने भावरूपे सन्नपि अल्पजनने सत्प्रवृत्तिः
अनुपपन्नेरुपपत्तिमात्र एवोपकारात् कार्यस्य निवृत्तेर्न
तत्करीर्यताव स्यात् । न चोपकारमहकारिण कार्यजनन
मिति साधतम् । उपकारस्योपकारांतरजनने अनुरस्ताऽऽ-
पातात् । तत एव चोपकारस्योत्पत्तेर्भावस्य अतःकारिण
प्रमङ्ग इत्युक्तम् । अमिन्नोपकाराधाने भाव एवा
भिधीयते, न च स माहू विद्ध शक्य आपातम् ।
अनुपकारकत्वे वा सहकारिणे भावन नापेक्ष्येत् इत्यु-
क्तमात्रमेव बीजमहकुर जनयेत्, अन्वेषण्य क्षेत्र
योगात् । क्षेत्रे वा पक्षादपि न जनयेत् । यदि मन्येत
अनुपकारका अपि भवन्ति सहकारिण, यस्मात्ते सह-
भाव कार्यं करोति । न च नापेक्ष्यते, तैर्विना कार्यस्य
अनुपपत्तिरिति । तत्र । त्वरूपेण चेत् कार्यजनको भावः,
यस्मात्तेतानन्तरेण जनयति । तस्य प्रागपि रूपवद्भा-
वात् । सहकारिरूपेण वा जनकत्वे ते एव जनका, न
मात्रा । अपरूपेण वा अपेक्ष्य जनकत्वे सगननमिति
रक्षति सत्त्वेन मद्यद्वयारण्योचत्वप्रमङ्ग । न चोभयभावा
भावाभिविधानात् अर्थक्रियाभावाभावात्, एवैकस्याप्य-
व्यभिचापात्, अस्तादुभावापीनब्रमवेति साधतम् ।

चरमभावमिति सति हेतौ उपपत्तिमति कार्थोपत्तेरवश्य-
मभावनिवर्तनेन व्यभिचाराभावात् । न च स्वरागणात् कति-
पयकालाव्यवस्थेन कार्यजननस्वभावो भावो जात इति
स्वभावादेव विलम्बकाराति साधतम्, विलम्बावदभावात् ।
किं कतिपयकालविलम्बे अस्य विलम्बजनकारितास्वभावो
निवृत्तौ न वा, निवृत्तश्चेत् कथं स्वभावो न निवृत्तः ?
स्वभावाभिप्रेते । अनिवृत्तौ वा कथमस्य स्वभावः ?
निवृत्तानिवृत्तरूपविरुद्धधर्मसंभवात् । अतः स्वभावादेव वा
न विलम्बते इति जमानांतरमेव कृतकृत्य प्रणयेत ।
अनिवृत्तौ कतिपयकालकलातिक्रमेऽपि न कार्यं जनयेत् ।
विलम्बकारिताया रूपस्य तादवस्थत्वात् । तदुक्तं क्रमेण
न क्रमेणार्थक्रियाकारिता संभवति भावस्य । नापि
योगपक्षेन युज्यते । तस्मात् यावत्कार्यं किमपि प्रथमे
क्षणे तेनाभिमितेन स्वेनामना संपादिता, तात् सर्वं
द्वितीयादिक्षणे संपादयेत् । तात् कार्यसंपादनयोग्यस्य
आ मनो द्वितीयादिक्षणेऽपि संनिधानात् । तथा च संसादि
तस्य संपादनाऽनुपपत्ते, तदभावे द्वितीयादिक्षणसंपा-
दास्य न योगपक्षेन निखिणार्थक्रियानिवर्तनम् अपातिकस्य
युज्यते । तदनेन पक्षेण नाश्लिष्यकस्य क्रम प्रमाणाभ्यामर्थ-
क्रियाकारिता कल्पते इति । विपक्षे अपातिकत्वे
व्यापकभावात् ततो न्यतरतमान सतर क्षणिकत्वेन
व्याप्यते इति प्रतिपत्तिरिति ।

स्यादेतत् । क्षणिकोऽपि भवः अर्थक्रियाजननस्वभावा-
न वा । न चेदमन्तर । जनकत्वमात्रश्चेत्, किमस्य
सहकारिणि । इत्युक्तप्रमाणमेव बीजमहकुर जनयेत् ।
ननुपपन्नो बीजश्च समर्थो जननपेक्षाहकुरम्, कुत
पुनस्तारोपयति पूर्वसाक्षीकृतात् । तर्हि तत्कृतजनपति
ताना सर्वेषां बीज साऽपिरोपात् अहकुरजननमात्रमर्थमिति
लब्धजममात्रमेव बीजमहकुर जनयेत् । सैषम् । पूर्वपूर्व-
क्षिणीबीजनवनादिपक्षमप्युक्तोपपत्तिरिति साधतम् तदुत्तरोत्तर
क्षणपरपक्षान्वयमा अर्थो बीजपक्ष समर्थ समर्थ-
क्षिणादिक्षणग्रहण अन्वेषण्य पक्षाहकुर जनयति । न
चास्य क्षिणादिक्षणग्रहण तदनपेक्ष्यतापि तैर्विना कार्यक-
रात् । तदेव साधनमात्रस्य तदभावे अभावात् । न
चातहकारिता क्षिणादीनाम्, तैरेव सह अहकुरजननात् ।

चि. २।१।१ वर्णकं २. * अतश्चक्षुषु क्रियमाण गुणाः क्रियां न परिच्छिन्त्युः इति क्रियासंबन्धिनमाश्रयन्ति । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१७. * क्रियया गुणा न संबध्यन्ते अमूर्तत्वात् । द्रव्येणैवां संबन्धो भवति । भा. १०।२। २९।६९. * क्रियया च संबन्धः समाप्तोत्तरकालभावी । वा. ३।१।६।१५ पृ. १३७३. * क्रियया हि वारकानां संबन्धः, न द्रव्येण । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८६. * क्रियया हि प्रधानस्थोपकर्तव्यं गुणेनापि । वा. ३।१।७। १४ पृ. ७१८. * क्रियायाः अन्तः उभयपदारः । कृत्वा औदासीन्यम्, क्रियान्तरम्पवधानं च इत्युक्तमेव (पूर्वाधिकरणे) । भा. १०।६।१।३१. * क्रियायाः अपूर्व- विधिर्गया 'अभिहोतं जुहोति' । वाट. पृ. २२. * क्रियाया अभिधायकं वाच्यं चोदना । भा. २।१।१।१ पृ. ३७२. * क्रियाया एव लोके कृष्णमावाक्यह्नायामन्यददीनात् । मीमंसा. * क्रियायाः कारकैः सह समवायलक्षणः संबन्धः अनादिः । श्रु. पृ. १८८. * क्रियायाः नियमविधिः यथा 'प्रीहीतवद्भिति' इति । वाल. पृ. २४. * क्रियायाः प्रतिनिधिनामिति । भा. ६।३।५।१८-१९. * क्रियायाः सकर्षिणयाः कर्मप्रधानत्वात् । श्रु. पृ. १८६. * क्रियायाः स्वसाधनभूतद्रव्यपरिच्छेदसामर्थ्यात् अङ्गा- ऽऽविर्गुणः उपायैव सौपः । वा. ३।१।३।३. * चोदना इति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् । भा. १।१।२।१ पृ. १२. * न च प्रधानक्रियायाः सर्वत्रैव साधन्य साधनानि भवन्ति । अत्रान्तरस्यापाराधीनत्वात् संबन्धस्य । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९१. * क्रियाणामपि संकलनविधिसामान्यत्वात् कर्मैवं भवति । तेन जुहोत्यादितैस्त्वसाधयेत्तथा अग्निहोममिति द्वितीया- निर्देशः । वा. ३।१।१६ पृ. ५०५.

॥ क्रियाणामर्थसोपपत्त्यात् प्रत्यक्षोऽतस्तर्हिर्पृच्छा-

ऽपवर्गः स्यात् । १।१।१।५।२० ॥

क्रियाणामर्थः सौपत्त्यात् इति वाट आशङ्कः, स तु फलि नोगल्प्यते । कस्य सौपत्त्यात् इत्याकाङ्क्षायां संबन्धिनया अप्यं एवाभ्येति । अर्थः प्रयोजनम् । तथा च क्रियाणाम् अङ्गात्तदेवगादीनाम् अर्थसौपत्त्यात् कल- सावहत्यात् क्रियाणामर्थः प्रत्यक्ष एव । अङ्गात्तदेव कृते

तण्डुलाः प्रत्यक्षा भवन्ति, येषणे च कृते सिद्धानि । अतः क्रियाणामर्थेवराशत् तस्य फलस्य निर्वृत्या निष्पत्त्या क्रिया- णामपवर्गः समाप्तिः स्यात् । तण्डुलनिष्पत्तिपर्वन्तमवहन- नम्, सिद्धनिष्पत्तिपर्वन्तं च येषमं कर्तव्यम् । न तु सर्वाङ्गावगातवत् सकृत् । क्रियाणामितिपदस्य अर्थसौपत्त्ये अपवर्गं चान्वयः ।

॥ क्रियाणामाभितत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् । ६।३।३।११ ॥

क्रियाणां दशपूर्णमासादिकर्मणाम् आभितत्वात् ग्रीवादि- द्रव्याभितत्वात् द्रव्यान्तरे प्रतिनिधित्वादिना नीवारादि- द्रव्ये अन्यस्मिन् स्वीकृते विभागः कर्मभेदः स्यात् । तस्मात् द्रव्यापचारेऽपि प्रतिनिधिनं ग्राह्यः इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवाऽव्यतिरेकाद् रूपशब्दाविभागाच्च, गोत्ववदिकर्ष्य इत्यात्रामयेषं च सत्त्वचत् । १२ ॥

प्रतिनिधिनं ग्राह्यः इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं अपिवा इति पदेन निरस्यत् सिद्धान्तमाह । विविधद्रव्यापचारे प्रतिनिधिग्राह्य एव । अव्यतिरेकात् द्रव्यभेदेऽपि यागस्य व्यतिरेकाभावात् भेदाभावात् । रूपशब्दाविभागाच्च रूपभेदाभावात् शब्दभेदाभावाच्च । प्रीहीत्याने नीवाराणां प्रतिनिधित्वेन शब्देऽपि यागस्यरूपस्य भेदो न भवति । नापि दशपूर्णमासशब्दात् शब्दान्तरमग्नः । तस्मात् प्रतिनिधिना क्रियमाणेऽपि कर्मणि एककर्म्यं स्यात्, न कर्मभेदः । गोत्वचत् । गण्डहस्ताने गुण्डे आनीतेऽपि यथा गोत्वस्य भेदो न भवति तद्वत् । नामपेवं च तद्वत् । यथा आश्वयमेदेऽपि गोत्वादिनस्त्वय गोत्वादिसामान्यात् अभेदात् तस्मिन् गोः इत्यादि नामपेवं न भिद्यते तद्वत् नीवारादिद्रव्यभेदेऽपि कर्मभेदाभावात् दशपूर्णमासादि नामपेवं न भिद्यते । तस्मात् नीवारादिरूपप्रतिनिधिपक्षेऽपि न यागान्तरव्यवहः ।

* रूपविभागात् रूपस्य रूपस्य अभेदप्रत्ययस्य अत्रि- भागात् वाचाभावात् । शब्दादिभागात् शब्दान्तरसदृशो भेदकारणो अभावात् । सत्त्वचत् (गोत्वचत् इत्यस्य स्थाने पाठः) सत्त्वचदेन सत्त्वचो विवक्षितः । सत्त्वचन्ताऽऽतिः । यथा व्यक्तितु मिश्रस्तपि कानि न भिद्यते तद्वत्' इति नु. १८८. सौपं कथनम् । के.

माय । अनुकारयन्ति च मह्य एव शिविवीनादयः
स्वायम्भूतिरेकौ अङ्कुरम् यत् नियमेन तदुपादस्य
पुरस्तात् सहभवत् । कात्तालीपयायेन तु शिन्वादि
शृणानां प्रमाथो न नियमवान् भवत् । न चाङ्कुरमात्र
बीजशृणस्य परस्तादवश्यमावि, शिन्वादीनामपि तथा
भावात् । तावपि तदु अङ्कुर इव बीजशृणस्य
परस्त दवश्यमावनिपतानि । न च पौर्वापर्यनियमादप्य
कार्यकारणभाव । अपि च एकैककारणस्याभावे न
नियमेन अङ्कुरादिसहभूतो भूमादयो भवेयुः तस्मान्ने-
कस्यादेकम् । यथाह 'न कश्चित् एकमेकस्मात्' इति ।
नाप्येकस्मादेकम्, अनेकशिविवीजनेत्रोऽनिलमल्लि-
न तरमावनिपतान् अङ्कुरादीनामनेकेषाम् । नाप्यने-
कस्यादेकस्यैवाङ्कुरस्य जमेति साधनम् । अङ्कुरात्
मिथाना भूमादीना तेन गवैकहेतुकारवाभावे तत्तदभाव
नियमाभावरूपमङ्गात् । तदभावनिपत्यस्य च अङ्कुरवत्
तेषामप्यविवेक्षणम् । तदनेकस्यादेकोऽपि परिशिष्टमे ।
तत्रेदमालोचनीयम् । किं पूर्वशृणा उत्तरेषा शृणाना
परस्परनिरपेक्षा एव जनका आहोस्वित् सापेक्षा !
इति । ननुकम् अन्वयशृणासा परस्परनिरपेक्षा
कावाणि जनयन्तीति, तत् किम् अनभ्युपेतारोपितप्रति-
पेधप्रपञ्चन । तत् किमिदानीं समर्थबीजशृणजनकोऽपि
तत्तदने, इति कृत सहकारिमि । ननुच मेते
प्रेषावत् तन्मिन् स्वप्रत्ययाधीननियतसन्निप्रयो न व्यवहै-
ह्यते इति । किमप्य कृषीकोलोऽपि न प्रक्षयान् य
कुम्भारूपनीय बीजमावपति भूमौ परिकर्मिणायां
शिन्वादिगहमाविन एकातिगयोन्मादपरपरका अङ्कुरजनन
सामर्थ्यदर्पनात्, बीजात् कुम्भस्थात् वस्तरतिनापि
सदृशानात् । तथावपतीति चेत् । अथ किमप्य न
स्वप्रतानमात्रप्रभवसमर्थो बीजशृण ? तथा चेत् कथं
सत्त्वान्तर सहकारि भावेष्टेन कार्यकरणे । ननु अवेष्टे
एव चैव स्वोपादे, न स्वार्थे तत्र वास्यानपेक्षानुमप्यते
न तु श्लोकात् । ननुपत्तावपि अन्वय स्वगतानवकी
जामति एवं एव निरपक्ष क्षण । एव तस्य एवं एवं
स्वगततितित एवानपक्षो जामति जनने, इति कुम्भ-
निहितवीजे एव स्यात् कृती कृषीकाल, कृतमप्य
मेषावत् कृषिकृताङ्गानाकरेमेति ।

यदि मन्येत । द्विविधमिह कार्यम् । एक
सहकारिमिराहितानिगयविशेषम् अपरपरमात्रप्रवर्धनम्,
द्वितीय तु सहकार्यमितिगयनिरपेक्षजननम् । तत्राङ्कुरे
आहितानिगयविशेष परापेक्षजनम् । आगोऽतिगयस्तु
सहकारिकृतातिगयपरपरानिरपेक्षोपाद । न नेतदु
भगवत्तत्त्वमात्रं कार्यं बीजस्य सत्त्वानमाभात् उत्पत्तु
मईतीति शिवादिस्तानातरापेक्षमेव स्वसत्त्वानगति
भिनमतानगतिं गन् कादाचित्क कार्यं करातीति कथ्यते
कृषिर्मन् । सत्त्वानातरापि तु कादाचित्कसमर्थोपनी ये
सहकारिप्रत्यया त एव, यथा अङ्कुरेभ्यो सहकारिणो
बीजस्य सामर्थ्यप्रबोधहेतव, नवा चित्तु एषा शिन्वादीना
ये मेलनहेतवस्त एव सामर्थ्यप्रबोधहेतवो भवन्ति, तथा
बीजानामाचार्यस्योपादेन सामर्थ्यप्रबोधहेतव उपसर्ग
प्रत्यया । सर्वथा सत्त्वानातरैः अनाहितातिगयसामर्थ्ये
बीज कादविशेष कादाचि क करोति । समर्थप्रबोधहेतवश्च
द्वये, सहकारिप्रत्यया उपसर्गप्रत्ययाश्चेति । तदनुपपन्नम् ।
तथाहि, भवतु द्विविध कार्यम्, यस्तु च तत् कादाचित्क
त्वान् सत्त्वानातरापेक्षम् । अपेक्षार्थस्तु वक्ष्यम् ।
कारणस्य स्वसामर्थ्यप्रबोध इति चेत् । ननु सामर्थ्यतः प्र-
बोधो समर्थभावतः प्राकट्याभिविरावात् समर्थप्रत्ययोपाद
इयुक्त स्यात् । तथा च स्वोपादे अपेक्षेत कारण
सहकारिप्रत्ययात् । तस्यम् । नाप्युपपन्न एव दोषवेन
चोप्यते । अपायमङ्कुरतमर्थो वा क्षण आश्रयिगो वा,
किं निरपेक्षण स्वसत्त्वानमात्रजनना पूर्वबीजशृणगेन जयते
निरपेक्षेण, न पुन स्वसत्त्वानमात्रजनना तस्यापि
पूर्वसादेव पुञ्जपुत्रये । ननु सत्त्वानकुम्भारमम् बहुषु
बीजसत्त्वानेयुः कस्यान् विशिदेव बीज परपरया अङ्कुर-
जननानुपपन्नजनयति बीजशृणम्, नात्र बीजशृणा
मिलसत्त्वाने पतिता ? न तदु उपसर्गप्रत्ययात् प्राक्
तेषां सत्त्वानाप्रदानसत्त्वानवर्तिना कश्चित् परस्परतितयो
बीजशृणजनम् । लामोपपन्नप्रत्ययात् प्राक् न त सत्त्वान
वर्तिनो जनयति परपरया अपि अङ्कुरजननानुगुण बीज
क्षणम् बीजमात्रजननानु तेषां कथं चित् बीजशृण
स्वोपसर्गप्रत्ययमदमुष आश्रयिगोपाद । इत्यतः तर्हि
तदभावे सति तत्रागोऽपि जनयेदेव । न वास्य उपसर्ग

निमित्तात् प्रयत्नप्रदामनः शरीरसंयोगादेव विभाग-
संयोगोद्योगपत्तौ निमित्तगोष्ठुना कर्मणा । प्रत्यक्षत्वे तु
गणादर्शनं कर्मादृशीकारेऽपि न दोषः । नैवम्,
सयोगो हि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यमारमते
इति नियतम् । यथा तन्तुसयोगाः स्वाश्रयेषु तन्तुषु
पटम्, प्रयत्नप्रयत्नसंयोगास्तु स्वाश्रयसमवेते अनयविनि-
महरम्, तन्तुतुरीसयोगस्तु स्वाश्रये तुर्याम्, स्वाश्रय-
समवेते च पटे पटतुरीसयोगम्, अतः स्वाश्रयास्वाश्र-
ययोः शरीरदेशयोर्विभागसंयोगो सयोगहेतुर्न न भवतः ।
अत आत्मशरीरसंयोगात् स्वाश्रये शरीरे कर्मोपपद्यते,
ततो विभागसंयोगाविति न कर्मच्छेदः । ननु यथा
स्वाश्रये कार्यकरस्य सयोगस्य स्वाश्रयसमवेतेऽपि कार्य-
करप्रमदृशीकृतम्, तथैव अस्वाश्रयेऽपि कार्यकरव-
मदृशीक्रियताम्, स्वाश्रयसमवेतेऽपि हेतुतर वा
कल्पयताम्, किमर्थदैरसेन ? नैवम्, अन्यव्यतिरेकस्या
हि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते च हेतुताम्, तत्रान्यदर्शना
पेक्षा अन्यतरस्य नास्ति । आत्मशरीरसंयोगस्य विभाग-
संयोगहेतुत्वे नास्त्यन्यव्यतिरेकस्या हेतुताम्, व्यति-
रेकाभावात् । आत्मशरीरसंयोगे सत्येन कार्यत्वोदधात्
यत्रापि सिद्धोऽन्वयः, तथापि आत्मशरीरसंयोगस्य
सर्वदा मज्जात्वात् नास्ति तदभावे कार्याभावः । अतश्च
बुद्ध्यादीनामात्ममार्गत्ववत् अन्यव्यतिरेकावस्थितिकार्य-
कारणभावदृष्टान्तेन तत्समवेतकार्यतादित्यादिहेतुना
अनुगानेन कार्यकारणभावः, इति प्रतिरक्ष्यम् । अतोऽ-
न्यव्यतिरेकसंयोगादनुमानस्य, अन्यव्यतिरेकस्या
च स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यारम्भस्य अवगत-
त्वात्, तदनुसारानुमातव्यम्, न अस्वाश्रये इति ।
स्वाश्रयस्याश्रयसमवेतोदाहरणयोरन्योन्यापेक्षा नास्ति,
तुल्यप्रमाणमभ्यव्यान्, अतः संयोगस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसम-
वेते वा कार्यारम्भकत्वं नास्वाश्रये इति कर्मैवानुमेयम् ।
अपेन्द्रियसंयोगस्य आत्मनि ज्ञानजनकत्वात् स्वाश्रये
इति निषेधो नास्तीति चेन्न, असमवायिकारणप्रयुक्तत्वात्
अस्य निषेधः । अपेन्द्रियसंयोगस्तु निमित्तकारणम् ।
असमवायिकारणस्यापि तर्हि भूमिचारः, वेद्युदविभाग-
समवायिकारणेन तद्विभागोत्पत्तेः एकत्वेन च तादे-

क्रियायाश्च देशविभागसंयोगोत्पत्तेरिति चेत्, एवं हि
असमवायिकारणसंयोगप्रयुक्त इत्यत्रगम्य शास्यतु मयान् ।
तर्हि तन्तुद्वयसयोगस्य असमवायिकारणभूतस्य बहुतन्तु-
व्याप्तिपटहेतुतात् व्यभिचार इति चेन्न, तत्रापि विभाग-
द्वारेण उत्पादकत्वात् । तथाहि, तन्तुद्वयसयोगः प्रथमे
स्वाश्रये तन्तुद्वये पटभागमुत्पादयति, उपरान्तं पटभागेन
तन्तुवन्तरस्य सयोगात् स्वाश्रये पटभागान्तरम् इत्येवमुत्तर-
व्याप्यताम् । अतो न व्यभिचारः इति । एवं व्युत्पत्त्यु-
त्पत्तापि द्रष्टव्यम् । अथवा यावता संयोगानामेकस्मिन्
कार्ये असमवायिकारणत्वम्, तावन्तमपेक्ष्य स्वाश्रयादि-
व्याप्तिः । अत एककार्येऽपि महापटस्य न व्यभि-
चारः । अथवा यदैकस्मिन् कार्ये एवमप्येव असमवायि-
कारणत्वम्, तथैवेवं व्याप्तिः । प्रयत्नप्रदामशरीरसंयोग-
सत्त्वेक एवेति न कश्चिदोषः । ननु यदा प्रयत्नप्रदाम-
शरीरसंयोगात् शरीरे विभागसंयोगोत्पत्तिः, तदा प्रयत्न-
प्रदामदेशसंयोगात् देशोऽपीति न तदतिरिक्तकर्मनु-
ष्ठानम् । नैवम्, देशशरीरविभागसंयोगोत्पत्तेर्न कार्यम् ।
अत एकस्मिन्नेव कार्ये प्रयत्नप्रदामशरीरसंयोगस्य
प्रयत्नप्रदामदेशसंयोगस्य च हेतुत्वात् नामशरीर-
संयोगस्य अस्वाश्रये देशो कार्यकरः, आत्मदेशसंयो-
गस्य वा अस्वाश्रये शरीरे इति । किञ्च आत्मदेश-
संयोगस्यापि हेतुत्व न कृतम्, कल्पनीयम्, तद्वर
कर्मरूपत्वम् । अतः कर्मैव शरीरे अनुमेयम्, ततो
विभागसंयोगाविति सर्वमुपपन्नम् । प्रवि. पृ. १५-१८.

● क्रियाऽन्वयं विना कारकव्यवधारतः । मणि. पृ.
११२. ● कारकत्वं विना क्रियाऽन्वयसंयोगः । सु.
पृ. ७५१.

● क्रियाऽवचारे न क्रियाऽन्तरं प्रतिनिदिष्यात् ।
क्रियाया न प्रतिनिधिः । भा. ६।३।५।८-११.

● क्रियापदं विना अन्यवशोभाजनम् । मणि.
पृ. ११२.

● क्रियाप्रतिनिधिनियमविधिः यथा 'यदि यत्न-
मानः प्रपतेत् प्रजापतेर्विभाज्यते लोकः इति मुखायां
यत्नमानमागमवशात् समिष्टपुत्रा एव पुत्रप्राप्तिः' इत्या-
पस्तम्भः । अत्र होमः प्रवेशमात्रम्, देवताऽभावात् ।

न च कारणतैव सत्ता स्वरूप नीलदेरनुभववसितम् । तद्वि तेनैव स्वरूपेण स्वभावव्यवच्छिन्नं तानुतामु अर्थत्रिधात्पुन्यते, न पुनस्त कारिता एवास्व रूपम् । मा भूदपवायेण अनेकार्थत्रिधाकारणे रूपभेद, मा च भूदुपाध्यपेक्षमस्यापि निरूपणम्, कार्यवशैः सत्तस्य शुद्धस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । कारणवे तु सत्त्वे यथा कार्यं भावस्वभावोऽपि वस्तुतः कारणधीननिरूपणम्, तथा कारणवमपि स्वसत्त्वैकार्थमन्तरेण भवन्ननिरूपणमिति सत्त्वं गुडं न निरूप्येत । तत्त्वश्रोपाध्यपेक्षं गुडो वा, नाशो कार्यवधनवदिति न्याहयेत । तथा च यथैवित सर्वैत, तथापि सिद्धं सद्रूप एत मावस्तद्विज्ञानालम्बन प्रत्ययवम् अनुभवविण्णति । अथ नास्ति, तथापि स्वस्व हेतुतो लब्धस्वरूप एवापातत अविच्छिन्नं, सम्पूर्णोऽपि तत्त्ववहकारिण्ये तानुतामु अर्थत्रिधात्पुन्यते । न च प्रथमतः कार्यानुपलब्धेः सामर्थ्यम्, तथा सति रागभादेरपि धिन्वादिस्मरणानां अङ्गुलानुपपत्तिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तत्तु जनकवमजननस्य च विरुद्धो घर्षो कथमेक्य समाविधान ? तथैकैव बोधे अङ्गुलजनकव सदजनकवत्त्वञ्च च धिन्वादिजनकव वस्मात् विरुद्ध ? विरोधिनी चेत् कथमभेद ? भेदश्चेन्नैव जगति निश्चित इति नानेकमपि स्यादिति मुनिरूपितमथमवता भावानां तत्त्वम् । सङ्गदुर्लभ्यमाने कार्यभेदेऽपि बौद्धरूपस्य जनकस्य अभेदावगते प्रत्यक्षेण अभेद इति चेत्त । इहापि समानत्वात् । न तत्त्वप्रजापि प्रमव कार्यभेदेऽपि बौद्धरूपमप्यदभ्यपेक्षते । न च नञ प्रयोगप्रयोगमात्राया विरोधावगति, अतिप्रसङ्गात् । न च बौद्धस्यापि यदैव जनकवम्, तदैव जनकवम् । न च जनकवमस्य स्वभाव, अपि तु बौद्ध जनकव न तद्वितरप्रत्ययप्रमवधान वा सामर्थ्यं वा धमभेद । समवधान बोधसर्वप्रत्ययवाचीनमस्य । न च न धर्म धर्मिणोभेद, तस्य ततोऽप्यत्रात् । अन्यत्रैऽपि च तत्त्वभित्तवान् तस्योच्यते । तेन च तद्व कारिण्यज्ञान् तयोदय, तत् निजमवगतिरस्यापि भवन्नमात्रा अथ त्रिधाकारितोयते सतिस्वयनरेकित्वान् अनेकार्थिक सत्त्वमसाधनां क्षणमङ्गुरावे माननामिति ।

यच्च विकल्पितम्, स्वभावतो माग विनश्वरा अविनश्वरा वा जायते इति, ततोच्यते । न वय विन श्वरगमविनश्वरत्वं वा जानीम, किन्तु सत् स्वदेवम्यो जायते, भवते च देवतरेभ्य स्वप्रत्ययाधीन सन्निधानेभ्य इति । त्वसथ स्वध्वमानामितो हेतुभेदात् स्वभावभेदात् । उपशान्तिश्च स्वभावभेदो निशेगपराधा याम् । नन्वस्मिन्नुपपत्तेऽपि मिश्रभूतो किमापात भावस्य ? न किञ्चिद् आगतम् । अस्ति अयमाधुमान् भाव । अस्तु स्वसारणाधीनजमना तदभावेन तत्स्वरूपविरहलक्षण्येन स्वलक्षणशालिना स्वानुरूप व्यवहार प्रवर्तयता निरुद्धा समसार्थकिया, किं नञ्चित्तम् ? न च भुवमाविता विनाशस्य हेतुवन्तरानपेक्षतामावहति, अविद्धादनेका न्तिरुक्तात् । इदं हि भवान् निरूपयतु, किं घटसत्तात्वात् संविभागा वणालमेतत्तु भुवमाविनी न वा ? न चेद्विनाशोऽपि घटस्याधुवभावी । न खलु सविभागसतो वादमन्तरेण घटविनागमीशामदे अतिदितचक्षुष । तथा चाविदा भुवमाविता विनाशस्य । अथ भुवमाविनी, तस्यामेव विभागतत्ततो भुवमावितायामपि मुद्रापेक्षिण्यामनेकान्तिक भुवमाविच नानपेक्षत्वेन स्यात्तमिति हेतुवन्तरापेक्षव निपेक्षुमर्हति । तस्मात् क्षणिकवसाधनानुमानप्रति शेषात् अकथित प्रत्यक्षिणान् स्थापयति भावान् इति सिद्धम् । कणिका पृ १२२-१४०

क्षणमङ्गवाद तत्त्वग्रहण च । (शा-) ननु सर्वमात्रानां क्षणिकत्वात् कथं शब्दस्य नियता ? किं पुन सर्वक्षणिकत्वे प्रमाणम् ? प्रत्यक्षं तावत् काळ सत्ता बोधयति, न कालांतरनिषेध करोति । नीलप्रत्यक्ष मित्र न पीतमान निषेधति । इदमदवर्तत तु तस्य निषेध । नञ संज्ञि कालांतरं ददयम्, येन इदया दर्शनात् तद्विषेध स्यात्, नञादयनि प्रमाणं परदाम, स्वभावेद्भुक्त प्रमाणं सत्त्वमात्रानुक्तं यथावद्विषयसादिति । कथं पुन सत्त्वमात्रानुवचमिद्धि क्षणिकताका, विषयो शब्दप्रमाणप्रवृत्ते, क्षणिकवद्विषय इति अक्षयिकत्वे वाच्यतुल्यत्वात् वाच्यमाना सत्ता क्षणिकत्वं स्यात्त्व माना तन्नुभावरयति । किं पुन सत्ताया वाचकम्, प्रमादमाविनि रूपं । तथाहि, अथत्रिधाकारितैव सत्ता,

क्षितिस्तल्लिख्योपानयेनात् कुसुल्लादेव वीजदङ्कुरो जायेत । ननु अन्यक्षणप्राप्त समर्थ एव भाग अनपेक्षो जनयितुम् । निरपेक्षोऽपि असौ मङ्कारिर्मिनिना नास्तीति तैर्विना न करोति । कुसुल्लस्य हि बीजमप्यदेव, अयम्वेद क्षितिमयत्तम् यतोऽङ्कुरो जायते । सत्यम् । इदं तु अत्र घट्टयम् । यन्दिम् अत्यक्षणप्राप्त क्षिति स्तल्लिख्युक्तमङ्कुरजनकम् तदादि कृषीवलप्रयनविरहात् कुसुल्लमेव स्यात् तदाऽपि किमङ्कुर जनयति ? । ओमिति चेत् किमर्थं तर्हि कृषीवलस्य प्रेक्षापूर्वकारिण प्रयास विदुषा न स्वर्गापवगार्थं चैत्यपन्दनादिप्रयास, तदुपदेशश्च देशिजनानाम् अनर्थक स्यात् अत्यक्षण प्राप्तात् विज्ञानादेव भर्माचर्मानपेक्षात् स्वर्गापवगार्थिषु । तस्मात् मङ्कार्यपेक्षा अङ्गीकृत्या । ततश्च सङ्कारि संनिधिवशेन सम्भवति स्वापिनोऽपि भावस्य क्रमेण व्यर्थक्रियाकरणम्, इति विपक्षे बाधकप्रमाणमावात् अनियता क्षणिकत्वेन सत्ता नात् तदनुमापयितुम् । न च ध्रुवभावितया विनाशश्च हेतुतरानपेक्षयम्, घट्टताने वपात्तमानस्य भुवभावितो मुक्तल्लहरादिहेतुतरापेक्षा दगनात् अनेकार्थकत्वात् । ननु हेतुतरेण भावाद्भिदे विनाशो जाते विनाशोऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धि स्यात् । तस्मात् स्वाभाविको विनाश । किमिदं स्वाभाविको विनाश इति ? पावस्यभावादेन विनाशो जायते, न हेतु तगत्यर्थः । ननु भाव दपि जातो विनाशो भावा द्विधश्चेत् हृत्य एव दोष पूर्ववदुपलब्धि स्यात्ति । अयमिच्छ एव विनाशो भावात् ततो विनाशस्य अप्र त्यक्षत्वात् भावोऽपि व्यस्तस्य स्यात् । अत्य तद्विपरीत स्वभावोश्च भावमात्रो एष बाधिमिधान तादृशमात्रम् । अथ पि विनाशो नाम न किञ्चित् भिन्नमभिध वा तत्रम् तु छान्तिरिति । सतो जातस्य भावस्य अतति विन रे नित्यमेव स्यादिति मुगमर्पित क्षणमद्भ । तस्मात् भिन्ननापि विनाशो न भावस्योपलब्ध्यादि निरस्तो इत्यवामन अभ्युपगतयम् । यत् प्रतिक्षम् अवस्थाभेद इति, भवतु नैतावता अवस्थावतो भावस्य प्रतीक्षण विनाशो न भवित य प्रमाणभावात्, नानाऽवस्थाभामपि युगपदेकस्मिन् धर्मिणि निरुद्धाना क्रमेण अविरुद्धाना

च समजात् । ततश्च नूतनाद्यस्या क्रमेण अनुभूय पुराणावस्था प्राप्तस्य प्रयनरक्षितस्यापि युक्त अवयव विश्लेषणाद्विनाश । न च सत्तया दीपदण्डतमन्त्रेण पलादेरपि क्षणिकत्वम्, सत्ताया संदिग्धविपक्षयतिरेकात् अहेतुत्वात् प्रतिक्षायाश्च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययविशेषात् । न च सादृश्यात् तदुपलब्धि, अवयवसामान्यतामवात् । अनुभूत हि सामान्य संभवति, न च सर्वक्षणावस्थाना- मनुभूत किञ्चित् सम्भवति, संभवे वा न सर्वगणि कत्वम्, तस्मात् सर्वभावानां क्षणिकत्वम् नतरा शब्दस्य । शा ११।६

॥ क्षणमद्भवाद् तत्प्रण्डनम् । 'प्रभाकरगुरोर्भावं परिभाष्याभिधीयते । मीमांसाजीवरक्षेय क्षणिक त्वनिराक्रिया ॥' अत्र मुगतमतानुसारिण क्षणमद्भन तत्रानेव भावानभिधयति । किं पुनस्तथा तत्र प्रमाणम् ? न तावत् प्रत्यक्ष क्षणिकतामिषितु क्षमते । स्वभावादिभाव विषये निपुणतरनिरीक्षमाणस्य क्षणिक वाध्यरक्षावभावात् । स्वादेया मनीषा, न क्षणिकता नाम भावस्वभावानि भविनी तेन भाव गुणभावेन प्रत्यक्ष क्षणिकतामपि साक्षात्करोतीति । तद्विद मनोरथमात्र मायते मति मत् । तत्राहि । संवित्तिष्ठ विषयस्यस्थितय इति स्थितिरियमविवादा सर्वदादिनाम् । तदियमपि लणिकता भावस्य स्वभावभूता छती संवित्तिमभिरोदती तत्र पति- रेकेण स्वरतिष्ठते, नायथा । न चे तथा संविदप्रणीय मानाम् उनीक्षाभेदे इति । कुतस्तथा भावस्वभावगतमा विता । कुतस्तथा च तदवयवोपायबोध । अथ मनीषा क्षणिकता प्रत्यक्षमिच्छताऽपि न निक्षेपवयमवतीर्णा, तेनाप्युदीतेव अवमतीति । तथ पि न तस्या प्रत्यक्ष प्रमाणम् । यत्र हि प्रत्यक्षस्य स्वभावातो विकल्पाविरहिण वृद्धभाविना मविकल्पकप्रयवेन वायाःऽनुगमने तत्र प्रत्यक्ष प्रमाणमिति मीमाणा । यत्र च दृष्टमेतत् इति प्रत्ययो नोपगमे, न तत् प्रयत्नमिति स्वत शिद्धात्तथाता तातागणाना शास्त्रप्रविलसितम् यत्पि फचिद्विदे, प्रत्यक्ष ज्ञान क्षणिकम्, स्वकालावच्छिन्नसुविषयतया क्षणिकतामवगमयतीति । तत्रपि बाणिग्यापिनम् । एकक्षणावस्थवर्तिना हि क्षणिकता । न तत् प्रत्ययेगीनीमे

मयतु स्थिरस्य भावस्य सहकारिप्रत्ययप्रवधानसमा-
सादित्वादिप्राप्त्यर्थं कार्यकारिता, भावतु वा उत्तरार्धे प्रत्यय-
परंपरात्त्वव्यवधानादभेदस्य, उभयथाऽपि लोचनानीना
संस्कारसहितानामनुपपन्नानासाधनस्य वा प्रत्ययसिद्धान-
जननसामर्थ्यसम्भवाः । अनुपपन्नानामागच्छन्ते अप्रमिय-
नुपपत्तेः इन्द्रियमात्रत्वे वा स इति, अनर्थजन्ये वा अर्थ-
सन्निधानासंनिधानाभ्यां तद्विधिवानभेदानुपपत्तेः । न चैव-
मतीतकालसंबन्धिता इन्द्रियाणाम् । तदर्थवन्त्येऽपि व्यतीत-
कालाभाः तत्तत्पर्यवसितव्यवहारद्वारेण आभासोपपत्तेः ।
न चैवमतीतकालता न प्रत्यक्षेति सापत्तम्, इन्द्रियज-
विशानविवक्षयात् तन्मात्रानुपविधाय च प्रत्यक्षताया
इन्द्रियता गच्छति । तन्मात्रानुपविधाय तु तद्विशिष्टा-
विवक्षायामपि तद्व्याप्तीना परमात्मनः प्रभृतीनाम्
अवयवताप्रसङ्गः । तस्मात् स्वरूपाभावाः । नापि सामग्री-
भेदः, यत्नः कार्यभेदः स्यात् । तस्मिन् जनयितव्ये नियमेन
तत्पूर्वभावितानां संस्कारेन्द्रियादीना एवम तामग्रीभावात् ।
तस्मिद्धर्मभेदस्यैव प्रत्ययिज्ञानाऽऽत्मक एकमेक-
देशकालपरवशात्संबन्धे पदमारादि गोचरयतीति । न चेदं
स्यात्तम्, पूर्वापरदेशकालपरवशादनुपपत्तेः अपि स्यात् ।
न च निष्कारुण्यतया अथ अत्राभावात्, अभिलाष-
संतर्गयोग्यप्रतिभासप्रामाण्ययोः अपिरोचात् । समारोपित-
गोचरस्य अमति बाधके अनुपपत्तेः । न चैतदनुसंधान-
मात्रं यथा सिद्धान्तमपि यजमानानाम् 'एकीभूता ययनिह
स्ये' इति व्यादेशमात्रम्, तत् केन निद् उपाधिना
न लोकाभावात् । इह तु देशकालपरवशात्संबन्धभेदेऽपि
परवन्त्येकं यद्व्यवसायव्यभिचारेण कालमिव लौकिक-
परीक्षकाः । तत् सिद्धम् अभेदप्रतिभासनादिति ।

ननु अत्र अभेदप्रतिभासः, न पुनरनुसंधानिकता-
माहति भावनीयम् । बाधके सति समारोपितगोचर-
त्वात् । अस्ति हि बाधकम्, यत् सत् तत् धनिकं यथा
पट्टादि । यत् न विशदयसीभूतं दान्तादिरिति
स्वभावहेतुः, भावमानुपविधायपरिवक्ष्यात् । कथं
पुनरिह तत्त्वमात्रादनुपपत्तिरिति सन्निकटतायाः पूर्वापर-
भासमिहानुसंधानमात्रविरहितानुसंधानतायाः । इयम् ।
तथाहि, सर्वोपायविरहितोत्पत्तिरुत्पत्तिरिति

भावानां नाथेयक्रियाकारितायाः अतिरिच्यते, नो लक्ष्य
समस्तार्थक्रियाऽनुपयोगिभावात्तथा । तथाहि स्वस्वा-
भावानुपविधायवैयर्थ्यविज्ञानगोचरो न वा ? अगोचरश्चेत्,
निश्चाल्यो न मायः, तद्विषयताम्यातस्य वस्तुत्पत्तस्य
तस्मिन्निवृत्तौ निवृत्तेः । तद्वोचरत्वे वा कथमनालम्बनम् ?
आलम्बनं चेत् कथमप्रत्ययः ? प्रत्ययश्चेत् कथमर्थक्रियायां
नोपपद्यते ? तदर्थक्रियाकारिता एव सत्ता भावानाम् ।
सा च क्रमाक्रमण्या व्याप्ता, तृतीयकारिरेवात् ।
तथाहि, भावना तावतासु अर्थक्रियासु क्रमाक्रमौ पर-
स्परपरिहारयन्तौ प्रत्युत एव चरन्तः । तथा च प्रहारा-
न्तरमपि क्रमाक्रमणम् इह दृष्टव्यमेतानुभूतानुवितव्यम्
क्रमाक्रमण्या षष्ठिरिकमद्भवी कथेय, ततो दृश्यमान-
योस्तयोरेपि क्रमाक्रमणो. परस्परसंस्कारमद्भु इति दृश्यमानः
क्रमः अक्रमात्मकः, अक्रमश्च क्रमात्मक इति तथैव
अनुपपत्तिरिति पक्षव्येयाताम् । तदेवं परस्परपरिहारयन्तौ
क्रमाक्रमौ परिच्छिद्यन्तु प्रत्यक्षमेव प्रतिष्ठिति, न मृशति
च प्रहारान्तरगोहृत्क्रमाक्रमसंस्कारेणैवम् । तदनु-
सन्धय दृश्यविशेषपरिच्छिद्येऽपि दृश्यमानतादात्म्यविधा-
नकृत्या तदभावाभावात् कथं ? दृश्यमानस्य
तादात्म्येन स्वमदृशानां विद्याचक्राद्भवनानीनाम् अचे-
दोपेण अनुसन्धममात्रेण अद्वयद्वारसिद्धेः । अनेन-
भूतक्रमयोग्यव्यतिरेकवति तु प्रहारान्तरे कथं गोचरे
एव न संभवतः । ननु मा भूताम्, अत्यन्त एव क्रमा-
क्रमभाविज्ञानयोग्यतया दृश्यकारः, यमात्रात् अर्थक्रियासु
उपरोक्षते इति चेत् । नन्वेवं प्रहारान्तरवत् किं अर्थ-
क्रिया विद्याचायनता एव ? तथा चेत् किं नदिउत्तम् ?
दृश्यमानात्तदनुभूतावतिपरस्परव्यतिरेकयोग्यतया

प्रहारादुपपत्तिरिति तदर्थः, अर्थक्रियाः न प्रहारात्तत्वात्
मविद्युमीशते । न च तदपि । तथाहि, यत् प्रहारा-
व्यवच्छेदेन यत् इतरप्रहारापरवर्तमानम्, तत् प्रहारा-
न्तरसंभवाः । तदथा कीदृशप्रहारावच्छेदेन भवतीत्यद्वय-
व्यवच्छेदेन तद्विषयप्रहारावच्छेदेन व्याप्तिरान्यत्र
रान्तरे भावनीयते अर्थक्रिया तदर्थं बाधकस्य, इति
विद्वोक्तव्यम् । निरीक्षणजन्यप्रहारावच्छेदोपपत्तिरिति

भेदे हेतुः । अन्यथा आकस्मिकत्वापत्तेः । उच्यते । न मह-
कारिकारणभेदाद् भेदः कार्यस्य । किन्तु सामग्रीभेदादिति
हेतुविरोधो वृत्तपरिभ्रमणमात्रायासमधिगम्यम् । तस्मात्
शक्तिरूपेऽपि अक्षयिकत्वादक्षयवृत्तयोर्गोचारावकाशः ।
बीजादीनां हि क्षयरपरपरिणामे न तादृशाः क्षणाः
संजायन्ते । यतः अनपेक्षितहेतुवन्तरपवृत्तेरन्तरमङ्कुर
प्रादुर्भूतमिति । नन्वेवमपि परपरेषु बीजादिक्षणेषु तदेवेद-
मिति प्रत्यभिज्ञा नोपपद्यते । अपिच सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्ष-
विरोधे कथमनुमानमात्रान्न लभते इत्यपि वाच्यम् । त्रामे
वा बहुवचसि शैल्यानुमानप्रसङ्गः । समाधिरेतिधीयते । ये
ते क्षणाक्षेपात्मन्तिकभेदमदृशतया दृष्टमपि प्रत्याकल्पयितु-
मनीयस्य भेदाग्रहणनिवन्धनः अमेदमदृशव्याहारः प्रसूतेति,
मुक्तिकावामिन रजतभयहारः । न चानुमानोदयविरोधः
अर्थक्रियाऽप्यथाऽनुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञा तु भेदाग्रहणे
नापि उपपद्यते इति निरवयवम् । अत एव च ब्रह्मा
वदन्ति 'गवति वै प्रत्यज्ञादप्यनुमानं बलीय' इति ।
युक्त चेदमेव पक्षयामः । यत्तदेवेदमिति विज्ञानद्रवमिति
एकविज्ञानोदये कल्प्यतम् । अपिच वृत्तकानो भागानाम-
वरममावि विना कारणान्तरमावात् इन्द्रिय संनिहिते
न्यायिपते । न पुनः पूर्वसंनिधितारूपतामुपस्थाति ।
पूर्वानुमयमाविता च भावना नेदन्तमपरकालयोगात्मिका-
मिति । तदिदं भालाप्रत्यभिज्ञानेन न्याय्यतम् । अपिच
वृत्तानां भावानाम् अवश्यमाविनिनाशः प्रतीयते ।
अतोऽपि यथा क्षणभङ्गिता अनुमानम् । तथा हि,
यथेया भुवभावितौ, तत्र तेषां हेतुवन्तरापेक्षा नास्ति ।
भुवभावी च वृत्तज्ञाना विनाशः, इति विकट-भानोऽपि
लिङ्गमनुमान विनाशस्य हेतुवन्तरापेक्षितः प्रतिष्ठितिः ।
भुवभाविता हि निपिद्वयमानहेतुवन्तरापेक्षितविरुद्धनिर-
पेक्षन्यायानोऽप्यस्या हेतुवन्तरापेक्षितमात्रावपत्तिः । या
च स्वविरुद्ध हेतुवन्तरापेक्षितं निराकरोति । ये हि हेतु
वन्तरापेक्षिते भुवभावितो न भवति । यथा वावति
रामादयः । अनो हेतुवन्तरापेक्षितविरुद्धनिरपेक्ष-च-
न्यायसमुपभावितास्य वा उल्लङ्घ्य, शैवाभुवभावितास्यानु-
पत्तिः । विनाशस्य हेतुवन्तरापेक्षा नास्ति । तथा यदि

मावा अपि स्वहेतुस्यो हेतुवन्तर विनाशं प्रत्यपेक्षेत,
तत्तत्स्य हेतुवन्तरस्य संनिधाननियमे प्रमाणमावात् कश्चित्
वृत्तोऽपि न विनश्येत् । स्वहेतोस्तु विनश्वरयोग्यवस्तु
उदयानन्तरमपि ... इति क्षणभङ्गतामिद्विदिः । अपिचेदं
चिन्तनीयम् । किं वृत्ता भावा स्वहेतुस्यः समुपजाय-
माना विनश्वरा एव जायन्ते अविनश्वरा वा । विनश्वरा
उदयानन्तरमेव लीयन्ते इति क्षणभङ्गिनः । अविनश्वर-
त्वमावात् न कदाचिद्विनश्येत् । न च हेतुवन्तरापेक्षा
विनाशादयः, विनश्वरासहत्वात् । य हि जायमाने विनाशो
मावात् अत्यतिरेकी भूतिरेकी वा ? न तावदत्यतिरेकी,
हेतुभेदात् । अतिरेकिणि तु जाते भागस्य प्रत्यक्ष-
उपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । तेन तिरोधीयते इति कल्पनायामपि
तिरोधानं प्रत्येय विकल्प इत्यलमितिप्रसङ्गः ।

अत्र केचिदेवं समादधति । तदेतन्ते परस्परसंघर्षिते
समाकल्पयेकं प्रत्यभिज्ञासमाख्यातं प्रत्यप्रविज्ञान क्षण-
भङ्गानुमानं निरुणद्धीति । न चेदमिह समीचीनम् । हे
एते विज्ञाने अग्रसररूपे यथायथं तत्तामात्रे
इदन्तामात्रे च न्यायिमात्रेण नालमुपयानुभासंमन्वयमप-
वर्तितम् अर्थस्य अवभासवितुमिति, प्रतीतिविरोधात् ।
यथैव जल अभिज्ञदेवकाल वस्तु एकतया चक्रास्ति,
तथा अथापि मिश्रदेवकालमपि एकतयेव परिस्पृष्टीति ।
तथापि यद्येवदेवोदयश्च नैकविज्ञानमन्तरेण इत्येकमेवेदं
विज्ञानमुरांतरणीयम् । कार्यसद्भागेयप्रादाय अप्रतीत-
मपि कारणं परिकल्पनीयम् । न पुनः कारणमुपनिरीक्षणेन
स्वदृष्टसर्वविपर्यय परालोचनीयः । तेन यद्यपि केवला-
दिन्द्रियात् केवलात् पूर्वानुमयसमासादिनञ्जनो भावना
ऽभिधानत्वं संस्कारात् नेदयेवविषये विज्ञानमुद्वेगमईति,
तथापि तथोदयोन्वयसमासादिनञ्जनसादितदशाऽन्तरयो इदं
कार्यनित्याचार्य, न चेदमप्युचितम् । प्रत्यक्षमेवेदं न
भवतीति । यद्यपि संस्कारोपयोगे इन्द्रिय वायावाचीन-
जन्मतया अस्य प्रथमतयावयवमप्यमायिनः सकलादिना-
मपद्विज्ञानविवादार्ता प्रत्यग्रसंयत्ता अविरोधात् । न चेदं
प्रमाणमात्रमिति निश्चयं प्रमाणमस्ति । वाचककाशेनोप-
संवेदान्तरपरिहाद नेदमेवानुमान वाचकमिति निमित्त-
विज्ञानमुरागते, परस्परअपरोपसमावसे । यावत्

तेषामपि तत्पूर्वभावित्वस्य नियमवत्ताविशेषात्, तस्याम-
वादेव च कारणतायाः । न च अनपेक्षाणामपि परस्पर
कार्यान्तरात्मकम्, तन्मात्रस्य तेभ्य उपलब्धेः, तत्रैव
सामर्थ्यनियमात् । न च कृतकतया इतरेषामक्रिया,
सहक्रियावा कृतमित्यसंभवात् । न च स्वकारण-
बललक्षणपरस्परसंनिधयः अपेक्षावन्तः शक्यमिदमेवेनापि
अस्मत्तु कर्तुमिति कृतं संनिधयेनेति निवर्तिगुमीशते ।
न च सहकारिकारणभेदः कार्यभेदहेतुः, अपितु
सामग्रीभेदः, तस्मिन् सति कार्यभेदोपलब्धेः । अमिता
चेह सामग्रीति न कार्यभेदसंगतः । परस्परसमवधानं चोप-
सर्गप्रत्ययेभ्यः ध्यात्वादीतामिति न क्षणिकस्य अर्धक्रिया-
विशेषात् असाधारणता हेतोः । न च साध्यवर्धिति
दृश्यमाने शब्दादौ व्याप्तिप्राधान्यादेव साध्यसिद्धेरसाधना-
द्भेदोपपन्नम् । न तत्तु सर्वोपमहारवती व्याप्तिहेतुमात्र
विषया भवितुमर्हति । शक्य हि शक्तिं परेण दृश्य-
मानानां साधनम् अक्षणिकत्वात् व्यापितं त्वयेति
उत्तरमनेनान्तिकं न क्षणिकत्वसाधनम् इति । तस्मात् शब्द-
स्तु दृश्यमदृश्य वा, तत्सर्वं क्षणिकमिति दर्शनीया व्याप्तिः ।
ननु एवमपि शब्दादेर्विवादास्पदीभूतस्य व्याप्तिदर्शन-
बलादेव सिद्धा क्षणिकतेति तदसंभवेव असाधनाद्भव-
हेतुपपन्नम् । मैवम् । असत्यपि शब्दविषयादौ यत् सत्
दृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं क्षणिकमिति यथा सर्वोपमहारवती
व्याप्तिः सिध्यति, न च शब्दविषयादौ भग्नित क्षणिका,
एवमवयवपि विवादास्पदीहेतु शब्दादौ व्याप्तिसिद्धादि
न सिध्यति क्षणिकता इत्यवश्यं दर्शयितव्यमेव । तेषां
क्षणिकताप्रधानायां सत्ता, इति मायाधनाद्भव हेतुवच-
नम् । अपिच कृतका भावाः स्वहेतुभ्यः उपजायमाना
पिनभूता जायन्ते अविनभूता वा । विनभूताभेदे
उपशान्तरमेव अवगृह्येरमिति सिद्धः क्षणमङ्गः ।
अथ अविनभूताः न कदा विदपि नश्येयुः । न तत्त्व-
विनशो विनष्टमर्हति । न जातु स्वधारादुत्पन्न नीलं
पीतं मरुतः । न च हेतु नरापीनत्र सा विनाश एवा-
विनि साधनम्, विच्छेदावस्थान्तात् । न हि हेतुवतरेण
जन्ममनो विनाशो भावद्विधः अभिधो वा । न ताव-
दभिधः, वाग्यभेदात् । मित्रं च तु भावस्य तादृशव्याप-
त्

पूर्वबहुपलब्ध्यादिप्रगङ्गाः । तेन भावविरोधीयते इति
चेत् । न । तितोधानस्यापि भेदे भावतादसम्भम् ।
अभेदे वा हेतुभेदाऽनुपपत्तिः । तस्मादभावाप्यापि समस्त-
रूपविरहितो विकल्पितस्य क्रिया अनुपपद्येति 'अभावं
करोति' इति करोतिक्रियाया अभावेन निःस्वभावेन
संयथानुपपत्तेः, नन्वा सह संय-धो भावं न करोतीति ।
यश्च न करोति तस्याकारकस्य ओहेतुमिति न
विनाशहेतवः । केचित्तु तस्मात् स्वहेतोः समेक्षण-
स्थितिर्मा भानो जातः इति द्वितीयक्षणे स्वयमेव न
भवति, न पुनरत्र हेतुमपेक्षते । न तत्तु स्वकारणतः
स्वभावात्प्राप्तितं कीलमुपजायमानम् अभीतादिभावे हेतु-
मपेक्षते पर्यनुयुज्यते चेति । अपि च कृतकानां
भावानामप्यदृश्यभावी विनाशः प्रतीयते, तेषां शक्य
क्षणिकता अनुमतम् । तथाहि, येषां भूमावि
तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा नास्ति यथा रूपादीनां
तौहमस्ये । भूवतावी च कृतकानां भावानां
विनाश इति विरुद्धव्यस्तोपलब्धिर्विनाशाश्च हेत्वन्तरा-
यत्तां प्रतिक्षिपति, प्रुदभाविता हि निमित्त्यमानदेव-
न्तरापेक्षाविविधतन्त्रिरेषेय कथाप्या लब्धा हेतुन्तरान-
पेक्ष उमुपस्थापयति । तथा स्वविरुद्ध हेत्वन्तरानपेक्षानुप-
करोति । तथाहि, येये हेत्वन्तरापेक्षा, न ते मुत्र
भाविनः यथा वासति रागादयः । तथा यदि भारा अपि
स्वहेतुमी हेतुन्तर विनाश प्रत्यपेक्षेत् तन्मन्त्र
संनिधाननियमममाणमात्रात् कश्चित् कृतकोऽपि न
विनश्येत् । योऽयमवश्यम्भावी क्षणिकानां भावानां
विनाशः स्वहेतुभ्यः एव एकधाराव्यवहिनानुपपत्ति
सूचयति । तथा च स्वयमेव न मरति भावा दितीये
क्षणे, इति सिद्ध क्षणमङ्गः एतेषाम् ।

(खण्डयति-) नैव तावत् सत् क्षणिकत्वप्रपन्न
समर्थम्, क्षणिकत्वे इदमप्याऽनुपपत्तिरकारणतायां ।
तथाहि अत्यन्तप्रधानानां क्षणानां कार्यजनमुपेक्षते । तदे-
व भावात् तूणे गत्यशम्, हिमेहमादेक कार्यगुणत्रयो-
ऽन नैकम् । एवं हिमेहमादेकं कार्यमुप नैकम् ।
न तावदेकमात्रं, एवकार्येण तत्तु अतुल्यत्वात्प्राप्तिरेक
कारण तदुक्तो, यथा कानोपादात् सत् निवर्तय

धीर नास्तीत्येवमादिका भावविषया इतिदिनि यदुच्येत, तदा अमृतकलायामुदिता नीतिकद्वरणीया । नहि नाम्नीति बुद्धिरिति । किन्तु दधिस्वरूपमात्रानुभवे एव स्वयं-प्रकाशे शब्दप्रयोगमात्रमे...तत्तैव...पपतो नास्ति । तादृशमे...तस्मिन् दधित्वरूपमात्रोपलब्धिः । न च तां प्रति पयस एव निरपेक्षस्य हेतुता । अनुपनिषत्तिते हेतुतरे पयसः एवोपलब्धेः । न चेदं पयोऽन्तरमुपलभ्यते इति शक्यं वक्तुम् । प्रत्यभिज्ञानस्य अमेदसाधकत्वात् । ननु च हेतुवन्तरापेक्षित्वे ध्रुवभाविता नीलवन्तः । ध्रुवभावितैर कुतोऽवगम्यते । दर्शनमिति चेत्, हेतु-न्तरेणैवावश्यं भवितव्यमिति । न च मालाः वयम्, येनैवं विषयादात् भीषणमाहे । यत् पुनरिदं स्वहेतुभ्यो भावा-नामपि नक्षरणाभ्युत्थो हेतुवन्तरयत्ते विनाशो न्यतिरेकिणि जातेऽपि पूर्ववत् भावस्य उपलब्ध्यादिप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते । उक्तमस्माभिः, यथा तन्मात्रोपलब्धितः एव विनाश इति । तेन तस्या हेतुसद्भावात् तथैव भवितव्यम् । अनुपलब्धिपरिपि तस्य सैवेत्युल्लिखितेव नीलवन्तस्य निरन्तरभावमात्राभावात्परिहार इति सर्वमनाकुलम् । सुगतताविरपरिमयधनमहविषयानन्त्यलीढायाः । मीमांसाया विहिता तावमयी जीवश्रेयस्य ॥ १ ॥ मीमांसा-जीवरक्षा (कालिकनाथपणीता) पृ. १-१७.

• क्षणलघुमुद्रादयः । अधिनक्षत्रसंयोगविभाग-प्रत्यय अधिनक्षत्रमग्निसंयमप्रमाणमग्निमेवम् चतुर्भो भागः क्षयः, क्षणद्वयं लवः, क्षणत्रयं मुष्टिः, क्षणचतुष्टयं निमेषः, पञ्चदशनिमेषाः क्षणः, शिशुपञ्चक्षणं च क्षणः । सु. पृ. १७२.

• क्षते प्रदारा निवर्तयमीक्ष्यमिति न्यायः । अपमपदि आपलते प्रवर्तते इति । साहचर्य. ११३.

• क्षते मक्षिकापायः इति न्यायः । अय विद्युन्मृते कर्मविश्रान्त्येवनेऽपि प्रवर्तते । रयट् । साहचर्य. ७५१.

• क्षत्रियस्य उरनयनम् आधानम् च शीघ्रम् । वि. २।१।३. • क्षत्रियस्य पैतीतानं निषिद्धमेव मन्वातव पानं तु भद्रगतम् । सु. पृ. ११५. • क्षत्रियस्य प्रजा-पात्रा परतो वनेः । पृ. १००. • क्षत्रियस्य प्रदेन

वीर्यतिशयात् प्रजापालनविधानस्य अपातयत्यपि क्षत्रिय-जातीयत्वेन योग्यत्वात् राजशब्दप्रयोगोपपत्तिः । पृ. १०१. • 'अभिषेकोऽपि धर्मोऽसौ क्षत्रियस्यैव पठ्यते । यहाही राजशब्देन तेन नाक्षत्रिये मतः ॥' वा. २।३। २।३ पृ. ५८२. • क्षत्रिये राजशब्देऽपि राजशब्द-प्रयोगः । सु. पृ. १००. • क्षत्रियवैश्ययोः अपि ऋणव्यापारकर्म नित्यम् । भा. ६।२।१।२२ वर्णकं २. • क्षत्रियवैश्ययोः इव ब्राह्मणस्यापि इष्टिपूर्वकत्वसोमपूर्व-कत्वयोर्विकल्पः । अग्नीधोमीयपुरोडासास्य तु सोमादुत्कर्षो ब्राह्मणस्य । वि. ५।१।४. • क्षत्रियवैश्ययोः नार्जित्यम्, विमलैव तदधिकारात् । 'प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे पाजना-प्यापने तथा' इति याज्ञवल्क्यः । १२।४।१६.

• क्षयाहे पार्थेनोद्दिष्टम्यवसाविधिः । अयं म्यवसाविधिः पुनरायं । बाल. पृ. १८.

• श्रामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीय-त्वात् । ६।४।५।१७ ॥

मेहनहोमात् वैलक्षण्यस्य स्वनाथः दुःशब्दः । होमः एकदेशस्य कृतमस्य वा मेदने भवतु, श्रामे तु, क्षैपतोः कः, 'क्षायो मः' (पा० ८।२।५३) । हविर्ददि त्री यत् प्राप्यक्षितम्, तत् सर्वदाहे सर्वस्य हवियो दाहे एव स्यात्, नैकदेशस्य दाहे । एकदेशस्य एकदेशदाहस्य अवर्जनीयत्वात् । एकदेशस्य दाहः सर्वयितुं न शक्यते । अग्निर्लोभो मति नियतं मृदा अवयवाः क्षायन्ते एव । तस्मात् सर्वदाहे दाहप्राप्यक्षितम् ।

दर्शनाद्वैकदेश्यो स्यात् । १८ ॥

सर्वहविर्ददि दाहप्राप्यक्षितम् इति मिदान्तमुक्तं पूर्वपक्षी साधनेन व्यावर्तयताह । एकदेशे दग्धे दाह-प्राप्यक्षितं स्यात्, दर्शनात् । 'यदा तद्विः संनिष्ठेन, अप तदेव हविर्विषेत्' इति नेनैव हविषा मन्वायं दर्शयति । तत् सर्वश्रामे नावक्यते । तस्मात् एकदेश-श्रामे एव प्राप्यक्षितम् ।

अन्येन वैनट्टाग्रादि कारणमाभिः । १९ ॥

एकदेशदाहे एव दाहप्राप्यक्षितम् इति पूर्वपक्षे मृदायां दग्धं दग्धेन अग्राहुनंदाहं मिदान्ती । 'यदा तद्विः संनिष्ठेन' इति एतत् उक्तं मन्वायं न नेनैव

प्रत्ययेन सहभावनियमः । तत्संज्ञानानां कुसूलवर्तिना वीज-
क्षणानां तेन सह समानयोगक्षेमाणांमपि उपमर्षणप्रत्ययसह-
भावभावात् । क्षणस्य चैकस्य क्षणान्तरेणैकेन कार्यकारण-
भावनिश्चययोगात् सामान्यविषय-वादन्वयस्यतिरेकयोः
तन्निरोपणचेत्, न तल्ल कारणमेवेन । तथा न केवलानां
व्यभिचारसंभवात् आद्यातिशयोक्त्यादमङ्गुरोपादं वा प्रति-
क्षिप्यादीनां परस्परपेक्षाणामेव उपादकत्वमकामेनापि
अङ्गीकरणीयम् ।

अपि च, अन्यक्षणप्राप्तौ वीजमनपेक्षम् अङ्कुरा-
वनिषवनवायन्तेजसि जनयत्, किं येनैव रूपेणाङ्कुरं
जनयति, तेनैव सदितराण्यपि, किंवा रूपान्तरेण ?
न तावत्तेनैव, क्षिप्यादीनामपि अङ्कुरस्वाभावापत्तेः ।
न यत्तु कारणमेवे मेदन्तु कार्यं भवितुमर्हति,
कार्यमेदस्वास्तिकत्वप्रवद्भात् । यदाह 'अयमेव हि
मेदो मेदहेतुर्वा यद्विरुद्धमप्युच्यतेः कारणमेदश्च' इति ।
नापि सामग्रीमेदः, तस्या अप्येकत्वात्, अन्यथा
सहभावे नियमाभावात् । रूपान्तरेण तदितरेण जनकम् ।
तथाहि, वीजमङ्कुरादि जनयत् उपादानम्, तद्विक्रिया
तदुपपत्तेः । तदितरेण पुनरस्य सहकारिप्रत्ययता । तेषां
तु पूर्वं पश्चादयो वधास्वमुपादानानि, तद्विक्रिया
तदुपादादिति चेत् । ननु सहकारितोपादानतेति
किमेकं तत्त्वम्, नाना वा ? एकं चेत्, कथं
रूपान्तरेण जनकम् ? नानात्वेऽपि अनवोर्जितत्वं मेदः
अमेदो वा ? मेदे कथं वीजस्य जनकत्वम् ?
साम्यामेव अङ्कुरादीनामुपपत्तेः । अमेदे वा कथं
वीजस्य नानात्वम् ? भिन्नादात्मत्वात् । एतयोर्वा एकव-
मेकतादात्म्यात् । वयुष्येत 'क्षिप्यादौ जनयितव्ये तदु-
पादानभूतमेव क्षिप्यादिवीजस्य रूपान्तरम्' इति । न
तर्हि वीजं तदनपेक्षं क्षिप्यादीनां जनकम् । तदनपेक्षत्वे
तेषामङ्कुराद्वेदानुपपत्तेः । न चानुपकारकाणि अपे-
क्षन्ते इति त्वपेक्षकम् । न च क्षणिकस्योदकारसंभवः,
अन्यत्र जननात्, तस्यापेक्षान्वात् । तथा च अर्थनिर्या-
कारिताया एकानेकप्रत्यक्षपेक्षानपेक्षान्वयसम्भवात्, तृतीय-
प्रकारविरहात्, अनयोरन्यतरप्रतिषेधस्य अन्यतरविधान-
नान्तरात्मकत्वात्, क्षणिकत्वे च तदापरवयोः एकानेकत्व-

प्रकारयोः अभावाद्युक्तेन क्रमेण सत्त्वं न निवृत्तम्,
इत्यप्यप्यारणानैकान्तिक गन्धस्त्ववदिति ।

यदि मन्येत अनुपकारका अपि भवन्ति सहकारिणः,
अपेक्षणीयाश्च कार्येणानुहितभावाभावत्वात् सहकार्य-
करणाच्च । नन्वनेन क्रमेण अक्षयिकोऽपि भावः
अनुपकारकानपि सहकारिणः क्रमरतः कार्येण अनुवृत्ता-
न्वयस्यतिरेकान् अपेक्षिष्यते, करिष्यते च क्रमरतसह-
कारिसमवधानवशात् क्रमेण कार्यणीति न्यापकानुपपत्त्योः
असिद्धेः संदिग्धस्यतिरेकमनैकान्तिकं सत्त्वं क्षणिकव्यतिरिक्तो
इति । ननु अयमप्रागिकः स्वरूपेण कार्यं जनयति,
तच्च स्वरूपं तृतीयादिभिः क्षणेषु द्वितीयेऽपि क्षणे
सदिति तदाऽपि जनयेत् । अङ्कुरं वा तृतीयादिष्वपि न
कुर्वीति, स्थिरस्य तादवस्थात् । अतादवस्थे वा तदेवास्य
क्षणिकत्वमिति । अत्रोच्यते । सत्यं स्वरूपेण कार्यं
जनयति, न तु तेनैव, सहकारितद्वितस्य तस्य जनकत्वात् ।
क्रमरतप्रत्ययपेक्षिणः तत्सहकारिसमवधानस्य द्वितीये
क्षणे भावात् । स्वरूपान्तं सहकारिसमवधानमपि आ मनः
अन्तर्गन्धतिरेको अनुपकारपि तत्कार्योपादाने । न जैता-
यता सहकारिसमवधानादेवोपचितमतः कार्यसिद्धेः कृत-
मेतेषां स्वरूपेणेति साम्प्रतम् । तत्सहितवदिव तत्तदु-
त्पत्तिदर्शनात् । रूपे सत्यपि अनुपादात् समवधाने तु
उपादादैव कार्यस्य तदेव हेतुः, न पुनः रूपमपीति
चेत् । ननु एवमेहेतुत्वे समानेऽपि वीजे रूपस्य
राशगादिभिः सह कस्माद्वीजरूपेण सत्येन अङ्कुरोपादः,
न राशभादिषु ? तत्सत्त्वेन वीजादित्वरूपसमवधानस्यैव
हेतुत्वादिति चेत् । तदेतुत्वे कथं तन्निवेशि स्वरूपमपि
न हेतुः ? अहेतुत्वे वा कथं न राशभादित्वरूपत्वात् ? न
चार्जनीयवत्ता रूपनिवेशः, समवधानमामस्य तदन्तरे-
णापि भावात् । विशेषस्तु रूपमेव । तस्माद्यथा उभया-
धीननिरूपणा न्यातिभ्यावकस्य न्याये भाव एव नामाव
इति, न्यायस्य तु न्यापकः एव भावः, नान्यत्रेति
निरूप्यते, तथा कार्यकारणमात्रः उभयाधीननिरूपणेऽपि
कारणस्य कार्यात् प्राग् भाव एव नामावः, इति कार्यस्य
कारणे नान्येन नामपि भावः इति अनुमत्तानुपादादिधी-
यते । तेष्वेव लोकिङ्गरीशकारणो कार्यकारणमात्रावगतेः ।

कृतनक्षामे एव प्रायश्चित्तम् । उपरस्यसं हि निमित्तं यच्छास्त्रोक्तम्, 'पुरोडाशो धायतः' इति । कृत्स्नस्य क्षतिनीयवन्म । न चैकदेशक्षामे, तस्यावर्जनीयत्वात् । अथ यदुक्तम्, क्षामेण हविषा समाप्तिर्हन्वते, यदा तद्विः संतिष्ठेतेति । उच्यते । संस्थाने निमित्ते प्रायश्चित्तम् । यदाऽपि अन्येनापि हविषा तत् संस्थाप्यते, तदाऽपि प्रायश्चित्तमिति न दोषः ।

तद्विःशब्दान्नेति चेत् । २० ॥

भाष्यम्— एवं चेदुच्यते, अन्येन हविषा यदा संस्थाप्यते इति । नैवम् । तद्विःशब्दात् । तद्विःशब्दोऽत्र भवति 'यदा तद्विः संतिष्ठेत्' इति । अत्रान्येन हविषा संस्थाप्यमाने तद्विःशब्दो नावकव्येतेति ।

स्यादिज्यागामी हविःशब्दस्त्वह्निङ्गसयोगात् । २१ ॥

भाष्यम्— स्यादिज्यागामी हविःशब्दः । तद्विः संतिष्ठेत् तद्विः कर्म संतिष्ठेतेति । ननु मुख्याभावे गौणो गृह्यते, नान्येति । उच्यते । मुख्याभावः एवायम् । कथम् ? यदा संतिष्ठेत् तत्कर्म, तेन हविषेति वाक्यं भिद्यत । अवाचकं च स्यात् । कर्म हि संतिष्ठेत्, न हविः । तेन संस्थानं निमित्तम् । तद्विःशब्दोऽनुवादः । अनुवादश्चेत् अन्यहविषेऽपि कर्मणि संस्थिते प्रायश्चित्तमिति गम्यते । कथं पुनः हविःशब्दः कर्मणि वर्तते इति ? तद्विःशब्दोऽनुवादः । हविःशब्दः कर्म इति शब्देन हविःशब्दोऽनुवादवन्म । यदा प्रत्यक्षकारितया देवदत्तसंबन्धना लभ्यते त्रिदः । एवं हविषाऽपि कर्म लभ्यते । तस्मात् कृत्स्नक्षामे प्रायश्चित्तमिति ।

सोम— यदा अग्निं यत्ना कपालानां च साम्यम्, उद्वसत्वेनारिकं च अपेक्षितपरिमाणम् । तदा अल्पादा दाहादेव अदनीयत्वकल्पनायोगेति । यदा तु पञ्चादिष्वमनेवविषयम्, तदा कं पिन्वं बद्धिः बह्वदरादान् अन्तरादनीयवन्म, कं विन्व एवम्याचार्य अत्यन्त दाहान् अर्धांतरस्य अदनीयवन्म, इति सर्वत्र एकदेशदाहस्य अदनीयत्वकल्पनाजान्तरादनीयवत्तत्वात् तद्विःशब्दस्य एकदेशदाहस्य वक्तुमशक्यात् न निमित्तवन्म । एवं च यत्र मध्यपूर्वाभिमाणम् अगिदावन्म इत्यनु अदनीयवन्म, तस्मात् मध्यपूर्वाभिः अवसानदेन-

मायतया स्वयं हविष्याभावात् पुरोडाशस्यैव हविष्यात्, तस्य च सद्भावात् यथावत्प्रकारे द्वित्वदाय होतव्यम् । न च सर्वक्षामे तस्य हविष एवामात्रात् 'यदा तद्विः संतिष्ठेत्' इत्येतत् कथमुपपद्यते इति वाक्यम् । पुरोडाशो हविषस्य इति बहुव्रीहिणा तद्विःशब्दस्य यागपरत्वात् यागस्य संस्थापकत्वात् । तथा च सर्वक्षामेऽपि 'यस्य सर्वाणि हवीणि' इति वचनात् आग्नेयं तद्विःशब्दलक्षित-यागस्य समाप्तिः संभवति, इति न कश्चिदोषः ।

वि— 'क्षामे यागो द्वयोः सर्वदाहो वा, पूर्ववद् द्वयोः । अंशदाहस्य नियम्यात् सर्वदाहे पुनर्विः ।' ।

माट्ट— 'यस्य पुरोडाशो क्षायतस्तं षष्ठं कर्णणे गृह्णाति, यदा तद्विः संतिष्ठेत् अथ तदेव हविर्निर्वपेत्' इति श्रुतप्रायश्चित्ते सर्वपुरोडाशदाहरूपं क्षाममेव निमित्तम् । अग्निपाक्ये हविषि एकदेशक्षान्तस्य अर्जनीयत्वात् । न च अवर्जनीयक्षान्तिरित्येकदेशक्षान्तस्यैव निमित्तत्वम्, तस्यैव परिच्छेत्तमशक्यत्वात् । न च 'तद्विः संतिष्ठेत्' इति अत्रात् व्यपक्षितेन हविषा यागप्रतीतेः एकदेशक्षान्तस्यैव निमित्तत्वम्, प्रयोगसमाप्त्यैव एवमंशदाहस्यप्रयोगस्य सर्वत्र दर्शनेन प्रयोग-समाप्तेरेव लक्षणया प्रत्येऽपि प्रतिपादनीयत्वात् । अतः सर्वक्षामे एवेदं पुनः प्रयोगरूपं प्रायश्चित्तम् । 'यदेवम्य हविर्वापयेत्, अन्यत्तदेवम्य निर्वपेत्' इत्याप्तस्मृत्य-वचनान् सर्वदाहे प्रायश्चित्तम् । 'यदि वाऽन्यदेवम्यो न प्रभवेत्' इत्याप्तस्मृत्येन सर्वदाहे अग्निपापपतिर्येकदेशदाहे वा पुनः प्रयोगविधानेन तद्विःशब्ददाहे प्रायश्चित्ता-नुपपत्तेः । अत एव एकदेशदाहस्य परिच्छेत्तं श्रावकत्वेऽपि एतन्मूलभूतमप्येव तत्र प्रायश्चित्तासंभवनः । तादृशैक-देशक्षामे तु प्राचनमासाधिकरणव्यापने आग्नेयं दग्धा-वस्थितेन वा प्रयोगसमाप्तिप्राप्तम् । एव सर्वक्षामेऽपि प्रयोगसमाप्ति-आग्नेयं पुरोडाशान्तोऽप्यथा वा दृष्टया ।

मण्डन— 'क्षामेऽत्र कृत्स्ने यजनेर्धियानम् ।'

शंकर— 'सर्वक्षामनिमित्ता ।'

॥ क्षामयत्यादीनां तन्नामधेयानां सर्वकर्षः ॥

'नामधेयं हविःशब्दं निर्वपेत् पौर्णमासीमेव श्रोतुं यजेत्' इत्यनेन अग्न्याधानप्रकारयोगेमेव हविःशब्द-

नान्या । नहि स भावः सत्ता लभते, यो न कां चिदर्थ-
क्रियामारभते, यतः स्वज्ञानस्यापि सर्वे भावाः कारणम् ।
यदपि किञ्चित् अज्ञायमानमपि सत्त्वेन संभाव्यते, तदपि
सर्वे विज्ञानं प्रति आलम्बनत्वात् अर्थक्रियाकारि, तदर्थ-
क्रियाकारित्वेव सत्ता, यदेव अर्थक्रियाकारि, तदेव पर-
मार्थसद्विधि । सा च नमशैवपञ्चाभ्यां भावा, न च
अक्षयिकत्वे ते संभवतः । स्यादपि हि पदार्थो न तावत्
अर्थक्रियाः सर्वाः युगपत् कर्तुमर्हति, तथा सति द्वितीये
क्षणे कृत्याभावात् अर्थक्रियाकारित्वविरहात् असलक्षण-
पक्षेः क्षणिकत्वेव स्यात् । नापि क्रमः संभवति, स हि
भावः सर्वाथेक्रियात्मकः किञ्चित् वा चिदेनारभते
नान्याम्, समर्थस्य क्षेत्रयोगात् । सहकार्यपेक्षया विलम्बते
इति चेत् । न । सहकारिणो हि अकिञ्चिन्ना अनेनपेक्षाः ।
किञ्चिन्नाश्चेत् यत् तैः क्रियते, तदेव कार्यसाधनं स्यात्,
तदनन्तर कार्यनिष्पत्तेः भावः तत्कारणमेव स्यात् । नहि
आग-गुणे अतिशये कार्यमारभमाणे भावस्य कारणता
सम्भवति मित्रत्वात्, अमेदे वा भावोऽपि तत्कालजन्मा
क्षणिक एव स्यात् । शेषाभेदे तु विरुद्धावेव, तस्मात्
अक्षयिकस्य सत्ता संभवतीति सिद्धं सम्प्रानुबन्धित्वं
क्षणिकतायाः । किञ्च कृतकानां भावानाम् अवश्यभावी
विनाशः, तेनपि क्षणिकत्वं प्रयदीनाम् । तथाहि, यत्
येषां भुवभावः, न तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा । भुव-
भावी च कृतकानां विनाशः, इति विरुद्धस्यातोपलब्धिः ।
भुवभावितानि हि निषिध्यमानहेतव-तरापेक्षित्वात्ता अग्न्यु-
ष्णानादिषु उपलब्धा स्वभावाक्रमनपेक्षावम् उपलब्धपदन्ती
तद्विरुद्धं तापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति । अथवा हेत्वन्तरा-
पेक्षायां वासति रागादीनाम् अनुवभावित्वत्वात्ते । तद्वि-
रुद्धं भुवभावित्वं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विनाशस्य हेत्व-
न्तरापेक्षा निवारयति, निरपेक्षस्य विनाशः स्वाभाविको
ज-मानन्तरोप गवतीति सिद्धं क्षणभङ्गः । सुखलप्रहारा-
दयस्तु विशदशसंज्ञानहेतवो न विनाशस्य । प्रतिपत्तारस्तु
सहस्यपरोपेक्षायां क्षणता भेदमलम्बयन्तः तत्त्वभ्रान्त्या
विनाशमनुपपन्नं सुखलप्रहारादयस्तु विशदशसंज्ञानदर्शिनः
तदेव विनाशं मन्वन्तानां सुखलदेर्विनाशहेतुता मन्वन्ते ।
परमार्थस्तु न केचि विनाशहेतवः । हेत्वन्तरज-या च

विनाशो न तावत् भावादभिचो भविष्युर्हति, हेतुमेदात् ।
मित्रत्वे तु तस्मिन् जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः
स्यात् पटजन्मनि घटवत् । तस्मात् स्वहेतुत एव भावा
विनाशस्यभावा जायन्ते इति क्षणभङ्गसिद्धिः । किञ्च
मयनरक्षितानामपि प्रयदीनां किञ्चताऽपि कालेन अव-
यवक्षयविक्षेपवदो न विनाशो ददयते विनैव सुखलप्रहारा-
दिभिः, सोऽयम् उपलब्धिप्रभृति किञ्चित्किञ्चिद्व्याप-
मन्तरेण नोपपद्यते, प्रत्यक्षमेव न अन्यथा-वम् अभिनव-
पुराणवत्त्वोः अज्ञातघटोपलब्धिकालैरपि पुरवैकाल्यते ।
न च एकस्यैव पटस्य नानारूपत्वं संभवति, नाना-
लैक्यवोर्विद्येयात्, तस्मात् प्रसिद्धमन्वत्त्वं प्रयदेः ।
प्रयोगश्च भवति 'विवादाभ्यासिता भावाः सत्त्वान्
क्षणविनाशिनः ॥ दीपवत् प्रसभिह्लाऽपि स्यात्
प्रदीपवदेव नः ॥'

अत्राभिधीयते । न तावत् अर्थक्रियाकारित्वेव सत्ता,
सतो हि अर्थक्रियाकारिता, न तु सैव सत्ता । न च
सर्वस्य भावस्य अर्थक्रियाकारितातिथम्, अतत्कारिणोऽपि
संभवत् । न च ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतम्,
अज्ञायमानस्यापि स्वस्वरूपसद्भावसमयात् । न च सर्वेषां
विज्ञानं प्रति आलम्बनहेतुता अतीतानागतताना भावानां
सम्भवति, अवियमानानां हेतु-नानुपपत्तेः । हेतुत्वे वा
सर्वज्ञाननिष्पत्तौ सर्वेषां व्यावृत्तत्वात् क्रमानुवृत्तमेन
च पुनर्ज्ञानागमनपत्तेः, तल्लक्षणत्वाच्च सत्तायाः,
सर्वज्ञानानन्तरमेव समस्तस्य जगतः दृष्टताप्रसङ्गः, इति
यत्किञ्चिदेतत् । संभवति च भावानां क्रमेण अर्थक्रिया-
करणत्वम्, सहकारिण्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः । सह-
कारिणश्च अतिशयमागन्तुं भावात् मित्राभिध मित्रमेव
वा कुर्वन्त्येव, यथा बीजस्य क्षितिलिलसंयोगे अतिशयः,
तद्वत्त्वे स्यादितोऽपि बीजस्य प्रागङ्कुरानारम्भः स्वप्ने
नारम्भः, इति न कदा चिदनुपपत्तिः । नन्वेवं
सयोगस्यैव कारणत्वं स्यात्, न तु बीजस्य ।
नैवम्, संयोगमावात् तदुत्पत्त्यदर्शनात् । नहि
क्षितिलिलसंयोगः अङ्कुर जनयति । बीजविशिष्टस्य
तु संयोगस्य कारणत्वे विशेषणीभूतस्य बीजस्यापि
कारणत्वमङ्गीकार्यम् । यस्तु सहकार्यपेक्षा ननुमन्वते, तस्य

० 'खण्डपर्यणि सोममेतु प्रतिपन्निश्चयर्पणि ।
सोममुत्पा प्रयोक्तव्येवाह कौपीतकी अतिः ॥' निषण्ड-
मण्डनः । संकल्पः ३१।६.

० रजनं 'द्राम्या रनति' इति वचनसामर्थ्यात्
द्रामिवाचनसार्थं भवति । आ. १२।४।२।४. ० रजनं
वेदे; दशपूर्णमासयोः 'देवस्य त्वा सवितुः प्रगवे इति
रजनति' राजसूये रनिना हविःपु मैशानाईरूप्ये तु न
वैदिरजननम् । स्वयङ्गता वेदिः' इति तत्र विधानात् ।
वि. २०।१।१. ० रजनने उपरत्स्य प्रत्येकं उपरव-
मन्त्यहृतिर्न्येतितोमे । भा. ११।४।१।५५-५७,
० रजने द्रयोर्मन्थयोः समुच्चयः अग्निचयने (उगा
ऽऽथर्यमृत्जनने 'द्राम्या रनति' इति विधानात्) ।
१२।३।१।५।१०.

० रूपव्यम् । 'नित्यं न भजनं यस्य, यस्य वा
नित्यभूता । न तस्य क्रियमाणत्वम् (करोतिकर्मत्वं)
रूपव्यमाशयोरिव ॥' य एव हि प्रवृत्तपरन', संभा-
वितपरनो वा अन्येन प्रयुज्यते, स एव क्रियमाणत्वेन
अवधारिते, नान्यः । तथा च न कश्चित् रूपव्यमाकाश
वा कुर्वन्नुपलभ्यते । वा. २।१।१।१ पृ. १७७.
० रूपव्यम् । समाप्तं विना रूपव्यशब्दान् संसर्गादिति ।
समाप्तशब्दस्य रूपव्यशब्दस्य अन्तर्गतत्वम् । विमह-
नाश्वर्यश्च समाप्तशब्दः । समाप्तशब्देन वा यस्य
गुणस्य सत्त्वसमीप्यति तस्य पुण्यमिति इति विप्रश-
योक्तव्यस्य पुनर् नानि इति शक्यत्वात् समाप्तशब्देनः
रूपव्यमाशय एव रूपव्यशब्दस्य शाब्दिकत्वं मुख्योद्वेगः ।
सु. पृ. ५-५. ० रूपव्यशब्दात् ननु साधारणताभूत-
गुणाभावात् गौणशरीराभावात्प्रसङ्गः । न । 'अप्यभ्यन्ते
रूपव्यमगमन् कथमागमन्ति ।' पञ्चाक्षरं 'रूपव्य-
शब्दीय आत्मा' । 'रूपव्य अर्थनिदानः' इत्यारिः
प्रसिद्धः, तत्र कश्चित् रूपव्यम् अत्यन्तं लघु निरवयव-
प्रमाणं, वदन्त्येतेत्येति । तेन रूपव्यशब्दस्यैव तत्त्वम्
अत्यन्तसामान्यप्रयुक्तत्वम् । न चैवम् एके गौण-
प्रतीतिमुत्पत्ता अर्थाभावात् । प्रथमज्ज्ञानाद्वि-
रूपव्यशब्दस्य न मुख्यत्वदर्शिते । ... रूपव्यशब्दो मूढ-
प्रत्ययवृत्त्यात् । ... न वाप्राप्तामृद्वन्प्रवृत्तेन रूपव्यशब्दः
संबन्धो दृष्टते । वा. १।४।१।२।१-१ पृ. १५५.

॥ रूपव्यव्यायः । पक्षमध्ये तिथिद्वयद्विस्तृ-
रूपव्यव्यायतुल्यैवेत्युक्तः पीयूषाचार्याम् । साहस्री-
५६१.

० रूपव्यविचारः । 'रूपव्यं भवतिद्वान्तः'
इत्यादौ रूपव्यादीनाम् अननुभूतपूर्वत्वात् ईदृशमिति
निरूपणाशक्तैः सिद्धान्तादौ आरोपासम्भवेन गौणव्या-
नावृत्तिः । अथ तत्र समुदायरूपेण रूपव्यादेरप्रसिद्धावपि
रूपव्यशब्दस्य यौगिकत्वात् विशकलितत्वसिद्धिमादाय
खाधिकरणतासंशयोपेक्षया आरोपित्वाधिकरणताक लतादौ
प्रसिद्धं पुनर् रूपव्यसमासार्थमङ्गीकृत्य तदारोपेण सिद्धान्ते
गौणता रूपव्यशब्दस्य इत्युच्यते, ततः रूपव्यशब्दस्य
आरोपितसंशयोरुपायैवृत्तिवात् तदाश्रयलतागुण्ये एव
रूपव्यशब्दस्य गौणत्वापत्तिः । न चोद्योपत्तिः, तस्य गौण-
त्वेनाप्यदीयमानत्वात् । अत एव अर्थलक्ष्यमपि आरो-
पिताः साध्यवत्त्वं लतागुण्ये अतिप्रसक्तम्, तस्याप्या-
रोपित्वाधिकरणताकत्वस्याप्याश्रयेण गौण्योपपत्तेः ।
कौ. १।४।१।२।२ पृ. १७४.

पुण्यादौ सत्त्वबन्धित्वाध्यारोपेण चारोपितं रूपव्य-
शब्दार्थमङ्गीकृत्य तद्वृत्तिगुणानामवस्थादीनां सिद्धान्ते
सत्त्वाच्च न 'रूपव्यं भवतिद्वान्तः' इत्यादौ अपात्तिः.
(गौणत्वलक्षणात्) । माट्ट. १।४।२।३ पृ. ७७.

(ननु चारिना प्रतिशदिसिद्धान्तस्य अन्यन्ताभावा-
त्स्थापनार्थम् । रूपव्यं भवतिद्वान्तः' इति वच प्रयुज्यते
तत्र रूपव्यादीनामस्य तादृशत्वेन मुख्यार्थगुणसोपान्या-
भावात् आरोपितार्थोपपत्तेः गौणत्वमङ्गीकृत्यैवम् इति
उच्यते-) कथं तर्हि रूपव्यशब्दसिद्धान्तादीनां उद्भूतानां
गौणता 'रूपव्यं भवतिद्वान्तः' इत्यादिपु । नहि तेषां
मुख्यत्वनिषेधमस्ति, येन तादृशत्वात् गौणत्वं स्यात् ।
उच्यते । (आरोपितार्थोपपत्तिना हि परत्वं मुख्यार्था-
योगात् गौणत्वमिष्यते । तथा च अगतां रूपव्यादीनां
परकारोपार्थमभावात् समन्तैः हि इदं रूपं मुख्यमित्यह-)
नहि एवमनिषेधमस्ति, कथं तर्हि अन्यत्र तदुपायोगः ।
नहि अन्यत्रैकविधमभ्युपगम्य अन्वयसंशयिणु उच्यते ।
(प्रतीकत्वात् समुदायशब्दात्-) तेन मूढमेव आरोपित-
मङ्गीकृत्यम् । एतच्च आरोपितत्वमपि तस्य मुख्यत्वात्

व्यापस्थितिं प्रतिपद्यते, कालान्तरं प्रति औदासीन्यात् ।
 प्रत्युत प्रत्यभिज्ञाशक्तं प्रत्यक्षमेव छणिकृता दूरमुपस्थितिः ।
 पूर्वापरकालकलितभावावकल्पनात् । अनुमानमपि
 संबन्धानुगन्धाननिबन्धनं छणिकृता न पक्षीकृतं धमते ।
 तथा नह कस्य चिच्छ्रुत्य संव्ययबोधविरहात् । न खलु
 अपतीते सवन्धिनि सवन्धवुद्धिराविर्भवति । न चैतदु
 भयातिरेकि प्रमाणं सुगतमतानुषारिणे मन्यन्ते । तदिद-
 माकाशप्रान्तमित्यपह्नन्ति सीगताः । ते हि स्वमान-
 हेतुः अनुमानसमधिगमनीया छणिकृतामानयते । किं
 पुनस्तदनुमानम् ? यत् तत् तत् छणिकम् । शन्तश्च सर्वे
 भावा इति । भावमात्रानुबन्धिनि संघट्टे स्वभावो हेतुर्भवति ।
 यथा शिवापरं वृक्षत्वे । शिवापामात्रानुबन्धि हि वृक्ष-
 त्वम् । तथेदापि सत्तामात्रानुबन्धिनी छणिकृता । कथं
 पुनस्त-तामानुबन्धसिद्धिः, विपक्षे साधरूपमाणपञ्चते ।
 अशुभिके हि व्यापकानुबन्धिः सत्ता बाधते । अर्थक्रिया
 कारिता हि सत्ता, नापरा का चिदस्ति । या च क्रम-
 औपगमाभ्या व्याप्ता तृतीयशिविरहात् । अनयोः परस्पर-
 प्रतिश्रुतया एकप्रतिपक्षस्य इतरविधिनामन्तरीयकारात् ।
 न च धर्मयोगपरं अशुभिकेणु संमतः । ते तु
 निरतमाने सत्तामपि निरततः, वृक्षत्वं शितपावजिर ।
 कथं च छणिकेणु क्रमयोगव्याप्यामर्थक्रियाविरहः ?
 अत्राहुः । अशुभिको हि भवत् किमर्थं क्रियाजनन-
 स्वभावो भवेत् । अतः स्वभावो वा, नापराः प्रारोऽस्ति ।
 तत्राप्रिमपक्षसिद्धौ सारोगमार्थक्रियाणाम् एकस्मिन्नेव
 शोने इतरत्वात् कृतस्य च कारणानुवर्त्तेः, अनन्तरक्षणे
 व्यर्थक्रियासामर्थ्यव्युत्पत्त्यात् असंख्यगणान्ते अशुभिक
 त्वादिभिः । द्वितीयविवक्ष्यावल्गुमते तु काऽपि ततोऽर्थ-
 क्रिया नोदीयते इत्यसंख्यगण तापचिरेव । स्थानमतम् ।
 समर्थोऽपि स्वभावातो भावः सहकारिमनवधानस्रोत कदा
 चित् करोति तदभावात् तदा नेति । तदपि विमर्दं
 न धमने । स हि सहकारी निश्चिदात्मने वा न वा ।
 आरम्भमाणोऽपि अर्थक्रियापावन गमितभावाव्युत्पत्त्या-
 भूतः, उत आरम्भभूतो येति विवक्ष्यनीयम् । अनारम्भ-
 पथे भवेत्तथोऽस्तिपातव्यः । न खलु अनुपकारकं प्रति
 अपेक्षः अपेक्षी । स्वमारम्भारम्भे च भारव्य अगु

व्यतिरापतति । न ह्युत्पद्यमानः अनुपद्यमानस्वभावो
 भवति, विरुद्धवर्माभ्यामस्य मेदावादकत्वात् । भावोदया-
 ङ्गीकारपथे व्युत्पत्तिकारिस्थितयः । अतः स्वभावभूत-
 रम्भाभ्युपगमे भावस्य प्राग्या साधकत्वम् । नाशुभिकत्वात्
 क्रमेणार्थक्रियासिद्धिः । तत्र एगद्वयः .. रथैकोदयः ।
 तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । न च नद् यति-
 रेकाव्यतिरेकाम्याम-यः प्रारोऽस्ति, परस्परविरुद्धयोः
 एकत्र समराधप्रतीतिविरहात् । ननु छणिकोऽपि भावः
 किमर्थक्रियाजननस्वभावाः ? किं न नेति प्राचीं विव-
 क्षाना .. नास्तीति वर्धते । तत्र समर्थस्वभावस्य सह-
 कारिव्यपेक्षा न स्यात् । नहि अवमयोऽर्थात् अर्थक्रिया
 उदीयते । श्रूयता परमरहस्यं संगतानाम् । अन्य-
 खणप्राप्तः समर्थ एव भावः कार्यमपि एकैकमेवधारभते ।
 किमिति तर्हि सहकारिमिर्निताऽपि न करोति । निरपेक्षस्य
 जनकत्वे सहकारिताऽपि तस्य कीदृशीति यक्तव्यम् ।
 अत्र वदाम । यत्तादिदमुक्त विनाऽपि सहकारिभिः
 किमिति न करोति, तत् तादृजं सुगतमनं क्रौलविरह-
 विवृम्भितम् । छणिको हि भावो न सहकारिमिर्निता-
 ऽस्ति । कथमेतत् करिष्यति । यस्तु अस्ति, नापरा स
 इति । इति न विमिर्त्तं क्षीणम् । सहकारिमिर्निता
 किमिति न भवत्येवेति पर्युत्तरोपे हेतुपरभावरुत्तर
 वाच्यम् । तेन तथा भवन्ति, भावयन्ति चेति । एक
 कार्यकारिता च अत्यन्तगर्विनी सहकारिता । ननु
 तेऽपि अन्यनिरपेक्षा एव जनकाः किमिति न कार्या-
 न्तरमारमन्ते । अत्रापि वयमनीताः, भावास्तु यशारमन्ते
 तदारमन्तमिति अनुमन्तुमेव वयं प्रवृत्ताः । तेनापी
 जनता अपि तदेव जनयन्तीति पदव्यामस्यैक तात्परेवा-
 भ्युपगमा । नन्वेवेन इते अत्रः किं करोतीति ।
 भवेदेतदेवं पक्षेण क्रियाकामः सहक्रियायां तु 'कृते'
 इत्येव नास्ति । नन्वेवमेकस्यापि तस्मिन्नेः किमर्थे
 कुर्वन्ति । नेनदेवम् । न ते प्रेक्षापूर्वकारिणः, चेत्तं
 पक्षान्तेवयेतु । अन्योऽपि ... मिद .. मन्मथिनीना
 समर्था वयम् । इह तु न भवत इति । ते तु हेतुनीन-
 मीदधाना न न भवन्तु न खनने इति काऽनुपगतिः । ननु
 कथमेकं कार्यमेव कदाऽप्युत्पद्यते । आरम्भे एव हि कार्यस्य

भूमः । परेया प्रतिषेधः स्यादिति । तथाभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगः । खलेवालीभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगे कृते कृतः शास्त्रार्थो भवति । कृते शास्त्रार्थे नापरस्मै गुणाय यत्तित्यम् । अपि च तक्षणदीनि यूप-कारणानि । न चात्र यूपेन प्रयोजनम् । अयुषो हि यूपकार्ये विनियोजयितव्यः । तस्मात् तक्षणद्वयो न कर्तव्या इति ।

प्रतिषेधाच्च । ७३ ॥

भाष्यम्— इतश्च न कर्तव्याः । विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु तस्याः खलेवाल्याः । यत् काष्ठं खले वारणप्रवृत्तम्, सा खलेवाली । तादृशेव उपादातव्या । तक्षणे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं जायेत, यन्न खले वारणे प्रवृत्तम् । जोषण तु भद्रावधारणेव । जोषितं तत् अन्प्रायेणैव । वृक्षाणां हि जोषणम्, न तु विकारस्य । लच्छूर्णं च लच्छूराणां अशक्यमेव । तस्मात् तक्षणद्वयो न कर्तव्या इति ।

सोम— यथासिद्धखलेवाल्या एवोपादानात् तक्षणद्वयः कर्तव्याः शक्यत्वात् इत्युचिते संगतिः । सूर्यार्थस्तु— परेया छेदनादीनां प्रतिषेधः इति ।

वि— 'खलेवाल्या जोषणे च छेदनं तक्षणोच्छ्रयी । स्पर्शा नो, चोदकात् स्यु, नो वैद्यव्याघ्रं विरोधतः ॥' वैद्यव्याघ्रं विरोधतश्च जोषणादि न कार्यम् ।

भाट्ट— यथासिद्धखलेवाल्या एवोपादानात् छेदनं निवृत्तावपि तक्षणदीनामतिवृत्तिं सम्बन्धं प्रति उत्तरम् । प्रयोजनाभावात् तक्षणदीनि । तेषां हि यदि तावन् श्रद्धणीमागमि दृष्टं प्रयोजनम्, तत्तत्स्य खलेवारण-क्रियाप्रवृत्तये सत्त्वेन प्रमद्वत्तिदुष्परत्ते, न पार्यङ्केन तक्षणानुप्रापकता । यदि तु दीक्षाकालकर्तव्यपदार्थानाम् अदृष्टकर्मपूजोपादकत्वस्य स्थापितत्वात्, प्रवृत्ते च खलेवारणक्रियाप्रवृत्तिकाष्ठविधानेन छेदनादिक्रियपथमे-वापश्य आषडम्बत्वात्, सामान्यभावेन यूपचतुष्टयेः अपूर्वमेव खलेवाल्यां प्रयोजित्वम्, तदा मुतरां तक्षण-दीनी दीक्षाकर्तव्यत्वात् पदार्थानामभावात् । अत एव नाहाधीवरणमपि । निर्यजनोच्छ्रययोगेन अदीक्षा-वालीनयोः यूपस्वरूपार्थत्वाभावेऽपि यत्र क्षेत्रेदी तले-

वाली-तत्रैव साधारणविधानात् प्रवृत्तिसिद्धकार्यत्वादेवा-भावः । ३१.

मण्डन— 'नाम्नां स्यात् तक्षणदिकम् ।'

शंकर— 'लुप्तार्थे न खलेवाल्याम् ।' लुप्तार्थे जोषणादिकं न कार्यम् ।

खलेवाल्यां पर्यङ्गणादिसंस्काराणामनु-ष्ठानम् ॥

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् । १०।२।३३।५४ ॥

भाष्यम्— खलेवाल्यानेव संदेहः किं मैत्रावरुण-दण्डेन भूमेः समक्रिया, अद्विरवसेचनं बलवद्वधानम् अञ्जनम् इत्येवमादयः पदार्थाः कर्तव्याः, इत मेति । किं प्राप्तम् ? न कर्तव्या इति । परेया प्रतिषेधः स्यादि-त्युक्तम् । यादृशः खले वारणे वर्तते, तादृश एव यूप-कार्ये विनियोज्यः अयुषः । यूपार्थाश्च चोदकप्रताः संस्काराः तस्मिन्निर्बतैरिति । एव प्राप्ते, भूमः । अर्था-भावे कार्याभावे, यदि खलेवाल्याः ते संस्कारेः कार्यं न भवति, ततो यूपचतुष्टये तेषां निमित्तं स्यात्, खलेवाल्या न भवेद्युः । इह पुनर्भूमेः समक्रिया, अद्विरवसेचनेन, बलवद्वधानेन च कार्यमस्ति दाढयम् । शिथिल्य हि सा खले वारणेन भवति । न च खलेवालीरनुप्रापयति । तस्मात् कर्तव्याः । अञ्जनमपि अनुपपातकं चोदकप्रति-प्रियमाणमविकार्य गुणाय स्यात्, न दोषाय । तस्मादपि कर्तव्यमिति ।

सोम— तक्षणदिकत्वं पर्यङ्गणादिकमपि खलेवाल्यां न इत्युचितेः संगतिः । सूर्यार्थस्तु— अर्थाभावे हि यूपस्वरूपादृष्टसंस्कारार्थतामादाय खलेवाल्या निवृत्तिः स्यात्, न तु अत्र अर्थाभावः इति ।

वि— 'पर्यङ्गणप्रवृत्तनादि न स्यात् स्याद्वा, ऽन पूर्वम् । न स्याद्, दृष्टादृष्टमादिविरोधाच्च तत् भवेत् ॥'

भाट्ट— यानि तु पर्यङ्गणपरिद्वङ्गणपरिचनानीनि दृष्टानि, यानि च प्रोथगाञ्जनादीन्यदृष्टानि तेषां दीक्षाकर्तव्यत्वभावेन यूपोत्तरार्थत्वाभावात्, यूपोत्तरार्थत्वेन च अर्थाभावापि अभावात्, पश्चात्तत्तत्तदीन्यनुनिर्गन्तव्यत्वात् खलेवाल्या-वरणमिदमेव । एत परिषौ अपि प्रोथगादि योज्यम् ।

रखेत्तु विज्ञानमवाधितम्, सावदनुमानमेव नोदेतु
 भवति, संज्ञावति चानुमाने चाधितमिदं भवति इति
 विदितव्यमिदं तत्र कारणम् । अवाधितविययता चापि
 कारणमनुमानोदये । अन्यथा हतवदे शीतता किमिति
 नानुगीयते । नन्वेवं तर्हि कथं ज्वालादीनामेकक्यात्
 अवधारितानामनुमानतो मेदसिद्धिः । अत्र सिद्धान्त-
 सारमुदीरयन्ति । सामान्यविशेषात्मकानि सर्ववस्तूनि ।
 तत्र ज्वालाऽऽदिषु प्रत्यक्षम्, सामान्यविषयमनुमानं तु
 विशेषविषयमिति मित्राणोच्यमानाणि । प्रत्यक्षानुमान-
 योर्विशेषाभावात् न प्रत्यक्षेणानुमानोदयविरोधः । कथं
 पुनरधिकांशम् अर्थकिराकारिता क्रमेणेति वद । स
 सखु सकारिधर्मप्रधानोपहितविशेषो भावः तातामर्थ-
 क्रिया क्रमेणैव संगदयति । ननु विकल्पितं तदकारिणिः
 किं न्यतिरिक्तोऽन्यतिरिक्तो विशेष आधीयते इति ।
 दूषणादि चेद विकल्पयुगले पूर्वभावेदिगानि । अप्यापि त
 एव प्रतिनिपातमम् ... यद्विना अप्येवात्ताः अस्माकं
 मित्राण्येव सर्ववस्तूनि, न मित्रानि चेति, किन्तु तदभावेपु
 भेदाभेदो संशयामहे । तत्र भेदमात्रविकल्परमभावीति
 दूषणानि अभेदाभवेण परिहृताणि । अभेदमात्राप्रतिपत्ति
 न भेदाभवाभवेनेति । नन्वेतेन भेदाभेदो कथमेकत्र
 विरोधिनो निविशते । तत्राहुः । नैवो विरोधिनो, सहदर्श-
 नात् । सहानुसन्धानलक्षणे हि विशेषः । अननुसन्धानं न
 दर्शनमिष्यमम्, नास्ति विशेषः । तदिदमविचारित-
 रमणीयमिति गुरुणा नानुमतम् । स हि न दर्शनं भेदा-
 भेदावेव तदर्थेक्य न संभवतः । विशेषात् । नहि तयोः
 सहदर्शनमुपपद्यते । एकाकारत्वातिरेक्यं गणु अभेददर्श-
 नम् । प्रत्यक्षमात्रप्रतीतिः भेददर्शनम् । तत्र यदेक
 आकारः दृश्यते, तदा पितृपुत्रादिसंज्ञातिरेक्यं । पितृ-
 पुत्रादिसंज्ञातिरेक्यं न प्रतीते नैकाकारप्रतीतिरेव नास्ति (अस्ति)
 तेन मित्राभिन्नविशेषाभवेनैव अर्थकिरासमर्पणमप्यु-
 मानम् । न च प्रत्यक्षानुमानानुमानविरोधः । प्रत्यक्षमात्रा
 एव परीक्षणीयम् । एतां शुक्तिवत्तां तदेवेदं रक्षयमिति
 मतिः । सा च सादृश्यवत्तरेव भेदाभेदाभिव्यक्त्येव
 युक्ता अस्ति परीक्षा । तत्र परीक्षमाणस्य अर्थकिराऽ-
 नुसरस्य धर्मिष्ठे निर्विनि सद्व्यवसायऽप्यतिप्रमाणः ।

अयमिति निश्चीयते । भवति च विप्रवृत्तौ ... हुतवदा-
 दिष्टानुमानपत्रेण जातया अपि प्रतीतेर्विपर्ययः ।
 हुतवदादिषु चौष्ण्यपदीतिरूपजाता परीक्ष्यमाणाऽपि
 नाम्यशेषवत्तरे ... इति न विपर्ययानुमानोदयः ।
 तस्माद्व्यवसायेन नानादृशप्रवृत्तिरेव ... दर्शनेनाति-
 निर्बन्धेन तन्मीरतरगुरुदर्शनेनसागरपारदृशानस्तु
 संप्रति समाधिमानमिदमिति । साम्नादिषु प्रथममनु-
 म्नेषु पुनरन्तरा तिरोधानादिवशेन विच्छिन्नोपलभ्ये
 पुनरनुभवतः स एवमिति तावज्जायते मतिः ।
 तत्र यदि अर्थकिरा शिराऽपि कर्माद्बहुवचस्यते,
 ततो भेदाप्रवृत्तिवत्त्वोऽप्यभेदप्रवृत्तिः इति किमिति
 कल्प्यते । उपपद्यते च शिरादपि सहस्यविशेष-
 जातातानुक्रियाऽऽदिरूपविशेषमात्रः क्रमेणार्थकिरा ।
 स च विशेषो न्यतिरिक्त एव भावात् अर्थकिराकारिणम्
 (णः) । न च स एव अर्थकिराकारि,
 भावस्त्वदास्ते इति चतुरस्रम् । तथा विधिविशेषा-
 लीङ्गते तस्य साधनता, यदन्तरमर्थकिरोदयः, तदि-
 शेषयोगितयैव भावेपु साधनतास्यहास्ये लोचिकानाम् ।
 कथं पुनरसौ विशेषः तस्येति परतिरयते, तदाभवे-
 त्तुवानुमानात् । कथं पुनरासाधयते, स्वदेववत्तरेनेति
 भावा निवर्ततां भवान् । अलमस्माभिर्मन्त्रमुच्यते । अथ
 कस्मात् भावस्यैव भेदो नानुमीयते । प्रत्यक्षानुमा-
 नुमादिति वदामः । एतादृशानि चानुमानमुचितम्, एते-
 पचित्तुमात्रात् । यथा न अर्थकिराकारिता, तदेवमपि
 एवमेव सादृश्ये भाव इति तदनुमानमनुमानमुचितम् ।
 तेन सादृश्येऽपि अर्थकिराकारकप्रमाणयोगात्तानिद्वे-
 शिदो व्यापकानुसन्धानमात्रादिविनि सतिक्ता न सता
 साधयितुमशक्यं, अद्वैतपितृव्यादिति । न च अर्थकिरा-
 कारितैव सता, किन्तु प्रमाणवत्त्वयोग्यता । सत्यमस्य
 च प्रमाणवत्त्वयोग्यता । अतोऽर्थकिराप्रमाणवत्त्वमिति
 न चिद्विद्वदयम् । यद्विद्वदयम् । अन्वेषणभावा
 विनाशप्रतीतिः, तदपि विमृश्यतः जातुप्रमाणमस्यै
 विधीयते । कं गणु प्रमाणो विनाशमिममन्वते । प्रमाण-
 भावो विनाश इति चेत्, कः पुनः प्रमाणभावाः । इति

गामीयत्ववचनात्, तेन खलेवाल्यादिद्रव्येण नियोजनादि-
कर्मसंयोगात् इति ।

चि— 'खलेवालीतण्डुलो. खादिरमैहता न वा ।,
यूयोक्तैर्मुल्यवृत्त्यर्थमुद्रेशात् खादिरि हि वा ॥ अव-
पाताद्यवधार्यै मैहता तण्डुलेष्वपि ।, प्रत्यक्षवचनत्वायै
कार्ये यूपेन लक्ष्यताम् ॥ अन्तरेण हविर्देवयोगात्तयाति-
देशनम् । न निवृत्तं सचयतेऽतः खादिरमैहताऽनयो. ॥'

भाट्ट— साद्यस्के 'खलेवाली यूयो भवति' इति
श्रुतम् । तथापि देशप्राप्तं खादिरत्वं निवर्तते न वा, तथा
चित्रेष्टी 'दक्षिणं पृष्ठं पयो धाना उदकं तण्डुलखात्
संसृष्टं प्राजापत्यम्' इत्यत्र तण्डुले श्रीहिवयमिगमो निवर्तते
न वेति चिन्तायाम्, आद्योदाहरणे तावत् न यूपकार्ये
खलेवाली यथाऽवस्थिता विधीयते यूपपदे कार्यलक्षणाऽऽ-
पत्तेः । किन्तु यूयोद्देशेन खलेवालीत्वं गले कारणक्रियारूप
संस्कारकतया विधीयते । न चादृष्टार्थत्वापत्तेः लक्षणा-
ऽभीकारेऽप्यदोषः, निष्पादस्यत्यविक्रमगन्धयेन तस्या
दोषत्वात् । अतश्च प्रकृतिवत् खादिरमेव यूप संज्ञाय
तस्य प्रयोगमप्ये एव खलेवालीत्वं संवादीयम् । अस्तु वा
खलेवाल्याः एव यूपकार्योद्देशेन विधिः, तथापि स्थाना-
पत्त्या इतरथमेवत् खादिरत्वस्यापि लामात्, वैय वस्तुतः
पूर्वं खादिरि खलेवाली, यैव याद्वेति । एव तण्डुले-
ष्वपि बोद्धव्यत्वेन श्रीह्यादिनिधयम् । इति प्राप्तिः, न
तावत् यूयोद्देशेन खलेवालीत्वविधिः, तदा हि तदेव-
समर्थकं यदि तावत् खलेवालीपदमेव, तदा एव प्रसरता-
भङ्गः । यदि तु यूपपदम्, तदा मुक्तव्यो परस्परम-
भेदान्वयमात्रात् 'खलेवालीत्वेन यूप भावयेत्' इत्येव-
विषयान्वयप्रतिपादार्थे खलेवालीत्वे खलेवालीत्वस्य
विरोधप्रतिपादार्थे लक्षणाऽऽपत्तेः । न च 'दण्डी
प्रागनन्वाह' इतिवत् तदनापत्तिः, तत्र धान्यस्यैव
दण्डविविशिष्टगुणस्यैव कर्तृत्वेनान्वयेऽपि प्रास्ताप्यसंविदेन
दण्डे एव विधिप्राप्तपत्तेः । प्रकृते तु यूपकर्मकभावनायां
खलेवाल्यास्तत्वेनान्वयप्राप्तपत्तेः अवश्य खलेवाली वस्यैव
भावनायामन्वयो वाच्यः । तस्य च न विरोधप्रमाणत्वं विना
सिद्धिरिति लक्षणाऽवरोधमात्रः । तत्र च मुख्ये खले-
वालीरदे लक्षणाऽपेक्षया वचने यूपपदे एव प्राप्तिनियोजन

रूपतत्कार्यलक्षणमस्तीत्युक्तं तदुद्देशेन खलेवालीविधियुक्तः ।
न च तथापि स्थानापत्त्या खादिरत्वादिप्राप्तिः, प्रकृतौ हि
'यूपे पशु निपुञ्जीत' इत्येतद्वाक्यमात्रपरीलोचने पशु-
नियोजनसमर्थकसिद्धौ किञ्चिद्व्यमात्रग्रहणप्रसक्तौ 'यूपं
स्तिनस्ति' इति वचनात् प्रयोगमप्ये छेदनप्राप्ती
तत्प्रकृतिद्रव्यापेक्षायाम् 'खादिरि यूयो भवति' इत्यनेन
तन्निवृत्तिनिधिः । अतश्च खादिरत्वस्य पशुनियोजन-
साधनीभूतद्रव्यच्छेदनादिसमृद्धिद्रव्यद्वारेण विधानात्
खलेवाल्या च लौकिकखलेवारणक्रियाप्रयुक्तकाष्ठस्यैव यूप-
कार्ये विधानात् छेदनलोचने हारलोपात् खादिरत्वनिगमस्य
लोपः । एवं चित्रेष्टी तण्डुलेषु श्रीहिवनिगमस्यापि । तथापि
हि प्रकृतौ पुरोडाशमात्रविधिपरीलोचने लौकिकस्यैव
अयोगाद्येनान्वयेन पुरोडाशस्य ग्रहणप्रसक्तौ 'पिण्ड करोति'
'पुरोडाशं श्रययति' इत्यनेन प्रयोगमप्ये पिण्डकरण-
पुरोडाशश्रयणादिप्राप्तिं प्रकृतिद्रव्यापेक्षया श्रीह्यादिवाक्येन
तन्निवृत्तिविधानात् श्रीह्यादीनामगोत्रेयावत्पूषाधनयामपदेय
घट्टकाक्षप्रयोजकश्रयणविध्यास्तिष्ठोपादानकतण्डुलव्यापार
कत्वस्यैव कौस्तुभे व्यवस्थापितत्वात् । प्रकृते च
तण्डुलानां पाकामात्रेण उक्तविषयव्यापाराभावात् प्रकृति-
द्रव्योपादानम्, न वा श्रीह्यादिनिधयम्, न वा तेषु
लोचनविधिप्राप्तिः । निर्वापस्तु लौकिकः एवार्थसिद्ध-
काण्डुलानाम् । प्रदेयधर्मास्तु पर्यविक्रान्तादयः के चिदर्थ-
लोपाभावे कर्तव्याः । अतः सिद्धं चित्रेष्टी तण्डुला
श्रीहिवयमयतरमिप्रकृतिका अपि प्राप्ता इति ।

भाट्टन— 'न खादिरि खलेवाली ।'

मांकर— 'अवैहता अपि तण्डुलाः ।' ३२.

● खलेवाल्यां यूपानुतिनांस्ति धावकि । यूपानुति-
न्यायः । भा. १०।१।५।९. ● खलेवाल्यां स्थानानुतिः न
कर्तव्या यूपोपासकतस्यानुष्ठानद्वारा यूपसंस्कारमेवात्
इति सिद्धांतितं ददोमे ... । स्थानानुतिश्च पाशात्
विनिपुक्तोत्तरकारकमागुपयोगद्वयसंस्कारार्थम् । अदृष्टार्थं
संनिवृत्त्योत्तरकारकं कथं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म ।
स्थानानुतिन्यायः । बाळ. ५ ८१. ● खलेवाली-
शब्दः य. खले वाक्ये प्रकृते तस्य वचनम् ।
भा. १०।१।१।१०। खलेवालीशब्दः खले शारदा

हविषा । किन्तु अन्येन हविषा आग्रादिनाऽपि सम्भवति । तस्मात् नैकदेशदाहे प्रायश्चित्तं किन्तु सर्वदाहे । 'यस्य पुरोडाशो क्षायतः' इति शास्त्रात् हि यस्मात् सर्वदाहेऽपि कारणस्य प्रायश्चित्तकारणस्य दाहस्य प्राप्तिरस्येव । एकदेशदाहस्तु अवर्जनीयः । तस्मात् सर्वदाहे प्रायश्चित्तम् ।

बुधहले तु 'अन्येन वैतन् शास्त्राधिकरणप्राप्तिः' इति पाठः । 'अधिकरणेति कर्मणि ल्युट् । सर्वदाहे अन्येन हविषा एतद्विधिः इत्येतच्छास्त्राधिकृतसंस्थाप्राप्तिः उपपद्यते' इति च व्याख्यातम् ।

तद्विधिःशब्दाद्रेति चेत् । २० ॥

'यस्य पुरोडाशो क्षायतः तं यत्नं वशो गृह्णाति, यदा तद्विधिः संतिष्ठेत् अथ तदेव हविर्निर्वपेत्' इत्युक्तं समापनम् अन्येन हविषा स्यात् इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । समापनं अन्येन हविषा कर्तुं न शक्यते । तद्विधिःशब्दात् 'यदा तद्विधिः संतिष्ठेत्' इत्यत्र तत् हविः इति शब्दः प्रयुक्तः । इति तेनैव हविषा समापनं प्रतीयते नान्येन हविषा । सर्वदाहे तु तेनैव हविषा समापनमशक्यम् । एकदेशदाहे तु तेनैव समापनं सुकरम् । तस्मात् एकदेशदाहे एव दाहप्रयश्चित्तमिति ।

स्याद्विज्ञागामी हविःशब्दस्तद्विज्ञासंयोगात् । २१ ॥

अन् पूर्वपक्षिणा पूर्वसंज्ञेणोक्तं तस्मिन्स्थिति । 'यदा तद्विधिः संतिष्ठेत्' इत्यत्र पठितो हविःशब्दः न हविर्द्विभ्रपरः किन्तु इज्यागामी यागपरः स्यात् । 'यदा तद्विधिः संतिष्ठेत्' यदा च यागः संतिष्ठेत् इत्यर्थः । कर्मैव हि संतिष्ठते न हविः । अतः समापननिमित्तं यद्विधिः इत्यनुवादः । तेन अन्यहविष्केऽपि कर्मणि समाप्ते प्रायश्चित्तमिति सम्प्रते । कथं पुनः हविःशब्दः कर्मणि वर्तते तथाह, तद्विज्ञासंयोगात् । संतिष्ठते इति यागलक्षणस्य संस्थानस्य समापनस्य संयोगात् संभवात् । तस्मात् पुनरितिनिमित्तं सर्वदाह एव न एकदेशदाहः । तस्मात् सर्वदाहे प्रायश्चित्तं स्यात् इति सिद्धान्तः ।

स्याद्विज्ञागामी हविःशब्दस्तद्विज्ञासंयोगात् इति पाठे तु हविःशब्दस्य हविर्द्विभ्रपरत्वे अन्वापत्त्या न्यायस्यापत्त्यात् । हविःशब्द इज्यागामी तद्विज्ञासंयोगात् इति व्याख्येयम् । के.

• शामेष्टिः नाम न का चित् स्वतन्त्रा, किन्तु

हविषः शामले दाहत्वे सति पूर्ववेष्टिः पुनः कर्तव्यतया प्रायश्चित्तरूपेणोक्ता तेव शामनिमित्ता इष्टिः शामेष्टिः । पूर्वमासेष्टयनन्तरं शामःशब्दोपनिरासार्थं पुनः पूर्वमासेष्टिरेव विहितः सैव शामेष्टिः । के. ६।४।५.

ह्रि शामेष्टिन्यायः । सर्वपुरोडाशदाहे प्रायश्चित्तेष्टिः कर्तव्या नैकदेशदाहे ॥

शामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीय-त्वात् । ६।४।५।१७ ॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासयोः ध्रुयते 'अथ यस्य पुरोडाशो क्षायतस्तं यत्नं वशो गृह्णाति । यदा तद्विधिः संतिष्ठेत्, अथ तदेव हविर्निर्वपेत् । यशो हि यशस्य प्रायश्चित्तः' इति । तत्र संदेहः किं सर्वशामे प्रायश्चित्तम् उक्तेकदेशाध्यागे इति । किं श्रुतम् । प्रातर्निमित्तत्वात् कृत्वे वा एकदेशे वा । एवं प्राप्ते, धूमः । शामे तु सर्वदाहे स्यादिति । तुशब्दः पक्षं न्यायवर्तयति । शामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तं स्यात् । कुतः ? एकदेशस्य अवर्जनीयत्वात् । न शक्यते एकदेशशामो वर्जयितुम् । नियत-मग्निर्धर्मो दाहस्य सूक्ष्मा अवस्थाः क्षीयन्ते । तद्यु च कपालेषु अघःपाकार्ये पुरोडाशोऽपि क्षीयते, उपदि चाङ्गाप अभ्युत्थन्ते । तदवर्जनीयम् । निमित्तत्वेनापि ध्रुवमाणं नियमेव स्यात् । तत्र यत्पेति निमित्तध्वण-मतिवर्धिते स्यात् । तस्मात् सर्वशामे प्रायश्चित्तमिति ।

दर्शनाद्वैकदेशो स्यात् । १८ ॥

भाष्यम् — न चैतदस्ति, सर्वदाहे प्रायश्चित्तमिति । एकदेशो क्षायति भवितुमर्हति । निमित्तं हि उपसंप्राप्तं क्षायं नाम । एकदेशक्षायणमपि क्षायमेव । यदि तत्र न क्रियते, भूतं न क्रियेत । न चैतदुक्तम् । अपि च दक्षपति, 'यदा तद्विधिः संतिष्ठेत्, अथ तदेव हविर्निर्वपेत्' इति, तेनैव हविषा संस्थानं दर्शयति । तत् सर्वक्षणे नाप्यकल्पते । तस्मादेकदेशो एव क्षायति प्रायश्चित्तमिति ।

अन्येन चैतच्छास्त्राद्वि कारणप्राप्तिः । १९ ॥

भाष्यम्—यशब्दः पक्षं न्यायवर्तयति । न चैतदस्ति, यदुक्तम् एकदेशो क्षायति प्रायश्चित्तमिति । किं तर्हि ।

॥ खादिरत्वादिन्यायः । १।१।११-८ । खादिर-
त्वादिरत्वात् सुवादेः अनिदेशं विना विकृतावभासेः
द्विरुक्तत्वापत्तिमत्वात् विकृत्यर्थेन खादिरत्वादेर्न जातम् ।
आहवनीयादिद्वाराद्य तद् होमस्य विकृतावपि न धवे-
ष्ट्यादौ उपदेशात् प्राप्तत्वात् तादर्थ्येऽपि आहवनीयस्य
द्विरुक्तत्वानापत्तेः खादिरत्वादिन्यायामावात् यूपोत्पाद-
कस्य च्छेदनस्य प्रकृत्यर्थत्वात् यूपस्य प्रकृत्यर्थत्ववत्
आधानस्य प्रकृत्यर्थत्वे न कश्चिदेतदुपपत्तिः । सु. ३।७
पृ. ४२.

॥ खादिरत्वात् तस्य तक्षणादिसंस्कारासामर्थ्येऽपि
नियोजनकार्यसामर्थ्ये सति पदिर एव प्रायः । के.
६।१।२०।४०-४१.

॥ खादिरत्वात् तस्य कदरूपे पशुनियोजनानन्तरं
खादितो लभ्योऽपि गोपादेयः प्रयोजनस्य जातत्वात् ।
भा. ६।१।१०।३६, ॥ खादिरत्वात् प्रतिनिधौ कदरे
साहते पुनः खादिरत्वात् तस्य पुनः तक्षणादयः कर्तव्याः,
संज्ञितोऽपि प्रतिनिधिरस्याग्न्यः । वि. ६।१।१७.

॥ खादिरत्वात् यूपद्रव्याणां विकल्पः एककार्यार्थ-
त्वात् । भा. १।१।१।१०-१५, ॥ खादिरत्वात् वाज-
पेयादिविकृतौ वैकल्यज्ञानां प्राज्ञानाम् अन्यतमपुनः-
श्रुतौ नियमविधिः । १।०।१।२५।५१-५७.

ग.

० गकारः ककारः । प्रतिवर्गं पञ्चकण्ठनिर्देशान्
मित्रपञ्चसिधिसिचित्रव्यञ्जस्य सत्वेऽपि गकारोऽयं ककारो-
ऽयम् इत्यादिप्रत्ययभेददर्शनम् । सु. २. ७०६.
० गकारादीनां वर्णत्वशब्दत्वगुणत्वेऽपि सन्तु दृष्टादिभेदस्य
परोक्षधित्वात् गकारादिरूपैकत्वसिद्धेः गन्नादिमानं न
कवितम् । भा. २।२।२।२ पृ. ४७१.

॥ गगनरोमन्ध्यायः । अर्धमण्डपानि श्वर्यमपल-
करणे प्रवर्तते । पशुतादुदीर्घं चर्षणं रोमस्य उच्यते ।
साहस्री. ६६६.

॥ गगनारविन्दन्यायः । अवमन्थन्तामारदहन्ते
प्रवर्तते । गगनकमलं हि यथा नारयेव तद्वदिति ।
साहस्री. ७१५.

॥ गङ्गां प्रविष्टाऽनेका नदी गङ्गामहणेन
गृह्यते इति न्यायः । ('तन्मन्थपतितत्ताद्महणेन
गृह्यते' इति न्यायोदाहरणरूपोऽयं न्यायः । के.) भूतिः.
पृ. २१८.

॥ 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ लक्षणा विना पदान्त-
रान्वयासंभवः । सु. पृ. ७१३. ॥ गङ्गास्थोत्थवत् क
चित् अनुवृत्तिः । (गङ्गाप्रवाहो वहन् मार्गस्थान् सर्वा-
नेव भूभागानाद्वैपति तद्वत्) । मणि. पृ. ७१.

॥ गजघटान्यायः । यथा 'मदान्धसिन्धुलटा'
(गङ्गाशृङ्ग) । यथा च 'यवैषा मेघनीला चलति गज-
घटा राक्षसस्तत्र यायादेतत् पारिप्लवाग्भः पृथितुत्प-
बलं धार्यता राक्षसेन । पत्नीनां राक्षसोऽन्तं नयतु बल-
मिति प्रेषयन् मलमासासीत् स्नेहयोगात् खितमिह
नगरे पक्षयानां घटसम् ॥' इति सुव्रताराक्षसताटके
२ अङ्के । साहस्री. २०८.

॥ गजभुक्तकृपित्यन्यायः । यथा गजभुक्त हि
कपिपक्षं तदुदरादभग्नमेव निःसरति, तच्च भग्नं सत्
मन्त्राशुन्यं प्रशालितमिषामातीति प्रसिद्धम् । तथा च,
यथा निश्चितप्रवृत्तिरुडिनात्तत्तादतितादं तन्मन्त्राऽऽदि
कथं निःसृतमिति न तर्कगोचरतामेति, तथा गताऽपि
रक्ष्मीर्नैव लक्ष्यन्ते । तच्च च 'गता विलक्ष्यन्ते नैव
गजभुक्तकृपित्यवत्' इति । साहस्री. २६९.

॥ गङ्गुलिकामवाहन्यायः । यथा गङ्गुलिकानामनीनां
गगादेशां चेत्तु यूपे पतित्वा, तदा धार्यमाणे अपि सर्वा-
स्तात्र पतन्तीति तथा प्रवृत्तेऽपि । (गङ्गुलिका इत्यपि
पाठः) । साहस्री. २३.

० गण एव संघातधर्मः गणमनुप्राहीतु समर्थः ।
भा. ८।१।१।०।१७.

॥ गणादुपचयस्वरूपकृतित्वात् । ८।१।१।१० ॥
गणोपचयस्य कतिपयादिपु द्वादशादिष्वपि दशाहानि
प्रवर्तन्ते इत्यवगमम् । तानि च उपचयसंज्ञानि द्वौ अग्नि-
होमौ । उपोपचय इत्युक्ते च अग्निहोमेऽपि उपचयस्योप-
पन्नः कर्तव्यः, यथाहोमेऽपि सर्वेषु रात्रिरावर्षोपचयः ।
तत्र हि द्वादशादुपचयः द्विधा उपोपचयमात्रं इति
विचारे पूर्वोपचयः । गणान् द्वादशाहान् श्लोकाणांमुप-

निषेधस्तु अविरोधात् सर्वेष्टीनाम् । इति प्राप्ते, नहि कर्मण्युपक्रान्ते तदसमाप्य कर्मान्तरमारब्धं युक्तम् । अतो न प्राप्तमेव निषेधं कर्म्यं वा कर्म । नैमित्तिक्य एव तु इदं न्यो निमित्तान्तरभाविन्यात् प्रसक्तम् अयं निषेधः । तात्पर्याः कृत्वद्भूताद्या भवेयुरेव । पुष्पायैभूतायां तु क्षामेष्टयादीनां पदान्तरे करणमिति । संकल्प. ३।१।७.

॥ क्षीरं विहायारोषकप्रसक्तः सौवीरकृचिमनु- भवति इति न्यायः । यथा सुगामिन्यकिर्मुक्तिरिति पक्षं परिगम्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः प्रकृतन्यायसमुपाययतीति सर्वदर्शनसंग्रहे अश्वपादीये- ऽभिहितः । साहस्री. ६६५.

॥ क्षीरदग्धजिह्वान्यायः । यथा तप्तक्षीरेण दग्ध- विधः कश्चित् तत्तं कूकृत्य विधति, तथा दैवात् सुप्त- कारिवस्तुनः प्राप्नो अनिष्टविषयायां बोधोऽयमिति । उक्तं च- 'क्षीरेण दग्धजिह्वस्तत्तं कूकृत्य पामरः विधति । दग्धममवलोच्य अनस्तदग्नां शङ्कते त्वथा त्यक्तम् ॥' इति भक्तवाक्यं भगवन्तं प्रति । साहस्री. ४७३.

॥ क्षीरभोजनन्यायः । यस्य क्षीरेण भोजनमुचितं भवति, यदि तस्मै सघर्करं दीयते, न कश्चिद्विरोधो भवति । सघर्करमपि तत् पय एवेति । भा. १।२।१।४४.

॥ क्षीराब्धिवासिक्षीरकामन्यायः । अयं यना- ऽऽप्तकामोऽपि स्वीयजनतृष्टिचिकीर्षया किञ्चित्वाचेत तद्विषये प्रचरति । यथा क्षीराण्येवनिवासी श्रीहृण्यो गोष्ठे गोपीः क्षीरं याचते स्वेति शंकरबखे । साहस्री. ८८७.

॥ क्षीरोदकन्यायः । यथा क्षीरपूणे पटे कति चित् अम्बिन्दवः प्रक्षिताः सन्तः क्षीरप्रदग्धेनैव गृहीता भवन्ति । नहि क्षीरप्रदग्धत् अम्बिन्दुप्रदग्धे परिशिष्यते, एवं ब्रह्मणा तत्कार्येण अम्बितिरिक्तवैराग्यज्ञत्वात् गृहीतमेव ब्रह्मप्रदग्धेन नमो भवति । शार्ङ्ग. पूर्वपक्षे २।२।६ ब्रह्म., * न क्षीरोदकन्यायेन इदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्बन्धिविशानं स्यात् । सावधारणा चेषम् 'एकमेवा- द्वितीयम्' इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीयथेत । सिद्धान्ते । २।२।६ ब्रह्म.

॥ क्षीरोदकसंपृक्तन्यायः । अयं न्यायः 'सन्त्यडो' (पा० ६।१।९) इति सूत्रमहामाष्ये अभिहितः । अस्यायमर्थः । संमिश्रत्वाद् शायते कियत् क्षीरम्, किय- दुदकमिति । कस्मिन् वा अत्रातो क्षीरम्, कस्मिन् वा अनत्रातो उदकमिति । प्रकृतिमन्यपत्तेरुत्तेऽस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्द्वितीया माष्यकारेणेत्यलमतिपल्लवितेन । किञ्चायं न्यायः 'तस्यादित उदात्तमर्धहत्वम्' (पा० १।२।३२) इति सूत्रमहामाष्येऽपि विस्तरेणोक्तः इति । साहस्री. ४८०.

* क्षुत्तस्य क्षेप्माख्यमवचिन्तनजननमकृतेन अमुचिन्त्यापादकत्वात् क्रतुवैगुण्यापादकत्वं युक्तम् । सु. ट. १३९४, * 'क्षुते आचामेत्' इत्यादि स्मृतिः प्रमाणम् । वि. १।२।४, * क्षुतादिनिमित्तकं विष्णुस्मरणं पदार्थमध्ये कर्तव्यं भवति । सु. ट. ११९९.

॥ क्षुत् स्वादुतां जनयति इति न्यायः । तीक्ष्णो क्षुपि कदम्बमपि स्वादुतया मयते इत्यर्थः । साहस्री. ४११.

* क्षुधितोऽदनीयात् । भन क्षुधितार्थमयमम्, न तु अरानार्थे क्षुधितः । रत्न. ६।१।१।११.

* क्षुरप्रहृणापत्तिर्नास्ति अर्थयोः स्वीतिशेमे केतव्यमधुवपनतमके यजमानसंस्कारे, नापितर्ज्जत्वात् । वा. ३।८।१।४.

* 'कृवेदादिसमूहेषु ये क्षेत्रज्ञाः प्रतिष्ठिताः ।' वा. ३।१।७।१३ ट. ७०२.

* क्षेत्रिणः मातुरेव वा यदि पुनः स्यात् तज्ज्ञातोः प्रसिद्धातिस्त्वात् नैव (पुत्रजातोः) दुर्कमिता भवेत् । वा. १।२।१।१३.

* क्षेममुभिक्षोऽयमतोऽहमस्मिन् देवो पतिवत्तामि (इति वदन्ति) तेन अतःसन्तो वृत्तरथापदेशातो हेत्वर्थे इति शक्यते । भा. १।२।१।१ ट. ८.

* क्षीमाधिकरणे (१०।१।५) आवाते न पुन्यविधानमित्युक्तम् । वाक्यार्थ. ट. २०.

ख.

* खट्वादी अविवक्षितमेव क्षीवं आवादिप्रत्यय- दर्शनेन आरोप्यते । सु. ट. ४१४.

युक्तमन्यत्र गौणत्वम् । (नहि मुख्यत्वमनारोपितत्वकृतम्, किन्तु बृहन्तरमनपेश्य शब्दप्रयोगकृतम् । तच्च आरोपितस्यापि संभवतीति भावः । यदि च प्रागुक्तप्रति-चन्द्रीपरिहासार्थम् आरोपितार्थत्वकादिना पत्र मुख्यार्थ-संगमादाय गौणत्वं नेष्यते, किन्तु आरोपितार्थत्वमादायेष्यते तदा दोषमाह -) खण्डे तु एतस्यैव एव एतस्यैव गौणः स्यात् आरोपितपत्रत्वात् । भवतु इति चेन्न सर्वलौकिकविरोधात् । तस्मात्प्राप्तारोगे गौणलक्षणम् । स्यात्सादृश्यं तु भवति । न्युष्पादीनामपि मुख्यसादृश्य-विवक्षयेन लौकिका गौणं प्रयोगं प्रयुज्यते । यथा आकाशस्य पुष्पात्मना घटमर्धवर्तिना चावयवानां विपाशात्मना विकारः अत्यन्ताप्रसिद्धो निष्प्रमाणकः, तथा भवतिदान्तः इति । (अनेन ग्रन्थेन आकाशस्यैव सादृश्यप्रतियोगित्वम्, तस्य तु न स्वरूपेण सादृश्यप्रति-योगित्वम्, किन्तु पुष्पादिविकारात्मना । ततश्च पुष्पादि-विकारात्मना असत्त्वेऽपि स्वरूपेण सत्त्वात् अत्यन्तासता कथं सादृश्यनिरूपकत्वम् इति शङ्का निरस्ता) । शा. सोम. १।४।१३ पृ. ८५. * खपुष्पशब्दस्य ख-पुष्प-संज्ञात्मकरोपितार्थत्वेन एतस्यैव गौणत्वोपपत्तेः गौणशब्दप्रतियोगित्वमपि न्युष्पस्यैव आरोप्यस्य गौणत्व-मापद्येत । न च एतस्य आरोप्यस्य लोके गौणत्वं प्रसिद्धम्, तिहत्यादेः आरोप्यस्य गौणत्वप्रसिद्धेः । सु. पृ. ५.५५.

• एतस्य दानं प्रतिग्रहो विक्रयश्च अनाचार उदी-
च्यमानम् । या. १।१।१।७ पृ. २०४.

• सतीविषाजन्त्यायः । अद्वैतसुखमायनविकल्पा-
मपं प्रचरतीति स्पष्टः । साहस्री. ८८८.

• गजमेघीन्यायः । गलस्य मेघी आदौ
गाढाऽपि क्रमेण ह्रस्वते अन्ते च नश्यति यथा, तद्वत्
इति । संप्रहः।

• खलेकपोतन्यायः । उक्तं च - ' ब्रह्मा युगानः
शिरावः करोताः खले यथामि युगान् पतन्ति । तथैव
गौं युगान् पदार्थाः परास्तेषामन्यविनो भवन्ति ॥ ' इति
न्यायः । अत्र ब्रह्मपुष्पिणिभिः कपोतभिरन्तरियरभि-

हितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यम् । यत्र पदार्थानां
युगपदन्वयवृत्तास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. १८३.

• खलेकपोतन्यायेन युगपत् सर्वेषामपि अन्वित-
त्वात् । पृ. १।१।१।१६. • खलेकपोतन्यायेन शब्द-
बोधे पदार्थानामन्यमबोधः । तदुक्तम् । ' ब्रह्मा युगानः
शिरावः करोताः ' इत्यादि । मणि. पृ. ७०. • ' अमि-
होत्रं जुहोति ' ' दद्यात् पयसा जुहोति ' इति सर्वैरेव युग-
विधानं विकल्पेन । तत्र खलेकपोतन्यायेन सर्वेषामेव
युगपत् प्रवृत्तिः एकावकत्वमाभावात् । भाट्ट. २।२।१०,
• एकस्य प्रधानस्य एक एव प्रधानसामर्थ्योद्देशाख्यः
उपकारः सद्देव स्वीयावमपेक्षते, अतश्च तत्र एकस्यैव
आकाङ्क्षायां खलेकपोतन्यायेन युगपत् सर्वेषामपि युगपदानां
प्रधानोत्पत्तिवाक्यैक्याख्यातमाह्वयः । १।१।१२.
• पदार्थोपस्थितेः फलितत्वेऽपि क्रियायां खलेकपोतन्यायेन
युगपदन्वयात् सर्वेषामेव विषयेद्रूपमप्यन्योपपत्तिः ।
कौ. ३।१।१।१२ पृ. १६३. • छथी वासथी कुण्डली
देवदत्तः इत्यादौ तावत्पदार्थानां सारणात् एकदैव खले-
कपोतन्यायान् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्यप्रयोज-
नः शब्दोपेयो भवतीति के चित् । न्यायमुक्तावली.
शब्द० • अर्थेन प्रधानोपकारेण खलेकपोतन्यं युगपत्
संनिवन्त्यद्धानि । तत्र न शब्देन विनोपः इदं प्राप्यते इदं
वेति । अतः सर्वानि प्राप्यन्ते । भा. १।१।१।१६.

• ' खलेवाली मूषो भवति ' । गलेवाल्याः मूषता
विधीयते, न युषस्य गलेवाल्याः । तथा अभ्यहितेन
मरुतिना घन्यात् प्रत्यक्षं वाक्यम् । इतरथा व्यहितेन
एतेषां मूषा । भा. १।१।१।१७, दुष्-मूषागलेन
गलेवालीये विधीयमाने अदृष्टार्थता प्राप्नोति ।
गलेवाल्याः मूषायां विधीयमानाया हृत्मेव पञ्चन-
क्रमं प्रयोजनम् । • गलेवाली मूषायां विधीयमाना
तदन्तर्गतमते । दुष्. १।१।१।१७ परिकं २ पृ. १६४७.

• खलेवाल्यां तक्षणेनोपपत्तिर्मात्रायाः ॥
चरेणं प्रतिषेधः स्यात् । १।१।१।१७२ ॥

भाष्यम् — गलेवाल्यामेव संशयः किं तत्र
जोषावृत्त्युपपत्तिः स्यात्तद्वत् पदार्थाः कर्माणां, मे ।
किं प्रत्ये ? चोदकानुपपत्तिः स्यात् इति । सर्वं प्रत्ये,

मण्डन— 'भजनादि भवेत् तस्मात् ।'

शंकर— 'अल्लसार्थे भवेदिह ।' इह खले-
वाल्याम् । ३४.

खलेवाल्यां प्राकृतस्य खादिरत्वस्य चित्रेष्टौ
च तण्डुलानां श्रीहृदयवाग्यतरजन्त्यस्य नियमो
नास्ति ॥

विप्रतिपेधे तद्वचनात् प्राकृतगुणलोपः स्यात्,
तेन च कर्मसंयोगात् । १०।२।३१।७१ ॥

भाष्यम्—साद्यस्के भूयते 'खलेवाली यूयो भवति'
इति । तत्र संदेहः किं खादिरादिकेन प्राप्यते स खले-
वाली कर्तव्यः, अथ न प्राप्यते खादिरां अल्लादिकी वा
खलेवाली स्यादिति । तथा चित्रार्थां भूयते 'दधि मधु
घृतं पयो घाना उदकं तण्डुलास्तत् संतृप्तं प्राजापत्यं
भवति' इति । तत्रापि संदेहः किं श्रीहृदयश्वोदकेन
प्राप्यते त्रैहास्तण्डुलः कर्तव्यः, उत न प्राप्यन्ते
त्रैहा अत्रैहा वा तण्डुल्य उपादास्तस्या इति । किं
तापत् प्राप्तम् । खादिरादिः खलेवाली कर्तव्या,
त्रैहास्तण्डुलः कर्तव्यः । चोदकेन खादिरादयो श्रीहृदयश्च
प्राप्नुवन्ति । एवं चोदकानुप्रदो भविष्यति । तेषां
प्राप्तानां खलेवालीत्वं विधीयते 'यो यूयः स खलेवाली
कर्तव्यः' इति । शक्यते हि यूयः खलेवाली कर्तव्यः, न
खलेवाली केन चित् प्रकारेण यूयो भवति । खादिरादीनां
हि काष्ठानां संस्कारैर्युजः क्रियते छेदनादिभिः, न तु अन्ये-
षाम् । तत्र यूयो भवतीति यूपकार्ये भवतीत्युक्तं स्यात्,
तथा लक्षणाशब्दो भवेत् । श्रीहृदयानि तण्डुल्यश्वोदकेन
प्राप्ता एव । तेषां तद्भूतानां विष्टभावं प्रत्याख्याय
देवतासंस्कारः क्रियते । तस्मात् खादिपदस्य खलेवालीत्व-
माशङ्कितव्यम् । श्रीहृदयश्च तण्डुलमावनापादमित्यम् ।
एवं प्राप्ते, ज्ञूमः । विप्रतिपेधे एतस्मिन्, प्राकृतस्य
गुणस्य लोपः स्यात् । कथं विप्रतिपेधः ? तद्वचनात् ।
खलेवाल्याः यूपता विधीयते, न यूपस्य खलेवालीता ।
तथा (सति) अग्न्यवहितेन भवतिना संवन्धात् प्रत्यक्षं
वाक्यम् । इतरथा न्यवहितेन पर्येष्टं स्यात् ।
खलेवालीशब्दश्च यः खले (यजीरदनाम्)
वारणे प्रवर्तते, तस्य वाचकः । तथाभूतश्च

यूपकार्ये विनियुज्यते 'या खलेवाली स यूपः' इति ।
शक्यते च यूपकार्ये विनियोक्तम् । यत्तु यूपशब्दः
कार्यलक्षणायां इति, न्यवधानात् लक्षणाऽपि ज्ञायसी ।
प्रत्यक्षं हि लक्षणायां, पर्येष्टं न्यवधाने वाक्यम् ।
तस्मात् यज्जातीयस्य ब्रह्मस्य खलेवाली कृता, तज्जाती-
यस्य यूपकार्ये विनियोक्तव्या । नैनां चोदको विनोपे
अवस्थापयितुं शक्नोति । प्रत्यक्षां धृतिः तथा चोदकेन
वाचिता स्यात् । तस्मात् खादिरादिनियम इति ।

हुप्— 'न यूपस्य खलेवालीत्वं (विधीयते)
तथा अग्न्यवहितेन भवतिना संवन्धात् प्रत्यक्षं वाक्यम् ।
इतरथा न्यवहितेन (भवतिना) संवन्धात् पर्येष्टं
स्यात्' इति (भाष्यम्) अयुक्तमिदं (पूर्वपक्षनिरा-
करणम्) । कथम् ? शब्दधर्मोऽयम् (क्रमः), अयं
प्रति शब्दो गुणभूतः, शब्दं प्रति क्रमः (गुणभूतः) ।
तस्मात् वाक्य एव शब्दस्य योऽर्थः, स प्रदीतव्यः
(प्रधानत्वात्) । क्रमस्तु (अर्थाद्भूतः—) शब्द-
धर्मत्वात् उपेक्ष्यः । तस्मात् पूर्वपक्षनिराकरणम् (एतत्)
अयुक्तम् इति अभ्यधा वर्णयति । यूपानुवादेन खले-
वालीत्वे विधीयमाने (सति) अदृष्टार्थता (विधेः)
प्राप्नोति । खलेवाल्याः (हु) यूपकार्ये विधीयमानायाः
दृष्टमेव (परवचनक्रमणम्) प्रयोजनम् । तस्मात् (दृष्टार्थ-
त्वात् सिद्धान्ते) यथाश्रुतमेव (अग्न्यवहितसंस्कारेण)
वाक्यम् (भवति) । न तु अग्न्यवहितकल्पनाप्रसादात्
(सिद्धान्तः) । कथं तर्हि अवम् (भाष्य-) प्रथः ?
(वचनम्) उपचयत्वेन । (एतदुक्तं भवति) अयं
वापरो गुणः (सिद्धान्ते लभ्यते, यदुत) अग्न्यवहितेन
भवतिना संवन्धः इति ।

सोम— किमत्र प्राकृतं खादिरादिकं प्रावर्तते, उत
न इति अधिकरणाद्गः संशयः । किं यो यूपः स खले-
वाली कर्तव्यः इति वचनम्पत्तिः, उत वा खलेवाली स
यूपः इति तदर्थः संशयः । पूर्ववत् इहापि चोदकावाचः
इत्युक्तिरिति संशयः । सूत्रार्थस्तु— विप्रतिपेधे संशये
सति प्राकृतस्य खादिरादीनां निश्चिः स्यात्
तद्वचनात् खलेवाल्याः यूपवचनान्, तण्डुलानां

न, भक्तिवादेया हि लोके । ३४ ॥

भाष्यम्— नेतदेवम् । भागो हि अवायु अष्टमीयु
एकाष्टकाशब्द । एषा हि मुख्या, या मास्या वृत्ता ।
मुख्यगोशब्द मुख्ये संमत्य । तस्मात् माघी एव
गौर्गमासीति ।

दीक्षाऽपराधे चानुग्रहात् । ३५ ॥

भाष्यम्— 'एकाष्टकाया दीक्षेरन्, एषा वै संवत्सरस्य
पत्नी, यदेकाष्टका' इत्युक्त्वा पुन 'चतुररे पुरस्तात्
गौर्गमास्या' दीक्षा विधाय 'तेषामेकाष्टकाया नय
संपश्ये, तेन एकाष्टका न छन्दः कुर्वति' इति दीक्षात
प्रच्युतामेकाष्टका प्रयेण तु यस्तु 'नयेणानुग्रहत् इति
शिवलक्षणेन पुन पाठ' मास्या गौर्गमास्या अधिकार
दर्शयति । अस्या च माष्यामष्ट्याम् अनीयमानाया
भवति मात्र 'या जना प्रतिनन्दति रात्रिं येनुमिवा
यतीम् । संवत्सरस्य वा पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥
अष्टस्यै सुराधसे स्वाहा' इति । या अगौ माष्यायमी,
तामेकाष्टका दर्शयति ।

उत्थाने चानुग्रोहात् । ३६ ॥

भाष्यम्— उद्यते च अनुग्रोह दर्शयति 'तानु
चिद्वत् ओषधयो वनस्पतयोऽनुचिष्टि' इति वसते
उत्थान दर्शयति । तस्मिन् ओषधयो वनस्पतयश्च
उचिष्टन्ति । तस्मादपि सा नियम्यते ।

अस्या च सर्षट्प्लानि । ३७ ॥

भाष्यम्— 'आते वा एते संवत्सरस्यमिदीक्षते, य
एकाष्टकाया दीक्षन्ते' इति । आतां यस्मिन् काले
भवन्ति, त आते काल । शीतेन च आतां भवन्ति ।
तस्मात् माघी अष्टमी एकाष्टकेति । तथा 'स्यस्त वा
एते संवत्सरस्यमिदीक्षते, य एकाष्टकायां दीक्षन्ते'
इति । अपनपरिवृत्तिं स्वस्वाग्नेनोच्यते । तथा 'अयो
नामिनन्दतोऽवभृष्टमम्यवयन्ति' इति । नैम्या दीक्षिता
अग्निन दन्तोऽम्यवेयुः । तस्मादपि माघी गौर्गमासीति ।

शो— दीक्षाप्रसङ्गात् इदमधिकरणम् ।

शोम— अत एव आपस्ताम्नायां 'या मास्या
गौर्गमास्या उपरिष्टादधमी, तामेकाष्टकेत्याचष्टे' इत्यु
क्तम् । १०

वि— 'गवामयन उक्ता वा कानिच पूर्णिमाऽथवा ।
चैत्री माष्युत, कानिच स्याद्विशेषात् प्रशस्यता ॥ चैत्री
स्यात्, अथ एकाष्टकायामिदं पुनर्वाक्यम् । माघकृष्णाष्टमी
त्येकाष्टकाऽतो माघपूर्णिमा ॥' १०

भाट्ट— गवामयने एकाष्टकाया दीक्षेरन्, एषा वै
संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका' इत्युक्तम् 'आते वा
एते संवत्सरस्यमिदीक्षते, य एकाष्टकाया दीक्षन्ते'
'स्यस्त वा एते संवत्सरस्यमिदीक्षन्ते, य एकाष्टकाया
दीक्षते' 'अयो नामिनन्दतोऽवभृष्टमम्यवयन्ति'
इत्यनेन तत्र दोषानभिधाय 'निष्ठापूर्णमासे दीक्षेरन्,
सुप्त वा एत संवत्सरस्य यच्चिशपूर्णमासस्यस्य न का चन
निर्या भवति' इत्यनेन चैत्री स्तुवा 'चतुररे पुरस्तात्
गौर्गमास्या दीक्षेरन्, तेषामेकाष्टकाया अथ संवत्सरे,
तेनेकाष्टका न छम्पत् कुर्वति' इति श्रुतम् । आते
हु तस्युक्तं शीतात् । स्यस्तम् अपनपरिवृत्त्या । अयो
नामिनन्दति शीतादेव । निष्ठा दोष । छम्पत् रिक्तम् ।
अनर्जित्यवभृष्टमम्ययेन सर्वमिदमेकवाक्यमिति तावद-
विवादम् । अतश्चतुररे इयेव विधि परोक्षमाद्येन ।
तत्र गौर्गमासीवाक्येने नैम्या स्तुतत्वाच्चेव । न च
वाक्यदोषे एव उपनमोपसंहारयो एकाष्टकाया माष्युत्तर
द्वयोरुपाया परामर्शात् तस्या अयसंपश्यनुग्रहा लोकेश्च
माष्येव माघी घातयम् । अष्टकाद्यन्तश्च क्रमेतिदोष
नाम्येव तत्कारणेन अष्टम्यामष्टकाद्यन्तस्यो 'हेमन्त
शिखरयोश्चतुर्णामरपश्यामष्टमीष्वष्टका' (आश्वय
२५५१) इति चतुर्विधं तदष्टमीयु प्रयोगेण माष्युत्तराष्टमी
प्रश्ने एव प्रमाणाभावात् 'द्वादश गौर्गमास्यो द्वादशे
नाष्टका' इति श्रुत्यन्तरे सर्वत्रैव प्रयोगाच्च । अतश्चतुत्तर
राष्टम्या अपि तत्तानायावत् चै वा एत गौर्गमासीपदेन
प्रश्नात् तस्या पुरस्ताच्चतुररे एकादश्या दीक्षा । इति
प्रति, वृद्धवत्सरेण एकाष्टकागन्तस्य माष्युत्तराष्टम्यामेन
प्रयोगात्, तस्याश्च संवत्सरपत्नीचेन उपक्रमे स्तुतं गत्,
माष्युत्तराष्टमीत्यल्लक्ष्मद्देवतायाश्च 'शो जना प्रति-
नन्दति रात्रिं येनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य वा पत्नी सा
नो अस्तु सुमङ्गली ॥' इति तस्मिन् संवत्सरपत्नीत्वेन
संकीर्तनात् माष्युत्तराष्टम्यामेव एकाष्टका नवतीने, तस्यां

बलीवर्दान् इति स्तुतस्या रत्नयोरभेदेन एते वारणक्रिया-
विशिष्टे काष्ठे वर्तते । सोमः । यत् काष्ठं एते वारणप्रवृत्ते
स एतेनली । भा. ७३.

॥ खादकघातकन्यायः । यदि मांसलादका न
रघुः, तदा प्राणिघातका अपि न रघुः । तस्मात्
खादका एव घातकाः इति न्यायार्थः । संप्रहः.

• खादिरः अङ्गासमर्थोऽपि प्रघातवधुनियोजनसमर्थ-
श्चेत् स एव प्राङ्गः, न प्रतिनिधिः । भा. ६।३।२०।४०-
४१, • खादिरः एव यो वाजयेये । १०।७।१६।५७,
• खादिरः पलाशो रौहिणेनो वा यूपः तन्नं ज्योति-
ष्टोमे पशुप्रयार्थम् । १।१।३।३३-४, • खादिरः उन्नो-
ऽपि पशुनियोजनसमर्थश्चेत् नियोजनसमर्थः कदर एवो-
पादेयः । ६।३।२०।४०-४१. • खादिरः कुवः
प्रवृत्तो विधीयते विवृत्तो तु नोदकात् । वि. १।६।१.
• 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' अयं जातिविषयकः
अपूर्वविधिः । घात. पृ. २२. • खादिरस्य प्रतिनिधिः
कदरः । 'कदरः खादिरे सिते' इत्यमरः । वि. ६।३।१७.
• 'खादिरे वप्नाति' • 'पलाशो वप्नाति' • 'रौहि-
तरे वप्नाति' एकार्थाः सन्तो विकल्पन्ते
एते खादिरादयः । भा. १।२।६।१७, • खादिरे सुने
(दग्धादौ) फलभूतिरसंवादः, न फलप्रयुक्ता । ४।३।
१।१-४, • खादिरी अग्निहोत्रसमिन् भवति । ७।३।
१।४, • खादिरत्वम् उपायार्थम् 'खादिरे वप्नाति'
इति नित्यत्वम् 'खादिरे वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इति
नैमित्तिकत्वम् । ४।३।१।२-७, • खादिरत्वस्य प्राकृ-
तस्य खातके एतेन गत्वा न निवमः । १०।३।१।७।

॥ खादिरत्वस्य प्राकृतस्य सोमापोष्णे पशो
भूषमाणेन औदुम्बरत्वेन बाधः ॥

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि
विकल्पः स्यात् । १०।३।१।८।६ ॥

भाष्यम्— क विद् कर्मविरोधे (सोमापोष्णे पशो)
भूषते, 'औदुम्बरो यूपो भवति' इति । तत्र संशयः
एि प्राकृतस्य गुरवर्थं बाधते, उत न बाध्यते इति । एि
नमन् । एकार्थविकारेऽस्मिन् औदुम्बरे— एकार्थभासो
खादिरनिमित्तकार्थ— तत्र प्राकृतस्य खादिरप्रवृत्तिः ।

यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य पूर्वसिद्धविकारेण, तथा
अस्मिन् खादिरस्य यूपद्रव्यस्याप्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि तस्य
विषयविशेषो विकल्पः स्यात्, चोदकप्रातस्य प्रत्यक्षभुतस्य
च । न चैव न्यायः । तस्मादप्रवृत्तिः ।

यावच्छ्रुतीति चेत् । ६२ ॥

भाष्यम्— इति चेत्प्रत्ययसि, विकल्पः सदोप इति ।
समुच्चयो भवतु । उभयस्मिन् सह नियुज्यतां पशुः । तदा
चोदकत्वमर्थो भविष्यति ।

न, प्रकृतावशब्दत्वात् । ६३ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । केवले औदुम्बरे नियोजनं
भूयते । केवले च खादिरे प्रवृत्तौ 'खादिरे वप्नाति'
इति । उभयार्थमर्थ बाधनद्रव्ये न प्राकृतं वाक्यम्, न च
प्रत्यक्षभुतम् । तेन समुच्चयस्य प्रमाणमेव नास्ति । अतः
प्राकृतं यूपद्रव्यं निवर्तते इति ।

सोम— पूर्वम प्राकृत्येव तदग्न्यायां वदितव्यां वा
वैष्टोमेन वा वागालुशनेऽपि वायवक्रियायां विशेषा-
भावात् एकैनापि तत्सिद्धेः न समुच्चयः इति युक्तम् ।
इह तु यूपदेवे युगपद्विद्योनेन सति दाक्काविशेषात् पशोः
अव्यन्तानपक्रमणसिद्धया एकयूपनियोजनापेक्षया विशेष-
सद्भावात् समुच्चय एव युक्तः इति विशेषादङ्गाव्य-
त्वात् संगतिः । सूत्रार्थरतु— एकार्थो यूपः यत्र
खादिरत्वादित्वा विवृतः भूयते, तत्र प्राकृतस्य यूपस्य
निवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् इति ।

वि— 'औदुम्बरः खादिरेण समुच्चयेऽप्य
बाधकः । द्वयोर्विद्योनादायो, निरपेक्षत्वेऽन्विमः ॥'

भाट्ट— औदुम्बरात्प्रादि वैष्टं प्राकृतप्रादित्वादीनां
पूर्वव्यायेन निवर्तकम् । न च द्वयोर्विद्योः समुच्चयेन
बाधनबाधनता, निरपेक्षेण बाधनबाधनानात्, प्राकृत-
स्योदेनेन औदुम्बरत्वमात्रविधानेन सूत्रस्याप्रत्यक्षः ।
यिद्ध एव बाधमर्थः शिष्टादितार्थमुच्यते इति वेदित-
व्यम् । ६६.

मण्डन— 'तथा पश्याः खादिरेण बाधः ।'
'औदुम्बरः खादिरेण बाधः' इति तु युक्तम् । वि.

जंकर— 'समुच्चयो यूपोर्ध्वः' ।

चयः । तत्प्रकृतिश्चात् अहर्गणानां द्वादशाहप्रकृतिकत्वात् ।
तस्मात् द्वादशाहादुपचयः ।

एकाहाद्वा, तेषां समत्वात् । ११ ॥

रातोक्त्वादिषु गणेषु आगमनीयानां स्तोत्राणामुपचयः
प्रकृतिभूतात् द्वादशाहात् कर्तव्यः इति पूर्वपक्षं वाच्यन्दो-
न्वावर्तयति । स्तोत्राणामुपचयः द्वादशाहात् न कर्तव्यः,
किन्तु एकाहात् कर्तव्यः । तेषां द्वादशाहिकानामहो-
वैदुरैरहोभिः समत्वात् । तान्यपि संख्यासाक्षाद्भाषि-
शमन्यपि । नहि मिथुको मिथुकात् याचते । द्वादशाहे
संख्यास्तोत्राणि नाम्नातानि इति यत्र आम्नातानि ततो
आह्वाणि । तानि च ज्योतिषोमेभिः उच्ये अतिरात्रे चा-
म्नातानि, इति तत्र एव एकाहात् स्तोत्राणामुपचयः
कर्तव्यः इति सिद्धान्तः । अत्र उपचयभित्तितः अत्र
अपनयभित्तिसिध्यते । के.

॥ गणेषु द्वादशाहस्य । ८।१।१०।१७ ॥

गणशब्दोऽत्र द्विरादीनां संवत्सरपर्यन्तानां अह-
र्गणानां याचकः । तेषु गणेषु अहर्गणेषु द्वादशाहस्य
विष्यन्तः प्रवर्तते । यत्रतिचोदनासामान्यात् 'द्वादशा-
हेन यजेत' 'द्विरात्रेण यजेत' इति । अहःशब्दो-
ऽपि अशोचनचनः रात्रिशब्दोऽपि तथा, इति एतत्
शब्दगतं लिङ्गम् । अर्थगतमपि गणशब्दम् । एवम् 'द्राम्या
लोमावचति, द्राम्या मावचम्' इत्येतदारभ्यः द्वादशोपचारं
द्वादशाहिक धर्मे गवामयने दर्शयति । तस्मात् अहर्गणानां
द्वादशाहः प्रवृत्तिः । के.

॥ गणचोदनायां चरमं लिङ्गं तदावृत्तिः प्रती-
येताम्रेयम् । ८।१।२।३॥

जनकशरात्रे 'चायारि विदुन्वहानि भवन्ति' इति
भूयते । तत्र किं पृथक्पृथक्प्रथममस्यादः अन्वयो-
ऽयं विहितः सत्यं श्रुत्वातोमकत्वात्, किं द्वादशा-
हिकेषु क्रमेण चतुर्षु अहःषु चोदनेन प्राप्तेषु श्रु-
त्वातोमकत्वं विधीयते इति संशयः । तत्र पूर्वपक्षमाह ।
'चायारि अहानि' इति गणस्य चोदना । एवंविधायां
गणचोदनायां तस्यां चरमं अहः श्रुत्वात्, तदावृत्तिः
प्रतीयेत । प्रवृत्ते विदुन्विति इति श्रुत्वा श्रुत्वं पृथ-
क्प्रथमं प्रथमपक्षम् । तस्मात् तत्रैव एवं चतुर्ष्वहः

आवृत्तिः प्रतीता भवति । आग्नेयवत् यथा 'अग्नेये
पावकायः' 'अग्नेये शुचये' इति देवैकत्वात् सामान्यात्
आग्नेयस्य विध्यन्तस्याभ्यासः तद्वत् ।

नानाऽहानि या संघातत्वात्, प्रवृत्तलिङ्गेन
चोदनात् । ४ ॥

जनकसहस्राक्षस्य 'तस्य चायारि विदुन्विति अहानि
अभिष्टोममुपाणि, विश्वजित्, महावत (स्तोत्रं)
अतिरात्रे' इति अहःअवृत्तिः सहापादये पठिता
(१७।८।१४) अभिष्टोमः प्रथममहः, ततः चायारि
विदुन्विति अहानि इति पञ्च, विश्वजित् पठम्, अतिरात्रः
सप्तमं तत्र च महावतं स्तोत्रम्, इति सप्त अहानि ।
तत्र चायारि अहानि इति संघात एव उच्यते । चायारि
इति संख्या पृथक्पृथक्निवेशिनी अहो पृथक्पृथक् एव
संभवति । सन्ति च सहास्रे चोदनायां प्रवृत्तानि
द्वादशाहिकानि नाना अहानि । तानि अन्यत्र विदुन्व-
विधातुं याच्यते, न तु विदुन्विति बहुनि अहान्यन्यत्र तत्र
चतुःसंख्या विधातुं युक्ता । तस्मात् संघातकत्वात् प्रवृत्त-
लिङ्गेन चोदनात् जनकसहस्राक्षे चायारि अहानि द्वादशा-
हिकानि नाना अहानि स्युः । तेषु च विदुन्व-
विधीयते इति विदोपः । इति सिद्धान्तः । वाच्यः पूर्वपक्ष-
स्यावृत्त्यर्थः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ५ ॥

जनकसहस्राक्षे 'चायारि विदुन्विति अहानि' द्वादशा-
हिकानि नाना अहानि, न पृथक्पृथक्प्रथममाहम्यास-
रूपाणि इत्यत्र, 'चायारि विदुन्वहानि अभि-
ष्टोममुपाणि' इति अन्यार्थदर्शनं भवति । मुपामेव
अभिष्टोमः, तत्राणि चायारि तु अभिष्टोमभिराणि ।
अस्मात् अन्यार्थदर्शनम् आपते तानि चायारि अहानि
द्वादशाहिकानि इति । तेषां तु विदुन्वितोमा विधीयते ।
इति सिद्धान्तः । के.

॥ गणपतिन्यायः । 'गणः प्रमथनं गरीषं चर-
धेयमेव दोषः' इति मेदिनी । गणस्य प्रमथनप्रवृत्त्य-
पराकोट्युत्पत्त्यर्थे चरममुदाहृत्य प्रवृत्त्या चरमं
अहःपृथक्पृथक्प्रथममहः कर्तव्यम् ।

ह गवामयने पृष्ठये पदहे बृहद्रथतरयो
प्रत्यहमेवैकैर्येयानुष्ठानम् ॥

पृष्ठयस्य युगपद्विधेरेवाहधद् द्विसामत्वम् ।
१०६।३।४ ॥

भाष्यम्— इदमात्मनो 'पृष्ठय पदहे बृहद्रथ-
तरसामा' इति । तत्र अथमर्थः सात्त्विक किं अहरह
द्विसामक सर्वभ्यम्, उत केपु चित् अह सु रथतरम्,
केपु चित् बृहत् इति । युत संशय ? यदि एते समस्ते
सामनी यदि विभक्ते, उभयथा पृष्ठय पदहे बृहद्रथतर
सामा इति शब्द अवकल्पते । तत्र एव विचार किं
द्वद्गमो बहुमीहिरव बृहद्रथतरे सामनी यस्य इति, उत
अनेकपदे बहुमीहि नृहत् अस्म्य रथतर अस्म्य इति ।
यदि द्वद्गमो बहुमीहि प्रत्यह समस्ते सामनी, अनेक
पदे बहुमीही विभक्ते इति । किं तावत् प्राप्तम् ? समस्ते
इति । तत एतत् वर्ण्यते द्वद्गमो बहुमीहि इति ।
कुत ? बृहद्रथतरशब्दो आनतर्थात् वृत्तिपक्षस्य
आश्रितवात्, इतिशेषे च समासस्य नित्यत्वात् । द्वे च
स्वार्थमिधमात् भुक्तुमह अन्तरङ्गता च । इतरथा च
उभयमपि बाध्यते । अतो द्वद्गमो बहुमीहि । एव
केपु प्रत्यह समस्ते सामनी भवेताम् । कुत ? इतरेतर
योगद्वयस्य भावात् । यत्र रथतरम्, तत्र बृह सदितम् ।
स एव युगपद्विधि, यत् इतरेतरयोगः । तस्मात् प्रत्यह
समस्ते इति । एकादशत् । यथा ' उभोगामपाविन
उभे कुर्वात् ' ' संखने उभे कुर्वात् ' ' अपचित्तावपि
एकदि बृहद्रथतरे कुर्वीत् ' इति ।

दुः— किं द्वद्गमो बहुमीहिरवम्, अथवा अनेक-
पदविशिष्ट इति (संशय) । तत्र पूर्वः पक्ष । बृह-
च्छब्द उच्यते सबन्धिनमपेक्षते, रथतरशब्दोऽपि ।
तयो (आनतर्थात् उच्यते वात् प्रथम तावत् आन-
न्तमेण (द्वैलक्षण्य) संज्ञा (मन्यते) पश्चात्
अस्यशब्देन । वृत्तिपक्षस्य आश्रितत्वात् ' इति
(भाष्ये) वृत्तिशब्देन समासं प्रतीति । स प्रागन्य
पदार्थसंबन्धात् (बहिरङ्गात्) द्वद्गमसो भवति, पश्चात्
अयपदार्थसंबन्धः । ननु ' विभाषा ' (पा० २।१।११)
स्त्वमेव (अधिकारण) वैकल्पिक समास स्यात्

(न नित्य) । तत्र यदा वाक्यम् (आश्रितम्), तदा
अयपदार्थसंबन्ध एव (मन्यते), न अयान्तरसंबन्ध
(द्वन्द्वनिमित्त इतरेतरयोगात्) । यदा समास
(आश्रित) तदा (अयान्तरसंबन्ध) लभ्यते ।
(तत्र वाक्य समाश्रितत्वात् समासो वा इति) एतस्मिन्
द्वैते (प्रत्येकसाधनत्रयापि—) चोदकसामर्थ्यात् वाक्य
मेव आश्रयामो न समासम् इत्याशङ्का नियकर्तुम् ' वृत्ति
पक्षे च समासस्य नित्यत्वात् ' (इत्यनेन भाष्य
कार—) नित्य समास प्रतिपादयति ईदृशोप (वाक्येपु) ।
कथम् (नित्यवम् । उत्तरम्—) एवमाह (काला-
यन) ' द्वन्द्वतुल्ययोगोत्तरपदे नित्यसमासवचनम् '
(तद्विधायोत्तरपदेति सूत्रे पा० २।१।५१ वार्तिकम् ।
उदाहरणमाह— द्वे—) वाक्यवन्विय, (तत्पुरुषे—)
पञ्चमवचन दशमवचन इति । यदि पूर्वं समासो न विद्येत,
तथा सति अपयोग (समासात्स्य) प्राप्नोति (अपयोगोऽपि
कदाचित् स्यादित्यर्थ) । तस्मात् (समासस्य नित्य
त्वात्) द्वद्गमाविनो (ययोर्द्वे संभवति, तयो) पूर्वं
पदयो अयान्तरसमास (द्वन्द्व) नित्य इति ।

विभक्ते वाऽसमस्तविधानात् तद्विभागेऽपि
प्रतिषिद्धम् । ५ ॥

भाष्यम्— न च एतदस्ति अहरह द्विसामक
मिति । केपु विदह सु रथतरम्, केपु चित् बृहत्, न
समस्ते सामनी विधीयते । कुत ? यदि उभयोरपि
पक्षयो ' बृहद्रथतरसामा ' इति शब्द अवकल्प्यते,
विभक्ते सामनी इति न्याय्यम् । कुत ? प्रवृत्तौ एकेन
साम्ना वृद्ध साधितम्, विवृतावपि एकेन साधितम्
चोदकावृत्तयः । तथा च सति बृहद्विभक्त रथतरनिमित्त
च सकलम् अमिनिर्वर्तयिष्यते । अथ बृहद्रथतरम्
दाय वृद्ध साधयति, न बृहत् साधनम्, न रथतर साधन
मिति तत् निमित्त न प्रकल्प्यते । तत्र चोदकोपयोग
स्यात् । न केवल तत्तिमित्त न प्रकल्प्यते, बृहद्वृत्ताऽपि
न प्रकल्प्यते, रथतरवृत्ताऽपि । तत्र वैषम्यात् न्याय
अवदेव प्रयोगात्तरम् । अपिच समस्त वृद्धमिति उत
चर्चमागे लक्षितम्, नृहत् वृद्ध भवति, रथतर वृद्ध भव
तीति, तत् असप्रशयानिवाये सिद्धम् । अपिच बृह-

* ऐकान्तिकं हि गमकं भवति । वा. ३।४।४।१३
 पृ. ९१९. * गमकविशेषाः त्रयः इन्द्रियम्, लिङ्गम्,
 अभिधायकमिति । यत् सत्तामात्रेण स्वसंनिवृत्तमयं गम-
 पति तत् इन्द्रियम् । यत्तु व्याप्यतया ज्ञापनानं व्यापकं
 गमपति तत् लिङ्गम् । यत्तु गमकत्वावगममादेव गमयति,
 तत् अभिधायकम् । रत्नाकरः संवन्मात्रेणैव स्तो. ३१.

* गमैः क्षीयसुक्तस्य मैथुनवाचित्वम् । सु. पृ. ९३३.

* गम्यगमकभावः । कार्यकारणयोरेव गम्यगमक-
 भावो भाष्यकाराभिहित इति के चिन्मन्यन्ते । तत्तु असु-
 क्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि अनित्यव्यवृत्तकलादीनां
 गम्यगमकभावप्रसिद्धेः । कार्यकारणयोरेव च न तथा
 कारणं गमकम्, मन्त्रिचारवहुत्वात्, यथा कार्यम् ।
 वा. ३।४।१।१२५ पृ. ५४४, * गम्यगमकसंबन्धे
 सति लिङ्गशब्दः प्रवर्तते । ३।३।७।१८ पृ. २४९.

* गम्यमानं च न शब्दं मिथ्येति कल्पयितुम् । भा.
 ३।४।१।४ पृ. ३३४. * गम्यमानस्यापि तात्पर्यरूपा
 शाब्दत्वम् । सु. पृ. ५७३. * गम्यमानस्वार्थस्य विरो-
 धदर्शनात् । तदाहुर्बालिककारमिश्राः ' गम्यमानस्य
 स्वार्थस्य नैव दृष्टं विरोधवणम् । शब्दान्तरैर्विभक्त्या
 वा धूमोऽयं अवलतीतिवत् ॥ ' इति । ऋजु. पृ. ७०.
 * गम्यमानस्य विरोधसंबन्धो नास्ति, अतस्तत्संबन्ध-
 दर्शनात् अभिधानमिति, तदपि आकृत्यरूपाधिकरणयोग-
 भवयाऽपि दर्शनात् निराकृतम् । वा. ३।४।४।१३ पृ.
 ९४०, * गम्यमानानामेव सादिनाम् ' अवयवसंज्ञेय
 नगरे सुपितम् ' इति मोपक्रियासंबन्धः । ३।४।४।१३
 पृ. ९४०.

* 'गर्गः शब्दं दण्डकन्ताम्' इत्यत्र सधुदाये वाक्य-
 परिसमाप्तिः । भा. ३।४।१।२९ पृ. ६९७.

॥ गार्गविराजे आश्रयदोहस्तोत्रकाले लौकिका-
 प्रेरुपनिधानम् ॥

विशये लौकिकः स्यात्, सर्वार्थत्वात् । ७।३।
 १२।३०॥

भाष्यम् — गार्गविराजे आश्रयदोहमि सामानि
 प्रकृत्य भ्रूयते 'अभिप्रेतविषयस्तुवते' इति । अत्र
 विशयः किं लौकिकोऽस्मिः उपनिषेयः, उत वैदिक इति ।

किं प्राप्तम् ? वैदिकः इति । कुतः ? सर्वकर्मायैः उत्पन्नो-
 ऽसौ 'यान्यहं कर्माणि करिष्ये, वैश्वस्यधिकृतः'
 इति । अतो वैदिक उपनिषेय इति । एवं प्राप्ति,
 उक्तमते । विशये लौकिकः स्यात्, सर्वार्थत्वात् ।
 एतस्मिन् विशये लौकिकं वैदिकमिति लौकिकः स्यात् ।
 कुतः ? सर्वार्थत्वात् । लौकिकः सर्वार्थः, न तस्य कार्यं
 किञ्चित् निर्दिष्टम् । अतो यद्यत् अग्निना कर्तव्यं
 दृष्टमदृष्टं वा, तत्तुप्राचीयमानमविरुद्धम् । तस्मात्
 लौकिकः स्यात् ।

न वैदिकमर्थेनिर्देशात् । ३१ ॥

भाष्यम् — अथ यदुक्तं वैदिकं सर्वकर्मायैर्गुणवत्,
 तस्मात् तदुपनिषेयमिति । अत्र ब्रूमः । न वैदिकमग्नि-
 द्रव्यं शास्त्रेणोपादितम् । तस्य शास्त्रेणैव कार्यं निर्दिष्टम्
 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यारम्भ । तस्मिन् सर्वार्थे
 कल्प्यमाने निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् लौकिकोऽ-
 ग्निरुपनिषेयः । सर्वार्थत्वं नैषां स्वस्य कार्यं वर्तमानानां
 भविष्यति । एवमुपपन्नमविरुद्धं सर्वार्थत्वं निर्देशश्चेति ।

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् । ३२ ॥

भाष्यम् — अप धेष्वा अवयवः कस्मादुपनिधी-
 यन्ते ? अशोच्यते इतरेषामपि अग्नीनां धेष्वाणां
 तथोत्पत्तिः । न सर्वार्था इत्यर्थः । कुतः ? समत्वात्
 एतेऽपि इतरेरेभिः समः । एतेषामपि निर्दिष्टं
 कार्यम् 'प्रागातीनो धेष्वाणाचारयति' इति । अतस्ते
 नोपनिषेया इति ।

दुष्टम् — आहवनीयादयः कैमर्ष्याभिलाषिणः प्रयो-
 जने दत्ते निराकाङ्क्षीभूताः, अन्यत्र शेषमात्रे एषां
 नास्ति प्रमाणम् । धेष्वा अपि (अवयवः) व्यापा-
 रणार्थगुणताः तेनैव निराकाङ्क्षाः नान्यत्र विनियोक्तव्याः ।
 व्यापारणे कृते अवयवैः कर्तव्यं लौकिकः, इति प्रवृत्त्या
 उपनिधाने संभवति, योऽन्य आनीयते तत्र प्रयत्नः
 कर्तव्य इति (स नाशुक्तः) ।

शा — 'वह्निमात्राभिषर्गविराजं संस्काराति-
 देशनम् । होमादिभिः फडापेक्षा संस्कृतानां
 निवर्तिता ॥' तस्मादलौकिकः उपनिषेयः ।

इत्येव वामयगतेः द्वैदावगतः वमोऽपि अलान्तरत्वादेव
प्राप्त्यर्थः ।

मण्डन—‘ प्रत्यहं न द्विसामयम् । ’

शंकर—‘ पृष्ठये साम्नोर्विमज्जोक्तिः । ’

ॐ गवामयने पृष्ठपपटहान्ते वैकल्पिकमध्य-
शनपृष्ठशनयोस्तुष्टानम् ॥

पृष्ठये रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशोऽहनि
स्यात् तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् । १०६१/२७ ॥

भाष्यम्—‘ क वित् कमेविरोधे भूयते, ‘ पृष्ठयः
पटहस्रयस्त्रिंशारम्भः ’ इति । द्वादशाहे वचनं
‘ संस्थिते पृष्ठये पटहे मन्त्राद्येत् वृत्तं ना ’ इति ।
तदिदं मध्यशनं धृताशनं च चोदकप्राप्तं सत् संदिह्यते
किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यम्, उत पटहान्ते इति । किं
प्राप्तम् ? ततः सूत्रेणैवोक्तम्, पृष्ठये रसभोजनमावृत्ते
पटहे त्रयस्त्रिंशोऽहनि संस्थिते कार्यम् । कुतः ? तदा-
नन्तर्यात् । प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनं वृत्तम्,
प्रतिवदिहापि कुर्वाणो यदि त्रयस्त्रिंशानन्तरं करोति,
चोदकमनुप्राप्नोति । अथ तु अन्यस्याहोऽनन्तरं कुर्वात्
चोदकं वाधेत । आनन्तर्ये हि क्रमः । स च विरोध
एवमेव कारणमिति समुपगमम् । एतदानन्तर्ये च रस-
भोजनस्य त्रयस्त्रिंशेन सह हृष्टमिति । अतस्त्रयस्त्रिंशा-
नन्तरं क्रियते इति ।

अन्ते वा, कृतकालत्वात् । २८ ॥

भाष्यम्—‘ न चैतदस्ति त्रयस्त्रिंशानन्तरं रस-
भोजनमिति । किं तर्हि ? पटहान्ते स्यात् । कुतः ?
संस्थिते पटहे इत्युच्यते, न संस्थिते त्रयस्त्रिंशे इति ।
पटहाभिमग्नस्थिते पर्यवसाने, न त्रयस्त्रिंशमुपलभिते ।
पटहस्य गृह्ये अहं तु पर्यवसितो भवति, नैकस्मिन्वय-
स्त्रिंशो अहनि । यदुक्तं त्रयस्त्रिंशानन्तर्यदर्शनात् प्रकृति-
वदिहापि तदानन्तर्ये एव भोजनेन भविष्यमिति ।
नैतद्युक्तम् । तत्र हि अर्थात् त्रयस्त्रिंशानन्तर्ये वृत्तम् ।
कुतः ? तस्मिन्महनि तत्र द्वादशाहे पटहः पर्यवसित
इति । इहापि यत्र पर्यवस्यति, तत्र भोजनं भविष्यति ।
ततः पटहावसानावधिरेव भोजनस्य संकल्पः संस्थिते
पटहे इति, न त्रयस्त्रिंशावसानावधिरेवेति । यत्तु

क्रमः कारणं विरोधपर्यवश्य इति, सर्वत्र कारणम्, न तु
वसीयता प्रमाणेन यत्र विरुध्यते । इह तु वाक्येन पट-
हावसाने विधीयते इत्युक्तम् । तस्माद्वाक्येन विरोध-
संकल्पे सति न आनन्तर्यमात्रं कारणम् । अतः पट-
हान्ते भोजनं स्यादिति ।

शा—‘ शिदान्तस्तु—‘ द्वादशाहाह्नता ह्यस्य
गम्यते प्रक्रियावशात् । वाक्याद्वा पटहाह्नत्वं त्रय-
स्त्रिंशाह्नता क्रमात् ॥ ’ तस्मात् पटहान्ते रसभोजनं
स्यात् ।

सोम—पूर्वमं चोदकप्राप्तविकल्पवाचेऽपि इह
तत्प्राप्तक्रमस्य न बाधः इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रे—‘ रस-
भोजनं मध्यशनं धृताशनं वा आवृत्तेः प्रातिलोभ्येना-
नुशीयमाने इत्यर्थः ।

वि—‘ त्रयस्त्रिंशारम्भणे किं तदन्ते मधुभोजनम् ।
पटहान्तेऽप्यथा, ऽऽद्य. स्यात् वामिस्थान्, वाक्पतो-
ऽन्तिमः ॥ ’

भाट्ट—प्रकृतौ द्वादशाहे ‘ निवृत्तं, पटहस्य, सत-
द्वयं, एकविंशः, त्रिंशः, त्रयस्त्रिंशः ’ इति पटहः भूतः ।
तस्य गवामयनोच्चरे पश्चिते प्रातिलोभ्ये त्रयस्त्रिंशस्य
आद्यत्वम् । प्रकृतौ च ‘ संस्थिते पटहे मन्त्राद्येत् वृत्तं
वा ’ इति भूतम् । अथ च विकल्पविशिष्टवृत्तमध्यशन-
भावनाविधानात् न वाक्यमेदं । तदिदं प्रकृतौ त्रयस्त्रिं-
शान्ते वृत्तमपि अत्र त्रिद्वये एव कार्यम्, प्रकृतौ त्रय-
स्त्रिंशस्यैव पटहान्तत्वेन तदन्तत्वं आर्थिकत्वात् ।
‘ संस्थिते पटहे ’ इत्यनेन पटहान्तत्वस्यैव विधेयत्वाच्च ।
नहि इदम् अनुष्ठानसाधेयत्वात् त्रयस्त्रिंशाह्नम्, येन
निवृत्तौ तदन्ते एवावश्येत, अपि तु वाक्यात् वैमृष-
न्यायेन पटहाह्नम् । अनुष्ठानसाधेयस्य नाक्येन
बाधात् । अत एव न संस्थाऽह्नत्वमपि गृह्यनीयम्,
संस्थाया उन्नमरुक्ताया अनुष्ठानेन अनुद्वेष्टव्यात् । अत
एव संस्थाया ज्ञापययोगात्तत्कालोपरत्तत्त्वम्, ‘ पुत्रे
जाते ’ इतिवत् निमित्तत्वेन । अतश्च इतिवर्तिन्यायेन
निमित्तचितोपगमस्य अन्वितस्यापि पटहस्य उपलब्धत्वात्
वैमृषयत् पटहान्तरकल्पनाया तद्वन्नन्वेयं । यत्तु भाष्य-
कारेण प्रकरणत्वाद् द्वादशाहाह्नत्वनिवृत्तम्, तदेवमेव

* 'गर्भाष्टमेऽब्दे सुर्वीत ब्राह्मणस्थोपनायनम् । गर्भादेकादशे राशे गर्भात् तु द्वादशे विशः ॥' (मनुः) इयं गर्भसंस्कार्यतः वाचनिकी व्यवस्था । बाल. पृ. १९.

॥ गलेपादुकाभ्यायः । यथा कस्य चित् गृहस्थस्य गृहे अचार्यायैवच्छलेनागतो निष्पणश्च कश्चिद्विदः । स्तेनं तत्कृतो ज्ञात्वा गच्छगच्छेति पुनःपुनश्च्यमानोऽपि यदा धीर्बलं स्वेच्छया गमनं न स्वीकरोति, तदा पादुका-
सहितं पादं गले निधाय तोदयित्वा च यत्नादिः संप्रयते, तथा प्रकृतेऽपि । साहस्यी. ३८५.

* गलवेणिकाग्रन्थं के चित् निर्वीतं स्मरन्ति, के चित् पुनः परिकरन्त्यम् । तत्र गलवेणिकाग्रन्थः युद्धादप्यन न प्राप्नोति । परिकरन्त्यस्तु सर्वकर्मसु अग्न्यप्रताकरत्वात् प्रातः । वा. ३/१/१/२.

॥ राधाक्षेत्र्यो निःसृतदीर्घप्रभान्यायेन श्रीमदिमिर्दारेर्निःसृत सामासा बुद्धिः उदा प्रज्वलति । उपदेशसाहस्री. पं. १५/११ रामवीथेः.

* गवाद्यः एकाहाः सोमविकाराः दर्शपूर्णमासा-
भ्याम् ऊर्वमेव कर्तव्याः न प्राक् । भा. ५/४/१/२६.
* गवादयः (यथा) दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं प्राक् (या)
भवन्ति इति संप्रधारणा । तन्नानियमे प्राप्ते, उच्यते ।
नहि वचनमस्ति यत् प्राञ्जला सोमस्य विदध्यात्
दर्शपूर्णमासयोः । कुतस्तर्हि ? अर्थप्राप्तः । न चायंप्राप्तं
नोदकः प्रापयति । अयोच्येत, आपानानन्तरः सोमस्य
कथो वचनादिति । न शक्यम् । प्रकृत्यवच्छेदो नहि
संभवति निवृत्तेः । स हि यदा प्रकृत्या अवरोधनीयो
यस्य विवृत्य । तत्र यदि प्रकृतिर्नोपकृष्टिः, विवृतेः
प्रातिरेव नास्ति । प्रकृत्या चेदवच्छेद सामर्थ्योदेव इतराता
नास्ति । तस्मादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां गवाद्य इति सिद्धम् ।
वा. ५/४/१/२६.

* गवादीनां (पशूनां) चण्डालादिरष्टपाना स्नान-
प्रशालनविषयभावात् शुद्धिर्निश्चयते । वा. १/१/१/१३
पृ. १८९. * गवादीनां प्रतिग्रहे निवेद्यामावात् नरकाख्यो
दोषो नास्ति । सु. पृ. १५९१.

* गवादिप्रशोसाऽयं अपशुस्यन्दः 'अपदावो वा
अन्ये गोभ्येऽन्यः' इति । वि. १/१/१/६.

मी. को. १९५

* गवादिसाधनकाः कथाः स्वरूपतो भिन्ना एव
स्वीकर्तव्याः । वि. ३/१/१६. * गवादिसोमानां
काम्यानामनुष्ठाने पाठक्रमो न नियामकः, किन्तु काम
एव नियामकः । भा. ५/३/१/२/३२-३६.

* गवामयनस्य क्रयः प्रयोजका, न पदकर्म ।
वि. ५/१/१/१०.

॥ गवामयनस्य दीक्षा माध्याः पौर्णमास्याः
पुरस्तात् चतुरद्वे, न चैत्र्याः ॥

पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् । ६/५/५/३० ॥

भाष्यम्— गवामयने श्रयते 'पुरस्तात् पौर्णमास्या-
श्चतुरद्वे दीक्षेरन्' इति । तत्र संदेहः कस्याः पौर्णमास्या
इति । किं प्राप्तम् ? पौर्णमास्यामनियमः इति । कुतः ?
अविशेषात् । नान कश्चित् विशेषवचनः शब्द उपदीयते ।

आनन्तर्यातु चैत्री स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— ब्रह्मन् पञ्च न्यावर्तयति । नेतत् अनियम
इति । चैत्री पौर्णमासी तु भवेत् । कुतः ? आनन्तर्यातु ।
पौर्णमासीमुक्त्वा अनन्तर वाक्यरोपे चैत्री संकीर्त्यते ।
'पुरस्तात् पौर्णमास्याश्चतुरद्वे दीक्षेरन्' । कतुपुलं वैषा
पौर्णमासी संवत्सरस्य, या चैत्री पौर्णमासी' इति ।
अत्र 'संदिग्धेषु वाक्यरोपे' इति चैत्री नियम्येत ।

माषी वैकाष्टकाश्रुतेः । ३२ ॥

भाष्यम्— ब्रह्मन् पञ्च न्यावर्तयति । न चैत्रदक्षि
चैत्रीति । किं तर्हि ? माषी इति । कुतः ? एकाष्टकाश्रुतेः ।
कथं हि एकाष्टकाश्रुतिर्भवति 'तेषामेकाष्टकायां क्रयः
संप्रयते' इति । तस्मात् माध्याः पुरस्ताच्चतुरद्वे दीक्षितस्य
एकाष्टकायां क्रयः शक्यते कर्तुम्, न चैत्र्याः । तदेतत्
सामर्थ्यं नाम लिङ्गम्, तत् वाक्यस्य बाधकं भवति ।
तस्मात् माषी पौर्णमासीति ।

अन्या अपीति चेत् । ३३ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यति, माषी पौर्णमासी,
एवम् एकाष्टकायां क्रयः संप्रयति इति । तत्र । सर्वं
अपि व्यग्रम् एकाष्टकाः, 'द्वादश एकाष्टकाः' इति ।
तेन न दोषः ।

प्रथमभागगतेषु अहःसु ऐन्दवाग्राम्रवम्, द्वितीयभागगतेषु शुक्राम्रवम्, तृतीयभागगतेषु अप्रयणाग्रवम्, पुनरप्येवम् इति श्रमेणानुष्ठानं कर्तव्यमिति भाष्यसंमतः सिद्धान्तः । पूर्वस्य पञ्चमः नवमा विभागं कृत्वा विंशतिसुत्यामने ऐकैरसिम्न भागे ऐकैकमता इति स्वस्यानविबुद्धिः इति वार्तिकानुसारी सिद्धान्तः । वि. १०।५।२५.

● गवामयनादौ ज्योतिरादिषु अहःसु नाम्ना एकाहस्यज्योतिरादिषु चोदकाद्य द्वादशाहधर्मेषु प्राप्तेषु चोदकधर्मापसत्वात् द्वादशाहधर्मः कार्याः, नामवर्तीयसत्वाद् एकाहधर्मः इति संस्थिते, प्रत्येकं फलसाधनत्वाभावेन नामान्यतप्राप्त्यातिरिक्तधर्मानाङ्गत्वात्, अविरुद्धाधिकधर्मातिदेशकत्वे च नामोपपत्तेः, द्वादशाहिकद्वादशोपसत्त्वाद्दशिनीविहारदर्शनाभ्यां च लिङ्गाभ्यां चोदकानुसारेण द्वादशाहिकधर्मातिदेशो प्राप्ते, फलवाक्ये साधनभूतानामह्ना साहित्यावगमेऽपि व्यतिचारक्येषु प्रत्येकमेव साधनत्वावगमात् धर्माङ्गोपपत्तेः, नाम्ना च प्रत्यक्षत्वेन आनुमानिकात् याम्यनायकचोदितत्वाद्दार्ढ्येण न्यायनेकलिङ्गापेक्षात् चोदकात् नवीयसत्वात्, ज्योतिरादिनाम्ना च यागवाप्त्यावेन अधिकधर्मातिदेशकत्वायोगात्, एकाहस्यज्योतिरादिषुर्मातिदेशः सिद्धान्तितः एतमान्ये (७।४।२) अधिकरणे । सु ४ ७२०-२१.

● गवामयनादौ प्रुष्टपटहावृत्तौ सर्वपटहान्ते सकृदेव मन्वशनम्, न तु प्रतिपटहान्तम् ॥

अभ्यासे च तदभ्यासः, कर्मण पुनः प्रयोगात् । १०।६।१०।२९ ॥

भाष्यम्— 'आवृत्तं पृष्ठं पटहमुपपन्ति' इति भूषते । तत्र एतत् चोदकेन प्राप्यते 'संस्थिते पृष्ठे पटहे मधु आशयेत् घृतं वा' इति । तत् संस्थिते किं पटहावृत्त्या आवर्तते भोजनम्, उत पटहान्ते सकृदेव कियते इति । किं प्राप्तम् । पटहावृत्तौ सत्याम् आवर्तते भोजनम् । कुतः ? कर्मण पुनःपुनः प्रयोगात् । तत् हि कर्म पुनराप्यते । तदावृत्त्या यदपि उत्पद्यम्, तदपि आवर्तते यथा स्तोत्रमन्त्रादि पटहस्यप्रकारवर्तते, एव पटहसंस्थितं भोजनमपि आवर्तते इति ।

अन्ते वा, कृतकालत्वात् । ३० ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति यदुक्तम् 'पटहावृत्त्या भोजनमपि आवर्तते' इति । किं तर्हि ? पटहान्ते सकृदेव अनुष्ठेयते । कुतः ? कृतकालत्वात् । कृतो हि भोजनस्य कालः 'संस्थिते पटहे' इति । संस्थानं पर्यवसानं पटहगतस्य व्यापारस्य उपरमः । न च पुनः पटहं कुर्वाणः पटहगतत्वं व्यापारात् उपरत इत्युच्यते । न च अनुपपत्तौ कर्तुः पटहः संतिष्ठते । संस्था हि क्रिया प्रति औदासीन्यं व्यापारान्तरकरणं वा पूर्वस्यात् कर्मणः । न च पुनः पटहं कुर्वाणः औदासीन्यं भजते, न वा व्यापारान्तरं करोति, तस्यैव कर्मणः आवृत्तिं करोति । अतः अपर्यवसितः । अपर्यवसिते च सत्याऽभावात् अभ्युतमेव प्राशनम् इति न क्रियते । यदुक्तम् 'यथा अन्ये पटहधर्माः स्तोत्रशस्त्रादयः आवर्तन्ते, तद्वत् प्राशनमपि आवर्तते' इति, नैतत् युक्तम् । ते हि अहःसवद्धा', वेपामहम् आवृत्तिः, इति स्तोत्रशस्त्रादीनामावृत्तिः इति युक्तम् । नहि ते अहःसु अवसानसंयोगेन चोद्यन्ते । इह तु अवसानसंयोगेन भोजनस्य चोदना इत्युक्तो हेतुः । तस्मात् न भोजनस्य आवृत्तिर्गुणा इति । अधिकं गृहेतुं भोजनं पटहाद्गम्येत्, ततः प्राधानावृत्त्या आवर्तते । न चैतदुक्तम् । कुतः ? अङ्गत्वं प्रत्यक्षकस्य कारणस्य अभावात् । प्रकरणत्वं अङ्गत्वात्, चाक्यमयोगाद्वा, प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा । एतेषां चेह न किञ्चित् कारणं पर्याप्तम् । प्रकरणं तावत् द्वादशाहस्य, न पटहस्य । चाक्यसंयोगोऽपि 'संस्थिते पटहे' इति पटहस्य संस्थायां भोजनमाचष्टे । संस्थितश्चैवं पटहो भवति, यदि व्यस्य न किञ्चिदपरमङ्गवार्तं परिश्रियते । न च मन्वशनवृत्तकाले प्रत्यक्षेण उपकुरुतः पटहस्य । कुतः ? निवृत्ते करणत्वं । कामं यथा च यावत्ता च तर्कमात्रेण कर्तव्यं यानि परस्तात् कर्माणि वर्तन्ते, तेषां सामर्थ्योपपन्नोपपत्त्यात्, नातिवृत्तस्य पटहस्येति । यान्यपि प्रजादीनि कारणानि, तावपि प्राणांतरसंबन्धमुपादाय विशेषसंबन्धे कारणानि भवन्ति, न वैवर्तानि । तस्मात् पटहावृत्तान्तस्थिते काले पुरुषार्थां भोजनक्रिया विधीयते इत्यतो न आवर्तते भोजनमिति ।

क्रयसंपत्त्यनुरोधेन उपक्रमोपसंहारोः श्रुतत्वेन माय्या एव
पौर्णमासीपदेन अभिधानात्, ततः पुरस्तादेकादश्यां
दीक्षेति सिद्धम् । अत एव सर्वोऽयमर्थवादः एवं
व्याख्येयः, यद्यपि दोषान्तरमावादेकादशैव दीक्षायां
प्रशस्ता, तथापि आर्तत्वम्यस्तत्त्वानभिनन्दनरूपदोष-
त्रयात् तामतिक्रम्यापि चैवैव परं प्रशस्ता, माथेकादशी
तु सप्तपञ्चाशदि प्रशस्ततरा, एकादश्यां द्वादशदीक्षोत्तरं
श्रयोदशदिनरूपायाः क्रयसंपत्त्यनुग्रहीतत्वादिति । १०.

मण्डन—‘मासी दीक्षामु पूर्णिमा ।’ १०.

शंकर—‘गव्यदीक्षा पुरा मास्याः ।’ १०.

● गवामयनस्य धर्माः सन्धेयविदेष्टव्याः, संवत्सर-
साध्यव्ययपृथुत्तरशतत्रयदिनसाध्यव्यपल्लुपमानलिङ्गेभ्यः ।
वि. ८।१।११, ● गवामयनस्य समूहद्वादशाहः प्रकृतिः ।
१०।५।१४, ● गवामयने ‘अभीवर्तो ब्रह्मसाम
मवति’ । अभीवर्ते नाम साम द्वयोर्कवोः पादपयपदेन
गातव्यम्, न तु ककुभे । १।१।६ वर्षिकं ४, ● गवामयने
ब्रह्ममृत्पति ताण्डकियाखिनः समामनन्ति । प्रायणीय-
चतुर्विंशे आये द्वे अहनी, ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः
एकः पृथयः पडहः स एको मासः । तादशाः पञ्च
मासाः । ततः त्रयोऽभिप्लवाः पडहाः, एकः पृथयः
पडहः, अभिजिन्नामा एकाहः, त्रयः स्वरसामानः, इत्यष्टा-
विंशतिरहानि । आचार्या अहोम्यां सह षण्मासाः ।
तदिदं पूर्वं पक्षः (सन्तो नपुंसकोऽयं शब्दः) । ततो
विपुत्रात् । अथ उत्तरं पक्षः । नवः स्वरसामानः, विश्व-
जित्, पृथयः पडहः त्रयस्त्रिंशत्सामानः, त्रयोऽभिप्लवाः
पडहाः इत्यष्टाविंशतिरहानि । पुनः पृथयः पडहः
त्रयस्त्रिंशत्सामानः त्रयोऽभिप्लवाः पडहाः स मासः ।
तादशाः चत्वारो मासाः । ततः त्रयोऽभिप्लवाः, आयुर्गोः
इति द्वे अहनी, द्वादसाहदशाहानि, महावर्गं च अति-
रात्रश्च इति द्वात्रिंशद्दहानि । आयोऽष्टाविंशत्यहोभिः सह
षण्मासाः । उत्तरे पक्षेति पूर्वस्य पक्षस्य संवन्धितत्वेन प्रायः
सायानां प्रतिलोभ्येनानुष्ठानम् । रत्न. १०।५।२५।८१.
● गवामयने आद्ययोर्द्वयोः ऐन्द्रस्यवाग्रवत्, प्रत्यक्षाम्ना-
नात् । ठुप्. १०।५।२५।८५ ट. १००९. ● गवामयने
आहुते पृथये पडहे अनुपसृतस्य पृथपस्य आहुतिः । पराधि

पडहे तु ननुभिर्मन्त्रैर्व्यवधीयते । भा. १०।६।१।१२१,
● गवामयने उत्तरे पक्षेति ‘आहुते पृथयं पडहमुप-
यन्ति’ तत्र रत्नोक्तं द्वादशाहान् प्रशस्तम् । तत् खल्वे-
पडहान्ते सङ्गदेव, न प्रतिपडहान्ते । १०।५।१०।
२९-३०. ● गवामयने उत्तरे पक्षेति पृथपपडहे
‘संसिते पृथये पडहे मध्याह्नयेत् धृतं वा’ इति
विहितं मधुमोक्षं मिष्टान्तिषो कर्तव्यम्, न तु त्रयस्त्रिंश-
संनिधौ । तत्र हि त्रयस्त्रिंशः स्तोमः प्रथमेऽहनि,
निशुस्तोमश्च षष्ठेऽहनि । वि. १०।६।९. ● गवामयने
एकादशिनी (पशूनाम्) अम्यस्तमाना दण्डकलित-
वदम्यस्यते, न स्वस्नानविवृद्धया । भा. १०।५।२५।८३ ।
‘पुनः पर्यावृत्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यालभेत’ इति
वचनात् परिवृत्तिः एकादशिनेषु । ८६. ● गवामयने
‘चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्या दीक्षेरन्, तेपमेकादश-
कायां क्रयः संपद्यते’ । एकादश्यां दीक्षा, पूर्णिमोत्तरं
ततमीदिने द्वादश दीक्षाः पूर्वन्ते, अष्टम्यां तोमकयः ।
सा च पौर्णिमासी मासी एव ब्रह्मा, न यावाचित्,
नासि चैत्री । माषकृष्णाष्टमी एकादका इति याज्ञिक-
समाख्या, तस्या तोमकयः । वि. ६।५।१०, ● गवामयने
वत्वारः अभिप्लवाः पडहाः एकश्च पृथयः पडहः स
एको मासः । एवमुत्तरे चत्वारो मासाः । तत्र प्रतिमास-
प्रत्यासक्तमातिः इति प्रतिमासान्ते मध्वशनम् । १०।
६।११. ● गवामयने ज्येष्ठीका प्रसङ्गेन शक्येन विधी-
यते । ठुप्. १०।५।२५।८५ पृ. १०८१. ● गवामयने
ज्येष्ठीकायाः स्वस्नानविवृद्धयाऽप्याहः । ज्येष्ठीकाऽ-
धिकरणम् । भा. १०।५।२५।८३-८७.

● गवामयने द्वयोर्द्वयोर्कवोः प्रथमेन ब्रह्म-
सामगानम् ॥

प्रागाधिकं तु । १।२।६।२५ वर्षिकं ४ ॥

भाष्यम्— एवं वा । गवामयने ब्रह्मसामं प्रत्य
शमामनन्ति ‘चतुःशतमेन्द्रा बाईताः (१०४) प्रागायाः ।
त्रयस्त्रिंशच्च सतोर्बाईतास्तुवाः’ इति । तत्र संदेहः किं
द्वयोर्द्वयोर्कवोः प्रथमं कृत्वा गातव्यम्, उत त्रिपु
कृत्वा गातव्यमिति । किं प्राप्तम् । निघण्टु कश्चु इति ।
कृत्वा : एवं प्रकृते श्रूयते ‘तस्मादेकं साम त्वे

साम्नोः वृक्षीविशारपट्टक्योरेव प्रथमेन सवादिते
वाहने तृचे कार्य ज्योतिष्टोमे । १।२।६।२५-२८ वर्णकं २,

● गानं दयावाश्रान्धीगवसतोः अनुष्टुप्-गायत्रीद्वय-
प्रथमेन (एषा अनुष्टुप् ततो गायत्रीद्वयम् इति तिसृणां
प्रथमेन) संगदिते अनुष्टुप् तृचे कार्यम् ।

१।२।६।२५-२८ वर्णकं ३, ● गानं समानन्दस्कात्वेय
विष्टुप् ऋतु । १।२।६।२१-२२, ● गानं स्वयोनवेन ,

न रथतरादियोनो कारयंतरस्य वैद्यस्तोमे वृष्टुस्तोत्र
साधनतया विहितस्य । १।२।६।२२।४३-४६ उत्तरयोरेषि
स्वयोन्युत्तरयोरेव , न रथतारानुत्तरयोः । १।२।६।२३।

४७-४८, ● गानं स्वरादिविद्योनुपूर्वीमानम् ऋगधर-
व्यतिरिक्तम् । वि. अ२।१. ● गानस्य ऋगधरा
आधाने । भा. ३।२।२।९. ● गानस्य फलं दृष्टम्

ऋगधराणां स्वरादिष्टत्वाकाशमिषक्तिः । वि. १।२।२,
● गानस्य संस्कारकर्मणम् , न तु मुक्तकम् । १।२।२,

● गानकर्मणो वाचकः सामशब्दः इति सिद्धम् ।
भा. १।२।२।१, ● गानराले साम्नाम् , ज्योतिष्टोमे

बृहदथंतरधर्माणां न्यवस्था अनुष्ठानम् । १।२।२।५।
४६-४७, ● गानशब्दो हि गायत्रीं गीतो प्रसिद्धः ।

१।२।५।८ । भवति च तन्मीयाने गानशब्दः । ९,
● गानशब्दम् औचित्यम् अनर्थकं स्यात् इति

इतिहासः (शास्त्रं चैवमनर्थकं स्यात् इति सूत्रार्थम्)
मेने । ७।२।२।६.

● गायत्रमेतद्दर्भमेवति इति न्यायान् आनुष्टुभम्
इति अनुष्टुप्छन्दोपार्थिकं ऋग्विद्योपमाह । नृ. पू. भा.

१।१ । एतत् बृहदथितिश्रवणमह. एकादशाय कर्म,
गायत्र गायत्रीछन्दस्काभिर्गुणैः साधम् इत्युत्तरार्थः ।

● ' गायत्रमेतद्दर्भमेवति ' इति वचनात् बृहदथितिमवे
दासतयोप्य. उक्तसिगावत्रीगामावय. कर्त य., न तु

प्रवृत्तीनां निष्ठुन्नयतीनामश्रयस्तेन गायत्रीचर्चसा-
दनम् । भा. ८।१।६।१२-१६.

● गायत्रं साम ज्योतिष्टोमे प्रथममेन ' उपायै
गायत ' ' दविभुतया ' ' पवमानस्य ' इति त्रिषु तृचेषु

' स्वादिष्टया मदिष्टया ' इति गायत्रे तृचे गेयम् ।
१।२।६ वर्णकं २.

● गायत्रचितं विन्वीत ब्रह्मवर्षसकामस्य, त्रिष्टुप्चितं
वीर्यकामस्य, ऋग्वीचितं वशुकामस्य । संकल्प. २।१।२७.

● गायत्रच्छन्दसः इति सोममध्यमवर्णतं यदम्
अनेकच्छन्दस्येऽपि सोमे स्यात् । भा. ३।२।२।८।२२-

४३, ● गायत्रविकारात्मकानि सामानि धूर्तानशन्दे-
नोच्यन्ते ' गीतिविकारो गायत्रस्य घृत् ' इति वचनात् ।

सोम. १।५।३. ● गायत्रादीनि बहुनि सामानि
ज्योतिष्टोमे । २।१।२।२ छ. ५७२.

● गायत्री छन्दःसु मुख्या, प्रजापतेर्मुपतः सृष्ट-
त्वात् । वि. १।४।१४. ● गायत्री त्रिरदा । पादेषु

अधराणि ८।८।८. उदा० ' अयं देवाय ' (कर्ष.
१।२०।७) । के.

● ' गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति ' इत्येवमादि-
लक्षणानि अनुपदिष्टयाज्याऽनुवाक्यासु विहृतिषु

होयानि ॥
दर्शपूर्णमासकरणे ' गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति ,

त्रिष्टुप् वाक्या ' ' त्रिरदा पुरोऽनुवाक्या भवति , चतु-
पदा गायत्रा ' ' पुरादाह्वना पुरोऽनुवाक्या भवति , उप-

रिष्टाह्वना गायत्रा ' ' मूर्धन्वती पुरोऽनुवाक्या भवति ,
निगुवती गायत्रा ' इत्येवमादीपक्षानि बहुनि वाक्यानि

भूयन्ते । ' अग्निर्वृषा० ' इत्येव कर्त्तुं त्रिरदा गायत्री,
प्रथमपादे एव देवतापदवती मूर्धपदवती च । ' शुनो

यशसः ' इति तु चतुपदा त्रिष्टुप्, उत्तरार्धे देवतापदवती
निगुवदवती च । एवमन्या अप्युचो यथासंभवं वर्तन्ते ।

तेनैतद्वैदिक क्रमप्रकरणम्या प्रास्तावताक्योक्तयोः
साधकानि निगानुवादरूपाणि वाक्यानीमानि । इति

प्रति, प्रमादिना तत्तद्व्यक्तिरस्य अज्ञातऽऽच्छेदकत्वेन
योषितस्य वायेन गायत्रीत्वाद्विधर्मागमङ्गतऽवच्छेदकत्व-
बोधनेन सार्थकत्वमभवेन केवलं निगानुवादः । तेन
मावनासंस्थयेन विवक्षिततया आर्थिकत्वाभावेन चोदकत-
त्वेयामपि अतिदेशो वचनां विहृती एतादृशद्वय कचः
आम्नाना तम उरदेशीनैव व्यतिदेशवत्वात् । याद्य
अनाम्नातयाज्याऽनुवाक्याया विहृतयः, तम सति संभवे

प्रतिपदं तृतीयदिनवर्षे प्रतिमासं विंशत्यष्टानि पञ्चसु मासेषु सप्तम् । तेषु उत्तमवर्गे नवनवतिप्रगाथाः इन्द्रदेवताः बृहतीछन्दस्काश्च समाप्यन्ते । पञ्चतृतीयेषु उत्तमे च सतोबृहतीनां तृचानामाम्नानात् । अथ एव 'तान्येकविंशतिर्दिनानि, पष्ठमासस्य आद्यानि द्वादश, श्येवं अवशिष्टं सतोबृहतीमास्युचाः' इति वाक्येन तेषां सतोबृहतीनां विधानम् । एवं पञ्चमासपर्यन्तं पृष्ठपञ्चदशेष्वपि सतोबृहतीनां विधानं भाष्यकारलेखनात् अवगन्तव्यम् । शेषेषु तु अहःखिरोक्षेपवचनाभावे तिसृणामुणिहां त्रिमिर्गावशीपादैः संयोगेन बृहतीव्यसंपादनम् । न तु क्वापि प्रदक्षामस्तोत्रे प्रगाथाः । तदेतत् 'पञ्चसु मास्युचाईताः प्रगाथाः समाप्यन्ते' इति लिङ्गं द्वयोः प्रथमने उपपद्यते, न तु तृचमाने कियमाणे भाष्यलेखनात् । अष्टोत्तरशतद्वयपरंख्याकानाम् ऋचां पञ्चप्रगाथसंपादकदशकङ्क्षन्तत्वात् अष्टनवत्यधिकशतावशिष्टानां पट्यष्टिः नूना भवन्ति । ते च सप्ताधिकेषु त्रिषु मासेषु समाप्येरन् । तथाहि, पूर्वोक्तरीत्या प्रतिमासं दशदिनानां सतोबृहतीछन्दस्काणां विंशतिदिनानि अवशिष्टानि । तानि मासत्रयेण षष्टिः संपद्यन्ते । अवशिष्टानि पट्य चतुर्थमासस्य अमिष्यवृत्तीवर्जम् उपादेयानि, इति सप्ताधिकेषु त्रिषु मासेषु समाप्तिः स्यात् । यदा तु द्ववन्त्यायात् पञ्चसु प्रगाथेषु मुख्यवृत्ते गानम्, तदा पञ्चदशानामृचां न्यूनत्वात् अवशिष्टाः विधत्तवितम् ऋचाः, तासां वृत्ता चतुर्ष्वष्टिका च ऋक्, इति पद्याधिदैः त्रिमिर्गावैः तन्ममात्रावपि एका ऋगवशिष्यते इति तदेष्ये च । तदैवा लिङ्गानुरतिः, प्रगाथस्यदानुरतिश्च । न च एकं त्वरं पठित्वा, अन्यामृचं पुनरुपाशम अभिमन्त्रयपाठः इत्येवम् ऋक्पञ्चपनमेव किं न स्यादिति धाच्यम् । 'अन्याभ्यां ऋचो भवन्ति' इतिचलेन तद्विषयम् । अतः पादप्रथममेवेति सिद्धम् । एवं च लिङ्गानुरतिः भाष्यकारलेखनानुसारम् प्रथमे एव तावन्त्याकङ्कस्यैवमप्रीत्य । यदा तु 'चतुःसतोभेदा चाईताः प्रगाथाः द्वापञ्चसु' इति पञ्चमस्यकारणम् दापनदीन्यः समानवनम्, तदा

पूर्वपक्षिणोऽपि चतुःसतं तृचानामेव समानवनोरपत्तेः लिङ्गोपपत्तिरविकलेव । इति प्रगाथपदादेव प्रथमम् ।

मण्डनम्— 'द्वयोः प्रगाथे सप्तम्यम् ।' ११.

शंकर— 'गन्धे चैन्द्रे तु (प्रगाथः) द्वये ।' ११.

● गवामयने द्वयोर्मासपट्यकयोर्मध्ये विपुलचामर्कप्रधानभूतमेकमहः । ततः प्राचीनाः स्वरसामानाः अहर्विरीपात्रयः । तथा उपरिष्ठादपि त्रयः स्वरसामानः । तेषां स्वरसामानां ब्रह्मसतत्यसप्तदशस्तोमादयो धर्मा विहिताः । वि. ७।१।१०, ● गवामयने द्वादशदीक्षाः । ८।१।१०. ● गवामयने द्वादशाहिकं द्वादशोपसत्त्वं धर्मे दर्शयति 'द्वाभ्यां क्षेमापचति' इत्यादिना । भा. ८।१।१०।१७, ● गवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः प्रायणीयोऽतिप्रथमः । तस्य धर्मो द्वादशोपसत्तम् । ७।१।११९, ● गवामयने द्वादशाहिको विष्वक्त इति वक्ष्यति (८।१।१७) । ७।१।१२३. ● गवामयने धर्मो विधीयमाना अगान्तरव्यकरणेन पूर्वमिन् पशसि निविशन्ते । अतश्च पूर्वं पशो नवपा विमग्न नवापि म्यनीकानि निवेशनीयानि । तत्र चान्ये भग्नो आग्रयणाग्रता भवति । उत्तरमिन् च पशसि यत् पूर्वमिन् पशसि विहितं तत् प्रातिलोभ्येनानुष्ठेयम् । शा. १०।५।२५ पृ. ७३९. ● गवामयने नामधेययुक्तेषु अहःखि अविरुद्धा धर्माः द्वयेऽपि कर्तव्याः । विरुद्धान् नामधेयप्राप्तिताः । विरुद्धा अपि अनुयायाकाले च सर्वेषामपि तन्नेगानुष्ठेया धर्माः, ते भूयोऽनुमहन्त्यायेन बोद्धव्यमिति एव कर्तव्या, न नामधेयिताः । सोम. ७।१।२. ● गवामयने पूर्वं पशसि अवशिष्टान्तेः पृष्ठवः पट्यः । उत्तरे पशसि च प्रातिलोभ्येन अवशिष्टादिः पृष्ठवः पट्यः । वि. १०।५।१. ● गवामयने पृष्ठवः पट्यः प्रतिमासम् (चतुर्विंशतिमस्यैः) सम्यक्चान् आवर्तते । तस्मिन्मासवर्तमाने एतन्मोक्षनमपि प्रतिमासमावर्तते । भा. १०।५।१।३१. ● गवामयने 'पृष्ठवः पट्यो बृहदर्थवरतामा' । तत्र बृहदर्थेऽन्तरीक्षी निरुतिः । तत्र च पूर्वपशसि प्रथमतः पशस्येव रूपं तर्कमात्रम्, त्रीणिपशस्येऽपि अहःखि बृहत् मासम् । उत्तरपशसि तत्रैव त्रीणि येन मासम् । सोम. १०।५।१.

उपात्ता भवन्ति इति । सर्वेषां ऽपि बृहस्पतिस्त्वे प्राकृ-
तीनां श्रितुञ्जगतीनामक्षराश्लेषे कृत्वा गायत्र्यो निष्पाद-
नीयाः संख्याया च गायत्रीशब्दः इति पूर्वं, पद्यः ।

गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात् । १६ ॥
बृहस्पतिस्त्वे 'गायत्र्यमेतदहमेवति' इति गायत्री-
शब्दः संख्यावाचक इति पूर्वपक्षं वाशब्दो भ्यावर्तयति ।
न संख्यायामप्य गायत्रीशब्दः किन्तु गुणात् चतुर्विंशति-
संख्यारूपात् भिन्नोऽयं द्रव्यशब्दः चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य
ऋग्व्यस्य वाचकः स्यात् । असर्वविषयत्वात् । नास्य
चतुर्विंशतिसंख्याकभावादिसंख्येयं विषयः । नहि
'अस्माकं चतुर्विंशतिगावः' इति वक्तव्ये 'अस्माकं
गायत्री गावः' इति कश्चित् ब्रवीति । सर्वविषयत्वा-
भावात् नात्र गायत्रीशब्दः संख्याशब्दः । इत्याह
विद्वान्ती ।

गोत्ववच्च समन्वयः । १७ ॥

गायत्रीशब्दः ऋग्व्यस्यवाचकः इति सिद्धान्तो हेत्व-
न्तरमाह । गायत्रीशब्दस्य ऋग्व्यस्य समन्वयः वाचकत्वेन
सम्बन्धः गोत्ववत् । गम्यतातोर्गिभ्यो गोशब्दः गमन
निमित्तोऽपि सामान्यद्रव्यानिधाने सास्नाशुद्धयत्वेव
समन्वेति तद्वत् । गोत्वस्य इव गोत्ववत् इति विग्रहः ।

संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् । १८ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । संख्यायाः चतुर्विंशति-
संख्यायाः वाचकः शब्दः अस्ति, नास्या अपरेण गायत्री-
शब्देनायेः । तस्मात् छन्दोविशेषविशिष्टऋग्व्यस्यवाचक
एव गायत्रीशब्दः । शब्दः अस्याः अस्ति इति शब्दवती
संख्या, तस्या भावः शब्दवत्त्व तस्मात् इति विग्रहः ।

इतरस्याधुतिवाच्य । १९ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । इतरस्य पूर्वसूत्रोक्तायाः
संख्यायाः इतरस्य भिन्नस्य ऋग्व्यस्य अधुतिर्वात्
गायत्रीशब्दभिन्नशब्दस्याप्यत्वात्, तस्मात् न चान्यपदद्वारापि
संज्ञाशब्दस्य वक्ष्य विदेशवश्यकत्वात् गायत्रीशब्दः सार्थको
भवेति । संख्याया तु निष्पद्योजनः । तस्मात् गायत्रीशब्दो
ऋग्व्यस्यवाचकः । अथवा प्रकृतौ अग्निष्टोमे गायत्र्यः
प्रयुज्यन्ते ताम्योऽधिकाः, गायत्र्यो बृहस्पतिस्त्वे अदेत्यन्ते ।
परन्तु इतरस्य अधिकस्य ऋग्व्यस्यवाचकस्य अधुतिवात्

विषायवश्रुतेरमानात् अधिकाः कुतो प्राप्ता इति विचारे
ता ऋग्वेदादेव ग्राह्याः इति सिद्धान्तः । चकारो हेत्व-
न्तरसमुच्चयार्थः ।

द्रव्यान्तरेऽनिवेशादुक्त्यलौपयिषिष्टं स्यात् ।
२० ॥

बृहस्पतिस्त्वे श्रितुञ्जगतीनामक्षराश्लेषेन गायत्री-
निष्पादने अग्निष्टोमद्वयान्त उक्तः । तन्मध्यपयति सिद्धान्ती ।
अग्निष्टोमशब्दस्य कस्मिंश्चित् द्रव्यान्तरे अनिवेशात्
प्रयोगाभावात् शताग्निष्टोमे द्वादशाहिकानामह्नाम् उक्त्य-
लौपयन्तरेण अग्निष्टोमता न समयति इति अग्निष्टोम-
पदम् उक्त्यलौपयिषिष्टमुक्त्यस्तोनाणां लोपेन विशिष्टं
यशयकीयस्तोत्रान्तं यत् कर्म, तद्वचकं स्यात् इति
युक्तम् । गायत्रीशब्दस्तु ऋग्व्यस्यवाचकः प्रसिद्धः ।
तस्माद्वाक्षरलोपेन गायत्रीत्वसंवादनम् ।

अशास्त्रलक्षणस्याच । २१ ॥

संज्ञाभिष्टोमे द्वादशाहिकानामह्नाम् उक्त्यस्तोमलोपेन
अग्निष्टोमवार्त्तवादाने हेत्वन्तरमाह । शताग्निष्टोमे उक्त्य-
स्तोनाणाम् अशास्त्रलक्षणत्वात् शास्त्रलक्षणत्वाभावात्
शास्त्रीयत्वाभावात् अग्निष्टोमशास्त्रान्तत्वेन वाच्यः । बृहस्पति-
स्त्वे तु 'गायत्र्यमेतदहमेवति' इति शास्त्रलक्षणा एव
गायत्र्यः । ततस्तस्मात् आनुमानिकीभिः श्रितुञ्जगतीभिर्न
वाचो भवियुमर्हति, अशास्त्रलक्षणत्वात् श्रितुञ्जगतीनाम् ।

उत्पत्तिनामधेयत्वाद् भक्त्या प्रयक्सतीपु
स्यात् । २२ ॥

'तं नित्यस्य पृथक् सतीपु' इति सूत्रे यदुक्तं
संख्याया गायत्रीशब्दो दृष्टः इति उत्पत्तिद्वाराप्येमाह
सिद्धान्ती । छन्दोविनौपविशिष्टायाः ऋवः उत्पत्ति एव
नामधेय गायत्रीशब्दः । उत्पत्त्या नामधेय यस्याः सा उत्पत्ति-
नामधेया, तादृशत्वात् गायत्र्याः सकाशात् पृथक्सतीपु
श्रितुञ्जगतीपु गायत्रीशब्दो भक्त्या गोप्या इत्या स्तुत्यर्थः
स्यात् । गायत्रीद्रव्यमवधारयम् 'ये हि द्वे गायत्र्यौ वैका
जगती' इति । तस्मात् गायत्रीशब्दो न संख्यावचनः ।

यचनमिति चेत् । २३ ॥

यचनान् गायत्रीशब्दः संख्यावाचकः स्यात् इति पूर्व-
पक्षी शङ्कते । 'विज्ञोऽनुष्टुभः चतस्रो गायत्रीः

च्छदः सामशब्देन संबन्धमपेक्षमाणो न रथंतरशब्देन संबद्धः स्यात् । आनन्वयं च तुल्यं रथंतरशब्दस्य साम-
शब्देन । अपिच वृत्तिवाक्ये सुतरा द्वाद-
पदेन अत्रार्थम् । न चैष नियोगो वृत्तिष्ये नित्यः
व्याप्त इति । विभाषा हि स भगवान् पाणिनिर्वीते ।
सामशब्दश्रुतिश्च बृहद्रथंतरयोर्लक्षणताम् आचष्टे । तस्माद-
समर्थे सामनी स्यात्तामिति । एतच्चोक्तमेव विभागेऽपि
साम्नेः अपिप्रतिषिद्धो बृहद्रथंतरसामशब्द इति । यथा
'मासं धृतत्वस्यापि देवदत्तो भोजयितव्यः' इत्युक्ते
अर्धमासं धृतेन अर्धमासं तैलेन, एवमपि शब्दः अध-
कृत्यते । एवादे तु एकत्वादेव विभागासंभवात् समस्ये,
'ज्योगामवाचिन उभे कुर्वत्' इति ।

सोम — पूर्वप वीक्षणस्य अर्थप्राप्तत्वात् अविधेय-
त्वेऽपि इह समुच्चयस्य अप्राप्तत्वात् विधेयत्वम् इत्युत्थितेः
संगतिः । बृहद्रथंतरोपसामास्येऽन प्रथमे तृतीये पञ्चमे
च रथंतरम्, द्वितीये चतुर्थे षष्ठे च बृहत् इति नियम
एव । सूत्रार्थतः — पृष्ठस्य बृहद्रथंतरस्य युगपद्विधौ
संसर्गोक्तवापेनाहन्त् एकैकस्मिन्नहनि तामद्वयं स्यादिति ।
न च द्वंद्वगमैवबहुमीदृशो बृहद्रथंतरशब्दस्य अन्तोऽक्षत्वम्,
अनेकद्वयबहुमीदृशो तु पूर्वपदमहतिस्वरूपे बृहच्छब्दाकारस्य
उदात्तत्वम् इति स्वरभेदात् यः समासः अन्वयनसिद्ध-
स्वरानुगुणः, स एव प्राक्तः इति कथमर्थं विचार इति
वाच्यम् । वेदे बहुषु स्वल्पे स्वरसम्बन्धदर्शनेन स्वर-
मात्रात् अर्थनिर्णयार्थमवेन न्यायत एव अर्पनिर्णयस्य
वाच्यत्वात् । अथवा पूर्वोत्तरपदयोः समासभेदेन
प्रज्ञानां बहूनामपिस्वरणानामनुगोचमवहत्वात् ।

वि — 'गवामयनेति पृष्ठमपददे प्रचर द्रवम् ।
बृहद्रथंतरं चोत मनेत् किं चित् क चिदिति ॥, द्वंद्वगम-
बहुमीदृशयो, ऽन्येऽपि समो द्वासी । अन्योन्यनिरपेक्षस्य
चोदनादन्तिमो भवेत् ॥'

भाट्ट — द्वारसादे रथंतरद्वंद्वरूपीराजसापरैरत-
म्यपट्टाग्रमुक्तः पृष्ठम. पददः समानतातः । गवामयने
च 'पृष्ठम. पददो बृहद्रथंतरावामा क्वां' इति भूतम् ।
तेन च वैस्वामीनां निवृत्तिरितिवाच्यम् । निर्वर्तकं न
किं गमुयिनं बृहद्रथंतरम्, उत एकेहम् । इति चिन्ता-

याम्, अस्य द्वंद्वगमैवबहुमीदृशत्वात् द्वन्द्वेन च बृहद्रथंतरयोः
परस्परताहित्वावगते. एकैकस्मिन् अहनि द्वयोः संन्या-
दिवत् समुच्चयप्रतीतिः समुचितमेव निवर्तकम् । समासेन
च समुच्चयविशिष्टयोरेव विधेयपदद्वयविशेषणत्वेन विधा-
नात् विधेयानेकता उद्देश्यानेकता एकप्रकारतामज्ञौ वा ।
न च अस्य शुद्धविषयबहुमीदृशत्वाऽपि उपपत्ते अति-
देशप्राप्तनिरपेक्षतापनानुसारेण एकैकस्मिन् अहनि
एकैकस्यैव कारणप्रतीतेर्न समुचितयोर्मितकता इति
वाच्यम् । 'द्वंद्वतुल्यपदयोस्तत्पदे नित्यं समासवचनम्'
इति कात्यायनचनेन श्रितद्वयबहुमीदृशो द्वंद्वस्यावश्यकत्वात् ।
न च अस्य यत् द्वंद्वमात्रेऽप्यप्राप्त्यम्, द्वंद्वकरणे
वाच्यता यथा वाक्यचरित्र इति द्वंद्वकरणे । तथात्वे
समासान्तत्वंसिद्धता तस्मिन्निवृत्त-प्रत्ययरूपेण गम्य-
त्वम् इति स्वसिद्धेः । अन्यथा द्वंद्वकरणे वाक्यचरित्र इति
रूपावर्तेः । तत्र दृष्टप्रत्ययबहुतत्वरूपस्य साधुः मान्यस्येति
वक्तुं द्वंद्वविषयकत्वम्, अपेक्षितविधेयार्थप्राप्तात् । न तु
महते उभयपथाऽपि रूपसाविशेषेण द्वंद्वविधिप्रयोजना-
भावादिति मूलेकं युक्तमिति वाच्यम् । प्रत्येऽपि शुद्ध-
बहुमीदृशस्य पूर्वपदमहतिस्वरूपावर्ते, द्वंद्वकरणे चान्तो-
दात्तप्राप्ते. स्वरविशेषरूपेण प्रयोजनात् । अतो द्वंद्व-
स्यावश्यकत्वात्, तेन च साहित्यप्रतीतिः सहितयोरेव
निवर्तकता इति प्राप्ते, द्वंद्वगतसाहित्यस्य पदद्वयसंवा-
ऽपि उपपत्तेः अतिदेशप्राप्तदृष्टस्वगतोऽनेपेक्षयत्नेन
तद्विरुद्धित्वात्स्वरेण प्रमाणाभावेन नैकैकस्मिन्नहनि उभयोः
समुच्चयः । किञ्च नञ् पूर्वं द्वंद्वं कृत्वा पश्चाद्बहुमीदृशः,
तथात्वे श्रितद्वयबहुमीदृशपक्षो उत्तरपदे इत्यस्य अर्थ-
गतत्वरूपेः । उत्तरपदद्वयो हि व्याकरणे स्वराद्विधेः ।
तद्यदि बहुमीदृशः पूर्वम्, ततस्तदन्तरूपे उत्तरपदे निमित्ते
द्रवो विधीयत, मान्यता । अत एव पार्थसारथ्येः पूर्वं
द्रवोक्तिरप्राप्ता । अतश्च पूर्वं श्रितद्वयबहुमीदृशं कृत्वा
पश्चात् प्रयोजनासिद्धयर्थं द्वंद्वविधिः । तेन बहुमीदृशे-
यामन्यपदयोः परस्परताविशेषणत्वेन बृहद्रथंतरतो अन्य-
त्वात्, वक्ष्यद्वयवचनवाक्यस्य च गृह्यपेक्षता-
ऽपि उपपत्तेः नैकविधा रिते ततो. गमुयिनः । अत
एव अतिदेशप्राप्तपक्षे 'आवे रथंनं शिरीवे चरत्'

शब्दस्य संख्यावाचकत्वाच्च न प्रवृत्तिगायत्रीनामागमः ।
इति चेत् ।

तथेहापि स्यात् । ३० ॥

सिद्धान्ती आह । बृहस्पतिसव्ये 'गायत्रमेतदहमेवति' इति गायत्रीशब्दः अक्षरसंख्यायामेव यथा प्रसिद्धः, तथा इहापि स्यात्, इहैव ऋग्वेव प्रसिद्धो नान्यस्मिन् चतुर्विंशत्यक्षरे गद्ये वा ।

यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धनाच्छरेष्वपि प्रसिद्धः स्यात् । ३१ ॥

बृहस्पतिसव्ये 'गायत्रमेतदहमेवति' इति गायत्रीशब्दः यद्यपि कश्चु प्रसिद्धः, तथापि चोदकेन प्रकृत्यः गायत्रीशब्दस्य गणनाः प्रापितः । तत्र विष्टुञ्जगतीनामक्षरालोप कृत्वेव तावतो गायत्र्यो निष्पादनीयाः । एवं सति प्राकृतश्च वैकृतश्च विधिः अनुगृहीतो भविष्यति इति पूर्वपक्षिणः शङ्कायामाह सिद्धान्ती । अविशये विद्यायामेव गायत्रीशब्दार्थे अत्र संशयाभावेऽपि, यदि प्रकृत्या उपबन्धनात्, प्रकृत्या नियमितत्वात्, चोदितत्वात्, चोदकेन प्राप्तात्वात् नियमः स्यात् अगायत्र्यामपि निष्टुभिर्जगत्या च गायत्रीशब्दः कल्पितः स्यात्, तदा 'गारम्ये बर्हिमेवति' इत्यत्र शरेषु प्रसिद्धः शरशब्दोऽपि कुशेषु बर्हिष्वेव कल्पयितव्यः स्यात् । तच्चानिष्टम् ।

दृष्ट प्रयोग इति चेत् । ३२ ॥

पूर्वपक्षी दाहते । ननु अगायत्र्यामपि गायत्रीशब्दस्य प्रयोगो दृष्टः 'ये द्वे गायत्र्यौ वैष्ठा जगती' इति । इति चेत् ।

तथा शारेऽपि । ३३ ॥

गायत्रीशब्दस्य अगायत्र्यामपि प्रयोगो दृश्यते इति पूर्वपक्षिणः शङ्कायां सिद्धान्ती आह । यदि अक्षरगताया चतुर्विंशतिष्वक्षराया गायत्रीशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते, तथा शरेषु प्रसिद्धस्य शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते । कुशवनमपि शरणम् इति उच्यते । इदं प्रतिनन्वुचरम् । भवत्येति चेत् । ३४ ॥

पूर्वपक्षी आह । कुशेषु शरशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते । गोशेष प्रयोगः । दीर्घपत्रनाम् वृषपत्रनाम् शाहपत्रनाम् । तस्मात् शरशब्दः नोदाहरणम् । इति चेत् ।

तथेतरस्मिन् । ३५ ॥

आह सिद्धान्ती । तथा शरशब्दवत् इतरस्मिन् अपि गायत्रीशब्दस्यापि जगत्यां गौणाः प्रयोगाः स्यात् । न चैतत् सर्वं युक्तम् ।

अर्थस्य चासमाप्तत्वाच्च तासामेकदेशे स्यात् । ३६ ॥

सिद्धान्ती अधिकरणार्थमुपसंहरन् पूर्वपक्षं निरस्य अर्थात् सिद्धान्तं सूचयति । बृहस्पतिसव्ये चोदकेन याः त्रिष्टुञ्जगत्याः प्राप्ताः तासामेकदेशे चतुर्विंशत्यक्षरव्यञ्जिते अर्थः समाप्तो न भवति । मन्त्रप्रयोगश्च अर्थाभिधानार्थः । तत्र मन्त्रप्रयोग एव अनर्थकः स्यात् । एकमेकदेशे अर्थस्य असमाप्तत्वात् तासां त्रिष्टुञ्जगतीनामेकदेशे चतुर्विंशत्यक्षरत्वमेव गायत्रीशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् । तस्मात् बृहस्पतिसव्ये 'गायत्रमेतदहमेवति' इति उक्ता गायत्र्यः अपेक्षितसंख्यापूरणार्थम् उत्पत्तिगायत्रीनामेव दाशतपीत्यः आगमः कर्तव्यः । न तु त्रिष्टुञ्जगतीनामक्षरालोपेन गायत्र्यो निष्पादनीयाः । 'गायत्रम्' इति उपदेशेन त्रिष्टुञ्जगतीनां चोदकस्य नाशः इति सिद्धान्तः । के.

● गायत्रीद्वयमुत्तरम् अनुष्टुप् च प्रथमा, तासां प्रथमेन संपादिते अनुष्टुप् तुल्ये इत्याद्यान्वातीगवसादोर्गानम् । भा. १।२।६।२५-२८ वर्णैकं ३, ● गायत्री-बृहस्पनुष्टुप् एव आगम्यमानानां साम्ना निवेशः विद्वद्व्योमेषु ऋतुषु मास्यंदिनां विषयमागमोः, न तु अन्ये तुल्ये । ५।२।५।२-२४, ● गायत्रीशब्दः कृद्भवस्य वाचक इत्युक्तम् । ८।१।५।२० । यत्र तु विधिः 'तिस्रोऽनुष्टमश्चतस्रो गायत्रीः कतेनि' इति क्षत्र संख्यायां गायत्रीशब्दः । २३.

● गार्हपत्यः । आध्वने वादोदनिजे अरणी संताप्य मथित्वा चवेण मथितेन गार्हपत्यः एव आपेष्यः, न तु सर्वे अप्रथमः । संकल्पः ३।२।२, ● गार्हपत्यः इष्टो पश्चिमोऽग्निः । अग्नौतिष्ठोमे च महावेदिनिष्पत्यनन्तरं प्राचीनवंशशाल्यः आहवनीयोऽपि गार्हपत्य एव संपद्यते तस्य 'शाल्यमुक्षीय' इति नाम । प्राचीन-वंशस्य प्राक्तनो गार्हपत्यश्च प्राकृतः नाम । वि. १२।१।५-६. ● 'गार्हपत्यादाहवनीयं क्वलन्तं उदरति'

तदापत्ते. उपेक्षितम् । यदपि तेन मध्वशनस्य या च यावती च माया तृतिजननात् तदुत्तरकर्तव्यपदार्थोपकार-
कत्वव्यतीतेः द्वादशाद्विंशत्युक्तम्, तदपि तथात्वे तादृगद्विनिवर्त्यमानाह्वयपत्तेः उपेक्षितम् । सर्वथा
गवामयने त्रिभुत्तरमेव मध्वशनम् ।

मण्डन— 'पट्टहान्ते चाशनं स्यात् ।'

शंकर— 'पट्टहान्ते मध्वशनम् ।'

● गवामयने प्रथममहः प्रायणीयम्, द्वादशाहे च प्रथममहः प्रायणीयम्, अनयोः प्रकृतिविकृतिभावो नास्ति, इति न धर्मातिदेशः । वि. ७।३।२. ● गवामयने प्राय-
णीयतिराने ज्योतिषोमिकी विपन्तः । टप्. ७।४।३।१९.

● गवामयने महाप्रताप्ये उपान्ये बहनि 'एवमय उपायति' । तत्र उपगतूपनीभिः प्राकृतानामुप-
गतृणा न नायः । दुन्दुभिगानानामिदमुपयानम् । वि. १०।४।६, ● गवामयने ये श्रवः स्वरसामानः, तेषां धर्माः, अष्टाये यो अन्तिमौ स्वरसामानौ, तत्राति-
दिश्यन्ते । ७।३।१०.

● गवामयने विजातीयपट्टहव्ययधानेन पृष्ठय-
पट्टहपृष्ठौ मध्वशनादेरपि आवृत्तिः ॥

आवृत्तिस्तु व्यवसाये कालभेदात् स्यात् । १०।६।
११।३१ ॥

माहयम्— गवामयने भ्रूयते 'सत्वारोऽभिप्लवाः पट्टहाः पृष्ठयः पट्टहः स मासः, स द्वितीया, स तृतीया, स चतुर्थी, स पञ्चमः' (इति) । तत्रेतात् चोदयेन प्राप्तम् 'उत्तिष्ठे पृष्ठये पट्टहे मधु आययेत् पृष्ठं वा' इति । तत्र संदिग्धते हि प्रतिमासमावर्तते रसभोजनम्, उत सर्वान्ते सङ्देव सायमिति । हि पुनर्मुक्तम् । उतेन न्यायेन सहृदिति । सर्वान्ते हि अग्रे पट्टहगतत्वात् न्यायान् उदरमने, न मासः । अशंकु अग्रे कृत्वाऽपि पट्टहः पुनः पट्टहाय प्रवर्तते एव । न चाग्रे पट्टहः संरिचने भवति, यदि पुनः तदर्थं प्रवर्तते एव । सर्वान्ते तु न पुनः प्रवर्तते इति । अतः सर्वान्ते पूर्वात् इयं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ममः । आनुष्ठित्वा श्रवणे काल-
भेदात् स्यात् । अशुक्ति रसभोजनस्य स्यात्, न सहृत् क्रिया । कुत ? निमित्तायुतेः । पट्टहत्वा निमित्तम् ।

मी. को. १९५.

स च पट्टहः पुनरावर्तते । तस्मिन् आवर्तमाने संख्या निमित्तम् आवर्तते, इत्यत आवर्तते । यदुक्तं सर्वान्ते हि अग्रे पट्टहात् उदरतो भवति, न मासः, कृत्वाऽपि अग्रे पुनः तदर्थं प्रवर्तते एवेति, अत्राभिधीयते । यद्यपि अग्रे पुनः प्रवर्तते, तथापि तं परिसमाप्य पुनरावर्तते । पुनश्च परिसमापयति, न यथा आवृत्ते पट्टहे । तत्र हि अनुपरातस्य पृष्ठपस्य आवृत्तिः । इह चतुर्भिः अभि-
प्लवैः स्ववधीयते । तेन उत्तरक्रियाऽन्तरव्यवधानात् पृष्ठयगतो न्यायः पर्यवसितः, इति श्रुते विरोधः । न च तस्मिन् अपर्यवसिते क्रियाऽन्तरं शक्यं कर्तुम् । उभयप्रकारश्च अन्तः क्रियायाः कृत्वा औदासीन्यम्, क्रियाऽन्तरपत्रपानं चेयुक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं सम्भवधानः पृष्ठयः आवर्तते । तस्मिन् आवर्तमाने संख्यानिमित्तं भोजनमपि आवर्तते इति । अतः प्रतिमासमावर्तते इति ।

शा— यत्र गवामयनादौ अभिप्लवादभिगन्धैतस्य पृष्ठयपट्टहस्यन्यायः, तत्र निमित्तभूतसंख्याऽप्युतेः नैमित्तिकस्य मध्वशनसमावृत्तिः ।

सोम— पूर्वापवादत्वं संगतिः ।

वि— 'सर्वान्ते प्रतिमासे वा पृष्ठयान्ते मधुभोजनम्, सर्वान्ते पूर्ववत्, मैत्रं उत्तिष्ठानां पृष्ठयन्तः ॥'

आह— यत्र गवामयनादौ पट्टहान्तेरहोमिष्यवहितः पृष्ठयः पट्टहः, तत्र आश्रयपट्टहोत्तरमपि न्यायान्तरकरणेन तदुदरपक्वपायोपरमसंख्यात् मध्वशनस्यपि आवृत्तिः । अत्राभिप्लवापट्टहस्यापि द्वादशाहिकपट्टहविकारत्वात् तथापि मध्वशनश्रुतेः तेन न्यायान्नोक्तिः पार्थिवारोद्विप्लवा ।

मण्डन— 'प्रतिमासं तदावृत्तिः ।'

शंकर— 'पुनः पुनर्मवसाये तु ।'

● गवामयने वैधान्तो उदोतिशोमः प्रायणीयमहर्भवति ।

भा. ७।३।२।५. ● गवामयने समूहद्वादशाहमयीका चोदक-
प्राप्ता । धनोक्त्या आश्रयः कर्तव्यः । सा च क्रमयुक्तानाम् अग्र-यवितोरोपेतानां नवानामहो-चोदकप्रमाणां तेषां पृष्ठयान्ते पुनः पुनः चोदयेन सायेव प्राप्तेः दण्डकान्तिवशादिति इति पूर्वश्रुतिः । प्रायणी चोदकनीयान्तात्पूर्वनिष्ठा च कर्त्तव्या । सा च स्वस्यान्तिरुद्धयैव कर्त्तव्या । अन्तर्गतां नवधा रिमन्त

तुल्यो हि हेतुः । गिरापदमाभ्यातम्, तद्वत्ता साम्ना
उपेतिद्वयोः साधयितव्यः इत्येतदपि अवगम्यते, इरापदेन
साधयितव्यमित्येतदपि । समानार्थं चेत् हेतवे, एकमपि
स्तुत्यर्थम् अन्तरमपि । तस्मात् विकल्पः स्यात् इरापदं
गिरापदं वेति ।

दुष्— (द्वितीयपादे 'सामप्रदेशे' (१।२।१।३२)

इत्यारम्भ सामोर्हं प्रतिपादयिष्यति, इदानीं तदुपोद्घातं
चिन्तयति—) यथावशीय प्रकृत्य 'ऐर कृत्वोद्देशम्'
इति (इत्यन्त भाष्यवदेव) । अत्र पूर्वः पक्षः । 'ऐर
कृत्वा उद्देशम्' इति इरापदस्यानेन उपपत्तिः केवलं
क्रियते (न विनियोगः) [इरापदस्यानेन इरापदस्याना-
पत्त्या इत्यर्थकरणेन पदार्थोक्तयितुं शक्यते, तथापि
'इरापदस्यानेन (वाक्येन) उपपत्तिः केवलम्' इति
पाठः पूर्वोत्तरप्रत्ययस्वरसात् समीचीन इति भाति । नहि
इरापदस्यानापत्तिः अथ, किन्तु इरापदस्य गिरापदस्याना-
पत्तिः अशोका] उपत्युत्तरकालं च प्रशोजनं प्रति
सामान्यस्य यथावशीयारप (यथावशीयेन स्तुवीत इत्यनेन)
प्रयोगवचनेन अङ्गता विधीयते, गिरापदस्यापि (यथा-
वशीयस्य प्रयोगवचनेनैव अङ्गता) । तस्मात् उभयो-
स्तुल्यमाणावात् विकल्पः । अथवा, यद्यपि इरापदम्
(ऐर कृत्वा इति—) अनेन वाक्येन विधीयते स्तोत्रा-
ङ्गत्वेन (न तु प्रमाणान्तरेण), तथापि न अनुत्पन्नं
भुक्तिः चातोति निर्वर्तयिष्यम्, इति अर्थान् उपपत्तिः
अपेक्षितस्या । 'यथावशीयेन स्तुवीत' इत्यनेन गिरा-
पदस्य स्तुतिषाधनत्वमुपपद्यते । पाठानु गिरापदस्य
उपपत्तिः सिद्धा । तस्मात् एकत्र (इरापदे) उपपत्तिः
अपेक्षितस्या, अपरत्र (गिरापदे) विनियोग (अपे-
क्षितत्वः) । तस्मात् एकाग्रविकल्पः इत्येवमपि
प्रत्ययविग्रहः । विग्रहार्थाय विकल्पः ।

उपदेशाच्च साम्ना । ५२ ॥

साध्यम्— अत्र हि नेत्रोक्त्युल्लेख विद्यते । गिरा-
पदे सामाभ्यासमात्रम्, न कर्तव्यं विधीयते । इरापदे
तु कर्तव्यता विधीयते । तत्र । उग्र 'उद्देशम्' साम्ना ।
उद्देश्यते हि साम्ना 'यथावशीयेन' इति ।

गिरापदस्य यथावशीयम् । तस्मिन् उपदिश्यमाने गिरा-
पदमपि उपदिष्टं भवति । तस्माद्विकल्प इति ।

नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत् साम्नादस्यवत् ।
५३ ॥

साध्यम्— नियमो वा स्यात् इरापदस्य । कुतः ?
श्रुतिविशेषात् । श्रुतिविशेषेण इरापदमुपदिष्टम् ऐरं कृत्वेति,
सामान्येन गिरापदम् । तत् कथं साम्ना कर्तव्यतोच्यते ।
गिरापदस्य पाठमानम्, न कर्तव्यता । न तु अन्यथा
साम्ना कर्तं भवतीति अर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्तव्यता
वक्तव्यते । इरापदस्य पुनः श्रुत्यैव कर्तव्यता । तेन सांनि-
विद्धे नास्ति अर्थापत्तिर्गिरापदस्य । अथ यः सामान्येनोप-
दिष्टः तस्य को विषयः ? तदुच्यते । इतरत् साम्नादस्य-
वदिति । इतरदिति गिरापदमुपदिश्यते । तद्यथा साम्ना-
दस्यम्, तथा साम्ना । विद्वद्भिः साम्नादस्यं निविशते ।
इतरदपि विद्वद्भिः अग्निनिवेद्युमर्हतीति ।

दुष्— यदुक्तं 'ऐर कृत्वोद्देशम्' इत्यनेन उपपत्तिः,
(केवलं ज्ञियते), यथावशीयप्रयोगवचनेन (तु)
स्तुतिषाधनत्वमिति, तत्र । यदि एव भूयेत 'ऐर
मवति' इति, तदा उपपत्तिः स्यात् । इह तु ऐरं कृत्वा
ऐरमितिनिवेद्यं उद्देशमिति श्रुत्यैव अस्य साधनता
विधीयते । यथावशीयेन तु अन्यथाऽनुपपत्त्या गिरापदस्य
स्तुतिषाधनता विधीयते । सा च प्रत्यक्षेण इरापदेन
अन्यथाऽनुपपत्तिर्वाच्यते । यद्यपि अपरमुत्तमम् इरापदा-
दपि अर्थादुल्लेखितोपेक्षितमेवेति, वक्तव्यते । श्रुत्या इरा-
पदविशेष एव (स्तोत्रे) विहितः । तस्य अर्थादुल्लेखः ।
यदुच्यते ग्रन्थस्य तत्र नास्ति भ्यासात्, इह तु (गिरा-
पदे) ग्रन्थेनैव परिमिश्रितं कार्यविशेषो विधातव्यः ।
तत्र गिरापदस्य (कार्यविशेषविनिर्देशकः ग्रन्थः)
ग्रन्थो न विद्यते । (ए हि न श्रुते नास्ति कस्यचित्
ग्रन्थते प्रत्यक्षभूतेन, इरापदेनैव स्तोत्रस्य निष्ठाकृत्य-
स्यात् । तन्नास्तिरापदायैव निबन्धः) । 'इतरत् गिरा-
पदं साम्नादस्यवत्' इति न श्रुते पठान्तेन दार्ष्टान्तिकः ।
कसम् ? 'साम्ना साधयितव्यस्तुल्यम्' इत्यन्तरस्य
भूयते, 'यथावशीयेन' इति दार्ष्टान्तिकसामोः ।
तत्र (ग्रन्थस्य) कर्तव्यवचनेन साम्नादस्येन साम्नादस्यं

शा — (रघुभोजनस्य पट्टह—) अङ्गत्वनिराकरणं
तु भाष्ये अतिशयोक्तमिति नातीशदत्तस्यम् ।

सोम— पूर्वोक्तपट्टहङ्गत्वोपजीननात् संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— 'आवृत्तं पट्टहङ्गत्वमिति' इति यत्र पट्ट-
हङ्गाप्यस्य, तत्र मध्यशब्दस्याप्यस्याप्यस्य स्यात्, कर्मणः
पुनः प्रयोगात् इति ।

वि— 'अभ्यासे पट्टहे मुक्तिमभ्यस्येत् किं न वा,
ऽमिमः । खोत्रस्यारियत्, मेरं संल्लिते तद्विधानतः ॥'

भाट्ट— यत्र 'आवृत्तं पट्टहङ्गत्वमिति' इत्यादौ
नैस्तर्थाय पट्टहङ्गमिति भूता, तत्र सङ्गान्ते एव मध्यशब्दम्,
पट्टहङ्गस्याप्यस्य पट्टहङ्गत्वोपजीननात् सङ्गान्ते
एव स्यात् । अतः प्रतिपट्टहे निमित्ताभावादेव तस्या-
करणम् । नहि अत्र प्रयोगसमाप्तिः तदुत्तरकाल्यतामात्रं
वा संस्थापदार्थः, येन प्रतिपट्टहान्ते तत्परात् आवर्तत
मध्यशब्दम् । यथाशेषपरमावृत्तिं तु संस्थापान्ते पट्ट-
हङ्गस्याप्यस्य । न च पट्टहे कर्त्तव्ये तदुद्देश्यकल्याणारोपस्यः
समाप्तिः । अतः सर्वपट्टहान्ते सङ्गदेय मध्यशब्दम् ।

मण्डन— 'नापृच्छित्तानस्य तु ।'

शेकर— 'सङ्गत् तत् पट्टहे पुनः ।' तत् मध्य-
शब्दम् ।

● गवाश्चादिशब्दा जानिगवकाः । पाठकादि-
शब्दास्तु क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकाः । वि. ७।३।११.

● गरीपुत्राः आरण्यगोधूमाः । (कसीड कशाह
इति गोह्वयपदेनो तादृशस्य हृद्यविशेषस्य नाम)
'अनाहृतिर्निर्जलि गरीपुत्रकाश्च' । वि. १०।८।४.

● गव्यम् इति गवामयनं श्रमः गोर्धनक्यात् 'गवो
वा एतद् श्रममायन' इति । तस्य धर्मणामितिदेशः
'आदिगवानामयनम्' इत्यादिषु सन्नेषु । भा. ८।१।
१।१८.

● गव्यस्य च तदादिषु । ८।१।११।१८॥

गवमिति गोशब्दात् संश्लेषणमात्रेण अत्र च प्रत्ययः ।
'गवो वा एतद् श्रममायन' इति गवामयनस्य श्रमस्य
गोर्धनक्यात् । तदादिषु इति तत् श्रमं गवम् आदिः देवा
तानि तदादिभि आदिगवानामयनं इत्यादौ मन्त्रि ।
अन्युपजीननो बह्विधिः । तदादिषु आदिगवानाम-

यनम् इत्यादिषु सन्नेषु गवमयनस्य विध्वस्तः
स्यात्, संवत्सरसामान्यात् । 'एवमय उपगमयति'
इति माहाप्रतिकं धर्मं संवत्सरस्ये दर्शयति, 'श्रद्धिज
उपगमयति' इति च संवत्सरस्ये । ततश्च गवामयनं
संवत्सरस्यार्थां प्रवृत्तिः । के.

● गानम् उद्गानम् । अन्यत् हि गानम्, अन्यदु-
द्गानम् । गीतिमार्गं गानं लौकिकं वैदिकं च । द्वितीयं
गान्नः पर्यं उत्पूर्वस्य गायतैरभिषेयं प्रविद्धम् । भा.
३।५।८।१६. ● गानम्, उपगानम्, कण्ठवीणाभिः
पत्नीनामुपगानम्, दुन्दुभिगानम्, शारीरगानम्, तन्त्री-
गानम् । वि. १०।४।६. अत्र गानम् उद्गातारः कुर्वन्ति ।
तत्साहाय्यम् उपगानं नाम ऋतुजः शोभादेन यजमानश्च
ओमन्त्रेन कुर्वन्ति । कण्ठवीणाभिः नाम वाद्यविशेषैः
पत्नयः उपगमयन्ति । दुन्दुभिधानः एष दुन्दुभिगानं
महाप्रते । शारीरगानं शारीरगयत्रैः कण्ठादिभिः गायकैः
कृतं गानम् । इति अनेके गानप्रकाराः प्रदर्शिताः । के.
● गानम् एकत्रिकं क्रीं एकस्या एव कन्यः
मित्रम्योतेन युवै । भा. १०।५।११०-११, ● गानम्
एकत्रिकं क्रीं माध्वदिनययमानस्योमे आये एष
मित्रिते लुपे । अन्यलौकिकमित्रगम् । १०।५।११०-११.
● गानं ज्योतिशोमे यशस्योमे गिरापदस्थानापमे इरापदे
कर्तव्यम् । वि. १।१।११. ● गानं मैत्रोक्तगानो
दादशोदे उत्तराश्रमपठितोर्बुद्धागोरेव । अतिश्रुतिगो
इति बहुरूपनं तु प्रथमाया अतिश्रुत्याः सप्तगोर्बुद्धा-
स्यात् । भा. १।१।५।११-१२ यज्ञं २, ● गानं प्रदुषं
परिचयनं कर्तव्यं लुपे कर्तव्यमिति । १।१।११।२०, ● गानं
बृहद्रथंशरयोः सत्योप्युत्तराश्रमयनेन संश्रितकङ्कुभोरैव
ज्योतिशोमे । १।१।११।२५-२८, ● गानं ब्रह्मगान्नः
गवामयने द्रवोर्धोर्धोः प्रथमनेन । १।१।११।२५-२८
यज्ञं ४, ● गानं महाप्रते भूदो 'पत्नय उपगमयति',
विष्णोन्मित्रगमयति, कण्ठवीणाविद्वजगमयति,
आभारणि हामिद्वजगमयति' इति । प्रवृत्तिं क्रीं च
गमयति । १०।५।११।८, ● गानं योनिगान्नः उत्तराश्रम-
यनेनोत्तरयोर्धोः । १।१।११।२२-२३, ● गानं रथोपगमि-
गाना लुपे । १०।५।११।२-२, ● गानं गीतलोपगम-

वलेन गिरापदवाचकत्वमाप्तम् । तेन च यथैव तत्कार्यस्य
 साधनसाक्षादुद्घत्वात् इरापदस्य च कार्यसाक्षादुद्घत्वात्
 तत्कार्यजनकत्वं कल्प्यते, तथा तद्वलेनैव गिरापदपाठ-
 स्यापि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्वकथननाप्रतिपत्त्योऽपि ।
 अत एव कार्यस्यापि उद्देश्यता न गिरापदीत्यनेन, अपितु
 अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूतविजातीयगुणमिधानत्वेनैव ।
 तत्कार्यावभावाव्यवहारस्तु निषेधानुसन्धानावे तत्कार्य-
 न्यक्तोर्गिरापदीत्यप्रसक्तिमात्रेण । अत एव पाठोऽपि
 गिरापदस्य यत् 'यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गापति' इति चपने
 यज्ञायज्ञीयं सामं विहितम्, तत्र तस्य दृष्टविषया पुच्छा-
 मिधानजनकक्रतुशरभिव्यक्तिजनकत्वेनैव उपयोगात्,
 तत्र च इरापदविषयमात्रेण गिरापदस्यैव आम्नानसिद्धस्य
 विनियोगात् सायक । अतः सिद्ध निषेधानुवादवलेन
 गिरापदपाठादेः अग्निष्टोमस्तोत्राद्वत्तया गिरापदविनियोज-
 कत्वाभावात् इरापदस्य 'ऐर कुन्वेद्वेयम्' इति प्रत्यक्ष-
 विहितं विधिश्च विहितस्य नियतमेव तद्वाचकत्वं
 तत्कार्यापत्तिश्चेति । यत्तु अत्र तन्त्ररत्नशास्त्रदीपिकयोः
 उद्गानप्रदिश्य इरापदविधिरित्युक्तम्, तत् स्तोमविषया
 गानाद्वत्त्वे गानसंस्कार्यगुणमिधानजनकगिरापदवाचकत्वा-
 लुपपत्तेः । उच्यतेऽपि च गानातिदेशे तदङ्गस्त्वोभाति
 देशतः अतिदेशापत्तेः उपेक्षितम् । यदपि कैशित्
 गानसंस्कार्यैरापदस्य स्तोमाद्वत्तया विधिः, अग्निरवसंस्कृत-
 ष्टीकानामिव यागसाधनतया तद्वदेव संभवव्याप्तिरु-
 स्यापि गानस्य शीघ्रप्रवृत्त्या पुनर्विधानं गिरापदस्य गान-
 संस्कार्यवाच्यार्थमित्युक्तम्, तदपि गानवाक्येऽपि गिरा-
 पदवाक्यजायतेः अस्य प्रकृतगानमन्त्रेऽपि गिरापदमात्र-
 गानशरणे तन्निषेधानुवादस्यैव शरीरशरीयतया तत्
 एव उभयवाक्ये गानविधिवैषम्यादुपेक्षितम् । तस्मादस्य
 इरापदमात्रविधायकत्वम्, उद्देश्यमिति तु स्थानापक्षिप्राप्ता-
 नुवादः, इत्येव तत्त्वम् । १७.

मण्डन—'प्रयोग्यता नित्यगिरापदस्य ।' २०.

शंकर—'गिरावाचकध्वरापदात् ।' २६.

● गिरापदधर्माः इरापदे भवेयुः ज्योतिष्टोमे यज्ञा-
 यज्ञीये । भा. १।२।१२।१.

॥ गिरापदस्थानापत्रे इरापदे गानं कर्तव्यं
 ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये ॥

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्रे तथाभूतोपदेशः स्यात् ।
 १।१।११।५४ ॥

भाष्यम् — ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयं प्रवृत्तं
 अगमनन्ति 'न गिरागिरेति ब्रूयात्, यद् गिरागिरेति
 ब्रूयात् आम्नानमेव तद् उद्गातोद्दिरेत्, ऐर कृत्वा
 उद्देयम्' इति । ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थाने इरापदं
 कर्तव्यमिति समधिगतम् । इदानीमिदं संदिग्धं किं
 प्रगीतम् इरापदं कर्तव्यम्, उत अप्रगीतमिति । किं
 श्रुतम् ? गिरापदात् अन्यस्मिन् गच्छे भूममाणे ब्रूमः
 अप्रगीतम् इरापदं कर्तव्यमिति । कुतः ? अप्रगाणात् ।
 नहि तत् प्रगीतमुपदिश्यते । सर्वं हि यत् यथाभूत-
 मुपदिश्यते, तत् तथाभूतमुपयोक्तव्यम् । ननु नैव तत्
 अप्रगीतमुच्चार्यते, तद्विराग्येन अयं निर्देशः क्रियते ।
 तेन स्वरविशेषः कश्चित् निर्दिष्टो भवति । अत्रोच्यते ।
 यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः, अन्ये तु गीतिविकाराः
 आर्दभावादयो न निर्दिश्यन्ते । अविच्छिन्नात् तद्वि-
 उपपादितः । तस्मात् अविच्छिन्नं प्रयोक्तव्यम् । अयोच्यते
 तदभूतनिर्देशः अविच्छिन्नः इति । उच्यते । अविच्छिन्नाया
 कारणं वक्तव्यम् । विवक्षाया तु निर्देश एव कारणम् ।
 तस्मात् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ।

टिप्पणी — गिरापदगीतिः इरापदे न स्यात् । कुतः ?
 गीत्या वर्णाः संस्क्रियन्ते । गिरापदवर्णानां च वा संस्का-
 रिका गीतिः, सा तानेव वर्णान् संस्करोति, तैरेव वर्णैः
 प्रयुज्यते, इरापदवर्णैः न प्रयुज्यते, गिरापदवर्णैस्वरूप-
 युक्त्यात् गीते । तस्मात् यथाभूतम् (यथास्नातम्)
 इरापदम्, तथाभूतमेव प्रयोक्तव्यम् । ननु च 'ऐरम्'
 इति विकारे तद्विदुः उच्यते । वर्णानां च स्वर एव
 विकारः । तस्मात् तद्विराग्येनैव गीतिः उपदिश्यते ।
 (उच्यते) नाम विकारे तद्विदुः उपपन्नः, किं तर्हि ?
 स्वार्ये एव । यावदेव उक्तम् 'इयं कृत्वा उद्देयम्'
 (इति) तावत् ऐरम् इति । यदि च प्रगीतात् तद्विदुः
 उपपद्यते, तथा सति 'वृद्धं तावत्प्रं प्रथमस्वरं वा'
 कृत्वा इकारस्य आधीभावः स्यात् । ('तावत्प्रं' गीत्यु-
 क्तम्)

आनीयमाना ऋचश्चोदकातिरिष्टमर्क एवानेया इति सिध्यति, तेन धर्माणां विहृतो संभवत्तदुच्यते यथायथं चोप्यः । संकल्पः ४।१।४.

॥ गायत्रीपु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रत्युपकारात् संख्यात्तरवादमिष्टोमवदल्पतिरेकात् तदाख्यत्वम् । ८।३।१२ ॥

उपचयस्थितितः, इदानीमपचयस्थित्यतिः । बृहस्पति-सर्वे समानास्तम् 'गायत्रीमेतदहर्मेवति' इति । प्रकृती च गायत्रीनिष्ठुजगत्यो भवन्ति, बृहस्पतिर्ये तु गाय-त्र्य एव । तत्र गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, त्रिष्टुप् चतुश्चत्वारि-शदक्षरा, जगती च अष्टाचत्वारिंशदक्षरा । अथ बृह-स्पतिमैव सर्वा गायत्र्यः कथं कर्तव्याः ? किं त्रिष्टुप् विंशतेरक्षराणां लोपं कृत्वा, जगतीषु च चतुर्विंशतेरक्षराणां लोपं वा कृत्वा द्वेधा भिन्ना वा इति । अथवा दशतयीम्यः अत्यन्तगायत्रीशब्द आगमं कृत्वा इति स्थानमितिः । तथा च लोपो वा आगमो वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह । बृहस्पतिमैव गायत्रीषु कर्तव्यासु प्राकृतीनां ज्योतिष्टोम-गणनां त्रिष्टुप् जगतीनां च अवच्छेदः अक्षरलोपः स्यात् । त्रिष्टुप्जगतीनाम् अवित्राक्षराणां लोपं कृत्वा गायत्र्यः संयादनीयाः । प्रत्युपकारात् प्रवृत्तेः सकाशात् बृहस्पतिमैव त्रिष्टुप्जगतीनां चोदकेन प्राप्तत्वात् । ननु प्रत्यक्षश्रुतेन गायत्रीशब्देन त्रिष्टुप्जगत्यो वाचिताः स्युः । मेवम् । 'गायत्रम्' इति गायत्रीशब्दस्य संख्यायात् संख्याभाचकत्वात् । गायत्री नाम चतुर्विंशतिः । कथम् ? अन्तरतिरेकात् गायत्रीशब्दस्य चतुर्विंशतिसंख्याया च्यति-रेकः स्थितिचारः नास्ति यतः । संख्यातराद् अन्तरतिरेकात् गायत्रीशब्दस्य तदाख्यत्वं चतुर्विंशतिसंख्याभाचकत्वम् । अमिष्टोमत्वं । यथा 'चागमिष्टोमम्' इत्युक्ते द्वादशा-दिज्ञानामहामुक्त्वस्तोत्रावलोपः, एवमत्र गायत्री इत्युक्ते त्रिष्टुप्जगतीनामप्यस्यलोपः । तस्मात् त्रिष्टुप् जगतीनां च अक्षरालोपं कृत्वा गायत्र्यो निष्पादनीयाः । इति पूर्वः पक्षः ।

तं नित्यवचनं पृथक् सतीषु तद्वचनम् । १३ ॥

गायत्रीशब्दः चतुर्विंशतिसंख्यायाश्चरः इति पूर्वपक्षे देवस्तमाह । तं गायत्रीशब्दं नियन्तु निवमेन संख्या-

मात्रं वृत्तं भव्या, तद्वचनं गायत्रीवचनं गायत्रीशब्दः पृथक् सतीषु गायत्रीम्यो मिश्रस्तु जगतीषु भवति 'ने हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगती' इति । यदि संख्यायां गायत्रीशब्दः, ततो जगत्या द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये इति एतद्वचनमुपपन्नं स्यात् । अथ ऋषिः, ततो द्वे ऋषौ जगत्या न स्तः, इति तद्वचनमनुपपन्नं स्यात् । एवं 'तिलोऽनुष्टुप्मन्त्रास्तौ गायत्रीः करोति' इति । तस्मात् संख्यायामेव गायत्रीशब्दः ।

न विंशतौ द्वेति चेत् । १४ ॥

सिद्धान्ती शङ्कते । विंशतौ संख्याया दश संख्या न विद्यते । न संख्या संख्याऽन्तरे विद्यते । एतदष्टा-चत्वारिंशत्संख्याया चतुर्विंशतिसंख्या नास्ति । तस्मात् एका जगती द्वे गायत्र्यो द्व्येतदनुपपन्नमेव इति । अथवा अन्योऽर्थः । न इति पृथक् वाक्यम् । न अक्षरा-चलोपः कर्तव्यः, यत्रापि गायत्रीशब्दः संख्याया स्यात् । यतः विंशतौ दश विद्यन्ते । द्वौ दशकौ एका विंशतिः । येन विंशतिः उगता, उगता एव तेन दश भवन्ति । एव तेन त्रिष्टुप्जगत्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्ता एव तेन तदन्तर्गता गायत्र्यो भवन्ति । तस्मादधिकारेण प्रयोगः । एवं चोदकानुग्रहश्च भवति, गायत्र्यः चाहः कृतं भवति । इति ।

देवसंख्यमेव स्यात् । १५ ॥

न संख्याया संख्या विद्यते, अष्टाचत्वारिंशत्संख्याया चतुर्विंशतिसंख्या न विद्यते इति शङ्क्यां पूर्वग्री उत्तर-पक्षि । संख्याया संख्या वर्तते इति न ब्रूमः । किन्तु अष्टाचत्वारिंशत्संख्यापरिच्छिन्नेषु अक्षरेषु अवयवभूते द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये वर्तते, न तु द्वे ऋषौ इति ब्रूमः । न च संख्या संख्याऽन्तरं निर्वर्तयति । यदि निर्वर्तयेत् देवसंख्यमेव स्यात् । यस्य दश तावः, तस्य द्वौ पञ्चशौ गवाम्, इति वचनं न स्यात् । भवति च तत् वचनम् । अथवा, उत्तराख्यं संख्यायामुपकारात् न पूर्वाः संख्या उगता भवन्ति । पदम् 'एका च दश च द्वा च सदस च परार्थे च' इति सर्वाः संख्या अनुव्रजामि । यदि न उत्तराख्यं संख्यायामुपकारात् पूर्वाः संख्या उगता भवेयुः, देवसंख्यमेव स्यात्, एतेषु परार्थे ही संख्या भवेत् । ता द्वे सर्वाश्च उगता । तस्मात्संख्यायां पूर्वा

यवावश्यम्भावात् । अत एव अस्माभिः ५८ सूत्रे एव लिख्यते इति चेत् । 'यदि पूर्वपक्षः प्रपदं प्रती-
पदं वा प्रयोक्तव्यम् । यदि सिद्धान्तः प्रतीपदमेव प्रयो-
क्तव्यम्' (इति त्रिङित् पाठभेदेन भाष्यम्) । नैतत्
अनन्तराधिकरणस्य प्रयोजनम् । पदप्रयोगविकल्पमाह,
न प्रमाणे । तस्मात् पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनमिदम्
'आम्नातादन्यत्' इत्यस्य 'प्रपदं प्रतीपदं वा पूर्वपक्षे,
सिद्धान्ते प्रतीपदमेव' इति । (अत्र) प्रमादात् लिखितम् ।
'अप्रमाणात्' इत्यस्य प्रयोजनम् (तु) अप्रगीतम्
इरापदं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् ।
यत् पुनरिदम् 'नान्न कश्चित् विशेषः, अन्यस्मिन्
तत्त्वदेशे प्रयोजनमस्ति' इति इदम् 'वचनमिति चेत्'
इत्यस्य सूत्रद्वयस्य (५७-५८) प्रयोजनम् । इरापदे
वचनात् प्रमाणम्, यदि वा आम्नातस्या, सर्वथा इरापदं
प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । प्रतीपदे तु न वाचनिकं प्रमाण-
मस्ति । किं तर्हि ? न्यायात् । तत्र (इरापदे) यदि
वचनेन गानं प्राप्यते, प्रतीपदादीनां तु वचनाभावात्
अप्रगीतत्वात् स्यात् । तस्मात् प्रतीपदादीनां नैव
स्यात्प्रगीतत्वात् । यदान्यत्त्वप्रधानत्वाद् वाक्यस्य
स्यात् प्रगीतत्वात् ।

शा— निघटमिरापदम् इति स्थिते किं तत् अप्रगीतं
प्रयोक्तव्यम्, उत प्रगीतमिति संशयः । (तथा च
प्रास्तावकरोऽयं विचारः इति अवसरसंगतिः) । तत्र
'न प्रमाण भवेत्, कस्यादप्रगीतस्य चोदनात् ।
प्रगीतात् तद्वितोऽपत्तावाचीयेय प्रसज्यते ॥' (छन्दो-
गानां श्रुतप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रादिस्वार्थलक्षणः
सतः स्वरः । तत्र श्रुतप्रथमद्वितीयः उद्धेतिगः आवाप्त-
दाख्यादिभिः उद्धेपकारणैरुत्थिष्यमाणत्वात् । चतुर्थ-
मन्द्रादिस्वार्थाः स्वरः अवधेतिगः अवगुह्यमार्दादिभिः
अवधिष्यमाणत्वात् । तृतीयस्तु उद्धेपान्तेपावधित्वेन
रिपतो मध्यमः स्वरः । तथा च तृतीयपदान्मध्यमस्वरत्
द्वितीयः उद्धेतिगः, द्वितीयात् प्रथमः उद्धेतिगः, श्रुतः
उद्धेतिगः । एवम् अवधेतिष्वपि तारतम्यं दृश्यम् ।
अतश्च उद्धेतिगस्य द्वितीयपदान्मध्यम उद्धेतिवात् उद्धेति-
गस्य उद्धेतिगस्य पर्यवस्यति । तथा 'बृहद् बृहो बृद्धिः

प्लुतः' इति त्रिमासभूतानां वर्णानां पर्यायसंज्ञाः इति
कुल्लुङ्गव्याख्यातुमिच्छामः । तथा च तालव्यम् उद्धे-
लक्षणप्रथमस्वर च बृहद् मयति प्लुतं प्राप्नोति इति इरापदे
इकारस्य तालव्यप्राप्त्युद्देशान्न 'योनित् स्वरः' इति
सूत्रेण अतिदेशात् इरापदगतप्रथमस्वरप्राप्त्या प्रथम-
स्वरत्वाच्च प्लुतलक्षणवृद्धौ सत्याम् 'बृहद् तालव्यमायी
भवति' इति वचनान्तरेण आयीमावे आपीरापदस्य
'बृहद्विष्ठाचामादिसद् बृहद्' (पा० १।१।७२)
इति बृहत्वात् 'बृहच्छ.' (पा० ४।१।१४)
इति छप्रत्यये तस्य आवनेयीत्येव (पा० ७।१।२)
ईयादेशे आपीरीयम् इति प्रसज्येत । वस्तुतस्तु प्रगीतात्
तद्वितोऽपत्तिपक्षे स्वार्थिके अपि आयीर प्रसज्येत
इत्येवात्र आणदने युक्तम् । सोमः । तस्मादप्रमाणम् ।
'गिरापदस्य यत् स्थानम्, तत्र ह्रीदं विधीयते ।
इरापदमसत्तस्य या गीतिस्तां लभेत तत् ॥'
तस्मात् प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । १७.

वि— 'इरापदं न गेय स्याद् गेयं वा, गीत्यनुक्तिः ।
न गेयम्, गीयमानस्य स्थाने वातात् प्रगीयते ॥'
'विमुक्तादिभ्योऽण्' (पा० ५।२।६१) इति सूत्रेण अण्-
प्रत्ययेऽपि 'मनो छ. सूकनाम्नीः' (पा० ५।२।१९)
इति सूत्रात् सामानुवृत्तेः ऐरं साम इत्यर्थो भवति,
सामर्थं च गीतिगाथम् । यदा तु 'तस्य विकारः'
(पा० ४।१।१२४) इत्यस्मिन्नर्थे अण्प्रत्ययः, तदानीम्
इराया विकारः इति विभक्तेः यथोक्तं गानं लभ्यते । तस्मात्
गातव्यम् ।

भाट्ट—तत् इरापदम् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यं प्रगीतं वेति
संदेहे ऐरमिति अपगीतश्रवणात् अप्रगीतम् । यदि हि अयं
स्वार्थे तद्वितः, तदा इरा इत्या इत्यर्थावगमात् इरापद-
मात्रविधिः स्याद एव । नहि प्रगीतेरापदात् अयं तद्वितः,
तथान्वे इकारस्य तालव्यप्रात् गीतिदशाया च बृहदा-
पत्तेः 'तालव्यमायी यत् बृहद्' इति छन्दोगसूत्रेण
गीतिदशाया यत् त्रिमासमकतया बृहद् तालव्यम्, तत्
आयी मन्वीत्यर्थेन आयीमात्रविधानात् आवातरादिनेन
'बृहच्छ.' इति पाणिनिमुक्तेन छप्रत्ययोप्येता आपीरीयम्
इति क्वापत्तेः । अयं स्वार्थतद्विते वैयर्थ्यपत्तेः विकारार्थः

करोति ' इति वचनम् । न विधौ परः शब्दार्थः । तिलः अनुष्टुभश्च चतस्रो गायत्र्यः कर्तुं न शक्याः । शक्यास्तु त्रिष्टुपु अनुष्टुप् षण्णवतिर्छन्दायां चतस्रश्चतुर्विंशतयः । तस्मात् तत्र संख्याया गायत्रीशब्दः इति चेत् ।

यावदुक्तम् । २४ ॥

तत्राह सिद्धान्ती । यावत् उक्तम्, तावदेव तत् । ' चतस्रो गायत्रीः करोति ' इति इहैव एकन संख्याऽर्थो गायत्रीशब्दः, नान्यत्र, क्व चिदेव संख्यायाश्चक्यस्य दर्शनात् ।

अन क्व चित् पुस्तके ' यावदुक्तमिहैवैकन संख्यार्थो नान्यत्र क्व विद्मोनात् ' इत्येतावत् सूत्रमेव । क्व वितु ' यावदर्थमिहैवैकन संख्यार्थो नान्यत्र क्व विद्मोनात् ' इति सूत्रम् । बहुन तु ' यावदुक्तम् ' इत्येव सूत्रम् । भाष्ये तु ' यावदुक्तम् इहैवैकन संख्यार्थो नान्यत्र क्व विद्मोनात् ' इत्येव ग्रन्थः । परंतु संशोषकेः ' यावदुक्तम् ' इत्येव सूत्रम्, अगशिष्टं तु व्याख्या इति विभागः कृतः । शोऽस्मान्निस्तुष्टाः व्याख्येयस्याख्यान-भावं समञ्जसं मन्यमानैः । विवलयकरीयेऽपि ' यावदुक्तम् ' इति शानदेव सूत्रं कृतम् ।

अपूर्वे च विकल्पः स्याद् यदि संख्याविधा-नम् । २५ ॥

बृहस्पतिरने ' गायत्रमेतदहर्भवेति ' इति गायत्री-शब्देन यदि संख्यायाः विधानं स्यात्, तदा अपूर्वे प्रकृतिशब्दे स्वतः प्रकृतिभूते दर्शपूर्णमासे ' आशुरोता दुष्यन्तादिभिः प्रत्ययपदे, वृणीष्वं ह्यश्राहन्म् ' इत्यस्याः गायत्र्याः यत्किञ्चिदगतानां च चतुर्विंशत्यशराणां विकल्पः स्यात् । स चासुक्तः सत्यां गते । तस्मात् गायत्रीशब्दः न संख्यावाचकः ।

ऋगुणत्याग्रेति चेत् । २६ ॥

बृहस्पतिरने ' गायत्रमेतदहर्भवेति ' इति गायत्री-शब्दे संख्यावाचके स्वीकृते दर्शपूर्णमासयोः सामिषेनीनां परिधानीयायां विकल्पः प्रशस्येति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वं-पक्षी आह । तत्र प्रयोगस्य ऋगुणत्वात् न विकल्पो भविष्यति इति । ऋचदानं सामिषेण्य आभ्यन्तात् । तस्माच्च ' आशुरोता दुष्यन्ता ' इति गायत्र्या कनैव

परिधानमिति । ऋक् गुणो यावा सामिषेनीना वा ऋगुणाः । तासां भावः ऋगुणत्वम्, तस्मात् ।

तथा पूर्ववति स्यात् । २७ ॥

सिद्धान्ती आह । यदि दर्शदो सामिषेनीनाम् ऋगु-गुणत्वात् न ऋचो विकल्पः प्राप्नोति, तर्हि पूर्ववति पूर्वा प्रकृतिः यस्यास्ति सः पूर्ववान् बृहस्पतिरनेः ज्योति-द्योमस्य विवृतिभूतः, तस्मिन् पूर्ववति तथा दर्शादि-सामिषेनीवत् ऋगुणत्वं स्यात् । बृहस्पतिरने ' गायत्र-मेतदहर्भवेति ' इति गायत्रीशब्दः ऋचाश्चक्य स्यात् । दर्शादिप्रयोगात् बृहस्पतिप्रयोगस्यापि ऋगुणत्वात् । तस्मात् न त्रिष्टुभ्यगतीनां अक्षरलोपेन गायत्रीपक्षपा-दनम् ।

गुणावेशश्च सर्वत्र । २८ ॥

सिद्धान्ती आह । दर्शपूर्णमासयोः ' आशुरोता दुष-स्यन्ता ' इति गायत्र्या सामिषेनीः परिदद्याति । तत्र सर्वत्र ऋचानाम् आशुरोताया गुणावेशः गुणस्य चतु-र्विंशतिर्छन्दायाः आवेशः निवेद्यो भवति, नापयवे । तेन ऋगुणत्वं च संख्या च उभे अनुगृहीते भवतः । बृहस्पतिरने तु या ऋचः चोदकेन प्राप्ताः, तासां त्रिष्टु-भ्यगतीनामेव अपयवे संख्या निविष्टा । तत्र ऋगुणत्वं नानुगृह्यते । प्रकृतिगायत्रीषु उपदीयमानासु तु उभय-मनुगृह्येन तस्मात् प्रकृतिगायत्रीगमागमः स्यात् । अपयव सिद्धान्ती दाहते । गुणावेशश्च सर्वत्र । ननु भवत् अक्षरगतायामेन संख्यायां कुनोऽस्मिनिविष्टः । प्रशङ्गा वा चमप्रानां वा अन्येषां वा वदार्थानां चतुर्विंशतिर्छन्दा गृह्यताम् । ' गायत्रमेतदहर्भवेति ' इति सामान्यश्रवणात् । तस्मात् गुणस्य चतुर्विंशतिर्छन्दायाः आवेशः सर्वत्र प्रददिरिष्यति प्राप्नोति इति ।

निष्पन्नमहणाग्रेति चेत् । २९ ॥

पूर्वपक्षी मते । बृहस्पतिरने ' गायत्रमेतदहर्भवेति ' इति गायत्रीशब्दः ययपि संख्यावाचकः, तथापि अक्षर-गतायामेव संख्यायां निष्पन्नः प्रसिद्धः । निष्पन्नश्च च द्रष्टव्यः न प्रशङ्गा चमप्रानां वा संख्या गायत्रीशब्देन प्रदीतुं शक्यते । तस्मात् ऋगुणत्वामेव अक्षरगतां संख्यां गायत्रीशब्दो भवति । तस्माच्च सर्वत्र निवेद्यः । गायत्री-

अत्र अग्निहोत्रपकरणस्यवचनेन गार्हपत्ये आहवनीयस्य लघो ध्वनितः । संकल्पे. ३।१।७. * गार्हपत्यादेव आहवनीयः आधेयः आपाने, न तु लौकिकात् । ३।१।२. * गार्हपत्यादेन दक्षिणाग्रेसराधानम्, न तु दक्षिणादिगाहतात् लौकिकात् । ३।१।४. * गार्हपत्यादेव मतिकर्म आहवनीयस्य समुदरणम्, न तु अरणीभ्याम् । ३।१।७. * गार्हपत्यस्य अङ्गत्वम्, 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे' इत्यनेन (पूर्वपक्षे) (६।१।१२) भविष्यति । वा. ३।१।२।२. प्र. ७५२. * गार्हपत्यस्य 'प्राजहितः' इति पूर्वोक्तार्थसंज्ञा । भा. १।१।६।१२. * गार्हपत्यस्य सदा प्रदीपनं अरणीर्वा सदा धारणीयायः । संकल्पे. ३।१।६. * 'गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुशेति' अत्र होम-विशेषमनूय गार्हपत्यो विहितः । वि. १०।८।८.

॥ 'गार्हपत्ये श्रपणं श्रुतम्, स एव प्रयुक्तो विद्यते, अश्रयुक्ते च प्रसङ्गः स्यात्' इति (यः), स एव न्यायः अत्रापि (कुण्डपायिनामग्ने अग्निहोत्र-श्रपणे) । भा. १।१।६।१२. * 'गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति' इति गार्हपत्यस्य कर्मसु उक्तयोगः । १।१।१।२.

* गार्हपत्यन्यायः । अयमेव ऐन्द्रीन्यायः । भा. ३।१।२।३४. * गार्हपत्यशब्दः संस्कारनिमित्तकः संस्कृतमग्निं ज्ञेते । वि. ७।१।२२.

* गार्हपत्यायामिषु लौकिककर्मानुष्ठानम् । विद्वत्-धिकरणम् । भा. १।१।२।११-७. * गार्हपत्यान्वाहार्थ-पचनयोः दशपूर्णमासादौ प्रधानकर्माधिकरणत्वाभावा-भ्यातेः । सु. प्र. ७८०. * गार्हपत्याहवनीयौ उभा-वेकसौ । आहवनीयेऽप्यासिते परिसिद्धौ गार्हपत्यो भवति । भा. १।१।१।१५. * गार्हपत्याहवनीयान्वा-हार्थपचनद्विभ्यो विना पचानि (अग्निहोत्रदशपूर्णमासा-दीनि) कर्माणि न सिध्यन्ति । २।१।३।४.

* गार्हपत्योपस्थाने ' निवेशनः संयमनः ' इति मन्त्रो वचनात् विनियोककम्पः, न तु लिङ्गात् इन्द्रोप-स्थाने । भा. ३।१।२।३-४.

* रात्री गोपी गोषोत्किका इत्यादयः सन्दाः गोशब्दस्यापञ्चसाः न प्रमाणम् । भा. १।१।८।२४-२५.

* गोव्यादिद्वयः सास्यादिमानवगम्यते अनुरूपो हि

गाम्यादिगोशब्दस्य । १।१।८।२८. * गाम्यादिद्वीनात् (गापीशब्दअवगात्) गोशब्दस्सरणम्, ततः सास्यादि-मानवगम्यते । १।१।८।२९.

* गिरागिरा । ' न गिरागिरिति ब्रूयात् ' ' ऐर-कुलोद्वेगम् ' इत्यत्र गिरापदनिपेचपुरःसरम् इरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यनिष्ठुतिः । उच्यते । अग्रासत्वात् इरापदमत्र विधीयते, तेन विहितेन याऊप्राप्ते गिरापदे वाचिते स वाधो ' न गिरा ' इति प्रतिषेधेन अत्रुच्यते । वि. १।१।२. * गिरापदं प्रतिषिध्य इरापदं विधीयते, तत्र इरापदस्य गिरापदकार्यं लक्ष्यमिति प्रतिषिध्य-मानम् । दुपू. ६।१।१०।३१. * गिरापदं विद्वत्तीरमि-निषेष्टुमर्हति, इरापदं तु प्रकृतौ । भा. १।१।२।८।५३.

* अग्नौ ' यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायति ' । तत्र यथा-भ्यातमेव गिरापदं प्रयोक्तव्यम् । यत्र हि अग्निहोम-सोमसाधनत्वेन यज्ञायज्ञीयं प्रयुज्यते, तत्रैव इरापदेन गिरापदं बाध्यते नान्यत्र । दुपू. १।१।२।८।५३.

॥ गिरापदस्य इरापदेन बाधः ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये ॥

आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद् विकारः स्यात् । १।१।२।८।५० ॥

भाष्यम् — अस्ति ज्योतिष्टोमः ' ज्योतिष्टोमेन स्वयंकामो यजेत ' इति । तत्र यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्य आम्ना-नन्ति ' न गिरागिरिति ब्रूयात् । यद् गिरागिरिति ब्रूयात्, आव्याम तद् उद्गतोद्विरेत् । ऐर-कुलोद्वेगम् ' इति । तत्र सद्यः किमिरापदं गिरापदं वा कर्तव्यम्, अगता इरापदमेवेति । किं प्राप्तम् । यत्र अधिकारे आम्नातात् अन्यत् उच्यते, तत्र तत् विकारभूतं स्यात् । ज्योतिष्टोमा-धिकारे आम्नातात् गिरापदम् अन्यदुच्यते इरापदम् । तत् विशेषेण उच्यमानं सामान्येन प्राप्तं गिरापदं बाधेत ।

द्वैचं वा तुल्यपक्षेतुत्वात्, सामान्याद् विकल्पः स्यात् । ५२ ॥

भाष्यम् — याशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न इरापदं नियम्येत, द्वेष स्यात्, द्वौ प्रकारौ स्यातामित्यर्थः । कौ द्वौ प्रकारौ । इरापदवचनं गिरापदवचनं च ।

वाचितम् । तत्र कासु चिद्विकृतिषु (पञ्चमिन्विन्दाऽऽदिषु) सातदश्यं पुनः पठ्यते । तेन चोदकप्राप्तं निवर्त्यते प्रत्या-
मन्तेन । गिरापदं पुनः न कस्य चिद्विकृतौ, येन इरापदं
वाच्यते । अपिच इरापदं क्लृप्तोपकारं विवृतौ चोदकेन
प्राप्यते । गिरापदं पुनः नोपदेशेन नातिदेशेन (प्राप्नोति) ।
तस्मात् विकृतिषु इरापदमेव । इति सूत्रं भाष्यं चानु-
पपन्नमेव । उच्यते । यथा प्रकृतौ सातदश्यं पाञ्चदश्येन
वाच्यते, एवं गिरापदगिरापदेनेति तद्वाचितम् (एतावता
दृष्टान्तः) । यासु विकृतिषु प्रमाणं भवति, तासु भवि-
ष्यति । प्रमाणाभावेन क्व चिदपि मा भवतु । अथवा
विनाऽपि स्तुतिसाधनावेन प्रमाणान्तरेण भवति कासु
चिद् विकृतिषु गिरापदम् । तथाहामौ धूयते 'यज्ञापशीपं
पुच्छे गायति' इति । तत्र यथाऽऽज्ञातमेव गिरापदयुक्तं
प्रयोक्तव्यम् । यत्र हि अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वेन यज्ञ-
पशीपं प्रयुज्यते, तत्रैव क्लृप्तोपकारेण इरापदेन गिरापदं
वाच्यते । तत्रैव तस्य प्रकृतौ उपदेशात् नान्यत्र प्राप्ति-
रिति ।

शा— साम्नामिदानीम् (११२१ सामपदेशो विकारः
इत्येतस्मात् प्राक्) ऊहमारिप्लमानः उद्योदातं चिन्त-
यति । तानि हि अक्षरान्तरेषु समान्तास्ति अक्षरान्तरेषु
ऊह्यन्ते । तत्र इह गिरापदगीतेः इरापदे स्थानापत्त्या
प्राप्तिं वक्तुं स्थानापत्तिमेव चिन्तयति । १६.

सोम— यथा अग्निगुर्वनस्य मेष्मामप्राप्तिः, एव-
मिरापदे गिरापदगीतेप्राप्ते गिरापदस्थानापत्त्या तन्प्राप्तिम्
उत्तराधिकारेण प्रतिपादयितुमिह तदुपयोगितया स्थाना-
पत्तिर्विचार्यते इति संगतिः । सूत्रार्थस्तु— ज्योतिष्टोमा-
धिकारे आम्नात् गिरापरात् अन्यत् इरापदं प्रत्यक्षं
वचनविहितत्वात् निर्वयं गिरापदविकारः तद्वाचकः इति ।

द्वि— 'इरागिराविकल्पः रूपदुर्वैरव, विशेषतः ।
आद्यो, मैवं वाचपूर्वमिराया विहितव्यतः ।। ' इरा-गिरा
अनयोर्विकल्पो वा स्यात्, उत इरा एव स्यात् इति
संशयः । अविरौपतः आयाः इति पूर्वपक्षः । 'आगीरा
यीरा' इति शाक्यम्, न तु 'गापीरा सीरा' इति
सिद्धान्तः ।

भाट्ट— मन्योहप्रसङ्गात् साममन्त्रोर्हं विचारयितु-
मुपोद्घातः आरभ्यते । ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोमस्तोत्रान्तर-
प्रकरणे श्रुतम् 'न गिरातिरेति ब्रूयात्, ऐरं कृत्वोद्वेयम्'
इति । तत्र गिरापदगीतेः इरापदे ऊहः इति वक्ष्यते ।
स च इरापदस्य गिरापदस्थानापत्तिं विना नेति साऽपि
वक्ष्यते । सनेहं वा किं नियता स्थानापत्तिः, उत अनिकर्तव्येति
चिन्त्यते । तत्र यद्यपि तावत् न 'ऐरं कृत्वोद्वेयम्'
इत्यत्र इरापदविकृतिष्टोत्रान्तरस्य स्तोत्राद्भवत्या आराहु-
पकारकत्वाविना विधिः, अग्निष्टोमस्तोत्राद्भवत्पञ्चा-
यसीयगानापेक्षया गानान्तरत्वे प्रमाणाभावान्, 'न
गिरागिरा' इति निषेधानुवादानुपपत्तेश्च । अत एव न
गानोद्देशेन इरापदविधिः, तथात्वे इरापदस्य स्तोत्राद्य-
विधया गानाद्भवेऽपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधे
प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपपत्तेः । अतो निषेधानु-
वादवलेन इरापदमात्रं गुणभिक्षानामकस्तोत्रकृते गिरापद-
कार्ये विधीयते । उद्वेयमिति तु तत्संस्कारकृत्या प्राप्त-
गानानुवादः । संभवति च इरापदस्य गिरापदकार्यकारि-
त्वम्, तदर्थमिधानात् । यथैव हि इष्कर्वारमिति पदं
(ऋषे. २०।१४०।५) महामाध्यकारेण नकारलोपेन
निष्कर्तारमित्यस्यायं व्याख्यातम्, ('स्यवहोः' ६।१।१९
इति पाणिनिसूत्रे महामाध्ये छान्दसवर्णलोपोदाहरणेषु
'इष्कर्तारमचरस्य निष्कर्तारमचरस्य इति प्राप्ते' इत्यु-
क्तम्) तथैव नकारलोपे इरापदस्यापि गिरापदार्थे
व्याख्यातं नानुपपन्नम् । ततश्च यद्यपि प्रत्यक्षविधिना
इरापदस्योपपत्तिः स्तोत्राद्भवत्यं च, गिरापदस्य तु
पाठादुत्पत्तिः क्रमाच्च स्तोत्राद्भवत्यं, 'यज्ञापशीपेन
स्तुवीत' इति सामनिध्वन्यसाऽनुपपत्त्या वा आधिष्ठं
— साम्नो हि ऋगक्षराभिन्व्यक्षिद्वारैश्च स्तोत्राद्भ-
वेति ऋगक्षराणामपि तदङ्गत्वसिद्धिः — उपपत्त्या-
ऽपि गिरापदस्य तादृकपदान्तरापाकरणमपि दुर्वर्त्यमेव ।
तथापि गिरापदकार्ये इरापदं विधीयमानं तत्कार्यस्य
गिरापदीकत्वप्रसिद्धिमुपजीक्यतीति उपजीग्यविरोधापत्तेर्न
गिरापदस्य निर्वयः नाशः, अपितु 'न तौ पञ्जी
करोति' इतिवत् विकटव एव । इति प्राप्ते, न तावदत्र
गिरापदकार्योद्देशकार्यं ध्रुवम्, अपितु निषेधानुवाद-

बृद्धम्' इति छन्दोगसूत्रेण गीतिदशायां यत् निमान्ना
स्मकृतया वृद्धं तालभ्यम्, तत् आपी भवति इत्यर्थेन ।
तत्र 'बृद्धाच्छः' (पा० ४।२।१२०) इति छः
(ईय) भवति । तथा च आपीरीयं इति स्यात् । न
चैवं श्रूयते । तस्मात् स्वायं तद्धितः (ऐरम् इत्यन) ।

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्, पदान्यत्वप्रधान-
त्वात् । ५५ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पञ्चं व्यावर्तयति । यस्य पदस्य
स्थाने इरापदं प्रयुज्यते, तस्य पदस्य सा गीतिः, सा इरापदे
स्यात् । कुतः ? पदान्यत्वप्रधानत्वात् । पदान्यत्वप्रधानं
हि इदं वाक्यम्, गिरापदस्य स्थाने इरापदं भवतीति ।
नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । अन्या हि वचनम्यक्तिः इरापदस्य
विशेषे विधीयमाने, अन्या इरापदे । एवं हि श्रूयते
इरापदस्य विकारं कृत्वा उद्वेगमिति । तत्र अनेन प्रकारेण
इरापदं विधीयते, नान्यं प्रगाथात् इरापदस्य विकार
भूयात्, न गिरापदस्य इत्येतत् तद्वितेन उच्यते । नात्र
गीतस्य इरापदस्य विकारः तद्वितराग्नेन आप्यवधीयते ।
पश्चात् तद्वितापो निष्कार भूयात् इति अत्रो अनुच्यते
एव । य प्रकृत्यर्थः इरापदस्य इति, स विधीयते । तेन
पदान्यत्वपरम् एतत् वचनम्, न गीत्यनन्वयपरम् ।
गीतिर्हि विकारः सामान्यात् निर्दिश्यते ।

टिप्पणी— गिरापदे कर्तव्या गीतिः (गिरापदे वा
गीतिः, सा इरापदे कर्तव्या इत्यर्थः) । कुतः ? स्तोत्र-
पूर्वप्रवृत्ता हि गीतिः, न वर्णस्वरूपप्रवृत्ता । तस्मात्
गिरापदाभावेऽपि गीतिस्त्वतिष्ठते । सा च साक्षाद्छा
(गेयं प्रति) । इरापदमपि विधीयमानं गीतिं प्रति
साक्षाद्छम् । तस्मात् तयोः संक्षयः । ननु निवार-
तद्धितोऽयम्, न स्वायिक्तः, आनर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मात्
छन्देनैव गीतिर्विधीयते इति (चेत्) । सत्यम् । अत्र
चतस्रो वचनस्यक्तयः प्रतिभान्ति । (१) यदा इरा-
पदगीतिविकारे तद्विलोडयम् अनूय इरापदं विधीयते,
(२) अथवा इरापदमनूय गीतिः (विधीयते) । (३)
अथवा उभयम् (गीतिगिरापदं च विधीयते ' गीतम्
इरापदं कर्तव्यम्' इति) । (४) अथवा वृद्धगिरापदम्
(विधीयते । प्रथमार्थं निरस्यति -) तत्र इरापदस्य

न लोकेन्द्वेदयोः गीतिः प्रसिद्धा । अप्रसिद्धत्वाच्च न शक्या
अनुवदितुम् । (द्वितीयपञ्चं दूययति—) इरा (पदमपि)
अप्रसिद्धत्वादेव न शक्या अनुवदितुम् । अत्रिव यदि
इरापदमनूय गीतिर्विधीयते, गिरापदस्य निवृत्तिर्न
प्राप्नोति । न गीत्या वर्णा निवर्त्यन्ते, अनुवदकार्यत्वात् ।
तत्र गिरापदप्रतिषेधानुवादी न प्राप्नोति । तत्र गिरापदस्य
भेदेन प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मिन् उच्यमाने वाक्यभेदः ।
अपिच गिरापदे निषिद्धे अनिवर्तमाने तत्स्थाने वर्णा-
प्राप्नुवन्ति, नाप्ययमिरापदम् । (तृतीयं निरस्यति—)
अयं उभयं प्रणीतम्, इरापदं च (इति) तथा वाक्य-
भेदः । तस्मात् (' ऐरम्' इति पदे—) ईरय प्रतिषेधकं
विधीयते । तत्र विधीयमानं गिरापदस्य या गीतिः, ता
कार्पावस्था लभते ।

गानसंयोगाच्च । ५६ ॥

भाष्यम्— गानसंयोगो भवति । ' उद्वेगम् आद्रा
चा दाक्षता' इति इरागानं दर्शयति ।

वचनमिति चेत् । ५७ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परशति, गानदर्शनम् एतद्वच-
तीति । नैवम् । वचनं भविष्यति ' उद्वेगम् आद्रा
चा दाक्षता' इति ।

न, तत्प्रधानत्वात् । ५८ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । तत्प्रधानं हि इदं वाक्यम् ।
किंप्रधानम् ? इरापदप्रधानम्, निर्देशात् । न गीति-
प्रधानम् अनिर्देशादित्युक्तम् । तथा इरापदस्य अयंकारो
भवति, न गीतेः । ' इरापदं यजमाने ददामि' इति ।
पदस्य चायमर्थकारो न गीतेः । तस्मात् प्रणीत
प्रयोक्तव्यमिति । किं भवति प्रयोजनं चित्तायाः, नात्र
कश्चिद्विरोधः । अन्वयस्मिन् एतच्छब्दो प्रयोजनमस्ति, 'न
प्रमेति ब्रूयात्, प्रणीति ब्रूयात्' । यदि पूर्वं पद्यः प्रथमं
वा वक्तव्यम्, प्रतीरदं वा । यदि सिद्धान्तः, प्रतीरदमेव
वक्तव्यमिति ।

टिप्पणी— (यद्यपि अग्न्यद्विरोधं कार्त्तिकम् आनन्द-
धर्मीये ५५ सूत्रे एव मुद्रियम्, तथापि वस्तुतः ५८
सूत्रमप्येवम् । प्रथ-प्रती इत्यादिप्रयोजनम् ५८ सूत्रमात्रे
एव प्रकिरादनेन प्रयोजनकार्त्तिकं तत्रैव केनचित् ।

एवायं तद्विज्ञः, विकाराश्च इरापदस्य प्रमाणरूपो धर्मो
एवेति चेत्, तथात्वेऽपि प्रमाणरूपधर्माङ्गीकारे विशिष्ट-
विधिगौरवापत्तेः अप्रमाणरूपस्य गिरापदप्राधक्यरूपस्य वा
धर्मस्य तद्विज्ञायेतन्नीङ्गीकृत्य तद्विज्ञस्य अनुवादोपपत्तेः ।
न च अप्रगीतेरापदमात्रविधाने 'उद्वेगम्' इत्यनुवादा-
नुपपत्तिः, तस्य ऐर कृत्वा अक्षरान्तरे उद्वेगम् इत्येव-
मर्थाङ्गीकारेण अनुवादोपपत्तेः । न च प्रकाशान्तरेण गीतेः
अप्रमातावपि गिरापदकार्यापत्त्या तत्प्राप्तिः, गिरापदस्य
अग्निष्टोमस्तोत्राधानत्वाभावेन इरापदस्य तत्कार्यापत्तौ
प्रमाणाभावात् । तद्वतीः तद्वद्वारा तदपूर्वसाधनत्वाभावेन
इरापदे प्रसक्त्यभावाच्च । अत एव ऊह्यते 'आईरा-
आईरा च दाशासा' इति गानान्मानमपि अप्रमाणागमेव ।
न च एतस्य क्षुत्तिमूलकत्वात् न्यायस्यैव अप्रामाण्यम्,
ऊह्यन्त्यसमाख्यया अस्य तर्कमूलत्वेन क्षुत्तिमूलत्वा-
भावात् । अत एव उन्मादविरोधे अस्य अप्रामाण्य-
मेव । यच्च तन्मनानादिप्रत्ययवशात् अस्य गीत्यान्मानस्य
चेदत्वकथनम्, तत् वैदिकानां ऊह्यन्त्ये पाठात्
अनादरणीयम् । इति प्राप्तिः, सत्यम्, इरापद-
स्वरूपस्यैव विधिः न तु प्रमाणस्य, तथापि
प्रमाणाभावावपि अविधेयत्वात् कार्यापत्त्या गीतेरपि
प्राप्तिर्न विरुध्यते । तथाहि, यद्यपि न गिरापदस्य
स्तोत्रापूर्वे उपयोगः, तथापि गुणमिधानरूपस्य कार्यस्य
गिरापदेरापदयोः एकत्वात् युक्तत्वाया धर्मोत्पत्तिः । यद्यपि
च न गुणमिधानस्वरूपार्या धर्मो, तथापि गुणमिधान-
जन्मस्य अपूर्वस्य एकस्यैव अग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ
चोपयोगात्, धर्माणां च गीत्यादीनां गिरापदकार्यगुणा-
मिधानत्रयावन्तरापूर्वप्रयुक्तत्वस्यैव वीक्षणोपावाह्निप्रम-
न्यायेन अङ्गीकारात् चयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदावन्तर-
कार्यापत्तेः अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूततादृशकार्यजनके
इरापदे युक्तेव तद्वर्माप्राप्तिः । माऽस्तु वा अवाप्तरकार्य-
मेदमङ्गीकृत्य कार्यापत्तिः, तथापि गिरापदप्राधक्यतया
तत्त्वानापत्तिः तावदस्यैव इरापदस्य । अतश्च इरापदस्य
प्रकरणत्वात् स्तोत्राङ्गत्वे अवगते गीतिरूपधर्माङ्गीकाराया
याधक्यरूपत्वानापत्त्या उपक्षितस्य गिरापदस्य धर्माति-
देशो न किञ्चिदापकमस्ति । आवरयक च

गीतेः चयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदाङ्गत्वम् । वस्तुतस्तु,
यथैव 'यक्षापशिये पुच्छे मायति' इति वचनेन यक्षा-
यज्ञियस्य चयने उपयोगः, तथैव 'यथायज्ञियेन स्तुवीत'
इति वचनेन अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि । अतश्च तद्वतगीत्यं-
शस्य यावत् चयने स्वाश्रयगिरापदोपयोगकल्पनाद्वारा
चयनोपयोगकल्पनम्, तावत् तत्पूर्वमेव अग्निष्टोम-
स्तोत्राङ्गभूतेरापदद्वाराकल्पकल्पनया स्तोमोपयोगोऽपि इति
उपदेशोऽनैव तत्प्राप्तेर्न गिरापदगीतेः इरापदे अतिदेशः ।
यद्यपि न अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि आर्चिके पुस्तकालुपरिधाय
गिरापदस्यापि उपयोगात् तत्त्वानापत्तिः इरापदस्य अग्नि-
ष्टोमस्तोत्रसाधनत्वस्य समानत्वादित्याशङ्क्येत, तथापि
आर्चिकोद्गीययोः अवान्तरकार्यभेदात् भेदेऽपि वा
अप्रगीतस्यैव गिरापदस्य आर्चिके पाठात् गिरापदगीतेः
गिरापदद्वारा चयनादावैव उपयोगेन अग्निष्टोमस्तोत्रे
उपयोगाभावात् तत्कार्यापत्त्या अतिदेशेन तद्वतीः इरापदे
अतिदेशः ऊहो वा, अपि तु उक्तरीत्या उपदेशेनैव ।
तत्त्वं तु 'ऐर कृत्वोद्वेगम्' इत्यत्र न इरापदादराणि
विधीयन्ते, गिरापदयुक्तपाठेऽपि तत्स्वरत्वात्, अपि तु
निवेधानुवादवत्त्वत् 'गकारपरिसंख्यामार्गं विधिकम्,
अतश्च गीतेः 'गाइरागाइरा च दाशासा' इत्येवं-
विधाय गिरापदवृत्तित्वेन संमतया वस्तुतः इराश्रयधर्म-
त्वात् गकारस्यैव इव तदसत्त्वेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्याश्रयोः
न गिरापदगीतेः इरापदे स्वतन्त्रः उपदेशः, न वा अति-
देशः ऊहो वा । यत् तु 'न प्रमेति ज्ञात्, प्रतीति
ज्ञात्' इत्यादौ अकारवाचेन इकारविधिः, तत्र
पूर्वोक्तविधया स्वतन्त्रोपदेशो गीतेः । सर्वथा प्रतीतिमेव
इरापदम् । १८.

मण्डन— 'गीत्या समेतं तदिरापदं स्यात् ।' २१.

शंकर— 'इरापदे प्रमाणं स्यात् ।' २७.

ॐ गिरिसुखाटय मूर्ध्नि वसुता इति न्यायः ।
यत् वृत्तेऽपि वहायातवात्ये कर्मणि, वृच्छकण्ठेन लिपिः
सत्राय प्रसृतं इति । तथा चोक्तं पञ्चतन्त्रे 'सन्-
द्यागुर्विल सिहः पापाण्यकलाकुलम् । प्राप्नोति नयमम्रं
वा फले वा मृको भवेत् ॥' साहस्री. १२१.

गुणस्य भेदकत्वं

सर्वेषां विधिसिद्धये विधेः कर्मान्तरपरत्वं कल्पयति ।
 स च पौर्णमास्यविकरणे प्रसङ्गात् प्रतिपादितः । शा.
 २।२।९. * गुणस्य भेदकत्वं सगुणकर्मोऽथौ पूर्वसयोगा-
 नर्हत्वात् । सु. घ. ८३५. * गुणस्य विधिसिद्धयः अन्यतः
 प्राप्ते नामत्वस्य उक्तत्वात् । घृ. ४५८. * गुणस्य विधेय-
 स्यैव भेदकता । घृ. ८८७. * गुणस्य श्वेतस्य वाक्ये पशौ
 (द्वये) नियमविधिः । 'वाक्यं श्वेतमालमेत' इत्यादौ ।
 वि. ४।२।१०. * गुणस्य साक्षात् (भावनाऽन्वयं विना)
 फले विधनुषत्तेः । सु. घृ. ८५२. * आख्यातस्य भेदकत्व-
 सेभ्ये तत्पारतन्त्र्यात् गुणस्य भेदकत्वं नास्ति । घृ. ७१२.
 * उपपत्त्यवगतस्य गुणस्य (आमिधारूपस्य) पादिक-
 षायम् अष्टदेशदुष्टं च विकल्पं परिहर्तुं गुणान्तरं वाचिनं
 कर्मान्तरं कल्पयति । रत्नाकरः संख्याशेषवादे श्लो. १३.
 * गुणानामनुपादेयानां संनिधौ कर्मान्तरत्वासाध-
 कत्वम् । (इति अधिव्रतार्थः) । माट्ट. २।३।१३.
 * गुणानामेकस्मिन् कर्मणि भिन्नकारणां समुच्चयः ।
 ('एकस्मिन् कर्मणि भिन्नकारणानाम् ' इत्यत्र अधि-
 व्रतं द्रष्टव्यम्) । भा. १.२।३।१९. * गुणानामेक-
 स्मिन् कर्मणि विहितानां समुच्चयः । यथा आपारे ऋजु-
 गापाययति, संततमापाययति, प्राक्षमापाययति इति ।
 १.२।३।१९. * गुणानामेकार्थानामेकस्मिन् कर्मणि
 विकल्पः, मोहिषयोः, गारिदानीनां यूपद्रव्याणाम्,
 नृद्वयधरयोश्च । विकल्पसाधिकत्वं द्रष्टव्यम् । १.२।३।४।
 १०-१५. * गुणानां कारकविभक्तिः न कारकविशेषण-
 त्वात्, किं तर्हि । कारकत्वादेव । एतदपि पक्षेऽप्य-
 विवक्षाऽपि सत्त्वेन वक्ष्यते (६।८।१०।१५) । वा. ३।१।
 ६।१२ वृ ६८८ * गुणानां गुणिभिः सह समसाय-
 त्पठनः संख्या- अर्थोक्त्यैः । कजु. घृ. १८८.
 ॥ गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समप्रत्या-
 स्यात् । ३।१।१२।१२ ॥

अप्यापेदे च एकाग्रताभिः अहोमासिभिः यैश्चन्द्र-
 वादरात्रिणो होमास्मां नि च श्रूयते । अग्न्यापेदेन तु
 देवां पात्राणां नास्ति संवत्सः । तस्मात् तानि पवमाने-
 दिपु निविशते, उत दर्शपूर्णमासिपु सर्वेष्वेतेषु इति
 निषारे आपानादेषु पवमानहविषु पात्राणां निवेशः ।

इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । यथा आपानम् अग्नीनां
 संस्कारार्थम् अग्नीनां गुणभूतम्, एवं पवमानहवीषाणि
 अग्निं संस्कारार्थानि अग्नीनामङ्गम् । गुणानां च परार्थ-
 त्वात् आपानस्य पवमानहविषां च अन्यत्वेत्वात् परार्थ-
 त्वेन च समत्वात् परस्परम् असंबन्धः स्यात् संबन्धो न
 स्यात् । तस्मात् आपाने अग्न्यानां पात्राणि न पव-
 मानहविषु भवितुमर्हन्ति । किन्तु दर्शादितर्वयानेषु इति
 भाष्यानुवृत्तौ पठ्याः ।

वार्तिके तु पवमानहविषा आपानाङ्गत्वेऽपि पात्राणां
 सर्वेष्वेतेष्वेव निवेशः शूपादानुमन्वयन्यायेन (३।२।११
 १-२) । सूत्रं तु पूर्वाधिकरणस्य शेषतया । ननु
 निविदां सामिधेयव्यङ्ग्यत्वात् न व्यवधायकत्वं स्यात् ' इति
 शङ्कोत्तरत्वेन नेयम् । निविदोऽपि अग्निसामिधेयार्थाः
 सामिधेयोऽपि । तथा च गुणानां निविदां सामिधेयानां च
 परार्थत्वात् अग्निसामिधेयत्वेत्वात्, परार्थत्वेन च समत्वात्
 तासां परस्परमसंबन्धः स्यात् । इति निविदे न सामिधेय-
 त्वान्नम् । इति निविदिः सामिधेयानाम् उपकीृत्य च
 व्यवधानं भवत्येव इति स्वार्थः इति उक्तम् । के.

* समार्थविशेषणत्र भाष्ये संश्लिष्यमाणं चालर्ध-
 रथापि भाष्यत्रयविशेषणत्वात् ' गुणानाम् ' इत्यनेन
 न्यायेनेव विशेषणान्वयत्वात् धातुपर्यायवच्छिन्नाया
 भावनायाः विशेषणान्वयोक्त्यर्थम् । सु. घृ. १०२१.
 * गुणानां च आपानगुणभूतानां पवमानेदीनां परार्थ-
 त्वेन असकृता आपानसमत्वात् यत्सर्वयोगेन भुतेः
 प्राप्तेः अर्थवत्तः स्यात् इति सूत्रभाष्या । यत्-
 त्वादस्य प्रधानयागयानिन्येन पवमानेदीनां यज्ञाभावा-
 त्प्रदरीनार्येनेत्यत्र सूत्रम् । सु. घृ. १०६२. * गुणानां च
 इति न्यायेन सर्वे सेवका राजानमिव भाष्यत्रयमेष
 परस्परनिरपेक्षानि कारकाणि अतिरिच्यन्ति । भूषणमाहः ।
 दर्शनं— विशेषणानां परार्थत्वात् अन्योक्तकारकत्वात्,
 अत एव समत्वात् समान्यत्वेत्वात् तेषां परस्परं संबन्धो
 न भवेत् इति न्यायार्थः । धातुपर्यायनिर्देशः, कारिका १७.

* 'गुणानां च' इत्यनेन न्यायेन अग्न्यानां कागलुग-
 त्वात् गुणवत्त्वमन्तरात्तर्ह्येवोक्तव्यत्वेन सा समानगुणानां
 मतिः प्रपञ्चनी गुणवत्त्वस्यानुमतेऽपि । सु. घृ. ११५७.

संपन्थिन्यमात्रं तद्विरोधगम् 'गुणे त्वन्यायकल्पना' इति न्यायान् । पौ. १।१।१५।२६ पृ. २।७, * ऐय्या गार्हपत्यम् । द्वितीयैव प्रतिषेधोमित्यलङ्घिता गार्हपत्यगर्भापे स्थित्वा इत्थं प्रकाशयेत् इति । गुणे० इति न्यायान् गार्हपत्यश्रान्तिपदिकमेव इत्ये गौगम्, यशसाधनत्वसाद-
दयात् । (पूर्वपक्षे) । १।१।१।२ पृ. २२०. * यथा लघुगतो वाक्यमेदस्य जपन्यायान् । लघुगं हि पदशेषः, वाक्यमेदस्तु वाक्यशेषः । पदवाक्यदोषभोग्ये पदे एव शेषकल्पनाया उचिततया 'गुणे त्वन्यायकल्पना' इति न्यायादित्युक्तं न्यायप्रकाशे । साहस्री. ८४८. * गुणे फलकल्पनाया यजतेर्न विवक्षा । भा. १।४।१।३ पृ. ३२८. * गुणे विविधशक्तिः संनरति । वा. १।१।१।०।२। पृ. ८६९.

॥ 'गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरः । यत्र स्यात्, तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य वाचनम् ॥ ' (वा. १।१।१।१ पृ. ८१०) इत्यनेन न्यायेन उचैस्त्वस्य उपायुषात् बलीयसत्वात्, प्रधानत्वान्वाग्लष प्रत्येयव्य-
वहारीयस्य सत्त्वात् वाचननिश्चयादि उपायुषस्य न्यायश्रान्तेन उचैस्त्वेन युक्तो वाधः यदुत्तरविषयत्वाच्च त्वचनानयैक्यपरिहारः । सु. पृ. ६७९, * स्वरूपतोऽह्म-
विधाया निवेदेन अह्मस्य स्वरविधौ उल्लघनं क-
चक्षयनद्वारा अह्मनिवायिना वेति विन्तायाम् 'गुणे स्वरूपतो धर्मः' इत्यनेनैव न्यायेन प्रधानद्वारा अह्म-
विधाया इति निर्णयान् प्रात्यात्मिकत्वेदधर्मवाचने प्रधान-
वेदधर्मः कार्यः । पृ. ११८५. * एकान्तरूपसंबन्धिनि हावत् गुणे विनोपगत्वात् पूर्वतरमभिहिते तत्संबन्धादेव प्रतीयमानस्य द्रव्यस्य न शक्यं वाच्यत्वं कल्पयितु-
मिच्छन्तम् । वा. १।१।६।१२ पृ. ६८२. * यत्रयन गुणे कामो भवति, यत्रयन क्रियाया साध्य-
मानायाम्, नाशया । भा. १।६।१।६।४३ पृ. १०६९. * गुणकरणत्वं 'फलभूतेष्वेव बर्मे' (१।२।१।१।२५-
२६) 'इत्यधिकरणे स्याद्यद्यते । सु. पृ. ८४८. * गुणकर्म दृष्टोपकारम् । कु. २।१।१।७. * गुणकर्माणि एव संनिरयोपकारकाणि आधधिकर्माणि इति बोध्यते । मीन्या. * वैः कर्मभिः द्रव्यमुपादयितुं

संस्कृतं वा शक्यते, तानि गुणकर्माणि । पूर्ववत्तम् आहर्ननीयाचानं वा, अवकातः वेपथं वा । वि. २।१।४. * गुणकर्मरूपं वैदिकं कर्म यथा आधानम् । बाल. पृ. ८१. * गुणकल्पना सूत्रेषु कृता यथा 'गुणकल्पा-
स्यमा कृताः । ५७ ॥ व्योयचित्कस्तु गम्यस्य तथोप-
पन्नभोरिति । दर्शनाच्च विरोधस्य तथाऽभ्युदय इत्यनि ॥ ५८ ॥ श्रोत्रा. १।१।१ औनत्तिकव्यने (१।१।१) लघुगया उल्लघित्यन्नेन स्वभावामिधानम् । 'गम्यस्य च तदादिसु' (८।१।१।१८) इत्यत्र गम्यस्यन्नेन गोविचारउदयवकायिना 'गावो वा एतत् सन्मासत' इत्यर्थवाद्योदितगोसम्बन्धमात्रेण गवामप्यनस्यामिधानम् । तथा सानिवेनीविष्टदो आगम्यमानानामुच्युता सर्वांगसन्नि-
भ्यमानवर्गौ समिद्धवर्गौ चान्तरा निवेद्यः इति पूर्वसं-
मुक्त्वा 'या एव धार्याद्यद्विदाः साक्षामेव तत्र निवेद्यः नान्यासाम्, आगन्तूनामन्ते निवेद्यः' इति सिद्धान्त-
मुक्त्वा तद्विद्वन्निदमुच्यते 'उपगिहकृद्भूमौक्षान्ते दर्शनात्' (५।१।१।१६) इति । अत्र उगिहकृद्भूमौक्षान्ते निदुवृत्त्यते इत्युक्तम् । तथा 'दर्शनाच्च विरोधस्य तथाऽभ्युदये' (१०।१।१।१।५) इत्यत्र अभ्युदयस्यन्नेन अभ्युदयवाचनभूतो द्वादशाहो लक्षितः । रत्नाकरः । * गुणकल्पनया निषिद्धिर्वा 'सृष्टीरवस्थापति' 'प्राण-
भूत उदधाति' इति । अत्र सृष्टिद्वन्द्वे प्राणमृच्छन्दे च गौणी कल्पना । तथा 'द्वेनचित्त चिन्वीत' । अत्र चयने द्वेनहादयस्य गुणो विधीयते फलप । पुरुषार्थो-
दाहरणमेतत् । पूर्वं तु प्रत्यये । बाल. पृ. २७.

* गुणकामा वाचमानाः । काण्डाधिकरणम् । तथा-
कामाधिकरणम् । गुणेन साध्याः कामाः गुणकामाः । भा. १।८।१।१२-१४, * गुणकामानां पञ्चवस्ते न प्रवृत्तिः । 'लोमं ते क्रीणानि' इत्यादेऽथ उचैनं प्रवृत्तिः 'पणानि ते क्रीणानि' इति । १।६।१।१।२६, * गुण-
कामाना वाधः अस्मिन्महस्य मृतकर्मकल्पये । १।०।२।२१, * गुणकामाना होत्रकामनयाऽनुद्वीरमानानां लोच. अस्मिन्महस्य मृतकर्मकल्पये । १।०।२।२।२।६-५७.

मन्तव्यम् । ननु देवतासंघस्यैव हि द्रव्यस्य याग-
संघः । तत्र आमिषाया तद्विषयत्वात् देवतासंघः,
वाजिनस्य तु वाक्येन । अतः कथं विषयसिद्धयोर्विकल्प
इति । मैथम् । एवं हि मन्यते । स्यादेवं हि यदि वैश्वदेव-
पदेन आमिषासंघः प्रतीयते । किं तर्हि । आमिषा-
समामिष्याहारलक्षणात् वाक्यादेवायम् । वैश्वदेवीपदात्
सामान्येन द्रव्यसंघेऽवगते विरोपभाषम् आमिषापदात्
प्रतीयते, तर्हि वाजिम्य इत्यनापि चतुर्थीतः सामान्येन
प्रदेयद्रव्यावयवतो वाजिनपदात् विरोपावयव इति नास्ति
वाक्यव्यत्यये कश्चिद्विरोध इति । न च 'विषयान्द्रव्य-
मन्त्यत्वे भावः स्यात्' (१०।४।२।२३) इत्यनेन
न्यायेन वाजिनानुवादेन वाजिद्रव्येनैव देवतोपदान-
मिति वाच्यम् । वाजिनस्यस्य आमिषायायागीयदेवतो-
पलक्षणाया । आमिषायायागीयदेवतायाश्च विश्वदेवस्य-
मिदित्यात् । विश्वदेवस्येनैव उपास्यस्य वाजिनान्वय
इति । न चैवं देवताऽन्येऽपि ' ऐन्द्रं द्रव्यमावासा-
नाम्' इतिवत् कर्मभेद इति वाच्यम् । यतस्तत्र निर-
पेक्षताक्यद्रव्येन इन्द्रस्यवागमात् तद्विषयोद्रव्यकथनभेदो
युक्तः । इह तु वाजिपदेन आमिषासंघद्रव्यवागीय-
विश्वदेवसंघप्रतिपादनात् कर्मभेद इति । अतः
पूर्ववाक्यरहिते एव यागे वाजिनमात्रगुणविधानमिति ।
एवं प्राप्ते, स्वभिधीयते । भवेदेव यदि औतोत्पत्तिगिष्ठा-
मिष्ठाऽवच्छेद कर्मणि वाजिनगुणविधिः उपपश्यते ।
तथापि, न तावत् वाजिनस्य पूर्वस्मिन् कर्मणि समुच्चयेन
विज्ञान संयमनि, मिश्रवाक्योपपत्तयोऽनुवक्तव्ययोः सम-
वासावच्छेदोक्तत्वात् । तत्र विज्ञेयः, विषयसिद्धत्वेन
विज्ञातसंज्ञात् । औतो हि विश्वदेवतासामामिषासंघः,
वाजिनसंघस्य वाक्यद्वयप्रज्ञः । ननु आमिषासंघयो-
ऽपि वाक्योपपत्त्युक्तम्, स्यादेवं यदि विद्वेदे देवा देवता
अप्येति सर्वनामपदेन द्रव्यमात्रमुच्यते । द्रव्यविरोध-
विषयत्वात् तद्विषयः, तद्विषयविधायकः एव । देवता
देवतासामामिषासंघः । तदुक्तम् 'नैव हि द्रव्यमात्रस्य
तद्विदेवसंघोऽप्येति । अस्मद्व्यवसायविषयोप-
पत्त्येव देवता । आत्मिन्नां देवतागुणानां यदप्येवैव
तद्विदेव । आमिषासंघसामिषायां तद्वैव विषया-

पणम् ॥' इति । (वा. पृ. ५३३, ५३४) । वाजिम्य
इत्यत्र न प्रातिपदिकेन विभक्त्या वा हविर्द्रव्यममिदितम् ।
नापि तत्रैव देवताऽन्यवित्यम्, किन्तु वाजिनपदसममि-
ष्याहारलक्ष्यत्वात् वाक्यसाम्यमेवेति । तदुक्तम् 'न प्राति-
पदिकेनोक्तं न विभक्त्या हविः स्वतः । न चास्य
देवतायोग इति वाक्यात् प्रतीयते ॥' इति । (वा. पृ.
५३५) । ननु 'वाक्या निष्कासेन नृपैश्चावभृथमव-
यन्ति' इत्यत्र औतामिषासंघेऽपि परमस्य प्रकारान्तरे-
णापि निष्कासनुपपत्त्यो ह्य एव, तद्विद्विहपि वाजिम्यो
वाजिनसंघो भविष्यतीति । मैथम् । तत्रान्यवयव-
कल्पनीये निष्कासनुपपत्त्योः देवतासंघे संमिदितदेवता-
परित्यागे कारणाभावात् अगत्या तथा आधितम् । अत्र
तु कर्मान्तरविधानेनैव उपपत्त्येवमप्यमिति । किञ्च
उत्पत्तिगिष्ठमिष्ठाऽवच्छेदस्यागमस्य उपपत्तिगिष्ठवाजिनसंघः
एव नास्तीति कथं विकल्पः ? इति । इदं तु इह
यत्कथम् । क पुनरपत्तिगिष्ठगुणवशो नाम विरोध-
प्रकारः ? तत्रोच्यते, प्रतिपत्तिविरोध एवायम् ।
आकाङ्क्षानिषयतो हि शब्दस्यान्वयः । न चोपपत्तिगुण-
विशिष्टे कर्मणि अवरोधे तस्मान्नकार्यगुणान्तरवाङ्मा-
समस्तीति नोपपत्तिगिष्ठान्वयः । यत्र तु वाक्यभेदः,
तत्रोत्पत्तिगिष्ठेऽपि द्रव्यान्तरे उत्पत्तिगिष्ठानामपि द्रव्याणां
संघो भवत्येव । तेन उत्पत्तिगिष्ठेकहायन्यरुद्धे प्रये
उत्पत्तिगिष्ठानामपि वासः प्रवृत्तीनां कार्यभेदेन आकाङ्क्षा-
संभवात् समुच्चयो युक्त इत्येति वैयर्थ्यम् । किञ्च वाजि-
द्रव्यो हि ' रुद्रिगौगमगृहानि' इति न्यायेन अभ्येव
प्रतिपादयति, न च विश्वान् देवान् । न च नरकजन्तयेव
देवतास्यम्, किन्तु वा यस्य हविष उदेवतया चोपते, या
तस्य देवतेति शब्दलक्ष्यन्तरिभूत् अभ्यप्यति देवतास्य-
मविरुद्धम् । यत्र तु वा यौगिको वाजिद्रव्यः, तथापि
कथं देवतासंघः ? आमिषायागे हि तेषां स्वकथेन
देवतास्यम्, वाजिदे तु वाज्योपपत्त्येन । तत्र च इन्द्रमेन्द्र-
स्य देवताभेद एवेति । वाज्येवमप्यपानादरेण निर्निमित्ता-
धिक्येन लक्षणतां लभ्यते दोषः । तेन सर्वथा औतो-
त्पत्तिगिष्ठमिष्ठाऽवच्छेद कर्मणि प्रत्येकमप्यमप्यं वाजि-
देवतास्यं वाजिनसंघः कर्म-तान्त्रिक कल्पनीय इति सिद्धम् ।

गन्वादिमात्रं न कल्पितम् । वा. । २।२।२।२ पृ. ४७१,

• गुणत्वं प्रधानाध्यात्मम् । १।१।१।१ पृ. ७१८.

• गुणत्वं विशेषणत्वम्, न रूपत्वम् । रत्नाकरः श्लो. अनुमाने ३. • गुणत्वेन प्रतीत्यपि प्रयो-
जनाकाङ्क्षायाः प्राधान्यमिष्यते यथा 'पशुपुरोडाशादौ
देवताऽऽदेः । भाट्ट. ३।१।८ पृ. ३१८.

• गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ।
३।८।१।२ ॥

इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणगुणसत्त्वेन पूर्वं व्याख्यातम् ।
अथवा अनेन सूत्रेण अधिकरणान्तरमेव रचयितव्यम् ।
तद्विषयम् — उद्गातृवेदे द्येनयामग्रकरणे 'लोहितोष्णीषा
लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति भ्रूयते । अपर्यु-
वेदे च वाजपेयप्रकरणे 'हिरण्यमालिनः ऋत्विजः
प्रचरन्ति' इति । तत्र औद्गातृसमाख्यया उद्गातृगामेव
लोहितोष्णीषवत्ता स्यात्, न सर्वेषामृत्विजाम्, एवमा-
ख्ययसमाख्यया अपर्युषामेव हिरण्यमालाधारित्वं
स्यात्, न सर्वेषामिति समाख्यया उन्मेषे पूर्वपक्षे प्राप्ते,
सूत्रेण सिद्धान्तयति । गुणत्वात् लोहितोष्णीषस्य हिरण्य
मालयाश्च ऋत्विगुणत्वात् 'ऋत्विजः प्रचरन्ति'
इति कल्पिकपक्षस्य च बाधयोगात् वेदेन औद्गातृस्य
आख्ययैवम् इति समाख्यारूपेण व्यवस्था न स्यात्
उद्गातृगामप्रमत्ता अपर्युषामप्रमत्ता च न स्यात्, किन्तु
सर्वेषामेव योऽङ्गानामृत्विजा लोहितोष्णीषवता हिरण्य
मालित्वं च धर्मः स्यात् । इति सिद्धान्तः । के

• गुणत्वाच्च इत्यनेन न्यायेन आख्ययैवादिस्मात्प्रज्ञा
गुणभूतेश्वेव कर्तव्यं व्यापारेण प्रधानभूतकर्तृत्वपरस्त्वविति
योजकात्वात् । सु. ३।७ पृ. ५१. • गुणत्वे विनियोककौ
शेषपक्षी यथा 'आख्ययैव नापुपाश पौर्णमास्या यजन्' ।
बाल. पृ. ४५. • गुणत्वप्राधान्ये एकस्य कर्मणे न
शुक्ले । वा. ४।२।८।२२, • 'नावान्तरक्रिययोगादते
वाक्योपकल्पितात् । गुणद्रव्ये कथमप्यवैर्यहन्ति प्रकृताः
न्रियाः ॥' १।४।२।३ पृ. ३३१, • गुणधर्म
अतिक्रमिताम्. (न प्रकानधर्मः) अवश्यं कर्तव्ये
अन्वयतत्त्वमतिक्रमे । तथाहि प्रधानमविगुणं कृतं भवति ।
१।३।२।९ पृ. ८१०.

• गुणनिमित्तो धेदाभेदविचारः अतः पर (२।२।
१।२३ आत्म) प्राक् प्रकरणमेवात् (२।३।१।२४)
वर्तिष्यते । वा. २।२।१।२३ पृ. ५३१. • गुणनिषेधः
पुरुषार्थो यथा 'शुक्लं न भक्षयेत्' इति । बाल.
पृ. ३१, • गुणनिषेधः प्रत्यक्षः पुरुषार्थो यथा रत्नत्व-
मतेषु 'न रत्नेन पद्मेण मियेत्' इति । पृ. ३३.
• गुणनिषेधः प्रत्यक्षः यथा पूर्वपक्षे आत्माने 'अग्नि-
मिदं देवम्' । अथ पूर्वोक्तैकादिसर्वसंख्यानिषेधोऽयम्
इति अन्वयोऽयम् । पृ. ३२.

• गुणन्यायः । गुणाधिकरणम् । गुणाधिकरण-
न्यायः । वाजिनन्यायः । वाजिनाधिकरणम् । आभिषा-
दधिकरणम् । वाजिनप्रागः आभिषायाभात् कर्मान्तर
द्रव्यदेवतारूपगुणमेवात् ॥

गुणस्यापूर्वसंयोगे, वाक्ययोः समत्वात् २।२।१।
२३ ॥

भाष्यम् — चातुर्मात्रेषु वैश्वदेवे (पर्वणि) सम्प-
न्नमिति 'तस्मै पयसि दधि आनयति, सा वैश्वदेवी
आमिक्षा, वाजिन्यो वाजिनम्' इति । तत्र संदिश्यते
किम् आमिक्षागुणके कर्मणि वाजिनं गुणविधिः, उत
तस्मात् वाजिनगुणकं (कं) कर्मान्तरमिति । किं प्राप्तम् ?
गुणविधिरिति । कुतः ? वाजिन अनेन आनिषत्ता
वाजिनो विश्वे देवाः, ताननृष वाजिन विधीयते । तेन
उभय वैश्वदेवम्, आमिक्षा वाजिन च । तस्मिन्नेव च
कर्मणि वाजिनगुणविधिः । यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति'
इत्युक्ते 'दत्ता जुहोति' 'पयसा जुहोति' इति ।
एवं प्राप्ते, ब्रूम । गुणश्च अग्रदूतेन देवताऽभिधानेन
संबन्धमानः कर्मान्तर विदध्यात् । समे हि तदा एते
वाक्ये भवन्तः । उभे अपि अपूर्वयोर्प्रागो. विधातृणी ।
कथं पुन अपूर्वदेवताऽभिधानम्, यदा इदानीमेतेक
विशेषा देवानाम् अनुवाशे वाजिन्य इति । तदुच्यते ।
इह विशेषा देवानां देवतात्वं क विन् भूत्या, क चित्
वाक्येन । तद्विहितमिदं भूत्या, चातुर्मात्रमिदं वाक्येन ।
यत्र भूत्या देवतात्वम्, तत्र आमिक्षया च एकत्राक्यत्वम् ।
यत्र चातुर्मा, तत्र वाजिनेन । तत्र एवमेव भूत्या देव-
तात्वम्, वाक्येन द्रव्यविशेषवत्त्वम्, 'एकत्र उभयमपि

ज्योतिष्टोमविषयत्वमिति । तेन रथंतरैकसामन्वयलक्षणे गुणः कर्मान्तर ज्योतिष्टोमव्यतिरिक्तं गमयेत् । रथंतर-संयोगस्य विशेषणत्वेन नाविशेषणभूतत्वात् कस्मिन्क्रतु-संयोगादिति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् । २ ॥

एवं प्राप्ते, अभिधीयते । अयमभिप्रायः । भवेदेवं यदि अत्र रथंतरसामन्वयलक्षणे गुणः यद्विशदोपबन्धो निमित्तत्वेन प्रतीयमानः प्रकृते कर्मणि न सम्भवेत् । सम्भवति तु 'रथंतरं वृद्धं भवति' इति वचनेन ज्योति-ष्टोमे रथंतरस्य विहितत्वात् । ननु 'रथंतरसामा सोमः' इत्यत्र रथंतरैकसामन्वयमवगम्यते इत्युक्तम् । न च तथा-भूतो ज्योतिष्टोमः, इति कथं तस्यास्य निमित्ताद्येतया संबन्धः ? इति । उच्यते । द्विविधं हि विशेषणं भवति श्वायकमव्यापकं च । तत्र व्यापकं विशेषणं सञ्जातीयान्वययोगान्वयच्छेदकमेव । यथा नीलमुपलमिति । अत्र उपायलस्य नीलत्वम् । अन्व्यापकं तु विशेषणं स्वायोगान्वयवच्छेदेनैव यथा 'दण्डी पुत्रपः' इत्यत्र पुत्रपस्य दण्डः । ज्योतिष्टोमे च 'रथंतरं वृद्धं भवति' 'बृहद् वृद्धं भवति' इति वैकल्पिकत्वात् रथ-ंतरस्य स्वायोगान्वयवच्छेदेनैव रथंतरस्य विशेषणत्वम् । तत्र यद्यपि इतराण्यपि सामानि रथंतरस्य सजा-तीयानि, तथापि बुद्धिर्निहितं स्वरच्छेदं व्यवच्छे-दकेन व्यवच्छिद्यते । इतराणां च बुद्धिर्निश्चयनं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणेन बहिरङ्गम्, पृथग्वान्तरप्रकरणेन च बृहदन्तरयोः बुद्धिर्निश्चयनम् अन्तरङ्गम् । अतो बृहद्व्यवच्छेदेनैव रथंतरस्य विशेषणत्वम्, रथंतरान्वय-च्छेदेन बृहतो विशेषणत्वमिति । अथ क्रतुविशेषितस्य रथंतरस्यैव यद्विधानेन निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते, तथा च सति ज्योतिष्टोमस्य रथंतरवाक्यत्वात् कस्मिन्तरान्वयवच्छेदे-नैव विशेषणत्वम् । तेनायमर्थः ज्योतिष्टोमस्यैव रथंतर-मैन्द्रवायवामानिनिमित्तम् । ननु 'रथंतरसामा सोमः' इत्यत्र रथंतरस्यैव विशेषणत्वं प्रतीयते, न तु सोमयागस्य । सत्यं सप्तासपदान् प्रतीयते, विमद्वाक्यात् प्रतीयते एव । एवं हि विमद्वाक्यम्, रथंतरं सामं यजेति ।

अत्र च पश्यन्तत्वात् क्रतोरेव विशेषणत्वमवगम्यते । एतच्च समासपदान् अप्रतीयमानमपि यद्विशदप्रतिपादित-निमित्तं यनुरोवेन ज्योतिष्टोमप्रकरणानुरोधेन च स्वीक्रिय-माणं कर्मान्तरकल्पनातो लघुतरमिति न दोषायेति । ननु निमित्तस्य उद्देश्यत्वात् तद्विशेषणविषयार्थो वाक्यभेदः स्यात् । तेन रथंतरस्य निमित्तत्वे कर्म क्रतोर्विशेषण-त्वम् ? क्रतोर्वा निमित्तत्वे कर्म रथंतरस्य विशेषणत्वम् ? इति । (सिधम्) उद्देश्यविशेषणविरहाया हि वाक्यभेदो भवति, न पुनर्विशिष्टोद्देशो । यथोक्तम्, मृषामहे हवि-र्विशेषणमिति । तेन यथा आतः केवलस्या निमित्तत्वा-सम्भवात् हविर्विशेषणभूतत्वा एव निमित्तत्वेन उद्देश्य-त्वम्, तथा इहापि केवलस्य क्रतोर्बृहदन्तरसामाभारस्य वैकल्पिकप्रहाप्रदाननिमित्तत्वासम्भवात्, केवलस्य रथंतरस्य क्रतुसंबन्धे प्रहाप्रदाननिमित्तत्वासम्भवात् युक्तं विशिष्टस्यैव उद्देश्यत्वमिति । तच्च निमित्तत्वं यद्यपि प्राप्तं सचने प्रहा-प्रदा माभ्यदिने रथंतरम्, तथापि बुद्धिस्वीकृतस्यापि निमित्तत्वोपपत्तेर्नानुपपन्नम् । ननु जगत्सामाशब्दस्य न ज्योतिष्टोमप्रमाणसौकर्यम्, तदर्थमभावात् तथा भवतु नाम । नहि ज्योतिष्टोमे जगत्सामं सामास्ति, अस्ति तु विपुत्रात्मके कर्मणि । जगत्सामारे गीमपानं सामं जगत्सामं । तेन भवतु तस्य तद्विकल्पकम्, न चेह तथेति वैयर्थ्यम् । अतो नाम कर्मान्तराद्यमिति सिद्धम् । प्रयोजनम्—पूर्वमर्थे रथंन्तरेकसामो बृहदेकसामश्च कर्मणि भेदेनानुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु ज्योतिष्टोमस्यैव वैकल्पिकप्रहाप्रदानानुष्ठानमिति । सूर्यं तु—एकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य तेनेन रथंतरसामत्वेन बृहत्सामत्वेन च विद्वद्भेदेन प्रहाप्रत्यगुगृहीतार्थमुच्येत अभिधानं क्रियेत, एकत्वं कर्मान्तरत्वम्, गुणवाक्यत्वात् गुणविधानपरत्वादित्यर्थः । तीता.

॥ गुणस्तु क्रतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेत्, संयोगस्याशेषभूतत्वात् । १३११११ ॥

'यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्, ऐन्द्रवायवामान् ब्रह्मन् एङीशात्' 'यदि बृहत्सामा, सुक्रामान्' इति ज्योतिष्टोमे श्रूयते । तत्र किं ज्योतिष्टोमात् कर्मान्तरं रथंतरसामा इति बृहत्सामा इति च विधीयते, उत प्रकृते ज्योतिष्टोमे एव नैमित्तिकं ऐन्द्रवायवामाऽऽदि-

गुणन्यायः

ब्रुवता संप्रदेवात् विना तदनुपपत्तेः सामान्यापेक्षे
 सति वाजिनपदसंनिधानेन विशेषमात्रप्रतीतिः । अपि-
 च भगवतु नाम तद्विदधत्तेः द्रव्यमात्रसंख्यः, तत्र द्रव्य-
 मानं वाजिनेऽपि अवशिष्टमिति न विरुध्यते, विशेषयोगो
 आमिक्षावाञ्छितयोः विरोधः । तयोश्च तमयप्र-
 वाक्यलक्षणसंयुक्तत्वात् अविशेषः । तेन विकल्पः प्रामो-
 ख्येव । तदुच्यते । 'नैव हि द्रव्यमात्रस्य तद्विद-
 धेवतोच्यते । अस्य शब्दाभिधेयस्य विशेषस्यैव
 देवता ॥' विश्वे देवा देवता अस्मा इति हि न सर्व-
 नाम्ना द्रव्यसामान्यमभिधीयते, किं तर्हि ? संनिहितो
 विशेषः, स एव व्यवहारधर्मः, न अनिरूपितं द्रव्य-
 मामम् । अतः प्रातिपदिकेन योऽयं उपात्तः, स प्रमाणा-
 न्तरस्यस्य द्रव्यविशेषस्य देवता, इत्येवम् तद्विदधेन
 द्रव्यविशेषप्रत्यये पदान्तरान्तरयोगेन तद्विदधान्तेन पदेन
 निवर्तिते का पुनर्यो द्रव्यविशेषः, यस्य तद्विदधेन देवता
 उक्ता इत्यन्येषामप्याम् अपमिति आमिक्षापदेन उपनीयते ।
 तत्र यत्र तावत् प्रयोगेव विशिष्टप्रत्ययात् संख्यः अभि-
 हितः, तत्र न लक्ष्यमाणो भवति । अथापि प्रवृत्ति-
 प्रत्यययोः स्वर्यवृत्तयोरेव नैरन्तर्यात् अन्तराले संख्यः
 अवगम्यमानो भवति, तथापि अत्र एकरूपद्वयत्वात्
 पदद्वयसमिपिगम्यात् क्लीयान् विज्ञापमानः श्रौतः इत्यु-
 च्यते । तेन एतौ द्वौ संख्यौ । एको द्रव्यदेवतासंख्यः,
 अपरो विशेषणविशेष्यमात्रः । तत्र पूर्वं श्रौतः, उत्तरो
 वाक्यलक्षणः इति विशेषः । अतश्च नैवान् नीलोत्पला-
 दिवत् अर्थद्वार वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोः विशेषणविशे-
 ष्यत्वम्, किं तर्हि 'आमिक्षां देवतायुक्तां पदस्ये-
 वैव तद्विदधः । आमिक्षापदसंनिध्यात् तस्यैव विप-
 यार्थेणम् ॥' नैवाव तद्विदधान्तेन एकोऽयं अभिहितः
 आमिक्षापदेन अन्यः पश्चात् तयोर्विशेषणविशेष्यत्वात्
 तद्विदधान्त्ववाच्यस्य प्रधानप्रतीतिः किं तर्हि ? तद्विदधा-
 न्तस्य अनुपपुञ्जान्निधानशक्तेरेव प्रतीक्षमाणस्य उप-
 पदेन विषयदानमात्रं क्रियते । तेन आमिक्षापदसंनिधि-
 यत्वात् वैश्वदेवीशब्दः एव तावन्निवर्तते । न चेदानीम्
 आमिक्षापदस्य अनुवादत्वम्, तेन विना तद्विदधान्तस्य

तद्विषयताप्रतीतिः । न च वाक्यार्थानाम्, तद्विदधान्त-
 पदार्थस्य वृष्टम् अप्रसिद्धेः । न हि द्वौ स्वतन्त्रौ पदार्थौ
 अयदीत्या वाक्यार्थः प्रतीयते । तेन अभिव्येष्टोपनयमान-
 कारित्वात् न तद्विदधश्रुतेः आमिक्षापदेन अभिव्येष्टकप-
 क्रियते । तथा चाह 'भ्रूयतेऽपदस्यापेः सर्वनाम्नाऽभि-
 धीयते । तदर्थस्तद्विदधेनैव प्रमाणमेकवाक्यताता ॥'
 (प्रमाणम् उपपद-सर्वनाम-तद्विदधानाम् इति) । तेन
 यैव आमिक्षा, यैव देवतासंख्यं यास्यति इत्येवमुक्ता
 एतौ वैश्वदेवीशब्देन उच्यते । तेन शब्दयोरेवात्र सामा-
 नाधिकरण्यम्, नाप्येव । इतरन तु (वाजिने) 'न
 प्रातिपदिकेनोक्तं न विभक्त्या ह्यभिः स्वतः । न
 वाऽस्य देवतायोग इति वाक्यात् प्रतीयते ॥'
 वाजिभ्यः इति तु नाम प्रातिपदिकेन विभक्त्या वा
 उपात्तम् वा द्रव्यसामान्यविशेषतत्संख्यानम् अन्यतम-
 मपि अभिधीयते, किं तर्हि ? प्रातिपदिकार्थः संप्र-
 दानम् इत्येतावन्मात्रमित्युक्तम् । तत्र न कश्चित्
 द्रव्यसंख्यः पदे अन्तर्गतः, इति अवश्यं वाक्येनैव
 वाजिनपदसामीप्यात् प्रत्याययितव्यः । अपिच 'यथे-
 हास्य पदार्थोऽपि तद्विदधेऽन्तर्गतः स्मृतः । न
 संप्रदानमस्येति वतुर्लक्ष्यं विधीयते ॥'

'साऽस्य देवता' (पा. ४।२।१४) इति
 अक्षपदार्थे (अस्य इति पदस्य अर्थे) देवता-
 तद्विदधे विधीयते, न तु एवम् 'तत् संप्रदानमस्य' इति
 वतुर्लक्ष्यं विधीयते, येन अक्षपदार्थोऽपि उपादीयेत, किं
 तर्हि संप्रदानमात्रेण तदभिव्येष्टकत्वेनोक्तम्, तथा च प्रवी-
 यते । तेन तु अन्यथाऽनुपपद्यमानेन संप्रदेयविषयम्
 शान्नाह्वाभापं केवलमुपापादते । न चैतावता अभि-
 धेयत्वं भवति, सर्ववाक्यार्थानां पदार्थत्वप्रज्ञात् ।
 आकाङ्क्षया तु एतावत् क्रियते, येन पदान्तोकारणे सति
 संख्यो जायते । निराकाङ्क्षत्वे सति पुनः सोऽपि न
 स्यात् । तेन यद्यपि चतुर्थीभूता देवतात्वमुक्तम्, तथापि
 द्रव्यसंख्यो वाक्येनैव । तत्र वासकं विवादः, इति
 तुङ्गे वाजिनसंख्यः ।

विदधः श्रुत्यर्थः संनिष्ठत्वं वाक्यार्थो विप्र-
 कृष्टता । विप्रकृष्टप्रकारोऽतः सर्व एव प्रपञ्च्यते ॥'

भवति । ६।१।१।३. * 'निर्व्यापारो गुणः काम न साध-
यति कश्चन । करणत्वं न तस्यास्ति निपूनिवत्स्य कृत्वं
प्रति ॥' वा. ३।६।३।१० पृ. १०३५. * यथा शुक्रादि-
गुणो द्रव्येण विना न भवति, इत्यविनाभावात् द्रव्यं
लक्षयति । ६।१।५।२३ पृ. १३६८. * यदा तु स्वभावा-
न्वेन विषयपक्षे गुणः, तदा द्रव्यस्य यत् लिङ्गसंख्यम्,
तत्र लभते । तुप्. १०।३।१।४।५७. * गुणाः अमूर्तत्वात्
न किञ्चया संव्यक्तते । द्रव्येणैवा संव्यक्तो भवति । भा.
१०।२।२९।६८, * गुणा गुणेषु न वर्तन्ते । न संख्या
संख्याऽन्तरे वर्तते, गुणो हि संख्या । भा. ८।३।६।१४,
* गुण न शक्तुवन्ति प्रधानमावर्तयितुम् । १।४।१०।१६,
* गुण भूषासौ यत्र समाभ्युपगताः, तत्र क्रियाऽर्था
चोदना इति गम्यते । ३।३।३।१०. * गुणाः रूपरस-
गन्धस्पर्शपरिमाणस्योपाधिभागपरत्वापरत्वगुणकद्रवत्वस्नेह-
संस्कारादृष्टबुद्धिसुगन्धुल्लेखोद्देश्यतयाः इति विंशतिः ।
(अत्र संख्यागुणकलक्षणा न सन्ति । अदृष्टशब्देन
चमाधर्मो द्वावपि) । मणि. पृ. २१. * असंख्येषु क्रिय-
माणा गुणाः क्रिया न परिच्छिद्यन्तुः इति क्रियासंबन्धिन-
माश्रयन्ति । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१७. * गुणेन
चवेतेन द्रव्यस्य प्राकृताजस्य न बाधो बाधयत्सौ । भा.
१०।२।३०।६९. * गुणेन हि मुख्यत्वात्तुल्यं न्यायम् ।
गुणमुल्लेखयितुमन्यायोऽयम् । वि. ३।३।२. * क्रियया
हि पञ्चमस्योपकर्तयम्, गुणेनापि । वा. ३।१।७।१४
पृ. ७१८, * 'आत्मना द्यक्रियास्त्वेर्गुणोपाधीयते
क्रिया ।' दधिगोदोदनादीनि क्रियया विना करणावमलभ-
मानानि सामवेद्यन्ते । १।२।१२।१७ पृ. ५५६, * न
हि स्वापारसामान्यस्य गुणैः ऊपन्ति शक्या । न च
क्रियाविशेषमसाधयन् गुणः सामान्यसाधनत्वं भजते ।
३।६।१।६।४३ पृ. १०६९. * गुणात् अनेकार्थोपादान-
लक्षणादपि कर्मान्तरविधिविधिः । सु. पृ. ८८९.
* गुणादपि अमिथत्वं भवति यथा शिरो देवदत्तः,
अग्निर्माणवकः इति । भा. ३।१।२।४.

* गुणाद्विप्रतिषेधः स्यात् (१।२।४।४७)
इति सूत्रस्य 'मत्तु अर्थविप्रतिषेधः सूचितः, स
योगत्वात् परिहृत्यः' । सु. पृ. ११०, * गुणात्

केवलार्थतरसामकत्वलक्षणात् केवलमुद्देश्यसामकत्वलक्षणाद्वा
भेदविधिः । पृ. ८८७. * गुणात् सप्तमुच्यते
'दाशायणयत्नेन यजेत प्रजाक्षामः' इति प्रकृत्योद्देश-
पूर्णमासयोः, न यागात्तरम् । एवं सार्कप्रस्थाप्येदे संक्रम-
यत्वे च दृष्टमिति । भा. २।३।५।११. * गुणात् फल
भवति इति इन्द्रियक्रमाधिकरणे (१।२।११) दृष्टमम् ।
वा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६७. * गुणस्य अपूर्व-
विधिर्यथा 'यदि काममेव वर्तुक्तं, पर्जन्यः स्वात्,
नीचैस्तस्य सदो मितुयात्' । वाल. पृ. २२.
* गुणस्य लघ्वत्सम्बन्धिनः कर्मभेदकत्वम् । भाट्ट. ६।५।१
पृ. २८४. * गुणस्य क्रियामभिवर्तिवैततः एतदेव
सामर्थ्यम्, यत् साधनं विंशित्यत् । भा. ३।६।६।१९
पृ. ६९५. * गुणस्य क्रियासाधनद्रव्यान्वयं विना
भुल्यगतक्रियाऽङ्गत्वानिर्वाहात् । सु. पृ. ११९२.
* गुणस्य तु क्रियासंबन्धोत्तरकालं करणत्वं निष्पद्यते
इति चित्तरेण (करणापेक्षा निवार्यते) । वा.
२।२।१।२६ पृ. ५४९ । गुणस्य व्यप्यपारस्पर्यत्वात्
काश्यादिवत् साक्षात् कारकत्वात्तुल्यपक्षेः भावनाऽवच्छेद-
कत्वात्तुल्यपक्षेः भावनाऽऽख्यक्रियाऽवच्छेदकत्वात्तुल्य-
संबन्धोत्तरकालं करणत्वनिष्पत्तेः, चिरेण करणाकाङ्क्षा-
निवर्तकता । सु. पृ. ८४७, * गुणस्य देवतात्वान्तर्गतो
स्वरूपेणापि देवतायाः यागासनयाय । पृ. ६५१ । गुणस्य
देवतात्वान्तर्गतत्वविना स्तुत्यर्थवर्तमानस्य अशयव्याव्य-
त्वात् । पृ. ६५४. * गुणस्य देवतामिश्रस्य याचकं पदम्
आवाहनादिभ्योऽप्युपयोग्यम् । भा. १०।४।१४ । २६-२९.
* गुणस्य धात्वर्थानिवेशस्य भावनाऽवच्छेदकत्वायोगात्
क्षेमद्वारा गुणस्य फलभावनता लघ्वर्थेण उक्ता । सु. पृ.
८४६, * गुणस्य निराश्रयस्य फलभावनत्वायोगः । पृ.
८४५. * गुणस्य भेदकत्वं द्रव्य । कश्चित्तावत् गुणः पूर्वं
विहितस्य कर्मणः प्रबलगुणावरोधत्वात् तत्र निवेग-
मलभमानः आत्मसंयत्तये विवेकः कर्मान्तरपरता कल्पयन्
भेदको भवति (यथा याजिनगुणः आमिशाऽवच्छेद-
पैश्वदेवतानि निवेगमलभमानः स्वात्मसंयत्तये स्वविषेः
आमिशावापान्तात् यामान्तरपरतां कल्पयति । अथवा-)
अनेकत्वात् गुणानां प्राप्तकर्मानुपादेन निष्पद्यमानात्

सुत्पन्नेन तु वाजिनम् ॥ ' न च उग्रविशिष्टस्य
 बलीयस्त्वम्, न च क्रियामार्गं निष्कृष्य गुणान्तरं
 विधानं शक्यते, तथोक्तं विनाऽधिकरणे वैश्वदेवाधिकरणे
 न । वैश्वदेवाधिकरणभावेन च प्रकरणमपेक्षितमन्यतरं
 वाजिनमाकरोते । कुतः ? 'द्रव्यदेवतसंघन्धो याग-
 मात्रमपेक्षते । आमिक्षायाग एवेति तत्र प्रकरणाद्
 भवेत् ॥' वाजिनं हि विना यागेन वाजिमर्गं संवध्यते,
 इति कश्चित् यागमपेक्षते । तत्र यत् आमिक्षायागस्यैव
 तदपि अन्नम् इति कल्प्यते तत्प्रकरणान्, ततश्च
 यद्यपि वाक्येनैव आमिक्षायागे विश्वे देवा
 विधीयन्ते, तथापि भयनिरपेक्षविहितत्वात् आमिक्षायाः
 प्रकरणमपेक्षमात्रमिति तत्वात् वाजिनात् बलीयस्त्वं भवेत्
 इति विरोधः । प्रकरणानपेक्षयागसंघन्धे च अन्येषामिह
 अपतीतेः अपूर्वयागः संवन्धी भवति इति नेदः । न च
 एवमादीनामनुज्ञात्पुत्रव्यापाराणाम् अनुज्ञमिरे यागे
 नाक्यान्तरापेक्षा अस्ति, इत्युक्तमपेक्षादिषु (१।४।६।१) ।
 (इष्टिपौनिकत्वलक्षणं सतमं प्रकरमाह-) 'विश्वे देवाश्च
 रुद्रयैव संवध्यन्ते पयस्यया । वाजिनेन तु संवन्धो
 भवेद्देवययास्तुः ॥' वाजिनः इति हि अवयवमसिद्धया
 विश्वे देवाः प्रत्यारपन्ते । वाक्यार्थवच्च अवयवार्थो
 समुच्चित्वं संवन्धे कल्पयित्वा सा भवन्ती (अवयव-
 प्रतिदिः) भुतिमात्रोपनिषातस्यस्याः समुदायप्रतिदे-
 दुर्लभा भवति, इति दुर्लभतरः संयोगो वाजिनस्य ।
 'वाजिमन्त्रोऽपि वाऽश्वादौ सुमिरुद्रः स्वभावतः ।
 क्लेशेनैव विना कार्याद् विश्वदेवेषु घटते ॥'
 देवतात्वं नाम यस्यैव शब्देनोक्तं तस्यैव योगस्य
 अयोगस्य वा भवति इति न जातिनिमित्तम्, देवायं
 वाजिघन्दो वलात् अन्यत्र नीयेत । अतश्च वाजिघन्दः
 अश्वात् देवतात्वं वदन् विना कार्येण दुर्लभा अवयव-
 प्रतिद्वया विश्वदेवेषु कल्प्यते इति विप्रकर्षः । 'सत्त्वा
 पयवयवार्थे च वाजिम्यग्याऽपि (वाजिनी अन्य) देवता
 । पुरोडाशादिनेत्येवं क्लेशान् प्रकृतनि-
 श्रयः ॥' सर्वे हि अग्न्यादयः पुरोडाशादिमिच्छे । वाजिनो
 विशयन्ते । तत्र आमिक्षाया तावत् अप्रघन्दः प्रयुक्तः,
 न पुरोडाशादौ इत्येकः क्लेशः । पुनरपि च आमिक्षा-

मायमहणे सति वैश्वदेव्या आमिक्षयैव तदतो प्रदणम्,
 इत्यपरः । ततश्च स्वरासेन भुतिः अन्यत्रापि वर्तमाना सर्वौ
 प्रकरणेनैव विरोधे स्थापयितव्या न च तत्र किञ्चिन्निमित्त-
 मस्ति, गुणभावोन्नादीयमानतात् देवतायाः । संस्कार्यै
 च 'मीहीन् प्रोषति' इत्यादिदिग्गज कणश्चित् अपूर्वसाधन-
 लक्षणायां प्राकृतप्रदणं भवेत्, न चात्र तदस्ति विनाऽपि
 तेन कर्मणः प्रयोजनवत्त्वोपपत्तेः । कामं वाजिनस्यैव
 प्रतिपत्तिः संस्कारो भवेत्, न देवतायाः । प्रदणप्रदो च
 अग्न्यादीनां सद्भावात् अनवधारणम् । अथ विश्व-
 देवेषु सर्वे संश्रुता भविष्यन्ति इति तेषां प्रदणम्,
 तदयुक्तम्, सर्वसंमदस्य अप्रमाणकत्वात् । बहुवचन-
 भुत्या सर्वप्रदणमिति चेत्, न । तस्य द्वित्रैव चरितार्थ-
 त्वात् । न च त्रिषु अवधारणानामिति चेत्, न ।
 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाच्छिक्तवत्' (१।२।१।२१)
 इत्यवधारणहेतुसद्भावात् । तस्मात् न विश्वदेवमहणे किञ्चित्
 प्रमाणम् । साक्षादुक्ता च देवता द्वयेण संवध्यते । सा
 चात्र वाजिघन्देन द्रव्यवती एव उपादीयमाना निरा-
 काश्चैव प्रत्यायिता इति न द्रव्यान्तरसंघन्धं क्षमते ।
 (सतमं प्रकाशमुपसंहरति -) तस्मात् अनुल्लभत्वम् ।

किञ्च 'भुत्यैव समयाचित्वं देवतातां स्वक-
 र्मसु । विश्वदेवभुतिस्तत्र वाजिघन्देन दुर्लभा ॥'
 यदि हि वाजिनयोगेऽपि विश्वे देवा एव देवतात्वेन
 अग्न्युपगम्यन्ते, ततोऽवश्यं मिगमस्यानेषु विश्वदेवभुतिरेव
 उच्चारणीया । सा चात्र विधिघन्दे अनुकारितत्वात्
 अशक्या लभ्युम् । तत्र एवं क्लेशेन लभ्येत, वाजि-
 घन्दः किञ्चिदपि वदति, कोऽपि कृतासमवायात् विश्व-
 देवशब्दं लखयति, ततोऽसौ वाजिनन्यागवेलाया उच्चार्य-
 मागत्वेन निर्वीर्यते इति क्लेशः । तथापि च अयं
 शब्दलक्षणायां विरोधात् 'सर्वे देवाः' 'निरीया
 देवाः' इत्यादयः सर्वे पर्यायाः प्राप्नुवन्ति, इति विश्व-
 देवघन्दो दुर्लभः । न च अन्वघन्दोच्चारणे तेषां देवतात्वं
 भवति 'विधिघन्दस्य गन्धत्वे यावः' (१।४।१।२१
 २२) इति वक्ष्यति । वाजिनघन्दे एव अत्र पुनः
 दाक्षिणं प्रवर्तितः इति तदुच्चारणेनैव वाजिनस्य देवता
 संश्रुदीया । तत्रापि यद्यपि विश्वदेवाय एव इह वाजि-

॥ दधित्वद्विधर्षास्तु के चित् तस्य (पदस्य) धर्माः पूर्वेषु ; क्रियन्ते । न च ते शारदाऽऽहणदीनां आहकाः ' गुणानां च ' इति स्त्रित्वात् । वा. ३।६।८।१९, ॥ ननु निविदां सामिधेयपन्नत्वात् न स्वधायकत्वं स्यात्, अत आह- गुणानां च इति । सूत्रं ह्यं पूर्वस्यैव पदोत्तरत्वेन नैवम् । ३।१।१२।२२ पृ. ७३८. ॥ सामिधेयत्वात्तदयोर्मिधकायोर्मित्वेन गुणानां च इति न्यायेन परस्परप्राप्ताद्भावे मानाभावात् नावाहनबाधः । संकथं. ४।४।७. ॥ स्तोमाश्च उच्चैर्मेवलादयश्च सामि गुणभूताः । ' गुणानां च ' इत्युक्तम् । द्रुप. १।२।१५।४७ पृ. १७३६. ॥ ' गुणानां च परार्थत्वाविज्ञानेनापि हेतुना । सधर्दनायमागाम्यामनुवाक्याचतुष्टयम् ॥ ' वानेच्यौ द्वे वृषस्वत्यौ द्वे इति चतुष्टयम् । पूर्वपक्षे इदम् । वा. ३।१।१३।२३ पृ. ७३९, ॥ गुणानां च परार्थत्वात् इत्यनेनैव (आधानस्य पवमानेहीना च) परस्परानङ्गत्वम् । ३।१।४।१२ पृ. १०३८, ॥ गुणानां च परार्थत्वात् इति आगम्यैकपातद्वङ्गेषु (३।१।१।१८) इत्यन्यापवादः । ३।१।१।२।२९. ॥ ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इति सूत्रं स्वतन्त्राधिकरणत्वेन भाष्ये व्याख्यातम् । पूर्वाधिकरणान्तर्गतमिति वार्तिकमतम् । ' मिधश्चानर्थसंघन्यात् ' इत्युत्तराधिकरणस्य पूर्वपक्षत्वेनापि शीघ्रमित्ति शङ्क्यम् इति सुफाशं वार्तिके चोक्तम् । के. ॥ ननु च यथा प्रजापादयः एवप्रयोगवचनपरिगृहीतत्वेऽपि ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इत्येव परस्परानङ्गत्वं न प्रतिपद्यते, तथा अङ्गद्वि.संघन्यं बर्हि. न प्रतिपद्यते । नैतदेवम् । वा. ३।१।१।१४. ॥ प्रातर्कर्मसुप्रार्थनगुणविधिस्थले भावनारूपस्य कर्मरूपस्य विशेष्यस्य अन्यतः प्राप्ततया विशेष्यविशिष्टपरत्वाभावात् केवलगुणपरत्वमेव वाच्यम्, तत्र एकस्य इतरविधिस्थस्य विधिर्न भवति ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इति न्यायेन तेषां परस्परवैविध्यप्राप्तावात् । कु. ३।२।३।६. ॥ यदि परमातेष्टिक् दशपूर्णमासादीन्यपि निष्कल्पयति भवेत्, तेषां तु (दशपूर्णमासादीनां) कल्पत्वात् ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इत्येव न्यायो नास्ति । वा. ३।६।१।१५ पृ. १०३९, ॥ गुणानां परस्पर संकथो न विद्यते । ३।४।२।३

पृ. ३२९. ॥ गुणानां बहूनां विधौ (प्राप्ते कर्मणि) वाक्यभेदापत्तिः । वि. ३।४।१२. ॥ गुणानां भूयस्त्वेन कर्तोभ्यस्तिल्लेन ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकस्य चोदना अनुमीयते । भा. ३।३।३।१०.

॥ गुणानां मिधः असंघन्यः इति न्यायः । वारणाधिकरणम् । भा. ३।१।१२।२२. ॥ ' गुणानां यत्र भूयस्त्यमिति कर्तोभ्यस्तत्पकम् । तत्र तेनैव लिङ्गेन तस्य कर्तृत्वमेव तेभ्यते ॥ ' वा. ३।३।३।१०. ॥ अवयवविशेषगुणानामवयवगुणपूर्वकत्वमिति नियमः । मणि. पृ. ५४, ॥ कार्यद्वयवृत्तिविशेषगुणानां पाकादिना, विरोधिगुणान्तरोपत्त्या, द्रव्यनाशेन वा नास्त्यत्वमिति नियमः । पृ. ५३. ॥ परगुणानां परत्वाभावात् अवश्य गुणस्य आपातः इत्येतदुत्तरं गौतमम् । वा. ३।२।१।१ पृ. ७४६, ॥ प्रस्तुतगुणिदारेण अप्रस्तुतानामपि गुणानां प्रस्तुतव्यवहारा संभवति । ३।६।१६।४७, ॥ ' लिङ्गसंख्याऽऽदिशक्यो गुणानां न च विद्यते । तद्योगादपि शुक्लादेर्द्रव्यवाचितमपिष्यते ॥ ' ३।१।३।२९ पृ. ६८२. ॥ गुणे गुणानां प्रारम्भस्य निर्वृत्तिवत्त्वेन अभिज्ञेयत्वात् । अभिज्ञेयत्वेऽपि वा । रहरय, पृ. १५.

॥ ' गुणे त्वन्यायकल्पना ' इति न्यायः । गुणे बहुवचने अन्यायकल्पना, न प्रपञ्चे प्रातिपदिकार्थे (अदितिः पारात् इत्यत्र) । सूत्र. १।३।१।१५. ॥ ' गुणे त्वन्यायकल्पना ' इति प्रातिपदिकार्थप्राधान्यात् ' जहातारं वृणीते ' इति च उच्यते एकत्वात् एकस्यैव वद्भावे चमले दातव्यः भूयते (पूर्वपक्षे इदम्) । वा. ३।१।८।२३, ॥ न च वाक्येयव्यवस्थेनयोऽभिज्ञे विशेषः (सप्तदशारन्तिनेन) येन लक्षणा (वाक्येयपदार्थस्य) आधीयते ' गुणे त्वन्यायकल्पना ' इति, तद्वत् भूयस्यैव एव लक्षणा । (इदं पूर्वपक्षे) । ३।१।१।१८ ॥ वेदसूत्रोर्विशेषे सूत्रे एव ' गुणे त्वन्यायकल्पना ' इति न्यायेन अन्यायकारिकापत्तिरिति श्रीमद्वचनं भगवतीकारदीनां च विद्वान् । सनातनधर्मप्रदीप-प्रकाशतमसो पृ. ४४. ॥ अतोपचतुर्षां करोति । मयानभूतदम्यैर्होत्रविराट्वायै संघन्यमानान्ये तदितिव्यानुशासनिद्वी लक्षणमद्वीत्यं अग्नि-

ॐ गुणकामेष्वश्रितत्वात् प्रवृत्तिः स्यात् ।
८।१।१४।२६ ॥

‘गोदोहनेन प्रणयेत् पशुकामस्य’ ‘अपारमे गायता-
नरः इति ग्रामकामाय प्रतिपदं कुर्यात्’ इत्यादयो गुण-
कामाः । गुणः गोदोहनेन प्रतिपत् इत्यादि । गुणैः
साध्याः कामाः पशुग्रामादयः गुणकामाः । गुणकामेषु
इति निमित्तत्वसमी । प्रवृत्तिः कस्य इत्याकाङ्क्षायां
गुणकामानामिति पञ्चपन्तेन विपरिणामः । गुणकामशब्देन
गोदोहनादय एव गृह्यन्ते । गुणकामेषु गुणकामार्थे
पञ्चवाच्ये गुणकामानां गोदोहनादीनां प्रकृतिगतानां सीमा-
विहितौ प्रवृत्तिः स्यात् । आश्रितत्वात् गोदोहनादेः
प्रणयनात् आश्रितत्वात्, प्रणयनादेश्च प्रकृतिवत् विकृता-
वपि सत्त्वात् । गोदोहने च प्रवृत्ते तदाश्रितः कामोऽपि
प्रगतिगुमर्हति । यथा ‘साधिरं वीर्यकामस्य सूरं कुर्यात्’
इति वीर्यफलकस्य साधिरत्वस्य प्रवृत्तिः, तद्वत् । तस्मात्
गुणकामानां विकृतौ प्रवृत्तिः, इति पूर्वः पक्षः ।

निवृत्तिर्चा, कर्मभेदात् । २४ ॥

पूर्वपक्षे प्राप्ते बाधशब्देन निरस्यत् सिद्धान्तमाह ।
गुणकामानां न सीमादौ प्रवृत्तिः, किन्तु निवृत्तिः, प्रवृत्तिर्न
साधित्वार्थः । कुतः ? कर्मभेदात् कार्यभेदादित्यर्थः ।
अन्यत् कार्यं गोदोहनस्य, अन्यच्च चमसस्य । चमसः
क्रत्वर्थः, गोदोहने तु पुङ्गवार्थम् । तस्मात् विकृतौ गुण-
कामा न प्रवर्तन्ते ।

अपिषाऽवद्विकारत्वात् क्रत्वर्थत्वात् प्रवृत्तिः
स्यात् । २५ ॥

पूर्वपक्षे ‘साधिरं वीर्यकामस्य सूरं कुर्यात्’ इति
दृष्टान्त उक्तः । तद्वैषम्यप्रदर्शनायै सूत्रमिदम् । अपिषा
इतिपदेन दृष्टान्तपरिहारः सूच्यते । साधिरस्य अव-
द्विकारत्वात् । तस्य क्रत्वर्थस्य विकारः तद्विकारः ।
न तद्विकारः अवद्विकारः । साधिरः न क्रत्वर्थविकारः ।
किन्तु क्रत्वर्थे एव । एवं च साधिरस्य अवद्विकार-
त्वात् क्रत्वर्थत्वाच्च तस्मिन् वीर्यफलकस्य प्रवृत्तिः
स्यात् इति युक्तम् । गोदोहनादेश्च क्रत्वर्थत्वभावात्
न विकृतौ प्रवृत्तिः । तस्मात् गुणकामानां विकृतौ न
प्रवृत्तिः इति सिद्धन्ते । के.

७ गुणकामेष्वश्रितत्वात् । गुणकामानां आश्रयिक-
न्यायेन प्रणयनवत् लौकिकचयनस्य आश्रयत्वव्यावृत्त्यर्थे
चयने अवपूर्वीकत्वविशेषः । कौ. २।३।१०।२२ पृ. ७०.

८ गुणकामेषु साधिकानां द्वयी प्रतिपत्तिः । केपां
चित् सीमासकवत् गुणात् फलम् । अपरेषां तु गुणः
क्रत्वर्थः एव, तद्वत्तस्तु क्रतौः फलान्तरसंनयः । वा.
२।२।१२।२७ पृ. ५६१.

९ गुणकामाधिकरणम् । गुणकामाधिकरणम् ।
इन्द्रियकामाधिकरणं इत्यत्र द्रष्टव्यम् । के. २।२।१२।२५-
२६. १० गुणकामाधिकरणे आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वय
उक्तः । मीन्या. पृ. ७२.

११ गुणक्रिययोः ऐच्छिकः पुङ्गवार्थः समुच्चयः वत्त-
जान्वाकारपेदस्य सामिबैषम्येकविंशत्यनुवचनस्य च पशु-
प्रतिश्रीभयकामनायां समुच्चयः । बाळ. पृ. १७६,
१२ गुणक्रिययोः न्यायन्यायः क्रत्वर्थः समुच्चयः यथा
‘लोहितोष्णीषा लोहितवस्त्रा ऋत्विजः प्रचरन्ति’ ।
अत्र यस्मिन्शब्देकपरिधानक्रियत्वाः लोहित्यगुणस्य च
प्रचारक्रियायां समुच्चयः अङ्गान्यायेन । पृ. १६७, १३ गुण-
क्रिययोः न्यायन्यायः पुङ्गवार्थः समुच्चयः यथा ‘ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति । एकत्वं यागश्च फल-
भावनत्वात् समुचित्य विधीयते । पृ. १७०, १४ गुण-
क्रिययोः याचनिकः क्रत्वर्थः समुच्चयः । वीर्यगुणायै ‘विविधं
पावर्षं दद्यात् भव्याणि विविधानि च । लेखं चोच्यं
यथाकाममुष्णमेव फलं विना ॥’ । पावसचन्द्रप्रत्ययोपात्ता
पाकक्रिया उष्णगुणश्च । पृ. १७२.

१५ गुणगुणिनोर्भेदाभेदः । मणि. पृ. २२.

१६ गुणगुणिसंयमक्रीतेन स्तुतिः । सु. पृ. ३९५.

१७ गुणजन्यकामानां ग्राह्यमानवमित्याधिकरणार्थः ।
भा. ३।१।८।१२-१४.

१८ गुणतद्भावयोः न्यायमग्नौ विकल्पः क्रत्वर्थः
यथा दार्शिकवेदिमाने ‘स्वामिनासी पक्ष्मात् स्यात्’
इत्याहुः ‘नात्र यात्राऽस्ति’ इति च शतपथे । बाळ.
पृ. १५३.

१९ गुणत्वम् । गङ्गाशरीरानां वर्णवत्तद्वत्गुणत्वेऽपि सत्त्वं
द्रुतादिभेदस्य परोपचित्वात् गङ्गादिरूपेणैकसिद्धे-

• गुणभेदनिमित्तककर्मभेदन्यायः (२।२।२)
अप्याताविक्रममाणोक्तः । सु. पृ. ८०१.

• गुणमात्रविधौ लघुत्वम्, गुणविशिष्टाविविधौ तु गौरवम् । योदकप्रत्ययनावाचकमन्यु संस्कारगुणमान-
विधिः अमीनेनीयपरवारी 'एकादश प्रसावान् वदति'
इति । वि. १०।१।१.

• गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुक्येन वेद-
संयोगः । ३।३।२।१ ॥

आधानं यजुर्वेदिकम् । तत्र 'कारवन्तीर्षं गादति'
'यक्षापक्षीर्षं गादति' इति सामानि विहितानि । तानि
उच्येयैरिति, सामवेदगवत्कार्णाम्, सामवेदस्वरस्य
च 'उच्यैः सामा' इति उच्येयत्वात् । इति पूर्वपक्षे
उच्येये प्रते विद्वान्तमाह । गुणः अन्नम्, मुख्यं प्रधानं
ततोः विषयकवेदमण्डके स्पष्टिद्वये विरोधे सति मुख्येन
प्रधानानुसारं वेदसंयोगः वेदनिबन्धनस्वरसंयुक्तः स्वी-
कार्यः । तदर्थत्वात् प्रधानार्थत्वात् अन्नानाम् । तस्मात्
आधानविषयकपञ्चवेदसंयुक्ता उपायः स्वरः आधानाद्वे
कारवन्तीर्षादिकानि अनुष्ठेयः इति भाष्यानुवृत्ति
पन्थाः । सर्गिष्ठानुवृत्ति तु गुणः उपनिविधिः, मुख्यः
विनियोगविधिः । ततोऽर्थविद्वेने विरोधे कारवन्तीर्ष-
रिषाम्नाः सामवेदे पाठान् उच्येयविधिः, यजुर्वेदे तु
'कारवन्तीर्षं गादति' इत्यादिः विनियोगविधिः । तस्मात्
मुख्येन विनियोगकवेदानुसारं वेदसंयोगः वेदनिबन्धन-
स्वरसंयोगः स्वीकार्यः । तदर्थत्वात् विनियोगविषयत्वात्
उपायविधेः । इति । उपपत्त्याऽपि आधानसामानि उपाय
येदानी । के.

• गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुक्येन वेदसंयोगः ।
३।३।२।१ ॥ अन्नप्रधानोः निवेदवेदित्वरूपे
स्पष्टिद्वये, अद्वे स्वरविषयवर्तमानत्वेन प्रधानद्वार-
प्रतस्य धर्मस्य रूपसंयुक्तः अतिक्रमः कार्यः,
प्रधानद्वारधर्मानुष्ठेयं वा स्वरविषयवर्तमानं इति संदेहे
प्रधानसाधुगम्यत्वात् अन्नधर्मानुष्ठेयस्य प्रधानद्वारधर्म-
ानुष्ठेयेन स्वरविषयवर्तमानादतिक्रमस्य न्यायवत्त्वात्
प्रधानद्वारकः प्रतीतेरसंयोगः विधेये इत्येवं सूचयामाह ।
सु. पृ. ११०५. • गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुक्येन वेदसंयोगः ।

यथा अन्नानि प्रधानवेदस्वरसंयुक्तं समन्ते इति । वा.
३।३।२।१० पृ. ११०५.

• गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः । गुणमुख्यवि-
करणम् । गुणमुख्यव्यतिक्रमविकरणम् । गुणमुख्यव्यति-
क्रमविकरणन्यायः । आधानसामानि उपाय येदानी ॥
गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुक्येन वेद-
संयोगः । ३।३।२।१ ॥

आधत्तम्—अस्माधानम् 'य एवं विद्वानभिमापत्ते'
इति । तत् यजुर्वेदिकम् । तत्र सामगाननामन्ति
'य एवं विद्वान् कारवन्तीर्षं गादति' 'य एवं विद्वान्
यक्षापक्षीर्षं गादति' 'य एवं विद्वान् कानदेव्यं
गादति' इति । तत्र संदेहः किमाधने सामगानमुच्यैः,
उत उपाय इति । उच्येयसि प्रधानम् । कुतः ? सामवेदेन
एतत् कियते यत् कारवन्तीर्षादिकानि । तस्मात्सर्वेदिकानि
सामानि येदानीति । एवं प्राप्ते, नूनः । गुणमुख्येन
वा मुखेन न्यविद्वेत् मुख्यानुष्ठेयं वा गुणम् इति
गुणे स्पष्टिद्वयविवेकी न्यायः, मुख्यश्चानुष्ठेयः इति ।
कुतः ? मुख्यानुष्ठेयत्वं गुणस्य । गुणस्यानुष्ठेयत्वेन मुख्यः
मुख्याः कथं स्यात् इति गुणे प्रवर्तते । गुणप्रवृत्तौ चेन्मु-
ख्यस्य गुणसामिर्भावो गुणप्रवृत्तौ फलमेव नास्तीति भवति ।
अथ प्रधानं सगुणं करिष्यामि इति मुखे प्रवर्तमानो
गुणस्य गुणं विनिभावयति नान्य स्वार्थो हीयते । नास्ती
गुणं सगुणं कर्तुं प्रवर्तते । गुणश्च सामगानम्, प्रधान-
माधानम् । आधत्तस्य यजुर्वेदिकत्वात् उपायगुणः गुणः ।
स गुणधर्ममुख्येभ्यः सामवेदिकं दाधते । तस्मात् उपाय
सामानि येदानी इति ।

वा—इदानीं यथ वेदान्तरीयस्य प्रधानस्य वेदान्त-
रीयमहं भवति, तत्र अन्नस्य वेदधर्मः कर्तव्यः कर्तव्य
इति संदेहे, प्रधानस्य कर्तव्यं स्ववेदधर्ममात्रम्, नन्य यथ
धर्माभावात्, तदर्थे धर्मः स्यात् । इति प्राप्ते,
अभिधीयते । 'गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतो-
ऽप्यतः । यत्र स्यात् तत्र विरोधे गुणधर्मस्य साध-
नम्' ॥ अतएव कर्तव्ये अन्तरधर्मनिमित्तं गुणधर्मो-
पदिशतिधर्मः । तदपि प्रधानधर्मिण्युं हतं भवति ।
तत्र गुणधर्मि कर्मम् । कोऽपि हि तदर्थमेव प्रवर्तते ।

वाक्येन । तदिह देवतात्वं प्रति श्रुतिवाक्ययोर्विरोधः । विरोधे च श्रुतिर्लघीयसी, इति आगिश्वावाक्ये देवतात्वं विश्वेषां देयानाम्, न वाजिनवाक्ये इति अश्वपक्षीयते । तेन अवगम्यते व्यपकृतेन देवतापदेन अस्य संबन्धः इति । तस्मात् कर्मान्तरमिति ।

धा— अतः परं प्राक् प्रकरणमेवात् गुणनिमित्तो भेदाभेदविचारो वर्तिष्यते ।

चतुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि 'वैश्वदेवी आमिशा' इति द्रव्यदेवतासंयोगानुमितं यागं विधाय उच्यते 'वाजिन्यो वाजिनम्' इति । तत्र सदेहः किं तस्मिन्नेव कर्मणि गुणविधिः, उत अनेनापि द्रव्यदेवतासंयोगेन यामान्तरं कल्प्यते । तत्र उभयमपि द्रव्यदेवतं पूर्वेन विधीयते इति पक्षः संभवन्नपि नोपन्यस्तः, प्रमाणान्तरप्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानस्य पौर्णमास्यधिकरणे (२१२।३६) निष्कृतत्वात् । तेन वाजिनमेव केन किं पूर्वस्मिन् कर्मणि तथा च देवतया संबध्यते, उत देवताऽन्तरेण यामान्तरेण च अपूर्वेण संबध्यते इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वत्रैव वाजिनगुणविधानमिति । कुतः ? 'अनन्तरोपविष्टेन वाजेनाज्ञेन वाजिनः । विश्वे देवाः प्रसीदन्ते तच्च कर्मैह वाजिनम् ॥' वाजिनो नाम के चन नैव देवताविशेषाः प्रसिद्धाः । न च अप्रसिद्धाः पदार्था वाक्यार्थे निष्पादयन्ति । सर्वत्र समुदायप्रसिद्धौ अलम्बमानाभ्याम् अवश्यमपि सिद्धिराते । तदिह 'वैश्वदेवी आमिशा' इत्यनेन वाक्येन आमिशान्तवा वाजिनो विश्वे देवाः कल्पिताः । ते च वाजिनसंयोगेन अवगम्यमाना न शक्याः परित्यक्तम् । ते च तेन पूर्वाहुतिरित्यनेन अनुरक्ताः । सप्त वाजिनसंयोगान्मयाऽनुपपत्त्या यागे कल्प्यमाने वाजिपदोपात्तयामातिरुमकारणमावात् तच्चद्वारे च अन्यविषयार्थापत्तनुभ्यानात् स एव यागाः, तदेवापूर्वम्, सैव देवता इति निश्चयात् न स्पष्टिरित्यवश्यं लभ्यते । तस्मात् तत्रैव कर्मणि आमिशा-वाजिनयोः विकल्पाः समुपपद्येता । सत्यपि च उपपत्ति-वाक्यविशेषे निष्पन्नं यामम्, गुणान्तरं विधास्यते । यद्यपि च द्रव्यदेवतासंयोगानुमितत्वात् अपि न निष्कृतः सुतः, तथापि क्रियाऽऽत्मना अस्त्येव अनुमानिकी

व्यतिरेकबुद्धिः । यागपदमेव वा अनं अनुमीयते, तदा आमिशापरित्यागेऽपि न विनश्यति (दुष्पति) । वाजिशब्दोऽपि च तदनुमितयागप्रतिपत्त्यर्थमेव लघ्यायते । नहि तस्मिन्नेव वाजिवाजिनसंबन्धः अवकल्प्यते, कारकाणां परस्परसंबन्धमावात् । तस्मात् न कर्मान्तरमिति ।

अत्राभिधीयते । 'गुणान्तरावरुद्धत्वात् पूर्व-कर्मण्यसंभवात् । क्रियाऽन्तरमपि कुर्यादात्मसंग-तये गुणः ॥' अपूर्वः कर्मान्तरसंयोगानर्हो वा गुणः कर्मान्तरं कल्पयति । 'वाक्ययोः समानात्' इत्येतर-निरपेक्षत्वात् । उभौ हि द्रव्यदेवतासंयोगो आत्मविरो-धेन अन्योन्यावकाशप्रयच्छन्तौ पृथक् कर्मणी विधत्तः । सत्यम्, पूर्वत्र असंभवं गुणः अगत् कल्पयति । कथं पूर्वकर्मणा तदेवतया वा वाजिनं न संबध्यते ? तत्कार्यवर्तिगुणावरोधात् । कथं न समुपपद्यते ? 'एका-र्थास्तु विकल्पेस्तु' इति हि शक्यमिति एतत् (२१२।३४।१९) । विकल्पः एवास्तु इति चेत्, अनुपपन्नत्वात् । तत् दर्शयति (भाष्यम्) 'श्रुत्या विश्वेषां देवानां तदुपात्तस्य च कर्मणः आमिशासंबन्धः, वाजिनसंबन्धस्तु वाक्येन' (इति) ।

सर्वत्रैव तावत् 'तद्वित्तेन चतुर्थ्या वा मन्त्रयज्ञेन चेष्यते । देवतासंगतिस्तत्र दुर्वैलं च परंपरम् ॥' आह, मन्त्रस्य तावत् अविधायकत्वात् तद्वित्तेन श्रुतितो दीर्घत्वं भवेत्, चतुर्थीतद्वित्तोस्तु को विशेषः इति वक्तव्यम् । तदुच्यते 'देवतासंगतिः श्रुत्या तद्विता-न्तात् प्रतीयते । चतुर्थ्यन्तात् वाक्येन पदद्वय-समीपतः ॥' वैश्वदेवी इति हि ध्रुवेन देवतासंबन्धः प्रतीयते, इतरत्र तु 'वाजिन्यो वाजिनम्' इति पदद्वय-समीप्यात् गम्यते । ननु इहापि आमिशान्तरसंयोग-परित्यागे द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रतीयते, इति तुल्यं वाक्य-सम्यक् भवेत् । अथ वैश्वदेवी इति श्रुत्या देवतात्वम्, वाक्येन द्रव्यसंबन्धः, स इहापि अविशिष्टः, चतुर्थी-श्रुत्या देवतात्वे अभिहिते वाक्येन द्रव्यसंगतिमात्र-णम् । अथ द्रव्यमात्रसंबन्धे तद्वित्तेनैव ही विशेष-मानम् आमिशान्तरसंयोगे, यद्यपि ननु सत्यं, तदपि अविशिष्टमिवरणापि, 'वाजिनम्' इत्येकदेशेनैव संभवात्

पूर्वैरेव सर्वव्यापिना उपाशुत्वविधिना प्राप्तत्वात् दीक्षणी-
याऽऽदिस्वरप्रसंगोऽर्थः निष्पन्न इव एव । अग्नीषोमीये तु
सर्वत्रविभागस्वरैरेव 'मन्दाया आश्वमाश्वान्तम्' इत्यादि-
प्राकृतस्वरपतिपठनः । सवनविभागद्वयं वा सङ्ग प्रयोग
श्रेया विमर्श मन्त्रमध्यमोत्तरीचारणसंपादनं कार्यम् ।
एतेन अनुबन्ध्याऽवमृषोदयनोदयसानीयास्वरि उच्चारण-
विशेषा भवन्त्याताः । मुन्यावाहसवनीयादीनामपि एवं
स्वरे प्राप्ते, प्रातःसवनारम्भगतत्वात् यथासवनमेव स्वर
मवर्तितः । ननु सवनशब्दानां सोमपागायनवचनत्वात्
दीक्षणीयाऽऽद्यद्रवत् तदीयस्वराभावप्रसङ्गः इति चेत्, न ।
सप्तमीनिर्देशेन तत्कारणप्रत्ययमानत्वमाशय्यत्वात् । 'यदि
पट्टी भवेदत्र मधनेभ्यः परा, ततः । तदङ्गमन्त्रमात्रेषु
मन्त्रादादिविधिर्भवेत् ॥, सप्तम्यां तु तदाधारो
यावामग्नः प्रयुज्यते ।, तस्य सर्वस्य मन्त्रादि-
स्वरयोगोऽङ्गमाश्रितः ॥ के चिदाहुयेश्चधारमात्रव
रूपनेष्टिह । तदा तेषां न मन्त्रादिः स्यादनाद्येयता-
श्रुतेः ॥ आधारो सवने भिन्न यदाधेयतया श्रुतम् ।
सवनीयादि, तथैव मन्त्राद्युच्चारणं भवेत् ॥ स्तोत्र-
शालुवाक्याऽऽदिरोपस्तु सवनस्य यः । पष्ठप-
मायाज्ञ तस्यैव मुक्ता मन्त्रादयः स्वराः ॥ इत्युक्तं,
नैष दोषोऽस्ति यतः पष्ठपा विनाऽप्ययम् । पष्ठपर्यः
संभवत्येव तदाधारत्वकल्पितः ॥ यथाहि शकुनि-
वृक्षे पुष्पाद्यपि तथेयने । तदध्यापेयधर्मोऽर्थः स
द्वयेऽपि विधीयते ॥ यदि वा स्तोत्राद्व्यादि ह्यनं
मुन्याऽऽङ्गमेष नः । आधार एव तस्यापि सवनना-
नीतप्राप्तत्वात् ॥ नानावेदस्वरस्वराणां स्तोत्रादे-
प्राप्त आदितः । प्रधानाङ्गत्वात् यथाहुपांशुस्वेन
पायित ॥ ततो पायनिकेत्येव यथासवनमाश्रितः ।
मन्त्रादिना समस्तानि मुन्याऽङ्गानि प्रयुज्यन्ते ॥
एतेन सर्वो ज्योतिरोपविभागः प्रत्यक्षः ।

क पुनरिदानीं नानावेदस्वरस्वराणां अवधारो भविष्यति ।
उच्यते । 'तदाधारः सवनम्, स्याद्विचारणमात्रो-
दयनं सवे' (१।१।२।५१) इति च नानावेद-
स्य प्राकृतस्वरप्राप्तत्वात् विद्वानो वेदस्वरीयमनुमेष
कोपते इति । (एतमपि पष्ठं दूषयति-) ननु तदादि

गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रधानधर्मभावा एव । (पक्षा-
न्तर शङ्कते-) एवं तर्हि या विकृतिः यस्मिन् वेदे
भवति, तस्याः शीघ्रवृद्धेः यथाप्रवृत्तिं प्राप्तेषु, यन्
तस्मिन्वेद वेदे अङ्गान्तरम् व्यर्थं चोच्यते, स विषय
इति । (एतमपि पष्ठं दूषयति-) सोऽपि प्रधानशरी-
णैव लब्धत्वात् । (पक्षान्तर शङ्कते-) तदेव तर्हि
प्रधानं विषयः इति । (एतमपि पष्ठं दूषयति-) न,
तस्यापि प्राकृतत्वकदाचित् । (अपूर्वाङ्गविषयवशी पुनः
प्रत्यवतिष्ठते-) न तर्हि प्रधानशरीरे अपूर्वस्याङ्गस्य
प्राप्तिः इति तदेव विषय इति । (परिहरति-)
नैवमपि यः प्रधानस्य धर्मः, तस्यैव तस्यापि
भावात् । अपिच श्रेया विभक्तेषु यथासाधये च
स्वरे स्थिते यत्पूर्वमपि तन्नामप्राप्ति भवति, तस्य
न दूषावच्छरणार्थस्तुल्यत्वमिति भवितव्यमेव प्राकृतेन
धर्मेण । (नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वसाङ्गम्
उपसंहरति-) तस्मादपि नास्ति विषयः । प्रवरणा-
भान च अन्यतमेवानर्थकं स्यात् । (साङ्गसाधपरिहारं
प्रतिजानीते-) अथ समाधिः । (निर्विषयत्वसाङ्गं
निराचष्टे-) 'तदाहु यजुषा' इति तावन् मन्त्रोऽर्थ-
शेषेषु व्यर्थवत् । (प्रवरणाभानानर्थक्यसाङ्गं परि-
हरति-) ऋक्सामवेदयोः (तस्वरवीः) अपि काम्य-
नैमित्तिकेषु अङ्गेषु अप्येवता । 'मन्त्रं प्रातःपवने' इत्यादि
दि नियन्त्रात् अग्निपैः काम्यनैमित्तिकैः असंयज्य-
मानं नियन्त्रविषयमेव भवति । तेन यन् ऋग्वेदसाम-
वेदाभ्यां त्रिभिन् काम्यं नैमित्तिकं वा चोच्यते, तत्
तत्पूर्वै कर्तव्यम् । तथा 'स (मघावीर) मित्रममि-
मूरोन् यदने विदमिधियाः' इत्यादि । एवं वाजुर्वेदिकमपि
उपाशुवमुदाहरणम् । तथा यानि मुनोच्चारणानि
अङ्गानि, तेषु सवनमन्त्राणां यथावेदमेव स्वराः इति
आश्रयणमाश्रीनामपि उच्येयमिति । अन्यथा हि येषु
प्रयोगः स्यात् । दीक्षणीयाऽऽदिपरिणामसु द्व 'प्राचीन-
मन्त्रोपनीयान्' इत्यनेन उपाशुवम् । प्रवर्तमाना
पुनः 'उच्ये, प्रधानं' इत्येवमुच्येयम् ।
आश्रयणमात्रं द्व प्राजुर्वेदिकसवनविधिर्दिष्टादेव
उपाशुवम् । 'स एव विद्वान् काम्येभ्य मादय' ।

(पूर्वां भाष्यस्य श्रुतिवाक्यशब्दान्वां संनिकर्षविप्रकर्षौ उक्तौ इत्यर्थः । उत्तरार्धेन तु अष्टप्रकारं संनिकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिज्ञातम्) सर्वप्रकारम् आमिष्टासंबन्धस्य संनिकर्षलक्षणं श्रौतावम्, वाचिनसंबन्धे च विप्रकर्षात् शक्यत्वम् । (आमिष्टायां सामान्यतो देवताऽन्वयाभिधानम्, न वाचिनस्य इति प्रथमं प्रकारमाह—) तद्वयथा, यद्यपि तावत् द्रव्यविशेषस्य तद्विद्यो न त्वयात् देवतात्वम्, तथापि सामान्यस्य तावत् प्रवीति, न चतुर्थ्यन्तेन सामान्यमपि उच्यते इति विशेषः । यत् सामान्यं वाचिनेऽपि अविरुद्धमिति, तदयुक्तम् । वैश्वदेवी इति हि स्त्रीप्रत्ययेन समानपदान्तेनैव स्त्रीद्वयं किमपि संनिष्ठितमित्यवधार्यते । न च वाचिनस्य स्त्रीत्वं संनिधिवर्गा अस्ति इत्यनाश्रयणम् । (ददातिकल्पना-कल्पनरूपं द्वितीयं प्रकारमाह—) अपिच 'वाजिभ्यो वाजिनं कुर्यादिति नैवास्ति संगतिः । तत्र तद्विषयस्यैव दानाध्याहारकल्पना ॥' कर्तव्यतावचनम् आमिष्टावाक्येऽपि अध्याहारात् प्रयोगवचनाद्वा लक्ष्यमिति न पर्यनुपपत्ते । 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति तु ददातिमनष्पादस्य न शक्यः संबन्धः प्रत्येतुं यथा 'वैश्वदेवी आमिष्टा' इति । कुतः ? 'नाम्नां द्विवैध संबन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः । सामानाधिकरण्येन सप्तमा वा प्रतिपाद्यते ॥' न चान सामानाधिकरण्यं पठौ वा पश्यामः । न च वाजिभ्यः इति कारकविभक्तिः क्रियापदात् अन्येन संबध्यते, न चेह तदुपरात् । तत्र अध्याहारकल्पनात् एको विप्रकर्षः, त्रिपदसंबन्धोऽस्मात् अपरः । इतरथापि यजि-कल्पनात् अविशेष इति चेत् न, तस्य संबन्धोत्तर-कालानुमेयत्वात् । वैश्वदेव्यामिष्टा इति हि निष्पन्ने संबन्धे यजिः अनुमीयते, न तदधीना संबन्ध-प्रतीतिः । तत्र तु परस्त्वानादानसंभवात् स च भवि-ष्यति अर्थसंबन्धार्थम्, आदितश्च द्रव्यदेवतापदैकवाक्य-त्वसिद्धये ददातिः इति विशेषः । कस्मिन्ने च ददातौ कारकयोः परस्परसंबन्धमाभावात् तेन तावत् सह संबन्धः, ततः एकार्थत्वात् परस्परनियमः इति विप्रकृतता । न तु आमिष्टायां तद्वत् किञ्चित् इति संनिकर्षः ।

(सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यलक्षणं तृतीयं प्रकारमाह—) सत्यपि च वाजिवाचिनयोः साक्षात्संबन्धे वैयधिकरण्यात् विप्रकृतत्वम् । वैश्वदेवी आमिष्टा इति तु सामानाधि-करण्यात् संनिकृष्टता । तथा च वक्ष्यति (३१।६।१२ इत्यत्र भाष्यम्) 'समर्थतराणि हि समानविभक्त्यानि गच्छन्ति, दुर्बले विभक्तिः' इति । (श्रुतिलक्षणा-ऽऽत्मकं चतुर्थं प्रकारमाह—) किञ्च 'संप्रदानत्वमात्रं च चतुर्थी वाजिनां वदेत् । देवता लक्ष्यमाणा तु पुनर्दूरेण वाजिने ॥' नहि तद्विद्यो देवताया चतुर्थ्युपपत्तिः स्मर्यते । क तर्हि ? संप्रदाने । न च संप्रदानस्यैव देवतात्वम्, मा भूत् 'हिरण्यमात्रेणैव ददाति' इत्यत्र व्याज्ये देवता । यदि च देवता संप्रदानं स्यात्, ततो यामदानशोरमेव एव स्यात् । प्रतिग्रहे न्यायतं च कारकं संप्रदानं भवति । न च देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वं संभवति । तेन अवश्यं यः संप्रदानत्वात् प्राग्भावी तदुद्देशः (तस्याः देवतायाः उद्देशः), स चतुर्थ्यां लक्षयितव्यः । यद्वा परस्त्वानादान-संबन्धोत्तरकालाभावि ऐश्वर्यम्, तादात्म्यप्रसिद्धिर्देवता-त्वस्य । यद्यपि अनिराकरणात्मकसंप्रदानमेव देवता इत्यनुग्रहः, तथापि सामान्येन न्यभिचारिविशेषलक्ष-णात् विप्रकृतत्वम् । (संदिग्धत्वासंदिग्धत्वलक्षणं पञ्चमं प्रकारमाह—) अपिच 'चतुर्थीपञ्चमीरूपसंदेहाद् विप्रकृतता । तद्वितरस्य त्वसंदेहात् न बुद्धिर्वि-प्रकृत्यते ॥' वाजिभ्यः इति रूपसामान्यात् प्रसक्तं सत् यावत् पञ्चमीत्वमपनीय चतुर्थीत्वं सम्भवति, तावत् मतिविशेषः । ननु तद्वितरेऽपि अनेकापत्याद्यर्थसंदेहात् तुल्यमेतत् । विषम उपन्यासः । शब्दसंदेहो मया उप-न्यस्तः, त्वया अर्थसंदेहः । सर्वथा तावत् तद्वितरत्वम-संदिग्धम् । अर्थः पुनः योग्यत्वात् इतरार्धमेव देवता-त्वको निगम्यते । भरतस्तु निर्णीतेऽपि शब्दे चतुर्थ्यर्था-नेकत्वात् उपपदकारकलक्षणसंदेहात् अस्यैव विप्रकर्षः । तेन अर्थसंदेहः उभयोः समत्वात् नैकश्लोचते । शब्द-संदेहस्तु असाधारणत्वात् बोधितः । (उपर्युक्तपक्षि-लक्षणं षष्ठं प्रकारमाह—) किञ्च 'आमिष्टोरवय-मानेन कर्मणा सह पुत्रयते । ततो वाक्यान्वयोपास-

नरस्य वेन दीर्घत्वमेव । इतरथा ञ्योतिष्ठोमाद्भूतः प्रोवादे-
रपि अर्धपूर्वकृत्यवापत्तेः । वारवन्तीपस्थापि पञ्चदे-
'वारवन्तीयं गायति' इति विनियोगविषयेः आह्वानाच्च ।
अतः एवं चिन्तनीयम्, यत्र वेदान्तरे उपचि-
वेदान्तरे च विनियोगः, तत्र वारवन्तीयादौ कः स्वरः
इति चिन्तायाम्, उपचिः पूर्वभाविनात् अर्धकावतिरोचि-
त्वेन तद्विकथन एव स्वरो बन्नीयम् । अतश्च ऋचा
ऋग्वेदेन क्रियते उपाधने इति (उच्चैर्ऋचा क्रियते
इति -) धृत्यर्थः । इति प्राप्ते, आभान्नमात्रेण मन्त्रस्य
प्रयोगान्नान्नगमेन प्रयोग्यत्वान्नगतेः स्वरावपेक्षत्वात्
विनियोगोत्तरकालमेव स्वरसंबन्धात्, 'क्रियते' इत्यस्य
प्रयुज्यते इत्यर्थावगतेः, प्रयोगस्य च विनियोगाधीनत्वेन
विनियोगस्यैव व्यववहितपूर्वपुनःपूतिकात् । तस्मात्
विनियोगनिरूपण एव स्वरः अतः वाचने अनुदेयः
इत्याह ।

मण्डन — 'स्वरोऽङ्गो मुख्यदेवुकः ।'

शंकर — 'उपाधवाचनसाम च ।'

● कवेदादिप्रमाणानामपि प्रधानद्वारा अङ्गेष्व-
पञ्चे गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः (३।३।२९)
निर्विषयः स्यात् इत्याहङ्क्य तावत् प्रधानेष्वपि विनि-
योजकत्वाविरोधात् प्रयोगशक्तिविषयेऽप्यङ्गदेहाद्य
उच्चैर्वादीनां प्रयोगवेदधर्मवाच्यतेरप्यपवादः । सु.
३।३. ५.१. ● मन्त्रादिस्वरक्षणमुत्तराणां सर्वेषां
ञ्योतिष्ठोमाद्भूतानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिषेध
कार्त्तं प्रतीतं चेत्ता विमर्शः ... । पु. १।३७९.
● वेदद्वयविहितेषु अङ्गेषु नानावेदस्वरे प्राप्ते गुणमुख्य-
व्यतिक्रमन्यायेन यादुःखिकप्रधानधर्मः उत्तमप्रव मन्त्रेति,
एतो दावनिः. स्वरः भवति 'मन्त्रस्य अङ्गप्रमाणत्वं, पर
मन्त्रमन्त्र, उत्तमदा अनुवाक्यादि' इति । वा ३।३।२९
पृ. ८११. ● गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात् प्रधानद्वारे
अङ्गोऽङ्गो तदेवमन्त्रमन्त्रेति । सु. पु. १।८१.

● गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायस्य स्वस्वम् 'गुणेन हि
गुणोऽङ्गप्रमाणः' इति । वि. ३।३।२. 'प्रधानद्वार-
द्वयार्थे' अङ्गधर्मद्वयान्तस्य प्रधानद्वारधर्मद्वयेनेन
अङ्गनिरूपणधर्मस्य व्यतिषमः कार्यः । इति । सु.

पृ. १।३५। 'गुणे स्वस्वतो धर्मः प्रधानद्वारेऽपरः ।
यत्र स्यात् तत्र विषये गुणधर्मस्य वाचनम् ॥' इति ।
वा. ३।३।२९. पु. ८१० । 'तत्तद्विनिर्णययोगोर्विनिर्णयो
वचनात्' इति च । के. ३।३।२९. ● गुणमुख्य-
व्यतिक्रमाधिकरणे उपपत्ति-विनियोगप्रमाणत्वस्यैव
चिन्तनीयता । सु. पु. १।८४. ● गुणमुख्याधिकरणेन
(तत्तद्व्यधिकरणस्य) गतायत्वं निरस्तम् । गौणवृत्ति-
संभवमात्रस्य तत्र (गुणमुख्याधिकरणे) प्रतिपादितत्वेऽपि
तद्व्यवस्थावृत्तगौणवृत्तिस्वरूपस्युपादानापर्यत्वात् । (तत्त-
द्व्यधिकरणस्य) । कु. १।४।१३।१९. पु. ११३.

● गुणलोपन्यायः । अग्निहोत्रहव्योपन्यायः ।
अधाने पवमानेऽपि अग्निहोत्रहव्योपन्यायेऽपि निर्वातो-
ऽस्त्येव ॥

गुणलोपे च मुख्यस्य । १०।२।२।७६३ ॥

भाष्यम् — छत्ति अम्याधाने पवमानेऽप्येव ।

'अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकालं निर्वपेत्, अग्नये
पावकाय, अग्नये शुचये' इति । तत्र चोदेनेन प्राप्तम्
'अग्निहोत्रहव्योपन्याये' इति । तत्र वाचद-
ग्निहोत्रस्य कालः । तस्मादग्निहोत्रहव्योपन्याये पवमाने-
ऽपि । तदभावे हि निर्वातोऽपि न कर्तव्यः, उत कर्तव्य
इति । किं प्राप्तम् ? यथाध्वोऽसौ न शक्यते कर्तुम् । न
च अयथाध्वनेन कृतेन विहितसि प्रोवादात् । तस्मात्
विशुद्धता कर्तव्यः इति । एवं प्राप्ते, मन्त्रः । गुणलोपे
च मुख्यस्य विषय आदिनि । गुणः अग्निहोत्रहव्योप-
न्याय निर्वातः । यदि निर्वाते न संभवति तद्व्यव-
संभवात् अग्निहोत्रहव्योपन्याये न संभवतीति निश्चितम् ।
न तु गुणलोपे मुख्यं न संभवतीति । तस्याधिकारः
कर्तव्यः । अग्निहोत्रहव्योपन्यायेन च तस्य न संभवतीति
निश्चितम् ।

द्वयम् — ननु (यौगिदि) तस्मात्ता त्रिधा-
निर्यादिति (संभवति) । तस्य (संभवति हि
निर्यादम् ? । उत्तरम् —) तत्र सर्वमानस्यत्वात्
(भावः) न संभवति (निर्वातेऽप्यप्यम् अग्निहोत्र-
संबन्धस्य) । भूतः (अग्नि) न विद्यते (पवमाने-
हव्यवहारे) । मन्त्रस्योपन्यायम् (१) यद्व्यवस्था,

शब्देन उच्यमानो देवता भवति, इतरत्र विश्वदेवशब्देन, तथापि महेन्द्रन्यायेन (२।१।५।१३) विनियोगभेदात् विशिष्टं देवतापृथक्त्वम् इति अपरोऽयं द्रव्यदेवतासंबन्धो विहायते । न च प्राप्ते कर्मणि अनेकार्थगुणविधानं संभवति । इति उपपन्नमेतत् ' गुणश्चापूर्वसंयोगे भेदकः ' इति ।

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्त्वत्र प्रतीयेत । २४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुपवर्णितं यथा ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्युक्ते ' दध्ना जुहोति ' इत्येवमादयो गुण-विषयः इति, तत्रोच्यते । पुक्तं यत् तत्र गुणविधानम्, न तत्र अप्रकृतेन केन चित् गुणेन संबन्धः, प्रकृतेन तु अस्ति योगेन । तस्मात् अनुपवर्णनमेतत् ।

त्रा— ' याजेनाभिधया चोगाद् विश्वे देवा हि याजिनः । प्रकृतास्तात् यदेच्छूत्या वाजिशब्दश्च यौगिकः ॥ ' तस्मात् उभयोस्तुल्यफलत्वात् पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि विकल्पः समुच्चयो वा । इति प्राप्ते, अभिधीयते ' आमिधाय बलीयस्त्वमुत्पत्तौ चोदनात् श्रुतेः । सत्यन्ने याजिनं वाक्यात्, तेन तद् दुर्बलं सतम् ॥ ' तस्मात् आमिध्वाऽवच्छेदे पूर्वकर्मणि अर्धनिवेद्यात् वाजिनगुणात् कर्मभेदः इति ।

सोम— संज्ञानन्तरं संनिहितात् कर्मणे भेदकत्व-सामान्यात् गुणस्यैव श्रुत्यादनं युक्तम् इति संगतिः । सूत्रार्थस्तु— अपूर्वसंयोगे पूर्वकर्मणि निवेशासंभवे गुणोऽपि भेदकः । पूर्वकर्मनिवेशाभावाच्च उपधोरपि वाक्ययोः समत्वात् मिथोऽनपेक्षात्वात् अनुवादकतया एकस्य वाक्यस्येतदपेक्षायां पूर्वकर्मनिवेशः स्यात् न त्विदं इति भावः ।

वि— ' गुणः कर्मान्तरं वा स्याद् वाजिन्यो याजिनं विति ।, गुणो देवान्युक्तः समुच्चय-विकारतः ॥, आमिधोत्यत्तिशिष्टात् प्रकृता तप्त याजिनम् । गुणोऽप्रतिश्रय कर्मान्यत् कल्पयेद्विश्वदेव-कम् ॥ ' अतो द्रव्यदेवताल्लग्नस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मान्तरम् । (तस्य प्रतिपत्तिकर्मैति अत्रमद्वितीयपदे वक्ष्यते) ।

मी. को. ११९

भाट्ट— ' वैश्वदेव्यामिध्या ' इत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टे यागे विहिते तदनुवादेन ' याजिन्यो याजिनम् ' इत्यत्र न गुणान्नविधिः । प्राप्तकर्मात्तुवादेन अनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । न च वागम् अत्रम् आमिध्यात्वं विद्यते चेपामिति श्रुत्यपत्त्या विधानं देवान् तद्विशिष्टयागं वा तद्विश्व याजिनमात्रस्य समुच्चयेन विकल्पेन वा विधि-रस्त्विति वाच्यम् । वाजिशब्दस्य सूत्रत्वेन विश्वदेवानु-वादानुपपत्तेः । उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधे द्रव्यान्तरस्य निवेशा-नुपपत्तेश्च । एतेन आमिध्वाऽनुनिष्ठाप्रवाजिनसंबन्धप्राप्त्या वाजिनपदम् आमिध्यायागानामपेक्षमङ्गीकृत्य तद्वदेवो न वाजिदेवताविधिरित्यापास्तम् । उत्पत्तिशिष्टदेवताऽवरोधे देवताऽन्तरस्य निवेशानुपपत्तेः । किञ्च, आमिध्यायाः पार्थिवी देवतासंबन्धः पदश्रुत्या, वाजिनस्य तु वाक्येनेति दीर्घत्वम् । तद्विषय इति देवतात्वविशिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिः, आमिध्यापदं च तात्पर्यप्रादुर्भूतमिति प्राञ्चः । आमिध्वाऽऽदी द्रव्ये देवतात्वे च मिष्टा शक्तिः, निरूपकत्वं तु संज्ञाः । देवतात्वे एव वा शक्तिः, द्रव्ये लक्षणा । द्रव्यविशेषे एव वा शक्तिः, देवतात्वे लक्षणा । द्रव्यत्वान्ये एव वा शक्तिः, आमिध्यापदेन विशेष-निर्णयः इति एते पक्षास्तु कौस्तुभे एवोपादिताः । सर्वथा आमिध्याद्रव्यस्य देवतासंबन्धः पदश्रुत्येति सिद्धम् । किञ्च, विरलेषा देवानां तद्वितेन देवतात्वं शक्यं उक्तम्, अनुशासनसत्त्वात् । वाजिनां तु संप्रदानम्-वाजिन्या चतुर्णां सामप्रतिकल्लक्षणा, स्वयमानन्दव्यो-दैदयवविशिष्टप्रतिपत्तीत्युक्त्यनुसंधानन्यैकदेशत्वात् देवता-त्वस्य, तस्याः प्रतिपत्तीत्याभावात् । निरुक्तपर्मम-नियतसंप्रदानत्वव्याप्यदेवतात्वरूपाऽप्योपाधिस्तीक्ष्णरे तु सुतरां लक्षणा । अतोऽपि दुर्बलत्वम् । तस्मात् वाजिन-वाक्येऽपि गुणात् द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्मान्तरमेव वाजिन-प्रतिपत्त्यर्थमामिध्यायागाद्वत्त्वेन विधीयते । गुणस्य च सर्वत्र अनिविशिष्टमानत्वेन भेदकता । वा च वा विश्वक-भेदापत्त्या क यिद् प्रत्यगुणवरोधान् क भिदेक-प्रवृत्तामप्यत्र इत्येतद्व्यतिरेकेति ज्ञेयम् ।

मण्डन— ' मिष्टा निरुक्तगुणमागिति वाजिदेवता । '

शंकर— ' गुणस्य कर्मभेदः स्यात् । '

अग्निहोत्रद्वयणी गुणः, निर्वायः प्रधानम् । तथा च गुणलोपेऽपि मुख्यं कर्तव्यमेव । वचनादेष्टु निर्वायः कर्तव्यः पान्तन्तरेण । के.

॥ अर्थवादगुणस्य यथाभूतवस्य विधिमाद्गुण्यार्थ-
त्वाभावेऽपि अर्थवादस्य विधिमाद्गुण्यार्थत्वसम्भवात्
'गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्वात्' इत्यनेन न्यायेन
निर्वायेनाग्निहोत्रद्वयणीवाधत्वात् विविता अर्थवादभावा-
यमात् पूर्वपर्योच्चारणकृतविशेषायोगमात्राद्वय अर्थव-
धारणात् प्राक् विध्यर्थवादयोगप्रधानत्वावयवमतेः गुण-
लोपन्यायाविषयत्वम् । सु. पु. १५००. ॥ और्णमास्या
यथायाक्तिप्रयोगे प्रथमामावेऽपि गुणलोपे चेतिन्यायेन
ध्यातामहरणम् । भाट्ट. ६।१।१३. ॥ यत्र तु (पति-
पत्न्योः) अन्यतरोगनिवृत्त्यर्थमेव दद्यादिप्रयोगः, तत्र
हरणस्य पत्नीत्यायमावेऽपि 'गुणलोपे च' इति न्यायेन
परिष्काराद्युपान्तेतरवर्तकाम्यावेशणेऽपि न सर्वत्र तथा
कल्पनाया प्रमाणमस्ति । ६।१।१४. ॥ लोभाभावे लोभाप-
सुसहस्यम्, पूर्तीकान्तामिच्छसंघर्षस्य लोभावपराङ्मन-
'गुणलोपे च' इति न्यायेन बहुतरलोभापयथानामेव
अनुपपन्नत्वात् । ६।१।१५. ॥ यत्र यत्रमानस्य भ्रातृवसर-
निवासा विगुणं भवतीति, तदपि 'गुणलोपे च मुरवारय'
इत्यनेन विवदम् । पा. ३।१।१८।१६. ॥ यदा नियोज-
नारिक्त्यर्थमात्रयोगः मुख्यः, तदाचारित्यवतर्ककारोप्यन्तु
प्रतिनिधिः, तदा मुख्यपरीतोपाशानम्, संस्काराणां तु
'गुणलोपे च मुख्यम्' इति न्यायेन लोपेऽपि न दोषः ।
भाट्ट. ६।१।१५. ॥ लोके पूर्वे किञ्चिद्वदन्तानां वचनां
भर्त्सनेतर पुनरुच्यते इत्येव धातात्प्रसिद्धे. प्रत्येकना-
मुपेयं प्राहृतक्रमं बधि राऽपि 'गुणलोपे च मुख्यम्'
इति न्यायेन भर्त्सनेतरमपि प्राहृत. उपर्येकोऽवयवः
कर्तव्य एव । १०।१।१३. ॥ वायव्यादिपक्षी परशुव-
योद्यमाभावेन कालोपः । मृगच्छेदनारिक्तं तु 'गुणलोपे-
ऽपि मुख्यस्य क्रिया स्वात्' इति न्यायात् कार्यमेव ।
११।१।१८. ॥ मन्ये भर्त्सितवर्तकप्रधानां निष्ठे एव
वर्तुनमिदं भर्त्सनेतरमेव वेदयन्, प्राहृतक्रमस्ये-
ऽपि इति संशयश्च वेदस्य गुणलोपाधिकरणन्यायेनैव
भर्त्सनेतर वरणीयमिति । १०।१।१३.

॥ गुणवचनः कश्चित् संसृष्टगुणवचनो भवति
द्रव्येण यथा दृष्टः पट इति । कश्चित् निःसृष्टगुणवचनः
यथा शौक्ल्यं पटस्य इति । दुप्. १।४।१।१२. ॥ गुण-
वचनः शब्दः स्तुतिनिर्वर्तनार्थो हृष्टमर्थे कश्चित् ।
भा. २।१।५।२४. ॥ नहि केवलगुणवचनः शब्दः
शक्नोति द्रव्यमभिधातुम् । ३।१।६।१२ पृ. ६८६. ॥ वेऽपि
तावत् स्वप्रधानगुणवचनाः तेऽपि कश्चित् लिङ्ग-
संख्याभ्या युज्यन्ते, किं पुनर्येषु द्रव्यप्राधान्यम् । वा.
२।१।६।१२ पृ. ६८५. ॥ गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गता
भवति यथा कक्षा वृद्धिः इति, तथा अक्षा इति ।
भा. २।१।६।१२. ॥ गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति । गुणवचन इति न गुणाधिपानमादेशो-
च्यते, किं तर्हि गुणमुक्त्वा यो द्रव्ये वर्तते । वा.
३।१।६।१२ पृ. ६८२. ॥ गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानाम् आश्रितगुणवचनेन
यथा 'विश्वे देवा देवता' इति । भा. १०।१।५।१५७.
॥ गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ।
अविरोधमपानामपि स्वकीं यदवरवं प्राप्तं लिङ्गम्
तदाध्यभूतं गुणस्य भवति । अविधित्तिरेऽपि तस्मिन्
लिङ्गविरोधनिर्देशः अनुवादभूतो भवत्येव । यथा शुक्लः
पुमान्, शुक्ला स्त्री, शुक्लं नपुंसकम् । शुक्ल एकः, शुक्लो
द्वौ, शुक्ला बहवः इति । शुक्लां स्त्रीमात्रम् इति । १।१।
१०।३२ पृ. १६७५. ॥ गुणवचनानाम् इत्यादी आश्रय-
लिङ्गलिङ्गसंख्याविधेयप्रयोगोक्तौ भूतगुणवचनसम्भवात्
स्वकार्यविधिशिष्टाति विधिवत्संख्याविधिशिष्टोप-
यगात् । तथा स्वत्वमन्वयवैक पदम्, लक्ष्यः । अत्र योग्यान्त-
मात्रविधेयतायां 'अशयाः शुक्लः' इत्यादावपि दाशया-
पक्षिः, तस्य तदा लक्षकताभावेऽपि अस्त्वन्वयवैक्य-
योग्यत्वम् सत्त्वात् । अत्र तद्व्याप्यत्वमन्वयविशिष्टम् ।
अत्र एव तत्र आश्रयगतिप्रामाण्ये 'गुणे शुक्लादयः
पुंलि' (अमरः १।५।१७) इत्यनुशासनेन पुंलिङ्गमेव
गुणुक्त्या निवर्त्यते । 'कर्मणि' इत्यादावपि च
प्रकारतया द्रव्यवचनानां आश्रय (विशिष्टम्) । अत्र
मन्वयवचनगुणलोपेऽपि दाशानुवर्ततेः गुणोक्तं कर्त-
व्यान्वयः अस्त्वन्वयः । यो. ३।१।६।१२ पृ.

द्रव्याभितः । ऋजु. पू. १९८. ७ गुणप्रतिनिधि-
नियमविधिर्यथा— 'यदि कृष्णतारङ्गं न विन्देत अपो
लोहिततारङ्गः स्यात्' इति श्रुतपथे । बाल. पू. २३.

ॐ गुणप्रत्युदाहरणम् । गुणशेषाधिकरणम् ।
गुणाधिकरणपथदः । अग्निहोत्रे 'दध्ना जुहोति' इति
गुणविधिः ॥

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत । २।२।
१०।२४ ॥

भाष्यम्— अपथा अधिकरणान्तरम् । 'दध्ना
जुहोति' इत्येवमादीनि कर्मान्तराणि विकल्पपरिजिही-
र्यया अवकल्पन्ते । तदेव तु कर्म 'जुहोति' इति
शब्दादवगम्यते, न कर्मान्तरम् । तस्मात् तत्रैव गुणविधिः
वचनादिकल्पश्रेति सिद्धम् ।

वा— अगुणे तु कर्मशब्दे इति प्रत्युदाहरणमूत्रम् ।
'अन्येनानवरुद्धे हि गुणो यत्र विधीयते । तस्मिन्
गुणविधिः शक्य इति कर्म न भिद्यते ॥'

सोम— एकैकस्माद्वक्तात् एकैकस्य गुणस्वोपस्थित्या
सर्वेषां गुणपदन्वयासंभवात् भूयः प्रथममप्ययः, तदवरुद्धे
पूर्वव्यायेन अन्यान्वयासंभवात् कर्मान्तरत्वम् इत्युक्त्यात्
संगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्नादिविशिष्टानां कर्मणा
सर्वेषां गुणानुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु एकस्यैव विकल्पितदध्नादि-
द्रव्यकल्पानुष्ठानमिति । सूत्रार्थस्तु— (पूर्वाधिकरण-
प्रत्युदाहरणसूत्रपक्षे) 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति गुण-
रहिते कर्मणि उल्लेखे दध्नादिवाक्यैः गुणविधिः संभवति,
न तु सगुणश्रुतिनिष्ठावाक्ये इति ।

आधाराग्निहोत्राधिकरणे गुणकर्मसंनिधौ सगुणभूतिः
गुणविधानार्था इत्युक्तत्वात् इदमधिकरणमनर्थकम् । न च
यत्र निर्गुणसंनिधौ एकमेव सगुणवाक्यम्, तत्र आधारा-
ग्निहोत्राधिकरणोक्तिः सावकाशा । ऋजुते तु सगुण-
वाक्यानां बहुत्वात् सर्वेषामेककर्मान्वये विकल्पापत्त्या
कर्मान्तरत्वशङ्कायां तत्राधिकरणार्थत्वात् न वैधर्म्यमिति
वाच्यम् । निर्गुणसंनिधौ श्रुतानां बहुतामपि सगुण-
वाक्यानां गुणमात्रविधायकत्वात् तत्रैव यकल्पत्वात्,
अन्यथा आधाराग्निहोत्रवाक्ययोः समुदायानुवादपूर्व-
पक्षस्य निराकर्तुमशक्यत्वात् ।

वि— 'दधिहोमेऽन्वकर्मत्वं गुणो वा, अन्यत्
पूर्ववत्' । निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्नाधिको गुणः ॥

भाट्ट— यत्र तु नोपपत्तौ गुणश्रवणं यथा 'अग्नि-
होत्रं जुहोति' इति, तत्र तदनुवादेन 'दध्ना जुहोति'
'पयसा जुहोति' इत्यादिभिः सर्वैरेव गुणविधानं
विकल्पेन । तत्र तत्लेकशेषोत्पत्त्यापेन सर्वेषामेव गुणपदभूतेः
एकावकृत्वत्वाभावात् । इति प्रत्युदाहरणमात्मम् ।

मण्डन— 'दध्ना जुहोति पथमेति न होमभेदः ।'

शंकर— 'अग्निहोत्रे तु नास्त्ययम् ।' कर्मभेदः ।

७ गुणप्रधानविध्यनुवादोद्देश्योपादेयानां युगपदेकत्र
विरोधः । (गुणप्रधानयोः विध्यनुवादयोः उद्देश्योपादेययोश्च
एकत्र न संभवः इत्यर्थः) । बा. २।१।११२ पू. ७३७.

७ गुणफलोपबन्धः नाम्नां प्रयोजनम् । मणि. पू. ५.

७ गुणकलसंबन्धपरः काव्यः पुरुषार्थाधिकारविधिः

'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति । बाल. पू. १४.

७ गुणकलसंबन्धपरः वाक्ये सति न कर्मान्तरम् । वा.
२।२।८।२२ पू. ५२८.

७ गुणभूतः हि पदार्थानां क्रमो भवति । यश्च
यस्य निर्वर्त्तमानस्वोपकरोति, स तस्य गुणभूतः । यस्मिंश्च
आधीयमानो पदार्थः एव न सचयते, न स गुणभूतः ।
विनाऽपि तेन न वैगुण्यम् । भा. ५।१।२।२, ७ यः स्वभा-
वतो गुणभूतोऽर्थः नासौ आख्यातचन्द्राभिधानेन प्रधान-
भूतो भवति । १०।२।१।१०. ७ नहि पदेकस्य गुणभूतं
वृष्टम्, तेनाग्न्येन प्राधान्यं वाचनिकमपि न प्रतिपच्यम्
इति किञ्चित् प्रमाणम् । यथावचनं हि गुणप्रधानभावो
स्वाभाविको । वा. २।३।५।१३ पू. ५५९. ७ गुणभूते-
ऽपि द्वितीया भवति यथा 'सक्तं जुहोति' 'मारुतं
जुहोति' 'एककालं जुहोति' इति । भा. २।१।४।११,
७ गुणभूता देवता कर्मणि यावदाऽनुवादक्यादेयेन कर्म-
विद्वत्सम्यक्त्वस्यते । १२।४।२।३. ७ गुणभूतदेवता-
विधिः मन्त्रः 'समिषोऽन्नं वाजस्य न्यनु' इति ।
बाल. पू. ६३, ७ गुणभूतद्रव्यविधिः मन्त्रः 'मेतु
क्षीतुश्चमयः प्र ब्रह्मणा, प्रोद्गातृणां प्र यजमानस्य' इति ।
पू. ६४.

मन्त्रादिः भक्षयाम्यन्तः एको मन्त्रः, न द्वौ । स सर्वोऽपि भक्षणं विनियोक्तव्यः । के.

● गुणामिधानाम्मन्त्रादिरैकमन्त्रः स्यात् । सोम-
भक्षणस्य आनुषङ्गिकमश्वितृसंस्कारार्थकल्पनेऽपि
मश्वितृसंस्कारस्य स्वार्थवत् फलत्वाभावेन उखादनार्थे
प्रकाशनाहंयात्, तर्पयतेश्च तद्धुणामेवाहेत्वभावात्,
तृतेश्च 'अल्पं मश्वयति' इति यावत्तृतिविधिपेन अना-
द्यहकनीयतया अननुष्ठेयावात् प्रकाशनाहंवानुपपत्तेः,
अमिधानसामर्थ्यात्मकस्य लिङ्गस्य आनर्पक्यापस्या
विनियोजकत्वात्, तदविरोधिना एकवाक्यतोपगमनसाम-
र्थ्यामकेन लिङ्गेन मन्त्रादेर्भक्षणे विनियोगात्, तृप्यकत्व-
वसुमद्गणयोः मन्त्रभागयोः एकतृतिफलकभक्षणरूपाय
सयोगात् तर्पयतेर्भक्षणगुणत्वेन तृप्यमिधानवगमात्
मन्त्रादिः एक एव मन्त्रः इति सूत्रार्थः । सु. ट. ११४०.

॥ गुणामिधानाधिकरणम् । मन्त्रामिभूतिः इत्या-
देरैकमन्त्रता ॥

गुणामिधानाम्मन्त्रादिरैकमन्त्रः स्यात्, तयो-
रेकार्थसंयोगात् । ३११०१२७ ॥

भाष्यम्— भक्षानुवाके श्रूयते 'मन्त्रामिभूतिः
केतुर्गणानां वाग्नुपाणा सोमस्य तृप्यत् । वसुमद्गणस्य
सोम देव ते मतिविदः प्रातःपयनस्य नायनच्छन्दसः
अग्निष्टुतः इन्द्रपीतस्य मधुमत् उपहृतस्योपहृते भक्ष-
यामि' इति । तत्र संदेहः किं मन्त्रादिः तृप्यतु इत्येव-
मन्तः एको मन्त्रः वसुमद्गणादिः अपरः, उत मन्त्रादिः
भक्षयाम्यन्तः एक एव मन्त्रः इति । किं तावत् प्रातम् ?
द्वौ मन्त्रौ, द्वौ हि एतौ अर्थौ । अन्या तृतिः अन्यत्
भक्षणम् । उत, अर्थमेवात् वाक्यभेदः । वदुक्तम् 'तस्य
रूपोपदेशाभ्यामपेक्षार्थं यस्य चोदितत्वात्' इति (३।
२।१।२६) । एवं प्राप्ते, भूमः । गुणामिधानात् मन्त्रादिः
एकमन्त्रः स्यात् इति । तृतिः भक्षणविशेषणत्वेन अमि-
धीयते भक्षयामि वाक् तत्परेति इति । ननु 'तृप्यत्'
एव अन्यः शब्दः, अन्यश्च 'तत्परेति' इति
एषा भविष्यन्ती (लट्) निवायामुपपदभूतायां भवतीति ।
तत्र द्वयोः क्रिययोः, अस्ति संन्यासः, 'भक्षयामि वाक्
तत्परेति' इति । इदं पुनः भक्षयति तृप्यतु इति नास्ति

कश्चित् संन्यासः । सचयते । नहि अथ विधौ 'तृप्यतु' इति
विज्ञाप्यते, क तर्हि ? प्रायश्नावां वा प्राप्तकाले वा । यदि
'भक्षयामि वाक् तत्परेति' इत्येवम् अमिसंन्यासः क्रियते,
यदि वा 'भक्षयामि वाचः तर्पु प्रातः नात्यः' इति,
तेन विशेषणविशेष्यभावात् एकार्थतापेक्षयाक्यत्वे
मन्त्रैक्यमुपपद्यते । ननु निष्कार्थे एते वाक्ये, भट्टक्या
रूपं साकार्थे क्रियेते । अशोच्यते । यद्यपि एतौ वाक्ये
भिन्नार्थे निष्कार्थे द्वौ अर्थौ अभिव्येयतामा, तयामि
भक्षणस्य प्रकाशनं दृष्टं प्रयोजनं न तर्पणस्य, इति कृत्वा
ऐकार्थमेव भवेत्, किमद्गं पुनः गुणभावे गम्यमाने
एवाय । तस्मात् गुणामिधानात् मन्त्रादिः एकमन्त्रः
स्यादिति ।

वा— 'महणादिष्वेकार्थाक्षितवृत्तिप्रकाशनात् ।
तृप्यत्वन्तः पृथङ्मन्त्र इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥
(पूर्वपक्षन्यायोऽयम्) । येषां पृथगनुष्ठानमर्थोक्षितं
प्रतीयते । तेषां मन्त्रप्रकाशयत्वं नानुनिष्पादितां
भवेत् ॥' (सिद्धान्तन्यायोऽयम्) । महणादीनि अहृत्वा
भक्षानुष्ठानाशक्तौ तेषु पृथक् पुरुषस्य शास्त्रस्य च न्यायारो
युज्यते । न त्वेवं भक्षणान्तः तृती न्यापारः, इति
नार्थस्यैकाग्रशनेन । तस्मात् प्रायश्नाया प्राप्तकालतायां वा
लोटम् अन्वाह्यमाय एकवाक्यतामात्राय तृतिविशिष्टमश-
प्रकाशनार्थः सकलः (मन्त्रः) इत्युपगम्यते ।

वा— 'तृतिर्महानुनिष्पन्ना न व्यापारान्तर-
र्थिनी । तेन स्मृत्यन्तरेणैकाग्रमन्त्रोऽत्र प्रयुज्यते ॥'
सु—अपवादत्वेन अवान्तरसंगतिः ।

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे भक्षणानन्तरमात्रित्वात्
तृते भक्षणानन्तर मन्त्रः प्रयोभ्यः, सिद्धान्ते तु भक्षणान्त
प्रागेव इति ।

वि— 'मन्त्रेति वसुमन्त्रेति द्वय तर्पणभक्षणे ।
विगतव्यमुत्पादोर्ध्वं तृतिर्धनुक्तभक्षणे ॥, लिङ्गाद विभागो,
मेरे नो तृतिर्भक्षणतोऽन्यतः । लिङ्गव्याप्यभवे वाक्यशेपात्
सर्वोऽस्तु भक्षणे ॥'

भाट्ट— तस्मिन्निवायार्थे 'मन्त्राऽमिभूतिः'
'तृप्यत्' इत्यन्तः तृती विनियोक्तव्यः महणादिव ।
इति प्राप्ते, महणादिवत् अनुष्ठेयत्वाभावात् तृतेः अप-

मन्त्रविषयानां गन्तव्यमावात् गुणविधयो विशयन्ते ।
 १।४।१२ पृ. ३२५. * गुणविधिना विशिष्टविधिः
 बाध्यते दम्ना जुहोतीत्यादी । घात पृ. १४०,
 * गुणविधित्वं नामधेयत्वेन बाध्यते तत्त्वत्वादिषु ।
 पृ. १४५, * गुणविधित्वेन नामधेयत्वं बाध्यते
 निरुद्धेषु सोमादिषु । पृ. १४५. * गुणविधिनामधेय-
 त्वयोः संशये ऊद्भिदादिसन्देहो वागपदेन सामानाधिकरण्यां
 नामधेयत्वनिर्णयकम् । वि. १।४।२. * गुणविधिसरूपः
 अर्थवादः 'यदृशकपालो भरति गायत्रीवेनं ब्रह्मवर्चसेन
 पुनाति' । वैश्वानराधिकरणे इदम् । घात. पृ. ५४,
 * गुणविधिसरूपः मन्त्रः 'पङ्क्तिशतितस्य वदकम्'
 इति । पृ. ६४.

* गुणविशिष्टधात्वर्थविधिः भावनाभिरपेक्षो न
 युक्तः । सु. पृ. ७६७. * गुणविषयकः प्रतिनिधि-
 प्रतिपत्तिमित्तिरिक्तनिष्प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षविधिः क्रयवाक्ये
 'अवगया' इति । घात. पृ. २४, * गुणविषयकः
 स्मृत्यादिकल्पः प्रतिषेधो यथा आदौ 'कट्टकानि च
 सर्वाणि विरसिनि तथैव च । न देयानि ।' पृ. ३१.

* गुणवृत्तयः । 'जहत्स्वार्थमिषायित्वम्, संघातः,
 परिकल्पना ।, तथा सोपपदा वृत्तिः, समुदाय-
 प्रसिद्धता ॥, वाक्यागो, अल्पप्रसिद्धत्व, भेदमल्प-
 प्रयोगिता । अष्टावेतात्रिराहुस्त्य सविता गुणलक्षणा ॥'
 सादृश्यं नयमम् । एते च तल्लिङ्गित्वोक्तैः सह नव
 गौणपक्षा द्रष्टव्याः । वा. ३।२।११ पृ. ७४५ । (१)
 जहत्स्वार्थमिषायित्वम्- स्वायं जहाति इति जह-
 त्स्वार्थः अर्थान्तरमिषायी च, तस्य भावः जहत्स्वार्थ-
 मिषायित्वं गुणरूपाग्न्यादिस्वायत्त्यागेन गुणरूपे वैद्वत्त्वाद्
 वृत्तिः गौण्ये कारणम् । (२) संघातः । अग्न्यादि-
 जाति-वैद्वत्त्वादिरगुणसंघातः अग्न्यादिशब्दवाच्यः सन्
 जातिरहितगुणमात्रे सादृश्यवृत्तिदेतुत्वात् गौणत्वकारणम् ।
 (३) परिकल्पना । अग्न्यादिशब्दवाच्यस्य अग्नि-
 त्वादेः माणवकादौ अग्न्यादिरगुणदर्शनेन कल्पना गौणत्व-
 कारणम् । (४) सोपपदा वृत्तिः । माणवकानुपपद-
 सहायस्य अग्न्यादिशब्दस्य वैद्वत्त्वाद् वृत्तिः अज्ञात-
 गुणभूतोपपदार्थान्तरत्वात् गौणत्वकारणम् । (५) समु-

दायप्रसिद्धिता । अग्निर्माणवकः इत्यादिशब्दस्य अग्न-
 यवागोमपेक्षार्थसमुदायरूपेण वैद्वत्त्वाद् या प्रसिद्धिः,
 तस्याः भावः समुदायावयवभूतस्य अग्न्यादिशब्दस्य वैद्व-
 त्त्वाद् समुदायवयवभूतत्वात्सुगुणान् प्रवृत्तिदेतुत्वात्
 गौणत्वकारणम् । (६) वाक्यागः । वैद्वत्त्वादेः अग्नि-
 र्माणवकः इत्यादिवाक्यार्थत्वमग्न्यादिशब्दस्य वैद्वत्त्वाद्
 वाक्यावयवत्वात्सुगुणवत्त्वात् गौणत्वकारणम् । (७)
 अल्पप्रसिद्धित्वम् । अग्न्यादिशब्दस्य वैद्वत्त्वाद् अल्प-
 श्रोतृप्रसिद्धत्वम् अज्ञातगुणभूतोपपदपेक्षत्वप्रतिनिधि-
 त्वात् गौणत्वकारणम् । (८) अल्पप्रयोगिता ।
 यस्मिन् वैद्वत्त्वाद् अग्न्यादिशब्दस्य अवैवंक्तुमि-
 प्रयोगः स अल्पप्रयोगी, तस्य भावः अल्पप्रयोगिता
 अल्पप्रसिद्धत्वम् गौणत्वकारणम् । एतान् गौणत्वकारण-
 पक्षान् निरस्य (भाष्ये) अग्न्यादिशब्दवाच्येन अग्नि-
 त्वादित्वा अग्न्यादिरगुणस्य वैद्वत्त्वादेः लक्षणा माणवकादौ
 अग्न्यादिरगुणवति अग्निशब्दप्रवृत्तिदेतुत्वात् गौणशब्द-
 वाच्यरूपगौणत्वकारणत्वेन साधिता । सु. पृ. १०८३. ॥

॥ गुणशब्दस्तथेति चेत् । १।१।१३।३८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः निर्वापमन्त्रे 'अग्रे जुष्टं निर्वपामि'
 इति पठ्यते । सोऽपममिश्रणः विवृतौ नोक्षते सोऽपि
 न कर्मसमवेतवचनः, उत ऊहितस्य कर्मसमवेतवचनो-
 ऽसौ, इति विचारे पूर्वपक्षमाह । जुष्टपदार्थे जोषणे
 गुणभूतोऽग्निः । तदाचकः अग्निशब्दः गुणशब्दः ।
 सोऽयं गुणशब्दः तथा सवित्रादिशब्दकम् कर्मासमवेत-
 वचनः इति विवृतौ नोक्षितस्य । तथाहि, 'अग्रे जुष्टं
 निर्वपामि' इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते । न चेह
 जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति । अजुष्टम् अद्यापि असेवितं हि
 निर्वपितव्यम् । निर्वापेनैव सत् जोषिष्यते । तस्मात्
 समवेतवचनः । तस्यापि वचनमित्यर्थे प्रयुज्येत
 निर्वापस्तुत्यर्थम् । इति चेत् ।

अथवा । दर्शपूर्णमासयोः 'धान्यमस्ति पितुर्हि
 देवान् इति रूपदि सपुत्र्यन्तरपति' इति श्रूयते । तत्र
 धान्यशब्दः समवेतवचनो न वेति विचारे पूर्वपक्षमाह ।
 गुणवचनः धान्यशब्दः अप अभिप्रेतः देवकीनेन गुणवत् ।
 सोऽयं गुणशब्दो धान्यशब्दः, तथा न समवेतवचनः इति

इत्यादीनि यशुर्वेदवाक्यान्वेव । तस्मादिह अनुदाहरणम् । तत्र केचिद्वाहुः । स्वरूपोपनिमानपेक्षया तेन क्रियते, इति न कारकहेत्वभिप्रायेणोपन्यास इति । तत्तु न युक्तम् । एव सति हि उत्पत्तिविनियोगव्यवस्थान्वित्वेन क्रियते, न गुणमुख्यविरोधविन्ता । तत्र च विनियोगाधीनत्वात् अनुष्ठानस्य, तद्वलीयत्वम् इत्येव निर्णयः स्यात् । 'तस्मात् सामवेदशास्त्राद्यामपि कस्यां चित् अस्त्वेषां विधि अत उदाहरणम्' इत्यपरे । तदा तु यशुर्वेदपुनःश्रुतेः मन्दं फले स्यात् । अथापि श्रारोऽन्तरविधिवदाधीयते स्वरविकल्पश्च पूर्वपक्षे क्रियेत यदि उदाह्रियेत । अनुदाहरणात् नैतदुपपद्यते । तस्मात् उत्पत्तिविनियोगादयोरेव गुणमुख्यत्वम् इत्येवमधिकरणमारभ्यते । यत्र वेदान्तोक्त्यनं वस्तु वेदान्तरेण विनियुज्यते तत्र किमुत्पत्तिवेदधर्मः कर्तव्यः, उत विनियोगवेदधर्म इति । उत्पत्तिपूर्वकत्वाद् विनियोगस्य उत्पत्तिवेदधर्मः । इति प्राप्ते, विनियोगवेदधर्म इति गृह्यते । कुतः ? उत्पत्तिस्तदर्थत्वात् विनियुज्यमानस्य च स्वरापेक्षितत्वात् तदानीमेव यः स्वरोऽवगम्यते, स एव चोदितः, नोत्पत्तिः, तत्काले विधानामावात् । अथवा नैवात्र व्यतिक्रमशब्देन बाधो विरोधो वा अभिधीयते, किं तर्हि ? अभिवारः अन्यत्रान्यत्र च वृत्तिः । तेन एवं चिन्त्यते, यशोत्पत्तिविनियोगो व्यतिक्रमो, अन्यत्रोत्पत्तिः अन्यत्र विनियोगः, तत्र कतरवेदसंयोगो भवतु इति । तथैव उत्पत्तिसंयोगे विकल्पे वा प्राप्ते, विनियोगवेदसंयोगः प्रतीयमान् इत्युत्तरम् । अथवा एव चिन्ता । यत्र अन्यत्र च प्रधानम्, अन्यत्र च अङ्गम्, तत्र अङ्गस्य केन वेदेन अपवेदशोऽस्तु इति । ततश्च तथैव प्रधानवेदेन अपवेदशः इति निर्णयः । अस्मिन् पक्षे 'तद्वप्रवृत्तास्तस्वर्गानां स्यात्' (३।१।२।५।१) इत्येव वाच्यत्वात् प्रधानसमाप्ताय एक एव प्रवृत्तो विज्ञेय च कर्ता प्राप्नोति । अथ तु चोदकवलीपरचण् अङ्गवेदसमाप्ताय कर्तृप्रवृत्तं ततः स्वरोऽपि तथैव इत्येव प्रधानस्वरप्रवृत्तम् । अतः उत्पत्तिविनियोगादेष्वपि एव विचारः इत्येवैव व्याख्या शोभना । तथैव आपानोदाहरणं समर्थितं भवति । यदि तु गुणमुख्यव्यतिक्रमः अङ्गप्रधानधर्मविरोधो न्यागमा-

यते, ततः 'अङ्गगुणविरोधे च तादृष्यात्' (१।२।१।२७) इत्यनेन सह अगौनरक्त्य समपराणीयम् ।

आ— (वार्तिकमतेन) यस्य मन्त्रस्य वेदान्तरे समाम्नातम् उत्पत्तिः, वेदान्तरे च विनियोगविधिः, तस्य किम् उत्पत्तिवेदनियन्त्रनः स्वरः, अथवा विनियोगवेदनियन्त्रनः इति संशयः । तत्र 'उत्पत्तेः पूर्वभावितात् तत्त्वियन्त्रन एव हि । स्वरः प्रथमभाविताद् युक्तो, नान्यो विलम्बितः ॥' नैतदेवम् । 'न स्वत्वाभ्यान्मात्रेण मन्त्रस्य स्यात् प्रयोऽयता । तेन क्रियत इत्येवमतो वक्तुं न शक्यते ॥ तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र वेदे विधीयते । विधवायत्तं श्रुतुमानं तत्र चापेक्षितः स्वरः ॥' तस्मात् वारवन्तीयादेः सामवेदेन अक्रियमाणत्वात् अनपेक्षितत्वाच्च न तत्त्वियन्त्रनमुच्येतम् । यशुर्वेदेन तु क्रियमाणत्वात् स्वरापेक्षणाद्य तदीयमुदाहरणमेव स्यात् ।

सोम— पूर्ववत् इहापि प्रथमोपस्थितत्वात् अङ्गवेदस्वर एव शब्दः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—गुणप्रधानधर्मव्यतिक्रमे धर्मविरोधे गुणस्य मुख्यधर्मत्वात् मुख्येन निमित्तेन वेदसंयोगः वेदसंयुक्तः स्वरः स्यादिति । आचार्यमते तु गुणमुख्यशब्दोः उत्पत्तिः विनियोगविधिरर्थः ।

वि— 'यशुर्वेदस्यमाधानं तदङ्ग साम तत्र रिम् । उच्चैरपाश्रु वा गान, सुन्धैः शीघ्रक्रीतितः ॥, तपते-र्विनिशोऽन प्रबलोऽनुवृत्तिरितः । मुख्यम्यान्नेन कर्तव्या तस्माद् गान उभयगुण ॥ आधानम्याय मुख्यत्वं गानम्य गुणताऽथवा । विनियोगस्य मुख्यत्वमुपपत्तेर्गुणताऽस्त्वित्वा ।'

भाट्ट— याजुर्वेदिके आधाने सामवेदप्रवृत्तिनिवारकन्तीयादीनि सामानि अङ्गत्वेन धृतानि । तेषु सामवेदिकः स्वरः स्ववेदनियन्त्रनत्वात् शीघ्रमुपस्थित, न तु प्रधाननियन्त्रनो याजुर्वेदिकः, प्रधानेकादशताऽपेक्षितत्वेन विलम्बोपस्थितत्वात् । इति प्राप्ते, साङ्ग्येव आधानस्य यशुर्वेदेन विधानात् अङ्गेषु मन्त्रयोग्यमिति एव अप्रधानाधिकृतत्वात् व्यतीत्यम् । अतः तेषु याजुर्वेदिक एव स्वरः उदाहरणम् । इति भाट्टकथारः । वार्तिककारस्तु प्रयोगविष्णाधितस्य स्वरस्य प्रपदे धृतस्यापि अङ्गे

• गुणसमुदाय एव शृण्विनादि द्रव्यम्, जाति-
रिचिर्निर्मा के चित् । तत्र । शृण्विनादी वाशरिना पूर्व-
रूपनाद्यस्य उत्तररूपोत्पत्तेश्च अनुभासिद्धत्वात् । मणि.
पृ. २२.

• गुणसामान्यवाचका. चोदकं न बाधन्ते ।
' बाधये श्वेतमात्मनेन ' अत्र श्वेतः अज एव चोदक-
प्राप्तः, न तु यः यश्चित् श्वेतः ययुः । वि. १०।१।३०.

• गुणिनि गुणक्षो रमते इति न्यायः । सहायं ।
साहस्री. ८४२.

• गुण्यमानं न भ्रष्टयते इति प्रत्यर्थं चेत्तत् (गुण-
मानं पुनः पुनरावर्षमानम्) । भा. १।१।२७.

• गुदस्य प्रतिपत्तिमियमोऽयं दृष्टार्थः आग्नीलोमीये
पथी (उपर्याये) । भा. १।१।४।८. • गुदानां
उपपत्त्यापन्नानां यद्युपगमे समुदायः उपपत्त्यगुदसमुदाय-
न्यायः द्रष्टव्यः । १।१।४।८. • गुदकाण्डस्य प्रतिपत्तिः
उपपत्त्यगुदस्यः आग्नीलोमीये पथी । वि. १।१।४।४.

• गुरुतुल्यतन्म्यः इत्यादिः स्मृतिः धर्मे प्रमाणम् ।
भा. १।१।१।१-२. • ' गुरुतुल्यतन्म्योऽमिवादयि-
तन्म्यश्च ' इति स्मार्तनियमे उपनीतस्याधिकारः, नातु-
नीतस्य । वि. ६।२।६. • ' गुरुतुल्यतन्म्योऽमिवादश्च ' ।
अस्य दृष्टप्रयोगतत्वेऽपि विहितत्वेन नियमापूर्वजनक-
त्वात् निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिः कर्तव्या, न तु
इच्छया सृष्टसृष्टश्च अनुगमनाधिकम् । ६।२।१०.

• गुरवातु (प्रमाकरगुरवः) सर्वज्ञानानां त्रिपुटी-
विपणनमद्गीकुर्वन्ति । त्रिपुटी च ज्ञानान्वयविषय-
रूपः । मणि. पृ. १८. • गुरोः अनुगमनात् प्रीतो
गुरुस्त्वापदिधत्ति । मन्थमन्थिमेदिनश्च न्यायान् परि-
तुष्टो बन्धतीति । भा. १।१।१।२ पृ. १६५. • गुर्वनु-
गमनादेः निष्पन्नविधैरपि अनुग्रीयमानस्य दृष्टार्थत्वा-
योगात् अवयवकर्तृत्वात्तन्म्याऽनुगपत्तेः अक्षरानिमित्त-
प्रत्ययपरिहायं वाचकायात्, तस्य च अनन्यप्रमाणकत्वात्
वेदमूलवसिद्धिः । सु. पृ. १२६. • गुर्वनुगमनादे-
नैमित्तिकत्वात् अक्रियाया प्रचयाः, करणे च न भवति ।
दृष्टं च प्रीतो गुरुस्त्वापदिधत्ति इत्येवमादि निष्पद्यते ।
वा. १।१।१।२ पृ. १६६. • गुर्वनुगमनादीनामुप-

नयनोत्तरवाते कर्तव्यता । ' अपिधारः उपनीतस्यैव
स्मार्तोऽधिकर्मम् ' इति विदो द्रष्टव्यम् । भा. ६।२।
६।२२-२३

• गुर्वनुगमनादीनां निमित्तावृत्तौ आवृत्तिः ॥
आचाराद् गुह्यमाणेषु तथा स्वात्, पुरुषार्थ-
त्वात् । ६।२।१०।३०॥

भाष्यम्— ' गुरुतुल्यतन्म्यः अमिवादयितन्म्यश्च '
' वृद्धयथाः प्रत्ययेयः समन्तात्तन्म्यश्च ' इति । तत्र संदेहः
किमागतेप्रागते गुरो वृद्धयसि च यदुक्तं तत् कर्त-
व्यम्, उत सृष्टृते कृतावर्ततेति । आचाराद् गुह्यमाणेषु
तथा स्वात् पुरुषार्थत्वात् इत्यपि रूपातिदेशः । तत्र यः
पूर्वः पथः, स इह पूर्वः पथः । यः उत्तरः, स उत्तरः ।
सृष्टृत्वा इत्यर्थः, इति पूर्वः पथः । निमित्तत्वात्
पुनः प्रयोगः, इत्युत्तरः ।

सोम— नैमित्तिकत्वात् प्रत्ययपरिहार एव
गुर्वनुगमनादीनां वैधं कर्म, गुह्यीतिष्ठ आनुपष्टिकं
कर्म । अत एवेतत्प्रमाणार्थः (१।१।१।२ पृ. १६६)
' गुर्वनुगमनादीनां नैमित्तिकत्वात् अक्रियायां भवति
प्रचयाः, करणे न भवति । दृष्टं च, प्रीतो गुरुः अप्या-
पदिधत्ति इत्येवमादि निष्पद्यते । निष्पद्यते अविप्ररदि-
समाप्त्यर्थापूर्वसिद्धिः ' इति । न्यायमुपायां च ' निष्पद्यते '
इति आनुपष्टिकत्वं दर्शितम् इति व्याख्यातम् इति
ध्येयम् ।

वि— ' याथाकाम्यमुदावृत्तिर्गुरोरनुगमादियु ।,
स्यादायः प्रीतिदेहेत्वात्, सिपमादृष्टोऽनितनः ॥ '

भाट्ट— आचारप्रमाणकेषु गुह्यगमनादीं शिष्टानु-
गमनादियु आहुतस्त्वैवाचारस्य दर्शनत्वात् तन्मूलभूतभूतो
गुह्यगमनादेर्निमित्तत्वकरनाऽवगतैः प्रतिनिमित्तमावृत्तिः ।
न च आचरितगुणमाप्नुतेर्दृष्टविषया गुह्यीत्यर्थत्वेनापि
उपपत्तेर्निमित्तत्वे प्रमाणमात्रः शुद्धीतेषामाचारपेक्षयापि
सिद्धेः आधीतविद्येनापि अनुज्ञानात् नियतानुज्ञानबलेन
नैमित्तिकत्वप्रतीतिः । यत् तन्त्ररस्ते शास्त्रेणैव सप्तमी-
शतमत्ययादिना निमित्तं चापगतं, गुह्यगमनादेरित्युक्तम्,
तत्पुनरुपपत्त्यास्तत्वे सूत्रकारोक्तस्य आचारप्रमाणकत्वस्य
अनुपपत्तेरपेक्षितम् ।

निर्वापस्य (पवमानेष्टिषु) समुपस्थाप । (अतो गुण-
लोपाभावात् अनर्थकमिदमपि कथ्यम्) । उच्यते । भविष्य-
त्कालन्यायस्तु भूतकालतो न्यायः । (कथम् १)
अनित्यः संक्रान्तो भविष्य काले (समाधीयमाणे स्यात् ।
स हि—) कदा चित्र स्यादपि । पुरोडाशकाले तु
भूतस्य (कालस्य) भावः, एतस्मात् (कारणात् तत्र
भविष्यता आधीयते इति विशेषः । चोदयति—)
अग्निहोत्रहवण्यपि भूतकाला (पवमानेष्टयवसरे) नास्ति ।
(परिहरति—) प्रकृतौ अग्निहोत्रहवणी वचनादस्ति ।
या च (तत्र) भूतकालसंबन्धः । इह चोदकेन
(प्राप्नुयती) तथाभूता (एव) प्राप्नोति । न च
प्राक् पवमानहविर्यः अग्निहोत्रम् (अस्ति) । तस्मात्
(विवृतिषु प्राकृतौ) न (अस्ति अग्निहोत्रहवणौ) ।
यत्तु पूर्णहृत्यन्ते अग्निहोत्रम्, सः अपूर्व एव होमः
(न मुख्यमग्निहोत्रम् । श्रद्धा च तत् हृत्यते । तस्मात्
अग्निहोत्रहवण्यभ्यामात् युक्ता चिन्ता ।)

सोम— पूर्वत्र ऋगुपायावराणादेः वैगुण्यभावात्
अग्निमुत्थाप्य इह वैगुण्यात् निर्वापस्य अकरणम् इति
उच्यते ।

वि— ‘लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः त्रिपदेऽपरा ।
लुप्यते साधनाभावात्, तेन मुख्यो न लुप्यते ॥’

माह— यत्र प्रकृतौ गुणविशिष्ट कर्म स्वतन्त्रविधिना
प्रयोगविधिना वा विहितम्, तत्र विवृतौ विशेषणीभूत-
गुणलोपे विशिष्टलोपात् विशेषणस्यापि कर्मणे लोपः ।
इति प्राप्ते, उच्यते । उपकारद्वयभावेन पदार्थानामति-
देशान् कल्पति विशेषणवापे विशेषणवापस्य अन्याव-
त्वात्, शक्यं च प्रकृतौ विवृतौ वा विशिष्टविधौ
विशिष्टस्य अनतिरिक्तत्वात् विशेषणवापेऽपि प्रकृतौ
विवृतौ वा न विशेषणलोपः । अत एव प्रकृतौ निर्वाप-
प्राप्तेन ‘अग्निहोत्रहवण्या इवीपि निर्वपति’ इति
पचनेन विहितता नपि अग्निहोत्रहवण्याः पवमानेष्टिषु
अग्निहोत्रभावेन असंभवेऽपि न निर्वपणेनः ।

ननु अग्निहोत्रहवणीग्राह्यस्य ऋचभवनवलेन संश-
यान्नयतेः अग्निहोत्रस्य ततः पूर्वमग्रणीऽपि कथमग्निहोत्र
हवणीवस्य तत्तु वाप । अस्तु वा अत्रवचनार्थस्यापि

प्रतीयमानत्वात् योगरूढत्वम् । तथापि अग्निहोत्रं होष्यते
अनया इति संशयस्या पवमानेष्टिष्वपि अवपचार्थसंभवात्
विशेषणवापमुपपत्तिः । न च भविष्यमुपपत्तेः पुरोडाश-
कालादौ अगत्या अग्नीहोत्रेऽपि भाविति प्रमाणाभावेन
अन्यत्र तदग्नीहोत्रे प्रमाणाभावात् भूतभुव्युत्पत्तेरेव प्रकृतौ
आधितायाः इहासंभवात् विशेषणवापोपपत्तिः । नहि
पवमानेष्टिषु भूतभुव्युत्पत्तिः संभवति । तूष्णीहोमस्य
कर्मान्तरत्वेन अग्निहोत्रभावात् इति वाच्यम् ।
प्रकृत्यवपि तद्वद्वीर्णमाग्याभावादेन तदहःक्रियमाणसेष्टिषा-
न्वारम्भणीयमग्रकालोपणीमासप्रयोगे भूतभुव्युत्पत्तेरसंभवेन
भविष्यमुत्पत्तेरेव आश्रयणीयत्वात् पूर्वपर्वण्यपि ज्ञानवस्तुप्रे
अग्निहोत्रहोमस्य पोर्णमाहोत्रर विहितत्वाच्च । वस्तुतस्तु
श्लोषणीशब्दवत् स्फुटन्तत्वात् नैनात्र कस्यापि कालस्य
बोधः । अपि तु स्वरूपव्योक्तयथा होमस्यधन्यवमात्रबोधः ।
तद्य अद्वैतेऽपि होमे अस्त्येव । इति चेत्, पुरोडाश-
कपालन्यायेन (४।१।१२) निर्वापवाक्ये अग्निहोत्रसंबन्धि-
तत्त्ववशात् तत्प्रयुक्तत्वावगत्यैः न निर्वापः अग्निहोत्रहवण्याः
प्रयोगः । अतः तद्वदेव येननेनचित् (वाशेन)
निर्वापः । अत एव ‘अग्निहोत्रहवण्याऽग्निहोत्रं शुद्धेति’
इत्यत्र ‘परिचीन् परिदधाति’ इतिवत् पुरोडाशकपाल-
न्यायाभावात् अग्निहोत्रस्य प्रयोगकत्वावगतेः आध्यामि-
होत्रप्रयोगे भूतभुव्युत्पत्तेरसंभवेऽपि न अग्निहोत्रहवणीवापः ।
यास्तिकास्तु आधानाग्निसंनाराहरणकाले एव पात्राणा-
मुत्पादनात् लपनेन मान्यमिहोत्रहवण्येन पवमानेष्टिषु
निर्वापारिकं कुर्वन्ति । २६.

सप्रवृत्त— ‘गुणलोपे च मुख्यं स्यात् ।’

शंकर— ‘निर्वापो निर्गुणेऽपि च ।’ (निर्गुणे
अग्निहोत्रहवणीरूपगुणाभावेऽपि) ।

डू गुणलोपे च मुद्रयस्य । १०।२।२। ६४ ॥

विशः स्यात् इति पूर्ववृत्तादनुवर्तते । प्रकृतौ ‘अग्नि-
होत्रहवण्या इवीपि निर्वपति’ इति विहितम् । तत् आधाने
पवमानेष्टिषु प्राप्तम् । परन्तु नद्यापि अग्निहोत्रस्य कालः,
तेन नास्ति पवमानेष्टिषु अग्निहोत्रहवणी । तदभावे च
निर्वपितो न कर्तव्यो निर्गुणस्तु इति पूर्ववत् उच्यते मये
विद्वान्तमाह । गुणलोपेऽपि मुख्यं विना स्यात् ।

विहितम् । वि. १.०।७।९. ० गृहमेधीयं नाम वर्मा-
न्तरमेव, न तु विहृतिः । 'आश्वभागो यजति' इति
तु तत्र अपूर्वेनापद्रम् । के. १.०।७।९. ० गृहमेधीयस्य
अपूर्वत्वज्ञानार्था आश्वभागपुनःश्रुतिः । सु. ७.
९३९. ० गृहमेधीये आश्वभागौ अपूर्वविधानात्
कर्त्तव्यौ 'अग्रये स्विष्टकृते समरयति' 'इदामुपहृषते'
इति विधानात् स्विष्टकृन्मही अपि कर्त्तव्यावेव । तथा
च यावदुक्तं कार्यम् । वि. १.०।७।९. ० गृहमेधीये
'आश्वभागौ यजति' । तत्र अतिदेशप्राप्तयोः आश्वभागयोः
अनुषङ्गमात्रमेतत् इत्याशयः पक्षः । आनर्गल्यपरिहाराय
उभयत्र विहितयोः आश्वभागयोः इह अमुदपकारित्व-
मव्यवस्था प्रकृतिवत् इत्थं कर्त्तव्यम् इत्युपदेशातिदेशाभ्यां
संहृत्य विधिः इति द्वितीयः । उमागम्य विधानस्य
अदृष्टार्थत्वापत्तेः 'आश्वभागौ यजति यज्ञतयै' इति
च स्तुतिदर्शनात् प्रकृतगृहमेधीयस्तुत्यर्थमिति तृतीयः ।
गृहमेधीयविधयेकत्वावस्थाभावेन तत्प्रयत्नाऽर्थव्यत्यागात्
'यज्ञतयै' इति आश्वभागस्तुतिप्रतीतिः अनन्वयपरं
पुनःश्रवणम् आश्वभागसमैककर्मन्तरविधानार्थमिति
चतुर्थः । आश्वभागशब्दस्य घर्मलक्षणाऽर्थत्वापत्तेः कर्मा-
न्तरविधयोऽगात् अतिदेशेन आश्वभागयोः प्रयाजादिषु च
प्राप्तेषु आश्वभागपुनःश्रवणम् अन्वयपरिसंख्याऽर्थमिति
पञ्चमः । चोदकप्राप्तेः प्राथम्यात् फलतः परिसंख्याऽनुप-
पत्तेः त्रिशोऽत्यपरिहारात् उपदिष्टाश्वभागवर्जमतिदेशः
इति षष्ठः । अखण्डकरोपकारातिदेशाद्वारेण युगपत्
सर्वपदाभिप्रायेः तद्वर्जपक्षस्य तृतीयोचोदनाऽर्थकारत्वात्
मुख्यप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थम् (३।६।१।८) इत्यन-
निराकृतत्वात् आश्वभागोरेव अतिदेशोपसंहारः इति
सप्तमः । अतिदेशस्य कर्त्तव्यपदार्थविशेषोक्तत्वेन
'सामान्यविधिरप्यष्टः संक्षिप्यते विशेषतः' इत्युप-
संहारोपपत्त्यात् सप्तममपि पक्षं निराकृत्य कृत्तेपकार-
प्रकृतानुगमनिगमाङ्गत्वेन अतिदेशाभावात् गृहमेधीयस्य
अपूर्वत्वज्ञानार्थमिदं वचनम् इति सिद्धान्तो वक्ष्यते
दशमे (१.०।७।९।२४-३३) । सु. ७. १०६.

॥ गृहमेधीये आश्वभागपुनःश्रवणस्य परि-
संख्याऽर्थत्वमिति पञ्चमे पक्षे सिष्टकृच्छ्रवणमपि

स्वसजातीयप्रतिपक्ष्यन्तराणां शेषकार्याणां निवर्त-
कमिति प्रयोजनप्रतिपादनम् ॥

स्विष्टकृति भक्षप्रतिषेधः स्यात्, तुल्यकारण-
त्वात् । १.०।७।१।३५ ॥

भाष्यम्— अस्मि गृहमेधीयः । तत्रैषोऽर्थः सम-
धिगतः अपूर्वो गृहमेधीय इति । तत्रेदमात्मनस्ति 'अस्मि
स्विष्टकृते यजति' इति । तत्रेदं सतिप्रति किमन्येषां
शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिसंख्यापकः स्विष्टकृच्छ्रवणः,
उत नेति । आह, ननु अपूर्वत्वात् गृहमेधीयस्य नैव
शेषभक्षा विद्यते । अत्रोच्यते । पूर्वत्वात् गृहमेधीय इति
कृत्वाचिन्त्यम् । पूर्वत्वाधिकरणस्य प्रयोजनं चिन्त्यते ।
यदि परिसंख्या भवेत्, आश्वभागस्या यागाः परि-
संख्यायेरन्, नान्ये इति । इदमपि प्रयोजनं भवति ।
स्विष्टकृच्छ्रवणेन शेषभक्षाः किं परिसंख्यायन्ते नेति ।
किं प्राप्तम् ? स्विष्टकृति श्रवमाणे परिसंख्या स्यात् भक्षा-
णाम् । कुतः ? तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं स्विष्टकृतो
भक्षाणां च । उभयमपि शेषसंस्कारार्थम् । तत्र वचनादयं
शेषसंस्कारो भवति नान्यः, इति प्रतिषेधेन भक्षाः ।

अप्रतिषेधो वा, दर्शनादिवायां स्यात् । २६ ॥

भाष्यम्— यथैव स्विष्टकृच्छ्रवणे अन्येषां शेष-
कार्याणां दर्शनमिति शेषभक्षा न वस्ति इत्युच्यते । एवं
भक्षणदर्शनात् भक्षाः सन्तीति गम्यते । दर्शनादर्शनयोश्च
दर्शनं प्रमाणम् । किं तदर्थनम् ? 'इदामुपहृषति' इति ।
उपहृषतं हि अनुष्ठानम् । तत् सति भक्षणे भवति,
नास्ति । तस्मात् प्रतिषेधः ।

प्रतिषेधो वा, विधिपूर्वस्य दर्शनात् । ३७ ॥

भाष्यम्— प्रतिषेधो वा । तुल्यकारणेन हि
प्रत्यक्षश्रुतेन आनुमानिकं बाध्यते । अथ यदर्शनमुक्तम्,
तत् विधिपूर्वस्य भक्षस्य मविष्यति । एवं हि आम्नामते
'अयेदामेवावयति, न प्राशियमुपहृष (इदाम्)
प्राश्रति' इति, तस्य दर्शनम् । कृत्वाचिन्त्याः प्रयोजनं
न वक्ष्यम् । पूर्वाधिकरणस्य हि तत् प्रयोजनम् । न च
प्रयोजनस्य प्रयोजनमुच्यते । यत् प्रयोक्तव्यम्, तस्य
प्रयोजनम् । तत्र पूर्वाधिकरणम् ।

१६७-१६८. * गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति । महाभाष्ये ' विशेषणानां चाजातेः '
(पा० ११२/१२) इति सूत्रं यथाश्रुतं प्रत्याख्याय
विशेषणशब्दस्य गुणवाचिवाग्भिप्रायेण ' गुणवचनानाम्
(शब्दानाम्) आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ' इत्ये-
तदर्थकत्वा न्याख्यातत्वात् (नि.प्रथमामन्वाद् इति)
आश्रयतो लिङ्गमुपपन्नम् । यद्यपि शाब्दिकैः गुणविशिष्टा-
भिधानदशायामेव आश्रयतो लिङ्गवचनप्रातिपद्वहियते,
न तु केवलमुष्णाभिधानदशायां, तथापि गुणशब्दानां
विशेषणशब्दत्वात् गुणविशिष्टद्रव्याभिधाने वचनेन विना-
ऽपि विशेष्यभूताश्रयत्वात्कचान्तरत्वात्तत्त्वमाधिकरण्येन
लिङ्गवचनप्रातिपदमवात् इदं सूत्रं वाक्यसंस्कारपर्यो अनु-
वादकं स्यात् । तस्मादस्य सूत्रस्य विधायकत्वसिद्धयर्थं
केवलमुष्णाभिधानदशायांमपि विशेष्यगुणत्वम् आश्रयतो
लिङ्गवचने भवतः इत्यनपि तात्पर्यं वक्तव्यम् । सोम.
११२/१०. (अत्र कैयटः— पदसंस्कारपर्यो वाचनिक-
मेतत् । यदा तु वाक्यसंस्कारः तदा व्यपननुवाद एव ।
आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तत्तिष्ठ-
त्वात् तद्वतयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात् इति) ।
* गुणवचनताऽपि अणोऽऽदिपु दृष्टा । व्यक्ति-
वचनता उद्दितादिपु । बृहती. पृ. १२४. * गुण-
वचनशब्दश्च द्रव्यप्राधान्ये वर्तते वैषाकरणानां गुण-
सूचना गुणिनि वर्तमानत्वात् । नहि वैषाकरणानां वैरो-
पिकवत् गुणाः परिसंख्यायन्ते । किं तर्हि अङ्गान्निभावा-
पेक्षया गुणगुणित्वरहितः । या. ११२/१२ पृ. ६८५.

* गुणवाक्यानामन्योन्यान्वययोगः । सु. पृ. १४८७.

* गुणवादः अर्थवादः प्रमाणान्तरेण विरोधे सति,
' विरोधे गुणवादः स्यात् ' । यथा— ' घूम एवार्थेतिवा
दृष्टो नार्थः ' । बाळ. पृ. ४८. * गुणवादा हि
प्रमाणान्तरेप्रतिपक्षित्वेन उग्रयन्ते । बृहती. पृ. १०१.
* गुणवादस्य कर्तुं अल्पं प्रयत्नः । अत्र तु गुण-
धारूप्यादिबद् प्रवृत्तिमितिबद् (अयस्यो वा अन्ये
इत्यादौ) । या. ११२/१२-४.

* गुणवादसूत्रेण अर्थवादधिकरणे (११२/११-१८)
' आगो वै शान्ताः ' इति अभिजनपुतिद्वारेण अत्र-

कानामेव स्तुतिः इति विधिस्तुत्या वैयधिकरण्यपरिहारात् ।
परा. ४४/२. * गुणवादसूत्रे (गुणवादस्तु ११२/११
१०) तत्सिद्धिसूत्रसिद्धायाः गोण्या द्रुतोः स्तुत्युपयोग-
मात्रकथनात् न योनस्तत्त्वम् । की. ११४/११-२३
पृ. २६९.

* गुणविधानं वाक्यान्तरस्येन विधिशब्देनापि
भवति ' इन्द्राय राजे सूकरः ' इति दत्ता । भा.
४११/६११३. * अविहिते कर्मणि गुणविधामनमर्थ-
कम् । ११४/११२. * गुणविधायकमाख्यातम् ' ब्रह्मी-
नवहन्ति ' इत्यादि । वि. २/११६.

* गुणविधिः अर्थवादः ' गृहीत्यपदधाति ' ' यत्त-
दशेष्टा उपदधाति ' इति नृद्वयधिकरणे सोमेश्वरः ।
बाळ. पृ. ५४.

* गुणविधिस्तु न गृहीयात् समत्वात् । ज।
३/६/१८ ॥

ज्योतिष्टोमे आतिष्ठ्येष्टो ' वैष्णवो नवकपालो भवति '
इति श्रुतम् । राजसूये च पूर्वमिन्द्र शिंसुके ' वैष्णव-
खिकपालः ' इति श्रुतम् । तत्र शिंसुकेनतवैष्णवशब्दः
आतिष्ठागतवैष्णवपर्यायां आहूको न वेति विचारे
सिद्धान्तमाह । तुभ्यन्देन माहूकत्वपूर्वपक्षस्य निरासः
स्त्वितः । गुणविधिः राजसूयगतपूर्वमिंसुकेनतवैष्ण-
वशब्दः गुणं विष्णुदेवतासंयोगं विदधाति । स आतिष्ठा-
गतवैष्णवपर्यायां न गृहीयात् समत्वात् । एवो हि
अपमातिष्ठायां शिंसुके च । यथा तत्र विष्णुदेवतां
विदधाति एवमपि । तस्मात् शिंसुकेनतवैष्णवशब्दः
आतिष्ठागतवैष्णवपर्यायां नातिदेशकः । वैष्णवनाम्ना न
पर्यायातिदेश इति सिद्धान्तः । के.

* गुणविधिः न आग्नेय- ऐन्द्र- वैश्वदेवशब्दाः, किन्तु
श्रुतग्राहिस्तुत्यर्थः ' आग्नेयो वै ब्राह्मणः, ऐन्द्रो राजन्यः,
वैश्वो वैश्वदेवः ' इति । वि. ११४/१४. * गुणविधिः मन्त्रः
' दमेः तूणीव इतिः सुरगे ' इति । बाळ. पृ. ६४. * यत्र
तत्सिद्धेयं वाक्ये गुणिनमुपार्थं गुणो विधीयते, तत्र मरति
गुणविधिः, यथा ' दध्ना जुहोति ', ' शरमर्षं गदिमंषति '
इति । या. ७/१२/१२ पृ. १५५८. * ब्रह्मादयो हि
अचान्तकृदाः, ते स्वार्थेनगतिरन्तः शान्तानाधिकरण्य-

अविवाऽऽज्येयवद् द्विषावत्स्य स्यात् । २५ ॥

भाष्यम्— (द्वितीयं पञ्चमाह—) यदि हि एतावदेव अस्य सामर्थ्यं यायेत अदितमनुगदितुम्, ततोऽथ नान्योऽर्थः स्यात् । अपि तु अल्पदमि कर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति, ततः कपयार्थान्तराङ्कान् न भरतीति । अस्ति च सामर्थ्यं चोदकेन अनेन च द्वाभ्यां संहृत्य एकोऽर्थ उच्यते । श्वमेधीयो हि यजति प्रहृतिवत्, किं तादाहरणम् आज्यभागौ 'यजति' इति । प्रहृताविदं श्रूयते 'आज्यभागौ यजति' (इति) । एव प्राकृतेन यत्नेन स्वकार्यं करोति इति । इह पुनः आज्यभागौ यजति इति स प्रकारः अतिदिश्यते, एकम् अनेन प्रकाशेण यागः स्वकार्यं करोति । यथा द्वाभ्यां शब्दाभ्यां एकोऽर्थः उच्यते आग्नेयवत् । आग्राहने 'अग्निमग्र आग्रह' इति य एवं संबोध्यते स एवोच्यते आमानमाग्रह इति । यथा वा 'एष दण्डः, दण्डेन प्रहृर' इति द्वाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते । एवमिहापि प्राकृतौ आज्यभागौ यजति इति निवृत्तौ अपरेण आज्यभागवचनेन तदन्त श्वमेधीयं करोति इति साक्ष्यं दृश्यते, न यागान्तरं चोच्यते, नापि चोदकप्रत्यक्ष अनुवादमामिषि ।

टुप्— अग्न्या अनुवादप्राधान्यं कल्प्येत । अस्ति चान गतिः । (यतिमाह—) यथा (यौर्वै चक्र निर्वपेत् इति) निर्वपतिशब्दः श्रूयमाणः, दशपूर्णमासविष्यन्तं नियमवति (पुनः श्रूयताम्), एवमाज्यभागौ (श्रूयमाणौ) ऐहिकविष्यन्तं नियमवतः । (तथाहि,) साहचर्येण विष्यन्तौ निशम्यते । न च (आज्यभागशाम्यामन्यत् लिङ्गा श्वमेधीयस्य) साहचर्यकारणमस्ति । (तस्मात् चोदक-नियमः आज्यभागश्रवणात्) ।

न वा, श्वदृष्टयवत्त्वात् । २६ ॥

भाष्यम्— (तृतीयं पञ्चमाह—) वाच्यः पञ्च व्यावर्तयति । नैतत् आग्नेयवादेन तुल्यम् । तत्र हि 'अग्रे आग्रह' इत्येतावता आग्नेयः अमिषः, 'अग्निमाग्रह' इत्येतावता चोदकः अग्निः उच्यते । न सामर्थ्येकोऽर्थः विद्यते । इह तु 'प्रहृतिवत्' इति एतेनैव वचनेन आज्यभागवत्ता अवगम्यते । पुनः 'आज्यभागौ यजति' इति कृत्वर साधनमर्थक

स्यात् । तस्मात् अनुवादमात्रम् इति अध्यवसायम् । ननु अनुवादः अनर्थकः । नैतुच्यते । अर्थवादादेन भविष्यति 'आज्यभागौ यजति यज्ञादे' इति । यदेतत् प्रहृतिवत् करोति, तथा कुर्वन् आज्यभागौ यक्षयति । तत्र यज्ञता संप्रत्यते इति ।

टुप्— 'अग्रे आग्रह' इति आवाहननिष्ठा प्रति अग्निः कर्ता । तस्या च न शापते कः आवोदक्यः (इति) । तत्र 'अग्निम्' इति निर्दिश्यते किञ्चित् आलोढव्यम् । तत्र एतौ मित्रार्थौ शब्दौ एकः कर्ता, अपरः कर्म । इह तु चोदकेन आज्यभागौ (प्राप्यते) प्रत्यक्षेणापि (आज्यभागौ एव), तत्र एकार्थौ द्वौवपि शब्दौ (पुनरुक्तौ स्याताम्) । यदपि उच्यते, चोदकनियमं करिष्यति आज्यभागश्रवणम्, निर्वपतिवत् इति । तदपि न (युक्तम्), ओदनशब्दस्य (गृहमेधीयो-त्वत्तिवाक्ये) श्रुतत्वात्, स एव (औषधद्वन्द्वकत्वम्) साहचर्यमापादयन् विष्यन्तनियमं करिष्यति, निर्वपति-शब्दे तु (युक्तं विष्यन्तनियममपेक्षम्) । तत्र हि (नान्यः शब्दो विद्यते (यो विष्यन्तनियमं कुर्वति) । तस्मात् इह (आनर्थक्यत्वात्) न द्वाभ्यामेकोऽर्थो गम्यते इति युक्तम् । किं तर्हि (युक्तम् ?) प्राकृत-विधिस्तुत्यर्थोऽयम् (प्राकृतस्य विधेः विधायाः प्रकार-स्येति यावत्, स्तुत्यर्थः अवमित्यर्थः), ईदृशोऽयम् (दाशंपेयीमादिको विष्यन्तः) शोभनः, यत्र आज्य-भागवपि (स.) तौ च यज्ञताउपपत्त्ये, (इति—) अनेन द्वारेण स्तुतिः ।

अधिकं याऽर्थवत्त्वात् स्यादर्थवादगुणामावे वचनादविकारे, तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् । २७ ॥

भाष्यम्— (चतुर्थं पञ्चमाह—) अथवा अधि-कशोः कर्मान्तरतोः कृत्विः, नानुवाद इति । आज्यभागौ अत्र निषेधे एवेति । किं तर्हि ? उपदिश्यते यागौ अत्र कर्तव्यौ इति । कुतः ? अनुवादमात्रं हि अनर्थकम् । श्वदृष्टयवत्त्वात् न द्वाभ्यामेकं कर्म उच्यते । अथ कस्मात् न अर्थवादादेता, गुणवत्ता, विकारादेता वा भवतीति ? उच्यते । अर्थवादादर्थादेतात् नार्थवादादेता । ननु अथ

कादयत्वम् । न च सम्प्रत्ययवत् तृप्त्यनुकूलभाषारूप-
भक्षणशब्दुत्पादोपकत्वम्, 'अस्यं मधुपति' इति वचन-
विरोधेन तत्कृतानाऽनुपपत्तेः । अत एव तुष्टेर्मध्येन
अजननात् तस्याः स्वयं वचनत्वमात्रेण प्रकाशयत्युपपत्तिः ।
अतश्च लिङ्गविनियोगासम्भवात् सत्यपि आख्यातद्वयस्य
स्वतो निराकाङ्क्षत्वे इतिकरणध्याहारेण तृप्त्यनु इत्येतदर्थे
भक्षणमात्रेण भक्षणप्रत्ययैकताकथना प्रारब्धत्वात् सार्धविशिष्ट-
मक्षणप्रकाशकत्वमेव अङ्गीकर्तव्यम् । स्वादेऽथ भुत्वा
तृप्तिरेव, तत्प्रकाशनाशे चाट्टापीत्यम् । अथवा लक्षणाया
भक्षणस्तुतिः । सर्वथा न लिङ्गादिनियोगः ।

मण्डन— 'मन्त्रादिरेकं खलु मन्त्रमन्त्रः ।'

शंकर— 'मन्त्रमन्त्रेऽविभागाः स्यात् ।'

• गुणाभिमुखं गच्छन्ती इतिकर्तव्यता धात्वर्थ-
शुद्धत्वं न शनोति गन्तुम्, इति धात्वर्थमुखे तावत्
पठति । वा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६९.

• 'गुणादीनां स्वसंयन्धात्' इति वार्तिकोक्तेन
न्यायेन इन्द्रियताकस्य दक्षिणोमान्त्वकारिवाक्यैकताक-
स्याभावात् नेन्द्रियताकस्य ताकारितशोभान्वयग्रहणम् । सु.
पृ. ८५० । 'गुणादीनां स्वसंयन्धाद् व्यवधिः स्वप्न
परस्परम्' । गुणादीना च परायादादसंयन्धे सति
एकेनापि व्यवहितानाम् अननुपपत्त्या येन विदेकताक-
त्वमस्ति इति न 'दप्नेन्द्रियताकस्य' इत्यत्र 'दप्ता जुहोति'
इत्येतदुपपत्तिरिते । वा. २।२।१।१२५ पृ. ५४१.

• गुणावृत्तिः प्रधानानुरोधेन उत्पत्तिरेव । सु.
पृ. ११३३.

• गुणोपसंहारन्यायाः । 'उपसंहारोऽर्थमिहाद्
विधिशेषात् समाने च ।' ३।१।२।२ ब्रह्म. सर्वविज्ञा-
नानामन्यथेदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञाने
उपसंहारो भवति, अर्थमिहाद् । य एव हि तेषां
गुणानामेकम् अर्थः विशिष्टविज्ञानोपकारः, य एव
अन्यत्रापि । उभयत्रापि हि तदेव एकं विज्ञानम् । तस्मात्
उपसंहारः । विधिशेषात् । यथा हि विधिशेषाणाम्
अभिज्ञानदिपमानां तदेव एकमभिज्ञानादि कर्म सर्वत्र
इति अर्थमिहाद् उपसंहारम्, एतमिहापि । ज्ञानमात्रम् ।
(गुणानां विरोधानां ध्यानादिभेदेन भिन्नानामपि

गुणिनः एकत्वे उपसंहारः एकन संचय, कर्तव्यः । इति
गुणोपसंहारो नाम, > । • गुणोपसंहारन्यायेन
द्वारसमुच्चयस्य स्थापितत्वात् । अद्वैत. २।२।५००.

• अधवर्णं ध्वजानुसारेण नेयम् इति गुणोपसंहारन्यायेन
दूषयति । न्यायनि. २।४।११ ब्रह्म. • उद्योगवर्णनि
सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्गोपयताम् संप्रतिवन-
सुप्तकेषु च स्थितान् पाठान् श्लोकांश्च गुणोपसंहार-
न्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते । नीलकण्ठः १।१. • कलि-
वर्णप्रकरणस्यापि पराशरस्मृतौ गुणोपसंहारन्यायेन अनु-
कर्षणस्य उक्तत्वात् एतद्विषये आदित्यपुराणापुराणिरूपेय
व्यवस्था युक्ता । सना. ध. प्र. विवाहप्र पृ. ९७.

• गुणोपसर्जनप्रधानद्वयविवक्षाया द्वयशब्दस्य
प्राधान्यात् तदनुरोधेन द्वयशब्दसामानाधिकरण्यम्
गुणोपसर्जनगुणविवक्षाया गुणशब्दस्य प्राधान्यात् तदनु-
रोधेन गुणशब्दसामानाधिकरण्यं कादाचित्कमविरुद्धम् ।
सु. पृ. १४२३.

• गुणशब्देन एतेन (अरुणाशब्देन) कारका-
भिधानमविवक्षितम् इति द्वयमभिधातुमिच्छते, तथा
प्रातिपदिकार्थस्य अप्यतिरेकः इति प्रथमा विभक्तिः
प्राप्नोति । नहि तृतीयान्त. समभिधेयत्वं शनोति वक्तुम् ।
भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८७, • द्वयगुणशब्देभ्यो
द्वयगुणप्रत्ययो न भावनायाः, अतस्ते न भागशब्दाः ।
२।१।१।१ पृ. ३७२. • गुणशब्दस्य अत्र (गुणा-
भावात् ३।१।७ सू.) सामर्थ्याभावित्वात् सामर्थ्य-
लक्षणं गौणशब्देन उक्तं भाष्ये । सु. १०९५,
• गुणशब्दानां कारिकापित्वावधानात् महत्त्वधिकरणो-
दाहरणत्वम् (केचित्तमेतन्) । कर्मात्मकमेतत् तु गुणकर्मकमपि
अवान्तरमेतदनुपगमात् उदाहरणत्वमस्येव । ३. ३३१.
• गुणोपाधिकरणम् । गुणयुगादरण्य दृश्यम् । वे.
२।१।१०।२४.

• गुणावृत्तिर्द्वयेन नियमविधानार्था । भा. ४।१।
१०।२५. • द्वयगुणसंस्कारा ५२२००० नाम द्वौ
निर्वाणत रोचभूता. सत्यपि मग्नद्विषी द्वौ रोचिषी, तं
द्वौ नास्ति इत्यभिधीयते । वा. ३।१।१।१ पृ. ६९४.

कल्पिता भविष्यति । तस्मात् चोदकेन अगृहीतौ
आज्यभागो गृहीतौ इति । आह, कस्मात् इदं गौरव-
माधितम् । यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागो न गृहीतौ
स्यात्तम्, चोदक एव सौ शक्त्यात् गृहीतुम् । प्रत्यक्ष-
पचनेन चोदकगृह्णाशक्तौ गौरवे किं प्रयोजनमिति ।
उच्यते । न गौरवस्य विहितं साधु प्रयोजनम् । न तु
गौरवेण यत् कृतम्, तत् न कृतं भवति । गौरवस्य तु
दोषोऽस्ति । न तु दोषेऽपि सति चोदकः आज्यभागो
यद्वाति । यः परिहारेण यथा ग्रामं गच्छति, परिहार-
दोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति । तस्मात्
अग्रहणात् आज्यभागयोर्ग्रहणमिति ।

दुष् — प्रत्यक्षेण आज्यभागो (गृहमेधीये) प्राप्यते,
अप्याति (तु) अह्नामि चोदकेन । नतु आज्यभाग-
वपि (चोदकेन) प्राप्नुतः । तस्यम्, प्रत्यक्षेण (तु)
शीघ्रं प्राप्तिः, विलम्बिता चोदकेन । तस्मात् आज्य-
भागवर्जम् (अन्यत्) चोदकः प्रापयति । एवं च
कर्मन्तरमपि (परिच्छेद्या च विशेषा) न भविष्यति ।

न, तुल्यत्वात् । ३१ ॥

भाष्यम् — नैवदेवम् । यदि हि चोदकः पृथक्-
पृथक् प्राकृतात् पदार्थान् अपेक्षेत तत्र आज्यभागो
गृहीतौ इति कृत्वा तौ नापेक्षेत, अन्यथा गृहीतत्वात् ।
न तु असौ पृथक्पृथक् पदार्थानपेक्षेत । किन्तु प्राकृतम्
पूर्वपेक्षते 'यदत् तेन, यदत् अनेन' इति । तस्मिन्
अपेक्ष्यमाणे आज्यभागवत्ताऽपि अपेक्षिता भवति । तत्र
एतदेवमागच्छति 'वृत्तकरं शास्त्रमनर्थकं भवति' इति ।
तस्मात् अन्यैरग्नेः तुल्यत्वात् न चोदकेन अगृहीतयोराज्य-
भागयोः ग्रहणम् इति ।

दुष् — यदि विद्वतिः शास्त्राणि अपेक्षेत पदार्थान्
वा, ततः आज्यभागो न प्राप्येत (प्रत्यक्षमात्मनात्) ।
न त्वेवमस्ति किं तर्हि (विद्वतिः) प्रकारम् (यामगतं
ग्यापारविरोधं) अपेक्षते । स च एकः (प्रकारः, न
बहुवचनं) प्रकारपेक्षायां प्रमाणमस्ति, न शास्त्रापेक्षायाम् ।
(संमिथिमाह —) शीघ्रं साधयेत् । कथं ? छादयेत् ।
(प्रमत्तं तावत्) आग्नेये बुद्धिर्भवति (न पदार्थेषु),
आग्नेयेनापि प्रकाराः (स्वतन्त्रवेत्ताः उपस्थाप्यन्ते), तान्

गृह्णाति विद्वतिः । ते च (प्रकाराः) अपेक्षिताः,
शास्त्राणि पदार्थाश्च अपेक्षितानि न्यग्रहितानि च ।
(चदन्त्यात् अपेक्ष्यानि च) । तस्मात् कृत्स्नं (अङ्ग-
जातं) चोदकः प्रापयति ।

तथा तद्ग्रहणे स्यात् । ३२ ॥

भाष्यम् — (सतमं पक्षमाह —) अयं यदि उच्येत
आज्यभागावेव चोदकेन गृहीतौ । प्रवृत्तिवत् गृहमेधीयो
भवति । कथम् ? आज्यभागो यजति एवमिति । यथा
'सप्तदश सामिषेभ्यो मरन्ति' अघ्वरक्त्वाऽऽदिपु इति
वाक्यसौपात् नान्यात् इष्टिपु सातदशम् । यथा शिंशपा-
मानयं वृक्षम् इति नान्योऽपि वृक्ष आनीयते, शिंशपैव
वृक्षराज्येन गृहीता भवति, एवमिहापि चोदकेन आज्य-
भागावेव गृहीतौ इति द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्तिः, व्रूमः ।
तथा तद्ग्रहणे स्यात् । तुल्यम् अग्रहणेन तद्ग्रहणम् ।
पृथक् पदार्थपेक्षिणि चोदके स्यात् अग्रहणम् अन्येण-
मङ्गानाम् । प्राकृतापूर्वपेक्षिणि तु नैवत् उपपद्यते इति ।

दुष् — (यद्यपि उत्तरो ग्रन्थः आनन्दाश्रमीये 'न
तुल्यत्वात्' इति सूत्रान्ते एव मुद्रितः, तथापि तन्त्ररत्ने
'तथा तद्ग्रहणे' इति सूत्रं यद्विलम्बे उत्तरो ग्रन्थो
व्याख्यातः । तस्मात् तन्त्ररत्नानुसारेण अत्रैव तं दुष्ग्रन्थं
निवेशयामः) ।

(तत्रेयमाशङ्का मा भूत् आज्यभागार्थं पुनर्यजनं
चोदकादेव सिद्धत्वात् । उपसंहारायैव तु भविष्यति इति ।
अश्रीतम्) वृत्तप्रापित्वात् नोपसंहारः इति । नतु
सामान्यस्यापि विशेषेण उपसंहारः संभवति । एव तर्हि
अनर्थकश्चोदकः । (प्रत्यक्षेणैव आज्यभागसिद्धिः नोप-
संहारे तुल्यः इति गतः) ।

अपूर्वतां तु दर्शयेत्, ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् । ३३ ॥

भाष्यम् — (सिद्धान्तभूतमहमं पक्षमाह —) एव
तर्हि अपूर्वो गृहमेधीयः । कुतः ? ग्रहणस्य अर्थवत्त्वात् ।
एव ग्रहणम् 'आज्यभागो यजति' इति अर्थवत्
भविष्यति । पूर्वपक्षे तत् अनर्थकं स्यात् आज्यभागान्या
प्रत्यक्षभूताभ्यां गृहमेधीयो निराकाङ्क्षो न चोदकेन अन्येन
अह्नामि गृह्णाति इति । यस्यां तु विद्वतो अपूर्वं किञ्चिद्ग्र-
हणम्, तेन सह एकवाक्यताम् अगवा प्राकृतानि

शाक्यानामयनादौ नोहितम्पः । सतुपेयु हि धान्यशब्दो वर्तते । न सण्डुलेषु निस्तुपेषु इति असमवेतवचनत्वं बोध्यम् । इति चेत् ।

न, समवायात् । ३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वाणमये 'अग्रेषु जुष्टं निर्वाणमि' इत्यत्र अग्निशब्दः न असमवेतवचनः, समवायात् । कर्मणा विविपिहितव्याघ्रोऽयमवायात् संकषात् संकट-त्वात् । न च एतेन वाक्येन जुष्टस्य निर्वाण उच्यते । किन्तु निर्वाणस्य जुष्टकरणमुच्यते । जुष्टमित्यस्य अभि-रुचितमित्यर्थः । "इत्यर्थानां प्रीरणाः" इति अग्रेः संप्रदानवाचनार्थी । अभिरुचिश्च दास्यमानपुरोडाश-प्रकृतिद्वये निर्वाणात् प्रागपि अग्रेरस्ति इति भूतार्थक-कपन्यस्य नानुपपत्तिः । इति कुतूहलम् । अतः अग्निशब्दः समवेतवचनः सौर्वादिबिहृता ऊहितम्प इति सिद्धान्तः । अथवा । दर्शपूर्णमासयोः 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति उपदिष्टं तदुल्लेखवति । इति धान्य-शब्दो न समवेतवचनः विहृतौ नोहितम्प इति यदुक्तं तत्र । प्रीतिवाचकस्यापि धान्यशब्दस्य तद्विकारत्वात् तण्डुलेषु समवायात् । यथा कोट्कणेषु 'शालयो सुगन्ते' इति सङ्ख्या न मुच्यन्ते । तस्मात् धान्यशब्दः समवेतवचनः । शाक्यानामयने 'मासमसि धिनुहि देवान्' इत्युहितम्पः । इति सिद्धान्तः । के.

॥ गुणाधिकरणपवादः, गुणतोषाधिकरण गुणप्रत्यु-दाहरणाधिकरण गुणविशेषकन्यायः इति वा, 'अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीतेः' (२।२।१०।२४) इति सूत्रम् । ॥ न च गुणानुग्रहाय प्रधानस्य आहृतिर्युक्ता । न च गुणवचवर्ति प्रमाणम् । भा. १।२।१।१४. ॥ गुणा-नुगोषेनापि प्रधानवृत्तिर्युक्ता अस्या गतो । कल्प्यादी विशेषणान्वयमिधानाहृतिर्दृष्टा । अनन्तरमितिगुणसंपाद-नार्था नानुग्रहानाहृतिरपि दृष्टा । सु. ट. ७०२.

॥ गुणानुगोषेन पदार्थः न न कर्त्तव्यो भवति । भा. १।३।१।७. ॥ गुणानुगोषेन प्रधानं नावर्तनीयम् । भा. १।३।१।५०. ॥ 'गुणानुगोषेन प्रधानपरिचयागो न युक्तः' इति द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणन्यायः । परा.

५६।२, ॥ गुणानुसारेण प्रधानसंज्ञोच्यते । इन्द्र-पीताधिकरणन्यायोऽयम् । ४३।२.

॥ न च क्रियामानं निष्कृष्य गुणान्तरं विधातुं शक्यते इत्युक्तं वैश्वदेवाधिकरणे । (१।१।१०) । वा. २।२।१।२३ ट. ५३७, ॥ गुणान्तरोपजननेन यज-मानस्य फलवद्गुणयोग्यता भवति । तत्र संस्काराः गुणा-न्तरमुपजनयन्ति । ३।८।३।९.

॥ गुणभावात् । ३।२।३।७ ॥ अवघाते हविष्कृ-त्पत्नीगतहविःसंवत्तिरेतुत्पलक्षणगुणयोगसंभवेऽपि आह्वा-नामन्त्रणविभक्तिरपि विषयवत्पक्षगुणभावात् हविष्कृत्पत्नी-पदिकस्य गौणशामर्थ्यसंभवेऽपि संज्ञदवाख्यातपदयोः गौणस्यापि सामर्थ्यस्य असंभवात् सकलमन्त्रविषयशब्द-वचनस्य सकलमन्त्रसामर्थ्यं विना विमियोजकत्वाशक्तैः मन्त्रविमियोगः न संभवति इति सूत्रार्थः । हविष्कृत्पत्नी-पदिकस्य अवघातप्रकाशनसामर्थ्येऽपि एहि इत्यस्य तदेक-वाक्यत्वमाधारेः पत्न्याह्वानाह्वयपक्षे च विज्ञानावयवोः द्वयोःपि अनुग्रहसंभवे वाक्यमाधारेः एकस्य पक्षस्य अनन्त्युपगमनीयत्वात् लिङ्गेनापि अवघाताह्वय न युक्ता इति वा सूत्रार्थः । सु. ट. १०५५.

॥ गुणमिधानान्मन्त्रादिरिकमन्त्रः स्यात्, तयोरेकार्थसंयोगात् । ३।२।१०।२७ ॥

उद्योतिद्वये भक्षानुवाके 'मन्त्रमिधृतिः केतुर्गच्छता वाग् गुणया सोमस्य तृप्सु, वसुमद्वजस्य सोम देव ते मतिविदाः प्रातःसवनस्य गायत्र्यष्टदशः अग्निपूत इत्यपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो मधुपामि' (तै. ३।२।१।१-) इति श्रवते । तत्र 'तृप्सु' इत्यन्त एको मन्त्र, वसुमद्वजस्य इत्यादिः 'मधुपामि' इत्यन्तः अपरः । ततः अर्थमेदात् वाक्यमेदः । तस्मात् स्वस्वार्थे भेदेन प्रयोक्तव्यो इति पूर्वपक्षे उक्त्यै प्रातोऽपि सिद्धान्त माह । मन्त्रादिः भक्षशामन्तः एकमन्त्रः स्यात् । गुणमिधानात् गुणस्य वाक्यमिधृताय विशेषणस्य प्राप्-त्यस्य वा तृप्सुइत्यन्तेन मधुपामिभक्षकत्वात्ऽऽपनेन अभिधानात् । तयोः तृप्सु, मधुपामि इत्यन्तयोर्वाचयोः एकार्थसंयोगात् विसिद्धिर्मात्रेति शौरवते । तस्मात्

मण्डन— 'अभ्यासो निमित्ते मुक्तन्दनादे ।'

शंकर— 'एवं गुर्वनुगयादौ ।' एवं प्रतिभेदतः ।

ॐ गुर्वपि विरहदुःखमाशावन्धः साहयति । इति न्यायः । अयमभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थाङ्के (१५) उक्तः । तथाहि, 'एसा हि प्रियेण विणा गमेइ । अणि विसाअदीहअरम् । गुरु अपि हि निरहदुःख प्राप्तावन्धो सहावेदि ॥' इति प्राकृतवाग्या । अस्याः । कृतं यथा 'एपाऽपि प्रियेण विना गमयति रजनिं शेषादवीर्यवताम् । गुर्वपि विरहदुःखमाशावन्धः साहयति ॥' इति । साहस्री. ७७९.

ॐ 'गुरुकृतदण्डो न दोषावहः' इति न्यायः । त्वम् 'वाक्यादेरामनितस्यास्पृशंसमतिकोपकुलनभर्त्स-
तु' (पा० ८।१।८) इति सूत्रमश्राभाष्ये ध्वनितः । याहि असूयाकुलनयोः कोपमर्त्सनयोश्च एकाधे-
त् पृथक्त्वनिर्देशस्य अनयैकत्वमाशङ्क्य 'एवं
हं आह "सामृतेः पश्चिमिर्भिर्जनैः गुरुवो न विपोजितैः ।
लनाश्रयिणो दोषास्तावन्नाश्रयिणो गुणाः ॥" इति
वाक्येन' इति । साहस्री. ६३३.

* गुरुगमनादुच्यते तदनुगमनमावर्तनीयं न
इति संदिग्धा गुरुगमनस्य निमित्तत्वाभावेऽपि
भावे अनुगमनस्य असंस्रान्तं तत्काले अनुप्रेष-
त्पत्तेः निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् सहृदुशब्देन
वार्थविभेदः अनादृष्टिप्राप्तौ, वक्ष्यते आचारानुमितस्य
: अधिकारिविशेषणापेक्षायाम् आचारपक्षोपपत्तये
तदनस्य निमित्तत्वेन अधिकारिविशेषणस्वावकायात्
। होमादिवत् नैमित्तिकत्वात् गुर्वनुगमनस्यापि आदृष्टिः
॥ सु. दृ. १२७.

* गुरुमतं (प्रभाकरमतं) स्वतःप्रमाणविवर्धक
गण्यवादः' इति विन्दो द्रष्टव्यम् । अग्नि. पृ. १८.

। गुरुशब्दगुणयोरेव एकवित्तित्ववैदस्योरित
यो भवति । संकल्प. ३।२।१६. * गुरुशब्दस्य हि
पेक्ष एवामलाभः । पा. १।३।७।८ पृ. २५५.

गुरुशुभ्रप्रातिपद्यस्य गुरुसंतोषस्य कुतश्चिदपरायात्
। सू. पृ. १५३९

* गृहजन न भक्षयितव्यम् । भा. ६।२।५।१९।
(गृहजन नाम 'तमात्' इति के चित्, लघुसदृशः
कन्दविशेषः इत्यन्ते । 'गाजर' इत्यपि के चित् । के.).

* गृहदाहं निमित्तीकृत्य विहिता धामवती इतिः
अवश्यं कर्तव्या । वि. ६।३।२. * गृहदाहादौ । युग-
पदनेकगृहदाहादौ नैमित्तिकस्य तन्त्रेण सहृदुशब्दनाम् ।
'अनेकनिमित्तसंनिपाते नैमित्तिकमाहित्यम्' । भाट्ट.
५।२।२. * गृहदाहेष्टिः गृहदाहनिमित्ता, न तस्याः
फलपेक्षा । इयमेव क्षामेष्टिर्नाम । वि. १०।२।१२,
* गृहदाहेष्टिः स्वतन्त्र, न कस्य चिदङ्गम् । ६।५।१५.

* गृहनिर्माणादि लौकिक कर्म प्रारब्धं सत् सदा-
पनीयमेवेति न नियमः । तक्षाऽधिकरणं द्रष्टव्यम् । भा.
६।२।४।१६-१८.

* गृहपतिः 'यो वै बहूना यजमानानां गृहपतिः
स सत्यं प्रयेता, स हि भूयिष्ठामुद्दिमाप्नोति' । भा. १.०।
६।१४।५०, * गृहपतिः सते । अनेन गृहशब्देन कर्म
उच्यते, न ज्ञाता । शालग्राममिषीयमानाकामविशेषः
स्यात्, सर्वे हि ते शालग्रामाः वसवः । १२।४।१४।३५,
* गृहपतिः । सते च तेनायैः क्रतुर्धानं याजमानान्
कर्तुम्, अन्येषां यजमानानां स्यात्तत्वात् । ८।२।६।३२,
* गृहपतिना सते शुक्लान्वारम्भणौ दुष्परीक्षमानापीनि
परार्थानि कर्माणि कर्तव्यानि । १२।४।१४।३२। नहि तेन
आर्त्विजीनाः पदार्थाः कर्तव्याः । ऋग्विजा तु स्वपदार्थ-
संनिपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एव तर्हि गृहपतेरर्थवत्त्वम्,
क्रतुर्धानं याजमानानि करिष्यतीति । १२।४।१४।३४,
* गृहपतिकर्तृकत्वं शुक्लान्वारम्भादौ नियोगेन सते ।
१२।४।१४।३४, * अववागप्रतिष्ठाऽपि गृहपति-
शब्दस्य पतिर्वाच्य. इति यजमानमिषेयता उपपत्त्ये ।
प्रहृतानपि स्वामिनि चाय प्रयुक्तः 'गृहपतिर्विजेत' इति ।
१०।६।१५।५६, * गृहपतिमसदृशः सप्तमुपेयुः ।
८।२।६।३२, * गृहपतिमसाहयानान् प्रहर्षयति विहा-
यते । यथा देवदत्तो मृगयायां ज्ञातश्च इति । प्रकर्षश्च
पत्न्युपेयत्वात् । १२।४।१४।३६.

* गृहमेधीयं कर्म 'मकर्तव्यो गृहमेधियः सर्वावा'

सोम—परिसंख्याप्रयोजनकथनपर्यवसानात् संगतिः ।
सुत्रार्थस्तु—स्विष्टकृति धृत्यागे भक्षणनिवृत्तिः स्यात्,
उभयोरपि शेषमतिपत्तिकारणत्वेन तुल्यवर्तीपत्त्यात् इति ।

वि—‘तत्रैव (गृहमेधीये एव) परिसंख्यात्वे
प्राप्तिश्चास्ति वा न वा । अस्तीतिदर्शना, त्रैवे
सदुक्त्याऽनास्ति नैतरत् ॥’

भाट्टे इदमपिकरणं नचमाधिकरणे एव एकिकृत्य
स्थाप्यतम् ।

मण्डन—‘नास्विष्टकृच्छेपकृतिः सपूर्वे ।’ (सपूर्वे
गृहमेधीयस्य अपूर्वत्वाभावे) ।

शंकर—‘स्विष्टकृच्छेपकार्यहृत् ।’ शेषकार्यशेषकः
स्विष्टकृत् ।

गृहमेधीये यावदुक्तं कर्तव्यम् ॥

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् । १०।७।१०।१४ ॥

भाष्यम्—गृहमेधीयः एयोदाहरणम् । तत्रैवोऽर्थः
समभित्तः, आज्यभागान्प्राप्तयेव एतत्तिष्ठानाच्छब्दम् अन्या-
न्यद्धानि न गृह्णीतीति । तदुच्यते । किमेव एयोत्सर्गः
सर्वाभ्येव अन्यान्यद्धानि न गृह्णीतीति ? एवं खलु प्राप्ते,
उच्यते । ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् । तत एवमुक्तम्,
अङ्गानि नान्यानि गृह्णीतीति । अगम्यमाने विशेषे न
गृह्णीयात् । गम्यते चात्र विशेषः प्रत्यक्षविहितत्वादाज्य-
भागनोरिति । अतो यस्यस्य प्रत्यक्षवचनम्, सर्वेषु
तेषु पुनर्गम्यते विशेषः । तस्मादावदुक्तं स्यात् । यथा
‘अग्नये समवद्यति’ इति, ‘इदामपहृयति’ इति ।

सोम—प्राकृतद्रव्य पुनः श्रयमाणस्य अपूर्वताऽऽ-
पादकत्वं यदुक्तम्, तत् किम् एकैकस्य, उत सर्वेषामिति
विशेषविचारणात् संगतिः । सुत्रार्थस्तु—आज्यभागो
अधिकमपि यावदुक्तं स्विष्टकृदादि स्मादिति ।

वि—‘तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वा, ऽन्यान्पेक्ष-
णात् । न कार्यम्, विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृदादिकम् ॥’

भाट्टे एतदधिकरणं नचमे एताधिकरणे स्थाप्यतम्
इति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

मण्डन—‘तद् यावदुक्तादुत्तमं प्रकृष्यात् ।’

शंकर—‘तत्रापि यावदुक्तं स्यात् ।’

गृहमेधीये सामिधेनीनिषेधेऽपि नावाहन-
शायः ॥

‘न सामिधेनीरन्वाह’ इति गृहमेधीये सामिधेनी-
निषेधात् आवाहनमपि न कार्यम् । कौषीतके आवाहन-
विधिभ्यः परतः ‘अथ यत् परस्तात् सामिधेनीनां जपति,
वज्रो वै सामिधेन्यः’ (१।३) इति सामिधेनीपरामर्शेन तदवा-
न्तरप्रकरणे पाठेन तदङ्गत्वावगतेः । इति प्राप्ते, उभयो-
र्मिन्नकार्यार्थत्वेन ‘गुणानां च पराधेत्वात्’ इति न्यायेन
परस्पराङ्गाङ्गिभावे मानाभावात् परस्तात्पविषेर्दूरस्था-
नुवादेनापि उपपत्तौ अशान्तरप्रकरणाभावात् आवाहनशायः ।
संकर्य. ४।४।७.

गृहमेधीयाव्यभागान्यायः । आज्यभागान्यायः ।
गृहमेधीयन्यायः । गृहमेधीयाव्यभागविधिन्यायः । गृह-
मेधीयस्य आज्यभागपुनःश्रवणेन अपूर्वत्वम् ॥

विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनःश्रुतिरन-
र्थिका स्यात् । १०।७।१०।१४ ॥

भाष्यम्—चातुर्मास्येषु भूयते ‘मघ्नो गृह-
मेधिन्यः सर्वात्मम् (गवा) दुग्धे सायनोदनम्’ इति ।
तत्रेदं समामनन्ति ‘आज्यभागे यजति’ इति । तत्र
संशयः किं नोदकेन प्राप्तयोः आज्यभागयोः अनुवाद-
मायमेतत्, किंवा नोदकेन अनेन च द्वाभ्यामेकं कर्म
चोचते, किंवा अर्धवाद्यार्थे ग्रहणम्, उत अधिकयोः
कर्मान्तरयोः उत्पत्तिः, अथ परिसंख्याऽर्थम्, अथवा
आज्यभागे वर्जयित्वा अन्यत् नोदकः प्रापयति, अथवा
नोदकेन आज्यभागे एव प्राप्येते, नोदक एव वा नास्ति
अपूर्वो गृहमेधीयः इति । (अष्टौ पक्षाः) । किं
प्रातम् ? विहृतौ एतत्प्रां प्राकृतयोराज्यभागयोः प्रातयो-
र्द्वयमापयोः पुनःश्रवणम् अनर्थान्तरं स्यात् अनुवाद-
मात्रमेव, सुहृद् भूवा आचार्य उपदिशति स्म, नार्थान्तर-
शङ्कया खेदितव्यं मनः, ज्ञातमेतत् अनुवादमात्रमेतत्
इति, अन्यत् विन्यतमिति । कथम् ? तदि गम्यते,
अन्यस्य नावगम्यते इति । यथा अस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणाः,
ते आनीयन्तः देवदत्तो यदुक्तो विष्णुमित्रः इति भवन्ति
लोकैः अनुवादमात्रस्य वक्तारः । एयमेतदपीति ।

गोक्षीरन्यायः

भवति, तथा सद्युपदेशोऽपि खलजनकृतः लाज्य एवेति ।
संमहः

॥ गोक्षीरन्यायः । गोरेणि क्षीरं अहतौ खितं
मुष्टमेव यथा, तद्वत् । 'स्वरूपेण चर्मस्यापि अहिंसदेः
गोक्षीरन्यायेन शाक्यसेवन्त्ये सति अवर्मेत्यप्रवृत्तात्' । वि.
१।१।४ वर्णकं २. • गोमतद्वादशसतसंख्यामात्रस्य
नैमित्तिकैसादिगोदक्षिण्या भावः । भा. १०।३।१५।५९.
• गोमभेदासादित्वामिनि अत्यन्ताविद्यमानमेव शेषत्वं
यश्चापि, तथापि उपकारकत्वसंभवत् उपचरितमिति
द्रष्टव्यम् । या. ३।१।१।१२ पृ. ९०५.

॥ गोमवयवन्यायः । 'यथा गोमवयवप्रान्तिः कस्य
नाम न जायते । दोहने शयते सम्पूय गौरया गवयो
नहि ॥' इति । साहस्री. ६५२.

• गोत्रम् । दक्षिणारूप औदुम्बरा सोमचमसः 'स
मिषाव सगोत्राय वदन्ते देयः' इति ऋग्वेदे (सोमचमो)
भूयते । भा. १०।३।१।१६८. • गोत्रचिह्नं शिराङ्गम् ।
तत्रापि आचारानिवारय अट्टापेत्वात् नैव ताव-
न्नाममेव प्रयोगतम् । दृक्चं हि तत्रापास्तरेणापि गोत्रे
स्मृत्तम् । या. १।१।१।२ पृ. १६६. • गोत्रचिह्नं शिरा-
ङ्गम् । दर्शनं च 'सप्त बाणाः संवत्सितं कुपारा विधिना
इव' इति । (अथ विधिनाः शिरारहिताः कुपारा
इव इति बाणानामुपमानं कृतम्, तेन येषां चित् शिरा-
गादित्वमपि लक्ष्यते इति लिङ्गदर्शनम्) । भा. १।१।१।२
पृ. १६६. • गोत्रव्यवस्थायां शिराङ्गकृत्यप्रवृत्त्या
दर्शनं कथम् । १।१।१।१०.

• गोत्वमेतस्मिन् स्थितिषु प्रतीयमानम् अनेकप्रदेश-
मिव प्रतीयते । अथ अनेकस्मिन् स्थितिषु गोत्व न प्रती-
येत, कथं तर्हि कर्त्तुं स्थितेषु गौरीः इति मुद्रिः ।
शिरोगमनाप्यशिरःकृत्यनिष्कृता हि विशिष्टमुद्रिः ।
ऋतु पृ. १५७. • गोत्वमशिरःकृत्ये स्थितिरित्यु-
क्तं शाब्देनानेकैः । तस्य गोत्वं प्रत्ययेनोक्त्यु-
त्तरं । १।०।८।८।१६ पृ. २००२. • गोत्वव्यव-
स्थायाः प्रत्ययविचारिणिः । 'या. १।१।१।११ पृ.
२०१. • गोत्वादेः पदार्थस्य गौः इत्युपनिषत् नाम-
नेनम् अनेकाङ्गम् । तेन तस्य आश्रयमेवेति न

भेदः । सु. पृ. ३४४. • गोत्वादिसामान्यवाचि-
गवादिशब्दश्रवणे व्यक्तिकिरोपो लक्षणया लभ्यते । सोम.

६।१।१ पृ. ४४७. • गोत्ववचनं समन्वयः । यथा
"गौः इति सत्यपि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्या-
मिधाने सास्वादिसमन्वये समन्वयो नाम्न्यत्र इति तद्वचन
एव गोराब्दे विज्ञाप्यते, एवं 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पति-
सत्वेन यजेत' 'गायत्र्यनेतदहर्भवेति' इत्यत्र गायत्रीशब्दः
ऋग्वचन एव विज्ञातुं न्याय्यः, न तु चतुर्विंशतिसंख्या-
वचनः । भा. ८।३।६।१७. • गोदक्षिणायाः द्वादशो-
त्तरसतसंख्यायाः विभज्य दानं ज्योतिषोमे । १०।३।
१२।५०-५२. • गोदानं दक्षिणाविधाने विहितम् ।
१।१।६।३१. • गोदानगोपागौ । 'मन्त्राणामपि यत्
कार्यं विहितार्थैषकृत्तानम् । तेन गोदानगोपागौ नाम्नासा-
ङ्गार्थे ज्ञेयमाहौ ॥' 'देवांश्च यमिषंजते ददाति च'
इत्येवमादिभिः पुनः श्रुतेरपि न कर्तान्तरे कल्पयन्ति ।
या. ३।१।१।१ पृ. ६४९.

• गोदोहनम् आश्रयक्रियाऽपेक्षं प्रगद्गत् ऋग्वेदेन
अप्युपगमेन निराकाङ्क्षात् न क्रियाऽन्तरमाश्रितम् ।
प्रगुगतमेव अप्युपगमेन गोदोहनमवश्यः, न प्रगमनमात्रम् ।
वदिःप्राग्वते गोदोहनस्य वैगुण्यम् । सोम. ६।१।७.
• गोदोहनं कार्यं प्रकृतौ नित्यम् चामत्यथाचारम् ।
वि. १।६।१. • गोदोहनं दर्शपूर्णमासयोः अत्रा प्रगवने
विधीयमानं पुराणार्थम् 'चमतेनाथः प्रगवेद् गोदोहनेन
पशुकामम्' । ४।१।२ वर्णकं ३. • गोदोहनं दर्शपूर्ण-
मासाद्गमनमेव निराकाङ्क्षात् वदिःप्राग्वतेन विगुणं
भवति । या. ६।१।७।३७. • गोदोहनं वज्रमुपनिषि-
स्तान्यश्वामनामेव तत् कर्त्तव्यम् । माट्ट. ४।१।१
वर्णकं ३. • गोदोहनं पुराणार्थम् । सु. ८।१।१।७. • गोदोहनं
प्रगवने प्रकृतं यद्वापि । सु. ८।१।१।७. • गोदोहनं
विहितम् न प्रकृतं, 'गोदोहनेन (प्रगवेत्) पशुकामम्'
इति । भा. ८।१।१।१३१-२५. • गोदोहनं
सर्वशस्त्रावयवनी पशुगोत्रवद्व्यापनजनकवचनं येन
प्रवर्णमुद्रितेन पदोदोहनं विधीयते इति प्रमे, शास्त्र-
देशोदोहनं पशुकामम्, पशुगुणमेव च गोदोहनम् इति
विधानाः । माट्ट. ४।१।२ वर्णकं ३.

‘यज्ञताये’ इत्यर्थवादः संकीर्त्यते । उच्यते । न वाक्यान्तरेण विहिते अर्थे वाक्यान्तरेण अर्थवादेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । तस्मात् वागान्तरविधानार्थः एवार्थ नार्थवादः । ननु वागान्तरं नास्ति आज्यभागसंज्ञकम् । उच्यते । आज्यभगधर्मकं भविष्यति । न च गुण-संकीर्तनमस्ति, यथा ‘अप्सुमन्तौ आज्यभागी यजति’ इति । न च अन्यो वचनप्रकारोऽस्ति । यथा ‘नान्या-माहुतिं पुस्तात् जुहुयात्’ इति प्रतिषिद्धप्रतिप्रवचनार्थम् ‘यदप्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्’ इति निन्दित्वा ‘सुत्रे-णापारमापारयति’ इति वचनम् (उपसक्त इदम् । १०।४।१।४५ सूत्रे भाष्ये द्रष्टव्यम्) । तेषु हि सल्ल एवमर्थवत्ता स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरवचनम्, अपूर्व-त्वात् । एकमपूर्वमर्थं करिष्यति । इतरथा न विशिष्टा उपपत्तिः स्यात् । किं पुनरत्र कर्मान्तरे लक्षणमिति ? ‘एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादपार्थक्यं हि स्यात्’ (२।१।२।२) इति । अतः क्रमेण प्रधान्यमात्रात् उपरिष्ठात् अपरी यागो आज्यभागधर्मकौ विधीयते, अज्ञातो शायेते इत्यर्थः ।

दुप— अर्थवादोऽपि न (पठ्यते) मित्रवाक्यत्वात् (गृहमेधीयाज्येन) । तस्मात् कर्मान्तरम् (आज्य-भागधर्मकम् । भाष्योक्तं भेदवाचकमन्यापि दर्शयति—) चोदकेन आज्यभागी, प्रत्यक्षेणापि ‘एकस्यैवं पुनः-श्रुतिः’ इति न्यायेन कर्मान्तरम् । (प्रकरणान्तरे कुतो नोक्तम्, अत आह—) यदि (गृहमेधीये चोदकेन) दार्शनोर्णमाधिको विष्पत्तो न स्यात् (तदा) प्रकरणान्तरे इति न्यायेन (२।१।१।२५) कर्मान्तरं स्यात् ।

प्रतिषेधः स्थापित इति चेत् । १८ ॥

भाष्यम्— (पञ्चमं पञ्चमाह) इति चेत् पदवत्ति कर्मान्तरनोदनेति, तत्र । तस्य आज्यभागी इति नाम-संकीर्तने सति अनाज्यभागी न वाक्यो प्रतिपादयितुम् । उक्तमर्थे सति लक्षणाशब्दः, आज्यभागी इति च विशेषणस्य अविवक्षा स्यात् । तस्मात् न कर्मान्तर-वचनम् । किन्तु परिसंख्यया प्रतिषेधः स्यात् यथा ‘पञ्च पञ्चनद्या भक्ष्याः’ इति शाखादीनां पञ्चानाम् (यथा-शरपक्रोधाकच्छपञ्चङ्गानाम्) कीर्तनात् अन्येषां भक्षण

प्रतिषिध्यते इत्यपमर्थो वाक्येन गम्यते इति । एवमिहापि अन्येषामज्ञानां प्रतिषेधो भविष्यति इति ।

दुप— (कर्मान्तरेव सति) आज्यभागशब्दो लक्ष-णार्थो भवेत् । अप्राकृतश्च अदृष्टार्थः सन् अधिको भवेत् (इति गौरवम्) तस्मात् पुनर्थचनं परिसंख्याऽर्थम् अन्येषाम् (चोदकप्राप्तत्वात्) निवर्तकम् । ननु नात्र निवर्तकः शब्दो (नञादिः) नापि निवर्त्यशब्दः । उभयोरभावात् प्राप्तिरेषा निवृत्तिः (वाक्यार्थः) इति । उच्यते । आज्यभागविधानं तावदेतत् न भवति (चोद-केन) प्राप्तत्वात् । किं तर्हि ? एतस्मात् वाक्यात् (उचरितात्) अन्यनिवृत्तिः अनगम्यते । सा च अप्राप्ता, सेव विधीयते ।

नाश्रुतत्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । नहि अत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित् पदं श्रूयते, नापि इतराङ्गवचनम् । न च असं-प्रतिषेधपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति । पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूलम्, नास्य पृथक् सिद्धिरस्ति इति, तदुक्तम् ‘तदभूतानां क्रियायैव समान्तालोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्’ इति (१।१।७।२५) । तस्मात् न प्रतिषेधः । तत्र हि त्रयो दोषाः अस्वार्थग्रहणम्, पार्थक्यरूपता, प्राप्तभावश्च । तस्मात् कर्मान्तरवचनमेतत् इति । (नाश्रुतित्वात् इति सूत्रे पाठः कश्चित् । श्रुतिमूलत्वात् इति तदर्थः) ।

अग्रहणादिति चेत् । ३० ॥

भाष्यम्— (पठं पञ्चमाह—) इति चेत् पदवत्ति कर्मान्तरनोदनेति, उक्तस्वरूपं दोषः स एव महान् । तस्मात् किं भवतु ? आज्यभागशोः स्वग्रन्थेन ग्रहणम्, अन्येषामज्ञानां चोदकेन । स्वग्रन्थेन आज्यभागी गृहीतो दृष्ट्वा चोदकः तौ न प्रापयति । अन्यानि अज्ञानि अगृहीतानि प्रापयिष्यतीति । किमेव भविष्यतीति ? संसृत्यकारिता न कदापिष्यते । चोदकप्राप्तयोः वाक्या-न्तरेण अर्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिष्ठातं भविष्यति, विषयः सहाग्रहणेन पुनःश्रुतिः इत्येतत्, न कर्मान्तर कल्पयिष्यते । यथा ‘देवद्रोऽन तिष्ठति’ इत्युक्ते न निष्ठनेव तिष्ठति इत्युक्तः, एवावता देवद्रोऽन्योऽप-ममिषीदति इति गम्यते । न च परिसंख्या विज्ञोऽसौ

आश्रयोऽस्यस्य स्वार्थरुद्धो न लभ्यते ॥ पूर्वार्थ-
करणन्यायस्तस्मान्नेमित्तिकेवैष ॥'

इति प्राप्ते, उच्यते । 'नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वर्तते
नित्यवाधया । हेतवोऽत्र त्रयः पूर्वा ज्ञातृवाता
एव संभवाः ॥ असंयोगादवाधेन संयोगोऽस्य
विशिष्यते । पुनः कर्तृविशिष्टस्य प्रयोगस्य परि-
ग्रहात् ॥ साक्षाच्च पुरुषार्थत्वादनन्याश्रयगामिनः ।
एवं सिद्धे वलीपत्ये निवेशः प्रकृतौ स्थितः ॥'

'नन्वतुल्यार्थयोगोऽधः कर्तव्यपुरुषार्थयोः । न
पुणो, न विरोधोऽस्ति भिन्नगोचरयोस्तयोः ॥
अतश्च पुरुषार्थत्वात् पृथक् प्रणयनक्रिया । आप्नोति
चससेनेव कर्तृपूर्वस्य साधनात् ॥ न साध्ययति
पर्यादीन् कर्तव्यधर्मसो यथा । गोदोहन् तयाऽ-
न्यार्थं न कर्तव्यस्य साधनम् ॥ न चोभयार्थता तस्य
वाक्यभेदप्रसङ्गनात् ॥ विधिर्नोस्त्येकवाक्यत्वे
फलप्रणयने प्रति । अन्यः हि वचनव्यक्तिः फलो-
देशेन तद्विधौ । अन्या प्रणयनोद्देशे, तस्माच्च
द्वयसंभवः ॥ आसन्नसंभवे चेष्टा (च इष्टा)
विप्रकृष्टेन संगतिः । युगपत् तेन न स्वार्थं संभवा-
संभवानुभौ ॥ अतः कमिपदाक्षेपाज्ञास्य प्रणयने
विधिः । अविद्यानादोपपत्त्यान्न योषान्तरवाधनम् ॥
(गोदोहनेन पञ्चकामस्य इत्येवं कमिपदसममिष्यादात्तात्

कल्पदवैक्यपरिहारार्थं पश्येत्तेनैव गोदोहनस्य विधेः
स्वावागतेः नास्य पुनः प्रणयनेति तेन विधिः संभवति
इत्यर्थः) । अवाधाच्चमसोऽवदयं वर्तव्यश्च
भतुं प्रति । न चान्यस्यावकाशोऽस्ति कर्तव्येऽ-
न्येन साधिते ॥ तेन प्रणयनाभ्यासः कार्यः
काम्यगुणं प्रति ॥ यथेन्द्रवायुदेवत्ये प्रहे मित्राद्य-
संभवात् । भिन्नं मित्रादिदेवत्यं महाभ्यासात्तत्तरे
विधेः ॥ एवं प्रणयनाभ्यासः पुरुषार्थवशाद्वैतः ।
द्वयोरपि मध्येगुण्यं कृतोश्च स्यात् फलस्य च ॥ नहि
स्वसाधनत्यागादनन्यासाधनसाधिते । कर्मभिः
साध्यते स्वार्थोद्दोहनाभिरलक्षितः ॥ उच्यते यो
गुणः काम्यः कर्तव्येन न गृह्यते । कर्तव्यार्थं कर्म
गृह्यति स एव स्वार्थसिद्धये ॥ निर्वर्थापारो गुणः

कामं न साध्ययति कश्चन । करणस्यं न तस्यास्ति
निष्क्रियस्य फलं प्रति ॥ तेनावदयं क्रिया का
चित् प्राप्ता या सममाप्तिवा ॥ सा च प्रकरणे-
नास्मै दत्ता प्रणयनात्मिका । तस्यां च चमसः
पूर्वप्राप्तिऽन्यो विद्यते गुणः ॥ तदवाधादशक्यश्च
विधिर्गोदोहनादिनः ॥ गोदोहनाद्यवाधित्वा यथाऽ-
सौ विहितस्तथा । तदवाधेन नैवेह तस्य कश्चिद्
विधिः श्रुतः ॥ काम्येन गृह्यमाणा च क्रिया प्रण-
यनात्मिका । विप्रकृष्टफलं शक्ता स्वगुणं नोप-
जीवितुम् ॥ क्रियया वा गृहीतस्य गुणस्याकरणे
गुणः । एरणे तस्य दोषः स्यान्नियिद्धस्यैव
संगती ॥'

नित्ययोनोऽपि हि काम्यो गुणः अवान्तरकार्यै-
कत्वात् विरोधिगुणान्तरज्ञानमिष्यात्वावधारणमर्थः ।
तथाहि 'प्रासङ्गिकीं कृतोः सिद्धिं काम्यो हि
कुरुते गुणः । गृह्यति न च सिद्धार्थः कृतवः
स्वगुणं तदा ॥ सर्वस्यैव हि कार्यार्थः स्वगुणप्रहणा-
दरः । अन्यार्थगुणसिद्धे तु कार्ये, ऽस्य स्वगुणेन
किम् ? ॥ द्विवि. संययनार्थानामर्थं प्रणयनं हि
यत् । तद् गृहीत्वा गुणः काम्यः प्रमुञ्चे न क्रिया-
ऽन्तरम् ॥ ततश्चास्य प्रयोगस्य नैषाङ्गं चमसो
मतः । तदप्रहे कुतोऽयं वैगुण्येन क्रियेत सः ॥
तेन प्रणयनाभ्यासः कर्तव्योऽपि न विद्यते ।
निष्फलत्वादो बाधः प्रयोगात् कर्मणः सङ्गत् ॥'

तथा प्रणयनमपि निर्वर्तमानमेव गोदोहनस्य आश्र-
यव प्रविष्यते नाम्नया, इति पञ्चकामयोरपि अन्यार्थेन
सता गोदोहनेन निर्वर्तितत्वात् न चमसमुपसंगृह्यति ।
कार्यो हि सर्वत्र साधनप्रज्ञानम्, न स्वल्पमात्रमभा-
वनाऽप्येव । तत्र यथैव प्रवृत्तलक्षणे अन्याधेरेवाग्निः उप-
क्रियमाणाः परपुत्रोदासादयः न साक्षात्पि उपसंगृह्यन्ति,
न तद्वान्ता भिन्नैर्गुण्यं भवति, तथाऽत्र चमसज्ञाना
न इति श्रय्यम् । उपचित्प्राप्तमपि विष्णुवत्संगृहीतं
नैषाङ्गं भवति । न चानुद्गमगृह्यते दोषः । सुतया वा न
तद्वद्गुणे वैगुण्यपङ्गः । न च सिद्धस्य प्रपानस्य प्रण-
यनस्य गुणतरोरेन आश्रयिः । न चैकान्येन चमसः

अङ्गानि गृह्णीतीति । कुतः ? 'केन प्रकरणे कुर्वात्' इति तस्य आकाङ्क्षा, न 'किं कुर्यात्' इति । प्रकृतौ च अङ्गवत्त्वा नाम प्रकारो विदितः, प्रयोगवचनेन च आकाङ्क्षते । न तु विकृतौ अङ्गवत्त्वा क्लृप्ता । सा कल्पयित्वा आकाङ्क्षिता भवति । न च क्लृप्तानुज्ञित्वा कल्पनीय-सङ्गो न्यायः । तस्मात् तत्रापि चोदकेन अङ्गानि गृह्णन्ते इति । गृहीतेषु च प्रकृतेषु वैकृतानामङ्गानां विधानमनर्थकं मा भूत् इति तेषामङ्गत्वा कल्पयित्वा सर्वाङ्गोपसहारीणां प्रयोगवचनेन संग्रहः क्रियते एवेति ।

टिप्— भावयेत् फलम् । केन ? गृहमेधीयेन । कथम् इति (अपेक्षायाम्) आज्यमागौ गृह्णाति (प्रकरणेन) । तौ च क्लृप्तोपकारी (प्रकृतौ) दृष्टौ । तस्मात् तौ गृह्णाति । उपमितप्रापणम् (उपमितया प्रकृत्या सङ्गणानां विध्यन्तस्य प्रापणमित्यर्थः) । उपमानप्रमाणकं प्रापणमिति सरल्युद्धेः) यावत् गृहमेधीयकथम्भावो नैव गच्छति, तावत् प्रत्यक्षाभ्यामाज्यमागौ गृहमेधीयः एकवाक्यत्वा यवः । तस्मात् आनुमानिकेन प्रकृतिवच्छब्देन न संध्यते (गृहमेधीयः । 'यस्या तु विकृतौ' इत्यादिभाष्यार्थमाह—) यत्तु अपूर्वपक्षम्, तत् क्लृप्तोपकार न भवति । अक्लृप्तोपकारत्वात् (च) कथम्भावाकाङ्क्षा न शक्नोति पूरयितुम् । तत्र अवश्यम् (याकाचित्) प्रकृतिः अपेक्षितया (पूरणसमर्था । तस्याम्) अपेक्षितायां च चोदकेन निराकाङ्क्षीक्रियते ।

शा— 'तत्र प्रकृतितः प्राप्त्योदकेनाज्यमागयोः । गुणान्तरस्य चानाभावदुर्वादात्त्वमिष्यताम् ॥ आनर्थक्यप्रसङ्गात् न त्वेवम् ह्यवयवमम् । तस्मादुभाभ्यां विध्यन्तो दाक्षिक्योऽत्र विधीयते ॥' सिद्धान्तस्य 'तस्मादपूर्वतैव स्याद् गृहमेधीयकर्मणः । प्राकृतज्ञानिराकाङ्क्षं न तच्चोदकमर्थयेत् ॥' इति ।

सोम—प्रतिप्रस्तावार्थमागयोऽपि आज्यभागवतिरिक्ता-नामङ्गानां गृहमेधीये न बाधः इत्युच्यते (प्रत्युदाहरण-) संगतिः । सूत्रार्थम्— विकृता प्राकृतेति क्लृप्तवत्तायां भवति पुनः श्रुतिस्तुवादमात्रं स्यादिति ।

वि— 'गृहमेधीयके त्वाज्यभागवित्यनुवादीः । स चोदकविधिर्वाऽर्थवादो वाऽधिककर्म वा ॥ परि-संख्येत संकोचोदकोऽन्यत्र वाऽत्र वा । अपूर्वो गृहमेधीयः स्यादास्तौ हतचोदकम् ॥, अनुवादः पुनः श्रुत्या द्वितीयः सार्थावशत्वात् । निर्वारणचोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायकत्वात् ॥ योदनेनैव तत्पिदेरैष्टिकस्य प्रसंजनम् । विध्यैकवाक्यता नास्ति तेनावङ्गान्तरे विधिः ॥ प्रथमि-ज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि । चोदकस्य च संकोच इतराङ्गनिषेधतः ॥ भाष्योदकाच्चोदकस्य स्वार्थसंदर्भं भवेत् । वैरुण्यस्य निरर्थक्यत्वात् कर्म युज्यते ॥ आज्य-भागोतिनाम्नोपकारकलितस्मृतेरिह । नामताऽऽदि एव तस्माच्छ्रुत्यते तेन चोदकः ॥'

भाट्ट— चाहुर्मात्रेषु 'महद्वयो गृहमेधिम्यः सर्वासां दुग्धे लाघवोदकं निर्वपेत्' इति गृहमेधीयेति विधाय 'आज्यमागौ यजति यज्ञतायै' इति श्रुतम् । तत्रातिदेशप्रतिषेधभाष्यभागेषु पुनः किमर्थमिति बाधो-पयोगितया चिन्तायाम् अनुवादमात्रमित्याद्याः पक्षः । अनुवादमात्रेण चैवर्गोपत्तेः औपादी निर्वपत्यादेः प्रकृति-सादृश्यशोधनद्वारा प्रकृतितानि यामस्तवदस्यापि तादृश-वाक्यवत्तासादृश्येन अस्याप्याज्यभागविधायकत्वमङ्गीकृत्य तादृशवत्त्वसादृश्येन वा प्रकृतिनियम इत्यपरः । औपचर्यकत्वेन अनेकदेवतकत्वेन चैव प्रकृतिविशेष-नियमोपपत्तेः 'आज्यमागौ यजति' इत्यस्य चैवर्गोपत्तेः निर्वपत्यदेवस्य यागलक्षकत्वात् साधुवाक्ये च सार्थकस्य सादृश्योपवादकत्वेऽपि बाधकाभावाद्दुर्वादातिदेशस्याप्य-विधानस्य विहितविधानाश्रयेनानुपपत्तेः, चोदक-प्राप्त्येष्टिकविध्यन्तस्य प्रगताऽर्थमिदं सार्थवादकं वचनम् । इत्यमर-विध्यन्तः प्रसङ्गः यत्वाज्यमागौ जिरेते, तौ च 'यज्ञतायै' इति विध्यन्तव्यंशद्वारा यागस्तुतिरिति तृतीयः । अंसंश्रितवाचनिकगुणवशित्वेन गृहमेधीय-विध्यैकवाक्यत्वाभावादर्थमादत्तानुपपत्तेः, अत्रासात् कर्मा-न्तरमेवेदम् अत्राहुताकार्यमात्रभाष्यमर्थकं गृहमेधीयाङ्गवत्ता विधीयते इति चतुर्थः । न तावदस्यासात् कर्मान्तरं यज्ञप्रवर्तित्या अनन्तररक्षणमात्रात्, नापि प्रकरण-न्तरात् अनुवादेमनुगमाभावेन तदङ्गत्वात्, उदादेशगुण-

गोदोहनाधिकरण

तेन काम्यस्य पुर स्मृतिवत्त्वात् न च काम्यस्य ऋचनङ्गात् तेन ऋचनङ्गात् न च काम्यस्य विगुणकभाषितात् काम्यादि परानामिति, काम्यस्य लाघवेन परप्रमुक्तार्थोपलब्धितया स्वातन्त्र्येण अनुष्ठानाद्वाङ्मातृपुत्रे । आश्रयस्यापि परप्रमुक्तकाम्यगुणेन उपकारादिभेदे नित्यनैमित्तिकचमसाद्यगुणकत्वात्त्वनात् काम्यप्रयोगे चमसादे अङ्गत्वाभावेनैव वैगुण्याप्रसङ्गे । अतो दुर्लभस्य नित्यादे प्रवृत्त्यान्येनैव प्रयोगविषयत्वकरणत्वात् प्राप्तवाद्यविषया नापेक्ष्य काम्यनैमित्तिकादे इति सिद्धम् ।

मण्डन— ' गोदोहनादेर्विज्ञौ विविधौ । '

शुद्ध— ' निय नैमित्तिक ज्ञेयम् । ' (नैमित्तिक कर्ता, निय कर्म) ।

• गोदोहनाधिकरणम् । भा ४।१।१२ वर्णक २ अत्र गोदोहनस्य पुरकार्यता प्रतिपादिता । ३।६।१।१० अत्र गोदोहनस्य प्रकृतिसंज्ञिता इत्युक्तम् । • यथा गुणात् फल भवति, यथाच काम्ये गुणे नित्यमर्थे विद्यतेति तत् इन्द्रियनामाधिकरणगोदोहनाधिकरणान्नामुपसंहृत्यम् । वा ४ १०६७ • गोदोहनाधिकरणसिद्धे नित्यवानित्यवधार । सु ४ १४९

• गोदोहनादि काम्य कामाभावे नित्यप्रयोगे न प्रकृतम् । आट्ट ४।१।२ • गोदोहनादि पुरकार्यत्वात् चमसं विज्ञेय निविशते । खडिरस्तु ऋचनङ्गात् न क विद् विद्यतेति । वा ८।१।१।२५ • गोदोहनादीनि नैमित्तिकानि न तिलागमि । भा ४।१।२।४, • गोदोहनादे नैमित्तिकात् नित्याद्येवम् । तच्च ग्राह्यम् (वागनाख्यद्वयजन्यम्) दर्शयन्मासयो । ४।१।२।४ • गोदोहनदे पुरकार्यते, उत ऋचनङ्गादपि इति ऋचनङ्गात्त्वत्वात् चतुर्थं करिष्यते । सु ४ ८३६ • गोदोहनादीना गुणकामाना विज्ञेय निति देश । भा ८।१।१।४।२३-२५ • गोदोहनादीना प्रकृतिसंज्ञिता । गोदोहनाधिकरणे इदम् । के ३।६।१।२०

• गोदोहनगुण निय चमसत्वापन्नकमा प्रगमन विज्ञेय निविशते । वि ३।६।१६

• गोदोहनचमसन्वयाय । गोदोहनवर्णकं द्रष्टव्यम् । भा ४।१।१।२ वर्णक २

• गोदोहनन्याय । भा ४।१।१।२ वर्णक २ काम्यसंज्ञानां महाभते आश्रयसंज्ञेन यथोक्तानां गोदोहनन्यायेन पुरकार्यत्वमेव न प्रत्यर्थम् । वैआसा १।१।१।१६ • यदि पुनर्विद (समिधे नीनाम्—) अङ्ग भवेत् ततो गोदोहनन्यायेन आश्रयप्रवृत्त्यादपि तावत् काम्येय प्रवृत्त्यानुवृत्ति स्मात् । वा १।१।१।२।२ ४ ७३४. • गोदोहनपदं दौर्लभत्वात् द्रव्यादि । वा ४ २२

• गोदोहनवर्णकम् । दुप- एव वा । फलार्थवादत्वात् अनुदाहरणमनतिद्वयत्वादि । (इति माध्योगिरण दूषयित्वा आह—) गोदोहनादीनि यान्त्रात् पुरकार्यानि प्रत्यक्षेण ऋचनङ्गात्विद्यते । तस्मात् (फलो) समुच्चयेन पूर्वं पक्षः । विद्वान्तस्तु अवधारणया । पुरकार्यार्थान्येव तादर्थ्यलक्षणेन शेषेन । अस्माच्च (माष—) यथादनुनीयते बादरिते पूर्वं पक्षस्तथेति । ४।१।१।२ वर्णक २

सोम— गावो यस्मिन् पात्रे दुहन्ते, तत् गोदोहन नाम ।

वि— गृहीय वर्णकमारचयति— ' गोदोहन हवाये स्थाप्य वा, मानाद् हवायेता । अन्यथाऽपि (चमसेनापि) कृतो हिदे केवल पुरकार्य तत् । '

आट्ट— (४।१।२ वर्णक २) यत्र । गोदोहनादीना पशून्मृगा पुरकार्यत्वावगमेऽपि प्रकरणत्वात् ऋचनङ्गात् यथा प्रगमनस्य चमसलोपेन अङ्गानामात् । वैगुण्यापत्त्या विगुणवगवनाभित्वात् गुणादपि फलानुपपत्ति । अत उच्यते यत्रात् दुर्लभमपि प्रकरण निमित्तोक्तम् । अथवा पशून्मृगा संवत्सराप्रवाचिनी हीपारिणयेन (१।२।२८) सर्वकामसकप्रमातास्तुप्रयोगजन्यप्रगमनजन्यसंज्ञेनेव प्रकरणानुरोधेन पक्षेक्षेन गोदोहन विधीयते, न तु अष्टात् । इति प्राप्ते, दुर्लभप्रकरणादुपेक्षेन पर पक्षसंवाचनीकरे प्रमाणाभावात्, हीपारिणय निमित्त विविण्णवाभावाच्च अष्टादेव उद्वेगपक्ष पक्षान्तरम् । प्रगमनवैगुण्यस्य च परप्रमुक्तगोदोहनन्योपकारमात्रेण

विधिवशेन तेषामङ्गत्वावगातावेव तत्साहित्यस्य अङ्गत्वाव-
गतिः, न तु प्राकृताङ्गान्तरसाहित्यस्यापि, तेषामाकाङ्क्षा-
विरहेण अतिदेशस्यैवाकल्पनेन अङ्गत्वस्यैवावगतेः ।

न चैवं पाठक्रमेण प्रथमावगाताङ्गेनैव प्रकृतेरपि
नैराकाङ्क्षात् तदुत्तराङ्गानां प्रकरणप्राप्तत्वात्तावपत्तिः,
प्रकरणस्य युगपत् सर्वाङ्गमाहित्वेन पाठक्रमस्य दुर्बलस्य
व्यनियामकत्वात् । अन्यथा प्रथमेनैव नैराकाङ्क्षे इतरस्य
कर्मान्तरत्वापचौ श्रीक्षिप्तवर्षिकत्वाभावेन । अत एव
गृहमेधीयस्य प्रकरणे आम्नातानाम् आव्यभागस्विष्ट-
कृदादीनामपि नान्यतरेणैव नैराकाङ्क्ष्यम्, अपितु प्रक-
रणाविशेषात् कृत्योपकारकत्वाविशेषाच्च पाठक्रमम् अत-
न्वीकृत्य सर्वैरेव । अतश्च कृत्योपकाराज्यभागान्तरादिभिरेव
नैराकाङ्क्षात् गृहमेधीयस्य अतिदेशकल्पकत्वाभावेन
अपूर्वत्वापचतेः आव्यभागान्तरादिराङ्गानां प्रमाणाभावे-
नैवापत्तेः कलाः शेषान्तरपरिचर्येति सिद्धम् ।

न चैवं पञ्चमपञ्चाविशेषः, तत्र चोदकप्राप्तपरिचर्यत्वा-
त्वाङ्गीकारेण चोदकपरिलोपपूर्वकप्राप्तपरिचर्यत्वरूपसिद्धान-
न्तापेक्षां तस्य भेदात् । न चैवं तयोः पञ्चमेरुपशाने
विशेषाभावः । प्राप्तपरिचर्यत्वापक्षे आव्यभागविषेर्लक्षणया
तद्विपरिचर्यत्वापक्षेन 'अप्राप्तज्ञमानव' इत्यत्र प्राज्ञान-
भिन्नस्य तत्त्वज्ञातीयस्यैव मनुष्यादेर्महजत्वात् आव्यभाग-
भिन्नस्याव्यभागवत्मानजातीयव्यगान्तरस्यैव परिचर्यत्वा-
पक्षेः । सिद्धान्ते प्राप्तकप्रमाणभावेन तद्विपरिचर्यत्वं सर्वस्यैव
परिचर्यत्वाऽऽपक्षेः विशेषसत्त्वात् । अत एव स्विष्टकृच्छ्र-
वर्णमपि पञ्चमपक्षे समानजातीयत्वात् प्राशिक्षादिशेष-
कार्याणां निवर्तकमेव । अथ 'इदमवयति' इति द्व-
विष्टकृच्छ्रिषिनिवर्तकेषामप्येव अर्पन्तिरविद्वित्वात् इडा-
भक्षप्रतिप्रवर्णमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु इडाश्रवणस्यैव
शेषकार्यान्तरपरिचर्यत्वाऽर्थत्वम्, स्विष्टकृच्छ्रणस्य च
प्रतिप्रवर्णार्थत्वमित्यत्र विनिगमनाद्विरहात् उभयोरपि परि-
चर्यत्वाऽर्थत्वमेव आश्रयभागभवेनान्त । तथाचान्तरसादर्यत्वात्
आव्यभागश्रवणम् अर्थकर्मभूतयागान्तरपरिचर्यत्वाऽर्थम् ।
स्विष्टकृच्छ्रणं च आश्रयिकमन्तरपरिचर्यत्वाऽर्थम् । इडा-
श्रवणं च महान्तरपरिचर्यत्वाऽर्थं पञ्चमे पक्षे । सिद्धान्ते
द्व सुगपत् सर्वैरेव कृत्योपकारप्राकृतान्तरपुनःश्रवणैर्नैराका-

ङ्क्षयापादनेन चोदकलोपावगमात् सर्वाङ्गनिवृत्तिरेव
प्राप्तकप्रमाणाभावात् फलम् । न चैवं 'तमुपपद्येन' इत्यादा-
वपि सत्यपि गुणकामप्राप्तिकृतकत्वे चयनस्य कृत्योपकारक-
त्वेन चोदकपरिलोपापत्तिः, तस्याद्वनीयसंस्कारकावेन
तन्माप्यर्थमतिदेशोपकीवित्वेन तत्परिलोपकत्वात्तुपपत्तेः,
प्रकृताङ्गतावोपकविधिसमकालीनविधिविधितत्वात् चय-
नस्य उक्त्यादौ कृत्योपकारकत्वाभिध्याच्च । प्रकृते त्वेवं
विशेषाभावात् चोदकपरिलोपकत्वेन सिद्धं गृहमेधीयस्या-
पूर्वत्वम् ।

मण्डन— 'भवेदपूर्वं गृहमेधिकर्म ।'

शंकर— 'अपूर्वत्वं प्राकृतमुच्यते ।' ('प्राकृतस्य
पुनः अर्थे सति कर्मणः अपूर्वत्वम् ।)

॥ 'शब्दन्ता प्रायणीया सेतिष्ठते' । अत्र संतिष्ठतिविधाने
चोदकोऽङ्गानि प्रावयति, तस्मात् आव्यभागन्यायोऽत्र
नास्ति । भृष्ट. १०/७/१४/१६.

॥ अवश्ये 'अग्नीवष्णौ स्विष्टकृतौ यजति' ।
यागश्चाप्यमतिदेशमात्रेऽपि आव्यभागन्यायेन प्राकृत

एव स्विष्टकृत्यागान्तरं वा तत्कार्यापन्नम्, अप्राकृतकार्यमेव
वा प्राकृतस्विष्टकृच्छ्रिकाररूपम् । भाट्ट. १०/११/१८,

॥ 'ईशानाय परस्वत आलमेत' । 'पर्वमिहकृताना-
रण्यानुसूचित' इत्यत्र आव्यभागन्यायेन पर्वमिहकृता-
न्तराङ्गानि विधानेऽपि नात्र पशोः प्रदेयता प्रमाणा-
भावात् । १०/११/१९.

॥ द्वादशाहो आशयोरहोः रथंतरबृहत्सामकत्वात्
तसैवमितिकयोः ऐन्द्रवायवाग्निवज्रसामत्वयोः अतिदेशेनैव
प्रातिभमवे पुनस्तत्र तच्छ्रवणं आव्यभागन्यायेन
अङ्गान्तरपरिचर्यत्वायैव इत्याचः पथः । भाट्ट. १०/१२/२३.

॥ कृत्योपकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां निरुकाङ्क्षीकरण-
सामर्थ्यस्य गृहमेधीयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ।

मु. ट. ११९७. ॥ गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन
अपूर्वत्वं वैमृचादीनाम् इति श्रुतिः । भाट्ट. १०/१८/१९.

॥ अथमेवे 'ईशानाय परस्वत आलमेत' । 'पर्वमि-
हकृतानरण्यानुसूचित' इत्यत्र पर्वमिहकृतान्तराङ्गानि वि-
चोदकतः प्राप्तत्वेऽपि गृहमेधन्यायेन चोदकलोपे सति चोद-
कतः अङ्गान्तराणामप्राप्त्या फलतः अङ्गान्तरप्राप्तियेवार्थ-

करदे नित्या, नित्या यात्स्वर्गयोः । नित्या समाप्ते,
वाच्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ ' अत्र समावश्यं पृथक्
ग्रहणं गोवलीवर्द्धन्यायेन, एकपदे इत्यनेनैव तत्संभवेऽपि ।
शब्दकौस्तुभः 'अहङ्' । गोमिलीयः अर्थग्र-
न्थः छन्दोगैरेव परिगृहीतः । वा. १।१।१।१५ पृ. २४४.

● गोमान् देवदत्तः । 'विशेषणाद् विना नेष्टो
विशेष्यप्रत्ययोल्लेखः । विशेषणं च गावोऽत्र न
संबन्धः कथं चन ॥ ' देवदत्तो हि गोमिरवच्छित्तो
विवक्षितः । ताश्च प्रतिप्रदिक्नेपोषात्ताः सन्त्येव । यन्तु
नामनन्दाभिरवच्छिद्यते इति, सत्यं नावच्छिद्यते । तेनैव
तमिः संबन्धाक्षेपः (संबन्धप्रतीतिः) अर्थात् लभ्यते ।
छर्वणा तावत् गोमच्छन्देन गोविशिष्टोऽयं इत्येवमिहिते
कथम् अनवरिषतास्ता गावः त विविपन्ति इति तासा-
मेवैव व्यापारो न शब्दस्य । तथाहि, ' न विशिपन्ति
गावोऽर्थं पृथिव्यामनवरिषताः । तत्र किं शक्यते
यक्तुं पृथिव्यप्यभिधीयते ॥ ' नहि येन विना
अर्थोऽप्यलोपो नास्ति तत्तदभिप्रातन्त्रम्, किं तर्हि,
यावता विना विशिष्टबुद्धिर्नोपपद्यते । गोमिक्षापीतामिः
तदति बुद्धिर्नोपपद्यते, न संन्येनापि । किञ्च 'यक्तु-
व्यापारमात्रं च संबन्धप्रत्यवेक्षणम् । स हि गोमि-
रसंबन्धं न गोमन्तं विवक्षति ॥ ' ... वस्तुपरमेश्वर
यदसंबन्धं गावो न विशिपन्ति । स तासां व्यापारो न
शब्दस्य । तेन यं यथाऽवस्थितं शब्दवन्ति विशेष्यम् । स
तथाऽवस्थास्यते । संबन्धी वासी विशेष्यत्वं प्रतिपद्यते
इत्यर्थान् प्रवक्ष्यते । ' विशेष्यत्वेन संबन्धं तद्विशे-
षणसंगतम् । गोविशिष्टोऽयमित्येवं गोमच्छन्दोऽ-
भिप्रायति ॥ ' तस्मादपि अनभिधेयः संबन्धः ।
वा. १।१।१।१५ पृ. ६७५-७६.

● गोमयपायसस्यायः । गोमयं पायसम्,
गोविष्णुपात्रं समवत् इति अनुमानं यथा प्रत्ययेन
वाप्यते । तद्वत् । संभद्.

● गोमयशुद्धिकन्यायः । 'अचेतनत्वेन प्रति-
देभ्यो गोमयादिभ्यः (चेतनानां) शुद्धिर्वासा
उपपत्तिः दृश्यते, तेन उपादानोपादेययोः अत्यन्त-
सादृश्यं नापेक्षते । तस्मात् ब्रह्म-इत्यनेन चेतना-

चेतनत्वेन वैलक्षण्येऽपि उपादानोपादेयभावः स्यात् ।
इदं (१।१।१५ म. सू.) साकरभाष्ये विस्तरेणोक्तम् ।
के.

● गोमहिषन्यायः । गोमहिषगोर्भूमिचित्तो विशेषः ।
सहवासनं तु मित्राऽपि भवति । तददन्त्यत्र । संभद्.

● गोमहिषीन्यायः । यथा यथादेमहिष्यादेव च न
येन चिन्मिन्नेन अन्योऽयं मैत्री भवति, न केन चिच्च
विशेष इति, तथा प्रकृतेऽपि । गोमहिषन्यायस्य शब्द-
मेवोऽयम् । साहस्री. ३९८.

● गोमृगाः अश्वमेधे चवनीयः पशुः तुतीयः । तस्य
वदन्त्यः पशुविपत्तिः । आ. १।१।१।१७.

● गोयागाः अतुक्कन्यायां विहितः ज्योतिष्ये ।
आ. २।१।१।११.

● गोवृक्षगान्यायः ' कर्तरीकर्मः कर्त्तव्यः ' इत्येव-
मासीमि । (कर्तरी नाम घञं कर्णयो. याधाम्, ताः ।
कर्णस्य स्वाङ्गत्वात् बहुव्रीहौ इत्यन्तत्वम् । यासां कर्णौ
वर्तमानौ वहीर्नमि किञ्चित्किञ्चित् कर्त्तव्यां वृक्षवातास्ता
उपादिता ता गावः ।) आ. ४।१।१।१७ पृ. ११९५.

● गोवधादेः (यागस्य मधुपर्कगतस्य च ६०)
शुगान्तरपर्यन्तम् । माट्ट. ६।१।१२.

● गोशब्दस्य गान्यादयः अपभ्रंशाः इति एवंविदः
तत्त्वविदः । बृहती. पृ. २३७. ● गोशब्दस्य द्विलिङ्ग-
त्वात् । सु पृ. १४४४. ● गोशब्दस्य मृत्तुचिनिमित्तं
साक्षादिमद्रमनम् । वा. १।१।१।१७. ● गोशब्दे
एकोऽर्थः प्रतीयते । तत्र यत्नानुगमः स साधुः, इयमे
अपभ्रंशाः । यथा एको गोपीशब्दः आपनने साधुः, न
साक्षादिमति । तुष्ट. १०।८।१।४.

● गोशब्दसाधोगान्यायः । ' विच्छिन्नयत्न-
व्यमृशेन नित्येः सर्वगतैरपि । व्यतिरिक्तपदार्थान्नो
वर्णनोपपद्यते ॥ अनादये च गोशब्दे गोशब्दत्वं
कथं भवेत् ॥ ' (एतेनैव श्लो. ६५-६६) इति
वार्तिकोक्त्यादेन अगादिवाक्ययोगमुपपादयितुम् ... ।
सु. पृ. ११७०.

● गोशूद्रमाहिकान्यायः । यथा केन चिदन्माकं
गोः केति पृष्टः शब्धिः तथा. गो. शूद्रमाहाय इत्येन इयं

३४७ गोत्याद्यवबोधितम् इति तत्र पाठः) अविरोधः
श्रुतिप्रकरणयोः । सु. घृ. ११२३-२४.

● गौः अश्वः इत्येवमादयः शब्दाः आकृतेरभि-
धायकाः इति सिद्धम् । भा. १।३।१३५. ● 'गौः'
इति शब्दः साधुः 'गावी गोणी गोता गोपोतयिका'
एते शब्दा असाधवः । वि. १।३।१९. ● गौः इति
सत्यणि गमनमिति सामान्यद्रव्याभिधाने सास्नादिप्रत्ये
समन्वयो नात्ययेति तद्वचन एव गोशब्दो विज्ञायते ।
भा. ८।३।६।१७. ● गौः इत्यम कः शब्दः ? गकारो-
कारविशर्जनीया इति मगगानुपवर्धः । १।१।४।५ घृ. ४५,
● गौः इत्यस्य शब्दस्य कः अर्थः ? सास्नादिविशिष्टा आकृतिः
इति वृत्तः । १।१।५।५ घृ. ४९. ● 'गौरित्युच्चरिते
सप्त यस्तूनि प्रतिभाति नः । जातिव्येक्तिश्च
संवन्धः समूहो लिङ्गकारके । संख्या च सप्तमी
तेषामष्टपक्षी द्वयोर्द्वयोः ॥' या. १।३।१३३ घृ. ३११,
● 'गौः न पदा अष्टम्यः' इति बोधो गौः, सप्त पदा न
सृष्टयते । ६।४।६।२३ घृ. १४४२.

● गौः नाम अनिरासः भ्रातृव्यवतः । काटीये । बाल.
घृ. ३४. ● गौः नाम एकादो यागः । गवामवने च
गौर्नामने यागः । तत्रैवाहितीकितव्यता प्राप्ता, न तु
द्वादशादिकी । वि. ७।४।३. ● गौः नाम ज्योतिषोम-
विकारः अष्टरामदो । ६।७।८. ● गौर्यादीकः इति
गोशब्दो काटीके तिङ्मूलमशयादि यत्, तत् लङ्-
यति । दुप. १।३।१५।४८. ● गौर्यादीकः इति
संकारे वाहीके गौगः शब्दः प्रवर्तते । (संवदति
प्ररासिनामुपकरणारि वा वाटकापाकारि वा, स संवदः) ।
भा. १०।२।२३।४७.

● गावः गृह्णमनुपायन्ति । "क्षमाद्राहं गावोऽनु-
पायन्ति" इति सूक्ते बराहशब्दं दर्शयति । सूक्ते दि
गावः अनुपायन्ति ।" भा. १।३।४।९. ● गावः ।
'गोमनहारे दक्षा, अभिशारे च पयः' इव दक्षिणा
वृत्तस्य ऋतुदायिपस्य न निवर्तिता, हिन्तु केवत्
गवाम् । १०।३।१५।५९, ६२. ● गावः द्वि मगवत्यो
मगामायाः महत्सुप्रकारे वान्ते । १०।३।११।४७.
● 'गां न हन्ताम्' इत्यस्य गोतुवग्न्यः इति कथे

प्रसक्ते 'अश्वता गोपशुक्षेय' इति प्रतिप्रसवव्यसः प्रति-
पेयः । बाल. घृ. ३. ● 'गां पश्य, पश्य गाम् ।'
सलमेवमपि माप्स्यत् यदि नित्यम् आख्यातोपक्रमान्येव
वाक्यानि प्रागोक्तवन्त, तेषां त्वनियमेनैव प्रयोगः सर्वदा
स्थितः गां पश्य, पश्य गाम् इति च । वा. १।४।४।१३
घृ. ९२९. ● 'गवा अभिचरन् यजेत' इति गोशब्दः
कर्मनामधेयम्, न गुणविधिः । भा. १।४।४।५.
● 'गवा अभिचर्यमाणो यजेत' इति गोशब्दः कर्म-
नामधेयं न तु धेनोर्वाचकः, 'यथा गावो गोपायन्ति' इति
वाक्यरोपात् उपमानोपमेयमावाभिधानात् । (वनमि-
चरति कश्चित्, सः अभिचर्यमाणः) । वि. १।४।५.

● 'गवा क्रीणाति' इति क्रयवाक्ये, अर्थ नियम-
विधिः ज्ञातेः । बाल. घृ. २४. ● गोः अभिधानानि-
उक्ता उक्त्वा अही मही भवितिः इत्य इति । भा.
१०।४।६।२२, ● गोः प्रज्ञापनं दोहधर्मः । १।६।८।
२८. ● गोः बालः वत्सः । वा. १।४।४।२३ घृ. ९२०.

● गवामनुत्तस्य अश्वहस्यस्य च गौशरीके प्रत्यहं
विनश्य नश्यन् । भा. १०।६।१८।६९-७२, ● गवा-
मस्यस्य अश्वहस्यस्य च गौशरीके सृष्टं दानम् ।
१०।६।१७।६२-६८, ● गवामेतामि नामानि 'इष्टे रन्ते
इत्ये फाम्ये चन्द्रे ज्योतिः भविति सरस्वति महि
विभ्रति, एता ते अप्ये नामानि देवेभ्यो मा नुष्टवं
कृतम्' इति । १०।३।११।४९, ● गवां निगुम्बः
उत्तराखी यावत्स्यं दोहः खानाये । ११।१।१।४७-५३,
● गवां प्रज्ञापनं दोहधर्मः । १।६।८।२८, ● गवां प्रज्ञापनं
प्रज्ञापनं च खानाप्यधर्मः । १।१।४।७, ● गवां तार
आम्यम् । ८।१।१८।१५, ● गोपु एव शरीरोमदक्षिणा-
गतानु द्वादशरात्रसंख्यानिवेशः (१२३) । १०।३।११।
३९-४९.

● 'गोअश्वः' अररातो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः परावो
गोअश्वः । अत्र गवाधयोः प्रसंगार्थमन्येषां वस्तुनामनि
अगुचमुपगम् । वि. १।४।१६.

● 'गोक्षीरं श्वहती घृतम्' इति श्वायः । श्वं
वर्तिनमनि गोक्षीरे श्ववर्गमात्रे घृतं गोर् उदायितव्यत्वात्

प्रयुज्यते । न चैतावता मुख्यप्रज्ञोऽर्थस्य, अप्यारोपितत्वात् । यत्र तु स एवार्थो न समारोप्यते, तत्र मुख्य इत्युच्यते । इति तत्र । १।४।१२।२३ पू. ३५७.
 * गौणत्वं (वृत्तिः) प्रसिद्धार्थत्वात् न अप्रसिद्ध-
 तद्गुणवृत्तित्वम्, समुदायवाचिन एकदेशवृत्तित्वम्,
 आरोपितार्थवृत्तित्वम् इति प्रथं न योग्यम् । किन्तु गुण-
 योगनिमित्तवृत्तित्वं गौणवृत्तेर्लक्षणम् । सु. पू. ४९२-९३.
 * गौणत्वं वाक्यरूपः । के. * गौणत्वं वाक्यार्थस्य एकं
 पदं प्रति वाक्यावयवामङ्गगुणवत्त्वात् प्रतीतेर्गौणता इति
 के चित् । सु. पू. १०८१, * गौणत्वं वाक्यगुण-
 योगेन प्रतीयमानत्वम् । पू. १०८२. * 'अर्थगम्यस्य
 गौणत्वं गुणागमनहेतुत्वम् ।' परगुणानां परत्वाभावात्
 अगम्यं गुणस्य आभातः इत्येवमङ्गं गौणत्वम् । बा.
 ३।२।१।१ पू. ७४६, * अथवर्णोदितत्वं उद्गुदाय-
 वाक्यत्वे सति अवयवरस्य गौणत्वम् । पू. ७४७ ।
 शब्दद्वयवद्गुणावयवत्वं गुणशब्दात् प्रतीतेर्गौणता इति
 के चित् । सु. पू. १०८१. * गौणत्वरूपः न्यूनस्य
 अधिकाधिक्यवत्त्वेन यथा 'खट्वीकरदशाति' 'प्राग-
 न्यून उपस्थाति' । अथ सृष्टिपदेन सृष्टिशब्दवन्त एव
 मन्त्रा उच्यन्ते इति न्यूनस्य गौणा सृष्टिशब्दप्रत्ययानामपि
 मन्त्राणां ग्रहणेन अधिकाधिक्यत्वे गौणत्वेव रूपः । न च
 अगत्या स्वीक्रियते । बाल. पू. ३. * गौणप्रत्ययाय
 यदा मुख्यमुपलक्ष्ये, तदैतदप्राप्तं भवति 'मुख्ये एव
 विनिर्णयः' इति । भा. ३।२।१।१ पू. ७४१.

॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंश्लेषः । (परि-
 भाषा १५) । गुणादागमो गौणः । यथा गौणस्य
 जाड्यादिगुणमिमिकोऽर्थो वाहीकः । अप्रसिद्धस्य संज्ञा-
 ऽऽदिरपि तद्गुणापेक्षेयं मुख्यते । गुणनिव प्रमानात्
 मुख्यः प्रथम इत्यर्थः । गौणे कार्ये उच्यते प्रमुख्यमनः
 मुख्यार्थोपेक्षेयं प्रवर्तते । एवं च अप्रसिद्धत्वं गौण-
 स्वरूपीत्येव चात्र गौणत्वम् । तेन प्रियवत्त्वम् इत्यादी
 अवरोधो भवति । तत्र विद्यमानस्य इतरविरोधवैशिष्ट्य-
 उच्यते गौणत्वमावात् । किञ्च अत्र न्यायः न प्रदि-
 पदिकार्यं, किन्तु उच्यते विविधं यद्येवमन्यत्रं
 विविधत्वं स, तदुच्यते एव । कुर्यादुच्यते

इत्यर्थे के श्वाशुरिः इत्यादी अत इतः सिद्धये
 उदात्तमित्यादि । 'अभीषोमी मागवकी' इत्यत्र प्रसिद्ध-
 देवताद्वैतवाक्यगौणोपपत्तयः सः सदापरत्वेऽपि अन्तरङ्ग-
 त्वात् ईश्वरत्वे मनत एव । सदाशलाश्लिङ्गकमितोम-
 पदयोः द्वन्द्वे सत्तामकौ इत्यर्थे च नेत्यपत्तेः, आद्ये गौण-
 स्वाश्लिङ्गत्वात्, अन्ये अप्रसिद्धत्वात् । अत एव 'अग्नि-
 योगी मागवकी' इत्यत्र गौणमुख्यन्यायेन पत्न्यारणपरम्
 'अग्नेः सुखोपसोमाः' इति सूत्रस्य भाष्य संगच्छते ।
 परिभाषेन्नुः पू. ८४-८८ (८४ पू.) गोवृत्ति-
 जाड्यादिगुणवत्ताप्रयोग्यारोपविपरिभूतकोषादिः अर्थः
 गौणः । तद्गुत्तिगुणानां सत्ता च वास्तविकी आरोपिता
 चैतुभयविषया प्राज्ञा । संज्ञाऽऽदी आरोपिता गुणसत्ता ।
 वाहीके च गोवृत्तिजाड्यादिगुणानां सत्ता वास्तविकी इति
 विवेकः । 'गौरीहीकः' इत्यस्य आरोपितगौणव्याप्त्य-
 वाहीकः इत्यर्थः । के चित्तु गोत्तजम् वाहीकः इत्येव
 बोधः, न तु आरोपितत्वं शब्दविषयः इति यदन्ति ।
 गौणस्वरूपित्वं सदाशलाश्लिङ्गत्वं सादृश्यमूलकारोप-
 विषयत्वम् इत्यर्थः । पदकार्ये एताव न्यायः प्रवर्तते, परं
 तु पदकार्ये एव यत्र वक्ष्यमाणप्रतिपदिककार्यम्, तत्र न
 प्रवर्तते । यत्र तु प्रातिपदिकसंस्कारत्वेलायां प्रत्येकम्
 अग्निगोमादिरूपयोः सदाशलाश्लिङ्गत्वम्, तत्र पूर्वमेव
 गौणार्थप्रतीत्या गौणमुख्यन्यायेन व्यावृत्तेः प्रातिपदिक-
 कार्येऽपि न्यायः प्रवर्तते एव । (भूतिः). * कः
 पुनर्मुख्यः सो वा गौण इति । उच्यते । यः शब्दादेशा-
 यगमपते स प्रथमोऽर्थो मुख्यः । गुणनिव भवति इति
 मुख्य इत्युच्यते । पन्तु राउ प्रतीतादभात् केन चित्
 एवमेव गम्यते, स पश्चाद्भावात् अपरमिव मयतीति
 व्यप्य । गुणवत्त्वाच्च गौण इति । भा. ३।२।१।१
 पू. ७४६. * केवद्वय, 'तथासति गौणः' इति न्यायेन
 इत्यादिप्रयोगे प्रयोगे न न्यायः । इत्यादिप्रयोगे 'गौणमुख्य-
 न्यायस्य च चित् पदयानुपेक्षाप्यधीयते' इति
 उच्यते । श्रीकट. ३।१।१२ न. पू. * गौणमुख्ययोश्च
 मुख्ये ईश्वरत्वं, सिद्धये मुख्येन गौणे कल्पते । भा.
 ३।२।१।४ पू. ८४८ । (३।२।१।१ पू. ७४१ इत्यत्र

* 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इति गोदोहनं नाम यस्मिन् पावे अग्निहोत्री गौः अग्निहोत्रपथो वा खानात्यं वा दुहते, तत् पानम् । के. * 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ।' अयं द्रव्यस्य अपूर्वविधिः । चाळ. ४. २२.

ॐ गोदोहनाधिकरणम् । काम्यं नित्यस्य बाधकम् । गोदोहनादीनां प्रकृतिगमिता । दर्शपूर्णमासयोरेव वैश्यस्य सामिधेनीसाप्तदश्यम् । सामिधेनीसाप्तदद्यादेर्नैमित्तिकस्य प्रकृत्यर्थता ॥

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ, तद्विकारः संयोगविशेषात् । ३।३।१० ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोराग्नातम् 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इति । तथा अग्नीधोमीये पशौ श्रूयते मूर्धं प्रकृत्य 'वैश्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कर्तव्यः' इति । एवंवातीयकेषु सदेहः किं प्रकृतौ निवेशः, विकृतौ चेति । किं प्राप्तम् ? विकृताविति । प्रकृतिरन्येन पानेन श्रूयेन च निराकाङ्क्षा । एवं प्राप्ते, ज्ञानः । प्रकृतौ नैमित्तिकं निविशते, निमित्तसंयोगेन विचलन्त । खादिरपादाश-रहितकाः अविशेषेणोक्ताः चमसश्च । गोदोहनं वैश्वश्च विशेषविधितौ । विशेषविधिना च अविशेषविधिर्वाप्यते । प्रकरणं सामान्यम्, निमित्तसंयोगो विशेषः । सामान्येन यत् प्राप्नोति तत् परोक्षं लक्षणया, यत् विशेषेण तत् प्रत्यक्षं श्रुत्या । श्रुतिश्च लक्षणया वलीयसी, प्रत्यक्षं च परोक्षात् । तस्मात् प्रकृतापेक्ष स्यात् ।

पा— 'यद् वैश्यादिनिमित्तेन साप्तदश्यं विधीयते । तत्तु स्यात् प्रकृतापेक्ष पाञ्चदश्यस्य बाधकम् ॥ तस्य प्रकरणं तुल्यं प्रकृतौ विनियोजकम् ॥ निमित्तेन तु संघेधाश्रित्यात् तद् बलवत्तरम् ॥ पाञ्चदश्यमवाप्तिना ह्यातमानं न लभेत तत् । रुद्धेन तेन सर्वेषु प्रयोगेषु श्रुतं हि तत् ॥ साप्तदश्यविधानं तु प्रयोगे वैश्यकर्तृके । अवाधेनापि वस्त्रात्म्या पाञ्चदश्येन लभ्यते । प्रयोगाः सन्ति तस्यान्ये विमशजन्त्यकर्तृकाः । साप्तदश्यमवाप्तिना येष्व्वात्मा तेन लभ्यते ॥ अतश्च शक्तिवैषम्ये विकल्पो न भवत्यतोः । समुत्पद्योऽपि नैका-

ध्यात् सामिधेनीषु युज्यते ॥ नैकत्रैकेन संख्याताः संख्यायन्ते परेण ताः । नित्यस्य बाधशक्तिर्हि नार्थापत्त्याऽवकल्पते ॥ पौर्वापर्यं यथा पूर्वनिविष्ट-स्यैव बाधनम् । काम्यनैमित्तिकाभ्यां हि तथा नित्यस्य बाधनम् ॥ असंज्ञातविरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते । नैमित्तिकं तु तद्व्याप्तविषयत्वाद् विरूयते ॥ तेनैकविषयत्वेन विरोधस्यैकबाधनम् । विरोधावौगपद्यात् न विकल्पप्रसङ्गनम् ॥ किञ्च प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते । नैमित्तिकं विशेषेण तु तस्मात्तद् बलवत्तरम् ॥ नित्यमङ्गं च दूरस्थप्रधानापूर्वचोदितम् । क्रियते तत् प्रसार्णं च परं प्रकरणं मतम् ॥ काम्यनैमित्तिकानां तु वाक्योपात्तं प्रयोजनम् । अतः शीघ्रं प्रयुक्तवा-श्रित्यात्ते बलवत्तरम् ॥ आसन्नपुरुषार्थत्वात् विप्र-कृष्टफलत्वात् । बलवच्छीघ्रकारित्यात् काम्यं नैमि-त्तिकादपि ॥ श्रुत्यैव पुरुषार्थं हि शीघ्रं कर्तुं प्रव-र्तते । नैमित्तिके हि दूरस्थे चिरेणाहौ प्रवर्तते ॥ नैमित्तिके श्रुते (नैमित्तिकं तु इति प्रकृत्यर्थे) यस्य काम्यमेव विचारितम् (भाष्ये) । तन्नित्यं प्रति तुल्यत्वाद् विरोधानात् परस्परम् ॥ पूर्वाधिकरणेनैव पूर्वपक्षोऽत्र सूत्रितः । (तथेकम्—) नित्यस्मात्तत् विशेषो हि काम्यात् प्रकरणे यतः । चमसः खादिरस्य च कर्तव्यं हि विधीयते ॥ वैश्यगोदो-हनादीनां काम्यत्वात् पुरुषार्थता । बाध्यत फललोभेन नित्यं काम्येन तत्र चेत् ॥ पश्यतो मधु दुर्बुद्धेर्विनिवातस्ततो भवेत् ॥ क्लृप्तयान्त्रप्रहाणे हि नश्येत् तस्य कर्तोः फलम् । गुणाच्च न फलं सिध्येत् त्रिगुणं क्रतुमाश्रित्यात् ॥ आश्रयज्ञादयो हीष्टो चाहताः प्रकृतः क्रतुः ॥ खादिरत्वाद्विभिन्नलो-क्यात्मश्रमायौ प्रतीयते । ततश्चाननबन्धत्वात् काम्यस्य विकृतिर्गतिः । अस्ति स्वार्थं विशेषो हि कर्तो प्रक-रणं प्रति । तेन गृह्णाति हि स्वार्थं न तु काम्यं कथं चन ॥ इतिकर्तव्यताऽश्रित्यात् संयुक्तं हि न गृह्यते । (अष्टद्वयं प्रकरणवित्कर्तव्यतापेक्षात् ३।३। ४।११) तेन प्रकरणप्राप्तं संयुक्ताद् बलवत्तरम् ॥ नहि प्रकरणं यस्य विनियोगशून्यं मतम् । कथं-

प्रणयनस्य अङ्गम् । न चान्न चमसेन कृते (प्रणयने) गोदोहनेन पुनः कर्षणमाशङ्क्यते । किं तर्हि ? गोदोहनेन कृते चमससंपादनार्थं पृथक्करणमङ्गः । कथं पुनः गोदोहनप्रतिर्विधीयते, न चमसप्रतिरिति । तदुच्यते ' विशेषविहितं होतुं प्राप्ते चानयकाशकम् । पुरुषार्थसमीपे च, चमसं तेन बाधते ॥ ' प्रयोगमात्रे हि चमसो, गोदोहनं विशेषे । पूर्वप्राप्तश्चासौ तदनाधेन लभ्यामा । तेन गोदोहनम् । सावकाशश्चासौ, नेतरत् । दूरे चासौ पुरुषार्थस्य, गोदोहनं तु संनिष्ठार्थम् । पुरुषार्थां च सर्वसास्त्रप्रवृत्तिः । यश्च तादर्थ्यात्तादर्थ्यकृतो विशेषः, चासौ तन्मिति वक्ष्यति ' व्यर्थस्याविकृतत्वात् ' (१२।१।१४) इति । मन्दोक्षेण विशेषः, क्लृप्त्यर्थेनैव क्लृप्त्यर्थो विशेषादिविहितेन चापितम्, नान्धायेनेति । तेन उभयोः संनिधिवशात् परस्परशक्तिलोपात्तं निश्चयः । प्रणयनस्यापि अन्यत्र प्रयोगे सिद्धात्मकस्य स्वधाधनोपसंहारशक्तिलोपः । गोदोहनस्यापि प्रणयनान्तरकल्पनाशक्तिविशेषः । पशुनामन्यतिरिक्तोऽप्येव चमसस्य शास्त्रीयत्वम् । तस्मात् तद्विकारो गोदोहनम् । यथा तु विकृतौ चमस एव भविष्यति, तथा अष्टमे वक्ष्यति ' निवृत्तिर्वा कर्ममेदात् ' इति । तेन प्रकृतावैव प्रत्यङ् विकारकम् इति ।

शा— येष्वनैमित्तिकं सामिषेनीसातदश्यं प्रकृतावेव नित्यं पात्रदश्यं विकृत्य निविधते । ' मुख्यप्रकरणत्वात् तन्मोःकर्षं तावच्छब्दति । प्रकृतौ निविधेतावस्तप्रापि न विकल्प्यते । पात्रदश्येन, किन्त्वस्य बाधकत्वेन वर्तते । नित्यं सामान्यतः पूर्वं सावकाशं विधीयते ॥ नैमित्तिकं विशेषेण पश्चात्तिरवकाशकम् । नैमित्तिकमयो हेतुनप्राप्तित्वस्य बाधकम् ॥ ' (एव यथापि नैमित्तिकविषयनया अधिकरणमुपारम्भं न्यायकाम्यात् काम्येऽपि सिद्ध्यन्तमितिदिशति—) एतेन काम्यस्यापि गोदोहनादेर्गुणस्य नियममगादेर्बाधनं न्यायताम् । पूर्वपक्षस्तु नैमित्तिके अतिमन्दः इति युगाभाष्यकारः सूत्रमपि नैमित्तिकम् अतिक्रम्य ब्रह्मन्त्यां काम्यमुदाहरत् । ' सपुटदृष्टिदेष्टव्यं गुणकामं प्रपदयत् । क्रियाकलत्रिनाश्रयमा दिति-

पातः प्रसज्यते ॥ ' तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः संभवति, इति विकृतिरेव गतिः । निराकरणहेतवश्च नैमित्तिकवत् नगोऽपि सामान्यविशेषभाव- पौर्वापर्य- सावकाश निरवकाशस्याप्याः अनुसंधेयाः । ' आसन्नपुरुषार्थत्वमपरं चापि कारणम् । येन काम्यं वलीयः स्यात्तिल्यनैमित्तिकादपि ॥ गुणहानिर्हि वैगुण्यं न चास्य गुणता तदा । गोदोहनं च न गुणः कृतोः कामाय चोदनात् ॥ किन्तु प्रणयनं द्रव्यहीनमङ्गं क्रतोस्तदा । काम्यनैमित्तिके तस्मात् प्रकृतौ नित्यबाधके ॥ '

सोम—सुगार्थस्तु—नैमित्तिकं तस्य नित्यस्य विकारो बाधकं सत् विकृतावेव निविधते निमित्तसंयोगकृतविशेषात् इति ।

वि— ' सातदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत ।, पूर्ववचो, च संकोचान्नित्ये नैमित्तिकेति । गोदोहनेन प्रणयेत् काम्यत्वेतदुदाहरत् । भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यापि सावतः ॥ '

भाट्ट— यत् प्रकरणे एव ' एतदश्यं वैश्यस्य ' इति नैमित्तिकं (सामिषेनीनां) सातदश्यम्, तत् पात्रदश्यत्वापकम् । अथ हि पशुना निमित्तत्वमेव वैश्यस्य उच्यते । विजातीयत्वाच्च सामिषेनुद्देशेऽपि न बाधमेदः । वैश्यस्याभिक्रमामिषेनुद्देशेन वा सातदश्यविधिः । पशुना परस्परसंक्रमस्य प्राचः स्युज्यत्वेन च विरिषेहेतोस्तुतः । वैश्योद्देशेनैव वा स्वस्याभिक्रमामिषेनीकलपकेन तद्विधिः, ' सामिषेनीरनुकृतम् ' इत्यस्य तात्पर्यादङ्गत्वात् । अन्यपक्षदेवे च वैश्याभावे सातदश्यमुदाहरणम् निमित्तं तत्सार्थिकम् ।

तथा काम्यमपि गोदोहनादि एकविंशत्यानुवचनानि च नित्यं चमसपात्रदश्ययोः नैमित्तिकस्य च सातदश्ययोः बाधकम् । नित्यस्य सामान्यविहितेन मान्यगतिप्रयोगे सावकाशावेन च विशेषविहितत्वं निरवकाशाच्च काम्यनैमित्तिकान् दुर्बलत्वमनते । न च एतमपि नैमित्तिकं कामनाहितप्रयोगे सावकाशावत् काम्यस्यापि मान्यगतिरित्यन्यप्रयोगे सावकाशावत्विधेनो नैमित्तिकादेष्टव्यं सातदश्यमपि, सावार् पुरुषार्थकामे पुरुषार्थोप-

॥ प्रथमातोः एषस्त्वैव चैतन्यव्यापारवाचित्वरूप-
धर्मपुरस्कारेण कर्मसाक्षात्तत्वात् स्वकर्मकत्वम् । ध्रुवनिष्ठ-
व्यापारवाचित्वेन कर्मसाक्षात्तत्वात् अकर्मकत्वम् ।
रहस्य. पू. ५२.

॥ ग्रहः षोडशी ज्योतिष्टोमाद्भवम् । भा. १०।५।१।
३४-४१. ॥ ग्रहः षोडशिग्रहः सद्योतः ज्योतिष्टोमे
उक्त्योक्तये उक्तव्यः उक्त्योक्तस्वरूपमुक्त्यकारानु-
ग्रहात् । वि. ५।१।१८. ॥ ग्रहाः । ज्योतुः अदाम्यः
अन्तर्वासः आग्रयणः आदित्यः आश्विनः उक्त्यः वराहः
ऐन्द्रः ऐन्द्रवायवः दधिग्रहः ध्रुवः मन्थी मयो मरुत-
वीणाः मैत्रावरुणः शुक्रः इति ज्योतिष्टोमे । अक्षः विपु-
वति । वार्हस्पत्यः वृहस्पतिश्च । ग्रहिमानो अश्वमेधे ।
सुराग्रहाः सोमग्रहाश्च वाज्रमेधे । ६० । के. ॥ ग्रहा
विचित्राङ्गे उपायुः प्रथमा, अन्तर्वासो द्वितीयः, ऐन्द्र-
वायवस्तृतीयः, मैत्रावरुणश्चतुर्थः (वि. १०।५।१७),
शुक्रः, मन्थी, आग्रयणः, उक्त्यः, ध्रुवः, आश्विनश्च
दशमः एते दशग्रहाः ऋतुसोपाः । वि. ५।३।१६.
॥ ग्रहाः सोमानां आश्विन-भारवत-ऐन्द्राः भूयन्ते ।
भा. ३।५।३।४. ॥ ग्रहमुद्दिश्य संमार्गे विधीयमाने-
ऽपि दशावविप्रतदेकव्यादीनां विपत्ता अभ्युपगम्यते ।
भा. ३।१।१।४ पू. ७२८. ॥ ' ग्रहं वा गृहीत्वा
चमसं कौपीयं स्नोयमुवाकरोति ' इति ग्रहप्रणोक्त-
कोनम् । वि. १०।५।१२. ॥ 'ग्रहं वा गृहीत्वा' इति
वचनं स्नोयमात्रेणैव तु स्तोमोपाकरणे विवक्षितकाल-
मात्रविधानार्थम् । संकल्पे. ३।३।१६ ॥ ' ग्रहं संमार्गि-
' इति सर्वग्रहाणां संमार्गः अभिधीयते । भा. १०।४।२।३.
॥ ग्रहं संमार्गिः । ग्रहः प्रातिगिरिकार्यं, एषात्र विम-
क्यते । धिर्मनो वदेवम् । एतदन्तो भवति, प्रातिगिरि-
कार्यगत हि विमित्रः स्वयमेव भूयते वदति । अथेते गति
विम् । न संमार्गेण संमन्व्यते इति । तेन हि एतद-
मर्तं वाक्येन संबध्यते । न च ध्रुवा अदेन संमन्व-
मानं वाक्येन आभिहितं अदेन संबध्यमिति । अवश्य-
मन्तु एव तेन संमार्गः यदि नैवचरिभिः विरते,
न विमित्रं विपन्नं भवति । ३।१।३।४ पू. ७२१,
॥ ग्रं संमार्गं । नहि एतत् इत्येकवचनस्य विप-

कम् । कस्य तर्हि । इत्यसंमार्गसम्बन्धस्य विषयकम् ।
एवं ध्रुवा स्वपदार्थो विहितो भवति, इतरथा वाक्येन
परपदार्थो विधीयते । श्रुत्वसंमवे च वाक्यं जमते, न
संमन्वया श्रुतो । ३।१।३।४ पू. ७२४. ॥ ' ग्रहं
संमार्गि' संमार्गो ग्रहं प्रति ध्रुवः । ग्रहः प्रधानं च उदे-
दवश्च । वि. ३।१।७. ॥ 'यदि रश्मंतराहामा सोमः स्यात्
ऐन्द्रवायवग्रामान् ग्रहान् गृहीत्वा, यदि गृहीत्वा शुक्र-
ग्रामान्, यदि जगत्सामा आग्रयणग्रामान् । यत्र जगत्सामुप-
साम्, स जगत्सामा । स विपुवान् । भा. १०।५।१५।५८.
॥ ग्रहाभ्याम् अश्वमेधोपदिष्टाभ्यां महिमया षोडशीराज-
ताभ्याम् उपदिष्टाभ्याम् अतिविष्टैन्द्रवायवादिग्रहाणां समु-
च्चयः । भा. १०।४।२।३-५. ॥ ग्रहैः सोमहोमो ज्योति-
ष्टोमे साम्यः । यजुः इति इत्यादिकं तु अत्रम् । के.
॥ ग्रहस्य ऐन्द्रवायवस्य मैत्रावरुणाद्येषां प्रथममनुष्ठानं
ज्योतिष्टोमे । कामसंक्षेपेऽप्येवम् । भा. १०।४।२।७-२८।
६२-६६. ॥ ग्रहस्य मानसस्य द्वादशाहगतदशमाहाह-
वम् । १०।६।३।१४-४४. ॥ ग्रहस्य शुक्रादेः ज्योति-
ष्टोमे काम्याप्रताविषो ग्राह् प्रतिकर्षः । १०।५।१९।६७
-६९ । ग्राह्यं चैन्द्रवायवात् । १०।५।१०।७०-७२,
॥ ग्रहाणाम् आतिदेशिधानामैन्द्रवायवादीनां वृहस्पति-
श्वारिविशृणो औशदेविकेर्गैरेः समुपप. । समुपव-
विन्दो इत्यम् । १०।४।२।३-५.

॥ ग्रहाणां देवताऽन्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्या-
द्विविदारः स्यात् । १०।४।२।४।० ॥

अभिहित एव हि ' आगेया ग्रहा भवन्ति ' इति
भूयते । तत्र ग्रहाणां देवताऽन्यत्वे ज्योतिष्टोमदेवताभ्यः
अन्पदेवताऽन्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मसात् प्रपानकर्म-
त्यान् अपिचारः विकारः ऊहः न भवति इति सिद्धान्तः ।
अथवा ' स्तुतशस्त्रोस्तु संस्कारः ' (३।१।१।१६-१७) इति
स्तुतशस्त्राधिकरणप्र प्रलोचनमाह । स्तुतशस्त्रयोः संस्कार-
कर्मत्वे यथादेवतम् ऊहः पन्थ, प्रमानकर्म पठिद्वान्ते तु
अपिचारः पन्थ । अथवा ऊह एव । के.

॥ ग्रहाणां द्विदेवत्यानां प्रतिपदने होममन्त्राः, अथर्गुः
देः प्रयच्छति, ते एव । के. ॥ ग्रहाणां ध्रुवव्यति-
रिक्तानाम् अपस्तम्भं मुष्टिशीरेणन हन्ता तदुपरि करोति

जीवनेन प्रणयनस्य तद्वशेन अनङ्गचमसाप्रहितया अना-
ष्टव्यमन्वात् पुरुषार्थवमेव सस्य इति पशुप्रयुक्तमेव
गोदोहनम्, इति स्वतन्त्रपशुक्रामनायामेव तत् कर्तव्यम् ।

मण्डन— 'गोदोहनं क्रतोर्नाङ्गम् ।'

शंकर— 'काम्यो गुणो न क्रत्वर्थः ।' ४.

* गोद्रव्येण घेतु—वत्स—श्रद्धम—शब्दोपदिष्टेन
प्राकृतस्य अजद्रव्यस्य बाधो द्यावापृथिव्यादौ । भा. १०।
२।२१।६९.

* 'गोघाकालकादावाध्यास्ते वनस्पतीनाम्' इयं
संप्रदाने षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्तरी भूतिः ।
बाल, पृ. ४५.

॥ गोन्वायः । गवां न्यायः स्वाधीनतया शिक्षि-
तव्यम् । यथा घेतवः शिक्षिताः प्रतिदिनमरण्ये गत्वा
यत्र क्वापि पलायनवापत्वं परित्यज्य काले स्वयमेव
आयाप्ति अनायासेन च दुहन्ते । यथा वा बलीवर्दीः
शिक्षिताः सन्तः रथादीन् स्नायिन् इच्छाऽनुसारेण
चरन्ति । तथा सेनायाः स्ववशत्वेन कार्यकारिण्यम् ।
तैसंसा. १।७।१३. * गोन्वायः । गुहः शिष्ये शक्तिपानं
करोति, तत्र चतुर्थस्य तत्कारस्य दृष्टान्तो गौः । श्रीकर.
१।२।५ न. सू.

॥ गोपगृहिणीन्यायः । अयं पचोपनिषद्दः ।
तथाहि— 'इत्या नुपं पतिमवाच्य भुवद्रवधं देशान्तरे
विभिवशाह्निकाऽस्मि जाता । पुवं स्वकं समधिगम्य
चित्तं प्रविष्टा शोचामि गोपगृहिणी कथमयं त्वम् ॥'
अथ आख्यायिकेत्यम्— का विन्नुपपत्नी गमिचारिणी
रुद्रा निजपतिं नृपं विरेण हृत्वा स्वेष्टोपपतिं प्रति गता ।
तं तत्र देवात् संपन्नं द्रष्टुं मृतं प्राप्य निराशा सती देश-
ान्तरे गत्वा वेश्या जाता । तत्र देवाद्राज्यवत्त्वायां पूर्वपति-
नृपतृप्तनिजसुतां वेश्यापार्श्वेन संगता । तत्र वार्तालपन-
द्वारा लुद्धसौमित्रो मातापुत्रवत्सलमिष्टा जाता । तत्पत्न्या-
स्वापभ्राज्यचित्तं मातापुत्री नदीतीरे चित्तं प्रविष्टौ । पुत्र-
वत्समिष्टा दग्धो मृतः, इयं हृष्टा तु चित्तवकाशादुत्कृष्टस्य
नगरीं पतिता । ततः केन नित् गोपेन निजगृहिणी कृता ।
तत्र सा कदा चित् तत्कविकार्यं मन्मनीं शिरसि
धृत्वा गता । तत्र रप्तायां देवात् तच्छिरसो मन्मनीं

पतिता भग्ना च । तत्रैव च नष्टं दृष्ट्वा स्वपूर्ववृत्तान्तं
स्मृत्वा प्रोवाच—इत्या नृपमित्यादि । अयं न्यायः अनिष्ट-
परंपराप्राप्तिविषये प्रवर्तते इति । साहस्री. १७७.

* गोपय—राजमार्ग—जलशायि—सहिता महाभूमिः
न रासः स्वम् । किन्तु सर्वेषामेव प्राणिनां साधारणं
स्वम् । वि. ६।७।२. * गोपद्रव्यं सैव (विशेषणभूता
जातिः) वाच्यत्वेनेष्ट । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७४.

॥ गोबलीवर्दन्यायः । गामान्य बलीवर्दं नानय
इत्यत्र गोपदेनैव बलीवर्दोपसिद्धौ बलीवर्दपदं दुर्दम्पत्व-
ज्ञापनपरत्वेन सफलमिति । यत्र विशेषणोपात्तस्य
प्राशस्त्यमभिप्रेतं तत्र ब्राह्मणवसिष्ठस्यापमवृत्तिः, यत्र
तत्रास्ति किन्तु प्रसिद्धयसिद्धिनिवन्धनं भवेत् तत्र अयं
प्रवर्तते । गोपद्रव्यं हि स्त्रीवत्कौ प्रसिद्धिः, अप्रसिद्धिः
पुंस्वत्कौ इति । साहस्री. २०५.

* परापरजातिविषयो गोबलीवर्दन्यायः । कल्पतरुः
३।१।२।११ न. सू. * गोबलीवर्दन्यायेन मन्योह-
सानोहयोः पृथगुक्तिः तत्साधकनायमिक्त्यावमेदात् ।
बाल, पृ. १२६. * 'एककृत्वा समारम्भ मृत्योरैकमर्थि ।
विभोः विष्टान् पृथक् दद्यात् ।' 'तौ मृताहनि संप्राप्तौ
पृथक् विष्टे निगोचयेत् । प्रावन्दं च ।' अत्र 'मृता-
हनि' इत्यस्य साधिकपरत्वेन गोबलीवर्दन्यायेन च
सर्वविषयत्वात् । आश्रमश्रुतः, पृ. ३०. * 'दृष्टः
भूतो वाऽयं' इति भाष्यम् । दृष्ट इति प्रमित इत्यर्थः ।
भूत इति वृथशुषादानात् प्रमितमात्रवचनोऽपि दृष्टशब्दः
गोबलीवर्दन्यायेन भूतातिरिक्तप्रमितमात्रपरो हेयः ।
वैद्यनाथी. १।१५।५५ पृ. २८. * न च ज्योतिष्टोमार्तेः
'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इत्यादिना सर्वकामार्थेवे
स्वसामर्थ्यवोधकविधिवैयर्थ्यम्, गोबलीवर्दन्यायेन मित्र-
विषयकत्वकल्पनया अन्युद्देशिरस्त्वोपपत्तेः । भाट्ट.
४।१।८. * पुण्यं कर्माचरति, पापं कर्माचरति
इति कर्मणि चरतेः प्रयोगात् ... (कर्म—चरणयोः)
गोबलीवर्दन्यायेन अपरपत्तेः । श्रीकर. ३।१।११ न. सू.
* प्रतिप्रवयविधेरपि च सामान्यविधिविरोधविधिमैदौ
संभवतः, तथापि भेदं दिनाऽपि सामान्यपदमवात्
गोबलीवर्दन्यायेन पुन्युद्देशः । बाल, पृ. १५. * 'संहितै-

इत्युक्तम्, तत् आक्षिपति । पूर्वं प्राथमिकमन्वाधानं न केवलमभिप्राणयेत्, किन्तु देवतापरिग्रहार्थमपि । प्रपञ्चन च देवतापरिग्रहो न सिध्यति सौमिकदेवतानामेष्टिक-देवताना च भेदात् । तस्मात् अन्वाधानं ग्रहार्थं देवतापरिग्रहार्थं पृथक् कर्तव्यमिति । अस्मिन्नाक्षरे समाधानमाह । इष्टेः दीक्षणीयेष्टः । तदर्थत्वात् देवता-परिग्रहार्थत्वात् 'आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दी-क्षिणमाणः, अग्निः प्रपमो देवतानाम्, विष्णुः परमो, यद्रामावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति, देवता यत् न वदुमपतः परिणय दीक्षते' इति । खेव देवतापरि-ग्रहार्थां प्रपञ्चात् ऐष्टिकानां कार्ये वाच्यविधिति । इति अन्वाधानं पृथक् न कार्यमिति सिद्धान्तः ।

शेषवदिति चेत् । २५ ॥

दीक्षणीया यद्यपि देवतापरिग्रहायां, तथापि प्रधा-नार्था सा । शेषास्तु अद्वाद्देवताः अपरिग्रहीताः । तत्परिग्रहार्थं दार्ष्टिकमन्वाधानं शोभे ऐष्टिकेषु पृथक् कर्त-व्यम् । शेषवत् शेषः अद्देवता अस्ति अस्मिन् तत् शेषवत् । अद्देवताविशिष्टमन्वाधानं पृथक् स्यात् इति चेत् पूर्वपक्षी न्यात् ।

न, वैश्वदेवो हि । २६ ॥

शोभे दीक्षणीयाऽऽरिषु देवतापरिग्रहार्थमपि अन्वा-धानं न कर्तव्यम् । दीक्षणीया प्रथमदेवताऽर्थां सती अद्-देवता प्रतीयति । कथम् ? वैश्वदेवो हि । हि यस्मात् अस्ति शोभे वैश्वदेवो ग्रहभागः तत्र सर्वदेवता इत्यन्ते, तत्र अद्देवता अपि । यस्मात् ऐष्टिकेषु अन्वन्वाधानं न कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः ।

रपाद्वा, कपपदेशात् । २७ ॥

यदुक्तं सिद्धान्तिना वैश्वदेवग्रहाणविषये, तत्राह पूर्व-पक्षी । बाधः सिद्धान्तापत्त्यन्तर्गतः । स्यात् प्रपञ्चनम् ऐष्टिकेन अन्वन्वाधानेन, नाद्देवतापरिग्रहम् । वैश्वदेवम् विश्वदेवतागणः, इत्येष्टात् । 'अग्निर्धनुमिः, शोभो रश्मिः, इतो मरुजिः, यषण आदिने, वर-स्वतिर्विश्वदेवः' इति । एव च वैश्वदेवग्रहो गणवत् एव । एव च अद्देवता अपरिग्रहीता एव । तदर्थ-मेष्टिकमन्वन्वाधानं कर्तव्यम् ।

न, गुणार्थत्वात् । २८ ॥

'बृहस्पतिर्विश्वदेवः' इति विशेषणपदेशात् वैश्व-देवो गणविशेष इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्र । नानेन व्यपदेशेन गणो वैश्वदेवः शक्यः कल्पयितुम् । गुणार्थ-त्वात् । गुणार्थः बृहस्पतिप्रशंसाऽर्थः अयं व्यपदेशः । अग्न्यादयो वस्त्रादिभिः केवलैः समेताः, बृहस्पतिस्तु विश्वदेवैः सर्वदेवैः तैश्चान्यैश्चेति । तस्मात् वैश्वदेवो न गणः । अतो दीक्षणीयया अद्देवतापरिग्रहोऽपि प्रपञ्चात् सिध्यति इति न कर्तव्यं शोभे ऐष्टिकेषु अन्वन्वाधानमिति सिद्धान्तः । भाष्यीयमधिकरणं तु 'ज्योतिष्टोमे दीक्षणीया-ऽऽरिषु अन्वन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम्' इति विन्दो । के.

ॐ ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् । ५।३।६।१५ ॥

ग्रहाश्च इष्टकाश्च तेषां समाहारः ग्रहेष्टकम् इति समा-हारद्वये नपुंसकैकवचनम् । अनाम्यविधिकाण्डं औपा-नुवाक्यमित्युच्यते । तदिदं तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयं पाण्डम् । अष्टः अष्टाश्वः इत्यादयो ग्रहाः, त्रिभिन्वः त्रिभिन्वः भूतेष्टका इत्यादय इष्टकाश्च औपानुवाक्ये नाम काण्डे समागताः । तदिदम् औपानुवाक्यं ग्रहेष्टकं सवनचितिशेषः स्यात् । ग्रहाः सवनरोषाः स्युः, न मरुतोषाः । इष्टकाश्च चितिशेषाः स्युः, न तु अग्निरोषाः संपूर्णाग्निचयनरोषाः इति पूर्वः पक्षः ।

मत्तवमिष्टो यो वा, योदितत्वाद्योदना तु पूर्वपक्षः । १६ ॥

औपानुवाक्यकाण्डपठितं ग्रहेष्टकं सवनचितिशेषः स्यात् इति पूर्वपक्षे मतेन प्राप्तं वाच्यत्वेन निरस्य सिद्धान्तमिति । 'औपानुवाक्यं ग्रहेष्टकम्' इत्यनुवर्तते । तत् अग्निरोषाः स्यात् । ग्रहाः मरुतोषाः इष्टकाश्च अग्निरोषाः स्युः । अग्निरिति अग्निचयनमुच्यते । योदि-तवत् 'अग्निं चिदुते' इति इष्टकावयनेन अग्निः वेदव इति ओदितम् । 'योदितवत् रश्मिं वा गोमाव मज्जे' इति द्यारम्भस्य सम्यक्ता संज्ञक्योदितं तथा अनुपपद्यते । तस्मात् अग्निरोषाः पूर्वपक्षे पूर्वोक्तम्

गौर्भवताम् इति गां दर्शयति, तथा आत्मा क इति शिष्मपृष्ठो गुरुः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति च स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यां ब्रह्मोपदिशतीति भावः । साहस्री. ५२४.

॥ 'गोसवे उभे कुयीत्' इति बृहद्रथंतरागम-
द्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रम् । तत्रापि प्रत्येकमुभयधर्मसमुच्चयो न
कर्तव्यः, किन्तु स्तोत्रस्यैकत्वेऽपि साम्नोर्भेदात् धर्म-
व्यवस्थैव । वि. १।२।१६. * गोसवे कृती बृहद्रथंतरागम्यां
प्रष्टविर्द्वयः । तस्मात् गोवक्त्री प्रतिपत् (उपास्यै)
नामियव्त्री (प्रयुजो वाचो अत्रियः), किन्तु अन्यैव
क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हति । भा. १०।१।१६।६,
* गोसवे बृहद्रथंतरयोः होतुः पृष्ठस्तोत्रे एव समुचित्य
निवेशः । १०।६।८।२४-२६, * गोसवे बृहद्रथंतरो-
भयतामके प्रकृतिवत् उभयोर्भयधर्मव्यवस्था । १।१।१७।
४९-५०.

* गौगुलवेन (वैलेन) अभ्यञ्जने सुत्याकालं
विरुद्धीकरणार्थम् । भा. १०।४।६।१२. * 'गौगुलवेन
प्रातः, उवने अन्यञ्जते' एकोनपञ्चाशदशये अञ्जनाभ्य-
ञ्जानसंश्लेषे सवे सुत्यायाम्, तेन शैल्योपतिः । वि. १०।
४।७, * गौगुलरस्नेह - पौतुदारस्नेह - औगन्धिक-
स्नेहनामैकमेव कार्यं शैल्यम्, नावगीतस्नेहकार्यं तु न
शैल्यम् । अतः तेषां नवनीतेन समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जने
नाम सवे । १०।४।७.

* गोडमैथिलाः साप्यवदन्त्याश्चित्तं न्यामिः इति
वदन्तः केवलान्वयिष्यतिरेकिहेल्लोः पञ्चरूपोपपन्नावा-
भयेन अनुमापकार्यं नास्ति, एवं च केवलान्वयिष्यति-
रेक्यमनुमानमेव नास्तीति वदन्ति । सणि. पृ. ३१.

* गौडी सुप्त ब्राह्मणस्यैव निषिद्धा, न अत्रिय-
वैश्ययोः । गौडी एव सीधुर्नाम । वा. १।१।१।७ पृ.
२०९-२१०, सु. पृ. १९४.

* गौणं मुख्येन बाध्यते अप्राप्तत्वाच्च । वा. ३।३।७।
१४ पृ. ८६०.

* गौणः । अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे
गौणः शब्दः संबध्यते । यथा 'गौरकुक्ष्यः' इति
गोत्रातिविशिष्टः पदरनुबध्यते, न वाहीकः । 'गौरवं

वाहीकः' इति तु संवाहे (यहनकर्तारं) वाहीके
गौणः शब्दः प्रवर्तते । भा. १०।२।१७।४७. * गौणः
'पराधीनप्रवृत्तिश्च गौणो नित्यं प्रतीयते' । नहि
यथा केवलद्विषयवादात् ज्वलनप्रत्ययः भवति, एवं
माणवकप्रत्ययः, पदान्तराधीनत्वात् । येषामि पदान्तरे
न श्रूयते, तेषामि अव्ययप्रकरणादिष्वप्यं तदेव व्याप्रियते
इति अव्ययमिचारः । तदेव च सामान्यं नाम प्रवृत्तिहेतुः
गुण इति । वा. ३।२।१।१ पृ. ७४६. * गौणः मुख्यत-
भावे गृह्यते नान्यथा । भा. ६।४।१।२१, * गौणः ।
पष्ठं पठ्य प्रतीतादर्यात् केन चित् संचख्येन गम्यते, स
पश्चाद् भावान् जपन्त्यः गुणसंबन्धाच्च गौणः । किंवा
यस्मिन् सोपपदात् शब्दात् संन्ययः स गौणः । योऽर्थः
मनागिव प्रसिद्धः, स गौणः इति । किंवा अव्ययः
प्रयुज्यमानः गौणः । ३।२।१।१ पृ. ७४६-४८.
* गुणवृत्तिप्रयोजनः गौणः इत्येव लक्षणं न्याय्यं
नान्यथा । वा. १।४।१।२।२ पृ. ३५९. * न च
गौणोऽर्थो विधिवान्वादेवगम्यते । भा. १०।२।१७।४७,
* न च वियमाने मुख्ये गौणः उपाशीयते । १०।३।१।१
७२. * गौणम् अर्थे वेदः (क चित्) आश्रयति
'यथा वै श्वेनो निपत्यादन्ते' इति । बाल. पृ. ११४.

॥ 'गौणं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा
स्वयम् । वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥'
(वा. १।३।४।९ पृ. २२३) इति न्यायेन वाक्यभेदत्रया-
भ्युपगमवत् ('गौण्या लक्षणया नाऽपि वाक्यभेदोपेन वा
पुनः' इति धृष्यां पाठान्तरं परिमले ३।३।२।१५२ अ.
सू.) । सु. ३।७ पृ. ८६३, * गौणं लाक्षणिकं वाऽपि
इत्यनेन न्यायेन (सवनीयपुरोडाशेषु) पुरोडाशशब्द-
स्यैव मुख्यत्वापि वेदकृतत्वात् गौणत्वमुचितम् । ३।७
पृ. ८६. * गौणस्य अर्थस्य प्रत्यापने रामर्थात् नहयो-
ऽभ्युपायाः प्राप्नुवन्ति । भा. ३।३।१।१ पृ. ७५०.
* गौणेऽर्थे सिद्धे तन्निमित्तभेदः स्वार्थापरित्यागवृत्तिर्न
च तत्सिद्धिरित्ये न्याय्यातम् । वा. ३।२।१।१ पृ. ७४६,
* गौणत्वम् । कश्चिदुपराह समारोपितवद्भावे गौणः
इति विद्वांसिचटनक्रियागुणदर्शनेन वेदवत्तादयः सामान्य-
परिकल्पनया साधारणमापद्यन्ते । ततश्च स्वार्थ एव शब्दः

इत्युक्तम्, तत् आक्षिपति । पूर्वं प्राथमिकमन्वाधानं न केनन्ममिषाणायेम्, किन्तु देवतापरिमहार्थमपि । प्रश्नेन च देवतापरिमहो न सिध्यति । औमिकदेवतानामेष्टिक-देवतानां च भेदात् । तस्मात् अन्वाधानं महार्थं देवतापरिमहार्थं पृथक् कर्तव्यमिति । अस्मिन्नाक्षेपे समाधानमाह । इष्टेः दीक्षणीयेष्टेः । तदर्थेत्वात् देवता-परिमहार्थत्वात् 'आम्नायवनेकादशकपालं निर्वपेद्दी-क्षिष्यमाणः, अग्निः प्रथमो देवतानाम्, विष्णुः परमो, यदाग्रावेणत्रमेकादशकपालं निर्वपति, देवता यस्तं च तदुपपद्यते परित्यज्य दीक्षते' इति । तत्र देवतापरि-महार्थां प्रश्नात् ऐष्टिकानां कार्यं साधयिष्यति । इति अन्वाधानं पृथक् न कार्यमिति सिद्धान्तः ।

दोषनदिति चेत् । २५ ॥

दीक्षणीया यथापि देवतापरिमहार्थां, तथापि प्रधा-नार्थां छ । रोषात् अद्वाद्देवताः अपरिगृहीताः । तत्परिमहार्थं दासिकमन्वाधानं होमे ऐष्टिकेण पृथक् कर्त-व्यम् । रोषात् रोषः अद्वाद्देवता अस्ति अस्मिन् तत् रोषवत् । अद्वाद्देवताविशिष्टमन्वाधानं पृथक् स्यात् इति चेत् पूर्ववत् नृणां ।

न, वैश्वदेवो हि । २६ ॥

होमे दीक्षणीयाऽऽदिषु देवतापरिमहार्थमपि अन्वा-धानं न कर्तव्यम् । दीक्षणीया प्रयानदेवताऽर्थां सती अद्वा-देवता गृहीयन्ति । कथम् । वैश्वदेवो हि । हि यस्मात् अस्ति होमे वैश्वदेवो महर्थाः तत्र सर्वदेवता इत्यन्ते, तत्र अद्वाद्देवता अपि । तस्मात् ऐष्टिकेण अन्व्यन्वाधानं न कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः ।

इत्याद्या, व्यपदेशात् । २७ ॥

यदुक्तं सिद्धान्तानां वैश्वदेवमहर्थाविवेक, तस्माद् पूर्व-वत् । यथास्तु सिद्धान्तानां वाच्यार्थः । स्यात् प्रश्नोक्तम् नैवेद्येन अन्व्यन्वाधानेन, नाद्वाद्देवतापरिमहर्थात् । अद्वाद्देवतापरिमहर्थात्, व्यपदेशात् । 'अग्निर्गुमिः, १ रतेः, इतो मरुतः, यज्ञ आदित्यः, उर-ता' इति । एत च वैश्वदेवमहर्थां समवचन एव । एत च अद्वाद्देवता अपरिगृहीता एव । तदर्थ-विशिष्टमन्वाधानं कर्तव्यम् ।

न, गुणार्थत्वात् । २८ ॥

'बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः' इति विशेष-पदवेदात् वैश्व-देवो गणविशेष इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्र । नानेन न्यपदेशेन गणो वैश्वदेवः शक्यः कल्पयितुम् । गुणार्थ-त्वात् । गुणार्थः बृहस्पतिप्रशंसाऽर्थः अयं व्यपदेशः । अग्न्यादयो वस्त्रादिभिः केवलैः समेताः, बृहस्पतिस्तु विश्वेदेवैः सर्वेदेवैः तैश्चान्यैश्चेति । तस्मात् वैश्वदेवो न गणः । अतो दीक्षणीयाया अद्वाद्देवतापरिमहोऽपि प्रश्नात् सिध्यति इति न कर्तव्यं होमे ऐष्टिकेण अन्व्यन्वाधानमिति सिद्धान्तः । भाष्यीयमधिकरणं तु 'व्योतिष्टोमे दीक्षणीया-ऽऽदिषु अन्व्यन्वाधानं देवतापरिमहार्थमपि न कर्तव्यम्' इति विन्दो । के.

॥ ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचिन्तितोषः स्यात् । ५।३।६।१५ ॥

महाश्व इत्याद्य तेषां समाहारः ग्रहेष्टकम् इति समा-हारपदे ननुषकैकवचनम् । अनारम्भविधिकरणं औपा-नुवाक्यमित्युच्यते । तदिदं तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयं काण्डम् । अंगुः अदाम्यः इत्यादयो महर्था, चित्रिण्यः यज्ञिण्यः भूतेष्टका इत्यादय इत्याद्य औपानुवाक्ये नाम काण्डे समाम्नाताः । तदिदम् औपानुवाक्यं ग्रहेष्टकं सवनचिन्तितोषः स्यात् । महर्थाः सवनतोषाः स्युः, न ऋतुतोषाः । इत्याद्य चिन्तितोषाः स्युः, न तु अग्निोषाः । सर्वगामिचयनतोषाः इति पूर्वः पक्षः ।

मत्त्वमिदोषो या, चोदितमदचोदना तु पूर्वस्य ।

१६ ॥

औपानुवाक्यराष्ट्रपठितं ग्रहेष्टकं सवनचिन्तितोषः स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाच्येन निरस्तं सिद्धमप्यति । 'औपानुवाक्यं ग्रहेष्टकम्' इत्यनुवर्ते । तत् सवनमिदोषः स्यात् । महर्थाः ऋतुतोषाः इत्याद्य अग्निोषाः स्युः । अग्निरिति अग्निचयनमुच्यते । चोदि-तस्यात् 'अग्निं चिन्तये' इति इत्याद्यचयनेन अग्निः चेतव्य इति चोदितम् । 'योऽदाम्यं गृहीतं गोमास्यं यजने' इति अदाम्यस्य यज्ञिणां सवनमभ्योदितं तथा अंगुपदस्य । तस्मात् सवनमिदोषः । पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य

लक्षणया बाधः, स्वीकृतः । तथा च द्येनाख्येन योगेन शतुनाशं भावयेत् इति बाधार्थः । के.

॥ 'गौण्या लक्षणया चापि बाध्यशेषेण वा पुनः । वेदो यमाश्रयस्य को नु तं प्रतिवृत्तयेत् ॥' ('गौण लक्षणिकं वाऽपि बाध्यमेवेन वा पुनः' इति पूर्वार्धपाठो वार्तिके पृ. २२३) । यदि रात्र्यवकाशोपायमहः स्यादर्थमिति चेत्, तदा तद्वाक्यगतरात्रशब्दस्य बक्ष्यमाण-रीत्या प्रवृत्तिनिमित्तगौरवं गौणवृत्त्यपत्तिं चाविगणय्य पाठक एवायोः प्राह्यः स्यात् 'गौण्या लक्षणया' इति न्यायात् । परिमल. ३।१।२।१५२ ब्र. सू. * गौण्याः वृत्तेर्लक्षणं लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तत्वम् इति गुणस्य अवाचकोऽपि स्वार्थमभिधातुं लक्षणया गुणं प्रतीति इति पदता सूचितम् । सु. पृ. ४९८. * गौणीनां वृत्तीनां मध्ये भूमलिङ्गसमताम्याभावात् गौणी, तथा इतरा गौणी बाध्यते । पूर्वस्या मातृपैलक्षण्यामिव शक्यस्यापि बाधार्थान्वयात्, उत्तरस्या च तदभावात् । तथा भूमलिङ्गसमताम्योरेपि पूर्वया उत्तरा बाध्यते, पूर्वस्या बहूना शक्यता बाधार्थान्वयात् उत्तरस्या तदभावात् । बाल. पृ. १४३. * गौणवृत्तीनां सर्वेषां लक्षणाऽ-भिन्नगौणवृत्तीनामेव वा लक्षणं निमित्तं वा तत्तिवृत्तिपे-कायाम् उच्यते । वा. १।४।१२।२३ पृ. ३५४. * गौण-वृत्तिनिमित्तानि सहचरणस्यानादीनि अन्यान्यपि (वन्धिद्विचालादिभ्यः) अश्रवादप्रवृत्तिभिः उक्तानि (वा. १।४।१२।३१ पृ. ३५४) 'सहचरण-स्थान-तादर्थ्य-पुत्र-मान-वारण-धामीप्य-योग-साधन-आविपत्येभ्यो ब्राह्मण-मन्त्र-कट-राज-सकट-चन्दन-गङ्गा-शाटक-अश्व-पुरोहितकृतेऽपि तद्वपुषारः' (न्यायू. २।१।१५०) इति सूत्रेण । (१) षष्ठी प्रवेशश्च इति सहचरणात् ब्राह्मणेषु यद्विशब्दस्य, (२) प्रयोगः इति सर्वत्र योग्यम् । (२) मन्त्राः क्रोशन्ति इति स्थानात् पुरुषेषु मन्त्रशब्दस्य, (३) कट उजिन्ति इति तादर्थ्यदारेण वैष्णवेषु कटशब्दस्य, (४) यमोऽयं राजा इति वृत्तात् (आचारात्) राजि यमशब्दस्य, (५) आदकमभाति इति मानात् (परि-माणत्वात्) वक्तुम् आदकशब्दस्य, (६) तुलयाऽनुलिप्यति इति वारणात् चन्दने तुल्यशब्दस्य, (७) गङ्गायां पोषः

इति सामीप्यात् तीरे गङ्गाशब्दस्य, (८) नील. शाटकः इति योगात् (संभवात्) शाटके नीलशब्दसामानाधि-करण्यस्य, (९) अश्वं वक्तुम् इति साधनात् (साधनत्वात्) बले अश्वशब्दसामानाधिकरण्यस्य, (१०) अयं पुरुष. कुलम् इति आधिपत्यात् कुले पुरुषशब्दसामानाधिकर-ण्यस्य प्रयोगः इति वदन्तिः नैयायिकादिभिः अन्येषामपि गौणवृत्तिनिमित्तानामुक्तत्वात् न पट्टकस्यापि सर्वगौणवृत्ति-व्यापकता इत्याशङ्का । सु. पृ. ४९४. * गौणवृत्ति-निमित्तभेदः स्वार्थपरित्यागवृत्तित्वं च तत्तिवृत्तिसू-त्रे व्याख्यातम् । वा. ३।२।१।२ पृ. ७४६. * गौणवृत्ति-लक्षणम् । लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तवृत्तित्वस्य गौणवृत्ति-लक्षणस्यायोगात् प्रसिद्धत्वाच्चत्यगो न तद्गुणवाचित्वं गौण वृत्तिलक्षणम् अन्युपगन्तव्यम् । सिंहशब्दस्य हि स्वार्थ-वाचित्वे देवदत्तसामानाधिकरण्येभावात् सद्गुणप्रमत्त-कारित्ववाचित्वकल्पनाया देवदत्तेऽपि तत्सद्भावात् 'गौरी देवदत्तः' इति नत् सामानाधिकरण्यमुपपादयितुं शक्यते । सु. पृ. ४९८. * गौणवृत्तिलक्षणं सगुणव्यवचिनः तदेकदेशवृत्तित्वम्, तच्च समुदायानित्यत्वेन शब्दाद्यै-संभवाभित्यापत्तेः अप्रामाण्यपादकत्वात् वेदे न संभवति । सु. पृ. ४९९. * गौणवृत्तिविचारो भूयान् तत्तिवृत्तिसूत्रे वार्तिके कृतः । के. * गौतमीयगोमिलीये धर्मशुद्धासूत्रे छन्दोगैरेव परिग्रहीते । वा. १।३।३।१ पृ. २४४. * गौरत्वं मनुष्यत्वे कार्यसमवायिशुक्ला-शान्तराजिः । सु. पृ. १४१०. * गौरवम् । एकार्यवाच्यनेकपदकल्पकार्यापत्तिप्रवृत्तिशक्तिरूपेण लक्षणम् । अनेकविकल्पकार्यापत्तिप्रवृत्तिशक्तिकल्प-कत्वं गौरवमिति वा । पृ. ८५२. * यामान्तरविधौ अप्राप्तानेकार्यविशिष्टयामविधानात् गौरवम् । पृ. ८६०. * न गौरवस्य किञ्चित् साधु प्रयोगनम् । न तु गौरवेण यत् कृतम्, तन्न ह्यतः भवति । गौरवस्य तु दोषोऽस्ति । यथा यः परिहारेण पथं ग्रामं गच्छति, परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति । भा. १०।७।१।१०. * गौरवातिशयमुत्पादयितुं देव-दत्त राजादिसमाधाय आचार्योपाध्यायदिगर्भ-हरन्ति । के.

उच्यते 'प्रतीतिं प्रति निवात्र विस्वादोऽस्ति कस्य चित् । प्रतीतेऽपि तु सत्येया (इति प्रतीते एया) विध्यविद्योर्विचारणा ॥' एकत्वं तावत् अत्र अक्षयप्रकम् । तत्र प्रक्षयं विद्येतदपि असंदिग्धम् । इह तु सर्वाधानम् 'अभिधात्री श्रुतिः का चिद् विनियोजक्यपरा तथा । विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यन्निबन्धनः ॥' प्रवृत्तिप्रत्ययभूत्योः स्वस्वार्थानिधातृत्वम् । पदस्य कारकविमर्शनां च विनियोजकत्वम् । लिट्-लोट्-लृट्-पञ्चमलकारणानां तु विधिराम्यम् । तत्र अनुष्ठानकाले विधिभूषणीनः पुरयः । स हि यत्र तथा प्रवर्तते, तत्र अभिहिते अनभिहिते वा विनियुक्ते अविनियुक्ते वा तुल्यत्वात् प्रवर्तते । यत्र तु विधिना न निमुच्यते, तत्र अभिहिते विनियुक्तेऽपि न प्रवर्तते । नहि अथो (पुरयः) अनुष्ठानं प्रति तथोः (अभिधात्रीविनियोजक्रीश्रुतौर्मध्ये) एकयाऽपि प्रेरिते । 'इमिहाति, अत्येदम्' इति च एतन्मात्रपरिच्छेदात् (निर्णयात्) विषयकत्वं तावदुच्यते । तेन अभिहितविनियुक्त्यापि विधिमनुष्ठानं च प्रतीत्य विधाऽविशेषे विधिसिद्धाविधिसिद्धिचिरीषिताचिरीषितामिमे भरतः । ननु इदमपि इच्छया मिता नैवोपपद्यते । उच्यते । नैवान् धारमार्थिकीमिच्छां वदामः । किं तर्हि ? 'परिमहपरित्यागाविच्छाऽनिच्छाकाले रियने । तद्व्यवसायस्यैव तत्र स्याद् विषयाऽविषयभूयोः ॥' यथैव 'कल निपतिपति' इत्येवमादौ पाठकारप्रत्यासत्तेः । इत्याद्युपचयं एवं व्यपदेशो भवति, तथा वीर्येणैव पाकदेय परिप्रापपरिप्रापे विषयाऽनिरक्षयोः फलत्वेन प्रकृते, इति तौ आभिप्रेत्य अर्थं विवक्षाऽविषयोरन्यासः । कथं भूतस्य आगिप्रहः स्यात् इति चेत् । नैव दोषः, शिष्यधीनः परिग्रहः इति प्रागेवोक्तत्वात्, 'यदीह वीर्येणैव पुरुषो हि प्रवर्तकः । कृतेऽप्यर्थे, तदीहैव लिङ्गादिर्विधिनाऽस्ति ॥' पुराणानीवो हि वेदे निपातः, पुराणस्यास्तीति सिद्धिः । (अथ यत्र प्रवर्तमानम् इत्याकारकः प्रेरणाऽऽप्यो लिङ्गादिभिर्नोच्यते) । अथो यत् सिद्धिरेव संपद्यते, तत् सर्वस्य नैव, इत्यप्युच्यते । विधिवारकत्वं तद्विधानमन्ये-

इयम् । कथं पुनः तुल्यायां समानवाक्यगतौकि-प्रतीतो किञ्चित् विधिः संशुद्धिः, किञ्चित् इति ? । तदुच्यते । 'विधानाय प्रवर्तन्ते स्वशक्त्यैव विधायकाः । योग्यशब्दोपनीतेऽर्थे सर्वैरिदम् नास्म-दिच्छया ॥' यदि अस्मदभिप्रायानुरोधेन अभिधानविनियोगभूतिवशेन वा लिङ्गादयो विदधुः, ततः सर्वे विधीयते । ते तु स्वशक्तिमनुकल्पमानाः किञ्चिदेव विदधति, न सर्वम् । तथाहि 'विधित्वं श्रौतमार्थं च भावनाकारकाश्रयम् । ताभ्यां तु व्यतिरिक्तेऽर्थे नैकमप्येतद्विद्यते ॥' भूत्या तावत् प्रयोजनभावना विधीयते, तदनुयायानुपवर्त्तेषु अर्थात् कारकान्तराणि । यस्तु श्रुतोऽपि अर्थः भावनान्तरकतदाभ्यवनेन नाव-धार्यते, तत्र एकमपि विधायम् (श्रौतमार्थं वा) नास्ति, इति अनुष्ठानं प्रति अनङ्गत्वम् ।

तेन संमार्गाद्यनुष्ठाने किं प्रवृत्तत्वाच्च किं कर्तव्यम्, उत नैति जायते उद्वेहः । तत्र यदि एकत्वादि कारकत्वेन भावनाविरोधणम्, ततो विधिप्रेषणस्य विवक्षितं भविष्यति । अथ द्रव्यविरोधणम्, ततो न विवक्षितमिति ।

तदेतत् अप्रसिद्धालोके कवेदवाक्यार्थेन्यास्यानप्रत्यार-करणशक्तिः । वीर्येणवाक्यन्यासात्तादृशवादानार्थम् अन्तर्भातोपमानगोचरवाक्यधरणेन फलमामान्यदर्शनात् विधिशक्त्यशक्त्यधीनपरिग्रहापरिग्रहेरेव (विधिशक्त्यधीनस्य परिग्रहस्य, अशक्त्यधीनस्य अपरिग्रहस्य चेत्यर्थः) विवक्षिताविवक्षितानुबोक्तुव्युत्पत्तिं मन्दबुद्धिशिष्यप्रति-पादनाय प्रत्यकारणाभ्यासगत्यां च अन्यत्रापि वेदविषयम् एवमेव गमयितव्यम् ।

(वेदव्याख्यानुगते वा विषयाऽविषये) अथान 'न्यायेन संप्रदायादा ये मीमांसकयादिकाः । वेदं व्याचक्षते तेषामभिप्रायोऽयमुच्यते ॥' (तत्र मीमांसकाः न्यायेन, काशिकास्तु संप्रदायात् व्याच-क्षते इत्युक्तम् ।) 'शब्दशक्त्यनुगारेण पाक्यार्थं गमयन्ति ते । तत्र यः शब्दपुष्टारूढः स तैर्गोष्ठ्या-नुमिर्यते ॥ यावत् शक्त्या परित्यक्तो न व्याचि-दयास्यते स तैः ॥ तेन व्याख्यानुमिश्रोऽर्थो यातेषां स विवक्षितः । अनिश्रो यस्त्यशक्तिप्रयत्नविषयश्चित्

सादनम्, युवस्य तु अनुपोसे सादनम् । वि. ३।६।९.
 * प्रहारां येषांमनस्यधीतमेव धार्यं यागाद्भवतिऽपि
 विनियोजकम्, तेषां न प्रतिस्वनमावृत्तिः, किन्तु अन्ते
 एवानुष्ठानम् । भाट्ट. ५।३।६. * प्रहारां एवमन्तर-
 वर्तिना प्रातःशुक्लनिकैः सह समानविधिष्वं पशुपादाधिकरणे
 (३।६।९।१०) वक्ष्यते । सु. घृ. ११५७, * प्रहारा
 (रविचन्द्रादीनाम्) सौख्यत्यदौऽस्वित्यरूपः संनिवेशः
 ज्योतिःशमलविषयः । घृ. १३०.

* प्रहाराप्रताः काम्याः 'ऐन्द्रवायवाग्रान् गृहीयात् यः
 फामयेत यथापूर्वं प्रताः कल्पेन्' 'शुक्राग्रान् गृहीयात्
 प्रतिष्ठाकामः' 'मन्थग्रान्मिचरन्' । वि. १०।५।१८,
 २२.

॥ महाप्रतासु सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नाप-
 कर्षः ॥

प्रदानं चापि सादनवत् । १०।५।२२।७५॥

भाष्यम्—इदमाश्रयते 'आश्विनाग्रान् गृहीयादाम-
 याविनः', शुक्राग्रान्मिचरतः, मन्थग्रान्मिचर्यमाणस्य'
 इति । तत्र ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादनं प्रतिकृष्यते
 इत्युक्तम् । अयेदानीमिदं संदिह्यते ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे
 प्रदानं प्रतिकृष्यते, नेति । किं प्राप्तम् ? प्रतिकृष्यते इति ।
 कुतः ? संवन्धात् । संवद्धं हि ग्रहणं प्रदानं च । प्रदानं
 हि तत् ग्रहणे । तथाहि हृष्टार्थं तद्भवति । इतरथा यत्
 सादनम् त्वं सदृष्टार्थं भवेत् । न चेदमदृष्टार्थम् । तस्मात्
 यतस्मिन् काळे प्रदानं क्रियते, तत्र ग्रहणं कर्तव्यम् ।
 एव चेत् यत्र ग्रहणम्, तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति
 संवन्धात् । सादनवत् । यथा ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादनं
 प्रतिकृष्यते, एव प्रदानमपीति ।

न वा, प्रधानत्वाच्छेषत्वात् सादनं तथा । ७६ ॥

भाष्यम्—न चैतदस्ति प्रदानं प्रतिकृष्यते इति ।
 प्रदानं हि तत् । नहि तत् ग्रहणस्योपकारकम् । तस्मात्
 प्रतिकृष्यते । यदुक्तं सादनवदिति, शेषो हि सादनम् ।
 तस्मात् प्रतिकृष्यते ।

सोम—सादनवत् प्रदानस्यापि प्रतिकर्षः इत्युच्यतेः
 संगतिः । सृजे प्रतिकृष्यते इति शेषः ।

मी. को. २०४

वि—'प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति न वा, सादनवद्
 भवेत् । प्रदानस्य तु मुख्यत्वान्नापकर्षोऽत्र युज्यते ॥'
 न शेषानुसारेण शेषिणोऽपकर्षो युक्तः ।

भाट्ट—प्रदाने तु नैव प्रतिकर्षः प्रमाणभावात् । न
 क्षान्तवादानादिप्रदानान्तस्य एकपदार्थत्ववत् ग्रहादिप्रदा-
 नान्तस्यैकपदार्थत्वे प्रमाणनस्ति, अनेकपदार्थत्ववधानात् ।
 अतस्तस्य स्वस्थाने एव करणम् ।

मण्डन—'न तु प्रदानं प्रतिकर्षणीयम् ।' २३.

शंकर—'प्रदानं तत्र नैव हि ।' २४.

* महाप्रताविशेषः ज्योतिष्टोमस्यैव तिथीयते ।
 'यदि रथंतराग्रामा' 'यदि बृहत् सामा' इति-
 शब्दाभ्यां च ज्योतिष्टोमः एवामिषीयते । भा. २।३।
 १।१-२.

* महाधिकरणे निमित्तिवाच्यस्यैकत्वस्याविवक्षोक्ता,
 न प्रातिपदिकार्थलिङ्गस्य । वा. ६।१।३।६, * न चानू-
 च्यमानस्य भुतमपि विशेषणं भवति इति ग्रहाधिकरणे
 साधितम् । १।४।४।१३ घृ. ९४३. * न चोद्दिष्टस्य
 विशेषणं वृत्तं निवक्षितुमिति ग्रहाधिकरणे स्थितम् ।
 रत्न. ६।१।३. * 'यद्यपि चतुरवची यजमानः पञ्चावतैव
 यथा कामी' अवचेत्यनेन द्रव्यमवदानं संयुक्तम्, क्षीलिङ्ग-
 मेकसंख्यायुक्तं चोच्यते । तत्र व्यनूय पञ्चसंख्या
 विधीयते । तस्य चानूयमानस्य यदि लिङ्गसंख्यं विवक्ष्येत
 वपरा च लिङ्गिष्येत, वाक्यमैदः स्यात् ग्रहाधिकरण-
 न्यायेन । (३।१।७) तस्मादवदानप्रातिपदिकस्य
 पञ्चसंख्या विधीयते । दुप. १०।७।२०।७३,
 * ग्रहाधिकरणवार्तिकोक्तेन 'अथापि शास्त्रतन्त्रस्यै
 तथापि तदनेकता' इति न्यायेन शक्यमुच्यते तस्यापि
 प्रत्ययस्य एकपदोपादानेकार्थविधियुक्तत्वेऽपि एकैवेव
 व्यापारेण अनेकविध्यवत्त्वेन्यापारमेदकत्वेना अवश्य-
 म्भावित्वी । ('अथापि शास्त्रतन्त्रत्वात् संमार्गः स्यात्
 प्रतिपदम्' इति वार्तिके पाठ. घृ. ७०५.) सु. घृ. ४१९.

॥ प्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् । १२।१।१२।

२४ ॥

'धारणार्थत्वात्' इति ह्ये (१२।१।१०।१९)

तोमे दीक्षणीयाऽऽदिपु अन्वाधानं न कर्तव्यं धारणार्थत्वात्

शेषोपित्वाभ्युपगमात् । तेन 'ग्रहाश्रितेन एकत्वेन संमार्गभावना कुर्यात्' इत्येवमवगमयिष्यामः । तादर्थ्य-
सकथे च भावना प्रति निवृत्ते अखण्डहायनीत्यायेन
पश्चाच्चनो विशेषणविशेषभावः । सोऽयं पदेन प्रसा-
यते । अथवा यदा एकत्वं स्वायत्त्वेन ग्रहो नोपनीवितुं
समर्थः इत्यवधारितं भवति, तदा असौ तद्भावना वाक्ये-
नापि गच्छन् न निवारयति । यद्वा सुतरा प्रेरयति
'भावनाऽर्थे हि सत् एतत् विधिना गृह्यमाणं पश्चादपि
तावत् नियम्यमानं मा परिच्छेत्स्यति, अन्यथा तु मया
अग्रहीत विधिना उपेक्षितं तावत् भावनायाः न मम
स्यात् ।' अथवा ग्रहार्थमेव एतद्वत् । तच्च ग्रहार्थत्वं
येन प्रकारेण उपपद्यते, स दर्शयिष्यामः । तत्र यदि ग्रहः
स्वरूपमात्रेण भावनायामनुप्रविशेत्, ततः एकत्वं पश्चात्
भविष्यत् अग्रहीत भावनाया भावनायात न स्यात्, ग्रह-
त्वस्वरूपमेव स्यात् । अतः असौ एकत्वपुरुषत्वमेव तत्त्व-
मानदेश वा पृथक्पदोपात्तरादिबद्देशे आत्मानं प्रति-
पद्यते । कुतः ? 'विशिष्टो हि विधिः कृत्स्नो
नाप्रकलृप्तविशेषणः । विशिष्टो विशिष्टग्रीति तत्पूर्वं
प्रविशत्यसौ ॥ गृहीती भावनाऽन्वेषमेकसंख्यं ग्रहं
श्रुतम् । न गृह्णाति विशिष्टं समगृहीतविशेषणम् ॥'
एव च सति भावनाप्रतिष्ठे तद्विधिनाऽपि संस्पृश्यमान
द्रव्यगुणभेदनिर्देशे सति ग्रहस्य ज्ञातं भवति । अथ भुवि-
र्यतीयत्वात् अन्य द्रव्यसंबन्ध उच्यते, तदेव अत्यन्त-
विपरीतम् । प्रातिपदिकोपात्त हि द्रव्यं समानपदोपात्तत्वेन
प्रत्याश्रयं स्यात् । इह तु समानविभक्त्युपादानात् ।
एकस्य कारकविशेषणं ग्रीतप्रवरं गम्यते । कारकं च
विभक्तिप्रतिपादित आविर्भूतपूर्वापरीभूतभावनैकदेशः
इत्युक्तम् । प्रत्ययार्थत्वात् एतदेव प्रधानम् । सर्वे च
संभवात् प्रधानाणि भवति । तेन ग्रहश्च एकात्वं च
उभयमपि कारकीभूतं विभक्तिभूतमेव भावनायां प्रक्षिप्यते
इति विधीयते । तच्च विधिप्रतिष्ठानात् । वक्ष्यति हि
'राज्यवत्प्रत्यये, तदागमे हि तद् वक्ष्यते, तस्य ज्ञानं
मयाऽन्येषाम्' (४।१।५।५) इति । यथेव दृशापविशेण
भूतो नाम्येन क्रियते, संमार्गस्य भूतो नावपातः क्रियते,
ग्रहस्य भूतो नाग्रहस्य क्रियते, तथा एकस्य भूतो

नानेकस्य कर्तव्यः । सर्वेषां च एतेषां पूर्वाधिकरणन्यायेन
परस्परनियमः । (पूर्वपक्षमुपसंहारति -) तस्मात्
उपादीयमानपश्चादिवत् एव उद्दिश्यमानस्यापि संख्या
निवक्षिता । (भाष्ये -) पुंपुष्टुभेति प्रसङ्गात् उदाहृतम्,
न तु अत्र लिङ्गमपि प्रत्ययन्यायत्वात् संख्याविचारेण
विचारितप्रायमेव इत्युदाह्रियते, मा भूत् 'लिङ्गविशेष-
निर्देशात् पुंपुष्टुमेतिशयनः' (६।१।३।६) इत्यस्य
पुनरुक्तता ।

सर्वेषां वा लक्षणत्वाद्विशिष्टं हि लक्षणम् ।
१४ ॥

भाष्यम् — नैतदस्ति, यदुक्तं ग्रहादिषु एकत्वबुक्तेषु
अभी पदार्थाः कर्तव्या इति । सर्वे ग्रहाः संमार्गव्याः,
सर्वेभ्योऽग्निभ्यः लूणानि अपचेयानि, पुरोडाशमान च
पर्यप्तिं कर्तव्यमिति । कुतः ? ग्रहशाला द्वयं लक्षयित्वा
संमार्गादि विधीयते । अविशिष्टं च लक्षणं सर्वद्रव्येषु ।
तत्र न गम्यते विशेषः, को ग्रहः संमार्गव्यः को नैति ।
सामान्यावगमात् विशेषानवगममात्रं सर्वप्रत्ययः । तथा
अधियुर्योडाशानामपि । ननु एकवचनं श्रूयते, तत् विशेष-
व्यति । नैतदस्ति । एकत्वं हि श्रूयमाणं ग्रहादिषु एकत्वं
स्यात्, न द्वितीयादीन् प्रतिषेधेत् । एकत्वस्य असौ
वाचकः, न द्वितीयादेः प्रतिषेधकः । तेन अप्रतिषिद्धे
द्वितीयादौ सामान्यवचनेन प्राप्त संमार्जनादि विमिति न
क्रियेत । तत्र एतत् स्यात्, एकवचनमिह श्रूयमाणं
प्राप्ते एव एकरिमन् द्वये द्वितीयादिषु च किमन्यत्
कुर्यात् अन्यतः परिसंख्यायाः । न चेत् एकवचनं परि-
संख्येति द्वितीयादीन्, अनर्थकमेव स्यात् । ज्ञातोति च
द्वितीयादीन् निवर्तयितुम् । यथा 'अध्यामिधानीमादत्ते'
इति गर्दभाभिधानीं परिसंख्ये, एवमपि द्रष्टव्यमिति ।
नैवदेसम् । तत्र गन्तव्यं अध्याम्याश्च य. खन्त्याः, वद-
मिधानपर वचनम् 'इमानाद्यन्तु इति अध्यामिधानीन्'
इति, न 'अनेन मन्येन आदत्ते' इति, किन्नेनैव
आदाने प्राप्तत्वात् गन्तव्यं, परिसंख्या युक्ता । इह पुनः
यत् एकवचनं द्रव्ये श्रूयते, तत् श्रूयमाणमपि अविधीय-
मानत्वेन न निवर्तकं भवितुमर्हति । यथा कश्चिन् ओदनं
निर्दिशन् स्यात् 'य एनं मद्ययेत् कश्चिन् वा मानांरी

पूर्वपक्षिणा उक्तस्य सवनचितिशेषत्वस्य तु अचोदना नास्ति चोदना । परार्थे हि तयोः श्रवणम् । के.

॥ महेष्टकाधिकरणम् । महेष्टकयोरनारम्याधीतयोः कृत्यमिश्रोपला ॥

महेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् । ५।३।६।१५ ॥

भाष्यम्— औपानुवाक्ये कण्ठे मद्रा इष्टकाश्च समान्ताः । 'एष वै हविषा हविर्यजते, योऽद्राभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति । तथा 'परा या एतस्याधुः प्राण एति, योऽंशुं गृह्णाति' इति । तथा इष्टकाः 'चित्रिणी-रुपदधाति' 'वज्रिणीरुपदधाति' 'भूतेष्टका उपदधाति' इति । तत्र संदेहः किं महेष्टकम् औपानुवाक्यं सवनसोपः चितिशेषश्च, अथ किं क्रतुरोपः अमिश्रोपश्चेति । किं प्राप्तम् ? सवनचितिशेषः । कुतः ? मदेः सवनानि आरम्यन्ते, इष्टकानिः चितयः । यद्येनारम्यन्ते तत् तदन्नम् ।

तुम्— मदेः सवनानि प्रत्यक्षमारम्यमाणानि दृश्यन्ते, इष्टकानिश्चितयश्च । तस्मात् तदुपकारकत्वात् एतेषां तदर्थता । इतरतु आह, अग्निपागमोः फलवत्त्वात् तदर्थं महेष्टकम् । औपेक्षातिक्रमिदम् । सिते एतस्मिन् क्रमविचारः ।

कृत्यमिश्रोपो वा, चोदितत्यादचोदना तु पूर्वस्य । १६ ॥

भाष्यम्— कृत्यमिश्रोपः स्यात् । कुतः ? चोदित-त्वात् । अग्निभेतस्यः श्रूयते 'य एवं विद्वानग्निं चितुते' इति । न चितिशेषस्याः । इष्टकाचयनेन अग्निभेतस्यः श्रूयते, 'अग्निम्' इति द्वितीयानिर्देशात् तथा 'योऽ-द्राभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति अद्राभ्यस्य यजतिता संज्ञकः, तथा अंशुः । तस्मात् सकृदागसंज्ञकं कृत्वा श्रुतार्थः शब्दो भवति श्रुतं संरूपमभिनिर्वर्त्य । यथा यजन् अग्निसंज्ञकं श्रुत्या कृतो (श्रुती) मन्येत । अचोदना पितृव्यमयोः । नहि ते कर्तव्यतया चोदते । परार्थे हि तयोः श्रवणम् । किं प्रयोजनम् ? सवनचिति-रोपने प्रतिश्रवने मद्गन्तु, मनीषिति च इष्टकोपधानम् । कृत्यमिश्रोपे यजन् मरणोपधाने ।

सोम— 'ओषि ह वै' इत्यस्य विधेयत्वेऽपि 'यां वै कां चन' इत्यस्य विधित्वात्तभावात् चित्रिण्यादीनाम् अन्तिमाणां चितौ निषेधः स्यात् इति पूर्वसंगत्या प्रवर्त-विष्यमाणाग्रिमिमाधिकरणोपेक्षातत्वात् अस्य संगतिः ।

वि— 'अद्राभ्यग्रहचित्रिण्यावद्वे किं सवने चितौ । यागेऽग्नौ वा, ऽथ दृष्टत्वादाय आवाच्यतां ततः ॥, यागाभ्योः फलत्वेनानारम्योक्ते तदन्नके । सवनेसवने तस्माच्चैवावृत्तिश्चितौचितौ ॥'

भाट्ट— यानि प्राकरणिकानि मद्गानि ऐन्द्रवाय-पादीनि, तानि ययापाठनेव स्ववसितानि इति न तेषु चिन्ता । यानि तु अनारम्याधीतानि तेष्वपि यत्र अंशव-द्राभ्यादी प्राकरणीको विनियोगः, तत्रापि विविधाउत्प-देव अनुष्ठानविदेन चिन्ताविषयत्वम् । अत एव न तयोस्तत्करणम्, असितु प्रातःसवने एव घाराप्रहेष्यः पूर्वमेव । यत्र तु अनारम्याधीतमेव तेषां यागाद्गताऽपि विनियोजनं वाक्यम्, तत्र ब्रह्मणस्य यागाभ्यासोपकारकस्य सामर्थ्यत् अग्न्यासंयमुदायात्मकसवनद्वारकतयेव यगाद्ग-त्वात् द्वारभूतसवनमेदेन प्रतिश्रवने मद्गानुष्ठानम्, निर्वा-पाद्गस्य मन्त्रत्वेव मुष्टिरूपद्वारमेदेन । एवम् अनारम्या-धीतानाम् 'चित्रिणीरुपदधाति' इत्यादीनामपि प्रविचिति मेदेनानुष्ठानम् । चित्रिण्यादीष्टकानां हि अनारम्याधीता-नामपि उपधानसंस्कृतानामुपयोगोपेक्षायाम् 'तस्मादग्नि-चित् सर्वमाशुरेति' इत्याख्येवाद्यदृष्टात् अग्न्यद्गन्तप्रती-तावपि अग्निपदभिधेयव्यष्टिद्वारममकचितिद्वारकतयेव तदन्नत्वान्नतेः प्रविचिति आशुसिः । 'यां कां चन' इति श्रवने तु प्राकरणिषेष्टकाभिधायम् । इति प्राप्ते, ऐन्द्रवायपादिमद्गानदेव अग्न्यासंयसादनद्वारा यागोपकार-कारण्येव सिद्धेः सवनारम्यस्य अनुपपन्निकृत्येऽपि द्वारत्वे प्रमाणान्तरान् न प्रतिश्रवनाशुसिः, अपितु अन्ते एता-नुष्ठानम् । एवं चित्रिण्यादेरपि न प्रविचिति अनुष्ठानम् ।

मण्डन— 'यागाभ्यन्तरां महेष्टकाः ।'

शंकर— 'महेष्टकं तु सोमान्योः ।'

● महेकत्वमप्राप्तत्वात् नानुष्ठानं यजने, एतागो-भावनया गुणत्वेन प्रपानत्वेन वा अभ्यगोष्णेन न विधिना गृह्यते । सु. ४. ४३, ● महेकत्वस्य पराक-

स्वयमेव भूयैव वदति । अथ एवं सति किम् ? न संमार्गेण संमन्स्यते इति । तेन हि संवध्यमानं वाक्येन संबध्यते । न च भ्रूमा अन्येन संबध्यमानं वाक्येन आच्छिद्य अन्येन संबध्यमर्हति । असंबध्यमानस्तु एकत्वेन संमार्गो यदि नैकत्वविशिष्टः क्रियते, न किञ्चित् विपन्न भवति । न च एकत्वविशिष्टः संमार्गादिः, ग्रहादिमात्रस्य च विधीयते, इति विमिति द्वितीयस्य तृतीयस्य च न क्रियेतेति ।

या — (सिद्धान्तमारभते —) 'व्यक्तीरुद्दिश्य यत् कर्म स्वजात्याद्युपलभितः । विहितं गुणभावेन तत् सर्वार्थं प्रतीयते ॥' (ग्रहाधिकरणसिद्धान्त्यायोऽयम्) । इह तावत् 'तुल्यभूतित्वादितरेः सधर्मः स्यात्' (२११४१० इत्यत्र 'सधर्मः' इति पाठः । सधर्मा सधर्म इति च अमिच्छत्यपान्त पुलिङ्गं नपुल्लं च पाठ-द्वयमप्यत्र । 'स धर्मः' इति तु अत्रार्थं आनन्दाधर्मीयं मुद्रणम् अमुद्रमेव) इत्येवं द्वितीयाभिर्देशात् प्रयोजनवत्त्वाच्च ग्रहप्राधान्यं संमार्गस्य च गुणभावो विहायते । तत्रापि ग्रहत्वस्य संमार्गानिर्हत्वात् न्यक्तयः संस्कार्यत्वेन अवतिष्ठन्ते । तासां साक्षात् प्रत्यायनाभावत् ग्रहत्वं लक्षणत्वेन आधितम् । एष चोदनाऽर्थः अवगम्यते । यत् ग्रहकार्यम्, तत् संमार्गेण समुण भवति । तत्र य एव न समुच्येत, तस्यैव कार्यं विगुण भवेत् । अतः सर्वे संमार्गनीयाः । यदि तु संमार्गगुणत्वेन वाग्राह्यपञ्चवत् ग्रहः चोद्येत, ततः एतेनैव सिद्धे कार्ये नापरो श्येत । नहि तस्मात् ग्रहान्तरेषु अग्रहमात्रेणैव कस्य चित् वैगुण्यं दृश्यते, द्वास्तार्थस्य निर्वृत्तत्वात् । प्राधान्यपक्षे तु प्रति-प्रधानं शास्त्रमेदात् एकस्मिन्नपि असंक्रियमाणे तद्वन्-शास्त्रबाधप्रसङ्गः । 'अथापि शास्त्रवन्त्रत्वात् संमार्गो र्ज्ञात् प्रतिग्रहम् । तथाप्यकारणे तस्य ज्ञानं बाधयेत् तद्वत्तम् ॥ अबाधिते तु विज्ञाने योऽन्यो न क्रियते तथा । विहिताकारणत्वं तत्र प्रत्यवायः प्रसज्यते ॥' (सिद्धान्तमुपसंहरति —) तस्मात् ग्रहत्वपूर्वस्योदात्तप्रकरणविशेषाच्च सर्वप्रत्ययः ।

'ननु च एकवचनं श्रूयते' इति अविच्छात्कारणमप-दप्य आह । तत्रोत्तरम् 'श्रुतमानस्य सर्वस्य नातुष्टे-

यत्वमुच्यते । विधानविनियोगौ हि तत्रापेक्षयोऽनुदाश्रुताः । विहितो विनियुक्तश्च गृह्यते ह्यश्रुतोऽपि सन् । श्रुतोऽपि तु न गृह्येत योऽप्येस्ताभ्यामुपेक्षितः ॥' तत् (इदं तस्मादित्यर्थं व्यप्ययम्) एकस्मिन् वाक्ये प्रकृतिप्रत्ययपरदश्रुतिप्रतिपादिताना बहुनामपर्यानां को विधिविनियोगाभ्यां बहिर्गृहीतः, को वा त्यक्तः इति चिन्तायाम् 'यचनव्यक्तिभेदेन सर्वेषामेव दर्शनात् । विहितो विनियुक्तश्च कः, को नेति विचार्यते ॥ सीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तुते सति । लोकदृष्टीः प्रतिपन्नति यचनव्यक्तिसाधुभिः ॥ सर्वमानसरूपेण लिङ्गधर्यसृष्टिसाधुना । पञ्चमेन लकारेण (लेट) किं नामात्र विधीयते ॥ केवल्य भाषना तावन्न कदा चिद् विधीयते । अननुष्ठेय-रूपत्वाद् विशिष्टा सा विधीयते ॥ सा किं धात्वर्थ-मात्रेण सर्वसंगेण विशेष्यते । लोकप्रसिद्धरूपेण शक्यमनुष्ठेयताऽऽत्मना ॥ ग्रहद्वन्द्वेण किं, किंवा तदीयैकत्वसंख्यया । दशापवित्रशब्दस्तु सर्वार्थेषु विवक्षितः ॥ तुल्यार्थत्वात् स भेदेन नान्यैः सह विचार्यते ॥

'ग्रहानीं च किं चेह नियोगेन निरूपणा ॥ संमार्गग्रहयोः किंवा विकल्पोऽयं समुच्चयः । संवन्धः समुदायो वा विशिनष्टीह भावनाम् ॥ अथवाऽन्यतरैर्को विशिष्टोऽन्यतरस्तयोः । विशिष्य भावनामेव तद्द्वारेण विधीयते ॥' (ग्रह तदेकत्व-संमार्गाणां मध्ये ग्रहसंमार्गयोस्तावत् किं ग्रहः एव भावना विशिनष्टि, संमार्गः एव वा इति नियोगेन विशेषणत्वम् । किंवा ग्रहो वा संमार्गो वा इति विकल्पः । तथा ग्रहस्य संमार्गश्च इति समुच्चयः । अथ ग्रहसंमार्गयोः संवन्धः, अथ समुदायो वा । अथवा ग्रहविशिष्टः संमार्गः, संमार्गविशिष्टो वा ग्रहः । इति अष्टपक्षीनिरूपणा कार्या । एवं ग्रहसंमार्गयोः अष्टपक्षीविचारणा । संमार्गैकत्वयोरपि अष्टपक्षीमतिविशति-) 'संमार्गैकत्वयोरेवमष्टपक्षीविचारणा ।' (ग्रहैकत्वयोरपि अति-दिशति —) 'विचार्यैव पुनः सर्वं ग्रहत्वैकत्वयोरेव ।' (अष्टपक्षी विचार्यां) तथा किं संमार्गविशिष्टो ग्रह एव भावना विशिनष्टि, एकत्वेन वा इत्यादिः

पूर्वपक्षिणा उक्तस्य सवनचितिशेषत्वस्य तु अचोदना नास्ति चोदना । परार्थे हि तयोः भ्रवणम् । के.

॥ ग्रहैष्टकाधिकरणम् । ग्रहैष्टकयोर्नारम्याधीतयोः कालमिश्रोपता ॥

ग्रहैष्टकौपातुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् । ५।३।६।१५ ॥

भाष्यम्— औपातुवाक्ये काण्डे ग्रहा इष्टकाश्च एवाम्नाताः । 'एष वै हविषा हविर्यजते, योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति । तथा 'परा वा एतस्यायुः प्राण एति, योऽंशुं गृह्णाति' इति । तथा इष्टकाः 'चित्रिणी-रूपदधाति' 'वज्रिणीरूपदधाति' 'भूतेष्टका उपदधाति' इति । तत्र संदेहः किं ग्रहैष्टकम् औपातुवाक्यं सवनशेषः चितिशेषश्च, अथ किं कृतशेषः अग्निशेषश्चेति । किं प्राप्तम् ? सवनचितिशेषः । कुतः ? यदैः सवनानि आरम्यन्ते, इष्टकाभिः चितयः । यच्च येनारम्यते तत् तदष्टकम् ।

टिप्पणी— ग्रहैः सवनानि प्रत्यक्षमारम्यमाणानि दृश्यन्ते, इष्टकाभिश्चितयश्च । तस्मात् तदुपकारकत्वात् एतेषां तदर्थता । इतरस्तु आह, अग्निपागयोः फलत्वात् तदर्थं ग्रहैष्टकम् । औपोद्वातिकविदम् । स्थिते एतस्मिन् क्रमविचारः ।

'प्रत्यक्षमिश्रोपो वा, चोदितत्वादचोदना तु पूर्वस्य । १६ ॥

भाष्यम्— कालमिश्रोपः स्यात् । कुतः ? चोदितत्वात् । अग्निश्वेतस्यः श्रूयते 'य एषं विद्वानग्निं चिनुते' इति । न चितिश्वेतस्याः । इष्टकाचनेन अग्निश्वेतस्यः श्रूयते, 'अग्निम्' इति द्वितीयानिर्देशात् तथा 'योऽ-दाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति आदाम्यस्य यजतिना संबन्धः, तथा अंशोः । तस्मात् सकृदायसंबन्धं कृत्वा कृतार्थः शब्दो भवति श्रुतं संबन्धमभितर्ष्य । यथा सकृत् अग्निंसंबन्धं कृत्वा कृतो (कृती) मन्येत । अचोदना चितिसवनयोः । नहि ते कर्तव्यतया चोदते । परार्थे हि तयोः भ्रवणम् । किं प्रयोजनम् ? सवनचिति-शेषत्वे प्रतिषर्पणं ग्रहणम्, प्रतिचिति च इष्टकोपधानम् । कालमिश्रोपत्वे सकृत् ग्रहणोपपत्तेः ।

सोम— 'त्रीणि ह वै' इत्यस्य विधेयत्वेऽपि 'यां वै कां चन' इत्यस्य विधित्वात्संभवात् चित्रिण्यादीनाम् अन्तिमायां चितौ निवेशः स्यात् इति पूर्वसंगत्या प्रवर्त-विष्यमाणप्रिमाधिकरणोपोद्वातत्वात् अस्मै संगतिः ।

वि— 'अदाम्यमहविचित्र्यावज्जे किं सवने चितौ । यागेऽग्नौ वा, ऽत्र दृष्टत्वादाय आवर्त्यतां ततः ॥, यागाम्योः फलवत्त्वेनानारम्योक्तं तदष्टकं । सवनेसवने तस्मात्त्रैवावृत्तिश्चितौचितौ ॥'

ग्रह— यानि प्राकरणकानि ग्रहणानि ऐन्द्रवाय-वादीनि, तानि यथापातमेव व्यवस्थितानि इति न तेषु चिन्ता । यानि तु अनारम्याधीतानि तेष्वपि यत्र अंशव-शाम्यादौ प्राकरणको विनियोगः, तथापि विधिपाठव्य-देव अनुष्ठानसिद्धेर्न चिन्ताविषयत्वम् । अत्र एव न तयोरेतत्करणम्, अपितु प्राप्तःसवने एव घातग्रहेभ्यः पूर्वमेव । यत्र तु अनारम्याधीतमेव तेषां यागाङ्गतयाऽपि विनियोजकं वाक्यम्, तत्र ग्रहणस्य यागाम्यासोभकारकस्य सामान्यत्वात् अस्यासत्तनुदायामकतयद्वारकत्वमेव यागाङ्ग-त्वात् द्वारभूतसवनमेवेन प्रतिषर्पणं ग्रहणानुष्ठानम्, निर्वा-पाङ्गस्य मन्त्रस्यैव मुखिरूपद्वारमेदेन । एवम् अनारम्या-धीतानाम् 'चित्रिणीरूपदधाति' इत्यादीनामपि प्रतिचिति मेदेनानुष्ठानम् । चित्रिण्यादीष्टकानां हि अनारम्याधीता-नामपि उपधानसंस्कृतानामुपयोगापेक्षायाम् । 'तस्मादग्नि-चित् सर्वानापुरेते' इत्यार्ष्यवादावशात् अग्न्यङ्गत्वप्रती-तावपि अग्निपदाभिधेयसङ्गित्वात्तस्मात्प्रतिचित्द्वारकत्वमेव तदङ्गत्वावगतेः प्रतिचितिः आवृत्तिः । 'यां कां चन' इति यच्चनं तु प्राकरणिकैष्टकाभिप्रायम् । इति प्राप्ते, ऐन्द्रवायवादिग्रहणवदेव अस्यासत्तनुदायद्वारा यागोपकार-फलवत्त्वेन सिद्धेः उपनारम्यस्य आनुपङ्गिकत्वेऽपि द्वारत्वे प्रमाणमात्रात् न प्रतिषर्पणमावृत्तिः, अपितु अन्ते एवा-नुष्ठानम् । एवं चित्रिण्यादेरपि न प्रतिचिति अनुष्ठानम् ।

ग्रहणम्— 'यागाम्यवर्षां ग्रहेष्टकाः ।'

शंकर— 'ग्रहेष्टकं तु सोमाम्योः ।'

● ग्रहैकत्वमप्राप्तत्वात् तानुचदितुं शक्यते, संमार्ग-भावना गुणत्वेन प्रधानत्वेन वा अन्वययोगात् न विधिना स्पष्टयते । सु. ट. ४७, ● ग्रहैकत्वस्य कारक-

भवति । तस्मात् सनान्तरग्रहणामपि धर्माः स्थिरिति ।
एतेन आग्नेयश्रीधोमीयादिपुरोडाशधर्मसाधारण्यमुक्तम् ।

शा—पूर्वत्नं स्थानमपि नास्तीत्युक्तम् । इह तु अर्ध-
दिग्वं स्थानम्, इति विशेषाशङ्का । प्रकरणाविशेषात्तु
सर्वार्थाः इति विद्वान्तः ।

सोम—सूत्रार्थस्तु—मार्ध्वदिनादिस्वने आघ्रात
ग्रहजातमपि श्रुतवत् धर्मयुक्तं स्यात् इति ।

वि—‘ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःस्वन एव ते ।
मिषु वा, निश्चितस्थानादाद्यः, पूर्वैवदुत्तरः ॥’

भाट्ट—ज्योतिषोमे प्रातःस्वननिक्रमहर्षेर्निधौ ग्रहधर्माः
‘उपोमेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोमे म्रवः’ इत्याद्याः
श्रुताः । ते नि.संदिग्धस्थानात् प्रातःस्वननिक्रमग्रहमात्रार्थाः ।
इति प्राप्ते, मार्ध्वदिनस्वननिकादीनामपि प्रकरणत्, तेन
च स्थानव्याप्त्यं सर्वार्थैव प्रयागादीनामपि अग्नीधोमीयार्थ-
त्वमिति ।

मण्डन—‘सर्वग्रहार्थाः स्वनस्थधर्माः ।’

शंकर—‘ग्रहधर्माश्च सर्वार्थाः ।’ १०.

महन्थायः । ग्रहसंमार्जनन्यायः । ग्रहाधिकरणम् ।
ग्रहेकत्वन्यायः । एकत्वमुक्तमेकस्य इति न्यायः ॥

एकत्वमुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् । ३।१।७।१३ ॥

भाष्यम्—अस्ति ज्योतिषोमः ‘य एव विद्वान्
सोमेन वचते’ इति । तत्र श्रूयते ‘दशापवित्रेण ग्रहं
संमार्जि’ इति । तथा अग्निहोत्रे श्रूयते ‘अग्नेरतृणा-
न्मपचिनोति’ इति । तथा इन्द्रोपूषमास्तयोः श्रूयते
‘पुरोडाशं परमि करोति’ इति । तत्र सदेहः किं
एकस्य ग्रहस्य, एकस्यामे, एकस्य पुरोडाशस्य च संमा-
र्जनादि कर्तव्यम्, उत सर्वेषां ग्रहाणां सर्वेषामग्नीनां
सर्वेषां पुरोडाशाभिमिति । किं प्रातः । एको ग्रहः,
एकोऽग्निः, एकः पुरोडाश इह ब्रवीतव्यः । कुतः ?
श्रुतिसंयोगात् । एकत्वश्रुतिसंयुक्ता एते पदार्थाः । एक
हि दम्पमेव श्रूयते । शब्दलक्षणे च हि कर्मणि यञ्छब्द
व्याहृदसाक प्रमाणम् । यथा ‘पशुमाळमेत’ इत्युक्ते
एक एव पशुः पुमाश्च आलभ्यते । एवमप्यापि एको
ग्रहः समार्जनीयः, एकस्यामेत्युक्तानि अपचयेति, एकः
पुरोडाशः परमि कर्तव्य इति ।

वा—एवं यथासंयोगं नेतवित्येवमिति स्थितः ।
इदानीं तद्विशेषचिन्ता । किमेकस्य ग्रहस्य संमार्जः, उत
प्राकरणीकग्रहमात्रस्य इति । यथा च एकत्वमुक्तम्, तथा
द्वित्वबहुत्वमुक्तमपि उदाहरणम् ‘यस्य पुरोडाशौ
खायतः’ (दाहं प्राप्तुतः) ‘यस्य सर्वाणि हवींषि
नदयेदुः दुष्पेयुः’ ‘प्रयाजतेऽपेण हवींषमिषारयति’
इत्यादि । सर्वेन च किञ्चित् उद्दिश्य क्रिया निर्णीयते ।
तत्र उद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते, उत नेति
एवमपि ।

(विवक्षाऽविवक्षयोः वेदे संभवाः समवविचारः)

ननु च वेदवाक्येषु अयुक्तोऽयं विचारः । कुतः ?
‘प्रतीतिव्यतिरेकेण विवक्षाऽन्या न विद्यते ।
नित्यत्वाद् वेदवाक्यानां श्रुतोऽसौ नाविवक्षितः ॥’
यानि पुरुषप्रणीतानि, तानि पुरुषविवक्षाऽधीनवचनत्वात्
संभवत्प्रमादमिषायास्तत्प्रमाणान्तरगम्यार्थानि भवन्ति
(प्रमादश्च अभिप्रायान्तरं च समवन्ती चेयात्, तानि
संभवत्प्रमादमिषायास्तत्प्रमाणान्तरगम्य-
र्थानि च इति विग्रहः) । तत्र प्रतीतोऽपि अर्थः वक्तुः
अनभिप्रेतत्वात् अविवक्षा लभेत । सा च द्वेधा विज्ञा-
यते । यद्वा वक्तौ कथयति ‘अन्यपरं गमेदमभिप्रेतं
प्रमादेन वा, तस्मात् एतावन्मात्रमिह न प्रतीत्यम्’
इति, यद्वा प्रमाणान्तरवचनेन अन्यथाऽर्थे अवधारिते
वचननपेक्षाः श्रोतारः एव अभिप्रायान्तरं प्रमादं वा अन्व-
वक्षन्ति । न तु वेदवाक्येषु अभिप्रायान्तरं प्रमादो वा
कस्य निदिति । न च वक्ता, यः अन्यथात्वम्
कथयेत् सर्वपुरुषायाम् । ‘उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्’
(१।१।८।२९) इति केचन श्रोतृत्वाद्यप्युक्तम् । न
च प्रमाणान्तरगम्योऽर्थः, यतः तद्वचनेन स्वधमेव श्रोतारः
अन्यथात्वं प्रतिषेधेन । विवक्षाऽविवक्षे च वक्तुणां
प्रत्यवविशेषो, इच्छाऽनिच्छाविशेषो वा । तेन विवक्षितम्
अविवक्षितमिति द्वयमपि एतत् वक्तव्यमाद्यदनुपपन्नम् ।
अतः श्रुताश्रुतयोरेव केवल्योः अत्र ग्रहणाऽप्रसङ्गे । नातः
परं किञ्चित् कारणमस्ति । ‘मुवाक्येऽन्यथयोक्त-
त्वाद्यप्यन्येन गम्यते । तावद् यथाश्रुतं सुकत्वा
नान्यथात्वपरिग्रहः ॥’

एकत्वम् इति आश्रणीयम् । तच्च उपरिष्ठात् निराकरि-
ष्यामः । शुद्धद्रव्यविशेषणत्वे तु भावनाऽपि ग्रहमात्रेण
संबन्धना संख्यायाः, संख्याऽपि ग्रहमात्रेण संबन्धना न
भावनायाः । तत्र विशिष्टविधिना भावनाविशेषणमात्राक्षेप-
पर्यवसायिता न अर्थात्तराक्षेपः शक्यः कर्तुम् ।
नहि भावना विशिष्यताः तस्य तदेकत्वं विशेषणम् ।
'न चकत्वविशिष्टं तं महं गृह्णाति भावना । स्वरूपा-
न्तरितत्वाद्धि (ग्रहविशेषणीभूतायाः संख्यायाः ग्रहस्य-
रूपेण भावनाविशेषणेन व्यवहितत्वात् इत्यर्थः) सा संख्या
नैव पश्यति ॥ ' नापि भावनाविशिष्टस्य (भावना
प्रति विशेष्यभूतस्यापि ग्रहस्य एकत्वं विशेषणम् इत्य-
स्यादरः), मा भूत् पुनरपि भावनाविशेषणत्वमेव ।
नहि भावना (एकत्वेन) अवशिष्टा इहं विशेष्यं
शक्नोति । तस्मात् मौलिकेन विधिना अनाकाङ्क्षि-
ताकात् न द्रव्यविशेषणाक्षेपः संभवति । तथा सत्यपि चेत्
विशेष्यभूतस्य तत् प्रत्यक्षावृत्तिमन्तरेण तदनुपपत्तेः
शक्यमेव, स्यात् । अन्युपेत्यापि तु संमार्गवेत्याया नैक-
त्वमादत्तंयम्, स्वतन्त्रस्य ग्रहस्यैव एकत्वसंबन्धविधा-
नात् । ' नहि विधीयमानावस्थाः त्रयः गुणेन संबध्यमानं
द्रव्यं विशिनष्टि ' इत्युक्तम् अरुणाधिकरणे (३।१।६।१२
श्रु. ६८९ ' विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति । न च
विधीयमानावस्थाः त्रयः प्रसिद्धाः ' इत्युक्तं वार्तिके एव ।
तु श्रु. १०२७) । तस्मात् तावत् न द्रव्यविशेषणभूतस्य
ग्रहणम् । अथ एतदेकत्वं संमार्गभावनायाः, चोद्यते,
तथापि न गुणत्वेन, नापि प्रधानत्वेन संभवति । तत्र
प्राधान्यं तावत् अनुपपन्नम् अमूर्तस्य संस्कर्तृमशक्य-
त्वात् । न च द्रव्यव्यवस्थारेण तत्संस्कारः, (द्रव्यात्-)
अन्यत्वात् । ग्रहस्य वा अयमेकत्वद्वारेण विधीयते, तस्य
च स्वयमेव विशिष्टत्वात् पुनर्विधानानर्थक्यम् । अनुष्ठान-
शालेऽपि च ग्रहस्य आसीय एव संमार्गः प्रत्यभिज्ञायते
इति न एकानिगिच्छतिः स्यात् । एव गुणभावोऽपि
निराकृत्यः । कथमरुणचस्य गुणव्यतिष्ठति चेत्, अत
आह 'त्रयद्रव्यपरिच्छेदाद् गुणोऽपि गुण इत्येते ।
न तु निष्पटसंमार्गगुणो मह इहेव्यते ॥ ' (कथा
ब्रह्मसूत्राद्वयपरिच्छेदद्वारा आरभ्य गुणोऽपि त्रयाद्-

मिष्यते । ग्रहस्य तु निष्पटसंमार्गं प्रति अङ्गत्वायोगात् न
तत्परिच्छेदद्वारा एकत्वस्य संमार्गाङ्गता युक्ता इत्यर्थः)
अनङ्गमाश्रितो हि गुणोऽपि अनङ्गमेव स्यात् । ' ननु
प्रधानभूतमपि ' इति (भाष्यम्) । यत् द्रव्यस्य आदौ
निर्वर्तकत्वं प्रावृत्तिकम्, तद्द्वारेण एकत्वं संमार्गस्य उप-
रिष्यति । प्रधानभूतोऽपि च ग्रहः गुणभूतद्रव्यधर्म
क्रियाऽङ्गगुणपरिच्छेद्यत्वं प्रतिपत्स्यते । नहि शेषमाश्रितः
शेषः, किं तर्हि । उपकारिणमाश्रितः उपकरोति इति
सर्वत्र स्थापयिष्यामः । शेषत्वं तु श्रुत्यादिप्रधानरूपमेव
भविष्यतीति । सिद्धान्तवादी तु चक्षुर्नि उपपद्यमानेऽपि
अनेकार्थत्वे विविशब्दस्य असामान्यत्वं व्यवहितो वा गुणो
वा हातव्यो भवति इत्येवं एकत्वपरित्यागं वदति ।

(एकत्वस्य क्रियाविशेषणत्वक्षेपे विवक्षानिरासमाश्रयम्
आश्रितविति-) न तु एतदेवम् अविवक्षितं भवितुमर्हति ।
कथम् ? ' अविवक्षोपपन्ना इत्यात् सत्यं द्रव्यविशे-
षणे । संमार्गेण तु संबन्धो न द्वेषाऽपि निरा-
कृतः ॥ ' यत् तावदुक्तम् अमूर्तत्वात् सत्कृतं न शक्यते
इति, तत् प्रातिपदिकार्थेऽपि ग्रहत्वे तुल्यम्, जातेर्मूर्त-
त्वात् । अयापि व्यक्तिद्वारेण अस्याः संस्कारः, स
संख्यायामपि तुल्यः । अथ यत्कौ कृतो जातेः कृतो
भवतीति, तथा एकत्वस्यापि । तथा यदि जातिद्रव्य-
लक्षणायां, तथा एकत्वमपि । अथ जातेर्मूर्तत्वं द्रव्य-
व्यतिरेकं चाभित्य साक्षादेव संस्कार इत्युच्यते, तदपि
एकत्वस्य अवशिष्टम् । यद्व्युक्तं न च द्रव्ये क्रिय-
माणः संख्यायाः कृतो भवतीति, तदपि तत्पक्षे जाते-
रवशिष्टम् । अथ ग्रहद्वन्द्वस्य व्यक्तिनाविद्यात् परिहार
उच्यते, ततः आकृत्यधिकरणन्यायो चाप्येत, नहि अनेक-
देशकालवर्तिन्योतिष्ठोमप्रयोगस्यवदन्त्यसि संख्यानुभयो-

ऽस्ति, अथ रूपेण ग्रहेषु प्रमाणः चान्दमणो न स्यात् ।
अतोऽवश्यं सामान्यं किञ्चित् ङाल्लक्षणमाभ्यतिष्ठत्यम् ।
न च तत् ग्रहत्वाद्ग्रहस्यैव धर्मवति इति तदेव विशेषणत्वात्
पूर्वमभिव्यक्तमप्येत । न च आकाशवचनस्य ग्रहद्वन्द्वस्य,
प्रतिग्रहस्य अवयवधर्मनियमस्य किञ्चिन्त्यातिरिक्तत्वव्यव-
स्थेन मिलनत्वात् । न च तत् सामान्यं द्रव्यान्तरेभ्यो
निवृत्तं तेषु चानुवृत्तं महत्त्वात् अन्यदस्ति, तस्मात्

एव सः ॥ अतः पूर्वसमावृत्तव्याख्याविष्टं विवक्षितम् । (पूर्वांशु समासु संवत्सरेषु दृक्ताः संभूताः ये व्याख्यातारः प्राचीनाः तैः इष्टं नवीनानां विवक्षितं नाम इत्यर्थः) तेनोच्येत, तथा तेषां स्वनिष्ठं स्वविवक्षितम् ॥ ' तस्मात् व्याख्यातृगतमेव विवक्षितविवक्षितत्वमुक्त्यस्य विचारकरणात् वेदेऽपि अविरोधः ।

(वेदक्षेत्रज्ञात्मनो वा विवक्षाऽविवक्षे) ' श्रग्वेदादिसमूहे तु क्षेत्रज्ञा ये प्रतिष्ठिताः । तेषां वाऽयमभिप्रायः स्याद् विवक्षाऽविवक्षयोः ॥ महाभौतिकदेहस्था यथाऽऽत्मानः सचेतनाः । कंचिदर्थं विवक्षन्ति, न विवक्षन्ति चापरम् ॥ तेषामन्तर्गताऽपीच्छा तद्वाक्यार्थविचारिणिः । ज्ञायते शब्दशक्त्यैव स्फुरन्तीव बहिःस्थिता ॥ देहभेदप्रकाराश्च कर्मशक्तिवशानुगाः । प्रकृत्त्यारम्भवैचित्र्याद् दृश्यन्ते परमात्मनाम् ॥ पार्थिववायव्यप्रायाः शेषतोयायुजगद्वात् । जरायुजादयो देहा दृष्टा भुवि चतुर्विधाः ॥ सूतान्तरानुवद्रेन तोयेनैव विनिर्मिताः । भ्रूयन्ते वारुणे लोके देहाः स्वच्छाद्बलक्षणाः ॥ अम्बरिक्षे च बहवः प्राणिनो वातनिर्मितैः । भ्रमन्ति रघुभिः सूक्ष्मैर्देहैर्मृन्मायानुमहात् ॥ स्वर्लोके तेजसप्राया देहाः शुद्धप्रभाऽन्विताः । आप्यायन्ते विकीर्णत आनवीयेन तेजसा ॥ ' तथा च नक्षत्रेश्वाकपयोपे अभिहितम् ' ये हि जनाः पुण्यवृत्तः स्वर्गं लोकं यन्ति, तेषामेतानि ज्योतीषि, यत् नक्षत्राणि ' । तथा च मनुनाऽपि सर्वं लोकं गच्छन् अभिहितः (३।१३) ' तेजोमूर्तिः पञ्चर्जुना ' (ऋजुना यथा) इति । ' तथा ऋषेः शरीरोऽपि परमात्मा भूतो भुवः । इत्येतं वारिणा निरख्यः खं ब्रह्मेति बोधितः ॥ रूपस्पर्शादयो वेदसि महाभूतगुणाः स्थिताः । प्रत्येकमात्मनां तेऽपि देहाः संभोगदेववः ॥ शब्दब्रह्मेति यच्चेद् शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते, तदप्यधिष्ठितं सर्वमेवेन परमात्मना ॥ तत्पञ्चैवाद्यो देहाः प्रोक्ता वेदसि पृथक्पृथक् । भोगव्यवहारमनाम्, तेऽपि वेदव्यानुगताः सदा ॥ तेषां पञ्चगैतेष्व्यानां भाव्यार्थ-

प्रतिपादने । विवक्षा वाऽविवक्षा चा ज्ञायते शब्दशक्तिः ॥ विविशक्त्या गृहीतं यत्, यत् सर्वं हि विवक्षितम् ॥ तथैव तु परित्यक्तं व्याख्येयमविवक्षितम् ॥ शब्दप्रज्ञात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसारिणः । विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विविशक्तिः । अनादिनिधनेऽप्येवं वेदे वेदार्थगोचरे । व्याख्यानं मुख्यवृत्त्याऽपि स्याद् विवक्षाऽविवक्षयोः ॥

' वतश्चेतद् ब्रह्मेकत्वं किं वेदेन विवक्षितम् । किं नेति न्यायमार्गेण विचार्य स्थापयिष्यति ॥ किं तावत् प्राप्तम् ? ' स्यात् कर्मैकत्वयुक्तं यद् विधानं वाऽपि वैदिकम् । द्रव्यस्यैकस्य तत् क्षेत्रमनुप्रेयं च कर्तुमिः ॥ ' सर्वेन विधिप्रतिषेधात्मकत्वात् वेदस्य मानिक्यं भ्रूयते, तत् सर्वं तत्संबन्धित्वेन गम्यते । तत्र येन प्रकारेण विधिप्रतिषेधविषयं भवति, तथा सर्वान्मानां योजनीयम् ।

तत्र एकतावत् पक्षः । सत्यसि द्रव्यविशेषणत्वे स्यैव द्रव्यादिविशिष्टभावनाविधौ अर्थात् विशेषणेषु विधिर्भवति न तु अन्यथा विशिष्टा भिदिता स्यादिति, एवं एकत्वविशिष्टाद्विशिष्टसंभारविषयन्याऽनुवचनैः अपौरुषेयान्तरेण एकत्वविधानम् । एव विशेषणमालापामपि सत्या संयुक्तसंयोगात्पर्येण सर्वविधिप्रत्ययः । परस्परसंबन्धेषु गुणेषु एकसिद्धिं विहिते, अन्यो विधीयते इत्युक्तम् । अथवा यदि नाम द्रव्यविशेषणं यावत् विधिप्रत्ययो न गच्छेत्, ततः एकस्यैव अर्थात्सदा सर्वं विधातुमिष्यते । ततो यथा दशावयव-तदेकत्व-ब्रह्म-संगमार्गाणां भावनाविशेषणत्वम्, एवं ब्रह्मेकत्वस्यापि प्रतिपादनीयम् । ननु च एकत्वदलक्षणया भूता एकत्वं ब्रह्मविशेषणं गम्यमानं न युक्तं वाक्येन भावनाविशेषणमापादयितुम् । नैव दोषः, विशेषणमात्रात् । ब्रह्मसंबन्धविच्छेदेनैव हि भावनावयवः अवकल्पिष्यते । मिश्रविपक्षज्ञाद्विरोधमात्रः । यदि हि तदवयवमपि तादर्थ्यलक्षण एव आश्रयाभ्यां विशेषणविशेषणयोः वा संकल्पः स्यात्, ततः सप्तविषयत्वं प्रतीयेत, न तु एवमप्यस्ति, ब्रह्मेकत्वयोः आश्रयाभ्यामप्येकविशेषणविरोधमात्रात् भावनाया च गद

न च विभक्तिः पदान्तरम्, स्वातन्त्र्येण अनियतपूर्वापर-
त्वेन च अप्रयुज्यमानत्वात् । गमकत्वात् पदमिति चेन्न,
धृषादितु इति प्रसङ्गात् । एकस्मिन्नपि च आख्यातादि-
प्रत्यये अनेकोऽर्थः प्रतीयते इति प्रत्यर्थे पदत्वप्रसङ्गः ।
(अत्र आनन्दाश्रमस्ये 'आख्यातादिप्रत्ययैकोऽर्थः'
इति सूत्रितम् । अस्मादिषु वाक्यार्थातुल्यत्वेन विपरि-
वर्तितम् । 'प्रत्यये नैकोऽर्थः' इति वा छेत्तव्यम् ।)
पदमिति च लौकिकः शब्दः, स यत्र लोकेन प्रयुज्यते,
यत्र च सर्वमिति स्मर्यते, न ततः अपनेतुं शक्यते ।
'सुतिष्ठत पदम्' इति च स्मृतिः (पा० १।४।१४) ।
तमेव च पदशब्दः प्रयुज्यते । तस्मात् मरुति-
प्रत्ययवमुदाय. पदम्, नावयवः । अनुपपत्त्यापि तु
'विभक्त्युपात्तकर्तृत्वविषयता चेदिहेष्यते । संख्या-
ऽपि तदुपात्तत्वात् शक्या न विषयितुम् । अवि-
वक्षायां चन्द्रस्य अश्रुतसमावभासीते । 'वाचच्छ्रुतो-
ऽपि शब्दः सन् नादृतः परिकल्प्यते । तावत्
तदुक्तमर्थं को वाक्यार्थादपनेष्यति ॥' तदिह यदि
तावत् संख्यापरित्यागात् विभक्तिः परित्यक्ता, ततः
कर्मत्वपरित्यागोऽपि प्राप्नोति, ततश्च चन्द्रस्य संस्कार्यत्वं
हीयेत । प्रयोजनवत्त्वात् संस्कार्यत्वमिति चेन्न, कारक-
विभक्तिमन्तरेण क्रियासंबन्धाभावात् । नहि अविभक्ति-
कस्य 'ग्रह' इत्येतावतः 'संमार्गि' इत्यनेन संबन्धः
अवकल्प्यते । ततः अवश्य कर्मत्वं विवक्षितव्यम् ।
अतश्च आहवाया विभक्तौ एकदेशपरित्यागाभावात्
संख्याविषया बुद्धिः, इति अशक्यः सर्वथा संमार्गः ।
तथापि 'संमार्गः' यदि सर्वेषामेकत्वस्यादिवक्ष्यम् ।
न कस्य चिद्व्येदेयं ग्रहकर्मो विवक्ष्यः ॥ नष्टोऽस्मिन्
पदे युक्तं प्रकृतौ प्रत्ययेऽपि वा । इदं तादृशत्व-
संयत्तौ, विरोधात् सदसत्त्ववत् ॥ इदं तादृश-
मिषेयानां नार्थानां युगपत् तथा । ग्रहणाग्रहणं
युक्तमर्थद्वयकृत्प्राप्तवत् ॥' (अर्थे युक्तकृत्प्राप्ताः
पश्यते मन्त्रार्थम्, अर्थे च स्थाप्यते प्रवर्णार्थम् इति
मथा न युक्तं शक्यं वा तादृश इत्यर्थः) ।

(आधितं सिद्धान्त समादवाति-) अत्र प्रतिविधीयते ।
'प्राप्नोति हि प्रधानस्य विस्मृता सर्वसंक्रिया ।

गुणभूतविषयता तु न द्वितीयाविरोधतः ॥' यदा हि
प्रदेकवोद्देशेन संमार्गो विधीयते, तदा उद्दिश्यमानयोः
परस्परसंबन्धाभावात् प्रत्येकं वाक्यपरिष्ठापितलक्षणत्वात्
एको वाक्यभेदः । उपादेयानां तु पुनः सर्वविशिष्ट-
भावनाप्रयोजनत्वात् एककार्यत्वे सति आञ्जल्येनैव एक-
वाक्यत्वं स्यात् । अस्मिन्नेव च पक्षे प्रधानभूतक्रिया-
वशीकारात् विशेषणानामन्योन्यनियमसिद्धिः । उद्दिश्य-
मानानां पुनः अवशीकृतत्वात् प्रत्येकं क्रियाग्रहणसाम-
र्थ्यात् क्रियैव वशीकृता तैराकल्प्यते इति एकैकस्य
अन्योन्यनिरपेक्षस्य कर्तव्यता अवगम्यते । तदिह ग्रहः
एकाग्रनिरपेक्षः संस्कार्यः, एकत्वमपि मरुतिरपेक्षं संस्का-
र्यम् । तत्र यदि तावत् ग्रहग्रहणमेव एकत्वं संस्कार्यते,
ततः सापेक्षकरणत्वात् उभयोः निरपेक्षसंबन्धावधूतं प्राधान्यं
विहन्येत । अथ ग्रहान्तरगतम्, तत्र शयिते किमिति ।
नहि ग्रहवत् किञ्चित् एकं नाम प्रकरणे पदयाम् ।
यदेव हि एकम्, तदेव अन्यापेक्षया अनेकम् । न च
अवच्छेदे कारणं किञ्चिदस्ति, येन अन्यनिरपेक्षत्वेन
एकमवधार्येत । ननु उच्यते यत् एकत्वमनन्तराद-
चोदितम्, तत् एकं भविष्यति । न, तेषामपि बहुत्वात्
'त्रिम्' इति निरूपणाशक्तेः । अथ सर्वेषां कस्मात्
भवति ? न, तेषामपि चोदितान्यचोदितकरणत्वात् ।
तथाहि, 'यदि तावत् विकल्पेन किञ्चित् संस्कृत्य
विद्यति । अन्येषां चोदितं सन्तं विना हेवोस्तत-
स्तज्जेत ॥' गुणभूतेन हि एकेन एकत्वयुक्तेन क्रिया
साध्यमाना नान्यमपेक्षते, इति यत्किञ्चिदपि उपादाय
शक्यार्थः दृष्टः स्यात् । प्राधान्ये पुनः यदेव एकत्वमुक्तं
न गृह्येत, तस्यैव वैयर्थ्यं प्रसज्येत । यदि तु अन्यदपि
संस्कार्यते, ततः अनेकैकत्ववर्तिनात्वात् संख्याऽन्वयेन
सति भुक्तेकत्वपरित्यागेन अनेकसंस्कारात् भुक्तं हीयेत,
अभुक्तं च परिगृह्येत, वीच्याऽपेक्षं कल्प्येत 'एकैकं
संमार्गि' इति । ज्ञान्युद्देशेन युक्त्यादिगुणान्तरोद्देशेन वा
संस्कारे विहितेन संस्कारावपि न जातिगुणान्तरात्पत्तिर्भवति ।
तथाहि 'न ग्रहान्तरसंमार्गं सामान्यान्तररोद्भवः ।
संख्याऽन्तरवदित्येवं नैवावृत्तिर्विरूप्यते ॥' तत्र
पतत् स्यात्, सर्वेष्वपि संस्क्रियमाणेषु अनुष्ठानवैलयात्

वा, स निवारयितव्यः" इति । तत्र यदि भक्षणं निमित्तत्वेन विधीयते न श्रमाकारसंन्यः, ततः काकोऽपि आगच्छन् निवारयति, श्रूपमाणेऽपि शुनि मात्रे वा श्रमाकार-संन्यस्य निमित्तत्वेन निविधीयमानत्वात् । एवमि-
हापि एकत्वसंबन्धस्य अविधीयमानत्वात् श्रूपमाणेऽपि एकत्वे ग्रहमाणं संमृज्येतेति । न चात्र द्वयैकत्व-संबन्धविधायकः कश्चित् शब्दोऽस्ति । ननु 'संमार्गि' इति (अस्ति विधायकं पदम्) । नहि एतत् द्वयैकत्व-संबन्धस्य विधायकम् । कस्य तर्हि ? द्वयसंमार्गसंबन्धस्य विधायकम् । एवं भूत्वा स्वपदार्थो विहितो भवति, इतरथा यावदेव परपदार्थो विधीयते । श्रुत्वसंभवे च वार्क्यं क्रमते, न संभवन्त्या श्रुतौ । अतः अविधीयमानं विशेषणत्वेन एकत्वं न द्वितीयादीन् प्रतिपेदयु-
महेति । एवं सति न द्वितीयादौ संमार्गादि क्रियमाण-मचोदितं भवति, प्रतिपिद्वे वा । यथैव हि तत् एकस्य श्रुतमवगम्यते, तथा द्वितीयादेरपि । अयं च अपरो दोषः न तत् एकत्वं द्वयस्य संमार्गादौ विधये नियम्येत । नहि संमार्गादिः परित्यज्य द्वये एकत्व नियम्येत, तस्य विशेषणत्वेन भवति । विधीयते हि अत्र संमार्गादिः, न प्राप्ते लक्षणत्वेन द्वयस्य आत्मापत्तेः, नहि यौगपदेन विधानं शक्यते लक्षणत्वेन च उच्चारयितुम् । प्रसिद्ध-संबन्धो हि शनोति स्फुरयितुम् । न च अविहितः पूर्व-जातीयकः शब्दाग्रगम्यः प्रसिद्धसंबन्धो भवति । विधीयते च संमार्गादिः । तस्मात् न विशेषकः । न चेत् विशेषकः, न द्वये एवमेव नियम्यते इति शक्यमाश्रयितुम् । अयं एकत्वं संमार्गे उच्यते, तथापि द्वौ गतिः स्यात्, एकत्वं प्रधानं संमार्गो वा । तत्र उभयमपि अनुपपन्नम् । न तावत् एवमस्य संमार्गः शक्यते कर्तुम् । न च द्वये क्रियमाणः एकत्वस्य उपकरोति केन नित् प्रक्षारेण । न च एकत्वस्य उपकृतेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, नहि तत् युगभूतं भूतम् । अयं एकत्वं संमार्गे प्रति युगभूतमिति, तदसि न । कथम् ? अमूर्तत्वात् । नहि सत् संमार्गं निष्पादयति । यद्यपि अन्यत् अमूर्तं किंचिद् द्वितीयद्वयस्य साधनं विधि-यत्, तथापि एतत् न भविष्यतीति । नहि अत्र ग्रहः संमार्गाद्यः, संमार्गः अत्र प्रत्यक्ष बोधते, स हि प्रयोजनयत् ।

कल्प्यप्रयोजनः संमार्गः । यदि ग्रहः संमार्गस्य उपकृत्यात्, तत् उपकारिणः उपकरोति इति संमार्गस्य उपकारकमेकत्वं भवेत्, न तु एतदेवम् । तस्मात् एकत्वसंमार्गायोः असं-
बन्धः । ननु प्रधानभूतमपि ग्रहादि, संमार्गं निष्पादयत्येव, अतस्तत् साधनम्, तस्य विधिष्यत् तत् उपकरिष्यति । यथा इज्यायै दधति पवति च प्रणीताधमाः पाके उपकुर्वन्ति, परिधानायै च परिधौ यूपधमां बन्धने । तस्मात् अयमवगमः इति । अत्रोच्यते । न ग्रमः अतदयं साधने न शक्नुवन्ति उपकर्तुमिति, किं तर्हि ? यदा प्रधानभूतं ग्रहादि लक्षणत्वेन उच्यते, न तदा एक-
त्वस्य ग्रहादिना संबन्धः, न संमार्गादिना इति । कथम् ? यावदिह लक्षणत्वेन किञ्चिदुच्यते, संवादस्तत्र भवति, न तु तत् विधीयते विज्ञातय । किमर्थं तर्हि उच्चार्यते ? अन्यत् तस्य किञ्चित् विधाविष्यते इति । तदेतत् ग्रहादि लक्षयित्वा, तस्य संमार्गादि विधीयते । तत् यदि एकत्व-संबन्धः अपरो द्वये संमार्गादौ वा विधीयते, द्वयोः संबन्धयोः विधानात् भिद्येत वाक्यम् । अयमोच्यते ग्रहादि लक्षयित्वा तस्य एकत्वसंबन्धो विधीयते, न संमार्गादि-संबन्ध इति । तथा च संमार्गादीनामव्ययनं प्रमादः इति अभ्युपगतं स्यात्, न चैतदेवम् । तस्मात् उभाभ्या-
मेकवचनस्य असंबन्ध इति । एवमेतत् एकत्वं प्रहस्य न किञ्चित् उपकार करोति न संमार्गस्य, एवमेव सत् अन्यत् । तस्मात् नैतत् किञ्चिदपि कर्तुं विवक्ष्यते इति सर्वथा प्रहृदिनां संमार्गादि कर्तव्यमिति । कुतः । सयो-
गतोऽविरोधात् प्रकरणविरोधाच्च । यदि अविपक्षित-मेकत्वम्, कथं तर्हि एकवचनमुच्चार्यते, (स एवाह-) ननु बहुषु विवक्षितेषु बहुवचनेन भवितव्यम् । उच्यते । न यथा एतत् विचारयामः एकवचनमुच्चारयितव्यं बोधा-
रयितव्यमिति । उच्चार्यमाणे सति किं प्रतिपत्तव्यम् एक-
स्मिन्नेव संमार्गादि उक्त सर्वोऽस्ति, तस्य सर्वेषु इति स्थापि-
तम् । अतएव न विभक्तेः यवनमेव एक प्रयोजनम्, किं तर्हि कारकसंबन्धोऽस्ति । अविपक्षिते एकत्वे कारकसंबन्धार्थ-
मन्योच्चारणं भविष्यति । तस्मात् नातर्पकम् । अविप-
क्षः प्रतिपदिष्यार्थः, एकत्वं विमलत्वार्थः । किमत्र यदि एकम् । एतदत्र भवति, प्रातिपदिकार्थं हि विभक्तिः

भावः इत्यादि पूर्ववदेव योजनीयम् । तृणानि इत्येतदपि बहुवचनमविवक्षितमिति व्याख्येयम् । तथा 'मित्रे जुष्टेति' इत्यादिषु । यदि तावत् मित्रत्वैकत्वयोः नियोगविकल्पसमुच्चयादिभिः निमित्तात्वं सप्रमा उच्येत, ततः प्रत्येकं वाक्यपरिमार्गः परस्परसंज्ञाभावात् । अथ एकत्वमुपादेयत्वेन प्रतिपाद्येत मित्रमनुपादेयत्वेन, ततो यद्यपि गुणत्वप्रधानत्वविरोधो नास्ति, तथापि पूर्ववदेव विरोधः । एकत्वाक्यत्वे नानाकारत्वं नाम (उपादेयानुपादेयत्वाभक्तम्) इत्यविषया । सत्यां च आकाङ्क्षायां विवक्ष्येत । सा च उपादीयमानेषु आकाङ्क्षा उपनायते, नोद्दिश्यमानेषु । उद्दिश्यमाने हि प्रातिपदिकार्थसंश्लिष्टमात्राप्रक्षित्वात् न संख्याऽऽकाङ्क्षा, प्रमाणान्तरादेव विज्ञातसंख्यत्वात् । अतो यादृश ग्रहादि प्रमाणान्तरे (रेण) अवधृतं तादृशस्य संमार्गादय इति निश्चीयते । सर्वलक्षणेषु प्रतीतिमात्रौपयिकत्वात् अनुष्ठानानुष्ठानम् । तथा 'शेऽर्धं दृष्ट्वासा इत्येतं तमानय' इत्यादिषु वाक्यप्रभृतीनाम् । तत्र यावत् विना अनुष्ठानं न सिध्यति तत्रात् उपादातव्यम्, इति ग्रहादिमात्रं परिगृह्यते । 'ननु बहुषु विवक्षितेषु' बहुवचनम् इति अविवक्षितोऽपि अविद्यमानोऽर्थः न शक्यो बहूमिति मन्यते । तत्र येदस्य नित्यत्वात् यथोचरितार्थान्वेषणमात्रे पुरुषाणां व्यापारः, इति न कर्तव्यं पर्यनुवृत्तम् । तेन प्रातिपदिकार्थानुसङ्गात् विभक्तिः इति द्रष्टव्यम् । कारकमदौष्टिपरा चा सती नान्तरीयकत्वात् सख्यां प्रतिपादयति । यथा प्रकाशनायै प्रवृत्तलितोऽस्तिः इन्धनं भस्मीकरोति, एवमत्रापि 'प्रपमं वा निप्रम्येत' (११।१।८।४३ कपिञ्जल) इत्येवं कर्मत्व-प्रतिपादकमेकवचनम् । 'यस्य पुरोडाशी' इत्यादिषु च आधिकारिकं द्विवचनमप्यवत् द्विवचनम् । अन्यथा हि 'मुखं वा' (१२।२।८।२३) इति कदाचित् आग्नेय-ग्रहणप्रान्तिः स्यात् । 'अपिच ग्रहः प्रातिपदिकार्थः' इति । यदा अन्विष्टप्रमाणमपि क्रियासंश्लिष्टं न घटते, तदा तत्प्रयायमविवक्षया वरं द्रव्यविशेषणमेवेदम् इत्यभि-प्रायः । तत्र च संमार्गः चेन्न विनाऽपि अग्निगुणः । जाति-संख्या नैवा प्रत्येकं संसृज्यमानव्यक्तिगता सा समर्पनीया ।

चोदिते तु परार्थत्वाद् यथादरुति प्रतीयेत । १५॥ भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'यथा पशुमालमेत इत्येकः एव पशुः पुंयशुश्च आलम्यते, एवमिदमपि' इति । अस्त्यत्र वेपरित्यम् । इह ग्रहार्थः संमार्गः, तत्र पुनः यागार्थः पशुः । किमेवं सति भवति ? यो यागार्थं परिच्छिनत्ति, स यागस्य उपकरोति, अपरिच्छिन्नेन न शक्यो यागः कर्तुमिति । न ह ग्रहेण केन चित् विशि-ष्टेन संमार्गः कर्तव्यः, यत् ग्रहं विशिष्टं संमार्गस्योप-कुर्वात् । पशोश्च एतदेकत्वं यागं प्रति उपदिश्यते । ननु उक्तं प्रातिपदिकार्थगतं स्वार्थं विभक्तिः ध्रुवेव अभिवदति इति । यागे एतत् वाक्येन निषास्यति, तत्र वाक्यात् ध्रुतिर्बलीयसी इत्युक्तम् । सत्यम् । यत्र श्रोतः अभिसंबन्धो विद्यमानः । अविवक्ष्यमाणे च वाक्यावगतः सन् अपर्युदसितव्यो भवति । तस्मात् एकः (पशुः) पुंयशुश्च आलम्यते इति । ग्रहेकत्वं न संमार्गस्योपकरोति इति न ग्रहं शक्नोति विशेष्यम् । तस्मात् अविवक्षितमिति ।

वा— पशो पुनः द्रव्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् सत्तुक्तं अविवक्षितं ईक्षितार्थेया द्वितीयया कारकतामान्यं लक्ष-यित्वा तद्विशेषाकाङ्क्षायां सत्या भूतमभ्यसमुच्चारणद्रव्यकर्म-संयोगान्वायेन (भूतमभ्यसमुच्चारणे भूतं भव्यानेपरिचर्यते इति भाष्योक्तः) द्वागणा कर्मसंयोगे (१।१।१।१) इति सूत्रोक्तश्च एक एव न्यायः उक्तोऽन, न मित्रौ) करणत्वेन गुणाभावे अव्यगमिति सर्वेषामेव जातिद्रव्यसंख्यालिङ्गानां भावना यागं च प्रति उपादीयमानत्वात् अवैक्यत्वेन विशिष्टैकभावनाविधानात् अपर्याप्तिलक्ष्यविशेषणविधान्त-राभिर्मानाश्च द्रव्यवाचकविशिष्टिः ।

श— एवं विभक्तिविकरणेः (६।१।४-५-६) क्रमेण संस्कारद्रव्यगुणानां यथासंयोगं व्यवस्था उक्ता । सर्वोपा-एवेदानीं चिन्त्यते किं विवक्षितविशेषणनेन शेषिणा शेषस्य संयोगः, किमविवक्षितविशेषणनेति । 'तत्र द्रुविबलद्वयद्वत् संख्योपादेयगामिनी । विवक्षिता, सर्वोद्देश्य-गता द्रव्यविशेषतः ॥' इति प्राप्तेऽभिधीयते 'उद्देश्यलक्षणं जातिर्यद् द्रव्यं लक्ष्यते तथा । तस्याङ्गमेव संमार्गः सर्वस्येति विनिश्चयः ॥' ... न चैकस्मिन् वाक्ये संमार्गविधिः परिसंख्या च संभवति, वचनव्यक्तिभेदात् । न चास्य विशिष्टिः संभवति । कुतः ।

नियोग-विकल्पादिरूपा प्रथमा अष्टपक्षी, किं ग्रहवि-
शिष्टः संमार्ग एव, एकत्वमेव वा इत्यादिरूपा द्वितीया,
किं एकत्वविशिष्टो ग्रह एव, संमार्ग एव वा इत्यादिरूपा
तृतीया, किं ग्रहविशिष्टम् एकत्वमेव, संमार्ग एव वा
इत्यादिरूपा चतुर्थी, किमेकत्वविशिष्टः संमार्ग एव,
ग्रह एव वा इत्यादिरूपा पञ्चमी, किं संमार्गविशिष्ट-
मेकत्वमेव, ग्रह एव वा इत्यादिरूपा षष्ठी । इति पूर्वो
क्ताभ्यः तिसृभ्यः अष्टपक्षीभ्यः अन्याः षट् अष्टपक्ष्यः
विचार्याः इत्याह-) 'तथा कृत्वा द्वयोः पूर्वं विशेषे-
षणविशेष्यताम् । तृतीयेन सहैकेन तादृश्येष
विचारणा ॥' (कर्पा) ।

(ग्रहवदेकत्वयोः संहत्य, प्रत्येकं वा संमार्गान्वयः इति
विवेकाय उपादेयत्वोद्देश्यत्वे अपि विचार्य इत्याह-) तथा
'किमुपादेयता तेषां स्यादथोद्दिश्यमानता ।
संमार्गं प्रति संहत्य प्रत्येकं वा समागमे ॥'
(कस्मिन् पक्षे संहत्यान्वयः, कस्मिन् वा प्रत्येकमित्य-
पेक्षायामाह-) 'तत्र क्रियाप्रधानत्वे साहित्यं द्रव्य-
संख्ययोः । सङ्गच्छ तादृशी कृत्वा कृत्स्नां कर्ता
कृती भवेत् ॥ ग्रहेकत्वे यथोद्दिश्य संमार्गो वप-
दिश्यते । एकैकस्मिन् समाप्येते क्रियावाक्ये तदा
तयोः ॥'

(उद्देश्यतोपादेयत्वयोरपि विशेषणत्ववत् विचार-
मन्तरेण असिद्धेः उद्देश्यत्वे तावत् (१) किं ग्रह एव
उद्देश्यः संमार्गं प्रति, (२) एकत्वमेव वा, (३) अथ
ग्रहो वा एव वा, (४) अथ ग्रहश्च एकत्व च,
(५) अथ ग्रहेकत्वयोः संबन्धः, (६) अथ समुदायः,
(७) अथ एकत्वविशिष्टो ग्रहः, (८) अथ ग्रह-
विशिष्टमेकत्वम्, इति विशिष्टा अष्टपक्षी विचार्या इत्याह-)
'तत्रापि तु ग्रहस्यैव संमार्गः किं विधीयते । एकत्व-
स्यैव किम्, किं वा विकल्पेन द्वयोरपि ॥, किं
समुचितयोः, किं वा संबन्ध-समुदाययोः ।, किमेकत्वविशिष्टस्य
ग्रहस्यैव विधीयते ।, ग्रहेण वा विशिष्टा किं संख्यां प्रति विधीयते ॥'

(उपादेयत्वेऽपि ईदृश्येव अष्टपक्षी विचार्येताह-)

'क्रियां वा प्रमुपादानं किं ग्रहस्यैव गन्वते ।,

एकत्वस्यैव किम्, किं वा विकल्पेन द्वयोरपि ॥, किं
समुचितयोः, किं वा संबन्ध-समुदाययोः ।, किमे-
कत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ।, किं वा ग्रह-
विशिष्टैकसंख्या संमार्गागमिनी ॥'

'एवं संदेह पताभिर्वचनव्यक्तिभिः कृते । उपा-
देयतया संख्यां विधेयां मन्यते परः ॥ येनयेन
प्रकारेण संख्योपादीयते ग्रहे । संमार्गं वा विधी-
येत स तत्तत्तादृशियति ॥ यथा योद्दिश्यमानत्वे
विधानं देशकालयोः । क्रियाद्वारं तथैव स्याद्
ग्रहत्वैकत्वयोरपि ॥ यांयां स वचनव्यक्ति विवेचे
रचयिष्यति । वाक्यभेदेन तांतां तु सिद्धान्तात् दृप-
यिष्यति ॥ प्राधान्यात् ग्रहस्तावदुपादेयो भवि-
ष्यति । तद्वशात् तत्तथैकत्वमुपादानं न शक्यते ॥
ग्रहं योद्दिश्य संमार्गविधानाश्रयणे सति । तन्मात्र-
क्षीणशक्त्यादेकत्वं न विचार्यते ॥ न तावत्
तद् ग्रहे शक्यं विधातुमनु-श्रुते । द्वौ तत्रावर्त-
नीयो हि स्यातां ग्रहविधायकी । ध्रुवं विधीयमाने
हि संबन्धे ग्रहसंख्ययोः । ग्रहसंमार्गसंबन्धादधि-
केऽर्थे विधित्सिते ॥ ग्रहोऽप्यावर्तनीयः स्यात्
संबन्धद्वयसिद्धये । विधायकश्च नैकेन विधिना
हो हि सिध्यति ॥ विदधद् द्वौ हि संबन्धौ मुग-
पद्वा क्रमेण वा । द्विरनुधार्यमाणस्तौ विदध्यात्
प्रत्ययः कथम् ॥ संख्यासंमार्गसंबन्धौ ग्रहोऽपि
प्राप्नुवन्तुभौ । द्विरनुधार्यमाणस्तौ प्राप्नुवात्र सङ्ग-
च्छुतः ॥ ग्रहे विधाय संमार्गं क्षीणमुधारणं यदा ।
तदैकत्वविधानाय कार्यमुधारणान्तरम् ॥ पुनरु-
च्चार्यमाणश्च समाज्जायाद् बहिः तिष्ठति । प्रत्ययः
पौरुषेयत्वाद्भ्रमांशं प्रसज्यते ॥ सर्वप्रकारमन्विष्टं
वचनव्यक्तिभिः प्रयुक् । न शक्यते विधातुं चेदे-
कत्वं न प्रदीप्यते ॥ केन चित्तु प्रकारेण विधि-
रस्य भवेद् यदि । ग्रहादिवदनुष्ठानेन क एकत्वं परि-
त्यजेत् ॥ तत्र क्रियाप्रधानत्वे सङ्गिशिष्टविधेयत्वात् ।
विशेषणविधानं स्यादाद्यविध्यन्तरोद्भवम् ॥ यदि
क्रियाप्रधानत्वं लप्स्यते पूर्वपक्षिणा । ततः सर्व-

प्रह्न्यायः

द्वयस्थलेऽपि यावन्नीतिप्रकरणन्यायेन (२।४।१) निमित्तस्य फलद्वयाद्येपकत्वात् वाक्यभेदापत्तिर्दृष्ट्या । यथा च निमित्तद्वयेन नैकस्यैव फलस्योपेक्षया कौलुमे स्थम् । अत एव निमित्तफलस्थले निमित्तसंस्कार्यस्थले वा एक-कर्मकत्वमङ्गमात्रं वाक्यभेदः । न वा कालदेशाद्युद्देश्येनैकैव सः । यथाऽपि फलद्विधादित्यस्य नैकबोध-विषयता, तथा कौलुमे स्थम् । अतश्च तत्तादित्यविव-धायां वाक्यभेदो दुष्परिहर एवेत्यन्यत्र विस्तरः । ननु तथापि नैकवादीनामतिवधा, संसर्गमात्रनायां गुणत्वेन विनशोपपत्तेः । न च एवमेकत्वात् द्वितीयया फलव-ल्लङ्घनात् महाहो च प्राधान्यामिषान्द्वैरूपापत्तिः, युगपत्तुच्छिदयविरोधापत्तिश्चेति वाच्यम् । ईप्सितानीप्सित-साधारणकर्मत्वमपि द्वितीयायाः शक्तत्वेन प्रमाणात्वरूप-विरोधावगमेऽपि ऐक्यत्वेन तन्मोक्षस्वत्वोपपत्तेः । न चैवमपि संसर्गाद्भूतस्यैकत्वस्य तदनङ्गत्वमङ्गारकत्वा-संभारः, अङ्गत्वमात्रेऽपि संसर्गतामात्रेण 'अगम्य' इति मन्त्रे स्वर्गस्यैव मध्यस्थान् द्वारलोपपत्तेः । अतश्च विवक्षितमेकत्वम् । इति चेत्, गुणभूतैकत्वचानुसारेण प्रत्यये वरणत्वलक्षणाऽङ्गीकारस्य युगपद्भूतद्वयविरोध-रूपत्वादेव अन्यस्यत्वात् । तद्वत्प्रमाणादके तस्मिन्नेव प्राधान्यमन्यायेन (१।३।४) लक्षणाभावात् । न चेत्पितृनीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्रमिषानाजोक्तदेश-प्रवृत्तिः, तथापि निर्विकलकर्मक तन्मन्त्रवृत्त्येन वाक्य-भेदापत्तेः । अतश्च गुणव्यतिरिक्तार्थे लक्षणाऽऽस्यणे पूर्वोक्तदोषावच्छेदकचर्चनं यदुक्तलक्षणायां सन् साधुत्वाय-मनुवादः अविशेषितः । यथा चैवं एति 'अष्टवर्गं साधुप्रपन्नवीर्यं' इत्यादौ अवधर्पत्वादेर्विविधा तथा कौलुमे एवोक्तमित्युक्तम् ।

मण्डन— 'न प्रत्यय विवक्षितम् ।' ६.

शंकर— 'प्रत्ययविषयः न ।'

• महत्सामान्यासाः पुनरेव येन जनेन विदिताः, तेनैव जनेन काम्येदे तदङ्गभूतानि क्षोणानि प्राधान्येन विदिताः, तेनैव च जनेन उत्तराग्रये क्षोत्रग्रपनभूताः जनाः पठिताः । सु. १. ६४१.

• महत्सामान्यः अपूर्वविधेयमहणक्रियां ज्ञेते (वाईस्पत्यः प्रहः इत्यादौ) । वि. १०।४।३. • महत्सामान्यः पूर्वे ग्रहे भवति, तेन न शक्त्यानि न्यूनानि पात्राणि ग्रहीतुम् (उक्त्यापि) । भा. ३।३।१।२।२९.

• महत्सामान्यन्यायः । महत्सामान्य एवायम् । के. ४ महत्समुच्चयन्यायः । बृहस्पतिसवादी ओषदे-शिकेवाहस्पत्यादिग्रहैः आतिदेविकानामेन्द्रवायवादिग्रहानां समुच्चयः ॥

सर्वत्र तु महाज्ञानमधिकं स्यात्, प्रकृतित्वम् । १०।४।२।३ ॥

भाष्यम्— बृहस्पतिसत्त्वे भूयते 'माहस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति' । विपुलति 'अर्कं ग्रहं गृह्णाति' इति । महाग्रते 'शुक्रं ग्रहं गृह्णाति' इति । अथमेवे 'सोवर्णरावताभ्यां महिमानो ग्रहौ गृह्णाति' इति । सन्ति तु प्रकृतौ येन्द्राग्रवाद्यो ग्रहाः । ते ह्येव बोधेन प्राप्ताः । तत्र संशयः वैकृत्यैस्ते निवर्त्यन्ते, उत अनिवृत्तिः समुच्चय इति । किं प्रातम् ? प्रत्ययभूता वैकृताभ्योदकप्रातान् प्राकृतान् निवर्तयितुमर्हन्ति । अस्ति हि तेषां प्रकृतिस्त्रिजनेन ग्रहवन्देन संयोग इति । एवं प्राप्ते, मूमः । तत्रतम सर्वत्र महाज्ञानमधिकं भवितुमर्हति । प्राकृतस्य अनिवृत्तिरिति । कुतः ? उभयेषां प्रमाणावगतत्वात् । चोक्तोऽपि प्रमा-णम्, प्रत्ययश्रवणमपि । महत्सामान्यः प्रकृतिलिङ्गमिति चेत्, नैवम् । यदि महत्सामान्यस्य गुणो विधीयते, ततः प्राकृता एव महा गुणविहृता भवेयुः । अप्य मह-संक्षेपेन अग्रहो विधीयते, ततो महत्कार्यं वर्तते इति प्राकृतं निवर्तयेत् । यथा खलेकाळी मूयः इति । अन्यः पुनरेव महत्सामान्यो महत्प्रपन्नः । अर्कं नाम ग्रहं गृह्णाति, महिमानो नाम ग्रहौ गृह्णाति । अथ अपूर्वो महण-क्रिया विधीयते । तस्मात् महत्सामान्यभ्योदनालिङ्गम् । एकापानां हि विरक्तो वा वायो वा भवति । न चैवा वैहृतेरकार्यता । ननु प्रागभिर्हृतयोः ह्ये, तेनैवामेकार्य-तेति । उच्यते । यार्गं प्रति शरीरव्यतिरिक्तं पते, न निर-पेक्ष एवैक एषां साधकः । नहि एषां पृथक्त्वेन साध-संक्षेपः अर्थेन पठेत, शून्नेन पठेतेति । कथं तर्हि ? प्रयोगपन्नः एषां महत्सामान्यः । स च संनिहितनाम् । न च

निवृत्तिर्भेदपक्षवत् । अमृष्टत्वेव तत्सिद्धेः, प्रवृत्तो हि निवर्त्यते ॥ न च गर्दभमन्धव्यां प्राप्नोऽनु-
मितश्रुतिः । मन्त्रो येन निवर्त्येत वाजिरञ्जुपुनः-
श्रुतेः ॥ शीघ्रश्रुत्या पुरा प्राप्ते पश्चिमा रयात् पुनः-
श्रुतिः । न गर्दभश्रुतिप्राप्त्या युक्ता त्वश्वपुनः-
श्रुतिः । अश्वश्रुदैव शीघ्रत्वान्मन्त्रे प्राग् विहिते
सति । निराकाङ्क्षीकृतान्माये तथा प्रकरणि-
न्यपि ॥ लिङ्गप्रकरणद्वारा श्रुतिर्नैवानुमीयते ।
सत्यासमाप्तितायां च मन्त्रप्राप्तिर्न गर्दभे ॥ सोऽय-
माभाणको लोके 'यद्येन हृतं पुरा । तत् पश्चाद्
गर्दभः प्राप्नुं केनोपायेन शक्नुयात् ॥' प्रयोजनं तु
प्रत्यक्षदृक्तेरालोच्यते यदा । भयत्वा किं प्रभुत्वेन
निरुद्धा लैङ्गिकी द्रुतिः । यदाऽनुमितवाऽप्येव
द्रव्याऽश्वरक्षां प्रति । प्राप्नुयादेव मन्त्रः किं
स्वरया विहितस्त्वया ॥ सत्यं त्वद्विहितस्वरय
द्रुतिर्नोऽस्यानुमानिकी । तथापि तन्निरोधस्य फलं
किमधिकं तव ॥ यद्यश्वरक्षानाप्राप्तिं फेयलामानु-
मानिकी । प्रत्यक्षद्रुतिवत् कुर्यात् ततः सा रयाद-
नर्थिका ॥ लिङ्गानुमितया द्रव्या प्राप्नुयाद् रक्षना-
द्वये । स मा प्राप्नुं संयत्तैव प्रत्यक्षां स्वरिता
द्रुतिः ॥ फेयलाश्चाभिधान्यां हि विधिः प्रत्यक्षया
पथा । न रयात् तथाऽनुमानिकया द्रुत्येत्याम्नायते
ह्यसौ ॥ अवध्यापुनरुक्तत्वात् प्रत्यक्षाऽर्थवती
द्रुतिः । तस्यां सत्यां निराकाङ्क्षान्मन्त्रान्मायाऽनु-
मीयते ॥ यद्यस्य विनियुक्तस्य प्रत्यक्षा रयात् पुनः-
द्रुतिः । ततश्च परिसंख्यानात् प्रसज्येत त्रिदोषता ॥
यदा तु प्रतिमद्वत्वात् सामान्यविनियोगकृत् ।
मेव चेच्छ्रुतिरसौह न प्राप्नोति त्रिदोषता ॥
तद्विं परिसंयतेति सूत्रेऽस्मिन्नुपपत्तिम् । निर्दा-
पर्यं तथैवेदं वाक्यं न पुनरुपपत्तिः ॥ 'यथाभूत-
भाष्यप्रागुपपत्तिः - 'ततश्च भाष्यकारेण
यतिश्लोकाभिव्यक्तिम् । वाक्यमहापुनरुक्तम्, तत्र
कर्तव्योऽतीव नादरः ॥

न च एतद्वचनमप्यविधिः दृश्यः, संमार्गसद-
गं वचनमपि नोपपत्तिमिति वा । शिष्यादप्य । यदा

ओदनोपघातनिकारणविधिपरे वाक्ये श्रुतानामपि
श्रमार्जारादीनामपि चोपमानत्वात् अवितोषणवत् । कुतः ?
'नहन्नमक्षणाद् रक्ष्याः श्रमार्जारादयोऽत्र नः ।
तुल्यान्नाद्योपघातानु काकोदेरपि चारणा ॥' तथा चाह
'काकेभ्यो रक्ष्यत्वामममिति चालोऽपि चोदितः ।
उपघातप्रधानत्वात् आदिभ्यो न रक्षति ॥' न तु
इदमत्र उदाहरणं घटते । कुतः ? 'पदार्थ एव काकादिः
सर्वो ह्यत्राविवक्षितः । संख्यामात्राविवक्षा तु प्रह-
स्येति विलक्षणम् ॥ चमसेऽपि संमार्गप्रसङ्गो यत्र
पक्ष्यते । तथैवेतदुदाहार्यं स्थालसंमार्गनादिवत् ॥'
स्थितसिद्धान्तोदाहरणमपि पञ्चमकरणे श्रूयते 'यद्यपि
चतुरवन्ती यजमानः पञ्चावत्तेन यथा कर्मा' इति ।
'यत् अन्तरम्, तत् पञ्चसंघं कर्मा' इत्येतद्विधिपरे
वाक्ये यथाप्रदणमविवक्षितं वाक्यभेदप्रसङ्गात् इति दशमे
(१०।१०।१०३) वक्ष्यति । तत्र श्रमार्जारादिसंख्या-
विषयोदाहरणं घटते । इह तु 'संख्यामात्राविवक्षायां
लोके चच्छ्रूयते यथाः । तदुदाहरणं द्वयं घृणलस्य
बहुत्ववत् ॥ घृणलेन प्रवेष्टव्यं गृहेऽस्मिन्निति
चोदिते । प्रत्येकं संख्यामां च प्रवेशः प्रति-
पिच्यते ॥' घृणलस्य अविवक्षितत्वात् ।

'ननु संमार्ग इति' अयमेव प्रदक्षिणवत्त्वमपि
विषयम् । न, श्रुतिरिति चेत् । नहि एवो विषयकः
श्रुतिर्न संमार्गप्रवर्तनं च विषयं प्रदक्षिणवत्त्वमपि न ।
तत्र विरोधे सति मन्त्रिदोषोऽतीवत्वात् संमार्गभाजना-
विधाने आजीवमात्रे विध्यन्तस्तानुपपत्तेः अग्रहणम् एव-
रम् । यत्तु उक्तं विरोधविरोधमपि विधीयते इति,
तत् अनुपपन्नम् । 'यदि तावद् मद् । संख्या
क्रियाये न प्रयच्छति । शुद्धेनेव विनिश्चित्यैव विनि-
श्चितविधिः ॥' यदा हि एतद्विधिप्रमाणान् प्रदो-
षान्वाप्य प्रविशति, तदा अत्रयं विरोधः पूर्वतः प्रवे-
शम् । नहि अन्यथा विधिरेव विरोधिता भ्यात् इति,
एवं माननाऽपि एतद्विधिर्न प्रदक्षिणवत्त्वमपि न
वास्तविकविधिः इत्यप्यभिप्रेत्य न विरोधमनभिप्राय
विधिरेव नास्ति । तेन अपरं माननादिसंघं वाक्

विग्रहवाक्ये) यदा 'अस्य देवता' इत्यत्र संबन्धः, अस्यशब्दो देवताविशेषणत्वेन उच्चार्यते तदा परार्थमुच्चारणम् (देवताविशेषणार्थम्) न स्वार्थम् । न विधानार्थम् । यदा (तु) बृहस्पतिरस्य इति (बृहस्पतिग्रन्थेन अस्यशब्दस्य संबन्धः) तदा स्वार्थम् (आत्मीयमर्थं बृहस्पति-विशिष्टत्वा विधानम्) उच्चारणम्, न परार्थम् (विरो-पणार्थम्) सङ्गुच्चारणे च स्वार्थवत् परार्थवच्चोच्चारणं विरुध्यते । (इदम्) तदसामर्थ्यम् (यत् पूर्वमुक्तम्) । यदा तु न (अस्यशब्दः) देवताविशेषणत्वेनोच्चार्यते (सिद्धान्ते), तदा (अस्यशब्दः) प्रधानभूतः (एव, न विशेषणम् । तदा हि न केवलं बृहस्पतिपदं तदर्थम्, अपि तु) देवताप्रातिपदिकम् (देवताशब्दोऽपि) तदर्थम् । तस्मात् द्राम्याम् (विशेषणाम्याम्) विशिष्टसद्दितार्थो (द्रव्यं) विधीयते (बृहस्पतिदेवत्व द्रव्यं कुर्यात् इति) नोपपत्तौ नम् । तस्मात् बार्हस्पत्यं गृह्णाति इति (वाक्यार्थः । प्रहणमेवात्र विधीयते इत्यर्थः । भाष्ये च-) भुत्वेन विधानम् इति अनेनेनाभिप्रायेणोच्यते । (ननु यदिद-मुक्तम्, 'संनिधानात् ब्रह्मणो यागशब्दः प्रकृतौ' इति, तदुक्तम्, अपूर्वाय श्रवणतया द्वितीयैव विनियोगात् श्रोत्रादिवत् । अत आह-) न चैतत् 'मीरीत् श्रोत्रति' इत्यनेन कृत्यम् । तत्र (हि) वाक्यान्तरेण ब्रीहयो यागशब्दान्तरेणान्वयताः, तेषां स्वरूपमपि विद्यते (भीतम्), लज्जया अपूर्वश्रवण-त्वमपि । तत्र द्वितीया श्रोत्रणस्य गुणभावं नवीति मीहि-रुशितापुर्वं प्रति (इति युक्तम्) न तु इह ऐन्द्रवाक्यम् (वाक्यम्) द्रव्यं प्रमाणान्तरेणारम्भं यागशब्दान्तरेण, केन गृह्णातिश्रिया अपूर्वोरोन उपपद्यते श्रोत्रणवत् । तस्मात् ऐन्द्रवाक्यवद्द्रव्यं गृह्णातिश्रियां प्रति प्रमाणभूतम्, द्वितीयाविमर्तिसामर्थ्यात् । (ऐन्द्रवाक्यस्वरूपमेव द्विती-या प्रमाणं भवति, नापूर्वीय रूपमित्यर्थः । ननु एव अपूर्वासंनिधिः संज्ञाश्रयोनात् आरुपुष्पधरकं मरण प्रकल्पनिधोऽत्र स्यात् अत आह-) न च प्रणयान्ति-वाक्येन कृत्यम् । तत्र (हि) द्रव्यदेवतेन श्रिया निर्व-र्त्यते । सा च अगदुपकारिण । इह तु विवरीतम् । न चापेक्षितिरुक्तम् । तत्र (हि) 'आमेषोऽष्टाकपालो

भवति' इति साक्षाद्द्रव्यम् (अपरिपूर्णम्) एव वाक्यम् (पुंन्यापाराश्रवणात्) । तत्र यागमन्त्रेण निरावाङ्मं न भवति (इति यागकल्पनया पूर्णते) । परिपूर्णं च वाक्यं वाक्यान्तरेण संबध्यते, प्राक् च यागात् परिपूर्ण-मेव न भवति । न च यागमन्त्रेण अन्येन प्रकारेण (देवतासंयुक्तं वाक्यम्) पूर्णते (तस्मादागविधानम्) । तत्र आमेषादयो यागा उच्यताः 'द्रव्यपूर्णमाष्टाम्याम्' इति (अनेन) प्रकृता एव (सन्तः केवलम्) फले विधीयन्ते (न तु उच्यन्ते) । न निह तथा, ऐन्द्र-वाक्यवादीनां यागविधानाभावात् । अन्यथाऽनुपपत्त्या (अत्र) यागकल्पना । परिपूर्णम् (हीदं वाक्यम्) 'ऐन्द्रवाक्यं गृह्णाति' इति (पुंन्यापाराश्रवणात्), न तु आमेषादिवक्त्रं परिपूर्णं साक्षाद्द्रव्यत्वात् (तत्प-रिपूरणाय) यागकल्पना । इह तु परिपूर्णस्य (एव वाक्यस्य) अर्थानुपपत्तिवेलायाम् 'सोमेन यजेत' इति यागो विद्यते संनिहितः । स च देवतामपेक्षते (आम-निर्हृत्यर्थम् । तथा-) ऐन्द्रवाक्यवादीन्यपि (वाक्यानि प्रवृत्तद्रव्यविषयणि) यागमपेक्षन्ते । तयोः (द्वयोः) साक्षाद्द्रव्ययोः एकाद्विकलयोः संबन्धो भवति । तस्मात् (प्रवागादिवत्) प्रकरणेन ऐन्द्रवाक्यवादीनां संबन्धः । वाक्येन च (न संबन्धः । भुतिरेव वाक्यग्रन्थेनोच्यते । किन्तु-) संनिधानेन संबन्धः । न चैतैः (देवता-वाक्यैः) पूर्वमर्चनप्यमानः (यागः) फलेन संबध्यते । (कथम् ।) देवतया विना हि अरुपत्वात् न फलेन संबध्यते । अपि तु 'ऐन्द्रवाक्यं गृह्णाति' इत्यपरि-पूर्णं वाक्यम् । (यद्यपि वाक्यं परिपूर्णमेव, तथापि अर्थानुपपत्त्या पुनरपरिपूर्णं भवति । तत्र-) तोम-पादिना (सह) शीमम् (फलश्रवणात् प्रागेव संनि-धानात्) संबध्यते, न प्रकरणेन (संनिधानाविशेषाच्च समुच्चयः । तथा विवृतावपि अष्टाश्रयोनात् उद्देशाति-देशाम्नां सोमपेक्षां संनिहितत्वात् प्रवृत्तस्य च विधीय-मानार्थत्वेन प्रवृत्तिश्रित्वाभावात् समुच्चयः) ।

अधिकैः एकवाक्यत्वात् । ४ ॥

भाष्यम् — इतश्च परमाणुः समुच्चय इति । मुनः । निःसंदिग्धैश्च अधिकैः श्रुतप्रैः एकवाक्यत्वं भवति ।

सदेव वाच्यम् । यत्तु ग्रहस्य क्रियमाणः संसारः
तदीयत्वात्प्राणेन एकत्रविषयो विश्रायते इति मन्दफला
च पुनःश्रुतिरिति, तत्राभिधीयते 'एकत्वेनापि
संबन्ध तावत्येव क्रिया यदि । ततो निष्कलतो-
च्येत भेदस्त्वस्त्येकसंस्कृते ॥' अयमेव एकत्व-
संबन्धात् विशेषः, यत् एकस्मिन् क्रियते, अन्यथा हि
ग्रहमात्रसंस्कारः स्यात् । तस्मात् द्रव्यगुणयोः नियम-
सिद्धेः अस्ति अरुणाद्यन्तरेण एकत्वंसंबन्धस्य प्रयुक्-
प्रयोजनमिति सर्वकार्यत्वोपपत्तिः । गुणत्वप्रतिष्ठानं तु
प्रणीताधर्मवत् भाष्यकारेणैव प्रतिपादितम् । मन्दयुक्तिक
एतायमनुपगमाः, यत् गुणमेव आभिनेत गुणेन
उपकर्तव्यमिति । कुतः ? 'साक्षादयोग्य-
संबन्धाः क्रियासंबन्धनि स्थिताः । असंख्यै-
रसंबन्धः साधयन्ति गुणाः क्रियाम् ॥' अतं
वदेयु क्रियमाणा गुणाः क्रियां न परिच्छिन्नुः, इति
क्रियासंबन्धनम् आशयन्ति, न तु तद्वत्गुणमात्रत्वयोः
कश्चित् विशेषः, इति तयोस्तेषां । यथा च क्रियासाधनं
किंस्तुमेतत् भविष्यति इत्येवमपेक्षयते, तथैव प्रधान-
मपि किंस्तु यस्य मया (क्रियासाधनेन) उ-
क्तं भवति, एतावत् संख्ये कारणम् । अपिच 'या
गुणस्योपकुर्वीतमात्रसात् कुरुते गुणम् । ग्रही
प्रवितरामेता तं तु संस्कार्यवर्तिनम् ॥' क्रियया
हि प्रधानत्वोपकर्तव्यम्, गुणेनापि । न च साधनगती-
ऽहो तथागता यति, यथा प्रधानगतः । 'को तु एत-
मम प्रधानत्व उपनृतेत्याः किञ्चिदुपग्रहं कुर्वीत' इति ।
गर्हाभ्यामनुपग्रहः यत् प्रधानत्वसात्प्राण नाम । यज-
मानसंस्काराणां च बाह्यगुणभूतकर्मैवातिरेकेण फल-
प्रतिग्रहणयोग्यपुनरुत्तरणात् भोक्तृत्वात्प्रातिनिधमपि यागा-
हर्त्वं वरयते (३।१।१६) । स एवात्र न्यायः,
इति अविद्वद् मयानाध्यायिणां गुणत्वम् । एवं
विषये तु ननु त्वयेः अशान्मर्षनिलुक्तम्, तत्
उपादीयमानेनैव पि पश्चादिषु अविशिष्टम् । तथापि हि
द्रव्यदेवताकायविशिष्टमात्राविशिष्टे वाक्ये यदि लिङ्ग-
संस्कारावंच भवतः क्रियाणां त्रये वा विधीयते, ततो
यावत् विधेः इति शक्यं वदितुम् । अथ तु विशिष्ट-

विधानात् अज्ञाप्यभेदः, स संसारोऽपि अप्राप्तत्वात्
अविशिष्टः । तदिह एतावतेन विशेषः अवशिष्यते,
यत् ग्रहः उद्दिश्यमानः, पशुः उपादीयमानः, न चैतावता
किञ्चित् विध्यति, अन्यथा 'पशुग्रहसंबन्धमात्रमेवेनापि
विश्रुताविश्रुतावसिद्धिः स्यात्' । अपिच अस्मिन्नेव
वाक्ये ग्रहमुद्दिश्य संसारो विधीयमानोऽपि दशावधितदे-
कत्वादीनां विधेवा अमुपगम्यते, न च वाच्यभेदः, तथा
ग्रहैकत्वेऽपि भविष्यति । यस्तु पदान्तरादायानात् विनोप-
पत्तात्, तस्य सर्वत्र य. कश्चित् विशेषोऽस्ति इति न कश्चित्
दृष्टान्तो नोपमा, तुल्यन्यायानां विषयमाभावात् । किञ्च
'पदान्तरगतो यस्य गुणोऽमोहो विवक्षितः । तस्य
तुल्यपदोपात्तः कथं स्यादविवक्षितः ॥' (उद्देश्योपा-
देययोर्विशेषणविवक्षायां अविशेषोपपत्तेश्चरति आधेता-)
तस्मात् ग्रहैकत्वमपि निश्चितम् । अस्ति हि उद्दिश्यमा-
नस्यापि ग्रहस्य विधिबंधस्यार्थः, अन्यथा हि विनाऽपि ग्रहेण
संसारं कृते तद्वक्तुः शास्त्रार्थो भवेत् । अथ प्राप्तत्वात् ग्रहस्य
अविधानमुच्येत, तदनुक्तम्, संसारं प्रति अग्रगतात् ।
अथ कथेतिष्टोमे प्राप्तेः अविधिचम्यते, स पश्चादेरपि
लोकं प्राप्तत्वात् प्राप्नोति । अथाहो यागे अप्राप्तो विधी-
यते, तत् ग्रहस्यापि अविशिष्टम् । अथ संसारस्य
योतिष्टोममरुणाग्रहिमांसात् ग्रहविधानमुच्येत, तत्
प्रनुवागस्यापि लोकांतर्गतत्वात् अविशिष्टम् । वाच्यं हि
'यो ग्रहः' इतिवत् 'यः पशुः' इत्यपि वक्तुम् ।
उद्दिश्यमानत्वात् या अथ ग्रहस्य अविधानाद्यद्वा, वा
विध्यनुवादयोः उद्दिश्यमानोपादीयमानयोश्च अत्यन्त-
भेदात् अनुपपत्तिः । तथाहि 'उद्दिश्यत्यापि देशादेरेक-
न्तेन निधिः स्थितः । उपादेयोऽपि स्वात्मनः
प्राप्तत्वात् विधीयते ॥' तस्मात् निधिप्राप्त्यर्थो विधा-
योपात्तः ग्रहत्वत् एकत्वस्यापि निधिबंधार्थं सति अर्थात्
गुणप्रधानगताः इति एकाय निधयोक्तव्यात् गुणभूतम्,
ग्रहस्य प्रयोजनवत्त्वात् प्रधानभूतः । निश्च 'सह विषय-
विधी मुच्ये न पैकपदोपचरि । पदभेदो न च
न्यायः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रति ॥' (कर्मवृत्तौ विषय
विधिपदौ) एकस्मिन्नेव न वदे गुणमुपचरिते पदानु-
ष्ठानं प्रति विधिसाधीयते, नैकत्वम् इति विधीयिष्यते ।

होमयोग्यं भवति । तस्मात् ग्रहणयोग्यः सादनम् । १०।५।
२१।७३, * ग्रहणं योऽग्निः आग्रयणमाग्नादेव । १०।
५।१०।४२-४३, ४५-४८, * ग्रहणं योऽग्निः तृतीय-
ध्वने एव । ज्योतिष्टोमे । १०।५।११।४४, * ग्रहणं
सोममश्वत्थामारविरोपः । तप्तं 'महेहि मा विरा०'
इत्यादिर्मन्त्रः । वि. ३।२।९.

* ग्रहणावेक्षणसम्यग्करणेषु भगवत्पाकः यथा-
लिङ्गं (विमज्ज) विनियोग्यः । वा. ३।२।५।२५.

* ग्रहणादौ भयमन्याणां यथालिङ्गं विनियोगो
ज्योतिष्टोमे । वि. ३।२।९.

॥ ग्रहणप्रतिकर्षे सादनस्यापि प्रतिकर्षः ॥
सावनं चापि शेषतयात् । १०।५।२।१७३ ॥

भाष्यम्— इदमाभ्यासे 'आश्विनाग्रान् गृहीयात्
आमयाग्निरः, शुक्राग्रान् गृहीयात् अमिचरतः, मन्थग्रान्
गृहीयात् अमिचर्यमाणस्य' इति । (आमयाग्री बदनीष्टः ।
अमिचर्यमाणः अमिचरविषयः) । गुरुस्मात् पृष्टवाय-
पक्ष प्रतिकर्षः शत्रुगन् । तप्त अपमर्षः पार्थिवः
(संशयनापन्नः । पा० ५।१।७३ संशयविषयीभूतः
पार्थिवः) । किं सादनमपि प्रतिष्पृश्यते नैति । अव-
चनात् नैति भूमः । शब्दप्रमाणका वयम् । शब्दश्च
ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य । तस्मात् न सादनं
प्रतिष्पृश्यते इति । एवं प्राप्ते, भूमः । सादनमपि प्रति-
ष्पृश्यते इति । कुतः । ग्रहणयोग्यो हि सादनम् । ग्रहणं हि
प्रदानार्थम् । तत् अनेकस्य इत्यस्य पुण्यत् प्राप्तमसाद-
यित्वा न शक्य पुण्यत् होमार्थं कर्तुम् । सादनेन ग्रहण
होमयोग्यं भवति । तस्मात् ग्रहणयोग्यः सादनम्, इति
ग्रहणे प्रतिष्पृश्यमाणे अवश्य प्रतिषेध्यम् इति ।

लिङ्गदर्शनाय । ७४ ॥

भाष्यम्— अग्निमपि दृश्यते यथा सादनं प्रति-
ष्पृश्यते इति । किं लिङ्गम् ? पार्वतः तत्, यं कामाय
गृहीतुः । पृष्टवायप गृहीयात् सादयेत्, अथ तं साद-
येत्, यं कामाय गृहीतुः' इति सादनस्यापि प्रतिकर्षं

सोम— पूर्ववैषम्येण उक्त्यानात् संगतिः । सूत्रा-
र्थस्तु— सादनमपि प्रतिष्पृश्यते सादनस्य ग्रहणाद्वतया
तदपकर्षेऽपि वचनतात्पर्याविरोधात् इति ।

वि— 'नायकयोऽपकर्षो वा, सादनस्याभुतत्वतः ।
न, भवेत् ग्रहणोपत्त्यात् तच्चात्रात्तैर्ग्रहान्तरम् ॥' ग्रहान्तर
ग्रहीतुमशक्तेः ।

भाट्ट— धाराग्रहाणां पूर्वपूर्वे गृहीत्वा तरे सादयित्वा
उत्तरोत्तरस्य ग्रहणम्, सर्वेषु च गृहीतेष्वसादितेषु च
पश्चात् कालान्तरेषु क्रमेण प्रदानमित्येषा नित्यकल्पतिः ।
कामाय तु प्रज्ञादिग्रहणेषु अपवृष्ट्यमाणेषु न ग्रहणानवस्य
प्रतिकर्षः, अपि तु सादनस्यापि । पूर्वग्रहानासादने
उत्तरस्य ग्रहीतुमशक्यतया एतत्सोमसंस्कारकस्यापि साद-
नस्य उत्तरग्रहणोपकारकतया सादनभावे आश्रयभूताग्निम-
ग्रहणनुष्ठानानुपपत्तेः । सादननिवमस्य च एतद्गृहणे
उत्तरग्रहणसाहित्यसंयत्यर्थक्यस्यापि क्लृप्ततया ग्रहणोप-
त्त्यात् सर्वान्ते तत्करणे तद्वाधापत्तेः अर्थक्रमेण पाठक्रम-
वाधात् तस्यापि प्रतिकर्षः । वस्तुतस्तु 'ग्रहीत्या सादयति'
इति ग्रहणोत्तरतत्त्वभूतेः पाठक्रममाभावात् न प्रतिकर्षे
किञ्चित् पाष्यम् ।

अण्डन— 'तत्सादनं च प्रतिष्पृश्यतेऽर्थात् ।' २२.

शंकर— 'सादनं चापि तत्तैव ।' २२.

* ग्रहणप्रतिकर्षेऽपि प्रदानानवपत्तेः । भा. १०।५।
२२।७५-७६.

* ग्रहणसूक्तैऽपि (चन्द्रसूर्ययोः) आद्यविधिः ।
अयं प्रतिप्रधवविधिः पुराणार्थः । बाळ. पृ. १५.

॥ प्राप्तं गच्छन् वृक्षमभ्याग्न्यनुसर्षति, इति
न्यायः । अग्निष्टादिकारिणा तु शुभमार्गेण गतिर्या, 'प्राप्तं
गच्छन्' इति न्यायेन स्वर्गप्राप्तिमार्गं वा नास्ति इति
तृतीयाधिकरणे वर्णितम् । परिमल. ३।२।११। अन्.

* मामादागतानां पुराणानां वर्णनिकरणेन अष्ट
उपकारः विद्यते । भा. २।१।१।२२ पृ. ४१३. यथा
प्राभाशगतानां शाल्यर्षे अमिलजगदप्यस्तमभूतेः शिरसः
उपरि भ्रामर्षं क्षुब्धैरुमतितापनं च । वा.

* प्राप्तकामः 'सादनं चय निर्वपेत् वृक्षीना
दुग्धे येनद्रवम्' । भा. १०।१।१०।४१. * प्राप्तकामः

एकैक एव दृश्यते, तस्मादविरोध इति । उच्यते ।
 'तथा सति ग्रहैकत्वमस्तु नाम विवक्षितम् ।
 सर्वैः संमार्गवैलायां ग्रह एको भविष्यति ॥' नहि
 कश्चिदपि युगपत् अनेकं ग्रहं संमार्हि । ततश्च विवक्षितेऽपि
 तादृशमेव, इति मन्वं विवक्षाकृतम् । ननु युगपत्संमार्ग
 विरोध एव फलं भवति । नेतदस्ति, प्रत्येकं पृथग्माणां
 तद्देव संसरति सति योगपदप्रसङ्गाभावात् । अम्बुपेत्य-
 वादमार्गं चैतत् स्वतन्त्रैकत्वाप्रतीतिः । अतश्च एकत्वाश-
 संबन्धस्य अनवधारणेन अशास्त्रविययत्वात् केवलप्रद-
 पलोच शास्त्र विज्ञायते । यद्यपि च इत्यान्तरगतत्वेन तत्
 विवक्षितमेव, तथापि ग्रहस्य तावत् अविवक्षितमिति
 सिद्धः सर्वेषां संमार्गः । 'तस्माद्ग्रहगमेचैतद् द्रष्टव्यं
 हि स्वगोचरे । संख्योद्देशेन संस्कारो नैव कश्चिद्
 विधीयते ॥' अथ तु गुणभूतमेकत्वं विधीयते, तत्र
 'द्वितीया तावत् गुणभावं नैव ब्रवीति' इति स्पष्ट्यात्
 सत्त्वधिकरणे (२१।१।१९) । सा (द्वितीया) यदि
 अविवक्षितेऽपि तार्था काटकमात्रलक्षणायां (अर्थो यस्याः
 इति वटुमीहिः) इति विवक्ष्यते, ततः स एव तावत्
 एको दोषः इति, एकत्ववच ग्रहस्यापि गुणत्वप्रसङ्गः ।
 अथ ग्रहस्य प्राधान्यम्, एकत्वस्य च गुणत्व परिशु-
 याताम्, तथापि स्रष्टुच्चारणे गुणपदान्तरव्युत्पत्तिरक्षणाऽऽ-
 भवणात् विभक्तिवैकल्यादिनिमित्तो वाक्यभेदः । तत्र
 एतत् स्यात्, ऐक्यस्याप्यर्थमेकत्ववत् ग्रहस्यापि तावत्
 गुणत्वमेव अवगमयेत्, ततः प्रयोजनवत्तावरोन ग्रहस्य
 प्राधान्यम् । न च अर्थात् भाव् शब्दस्य वैकल्यामापा-
 दयति इति । अत्र ह्यमः । 'कथंसादावसंख्येयं गुण-
 भावो विवक्ष्यते । (कथम् आदौ अणु एव) ।
 कथं च संभवच्छब्दादर्थ्यात् प्राधान्यमिच्छते ॥'
 सर्वैव शब्दप्रवृत्तिः अर्थभावात् विप्रसंगे प्रतिपद्यते,
 नास्तिच्छासात्वेन । तदिह यदि तावत् भूतिमत्तात्
 प्राधान्यं परिगृह्यते, ततः तदेवैकम् । अपास्य कपञ्चित्
 व्यर्थमेव कपञ्चित्या लक्षणा आधीयते, ततः पुनः संभव-
 करतान्तिरोपान् एवमपि प्रयोजनरूपे शास्त्रस्येन गुण-
 प्रसङ्गः । गुणत्ववत्तावत्परिग्रहात् साधान्यगुणत्वयोः
 साधान्यालोचनेन विशेषाच्च शब्दलक्षणेः । प्रथमं हि

भूतिमत्तात् प्राधान्यं प्रतीयते, ततः तत् उचितत्वा मध्ये
 गुणत्वम्, ततः तस्यापि असंभवात् अन्ते पुनः प्राधान्य-
 मिति विशेषः । पश्चात्तन्मपि च प्राधान्यम् अत्रत्यं
 शब्दे एव आरोपयितव्यम् । नहि अर्थो नाम किञ्चित्
 प्रमाणम्, किं तर्हि । शब्दशक्तिरूपनादेतुः । अतश्च
 अनेककल्पनानिमित्तो हि अत्येव वाक्यभेदः । किञ्च,
 'विधीयमानमप्यर्थमन्यतो वाऽवधारितम् ।
 अवयवस्मादिनं प्राप्य न शब्दोऽन्यत्र वर्तते ॥'
 यद्यपि च ग्रहस्य प्राधान्यं प्रयोजनवत्तावैव सिद्धम्,
 तथापि द्वितीया तत् आपादयन्ती हवीं नानुवादनामपि
 लभमाना अर्थान्तरे वर्तते । तद्यथा 'दम्पेन्द्रियज्ञानस्य
 लुहृवात्' इत्यत्र प्रकरणमात्रमपि सन्तं होममेव धातुर-
 तुचदति, न विधानार्थमपि अन्यदेव गमनादि धातुवर्था-
 न्तरं ब्रवीति इति । ततश्च प्रदस्य प्राधान्यानुबन्दात्,
 एकत्वस्य च गुणभावविधानात्, अपरो वाक्यभेदः ।
 श्रुत्या च अवयवस्मादिनि ग्रहप्राधान्यविधाने लभ्यमाने
 को जातु चित् अर्थात् कलेरीन कल्पविधिः । 'क-
 चिद् द्रव्यपरिच्छेदादेकत्वमपि कार्यवत् । अतो न
 तद्वद्भेदानपि द्वितीया स्वार्थमुच्यते ॥' तस्मात्
 शब्दसामर्थ्यात् लभ्यत प्राधान्यं प्रतीयम् । तत्र च
 अनिरूपणात् अविवक्षा इत्युक्तम् । माध्यमसि एतेष्वेव
 वाक्यभेदेषु योजयितव्यम् ।

ननु च 'अनेकलक्षणं' इत्यत्र द्वितीयाद्ययोगा-
 भावात् यथोक्तवाक्यभेदाभावात् एकत्वविशेषः स्यात् ।
 नैव दोषः । यद्यपि एषा पत्नी विरोधत्वात् गुणभूत-
 मिव अग्निं प्रतिपादयति, तथापि संख्यान्तरभावात्
 अग्राद्विघटनस्य एव तावते । तथापि अग्नेः प्रयोजन-
 वत्तात्, वृणानवस्य तदभावात्, 'सहः पुनः' इत्यत्र
 यथा राजा पुनरप्य स्वामी, एवमग्निः वृणानवपर
 स्वामी इत्येतदेव गम्यते । यद्यपि नैषा पत्नी स्यात्,
 तथापि अम्बुसारादानकरस्य वृणानवपरस्य फलप्रसङ्गात्
 अवयवम् 'मप्यात् पूर्वाप्यस्य द्वितीय' इतिवत्
 अविवक्षितगुणार्थं कार्यरतेन अग्निप्राधान्यं लभ्यन्ती
 प्रतीयते । तत्र अग्नेः प्राधान्यम्, एकत्वस्य च गुण-

वदन् नैकदेशे कश्चितो मविष्यति, न च द्वौ संन्यौ
अपूर्वा एकस्मिन् वाक्ये मविष्यतः । तस्मात् एष पक्षो
व्याजानिति । तदर्थं होषा चमसिभ्रुतिः । हारियोजनस्य
प्रसंगार्थः । चमसिनः कीर्त्यन्ते हारियोजन प्रसंसितुम् ।
कथम् ? महाभागो हि हारियोजनः, यस्मात् तत्र सर्वं
लिप्सन्ते । अन्वाप्त चमस्तान् एकैकः, न ते महाभागाः,
न्यूना हारियोजनादिति ।

या— न युक्तः सर्वशब्दः पुष्पनामनागामी सन् अपि-
कारेण विरोधितः, पुनः चमसिभ्रुतेन प्रयोजनान्तरौपाधि-
केन सता विरोधितम् । यावदावत् हि शब्दः अल्पविषयी
क्रियते, तावदावत् भ्रुतिर्वाध्यते । तस्मात् चमसिनो न
प्रत्येक चमससंबन्धार्थमुपात्ता । तेऽपि च अल्पविषयत्वेन
प्रतिपाद्यन्ते हारियोजनस्य महाविषयत्वेन प्रशंसा कर्तुम् ।
अतो हारियोजने सर्वं एव ह्येतदेव सिद्धम् ।

शा— 'संनिधेः सर्वशब्दोऽयं चमसिध्वेव वर्तते ।
तेन तेषामयं भक्षो प्राक्स्तुतु नैव भक्षयेत् ॥ सत्यते
सर्वशब्दोऽयं कृत्स्नार्थेवचनो यतः । तेन सर्वेषु
चर्वेव, न संकोचोऽस्य युज्यते ॥' तस्मात्
प्राक्स्तुतोऽपि मक्षः ।

वि— 'किं स्वात्मसिनामेव हारियोजनमक्षणम् ।
सर्वेषां वा, ऽयिमस्तेषां पूर्ववाक्येण संनिधेः ॥, लिप्सन्ते
सर्व एवेति हारियोजनवाक्यतः । प्राक्स्तुतोऽप्यस्ति
भक्षश्चमसित्वमन्तराणम् ॥'

भाट्ट— मक्षे समाख्यौ प्रमाणमुख्या वचनमिदानी-
मभिधीयते । 'यथाचमसमन्वीक्ष्यमक्षमसिनो भक्ष-
यन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति
भ्रुतम् । तत्र लिप्साशब्देन उपक्रमस्यार्थवानुपरोपात्,
लिप्सामात्रप्रक्षणे अदृष्टार्थत्वापेक्षं लक्षणया मक्षणमभि-
धीयते । तत्र हारियोजने वक्ष्यमाणविधया वपुश्चरन्मिमिषं
होमामिषमिमिषं च यद्यपि प्राप्तम्, तथापि अत्र
विशिष्टोद्देशे वाक्यमेवापत्तेर्मंडान्तरमेव सर्वकर्तृनिश्चि-
तिरीयते । अथवा हारियोजनत्वान्तरप्रकरणे पाठान्
तदीयमहाशुभादेनैव 'पुरस्तादेन्द्रवायस्य मक्षयति'
'सर्वतः परिहारनाशिन भक्षयति' इत्यादिवत् युगभाष
विधीयते । विशेषपदमनुराकारेण कर्तृविधानाच्च नैककर्मव-

रोपे कर्तृन्तरविधानानुपपत्तिरुक्ता । सर्वथा वाचनिकः
कर्तृविशेषः । तदिह सर्ववदं किं चमसिमात्रवरम्, किंवा
प्रकृतसर्ववर्तिवपरमिति चिन्तायाम्, सर्वशब्दस्य सर्व-
नामत्वादुपस्थितपरामर्शोत्थावगतः, चमसिनामेव च पूर्व-
मुपस्थितत्वात् तेषामेव ग्रहणम् । इति प्राप्ते, चमसि-
शब्दस्य अन्यचमसेषु एकैकस्यैव चमसिनो भक्षणं
न्याय्यम्, अत्र तु चमसिनामन्येषां च सर्वेषामेव तत्
युक्तमित्येवं स्वात्तालम्बनत्वेनैव उपपत्तेर्न पुनः सर्वपद-
संकोचकत्वम् । अतश्च परमसर्वेण (जगदीदलवर्तिना
सर्वेण) प्यवहारार्थमवात् आवश्यक्येन प्रकरणादिनैव
प्रवृत्तकर्मकरमात्रग्रहणोपपत्तौ पुनश्चमसिमिर्विशेषणे प्रमा-
णमात्रः । न च एवं पत्त्या अपि ग्रहणापत्तिः, सेवी-
षदेव पुच्छिन्नेन पत्त्याः ग्रहणानुपपत्तेः । चमसाध्वर्णा तु
याज्ञिकाचाराभावादेव अग्रहणमिति ध्येयम् । नहि
कृत्विजः एव सर्वशब्देन ग्राह्या इत्यत्र अन्यत् किञ्चित्
प्रमाणमस्ति । ७.

मण्डन— 'प्राक्स्तुतो विधेर्मक्षः ।'

शंकर— 'भक्षो प्राक्स्तुतो भवेत् ।'

ॐ प्राक्स्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ।
३।५।९।२७ ॥

पूर्वपक्षसम् । ज्येतिष्ठोमे प्राक्स्तुतु नाम हेतुतण्ड-
लतुष्यः पुष्टयः । तस्य सोमसोपभक्षो विद्यते नवेति संशये
नास्तीति पूर्वः पक्षः । प्राक्स्तुतुः नाम कृत्विजः मक्षः
सोममक्षः न विद्यते । अनाम्नानात् यतस्तस्य मक्षो
नाम्नातः ।

हारियोजने वा, सर्वसंयोगात् । २८ ॥

पूर्वपक्षस्य निराधार्यो वाशब्दः । प्राक्स्तुतः सोममक्षो
नास्तीति न मन्तव्यम् । हारियोजनो नाम यः सोमः,
तस्मिन् सर्वेषामेव कृत्विजा संयोगात् 'अथैतस्य हारि-
योजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति सर्वशब्देन संन्यस्य
उक्तत्वात् प्राक्स्तुदपि सर्वशब्देन उक्त एव भवति ।
तस्मात् प्राक्स्तुतोऽपि हारियोजनसोममक्षः । हारियोजनो
नाम न स्वतंत्र वाच्यम्, किन्तु द्रोणकल्पत एव । तत्र
एव विदोयः, परिधिन्दहरणानन्तरम् उक्तेता द्रोणकल्पोन
सर्वम् आग्रयणवाचयत सोमं गृह्णाति । त बद्धीभिर्धानाभिः

‘महस्य संसृजेर्वैतन् प्रधानं गुण एव वा । सर्वथा वाक्यभेदः स्यादतो नास्य विधेयता ॥’

सोम—संमार्गस्य ‘तेषामर्थेन’ इत्यधिकरणन्यायात् (३।१।४) यथासंयोगं ग्रहरोपत्वे विद्धे संयोगप्रकारविशेषः इदानीं चिन्त्यते इति धीतविनियोगचिन्ताकल्पत्वात् अप्याये संगतिः । यथासंयोगं रोपत्वे विद्धे एव तद्विशेषचिन्ता संगच्छते इति अवान्तरसंगतिश्च । सूत्रार्थस्तु—एकलसममिग्राह्यते संमार्गादिकम् एकरूपेण स्यात् श्रुति-संयोगात् इति ।

धि—‘संमार्गं ग्रहमित्येको ग्रहः शोध्य उताखिलः । एक उद्देश्यसंख्याया उपादेयत्वाददात् ॥, प्राधान्यात् तदगुणावृत्तेरेकत्वमनपेक्षितम् । तद्विधौ वाक्यभेदोऽतो द्रव्योक्त्या सर्वसोपपन्नम् ॥’

भाट्ट—ज्योतिष्टोमादियु ‘ग्रहं संमार्गं’ इति श्रुतम् । तत्र संमार्गादि प्रति ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि उद्देश्यत्वात् उच्यते, उत तस्यैव सा, एकत्वं तु कथमपि विष्ण्वपरासंभवादविषयितमिति चिन्तायां पक्षेकत्ववत् ग्रहेकत्वास्यापि अविषयकारणाभावादुद्देश्यत्वात् उच्यते-कत्वा । अतश्चेकत्वेव ग्रहस्य संमार्गः । इति प्राप्ते, यत्र हि समासादी परस्परान्ययोः स्तुत्यः यथा ‘अदवामि-पानीम्’ ‘वक्तिञ्चिन् सोमलितम्’ इत्यादी, तत्र भवत्येव विशिष्टोद्देशः । यत्र तु स न स्तुत्यः, तत्र परस्परान्वयेन विशिष्टोद्देशो अस्त्युत्पन्नान्वयनिबन्धनवाक्यभेदापत्तेर्न विशिष्टोद्देशः । यथा ‘यस्मैव हविर्वातिमाच्छंति’ ‘मदम्’ इति च द्वयोः सुवन्तोभोर्भावान्वयस्यैव स्तुत्यत्वेन परस्परान्वयस्यास्त्युत्पन्नात् । अन्यथा ‘पञ्च-दशान्याग्यानि’ इत्यत्रापि विशिष्टमिच्छातापत्तिः । एक-यचनामुवाचसंस्पर्शोऽदेस्तु खयानाभिधानधुन्या करणम-कर्मस्त्वारिरूपे प्रत्ययाये एकाभित्तस्य पदभुज्या प्रातिपदि-कार्त्तान्वयो नैव स्तुत्यः । एवम् ‘सर्वेभ्यो दशपूर्ण-मासी’ इत्यादी एकरूपत्वात् यत्रानेकामेप्रतीत्युत्तरं लक्ष-यता प्रातिपरिकादेव साहित्यमीतिः, तत्रापि साहित्यस्य प्रत्ययाये एवान्वयः, न प्रातिपरिकाये इति कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च नेतादयस्त्वे विशिष्टोद्देशसंभवाः । अथ विशिष्टोद्देशाद्येनैव उभयोरपि प्रातिपरिकत्ववचनयोः

प्रत्ययाये कर्मावादी अन्वयेन तद्वद्वारा भावनाऽन्वयो-पपत्तेः संमार्गस्य पार्थिकोद्देश्यद्वयसंभवे बाधकभावः । न चोद्देश्यानेकत्वे वाक्यभेदः, भावनायामनेककारकसंभवा-यात् अनेकोद्देश्यसंभवे बाधकभावात् । न च तस्यामेको-द्देश्यत्वात् उच्यते-एकरूपत्वमपि, ‘सर्वेभ्यो दशपूर्णमासी’ इत्यादी पुनत्वपशुत्वादेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात् । विप्रेस्तु अनेकोद्देश्यकत्वे नैव का चित् सतिः । न चैकत्वावच्छि-न्नस्य विनियोगाभावादसंभार्यता, पशुत्वेन विनियुक्त-स्यापि लोहितादेः संस्कार्यत्ववत् बहुत्वावच्छेदेन विनि-युक्तस्यापि ग्रहस्यैकत्वावच्छेदेन संस्कार्यत्वोपपत्तेः । न च एवमपि द्वयोर्द्देश्ययोरेकप्रधानाक्रियया वशीकाराभावात् कथं परस्परनिबन्ध इति याच्यम् । वैकृतान्नवत् गुणानु-रोपेतापि पदभुज्यैव वा प्रधानयोरेव आकाश्यां प्रकल्प्य तनुपपत्तेः । इत्येव च यत्र भिन्नवाक्यसत्तेऽपि ‘आमेवं चतुर्णां करोति’ ‘पुरोडासां चतुर्णां करोति’ इत्यादी गुणानुरोधेन प्रधानयोरेकत्वान्वयः, तत्रैकत्वावच्छेदेन सुतरां साम्बन्धोपे न्युत्पत्तिरोप्यभूतया क्रियया यशीनारः । एकावामिच्छाऽपेक्षया न वशीकारकत्वानायां न कोऽपि दोषः । अत एकावदेरपि स्वातन्त्र्येणोद्देश्यत्वात् उच्यते-एक-त्वोपपत्तिः इति चेत्, भावनायाः करोतिपर्यायत्वेन एककर्मकत्वावच्छायात् उद्देश्यानेकत्वे तद्वन्ननिबन्धनवाक्य-भेदापत्तिः । एककर्मकत्वं च एकवोपविषयकर्मोपपत्त्य-पि हरणत्वात् उच्यते-एकरूपत्वमपि । अत्र च ‘सर्वेभ्यो दश-पूर्णमासी’ इत्यादी तत्रापि पुनत्वपशुत्वादीनां कर्मा-वर्णास्त्यपिकरणत्वात् उच्यते-एकरूपत्वमपि । अतश्च सर्व-पदेन युगपदोपायैककर्मत्वहानिरिति आत्वं विषयेयत्तम् । पर्यातिपदकृत्यं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । (यत्र ‘अप्ययुं नपानी वाचं यच्छतः’ इत्यादी द्वंद्वोप-क्षेपसत्तेः द्वंद्वगतसाहित्यविशिष्टानां अपेक्षान्वयसंसादक-वाक्यमकर्मत्वान्वयात् देवतात्ववत् भाष्यप्रवृत्तिरिति-त्वावगतेः सत्यपि तदधिकरणानां भेदेन सोपे तेषां पर्यातिपदवचनेन कर्मत्वापिकरणत्वाभावात् न एककर्मकत्व-मद्वः इति न तत्रानेकोद्देश्यता इति कौस्तुभे उक्तम् । ३।१।१।४ पृ. २८१) अतश्च कर्मत्वे संस्कार्यत्वे कर्तव्यसंभवे वा तावद्वाक्यभेदापत्तिः स्पष्टा । निमित्त-

संनिधाने विरोधोऽस्ति । तस्मात् सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानां च संग्राहकः । प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवायव-
ग्रहणं चोदितम्, मेधावरुणग्रहणं पुनश्चोच्यते । विभागश्चा-
दृष्टार्थः संस्मरणं देवतोद्देशश्च । अदृष्टत्वात् कार्यस्य, न
ज्ञायते पूर्वं : उत्तरस्य कार्यं भवतीति । प्रयोगवचनग्रह-
णाच्च समुच्चयः, न केनलं मेधावरुणादिभिः सह,
अप्रकरणाधीताभ्यामंदवदान्मामपि । एवं विहृतावपि
समुच्चयो भवितुमर्हति । आह । ननु ग्रहं संकीर्णं गुणो
विधीयते अश्वमेधे होतृणां राज्ञाभ्यामिति । अन्नोच्यते ।
न तौ प्राकृतौ ग्रहौ । 'संज्ञा चोपचितसंयोगात्' (१२२
८१२) इति ग्रहकर्मणी मिथेति । आह । इह तर्हि,
बार्हस्पत्यं गृह्णातीति देवताविधानार्थं स्यात् । उच्यते ।
अदे विधीयमाने श्रुतिरनुगृहीता, देवतायां वाक्यम् ।
श्रुतिश्च वाक्याद्विधीयतीति । आह । व्यामेयवत् । यथा
व्यभिष्टुति 'आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इति देवताविधानं
भजति, एवमेकवचनान्तेनापि, तस्याविवक्षितत्वात् । यथा
ग्रहं संभाहीति सर्वग्राहणा संयोगोऽभिधीयते, एवमि-
हापि सर्वग्राहणां देवता विधीयते । अन्नोच्यते । उक्त-
मेतत् श्रुतेर्बलीयस्त्विति । 'आग्नेया ग्रहा भवन्ति'
इति तु वाक्यमविवक्षितं भूत्वा । नहि तत्रास्ति आग्नेयं ग्रहं
गृह्णातीति । आग्नेयवत् तत्र वाक्येन भूलविरुद्धेन
चोपमाना युक्तेवेति । तस्मात् प्राकृतेश्चो न्यतिरिक्तो
बार्हस्पत्यः समुच्चीयते । यथा प्राकृतौ अंशं गृह्णाति,
अदात्मं गृह्णाति इति व्यपकरिणी प्राकरिणैः समुच्ची-
येते, एवमिहापि यैरुतः समुच्चीयेतिति ।

दृष्टुं— प्रकृतिं तावन्निरूपयामः । 'ऐन्द्रवायवं
गृह्णाति' 'मेधावरुणं गृह्णाति' इत्येवमादीनि वाक्यानि
प्राकृतौ भूयन्ते, ऐन्द्रवायवेन यजेत, मेधावरुणेन यजे-
तेति । यदेवं भवेत्, तथा सति रात्रिरादिवत् विकल्पः
स्यात्, किं तर्हि । इन्द्रवायवं देवता अभ्येति तद्वितो
देवता इन्द्रोत्तरवर्जनीभूता भवीति । तच्च (इन्द्रम्)
द्वितीयया गृह्णाति इति प्रपञ्चनभूतम् । गृह्णातिश्च इन्द्रस्य
उपकनङ्कनम् । स च (गृह्णातिः) दृष्टार्थः । पः अप
देवतादिर्देशः, च. अदृष्टार्थः । [एतच्च समुपेयापि
दृष्टार्थं गृह्णातेः देवताधीश्वरदृष्टार्थेनादेव ज्ञायते समु-

च्चयो वक्तुमित्यभिप्रायेणोक्तम् । परमार्थस्तु गृह्णातिर-
दृष्टार्थ एव । तदुक्तम् 'शक्यते चागृहीतोऽपि यत्र
फ चिद्व्यतिष्ठते । द्रव्येऽस्मिन् देवतोद्देशुमित्य-
दृष्टार्थेवा विधेः ॥' (वा. घ. ५२०) इहापि च
भाष्यकारेणोक्तम् 'विभागश्चादृष्टार्थो देवतोद्देशश्च' (भा.
घ. १९१३) । रत्न.] अन्यत्र (वाक्यान्तरे)
देवताया अवोदितत्वात् । तस्मात् (अवोदितः प्रात्)
द्वितीयादिष्वपि ग्रहेषु अपमेव न्यायः ('अदृष्टार्थो
देवतासंयोगः' इति । उति चादृष्टार्थत्वे-) न चैन्द्रवायवो-
ऽयं मेधावरुणग्रहौ वर्तते इति प्रमाणमस्ति (येनैसाभ्यां
विकल्पः स्यात्) । तस्मात् (देवतासंयोगसंपाद्यादृष्टमेतत्)
मिथान्येतानि ग्रहानि (भेदेन कर्तव्यानि समुच्चेतव्यानि
इति यावत्) । यागोऽत्र देवताम् (स्वराक्ये अध्वरात्)
अपेक्षते । देवताश्च (तद्वितोक्ताः) यागमन्त्रेण न संभव-
न्तीति यागमपेक्षन्ते । तयोः (यागदेवतयोः) संनिधानेन
संबन्धो भवति (न वाक्येन) । तच्च (संनिधानम्)
सर्वेषाम् (ग्रहणाम्) अवशिष्टम् (तस्मात् समुच्चयो ग्रहाणां
देवतानां चेति) । ईदृशी तावत् प्रकृतिः । यागः प्रधान-
भूतः, फले चोदितत्वात् । देवताभावकानि (सर्वाणि)
तदर्थानि (संनिधानाविरोधात्) । तस्मात् प्रधानभूत
एव यागः अर्थाद्व्यवस्यते । चिकृतौ तु 'ऐन्द्रवायवं
गृह्णाति' इति चोदकेन प्राप्तानि संनिहितानि । इत्यप्यपि
(बार्हस्पत्यादीनि) आम्नान्तामप्यन्तु (संनिहितान्येव)
तेन तत्रापि सर्वाणि युगपत् गृह्णाति प्रयोगवचनः
संनिधानाविरोधात् । ननु बृहस्पतिर्देवता चोदक-
ग्रहेषु ग्रहेषु विधीयते (तेन तत्र ग्रहान्तरस्याभावात्
अनुदाहरणत्वमिति) । उच्यते । न संभवति (देवता-)
विधानम् (इत्यवचनत्वात् बार्हस्पत्यग्रन्थस्य । चोदयति-)
हस्योत्तरवर्जनीयो विधीयते । यथा 'दृष्टी' इति पुराणे-
पञ्चर्जनभूतो दृष्ट एव विधीयते पुराणस्य मानसात् ।
एवमिहापि । कथम् ? (गृह्णाकारतोत्तरम्-) इन्द्र-
देवतासंयोगं चोदकत्वमनूय बृहस्पतिः (वरुणवर्जनीभूतः)
विधीयते । (उत्तरस्य आह-) उच्यते । उत्तरवर्जना-
योऽत्र न वाक्येति विषयान्, असाधनम् । कथमवम-
र्थम् ? (उत्तरम्-) तत्र (बृहस्पतिर्देवता अभ्य इति

स प्राधान्येन । दस्तात् यस्मिन्सर्जनं चशब्दः, सोऽन क्रियागुणान्यां संवध्यते । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् सिद्ध-
मिति । टुप्. १०।३।१४।५६. * चशब्दः समुच्चयं
ब्रूते, परंतु न प्राधान्येन । समुच्चयशब्दस्तु समुच्चयं
प्राधान्येन ब्रूते । चकारस्तु कारकद्रव्योपसर्जनत्वेन समुच्चयं
ब्रूते । नीत्या. * चशब्दः समुच्चयस्यो भवति, न तु
समुच्चयस्य निर्देशकः । परपदविशेषणाय तु समुच्चयमुपा-
दत्ते । यदि हि निर्दिशेत् क्रियागुणैः समुच्चयः संवध्येत ।
'समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्यः' इति यथा भवति,
एवम् 'च शोभनः' 'च द्रष्टव्यः' इति वा भवि-
ष्यति । तथा दयेह समुच्चययोः पक्षी भवति, घवस्तदि-
स्यो समुच्चय इति एवं प्रश्नः सहिरक्ष इत्यत्राप्यमवि-
ष्यत्, न तु भवति । तस्मात् चशब्दः समुच्चयं निर्दि-
शति । भा. १०।३।१४।५६. * चशब्दस्य द्योतकत्वम् ।
टुप्. १०।३।१४।५६. * चशब्दस्य निवातत्वेन अवा-
चक्यम् (निवाता द्योतकः) । सोम. ६।१।१३.
* चशब्दस्य यद्यपि पदात् परत्वं न स्याति, तथापि
प्रयोगनिमात् अनभिधानाच्च प्रास्तादेव प्रयुज्यते । नहि
अत्रो पुरस्तात् प्रयुज्यमानः अर्थमभिधत्ते । रत्न. १०।
३।१४।५६. * चशब्दे उच्चरिते इतरेतरयोगः प्रतीयते,
य तन्मायैः । टुप्. १०।३।१४।५६.

॥ चक्रकन्यायः । अन्योन्माधय एवावर्तितः चक्रकं
भवति । तच्च स्थापेसापेक्षपेक्षित्वरूपमिति । अस्यापि
हि आत्माशयवत् त्रैविध्यमिति । साहस्री. ६११.

॥ चक्रनामिन्यायः । मोक्षधर्मे जनकप्राणवत्स्य-
संपादे (११८।१ टीकार्पा) अन्यतमस्याङ्गत्वाभा-
वात्तत्वाद्वादायाः इति पर्याया विगुणामकस्य कारणस्य
ब्रह्मणो यावत्तत्वाः । 'चके नामिरेव श्रिता' इति प्रयोग-
दर्शनात् । तत्र विविधे निवृत्तं चक्रनामिन्यायेन धितं यच्च
अव्यक्तत्वम् । 'किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्यान्व परतन्मु
किम्' इति वृत्तः ते स्वयं आहमिति । साहस्री. ७६१.

॥ चक्रधर्मन्यायः । यथा चक्रभ्रान्तिरेतो कुल-
भ्यापारे निवृत्तेऽपि श्रान्तिद्वयो वेगशयादेव भवति, तथा
मृत्तेऽपि । (अरुणे नेत्रेऽपि जीमन्तुषिः । संपदः)
साहस्री. २७५.

॥ चक्रवाकीचक्रवाकन्यायः । श्रूयते हीमो जल-
चरश्चिदम्पती दिने संयुक्तो सन्तो यथेच्छं नदीतीरे
विहरतः, स्वर्वास्तेल्लयामन्यतरः उड्डीय नवाः परे पारे
गत्वा शब्दादते, इहलस्तदनुकृत्योड्डीय परे पारे यति,
परस्वः अवारतीरे आयाति, पुनः परस्वः अवारमवारस्यः
पार यात्यावाति चेवं रात्रिपर्यन्तं कुरुतः । दिने पुनर्मौलतो
रात्रौ त्रियुक्ताते इत्येवं विषयविवक्षायां यमवतरतीति ।
साहस्री. ५५६.

* 'चक्षुषी वा एतौ यश्च यदाद्यभागे' इति
आज्यभागीयोः फलस्यैवादाः, न तु फलविधिः दर्शपूर्ण-
मासयोः । भा. ४।३।१।१-३, * चक्षुषा रूपप्रलम्ब्यते
इति दर्शनादेवावगतम् । १।१।२।२ ट. १६. * चक्षुषः
प्रकाशानुग्रहपेक्षितत्वेऽपि रूपमर्थः । (अर्थो विषयः) ।
पा. ३।२।१।१ ट. ७५७, * चक्षुषः सामान्यम्
अनित्यत्वमङ्गुलीऽपि रूपप्रह्लाशक्तिर्न विरुध्यते । ३।४।
४।१३ ट. ९४०. * योग्यतालक्षणवैकल्येन चक्षुषो ग्राह-
कत्वात् चक्षुर्ग्राहरूपमानदेशस्यापि स्वभावेः अयोग्यत्वेन
अग्रहणं युक्तम् । सु. ट. ७७२. * चक्षुषोरङ्गनं संस्कारः
न फलप्रयुक्तः (दीक्षायां) । भा. ४।३।१।१-३.
* चक्षुषादेः उपग्रहापि स्वाभाविकं रूपप्रह्लाशमर्थं
नैव विद्वन्ते । बृहती. १९४. * चक्षुरादिपदानां
संसर्गिद्रव्यवाचकानां पदगुणस्याभिगुणैरपगतानां नोहः ।
भा. १।३।१।१७-२८. * चक्षुरादिशब्दा न
गोलकवाचकाः, किन्तु रूपदर्शनशामर्थ्यरूपतेजोमात्रादि-
वाचकाः । वि. १।३।१०. * चक्षुरिन्द्रियं तेजोरिमि-
रूपम् । 'तेजोरिमिमाचनन्तु अर्थ (चक्षुःशब्दः)' ।
भा. १।३।१०।१७. * चक्षुरिन्द्रियं रूपमात्राभिपञ्जा-
नतया रूपमरानुमानेन तेजः प्रवृत्तिकम् । सणि. ट. १९.

॥ चक्षुर्दीपन्यायः । यथा अन्यसायुतपदादि-
दर्शने चक्षुर्दीपो उभावपि अपेक्ष्यते, दीपदर्शने तु तथा
न, किन्त्वेकं चक्षुरेवापेक्ष्यते । तथा 'ब्रह्मण्यज्ञानमशाय
वृत्तिभ्यातिरपेक्षिता । स्वयंस्वरूपरूपमात्रात् उप-
युज्यते ॥' इति (पञ्चदस्याम्) । साहस्री. ४५२.

कथम् । सतदशैते प्रहा गृह्यन्ते, द्वये प्राजापत्याः सोम-
प्रहाः सुप्रप्रहाश्च । अत्र भ्यक्तप्रविकाः सुराप्रहाः । तेषु
'गृह्यन्ते' इति प्रहणं चोचते, नान्छते । सङ्गुह्यन्ते
'गृह्यन्ते' इति शब्दः सोमप्रहरिणि संवप्यते । तस्मात्
चोदनाऽन्तरं प्रहाणाम् । अन्ते असेदिग्वेन अन्यदपि
एवमेवावगम्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५ ॥

भाष्यम्— लिङ्गमपि एतमर्थं दर्शयति । किम् ?
'विरण्यो वा एष यश्चक्रुर्ब्रह्मण्येषः । अवीच शमिष्टोमं
भ्रमति (अति) उक्थ्यन् अति मोहयितुम्,
नातिरजमभ्योति' इति । विरण्यशब्दो विरलीर्णो भवति ।
यथा 'विरण्यानि अरण्यानि' विस्तीर्णानीति गम्यते ।
यदि समुच्चयः, एवं विस्तीर्णता, बाधया नोपपद्यते ।
तस्मादपि समुच्चय इति ।

शा— वैकृता प्रहा (बार्हस्पत्यादयः) प्राकृतानां
ऐन्द्रवायवादिप्रहाणां निवर्तका न चेति संशये, प्रहाणां
यामनिर्बुध्यर्थत्वेन एककार्यत्वात् प्रत्यक्षमुपैवेकैवैहैः निर्बुद्धे
याने चोदकप्रस्ता निवर्तन्ते । इति प्राप्ते, भूमः । 'देवां
मियोऽनपेक्षाणां कार्यैर्गैकेन संशतिः । तेषां द्वाभ्यो
विकल्पो वा तैवमस्ति प्रदे पुनः ॥' नहि यामनिर्बुद्धौ
प्रहा वाक्येन विधीयन्ते 'बार्हस्पत्येन यजेत' इति, येन
निरपेक्षा यामं निवर्तयेयुः । प्रयोगवचनस्तु चोदकप्रस्तान्
उपदिष्टाश्च अत्राय यौगपयेन बहुलं सहितानामेव यामान्वयं
गमयति ।

सोम— पूर्वपदं इहापि प्राकृतवाचः (रथधोमेण
यथा भन्वदर्धणवाः, तथा बार्हस्पत्यादिप्रदेण ऐन्द्रवाय-
वादिविधः) इत्युच्यतेः संगतिः । सूर्यार्थस्तु— सर्वत्र
विकृतौ प्रहान्तप्रणान् प्राकृतदधिकं समुचितं स्यात्,
प्रकृतौ अनेकप्रहाम्भानवत् इति ।

वि— 'बार्हस्पत्यादयः किं स्तुः प्राकृतप्रहाप्रकाः ।
समुचितता उता, ऽऽथोऽस्तु कार्यैक्याद् अद्विलिखितः ॥,
समुच्चयः प्रमाणान्या प्रहाणां प्रकृतौ यथा । विधेयोक्तं
लिङ्गं ताच्छोक्तं लिङ्गं सुराप्रहे ॥'

भाट्ट— बृहस्पतिष्वे 'बार्हस्पत्यं प्रदं गृह्णाति'
इति, विपुनति 'अर्कं गृह्णाति' इति, अभ्येधे 'वौषण्-

राजताभ्यां महिमानौ गृह्णाति' इति भुवम् । तदत्र
वैकृतप्रहाणां दृष्टार्थत्वात् प्राकृतैन्द्रवायवादिप्रहावाचकावे
प्राप्ते, पशुधोमाधिकरणमुपादितौस्तुभोक्तरीत्या (२।
२।६) सत्यपि प्रहणानां तदीयदेवतासंयोगस्य च दृष्टार्थत्वे
'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यादिवाक्यवैयर्थ्याभावात् प्रहणानाम्-
दृष्टार्थत्वात् आरादुक्तकारकत्वस्यापि स्वायित्तत्वात्, तस्मात्
वैकृतेन ग्रहणेनोपचौ प्रमाणभावात् उपरोमादिवदेव समु-
च्चयः । न च 'अर्कं गृह्णाति' इत्यादौ संज्ञया अभ्यासाद्या
प्रहणान्तरत्वेऽपि 'बार्हस्पत्यं गृह्णाति' इत्यादौ 'आग्नेया
प्रहा भवति' इतिस्तु प्राकृतप्रहणानुवादेन देवतामान-
विधिसमत्वात् न प्रहणान्तरविधिसंभवः, तद्विधोपात्त-
द्रव्यस्य द्वितीयया कर्मत्वावगमेन देवताविधौ प्रहणस्य
कर्मत्वात्पुनरपेक्षः । तद्विधोपात्तद्रव्येदेतैव देवताविधौ
प्रहणाभितत्वे प्रमाणभावात् । 'एका गाम्' इत्यादौ
दक्षिणादानं प्रत्येकाम्भानात् दानाभितत्वावगमः इत्युक्तौ
विशेषः । द्रव्येदेतेन देवताविधौ एकप्रवृत्ताभङ्गपक्षेभ्यः
अतोऽवश्यं द्रव्येदेतेन देवताविशिष्टं प्रहणमेव 'ऐन्द्र-
वायवं गृह्णाति' इतिवदिधीयते । तच्च न प्राकृतमेव
प्रहणम्, तथात्वे प्रातःप्रहणेऽस्तुवयदेन देवताविधिः
द्रव्येदेतेन तद्विधियोगविधिष्वेति वाच्यमेवात् । अतोऽ-
त्रापि गुणात् प्रहणा-न्तरमेवेति अदृष्टार्थत्वात् न तेन
प्राकृतप्रहणवाचः । वस्तुतस्तु 'बृहस्पते जुषस्व नः'
इत्यादिप्रहणे मन्त्रात्मनादेव मानवर्गिकदेवताकल्पनया
प्राकृतमन्त्रतदेवउक्तोवाचोपपत्ते एतद्विधिवैयर्थ्यापत्तेरेव
प्रहणान्तरत्वम् । 'आग्नेया प्रहा,' इत्यत्र तु ग्रहोदेते-
नैव देवताविधानाच्च प्रहणान्तरवचसा । अत एव प्रह-
णानां बहुत्वात् तत्र बहुवचनम्, प्रकृते चैकवचनं स्था-
सिकतया संगच्छते । अत एव तत्र प्राकृतदेवतावाच-
एव । प्रकृते तु प्रहणान्तरत्वात् न कस्य विज्ञापः । उप-
पादकीभूतप्रकृतयामाग्यास्तु प्रकृतिवैयर्थ्यं विरुध्यते ।

मुण्डन— 'बार्हस्पत्यो न वाचकः ।' ४.

शंकर— 'शुक्लदिग्ने ग्रहान्तरम् ।' ४.

● प्रहणम् आग्न्यस्य औषध्यास्य चतुर्धेयवाद्य-
विशिष्टद्विचविशिष्टम्, न तु अद्विचविशिष्टमेकम् । भा.
४।१।१।७।४६-४८, ● प्रहणं प्रदानार्थम् । सादनेन ग्रहणं

होमे श्रूयते 'चतुरवत्तं जुहोति' इति, न होमार्थे पुरो-
डासो संन्यास्ये वा । भा. १०।८।१२।३१.

• अष्टाकपालादीनां हविष्ट्वात् 'द्विर्विविधोऽवयति' इति अवदाने गृहीते चोदनाऽन्तरेण तत्संस्कारार्थोपस्तरण-
मिषाणप्रवृत्त्या चतुरवत्तं निष्पन्नम् । वा. १।४।६।९
पृ. ३४०. • यत्र पुनः प्रधानद्रव्यात् चतुरवत्तं चतुर-
वदातम्यम् । चतुरवत्तमिह होतव्यं विवक्ष्यते, न इतस्ततो
वा चतुरवदातम्यमिति । भा. १०।८।१२।३४.

• चतुरवत्तचोदनया अर्थेप्रातावदाने संख्यामात्रम्
'द्विर्विविधः' इति विधीयते, न तु द्विविधमिषाण-
दानम् । इति दुपटीकार्यः । के. ५।२।३।४.

• चतुरवत्तवाक्ये चतुरवत्तानुवादेन होमविधिः
इति पक्षे द्यवदानवाक्ये द्यवदानविषयव्यवस्थामवेऽपि
चतुरवत्तहोमावयवतया विधानात् पृथक् पदार्थत्वम्,
इति प्रदानानुसमय एव नानाबीजैष्टयधिकरणत्वादेन ।
सोम. ५।२।३, • चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना देवतो-
द्देशात्प्राप्तानुवादेन प्रवेष्टः अवच्छेदस्तयो विधीयते ।
५।२।३, • चतुरवत्तवाक्ये 'यच्चतुरवत्तम्' इत्यनूय
तत्संस्कारतया होमविधिः इति पक्षम् अवच्छेदहोमविधिः
इति पक्ष च दशमे वक्ष्यति । ५।२।३.

• 'यद्यपि चतुरवत्तो यजमानः, पञ्चावत्तैव वषा
कार्या' (आम्यं हिरण्यं वषा हिरण्यम् आश्रयमिति पञ्चा-
वत्तता) । भा. १०।७।१।६४.

• 'चतुरस्ताः भवन्ति' इत्युक्ताः । अयम् आधित्वा-
न्त्युरेदेन गुण्यत्वविधिः । संकल्प. २।१।२.

• चतुरादे पुरस्तात् माषाः पौर्णमासाः, गवामय-
नस्य दीपा । भा. ६।१।१।१०-११. • 'चतुरादे मुन्या-
मगच्छ मथनम्' इति प्रवृत्तौ कालेयत्ता विवक्षिता ।
द्रु. १।४।१।२४.

• चतुरवत्तयते इति इहोपहृतेति पदविषय
एवाभ्यासः ॥

'चतुरवत्तयते' इति विधिना इहानिगदः सर्वोऽपि
चतुर्वारमावर्तनीयः । चतुरवत्तयः एवमाभ्यासो तथा
दर्शनात् । इति प्राप्ते, इहोपहृतेति पदे एव प्रवृत्त्य-

अस्य पाठात् पदविषयमित्येव आहुतिः । समिद्धतन्वाभेनार्थं
प्रवादः । संकल्प. ४।३।१८.

• चतुर्गृहीतद्वयस्य उपभूति विधानम् ।
भा. ४।१।१।७।४६-४८. • चतुर्गृहीतद्वयाधिकरण-
विचारः । (४।१।१।७।४६-४८) । चतुर्षां व्याख्यापदे
अन्याधिकरणे अनारम्भाधीतम् 'चतुर्गृहीतं जुहोति'
इति धाक्यं सिद्धान्तस्थापकत्वेनोपन्यस्तम् । 'चतुर्गृहीतं
जुहोति' इति हि अनारम्भाधीतेन होमाङ्गं चतुर्गृहीतं
प्राप्तम्, तेन 'अष्टावृत्तयति गृह्णाति प्रमाजान्वाजान्येव' इति
होमाङ्गभूतप्रवृत्त्याङ्गवृत्तयस्य वाधिता चतुष्टयद्वय-
लक्षणायां इति । तदनुपपन्नम् । 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इति
हि होमातुवादेन चतुर्गृहीतं विधेयं । न च प्रमाजान्वाजयो-
र्होमः केन चित् प्राप्तः । एवम् आश्रयभाग्योः उपायुवाजे
च होमस्याप्राप्ते न चतुर्गृहीत विधीयते । अयं 'चतुर्गृहीतं
जुहोति' इति चतुर्गृहीतविशिष्टहोमविधिः इत्युच्यते,
तदपि अनुपपन्नम् । नहि अथ दर्शवागादि किञ्चिदनुदि-
तम्, न वा 'यस्य पर्णमयी जुहुः' इत्यादिपक्षं कर्माभ्यास-
चारि निश्चितं द्वारमनूय होमविधानम् । कर्माङ्गितैव
अस्य होमस्य न स्यात् । किन्तु विश्वजिदत्तं कल्पफलं
स्वतन्त्रमेवेदं होमान्तरमावधेयम् ।

अथ मतम् 'चतुर्गृहीतम्' इति द्वितीयाचलत्वात्
तदनुद्गृह्य तत्संस्कारकत्वेन प्रतिपत्तिभूतो होमो विधीयते ।
चतुर्गृहीतस्य होमाङ्गत्वोक्तिस्तु तन्त्ररत्ने होमोपकारकत्व-
मात्रमिषाया इत्युच्यते, तदप्युक्तम् । एवमपि अस्य
अनारम्भाधीतत्वात् चतुर्गृहीतस्य भोवनादौ लोकेऽपि
संभवात् निर्गोपाद्यमनन्तरं (२।३।१।१२-१५) न
पैदिककर्माङ्गचतुर्गृहीतोपस्थितिर्हित इति नास्य होमस्य
प्रमाजाद्यप्रज्ञा सिध्येत् । अथ चतुर्गृहीतस्य होमाङ्गत्वोक्ति-
त्वात् अनारम्भवाद्त्वोक्तिर्नाद्रियते, ततोऽस्तु नाम कर्मा-
ङ्गचतुर्गृहीतोपस्थितिः, तथापि यत्र चतुर्गृहीतं विहितमस्ति
'चतुर्गृहीतं गृह्णाति प्रमाजान्येव' इत्यत्र, तत्रैव विनैव
चतुर्गृहीताभेदेन होमविषयपक्षो नोर्गाद्युपपन्नमनारम्भादी
चतुर्गृहीताभेदो होमविधिना दमयते गृह्य विवाऽऽश्ले-
षत् कर्मभिः । एतेन इदमपि निरस्तम्, यथा "अप्य-
यनस्य स्वाभ्यासाद्यैवविधिरेव सामान्येद्वयार्थत्वमनायः

सांघ्रणी नाम इति निर्वपेत् । वि. ४।४।४. * 'उपासे
गायता नरः' इति ग्रामकामाय प्रतिपदं कुर्यात् ।

भा. ८।१।१।२३.

* ग्रामभृत्यस्य अनेकस्वाम्यन्वयेऽपि अन्योन्यान्-
पेक्षानेकस्वामिकत्वं नैव युज्यते । सु. ३।७ पृ. २६.

* प्रावाणः (उपत्यः वरवेष्टे इति भाषा) अव-
भृष्टदेशे नीयन्ते । वा च प्रतिपत्तिः । वि. ४।१।८.

* 'ग्रावस्तुत् ग्रावस्तोषीषाः अन्वाह' । भा.
३।७।९।२२. * ग्रावस्तुत् हीतुः पुनः । चतुर्थवर्गस्यो-
ऽयम् । अयं पादौ चतुर्थोऽयम् । तिष्ठो गा लभते ।
'ग्रावस्तुत्तमुपेता दीक्षयति' वने । वि. ३।७।१७.

* ग्रावस्तुते द्वादशाहदौ अहर्गणे सोमोवावहरणवाचापि
देयानि । माह. १०।६।१९.

॥ ग्रावस्तुतोऽपि हारियोजने सोममक्षः । सर्व-
शब्दस्यापि । हारियोजनस्यापि । हारियोजनमतसर्वशब्द-
स्यापि ॥

ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् । ३।५।९।
२७ ॥

भाष्यम्—ज्योतिष्टोमे ग्रावस्तुत् नाम हेतुपुनः ।
तत्र संदेहः किं स सोमं भक्षयेत्, नेति । उच्यते । ग्राव-
स्तुत् न भक्षयेत् । कुतः ? यतोऽस्य भक्ष नामनन्ति ।
हारियोजने चमसिनामधिकारः इति मन्यमानः (सूत्र-
कारः) एवं ह साह नास आम्नायते भक्ष इति ।

वा— यतः समाल्पाभक्षः । इदानीं वाचनिकमेव
अनुमृच्छति । तत्र 'यथाचमसमन्याधमस्तु चमसिनो
मक्षयन्ति, अथेतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते'
इत्येतत् वचनं किं प्रकरणात् अशेषविषयं सत् ग्रावस्तुतो-
ऽपि भक्षं प्रापयति, उच्यते । सत्वाक्तोपात्तचमसि विषयत्वात्
न इति संदेहे, तेनैव तावत् अभिप्रायेण न विद्यते
इत्याह ।

हारियोजने वा, सर्वसंयोगात् । २८ ॥

भाष्यम्— हारियोजनस्य वा ग्रावस्तुतो भक्षयितार
मन्यामहे । एव हि स्वात्मनन्ति । 'यथाचमसमन्याधम
सामक्षिनो भक्षयन्ति । अथेतस्य हारियोजनस्य सर्व

एव लिप्सन्ते' इति । यदा हारियोजनस्य सर्वं लिप्सन्ते,
तदा ग्रावस्तुदपीति ।

वा— न शक्यं सर्वशब्दो विना कारणेन प्राकृत-
कर्तृभावेन वचनः सत् एकदेशे स्वापयितुम् । अतो हारि-
योजनं ग्रावस्तुदपि भक्षयेत् ।

चमसिनां वा, संनिधानात् । २९ ॥

भाष्यम्—वाच्यम्—यत्नं न्यायवर्तयति । नैतदस्ति,
ग्रावस्तुतो हारियोजने भक्ष इति । चमसिनां तत्राधिकारो
न सर्वेषाम् । कथम् ? चमसिनामेव विभागः । 'चम-
सिनः अन्याधमस्तु यथाचमसं भक्षयन्ति' इत्यनूय
चमसिनः एव वदति, 'अथेतस्य हारियोजनस्य सर्व
एव लिप्सन्ते' इति । एकं हीद वाक्यम् । 'अथेतस्य'
इति अथशब्दयोगात् अनन्तरवृत्तमपेक्षते । 'सर्व एव'
इति एवशब्दः सामर्थ्यात् सर्वान् पूर्वपक्षान् अपेक्षते ।
अतो मन्यामहे 'यथाचमसम् अन्याधमस्तु चमसिनो
भक्षयन्ति' इत्यनेन पूर्वेण 'अथेतस्य हारियोजनस्य'
इत्येतस्य एकाग्रकृता भवतीति । तेन चमसिनो संनि-
हितानामेव विभागो यथाचमसमन्यम, हारियोजने तु
सर्वं एवेति ।

वा—पूर्वपक्षाभिप्रायविवरणम् । 'यथाचमसमन्यान्'
इति पुनः श्रुतेः न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति अन्यदतः
सर्वशब्दविशेषणत्वात् । अथशब्देनैकाराभ्यां सुवर्गं तेनैव
प्रत्ययः । ये हि अन्यत्र प्रत्येकरूपेण उपात्ताः, तेषु
एककारे भवति । तस्मात् न ग्रावस्तुत् प्रायेतस्यः ।

सर्वेषां तु विधिष्वित्युक्त्या, तदर्थो चमसिभूतिः । ३० ॥
भाष्यम्— तुशब्दः यत्नं न्यायवर्तयति । नैतदस्ति,
चमसिनः एव हारियोजने लिप्सन्ते इति । सर्वं तु
विधीयन्ते हारियोजने । सर्वं भक्षयन्ति इति । न पुनः
चमसिनः इति संन्याः शक्यते विधातुम् । द्वौ हि
संन्या अस्मिन् वाक्ये अपूर्वो न शक्यते विधातुम् ।
तस्मात् अन्या वचनव्यक्तिः । वा पुनरुक्तौ । 'यथाचमसम्
अन्यान् चमसिनां भक्षयन्ति' इत्यनुवादः ।
चमसिनः चमसिनां मध्यमन्येव, ते भक्षयन्तो यथाचमस-
मेव । अथ एतस्य हारियोजनस्य न केवलं चमसिनः,
सर्वं एवेति । किमेवं भविष्यति ? सर्वशब्दस्य सर्वान्

-१११. * चतुर्थं चतुर्गृहीतम् अन्वाजायम् इतरच प्रजाजयम् इति सिद्धं भवति । भाट्ट. ४।१।१०.

* चतुर्थे अध्याये प्रयोगरूपा विधेर्वत्सा निरूपिता । फणिका. पृ. ४१२. * चतुर्थे अध्याये प्रयोजका-प्रयोजकलक्षण वृत्तम्, तत्र प्रसव्यम् । भा. ५।१।११.

उप- भाष्यकारेण चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षण वृत्तमित्युक्तम्, तदनुक्तम् । कुतः । कर्तव्यपुरुषार्थ-जिज्ञासा हि सूत्रकारेण प्रतिज्ञाता । सैव उपसर्हत्वा । उच्यते । प्रयोजकाप्रयोजकमपि प्रतिज्ञातम् 'अये सम-वैषम्यम्' (४।१।८।११) इत्यत्र । द्वयोरेकस्मिन्नपि उपसर्हिष्यमाणे इतरत् लक्ष्यते एव । अथवा प्रयोजका-प्रयोजकलक्षणेऽप्युपसर्हत्वा । यतः असाधारण्येन लक्षणभेदः । इतरथा द्वादशपादम् (तृतीयस्य अष्टौ चतुर्थस्य चत्वार इति) एक लक्षण-स्वात् । यावच्च (तन्त्रालानुसारेण) शेषी नावधार्यते, न तावच्छेषभावः । नहि सामान्येन व्यवहारः । 'कर्माभ्यामपि जैमिनिः' (३।१।१४) इत्यनेन कर्मणा फलोपभाव उक्तः । अतः शेषलापरामेनेन अस्य पुरुषार्थतायाः सिद्धत्वात् पुरुषार्थजिज्ञासया अध्यापयेदो नोपपद्यते । तेन सा तेनैव गतत्वात् नाप्यायान्तरेण कार्य । 'असमुक्त प्रकरणात्' (३।३।४।११) इति चानेन कर्तव्यलक्षणमुक्तम् । अस्यादिभिर्पदसमुक्त फलवता च क्रतुना प्रकरणेन गृह्यते तत् कर्तव्यम् । प्रयोजकाप्रयोजकाव तु मोक्तम् । वदिहोच्यते । 'अथातः कर्तव्यपुरुषार्थ-योर्विहासा' इति सूत्रं किंपरतया उपादीयते । कर्तव्य-पुरुषार्थयोर्विहासः अन्तर प्रयोजकप्रयोजकी, तयोर्लक्षणार्थम् । ५।१।११. * चतुर्थे अध्याये प्रयोजकलक्षणे प्रयोजकनिर्णयः प्रयोगगोचरः, प्रमाणं अतः परं निरूप्यते । (पुनरपि 'चतुर्थार्थाय' शब्दे इदं द्रष्टव्यमुपरिष्ठान्) । भा. ५।१।११. * चतुर्थे अहनि द्वादशाहने त्रैलोक्यं नाम शमः विश्वः कृतना अमिभूत नष्टम् । इत्यति-जगत्प्राप्तम् । १।२।५।२२ वक्ष्यते २. * चतुर्थे च एव-कामशब्दरहितस्य फलविधिविनिर्णयत्वात् । या. १।२।२।२२ पृ. १३६.

* 'चतुर्थेचतुर्थेऽहनीनस्य गृह्यते' इत्यत्र योदशी नाहीनस्य चतुर्थेचतुर्थेऽहनि प्राज्ञः एकस्मिन् अहीने

चतुर्थेऽहनि, अन्यस्मिन्नहीनेऽपि चतुर्थेऽहनीन इति । न तु एकस्मिन् अहीने चतुर्थे अहने द्वादशेऽहनि इति । भा. १।०।५।१४।५५-५७. * चतुर्थेचतुर्थेऽहनीनस्य गृह्यते इत्यधिकरणे एवस्याहीनस्य एकमेव चतुर्थम् । वीष्ठा तु अहीनान्तरमादाय इति । कौ. २।१।१०।२२ पृ. ७४.

॥ चतुर्थेचतुर्थेऽहनीनस्य गृह्यते इत्यभ्यासेन प्रतीयेत भोजनवत् । १।०।५।१४।५५ ॥

'चतुर्थेचतुर्थे अहनि अहीनस्य गृह्यते' इति श्रुत्या एकैकस्मिन् अहीने चतुर्थे पुनस्तत्तत्तुर्थे अहनि इति अभ्यासेन योदशी ग्रहः प्रतीयेत, न तु एकस्मिन् अहीने चतुर्थेऽहनि, द्वितीयेऽहीने चतुर्थेऽहनि, एवं तृतीये चतुर्थे अहीने इति अभ्यासः । भोजनवत् । यथा 'चतुर्थेचतुर्थेऽहनि देवदत्तो मुहूर्ते' इत्युक्ते चतुर्थे-ऽहनि भुक्त्वा पुनः ततश्चतुर्थेऽहनि इति गम्यते तद्वत् । तस्मादेकस्मिन्नहीने इति पूर्वं, पठः ।

अपिवा संख्यावच्चाज्ञानाऽहीनेषु गृह्यते, पक्ष-वदेकस्मिन् संख्यायैभावात् । ५६ ॥

पूर्वपक्षस्यावृत्त्यर्थः अपिवाद्यदः । चतुर्थे अहनि इति योदशिग्रहस्य संख्यावच्चात् योदशार्थवत्त्वात् नाना अहीनेषु एव योदशी गृह्यते इति सिध्यति । नाना अहीनेषु एकस्मिन् अहनीनस्य चतुर्थे संख्यायाः अयस्य प्रयोजनस्य भावात् विद्यमानत्वात् । एकस्मिन्नेव अहीने तु चतुर्थे अहने इति कर्तव्य-स्वात् द्वादशाहनाधिकस्य अहीनस्य अभावात् चतुर्थेचतुर्थे इति वीष्ठा न्यया स्यात् । एकस्मिन् अहीने आदितश्चतुर्थेऽहनि, तथा अन्यस्मिन्नहीनेऽपि आदितश्चतुर्थेऽहनीनस्य, अपरस्मिन्नपि अहीने तथैव, एवं अन्यत्रान्यत्र इत्येनं भुतिवाक्यार्थः । पञ्चन्त् यथा पञ्चम्यापञ्चम्या भुङ्क्ते इति वीष्ठायाः एकस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा पठे पञ्चमीद्वयाभावात् पञ्चान्तरं शक्यते, एव चतुर्थेचतुर्थेऽहनि इति वीष्ठाया अहीनान्तरं शक्यते । तस्मात् नाना अहीनेषु गृहीतव्यः इति सिद्धान्तः ।

श्रीता शीर्षेणि निधाय उपनिष्कम्प संयेत्यति । वपट्ट-
चूटे अनुवपट्टते च हुत्वा हरति मध्यम् । तं सर्वं
समयः प्रतिविभज्य चुरचुपाकारं घाता भजयन्ति इति ।

चमसिनां वा, संनिधानात् । २९ ॥

पूर्वपक्षस्तम् । पूर्वस्थोके विद्वान्पक्षमाद्येषु
वा-शब्दः । चमसिनमेव हरियोजनेऽपि अधिकारः ।
तेषामेव संनिधानात् । 'चमसिनोऽन्याभ्रमणान् यथा-
चमसं भजयन्ति अपैतस्य हरियोजनस्य सर्वं एव
लिप्यन्ते' इति एकमेवैतदाश्रयम् । तेन सर्वशब्देन
चमसिनामेवानुवादः । ततश्च नास्ति प्रावस्तुतो भयः ।

सर्वेषां तु विधित्वात्, तदर्थं चमसिभूतिः । ३० ॥

पूर्वस्थोक्तपूर्वपक्षं त्रयान्ये व्यापयति । हरियोजने
न केवलं चमसिनमेव संनिधानम् । किन्तु सर्वेषामेव
संनिधानमुचितं यजमानस्य च । सर्वेषां विधित्वात्
'एवं एव लिप्यन्ते' इति वाक्यस्य सर्वविधानार्थत्वात् ।
'चमसिनोऽन्याभ्रमणान् यथाचमसं भजयन्ति, अपै-
तस्य हरियोजनस्य सर्वं एव लिप्यन्ते' इति वाक्यस्य
तु इयं स्थापित्तिर्योजना-चमसिनभ्रमणान् भजयन्त्येव,
ते च भजयन्तो यथाचमसमेव इत्यनुवादः । अपैतस्य
हरियोजनस्य न केवलं चमसिनः, किन्तु सर्वे एव ऋत्विजो
यजमानभेदि । अर्थात् प्रावस्तुदपि । तदर्थं हरियोज-
नार्था हरियोजनश्रुत्यर्था चमसिभूतिः । महाभाष्ये हरि-
योजनः, यस्याद्य सर्वं लिप्यन्ते, अन्येषु चमसि
एकैकं पदेति । के.

● प्रावस्तुतस्तद्विधाः सर्वे एव हरियोजने मध-
विताः । भा. १।५।१।२-३०.

● प्रादक्षमण्यं नाम कश्चिद्वारं विधेः प्रयोजन-
रूपस्य संनिधिमामान्तेः स्वयमप्रयोजनभूतेः प्रयोजन-
प्रयोजनमात्रेण अभिप्रायमिदम् (१६ प्राभाकरोक्तम्) ।
सोम. ५।१।१. ४-५९, ● प्रादक्षमण्यवाक्ये अवि-
तमिषने आवाह्या-योग्या-संनिधानानि प्रयोजयानि,
न तु शब्दोपाय इति । ५।१।१. वार्त्तके ३.

● शीर्षे कश्चिद्विजयनमापन्नं च । वि. २।१।१.

● मुमुष्टिः महान् दर्ममुष्टिः । 'मुमुष्टिना अगच्छति'
अग्निचपने अग्निम् । के.

घ

● घवाद्यः मत्स्याः विद्वत्स्वभाववात्सर्वद्योतकः ।

वि. २।१।१. वार्त्तके २. ● 'घटो भवति' इत्यत्र
आधिमप्रयोजनस्यापार प्रयोजनस्यापारमात्रं विवक्ष्यते । वा.
२।१।१।१. ४. ३७८. ● अपवरके घटो नास्ति इति
निषेधः अपवरकस्यास्य निषेधाभ्रयस्य निषेधपक्षप्रदेशात्
प्रदेशान्तरस्य सद्भावम् निषेधस्य च घटस्य प्रदेशान्तरे
सद्भावमपेक्षते । सु. ४. ५०७. ● घटो आनीयेताम्
इत्युक्ते द्वितीयो घट एवानीयते नाश्चादियथा, तथा
वगतो इत्यत्र द्वितीयः पुमानेन प्राद. । पूर्वपक्षे ।
रत्न. ६।१।१. ● 'घट करोति' इत्यत्र अभिधीय-
मानकर्मशक्त्या आधितमप्रयोजनस्यापारो वा स्वयमेव
आधितमप्रयोजनस्यापारो वा केवलं प्रयोजनस्यापार एव
विवक्ष्यते । वा. २।१।१।१. ४. ३७७-३७८.

● 'घटायोन्मीलितं चकुर्मुनेह पटं न पश्यति'
इति न्यायेन तत्र चारितार्थ्येऽपि कश्चित्तम अग्रहणे
किं मानम् । भूतिः. ४. ५९.

● घटानां निर्मातुर्ब्रिभुवनविधातुश्च कलहः
इति न्यायः । अस्य न्यायस्यात्यन्तमिती बहुशक्तिमता
सह विमहविरहायामनकार इति । साहस्री. ८८५.

● घटात्पदार्थन्यायः । यथा घटानो कुमान्ता-
मिमक्षित्वा वा अद्विष्टान्तां वा विनाशिता अत्येऽपि
दग्ने विलेक्यते, तथा प्रहतेऽपि । यत्र ल्प्यापारे
विनाशवेद्यमपनविषया, तत्रापमरतत्वीर्णं शीघ्रव्ये ।
साहस्री. ८८४.

● घटाकाशस्यायेन उपाधुपपेक्षो. परस्परपरि-
च्छेदकत्वे अन्यतरस्यापि पूर्णत्वं न युज्यते अत्र उपाधि-
रपि अप्रत्यक्ष एव । तथा चापिघाताप्यन्यतोऽपि मत्स्याः
कदाचन परस्परपरिच्छेदकत्वम्, किन्तु इतरेतराधिके
पावकत्वमेव । सनत्सु नी. ५।१. ● घटाकाशवायेन
एवोऽप्यायानि निरोधविधौ न अनेके भाति । १।२०.

● घटादयो हि प्रसक्तिकल्पना अति अप्रव-
र्योक्तवाच्य अत्यन्तविहरण्य दर्शनम् अस्मिन्,

न द्रव्यप्रयोजकत्वम्, अभिपारणस्य तु प्रयोजकं स्यात् । ततश्च याजयेये प्राजापत्यवपाऽभिपारणस्यै प्रयाजरोपेण धारयितुं पात्रान्तरमुत्पात्यं स्यात् । तद्विहितस्यै प्रयाजरोपस्य प्रतिपाद्यत्वं संवाद्यते । ननु प्रतिपत्तिरपि धारणं प्रयुक्ते एव, अन्यथा वैगुण्यप्रसङ्गात्, तस्य चान्ध्याम्यत्वात् । अत एव सने साधारणपात्रोत्पादनम् । तद्वि एवमप्यैम्, यदि कस्य चित् यजमानस्य पात्रैः प्रयोगः प्रारम्भ्यते, ततः कदा चित् तेषु प्रयुक्तेषु तस्य यजमानस्य प्रमादसंभवे पात्राणां परिधानीये कर्मणि (अन्येष्वै) विहिता प्रतिपत्तिर्लुप्येत ततश्च वैगुण्यं स्यादिति । यदि प्रतिपत्तिः न धारणस्य प्रयोजिका, ततः प्रतिपत्तिस्थोपमानादस्य कस्य चिदेकस्य पात्रैः प्रयोगः स्यात् । तस्मात् अनर्थकं प्रयाजरोपस्य प्रतिपाद्यत्वा-
मिधानमिति । सत्ययुक्तं श्रुतवत्, किन्तु अत्र प्रयाज-
रोपस्य क्रतुपञ्चवपाऽभिपारणेन प्रतिपत्तिः सिद्धा इति न धारणमवैवत् । इति वा तु प्राधान्ये प्राजापत्यवपानामवै-
गुण्यायै धारणं भवेत् इति युक्तमेव प्रतिपत्तित्वाभिधानम् । यदि प्रयोजकप्रयोजकत्वविनिर्वाहं चतुर्थे, कथं तर्हि क्रतुस्यै-
पुरुषार्थैव-यज्ञाङ्गत्वायज्ञाङ्गत्वं-अपूर्वसदृशत्वात्- नियम-
विधिन्युत्पादनं-फलविधिर्यैवादाव-फलवत्-कालार्थाङ्ग-
प्रधानार्थैव-समप्रधानत्वं-गुणप्रधानत्वादीनि विन्यस्यते । प्रयोजकप्रयोजकत्वविद्वयस्यैव तत् । तथाहि, फलवर्त्ये गोदोहनादेः क्रतुविधिमयोग्यत्वम्, नान्यथा । तथा एकत्वादेः यज्ञार्थैवे तत्प्रयुक्तम् (फलम्) । शिवकृति अपूर्वसदृशत्वे त्यागादास्य अपूर्वे प्रयोजकम् । एवं तर्हि हविर्विनाशोऽपि हविरेन्तरमुत्पाद्य अष्टसिद्धयै शिव-
कृतायाः कर्तव्यः स्यात् । नैवेद्येवम् । यद्यपि अपूर्व-
यागस्य प्रयोजकम्, यागस्तु न द्रव्यस्य प्रयोजकः, एक-
देशद्रव्यत्वात् । तस्माददोषः । एवम् ' अर्थे समवैष-
म्यम् ' (४।१।८।११) इत्यतः पूर्वे रोपरोपित्वविचारेण प्रयोजकप्रयोजकत्वं निरूपितम् । अत एवोक्तम् ' अति-
क्रान्तस्तृतीयविषयः ' इति (भाष्ये) । ततः (सम-
वैषम्यस्योत्तर) साक्षादेव स्थणानिस्वरूपम् । गोम-
लिमाणां तु प्रतिपाद्यत्वं कृष्णविषाणप्रसङ्गेनोक्तम् । तथा कर्तृदेशकालगुणद्रव्यसत्त्वागणां दृष्टयानामर्थप्रसङ्गात् न
विषाणं संभवति, देशान्तरपरिनिष्ठपत्येऽपि परिसंख्या

स्यात् । न च अन्यो विधिप्रकारः संभवति, तस्मादनु-
वादः इत्याद्यङ्गस्य अस्ति अन्यो विधिप्रकारः नियमो
नाम यत् पाथिकप्रासादाश्रयपरिपूर्णागिति यावत् । तस्मात्
विधिरिति । यदिदं नियमविधिन्युत्पादनम्, तदपि दर्श-
पूर्णमाद्यादिविधीनां नियमेन समादिप्रयोजकत्वविद्वयस्यम् ।
तथा अप्राप्यलोकप्रवणादीनामर्थेवादावै पर्णमयीत्वादीनां
क्रतुविधिप्रयुक्तिः, न फलविधित्वे । विश्वजिदादीनामफलेष्वे
प्रयोजकत्वमेव विधेर्दृष्टंमम्, फलवत्त्वे तु तत् भवति ।
ततः फलगतविशेषानुसंधानं प्राक् अङ्गप्रयोजनसंबन्ध-
विचारात् । तथा ' ओम्नि चित्वा सौत्रामण्या यजेत '
इत्यादीनाम् अङ्गप्रयोजनसंबन्धपरत्वे अस्तिविधिप्रयुक्तिः
सौत्रामण्यादीनाम् । कालार्थेवे दर्शपूर्णमासयोः होम-
प्रयोजकत्वं च न भवति । तथा जातेष्टेः रोपिविरोधेन
विधिचान्तरस्यैवाधममिधाय शौचकालप्रयोजकत्वमुक्तम् ।
तदुपोदात्तत्वेन च पुत्रप्राप्तिपञ्चातिपादनम् । पुनरुक्तत्वे हि
रोपिविरोधः शक्यते वक्तुम्, न पितृकृतत्वे इति । ततः
अङ्गभूतायामपि सौत्रामण्या स्वकालप्रयोजकत्वमुक्तम् । तथा
अनुमत्यादीनां विवेचनादीनां च समप्राधान्ये सर्वेषां फल-
मेव प्रयोजकं स्यात्, गुणप्रधानत्वात् न अनियोज्यता
ननुप्रयुक्तत्वमिति । ननु प्रधानेषु विधिरेव प्रयोजकः, न
फलम् । तत् कथं प्रधानेषु फलं प्रयोजकम्, अत्रेषु
विधिरिति । बाळिश्यमेकदेशिवत् आचर्यते । नैवा-
स्माभिः प्रधानेषु विधेः अप्रयोजकत्वमुच्यते, किं तर्हि ।
प्रयुक्तिविशेषविन्ता क्रियते इति । यथा चातुर्मास्य-
प्रयोगविधिः दधान्यवनप्रयोजकोऽपि किम् आमिक्षाऽप्यै
प्रयुक्ते, उत वाजिनाद्येवमपि इति विचार्यते, यद्ये च
प्रयुक्ते, तत् प्रयोजकत्वमित्युच्यते, आमिक्षा प्रयोजिका,
न वाजिनमिति, तथा अप्रापि ' किं विदेवनादीनां
फलं प्रयोजकम्, उत फलः ' इत्यस्य अयमेवायैः ' किं
कविद्वयस्यै प्रयुक्तते, उत ननुप्रकारविद्वयस्यैम् ' इति ।
एवमुक्तस्यापि विदेवनादीनां रोपविचारेण प्रयुक्तिविशेष-
विन्यैव क्रियते । तथा स्विग्रहस्य नित्यत्वात् नित्यवत्
उपोतिशोमादिप्रयुक्तिः, वैश्वानरादेस्तु नैमित्तिकत्वात् न
नित्यवत् प्रयुक्तिः, पितृयज्ञस्य अनङ्गत्वात् न दर्शपूर्ण-
मासयुक्तिः । तथा स्वग्रहशयोः पशुपुष्पमुक्तात् ।

ॐ घुणाक्षरन्यायः । घुणः कीटमैदः । यथा घुणेन मक्षिते काष्ठौ हस्तसात् फकारादिवहश्चिद्रेषु सख्यु घुणेनाखराणि निर्मितानि इति मूषेः कल्पयते तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री. ८९.

● अबुद्धिपूर्वकस्य हि प्रामाण्यं घुणाक्षरन्यायेन कचिद् भवेदपि न सार्वनिकं भवेत् इति बोद्धः । परिमलः. २।२।८।४२ न. घू. * न चैवमपि घुणाक्षर-न्यायेन वेदसमानानुपूर्वीकस्य वाक्यस्य अर्धान्तरविवक्षया प्रयोक्तारि व्यभिचारः । सकलवेदवस्तुत्वस्य विवक्षितत्वात् । १।१।३ वर्णकं १ प्रलू.

● 'घृते देवाना मस्तु पितॄणाम्' इत्यनें दीक्षाया-म्यङ्गसंबन्धिनवनीतविधेः अर्थवादः । के. ३।४।३।११. * 'घृतं प्रोक्षणम्' इति विहिते घृते प्रोक्षणे 'आपो-देवीः हुदाः स्व' इति प्रोक्षणमिमन्त्रणार्थो मन्त्रः 'घृतं देव शुद्धमसि' इति ऊचते । बाल. घृ. १२७. * 'घृते चर्चं निर्वपेत् अतः कृष्णलमापुष्कामः' (प्रदाने च) 'चवारिचवारि कृष्णलान्यवदति' । (कृष्णमुखगुञ्जा-परिमितान् सुवर्णकणान् वातसंख्याकान् घृते प्रक्षिप्य नार्हवत्यादौ प्रतरोष्णीकरणे चकचं विह्वमिति शेषम् । के.) । भा. १०।१।१०।४०. * 'सोमारौद्रं घृते चर्चं निर्वपेत् शुक्लानां द्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकादः' अत्र प्राकृत-यवनिवृत्तिः । १०।७।११।६४. * 'घृते अपमति' कृष्णलचक्षम् । अयं लुप्तार्थः प्रतिप्रसवविधिः । बाल. घृ. १६. * घृताशने पट्टहर्षा भवन्ति । भा. ९।२।१२।४०. * घृतामातमण्वाशनयोर्वैकल्पिकयोगं वामयने पट्टहास्तेऽनुष्ठानम् । १०।६।११।२७-२८. * 'घृतेष्टकाः उपदधाति' इति श्रुतदम्बस्येवोपचानं पटे पूरणेन संभवत् न तु मन्त्रमयः घृतेष्टकाः । संकर्ष. २।१।२४. * घृतयागा-पशुकामेष्टौ सप्तपागगतः उपादुवाजस्य विकृतिः । वि. १।२।७ वर्णक २. * 'घृतवतीमध्वर्यो सुचमास्यस्य' सुगादापनमन्त्रोऽपम् । संकर्ष. ४।४।१०.

ॐ षोडारुहस्य विस्मृतो षोडः इति न्यायः । वृहती. घृ. १३५. । लोके द्युत्यमन कथासु धूपदे षोडारुहस्य भवतो विस्मृतो षोडः इति । विस्मृतः विचा-दप्रमत्तः । ऋजु घृ. १३५.

● ब्राजमिन्द्रियं गन्धमात्रमिन्धुञ्जकतया गन्धवत्त्वा-नुमानेन दृष्टिर्वीप्रकृतिकम् । मणि. घृ. १९.

च

● चार्थे इतरेतरयोगे (द्वन्द्व-) समावधिवाचनात् । भा. ६।१।५।२२ घृ. १३६६. * चाक्षीनां निपातो-पसर्गाणां पृथक् पदत्वेऽपि केवलाप्रयोगित्वेन स्वातन्त्र्येण अर्थप्रतिपादकत्वाभावात् पदान्तरार्थातिशयद्योतनार्थत्वाव-धारणात् तत्तममिन्धुञ्जतस्य नामरपस्य अङ्गत्वात्पदस्य वा तत्रैरेक्येण स्वार्थासमाप्तत्वात् पदान्तरान्वयानुपपत्तेः चादिशब्दोपहितवैरव्य अनव्यः । सु. घृ. ४३४.

● चशब्दः अपिशब्दार्थवाची क चित् 'कुमारश्च न पयो लभेत्' कुमारश्च अपील्यर्थः । वि. ११।१।९.

● चशब्दः । तन्त्रने (१०।३।११ अधिकरणे) 'यथा प्रकृतेः परस्तादुच्चार्यमाणः प्रत्ययः स्वार्थं प्रकृत्यर्थान्वितमेव अभिपद्ये, तत्र चशब्दः यस्मात् पर उच्चार्यते तदर्थम् अर्थान्तरान्वितम् उच्चारितमात्रः एवाभिपद्ये, इति प्रकृतिप्रत्ययवत् चशब्दस्येतेऽपि मुख्यमेव भुतिव्यम् । अन्यथा पुरस्तादपि उच्चार्यमाणः स्वार्थं कुर्वात्' इत्युक्तम् । तत्किञ्चनम् । लोकावैद्योः चशब्दस्य व्यपञ्चितत्वाऽपि प्रयोगदर्शनेन पुरस्तात् प्रयोगेऽपि तदर्थमतीतेरित्यस्यात् । तथा सति सर्वेषामपि निपातानां भुतित्वमपि, सप्त-वन्धिकशब्दमात्रस्य भुतित्वमपत्तिश्च । इति दिक् । सोम. १०।३।११. * चशब्दस्तापत् समुपयस्य न पर्वाय-वचनः । दुर्. १०।३।१४।५६. * चशब्दः दु-शब्दस्य स्याने 'किञ्चेह भवतः' इतिवत् गमयितव्यः (अचोदितं च कर्ममेवात् १।४।३० इत्यत्र) । या. ३।४।१।१० घृ. १६४. * चशब्दः सुशब्दस्याने हटश्च यथा 'किञ्चेह भवति' इति । 'गुणावेष्टश्च सर्वत्र' (गुणावेष्टस्य सर्वत्र इत्यर्थः) । भा. ८।१।६।२८.

● चशब्दः यस्मात् पर उच्चार्यते तस्य अर्थान्तरार्थनये भुलैवाह, न वाक्येव । यदि हि वाक्येन स्यात्, पुरस्ता-दपि उच्चार्यमाणः एतमर्थं कुर्वात् । १०।३।११।४२. * चशब्दः यस्मादर्थे (क चित्) । ऋजु. घृ. १६७. * चशब्दः समुपयं भुवन् उच्यतेनयेन त्रीति, न

‘प्रत्याह्म्या भुवः पूर्वस्य कर्ता’ (पा० १।१।४०) आह्मतिपूर्वकध्रुवातुल्यमभिग्याहारे धात्वर्थप्रतिपादनक-
याचनकर्तुः संप्रदानत्वम् । ‘देवदत्ताय गामादागोति
प्रतिशृणोति वा’ । प्रतिश्रवणादिधात्वर्थेन ग्याप्यमानत्वात्
याचकस्य ।

‘अनुप्रतिगृणश्च’ (पा० १।४।४१) प्रत्यतुपूर्वक-
गृणोते, समभिग्याहारे पूर्वपाठनादिकर्तुः हेतुः संप्रदान-
त्वम् । ‘अध्वयुः होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति’ (होता
श्रवति तमध्वयुः प्रोक्षाद्व्यतीत्यर्थः) इति धातुलक्ष्यप्रोत्सा-
दनग्याप्यमानत्वात् । एवं च प्रत्यये चतुर्थी ।

“यत्तु धात्वर्थकर्मण्यप्यमानस्य अर्धमवेन अन्य-
ग्रन्थः, तत्र उपपदविभक्तिः सादृष्यादिलक्षणाया
उपपदार्थे अन्यत्वेन प्रधानक्रियाधामन्यत्वात्, ‘भूक्तये हरिं
भवति’ ‘भक्तिरुनाप कल्पते’ इत्यादौ । अन कल्पित-
प्राप्तिक्रियाऽन्यत्वेन भुतभजनादिक्रियाया कारकत्वेन
साक्षादन्यत्वात् साध्यत्वमात्रे साधनिकत्वाच्च” इति
वैयाकरणः । अन्ये तु अत्र चतुर्थ्यां नोपपदविभक्ति-
त्वम्, किन्तु साध्यत्वलक्षणाया कारकविभक्तित्वमेव । अत
एत ‘सर्वेभ्यः कामेभ्यो दसंपूर्णमासी’ इत्यादौ साध्यत्वेन
भावनाऽन्वयः अङ्गीक्रियते इत्याहुः । परे तु तथापि
स्वार्थं नामान् इत्यर्थात् उपपदविभक्तित्वमेव इत्याहुः ।
तत् ‘अग्निमाधने’ इत्यादौ द्वितीयाया अपि उपपद-
विभक्तित्वापत्त्या उपेक्षणीयमेव ।

एवम् ‘यास्ताव कपिता विद्युत्’ इत्यत्र कल्पित
ज्ञानक्रियाऽन्यत्वेन ‘फलेभ्यो याति’ इत्यादौ अप्रयुज्यमान-
तुमुत्पन्नकर्तृकल्पिततादृशप्रतिपत्त्याऽन्यत्वेन उपपदविभक्तिः ।

‘सुमर्षाच्च माधवचनान्’ (पा० २।१।१५)
‘यागाय याति’ इत्यादौ कल्पितदशैनादिक्रियाऽन्यत्वेन
उपपदविभक्तित्वम् । ‘यागासाध्यकं यानम्’ इत्यर्थे तु
पूर्ववत् कारकविभक्तित्वमेव । ‘जनार्दनायार्थम्’ इत्य-
त्रापि उपपदविभक्तित्वम्, पक्षे कारकत्वं च ।

‘नमः स्वस्ति स्वाहास्वधाऽलंबपट्टयोगाच्च’ (पा०
२।१।१६) इति विहितानां नमःपदादियोगे चतुर्थी
उपपदविभक्तिः । यथा ‘हरेये नमः, स्वयमुये नमस्कृत्य’
इतिभुक्तुल्लयितुमित्यर्थः । ‘नारायणे नमस्कृत्य’ इत्यत्र तु

छान्दसः प्रयोगः (चिन्त्यमिदम्) । ‘प्रजाभ्यः स्खिति’ ।
स्वस्तिपदं कल्याणवाचकमिदम्, द्वितीयं सुवन्तम्,
‘स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः’ ‘वैश्वानरो वसुरमिः स्वस्थे’
इति उभयथा प्रयोगात् । उभयप्रापि मङ्गलवाचकत्वमेव ।
‘अग्नये स्वाहा, पितृभ्यः स्वधा, इन्द्राय वयट्’ ।
स्वाहापदं स्वधापदं वयट्पदं च प्रदानार्थकम् । अलम्
इति पर्याप्यर्थसमर्थादिवदान्तारोपलक्षणम् । अत एव
स्वामिवाचकप्रमुषदसमभिग्याहारे पठ्येव साधुः न
चतुर्थी । ‘इयं आळो घनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरी-
शिता । अधिभूतांशको नेता प्रभुः परिदृष्टोऽधिपः ॥’
इत्याद्यनुशासनात् प्रमुषदस्य स्वामिनि शक्तिप्रदात् ‘प्रमु-
षुमुषुवनवयस्य’ (माघ. १।४९) इति प्रयोगाच्च ।
‘तस्मै प्रभवति’ (पा० ५।१।१०१) इति तु अलं-
पदार्थकप्रमुषदसमभिग्याहारात् चतुर्थ्येव साधुः । साऽपि
जनयितुं पालयितुं वा इति कल्पितक्रियाऽन्तरंग्यत्वात्
उपपदविभक्तिरेव । ‘प्रव्यादियोगे पठ्यपि साधुः’ इति
वार्तिकस्य तु भावं नाकल्याणः ।

‘मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु’ (पा० २।
३।१७) मन्यवातुल्यमभिग्याहारे तद्भावर्यकर्मणि विक-
ल्पिता चतुर्थी उपपदविभक्तिः । ‘न त्वा तृणाव नृणं
वा मन्ये’ अत्र विकल्पितानादरक्रियाऽन्यत्वात् उपपद-
विभक्तित्वम् । [‘गलयैकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टा-
यामन्यन्ति’ (पा० २।१।१२) अप्यभिने गत्यर्थानां
कर्मणि एते ख. चेष्टाया गम्यमानात्वात् । प्राप्तं प्राप्तय
वा गच्छति । मणि पृ. १३२ (इदं पाठान्तरम्)] एवं
‘प्राप्तं प्राप्तय वा गच्छति’ इति विकल्पिता चतुर्थी
कल्पितचेष्टाऽध्यादिपदार्थान्तराव्यत्वात् उपपदविभक्तिः ।
‘मनसा हरिं व्रजति’ इत्यत्र चेष्टाध्याभावत्वात् द्वितीयैव
साधुः इति विक् ।

अत्र मीमांसकाः । चतुर्थ्यां देवतात्वे शक्तिः ।
‘तद्धितेन चतुर्थ्यां वा मन्त्रवर्गेन वा पुनः । देवता-
संगतिस्तत्र दुर्बलं तु परपरम् ॥’ इति वार्तिकान् (वा.
पृ. ५३३ ‘मन्त्रवर्गेन चेष्यते’ ‘दुर्बलं च परपरम्’
इति च मूले पाठः) । तथाहि ‘सूक्तहविषोः’ इति-
वार्तिकान् ‘आग्नेये सूक्तम्, आग्नेयोऽष्टाकपालः’

तावे लक्षणा इति तस्याः ततो (चतुर्थ्याः तद्वितात्) दीर्घस्यमुक्तमाहरे । विभेदादौ च स्वीकारस्तवेऽपि पूर्व-दलनेयनाभावात् आद्यदलम् । तत्रापि सर्वं त्यागादिकम् अन्यलभ्यम् । केवलमुद्देश्यत्वं स्वीकारश्च चतुर्थ्यर्थः । तयोश्च उक्तपरपरासंज्ञेन विषयताघटिततामानाधिकरण्येन च त्यागद्वारेणो भावनाऽन्वयः । एवं च एतादृश-लक्षणानान्ते यत्र यत्र चतुर्थीप्रयोगः तत्र सर्वत्र लक्षणेति । काशिकावृत्तिकारस्यापि अयमेवाभिप्रायः । वैयाकरणनव्यास्तु — यत्रियाकर्मसंज्ञकजन्यफलमागि-त्वेन उद्देश्यं यद्, तन् तत्क्रियासंप्रदानम् । 'विप्राय मा ददाति' इत्यत्र दानक्रियाकर्मकारणेण गोद्वयेण यः स्वत्वात्पो निप्रस्य संवन्धः, तस्यैव फलं सुतादि, तद्ग-नित्वरूपेण उद्देश्यत्वं विभे इति य दानक्रियासंप्रदानम् इति लक्षणसमन्वयः । पितृस्वर्गादिरोन ब्राह्मणसंप्रदानक-धनदाने पितुः स्वर्गादिस्वरूपमागित्वेऽपि न संप्रदानत्वम्, तत्परत्वं पितरि धनसंज्ञाभावेन तसंज्ञा-भावात् । अत एव कर्मकारकजन्यत्वं पितृस्वर्गादावपि कदा चित् संभाव्येत इति संज्ञकजन्यत्वात्तथावनम् ।

अत्र 'कर्मणा यम्' इति द्वितीयानिर्देशात् कर्म-कारकं प्रणि संप्रदानस्य ईषितत्वं लभ्यते । तेन फल-मागित्वेन ईषितत्वं संप्रदानत्वम् इत्यर्थः । 'विप्राय मा ददाति स्वर्गायः' इत्यादौ च कर्मकारकस्य स्वर्गाङ्ग-भूतदानाद्वत्वेऽपि तत्संज्ञकस्य आनुपपत्तिरतिप्रतीतिजनक-त्वात् तस्यापि दानगद्गुण्यजनकत्वेन ईषितत्वात् विभे संप्रदानस्याविपातः । 'अत्रां ग्रामं नयति' इत्यत्र अत्रासंज्ञकजन्यफलत्वेन ग्रामस्य ईषितत्वाभावात् न ग्रामस्य संप्रदानत्वप्रसङ्गः । तादृशफलत्वेन ग्रामस्य ईषितत्वे तु 'अत्रा ग्रामाय नयति' इति प्रयोग इष्ट एव । एवमेव च 'रजकाय वस्त्रं ददाति, रजकस्य वस्त्रं ददाति' इत्यादयः प्रयोगा अपि उपादानीयाः । एवम् 'उपाध्यायः तस्मै चपेटिका ददाति' इति महाभाष्य-प्रयोगोऽपि सगच्छते । इतरथा स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकारस्व-त्वापादनरूपदानघटितसंप्रदानत्वे ईदृशप्रयोगाया भाक्-त्वापत्तेः । अतः बहुतरप्रयोगस्थापारणमिदं संप्रदानत्वम् ।

अत्र च 'विप्राय मा ददाति' इत्यत्र फलजनकत्वकल्पम् उद्देश्यनिरूपितत्वं च चतुर्थ्यर्थः । ग्रन्थार्थः चतुर्थ्यर्थं फले निरूपितत्वे च साक्षात् संवन्धेन अन्वेति । चतुर्थ्यर्थयो-श्च परस्वतापादकस्वत्वानिवृत्त्यनुकूलक्रियावाचिधायत्वं-ताऽवच्छेदकपरस्वत्वे अन्वयः । द्वितीयाऽऽयं वृत्तित्वस्यापि तत्र स्वस्वत्वे च अन्वयः । तथा च विप्रवृत्तिमुत्पन्नक-विप्रनिरूपितगोवृत्तिजनकक्रिया चैत्रनिष्ठा इति शब्दयोः । 'रजकाय वस्त्रं ददाति' इत्यादौ समप्राये एव धात्वर्थ-ताऽवच्छेदके चतुर्थ्यर्थयोरन्वयः । 'चपेटां ददाति' इत्यत्रापि चपेटासंयोगे एव धात्वर्थताऽवच्छेदके तयो-रन्वयः । 'वृक्षायोदकं मिश्रति' इत्यत्रापि वृक्षनिष्ठपुदि-जनकत्ववृक्षनिरूपितत्वयोः धात्वर्थताऽवच्छेदके उदकनिष्ठ-संयोगे अन्वयः — इत्याहुः । तत्र । संप्रदानशब्दस्य अवयवार्थसंज्ञेन शक्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । 'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र चैत्रस्य गमनक्रियाकर्मकारणग्रामजन्य-संयोगजन्यमुत्पत्तामागित्वेन संप्रदानत्वापत्तेश्च । न च इष्टा-पत्तिः । 'ग्रामं गच्छति चैत्राय' इति प्रयोगापत्तेः । न च 'आकाशतदेका संज्ञा' (पा० १।४।१) इत्यनुशा-सनात् संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यानुपपत्तेः 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' (पा० १।४।२) इति स्मृतिवचनात् गच्छति इति कर्त्राख्याते कर्तृसंज्ञायाः आवश्यकत्वे पूर्वोपाः संप्रदान-संज्ञायाः बाधोपपत्तिः इति वाच्यम् । तथात्वे 'चैत्रेण ग्रामो गम्यते' इतिषत् 'चैत्राय ग्रामो गम्यते' इति प्रयोगापत्तेः । कर्तृत्वविशेषाणां तृतीयाप्रयोगपरत्वं संप्रदानत्व-विशेषाणां चतुर्थीप्रयोगस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । इतरथा 'ग्रामं गच्छति, ग्रामे गच्छति' इति विज्ज-भेदेन प्रयोगद्वयानापत्तेः । न च 'चैत्रः स्वामे गच्छति' इतिषत् तादृशप्रयोगे इष्टापत्तिः, 'स्वस्मे गम्यते' इत्यस्य 'स्वार्थे गम्यते' इति विवरणानुरोधेन तादर्थ्य-चतुर्थीत्वेन संप्रदानविभक्तित्वानुपपत्तेः । न च एवदो-षारणाय क्रियाकरणत्वं कर्मविशेषणम्, ग्रामश्च न गमन-वरणम्, देवं तु दानक्रियाकरणम् इति नासंभवः इति वाच्यम् । देयस्यापि स्वत्वस्वरूपकारो कणत्वम्, न तु तदनुकूलक्रियाऽशे इति गमनेऽपि तद्विशिष्टम् । गमन-फलस्य संयोगस्यापि ग्रामजन्यत्वाविशेषात् । विप्रनिष्ठ-

स्वाध्यायस्थानेनानि विनियोगमाधिपति, यथा वा 'चक्रमुपस्थाति' इति चर्चोपनिषत्विधिरैव सामर्थ्य-
द्वयार्थत्वप्रकरणेश्वरो, एवं होमोऽपि उपाध्यायार्थः
सन् स्वभास्यस्य चतुर्गृहीतस्योपाध्यायार्थतयाधिपति' इति ।

अथ मतम् उपाध्यायार्थमागादिष्वपि प्रौढमेव
चतुर्गृहीतमङ्गमस्ति इति तदनुसृत्य होमविधिरयम् ।
एवमपि औपश्रुते चतुर्गृहीतस्यानेन विध्याभावात् नाष्ट-
त्यस्य चतुष्टयद्वयलक्षणार्थता सिध्येत् । किञ्च एवं सति
उपाध्यायानादौ प्रौढस्यैव एकदेश सकृदेव शुद्धा गृहीयात्
समानयनवत्, न तु अपर चतुर्गृहीतं सिध्येत् । अथ
एवमेतदोपपन्नोपादौऽस्मिन्मतः । औपश्रुते होमस्यैव
असिद्धेः न होममन्य चतुर्गृहीतं विधीयते, किन्तु चतुर्गृ-
हीतमन्य होमो विधेयः । तत्र च अन्योन्याश्रयापत्तिः,
अष्टत्वेन चतुष्टयद्वयलक्षणाया सत्या प्राप्त चतुर्गृहीत-
मन्य होमो विधेयः, होमविधौ च तस्याद्वयनिर्वाहाय
चतुर्गृहीतस्य आक्षेपतः प्राप्नोति तद्व्यतिरेकः ।
अतः समानयनदृष्टार्थत्वादेव औपश्रुते होमप्राप्तौ चतुर्गृही-
तविधिः इत्याद्यद्योपरिहारः । किञ्चेत्यादिद्वितीयदोषस्य
परिहारस्तु, उपाध्यायानादौ प्रौढैकदेशस्य चतुर्गृहीतत्वा-
भावात् । अतः तदनुसृत्य होमविधौयोगात् होमानुवादेनैव
चतुर्गृहीतं विधेयमिति । एतदप्युक्तम्, उपाध्यायानादौ
होमाप्राप्तेश्च । किञ्च यदुक्तं प्रौढैकदेशस्य चतुर्गृहीतत्वा-
भावादिति, तदपि न, प्राक्तनप्रथावन्नवविषयजोहवेऽपि
चतुर्गृहीतैकदेशस्यैव चतुर्गृहीतशब्देन लक्षणयोक्तैः तद्वदेव
प्रौढेऽपि संभवत् । एवमपि औपश्रुते चतुर्गृहीतस्य
अनेन विध्यमाणात् नाष्टत्यस्य चतुष्टयद्वयलक्षणार्थता
सिध्येत् इति दोषः पूर्वोक्तः स्यादेव । किञ्च एव
मौवात् शुद्धासुपाध्यायार्थं चतुर्गृहीतं न सिध्येत्
इत्यपि पूर्वोक्तो दोषः प्रसज्येत । यदि च तत्र कृत्स्न-
चतुर्गृहीतपरिष्कारकहोमस्य अङ्गत्वात्तुपपत्त्या चतुर्गृहीतं प्रति
होम आक्षिप्येत, ततः प्रजाजन्मैऽपि प्रत्येक तादृशहोमस्य
अङ्गत्वात्तुपपत्त्या प्रत्येकं चतुर्गृहीतमाक्षिप्येत । अथ
'चतुर्गृहीतं गौणं तादृशहोमो ह्यनेन, अथोदशाभावात्ता-
याम्' इति सामान्या, 'अभिज्ञानं ज्ञोति' इत्यादि

विशेषतो लिङ्गदर्शनैरेव उपाध्यायप्रथावानुपाध्यायभावेण
होमप्राप्तिः । 'चतुर्गृहीतं ज्ञोति' इत्यनेन तु प्राक्तनप्रथा-
जनये चतुर्गृहीतस्यैव तद्वतिरिति होमवस्य चतुर्गृहीतं
विधीयते, प्राक्तनप्रथाजनये तु 'चतुर्गृहीतं गृह्णाति प्रथा-
न्यकृतम्' इत्युद्देश्यभूतप्रथाजग्राहितस्य अतिव्यतिरेकेन
प्रतिप्रथाजं चतुर्गृहीतप्राप्त्याशङ्कामपि शुद्धेकत्वात्
एकस्यैव चतुर्गृहीतस्य तन्नेन लिङ्गदर्शनप्राप्तहोमवाच-
नतासिद्धेः न तत्र 'चतुर्गृहीतं ज्ञोति' इत्यस्य व्यापारः
इति । तदप्युक्तम् । लिङ्गदर्शनमात्रस्य होमप्राप्तत्वा-
योगात् । अत एव तत्रतत्र माध्यकरेणोक्तम् 'लिङ्गमसाधकं
प्रातिरूप्यताम्' इति । न च सतमे 'स्वरसामैक्यशालामिदं
च लिङ्गदर्शनात्' इत्यत्र लिङ्गमात्रस्य प्रापकत्वमिव यन्मापि
तथा स्यात् इति वाच्यम् । तन्नापि इतिरुक्तं स्यात्तादृश-
भावनविषयस्य तादृशपत्त्या सामान्यतः अतिदेशकत्वेन
'आप्ता, शर्कराः' इत्यत्र अपेक्षादेनेव लिङ्गे विशेष-
मात्रावगमात् इति । अत्र श्रुतिः । यवतिचोदनाचोदितेषु
द्रवद्रव्येण प्रतिपत्तिरूपे आचारात् होमे प्राप्ते अगारभ्य-
वादेन 'चतुर्गृहीतं ज्ञोति' इत्यनेन चतुर्गृहीतमात्रविधिः ।
सोऽपि उक्तरीत्या आद्यप्रथाजनप्रपत्तिरिति चेत् इति ।

यत्तु शास्त्रवीचिकया सर्वप्रधानाधिकरणे "ननु
आचारादेव होमः प्राप्तः" इत्याशङ्क्य दूषितम् । न
आचारस्य स्वतः प्राप्ताभावात् भुविकल्पनस्य च
प्रत्यक्षश्रुतिवत्त्वादेव अनुपपत्तेः । यदि च आचारप्रमाणको
होमः स्यात् तत्तत्स्य प्रकृतिविकृतिप्रमाणत्वात् विकृति-
ष्वपि औपदेशिक एव होमः इति प्रत्यक्षद्वारात्प्राप्त्या
आह्वनीयादयं पचमानेष्टयादिषु उपदेशादेव शान्तेरन्
'अग्रयश्च स्वाकालत्वात्' इति न्यायात्, तत्र 'सासमाभिः
प्रकृतितः प्रयाजका' इति सूत्रानुसन्धानेन नोपपद्येत ।
इति । तदपि चतुष्टयचतुर्गृहीतविषयमेव, तत्रैव प्रत्यक्षश्रुत्या
उपस्तरणादिवाक्यप्राप्तचतुर्वचनानुवादेन होमविधिर्भवत्
आद्यद्वयभावात् । 'चतुर्गृहीतं ज्ञोति' इत्यत्र तु न
तदापत्तिः, चतुर्गृहीतशब्दस्याभावात् तदनुवादेन होमविधे-
रसम्बन्धोक्तत्वात् । नापि द्वितीयदोषप्रसङ्गः । 'तातामभिः'
इति सूत्रस्य चतुर्वचनचतुर्गृहीतमात्रविषयताऽपि उपपत्तेः इति ।
(इति चतुर्गृहीतद्वयाधिकरणविचारः) । याज्ञ. सू. १०९

भोजने तत्संख्यं स्यात् । ५७ ॥

पूर्वपक्षिणा 'चतुर्थचतुर्थेऽहनि देहदत्तो भुङ्क्ते' इति भोजनवत् इति यदुक्तं (५६ सू.), तत्राह । भोजने तत्संख्यं भोजनदिनमारभ्य चतुष्टयसंख्यावत्त्वं स्यात् लोकाभिप्रायात् । अहीने तु शब्दामिप्रायं आक्षम् । तस्मात् नानाऽहीनेषु चतुर्थेऽहनि षोडशिग्रहणम् इति सिद्धान्तः ।

अत्र कुतश्चेत् 'भोजने संख्यावत्त्वात्ततोऽपि संख्या स्यात्' इति एतानुपूर्वी । तदर्थश्च-उदाहते भोजनवाक्ये प्रहरणदिगम्यतापर्यवसो संख्यावत्त्वात् अतविशेषा-रम्भमारभ्य पूर्वपूर्वभोजनदिनापेक्षया संख्या स्यात् ततोऽपि पूर्वपूर्वभोजनदिनापेक्षया संख्या स्यात् एकस्मिन्नेव देवदत्ते चतुर्थचतुर्थे इति वीष्ठा स्यात् इति वैपरम्प्य इति । के.

● चतुर्थे (व्यप्ये) न स्वरूपेण प्रयुक्तिर्विचारिता, किं तर्हि प्रयुज्यमानपदार्थयुक्त्या । कणिका. ट. ४१८.

● चतुर्थीयापे प्रथमद्वितीयापदाभ्यां ऋण्ययुक्तिः । तृतीययापे पुराणप्रयुक्तिः नाम फल्ययुक्तिः । चतुर्थे तु फल्ययुक्त्यपवादः । सोम. ४।३।६, ४।४।१, ● 'अङ्गप्रधानमित्येव चतुर्थाध्यायगोचरः ।' वा. २।२।३।३ ट. ४७३.

● चतुर्थाध्यायस्यापदान्तराधिरूपेणोपसमाधानम् । यजतिचोदनाचोदितेषु ब्रह्मवन्नेषु प्रतिपत्तिरूपे आचारात् होमे प्राप्ते, अनारभ्यप्रादेन 'चतुर्गृहीतं श्लोकेति' इत्यनेन चतुर्गृहीतमात्रविधिः । सोऽपि आचरणप्राप्त्यपत्तिरित्येव इति । बाळ. ट. १११. ● चतुर्थाध्यायार्थः प्रयो-व्यापमेव । अत्रार्थपुराणार्थं तु उदाहरणविशेषनिवृत्तया प्रयोग्यत्वसिद्धयर्थं विचार्यते । भाट्ट. ४।१।१.

● चतुर्थाध्यायार्थविचारः । (न्यायखण्डालास.) एवं धृत्यादिभिः वर्णयते अंगवशे अनुष्ठानयोग्या मायना संज्ञाया निधीयते, अनुष्ठानप्यते इत्यर्थः । अनुष्ठानकृत्येन हि विधेः स्वरूपम् । अतएव न पठे, तत् एव अनुष्ठान-विदेः नामो विधिना इति चेत् न, साधनवाच्यमिति भावेन प्रवृत्तैर्मपत् । साधनत्वमत्र हि साधन कर्तुं प्रति अवगम्यते । तत् किं देवनिर्मितस्येव निश्चयवत्प्रतिगम्य-

दिनतपनातपनिपातसंज्ञतनोरिव मेघपुष्पगर्ममेघसंघस्य (मेघपुष्पं घनरसः । मेघपुष्पगर्माणां जलगर्माणां सजलानां मेघानां संघस्य इत्यर्थः) संज्ञापस्य उदादिकत्वम् (मेघसंघः संज्ञापम् उदादयति इति) कर्मणः फलजनकत्वम्, उत अन्यकृतस्य प्रपाऽऽदिवत्, भोजनादिवद्वा स्वयंकृतस्य इति विशेषानवगममात् न प्रवर्तेत । विधिस्तु प्रवर्तकस्वभावात् 'कर्तुरेव इदं फलं साधयति' इति कल्पयति इति भवति अनुष्ठानकः । विशिष्टानुष्ठानं च विशेषणानुष्ठानप्र-त्तरेण अनुपपन्नमिति विशेषणेष्वपि अनुष्ठानकः अर्थात् भवति । तन केनां केन प्रकारेण अनुष्ठानको भवति इत्येतत् चतुर्थे चिन्त्यते । तत्र फलस्य तावत् पुरापस्य स्वयमेव प्रवृत्तत्वात् न विधिः अनुष्ठानको भवति । कथं तर्हि लक्ष्यमाणत्वं उभयोरिति तात्पर्यात्तापि साधनाशयत् चोदनालक्षणत्वमुच्यते ? नैष कोपः । चोदनापमेयं हि तदुक्षणम् । तत्र ज्योतिष्टोमादेः प्रमाणान्तराभ्यमानस्यापि यथा फलसाधकं विधिप्रमाणकमिति तदुक्षणत्वम्, एवं फलस्यापि तात्पर्यात्त्वमन्यतः अनवगतमिति विधेयैरा-गम्यते इति भवति तदपि तदुक्षणम् । न च एतान्तरा विधेयत्वम् । नहि अशाकतृणानं विधिः, येन तद्विषयतया फलस्य विधेयत्वं स्यात् । किन्तु अप्रवृत्तप्रवर्तनम्, तेन यत्र पूर्वमप्रवृत्तः पुरुषो विधिययात् प्रवर्तते, तत् विधे-यम् । फले च पूर्वमेव प्रवृत्तिः मानसी संज्ञाया (ज्योति-ष्टोमाभ्यन्तरेणममेऽपि तत्र तावत्वेव प्रवृत्तिः । नहि कायवचनचोदाः फलमवगच्छन्ते । साधनस्य तु तत्प्रयो-ज्ञाते सति पूर्वमप्रवृत्त एव प्रवर्तते । तस्मात् तत् विधे-यम्, न फलमिति । एवम् अङ्गानामपि दृष्टान्तपदार्थाना-मामिष्टाऽऽध्यायने अनुष्ठानम्, न याजिनास्यैवता । प्रतिपत्त्यर्थं च प्रतिपार्थं इयं नामनुष्ठानप्यति । नहि रोषार्थे रोषानुष्ठानम्, रोषस्य तु रोषानुष्ठानम् । रोषिणोऽपि यत्र अन्यसाधनस्यैव अन्यत्र विनिवोग यथा पुरोडासा-कनास्यस्य तपोन्याये, तत्रापि पश्यपुनश्चैव । सत्य रोष-त्वेऽपि प्रयाजरोषस्य साधनत्वात् न स्वयं प्रयोक्तव्यम् । किमर्थं तर्हि प्रयाजरोषाभिप्रायस्य प्रतिप्रतिपत्तिरादत्तं रोषस्यापि प्रयाजरोषस्य समुक्तस्यैव विधियोक्तं नाभि-प्राणेन प्रयुक्तिर्भवति । सत्य रोषस्येऽपि प्रयाजरोषस्य

इत्यादी चतुर्थी । 'यद्' याति 'इति तदर्थः । स च प्रहृते ध्वम् । न च 'तादर्थ्ये चतुर्थी' इत्यनेन गतार्थत्वम्, तुमुनेव तादर्थ्यस्यापि यत्र उक्ततया साधुत्वाये प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाप्राप्ते चतुर्थीविधिवार्यक्यात् । न च शुद्धभावे एव घञे वृत्तपाद तादर्थ्यचतुर्थ्युपपत्तेः 'भाववचनाश्च' इति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्रियाधीया क्रियाया विशेषनिहितेन तुमुना घञो बाधापत्तेः, तदन्तोपरि तादर्थ्यचतुर्थ्युपपत्तेः । अतः तदभावाये घञादेरपि तदर्थे विधाने कृते प्रथमावाधार्य चतुर्थीविधिवार्यक्यात् ।

एवम् 'नमः स्वस्ति स्वाहा स्वाहा संलंपटव्यो गच्छ' (पा० २।३।१६) इति शास्त्रेण एभिः शब्दैरेभिः चतुर्थी स्यात् इत्यर्थेन 'हृत्वे नमः' इत्यादी चतुर्थी । उद्देश्याव चतुर्थ्यर्थः । तस्य च स्वनिरूपकनमनास्तित्ववैशिष्ट्यमाख्यातायै संसर्गः । उपपदस्य संसर्गपटकत्वे तापर्म्यप्राहकत्वाच्च उपपदविभक्तित्वम् । न च तादर्थ्यचतुर्थ्यैव 'ब्राह्मणाय दधि' इत्यादाविव गतार्थत्वम्, नमःपदयोगे पठनीयावृत्त्यर्थत्वेन नमनार्थकतादन्तरयोगे वा चतुर्थीभाववर्तकत्वेन च कार्यक्यात् । यदा तु नमनस्य भाववैयर्थ्यम्, तदा प्राप्ते संसर्गपटकत्वात्तापर्म्यप्राहकत्वात् कारकविभक्तित्वेन 'देवात् नमस्कारोति' इत्यादी फर्मवार्थिका द्वितीयाऽपि नावुपपत्ता । प्रमाणम्. स्वस्ति, अग्नये स्वाहा, पितृभ्यः स्वधा, दैवेभ्यो हरिरत्नम् । पर्वान्वयैकभावात् अलंकारः । उपलक्षणं च प्रभु समर्थ शक्त्यादिशब्दानाम्, 'तस्मै प्रभवति' इति प्रयोगात् । न तु अत्र पठनीयावृत्तिः । तेन 'प्रभुर्दुष्टपुंजनमपश्य' (माघ० १।४९) इति न विरोधः । वपश्चिन्दाय । चकार. पठनीयवायेकः ।

एवम् 'मन्त्रकर्मण्यनादरे विभागाऽप्राणिषु' (पा० २।३।१७) इत्यनेन प्राणिवर्जिते मन्त्रतेः घर्मणि तिरस्काररूपानादरे विवक्षिते चतुर्थी वा स्यात् इत्यर्थेन 'न त्वां वृणो वृणाय वा मन्ये' इत्यत्र वैचित्र्ये चतुर्थी । अत्र कर्मत्वे चतुर्थ्यर्थः । अत्र च वृणवद वृणवदपरम् । तथा च वृणवदवर्गमभिन्नं त्वत्त्वमैकं श्रमम् इत्यर्थः । त्वत्त्वमैकशने वृणवदवर्गमैकमेव अत्र त्वयि वृणवदवर्गमेव पर्यवस्यति । तत्र च अनादरनिवृत्त्याम् 'त्वा वृणवदवर्गमपि न मन्ये' इत्यर्थः पण्डितः । अतो नोपपत्त्यः

विशेषाया चतुर्थीप्रयोगः । अत्र मन्ये इत्युपादानात् 'मन्ये' इत्यत्र न चतुर्थी । तेन 'त्वां वृणो मन्ये' इत्येव प्रथमः । अत्र 'अप्राणिषु इत्यपनीय नौ-काक-अत्र श्रुक् सुगालपर्वेषु इति वाच्यम्' तेन अप्राणिष्वेऽपि 'न त्वा नावम् अन्नं वा मन्ये' इत्यादौ न चतुर्थी । प्राणिष्वेऽपि च 'न त्वा श्वे मन्ये' इत्यादौ भवत्येव चतुर्थी । न चैवं मन्त्रतिकर्मत्वानिसेयात् सुधमच्छब्दादपि चतुर्थ्यापत्तिः, अनदरे इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरम्यञ्जके कर्मणि चतुर्थीविधिप्रतीतेः तदमसङ्गात् ।

तत् सिद्ध सर्वत्र चतुर्थ्याः भावनाऽन्वय इति ।

आहूतहृत्स्वः. ट. १०१-११२.

* चतुर्थ्या मन्त्रवर्णो वाच्यते । 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इति चतुर्थ्या केवलस्यार्थः देवतात्वप्राप्तिकया अग्निर्गोतिरिति मन्त्रवर्णः वशोतिहृत्व-विशिष्टस्याग्नेर्देवतात्वप्राप्तकः । बाळ. ट. १४४.

॥ चतुर्थ्यन्ते देवताप्राधान्यम् इति न्यायेन कर्मण एव सर्वभूतोपचित्तिखिलपक्षेतुत्वेन सर्वातिशयत्वमनिवार्यम् इत्यादाद्यापाम् । श्रीकर. ३।२।३७ अम्.

* चतुर्थ्याद्युपासताः कल्पकानां सर्वासां सदाचारः । वा. १।३।३७ ट. २०५. * चतुर्थीनिर्देशे देवानां देवतात्वं वाक्येन, तद्विद्वन्निर्देशे भूत्या । भा. २।२।९। २३ ट. ५३३ । 'तद्विद्वन् चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्टते । देवतासंगतिसत्त्वं दुर्ज्ञेयं च परपरम् ॥' वा.

* 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयते त्रयोदशमावास्यापाम्' आहवनीयगतवपट्टाशुतिशरीरगणनमेवेदम् । पञ्च प्रयानाः, द्वौ आगम्यमागौ, स्विष्टकृत्, त्रयोऽनुपजाः, प्रधानहूतियवमिति चतुर्दश पौर्णमास्याम् । सताप्यस्य सहाय्यतायात् प्रधानहूतिद्वयं वेपं समानम् इति त्रयोदश अमास्यामावापाम्. के. (भा. २।२। ३।८) । * 'चतुर्दशभिर्घपति' चपने कृते देशे ग्राम्याभ्यास्यानि च बीजानि चतुर्दशभिर्घपति । संकपे. २।१।१५.

* 'चतुर्दशरात्रं पतिश्राकामा आशीत्' । तत्र. मेतत् । समभूतश्रादशाहवर्गपतिदेशोऽत्र । वि. ८।२।५.

सामहणीदशपूर्णमासज्योतिष्टोमविचाराः राजसूयवत्
द्रष्टव्याः । इति । न्यायरत्नमाला.

● चतुर्थी तद्धितेन व्याप्यते देवताविधौ । बाल.
पृ. १४४. ● चतुर्थी त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्व-प्रतिगृही-
तत्वसमुदायामकसंप्रदानत्ववाचिनी, लक्ष्यया पाच्यैक-
देशस्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वात्मकं देवतात्वं वदति । सु.
पृ. ७४८.

● चतुर्थी । संप्रदानं चतुर्थ्यर्थः 'चतुर्थी संप्रदाने'
(पा० २।३।१३) इति सूत्रात् । संप्रदानत्वं च
धात्वर्थकर्मणा व्याप्यमानत्वम् । व्याप्यमानत्वमभिप्रेष-
मागतम् । धात्वर्थकर्मजन्यव्याप्योद्देश्यत्वम् इति यावत् ।
यथा 'विप्राय गां ददाति' दानकर्मभूतगोजन्यपयो-
द्देश्यादित्यप्यारोद्देश्यत्वात् विप्रस्य संप्रदानत्वम् । 'रजकाय
वर्धं ददाति' इत्यत्र तु ददातेर्लोभशक्तत्वात् चतुर्थ्यपि
संचयप्रमाणे लक्ष्यशक्तिः । एवं च दानकर्मभूतगवादि-
प्रतिगृहीतत्वं संप्रदानत्वम् । 'कर्मणा यमभिप्रेति स
संप्रदानम्' (पा० २।४।३२) इति सूत्रस्यापि
अयमर्थः । दानकर्मणा गवादिना यमभिप्राप्नोति इति
जीर्णः । अभिनवास्तु रुद्रद्वारकधात्वर्थोद्देश्यत्वं संप्रदा-
नत्वम् । धात्वर्थजन्यद्रष्टृकलाकृत्यमिति यावत् । तत्फलं
यत्कर्मवेषु पालयैताऽवच्छेदकम्, अकर्मवेषु जन्यमायम् ।
सूत्रस्यापि कर्मणा धात्वर्थेन इत्यर्थः । तेन 'विप्राय गा
ददाति, पत्न्ये शेते, कृष्णाय रोचते भक्तिः' इत्यादौ
मुख्यः प्रयोगः । अत्र विप्रनिष्ठसत्त्वोपस्थाद्युद्देश्यज्ञो
दानात्तुक्रुणे व्यापारः, पतिनिष्ठसत्त्वोद्देश्यकचयनात्तुक्रुणे
व्यापारः इत्यादिबोधः । एवं च कर्मकारकापेक्षया संप्रदानस्य
प्राधान्यम् । अत एव 'मैनावहणाय दण्डं प्रयच्छति'
इत्यत्र न दानस्य दण्डप्रतिपत्त्यर्थत्वं हिन्तुं लभ्योक्त्यमाणा-
संस्कारत्वम् (इति) सिद्धाविति । 'आनेयाय हिरण्यं
ददाति' इत्यत्र तु आनेयस्य संप्रदानावेऽपि न भाव-
नोद्देश्यत्वम्, भूतमाप्नुययोगाभावेन इष्टत्वाभावात् इति
दिक् ।

'रुच्यर्पणा मीषमानः' (पा. २।४।३३) रुच्यार्ति-
धातुसमभिप्राहारे तु मीषमास्यैव संप्रदानत्वम् ।

'देवदत्ताय वने रोचन्ते फल्ग्वि' इति रुचिपत्वस्य
अवच्छेदकज्ञातं वनेन वननिष्ठत्वेऽपि न संप्रदानत्वम् ।

'स्नापद्गुद्वाशपा क्षीप्पमानः' (पा० २।४।३४)
क्षीप्पमानस्य संप्रदानत्वम् । 'गोपी स्मरत् कृष्णाय
स्नापते निहन्तुते तिष्ठते शपते वा' इति । स्मरहेतुक्रुणोषी-
कर्वृकस्नापनारिशापनवत्वात् कृष्णस्य संप्रदानत्वम् ।
'इवीच पाण्य शपतः पिकान् द्विजान्' इत्यत्र पाण्यस्य
शापशापनाभावात् न संप्रदानत्वम् । स्नापनं सचयनम् ।
निह्वः अपनयः ।

'धारेरुत्तमर्गः' (पा० २।४।३५) धारयति-
समभिप्राहारे उत्तमर्गस्य संप्रदानत्वम् । 'मघं सुवर्णंयत्
धारयति देवदत्तः' देवदत्तकर्तृकधारणकर्मभूतसुवर्णयत्त-
व्याप्यमानत्वात् सुवर्णयत्तधारणजन्यद्रष्टृत्वत्वाद्वा । अत
एव 'वने धारयति' इत्यत्र वनस्थ न तत् । उत्तमर्गस्य
च गृहीतवचनशुद्धिभागित्वं शुद्धिजन्यपुलमागित्वं वा ।
एतेन 'भकाय धारयति मोक्षं कृष्णः' इत्युदाहरणं
सूत्रविरुद्धम् ।

'रुद्रेयीषितः' (पा० २।४।३६) रुद्रयति-
समभिप्राहारे रुद्रासमाम्नायविषयस्य संप्रदानत्वम् ।
महद्रेष्ठ्याविषयस्य कर्मत्वम् । 'पुण्येयः स्पृहयति' ।
'वने स्पृहयति' इति वने तदभावः ।

'कुषद्रुहेर्षाऽसूयाऽर्षाणां यं प्रति कोपः' (पा० २।
४।३७) 'कुषद्रुहेरुपसृष्टयोः कर्मे' (पा० २।४।
३८) 'अरये क्रुण्यति द्रुमति ईर्ष्यति अस्पृयति' । उप-
सृष्ट्यर्थितनोपायार्थं रूपानुसमभिप्राहारे कोपकर्मणः अरेः
संप्रदानत्वम् । 'वने क्रुण्यति' इत्यादौ वनस्य न तत् ।
'शिष्यमभिक्रुण्यति' इत्यादावपि न । नोबः अमर्गः,
द्रोहः अपकारः, ईर्ष्या अघटा, असूया सुषेपु दोषा-
विस्मरणम् । एते कोपविरोधा एव ।

'शचीश्वरोर्धस विप्रभः' (पा० २।४।३९)
रुचि-ईक्षोः समभिप्राहारे विविषयविषयप्रामा-
यिकरणस्य संप्रदानत्वम् । 'शृण्वाय चप्यति ईधो वा ।
गर्गं कुरुगोरीहवविरिषयविषयप्रामाण्यवर्णनार्थ-
करणहरीसंप्रदानं राधनम् ईधयं वा' इति कोपः ।

अन्वेष्टा भ्याख्या दूषयितुमाह—) 'ब्रह्मादिभिर्भागाना-
मुपकुर्वन्निः न किञ्चित् दृष्टम्' इत्युक्तं वदति द्रव्यक्षप-
णस्यापेक्षितस्य दृष्टत्वात् । (अत्र आनन्दभस्मीये टिप्पणी
“ दृष्टमित्यनेन कर्तृसंस्कारमात्राद्येत्वं न वदति' इत्यादि-
रूपा षड्भक्तिः प्रलीनेति भाति ” इति । एवं तु ‘दृष्टमि-
त्युक्तं वदति’ इत्यस्य स्थाने ‘दृष्टमित्युक्तं वदति’ इति
वार्तिके पाठं कल्पयामः । अत एव ‘द्रव्यक्षपणस्य’ इत्या-
दिना प्रयुक्तो हेतुः सगच्छते, टिप्पणीपाठे तु असंगतः स्यात्
हेतुः) । ‘मायैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैः’ इत्यनेनापि सुतरा
परिक्रयः आपद्यते । न च अवश्यं भक्षणमेव तेषामुप-
क्रियते । गृहानयनादिनाऽपि उपकारोपपत्तेः । सर्वत्र
च द्रव्यसंस्कारार्थं वा भक्षणं वक्ष्यति (२२।१।१५
३१-३२ इत्यत्र । ३२ सूत्रे ‘नान्यार्थत्वात्’ इत्यत्र
एवमुक्तं न सः [शेषभक्षः] दूषयार्थः, नहि अलं
वृत्तये । संस्कारार्थोऽपि उपयुक्तसंस्कारार्थत्वात् भक्षणाम् ।
इति) । प्रतादिभिः निवृत्त्यनभिधानात् । पुष्पसंस्कार
हि शरीरनिर्बन्धेन । (स्वयमेतन् आध्यायमाह—) तत एव
वक्ष्यम् । तस्य भागानां प्रतिपत्तिः, तथापि तु प्रकृत-
कर्तृनियमस्य प्रयोजनपेक्षावैलक्ष्या दृष्टे सति अदृष्ट-
दीर्घत्वात् दृष्टः एव कर्तृणा सामर्थ्यरूपः संस्कारः कल्प्यते ।
कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तरङ्गो भक्षणं नाम । गृह्णन्ति च नीत्वा
यावत् भक्षणं न क्रियते, तावत् तदुपयोगात् अनुप-
कारः । तेन अवरसं सुदुर्लभं गत्वा भक्षणे पर्यवसित-
व्यम् । तत्र प्रथमातिशये कारणाभावात् योग्यतावद्येन च
व्यादेशादप्रकृतमलमहापानस्य अवरसं कर्तव्यत्वात्
ब्रह्मादीनामेव भक्षणेन उपकर्तृत्वमिति गम्यते । शेष-
स्यापि च क्षयणापेक्षस्य भक्षणकृतमेव क्षयणं योग्यतया
अवधार्यते ।

व्यादेशाद् दानसंस्तुतिः । ५१ ॥

आध्यायम्— अथ यत् दक्षिणसंस्कार इति, व्यादेश-
शामान्यात् तदपरिचयार्थेऽपि प्रतिपत्तिरिति ।

षा— दक्षिण इति प्रावहिकोपक्रावपेक्षया ‘ब्रह्मणः’
इत्यादिनिर्देशात्प्राप्त्यर्थं भविष्यति । तस्मात् भक्षार्थोऽयं
उपदेश इति विदुम् ।

शा— ‘भक्षश्रावणत्वात् तावत् तादृश्यं नाव-
गम्यते ॥ कियत्तत्प्यानतिरिक्तावद् भवतीति तद्व-
यंता ।’ मेवम् । ‘स्वामी हि द्रव्यदानेन परि-
क्रीणीत, न विवह । स्वामित्वं कस्य चिद्, दत्तं
देवतायै हविर्येतः ॥’

सोम— प्रयोजनम् । आगत्यैवेति स्याद्भूता-
ग्रेयविकारे न कर्तव्यम्, प्रतिपत्त्यर्थे तु कर्तव्यमिति ।
वि— ‘इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः कथार्था भक्षणाय वा ।
मन्वाधुतेः कथार्थाऽतो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम् ॥, देवतायै
समस्तस्य कलसत्वात् स्वामित्वा नहि । शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं
भक्षणं तत्र युज्यते ॥’

आह— आग्नेयस्य पुरोडाशस्य चतुर्धाकृतस्य ‘इदं
ब्रह्मण इदं होतुः’ इत्यादिभन्त्रवर्णकस्थितो विभागकृतो
व्यादेशः श्रुतः । च किं दक्षिणारूपतया परिक्रयार्थः सन्
ऋषिचसंस्कारार्थः, उत भक्षणरूपतया प्रतिपत्त्यर्थः सन्
शेषसंस्कारार्थः इति चिन्तयाम्, भक्षस्याश्रयत्वात्
‘ब्रह्मणः’ इत्यादिपशूभृत्या च वासिष्ठदिवत् (?)
ब्रह्मादीनां स्वामित्वावगमात्, तस्य च दानमन्तरेण अनु-
पपत्तेः, तस्य च त्वत्पक्षेऽपि पुरोडाशो विष्टकृद्देव
स्वीकारकलाकलोपपत्तेः, सोमचमसवत् ऋषिचसंस्कारार्थं
दक्षिणादानविविरेवान् कल्प्यते । अत एव ‘एता ये
दशपूर्णमासपदोदक्षिणा’ इत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । अतः
परिक्रयार्थः । इति प्राप्ते, समस्तस्यैव पुरोडाशस्य अग्रेय
त्यक्तत्वात् अनीशो यजमानो न शक्नोति अन्यत्वेन परि-
क्रेतुम् । अतः तत्र मते पुन स्वीकारो दानमाननिश्चेति
अनेककल्पना । श्रितदृष्टिस्तु वागम्य धृतत्वात् स्वीकार-
कल्पनेऽपि न शेषः । अतो वर भक्षणकर्तृत्वमेव संवन्ध-
शामान्यत्वाविपद्ययाः अर्थे परिकल्प्य अपेक्षिततोपपत्ति-
पत्तिरूपं भक्षणमेव ब्रह्मादिकर्तृकं मान्यवर्णकविशिष्टा
विधीयते । अथवा च आनन्दिरपि अनेन मन्त्रगोपयोगि-
त्वेन अवर्जनीया, न तु गृह्यसुत्रादिवत् क्रियाऽन्तरोप-
योगिनी, अवोग्यत्वात् । अतश्च आवश्यकताद्वयमेव
संवन्धवटकत्वेन कल्प्यते, न किञ्चाऽन्तर समर्पणादिक्री-
यात् । अतश्च ब्रह्मसंघटितवर्णमेव शेषमतिपत्तिः ।
तेन तु गृहीत्या स्वयमन्यद्वय वा मन्त्रं संवार्त्तना-

इत्यादिप्रयोगाच्च सूक्तप्रकाशयत्वं त्यज्यमानहविःसंभित्व-
रूपं च देवतात्वं द्विविधं तद्विदितवाच्यम्, 'साऽस्य
देवता' (पा० ४।१।२४) इत्यनुशासनेन देवताऽधिकारे
'अग्नेर्दत्त' (पा० ४।१।३३) इत्यादिभिः सूत्रैः अनेक-
जगादिप्रत्ययविधानात् । 'साऽस्य देवता' इत्यथ
सूक्तहविःशोः पठ्यन्तनिर्दिष्टत्वेन विशेषणत्वप्रतीतावपि
उक्तप्रयोगेषु सामानाधिकरण्येन अग्न्यादिपदार्थविशेष-
त्वेन प्रतीतेः तात्पर्यनिर्दिष्टान्यादीनां देवतात्वमान-
चोपकृत्यात् । तेन तद्विदितस्य देवतात्वविशिष्टाग्न्यादि-
विशिष्टसूक्तहविर्वाचकत्वे सिद्धे नाश्वहीविशेषणान्वायेन
देवतात्वे शक्तिः । एवम् 'अग्नये स्वाहा' इत्यादावपि
स्वाहाशब्दार्थहविस्त्वाने अग्नेश्च विशेषणत्वेन प्रतीतेः
संबन्धान्तरत्वाभावेन देवतात्वेनैव विशेषणता इति तत्र
चतुर्थ्याः शक्तिः । एवं मन्त्रवर्णस्यपि इति जीर्णाः ।

अत्र पितृचरणाः । नेदं धार्तिकं चतुर्थ्यां देवतात्वे
शक्तिबोधकम्, किन्तु देवताप्रतिपादकान्तरोपलक्षणं सत्
चतुर्थीमन्त्रवर्णशरी देवतालाक्षणिकत्वपरम् । 'दुर्बलं तु
परपरम्' इत्यभिधानात् । तथाहि देवताशब्दतद्विदित-
चतुर्थीद्वितीयामन्याः देवतात्वबोधकाः । तत्र 'अग्नि-
देवता वातो देवता' इत्यादी अग्न्यादीनां देवतात्व-
प्रकारकमानात् उभयरूपे देवतात्वे शक्तिः । 'सूक्तप्रका-
शोऽग्निः, द्रव्यस्याग्रासंभवी वा' इति बोधः । तद्विदितस्य
तु हविषः अग्न्यादिनिष्ठबोधोद्यमान्तर त्यागादिकत्वानात्
ततो दुर्बलत्वम् । चतुर्थ्यास्तु त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्व-
विशिष्टप्रतिप्रतीत्यस्वरूपसंप्रदानत्ववाचिण्याः प्रतिप्रतीत्य-
स्यानेन एकदेशलक्षणता ततोऽपि दुर्बलत्वम् । 'विष्णुं
यजति' इत्यादौ द्वितीयायास्तु उद्देश्यत्वमानवाचिन्याः
विशिष्टे लाक्षणिकत्वात् दुर्बलत्वम् । मन्त्रकर्मसंबन्धशाना-
नुपपत्तिरूप्यमन्त्रप्रकारव्यवकर्मसंबन्धशानानुपपत्तिरूप्य-
मन्त्रप्रकारव्यवकर्मसंबन्धशानानुपपत्तिकं देवतात्वम् इति
(मन्त्रास) अत्यन्तं दुर्बलत्वम् । तेन संप्रदानत्वे एव
चतुर्थ्याः शक्तिः न देवतात्वे इत्याहुः ।

अत्र तद्विदितविशुद्धतास्येव देवताविधिः अपूर्वः इति
ये चिन्त । यागविधिनैव द्रव्यधामान्तरेण देवताधामा-

न्यस्यापि आधिपात् इन्द्रादिदेवताविशेषनियमपरतया
नियमविधिः इत्याहुः ।

तद्विदितचतुर्थ्यादिभिः उक्तभ्युपगमा स्वमह्यवर्गस्य
देवतात्वं प्रतिपाद्यते । अत एव इन्द्रादीनिपातिपदिको-
चरतद्विदितेन इन्द्रादिस्वप्रातिपदिकार्थद्वयनिष्ठमेकं ग्राह्य-
वृत्ति देवतात्वं प्रतिपाद्यते । एवं महेंद्रपदोचरतद्विदितेन
महेंद्रस्यैव देवतात्वम् इति तत्र न इन्द्रस्य देवतात्वमिति ।
उद्देश्यत्वं च त्यागाग्न्यवहितपूर्वकादीनस्ववाचकवैधर्म्योच्चा-
रणवत्यम् । तेन देवतायाः प्रयोगसंबन्धित्वम् इति
प्रकृतितिवृत्तिसंनिधिमिगमेष्वपि वैधर्म्यद्विधिः इति दिक् ।
अधिकं मन्त्रवक्तुकुसुमाञ्जलौ अवधेयम् । मणि, पृ.
१३४-१३९.

* 'चतुर्थी संप्रदाने' (पा० २।३।१३) इति
सूत्रात् संप्रदानत्वार्थिका चतुर्थी भावनाऽन्यविन्येन ।
तच्च 'कर्मणा यममिषैति स संप्रदानम्' (पा० १।४।
३२) इति सूत्रे निवृत्तम् । दानक्रियाकर्मकारणेण यम्
व्यभिचैति संबन्धाति स संप्रदानम् इति सूत्रार्थः । संप-
दीपते आग्ने इति अन्वर्थसंज्ञात् दानक्रियालाभः ।
तथा च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे एति स्वीकारवत्तं संप्र-
दानत्वम् इति न्यायसुधाकारादयः । तेषामयमाशयः ।
स्वीकारो व्येष्टविनियोगोपयोग्योपचायकः प्रतिग्रहः ।
'विप्राय गा ददाति' इत्यत्र लक्षणधर्मन्यायः स्फुटः ।
उद्देश्यत्वस्वीकारो च गत्वा विप्रस्य संन्यः । तत्र
उद्देश्यत्वं त्यागाञ्जलीनचतुर्थ्यन्तरोपचायकत्वज्ञानविप-
यत्वम् । न च तत्र प्रमाणाभावः, शिष्टाचारस्यैव प्रमाण-
त्वात् । 'नामगोत्रे सधृचार्थं सम्यक् अद्वान्वितो
वदेत् । संकीर्त्तं देशकालादि द्रव्यं संप्रदे इति ॥ न
ममेति स्वस्वताया निश्चितमपि कीर्त्तयेत् । दानशोनादिक
कुपदियं अदासमविवतः ॥' इति हेमाद्रिचतुर्विध-
वशिष्टाचनान्तरम् । अत एव पूर्वदत्तम् इन्द्रादिदेवता-
यामतिष्ठातम्, अतः स्वीकरोति । तत्र प्रतिग्रहस्य नवमे
नियेयात् । अत एव त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वम् उक्तविध-
मिन्द्रादिरूपे अर्थे शब्दे च । त्यागाञ्जलीनचतुर्थ्यन्तरो-
पचारकर्मत्वत्वं वा देवतात्वं तद्विदितार्थं इदमन्व-
यात् । 'प्रमान्तरे जुरेति' इत्यादौ च तादृशदेव-

फलशामान्याभावेऽपि 'विप्राय मया मोदता, न तु तस्य कश्चिद् भोगो जातः' इत्यादिभ्यश्चाप्युपपत्तेः न फलप्रदितत्त्वप्रदानत्वं युक्तम् । यस्तु प्रतिप्रदानभावेऽपि 'मनसा पाप्मयुद्दिश्य जलमुष्ये जलं क्षिपेत्' इति वचनात् पाप्मोद्देशकस्यागमात्रेण 'अस्मै मया दत्ता, न तु अनेन गृहीता' इति ग्यवहारः, स दानस्यैव तत्र परस्वत्वोपपत्त्यभावेन अजातत्वात् भाक्त एव इति न पूर्वमते तादृशस्थले अभ्याप्योपपत्तिः । वस्तुतस्तु मतद्वयेऽपि पदार्थद्वयेऽपि शाक्तद्वयकल्पनस्य आवश्यकत्वात् अन्यमते च पदार्थैकदेशे फले प्रकृत्यर्थस्य अन्वयापत्तेः, निरुक्तसंप्रदानत्वाभावेऽपि च 'विप्राय गां ददाति' इति वाक्यात् 'विप्रसंप्रदानकं गोकर्मकं दानम्' इति बोधोदयात् देयद्रव्यनिष्ठत्वनिरूपकत्वरूपं तत्समनियतम् अप्रत्यक्षोपाधिरूपमेव वा संप्रदानत्वं युक्तमाशयितुम् । तदेव च श्रावतः चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थो विप्रः साक्षात् आधैयत्वेनैव अन्वेति । तस्य च धर्मिप्राद्वक्प्रमाणेन संप्रबन्धिककल्पनात् निरूपकाधैयत्वाम् 'कर्मणा यममिप्रेति' (पा० १४।३२) इतिगुणात् कर्मकरकनिरूपकत्वावगतेः स्वनिरूपकदेयद्रव्यकर्मकदानाशुक्रूलावसंसर्गं कृते अभ्यासः । मुख्यदानातिरिक्तैः च सर्वत्र भाक्ताः संप्रदानव्यवहारः । अत एव 'प्रजापतये जुहोति' इत्यादौ लक्षणमेव देयतायै प्रतिपाद्यते इति चतुर्थ्याः सद्वितीयायां दौर्बल्यम् । अत एव दानातिरिक्तयत्किञ्चिद्विज्ञानव्यक्तकलाभिव्यक्तभाक्तसंप्रदानत्वेऽपि चतुर्थीविधानार्थम् 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकम् 'क्रियया यममिप्रेति रोऽपि संप्रदानसंज्ञः स्थात्' इत्यर्थकम् । न चेवं द्यायाकलाशित्वेन 'घटं करोति' इत्यादौ चतुर्थ्यावपत्तिः, परत्वेन द्वितीयया चतुर्थ्याः बाध्यात्, यत्किञ्चिद्विज्ञानव्यक्तकलाभिव्यक्तभाक्तसंप्रदानत्वस्य सकर्मककर्मकवाचाराण्यस्य सकर्मकमात्रविपरिण्या द्वितीयया पाधोपपत्तेः । अत एव 'पत्न्ये रोते' इत्यत्र चतुर्थी । अत एव मुख्यदानातिरिक्तसकर्मकधातुस्थलेऽपि यत्र 'पुत्रायोदकं तिष्ठति' इत्यादौ कर्मकारकानतरं लब्धम्, तथापि दृष्टे निरुक्तभाक्तसंप्रदानत्वविवक्षायां चतुर्थी सत्येव । कर्मान्तराभावे तु द्वितीयैव । तथापि मत्यादि-

सकर्मकधातुविरोधस्थले पुनः प्रतिप्रसवार्थम् 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टाग्रामनञ्जति' (पा० २।३।१२) इत्यनुशासनं चेष्टारूपकर्मणि अभ्यभिने द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्यात्तान्तिर्यकम् । 'ग्रामं गच्छति, ग्रामाय गच्छति' अचेष्टायां तु 'मनसा हरिं व्रजति', अप्यनितु 'पण्यां गच्छति' । शब्दाधिष्ठिते एव पथि अयं चतुर्थीपर्युदासः । यदा तु उत्पत्त्यात् पण्या एव क्रमितुमिष्यते, तदा 'उत्पत्त्येन पथे गच्छति' इति भक्त्येव चतुर्थी । अन सर्वत्र आश्रयत्वं लक्षणया चतुर्थ्यर्थः । तच्च स्वनिरूपककल्पनकक्रियाऽनुकूलत्वसंसर्गेण कृते भन्वेति ।

यच्च 'कर्मणा यममिप्रेति' इति सूत्रस्ययाश्रुतभाष्यस्वरसात् वाक्यपरीषदैश्चदौ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकप्रत्याख्यानं कृतम् । तथाहि, सर्वा हि पात्रादिक्रिया शानेच्छादिक्रियाकर्तृ । तस्य 'पत्न्ये रोते' इत्यादौ चतुर्थ्यन्तप्रयोगः, तत्र अनुमेयां शानाधिक्रिया विवक्षित्वा तत्कर्मत्वेन शयनं विवक्ष्यते, तत्र शानादिक्रियाकर्मकारकभूतशयनं प्रति ईप्सितत्वेन पत्न्यः संप्रदानत्वोपपत्तेः नार्थो वार्तिकेन । यत्र तु 'घटं करोति, ओदनं पचति, हरिं मनसा व्रजति, पण्यां गच्छति' इत्यादौ द्वितीयाप्रयोगः, तत्र शानादिक्रियया अमेदं पात्रादिक्रियाया विवक्षित्वा तां प्रति ईप्सिततमस्य ओदनारैः कर्मत्वम्, 'ग्राम गच्छति' इत्यादौ तु द्विविधप्रयोगसत्त्वात् भेदाभेदोभयविवक्षया उभयसंप्रदानस्य दानक्रियामानमिप्रेतिप्रत्ययानङ्गीकाराच्च 'पत्न्ये रोते' इत्यादावपि मुख्यसंप्रदानत्वाविरोध इति । तत्र । पण्यादिधातुभ्यो शानाद्यनुपवागात्, नियमेन आरोपे प्रमाणाभावाच्च, विष्यभावे कारणाभावेन प्रयोगसत्तापुनःशानाभावात् भेदाभेदस्यवस्थाप्रतीत्यनुपपत्तेः । तस्मात् 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति न प्रत्याख्येयम् । अत एव भाष्यकारेणापि 'कर्मणा' इति सूत्रे प्रत्याख्यातमपि 'गत्यर्थकर्मणि' इति सूत्रे 'क्रियाग्रहणमपि तत्र बोध्यते' इति प्रत्येन विधिर्वा तस्य आश्रितमेव । न चेयम् 'गत्यर्थकर्मणि' इति सत्प्रत्याख्यातानुपपत्तिः, धातुर्यत्वाऽवच्छेदककलाशित्वरूपे तत्समनियताप्युपपत्तेः वा विवक्षिते द्वितीया, तदनवच्छेदक्रियाजन्यकर्मभागायै

चतुर्थी । अत एव आद्यबोधोक्त्यर्थोः उपसर्गयोगे कर्म-
संज्ञापिधिः ' शत्रुममिकृष्यति अमिदुहति ' इत्यादौ
' कुचदुदोक्षपट्टयोः कर्म ' (पा० १।४।३८) इत्य-
नेन ।

एवम् ' रावीश्वोर्यस्य विप्रभः ' (पा० १।४।३९)
इत्यनेन एतयोर्योगे विविधप्रभसंज्ञायां संप्रदानसंज्ञः स्यात्
इत्यर्थेन ' कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा ' इत्यत्र चतुर्थी ।
विविधं पृष्ठो गर्गः कृष्णसंचन्निधुमाद्युभं पर्यालोचयति
इत्यर्थः । अत एव संचन्निध्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् ' प्रत्याभ्या भुवः पूर्वस्य कर्ता ' (पा० १।
४।४०) इत्यनुशासनात् आभ्यासप्रसर्गभ्या परस्य शृणोते-
र्योरे पूर्वस्य प्रवर्तनाकृत्यपारस्य कर्ता संप्रदानसंज्ञः
स्यात् इत्यर्थेकात् ' विप्राय गा प्रतिशृणोति ' इत्यत्र
चतुर्थी । अत्र अन्यशेषप्रवर्तनापूर्वकः अभ्युपगमो
भावार्थः, वृत्तिः चतुर्थ्यर्थः । स च स्वाश्रयप्रवर्तना-
भ्यामभ्युपगमनकुलत्वसंबन्धेन कृतो भवेति । चैत्रनिष्ठ-
प्रवर्तनाप्रवर्तितः प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

एवम् ' अनुप्रविष्टाश्च ' (पा० १।४।४१) इत्य-
नेन आभ्या परस्य गृणातेयोगे पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूत-
कारकं संप्रदानसंज्ञः स्यात् इत्यर्थेन ' होत्रे अयुष्मति,
प्रतिष्ठाति ' इत्यत्र चतुर्थी । शतमपूर्वकप्रोक्ताह्न प्राप्त्यर्थः,
वृत्तिरूपः संबन्धः, कर्मत्व च चतुर्थ्यर्थः । तयोश्च रुमेण
शतमप्रोक्ताह्नद्वाराकः भावनाऽन्वयः । होता प्रथमं संश्रुति,
तमच्युतुः प्रोक्ताह्नपरीत्यर्थः ।

एवम् ' परिक्रम्ये संप्रदानमन्यतरस्याम् ' (पा०
१।४।४४) इत्यनेन यत् नियतकाल भूया स्वीकरण
परिक्रमणम्, तस्मिन् शपकतमं कारकं विकल्पेन संप्र-
दानसंज्ञं स्यात् इत्यर्थेन ' शतस्य शतेन वा परि-
श्रोगीते ' इत्यत्र विकल्पेन चतुर्थी । कारणत्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् ' तादर्थ्यं चतुर्थी चाच्या ' इति कार्तिकात्
उपकारकापकारकाधारेण तदुद्देश्यकत्वं लक्षयया चतु-
र्थ्यर्थः । ' मुक्तये हर्षि भवति, मराकाय धूमः ' इत्यादौ ।
तस्य जनकत्वादिना अनेकप्रकारेण । तेन ' प्राज्ञाया
दधि तिष्ठति ' इत्यादावपि द्वयप्रकारक्रियासंबन्धेऽपि

चतुर्थी । अत एव ' क्रियाप्रदं कर्तव्यम् ' इत्यनेनापि
न गतार्थत्वम् ।

एवम् ' कल्पि संपद्यमाने च ' इत्यनेन प्रकृतिरूपं कारणं
कार्याभ्यानां यदा संपद्यते, तदा कार्यवाचकात् चतुर्थी
स्यात् कल्पत्यर्थकधातुयोगे । ' मृतं घटाय कल्पते संप-
द्यते जायते वा ' इत्यादौ मृतं घटाकारेण परिणमते
इत्यर्थः । इदं च कार्यकारणयोः भेदनिवहायाम् ।
पार्थिकभेदनिवहायाम् ' मृद् घटः कल्पते ' इति प्रयोगेव ।
' अनिकर्तुः प्रवृत्तिः ' (पा० १।४।३०) इत्यनेन मृदः
अपादानत्वविषयाया तु ' मृदो घटः कल्पते ' इत्यत्र
कारणे पञ्चमी, कार्ये तु अमिद्विषयात् प्रयोगेव । न
च ' तादर्थ्यं चतुर्थी ' इत्यनेन गतार्थत्वम्, परिणाम-
त्वेन बोधस्य विवक्षितत्वात् । एवमग्रेऽपि ।

तथा ' उपातेन क्षापिते च ' इत्यनेन उपातेन
शपनविषये चतुर्थी इत्यर्थेन ' क्षापाय कपित्य विशुत्
विद्योतते ' इत्यत्र चतुर्थी । तात्वेन शपकत्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् हितपुत्रादिभोगेऽपि चतुर्थी, ग्राहणाय हितं
मुलं वा इत्यादौ । इदं च तयोरे चतुर्थीसमासविधान-
रूपशापकवशात् । संबन्धित्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् ' क्रियायौपदस्य च कर्मणि स्थानिनः '
(पा० २।३।१४) इत्यनेन क्रियावाचि उपपदं यस्य,
तस्य स्थानिनः तुमुपपदरूपस्य अप्रयुज्यमानस्य कर्मणि
चतुर्थी स्यात् इत्यर्थेन ' फलेभ्यो याति, नमस्कुर्मो
वृषिदाय ' इत्यादौ चतुर्थी । फलानि आहर्तुम्, नृषिह-
मतुक्कल्पितुम् इत्यर्थः । इदं च तुमुपपदस्य अप्रयोगे ।
प्लुलन्तस्य अप्रयोगे तु फलानि आहारक इत्यर्थः ।
द्वितीयाऽपवादार्थे कर्मप्रमाणम् । प्रयुज्यमाने तु द्विती-
यैव । यत्र अप्रयुज्यमानाहरणनिरूपित कर्मैव चतुर्थ्यर्थः ।
तस्य च स्वनिरूपकाहरणक्रियोद्देश्यकत्वात्तुल्यत्वं कृतौ
संज्ञाः । संज्ञागोष्ठिप्रविष्टत्वादेव च आहरणस्य
अशब्दत्वेऽपि न क्षतिः ।

एवम् ' वृमर्षाव भाववचनात् ' (पा० २।३।१५)
इति सूत्रेण, ' भाववचनाश्च ' (पा० २।३।१२)
इति सूत्रेण विहितो यः वृमना सम्प्रानार्थकः प्रत्ययः,
तदन्तात् चतुर्थी स्यात् इत्यर्थेन ' यायाव याति '

० 'चरितन्यमतो' नित्यं प्रापञ्चितं विशुद्धये ।
अथ स्मार्तः कृत्यः विधौ । बाल. पृ. ४०.

० चरुः अनवस्थावितान्तरुपपन्नः जीवतद्गुलः
निशदतिदः ओदनः इति याज्ञिकः । निषण्णुकारः
'उपा खाटी चरुः' इति पर्यायानुपदिशन्ति 'हृन्-
पाके चरुः पुमान्' इति च । वि. १०।१।१०, १० चरुः
ओदनत्वात् उदकगतोष्णमा पक्त्यः । १०।१।११.
० चरुः (ओदनस्य पाकोपयुक्तं पात्रम्, खाटी)
मुमपः । सा. १०।१।१०।४१.

४४ चरुहर्विकारः स्याद्विष्यासंयोगात् । १०।
१।१०।३६ ॥

'सौर्व चरुं निर्वपेत्' ब्रह्मचर्यसमाप्तः इति चरुः
भूतः । स हि कपालविकारो हविर्विकारो वा हविर्विकार-
त्वेऽपि किं खाटीविकारः ओदनविकारो वा इति विचारे
सिद्धान्तमाह । चरुः हविर्विकारः स्यात्, न कपालविकारः ।
इत्याश्रयोगात् सौर्वम् इति तद्वितेन चरोरित्याऽर्थत्वं
पायते तस्मात् चरुः हविः ।

सिद्धिमहत्त्वात् । ३७ ॥

'सौर्व चरुं निर्वपेत्' इति चरुशब्दः खाटीवाचकः
स्यात् प्रसिद्धं प्रश्नं यस्य तादृशत्वात् । खात्यां चरुशब्दः
आ च हिमरतः आ कुमारीत्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः ।
तस्मात् चरुः खाटी इति श्रुः पक्षः ।

ओदनो याददनीयसंयोगात् । ३८ ॥

'सौर्व चरुं निर्वपेत्' इति चरु ओदनः स्यात्, न
खाटी । अदनीयेन अन्नं योयेन संयोगः । अदनीयेन
द्रव्येण देवतापात्रमाचरन्ति शिष्टाः । खाटु. च नाचुं
योग्या । यागशब्दः खाटीयथाग्राह्यत्वर्यः । तस्मात् दत्तमि
ओदनः इति सिद्धान्तः ।

न अर्थस्तात् । ३९ ॥

'सौर्व चरुं निर्वपेत्' इति चरुशब्दः न ओदन-
वाचकः । खात्यां स प्रसिद्धः । अन्यथा द्रव्यत्वं तस्य
स्यात् । न च एकस्य पदस्य द्वापर्यो युक्तौ मदीयम् ।
तथा च द्वापर्यत्वमप्राप्तं चरुः खाटी एव । इति पूर्व-
पक्षः ।

कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् । ४० ॥

'सौर्व चरुं निर्वपेत्' इति चरुः हविर्विकारः कपाल-
विकारो वा इति विशये सशये कपालविकारः स्यात् ।
अर्थोपपत्तिभ्याम् अर्थात् उपपत्तेश्च । प्रदेयत्वामयेऽपि
स्यात्वा चरुशब्दार्थः 'सौर्वम्' इति तद्वितार्थस्य संभवात् ।
खात्यां अपि तस्य प्रदेयहविर्त्वेन यागकल्पनाया अपि
उपपत्तेश्च । तस्मात् चरुः कपालविकारः चरुशब्दार्थश्च
खाटी । इति पूर्वपक्षः ।

गुणमुख्यविशेषाच्च । ४१ ॥

'सौर्व चरुं निर्वपेत्' इति चरुशब्देन प्रदेयार्थत्वेन
विधौ चोदककृतः मुख्यः पुरोडाशो नाप्येत । अप्रणयत्वेन
विधौ तु पुरोडाशस्य गुणभूतानि कपालानि बाधेरन् ।
प्रसङ्गे गुणो बाधनीयः न मुख्यम् इति गुणमुख्ययोर्विशेषस्य
संभवात् चरुशब्देन खाटी अप्रणयत्वेन विधीयते इति
युक्तम् । तस्मात् चरुशब्दार्थः खाटी कपालविकारः इति
पूर्वपक्षः ।

तच्छ्रुतौ चान्यहविर्त्वात् । ४२ ॥

तच्छ्रुतौ तस्य चरुशब्दस्य भूतो भवनेऽपि अन्य-
स्यैव द्रव्यस्य क चित् हविर्त्वं दृश्यते । यथा 'प्राजापत्यं
भूते चरुं निर्वपेत्' इति कृष्णालम्' इति विधाय 'चत्वारि-
न्वादि कृष्णालान्यवयति' इत्युक्तम् । अथ चरुशब्दे
भूतेऽपि कृष्णालान्येव हविर्त्वं प्रसिद्धम् । एव प्रवृत्तेऽपि
'सौर्व चरुं निर्वपेत्' इत्यादि चरुः खाटी स्यात्
खात्यां च श्रुतं हविः स्यात् । तस्मात् चरुशब्दार्थः
खाटी, सा च कपालविकारः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४३ ॥

'मासतं चरुं निर्वपेत्' पृथ्वीना दुग्धे प्रेषणं आम-
कामः' इति वाक्ये चरुशब्दार्थः खाटी तथा प्रियत्नवः
हविः इति अन्यशब्दः अन्यत्वं हविः, तच्च चरो नाम
साक्षात् निष्पादितः स्यात् । इत् लिङ्गं हविरुक्तत्वे दृश्यते ।
'या 'सौर्व चरुं निर्वपेत्' इत्यादि स्यात् । तस्मात्
चरुशब्दार्थः खाटी । सा च कपालविकारः ।

नो मा प्रयुक्तत्वात् । ४४ ॥

'सौर्व चरुं निर्वपेत्' इत्यत्र चरुः ओदन एव स्यात्,
न खाटी । यागशब्दः पूर्वसम्प्राप्तार्थः । चरुशब्दस्य

इति तथैव अपेक्षितप्रतिपत्तिविशेषस्य प्रत्यासत्तेर्भक्षयवंगम्यते । वा. ३।५।७।२२.

ॐ चमसांश्चमसाध्वयैवः समाख्यानात् । ३।७।२२।४६ ॥

ज्योतिष्टोमे ये चमसाध्वयैवो भवन्ति, ते किं चमसान् जुहुयुः अध्वर्युरेव वा चमसान् जुहुयात् इति चमसाध्वर्युर्कर्मज्ञानार्थे विचारे पूर्वपक्षसूत्रमिदम् । चमसान् सोमचमसान् चमसाध्वयैवो जुहुयुः, समाख्यानात् चमसाध्वयैवः इति नामधेयात् यौगिकत्वं । यदि तेषां सोमसहितचमसहोमरूपं कर्म न स्यात् चमसाध्वर्युसमाख्या तेषां व्यर्था स्यात् । तस्मात् ते जुहुयुः ।

अथ सुधा—चमसाध्वर्युसमाख्यानात् सर्वेषु चमसकार्येषु चमसाध्वर्युविनियोगप्रतीतेः चमसान् इति द्वितीयोक्तस्य च कर्मत्वस्य व्यापारमात्रवाचकत्वेन उपपत्तेः चमसान् चमसाध्वयैवो 'व्यापारस्येयुः' इति क्रियाप्याहारिणः सूत्रार्थः इति ।

अध्वर्युर्वा तन्त्यायत्यात् । ४७ ॥

सिद्धान्तपति । वाङ्मन्वेन पूर्वपक्षं निरस्यति । चमसान् अध्वर्युरेव जुहुयात्, न चमसाध्वयैवः । तन्त्यायत्यात् । यः न्यायः यस्मिन् तत् होमकर्म तन्त्यायत्यर्थः, तस्य भावः तन्त्यायार्थं तस्यात् । न्यायश्च 'आध्वर्युवपदार्थम् अध्वर्युः कुर्यात् आध्वर्युवश्च होमः' इति भाष्योक्तः । 'सामान्यसमाख्यासाध्वर्युविशेषमाख्या सामान्यसमाख्या न बाधते' इति न्यायो वा वातिकद्वारेक्तः । न्यायः अवाक्यत्वम् इति च सुधा । 'नीयते प्राप्यते इति न्यायः कर्मणि यत् । तथा च न्यायसम्बोद्धं कर्मपरः । तन्त्यायत्यात् अध्वर्युर्कर्मत्वात् होमस्य' इति तु कुतूहले व्याख्यातम् ।

चमसे चान्यदर्शनात् । ४८ ॥

सिद्धान्ते होमन्तरप्रतिपादनार्थं सूत्रमिदम् । चमसे च चमसाध्वयैः अन्यस्य दर्शनात् न चमसाध्वर्युः चमसं जुहुयात् । 'चमसाध्वमसाध्वयैव प्रयच्छति, तान् य वपट्कर्मै ररति' इति वचनं होमोत्तरं चमसं चमसाध्वयैव प्रयच्छति इति गम्यते । 'सो वा अध्वर्योः स्वं वेद स्वकानेव यजति, चमसोऽस्य' इत्युक्तम् । न तादृशं चमसः सन् । यजमानस्य हि यः । चमसोऽस्य

मी. श्र. २१०

स्वम् इति तु भुवन् अध्वर्योः चमसेन होमं दर्शयति । तस्मात् चमसाध्वर्युस्योऽन्यस्यैव अध्वर्योः चमसहोमः कर्म इति गम्यते । चकारः हेत्वन्तरपरो भिन्नक्रमः अन्यदर्शनात् इत्यस्यानन्तरं योज्यः । 'चमसाध्वर्युस्योऽन्यस्य चमसे होमकारित्वदर्शनात्' इति सुधा ।

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् । ४९ ॥

ज्योतिष्टोमे चमसहोमः अध्वर्योरिव कर्म न चमसाध्वर्युणाम् इति सिद्धान्ते उक्तं ननु तर्हि चमसाध्वयैवः इति कथं समारम्भानं प्रवर्तते इति शङ्कायाप्युच्यते । अशक्तौ अन्यत्र कर्मणि व्यापृतत्वात् अध्वर्योः चमसहोमशङ्केरभावे ते चमसाध्वयैव चमसहोमे कर्तृत्वा प्रतीयेरन् । तदा ते जुहुयुः । के.

● चमसान् भक्षितान् आप्यायितान् दक्षिणस्यानघोऽवलम्बे सादयन्ति ज्योतिष्टोमे । भा. ३।५।६।२०.

● चमसैः ब्रह्मेथ ये सोमा सुगन्धं हृयन्ते, तेषु 'उक्थशा यव सोमानाम्' इति मन्त्रः । केवलप्रदक्षयकहोमे तु 'उक्थशा यव सोमस्य' इति मन्त्रः । संकर्ष. २।३।१२. ● चमसैः पूर्वस्मिन् वपट्कारे इन्द्रः इष्टः । पुनरन्मुनीय मित्रावरुणाया देयता इष्टाः । गोपास्तत्र इन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां च । भा. ३।२।२।२।३०. ● चमसानाम्

देन्द्रश्चमसः प्रकृतिः । अनेन्द्रश्चमसः चोदकेन सप्तमकाः । वि. ३।२।१६. ● चमसानामैन्द्रत्वात् होत्रवपट्कारे

प्रथममिन्द्रो हुतः । अनन्तरं चमसहिते हुतशेषे पुनः सोमान्तरमन्मुनीय देवतान्तरेभ्यो होत्रका अनुवपट्कारे जुह्वति । ३।२।१२. ● चमसाला ब्राह्मणा च यमि-

परायेषु समुक्षय एव । संकर्ष. ३।३।१६. ● चमसेषु ब्रह्मे च सोमस्य श्रेयो भवति 'सोमस्यामे वीहि इत्य-

नुवपट्करोति' इति चोदना । के. ● चमसेषु तावत् यद्यपि ब्राह्मणमत प्रत्यक्षोपदेशो (मधविषयः) नोप-

लभ्यते, तथापि त्रैपगतया (त्रैत होतृधमसः) समाप्पया अनुमीयते । होतृचमसलविशिष्टं हि रूपं नवनम्रेषणं न कषादित्वा उपपद्यते यदि तेषु होतादयः

सोमं न चमन्तितस्मात् चमसिगमं होत्रारिमिः । वा. ३।५।७।२२.

व्ययस्या वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्, तस्य शब्द-
प्रमाणत्वात् । १७ ॥

भाट्टयम्— व्यवतिष्ठेत वा ग्रहैष्वेव संमार्गः, न
चमसेष्वपि प्रवृत्त्येतेति । कुतः ? अर्थस्य श्रुतिसंयोगात् ।
श्रूयमाणो हि ग्रहो नोऽस्तव्यः । उक्त्युच्यमाने श्रुतिरेव
वाच्यते अहमिति । प्रमत्तगीतं तत्रमवतामित्यवगम्यते ।
न चैतन्न्याय्यम् । तस्मात् ग्रहशब्देन ग्रहं उच्यते
तस्य संमार्गसंबन्धो विधीयते । न च अविदधत् संमार्गं
शक्नोति तत्संबन्धं विधातुम् । अतो विदधात्येवैष शब्दः
संमार्गम् । न च श्रुतिर्वाचिष्यते । कुतः ? संमार्गोऽस्ति
संमृजितं पुरुषप्रगल्भं भूत्वा शक्नोति विधातुम् । न तत्र
कश्चिद्विशेषः, उत्पद्यमाने वा संमृजौ, परेण वा संबध्य-
माने इति । तेन न ग्रहसंज्ञकेऽपि श्रुतिर्वाचिता भवति ।
अतो ग्रहैष्वेव संमार्गो व्यवस्थातुमर्हतीति । ननु अपूर्व-
संयोगविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च चमसेष्वपि प्रवृत्त्येते,
न ग्रहैष्वेव अस्य विधानमित्युक्तम् । अत्रोच्यते ।
प्रकरणवद्भिः एकवाक्यतां कृत्वा शक्नोति तत्र विधातुम्,
नाहूत्वा एकवाक्यताम् । सा च प्रकरणादनुनीयते । एवं
पुनर्ग्रहशब्देन सह भवत्या । तस्माच्च प्रकरणे विधानम् ।
ग्रहैकत्वपञ्चमे पुनः उक्त्युच्य स्वापे न शक्नोति विधातुम् ।
तस्मादप्यस्य ग्रहैकत्वविधानेन । यदुक्तम्, 'यथा खालानि
संमृज्यन्तामिति लब्ध्वा, तद्विरहापीति' परिहृतमेतत्
'लोके कर्म अर्थलक्षणम्, शब्दलक्षणं पुनर्वैदे' इति ।

या— यथाखलं तावदुत्तरम् । ग्रहासंज्ञक्ये सति
संमार्गविधानाभावात् अवश्यम्यावित्वाच्च संबध्यन्तरस्य न
येवत्संमार्गविधानम् । अथवा ग्रहशब्देन यदपूर्वं लक्षितम्,
तत्पुनरुच्यत्वात् भवत्या । ननु 'अपूर्वसंयोगाविशेषात्'
इत्याहपूर्वाभिप्रायम् । सत्यपि तु कर्मैकत्वे सदपूर्वाभेदे च
ग्रहचमसाध्याहानाम् अनुगम्यकालत्वात् स्वरूपसाहित्य-
मेकस्मिन् कर्मणि अपूर्वे वा न संभवति इत्यस्य
प्रत्यय्यसम्भवात् अन्तर्गतपूर्वभेदेन मवित्यम् । विनाऽपि
चाभ्यासेन वागव्यस्यसिद्धेरदृष्टायेः एतान्धावः । ततश्च
ग्रहशब्दोपस्थापितम् यत्तस्मात्तन्तरापूर्वातिक्रमकारणाभावात्
व्यवस्थासिद्धिः । अत्रपातादिकदेव 'कर्म तु सदृष्टेष्टव'
(११।१।१०) इत्येयोऽर्थो योजयितव्यः । न चैक्य-

विशवात् ग्रहत्वविषयाणां वाक्यभेदो भविष्यतीति पूर्वा-
धिकरणेन प्रमितं यम् ।

शा— संमार्गः चमसेष्वपि स्यात् इति प्राप्ते, अधि-
धीयते 'नहि ग्रहविषयत्वायां वाक्यभेदः प्रसज्यते ।
यार्गैकत्वेऽप्यपूर्वाणि भिद्यन्तेऽभ्यासभेदतः ॥'
तस्मात् संमार्गो न चमसेषु कर्तव्यः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— गुणानां संमार्गादीनाम्
व्यवस्था चमसाधिसाधारण्यं स्यात्, तेषां संस्कारत्वेन
अपूर्वसाधननिवैशित्येन चमसानामपि तत्साधनत्वा-
विशेषात् इति ।

वि— 'चमसादि च संमृज्यान्त्रो वा, तस्मात्सि
मार्जनम् । एकत्ववद् ग्रहत्वस्याप्यनादरणसंभवात् ॥,
अत्रापोऽनादरे हेतुर्वाक्यभेदस्तु नैव हि । चमतादौ न
संमार्गः क्षुत्वा तद्विषयावर्णात् ॥'

भाट्ट— एकत्ववद् ग्रहत्वस्याप्यविषया लिङ्गादेव संमा-
र्गस्य सोमावसेकनिर्धारणपञ्चोपजनत्वावगमेन सोपपाद्यमाश्रय
संस्कार्यत्वावयोः, उपयोरपि ग्रहचमसेष्वेककृत्योतिष्ठोमा-
पूर्वसाधनत्वेन यथेभिन्न (यथैकैव) चमसेष्वपि संमार्गा-
पत्तेः । इति प्राप्ते, ग्रहत्वविषयाणां वाक्यभेदाद्यभावात्
अप्यपि कोटिष्ठोमेक्ये तत्तदभ्यासपूर्वाणां भेदात् 'यथा
मैत्रावरुणं श्रीणाति' इतिवत् ग्रहजन्यापूर्वसाधनत्वस्यैव
लक्षणोपपत्तेर्न चमसेषु संमार्गः ।

मण्डन— 'चमसानां न संमार्गः ।'

शंकर— 'चमसेषु न संमृजिः ।'

● चमसाधिकरणे ग्रहैष्वेव संमार्गो न चमसेषु
इत्युक्ते, तत्रग्रहत्वात् सप्तदशारनिता योऽद्विषयाये निविशते
यूपे वा इति चिन्तायाम् आनर्पकपातद्वेपु इत्यनेन यूप-
निवेदोऽभिहिते अभिक्रमणोपवीताधिकरणाम्वा च अज्ञा-
वतारविशेषे अभिहिते वागसाधिकरणयोदितस्य अज्ञावता-
रस्य अनुगमकपाधिकरणेन उमीनत्वात् वाक्यविशेषे क्रमस्य
परिहृते मुष्टिकरणदेरपि अधिरोधिना क्रमेण विनियोगमा-
शङ्क्य आनन्तर्यरूपमस्य आनन्तर्याधिकरणेन अनिनि-
योजककृत्येन चमसाधिकरणप्रवृत्त्यागतविवारेण समाप्तेः
मुष्टिस्वरूपमसाधिकरणप्रवृत्तेन अस्य (यत्पादिकरणधि-
करणस्य) संगतिः । सु. ३. १०७२. ● चमसाधि-

प्रयुज्यते । एवं चरुः स्वादी । सपयि 'सौर्वे चरं निर्वपेत्' इत्यादौ अनवसावितान्तरूपमपके जीवतपुले विशदसिद्धे ओदने चरुशब्दो ज्ञेयः । वि. १०।१।१०.

॥ चरुशब्दवाच्येनौदनेन सौर्ययागे प्राकृत-हविषो धाघः ॥

चरुहविर्विकारः स्याद्विद्यासंयोगात् । १०।१। १०।३६ ॥

भाष्यम्— चरुः श्रूयते । 'सौर्वे चरं निर्वपेत् नृणाञ्चसंज्ञामः' इति । सौर्यः आग्नेयविकारः इत्येतत् समधिगतम् । 'ऐन्द्रार्थाद्वा नियमेत पूर्ववत्वादिकारो हि' इति । तत्रैषोऽयं साधयिकः किं चरुः कपालविकारः, हविर्विकार इति । यदा हविर्विकारः तदा किं स्यात्वा हविर्विक्रियते, उत ओदनेनेति । किं तावत् प्राप्तम् ? हविर्विकारः स्यादिति । कुतः ? इत्यासंयोगात् । तद्वि-तार्यो विधीयते चरुः, सौर्ये चरं निर्वपेदिति । एयमिग्नार्यश्चरुः । तस्माद्विर्विकार इति ।

टिप्— (सिद्धान्तमाह—) चरुशब्दस्य उभयत्र प्रयोगः (अस्ति लोके स्यात्वाभौदने च) न च प्रयोग-मात्रेण शब्दाभौ भवति । कथं सत्यं निबन्धः । उच्यते । प्रयोगेनोऽज्ञानात् स्मृतेः (एव) नियमः । ओदने च चरुशब्दस्मरणम्, न स्यात्वाम् । (तस्मात् ओदनेन पुणेऽज्ञानस्य बाधः) ।

प्रसिद्धमहन्त्याचक्ष । ३० ॥

भाष्यम्— एवं स्थिते विशेषः उच्यते हविर्विकारः । प्रसिद्धप्रहणवाच्यः स्यात्वा हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य प्रहणं न्याय्यम् । प्रसिद्धश्च स्यात्वा चरुशब्दः, आ दिग्भवतः आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः । तस्मात् स्यात्वा हविर्विक्रियते इति ।

ओदनेनो पाऽदनीयसंयोगात् । ३८ ॥

भाष्यम्— ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते । तनी-हनपैव ग्रहणं न्याय्यम्, न स्यात्वाः । कुतः ? अदनीय-संयोगात् । अदनीयेन हि द्रव्येण देवतायामाचाररिति शिष्टाः, नानदनीयेन । तत्रग्रहणमाचाररित्या स्मृति-रनुपीयते । स्मृतेः भुक्तिः । तन्माशेऽनेन हविर्विक्रियते इति ।

न, द्वार्थत्वात् । ३९ ॥

भाष्यम्— न ओदनेस्य वाचकश्चरुशब्दः । कुतः ? द्रव्यैः एवं व भवेत् । स्यात्वा हि स प्रसिद्धः समधि-गतः । तस्मादोदने लक्षणशब्दः तत्संयोगादित्येवं मन्त-न्यम् । अन्यायो हि एवंत्रातीयकेषु अनेकार्थभावः । तस्मात् स्यात्वा हविर्विक्रियते इति । यदुक्तम्, अदनीयेन शिष्टा देवतायामाचाररतीति भुक्तेषां स्मृति-रिति । उच्यते । अनुमानमेतत् प्रलक्षणे वचनेन बाध्यते । वचनादेवगम्यते स्यात्वा पागः कर्तव्य इति । कथम् ? तस्मा हि चरुशब्दः प्रसिद्धः । तसौ आचार-तुरोवेन लक्षणशब्दः कल्पनीयः । कल्प्यमाने वा आचा-रेण शब्दो बाध्यते । न चैतत् न्याय्यम् । शब्दानुरोवेन हि स्वामोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यम् । यथा 'शूलेश्च मासरेण चावभृथमन्यवयन्ति' इति 'प्राजा-पत्यं चरं निर्वपेच्छतृहृणलमागुधमामः' इति च ।

कपालविकारो वा, विश्वेऽर्घोपपत्तिर्याम् । ४० ॥

भाष्यम्— हविर्विकारस्यो न सिध्यति । स्यात्वा विकारे स्मृतिहेतुः आचारात् धृतिराशङ्क्यते । ओदनेन विकारे स्यात्वासंयोगात् लक्षणशब्द आशङ्क्यः । अस्ति चाग्न्या गतिः कपालविकारो भवेदिति । तस्मात् वा-शब्देन पक्षं व्याचर्य कपालविकारभररिति ब्रूमः । कपाल-विकारोऽपि अर्थः सूर्यस्य । तेन सौर्य इति शक्यते स्वपदेष्टुम् । उपपत्तिश्चास्ति । शक्यते स्यात्वा अय-यितुम् । तस्माद्विर्विकारपक्षे संशये कपालविकारः आभयणीयः ।

गुणमुद्वयविशेषाच्च । ४१ ॥

भाष्यम्— अस्ति च गुणमुद्वयविशेषः । गुणो कथितव्यो न्याय्यः, न मुख्यः । तदुक्तम्, अद्रगुण-विशेषे च तादर्थ्यरिति ।

सच्छुद्धौ चान्यहविष्ट्याम् । ४२ ॥

भाष्यम्— चरुशब्दो च अन्यद्विद्वंसंयति । 'प्राज-पत्यं धृते चरं निर्वपेच्छतृहृणलमागुधमामः' इति । शत-हृणलमिति हविः । चररेण संप्रकी । 'चरारिचत्वारि हृणलमन्यवयन्ति' इति हृणलमिति हविष्ट्वम् ।

वि—‘चमसैश्वमसाधन्यैवदशत्यन्यायः वा । संज्ञा-
विशेषादाद्योऽस्तु, मैवमप्यसुदंशया ॥ विशेषस्थानपे-
क्षणात् तेनान्यस्या अपेक्षणात् । अप्यसुदंशुगान्धकेस्त-
दशको षोडशिवि वा ॥’

भाट्ट—चमसे विशेषसमाख्यया चमसाधन्यैवदश-
तेषामेव होमादौ कर्तृत्वम्, समासान्तर्गतत्वात्पदस्य
रूढ्या मुद्राभ्युपदेयं वरणादिनिमित्तत्वाविशेषात् ।
हर्णास्तु विशेषः, यत् तस्य सर्वकार्येषु विनियोगः, एतेषां
तु चमसेष्वेव इति । यदि तु तत्तद्वरणानां भेदादनेक-
शक्तिकल्पने गौरवमाशङ्कते, ततोऽस्तु एषु अप्यसुदंशस्य
गौणत्वम् । न च विनिगमनाविहः, चमसाधन्यैवदश-
यावये रुद्रिकल्पने चमसाधन्युपदेयेन तत्त्वत्पनाऽऽपत्तेः,
अप्यसुपदस्य ततो भिन्नस्य शाश्वतत्वरक्षणोऽप्यस्य-
म्भावात् । अतो एषाणां प्रचुरप्रयोगाच्च अप्यसुपदस्यैव
प्रतिष्ठाप्यो एव शक्तिः, इत्येतु तु गौणैः । तथापि तु
ग्रहदौ तस्यापि होमादिकर्तृत्वात् होमकर्तृत्वसादृश्यमात्रेण
एतेषु गौणत्वोपपत्तेः सामान्यतादृशं बाधित्वा चमसेषु
एतेषामेव होमादिकर्तृत्वम् । इति प्राप्ते, गौणत्वस्य
आवश्यकत्वे चमसाधन्योमादिकर्तृत्वेनापि गौणत्वोपपत्तौ
स्वोपनीत्यसामान्यसमाख्यानापे प्रमाणाभावात् चमसेष्वपि
अप्यसुदेव होमादिकर्ता । तस्यान्यत्र स्थापितत्वे तु गौण-
समाख्यया चमसाधन्यैवः । तेषामप्यसुदेव ‘इतरमन्यः’
इत्येवं प्रतिप्रस्थाप्यादयः ।

मण्डन—‘अप्यसैश्वमसाधन्यैवः ।’

शंकर—‘चमसेऽप्यसुदेवो न ।’

● चमसाधन्यैवः इति समाख्या वनसेषु अप्यसुदेव
इति प्रतिपादयति । वा. ३।७।२३।२७. ● चमसाधन्यैवः
ऋत्विग्भ्योऽन्ये उच्यते । ‘मध्यतःकारिणां चमसाधन्यैवः’
‘होमजाग्रां चमसाधन्यैवः’ इति पञ्चमा भेदावगमात् ।
वि. ३।७।२०. ● चमसाधन्यैवः यदा चित् आरण्यो-
पनीतत्वेनाद्यौ स्यात् चमसेषुऽप्यसुः । भा. ३।७।२३।
४६-४७.

● चमसाधन्यैवः होम्यैवदेशात् । ३।७।२०।२५।

उच्यते ‘चमसाधन्यैवः’ इत्युच्यते । स एव
चमसाधन्यैवः दूरपरिहरणेषु मोक्षपदेव ऋत्वि-
गु

अन्यतमा भवेत्तु, न तेभ्योऽन्ये इति उच्यते पूर्वपक्षे
प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रमिदम् । चकारः ‘मित्राः स्युः’ इति
साध्यस्य अनुकर्षणार्थः । चमसाधन्यैवः ऋत्विग्भ्यो मित्राः-
स्युः । कुतः ! तैर्भ्यदेशात्, मध्यतःकारिभिः होमकैश्च
व्यपदेशात्, ‘मध्यतःकारिणां चमसाधन्यैवः, होमजाग्रां
चमसाधन्यैवः’ इति । किञ्च वरणाख्यसुपत्तिमिदस्य
कर्तृभेदेत्युच्यते पूर्वाधिकरणोक्तस्य अनुकर्षणार्थोऽपि सूनै
वकारः । तथा च ‘चमसाधन्यैवः’ इति
उच्यत्तिरन्ये एव चमसाधन्यैवः भेदेन उच्यते इति ते
ऋत्विग्भ्यो मित्राः । के.

● चमसाधन्यैवः दशसंख्याकाः कर्तव्याः चमसाधन्यैव-
दशत्वात् । वि. ३।७।२०. ● चमसाधन्यैवः यदा एव ।
न तु एको द्वौ वा अनियमो वा । भा. ३।७।२१।२६.
● चमसाधन्यैवः यजमानेन तुल्यकल्पात् । वा. ३।७।२८।
२८. ● चमसाधन्यैवः यदापि यजमानेन नियन्ते,
तथापि ऋत्विगाणांकारत्वेन नियमाणत्वात् भवत्येव तदी-
यत्वमप्यसुदेवः ‘मध्यतःकारिणां चमसाधन्यैवः, होमजाग्रां
चमसाधन्यैवः’ इति । के.

● चमसाधन्यैवदशत्यन्यायः ॥

दशस्य लिङ्गदर्शनात् । ३।७।२१।२७ ॥

भाट्टम्—उच्यते ‘चमसाधन्यैवः’ । ते च
यद्वय इत्युक्तम् । नियन्तो यद्वय इति संदेहे यवः, वहु-
वचनसामर्थ्यात् । इति प्राप्ते, मृम । दशस्य लिङ्गदर्श-
नात् । ते दश भवेयुः । तथापि लिङ्गं उच्यते ‘चमसाधन्यैवः’
दशस्यैव भवेत्तु ‘दश चमसाधन्यैवः’ दशस्यैव भवेत्तु
दशस्यैव भवेत्तु । एतस्मात् कारणात् दशस्यैव भवेत्तु इति
मुच्यते दश चमसाधन्यैवः दर्शयति । यदि न भवेत्तु,
एतदर्थं नोपपद्येत । तस्मात् मीनजीव एषा संख्या ।
यदि न दश न भवेत्तु, नोपपद्येत एतदर्थं न । तस्मात्
मरन्ति दश । दश येषां स्वामिनः । तस्मात् मरीचन-
माणात् दशसंख्या तदानीयो । ततो गौरवोपमानात्
अतः संख्या अनुपपद्यते । तेनपि दश भवेत्तु ।

वा—यद्वयमिति ‘प्रयत्नं वा नियमः’ (१।१।
८।२१) इति नियमे प्राप्ते दशस्यैव उच्यते ‘चमसाधन्यैवः’

संग्रहमात्रेण तद्विज्ञातृकारे प्रमाणभावाच्च कृण्वन्
 स्फली हविष्वेनैव विधीयते । अतश्च प्राप्तस्य हविष
 एव वा नाथः । ओदनवाचित्वे तु तस्य हविष्वेनैव
 योग्यत्वात् पुरोडाशस्य बाधः । तत्रापि चरुशब्दस्य
 याज्ञिकप्रसिद्ध्या अनवस्थावितान्तरूपमवस्थानुल्लङ्घनकौ-
 दनवाचित्वस्य तृतीयं स्थापितत्वात्तस्य च स्वाधीमन्तरेण
 एकस्मिन्नपि कपाले पाकानुपपत्तेः कपालस्य तद्वत्तादृक्त्वादे-
 श्चाप्येवोपादानः । अत एव स्वास्याश्चरुपाकान्यथाऽनुप-
 पत्त्यैव अर्थप्राप्तयेन कपालस्थानापक्षत्वाभावात् न कपाल-
 धर्मा आकादनमोक्षणादपस्तन कार्याः । एव चरो संयवना-
 भावात् तदर्थः । प्रणीतास्तदमार्थं न भवन्तीत्युक्तमेव । एवं
 पेपणस्यापि पुरोडाशसिद्धिरर्थत्वेन चरुविधेः तद्विधेरेके-
 णापि जायमानत्वात् चरो पेपणस्य बाधः । एवमुपधानादीनां
 कपालधर्माणामपि । वस्तुतस्तु 'कपालान्युपदधाति' इत्यत्र
 कपालत्वस्य ग्रीहित्ववदविवक्षितत्वात्, हविःपाकाधिकरण-
 त्वस्य च स्वात्मासि सत्त्वात्, हविःपाकसाधनीभूतगार्ह-
 पत्यादेरिव उपधानस्यापि याज्ञिकाचारसिद्धस्य प्राप्ति-
 रविरुद्धा । अत एव तत्र न कपालविशेषत्वस्यापि ग्रीहि-
 त्वादिवदेव विवक्षा । एवम् 'पात्राण्यासादपति' इत्यादा-
 वपि पात्रत्वस्याविवक्षितत्वात् तत्तापनताऽऽश्रयत्वस्यैव
 विवक्षितत्वेन स्वात्मासि तदर्थप्राप्तिरविरुद्धा । अतश्च
 चरो एतान्तो धर्माः स्थालीकादनम्, मोक्षणम्,
 'आदेवषडं वह' इति अङ्गारमिश्रणम्, 'शुक्लऽसि'
 इत्युदेन गन्धविषयकम्, तस्या लौकिकजले तप्त कृत्वा
 'पम' स्य 'इत्युदेन तण्डुलप्रक्षेप, पर्वप्रिकरणम् 'अग्ने
 हव्यं रज्ज्वा' इति प्रेयः, 'आप्यायताम्' इत्यभिचार-
 णम्, 'शृत उरनानि' इत्युदासनम्, 'आर्द्रः प्रपन्नः'
 इति पुनरभिचारप्रमित्यादयः प्रवेष्टव्याः । याध्यास्तु
 प्रणीता, पेपणम्, स्वात्मा उपरि अङ्गारस्थापनम्, कपाल-
 योगजनः, संघातः, संयवनम्, पिण्डीकरणम्, प्रयनम्,
 त्वकरणम्, हविष्यद्वारमस्त्यारोहः, आप्यनितवनम्,
 गदनकरणम्, भग्नामुदाह, सुदुरगं तस्य प्रज्ञी
 आर्पित्वान्, 'यत्र आमा' इत्यवस्थात् प्रयजन-
 नित्यः । अत्र हव्यप्राप्तयेनो युद्धयाऽनुसंधेयः ।

मण्डन— 'सौर्व हविः स्वाद्यरोदनस्तु ।' १२.
 शंकर— 'सौर्व चरुदोदनः ।' १२.

● चरुसंज्ञकः पाकः स्वात्मा निर्वर्त्यते, न कदाह्ये
 न कपाले । मा. १०।१।११।४८.

● चर्मतन्तो महिषी हन्तीति न्यायः । सप्तमीह
 तिमिते । निमित्तं च फलम् । तथा च चर्मतन्वयमित्यर्थः ।
 अयं न्यायः 'योऽल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छति' सत्र
 विषये प्रयुज्यते इति । तथा चोक्तं रघुवंशे 'अल्पस्य
 हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्'
 इति । साहस्री. ८९.

● चरुं गुणवृत्तम् इति न्यायः । अथ नीलकण्ठीय-
 भगवद्गीताटीकायाम् (४।१८) उक्तः । तथाहि— कर्म-
 णीति । कर्मणि कर्माकर्मविकर्मात्मकं देहेन्द्रियादिग्यापारे
 अविवक्षा प्रत्यगात्मन्यारोपिते सति तत्र अकर्म कर्माभावं
 नौध्येन सीरतरो चलने आरोपिते एति तच्चतुर्दया सत्र
 चलनाभावमिति यः पश्येत्, तथा चरुं गुणवृत्तमिति
 न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु इत्याद्युक्तम् । विस्तारस्तु तत्रैवेति ।
 साहस्री. ११३.

● चलति इति प्रत्ययः कथम् ? उच्यते । देशान्तरे
 संप्रतिपत्तिर्दर्शनात् । तद्देशान्तरं गच्छदागच्छच्च चलती-
 त्युच्यते । सत्र गन्ताऽपि प्रत्यक्षो देशान्तरमपि, तेन गत
 इति बोध्यते, आगत इति चोच्यते । मा. ६।१।१।१२.
 ● चलतिगच्छत्योः एकार्थत्वेऽपि सकर्मकाकर्मकत्वे ।
 मणि. घृ. ५४. ● चाक्षुषादिसामग्री मानसे ज्ञाने
 प्रतिबन्धिका शब्दादसामान्या च प्रतिबन्ध्या । घृ. ६१,
 ● चाक्षुषत्वमानवत्वयोर्विरोधेन बह्व्यंशे मानवत्व-
 मगच्छाम् । घृ. ३०.

● चाण्डालादिरक्षणेनादया प्रतिग्राहिजन्या पापाण-
 निवृत्तं पूजादेतुः आधेयवृत्तिः आवश्यकी । मणि. घृ. ४४.
 ● चाण्डालयाजनम् अनाचारः विधामियम्य । वा.
 १।१।१।० घृ. २०३.

● चातक्योः पिपासाकालः मातृदिव रक्ष्यते ।
 (बभूवस्तु प्राहृषि भूयमाणस्तस्य विशिष्टः शब्दः प्रिया-
 ऽऽपनय इति बभूविति ।) पुंचातक्यं च यं शब्दः ।
 मातृदेव दि चातक्यानां कर्तृकालः । फे.) सोम.

॥ चमसाध्वयुवहुत्वन्यायः ॥

उत्पत्तौ तु बहुभुक्तेः । ३।७।१।२६ ॥

भाष्यम्—तेष्वेव (चमसाध्वयुष्वेव) संदेहः किम-
नियमः एको द्वौ बहवो वा, उत बहवः एवेति । अनि-
यमः इति प्राप्ते, उच्यते बहवः इति । कुतः ? उत्पत्तौ
बहुभुक्तेः । 'चमसाध्वयवः' इति एषामुक्तौ बहु-
भुतिर्भवति । तस्मात् बहव इति ।

वा— उत्पत्तौ तु बहुभुक्तेः । (भाष्यस्य स्पष्टत्वात्
सूत्रगतमार्गं कृतम्) ।

सोम— प्राग्वहिकी संगतिः । सूत्रार्थस्तु 'चमसा-
ध्वयुर् इणीते' इति उत्पत्तौ बहुत्वभुक्तेः बहव एव
चमसाध्वयवः इति ।

वि— 'तात् इणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति,
मदेत्यन्यत् । नेति चे, ज्ञान वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताभुक्तेः ॥'

भाट्ट— ते चमसाध्वयवो वरणावाक्ये बहुत्वभुक्ते-
र्बहवः । यद्यपि तत्रोद्देश्यविशेषणत्वात् बहुत्वाविषया,
तथापि 'स्वाध्यायोऽप्येतस्य' इतिवत् संस्कारविष्य-
न्वधऽनुपपत्त्या विनियोगकत्वनदृष्ट्या तद्विवक्षोपपत्तिः ।
अन्यैव दिष्टा 'पुरोहितं इणीते' 'अध्वर्युं इणीते'
इत्यादावपि एकत्वविषया द्रष्टव्या । यन्नुवस्तु तत्तत्तत्
विनियोगेऽपि 'चमसाध्वयवश्चमसाध्वयवपति' 'अध्वर्युः
पुरो विपजते' इत्यादौ बहुत्वैकत्वभुक्तेः तद्विवक्षोपपत्तिः ।

मण्डन— 'बहवस्ते बहुभुक्ता ।'

शंकर— 'बहुभुक्तेस्तेऽपि ज्ञाना ।'

• चमसाध्वयुवहुत्वन्यायेन उपादीयमानस्या-
ध्वयोः एकत्वं विवक्षितम् । शा. ५।१।११ षण्के ३.

• ('यस्योपावर्त्तनी अनुगतौ भस्मिन्मोचेत्')
आहवनीयामुद्देश्यस्वरूपस्य प्राग्विशिष्टावैव अवशिष्टोद्देश्य-
गतसंस्कारादित्ययोः चमसाध्वयुवहुत्वन्यायेन विव-
क्षितत्वात् नैकान्युपादनव्यापक्यम् । सोम. ६।४।८,

• चमसाध्वयुवहुत्वन्यायस्वरूपम् "चमसाध्वयुर्
इणीते" इत्यत्र चमसाध्वयुं प्रत्ययस्य प्रागस्मिन्निवृत्त्या
चमसाध्वयुर्नोच्यते वरणावाक्येनानुवृत्त्या चमसाध्वयुर्
नाम कर्तुं कल्पयेत्तदा तदादीत" इति । अनेनेन वाक्येन

चमसाध्वयुं प्रत्ययान्तात् उत्पत्तौ ध्रुयमाने बहुत्वम्
उपादेयगतत्वात् विवक्षितम् इति । ५।१।११.

• चमसाध्वयु इष्टाविवेचने. संमार्गे नास्ति प्रमाणा-
भावात् । मदेत्येव हि संमार्गे विहितः । वि. ३।१।८,
• चमसेडादिमक्षाः संश्लेषवि सन्त्येव, तेषां प्रति-
पत्तिरूपत्वात् । १।०।२।९.

• चमसिनः होतृवृत्तादयः । वि. ३।५।९, • चम-
सिषु समाल्या मद्येयुः । ३।५।१२, • चमसित्वं न
मद्येणे कारणम्, प्रावस्तुतोऽपि (हारिणेन) मद्येण-
सत्त्वात् । ३।५।९. • चमसिसमाख्या यद्यत्कारश्च
मद्यकारणम् । भा. ३।५।१०।३१.

॥ चमपकपटन्यायः । यथा दूरीकृत्येष्वपि पटनिष्ठ-
चमपकपटेषु पटे उपलभ्यमानो गन्धो निराश्रयगुणानस्या-
योगात् स्वाध्वं द्रव्यं कल्पयति, तथा प्रकृतेऽपि ।
साहस्रो. २८६.

• चयने 'औदुम्बरमुल्लखं सर्वप्रथमं पूरयित्वा-
ऽब्रह्मति । अथैवमुपदधाति' । अत्र अदृष्टमात्रस्यैवात्मा
सृष्टदेवावपातः । वि. १।१।१६. • चयने लोकगृहाणाः
मन्त्रस्यावृत्तिः, मन्त्रार्थस्य ज्ञानात्वात् । भा. १।१।१२।
४२. • चयने भूयते 'पशापरीय पुच्छे गापति' इति ।
तत्र यथाग्रातमेव गिरापदयुक्तं प्रयोजकम् । यत्र हि
अग्निशोमस्तोत्रसाधनत्वेन यज्ञापरीयं प्रयुज्यते, तत्रैव
कलशप्रकरणेन इरापदेन गिरापदं बाध्यते । तत्रैव तस्य
प्रकृतौ उपदेसात् नाम्न्यत्र प्रातिपत्तिः । दुप. १।१।१०।
५३.

• चयनविषयकं सर्वम् अभिषेचनशब्दे द्रष्टव्यम् ।
के.

• चरकशास्त्रासु आप्थर्यं बहु, वाजकनेदिशात्तया
अल्पम् । वा. १।१।८।२७ पृ. २८६.

• चरणे धाता । चरणान्तर धाताऽन्तरम् । 'आङ्गि-
ग्रहा जगतिर्लोकानां च न सर्वमाह । सृष्टावशात्तन्निर्वाणा
मीनं च चरणी छह ॥' इति 'जगतेरङ्गीविषयात्'
(पा० ४।१।६३) इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वात् । के.

• चरन्ति इति च प्रयोग उच्यते । भा. १।१।२।
८।१२.

ओदनोऽयं आ हिमवत आ च पुमासीत्यः प्रयुक्तत्वात् ।
अनवस्थावितान्तरुपपन्नो विद्यदसिद्ध ओदनश्चरः ।
तस्मात् ओदनं चरुशब्दः । इविर्विकारो न कदाविविकारः ।
न चात्र स्वास्ती चरुशब्दायः । इति सिद्धान्तः ।

अपूर्वव्यपदेशाच्च । ४५ ॥

‘पुरोहाशेन वै देवा अस्मिन् लोके आर्जुवन्, चरुणा
अमुष्मिन् लोके’ इति चरोः ओदनस्य अपूर्वत्वेन
स्वरदेशो भवति । पुरोहाशेन ऋद्धिर्भवति चरुणा तु
परलोकेऽपि ऋद्धिः इति चरुः श्रेष्ठः इत्युच्यते । पुरो-
हाशस्थाने यश्चरः, स ओदन एव स्यात् न स्वास्ती ।
तस्मात् चरुर्नाम ओदन एव इविर्विकारः इति सिद्धान्तः ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् । ४६ ॥

‘आदित्यः प्रायणीपश्चरः २५० इत्य उदयनीयः’ इति
विषाच ‘अदितिमोदनेन’ इत्युक्तम् । तथा च इदं लिङ्ग-
दर्शनम् चरुर्नाम ओदन एवेत्यम् । तस्मात् और्ध्वश्चरः
ओदन एव इविर्विकारः, न कदाविविकारः, न चरुः
स्वास्ती अयम् । इति सिद्धान्तः । के.

● चरुणां सर्वेषामेकः, पुरोहाशानमेकः इति
प्रायेव सती मुणवत् कर्तव्यो यत्र चरुवः पुरोहाशश्च
न्यतिपत्ताः । तत्र च ‘इदममुष्य, इदममुष्य’ इत्यादिरित्या
देवताभिर्देवः समुचिष्य कार्यः । संकल्पः । १।३।२३.
● चरो एतावन्तो धर्माः— स्वास्तीसादनम्, मोक्षणम्,
‘आ देवयज्ञे यद्’ इति अद्धारमिच्छादम्, ‘धुवाऽडि’
इत्युदेन स्यात्प्रविश्रयणम्, वस्त्रां कौर्मिकं जने तसं कृत्वा
‘यमाः सः’ इत्युदेन तदुत्प्रेषणः, पर्यधिकरणम्, ‘अग्ने
हर्मां रक्षस्व’ इति त्रैयः, ‘आप्यायताम्’ इति अभिषा-
रणम्, ‘भूत उन् र्नाति’ इति उद्धारणम्, ‘आर्द्रः
प्रयतुः’ इति पुनरभिषारणम् इत्यादयः प्रवैतव्याः ।
काप्यास्तु— प्रणीताः, वेपणम्, स्वास्त्या उपरि अद्धार-
स्थानम्, कपालयोगजयः, संवापः, संवननम्, पिण्डी-
करणम्, प्रथनम्, स्वरुणम्, इमिषि अद्धारमसाद्या-
रोयः, आप्यनिनयनम्, सवनकरणम्, मसाद्युद्धारः,
सुवर्णं तस्य ग्रहो अर्पितव्यम्, ‘यस्य आत्मा’
इत्युद्धारः प्रयत्नम् इत्यादयः । अत्र सर्वत्र अर्पणोः
सुवर्णं अतुल्येन । भाट्ट १०।१।१०. ● चरो एव

विनियोगः वेपणस्य वेपणस्य । वि. ३।३।१९. ● चरो
कृष्णलानाम् अवघातवापः । भा. १०।१।१।१-३
वर्णकं २, ● चरो कृष्णलानाम् आग्नेयधर्मातिदेशः ।
८।१।१८।३५-३९, ● चरो कृष्णलानां युगपदुपहृतानां
सर्वभक्षणां ब्रह्मणा स्वस्वकाले भक्षणम् । १०।२।६।२०,
● चरो घृतपके सोमारीदे श्रुक्नीहिमिः प्राकृतयवाना
वापः । १०।७।१९।६४-७१, ● चरो नेर्कृतादे विहित-
कृष्णादिव्रीहिमिः प्राकृतयववापः । १०।७।१९।६४-७१,
● चरो मोदे प्राकृतवर्धिः सारणमग्ने इति तपदस्थाने
रक्तपदोदः । १।३।२।३, ● चरो राजसूये ‘नेर्कृतं
चर्चं नप्तावपूतानाम्’ इत्यम् नखेषु उद्धृतमुद्यमः
प्रोक्षणं भवति । १।२।१२।४०, ● चरो वाजपेयगतवत-
दस्यराधे मुखिलोपेन चतुर्गुणस्तुभदः । १०।३।२।८।
६४-६७, ● चरो शतकृष्णले उपहारणमिषारणवर्णवः ।
१०।२।२।३-१२, ● चरो शत० चतुर्धाकरणा-
दीनां नानुष्ठानम् । १०।२।७।२१, ● चरो शत०
पाकानुष्ठानम् उष्णीकरणमत्रकम् । १०।२।१।२-२,
● चरो शत० ब्रह्मभक्षणां युगपत्परिहारः । १०।२।४।
१७, ● चरो शत० भक्षणं चुम्बुगुणकरणे कर्तव्यम् ।
१०।२।३।१३-१६, ● चरो शत० सर्वभक्षणां पुष्पा-
न्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहारः । १०।२।५।२८-२९,
● चरो शीर्षे अवन्वत्तमवापः । १०।१।१९।२७,
● चरो शीर्षे आग्नेयधर्मस्यैवातिदेशः । ८।१।२।६।२७-
३१, ● चरो शीर्षे कपालोपधानवापः । १०।१।२।६।५४,
● चरो शीर्षे शिवात्मन्ये स्युपदस्योदः । १।३।१।१-८,
● चरो शीर्षे वेपणस्य वापः । १०।१।१९।४९-५०,
● चरो शीर्षे प्रथमस्थानीकरणवर्णवः । १०।१।१९।५५,
● चरो शीर्षे मसाद्धारणायोपवापः । १०।१।२।८।५६,
● चरो शीर्षे सुवर्णस्य वापः । १०।१।२०।५८,
● चरो शीर्षे संवननस्य वापः । १०।१।१५।५३, ● चरो
शीर्षे संवननस्य वापः । १०।१।१५।५३, ● चरो शीर्षे
संवननस्य वापः । १०।१।१५।५२, ● चरो शीर्षे
स्युत्थानेन वापः । १०।१।११।५८-५८.

● चरु-अधिकरणम् । भा. १।३।४।१५. २. २२१.

लिङ्गदर्शनाच्च । ४३ ॥

भाष्यम्— एवं हि आह 'भास्वं चर्चं निर्वपेत् पृथ्वीनां (धेतानां गवां) रुम्पे प्रेषज्ञं प्रामातनः' इति । मृन्मयो हि चरुः न त्रिपद्भुविकारः । तस्मात् अन्यत् हविः । चरुमि कपालविकारः इति ।

ओदने वा प्रयुक्तत्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्— हविर्विकार एवात्र चरुः तद्वितसंयोगादवगम्यते । सौर्यंश्चरुः कर्तव्यः इति । यदि पुरोडाश उत्पद्येत, चरुः उत्पद्येतः अवगम्यमानो भवेत् । सूर्यसंबद्धो हि चरुः कर्तव्यः । तस्मिन् अद्यक्षे सौर्यसंबद्धः क्रियेत, न शक्ये । यदा च हविर्विक्रियते तदा ओदनेन । ओदने हि चरुशब्दः प्रसिद्धः वा हिमवतः आ च कुमारीभ्यः । तत्र अदनीयसंयोगो युक्तो भविष्यति ।

यत्तु, द्वयर्थत्वमन्यद्भवति । अन्यायमेव द्वयर्थत्वम् । तत्र कुत एतत् स्यात्संयोगेन ओदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात् स्यात्वां स्यात् । स्मरति च शाके चरुशब्दम् । अनुकलावितान्तरुध्मपको विद्यदक्षिद्ध ओदनश्चरुरिति । तदुक्तम्, 'न पक्षिनाभावात्' इति । आचाराय स्मृतिर्ब्रह्मीयसी । तस्मादोदने चरुशब्दः । ओदनेन हविर्विक्रियते इति । तथाप्यमप्यर्थः अदनीयेन शागो भविष्यतीति । अपिच सूर्यस्य अन्यत् द्वयं नैवास्ति, येन चरुः संबध्येत । चोदकपातः पुरोडाश इति चेत्, नैतदेवम् । कर्मचोदनायां हि निष्पन्नायां चोदको भवति । प्राक् चरुशब्दचर्चायां यवति-चोदना । इत्यदेवतासंक्रयो हि यज्यर्थः । तेन चोदनाविशेषोपः चरुशब्दः न पुरोडाशविशेषणं भवति, जपन्तत्वात् चोदकत्वेति ।

अपूर्वत्वपदेशाच्च । ४५ ॥

भाष्यम्— इतश्च पदपामः ओदनेन हविर्विक्रियते इति । कुतः ? अपूर्वत्वपदेशो भवति । एवं हि आह 'पुरोडासो वै देवा असिन् लोके आप्नुवन्, चरुणाऽभुषिन् लोके' इति । पुरोडासो आप्नोति, चरुणा अभुषिन् इति । यदि स्यात्वां चरुशब्दः, कपालविकारश्चरुः । ततो यस्मिन्नेव पक्षे पुरोडाशः, तस्मिन्नेव पक्षे चरुः । पुरोडासो वै देवाः असिन् लोके आप्नुवन्

इति, चरुणा अभुषिन् लोके इति गम्यते । तत्र चरुणा अभुषिन् इति अन्यत् स्वपदेशो नावकत्वेत । तस्मादपि ओदनेन हविर्विक्रियते इति ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् । ४६ ॥

भाष्यम्— एवं च कृत्वा लिङ्गदर्शनमपि उपपन्नं भविष्यति । कथम् ? 'आदित्यः प्रापणीयश्चरुः, आदित्य उदयनीयः' इति । तत्रैतच्छ्रूयते । 'आज्यस्यैव चरुमभिपूर्वं चतुर आज्यभागान् यजति । पथ्या स्वस्तिमिष्ट्वा अग्नीनेमी यजति । अग्नीषोमाविष्ट्वा हवितारं यजति । अदितिमोदनेन' इति । चतुर्षु आज्यभागेषु विधिः । अदितेः आदित्यश्चरुरिति प्राप्तत्वाद्नुवादः । तत्र चरुमोदनशब्देन भुवन् ओदनेन हविर्विक्रियते इति दर्शयति । तथा इदमपरं लिङ्गं भवति 'यदि तण्डुलो विद्यते, आमं तदविः स्यात्' इति तण्डुले हविःशब्दं भुवन् ओदनेन हविर्विक्रियते इति दर्शयति ।

सोम— पूर्वज दृष्टार्थवत्त्वाय उनिपातित्वत्वात् इह दृष्टद्वारा सूर्यसंबधनिर्वाह्य हविरावाधत्ता कपालविकारत्वमेव यक्तव्यमित्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— देवतासंक्रयावगतागसंक्रयात् चरुः हविर्विकारः इति ।

बि— 'सौर्यं चरुः स्यात् किंवाऽयम्, लौकिकोक्तितः । स्यात्वां अप्रणं योगं कपाल— (वा इति पाठः) विद्वत्तत्वात् ॥, विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्धाऽन्तं देवतावदितोक्तितः । योगत्वेन प्रदेयं तत् पुरोडाशहविषं ॥'

माह— अत्र त्रिष्टयसंक्रयावधिकरणे (१।१।१९ वा, ४. २२१-२२४) चरुशब्दस्योदनवाचित्वम्, वाक्यद्वयोत्पत्तिः, न तु लोकप्रसिद्धा स्यात्वावकाशम्, लोकप्रसिद्धिर्लोकाधिकारव्याप्युपपत्तेः इत्यस्यैव विचारितव्यं प्रयोजनं बाधोपयोगितया कथ्यते । स्यात्वावचित्वे हि 'सौर्यं चरुम्' इत्यादौ स्यात्वा अनदनीयत्वात् हविष्ट्वाभुषयतेः संक्रयसामान्ये तद्वितमङ्गोऽन्य स्यात् सूर्यदेवत्वहविःपाकवापनत्वेन विधीयते । तत्रच कपालस्य बाधः । यत्तु तत्पुं तदाऽपि आग्नेयवितारत्वे एव प्रमाणमात्रात् शोभायविकारत्वे च स्यात्वाः प्राप्तौ नैवाविषेयत्वात्

१३-१६. * चातु० वैश्वदेवे वरुणप्रसासेषु न अग्नि-
मन्थनम् । के. ७।१।१।१०. * चातु० सपातानेकत्वेऽपि
वर्मेकम् । वर्मेक्येऽपि च कालभेदोक्त्या प्रयोगमेवेन
प्रयोगशेषाणां प्रयाजादीनामावृत्तिरेव । वि. १।१।२।३.
* चातु० साकमेघपर्वणि अनीकज्वलादीनां सदस्कालता ।
मा. ५।१।१।१९-२२. * चातु० साकमेघपर्वणि
भ्यस्वजनमना एकपालाः पुरोडाया बहवो विहिताः ।
तेषु अग्निधारणविधिमिषेकविशिष्टा मीमासा विधितिता-
भिवारणतुल्ये अर्धवादः । वि. १०।८।५. * चातु०
साकमेघपर्वणि माध्यदिनीयायाः सातपनीयायाः कदा चिदु-
त्कर्षे अग्निहोमहोमकाले च प्राते इष्टिमध्ये एव स्वकाले
नायमग्निहोमं कृत्वा पश्चादिष्टिदोषः समापनीयः, न
तु अग्निहोममुत्कृत्यम् । (सातपनीयान्यायाः ।)
५।१।१०. * चातु० खान्दिघेनीसातद्वयम् । १०।८।९.
* चातु० होमिषेषु उत्करे शजिनसादनं न धर्ममात्रं न
च क्रियाऽन्तरम्, किन्तु तस्य होमनिर्वृत्तिः दृष्ट-
प्रयोजनम् । गुणविधिरयम् । पृथग्प्रमुनरं करिष्यामः ।
मा. १०।३।१।१८-२२. * चातुर्मास्येषु सौमिकेषु
परिषो पञ्चनियोजनं गुणविधिः । तस्य पञ्चनवगमः
दृष्ट प्रयोजनम् । महन्तं परिषो करिष्यामः ।
१०।३।१।१८-२२.

॥ चातुर्मास्येषु सौमिकेषु प्राकृतासादननियो-
जनानुषादेन विहिताभ्यामुत्करपरिधिभ्यां प्राकृत-
योर्विधिसूचोपायाः ॥

संस्कारे तु क्रियाऽन्तरं तस्य विधायकत्वात् ।
१०।३।१।१८ ॥

भाष्यम्— एतत् चातुर्मास्यः होमः । तत्र भूयते
' उत्करे शजिनसातद्वयम् ' ' परिषो पञ्च निवृजन्ति '
इति । तत्र एतदर्थः सांप्रतिकः क्रियेतत् आशादानान्तरं
नियोजनान्तरं च, तत्र प्रकृतयोः आशादननियोजनयोगु-
विधिः इतरथ इतरमेति । तत्र एतत्तदर्थः नः परीत्येति
धर्ममात्रमाशनं नियोजनं च, तत्र दृष्टधर्ममिति । परि-
धर्ममात्रम्, तत्र. क्रियाऽन्तरम् । अथ दृष्टधर्मम्, ततो
गुणविधिरिति । तत्र तत्र च विधिरयम् इति तत्र च विद्वत्
परोक्षेति चर्माभावात् इतरथ इतरथ क्रियाऽन्तरम्,

उत्ते दृष्टकार्ये गुणविधिरिति । किं प्राप्तम् ? तद्वत्त्वात् तीक्ष्णा-
प्रवाच्य उत्तरस्य दृष्टकार्यमाशयनं न शक्यं कर्तुम् । तथा
उपराधवात् (ध्यानाववात्) परिषेः दृष्टकार्यं नियो-
जनम् अशक्यं कर्तुम् । तस्मात् धर्ममात्रम् । यथा होत्र-
मणीकरणे ' ब्राह्मणस्य मूर्धनि आशादयति ' इति धर्म-
मात्रमाशयनम्, एवमिहापि धर्ममात्रं चेत्, क्रियाऽन्तरम् ।
तथाच सति आशादनं नियोजनं च विधायिष्यते, तत्र
श्रुत्या विहितं भविष्यति, इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् ।
अपिच अस्मत्पक्षे आशादननियोजने गुणविधिलक्षणाऽर्थे
न भविष्यतः । भवत्यस्य तु गुणविधिं लक्ष्येयतायात् ।
तस्मात् क्रियाऽन्तर इतरवितरस्य, तस्य विधायकत्वात् ।
स्वपदगतस्य भावप्रत्ययस्य पदोत्तरस्य न यथा आपारे
गुणविधिः, तथा अग्निमुत्कर्षे आशादननियोजनारथे ।

दुष्प— ननु वाजिने विधिष्टानुवादः (आशादन-
विधिष्टोक्तानुवादः दोषः), वाक्यमेदो वा । उच्यते ।
' वाजिनं निषिष्य अग्निधारे ' इति प्रकृत्य भूयते ' वाजि-
नमुत्करे आशादयति ' इति । उत्करः एव (केवलः)
विधीकृते, वाजिनं तु प्रकरणत्वात् लभ्यते । ' परिषो पञ्चम् '
इत्यपि यत् निवृजन्ति, तत् परिषो इति (पताचद्वयत्वे)
पञ्चः (त) सामर्थ्येन (एव लभ्यते) ।

प्रकृत्यनुपरोपाच्य । १९ ॥

भाष्यम्— एवं च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकभोदको
नोपपत्त्यते ' वेदा इवीपि आशादयन्ति ' ' स्ये पञ्चं
निवृजन्ति ' इति । तस्मादपि क्रियाऽन्तरमिति ।

विषेस्तु तत्र भावात् संदेहे, परस्य शब्दस्तदर्थः
स्यात् । २० ॥

भाष्यम्— गुणदः एवं शक्यतेति, नाशादनान्तरं
नियोजनान्तरं चेति । किं तर्हि ? प्राकृतयोः आशादन-
नियोजनयोः गुणविधिः । तत्र एतत् कथ्यते दृष्टकार्ये
आशादननियोजने इति । युक्तः । कार्यस्य दृष्टयात् ।
आशादनं समीपानवयम् । तस्य होमनिर्वृत्तिर्दृष्टं
प्रयोजनम्, नियोजनमिति पञ्चनवगमः । एवं चेत्,
तस्मात् गुणविधिः इतरथ इतरथ । युक्तः । विधेस्तत्र
भावात् आशादननियोजनविधिः तत्र दृष्टयात् बोधकेन
तत्र प्रमाणम् । संदेहे च न गुणविधिः धर्मांतरमिति, न

॥ चातकजीमूतन्यायः । जीमूतो मेघः । चना-
मीधसिद्धौ सत्या बहुकालिक्यपि तन्मृणोपशान्ति,
तनास्य प्रवृत्तिरिति । 'शमयति जलधरापारा चातक्युना
तृपा चिरोपगताम् । क्षपयति च यधूलोचनजलधरा
कामिना प्रवातरुचिम् ॥' इति । 'सर्ववृक्षोपतितमम्बु न
चातकनाम्' इत्यादि । साहस्री. ४२०.

॥ * चातुःस्वर्षयान् ऋतुमन्त्रो यथा 'अग्निमीले
पुरोहितम्' इत्यादिः । 'छे, तं' इत्येतयोः प्रचयत्वात् ।
बाल. ट. ६०. * चातुःस्वर्षयान् यजुर्मन्त्रो यथा 'देवो
यः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमप्य कर्मणे' इति । आच-
यकारस्य प्रचयत्वात् । ट. ६०.

* चातुर्थिकन्यायेन (४।४।२।२।९-४१)
ज्योतिषोपपदामिषेयस्य सोमयागात्सर्वैः स्वर्गवाक्येन
फलपंचमः, अन्वेया तु (इष्टिपशुहोमानाम्) तदग्र-
न्तम् । भाट्ट. २।२।१. * तत्तद्व्याक्येनैव तत्तद्व्याक्ये-
विशिष्टभावनविधानमद्भुतं फलवाक्ये लाघनात् फल-
संबन्धमात्रविधानम् । तदपि च ज्योतिषोपपदानुरोधात्
चातुर्थिकन्यायेन सोमद्रव्यकथायास्त्वैव । की. २।२।१।१
ट. १४१. * सिद्धान्ते तु विद्यमानशेषत्वात् चातुर्थिक-
न्यायेन प्रतिपत्तिकर्मत्वात् सर्वमर्थः स्विष्टकृत्करणम् ।
भाट्ट. १।४।१९.

* चातुर्मास्यानि । आदौ अन्वारम्भणीया, वैशा-
खनो द्वादशकपालः, पार्जन्यश्चक्रः । अथ वैश्वदेवं पर्व
'अग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, सोम्यं चरुम्, सावित्रं
द्वादशकपालम्, सारस्वतं चरुम्, पौष्णं चरुम् (एतानि
पञ्च संचराणि नाम), मातुं यतकपालम्, वैश्वदेवी-
मामिषाम्, याजातृषिभ्यमेककपालम्' इति । अथ
वरुणप्रधासाः—पञ्च संचराणि, ऐन्द्राग्नेकादशकपालम्,
मार्कशी, मेयी, वारुणो मेघः, कामधेयकपालम् । अन्-
वयः । इति । अथ साक्रमेधाः—अग्नयेऽनीकनते पुरो-
डाग्रमष्टाकपालं सार्कं सुप्रेमोयता, मरुदस्यः सोमपनेन्यो
मर्षाधिने चरुम्, सानुं हुतेऽग्निहोत्रे पदमेधीयम् । क्षीयूते
मरुदस्यः क्षीरिभ्यः पुरोडासे हतकपालं सार्कं सुप्रेमोयता,
मरादविभिर्गजे, पञ्च संचराणि, ऐन्द्राग्नेकादशकपालम्,
ऐन्द्रं चरुम्, वैश्वकर्म्मणेककपालम् (निर्वपेत् इति

सर्वत्र अन्वयः), महासितुषेन यजते (तत्र सोमाय
पितृमते, पितृभ्यो बर्हिषदभ्यः, पितृभ्योऽग्निष्वात्तभ्यः
इति), रोद्राः ऋग्वक्त्राः प्रतिपूर्व एकविंशः ।
अथ शुतासीरीयः—पञ्च संचराणि, ऐन्द्राग्ने द्वादश-
कपालम्, वैश्वदेवं चरुम्, इन्द्राय शुतासीराय द्वादश-
कपालम्, वायव्यं पयः, सोम्यमेककपालम्, वायव्या
यवागूः इति । चातुर्मास्यानि पाशुकानि च भजन्ति, तत्र
इष्टिस्थाने पशवः । सोमिकेषु तु चातुर्मास्येषु इष्टिस्थाने
सोमयामां भजन्ति । के. * 'चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो
यजेत' एकत्वात् फलस्य एकः प्रयोगः । मा. १।१।२।
१।१२.

॥ चातुर्मास्यानां पशुकामप्रयोगे सहस्रपशु-
प्राप्तिपर्यन्तं वैश्वदेवमेव अग्न्यस्य स्वस्वकाले वरुण-
प्रधासादीनि पर्वाणि अनुविष्टेत् ॥

तत्रैव पशुकामप्रयोगेन वरुणप्रधासैरित्यादिना पर्वत्र-
नियेषाः श्रूयन्ते । न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यतया तेष्वेव, हि
स्वप्नवेनेति तदर्थः, अग्न्याया प्रतिषेधे विकल्पस्य पूर्वदासे
वाक्यवैयर्थ्यत्वात्वात् । तेनान्नाना प्रवानसफलफलत्वात्
वसन्ते एव इतराणि पर्वाणि कुर्वन्ति । इति प्राप्ते, तत्त-
त्कालेऽपि वैश्वदेवस्याग्न्यासविधानार्थाः प्रतिषेधप्रादाः ।
आ पशुलाभादग्न्यस्य पश्चाद्यथाकालं तैरपि यजेत ।
'यदा यद्वत् पशूनापशुपादय वरुणप्रधासैर्यजेत' इत्यादि-
भुतेः । संकल्प. १।१।२४.

* चातुर्मास्यानां पाशुलाकारभिरकः प्रयोगः । तत्र श्रीन्
इत्या चतुर्थमुत्पजेत्, द्वौ परो इत्या तृतीयमुत्पजेत्,
एष वै प्रयोगो मासः तत्प्रतिपञ्चने इत्युक्तम् । संकल्प.
१।१।२८. * चातुर्मास्यानां प्रथमोपमनोः पर्वणोः
उत्तरवेदिः पूर्वदस्यते । घा. ३।१।८।१ ट. १५५१.
* 'चातुर्मास्यानां वरुणकृतानां पञ्चविंशः' । भा. १.१.२८,
प्रतिप्रव्याता, होत्रा, मदा, आती. तथेति । वि. १।१।२।
१०. * 'चातुर्मास्यानां वरुणकृतानां पञ्च ऋतवः' इति
कर्त्तव्यं नियमविधिः, नातुसदः । भा. ४।१।१।२३-२४.
* चातुर्मास्यानां यथा पाशुलाकारभिरकः पञ्च, तथा
वायसीरयजोऽपठति । संकल्प. १।१।२०.

त्रि—' विरोधे तद्विधायनं कार्यं नो वा, यतो यज्ञो ।
यूपधर्मात्तद्विधायनं कार्यम्, न तद्विधायनं नार्थम् ॥ '

माह—विरोधे तु तद्विधायनं नार्थम् किं यूपधर्माः,
उत परिधिधर्माः खवकरोत्तराग्रत्वात् इति चिन्तायाम्,
यूपधर्माणां यागसाधनपशुधर्मविधयूपवृत्तित्वेन अन्तरङ्ग-
त्वात् बहिरङ्गाणां यागाङ्गप्रवेशपञ्चाधनामिपरिधानधर्मविध-
काष्ठनिष्ठानां परिधिधर्माणां दोषत्वापगतैर्धर्मवर्मा एव
कार्याः । इति प्राप्ते, पुरोडाशकपाल्पाद्येन अमिपरि-
धानसाधनरूपपरिधित्वेनैव पशुनिधोक्तसाधनत्वावगतेः
परिधानमयुक्तत्वावगात् तद्वर्माणांमेव पुरःस्थितिकृत्या
बलवत्त्वम्, स्थानावस्थितिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गाति-
देशस्य बलवत्त्वमवस्थापनाय । एतमुपपोष्यङ्गधर्मत्वाय
न प्रधाप्यङ्गत्वाऽपि स्पष्टं । प्रथममवृत्तत्वात् परिधि-
धर्मोणां बलवत्त्वमित्यपि शक्यं वक्तुम् । तद्विधायनं यूपलो-
त्पादकार्यात् प्रकृते च यूपवाधेन परिधिधिधानात्
तस्मात्तत्साधनत्वात्तद्विधेयं तत्तत्तत्साधनानामिरोध एव ।
उत्तराग्रत्वादीनां तु वाधे अमिपरिधानस्यैवतत्पुत्रवत्त्वस्याव-
कल्पम् । नहि निरुपनं विना पशुनिधोक्तं न संभवति,
स्वृक्षगात्रप्रक्षणेन तत्पञ्चाग्रत्वात् । अतः परिधानधर्मा एव
कार्याः । नन्वत्र ' यो होता सोऽव्यक्तुः ' इत्यत्राप्युपपदायै
होतृवर्तनिकत्वत् न निरुपनादौ परिधेर्धर्मवर्तनिकत्वम्,
येन उपदेशेनातिदेशवाच्यः शङ्क्येत । परिधेः पशु-
निधोक्ते एव विनियुक्तत्वात् निरुपनादेः रक्षणावस्थिति-
हेतोरेव सामान्यं प्राबल्यवत्त्वात् ।

मण्डन—' विरोधे परिधेर्गुणः । '

शंकर—' विरोधे शोणपात्रम् । '

● चातुः ' वृषदास्येनातुयाकात् यजति' । वि. १.०।
४।२७. ● चातुः प्रधापानाम् अनुपादानां च नव-
संस्था सर्वसंस्था, न प्रत्येकम् । प्रधापेक्षादवस्थानायः ।
भा. ५।१।१।१-२, ● चातुः प्रधापानायाधानां नव-
गुणविधि, न च तेन प्रधापानायाधानायः । (अती
तोतोपरवर्तरी - इत्यत्र दृष्टव्यम्) । १.०।१।१।१-१२.
● चातुः ' प्राचीनवर्गो वैश्वदेवेन यजेत ' इति वैश्व-
देवे वर्गविधेः नाम निरुपनादिभिः । वि. ४।२।१९. ● चातुः
' प्राचीनवर्गो वैश्वदेवेन यजेत ' ' वयस्य वैश्वदेवेन

यजेत ' ' चातुर्मास्येना यजतुना पञ्चावधि' इति
देशकालकृतांगमेवम् । भा. १।१।१।१-२. ● चातुः
मध्यमपर्वणोः यदग्नियग्ययम्, तद्विधिः कमेन, न तु तत्र
वीमिकाग्निपण्ययनचर्मातिदेशः । दर्शपूर्णमासगतं च
प्रणयनं चोदकप्रसादम् । वि. ७।३।८. ● चातुः महा-
पितृयज्ञः पित्र्या नाम शकमेवधर्मणि भवति । के.

ह्यु चातुर्मास्येषु ' यदि प्रातृषि यजेत सङ्क्रुप-
स्तीर्य द्विरभिषारयेत् ' इत्यत्र वस्तुप्रपासमद्वयम् ॥
चातुर्मास्येष्वेव ' यदि वसन्ता यजेत द्विरास्तीर्य
द्विरभिषारयेत् ' इत्यादि उपक्रम्य ' यदि प्रातृषि यजेत
सङ्क्रुपस्तीर्य द्विरभिषारयेत् ' इति धृतम् । तत्र वसन्तकाले
क्रियमाणस्य वैश्वदेवपर्वण उपलिखितत्वात् यदि प्रातृषीति
वाक्येऽपि यजिना तदेवोच्यते । तस्यैव पशुनामप्रयोगे
आ पशुप्रादेशस्यवृत्तित्वेन वयोस्त्वपि तत्प्रवर्ततेः । इति
प्राप्ते, ' प्रातृषि वयस्यप्रक्षे' इति विधिप्राप्तिसाधारण-
लिङ्गेन वयस्यप्रक्षेपानामेवोपलिखितत्वात् एव वादः, चातु-
र्मास्येष्वेव तेषामपि प्रवृत्तत्वात्, अप्रवृत्तत्वेऽपि वा
' जलिले भोजयेत् ' इत्यादौ बटाविशिष्टस्यैव प्रवृत्ति-
संभवत्वात् । संकल्प. ३।१।२२.

● चातुः यावज्जीवाम्यासवशे ' त्रिपुत्रिषु संवत्सरेषु
मास्यमासमुत्तरेज्येत ' । संकल्प. ३।१।२०. ● चातुः
वाहिन्यागो निरोधविधानात् अनुराद्वयः वर्तनः ।
विषयस्तु हानिप्रत्यक्षेव, न होमस्य । भा. ८।२।
१।१-२.

ह्यु चातुर्मास्येषु वैश्वदेवेन गोषु प्रभूतपशुकर्तव्ये
यसन्ते यजेत ॥

' वैश्वदेवेन पशुघ्नो यजेत यस्मिन् कृते प्रभूत गोषु
पशुः रक्षतु ' इति श्रुत्या पशुघ्नोदादप्रवृत्तिः कृतान्तरे-
ऽपि स्थाया यदि पशुघ्नो कृत्यो नश्यन्तोपागारमः
स्यात् । इति प्राप्ते, ' यस्मिन् काले प्रवृत्तिः रक्षतु
पशुस्य ' इत्युक्ते विहितत्वात्पशुस्यवर्ततेः यस्मिन् यदौ
यजन्ते प्रभूत पशुः स्यात्, तस्मिन्नेव यजन्ते इति ।
संकल्प. ३।१।२२.

● चातुः ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति वैश्वदेवयजः
धर्मोनामपेक्षम् । वैश्वदेवाविष्टव्यम् । भा. १।१।१०।

कर्मन्तरविधानं युक्तम् । अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः । ज्ञाते च बोद्धकेन आवादननियोजने । तस्मात् यस्य गुणस्य बोद्धकः शब्दः, तदर्थतया उच्चारणं स्यात् । तस्मात् गुणविधिरिति । अथ यदुक्तम् 'अतिरिचं विधा-यिका, त्वपेक्षे तु वाक्यम्' इति, उच्यते । यद्यपि वाक्यम्, तथापि अस्वीयसी अदृष्टानुमानकल्पना भवि-म्यतीति । यावती केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्येति ।

• संस्कारसामर्थ्याद् गुणसंयोगाच्च । २१ ॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम् 'तीक्ष्णप्रज्ञादुत्तरस्य उप-क्षयत्वाच्च परिधेः, दृढकर्म आवादननियोजने न शक्येते कर्तुम्' इति । अत्रोच्यते । यथा शक्येते उत्करे च परिधौ च आवादननियोजने कर्तुं तथा करिष्येते, पृथ-ग्रम् उत्कर करिष्यामः महान्तं च परिधिम् । अतः पृथ-प्रतया स्वविभ्ना च गुणेन संयोगात् आवादननियोजन-संस्कारसामर्थ्यं भविष्यति । तस्मात् न कर्मन्तरमिति ।

विप्रतिषेधात् क्रिया प्रकरणे स्यात् । २२ ॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम् 'यथा सौत्रामणीप्रकरणे धर्मानामवादानमेवमिहापि' इति, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । सौत्रामणीप्रकरणे विप्रतिषेधात् न शक्यं दृढकार्यक्रमावादनं कर्तुम् । तस्मात् क्रियानामदृढकार्यकं सौत्रामणीप्रकरणे स्यात् । न तु इह दृढकार्यकमशक्यम् । तस्मात् गुणविधिः ।

सोम—पूर्वव क्लृप्तप्राहुतकार्ये उत्तरफारे मन्त्र-विधौपि इह न प्राहुतकार्ये कर्मणि गुणविधिः इत्यु-च्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु—आवादानादिरस्कारभवेने क्रियाऽन्तत्वेव विधेये स्यात् न गुणमात्रम्, अतएव तद्विधा-यकावयवमादिति ।

वि—'निष्कर्तरे वादनं च परिधौ च नियोजनम् । कर्मन्तरे प्राहुतयोगेभ्यो वा, ऽऽद्योऽस्त्वसंभवात् ॥, दृष्टतामुत्तराग्रस्य परिधेः स्वविभ्नाम् । आश्रित्य संभ-वात् कर्तुं गुणेन तौ व्यवयजन्मते ॥'

प्राहु—सौमिकचातुर्मास्येषु 'उत्करे वाजिनमावा-दयति' 'परिधौ वसुं निवृज्जीत' इति ब्रुतम् । तत्र प्राहुतवाजिनवादनरूपनियोजनोद्देशेन उत्करपरिधि विधाने

वाक्यमेवापत्तेः, आवादननियोजनमात्रोद्देशेन तद्विधाने च सुगावादाने शाकडीयवृषमनियोजने च अति-प्रघट्नापत्तेः, आवादानान्तरनियोजनान्तरे एवाव उत्कर-परिधिविशिष्टे विधीयते, वाक्यमेवापादकस्यैव गुणस्य मेदकत्वात् । तयोपि च न प्राहुतवाजिपञ्चतया विधान-नम्, उत्करस्य देशविशेषवृत्तिगृहकुरस्य (भाकृटस्य) तीक्ष्णप्रज्ञत्वेन तत्र चिरकालीनप्राहुतकार्यापवादादने वाजि-नावहकन्दनापत्तेः, परिधेश्च तनुतरस्य अनिज्ञातस्य च पञ्चनपकमणसाधनीभूतनियोजनसाधनत्वासेभवात् । अत-आवादायमावादानं नियोजनं च क्षयमानं कृत्वा पुनः प्राहुतं वेद्या यूपे आवादनं नियोजनं च कार्यमिति न ताभ्यां तयोर्बाधः । इति प्राप्ते, यद्यपि आवादानान्तर नियोजनान्तरं च विधेयम्, तथापि प्राकारादानत्र प्राहुत-कार्यार्थत्वस्यैव तद्विधिः, लक्षणात् । न वाशक्यता, पृथ-ग्रतासंवादानेनापि तदुपपत्तेः, परिधे परिमाणविशेषा-नाम्नानेन स्थौल्यकरणेऽपि जगत्कामावाच । अतो युक्तः प्राहुतावादाननियोजनयोगार्थः । वस्तुतस्तु प्राहुतावादाना-देरेवातिदेशतः पूर्वं प्राहुतः, नानेन गुणविशिष्टस्य वाजि-नायुद्देशेन विधानाच्च कर्मन्तरत्वमपि । तत्त्वं तु वाजिनो-दाहरणे आवादानोद्देशेन उत्करविधानेऽपि 'वाजिन निधिन्य अमिचार्य' इति वाजिनस्यैव पूर्वं प्रकान्ततया विषयव्योपपत्तेरतिप्रबलामावाच विशिष्टविधिस्वीकारोऽपि । अत उत्करपरिधिस्थामेव वेदियुपयोगार्थः ।

मण्डन—'आवादाने स्याद् विधिहकारस्य ।'

शंकर—'नोत्करादौ क्रियाविधिः ।'

• चातुर्मास्येषु सौमिकेषु वाजिनवादाने उत्कररूप-गुणस्य, यन्नियोजने च परिधिरूपगुणस्य विधानम् । भा. १०।१।१।१८-२२.

• चातुर्मास्यवयवयोः अनौकच धातवनीयवोर्द्विवः साधारण्यसम्बन्धम् 'वदनीकवतो र्द्विधात् सातवनीयम्' इति । भा. १।१।२।१० • चातुर्मास्यवयवना वैश्वदे-वादिपर्वणा कालमेवात् अत्रादृष्टि (१।१।२।१।२-१८ इत्यत्र) विशिष्टता । सु ७ ७०९ • चातुर्मास्यवदौ प्रयानानामेकदेशकालकृत्यम् । भा. १।१।२।१।२-२, ४-७, • चातुर्मास्यदियु तत्तद्व्याप्ययोगानुरोपेन

अग्नीनादधीत' 'अग्निं राजन्यः' 'शरदि वैश्यः' इति त्रैवर्णिकस्यैव आधाने निर्देशः । तेन शूद्रस्य आधानाधिकारो न भवति । ऋतुषु च ब्राह्मणभुक्तिः । ब्राह्मण-भक्षणमुपलक्षणम् । अमिष्टोमादिषु ऋतुषु च ब्राह्मण-धर्म्यविशामेव विशेषा विहिताः । तेन शूद्रस्य ऋतुषु नतरामधिकारः । धर्म्यवैश्ययोः अमिष्टोमे 'अदीक्षि-ष्टां ब्राह्मणः' इत्येव वीक्षाऽऽवेदने ब्राह्मणपदेनैव निर्देशो विहितः ऐतरेयके । तदेवा ब्राह्मणभुक्तिः, शूद्रस्य नास्त्येवाधिकारः ऋतुषु इत्यत्र लिङ्गम् । इति आनेय आचार्यो मन्यते । इति सिद्धान्तः ।

निमित्तार्थेन वादरिस्तस्मात् सर्वाधिकारं स्यात् ।

२७ ॥

पूर्वपक्षी आह । अन्यायेवे वर्णव्योक्तिः निमित्ता-र्थेन । यदि ब्राह्मण आदध्यात् वृत्ते आदध्यात् इति रीत्या ब्राह्मणादीनां वस्तुनादिभिः संयन्धो सम्पत्ते । अथ यदि शूद्र आदध्यात् न तस्य ऋतुनियमः, इतरेषां तु नियमः इति भावः । तस्मात् कर्मसाधनं सर्वाधिकारं सर्वमनुष्ठाधिकारं स्यात् इति वादरिराचार्यो मन्यते । सर्वस्य अधिकारो यस्मिन् तत् सर्वाधिकारं ब्राह्मणम् । अपिवाऽन्यार्थदर्शनाद् यथाश्रुतिं प्रतीयेत ।

२८ ॥

अमिष्टोमादिषु वैदिकेषु कर्मसु चतुर्णामपि वर्णानाम-धिकारः, ततः शूद्रभिक्षानां त्रयाणामेवेति विचारे वादरि-मतेन शूद्रभक्षितानां चतुर्णामपि इति पूर्वः पक्षः । तन्निरासार्थः अनिवाच्यः । यथाश्रुतिं भुक्तिमनतिक्रम्य अधिकारः प्रतीयेत । अन्यार्थदर्शनाच्च शूद्रवर्जितानां त्रयाणामेव अधिकारो ज्ञायते । आपाने, सामसु, प्रवेयु, अन्यापयतननिर्माणे मन्त्रेषु च, शूद्रभिन्ना एव त्रयो वर्णाः भूयन्ते । आपानादिव्यापयानि आधानाद्यर्थान्येव न निमित्ताणीति इति तानि शूद्रविषयात् अन्यायांनि इत्यन्ते । तेषु शूद्रभिक्षानामेव महणात् शूद्राधिकारो नास्तीति ज्ञायते । तत्र आपाने 'यस्मिन् ब्राह्मणोऽमीना-दधीत, धीमे राजन्यः, शरदि वैश्यः' इति धृतिः । 'वादिदिराजन्म महणात् नृणां, चतुर्वर्ण्यं राज-न्यम्, शरोरासीरं वैश्यम्' इति धामनिरया भुक्तिः ।

मो. को. २११

'पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य' इति व्रतविषया भुक्तिः । 'अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽस्मिमादधीत, एकादशसु राजन्यः, द्वादशसु वैश्यः' इति प्रक्रमविषया भुक्तिः ।

निर्देशास्तु पक्षे स्यात् । २९ ॥

सिद्धान्तिना उक्तं पूर्वपक्षी निराकरोति । 'य एवं विद्वानस्मिमाधत्ते' इति सामान्यवाक्यम् । तेन शूद्रस्य आपानं प्राप्नोति । 'वष्टते ब्राह्मणः, मीमे राजन्यः, शरदि वैश्यः' इति तु ब्राह्मणादीनां निर्देशात् परो ब्राह्म-णादिनिमित्ते कालविधानार्थं स्यात् । तथा च ब्राह्मणादीनां नियतः कालः, शूद्रस्य तु न नियतः इति विशेषः । तस्मात् शूद्रस्याप्यधिकारः ।

वैगुण्यान्नेति चेत् । ३० ॥

सिद्धान्ती शङ्कते । ब्राह्मणादेः वादिदिरादि साम, पयआदि व्रतम्, अष्टादिक्रमाश्च भवन्ति, शूद्रस्य तन्मध्यायात् तत्कर्मणो वैगुण्यं स्यात् । वैगुण्यात् वैगुण्य-प्राप्तिः न शूद्रस्य कर्म सम्भवति इति चेत् सिद्धान्ती नृणात् ।

न, काम्यस्यात् । ३१ ॥

सिद्धान्तिनः शूद्राः पूर्वपक्षी निराकरोति । न वैगुण्य-दोषः प्राप्नोति । काम्यस्यात्, काम्यविष्यते शूद्रः । 'अमीवर्ते नाम ब्रह्मसाम के विद्विरोपमनारम्य आम्ना-तम्' । तत् शूद्रः काम्यविष्यते । 'चतुर्निर्मित आदधीत' इति अनियतप्रक्रमक्रमाधानं शूद्रः काम्यविष्यते । 'मनु शूद्रस्य' इति शूद्रस्य मतमुक्तमेव । तत् च काम्यविष्यते । तथा च वैगुण्यं न स्यात् । शूद्रगुण्यसंगम्यान् तस्यापि कर्माधिकारः ।

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् । ३२ ॥

तत्रैव हेतुस्वरमाह पूर्वपक्षी । हेतुस्वरतमुपशर्ष-अकारः । प्रतरूपे पुनरस्य संस्कारे तत्प्रधानत्वात् पुनर-प्रधानत्वात् प्रतमप्रधानावेऽपि न वैगुण्यम् । धाम्यो-चननापि ि पयआदेर्मध्यम् । यन्तु पुनरस्य व्रतपञ्चं विनाऽपि धाम्यर्थात्, स तदनपेक्षेयं धाम्यमिति पूर्ववर्ति । तस्मात् तस्मादावेऽपि न वैगुण्यम् । तस्मात् शूद्रस्यापि कर्माधिकारे न विशेषः ।

लक्षणा । (शङ्कते -) तत्र एतत् स्यात्, द्रव्य-
त्वात् आख्यादीनां कर्तव्यताविशेषात्कर्मविशेषात् । अर्थिना
प्रकरणेन न ग्रहणमिति । (परिहरति -) सत्तैवात्र क्रिया
इत्यनुवादः । प्रधानदेशावाच्यं अङ्गानाम् आख्यादिभि-
रवश्यं स्तोत्रस्मीपे भवितव्यम् । अतश्च यथैव 'अग्नि-
मुपनिषाद्य स्तुवते' इत्यत्र अग्निः सत्तामात्रेण उपकरोति,
एवमिहाग्नि इति निर्दोषम् । तस्मात् गुणविधानमिति ।
अत्राभिधीयते । ' प्रधानतोऽसिद्धिर्बन्धः ' इति (सौत्रं
पदम्) । अनेकार्थविधानं हि प्रधानकर्मविधाने सति
उपपद्यते । अत्र पुनः कर्मात्तुवादेन गुणो विधीयते । न
च गुणानां परस्परं संबन्धो विद्यते । तत्र एकगुणविधाने
गुणान्तरानुपपत्त्यै अर्थव्यवाये श्रौतानेकविधिव्यापार-
कल्पनायां पुनःपुनरुच्चारणं प्रत्यक्षं कर्तव्यमिति वाक्य-
भेदः स्यात् । आह च ' अर्थानेकमप्यर्थे विधापयति
भावना । विशेषगतिविशेषव्यञ्जकं गृह्णाति विशेषणम् ॥ '
एकपदोपात्तेऽपि च अनेकविधिराक्षिप्त्वागौरवमस्त्येव ।
उत्पत्तिवाक्यशिशोः गुणान्तरा (२) विशेषाच्च अदाक्तिः
(विधातुम्) । तथाहि ' उत्पत्तिवाक्यविज्ञातं कर्म
सर्वं हन्यते । न चाश्रितगुणे शक्यं तद्विरोधि
गुणान्तरम् ॥ ' यत्र अनुमानः एव अवश्यं गुणोऽपि
अनुरदिताः, तत्र नेरपेक्ष्यदर्शनात् आकाङ्क्षाऽर्धन-
संबन्धगुणान्तरविधानानुपपत्तिः । न च निष्कृष्य क्रियामार्गं
गुणविधिः शक्यः कर्तुम् । उक्तः । ' प्रथमं हि स्व-
धाक्यसंभेदगुणैः संबन्धते क्रिया । वाक्यान्तरगतैः
पञ्चाश्र गुणैः सा ह्याप्यते ॥ ' यानि परस्पर-
निरपेक्षानि मीथियगदिकार्यवत् प्रवर्तन्ते, तेषां तुल्यमल-
त्वात् भवति विफलः । इह च उत्पत्तिवाक्यम्
अन्यनिरपेक्षं विदित्वा नोत्पत्तिवाक्यम्, अनुपपत्ते
अनुवादानुपपत्तेः । पञ्चसमसंबन्धाय पदान्तरगतार्थग्रहण-
निमित्तोऽपि वाक्यभेदो विद्यते । यद्यपि च फलं न
विधीयते, तथापि तत्र कर्मविधानात्, कर्मणि च गुणविधेः,
आद्येन गौरवम् । अत्र च कर्मणः फलगुणो मपि गुणग्रहिष्य-
नुवादोऽपि अपरः स्यात् । न च पञ्चसमसंबन्धे अनेकार्थत्वात्
प्रधानमनुवर्तते । कथम् । ' प्रकृत्यर्थो हि सर्वेषु स्वरूपादेव
काश्चन । तस्माच्चनतद्वद्गुणः प्रवृत्तिः प्रार्थनादृते ॥ '

नहि साधनभूतं पशुं कश्चित् कामयते । विनैव तु
कामेन प्रार्थितान्यथाऽनुपपत्त्या तमुपादत्ते, गौणी वा
तस्य काम्यता भवेत् । अतः स्वातन्त्र्येण यत् सुख्यथा
वृत्त्या काम्यते, तदेव काम्यसन्तोषयत्वात् फलं प्रतीयते ।
विहारोऽपि चैतत् ' असामर्थं तु तादर्थ्यात् ' (६।१।१।२)
इत्यत्र वक्ष्यमः । फलं च अग्नीषोमीयस्य फलत्वात् नैतत्
अप्यद्या अस्ति इत्यनुवादार्थमव । प्रकरणं च बाधयेत्
प्राजापत्यस्य यागस्य । नामधेयानि तु कर्मफलसंबन्धमात्र-
करणात् न कश्चिदोपः । ' पञ्चदशान्याययानि ' इति
द्रव्यसंख्ययोः उभयोः स्तोत्रेषु अशातत्वात् नान्यवशा-
त्तुवादेन इतरविधानसंभनः, कर्मन्तरस्थं च न प्रतीयते,
तदनुवादेन च विधौ अकर्मोद्भवप्रसङ्गः प्रकरणावच्छेदः ।
न च विशिष्टद्रव्यविधिः उपपद्यते इति वक्ष्यते ' तत्रै-
कत्वमप्यज्ञातभूतम् ' इति (४।१।५।११) । न च
अक्रियाविशेषणं विधीयते, विधायकस्य नामपदेः शास्त्र-
दसंख्यात् । न चेह क्रिया उपात्ता, वा विधीयमाना
अर्थात् अनेकमपि गुणमाश्रियेत् । न चैषा स्तुतिप्रयोग-
वचनेन ग्रहणम्, अक्रियाऽऽसक्तत्वात् । आह च ' नावा-
न्तरक्रियायोपादृते वाक्योपकल्पितत्वात् । गुणद्वये कथ-
म्भावेर्गृह्णति प्रकृत्याः क्रियाः ॥ ' न च भवति क्रियां प्रति
अङ्गत्वमुपपद्यते । सर्वोऽपि हि लक्ष्यात्मकः अन्यत्र
व्याप्तिवते । सत्तायास्तु वक्ष्यतामलामभावापवर्गात् न
साध्यत्वम् । तद्व्यतिरिक्तसाध्यान्तरानपेक्षणाच्च उपकार-
संबन्धत्वात् न इति कर्तव्यतात्वम् । यत् ' रथं त्र भवति '
इत्येवं चोदितानामपि प्रकरणेन ग्रहणम्, तत् अतिदेश-
शास्त्रान्तरक्रियासंबन्धविज्ञानात् । न वा आख्यादीनां
श्लोके सत्ता न सिद्धा, येन इदानीं भास्यते । स्तुति-
प्रयोगसंनिधिरावपनभावनं करिष्यते इति चेद्य,
अचोदितत्वात् । ' अग्निमुपनिषाद्य ' इति तु स्वयं
विधानम् । आत्मत्वमप्यतिरिक्ता चेयं क्रिया शक्यते
कथम्भावेन प्रतीयतुम् । सिद्धान्तेन च (अत्र ' प्रतीयं
सिद्धान्ते । न च ' इति आनन्दामनीये मुद्रि-
तम् । परतु गुणायाम् (५. ४२४) ' शङ्कानिराकार्य-
त्वेन स्वात्म्यानुमाद सिद्धान्तेन चेति ' इत्युक्तम् । तदनु-
वृत्तमस्माभिः) वाक्यस्य अवयवत्वात् नाम्यथाऽनुपपत्त्या

सत्तम् । कृष्णविषाणा च प्रथमाद्विषाकालमारभ्य प्र-
चैते । भा. ११।१।६।१३-१४. * चातुर्वर्ग्ये प्रासनं
कृष्णविषाणायाः न प्रयोजकम् । बाल. प्र. १०७.

* चान्द्रमासोऽपि संवत्सरः (तस्य च चतुष्पञ्चा-
शदधिकशतत्रयमिताः दिवसाः) । भा. ६।७।१३।१८.
* चान्द्रमासानामेव मासानां चातुर्मास्यपर्यन्तं प्रवृत्तम्,
न तु खगोलानाम् । संकल्प. ३।१।१८.

* चान्द्रायणं प्रायश्चित्तविशेषो मासहाभ्यः । तत्र
भोजने प्रासानां वृद्धिः न्यस्यो वा कियते । तद्वेदाश्च
विषोक्तिकामध्यम्, यवमध्यम्, मुनिचान्द्रायणम् इत्या-
दयः । के.

* चार्वाकस्य शरीरमान्तर्गतत्वमादिनः मते
निरासश्च । आत्मवादः इत्यत्र दृष्टव्यम् । धा. २।१।२।५
प्र. ४०१-०२ * चार्वाकैकदेक्षिनः जातिः नाल्पेवेति
वदन्ति । मणि. प्र. २२, * चार्वाकैकदेक्षिनः स्वल्पश-
रूपशुद्धविषयक्रमेण निर्विकल्पकं प्रमा इति वदन्ति ।
प्र. २२. * चार्वाकमतम् । आधीयता वा सुपुण्ये
दर्शनम्, न्यायहारमात्रमेवेदं वेदप्रशामिहितं परगामः ।
प्रायेः लोक्यात्रासिद्धयर्थं सुप्रतिपन्नं अनुपात्यमानमिति ।
हृदयप्रथमैः यत् 'प्रायेः कथनः उपजीवन्ते' इति ।
शृङ्गरी. प्र. २०८ । सन्त्यवहारपर्यमेवेदं अहहप्रयोजन-
रहितं वेदप्रशामिहितम् सुप्रतिपन्नं सुप्रमुक्तं डम्भात्मकम्
अनुपात्यमानं पदयाम इति । यथा आहुः 'अमिहोत्रं
नवो वेदास्त्रिदश्वं भस्मगुण्डनम् । वृद्धिपोषणहीनानां
जीविकेति बृहस्पतिः ॥' इति । ऋजु.

* चातुर्वर्ग्यमायः । यथा चाल्सी सार परित्यज्य
असारमात्रं पक्वमिति, तथा प्रकृतेऽपि । चित्र, चाल्सी-
भ्रामणे तत्सत्यवदुत्पन्नादीनां तच्छिद्रद्वारा सर्वेषां यथा
पतनम्, एव वक्षितस्यवत्पत्न्यां सर्वेषां लक्षणादिवहि-
र्भावो यत्र संभाव्यते, तथास्य प्रवृत्तिः । यथा—न्याय-
कृतालयने चाप्यतिथिगिनाकामाप्रप्रेरी महानसीव-
पद्विचित्रणे पर्ववीधरद्वयमावस्य एतेन वक्षित-
योगिप्रभावस्य तद्विचित्रणे सत्त्वात् सर्वेषां यस्मिन्
प्रायश्चित्तालक्षणवदिभौन इति । साहस्री. ३२७.

* 'चिकीर्षया च संयोगात्' इत्यत्र सौमित्रवैदेह-
त्वेन अङ्गप्रधानार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कौ. २।१।५।१२
प्र. ८४. * चिकीर्षया च संयोगात् (१।७।३।७)
इत्यधिकरणे 'इयति शश्यामहेऽस्या कर्तुम्' इत्यमम्
'पटुर्विशयप्रकमा' इति सौमित्रमहावेदिमानविशेषान्व-
रोपः देशविधिरूपोऽर्थवाद इत्युक्तं भट्टसौमिश्वरेण ।
बाल. प्र. ५७.

* चिकीर्षया च संयोगात् । १।७।३।७ ॥

ज्योतिष्टोमे वेदिः आम्नाता 'पटुर्विशयप्रकमा प्राची,
चतुर्विंशतिरत्रेण, निशजघनेन, इयति शश्यामहे' इति ।
इयं वेदिः प्रधानार्थेव न अङ्गाधी इति पूर्वं पक्षः ।
तत्रेदं सूत्रम् । प्रधानस्य इति पदं पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।
महावेदिः इति पदं तु विषयवाक्यानुसारेण अप्राप्तिपते ।
ज्योतिष्टोमे महावेदिः प्रधानार्थेव स्यात् । कुतः ?
चिकीर्षया संयोगात्, 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' (पा०
३।३।१८८) इत्याऽर्थेऽपि एककर्तृकेषु तत्रपदेऽपि चातोः
तुमुन् स्यात् इति सूत्रेण इत्याऽर्थेऽपि हि तत्तुमुन्-प्रत्ययान्तेन
कर्तुम् इति पदेन चिकीर्षा उक्ता । तद्वदितेन 'इयति
शश्यामहे आया कर्तुम्' इति वाक्यस्य अत्रात्, प्रधान-
मात्रस्य च फलवाचनत्वेन चिकीर्षितत्वात् । तस्मात्
प्रधानमात्रार्था वेदिः इति पूर्वं पक्षः । पूर्वसूत्रे फल-
संयोगात् इति हेतुश्च, तद्वद्विद्वान्तार्थः अत्र नशब्दः ।
समुक्ते तु फलशुद्धिरसत्त्वात् सर्वचिकीर्षा
स्यात् । ९ ॥

सूत्रेण प्राप्तं पूर्ववत् तुमुन्नेन निरस्यत् सिद्धान्तमाह ।
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति या फलस्य
श्रुतिः, सा तमुक्ते अङ्गुक्ते प्रधाने सति । एतद्वात् फल-
भूयते, न प्रधानमात्रादित्यर्थः । तस्मात् एतद्वात् फल-
वाक्यात् सर्वचिकीर्षा अङ्गानां प्रधानस्य चेति सर्वेषां
चिकीर्षा कर्तुमिच्छा 'इयति शश्यामहेऽस्या कर्तुम्' इति
वाक्येन उक्ता स्यात् । तस्मात् एतद्वात् प्रधानार्था महावेदिः
इति सिद्धान्तः ।

अत्र सूत्रा— अनुश्रव्या प्रधानोक्त्या स्वार्थप्रति-
शेयितया उत्तरादितरत्र अङ्गस्य सन्त्यभेदेन परामर्शात्
ज्योतिष्टोमेन इति तृतीयाभ्यास्य करणीभूताय ज्योति-

भेदात्, कण्ठवत्यापि पशुगतस्य प्राप्तत्वेन अविषेयतया उभयविशिष्टैककारकविष्ययोगात् । अतश्च 'अगोऽग्नी-
धोमीया' इति प्राक्तनिकवचनेन विहितप्राकरणिकपुंस्वा-
वरोधे स्त्रीत्वस्य विष्ययोगाच्च न गुणविधिः । अतः
प्रकृतानामेव यागानां विचित्रद्रव्यकलेन लक्षणात् चित्रा-
पदं नामधेयम् । इष्टपभिप्रायेण च क्रीप्रत्ययः । एव-
माज्यादिपदेष्वपि । असमस्तत्वेन विशिष्टस्याभ्युपगमात्
प्राप्तस्तोत्रानुवादेन द्रव्यसंख्यायनेकगुणविधौ वाक्यभेदः ।
न च उत्पत्तिवाक्ये एव द्रव्यविशिष्टस्तोत्रविधिः, अत-
तु संख्यामात्रविधिरस्तिवति वाच्यम् । घृतादीनां स्तोत्रे
करणत्वाद्यंभवेन विशिष्टविष्ययोगात्, पञ्चदशामीत्या-
दिस्तुतिगतसंख्यारूपस्तोत्राविष्टप्रत्ययस्य गुणविधित्वे
अनुपपत्तेश्च । अत आज्यादिपदं वाक्यद्वयेऽपि शक्त्यैव
स्तोत्रनामधेयम् । आज्यादिपदमभिधेयस्तोत्रानुवादेन गुण-
वाक्ये सर्वत्र संख्यामात्रविधिः । आज्योपचित्राक्ये च
तत्पञ्चकानि चत्वारि स्तोत्राणि समकवहकृतवहुवचनेन
तावत्त्वावगमात् । एवं घृष्टोपचित्राक्येऽपि पट् ।
अनुष्ठेयानि तु नियन्तानि चत्वारि । आद्ययोर्द्वयोर्द्वय-
तरयोः अन्त्यशो. नौयवस्यैतयोर्द्वयनेन विह्वलधिपानात् ।
यथा चाप तत्तद्रूपणानां निरासो भतान्तररूपणानि च,
तानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि । १।४।३।

मण्डन— 'नाम चित्रापदं तथा ।' तथा उद्भि-
दपदवत् ।

शंकर— 'चित्रादेश्यापि नामता ।' ३.

● चित्राऽधिकरणेऽपि चित्रत्वस्त्रीत्ववच्छिन्ने,
द्रव्यविशिष्टकर्मान्तरविधिपदेषुऽपि मत्त्वपेक्षणादोपस्थापि
उद्गावपितुमशक्यत्वात् । कौ. १।४।१६ पृ. २२०.
● चित्राऽधिकरणे एकवाक्यत्वप्रकारेण कथञ्चित् पशु-
वाक्यत्वम् (पूर्वपक्षे) । वाक्यार्थः. पृ. २०. ● चित्रा-
धिकरणे 'यदि पञ्चदशाम्यानि' इति समासः स्यात्
ततो न वाक्येभेदो भवेत् इति पार्थसारथिना उक्तम् ।
कौ. २।२।१६ पृ. १७८. ● चित्राऽधिरणे 'भूयमाणस्य
वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने । छण्णवाक्यभेदादिदोषो
नानुमिते तस्य ॥' इति कश्चित्ताक्ये उद्देश्यतादिल-
विचयाधामि वाक्यभेदमात्र उक्तः । बाल. पृ. १२२.

● न च 'घृष्टोः स्तुते' इत्यश्वोपचित्रावयवतया
चित्राऽधिकरणे वार्तिककारेणोदाहृतत्वात् तत्र बहुत्व-
मस्त्येवेति वाच्यम् । सोम. ७।३।३. ● वैयर्थ्यपरि-
हाराय कश्चरथतयादीनां स्वकार्यकारित्यमित्युक्तं चित्रा-
धिकरणे कौस्तुभे । भाट्ट. १०।६।६. ● पादहिकेषु
रप्येतादिषु षट्सु पृष्ठशब्दवाक्यानां पार्थिवरादवरोन
निरुद्धलक्षणायाः चित्राऽधिकरणे कौस्तुभे व्यवस्थापित-
त्वात् । ७।२।१२. ● चित्राऽधिकरणोक्तरीत्या आक्य-
स्त्रीत्वोभयवृत्तिकरणवदय तृतीययोश्चरते, पार्थिकान्वये च
तदाश्रययोः सामानाधिकरण्येनाश्वः । कौ. ३।१।६।१२
पृ. १५७. ● घृष्टकृतिघटे इत्यत्र चित्राऽधिकरणन्यायेन
स्तोत्रनयनः पृष्ठशब्दः । बाल. पृ. १४१. ● 'श्वेनेना-
मिचरन्' इत्यत्र नापि वाक्यभेदः, येन चित्राऽधि-
करणन्यायप्रवृत्तिः शङ्क्येत । कौ. १।४।५।५ पृ. २१४,
● न च 'तोमेन यजेत' इत्यत्र चित्राऽधिकरणपूर्वपक्षे
इव (१।४।२।२) विशिष्टैककारकविधिः शङ्कितुं शक्यः,
विभक्तिभेदात् । १।४।४।४ पृ. १९७.

● चित्राऽऽज्याधिकरणं चित्राऽधिकरणम् । भा.
१।४।२।३. ● अर्थशदानाम् अवयवार्थपरत्वाभावे चित्रा-
ऽऽज्याधिकरणविरोधः । कु. १।२।१।२८ पृ. २०.
● न च चित्राऽऽज्याधिकरणस्यापि तन्माश्वेवकत्वा-
विरोधेण विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । 'चित्रया
यजेत' इत्युदाहरणान्तरे तदाशेषकात् चित्राऽऽज्याधि-
करणात् उद्भिदधिकरणविषयवाक्ये तदाश्वेवकत्वाच्च अश्व-
हितत्वात्, इति शङ्काया अप्यनवकाशः । सोम. १।४।६
पृ. ७०. ● 'श्वेनेनामिचरन् यजेत' इत्यत्र यजेतिष्टोम-
धाधनेन श्वेनेन द्युक्वं कुर्वात् इत्यर्थे कृते वाक्यभेदा-
भावत् न चित्राऽऽज्याधिकरणन्यायः । कु. १।४।१।५.

● चित्राऽऽदीनां ऐदृक्कल्पवचने अभ्युपयन्तः
अश्वरादीनां, 'छिमिति तदि तत्कारिणां सर्वेषामनन्तरमेव
फलं न मयाति इति नोवम्' कर्मवैगुण्येन समादधते,
तन्मते इह अश्वकर्मणां कल्प स्वमावाहकवतीति स्वीकार्यं
स्यात् इत्याह 'सर्वेषां कर्मवैगुण्यात् कदाभायं यदस्ति
ये । आनन्तर्यमुपेत्य ते शशामाविकयादिनः ॥'
(समावसादस्तु मेव युक्तः) । श्रोता. चित्राधेरतिहासे

मण्डन— 'साङ्गार्थो सीमिकी वेदिः ।'

शंकर— मण्डनवत् ।

* चिकीर्षान्यायेन (३।७।३७, ९) साङ्गप्रधान-
प्रयोगविषयत्वम् (दक्षिणात्मा) इति सर्वोपेत्यप्रसङ्गः ।
वा. ३।७।५।११.

* चितिः नाम साङ्गलेन कृते न्यायमात्रे भूषदेशे
नानाविधामिरिष्टाभिः पञ्चशयाकारिण वेदिर्निष्पाद्यते सा ।
तत्रापि प्रत्येकः स्तरः चितिः इत्युच्यते प्रथमा चितिः,
द्वितीया चितिः इत्यादि । (एवं पञ्च चित्तयो भवन्ति ।
एकैकचित्तरूपि च पुरीषम् [चिदात्मा इति भाषा]
भवति । एवं पञ्च चित्तयः, पञ्च च पुरीषाणि भवन्ति) ।
वि. ४।४।७. * चितिः मध्यमा प्रत्यक्षब्राह्मणोक्तानाम्
इष्टकानामाश्रयः । भा. ५।३।७।१९. * चितिः पट्टी
नैमित्तिकी प्रतिष्ठाऽर्था । ४।४।७।१४-१८. * चित्तयो
नित्याः पञ्च । प्रतिष्ठाऽभावमिति सा तु पट्टी चितिः । वि.
४।४।७. * चित्तीनां पञ्चया विभागः पुरीषस्यनवाजेन ।
(पुरीष नाम स्तरयोः स्तरयोर्मध्ये स्तरसंघानायां
स्वाप्यमाना आर्द्रा मूल) । संकल्प. २।१।१८.

ह्र चिरवधिकरणम् । पट्टी चितिर्नैमित्तिकी ॥

पट्टचितिः पूर्ववत्त्वात् ४।४।७।१४ ॥

भाष्यम्— अस्माभिः ' य एव विद्वानग्निं चिद्वते '
इति । तत्र अयमेव ' संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठाप्ये नुदति,
योऽग्निं चित्त्वा न प्रतिष्ठितः, पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति,
अथ पट्टी चितिं चिद्वते ' इति । तत्र सदेवः किं योऽयं
नित्य एवामि, स एवार्थं पट्टचित्तिक उच्यते, उत एक-
चित्तिको नैमित्तिक इति । किं प्रातम् ? तस्मिन्नेव नित्ये-
ऽपि पट्टी चित्तिरेषा विधीयते । नित्याभावेव पञ्चया एतेऽ-
र्थवादः । योऽपि न प्रतिष्ठाऽर्थः योऽपि अनया पञ्चया
चित्त्वा प्रतिष्ठतुमर्हति इति चितिप्रसङ्गः । किमर्थमेव
चर्षते ? पट्टीगन्धश्चरणात् । पण्या हि दूरणी पट्टी ।
एकस्या हि चित्तो पट्टीगन्धो न कामञ्जल्येन स्यात् ।
तस्मात् पट्टचित्तिकोऽकिर्नित्य इति ।

तामिध तुल्यसंख्यानात् । १५ ॥

भाष्यम्— तामिध पूर्वाभिः अस्यास्तुल्यवत् प्रवे-
श्यानं भवति । कथम् ? ' एवं वाच प्रवता चितिः,

ओषधयः पुरीषम् । अन्तरिक्षं वाच द्वितीया चितिः,
वयासि पुरीषम् । भवौ वाच तृतीया चितिः, नक्षत्राणि
पुरीषम् । यशो वाच चतुर्थी चितिः, दक्षिणा पुरीषम् ।
यजमानो वाच पञ्चमी चितिः, प्रजाः पुरीषम् । संवत्सरो
वाच षष्ठी चितिः, कनकः पुरीषम् ' इति । तुल्याना च
तुल्यवदनुक्रमणं भवति यथा ' देवा ऋषयो गन्धर्वास्ते
ऽन्यत आसन्, असुरा रक्षासि पिशाचाः तेऽन्यत
आसन् ' इति । तुल्यवचामप्या विधीनामनुक्रमणमनया
पठ्या, तस्मादेतया तत्तुल्यया भवितव्यम् । यदि च
सन्निधौ प्रतीतौ तास्तस्मिन्नेवैषा, तत एवामित्युच्यते ।
तस्मादपि स एव नित्योऽग्निः पट्टचित्तिक इति ।

अर्थवादोपपत्तेश्च । १६ ॥

भाष्यम्— अर्थवादश्च भवति ' पट्ट चित्तयो भवन्ति,
पट्ट पुरीषाणि, तानि द्वादश संपचन्ये, द्वादश मावाः
संवत्सराः, संवत्सरे एव प्रतिष्ठितः ' इति । तत् एक-
चित्तिके अग्नी न कामञ्जल्येन चर्चनं भवति । तस्मात्
नित्य एव पट्टचित्तिकः ।

एकचित्तिर्वा स्यादपञ्चके हि चोद्यते निमित्तेन ।

१७ ॥

भाष्यम्— एकचित्तिर्वा नैमित्तिकः स्यात् । कुत ?
अपञ्चके हि यागे चोद्यते अप्रतिष्ठया निमित्तेन । यो न
प्रतिष्ठितः तस्य एषा चितिः उच्यते नैमित्तिकी । सा न
नित्या भवितुमर्हति । अपिच अपञ्चके यागे चोद्यते
सा, न वर्तमाने भवितुमर्हति । ननु चित्त्वा इति चर्चने
निर्गुणे, न यागे । उच्यते । नैतत् पदार्थो निर्गुणे चित्त्वा
इति, किं तर्हि ? वाक्यार्थः । अग्निं चित्त्वा इति अग्ने
अर्थमेव अर्थमभिनिर्वर्त्य इति । कृते च यागे चर्चनेनाग्ने
रर्थो निर्वर्तितो भवति, नापचा । पट्टीगन्धश्च पञ्च
पूर्वाश्रितय उक्तः, ता अपेक्ष्य अरकशिरश्च । तस्मात्
निर्गुणे यागे इत्युच्यते । तस्मात् चर्चनान् एकचित्तिरग्निः ।

विप्रतिषेधात् तामिधः समानसंख्यत्वम् । १८ ॥

भाष्यम्— द्वयोः सूनोरिदं सचरम् ' तामिध
तुल्यसंख्यानात्, अर्थवादोपपत्तेश्च ' इति । तामिधित्याभिः
समानसंख्यत्वं भविष्यति । अर्थवादोपपन्नस्यते । पञ्च
पूर्वाश्रितयो भवन्ति, तामिधो चितिभिः । न प्रतिष्ठितः ।

शब्दस्य अर्थेन संभवः । तस्य अभिहोत्रादिलक्षणस्य अर्थस्य ज्ञानं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य । तथा च चोदनालक्षणः सम्बन्धः सप्तत्यः इति । पौरुषेये हि शब्दे यः प्रत्ययः, तस्य मिथ्याभाव आद्यङ्क्यते, परप्रत्ययो हि तदा स्यात् । अथ शब्दे ब्रुवति कथं सिध्येति । नहि तदानीमन्यतः पुरुषात् अवगतिमिच्छामः । ब्रवीति इत्युच्यते, बोधयति, बुध्यमानस्य निमित्तं भवति इति । शब्दे च निमित्ते स्वयं हृष्यते । कथं विप्रलब्धं ब्रूयात्, नैतदेवमिति । न चास्य चोदना, 'स्याद्वा न वा' इति शाश्वतिक प्रत्ययमुदाहरति । न च 'मिथ्यैतत्' इति कालान्तरे देवान्तरे अवस्थाऽन्तरे पुरुषान्तरे वा पुनः अभ्यपदेयप्रत्ययो भवति । योऽपि अस्य प्रत्ययविपर्यासं दृष्ट्वा अत्रापि विपर्यसिष्यति इत्यानुमानिकः प्रत्यय उपपद्यते, योऽपि अनेन प्रालक्षणे प्रत्ययेन विरुध्यमानो बाध्यते । तस्मात् चोदनालक्षण एव धर्मः । (पृ. १९-४२) ।

अथ यदुक्तम्, अनिमित्तं शब्दः कर्मकाळे फल-दर्शनात् कालान्तरे च कर्माभावात् प्रमाणं नास्तीति । तदुच्यते । न स्यात् प्रमाणम्, यदि पञ्चैव प्रमाणानि अभवन्निष्पन्नं । येनयेन हि प्रमीयते तत्तत् प्रमाणम् । शब्दे-नापि प्रमीयते, ततः शब्दोऽपि प्रमाणं यथैव प्रत्यक्षम् । न च प्रमाणेनावगतं प्रमाणान्तरेण अनवगतमित्येतावता अनवगतं भवति । न चैव श्रूयते श्रुते कर्मणि तावतेव फलं भवति, किन्तु परमैः फलं प्राप्यते इति । यद्य कालान्तरे फलस्य अन्यत् प्रत्यक्षं कारणमस्तीति । नैव शेषः । तथैव हि तत्र कारणम्, शब्दश्चेति ।

यत्तु प्रत्यक्षमिदं बचनमुपलब्धम् ' स एष यथायुषी यज्ञमानोऽङ्गुला स्वर्गं लोके याति ' इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यतिशस्तीति । तदुच्यते । शरीरसंक्रमात् । यस्य तत् शरीरम्, योऽपि तेर्षशयुषेः यथायुषी इति उच्यते (पृ. ५८-६०) । यदुक्तं न चैव याति इति विधिशब्द इति । ना भूद्विषयशब्दः ' स्वर्गं हामो यजेत ' इति यजमान-न्तरेण अवगतमुपविश्यात् तस्माद्विधिषः (पृ. ७२) ।

' ननु प्रत्यक्षशरीरि — अतो नेष्टिः पञ्चम्य ' (मा. पृ. ११-४०) श्रुती — प्रत्यक्षशरीरि अन्त्यानि भवन्तु

प्रमाणानि, शब्दस्तु न प्रमाणम् इति, कोऽभिप्रायः ? अवयविभाषा, यदुक्तमनपेक्षत्वात् इति प्रमाणान्तरानव-गम्यमर्थमवगमयति इति एतावन्मूपा । कुतः ? भविष्यंश्च एवोऽर्थः इति भान्यतया प्रामाण्यमुक्तम् । तदयं न संभवति । कथं पुनरसंभवः ? किमनियोगकं वाक्यमस्तीति । (अनियोगकं नियोगानभिधायकम् । निशुच्यते अनेन इति श्रुत्यस्या नियोगशब्दाभिधेयलिङ्गादि-रहितं वाक्यमस्ति ? येनासंभवः । यावता सर्वमेव अनियोगकं वाक्यम् । तथा च सति कार्याभिप्रायकत्वात् संवभस्यैव प्रामाण्यम् । अत्रोत्तरम्—) किमत्र नियोगः करिष्यति, प्रमाणान्तरावगम्ये हि तस्य दर्शनात्, स्मृत्याद्यै । तस्मात् विनियोगावगतमन्येव अर्थमालोच्य विषयो वक्तव्यः । (फलप्राप्तनातिनिवृत्तनामेव फल्यतां गमस्य लिङादिर्देति । एवं तल्लु अभ्युपगम्यमाने शब्दस्वातन्त्र्यमदृष्टं न करिष्यतं भविष्यति, पारतन्त्र्यं च दृष्टं न परित्यक्तं भविष्यति) स चायं विनिश्चयः अथो विद्यमानोपलब्धमनविषय एवोपलभ्यते 'विषया यजेत पञ्चयामः' इत्यादि । वा चायं विद्यमानोप-लब्धमनता ? (उत्तरम्—) क्रियाऽनन्तरफलभाविता । दृष्टार्थ-त्वाच्च वृष्ट्यादेः अनन्तरफलभावितया प्रमाणान्तरावगम्य-तेय अस्य वक्तुं शक्यते । (शुष्कासु मीक्षादिषु वृष्ट्यादि-वाग्म्यमानमनन्तरभावितयैव काश्चित् इत्यनयाऽपि युक्त्या अनन्तरमाविता युक्ता) । संभवति च प्रमाणान्तरविषयत्वे को हि नाम अदृष्टं लोके स्वातन्त्र्यं शब्दस्य कल्पयितुं शक्यः । तस्मात् नियोगः प्रेक्षाचरैरुक्त्य एवेति प्रतिपत्तव्यम् । (यथा प्रेक्षादिषु लोकेकेषु नियोगः प्रमाणान्तरपूर्वकः, तथा विद्युद्देशगतोऽपि इति) । तदिदं कुत इत्येतस्य प्रथम्य विद्यमानोपलब्धमनत्वात् इत्युत्तरम् ।

ननु एवं प्रथमे स्वाख्यायमाने ' पञ्चयो नोपलभ्यन्ते ' (मा. पृ. ११ पं. ७) इत्यादिः अनर्थको ग्रन्थः । तदवगम्यतां मा वा पञ्चयः, सर्वथा प्रमाणान्तर-गादेयं शान्दम् इत्येतावदत्र शाण्ड्यम् । (परिहरति—) एतमेतावत् शाण्ड्यम्, येन योक्तुम् अन्यत् शाण्ड्यमिति । (अगर आह—) तदनन्तरपञ्चानुपलभ्यमानयो न पठते (अनर्थकम्) इत्युक्तम् । (समापये—) न

नत्ववित् स्वकृतकर्मफलेन न युज्यते इति भाव इति वदन्ति । साहस्री. २८९.

॥ चित्रानलन्यायः । चित्रगतः अनलो यथा न वहति, तथा जीवन्मुक्तगतः संसारः तं न तापयति । साहस्री. २९१.

॥ चित्राभूतन्यायः । चित्रानलन्यायवत् अर्थः । अयं सुखविषये इति विशेषः । साहस्री. २९०.

॥ चित्रपटन्यायः । उक्तं च पञ्चदश्यां चित्रदीपे 'यथा चित्रपटे दृष्टं ह्यवस्थानां चतुष्टयम् । परमात्मनि विद्येयं तथाऽवस्थाचतुष्टयम् । १ ॥ यथा घीतो घटितो हि अश्लिष्टो रजितः पटः । चिदन्तर्पामी सूत्रात्मा विशा-
हतामा तथेवमेत । २ ॥ स्वतः द्युष्टोऽत्र धौतः स्नाद् घटितोऽन्नविलेपनात् । मन्थाकारैर्लङ्घितः स्नाद् रजितो वर्णपूरणात् । ३ ॥' इति । साहस्री. २८५.

• चित्रा घौर्णमासी । 'दुरां वा एतत् संकलरस्य, यत् चित्रा घौर्णमासी' । वि. ६।५।१०. • 'चित्रया यजेत' इति चित्रेष्टिदक्ता चित्राशब्दस्य विज्ञानानामधिकरण्येन यागनामपेक्षत्वात् । चित्रत्वं न हविर्वैचित्र्यात् । तत्र 'दधि मधु घृतमापो घानास्तण्डुलाः, तत् संसृष्टं प्राजापत्यम्' इति लिखते वाक्यपाठः । १।४।३ । 'दधि मधु घृत पपो घाना उदकं तण्डुलाः' इति पाठः शास्त्रदीपिकायाम् । 'दधि मधु पपो घृतमुदकं घानास्तण्डुलाः' इति भाटे कौस्तुभे च (१।४।३।३ पृ. १७६.) पाठः । के. • 'चित्रया यजेत' 'चित्रद्वयद्विषयमानम्' 'पञ्चदशानि आग्न्यानि' 'सप्तदशानि पृष्ठानि' इति चित्रा-पञ्चमान-आग्न्य-पृष्ठ-शब्दाः कर्मनामधेयानि । भा. १।४।२।३. • 'चित्रया यजेत पशुकाम' । अत्र पशुकलम् अवसति प्रतिबन्धे ऐहिकम्, सति प्रतिबन्धे तु आमुष्मिकम् । वि. ४।३।१२.

॥ चित्राऽधिकरणम् । चित्राऽऽग्न्याधिकरणम् । चित्रान्यायः । चित्रेष्टिन्यायः । चित्रादिपदं यागनाम-धेयम् ॥

यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः । १।४।२।३ ॥

भाष्यम्— 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'विशुद्धं बहिष्पवमानम्' 'पञ्चदशानि आग्न्यानि' 'सप्त-
दशानि पृष्ठानि' इत्युदाहरणम् । (चित्रा नाम का चित् इष्टिः । बहिष्पवमानं नाम अग्निष्टोमे प्राप्तःसर्वने स्तोत्रविशेषः । पञ्चदशानि पञ्चदशस्तोमकानि । एवं सप्तदशानि सप्तदशस्तोमकानि) किं चित्राशब्दः पञ्च-
मानशब्दः आग्न्यशब्दः पृष्ठशब्दश्च गुणविषयः, उक्तं कर्मनामधेयानि इति संबन्धः । प्रसिद्धेः, अर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च गुणविषयः । न च एते कर्मेभिः प्रसिद्धाः । न च अग्नी यौगिकाः । नातिशब्दा हि एते । चित्रा इति च गुणशब्दः । 'चित्रया यजेत' इति च यागानुवादः । विशात्त्वात् न यागविधिः । गुणे फलकल्पनाया यज्ञतेर्न विवक्षा । तथा 'आग्न्यानि भवन्ति' 'पृष्ठानि भवन्ति' इति च । गुणविशिष्टव्य-
नायामपि न लक्षणा । तस्माद् गुणविषयः, इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । यस्मिन् गुणविधिः नाम-
धेयम् इति संबन्धे गुणः अपर उपदिश्यते, प्रधानेन कर्मणा तस्य संबन्धः, कर्मनामधेयमित्यर्थः । गुणविधौ हि सति वाक्यं भिद्येत । पुत्रयोः प्राप्ते स्त्रीपुत्राः पशवः फलम्, चित्रो गुणः, इति न शक्ययेकेन वाक्येन विधा-
तुम् । चित्रो गुणो विधीयमानः स्त्रिया विधीयते, नाद्यौ व्ययीवोमीये । पशुकामे च विधीयते, सोऽपि नामी-
वोमीये । तथा 'पञ्चदशानि आग्न्यानि भवन्ति' इति आग्न्येव पञ्चदशता । न च अविविहितानि स्तोत्रेण आग्न्यानि भवन्ति । न च अन्यत् विधापकं वाक्यम् । तस्यैव एतद् आग्न्यादि विद्यमानत्, निश्चितेण च पञ्च-
दशताम् । गन्धते च पञ्चदशतायाः आग्न्यानां च संबन्धः । स्तोत्रसंबन्धश्च आग्न्यानामविज्ञातः पञ्च-
दशतासंबन्धश्च । द्वावेतौ अर्थौ एतद्वक्तव्यस्य अत्रावश्यं विधातुम् । अथ तु कर्मनामधेयम्, नैव विधेर्वो भवति । केवलः सङ्घातसंबन्धः तदानीं विधीयते । अत्रिव आग्न्यानि स्तोत्रानि इत्यनेन शब्देन लक्षणपैव गुणो विधीयते । अतः कर्मणा नामधेयानि वाक्यान्तरेः 'आग्ने. यजते' 'पृष्टे. यजते' इत्येवमादिभिः विहितानाम् । यन् अप्रसिद्धं कर्मणा नामधेयमिति,

विनियोजकवाक्यकल्पना । यदि तु 'आय्यैः स्तुते' इत्यनेन विहितानां पञ्चदशत्वविधिरुच्येत, ततः पूर्वाधिकरणन्यायेन सैव मन्तर्यलक्षणा इति भावा इदं 'अपि च आख्यानि स्तोत्राणि' इत्यादि । संघर्गिद्रव्यत्वच आख्याना साक्षात् पञ्चदशत्वयोगाभावात् अभुतपलादि-परिमाणकल्पना अवश्यश्रयितव्या भवेत् । तेन एवं ज्ञायते " यद्यपि उत्पत्तौ नामत्वं न ज्ञाते गुणवाक्ये च तस्यानाधिकारः, तथापि एतद्गुणविधानमेवं सिध्यति 'यदि उत्पत्तौ आख्याशब्दे नामधेयम्' नान्यथा" इति । 'गुणवाक्योपपत्त्यर्थं समभिप्रायकृतेन च । अन्वाख्यानाथवादाच्च नामधेयत्वसाश्रितम् ॥ '

'यदाजिमीयुः, तदाख्यानामावयवम्' इति । यस्मात् देवाः प्रज्ञापतिवचनात् एतेषु स्तोत्रेषु अजि-मवाक्यं, ततः तद्वर्त्तमानं प्रज्ञाति आख्यानि इति । तथा 'तस्मा वायुः पृष्ठे न्यवर्तत' इति 'यस्मात् अपां चायुना पृष्ठे रथे रथंतरादीनि जातानि, तस्मात् तानि पृष्ठानि' इति अयैवादात् विशातम् । तत्रप्रकृतित्वाच्च वामदेव्यादियु पृष्ठशब्दप्रसिद्धिः । 'द्वौ एतौ अर्थौ एकस्य वाक्यस्य अशक्यौ' इत्यस्य (भाष्यस्य) अनन्तरम् 'अथ कस्मान्न पञ्चदशसंख्याविशिष्टानि' इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । 'विशिष्टानां वाचकस्य अभावात्' इति प्रवृत्ताह्वानुच्चारणमिष्टम् । 'ननु पदद्वयम्' इति भवति किमत्र संज्ञाभिप्रायम् । 'नैतत् पदद्वयमपि विधायकम्' इति, प्रवृत्तक्रिया हि विशेषणानि सिध्यतीकरोति । एकायास्तु प्रत्येकवर्ति-त्वात् न समुदाये वाक्यपरिगतमाप्तिः, अतश्च परस्पर-राजन्धामावः । पञ्चदशानि यानिकानिचित् भवन्ति, आख्याभ्यमि यावन्तितावन्ति भवन्ति इति कल्पना । तस्मात् नोगमं विधायकम् । न च अनुवादकम्, स्तोत्रेषु तादृशस्याभावात्, अन्यैरेकवचनैश्च । तस्मात् एकाद-वादेन इतरविधिः नामधेयवै अवकल्पते । 'विधायकम्' इति चात्र विधेयायैव नवनन्यापरात् पुनःपुनः अभि-हितम्, न तु नामपदस्य विधियस्तिरस्ति । पञ्चदशानि इति च श्रुतिशास्त्रकतमश्रीपञ्चवचरिच्छेदात् मुख्यं

श्रुतिमाननिमित्तं स्तोमत्वम् इति शब्दसामञ्जस्यं भविष्यति ।

ज्ञा— तत्र सिद्धान्ताः 'वाक्यमेतद्प्रसङ्गेन सामा-नाधिकरण्यतः । अन्वाख्यानाथवादाच्च नामधेयो-पपद्यते ॥' इति ।

सोम— पूर्वाधिकरणवैषम्येनोत्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— यस्मिन् वाक्ये कृत्या गुणोपदेशः प्रवीयते, एतं नाथी गुणोपदेशः, किन्तु तस्य नामात्वेन प्रधान-संनयः इति ।

वि— 'यच्चियया यजेतेति तद् गुणो नाम वा भवेत् ।, चिन्तनीयगुणो रुढेरमीपीमीयके पशौ ॥, द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः । स्यान्नाम पृष्ठान्यवदिष्यवमानेषु तत् तथा ॥' १।५।३.

मातृ— अत्र गुणे एव कृतानाम् 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'पञ्चदशान्याज्यानि' 'सप्तदशानि पृष्ठानि' 'निहृद् वहिष्पमानम्' इत्यादौ चित्राज्यपृष्ठनिहृद्वहिष्प-मानशब्दानां गुणविधित्वं कर्मनामधेयत्वं वेति चिन्तायाय, दध्यादिषु रुढेषु कर्मनामधेयत्वात्संभवात् गुणविधित्व-मेवैषाम् । तत्र चित्रादे तावत् प्रातिपदिकेन चित्रत्वम्, स्त्रीप्रत्ययेन च स्त्रीत्व विधीयते, विधेय्यो, परस्परसाहित्याव-गतेः विधेयसाधर्म्यतुरोपेन प्राणिद्रव्यकणायस्यैतेदेत्यत्वाव-गतेः । प्रकृतानाम् 'दधि मधु घृतमायो घानास्तण्डुलस्तत् संसृष्टं प्राजापत्यम्' इत्येतदाक्यविहितानां यामानामुदेत्य-त्वात्संभवेऽपि सर्वप्रकृतिभूतामीपीमीयकागोदेतेन सर्व-पशुयामोदेतेन वा विधीयते । न कानेकगुणविधाने वाक्य-भेदः 'चेतुर्दक्षिणा' इतिवत् उभयविशिष्टकारकविधानेन अवाक्यभेदात् । एवमाज्यपदेन घृतम्, पृष्ठपदेन शरीर-वचनः । य च संख्याविशिष्टः प्रकरणत्वात् 'आय्यैः स्तुते' 'पृष्ठैः स्तुते' इत्येतदाक्यविहितस्तोत्राङ्गत्वा-यथाक्रमं विधीयते । एवं निहृद्वह्मत्वाच्च निमिगिहृद्व-पवन्क्रियाविशिष्टं तथैव तदाक्येन विधीयते । सर्वेन द्रमणा स्तोत्रसमीपदेशे अष्टादशैः स्थापनेनैव स्तोत्रोप-कारकता । उभयविधौषु तु आख्यादिपदं गुणवाक्य-प्राप्तत्वाद्भवत् । स्तोत्रमात्रं तु विधीयते । इति प्राप्ते, प्राप्तकामनिवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वात्तानेकगुणविधाने वाक्य-

२२. * चित्राऽऽदीना फलं किमिदं जन्मनि, उत इह वा जन्मन्तरे वा इति चिन्तने भर्तृमित्रादयः इदं इति मन्यन्ते । तत् प्रत्याह 'येषां त्रिविकलाम्येव चित्राऽऽदीनीति कल्पना । निर्निमित्तं फलं तेषां स्याद्विहाङ्गतकर्मणाम् । १४ ॥ चित्राऽऽदीनां फलं तावत् क्षीणं तत्रैव जन्मनि ।' १५ ॥ श्लोवा. चित्राऽऽद्येव परिहरे ।

* चित्राऽऽदिचोदनाऽऽद्योपः परिहृतः यथाशुचिनः यन्मानस स्वर्गगमनसिद्धयर्थः । बाल. पृ. ७.

❧ चित्रेष्टौ 'अग्ने गोमिर्न०' इत्यादिभिः पुष्टिमन्त्रैरेव होमाः ॥

चित्रेष्टौ 'अथैता आहुतीर्जुहोति' इति विधाय 'एता वै देवताः पुष्टिपतयः' इति श्रुतम् । तन्मनियमेन के चित्रपुष्टिद्विधा उपादेशाः । इति प्राप्ते, 'अग्ने गोमिर्न आग्नीहोतृयुग्वा जुष्टव नः' इत्यादिमन्त्राणामेव क्रमेणाह्वात् पुष्टिद्विधा च नानियमः । संकल्प. २।४।५.

* चित्रेष्टौ आग्न्यमागयोर्वाज्यापुरीतुवाप्ये वार्यच्यौ । वार्यक्रमेण । वि. १।२।३. * चित्रेष्टौ तण्डुलेषु प्राकृतमहिषवायवतरनिशगो नास्ति । (अधिकरणं तु 'यत्नेवावर्षा प्राकृतस्य' इत्यत्र) । मा. १।०।३।१।३१.

* चित्रेष्टौ निर्वपन्ते तदेवतापदोहः । भा. १।३।१। १-२, ४-८. * चित्रेष्टौ मान्यवर्णिकस्य एव इन्द्रादयो देवताः, न तु अन्या एव काश्चित् । संकल्प. २।४।५.

* चित्रेष्टिद्वयणाम् 'दधि मधु पयो धृतं धाना उदकं सण्डुलः तत् संसृष्टं प्राजापत्यम्' इत्येतेषां तुल्यार्थत्वेऽपि अन्वोन्वयवैयर्थ्येन विकल्पाभावः । सु. पृ. ८००.

* 'अथैव ज्योतिः' 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति एतच्छब्दपरामृष्टानां शुभाता सहस्रदक्षिणायाश्च प्राप्तकर्मतुवादेन विधाने वाक्यपेदापत्ते. चित्राग्न्यायेन (चित्राधिकरणेन १।४।२।३) नामपेदात्वम् । वी. १।४।५।५. पृ. २१७. * चित्रायाग्रे यत्पुर्वयजने हविरी 'सारस्वती भवतः' इति । तत्र याजशतुवाक्याक्रमेण स्त्रीयागस्य प्राथम्यावगमत् मुख्ययाक्रमेण स्त्रीयागस्य प्रथमं निरीतं कार्यं । वि. ५।१।७. * चित्रायागे मयुनि उदये च प्राकृतोराशुशङ्कगतायचर्मोः कर्तव्याः,

शुक्लवर्णैवात् उष्यन्नादीना संभवाच्च । न पयोपमाः दोहनादीनामसंभवात् । ८।१।१९.

* चित्रावाद्: । (अथ 'अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्' इत्यस्य 'ओत्तिकरुतु शब्दस्यार्थेन सन्नप-स्यस्य ज्ञानम्' इत्येतावतः सूत्राशयस्य च वृत्तिस्मरणमेव अर्थः संग्रहते । अत्रैवार्थे प्रवृत्तेन चित्रावाद्स्य पूर्वपक्ष उपन्यस्त इति कृत्वा चित्रावाद् इत्येवास्मिन् नाम अनेकेषु ग्रन्थेषु आहितम् । अपरिचितं चान चित्राक्षेपवाद्: चित्राक्षेपविहारश्च संयहीतावेव ।) भाष्यम्-- ननु प्रत्यक्षादीनि अस्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि । शब्दस्तु न प्रमाणम् । कुतः ? 'अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्' । अनिमित्तम् अपमानं शब्दः । यो हि उपलम्भनविषयो नोपलभ्यते, स नास्ति यथा शशस्य विषाणम् । उपलम्भ-कानि च इन्द्रियाणि पश्चादीनाम् । न च पशुकामेष्टय-नन्तर (चित्रेष्टयन-तरगित्यर्थः) पशव उपलभ्यन्ते । अतो नेष्टिः पशुकाम । कर्मकाले च फलेन भवितव्यम् । यत्कालं हि मर्दनम्, तत्कालं मर्दनमुच्यम् । कालान्तरे फलं दास्यति इति चेन्न । न कालान्तरे फलमिष्टेः इत्यव-गच्छामः । कुतः ? यदा तावदौ विद्यमाना आसीत्, तदा फलं न दत्तवती, यदा फलमुत्पद्यते तदाऽप्यौ नास्ति । अतः कथं दास्यति । प्रत्यक्षं च फलकारणमन्यदुप-लभामहे । न च दृष्टे कारणे यति अदृष्ट कदाचित् शक्यते प्रमाणाभावात् । एवं दृष्टावधारस्य वेदस्य स्वर्गायपि फलं न भवतीति मन्यामहे । दृष्टविक्रमसि भवति त्रिभि-द्वचनम् । पापचयन विधायाह (अन्येष्टौ) 'स एव यज्ञाशुची यजमानोऽङ्गका स्वर्गं लोकं याति' इति प्रत्यक्षं शरीरकं न्यपदिशति (नामानम्) । न च तां स्वर्गं लोकं यातीति । प्रत्यक्षं हि तत् दृश्यते । न च 'एव याति' इति विपश्चन्दः । एवंवादीपकं प्रमाणविक्रम-वचनप्रमाणम् । 'अमृति मज्ज-अणुवृत्ति, ब्राह्मणः पश्यन्ते' इति वया । तस्मान्मन्यात् अमिष्टोपादिचोद-नास्वपि अनाश्रयः । तस्मात् न चोदनालङ्घोऽर्थः धर्मः । (इति पूर्ववत्.) ।

(सिद्धान्तमाह) 'ओत्तिकरुतु शब्दस्यार्थेन संकल्पस्य ज्ञानम्' इत्यस्यः पक्षः शब्दार्थवति । अपरीक्षेयः

घटते एव । प्रमाणान्तरसद्भावरपरीक्षया प्रामाण्यं वक्तव्यम्, न स्वतः इत्येवंपरो ग्रन्थः । (अस्माकं:—यदेतत् प्रमाणान्तरानुपलम्भेन अप्रामाण्यमिधानं तत् प्रमाणान्तरसापेक्ष-त्वप्रतिपादनपरम् । निरपेक्षस्य हि प्रमाणान्तरानुपलम्भेऽपि प्रामाण्यं स्वतन्त्र्येणोपपद्यते एव । सापेक्षस्य च प्रमाणा-न्तराद्यन्ते प्रामाण्यम् । तत्र प्रमाणान्तरमेवं स्यात् यदि क्रियाऽनन्तर फलं स्यात् । तदभावे प्रमाणान्तरेण अपमर्थः प्रत्येतुं न शक्यते इति तदपेक्षस्य अप्रामाण्यं युक्तमेव । तस्मात् प्रमाणान्तरसापेक्षत्वप्रदर्शनार्थं नैव अस्य [भाष्य—] ग्रन्थस्य, न किञ्चिदनुपपन्नम् ।) तथात्र प्रमाणान्तर इष्टम् । कथं पुनरत्र दृष्टाव्यगतिः ? क्रियाऽनन्तरभावि-त्वात् फलस्य । कथं तर्हि कृष्णादेः ? (उत्तर विकल्प्य आह) किं कृष्णादेः नानन्तरं फलमरगम्यते ? किं क्रियाकृते नावगम्यते उत प्रयोजनफलम् । पाटनादि तावत् क्रियाफलमरगम्यते । शीघ्रत्वसिद्धिः प्रयोजनम् । न च प्रयोजनानवगमात् अदृष्टता उच्यते । अत्र हि प्रयोजनं कृतं च यदा दृष्टावगम्यन्ते फलान्तरानवगमात् । यस्य निश्चित इतिविज्ञादि अरगम्यते न तत् पाटनादिवत् प्रीक्षाद्युपपत्तेः पक्षोः कारणतया शक्यते वक्तुम्, अदर्श-नात् । तस्मात् प्रमाणान्तरपरीक्षेयात्र धर्मविज्ञानुभिः कर्तव्या । न पुनरप्यवकाशः धर्मावगतिः ।

कथं पुनः स्वर्गकामादिषु विद्यमानोपलम्भमनता । (स्वर्गं प्रति साध्यसाधनभावात् अदृष्टप्रमाणसमधिगम्य-त्वात् । ततश्च स्वर्गकामादिबोधानां स्वात्मन्येव प्रामाण्यं स्यात् — इति सिद्धान्ती । आशेषा तत्राह—) निरोगस्य तावत् निरोगात् पक्षादी अवहृतम् । एकभागं निरोगः अनुब्रज्यमेतात् मित्यते इति सितम् । तस्मात् सर्वत्र सापेक्ष इत्युक्तं भवति । (निरोगस्य निरोगवत्तावत् नास्ति । प्रमाणान्तरसमधिगम्या फलसाधनतया कर्मणा निरोगवती । तदुक्तपादराशु निरादयः इति यदा पक्षा-दानुक्तम्, यदा स्वर्गादावपि, एतन्नात् निरोगस्य अधि-कारविषयानुब्रज्यमानेन भिन्नस्य सर्वत्र निरोगवत्तां नास्ति । तेन तस्यापि सापेक्षत्वात् सर्वत्र सापेक्ष शब्द-इत्युक्तं भवति ।) अतो यत्र प्रमाणान्तरमस्ति भगवत् तत्र सत्यम्, यत्र नास्ति तत्र मा भूत् । तस्मात् तदु उ-

चन्दसु न प्रमाणमिति । (भगवत् तत्र तथार्थं सापेक्ष-त्वम्, न पुनः प्रामाण्यम्, अनुवादकात् । यत्र नास्ति प्रमाणान्तरं तत्र तथार्थत्वमपि मा भूत्, कृत एव प्रामाण्यम् । अत्र च मूलशक्तिः पारतन्त्र्यदर्शनात् सापे-क्षत्वमिति । विद्यमानोपलम्भमनता तु सापेक्षते एव अभ्युच्चयशक्तिः इति स्वर्गकामाभिप्रायेऽपि सापेक्षत्वात् अप्रामाण्यमिति सितम् ।)

दृष्टविरुद्धं च किञ्चित् वैदिकं वचनम् । पात्र-चयनं विवाहाह 'स एव यशमुवी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गे लोके याति' इति प्रत्यक्षं शरीर स्वपदिशति । न च तत् स्वर्गे याति इति । प्रत्यक्षं हि तद्वदते । न चैव याति इति विविचाब्दः । एवंजातीयकं च प्रमाणविरुद्धमप्रामाण्यम् (इति भाष्यम्, पाठभेदः निवाधितम्) । कथं पुनरिदं प्रमाणविरुद्धम् । अर्थसादोऽयम् । अर्थवादेषु च एते प्रमाणविरोधाः गुणवादेन व्याख्याताः । अथाव-मभिप्रायः, 'नारायि अर्थवादा व्याख्याताः' इति । शालिशभाषितमेतत् । नहि उक्तस्य उच्यमानस्य वा न्यवस्थितस्य आशेषो युक्तः, अन्यत्र विरोधाभिप्रायानात् । उक्तोच्यमानताविरोधे विरुद्धमात्रेण सर्वमनवस्थितं स्यात् । तस्मात् स्थितान्तरित्वमेव वक्तव्यमनवस्थितत्वम् । किञ्च अत्र उपन्यस्तस्य परिहृतस्य तत्र (अर्थवादाधिकरणे) पुनरुच्यमानो न घटते प्रचक्षविरोधात् इति । (समाधानमाह—) उच्यते । श्रिते एवार्थकान्तां गुणवादेन व्याख्याने इदं वचनमाधिन्यते । अत्र हि तदुक्ता गुणवादेन न समवति । गुणवादा हि प्रमाणान्तरप्रतिप्रतिबलेन व्यवह्रियते । अत्र च प्रमाणान्तरप्रतिप्रति-शरीरे एव । न शरीरान्तरविरुद्धं निश्चिदनुपपन्नादे । तस्य 'एव' इति स्वग्रहितम्, 'याति' इत्यनेन विरुद्धम्, दृष्टमानं तदु शरीरम् । तस्मात् विधितः (विध्यालोचनका) अर्थवादतश्च अप्रामा-दर्थता अपसीयते । किञ्च विधौ हि यति निरोगगो-ऽस्ति तावत् स्वात्मन्यवस्था जायते । अर्थवादे तदपि नास्ति इति प्रष्टव्यमिति (भाष्यम्) 'न चैव यातीति विविचाब्दः' इति (विचिरे हि निरोगस्य प्रमाणा-न्तरविरुद्धत्वात् स्वात्मन्यवस्था व्याप्तिः । अर्थवादे तु

साध्यसाधनसिद्धयपेक्षा अवसीयते (प्रवृत्तिर्दशनेन लिहादीनां कार्याधीप्रतिपादकत्वं तावत् अवगम्यते लोके । तथा श्रुत्युपासते स्वाधीमिधाने न प्रमाणान्तरमपेक्षन्ते । अतो यद्यपि यक्ता प्रमाणान्तरप्रदीतमेव कार्यतां विवक्षति, तथापि शब्दः स्वसामर्थ्येनैव तां प्रतिपादयति । तेन वेदेऽपि न साध्यसाधनावगमपूर्वकः व्यर्थोऽमिधीयते । दर्शितं च भाष्ये— आचार्यचोदितः करोमि इति हि दृश्यते नामेनास्य सिद्धिरिति । एतदुक्तं भवति, यतः प्रतिपत्ता कार्यमेव प्रतिपद्य अनुतिष्ठति, न पुनः साध्यसाधनमावम् । अतः कुत्रापि आहूयः ' आचार्यधैरितः करोमि ' इति न्यय-दिश्यति, न साध्यसाधनमावावगमम् । यदि वीरुपेदेऽपि वाक्ये प्रतिपत्ता निरपेक्षत्वेनैव कार्यं युज्यते, तदा निमित्ति पुरुषापेक्षा संकल्पस्य निराकियते । भवतु वीरु-पेयाः संकल्पः, वेदाश्च वीरुपेयाः । तथापि निरपेक्षार्थ-प्रतिपादकतया प्रामाण्यं भविष्यति । अत्रोत्तरम्—) कारणदोषधंभावनाविराकरणाय निराकियते । (न पुन-सामर्थ्यविद्यो । अस्माकं— यदि वीरुपेयत्वं न निरा-कियते तदा तदप्राप्तिः कार्यकृतीतिः कारणदोषात् सिध्य-स्यात् । प्रामाण्यप्रतीतिं हि स्वयमर्थं पुरुषः परमं प्रति-पादयति । तत्र च वीरुपेयस्य घटनस्य, कार्यस्य कारण-उत्पादकता । यदि च वेदानां वीरुपेयता स्यात् तदा प्रमाणात्तरेण वेदायै प्रतीत्य पुरुषेण तदपेक्षा कार्यः । न च प्रमाणान्तरमस्ति इति कारणदोषसमुत्पन्नाऽपि प्रतीतिः सिध्ना स्यात् ' चैत्वं वन्दते स्वर्गकामः ' ' संपाद्य भक्तं दद्यात् स्वर्गकामः ' इति । एवमर्थं निराकियते) तस्मात् स्वातन्त्र्यं निवेद्यास्य इत्यनेन विवेकः प्रदर्श्यते । पुरुषं हि निगुप्तानः साध्यसिद्धिम् अवगमयति इति पक्षे प्रति-पादयिष्यति ।

किमेवं सति अनन्तरानुपस्थितिरिच्छा भावि । शब्दं निरुद्धा । नहि असिद्धं पक्षे किपाद्यकतिरूपणा साध्यसिद्धिः, किं तर्हि निवेद्यापदेव स्यात् । अतश्च अस्मात् अस्य सिद्धिः इत्येतापदेव गम्यते, जानन्तरं स्पष्टदितं येति । तच्च अनपेक्ष्यं यत्नतः प्रतिपादितम् । (यदि किपाद्यकतिरूपणा साध्यसिद्धिः, तदा अनन्तरमेव पक्षेन सतिरूपमिति साधार्यः स्यात् । न च असिद्धिः

पक्षे— स्वातन्त्र्येण कार्यामिधानपक्षे— यस्मादपि क्रियाफलं साधयितुं शक्नोति, तस्मात् कार्यात् फलसिद्धिः इत्येवं क्रियाशक्तिं निरूप्य साध्यसिद्धिः । किं तर्हि, यस्मात् कामी कार्यं बोध्यते तस्मात् कार्यं फलमिति । न च क्षणमधुरां क्रियां नियतदेहान्तरभोग्यस्वर्गात्पादनाद्यक्ता स्वर्गकामः कार्यतया बोद्धुमशक्नुम् इत्यपूर्वं कालान्तरस्यापि फलसिद्धिरुभयं लिहादयः कार्यतया बोधयन्ति, इति तस्य स्वास्तुतया कालान्तरेऽपि फलसाधनत्वाविरोधः । यस्मात् प्रामाण्यापादकम् अनेनेदं सिध्यति इत्येतदर्थानपेक्षत्वम्, तच्च यत्नतः साधितम् अपौरुषेयत्वप्रतिपादनेन) । पृ. १५६-१६०

' न चैव विधिशब्दः ' इत्यपि प्रत्युक्तम् । ननु च ' स एषः ' इत्युपपत्त्यर्थम् । ' स्वर्गं लोके याति ' इति कथम् ? अभिहितकामयिच्छेः सिद्धम् । (एतदपि सिद्धम्, यस्मात् अभिहितस्य कामः स्वर्गादिः सिध्यति इति स्थापितम्) यदुक्तम् ' अहंकारमगमकरी अनगमनि आमाश्रितान्ते ' इति मूढितकथायाणामेव एतत् कथ-नीयम्, न कर्मवह्निनाम् इत्युपरम्यते । आह च भग-वान् दैवापनः ' न बुद्धिभेदे जनयेदज्ञानं कर्मवह्निनाम् ' (गीता ३:२६) इति रहस्याधिकारे । तस्माच्च विवृत-मत्र भाष्यकारेण भगवता यजगन्तःपुनरोपात्, नाज्ञा-नात् इति । बृहती. पृ. १८७ । (लोकावर्तिनार्थस्य भाष्ये एव स्पष्टत्वात् लोकवार्तिकं नाम वृथम् संश्रुते) ।

● चित्रिणी यन्त्रिणी इत्यादयः इष्टकाः अमरकणे समाम्नाताः । तासामपि अगम्यत्वात् अरण्यत्वम् अङ्गुलत्वं भस्मरूपयोः इति इष्टकापर्यायः कर्तव्याः, प्रकरणत्वात् वाक्यस्य यत्नस्त्यात् । भा. ३:११:१५,

● चित्रिणी यन्त्रिणी भूतेष्टकाः इत्यादय इष्टकाः आशिरोपा न तु चित्तिदोषः । तेन ताः सकृदुपपातव्याः, न तु प्रतिपत्तिः । ५:१:६:१५-१६. ● चित्रिण्यादीनां गङ्गाविद्युत्तान्निष्ठानां मध्यमविलसुत्पानम्, नोच-मायां पञ्चम्याम् । वि. ५:१:१०. ● यिनिष्पादीनां लोकेश्वरतः पूर्वं मध्यमविलो तपमानम् । ५:१:१८.

● चिनोतिषाक्षरार्थः तत्प्रवृत्त्यप्याह्वान् अहि-शब्दस्य गुणविधितानुपपत्तेः दानानामनायकत्वान् अहि-

जननं तत्' इति अभ्यर्थदर्शने तन्मभेद दर्शयति । साङ्गशेर्हि फलसंबन्धः, तेन साङ्गयोः प्रधानयोः पौर्वापर्यं ज्ञायते । तस्मात् राजसूये पृथग्दक्षिणायुक्तानाम् आमा वैष्णवादीना भेदेन अङ्गानुष्ठानमिति सिद्धान्तः । के.

● चोदनागतं यत्, तदन्तरङ्गं भवति, बहिरङ्गमित-
रत् । भा. ८।१।६।३१, ● चोदनागतं लिङ्ग प्रापकम्,
मन्वगत प्राप्तस्य द्योतकम् । ८।१।१६।३१, ● चोदना-
निमित्तं धर्मस्य ज्ञानम् इत्युक्तमस्माभिः (चोदनासूत्रे) ।
१।१।३।३, ● चोदनायाथात्म्यम् । एकपुरुषपाठस्य
अविश्रममणोपत्येन चोदनायाथात्म्यनिश्चायकावश्यात्
पारपर्याविच्छेदेनैव निश्चायकत्वम् अङ्गीकार्यम् । अनादि-
त्याद्य अनवस्थादोषाभावः । सु. ट. १२३.

● चोदनालक्षणं कर्तव्यतया उपदिश्यते । यच्च
कर्तव्यतया उपदिश्यते न तदनर्थः । कर्तव्यताऽवगमादेव
अगमैवनिवृत्तेः । ऋजु. ट. २८.

● चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (१.१।२।२) । अनेन
सूत्रेण धर्मस्वरूपं तदप्रमाणं चोच्यते । (तत्र सामान्यतो
धर्मे वेदः प्रमाणम् । विशेषतश्च विषयः अर्थवादः
मन्त्राः नामधेयानि च प्रमाणम्) । सपि. ट. ७.
● चोदना० । धर्मे प्रमाणस्य विषे, प्रतिज्ञाऽयं चोदना-
सूत्रम् । तदुक्तम् 'चोदना चोपदेशश्च विधिशैकार्य-
वाचिनः' इति । तत्वेद धर्मलक्षणद्वारा सामान्यतो
धर्मस्वरूपोक्त्यर्थमपि । तच्चेदमर्थद्वयं वचनव्यतिरिक्ततः
एकैवमपि सूत्रेणोच्यते । तत्र अन्यतरा शास्त्री अन्यतरा
आर्या (वचनव्यतिः) । तत्र 'यो धर्मः' इत्युद्दिष्टं
'त चोदनालक्षणः चोदनाप्रमाणकः' इति प्रमाणवचन-
व्यक्तिः । 'य. चोदनालक्षणः' इत्युद्दिष्टं 'त धर्मः'
इति स्वरूपवचनव्यक्तिः । तत्र चोदनाप्रमाणकत्वस्य
परमलक्षणत्वात् निषेधेऽपि च प्रवर्तनाविषयत्वेनैव निषेधे
निवर्तनाविषयत्वेन चोदनालक्षणत्वात् अतिव्याप्तिं वार-
यितुम् अर्थः इति अनर्थसाधनत्वात्माऽपि विशेषणम् ।
इदंनसागत्याकृत्यर्थं तत् इति भाष्ये । तस्य हि फलं
दिशेति । तत्रोत्तरस्यां (वचनव्यक्तौ) साधनैव परमं
ज्ञानम् । आध्याया तु द्वौ नियमौ विवक्षितौ । यो धर्मो
तत्र चोदनेव प्रमाणम् इत्येकं प्रत्यक्षानुमानमुदवाक्यादि-

व्यावृत्त्यर्थः । यो धर्मस्तत्र चोदना प्रमाणमेव इत्यपरः
नारित्वाकामिमतवेदाध्यामाप्यनिराधार्यः । इति चोदना-
सूत्रार्थः । बाल ट. ४-५.

● चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः । १।१।२।२ ॥
को धर्मो नाम इत्याकाङ्क्षाया धर्मस्य लक्षणमुच्यते ।
चोदना इति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्, विधिराज्य-
मित्यर्थः । चोदनाया लक्ष्यते ज्ञायते च चोदनालक्षणः ।
अर्थः पुरुषस्य इष्टफलार्थः । तथा च विधिविहितत्वे
सति पुरुषाभ्योपयोगित्वम् इति धर्मस्य लक्षणम् । विरो-
धानुपादाने भोजनादौ व्यतिव्याप्तिः, विरोधानुपादाने
परपरया अनिष्टहेतौ इत्येतादौ अभिचारकर्मणि अति-
व्याप्तिः, तदुभयनिराधार्यं पदद्वयम् । तथा च धर्मस्य
लक्षणवत्त्वात् तत्त्वज्ञानार्थं गीतारा कर्तव्या इत्यधिकरणार्थः ।
के.

● चोदना० । न च अस्मिन् सूत्रे 'धर्मे चोदनालक्षणस्य
वेदशब्दस्यैव प्रामाण्यम्' इति नियमकृत्वात् त्रीणापर्यस्य
प्रामाण्याङ्गीकारे च तदङ्गापत्तिः इति वाच्यम् । तत्रत्य-
चोदनालक्षणस्य 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वाक्यम्'
(साध्यम्) 'चोदना चोपदेशश्च विधिशैकार्यवाचिनः'
(श्रुत्या ट २१।१।११) इति भाष्यवार्तिकस्वरसात्
विधिमार्गवचनत्वेन तस्मिन् सूत्रे ईदृशनियमाकरणत्वात् ।
अत एव तत् सूत्रं न प्रथमाध्यायार्थप्रतिज्ञापरम्, अपितु
प्रथमपादस्युपासविधिप्रामाण्यप्रतिज्ञापरमेव इति स्मृत्य-
धिकरणे वक्ष्यामः (१ पृष्ठे) । परन्तु अत्रत्यात् न्यूनमेव
क्रियितलोक्तं नापि किमपि । नियमोऽपि तेन ईदृश
एव क्रियते 'धर्मे एव प्रमाणं चोदना' इति । यद्यपि
च 'चोदनेव प्रमाणम्' इत्यपि निषमः क्रियेत, तथापि
'प्राधान्येनैव प्रमाणम्' इत्येकपरो द्रष्टव्यः । न तु एतावता
अन्येषा प्रामाण्यनिषेधः । कौ. १।१।४।२२ ट. ७६.
● चोदना० । सूत्रस्यैवं योजना—चोदनालक्षणं कार्यरूपः
वेदार्थः, नेन्द्रियादिलक्षणः क्रियाकारकसंस्पर्गादिः । तथार्थो
यो नि.भेदसफलः स धर्मः, नानर्थः इत्येतादिनिर्णयः ।
ऋजु. ट २७. ● चोदनालक्षणः, अर्थः भेदस्वरूपः । भा.
१।१।२।२ ट. १७, ● चोदनालक्षणः सम्बन्धः सप्रत्ययः ।
१।१।५।५ ट. ४२. ● चोदनालक्षणसूत्रेण कार्यं अर्थं

● चोदकाभावे प्राज्ञापत्यन्यायामावः । (५।२।१) ।
बाल. पृ. ८७. ● चोदकावगतक्रमाहुरोचेन तदन्ता-
पकयः तदावृत्तपक्षे न्यायः । ज्योतिषोमे अग्नीषोमीये,
सवनीये च पूर्वोत्तरपक्षयोः क्रम एव तदन्तावतदादित्य-
नियामकः । सोम. ५।१।१२. ● चोदकाश्रितत्वात्
श्रुत्यर्थापाठकाण्डानां कर्तव्यत्वम्, प्रयोगवचनाश्रितत्वात्
मुख्यप्रवृत्तिक्रमोर्दुर्बलत्वम् । टुप्. ५।१।१०।१८.
● चोदकप्राप्तं हाहकालत्वं विकृतिषु 'य हृष्टवा पशुना०'
इति वचनेन बाध्यते । वि. ५।४।७. ● चोदकमात्रस्य
यस्य प्रत्यक्षभूतेन कार्यमनिर्वर्ण्यते, तत् तेन निर्वर्त्य-
ताम् । भा. १०।१।२।८।६७ (६८). ● चोदकप्राव-
स्थात् पूर्वं हाहस्थत्वस्य धर्माः, ततः सारस्वत्वस्य ।
वाचरकह्यापाम् । रत्न. ५।१।१०।१८.

● चोदकन्यापारो । मायेतु । किम् । पक्षकारम् ।
केन ? पुरोडाशयोगेन । कथम् इत्यनेन यागगतो न्यापारः
(अभिलषितः) । स च उपमितलक्षितप्राप्येन अग्नी-
षोमीयस्य (पौर्णमासिकस्य) यो यागगतो न्यापारः, तं
साहस्येन आकाङ्क्षति । तत्र भवेत् अग्नीषोमीययाग-
गतन्यापारविशेषनियमनम् अष्टमलक्षणसिद्धम्, तदुत्प-
त्तिरिव उत्पत्तिः । तस्य च न्यापारस्य यत् इतरेण संकष-
करणम्, सा प्राप्तिः (विनियोग इत्यर्थः) । हावपि
चेमो चोदकन्यापारो । टुप्. २।१।१।१२.

● चोदना इति अपूर्वं द्रुमः (चोदना पुनरारम्भः
इत्येवम्) । भा. १।१।१।५. ● चोदना इति क्रियायाः
प्रवर्तकं वचनमाहुः । आचार्यचोदितः करोमि इति हि
व्यवर्तते । १।१।१।२ पृ. १२. ● चोदना । 'क्रियाय-
पेक्षिते. पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ । तेन प्रवर्तकं
वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन् चोदोच्यते ।' श्लोवा. १।१।१।३.
● 'चोदना चोपदेशश्च विधिक्षैकार्थवाचिनः ।' बाल.
पृ. ४. ● चोदना च क्रियायाः अभिवाचकं वाक्यम् ।
भा. २।१।१।१ पृ. ३७२. ● चोदना धर्मे प्रमाणमेव
न वा इति संशये शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैर-
प्रामाण्यदर्शनात् चोदनामकशब्दस्य मूलभूतप्रमाणान्तरा-
भावात् तस्या अपि अप्रामाण्यात् धर्मो निष्प्रमाणक इति
पूर्वपक्षः । शब्दस्य प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वेन स्वतः प्रामा-

ण्यात् धर्मश्चोदनाप्रमाणक एव इति सिद्धान्तः ।
वैद्यनाथी. १।१।५।५ पृ. २३.

॥ चोदना पुनरारम्भः । २।१।२।५ ॥

अपूर्वं कथमवगम्यते तदाह । चोदना इति अपूर्वं
द्रुमः । चोदते फलार्थे कर्मणश्चोदनात् आखिप्यते इति ।
अस्तीति शेषः । अपूर्वंम् अस्ति । पुनःशब्दः यतः
इत्यर्थे इति कुतूहलम् । यतः फलार्थे कर्मणः आरम्भः
शिष्यते । अपूर्वभावे विधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात्
फलजनकत्वेन कर्मविधानान्यथाऽनुपपत्त्या अपूर्वस्य
सिद्धिः । अपूर्वंम् आत्मनि समर्थेति । अपूर्वस्य सत्यत्
विहितव्यगुणानुवारे प्रतिनिधित्वा प्रयोगोऽनुष्ठानस्य ।
इदं चापूर्वं कर्मजन्या शक्तिर्वा सूक्ष्मं फलमेव वा । के.

● चोदना पुनरारम्भः । यद्यपि घृष्ट्यन्तरकारैः
आरम्भतोर्षिजन्तात् अथ प्रत्ययसमुदाय आरम्भयति प्रवर्त-
यति इति आरम्भः प्रवर्तकं वाक्यं चोदना इति चोदना-
स्वरूपकथनार्थतया एतत्पूर्वं न्याख्यातम्, तत् प्रकृता-
पूर्वप्रतिपत्त्युपायशब्दचिन्तानौपयिकत्वात्, चोदनास्वरूप-
कथनार्थमेव च अस्य सूत्रस्य चोदनासूत्रानन्तरं (१।१।२)
कर्तव्यत्वात्चेरनुक्तम् ।

'आरम्भः शिष्यते' इति भाष्येन आरम्भप्राप्ति-
परिकात् फलोत्पादनवाचिनः 'तत्करोति तदावृत्ते' (पा०
घातुपाठे चुपदी गणसूत्रमिदम्) इति स्मृतेः आरम्भ-
माचष्टे इत्यस्मिन् अन्व-प्रात्ययकरणेन
आरम्भं फलोत्पादनम् आचष्टे इत्यारम्भशब्दाख्यानात्
आरम्भः चोदना, इत्यारम्भशब्दार्थो लभ्यते । सु.
पृ. ६।१३.

॥ चोदना पुनरारम्भः । २।१।२।५ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते ? अस्ति तावदपूर्वमिति इत्या
न नामार्थेभ्यः, किन्तु मावार्थेभ्यः एवेति निरूपितम् ।
इदानीमपूर्वमेव निरूपितं नास्तीति विनाशिते । अत्रापि
पूर्वपक्षिणोऽस्मिन्विधिः — न तावदपूर्वं प्रत्ययेणोपलभ्यते ।
नाप्यनुमानेन, तद्यतिबद्धलिङ्गमाणात् । न च शब्देन ।
न च लोके अपूर्वप्रतिपादकं क्रियितव्यमवगम्यते ।
अपूर्वपदं तु अन्यर्थनामत्रया अभावप्रतिपादकमेव । न
च अपवादार्थोभूतस्य वाक्यार्थव्यपत्तिः । नाप्यनुमानेन,

समुदायप्रसिद्धिः । तदुक्तम् 'सन्मूलस्य प्रमाणत्वं साध्यस्यापि चरं श्रितम् । न सिद्धमाप्यसन्मूलमाश्रयेणाभिदूषितम् ॥' (वा. पृ. २२४) इति । निश्चयेच्छप्रसिद्धाद्यपरिग्रहे सति द्विविधकथाद्वयसिद्धादिदेश-मेदेन म्लेच्छमापायैचिन्तात् सर्वेष्वेव आर्थापसिद्धयन्देषु कदा चित् वा चित् देशो केनापि म्लेच्छेन अव शब्दः क चिदर्थे प्रयुक्त इति शङ्काया निगमादिवर्ण्यवबन्धः । अतो निगमादिवरोनेव पिकादिशब्दानाम् अर्थनिर्णयः इति । एवं प्राप्ते, अस्मिन्धीयते । पदेदेवं यदि आर्यप्रसिद्धय-विशेषेऽपि म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रमाणं न भवेत् । तथाहि, पिकादिशब्दाद्यावत् वेदेषु अनुष्ठेयार्थतया श्रूयन्ते । तेन नेतेषां पदार्थप्रत्यक्षत्वं संभवति, नापि अनर्थकत्वम् । न चेते आर्य-पराधारे क चिदर्थविशेषे प्रसिद्धाः प्रत्यमि-शापन्ते । शापन्ते च कौकिल्यार्थविपयाः म्लेच्छप्रयोगेषु । न च शब्दार्थैर्बन्धावधारणे कश्चिन् आर्यम्लेच्छयोः विशेषोऽस्ति । यत्र पुनः आर्यैः अन्यत्र प्रयुक्तः शब्दो म्लेच्छैः अन्यत्र प्रयुज्यते, तत्र आर्याणां शब्दार्थनिरूपणेऽपि अभियुक्तत्वात् तद्वरोन म्लेच्छप्रसिद्धिः गौणत्वेनैव उपपत्तेः । मवतु आर्यप्रसिद्धार्थस्य मुख्यत्वेन बलीयसत्वम् । न च अत्र म्लेच्छप्रसिद्धिः गौणत्वं संभवति, मुख्यमूलाप्यन्तराभावात् । न च निरुक्तादिवरोनेव अत्र मुख्यार्थ-निरूपणमिति युक्तम् । निरुक्तवरोनापि अर्थविशेषावधारणार्थमवात् । तथाहि, विक्रयशब्दस्य सावत् निगमवरोन अर्थविशेषकत्वं नास्त्येव, तथा सति संदेहाभावात् । किन्तु अवयवगुणव्यवहारोऽपि ऊहनीयः अग्रे अर्थः । तत्र विवक्षितं पाति पचति इत्यनेकधातुसाधारणत्वात् अवयव-न्यपय निरुक्तवरोनापि नार्थविशेषावधारणम् । अतो निरुक्तप्रसिद्धिरपि न म्लेच्छप्रसिद्धिविशेषिणी, किन्तु कौकिल्य-विवक्षितं पाति पचति इत्येव म्लेच्छप्रसिद्धिप्रयुक्त-संज्ञेनेति । यत्र पुनः अभिव्यक्तमात्राऽपि म्लेच्छप्रसिद्धिरपि श्रोत्रमन्त्रे 'व्याप्यम्' इत्यादिपदेऽपि, तत्र निरुक्तादीनामेव निर्णायकत्वम् । तदुक्तम् 'यद्यप्यभिव्यक्तमात्राऽपि प्रसिद्धिर्न भविष्यति । कामं प्रदर्शितद्वारा तत्र कल्पनाऽऽश्रयिष्यते ॥ विशिष्टा बहुरूपा च सा संवेदहमशायिनी । अनन्योपायवामात्रे क चिदेव

ग्रहीष्यते ॥' इति (वा. पृ. २२८) । या तु अभियुक्तैः अभिव्यक्तमात्राऽपि अनुपलब्धार्थान्तरप्रसिद्धिः, सा कदा चित् क चिदेवो समस्ति इति शङ्क्यमाना धूमस्य अग्नि-संवेदेऽपि साधारणी इत्युपेक्षणयैवेति । न च एवं सति प्रसिद्धार्थपदयोश्चरस्य निरुक्तस्य वैयर्थ्यमिति वक्तव्यम् । 'पदद्वयो वेदोऽप्येतयः' इति विविधत्वात् सर्वत्रैव निगम-निरुक्तम्याकरणावबोधितपदार्थस्यैव अनुष्ठितस्य पण्यपूर्व-साधनत्वान्युपगमात् । तदुक्तम् 'न चार्थप्रत्ययानर्हं निरुक्ताद्यप्यनर्थकम् । पदद्वयं चेद्विद्वानपूर्वकर्मक्रिया-फलम् ॥' (वा. पृ. २२८) । अतो म्लेच्छप्रसिद्धिनामपि पिकादिपदार्थानां ग्रहणं युक्तमेवेति । प्रयोजनम्-पूर्वपक्षे अनियमः, सिद्धान्ते कौकिल्येव उपपादनमिति । सूत्रं तु-म्लेच्छप्रसिद्धमपि वेदे चोदितं प्रतीयेत प्रमाणेन विशेषाभावात् इति । तौता.

ॐ चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन । १।१।१।१० ॥

विक्र-नेम-वत-तामरलशब्दान् आर्याः न कश्चिद-क्षिदर्थे प्रयुज्यते । तत्र विचारः । अशिष्टेः म्लेच्छैः चोदितम् उक्त विक्रनेमादिशब्दानामर्थत्वात् प्रतीयेत । प्रमाणेन भूतिस्मृतिवदाचारेण अस्तिष्यात् विशेषा-भावात् । तस्मात् म्लेच्छप्रसिद्धया विक्रः कौकिल्य, नेमः अर्यम्, तामरं पद्मम्, वत इति परिमाणञ्च शतन्त्रिंशं दाहमर्थं पायम् । इति श्रुतम् । के.

० मुख्यस्य अन्यजननपदकाशिनामपि दृष्टार्थत्वात् शब्द-व्यवहारे प्रमाणभावः इत्युक्तम् 'चोदितं तु प्रतीयेत ०' इति । वा. २।१।१।२ पृ. ५८६.

ॐ चोदिते तु परार्थत्वाद् विधिवदविकारः स्यात् । १।१।१।१।४० ॥

दशपूर्णमासयो 'इमोऽहोऽहोऽहोऽहो' इत्यादी इडा-निगदे 'रेया अर्थेण वरहूता उरहूता मनुष्य च इमं पशमवात्, ये च यशरति परां' इत्याम्नायते । तत्र वरहरीशब्दः बहुवचनान्ते कर्मणि ऊहितव्यो न वा, पि समनेतामिषारी पशरीशब्दः, न वा इति विचारो सिद्धातमाह । तदुक्तः पान्यसमाहृतं शूरोऽहं वरहरी-शब्दे वैष्णव्यमन्त्रः । चोदिते पठिते वरहरीशब्दे परार्थ-

विदितपूर्वः । तदनवगमे च कथं लक्षणेति । मैवम् । प्रामाणिकानाम् उत्तरकालमयं विवेका, इतरेषां तु अपभ्रंशादिवत् । न च लिङ्गशब्दातिरिक्तप्रमाणम् अपूर्वमवगम्यते । क्रिया तु प्रमाणांतरावस्येति त्वेव लक्षणाविषयः, मायुर्धम् । संवत्स्रश्च यद्यपि लौकिकभोजनादिक्रियया सह साक्षादपूर्वस्य नास्ति, तथापि यागादिक्रिया तावत् अपूर्वसंज्ञा, तद्वत् च क्रियात्वं भोजनादिक्रियास्तस्यि अस्तीति परस्परसंज्ञकत्वात् लक्षणोपपत्तिरिति । ननु काम्यस्वर्गविशिष्टः पुरुषो न्यवहितोपायतया क्रिया विहाय अव्यवहितोपायमपूर्वरूपं कार्यं प्रवृत्तिहेतुतया लिङ्गमिषेयं चेन्मन्यते, एवं तर्हि श्लोकायतैव प्रवृत्तिहेतुरस्तु लिङ्गमिषेया च, किमानुषङ्गिककार्यावगमनेनेति । उच्यते । कस्य श्लोकायता प्रवृत्तिहेतुः, लिङ्गमिषेयता च भवदभिमत । न तावत् यागस्य, नापि कृतेः, न श्लोकेऽपि, न्यवहितत्वेन अव्यवहितकाम्योपायत्वाभावात् । अव्यवहितकाम्योपायस्यैव कार्यत्वेन लिङ्गमिषेयत्वस्वीकारात् । अथ अव्यवधानात् अपूर्वस्यैव, तदनुक्तम् । परमतेऽपि विधितः पूर्वम् अपूर्वस्य अनन्तत्वात् । लिङ्गशब्देनैव अपूर्वमभिधातव्यं तद्वत्तेशोपायत्वं च । असम्यक्ते तु अपूर्वमात्रमेव कार्यरूपेण अभिधीयते इति महानर्थं विशेषः । अतः शब्दाभिषेयमेव अपूर्वमिति ।

(प्रभाकरमहाल्लङ्घनम्) अत्रोच्यते । यदेवेवं यदि भुवत्तिविरहमज्ञानलक्षणपरम्परपरिहारो न भवेत् । तथाहि, यत्तावदुक्तं स्तनयानादिप्रभृति सकलमध्यहारेभ्येव कार्यावगतिः प्रवृत्तिनिमित्तं स्वसंताने समधिगतमिति । तदनुक्तम्, न्यभिचारात् । इतिगान्धर्वं हि कार्यमित्यवगवं लोके, ह्यन्यतन्त्रम् उपपत्तमर्हत्वं लोके विषयमखण्डक-मर्दनादिष्वपि अवशिष्टम् । नहि विषयमन्वये कण्टकमर्दने वा कृत्यन्तरोत्पत्त्यर्थं न संभवति । न च तस्य स्वसंताने प्रवृत्तिहेतुत्वम् अनवगतम् । अथ अनिशोपायतया न तस्य प्रवृत्तिः, एतं तर्हि तदागमन्यायेन श्लोकायतैव प्रवृत्तिहेतुरस्तु, किं कार्येणेति ।

यद्यपि केनाप्युक्तं न ह्यनन्तरोत्पत्त्यर्थं कार्यरूपम्, किन्तु इतिप्रयोजनत्वे सति कृत्यन्तरोत्पत्त्यर्थम् । प्रयोजनं च तदेवोच्यते, यदवगतमिच्छामिहोकारणम् ।

न च श्लोकायतैव परमवगता सती इच्छामिषवकारणम्, किन्तु इष्टतदुपायानिष्टपरिहारतदुपायानां चतुर्णामेव इच्छामिषवहेतुत्वम् । सकलकार्यस्यैव च अनियतकारणत्वा-संभवात् एतच्चतुष्टयानुगतमेव इच्छोपत्तिकारणं वक्तव्यम्, चतुर्ष्वन्तमत्वमेव.....एतदेव वा कृतिप्रयोजनत्वम् । नहि विषयमन्वये कण्टकमर्दने वा एवम्भूत-कृतिप्रयोजनत्वे सति कृत्यन्तरोत्पत्त्यर्थं न्यवसित इति न तेन न्यभिचार इति । तदेतदर्थं शून्यं भ्रामकमेव परं वचनम् । नहि श्लोकायातिरिक्ता अस्या कोटिः समरित, अनिष्टपरि-हारस्यापि इष्टत्वात् अनिष्टपरिहारोपायस्यापि श्लोकायत्वात् । ततः च इच्छाप्रसवहेतुत्वं स्वभावकुन्दत्वात् इति इष्टस्य परम्, न तु श्लोकायस्य, अविषयेन स्वतो दुःखहेतुतया इच्छोत्पादकत्वात् संभवात् । किन्तु कृतेन स्वगतामिच्छा-मुत्पाद्य श्लोकायतया तत्रापि इच्छामुत्पादयति । एतच्च लिप्साधिकरणे एव (२।१।२।२) प्रवक्षितम् । तेन साधनस्य इच्छाजनकत्वात् प्रयोजनत्वम् । अतः कथं कृतिप्रयोजन-त्वविरोधितमपि कार्यत्वं प्रवृत्तिजनकमिति । अथ तस्मात् भगवत् श्लोकायस्य इच्छाजनकत्वम्, इच्छाविषयत्वं ताव-दस्ति । न च विषयमन्वयकण्टकमर्दनयोः इच्छाविषयत्व-मस्ति । तेन इच्छाविषयत्वविरोधितमेव कार्यं प्रवृत्तिहेतु-मैविष्यतीति । तदप्यनुक्तम् । साधनस्य हि इच्छाविषयत्वं फलजन्यमित्युक्तम् । तच्च फलसाधनत्वावगमाधीनमेव इति तदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तेन इच्छाद्वारेण श्लोकायत्वाया एव प्रवृत्तिहेतुत्वं लोकेऽपि इति कार्यस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे भुवत्तिविरहः एवेति । भवतु वा लोके कार्यस्य प्रवृत्ति-हेतुत्वम्, तथापि वेदे अपूर्वरूपज्ञातव्यमिति तु कुतः ? तथाहि, विद्वान् लिङ्गमिषेयं प्रवृत्तिनिमित्तं कार्यशब्दे-नास्मिन्मत् । किं ह्युदेत्यं प्रधानं परम्परया कृति-साध्यम्, अथ साध्यादेव अन्योदेसप्रवृत्तित्वमुपायम् ? अत्र न तावत् पूर्वं, तथात्वे पक्षस्यैव कार्यत्वात् । नहि क्रमुदेत्यं प्रधानं परम्परया वृत्तिसाध्यं क्वात्तिरिक्त-लोके दृश्यम् । नापि द्वितीयः, तथात्वे च धात्वर्थस्यैव कार्यत्वात् । नहि साध्यादेव प्रवृत्तित्वमुत्पाद्य धात्वर्थ-तिरिक्तं लोके समधिगतम् । अतः तु एतदुभयस्या-मारात् कुतः कार्यम् ? अत्रोक्तम् अपरहितव्याख्यो-

अन्यथाऽपि उपपत्तिः, अन्यथैवोपपत्तिः इति दूषण-
द्रवम् । तेन अनुमानदूषण विशेषनिरोधम् अभिदधतः
अर्थापत्तिदूषणापरिहानमेव आभूतः प्रकटितमिति ।

यद्युक्तम्, कार्यकारणयो अयोग्यपक्षात् सर्वत्र पूर्व-
भाविनः एव कारणत्वम्, तेन यथा अनन्तरपूर्वभाविनः
तथा अर्थापत्त्या क चित् चिरपूर्वभाविनोऽपि यागस्य
भविष्यतीति । तदुक्तम् । कारणत्वं हि कार्योत्पत्ति-
शक्त्योत्पत्तिम् । न च अतीतस्य शक्त्योत्पत्तिं संभवति ।
कथं तर्हि पूर्वभाविनः कारणत्वमिति चेत्, उच्यते ।
द्वयी हि कार्यस्यावस्था उत्पन्नावस्था, उत्पन्नमानावस्था
च । तत्र उत्पन्नावस्थया कारणस्य पूर्वभावित्वमेव । तद-
निर्माणेऽप्युच्यते अनन्तरपूर्वभावि कारणमिति । उत्प-
न्नमन्तर्ज्ञाया तु कार्योत्पत्तिशक्त्ययोगि कारण विद्यते एव,
सर्वत्र उत्पन्नमानदशाया कारणस्य विद्यमानत्वात् । कथं
चिरातिवृत्तस्य कारणत्वमिति ? तेनैव शब्दावबोधितत्वाद्य-
नत्वात्तत्परया तदुपपादकम् अपूर्वं कल्प्यते इति । तदु-
क्तम् ' फलाय विहितं कर्म क्षणिकं चिन्मात्रेण ।
सत्तिस्त्रिदशान्यथैवमपूर्वमपि कल्प्यते ॥ ' इति
(बा. पृ. ३९०) ।

नन्वेव गमदृष्ट शणिकस्य यागस्य चिरभाविफल-
कारणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या फलापूर्वमेकम् । अपूर्वा-
न्तरापि तु कुतः ? उच्यते । ' दशपूर्वमासाभ्यां
यजेत । इत्यत्र करणतया परस्परसहिता मङ्गिनः षड्
यागाः प्रतीयन्ते । तेन यथा फलकरणानुपपत्त्या फला-
पूर्वमेकं कल्प्यम्, तथा शणिकानां साहित्यानुपपत्त्या
उत्पत्त्वपूर्वाप्यपि कल्प्यन्ते एवेति नातुपपन्नम् । ते न
षड् यागाः, कालसंनिधितया समुदायद्रव्यापन्नाः । ' दश-
पूर्वमासाभ्याम् ' इति करणविमत्तया विवक्षितसाहित्या-
करणतया प्रतीयन्ते । तेषां च समुदायद्रव्यापन्नानाम्
अङ्गानि तदीच्यानि यथा प्रयाजादीनि साधारणानि,
असाधारणान्यपि तथा बहूनि सन्त्येव । तत्रापि
' चतुर्दशौ पोर्णमासीमभिमुखोत्, पञ्चदशौ अमा-
वास्याम् ' इति चतुर्दशौ पञ्चदशौ पञ्चदशौ असाधारणाङ्ग-
त्वम् (' दृष्टिर्वा होत ' इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्दशौ ।
' अमिर्दशौ ' इत्यादिको मन्त्रः पञ्चदशौ ।) तथा

' संस्तार्य पोर्णमासी वैमृचमनुजिर्वपति ' इति वैमृचस्य
कर्मणः पोर्णमास्यङ्गत्वमिति । अङ्गं च तत् भवति, यत्
स्वरूपे कार्ये वोपकरोति । तत्र उदीच्याङ्गानां स्वरूपोप-
योगमात्रात् कार्ये एवोपयोगो वक्तव्यः । तेन साक्षा
पोर्णमासी एक समुदायापूर्वं जनयति । तथैव अमावास्या
अपर समुदायापूर्वमिति । न च फलापूर्वं एव कार्ये
उदीच्याङ्गोपयोगः इति वक्तव्यम् । असाधारणाङ्गोप-
देशस्य असाधारणकार्यव्यतिरेके अनुपपत्तेः । अन्यथा
एकफलत्वापूर्वप्रयुक्तत्वेन प्रयाजादिवत् तेषामपि साधारणत्व-
प्रवृत्तात् । किञ्च यत्र विभिन्नसमुदायसाधनेन कार्यम्,
तत्र प्रात्याभिमतसमुदायसाध्यान्तरकार्यद्वारेणैव । यथा
पदान्मकवर्णसमुदायानां पदार्थज्ञानान्तरकार्यद्वारेण
वार्त्ताध्यायज्ञानमिति स्युत्पत्तिवशात् । उत्पत्त्यपूर्वाणां फल-
पूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या साहसमुदायद्रव्यजन्यमप्युच्यते
कल्प्यते इति ।

नन्वेव तर्हि समुदायापूर्वद्वयमेव अभ्यवहितफलसाधन-
माह, किं परमफलपूर्वस्त्रीद्वारेण ? उच्यते । कर्तुं
इष्टफलनिष्पादकता फलव्यवहितैककार्यद्वारेणैव, यथा
कुविन्दस्य तत्तुल्ययोगनिष्पादनद्वारेण षट्निष्पादकत्वमिति
स्युत्पत्त्या समुदायापूर्वद्वयस्य अभ्यवहितफलसाधनत्वा-
नुपपत्त्या फलपूर्वमेकं कल्प्यते इत्यपूर्वनवकतिदि ।
' तदपूर्वनवकशालिनि (चारोपचारावलयकमीमुज्ज्वलः)
सङ्गतलोपान्नक चक्रे । '

अत्र न प्रतिपदाधिकरणपूर्वाधिकरणयोः भावार्थाधि-
करणपरिकरत्वात् भावार्थाधिकरणप्रयोजनेनैव प्रयोजन-
वत्त्वम् । भावार्थाधिकरणप्रयोजनं चेत्—यदि द्रव्यगुणयो-
रफलसंजनः तदा अमतिनिपानम्, अष्टद्वयत्वेन तत्त-
द्वद्वयस्य द्रव्यादेस्तत्कार्यत्वानवधारणात् । भावार्थस्य तु
फलसाधनत्वे, द्रव्याभावे तद्वद्वयस्यान्तरस्य दृष्टकार्य-
त्वेन प्रतिनिपानमिति ।

सूत्रं तु—अपूर्वं पुनरस्ति, यदरम्भभोदना ।
आरम्भ्यते इत्यारम्भः फलमात्रेणोच्यते । सैत्र चोद्यमाना
अपूर्वसद्भावे प्रमाणमित्यर्थः । तौवा

० चौदना ' प्रवर्तेऽहमिति ज्ञानं येन शब्देन
जन्वते । सा चौदनोच्यते षड् प्रवर्तनकम् मति ॥ '

॥ छन्दोमाः । छन्दोमशब्देन चतुर्विंशः चतुश्चत्वारिंशः अष्टाचत्वारिंशः इत्येते त्रयः स्तोमा उच्यन्ते । गायत्री-त्रिष्टुप्-जगती-छन्दोभिर्मीयमानत्वात् । गायत्रीछन्दसः चतुर्विंशत्यष्टागमकन्वेन गायत्रीपदं चतुर्विंशतिसंख्या दर्शयति, चतुर्विंशतिसंख्यत्वाच्च चतुर्विंशं स्तोमं गायत्रीशब्दो दर्शयति । एष त्रिष्टुप्त्रयस्योद्देश्यम् । वि. १।४।१६, ॥ छन्दोमाः त्रयो द्वादशाहे अष्टमादीनि श्रिष्यहानि । 'गायणीयोऽतिरात्रः पृष्ठयः पङ्कहः त्रयश्छन्दोमाः अविनाम्यमहः उदगनीनोऽतिरात्रः' इत्येकमहर्गणो द्वादशाहः । ८।१।१५.

॥ छन्दोमसंज्ञकानां श्रयणामहम् मध्ये द्वितीयेऽङ्गि मज्जतीयसंज्ञके शब्दे 'महसि स्वस्मिन् यत् एतानीति सूक्तम्' इति श्रुत्या 'सृज्येव जर्मते' (ऋषे. १०।१०६।६) इत्युक् विहित । सु. पृ. ११२. ॥ छन्दोमस्तुत्यर्थः 'अथ वा एतत्, पदच्छोमम्' इति अथनशब्दः । (छन्दोमसहितं सत्रं न भवति सम्यक् सत्रम् । छन्दोमसहितमेव सत्रं सम्यक् सत्रमिति श्रुत्यर्थः) । वि. १।४।१६.

॥ छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति इति न्यायः । 'यू स्यात्सो नदी' (पा० १।४।३) इति सूत्रमाख्ये उक्तः । ("न तर्हि इदानीम् इदं भवति [यदि उपसर्गो ऋति शब्दोः क-प्रत्ययो न भवति तर्हि] 'यस्मिन् दशसहस्राणि पुनो जाते गवां रदौ । प्राक्षपेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमृच्छेन जीवति ॥' छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति । " इति महामाध्यम् । अत्र केचट- 'शिष्टप्रयोगात् अस्मिन् विषये साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः'-इति । प्रियाख्येभ्यः इत्यत्र आङ्गि उपसर्गो सत्यपि स्यादातोः क प्रत्ययः कृतः । के.) साहस्री. २३.

॥ छन्दोविचित्र्यामपि (विशिष्टेन) गायत्र्यादिविवेको लोकवेदयोः प्रत्यक्षः । तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगाज्जु फलमिति भोवम् । वा १।३।११२ पृ. १६७. ॥ छन्दोविचित्र्या गायत्र्यादिविवेककथनं लोकवेदमूलं तद्विज्ञानपूर्वकस्य कथनपूर्वकपर्यायत्वकथनं वेदमूलम् । सु. पृ. १२९.

॥ छन्दोव्यतिक्रमः भक्षपवमानपरिचिकपालमन्त्राणां तदर्थानां च न भवति, किन्तु मन्त्रगतानां छन्दसामेव द्वादशाहे न्यूटे । प्रातःसवने जगतीशब्दः, माध्यदिने गायत्रीशब्दः, तृतीयसवने त्रिष्टुपशब्दः वक्तव्यः । भा. १०।५।२६।८८.

॥ छन्दोव्यतिक्रमाद् व्यूढे भक्षपवमानपरिचिकपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यात् । ८८ ॥

न्यूटे द्वादशाहे 'छन्दासि वा अन्योन्यस्य लोकमभिधापयन्ति, गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुप् जगत्याः, जगती गायत्र्याः' इति छन्दोव्यतिक्रमः. छन्दसां न्यतिक्रमः उक्तः । तस्मात् भक्षपवमानपरिचिकपालस्य भक्षाणां पवमानानां परिधीनां कपालानां च ये मन्त्राः, तेषां मन्त्राणां यथोत्पत्तिं यथाम्मानं वचनं स्यात् । न तु मन्त्राणां मन्त्रार्थानां च कश्चिदपि न्यतिक्रमः कर्तव्यः । किन्तु केवलं मन्त्रगतस्य गायत्रशब्दस्य स्थाने जागतशब्दः, त्रिष्टुपशब्दस्य स्थाने गायत्रीशब्दः, जगतीशब्दस्य स्थाने त्रिष्टुपशब्दः इति विपर्यासमात्रं कार्यम् । यथोत्पत्तिवचनम् ऊहवत् उक्तरोत्या ऊहविशिष्टं स्यात् । (ऊहवत् इति मनुष्यः ।) इति सिद्धान्तः । के.

॥ छलम् अर्थान्तरविवेकया प्रयुक्तस्य शब्दस्य अर्थान्तरकल्पनया प्रत्यक्षानम् । सु. पृ. ७१३. ॥ छलज्ञाननिमग्नस्थानानां स्वभावान्ते परिवर्तनं परस्वभावान्ते च पर्यवृत्तौ इत्यनेन स्वयम् अप्रयोगाय परप्रयुक्तस्य च छलादेः उत्तराभासबोद्धव्यत्वात् न्यायविवक्षिते छलादिन्युत्पादनम्, न तु प्रयोगाय इति न्यायभाष्ये उक्तम् । पृ. ९८७.

॥ छागः । अश्वः छागो भविष्यति । यः छिन्नगमनां अश्वः स छागः । छिद्रेर्गन्धे छगमशब्दः प्रसिद्धः । (इति चेत्र) । नञ्छि छागशब्दः छिन्नगमनवचनः । सप्रदायो हारी पृथगर्थान्तरे प्रसिद्धो नाथो अवयवप्रसिद्धः, नारी अवयवप्रसिद्ध्या बाधितम् । तस्मात्तच्छब्दजगः । किन्तु जातिशब्दः स्यात् । भा. ६।८।१०।३७-४०. ॥ 'छागस्य वषाया मेरुलोऽनुवृद्धे' इति मन्त्रः जातिविवि । पाञ्च. पृ. ६४.

दुप्— आर्यवर्णो तु उभौ विधी । तत्र एकेन (आर्यं वृणीते इत्यनेन) वरणं विधीयते । अपरेण (एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते इत्यनेन) अवयव-संख्यासूत्रिमता वाक्येन वरणे शिक्तम् (विधीयते) ।

नियमो वैकार्थ्यं ह्यर्थभेदाद्भेदः, पृथक्त्वेनाभिधानात् । ३५ ॥

भाष्यम्— नियमो वा । ऐकार्थ्यं हि पञ्चछाग-शब्दयोः । सामान्यं पञ्चरिति, छागादसौ विशेषा उच्यन्ते । कथम् ? तैः सामानाधिकरण्यात् । पञ्चछागाः, पञ्चकृद्, पञ्चमेषः, पञ्चरुसः इति । एवं सति न मन्त्रवर्णः पञ्च-शब्देन विद्वष्यते । तेन छागोऽपि आलम्बन्यभ्योदितः । मन्त्रवर्णे उपादीयमाने इदमवगम्यते, छागं विवक्षित्वा अप्यं पञ्चशब्दः उच्यते इति, नान्यान् विशेषान् (उष्ट्रा-दीन्) इति । छागोपकरणम् अवश्योपदेशितम् । यदुप-देशेन पञ्चशब्दः छागमिष्यति इति गम्यते । यथा युग-वचनोपदेशिते ईषाचक्रादिर्गमिष्याने च ' अष्टमानस ' इत्युक्ते यागाद्यम् अधिकृत्य व्रते इति गम्यते, न तु विदेवनासुमिति । यदि हि आर्यमेदो भवेत् पञ्चछाग-शब्दयोः पृथक्त्वेनाभिधानम्, ततो मेदः स्यात्, न छाग एव नियम्येत, अविहितश्छागायै इत्यभ्योपादानम् । अपि च छागवशे तं गम्यवर्णः प्रकाशयेत् । छागार्थमिष्याने पुनः पञ्चशब्दस्य, छागप्राप्तौ अन्येषामप्राप्तिः, इत्यन्यस्मिन् प्राप्ते, लिङ्गेन नियमः क्रियते इति ।

दुप्— (सिद्धान्तैकदेशिवचनं न्यायते) अत्र सत्वे पञ्चशब्दः छागाश्चादीनाम् (विशेषाणाम्) बोधकः । पूर्वस्मिन् (पूर्वपञ्चवायुके सामान्ये) शब्दार्थे (अभ्युप-गम्यमाने) न शक्नोति विशेषेण मन्त्रवर्णः स्वार्थोऽपि । भक्तिविषयत्वे तु मन्त्रगतोऽपि (छागशब्दः) संनि-धानात् छागविषयः (योदनागत पञ्चशब्द) परोति ।

अनियमो याऽध्यान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेक-शब्दभेदादभ्यासम् । ३६ ॥

भाष्यम्— अनियमो वा, य. कश्चित् पञ्चरूपादेयः अर्थान्तरत्वात् । अर्थान्तर पञ्चवम्, अर्थान्तर छाग-त्वम् । अर्थयोः अथ सामानाधिकरण्यम्, न शब्दयोः । कथं पुनरर्थान्तर गम्यते ? व्यतिरेकात् शब्दभेदाद्य ।

व्यतिरेको हि भवति, कश्चित् पञ्चर्न छागः । तथा ' छागः ' ' पञ्च. ' इति शब्दभेदः । शब्दभेदादेव अर्थ-मेदो न्यायः, एकस्मिन् वाक्ये समवायात् पञ्च छाग-मानयेति । इतरथा अन्यतरेण कृतार्थत्वात्, अन्यतरो वाक्ये न समयेयात् । समयेति च । तस्मात् अन्यत् पञ्चत्वम्, अन्यत् छागत्वम् । तस्मादनियमो य. कश्चित् पञ्चरूपादेय इति ।

दुप्— (सिद्धान्तैकदेशिमत्तं पूर्वपञ्चवादी दूषयति—) छागादीनां सामान्यं पञ्चत्वं पञ्चशब्देनोच्यते इति स एव शब्दार्थः, न छागवादीति ।

न या, प्रयोगसमवायित्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— तत्र उत्सृष्टिका पञ्चव्यावृत्तिः । (उत्तरः भाष्यत्वेन उपलम्ब्यमानो ग्रन्थस्तु अन्येन केन चित् विरचितः, न भाष्यकारप्रणीतः इति ज्ञेयम् ' उत्सृ-ष्टिका ' इत्युक्तत्वात् । के.) अन्यत्वेऽपि सति नियम एव । कुतः ? मन्त्रस्य प्रयोगवचनेन गृहीतत्वात् । मन्त्राद्यनं हि कर्म इति गम्यते । यदि छागमुपादास्या-महे, सगुणं कर्म शक्यामः कर्तुं मन्त्रमुपादानात्, मन्त्रस्याप्राप्तिकत्वात् । अथ अन्यमुपादास्यामहे, मन्त्रस्य विषयभावात् मन्त्रपवनहते न सगुल कर्म निर्वर्तयेम । अतो न च श्रुतिं बाधामहे अन्यस्मिन् पञ्चशब्दो वर्तते इति । न वा अन्यमुपादास्यामः वैगुणत्वात् विम्बतः । तस्मात् छागः एवोपादातव्यः इति ।

दुप्— एवमेव (पूर्वपञ्चवायुकेन न्यायेन सागान्ते) शब्दार्थे (स्ववक्षिते) ' न वा प्रयोगसमवायित्वात् ' (इत्यनेन सिद्धान्तसूत्रेण) प्रयोगवचनोपसंग्रहार्थं छागनियमः (अभि-धीयते । इदं च सत्तं भाष्यकारेण अदृष्टत्वात् तत्सृष्टिका पञ्चव्यावृत्तिः इत्युक्तम् । वार्तिककारेण तु अनवरप्रदेशे तुल्यत्वे तु दृष्ट्वा पठितमिति वेदितव्यम् । तदवयवार्थः प्रयोगवचनेन नित्यत्वं मन्त्रस्योपसंग्रहः । स मा बाधि इति छाग एव नियम्यते । एवम् (उक्तेन न्यायेन प्रयोगवचनसंग्रहादेव छागपञ्चशब्दयोः) विशेषणविशेष-भावः । विशेषणविशेषभावो हि (नैकविषयः ।) स हि पदेऽपि (एकस्मिन्) प्रवृत्तिप्रत्ययवर्धनति (यथा) अधः इति (प्रवृत्तिप्रत्ययभावात्) श्रुतिविज्ञानस्याविश्रुति-

त्वात् इडाक्षुत्पयत्वात् अविकारः न विकारः न ऊहः । विधिबन् । यथा 'शुभं यजमानोऽन्वारभते' इत्यन विधौ सन् एकेन केनचिद्यजमानेन अन्वारम्भेऽपि चारितार्थम्, तथा एकवर्जमानस्तुतिद्वाराऽपि इडास्तुतिर्भवति, हे इडे त्वया उपहृताः सन्तः देव्या मानुषाश्च अपर्धयन्तः यन् यश्चपति च वर्षयन्ति इति । ततश्च यश्चपतिशब्दः इडास्तावकत्वात् न समवेतामिधाया विवृतौ नोदितम्बः इति सिद्धान्तः । के.

• 'चोदिते हि तदर्थत्वात् सस्वतस्वोपदिश्येत' (२।२।१।६) । यदि हि अष्टाकपालाक्षं शुद्धेतिवाक्येन उपसंहृतम्, ततोऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत । ततश्च आदेशवशात् 'चोदिते हि०' इत्येवं वाक्यभेदः प्राप्नोति । (आमेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याधाम्, ह्ययदानं जुहोति इति) । बा. १।४।१।४।४०. • विधित्वस्य यो देशो भावनाख्यः, स सर्वेषां विशेषणानां यद्यपि समानः, तथापि भावनातः प्रचलितस्य काललोचनहेतुकत्वात् एकस्य च विधेः अनेककालयोगात् एकैव विशेषणे विधित्वं पर्यवसितमिति 'चोदिते हि तदर्थत्वात्०' इत्यत्र दर्शितम् । सु. ४. ७७३.

• चोरापहरणन्यायः । यथा चोरापहार्ये मित्रौ, तथा जीवेश्वरौ मित्रौ इति । सर्वसम्पदे पूर्णप्रसन्नौ । साहस्री. ८९०.

• चोदयं सस्य ओददशनरसनादिभिर्मिर्लीहितस्य सस्वत्वेण युज्यमानत्वेन रसो निधीयते तत् । यथा इजु-रज्ज्वादिक् । बाल. ४. १६८.

• चोरापराधान्माण्डव्यनिप्रद्वन्यायः । एवं हि पुराणकथा—कदा चित् कैश्चित् राजदूतैश्चीरान्वेषणार्थः उपस्थितौ माण्डव्यस्य रुपेः समीपगतान् तान् चीरान् प्राप्य माण्डव्यममेतान्, तान् चीरान् बद्ध्वा रणे निक्षेप्य लक्ष्मणश्चपिच्छहिताधीराः द्यूते समारोपिताः । ततश्च तेषु माण्डव्यं विद्याम द्यूतात् मोचयामास राजा प्रणामादिभिश्च प्रशस्तयामास । एवं दृष्टवद्वात् दुर्निविर्भवति इति भावः । साहस्री. १२३.

• चोदयशब्दः परस्पररूपे । सु. ४. ८९१.

• चोलोपनयनादिस्काराणां दैविकानां च कर्मणां शुद्धपक्षोत्तरावपणपुनरिदानीं अनुष्ठानकालः । 'उदगवने आपूर्वमागच्छे पुण्ये नक्षत्रे' इति कल्पसूत्रम् । वि. ६।८।५.

• च्यवनः पञ्चावचिनः इति गोमिथः । वि. टिप्पणी. १०।७।२०.

छ.

• 'छत्रिणो गच्छन्ति' इति एकैनापि छत्रिणा बहूनां छत्रिबोधचारदर्शनात् । एवमेकैनापि पित्रा द्वौ पित्र्यौ उच्येते 'कृतं पित्र्यौ' इत्यत्र । शांभा. १।२।११ अथ. • छत्रिणो गच्छन्ति इत्येतेनैव छत्रिणा सर्वे लक्ष्यन्ते । छत्रिण्यन्देन सार्धलक्षणाऽप्येन चोऽपि चक्ष्री गृह्यते । भा. १।४।१।२।२३ (६), • छत्रिणो गच्छन्ति, भजितो गच्छन्ति इति लिङ्प्रथमवायात् शब्द-प्रवृत्तिः । १।८।२।४।४८. • एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभूतः-ऽपि 'छत्रिणो गच्छन्ति' इतिवत् तत्त्वचरितः तस्यैव मन्त्राः प्राणभूच्छन्देन लक्ष्यन्ते । वि. १।४।१८.

• छत्रिन्यायः । यथा लोके छत्रिणो दान्तीति प्रयोगे सपरिवारे राशि गच्छन्ति छत्रच्छत्रिणमुद्राये छत्रिण्यन्दो वर्तते । अयं न्यायः दायीरकमुद्राङ्कमाल्ये १।२।११, १।२।१२, १।३।१४ सूत्रविविधतौ व्यवहृतः । तत्र हि 'कृतं पित्र्यौ' सुकृतस्य लोके युग मविधौ परमे परार्थे । छापातपे ब्रह्मविदो बद्धिं पद्याग्रयो ये च विगाधितेताः ॥' इति कटरलीधुवर्थे । तत्र किमिह बुद्धिजीवो निर्दिष्टो, उत जीवरत्नमाप्तो इति बहुधा संमीमाय क्षत्रं पित्र्यौ इत्यत्र जीवे विधिते अशनालजीवः परमात्माऽपि तत्त्वाद्बर्त्तयत् छत्रिन्यायेन पित्र्यौपुत्रचर्पते इत्यायुक्तम् । साहस्री. ६७०.

• छत्रिन्यायेन पानादीनां सर्वेषां पुरोडाशव्योचवारः । पेमासा. ८।५।१, • अन्नहलक्षणा एकस्यार्थशक्तिने । यत्तन्नादिपदवन्ति सामानि इति (कन्त्यद्वयम्) बहुवचने छत्रिन्यायेन (यत्तन्नादिपदव्यपकीयवामदेयेषु) योगम् । परिमल. १।३।१०।३१ अथ. • अपनेषु (१।३।१।५) इवेददेशवरान् छत्रिन्यायेन साहस्रमा-

साधनं चास्य धर्मादि तदा किञ्चित् विद्यते । न च निःसाधनः कर्ता कश्चित् सृजति किञ्चन । ५० ॥ नाकारेण विना सृष्टिरुपनामेरपीष्यते । प्राणिना भक्षणाद्यादि तस्य लाला प्रवर्तते । (तस्य ऊर्णनामेः) ५१ ॥ अमावास्यातुक्कम्प्याना नानुकम्पाऽस्य जायते । सृजेच्च शुभमेवैकमनुकम्पाप्रयोजितः । ५२ ॥ अयाशुमादिना सृष्टिः स्थितिर्वा नोपपद्यते । आत्माधीनाम्युपाये हि भवेत् किं नाम दुष्करम् । ५३ ॥ तथा चापेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिहन्यते । जगत्सासृजतस्तस्य किं नामेष्टं न सिध्यति ? । ५४ ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते । एवमेव प्रवृत्तिश्चेत् (प्रयोजनं विनैव) चैतन्येतास्य किं भवेत् । ५५ ॥ श्रीशारदाया प्रवृत्तौ च विहन्येत कृतार्थता । बहुन्यापारताया च क्लेशो बहुतरो भवेत् । (इति न श्रीशारदा सम्भवति) । ५६ ॥ संहारेच्छाऽपि चैतस्य भवेदप्रत्ययात् पुनः । (संहारेच्छा न सम्भवति, प्रत्ययं ज्ञानं विनैव वा सा स्यात् । तत्पापुताम्) । न च कैश्चिदर्थैः (प्रजापतिः) हावुं कदा चिदपि शक्यते । ५७ ॥ स्वल्पेणोपलब्धेऽपि सृष्टुं नावगम्यते । सृष्ट्याद्याः प्राणिनो ये च बुध्यन्ते किं नु ते तदा । (न बुध्यन्ते इति भावः) । ५८ ॥ (तदेवाह—) कुतो वयमिदोपलब्ध इति तावन्न जानते । प्रागवस्था च जगतः सृष्टुं च प्रजापतेः । ५९ ॥ न च तद्वचनेनैषां प्रमितिः सुनिश्चिता । (तस्य कारणमाह—) असृष्ट्वाऽपि कश्चिद् भूवादामिहैश्वर्यप्रशंसनात् (प्रशंसनायैवम्) । ६० ॥ (ननु वेदात् तथा ज्ञानं स्वात् आद्यप्राणिनाम् । तथाह—) एष वेदोऽपि तत्पूर्वस्तत्सद्भावादिवोपपत्तेः । साक्षाद्भक्तो, न प्रमाणं स्वास्त्रित्यस्य साधुतिः कुतः (तत्पूर्वः प्रजापतिः पूर्वकः, तेन कृतश्चेत् वेदः, तदा वेदेऽपि साधुहृत्वेव) । ६१ ॥ यदि प्रागप्येषो तस्मादर्थादासीत्, न तेन सः । संयत् इति तत्सम्पत्कारणोऽप्यप्रयोजनात् (यदि वेदः नित्यः स्यात् प्रजापतेः प्राचीनः स्यात् तदा 'प्रजापतिर्वा इदमेक एवासीत्' सोऽस्मादुपगतः प्रजाः पश्यन् सृजेयेति, ततो ये स प्रजाः पश्यन्मृजन्त' इत्येव वेदः तस्मात् प्रजापतेः प्रागपि अर्थात् यदि आसीत्, तदा स प्रजापतिः तेन वेदेन संयतो न स्यात् । नहि पञ्चाक्षरं

व्यापारं पूर्वतरो वेदः प्रकृत्यादितुं समर्थः । इति हेतोः तस्य वेदस्य तदर्थः सोऽर्थः अन्यप्रयोजनारूपः अन्य एव स्यात् । न यथाश्रुतः) । ६२ ॥ स्तुतिवाक्यमङ्गलक्षैष (प्रजापतिः सृष्टेति) जनानां मन्त्रिभिर्मन्त्रैः । पौर्वः पर्यायसमूहः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम् । ६३ ॥ उपाख्यानादिरूपेण वृत्तिर्नैवदेव नः । धर्मादीं भारतादीनां श्रान्तिस्तोम्योऽप्यतो भवेत् । ६४ ॥ आख्यानानुपयोगिताच्चेत्तु सर्वेषु विद्यते । स्तुतिनिन्दाऽऽश्रयः कश्चिद्देवस्तत्त्वोदितोऽपि वा । ६५ ॥ (रत्नाकरः—भारतादिष्वपि हि अस्मत्वे अप्ययनविषयाणीयो विधिः 'आवयेच्चतुरो यथान्' इति । अतोऽवयवं प्रयोजनवदर्थपरत्वात् उपाख्यानमात्रस्यानुपयोगात् अन्यस्तुल्यार्थेभ्यम् अङ्गीकृतव्यम् । तत्र क विद्वेदिका एव विषयोऽसिद्धोपादयो भारतादितुं शक्यते, क चित् भारतादिबोदिताः स्मार्तविधयः, तेन अन्यपरा एव तत्रापि सृष्ट्यादिवादाः) वेदस्यापिप्रवृत्तौ च (प्रवृत्तौ उपचौ) नाकृतत्वमिति भवेत् । प्रत्ययेषु स्थितिश्चास्य साक्षाद्भावात् प्रजापतेः । ६६ ॥ कर्तृत्वविनाशानामपानादिवकल्पना । तेषु युक्ता यथेदानीं स्थाना इदमेव क्रमात् । ६७ ॥ प्रत्ययेऽपि प्रमाणं नः सर्वोच्छेदात्मकं नहि । न च प्रयोजनं तेन स्यात् प्रजापतिर्कर्मणः । ६८ ॥ न च कर्मवत्ता युक्ता स्थितिस्तद्व्योमवर्जिता । कर्मान्तरनिरुद्धे हि फलं न स्यात् क्रियाऽन्तरात् । ६९ ॥ सर्वेषां तु कल्पनेन न स्थानमुपपद्यते (स्थानं स्थितिः) । न चाप्यनुपमोगोऽसौ कश्चित् कर्मणः फलम् । ७० ॥ अतोपकर्मनास्तौ वा पुनः सृष्टिर्न युज्यते । कर्मणा वाऽप्यमित्यतो किं निमित्तं तदा भवेत् । ७१ ॥ ईश्वरेच्छा यदीष्येत सैव स्यात् लोककारणम् । ईश्वरेच्छावशित्वे हि निष्फला कर्मकल्पना । ७२ ॥ न चानिमित्तया युक्तम्रावन्तु हीश्वरेच्छया । यदा तस्या निमित्तं यत् तद्भूतानां भविष्यति (उपाचौ निमित्तम्, माऽप्यु ईश्वरेच्छा) । ७३ ॥ संनिवेशविशिष्टानामुपपत्तिं यो दृशदिवत् । साधयेत् चेतनापिडां देहानाम्, तस्य चोत्तरम् । (विशिष्टानां देहानां चेतनापिडित्वं यो वादी साधयेत्, तस्मिन्प्रवृत्तमुपपत्ते) ७४ ॥ कस्य चिद्वेदप्रमाणं यद्यपि प्रावृत्तेपत्ते । कर्मणि, सर्वजीवानां तद्विदेः सिद्धतापः

* छन्दोगाः । 'वाङ्मयानि हि यान्यष्टौ धरहृदयान्यधी-
यन्ते । छन्दोगास्तेषु सर्वेषु न कश्चिन्नियतः स्वरः । तेन
तेष्वप्येवं स्वराभावात् प्रसज्यते ॥' वा. १।३।६।१३
८. २४०, * छन्दोगैरेव गीतमगोमिथीये धर्मश्रद्धासू-
परिग्रहीते । १।३।७।१५. ८. २४४, * छन्दोगमवचनं
हि औद्गात्रशब्देनाभिधीयते तत्प्रवचनस्य कर्म औद्गा-
त्रम्, तत्सम्बन्धाच्च पुरुषाः प्रवक्तृत्वेन अनुष्ठानत्वेन च
उद्गात्राः । १।५।८।२६ ८. १००३. * छन्दोगसूत्र-
कृता 'तरुपुरोडाशमन्त्रसंयोगात्' इति सूत्रेण (वाङ्मा-
नामयने) अन्नमिश्रणेन मातस्य पुरोडाशनिष्पादन-
सामर्थ्यमुक्तम् । सु. ८. ६३८.

* छन्दोगणो जगन्मन्त्रः । (देवच्छन्दांसि सप्त
गायत्र्यादीनि जगन्मन्त्रानि) । रत्न. १०।५।२५।८५.
* छन्दोगमन्त्रः सामाचारकव्यप्रतिपादको मन्त्रः । अयमेव
'वेदसाममन्त्रः' गोमिमन्त्रश्चोच्यते । वि. १।१।५.

॥ छन्दोऽधिकरणम् । गायत्रच्छन्दसः इत्यादेर्मन्त्रस्य
नानाछन्दस्केऽपि विनियोगः ॥

छन्दश्च देवतावत् । ३।२।१८।४२ ॥

भाष्यम्— अस्मिन् मन्त्रे 'गायत्रच्छन्दसः' इत्यु-
च्यते । तत्र संदेहः किं एकच्छन्दसि होमे मन्त्रः, उत
नानाछन्दस्यपीति । उच्यते । छन्दश्च देवतावत् । यथा
अव्यतिष्ठेते न मन्त्रः, एवम् अनेकच्छन्दस्के होमे न
स्यात् मन्त्रः इति । अत्रापि हि गायत्रच्छन्दसः इति
सर्वविशेषणस्य समासो नावकव्यते ।

वा— इदमवगादाधिकरणम् । तत्र पूर्ववदेव तावत्
सापेक्षगायत्रच्छन्दःसाधनके समासभावात् गायत्रच्छन्द-
स्वानुपपत्तेः यत्र केवलं गायत्री उर्युक्ता, स एव
मन्त्रेण अग्निधातव्यो गायः ।

सर्वेषु वाऽभावादिकच्छन्दसः । ४३ ॥

भाष्यम्— सर्वेषु वा मन्त्रः स्यात् । कुतः ? यथा-
वात् एकच्छन्दसः । नैव कश्चित् एकच्छन्दाः होमोऽस्ति ।
तेन यथाभूतोऽयम्, तथाभूतस्य छन्दो विशेषणम् ।
तस्मात् अनेकच्छन्दस्के होमे मन्त्रः स्यादिति ।

वा— इति प्राप्ते, अभिधीयते 'यत्र नामोवपद्योद
निरपेक्षं विशेषणम् । सापेक्षस्यामहस्यत्र न तु

यत्रापि नास्ति तत् ॥' उक्तमेतत् चतुर्थाऽधिकरणे-
ऽपि । यदि केवलमिदं केवलः प्रकरणे न स्यात्, ततः
सापेक्षदेवयोऽपि ग्रहेतेति । तदिह केवलच्छन्दैवस-
यद्वात् इन्द्रपीतव्यं सापेक्षेन्द्रदेवत्वात् निवृत्तम्, न तु
केवलगायत्रच्छन्दस्य कस्य विदस्ति । नृणाणामपि वेदानां
क वित् साधनादो छन्दोऽन्तराणा अवश्यम्भावित्वात् ।
अतो रयंतरसामान्यमिव नानाछन्दस्कास्तु एव गायत्र-
च्छन्दस्यम् । अत एव नियतापेक्षेण नैतत् भविष्यति
सापेक्षमसमर्थमिति । तस्मात् नानाछन्दस्केऽपि मन्त्रः
इति सिद्धम् ।

सुधा— पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासकोसापवादार्थ-
त्वेन अधिकरणस्य अवाप्तरसंगतिः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु देवतावत् छन्दोऽपि अन्य-
साहित्येन स्यादिति ।

वि— 'ऐन्द्रप्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽप्येतेतैः ।
छन्दोभिरपि युक्ते स्य, दादो मन्त्रे तथोक्तिः ॥, द्वयोः
समो बहुवीहिरकच्छन्दास्तु न कश्चित् । नानाछन्दस्यैन्द्र
एव, वृत्राचिन्तेयमीरिता ॥ सवनाथेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्-
घाटनमीरितम् । तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रादो यथा
स्थितः ॥'

भाट्ट— वगैश्च मन्त्रे 'गायत्रच्छन्दसः' इति युतम् ।
सचेदं सोमविशेषणमेवास्मिन् पूर्वपक्षे । अतश्च वैत-
सेव यत्र ऐन्द्रप्रदाने गायत्रीछन्दो यथा वृद्धस्यतिसयदी
'गायत्रमेतदहर्मेवति' इति श्रुतः, वगैश्चसो कर्पः, न तु
व्योतिष्ठोमे निवेद्यः, केवलगायत्रीछन्दस्काप्रदानाभावात् ।
न च सामान्यसंस्पर्शोपेक्षकप्रदानाभावात्, इन्द्रदेवत्व-
प्राप्तः सवनादीनामन्त्रेण लोकं अभावेन पारितोषादेव बृह-
स्पतिस्योपस्थितिसंभवात् । इति प्राप्ते, वृद्धस्यतिसवेऽपि
सवनमुख्योपेक्षं श्रृगन्तरस्य पठितत्वात् 'गायत्रमेतत्'
इत्यादेश भूम्नाऽपि स्वाप्यग्नोपपत्तेः प्रकृता विवृता वा
केवलगायत्रछन्दस्काभावात्, नियतापेक्षत्वेन समासो
पक्षः प्रकृतावेव निवेद्यः । वस्तुतस्तु गायत्र्याः प्रत्येकमेव
साधनत्वात् सन्धिप्राप्त्यन्तरे न समासमन्त्राद्यद्वाऽपि ।

मण्डत— 'छन्दोऽन्तरेऽप्यस्ति च मध्यमन्त्रः ।'

शंकर— 'नानाछन्दस्य मन्त्रः ।'

चास्य (आत्मज्ञानस्य) पारार्थ्ये याऽपि नाम फलभूतिः । साऽर्थवादो भवेदेव (अर्थवाद एवेत्यन्वयः) न स्वर्गादेः फलान्तरम् (स्वर्गादेः सकाशात्) । १०४ ॥ मुक्तोपमोहारूपश्च यदि मोक्षः प्रकल्प्यते । स्वर्ग एव भवेदेव पवणिग, क्षणी च सः । १०५ ॥ नहि कारण-वत् किञ्चिदस्यित्वेन गम्यते । तस्मात् कर्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते । १०६ ॥ नह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्षनित्यत्वकारणम् । न न क्रियायाः कस्याश्चिदभावः फलमिष्यते । १०७ ॥ तत्र शातामनत्वान्न भोगात् पूर्व-क्रियाक्षये । उत्तरप्रत्ययासत्त्वाद् देशे नोत्पद्यते पुनः । १०८ ॥ कर्मजन्मोपमोद्यते क्षरीर न प्रवर्तते । तदभावे न कश्चिद् हेतुस्तत्रावतिष्ठते । १०९ ॥ मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायनिहायता । ११० ॥ प्रार्थ्यमानं फलं शातं न भानिच्छोर्भविष्यति । आत्मने चैतदस्तीति तस्मानमुप-युज्यते । १११ ॥ सर्गप्रत्यवस्थितान् समस्तजगदाश्रयम् । स्वक्षरीरविदा पुंसा नाधिक्येनेपयुज्यते । ११२ ॥ तस्मा-दल्पवेद्यान सर्गप्रत्यवस्थिता । समस्तक्षयजन्मभ्यां न सिध्यत्यप्रमाणिषा । ११३ ॥ सर्वज्ञवश्रिवेष्ट्या च स्रष्टुः सन्न्यासकल्पना । “न च पर्मादितो तस्य (ईश्वरस्य) भवेद्विज्ञाद् विशिष्टता । ११४ ॥ न चाननुष्ठितो पमो नाभुष्टानमृते मिते. (ज्ञानात् ज्ञते) । न च वेदाद्वे हा स्याद् वेदो न च पदादिभिः (ज्ञते) । ११५ ॥ तस्मात् प्रागपि सर्वेऽमी स्रष्टुरासन् पदादयः । स्यात् तत्पूर्वकता चास्य चैतन्यादसदादियत् (स्रष्टुरपि वेद-पूर्वकता स्यात्) । ११६ ॥” एव ये मुक्तिभिः प्रादुस्तेवां हुर्लभमुत्तरम् । अन्येभ्यो न्यवहारोऽपमनादिर्वेदवादिभिः । (स्रष्टुः वेदपूर्वक साधयतो न किञ्चिदुत्तर भवति । तेन सत्यपि सर्गे मुमप्रतिबुद्धत्वायेन अनादिरेष वेदम्यवहार इत्यर्थः) । ११७ ॥ श्रौवा. १।१।५।२ संम्यासेपरिहारः.

● ‘जगतः कर्ता’ इय कर्मेति पक्षी कारकविमति-रूपा विनिवोक्ती भूतिः । बाल. ट. ४५, ● जग-त्कारणं मुनदु-गमोदामरुकररजसोमरूप प्रधानमिति अत्रिवा सिधिसिद्धादापरपर्याया सांख्यैरुपा, पुनः

इति ब्रह्मचिह्निः, ईश्वर इति पाठश्छलैः, परमाणव इति औलुक्चयैः (काणादेः) । सु. ट. १३१.

● यदि जगत्सामा (सोम. स्यात्) आश्रयणाग्रान् (महान् पृथ्वीयात्) । जगत्सामुत्पन्न साम यस्य स जगत्सामा । तच्च साम महादिवाकीर्त्य विपुवति पृष्ठम् । [विभ्राड् बृहत् पिबतु इति सा जगती] । वि. १०।५।१५ वर्णक २ । ज्योतिष्टोमे आर्भन्वपयमाने कावं साम जगत्या-मुत्पन्नमस्ति इत्यादि सोमनाथेनोक्तम् । तच्च अभिमिषाणि पवते चनोहितः इति जगत्यामुत्पन्नम् । तत् नात्र गृह्यते इत्यन्वेदत । के.

● जगत्साम्नि सामाभावाट्कतः साम तदाख्यं स्यात् । १०।५।१५।५८ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘यदि जगत्सामा आश्रयणाग्रान्’ महान् पृथ्वीयात् इति भूतम् । अस्या आश्रयणाग्रतायाः किं प्रकृतौ निवेशः, उत विवृती इति विचारे प्रकरणानुमाह प्रकृतौ इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति । जगत्साम्नि अश्व-मालेऽपि तदाख्यं जगदाख्यं साम ऋतवः स्यात् जगती-छान्दस्क्योनिकश्रद्धा स्यात् सामाभावात् । नहि कृत्स्ने-ऽपि सागवेदे जगत्साम साम अस्ति । तस्मात्तत्र ‘विभ्राड् बृहत् पिबतु’ इति जगत्यामुत्पन्नं महादिवाकीर्त्यं नाम साम, स विपुम्न जगत्सामा । तस्मात् आश्रयणाग्रतायाः विवृती विपुवति निवेशः इति सिद्धान्तः । अथवा अन्येनैव सूत्रेण जगत्सामाश्रयनिर्वचन भाष्ये वर्णकान्तरेण कृतम् । अक्षरायंस्तु स एव । के.

● जगत्सामाधिकरणम् । जगत्सामाश्रयः जगत्या-मुत्पन्नस्य साम्नो वाक्च, तत्तच्च जगत्सामनिमित्तवा-श्रयणाग्रता विपुवति निवेशः ॥

जगत्साम्नि सामाभावाट्क-साम तदाख्यं स्यात् । १०।५।१५।५८ वर्णक २ ॥

भाष्यम्— एवं वा यदि जगत्साम आश्रयणाग्रान् इत्येतदेयोदाहरणम् । तत्र संशयः । निम्नतरसामा जग-त्सामा रथंतरसामा बृहत्सामा वा, पिष्टमयसामा जग-त्सामा, किं रथंतरसामा जगत्सामा, किं सन्न जगत्सामुत्पन्न साम, स जगत्सामि । किं प्राप्तम् ? अन्यतरसामेति । मुक्तः ! विप्रोपाननगमान्, ज्योतिष्टोमस्य मरुत्सामान्,

॥ छागन्यायः । छागपशुन्यायः । अग्नीषोमीयः पशुच्छाग एव ॥

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् । ६।८।१०। ३० ॥

भाष्यम्— ज्योतिषेमे भूयते 'ओ दीक्षितो यदग्नी-
षोमीयं पशुमालभते' इति । तत्र सदेहः किं यः कश्चित्
पशुमालभनीयः, उत छाग इति । वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण
भवति संशयः । ननु एकेषामाम्नायते 'अजोऽग्नीषोमीयः'
इति । सर्वेषां प्रत्ययं चैकं कर्मेति । अत्रोच्यते ।
प्रतिश्रापं निवृत्तिं कर्माणि इति कृत्वा चिन्ता । किं
तावत् प्राप्तम् ? पशुचोदनायामनियमः । उच्यते कर्तव्ये
द्रव्यं शक्यते उत्सृष्टम्, न पशुत्वम् । द्रव्यं हि साधकम् ।
अतोऽत्र द्रव्यान्तरेणो-च्यते न संप्रवर्ति इति द्रव्यमुपा-
दीयते । तस्मिन् उपादीयमाने अनियमः यत्किञ्चित् उत्स-
ृष्टमिति । कुत एतत् ? अविशेषात् । नहि पशु-
संनद्धेयं कश्चित् विशेष उपलभ्यते । तस्मात् यः कश्चित्
पशुरिति ।

दुष्— 'पशुमालभते' इति नोभयथा प्रतिभाते
वाक्यात् संशयः । (किन्तु) वक्ष्यमाणेन कारणेन (तदेव
कारणमाह—) मन्त्रवर्णात् । (कथमित्यत आह—) यदि
नियतो मन्त्रवर्णः, (ततः) छाग एव (आत्मन्नीयः) ।
अथ पक्षिकः (मन्त्रः, ततः) यः कश्चित् (पशुः) ।
तोऽश्वादीनां पशुत्वं सामान्यमत्र सूत्रे पर्यवर्त्यते ।

छागो वा, मन्त्रवर्णात् । ३१ ॥

भाष्यम्— याच्यम् पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति,
यत्प्रकृतं द्रव्ये पशुत्वमुपादेयमिति । अस्ति उत्सृष्टव्यस्य
नियमकारणं मन्त्रवर्णः । 'छागस्य यया मेदहोऽनुजि'
इति छागप्रज्ञानसमर्थो मन्त्रवर्णः सामान्यायते । यदि
छागो नोपादेयः, ततः तत्प्राधान्यसमर्थस्य (मन्त्रस्य)
उपादानमनर्पयत् । तेनान्यथान्यते छागमपिज्ञान्यं तावत्
विद्यातीति । मन्त्रवर्णिको द्रव्यनियमविधिरिति ।

दुष्टीका अत्र सूत्रे नास्ति । तत्रात्र तु 'एतत्
निगदेव व्याख्यातम् । तस्य व्यापक्यः, विविक्तलो-
पमानविषय-वात् मन्त्रवर्तनं चोदनाभिर्निर्णयो युक्तः
इति' इति ।

मी. को. २१७

न, चोदनाविरोधात् । ३२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । न शक्नोति मन्त्रवर्णः चोद-
नाया प्रत्यर्पित्वा (उक्त्याम्) द्रव्यं नियन्तम् । यत्र हि
द्रव्यस्य प्रकाशकं न भूयते, तत्र अप्रकाशितमेव तत्
कर्तव्यमिति । तस्मात् न मन्त्रवर्णात् प्रकाशयनियमविधिः
कल्प्यते 'एवमथ प्रकाशं प्रकाशयितव्यम्' इति । अत्र
पुनः शब्देनावगम्यते 'पशुत्वेन प्रकाशयितव्यम्' इति
तस्माच्च मन्त्रवर्णः तत्सद्भावे समर्थः । मन्त्रवर्णात् हि
कल्प्या प्रयोगवचनेन भ्रुतिः । इह कल्पता प्रयोगवचनेन
उपसंहर्तव्या । अन्य एव पशुशब्दस्यार्थः पशुत्वम्, अन्यो
मन्त्रवर्णेन नियम्यते छागः । तस्मात् मन्त्रवर्णः चोदना-
विरोधेन नियन्तुमर्हतीति ।

दुष्— नहि विधायकाविधायकगतयोः विशेषण-
विशेषभावेन एकवाक्यता । 'छागस्य वपायाः' इति
वपाविशेषणं छागशब्दः ।

आर्पयदिति चेत् । ३३ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परमिति, न पशुत्वमन्येयः
पशुस्य आच्छेत्तव्यमिति । यथा 'आर्पेयं वृणीते'
'त्रीन् वृणीते' इति सामान्यभ्रुतिः शिवेव अवतिष्ठते
इति त्रिलविरोधो विवक्षितः, नान्ये विवक्षिता इति ।
एवमिहापि पशुत्वं छागं प्रकल्पयितुं विवक्षितम्, नान्यान्
विशेषान् इति ।

तन्त्रस्तम्भम्— सिद्धान्तवादिनभोयम् आर्पयदिति
चेत् इति । तस्य व्यापक्यः, यथेव आर्पयवर्णं वाक्या-
न्तरागतेनापि श्रित्वेन विशेष्यते, तथेव मन्त्रागतेन छाग
शब्देन पशुशब्दस्य विशेषणं युक्तमिति ।

न, तत्र ह्यचोदितत्वात् । ३४ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । तत्र हि अचोदितं द्रव्य-
मुत्सृष्टव्यं मन्त्रवर्णे । वक्ष्ये पुनश्चोदितम् । तत्र श्रित्वा-
संख्यासंमन्त्रस्य वक्ष्ये चोदितत्वात् नान्या संख्या कल्प्यते,
आर्पयशब्दादपि न अनापेक्षम् । त्रिराशब्दस्य हि तत्
सामर्थ्यम्, येन आर्पयशब्दो विविहसंख्याविक्रयो निय-
म्यते । इह न मन्त्रस्य सामर्थ्यम् । तस्मादनियम इति ।

द्रव्यप्रतीतेः । तथा वाक्ये (द्वयोः) पदयोरपि भवति (यथा) ' शुक्लः पटः ' इति । (तथा) वाक्यान्तरस्य-
योरपि (शब्दयोः) भवति (यथा) ' आपैर्यं वृणीते ' (' मीनं वृणीते ') इति । इहापि प्रकरणवशेन प्रयोग-
वचनवशेन वा (' छागेन पशुना यजेत ' इति छागपशु-
शब्दयोः विशेषणविशेष्यभावः सिद्धो भवति) इति ।

रूपादिज्ञाच । ३८ ॥

भाष्यम्— ननु अश्वमपि उपादानाः नैव मन्त्र-
वर्णमपहास्यमः । स एवाश्वः छागो भविष्यति । यः
छिन्नगमनोऽश्वः, स छागः । छिदैर्गमिष्य छागशब्दः
प्रसिद्धः । कश्चित् ' मुष्करा भविष्यन्ति ' (भवन्ति)
इति श्रूयते । यदि अन्तरेण वचनम् अमुष्कराः, तदा
इदमुपपद्यते । तस्मात् छिन्नगमनोऽश्वोऽपि छागः इति
कर्माख्या भविष्यतीति ।

छागे न कर्माख्या, रूपलिङ्गाभ्याम् । ३९ ॥

भाष्यम्— अत्रोच्यते । छागे कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्यां
नावकृत्यते । नहि छागशब्दः छिन्नगमनवचनः । समुदायो
हि असौ पृथगर्थान्तरे प्रसिद्धः । नासौ अवयवप्रतिष्ठाया
बाधितम् । तस्मात् नाशः छागः ।

रूपान्यत्वाच्च जातिशब्दः स्यात् । ४० ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न
वयोवचनो भवति । वयोवचना ह्येते शब्दाः, छाग-
इच्छाले वत् इति । तेन अश्वोऽपि वयोवचनो भविष्य-
तीति । उच्यते । नैवदेवम् । सत्यं वयोवचनं, अज-
जातिगतं तु वयो वदितुं शक्नोति । यथा शोणः इति
वर्णवचनः अश्वजातिगतं वर्णं वदति, ज्ञान्यम् । तस्मात्
रूपान्यत्वात् न वयोमानवचनाः, किन्तु जातिशब्दः स्यात् ।
जात्याश्रयं वयो वदेत् । अतश्छाग एव नियम्यते ।

विकारो नैवचित्त्वत्वात् । ४१ ॥

भाष्यम्— इदमपि पदोत्तरम् । इदं अस्मादीनां
विकारः छागशब्दः । विशिद्धं अस्मादीनामुच्चार्यते,
किञ्चिदप्यदेव । तस्मात् अश्वोऽपि छाग इति । न ।
औत्पत्तिकत्वात् । औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोऽन्त्यः
इत्युक्तम् (११११-१५ इत्यन) । नाख्याविकारः संभव-

तीति । तस्मात् नाश्वरच्छागः । अतश्छाग एवोपादानतमः
इति ।

स नैमित्तिकः, पशोर्गुणस्याचोदितत्वात् । ४२ ॥

भाष्यम्— पदोत्तरमेवेदं सूत्रम् । अथ कस्मान्न
छिदनिमित्तः छागशब्दो भवति । एव श्रूयते ' मुषिरो
वा एतर्हि पशुः, यर्हि वपस्सुल्लिखति ' इति । नैसुच्यते ।
छिद्रत्वस्य गुणस्य पशोरचोदितत्वात् । अन्यह्यं पशुमालमेत
इति चोद्यते । तस्मादच्छिद्रः पशुः । न च अवयव-
प्रसिद्धया समुदायप्रसिद्धिर्वाप्यते । शङ्कमेव । तस्मात्
छाग एव उपादेयः, नाश्वरः इति ।

जातेर्वा, तत्प्रायवचनार्थवत्त्वाभ्याम् । ४३ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः अवधारणायाम् । यस्मात्
अवयवप्रसिद्धया समुदायप्रसिद्धिर्न बाध्यते, तस्मात्
जातेरेव छागशब्दो वाचकः । एवं समुदायस्य अर्थवत्ता
अनुगृहीता भविष्यति । तस्मात् तत्प्रायवचनमुपपद्यते ।
' विधेया देवानामुक्ताणां ज्ञानानां मेधाणां कानां
मेदसोऽनुब्रूहि ' इति जातिप्राये वचनमुपपद्यते । प्रायेणापि
हि नियमः क्रियते यथा अन्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा
अन्योऽप्यम् इति बुद्धिर्भवति । तस्मात् छाग एवोपा-
दानतम इति । कृत्वाचिन्तायां प्रयोजनं व वक्तव्यम् ।

शा— ' सामान्यावसिता तावदोदना वाक्य-
भेदतः । मन्त्रस्तद्विरोधेन वाक्षिको यौगिकोऽपि
वा ॥ ' उच्यते । ' ओदनापशुसामान्यमङ्गत्वे-
नावबोधयेत् । छागोऽप्यविकलं तच्च प्रतिव्यक्ति-
समाप्ति ॥ मन्त्रप्रकरणान्नानात्रित्यमङ्गं प्रतीयते ।
कलत्रया रूक्षिशक्या च स कृत्वागस्यैव वाचकः ॥
तेन तं तादृशं गृह्णन् विधिरात्मविरोधिनम् ।
विधत्ते छागमेवाङ्गं तस्माच्छागोपसंमदः ॥ '

सोम— पूर्ववत् इहापि मन्त्रस्यानित्यत्वम् इति मल-
वस्थानात् संगतिः । उत्पत्तिके मन्त्रेण विना पूर्ववच्छाने-
ऽपि प्रयोगरचनात् मन्त्रस्य नित्यप्रधानात् अनेन मन्त्रेण
प्रकाशितम् ' पशुमालमेत ' इत्येवमनुरोधैकवाक्यतापर्य-
वधानात् मन्त्रानुरोधेऽपि विधिरात्मविरोधाभावात् प्रात्य-
योगिन्त्यादेन विधेरच्छागविपक्षत्वम् ।

फलाशस्य भविष्येकत्वात् । तस्मात् यथोक्तमेव योजनीयम् । 'द्रव्यसंस्कारकमेतु' इत्यनेन च अर्थवादत्वं वक्ष्यते । 'कलं तु त प्रचानापाय' इति च कामपदोपबद्धाया तदर्थत्वम् (वक्ष्यते) ।

‘आह, पुरुषस्य संस्कारकम् इति गृह्णीमः’ इति संस्कारशब्दोच्चारणात् क्रतुपुक्तपुरुषधर्मत्वमभ्युपगच्छति (भाष्यकारः) । नहि स्वप्नः फलत्वात् संस्कारः इत्यभिधीयते । ‘दर्शपूर्णमासत्वेव कुर्यतः इत्येतन्न’ (इति भाष्यस्य) इति कोऽभिप्रायः ? सर्वथा तावत् जल्लभ्यमानधर्मत्वेन एव गम्यमानः आनर्थक्येन लौकिकाक्षिप्तत्वेन । यस्तु ज्योतिष्टोमादी जल्लभ्यमानः, स दर्शपूर्णमासिकत्वेन समयोजनः इति अशक्यो वनैयितुमिति । अतः क्रतुमात्रपुक्तपुरुषधर्मो भवति । अथोत्तर गूढाभिप्रायम् ‘संस्कृतेन तु तेन प्रयोजनं नास्ति’ इति । कुतः ? ‘न संबन्धो निर्वीतस्य यथैवातिष्ठकमर्गणा’ श्रुत्यादिभिरसयोगात् तथैवातिष्ठ क्रियाऽन्तरैः ॥’ यदि सर्वत्र विहितः सन् अनर्थकत्वेन लौकिकात् निवर्त्येत, तत एतदेव स्यात् । न तु अगो एव निवर्तयितुं शक्यते । नहि प्रवृत्तानि शास्त्राणि केन चिद्विचल्यन्ते । किं तर्हि ? आदित एव एषा प्रवृत्तिप्रतिबन्धोऽवधारयते । सा च एवं प्रतिबध्यते, यदि ‘द्रव्यसंस्थाहेतुतमुदायं वा’ इत्याधिकरणन्यायेन स्वरूपसंगतो अनर्थकत्वात् जल्लभ्यमानशब्देन अपूर्वत्वापत्त्यं वक्ष्यते, तल्लक्षणा च न प्रकरणादत्रे लभ्यते । न च दर्शपूर्णमासार्थं मुक्त्वा अन्यस्य प्रकरणमस्ति । तस्मात् तदपूर्वसाधनयो जल्लभ्यमानः तत्त्वैवैव संस्कारः । एव तर्पितानामपि वक्तव्यम् । एतौ च परिचोदनापरिहारी स्वस्वकार एव वक्ष्यति ‘सारादपीति चेत्’ ‘न तदाक्य हि तदर्थत्वात्’ इति । यस्तु प्रयोगवचनेन सिद्धेः विघ्नानर्थक्यम् इति, तत्राह, वर तस्यानुवादत्वं न च निष्कल्युरूपमात्रधर्मविधानमिति ।

इह भाष्यकारेण निरुत्तरबोद्धेयोरधिकरणयोः एकस्याः परिचोदनायाः परस्परविरुद्धपरिहारद्वयमुक्तम् । ‘अत्र सत् प्रयोगवचनेन गूढते, न चाविहितमत्र भवति’

इत्येकः । ‘एवं सति अनुवादे भविष्यति’ इत्यपरः । तत्र कस्य सत्यत्वं कस्यानृतत्वमिति विवेकभ्यम् । यथा तावत् पूर्वन भ्याख्यातम्, तथा विधित्वमेव सत्यम् । अनुवादामिधानं तु अभ्युपेत्यवादमात्रमिति गम्यते (इति के वित्) । शक्यं तु अनुवादत्वं समर्थयितुम् (इत्यन्ये) । कुतः ? ‘अपर्यायविधायातिवादकोऽङ्गानां विधि-यतः । प्रात्यात्मिकानुवादत्वं शक्यते भाषितुं ततः ॥’ ‘विधेस्तत्वेकमुत्तिवादपर्यायविधानात्’ इत्यन सर्वपामेव अङ्गानाम् एकप्रयोजनकल्पनया एक विधिं वक्ष्यति । स च प्रयोगवचनेन विधीयमानानां भविष्यति, प्रात्यात्मिकविधीनां पर्यायप्रवृत्तेः । पुरुषश्च येन प्रवर्त्येत स विधिः । अङ्गप्रधानवत्यां च भावनाया युगपत्पुरुष-नियोगः । तस्मात् प्रात्यात्मिकानामनुवादत्वम् । अत्राभिधीयते । द्वावपि एतौ प्रणौ साधू । कथम् ? पूर्व-स्वावत् ‘न चाविहितमत्र भवति’ इत्यनया चोपपत्त्या न विरुद्धः । उक्तं हि एतत् विधौ अनाधीयमाने धात्वर्थमात्रस्य साम्प्रत्वात् निष्प्रयोजनत्वे सति न शक्य-मङ्गत्वं कल्पयितुम् । तेन तावत् विधिः । अथ च अनु-वादः कथम् ? पूर्वेण विधिना अङ्गत्वं प्रकल्प्य प्रयोगवचनं यावन्नीयते, तावन्तं च कालम् अगो विधिरूपेण भवतिष्ठते । प्रयोगवचनग्रहणे तु सति तद्वत्विधिसंस्पर्शा-देव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेः अनुवादत्वम् । अतः प्राक् प्रयोगवचनवर्णनात् विधिन्वेन विना न व्यवहारः सिध्यति इति विधिः । उच्चरकाले तु तत एव प्रवृत्तिसिद्धेः अनुवादः, इति उभयपक्षे साधुक्तम् ।

न्यपदेशादपकुल्येत । १६ ॥

भाष्यम् — अग बहुवर्णितम्, द्वादशोपस्था यथा उक्तव्यते, तथा इदमपि उक्तव्यमिति । उच्यते । तद्धि वाक्येन अधीनानां न्यपदिश्यते । फलवन्तश्च अधीनाः । न च तत्र ज्योतिष्टोमे अधीनशब्दः, गौणत्वात् । न्यपदेशाच्च ‘तिस्र एव साहस्योपस्था द्वादशा-धीनसः’ इति । ततो युक्तं द्वादशोपस्था यत् प्रकरणा-दुक्तव्यते । न तु इह पुरुषसंबन्धो निष्प्रयोजनत्वात्, अन्यस्य च प्रयोजनवत् प्रकरणे अभावात् ।

विशेषविषयोः उपक्रमोपसंहारयोः उपसंहारानुसारेण न तन्मात्रव्यवर्णनमयुक्तम् । एतेन छागपशुन्यायोदाहरणमपि निराकृतम् । तत्रापि अनुग्रहानय त्रिधैर्विशेषाकाङ्क्षेयव मन्त्रार्पितविशेषे पर्यवसानान्मुपगन्तात् । ४११२.

● छान्दोग्ये तलवकारादिशास्त्रानेदेन गीतिहेतवः ध्वजविकारादयः विल्लङ्घनाः । ते चानुग्रहे विकल्पन्ते, न तु समुचीयन्ते । वि. १।२।७. ● छान्दोग्यानुपदे जैमिनिकृते सूत्रग्रन्थे जैमिनिर्वाच 'ओदुम्बरीप्रकरणे च शाटपायनिना तामूर्ध्वदशेन उपपन्न वाटसी दर्शयति' इति स्वप्न-येन शाटपायनिनाज्ञाप्रगताप्रतिमूलत्वेन सर्व-वेष्टनमप्याख्याताम् । शाटपायनिना शास्त्रिणा ओदुम्बरी-प्रकरणे 'तामूर्ध्वदशेन' इति श्रुतिः उभाग्र्य विद्युत्याम् ओदुम्बरी च वाटसी दर्शयति इति जैमिनिग्रन्थस्यार्थः । सु. ट. १६०, ● छान्दोग्यब्राह्मणेणु स्वरनियमाभावः । पृ. ३३३.

● छागोपसेवनन्यायः । 'यावद्दोस्तनपानाद्य यावच्छागोपसेवनात्' इत्यारम्भके । छागोपसेवनं प्रतिमा-हारको भोगः शत्रुकृताना स्वदेहप्रतिमायामपि कण्टकेन तुषो र्वधते । मोक्षधर्मे नीलकण्ठः १।१, ● चैतन्यस्य छागोपसेवनन्यायेन परकल्पितसंभवेनापि व्यवहार-निर्वाहे षति तत्त्वस्यत्वकल्पनाऽनीचितात् । मोक्षधर्मे नीलकण्ठः १।१.

● छायाशब्दः (क चित्) प्रक्रियाऽर्थः । सु. ट. ७७६.

● छिद्रेष्वनर्था बहुलीभयन्ति इति न्यायः । यम दुःखादुदुःखान्तरप्राप्तिरिति विवक्ष्यते, तत्रायममन्तरातीति । उक्तं च 'एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिर्गार्थस्य । तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभयन्ति ॥' इति । किञ्च— 'शते प्रहास निपत-न्यमोक्षं घनस्ये दीप्यति जाठराग्निः । अगस्त्य वैरागि समुल्लसन्ति च्छिद्रेष्वनर्था बहुलीभयन्ति ॥' इति विष्णुस्मृती (पञ्चतम्ये) । सादृशी. ६४०.

● छिन्ने पुच्छे लूने कर्णे आ श्वेव नाशो न गर्दभः इति न्यायः । मागसि जीमस गदात्वे श्वेव

मननादीनां वैकृत्यं छिन्ने... इति न्यायात् । श्रीकर. २।१।९ ब्रह्म.

● छेदने शाखायाः अग्रार्थम्, न तु मूलार्थम् । भा. ४।२।१।८-९. ● छेदने शाखाऽर्थमेव वाक्यात्, न उपवेपार्थम् । वा. ४।२।१।८. ● शाखाछेदनस्य वस्त्रापाकरणे प्रयोजकम्, न कपालोपधानं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।२।३।८-९. ● छेदनादिप्रयोजको न स्वः । पूर्वं निष्पन्नानामनु निष्पन्नोऽयौ । ४।२।१।१-६.

ज.

● जगत् अनादि । न च तस्य कश्चित् सृष्टा । 'सर्गादौ च क्रिया नास्ति, तादृक् कालो हि नेत्यते । ४२॥ यदि त्वादौ जगत् सृष्ट्वा धर्माधर्मौ सत्तापनौ । यथाशब्दार्थ-सबन्धान् वेदान् कश्चित् प्रवर्तयेत् । ४३ ॥ जगद्विनाय वेदस्य तथा किञ्चिन्न दुष्प्रति । सर्वतत्त्वसु दुःसाधमित्यत्रै-तन्न संशितम् । ४४ ॥ यदा सर्वमिदं नासीत् काऽवस्था तत्र गम्यताम् । प्रजापतेः क वा स्थानं किंरूपं च प्रती-यताम् । ४५ ॥ (रत्नाकरः—यश्चापि समस्तस्य सृष्टा प्रजापतिः, स तदा कथयतिश्रुते, नापि तस्याधारः संभवति दृष्टिन्पादीनामसंभवात् । निमाकृतिश्चायौ ? न तावदशरीरः, तथा सति सितृषया प्रथमनादेरसंभवात् । नापि शरीरं, तस्य भौतिकत्वात्, भूत्वादीनां च तदानी-मभावात् इत्यर्थः) । ज्ञाता च कदादा तस्य यो जनान् ज्ञेयमिष्यति । (तस्य प्रजापतेः ज्ञाता ओता कः, यः श्रोता स्वयं बुद्ध्या इतरान् जनान् ज्ञेयमिष्यति) । उत-लब्धेर्विना चैतत् कथमप्यवर्णीयताम् । ४६ ॥ मृत्विः कथमादा च जगत्, संघटीयते । शरीरादेर्विना चास्य कथमिच्छाऽपि सर्वने । ४७ ॥ शरीराद्यय (दि-अ) तस्य स्यात् तत्त्वोपचित्वं तद्वत्त्वा । उदन्त्यमवद्वोऽपि, 'नित्यं यदि तदिष्यते' (तद्वत् प्रजापतेः जगत्सृष्ट-शरीरात् तच्छरीरोत्पादनाथम् अन्त्यस्य शरीरात् प्रवृत्तः इत्यनवस्था । उद्वृत्ते नित्यम् इत्यादि) । ४८ ॥ (उच्यते—) दृष्टिन्पादाद्यनुवन्ने किमप्यं वद पुनर्मवेत् । (तत् नित्यं शरीरं किमप्य भवेत् । किञ्च—) प्राणिना प्रायवृत्ता च विद्युश्चाऽस्य न दुग्धते । (अस्य प्रजापतेः) ४९ ॥

पानधारगलमस्य फलस्य स्वभावस्य एव कलत्वेन तद-
भावात् । यद्यपि चागमपर्यवादः स्यात्, तथापि प्रकरणा-
वगतवचनप्रकारोपेक्षया अस्यैव स्वभावकोषस्थितस्य तद्वानक-
पदान्तरकल्पनया फलत्वस्य औचित्याच्च । अस्यः शुद्धपुरुष-
धर्मत्वम् । इति प्राप्ते, न तावत् फलं कलत्तम्, पते
इति पर्यमानत्वनिर्देशेन योग्यानुपलब्धिवाचितत्वात् ।
अतोऽस्य शुत्वपर्यवेनेनैव अन्वयमद्गशीरूप्य फलपेक्षाया
कामपदपुक्तपदान्तरकल्पनया अस्यैव वा भविष्यदर्थकत्व-
कल्पनया फलपरत्वं परिकल्प्य तस्य कथञ्चित् जञ्जभ्य-
मानकर्तृयोग्यत्वं वाच्यम् । तथा सति फलम्, तज्जन-
कत्वम्, तद्व्यापाररूपापूर्वकत्वं च इत्यनेककल्पनातो
यं प्रकरणातुरीयेन कलत्तकतुरूपपानयोग्यताजनकत्वमार्गं
फलवस्थितत्वात् कल्पयितुमुचितम्, इति कतुपुक्तपुरुषधर्म-
एवावयम् । फलपानयोग्यतासपादकबाध याजमानः इति
प्रयोजनम् ।

मण्डन — ' जञ्जभ्यमानः प्रकृतोऽधिकारी । '

शंकर — ' जञ्जभ्यमानः कतोरङ्गम् । ' ११.

• एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थत्वं कर्तृनिरक्ष
जञ्जभ्यमानाधिकरणे शानजर्थत्वं स्वीकुर्वतो गीमासका
अपि (नैयायिकात्) परास्ताः । शुद्धकौ. स्फोटविचारे.
• जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेन कतुपुक्तपुरुषसत्कार-
त्वसिद्धिः । सु. पृ. ३२०, • जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेन
ल्लेहितोष्णीयादीनामपि यपनादिवत् सत्कारत्वावगमात् ।
३१० पृ. ५९.

• जञ्जभ्यमानन्यायेन (जञ्जभ्यमानाधिकरणोक्तेन)
कतुपुक्तपुरुषधर्मत्वापत्तेः । सु. पृ. १२८९. • जञ्जभ्य-
मानमन्त्रोक्तिः नैवित्तिकः खलु अदोयनिर्घातार्थः कर्त्तव्यः
अविचारविधिः । बाल. पृ. १४. • जञ्जभ्यमानमन्त्र-
वचनं दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव भवतिष्ठते । (मन्त्रश्च
' भवि दधकत् ' इति । रत्न. ६११/१२२.

• जतुकाष्ठन्यायः । यथा जतु काष्ठं च समन्त्रे
प्रवानभेदेन जतुनः काष्ठं काष्ठञ्च जतु पृथक् क्रियते,
तथा यथ वस्तुतो भिन्नयोः केन विदुषाधिना श्लिष्टयोः
पुनः प्रकलान्तरेण पृथक्करणम्, तथास्य मनुष्येति । यथा
चोक्त साहित्यदर्पणे दग्धपरिच्छेदे श्लेषालङ्कारप्रकरणे—

' इह केचिदाहुः समङ्गश्च एव शब्दश्चैवविषयः । यत्रो-
दात्तादिस्वरमेदाद्विन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शङ्कयो-
र्जंतुकाष्ठन्यायेन ' श्लेष. ' इति । साहस्री. ६१८.

• जनकसप्तरात्रः कुसुबन्दिनादिषु अष्टौ सप्त-
रात्रेषु अष्टमः । स च द्वादशाहगतदशाहान्तर्गतसप्तद-
शिकाः । सोम. ८।३।२. • जनकसप्तरात्रे ' चत्वारि
त्रिभुजित अहानि अग्निशोममुत्थानि ' इति । तत्र प्रथम-
स्याहोऽग्निशोमत्वम् । शेषाणां प्रयाणाम् अग्निशोमविकृति-
त्वम् । चतुर्णामपि त्रिभुजं विशेषः । आद्येषु चतुर्षु
अह.सु. द्वादशाहगतपृथक्पदद्वयत्रिभुजपदद्वयसप्तदशैक-
विधानां चतुर्णामहा धर्माः पञ्चदशत्वादि वर्जयित्वा
अतिदेष्टव्याः राणत्वस्याप्यात्, न तु प्रथमस्याहः उत्तरेषु
त्रिषु । वि. ८।३।२.

• जनकसप्तरात्रन्यायः । जनकसप्तरात्रे द्वादशा-
हिकसप्ताहधर्माणां क्रमेणातिदेशः ॥

गणचोदनायां यस्य लिङ्गम्, तदावृत्तिः
प्रतीयेतामेषवत् । ८।३।२।३ ॥

भाष्यम्— जनकसप्तरात्रे श्रूयते ' चत्वारि त्रिभुज-
हानि भवन्ति ' इति । तथा अन्यत्र श्रूयते ' नन त्रिभुजि-
अहानि भवन्ति ' इति । तत्र संदेहः किं पार्श्विकस्य
(पृथक्पदद्वयगतस्य) प्रथमस्यायमभ्यासः, उत नानाऽहानि
द्वादशाहिकानां सोमविधिः इति । किं प्राप्तम् ? गण-
चोदनायां यस्य लिङ्गम्, तदावृत्तिः प्रतीयेत, आमेपवत् ।
गणचोदनागामेवविधायाम्, यस्य लिङ्गं पार्श्विकस्य प्रथमस्य
अह्नः त्रिभुजत्वम्, तस्यैव आवृत्तिः प्रतीयेत, चोदना-
सामान्यात् । आमेपवत् । तदुया ' अग्रे पावकाय,
अग्रे शुन्त्ये ' इति देववैक्यात् चोदनासामान्यात्
आमेपस्य विघ्नन्ताभ्यासः. (विघ्नन्तस्य अभ्यासः),
एवमिहापि ।

नानाऽहानि वा, संघातत्वात्, श्रुतलिङ्गेन
चोदनात् । ४ ॥

भाष्यम्— नाना अहानि वा द्वादशाहिकानि प्रवर्ते-
रन्, न पार्श्विकं प्रथममहः । कस्मात् ? संघातत्वात् ।
संघात एव उच्यते ' चत्वारि त्रिभुजित अहानि ' इति ।
पृथक्त्वनिषेधिनी हि चत्वारि इति संख्या पृथक्त्वेन

नम् (जीवानां कर्मभिरेव तत्सिद्धेः सृष्टिप्रलयसिद्धेः माऽस्तु ईश्वरः) । ७५ ॥ इच्छापूर्वकप्रपञ्चेऽपि तत्पूर्वत्वेन कर्मणाम् । इच्छाऽनन्तरसिद्धिस्तु दृष्टान्तेऽपि न विद्यते (यथादिदृष्टान्तेऽपि) । ७६ ॥ अनेकान्तश्च हेतुस्ते तच्छरीरादिना भवेत् । (ईश्वरशरीरादिना । उपपत्ति-मत्त्वे सति धनिवेशविशिष्टत्वात् इति हेतुः) उपपत्ति-मात्रं तदेहो देहत्वादसदादिवत् । ७७ ॥ अथ तस्याप्य-धिष्ठानं तेनैवेत्यविषयता (ईश्वरशरीरं न विषयः तस्यापि ईश्वराधिष्ठितत्वात्) । अशरीरोऽधिष्ठिता नात्मा मुक्तात्मनश्चवेत् । ७८ ॥ कुम्भकाराधिष्ठानं घटादौ यदि चेष्टते । नेधराधिष्ठितत्वं स्यादिति चेत् साध्य-हीनता (नहि घटादौ अस्माकम् ईश्वराधिष्ठानं सिद्धम्) । ७९ ॥ यथासिद्धे च दृष्टान्ते भवेद्देहोर्विषयता । (विरोधमेवाह—) अनीश्वरविनाश्यादिकर्तृमत्त्वं प्रसज्यते । (देशादिकं नेश्वरकर्तृकं चेतनोपादानात् घटादिवत् इति ईश्वरमित्रविनाशिकर्तृकत्वं प्रसज्येत) । ८० ॥ कुलालवच्च नैतस्य (ईश्वरस्य) व्यापारो यदि कल्प्यते । भवेत्ततः कर्षं भावसादृच्छानुबुध्यते (अशरीरस्य चेतनानुबुध्यस्य इच्छाम्) । ८१ ॥ तस्मात् परमाण्वादे-रारम्भः स्यात्तद्विषया । (इच्छाया अर्थमनात् । आग्ने-यैको बगदादौ तिष्ठति । स एव स्वेच्छया व्योमानिल-नलनलभूमिरूपेण परिणममानः सर्वं प्रपञ्चमारभते इति मतं निराकरोति—) पुद्गलस्य च शुद्धस्य माशुद्धा विकृति-भवेत् । ८२ ॥ स्वाधीनत्वाच्च धर्मादिस्तेन क्लेशो न युज्यते । तद्वतोऽपि प्रवृत्तौ वा न्यतिरेकः प्रसज्यते । (न्यतिरेकः अभावः मतस्य) । ८३ ॥

(आत्मा अपरिणत एव अवस्थायां परिणतमिव प्रपञ्चरूपेण आत्मानं स्वप्नवत् पश्यति इति मतं निरसति—) स्वयं च शुद्धरूपत्वादवस्थानान्यस्तु न । स्वप्नादिवद्विधायाः प्रवृत्तिस्तस्य किंकृता । ८४ ॥ अन्येनोपपत्त्येऽपीति दैतवादः प्रसज्यते । स्वामाविकी-गविषां तु नोच्छेत्तु कश्चिदर्थः । ८५ ॥ विज्यधोरपत्तेरिति नरवेत् स्वामाविकी कश्चित् । (इवामतेव पार्थिवानामभिप्रेतयोगेन) । न स्वेकत्वामुपायानां

हेतुरसि विरुद्धः । (एकत्वामुपायानां एकमात्मानं स्वीकृतत्वात्) । ८६ ॥

। (सांख्यप्रश्ने प्रतिक्षिपति—) पुमानर्ता येना वृ-
त्तेषामपि गुणैः क्रिया । कथमादौ भवेत्तत्र कर्म तावन्न-
विद्यते । ८७ ॥ मिथ्याज्ञानेन तत्रास्ति रागद्वेषादयोऽपि-
वा । मनोवृत्तिर्हि सर्वेषां न चोपन्न तदा मनः । ८८ ॥
कर्मणा शक्यत्वस्याना यैश्वर्या बन्धहेतुता । हा न युक्ता,
न कार्ये हि शक्तित्वात् कारणाद् भवेत् । ८९ ॥ दक्षि-
शक्तिर्नहि क्षीरे दाधिकारममर्हति । दूषारम्भस्य वा
हेतुसत्तोऽन्या दाधिकस्य तु । ९० ॥ कारणाच्छक्यत्व-
स्याच यदि कार्यं प्रजापते । बन्ध- पुनः प्रतप्येव क्लेश-
दत्तेऽपि कर्मणा । ९१ ॥ शक्यत्वस्यात्मनैवेष्टं विनाशो-
ऽपि हि कर्मणाम् । प्राक् चापि शक्तिसद्भावादनुष्ठानं
शुधा भवेत् । ९२ ॥ शक्यत्ववर्षं च रागादि किं नेष्ट-
वन्धकारणम् । कर्मादित्यप्रकृत्यैवाभिमतिरिति तद् ब्रूते ।
९३ ॥ तच्छक्यत्वमिति योगिवाक्यं ज्ञान मोक्षकारणम् ।
कर्मशक्त्या नहि ज्ञानं विशेषशुभापन्नति । ९४ ॥
यद्यप्यज्ञानबन्धनं कर्मणामवगम्यते । रागादिवत्,
तथाप्येषा न ज्ञानेन निराक्रिय । ९५ ॥ कर्मक्षयो हि
विज्ञानादित्येतस्याप्रमाणवत् । क्लेशत्वस्य वा दानं
राजपुत्रापरारथवत् (राजपुत्रेणापराधे कृते यथा तस्य भर्तृ-
दण्डः, तद्वत्) । ९६ ॥ अथत्वेऽपि हि शक्तिरथ यदि
स्यात् कर्म कारणम् । ततः प्रधानकालेऽपि (प्रलय-
कालेऽपि) युज्यते कारणऽमिथा । ९७ ॥ मनोवृत्ति-
रिदानीं तु हेतुः, नास्ति च सा तदा । मनसा चकार-
स्यापि तदा स्यात् कर्मचक्रः । ९८ ॥ तस्यात्वोऽधि-
काराख्यो बन्धहेतुः प्रवर्तते । योग्यत्वेऽप्यधिकाराख्यो
विप्रयोगो न युज्यते । ९९ ॥ चैतन्यं योग्यता पुनः
प्रकृतेस्तदनात्मता । मोक्षतुमोक्तवयोस्ते च न तावत्प्र-
मथ्यन्त्यतः । १०० ॥ वयस्यो कर्मणा चेष्टमज्ञानं कारणं
यदि । तदास्यात् स्यादनुपपत्तिर्येषां न कृत्रवर्जनम् ।
१०१ ॥ ज्ञानं मोक्षनिमित्तं च गम्यते नेष्टिपादिना ।
न च साध्यवद्विज्ञानात् मोक्षो वेदेन चोच्यते । १०२ ॥
आत्मा शास्त्रेण ह्येतन्मोक्षार्थं न च चोरितम् । कर्म-
प्रवृत्तिहेतुवन्मात्रमज्ञानं लक्ष्यते । १०३ ॥ विज्ञाते

प्राप्तत्वात् । न च अत्रैषेव चतुर्षु त्रिवृत्तविधौ प्रमाणाभावेन अग्निष्टोममुपलब्ध्यापि विधिः आवश्यक इति वाच्यम् । प्रथमातिशये कारणाभावात् त्रयाणामन्येषां विध्यन्तरेण स्तोत्रविधानाच्च आयेष्वेव चतुर्षु त्रिवृत्तमाप्तेः । इति भाष्यकाराभिप्रायः । वस्तुस्तु चतुःसंख्याकोद्देशेन त्रिवृत्तविधौ योग्यतया सप्तस्वपि अहमु आयेषु चतुर्षु स्तोत्रेषु त्रिवृत्तविध्यापत्तेः, अहर्मात्रोद्देशेन तद्विधौ च सर्वत्र तदापत्तेः, चतुःसंख्याविशिष्टाहर्कदेशेन वाक्यमेव पत्तेः अत्रमेव संख्याभिन्नत्रिवृत्तविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः । त्रयाणां चान्येषां विध्यन्तरेण विधिः । सर्वेषां च फलवाक्येन फलसंबन्धमात्रफलम् । एवं च उत्पत्तिवाक्ये चतुर्णां गणत्वप्रतीतेः तस्य उत्पत्तिगतत्वत्वात् त्रिवृत्तस्यापि उत्पत्तिगतत्वेन साम्येऽपि त्रिवृत्तस्य अहमृतस्तोत्रवृत्तितात् प्रथानवृत्तिगणतापेक्षया दुर्बलत्वेन गणत्वसादृश्येनैव आधानात् चतुर्णां अतिदेशः प्रतीयः । सर्वथा नाद्यस्यैव चतुर्षु अतिदेशः । एव च ' अग्निष्टोममुत्तानि ' इत्युपादोक्तमिति । इतरेषां त्रयाणां अन्यसंस्कारत्वात् । इतरथा ' अग्निष्टोमनि ' इत्येवावश्यत् सर्वेषु अग्निष्टोकाकल्पस्यैव अतिदेशेन प्रोक्तेः ।

मण्डन— ' नानाऽहिकानां विहितं त्रिवृत्तम् । '

शंकर— ' त्रिवृत्ताभ्यामतिदेशः । '

• पक्ष ' पयोऽकल्पम् ' इत्यत्र गणचोदनस्य प्राप्त्या प्रमाणां संख्यामात्रं विधीयते (विधाविध्यते—भाष्यपाठः) इति भाष्यकारेणोक्तम्, तदैवमपि संबन्धि इत्यतिशयायमुक्तम् । परमार्थतस्तु गणचोदनायाः फलसंबन्धस्य अन्यावृत्तत्वात् अन्यत उपात्तमिदं प्रमाणाय स्वयमुक्तवितरत्वायोगात् इवमेवोत्पत्तिचोदना इति जनकसप्तशतिकाग्रन्यायेन दृश्यम् । रत्न. ८।१।४।८-९.

• ' जन्मान्तरहृद्रेषु बुद्धिर्या आविता पुरा । तानेव भजते जन्तुरुपदेशो ह्यनर्थकः ॥ ' इति न्यायः । यत् तु नानाविधभूतिस्मृतिप्रभृदुपदेशस्येऽपि तदनाद्यस्य स्वासीदमते प्रशंसितमेव तत्रायमवतरति । साहस्री. ५.२५.

• जन्मत्वम् असिद्धस्य कर्तुं स्वात्मत्वमफलकप्रकारणमात्मनम् । सु. ४. १४३.

• जपः अदृष्टार्थः इति ' इतरे (अधिका मन्त्राः) जपत्वा अदृष्टार्था भवन्ति ' इति भाष्ये (१२।१।१४।३०) दृष्टान्तीकरणम् । के. • जपः अविवक्षितार्थकम् उच्चारणमात्रमेव । यत्र सन्तमप्यर्थमविवक्षित्वा उच्चारणमात्रमदृष्टार्थं क्रियते, यथा—' वैष्णवीमृतमनूच्य इति स जपः इति उक्तं द्वादशे । धातु. ४. ७१. • जपः इति कः पदार्थः ' जप व्यक्तायां वाचि ' इति । जप्यते इति जपः । वचनं जपनम् इति समानोऽर्थः । यस्मात् ' जप व्यक्ताया वाचि ' इति स्मर्यते, तेन यत्र वचनमार्तं मन्त्रस्य क्रियते, न स्मर्यते नाद्यास्यते स जपः । भा. १२।४।११. टुप्—' वैष्णव्यामुचि ये कर्णाः, तेषामुच्चारणं कर्तव्यम् अदृष्टार्थम् । इदं हि जपशब्देनोच्यते । यः पुनस्तत्र पदैश्चायमाणाः स्वाभाविकोऽर्थमवयवः सः अचोदितत्वात् अविवक्षित एव । अथवा असमर्थप्रत्ययः संयुक्तत्वात् यर्णोच्चारणस्यैव गङ्गम् । • जपः (मन्त्रस्य) ' शोचान्तोच्चारणं जपः ' । कु. १।२।४।४३ ४. ४६. • जपाः जपतिचोदनाचोदितत्वा मन्त्राः । भाट्ट. १।३।८ वर्णकं ३ । जपतिचोदनाचोदितत्वं जपत्वम्, न तु उपाश्रययोग्यत्वम्, नापि अर्थाविवक्षया अदृष्टार्थोच्चारणकत्वम् अर्थाविवक्षया प्रमाणाभावात् । १२।४।१. • जपस्य पात्रमानस्य लोपः अस्वियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे । भा. १२।१।८।५०. • जपमन्त्राणां दीक्षितस्य समुच्चयः कार्यनानात्वात् । आग्रावेणशी सारस्वती बार्हस्पत्या चेति ऋग्वज्रं जपमन्त्राः (एवमन्येऽपि) । वि. १२।४।१. • जपमन्त्रेषु नैतत्त्वम् । १।३।८ वर्णकं ३. • जपमन्त्रादिपतिरितेषु करणमन्त्रादिरूपेषु ' अग्रेषु जुष्टं निर्वपामि ' इत्यादिषु आध्यैकयाजमानेषु आधुनिकानां याज्ञिकानां चातुःस्वर्थेन प्रयोगे मूलं भूयम् । सोम. १।२।८. • जपसंस्कारेष्टीनां लोपः अस्वियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे । भा. १०।२।१।८।५०.

• जपस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणां समुच्चयः ॥

जपाध्याकर्ममुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानान्धा याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीरुच्यत्वात् । १२।४।१।१॥ भाट्टम्— जनाः ' वैष्णवीमनूच्य यातु यन्त्या ' (इदं विष्णुर्हि यकमे), ' सारस्वतीमनूच्य यातु यन्त्या '

तस्य चान्यतरसामत्वात् । एवं प्राप्तम् । अथवा,
उभयसामा जगत्सामा । जगच्छब्दः कृत्स्नवाची ।
कृत्स्नशब्दाच्च ज्योतिष्टोमे उभयसामत्वे । अन्यतरसामत्वे
जगच्छब्दस्य अवशिष्टत्वात् । अविवक्षा प्रसज्येत ।
तस्मात् उभयसामा । अथवा रथंतरसामा जगत्सामा ।
तत्र हि ऋचि जगच्छब्दो विद्यते 'ईशानमस्य जगतः
स्वर्दशम्' इति । यदि सोमयसामा जगत्सामा भवेत्,
कृतकरो विधिरन्यैकः स्यात्, तेन नैतयोः समुच्चयः
प्रकृतौ । तस्माद्रथंतरसामैव जगतसामेति । एवं प्राप्ते,
द्रुमः । यत्र जगत्यानुपपन्नं साम, स जगत्सामेति । तथाहि
श्रुतिः । इतरथा रथंतरसामानि अप्यवसीयमाने ऋचा पदं
संशयते, पदेन साम्, तेषां लक्षितरूपेणा स्यात् । तस्मात्
जगत्या यत्र साम्, स जगत्सामा । ऋचो जगदाख्यं साम
स्यात् विपुलम् । ननु शुक्रमो विपुलान् इत्युच्यते । नैप
दोषः । स कामाग मविप्यति । तस्मात् विपुलं विकृतौ
निषेधाः इति ।

टिप्— 'कृतकरो विधिरन्यैकः स्यात्' इति
(भाष्यम्) । कोऽयं ? रथंतरसामत्वे ऐन्द्रवायव्यमता
विहितः, बृहत्सामत्वे तु शुक्रमता । उभयसामत्वे आग्ने-
यमाप्रतय विधातव्या जगत्सामयज्ये अनुच्यमानेऽपि
रम्यते (इति) ।

शा— पूर्वव्याख्यायाम् (प्रथमे वर्गेके इत्यर्थः) ।
नैमित्तिकम् आग्रयणाम्बलं विचारितम्, तदेतत्त्वेन तु
जगत्सामान्द्रप्रमाणः । इह तु ए एव साक्षात्
विचारितः इति मेदः ।

वि— 'बृहद् रथंतरैक किं द्वयं नोत रथतरम् ।
यद्वा जगत्यानुपपन्नं जगत्सामा, ऽग्निमो भवेत् ॥ ज्योति-
ष्टोमस्य सादृक्त्वादविकल्पाय तु द्वयम् । जगत्वं सर्वता-
ऽन्नादि सदृक्त्वापेक्षां तदा ॥, रथंतर जगच्छब्दात्
विप्रवृष्टाऽन लक्षणा । अथयुधि स्थितं सामत्वेतद् स्यात्
संनिर्धारतः ॥'

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे रथंतरसामैकत्वनिमित्तम् ऐन्द्र-
वायव्याम्बलं बृहत्सामैकत्वनिमित्तं च शुक्रमत्वं च विषाय
'यदि जगत्सामा आग्रयणाम्बलम्' इति श्रुतम् । यत्र न
शास्त्रं अग्रयणं यत्र प्रकृतौ विज्ञेयं या कृत्यामपि

सामशाखाया प्रसिद्धम्, येन तन्निमित्तकमिदमाग्रयणाम्बलं
तत्र निविशेत् । अतो जगत्सामाद्वयार्थः कः, इति
जिज्ञासायां जगच्छब्दस्य कृत्स्नवाचित्वात् प्रकृतः साम-
द्वयकात्स्न्यापरमर्शो यत्र समुच्चयत्वं निविशते ।
स च यद्यपि न प्रकृतौ, बृहदग्रंतरसाचस्तोमयोरद्वयार्थ-
योरपि वचनेन विकल्पावगतेः साम्नोरपि विकल्पात् ।
तथापि यत्र संसर्वादौ उभयोर्वचनिकः समुच्चयः, तत्रो-
क्तयोः इत्याद्यपक्षः । न जगच्छब्दः कृत्स्नवाची, तथात्वे
कृत्स्नस्य जगतः इत्यादिप्रयोगोक्तुपपत्तेः । अविपु-
लवस्तुमानवाची । अतश्च जगच्छब्दयुक्तं साम जगत्साम् ।
योगश्च तद्व्यतिरिक्तग्राह्यत्वसंभवेन । अतश्च रथतयोनी
'ईशानमस्य जगतः स्वर्दशम्' इति जगत्पदाभात् रथं-
तरमेव जगत्सामपदेनोच्यते, इति तत्रैव ऐन्द्रवायव्याम्बलेन
सह विकल्पेन निवेशः इति द्वितीयः । सिद्धान्तस्तु पर-
म्परापटितसंभवाद्भौतरेऽपि साक्षाद्रथंतरसामानुरक्तारेण
विद्विष्टवायव्याम्बलस्य विलम्बोपस्थितिकाग्रयणाम्बलेन सह
विकल्पायोगात् जगतीन्द्रकाव्याम्बलं उपपन्नं सामैव
जगत्साम्, तस्य च विपुलं सत्त्वं तत्र आग्रयणाम्बल-
स्योत्कर्षः । तत्र हि वृष्टे महादिवाग्नेर्ये साम 'विभ्राद्
बृहत् विपु' इति जगत्यामुच्यते । न च एवमपि
प्रकृतावेव पवमाने 'कावमनस्य जगतीषु' इति जगती-
स्सकावसत्त्वात् निवेशोपपत्तौ व्यर्थकल्पने प्रमाणाभावात्
इति धाच्यम् । तस्य नित्यत्वेन यद्विशब्दोपात्तनिमित्त-
त्वानुपपत्तेः । स्वमते तु यदि (इत्यस्य) यथेय्यः । ऐन्द्र-
वायव्याम्बलादिना विकल्परस्यापि अनुक्तत्वाच्च । कल्पः इति
वाच्यम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन छन्दसि सर्वेषां
विधीनां वैकल्पिकत्वसंभवेन ईश्वरस्यापि वैकल्पिक-
त्वात् । अत एव मध्यमत्वे वृत्तीवधनस्य इत्येतद्विशेष-
त्वेन 'जगतीन्द्रस्य' इति रक्तम्ये 'जगच्छब्दः'
इति कक्षां विच्छिन्नायां भयम् । अतो विपुलं आग्र-
यणाम्बलं स्यात्, न प्रकृतौ । तेन ऐन्द्रवायव्याम्बलादेः
पक्षे बाधः ।

मण्डन— 'गानं जगत्सामं यतो जगत्याम् ।' १६.

शंकर— 'जगत्सामा च विपुला ।' १७.

जपत्वं नाम जपतिचोदनाचोदितत्वम्, न तु उपाधुमयो-
ज्यत्वं जपत्वम्, तथात्वे उपाधुयाजान्भूतयाज्यायामपि
जपत्वापत्तौ नाल्पस्वर्यापत्तेः । नापि अर्थाविवक्षया अद-
ष्टार्थोच्चारणकत्वं तत्, मन्त्रजन्यायैप्रकाशानर्थैव दृष्टाभावे
अदष्टार्थत्वकल्पनोपपत्तौ अर्थाविवक्षाया प्रमाणाभावात् ।
अत एव 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिष्मामयुको
न तपयैमाह ।' (पा० शिष्टा ५२) इति स्वरयुक्ते
जपादौ अर्थप्रकाशनं दर्शयति । अत एव जपनिचोदना-
चोदितेष्वपि न सर्वत्रादष्टार्थत्वं करणमन्त्रावदेरपि संभ-
वात् । स्तुतिस्तु गुणतात्पर्यकमभिधानम् अदष्टार्थकमि-
त्युक्तमेव स्तोत्रशस्त्राधिकरणे । कलाशसनप्रशस्तीः । तेषा-
मपि श्रद्धाजननादिद्वारा कर्मण्युपयोगः । गुणविशिष्टगुणि-
प्रकाशनमभिधानम् । एतेषां च कचित् सङ्ख्येऽपि
न दोषः, तच्चटुपाधेः असाङ्ख्येयात् । तत्र ये तावदनुष्ठेयार्थ-
प्रकाशकाः जपादयः तेषां करणमन्त्रावदेव विकल्पः, ये
तु अनुष्ठेयसमवेतप्रकाशनापीः, तेषां प्रकाशैकत्वेऽपि
श्रद्धाजननादिद्वारा कर्मण्युपयोगात् अधिकतरश्रद्धा-
जननार्थे समुच्चयः एव । ये तु अदष्टार्थसमवेतप्रकाश-
नापीः, तेषां प्रथावादिष्वदेव समुच्चयः । न च एकजपादि-
समाख्यायोगात् एककार्यत्वात्पत्तेः विकल्पात्सङ्का, दृष्टार्थ-
जपादौ कार्यभेदस्य व्यावश्यकत्वेन सकलजपसाधारणैक-
कार्यकल्पनाऽनुपपत्तेः ।

मण्डन-- 'समुच्चयो जपादीनाम् ।'

शंकर-- 'जपाशीरादिषु च सः ।' सः समु-
च्चयः ।

• जपादिमन्त्रेषु मन्त्रसमाप्तावधिवस्तरनियमः ।
मायास्वर्याधिकरणे द्रष्टव्यम् । भा. १२।१।८२०-२२.

• जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः । यत्तु द्वादशे जपादीनाम
दृष्टार्थत्वमुक्तम्, तत् मन्त्रसाधार्याभिधानत्वं अदष्टार्थ-
त्वाभिप्रायेण । अस्तु वा जपादीनां कर्मासमवेतार्थाभि-
धानिनमुच्चारणमाश्रयेत्वम्, नैतावता कर्मसमवेतार्था-
भिधानिनामपि करणमन्त्रादीनां दृष्टविषया उपयोगसमवे-
अदष्टार्थोच्चारणार्थत्वकल्पना युक्ता । फी. ११।१।४२
ट. ७१.

• जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च
याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात् ।
१२।१।११ ॥

जपाः 'वैष्णवीमनूष्य वाग् यन्तस्या' इत्याद्युक्तत्वात्
'इदं विष्णुर्वि चनमे' इत्यादयो जपमन्त्राः, 'अग्नि-
मूर्ध्ना दिवः' इत्यादयः स्तुतिमन्त्राः, 'आयुर्दा अग्नेऽ-
स्यायुर्मे देहि' इत्यादयः आशीर्मन्त्राः, 'एषोऽसि
त्वेयोऽसि' इत्यादयः अग्निपानमन्त्राः । अकर्मसंयुक्ताः
ये कर्मसंयुक्ता न भवन्ति, तादृशाः जपमन्त्राः स्तुत्याशी-
रभिधानार्थाश्च मन्त्राः, तेषां याजमानेषु कर्मसु सप्रत्ययः
स्यात् दृष्टार्थत्वात् । आशीःदृष्टत्वात् आशिषा दृष्ट-
त्वात्, एवं स्तुतीनां दृष्टत्वात्, अभिधानानां च
पृथक्त्वात् । इति सिद्धान्तः ।

समुच्चयं च दर्शयति । १२ ॥

शङ्कानुवचनयोः 'त्रिः प्रथमामन्त्राह निरुक्तमात्र'
इति मन्त्राणां समुच्चयं दर्शयति । पूर्वसूत्रे याजमानेषु
इत्युक्तं तत् प्राधिकम् । के.

• 'जमदग्निर्वै' इत्युपक्रम्य 'स एतं पञ्चममव-
हनमपश्यत्, तस्मिन्वपत्' इत्युक्तम् । तस्मात् जम-
दग्नीनां पञ्चावतम् । संकर्वे. २।२।६.

• जयाः नाम मन्त्राः 'वित्तं च जित्तिश्च आवृत्तं
चाकूतिश्च' इत्यादयः । संकर्वे. २।४।२१. • जयाः नाम
होमाः । 'यदजयन् तन्मया ना जयत्वम्' इत्युक्तेः 'वित्तं
च स्वाहा' इत्यादिमन्त्रकरणकहोमाः जयाः । सोम.
१।४।१३. • जयाधिकरणम् । जयादिन्यायः द्रष्टव्यः ।
भा. २।४।१।२५-२७. • जयाभ्यातानाधिकरणम्
जयादिन्यायः । के.

• जयाभ्यातानराष्ट्रभूदोमः वैदिकेष्वेव कर्मसु ।
जयादिन्यायः । भा. ३।४।१।२५-२७. • जयाभ्यातान-
राष्ट्रभूदारिद्र्यादिहोमाः दर्शित्वहोमाः । वि. ८।४।४.

• जयादिन्यायः । जयाभ्यातानाधिकरणम् । जया-
भ्यातानराष्ट्रभूदोमः वैदिककर्मणा रोपः ॥

• षोडोऽप्रकरणेऽविशेषात् सर्वकर्मणाम् । ३।४।
१।२५ ॥

माध्यम्-- इह कर्मसंयुक्ता होमा जपादय उश-

निरजीवित्वम् । तस्मात् पुरुषमात्रधर्माः एवंजातीयका इति ।

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् । १५ ॥

भाष्यम्— न वा उक्तद्वन्द्वम् । कुतः ? प्रकरणविशेषात् । प्रकरणयुक्त एव जज्ञभ्यमानो वचनेन संस्क्रियते यथा यवारि द्रव्यं प्रोक्षणादिना । ननु न शक्नोति प्रकरणं जज्ञभ्यमानशब्दमेकदेशे अवस्थापयितुम् । वाक्यं हि प्रकरणात् चलवत्तरमिति । उच्यते । न ब्रूमो जज्ञभ्यमानशब्दः प्रकरणेन अप्राकरणीकत्वं पुरुषातिवर्त्यते इति । किन्तु कथं तत्र कल्पनीयम् । ननु प्रत्यक्षं श्रूयते फलम् 'प्राणापानावेवात्मन् घटे' इति । नेति ब्रूमः । नात्र विधायकं शब्दमुपलभामहे । य एषः 'प्राणापानावेवात्मन् घटे' इति वतमानापदेश एषः, न विधायकः । स्थावकस्तु भवति भग्नवचनस्य । तस्मात् दर्शपूर्णमासाभ्यामन्यत्र एतत् न फलवत् । अतः पुरुषस्य दर्शपूर्णमासौ कुर्वतः संस्कारकर्म इति गम्यते । आह । पुरुषसंस्कारकर्म इति यद्वाते, दर्शपूर्णमासावेव कुर्वतः इत्येतन्न । कथम् ? योऽपि हि अन्यत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां जज्ञभ्यते, योऽपि जज्ञभ्यमानशब्देन उच्यते एव । न च प्रकरणेन ग्राह्यत्वं इत्येतदुक्तम् । तस्मादुक्तव्यते । अत्रोच्यते । नैव ग्राह्यत्वं । संस्कृतेन तु तेन नास्ति प्रयोजनम् । ननु प्रकरणे पुरुषसत्त्वात्तेषां नास्ति प्रयोजनम् । उच्यते । संस्कृतपुरुषो दर्शपूर्णमासो अनुव्यास्यति । आह, उक्त्येऽपि सति संस्कृतः अन्यदनुव्यास्यति । उच्यते । नान्यस्य संस्कारो गुणो भवति, अप्रकृतत्वात् । आह, प्रकृतस्यापि न गुणः । वाक्येन पुरुषधर्मः इत्यवगमात् । उच्यते । आनर्थक्यात् न पुरुषधर्मोऽवगम्यते । तस्मात्स्य प्रकृत्या दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवास्यता, नान्येन फलवताऽपि कर्मणा, प्रकरणाभावात् । तस्मात् नोत्कर्षः । यत् प्रकरणे निषेधः इत्येतस्मिन् घटे 'ब्रूयात्' इत्यनुमानवचनम् अविबक्षितस्वार्थमिति, एवं सति अनुवादो भविष्यति, न पुरुषसंस्कारविधानस्य प्रयोजनमस्तीति ।

वा— पुरुषधर्म इत्येतावत् गृहीतः । यत् पुरुषमात्रधर्मः ततश्च उक्तः इति, एतदवश्यम् । कुतः ? 'अवि-

रोधात् समावेशे लभ्यमाने प्रमाणयोः । बाधो न युज्यते कर्तुं न च दूरात् फलश्रुतिः ॥' पुरुषमात्रसंयोगे हि विना कारणेन प्रकरणं बाध्यते । ननु इतरापि लिङ्गवाक्ये बाध्येयाताम् । सर्वं बाध्येयाताम्, यदि अपुरुषेण संस्कारोऽनुपगम्येत । वयं तु प्रकरणगतपुरुषधर्मं ब्रूयाणाः न किञ्चिदपि बाधिष्यामहे । न प्राकरणीके जज्ञभ्यमाने स्नातारि च सकलशब्दाभ्यां योग्यत्वं वा नास्ति । ननु अविशेषशुद्धिः चलवत्प्रमाणप्रभूता दुर्बलप्रमाणमूल्या विशेषतुल्या न युक्ता निवर्तयितुम् । एषा तावत् अवश्यमेव निवर्तनीया । नहि अविदुषः असमर्थस्य वा अधिकारः संभवति । ननु एवं प्रकरणं विशेषकमनुपगतं भवति । नैतदेवम् । भाष्यमेव अत्रापि प्रकरणम्, येन उद्दिष्टमानजज्ञभ्यमानविशेषणत्वं प्रतिपद्यते । नहि तस्यैव व्यापारोऽवकल्पते, कथमावस्य इत्यम्भावादयेन असंबन्धात् । योऽपि प्रकरणगृहीतपुरुषपक्षेष्टमाणः प्रकरणात् विशेषलाभं मन्यते, तस्मापि ग्राह्यते प्रकरणव्यापारे तद्गृहीतव्यापेक्षा भवति इति (तथापीत्यर्थः) नैव तद्विशेषणत्वकल्पते । कथं तर्हि प्रकृतपुरुषप्रत्ययः ? उच्यते । निवैव विशेषणत्वेन अत्र प्रकरणस्य पुरुषमहत्सिद्धिः । तथाहि, 'ग्रीहीणां प्रोक्षणं यद्ब्रह्मैकिकानामनर्थकम् । तद्देवतदपीत्येवं फलाय प्रकृतं गतम् ॥' यथा हि ग्रीह्यादि प्रोक्षणादिभिः संवध्यमानं न च तावत् प्रकरणेन विशेष्यते, अथ च आनर्थक्यमयात् विप्रकृतफलकत्वनामप्राणाभावाच्च फलसाधनत्वेन प्रयोजनवत्ताच्च प्रकृतं गृह्यते, तथाऽपि फलकत्वेनामयात् प्रयासरतनुरोपेन प्राकरणीकजज्ञभ्यमानशब्देन क्रियते । नहि तत्समवे अन्यफलकत्वेनापमाणं लभ्यते । ननु च कल्पतमेव अनयो, फलमित्युक्तम्, सत्यमुक्तम्, न तु ईदृशेन शब्देन फलमुच्यते, कामशब्दोपवन्नामायात् । एतदेव च 'नाम विधायकं शब्दग्रहणममहे' इत्याह (भाष्यकारः) । फलविधानं हि ईदृशेन शब्देन न क्रियते इति वक्ष्यामः (४३।११) । इतरथा पुनः 'ब्रूयात्' इत्यपि व्यत्यये विधिविधितिः इति अप्रकृतमेव विधापकाभावावचनम् । नहि 'घटे' इत्येतस्य अविधायकत्वात् तत्रालम्भो भवति, सर्वत्रैव

सोम-- 'यदजयन् तन्मयानां जयत्वम्' इत्युक्तेः
'चित्तं च' इत्यादिमन्त्रकरणकोशोः जयाः । सूत्रार्थस्तु-
यः प्रकरणाधीतो वाक्यात् कर्मरूपः सः अविरुपात्
सर्वकर्मणा रोपः इति ।

बि— 'येनेसेत् कर्मणा तत्र जयहोमेऽखिलार्थतः ।
वैदिकेष्वेव वा, सर्वेयोषोऽसंक्रौचकत्वतः ॥, होम
आहवनीये स्याद् कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि ।
तेनानारम्य पाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥' १३.

भाट्ट—अनारम्यैव अधीतम् 'येन कर्मणेर्सेत्' तत्र
जपान् जुहुयात्' इति । कर्मणा ऋद्धिं स्वफलाधिक्यं
प्राप्नुमिच्छेदित्यर्थः । अतश्च यथाऽवस्थितपक्षये विनैव
जपादीन् कर्माणि । कर्मभ्याः फलाधिक्येच्छया तु जपा-
दयः कर्माङ्गम् । तत्र च कर्मत्वस्य क्रतुग्यमिचरितत्वात्
न तावत् जुह्यादिवत् तदुपस्थितिः । न च लौकिकस्य
कर्मणः कृषिभोजनादेः दृष्टार्थत्वेन अदृष्टार्थव्यतिराह-
कत्वायोगः, 'रोहिण्यो कृषिकर्माणि कारयेत्' , 'पुरस्तात्
कृषिकर्मणां प्राच्या क्षेत्रमर्थोदाया चावापृषिवीर्यं बलिं
हेरि' इत्यादिवत् अस्यापि निर्दिष्टपरिधमात्यर्थत्वेन
फलोपचयार्थत्वेन वा ग्रहणोपपत्तेः । न च तथापि अथादेः
आहवनीयवाक्यत्वात् कृष्यादौ तदभावात् अनङ्गत्वम्,
जपादेरेव होमत्वेन आहवनीयप्रयत्नमभयोजनकलोपपत्तेः ।
न च प्रधानादरथासंभवत्वात् अनङ्गत्वम्, अङ्गगुण-
वितेभ्योऽप्येन तदर्थमेवेति अङ्गलौपत्येन । कृषिदेर्होमि-
नक्येन यमानदेशसंभवात् । कृतुतत्तु कृष्यादेर्दृष्टार्थतया
विषेयत्वाभावेन प्रयोगविषयभावात् अङ्गयज्ञयोः एक-
देशत्वे एष प्रमाणभावः । अस्तु ज तत्, तथापि तस्य
द्विद्वादिरूपप्रमाणात्वाभावेन धाक्यसंज्ञोचकत्वात्तदुपपत्तेः
लौकिकवैदिकसाधारणकर्मार्थत्वमेव जपादीनाम् । इति
प्राप्ते, अग्निमदेदिकर्ममते तस्य परम्पराकामित्यगमनोप-
जीविनम्, तदर्थकर्ममते च तत्परोक्षकृतकत्वनम् इति
गोषवैकल्यादिभिषा कामभृतीनां आदिशाम्यादिमान-
वियपत्वम् (६११७) जपादिविधिरेन स्वज्ञापयार्थम्
अग्निमकर्मार्थतरेव जपादिविषयान् नेतरकर्मार्थत्वम् ।
१३.

मण्डन— ' जयादयो वैदिकहोमशेषाः । '

शंकर-- 'जयास्त्रेतावत् कर्माद्भिम् ।' १५.

॥ अयदिन्यायेनैव लौकिके कलकल्पना वैदिके न
इत्येवम्, विहितेऽपि अमिरहिते तत्त्वगणनादिप्रयोजक-
त्वम् इतरत् न, इत्येव च वैरूप्यापत्तेः विधिलापवानु-
रोधेनैव स्वसंकोचं कामधुतिवदेव अनुमन्यते, अतश्च
अमिरत्नसंख्येयश्चदानमेव उद्देश्यम् । तदपि च न
शेषितया, अमित निमित्ततयैव । भाट्ट. ३।१।४५.

● जयमन्त्रेषु वित्तादिशब्दानां चतुर्वन्तपाठो न
कर्तव्यः, किन्तु यथासामान्यतमेव प्रयोगः। स्कंर्षः
२।४।११. ● जयहोमाः 'विचं व स्वाहा' इत्यादयः।
राहन्त्र-होमाः 'ऋतापाह्' इत्यादयः। अन्त्यान्तहोमाः
'अग्निर्भूतानाम्' इत्यादयः। ते च न कृष्यादिषु
लौकिककर्मसु, किन्तु वैदिककर्मेषु कर्तव्याः। वि. २।४।११.३

* जयहोमसन्त्राणां प्रथमान्तचतुर्थ्यन्तपाठयोः समुच्चयः
इति चेन्न, किन्तु विकल्प एव । संकल्प. २।४।२२.

● जरणम्— (सम्यजरणम्) गार्थीगन-भट्टि-
गणवितृषीकरण प्राणाव्यसक्त्युपस्थान-नाम्यक्षतादगमन-
रूपानेक्यथेदेः । सु. प. १११८. ● जरणं मध्यमापा-
नितोपः । तत्र शोभे 'ह्रिय मे गात्रा' इत्यादिमन्यः ।
जरणापि च सम्यगुपवेशनादिकं कर्तव्यम् । जराणां च
मध्यगम् । वि. ३।२।९. ● जरणस्यापि 'मुक्त्वा वै
शुक्लमास्थाय तदर्थं परिणामयेद्' इति सुतावनादि-
प्रसन्नसाध्यव्यम् । कु. ३।१।१।२३ । 'मुक्त्वा राजवदा-
सीत यावद्वस्त्रमन्ययः । ततः पदशतं गच्छेद् शोभे
दुष्टौ शपीत च ॥' इति च वैद्यके । के.

● जराऽऽदिशब्दानां यदागमपरिभाषया एतन्ना-
मद्भावात् प्राक् जराशब्दत्वाच्चविश्लेषोपरत्यापकत्वेन
निरूपयितुं शक्यते इति चेन्न (साक्षादनुपूर्व्येऽदिशब्-
दस्य विशेषणत्वापेक्षया यदागमपरिभाषया यदागमपरिभाषया) गु-
णवत्त्वात् । अति. १. ६७.

● जर्जिया: भारव्याप्तियः । 'अनाहुतिर्न जर्जिया गवीपुत्राय' । वि. १०।८।४. ● जर्जिया: वृन्निनाः (चार्ले इति भाषा), गवेपुत्राः वृन्निनाः, इति मद्रभाषकः । जर्जिया: अरवतियाः, गवेपुत्राः वन-

वा— प्रकरणे अहीनस्य अत्यन्तमविद्यमानत्वात्
 वाक्यस्य युक्तत्वाद्दोषसत्तां प्रकरणेन अनुगृह्यमाणमुक्तव्यते
 इति अद्वयान्तः ।

शा— 'जङ्गलभयमानधर्मोऽयं वाक्यात्, प्रक-
रणेन तु ॥ कृत्यवङ्गम्, दुर्बलं तच्च तेनायं पुरुषा-
र्थता ॥ सत्यं यदि विरोधः स्याद् वाक्यप्रक्रिययो-
रिह ॥ ततः फलं प्रकल्येत, न तत्रास्ति विरो-
धिता ॥ जङ्गलभयमानः पुरुषः कृतावपि हि
विद्यते ॥ तत्संस्कारमुखेनैव कृत्यर्थस्य भविष्यति ॥
अवश्यं हि फलं कल्प्यं तत्राध्याहारतो वरम् ॥
प्रकृत्येतैव संवन्ध इति कृत्यर्थता सिधता ॥' एक
देशिना तु (प्रामाकराणाम्) नायं कृत्यर्थता सिध्येत् ।
निमित्तं हि जूमिका । निमित्तं चापिकारिविशेषणम् ।
अतो जूमिका निमित्तमुक्तस्य पुरुषस्य अधिकारिणः । अतः
नाक्ये श्रुतस्य लाभत्वात्, कार्यस्य च फलानपेक्षत्वात्
अनपेक्षं संपूर्णं वाक्यं न प्रकृत्यसंवन्धमुपेयात्, स्वतन्त्र-
मेव पुरुषस्ये स्यात् इत्यासां तावत् । ९.

सोम-—द्वौक्तशुद्रकृतधर्मवत्स इह अपवादकरणात्
संगतिः । आश्वर्योदाहरणान्तरे तु स्तनस्य मन्वावर्क-
णार्थत्वात् सुखावतरणार्थीयैर्विशेषणशलाख लिङ्गात्
स्तनस्य तत्त्वोपपत्तयैव बोध्यम् । सुत्तार्यस्तु- यथा
द्रादश्याहीनस्य इति उपद्रादश्यावै वाक्येन अहीनधर्म-
स्था मन्ववचने तीर्थस्तान् च वाक्येन लिङ्गेन च
परपार्थ्यावगमात् शुद्रपुरुषधर्मः स्यात् इति ।

वि—'नञ्जम्बमानमन्त्रोक्तिः पुनो धर्मः श्रुतोक्त ।,
वाक्यादायः, प्रक्रियया द्वितीयोऽस्त्वविरुद्धया ॥' ९.

भाट्ट— ज्योतिषोमे 'तीर्थे स्नाति, तीर्थमेव हि समानाना भवति' इत्यत्र तीर्थस्नानस्य प्रकरणादेव पूर्ववत् आराद्रूपकारकत्वं प्रतः पशुपुरोडाशव्याख्येन दृष्ट-
रूपमलापकरणार्थलक्षितेन चाधिकां श्रुत्युक्तपुरुषधर्म-
त्वम् । 'अप्यु दीक्षातपवी भाषेयन्' इत्यर्पवादे
अप्यु दीक्षावत्त्वसिद्धीर्नान्, दीक्षायाश्च यमनिष्पत्तिप्रद-
रूपायाः पुरुषपदस्कारकत्वं 'गृहपति दीक्षयति' इत्या-
दिना दृष्टत्वादिपि स्नानस्य श्रुत्युक्तपुरुषधर्मत्वम् । अतः
एव कर्तव्योऽयं वेदधर्मादनुपगमेऽपि कल्याणानो उपशोऽ-

कल्पणात् अस्मै वाजमानत्वमिति स्पष्टत्वादेव इदं मूले उदाहृतमपि न विचार्यते । दर्शपूर्णमासयोस्तु 'जज्ञम्य-
मानो ब्रूयात् मपि दक्षकृत् इति, प्राणापानावेव आत्मन्
षत्ते' इति श्रुतो मन्त्रपाठ, किं शुद्धकृतुर्मर्मा, उत
शुद्धपुरुषर्मर्मा, आदोशिवत् कतुयुक्तपुरुषर्मर्मा इति
चिन्तायाम्, पूर्ववत् पुरुषस्य शाननुवाचत्वापि सर्वप्रधान-
भूत्वाया भावनाया चैवादिषत् विशेषणत्वेन उपादानात्
प्रवर्ग्यस्यायेन (३।३।१२) प्राधान्यकल्पनाऽनुपपत्तेः
' लक्षणेदेवोः क्रियायाः ' (पर० ३।१२।२६ क्रियायाः
परिचायके, हेतो च अर्थे वर्षमानात् धातोर्लट्, शतृ-
ज्ञानचौ सः । हेतुः फलं कारणं च) इत्यनेन अनुवचन-
क्रियायां लक्षणत्वेन अवगतस्य जुग्मभग्य भाग्यत्वादिना
लक्षणत्वायोगात् निमित्तत्वप्रतीतेः जुग्माया निमित्ते अनु-
वचनं भेदनहोमवत् आरादुपकारकम् । शाननुवाचकर्ता
तु आर्यप्रास्तावदानुवादः । वस्तुतस्तु, अनुवचनस्य आरा-
दुपकारकत्वे समाख्यया आध्वर्यवत्त्वापत्तेः यजमानान्य-
पुरुषजुग्मायामपि तत्कृतं क्रमन्यासापत्तेः, शाननुक्तजुग्मा-
कर्तृकृतकालनुवादादनुपपत्तेः अदृश्य जुग्मायाः पुरुष-
विशेषणत्वमङ्गीकृत्य जज्ञम्यमानकर्तृविशिष्टधनुवचनमेव
आध्वर्यव विशीयते आरादुपकारकत्वेन । तत्तत्र जुग्मायाः
क्रिया प्रति निमित्तत्वेन अवधारणाया आध्वर्यमेव
मस्याः वपटकारादिवत् निमित्तत्वमिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु, जङ्गम्यमानस्य कर्तृत्वेन अनुवचनं प्रति गुणवाङ्मोहारे गुणानुरोपेण प्रमाणभूतानुवचनस्य कर्तौ पाक्षिकत्वापत्तेः जङ्गम्यमानस्य क्रिया प्रति शब्दतो विशेषणस्यापि स्वर्गादिवदेव प्राधान्यम् । तदा हि प्रधानानुरोपेन पाक्षिकत्वेऽपि न दोषः । ययपि च तद्विहितकारकत्वेव प्रमाणाऽर्थः, न तु संस्कारत्वम्, तथापि कर्तृत्वस्य फलप्रदानाधिकरणत्व-सद्व्यधिकरणत्वविद्यमानमेवेन मिश्रत्वात् उक्तव्युत्पत्त्या इह फलप्रदानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव प्रमाणाऽर्थत्वात् फलभोक्तृत्वस्पर्धार्थव्यतिषिद्धिः अतिक्रैव । एतद्विमिश्रणैव कोऽसौ अपि द्वारित्वस्य प्रमाणाऽर्थ-त्वीकिः इति व्येगम् । अतो जङ्गम्यमानोदेतेन अनुवचनविधानात्, प्रकरणानुरोपेन च पाक्षिककोपे प्रमाणाभावात् शब्दपरार्थमेवम् । न च फलजनना, प्राप्ता-

ग्रहश्च । यथा 'विषं भक्षयितव्यं न कदाचित्' इति विषभक्षणस्य कर्तव्यता प्रतिषेधसंज्ञार्थं कील्यते, नातु-
ग्रहानाम् । एवमिहापि द्रष्टव्यमिति ।

दृष्टुः— [अत्र असद्विपक्षिततायाः, आनन्दा-
भगीयायाः मुद्रितायाः, लिखिततन्त्ररत्नानुसारिण्याश्च
दृष्टीकायाः, पाठा भिन्ना भवन्ति अंशतः । तत्रादौ
तन्त्ररत्नानुसारिण रत्नदूरेण पाठो निवेश्यते] (पूर्व-
पञ्चमाह—) चतुर्थेऽपि [अधिकरणे तृतीये इव] नास्ति
पर्युदासः । (तत्र तावत्) अजर्तिलयवाग्वा जुहुयात्
इति संकल्पेन पर्युदासमात्रः । यदि होमे (पयोविधेयं
क्षेपः) क्तो जर्तिलयविधानम् अनर्थकम् (स्यात्) ।
अथ एवमुच्येत अनाहुतिः कर्तव्येति, तथा (सति)
होमस्यैव अभावात् सर्वत्रैव (जर्तिलयविधानं पयोविधानं
च) न घटते । तस्मात् 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्' इति
(विधिना) विहिता यथागूः अनेन प्रतिविध्यते,
निषिध्य (च) पयो विधीयते । तस्मात् (जर्तिल-
यवाग्वा पयसा वा इति) विकल्पः । [इति पूर्वः पद्यः ।
अथ यथालिखिते यथामुद्रितं च दृष्टीका निवेश्यते]
चतुर्थेऽपि नास्ति पर्युदासः । अजर्तिलयवाग्वा जुहुयात्
इति संकल्पेन पर्युदासमात्रः । यदि होमे (यदि पयोविधेः
होमे—इति मुद्रिते) पयश्च जर्तिलयवाग्वा प्राप्नुयात्
(तथा सति—इति मुद्रिते अधिकम्) पर्युदासः स्यात् ।
न चेतयोः प्राप्तिः, पयस्तु केवलस्य । अथ एवमुच्येत
(अजर्तिलयवाग्वा जुहुयादिति, ततो जर्तिलयविधान-
मनर्थकम्—इत्यपि लिखिते) । अथ एवमुच्येत
अनाहुतिः कर्तव्येति [इत्यादिः अवशिष्टः पूर्वपद्यः
समानः विनयेऽपि । अथ विद्वान्तमन्यः प्रापो मेद्रामायात्
रत्नदूरेण एकत्रैव निवेश्यते]

उच्यते । अर्थकादोऽप्यम् (पयोहोमस्तुतये । कप-
मिताह—) 'अनाहुतिर्ये जर्तिलयश्च' इति अनाहुति-
यत्नेन प्रतिविध्यस्य विकल्पनिष्ठस्य (एवं पूर्ववती)
त च 'पयसा जुहुयात्' इत्यनेनैव स्मर्यते विज्ञतो
विनाऽपि प्रतिषेधवचनेन । तस्मात् प्रतिषेधो न घटते ।
सर्वत्र अप्यम् 'पयसा जुहुयात्' इत्यादि (गीर्वाणमन्त्र)
वाक्येनैव (एव) घटते । यथा 'देवदत्तः सोमो

विद्वान्' इति । 'एवंगुणविशिष्टोऽपि यशदत्तमपेक्ष्य
अविद्वान् अशोमनश्च' इति । तत्र ये देवदत्तस्य
निन्दास्तुती, न ते देवदत्तायै (देवदत्तं विधातुं निषेधं
वा उच्यते) किं तर्हि यशदत्तायै । एवमत्रापि निन्दा-
स्तुती पयोविधानार्थे ।

सोम— जर्तिलाः कृष्णतिलाः (फाटले) गवेयुकाः
गृणतण्डुलाः इति अट्टमास्करः । जर्तिलाः आरण्यतिलाः,
गवेयुका वनगोधूमाः इति केचित् (वनगोधूमा नाम
वैष्णववाः स्युः । अन्येषां वनगोधूमामानुपलब्धत्वात् ।
परन्तु वेणुयवानामप्ययं दृष्टक विहितम् । के.) ।
सूत्रार्थस्तु— यदि अन्यत् न विधीयेत, तदानीमेव
शिष्ट्या धूममाणो नन् प्रतिषेधार्थः स्यात् अन्यविधौ तु
अर्थवादः तद्विधेरेव जर्तिलादिविकल्पस्य सिद्धत्वात्
विकल्पायै प्रतिषेधानयंकायात् परद्रव्यान्तराधिपानासम्भ-
त्वात् स्तुत्या एकस्यैवादिति ।

यि— 'जर्तिलोक्तो चतुर्थो किं विकल्पोऽप्य पयः-
स्तुतिः । विकल्पः पूर्ववत्, मेवं वाक्ये स्यात् पयसा
गृह ॥' तस्मादर्थवादः । विकल्पे पद्यद्वयम् । होमाभार-
स्तुतीयः पद्यः । पयोविधिस्तृतीयः ।

माह— अग्निहोत्रे 'जर्तिल' (भाष्यत्) इति
मुक्तम् । तत्र जर्तिलगोप्युक्तयोः प्रथमवाक्येन विहितयोः
अनाहुतिः इत्यनेन प्रतिषेधः, उक्तं तयोऽप्यं पयोहोम-
विषयैवाद्यः इति चिन्तायात्, आख्यातमेद्रभक्षणेन
मिश्राकस्यवस्यैव प्रीतिः स्तुतिपुत्राया एकत्राकस्यव-
कृत्येन प्रमाणाभावात्, प्रथमात्राकस्यैव च रश्मिभिरभ्य-
ज्येन जर्तिलगोप्युक्तयोरगोः विषेधवारदयकायात्, अना-
हुतिः इत्यनेन च निश्चेद्रीगतमपिषेधकत्वात् तयोर्विहित-
प्रतिविधिरात् विकल्पः । अन्यस्तु पद्य एव विधिः ।
इति प्राप्ते, यद्यपि आद्यो जर्तिलगोप्युक्तयोः विधिः
स्यात्, तथापि अनाहुतिः इति निन्दता न स्वतन्त्र-
विषेधोमयनम् । तत्कल्पस्य विकल्पस्य गीर्वाणमन्त्रेन
पयोविधिर्ज्ञेयः सिद्धमात्रः । अथ एव अनाहुतिः इति
निन्दा नहिनिन्द्यात्वेन पयोविधिमुच्यते । अतएव
जर्तिलगोप्युक्तयोरपि पयोविधिर्ज्ञेया पद्यसंज्ञक्यै
एव । न तु तद्विधेः । परस्मैपदा मन्त्राद्योक्ति

यैसादिनीरधर्मास्तरङ्गके । अनुगम्याय तस्मिन्ने केनेऽप्य-
नुगता यथा ॥ 'इति यादमुधाकरः । साहस्री. ६३८.

॥ जलतरङ्गबुद्बुदन्यायः । चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य
जलतरङ्गबुद्बुदन्यायेन तत्रैतौल्यत्तिलययोः भवगत्य
'एष योनिः सर्वस्य प्रभवान्पथो हि भूतानाम्' इति
तदन्यायात् सर्वस्येति भाव इत्युक्तमिति । साहस्री. ७४३.

॥ जलताडनन्यायः । यथा जलस्य ताडनं न्ययै
तद्वत् अन्यथापि । साहस्री. २९७.

॥ जलतुम्बिकान्यायः । यथा पङ्कजिता तुम्बिका
नदीसमुद्रादौ ममती पङ्कजस्ये भवकारो आगत्य तिष्ठति,
तथा जीवो देहस्थे लोकादाकारो गत्वा तिष्ठति । अत-
मेव तस्य मोक्ष इति दिगम्बरजैना मन्यन्ते । अनेनैव
न्यायेन देहावधारणमनिति (सारस्वत-) वैवाचरणाः ।
साहस्री. ८.

॥ जलतैलन्यायः । जले प्रसृतस्य तैलस्य यथा
बलेपरि गमनं भवति, तथा कर्मबन्धमुक्तस्य जीवस्य
लोकावायात् उपरि गमनं भवति, य एव मोक्षः
जेनमते । साहस्री. ८.

॥ जलनिमज्जनन्यायः । स्पवहारे दिग्विजितो-
ऽप्यु । संप्रह. । अथ याज्ञवल्क्यः 'सत्येन माऽभिरक्ष
ह्वं हरणेत्यभिधान्य कम् । नामिदमोदकस्य
गुदीत्योरु जलं विरोत् ॥' २११०८ । मिताक्षरा-
दे वरुण सत्येन माम् अभिरक्ष त्वम् इत्यनेन मन्त्रेण कम्
उदकम् अभिराज्य अभिमन्त्र्य नामिदमोदकस्य नामि-
दमोदकस्यित्यस्य पुरुषस्य ऊरु गृहीत्वा शोष्यो जलं
प्रविशेत् बले निमज्जेत् । एतच्च वरुणपूजायाम् (ब्रह्माय)
गत्याम् । ततः किं कर्तव्यम् इत्यत आह- (याज्ञ.)
'समकालमिधुं मुक्तमानीयान्यो जयी नरः । गते
तस्मिन् निमज्जाह्ं पश्येत्प्रेक्षुद्रिमाप्नुयात् ॥'
१०९ । मिता- (निमज्जनात् कम्) विपु शरीरं मुक्तं
एवो वेगवान् (पुरुषः) मन्त्रमपराधस्येन गत्वा
तमराय शरीरं तिष्ठति । अतश्च पुरुषो वेगवान् शर-
मेष्टस्यने लोहमूले तिष्ठति । एवं स्थितो (ततो)
तूर्णवन्तं क्षालयित्वा शोष्यो निमज्जति, ततश्चालयेत्
लोहमूलेति तत्रैव द्वारं प्रपद्यते ततश्च जलं गच्छति,

(तत्रत्यः) शराह्री च तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूले
प्राप्य अन्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा (शोष्यः)
शुद्धो भवति इति । के.

॥ जलविन्दुनिपातन्यायः । यथा जलकणिकापातेन
घटः क्रमशः पूर्यते, एवं विद्यानां धर्मस्य धनस्य च
क्रमशः संचयो भवतीति विधयेऽस्य प्रवृत्तिरिति । उक्तं
च- 'जलविन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः । स हेतुः
सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥' इति । साहस्री.
६४८.

॥ जलमन्यनन्यायः । यथा जलस्य मन्यनं
न्ययम्, न नवनीतमदम्, तददपि । साहस्री. २९८.

॥ जलमौक्तिकन्यायः । अयं देशकालप्राप्त-
विरोधादल्पमपि महत्तमस्य जलमौक्तिकन्यायेन प्राप्नोतीति
दर्शनादिति । म० मा० अनु० १२ अ० श्लो० ९
टीकायायुक्तः इति । साहस्री. ७६३. ० (हावीबल-
मेव मौक्तिकं भवति) स्वामिचिक्मेदनिवृत्तिः भ्रमर-
कीटक-लोहरज-जलमौक्तिकविद्यानां विरोधान्नातुकरिण
(इति) विद्यायाऽधिकरणे स्पष्टमुक्तम् । श्रीकर.
२११८ मू.

॥ जलूकन्यायः । हा हि कानलमाऽपि धीर-
मपहीत्वा रक्तमेव गृह्णाति तथा तालः । संप्रह. । अन्ये-
ऽपि जलूकन्यायः बृहदारण्यकोपनिषदि उक्तः 'तद्यथा
तृणजलपुष्पा (तृणस्यः कीटकः) तृणस्यान्तं गत्वा अप-
मात्रममात्रस्य आत्मानमुपरीररति (तृणान्तरे गच्छति),
एवमेव अत्रमात्मा इदं शरीरं निहत्य अन्यमात्रमात्रकस्य
(धारणया अयं देहं गृहीत्वा) आत्मानमुपरीररति '
इति । ४।४।१.

● जलजलहृद्भुजा तृतीय (स्थान) ' तत्र-
मपि ' इत्यादी इति वेदातिताः । मणि. ४. ७६.

॥ जलजलहृदस्थानवृत्तिन्यायः । यत्र शब्दे-
देवस्यागेन एव देवतास्य, तत्रैव प्रवर्तते । यथा 'गोऽयं
देवदत्तः' इत्यादी तत्प्राप्तदेवतास्यमप्यत्र इत्यम्
इत्यादिशब्दस्य र्थभेदस्यानवधिः सत्यः । साहस्री ४१७

● जलशायी भवशक्त्यर्थे चरते । 'गृह-
कृतेन प्रसार प्रवर्तते' इति । इदं मन्त्रिण-एवमप्य-

(प्र णो देवी) ' बाह्व्यस्य (त्या) मन्त्र्य वाग् यन्तव्या ' (बृहस्पते अति यदर्थः) इति । स्तुतयः ' अमि-
र्मूर्धा दिवः ' इति । आशिषः ' आशुदां अग्नेऽस्मागुर्गे
देहि ' इति । अभिधानार्थाः ' एयोऽसि ' इति । अथ
जप इति, कः शब्दार्थः ? ' जप भ्यक्तायां वाचि ' इति ।
जप्यते इति जपः । यद्येवम्, अयमपि जपः ' अमि-
र्मूर्धा दिवः ' इति । अयमपि जप्यते । सत्यम् अय-
मपि जपः । स्तुतिरपि तु इत्यते । अयं तु जप एव
केवलः । इतरैः स्तुत्यादिभिः समुच्चयमाणे एतस्मिन्,
जपाधार्मिकमुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानां भेति केवला जपाः
प्रतीयन्ते । यथा ' ब्राह्मणाः परित्राजका ब्रह्मचारिणश्च
निर्मण्डनित ' इत्युक्तेः वेत्तव्यब्राह्मणा ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते,
तद्वत् । ननु ' इदं विष्णुर्वि चक्रमे ' इति स्तुतिरियम् ।
न खलु । नास्त्वत्र स्तुतिशब्दः । नापि किञ्चित् स्तोतव्य-
मस्ति । ननु विष्णुः ? न च विष्णुना स्तुतेन कधि-
दयोऽस्ति । न स्तुत्यो विष्णुः क चिदङ्गीक्रियते । नापि
स्तुतिः कर्तव्या चोदिता । यवनमानं तु चोदितम्, वैष्णवी-
मनूयति । तत् कर्तव्यम् । यवनं जपनमिति समानार्थः,
यस्मात् ' जप भ्यक्ताया वाचि ' इति स्मर्यते । तेन यत्र
यवनमानं मन्त्रस्य क्रियते न स्मर्यते नाशस्यते, स जपः ।
अथ जपस्य अभिधानार्थस्य च को विशेषः ? जपे
यवनमानं मन्त्रस्य क्रियते, न स्मर्यते । अभिधानेन तु परः
उताऽउता वा गुणेन आदिश्यते ' एयोऽसि त्वेयोऽसि ' इति ।
तेषां तत्तत्तत्कर्मण्यत्वात् विकल्पे प्राप्ते, उच्यते ।
समुच्चयः । कुतः ? आशीःपृथक्त्वात्, जपपृथक्त्वात्,
स्तुतिपृथक्त्वात्, अभिधानपृथक्त्वाच्च । नहि इदं विष्णु-
रिति चोऽर्धोऽभिधीयते, स एव पावका नः वरस्त्वर्त्त-
नत्वेन । एवं सर्वम् । तस्मात् नानाऽर्था एते । अतस्तेषां
समुच्चयः स्यात् ।

दृष्टुं— ' वैष्णवीमन्त्र्य वाग् यन्तव्या ' एव-
मादीनि उदाहरणानि । एतेषां मन्त्राणां विकल्पः समु-
च्चयो वा इति विन्यसे । (तत्र) कुलं न्यायेन विकल्पे
प्राप्ते उच्यते, समुच्चयः इति । कुतः ? अन्यकार्यत्वात् ।
(तथाहि,) वैष्णव्यामुक्तिः (इदं विष्णुर्वि चक्रमे इत्य-
स्याम्) ये वगैः, तेषामुच्चारणम् (अदृष्टार्थम्)

कर्तव्यम् । इदं हि जपशब्देन उच्यते । यः पुन-
स्तत्र पदैः उच्चार्यमाणैः स्वाभाविकः अर्थमत्ययः, सः
अचोदितत्वात् अविवक्षित एव । अथवा अयमर्थप्रत्ययः
संयुक्तत्वात् वर्णोच्चारणस्यैव अङ्गम् । (कः पुनर्जपं दीनां
विनोपः ? तत्र जपः उच्चारणमात्रम् । स्तुतिमाह—) यत्र
पुनः ' आग्नेः स्तुवते ' इति चोदना (तत्र स्तुतिः) ।
तत्र कानि चित् पदानि शुभं प्रत्यापयन्ति, कानि चित्
शुणिनम् । तत्र गुणगुरुव्याचारेण स्तुतिर्भवति । (अमि-
वानस्य स्तुतितो विशेषं दर्शयति—) स्तुतिचोदनासु स्तुति-
मात्रस्य (गुणमिधानात्मकस्य) चोदितत्वात् विपरिवृत्त्या
न गुण्यर्थन्यासिः विवक्ष्यते । कर्तुं प्र (अभिधानेषु द्वे)
विपरिवृत्त्या स्तुतिः शुणिनं व्यापयति । (आशीःस्वरूप-
माह—) गुणी व्याप्तो यत्र प्राप्यते, ते मन्त्र आशिषः
उच्यन्ते ।

समुच्चयं च दर्शयति । २ ॥

भाष्यम्— समुच्चयं दर्शयति शब्दानुवचनयोः, ' निः
प्रथमामन्वाह ' इति ' भिदन्तामन्वाह ' इति । समुच्चये च
तति प्रथमा चोचमा च विद्यते, न विकल्पे । तस्मादपि
समुच्चयः । यावन्मानेविति प्राप्तिर्को निर्देशः ! एकस्मिन्
मन्त्रे नितयमपि स भवति, स्तुतिरभिधानं जपश्च । यथा
' इदं विष्णुर्वि चक्रमे ' इति, यदि विष्णुर्बोध्यते ततः स्तुतिः,
अथान्यस्यैव हृत्तान्तः व्याख्यायते ततोऽभिधानम् । अथ
आत्मनाऽवधार्यते, ततो जपः ।

ज्ञा—यत्र उक्तमपि अर्थप्रत्ययम् अविवक्षित्वा उच्चा-
रणमात्रमदृष्टव्यं क्रियते स जपः । गुणसंकीर्तनं स्तुतिः ।
आशासनम् अमीष्टभाष्येनम् आशीः । गुणविशिष्टगुणि-
कीर्तनमदृष्टार्थमभिधानम् ।

सोम—सूयार्थस्तु— बाब्रमानेषु मन्त्रेषु अकर्म-
संयुक्ताः कर्मणि करणत्वेन संयोगरहिता ये जपाः ये च
आशीरादयः, तेषु समुच्चयः स्यात्, आशीरादिष्वाम्नादृष्ट-
पृथक्त्वात् इति ।

वि— ' सारस्वतीमन्त्र्येति विकल्पोऽप्य समुच्चयः ।
जपैक्यादादिम्, अन्यः स्यात् प्रकारस्य विभेदतः ॥ '

माह— सति जपसंज्ञकाः के चिन्मन्त्राः ' वैष्णवी-
मुचं जपति ' इत्येवं जपतिचोदना विनियुक्ताः । तत्र

द्वयसंनिपाते तन्मत्वस्यैव उचितत्वात् । एतेन अदृष्ट
साजाल्येऽपि नित्यकाम्यदर्शयिष्यतेऽपि अग्रहमाण-
विशेषतया तन्मत्वमेव, न तु काम्येन नित्यमवग्रहः,
मानाभावात् । काम्ये सति तस्यैव निमित्तत्वापि प्रयोजक-
त्वस्य प्रामाणिकत्वेन तदभावनकल्पनार्थं प्रमाणाभावात् ।
इतरथा कामनायाः फलोत्पत्तिं प्रत्येव कारणत्वकल्पनेन
वैपरीत्यत्वापि वक्तुं शक्यत्वात् । न्यक्तिभेदे परं
काम्येन गोरोहनादिना नित्यमवग्रहार्थविधिः प्रवृत्तेनेति
तद्विषयोऽयं काम्येन नित्यसिद्धिः प्रवृत्तेनेति प्रवादः ।
अस्तु वा तादृशस्थलेऽपि अवग्रहः । तथापि अदृष्ट-
यैवात्येन कं वित् प्रवृत्तः । अथ एव 'अवगर्पं चरेत्
कृच्छ्रमतिरुच्छं निपातने । कृच्छ्रमतिरुच्छावशृङ्गते'
(अत्र तृतीयपादे छन्दोभङ्गः । स्मृतौ तु अथ 'विप्र-
दण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिरुच्छो निपातने । कृच्छ्रमतिरुच्छो-
ऽमृकपाते' इति पाठः । याज्ञ० २।२९२) इत्यत्र अमृ-
कपातरूपस्याप्यनिमित्तत्वाप्यधिक्येन व्यापकनिमित्तत्वा-
वगूणधत्तत्वात्निमित्तकत्वाप्यधिक्येन सजातीयपक्षेरेव
प्रवृत्तविधिः विज्ञानेश्वरेणोक्तः । तत्रापि तन्मं प्रवृत्तौ
वेति तु स्वयमूहम् । विज्ञातीये तु नैव कं चिद्वचनं विना
प्रवृत्तः इति प्रकृते अदृष्टार्थत्वेऽपि जागरणशरीरं प्रवृत्तः ।
वस्तुतस्तु, दर्शपूर्णमासशरीरपि यदि रात्रिजागरणं विहितम्,
तदा दीक्षणीयाऽऽदेः उपसृक्त्वात् तत्र तद्विषय एवेति
कं प्रवृत्तः ।

मण्डनम्— 'स्मात् प्रायणीयाऽऽदिपु जागृतिः
पृथक् ।'

शंकर— 'दीक्षार्थजागरः पृथक् ।' ९.

● पत्नीसंनहनं दीक्षणीयायामपि नेत्युक्तं बीधायनेन ।
नहि तददृष्टार्थम्, येन जागरणन्यायेन पुनः क्रियेत ।
भाट्ट. १।२।१३.

● जाग्रदध्वमाणां वास्यर्थेतिवचनम् । 'अग्रह-
वशेऽहोरात्रं स्याच्छीप्रप्रदमसंभूतम् । १०९ ॥ गन्धर्व-
नगरेऽस्मानि पूर्वदृष्टं यदादि च । पूर्वानुभूतशरीरं च
रश्मिस्तोषणं तथा ॥ ११० ॥ मृगनोदयम् विज्ञाने
कारणत्वेन कल्प्यते ॥ १११ ॥ श्लोका, निरात्मनकादे,

॥ जाग्रद्व्यसनाऽनुयुक्तः स्वप्नः इतिन्यायेन
स्वप्नस्यापि जाग्रद्व्यसनादेतत्त्वोपदेशात् । श्रीकर.
२।१।२९ ब्रम्.

● जाघनी अग्नीषोमीयपक्षौ पत्नीसंयजेषु निवता ।
ता च न प्रतिपत्तिः किन्तु अर्थकर्मैव । वि. १।२।१६.

॥ जाघनी चैकदेशत्वात् । ३।३।१०।२० ॥

'जाघन्या पत्नीः संयजयन्ति' इति दर्शपूर्णमासयोः
श्रूयते । इयं जाघनी प्रतिपदत् दर्शपूर्णमासप्रकरणत्
पक्षौ उच्यन्ते, जाघन्याः पशोरेकदेशत्वात् । जाघनी
हि पुच्छभागः पशोः अवयवः । तस्याः दर्शपूर्ण-
मासयोरसंभवः, तत्र पशोरभावात् । तस्मात् यत्र पशुसंयज
उत्कृष्टस्या । यदाभ्यो दृष्टान्तर्गः । इति पूर्वः पक्षः ।

चोदना वाऽपूर्वत्वात् । २१ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाक्येन न्यायतन्मं सिद्धान्ती
व्याह । पत्नीसंयजानुद्दिष्टं अत्र वाक्ये जाघनी विधीयते
इति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयजेषु वाक्येन विकल्पितायाः
जाघन्याः चोदना विधिरेव । पत्नीसंयजानां पूर्वत्वात्
प्राप्तत्वात् जाघन्याश्च अपूर्वत्वात् अग्रतयात् । सूत्रे
प्राप्तत्वात् अप्राप्तयात् इति उभयथा छेदः । तस्मात्प्रो-
क्तैः । इति सिद्धान्तः ।

एकदेश इति चेत् । २२ ॥

'जाघन्या पत्नी, संयजयन्ति' इत्युक्ता जाघनी यस्मात्
पशोरेकदेशः, दर्शपूर्णमासयोश्च नास्ति पशुः, तस्मात्
जाघनी पशो उच्यन्तेव इति चेत् । 'जाघनी चैक-
देशत्वात्' इत्युक्तव्येवानुभाषणार्थं सूत्रम् । इति चेत्
पूर्ववर्ती सूत्रात् ।

न, प्रकृतावशात्प्रतिपत्तेः । २३ ॥

परिहरति सिद्धान्ती । इति चेत् । कुतः ? प्रकृता
इयंपूर्णमासमित्रायाम् अग्रत्वेन पशुजाघन्याः शास्त्रात्
निष्पत्तेरभावात् । जाघन्याः निष्पत्तिः शास्त्रेण न विहिता,
छागहरिणादेरेषि कस्य शिष्यं पशोर्भावन्याः कदादिनाऽपि
शरीरविषयं शक्यत्वात् । कस्तुरिरङ्गाचार्यैस्तु प्रवृत्तेः
इति पदं स्वीकृत्य जाघन्यायामिदं पशो इति न्यायस-
त्तम् । य-पुच्छके तु 'न प्रवृत्तौ चाग्रनिर्वापः' इति
पाठः । पशुः कुतः ? 'न प्रवृत्तेरभावात्प्रतिपत्तेः' इत्येव

हरणम् । 'येन कर्मणोऽसौ तत्र जयान् जुहुयात्' 'राष्ट्रभूतो जुहोति' इति 'अभ्यासानान् जुहोति' इति । तत्रैते किं सर्वकर्मणा कृष्यादीनां शेषभूताः, उत वैदिकानामभिहोनादीनामिति । शेषत्वं तु निर्यातकर्म-संख्यात् फलश्रवणात् । किं तावत् शास्त्रम् ? सर्वकर्मणां शेषाः, विशेषानभिधानादिति ।

वा— इह वाक्यावधारितकर्मशेषत्वानां तद्विशेष-संख्याश्रित्यते । पूर्वपक्षवादी तत्र परमत्रापि आहवनीय-संयोगो होमानां प्राधान्यात् तद्विशेष-आहवनीयप्रवृत्तेः कृषिसेवादीनामपि ऋद्धिसाधनकर्मत्वाविशेषात् शङ्क्यते 'येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्' इत्येवमुपलक्षणं कर्तुम् इति मन्यमान आह सर्वकर्मणा शेषो जयादिरिति । तेन सेवा-दिनाऽपि ऋद्धिमिच्छन् आहवनीये जयादीन् जुहुयात् । न चाहवनीयस्य एते न प्रयोजकाः, होममात्रोद्देशेन आहवनीयविधानात् । तेन अनादिवातेः मा नाम भूवन्, आदितामिना तु वर्णानुरूपं लौकिकमपि कर्म अनुलिखता कर्तव्याः । एवं च अनारम्भवादस्वरूपो न भग्नो भविष्यति । न च एवमादयः साक्षात् कर्मसंबन्धिनः प्रकृत्यर्थः स्यास्यति, कामं वा पुनरुक्तमयात् विवृतिं बर्णयेशुः, कृष्यादियुं तु न वा चित् पुनरुक्तताशङ्का इत्यवर्जनमेव युक्तम् ।

होमास्तु व्यवतिष्ठेत्साहवनीयसंयोगात् । २६ ॥

आप्यम्— न चैवदस्ति सर्वकर्मणा कर्षणादीनामपि अङ्गभूता इति । होमा एते, अतो न्यवतिष्ठेत् । आहवनीयसंयोगो भवति होमेषु 'यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽक्षयमीष्टः प्रीतो भवति' इति । तेन मत्वा-हवनीय, तस्यैते अङ्गम् । न च कृष्यादीनि आहवनीये वर्तन्ते । न चैषा गार्हपत्योऽस्ति, यतः प्रणीते आहव-नीयः स्यात् । तस्मात् न कर्षणादीनां जयादयः ।

वा— न्यवतिष्ठेत् एते होमा वैदिकेष्वेव, न सर्वत्र भवेयुः । कुतः ? 'समानदेशता नियमिष्यतेऽङ्ग प्रधानयोः । न च कृष्यादिभिः साक्रमेयां स्यात् सुव्यदेशता ॥' कर्षणं हि भूयो क्रियते, राजकुले च सेवा । जयादयश्च होमत्वात् अविविधताधिकरणान्तराः एवान्तेन आहवनीये वर्तव्याः । तत्र त्रिणा वचनेन

अङ्गप्रधानवैदेश्यम् आपचयानं वैगुण्यं जनयेत् । अस्ति चैषामन्यो विषयः, यत्र अविविधता भवति । तस्मिन् सति नायवित्वा वैदेश्यम् अभ्यनुज्ञास्यते । न च शास्त्रेण अनभ्यनुज्ञातं कृतं फलं ददाति । अतः सगुणसंपादनायैव अनादितामिनामपिदुष्याम् अमनुष्याणां च एते न भवन्ति । तथा कर्मान्तराणामपि । ननु क्षेत्रमेव आह-वनीयं नीत्वा होष्यते । न, तथापि विस्तेजनहोमयोः देशमेदापरिहारात् । सामीप्यमात्रं हि तत्रानुगृह्यते, न तु समानदेशत्वम् । नहि एकैकस्मिन् विद्वारे आहवनीयं निक्षिप्य होतुं शक्यते । न च तावताऽपि समानदेशत्वं भवति । होमास्तु इति च (सूत्रे) हेतुन्यपदेशः । यतोऽस्मी होमाः, तस्मात् न्यवतिष्ठेत् ।

शेषश्च समाख्यानात् । २७ ॥

भाष्यम्— इतश्च परमो वैदिकानां शेषभूता इति । कुतः ? समाख्यानात् । आपर्ण्यमिति हि समा-ख्याते वैदे जयादयः समाख्याताः सन्तः अपर्ण्युणां करिष्यन्ते । कर्षणादियुं अपर्ण्योस्मावात् अनपर्ण्युणाऽपि क्रियमाणाः समाख्यां बाधेरन् । तस्मात् वैदिकानां शेषभूता इति ।

वा— इतश्च वैदिकानामेव जयादिः शेषः । यतः समाख्याऽनुग्रहो भवति । दर्शपूर्णमासादियुं अपर्ण्युर्विद्यते । तदङ्गभूताः सन्तः एते तत्कर्तृकतां प्रतिपद्यन्ते । कृष्यादीनां तु कृत्रिमभावात् भेदेन च जयादीनां वरणादीनामना-म्यानात् अपूर्वत्वात् बोदकेन प्रतिनिर्दिष्टः । यदि च तदर्थमेव अपर्ण्युर्विद्यते, ततः कर्तृभेदोऽपि आपद्यते । नहि कृत्रिमप्राप्तं करोति । तेन समाख्यानात् यो वाक्य-शेषः, अपर्ण्युण कर्तव्यम् अपर्ण्युर्वो यः कर्तृत्वेन शेष-भूतः, स एवमनुग्रहीतो भवति इति न्यस्यासिद्धिः ।

वा— कर्षणपुरुषार्थविचारप्रसङ्गात् पूर्वाधिकरणे अनारम्भवादः प्रसूतः । तद्वस्तुवादेव अनारम्भप्रतीतानां जयादीनां वाक्येनैव कर्माङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषाश्रित्यते । 'तत्राविशेषतः सर्वकर्मावर्त्यत्वं प्रतीयते । वस्मात् कृष्यादिनाऽपीदं सत् तत्रापीं जुहुयाच्चयात् । वस्मात् तत्राप्येवमुक्त्यात् सर्वाव्यां । सुनयादयः ।, नैष प्रधानवैदेश्याद् वैगुण्यं आपद्यते यतः ॥' २९.

(जापन्या पत्नीः इति वाक्यम्) विवृती कार्यं कुर्वन्
उत्पद्यते इत्युच्यते ।

चोदना वाऽपूर्वत्वात् । २१ ॥

भाष्यम्— जापनी वा पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन
विधीयते । कुतः ? अपूर्वत्वात् । अपाता जापनी पत्नी-
संयाजानां गुणत्वेन । तत्र स्वशब्देन पत्नीसंयाजा विहिताः,
जापनीसंबन्धः तेषामविहितः । यत्र च संबन्धो विधीयते,
तत्र अन्यतरस्याम्यत्र विधानम्, संबन्धो नान्तरीयकः ।
यदा संबन्धस्य विधानम्, नान्तरीयको संबन्धिनौ ।
युक्तौ लक्षणत्वेन, तत्र स्वशब्देन संबन्धो विधीयते ।
यत्र तु अन्यतरो लक्षणत्वेन, तत्रैकं लक्षणवित्वा अन्यतरो
विधीयते । लक्षणत्वेन चाप्यपत्नीसंयाजाः । कथमवगम्यते ?
पत्नीसंबन्धाच्च सर्वे यागाः कश्चिदेव तु लक्ष्यते, यस्य
पत्न्यः जापनत्वेन । अथ कस्माच्च जापनी लक्षयित्वा
पत्नीसंयाजा विधीयन्ते ? नास्य अपूर्वस्य यागस्य पत्न्यः
शक्यन्ते विधातुम् । जापन्यां तु लक्ष्यमाणार्थां यागे उपपत्तिके
विधीयमाने वाक्यं मिथेति । अस्ति तु अत्र विहितः
उपपत्तिको यागः, यः पत्नीमिच्छत्येति । तस्मात् यागं
लक्षयित्वा जापनी विधीयते । यत् वाक्येन जापनीविधानं
श्रुत्वा यागस्येति । तदिह यागविधानं न संभवतीत्युक्तम्,
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्माज्जापनीविधानम् । एवं चेत्
दर्शपूर्णमासयोर्विना जापन्या विधुषः पत्नीसंयाजयागः
स्यात् । तस्मादनुक्त्यः इति ।

वा— न वा अस्य विवेककर्तृ इति । कुतः ?
' जापन्युरिदममाना । एषात् संस्कार्योत्कर्षकारणम् ।
इहोपादीयतेऽङ्गत्वाद् सागोष्वाश्ववदेव सा ॥'
सर्वत्र एवविषे वाक्ये गुणे विविचयिः संस्का-
रीत्युक्तम् । पत्नीसंयाजाश्च अन्यतरविहिता मनसि वर्तन्ते,
इति न विधानं शक्यते । न चेह विधेतेन पद्मगतपत्नी-
संयाजापवादो युक्तः, तदुद्भवभावात् । न च जापन्याः
कालारिपत् अनुवादेष्वप्यम्, येनमं विधिमाह्वैत् ।
संस्कार्योत्कर्षे च । न, तृतीयाऽथगतगुणसामिकस्य
प्रमाणभावात् । यदि च कृतायां जापनी प्रत्युय असं-
मिधिः प्रवर्तते, तदापि तावत् कदाचित् प्रमादोपपत्
दितीयाऽपि (जापन्या इति) तृतीया इति शङ्कायते ।

वा तु अपूर्वा विधीयते । तस्मात् नोत्कर्षमर्हति । न
च प्रकरणशब्दत्वात् एते पत्नीसंयाजा उत्कर्षे सन्त्ये ।
वाक्यवलीयस्त्वात् इति चेन्न, वाक्यस्यापि एवमादेः
अधिकृतापेक्षित्वेन प्रकरणात् दुर्गलतरत्वात् । यदि हि
इतदेव पत्नीसंयाजानां उत्पत्तिवाक्यं भवेत्, ततः
प्रकरणात् आश्लिष्यताम् । एते तु वाक्यान्तरीत्यसित्वात्
संनिधिवशेन यावता कालेन एतेन वाक्येन संग्रहान्ते,
तावता दर्शपूर्णमासस्यामपि शक्या प्रवृत्तम् । न च
जापन्याः पल्लवत्वं विज्ञातम्, येन एतेषां प्रयोजना-
काङ्क्षामनयेत् । अतो यावत् ' अथै किमर्था ' इत्या-
लोच्यते, तावत् पल्लवदर्शपूर्णमासप्रसूतेन कथमग्रावेन
ब्रह्मत्वमापादितम् । न च इह अपूर्वयागविधानम्,
यजिमात्रत्वेन स्वधवणात् । पत्नीसंबन्धयागधवणं हि
एतत् । तत्र यदि जापन्युरिदं च कर्म विधीयते,
पल्लवश्चास्य विधीयन्ते, ततः ध्वनेकार्यविधानात् ' ऐक-
शब्दो परायणत्वं ' इति वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् ।
अर्थार्थविधिसंभवाच्च न विधिप्रविधानेन परिहारे घटते ।
तस्मात् विधिर्देव यागमुद्दिश्य इत्येव विधीयते । ननु
एवमपि विधिप्रानुवादत् सुतरा वाक्यं मिथेति । नैष
दोषः । प्रकरणमात्रेः पत्नीशब्दस्य अतन्त्रत्वात् । यथैव
' अभिक्रामं जुहोति ' इति सामान्यशब्दोऽपि अधि-
कारात् मन्वात्रविषयो भवति, तथैव ' यत् संयाजयन्ति '
इत्येतावतैव अधिष्टताः पत्नीसंयाजाः प्रत्येभ्यन्ते ।
तस्मादनुक्त्यः ।

एकदेश इति चेत् । २२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् एकदेशो जापनी न पुनं
प्रशंस्यते, तस्मादनुक्त्यः इति, तत् परिहर्तव्यम् ।

वा— यदुक्तम् ' एकदेशस्य शोच्यते विधान-
संयोगात् अपरोक्ष इति ' तत्रोच्यते । (यद्यपि एक-
देशो द्वायं यस्य यागस्य इति चतुर्थाऽधिकरणसूत्रस्यैक-
देशस्यशब्दार्थः, तथापि अत्र जापनीयशब्दोपपन्नस्य
स्तीकियते इति नुवायां सूचितम् । तत्राने तु एकदेश-
स्यम् इति कर्मविशेषणत्वेन चतुर्थाऽधिकरणे ननुऽहः
स्तीज,) ।

गोधूनाः इति के चित् । सोम. १०।८।४. * जर्तिल-
गवीधुकाधिकरणम् । जर्तिलयवाग्व्यायः द्रष्टव्यः । के.
* 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकववाग्वा
वा जुहुयात्, न आम्वात् पशून् दिनस्ति नारण्यान् ।
अथो खत्वाहुः अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च,
पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति विधेः, 'अनाहुतिः' इति
च निन्दया निषेधानुमानात्, विधिनिषेधौ । इति प्राप्तं,
सिद्धान्तः । 'न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकल्पानवर्धवादः
स्यादानयैक्यात् परसामर्थ्याच्च' इति । 'शिष्ट्वा तु
प्रतिषेधः स्यात्' इति पूर्वाधिकरणसुशानुपक्रमेण योग्यम् ।
न चेदन्यं विधिं प्रकल्पयेत्, यदि अत्र प्रत्यक्षो विधिः
संनिहितो न स्यात् ततः षोडशिमहणवाक्यवत् एकेन
शिष्ट्वा परेण प्रतिषेधः स्यात् । इह तु 'पयसाऽग्निहोत्रं
जुहुयात्' इति विध्यन्तरस्य प्रकल्पत्वात् तच्छेषभूतोऽ-
यमर्थवादः स्यात् । अन्यथा निषेधैक्यावश्यकं विना
निन्दावानवधारणेन अनाहुतिवकीर्तनस्य निषेधकल्पक-
त्वासंभवात् आनयैक्यापत्तेः । कथञ्चित् कल्पितस्यापि
या निषेधस्य षोडशिमहणनिषेधवत् विकल्पावैक्यात् तस्य
चात्र पयःप्रभृतिद्रव्यान्तरविधानादेव सिद्धेः आनयैक्या-
परिहारात् । यवाम्भुतिनिन्दयोः कथं पयःसुत्यर्थत्वम्
इत्याद्यदृश्य परसामर्थ्याच्च इत्युक्तम् । ग्राम्याण्यवशु-
हिंसानापादकत्वेन प्रशस्तानामपि जर्तिलगवीधुक्रानां
पयःपयोगापेक्षया दुष्टत्वात् पयः प्रशस्ततरम् इति परेण
पयोविधित्वा अन्ये सामर्थ्यात् इत्यर्थः । एवं च एक-
वाक्यत्वे संभवति अनेकादशतुल्यभिव्यक्त्यनेदापादकविधि-
त्वाङ्गीकरणयोगात् जुहुयात् इति लिटोऽपि सुत्यर्थ-
त्वसिद्धिः । सु. ट. ६१-६२. * जर्तिलयवाग्व्यादि-
निषेधस्य पयोहोमविषयत्वादत्वं । भा. १०।८।४।७.

॥ जर्तिलयवाग्व्यायः । अग्निहोत्रे जर्तिल-
यवागादिनिषेधः पयोहोमविषयत्वादः ॥

न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकल्पानवर्धवादः स्यादा-
नयैक्यात् परसामर्थ्याच्च । १०।८।४।७ ॥

भाष्यम्—इदं सधामनायते अग्निहोत्रे 'जर्तिलयवाग्वा
वा जुहुयात्, गवीधुकववाग्वा वा जुहुयात्, न आम्वात्
पशून् दिनस्ति नारण्यान् । अथो खत्वाहुः, अनाहुतिर्वै

जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च, पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति ।
अत्र संदेहः किं 'जर्तिलयवाग्वा गवीधुकववाग्वा वा
जुहोति' इति विधिः, 'अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च
गवीधुकाश्च' इति प्रतिषेधः, अपवा उभावैतौ
अयंवादायो, 'पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति' इति विधिः
इति । किं प्राप्तम् । 'जर्तिलयवाग्वा' इति विधिः, निवि-
शब्दस्य प्रत्यक्षत्वात् । 'अनाहुतिः' इत्यपि प्रत्यक्षः प्रति-
षेधः । 'पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति' इत्यपरो विधिः प्रत्य-
क्षत्वादेव । एवं सति विकल्पः । जर्तिलयवाग्वा गवी-
धुकववाग्वा वा होतव्यम्, न वा तान्याम्, पयसा होतव्यम्
इति । न चात्र पूर्वदोषोऽवकल्पते । नहि नशब्दस्य
जर्तिलयवाग्वा गवीधुकववाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति । आहु-
तिशब्देन सह समस्तत्वात् । कल्पमाने वा सामर्थ्यं संबन्ध
एव न स्यात् अजर्तिलयवाग्वा जर्तिलयवाग्वा जुहोति
इति । अन्यैकस्य पूर्वदासे विधिभेदेत् । कृत्स्नस्य पूर्व-
दस्तात्वात् । शरीरविधाने च पूर्वदावानयैक्यम् । जर्तिल-
गवीधुक्रानामप्राप्तत्वात् । तस्मात् विकल्प इति । एवं प्राप्ते,
ब्रूमः । भवेदयं प्रतिषेधेन विकल्पः, न चेदन्यं विधिं
प्रकल्पयेत् । पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति इत्यस्य विधेः प्रकल्पा-
जर्तिलगवीधुकहोमवचनम् अनाहुतिवचनमपि अपवादायै
स्यात् । आनयैक्यात् । अनयैक्ये हि भवति तदा प्रति-
षेधः । यदा हि पयसा जुहोति, अर्थादेव तदा अनाहुति-
जर्तिला गवीधुकाश्च भवन्ति । अथ कथमपि अनाहुतिः,
या यस्मै हूयते । परसामर्थ्याच्च परेण च पयसा अग्निहोत्रं
जुहोति इत्यनेन विविना सामर्थ्यं जर्तिलगवीधुकविधेः
प्रतिषेधश्च च भवति । तस्मात् सर्वमिदमेक वाक्यम् ।
कथम् । जर्तिलयवाग्वा जुहुयात् गवीधुकववाग्वा वा इति
शब्दात् निन्दावचनेन एवत्वं संभवते अनाहुतिर्वै जर्तिल-
लाश्च गवीधुकाश्चेति । सा च निन्दा पयोविधिप्रशङ्गायां ।
कथम् । जर्तिलगवीधुकाहुतिर्गुणवती, न तत्र आम्वाः
पशवो हिंस्यन्ते नारण्याः । एवमपि गुणवती पयोहोम
मति अनाहुतिरेव । एवं पयोहोमो गुणवत्तर इति ।
जर्तिलयवाग्वा जुहुयात् इति न कर्तव्यायै कील्यते । किं
तर्हि । प्रतिषेधस्य । कर्तव्योपदेशो हि कल्पनीयं विहितम् ।
प्रतिषेधसंक्रम्ये प्रत्यक्षनिन्दा इत्यस्मिन्ति । आनयार्थानु-

जाघनीशब्दस्य पञ्चम्यववाचित्वेऽपि उत्तरार्पादिशब्दयत्
संज्ञाधिक्यभावात् लोकसिद्धदृष्ट्यजाघन्या एव व्याज्य-
न्तु पत्नीसंयाजोद्देशेन विधिर्भवेत् तृतीयाया लक्षणाऽङ्गी-
करणे प्रमाणाभावः । अतिदेशात् प्राप्तानां पत्नीसंयाजानाम्
आराहुयकारकत्वाद्येन पशुपकरणस्यवाक्येनैव संनि-
पत्योपकारकापत्तये दर्शपूर्णमासप्रकरणस्यवाक्यवैयर्थ्या-
पत्तिश्च । अतः पत्नीसंयाजोद्देशेनैव जाघनीविधिः ।
न च प्रातःकर्मनुवादेन पत्नीनामपि विधाने, देवताद्येन
प्राप्त्युद्भावनेऽपि च, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तिरिति
याच्यम् । अत्रान्तरप्रकरणदेव कर्मविशेषोद्देशसंभवेन
अवाक्यभेदात् । अतो नास्य प्रकरणादुक्त्यः । अग्नी-
धोमोयपकरणस्यवाक्यं तु विकल्पेन प्राप्ताया नियमार्थमिति
वक्ष्यते । न नैवं तत्र दृष्टराजाघन्या एव नियमसंभवेन
पञ्चनुविधत्वाया ग्रहणे प्रमाणाभावः, प्रतिपत्त्यन्तरभावेन
उपस्थितायास्तस्यास्त्यग्रे प्रमाणाभावादिति तत्रैव वक्ष्य-
माणत्वात् ।

मण्डन— 'विधेया जाघनी यागे' । १५.

शंकर— 'जाघन्युत्कर्षणे नैव' । १५.

* जाघनीसमुच्चयन्यायः । विकृते अतिदिष्टमात्र-
विषयस्तु भावयोर्विकल्पो यथा । 'जाघन्या पत्नीः
संयाजयन्ति आग्नेयं वा' इति विदितम् । यथै पुनः
श्रुतम् 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति, तत् पत्नी-
संयाजानां जाघन्यर्थताऽप्ये न भवति अप्राकृतकार्यताऽऽ-
पत्तेः, किन्तु प्रकृतितो वैकल्पिकत्वाः प्राप्ताया जाघन्याः
नियमार्थम् । तत्र च उपादेयत्वात् जाघन्येकत्वं विवक्षि-
तम् । ततश्च पशुगणे प्रतिस्कार्यै संस्कारावृत्तिः इति
जाघनीसमुच्चयन्यायप्रवृत्तेः याकाञ्चित् जाघनी उपादेया
इति विकल्पः । इदं च द्वादशे 'इत्यविकारं तु पूर्ववदर्थ-
कम् स्यात्.. ' (१२।४।१०) इत्यधिकरणे उक्तम् ।
(इदं न्यायस्य नामधेयं पूर्वेपक्षात्कारेण भवेत् । विकल्प
एव तु सिद्धान्तः) । बाल ट. १६२.

* 'जातमञ्जलिना पृथगिति' अग्निं मयनोत्तरम् ।
संक्षेपं. ४।१।६, * 'जातमग्निप्राणिति' अग्निं मय-
नोत्तरम् । ४.१।६.

हि जातेष्टिः जातकर्मानुष्ठानोत्तरं कर्तव्या ॥

फलसंयोगस्त्यचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ।
४।३।१।३।३ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एवं वा । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
मेत् पुने जाते' इति । तत्र संदेहः किं जातमात्रे, उत
कृते जातकर्मणि इति । जातमात्रे इति ब्रूमः । संप्राप्ते हि
निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।
कृते जातकर्मणि इति । कुतः ? सामर्थ्यात् । कृते हि
जातकर्मणि प्राधानं तस्य विधीयते । यदि प्राक् जातकर्मणः
इष्टिः क्रियते, प्राधानकाले विक्रम्येत, तत्रास्य शरीर-
भारणे न स्यात् ।

अङ्गानां रूपघातसंयोगो निमित्तार्थः । ३९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं संप्राप्ते निमित्ते हि नैमि-
त्तिकेन भवितव्यमिति । उच्यते । अङ्गानामुपघातसंयोगो
निमित्तार्थः । उपघातः पुनजन्म, तत् भूतं निमित्तम् ।
न तत्कालः अङ्गम् । तत्र निमित्तं कृतेऽपि जातकर्मणि
नापैति । इतरस्मिन् पक्षे कालः अपेक्ष्यतु । लक्षणा च
अस्मिन् पक्षे स्यात् । तस्मात् कृते जातकर्मणि इति ।

सोम— यदपि पुन्यगतत्वं पश्येत्कृतं तन्निष्पन्नम्
संगतिः । १७.

वि— 'अन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ।,
मिचित्तानन्तरं कर्म नैमित्तिकमनोऽग्निम् ॥, जातकर्मणि
निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् । प्रायेवेष्टौ कुमारस्य विपत्ते-
रुपमेवमु सा ॥'

भाट्ट— एव वा । इमिष्टिः पुनजननानन्तरमेव
कर्त्तव्यं, सप्तम्या जननस्य निमित्तत्वावगमेन निमित्तानन्तरं
नैमित्तिकस्थोचितत्वात् । न चात्र सप्तम्या जननोत्तर-
कालविधिरिति तन्त्रसारोक्तं युक्तम्, 'पुने' इति
सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतो 'मित्रे' इति शब्द-
निमित्तपक्षे सप्तम्या । सापेक्षत्वाच्च इतिरार्थव्यायेन उभय-
विवक्षा । यद्यपि पुनमात्रं निमित्तं स्यात्, तथापि
निमित्तानन्तरवर्गमेव नैमित्तिकस्य शौचकालप्राप्त्यापि
अनन्तरमेव करणम् । न च स्तनपानाभावे पुनमरणेन
श्रेयसिरोधापत्तिः, जातकर्मोद्भूतस्य श्रुतमनुप्राशनपूर्वक-
वैधवायमिदं दक्षिणस्तनप्राशनस्य उत्तरकालवेऽपि राशयो

अनयोः पयोऽपेक्षया नि-वृत्तमेव, अतः पय एव प्रशस्त-
सरम् इति स्तुतिः । श्रयमाणोऽपि च विधिः वाहनदेन
विधिराक्षप्रतिवन्धात् न विधायकः । नहि अयं वाद्यन्त्रो
विकल्पविधायकः, तस्य न्यायादेव सिद्धेः । अपितु
'विधमपि वा भक्षयेत् न तु परत्रं सुखीयाः' इतिवत्
अन्यविधानात्पर्यक एव । अतः सर्वोऽयं स्तुतिलक्षणवा
पयोविध्वैकवाक्यतापन्नः स्तुत्यर्थः । एवं च एकवाक्यता-
ऽपि लभ्यते ।

मण्डन— 'स्तुतिर्नैतिलवाक्यं तु ।' ५.

शंकर— 'जर्तिलादेर्विधिं च ।' ५.

● जर्तिलयवाग्न्यायेन एकवाक्यतालाभाय पूर्वस्य
विधेः अर्थवादत्वं प्रकृत्य ... । भाट्ट. १७५१२९,
● जर्तिलयवाग्न्यायेन पदेकवाक्यतालाभाय तच्छेदपर्ययेव
कल्पनात् । ११।१२१, ● जर्तिलयवाग्न्यायेन सर्वमिद-
मेकवाक्यम् इति तावद्विवादम् । अतः चतुष्टे (पुरात्वा
प्रीणमात्रे योष्टेरन्) इत्येव विधिः । ६।५।१०. ● यूपै-
कादशिन्याम् 'यत्पञ्चमिता मितुयात् कनीयासं यत्कृतु-
मुपेयात्... वैदिसमिता मिनोति' इत्यत्र स्तुतिपूर्वक-
स्त्रादिधिया नि विधानार्थः, अपितु जर्तिलयवाग्न्यायेन
पक्षेकादशिन्युत्तिपूषैक्यविधिसुत्यर्थः, एकवाक्यता-
लाभात् । कस्तूरि. १।४।१।२६. ● जर्तिलवाक्यादौ
विधिप्रत्ययस्य अविधायकत्वम् । संकर्ष. ४।३।५.

● जलानयनन्यायः । यथा जलमानीयतामित्युक्ते
अचोदितमपि पात्रनयनं जलानयनेऽन्तर्भवतीति, तथा
प्रवृत्तेऽपि । साहस्री. १७०.

● जलालोकपवनन्यायः । जागरे गन्धार्दिमलु
देनेषु रयाद्युपलम्भस्य च स्वप्नास्थाना जागरितास्थाना
च जलालोकपवनन्यायेन मूर्तेलेऽपि मिथःप्रतिघातकत्वा-
भावकल्पनयोग्यपत्तेः (जलालोकपवनानां परस्परप्रतिघात-
कत्वं यथा नास्ति) । परिमल. १।२।१।५-६ मू.

● जलाशयतरङ्गचन्द्रन्यायेन एक एव शब्द-
आत्मा चीररूपेण बहुधा दृश्यते । सनस्तुजातीय.
नीलकण्ठ. १।२०.

● जलोदरम् । स हि वरुणपदीत इत्युच्यते जलो-
दरेण यो पदीतः यलोदरं जलद्वया आश्रयति । जने-

दरमित्येवं लेहे तत् प्रसिद्धम् । न च तस्य अश्वप्रति-
प्रदो लौकिकः निदानमिति प्रतिज्ञायते, न चानेन विधी-
पते । तस्मात् न अश्वप्रतिप्रदात् जलोदरोपपातः । भा.
३।४।१०।२९, ● जलोदराख्यो दोषः जलद्वया उदर-
प्रद्विलक्षणः । सु. घृ. १४९३. ● जलोदररोगः पूर्व-
जन्मनि अधदातुः प्रायश्चित्ताकरणे अस्मिन् जन्मनि
भवति (आर्थिकमिदम्) । वि. ३।४।१४, ● जलोदर-
रोगप्रदा वरुणदेवता । ३।४।१५.

● जलोष्णन्यायः । यथा 'शीतस्पर्शवत्त्व आप्तः'
इति लक्षणतो जले स्वाभाविकं शैत्यं वर्तते, उष्णत्वं तु
तेज.संयोगादिति । एवं चायं न्यायः अन्यावाधारण-
धर्मस्य अनप्यारोपविषयायो प्रवर्तते इति नावः ।
साहस्री. ३७१.

● जलकतकरेणुन्यायः । अयं वाच्यं प्रवाप्य
स्वयमेव वाचकनिवृत्तिविषयाया प्रवर्तते । यथा यत्कृतवते
प्रशिताः कतकस्योपविधिरूपस्य 'निर्मली' इति भाषाया
प्रविद्धस्य रैणवो रजाति तस्मात् सप्तकृत्वात् पदं
विलाप्य स्वयमेव विधीयन्ते, तथा तत्त्वज्ञानं सविद्य-
याज्ञानं निर्वयं स्वयमेव निवर्तते इति । साहस्री. २६०.

● जलचन्द्रन्यायः । यथा जलपात्रेषु चन्द्रप्रति-
विम्बानि चन्द्राद् दूरस्थानि भिन्नानि च नानाविधानि
दृश्यन्ते । वस्तुतस्तु नैवम्, एवविषयव्यवसायामयं प्रव-
र्तते । तथा न श्रुतिः— 'एक एव तु भूताया भूतेभूते
न्यवसितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥'
इति । साहस्री. १२५.

● जलतरङ्गन्यायः । यथा जलगुणा माधुर्यद्व-
न्द्वैत्यादयो जलस्योपरि वातवय्यात् तरङ्गे दृश्यन्ते सति
जलविवर्तत्वेन जलनिष्ठे तस्मिन्तरङ्गे प्राप्य तरङ्गोपरयन-
न्तर तरङ्गविवर्तत्वेन तरङ्गनिष्ठे केनेऽप्यनुगतः । जलम्,
तरङ्गः, केनः इति भेदन्यवहारे विद्यमानेऽपि जलादीनां
माधुर्यद्वन्द्वेनान्यतिरेकेण स्वरूपाभावात् तेषां माधुर्य-
द्वन्द्वैत्यलम्बकत्वात् पूर्वपूर्वाभिधानादीव उच्यते चान्यामृता-
कारेण विवर्तमानत्वात् । उच्यते चारण्यं पूर्वभिधाना-
नन्वत्वं प्रदर्शितमेनेन न्यायेन । उक्तं च— 'माधुर्यद्व-

वि. ४।३।१८, तन्नामि आशौचादूर्ध्वं जातेष्टिः कर्तव्या । ४।३।१९, * जातेष्ट्याः फलं पुनस्त्यैव, न तु कर्तुरपि पितुः । 'गरिमन् जाते निर्घपति स पुतः' इति वाक्यात् । पुनै फलं पितुर्गोचिन्मेव । ४।३।२०.

॥ जातेष्टिन्यायः । वैश्वानराधिकरणम् । वैश्वानर-वाक्यन्यायः । वैश्वानरेशो अष्टाकपालादिभिः द्वादश-कपालस्य स्तुतिः, न गुणविधिः ॥

पूर्ववन्तोऽविधानायांस्तरसामर्थ्यं समाज्ञाये । १।४।११।१७ ॥

भाष्यम्— 'वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुने जाते' इति श्रुते । तत्र 'यदष्टाकपाले भवति गाय-त्र्यैवेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' इत्येवमादयः कपाल-विकल्पा, श्रूयते । तेषु संदेहः किम् अष्टत्वादयो गुण-विषयः, उत अर्थवादा इति । तत्र गुणविषयः इत्येव द्रूमः । कथम् ? ये हि पूर्ववन्तो विदितपूर्वमर्थे अभि-वदन्ति, ते अविधानार्थः । तदेतत् अस्व वाक्यस्य समाज्ञाये सामर्थ्यम्, यत् अविदितपूर्वकामिधानम् । किं तत् ? विधानशामर्थ्यम् । एवमविहितमर्थं विधासति । इतरथा अर्थवादाः सन्तः अन्यैकाः स्युः । न च द्वादश-कपालस्य शेषभावमुपगन्तुमर्हति । प्रत्यक्षा हि अष्टानां कपालानां स्तुतिः, परोक्षा द्वादशानाम् । प्रत्यक्षभावे न परोक्षा स्यात् । तस्मात् गुणविषयः ।

वा— गुणविधानामर्थेयविचारे पर्यवसिते अधुना केवलगुणवित्थमेव अस्ति न वा इति विचार्यते । अथवा अष्टाकपालत्वस्य वैश्वानरत्वामाधिकरण्यात् द्वादशत्वा-न्तर्गतं त प्रत्यक्षेण नामधेयत्वमाहङ्कय गुणविधि-प्रतिष्ठादादिभिः प्रवृत्तपशुपुत्रे. तत्प्रत्यक्षाभावाच्च समर्थ-नीय । तमपि निराहृत्य अर्थवादता पूर्वसिद्धेव उपसं-हरिष्यते । (भाष्यकारान्तरकृत-अक्षरप्रत्येपरहितसूत्र-न्यायानुसाराणामक्षरप्रत्येयेण भाष्यहृत, [दानर-चार्यस्य] 'याख्याने कारणं वक्तुम् उपन्यासपूर्वकं तत् द्रूमयति—) तत्र पूर्ववता विधानेन अर्थवत्वम्, अपूर्वाणां नामधेयत्वावधारणात् 'यदुपस्थापपूर्वम्' इति । तस्मात् गुणविषयः अष्टत्वादयः इति केचित् । तदुक्तम् । नहि अपूर्वत्वात् नामधेयं सिद्धम् । अपूर्वत्वात् हि यथैव

लौकिकार्थापरिज्ञानात् न गुणवित्थित्वम्, एवं वैदिककर्मा-मिधायित्वं सुतरामप्रसिद्धम् इति नामधेयत्वमपि न स्यात् । सत्येव च सर्वत्र लौकिकेऽर्थे समभि-प्राहारादिभिः नामधेयता उच्यते । तस्मात् यथामाध्यमेव सूतार्थः 'पूर्वज्ञातार्थावचित्वे नामधेयार्थावदाने । अप्राप्त-त्वादित्तेत्युक्तं स्वयंश्रुदेवविकल्पवत् ॥' यदि हि वैश्वानरयागे अष्टत्वादयः कुतश्चिद् प्राप्ता भवेयुः, ततः संवादद्वारेण नामधेयत्वम् अर्थवादता या स्यात् । न तु प्राप्तिरस्ति, केवलद्वादत्वात्विधानात् । तथाहि 'यद्य-प्यशौचमनाऽस्त्येव महासंख्यास्वभावन्तरा । अपरि-च्छेदकत्वात् नानाै कर्मविशेषणम् ॥' नहि घत्ता-मात्रेण संख्या व्याप्रियते । किं तर्हि ? संख्येयपरिच्छेदेन । द्वादशत्वेन च कपालेषु परिच्छिद्यमानेषु न यष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वम् इत्यविद्यमानता । यद्यपि च यथाकथञ्चित् अस्तित्वमाश्रीयते, तथापि एतावन्मात्रं भवेत् 'अष्टौ भवन्ति' इति, न तु 'यदष्टाकपालः' इति । संस्कृततदितो शेषः । (तत्र इत्यनुवर्तमाने 'संस्कृतं भक्षाः' [पा० ४।२।१६ सप्तम्यन्तात् अण् स्यात् संस्कृते भर्गे, यत् संस्कृतं भक्षा. चेत् ते स्युः । अष्टसु कपालेषु संस्कृताः अष्टाकपालः पुरोडासाः] इत्यनेन अष्टसु कपालेषु संस्कृतम् इत्यस्मिन्नर्थे संख्यापूर्वसमाख्येन दिगुसङ्का इष्टा कपालप्रतिपदिकात् विहितस्य अणुप्रत्ययस्य 'दिगोर्लुग-नपत्ये' [पा० ४।१।८८ दिगोर्निमित्तं यस्तदित. अत्रादि-रनपत्यार्थः, तस्य लुक् स्यात्] इति दिगुपरतदित-लुक्सारणेन लोपात् अष्टाकपालशब्दसिद्धिः ।) तद्विधाय-निमित्तञ्च समासः । ('तद्विधायोत्तरपदसमाहारे च' इति तद्विधाये विषयभूते दिक्संख्ययोः सामानाधिकर-ण्यसमासश्चेत्ते. संस्कारकत्वस्य उपाधित्वावकाशात् द्वादश-त्वपरिच्छिन्नानां च संस्काराणां अष्टत्वेन परिच्छेत्तुम-शक्यत्वात् अष्टाकपालशब्दानुपपत्तिः) तौ च (तदित-समासौ) इति सामर्थ्यं भवतः । सामर्थ्यं च अन्यनिर-पेक्षत्वे भवति । सापेक्षाश्च द्वादशत्वेन अष्टत्वादयः, इति न द्वादशकपाल. अष्टाकपालादिद्वन्द्वविधानीयकं समते । तेन स्वस्मत्कीर्तनस्य अस्तत्वात् प्रोचनम् असम्ब-दतरमापद्यते । न च द्वादशत्वविरुद्धः अष्टत्वादेः

विषयम् । ' मोक्षतृणम् ' इति च प्रकृतिप्रयस्वरूपशब्द-
भेदविषयम् । बाल. पृ. १४२. * जहत्स्वार्था लक्षणा
स्वशक्त्यार्थविशेषकान्वयप्रयोजिका ' गङ्गायां गोपः '
इत्यादी । मणि पृ. ७६. * जहत्स्वार्था वृत्तिः अर्थ-
वादेषु इति प्राभाकराः । अजहत्स्वार्था इति भाट्टाः । छु.
१।१।१।८ पृ. ३०.

ॐ जहत्स्वार्थवृत्तिन्यायः । यथा जहति पदानि
तत्पर्यन्तभूतानि स्वार्थं यस्या सा जहत्स्वार्थः । परार्थ-
मिवानं वृत्तिः । परस्य शब्दस्य योऽर्थः तस्याभिधानं
शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । एवं हि दृश्यते
लोके पुरुषोऽर्थं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति
तथा, तथा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तत्कर्म जहाती-
त्यादि ' रामयेः पदविधिः ' (पा० २।१।१) इति
सूत्रमशाम्ये स्पष्टम् । किञ्च यत्र वाच्यार्थस्य अन्वया-
भावः, तत्र जहत्स्वार्था वृत्तिः प्रवर्तते । यथा ' मद्याः
नोद्यति ' । अत्र मद्यपद मद्यस्वरूपे श्रद्धागमिकम्, वाच्य-
र्थस्य श्रोतृशानकर्तृत्वान्वयार्थमभादिति भावः । साहस्री.
४३५.

* जागरणं दर्शपूर्णमासयोरौषवस्य राज्ञौ कर्त-
व्यम् । ज्योतिष्टोमे च दीक्षाजागरणात् ऐहिकं जागरण
पृथक् कर्तव्यम् । तत्र दृष्टार्थमदृष्टार्थे वा । सचस्कालत्वे
तु जागरणलये एव । वि. १२।१।८. * जागरणं राज्ञौ
ज्योतिष्टोमे दीक्षाकालम् । तत्र यज्ञाज्ञाना रक्षणाय अप-
मादायम् । किंवा अदृष्टार्थम् । भा. १२।१।८।१७,
* जागरणं राज्ञौ दर्शपूर्णमासयोः औषवस्ये अहनि
एकेषाम् । १२।१।८।१७, * जागरणेन दीक्षाकालीनेन
औमिषेन प्रायणीयाऽऽदिपु न प्रवृत्तिः । १२।१।
८।१७. * जागरणस्य आपाने राज्ञौ पदार्थरक्षणार्थ-
त्वेन कर्तव्ये निषेधः । अवय्व अपूर्वगतप्रतिपत्तिकारित-
व्यार्थसंनिपातिक्रियानिषेधः । बाल. पृ. ३७.

ॐ जागरणन्यायः । ज्योतिष्टोमे औमिकेन दीक्षा
कालीनेन जागरणेन दार्ष्टिकजागरणस्य न प्रवृत्तिः ॥

तद्युक्तं च, कालभेदात् । १२।१।८।१७ ॥

भावम्— सोमे दीक्षाकाले रात्रिजागरणमात्र-
तम्, ' या प्रथमा दीक्षितो रात्रिं जागर्ति, तथा स्वप्नेन
मी. को. २२०

न्यावर्तते ' इति । दर्शपूर्णमासयोरपि औषवस्ये अहनि
एकेषामाहृतम् । तत् प्रायणीयाऽऽदिपु चोदकेन
प्राप्यते । तेषां वज्रमध्यपातात् दीक्षाकालेनैव जागरणेन
प्रवृत्तात् कार्यसिद्धौ प्राप्तायामिदमुच्यते । तद्युक्तं च
दीक्षायुक्तं च जागरणम्, नेतरेषु प्रवृत्तेषु । कुतः ?
कालभेदात् । यदि तावत् यज्ञाज्ञाना रक्षणाय अपमादायम्,
ततो दीक्षाकालेषु रात्रितेषु नेतराणि रात्रिणि भवन्तीति
तद्रक्षणाये प्रायणीयाऽऽदिपु उपवस्यकाले भेदेन कर्त-
व्यम् । अपाणि अदृष्टार्थम्, तथापि औषवस्यौ रात्रि-
ज्ञानं निमित्तम् । निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिकं कर्तव्यम्,
तस्माच्चेदेन कर्तव्यम् ।

सोम—यदि निर्वारे इविषानस्य न प्रवृत्तिः, जागरणे
तर्हि अस्तु प्रवृत्तिः इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु—
दीक्षाकालवृत्तं जागरणं न प्रवृत्ते कालभेदात् इति ।

वि— ' दीक्षाजागरणं प्रायणीयाऽऽदौ तद् भवेन्न
वा ।, अदृष्टार्थं तत्तत्तत् स्था, च दृष्टार्थं ततोऽन्यदा ॥ '

भाट्ट— सोमे एव दीक्षाकाले रात्रिजागरणमा-
त्रात्, दर्शपूर्णमासयोरपि औषवस्येऽहनि जागरण-
मात्रात्, तदतिदेशेन सोमाद्विषयशु प्राप्तं सोमाह-
जागरणेन प्रवृत्ते । इति प्राप्ते, यदि तावज्जागरणं
यज्ञसाधनरक्षाद्वारा अपमादायम्, तदा अन्यकालीन-
जागरणेन अन्यकालीनेष्वप्यभूतपदार्थरक्षणार्थमवाप्तं
प्रवृत्तिः । नहि क्वपि सोमाहृतत्वा इतिर्दिक्षा राजपक्षि,
दीक्षाणीयायाः सचस्कालायाः दिने एव सत्त्वात् । प्रायणी-
याऽऽदौ तु मिथकालता स्पष्टैव । अथ ' दीक्षित एतां
रात्रिं जागर्ति तथा स्वप्नेन न्यावर्तते ' इत्यर्थवादानुसारात्
स्वप्नमाहृतिफलकजागरणस्य अदृष्टार्थत्वमिति; तददृष्टस्य
ज्योतिष्टोमपरगावूर्वौषवस्यपरिहायित्वात् तेनैव प्रवृत्तिः
नेतिपु पृथग्जागरणमिति चेत्, तथाप्येऽपि दार्ष्टिकजाग-
रणस्य दृष्टार्थत्वेन प्रवृत्तमुपपत्तेः, तस्मापि अदृष्टार्थत्वेऽपि
प्रकरणान्तरभावेन विषादीयसोमजागरणयोरेकादृष्टजनकत्वे
प्रमाणभावेन विषादीयादृष्टेन विषादीयादृष्टमकृत्रिण-
प्रवृत्तमुपपत्तेः । न च अदृष्टैवाप्येऽपि दर्शभावेन
व्यतीचातमाहृतस्य प्रवृत्तिरिति कालदर्शायुक्तं
युक्तम् । तत्र अगूढमात्रविशेषतया कालेनैव निमित्त-

द्वादशत्वविधिर्नैव प्राप्तेः अन्वयादन्वयः । तेन एते-
भिर्नैवैकैः स्वतन्त्रा विधीयन्ते इत्यवश्यं भवता अन्व-
यान्तव्यम् । ततश्च द्वादशत्वम् उत्पत्तिवाक्यशिष्टम्,
इतराणि तु वाक्यान्तरैः प्रकरणपक्षैः दुर्बलानि सन्ति न
संबन्धन्ते । एवं तावत् वैश्वानरयागो वल्लभचरणगुणावरोधात्
न अष्टत्वादीन् प्रति इच्छति । अपिच अष्टत्वादयोऽपि
नैव अतिशोदाः । (शोडशब्दः षडेः कर्तरिके सिद्धः) ।
तेऽपि पुरोडाशो न एकवाक्यभूतत्वात् नैव वैश्वानरयागस्य
प्राप्नुवन्ति । तद्वक्तव्यं बाधित्वा न तस्य भविष्यति ।
तथा च अतद्गुणाः केवलपुरोडाशसंबन्धे प्रयोगे स्यु-
रनर्थकाः । 'नहि तं पुरोडाशं प्रति अर्थवत्ता अस्ति' ।
(एवं भाष्य-व्याख्यानानि सूत्रं व्याख्याय स्वयमन्वया-
भाष्ये) अथवा कथमतद्गुणाः, इत्यत आह-
(सूत्रम्) नहि तं यागम् अन्यावश्यं प्रति अर्थवत्ता
अस्ति इति ।

तच्छेषो नोपपद्यते । १९ ॥

भाष्यम्-- इति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यम् । इति
आभाषाऽन्तं सूत्रम् ।

(वार्तिकं तु उत्तरसूत्रे द्रष्टव्यम् ।)

अविभागाद् विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपदेरन् ।
२० ॥

भाष्यम्-- यदा तु अष्टाकपालादिप्रयोजनायां अन-
र्थका इत्यवगतम्, तदा लक्षणया द्वादशकपालस्य स्तुतिः
वैश्वानरयागप्रयोजनार्था भविष्यति । सन्ति हि द्वादश-
संख्यायामष्टत्वादयः संख्याविरोधा अविगमकाः । अतो
द्वादशकपालस्य स्तुत्यर्थत्वेन अवयवस्तुतिरुपपद्यते यथा
'शोभनमस्य चक्रस्य नेपिद्वन्द्वम्' 'शोभनमस्य
तेनायाः हस्त्यध्वरयादावन्' इति । तस्मात् उपपन्ना
स्तुतिरिति ।

वा-- (अत्र सुधा-- 'इति यदुक्तम्' इति
भाष्येण 'आभाषाऽन्तमेतत् सूत्रम्' इत्युक्त्वा 'अवि-
भागाद् वेत्' इति सूत्रं परिहारार्थत्वेन भाष्यकृता
पृथक् पठितमपि 'यदा तु' इति भाष्यावयवेन आभाषा-
सूत्रार्थस्य परिहारसूत्रार्थेन सह एकीकृत्य व्याख्यानान्तात्
स्वयमपि तया व्याख्यातुम् एकीकृत्य पठति । 'इति

चेत्' इति पदद्वयं भाष्यकारेण अपठितमपि धृत्यन्तरे
पठत्वात् वार्तिककृता पठितम् ।) 'तच्छेषो नोपपद्यत
इति चेदविभागाद्विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपदेरन् ।'
(यद्यपि अत्र उत्तरवाक्ये नञ् क्तापि न पठ्यते तथापि
अर्थानुसारम् 'इति चेन्नाविभागात्' इति नञ्पठितं
सूत्रं पठितं युक्तम्) । 'अष्टत्वाद्यविधानत्वाद्
व्यर्थेयं तत्प्रयोजना । तस्मादवयवद्वारा द्वादशत्वं
प्रयोज्यते ॥' (यद्यपि आनन्दाश्रमीये एतस्य श्लोकस्य
पूर्वार्धं तच्छेषस्तुतिविरणत्वेन, उत्तरार्धं च अविभागसूत्र-
विरणारम्भकत्वेन मुदितम्, तथापि वार्तिकमते एकसूत्र्ये
यति प्रकृतश्लोकोऽपि अमिश्रत्वेनैव स्वीकर्तव्यः इति तथा
कृतमस्माभिः) यत् विधेयमवधार्यते, तदेव स्तोत्रम्यम् ।
द्वादशत्वं चात्र विधेयम् । तस्मात् यथाकथञ्चित् तदेव
स्तोत्रम्यम् । (तौघम् अविभागापदं सामीप्यार्थकत्वेन
भाष्ये) तस्मात्प्राप्तं शङ्कवन्ति अष्टादिशब्दाः
तदेकदेशप्रतीतिं कर्तुम् । एकदेशस्तुतिद्वारेण च एकदेशी
स्तुतो भवति । तेन एतदुक्तं भवति 'इदंशोऽर्धं
द्वादशकपालो महाभागः, यस्मिन् क्रियमाणे अष्टकपाल-
द्वयोऽपि संभाविता भवति । ते च अष्टत्वादयो ब्रह्मवर्च-
सादिसिद्धिप्रदास्ताः, तस्मात् प्रयतोऽयम्' इति । यत्तु
अत्येव द्वादशत्वस्य अन्या स्तुतिरिति, नैव दोषः ।
कुतः ? 'स्तुतेरपरिमाणत्वाद् यावती हि प्रतीयते ।
ता सर्वार्थैककालेण विध्युदेशः प्रतीच्छति ॥'
सर्वत्र हि अत्यैर्बहुभिर्वा अष्टैः स्तुतयो दृश्यन्ते,
ओष्ठप्रकारानेकत्वाच्च यं चित् काश्चित् अर्थवत्यो
भवन्ति । यथैव केचिन् विध्युदेशमात्रेण प्रवृत्तौ
सिध्यन्त्याम् अन्यायां स्तुतिराभीयते, तथैव अल्पस्तुतुप-
पत्तेऽपि कार्यं महास्तुत्याश्रयणमिति ।

कारणं स्यादिति चेत् । २१ ॥

भाष्यम्-- इति चेत् भवान् पश्यति अर्थवादा इति,
कारणमष्टत्वादीनां ब्रह्मवर्चसादिकसत्ता भवति ? ब्रह्मवर्च-
सामस्य अष्टाकपाल । एवमुत्तरेण यथाकामम् । किमेव
भविष्यति ? पुरोडाशस्य गुणविधानेऽपि आनर्थक्यं न
भविष्यति । न च लक्षणया द्वादशकपालस्य स्तुतिः कथिता
भविष्यति । तस्मात् कामेभ्यो निषयो भविष्यति ।

पाठः । तत्र प्रकृतेः दर्शपूर्णमासयोरङ्गत्वेन शास्त्रतः अनिष्पत्तेः अविधानात् ' इति न्याख्यातम् । के.

• जाघनी दर्शपूर्णमासयोः आग्नेय विकल्पते । सोम. १२।४।६. • जाघनी दर्शपूर्णमासयोः पत्नी-संयाजेषु गुणत्वेन विधीयते । न तस्याः पशोः उत्कर्षः । न च जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते । (जाघनी पशोः पुच्छम् । वि. ३।३।५.) । भा. ३।३।१०।२०-२३, • जाघनीनां विकल्पः, न सनुवायः पशुगणेषु पत्नी-संयाजेषु । जाघन्या पत्नीसंयाजनं च न प्रतिपत्तिर्कर्म किन्तु अर्थकर्म । १२।४।६।१०-१६.

• जाघन्यधिकरणे वक्ष्यति यत्रान्यतरद्वयम्, तत्रैव इतरोद्देशेन इतरविधिः । अर्थात् संवत्से उभयमासी वा केवलसंवत्सविधानमिति । जाघनीन्यायोऽयम् । घा. २।२।५।१६. पृ. ५०३. • अन्यतर- (किंवाकरकयो.) मासी च संवत्सविधेः जाघन्यधिकरणे निषेधमानत्वात् । सु. ८९६, • उभयमासी संवत्सविधानस्य यत्रोभौ लक्षणत्वेन, तत्र स्वशब्देन संवत्सो विधीयते इति जाघन्यधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । पृ. ११३२.

• जाघन्यपचारे दर्शपूर्णमासयोः पशो च सत्तास-जाघनीमुपादाय पत्नीसंयाजाः कर्तव्याः । सोम. १२।४।६.

• जाघनीन्यायः । जाघन्यधिकरणम् । पत्नी-संयाजप्राप्तः । पशुजाघनीवाक्यन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु आग्नेयं सद्य जाघन्याः विकल्पः ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् । ३।३।१०।२० ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रुते ' जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ' इति । तत्र संयायः किमेतद्विधानं दर्शपूर्णमासयोः, उत पशविति । कथं दर्शपूर्णमासयोः, कथं च पशविति । यदि जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते, तत उत्कर्षः । अथ पत्नीसंयाजेषु जाघनी विधीयते, ततो दर्शपूर्णमासयोरिव । किं प्राप्तम् ? उत्कर्षः । कुत एव-दुष्कृत्यते ? जाघन्या पत्नीसंयाजा विधीयन्ते इति । कथम् ? शब्दात् पत्नीसंयाजानां विधानम्, वाक्येन जाघन्याः । शब्दश्च बलवान्, न वाक्यम् । ननु पत्नी-संयाजा विहिते एव । सत्यं विहितम्, जाघन्यामिदानीं

पुनर्विधीयन्ते । सा तत्संबद्धा कर्तव्येन्युच्यते । एवं सति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजाः, विनाऽपि जाघन्या न विगुणाः । जाघनी तु तत्र प्रतिपाद्यते । तस्मात् यत्र जाघनी प्रयोजनवती, तत्र तस्याः प्रतिपत्तिः । पशो च सा, न दर्शपूर्णमासयोः । एकदेशश्च जाघनी प्रतिपाद्यमाना न पशुं प्रशोक्ष्यते । तस्मादस्य विधानस्योत्कर्ष इति ।

वा— उत्कर्षमुद्धरेपवादः प्रकृत्यते । ' जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ' इति गुणप्रधानत्ववचनमप्यस्तिद्वयात् संदेशः । यदि जाघनीं संस्कार्यत्वेन उद्दिश्य पत्नीसंयाजाः संस्कारका विधीयन्ते, ततः संस्कार्यस्य प्राधान्यात् स्वस्वानापरित्यागे सति यत्र जाघनी तत्र पत्नीसंयाजाः, न यत्र ते तत्राणौ । सा च लोकस्या निष्प्रयोजनत्वाच्च संस्क्रियते इति अग्नीपो-त्तीयता कृतार्थत्वात् संस्कृत्यता । यदि तु पत्नीसंयाजो-द्देशेन जाघनी विधीयते, ततः प्रकृतानुवाद्बुद्धयनवायात् दर्शपूर्णमासयोरिव जाघनीविधानम् । किं प्राप्तम् ? आरादु-पकारकत्वात् सामवायिकत्वस्य अभ्यहितत्वात्, अन्यत्र पालार्थविधानात् विधिप्रत्यापत्तेः, एकदेशद्वयमाणां च अप्रयोजकत्वात् । तथा सति च परपशुकृतार्थमद्देशेन प्रतिपत्तिलक्षणाऽऽपत्तेः अग्नीपोत्तीयजाघनीसंस्कारविधा-नात् उत्कर्ष इति । ' सा तत्संबद्धा कर्तव्या इति उच्यते ' इति (भाष्ये) छेदः । (उच्यते इति पूर्वान्वयि नोचरा-न्वयि इत्यर्थः) पर च कर्मकथनम् ' एवं सति ' इत्यादि । (एवं सति इत्यादि पर च भाष्यं कर्मकथनम्, कर्म अनु-ष्ठानं कथ्यते अनेन इति कर्मकथनम् अनुष्ठानविशेषप्रदर्श-नार्थमित्यर्थः) । यदि पुनः ' उच्यते, एवं सति ' इति योज्यते, ततः (उच्यते इत्यत्र प्राप्तवचनमप्यस्य) परिहोदन्-छायाऽऽपत्तिः । न च तत् पुच्छम्, उच्यतेमिधानात् । तस्मात् आत्मवचनत्वेनैव योज्यम् । ननु एवं सति प्रतिपदादिचदेव (यथा प्रतिपदोः उत्कर्षः, तद्वत्) उत्कर्षात् प्रकृतौ पत्नीसंयाजानामकरणं प्राप्नोति । प्राप्नु-यादेवम्, यदि पशौ पत्नीसंयाजा न स्युः । ते ह अति-देशप्राताः तत्र विद्यमाना एव केवलं जाघनीसंयाजित्वेन विधीयन्ते । नैव तर्हि उत्कर्ष इति वक्तव्यम् । सत्यम् । न कस्य चित् पदार्थस्य उत्कर्षः, इदमेव तु वाक्यम्

शा— गुणविधि इति चेत्, उच्यते । 'उत्पत्ति-
वाक्यशिष्टत्वं न तावदुपपद्यते । सर्वेषामर्षभेदेन
वाक्यं तत्र हि भिद्यते ॥ न धातुत्पन्नशिष्टत्वं
सर्वेषामुपपत्तिमत् । न द्वादशकपालस्य द्वाविंशशो-
पपद्यते ॥' इति प्राप्ते, अमिषीयते । 'कषायेषु
गुणेषु स्याद् वाक्यभेदोऽर्थभेदतः । उपक्रमोप-
संहारसाम्याच्चात्रैकवाक्यता ॥' तस्मादर्थवादः । १२.

सोम— वैश्वदेवादिशब्देष्वप्येव प्रत्यवस्थानात्
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— पूर्ववत्तः पूर्ववातिमत्तः वैश्व-
देवादिशब्दाः एव गुणविधानार्थाः न भवन्ति, अस्मिन्
अष्टकपालादिसमानाये तस्मादर्थं स्यात् इति ।

वि— 'यद् द्वादशकपालेऽर्थेऽधानर्था अनन्तरम् ।
श्रुतमष्टकपालादि तद् गुणो नाम या स्मृतिः ॥, अन्त-
र्भावाददृष्टाऽऽदेनोऽस्मात् स्यादभिहितम् । इत्थं द्रव्यान्तरे
नो चेद् गुणसिद्धिं फले तस्यो ॥, वाक्यैक्यमुपसंहाराद्
विस्पष्टं तस्य नाप्यते । नानागुणविधौ तस्मादर्थद्वारा-
ऽऽसिद्धिस्तुतिः ॥'

गुरुमतमाह— 'अगुणत्वादानामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये ।
अष्टत्वादप्रमाणं, चेत्तार्थवादतया ऽन्वयात् ॥' १२.

भाट्ट— 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे
जाते । इत्यनेन याग विधाय 'यदष्टकपालो भवति,
गायत्रिपथेन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' इत्यादिना अष्टकपाल-
नवकपालद्वादशकपालैकादशकपालद्वादशकपालान् अनृत्य
'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव तेनभ्य-
श्चाद इन्द्रियावी पद्माम् भवति' इति श्रुतम् । तत्र
द्वादशत्वे अष्टत्वादेः प्राप्तात् अष्टकपालशब्दः वैश्व-
ानरयागनामयेषम् इत्येकः पक्षः । त्वत्वेण प्रातवपि
परिच्छेदकत्वेन प्राप्यमावात् गुणविषय एव एते ।
अष्टत्वमष्टकपालं इत्य वा पूर्ववागे विधीयते । उपक्रमोप-
संहारिक्येन चैकवाक्यत्वप्रतीतेः, न द्वादशकपालस्योत्पत्ति-
शिष्टता । अथवा शब्द वाक्यनानात्वम् । तथापि 'यद्-
द्वादशकपाले भवति' इत्यनेनैव तद्विधिः । वैश्वानर-
वाक्ये तत्पदमनुवाद एव इति द्वितीयः पक्षः । ब्रह्म-
वर्चसादिरूपकरोद्देशेन ब्रह्मतयागभिता गुणा एव अष्ट-
कपालादयो विधीयन्ते इति तृतीयः । सिद्धान्ते च

समवयवेकताकषावे तदेदस्य अन्याय्यत्वात् ब्रह्मतयागस्यै-
वेयं तर्का स्तुतिः । यदभूतब्रह्मद्वाराकपालावयवः अष्टा-
कपालादिरपि एकैकफलवाचनम्, तत्र सर्वावयवोपेत-
द्वादशकपालस्य सर्वफलस्योद्भवात्वे कः संदेह इति याग-
स्तुतिः । अष्टकपालपदम् आमेवाष्टकपाले शक्तं गौण्या
दृष्ट्या अष्टत्वाभ्यवकपालाभ्यवसादस्येन द्वादशकपाल-
वयवे गौणम् । तेन च अवयवद्वारा अवयवी द्वादश-
कपाले लक्ष्यते । तेन लक्षणया यागस्तुतिरिति । इदं
वाचिकरणम् औदुम्बरताधिकरणन्यायेन पुनस्तस्मादपि शिष्य-
शिष्याऽभ्युत्थमिति ध्येयम् । १२.

मण्डन— 'अष्टत्वेन्याऽवयवोक्त्या ।'

शंकर— 'अष्टत्वावयववादत्वम् ।' १२.

* आहारायावश्यककार्यान्तरोधेन सातत्य-
भावेन जातेष्टिन्यायेन प्राकृणिककालोपसंहस्यापि
सिद्धान्ते इव उपपत्तेः 'मासमहिमोऽं कुक्षेति' इत्यत्र ।
फी. २।३।११।१४ पृ. ७६, * दाशायणवशे निमित्त-
भूत्या सातत्यानुगुणे प्रसक्ते आहारविहारादिवशेन तद्-
वाधात् जातेष्टिमासमहिमोऽन्यायेन पौर्णमास्याद्यनुगुणेऽपि
सातत्यस्य अत्यन्तवाधायोगात् पुनःपुनरनुब्रान्तोपपत्तिः ।
२।३।४।१ पृ. ४९, * 'मासमहिमोऽं कुक्षेति' इत्यत्र
अत्यन्तसंयोगवाचिद्वितीयान्तमासपदोपदिष्टसातत्यान्तरोधेन
आतिदेशिककालवाधात् सर्वदेव कर्तव्यत्वापत्तिरिति न
च वाच्यम्, आहारविहारायावश्यककार्यान्तरोधेन सातत्य-
भाषावयवगमावे जातेष्टिन्यायेन आतिदेशिककालान्तरोधे-
नापि तत्पदादनस्य संकरो वयवमागत्वात् । २।२।१।६
पृ. २०५.

* जातकर्मणि तात्कालिनी पुत्रिः शास्त्रेण दर्शित-
कालविधिपतिप्रहाराय । वि. ४।३।१९, * जातकर्मो-
नन्तरं स्नानप्राशनं विहितम्, तदुत्तरं जातेष्टिः कर्तव्या ।
४।३।१८, तथापि आयोजनार्थमिष्टिः कर्तव्या ।
४।३।१९.

* जातपुत्रः कालं च शीघ्रं च निमित्ते पुत्रज-मनि
उदसं हन्य दगरास्य परस्तात् अमावास्यायां पौर्णमास्यां
वा जातेष्टिं कुर्वन् नातिपतति अधिकारम् । कणिका.

न प्रकृतावशास्त्रनिष्पत्तेः । २३ ॥

भाष्यम्— न प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः जाघनी शास्त्रेणोच्यते । एवं पशोर्निषण्णया जाघन्या पत्नीसंयाजा यश्चः इति । अविशिष्टा जाघनी विधीयते । सा संभवति दर्शपूर्णमासयोः श्रौत्याऽपि आनीयमाना । तस्मादनुक्त्ये इति । (अस्मात् भाष्यात् 'न प्रकृतावशास्त्रनिष्पत्तेः' इति सूत्रस्य पाठः सिध्यति । भाष्यस्यो नञ् तु अशास्त्रनिष्पत्तेः इति समासगतस्य नञो ग्याख्या । सूत्रस्यो नञ् तु वेदान्तशूक्तशङ्कानिरासाय । के.)

धा— स नाम अग्रयोजको भवति, यस्य प्रकृतप्रहणात् विना अर्थो न ज्ञायते यथा 'उत्तरार्धात् स्तिष्ठकृते समवपति' इति । जाघनीशब्दस्य हृदयादिशब्दवत् भाकृतिवचनः । सा च अन्तरेणापि पञ्चादानं परप्रयुक्तपशुरजीवने वा, शक्या उपादातुम् । 'रूपं वाऽशेषभूतत्वात्' इति मयाकथञ्चित् उत्पन्ना येनकेनचित् उपादाय शक्या अनुष्ठानम् । न चेयं अवयवभूता लोके न प्रचरति । मासविक्रिययो हि प्रत्यङ्गविभाकानेव पश्यन् विक्रीयते । तत्र शक्या जाघनी कृपादिना उपादातुम् । न च अवश्यमिदं छागादेव प्रतीयन्त्या, जघनावयवमात्रत्वेन भवणात् । अग्नीधोमीयेऽपि हृदयादीनां संभवत्येव लोकाद्गुणादानम्, तथा सत्यपि तु तेषां मेदेनैव जातिविशेषः उत्पत्तिप्रकारश्च संरूपनादिनिवतः, इति क्रयाद्यनाशङ्कम् । न तु इह तथा शास्त्रकृता निष्पत्तिः । (सूत्रे—) प्रकृतिप्रदं च दर्शपूर्णमासप्रतिपत्त्यर्थम् । तस्मात् दशरौर्णमासिकपत्नीसंयाजाद्भूतेन आश्वेन सह विकल्प्यमाना जाघनी इति सिद्धम् ।

शा— (सिद्धान्तः—) 'जाघनी हि गुणत्वेन तृतीयोक्त्या— (जाघन्या इति) उच्यमान्यते । पत्नीसंयाजयागाश्च द्रव्यापेक्षाव्यवस्थिताः ॥ तेन तेषां गुणत्वेन जाघन्यत्र विधीयते । न च सापेक्षबुद्धित्वमुत्तरार्धादिशब्दवत् ॥' अतो जाघन्याः दर्शपूर्णमासयोरेव निवेशः ।

सोम— उक्तापवादत् संगतिः । सूत्रे चशब्दः उक्तापवादकः ।

वि— 'संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत् पशोर्बुन । दशरौ, तत् पशो बुक्तं जाघन्याः समवपतः ॥, जाघनी नाम भागोऽसौ दशरौ समवैति हि । नोक्तद्वयं न संस्कार्या साधनत्वात् तृतीयया ॥' १५.

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाज्यान्तरप्रकरणे 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति श्रुतम् । तत्र किमनेन वाक्येन अग्नीधोमीयपश्वनुनिषण्णजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजा विधीयन्ते ततश्चेतस्य विधानस्य प्रकरणादुत्कर्षः, उत पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघनी द्रव्यात्वेन विधीयते, इति चिन्तायाम्, जाघनीशब्दस्य उत्तरार्धादिशब्दवत् एकदेशद्रव्यवाचित्वेन जाघन्याः परप्रयुक्तत्वावगमात् प्रयोजनवत्त्वावगमेन प्रयाजशेषवत् उद्देश्यवाच्यते । तृतीययाः द्वितीयार्थ्यलक्षणमाग्नीध्र्य पत्नीसंयाजा एव तदुद्देशेन विधीयन्ते । एवं द्वितीयविधिप्रकारादग्नीध्र्यादुत्कर्षम्, इतरथा तृतीयविधिप्रकारापत्तेः । एवं च वाक्येन प्रकरणत्वात् पत्नीसंयाजानां पश्वङ्गवत्त्वप्रसक्त्यापि 'आग्नेन पत्नीः संयाजयन्ति' इति वचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः प्रकरणवाधापेक्षा तु तेन च आरादुपकारकतया दर्शपूर्णमासाद्भवावगमेऽपि अनेन वचनेन संनिपत्योपकारकतया अग्नीधोमीयपशुवागाङ्गतया विधिर्नानुपपन्नः । न च जाघन्याः परप्रयुक्तपश्वनुनिषण्णत्वस्य लोकेऽपि संभवात् अग्न्यमिचरितक्रतुसंख्याभावेन कथं यागीत्यलोपस्थितिः, अग्नीधोमीयप्रकरणे श्रुतेन 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति वाक्यान्तरेण प्रकृतापूर्वसाधनीभूतजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजविधापकेन यागसंख्योपस्थितौ 'अंशुं पृच्छति' इतिवत् अनारम्भाधीतेऽपि अस्मिन् क्रतुसंख्यावगमोपपत्तेः ।

यत्तु कैश्चिदतिदेशादेव पत्नीसंयाजानां पशुवागसंख्यावगमात् प्राकरणिकत्वात् तद्वर्त्मकमार्ततद्विधायकं पूर्वपक्षे इत्युक्तम्, तत् अतिदेशेन पत्नीसंयाजानाम् आरादुपकारकत्वविषया पशुवागसंख्यावगमेऽपि तात्पर्यप्रादुर्भावान्न अनारम्भाधीतवाक्ये जाघन्यास्यदीकनोपस्थितौ प्रमाणाभावात्, अतिदेशेन संनिधाने प्रकरणान्तर्गमनेन कर्मान्तरस्यानुपपत्तेश्च उपेक्षितम् । तस्मादश्वेन प्रकरणं चापित्वा इदं विधानमग्नीधोमीये ऋण्यते । इति ज्ञाने,

मनुष्याणाम्, अवि. पशूनाम्, तस्मात्ते वीर्यवन्तः, वीर्याद्धि
अस्तुत्य'त । ऊरुणा नम्यत. सततं च निरमिमीत, तं
विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त, जगती छन्दः, वैरुप
साम, वैश्यो मनुष्याणाम्, गावः पशूनाम्' एवमुक्ते सति
एकस्मिन् एवजातीयेषु विशाते अन्योऽपि तज्जातीको
हृदयमागच्छति । तस्मादर्थवादः ।

वा— जाति. । तत्र आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिषु
मुख्यावयवेषु, येन केनचित्संघेने तद्विवोपायात् । देवता-
संघ-एव वाऽस्ति । नहि यदेव सत्यते तस्यैव केवल
देवतासंघ-च, त्यस्तुरपि तैसैव संघत्वेन सैव देवता
भवति । यथा च वक्ष्यति 'भवति सुवस्थापि अष्टुः सा
देवता' (भा. ५।४।६।१९) इति । तस्मादनुदाहरण-
त्वम् । अतो यत्र अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यादिप्रयोगः, तदुदा-
हरणम् । अग्निर्वै प्रतीतो मुखप्रभवत्वसामान्येन ब्राह्मणा-
दीन् उपस्थापयति । जातिरिति चात्र जन्मोपादान विव-
क्षितम् । येषामि च तथा वस्तु नास्ति, तथापि अर्थवादा-
न्वरे तथोक्तत्वात् इह तच्छब्दनिमित्तता प्रतिपत्स्यते ।

ज्ञा— 'अग्निर्वै ब्राह्मण' इत्यादिष्वपि पूर्ववत्
नामपेयाय गुणविधित्वं च उक्तान्य अर्थवादत्वं साध-
नीयम् । निमित्तान्तरकथनार्थं तु सूत्रान्तरम् । एवमुत्तर-
सूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि । १४.

सोम— पूर्वन्यायतिदेशात् संगति । न च प्रप-
ञ्चस्य अनादित्वेन सृष्ट्याद्यथावात् अवयवो न सिद्ध
इति धार्यम् । इतिहासपुराणप्रामाण्यवलेन सृष्ट्यादेः
प्रामाणिकत्वात् । अस्मार्थस्य अवस्थयेऽपि संकीर्तनमात्रेण
जगत्स्य निमित्त-सोपपत्तेः । अनेनैवादिमात्रेण तदर्थ-
सम्प्राप्ते नाल्यत यत्र कर्तव्यम् ।

वि— 'आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत् सर्वनिर्णयः ।
द्वारं तु मुपजयत्वमाग्नेयत्वेन संदत्ते ॥' ब्राह्मणस्य
संदत्ते । १५.

भाट्ट— 'अग्निर्वै ब्राह्मण' इत्यत्र पूर्ववदेव अग्नि-
शब्दो ब्राह्मणे गौण द्वयोरपि अग्निब्राह्मणयोरैकब्रह्ममुख-
प्रभवत्वात् । अग्निजननसमानजातीयजननमेवात्र गुणः ।
१४.

मण्डन— 'अग्निर्वै ब्राह्मणो जात्या ।' १३.

शंकर— 'जात्याऽपि अपि गौणीया ।' १४.
जात्या जन्मना ।

* अर्थवादानाम् अवयवार्थपरत्वाभावे जालधिकरण-
विरोधः । तत्र मुपजातत्वगुणयोगात् गोण्या कृत्या
ब्राह्मणे अग्निशब्दस्य कृतेत्यर्थस्थापनात् । कु. १।२।१।१८
पृ. ३१.

॥ जालान्तरेषु भेदः स्यात्, पक्षिवैपम्यात् ।
११।४।१०।४० ॥

जालान्तरेषु मित्रजातीयेषु पशूषु सन्तु यथा ऐकाद-
शिनेषु कुम्भीशूलवराक्षयणीनां भेदः स्यात् । पक्षिवैप-
म्यात् पाकवैपम्यात् । अविद्यामानि व्यन्तेन कालेन
पच्यन्ते, अजमांसानि तु तत्रो विलम्बेन । तस्मात्
जातिभेदे कुम्भ्यादिभेदः इति सिद्धान्तः ।

वृद्धिदर्शनाच्च । ४१ ॥

सिद्धान्तो हेतुान्तरमाह । सौमामण्या गोऽजाविषु
पशूषु शृङ्गानां वृद्धेः आविक्रयस्य दर्शनात् 'शूलैश्च
माक्षरेण चावभृथमभ्यवयन्ति' इति बहुवचनात् ।
तस्मात् जातिभेदे कुम्भ्यादिभेदः । के.

* जालभाजो वैषाकरणपक्षे । सु. पृ. १४२३.

* जात्याद्यवभासीनि तावत् (जातिनामगुणक्रिया-
द्रव्याणि) एतानि ज्ञानानि उपपद्यन्ते । न च अविष-
मानमेव आकार ज्ञानमवगमयति । स्वलक्षणरूपवत् तावे-
नावभासनात् । तत्र विद्यमानता कदाचित् बहिरर्थरूप-
तया, कदाचित् शान्तकारतया । तत्र यदा विज्ञान प्रत्यक्ष
न भवति इति स्थितम्, तदा पारिदोष्यात् अव्याप्यरतेव
अवशिष्यते । तथा च विद्यमानार्थाकारग्रहणात् न
कश्चनानुपपत्ता (इति निरालम्बनसंख्येयम्) । अञ्जु.
पृ. ४५. * जातिगुणयोः जातिपदिकार्यत्वम् । सु. पृ.
७३९. * जातिगुणक्रियाद्वयेषु न साधारणाकार-
वमर्शोऽस्ति । अञ्जु. पृ. १२०.

* जातिग्रहणे वृक्षत्वादिजातिग्रहणे आलोक-
इन्द्रिय-अनेकविधतासृष्टि-चन्द्रसरण-पथि-महान-
संनिधय-आकारविशेषादयः कारणम् । भा. १।२।१।२
पृ. १०९

यत्किञ्चिद्व्यापनस्य संभवेन मरणानापत्तेः । न च जननान्तर्गते जातकर्मण्यपि आवश्यकत्वात् त्रिनिगमनादिरुद्धः, प्रत्यक्षश्रुतिविहितस्यैव नियामकत्वात् । इति प्राप्ते, जातकर्मणो नात्यन्तदुर्लभत्वात् अस्मिन्नालस्य प्राधान्यनिषेधात् इष्टेनानन्तरमेव कर्मणे मरणपत्तेः दोषविकीर्णत्वात् उक्तम् । न च निमित्तश्रुत्युपरोधेन स्मार्तनिषेधस्य अनाहिताभिरात्मम्, भूतनिमित्तस्थले निमित्तस्य नैमित्तिकानुष्ठापनमेव निषेधात्पर्येण अनन्तरानुष्ठापनस्य अतस्ति बाधने उक्तमपिद्वित्वेन निमित्तभूतस्य विरोधानिषेधसंकोचानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु— निमित्तत्वम् अनन्तरमवस्थापनानुष्ठापनत्वमेव । अन्यथा भेदनेहोमादेरपि पदार्थगतकूलतत्त्वमवाधानुपरोधेन अन्ते कर्णापत्तेः । जातकर्मनामकण्ठादी मलमासादावनुष्ठानानुपपत्तेश्च । अतो निमित्तश्रुतिविरोधेऽपि जातकर्मणोऽपि निमित्तानन्तरध्वजान् अवश्यमनन्तरस्य तद्वये निषेधस्यापि संस्कारपथा जातेष्टिवेव तद्वयः । वरं हि स्मार्तानामपि अनेकेषां वापे भौतस्याप्येकारस्य बाधः, प्रमेयबलाकल्पे चलवत्त्वात् । अतो यथैव एतादृशं मलवशापकं विशिष्य कालविधिर्वा, तत्रैव व्यग्राया आनन्तर्यवदितमेव निमित्तत्वं लक्षणया आधीयते । अतश्च तत्रातिदेशेन प्राप्तानां सामान्यविहितानां वा आशीचकालादीनां वापे प्रमाणाभावात् आशीचापगमे मलमासादिरहिते शुद्धे पर्वणि जातेष्टिः कार्या । १७.

मण्डन— 'नैवा प्रागु जातकर्मणः ।' १८.

शंकर— 'जातकर्मोत्तरं सेष्टिः ।' १८.

॥ जातेष्टिः पत्न्याः माण्डस्पर्शानर्हत्वापगमे पौर्णमास्यादौ स्वकाले कर्तव्या ॥

(उल्लूखं तृतीयं वर्णकम्) ।)

भाष्यम्— अथ किमन्तरंशादे यस्मिन्कस्मिन् वा अहनि, उत स्वच्छले इति । किं प्रागम् । यस्मिन्कस्मिन् वा अहनि इत्येवमनियमः प्राप्तः । कुतः । नियामकमावादिता । अत्रोच्यते । पौर्णमास्यामावास्यायां वा । कुतः । शुभे । पर्वणि भूयते । 'य इदया एतुना सोमेन वा पजेत, स पौर्णमास्यामावास्यायां वा पजेत' इति । नातिमारो वचनस्य । इतरस्मिन् पक्षे कायेऽपेयात् ।

लक्षणोऽपि अस्मिन् पक्षे स्यात् । अन्यस्यां त्रियोऽन्तरंशादे वा कुर्वन् सर्वेष्वङ्गानि उपसर्हन् न शक्नुयात् । कालं शौचं च नोपसंयहीयात् । तस्मादतीते दशादे पौर्णमास्यामावास्याया वा पुनरिति ।

उप— एवं वा 'इतरस्मिन् पक्षे कालोऽपेयात्, लक्षणा च स्यात्' । निष्ठा हि (जाते इति क.) भूतलामन्ये उत्पद्यते । तस्य यः भुत्वर्थः, स च कृतेऽपि जातकर्मणि विद्यते एव । जातानन्तरता निमित्तमिति यो प्रवीति, तेन सामान्यवचनो विशेषे लक्षणया स्थापितः । जातानन्तरं नुष्टिः न शक्यते संभावयितुम् । अगिनि हि सा । अत आह— 'कालोऽपेयात्' इति । अन्तरंशादेऽपि न क्रियेत अशीतस्य अपरिसमाप्तत्वात् । तस्मात् दशादोत्तरकालाया पौर्णमास्यामावास्याया वा कर्तव्या । 'मित्रे जुहोति' इति अनन्तरमेव क्रियते । नैमित्तिको हि पाठकर्मः इतरं पाठकर्मं चाशितानि निवर्तते इति ।

शा— 'निमित्तानन्तरं प्राप्ता प्रयोजनविरोधतः । वस्तुतस्तु, तदभावात् पुनर्गोक्तदुर्महति ॥ शौचाज्ञेन विनाऽप्येवा कर्तव्येव निमित्ततः । अपिवाऽप्येकपक्षे स्यात् इति पक्षे हि पश्यते ॥' उच्यते । 'निमित्तस्वरसात् प्राप्तिर्वा वाच्यं, सा निवारिता । प्रयोजनविरोधेन तावदङ्गोपसंमहः ॥' अत्रेयुक्ताय शौचकालप्रीत्या आशीचापगमे पौर्णमास्यादिकाले कर्तव्या ।

सोम— पूर्वोक्तमन्ये प्रत्यख्यानान् संगतिः । आशीचापगमे पत्न्याः माण्डस्पर्शानर्हत्वापगमे इत्यर्थः ।

वि— 'जातकर्मोत्तरं स्यादाशीचेऽनगतेऽपरा, निमित्तसंनिषेधाच्च, कर्तुंश्रुत्यप्युच्यते ॥'

भाट्टस्तु द्वितीयवर्गकर्मगतं एव ।

मण्डन— 'शुद्धे पर्वणि सा कार्या ।' १९.

शंकर— 'नाशीचे सा स्वच्छालया ।' १९.

० जातेष्टिः पुनवतुत्वादिफलप्रयुक्ता । कर्तव्ये वापि करणम् । सा. ४।१।१६।३८-३९. ० जातेष्टिः 'वैश्वानरं द्वादशकालं निर्वपेत् पुने जाते' इति निदिता । वि. १।१।१२. ० जातेष्टिः जातकर्मोत्तरं कर्तव्या, न तु जनन. अन्तरहितेतरकाले जातकर्म, प्रह् ।

नापि व्यासह्नेन अवयविनो वृत्तिः, अवयवान्तरविरहात् । अवयवद्याजिनो हि (न) केन चिदवयवेन क चन, केन चित् क चनेति व्यासह्निनी वृत्तिरुपपत्तिमती । त्रिञ्च एकैकत्रयैः अष्टाचिरेषु, एकैकतिरिक्तानेकाभावात् । त्रिञ्च सकलावयवग्रहणे एव नियमेन अवयवी जायेत, न च तथा संभवति । अवयवान्तरेण अवयवान्तरतिरस्कारात् । न च प्रकारान्तरेण वृत्तिरिति यदिदं शक्यम्, अनुपपत्तेः प्रकारान्तरस्य । अवयवेभ्यश्च अवयवी न्यतिरिच्यमानः अन्यतिरिच्यमानो वा न प्रमाणेन संगच्छते । न्यतिरिक्तो हि तदग्रदेऽपि ग्रहणं कदाचिदनुभवैत् । न तस्य मित्रयोः सहोपलम्भनियमो घटयोरिव, तद्वदवयव्यपि मित्रमानो नावयवैरेव सहोपलभ्येत । कस्या चिदपि दशायामननुभूयमानेषु अप्यवयवेष्वनुभूयेत । न चावयविनमवयवानुभवमन्तरेण वेत्तिदुपलम्भन्ते । अन्यतिरिच्यमानस्तु नास्त्येवेति वचनभङ्गिमात्रेणोक्तं भवति । तदेवम् अवयवविशेषमुपपत्तिभिः अनुसंधयीमानानेकान्ततो जीयते । कथं तर्हि स्थूलावयवसिनी मनीषा समर्थनीया । इत्यम्, उत्तराधरभावेन निरन्तरवृत्त्याः परमाणवः एव सम्यगितैन्द्रियकज्ञानजननयोग्यदद्याद्विरोधाः प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते । सास्त्राणामुपपत्तः तदल्लाखी मानव एव स्थूलविकल्पो विबुधभटे, दूरादिव सत्य निरन्तरेषु समनुभूयमानेषु घनमिति मतिः । अतः स्ववीर्या इन्द्राणामाभ्यामिमलानामयोगात् जातिरपि तदाभिता नाम्बुपगमनर्हति । अपिच जातिरपि नेन्द्रियज्ञानेन प्रतीयते, तस्या नित्यवेदान्मुपगमात् । नहि नित्यं करमे चित् कार्याय पर्याप्तम् । तद्धि न सकलस्वभावात्, नित्यं कार्योदयप्रज्ञात् । अद्यतस्वभावो न नित्याविविधिकलनाव अयत्तिक न किञ्चित् कुर्यात् । न च अत्रनरकमिन्द्रियज्ञानमनुभवति । यो हि विषयः स्वस्य अन्यव्यतिरेकी हानमनुकारयति स प्रत्ययः । किञ्च, उग्रमिषितचक्षुषः विषय विषयान्तउग्रुपधानम्यातस्य चित्तस्य पुरोवर्तिनी स्वस्तिमतीं कामाशी वा (गो) छायाकुर्वाणस्य न जातिरप्यवभवच्छते । अन्यथ जातिरपि विभेदेः सहोपपत्ते विनश्यति वा, सधोपगमे स्वरूपहानिमप्रज्ञात् । एषा हि जातिरनेकापिधाना प्रतिष्ठापने । दयस्तिमसी विनाशिन

चान्धाऽन्या स्वात्, विरुद्धधर्माव्यासस्य भेदापादकत्वात् । सेषं नित्या जातिरहितवत्यां न्यक्तो प्रतीयमाना नान्यत आगता, निश्चिन्त्यत्वात् । न च तत्रैवासीत्, प्रागप्रतीतेः । न च क्षितिरपि युक्तिमसी, न्यक्तिरेव हि तस्या देवो नाकाशादिः । अनुत्पन्ना च न्यक्तिरिति काऽवतिष्ठतामाकृतिः । न चोत्पादेऽपि अवतिष्ठते । तदेव जातिरवतिष्ठते नावतिष्ठते चेति संकटमापतितम् । त्रिञ्च न्यक्तेरमित्रा मित्रा वा उभयरूपा वा जातिरुत्प्रेया । तन नामित्रा, तथाभावे न्यक्त्या सहोपादे विनाशो वा स्वरूपापचरितरिति पुरस्तादुपपन्नम् । न्यक्तिमात्राङ्गीकारे च कोऽस्तप्यस्य भेदः इत्यपि विन्तया अन्तः सीदन्तु बहवः । अतो न्यक्तिमात्रमेव तत्त्वमिति वदतां साहायकमेवाचरितम् अनतिरेकिणीं जातिमुरतीकुवाणेः । मित्रत्वेऽपि विण्डप्रहणमन्तरेण प्रहणपत्तिः उभयप्रतीतो च संवन्धप्रतीतिसमासक्तिः अस्त्येवेति चेत् । महदिदं वेद्यात् । कः राखिवह गवि गोस्तमिति मतिमभ्युपगच्छेत् अन्यथ निरस्तप्रमाणप्रज्ञात् । मित्रत्वे च वृत्तिप्रकारे दुर्मिरूप एव, किं न्यासह्निनी वृत्तिरुक्त प्रत्येकपरिहाराप्रतीतिः । एकत्र परिसमाप्ती अन्यथ न वर्तेतेति पुनरपि स्वरूपापहारः । अन्धाग्रहोऽपि कालनववर्तिनीषु न्यक्तिष्वनुपपन्न एव । प्रत्येकं च गौरिति प्रत्ययो विरुद्धप्रमाणमिच्छाङ्गीकृतं स्वात् । न बोधपरकता, विरोधात् । न चोपलम्भमलेन विरोध एव नास्तीति ननुदस्तम्, तथाविधस्योपलम्भमनैव असंभावनीयत्वात् । अभिज्ञाकारतुद्विबोध्यं हि यस्तु अभिज्ञमिति ऐकिकाः, तिलक्षणाकारयोगविविधमभिज्ञः, तत्र यदि तिलक्षणाकारप्रतीतिसमये द्वे वस्तुनी तिलक्षणेनाकारेण अवभावाः, तदा अमेदप्रतीतिदद्यामात्रेक आकारः अनुभवीनीयः । स जातिभागस्य विण्डभागस्य वा सनेन्द्रियवभाओऽप्यं स्वात् न तु जातिजातिमतोरभेदाभावात् । अथ तिलक्षणावपि आकारो वादाभ्येन अवलोकयेत् इति मतम् । तत्रापि पर्युपयोगीयः किमिदं तादात्म्यं नामेति । पदेष्टाकारतेति श्रुतात् तर्हि पुरोक्तयोगे दूषणमागमात् नृत्तम् । उच्यतेः सामानाधिकरूपम्, तादात्म्यमिति चेत्, अनुपपत्तेरुत् 'गौराक्षिणः' इत्यारो अल्लात्म्येऽपि

कर्णोपयोगः संभवति, संख्यात्वात् । यद्यपि च अष्टवस्तुत्या द्वादशस्य स्यूयते, न तु अष्टाकपालस्तुत्या द्वादशकपालस्य स्तुतिः, विशेषणविशेष्ययोः अत्यन्तमैदात् । अपिच अस्त्येव द्वादशस्य आत्मीया स्तुतिः 'जगत्सैवासिन्' इति । तस्मात् द्वादशत्वेन सह विकल्पमानाः गुणविधय एवैतेऽपि । सर्वे चेदं वैकल्पिकानेकसंख्याविशिष्टवैधानर-विधानात् एकमेव उत्पत्तिवाक्यम्, इति न बलाबले विशेषः । ('वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुने जाते । यदष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यत्रयकपालो भवति, जिह्वैवास्मिन् तेजो दधाति । यत् दशकपालो भवति, विराजैवास्मिन् अश्रायं दधाति । यदेकादशकपालो भवति, निष्टुभैवास्मिन् इन्द्रियं दधाति । यद् द्वादशकपालो भवति अग्न्यैवास्मिन् पशुन् दधाति । परिमन् जाते पतानिष्ठिं निर्वपति, पूत पत स तेजस्म्य-ब्राह्म इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति एकमेव उत्पत्ति-वाक्यम्) तस्मात् 'गामर्ष्यम्' इति च पूर्वप्रकृत योग्यापेक्षत्वात् वैश्वदेवपूर्वपक्षादिदेशः । तदीय हि गामर्ष्यम् अस्मिन् सम्मानयेऽस्ति, न च तदुक्तः परिहारः । तस्मात् विधानार्थ इति ।

गुणस्य तु विधानार्थं तद्गुणाः प्रयोगे ह्युपनर्थकाः, नहि तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति । १८ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति गुणविधयः इति । गुणस्य विधानार्थ एते सन्तः पुरोडाशस्य कपालेषु संख्या विदधुः । न शक्युवन्ति यागप्रयोगस्य विधातुम् । द्वादशकपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टाकपालादयः प्रकरणेन । तेन ते यागे न भविष्यन्ति । अपिच अष्टत्वादयः पुरोडाशेन एकवाक्यभूताः प्रकरणेनापिवा न यागस्य भविष्यन्ति । यागार्थक्ये च अनर्थकाः, पुरोडाशसंघर्षे कणमात्रात् । अर्थवादत्वेन तु वैश्वानर यागस्य स्तुतिरुपपद्यते । तस्मात् अर्थमात्र इति ।

या— 'प्रकृतप्रकृते यागे तथा द्रव्येऽपि वा गुणः । द्रव्यं गुणवदेवं च न कथञ्चिद् विधीयते ॥' प्रकृते तावत् द्वादशाकपालरोपात् अष्टत्वादयो विधीयन्ते, न च दूरस्य तदुपादानमप्यन्तर्भावः । न च कर्मान्तर पेचनस्यातिगुणक संभवति, द्रव्यदेवतासंयोगप्रत्यययगा-

अवणात् । एतेन पुरोडाशो संख्याविधिः त्रैधाऽपि प्रत्युक्तः (प्रकृतपागसंबन्धिनि, दूरस्ययागसंबन्धिनि, अपूर्वयाग-संबन्धिनि वा गुणविधिः इति त्रैधाऽपि प्रत्युक्तः) । तथा अष्टाकपालादिपुरोडाशविधानम् (त्रैधाऽपि प्रत्युक्तम् । तत्र प्रकृते यागे असंभवमाह—) नहि द्वादशकपालपुरोडा-शावच्छेदो यागः पुरोडाशान्तरं यज्जति । (दूरस्ये असं-भवमाह—) नापि अननुदिते कर्मणि स्वभावदेन अपहृते पुरोडाशविधानं कलत्राधनासंबद्धं कविद्वयमुच्यते । नापि अन्यायारात्मकत्वात् द्रव्य विधातुं शक्यते । अत एव विश्वजिह्वादिचदपि नाप्याहारेण फलं कल्प्यते । (अपूर्वं यागे विध्यसंभवमाह—) 'वैश्वानरपदं नापि यागायात्रानुपपद्यते । विभवत्यन्तरयोगित्वात् न चतैऽ (च कृते) स्मादन्तर्यकम् ॥' (पदोत्तरत्वेन श्लोक व्याचष्टे—) स्मादेतत् । वैश्वानरपदादनुपपन्नम् अष्टा-कपालादिद्रव्यदेवतासंबन्धविधेः यागान्तरसिद्धिरिति, तस्मात् । प्रथमाऽन्तेषु द्वितीयाऽन्ताननुपपन्नात् । न च विभक्तिविपरिणामः, अन्यथाऽपि उपपद्यमानत्वात् । यदि हि अनुपपन्नविपरिणामो अन्तरेण अष्टत्वादभिन्नगमनस्यैकं स्यात्, ततः किं वा न क्रियेत, तत्तु स्तुत्यर्थत्वेन उपपन्नतरत्वात् नानर्थकम् । तदा च अनुनादत्वात् विपरिणतविभक्तिसंघर्षेऽपि अदोषः । (त्रैधाऽपि पुरोडाशविधानं न संभवतीत्युपसंहरति—) तस्मात् न पुरोडाशविधानम् । न च द्वादशकपाले अष्टाकपालादयः पुरोडाशाः स्वाभिमिर्विभक्ता विद्यन्ते, अष्टत्वाविमान-विशेषदर्शनात् । ते च अष्टत्वादयः न यागे, नापि पुरोडाशो विधीयन्ते इत्युक्तम् । न च अष्टत्वादीनां द्वादशकपालेन एकवाक्यता तत्र (न च इत्यादिचोदितुः) उपपद्यते, नानाविधेन— (नानाविध—) प्रयोजनवशेन अर्थकत्वा-भावात् । न च नानाविधाना विभज्यमानानां तादा-हृत्यं विद्यते । यदि च एकं वाक्यं भवेत्, ततः सर्व-विशिष्टैकभावनाविधानात् न विकल्पः स्यात् । अष्टत्वा-दीनां च गुणत्वात् न त्रयेकं वाक्यपरिणामाख्या प्रथमानु-ष्ठानोपपत्तिः । न च संख्यानां समुच्चयः संभवति, संख्या-न्तरोपपन्ननेन सर्वोपावयमज्ञात् । संख्यान्तरादनुपपन्न-समुपपद्य द्वादशत्वे अष्टत्वाद्यन्तर्भावः । तथाभूतानां च

नुदयात्, एकातिरिक्तानेकामावेऽपि एक एव सद्वितीयः
 आश्रयः संयोगस्येति न दोषः । ननु द्रव्ये एव तथो-
 त्तप्रे संयोगविकल्पमाविर्भावयत, न तु तदतिरेकी संयोगो
 नाम कश्चिद् युगविशेषः । तन्न, प्रत्यभिज्ञाप्येति हि द्रव्ये
 अनुवृत्ते, कादाचित्किं च तथोत्पत्त्ये दद्याद् दृश्यते, इति
 मनस्येव मेदसिद्धिः । स्थापिता मीमांसाजीवरक्षायां
 प्रत्यभिज्ञा । अतः संयोगकृच्छराचारणगुणासमावा-
 कारणोपग्रहीता अवयवा एव समनाधिकारणमवयविन उप-
 पन्त्ये । यथायमवयविनो वृत्तिविकल्पे दोष उक्तः, सोऽ-
 प्यवयविनः प्रतीती स्थितायामनुपपन्नः । व्यासक्त एवा-
 यवेषु अवयवी, नैकत्र जातिवत् परिग्रहात् । अवयवा-
 न्तरेरपि च विना स तत्स बोधोऽपि महिमा, य एक एव
 अनेकावयवानुस्यूत इति किं न कल्प्यते, यद्यपि वायव्य-
 विन एकेनैव अणुवृत्तिः, तथापि नाणुवृत्तिदोषः, संयोग-
 सविना एवावयवा चानुकाणव आश्रयभूता यता, जनक-
 त्वेव आश्रयत्वात् समवायिकारणानाम् । अत एव
 संयोगः सद्वितीयाश्रय इति न दोषः, न च सकलावयवो-
 पलम्भसापेक्षा तदुपलब्धिः अवयविनः, तेभ्यो भिन्नात्वात् ।
 नचेतावता एकावयवग्रहणभावेऽपि ग्रहणवर्त्युपयोगो युक्तः ।
 कार्यानुगुणत्वात् कारणरूपनाया, कार्यसिद्धयर्थे हि
 कारणं परिकल्प्यते, न कार्यविनाशाय । तेन यावताग-
 वयवानां ग्रहणे तदुपलम्भः तावतामेवावयवः तदवयव-
 निरन्वनमिति दर्शनबलेनाप्युपेयते । मित्रत्वेऽपि तव एव
 सहोपलम्भनियमः उपेयोवाभावात् । उपेयभूतोऽवयवी
 उपायवर्तिनश्च अवयवाः । प्रत्येकं तु तेषां चाप्यते एव
 अतः सहोपलम्भोऽपि युक्तम्, अवयवान्तरावयविनः अव-
 यविनोऽपि परिग्रहे । इतरावयवभूतिरेकाम्वा हि घट-
 न्तरत्वमवयवीयते, अगम्यमानोऽपि चावयवी विरुध्वा
 सुदिगीचरतामाचरत्येव । अवयवी हि गृह्येयान् एको
 दृष्टमायच्छति, अवयवान् तु दोग्रीवांशो भूयांसश्च । स
 चायमवयवी महत्वाद्गुरुत्वाय चाधुनः स्थापनो वा,
 पार्थिवो वा अग्निग्रीवो वा तेजो वा । वायवीयस्तु मह-
 त्वात् सारवत्तयाय सार्येण एव । अणुवृत्त चाणुमौलि-
 बोऽपि अमहत्वादप्यय एव च । अमहत्त्वं अवयवा-
 नुत्पन्नमवयवव्यतिरेकानां महिममुपकारणानामभावात् ।

गगनादीनां तु महतामपि रूपस्वरूपविभुरतया न प्रत्यक्ष-
 गोचरतेत्यलमतिविस्तारेण । ननु सकलावयवसमाभितत्वात्
 अवयविनः तितोहितैरवयवैः सह इन्द्रियासंनिक्षेपे कथम्-
 वयविना समागमः । न चासंगतमेव बहिरिन्द्रियम् अव-
 यवकमिति प्रतिष्ठा युज्यते, अवयवानामपि अर्धमिन्द्रि-
 यद्रव्यबोध्यत्वापत्तेरिति । उक्तोच्चरमेतत्, मित्रत्वादव-
 यविनः अवयवान्तरसंयोगेऽपि संयोगबुद्धेः पदादिपुन-
 र्व्येतिद्रव्यसंनिक्षेपोऽवयविनः । तदनया दिशा तावदुप-
 पन्नम् आश्रयद्रव्यम् आकृतोः पृष्ठम् । ननु क्व स्वा-
 दिभ्यतिरेकि द्रव्यं नोपलभते इति, किमिदं परवतोद-
 रम्, प्रतीयते हि, महानवयवी स्वादिभ्यतिरेकी ।
 अत एव बयानुस्यूतसंनिधानाभिपूत्ररूपमपि स्फटिकद्रव्यं
 प्रत्यभिज्ञाप्यते । कथं नामाग्रहीतं प्रत्यभिज्ञाप्यते । अपिच
 दर्शनस्पर्शनाम्प्येकार्थग्रहणात् रूपरसगन्धतिरेकि द्रव्यं
 स्फुटरप्रतीतं नापहोतुमुचितम् । वनादिषु वायव्यमवय-
 वलेन कल्पनेयं प्रसरति दूतत्वा अन्तरालग्रहणनिवन्धनो-
 ऽप्यम् अमेदमहत्त्वप्रहारः प्रवर्तते इति । अवयविनि तु
 वायव्यकृच्छरं नास्तीति पुरस्तादावेदितम् । तेनाश्रयद्रव्या-
 भावात् कातेरप्यवयवः प्रलयमात्रमिति स्थितम् ।

यथेदमुदितं नित्यतया जातेः आत्मविज्ञानजननेऽपि
 न शक्यतेति, तदपि दण्डमन्त्रनियकरणवर्त्येति विस्तरेण
 नित्यानामर्थक्रियाकारित्वसमर्थनेन प्रत्युद्धम् । मा वा
 स्वविज्ञानमपि जातिर्जीजनत्, तथापि कथंकारमगौ
 अमृतस्या । न ललित्यमात्रा राशः 'कारणभूते एव
 प्रत्ययेण प्रचारितम्' इति । यत्तु यतः प्रतीयते स
 तस्य विषयः इति धार्मलौकिकम् । ननु प्रत्ययमपि अवि-
 संतादादेव प्रमाणम्, अविच्छादश्च तत्सादृशमभावात्,
 अन्यतस्तु भवतो नित्यभूतस्य वा अभावेऽपि भावसंभ-
 वात् नियमेन संतादायोगादिति बलदम्बुपेयम् । 'प्रत्यक्ष
 कारणमेव विषयः' इति । अत एव च प्रत्ययमनुमानं च
 द्वे एव प्रमाणे, सरोरेव व्यस्यिषंशदृष्ट्यात् । प्रत्यक्षं
 साक्षादर्थेन प्रतीयम् । अनुमानं तु अर्थप्रतिबद्धिद्र-
 व्यमवयवा कारणार्थेन प्रतीयम् । यन्म तु न साक्षात्
 नापि परम्पराया अर्थप्रतिबन्धः, न तस्य प्रमाणमवचितम्,
 तस्य तदर्थित्वकान्तिव्याभावात् । अर्थविवर्तनादेव प्रमाणं

या— (स्वयं सूत्रं न्याचष्टे—) 'जनकस्त्वेन पूता-
देरष्टत्वादीनि कारणम् । (माध्यकारीयं व्याख्यान-
मुपपादयति—) तेषां कारयितृत्वाद्वा पूतादेः कारणा-
मिधा ॥' यदुक्तं द्वादशत्वावरोधात् अनर्थकमष्टत्वादि-
विधानं स्तवनं चेति । तत् नानर्थकम् । नित्यं हि द्वादश-
कपालता । यत्तु गुणत्वानि ब्रह्मवर्चसादीनि प्रार्थयते,
तस्य अष्टत्वादीनि द्वादशलोपमर्देन निवेक्ष्यन्ते । तथाहि,
'पुरुषार्थसमासत्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकम् ।
विशेषतश्च सामान्ये पूर्वप्राप्ते प्रथमेनात् ॥'
('नैमित्तिकं तु प्रकृतौ' ३।६।३।१० इति न्यायः
पूर्वापेक्षोक्तः । विशेषतः इत्यनेन 'अविशेषेण यच्छ-
खम्' १०।८।८।१६ इति न्यायेनोक्तम् । पूर्व-
प्राप्ते इत्यादिना तु 'पौर्वापर्ये' ६।१।११।५४
इति न्यायेनोक्तम्) पुनरार्थसिद्धयर्थो हि सर्वः प्रपञ्चः
इति तत्प्रत्याख्येन पशु बलीयो भवति । दूरे च द्वादशल्ल
पुरुषार्थस्य तत्साधनयोगादयसंस्कारार्थकपालपरिच्छेदात् ।
अष्टत्वादयस्तु तदाभिरा. सन्तः साक्षात् ब्रह्मवर्चसादि
साधयन्ति इति प्रत्याख्येनैकीयांको भवन्ति । तस्मादर्थो-
यतः इति । ननु च 'ब्रह्मवर्चसयोगादि फलत्वेन
यदीष्यते । स्तुत्यभावाद् विधिः केन वर्तमाना-
पदेशिनाम् ॥' तत्र के चिदाहुः ' औदुम्बराधिकरण-
पूर्वपञ्चगव्येन अथ मत्स्यखानम्' इति । तत्र युक्तम्,
तत्रैव दशोचरत्वात् । अतः अपममिप्रापः, 'पूत एव
स तेजस्वी' इत्यादिना फलमुच्यते । 'गायथ्येनम्'
इत्यादिस्तुतैः प्रत्याख्यिको विधिः । 'यदष्टकपालः'
इत्यादिभिः सार्धवाद्दैः प्रत्येकं निश्चितानां यथासंख्येन
'पूत एव' इत्यादिभिः फलसंज्ञ. कियते ।

आनर्थक्यादकारणम्, कर्तुर्हि कारणानि,
गुणार्थो हि विधीयते । २२ ॥

माध्यम्य—यदि कामाय विषयः, मिदानी वाक्यानि
भवेयुः । एकं चेदं वाक्यम्, 'वैश्वानर द्वादशकपाल
निर्दपेत् पुत्रे जाते' इत्येवमुपक्रान्तम् 'यद् द्वादश-
कपाले भवति जगत्त्रैवासिन् पशु दधाति, परिमन्
जाते पतामिति निर्दपेति, पूत एव स तेजस्वनाद इति-
वाची पशुमान् भवति' इत्येवमन्तम् । तस्य मध्ये अष्ट

त्वादयः श्रूयमाणा यदि न संवभ्येरन्, ततो वाक्यान्तराणि
भवेयुः । कर्तुर्हि कारणानि पूतत्वादीनि भवेयुः । य एव
गुणार्थोऽन विधीयते वैश्वानरस्यो 'पूत एव' इत्येव-
माभिः । तेन चेते अष्टत्वादयः साक्षादेतत्त्वेन संवभ्यन्ते ।
यस्मात् 'गायथ्येनैव ब्रह्मवर्चसेन पुनानि' तेन पूत एव
सः । यस्मात् 'त्रिष्टुतैवास्मिन्तेजो दधाति' तेन तेजस्वी ।
यस्मात् 'विरजैवास्मिन्तन्नाद्यं दधाति' तेनान्नादः ।
यस्मात् 'त्रिष्टुमैवास्मिन् इन्द्रियं दधाति' तेन इन्द्रियावी ।
यस्मात् 'जगत्त्रैवासिन् पशु दधाति' तेन पशुमा-
निति । ततः कामाय विषयः असंभवन्तो यदि अर्थवादा
अपि न भवेयुः आनर्थक्यमेवैषां स्यात् । तस्मादकारणं
ब्रह्मवर्चस्त्वादयः अष्टत्वादीनाम् । तस्मात् अष्टत्वादयो-
ऽर्थवादा इति ।

वा— 'वाक्यानि यावदर्थं स्तुर्गुणेभ्यः फल-
करणेन । एकोपकमसंस्कारादेकं चेदं प्रतीयते ॥'
पुत्रे जाते द्वादशकपालमिति सदैव उपक्रान्तम्, तदैव
अष्टत्वादीनामन्ते 'यद् द्वादशकपाले भवति' इति,
'यस्मिन् जाते एताम्' इति च उपसंहियमाणं परशमः ।
तावति च न अष्टत्वादयः पृथक् फलितुं लग्नो । तदेक
वाक्यता च न स्तुत्या विना उपपद्यते, अर्थान्तरपरताया-
मानर्थक्यात् । यदि हि कर्तुर्संख्येनी एतानि भवेयुः,
ततस्तस्य कारणानि प्रयोजकानि स्युः । वैश्वानरसंख्येनी
स्तु एतानि । तस्मात् गुणार्थ. अन्यासंभवत् इति स्तुत्यर्थो
विधीयते । 'पूत एव सः' इत्येवमादीनां च तच्छब्द-
युक्तानाम् 'परिमन् जाते' इत्यनेन अपेक्षितत्वात्,
न पूर्वैः छद् फलत्वेन संख्यः । न चाय अनुपयोगः,
येन बलात् आच्छिद्य नीयेरन् । न च अष्टत्वादिब्रह्म-
वर्चसादीनां परिमिभागेन संवभ्यः । यत्र तु विभागो
'गायथ्येनम्' इत्यादौ, तत्र स्तुतिममगुणत्वेनैव ।
अतो या नाम 'पूतः' इत्येवमादीनां फलसंज्ञना, या
यागमेव प्रति, नाष्टत्वादीन् । प्रथमोऽनिवाते तु
वागम्यानि स्तुतिरेव, एवं कामधारादिवर्तेन फलसंज्ञ-
यकृपयात् । एतरेव स्तुत्यनेन 'यदष्टकपालः' इत्या-
दीनामुपपत्त्येता । तस्मात् न गुणविषयः इति सिद्धम् ।

प्रत्यक्षेण तदनवगमात् । आह्वयितु न प्रत्यक्षप्रमाण-
सिद्धा अनुमेया । न चानुमानमपि यत्कयं चाकथेयु प्रति-
यद्ध्यु । इत्यलमतिविस्तरेण ।

अत्र केचित् यदादित्युत्पत्ता इत्यगुणकर्मस्वपि सत्ता-
जातिमङ्गीकुर्वन्ति । भवति हि सर्वेष्वेव सत्त्वदिति प्रत्य-
यानुवृत्तिरिति संवदन्तः । तदिदमपरामुष्टजातितत्त्वाना-
मुपयुक्तरिकल्पितम् । पूर्वरूपानुकारिणी यदि धीरुदीयते,
ततोऽस्युपेयैव जातिः । न च नानाजातीयेषु इत्येषु
सर्वेष्वमहीधरादिषु, गुणेषु गन्धरसादिषु समानाकारानु-
भवो भवति । केवलं तु सत्त्वदिति शब्दमात्रमेव प्रयु-
ज्यते । भवति च विनाऽपि जात्या पाचकमीमांसाकादि-
शब्दप्रवृत्तिः । नन्वेकशब्दप्रवृत्तिरपि नैकनिबन्धनमन्त-
रेणोपपद्यते । सत्यमस्यैव उपाधिरैकः प्रमाणसंबन्ध-
योग्यता नाम । तत्रान्यः पण्डितस्मन्यो म्रण्यते । ननु
इदमसमञ्जसमुच्यते सर्वत्र हि उपाधिभेदमवगम्य औपा-
धिकशब्दानुविद्धः प्रत्ययो भवति, न पुनः प्रागेव सह
या । इह च प्रमाणमेव जायमानमस्तीत्येवमेव जायते ।
प्रमाणोद्घोतरालं हि अनया मवितन्यम् । किञ्च सत्यपि
प्रमाणयोगे किञ्चिद् अस्तीति गम्यते, किञ्चिच्च आसी-
दिति, तथा अन्यद्भविष्यतीति । तत्र प्रमाणसंबन्धस्य
वर्तमानत्वात् सर्वत्र वर्तमानवत्ताप्रत्ययेन मवितन्यम् ।
तदतिरेकित्वे तु सत्ये दस्य त्रेधा भ्यवस्थानात् युक्त-
क्रियाऽवभाषः । अपिच भूयितव्यनित्यतेषु विरतराल-
वर्तितु प्रतीतशक्त्युत्पत्तेषु तिष्ठान्तिरहितेषु सकल्पमरण-
प्रत्यक्षमपेक्षेऽपि वर्तमानवत्तासंदेहः । स च प्रमाणसंबन्धा-
तिरेकिणी सत्तामन्तरेण अनुपपन्न इति । तदिदमना-
कल्पितरवचनस्य वैरल गत्यर्जितम् । उक्तमस्माभिः
प्रमाणसंबन्धयोग्यता उपाधिः । यदि हि प्रमाणसंबन्ध
उपाधिरिति श्रदेम, तत्र इत्यगुणस्येवमपि । योग्यता
तु प्रमाणसंबन्धातिरेका प्रमाणानवर्तीयते इति युक्त एवा-
स्तीति प्रमाणोदयः । तस्याश्च शैकल्यात् शैकल्यवगमो-
ऽपि समर्थ एव । तस्याश्च संयथिताऽपि युक्तैश्च । का
पुनरिषं प्रमाणसंबन्धयोग्यता नाम । ननु नामान्तरं
महासामान्यवेदशुद्धीहृतम् । नेतव्यम्, यो हि महा-
सामान्यं सत्त्वं संश्रिते, सोऽपि स्वरूपमात्रं पदार्थानां

नन्यते एव । अन्यथा शब्दयुक्तादीनामनुसत्तातिवृत्तानां
च किमिति महासामान्येन संबन्धः एव न स्यादिति
पर्यनुयोगे कः परिहारः ? तेन स्वरूपवच्चैव प्रमाण-
संबन्धयोग्यता । यद्य हि स्वरूपमस्ति, तत् प्रमाणेन
परिच्छिद्यते । शैकल्यमपि स्वरूपस्यैव युक्तम् । न च
महासामान्यस्य, नित्यत्वात् । तथा संश्रितताऽपि
तस्यैव, न पुनरसंश्रितिते स्वरूपे अपरः सत्तासंदेहो
भवति । अथ नित्याया अपि सत्तायाः कः संबन्धः, यः
स निकालः । तस्यैव शैकल्यं कुतः । सामान्यद्वन्द्वोत्तरं
स्वरूपशैकल्यादितः । तस्मात् स्वरूपसत्त्वोपाधिक एव
सच्छब्दो न पुनरेक आकारः सत्ता नाम इत्यगुणकर्म-
णाम् । अपि च काश्चपीयानां जातिसमवायविशेषेषु
स्वरूपसत्त्वोपाधिक एव सच्छब्द इत्यगुणप्रगमः । तस्य
च इत्यगुणकर्मस्वपि तथाभाषोऽस्तीति । तदेवमप्युक्ते
पदार्थस्वरूपातिरेकिणि महासामान्ये यत् स्वमनीषानिमित्त-
वृत्तकैत्रलेन सन्मात्रविषयं प्रत्यक्षमिति साधितम्, तदति-
दूरोत्थारितम् । एतेनैव न्यायेन शब्दस्वमपि निरस्तं वेदि-
तव्यम् । नहि ककाराकारयोरेकाकारमनुगतं परामुच्यन्ती
मनीषा समुन्मिवति । योऽपि बाधं तद्वद्वन्द्वः योऽपि
श्रौतप्रयोगोपाधिकलक्षणमनुवृत्तिरिति न छातु जातिफल-
भाषे विनवति । तत्र इदमप्यहञ्जितम्, यदाहुः 'शब्द-
त्वमेव तत्तदमित्युक्तकथमनिबन्धनया नानावर्णरूपया
विषयीभवत् तस्यतस्यावस्थावगमाय कल्पते' इति ।

अनयेव च दिष्टा ब्राह्मणवादिजातिरपि निवारिता ।
नहि नानावर्णरूपमप्युक्तं पुनश्चाप्यदोषान्तरभूतम् एक-
माकारम् व्यामणशत् कुर्वती मवितविशेषवति । नहि सदि-
यादिभ्यो भ्यावर्तमानं सकल्पब्रह्मणोऽनुवर्तमानमेक-
माकारम् अतिविश्वमनुवर्तयतोऽपि युक्त्यन्ते । यदप्याहुः,
यद्यपि आगतसंज्ञाया धिया ब्राह्मणं नावर्तीयते,
तथापि ब्राह्मणभूतमात्राविशेषबन्धानुसंधानवभावात् मुद्धो
तथकास्तीति । तद्वि च स्वमानसविशेषादि । अनुवर्तया-
नोऽपि मातारितुर्गन्धं को ब्रह्म एकमाकारमनुवर्तय-
प्रभवति । यत्तदोदार्दितम्, यथा विष्टीनमात्रं तौगद-
भ्यतिरिच्यमान गन्धप्रवृत्तशब्दादिषु यत्पुत्रे विप्रमव-
गम्यते इति । तद्वि न युन्द्वत् । नहि तदानीं व्यापुष्य

* जिज्ञासापदं विचार न लक्षयति, किन्तु धर्मज्ञानेच्छा इत्येव । बाल. पृ. १.

ॐ जित्वरीषदुपाचरेदिति न्यायः । अयम् 'विद्वान्' न्य. ४।३।८० इति सूत्रमहामाष्ये 'यवद्वतः । तनस्यभाष्याभिप्रायस्त्वैवम्, अयुक्तोऽयं निर्देशः । नक्षत्रौ मणिर्विद्वत् प्रभवति, किं तर्हि ? बालवायाख्यपर्वत-विशेषात् प्रभवति । तत्पर्वतसमीपे विद्वानगरे संस्क्रियते । एव तर्हि 'बालवासो विद्वत् च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेत् ब्रूयजित्वरीषदुपाचरेत् ॥' यथा वणिजो वाराणसीं जित्वरीष्युपाचरन्ति, एव वैभाकरणा बालवायं विद्वत् इत्युपाचरन्ति इत्युक्तम् । साहस्री. ८४०.

ॐ जीवत्ववचनमायुतांशित्वदर्थत्वात् । १०।२।२५।६१ ॥

सर्वस्वारे क्तौ प्रायणीयाऽऽदौ यजमाने जीवति सूक्त-वाके आयुशायिषः 'आयुशयास्ते' इति आयुषः काम-नायाः अवचनं वचनं न कर्तव्यम्, तत्र पठनीयम् । तदर्थत्वात् यजमानायु प्राप्स्येत्वात् तस्य वाक्यस्य । सर्वस्वारे तु यजमानो मरणकामः न आयुष्कामः । तस्मात् तत्र पठनीयम् ।

यचनं वा, भागित्वात् प्राग् यथोक्तात् । ६२ ॥

सर्वस्वारे प्रायणीयाऽऽदौ यजमाने जीवति सूक्त-वाके 'आयुशयास्ते' इति आयुषः आशिषः वचनं कर्तव्यम् । वाक्येः पूर्वपक्षव्यापुर्वाक्ये । यथोक्तात् प्राक् भागित्वात् । आर्भवे प्रत्युपमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रायश्चित्तव्या भवति । अस्यात् यथोक्तात् प्राक् तु आयु-शायीः भागिनी युक्तैव 'आर्भवेकाल यावत् जीव्यासम्' इति । मायः अवसरः अस्ति अस्या इति भागिनी । तस्मात् सर्वस्वारे प्रायणीयाऽऽदौ सूक्तवाके आयुशायी वक्तव्या इति सिद्धान्तः । के.

* जीवत्ववचनमायुतांशित्वदर्थत्वात् । अस्मिन्नेह कृत्वाचित्तयोक्तेन 'ईदृश्यांश्चाभावात् सूक्तवाक्यत्' (१०।२।२१।५३) इति न्यायेन सर्वस्वारेऽपि सर्वेषा-मेव सूक्तवाक्यफलानाम् अकारण्यमानत्वेन व्यवचने प्राप्ते, 'जीवन्यवचनम्' इत्यत्र आयुमिति अर्थवादोक्तः

इतरसूक्तवाक्यफलस्य काम्यमानस्यैव फलत्वमिष्टमिति गम्यते । बाल. पृ. १७५.

, * जीवन् नाम प्राणधारणमुच्यते । कणिका. पृ. १६४. * जीवन् निमित्तम् अशेषिभूतं दर्शादिकं स्वार्थं न प्रयुज्यते, किन्तु पापशयस्त्वयोरर्थे प्रयुज्यते । बाल. पृ. १०७. * जीवने एति भोजनवत् नित्यकर्म अवश्य-मनुष्ठेयम् । वि. ६।३।२.

ॐ जीवितोऽपि (जीवन्प्रति) न जीवेत् स, यदि लोकेन दूष्यते इति न्यायः । स्पष्टार्थः । साहस्री. ९०२.

* 'जुषाणो अत्र आन्यस्य वेतु' 'जुषाणु. सोमं आन्यस्य इतिपो वेतु' इति आन्यमायशान्यामन्त्रौ । संकथं. ४।१।१२.

* जुहुः अग्नमिचरितक्रतुसंन्यवति । वि. ३।६।१.

* जुहुः पर्णमयी अन्तरम्यदिहिता । सा प्रकृते निमिशवे, विवृता तु चोदकात् । ३।६।१. * जुहुः 'यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पाप-श्लोकं शृणोति' पर्णमयत्वं क्रतुसंन्यवत् वाक्येन, फलश्रवणं चार्थवादः । पर्णमयत्वं पलायकाग्रमयत्वं । ४।३।१. * जुहुर्ममिमुशति 'युनग्मि वाच सद्य दिवा सूर्येण' इति (मन्त्रेण) । भा. १२।१।५।११.

* जुह्वा वयुस्तीत्येवमादिभिः अङ्गन परिधिषमं । १२।२।१०।२६. * जुह्वाः आकाशे द्वितीयो लौकिकः, शास्त्रीयश्च । अरतिमात्रार्थेण हंसमुख-त्वमिवलादिरूपो हंसयमानो लौकिकः । (हंसस्य मुतामिव मुखं यस्याः सा हंसमुखी, तस्या भावो हंसमुखत्वम् । अरतिः कनिष्ठिकान्तपर्वतो हस्तः । त्वद्वेशे भिले यस्याः सा त्वमिवला) अपूर्वपित्तधारणु शास्त्रीयः । अत्र अपूर्वपित्तं क्रतुमवेशमन्तरेण नास्ति, अतः पर्णं कृतौ प्रविष्टं । वि. ३।६।५. * जुहाः हंसवदनस्य अमिर्षवन्वादान्तरात् प्रधानवचनत्वात् अग्नयेष्यया प्रधानविप्रकथं । सु. पृ. ६२६. * जुह्वा-मात्रं चतुर्वारं प्रादाम् आग्नयमहणकाले । 'चतुर्जुहो यद्वाति' । तत्र प्रतिग्रहणं मन्वावृत्तिः । मन्वश्च 'शक्रं त्वा जुहावा धामेधामे देवेभ्यो यजुषेयजुषे यद्वाति' इत्यादि । वि. ११।१।१५.

॥ जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् । १२।१।२।७ ॥

पशुपुरोडाशो प्रयाजादिकं पशुप्रयाजादेः प्रसङ्गात् सिद्धम् इति पृथक् न कर्तव्यम्, परन्तु आन्यभाषो पशुपुरोडाशो कर्तव्यो इति जैमिनेराचार्यस्य मतम् । यतः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् । यस्य पदार्थस्य स्वीयस्य तन्त्रस्य कार्ये परस्य तन्त्रम् आपद्यते, तस्य प्राप्तेः परतन्त्रापत्तेः परस्य परस्त्रीयस्य तन्त्रस्य आपत्तेः हेतोः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्वस्य स्वीयस्य तन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् यथा पौरोडाशिकाणां पाशुकम् । यस्य तु न किञ्चित् परस्त्रीयं कार्यमापद्यते तद्व्यतिषेधो न युक्तः यथा आन्यभागयोः । तस्मात् तयोः न निवृत्तिः । न च पशो आन्यभागो विद्येते इति पाशुकेन तन्त्रेण सिद्धिः । ततः पशुपुरोडाशो आन्यभागो कर्तव्यो इति सिद्धान्तः । के.

• जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् (१२।१।२।७) इत्यधिकरणे प्रयोगवचनश्लोकापेक्षया दुर्बलः इति वक्ष्यते । सोम. ५।१।१०.

• जैमिनिप्रणीता धर्मेगीमाणा दोहदशमिष्यविः पट्सततिपादैः युक्ता । (' अथातो धर्मजिहाता ' इत्यारम्भ ' विद्यते वाऽन्यकालवाद् यथा याज्यासंश्रयो यथा याज्यासंश्रयः ' इत्यन्तेः स्मृतेः) । संकष्य. ४।४।२०. • जैमिनिप्रोक्तं स्वजातम् (द्वादशाध्यात्मकम्) ' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ' इत्यारम्भे ' अन्वाहमेन च दर्शनात् ' इत्येतदन्तम् । वि. १।१।१.

• जैमिनीयाः महाप्रलयं न स्वीकुर्वन्ति, अवान्तर-प्रलयं तु स्वीकुर्वन्ति । ' प्रलयः ' इति किन्दो मणौ द्रष्टव्यम् । के.

• जोषर्णं प्रीतिपूर्वको मृषीवह्नस्य लक्षणलक्षितया सेम्यन्विनिश्चयः । तस्य यूपधर्मः । वि. १०।२।२२.

• जोषणनिगमः ' अमिरिर्न हविर्जुषत ' इत्यादिः दर्शपूर्णमासयोः । वि. १०।४।२७.

• जोह्वमास्यं प्रयाजार्थम्, औषधं तु प्रयाजानुयाजोमयावर्षम् । मा. ४।१।१६।१२.

• ज्ञातम् इति प्रमेयमनुस्मरन्ति प्रमाणविदः । बृहती. घ. ६६. • ज्ञातस्यैव भावस्य परोधार्थ-शपकल्पम् । सु. घ. १२।१०.

॥ ज्ञाते च वाचनं, नह्यविद्वान् विहितोऽस्ति (३।८।८।१८) इति न्यायः । (ज्ञातमस्मास्ति ज्ञातः यजमानः । यजमाने कलमिषमन्त्रज्ञानयुक्ते तस्यैव ' कलमी-र्यजमानं वाचयति ' इति वाचनं विहितम् । हि यस्मात् अविद्वान् वैदिके कर्मणि न विहितः । किन्तु विद्वानेव विहितः । इति न्यायसूत्राक्षरार्थः । के.) ज्ञाते — इति न्यायेन अविद्वदो यजमानवत् आर्विज्येऽपि अनपि-कारत् । सु. घ. ९९.

॥ ज्ञाते च वाचनं नह्यविद्वान् विहितोऽस्ति । ३।८।८।१८ ॥

वाचयेय ' कलमीर्यजमानं वाचयति ' इति, ' उज्जीतो-र्यजमानं वाचयति ' इति च श्रुतम् । ' आधुर्यत्वेन कल्पताम्, प्राणो यत्नेन कल्पताम् ' इत्यादयो मन्त्राः कलतयो नाम । उज्जितमन्त्रास्तु ' अभिरेकाक्षरेण वाच-मुदजयत् ' (तैत्ति. १।७।११) इत्यादयः । तत्र वाच-यति इत्युक्त्या अनधीतस्वाध्याने यजमानः अध्वर्युणा कर्मकाले शाचनीयः इति गम्यते इति उक्त्यैः पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तयति । ज्ञातम् अस्मास्ति इति ज्ञातो यज-मानः । ' पीता गावः भुक्ता ब्राह्मणः ' ' पीतमतिबद्ध-वत्याम् ' इत्यादिवत् मन्त्रार्थेन अन्वयस्येन प्रयोगः । ज्ञाते च ज्ञाते एव यजमाने सति वाचनं मन्त्राणां कर्त-व्यम् । किंवा यथाभूत एव ज्ञातव्यम् । यजमानेन ज्ञाते एव मन्त्रज्ञाते तस्यपि वाचनं कर्तव्यम् । वाचनं च एषण्डयो वा समर्पणम्, ' ब्रूहि ' इति अभिधानं वेति यथेष्टम् । अथ कस्मात् ज्ञाते एव वाचनम् ? हि यस्मात् अविद्वान् अनधीतस्वाध्यायः कर्मसु न विहितोऽस्ति न अधिष्ठतो भवति इति । तस्मात् अधीतोऽपि सन् अरशाव वाचयितव्य इति सिद्धान्तः । के.

• ज्ञातवाद्याः विषयज्ञानातिरिक्तकायाः आग्रयण-त्वात् । मणि. घ. १६. • ज्ञातवालिङ्गकानुमानेनैव मुदेः ग्रहणाद्रीक्षारः (मीमांसकमते) । ज्ञाता च ज्ञानजन्यो वेदनिष्ठः अतिशयविशेषः । स च मानस-

दयौनात् । उपचारश्चेति चेत्, अत्रापि भिन्नजाति-
वादिन उपचारमेव मन्यन्ते । ययं तु विवक्षाभाप्रतन्माः
शब्दा न वस्तुव्यवस्थापनाय ईशत इति सर्वत्र मन्यामहे ।
कथं तर्हि नानाभूतासु न्यक्तिषु बुद्धिरनुवृत्तमाभरम्
उच्छिद्यन्ती सगुणनामते । तेनास्या एव बुद्धेर्द्रष्टव्यः
कारणमनुमात्मानमहे, अस्ति तद्रूपेण यदुपरागशेन
इयम् अभिज्ञाकारानुसंधायिनी धीरुदीयते इति । तदपि
न जातिसाधनसमर्थम् । कार्यभूता हि बुद्धिरेवा कारण-
माधिपन्ती यदनन्तरमेवोपजायते तदैव कारणं कल्पयति,
न पुनरप्रतीतमपरमपि किञ्चित्पुस्त्यापयति । सा चेवं
स्वस्वविषयदर्शनसमन्तरमाविनीति सा एव न्यक्तयः
स्वनिर्माणाः बुद्धोपजननस्य तन्मुखेन सामेकाकारानुभा-
सिनी धियमाविर्भावयन्ति । नितान्तमेदवतीनां च व्यक्तीनां
काणां चिदेव महिमा, न सर्वासामिति किमनुपपन्नम् ।
यथा हि भिन्ना अपि चक्षुरलोकमनरका एव सामग्रीसमु-
पनिषिताः एकविज्ञानोदयलक्षणं कार्यमारभन्ते, तथा
न्यक्तयोऽपि किं नारभन्ते इति नेदं प्रतिपत्तिकठिनम् । स
चेवं स्वानुराग अभेदेन आत्यन्तिकमेवदेशोपनिनामपि
न्यक्तीनाम् अभेदं संरुच्यन्ती संरुक्तिरित्यनुगीयते । एषा
च भनीया न स्वस्वविषयं विषयीकरोति, तस्य विषयाव-
भासितात्, अस्याश्च अभिलाषसंसारमोक्षार्थप्रतिभास-
त्वात्, अभिलाषानां च विषयाकारनभसितुमुद्यतेः,
अभिलाषमात्रेण तथाविधप्रतिपत्त्यभावात् । तेनैवा न
स्वस्वविषयाद्यवभासिनी । ननु एतत् प्रतीतिपरादृतमुचितम्,
गौरवमिति बुद्धौ विषयावभासात् । उच्यते, न
विषयावभासित्वमवरोहणीमदे । तत्तु सप्तमकालभाविनो
निर्विकल्पप्रलापस्य स्वस्वविषयलभ्यिनः प्रसादात्, तदभावे
तथात्वानुपपन्नमात् । न चैतदप्यम् एकमेव वस्तु इन्द्रि-
यैर्निर्गन्धरसमनुभूयते, शब्दैश्चाविषयावभासमिति । भिन्न-
भावेऽपि बोधोपाये बोधभावे बोधैरलङ्घ्यानुपपद्यते ।
नियताकारं च स्वस्वविषयम्, नियताकारश्च अस्ति पुदो
चकस्ति, तदैवं विषयाविशदत्वा नियतानियततया च
स्वस्वविषय विवक्ष्याकारश्च यदैव सत्यपि विवक्ष्याः
काशात् परम्परया वा स्वस्वविषयदर्शनमवयवया
स्वस्वविषयदर्शनमिमानि ज्ञापयते । तत्र एव तत्र प्रवर्त-

यन्तः पुरुषं व्यवहाराद्भवावमनुभवन्ति पारमर्थेण । वस्तुनि
प्रतिबन्धात् अवस्थसि प्रतिबद्धं भवति, मणिप्रभायां
मणिबुद्धिबत् । यथा हि रात्रौ मणिप्रभायां मणिधिरवायां
मणितिरणविषयिणी मणिवुद्धिः अवधार्यतया भेदमनुप-
माणाऽपि मणिमनुप्रतिबद्धेति मणिक्रमविषयमिति
भवेत्, तथेयमपि वस्तुतः स्वस्वविषयमनुवृत्त्यपि स्वस्वविषय-
दर्शनम्, दर्शनतो विकल्पः, इति स्वस्वविषयप्रतिबद्धा सती
तत्प्राप्तये प्रभवति । निर्विकल्पकप्रत्यक्षमपिगतस्वस्वविषय-
प्रापकतया च स्मृतिरियमुच्यते । तत्र एव च गृहीत-
श्रद्धित्वादप्रमाणम् । अन्यथा वस्तुविषयतया वस्तु-
प्रापकतया च अनुमानमिव प्रमाणमेव स्यात् । स चायं
तस्याकारः प्रथमान्नो न ज्ञानस्यैव, बहिर्बुद्ध्यावभासात् ।
न चार्थगत एव, उक्तेन न्यायेन निरस्यतात् । किन्तु
अयमस्यैव ज्ञानमनुभासते शब्दमिव प्रविद्यन्ते । एतत्तु
शास्त्रचिन्ता विवेचयन्ति, प्रतिपत्तारस्तु इत्यविकल्पो
अर्थे एकीकृत्य तात्पर्यमेव अनुमन्यमानः व्यवहारो
प्रवर्तते, प्रवृत्ताश्च अर्थप्रतिबन्धेनाविर्भावदं मन्यन्ते ।
कथं पुनः एकस्याप्यवधारो इत्यविकल्पयोः । अतद्वा-
वृत्ततया तात्पर्यत्वात् । यथा इत्यस्य अतद्वावृत्तता,
तथा विकल्पस्यापि । तस्मात् जातिप्रत्ययो विकल्प-
मात्रम्, परमार्थतस्तु न जातिर्नाम किञ्चित् । अपिच
द्रव्यवतमनापि जातिरितिमता, न च गन्धादिपतिरिक्तं
द्रव्यमुपलभामहे चक्षुरादीनां प्रत्येकं रूपादिष्वेव व्यापा-
दिति पूर्वपक्षश्चेत्येव ।

अत्रोच्यते, संनिदेव हि भगवती विषयवतत्रावगमे
शरणम्, यथादिपु च व्यत्यकारावलम्बिनी बुद्धिद्वी-
यते इति निर्विवादम्, नयवीर्या च निर्णीतम् 'प्रमाणं
रमुविश प्रलयः' इति । ननु तदैव व्यतिरिक्तं मन्यते,
अवयवभासीनामेकान्ततः अनुपपत्त्यात् । उच्यते, न
इते का चिदनुपपत्तिः । ननुका अपवर्तिनोऽनुपपत्तिः
आत्मन्यभावात्, अनुपपत्तेरनुपपत्तिः, कार्ये प्रतीतं
कारणकस्त्वनामो प्रमाणम् । न पुनः एतद्व्यापितं कार्यं कार-
णानिष्पन्नाय अरद्भवमिति । तेनावयव एव एतावदित-
संयोगश्चकाराधारगुण अवयविन एतावदश्च भविष्यति ।
संयोगश्चकाराधारगुण अवयविन एतावदश्च भविष्यति ।
संयोगश्चकाराधारगुण अवयविन एतावदश्च भविष्यति ।

पृ. २९, * ज्ञानवतोऽपि विद्वाननुष्ठाननिविद्धा-
चरणभ्यां प्रत्यवायीत्युक्तिः । पृ. ५७.

* ज्ञानसाकारवादिभिः 'ज्ञानातिरिक्तस्य वेदनाऽ-
नुपपत्तेः अन्यथावृत्तिरूपं सामान्यं ज्ञानाकारः' इति
निरूपितम् । कणिका. पृ. १८६.

* ज्ञापनं ज्ञानहेतुर्गोचरः । स च अश्चर्यामभि-
धानाख्यः पुद्गलस्यापि अभिप्रायकादरोक्षारण्यः ।
सु. पृ. ६६०.

* 'ज्येष्ठो वा एष (दक्षिणः) प्रहाणात् ।'
ज्येष्ठः प्रहाणाः, न तु प्रपमः । संकल्प. ११३८,
* 'ज्येष्ठा वा एते ब्राह्मणाः पुत्र विदामकम् ।' अत्र
ज्येष्ठशब्दः प्राथम्यवाचको न भवति, किन्तु मास्य-
वाचकः । ११३८. * ज्येष्ठस्य (पशुषु ज्येष्ठस्य)
विषुवदतिरात्रः कर्त्तव्यः । बाल. पृ. ३४.

* ज्येष्ठमासस्य गौर्गोपासां बलीवर्दान्मन्त्र्यं धाव-
यन्ति, सोऽयं उद्गुपमपङ्कः (स च उदीच्यैः कियते ।
चरुतः सर्वसाधारणोऽयम् । साधारणान्ते तु आषाढ-
पूर्णिमाया पूर्वात्तरदिने वा वर्तमाने मूलनक्षत्रे कुर्वन्ति ।
तस्य च जैत्र इति संज्ञा । विदर्भादेशे तु तस्यैव 'गोळा'
इति संज्ञा । स तत्र भाद्रपदादिमासे कियते) ।
वि. ११३८.

* ज्येष्ठिनेयस्य (ज्येष्ठ्याः पत्न्याः अपत्यस्य)
विषुवदतिरात्रः कर्त्तव्यः । बाल. पृ. ३४.

* 'ज्योतिः । अथैष विश्वज्योतिः । अथैष सर्व-
ज्योतिः, एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत ' इत्यत्र एमिनामि-
नेशः प्रकृतं ज्योतिषोर्मं सैकीर्णं तत्र चक्षुराणां विशेषाणि
कामन्तिराणि उपदिश्यन्ते । भा. २।२।८।२२.

* ज्योतिश्चरणाभिधानात् (१।१।१४ अ.)
इति न्यायेन मन्त्रार्चं प्राकरणिकमन्त्राणां राजानं
प्रधानभूतम् । नृ. पू. भा. १।१.

* ज्योतिः । द्योततेयंतीति 'द्युतेः सिन् आदेश जः'
इति औषादिके (२७५) सिन् प्रत्ययविधेः दक्षारस्य
च जगत्पदेराविधेः ऋद्धिस्थानः वक्ष्यते द्योतनं मन्त्र-
सङ्गणना वा ज्योतिभक्तं प्रवृत्तिनिमित्तम् इति ज्योतिः-
शब्दप्रवृत्तिः । सु. पृ. ८१५. * ज्योतिः नाम अमिच्छतः

पट्टहः ज्योतिषोमस्य विवृतिः अष्टरात्रे । वि. १२।१।१,
* ज्योतिः नाम एकादशे यागः । गमावयने च ज्योतिर्नामनो
यागः । तत्र देवाहिकेतिकर्त्तव्यता प्राप्य, न तु ब्राह्मणाहिकी ।
७।४।३. * ज्योतिर्नाम सोमयागः । 'यजिरात्रे विभ्रंसेत्,
तेन तस्मिन् पुनरस्ति । अथ यो ज्योतिषोमे प्रायश्चित्ति-
रभूत्, अपि ह्येतेन एकविंशतिदक्षिणेन पुनर्यजेत ' इति
अमिष्टोमविभ्रंशानिमित्तप्रप्रायश्चित्तापत्तेर्नामि ज्योतिषो
विधानम् । सु. पृ. ८२४. * ज्योतिः, विश्वज्योतिः,
सर्वज्योतिः इत्यत्र संख्या कर्मभेदः । संज्ञाधिकरणम् ।
भा. २।२।८।२२.

* ज्योतिरतिरात्रः ऋद्धिकामस्य कर्त्तव्यः । बाल.
पृ. ३४.

* ज्योतिरधिकरणन्यायेन 'तस्यः सो अस्व
महिमा' (ऋ. ८।१।४) इति सूक्तस्य परमेश्वर-
परत्वं तत्र च जगद्भवहित्मिन्ः सत्यत्वोक्तिः इति चेन्न ।
निर्गुणत्वभूतिविशेषेन स्वस्वमहत्त्वस्यैव सत्यत्वोक्तेः पठ्या
उपचरितत्वात् । (ज्योतिः ब्रह्म, पूर्ववाक्ये चरणाभिधानात्
'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति सर्वभूतानां पादत्वेन
अभिधानात् इत्युक्तार्थः । अत्र चन्द्रिका— 'यद्यपि
नात्र ज्योतिश्चरणाभिधानात् इति ज्योतिरधिकरणन्याया-
वकाशः 'अथ यदतः परो ज्योतिर्विद्यते' इत्यादिवाक्ये
'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इत्यादिपूर्ववाक्योक्तचतुष्पाद्-
ब्रह्मपरामर्शित्यच्छब्दानुसारेण भौतिकज्योतिषः विविध-
मानदीप्यनुपलब्ध्या च ज्योतिःशब्दस्य रुद्धित्वात् ।...
तथापि परीक्षामनुमत्याह— न निर्गुणत्वेत्यादि । इति) ।
अद्वैत. २।४।१७२ सू.

* ज्योतिरादिनाम्ना ऐन्द्रीमुखब्रह्मण्यपमर्तकेन
अमिष्टनाम आग्नेयीमुखब्रह्मण्यपमर्तके वाप्यते पञ्चदश-
रात्रे । बाल. पृ. १३२.

* ज्योतिःशास्त्रे एषमुक्तम् । कल्पादौ एकनक्षत्रे
क्षिताश्वत्थद्वयः, ततः प्रवृत्ति आत्मनो गतिविशेषेण
शीघ्रमन्दत्वरूपेण अन्यान्वयानि नक्षत्राणि उपसंक्रा-
मन्ति । तेषां च नक्षत्रके संस्मरतां शीघ्रमन्दत्वविशेषेण
गतिपर्यायवैलक्षण्यं भवति । चन्द्रादित्यगतिविशेषावच्छि-
न्नस्य च कालस्य तिथिनक्षत्रव्यपदेशपन्थात् चन्द्रादित्य-

न्यवनिहीर्ममाणा लौकिका आद्रिन्ते । सिद्धयेद्यं मनोरथो यदि ज्ञानान्तरनिबन्धनो विसंवादः प्रार्थनीयः । यद्विषयमेव च यत् ज्ञानम्, तस्मिन् विषये प्युपस्थापिते नास्ति प्रत्ययान्तरनिबन्धना अविसंवादप्रार्थना । अपैन अप्रतिबद्धमपि च शनं स्वमहिमप्युपस्थापितार्थम् अवि-
संवादकमेव संप्रनर्तते । तेनोत्पत्तिमात्रे एव विज्ञानस्य परापेक्षा, न ग्रामाण्ये अर्थाविसंवादलक्षणे । अतः सिद्धं शास्त्रादीनामपि अर्थप्रतिबन्धविरहिणा ग्रामाण्यम् । एत-
दर्थमेव नयवीथ्यां सर्वे शनं विषयाऽभ्यभिचारीति प्रतिपादितम् । अतो नित्यतामपि जातो भवत्येव प्रत्य-
क्षस्य ग्रामाण्यम् । यत् पुनरुक्तम् एकमात्रेण मनसा समाकलयतः कालाक्षीं स्वस्तिमतीं वा (गा) नास्ति जातिप्रतीतिरिति, तदसिद्धम्, आकारो हि या । प्रतीतिं चाकारे यदि परमार्थान्तरानुसंधानविकल्यया तस्यानुवृत्तिर्नास्तीति चेत् । अनुवृत्ता च जातिर्नानुवृत्तिः । अग्रद्वयेऽपि च धर्मस्य धर्मिणो प्रद्वं नानुपपन्नम् । अत एव च विष्ण्वान्तरमधिगमे पूर्वापरपरमार्थिनी मनीषा प्रत्यभिज्ञातमाख्याता उदीयते । पञ्चोक्तम् अना-
श्रयतया तमेव प्रागनवस्थिता निश्चिततया भान्यसाद-
नामच्छन्ती स्वरूपद्वानिप्रसङ्गेन भवत्तया संहानुपनायमाना कथं संकल्पमनुभवति जातिरिति । तदिदं भाषामोहजननं यथाज्ञातजनोद्वेजनमानम् । संयोगो हि उभयकर्मजो भवति मल्लोपरि, अन्यतरकर्मजो वा स्थाणुस्येनयोरिव, संयोगजो वा यथा हस्तुटीसंयोगादुत्पन्नमात्रस्य पटस्य द्वीपरयोगः । य च कर्म प्राक्संनिधानं वा व्यपेक्षते, सम-
वायस्तु संयोगादिमित्रो न कर्म वा तत्र वा प्राक्सत्ता-
मपेक्षते । यत एव तु विष्ण्वस्योदयः समवायिकारणात्, तत एव जातिवर्गगतोऽपि तस्य उपपत्तेः । समवायं न न यद्यथायपीया इव नित्यमुपेयः, विनश्यायमपि ध्वली न जातिरन्वयमाति, न च समावृत्तिर्न, न विनश्यति, केवलं तस्मादिष्टमवापेक्षया निवर्तते, तेन तस्यानु-
सम्भनम् । तथाहि न काति निश्चितत्वात्, नावृत्तिर्न
व्यतिमात्राभयत्वात्, तदभावे अवस्थानासंभवात्, न विन-
श्यति विष्ण्वान्तेऽपि प्रत्यभिज्ञाप्रमाणत्वादिभिः । विनाशो हि नामाव्यतिवृत्तानुसम्भन इति अमृतकल्याणानुक्तम्,

अतो न संकटं किञ्चित् । यद्यपि ज्ञेय्यो जातेरभिज्ञावपु-
म्यरूपत्वे न दूषितम्, तदसाकं साहायकमेवावचितम् । को हि नाम सचेतनः पदार्थान्तरप्रत्यभिज्ञानम् अमेदा-
धयेण साधयेत्, को वा परस्परविरोधिनी एकस्य द्वे रूपे प्रतिजानीते । मेदवादाः पुनरसाकमपि संमत एव । न च तत्र इहप्रत्ययापचिदोपः । प्रतीत्य हि आधारमाधेयं च संबन्धं न प्रतीयतात्, सर्वे च रूपं रूपिप्रद्वयमन्तरेण न प्रतीयते । अतो न समानेन्द्रियप्राज्ञातया जातिरपि न्यक्ति-
प्रत्ययानुपपत्तिरिति इति नेदप्रत्ययसंबन्धः, कर्मणि तु अनु-
मेये भवत्येव इहप्रत्ययः । वृत्तिविरूपे तु कृष्णसमाप्ति-
रेवाङ्गीकरोषा, न चान्यत्रावृत्तिदोषः, प्रत्ययावगमात्
बुद्धेः प्रत्यभिज्ञायाः स्थापितत्वात् । पृथग् प्रद्वं तु जाते-
रसिद्धमेव । न्यवस्थान्तरे हि जातिः प्रतीयमाना प्राच्य-
विष्ण्वपरिहारणे प्रकाशते । उदीच्यपरिहारस्तु प्राक्सम-
धिगमसमये सिद्धमेवेति परिहृतमित्यानुपपत्तिकमप-
पादितं यवादिषु साधारणाकारानुभवसिद्धं जातिवर्गमुप-
पन्नम् । प्रत्यक्षवैयर्थ्यं जातेः इन्द्रियव्यापारानुविधानेन प्रतीतेः । संयुक्तसमवायलक्षणश्च संनिर्गमोऽपि नानुपपन्नः ।
नौरपमिति च मतिर्विच्छदतरार्थनिर्मासिनी न शक्यते अवधारितुम् । समसमयसंभवनिर्गमस्य कद्वंनननेन इत्य-
नियं प्रपत्ते इति तथाभावे प्रमाणाभावात् । शब्दमात्रे तु केवलकारपरिच्छेदकारिप्रतीतेः रूपान्तरानवभावाद्य-
अविच्छेदावधारः । ऐन्द्रिके तु संवेदने प्रसुत्तररूपाव-
भावात् विद्यदावगमः इति नाकाशविषयव्यापचिः । नन्वेवा जातिप्रतीतिः मिश्रमेव न्यक्तिम् अमेदेन अप-
गमयन्ती जायते इति आतिरेक्या न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । इयं तु आतिरेकीर्णजा न सुगते इति बीजभावेन जाति-
रनुगीयते सत्यमप्ययम् । दृष्टा हि संकापपरिचितरुद्र-
परमपुंसंवल्लितयोर्गोलके दहनाकारानुसारीणी प्रतीति-
रिति । तदिदमुपगोचरमपि पुनः पर्यनुयोगामदे विस्तर-
कारणपारिदिति मन्यामहे । मिश्रा हि जातिरानुगते । न तात्त्विकारमात्राणि वैकल्येव मन्यन्ते । वैपथं सध-
प्रयोगे सत्ताविरक्तम् । तत्र च लौकिकः प्रयोग एव
धारणम् । प्रयोगश्च धृता लक्षणा गोमता वा इत्या-
नानुसरतः । समवायस्तु भाः पञ्चारे सिद्ध अभ्युपेय,

दिभिः रूपवन्तः, एवं रूपवान् भविष्यति । तस्मात् अन्यथा वर्ण्यते ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे इदमस्मात् । ननु तत्रापि प्रकरणांतरत्वात् दर्शपूर्णमासयोरङ्गता । उच्यते । 'दर्शपूर्णमासम्यामिष्ट्वा' इति नामधेयसिद्धम् आख्यातामावात् स्वतन्त्रम् । स्वातन्त्र्याच्च यत् पूर्वं विज्ञातम्, तत् अभिषत्ते । आख्याते हि सति तदनुगारि एतत् । यदि आख्यातं प्रकृते वर्तते, ततः प्रकृते । अथ अप्रकृते, ततः तदपि अप्रकृते । तस्मात् दर्शपूर्णमासोत्तरकालः सोमः कर्तव्यः इत्येतत् विधीयते । स च विपरिवर्तमानत्वात् न कर्मान्तरम् । दर्शपूर्णमासौ नैव विधीयेते । अतस्तयोः कर्मान्तरमङ्गलैव नास्ति ।

शा— 'दर्शपलक्षिते काले सोमयागो विधीयते । स च प्रकृत एवेति न कर्मान्तरसंभवः ॥' तस्मात् सोमस्वरूपं कालविधिः । १६.

सोम— पूर्ववत् इह विपरिवर्त्यमावेन कर्मान्तरत्वात् अङ्गप्रयोजनसंबन्धपरत्वम् इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे सोमारम्भे दर्शपूर्णमासप्रथमं कर्मान्तरमनुष्ठेयम्, सिद्धान्ते द्वे नेति । सूत्रार्थस्तु—कर्मान्तरोत्पत्तिकालविधिसंदेहे कालः स्वात्, 'दर्शपूर्णमासम्यामिष्ट्वा' इति वाक्यस्य कालप्राधान्यात् इति ।

वि— 'किं दर्शपूर्णमासम्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः । अङ्गाभिभावः कालो वा, ह्यवाराधयि चङ्गता ॥, दर्शादिलक्षिते काले सोमयागो विधीयते । स्वतन्त्रकालवत्त्वेन न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तयोः ॥' १६

भाट्ट— सोमप्रकरणे एव 'दर्शपूर्णमासम्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति ध्रुतम् । तत्र यद्यपि फलार्थतया सोमयागस्य कष्टमत्वात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञावत्त्वेन न कर्मान्तरत्वाद्वा, तथापि प्रकरणान्तरन्यायेन दर्शपूर्णमासप्रथमकस्यैव कर्मान्तरस्य फलवत्त्वमागोदैतेन विधेयपूर्वकालविशेषणतया विधानम् । न चान्न वाक्यभेदः, परंपरान्वयस्य अनुपपत्त्यात् । इति प्राप्ते, 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ आख्यातासमानाधिकरणत्वेन न्यवहितपरामर्शकत्वस्य कौस्तुभादौ स्वाधिकृतत्वात् कर्मान्तरत्वात्प्राप्तेः स्वफलप्रयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालकत्वस्यैव सोमयागोदैतेन

विधानम्, इति कालार्थ एवायं संयोगः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सोमारम्भात् पूर्वस्मिन् पर्वणि दर्शपूर्णमासप्रथमं कर्मान्तरं सहास्रकालं कृत्वा द्वादशकालं दत्तौ वा पूर्णमासौ वा कार्यः, सिद्धान्ते नेति । १३.

सण्डन— 'कृतेष्टिः सोमकालवान् ।' (कृता इष्टिर्वैन स कृतेष्टिः पुरुषः सोमकालवान् भवति) । १७. शंकर— 'दर्शोत्तर सोमयागः ।' १६.

ज्योतिष्टोमः द्वादशाहस्य प्रकृतिः । वि. १०।६।१४, ज्योतिष्टोमः न दर्शपूर्णमासाङ्गम् । 'दर्शपूर्णमासम्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति क्वप्रत्ययस्य तु कर्त्तव्यम् उत्तरकालत्वं चार्थः । ४।२।१६, ज्योतिष्टोमः नित्यः न काम्यः, 'वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति वीष्ण्या विधानात् । ६।२।११. ज्योतिष्टोमः मूलप्रकृतिः सोमानाम् । ८।१।३ वर्णकं २. ज्योतिष्टोमः यागाम्यासामङ्गः । सु. ५. ८००. ज्योतिष्टोमः याजुर्वेदिकः । वि. ३।३।३, ज्योतिष्टोमः सर्वकामार्थः 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इत्युक्तत्वात् । ४।२।११, ज्योतिष्टोमः सर्वकामार्थोऽपि नैकेनैव प्रयोगेन सर्वफलवाप्तिः, किन्तु प्रतिफलं पृथक् प्रयोगः । ४।२।११. ज्योतिष्टोमः । सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावात् यजुर्वेदोत्पत्त्यज्योतिष्टोमप्राथम्यप्रतीतेः । सु. ५. ९८३ । गुणगुल्यप्यतिक्रमापिकरणे (३।३।२) ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकताया वक्ष्यमाणत्वात् औद्धाने ज्योतिष्टोमस्तत्त्वेः तदङ्गभूतस्तोत्राचार्याया ज्योतिष्टोमोक्तिः । ५. ८८४. ज्योतिष्टोमः साह्यः, एकैनाह्ना निष्पाद्यमानत्वात् । वि. ३।३।१३, ज्योतिष्टोमः स्वपमेकोऽपि समकृतिः भेदाङ्गिते । यथायथीयेन स्तोत्रेण समसौ अग्निष्टोमः । ततः कर्त्तव्यं उच्यतेऽतः त्रिभिः समसौ उच्यते । एवंरीत्या सप्त भेदाः । तत्राग्निष्टोमः प्रकृतिः उत्तरसंज्ञा. अग्निष्टोमस्य विकृतवः । ३।३।१६, ज्योतिष्टोमः स्वर्गदैतुः देहान्तरस्थोत्पादकः । ४।३।१२. ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य समामनति 'तिष्ठ एव साहस्योपवदः द्वादशाहीनस्य' इति । वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा द्वादशोपवत्ता अहीनस्य धर्मः, न तु ज्योतिष्टोमस्य । भा. ३।३। ८।१५—१६. ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत

संवेदनस्य विषयातिरेकः, किन्तु अनुमानमेव तत्र
 सर्व्विषयः । यस्तु निपुणदर्शी सूक्ष्ममपि रूपमीक्षितुं क्षमः,
 स चक्षुषैवाव्यवगातिमपि प्रवेष्टि । न गन्धग्रहणमपेक्षते ।
 न चक्षेयं बहु अवहीनम्, किञ्चिदप्यनो हि तदानीमाहवनी-
 श्वादिषाण्यक्रमेणु केषां चित् अशिक्षारो नान्येषाम्, किन्ति-
 यन्धना च ब्राह्मणचन्दस्य प्रवृत्तिमवस्था । अत्रोच्यते ।
 अनादौ संसारं अन्यजनकभावेन व्यवस्थितास्तावत् पाक्षि-
 देव स्त्रीपुरुषसंततः सन्ति, तासामप्यन्यन्यतिक्रमजाताः
 स्त्रीपुंसस्यक्तयो ब्राह्मणशब्दाच्चाः । अनिर्दमयनतया च
 संततेः सर्वेषां सन्ततवितितत्तात् सिद्धा ब्राह्मणचन्दवा-
 च्यता । तेन संततिविशेषमपवत्येव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तापु-
 पाधिः । तत्प्रभवानामेव क्रमैल्लधिकार इति न किञ्चिदत-
 हीनम् । के पुनस्ते संततिविशेषाः ? न ते परिगण्य निर्देष्टुं
 शक्यन्ते, किन्तु लोकत एव प्रसिद्धाः प्रयेतव्याः । तथा
 च तत्रन्यत्वेऽवगते ब्राह्मणशब्दं प्रयुज्यते लोकाः । कथं
 पुनस्तत्प्रत्ययमेव शक्यमपवगन्तुम्, स्त्रीणामपराधसंभ-
 वात् । संभवन्ति हि पुंस्यलोऽपि स्त्रियः परिणेतार म्यभि-
 चरन्त्यः । सक्रयते । उक्तमेतत् दृष्ट्यादर्शनमेवाभाव इति ।
 यत्र यावदुपलब्धिसामग्री, तावत्सां सत्यामपि यासां म्यभि-
 चारे न दृश्यते, तासां नास्त्येव म्यभिचार इति लोक-
 प्रमाणकमेतत् । अपिच अपमचैः स्त्रियो रक्षणीयाः, तासु
 नास्त्येव म्यभिचारसंभावनाऽवकाशः । यासु स्थिति, मा
 भूत् सदपत्येयु तत्संततिमभवतिविशेषः । न चेतावता
 यस्यापि विश्वस्यः शक्यः, तत्तात्पर्यविश्व इति युक्तमिति ।
 यद्य बहीयु ज्वात्यसु एकवर्तिवर्तिनीयु ज्वात्यसं सामान्यं
 मयमिहागोचरः कैश्चिदिष्यते, तदपि शुरुस्पर्कं न
 गृह्णन्ति । स एतत्वेन निरीक्षावर्कं अन्यपासिद्धा बुद्धिः
 सामान्यकल्पनादीनम् । इयं तु भेदाग्रहेण युक्तिका-
 रकप्रत्ययवदुपपद्यते इति नासं सामान्यप्रत्ययवधिदम् ।
 तेन भेदग्रहणपुराणमभेदज्ञानं मिश्रेण खान्यमुपगमे
 शरगमिति निरवयम् । 'शालिकभावेन हृतं क्षुत्तमनिना
 षादीनिर्गन्तव्यमिदम् । बहुविधविषयादहरं प्रकरणमुदना-
 न्नप्रभमेव ॥ ३ ॥' म. पञ्चिका. पृ. १७-३२.

‘जानामि’ इत्याद्यनुमानम् ‘अनुमानमि’
 इत्युपनीतमानव्यम् (उपनीतमानं नाम ज्ञानवैतनिकेण
 जायमानं ज्ञानम्) । मणि. पृ. १५.

• जानुदृष्टं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः । संकल्प. २।१।२२.

• जामदग्न्याः पञ्चावत्तिनः । वि. १०।७।२०.

• जामदग्न्यानां पञ्चावत्तिनः । संकल्प. २।२।६ ।
 तथापि प्रचानभूतादीषादिदग्नादेव पञ्चममयदानम्, न
 तु अमिषारणवर्धनेन । २।२।१० । तथापि उपर्य्यर्च्यं प्रीत्य-
 यदानानि क्रमेण गृहीत्वा अमिषारणम् इति पञ्चानुत्तता,
 न तु उपलक्षणम् अवदानद्वयम् अमिषारणं ततः
 पश्चादवदानम् इति क्रमः । २।२।८.

• जानामि प्रवृत्तस्य सूत्रादेरतिधुपकारकत्व-
 मिति न्यायः । यथा साहचर्यामिमत्तपयानकारणनाद-
 निरासाय प्रयुक्ताः वेदान्तनूतौक्तयुक्तयो योगामिमत्तपयान-
 कारणमपि निपुणवृत्तीति विक् इत्यन्यत्र विस्तारः ।
 साहस्री. ४२४.

• जामि— सोर्धवापिजामिगन्तुशिन्य साह-
 स्यस्य नैरन्तर्प्राप्तुशने सति आलस्यसादकत्वेन दौघत्वम् ।
 (तथा च जामिनमातस्यमेव) । सु. पृ. ७४४.

• जायतेः उत्पत्त्यनुक्तक्रिया अभयः । मणि. पृ. १४१.

• जिज्ञासाऽधिकरणम् (१।१।११) ।
 अप्रपन्नविधिर्विषयः । वेदाप्रपन्नोपर पर्माधर्मज्ञानकृत-
 विचारविचारो न वा इति संशयः । अप्रपन्नस्य गुरु-
 मुन्तोषारणपूर्वकोषारणकृतत्वात् तस्य विशिष्टिद् स्वर्गार्थ-
 त्वात् ‘अपीय स्नायात्’ इति स्नानविधित्वा विचारो
 न कर्तव्यः इति पूर्वपक्षः । अप्रपन्नविधेः अर्थज्ञान-
 पर्वन्ततया तस्य विचारकतरेण अर्थमज्ञात् कर्तव्यः इति
 सिद्धान्तः । (अथातो धर्मजिज्ञासा) । मणि. पृ. ५,
 • जिज्ञासाऽधिकरणे विश्वजन्मागार स्वर्गद्वारण्य
 प्रथममूले एव निराकृतम् (अप्रपन्नम्) । सोम. १।२।१. • जिज्ञासाऽधिकरणोक्तरीत्या स्वर्गपार्थक्य
 प्रतीकवत्तद्विद्वा... । माह. १।२।१.

मयः पशवः । तेषां नयणामर्थे एक एव मूषः तन्नेण
संपाद्यः । ११।३।३. * ज्योतिष्टोमे अञ्जनस्य वपनस्य
दन्तषावनस्य नयनिकृन्तनस्य स्नानस्य च फलश्रुतिः
फलार्थवादः, न तु फलविधिः । भा. ४।३।१।१-३,
* ज्योतिष्टोमे अतिग्राह्य नाम ग्राह्यः विहितः । ते च
विकृतिषु अतिदिश्यन्ते । 'पृष्ठे गृहीयात्' 'उक्ष्ये
गृहीयात्' इति पुनर्वचनं तु प्रकृतिसाम्भार्यम् । वि.
१०।८।११. * ज्योतिष्टोमे अधिवषणफलके प्रकृत्य
अयत्ते 'दीर्घशोमे संतुयात् ध्रुवै' इति । इदं संतर्दनं
ज्योतिष्टोमसंस्थाम् यथाते, अग्रिष्टोमे तु संतर्दनम् असंत-
र्दनम् इति विकल्पः । न च ज्योतिष्टोमादुत्कर्षः संतर्द-
नस्य । भा. ३।३।१।१४-३१. * ज्योतिष्टोमे अध्व-
युरेव चमसैर्जुहुयात् । ग्रहोऽभ्युपगृह्यत्वेन तदयत्तौ चम-
साध्यर्पकः चमसैर्जुहुयुः । वि. ३।७।१२, * ज्योतिष्टोमे
अनघनरूपं तपो यावन्नानम्, वचनविशेषात्तु श्रवि-
जामपि । तपोऽधिकरणम् । ३।८।४, * ज्योतिष्टोमे
अनारभ्याधीतानाम् अदाम्याविमर्शानां सदैव प्रातःपवने
अनुष्ठानम् । ग्रहेष्टकप्रकरणम् । ५।३।६, * ज्योतिष्टोमे
अनुब्रह्म्यानिगदेषु उल्लासन्द एव, धनस्यतिथाने च
धनस्यतिथान् एव पठनीयः । १०।४।१८. * ज्योति-
ष्टोमे अनुयाजोत्कर्षेऽपि दाक्षिणाग्निकयोः पिष्टलेपफली-
करणहोमोर्तोऽर्काः । भा. ५।१।१५।२८.

हु ज्योतिष्टोमे अनुष्टुभो गायत्र्योश्च प्रमथनेन
संपादिते आनुष्टुभे एवै श्यावाश्वान्धौगवसाम्नो-
र्गानम् ।

प्रागाधिकं तु । ५।२।६।२५ वर्णकं ३ ॥

भाष्यम्— एव वा । 'पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः
पवमानः सदाग्रामः, गायत्र्यसहिते गायत्रे तुचे भवतः,
श्यावाश्वान्धौगवे आनुष्टुभे, उष्णिहि वक्रम्, ककुभि
पौष्कलम्, कावमन्त्रं जगतीषु' इति । यदेतन् श्यावा-
श्वान्धौगवं च दे सामनी तयोः पूर्वा अनुष्टुप् 'पुरो-
जित्ति वो अन्वयः तुताप मादमिण्ये । अथधानं भयि-
धन वत्तायो दीर्घजिह्वम् ।' (इति) । उत्तरे दे
गायत्री, 'वो धारता वारुता परिपश्वन्दते सुतः ।
इन्दुरस्यो न कृत्यः ॥ तं दुरोपमनी नरः शोम

विश्वान्या विवा । यत् हिन्वत्यद्रिभिः ॥' इति ।
तत्रैषोऽर्थः सायधिकः किं अन्ययोः उपसर्गानुष्टुभोः
आगमं कृत्वा समासु गानं कर्तव्यम् अथवा याऽखी
पूर्वाऽनुष्टुप् उत्तरे च गायत्री, तयोः प्रमथनेन तुचर्कं
कृत्वा अनुष्टुप्पकारं गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् ?
अन्ये अनुष्टुभौ आगमवित्तये इति । कुत एतत् ? एवं
तादृशमृत्पितर्यवती भविष्यति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।
'प्रागाधिकं तु ।' प्रागाधिकं गानं कर्तव्यम् । एवं हि
स्मरन्ति 'अनुष्टुभः प्रगाथः' इति । प्रगाथता सर्वपाणा
नापहोतिष्या ।

स्वे च । २६ ॥

भाष्यम्— एवं स्वे गानं भविष्यति । तत्र प्रकृत-
मनुप्रहीभ्यते, नाप्रकृतप्रक्रिया भविष्यति ।

प्रगाथे च । २७ ॥

भाष्यम्— प्रगाथशब्दश्च उपपत्त्यते पुनःपारे
गीममाने ।

छिद्भृदशेनाव्यतिरेकाच्च । २८ ॥

भाष्यम्— अव्यतिरेकेण च छिद्भं भरति । एव-
माह, 'चतुर्विंशतिर्नैमत्यस्तुतीवसवनम् । एक ककुप्'
इति । तद्विदित्यते पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पव-
मानः सदाग्रामः । गायत्र्यसहिते गायत्रे तुचे भवतः, ताः
पञ्च गायत्र्यः तिलो जगत्यो भवन्ति । श्यावाश्वान्धौगवे
आनुष्टुभे तयोः पूर्वा अनुष्टुप् उत्तरे गायत्री तत्र
प्रमथनेन कियमाणे द्वयोः ताम्नोः पदतुष्टुम्, ताश्चतस्रो
जगत्यः, पूर्वाभिः सह सत । उष्णिहि यत् ककुभि पौष्क-
लम् एकमपि एकस्मान्मिव अपरमन्येकस्मान् । ते दे
उष्णिहककुभौ, सैका जगती गायत्रीवादश्च । पूर्वाभिः सह
अष्टौ जगत्यः । कावे तिलो जगत्यः, वाभिः सह एकादश
भवन्ति । एकविंश पञ्चापरीवम्, तत्र पूर्वा सहती,
उत्तरा विष्टारपदिकः । ततः ककुमात्रुत्तरे कृत्वा प्रगाथः
क्रियते । एकविंशे च स्तोमे कियमाणे सत इत्यस्यो
भरन्ति, चतुर्थे ककुभः । याः सत बृहत्, ताः पञ्च
जगत्यः । पूर्वाभिः सह षोडश । एकस्मान् जगतीवादः
पूर्वेण गायत्रीगानेन सह विंशतिरथयति । अथ चतु-
र्दशम् ककुप् मा द्वादश ककुभः, ताः सत जगत्यः,

जुहादीनामप्रयुक्तत्वात् संदेहे यथाकामी प्रतीयेत । ६।६।३३ ॥

सन्ने जुहादीनां यथापानागमप्रयुक्तत्वात्, 'सर्वैश्च पानैः प्रयोगः' कर्तव्यः' इति प्रयुक्तत्वस्य अभावात् तथा विधेरभावात् केः पानैः प्रयोगः कर्तव्यः इति संदेहे सति यजमानो यथाकामी प्रतीयेत । यथा अयं कामयते तथा कर्तव्यम् । स्वस्य अन्यस्य वा पानैः प्रयोगः स्यात् । इति पूर्वः पद्यः । पाथाकामी (इच्छा) प्रतीयेत इति पाठस्तु स्यात्पुनरीति गम्यते । यथाकामी भवेत् इति तु भाष्ये पठितम् ।

अपिवाऽन्यानि पात्राणि साधारणानि कुर्वीन् विप्रतिषेधाच्छास्त्रवृत्त्याच । ३४ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तम् अपिवा इति शब्देन विपरिवर्त्य सिद्धान्तमाह । साधारणानि सप्तदानानामपि यजमानानां साधारणानि नदीनान्येव अन्यानि पात्राणि कुर्वीन् सतिगः । अन्यतमस्य पात्राणां ग्रहणे तु विप्रतिषेधः स्यात् । यस्य पात्राणि गृहीतानि स्युः, तस्य सत्रमध्ये दैवान्मरणे तेन सह तानि पात्राणि दक्षेत् । तथा सति सत्रप्रयोगलयेः स्यात् । पानागमदोहे तु मृतस्य दाहो विगुणः स्यात् इति विप्रतिषेधः । साधारणानि च पात्राणि शास्त्रकृतानि शास्त्रतात्पर्यविषयाणि । न च जीवतः अन्यस्य पानैः क्रतुनिर्वृत्तिरस्तु इति वाच्यम् । तथापि प्रयोगप्राप्तभावस्य शास्त्रकृतत्वात् क्रतुवैगुण्यमवर्जनीयमेव स्यात् । तस्मात् विप्रतिषेधात् शास्त्रकृतत्वाच्च साधारणानि पात्राणि स्वतन्त्राणि कर्तव्यानि । इति सिद्धान्तः । के.

१. जुहूर्यमायं प्रयाजितपार्यम् । वि. ४।१।१५.

• जुहोतिः प्रलेपक्यकृत्वाची । देवतोदेश्यप्रलेप-
फलको इत्यस्याग. जुहोतिपदवाच्यः । मणि. पृ. १०२.

• जुहोतेः अकर्मकत्वात् सत्त्वात् द्वितीयया करणत्व-
लक्षणा इत्युक्तं तत्परत्वे तज्जगत्त्वाच्चतुषोक्ष । तत्र,
'हुतोहुतः पर्यायवर्तते' इत्यादौ कर्मणि निष्ठादशनेन
जुहोतेरकर्मकापत्तिदेः, होः कर्मणि तृतीया चकारात्
द्वितीया च स्यात् इत्यर्थेन 'तृतीया च होरुत्तद्वति'
(पा० २।३।३ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्यात् द्वितीया च)
इति व्युत्पत्त्यवहारेण सकर्मकावयवत्वम् । की. २।१।१२

पृ. ७८८ • जुहोतेः देवतोदेश्यस्यागपूर्वकप्रलेपात्मक-
होमसमाप्तिभूतप्रलेपाश्रयानता । सु.- पृ. १५२७.

• जुहोतिचोदानानामेव दर्विहोम इति नामधेयम्,
होमशब्दस्य तत्र मुख्यत्वात्, न यजतिचोदानानाम् ।
वि. ८।४।३.

जुहोतिचोदानानां वा तत्संयोगात् । ८।४।३।४॥

दर्विहोमशब्दः स्मृतानां श्रौतानां च कर्मणामभि-
धानमित्यवगतम् । अपि किं यजतिचोदानां जुहोति-
चोदानां चेति सर्वेषां नामधेयम्, किंवा जुहोतिचोदाना-
नामेवेति विचारे सिद्धान्ती आह । जुहोतिचोदानानामेव
दर्विहोमशब्दो नामधेयम् । उभयचोदानानां भवत्को
वाच्यः । तत्संयोगात् दर्विहोमः इति होमशब्दसंयोगात् ।
यजतो तु लक्षणा स्यात् । तस्मात् दर्विहोमशब्दो जुहोति-
नामधेयम् । द्वितीये अन्तरामभिधायिकरणे सूत्रमिदम् ।
के.

• जुहोतिचोदितानां सर्वेषां दर्विहोमाख्यत्वस्य
अपूर्वत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । सु. पृ. ८३९.

• जृम्मा जृमिन्न नाम मुत्तम्यादानफलको
निष्ठाऽऽलस्यादिकारणप्रयुक्तो वायुविकारमेदः । सोम.
३।४।९.

• जृम्मायां सत्याम् 'मयि दक्षकम्' इति मन्त्रस्य
पाठाः कर्तव्यः । क्रतुयुक्तजृम्मयमानप्रयुक्तसंस्कारोऽयम् ।
वि. ३।४।९ । लोकिके च 'छिकापतनजृम्मासु जीनो-
चित्वाङ्गुलिध्वनिः । शनोर्गि च कर्तव्या सर्वदा जृम-
मिच्छता ॥' इति शिशोकि. प्रसिद्धः । छिकाया सत्याम्
'जीव' इति शब्द. उच्चार्यः, पतने 'उचित' इति
शब्दः उच्चार्यः, जृम्मायां च अङ्गुलिध्वनि. कर्तव्य. इति
श्लोकार्थः । के.

• जैमना जैमनी । उदकावित्तो जैमशब्दस्य
पामाऽऽदिषु पात्रात् 'लोमादिपामाऽऽदिषिच्छादिभ्यः
शनेलचः' इति यथासंख्यभाष्येन पामादिभ्यः परो
विहितो नवत्यो जैमशब्दात् परो भवति । (पा०
५।२।१०० लोमादिभ्यः मन्मथीयः चः लोमच. ।
पामाऽऽदिभ्यः नः पामन् जैमनः । सिच्छादिभ्यः
इल. सिच्छिळ.) । सु. पृ. ११२.

प्रत्यक्षविषयः । वैद्यनाथः पृ. ३३. * ज्ञातवासाधनम् ।
'प्रामाण्यवादः' इति विन्दो द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. १६.

* ज्ञातुः ज्ञानजन्यमाकट्यरूपफलवत्तया ज्ञानकर्मत्वे
बाधकाभावः इति जीर्णाः । मणि. पृ. ५४.

ॐ ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति न्यायः ।
द्विविधा हि निवृत्तिः विरोधिना, सामग्रीनिवृत्त्या
च । यथा वातेन दीपनाशः, यथा वा तैलपलादिनासो
दीपनिवृत्तिः । तथा आद्या निवृत्तिरज्ञानस्य, द्वितीया
साम्यवर्गस्येति । साहस्री. ३७८.

* ज्ञानम् आत्मसम्बन्धतया आत्माधारम् । सु. पृ.
६६०. * ज्ञानं न प्रत्यक्षम्, किन्तु विषयशततया
बन्तमेवम् । इदम् 'प्रामाण्यवादः' इति विन्दो द्रष्टव्यम् ।
फे. * ज्ञानं सर्वं निष्पत्तिविषयकमेवेति न क्वचित् प्रमा
इति निराख्यनवादिना मतं तत्तत्पण्डने च 'निरालम्बन-
वादिनः' इति विन्दो द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. २३-२४.

ॐ 'ज्ञानं हि पुरुषाधारं वद्रेदाम विरोक्तयते ।
पुरुषान्तरसंस्थं च नाज्ञानं तेन बाध्यते ॥' इति
न्यायः । श्रोत्रा, संख्याखेपपरिहारे ३५ । रत्नाकरः-
सापेक्षं ज्ञातज्ञातव्यम्, तदेकस्यापि मित्रपुरुषापेक्षया
ज्ञातत्वमज्ञातत्वं वा विरुद्धम् । नहि एकपुरुषगतं ज्ञानम्
इतरगतज्ञानेन विरुध्यते । नापि अज्ञानं ज्ञानेन
विरुध्यते । * उच्यते प्रमाणानुसारं ज्ञातं स्वविषयस्य
पूर्वज्ञानस्य बाधेनैव उत्पद्यते । वि. ६।५।१९. * न च
कार्यजननावस्यं ज्ञानं ज्ञानेन ज्ञायते, किन्तु अतिवृत्त-
जनकभावम् । श्रुतु. पृ. ६६. * यथा दादशगत-
ज्ञानमुपेतं पाश्चात्त्येन नैमिचित्तेन सर्ववेदद्वानादिज्ञानेन
बाध्यते । ज्ञा. ६।५।१९. * ज्ञानस्य अस्मात्ते
स्वतः प्रमाणयितेन दोषाद्यभावे प्रमादस्यैव सिद्धिः ।
रहस्य. पृ. १४. * ज्ञानस्य अनुमानिकत्वं वक्ष्यति ।
गृह्णी. पृ. ४९. * ज्ञानस्य शेषामिष्पत्तिकृत्यत्वात्
पञ्चतत्त्वानुसंगमात् । विवि. पृ. २७१. * ज्ञानस्य
शेषविषयगोचरस्य शेषमेवेति चेदः । सु. पृ. ७०४.
* ज्ञानस्य निरवधारणम् । पृ. १०८२. * प्रमाणा-
भित्तकमेवेदेनैव युग्यत्वात् ज्ञानस्य कर्मणः चेदो
शुभः । श्रुतु. पृ. १८६.

मी. को. २२१

* ज्ञानानुमेयता । अत्र केचित् ज्ञानमनुमेय-
मिच्छन्ति, तेषां मते ज्ञानस्यैवाभावः प्रसज्यते । तथाहि,
ज्ञानानुमानं हि नार्थसत्ताभावेण भवितुमर्हति, तस्य
उदयिनाभावनिषेधाभावात्, सुषिष्ठिराद्यर्थाभावेऽपि ज्ञानं
परं वर्तते एव । अथ अर्थज्ञानं लिङ्गमित्युच्यते, तदपि
नोत्पत्तिभावेण लिङ्गम् अनवभासमानेऽपि उत्पत्त्यानुत्पत्त्य-
योरविशेषात्, न हि अनवभासमानं लिङ्गमनुमापकं
भवति । न चार्थज्ञानस्य ज्ञानान्तराधीनमवभास्यम्,
ज्ञानान्तरानवगमात् उक्तरीत्या अनवस्थापातम् । तस्मात्
दर्शजानं स्वपञ्चप्रकाशमेवामुपगन्तव्यम् । प्रवि. पृ. ३३.

ॐ ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षोऽन्यद्वीकार्यो बाधका-
ऽभावात् इति न्यायः । यथा ज्ञानापकर्षावज्ञानभूतिवं
स्ववराणां, तथा तदुत्कर्षावज्ञानभूतिरसीयस्य इत्यद्वी-
कार्यम् । तद्योक्त्यर्थं ज्ञानस्य सर्वविषयबन्धेति भावः
इत्यन्यत्र विसरः । साहस्री. ७९०.

* ज्ञानेच्छाकृदिसंस्काराणां समानविषयकत्वेनैव
कार्यकारणभावः । मणि. पृ. १७. * ज्ञानेच्छा-
प्रवृत्तीनां समानप्रकारकत्वसमानविरोधस्येन देहेदु-
मन्तावः । पृ. ८३.

* ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः मोक्षसाधनम् ।
'मोक्षवादः' इत्यत्र विन्दो मणिग्रन्थे द्रष्टव्यम् । फे.
* ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेन वनस्ता, अतः विदो ज्ञान-
कर्मसमुच्चयः । मणि पृ. ५७. * ज्ञानजालमिदं वाचना-
निरूपनमेव (इति ज्ञाननिरालम्बनवादितः) । गृह्णी. पृ.
५३. * ज्ञानधर्मेवैराग्याद्याः पुष्टिपदं तत्रैव
प्रतिष्ठाः साधनानाम् । श्रुतु. पृ. १६४. * ज्ञानमिष्टो
विषयः । तद्विषयवित्तं च ज्ञानजन्यफलमाप्तिवत् ।
मणि. पृ. २६. * ज्ञानमात्रं मनोजन्मम् । पृ. १९.
* ज्ञानमात्रमात्रवादिनोऽपि ब्रह्मान्तरमनुभवति ।
'ब्रह्मान्तरेऽनुभवेति ज्ञानमात्रमात्रादिति ।' श्रोत्रा,
आत्मवादः ३६.

* ज्ञानलक्षणा प्रत्यसन्तिः । ज्ञानलक्षणाऽनवर्तीकारे
ज्ञातव्यं सुप्रतिबन्धनमप्यस्य चतुर्णाम् 'गुरुभिः पदम्' इति
ज्ञानं न स्यात् । श्रोत्रातेन श्रोत्रमात्रेण वा प्रमा-
नस्येवमावात् । अतस्मात् तद्विज्ञानेनैव प्रमादिति । मणि.

यानि इष्टिविकाराणि तेष्वतिदेशप्राप्तः अनोऽधिकरणको निर्वापः सोमार्थयोरेव अनसोस्त्यतरन कर्तव्यः, अनस्त्या-
वच्छिन्नस्य साधनत्वेन विदितस्य परम्युक्तस्य लाभे स्वत-
न्वानोऽन्तराद्योपकल्पनाऽनुपपत्तेः । इति प्राप्ते, न तावत्
'मन्त्रवक्षियमेन स्वदेशस्यापितस्य अनसो निर्वापदेशशाल-
मुखीयवक्ष्यान्नामे नयनं संभवति, तयोर्हयोर्हविषांर-
भ्यावृत्तयोः हविषः उत्तारणे तन्निष्ठ एव वैगुण्यापत्तेः ।
अथ प्रवृत्तिन एव देशमावाकृतं वैगुण्यं व्यपवातुरोपेन
सोदृक्वा हविषानदेशो एव तदुपरि एकदेशात्तरियते सोमे
सत्यापि निर्वापोऽपि क्रियेत, ततः अनोऽन्तरग्रहेऽपि
यजमानगृहे कार्यान्तरार्थम् अनोऽन्तरवत्त्वे लापवस्य तुल्य-
त्वात् न देशमावाकृतवैगुण्यसहनम् । यदाऽपि तदभावः,
तदाऽपि तदाशेषकल्पनमेव अनुपादेयदेशाभापेक्षया
युक्तमाश्रयितुम् । नद्यपि देशः अनसोऽङ्गम्, अङ्गि-
निर्वापान्गम् । अतः पदावैत्याभापेक्षया पदार्थाशेषस्यैव
प्राधिकृत्य न्याय्यत्वात् न प्रवृत्तः ।

मण्डन— 'निर्वापकर्माधेयमनोऽन्तरं भवेत् ।'

शंकर— 'हविषानं न निर्वापि ।' ८.

● ज्योतिषोमे इष्टिपश्चाद्विषु दार्ढिकं होतृवरणं
कर्तव्यम्, ब्रह्मरश्मि तु न कर्तव्यम् । भा. १२।१।८।
३६-४२, ● ज्योतिषोमे इष्टिपश्चाद्विषु सौमिकवेद्या
दार्ढिकवेद्याः प्रवृत्तिरिति । १२।१।३।८-९.

● ज्योतिषोमे उक्त्यानां सौमर ब्रह्मणाम् । तत्र हीप्
कर्तुं क इति निषेधना दृष्टि-अस्त्राद्य-स्वर्गार्थं क्रमेण
स्यवसा, न तु सौमरात् निषेधनां दृष्ट्युक्तम् । भा. १२।१।३।८-९.
● ज्योतिषोमे उक्त्यप्रदः प्रातः-
सकन्दे यदावे । वि. २।३।१, ● ज्योतिषोमे उक्त्यप्रदस्य
असाम्योत्तरमुपैर् योऽङ्गिप्रदस्यापि सक्तो न स ततः
परमुक्तः । ५।१।१८. ● ज्योतिषोमे उक्त्यस्तोत्राणां
त्रयाणां मध्यमं सौमर ब्रह्मणाम् । सोम. २।२।१३.
● ज्योतिषोमे 'उषैर्कंचा' इत्यादिना श्रुतेन विहितमुष्चे-
ष्टादिकं वेदपर्यन्तं । वि. ३।३।१, ● ज्योतिषोमे 'उष्ने-
र्कंचा' कियते, उषास्तु यजुषा, उष्नेः साम्ना । अत्र
जगादिष्वन्तर्गते वेदपर्यन्तं, न तु मन्त्रपर्याः उपक्रमानुसारत्

'त्रयो वेदा अजायन्त' इत्युपक्रमः । तथा च यजुर्वेदो-
त्पन्ना ऋचोऽपि उषांशेव पठनीयाः । ३।३।१.

● ज्योतिषोमे 'उत यत् सुवन्ति' इत्यादिना
श्रुतेन वाक्येन सामिधेय्यनुवचनार्थं हविषानदेशो
लक्ष्यते ॥

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविषानयोर्वचनान्त
सामिधेनीनाम् । ३।७।७।१५ ॥

भाष्यम्— ज्योतिषोमे श्रूयते 'उत यामुवन्ति
सामिधेनीस्तदन्वाहुः' इति । हविषानन्योर्वस्मिन् हवि-
षानि सुवन्ति, तत् सामिधेनीमिः संन्ययेदित्यर्थः । तत्र
संदेहः किं सामिधेनीनामङ्गमावेन हविषानं चोद्यते,
हविषानविशिष्टाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्याः, उत हविषानेन
अमृषामनूच्यमानानां देशो लक्ष्यते इति । किं तावत्
प्राप्तम् ? सामिधेनीनामङ्गत्वेन हविषानं चोद्यते । यस्मिन्
हविषानि सुवन्ति, तत् सामिधेनीमिः संन्ययेदिति ।
तेन हविषानसंबन्धाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति वच-
नात् सामिधेय्यङ्गभावे सति हविषानश्रुतिरनुपगृह्यते ।
इतरथा देशं लक्षयेदिति । तस्मात् सामिधेन्यङ्गं हवि-
षानम् ।

वा— 'उत यामुवन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः' इति
श्रूयते । पूर्ववदेव संदेहविवक्षानिर्णयाः । कथं न गतायै-
निति चेत्, विषयार्थद्वयानुपादानात् । न तु अत्रैवं
हस्यते, इदं परस्य अतिथ्यमिति, मम तु शिष्यमिति ।
कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिः उच्यते ।

देशमात्रं वा, प्रत्यक्षं धर्म्यकर्मं सोमस्य । १६ ॥

भाष्यम्— देशलक्षणार्थं वा एतदुच्यते । यस्मिन्
सुवन्ति, तस्मिन् देशे सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति ।
प्रत्यक्षं धर्म्यकर्मं सोमस्य तेन क्रियते । दक्षिणे हविषाने
सोममावादन्यतीति सोमावादनार्थं तावदेतदुपादेयम् ।
सामिधेन्योऽपि अस्मिन्मन्त्रार्थमुपादेया इति । इह तु
एतावत् श्रूयते, यत्र हविषानस्य समीपे मुवन्ति,
तत्संबन्धाः सामिधेन्यः अस्मिन्मन्त्रार्थमुपादेयाः इति ।
तत्र न ज्ञायते किं सामिधेन्यः संबन्धा हविषानस्यो-
पकुर्वन्ति, किं हविषानं सामिधेनीनामिति । तदुच्यते ।
सामिधेन्यस्यावत् हविषानस्य नोपकुर्वन्ति । नहि तावत्

गतिविभागज्ञानेन तिथिनिश्चयज्ञानं भवति । एतावन्तः चन्द्रादित्ययोगतिपर्यायाः एकस्मिन् युगे भवन्ति इत्यवगतेषु तद्गतेषु संवत्सरदिषु 'इह इदानीं चन्द्रमाः, इहेदानीमादित्यः' इत्येवं चन्द्रादित्यादिगतिविभागज्ञानस्य तिष्यादिज्ञानोपयोगित्वम् । एतावन्त्युगपर्यायैः एतावन्तः चन्द्रादित्यगतिपर्यायाः इति च युगपरिवर्तपरिमाणद्वारेण चन्द्रादित्यादिगतिविभागो ज्ञायते । एतावन्तो युगपरिवर्ता जाताः इति ज्ञाते 'अस्य युगस्य एतावन्ति अहोरात्राणि अस्य एतावन्ति' इति समस्तज्ञातीताहोरात्रसंख्यानात्मकमहर्गं कृत्वा 'अस्य ग्रहस्य इदानीम् ईदृशी गतिर्वर्तते त्वस्य ईदृशी' इति ज्ञानं भवति इति युगपरिवर्तपरिमाणज्ञानस्य चन्द्रादित्यादिगतिविभागज्ञानोपयोगित्वम् । दिवसत्वाद्योऽयं मुहूर्तः, तेन अस्मिन्मुहूर्ते नभोमध्ये सूर्यः इति मुहूर्तसंख्यानेन आदित्यस्य गतिविशेषज्ञानं भवति । सु. पू. १२९-१३०, ● ज्योतिःशास्त्रे ग्रहदोःस्थित्ये ज्ञातिविधानात् सौम्ये च उपनयनादिविधानात् तस्य च वेदगूलात् कर्मफलविचारश्चनं वेदमूलम् । पू. १३०, ● ज्योतिःशास्त्रे तिष्यादिकथनं गणितानुमेयत्वात् लोऽमूलम्, ग्रहोऽप्यादिनिमित्तेष्टानिष्टफलविचारश्चनं तु वेदमूलम् । पू. १२९.

● ज्योतिःशास्त्रविषयः ग्रहाणां सौख्यलक्षित्यस्वरूपः संनिवेशः । सु. पू. १३०, ● ज्योतिःशास्त्रव्यवहारविद्वज्च चन्द्रस्यान्तरालादिदेशपरिमाणं युगादिकालपरिमाणं च गणितविषयधर्मद्वारायोनमानमूर्ध्वकम् । पू. १२८.

● ज्योतिषं वेदाङ्गम् । लीलेपमसि अभिष्टिञ्जनापर्येणानुवर्तनात् वेदमूलकत्वाच्च प्रमाणम् ('पञ्चसंवत्सरमयम्' इत्यादि ज्योतिषं लग्नाचार्यावर्गमनीयमिति वदन्ति) । वि. १।१।७.

● ज्योतिष्टोमः अभिषेचनीयस्य प्रार्तिः । अभिषेचनीयो राजकुलान्तर्गतः होमः । वि. १।१।१०, ● ज्योतिष्टोमः । 'एकस्मै वा अन्ये सकृदत्र च कामायाहित्यते, सर्वेभ्यो रजोतिष्टोमः' । अत्रोपचिञ्जकस्येति विधाने आश्रित्य 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इति वृत्ते निधिः । ४।१।१०, ● रजोतिष्टोमः । ज्योतिषि त्रयोमास्य सप्तस्य होऽयं ज्योतिष्टोमः 'त्रिभू पञ्चदशः घा-

दशः एकविंशः, एतानि याव हानि ज्योतीषि य एतस्य स्तोमाः' स्तोमाना ज्योतिष्वं परमज्ञादाकृतम् । स्तोमवर्गं च सोमयागानामेव, नैष्ठिकज्ञाताम् । ४।१।१२.

● ज्योतिष्टोमः दर्शपूर्णमासोत्तरं कर्तव्यः इति कालार्थैः संयोगः ॥

वत्पत्तिकालविज्ञये कालः स्याद्, वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् । ४।१।५।३७ (३८ के.) ॥

माध्यम्— इदमाभ्यासे 'दर्शपूर्णमास्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति । तत्र संदेहः किमेतत् अङ्गस्य विधानम्, उत बालस्येति । किं प्राप्तम् । श्रुतेः अङ्गस्य इति प्राप्तिः, सच्यते । अस्मिन् कालाद्दिविधानध्वये कालः स्यात्, वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् । कालप्रधानं हि एतत् वाक्यम्, न यागविधानपरम् । कथमतत्परता अस्य ? स्थापयचनात् । कथं स्थापयचनाम् ? देवताऽऽभावात् । कथमभावाः ? अभुतत्वात् । ना हि यस्य भूयते, सा तस्य देवता भवति । भुत्वा हि देवता गम्यते, न प्रलधादिभिः । तस्मात् नापूर्वस्य यागस्य विधानम् । कालार्थे अनुवादो नायं दोषः । रिद्धितदेवताको हि अनुवर्तते । तस्मात् कालार्थैः संयोगः इति । तच्च दर्शयति 'एष वै देवस्यो यद् दर्शपूर्णमासो, यद् दर्शपूर्णमासविष्ट्वा सोमेन यजेत, रथसाद् एव अयजाने वरे देवतानामवस्यति' इति । प्रदर्शिते मार्गे रथेन यातुः सुखं भवति, एवं दर्शपूर्णमासो इष्ट्वा सोमेन यतुः सुखं भवति । दर्शपूर्णमासमूर्ध्वानि तस्य दक्षणीयाऽऽदीनि राप्सस्तानि मानि । एवम् अपर्यादाः अपर्यादा भवति ।

धा— 'कथं स्थापयचनाम् ? देवताऽऽभावात्' इत्यनुक्तमिदम् (माध्यम्) । 'वाक्पेयेनेष्ट्वा वृत्त्यतिशयेन यजेत' इति श्रुत्यामपि पूर्वकालात्वात् न कालार्थः संयोगः, किं तर्हि ? अङ्गाद्विचक्षणः । अपरिवर्तमानत्वात् न सच्यते यागव्यवहारे (विधीयते इत्यन्वयः) यो वृत्त्यतिशयः अवगतः, स एव काले विधीयते इति । तस्मात् प्रकृतान्तरे भूवर्गाय कर्मान्तरं प्रतिपद्यते वृत्त्यतिशयचनम् । एतद्विहाय प्रकृतान्तरे भूवर्गाय कर्मान्तरम् । यथा होमोद्भिदायः ऐन्द्रकाया-

उत्थाने वाग्विषमं च मन्त्रयोस्तद्देशः । ऊधानवाग्वि-
सर्गाधिकरणम् । भा. ३।२।४।१०. * ज्योतिष्टोमे उत्सर्ग-
मात्र (यजमानः) स्वं कुर्यात्, येषस्य चान्य एव
स्यात् कर्ता । ३।७।८।१८-२०. * ज्योतिष्टोमे उद्वाज-
पच्छेदस्य परत्वे तन्निमित्तकपुनःप्रयोगे सर्वस्वदानम् ।
६।५।२०।५५. * ज्योतिष्टोमे उद्वातुचमसः समुद्रद्वारा-
नामुद्गताणाम् इति भाष्यमतम्, अप्सुब्रह्मण्यानाम् इति
वातिकमतम् । के. ३।५।८।२३-२६. * ज्योतिष्टोमे
उद्वातुगृहीतोः अपच्छेदयोगपक्षे अश्विष्यवर्षस्तदाश्वि-
ष्ययोर्विष्यः । भा. ६।५।८।५१-५३. * ज्योतिष्टोमे
उपयाः उक्तानामेव ऋत्विजापन्यते । ३।३।४।३०.

ॐ ज्योतिष्टोमे उपरवेपु ' किमत्र, भद्रम्, तन्नो
सह' इति ध्रुवं फलमृचिजोऽपि ॥ निखरे इदम् ।

उपदेशाच्च । ३।८।१।४।२९ ॥ (३० के.)

भाष्यम्— यत्र च व्यपदेशो भवति, तत्र आर्वि-
जम् (फलम्) । दक्षिणस्य हविर्धानस्यापेक्षात् चत्वारः
उपरवाः प्रादेशमुक्ताः प्रादेशान्तराः । तत्र हस्तौ प्रवेक्ष्य
अश्वयुर्वजमानमाह ' किमत्र ' इति, च आह ' भद्रम् '
इति, ' तन्नो सह ' इति अश्वयुः प्रत्याह इति व्यपदेशो
भवति अश्वयुर्वजमानस्य च । तन्नो सह इत्युभयोर्वचन-
मश्वयुर्वजमानयोः । तस्मादश्वयुःफलमाश्विष्यवन्मतेति ।

या— उपदेशादितरेषाम् (३।८।५।१४) इत्यत्र
ब्राह्मणतत्प्रादुर्भावम्, इदं तु प्रस्तावबोधेन मन्त्रगतम् ।
तद्वि दक्षेधेन फलव्यमानं कदाचिदुभयोर्धनं यत्रवते क्लृ-
यितुम् इत्याशङ्का स्यात् । कस्मिन्वेतुस्तु सुमपयइतेः
अविमिष्टः, इति न किञ्चित् गौरवम् । अथ कस्मात्तौभी-
यस् प्रमुञ्चते ? यदा एकेनापि प्रमुच्यमानः शत्रोर्न्येव
उभयभाभि फल प्रसजयितुम्, तदा विद्वेदर्थे न किञ्चि-
दुभयकर्तृकत्वेन प्रवेक्षणमस्ति इत्यश्वयुर्विषयः इति ।

वि— ' भद्रं तन्नो सहस्येत्तु कर्मिन्, स्वामिनि
सुरये ।, द्विरभुजा द्रव्यैरेतदश्वयुर्वजमानयोः ॥ ' ज्योति-
ष्टोमे हविर्धानमगच्छे गोमात्रिपञ्चाशदयोः फलकयोः अप-
ेक्षात् चतुर्षु आदेशादिविदितुं चत्वारः उपरवत्तान्कः
गताः । अरविमात्रमात्राः अजोभागे परस्पर मिथित्वा
ऊर्ध्वभागे परस्पर प्रादेशमात्रमन्त्रद्विधा वर्तन्ते । तेषु एक-

स्मिन्पुनरप्ये यजमानो दक्षिणहस्त प्रसारयति, तथैवाश्वयुः
अन्यस्मिन् स्वहस्त प्रसार्य अपेक्षात् यजमानहस्तं
पृच्छति । तदा यजमानः ' किमत्र ' इत्यनेन मन्त्रेण फलं
पृच्छति । अश्वयुर्वज ' भद्रम् ' इत्यनेन मन्त्रेण उत्तर
यते । ततो यजमानः ' तन्नो सह ' इत्यनेन मन्त्रेण तत्
फलम् उभयस्यामितयैव स्वीकरोति ।

मण्डन— ' द्वयोः फलं भद्रवदभिषेयम् । '

शंकर— ' व्यपदेशो च तद् भवेत् । ' तत् फलम् ।

* ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रः ' रक्षोहणो बल्लाह्नो
वैष्णवान् खनामि ' इति । तस्य प्रत्युपरवे आवृत्तिः ।
उपरवमन्त्रायः । भा. १।१।४।१।५५-५६. * ज्योतिष्टोमे
' उपवर्ती रयंतपुत्रस्य प्रतिपदं कुर्यात्, अमरतीं
पृष्टपृष्टस्य ' । अनेकं पृष्ठम् इतरनिपेक्षं तत्तत्प्रतिपदो
निमित्तम् (उपरवे गावत इति उपवर्ती, प्रपृष्ठो
वाचो अग्निः इति अमरती) । वि. १०।२।१६.
* ज्योतिष्टोमे उपरवदमीषोमीयोः वेद्याम् आतिथ्यावर्हिपः
क्षरणक्षले क्षरणमन्त्रस्यावृत्तिः । भा. १।२।१।२।७५-
७७ (४६-४७), * ज्योतिष्टोमे उपरवदिष्टिः अग्रे कर्म
यावदुक्तमनुष्ठेयम् । उपरवमन्त्रायः । १०।७।१।४।४३-४६,
* ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रेण अनुपद्वयेण मन्त्रपूरणम् ।
अनुपद्वाधिकरणम् । २।१।१।६।४८. * ज्योतिष्टोमे कृत्वा-
प्रधानेषु यजमानस्य स्वं याज्यापाठगते मधुजपद्द्वयो
यजमानस्यैव, न होतुः । ३।५।८।४४-४६. * ज्योतिष्टोमे
कृत्वायाज्यावरणम् ' इन्दं होतुः सज्जिर्व आ पृथिव्याः '
इत्यादिभिर्कृत्वायाज्यावरणवैर्होतादिवरणं क्रियते । वि. १०।
२।२६. * ज्योतिष्टोमे ऋत्विजः स्वामिष्यदद्यात् । भा.
३।७।८।३८. * ज्योतिष्टोमे ' एकमे वा अन्ये क्रतवः
कामाय आदिवन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इति ध्रुवम् ।
छोऽय फलेरदेशः । ४।१।१०।२५-२६. सर्वज्ञमन्त्रेऽपि
प्रतिष्ठत पृथगुक्तं कर्तव्यम् । योगविद्वयपिकरणम् ।
४।३।१।२७-२८. * ज्योतिष्टोमे एकस्याश्वस्य अवश्य
विषेयत्वात् तामावकतन्त्रिष्ययाप्य न दोषो विकल्पे
(इति न तत्र दातुं वाक्येतिः) । वा. ३।८।१०।२८
पृ. १६१.

अवर्णं यस्य तत्) कर्म तद्रूपभूयस्त्वेन सामस्येन निरा-
श्रद्धाक्षीकरणसमर्थेन निर्णेतव्यमिति । ऋक्सामवेदयोश्च
तुल्यधर्मेत्वात् तद्वत्तमेवोपादानं निष्कलम्, इति मत्वा
' उभयभृति ' इत्युक्तम् (एते) ।

सोम— यत्र विधिः, तद्वर्मेत्वे उक्ते तद्वत्तद्वात्
ज्योतिष्टोमस्य क विधिः इति विचारणात् संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— वेदद्वयश्रुतं कर्म रूपभूयस्त्वेन विधेयतया
अवगतव्यमिति ।

वि— ' ज्योतिष्टोमो यजु सामवेदयोरस्ति तत्र किम् ।
उच्चैस्त्वश्रुत नीचैस्त्वम्, हेत्वभावादिनिर्णयः ॥, यजुष्य-
विगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः । तद्वत्तत्वात् स्वरनिर्णति-
रूपायु स्थादनुष्ठितिः ॥ '

भाट्ट— यत्र एकमेव कर्म अनेकेषु वेदेषु श्रुतम्,
तत्र क उत्पत्तिः क च तदनुवादेन गुणार्थे श्रवणमिति
निज्ञाधायम्, यत्र अङ्गचाहुष्य तत्र उत्पत्तिः सेवक-
चाहुष्येन राजानस्थाननिर्णयवत् । वस्तुतस्तु कर्मस्वरूपपरि-
चायकद्रव्यदेवतादिवाक्यस्यैव निर्णायकत्वम् । तत्रापि
द्वैविध्ये बहिरङ्गत्वेऽपि अन्यमिच्चरात् देवताया एव, न
तु द्रव्यस्येत्याद्युक्तम् । अतश्च एवविधितिश्चायकत्वे
तत्रैवोत्पत्तिः, अन्यत्र तदनुवादेन अविरोधिगुणान्तर-
विधानम् । विरोधिनि तु गुणाद्देव एव । एव वन कश्च
विदपि निषामकस्याभावात्, तत्रापि अग्न्यासाद्देव । नद्यश्च
शाराऽन्तत्वात्थेन सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे कर्मकत्वम्,
तद्वदिह अभ्येतुम्येदाभावात् । अतो निषामकत्वेन यत्रै
नोत्पत्तिः, तद्वदनिवचन एव स्वर इति सिद्धम् ।

मण्डन— ' ज्योतिष्टोमो यजुर्वेदे । '

शंकर— ' उभयभृति भूयस्त्वात् । ' उभयभृति
कर्म भूयस्त्वात् निर्णयम् ।

● ज्योतिष्टोमस्य सप्त संज्ञाः अग्निष्टोमः अत्यग्निष्टोमः
उत्तम्य षोडशी अतिरानः अतोषांमः वाजयेवश्रेति । तत्रा-
ग्निष्टोमसंज्ञेय मित्र रूप ज्योतिष्टोमस्य । वि. ५।१।११.
● ज्योतिष्टोमस्य समस्तस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मस्वरूपस्य
यजुर्वेदे आग्न्यानात् स्तोत्रादिभिर्विनाऽपि यागनिष्पत्ति-
चक्रेः स्तोत्रादितिरपेक्षक्रियाविधानं शक्यम् । सु. घ.
१।१०, ● ज्योतिष्टोमस्य सामवेदे उपस्यमावात् । घ.

१९७. ● ज्योतिष्टोमे अंश्वदाम्ययोरपि प्रवृद्धर्माः कर्तव्याः,
तयोरपि ज्योतिष्टोमार्थत्वात् । भा. ३।६।१।१२-२४,
● ज्योतिष्टोमे अंश्वदाम्यादयो प्रदाः ऋतुसोपत्वात्
धारामहेत्यः पूर्वं सकृदेव कर्तव्याः । जिह्मिणादयश्च
इष्टकाः अग्निरोपत्वात् सकृदेव उपनातव्याः । ५।१३
६।१५-१६. ● ज्योतिष्टोमे अंश्वदाम्यरूपगुणविधिः ।
वि. २।१।९, ● ज्योतिष्टोमे ' अग्नीदग्नीन् विहर ' इति
मन्त्रः अग्निविहरणप्रिये अन्वितः, न तु उत्थाने । ' उत्तिष्ठ-
न्त्वाह अग्नीदग्नीन् विहर ' इति तु उत्थानकाले
विधीयते । ३।२।४, ● ज्योतिष्टोमे अग्नीरोमप्रगमनस्य
दीक्षाकाले नापकर्षः । यूपच्छेदापकर्षेऽपि तदन्ताङ्ग-
समूहस्यापकर्षाभावात् । ५।१।१४. ● ज्योतिष्टोमे
अग्नीषोमीयः पशुः । अग्नीषोमीयपशुविपर्यकं प्राव.
सर्वम् ' अग्नीषोमीये पशौ ' इति शब्दे द्रष्टव्यम् । के.
● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयः पशुः औपवसथ्ये सुत्यापूर्व-
दिने आलभ्यते, सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातःसक्ने
आश्विनप्रहातूषमालभ्यते, अतुबन्धपशुस्तु अवमृथा-
दूर्जमालभ्यते । (तस्मान्ने आमिक्षा वा क्रियते ।)
वि. ५।१।९. ● ज्योतिष्टोमे ' अग्नीषोमीय पशुमालभते '
इत्यत्र एकत्वं विवक्षितमेव । मा. ४।१।५।१२-१६,
● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये उपसत्स्य तन्त्रतया प्रवृत्तस्य
स्वरोः सोमांते प्रहरणम्, नातुबन्धकाळे । १।१।३।
५।८-१२, ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये पशौ ' बर्हिषा
यूपवटमयस्तृणाति ' । अत्र बर्हिषि, ' आज्येन यूप-
मवक्ति ' इत्यत्र आज्ये च प्राकृता धर्मा न कर्तव्याः ।
३।८।१।१२, ● ज्योति० पशौ यूपम् ' अर्धमन्तर्वेदि
मिनोति अर्धे बर्हिर्वेदि ' इति देशलक्षणा, न तु अर्धमन्त-
र्वेदि इति यूपज्ञमायेव । ३।७।१।१२-१४, ● ज्योति०
पशौ यूपपरि-यागार्थां रक्षना रक्षनाधर्माश्च भूयन्ते,
ते पशुत्रयार्थाः नाग्नीषोमीयार्थाः एव । ३।६।१।१२,
● ज्योति० पशौ शेषमक्षा मैत्रावकणस्यापि । १।७।७।
१८-१९ । परस्तु एकमात्रत्वम् । १।७।७।२०-२१.
● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुप्रकमसा ' देवर्जनोमीयं
वाहोऽध्वयुग्ंत्वाति ' इति स्मृतिः न प्रमाणम् । वि.
१।३।३, ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीय-सवनीय-अनुवन्त्याः

‘द्वादश शरीर्दीक्षितो भूतिं वन्वीत’ इति नित्यवद्भाष्यते, न पाक्षिकम् । तदेव निर्यं कुर्वन् यकोति अन्यत् परिमाणमुपादातम् । तस्मात् द्वादशादे एव परिमाणं नियम्येत । अन्यानि परिमाणानि विकृतौ भविष्यन्तीति नैवामानर्थक्यमिति ।

‘तुप्’— द्वादशादस्तु लिङ्गात् स्यात् । (इदम् अधिकरणविद्वान्तस्मृन् इति -तन्वरत्नम् - । ‘दीक्षापरिमाणे’ इति सूत्रं भाष्यमनादृत्य उत्सूनपूर्वपक्षेण सिद्धान्तपरत्वेन व्याख्याय ‘द्वादशादस्तु’ इत्येतत् सूत्रम् अधिकरणान्तरपरतया न्यान्त्रे वार्तिककरः । इति मा-टिप्पणी) द्वादशादे ज्योतिषोमीयदीक्षापरिमाणे यायाकाम्यं प्राप्तम् । तत्र घडेहः तथैव इह, उत नियमः । अविशेषात् यायाकामी (यायाकामी इति रत्नपाठः) इति प्राप्तम् । ‘द्वादशादस्तु लिङ्गात् स्यात्’ । किं लिङ्गम् ? ‘पटुत्रैश्वर्ये वा एषा, यद् द्वादशाह’ इति । न चायं विधिः अन्यस्तुतिनात् । अग्रे च दीक्षावाक्ये ‘हाम्या लोमावयति’ (‘हाम्या लवचम्, हाम्यामसृक्, हाम्या मासम्, हाम्यामसि, हाम्या मन्त्रानाम्’) इति पटु द्विकान् अनुक्रम्य द्वादशार्थं स्तौति । तस्मात् द्वादश द्वादशादे दीक्षाः ।

वि—‘ज्योतिषोमे द्वादश स्तुर्दीक्षा एकदशोऽधकाः, स्याद् भूतेर्वननादाद्यः, प्रत्यक्षभूतितोऽन्तिमः ॥’ तस्मात् सर्वे पन्था ज्योतिषोमे विकल्पिताः ।

भाट्ट— सोमे ‘एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षाः’ इत्येवं शब्दो दीक्षापक्षाः श्रुताः । तत्र सोमे द्वादशदीक्षापक्षः एव ‘द्वादशशरीर्दीक्षितो भूतिं वन्वीत’ इति विहितस्य स्तुतिपदवाच्यदक्षिणाद्व्याजनानुकूलयाचनारूपस्य स्तुतिवन्तस्य पक्षान्तरेष्वर्धमत्रात् अतोऽन्ये पक्षाः विकृतिविषया, ‘एकं वृणीते’ इत्यादिवदनुष्ठानावधार वेति भाष्यकाराभिप्रायः । वार्तिककाराशयस्तु भिन्नप्रदेशस्यत्वेन ‘एक वृणीते’ इतिवदर्थवादत्वायोगात् सर्वे एव विषय इति तावदभिवादम् । प्रकरणानुरोधाद्य नानेकेषामुक्त्यर्थक्यत्वात् । तद्व्येकस्यैव भूतिवननरावयस्य पाक्षिकत्वकल्पना । द्वादशरात्रिशब्दो वा दीक्षापरिमाणमाधरः यावदीदु रात्रिदु दीक्षा भवति तत्परः ।

वस्तुतस्तु लक्षणाऽप्येवं न विधौ, ‘दीक्षितकृत्यं स्तुतिवननस्यैव पक्षमात्रस्य प्रयोगमभ्ये अत्यन्ताप्राप्त्यैव वा विधेयत्वात् द्वादशरात्रिशब्दस्यानुवादलोपोपत्तेः । अतो नैतस्य पाक्षिकत्वकल्पनाऽपि । दीक्षापक्षाणामेव परः बोध्यव्यवहिकः । अस्तु वा तस्य विधेयत्वेऽपि लक्षणा, तथापि न दोषः इति ।

मण्डन— ‘दीक्षाग्रान् विकल्पतः ।’ ज्योतिषोमे ।

शंकर— ‘दीक्षाविकल्पः प्रकृतौ ।’

ह्यु ज्योतिषोमे एकपत्रे अनेकैः सोमभक्षणं अनुज्ञाप्यैव भक्षयितव्यम् ॥

यचनादनुज्ञातभक्षणम् । ३।५।१४।४० ॥

भाष्यम्— अयं यः एकपत्रे सोमः अनेकेन भक्ष्यते, किं तत्रानुज्ञाप्य अननुज्ञाप्य वा भक्षयितव्यम्, उतानुज्ञाप्येवेति । लाघवादनियमे प्राप्ते, उच्यते । अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यमिति । कस्मात् । वचनात् । इदं वचनं भवति, ‘तस्मात् सोमो नानुपहूतेन पेयः’ इति । उपह्वानं चानुज्ञापनम् । प्राप्तिस्त्येवेत्यत् ।

वा— ‘तस्मात्सोमो नानुपहूतेन’ इत्येतस्य अर्थः कथनायम् उचरविबधाय च एतत्तन्म ।

सोम— अत्रापि प्रसङ्ग एव संगतिः ।

वि— ‘नानुज्ञापूर्वको भक्षस्तत्पूर्वो वा, ऽन लाघवात् । आद्यो, नानुपहूतेन पेय इत्युक्तितोऽन्तिमः ॥’

भाट्ट— इदं च भक्षणम् ‘नानुपहूतेन सोमः पातन्यः’ इति वचनात् अनुज्ञाप्यैव । तदपि न लौकिकेन शब्देन, अपितु आम्भानवशात् ‘उपहूत उपह्वयल’ इत्येवैव मन्त्रेण । तत्रापि छिन्नं चाक्षयं बाधित्वा विभज्यैव एकोऽनुज्ञापने, अपरश्च अनुज्ञायाम् । निषेधस्य च अनुज्ञापनानुज्ञावैधिल्यकल्पना, मन्त्रव्याप्य । तत्रापि अर्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वा ‘उपह्वयल’ इति प्रथममनुज्ञाप्रहणे, ‘उपहूत’ इति पश्चादनुज्ञादामि विनिर्गोक्तव्यम् । १२. (अत्र भाष्यस्थाना १४-१५-१६ इति त्रयणामपि अधिकरणानामन्तर्भावः) ।

मण्डन— ‘पानं नोपह्वयेन हि ।’

शंकर— ‘अनुज्ञाप्य च भक्षः स्यात् ।’

वपट्काराच्च भक्षयेत् इत्यन वपट्कारोऽपि भक्षनिमित्त-
मित्युक्तं न क्रमः । स तु इहैव चिन्त्यते । स चेत्
वचनमनाहृत्य न्यायादेव चिन्त्यते, सोऽपि अनभिषेयः
पाश्चमिकवत् अविषेयश्च स्यात् इति सिद्धान्तशान्तिः,
पञ्चमे चारी चिन्त्यः स्यात् । प्रवद्वादिदं चिन्त्यते
शुष्माकमिव इति चेत्, तर्हि तमेव द्रष्टुं । विषेयत्वादौ
तृतीये चिन्त्यते इति पाश्चमिकात् विनोषामिधानं
प्रत्ययः । किञ्च यदि 'वचनात्' इति सूत्रं कृत्वाचिन्तो-
द्घाटनार्थम्, तर्हि तदधिकरणं समाप्य कर्तव्यम् । इदं तु
'कारणानुपूर्व्यात्' इति सूत्रात् प्रागेव कृतम्, इति न
कृत्वाचिन्तोद्घाटनं युज्यते । यदि च न्यायादेव प्राप्यं
लभ्यते, ततो वचनमेवेदं न्यायानुवादमात्रम्, तत्र
'वचनात्' इति सूत्रानुपपत्तिः ।

सोम— सूत्रे क्रमात् इक्षिततया पात्रस्य संनि-
धानात् इति ।

वि— 'एकपात्रे किमप्युत्तर्यात् पूर्वमुत्तरः ।
तद्वत्ते पानसंस्थानात् तस्य प्रथमभक्षणम् ॥, पाहि
होतेव नः पूर्वमिति मन्त्रेण पूर्वात् । वपट्कर्तुस्तदुक्तेश्च
न्यायवाच्यं वचो नहि ॥'

भाट्ट— भक्षणमुत्तर्ये चिन्तिते अधुना प्रवद्वात्
तत्कर्मो निरूप्यते । तत्रैकस्मिन् पात्रे कर्तुमेवेन भक्षमेवे
'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति वचनात् 'होतेव नः
प्रथमः पाहि' इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च वपट्कर्तुः तन्निमित्तः
प्रथमो भक्षः । न च होमकर्तृवर्णार्थोऽस्ति पात्रवत्त्वात्
व्यवेषप्रत्ययवर्णकत्वेन गौरवापत्तेः, तस्यैव न्यायेन भक्ष-
प्राप्त्यभावात्, तदपेक्षया च वपट्कर्तुः प्राथम्यविधाने
अपूर्वविधिलापत्तेः समाख्यातिमित्रभाषाप्रसङ्गैव तेन
प्राथम्यविधिः (विधान) नियमविधिलापदानुसारेण
मुक्तमिति याच्यम् । निगमनस्याप्यप्रवृत्तेः पूर्वमेव एतस्य
वचनस्य प्रवृत्त्येन नियमविधिविधानायात् न्यायेन
संकोचानुपपत्तेः । अतो वपट्कारनिमित्तः प्रथमं भक्षः ।
मैत्रायणादिचमतेषु वचनमुद्योते येन्द्रप्रदाने होत्र्य वपट्-
कारात्, मित्रावकादिभ्यश्च प्रदाने मैत्रावकादिभिर्वपट्-
कारात् । वपट्कर्तव्यमेकमेव तु प्रदानकर्तव्यमेव क्रमः । वपट्-
कर्तव्यप्रदानान्तरं च होमामिषयोभयवर्तुषावे तस्य भक्षः,

तन्निमित्तमभक्षस्य वाचनिकत्वात् ततो दुर्बलसमाख्या-
प्रमाणकः । होमामिषवर्तुषु कर्मभावात् तु तदनन्तरं
मित्रकर्तृकसमाख्याप्रमाणक एव । समानकर्तृके तु होमा-
मिषवर्तुषु कर्मभावात् द्विरनुष्ठाननाम् न क्रमामिन्यङ्गं
क्रियते । तत्तस्यैव तु पूर्वोक्तः एव क्रम इति ध्येयम् ।

मण्डन— 'भक्षकस्यो यथाप्राप्तिः ।'

शंकर— 'वपट्कर्ताऽऽदितः मितेत् ।'

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे सोमभक्षे अनुष्ठापना-
ऽनुष्ठे वैदिकमन्त्रेणैव ॥

तदुपहृत उपहृतवत्त्वेनानुष्ठापयेदिति ॥

३।५।१५।४१ ॥

भाट्टम्— अथ अनुष्ठापने भक्षयितव्यमिति स्थिते,
किं लौकिकेन वचनेन अनुष्ठापयितव्यम्, उत वैदिकेनेति ।
अनियमात् लौकिकेन । इति प्राप्ते, उच्यते । तदुपहृत-
(सूत्रम्) अनुष्ठापनलिङ्गोऽयं मन्त्रः, लिङ्गात् ।
अनुष्ठापने समान्तातः सामान्यात् विनियुज्यते । तत्र
कृतेऽयं लौकिको निवर्तते ।

वा— तत् उपहृतं केन कर्तव्यम् ? अत आह
'उपहृत उपहृतस्य इत्यनेन' इति (सूत्रम्) ।
उभयोः अनुष्ठाप्यानुष्ठापकयोः व्यापारप्रदर्शनार्थं सकल-
कारणम् । सर्वथा लौकिकेन तावत् न कर्तव्यमित्यर्थः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— तत् अनुष्ठानम् 'उपहृत
उपहृतस्य' इत्यनेन मन्त्रेण अनुष्ठापयेत् । शिखर्यो न
विधितः अनुष्ठानायात् । न च सूत्रे शिखर्याविवक्षायां
प्रमाणाभावात् अनुष्ठानमेव अपि विषयः किं न स्यात्
इति वाच्यम् । एतल्लग्नमतवच्छन्देन 'वचनादनुष्ठान-
भक्षणम्' इति पूर्वसुशोभातानुष्ठानपदमर्थस्यैव वक्तव्य-
त्वात्, 'उपहृतं केन कर्तव्यम्' इति वार्तिकद्वयकारस्य
उपहृतानुष्ठानानुष्ठानस्यैव अपि विषयत्वोक्त्यात् इति ।

वि— 'किमनुष्ठाप लौकिकोक्त्या वेदोक्त्या वा,
यथातया । अविरतोऽपि, उपहृतमन्त्रलिङ्गात् वैदिकी ॥'

उक्तिः ।

मण्डन— 'मन्त्रेणोपहृतः कार्यः ।'

शंकर— 'मन्त्रेण च तद्विषयत्वे ।'

क्षत्रैव कुर्वात्, न तु दाशतवीक्षया कयाचित् । वि. ३।२।८. * ज्योतिष्टोमे आशीमण्डपसंमर्शनं हिरण्यकेशिनः 'अयं नो अग्निः' इत्यनया शब्दा कुर्वन्ति, बौधायनाय 'अग्निर्मूर्धा', इत्यनया । के. * ज्योतिष्टोमे आशीम-सदो-हविर्धानमण्डपस्थानेषु क्रमेण प्रकृतां कश्चित् आग्नेयी ऐन्द्री वैष्णवी च ऋक् प्राज्ञा । आग्नेयी-न्यायः । वि. ३।२।८. * ज्योतिष्टोमे आम्रपणाम्रता ध्रुता विकृतिरूपे विपुवति निवेश्य । भा. १०।५।१५।५८ वर्णक १. * ज्योतिष्टोमे आग्नेयानि पञ्चदशानि इति भाग्यशब्दः शकृविष्टोपागा नामधेयम्, न गुणविधिः । १।४।२।२. * ज्योतिष्टोमे 'आग्नेयैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते' । आग्नेयपूजादिस्तोत्रैः रथंतरवामदेव्यादीनां प्राकृतानां न वाच्यः, किन्तु समुख्यः । वि. १०।४।९. * ज्योतिष्टोमे आतिथ्यावर्हिषा उपसदशीपोमीयवोर्वर्हिषः प्रवद्वसिदिः । १।२।१।१९. * ज्योतिष्टोमे आतिथ्यावर्हिषि अग्नीपोमीयदेवे स्तरणार्थे संनहन आह्वियमाणे संनहन-हरणमन्त्रयोर्नाहुषि । संनहनहरणमन्त्राधिकरणम् । भा. १२।१।२।४६-४७. * ज्योतिष्टोमे आग्नेयाय हिरण्यदानम् ऋतुपाज्यावर्णं जादृष्टार्थं कर्तव्यम् । वि. १०।२।२६. * ज्योतिष्टोमे आर्धवकाले खनीयपयोः प्रवाहः । भा. ११।३।१५।४६. * ज्योतिष्टोमे आश्विनमहः दद्यातो एष्यते, तृतीयो हूयते । वि. ५।४।१. -

ॐ ज्योतिष्टोमे इष्टपादौ हविर्धानशकटाभ्यामग्ने शकटे हविर्निर्वापाः ॥

हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेत्ताम्, प्रयुक्तत्वात् । १।२।१।७।१४ ॥

भाष्यम्— कृते हविर्धाने यानि औपधगुणकानि ऐदिकानि कर्माणि वर्तन्ते, यथा पशुपुरोडासाः, खनीयाः पुरोडासाः, सौम्यश्वरः, तेषु विचार्यते किं तेषां निर्वापो हविर्धाने कर्तव्यः, अथवा अनोऽन्तरमुपादेयमिति । किं शस्तम् ? हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेत्ताम्, एकं वा । कुतः ? प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तमस्ति, शक्येति च तेषां निर्वापं साधयितुम् । अन्यस्योपादाने केवलमनर्थको भाषार आपद्यते । तस्मात्तपोरन्त्यतरेण निर्वापः कर्तव्यः ।

अंसिद्विर्वाऽन्यदेशत्वात् प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्— अंसिद्विर्वा, हविर्धानाभ्यां निर्वापस्य, न ताभ्यां साधयितव्यः । कुतः ? प्रधानवैगुण्यात् । निर्वापस्य देशः, अपरेण गार्हपत्यं प्राणीयम् अनोऽवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणचक्रमाहृत्य अनवोऽपि निर्वपति इति । यदि हविर्धाने निर्वापः क्रियते तर्हेः त्वनीयेत । तथा प्रधानं सोमकर्म विगुणं भवेत् । हविर्धानियोगेनैवच नियमवच प्रवर्तनं स्यात् (च) कृतम् ; तत्सर्वमनर्थकं स्यात् । अथ च पुनः क्रियेते, तथापि आहुतिरभुता भवतीयेति । अवैगुण्ये च प्रधानस्य प्रसङ्गो युक्तः । यत् कारणं प्रधानस्य यो धर्मः, तस्मिन्नेव यथाभूतमुपजीवन्तीति परवशात् । यदि यथाभूतेन अस्य कार्यं न सिध्यतीति, ततः काम कार्यलोपो भवेत्, स्व वा साधनं प्रयुज्यते, न यत्कुनयात् प्रधानकार्ये न्याहृत्य स्वार्थं साधयितुम् । अथ कस्मात् हविर्धानदेशो निर्वापो न क्रियते ? एवमपि तेषां कर्मणा वैगुण्यं भवेत् । अस्तु परतन्त्रोपजीवीनि एतानि यथालक्षित परतन्त्रमुपजीवितुमर्हन्ति । यथा पाशुशान् प्रयाजान् अन्यस्मिन्नपि पशुपुरोडासाः उपजीवति । उच्यते । युक्तं तत्र, कृतास्ते प्रयाजाः । न च कृतस्य क्रमानुसंहार्ये पुनः क्रिया न्याय्या । अथ पुनः करिष्मन्गो निर्वापः शक्यते कर्तुम् । स यदि सगुणः शक्यते कर्तुम्, तथा सगुणः कर्तव्यः । शक्यते च अनोऽन्तरमुपादाय । तस्मात् हविर्धानयोर्निर्वापः ।

अनसां च दर्शनात् । १६ ॥

भाष्यम्— अनोऽन्तरमुपादेयमिति । यानि प्रवर्तयन्ति इति । तस्मादपि अनोऽन्तरमुपादेयमिति ।

सोम— 'अनवोऽपि निर्वपति' इति अनसत्वा-कारणेन अज्ञत्वात् हविर्धानयोर्निर्वपे अनस्येव निर्वापस्य विदवा वैगुण्याभावः, इति पूर्ववैपम्येणोपपत्तेः समाप्तिः । पुनः निर्वपणार्थं निर्वपणकृत्यार्थमिलत्यर्थः ।

वि— 'हविर्धानोर्ध्वकाले किमोपाधेमनोऽन्तरम् । नास्ति वा, न शक्यत्वात्, देशभेदादिनाऽप्यमिति ॥'

भाट्ट— सोमे सोमधारणार्थे द्वे शकृते हविर्धानशक्रे प्रणीय हविर्धानमण्डपे समन्त्रं साधये । तदुत्तरं च

यतो विरोधः स्यात्' इति (न्यायात् अश्वर्षुपुष्यः एव) प्रतिप्रस्थाता स्यात् (न तु वक्ष्यपुष्यः अशीत्) । किञ्च निर्वापेण प्रोक्षणादीनां लक्षकः नालंकरणम्, इति प्रतिप्रस्थातैव कर्ता नाशीत् । किं प्रातरनुवाककाले सवनीयान् निरुप्य प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्याः, उत पौरोडाशिकाः प्रागल्करणात् इति फलेनायं संशयः (भाष्यकारेण दर्शितः) [एतदुत्तर एतत्सूत्राद्वा दृष्टीका अस्मदीयलिखिते नास्त्येव । उत्तर सूत्रं तत्रत्या दृष्टीका च अस्त्येव । तथापि मुद्रिते तन्त्राले च विद्यमानत्वात् एतत्सूत्रात् उत्तरा दृष्टीका संशयते] ।

(तदिदम् एकदैशीयमधिकरणम्याख्यानं दूषयति-) अयुक्तमिदं व्याख्यानम् । (कुतः ?) समाख्यानात् सर्वस्य (शब्दोपपत्तेः प्रोक्षणादेश्च) अश्वर्षुकर्तृकता । यथा वा 'सहायवचन्ति' 'सह पिपन्ति' इति (कचित् अभ्यनेधादी बहुपद्युप, नानावीजेषु च) एककालत्वात् (इतरमन्य-) इति प्राप्नोति । ईदृशमपि (इह वचनमेककालवप्रापकम्) नास्ति । नहि प्रातरनुवाकः प्रोक्षणादप्यथ प्रागल्करणात् सहानुष्ठेयः इति यजनमस्ति । येन अश्वर्षयः उपास्या नियतत्वात् इतरेषां कर्ता चिन्त्यते (चिन्त्येत) । अश्वर्षुर्गैव उपास्तुत्तर प्रोक्षणादीनां कर्तुं शक्यत्वात् । अभ्युपेय ब्रूमः । अस्तु समानकालता, तथापि प्रागल्करणात् नैव प्रतिप्रस्थाता (स्यात्) । कथम् ? पौरोडाशिकाः पदार्थाः विरेण समान्यन्ते, यौध प्रातरनुवाकः । तत्र येषु (प्रातरनुवाकौपास्या सह) समानकालता नास्ति, तेषु अविरोधात् समान्यत्वात् अश्वर्षुरेव कर्ता (युक्तः) । किञ्च निर्वापस्य प्रोक्षणादीन् लक्षयतः किङ्कतः अवधिः ? साधावेव हि सः (निर्वापः) प्रयोग लक्षयति । (तत्र सर्वः प्रयोगः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकः स्यात् । तदानीष्टम्) । अथ विशेषात् काश्चिदेव लक्षयिष्यति (अन्यथा समान्यविरोधः स्यात्) इति चेत्, न । नास्त्यस्य लक्षयतः परिमाणम् (एतावत् लक्षयति, नापरमिति) । संख्यात् लक्षणा प्रवर्तते, स च संख्याः सर्वेषु अविरोधोऽस्य । (तस्मात् न कर्तुर्विशेषनिरूपणार्थमिदमवि-

करणम् । ततश्च भाष्यग्रन्थोऽपि-) 'किं प्रातरनुवाककाले सवनीयान् निरुप्य' इत्येवमादिः फलत्वेन (अभ्युपगम्यमानः) नोपपद्यते (फलमिष्टार्थं ग्रन्थवर्णनं न संभवतीत्यर्थः) । कीदृशं तर्हि संभवति, तदाह-) किं प्रथमं प्रचरणीहोमादीन् अश्वर्षुः करोति (ततः प्रोक्षणादीन्), उत प्रोक्षणादीन् (पौरोडाशिकान् प्रथमं करोति पश्चात् सौमिकान् प्रचरणीहोमादीन्) इति ईदृशं संभवति (क्रमविशेषस्य) निरूपणम् । (न कर्तुर्विशेषनिरूपणम्) ।

प्रतिप्रस्थातृ-आशीधकर्तृत्वे अनियमाने (अविद्यमानत्वात् इत्यर्थः) प्रयोगवचनपरिग्रहीतानां पौर्वापर्यक्रम एव चिन्त्यते । (एकेषा मतमाह-) प्रातरनुवाकानन्तरकाल प्रोक्षणादीन् करोति, उत प्रचरणीहोमादीन् इत्ययं संशयः । तत्र उभयोरपि (सौमिकपौरोडाशिकयोः) अभ्युपकर्तृकत्वात् (नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात्) अनियमः इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । 'निर्वपस्य' इत्यनेन प्रेयो दत्तः (अश्वर्षुणा) । तस्मात् प्रेये स्वतन्त्रः कर्ता (अश्वर्षुः) । प्रेयायं तु (निर्वापे प्रतिप्रस्थातृकर्तृकेऽपि अश्वर्षुरेव-) हेतुर्कृत्वात् द्वितीयः पदार्थः प्रोक्षणादिः बुद्धौ संनिधीयते (अतः स एव प्रथमं क्रियते । सौमिकानां तु) प्रचरणीहोमादीनां नास्ति संनिधापकः पदार्थः (इति ते तदानीं न कर्तव्याः) । ननु 'अभ्युपेय इत्यस्य' इत्यनेन (प्रातरनुवाकानन्त्येन मन्त्रेण) प्रचरणीहोमः पशुपस्याप्येव । (तत्राष्टे स विहितः इति) । वक्ष्यते । मित्रकर्तृत्वादेव (मन्त्र-होमौ) । मित्रकर्तृत्वाच्च पूर्वः पदार्थः नोत्तरमभिनिवन्धति । न चानयोः अङ्गप्रीतिर्बन्धकः, येन इष्टद्वयं प्रचरणीहोमस्य कल्पभूता स्यात् (वरणत्वे च सति समानकर्तृकता स्यात्, न तु तदस्ति) । अतः 'अभ्युपेय इत्यस्य' इत्यस्याः (शब्दः) प्रचरणीहोमस्य च काशार्थः संबन्धः । तस्मात् प्रेयः प्रातरनुवाककाले (अश्वर्षुणा देयः) प्रोक्षणादयः प्रातरनुवाकानुत्तरा (कर्तव्याः, ततः प्रचरणीहोमादयः इति) ।

एतदपि (एकेषां मतं) अयुक्तम् । (कुतः ?) होऽः प्रेयं दत्ता अनन्तरमेव निर्वापप्रेयो इष्टः, तस्य च

विधीयन्ते सामिधेनीऽनुवक्तव्या इति । किं तर्हि ? हविर्धानविशेषसंबन्धस्यासां विधीयते । न चाविहितमङ्गं भवति । नाप्येवं विधीयते, हविर्धानम् आसामनूयमानानाम् उपादातव्यं संबन्धमित्यमिति । कथं तर्हि ? हविर्धानविशेषसंबन्धोऽत्र सामिधेनीनां भूयते, न हविर्धानसंबन्धो विधीयते । न च सामिधेनीसंबन्धो हविर्धानस्य प्राप्तः, यो विशेषार्थमनूयते । केन तर्हि हविर्धानस्य संबन्धः ? प्रत्यक्षं हि अर्थकर्म सोमस्य, न तु सामिधेनीकर्म प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिधेनीसंबन्धः । अपरेण वेदमिति होतृदेशो लक्षितः, स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा हविर्धानस्य समारम्भः । तत्र यत् मुच्यन्ति, तदन्वाहुः इत्युपपद्यते वचनम् । तस्माद्देशलक्षणायां हविर्धानमद्वयम् । अथ एवमभिर्धेयः कस्मात् भवति 'यस्मिन् हविर्धाने मुच्यन्ति, तस्य हविर्धानस्य सामिधेनीसंबन्धः' इति । नैवं शक्यम् । एवं द्वावर्थौ विधातव्यौ भवतः । हविर्धानसंबन्धः, हविर्धानविशेषसंबन्धश्च, तत्र वाक्यं निघटते । तस्मात् नैवमभिर्धेयः इति ।

वा— सोमधारणेन तावत् प्रत्यक्षं नैरपेक्षं हविर्धानस्य, सामिधेनीनां पुनः प्रकृतावेव अभिसमिधनार्थत्वात् क्लृप्तं प्रयोजनमिति नास्ति अद्वाङ्मित्रावापेक्षा । हविर्धानविशेषसंबन्धपरं वाक्ये सामान्यसंबन्धप्राप्तिमपि कल्पयताः आग्नेयधिकरणोक्तौ वाक्यभेदो योग्यः । विशेषेण सामान्याशेषात् वाक्यभेदं परिहरतः सिद्धसामान्यसंबन्धेन सिद्धान्तपक्षेण अर्थापत्तिरप्यो दर्शयितव्यः । अस्ति हि प्राकृतदेशोत्तरलक्षणत्वेन हविर्धानयोग्यत्वस्य प्राप्तिः । तत्र विशेषमात्रं मुनेन विधीयते । तस्मादपि देशलक्षणा ।

समासयानं च तद्वत् । १७ ॥

भाष्यम्— समासयानं च तद्वदेव भवति । यथा अस्माभिः न्याय उपदिष्टः योगार्थे हविर्धानमिति ।

वा— हविर्धानमिति, (न्यायमाह—) अनन्य प्रयोजनस्य तादर्थ्यसंबन्धोऽवश्यते । अथवा हि सामिधेनीधानमित्यपि स्यात् । (सामिधेन्यः लक्षणा तदन्तां होता भूयते यस्मिन् इति सामिधेनीधानम्, यथा हविर्धानम्) ।

सोम— पूर्ववत् वाक्यभेदाभावात् सामिधेन्यङ्गत्वात् हविर्धानं विधेयम् इत्युच्यतेः संगतिः । प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे हविर्धानाख्ये (दक्षिणे) शकटे स्थित्वा सामिधेन्यनुवचनं कर्तव्यम्, सिद्धान्ते तु तत्त्वधीपदेशो इति । सूत्रार्थस्तु— 'सामिधेनीः तत् (तत्र) अन्याहुः' इति वचनात् हविर्धानशोभेन यस्मिन् (दक्षिणे) अभिपवः, तत् हविर्धानं सामिधेन्यङ्गं स्यात् इति ।

वि— 'हविर्धाने स्थितो द्रवात् सामिधेनीरिच्छाद्वा । हविर्धानस्य तास्मादो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥, वाक्यात् स्यादङ्गत्वात्, नैवं प्रकृत्या एभिरेवमिति । देशः प्रातो लाघवेन लक्ष्यः शकटवर्तिनिधिः ॥'

माह— सोमे 'उत यत् मुच्यन्ति सामिधेनीखदन्वाहुः' इति श्रुतम् । यत् यत्र दक्षिणहविर्धाने अभिपवः, तत्र अग्नीधेयोयादिषामिधेनीः अनुब्रूयादित्यर्थः । तत्र हविर्धानशकटः सामिधेन्यङ्गम्, उत तल्लक्षितो देशविशेषः इति चिन्तायाम्, पूर्ववत् परिसंख्यावाक्यमेदाभावात् लक्षणापरिहाराय सोमधारणेन कृतापेक्षयापि हविर्धानस्यैव पुण्येदाशक्याल्लघवेन सामिधेन्यङ्गत्वम् । इति प्राप्ते, 'हविर्धानस्य अत्यन्ताप्राप्तस्य सामिधेन्यङ्गत्वेन विधौ अनुपूर्वविधित्वापत्तेः, प्रकृतितः आहवनीयप्रत्यदेशस्य अतिदेशप्राप्तस्य अभियमेन दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपवर्तिवया प्राप्ते, दक्षिणहविर्धानलक्षितदेशस्य नियमविधौ लाघवमिति तदनुतोषेन लक्षणाऽपि न दोषः । वस्तुतस्तु लाघवस्य प्रमाणानुमाहकत्वात् निपादस्यपत्यधिकरणन्यायेन औत्तरकादिकत्वाच्च तदनुतोषेन लक्षणाऽनुपपत्तेः, यत् यत्र देशो मुच्यन्ति अग्निपुण्ड्रि, अन् उस्मिन् अभिपवदेशो सामिधेनीस्तु ब्रूयात् इत्यर्थावगातेन हविर्धानस्यापत्तीतेः अभिपवदेशस्यैव औत्तवेन विधेयत्वात् न लक्षणाऽपि । प्रयोजनं पूर्वपक्षे हविर्धानोपरि सामिधेनीप्रातः । सिद्धान्ते अभिपवदेशो दक्षिणहविर्धानसमीपे ।

सण्डत— 'हविर्धानं गुणो नर्नाम् ।'

शंकर— 'हविर्धानं देशतरम् ।'

● ज्योतिषोमे 'अचिष्टब्रह्माह अग्नीधमीन् विर' इति, तथा 'धत्तं वृणुत इति वाचं वितुवति' इति च भूयते । तत्र लघुपानं वाग्बिर्धनं च कल्प्येः संयोगः । न ३

विधिः । ततो वहिष्यमानात्यन्ते 'अवीदधीन् विहर
बाहिः स्तुणीहि पुरोडासानलं कुर्व' इति प्रैषः समाप्तावः ।
ततः सवनीयइवि.पु धानादिषु दार्ढ्यकविष्यन्ते निर्वाप-
श्रीक्षणालकरणदिरूपे प्राप्ते निर्वापान्तस्य प्रैषविधानादप-
कर्णः, अलङ्करणादेः श्लोकार्थे निर्विवाद एव । मध्यतनाना
श्रीक्षणादीनां तु अलङ्करणात् प्रागेव करणम्, न तु
निर्वापोत्तरम्, प्रधानाङ्गानां प्रवरणीहोमादीनां कलाकाल-
कत्वेन तैर्भवधानात् । इति प्राप्ते, श्रीक्षणादीनां निर्वापरूप-
पूर्वपदार्थोपस्थापितानामतिक्रमे प्रमाणाभावात् निर्वापो-
त्तरमेव करणम् । न च शौमिकैर्न्यवधानम्, उपासिपक्षे
तावत् प्रमाणाङ्गभूतावापुषास्तौ अभ्यर्च्यकर्तृकवस्य आच-
र्यकत्वात् अतिदेशप्राप्तनिर्वापसमानकर्तृकत्वानुरोधाच्च
श्रीक्षणादौ 'इतरमन्यः' इति न्यायेन प्रतिप्रस्थातृकर्तृ-
कत्वावगत्यः, शौमिकस्य न्यवधानकत्वानुपपत्तेः । न
चैव सति 'निर्वापः' इति प्रैषे श्रीक्षणादिलक्षणाऽऽपत्ति-
रित्यादितत्त्वलोकादुपपादकत्वाच्च, न्यायेनैव वक्ष्याम्यङ्गी-
कारेण लक्षणाऽऽदौ आयादक्रमाभावात् । उपास्यभावपक्षे तु
यद्यपि अभ्यर्च्यैव अतिदेशप्राप्तश्रीक्षणादौ कर्तृति निर्वापेण
भिन्नकर्तृकेण न शक्यते श्रीक्षणादिकमुपस्थापयितुम्,
तथापि अभ्यर्च्यैव निर्वापे प्रैषद्वारा प्रयोजककर्तृत्वेन
समानकर्तृकत्वोपपत्त्युक्तमेव निर्वापोपस्थापितत्वं श्रीक्षणादौ ।
न चास्मिन् पक्षे प्रधानाङ्गप्रवरणीहोमादिभिर्न्यवधानम्,
तस्य 'अभ्यर्च्य' इत्यादिमातृत्ववाक्यपरिधानीयाकालक-
त्वेन श्रीक्षणापुत्तरत्वात्, प्रावरतुदाकर्णमपि बहुतरत्वेन
सम्पन्ने एवैहिकपदार्थसमाख्यपक्षे च ।

यत्प्रवचनं तन्मन्त्रस्वरवात् अन्येऽपि नक्षत्रमागमैहिक-
पदार्थानां बहुत्वात् प्रवरणीहोमकालविधि उपासिपक्ष-
मिमाषेणैत्युक्तम्, तत् प्रवरणीहोमस्योपास्यभावपक्षे
कालविषयभावे 'प्रतिप्रस्थातः' इत्यादिपौरोत्तरभाविपाठ-
क्रमेण नक्षत्रक्रमकक्षां प्रवरणीहोमादीनां प्रधानाङ्गत्वा-
क्रमपक्षे प्रमाणाभावात् श्रीक्षणादीनां शौमिकपदार्थोत्तर-
त्वस्य प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वस्य वा आपत्तेर्विशेषितम् । इतरथा
उपासिपक्षेऽपि तस्या एव प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्ववत्तया श्रीक्ष-
णादौ तदन्तापत्तेः । मत्तु ऐहिकानां बहुत्वात् 'अभ्यर्च्य'
इत्येतदुत्तरमपि तदपक्षे प्रवरणीहोमकालान्यस्य पक्षे च

इत्युक्तम्, तत् अस्तु नाम तथा, तथापि यावन्तः
एवैहिकाः तत्कालवधि कर्तुं शक्याः, तावता पूर्वं करणा-
पक्षे, अन्यथा च तदुत्तर प्रतिप्रस्थातः वा कण्ठोपपत्ते-
र्वाक्यसंकोचे प्रमाणाभावः । वस्तुतस्तु तत्र पूर्वं कर्तुं
शक्यता एवेत्युक्तम् ।

मण्डन— 'शौमिकेऽलङ्कृतेः पश्चात् ।' १५.

शंकर— 'शौमिकः मोक्षपात्रम् ।' १७.

॥ ज्योतिष्टोमे ऐहिकेरेव पात्रेः शौम्यचरो. सवनीय-
पुरोडाशादीनां च होमः, न तु शौमिकैर्मध्यमघेः । वि.
१२।१।४. ॥ ज्योतिष्टोमे ऐहिकेयु अन्यन्याधानं देवता-
परिवर्धयामि न कर्तव्यम् । भा. १२।१।२।२४-२८.
॥ ज्योतिष्टोमे ऐहिकेयु अन्यन्याधानं शौमिकविहरणेन
प्रवृत्तिश्च पृथक् न कार्यम् । वि. १२।१।१०. ॥ ज्योति-
ष्टोमे ऐहिकेयु अन्यार्हार्थद्विधा नास्ति । आनतिस्तु
होमदक्षिणैव सिद्धा । शौमिकदक्षिणान्यायः । भा. १२।
१।१।२३. ॥ ज्योतिष्टोमे ऐहिकेयु इडाऽऽदिमध्याः
ऋत्विजा सन्त्येव प्रतिपत्त्येवात् । वि. १२।१।१७.
॥ ज्योतिष्टोमे ऐहिकेयु इडाऽऽदिमध्या दनमानस्यापि ।
१२।१।१५. ॥ ज्योतिष्टोमे ऐहिकेयु जागल्यं दीक्षाजाग-
रणस्य रक्षाऽप्येव अष्टापर्यन्तेऽपि वा पृथक् कर्तव्यम् ।
तच्च रक्षाऽप्येवैवैव वा । प्रवृत्तौ औपवर्था रात्रिः
जागरणमिति च । भा. १२।१।८. ॥ ज्योतिष्टोमे ऐह-
िकेयु दार्ढ्यकमारण्यभोजनं चोदकप्राप्तमपि न कर्तव्यम् ।
शौमिकेन पयोऽनादिना प्रवृत्तिश्चत्वात् । भा. १२।१।
१।३०. ॥ ज्योतिष्टोमे ऐहिकेयु दार्ढ्यक. ऐडाऽऽदिः
सोपमध्याः चोदकप्राप्तः कर्तव्यः. एवं संस्काराश्चत्वात् ।
१२।१।१।३३. ॥ ज्योतिष्टोमे ऐहिकेयु पत्नीघनं इत
शौमिकघनं हनेन प्रवृत्तिश्च पृथक् न कार्यम् । वि.
१२।१।१३. ॥ ज्योतिष्टोमे ऐहिकेयु परिक्रम्य अन्य-
दार्ढ्यः चोदकप्राप्तो न कर्तव्यः, शौमिकेन परिक्रमेण
प्रवृत्तिश्चत्वात् । भा. १२।१।१।३२. ॥ ज्योतिष्टोमे
ऐहिकेयु प्रतोपायनं सत्यचन-वत्सचर्वादिर्नक्षत्ररूप
शौमिकमन्त्रोपायनेन प्रवृत्तिश्च पृथक् न कार्यम् । वि.
१२।१।११. ॥ ज्योतिष्टोमे ऐहिकेयु इति. कान्ताय मरा-
वेरिहरणोत्तरम् ऐहिकी वेरि. पृथक् न कार्यम् । आवादन

ॐ ज्योतिष्टोमे एकादीनां दीक्षाणां विकल्पः ।
द्वादशाहे तु दीक्षा द्वादशैव ॥

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥ ६।५।८।२८॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य अथैव 'एका दीक्षा,
तिल उषवदः, पञ्चमीं प्रसृतः' इति, तिलो दीक्षाः,
द्वादश दीक्षाः, इति बहूनि दीक्षापरिमाणानि आस्ता-
नानि । तेषु सदैहः किमनियमः, यद्वा तद्वा परिमाण-
मुपादेयम्, उत द्वादश दीक्षा इति । किं प्राप्तम् ? दीक्षा-
परिमाणे यथाकामी स्यात् । नास्ति नियमः । कुतः ?
अविशेषात् । न कश्चन विशेष उपदीयते । तस्मात्
यत्किञ्चित् परिमाणमुपादेयमिति ।

तुष्टु— दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥

(अथ उत्तरसूत्रेण एकाधिकरणत्वमङ्गीकृत्य द्वादशपरि-
माणवमेव भाष्यकारः सिद्धान्तितवान् । तदाक्षिपति—)
अनायुक्तः सिद्धान्तो वर्णितः (भाष्यकारेण) । सत्य-
मत्र नित्यवदाम्नात् हेतुः, न तु 'द्वादशराश्रीर्दीक्षितो
'भृति यन्वीत' (द्वादशदिनेषु दीक्षायुक्तः स्यात् । तदा च
यशोवशेन द्वयं याचेव । यत्न याचने) इत्यस्य
याक्यस्य । कस्य तर्हि ? 'एका दीक्षा' इत्येवमादी-
नाम् । तानि हि नित्यवदाम्नातानि प्रकरणे किमिति
उक्तुमन्ये । तुल्यप्रमाणवता च विकल्पः । आह, न तर्हि
नित्यानि । (पाक्षिकत्वात्) । उच्यते । प्रकृत्यनेष्टं
नित्यत्वम् (ज्योतिष्टोमे नित्यवदाम्नातानि इति कृत्वा
नित्यत्वमुक्तम्, न प्रयोगापेक्षानित्यविरोधः) । यदि
विकल्प्यते, कथम् (तर्हि) भृतिवननयाक्यम् । (परि-
हर्ति—) आह, उक्तुमन्यम् । (स एव प्रवीति—)
यो वा हेतुः अत्र भवत, येन बहूनि उक्तुमन्ये, एकं
नोक्तुमन्ये । परं बहुनामनुष्ठानं, प्रकरणमुपहात् ।
(दम्भुतम् न कस्यापि उक्तयैः इत्याह—) अपिच
एकादिव्याक्यान्वि प्रहृष्टात् ज्योतिष्टोमस्य (शेषभूतानि)
भृतिवननयाक्यमपि (शेषभूतम्) । न च तुल्ये
प्रकरणे अन्यतमदुक्तं यवयते (अत्र आनन्दभक्तये
'तुल्यप्रकरणेन अन्यतमेन अन्यतममुक्तुमु' इति
पाठः । असुदीये लिपिते 'न च तुल्ये प्रहृष्टोत्तमेन
अन्यतमदुक्तुमु' इति । तन्मते तु 'न च तुल्ये

प्रमाणे प्रकरणे अन्यतमदुक्तुमु' इति पाठः) । अयं
चाप्यनुवाद एव (द्वादश राश्रीः इति) । यदि अयं
विधीयते, काक्यं मिथैव । कथम् ? भृतिवननम् (दम्भा-
जनम्) तावत् अयंप्राप्तम्, नहि तेन विना परिक्रयः
संभवति । इति तत् तावत् विधेयम् (अयंसिद्धत्वात्) ।
द्वादश राश्रीः इत्येतदपि (दीक्षायाः द्वादशपरिमाणम्)
नैव (विधेयम्) । सत्येव हि तस्य (दीक्षितस्य) द्वादश
राशयः, 'द्वादश दीक्षाः' इति वचनात् । नित्यवत्
द्वादश राशयः (एव न एकादशराशदयः) इत्येतदपि
नैव (विधातुं शक्यम्), एकादिवाक्यान्वयक्यमभात् ।
(दीक्षितयन्त्रोऽपि नैव स्वार्थविधानार्थः इत्याह—) दीक्षितः
दीक्षा अस्य संज्ञाता, इत्येतदपि नैव (विधेयम्),
संज्ञातेव हि तस्य दीक्षा आभावेण नादिभिः । किं
तर्हि (विधेयम्, तदाह—) भृतिवननस्य उपपदस्य
च संज्ञको विधीयते । (तन्नापि उपपदस्येति शक्तिः कस्य
भृतिवननेन संज्ञको विधीयते इति चिन्त्यम्) । तत्र यदि
तावत् ' (यत्) भृतिवननं कुर्यात् (तत्) द्वादश
राश्रीः' इति (विधीयते) ततः नित्यानित्यसंयोगः
(प्रसज्येत), नित्यवत् भृतिवचनम्, अनित्या द्वादश
राशयः । अथ (अहंपर्युदात्तेन) राशवेव भृतिवननं
यस्मात् विधीयते ? उच्यते । काक्यं मिथैव, 'राशिषु
भृतिवननं कुर्यात्, तच्च द्वादशसु' इति । अथ
'यत् राशिषु भृतिवचनम्, तत् द्वादशसु' इति
(विधीयते) ततो विधिप्रसङ्गः (शेषः) । यदि तु
अन्यः पक्षः 'यत् भृतिवननं कुर्यात्, तत् दीक्षितः'
इति, सतो न (कश्चित्) शेषः । विधेयं नैतत्, सद्धि
(वननम्) दीक्षितस्य न प्राप्नोति । द्वादश राश्रीः इति
चातुसादः पाक्षिकः (फाल्गुनाश्रय) लक्षणा वा दीक्षाकाल-
समग्रालं (भृतिवननं कार्यम्) इति (अत्र दीक्षितस्य-
संज्ञकेन इति मुद्रितपाठः । दीक्षितसमग्राले इति
रत्नपाठः) । तस्मात् इदमेव अपाकारणं दीक्षापरिमाणे
यथाकामी इति ।

द्वादशाहस्तु विज्ञातुं स्यात् ॥ २९ ॥

भाष्यम्— द्वादशाहे एव परिमाणमुपादेयम् ।
कुतः ? विज्ञात् । सामर्थ्यादित्यर्थः । किं सामर्थ्यम् ?

सोमधर्माः न कर्तव्याः, किन्तु प्रणीताऽऽदिधर्माः । १।४।११. * ज्योतिष्टोमे प्रावस्तुसंहिताः सर्वे हारियोजने मध्ययितारः । भा. १।४।१२७-३०. * ज्योतिष्टोमे 'घृतं देवानाम्' इत्यादि श्रुतम् 'नवनीतेनाम्यङ्कते' इत्यस्य विवेच्यवादः । वि. १।४।७. * ज्योतिष्टोमे चमसानां न दशापवित्रेण संमार्गः । चमसाधिकरणम् । दशापवित्रं नाम खण्डपटः कश्चित् । स च दशाभागा-
सहित इति शब्दो वक्ति । लोके न तादृङ्निषमः । भा. १।१।८।६-१७. * ज्योतिष्टोमे चमसाध्यर्थः कृत्विग्न्यो यजमानपुरुषेभ्यश्चान्ये । ३।७।१०।२५. * ज्योतिष्टोमे चमसाध्यर्थो दक्ष वरीतन्याः । चमसाध्यर्थदत्तव्यन्यायः । वि. ३।७।१२. * ज्योतिष्टोमे चमसाध्यर्थो बहवो वरीतन्याः । चमसाध्यर्थुबहुव्यन्यायः । भा. ३।७।११।२६, * ज्योतिष्टोमे चमसिता समारब्धमधोऽस्ति । ३।१।७।२२.

॥ ज्योतिष्टोमे चमसिनां सोमसोपभक्षः ॥

चमसेषु समाख्यानात्, संयोगस्य तन्निमित्त-
त्वात् । ३।४।७।२२ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे एव श्रूयते 'मैत्रु होत-
श्मसः, प्र वदामः, प्रोद्गातृणाम्, प्र यजमानस्य, प्र
यन्तु सदास्मान्' इति । तत्र संदेहः किं चमसिनामस्ति
मधः, नेति । किं प्राप्तम् ? नेति ब्रूमः । मधो नाति-
प्रशस्यते इत्युक्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । चमसेषु अस्ति
मध इति । कुतः ? समाख्यानात् । होतृश्मसो वदाम-
श्मस उद्गातृश्मस इति समाख्याना निर्दिश्यते । होता
यत्र चमसि चमिष्यति अचमीडा, स होतृश्मस, यद्यत्र
होता न चमेत् न होतृश्मसो भवेत् । तस्माच्चमसीति ।
आह । का अस्या लिङ्गस्य प्राप्तिरिति । सामर्थ्यमिति
ब्रूमः । होतृश्मसेन मैत्र्यम् । यदि चात्र होता न
चमेत्, न शक्यं भवेत् होतृश्मसेन मैत्र्यम् । न च अन्यत्
होता ओदनादि चमिष्यति । सोमचमस इति हि त
समाचक्षते । अत्रिच न तद्वोर्दुर्लभम्, यजमानस्य तत्
द्रव्यम्, होतृस्य चमनं कर्तव्यम् । सोमे च भक्ष्यमाणे
तेन होमोऽवकल्प्यते । पवित्रं हि सोमः, न तस्मिन्
मधिते पानं भ्यावद्यते । तत्र चमसेन शक्यते होतृम् ।
यजमानाणां तच्छिष्टेन होष्यतीति चेत् । नेत-

देवम् । अस्ति अवकाशो वचनं बाधकं भवति । अस्ति
चान्द्रिकायाः सोममक्षणम् । तस्माच्चमसिमधमिति
सोम इति । अथ तद्यथादीनि आशीयेरन् । तथा
संन्यापकृत्वात् अतश्चमसैव स्यात्, द्रव्यान्तरं स्यात् ।
तस्माच्च अत्राक्षयस्य सोमं प्रतिषेधति । 'यदि राजन्यं
वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विप्रमधयिषेत्, न्ययोष-
सितमीषद्वयस्य ताः सपिष्य दधन्पुन्यं च तमस्मै भक्षं
प्रयच्छेच्च सोमम्' इति भक्षनिवृत्तिं दर्शयति । तेषां
मध्याशङ्का एवं सति उपपद्यते, यदि चमसिनेऽस्ति
मधः । तस्मादस्तीति मन्यामहे ।

वा—दक्षीम एतत् यथोपदेशमिति । स तु समाख्या
ऽऽदिमेदमिन्न उपदेशः अनुसर्तव्यः, न तु श्रुतविरोध-
मात्रनिष्ठः । तत्र चमसेषु तावत् यद्यपि ब्राह्मणगतः
प्रत्यक्षोपदेशो नोपलभ्यते, तथापि प्रैषगतया समाख्याया
अनुमीयते । होतृचमसत्वादिविशिष्टं हि द्रव्यानयनेप्रेषण
न कथयितुमशक्यते, यदि तेषु होमादयः सोमं न
चमन्ति । कथम् ? चमस इति अद्वयार्थस्य चमेः औशा-
दिके अधिकरणसाधने अशून्यत्वात् कृते प्रैषवेलानां
भूतमविवक्षितमानानां कश्चित् संक्षेपे अपेक्षमाणे भूत-
नर्तमानवोरदर्शनात् भविष्यत्चममुमीयते । नहि अन्यथा
'होतृश्मसः मैत्रु' इत्येतस्य अनुष्ठानं शक्यते । तस्मात्
चमिष्यत् होनादिभिः । सोमसोपवन्तः चमसाः प्रेषिताः
इति तस्यैव अपेक्षितप्रतिपत्तिविरोधस्य प्रत्याख्यतेः भक्ष्यत्वं
गम्यते । सोमसः चमसो हृष्ये 'अल्लं सुरोति' इति
वचनम् । न च अन्यत् ओदनादिद्रव्यं प्रतीयते, यस्य
चमनात् चमकणश्चुपपद्यते । न च तत्चमनस्य कर्माङ्ग-
भावः स्यात्, तत्र प्रकरणं बाधेत, प्रैषोऽपि च तद्-
भ्येत, सोमचमसवत्समाख्या च बाधेत । यदि च ओद-
नादि भक्ष्येत, ततः तच्छिष्टेन पात्रेण पुनर्होमो न
क्रियेत । शुद्धपमे तत्र तद्यथाभ्यागम्यते, यस्य होतृचमस-
त्वादिव्यवहारितम्, तस्य विनायात् द्रव्यान्तरं तद्वत्मात्रं
न भवति, इति समाख्यावदभ्यागमनप्रसङ्गविधानाद्यः
स्यात् । एतेन चमकणत्वोपादानं प्रयुक्तम् । तदुपादाने
च भूतचमसवत्समाख्यातिक्रमः स्यात् । न च यजमान-
स्यां तच्छिष्टेन होतृ चमसम्, यजमानस्य अन्तरेणापि

॥ ज्योतिष्टोमे एकपात्रे बहुभिः सोमभक्षणं होतुः प्रथमं भक्षः ॥

एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३५॥१३॥ ३६ ॥

भाष्यम्— अथ यत्र एकस्मिन् पात्रे बहुषो भक्षयन्ति, कस्य क्रम इति ? उच्यते 'एकपात्रे०' (वृत्तम्) तस्य हि क्रमो भक्षयितुम्, यस्य हस्ते सोमः ।

वा— एकस्मिन् पात्रे अनेको भक्षयिता सन्धितः । इदानीं सद्रताः क्रमाद्विशोषाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्र अध्वर्योः प्रथमं भक्षयति (उति) न उपमर्गभूयस्त्वेन प्रयोगो विक्षेप्यते । अन्यथा पुनः अध्वर्युणा समर्पिते पुनरपि तस्मै समर्पणात् विक्षेपः स्यात्, इति मत्वा क्रमात् अध्वर्युः पूर्वः इत्याह (सूत्रकारः) ।

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥

भाष्यम्— होता वा पूर्वो भक्षयेत् । मन्त्रवर्णात् । मन्त्रवर्णो हि तथा 'होतुश्चित् पूर्व हविरद्यमायात्' (एते वदन्ति शतवत् सदृशवदमि कदन्ति हरितेमिषसमि । विष्ट्वी प्रावाणः सुकृतः सुकृत्या ' इति त्रयः पादाः पूर्वे । कर्ष. १०१४१२) इति । तथा 'होतेव नः प्रथमः पाहि' (अध्वर्यवश्चक्रावो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शक्रम् । होतेव नः प्रथमः पाहास्य देव मन्वो ररिमा ते मदाय ॥ कर्ष. ५१४३१३) ।

वा— बलवति प्रमाणे दिहिते दुर्बलोपन्यासः विस्मृष्टो भवति इति मन्त्रवर्णे तावदुपन्यस्यति । तत्र प्रावक्ष्यतिपरो मन्त्रो होत्रकारिणा प्रथमं भक्ष दर्शयति । (मन्त्रार्थमाह—) एते वदन्ति—अमित्रवे क्रियमाणे (प्रावाणः) शब्दं कुर्वन्ति । शतवत् सदृशवत् अमि-
कन्दन्ति—वदन्मेव उत्तरेण अमिहृदनेन विशेषितम् । हरितेमिः आसमि,— सोमसंपर्कात् नीलाकृतैर्मृतेः । (आस्यद्यन्त्य आसम् आदेशः) । विष्ट्वी—कर्मणि । प्रावाणः सुकृतः,— सोमनकारिणः । सुकृत्या—सुकृतेन । होतुः चित्—होत्ररूपि पूर्व इति । अद्य—होतुः यत् प्रथमं अदनीयम् । तत् आशब्द—मुच्यन्तः । इति ब्रुवन् (मन्त्रं) वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः इति दर्शयति । एवम् 'होतेव नः

प्रथमः पाहि' इति । यथा होता प्रथमं पिबति इति उपमानात् प्रसिद्धिरियते ।

वचनाच्च ॥ ३८ ॥

भाष्यम्—वचनमिदं भवति 'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति । वचनमेवेदम् । न मन्त्रमप्यु अनेकगुणविधानात् अविवक्षितं प्राथम्यमिति । अप्राप्तत्वात् प्राथम्यस्य नाय-
मनुवादः, विधिरेव । समाप्तेन च विदधतो नानेक-
गुणविधानं दुष्करम् ।

वा— 'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति विशिष्टविधानं पूर्वमेवोक्तम् । अपूर्वत्वाच्च नानेकविधिदोषः । समाप्त-
श्चाधिकः समाप्तेन एकपदीभूतैककारकविधानात् 'तस्य-
तस्योपरिहस्यते' (५१३१११) इत्येतन्नास्ति ।

कारणानुपूर्व्योच्च ॥ ३९ ॥

भाष्यम्— प्रथमं हि वपट्करणं निमित्तं होतुः । ततो होमः अध्वर्योर्निमित्तम् । निमित्तानुपूर्व्यस्य नैमित्तिकानुपूर्व्यं क्रमानुगोचः ।

वा— यथानिमित्तं नैमित्तिकोपनिपातात् 'वपट्कर्तु-
जुहोति' इति प्रथमं होतु-पापातो निमित्तम्, पश्चा-
दध्वर्योर्होमः । ननु च तस्यापि अभिषवः प्रथमतर-
मासीत् । खलमासीत्, न ह्युक्तो निमित्तत्वम् उपागमा-
वा, 'नहि तयोर्वर्गमशास्त्रम्' (६१४७१५) इत्येवं
सहितयोर्निमित्तत्वात् । यस्य च नाम 'होतुश्चित् पूर्व-
हविरद्यमायात्' इत्येतस्मात् होत्रेव केवलस्य प्रथम-
भक्षप्राप्तिः, तस्यापि घटेन सूत्रद्वयेन वपट्कर्तुपात्रे
होतुशब्दः इति प्रतिपादितं भवति ।

वा— सिद्धे अनेकेषां भक्षणे क्रमविन्यसे (इति
संगतिः । प्राभाकरास्तु वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः इति
वचनं न प्राथम्यविधायकम्, किन्तु भक्षमानविधायक-
मित्याहुः, त-तममृत्युं दूषयति—) ये तु 'वचनाभावे-
ऽपि कारणप्राथम्यादेव वपट्कर्तुः प्रथम भक्षणं भवति
इति प्रतिपादयितुमिदमाधिकरणम्, वचनोपन्यासस्तु
कृत्वा चिन्तोद्घाटनार्थम्' इत्याहुः, तेषां सन्त्यवहारविरोधः ।
(न्यवहारमाह—) तर्तवीयः क्रमः अभिषेवो विशेषश्च
इति विखण्य न्यवहरन्ति । अत एव 'अथौ तृतीये
चिन्त्यते' इत्याहुः । अत्रैवाधिकारणे क्रमविन्यासः ।

● ज्योतिष्टोमे एव अश्वदाम्यौ विधीयते, न तु कर्मान्तरम् । भा. २।१।१।२०. ● ज्योतिष्टोमे 'एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः, य एतेनानिद्राऽ-यान्येन यजेत् यत्पुण्यमेव हि तज्योयते, प्र वा मीयते' । अत्र य एतेन इति अग्निष्टोम एवोक्तः प्रकरणात् । 'अथा-न्येन' इत्यन्यसाम्येन सोमविकाराः सर्वे यज्ञा गृह्यन्ते अत्यग्निष्टोमादयः एकादाः अग्नीनाः सनाति चेति । वि. ५।१।१२. ● ज्योतिष्टोमे 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णाति' इत्यादिना प्रहामतागुणविधिः । रथतराधिकरणम् । भा. २।१।१।२१.

● ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु आधिनः तृतीयस्थाने पठितः । 'आधिनो दशमो गृह्यते' इति शब्देन तु तस्य दशमत्वं सिध्यति तत् ग्रहेण ज्ञेयम्, तृतीयत्वं तु यागे । वि. ५।१।२१. ● ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादिताम्रेषु प्रकृत-पुरोडाशयकलादीनामेव निषातम् । भा. २।८।१८।२३, ● ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवग्रहे द्विर्धनवित्तव्यम् 'द्विन्द्र-वायवस्य भक्षयति, द्विर्धनस्य वपट्करोति' इति वचनात् । ऐन्द्रवायव-न्यायः । ३।५।१।२८, ● ज्योतिष्टोमे ऐन्द्राग्र-सोमभक्षणममन्यम् । ३।१।१।७।४०-४१. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिको निर्वापः प्रोक्षणादि च प्रातरनुवाकोत्तर कर्तव्यं पश्चाच्च सौमिकाः प्रचरणीहोमादयः कर्तव्याः । वि. ५।१।२३, ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिके निर्वापः सौमिकद्विविधान-शकटार्या मिथे शकटे कर्तव्यः । न तु द्विविधान-शकटशोरन्यतरविमन् । १।४।१।३.

● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकाः प्रोक्षणादयः पूर्वमनु-ष्ठेयाः प्रचरणीहोमादयः सौमिकास्तु पश्चात् ॥

प्रवृत्त्या कृतकालानाम् । ५।१।१।३।२५ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे भूयते प्रातरनुवाककाले, 'प्रतिप्रस्थातः सवनीयाधिवर्षस्य इति प्रेष्यति' इति सवनीयानां निर्वापकालः । अक्षि च बहिष्पवमाने स्तुते 'अग्नीशमीन् विहर, बहिष्पुणीहि, पुरोडाशानलदुह' इति । तत्र संदेहः किं प्रातरनुवाककाले सवनीयाधिरूप्य प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः, उत पीठेशाशिकाः प्रागल्भ्यकारिणि । किं प्रतम् ? अनियमः, नियम-कारिणः छात्रस्यमावादि । एवं प्राप्ते, भूमः । महारा

कृतकालानाम् । शतकालानां पदार्थानां प्रवृत्त्या नियमः स्यात् । प्रवृत्त्यनानामेव हि पूर्वपदार्थमभिनियञ्जति । य तस्य परस्तात् समागन्तातः परस्तात् कर्तव्यः । सौमिकस्य तु पदार्थस्य प्रचरणीहोमस्य वचनात् क्रमो बाधितः । अलंकरणं च बहिष्पवमानस्य परस्तात् समागन्तातम् । तस्मात्तस्य पूर्वः पदार्थो निर्वापणादीनामन्ताः, तद उच्यते सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्या इति ।

टिप्— (अध्वर्युणा 'प्रातर्वाचम्यो देवेभ्योऽनुवृद्धि' इति होत्रे) प्रातरनुवाकमैत्रं प्रदाय अमन्तर 'प्रतिप्रस्थातः सवनीयान् निर्वापस्य' इति प्रेषः (प्रतिप्रस्थात्रे) दत्तः । बहिष्पवमाने स्तुते 'अग्नीशमीन् विहर' इति (अग्नीये) पुनः प्रेषः । तत्र प्रेषसंशोधितो होता प्रातरनुवाके प्रवृत्तः । अध्वर्युः उपास्त्याम् (होतृवर्गीयस्थितौ) न्यायतः वचनात् आ प्रातरनुवाकपरिग्रहात्तेः (तेन हि मनसा प्रातरनुवाकं प्रतिगृह्णात होतुः समीपे आसितव्यम् । अतः) तस्य न्यायतत्वात् प्रोक्षणादियु (निर्वापात् पश्चात् भाषिषु अलंकरणात् प्रागभावियु पीठेशाशिवेषु) अग्रभवाः । तस्मिन् काले (उपास्त्या सह) एककालोपनिषाताम् अन्यकर्तृकत्वे अवगते कर्तृविशेषः विन्यस्यते । किं प्रति-प्रस्थाता प्रागल्भ्यकारात् वे पदार्थाः (प्रोक्षणादयः), तेषु (कर्तृत्वेन निर्वापस्य इति प्रेषेण) विधीयते निर्वापेण तान् (पदार्थान्) लक्षयित्वा । य निर्वापः अध्वर्युकर्तृकत्वा-संभवात् लक्षणावृत्तः आधीयमाणो यावदेव अध्वर्योः न्यायतः तावदेव (प्रागल्भ्यकारात्) लक्षयति । (अलं-करणं तु अग्नीकर्तृकम्) अलंकरणद्वारेण धनिकत्वात् अध्वर्योः न लक्षयति । (धनयन्त्रात् अवरपर्यायात् 'अत इमिन्नो' इति ठमि, तस्यैव धनिकशब्दः । अध्वर्योः अवरपर्यायादित्यर्थः) तस्मात् निर्वापानीनां किं प्रतिप्रस्थाता कर्ता, उत अलंकरणद्वारं प्राक् वे पदार्थाः कर्तव्ये निर्वापात्, तान् अलंकरणेन (अग्नीकर्तृकेन) लक्षयित्वा अग्नीन् कर्ता विधीयते । (इति) । किं प्रतम् ? लक्षणाऽविशेषात् अनियमः । प्रतिप्रस्थाता आग्नीप्रो वेति । एवं प्राप्ते, भूमः । समकालोऽग्नौ पदार्थो (प्रोक्षणादिः उपास्तिभ्यः समागन्तात्) अध्वर्युकर्तृकः । तत्र शिरोधार्य एकम् अध्वर्युमिषत्, उगच्छेत् । प्रोक्षणादियु 'इतमन्यदेवो

(अध्वर्योः) उपास्ति जुर्वतः निर्वाणसंस्कारः अपैति (विरहृत्त्वात्) । अतो नाशौ प्रोक्षणादीन् उपास्यापयति । 'अभूदुपा' (इति प्रातरनुवाकपरिधानीयामन्त्रः) तु कालार्थेऽपि संन्ये 'अस्मिन् काले प्रचरणी-होमः' इति शङ्कोति अकगमयितुम् । यदि अस्मिन् (अभूदुपाकाले) प्रचरणीहोमादयो न क्रियेरन् (अभूदुपा-) कालसंबन्धः (भुवः) बाधयेत् । (तेन वचनादपि प्रचरणीहोमादयो वदानीं कर्तव्याः, न प्रोक्षणादयः इति सिद्धान्तानुपपत्तिः स्यात्) अतः अन्यथा कर्ण्यते । पाक्षिकी अभ्यर्चोः उपास्तिः । (ततोऽपि) यतरस्मिन् पक्षे नास्ति, तत्र विचार्यते । किम् (निर्वाणानन्तरम्) प्रचरणीहोमादिषु (औमित्येषु) प्रवर्ततान्, उत प्रोक्षणादिषु (ऐरोक्षणादिषु) इति । तत्र (स्थापकम्) प्रमाणम् । (अतो निरूप्य प्रोक्षणादयः कर्तव्याः, ततः औमित्यः इति) ।

शब्दप्रतिषेधाच्च । २६ ॥

भाष्यम्—शब्दश्च विप्रतिषिध्यते । अलंकुष इत्युक्तः प्रोक्षणादीन् प्रतिषेधते । अस्यपक्षे तु अलंकुष इत्युक्ते अलंकरणमेव प्रतिषेधयते । तत्रालंकरणे प्राप्तकाले प्राप्तकालवचनो लोभन्तः अनुपलभ्यते । तस्मादन्यथाशुचित्वाः क्रम इति ।

तु— 'अलंकुष इत्युक्तः प्रोक्षणादीन् प्रतिषेधते' (अस्य भाष्यस्य) न 'प्रोक्षणादीन् कुर्वातु' (कुर्यात्) । किं तर्हि । अभ्यर्चना कियमाणान् प्रतिषेध इत्यर्थः । नास्ति अभ्यर्चः कर्तव्ये प्रमाणम् । 'तत्र अलंकरणे (प्राप्तकाले) प्राप्तकालतावचनः लोभन्तः (अलंकुष इति शब्दः) अनुपलभ्यते' अमुकमिदम् (भाष्यम् । कुर्वतुः) एवं हि पूर्वमुक्तम् (३१८११२२) प्रेरे धेत्, न प्रातिपदिके प्रतिपल्लवा कर्तव्ये, अतः निर्वाणः अभ्यर्चोः न प्रोक्षणादयः प्रापयति, मित्रकर्तव्यत्वात् । (तथा) प्रचरणीहोमस्यापि प्रेरेण व्यवधानात् नास्ति उपास्यापम् । तस्मात् द्वयोः उपास्यापम्भान् अभिप्रेतः इति । एवं प्राप्ते, मूयः । प्रेरे स्वः कर्तव्ये, प्रेरेण (तु निर्वाणे) हेतुर्वा (अभ्यर्चः) । तस्मात् निर्वाणे हेतुर्वात् प्रोक्षणादयः इत्येव (औमित्येषु) नास्ति

(उपकालतायाम् । इति आर्थिकोऽनुवादः । कपम् ?) 'अलंकरणस्य प्राप्तः कालः', 'तत्र च (अभ्यर्चः)' इति वाक्यं भिद्येत । उच्यते । यदि अलंकरणे कर्तव्यता-कालेऽस्ति, ततः प्रेरेण संस्कृतः अनन्तरमेव अनवप्रोक्ष-संस्कारः प्रेरेणैव प्रवर्तते, एवं प्रेरेणैव दृष्टार्थता (भवति) । इतरथा प्रेरेणैव व्यानर्थक्यम् (अदृष्टार्थता च स्यात्) । अतः प्रेरेणैव व्यानर्थक्यम् (प्रेरेणैव दृष्टार्थताकामर्थ्यात् अनभि-धेयाऽपि) प्राप्तकालता अवगम्यते । सा बाधयेत् अकृत्येषु प्रोक्षणादिषु । (ततश्च आदौ प्रोक्षणादयः, ततः प्रचरणीहोमादयः इति सिद्धम्) ।

श्लोकम्—पूर्वेन अनुवाजानन्तरं सूक्तवाक्यमुपस्थिति-नियमात् तेषामनुवाजानन्तरं कर्तव्यतानियमोऽपि, नैह निर्वाणानन्तर्यनियमः उपस्थितिनियमाभावात् इति प्रवक्ष्यामाह संगतिः । प्रातरनुवाकोपास्तिः अध्वर्योः विकल्पिता । इदं चाधिकरणं प्रातरनुवाकोपास्त्यभावपक्षे, न तदुपास्तियपक्षे । 'यदाऽस्य हेतुर्वा' इति अभूदुपा-कालशब्दः इति तत् प्रचरण्या जुहोति' इति विविध अनुपास्तियपक्षमिच्छते । सूत्रार्थस्तु—कृतकालानां शत-कालानां पञ्चाशानां प्रकृत्या नियमः स्यात् । प्रत्ययमान एव पूर्वः पदार्थः उत्तरमुपस्थापयति । प्रचरणी जुहुषदयः पात्रविशेषः, वेन 'गृणीत्वमिः शनिपा' इत्यादिमन्त्रहरणको होमः प्रचरणीहोमः । 'देवत्वा सधित मध्याह्नक' इत्यभिप्रायेण पुरोडाशाह्वरणम् ।

वि— 'तावन्नेष्टिकानां किं औमित्येनो न पूर्वता । पूर्वता वा, ५२ नियमो नास्ति वदेदुर्नर्तनात् ॥, प्रतिप्रस्थातृकुर्वन्ते व्याचक्षोर्वा कुर्वन्त । प्रोक्षणाद्याः पुरा पश्चात् औमित्याः स्युः पञ्चितः ॥'

भाट्ट—औमे शुचायां प्रातरनुवाकमेव 'प्रातर्वाग्म्यो देवेभ्यो होतवन्मुद्दि' इत्येवमपि होमे दाना 'प्रतिप्रस्थातः सवनीयामिर्वपत् इति प्रेषयति' इति प्रेरे विचार्य होमः प्रातरनुवाके अभ्युपमाने अभ्यर्चोऽपि दृष्टार्थता आ प्रातरनुवाकमप्येति । सा च वचनादेव रेवदित्यर्थः । एतः 'अथ यत्र हेतुर्वा' इति अभूदुपाकालशब्दः इति प्रचरण्या मुचि पञ्चमं जुहोति' इत्यादिना प्रचरणी-होमादिभ्यः औमित्यं पञ्चमं विधाप्य सवनीयमिति-

सोमिक्रयामेव । ऐष्टिकवेद्याः सोमिक्रया महावेद्या प्रचारा-
यया प्रवृत्तिरिति । १।२।१३, ७ ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु
हेतुवरणं सोमिक्रवरणात् घृषक् कर्तव्यमदृष्टार्थत्वात् ।
१२।१।१८.

ॐ ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तरं शाला-
मुखीयः गार्हपत्यः, प्राजहितश्च ॥

शालामुखीयोऽन्त्याहवनीय एव । आहवनीयात् इत्य-
पादानस्य व्यवहारत्वात् । वरुणप्रघातेष्विव वेदिभेदेन
विभागमात्रम् । इति प्राप्ते, 'आहवनीयापादानक्रोत्तरवेद-
धिकरणप्रणयनेन आहवनीयं जुर्वात्' इति विधौ प्रण-
यनाभ्यवहितपूर्वधने अपादानस्याहवनीयत्वानपायेन तथा
व्यवहारसमवेऽपि तज्जनकावेन तदुत्तराखणमारभ्य तस्य
गार्हपत्यत्वमेव । अत एव 'समाहिं गार्हपत्यो' इति
प्राजहितशालामुखीयोः गार्हपत्यत्वेनैव व्यवदेष्टाः धृत्य-
न्तरे उपपन्नः । 'एषोऽत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति'
इति स्मृतिश्च । यत्तु भाष्ये वर्णकान्तरम्, तत् अस्यैवा-
धिकरणस्य पुनरपि वाक्यान्तरेण वर्णनं सिद्धान्तसूत्रे
पाठभेदमदर्थनैकफलकम् । संकषे. २।२।१२.

● ज्योतिष्टोमे कण्डूचमननः 'कृपिषु स्यामकूपे'
इति । ('कृपि सुवस्त्रासुकूपे' इति पाठ एव आवश्यकः,
आनन्दाश्रमीयः पाठस्तु साक्षात् परपरया वा मूलग्रन्थ-
वाचनप्रमादात् संपन्नः, मूलग्रन्थेऽपि च लिखिते कस्य-
चिदर्थविशेषः 'कृपिषु इति रूपमशुद्धम्, पत्र कस्याच्च'
इति दृष्टा । वस्त्रम् इति तु सत्यशब्दस्य नपुंसकत्वात्
अशुद्धमेव इति तस्य निमित्तः, इति चेत् पाठान्तरमा-
रचितम्) यदा एकरिमन्त्रो युगपत् कण्डूचत्वयते तदा-
ऽपि सङ्गदेव प्रयोगः, नादृष्टिः । भा. १।१।४।१६।
४८-८९. ● ज्योतिष्टोमे कर्मरूपे यजमानेन स्वीयं धन
येषां व्यवस्थाप्यते 'इदं मे भुक्त्यर्थम्, इदं मे यज्ञार्थम्,
इदं मे दक्षिणाधनम्' इति । अयं च विभागो विश्वजिति
अतिदिरन्त्ये । वि. ६।१।७. ● ज्योतिष्टोमे काम्यं
शुक्रदिक् गृहीत्वा 'इत्ये भारेयुक्षम्, यं काम्य-
यक्षीषुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्' इति । १०।१।२१.
● ज्योतिष्टोमे 'दृष्टविधानस्य कण्डूयति' 'नीतासु
दक्षिणासु चापाठे श्रुतिविधानं प्रास्ति' । अत्र कण्डू-

यनं प्रयोजकम्, मासं तु प्रतिपत्तिः । प्रासनाधिकरणम् ।
भा. ४।२।७।१९, ७ ज्योतिष्टोमे कर्णामिषवाद्यो धर्माः
सोमे एव कर्तव्याः, न फलनमते । सोमधर्मासामान-
विष्याधिकरणम् । ३।६।१६।४१-४७, ७ ज्योतिष्टोमे
'क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' 'दण्डी
मैत्रान्वाह' अत्र मैत्रावरुणेन दण्डधारणम् अयंक्रमे,
न प्रतिपत्तिः । दण्डदानत्यायः । ४।२।६।१६-१९.

ॐ ज्योतिष्टोमे 'गायत्रछन्दसः' इत्यादिपद-
घटितमन्त्रो नानाछन्दस्के ऐन्द्रप्रदाने सोमे एव,
नान्यत्र । (इत्यादिन्ता । अत्र केवलो विद्यमानस्य
एषोदाहृत्यः) । 'ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमानयुक्तेऽथवेतरेः ।
छन्दोमिरपि युक्ते स्या, दाद्यो भन्ये तथोक्तैः ॥, द्रव्योः
समो बहुव्रीहिरैकच्छन्दास्तु न कश्चित् । नानाछन्दस्येन्द्र
एव कृत्वाचिन्तेयमीरिता ॥ सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्-
पाठनमीरितम् । तेन सर्वप्रदानेषु (नानाछन्दस्केषु)
मन्त्रपाठो यथा स्थितः ॥' वि. ३।२।१९.

ॐ ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये
एव ॥

यानि च गार्हपत्यकर्माणि 'द्वाम्या गार्हपत्ये जुहोति'
इत्यादिसोमिक्राज्ञानि, यानि वैष्टिकानि पत्नीसंभाषाणीनि,
तानि सर्वाण्यपि विकल्पेनोपपन्न क्रियेस्वरविशेषात् । इति
प्राप्ते, 'प्राश्नमग्निं प्रणयन्ति' इत्यादिना 'उर्हि तस्य
पञ्चध्वज इरेतेनैवेनं भागिन करोति' इत्यन्तेन प्राव-
हितस्य पञ्चध्वजैः कर्तव्यं कृत्व अवगाचदित्येतां शालामुखीये
एव भवन्ति । संकषे. ३।२।१३.

● ज्योतिष्टोमे 'ग्रहं समाहिं' इत्येकत्वमविवक्षितम् ।
तेन सर्वे ग्रहाः समाजनीयाः । प्राथमिकरणम् । भा.
३।१।७।१३-१५, ७ ज्योतिष्टोमे ग्रहणाय ऐन्द्रवायवाप्रवै-
विहिते ऐन्द्रवायवस्य स्वस्थाने ग्रहणम्, न तु उपायोः
पूर्वम् । १०।५।१।७।६२-६४. ● ज्योतिष्टोमे ग्रहप्रस्तासु
ग्रहणवर्त्ते गान्तस्याप्यपकर्षः । वि. १०।५।२१, ७ ज्योति-
ष्टोमे ग्रहप्रतिष्ठस्य सोमस्य पञ्चप्रभृतिभिर्मिभनम् 'पञ्च
मैत्रावरुणं भीमाति, सन्धुमिर्मिभनम्, धानाभिर्दिति-
नोब्रनम्, हिरण्येन शुक्रम्, आग्नेन पालीवतम्' इति
विहितम् । अत्र पञ्चप्रभृतीनां संस्मरणकार्त्तु कृपायः

आचारमङ्गं सोममधे सावशात्वात् । सोममधेऽपि सर्वमेतत् तुल्यमिति चेत्, नैतदेवम् 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इति श्रुतेः । तस्मात् चमसिभिर्मध्य-
यितभ्यः सोमः इति । भाष्यमपि अनेनैव क्रमेण नेतव्यं न यथाहितितम् । उपपत्त्यन्तराणाम् उपपत्त्यन्तरव्यव-
धानेन क्लृष्टत्वात् । तस्माच्च अव्राह्मणस्य सोममध्यं प्रतिपेक्षति । यदि च 'प्र यजमानस्य' इति समाख्यया न सोममध्यः प्राप्यते, ततः फलवमसविधौ 'स यदि सोमं विमर्शयिषेत्' इति 'न सोमम्' इति च प्रतिपेक्ष-
सकौर्वेन नावश्यमेव । तस्मात् अस्ति चमसिना सोम-
मध्य इति ।

शा-सोमयोः भाट्टे च इदमधिकरणं पूर्वाधिकरणे एव अन्तर्भावितम् ।

वि—'किं प्रेतुं होतृश्रमस्य इत्यमशोऽथ भक्षणम् । अमशोऽनुक्तिते, होतृश्रमसेत्याख्ययाऽस्तु तत् ॥'

मण्डक—'समाख्या कल्पयेद् भक्षणम् ।'

शंकर—'स समाख्यानिमित्तकः ।'

* ज्योतिष्टोमे तपः 'यद् नाश्रति श्रद्दं नाश्रति' इति याजमानमेव । यचनात् कं वित् फलजामपि । भा. ३।८।३।९-१०, * ज्योतिष्टोमे तार्दीयसवनिकपुत्रो-
जाद्यादिषु हविष्कृदाह्वानं न कर्तव्यम् । १२।२।४। १२-१३, * ज्योतिष्टोमे 'तीर्थे स्नाति' इत्युक्त तीर्थे स्नानम्, ननुयुक्तपुरुषयमेवात् ज्योतिष्टोमप्रकरणे एव निविशते । ३।४।५।१४-१६.

ॐ ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् । ४।४।१२।३५ ॥

तुल्यानि अवशिष्टम् इति पदच्छेदः । ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाप्रायणीयाऽऽदयो ऐष्टिकाः पाशुकाश्च यागाः तुल्याया सोमयागाश्च भवन्ति । तत्र किं सर्वं यागाः प्रधानम्, सोमयाग एव वा प्रधानम् इत्यद्वयमिति विचारे

पूर्वपक्षयति । ज्योतिष्टोमे सर्वाणि तुल्यानि प्रधानानि । हि यस्मात् प्रधानत्वे यत् कारणं फलवत्त्वम्, तत् सर्वेषां यागानामविशिष्टं समानं यागत्वात् । तस्मात् सर्वे यागाः प्रधानम् । इति पूर्वः पक्षः ।

गुणानां तुल्यत्तिवाक्येन संबन्धात् कारणश्रुति-
स्त्वस्मात् सोमः प्रधानं स्यात् । ४० ॥

पूर्वपक्षं तुच्छेन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । उपचये इत्युत्तिः फलम् उपचिवाक्यम् । 'स्वर्गकामो यजेत' इति फलवाक्यम् । गुणाः श्रित्वत्पञ्चदशसदृशैकविंशरूपाः स्तोमाः ज्योतिःशब्दबोध्याः । गुणानाम् उपचिवाक्येन संबन्धस्य विद्यमानत्वात् कारणश्रुतिः पूर्वपक्षोक्तकारणस्य फलसंभ्रमस्य बोधिका श्रुतिः संभवति । ज्योतिष्टोमस्य फलेन संबन्धात् ज्योतीरूपाणां स्तोमशब्दितानां गुणानां फलेन संबन्धः । स्तोमाश्च सोमार्थाः । तस्मात् ज्योतिष्टोमे सोमः प्रधानं स्यात् । सोमयागा एव प्रधानं दीक्षणीयाऽऽदयो यागास्तु अन्नम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ४१ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । 'यिरो वा पतयश्च यदी-
क्षणीया' इत्येवमन्तरेः अन्याथेयस्य लिङ्गस्य दर्शनं भवति । एव 'चतुर्विंशदिमानं हिरण्यं दीक्षणीयाया दद्यात्' 'प्रायणीयाया द्वे चतुर्विंशदिमाने' इति च ज्योतिष्टोम-
दक्षिणायाः सकाशात् मित्रा दक्षिणा इत्येते, तदपि लिङ्गं भवति । तेन दीक्षणीयाऽऽदीनामङ्गत्वं सिध्यति न प्रधानत्वम् । के.

* ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् ।

'ज्योतींषि वा एतानि य एतस्य स्तोमाः' इत्यर्थ-
वादे श्रित्वादितोमेषु ज्योतिष्ट्वन्यपदेष्टात् 'ग्रह वा यदीत्वा चमसं बोधेति स्तोममुवाकरोति' इति च विधौ सोमयागस्य श्रित्वादितोमभोगावगमात् प्रसिद्धानेन नाम्ना यन्यर्थो विज्ञेयते इति । सु. ६. ७२४.